УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 А - БОГОНА

ТОМ 2 БОРОНУВАННЯ - ГЕРТЕЛІ

ТОМ 3 ГЕРДАН - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ТОМ 4 ЕЛЕКТРОД - КАНТАРИДИН

ТОМ 5 КАНТАТА - КУЛІКИ

ТОМ 6 КУЛІКІВ - МІКРОКЛІМАТ

YPE

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБІЙ Б. М.
БАБИЧЕВ Ф. С
(заступник голови редколегії)
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)
БІЛОДІД І. К.
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГЛУШКОВ В. М.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар,
заступник головного редактора),
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПОДСТРИГАЧ Я. С.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 6

КУЛИКІВ — МІКРОКЛІМАТ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

**ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1981**

О3
У45

$\text{Р}\frac{00101—006}{\text{М }222\,(04)\,78}$ 457—80

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1981 р.

К

КУ́ЛИКІВ — селище міського типу Нестеровського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Думному Потоці (бас. Бугу), за 2 км від залізнич. ст. Куликів. 3,4 тис. ж. (1980). На тер. с-ща — взуттєва ф-ка Львів. взуттєвого виробничого об'єднання «Прогрес», з-д по первинній обробці шкіри виробн. об'єднання «Світанок», цех Львів. шкіряно-галантерейної ф-ки, райсільгосптехніка, колгосп. Заг.-осв. школа, лікарня; Будинок культури, кінотеатр, б-ка, краєзнавчий музей. Архітектурна пам'ятка — костьол (1538). К. відомий з кінця 14 ст.

КУЛИКІ́ВКА — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Дроздівка. 5,1 тис. ж. (1980). К. відома з 2-ї пол. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. В К.— льоно- та маслоробний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 5 бібліотек.

КУЛИКІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. бл. 1 тис. км². Нас. 31,7 тис. чол. (1980). У районі — 28 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Куликівка*. Поверхня району рівнинна. Поклади торфу, піску. Гол. річка — *Десна*. Ґрунти дерново-підзолисті глеюваті, торф'яно-болотні, чорноземно-лучні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (осика, береза, дуб, вільха, сосна) займають 8,3 тис. га. Підприємства харч. і легкої пром-сті, найбільші — куликівські льонозавод і маслозавод. Комбінат побутового обслуговування (Куликівка). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, льону, овочів та виробн. молока, м'яса, яєць, вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 71,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,9 тис. га, луки і пасовища — 29,3 тис. га. В К. р.— 17 колгоспів, 2 міжколг. об'єднання (по виробн. свинини, яєць і м'яса птиці), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Вересоч, Дроздівка, Муравійка. Автошляхів — 169 км, у т. ч. з твердим покриттям — 155 км.

У К. р. — 18 заг.-осв. та муз. школи; 23 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень. 27 будинків культури та клубів, кінотеатр, 29 кіноустановок, 20 б-к. У с. Ковчині К. р. народилась укр. педагог Л. П. *Деполович*. У районі видається газ. «Поліська правда» (з 1935). *І. Г. Рибалко.*

КУЛИКО́В Віктор Георгійович (н. 5.VII 1921, с. Верхня Лкбовша, тепер Новодеревеньковського р-ну Орлов. обл.) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1977). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Закінчив військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1953), Академію Генштабу (1959). Після війни командував полком, механізованою д-зією, армією (1964—67), військами Київ. військ. округу (1967—69), Групою рад. військ у Німеччині (1969—71). З вересня 1971 — нач. Генерального штабу Збройних Сил СРСР — перший заст. міністра оборони СРСР У січні 1977 К. призначено головнокоманд. Об'єднаними збройними силами держав — учасниць *Варшавського договору 1955*. З 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУЛИКО́ВСЬКА БИ́ТВА 1380 — битва рус. військ під проводом великого князя владимирського і московського *Дмитрія Донського* проти монголо-татар, очолюваних золотоординським темником (воєначальником) *Мамаєм*. Відбулася 8.IX на Куликовому полі, біля впадіння р. Непрядви в Дон. Мамай вирушив у похід на Русь, щоб зломити зростаючу могутність *Московського великого князівства* і посилити його залежність від *Золотої орди*. Проти монголо-татар виступило військо, до якого входили нар. ополчення більшості рос. земель, а також укр. і білорус. загони. Чисельність обох військ була приблизно однаковою і становила 100—150 тис. чол. Рус. військо випередило ворога і не допустило з'єднання сил Мамая з його союзниками — великим князем литовським *Ягайлом* і (за свідченням деяких літописців) князем рязанським Олегом Івановичем. Битва почалася поєдинком між рос. і тат. богатирями — Пересветом і Челубеєм (обидва загинули). В результаті вдалих дій рус. військ, зокрема засадного полку на чолі з кн. Д. М. *Боброком-Волинським* і серпуховським кн. Володимиром Андрійовичем (див. карту), ворога було розгромлено. Перемога рус. військ у К. б. мала велике істор. значення в боротьбі рос. та ін. народів проти *монголо-татарського іга*. Вона завдала могутнього удару Золотій орді, прискорила її занепад і піднесла значення Москви як центру об'єднання всіх російських земель. На місці К. б. відкрито музей «Куликове поле».

А. А. Вовк.

КУЛИКОПОДІ́БНІ, кулики (Charadriiformes) — ряд птахів. Розміри дрібні й середні (довж. тіла 14—62 см, маса від 20 г до 1 кг); дзьоб переважно довгий, тонкий, іноді загнутий донизу або вгору. Нижня частина гомілки і цівки неоперені, передні три пальці розвинені добре, задній редукований. Оперення переважно бурих, сірих, вохристих тонів з білим або жовтим. 181 вид, пошир. всесвітньо, в СРСР — 79, у т. ч. в УРСР — 47, з них найвідоміші *турухтан, щиголь, слуква, кроншнеп, гаршнеп, дупель, бекас* та ін. У помірних широтах — перелітні або кочові птахи. Ведуть навколоводне життя, звичайно селяться колоніями. Переважна більшість К. утворює пари (див. *Моногамія* у тварин), окремі — полігами (див. *Полігамія* в біології). Гніздо мостять на землі. У кладці 4 яєць. Живляться К. тваринною їжею: комахами, водяними безхребетними. Великі К. є об'єктами спортивного полювання. Багато видів знищують шкідливих комах. Викопні рештки відомі починаючи з нижнього олігоцену.

О. Б. Кістяківський.

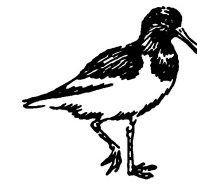

Кулик-сорока звичайний.

КУЛИ́К-СОРО́КА (Haematopus) — рід птахів род. *сивкових*. Довж. 42—45 см, маса 385—518 г. Оперення біле з чорним, ноги і дзьоб червоні. 4 види, пошир. по всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР зустрічається по всій тер. К.-с. звичайний (H. ostralegus). Населяє береги морів, рідше — внутр. водойм. В УРСР гніздиться на узбережжі Чорного і Азовського морів, по берегах Дніпра, Десни, Прип'яті. Гніздо — ямка на землі. Кладка з 3—4 (іноді 2) яєць насиджують 26—28 діб. Живиться К.-с. водяними безхребетними, а також рибою і комахами.

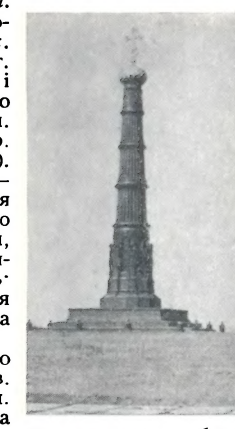

Куликовська битва 1380. Пам'ятник руським воїнам на Куликовому полі. Архітектор О. П. Брюллов. 1850.

КУЛИ́НИЧІ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР, за 3 км від залізнич. ст. Лосеве. 3,0 тис. ж. (1980). На тер. К.— н.-д. ін-т тваринництва Лісостепу й Полісся УРСР з дослідним г-вом «Українка», цех безалкогольних напоїв. Середня школа, лікарня; Будинок культури, 4 б-ки. С-ще засн. 1679.

КУ́ЛІ (тамільське, букв.— заробітки) — низькооплачувані, некваліфіковані робітники (вантажники, рикші тощо) в Китаї (до 1949), Індії та інших країнах Сх. і Пд.-Сх. Азії. К. називали також неква-

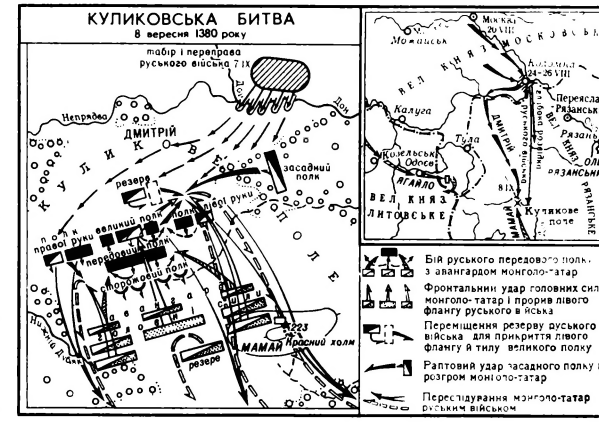

І. П. Кулібін.

Л. О. Куліджанов.

К. Ш. Кулієв.

М. Кулієва.

ліфікованих робітників, найнятих за контрактом у країни Америки, Пд. Африку і Австралію.

КУЛІБІН Іван Петрович [10 (21). IV 1735, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 30.VII (11.VIII) 1818, там же] — рос. механік-самоук. В 1764—67 сконструював годинник у формі яйця, що являв собою складний механізм автом. дії. Керував (з 1769) мех. майстернями Петерб. АН, де створив оптичний телеграф і код для передавання повідомлень, «планетний» кишеньковий годинник, «дзеркальні ліхтарі» (прототип прожекторів), візок-самокат, «механічні ноги» (протези), ліфт тощо. Розробив способи шліфування скла, використовуваного для мікроскопів, телескопів та ін. У 1776 збудував модель одноаркового дерев'яного моста через Неву. Після звільнення з АН (1801) побудував (1804) у Нижньому Новгороді «водохідне судно», яке рухалося проти течії.

КУЛІДЖА́НОВ Лев Олександрович (н. 19.III 1924, Тбілісі) — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1962. В 1955 закінчив ВДІК. Перші фільми «Це починалось так...» (1956) і «Дім, в якому я живу» (1957) створив разом з Я. Сегелем. Поставив фільми: «Отчий дім» (1959), «Коли дерева були великими» (1962), «Синій зошит» (1964), «Злочин і кара» (1970, за Ф. Достоєвським), «Зоряна хвилина» (1974), «Карл Маркс. Молоді роки» (1980, телевізійний, 7 серій). З 1965 — перший секретар правління Спілки кінематографістів СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1967. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

КУЛІЄВ Кайсин Шувайович (н. 1.XI 1917, с. Верхній Чегем, тепер Чегемського р-ну Каб.-Балк. АРСР) — балкарський рад. поет, нар. поет Каб.-Балк. АРСР (1967). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1937. У ліричному циклі «Мої сусіди» (вид. 1957) створив образи рад. людей-трудівників. Вірші років Великої Вітчизн. війни — про патріотизм і мужність рад. людей. Цикл «Пісні ущелин» (1947—51) — про істор. минуле балкар. народу. В «Горянській поемі про Леніна» (1959—60) утверджує безсмертя ленінських ідей. Автор збірок «Поранений камінь» (1964), «Мир дому твоєму» (1966), «Книга землі» (1972; Держ. премія СРСР, 1974) та ін. Перекладач творів Т. Шевченка, присвятив йому вірш «Поет народу» (1939). Депутат Верховної Ради СРСР 5 і 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизняної війни II ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1977; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—3 М., 1976—77.

КУЛІЄВА Мая (Мамаджан; н 1920, аул Безмеїн, Туркм. РСР) — туркм. рад. співачка (ліричне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1947. В 1938—41 навчалась на туркм. відділенні Моск. консерваторії. З 1941 — солістка Туркм. театру опери та балету імені Махтумкулі. Партії: Шасенем, («Шасенем і Гаріб»), Абадан («Абадан» Мейтуса і Кулієва), Лейлі («Лейлі і Меджнун» Мейтуса і Овезова), Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Маргарита («Фауст» Гуно) та ін. У концертному репертуарі є укр. нар. пісні. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

КУЛІК (Kulik) Якуб Філіпп (1.V 1793, Львів — 28.II 1863, Прага) — слов'янський математик. Закінчив Львів. ун-т (1814). З жовтня 1827 до кінця життя виконував обов'язки зав. кафедрою вищої математики Карлового ун-ту у Празі. К.— автор праць з математики, фізики, астрономії та теорії календаря, зокрема творів «Підручник вищого аналізу» (1831), «Основи вищої механіки» (1846) тощо. У 1848 К. подарував понад 1000 томів з свого зібрання бібліотеці Львів. ун-ту.

Я. О. Матвіїшин.

КУЛІНА́РІЯ (від лат. culina — кухня) — мистецтво приготування страв (виробів) з сирих рослинних або тваринних продуктів *харчування*; безпосередньо самі страви (вироби). Одна з рис нац. культури. К. зародилася за первісно-общинного ладу, набула значного розвитку в середні віки, коли певною мірою почали складатися традиційні способи і прийоми приготування страв (виробів) — італійська, французька, китайська, російська, українська та ін. нац. кухні, пов'язані з геогр. положенням і умовами життя народів, їхніми звичаями, наявністю вихідних продуктів тощо. Постійно вдосконалюючись, нац. К. збагатилися новими і міжнац. способами приготування страв (виробів). К. тісно пов'язана з *дієтою, лікувальним харчуванням*, з фізіологією харчування, санітарією і гігієною. В сучас. К. вдаються до обробки продуктів з використанням вакууму, ультразвуку, інфрачервоного проміння, струмів високої частоти тощо. В СРСР проблеми К. досліджують в Ін-ті харчування Академії медичних наук СРСР, *Київському торговельно-економічному інституті, Торгівлі і громадського харчування українському науково-дослідному інституті, Харківському інституті громадського харчування* та ін.

Літ.: Рецептура і технологія приготування страв української кухні. К., 1968; Шалімов С. А., Шадура Е. А. Сучасна українська кухня. К., 1974; Титюнник А. И., Новоженов Ю. М. Советская национальная кухня и зарубежная кухня. М., 1977.

В. І. Шалун.

КУЛІСИ (франц. coulisses, від couler — ковзати), лаштунки — плоскі частини театральної декорації (м'які або напнуті на рами), що розміщуються з боків сцени паралельно або під кутом до *рампи*. Разом з ін. частинами декорації становлять худож. оформлення вистави. Водночас виконують і тех. функції, ховаючи від глядача службові (бокові) частини сцени. К. вперше застосовані 1619 в театрі Фарнезе в Пармі (Італія). К. називають також частину театру, що міститься за завісою.

КУЛІСИ польові (франц. coulisses — виїмки, жолобки) — рядок або смуга з 2—3 рядків кукурудзи, соняшнику, сорго чи ін. високостеблих рослин, висіяних на паровому полі для нагромадження снігу і захисту озимини від *вимерзання рослин*, а також від *пилових бур*, суховіїв, *видування посівів*. На посівах огірків і баштанних культур куліси створюють з кукурудзи або з соняшнику, сорго для захисту рослин від холодних вітрів і суховіїв. Розташовують К. перпендикулярно до напряму панівних вітрів з міжрядзям, кратним ширині захвату тракторних агрегатів на сівбі і культивації. Для Лісостепу УРСР науковці рекомендують на посівах озимих снігозатримувальні К. з білої гірчиці, для Полісся — з люпину.

М. Я. Палієнко.

КУЛІ́СНИЙ МЕХАНІ́ЗМ — механізм, що перетворює обертовий або хитний рух у зворотно-поступальний чи навпаки за допомогою рухомої ланки — куліси (деталі з прорізом, в якому ковзає повзун — кулісний камінь). До найпоширеніших механізмів такого типу належать кулісно-коромислові, кулісно-повзунні, кривошипно-кулісні (див. також *Кривошипний механізм*) та двокулісні. К. м. застосовують у приводах верстатів, у механізмах пароросподілу парових машин, лічильно-розв'язувальних пристроях, приладах тощо. Іл. с. 8.

КУЛІ́Ш Микола Гурович [6 (18). XII 1892, с. Чаплинка, тепер смт Херсон. обл.— 1942] — укр. рад. письменник-драматург. Член Комуністичної партії з 1919. В 1913 закінчив гімназію в м. Олешках (тепер Цюрупинськ). У 1915—17 перебував на фронті. Учасник революц. подій і громадян. війни на Україні, в 1919 був комісаром 519 полку Червоної Армії. Перші вірші надрукував 1917 в армійській газеті. Кращу частину літ. спадщини К. становить драм. трилогія про рад. село періоду 1919—30: п'єси «97» (1924, ост. ред.— 1929), «Комуна в степах» (1924, ост. ред.— 1931), «Прощай, село» (1930, ост. ред.— 1933). В цих творах К. відобразив класову боротьбу на селі, подолання дрібновласницької психології. У комедії «Отак загинув Гуска» (1925) їдко висміяв налякане Великою Жовтн. соціалістич. революцією міщанство. У п'єсі «Маклена Граса» (пост. 1932) розкрив гострі суперечності капіталістичної дійсності. К. деякий час належав до літ. орг-ції *Вапліте*. Пережита ним духовна криза позначилася на п'єсах «Народний Малахій» (1927) і «Мина Мазайло» (1929), написаних ідейно невиразно. Згодом (п'єса «Вічний бунт», пост. 1932) драматург переглянув свою позицію, засудив ідейно-естетичні помилки, пов'язані з впливом «вапліт-янства». «Патетична соната» (пост. 1931) — багатопланова ліро-епічна драма про Жовтн. революцію і громадян. війну на Україні. Один з основоположників укр. рад. драматургії.

Тв.: П'єси. К., 1960; Твори. К., 1968; П'єси.— Листи. К., 1969; Рос. перекл.— 97. М., 1957; Патетическая соната.— Маклена Граса. М., 1964; Пьесы. М., 1980.

Літ.: Острик М. Микола Куліш. В кн.: Українські радянські письменники, вип. 4. К., 1960; Кузякіна Н. Б. П'єси Миколи Куліша. К., 1970.
І. М. Давидова.

КУЛІ́Ш Пантелеймон Олександрович [літ. псевд.— Хуторянин, Панько Казюка, Данило Юс та ін.; 27.VII (8.VIII) 1819, містечко Вороніж, тепер смт Шосткинського р-ну Сум. обл.— 2(14).II 1897, хут. Мотронівка побл. м. Борзни, тепер Черніг. обл.] — український бурж. письменник, історик, фольклорист, етнограф, перекладач. Н. в дрібнопоміщицькій родині. Вчився (1837—39) в Київ. ун-ті як вільний слухач. Літ. діяльність почав оповіданнями рос. мовою 1840. З 1840 вчителював у Луцьку, Києві, Рівному (Ровно), викладав у Петерб. ун-ті. За участь у *Кирило-Мефодіївському товаристві,* в якому посідав ліберально-буржуазні позиції, в 1847 був заарештований і засланий до Вологди (замінено службою в Тулі). Покаявшись, дістав дозвіл 1850 переїхати до Петербурга. Після придушення польс. повстання 1863 був на держ. службі у Варшаві. Останні роки життя провів на Україні. Світогляд, літ. і наук. діяльність К. надзвичайно суперечливі. Виступивши як ліберал, він у 70-х рр. остаточно утвердився на позиціях укр. бурж. націоналізму, реакц. слов'янофільства. У творчості еволюціонував від консервативного *романтизму* до етногр. реалізму. У повісті «Михайло Чарнишенко, або Малоросія вісімдесят років назад» (ч. 1—3, 1843, рос. мовою), в ідилії «Орися» ідеалізував козацьку старшину, патріархальщину. У поемі «Україна» К. намагався в жанрі укр. нар. дум подати історію України (довівши її тільки до Б. Хмельницького). В істор. романі «Чорна рада, хроніка 1663 року» (укр. і рос. мовами, 1845—47) реалістичні картини побуту і соціальної боротьби пройняті ідеалізацією гетьманської верхівки. Зб-ка віршів «Досвітки» (1862) ідейно протистояла революц. поезії Т. Шевченка. Консервативні ідеї виявилися в зб-ках «Хуторна поезія» (1882), «Дзвін» (1893). Видав два томи літ.-наук. зб. «*Записки о Южной Руси*» (1856—57), альманах «*Хата*» (1860), брав участь у виданні журн. «*Основа*». К. перекладав укр. мовою твори багатьох класиків світової л-ри, зокрема О. Пушкіна, А. Міцкевича, У. Шекспіра, Г. Гейне, Дж. Байрона. У працях з історії України К. з бурж.-націоналістичних позицій висвітлював минуле України, заперечував роль нар. мас в історії. К.— автор «Граматки», статей «Викохування дітей», про ремісничі школи та ін. М. Чернишевський, І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка та ін. укр. і рос. революц. демократи, відзначаючи певні заслуги К., різко виступали проти його реакційних поглядів.

Тв.: Сочинения и письма, т. 1—5. К., 1908—10; Вибрані твори. К., 1969; Поезії. К., 1970.
Літ.: Історія української літератури, т. 3. К., 1968; Кирилюк Є. П. Панько Куліш. «Радянське літературознавство», 1969. № 8.
Є. П. Кирилюк.

КУЛІШЕ́НКО Григорій Якимович (1903, с. Черепин, тепер Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл. — 14.X 1939) — рад. військ. льотчик, командир ескадрильї загону рад. льотчиків-добровольців у Китаї. Член Комуністичної партії. Трудову діяльність почав робітником на цукровому з-ді в м. Яготині. В 1934 закінчив військ. авіац. уч-ще. З червня 1939 взяв участь у війні проти япон. загарбників у Китаї. Ескадрилья, якою командував К., знищила понад 100 япон. літаків. Загинув у повітр. бою, збивши 6 ворожих машин. Похований у м. Ваньсяні (провінція Сичуань), де йому було встановлено пам'ятник.

КУЛО́Н (Coulomb) Шарль Огюстен (14.VI 1736, Ангулем — 23.VIII 1806, Париж) — франц. фізик і військ. інженер, член франц. Академії наук (з 1781). Наук. праці з електрики, магнетизму і тех. механіки. На основі встановлених ним законів кручення побудував прилад для вимірювання сили — крутильні ваги, за допомогою якого відкрив закон взаємодії електр. зарядів (див. *Кулона закон*).

КУЛО́Н, Кл, С — одиниця *електричного заряду* та електричної *індукції* в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). 1) К.— електр. заряд, який переноситься через поперечний переріз провідника за 1 с при силі постійного струму 1А. 2) К.— потік електр. індукції крізь замкнуту поверхню, всередині якої міститься вільний заряд 1 Кл. Названа ім'ям франц. фізика Ш. О. *Кулона.*

КУЛО́НА ЗАКО́Н — основний закон *електростатики*; визначає силу взаємодії між точковими нерухомими *електричними зарядами*. Встановив 1785 Ш. О. *Кулон*. За К. з., сила взаємодії F між зарядами q_1 і q_2 прямо пропорційна величині зарядів і обернено пропорційна квадрату віддалі r між ними та *діелектричній проникності* ε середовища, в якому вони перебувають: $F = k \cdot \frac{q_1 \cdot q_2}{\varepsilon \cdot r^2}$, де k — коеф. пропорційності, який залежить від вибору системи одиниць. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) $k = 1/4\,\pi\varepsilon_0$, де ε_0 — *електрична стала*; в СГС системі $k = 1$. Сила F — вектор, напрямлений вздовж прямої, що з'єднує заряди. Для однойменних зарядів $F < 0$ (відштовхування зарядів), для різнойменних $F > 0$ (притягування зарядів). К. з. наз. також залежність сили взаємодії F_m *магнітних полюсів* m_1 і m_2 від віддалі r між ними та *магнітної проникності* μ середовища: $F_m = f \frac{m_1 \cdot m_2}{\mu \cdot r^2}$, де f — коеф. пропорційності, який залежить від вибору системи одиниць.

Літ.: Тамм И. Е. Основы теории электричества. М., 1966; Курс физики. К., 1978.

КУ́ЛУНДИНСЬКЕ О́ЗЕРО — безстічне солоне озеро в межах Алт. краю РРФСР, в *Кулундинському степу*. Площа 728 км², глиб. до 4 м. Пн. та зх. береги урвисті, східні — положисті. Є невеликі острови. До озера впадає кілька річок, найбільша — Кулунда. Взимку не замерзає. Споруджене протокою з Кучукським оз. Поклади *мірабіліту*.

КУЛУНДИ́НСЬКИЙ СТЕП, Кулунда — рівнина на Півдні Зх. Сибіру, в межах Алт. краю РРФСР і Каз. РСР. Лежить у межиріччі Обі та Іртиша. На Пн. межує з *Барабинським степом,* на Пд. переходить у передгір'я *Алтаю*. Пл. майже 100 тис. км². Являє собою слабо погорбовану рівнину, вис. від 100—120 м у центр. частині до 200—250 м на Пд. та Сх. Характерні окремі витягнуті підвищення (гриви), між якими розташовані невеликі безстічні солоні озера (*Кулундинське озеро,* Кучукське та ін.), в яких є запаси соди, *мірабіліту*, кухонної солі тощо. Переважають степові ландшафти, на Пн.— соснові ліси, березові *колки,* вздовж річок — вузькі смуги соснових лісів. К. с.— важливий район вирощування зернових і тех. культур.

КУ́ЛЯ — *геометричне місце* точок простору, що містяться на віддалі, не більшій за R (радіус) від даної точки (центра). Об'єм К. $V = 4\pi R^3/3 = \pi D^3/6$, площа її поверхні $S = 4\pi R^2 = \pi D^2$, де $\pi = 3{,}14159\ldots$, R — радіус К., D — її *діаметр*. Див. також *Кульовий шар, Кульовий сегмент, Кульовий сектор, Сфера.*

КУ́ЛЯ — у зброї передня частина бойового *патрона* для стріляння з *кулеметів,* стрілецької, спортивної та мисливської зброї. К. закріплюється в *гільзі* патрона. За калібром К. поділяються на малокаліберні (6,5 мм), нормального калібру (7,5—7,69 мм), великокаліберні (12,7—15 мм). У військ. справі застосовують розривні, бронебійні, запалювальні та ін. спец. кулі. Іл. с. 8.

КУЛЯ́Б — місто, центр Куляб. обл. Тадж. РСР, райцентр. Розташований в долині р. Яхсу (бас. Пянджу). Залізнич. станція, автомоб. та повітр. зв'язок з Душанбе. 57 тис. ж. (1980). Відомий з часів середньовіччя. Був центром Кулябського бекства *Бухарського ханства,* значним торг. пунктом. Рад. владу встановлено 15.III 1921. З 1934 — місто. В 1939—55 і з 1973— обл. центр. Бавовноочисний, олійницький, маслоробний, мол. з-ди, м'ясний комбінат. Виробн. буд. матеріалів. У К.— пед. ін-т, мед. та пед. уч-ща, муз.-драм. театр.

КУЛЯ́БА Григорій Васильович (н. 23.XII 1928, Полтава) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1963. В 1955 закінчив Київ. консерваторію. В 1948—60 — керівник вокального ансамблю та диригент оркестру нар. інструментів Укр. радіо, 1960—65 та 1977—78 — диригент капели «Думка», 1965—67 — військ. ансамблю пісні і танцю; 1968—74 — худож. керівник і гол. диригент хору Укр. телебачення і радіо, 1974—77 — Капели бандуристів УРСР. З 1978 — худож. керівник групи вокалістів Укр. телебачення і радіо.

КУЛЯ́БКО Олексій Олександрович [15 (27).III 1866, м. Омськ — 6.VIII 1930, Москва] — рос. рад. фізіолог. Закінчив Петерб. (1888), Томський (1893), Берлінський і Лейпцігський ун-ти. Учень І. М.

М. Г. Куліш.

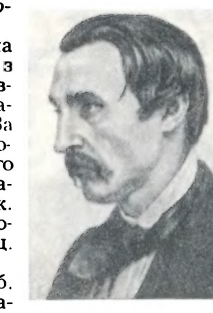
П. О. Куліш.

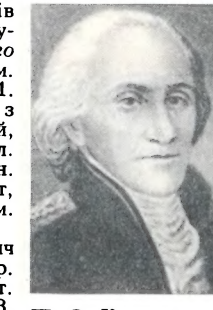
Ш. О. Кулон.

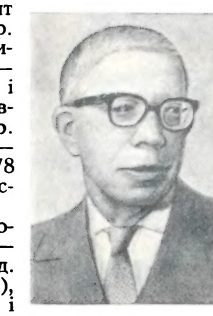
Л. А. Кульський.

КУЛЯБСЬКА ОБЛАСТЬ

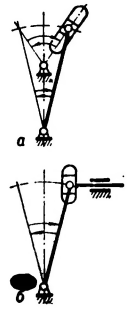

Кулісний механізм (кулісно-коромисловий):
а — з хитною кулісою; *б* — з кулісою, що рухається поступально.

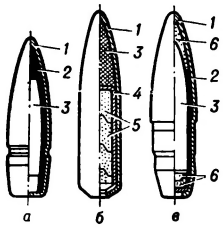

Кулі:
а — звичайна; *б* — трасуюча; *в* — бронебійно-запалювальна (*1* — оболонка; *2* — свинцева сорочка; *3* — осердя; *4* — стаканчик; *5* — трасуюча речовина; *6* — запалювальна речовина).

Кулястих амфор культура. Глиняні горщики.

Єсєнова та П. В. *Овсянникова*. Праці — гол. чин. з проблеми оживлення організму. У своїх дослідах добився відновлення діяльності відокремленого (замороженого) серця тварин через кілька діб після їх загибелі. Вперше (1902) оживив серце людини через 20 год. після смерті. Відновив життєві функції головного мозку на 2 — 3 год. у відокремленій голові риб.

КУЛЯ́БСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Тадж. РСР. На Пд. межує з Афганістаном. Утворена 29.XII 1973. Площа 12,0 тис. км². Населення 454 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення—таджики, живуть також узбеки, росіяни та ін. Міськ. населення — 26%. У складі області — 8 районів, 2 міста та 6 селищ міського типу. Центр — м. Куляб.

Пн. і сх. частини К. о. зайняті гірськими хребтами — Вахшським (вис. до 3140 м) та Хазратішох (вис.до 2843 м), від них у пд. і пд.-зх. напрямах простягаються відроги — хребти Джилантау, Сарсаряк і Тереклітау. Між хребтами лежать хвилясті й плескаті рівнини — Кулябська, Дангаринська, Припянджська та ін., на яких вирощують осн. с.-г. культури. Корисні копалини: кам. сіль, целестин. Кліматичні умови різноманітні. На Пд. Зх. клімат жаркий, посушливий. Пересічна т-ра січня вище 0°, липня +30°, опадів менше 300 мм на рік. Значної шкоди посівам і деревним насадженням влітку завдає пд.-зх. вітер «афганець» (див. *Вітри місцеві*). У долинах пн. частини К. о. клімат холодніший, пересічна т-ра січня —4,2°, липня +23,1°, опадів 500—700 мм на рік. Вздовж пд. кордону області протікає р. Пяндж, найбільша її притока — Кизилсу. До вис. 1800 м переважає трав'яна рослинність (осока, тонконіг, ефемери, пирій) на сіроземах, що чергується з чагарниками (фісташка, мигдаль, арча). Вище (до 2400 — 2800 м) — деревно-чагарникова рослинність (клен, тополя, арча) на коричневих карбонатних грунтах, яка змінюється субальп. та альп. луками на гірсько-степових та гірсько-лучних грунтах. К. о.— район розвинутого с. г., у т. ч. бавовництва, та пром-сті по переробці с.-г. сировини. Провідні галузі пром-сті: легка (гол. чин. бавовноочисна) та харч. (м'ясна, олійницька, борошномельна). Підприємства цих галузей розміщені в Кулябі та селищі Московському. Електроенергія надходить від *Нурекської ГЕС*. Розвивається виробн. буд. матеріалів; з-д слюсарно-монтажного інструменту в Кулябі. В структурі с. г. переважає землеробство, в осн. поливне (зрошують понад 41% ріллі, 1977). З тех. культур провідне місце посідає бавовник, вирощують також льон-кудряш та кунжут. К. о.— значний постачальник зерна в республіці (пшениця, ячмінь, кукурудза, рис). Вирощують кормові й овоче-баштанні культури. Розвинуте також садівництво, зокрема субтропічне (гранат, хурма), та виноградарство. Тваринництво спеціалізується на розведенні овець (у т. ч. тонкорунних, гісарських, каракульських; щорічне виробн. шкурок понад 47 тис.). Розводять також велику рогату худобу, свиней. Шовківництво. Гол. види транспорту — автомоб., залізнич. (лінія Душанбе — Курган-Тюбе — Куляб, вузькоколійна), розвивається повітр. транспорт. У К. о.— пед. ін-т, пед. та мед. уч-ща, обл. театр, краєзнавчий музей (Куляб).

М. Ю. Мамаджанова.

КУ́ЛЯ-ЗОНД — наповнена воднем гумова куля з прикріпленим до неї *метеорографом*, що записує на стрічці параметри атмосфери; вид некерованого *аеростата*. На деякій висоті К.-з. лопається або відокремлюється від метеорографа, що опускається на парашуті. Висота підйому К.-з. до 40 км. Досконалішими є К.-з., обладнані радіопередавачами,— *радіозонди*.

КУЛЯ́СТИХ А́МФОР КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів *мідного віку* на території зх. частини УРСР. Поділяється на 2 локальні варіанти — волинський і подільський. Поселень К. а. к. поки ще не виявлено; досліджено поховальні пам'ятки цієї культури. Померлих ховали переважно в прямокутних скринях, складених з кам. плит, у скорченому положенні; трупоспалення трапляються рідко. В похованнях знайдено амфори кулястої форми (звідси назва культури) та ін. посуд, відшліфовані крем'яні сокири й вузькі долота, ножі з пластинок, кістяні пряжки від поясів, янтарні прикраси тощо. Носії К. а. к. були осілими племенами, що займалися скотарством і, можливо, землеробством.

Літ.: Культура кулястих амфор. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971. *В. Г. Збенович.*

КУЛЬБА́БА (Тагахасит) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Корінь стрижневий. Стебло безлисте (квітконос), порожнисте, з одним, іноді двома багатоквітковими кошиками на верхівці. Листки в прикореневій розетці, зубчастолопатеві або перистороздільні, зрідка цілокраї. Квітки двостатеві, жовті. Плід — сім'янка. Понад 100 видів, поширених в Європі, Азії, Америці, Австралії та Пн. Африці. В СРСР — 70 видів, в т. ч. УРСР — 12, з них найпоширеніший К. з в и ч а й н а, або л і к а р с ь к а (Г. officinale). Росте скрізь на Україні на луках, вигонах, у садах як бур'ян. Екстракт або порошок з коренів (іноді й з листків) застосовують у медицині для поліпшення діяльності органів травлення. Деякі види К., напр. к р и м - с а г и з, або К. о с і н н я (T. hybernum), росте в Криму, та *кок-сагиз*, який раніше вирощували на Україні, містять в коренях 4 — 6% каучуку.

КУЛЬБА́КІН Степан Михайлович [28.VII (9.VIII) 1873, Тбілісі — 22.XII 1941, Бєлград] — російський мовознавець, член-кор. Російської АН (з 1919), з 1925 — член Серб. АН (у Белграді). Закінчив Новоросійський (в Одесі) ун-т (1896). Професор Харків. ун-ту (з 1905), з 1920 — професор ун-ту в м. Скоп'є, з 1924 — ун-ту в Белграді. Автор праць з славістики: «До історії й діалектології польської мови» (1903), «Давньоцерковнослов'янська мова» (в. 1—3, 1911—13), «Історія слов'ян» (1908), «Сербська мова» (1915), «Українська мова. Короткий нарис історичної фонетики і морфології» (1919), «Старослов'янська мова» (1929).

Ф. П. Медведєв.

КУЛЬЖЕ́НКИ — укр. видавці. 1) Стефан Васильович [24.XII 1836 (5.I 1837), Київ — 16 (29). I 1906, там же]. Навчався в Софійському духовному училищі. З 1848 працював у київ. друкарнях — учнем, робітником, управителем. З 1880 мав власну друкарню — одну з кращих на Україні та в Росії. Друкував книжки, журнали («Земледелие», «Инженер»), газети («Заря», «Киевское слово»), календарі (1880—1904), карти, репродукції. За високе поліграфічне оформлення видання К. не раз здобували золоті й срібні медалі на Всерос. пром. виставках. Відомі видання: М. Захарченка «Киев теперь и прежде» (К., 1888), численні альбоми тощо.

2) Василь Стефанович [29.I(11.II) 1865, Київ — 7.IX 1934, там же]. Син С. В. Кульженка. Вчився в Поліграфічній академії в Лейпцигу. Керував фотолітодрукарнею «С. В. Кульженко». В 1903 засн. Київ. школу друкарської справи, викладав у ній. У 1908—14 видавав і редагував журн. «Искусство и печатное дело». В 1924—34 викладав у Київ. худож. ін-ті.

Літ.: Васильев В. С. [Кульженко В. С.] Полвека у печатного станка. К., 1904. *С. І. Білокінь.*

КУ́ЛЬМАН — креслярський прилад, що складається з дошки (стола) і встановленого на ній важільного пристрою — *пантографа*; засіб *креслярсько-конструкторської техніки*. Дає змогу проводити на кресленнях прямі лінії заданої довжини під будь-яким кутом у площині дошки, не застосовуючи *рейсшин, транспортирів*, косинців, масштабних *лінійок* тощо.

КУЛЬМІНА́ЦІЯ [від лат. culmen (culminis) — вершина] — момент найвищого піднесення, напруження, розвитку. В літ. творі — подія або сукупність подій, в яких досягає найвищого напру-

ження розвиток основного *конфлікту*. Після К. сюжетна дія твору спрямовується до розв'язки.

КУЛЬМІНА́ЦІЯ в астрономії — проходження світила через небесний меридіан (див. *Небесна сфера*). Розрізняють верхню і нижню К. В Пн. півкулі у верхній К. (найбільша висота над горизонтом) світило міститься між Пн. *полюсом світу* й точкою Півдня; в нижній — між Пн. полюсом світу й точкою Півночі. Якщо обидві К. світила спостерігаються над горизонтом, світило наз. незахідним.

КУЛЬ-ОБА́ — скіфський курган 4 ст. до н. е. за 6 км на Зх. від м. Керчі Крим. обл. Досліджений 1830. Під курганом виявлено кам'яний склеп, у якому було поховано скіфського вождя, його дружину чи наложницю і слугу-конюха з конем. Одяг вождя прикрашено золотими бляшками, а головний убір — золотою діадемою та пластинками з зображенням скіфів, які братаються, на шиї була золота гривна (вагою 461 г), на руках — золоті браслети. Поруч з похованим було покладено оздоблену золотом зброю, золоту чашу тощо. Серед жіночих прикрас — кількасот золотих бляшок від одягу, золоті діадема з розетками, підвіски, медальйони з зображеннями голови Афіни, гривна з фігурами літаючих левів на кінцях та ін. Найвизначніша знахідка — електрова (з золота і срібла) ваза з зображеннями скіфських воїнів на привалі. У склепі також знайдено кількасот бронзових наконечників стріл і списів та багато ін. предметів. Художні вироби з К.-О. є шедевром давньогрец. ювелірного мистецтва, зберігаються вони в *Ермітажі*.

КУЛЬОВИ́Й СЕГМЕ́НТ — частина *кулі*, відрізана від неї площиною (мал.). Об'єм К. с. $V = \pi h^2 (3R - h)/3$, його бічна поверхня $S = 2\pi Rh$, де R — радіус кулі, h — висота кульового сегмента.

КУЛЬОВИ́Й СЕ́КТОР — геометричне тіло, утворене обертанням кругового *сектора* навколо одного з радіусів, що обмежують його (К. с. першого типу; мал., 1), чи *діаметра*, що не має спільних точок з дугою сектора (К. с. другого типу; мал., 2). Об'єм К. с. $V = 2\pi R^2 h/3$, його повна поверхня $S = \pi R (2h + a + b)$, де R — радіус кулі; h — проекція хорди, що стягує дугу сектора, на вісь обертання; a і b — віддалі кінців хорди від цієї осі (у К. с. першого типу $b = 0$).

КУЛЬОВИ́Й ШАР — частина *кулі* між двома паралельними січними площинами — основами (мал.). Об'єм К. ш. $V = \pi h (3a^2 + 3b^2 + h^2)/6$, його бічна поверхня $S = 2\pi Rh$, де R — радіус кулі, h — віддаль між основами К. ш., a і b — радіуси цих основ. Іл. с. 11.

КУЛЬОВІ́ СКУ́ПЧЕННЯ — *зоряні скупчення*, що характеризуються кульовою формою розподілу *зір*; містять десятки й сотні тисяч зір. Два з найближчих до Землі К. с розташовані в сузір'ях *Геркулеса* й *Центавра*.

КУ́ЛЬСЬКИЙ Леонід Адольфович [н. 28.III (10.IV) 1903, м. Новорадомськ, тепер ПНР] — укр. рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки і техніки УРСР з 1968. Член КПРС з 1965. У 1925 закінчив Київ. ін-т народної освіти, 1928 — Ленінгр. ун-т. З 1934 працює в АН УРСР (з 1938 — в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР). К.— один з основоположників наук. напряму хім. технології — хімії і технології очищення води та засновник школи укр. вчених, які працюють у цій галузі. Результати досліджень К. набули практичного застосування при реконструкції ряду водопроводів і великих підприємств УРСР і РРФСР. Розробив апаратуру для обробки води. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1976. Портрет с. 7.

КУЛЬТ релігійний (лат. cultus — вшанування, поклоніння) — релігійне вшанування якихось предметів або надприродної істоти, обрядовий бік релігії. У широкому розумінні — всі дії, пов'язані з релігійними уявленнями віруючих (магічні обряди, *жертвоприношення*, молитви, богослужіння, *таїнства*, містерії, реліг. свята), а також предмети, використовувані з метою умилостивлення надприродних сил (священні зображення, фетиші, святилища, храми, предмети релігійних обрядів).

У вузькому розумінні — реліг. обряди, що мають на меті справити бажаний вплив на надприродні істоти. Елементи К. з'явилися з появою ранніх форм реліг. віровань в епоху ранньородового ладу і виявлялись у вшануванні фетишів, тотемів, духів тощо. Розвиток і ускладнення К. тісно пов'язані з виділенням окремих сусп. прошарків — жерців, *духівництва*. Кожна релігія або реліг. течія має свій К. Реліг. К. відзначається емоційністю і використовується церквою як один із засобів духовного впливу на віруючих. *І. І. Мигович.*

КУЛЬТ ПРЕ́ДКІВ — релігійний культ вшанування душ померлих родичів *жертвоприношеннями*, заклинаннями тощо. К. п. виник на ранніх етапах первіснообщинного ладу і є однією з форм *анімізму*. В основі К. п. лежать первісні уявлення про загробне існування душ померлих та їхній вплив на життя людей. З виникненням класової нерівності К. п. став одним із засобів закріплення влади верхівки рабовласницького суспільства. В класовому суспільстві пізнішого часу К. п. витіснено культом богів, проте пережитки його збереглися в сучас. релігіях, зокрема в православ'ї (т. з. проводи, поминки тощо).

КУЛЬТАРМІЇЦІ — добровільні учасники масового руху по *ліквідації неписьменності* й малописьменності в перші роки культурного будівництва в СРСР. В 1925 з ініціативи комсомолу в країні почався Всесоюзний культпохід К. Вони безплатно навчали грамоти, створювали умови для роботи пунктів лікнепу, поширювали л-ру тощо. Навчання грамоти дорослих пов'язувалося з політ. роботою серед населення, з підвищенням його заг. культур. рівня. Роботу К. в УРСР координувала *Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю* і т-во «*Геть неписьменність*». Силами К. навчено грамоти мільйони трудящих. Методику роботи К. взяли на озброєння країни, що стали на шлях побудови соціалізму (Куба, СРВ, ряд країн Африки та ін.).

Т. Л. Пономаренко.

КУЛЬТИВА́ТОР (від франц. cultivateur) — знаряддя для обробітку грунту (без обороту його верхнього шару), боротьби з бур'янами і внесення в грунт добрив. Осн. робочими органами К. є лапи (мал.). За їх типом, а також за призначенням цих знарядь, видом їх тяги та способом з'єднання з трактором К. поділяють на парові, розпушувальні, протиерозійні (штангові і плоскоріз), вогневі, рослинопідживлювачі, підгортачі, садові, фрезерні, овочеві та лісові. Парові К. використовують для передпосівного *обробітку грунту* та догляду за парами. В СРСР, зокрема на Україні, поширений К. паровий КПС-4 в причіпному (мал.) і навісному варіантах. К.-розпушувачі, напр. КРГ-3,6 (мал.), застосовують для обробітку кам'янистих грунтів на гірських схилах до 20°. Ширина захвату 3,6 м. До протиерозійних К. належать: а) штанговий КНШ-3,6 (мал.), призначений для розпушування грунту і знищення бур'янів у районах, де грунти зазнають вітрової ерозії. При *лущенні стерні* цей К. залишає її на поверхні поля непошкодженою. Робочим органом є штанга у вигляді квадратного сталевого вала; б) К.-плоскоріз КПП-2,2 (мал.) — для обробітку грунтів, які зазнають вітрової ерозії. К. вогневі, в т. ч. КО-2,4, призначені для пригнічення полум'ям газових пальників життєдіяльності різних видів однорічних бур'янів на стерні люцерни, кенафу, джуту, а також для знищення бур'янів на узбіччях шляхів та полів, на випасах тощо. К. КО-2,4 (мал.) має два ручні пальники. Працює на зрідженому газі. К.-рослинопідживлювачі (див. на мал. навісний КРН-4,2) використовують для обробітку та підживлення посівів кукурудзи, цукр. буряків, соняшнику, картоплі та ін. просапних культур. Комплектуються К. полільними і розпушувальними лапами та підживлювальними ножами. К.-підгортачі (КОН-2,8ПМ й ін.) комплектують, крім лап і підживлювальних ножів, ще й підгортачами, застосовують для підгортання, *міжрядного обробітку грунту* і підживлення картоплі та ін. просапних культур. До К. садових належить зокрема КСГ-5 (мал.). Його комплектують розпушувальними і полільними лапами, боронками та борозноробами; а для обробітку пристовбурних смуг — поворотною лапою з механізмом гідрокерування. Із фрезерних К. на Україні широко застосовують К. марки КФ-5,4 (мал.), призначений для міжрядного обробітку посівів цукр. буряків та ін. низькостеблих культур. Для міжрядного обробітку овочевих

Кульбаба лікарська: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

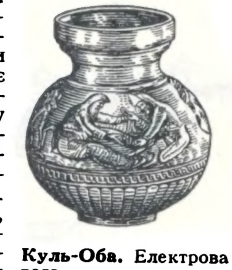

Куль-Оба. Електрова ваза.

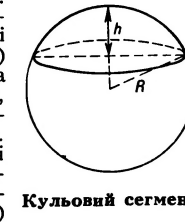

Кульовий сегмент.

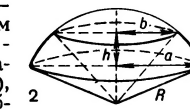

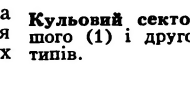

Кульовий сектор першого (1) і другого (2) типів.

культур використовують К. фрезерні КГФ-2,8 і КРН-1,4. Лісові К. застосовують для догляду за лісовими культурами, на розкорчованих вирубках, розсадниках та на плантаціях. Ці К. обладнують лапами і сферичними дисками. Навісний К. лісовий дисковий ДЛКН-6 (мал.) обладнаний дисковими робочими органами, складеними в дві батареї.

Літ.: Гапоненко В. С., Войтюк Д. Г. Сільськогосподарські машини та їх використання. К., 1975; Карпенко А. Н., Зеленев А. А., Халанский В. М. Сельскохозяйственные машины. М., 1976.

В. С. Гапоненко.

КУЛЬТИВА́ЦІЯ (лат cultivatio — обробіток) — обробіток верхнього шару грунту без обороту його. Застосовують для розпушування грунту, боротьби з бур'янами. К. поліпшує водний та повітряний режим грунту, посилює діяльність корисних мікроорганізмів, забезпечує найсприятливіші умови для дружного проростання насіння культурних рослин, їх розвитку і росту. Залежно від умов роботи, погоди, стану поля тощо, а також від завдання для К. використовують *культиватори* з робочими органами різних типів.

Є. Й. Дорошенко.

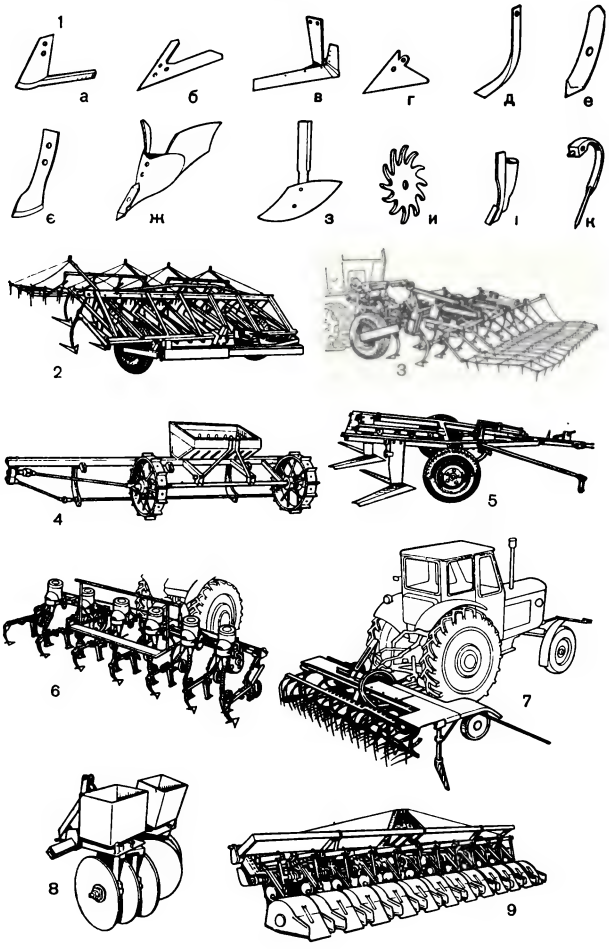

Культиватори.
1 — робочі органи (лапи) культиваторів: а — плоскорізальна однобічна лапа; б — плоскорізальна стрільчаста лапа; в — лапа-плоскоріз; г — універсальна стрільчаста лапа; д — долотоподібна лапа; е — оборотна лапа; є — списоподібна лапа; ж — підгортач; з — лапа-поличка; и — голчастий диск; і — підживлювальний ніж; к — полільний зуб. 2 — паровий культиватор КПС-4; 3 — культиватор-розпушувач КРГ-3,6; 4— штанговий культиватор КНШ-3,6; 5 —культиватор-плоскоріз КПП-2, 2; 6 — культиватор-рослинопідживлювач КРН-4,2; 7 — культиватор садовий КСГ-5; 8— лісовий культиватор ДЛКН-6; 9 — фрезерний культиватор КФ-5,4.

КУЛЬТУ́РА (лат. cultura — виховання, освіта, розвиток) — сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства і людини й втілюються в результатах продуктивної *діяльності*. У вужчому розумінні К.—це сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості (особливо мистецької), а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування (школи, вузи, клуби, музеї, театри, творчі спілки, т-ва тощо). Водночас під К. розуміють рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності (К. виробництва, К. праці, К. мови; правова, моральна, естетична К., К. побуту тощо).

Джерелом К. є суспільна *праця*, здатна практично й духовно перетворювати дійсність (що становить відповідно матеріальну й духовну К. суспільства) і саму людину. К. протилежна «натурі», як доцільний людський витвір — усьому природно даному. Людство являє собою універсальний суб'єкт К., а в конкретно-істор. обставинах суб'єктами культур. творчості виступають окремі людські спільності та їхні асоціації — племена, народи, нації, багатонац. утворення, що здатні виробляти, розвивати і збагачувати всю сукупність практичних і духовних умов свого існування. Істор. розвиток К. визначається сукупністю об'єктивних закономірностей, які вперше відкриті марксизмом. Вони розкривають рушійні сили сусп. прогресу, поступовий характер всесвітньої історії, взаємозв'язок матеріальної і духовної К., підкреслюючи визначальне значення *способу виробництва* в розвитку духовного життя суспільства, взаємозв'язок соціально-класових, нац., расових, етнічних, географічних та ін. особливостей і факторів у його поступальному русі. Принципове значення для наук. розуміння історії К. мають фундаментальні положення *історичного матеріалізму* про співвідношення *суспільного буття і суспільної свідомості, базису і надбудови*, про *суспільно-економічні формації*, про *класи суспільні* і *класову боротьбу*. Виходячи з них, марксистсько-ленінська теорія К. виділила її загальноістор. етапи, встановила зв'язок між соціальним і культур. прогресом, з'ясувала особливості спадкоємності в розвитку К. і накреслила шляхи створення К. комуністичного суспільства. З цих позицій марксистсько-ленінська теорія К. викриває наук. неспроможність і реакційну ідеологічну сутність бурж. культурології, яка в своїх концепціях культур. циклів, культур. «автономії», культури для *еліти*, «*масової культури*» обстоює уявлення про К. як сукупність позаісторичних «вічних» цінностей або «символічних форм», заперечує прогрес К. і можливість культурного єднання народів.

В марксистсько-ленінській теорії К. органічно поєднуються заг.-істор. та локально-геогр підходи до К., що дає змогу розглядати соціально-культур. процес як єдність багатоманітності. В першому випадку К. поділяється на істор. типи відповідно до сусп.-екон. формацій (первіснообщинна, рабовласницька, феод., капіталістична, комуністична К.), в другому йдеться про етнічні (напр., К. слов'ян), регіональні (напр., К. Середземномор'я) або континентальні (К. Європи, Азії, Африки) культурні утворення і спільності.

Заг.- істор. тенденція полягає в тому, що внаслідок розвитку економіки, засобів сполучення і спілкування поступово і неухильно долається замкненість і обмеженість культур. життя окремих народів і регіонів, виникає всесвітня історія, а разом з нею і всесвітня К. В антагоністичному суспільстві цей процес відбувається суперечливо, оскільки класовий поділ суспільства надає К. класового змісту і розшаровує її відповідно до класових інтересів. Бурж. ідеологи намагаються замаскувати класовий характер К., видаючи бурж. К. за загальнонар., загальнонац. К. Зокрема, укр. бурж. націоналісти, заперечуючи поділ укр. нації на антагоністичні класи, пропагують теорію «єдиного потоку» в розвитку укр. К. В. І. Ленін підкреслював, що в кожній нац. К. капіталістичного суспільства є дві К.; поряд з поміщицько-бурж. К. існують також елементи демократично-соціалістичної К. (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 118). Таке розмежування викликає суперечливі тенденції у взаємодії нац. К. і в характері спадкоємності культур. розвитку. З одного боку, капіталістична система породжує різні форми колоніалізму, соціального, нац., расового і культур гноблення народів, з другого,— їм дедалі активніше протистоїть тенденція соціального і нац. визволення, культур. незалежності та інтернац. єднання демократичних і соціалістичних К., які створюються на основі кращих досягнень прогресивної К. Могутніми рушіями культур. прогресу суспільства є *революції соціальні*. Докорінно змінюючи класову структуру, спосіб життя і світогляд суспільства, вони активно сприяють знищенню або знеціненню віджилих форм культур. розвитку і запозиченню з минулого найкращих плідних культур. традицій. Принципово нові істор. умови для розвитку К. створює *соціалістична революція*, яка ліквідує соціальні антагонізми і ставить надбання світової К. на службу найширшим масам трудящих. Тому невід'ємною складовою частиною марксистсько-ленінської теорії соціалістичної революції є теорія і програма соціалістичної *культурної революції*. Соціалістична К. в СРСР розвивалася в боротьбі проти *великодержавного шовінізму*,

бурж. *націоналізму* та ін. проявів ворожої марксизму-ленінізму ідеології. КПРС, відстоюючи чистоту ленінського вчення про завдання і шляхи розвитку рад. К., викрила дрібнобурж. сутність різних течій та угруповань, зокрема «*Пролеткульту*» та ін. Здійснення в СРСР під керівництвом Комуністичної партії ленінської програми культур. будівництва привело до створення багатонац. К. рад. народу (див. відповідні розділи ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, про союзні та авт. рад. соціалістичні республіки). Укр. рад. К., як і К. ін. рад. народів, є невід'ємною складовою частиною багатонац. рад. соціалістичної К. Вона досягла високого рівня завдяки вільному розвиткові творчих сил укр. народу та братерській взаємодопомозі й взаємовпливові К. усіх народів СРСР (див. відповідні розділи тому *Українська Радянська Соціалістична Республіка*).

В нашій країні склалася й розвинулася рад. К., соціалістична змістом, багатоманітна своїми нац. формами та інтернаціоналістська своїм духом і характером. Рад. К. являє собою органічний сплав створюваних усіма соціалістичними націями і народностями духовних цінностей. Зближення і взаємозбагачення нац. К. народів СРСР є об'єктивною закономірністю соціалізму і разом з тим важливим напрямом культур. політики КПРС і Рад. д-ви. Важливу функцію рад. соціалістичної К. становить *комуністичне виховання*. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* К. будується на основі марксистсько-ленінського світогляду, на принципах комуністичної *ідейності* і *партійності*, *народності*, *гуманізму*, пролет. *інтернаціоналізму* і рад. *патріотизму*.

КПРС і Радянська д-ва приділяють постійну увагу питанням К., здійснюють перспективне планування її окремих галузей, створюють сприятливі умови для її прогресивного розвитку. Це знайшло відображення в матеріалах багатьох з'їздів партії, зокрема XXIII—XXV з'їздів, у постановах ЦК КПРС, у т. ч. про літ.-худож. критику (1972), про заходи по дальшому розвитку кінематографії (1972), про нар. худож. промисли (1974), про роботу з творчою молоддю (1976), про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи (1979), в законі про охорону пам'яток історії і культури (1976) та ін. Досягнення рад. К., культури країн соціалістичної співдружності є могутнім імпульсом розвитку демократичних і соціалістичних начал у світовій К., сприяють зміцненню миру і взаєморозуміння між народами. Комуністична К., увібравши в себе і розвиваючи все краще, що створила світова К., буде новим, вищим ступенем культур. розвитку людства. Це буде загальнонар., загальнолюдська К. безкласового суспільства.

Див. також ст. *Мистецтво*, *Література*, *Наука*, *Освіта* та відповідні розділи в статтях про країни світу.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3; Ленин В. И. О культуре. М., 1980; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення партії і Радянського Уряду. Збірник документів, т. 1—2. К., 1960—61; Гончаренко М. В. Ленінізм і філософські питання сучасної культури. К., 1970; Поліщук І. П. Спадкоємність і взаємовплив культур. К., 1972; Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. К., 1977; Гаврилюк П. И. Эстетическая культура и социальный прогресс. К., 1978; Маноха О. Є. Соціалістична культура як соціальна творчість народних мас. К., 1978.

В. П. Іванов, В. І. Мазепа.

«КУЛЬТУ́РА» — громадсько-політ. журнал, неофіційний орган *Комуністичної партії Західної України*. Виходив з листопада 1924 до 1934 у Львові (42 номери). В «К.» друкувалися твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, статті керівників КПЗУ про завдання революц. руху на Зх. Україні, міжнар. становище, викривалася антинар. діяльність укр. бурж. націоналістів. На сторінках «К.» виступали революц. зх.-укр. письменники С. Тудор, М. Ірчан, В. Бобинський та ін. Журнал висвітлював досягнення соціалістичного будівництва на Рад. Україні, публікував твори рос. та укр. рад. письменників.

«КУЛЬТУ́РА І ЖИТТЯ» — газета, орган М-ва культури УРСР та Респ. к-ту профспілки працівників культури. Публікує статті про мистецьке життя України, про розвиток укр. образотворчого та нар. мистецтва, музики, театру, кіно, худож. самодіяльності, висвітлює роботу музеїв, клубів, бібліотек; водночас інформує про мистецькі новини братніх республік і зарубіжних країн. Виходила в Харкові під назвами: «Література, наука і мистецтво» (1923—24), «Культура і побут» (1924—28, як додаток до газ. «Вісті ВУЦВК»), «Література і мистецтво» (1929—30; в 1941—43 — спочатку в Ворошиловграді, потім в Уфі, Москві, Харкові, а з 1944 — в Києві з назвою «Радянське мистецтво»); в 1955—64 — з назвою «Радянська культура», з 1965 — сучасна назва.

І. Г. Барвінок.

КУЛЬТУ́РА МІКРООРГАНІ́ЗМІВ — сукупність мікробів одного виду, вирощених на поживному субстраті. Найчастіше використовують культури *бактерій* та *грибів*. Для одержання культур *вірусів* і *рикетсій* потрібні спец. складні методи. Мікроорганізми, виділені з їхніх природних умов існування, звичайно неоднорідні й наз. мішаними культурами. З останніх шляхом багаторазового відсіву на рідкі чи тверді поживні середовища одержують чисті К. м. (тобто не забруднені мікроорганізмами інших видів). К. м., вирощувані на незмінному поживному середовищі, наз. стаціонарними, а вирощувані в умовах його постійного оновлення — безперервними (проточними).

В. П. Широбоков.

КУЛЬТУ́РА МО́ВИ — дотримання усталених норм вимови, слово- та формовживання й побудови *фраз*. К. м. забезпечується наук. розробкою фонетичних, орфоепічних, граматичних і лексичних аспектів мови, створенням праць із відповідних лінгвістичних дисциплін, зокрема граматик і *словників*. У наук. рекомендації з К. м. враховуються критерій території (бо літ. мова грунтується на одному або кількох провідних *діалектах*), відповідність мовних явищ системі мови, традиція вживання їх, зокрема в мові письменників, стилістична доцільність. К. м. виховується школою, а також через л-ру, засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення, кіно).

Літ.: Про культуру мови. К., 1964; Коваль А. П. Культура української мови. К., 1966; Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976.

В. М. Русанівський.

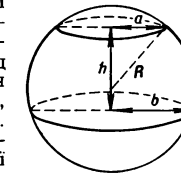

Кульовий шар.

КУЛЬТУ́РА ТКАНИ́Н, експлантація — метод вирощування (культивування) тканин, клітин, органів, зародків, взятих з організму людини, тварин чи рослин Основи методу закладено працями рос. вченого О. Є. Голубєва (1874) та укр.— І. П. Скворцова (1885). Перші досліди за К. т. рослин були проведені франц. вченим П. Г. Рехінзером (1893). Метод К. т. тварин був розроблений американським вченим Р. Гаррісоном (1907) і франц.— А. Каррелем (1911). Для успішного культивування необхідні наявність поживного середовища, стала т-ра, властива тілу *донора*, сталий *осмотичний тиск*, асептичні умови (див. *Асептика*). Як поживне середовище використовують *плазму крові*, ембріональний екстракт, спец. синтетичні середовища тощо. Вирощування проводиться в *термостаті*. Шкідливу дію продуктів обміну речовин, що нагромаджуються, усувають періодичним оновленням поживного середовища. За таких умов вирощувані об'єкти можуть зберегти свої біологічні властивості до кількох років. К. т. широко застосовують при вивченні *поділу* клітин, *росту* та *диференціювання*, характеру взаємозв'язків, *обміну речовин* клітин і тканин, дії на них різних фіз. та хім. факторів, зокрема лікарських речовин, при вивченні злоякісних пухлин тощо. Колонії клітин, одержані в культурі від однієї клітини, наз. клітинними *клонами*; в них виділено багато клітинних *ліній*, використовуваних у генетич. імунобіол., фармакологіч. фізіол. та ін. дослідженнях. Див. також *Ізольовані органи*.

Б. Г. Новиков.

КУЛЬТУРИ́ЗМ (від лат. cultura — розвиток) — система фізичних вправ з різними спорт. приладами (штангою, гантелями, гирями тощо), що сприяє розвиткові мускулатури тіла людини. Відомий ще в Стародавній Греції й Римі. В кін. 19 ст. розроблені сучас. основи К. З 1901 проводяться міжнар. конкурси, а з серед. 20 ст. — щорічні чемпіонати світу з К. В 1946 створено Міжнар. феле-

рацію з К. В СРСР в деяких спорт. т-вах виникли секції К., але розвитку К. не набув. Міжнар. спорт. федерації і Міжнар. олімпійський к-т не визнають К. як вид спорту.

КУЛЬТУ́РНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ соціалістична — революційні перетворення в *культурі* й усьому духовному житті суспільства, які відбуваються внаслідок перемоги *соціалістичної революції*; невід'ємна складова частина соціалістичного і комуністичного перетворення суспільства. Необхідність К. р. обґрунтована в працях В. І. Леніна, який розробив її теор. засади. К. р. включає створення соціалістич. системи нар. освіти; формування нової, соціалістич. *інтелігенції*; подолання впливу бурж. ідеології; утвердження марксистсько-ленінської ідеології, створення соціалістич. культури, перебудову *побуту*. К. р.— тривалий, складний істор. процес, що відбувається не стихійно, а на науково розробленій Комуністичною партією основі. Проведення К. р.— заг. закономірність соціалістичного будівництва. Конкретні форми К. р.— різноманітні й пов'язані з нац., істор. особливостями соціалістичних країн. Уперше К. р. здійснена в Рад. Союзі, де вона була складовою частиною *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* і проводилася в нерозривному зв'язку з *індустріалізацією* країни і *колективізацією сільського господарства*. Внаслідок перемоги К. р. Рад. Союз перетворився на країну суцільної письменності, високого загальноосвітнього рівня трудящих, всебічного розквіту *науки* і культури (див. *Народна освіта, Ліквідація неписьменності* тощо). В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР відбувається завершальний етап К р., осн. завданням якого є створення духовних передумов для перемоги комунізму — виховання всіх трудящих у дусі високої ідейності і відданості соціалістичній Батьківщині, справі комунізму, комуністичного ставлення до праці й сусп. власності; повне подолання пережитків бурж. поглядів і моралі; всебічний, гармонійний розвиток особи, створення справж. багатства духовної культури. Нічого спільного з марксистсько-ленінською теорією і практикою К. р. не має політ. кампанія, яка проводилась в 60-х рр. в Китаї під назвою «великої пролетарської культурної революції» і була спрямована маоїстським керівництвом КНР на розгром парт. кадрів, надбань культури, ліквідацію соціалістичних завоювань кит. народу.

М. Г. Корнієва.

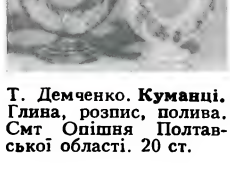

Т. Демченко. **Куманці.** Глина, розпис, полива. Смт Опішня Полтавської області. 20 ст.

КУЛЬТУ́РНА СПІ́ЛКА УКРАЇ́НСЬКИХ ТРУДЯ́ЩИХ ЧСФР (КСУТ). Засн. 1952. Завданням спілки є проведення політико-виховної і культур.-осв. роботи серед укр. трудящих ЧСФР. Спільно з ін. громад. орг-ціями КСУТ організує бесіди, лекції, виставки, наук. конференції, кінофестивалі, присвячені політ., соціально-екон. життю в Чехословаччині, СРСР, і зокрема в УРСР. Видає л-ру укр. мовою, твори письменників Рад. України. Друк. органи КСУТ: «*Нове життя*», журн. «*Дружно вперед*» і літ. альманах «Дукля». КСУТ нагороджено орденом Праці (1972).

І. А. Петерс.

КУЛЬТУ́РНИЙ ЛАНДША́ФТ — географічний ландшафт, змінений цілеспрямованою раціональною діяльністю людини. Виникає на місці первісного природного або зміненого *ландшафту* географічного, в якому під впливом госп. діяльності сталися докорінні зміни морфологічної структури, зовн вигляду, характеру зв'язків між компонентами, геохім. та геофіз. процесів, стоку, грунтового зволоження, з'явилися нові високопродуктивні *фітоценози* тощо. Все разом узяте зумовило формування нової системи взаємозв'язків, відмінної від попередньої (вихідної). Важливою рисою К. л. є те, що напрям госп. діяльності узгоджується з природними властивостями, ця діяльність спрямована на зменшення негативного впливу несприятливих для господарства і життєдіяльності людини фізико-географічних (природних) процесів (ерозії, селів, зсувів, заболочування, засолення, посух та ін.) і макс. відтворення природних ресурсів. У К. л. регулюється стік, водно-тепловий режим, геохім. баланс (внесення добрив, відведення засолених вод), *раціональне природокористування* передбачає охорону ландшафту від руйнування і зберігає його в оптимізованому стані. К. л. формуються в процесі тривалого впливу певного виду госп. діяльності: землеробства (богарного, зрошуваного, осушуваного, польдерного), пасовищного скотарства, лісового, водного та рекреаційного г-ва (див. *Рекреаційна територія*), буд-ва (міськ., шляхового, гідротех.), меліорації, рекультивації земель тощо. Тому до культурних відносять агроландшафти, оазисні, меліоровані, лісогосп., урбанізовані, архіт. ландшафти, лісопарки, дендропарки та ін. Необхідною умовою нормального функціонування, збереження і збагачення К. л. є постійний догляд за ним, раціональне впорядкування його з регульованим і нормованим природокористуванням. Див. також *Антропогенний ландшафт*.

П. Г. Шищенко.

КУЛЬТУ́РНИЙ ШАР в археології — шар землі, що містить органічні рештки, будівельні залишки і предмети матеріальної культури минулих часів. Виникнення К. ш залежить як від часу та інтенсивності людської діяльності на даному місці, так і від природних умов: намивів грунту, напряму вітрів тощо. К. ш. старод. стоянок, селищ, городищ і міст є об'єктом археол. досліджень. Товща К. ш. може бути від кількох сантиметрів до 20 м і більше. При розкопках К. ш. поділяють на окремі шари, що належать до різних істор. епох.

КУЛЬТУ́РНО - ІСТОРИ́ЧНА ШКО́ЛА — течія в літературознавстві 2-ї пол. 19 ст., яка намагалася з'ясувати закономірності розвитку літератури у зв'язку з умовами суспільного життя. Методологічна основа її — філософія позитивізму (О. Конт), історизм Й. Г. *Гердера* та Г. *Гегеля* і нові досягнення природознавства. Представники К.-і. ш. (І. *Тен* у Франції, Г. Гетнер і В. Шерер у Німеччині, Г. Брандес у Данії, М. *Тихонравов*, О. *Пипін*, С. *Венгеров* у Росії) розглядали худож. твір як вираження сусп. психології народу на певному етапі його розвитку. Так, І. Тен висував три осн. чинники літ. процесу: «расу» (біологічні, психічні й соціально-побутові особливості певного народу), «середовище» (геогр. і суспільні умови) і «момент» (істор. особливості епохи). Рос. вчені — представники цієї школи — наголошували на зв'язку л-ри з суспільним життям, боролися проти теорії «мистецтво для мистецтва». Проте вони обмежено, однобічно трактували історію л-ри як історію ідей, певною мірою недооцінюючи худож. специфіку літ. творів. До безумовних заслуг К.-і. ш. марксистські дослідники відносять нагромадження представниками школи величезного фактичного матеріалу, розвиток принципів текстологічного аналізу і основ наук. джерелознавства. В укр. літературознавстві кращі здобутки К.-і. ш. сприйняв І. Франко. Проте у своїх працях він вийшов далеко за її межі і наблизився до марксист. розуміння л-ри.

Літ.: Культурно-историческая школа. В кн.: Академические школы в русском литературоведении. М., 1975.

П. К. Волинський.

«КУЛЬТУ́РНО - НАЦІОНА́ЛЬНА АВТОНО́МІЯ» — опортуністична теорія з *національного питання*, спрямована на роз'єднання трудящих за нац. ознакою і культивування серед них бурж. *націоналізму*. Зародилася наприкінці 19 ст. в середовищі австр. с.-д. як складова частина *австромарксизму*. Ігноруючи існування *класів суспільних*, «К.-н. а.» розглядала націю як позакласову спільність людей, об'єднаних спільністю долі, проголошувала об'єднання громадян багатонац. д-в в автономні нац. орг-ції для вирішення своїх нац. справ, що на ділі б означало ізоляцію різних загонів пролетаріату за нац. ознакою. Зводячи *право націй на самовизначення* до вільного розвитку нац. культури, вважала можливим розв'язання нац. питання в рамках бурж. д-ви. В Росії ідеї «К.-н. а.» підхопили бурж. і дрібнобурж. націоналістичні партії, зокрема *Українська соціал-демократична робітнича партія, Бунд*, вірм. партія «*Дашнакцутюн*», груз. федералісти та ін. В. І. Ленін довів, що програма «К.-н. а.» «намагається втілити в життя найвитонченіший і найабсолютніший, до кінця доведений, націоналізм» (Повне зібр. тв., т. 24, с. 127), і протиставив «К.-н. а.» право націй на самовизначення і принцип пролет. *інтернаціоналізму*.

КУЛЬТУ́РНО-ОСВІ́ТНЯ РОБО́ТА в СРСР — система заходів, що сприяють *комуністичному вихованню* трудящих, підвищенню їхнього культурного рівня, розвиткові творчих здібностей та ініціативи, організації культур. дозвілля. Є складовою частиною *ідеологічної роботи КПРС*, Рад. держави, профспілок, комсомолу. К.-о. р. включає цілеспрямовану

систему діяльності *клубних закладів, бібліотек, музеїв, кінотеатрів, парків культури й відпочинку* тощо. Тісно пов'язана з ін. сферами культури, з розвитком рад. *преси, телебачення, кіномистецтва, радіо*. Вона посідає значне місце в роботі театр.-концертних орг-цій. Становлення і розвиток К.-о. р. як самостійної галузі ідеологічної роботи почалися після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Цей процес безпосередньо пов'язаний із здійсненням в СРСР соціалістичної *культурної революції*. В. І. Ленін визначив гол. завдання і розробив найважливіші принципи К.-о. р., розглядаючи цю роботу як частину парт. справи й разом з тим як здійснення культур.-виховної функції Рад. держави. Принципи К.-о. р.: народність і партійність, тісний зв'язок з життям і практикою комуністич. будівництва, бойовий і наступальний характер, державність її орг-ції, широка творча громадська ініціатива і самодіяльність мас, планомірність і систематичність, послідовне здійснення політики партії, взаємозв'язок з усіма прогресивними й революц. силами світу. Завдання і принципи К.-о. р. одержали дальший розвиток у рішеннях з'їздів КПРС, постановах ЦК партії з ідеологічних питань. Осн. напрями К.-о. р. в СРСР — формування комуністичного світогляду, ідейно-політ., трудове, моральне, атеїстичне і фіз. виховання, пропаганда наук.-тех. і екон. знань, орг-ція *художньої самодіяльності*, дозвілля і відпочинку. Використовуються такі форми і методи К.-о. р.: вечори, бесіди, лекції, концерти, в останні роки набули поширення *народні університети*, усні журнали тощо. Важливе місце в К.-о. р. належить художній самодіяльності, народним театрам. В 1978 на Україні працювало понад 26 тис. клубних закладів, понад 26 тис. масових б-к із заг. фондом бл. 349 млн. одиниць зберігання, 79 профес. театрів, 162 держ. та понад 3 тис. музеїв на громад. засадах, 27,5 тис. кіноустановок, понад 9 тис. нар. ун-тів. В тісній співдружності з культур. закладами працює т-во «*Знання*» УРСР. Значну К.-о. р. проводять профспілки, комсомол, бюро пропаганди спілок письменників, художників, композиторів, кінематографістів; респ. т-ва: хорове, книголюбів, охорони природи, охорони пам'ятників історії і культури.

Кадри культур.-осв. працівників готують в ін-тах культури (на Україні — Київському, Харківському, Ровенському), у вищих профспілкових школах, культур.-осв. і бібліотечних технікумах. У пед. вузах країни, і зокрема в Укр. РСР, з ініціативи комсомолу в 60-х рр. виникли ф-ти громад. професій, які готують керівників К.-о. р. Наук. розробку теорії і методики К.-о. р. проводять н.-д. ін-т культури М-ва культури РРФСР у Москві, в союзних і авт. республіках, краях і областях діють методичні кабінети К.-о. р., *будинки народної творчості* і будинки худож. самодіяльності. Питання К.-о. р. висвітлюються в газ. «Советская культура», в спец. журналах «Культурно-просветительская работа», «Клуб и художественная самодеятельность», «Библиотекарь», в УРСР — у газ. «*Культура і життя*», журналі «*Соціалістична культура*».

І. М. Солдатенко.

КУЛЬТУРТЕХНІ́ЧНІ РОБО́ТИ — комплекс заходів, спрямованих на поліпшення природних кормових угідь і освоєння нових земель (див. *Меліорація, Луківництво, Пасовище* та *Осушення земель*). К. р. поділяють на дві групи: а) заходи по підготовці освоюваних земель до дальшого обробітку — *корчування* пнів і дерев, знищення чагарників, дрібнолісся і купин, збирання каміння, вирівнювання поверхні грунту; б) заходи по окультуренню грунту, докорінному поліпшенню його агрономіч. властивостей — первинна оранка і розробка пласта, первинне удобрення, вапнування, залуження тощо. Всі К. р. механізовано завдяки наявності *болотних фрез, корчувальних машин, кущорізів* та ін. машин.

«КУЛЬТФРО́НТ» — журнал, що висвітлював питання культурно-освітньої роботи на Україні. Орган Ради профспілок України. Виходив 1931—35 в Харкові. Його попередники: «Путь к коммунизму» (1921—24), «Селянський будинок» (1924—30), «Рабочий клуб» (1925—26), «Культработник» (1927), «Культробітник» (1928—30). «К.» сприяв поширенню укр. рад. соціалістичної культури серед трудящих України. З 1936 в УРСР видається журнал «*Соціалістична культура*» (з № 1 по № 9 за 1936 мав назву «Колбуд»).

КУЛЬЧИ́ЦЬКА Олена Львівна (15.IX 1877, Бережани, тепер райцентр Терноп. обл.— 8.III 1967, Львів) — укр. рад. художник, нар. художник УРСР (з 1956). В 1901—03 навчалася в худож. студії Р. Братковського та С. Качора-Батовського у Львові, 1903—08 — в худож.-пром. школі у Відні. Працювала в галузі живопису, естампної графіки, ілюстрації та ужиткового мистецтва. Твори: живописні — «Діти на леваді» (1909); «Жнива», «Бабуся», «Діти з свічками» (всі — 1913); серії акварелей — «Народна архітектура західних областей України», «Народний одяг західних областей УРСР»; офорти — «Бора» (1911), «Берізки» (1912), «За море» (1915); ліногравюри і гравюри на дереві — «Українські письменники» (1920), «Народна архітектура» (1931), «Гуцульщина» (1935), «Легенда гір і лісів» (1936), «Довбуш», «Головач» (обидві — 1940); серії «Краса Радянської України» (1949), «Багатства Радянської України» (1950); ілюстрації до книжок: «Нашим найменшим» (1916—18), «Слово о полку Ігоревім», «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського (1929), «Лис Микита» І. Франка (1951) та ін. В 1945—51 К. викладала у поліграф. ін-ті ім. І. Федорова у Львові; професор (з 1948). В 1971 у Львові відкрито художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1967. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448 — 449, а також на окремих аркушах до статей *Акварель*, т. 1; *Гравюра*, т. 3.

Літ.: Сенів І. В. Творчість Олени Львівни Кульчицької. К., 1961; Художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької у Львові. Путівник. Львів, 1978.

Д. В. Степовик.

КУЛЬЧИ́ЦЬКИЙ Юрій Франц (1640, с. Кульчиці, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.— 19.II 1692, м. Відень) — герой оборони Відня 1683 під час австро-турецької війни 1683—99. Походив з дрібної укр. шляхти. Під час облоги Відня турками (1683) перебрався через тур. табір, зв'язався з австр. армією і, повернувшись до міста, приніс звістку, що союзник Австрії польс. король *Ян III* Собеський і укр. козаки йдуть на допомогу. 12.IX об'єднані армії завдали удару по тур. військову й зняли облогу Відня. Іменем К. названо у Відні вулицю, кав'ярню, біля якої 1885 скульптор І. Пендль спорудив бронзовий пам'ятник герою.

Р. П. Головін.

О. Л. Кульчицька.

КУМ — місто в Ірані. Вузол з-ць і автошляхів. 246,8 тис. ж. (1976). Розвинута текст. і тютюнова пром-сть. Кустарні промисли (особливо килимарство). Торг. центр. Архіт. пам'ятки 13—16 ст. Другий після Мешхеду реліг. центр мусульман-шиїтів.

КУМА́ — ріка в РРФСР, у межах Ставр. краю та на межі між Калм. АРСР і Даг. АРСР. Довж. 802 км, площа бас. 33,5 тис. км². Бере початок на пн. схилах *Великого Кавказу*. У верхів'ї має гірський характер, виходячи на рівнину, тече широкою долиною. У пониззі розгалужується на рукави, вода яких розбирається на зрошування і майже ніколи не доходить до Каспійського м. Гол. притоки: Підкумок (права), Мокрий Карамик, Томузловка (ліві). Живлення переважно снігове й дощове. Пересічна витрата води у серед. течії 10,9 м³/с. Замерзає у листопаді — грудні, скресає у березні. Має велике іригаційне значення (Терсько-Кумський, Кумо-Манічський та ін. канали). На К.— м. Мінеральні Води.

КУМАМО́ТО — місто в Японії, адм. ц. префектури Кумамото. Розташоване на Зх. о. Кюсю, на р. Сіракаві. Вузол з-ць і автошляхів. 459,7 тис. ж. (1973). Найрозвинутіші машинобудування (електротехнічні вироби, с.-г. знаряддя), хім. (добрива, гумові вироби) і текст. (зокрема, шовкова) пром-сть. Підприємства харчосмакової галузі. Вища мед. школа, пром. ін-т. Феод. замок 16 ст. К. засн. наприкінці 16 ст.

КУМАНА́ — місто на Пн. Сх. Венесуели, адм. ц. штату Сукре. Залізнична станція, мор. порт. 119,8 тис. ж. (1971). Гол. галузь пром-сті — рибоконсервна. Є підприємства текст. і тютюнової промсті. К. засн. 1520 (одне з найдавніших ісп. поселень в Пд. Америці).

КУМАНЕ́ЦЬ — керамічна посудина для води і вина у вигляді бублика («калач») або круга («плескач»). Поширені в укр. гончарстві, оздоблюються мальованим орнаментом, до якого входять зобра-

О. Л. Кульчицька. Портрет Ольги в білому. 1912. Художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької у Львові.

КУМАНСЬКА МОВА

П. В. Куманченко.

женння птахів і звірів, та рельєфним (ритованим, ліпленим), іноді є скульптурою на зразок нар. керамічної іграшки, тільки значно більших розмірів. Оригінальні зразки К. створили І. *Гончар*, Д. *Головко*, П. *Цвілик* та ін.

КУМА́НСЬКА МО́ВА — мова *половців*. Див. *Кипчацька мова*.

КУМА́НЧЕНКО Поліна Володимирівна [н. 8 (21).X 1910, с. Музиківка, тепер Білозерського р-ну Херсон. обл.] — укр. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1960). Після закінчення (1928) театр. студії при Миколаїв. рос. драм. театрі працювала 1929—31 в Миколаїв. укр. робітничо-сел. пересувному театрі, 1932—37 — в Харківському ТРОМі, 1937—61 — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка, з 1961 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Харитина («Наймичка» Карпенка-Карого), Галина Романівна («Пам'ять серця» Корнійчука), Єлизавета («Ярослав Мудрий» Кочерги), Вірочка («Жартівники» О. Островського), Настя («Третя патетична» Погодіна), Маріне («Маріне» Бараташвілі), Сільвета («Романтики» Е. Ростана) та ін. Знімалася в кіно. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

Літ.: Мартич Ю. Поліна Володимирівна Куманченко. К., 1964.

І. П. Нестеровська.

КУМАНЬО́К Порфирій Хомич [13 (26).II 1911, с. Юрасівка, тепер у складі м. Дружби Ямпільського р-ну Сум. обл.— 29.VII 1972, Київ] — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1939. До 1941 служив у Рад. Армії, працював на комсомольській і рад. роботі. В 1941—42 — секретар Червоного підпільного райкому КП(б)У; 1942—43 — комісар з'єднання під командуванням О. М. *Сабурова*, 1-й секретар Сум. підпільного обкому КП(б)У, член нелегальної групи ЦК КП(б)У, 1943—45 — секретар Сум. обкому КП(б)У. З 1947 — на керівній парт., рад. і госп. роботі. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КУМАРИ́Н, лактон *о*-оксикоричної (кумаринової) кислоти, $C_9H_4O_2$ — органічна сполука рослинного походження. Безбарвні кристали з запахом свіжого сіна, розчинні в спирті й ефірі. Одержують синтетично. Застосовують у парфюмерній та тютюновій пром-сті.

КУМА́СІ — місто в Гані, адм. ц. обл. Ашанті. Вузол з-ць і автошляхів, якими сполучене з портами Такораді та Аккра. 343 тис. ж. (1970). Один з гол. пром. центрів країни. Найрозвинутіша деревообр. пром-сть (виробн. фанери, меблів) і лісопиляння. Підприємства буд. матеріалів, взут і харч. (обробка бобів какао) пром-сті Ун-т природничих наук і технології Н.-д. ін-т буд-ва, лабораторія лісів.

Кумжа.

КУМЕ́ЙКІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1906 — антиурядовий виступ селян с. Кумейок (тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.) під час *революції 1905—07 в Росії*. 1 (14).VII в село прибув загін поліції для арешту активних учасників попередніх агр. заворушень. Понад 200 селян, озброєних вилами, косами, напали на поліцаїв, щоб звільнити своїх товаришів. У збройній сутичці одного селянина було вбито, кількох поранено.

КУМЕ́ЙКІВСЬКИЙ БІЙ 1637 — воєнні дії між селянсько-козацьким військом і польсько-шляхет. армією біля с. Кумейок (тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.). Весною 1637 на Правобережній Україні вибухнуло *Павлюка повстання 1637*, яке невдовзі охопило й значну частину Лівобережжя. Вирішальний бій проти гол. сил польс. шляхти (бл. 15 тис.) під командуванням польного гетьмана М. *Потоцького* відбувся під с. Кумейками. Сел.-козац. військо на чолі з П. *Павлюком* і К. *Скиданом*, використовуючи для наступу рухомий табір з возів, 6 (16).XII почало штурм ворожих позицій. Але перед розташуванням противника вони натрапили на болото і зупинилися. Павлюк дав наказ відступати. Неподалік повстанці швидко спорудили табір з возів і мужньо відбивали наступи шляхет. кінноти. Запеклий бій тривав цілий день. Щоб з'єднатися з іншими загонами повстанців і поповнити запаси пороху, П. Павлюк і К. Скидан з невеликим загоном відійшли на Чигирин. На чолі сел.-козац. війська став Д. *Гуня*, і бій тривав ще до пізньої ночі. На світанку 7 (17).XII повстанці організовано відступили до Мошен (тепер Черкас. р-ну Черкас. обл.), а потім до Боровиці (тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл.). Лише 10 (20).XII шляхті вдалося оточити повстанців під Боровицею, куди повернувся і загін Павлюка. Не маючи змоги силою взяти містечко, М. Потоцький запропонував почати переговори. *Козацька старшина* погодилась на це. Під час переговорів П. Павлюк та ін. керівники повстання були віроломно схоплені, відправлені у Варшаву і згодом страчені. Незважаючи на поразку під Кумейками, весною 1638 вибухнуло повстання з ще більшою силою. Очолили його Я. *Остряниця*, Д. Гуня, К. Скидан (див. *Остряниця повстання 1638*).

Літ.: Шутой В. Канун освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. (Крестьянско-казацкое восстание на Украине 1637—1638 гг.). «Исторические записки», 1954, т. 46; Мишко Д. І. Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом Павла Бута. «Український історичний журнал», 1967, № 6.

П. І. Натикач.

П. В. Куманченко в ролях Маріне («Маріне» М. Бараташвілі) та Єлизавети («Ярослав Мудрий» І. Кочерги)

КУМЕРТА́У — місто респ. підпорядкування Башк. АРСР, райцентр. Залізнична станція. 54 тис. ж. (1980). Видобування вугілля та газу; брикетна фабрика, цегельний завод. У місті — гірничомеханічний технікум, педагогічне училище. К. утворене 1953.

КУМЕ́ТР [від лат. qu(alitas) — якість і грец. μετρέω — вимірюю] — те саме, що й *добротності вимірювач*.

КУ́МЖА, лосось-таймень (Salmo trutta) — риба род. *лососевих*. Тіло (довж. 30—70 см, маса 1—5 кг; зрідка — 1 м, 13 кг) вкрите чорними плямочками. К.— прохідна риба, живе у морі, переважно в передгирлових ділянках річок; для *нересту* (іноді на зимівлю) заходить у верхів'я. Нерест у жовтні — грудні, ікру відкладає в місцях з проточною чистою водою і з піщано-галечниковим грунтом. Молодь до 2—7 років живе в ріках, мігрує в море. Кормом дорослої К. є дрібна риба і ракоподібні. К. поширений вздовж узбережжя Європи, в СРСР — в бас. Балтійського, Білого і Баренцового морів; у пд. морях СРСР К. представлена чорноморським, каспійським та аральським лососями. В гірських річках Карпат, Криму і Кавказу та в бас. Волги, Дніпра і Дністра зустрічається прісноводна форма К.— *форель*. К.— цінна, але нечисленна промисл. риба.

Ю. В. Мовчан.

КУМИ́КИ — народ, населяє рівнинні й частково передгірські райони в Даг. АРСР. Чисельність в СРСР — 228 тис. чол. (1979, перепис), в Даг. АРСР — 169 тис. чол. (1970, перепис). Мова — кумицька (див. *Кумицька мова*). Віруючі К.— мусульмани. К. сформувались у народність в результаті змішання місц. даг. племен з кочовими тюркомовними племенами, насамперед *кипчаками*, мову яких сприйняли аборигени. За Рад. влади набула розвитку економіка і культура К., л-ра, в якій, зокрема, виявилися багаті фольклорні традиції К. Зросла нац. інтелігенція. Осн. заняття К.— зрошуване землеробство, тваринництво, рибальство; частина К. працює в пром-сті. Про історію економіку, культуру К. див. *Дагестанська АРСР*

КУМИ́С (тюрк.) — кисломолочний пінистий напій з кобилячого *молока*, рідше верблюжого або коров'ячого. При виготовленні К. молоко зброджують закваскою, що складається з *молочнокислих бактерій* і *дріжджів*. Залежно від тривалості дозрівання (1—3 доби) розрізняють слабкий, середній і міцний К. Останній містить (у %): молочної кислоти 0,9—1,1, спирту 1,75—2,5, білка 2,5, жиру 1—2, цукрів 3—4, фосфор, калій, вітаміни С, А, D, Е, РР та ін. К споживають як харчовий продукт. Він легко засвоюється, поліпшує *обмін речовин*. Застосовується К. також при лікуванні *туберкульозу* легень і деяких захворювань шлунково-кишкового тракту. Виготовляють К. в країнах Азії, Близького і Середнього Сходу, Латинській Америці та ін

В. Ю. Міцик.

КУМИ́ЦЬКА МО́ВА — мова *кумиків*. Належить до кипчацької групи *тюркських мов*. Розмовляють нею бл. 224 тис. чол. (1979, перепис). У К. м. виділяються три діалекти. Літ. К. м. розвинулась за рад. часу. Писемність базувалася спочатку на араб. графічній основі, з 1929 — на латинській, а з 1938 — на основі російського алфавіту.

КУ́МКА, джерелянка (Bombina) — рід *безхвостих земноводних* род. круглоязикових. Довж. тіла до 7 см. Зіниця трикутна, барабанної перетинки немає, паротиди (привушні залози) непомітні, язик не відокремлений від дна рота, шкіра горбкувата, черевце червоне або жовте з чорними плямами. Відомо 5 видів, поширених у Європі та Пд.-Сх. Азії. В СРСР — 3 види, у т. ч. на Україні — 2: К. звичайна, або червоночерева (B bombina), і К. гірська, або жовточерева (B. variegata). Обидва види живуть у мілких водоймах Відкладають ікру протягом усього літа; плодючість самки 80—300 ікринок. Зимують в норах гризунів та ін. тварин, іноді у водоймах. Живляться водяними безхребетними. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Земноводні*.

КУМО́ВІ РАКОПОДІ́БНІ (Cumacea) — ряд безхребетних тварин класу *ракоподібних*. Тіло видовжене (від 1 до 35 мм) з розширеним, часто опуклим панцирем, що вкриває головогруди, і вузьким, циліндричним черевцем. Поширені переважно в морях, деякі — у прісних водах. Живуть на різних глибинах (до 3000 м), зарившись у м'який грунт. Живляться *детритом* і дрібними безхребетними. Відомо понад 600 видів К., з них в СРСР — понад 60 видів, у т. ч. в Чорному м.— 12, Азовському — 9. К. р. є кормом для риб. Один з видів К. р.— Pseudocuma cercaroides акліматизований у дніпровських водосховищах.

О. П. Маркевич.

КУМО́Л — органічна сполука; те саме, що й *ізопропілбензол*.

КУ́МО-МАНИ́ЧСЬКА ЗАПА́ДИНА — зниження у рельєфі в межах Ростов. обл. і Ставр. краю РРФСР. Зайнята долинами Зх. Манича, Сх. Манича й Куми. Відокремлює Передкавказзя від Сх.-Європейської рівнини. Шир. 20—30 км, в центр. частині звужується до 1—2 км. Багато озер, переважно солонуватих та солоних (Манич-Гудило, Царик та ін.), і водосховищ (Веселовське, Пролетарське, Чограйське). У сх. частині К.-М. з.— Кумо-Маничський зрошувально-обводнювальний канал. У минулому через К.-М. з. сполучалися Азовське та Каспійське моря. Іноді по К.-М. з. проводять частину межі між Європою й Азією.

КУМРА́НСЬКІ РУКО́ПИСИ — стародавні рукописи, знайдені 1947 в печерах у районі Вадіі-Кумран на пн.-зх. узбережжі Мертвого моря. Див. *Мертвого моря рукописи*.

КУМУЛЯТИ́ВНИЙ ЕФЕ́КТ (від лат. cumulo — збільшую, посилюю) — посилення діяння вибуху в певному напрямі. К. е. досягають створенням у заряді вибухової речовини кумулятивної заглибини, повернені в бік об'єкта, що уражається. В основі К. е. лежить перерозподіл енергії вибуху та її концентрація в заданому напрямі. Поверхню заглибини вкривають металевим облицюванням. Під час вибуху в зоні заглибини створюється тиск у кілька млн. атмосфер і по осі заглибини утворюється тонка металева струмина з швидкістю руху часток до 12—15 км/с. Струмина здатна пробити броню та ін. перешкоди значної товщини. К. е. широко використовують у *боєприпасах* (гранатах, арт. і реактивних снарядах, авіац. бомбах, мінах та ін.). Див. також *Кумуляція*.

КУМУЛЯ́ЦІЯ (лат. cumulatio — посилення, додавання) — 1) У фізиці — те саме, що й *кумулятивний ефект*. 2) В медицині — посилення дії лікар. речовини при повторному введенні її в організм. 3) У міжнародному праві — суміщення дипломатичним представником своїх функцій у двох або кількох державах. Така практика має місце як у відносинах між д-вами, так і між д-вами і міжнар орг-ціями (напр., *Постійне представництво УРСР при ООН* є одночасно представництвом УРСР при ін. міжнар. орг-ціях у Женеві). В усіх випадках К має місце лише за згодою д-в (орг-цій) перебування. У *міжнародному приватному праві* відомі т. з. колізійні (див. *Колізія*) К., коли необхідно дотримувати умов, передбачених законодавством кількох країн. Такі К. виникають, напр., при набутті дитиною громадянства на підставі *«права крові» принципу*.

Б. П. Григор'єв.

КУН (Kun) Бела (20.II 1886 — 30.XI 1939) — діяч угор. і міжнар. комуністичного руху. Н. в с. Сіладьчех (тепер м. Чехул-Сільваніей, Румунія) в сім'ї писаря. За фахом — журналіст. З 1902 — член С.-д. партії Угорщини. Мобілізований 1914 в армію, 1916 як військовополонений потрапив у Росію. У 1917 вступив до РСДРП(б), працював у Томському губкомі партії, в журн. «Сибирский рабочий», газ. «Знамя революции». У 1918 заснував угор. групу РКП(б). Був головою *Федерації іноземних груп при ЦК РКП(б)*, одним з організаторів інтернац. загонів Червоної Армії (див., зокрема, *Інтернаціональні формування на Україні в роки громадянської війни*). В кін. 1918 нелегально повернувся до Угорщини. Один із засновників Компартії Угорщини (КПУ, 1918), був її головою. Не раз зазнавав ув'язнення. Один із керівників *Угорської Радянської республіки 1919*. З 1920 — в Рад. Росії. Був членом Реввійськради Пд. фронту, головою Кримського ревкому Брав участь у створенні Комінтерну, з 1921 — член ВККІ. Одночасно керував роботою нелегальної КПУ В 1921—23 — на керівній парт. роботі на Уралі. Був членом Президії ВЦВК. З 1923 — уповноважений ЦК РКП(б) в ЦК комсомолу. Автор праць з історії угор. та міжнар. комуністичного руху. Нагороджений орденом Червоного Прапора

КУН (Kuhn) Ріхард (3.XII 1900, Відень — 31.VII 1967, Гейдельберг) — нім. хімік і біохімік. Освіту здобув у Мюнхені. З 1928 — професор Гейдельберзького ун-ту і керівник хім. відділу в Ін-ті Макса Планка. Встановив будову *рибофлавіну* (вітамін B_2), *піридоксину* (вітамін B_6), *каротиноїдів* та багатьох ін. природних сполук, багато з яких одержав у кристалічному вигляді та синтезував. Нобелівська премія, 1938.

КУН (Kuhn) Томас (н. 18.VII 1922, Цінціннаті, США) — американський філософ. Закінчив Гарвардський ун-т. За фахом — фізик. Представник т. з. істор. напряму в новітній англо-амер. філософії науки. На відміну від логічного позитивізму (див. *Неопозитивізм*) у центрі уваги К.— не аналіз структур наук. знання, що вже склалося, а розкриття законів його розвитку на основі широкого використання фактів з історії науки. В праці «Структура наукових революцій» (1962) К. розглядає розвиток науки як періодичну зміну її «нормальних» станів (наукова діяльність на грунті певної парадигми, тобто панівних у дану епоху заг. уявлень, понять і методів) науковими революціями, в ході яких стара парадигма змінюється новою.

Проте, відобразивши в своїй концепції деякі риси розвитку науки, К. в дусі метафіз. установок бурж. філософії суб'єктивізує процес пізнання, що приводить його до протиставлення старої і нової парадигм, до *конвенціоналізму*, ігнорування діалектики абс. і відносної *істин*.

В. М. Найдиш.

КУ́НА — грошова одиниця Давньої Русі. К. називали і *дирхами*, і зх.-європ. *денарії*, і давньорус. *срібники*. К. рахували на лічильні *гривні*; в 11 ст. на таку гривню йшло 25 К., а в 12 ст.— 50. Вагова гривня срібла (бл. 200 г) у 12 ст. за цінністю металу дорівнювала 4 гривням кун.

КУНА́ВІН Олександр Михайлович (1780 — р. см. невід.) — рос. художник. Навчався в петерб. АМ. У 1800 був відряджений до Москви, де під керівництвом Ф. Воробйова виконував «перспективні» краєвиди міст. У 20-х рр. 19 ст. їздив по Україні й намалював численні пейзажі маєтків, монастирів і сіл на Полтавщині та Чернігівщині. Твори К.— своєрідні документи історії укр. садибної архітектури («Вид на Красногорський монастир з-за річки Псла», «Видок Миргорода», 1809; «Краєвид Лялича — маєтку графа П. Завадовського», «Вид села Кибинців», обидва — поч. 19 ст., ДМУОМ).

Б. Кун.

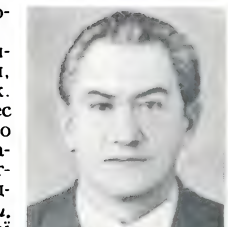

А. М. Кунаєв.

О. М. Кунавін. Вид на Красногорський монастир з-за річки Псла. Початок 19 ст. ДМУОМ.

Д. А. Кунаєв.

Є. М. Кунгурцев.

О. Л. Кундзіч.

Ю. І. Кундієв.

КУНА́ЄВ Аскар Мінліахмедович (н. 14.VII 1929, Алма-Ата) — рад. вчений у галузі металургії чорних і кольорових металів, чл.-кор. АН СРСР (з 1974), акад. АН Каз. РСР (з 1971), засл. діяч науки Каз. РСР (з 1977), президент АН Каз. РСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Закінчив (1951) Моск. ін-т сталі і сплавів, працював на Казах. металург. з-ді (тепер у складі Карагандинського металургійного комбінату). З 1953 — в Інституті металургії і збагачування АН Каз. РСР (з 1970 — директор). На XXV з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9 — 10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія Каз. РСР. 1973 Держ. премія СРСР, 1978. Портрет с. 15.

КУНА́ЄВ Дінмухамед Ахмедович [н. 31.XII 1911 (12.I 1912), Алма-Ата) — рад. парт. і держ. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1972, 1976), академік АН Каз. РСР (з 1952). Член КПРС з 1939. В 1936 закінчив Моск. ін-т кольорових металів, працював на Прибалхашбуді машиністом, нач. цеху, гол. інженером рудника. З 1939 — заст. гол. інженера на комбінаті «Алтайполіметал», потім — директор Ріддерського рудоуправління. У 1942—52 — заст. Голови Ради Міністрів Каз. РСР. У 1952—55 — президент АН Каз. РСР. У 1955—60, 1962 — 64 — Голова Ради Міністрів Каз. РСР. У 1960—62 і з грудня 1964 — перший секретар ЦК КП Казахстану. Член ЦК КПРС з 1956. Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС з 1966, член Політбюро ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань, член Президії Верховної Ради СРСР з 1962. Держ. і парт. роботу пов'язує з наук, діяльністю; його праці присвячені питанням теорії і практики розробки родовищ руд відкритим способом. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *Тв.:* Избранные речи и статьи. М., 1978.

КУНАНБА́ЄВ Абай (1845—1904) — казах поет-просвітитель. Див. *Абай Кунанбаєв*.

КУНГУ́Р — місто обласного підпорядкування Перм обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Силві (бас. Ками). Залізнич. станція. 83 тис. ж. (1977). Видобування нафти. Маш.-буд. завод (нафт обладнання), взут. та лісопильно-меблевий комбінати; виготовлення керамічних виробів і баянів. 6 серед. спец. навч. закладів, краєзнавчий музей. Поблизу К.— *Кунгурська льодова печера*. Засн. 1648.

КУНГУ́РСЬКА ЛЬОДОВА́ ПЕЧЕ́РА — карстова печера в Пермській обл. РРФСР, поблизу м. *Кунгура*. Розташована на правому крутому березі р. Силви. Має 4 поверхи, сполучені ходами, багато гротів (бл. 60). Заг. довж. всіх гротів і ходів 5,6 км. У печері велика кількість озер, які мають підземне сполучення з р. Силвою. У найближчих до входу гротах (Брильянтовий, Полярний) багато льодових утворень, *сталагмітів, сталактитів*, напливів тощо. Об'єкт туризму. Відвідувана частина К. л. п. електрифікована.

КУНГУ́РЦЕВ Євген Максимович (н. 3.X 1921, м. Іжевськ, тепер Удм. АРСР) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1964), двічі Герой Рад. Союзу (лютий, квітень 1945). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, ескадрильї штурмовиків на Ленінгр. і 3-му Білорус. фронтах. Здійснив 210 бойових вильотів на розвідку та штурмування. Після війни — на командних посадах у ВПС. Закінчив Військово-повітр. академію (1952), Академію Генштабу (1957). З 1968 — в запасі.

КУ́НДЗІЧ Олекса Леонардович [9 (22).IV 1904, с. Павлівка, тепер Калинівського р-ну Вінн обл.— 20.VI 1964, Київ] — укр. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків ін-т нар. освіти (1926). Перша зб. оповідань «Червоною дорогою» вийшла в Харкові 1926. Належав до літ. організацій «*Молодняк*», *ВУСПП*. У збірках оповідань «В ущелинах республіки» (1928), «Партизани» (1931), «Фініш» (1933), «Сила гніву» (1942), «Дорога на Крем'янець» (1946), повісті «Кола йде до Коломиї» (1941), романах «De facto», «Окупант» (обидва — 1930). «Родичі» (1936) відобразив будівництво соціалізму, трудові подвиги робітн. класу, боротьбу з нім.-фашист навалою. Виступав і як перекладач, публіцист, літ. критик, теоретик перекладу (зб. статей «Дієзи в ключі», 1956; «Слово і образ», 1966). *Тв.:* Повісті і оповідання. К., 1951; Шум часу. К., 1976; Рос. перекл. — У великих истоков. М., 1951: Слово и образ. М., 1973. *Літ.:* Живий Олексій Кундзіч. К., 1977. *Л. М. Коваленко.*

КУНДІЄВ Юрій Ілліч (н. 2.X 1927, с. Трояни Добровеличківського р-ну Кіровогр. обл.) — український рад. гігієніст, академік АН УРСР (з 1979), чл.-кор. АМН СРСР (з 1974), заслужений діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1959. В 1951 закінчив Київ. мед. ін-т і з того ж року працює в Київ. НДІ гігієни праці та профзахворювань (з 1964 — директор). Дослідження з питань гігієни та фізіології праці в с.-г. виробн., при високому нервово-емоційному напруженні тощо. Вперше вивчив резорбцію (проникнення) *пестицидів* крізь шкіру, встановив закономірність залежності ступеня резорбції від хім. будови і фізико-хім. властивостей речовини тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КУ́НДРЮЧА — річка в межах Ворошиловгр. обл. УРСР та Ростов. обл. РРФСР, права притока *Сіверського Дінця* (бас. Дону). Довж. 244 км, площа бас. 2320 км². Бере початок на Донецькому кряжі. Живлення переважно снігове. Використовують для зрошування, госп. водопостачання та розведення птиці.

КУНДУ́К — річка в УРСР, у межах Одеської обл. Див. *Когильник*.

КУНДУ́К — лиман на пн.-зх. узбережжі Чорного м., у межах Одес. обл. УРСР. Див. *Сасик*.

КУНЖУ́Т, сезам (Sesamum indicum) — однорічна олійна рослина родини кунжутових. Корінь стрижневий. Стебло прямостояче, розгалужене або без гілок, вис. від 65 до 140 см. Листки на довгих черешках, різної форми. Квітки великі, одиночні, на коротких квітконосах, білі і фіолетові. Плід — видовжена коробочка. Насіння дрібне, містить 48—64% олії, яку використовують в харч. пром-сті, медицині і парфюмерії. З насіння виготовляють халву. Макуха — добрий білковий корм для тварин. К. походить з Африки. Вирощують в Індії, Китаї, Пакистані, Туреччині, Судані та ін.; в СРСР — в республіках Серед. Азії, на Пн. Кавказі, на Пд. України.

КУНИ́ЦЕВІ (Mustelidae) — родина ссавців ряду *хижих звірів*. Тіло (довж. 13—320 см, маса від 100 г до 40 кг) переважно приземкувате, видовжене, гнучке, хвіст довгий, пухнастий. Волосяний покрив густий, пухнастий, іноді гладенький, з густим підшерстям, від білого до темно-коричневого і майже чорного кольору. Населяють усі суходоли, крім Австралії і Антарктиди. Відомо 28 родів (понад 100 видів), об'єднаних у 5 підродин: куниці (Mustelinae), зорилові, або строкаті тхори (Zorillinae), медоїди (Mellivorinae), борсуки (Melinae), скунси, або вонючки (Mephitinae), видри (Lutrinae). В СРСР поширено. 16 видів, що належать до 8 родів, з них в УРСР — 12 видів (у т. ч. один завезений вид — норка американська, яку розводять на звірофермах). К. — переважно наземні лісові звірі, частина яких спритно лазить по деревах *(куниця, горностай, ласка, соболь)*, деякі добре риють *(борсук)*, окремі ведуть напівводне життя (*видра звичайна, норка, калан*). Самки народжують 1—10 (іноді до 18) малят. Живляться К. тваринною або рослинною їжею. Більшість К.— цінні хутрові звірі, деякі знищують мишовидних гризунів. Викопні рештки К. відомі починаючи з олігоцену, в УРСР — з міоцену. *В. І. Абельцев.*

КУНИ́ЦИН Олександр Петрович [1783 — 1 (13).VII 1840] — рос. учений-правознавець, просвітитель, послідовник О. М. *Радищева*. З 1811 викладав у Царськосельському ліцеї, з 1817 — в Гол. пед. ін-ті, перетвореному 1819 на Петерб. ун-т. Автор праць з історії права. В кн. «Право природне» (2 частини, 1818—20), використавши ідеї *суспільного договору теорії*, виступав проти абсолютизму і кріпацтва. К. мав значний вплив на формування поглядів багатьох декабристів і О. С. Пушкіна, який згадує К. у вірші «19 жовтня».

КУНИ́ЦЯ (Martes) — рід хижих звірів род. *куницевих*. Тіло (довж. 35—105 см) стрункe, гнучке, видовжене. Волосяний покрив густий, пухнастий і м'який, переважно бурого і коричневого кольору, на шиї велика біла або вохриста пляма. Відомо 6 видів К., поширених в Європі, Азії і Пн. Америці. В СРСР — 4, з них в УРСР — 2: К. лісова, або жовтодушка (M. martes), з жовтою плямою на шиї та К. кам'яна, або білодушка (M. foina), з білою плямою.

К. водяться у гірських і рівнинних лісах (кам'яна К. пошир. і в степових р-нах, селиться навіть у будівлях у містах і селах). К. діяльні переважно вночі, спритно лазять по деревах. Живляться дрібними ссавцями, птахами, плазунами, плодами рослин. Паруються К. у червні — серпні. Самка після 236—274-добової вагітності (включаючи *діапаузу*) народжує у квітні — травні 1—8 (найчастіше 3—5) сліпих малят, які прозрівають на 32—45-й день. К., особливо *соболь*,— цінні хутрові звірі. Іл. с. 18.

КУНИ́ЧНИК (Calamagrostis) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трави з повзучим кореневищем і розлогим волотистим суцвіттям. Колоски одноквіткові з довгими волосками на осях. Понад 150 видів, поширених у помірних та холодних зонах земної кулі (в тропічних країнах — у горах). В СРСР — бл. 60 видів, з них на Україні — бл. 10. По всій УРСР ростуть: К. наземний (C. epigeios) — на луках, лісових галявинах, порубах; К. ланцетний (C. lanceolata) — по болотах, заболочених луках, сирих лісах; К. очеретяний (C. arundinaceae) — в мішаних лісах. Використовують К. на корм до цвітіння, бо після цього його стебла грубішають. Іл. с. 18.

КУНІКІ́ДА ДО́ППО (справж. ім'я — Тецуо; 15.VII 1871, префектура Тіба — 23.VI 1908, префектура Канагава) — япон. письменник. Працював учителем, журналістом. Перша зб. віршів — «Пісні Доппо» (1897). Оповідання «Дядечко Ген» (1897), нарис «Рівнина Мусасі» (1901) та ін. твори написані під впливом романтизму. В оповіданнях «Щоденник п'яниці» (1902), «Жалюгідна смерть» (1905), «Бамбукова хвіртка» (1908) виступив як письменник-реаліст, порушив гострі соціальні проблеми.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные рассказы. М., 1958.
Літ.: Григорьева Т. П. Одинокий странник. М., 1967.

Б. П. Яценко.

КУНІ́ЦЬКИЙ (Kunicki) Леон (1829, с. Седліще, тепер ПНР — 8.I 1873, Варшава) — польс. письменник. Автор побутових повістей, зокрема з життя укр. селян: «Данилко Фліс» (1851), «Василева хата» (1852), «Іванко» (1860), «Історія про неробу Семена» (1862) тощо. Окремі з них увійшли до збірок його творів: «Вітчизняні картинки і нариси» (1852), «Надбужні нариси і повісті» (т. 1—3, 1857).

Р. Я. Пилипчук.

КУНІ́ЦЬКИЙ (Kunicki) Станіслав (6.VI 1861, Тбілісі — 28.I 1886, Варшава) — діяч польс. революц. руху. Навчався в Петерб. ін-ті шляхів. У 1881 вступив до «*Народної волі*»; один із засновників Польс.-лит. соціально-революц. партії (Петербург). З 1882 — член партії «*Пролетаріат*» 1-й, 1883—84 — її керівник. З ініціативи К. «Пролетаріат» і «Нар. воля» 1884 уклали угоду про спільну боротьбу проти царизму. В 1884 заарештований і 1885 засуджений до страти. Страчений у Варшавській цитаделі.

КУНСТКА́МЕРА (нім. Kunstkammer — кабінет рідкісних речей, музей) — в минулому — назва різних істор., худож., етнографічних та ін. колекцій рідкісних речей та місця їх зберігання. В Росії К. засн. 1714 в Петербурзі й відкрита для огляду 1719. В ній демонструвалися колекції, зібрані Петром I під час подорожі у Зх. Європу. В 1724 ввійшла до складу АН і перетворилась на комплексний музей. З 1727 розміщена в спеціально

Кунсткамера в Ленінграді.

спорудженому для неї будинку в стилі петровського *барокко* (1718—34, архітектори Г. І. Маттарнові, Н. Гербель, Г. К'явері, М. Земцов; перебудова — 1754—58, арх. С. Чевакінський). У 30-х рр. 19 ст. на базі експонатів К. створено ряд музеїв: анатомічний, етнографічний, ботанічний, зоологічний та ін. У приміщенні К. тепер містяться Ін-т етнографії АН СРСР, Музей антропології й етнографії ім. Петра Великого, Меморіальний музей М. В. Ломоносова.

КУНТУ́Ш — верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного польс. і укр. населення в 16—18 ст. Мав вигляд каптана з рукавами, в яких були прорізи для рук або розрізи до плеча. Одягали К. поверх *жупана* і підперезували барвистим поясом, що зав'язувався спереду. К. шили з дорогих шовкових тканин, парчі або барвистого сукна і оздоблювали хутром або *галуном*.

КУНЦЕ́ВИЧ Всеволод Михайлович (н. 15.III 1929, Київ) — укр. рад. вчений у галузі автоматичного керування. Доктор тех. наук (1965), професор (1967). Член КПРС з 1973. Закінчив (1952) Київський політехнічний інститут. З 1966 — зав. відділом дискретних систем керування Інституту кібернетики АН УРСР. Основні праці присвячені питанням аналізу і синтезу нелінійних систем керування, в т. ч. дискретних систем керування. Державна премія УРСР, 1978.

КУНЦЕ́ВИЧ Едвард Михайлович (н. 14.VI 1926, Київ) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). У 1945—51 навчався в Київ. худож. ін-ті у К. *Єлеви* та Л. *Муравіна*. Твори: «Юність миру» (1951), «Хліб-сіль» (1958), «Будівельник Київської ГЕС» (1961), скульптура «XX вік» на станції метро «Дніпро» у Києві (1964), «М. Кропивницький» (1968); пам'ятник В. І. Леніну в Донецьку (1967), меморіальний ансамбль «Пагорб Слави» в Черкасах (1977, у співавтор. з Г. Кальченко) та ін.

КУНЦЗИ́ (бл. 551—479 до н. е.) — давньокит. філософ-ідеаліст, засновник *конфуціанства*. Див. *Конфуцій*.

КУНЬЛУ́НЬ, Куень-Лунь — одна з найвищих гірських систем Азії, в межах Китаю. Простягається від *Паміру* на Зх. уздовж пн. краю *Тібету* до Сіно-Тібетських гір на Сх. Довж. бл. 2700 км, шир. від 100—150 км на Зх. до 600 км на Сх. Пересічна вис. 6000—6500 м. Складається з паралельних гірських пасом, відокремлених одне від одного западинами й грабеноподібними долинами. За характером рельєфу К. поділяють на Західний та Східний. Зх. К. має три паралельні хребти з вершинами Конгур (7719 м) і Музтагата (7555 м). У сх. частині розрізняють пн. пасмо (хребти Російський, *Алтинтаг*, Наньшань) та пд. пасмо (хребет Аркатаг, або Пржевальського, та ін.) з найвищою вершиною К. (г. Улугмузтаг, 7723 м); між ними — рівнина Цайдам. Багато хребтів у сх. частині К., крім місцевих, мають ще назви, які їм дав М. М. *Пржевальський* (Гумбольдта, Зюсса, Марко Поло, Семенова та ін.).

Гірські хребти К. складаються з гнейсів, кристалічних сланців, мармуру; трапляються гранітні *інтрузії*, пісковики. Родовища золота, поліметалічних і заліз. руд, кам. вугілля, нафти, кам. солі, дорогоцінного каміння тощо. Снігова лінія лежить на вис. 5000—5800 м, площа зледеніння 14,3 тис. км² (найбільший льодовик Юрункаш, завдовжки 39 км). Ріки, що починаються на К., невеликі, мають переважно льодовикове й снігове живлення. Найбільші озера — на Сх. К. (*Кукунор*, Орін-Нур, Джарін-Нур). Для К. характерні пустельні, сухостепові й лучні ландшафти. По зх. та сх. окраїнах — ліси (ялина, береза, осика, ялівець). З тварин водяться гірські барани (архар, кукуяман), кози, яки, кулани, вовк, лисиця, а також гризуни. Трапляються ведмідь, сніжний барс. Кочове скотарство, місцями — землеробство (посіви ячменю, пшениці). Через К. прокладено два автошляхи до Тібету.

Ю. О. Амброз.

КУНЬМІ́Н — місто на Пд. Китаю, адм. ц. провінції *Юньнань*. Розташований на пн. узбережжі оз. Дяньчі, з яким сполучається р. Паньмунцзян. Вузол з-ць і автошляхів. Бл. 1 млн. ж. Розвинута кольорова металургія. Підприємства електромаш.-буд., хім., текст., шкіряної і харч. пром-сті. ГЕС і ТЕС. Старовинне кустарне виробн. килимів і повстяних виробів. Юньнанський університет. Відомий з 1 ст., сучасна назва — з 13 ст.

КУ́НЬЯ (Cunha) Euклідіс да (20.I 1866, Кантагалу — 15.VIII 1909, Ріо-де-Жанейро) — браз. письменник. Член Браз. академії л-ри (з 1903). В кн. «Сертани» (1902) змалював образи учасників сел. повстання в Бразілії 1896—97. Твір відіграв велику роль у розвитку критичного реалізму в браз. л-рі 20 ст. В кін. життя зблизився з соціалістичними гуртками в країні, вивчав марксизм. Значну частину зб. статей «Контрасти й зі-

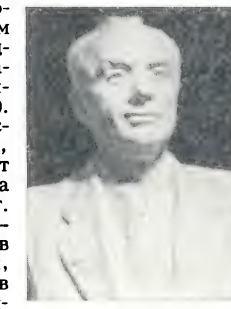

Е. М. Кунцевич. Портрет письменника Ю. І. Яновського. Мармур. 1954.

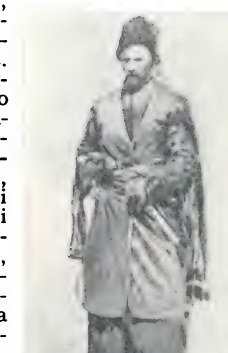

Полковник українського реєстрового козацького війська в **кунтуші.** 17—18 ст. Малюнок С. І. Васильківського.

Кунжут. Загальний вигляд наземної частини рослини та частина стебла з плодами.

Куниця лісова.

Куничник наземний. Нижня частина рослини і суцвіття.

Купальниця європейська:
1 — нижня частина рослини;
2 — квітка;
3 — листок;
4 — плід.

ставлення» (1907) присвячено рос. л-рі. Убитий найманцями реакції.
Літ.: Тертерян И. А. Эуклидес да Кунья — национальный герой Бразилии. М., 1959. *В. С. Харитонов.*

КУНЬЯ́Л (Cunhal) Алвару (н. 10.XI 1913, Коїмбра) — діяч португ. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї адвоката. В 1931—35 навчався на юрид. ф-ті Лісабонського ун-ту, де організував нелегальну Лігу друзів СРСР і секцію *Міжнародної організації допомоги борцям революції*. В 1931 вступив до Португальської компартії (ПКП). У 1935 обраний ген. секретарем Федерації комуністичної молоді Португалії. Учасник VI конгресу *Комуністичного Інтернаціоналу Молоді* та VII конгресу Комінтерну. З 1936 — член ЦК ПКП. У 1936—37 брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39. З 1942 (з перервами) — член Секретаріату ЦК ПКП. У 1937—38, 1940 та 1949 — 60 — в ув'язненні. 3.I 1960 разом з групою керівних діячів ПКП здійснив втечу з фортеці-тюрми Пеніше. З 1961 — ген. секретар ПКП. З 1976 — депутат парламенту.
В. Ф. Квасних.

КУПА́ВКА — рід водяних рослин родини лататтєвих. Те саме, що й *глечики*.

КУПА́Ж (франц. coupage) — змішування у певних співвідношеннях різних виноматеріалів. Грунтується на даних фізико-хім. аналізу і дегустаційній оцінці кожного зразка виноматеріалу (див. *Дегустація*). Дає змогу одержувати однорідне вино певного типу і складу з поліпшеними, порівняно з вихідними виноматеріалами, властивостями. К. наз. також деякі ін. операції харч. виробництва, пов'язані з виготовленням однорідних сумішей (напр., К. чаю).

КУПА́ЛА Янка [справж. прізв., ім'я, по батькові — Луцевич Іван Домінікович; 25.VI (7.VII) 1882, Вязинка, тепер Молодечненського р-ну Мін. обл.— 28.VI 1942, Москва] — білорус. рад. поет, народний поет БРСР (з 1925), акад. АН БРСР (з 1928) та УРСР (з 1929). В 1909—13 навчався в Петербурзі на заг.-осв. курсах, з 1915 — в народному ун-ті ім. А. Л. Шанявського у Москві. У 1919—41 жив і працював у Мінську. Друкуватися почав 1905 (вірш «Мужик»). Один з основоположників нової білорус. л-ри. Зб. поезій «Жалейка» (1908), «Гусляр» (1910), «Дорогою життя» (1913), поеми «Сон на кургані» (1912), «Могила лева» (1913), п'єси «Павлинка» (1913) і «Зруйноване гніздо» (1913) та ін.— про пригноблених трудівників білорус. села, їх революц. боротьбу проти визискувачів. За рад. часу творчість К. відображала докорінні зміни в житті білорус. народу; він оспівував нову Білорусію, дружбу народів, молодих будівників соціалізму (зб. віршів «Спадщина», 1922; «Пісня будівництву», 1936; «Білорусії орденоносній», 1937; «Від серця», 1940; Держ. премія СРСР, 1941; поеми «Над річкою Оресою», 1933; «Місто Борисів», 1934, та ін.). У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні публіцистичні і ліричні твори. Багато віршів поета, покладених на музику, стали популярними нар. піснями. К. добре знав історію укр. народу, його фольклор і л-ру. У 1928, 1932, 1939 побував на Україні. Оспівав її у вірші «Україні». На тему укр. та білорус. пісень написав поему «Бондарівна» (1913). Т. Шевченкові присвятив статті, два вірші і поему «Тарасова доля» (1939). Переклав білорус. мовою «Слово о полку Ігоревім», ряд творів О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Некрасова, І. Крилова та ін. М. Рильський присвятив К. вірш «Янка Купала». Нагороджений орденом Леніна. У Мінську 1945 відкрито музей Я. Купали, 1949 споруджено пам'ятник.
Тв.: Збор твораў, т. 1—6. Мінск, 1961—63; Укр. перекл.— Вибрані твори. К.— Х., 1937; Вибране. К., 1947; Вибрані твори. К., 1953; Тарасова доля. Пам'яті Тараса Шевченка. К., 1964; Лірика. К., 1967; [Вірші]. В кн.: З поезії народів СРСР, в. 2. К., 1972; Рос. перекл.—Избранные произведения, т. 1—2. М., 1953; Гусляр. М., 1972; Избранное. М., 1973.
Літ.: Мозольков Є. С. Янка Купала. К., 1952; Рильський М. Поет-рицар. В кн.: Рильський М. Твори, т. 9. К., 1962; Тичина П. Янка Купала. В кн.: Тичина П. Твори. т. 6. К., 1962; Ларчанка М. Г. Тарас Шевченко і Янка Купала. В кн.: Збірник праць першої і другої наукових шевченківських конференцій. К., 1954; Березкин Г. С. Мир Купалы. Пер. с белорус. М., 1973.

КУПА́ЛО, Іван Купало, Іван Купайло, Купайло — одно з найпоширеніших поганських божеств у слов'янській міфології. Жіноча паралель — Купала або Марена. Паралелі К. були в міфології багатьох народів. Давнє поганське свято К. під різними назвами відзначало багато народів Європи й Азії. Святкували його, зокрема на Україні, в ніч з 23 на 24 червня за ст. ст. (з 6 на 7 липня за н. ст.), з іграми, *купальськими піснями,* скаканням через багаття, купанням, обливанням водою. У сх. слов'ян часто робили опудала К. (його називали ще й Костробум), які потім топили, закопували або спалювали. Пізніше під тиском християнської церкви поганський культ К. злився з християнським культом Іоанна Хрестителя (звідси й назва — «Іванів день», «Івана Купала»). У купальських обрядах, пов'язаних з вогнем і водою, відбилися первісні анімістичні вірування. У деяких повір'ях і піснях збереглися рештки найдавнішого поклоніння сонцю й відгомін принесення жертв поганським богам. *О. І. Дей.*

КУПА́ЛЬНИЦЯ, вовча лапа (Trollius) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *жовтецевих*. Листки чергові пальчасторозсічені або лопатеві. Квітки великі, гол. чин. одиночні, жовті або оранжеві. Плід збірний з листянок. Бл. 15 видів, поширених у помірних та арктичних областях Пн. півкулі. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 1: К. європейська (T. europaeus); росте по вологих лісових луках, лісових галявинах (у середній і пн. частинах УРСР). В культурі відомі садові форми купальниці з великими повними квітками.

КУПА́ЛЬСЬКІ ПІСНІ — різновид календарної обрядової поезії у слов'янських і багатьох несловʼянських народів. Виникли в глибоку давнину. Співали їх на свято Івана *Купала*. На Україні було створено багато К. п., в них народ славив сонце, землю, воду, щедру природу, кохання, щастя і добробут. У багатьох К. п. згадуються міфічні образи Купала, Марени й *Лади,* в деяких зберігся відгомін купальських ігрищ, умикання наречених біля води, поганські звичаї паруванння на свято Купала та ін. Ряд пісень купальського циклу відображають обряди плетіння вінків і пускання їх на воду в купальську ніч, уквітчування опудал Купала або Марени, скакання через купальський вогонь тощо. К. п. мають багату і яскраву *символіку*. Жартівливі К. п. насичені гумором, іноді й сатирою. Мотивами й поетикою К. п. перегукуються з *веснянками,* русальними та петрівчаними, *весільними піснями*. Образи й мотиви К. п. використано в худож. л-рі (М. Гоголь, С. Писаревський, М. Старицький, М. Стельмах та ін.), музиці й кіно.
Видання: Ігри та пісні. К., 1963; Купальські пісні. К., 1970.
М. М. Пазяк.

КУПЕЛЮВА́ННЯ, купеляція (від франц. coupelle — чашечка) — очищення *благородних металів* від свинцю та ін. домішок окислювальним плавленням у капелях (чашечках з вогнестійких матеріалів) або полуменевих печах. Грунтується на властивості свинцю та ін. неблагородних металів, на відміну від благородних, окислюватися киснем повітря. В капелях (при т-рі 850—900° С) благородні метали залишаються на поверхні, а розплавлені окисли вбираються стінками. В печах (при т-рі бл. 1000° С) розплавлені окисли стікають з поверхні розплаву в посудину, а в нижніх частинах печей нагромаджуються благородні метали. К. застосовують у *пробірному аналізі*, металургії.

КУПЕ́НКО Борис Іванович (н. 22.VIII 1922, Шахти Ростов. обл.)— укр. рад. театр. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1951. В 1937—39 навчався в Ростов. худож. технікумі. З 1939 працював у театрах міст Шахти, Краснодара, Ташкента, в 1944—55 — в Донец. укр. муз.-драм. театрі ім. Артема, з 1955 — Донец. рос. театрі опери та балету (з 1962 — гол. художник). Здійснив оформлення до вистав «Наймичка» Карпенка-Карого, «Севастопольський вальс» Листова, «Десять днів, що потрясли світ» Кармінського, «Сільська честь» Масканьї та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

КУ́ПЕР (Cooper) Гордон (н. 6.III 1927, Шоні, штат Оклахома) — астронавт США, підполковник ВПС. Закінчив (1949) ун-т на Гавайських о-вах, Технологічний ін-т ВПС (1956) і Школу льотчиків-випробувачів (1957). Працював льотчиком-випробувачем та інженером. З 1959 — в групі астронавтів. Здійснив (15—17.V 1963) політ на косміч. кораблі «*Меркурій*». Разом із Ч. *Конрадом* здійснив (21—29.VIII 1965) політ у космос на кораблі «Джеміні-5».

КУ́ПЕР (Cooper) Джеймс Фенімор (15.IX 1789, м. Берлінгтон, шт. Нью-Йорк — 14.IX 1851, Куперстаун, шт. Нью-Йорк) — амер. письменник-романтик. Перший роман К.— «Обережність» (1820). Роман з історії боротьби США за незалежність «Шпигун» (1821) збагатив всесвітню л-ру жанром авантюрного роману. К. належать 32 романи, більше 10 томів описів подорожей по європ. країнах (1826 — 33), кілька томів публіцистичних творів. Центр. місце посідають романи «Піонери» (1823), «Останній з могікан» (1826), «Прерія» (1827), «Слідогляд...» (1840), «Звіробій...» (1841), що склали пенталогію «Шкіряна Панчоха», герой якої Натті Бумпо заперечує бурж. уклад життя, засуджує винищення індіанців.

Тв.: Укр. перекл.— Звіробій. Х., 1928; Шпигун. Х., 1928; Останній з могікан. К., 1969; Рос. перекл.— Избранные сочинения, т. 1—6. М., 1961—63; Зверобой, или Первая тропа войны. К., 1954; Следопыт. К., 1955.

Літ.: Боброва М. Н. Джеймс Фенимор Купер. Саратов, 1967.

А. О. Колибанова.

КУ́ПЕР (Cooper) Леон (н. 28.II 1930, Нью-Йорк) — амер. фізик-теоретик, член Нац. АН США. Закінчив Колумбійський ун-т (1951). Осн. праці — з фізики твердого тіла та фізики низьких т-р. У 1956 передбачив явище об'єднання електронів провідності в металі в пари, що приводить до надпровідності (Купера явище). Нобелівська премія, 1972 (разом з Дж. *Бардіном* і Дж. Р. *Шріффером*).

КУ́ПЕР (Cooper) Томас (22.X 1759, Вестмінстер, Англія — 11.V 1839, Колумбія, Пд. Кароліна, США) — англо-амер. філософ-матеріаліст, лікар, хімік, економіст і політ. діяч. За своїми поглядами — послідовник Дж. *Прістлі* та *якобінців*. У 1793 емігрував до США, де був суддею, згодом професором хімії і економіки, 1821 — 33 — президентом Колумбійського коледжу. В своїх творах («Етичний, теологічний і політичний трактати», 1789, та ін.) обстоював матеріалізм, продовжуючи лінію франц. матеріалістів Ж. *Ламетрі*, П. *Кабаніса*. Критикував ідеалізм Г. В. *Лейбніца* і *дуалізм* Р. *Декарта*. Визнаючи бога лише як певну абстрактну першопричину, К. був пристрасним антиклерикалом, за що зазнав переслідувань церковників.

КУПЕРЕ́Н (Couperin) Франсуа (10.XI 1668, Париж — 12.IX 1733, там же) — франц. композитор, клавесиніст і органіст. Походив з роду, що дав у 17—18 ст. кілька поколінь музикантів. Твори К.— мелодійні й граціозні — вершина франц. клавесинного мистецтва. Серед його численних композицій — 27 сюїт для клавесина (1713—30), концерти, тріо, сонати, п'єси для органа, мотети. К.— автор трактату «Мистецтво гри на клавесині» (1716).

КУ́ПЕРС-КРІК — ріка в Австралії. Довж. бл. 1400 км, площа бас. 285 тис. км². Бере початок на зх. схилах *Великого Вододільного хребта* під назвою Барку, тече напівпустельними й пустельними рівнинами Великого Артезіанського Басейну. Живлення дощове й грунтове. Пересічна витрата води 70 м³/с. Належить до тимчасових водотоків. Лише в період літніх паводків К.-К. досягає озера Ейр.

КУПЕ́ЦТВО — суспільний прошарок, сферою діяльності якого є торгівля. Виникло в період розкладу первіснообщинного ладу, дальшого розвитку набуло за рабовласництва та феодалізму. Вже в перших рабовласницьких д-вах, особливо в Греції та Римі, утворився прошарок торг. посередників між виробниками товарів і їхніми споживачами для одержання прибутку. На Русі К. з'явилося в 10 ст., а в 12 ст. купці вже об'єднувались у купецькі *корпорації*, згодом — у *гільдії*. В Зх. Європі виникають торг.-ремісничі центри — Венеція, Генуя, Гамбург, Антверпен та ін. У 16 ст. була створена англ. *Московська компанія*. В кін. 14 — на поч. 15 ст. склалося укр. купецтво, яке в багатьох містах України користувалося *магдебурзьким правом*. В таких торг. центрах, як Київ, Львів, Ніжин, Кам'янець-Подільський та ін. склалися численні іноземні купецькі колонії (грецькі, *вірменські колонії*, італійські). З розвитком *продуктивних сил, обміну*, зі створенням місц. регіональних та нац. ринків К. розпадається на багатих купців і дрібних торговців. Створюються великі торговельні компанії, зокрема *Ост-Індські компанії*. Вони вели торгівлю з країнами Африки, Азії, Америки, грабували й жорстоко експлуатували народи відкритих земель. Це було одним з джерел *первісного нагромадження капіталу* і створення класу *буржуазії*. Характеризуючи екон. роль купецького *капіталу*, К. Маркс відзначав, що цей капітал лише опосереднює рух товарів, що він історично найдавніша вільна форма існування капіталу, що його існування й розвиток до певної міри є історичною умовою для розвитку капіталістичного виробництва (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. I, с. 333, 335). З 18 ст. в Росії й на Україні К. поступово перейшло на методи капіталістичної підприємницької діяльності як у пром-сті, так і в галузі торг. обороту. Купецький капітал відіграв важливу роль у розкладі феодально-кріпосницької системи. В 19 ст. на Україні великих розмірів набула ярмаркова торгівля з центрами на Київщині, Чернігівщині тощо. З вступом Росії, в т. ч. і України, в стадію капіталізму К. втратило свою класову відокремленість від ін. верств буржуазії. К. існувало тут до жовтня 1917. В розвинутому капіталістич. суспільстві К. втрачає самостійне значення, продаж товарів стає справою капіталістів, які мають свої торг. підприємства і вкладають свій капітал у торгівлю. *Торговельний капітал* підпорядковується промисловому.

М. М. Кирієнко.

КУПИНА́ (Polygonatum) — рід рослин родини *лілійних*. Багаторічні трави з м'ясистим горизонтальним кореневищем, на якому лишаються круглі сліди від торішніх стебел. Листки чергові або в кільцях, еліптичні або яйцеподібні. Квітки білі, рідше рожеві, на повислих квітконіжках, розташовані поодиноко в пазухах листків або в небагатоквіткових китицях. Плід — чорна або червона ягода. Понад 30 видів, поширених у лісах помірної зони Пн. півкулі. В СРСР — 17 видів, з них в УССР — 5. Найпоширеніші К. западина, або лікарська (P. odoratum, синонім P. officinale), та К. багатоквіткова (P. multiflorum). Надземні частини К. лікарської містять *глікозиди*, кореневище — *алкалоїди*. Деякі види К.— декоративні. Іл. с. 20.

КУПИ́НОС Войтих (Капинос Войцех; р. н. невід.— п. бл. 1610) — укр. архітектор. Працював у Львові. Вперше згадується в міськ. актах 1582. З цього ж року до 1610 його ім'я значиться серед майстрів цеху будівничих. У 1597 за умовою з львів. братством разом зі своїм тестем П. *Римлянином* будував *Успенську церкву* в стилі Відродження. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1.

КУПІВЕ́ЛЬНА СПРОМО́ЖНІСТЬ — 1) К. с. населення — наявна сума *грошей*, включаючи заощадження, за які населення може придбати товари й одержати послуги. 2) К. с. грошей — обсяг матеріальних благ або послуг, які можна придбати за певну грошову одиницю в різні періоди часу. Виражається в мінових пропорціях, що складаються між грошима і *товарами*, залежить від змін *вартості* товарів, їхніх цін, а також від змін вартості грош. металу, паперових грошей. К. с. тісно пов'язана з *платоспроможним попитом*. Див. також *Добробут*, *Інфляція*.

КУПІ́ВЛІ-ПРО́ДАЖУ ДО́ГОВІР — угода, за якою одна сторона (продавець) зобов'язується передати майно у власність іншій стороні (покупцеві), який має прийняти його й сплатити певну грошову суму. В СРСР К.-п. д. визначено *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 20 ЦивК УРСР). Предметом К.-п. д. може бути будь-яке *майно*, не вилучене з цивільного обороту, а також цінні папери (облігації). Щодо деяких речей (напр., зброї) встановлено особливий порядок їх придбання. Право продажу майна належить власникові, крім випадків примусового продажу (напр., в порядку виконання *судового рішення*). Держ., кооп. і громад. орг-ції продають товари за встановленими держ. цінами, крім випадків, передбачених законом. Продаж майна (напр., громадянами своїх речей) провадиться також за цінами, встановленими за погодженням сторін. В разі виявлення недоліків, які не були застережені продавцем, покупець має право пред'явити йому претензію (див. *Претензійний порядок*). В роздрібній торгівлі покупець користується правом обміну, повернення та безплатного ремонту куплених недоброякісних товарів.

Літ.: Цивільний кодекс УРСР. Науково-практичний коментарій. К., 1971.

С. П. Коломацька.

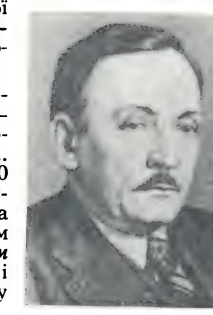

Янка Купала.

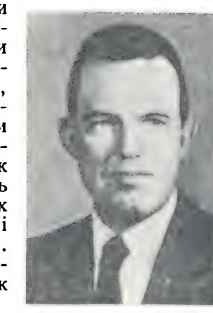

Г. Купер.

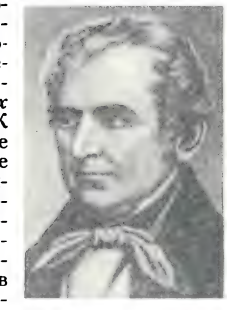

Дж. Ф. Купер.

Ф. Куперен.

Купина багатоквіткова. *1* — частина пагона з квітками; *2* — кореневище; *3* — квітки.

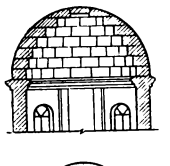

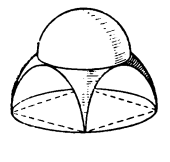

Види стародавніх **куполів.**

Системи конструкцій **куполів:** *а* — ребриста; *б* — сітчаста; *в* — багатогранна; *г* — у вигляді тонкостінної оболонки; *д* — з кількох склепінь-оболонок.

КУПІДО́Н (лат. Cupido) — у римській міфології божество кохання. Те саме, що й *Амур* (у греків — *Ерот*). Зображували його крилатим пустотливим хлопчиком з луком і стрілами в руках.

КУПЛЕ́Т (франц. couplet) — строфа пісні, що включає повністю всю мелодію (в наступних К. мелодія повторюється або варіюється) і одну строфу поетичного тексту. Часто завершується приспівом. Куплети — сатирична і жартівлива пісенька, яку виконують в естрадних концертах, в опереті та *водевілі*.

КУ́ПОЛ (італ. cúpola — склепіння), баня — просторова несуча конструкція у вигляді опуклого покриття круглої, еліптичної, квадратної або многокутної в плані споруди. Відомий з давніх часів («гробниця Атрея» в Мікенах, 14 ст. до н. е.). Важливого значення К. набув у архітектурі центричних споруд Стародавнього Риму (К. *Пантеону*). Широко застосовували К. у візантійській архітектурі (*Софії храм* у Константинополі) та архітектурі *Київської Русі* (*Софійський собор* у Києві і Новгороді, 11 ст., та ін.), у хрестово-купольних храмах (храм *Джварі* поблизу *Мцхети* в Грузії), в центричних купольних спорудах у феод. д-вах Серед. Азії і Бл. Сходу. В епоху *Відродження* поширився в архітектурі Зх. Європи (К. собору Санта-Марія дель Фіоре у Флоренції, 1420—36, арх. Ф. Брунеллескі). В 20 ст. збільшилася різноманітність структури і форм К. (ребристі, ребристокільцеві з хвилястою внутр. поверхнею, а також «геодезичні» Б. Фуллера діаметром до 150 м, К. монолітні збірні П Л. *Нерві* та ін.). Споруджують нові типи К.: із полімерних матеріалів, з подвійною надувною оболонкою та ін.

КУПО́Н (франц. coupon, від couper — зрізати) — відрізна частина цінних паперів (*облігацій* або *акцій*), власник яких має право на одержання певного доходу у формі процента або *дивіденду*. К. пред'являють до оплати *акціонерному товариству* або урядові (як правило, через банк), які випустили дані цінні папери.

КУПОРО́СИ — технічна назва *кристалогідратів* сульфатів деяких важких металів. Напр., мідний К. $CuSO_4 \cdot 5H_2O$, залізний К. $FeSO_4 \cdot 7H_2O$. У воді К. добре розчиняються. Застосовують у пром-сті, с. г., медицині.

КУПРАНЕ́ЦЬ Йосип Олексійович [25.XII 1899 (6.I 1900), с. Золотники, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл.— 2.X 1953, Львів] — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1920. В 1921 закінчив Харків. парт. школу. В 1921—28 — на парт. роботі на Поділлі й в Донбасі. З кін. 1928 — на підпільній роботі на Зх. Україні. В 1930 — секретар Львів. окружкому КПЗУ. В 1930 заарештований і за *«Луцьким процесом 57-и»* (1934) засуджений до 8 років ув'язнення. Звільнений під тиском громадськості. В 1937 емігрував у Францію. В 1940 кинутий гітлерівцями в концтабір, де брав участь у підпільних антифашист групах. У 1946 повернувся до Львова, працював в істор. музеї, потім — в Ін-ті сусп. наук АН УРСР. Автор статей з історії революц. руху на Зх. Україні.

КУ́ПРИК — нижня кінцева частина хребта у людини, деяких ссавців і птахів. У людини К. складається з 4 (зрідка 5) рудиментарних *хребців*, що злилися між собою. К. має трикутну форму. Широкою основою з'єднується з *крижами*.

КУ́ПРИКОВА ЗА́ЛОЗА — парна шкірна залоза більшості *птахів*, розташована над останнім хвостовим хребцем. Жировий *секрет* К. з., що його птахи наносять дзьобом на пір'я, захищає рогову речовину пера від пересихання, зберігає його еластичність, запобігає намоканню пір'я. Крім того, К. з. є резервуаром провітаміну Д — ергостерону. Особливо розвинена К. з. у водоплавних птахів.

КУПРИ́Т (від лат. cuprum — мідь), червона мідна руда — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Cu_2O. *Сингонія* кубічна. Густ. 6,14. Твердість 3,5—4. Колір червоний. Блиск алмазний. Типовий мінерал зони окислення мідних родовищ. В СРСР є в родовищах Уралу. К. одержують і штучно. Разом з ін. мінералами мідних родовищ використовують як *мідну руду*, штучний К. застосовують у *випрямлячах струму*.

КУПРІ́Н Олександр Іванович [26.VIII (7.IX) 1870, м. Наровчат, тепер Пенз. обл.— 25.VIII 1938, Ленінград] — рос. письменник. Навчався в Москві в Кадетському корпусі та юнкерському училищі (1880—90). У 1890—94 — на військ. службі у Проскурові (тепер Хмельницький), Волочиську. В 1894 вийшов у відставку й присвятив себе літ. діяльності. До 1901 жив на Україні, в основному в Києві та на Донбасі. З 1901 — у Петербурзі. Співробітничав у збірниках «Знание». У 1919 емігрував, жив переважно в Парижі. Повернувся в СРСР 1937. Друкуватися почав 1899. Перші зб. оповідань — «Київські типи» (1896), «Мініатюри» (1897) видані в Києві. У циклі виробничих оповідань — «Юзівський завод», «У вогні», повісті «Молох» (всі — 1896) викривав антилюдську сутність капіталізму. У творах 1904—06 («Поєдинок», «Штабс-капітан Рибников» та ін.) подав реалістич. картини військ.-бюрократичної системи царської Росії. У роки реакції К. пережив творчий спад («Морська хвороба», 1908; «Королівський парк», 1911). В оповіданні «Лістригони» (1907—11) зобразив духовну красу людей праці, в оповіданні «Гранатовий браслет» (1911) — натхненну любов, благородство почуттів. У натуралістичній повісті «Яма» (ч. 1, 1909; ч. 2, 1914—15) показав соціальні вади бурж. суспільства. Оповідання «Лісова глушина», «Олеся» (обидва — 1898), «Срібний вовк» (1901), «Конокради» (1903), «На глухарів» (1906) та ін. написані на укр. матеріалі. В 1895—96 написав нариси пр Донецький басейн. В роки еміграції не створив нічого значного Деякі твори К. екранізовано.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1970—73; Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1950; Оповідання. К., 1953; Олеся. К., 1965.

В. М. Колос.

КУПРІЯ́НОВ Михайло Васильович (н. 1903) — рос. рад. живописець і графік. Див. *Кукринікси*.

КУПЧА́НКО Григорій Іванович (1849, с. Берегомет, тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.— 10.V 1902) — укр. бурж. етнограф і фольклорист. У 70-х рр. 19 ст. за програмою Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва почав збирати матеріали про природу, з історії, статистики, фольклору й етнографії українців Буковини. Осн. праці: «Деякі історико-географічні відомості про Буковину» та «Пісні буковинського народу» (обидві — 1875).

КУПЧИ́НСЬКИЙ Євген Іванович (19.VI 1867, с. Оглядів, тепер Радехівського р-ну Львів. обл.— 28.VIII 1938 с. Сороцьке, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл.) — укр. композитор, хоровий диригент, цитрист. Організатор сільс. хорів (с. Ріпнів, Львівщина; с. Сороцьке, Тернопільщина). Учасник шевченківських концертів у Львові, Перемишлі, Стрию, Тернополі, Золочеві та ін., влаштовуваних співацькими т-вами «Академічне братство», «Боян», «Бандурист». Автор зб. «Три пісні» (1889), «Збірки композицій на цитру» (10 випусків, 1902—04), «Музичні картини», сюїти «Весілля», фантазій «У млині» та «Сіромаха», маршів, вальсів, обробок нар. пісень і дум, перекладів для цитри творів Лисенка, Шопена, Шумана.

П. К. Медведик.

КУПЮ́РА (франц. coupure, від couper — різати) — 1) Позначення номінальної вартості *грошей паперових, банківських білетів* або цінних паперів (*акцій* чи *облігацій*). 2) Скорочення в тексті літ., драм. або муз. твору, пропуск окремого розділу, епізоду, кінокадру, репліки тощо.

КУП'ЯНСЬК — місто обласного підпорядкування Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. *Оскол* (прит. Сіверського Дінця). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. Засн. 1655 як слобода Куп'янка. В кін. 19 ст. став залізнич. вузлом. Залізничники К. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. За роки Рад. влади К. перетворився на великий промисловий центр. Заводи: маш.-буд., господарських

виробів. Підприємства харч. промсті (м'ясний, цукр., молочно-консервний комбінати, пивоварний з-д, харчосмакова ф-ка), виробн. буд. матеріалів (домобуд. та буд. матеріалів комбінати, залізобетонних конструкцій з-д тощо). Меблевий цех Чугуївської меблевої ф-ки, швейна ф-ка, з-д м'ясо-кісткового борошна. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. Райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 13 заг.-осв., музична і спорт. школи, 3 профес.- тех. та медичне уч-ща, автотрансп. технікум; 9 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 22 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. В К. народилися хімік-органік М. А. *Валяшко,* укр. рад. актор і реж. С. О. *Глазуненко,* навчалися нар. артист СРСР І. О. *Мар'яненко,* укр. рад. актор і реж. М. О. *Петлішенко.*

КУП'ЯНСЬК-ВУЗЛОВИЙ — селище міського типу Харків. обл. УРСР, підпорядковане Куп'янській міськраді, на лівому березі р. *Осколу* (прит. Сіверського Дінця). Залізничний вузол. 13,0 тис. ж. (1980). У селищі — локомотивне і вагонне депо, комбінат буд. матеріалів та ін. підприємства. 3 заг.-осв. школи, лікарня, Будинок культури, клуб, 3 б-ки. Засн. 1895.

КУП'ЯНСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 35,8 тис. чол. (1980). У районі — 82 населені пункти, підпорядковані 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Куп'янськ.* Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: піски формувальні, буд. крейда, глина цегляна та черепична. Гол. річка — *Оскіл* (бас. Сіверського Дінця). У межах району — частина *Червоноосківського водосховища.* Грунти в основному чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Куп'янськ. У районі найбільше підприємство — Новоосинівський домобуд. комбінат. Районний комбінат побутового обслуговування (Куп'янськ) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 95,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 76,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Розвинуте садівництво. У К. р.— 11 колгоспів, 7 радгоспів, райсільгосптехніка. Залізнич. вузол Куп'янськ, залізнич. станції: Гусинка, Кислівка, Моначинівка, Сніжна. Автошляхів — 338 км, у т. ч. з твердим покриттям — 213 км. У районі — 31 заг.-осв. школа, сільс. профес.-тех. уч-ще; 39 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 13 будинків культури, 21 клуб, 36 кіноустановок, 39 б-к. У с. Іванівці К. р. народився рос. біолог І. І. *Мечников.* У К. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1919).

О. М. М'ясников.

КУП'ЯНСЬКИЙ ЦУКРОВИЙ КОМБІНАТ. Розташований у м. *Куп'янську* Харків. обл. Введено в експлуатацію як з-д 1937 (проектна потужність — 25 тис. ц переробки цукр. буряків за добу). На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано в м. Коканд Узб. РСР. Відбудова підприємства почалась 1946. В 1949 одержано першу післявоєнну продукцію. В 1954 в результаті об'єднання Куп'янського цукр. з-ду та Киселівського радгоспу утворено К. ц. к. Протягом 1954—65 підприємство докорінно реконструйовано. Виробнича потужність (1978) досягла 40 тис. ц переробки цукр. буряків за добу. Обсяг виробн. продукції 1978 становив 122,8 тис. т цукрупіску (1965 — 98,8 тис. т).

С. А. Костенко.

КУП'ЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ СЕЛЯН 1869—72 — заворушення *державних селян* Куп'янського пов. Харків. губ. проти непосильних податків і високих викупних платежів (див. *Викупна операція*). Першими виступили держ. селяни слободи Коломийчихи (див. *Коломийчиські заворушення селян 1870—72*), які восени 1869 відмовилися обрати уповноважених для перевірки сел. зем. наділів. Навесні 1872 рух охопив 20 сіл (бл. 16 тис. чол.). На придушення заворушень було кинуто 3 ескадрони кавалерії, які вчинили жорстоку розправу над селянами. Проте їхній опір царській адміністрації не вдалося зломити. Незабаром виступи почалися в ряді сіл Старобільського повіту (див. *Старобільські заворушення селян 1872*).

КУРА́ — ріка в Закавказзі. Бере початок на Вірменському нагір'ї, в межах Туреччини, тече територією Груз. РСР та Аз. РСР. Впадає у Каспійське м., утворюючи *дельту*. Довж. 1364 км, площа бас. 188 тис. км². У верхів'ї типова гірська ріка, нижче виходить на Куро-Араксинську низовину. Гол. притоки: Алгеті, *Аракс* (праві), *Арагві,* Іорі, Алазані, Туріанчай (ліві). Живлення мішане. Пересічна витрата води у гирлі 575 м³/с. Використовують для зрошування та обводнення. На К.— Земо-Авчальська, Мінгечаурська та ін. ГЕС. У нижній течії судноплавна. Рибальство. На К.— міста Боржомі, Горі, Тбілісі, Руставі, Мінгечаур та ін. Іл. с. 23.

КУРА́Й (Salsola) — рід рослин родини лободових. Однорічні трави, напівкущі та кущі з суцільними листками. Квітки двостатеві, зібрані в колосовидні суцвіття. Плід м'ясистий з криловидними придатками. Понад 150 видів, поширених переважно в посушливих зонах Європи, Азії та Пн. Африки. В СРСР — бл. 80 видів, з них в УРСР — 7. У деяких видів — К. Рі хтера (S. richteri), К. Палецького (S. paletzkiana) та ін.— виявлені алкалоїди сальсолін і сальсолідин, які застосовуються в медицині. В УРСР К. русь кий (S. ruthenica) і К. садовий (S. soda) поширені на Поліссі (пд. частина), в Лісостепу, Степу, Криму, як бур'яни засмічують всі культури. Одна рослина утворює 30—200 тис. насінин. Заходи боротьби: своєчасне збирання врожаю зернових культур, знищення К. лущенням стерні з наступною зябле-вою оранкою, обробка посівів *гербіцидами* та ін.

КУРА́КО Михайло Костянтинович [11 (23).IX 1872, с. Козелля, тепер Краснопольського р-ну Могильов. обл.— 8.II 1920, Кузнецьк, тепер Новокузнецьк] — рос. і укр. металург. Член РКП(б). З 1890 працював на металург. підприємствах Півдня Росії. З 1902 — нач. доменного цеху Краматорського металург. з-ду. Сконструював і побудував перший у Росії похилий підйомник і домну з автом. розподілом завантажуваної шихти, удосконалив фурмений пристрій, розробив оригінальну конструкцію доменного горна, запропонував 4 стандартні (замість сотень застосовуваних) марки вогнетривкої цегли. Брав участь у революції 1905—07, був на засланні. З 1908 — нач. доменного цеху Юзівського і Єнакіївського металург. з-дів, де створив школи доменщиків, з яких вийшли І. П. *Бардін,* М. В. *Луговцов* та ін. З 1917 працював у Кузбасі.

Літ.: Жестовский М. Ф. Михаил Константинович Курако. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

КУРА́РЕ (карибське) — отруйна речовина, що являє собою згущений екстракт з рослин родів *чилібуха,* Chondrodendron (Південна Америка) та ін. Містить *алкалоїди* з групи кураринів. К. блокує процеси збудження в нервово-м'язовому *синапсі,* спричинюючи релаксацію (розслаблення) м'язів (релаксація дихальних м'язів призводить до смерті від *асфіксії*). У медицині застосовують курареподібні засоби гол. чин. при нервових захворюваннях, а також при *наркозі.*

КУРА́СІКІ — місто в Японії, на Пд. Зх. о. *Хонсю.* Вузол з-ць. 387,9 тис. ж. (1973). Авіац., хім. і текст. пром-сть. Підприємства чорної металургії, електромаш.-буд., поліграф. і деревообр. галузей. Старовинний центр торгівлі рисом. Поблизу К.— с.-г. н.-д. ін-т Охара, музей, астр. обсерваторія.

КУРА́ТОВ Іван Олексійович [6 (18).VII 1839, с. Кібра, тепер с. Куратово Комі АРСР — 17 (29). XI 1875, м. Вєрний, тепер Алма-Ата] — комі поет, лінгвіст, основоположник комі літератури. За життя поета було опубліковано всього п'ять його віршів (як народні пісні). Твори К. видані повністю лише 1939. У поезії 60-х рр. створив образи селян-трудівників, показав їхнє прагнення до свободи («Моя муза», «У Захара»), викривав чиновників, куркулів, попів («Самсон», «Сни», «Генералу», «Темрява»). Автор сатиричних казок («Мікул»), автобіографічної поеми «Записки сліпого», праць з питань мови, граматики комі народу.

КУРА́ТОР (лат. curator, від curo — піклуюсь) — 1) Попечитель, опікун. 2) Особа, що їй доручено заг. нагляд за якоюсь роботою.

КУРАХІ́ВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Селидівській міськраді, на правому березі р. *Вовчої* (прит. Самари). Залізнич. станція. 6,3 тис. ж. (1980). На тер. селища — 2 шахти-дільниці шахтоуправління «Курахівське», центр. збагачувальна

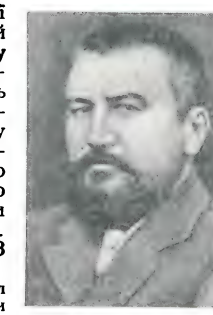

О. І. Куприн.

М. К. Курако.

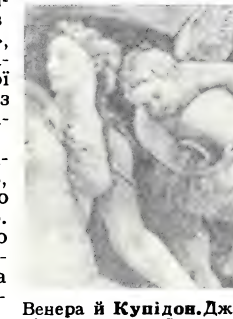

Венера й Купідон. Джуліо Романо. Фрагмент розпису залу Псіхеї в палаццо дель Те. 16 ст. Мантуя.

Л. С. Курбас.

Л. Курбас у ролях Івана («Осіння буря» І. Войновича; в ролі Олени — К. А. Рубчакова) та Леона («Горе брехунові» Ф. Грільпарцера).

ф-ка, будинок побуту. З заг.-осв. школи, поліклініка, санаторій, клуб, б-ка. К. засн. 1924.

КУРАХІ́ВСЬКА ДРЕС імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — теплова електростанція. Розташована поблизу м. Курахового Мар'їнського р-ну Донец. обл. Буд-во почато 1936. Перший турбогенератор потужністю 50 тис. кВт дав струм 6.VII 1941. В 1941 устаткування ДРЕС було демонтовано та евакуйовано на схід країни. В післявоєнні роки електростанцію відбудовано. К. ДРЕС — одна з перших в СРСР теплових електростанцій, що діють при високих параметрах пари; тут введено в експлуатацію перші генератори з водневим охолодженням, потужні повітряні вимикачі тощо. Протягом 1969—75 станцію докорінно реконструйовано, встановлено 7 енергоблоків: один потужністю 200 тис. кВт та шість по 210 тис. кВт кожний. Потужність станції (1979) — 1460 тис. кВт.

М. П. Дяченко.

КУРА́ХОВЕ (до 1943 — Курахівдресбуд, до 1956 — Курахівдрес) — місто Мар'їнського р-ну Донец. обл. УРСР, на лівому березі Курахівського водосховища (на р. Вовчій, притока Самари). Залізнична ст. Роя. Місто виникло в зв'язку з будівництвом 1936 *Курахівської ДРЕС*. З 1956 К.— місто. На тер. К.— Курахівська ДРЕС; з-ди: котельно-мех., консервний. 5 заг.-осв. шкіл, тех. уч-ще, лікарня, поліклініка, 3 клуби, 16 бібліотек.

КУРАШКЕ́ВИЧ (Kuraszkiewicz) Владислав (н. 22.II 1905, м. Влодава) — польс. мовознавець, чл.-кор. Польс. АН (з 1948). Закінчив Львів. ун-т (1929). Професор Люблінського (з 1936), Вроцлавського (з 1946), Познанського (з 1950) ун-тів. Осн. праці — з істор. діалектології польс. мови, з історії та діалектології сх.-слов. мов, зокрема української: «Галицько-волинські грамоти 14—15 ст.» (1934), «Нарис східнослов'янської діалектології» (1954), «Група східнослов'янських мов» (1955), «Українські та білоруські дифтонги і їхня редукція» (1978).

Т. Б. Лукінова.

КУ́РБАС Лесь (Олександр Степанович; 25.II 1887, м. Самбір, тепер Львів. обл.— 15.X 1942) — укр. рад. актор, режисер, педагог і теоретик театру, нар. арт. Республіки (з 1925). Син С. *Яновича* і В. *Яновичевої*. В 1907—08 і 1911 навчався на філос. ф-ті Віденського ун-ту, 1908—10 — у Львів. ун-ті, де організував студентський драм. гурток. Профес. діяльність почав 1912 в *Гуцульському театрі*, засн. Г. Хоткевичем. У 1912—14 К.— актор *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1915—16 — засновник і режисер трупи *«Тернопільські театральні вечори»*. Ролі цього періоду: Гірей, Тумрій («Маруся Богуславка», «Циганка Аза» Старицького), Гурман («Украдене щастя» Франка), Іван («Суєта» Карпенка-Карого), Астров («Дядя Ваня» Чехова), Адвокат («Живий труп» Л. Толстого). В 1916 К. вступив до *Театру Миколи Садовського*, в якому грав ролі: Гната («Безталанна» Карпенка-Карого), Михайла («Не так склалось, як жадалось» Старицького), Хлестакова («Ревізор» Гоголя), Збігнєва («Мазепа» Словацького) та ін. Тоді ж заснував у Києві драм. студію, яку 1917 перетворено на *«Молодий театр»*, де поставив спектаклі: «У пущі» Л. Українки, «Едіп **цар**» Софокла, «Горе брехунові» Грільпарцера (в усіх грав головні ролі), «Іван Гус», «Великий льох» за творами Шевченка, драм. етюди Олеся «Осінь», «Танець життя», «При світлі ватри». В 1919 «Молодий театр» об'єднався з *Першим театром Української Радянської Республіки* ім. Шевченка, в якому К. поставив у власній інсценізації виставу «Гайдамаки» за Шевченком, яка мала бойове агітаційне спрямування. В 1920 К. заснував *«Кийдрамте»*, де здійснив постановки вистав: «Невольник» Кропивницького, «Тихого вечора» Олеся, «Ревізор» Гоголя, «Макбет» Шекспіра (грав гол. роль). У 1922 з акторів «Кийдрамте» і «Молодого театру» заснував Мист. об'єднання *«Березіль»* (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), художнім керівником якого К. був до 1933. Кращі вистави К. в цьому театрі: «Маклена Граса» М. Куліша, «Диктатура» Микитенка, «Джіммі Хіггінс» за Сінклером (у власній інсценізації), «Газ» Кайзера та ін. К. проводив велику експериментальну і навчальну роботу в театрі, редагував журн. «Барикади театру». Творча практика К. була позначена впливами *експресіонізму* й *конструктивізму*.

Сцена з вистави «Гайдамаки» за Т. Шевченком, поставленої Л. Курбасом. Перший театр Української Радянської Республіки імені Шевченка. Київ. 1920.

Серед учнів К.— нар. артисти СРСР Д. Антонович, Є. Бондаренко, А. Бучма, В. Василько, М. Крушельницький, І. Мар'яненко, Д. Мілютенко, О. Сердюк, Н. Ужвій; народні артисти УРСР Л. Дубовик, Д. Козачковський, В. Скляренко, Б. Тягно, Л. Гаккебуш, Л. Криницька, Ф. Радчук, С. Федорцева, В. Чистякова; засл. артисти УРСР Б. Балабан, П. Самійленко, Н. Титаренко та ін. Викладав у Муз.- драм. ін-тах у Києві (1922—26) та Харкові (1926—33). Поставив фільми: «Шведський сірник» (1922), «Арсенальці», «Вендетта» (обидва — 1923), «Макдональд» (1924).

Літ.: Лесь Курбас. Спогади сучасників. К., 1969; Довбищенко Г., Лабінський М. Поема народного гніву. К., 1972; Смолич Ю. Про театр. К., 1977.

М. Г. Лабінський.

Г. Курбе. Каменярі. 1849.

КУРБЕ́ (Courbet) Жан Дезіре Гюстав (10.VI 1819, Орнан, Франш-Конте — 31.XII 1877, Тур-де-Пейльц, Швейцарія) — франц. живописець. З 1837 відвідував рисувальну школу Ш. А. Флажуло в Безансоні. З 1839 жив у Парижі. Революційні події 1848 багато в чому визначили демократичне спрямування творчості К. Серед творів цього часу: «Післяобідній відпочинок в Орнані» (1849, Музей красних мистецтв, Лілль), «Каменярі» (1849), «Похорон в Орнані» (1849, Лувр), «Віяльниці» (1854, Музей красних мист., Нант); портрети — Ш. Бодлера (1849), Г. Берліоза (1850) та ін. В 1855 К. відкрив виставку своїх творів. Передмова до каталога цієї виставки, по суті, стала декларацією нового, реалістичного мистецтва. В 60-х рр. К. звернувся до пейзажу («Море біля берегів Бретані», 1867, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна, Москва, та ін.). В 1871 брав діяльну участь у Паризькій комуні. Після її розгрому був заарештований і 1873 змушений емігрувати до Швейцарії.

Літ.: Тихомиров А. Гюстав Курбе. М., 1965; Гюстав Курбе. Письма, документы, воспоминания современников. М., 1970.

КУ́РБСЬКИЙ Андрій Михайлович (1528—1583) — рос. політ. і військ. діяч, письменник-публіцист. Походив з роду ярослав. князів. У 40—50-х рр., на поч. правління *Івана IV*, обіймав вищі адм. і військ. посади. На поч. *Лівонської війни 1558—83* був головнокомандуючим рос. військами. Зв'язаний з ворожими Івану IV боярськими угрупованнями, К. 1564 зрадив Росію і перейшов на бік польс. короля, одержавши за це значні зем. володіння в Литві і на Волині, у т. ч. Ковель. У 1564 командував однією з польс. армій, що вели війну проти Росії. В своїх посланнях до Івана IV і памфлеті «Історія про великого князя Московського» (1573) виступав проти централізаторської політики царя, відстоював інтереси удільної знаті. Твори К. відображають ідеологію реакційного боярства, водночас вони є цінним істор. джерелом.

КУРВАТУ́РА (лат. curvatura — кривизна) — незначна кривизна деяких частин будівлі. К. надає спорудам більшої пластичності й тектонічної виразності, ліквідує оптичні викривлення прямолінійних обрисів частин будівлі, що сприймаються на віддалі або в ракурсі. К. характерна гол. чин. для ордерної архітектури (див. *Архітектурні ордери*).

КУРВІ́МЕТР (від лат. curvus — кривий і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання довжин кривих ліній на картах і планах. На осі К. міститься обвідне колесо (1), яке котять уздовж заданої кривої. Обертання його передається лічильному механізмо-

ві. Віддаль, що вимірюють за одне обертання стрілки (2), відповідає довжині шкали (3) у 100 см. За допомогою К. вимірюють довжину річок, берегової лінії озер, морів тощо. Іл. с. 24.

КУРГАЛЬДЖИ́НСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у Каз. РСР, в межах Цілиноградської обл. Площа 183,7 тис. га (з них 88 тис. га водойм). Утворений 1968 для охорони і вивчення природи Тенгіз-Кургальджинських озер, степових і пустельних ландшафтів Центр. Казахстану з ковилою, типчаком, чорним полином тощо. Охороняються 244 види птахів, у межах заповідника — колонії фламінго, лебедів-шипунів, з рідкісних птахів — пелікани, дрофи.

О. К. Ющенко.

КУРГА́Н (тюрк.), могила — земляний, рідше кам'яний насип над *похованням*. Найдавніші К. з'явилися за пізнього *неоліту* і *мідного віку* в каспійсько-чорноморських степах, на Передкавказзі та Закавказзі. На тер. України найдавніші К. належать до раннього періоду *ямної культури*. Бувають понад

Курган у Роменському районі Сумської області.

20 м заввишки. Іноді навколо К. внизу споруджували кам'яну обкладку (*кромлех* або крепіду). На деяких К. стояли *баби кам'яні*.

КУРГА́Н — місто, центр Курганської обл. РРФСР. Розташований на лівому березі р. *Тоболу* (бас. Обі). Залізнич. вузол. 310 тис. ж. (1979). Поділяється на 2 міські райони. В 1662 на місці сучас. К. засновано укріплену слободу Цареве Городище. В 1738 укріплення було ліквідовано, 1782 слободу перетворено на місто Курган. К.— значний центр машинобудування (з-ди: машинобудівний, «Кургансільмаш», колесних тягачів, автобусний, шляхових машин, деревообробних верстатів; виробничі об'єднання арматурного та хімічного машинобудування і «Курганприлад») і хім. пром-сті. Харч. пром-сть представлена м'ясо-консервним, маслоробним, млинарським та птахокомбінатами; легка — трикотажною, швейною, взут. ф-ками та ін. У К.— маш.-буд., с.-г. та пед. ін-ти, н.-д. ін-т експериментальної та клінічної ортопедії і травматології, н.-д. ін-т зернового г-ва. 6 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм. та ляльок, філармонія, краєзнавчий музей.

КУРГА́Н МЕЧЕ́ТНИЙ — одна з вершин *Донецького кряжа*. Підноситься на Головному вододілі, в межах Ворошиловградської обл. УРСР. Вис. 359 м.

КУРГА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 6.II 1943. Розташована на півдні Зх.-Сибірської низовини. Площа 71 тис. км². Нас. 1080 тис. чол. (1979, перепис). Осн. населення — росіяни, живуть також татари, українці, башкири, казахи та ін. Міськ. нас. — 51%. Поділяється на 23 райони, має 9 міст та 6 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Курган*. Область нагороджено орденом Леніна (1959). Поверхня К. о. рівнинна. Для сх. частини характерні невисокі (10—20 м) пологі піщано-глинисті гриви й неглибокі плескаті улоговини, зайняті озерами, болотами, солончаками. Корисні копалини: зал. руди, боксити, піски, торф тощо. В озерах — лікувальна ропа та грязі. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —18°, липня +19°. Опадів 400 мм на рік. Гол. річка — *Тобол;* його притока Ісеть (з Міасом). На території К. о. бл. 2000 озер, з них 75% — прісні (найбільше — Чорне оз.). Грунти чорноземні, трапляються солонці та солончаки. Рослинність переважно лісостепова, є невеликі ділянки осико-березових лісів (*колки*), що чергуються з різнотравними степами. На піщаних ділянках на Зх. від р. Тоболу — соснові ліси, на крайньому Пд.— степи. Г-во області характеризується поєднанням високорозвинутої маш.-буд., легкої та харч. пром-сті з с. г. зерново-тваринницького напряму. Енергетика базується на довізному вугіллі та рідкому паливі (найбільша Курганська ТЕЦ). Значного розвитку набуло машинобудування, у т. ч. с.-г., хім., приладобудування, виробн. автобусів та вузлів до автомашин, поліграф. і шляхово-буд. устаткування, телефонної апаратури та ін. Найбільші виробничі об'єднання: «Кургансільмаш» та «Армхіммаш», з-ди: курганські колесних тягачів та автобусний, Шадрінський автоагрегатний. Легка пром-сть представлена швейною, трикотажною і шкіряно-взут. галузями, виробн. килимів. Гол. галузі харч. пром-сті базуються на місц. с.-г. сировині — м'ясна, борошномельна, маслосироробна та молочна. Заготівлі та переробка деревини. Гол. пром. центри — Курган, Шадрінськ, Далматово, Катайськ, Куртамиш, Шумиха. К. о. — значний землеробський район Зх. Сибіру. За 1954—60 освоєно 600 тис. га цілинних та перелогових земель. Проводиться меліорація земель, особливо солонців та солонцюватих чорноземів. Створюються лісові полезахисні смуги. Є кілька зрошуваних лісових розсадників. Гол. зернова культура — яра пшениця. Вирощують також кормові культури, картоплю та овочі. Тваринництво молочно-м'ясного напряму. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз та птицю; розвинуті бджільництво, звірівництво, мисливство. Осн. вид транспорту — залізничний. Територією області проходить дільниця Транссибірської магістралі Курган — Петропавловськ, Челябінськ — Курган та її пн. відгалуження — Свердловськ — Шадрінськ — Курган, лінія Утяк — Піски Цілинні. Розвинутий автомоб., а також повітр. транспорт. К. о. перетинають траси магістральних нафтопроводів. У К. о.— 4 вузи (с.-г., маш.-буд., пед. ін-ти у Кургані та пед. ін-т у Шадрінську), 21 серед. спец. навч. заклад, Н.-д. ін-т експериментальної ортопедії і травматології, н.-д. ін-т зернового г-ва. Театри: драм. та ляльок у Кургані, драм. у Шадрінську; музеї — краєзнавчий у Кургані з філіалами у Куртамиші та Далматово, краєзнавчий в Шадрінську.

КУРГА́Н-ТЮБЕ́ — місто, центр Курган-Тюбинської обл. Тадж. РСР. Розташоване в Вахшській долині, за 100 км на Пд. від м. Душанбе. Залізнична станція. З-ди: азотно-туковий, трансформаторний, бавовноочисний, олієекстракційний, плодоконсервний, пивоварний та ін., м'ясо-мол. об'єднання, швейна й шовкоткацька фабрики. Виробн. буд. матеріалів. Енерг. технікум і радгосп-технікум, мед. і пед. уч-ща, Вахшська грунтово-меліоративна станція АН Тадж. РСР. Нар. театр, краєзнавчий музей. Місто засн. в 1-й пол. 17 ст.

КУРГА́Н-ТЮБИ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Тадж. РСР. На Пд. межує з Афганістаном. Утворена 4.IV 1977. Площа 12,6 тис. км². Нас. 776 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення—таджики, живуть також узбеки, росіяни, татари, киргизи, українці та казахи. Міськ. нас.— 18%. У К.-Т. о.— 8 районів, 2 міста та 13 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Курган-Тюбе*. Рельєф області різноманітний. Невисокі гірські хребти (Каратау, Рангтау, Актау, Туюнтау, Бабатаг) чергуються з міжгірними улоговинами (найбільші з них — Нижньовахшська, Нижньокафірніганська, Яванська мають велике с.-г. значення). Корисні копалини: нафта, природний газ, кам. сіль, вапняки, доломіти та ін. Клімат характеризується тривалим жарким, посушливим літом та короткою вологою зимою. Пересічна т-ра січня на рівнинах вища за 0°, липня +30° (максимум до +47°). В горах прохолодніше. Опадів від 140 мм на Пд. до 600—800 мм на Пн. Влітку характерний сухий вітер «афганець» (див. *Вітри місцеві*). Гол. ріка — *Амудар'я*, її витоки Пяндж і Вахш та прит. Кафірніган. На рівнинах пустельна рослинність на світлих сірозе-мах. У заплавах річок — болотна та тугайна рослинність (туранга, лох). На схилах гір — напівпустельна та напівсаванна рослинність, що змінюється чагарниками (мигдаль, фісташка, глід) й окремими масивами дерев (клен, тополя) на коричневих грунтах. Справжні *тугаї* збереглися у заповіднику *Тигрова Балка*.

Г. Курбе. Автопортрет з люлькою. 1847. Музей у Монпельє.

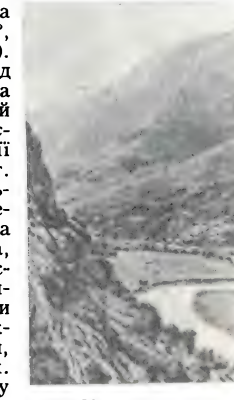

Ріка **Кура.**

К.-Т. о. має високорозвинуте с. г. та пром-сть по переробці с.-г. сировини. Провідні галузі пром-сті — легка (зокрема, бавовноочисна) та харч. (олійно-жирова, м'ясна, плодоконсервна та борошномельна). Значні промислові підприємства області: Вахшський азотно-туковий (виробн. карбаміду), трансформаторний заводи у Курган-Тюбе та Яванський електрохім. завод (будується, 1980). Електроенергія надходить від Головної, Перепадної та Центральної ГЕС, а також з каскаду Варзобських ГЕС, Яванської та Душанбинської ГЕС. Область входить до Пд.-Таджицького виробничо-тер. комплексу. Землеробство розвивається на поливних землях (зрошується 86,8% орної землі). Найбільші іригаційні системи Вахшська і Явано-Обікіікська. Провідна галузь — бавовництво, зокрема тонковолокнисті сорти (87% валового збору республіки). Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза, рис), кормові, овоче-баштанні культури. Створено великі цитрусові г-ва (у т. ч. дослідні ділянки лимонів). Вирощують також герань та цукр. тростину. К.-Т. о. — основний район у республіці по вирощуванню каракульських овець (понад 135 тис. шкурок на рік). Розводять також велику рогату худобу, свиней та кіз. Територією К.-Т. о. проходить шосейна дорога Душанбе — Курган-Тюбе — Пяндж — Душанбе та вузькоколійна з-ця Душанбе — Курган-Тюбе — Нижній Пяндж. Збудовано залізницю Термез — Курган-Тюбе — Яван (265 км). В області — філіал Душанбинського пед. ін-ту, енерг. технікум і радгосп-технікум, мед. та пед. уч-ща (Курган-Тюбе). Обл. театр, краєзнавчий музей. В області — Вахшський філіал Таджицького н.-д ін-ту землеробства, Вахшська грунтово-меліоративна станція АН Тадж. РСР, Вахшська дослідна станція субтропічних культур та ін. Істор. та архіт. пам'ятка — городище Аджина-Тепе (Буддійський монастир 6—8 ст., де знайдено 12-метрову скульптуру Будди, створену 1300 років тому поблизу Курган-Тюбе) та ін.

М. Ю. Мамаджанова.

КУРГА́ПКІНА Нінелла Олександрівна (н. 13.II 1929, Ленінград) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1975. В 1947 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще (клас А. *Вагановоі*); 1947—69 — солістка балету Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Аврора («Спляча красуня» Чайковського), Параша («Мідний вершник» Глієра), Жанна («Полум'я Парижа» Асаф'єва), Ширін («Легенда про любов» Мелікова).

КУ́РДИ (самоназва — курд, курмандж) — один з давніх народів Передньої Азії. Живуть переважно в Ірані, Туреччині, Іраку, Сірії (див. *Курдистан*), в СРСР та ін. країнах. Заг. чисельність — 9,3 млн. чол. (1975, оцінка). В СРСР — 116 тис. чол. (1979, перепис). Мова — курдська (див. *Курдська мова*). Віруючі К.— мусульмани-суніти; частина К.— мусульмани-шиїти. Курдська народність склалась у Пн. Месопотамії в 3—4 ст. Осн. заняття К.— землеробство й напівкочове скотарство. Розвинуті ремесла. К. створили багату й своєрідну культуру — фольклор, мистецтво, л-ру (див. *Курдська література*). В СРСР К. живуть переважно на Закавказзі й частково в Серед. Азії і Казахстані. Зайняті в с. г., частина працює в пром-сті; склалася нац. інтелігенція, розвинулася нац. культура. Див. також розд. Історія до ст. *Ірак, Іран, Сірія*.

КУРДИНО́ВСЬКИЙ Віктор Васильович [псевд.— Соловйов; 14 (26).II 1868, с. Жуки, тепер Полтав. р-ну Полтав. обл.— 24.IV 1937, Кисловодськ] — укр. та рос. рад. співак (баритон). У 1899 закінчив Моск. консерваторію. В 1899—1909 — соліст приватних опер С. Мамонтова та С. Зиміна в Москві. У 1910—37 викладав у Кисловодському муз. уч-щі. Партії: Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Руслан («Руслан і Людмила» Глинки), Ріголетто (однойменна опера Дж. Верді). Виступав з укр. концертами в Москві й Полтаві.

КУРДИСТА́Н — гірська область у Зх. Азії, заселена гол. чин. *курдами*. Перші згадки про К. належать до 12 ст. У 1514 К. внаслідок воєн поділили між собою *Османська імперія* та Іран. Після розпаду Османської імперії (1918) райони К., які належали їй, відійшли до д-в, що виникли на її території, — Туреччини, Іраку, Сірії. Курди, що живуть у цих країнах, ведуть боротьбу за нац. автономію. В 1970 домоглися автономії курди Іраку.

КУРДІА́НІ Арчил Григорович [н. 13 (26).III 1903, Тбілісі] — груз. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970), дійсний член АМ (з 1979). Член КПРС з 1942. В 1922—29 навчався в Грузин. політех. ін-ті. В 1936 — 44 — гол. архітектор Тбілісі. Серед споруд К.— павільйон Груз. РСР на ВСГВ в Москві (1939), стадіон «Динамо» (1933—37), Дідубійський міст (1954), телецентр (1957), усі — в Тбілісі, та ін. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

А. Г. Курдіані.

Г. В. Курдюмов.

Курвіметр: *1* — обвідне колесо; *2* — стрілка; *3* — шкала; *4* — корпус.

КУРДОНЕ́Р (франц. cour d'honneur, букв.— почесне подвір'я) — парадне подвір'я палацу (садиби, особняка), що утворюється осн. корпусом будівлі й виступаючими з обох боків крилами — флігелями (зрідка *колонадою* та ін.). Від вулиці, площі, дороги К. переважно відокремлюються наскрізною огорожею з брамою. К. були поширені в європ. палацовій архітектурі 17 — 1-ї пол. 19 ст., в Росії та на Україні — з поч. 18 ст. Застосовують і в сучасній архітектурі.

КУ́РДСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — література курдського народу. Найдавнішою писемною пам'яткою К. л. є написана на шкірі поема невідомого автора 7 ст. н. е., фрагменти якої знайдено 1920 в Сулейманії (Ірак). Кращі представники поезії 11—17 ст.: Алі Харірі (11 ст.), Мелла Ахмед Джезірі (12 ст.), Мелла Бате (15 ст.), Ахмед Хані (17 ст.). У 19 — на поч. 20 ст. виступали поети Салім, Хаджі Кадир Койї, Налі, Курді, Махур, Шех Раза Талабані та ін. На поч. 20-х рр. формується новітня К. л. У віршах поетів 1-ї пол. 20 ст. Хамді, Піре Мерда, одного з основоположників сучас. курд. поезії Ф. Бекаса звучить заклик до нац.-визв. боротьби. Найбільш відомі поети 2-ї пол 20 ст.: А. Хажар (Іран), Ш. Джегархун, Кадріджан (Сірія), Б. Наріман, А. Горан, прозаїки Ш. Фаттах, І. Ахмед, М. Барзинджі (Ірак), К. Бадирхан (Туреччина) та ін. Осн. теми їхніх творів — життя курд. народу, його боротьба за незалежність, протест проти політики асиміляції бурж. урядів країн, де проживають курди.

Курд. радянська л-ра інтенсивно розвивається з 30-х рр. 20 ст. В 1931 вийшла автобіогр. повість А. Шамілова «Курдський пастух». У довоєнний період видано збірки поезій, під час Великої Вітчизн. війни — поеми А. Авдала, В. Надрі та ін. В післявоєнні роки вийшли романи й повісті А. Джінді, А. Шамілова, А. Абдулрахмана, збірки віршів Дж. *Джасме*, А. Авдала, Х. Мурада, У. Бако, О. Шаро, К. Чачана та ін. *О. І. Ганусець.*

КУ́РДСЬКА МО́ВА — мова *курдів*. Належить до іранської групи індоєвроп. сім'ї мов. У К. м. виділяються діалекти: курманджі, сорані, гурані та ін. Характерні риси: в системі голосних фонем протиставлення редукованих і нередукованих, а в системі приголосних — у глухих зімкнених фонематичне протиставлення простих і придихових. Наголос силовий. У морфології: іменники мають два роди, 3 відмінки; вживаються *артиклі*; є два типи дієвідмінювання: суб'єктне та об'єктне.

Літ.: Курдоев К. К. Курдский язык. М., 1961.

КУРДЮ́К (тюрк.) — підшкірні жирові відклади у вигляді великих наростів на задній частині тулуба *курдючних овець*. У вгодованих тварин К. досягає до 20 кг і більше. Здатність організму відкладати жир у К. виробилась як пристосування до умов посушливої зони; вівці накопичують жир у період достатку кормів і витрачають його взимку та в період вигоряння пасо-

вищ. Жир К. має високі харч. якості.

КУРДЮ́МОВ Георгій Вячеславович [н. 1 (14).II 1902, м. Рильськ, тепер Курської обл.] — рад. вчений у галузі металофізики, акад. АН СРСР (з 1953) і АН УРСР (з 1939), Герой Соціалістичної Праці (1969). Після закінчення (1926) Ленінгр. політех. ін-ту працював у Фізико-тех. ін-ті АН СРСР (Ленінград), 1932—44 — в Дніпроп. фіз.-тех. ін-ті і Дніпроп. ун-ті. В 1944—78 — директор Ін-ту металознавства і фізики металів Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії (Москва). Водночас працював в АН УРСР. В 1962—73 — директор Ін-ту фізики твердого тіла АН СРСР. Осн. праці з теорії фазових перетворень і термічної обробки металів і сплавів. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1949.

КУРДЮ́ЧНІ ВІ́ВЦІ — *грубововні вівці* м'ясо-сального напряму, здатні швидко відгодовуватись і відкладати жир у *курдюці*. К. в. мають міцну конституцію, пристосовані до розведення в посушливих умовах пустель. Жива маса баранів 110—130 кг, вівцематок 70—85 кг. Річний настриг вовни невисокий — 2—3 кг на вівцю. Вовна груба, неоднорідна. М'ясо молодих тварин ніжне, смачне. З молока виготовляють сир, бринзу. К. в. поширені в Зх. Китаї, країнах Аравійського п-ва, Пн. Африці, Ірані, Афганістані. В СРСР їх розводять у Середній Азії, Каз. РСР, Пд. Сибіру. Найкращі породи К. в.: *гіссарська порода овець, джайдара,* едильбаївська, сараджинська та ін.

КУРЕ́ — місто в Японії, на Пд. Зх. о. *Хонсю*. Порт на узбережжі Внутрішнього Японського м. 241,4 тис. ж. (1973). Гол. галузь пром-сті — суднобудування (найбільші в країні судноверфі). Є підприємства металург., металообр., нафтохім., швейної, паперової та харч. пром-сті; моторобудування. Один з осн. центрів військ. пром-сті; військ.-мор. база, арсенал.

КУРЕ́ЛЛА (Kurella) Альфред (літ. псевд.— Б. Ціглер, В. Ребіг, А. Бернард; 2.V 1895, Бжег, Польща — 12.VI 1975, Берлін) — нім. письменник, публіцист, перекладач, громад. діяч (НДР), член Нім. Академії мист. Член Компартії Німеччини з 1918 (з 1946 — член СЄПН; з 1957 — член її ЦК). Діяч Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. Зустрічався з В. І. Леніним. У 1935—54 жив і працював у Рад. Союзі. Автор романів «Акти з Гронау» (1954), «Пішак у великій грі» (1961), збірок літературознавчих статей, публіцистичних праць «Димитров проти Герінга» (1964) та ін., кн. «На шляху до Леніна» (1967) тощо. Перекладав твори рос. письменників, вірм. та груз. епосу. Йому належать переклади понад 80 віршів і поем Т. Шевченка у двотомному виданні «Кобзаря» нім. мовою (Москва, 1951), ряд статей і досліджень про українського поета.

Тв.: Рос. перекл.— Пешка в большой игре. М., 1963; На пути к Ленину. М., 1979.

Літ.: Погребенник Я. Альфред Курелла. «Всесвіт», 1972, № 7.

Я. М. Погребенник.

КУР'Є́ (Кур'є де Мере; Courier de Méré) Поль Луї (4.I 1772, Париж — 10. IV 1825, Ла-Шавоньєр, Вере) — франц. письменник і публіцист. Республіканець і демократ, противник режиму *Реставрації*. В політ. памфлетах викривав Бурбонів («Петиція обом палатам», 1816), консервативне дворянство («Проста промова Поля Луї, вихователя з Ла Шавоньєра», 1821), католицьке духівництво, реакційну внутр. й зовн. політику уряду. В памфлетах виступав від імені трудівника-селянина, імітуючи його стиль мислення і мови. Класицистичні традиції франц. прози поєднувалися у К. з елементами й тенденціями критичного реалізму.

Тв.: Рос. перекл.— Памфлеты. М., 1957.

Д. С. Наливайко.

КУРИЛА́С Осип Петрович [26. VII (7.VIII) 1870, ст. Щирець, тепер смт Пустомитівського р-ну Львів. обл.— 25.VI 1951, Львів] — укр. рад. живописець. У 1886—90 навчався у Львів. художньо-пром. школі, в 1898—1900 — Краків. академії красних мистецтв. Поряд з І. *Трушем* та А. *Манастирським* виступав як поборник реалістичних, демократичних традицій укр. живопису. Твори: «Жебраки» (1895), «Сільська дівчинка» (1898), «Бездомні» (1914), «Портрет Т. Шевченка» (1918), «Гуцульська пара» (1937), «Лісоруби» (1947), «Колгосп у Щирецькому районі» (1948); іл. до читанок і букварів, до творів В. Стефаника. Картини і малюнки К. зберігаються в Львів. музеї укр. мист. та ДМУОМ. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33.

Літ.: В'юник А. Осип Петрович Курилас. К., 1963.

КУРИЛЕ́НКО Онисим Данилович [н. 3 (16).III 1904, с. Борівка Могилів-Подільського району Вінн. обл.] — український радянський хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Заслужений діяч науки УРСР (1974). Член КПРС з 1945. У 1930 закінчив Київ. політех. ін-т. У 1930—41 і 1951—61 працював у Київ. ін-ті харч. пром-сті, 1962—68 — заст. директора Ін-ту заг. і неорганічної хімії АН УРСР. З 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії і хімії води АН УРСР (до 1975 — директор). Наук. праці стосуються стабільності дисперсних систем, електрохімії поліелектролітів, *гідратації* високомол. сполук, хімії поверхневих явищ, а також природи і механізму взаємодії води з гідрофільними сполуками.

КУРИ́ЛИК Василь Дмитрович (1927, пров. Альберта, Вітфорд, недалеко від Едмонтона, Канада — 3.XI 1977, Канада) — канадський живописець. Українець за походженням. Н. в бідній емігрантській сім'ї. Батько його походив з Буковини. Навчався К. у Манітобському ун-ті та Онтарійському худож. коледжі, потім у Великобританії. В своїх творах зображував життя шахтарів, рибалок, лісорубів, перших укр. переселенців у Канаді. Пізніше віддавав перевагу реліг. тематиці (серія «Страсті Христові»). Твори К. зберігаються в музеях Канади, більшість у музеї Ніагара-Фоллс. У 1970 і 1977 побував у Рад. Союзі; подарував Київ. музею Т. Г. Шевченка картину «Дух Шевченка витає над Канадою» (1970).

КУРИ́ЛІВКА — селище міського типу Царичанського р-ну Дніпроп. обл. УРСР, на лівому березі Дніпра, за 10 км від залізнич. ст. Дніпродзержинськ. 3,3 тис. ж. (1980). У селищі — рибоколгосп «Придніпровець», бригада колгоспу «Комуніст», лісництво. Середня школа, лікарня; клуб, 3 б-ки. К. засн. у серед. 18 ст.

КУРИ́ЛІН Іван Авксентійович (н. 6.III 1918, с. Огородня Гом. обл. БРСР) — український рад. отоларинголог, професор (з 1961). Член КПРС з 1945. Закінчив Алма-Атинський мед. ін-т (1941). З 1949 працює на кафедрі отоларингології Київ. мед. ін-ту (з 1963— зав. кафедрою). Праці К. присвячені питанням діагностики і лікування папіломатозу гортані у дітей та дорослих, передракових захворювань і ранніх стадій раку вуха, горла, носа тощо. Нагороджений двома орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1979.

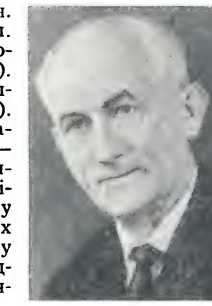

А. Курелла.

КУРИ́ЛО Федір Леонтійович (н. 25.VIII 1934, с. Сінне Богодухівського р-ну Харків. обл.) — передовик і новатор виробництва в галузі тепловозобудування, Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1959. Працює з 1953 ковалем на Ворошиловгр. виробничому об'єднанні тепловозобудування. Делегат XXIV і XXV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани».

О. М. Семененко.

КУРИЛО́ВИЧ (Kuryłowicz) Єжи (Юрій; 26. VIII 1895, Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 28.I 1978) — польс. мовознавець, член Польс. АН (з 1931). Один з основоположників *структурної лінгвістики*. Вчився в ун-тах Львова Відня, Парижа та ін. Професор ун-тів у Львові (1929—45), Вроцлаві (1946—48) і Кракові (з 1948). Автор праць з заг. та індоєвроп. мовознавства, зокрема з питань *ларингальної теорії*, наголосу та інтонацій тощо. Осн. праці: «Індоєвропейські етюди» (1935), «Акцентуації в індоєвропейських мовах» (1952), «Апофонія в індоєвропейських мозах» (1956), «Дослідження з семітської граматики й метрики» (1972).

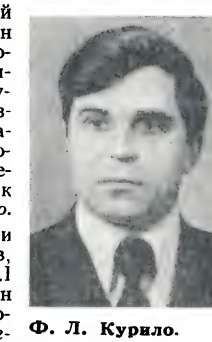

Ф. Л. Курило.

Тв.: Рос. перекл.— Очерки по лингвистике. М., 1962.

А. П. Критенко.

КУРИ́ЛО-КАМЧА́ТСЬКИЙ ЖО́ЛОБ—глибоководна западина Тихого ок., біля сх. берегів Курильських о-вів та пд. частини п-ова *Камчатка*. Довж. бл. 2000 км, шир. до 60 км, найбільша глиб. 9717 м. Досліджена у 50-х рр. 20 ст. рад. експедиціями на судні «Витязь».

КУРИ́ЛЬСЬКА ТЕ́ЧІЯ, Оясіо — холодна течія в пн.-зх. частині Тихого ок. Тече з Пн. на Пд. вздовж сх. берегів Курильських о-вів та о. Хоккайдо. Т-ра води в лютому +2°, у серпні +13°, солоність до 34‰. На 40° пн. шир. води К. т. зустрічаються з теплою течією *Куросіо* і відхиляються на Сх., переходячи у Пн.-Тихоокеанську течію.

О. П. Курилас. Автопортрет. 1948. Львівський музей українського мистецтва.

КУРИ́ЛЬСЬКІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг, що відокремлює Охотське м. від Тихого ок., входить до складу Сахал. обл. РРФСР. Включають понад 30 значних островів і багато острівців та скель. Заг. площа майже 15,6 тис. км² (за ін. даними — 10,6 тис. км²). Складаються з двох пасом. Велике Курильське пасмо (завдовжки 1200 км) являє собою низку островів, що є вершинами підводних вулканів. або їхніми фрагментами (160

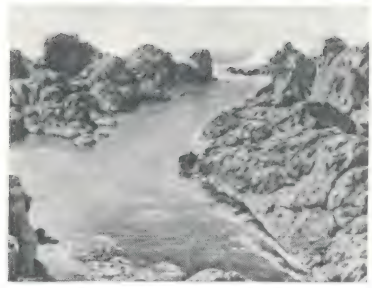

Курильські острови.

вулканів, 40 з них — діючі). Макс. висота цього пасма 2339 м, вулкан Алаїд (останнє виверження 1972). Мале Курильське пасмо представлене в осн. низовинними островами. Район активної сейсмічності. Родовища сірки, термальні джерела, рудопрояви ртуті, міді, олова, золота. Клімат мусонний, помірно холодний, часті урагани, шторми. Багато річок та озер. На К. о.— бл. 1000 видів рослин (вільха, кедровий сланик, кам'яна береза, бамбук, ліани), з них 26 — *ендеміки*. Поширені луки й болота. З тварин живуть ведмідь бурий, лисиця, горностай, бурундук. На прибережних скелях — «пташині базари». В річках — кета, горбуша, сайра, оселедці. З мор. тварин — нерпа, сивуч, калан. За рад.-япон. конвенцією щодо охорони природи на К. о. створюють (1980) заказник для охорони перелітних птахів і каланів. Найбільші міста — Курильськ, Сєверо-Курильськ. Про г-во К. о. див. *Сахалінська область*.

К. о. відкрили у 17 ст. рос. *землепрохідці*. В 1875—1945 К. о. перебували під управлінням Японії. В 1945 вони звільнені Рад. Армією від япон. військ. *І. Ф. Гелета.*

КУРИ́ШКО Катерина Сергіївна (н. 12.IV 1949, с. Веприк Гадяцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад спортсменка, засл. майстер спорту (з 1972), олімпійська чемпіонка з веслування на двійці (1972; разом з Людмилою Пінаєвою). Чемпіонка світу з веслування на четвірці (1971); чемпіонка СРСР (1970 — 72). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

КУРІА́ЛЬНА СИСТЕ́МА у виборчому праві — в бурж. країнах система виборів до представницьких установ, за якою виборці поділяються на курії (розряди) відповідно до станової, нац. належності, віросповідання чи майнового стану. Кожна курія, незалежно від кількості виборців, що входять до неї, обирає через *виборщиків* встановлену для неї кількість депутатів К. с.— знаряддя експлуататорських класів, яке забезпечує їм переважну більшість депутатських місць у парламентах.

І. П. Сафронова.

КУРІ́ННИЙ ОТАМА́Н — виборна особа, що очолювала *курінь*. У *Запорізькій Січі* (16—18 ст.) обирався на курінних сходках строком на один рік. К. о. відав г-вом, коштами куреня та здійснював управління його справами. В куренях, що були нижчими ланками адм.-тер. системи *Лівобережної України* в 17—18 ст., К. о. відав лише військ. справами. Призначався сотенною і полковою адміністрацією. Призначення К. о. оформлялося гетьманським універсалом.

КУРІ́ННЯ, нікотинізм — один з найбільш поширених видів побутової *наркоманії*, охоплює сотні мільйонів людей на планеті. У світі палять тютюн у серед. половина чоловіків і чверть жінок. В Росію тютюн був завезений на поч. 17 ст.; К. на той час переслідувалось владою і офіц. законодавством. Петро I, який перейняв К. тютюну під час перебування в Голландії, дозволив його продаж, наклавши мито на користь держави. Дим, що його втягує курець тютюну, містить *нікотин*, окис вуглецю, піридин, оцтову, мурашину. масляну і синильну к-ти тощо. Найшкідливішим є нікотин [від прізвища посла Португалії Ж. Ніко, який подарував тютюн (16 ст.) королеві Франції Катерині Медічі], пара якого проникає у верхні дихальні шляхи та легені, а також заковтується зі слиною у шлунок. Внаслідок цього у курців виникають хронічні захворювання гортані та глотки, *бронхіт*, туберкульоз легень, рак легень, порожнини рота, губи. При вдиханні тютюнового диму ушкоджується зубна емаль, у зв'язку з чим можуть розвинутись *карієс, стоматити, гінгівіти*. Під впливом хронічної дії нікотину на *вегетативну нервову систему* виникають заг. вегетативні розлади, підвищуються шлункова секреція, кислотність шлункового соку, розвиваються *гастрити, виразкова хвороба*. У зв'язку з судинозвужувальною дією нікотину у курців можуть виникати трофічні зміни в судинах, *ендартеріїт облітеруючий*. Великої шкоди завдає К. жінкам. Воно ускладнює перебіг вагітності, згубно впливає на розвиток і життєздатність плоду, призводить до *викидня, вродливості* новонароджених тощо. Як показує статистика, курці у віці від 40 до 49 років вмирають в 3 рази частіше, ніж ті, що не палять. К. шкідливе не тільки для тих, хто палить, а й для тих, хто їх оточує, перебуває з ними в одному приміщенні і дихає повітрям, отруєним тютюновим димом. Лікування К.: *психотерапія* і психопрофілактика, а також медикаментозні засоби (табекс, лобесил тощо).

Літ.: Стойко А. Г. Хронический никотинизм (табакокурение) и его лечение. М., 1958; Беляев И. И. Табак — враг здоровья. М., 1979. *І. В. Пінчук.*

КУРІ́НЬ — 1) У 16—18 ст. військ.-адм. одиниця *Запорізької Січі*, що складалася з кількасот козаків. Очолював його *курінний отаман*. Кожен козак входив до певного К. Так, *Нова Січ* поділялась на 38 К. Їхні назви (Батуринський, Полтавський, Уманський та ін.) дають підстави припускати, що вони, принаймні спочатку, формувалися за принципом земляцтва.

2) Нижча ланка адм.-тер. системи Лівобережної України з часів *визвольної війни українського народу 1648—54* до остаточної ліквідації політ. автономії (1781). К. був складовою частиною сотні. Кожний К. складався з 30—40 козаків. 3) Велика довгаста будівля, в якій жили запорізькі козаки. 4) Легка будівля, сторожка (на городах, баштанах, пасіках і т. ін.).

КУРІ́ПКА — 1) Спільна назва кількох видів птахів різних родів ряду *куроподібних*. В СРСР поширено 5 видів К.: *біла куріпка* і тундрова К. (Lagopus mutus) — родини *тетеревових*, кам'яна К., або *кеклик*, К. бородата (Perdix daurica) і *сіра куріпка* — родини *фазанових*. В УРСР поширена сіра К., на Пн. Полісся відомі випадки зальоту і гніздування білої К.; у Криму акліматизовано кам'яну К. Усі К.— мисливські птахи, проте в окремих районах поширення, зокрема на Україні, полювання на них обмежене. 2) Perdix — рід птахів род. фазанових.

КУРІТІ́БА — місто на Пд. Бразилії, адм. ц. штату Парана. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 800 тис. ж. (1975, з передмістями). Найрозвинутіша деревообр. (у т. ч. целюлозно-паперова) та чаєобр. пром-сть. Підприємства чорної металургії, хім., меблевої, текст. галузей. Торг. центр чаєм мате. Ун-т. К. засн. 1654.

КУ́РІЯ (лат. curia) — 1) В Старод. *Римі* 8—6 ст. до н. е. об'єднання кількох патриціанських родів. 2) В країнах Зх. Європи за часів середньовіччя рада і суд при феодалі з його найближчих *васалів*. 3) Сукупність установ, через які проводиться управління католицькою церквою (див. *Римська курія*) 4) В деяких бурж. країнах (існували і в дореволюц. Росії)—особливі розряди, на які поділяються виборці за становою, майновою, національною та ін. ознаками (див. *Куріальна система* у виборчому праві).

КУ́РКА СВІ́ЙСЬКА (Gallus) — найпоширеніший вид с.-г. птахів ряду *куроподібних*. Походить від дикої *банківської курки*. На Україні викопні рештки К. с. знайдено в трипільських поселеннях, давністю 4 тис. років. Від К. с. одержують яйця, м'ясо, пух і пір'я; курячий послід є цінним добривом. Залежно від породи жива маса півнів 2,5—4,5 кг, курок — 1,8—3,5 кг. Статева зрілість — у 5—6 місяців. *Несучість* 200—220 яєць, рекордна 365. Маса яйця 40—65 г. Промислове виведення курей — в *інкубаторах* (див. *Інкубація, Інкубаторно-птахівницька станція*). Утримують К. с. в *пташниках*, годують переважно сухими *комбікормами*. Для виробн. яєць і м'яса на пром. основі створено *птахофабрики* та спец. г-ва. Залежно від продуктивності К. с. поділяють на несучих, м'ясних і м'ясо-несучих. Див. також *Птахівництво*.

Літ.: Птахівництво. К., 1974; Сметнев С. И. Птицеводство. М., 1978; Иоцюс Г. П., Старчиков Н. И. Птицеводство. М., 1979.

КУРКУ́ЛЬСТВО — сільська буржуазія; капіталістичні підприємці в сільс. господарстві, які одержують прибуток, експлуатуючи найману *робочу силу*; власники землі, с.-г. *знарядь виробництва*, торговельно-пром. підприємств на селі, заможні орендарі, сільські скупники й лихварі. К. виникло в надрах кріпосного г-ва. Воно формувалося як найбільш заможна верхівка *селянства*, що багатіла за рахунок його найбідніших верств. У Російській державі, в т. ч. на Україні, К. остаточно склалося після сел. реформи 1861, на поч. 20 ст. воно становило бл. $^1/_5$ сел. дворів. Після Великого Жовтня К.— складова частина загальнорос. контрреволюції. У Рад. Союзі К. було ліквідоване як клас в результаті суцільної *колективізації сільського господарства*. В ін. соціалістичних країнах воно також ліквідоване як особлива соціальна група на основі та в результаті виробничого кооперування сел. господарств.

КУРЛЯ́НДІЯ, Курземе — істор. область у Прибалтиці на тер. сучас. Латвії, на Зх. і Пд. Зх. від Ризької затоки. З давніх часів її населяли лит. і латис. племена (від імені одного з них — *куршів* — і походить назва «Курляндія»). В 13 ст. К. захопив нім. *Лівонський орден*. З 1561 існувало Курляндське герцогство — васал Польс.-Лит. д-ви. З 1795 К.— у складі Росії.

КУРНАКО́В Георгій Васильович [30.III (11.IV) 1887, Херсон — 20.X 1977, там же] — укр. рад. живописець, засл діяч мист.

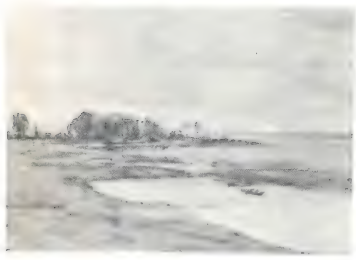

Г. В. Курнаков. Дніпро під Херсоном. 1967.

УРСР (з 1967). В 1916 закінчив Київ. худож. уч-ще, де вчився в Ф. *Кричевського* та О. *Мурашка*. Твори: «Київ. Золоті бані» (1916), «Судна на ремонті» (1927), серія «Архітектура старого Херсона» (1930), «Дніпровські простори» (1952), «Хмари над степом» (1956), «Восени в Херсонському гідропарку» (1965), «Дніпро під Херсоном» (1967).

КУРНАКО́В Микола Семенович [24.XI (6.XII) 1860, Нолінськ, тепер Кіров. обл.— 19. III 1941, Барвиха, тепер Одинцовського р-ну Моск. обл.] — рад. фізико-хімік, акад. (з 1913), акад. АН УРСР (з 1926), засл. діяч науки РРФСР (з 1940). Після закінчення Петерб. гірничого ін-ту (1882) працював там же, а також у Петерб. електротех. (1899—1908) і політех. (1902—30) ін-тах. З 1918 керував рядом ін-тів АН СРСР. З 1934 — директор Ін-ту заг. та неорганічної хімії АН СРСР (з 1944 — Ін-т ім. М. С. Курнакова). К.— основоположник *фізико-хімічного аналізу*. Довів існування хім. сполук змінного складу — б е р т о л і д і в. Винайшов самописний *прометр*, чим значно поліпшив методику *термічного аналізу*. Автор праць в галузі металургії, галургії, з теорії розчинів, сплавів, з хімії комплексних сполук. Заснував велику школу хіміків і металургів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Велика премія ім. Д. І. Менделєєва, 1924. Премія ім. В. І. Леніна, 1928. Держ. премія СРСР, 1941.

КУРНА́Н (Cournand) Андре Фредерік (н. 24.IX 1895, Париж) — амер. лікар і фізіолог; за походженням француз. У 1930 закінчив мед. ф-т Паризького ун-ту і в тому ж році переїхав до Нью-Йорка. З 1951 — професор мед. ф-ту Колумбійського ун-ту. Праці в галузі клінічної діагностики пороку серця (катетеризація серця). Нобелівська премія, 1956.

КУРНАТО́ВСЬКИЙ Віктор Костянтинович [28.VI (10.VII) 1868, Рига— 19.IX (2.X) 1912, Париж] — діяч революц. руху в Росії, більшовик. Н. у сім'ї військ. лікаря. Був народовольцем (1886—88). Вчився в Петерб. та Моск. ун-тах, з яких був виключений за революц. діяльність, згодом засланий до Арх. губ. У 1892 емігрував за кордон, де ввійшов до *групи «Визволення праці»*. В 1896 закінчив Цюріхський політех. ін-т. У 1897 при поверненні до Росії заарештований і засланий до Сх. Сибіру. В 1898 в м. Мінусінську зустрічався з В. І. Леніним. У 1900 жив у Тбілісі, був агентом ленінської газ. *«Искра»*. В 1901 К. знову заарештований і після дворічного ув'язнення засланий до Якутії. В 1905—06 — один із керівників збройного повстання в Читі. Після поразки повстання К. засуджено до страти. Замінена довічною каторгою. В 1906 втік до Японії, звідти виїхав до Австралії. В 1910 переїхав до Парижа.

КУРНО́ (Cournot) Антуан Огюстен (20.VIII 1801, Гре, деп. Верхня Сона — 2.IV 1877, Париж) — франц. бурж. економіст, математик, філософ, попередник *математичної школи*. Професор математики в Ліоні (з 1834), ректор академій у Греноблі (з 1835) і Діжоні (з 1854). Автор книги «Дослідження математичних принципів теорії багатства» (1838), в якій зроблено спробу дослідження екон. явищ за допомогою матем. методів. Основою теор. побудов К. була розробка закону попиту, за яким попит є функцією *ціни*. Він твердив, нібито рівень монопольних цін і монопольного прибутку визначається виключно характером попиту. Цим затушовувався факт, що єдиним джерелом капіталістичного прибутку є нещадна експлуатація трудящих.

КУРО́ДА Тацуо (н. 20.VII 1902, м. Осака) — япон. літературознавець і перекладач. Професор рос. мови й л-ри ун-ту «Васеда» в Токіо. Автор книг «Історія російської літератури» (1954), «Процес розвитку російського символізму». Перекладав япон. мовою твори С. Аксакова, М. Горького, О. Фадєєва та ін. Популяризатор творчості Т. Шевченка. В 1961 і 1964 виступав на шевченківських вечорах у Токіо, на *Міжнародному форумі діячів культури* в Києві. За успіхи в популяризації творів письменників народів СРСР нагороджений рад. орденом «Знак Пошани». *Б. П. Яценко.*

КУРОПОДІ́БНІ, курині, курячі (Galliformes) — ряд птахів. Довж. тіла 12—125 см, маса від 45 г до 10 кг. Дзьоб широкий, конічний; ноги сильні, чотирипалі з міцними кігтями; крила короткі, широкі; оперення щільне, різноманітного забарвлення, у багатьох видів добре виражений статевий *диморфізм*. Характерною є грудна кістка (див. *Груднина*) з двома парами глибоких вирізок на задньому краї; воло чітко відмежоване від стравоходу. К. населяють різноманітні ландшафти: тундру, ліси, степи, гори, напівпустелі. Ведуть наземне або наземно-деревне життя. Осілі, частково кочівні або перелітні птахи. Полігами (див. *Полігамія* в біології), іноді утворюють пари. Гніздо будують на землі, кладку з 5—22 яєць насиджують 12—28 діб. *Виводкові птахи*. Живляться взимку рослинною (хвоя, насіння, бруньки), влітку також і тваринною їжею (комахи та ін. безхребетні). 253 сучас. види К. (8 родин), поширені в усіх частинах світу, в СРСР — 21 вид, в УРСР — 7: *тетерев, глухар, рябчик, перепілка, сіра куріпка, кеклик, фазан*. Усі представники К.— мисливські птахи. У тайговій смузі та деяких ін. р-нах РРФСР вони є об'єктом спортивного і промисл. полювання. В УРСР більшість К. охороняється законом, і полювати на них заборонено. Викопні рештки К. відомі з еоцену.

О. Б. Кістяківський.

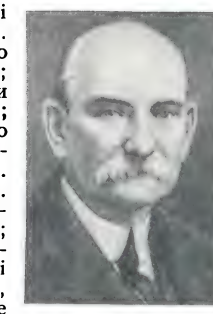

М. С. Курнаков.

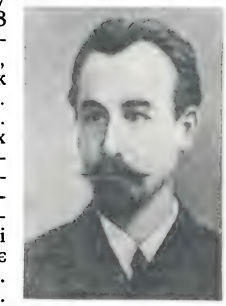

В. К. Курнатовський.

КУРО́РТИ (нім. Kurort — лікувальна місцевість) — місцевості, що мають науково досліджені природні лікувальні фактори (джерела *мінеральних вод*, лікувальні грязі, сприятливий клімат, морські купання тощо) та умови для використання їх з лікувально-профілактичною метою. Санаторно-курортна допомога є однією з найважливіших ланок в системі рад. *охорони здоров'я*. Осн. принципи організації та напрям розвитку курортної справи в СРСР були визначені декретом «Про лікувальні місцевості загальнодержавного значення», підписаним В. І. Леніним 1919. За характером природних лік. факторів К. поділяють на 3 групи: бальнеологічні (див. *Бальнеотерапія*), грязьові (див. *Грязелікування*) та кліматичні (див. *Кліматотерапія*). Більшість К. мають кілька лік. факторів. Найвідоміші курорти СРСР: б а л ь н е о л о г і ч н і — *Арзні, Боржомі*, Горячинськ, *Джермук, Кавказькі Мінеральні Води, Цхалтубо*, зокрема на Україні — *Любінь Великий, Миргород, Моршин, Немирів, Поляна, Синяк, Трускавець, Хмільник* та ін.; г р я з ь о в і — Варзі-Ятчі.

КУРОРТОЛОГІЇ ОДЕСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ

А. Куросава.

Карачі, Садгород, Тінакі, у т. ч. на Україні — *Гола Пристань, Євпаторія, Саки, Слов'янськ* та ін.; клімат и чні — *Абастумані, Байрам-Алі, Бакуріані,* Чорноморське узбережжя Кавказу (*Гагра, Геленджицька група курортів,* Кобулеті та ін.), *Ризьке узмор'я,* у т. ч. на Україні — *Ворохта, Закарпатська група курортів, Південний берег Криму, Яремча* та ін.; К. з кількома лікувальними фактор ами: бальнеокліматичні — Аршан, Джермук, *Друскінінкай,* Ісик-Кульський курортний р-н, *Кисловодськ, Сочі* та ін.; бальнеогрязьові — Бірштанас, Ключі, Криниця, *П'ятигорськ,* Гірська Тиса та ін; кліматогрязьові — *Анапа,* Аркадія, *Бердянськ,* Кирилівка та ін.; бальнеокліматогрязьові — *Паланга,* Сестрорецьк та ін.

Курортне лікування доступне всьому населенню Рад. Союзу; путівки на К. дають трудящим гол. чин. за рахунок коштів соціального страхування безплатно або на пільгових умовах (з оплатою 30% вартості); дітям, підліткам, а також хворим на туберкульоз, інвалідам Великої Вітчизн. війни та інвалідам деяких ін. категорій — безплатно (за рахунок держави). Лікування на курортах провадиться в санаторіях та по курсівках (амбулаторно). Тих, хто лікується по курсівках, також забезпечують усіма видами санаторно-курортного лікування, дієтичним харчуванням, житлом. На К. хворих направляють лікарі *поліклінік, диспансерів* та ін. лік. закладів за погодженням з органами профспілок. В УРСР в 1977 було 487 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням, 348 санаторіїв-профілакторіїв, 271 будинок і пансіонат відпочинку (без одно- і дводенних). Див. також *Курортологія.* Іл. д в. на окремому аркуші, с. 448—449. *Г. О. Горчакова.*

КУРОРТОЛО́ГІЇ ОДЕ́СЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1928 на базі Всеукр. бальнеологічного ін-ту (Лермонтовський курорт). В ін-ті (1980) 4 відділи — експериментальний, клінічний, вивчення лікувальних ресурсів мінеральних вод і лікувальних грязей, науково-організаційний, філіал в Ужгороді, клінічні бази на курортах *Трускавець* і *Бердянськ.* Ін-т є головним в УРСР з проблем *курортології.* Осн. напрями наук. досліджень — вивчення природних лік. факторів, механізму їх діяння на організм, розробка нових методів застосування цих факторів з лік. і профілактичною метою, питання організації санаторно-курортної справи, курортологічне дослідження територій різних областей України та їх мед. зонування. При ін-ті працюють постійно діючі курси по підвищенню кваліфікації лікарів курортологів. При ін-ті видається міжвідомчий збірник з питань курортології і фізіотерапії. *Г. О. Горчакова.*

Курсограф.

КУРОРТОЛО́ГІЯ (від *курорти* і грец. λόγος — вчення)— наука, що вивчає природні лікувальні фактори (мінеральні води, лікувальні грязі, особливості клімату), механізм їх діяння на організм (див. *Бальнеологія, Кліматотерапія, Бальнеотерапія, Грязелікування*) та розробляє методи їх використання з лік. і профілактичною метою. К. включає також вивчення питань організації санаторно-курортної справи, масового відпочинку, мед. зонування перспективних в курортному відношенні місцевостей. Завданням К. є створення штучних аналогів природних фіз. факторів (напр., вуглекислі, сірководневі, радонові ванни на морській воді, збагачені сірководнем мулові грязі тощо), застосування преформованих фіз. факторів (фізіотерапія). Початком цілеспрямованого вивчення і дослідження курортних ресурсів у Росії вважають першу половину 18 ст. На поч. 60-х років 19 ст. стали виникати бальнеологічні т-ва, а наприкінці ст. почали скликати з'їзди курортологів. Проте К. як наука почала розвиватися лише після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В СРСР наук. дослідження в галузі К. здійснюються Центр. і респ. н.-д. ін-тами курортології, зокрема в УРСР — *Курортології одеським науково-дослідним інститутом* і його Ужгородським філіалом та *Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинським науково-дослідним інститутом* ім. І. М. Сеченова. На Україні видається щорічний збірник наук. праць «Курортология и физиотерапия».

Літ.: Многотомное руководство «Основы курортологии», т. 1—3. М., 1956—59; Вопросы курортологии и физиотерапии. К., 1967.

Г. О. Горчакова.

КУРОСА́ВА Акіра (н. 23.III 1910, Токіо) — япон. кінорежисер. У 1928—35 навчався в Академії мистецтв (Токіо). В кіно — з 1936. Популярність К. приніс фільм «Расьомон» (1950, за оповіданням Р. Акутагави). Поставив фільми: «Ідіот» (1951, за Ф. Достоєвським), «Жити» (1952), «Сім самураїв» (1954), «Замок інтриг» (1957, за «Макбетом» Шекспіра), «На дні» (1957, за М. Горьким), «Червона борода» (1965), «Під стукіт трамвайних коліс» (1970, обидва — за творами С. Ямамото), «Дерсу Узала» (1975, на студії «Мосфільм», за твором В. Арсеньєва. Золотий приз IX Моск. міжнар. кінофестивалю). Творчість К. утверджує високі моральні ідеали.

Літ.: Акира Куросава. Пер. с япон. М., 1977.

КУРОСІ́О, Куро-Сіво, Японська течія — тепла течія у Тихому ок., біля пд. і сх. берегів Японії. Є ланкою заг. субтропіч. кругообігу водних мас в пн. частині океану. Утворюється у Сх.-Китайському м. Осн. частиною К. вважають відрізок течії від виходу її в океан до 35° пн. ш., де вона переходить у Пн.-Тихоокеанську течію. Шир. біля о. Хонсю бл. 170 км, глиб. проникнення до 700 м (на Пн.— 200 м). Швидкість — від 1—2 до 7 км/год. Т-ра води у серпні від 25° на Пн. до 28° на Пд., у лютому — відповідно від 12 до 18°. Солоність води на поверхні 34,5‰. Від узбережжя Японії К. відтісняє холодна *Курильська течія.* За спостереженнями рад. і япон. учених (1972) теплі води К. проникають в Охотське м. У 1977 в районі К. працювала рад. експедиція на судні «Дмитро Менделєєв», яка досліджувала фіз. характеристики вод. мас. К. значно впливає на клімат і гідрологіч. умови пн. частини Тихого океану. *І. Ф. Гелетта.*

КУ́РОЧКІН Василь Степанович [28.VII (9.VIII) 1831, Петербург — 15 (27).VIII 1875, там же] — рос. поет, журналіст, громадський діяч. Син кріпака, відпущеного «на волю». Брат М. С. *Курочкіна.* Учасник революц. руху 60—70-х рр., один з ініціаторів і керівників таємного товариства «*Земля і воля*». В 1859—73— редактор-видавець журн. «*Искра*». Друкувався з поч. 50-х рр. як поет, прозаїк, драматург. У поезіях, політ. піснях К. оспівував високі почуття трудової людини, закликав до сел. революції. В сатиричних віршах висміював кріпосницьку реакцію та бурж. лібералізм. Набули популярності його переклади з П. Ж. Беранже. Т. Шевченко високо цінив ці переклади, деякі з них переписав у свій «Щоденник».

КУ́РОЧКІН Микола Степанович [2 (14).VI 1830, Петербург — 2 (14).XII 1884, там же] — рос. поет, журналіст, громадський діяч. Брат В. С. *Курочкіна.* Активний діяч т-ва «*Земля і воля*». Допомагав братові у виданні журн. «*Искра*». В 1865—67 — редактор «Книжного вестника», який був у ті роки журналом революц.-демократичного напряму. Співробітничав в «*Отечественных записках*». Виступав у пресі з сатиричними віршами та фейлетонами, спрямованими проти реакції і ліберальних реформ 60-х рр., статтями, критичними оглядами, рецензіями. К.— один із перших перекладачів рос. мовою поезій Т. Шевченка. Виступав з промовою на похороні Шевченка в Петербурзі. Поезії К. перекладав П. Грабовський.

КУ́РОЧКІН Павло Олексійович [н. 6 (19).XI 1900, с. Горнєво, тепер Вяземського р-ну Смол. обл.] — рад. військ. діяч, генерал армії (з 1959), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1940 — Академію Генштабу. Учасник визволення Зх. України (1939) і рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни — команд. арміями, заст. команд. і команд. Пн.-Зх. фронтом, заст. команд. 1-м Укр. фронтом, команд. 2-м Білорус. фронтом. У 1954—68 — нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. З 1970 — інспектор-радник М-ва оборони СРСР. Брав участь у створенні кіноепопеї «Велика Вітчизняна» (Ленінська премія, 1980). Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУРС (від лат. cursus — біг, рух) — 1) Періодичний ступінь навчання у вищих і серед. спец. навч. закладах (технікумах): перший К., другий К. і т. д. 2) Закінчений у певних межах виклад будь-якої наук. дисципліни, галузі знання (див. *Курсова систе-*

ма навчання). 3) Шлях проходження морського і повітряного транспорту, напр., *курс літака, курс судна*. 4) Напрям політики, сусп. та ін. діяльності. 5) Курс в е к о н о м і ц і. Ціна грошової одиниці однієї країни, виражена в грошових одиницях ін. країни (див. *Валютний курс*); в капіталістичних країнах — ціна, по якій на біржі купують і продають акції, облігації, векселі та ін. *цінні папери*. 6) Закінчений ряд дій, процедур (К. лікування).

КУРС ЛІТАКА́ — напрям, за яким літак переміщується в повітрі. Є кутом між *проекцією* поздовжньої осі літака на горизонтальну площину та пн. напрямом меридіана. К. л. відлічують у градусах (за годинниковою стрілкою) від напряму *меридіана географічного* (справжній К. л.) або *меридіана магнітного* (магнітний К. л.). Визначають К. л. магн. або астр. *компасом, радіокомпасом* та ін. приладами.

КУРС СУДНА́ — напрям, за яким рухається судно. Являє собою кут у горизонтальній площині між діаметральною (тобто поздовжньою) площиною судна та площиною меридіана. К. с. відлічують у градусах (від 0 до 360°) за годинниковою стрілкою від пн. частини компасного (компасний К. с.) або геогр. (справжній К. с.) меридіана. Компасний курс (на ньому удержують судно) та курс справжній (його прокладають на навігаційній карті вручну або користуючись *автопрокладачем*) через похибки приладів не завжди збігаються. Визначають К. с. за допомогою *гірокомпаса* або магн. *компаса*.

КУРСА́НОВ Андрій Львович [н. 26.X (8.XI) 1902, Москва] — рос. рад. фізіолог і біохімік рослин, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив Моск. ун-т (1926). Працював у н.-д. ін-ті цукрової пром-сті (1929—44) та Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва (1929—38), Ін-ті біохімії АН СРСР (1935—53); з 1944 — професор Моск. ун-ту, з 1952 — директор Ін-ту фізіології рослин ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР. Праці К. присвячені вивченню обміну речовин у рослин. Розробив вчення про пересування органічних речовин в рослинах та відкладання їх в запас. Вивчав дію *ферментів* у живій рослинній клітині, шляхи утворення в рослинах речовин фенольного характеру, фізіологію хворих рослин тощо. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 ін. орденами, медалями.

КУ́РСИ — одна з форм підготовки й *підвищення кваліфікації* робітників для різних галузей нар. господарства, працівників держ. апарату, культури, освіти та охорони здоров'я. Підготовка на К. здійснюється гол. чин. з *професій*, які не потребують тривалого навчання (робітники масових професій). Організуються К. також для набуття проф. знань, умінь і навичок (з стенографії, машинопису, крою та шиття, плетіння, іноз. мов, по підготовці до вступу у навч. заклади та ін.). Найбільш поширені К. підвищення кваліфікації спеціалістів у різних галузях нар. г-ва. Є постійні й тимчасові К. Строки навчання залежать від змісту й мети навчання. Як правило, навчання безплатне; ті, хто навчається на денних К., одержують стипендію або їм зберігається зарплата за місцем роботи. Після закінчення К. спеціаліст отримує свідоцтво й забезпечується роботою.

КУРСИ́В (лат. cursivus, від cursus — біг) — 1) Скорописний почерк латинської, грец. та ін. систем письма. Характерні особливості К.— написання кількох літер одним безперервним рухом пера, значний нахил управо, пов'язання кількох знаків в один (див. *Лігатура*). Найдавніший античний К. відомий з 1—2 ст. н. е. У візант.-грецькому письмі поширився з 9 ст. у канцелярському, дипломатичному і торг. листуванні. Про К. у рос. та укр. письмі див. ст. *Скоропис*. 2) Друкарський похилий *шрифт*, подібний до рукописного. Використовується для виділення частини тексту, складеного прямим шрифтом.

Г. Т. Солонська.

КУРСОВА́ СИСТЕ́МА НАВЧА́ННЯ — система, за якою навчальні плани і графіки занять у вищих і середніх спец. навч. закладах СРСР будуються з урахуванням комплексного взаємозв'язку між окремими навч. предметами і циклами наук — суспільними, загальнонауковими, профілюючими. Цим забезпечується структурна єдність лекційних та практичних занять, виробничої практики, послідовність у набутті знань і практичній підготовці спеціаліста. За К. с. н. навч. процес будується за курсами, роками навчання і семестрами. Кожний семестр завершується заліково-екзаменаційною сесією. Відвідування занять і своєчасне виконання курсових та ін. робіт, передбачених навч. планами, є обов'язковим для студентів і учнів, за винятком студентів, переведених на індивідуальні графіки навчання. К. с. н. прийнята в усіх денних і вечірніх вищих і серед. спец. навч. закладах (ф-тах, відділеннях). Вона дає змогу створити у навч. закладі й на ф-ті чіткий режим навч. процесу й самостійної роботи студентів, перспективно планувати роботу гуртків, ф-тів громад. професій тощо. Студентам заочного навчання дозволяється виконувати завдання і складати заліки та екзамени протягом усього навч. року за принципом *предметно-курсової системи навчання*.

І. І. Кобиляцький.

КУРСО́ГРАФ (від *курс* і грец. γράφω — пишу) — навігаційний прилад, що автоматично записує (в градусах) *курс судна* у часі на паперову стрічку — курсограму. К. (мал.) діє разом з *гірокомпасом*.

КУРСЬК — місто, центр Курської області РРФСР, райцентр. Розташований на р. Тускарі при її впадінні в Сейм (бас. Дніпра), на автомагістралі Москва — Сімферополь. Залізнич. вузол. 383 тис. ж. (1980). В літописах згадується з 1032. Був фортецею *Київської Русі*. В 14 ст. К. захопила феод. Литва. Повернуто Росії 1508. З кін. 16 до 18 ст. Курська фортеця відігравала важливу роль у захисті Рос. д-ви від наскоків крим. татар. Велике антифеод. повстання відбулося в К. 1648. З 1780 К.— центр намісництва, з 1797 — губернії. Перші с.-д. гуртки виникли 1894—95, більшовицька орг-ція — 1903. Трудящі К. брали активну участь у революції 1905—07. Рад. владу проголошено 26.XI (9.XII) 1917. З 1934 К.— обл. центр. Під час Великої Вітчизн. війни поблизу міста відбулася *Курська битва 1943*. Місто нагороджене орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1980). Провідне місце в пром-сті К. належить машинобудуванню, в т. ч. електротех. та приладобудуванню (заводи: електроапаратний, «Акумулятор», лічильних машин — найбільший в країні, пересувних агрегатів, підшипників та ін.). К.— важливий центр хім. пром-сті (виробн. синтетичного волокна, гумотех. виробів, мед. препаратів). Розвивається легка (шкіряно-взут., швейна, трикотажна) та харч. (виробн. м'ясо-мол. продуктів, борошна, крупи, консервів, кондитерських та тютюнових виробів тощо) пром-сть. Підприємства буд. матеріалів, ТЕЦ.

У К.— політех., с.-г., мед., пед. ін-ти, філіал Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту, 12 серед. спец. навч. закладів. Всесоюзний н.-д. ін-т захисту грунтів від ерозії та ін. Театри — драм. ім. О. С. Пушкіна, ляльок, філармонія, цирк. Краєзнавчий та воєнно-історичний Курської битви музеї, картинна галерея ім. О. О. Дейнеки.

В. С. Курочкін.

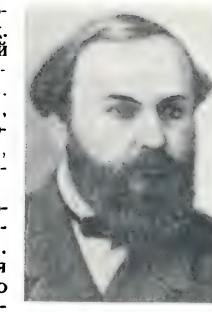

М. С. Курочкін.

КУ́РСЬКА АЕС — атомна електростанція поблизу м. Курська. Проектна потужність 4 млн. кВт. Перша черга К. АЕС складається з двох енергоблоків потужністю по 1 млн. кВт кожний. В 1976 введено в експлуатацію перший блок станції, 1978 — другий. Кожний блок має 2 турбогенератори по 500 тис. кВт. Будується (1979) друга черга станції. На К. АЕС встановлено найпотужніші в країні багатоканальні уран-графітові реактори.

О. С. Бурлака.

КУ́РСЬКА БИ́ТВА 1943 — одна з найбільших операцій *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* по розгрому стратегіч. угруповання нім.-фашист. військ; проходила з 5 по 23.VII в оборонних, а з 12.VII по 23.VIII — в наступальних боях Рад. Армії. Навесні 1943 нім.-фашист. командування розраховувало взяти реванш за поразку своїх військ під Сталінградом і повернути хід війни на свою користь. Прагнучи використати вигідне стратегіч. положення своїх військ у районі Курського виступу, ворог вирішив збіжними ударами з Пн. та Пд. в напрямі на Курськ оточити й знищити рад. війська, які тримали оборону. Після цього передбачалось розвинути наступ на Москву і провести операцію проти Ленінграда, для чого ворог створив велике військ. угруповання: 900 тис. чол., 10 тис. гармат і мінометів, до 2700 танків і штурмових гармат, понад 2 тис. літаків. Рад. командування намічало на літо 1943 почати кампанію широкими наступальними діями.

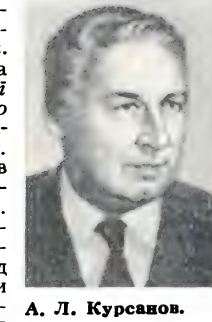

А. Л. Курсанов.

КУРСЬКА МАГНІТНА АНОМАЛІЯ

Проте внаслідок аналізу обстановки було прийнято рішення перейти до оборони. Курський виступ обороняли на Пн. війська Центр. фронту (команд.— генерал армії К. К. *Рокоссовський*), на Пд.— війська Ворон. фронту (команд.— генерал армії М. Ф. *Ватутін*), у тилу було зосереджено резерв — Степовий фронт (команд.— генерал-полковник І. С. *Конєв*). 5.VII нім.-фашист війська, зосереджені на Пн. і Пд. від Курська, перейшли в наступ, але зустріли стійку оборону рад. військ. Нім.-фашист. військам не вдалося досягти поставленої мети: просування їхніх військ на Пн. Курської дуги становило 10 км, а на Пд.— 35 км. 12.VII настав переломний момент битви: рад. війська в районі Прохоровки виграли найбільшу зустрічну танк. битву часів 2-ї світової війни і перейшли в контрнаступ. На Орловському напрямі внаслідок дій військ Брян. і лівого крила Зх. фронтів 5.VIII було визволено Орел; 8.VIII рад. війська підійшли до Брянська. На Бєлгородсько-Харківському напрямі війська Ворон. і Степового фронтів 3.VIII перейшли в контрнаступ і 5.VIII визволили м. Бєлгород, 23.VIII — Харків. Під час К. б. ворог втратив понад 500 тис. чол., 1500 танків, 3 тис. гармат, понад 3700 літаків. В результаті перемоги рад. військ у К. б. 1943 створилися сприятливі умови для визволення Лівобережної України і виходу до Дніпра. Стратегічна ініціатива остаточно перейшла до рад. командування. Перемогою під Курським завершився корінний перелом у ході війни. В 1980 міста Бєлгород, Курськ, Орел нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.

І. Д. Єршов.

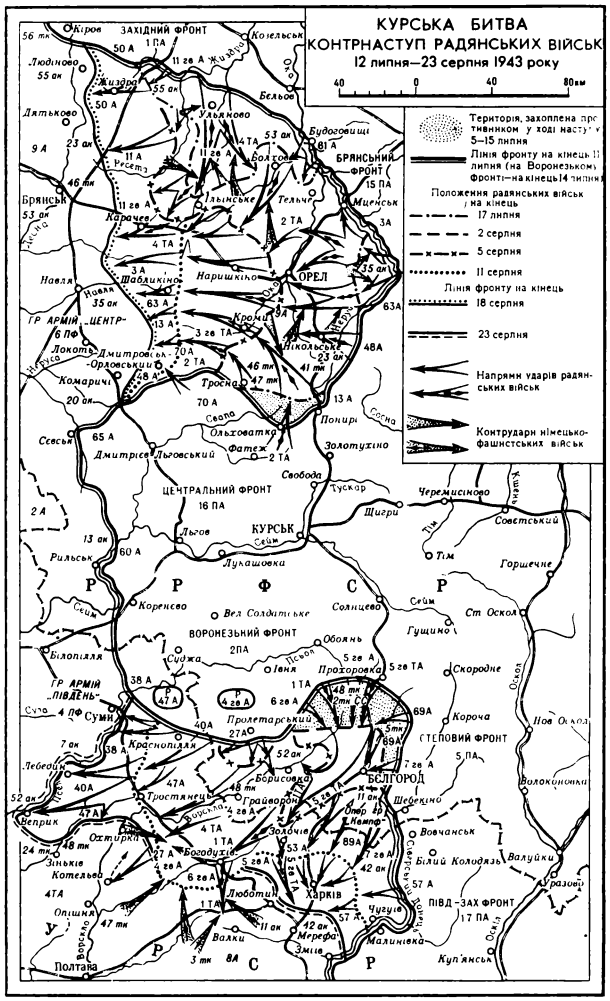

КУ́РСЬКА МАГНІ́ТНА АНОМА́ЛІЯ — один з найбільших в СРСР басейнів з покладами багатих залізних руд. Розміщена на тер. Курської, Бєлг., Орлов. і частково Ворон. та Брян. областей РРФСР. Пл. 80 000 км². У геоструктурному відношенні К. м. а. пов'язана з пд.-зх. схилом Ворон. антеклізи *Східно-Європейської платформи*. В геол. будові беруть участь дислоковані породи *докембрію*, представлені гнейсами, амфіболітами, сланцями, кварцитами, вапняками з *інтрузіями* гранітоїдів та ін. магматичних порід. На денудованій поверхні (див. *Денудація*) докембрійських порід розвинута потужна *кора вивітрювання*, з якою пов'язані багаті залізні руди; вона перекрита осадочними відкладами верхньодевонського, нижньокам.-вуг., юрського, крейдового, палеогенового й антропогенового віку, заг. потужністю від 100 м до 750 м. В осадочних відкладах — від 4 до 7 водоносних горизонтів. У межах К. м. а. виявлено 2 типи заліз. руд: первинні руди й багаті руди. Первинні руди представлені докембрійськими *залізистими кварцитами*; осн. рудні мінерали — *магнетит* і *гематит*. Потужність пластів залізистих кварцитів архейського віку (див. *Архейська ера і група*) 10—15 м, протерозойського (див. *Протерозойська ера і група*) — 80—350 м, вміст заліза відповідно 22—44% та 29—39%. Багаті руди являють собою залишкову кору вивітрювання залізистих кварцитів. Їхня потужність від 10—25 м до 300 м. Вміст заліза пересічно від 55 до 62%.

Магнітні аномалії в межах К. м. а. відомі з 1783. З 1920 почала працювати Особлива комісія по дослідженню К. м. а., яку очолював І. М. *Губкін*. У 1923 було виявлено свердловинами залізисті кварцити, 1932 — багаті руди. Пром. освоєння К. м. а. розпочато 1952. Добувають заліз. руди відкритим і підземним способами, розробляють Михайлівське, Коробковське, Лебединське, Стойленське родовища. На базі унікальної високоякісної сировини для металург. пром-сті в районі К. м. а. формується тер.-виробничий комплекс загальносоюзного значення.

Літ.: Геология, гидрогеология и железные руды бассейна Курской магнитной аномалии, т. 3. М., 1969.

І. М. Леоненко.

КУ́РСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 13.VI 1934. Розташована в центрі Європ. частини СРСР. Площа 29,8 тис. км². Нас. 1385 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — росіяни, живуть також українці. Міськ. населення — 49%. Поділяється на 28 районів, має 9 міст і 21 с-ще міськ. типу. Центр — м. *Курськ*. К. о. нагороджено орденами Леніна (1957, 1968). К. о. займає пд.-зх. частину *Середньоросійської височини* (заввишки до 275 м). Поверхня області дуже порізана долинами річок, ярами та балками. Ведеться боротьба з ерозією ґрунтів. Корисні копалини: залізна руда (пн.-зх. крило *Курської магнітної аномалії*, найбільше родовище — Михайлівське), фосфорити, крейда, мергель, глини, піски тощо. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —7,7° на Зх. до — 9,4° на Пн., липня відповідно +19,4 і +18,8°. Опадів 550—600 мм на рік. Гол. ріки — Сейм з притоками Свапою і Тускарем та Оскол. Ґрунти переважно чорноземні, на Пн. Сх.—сірі лісові. К. о. розташована гол. чин. у лісостеп. зоні. Ліси займають 9% її тер. (дуб, в'яз, липа, клен). Природна степова рослинність збереглася лише на заповідних ділянках Центральночорноземного заповідника імені В. В. Альохіна.

В г-ві К. о. провідне місце посідає залізорудна, маш.-буд. і металообр. та хім. пром-сть. Енергетика області базується на довізному паливі — донец. вугіллі та природному газі з Шебелинки. Стала до ладу *Курська АЕС*. На базі родовищ Курської магнітної аномалії розвивається залізорудна пром-сть (Михайлівський гірничозбагачув. комбінат). Руди розробляють відкритим і підземним способами. Машинобудування і металообробка представлені виробн. приладів, с.-г. машин, устаткування для харч. пром-сті, шарикопідшипників, електротех. виробів, мех., рем.-мех. підприємствами. Розвивається хім. (капрон, мелан, поліпропілен, гумотех. вироби, мінеральні добрива, фарм. препарати) та буд. матеріалів пром-сть. Значного розвитку набули легка (швейна, трикотажна, шкіряновзут., коноплеобр. галузі) та харч. (зокрема, цукр., борошномельна, маслосироробна, консервна, м'ясна, спирто-горілчана) пром-сть. Провідна галузь с. г.— землеробство. Вирощують зернові (жито, пшеницю, ячмінь та ін.— переважно ярі), тех. (коноплі, цукр. буряки — 3-є місце в РРФСР за посівами), кормові культури, картоплю, овочі. Садівництво. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Птахівництво, звірівництво (песець, норка), у штучних водоймах — розведення риби. Тер. області проходять залізничні магістралі: Москва — Курськ — Харків (електрифікована), Брянськ — Льгов — Харків, Київ — Воронеж та ін. Розвивається автомоб. (автомагістралі: Москва — Курськ — Сімферополь, Курськ — Тім — Воронеж, Курськ — Льгов — Рильськ) та повітр. транспорт. У К. о.— 4 вузи (політех., с.-г., пед., мед. у Курську), 27 серед. спец. навч. закладів, 5 музеїв, у т. ч. воєнно-істор. музей Курської битви в Курську; театри — драматичний та ляльок; картинна галерея ім. О. О. Дейнеки в Курську.

КУ́РСЬКИЙ Дмитро Іванович [22.X (3.XI) 1874, Київ — 20.XII 1932, Москва] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї інженера. В 1900 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. У 1907—09 — член Моск. обл. бюро ЦК РСДРП(б). З 1914 — в армії, де вів революц. діяльність. У травні — серпні 1917 — голова Ради солдат. депутатів 4-ї армії Рум. фронту. В жовтні 1917 — член Одес. ревкому. В 1918—28 — нарком юстиції РРФСР, перший рад. генеральний прокурор. У 1928—32 — посол СРСР в Італії. В 1924—27 — голова Центр. ревізійної комісії ВКП(б). На XV з'їзді партії обраний членом ЦКК ВКП(б). З 1921 — член Президії ВЦВК, з 1923 — Президії ЦВК СРСР.

КУРТА́Д (Courtade) П'єр (3.I 1915, Баньєр-де-Бігор, деп. Верхні Піренеї — 14.V 1963, Париж) — франц. письменник і журналіст. Член Франц. компартії з 1942, з 1954 — член її ЦК. Учасник *Руху Опору*. З 1960 — кореспондент «*Юманіте*» у Москві. Автор публіцистичних книг «Нотатки про антикомунізм» (1946), «Вбивство в Афінах» (1952, у співавт.), зб-к оповідань «Епізоди» (1946) і «Вищі тварини» (1956), філос. роману «Ельсенор» (1949), антивоєнних романів «Джіммі» (1951), «Чорна ріка» (1953). В романі «Красна площа» (1961) змальовано долю франц. інтелігента-комуніста на фоні істор. подій у Франції і СРСР протягом чверті століття, починаючи з 30-х рр.

Тв.: Рос. перекл.— Джимми. М., 1953; Красная площадь. М., 1963.

В. І. Пащенко.

КУРТУА́ЗНА ЛІТЕРАТУ́РА (від франц. courtois — ввічливий, люб'язний) — придворно-лицарський, світський напрям л-ри 12—14 ст. Розвинувся у Франції, Англії, Німеччині, пізніше — в Іспанії, Італії та на Бл. Сході. Осн. жанри К. л.— лірика, роман, новела. Провідні теми — уславлення особистих чеснот, мужності та кохання, служіння дамі. У романах і новелах розроблялись античні, візантійські та бретонські (Артурівський цикл, роман про св. Грааля) сюжети, трактовані в авантюрно-фантастичному плані. В кращих зразках К. л. (романи про Тристана й Ізольду та ін.) змальовано зіткнення особистих почуттів людини з феод. звичаями і законами релігії. Найвідоміші представники К. л.: Бертран де Борн, Бернарт де Вентадорн (Прованс), Кретьєн де Труа, Марія Французька (Франція), Вальтер фон дер Фогельвейде, *Готфрід Страсбурзький* і Вольфрам фон Ешенбах (Німеччина). Див. *Трубадури, Трувери, Мінезингери.*

Н. О. Модестова.

КУРУ́ЦІВСЬКА УГО́ДА 1625 — угода між польс. гетьманом С. *Конецпольським* і *козацькою старшиною*, яку очолював гетьман М. *Дорошенко*, підписана 26.X (5.XI) в урочищі Медвежих Лозах біля Курукового озера (недалеко від сучас. Кременчука) під час *Жмайла повстання 1625*. Переговори почав С. Конецпольський, бо його війську, яке зазнало великих втрат, дальша боротьба проти повстанців загрожувала поразкою. За К. у. всім учасникам повстання надавалася амністія, козац. реєстр збільшувався до 6 тис. чол., *реєстровим козакам* встановлювалася щорічна плата за службу 60 тис. злотих (крім додаткової плати старшині), за реєстровцями зберігалося право обирати старшого, якого мав затверджувати король або коронний гетьман від імені короля. Реєстрові козаки виселялися з маєтків шляхти і духівництва і могли користуватися козац. привілеями лише на держ. землях. Їм заборонялося робити походи на тур.-тат. володіння і вступати в зносини з іноз. урядами. Старшина зобов'язалася всіх, виключених з козац. війська (бл. 40 тис. чол.), повернути під владу панів, поставити на Запоріжжі залогу (1 тис. чол.) для боротьби з *нереєстровими козаками*. Певною мірою захищаючи станові привілеї козац. старшини, К. у. суперечила життєвим інтересам широких мас укр. селянства та нереєстрового козацтва, які її не визнавали і добивалися в повстанській боротьбі визволення від тяжкого соціального, нац. та реліг. гніту польс. магнатів і шляхти. *А. З. Барабой.*

КУРУЛТА́Й (тюрк.) — 1) У монг. і тюрк. народів — збори, конференція, з'їзд, а також свято, бенкет. 2) В *Бухарській Народній Радянській Республіці* та *Хорезмській Народній Радянській Республіці* — найвищий орган держ. влади.

КУРУ́ЦІВ ПОВСТА́ННЯ — визвольна антигабсбурзька війна в Угорському королівстві. Осн. рушійною силою її були озброєні селяни — куруци (угор. kurucok — хрестоносці; так називали в Угорщині після антифеод. *Дожі Дердя повстання 1514* учасників антигабсбурзького визвольного руху). Див. *Ракоці Ференца II рух 1703—11*.

КУРУ́Ш — 1) Розмінна монета Туреччини, дорівнює $^1/_{100}$ турецької *ліри* або 40 *пара* 2) Див. *Керш*.

КУРФЮ́РСТИ (нім. Kurfürsten, від Kur — обрання і Fürst — князь) — у «*Священній Римській імперії*» князі, за якими з 13 ст. було закріплено право обирати короля (імператора). Права та привілеї К. було оформлено *Золотою буллою Карла IV 1356*. К. були архієпископи трірський, кельнський і майнцський, світські князі Саксонії, Бранденбургу і Пфальцу, король Чехії. Пізніше курфюрствами стали Ганновер (1692, закріплено 1708), Вюртемберг, Баден, Гессен-Кассель, Зальцбург (1803). З ліквідацією імперії (1806) титул К. зберігався лише за правителями Гессен-Касселю (до 1866).

КУРЧА́ТОВ Ігор Васильович [30.XII 1902 (12.I 1903), м. Сім, тепер Ашинського р-ну Челяб. обл.— 7.II 1960, Москва] — рос. рад. фізик, один з організаторів рад. атомної науки і техніки, акад. АН СРСР (з 1943), тричі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1951, 1954). Член КПРС з 1948. Закінчив Кримський ун-т (1923). З 1925 працював у Ленінгр. фіз.-тех. ін-ті. В 1943 організував і очолив лабораторію, яку згодом перетворено на Ін-т атомної енергії АН СРСР. Перші наук. праці К., зокрема дослідження електр. властивостей сегнетової солі, лягли в основу вчення про *сегнетоелектрики*. З 1933 працював у галузі фізики атомного ядра. Разом зі співробітниками відкрив явище ядерної ізомерії штучно-радіоактивних ізотопів (1935). Під його керівництвом Г. М. *Фльоров* і К. А. Петржак відкрили спонтанний поділ урану-235 (1940). Під керівництвом К. споруджено перший в Європі атомний реактор (1946), створено першу рад. атомну (1949) і першу в світі термоядерну (1953) бомби, побудовано першу в світі атомну електростанцію (1954), розпочато дослідження з проблеми керованого термоядерного синтезу. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1951, 1954. Ленінська премія, 1957. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни. Ім'я К. присвоєно Ін-ту атомної енергії АН СРСР та Бєлоярській атомній електростанції. АН СРСР встановила медаль ім. Курчатова, яку присуджує за видатні праці в галузі ядерної фізики.

Літ.: Головин И. Н. И. В. Курчатов. М., 1967; Асташенков П. Т. Академик И. В. Курчатов. М., 1971.

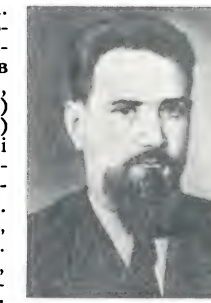

І. В. Курчатов.

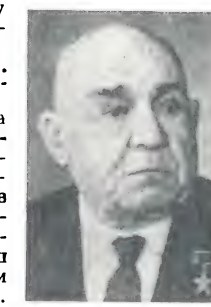

В. Є. Курченко.

КУРЧАТО́ВІЙ (Kurchatovium; за ім'ям рад. фізика І. В. *Курчатова*). Ku — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 104. Одержано ізотопи К. з масовими числами 255—261, серед яких найбільш довгоживучий ^{261}Ku з періодом піврозпаду бл. 65 с. Вперше К. (^{260}Ku) був одержаний 1964 у Дубні (СРСР) групою рад. фізиків на чолі з Г. М. *Фльоровим*. У 1969 амер. учені А. Гіорсо та ін. сповістили про одержання у Берклі (США) ізотопів 104-го елемента з масовими числами 257, 258, 261 і запропонували назвати його резерфордієм (Rf). К.— перший «трансактиноїдний» елемент, за хім. властивостями є аналогом *гафнію*.

В. Л. Павлов.

КУ́РЧЕНКО Василь Єрофійович [н. 9 (22).VIII 1902, м. Глобине, тепер Полтав. обл.] — ветеран колгоспного руху на Україні, з 1932 до квітня 1976 — голова кол-

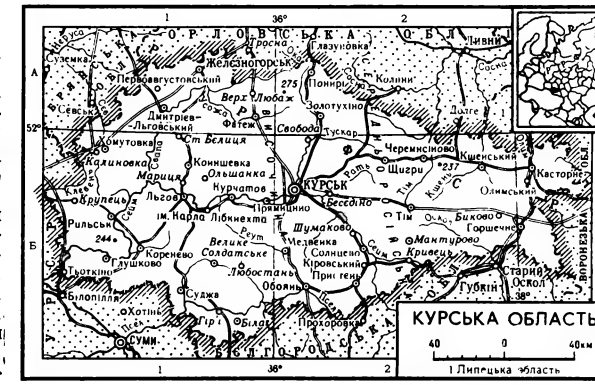

О. Я. Кусенко.

Кусково. Палац. Архітектор К. І. Бланк. 1769—75.

Куряча сліпота російська:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — плід.

госпу ім. Мічуріна Глобинського р-ну Полтав. обл. (з квітня 1976 пенсіонер союзного значення). Герой Соціалістичної Праці (1958), засл. працівник сільс. г-ва УРСР (з 1972). Член КПРС з 1939. Колгосп, очолюваний К., в 1967 нагороджений орденом Леніна. К.— делегат XXII з'їзду КПРС та XX з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5-го скликання та депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Т. Г. Ляховенко.

КУ́РШІ (в руських літописах — корсь, латинізована назва — курони) — давньолатиське плем'я, яке жило на пд.-зх. узбережжі Балтійського м., переважно на території сучас. Зх. Латвії. В писемних джерелах уперше згадується в кін. 9 ст. Заняття К.— землеробство, тваринництво, рибальство, мисливство, ремесла і торгівля. До поч. 17 ст. К. злилися з ін. латис. племенами (земгалами і *латгалами*) в єдину латиську народність.

КУ́РЯЧА СЛІПОТА́ — 1) Нонея (Nonea) — рід рослин родини шорстколистих. Одно- або багаторічні шерстисто-залозисто-волосисті трави з прямостоячими розгалуженими стеблами і цілісними листками. Квітки зібрані в прості облистнені завійки; віночок трубчасто-лійковидний, темно-пурпуровий або жовтий. Плід — горішок. Відомо 35 видів, поширених в Європі, Пн. Африці і Зх. Азії. В СРСР — 16 видів, з них в УРСР — 6. Найпоширеніші К. с. звичайна (N. pulla), К. с. російська (N. rossica). 2) Народна назва деяких видів з роду *жовтець*, зокрема жовтецю їдкого.

КУ́РЯЧА СЛІПОТА́ — втрата здатності бачити при слабкому освітленні (присмерком, вночі). Те саме, що й *гемералопія*.

КУСЕ́НКО Ольга Яківна (н. 11.XI 1919, Канів, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1953. В 1937—41 навчалася в Київ. театр. ін-ті. З 1942 — артистка Сталінгр. фронтов. театру, потім — театру 4-го Укр. фронту. З 1944 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Галя («Циганка Аза» Старицького), Ольга, Василина («Макар Діброва», «Калиновий гай» Корнійчука), Меланка («Свіччине весілля» Кочерги), Варка («Дума про Британку» Яновського), Одарка («Фараони» Коломійця), Варя («Вишневий сад» Чехова), Софія Марківна («Старик» Горького), Василуца («Каса маре» Друце), Беатріче, Регана («Багато галасу даремно», «Король Лір» Шекспіра) та ін. З 1973 К.— голова Президії Правління Укр. театр. т-ва. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ премія СРСР, 1951.

Л. М. Дворниченко.

КУ́СКО — місто на Пд. Перу, адм. ц. департаменту Куско. Розташований на вис. понад 3400 м над р. м. в долині р. Уатанай (бас. Амазонки). Залізнична станція. 120 тис. ж. (1972). Торг. центр землеробсько-скотарського району. Невеликі підприємства текст., шкіряної, харч. (виробн. цукру, пива, шоколаду) пром-сті. Кустарні промисли. Ун-т (засн. 1692). 2 музеї (у т. ч. Ін-ту археології). Центр туризму. Засн. бл. 1100. Старовинна столиця д-ви *інків*. Залишки давніх інкських споруд. Поблизу К.— давні інкські поселення (у т. ч. місто-святилище і фортеця *Мачу-Пікчу*).

КУСКО́ВО — палацово-парковий ансамбль (кол. заміська резиденція графів Шереметєвих), пам'ятка рос. архітектури 18 ст. З 1960 — в складі Москви (Перовський р-н). Включає дерев'яний в стилі рос. *класицизму* палац (1769—75), кухонний флігель (1775) і церкву (1737—39), регулярний парк з скульптурами і павільйонами тощо. Інтер'єри палацу оздоблено розписом, ліпленням, позолотою, декоративними тканинами. Ансамбль споруджено архітекторами-кріпаками Ф. Аргуновим, О. Мироновим та ін. З 1918 К.— музей-садиба. З 1938 в К. розміщено Музей кераміки та музей «Садиба Кусково 18 століття».

КУ́СКУСОВІ, лазячі сумчасті (Phalangeridae) — родина хребетних тварин ряду *сумчастих*. Довж. тіла 6—82 см. Хвіст довгий, хватальний, іноді (*коала*) редукований. Лапи хватальні, перший палець протиставлений іншим. Волосяний покрив м'який, щільний, переваж. короткий, однотонний, від чорного, бурого й сірого до жовтого й білого кольорів, деякі — строкаті. Поши́р. К. в *Австралійській біогеографічній області*. В родині 14 родів (43 види), зокрема кускус (Phalanger), кузу (Trichosurus), сумчаста летяга (Petaurus) та ін. Живуть в лісових районах. Деревні тварини. Активні вночі, вдень ховаються в дуплах, покинутих гніздах птахів тощо. Живляться К. переважно рослинною їжею, окремі — комахоїдні або всеїдні. Раз (або двічі) на рік самка народжує 1—4 малят. Деякі К.— об'єкти промислу заради хутра і м'яса. Тепер К. нечисленні і перебувають під охороною закону.

КУСКУ́ТА — рід паразитних рослин родини повитицевих. Те саме, що й *повитиця*.

КУСНЕ́ВИЧ (Kuśniewicz) Анджей (н. 30.XI 1904, с. Ковиничі, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.) — польс. письменник. Після закінчення Ягеллонського ун-ту (1935) — на дипломатичній службі. На поч. 2-ї світової війни перебував у Франції, брав участь у Русі Опору. В 1943—45 — в'язень фашист. концтаборів. Повернувся до Польщі 1950. Почав друкуватися 1955 як поет. У зб. «Слова про ненависть» (1956) закликав до зміцнення дружби між польс. і укр. народами. Серед перших романів: «Корупція...» (1961) — про Рух Опору на Пд. Франції, «Еройка» (1963). Автор зб. поезій «Чортові недогарок» (1959) і «Особистий час» (1962); романів «В дорозі до Коринфу» (1964), «Стан невагомості» (1973), повістей «Король обох Сіцілій» (1970), «Третє царство» (1975). У романі «Зони» (1971) змалював життя, настрої і діяльність укр. молоді пд. Львівщини в 30-х рр. 20 ст. У повісті «Урок мертвої мови» (1977) відтворив епізоди істор. та політ. ситуації на Україні напередодні розпаду Австро-Угорщини, життя і побут гірських районів Львівщини.

Тв.: Укр. перекл.— Третє царство. «Всесвіт», 1978, №8—10; [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Состояние невесомости. М., 1979.

І. М. Лозинський.

О. Я. Кусенко в ролях Меланки («Свіччине весілля» Кочерги) і Регани («Король Лір» Шекспіра).

КУСТАНА́Й — місто, центр Кустанайської обл. Каз. РСР. Розташований на р. *Тоболі* (бас. Обі). Залізнич. вузол. 169 тис. ж. (1980). Засн. 1883. З 1893 — місто. В 1912—13 прокладено залізницю, що з'єднала К. з Челябінськом. Рад. владу встановлено 25.XII 1917 (7.I 1918). З 1936 — обл. центр. Швидке зростання К. пов'язане з освоєнням цілинних земель Пн. Казахстану. У пром. комплексі міста переважає харч. (м'ясний, молочний та млинарський комбінати) та легка (камвольно-суконний комбінат, швейна ф-ка «Більшовичка», взут. ф-ка) пром-сть. Завод хім. волокна, підприємства машинобудування, металообр. (ремонт автомобілів, с.-г. техніки, виробн. запасних частин). У К.— педагогічний та сільськогосподарський інститути, 9 середніх спеціальних навчальних закладів. Драматичний театр, краєзнавчий музей, філармонія. У К. жив і працював казахський просвітитель І. *Алтинсарін*.

КУСТАНА́ЙСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Розташована на Пн. республіки. Утворена 29. VII 1936. Площа 114,5 тис. км². Нас. 950 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — казахи, живуть і росіяни, українці, татари та ін. Міськ. нас.— 48%. В К. о.— 13 районів, 4 міста та 13 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Кустанай*. Поверхня області переважно рівнинна. На Пн. Зх.— передгірні рівнини та відроги *Уралу* (вис. 200—250 м), на Пн. Сх.— Передтургайська рівнина (пд.-зх. частина *Західно-Сибірської рівнини*) — на Пд.— Тургайське плато (вис. до 310 м). Корисні копалини: залізна руда (Соколовське, Сарбайське, Качарське, Лисаковське та ін. родовища), боксити, азбест, буре вугілля, буд. матеріали. Клімат різко континентальний. Пересічна г-ра січня —17, —18°, липня +19, +20° на Пн. та +21, +22° на Пд. Характерні сильні вітри. Опадів 300—350 мм на рік на Пн. і 190—240 мм на Пд. Гол. ріка — Тобол з притоками Аят, Уй, Убаган. Багато невеликих озер (Сариколь.

До ст. **Курилас О. П.**
1. На Гуцульщині. 1942. **2.** Гуцульська пара. 1937. Обидві — Львівський музей українського мистецтва. **3.** Гуцули читають газету. Акварель. 1945. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. **Матейко Я.** 1. Рейтан у сеймі. 1866. Національний музей. Варшава. 2. Портрет дітей художника. 1879. Львівська картинна галерея.

Койбагар, Теніз та ін.— прісні; Кушмурун, Саримойин, Карасор та ін.— солоні). У пн. частині — чорноземні грунти, на незайманих ділянках — різнотравно-ковилова рослинність. Трапляються березово-осикові колки та соснові бори. На півдні — типчаково-ковилова рослинність на каштанових грунтах

У нар.-госп. комплексі республіки К. о. виділяється гірничорудною пром-стю та розвинутим с г Провідне значення має добування та збагачення заліз. руди (Соколовсько-Сарбайський комбінат). Є азбестовий комбінат (Джетигара). Розвинуті металообр. (авторем., моторорем., мех. з-ди), легка (текст., взут., швейна), харч. (борошномельна, м'ясна, пивоварна, маслоробна, кондитерська) промисловість, буд. індустрія (з-ди: залізобетонних виробів та конструкцій, силікатної цегли, стінових матеріалів тощо); завод хімічного волокна.

Енергетика базується на довізному вугіллі, мазуті та газі. Формується Кустанайський тер.-виробничий комплекс. Гол. пром. центри: Кустанай, *Рудний*, Джетигара, Лисаковськ, Комсомолець. Внаслідок освоєння цілинних та перелогових земель посівні площі зросли більше ніж у 5 раз. Провідна галузь с. г.— землеробство зернового напряму. Осн. зернові культури: яра пшениця, ячмінь, овес. Крім зернових, вирощують кормові (кукурудза на силос і зелений корм, багаторічні та однорічні трави), овоче-баштанні, картоплю. Розвинуті молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво, тонкорунне вівчарство. Розводять також коней, в озерах — рибальство. Гол. з-ці: Троїцьк — Кустанай — Кокчетав, Магнітогорськ — Картали — Тобол — Кушмурун — Цілиноград, Кустанай — Тобол — Джетигара. У внутр. перевезеннях важливу роль відіграє автомоб. транспорт. Розвивається повітр. транспорт. У К. о.— пед., індустріальний та с.-г. ін-ти, 17 серед. спец. навч. закладів, н.-д. ін-т механізації та електрифікації с. г. Драм. театр, філармонія, обл. краєзнавчий музей.

М. Ш. Ярмухаметов.

КУСТА́РНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — дрібне домашнє товарне виробництво на ринок; початкова, рання стадія розвитку і нижча форма капіталізму в пром-сті. К. п. базується на приватній власності на засоби виробн. і особистій праці кустаря. Заснована на експлуатації працівника-кустаря торг. і пром. капіталом, як правило, підкорена капіталістичній *мануфактурі*. В дореволюц. Росії К. п. інтенсивно розвивалася після скасування кріпацтва 1861. Проте з дальшим прогресом фаб.-зав. пром-сті К. п., не витримуючи конкуренції, почала скорочуватися. В 1913 налічувалося 3706 тис. зайнятих у К. п., в т. ч. на Україні — 415 тис. чол., питома вага її продукції в заг. пром. виробн. становила 33%. Кустарний промисел, за оцінкою В. І. Леніна, найгірший вид капіталістичної експлуатації (див. Повне зібр. тв., т. 3, с. 8). Найрозвинутішою К. п. була в районах агр. перенаселення, дешевої робочої сили і в місцевостях, куди завезення товарів машинної промисті утруднювалося через відсутність зручних шляхів. На Україні понад 70% усіх кустарів зосереджувалося в Подільській, Волин., Черніг. і Полтав. губерніях. Найпоширенішими кустарними промислами на Україні були виготовлення волокна та виробів з нього, виробів з дерева, шкіри, одягу, металовиробів, гончарних виробів, килимів, худож. кераміки тощо. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР, а пізніше і в ін. країнах соціалістичної співдружності соціально-екон. природа К. п. зазнала докорінних змін. В кустарному виробн. було ліквідовано відносини експлуатації. Кустарі й ремісники об'єдналися в підприємства соціалістичного типу — пром. *кооперацію*. В 1960 в СРСР підприємства промислової кооперації ввійшли до системи соціалістичної (державної) місцевої промисловості.

Т. І. Дерев'янкін.

КУСТЕ́НКО Костянтин Іванович (н. 18.VIII 1919, Севастополь) — укр. рад. театр. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). В 1938 закінчив декоративне відділення Одес. худож. технікуму. Працював у театрах Новосибірська, Севастополя, Норильська, з 1974 — гол. художник Рос. драм. театру Червонопрапорного Чорноморського флоту (Севастополь). Оформив вистави: «Маскарад» Лермонтова (1947), «Ревізор» Гоголя (1950), «Старик» Горького (1960), «За тих, хто в морі» Лавреньова (1971), «Під золотим орлом» Галана (1951), «Потомки запорожців» Довженка (1966), «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського (1975), «Отелло» Шекспіра (1968) та ін.

КУСТО́ДІЄВ Борис Михайлович [23.II (7.III) 1878, Астрахань — 26.V 1927, Ленінград] — рос. рад. живописець і графік. У 1896—1903 навчався в петерб. АМ у І. *Рєпіна*; її академік—з 1909. Чл. Союзу рос. художників (з 1907), худож. об'єднання «*Мир искусства*» (з 1911), *АХРР* (з 1923). В ранній період творчості малював портрети й сцени з провінційного купецького життя («Купчихи», 1912, Київ. музей рос. мист.; «Красуня», 1915; «Масляна», 1916; «Купчиха за чаєм», 1918, та ін.). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції один з перших написав тематичні полотна про рад. дійсність («Більшовик», 1920; «Свято на честь II конгресу Комінтерну на площі Урицького», 1921, та ін.). К. ілюстрував твори М. Гоголя, М. Некрасова, М. Лєскова. Відомий і як театр. художник. Картини К. зберігаються в ДТГ і ДРМ. У 1979 виставка творів К. відбулася в Києві. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Гоголь* М. В., т. 3.

Літ.: Лебедева В. Е. Борис Михайлович Кустодиев. М., 1966.

КУТ плоский — фігура, утворена двома променями (сторонами), що виходять з однієї точки (вершини). Звичайно К. вимірюють у *градусах* або *радіанах*. Якщо сторони одного К. є продовженнями сторін другого, то такі К. наз. в е р т и к а л ь н и м и; всі вони рівні між собою. Якщо одна з сторін двох К. спільна, а дві інші — продовження одна одної, К. наз. с у м і ж н и м и; заг. сума таких К. дорівнює 180°. К., менший за 90°, наз. г о с т р и м, рівний 90° — п р я м и м, більший за 90°, але менший за 180° — т у п и м, рівний 180° — р о з г о р н у т и м, рівний 360° — п о в н и м. К. можна розглядати як фігуру, утворену обертанням променя навколо точки, з якої він виходить, до заданого положення. При обертанні променя проти годинникової стрілки К. вважають додатним, за годинниковою стрілкою — від'ємним. Такий розгляд К. дає змогу вивчати *тригонометричні функції* будь-якого *аргумента*. К. між двома кривими наз. К. між *дотичними прямими* до кривих в точці їх перетину. Див. також *Двогранний кут, Тілесний кут, Центральний кут, Транспортир*.

КУТАЇСІ — місто респ. підпорядкування Груз. РСР. Розташоване на р. *Ріоні*. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, аеропорт. 197 тис. ж. (1980). Поділяється на 2 міські райони. К.— давнє місто

Б. М. Кустодієв. Автопортрет. 1904.

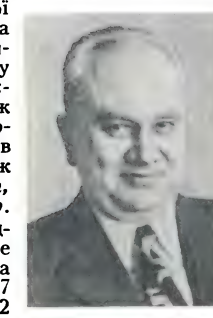

С. С. Кутателадзе.

Б. М. Кустодієв. Купчихи. 1912. Київський музей російського мистецтва.

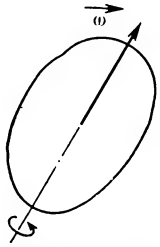

Кутова швидкість.

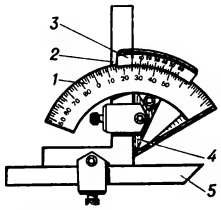

Кутомір.
1 — градусна дуга,
2 — знімний косинець;
3 — ноніус;
4 — вимірювальна пластинка;
5 — знімна лінійка.

Кутора звичайна.

Куузику.

зх.-груз. (Колхідського) царства (6—3 ст. до н. е.). З 80-х рр. 8 ст.— центр Зх. Грузії. З 10 ст. і до визволення Тбілісі (1122) від турків-сельджуків К. був столицею Грузії. З 15 ст.— центр *Імеретії*. В 1810 у складі Зх. Грузії К. приєднано до Росії. З 1846 — центр губернії. В 1903 створено к-т РСДРП ленінсько-іскрівського напряму. Рад. владу встановлено 10.III 1921. К. — другий за пром. значенням (після Тбілісі) пром. центр республіки. Розвинуте машинобудування (Кутаїський автомобільний завод, тракторний, електромех., літопонний з-ди), хім., легка та харч. пром-сть. Виробн. буд. матеріалів (видобування і переробка вапняку) В К.— Ріонська, Гуматі та Ладжанурська ГЕС. Політех. та пед. ін-ти, 7 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., оперний та ляльок; істор.-етногр. музей з філіалами: *Гелатський монастир* (поблизу К.), музей бойової слави; Будинок-музей З. П. *Паліашвілі;* Будинок-музей О. Г. *Цулукідзе,* картинна галерея. Поблизу міста — Сатаплійська карстова печера.

В К. збереглися руїни храму Баграта III (закінчено в 1003, зруйнований 1691). Пам'ятники: В. І. Леніну (1958), О. Цулукідзе (1923), письменнику А. Церетелі (1958). Поблизу К.— палацові споруди Гегуті (12 ст.).

В К. **народилися** В. С. *Кіквідзе,* М. Я. *Марр,* Я. І. *Ніколадзе.* З. П. Паліашвілі.

КУТАТЕЛА́ДЗЕ Аполлон Карамanович [25.XII 1899 (6.I 1900), Хоні, тепер Цулукідзе Груз. РСР — 25.VI 1972, Тбілісі] — груз. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1970), чл.-кор. АМ СРСР (з 1967). В 1926 закінчив Тбіліську АМ, де вчився у Г. *Габашвілі* й Є. *Лансере,* з 1943 — її викладач, з 1959 — директор. Твори: «Серго Орджонікідзе закликає горців стати на захист міста Грозного» (1938), «Радісний врожай» (1953), «Полювання цариці Тамари» (1970), пейзажі й портрети. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Гудиашвили Н. Аполлон Кутателадзе. Тбилиси, 1958.

КУТАТЕЛА́ДЗЕ Самсон Семенович [н. 18 (31).VII 1914, Петербург] — рад. вчений у галузі теплофізики, академік АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1943. Закінчив (1950) Ленінгр. заочний індустріальний ін-т. В 1932—58 працював у Центр. н.-д. і проектно-конструкторському котлотурбінному ін-ті ім. І. І. Ползунова (Ленінград). З 1958 — в Сибірському відділенні АН СРСР. Один з організаторів Ін-ту теплофізики АН СРСР (з 1964 — директор). Осн. праці — з теорії теплообміну, теорії турбулентного пограничного шару, гідродинаміки газорідинних систем. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 33.

КУТАТЕ́ЛІ Олександр Миколайович [справж. прізв.— Кутателадзе; н. 25.VIII (6.IX) 1897, м. Кутаїсі] — груз. рад. письменник. Друкуватися почав 1924 (драма «Змій Хірсе»). Автор двох збірок віршів (1937, 1941), зб. оповідань «Бійці» (1942). Осн. твір К.— роман-тетралогія «Віч-на-віч» (кн. 1—4, 1933—52) — про боротьбу груз. народу під керівництвом Комуністичної партії проти меншовиків-контрреволюціонерів за встановлення Рад. влади в Грузії. Перекладач творів Й. В. Гете, Есхіла. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

Р. Ш. Чилачава.

КУТА́ХОВ Павло Степанович [н. 3 (16).VIII 1914, с. Малокірсановка, тепер Матвєєво-Курганського р-ну Ростов. обл.] — рад. військ. діяч, Гол. маршал авіації (з 1972), Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1935. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40 і Великої Вітчизн. війни 1941—45. Здійснив 367 бойових вильотів, особисто збив 14 ворожих літаків, у групових боях — 28. У 1957 закінчив Академію Генштабу. З 1967 — перший заст. головнокоманд., з 1969 — головнокоманд. ВПС — заст. міністра оборони СРСР. З 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУТЕ́ЙНИКОВЕ — селище міського типу Амвросіївського р-ну Донец. обл. УРСР. Залізнич. станція. 2,8 тис. ж. (1980). У селищі — комбінат хлібопродуктів, комбікормовий з-д, середня школа, мед. амбулаторія. Будинок культури, б-ка. К. засн. 1878.

КУ́ТИ — селище міського типу Косівського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР, на лівому березі р. Черемошу (прит. Пруту), за 3 км від залізнич. ст. Вижниця. 4,4 тис. ж. (1980). Перша писемна згадка про К. належить до 1448. У 30—40-х рр. 18 ст. в районі К. діяли загони *опришків* О. В. *Довбуша.* В 1772—1918 К. перебували під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 К. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. На тер. селища — лісокомбінат (2 меблеві, лозоплетіння й сувенірний цехи), виробництво крейди та кераміки, килимарська філія виробничо-худож. об'єднання «Гуцульщина». З заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 3 лікарні. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. В 1901 К. відвідали Леся Українка та І. Я. Франко (побував тут і 1905).

КУТИ́КУЛА (лат. cuticula — шкірка) — 1) У т в а р и н і л ю д и н и — шар щільної речовини, що вкриває поверхню клітин *епітелію.* Складається з *ліпідів, хітину,* мінеральних речовин та *білків.* Виконує переважно захисну функцію. Найбільш розвинена К. у безхребетних тварин (крім захисної, виконує ще й опірну функцію; напр., хітиновий панцир у членистоногих). У хребетних тварин і людини К. знаходиться переважно на поверхні епітеліальних клітин певних ділянок дихальної, травної та сечовидільної систем. 2) У р о с л и н — тонка плівка, що вкриває *епідерміс* листків і молодих стебел; зустрічається також на квітках, нектарниках, плодах. Складається з *кутину.* К. захищає рослину від несприятливих зовн. факторів (надмірної інсоляції, бактерій тощо). Найбільш розвинена у рослин пустельної зони. У *водяних рослин* на органах, занурених у воду, К. не утворюється.

КУТИ́Н (від лат. cutis — шкіра) — суміш воскоподібних речовин рослинного походження, що є продуктом виділення *епідермісу.* Відкладається у вигляді *кутикули.* К. складається гол. чин. з органічних кислот, стійкий до дії несприятливих зовн. факторів, що й зумовлює його захисну роль в житті рослин. Вміст К. в епідермісі становить 0,8% (береза) — 15% (агава).

КУ́ТКІН Володимир Сергійович (н. 12.XI 1926, Житомир) — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1947—59 (з перервами) навчався в Київ. худож. ін-ті в О. *Пащенка.* Твори: «Крим» (1956), «Лісовичок» (1962); серії — «За мотивами творчості Т. Г. Шевченка» (1959—65), «Земле моя» (1966—67), «Донбас» (1972), «День Перемоги» (1977—78), ілюстрації до творів Т. Шевченка, О. Гончара, Г. Косинки та ін. К.— автор мозаїчного панно «Великий Кобзар» (1969—71, Ташкент). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1966. Іл. с. 36.

КУТОВА́ ШВИ́ДКІСТЬ — векторна величина $\vec{\omega}$, яка характеризує швидкість обертання твердого тіла. Чисельно дорівнює границі відношення приросту кута повороту $\Delta\varphi$ до проміжку часу Δt, за який цей приріст відбувається, якщо $\Delta t \to 0$, тобто $\omega = \lim\limits_{\Delta t \to 0} \frac{\Delta\varphi}{\Delta t} = \frac{d\varphi}{dt}$. Вектор $\vec{\omega}$ напрямлений вздовж осі обертання так, що з його кінця спостерігач бачить обертання тіла у напрямі, протилежному рухові годинникової стрілки (мал.). У *Міжнародній системі одиниць* К. ш. вимірюється у радіанах за секунду (рад/с).

КУТОВИ́Й КОЕФІЦІЄ́НТ — число k в рівнянні прямої на площині $y = kx + b$. В прямокутній декартовій системі *координат* $k = \operatorname{tg}\varphi$, де φ — додатний *кут* між прямою і додатним напрямом осі абсцис. К. к. прямої, перпендикулярної до осі абсцис (її рівняння $x = a$), вважають рівним нескінченності. Кут α між двома прямими з К. к. k_1 і k_2 обчислюють за формулою $\operatorname{tg}\alpha = (k_2 - k_1)/(1 + k_1k_2)$

Іл. див. до статті *Лінійна функція*

А. К. Кутателадзе. Радісний врожай. 1953.

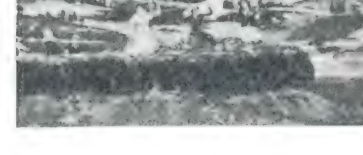

КУТОМІ́Р — 1) Прилад, яким вимірюють кути деталей машин та ін. виробів, порівнюючи ці кути з шкалою приладу; засіб *вимірювальної техніки*. Розрізняють К. (мал.) ноніусні (з допоміжною шкалою — ноніусом) й оптичні. 2) Прилад, яким вимірюють горизонтальні або вертикальні кути і віддалі при маркшейдерському зніманні (див. *Маркшейдерія*). До осн. його частин належать горизонтальний круг, вертикальний півкруг з поділками (штрихами), зорова труба і *далекомір*. Конструкція К. менш складна, ніж *теодоліта*, точність вимірювання ним нижча.

КУТО́Н (Couthon) Жорж Огюст (22.XII 1755, Орсе — 28.VII 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції, якобінець*. Адвокат. З 1791 — член Законодавчих зборів, з 1792 — *Конвенту*. З 1793 — член *Комітету громадського порятунку*. Разом з М. М. І. *Робесп'єром* і Л. А. *Сен-Жюстом* очолив уряд *якобінської диктатури*; в серпні — жовтні 1793 брав участь у придушенні контрреволюційного заколоту в Ліоні. Після *термідоріанського перевороту* гільйотинований.

КУТО́РА, водяна землерийка (Neomys) — рід ссавців род. *землерийкових* Довж. тіла 62—103 мм, хвоста — 45—77 мм. Волосяний покрив густий, м'який, зверху темний, знизу білий. На ступнях і пальцях—волосяні плавальні оторочки, на хвості знизу—волосяний кіль. 2 види: К. звичайна, або велика (N. fodiens) і К. мала (N. anomalus), поширені в Євразії. Обидва види є в СРСР, у т. ч. й УРСР. Живуть по берегах невеликих прісних водойм. Ведуть напівводний спосіб життя. Самка 1—2 рази на рік приводить 2—10 малят. Живиться К. земноводними, комахами, дрібною рибою та ін. Іноді може завдавати шкоди рибному г-ву, знищуючи молодь риб. Викопні рештки К. відомі починаючи з раннього антропогену.

КУ́ТСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — курганний могильник (32 кургани) *бронзового віку* і скіфського часу поблизу кол. с. Кута Апостолівського р-ну Дніпроп. обл. (тепер затоплене водами Каховського водосховища). Досліджувався 1951—52. Розкопано 205 поховань. Поховання бронзового віку належать до ямної, катакомбної і зрубної культур. У них знайдено кам'яні сокири, крем'яні ножі та наконечники стріл, глиняний посуд, прикраси тощо. Скіфські поховання датуються 4—3 ст. до н. е. Поблизу могильника досліджено поселення *черняхівської культури*.

КУТУ́ЗОВ Михайло Іларіонович [Голенищев-Кутузов; 5 (16).IX 1745, Петербург — 16 (28).IV 1813, Бунцлау, тепер Болеславець, ПНР, поховано в Петербурзі] — рос. полководець, генерал-фельдмаршал (з 1812). Учасник рос.-тур. воєн 1768—74, 1787—91, 1806—12. Бл. 6 років служив у Криму під командуванням О. В. Суворова. В 1790 відзначився при штурмі *Ізмаїла*. В 1792—94 — надзвичайний посол у Туреччині; лит. (1799—1801) і петерб. (1801—02) військ. губернатор. В 1805, під час рос.-австро-франц. війни, призначений командуючим рос.-австр. армією. В 1806—07 — київ. військ. губернатор. У 1811 К.— головнокомандуючий рос. армією в Молдавії. Домігся укладення вигідного для Росії *Бухарестського мирного договору 1812*. На поч. *Вітчизняної війни 1812* перебував у своєму маєтку в с. Горошках (тепер смт Володарськ-Волинський Житомир. обл.). 8 (20).VIII призначений головнокомандуючим рос. армією (див. *Бородінська битва 1812*). Видатним зразком полководницького мистецтва К. став контрнаступ рос. військ проти армії Наполеона I, внаслідок якого за короткий час було визволено всю тер. країни від загарбників. Помер під час визвольного походу рос. військ у Зх. Європу. 29.VII 1942 встановлено *Кутузова орден*. Полководцю споруджено пам'ятники в Москві, Ленінграді, Володарську-Волинському.

Літ.: Жилин П. А. Михаил Илларионович Кутузов. М., 1978.

В. Н. Котов.

КУТУ́ЗОВА О́РДЕН — орден СРСР, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР 29.VII 1942 на честь видатного рос. полководця М. І. *Кутузова*. Згідно з статутом ордена ним нагороджують командирів Рад. Армії за добре розроблений і здійснений план операції — фронтової, армійської або окремого з'єднання (частини), внаслідок якої противнику завдано тяжкої поразки, а рад. війська зберегли свою боєздатність. К. о. має три ступені (третій встановлено Указом від 8.II 1943). Орден 1-го ступеня (найвищий) виготовляється з золота, 2-го і 3-го — з срібла. К. о. всіх ступенів нагороджено бл. 7000 чоловік (1979).

КУТУ́Й Адель [справж. прізв.— Кутуєв Адельша Нурмухамедович; 15 (28).XI 1903, с. Татарський Канадей, тепер Кузнецького р-ну Пенз. обл.— 16.VI 1945, м. Згеш, Польща] — тат. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1923. У п'єсі «Відповідь» (1929) став на позиції соціалістичного реалізму. Автор оповідань «День Султана» (1938), «Муки совісті» (1939) та ін. і повісті «Невідправлені листи» (1936). Твори періоду Великої Вітчизн. війни пройняті вірою в перемогу рад. народу над нім.-фашист. загарбниками. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Неотосланные письма. М., 1956.

КУТЯКО́В Іван Семенович [6 (18). I 1897 — 23.IX 1942] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Красній Речці (тепер Куйб. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. З жовтня 1918 — командир бригади 25-ї стрілецької д-зії В. І. Чапаєва, з вересня 1919 — нач. цієї д-зії. На чолі її брав участь у боях проти білокозачих банд на Уралі, військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України, зокрема у визволенні Києва. Після закінчення Військ. академії (1923) — командир д-зії, корпусу та на ін. відповідальних посадах у Рад. Армії. В 1936—37 — заст. команд. військами Приволзького військ. округу. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

КУ́УЗИКУ — дворічна кормова культура, гібрид *брукви*. Першого року К. дає кореноплід, а другого— насіння. Виведена на експериментальній базі «Куузіку» Естонського н.-д. ін-ту землеробства і меліорації шляхом добору з гібридного матеріалу невідомого походження. Кореноплід кругловальний, маса якого 3—4, іноді до 20 кг. Листки овально-яйцевидні, до 50—70 см завдовжки. Кореноплоди містять 10—14% сухої речовини, в т. ч. 0,9—1,4% сирого протеїну. Пошир. К. в прибалтійських республіках. На Україні вирощують у поліських та зх. р-нах. Врожай коренів 760—780 (іноді до 1000) ц/га.

КУ́УЗІК Тійт [Дітріх Янович; н. 29 VIII (11.IX) 1911, Пярну Естонської РСР] — ест. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1954). В 1938 закінчив Таллінську консерваторію (з 1947 — її професор). У 1940—41 і з 1944 — соліст театру опери та балету «Естонія». Партії: Раю і Вамбо («Співець свободи», «Вогні помсти» Е. Каппа), Євгеній Онєгін, Борис Годунов, Ріголетто (однойменні опери Чайковського, Мусоргського, Верді) та ін. Концертна діяльність. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1952.

КУ́УСБЕРГ Пауль (н. 30.IV 1916, Таллін) — ест. рад. письменник, нар. письменник Ест. РСР (з 1972). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перший роман — «Стіни» (1957). Романи «Два „я" Енна Кальма» (1961), «В розпалі літа» (1966), «Одна ніч» (1972) — про події часів Великої Вітчизн. війни. Важливі морально-етичні проблеми порушив у романах «Пригода з Андресом Лапетеусом» (1963), «Краплі дощу» (1976). Автор літ.-критичних статей, оповідань, новел. Депутат Верховної Ради 10-го скликання. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни **2-го** ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Пригода з Андресом Лапетеусом. К., 1967; Одна ніч. К., 1975; Два «я» Енна Кальма. К., 1978; Рос. перекл. — Избранное. М., 1978.

С. Г. Ісаков.

КУ́УСІНЕН Отто Вільгельмович (4.X 1881, с. Лаука, Фінляндія — 17.V 1964, Москва) — діяч Комуністичної партії і Радянської держави, міжнар. комуністичного і робітн. руху, Герой Соціалістичної Праці (1961), акад. АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1904. Н. в сім'ї кравця. В 1905 закінчив Гельсінгфорський університет. У 1904 вступив до с.-д. партії Фінляндії, очолював її ліве крило. В 1909—10 — член, 1911—17 — голова виконкому с.-д. партії Фінляндії. В 1908—17 — депутат фінл. сейму. Був одним із керівників робітн. революції 1918 у Фінляндії, членом революц. уряду. К.— один із засновників *Комуністичної партії Фінляндії* (1918). Делегат I та III—VII конгресів Комінтерну. В 1921—39 — член Президії, секре-

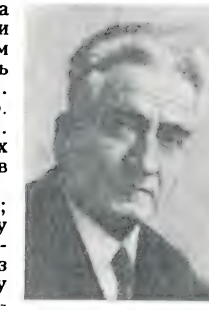

А. К. Кутателадзе.

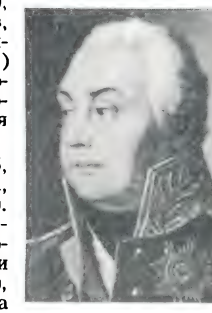

М. І. Кутузов.

Орден Кутузова 1-го ступеня.

Т. Куузік.

О. В. Куусінен.

Я. Г. Кухаренко.

О. І. Кухтенко.

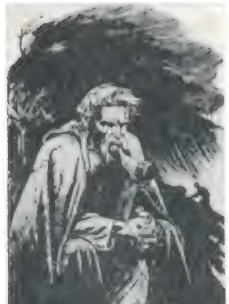

В. С. Куткін. «Думи мої, думи...». З серії «За мотивами творчості Т. Г. Шевченка». Лінограверура. 1961.

тар Виконкому Комінтерну. В 1940—56 — Голова Президії Верховної Ради Карело-Фінської РСР; 1956 — 58 — Карельської АРСР; заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1957 — секретар ЦК КПРС. З 1941 — член ЦК КПРС. В 1952—53 і з 1957 — член Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—6-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

КУ́УСІНЕН (Kuusinen) Хертта (14.II 1904, комуна Луханка, губ. Кескі-Суомі, Фінляндія — 18.III 1974, Москва) — громад. і політ. діяч Фінляндії та міжнар. демократичного руху. Дочка О. В. *Куусінена*. З 1930 — член Компартії Фінляндії (КПФ). У 1934—39, 1941—44 — в ув'язненні. З 1945 — член ЦК, 1945—70 — член Політбюро ЦК КПФ, з 1972 — почесний голова КПФ. З 1944 — член Виконкому *Демократичного союзу народу Фінляндії* (ДСНФ), з 1952 — ген. секретар, 1958—67 — віце-голова ДСНФ. З 1944 — член керівництва Т-ва Фінляндія — СРСР. У 1945—71 — депутат парламенту, 1945—66 — голова парламентської фракції ДСНФ. У 1948 як міністр без портфеля входила до уряду. З 1952 — член Виконкому Демократич. союзу жінок Фінляндії. З 1969 — президент Міжнар. демократичної федерації жінок і член президії Всесвітньої Ради Миру. Нагороджена орденом Дружби народів. За заповітом К. прах її розвіяно в Хельсінкі.

КУ́ХАР Валерій Павлович (н. 26.I 1942, Київ) — укр. рад. хімік, член-кор. АН УРСР з 1978. Член КПРС з 1969. У 1963 закінчив Дніпроп. хіміко-технологіч. ін-т. З 1963 працює в Ін-ті органічної хімії АН УРСР (з 1975 — зав. відділом). З 1978 — акад.-секретар Відділення хімії та хім. технології АН УРСР. Осн. наук. дослідження присвячені хімії полігалогенорганічних і фосфорорганічних сполук.

КУХАРЕ́НКО Лідія Іванівна [21.II (3 III) 1906, Ленінград — 10.III 1971, Київ] — укр. рад. економіст і громадський діяч, доктор екон. наук, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. Учасниця Великої Вітчизн. війни. У 1930 закінчила Ленінгр. ін-т нар. освіти. З 1931 працювала в Київ. ун-ті. З 1953 — зав. кафедрою політ. економії цього ун-ту, голова правління Укр. респ. т-ва «Знання». Автор праць з питань політ. економії соціалізму. Делегат XVI—XXII з'їздів Компартії України, на всіх цих з'їздах обиралася членом ЦК Компартії. Депутат Верховної Ради УРСР 4—6-го скликань. Нагороджена орденами Леніна, Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, медалями. *А. А. Чухно.*

КУХАРЕ́НКО Яків Герасимович [1800, м. Катеринодар, тепер м. Краснодар — 26.IX (8.X) 1862, там же] — укр. письменник, етнограф. Навчався у військ. Катеринодарській гімназії. Був наказним отаманом Чорноморського козацького війська Відомий як автор п'єси «Чорноморський побит на Кубані» (1836), яку схвально оцінював Т. Шевченко. Перероблена М. Старицьким з музикою М. Лисенка, вона під назвою «Чорноморці» йшла на сцені укр. театрів. Автор етнографічних нарисів «Пластуни», «Вівці й чабани в Чорноморії», бурлескного віршованого твору «Харько, запорозький кошовий» та ін. Листувався з Т. Шевченком, який присвятив йому поему «Москалева криниця». Всі твори К. надруковані в журн. «*Основа*», а 1880 видані окремою книжкою. *Тв.:* Чорноморський побит. В кн.: Українська драматургія першої половини XIX століття. К., 1958.

КУХО́ННИЙ КОМБА́ЙН, кухонна універсальна машина — агрегат для механізації обробки харчових продуктів у домашніх умовах. Осн. частинами К. к. є електропривод з *редуктором* і насадки (м'ясорубка, *міксер*, тістозмішувач-збивалка, розмелювач кави,

Кухонний комбайн «Мрія»: 1 — міксер; 2 — м'ясорубка; 3 — овочерізка; 4 — електропривод; 5 — редуктор; 6 — розмелювач кави; 7 — соковижималка.

соковижималка, овочерізка, хліборізка тощо). Середня споживна потужність агрегатів 350 Вт. В УРСР К. к. «Мрія» (мал.) виготовляє Пд. маш.-буд. з-д (Дніпропетровськ).

КУХТЕ́НКО Олександр Іванович (н. 26.II (11.III) 1914, Городня, тепер Чернігів. обл.) — укр. рад. учений в галузі технічної кібернетики, академік АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (1974). Закінчив (1936) Донецький індустріальний ін-т і до 1941 викладав у ньому. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1945—55 працював в Інституті гірничої справи АН УРСР, 1955—63 — зав. кафедрою Київ. ін-ту інженерів цивільної авіації. З 1963 — зав. відділом Ін-ту кібернетики АН УРСР. Наук. праці з динаміки неголономних систем, теорії *автоматичного керування*, аксіоматичної теорії динамічних керованих систем, побудови складних тех. систем керування. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями Держ. премія УРСР, 1978.

КУЦ Володимир Петрович (7.II 1927, с. Олексине Сум. обл.— 16. VIII 1975, Москва) — рад. легкоатлет, засл. майстер спорту СРСР (з 1954). Член КПРС з 1955. Олімпійський чемпіон (1956) з бігу на 5 (13 хв 39,6 сек) і 10 (28 хв 45,6 сек) км. Чемпіон Європи (1954, на 5 км). В 1953—57 К. 10 разів був чемпіоном СРСР, встановив 13 всесоюзних і 7 світових рекордів з бігу на різні дистанції. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

КУЦЕ́НКО Володимир Ілліч (н. 18.II 1921, с. Благодатне, тепер Павлоградського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. філософ, член-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1943. Закінчив Київ. ун-т (1948), Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1953). У 1939—46 — в Рад. Армії. Працював зав. відділом газети «Молодь України» (1948—50), викладачем, зав. кафедрою Вищої парт. школи при ЦК Компартії України (1953—70). З 1970 — зав. відділом Ін-ту філософії АН УРСР, з 1975 — заступник академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права АН УРСР. У 1972—78 — гол. редактор журн. «Філософська думка». Наук. праці — в галузі соціального детермінізму, передбачення, управління, сусп. способу життя. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Передбачення і життя. К., 1966; Про наукове управління творчим процесом. К., 1971; Социальная задача как категория исторического материализма. К., 1972.

КУЦЕ́НКО Павло Якович [н. 1 (14).XI 1908, Кам'янка, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1973). Член КПРС з 1958. В 1931—37 навчався в Київ. худож. ін-гі в С. *Налепинської-Бойчук* та Ф. *Кричевського*. Твори: «Початок весни» (1937), «Весна» (1939), серія «Донбас» (1944), «В'їзд до села Великі Сорочинці» (1952), «Осінь на Дніпрі» (1963), «Київські кручі» (1970), «Зелені шати» (1972), «Старі яблуні» (1974). «Розлилися води» (1978).

КУЦЕ́НКО Яків Григорович [н. 7 (20).XI 1915, Київ] — укр. рад. важкоатлет, засл. майстер спорту СРСР (з 1940), засл. тренер СРСР (з 1956). Член КПРС з 1944. В 1934—52 був 12 разів чемпіоном УРСР, 14 разів — чемпіоном СРСР (1937—52), двічі — чемпіоном Європи (1947, 1950). Встановив 58 рекордів СРСР (з них 10 світових). Автор кількох книжок з спорту. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КУЧА́К Наапет (р. н. невід.— п., можливо, 1592) — вірм. поет. Один з перших у вірм. поезії звернувся до світської тематики. Писав вірші філос.-повчального і любовного характеру. Найзначніші серед них «Сонети Сходу», пройняті гуманістичними мотива-

П. Я. Купенко. Зима. Резерваж. 1977.

ми. Поет оспівував радість буття, кохання, право людини на щастя («Мені б ластівкою летіти...», «Я вуличкою йшов»), засуджував фальшиву християнську смиренність («З того часу...»).

КУ́ЧЕР Василь Степанович [7 (20). VII 1911, с. Вербів, тепер с. Любимівка Андрушівського р-ну Житомир. обл.— 18.IV 1967, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Навчався в Харків. ун-ті (1930—34). Друкуватися почав з 1930. В довоєнні роки видав кілька зб. оповідань і нарисів про людей праці та істор. роман «Устим Кармалюк» (1940, нова ред. — 1954). Романи «Чорноморці» (1948, нова ред. 1952) і «Голод» (1961) присвячені рад. морякам — оборонцям Севастополя й Одеси. Романи «Прощай, море» (1957), «Трудна любов» (1960) та ін.— про життя колг. села. Посмертно видано роман К. про видатного більшовика Артема (Ф. А. Сергєєва) — «Ми не спимо на трояндах» (1967). Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1970—71; Рос. перекл.— Черноморцы. М., 1976; Плещут холодные волны. М., 1977.

Літ.: Про Василя Кучера. К., 1971.

В. Х. Косян.

КУ́ЧЕР Роман Володимирович (н. 12.III 1925, Львів) — укр. рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1973. У 1947 закінчив Львів. ун-т, в якому працював (з перервою) до 1965. З 1966— зав. відділом Донец. відділення Ін-ту фіз. хімії АН УРСР (з 1975— Ін-ту фізико-органічної хімії та вуглехімії АН УРСР). Осн. праці присвячені вивченню кінетики рідиннофазного гомолітичного та емульсійного окислення органічних речовин та природного вугілля, кінетики реакції *полімеризації*, хімії органічних пероксидів і зв'язку хім. будови з реакційною здатністю органічних молекул та вільних радикалів у гомолітичних реакціях. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1975.

Л. М. Литвиненко.

КУЧЕРЕ́НКО Володимир Олексійович [5 (18).VII 1909, селище Лозова, тепер місто Харків. обл.— 26.XI 1963, Москва] — рад. держ. діяч, учений в галузі будівництва. Член КПРС з 1942. Закінчив (1933) Харків. інженерно-буд. ін-т. Працював у буд. організаціях Донецька, Дніпропетровська, Харкова та ін. міст. У 1951—54 — заст. міністра буд-ва підприємств машинобудування СРСР і нач. Головмосбуду. З 1955 — заст. голови Ради Міністрів СРСР і голова Держбуду СРСР. Президент Академії будівництва й архітектури СРСР (з 1961). На XX і XXII з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5-го і 6-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни. Ім'я К. присвоєно Центр. н.-д. ін-ту буд. конструкцій (Москва).

КУЧЕРЕ́НКО Євгенія Маркіянівна (н. 27.XII 1922, с. Качанівка, тепер Хмельниц. р-ну Вінн. обл.)— укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1970. Закінчила Вінницький пед. ін-т (1946). З 1946 працює вчителем укр. мови і л-ри в серед. школі № 74 м. Львова. Кандидат пед. наук. Автор методичних посібників для вчителів — «Розвиток мови на уроках літератури у 5 класі» (1965), «Розвиток мови на уроках літератури в 4—5 класах» (1976), співавтор підручника «Українська література» для 5 класу (1967; за 8-е вид.—Держ. премія УРСР, 1977).

О. К. Боброва.

КУЧЕРЕ́НКО Павло Олександрович [15 (27).X 1882, Ростов-на-Дону — 28.V 1936, Київ] — укр. рад. патологоанатом. Закінчив Військ.- мед. академію в Петербурзі (1908). З 1910 працював у Київ. ун-ті під керівництвом В. К. *Високовича*, з 1921 — професор Київ. мед. ін-ту, згодом одночасно — професор Київ. ін-ту вдосконалення лікарів. Праці К. присвячені вивченню змін нирок при цукровому діабеті, виникненню ендемічного *зоба* на Україні, *лімфогранулематозу*, проблемам онкології тощо. Автор підручника «Патологічна анатомія» (1936).

КУЧЕ́РІН Михайло Омелянович [13 (1).X 1912, с. Плутовко, тепер Добрушського р-ну Гом. обл.— 12.X 1960 м. Жданов] — сталевар, ініціатор стахановського руху в сталеварінні. Член КПРС з 1947. В 1932—58 працював на Ждановському металург. з-ді ім. Ілліча. В квітні 1946 встановив всесоюзний рекорд швидкісного сталеваріння — провів плавку за 7 год 55 хв замість планових 10 год, при цьому було одержано з 1 м² поду печі 10,1 т сталі замість 6,3 т за нормою. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.

О. В. Грушко.

КУ́ЧЕРОВ Михайло Григорович [22.V (3.VI) 1850, Полтав. губ.— 13 (26). VI 1911, Петербург] — рос. хімік-органік. У 1871 закінчив Петерб. землеробський (з 1877 — лісовий) ін-т. У цьому ж ін-ті працював до 1910. Осн. дослідження—з хімії ненасичених вуглеводнів. У 1881 відкрив метод *гідратації* ацетилену та його гомологів при наявності солей ртуті. Див. *Кучерова реакція*.

КУ́ЧЕРОВ Пантелеймон Степанович [28.VII (9.VIII) 1902, станиця Казанська, тепер Верхньодонського р-ну Ростов. обл.— 25.VI 1973, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гірничої механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1926. Закінчив (1928) Донецький гірничий (тепер політех.) ін-т, викладав у ньому. В 1939—40, 1945—58 — директор Ін-ту гірничої справи АН УРСР (тепер Ін-т гірничої механіки імені М. М. Федорова). З 1958 — в Ін-ті історії АН УРСР. Осн. праці з теорії різання вугілля, розрахунку електромех. і електропневматичних відбійних молотків, з питань дії вугільних стругів тощо. К. керував роботами по створенню вугледобувних комбайнів. Провів дослідження з історії гірничої справи на Україні.

КУ́ЧЕРОВА РЕА́КЦІЯ — реакція *гідратації* (при наявності солей ртуті) ацетилену та його похідних з перетворенням ацетилену в ацетальдегід, а його похідних — у *кетони*:

$$CH \equiv CH \xrightarrow{H_2O} [CH_2 = CH(OH)] \rightarrow$$

$$\rightarrow CH_3CHO,\ C_6H_5-C \equiv CH \xrightarrow{H_2O} \rightarrow [C_6H_5C(OH) = CH_2] \rightarrow$$

$$\rightarrow C_6H_5 - CO - CH_3.$$

Відкрив 1881 М. Г. *Кучеров*. Лежить в основі пром. одержання *ацетальдегіду*.

КУЧИ́НСЬКИЙ (Kuczynski) Юрген (н. 17.IX 1904, Ельберфельд) — нім. економіст, історик, громадський діяч НДР, член Нім. АН в Берліні (1955). Член СЄПН з 1946. Професор політ. економії Берлін. ун-ту ім. Гумбольдтів (з 1946). Праці з питань критики бурж. статистики, фінансів, становища робітничого класу та умов праці в капіталістичних країнах, історії світового г-ва та екон. історії Німеччини тощо. Нац. премія НДР, 1949.

КУ́ЧИНСЬКІ ЮВІЛЕ́ЙНІ КУ́РИ — породна група курей м'ясо-несучого напряму продуктивності. Виведена у племзаводі «Кучинский» Моск. обл. *схрещуванням* курей порід *плімутрок, род-айланд, нью-гемпшір, австралорп, леггорн* та лівенської. Кури міцної будови, витривалі і плодючі. Гребінь листовидний, шия коротка і товста, груди широкі й глибокі, ноги невисокі. Оперення курок жовтувате з темними цяточками на голові, кінець хвоста чорний, у півнів тулуб червоний, хвіст чорний, грива золотиста. Жива маса півнів 3,8 кг, курок — 3 кг. Середньорічна *несучість* 180 яєць, масою 60—65 г кожне. Молодняк швидко росте і добре оплачує *корми*. Кури майже не насиджують. Використовують для вироби. м'ясних курчат — *бройлерів*. Розводять в різних р-нах СРСР.

Кучинські ювілейні кури.

КУ́ЧІНГ — місто в Малайзії, адм. ц. штату Саравак. Розташований на Пн. Зх. о. *Калімантан*, на р. Кучінг поблизу її впадіння в Пд.-Китайське м. Порт, доступний для мор. суден. 63,5 тис. ж. (1970). Первинна обробка каучуку, перцю, копри. Судноверфі. Вивіз с.-г. продукції.

КУЧІЯ́К Павло Васильович [5 (17).III 1897, Куюмська долина на Алтаї — 2.VII 1943] — алтайський рад. письменник. Зачинатель алтайської рад. л-ри. Літ. діяльність почав на поч. 30-х рр. В 1932 вийшла перша на Алтаї п'єса «Боротьба», 1933 — перше опові-

В. С. Кучер.

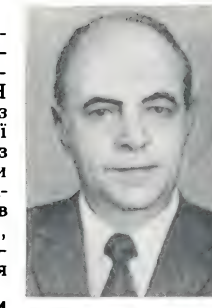

Р. В. Кучер.

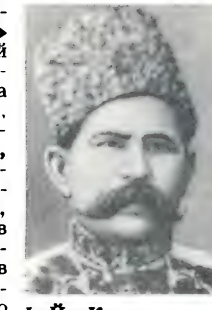

І. Й. Кучугура-Кучеренко.

Кушир занурений. Гілка та плід.

Є. І. Кушаков.

Л. С. Кушко.

Л. С. Кушкова-Шевченко.

А. М. Кушніренко.

дання «Залізний кінь», 1934 — реалістична поема «Арбачі» — про тяжку долю алтайської жінки. Поема-легенда «Запалала золота зоря» (1934; у співавт.) — про В. І. Леніна, про долю алтайського народу. Автор п'єс («Чейнеш», 1938, «Вороги у капкані» та ін.), повісті «Аза Ялан» (1940), оповідань, віршів, автобіографічного роману «Адийок» (1943; незакінч.). К.— перший збирач і дослідник усної нар. поезії алтайців.

КУ́ЧМАНСЬКИЙ ШЛЯХ — одне з відгалужень *Чорного шляху*, яким у 16—1-й пол. 18 ст. користувалися крим. і ногайські татари для розбійницьких нападів на Поділля і Зх. Україну. Починався від верхів'їв Інгулу, поблизу сучас. м. Вознесенська Миколаїв. обл. перетинав Пд. Буг і йшов у зх. напрямі на м. Бар (тепер Вінн. обл.). Біля м.Тернополя з'єднувався з Чорним шляхом.

КУЧУГУ́РА-КУЧЕРЕ́НКО Іван Йович (1878, с. Мурафа, тепер Краснокутського р-ну Харків. обл. — 1943) — укр. рад. кобзар, нар. артист Республіки (з 1925). Учень П. Гашенка. В репертуарі К.-К. були нар. думи й пісні, а також власні твори й пісні на слова Шевченка. Брав участь у шевченківських вечорах у Москві (1911), Петербурзі, Варшаві, виступав на могилі поета в Каневі, зокрема, з власною піснею «На високій дуже кручі» — про похорон Шевченка. У 1908—10 на запрошення М. В. Лисенка працював викладачем по класу кобзи в *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка* в Києві. За рад. часу проводив активну громад., концертну й лекторську діяльність. Чимало дум з репертуару К.-К. записав Ф. *Колесса*. Портрет с. 37.

Літ.: Омельченко А. Ф. Кобзарська діяльність І. І. Кучугури-Кучеренка. «Народна творчість та етнографія», 1978, № 4. *А. Ф. Омельченко.*

КУЧУ́К-ЯЦЕ́НКО Сергій Іванович (н. 2.VIII 1930, Житомир) — укр. рад. вчений у галузі електрозварювання, член-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1954. Після закінчення (1953) Київ. політех. ін-ту почав працювати в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці в галузі контактного зварювання. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями Ленінська премія, 1966. Держ. премія УРСР, 1976.

КУЧУРГА́Н — річка в Укр. РСР, у межах Одес. обл., ліва притока рукава *Дністра* — Турунчука. Довж. 109 км, площа бас. 2090 км². Бере початок на Пд. Подільської височини, тече Причорномор. низовиною. Влітку пересихає. На К. побудовано греблю, є водосховище. Використовують для зрошування.

КУЧУРГА́НСЬКИЙ ЛИМА́Н, Кучурганське озеро — розширене гирло р. *Кучургану*, в Одеській обл. УРСР, на її межі з Молд. РСР. Довж. 15 км, шир. до 3 км, глиб. до 5 м. Живиться за рахунок води з р. Кучургану та Дністра (під час весняної повені). На берегах — поховання 9—12 ст.

КУШ (Kusch) Полікарп (н. 26.I 1911, Бланкенбург, Німеччина) — амер. фізик. Закінчив Технологічний ін-т у Клівленді (1931). Осн. праці з ядерної фізики та фізики елементарних частинок. Методом магн. резонансу в атомних пучках визначив значення власного магнітного моменту електрона, яке збігається з теоретичним значенням, обчисленим на основі сучасної квантової електродинаміки. Нобелівська премія, 1955 (разом з У. *Лембом*).

КУША́КОВ Євген Іванович (н. 15.III 1929, Київ) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. Татарської АРСР (з 1968), нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1975. Закінчив Київ. консерваторію (1956) та Київ. ін-т театрального мист. (1960). Працював у театрах опери та балету Одеси (1960—63, режисер), Казані (1963—68, гол. режисер). З 1968 — гол. режисер Донец. театру опери та балету. Вистави: «Крізь полум'я» В. Губаренка, «Андре Шеньє» У. Джордано (обидві — Донецьк), «10 днів, що потрясли світ» М. Кармінського (Донецьк, Прага), «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича (Казань), «Борис Годунов» М. Мусоргського (Прага), «Князь Ігор» О. Бородіна (Магдебург), «Джоконда» А. Понкієллі, «Тангейзер» Р. Вагнера (Львів). *Т. І. Бірченко.*

КУША́НСЬКЕ ЦА́РСТВО — стародавня держава. Точну хронологію К. ц. ще не встановлено. Ядром його стало одне з князівств, що утворилося після розгрому *Греко-Бактрійського царства* кочовиками. На чолі князівства стояло плем'я чи рід кушанів. Розквіт К. ц. припадає на 1—1-у пол. 3 ст. н. е. У ті часи К. ц. включало значну тер. сучас. Серед. Азії, Афганістану, Пакистану, Пн. Індії і, можливо, Сіньцзяну. В К. ц. розвивалися поливне землеробство, ремесла і торгівля, велися будівельні роботи. Значного розвитку набуло мистецтво. Релігія — *буддизм*. У 4 ст. К. ц. розпалося на дрібні князівства.

КУШЕ́ВИЧ (Kuszewicz) Самуель Казімеж (26.XII 1607, м. Хелмно, тепер ПНР — 1666) — польс. хроніст. Від імені львів. магістрату, членом якого він був, вів переговори з Б. Хмельницьким 1648 і 1655. Автор циклу листів про події 1648 і щоденника про облогу Львова укр. і рос. військом 1655, істор. нарисів (лат. мовою) про визвольну війну укр. народу 1648—54 і похід трансільванського кн. Дєрдя II *Ракоці* на зх.-укр. землі та в Польщу 1657. В своїх працях відобразив інтереси католицького патриціату.

Тв.: Укр. перекл.— Листи зі Львова. «Жовтень», 1980, № 1—4. *Я. Д. Ісаєвич.*

КУШИ́Р, роголисник (Ceratophyllum) — єдиний рід багаторічних трав'янистих водяних рослин родини кушировых. Листки зібрані в кільця, вилчасто-розділені на нитковидні або лінійні жорсткі шипувато-зубчасті частки. Квітки дрібні, одностатеві, поодинокі, у пазухах листків. Запилення відбувається під водою. Плід — горішок. Бл. 10 видів, поширених в прісних стоячих та повільно текучих водах всієї земної кулі. В СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 4. Найпоширеніший К. занурений (C. demersum); К. донський (C. tanaiticum) — реліктовий *ендемік* Пд.-Сх. Європи. Види роду К. служать кормом водоплавним птахам та рибам. Іл. с. 37.

КУШИ́ТСЬКІ МО́ВИ — група мов семіто-хамітської сім'ї. Пошир. на Пн.-Сх. і Сх. Африки. До К. м. належать мови бедауйе, агавські, афар-сахо, *сомалі мова*, сидамо, кафа, ірақвські та ін. Для К. м. характерний розвинений консонантизм; у більшості мов розрізняють чоловічий і жіночий роди імен. Багате дієвідмінювання і відмінювання імен відбувається за допомогою суфіксів, рідше — префіксів та *внутрішньої флексії*.

КУ́ШІНГ (Cushing) Гарві Уільямс (8.IV 1869, Клівленд — 7.X 1939, Нью-Гейвен) — амер. нейрохірург, член Амер. АН (з 1914) і Нью-Йоркської мед. академії (з 1926). Закінчив мед. коледж Йєльського ун-ту (1891), а 1910 — Гарвардський (Бостон) ун-т; з 1912 — проф. цього ун-ту. З 1933 — проф. Йєльського ун-ту. Праці К. з питань нейрохірургії, неврології, нейрогістології, ендокринології, рентгенології; широко опрацьовував проблеми хірургії головного мозку, запропонував ряд нейрохірургічних методів діагностики та лікування тощо.

КУШКО́ Леонтій Семенович (н. 25.VII 1920, м. Овідіополь Одес. обл.) — новатор с.-г. виробництва. Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1948. З 1938 — механізатор колгоспу ім. Дзержинського Овідіопольського р-ну Одес. обл. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1944—74 — бригадир тракторної бригади, з 1974 — начальник комплексного механізованого загону в тому ж колгоспі. К.—делегат XXII з'їзду КПРС, XVIII і XX з'їздів Компартії України. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

О. Г. Білоус.

КУШКО́ВА-ШЕВЧЕ́НКО Лідія Степанівна (н. 14. VI 1939, м. Чита) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Після закінчення 1962 Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого працює в Дніпроп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Мотря («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Наталка («Лимерівна» П. Мирного), Ілонка («Голубі олені» Коломійця), Джульєтта («Ромео і Джульєтта» Шекспіра), Доріна («Тартюф» Мольєра). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

КУШНЕ́РИК Федір Данилович [19.XI (1.XII) 1875, с. Багачка, тепер смт Велика Багачка, райцентр Полтав. обл.— 23.VII 1941, там же] — укр. рад. кобзар. У дитинстві осліп. Грати на кобзі навчився в М. *Кравченка*.В репертуарі К. були нар. пісні й думи, пісні на слова Шевченка. За рад. часу створив пісні «Розмова комсомольця з дідусем», «Про революцію», «Про селян незаможних», думу «Батько Ленін», варіант думи-пісні про Леніна — «Хто ж той сокіл, товариші».

Літ.: Грінченко М., Лавров Ф. Кобзар Федір Кушнерик. К., 1940; Тичи-

на П. Ф. Д. Кушнерик. В кн.: Тичина П. Твори, т. 5. К., 1962.
М. П. Полотай.

КУШНІ́Р Іван Миколайович (р.н. невід., Дрогобич — 14.IV 1919, там же) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Н. в сел. сім'ї. До 1-ї світової війни — робітник на нафтових підприємствах у Дрогобичі, учасник робітн. руху. З 1915 працював у Харкові, де 1917 брав участь у боротьбі за Рад. владу. З 1918 — у Дрогобичі, один із засновників місцевої орг-ції «соціалістів-комуністів». Один з керівників *Дрогобицького збройного повстання 1919,* під час якого загинув.

КУШНІРЕ́НКО Андрій Миколайович (н. 17.X 1933, с. Великі Загайці, тепер Шумського р-ну Терноп. обл.) — укр. рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1969. В 1962 закінчив Львів. консерваторію, відтоді — худож. керівник і гол. диригент *Буковинського ансамблю пісні і танцю.* К.— автор одноактної нар. опери «Буковинська весна» (1968), вокально-хореографічних композицій, хорових творів, обробок нар. пісень. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.
Л. З. Мазепа.

КУ́ШНІРОВ Арон Давидович (7.I 1890, м. Боярка, тепер Київ. обл.— 7.IX 1949, Москва) — євр. радянський поет. Член Комуністичної партії з 1942. Учасник першої світової і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1920. Перша зб. «Стіни» (1921) пройнята революц. пафосом. Автор збірок віршів «Шумування» (1927), «Схід та Захід» (1940) і оповідань «Діти єдиного народу» (1928), віршованої драми «Гірш Леккерт» (1929). Зб. поезій «Батько-командир» (1948) — про події Великої Вітчизняної війни. Переклав євр. мовою «Слово о полку Ігоревім». Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.
Тв.: Укр. перекл.— Мертва сопуха. Х., 1930; Тверда земля. Х., 1930; Рос. перекл.— Стихи. М., 1964.

КУШТАНОВИ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура початку *залізного віку* (6—3 ст. до н. е.), поширена на тер. Закарпаття. Назва походить від с. Куштановиці Мукачівського р-ну Закарп. обл., поблизу якого виявлено курганний могильник. Найширше досліджені залишки поселень у селах Петровому і Малих Геївцях, курганні могильники з трупоспаленнями в урнах — у селах Білках, Осії, Колодному. Під час розкопок знайдено ліпний посуд, залізні ножі, бронзові та кістяні прикраси тощо. Основою г-ва носіїв К. к. були землеробство і скотарство. Вони жили первіснообщинним ладом, що перебував на стадії розкладу. К. к. виникла на місц. основі під значним впливом і, можливо, за участю племен лісостепу скіфського часу, зокрема Зх. Поділля. В 3 ст. до н. е. її заступає *латенська культура.*
Літ.: Куштановицька культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971; Крушельницька Л. І. Племена куштановицької культури. В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., 1974.
Л. І. Крушельницька.

КУШУГУ́М — селище міського типу Запорізького р-ну Запоріз. обл. УРСР. Залізнична станція. 9,3 тис. ж. (1980). У селищі — вапняний з-д, хлібозавод, радгосп. Середня школа, лікарня, 3 б-ки. К. засн. 1770.

КУЩ Анатолій Васильович (н. 30.XI 1945, Київ) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1979). В 1966—72 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. З. *Бородая.* Твори: «Юність», портрет А. Ейнштейна (обидва — 1973), «Рік 1941. Матері» (1974), «Світлана» (1975), «Хлопчик з дельфіном» (1975); «50 років Радянської Армії», «Літо» (обидва — 1976), «Цирк» (1979) та ін. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1980.

КУЩ — Життєва форма дерев'янистих рослин. Те саме, що й *чагарник.* 2) Одно- та багаторічні рослини, у т. ч. трав'янисті, що не мають чітко виявленого гол. стебла і галузяться біля самої землі (напр., К. картоплі).

КУЩІ́ННЯ — 1) Утворення численних бічних надземних пагонів у злаків та деяких інших рослин з *бруньок,* розташованих у *вузлі кущіння.* У однорічників і багаторічників кущіння відбувається у різних фазах життя рослин; темп утворення бічних пагонів залежить від виду рослин, умов вирощування, строків сівби, норм висіву, рівня агротехніки, а у багаторічних рослин ще й від віку та забезпеченості рослин запасними поживними речовинами. В рослинництві розрізняють кущистість загальну (заг. кількість пагонів у кущі) та продуктивну (кількість плодоносних пагонів). Надмірне К. іноді призводить до зниження врожаїв зернових культур. Тому велике значення має правильна регуляція К. 2) Фаза індивідуального розвитку деяких рослин.

КУЩОРІ́З — знаряддя для розчищання земель від чагарника і дрібнолісся. К. поділяють на спеціальні (кілька типів), що виконують лише одну операцію (зрізування кущів чагарника та дрібнолісся) і універсальні — начіпна на болотний трактор універсальна рама МК-11, до якої кріпляться необхідні для виконання певних операцій спеціальні робочі органи, в т. ч. і кущорізи. Найбільше застосовують К. КБ-4А (мал. 1) для зрізування куща діаметром до 160 мм на болотах і торфових грунтах — ширина захвату 3,9 м, продуктивність до 0,72 га/г; універсальну раму МК-11 для виконання *культуртехнічних робіт* — ширина захвату 2,92 м, продуктивність 1,15 га/г.
С. О. *Карпенко.*

КУЯ́ВІЯ, Куябія, Куяба — раньофеод. держ. утворення сх. слов'ян у 8—9 ст. Згадується в працях араб. і перс. географів 9—10 ст. поряд з *Артанією* і *Славією.* Більшість рад. істориків вважає К. політ. об'єднанням сх. слов'ян у Серед. Придніпров'ї, центром якого була Куяба (Київ).

КУЯ́ЛЬНИЦЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви *Куяльницького лиману*) — пізній вік пліоценової епохи неогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (глини, піски та алеврити) поширені в межах *Причорноморської западини.* Їхня потужність — до 35—40 м. Див. також *Неогеновий період і неогенова система.*

КУЯ́ЛЬНИЦЬКИЙ ЛИМА́Н, Куяльник — лиман у пн.-зх. частині Одеської затоки Чорного м. Довж. 28 км, шир. до 3 км, глиб. до 3 м. Від моря відокремлений піщаним пересипом завширшки бл. 3 км. У лиман впадає р. Великий Куяльник. Т-ра води влітку бл. 30°, солоність до 74,3‰. Використовують для грязелікування (курорт Куяльник).

КХАДЖУРА́ХО — комплекс храмів у центр. частині Індії (штат Мадх'я-Прадеш). Споруджений між 954 і 1050. Із 85 брахманських і джайнських храмів збереглося бл. 20 (в т. ч. Кандар'я Махадео, бл. 1000). Храми відзначаються пластичними архіт. формами, що органічно поєднуються з настінною скульптурою еротичного характеру. Збереглися також залишки буддійського монастиря (перші ст. н. е.), величезна статуя Будди.

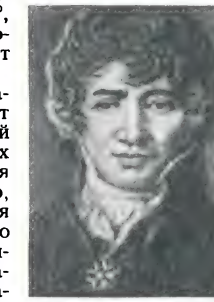
Ж. Кюв'є.

КХМЕ́РИ — нація, основне населення Кампучії. Живуть також у В'єтнамі й Таїланді. Заг. чисельність за оцінками 1975 — 8,1 млн. чол. Говорять *кхмерською мовою.* Релігія — *буддизм.* Кхмерська народність склалася на поч. н. е. в процесі консолідації численних кхмерських племен, можливо корінних жителів Пд. Індокитаю, і сусідніх індонезійських племен. Культура К. зазнала впливу культури сусідніх країн, особливо Індії. Осн. заняття К.— землеробство, тваринництво, рибальство, ремесла. Про історію, господарство, культуру кхмерів див. *Кампучія.*

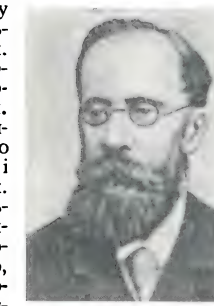
Ц. А. Кюї.

КХМЕ́РСЬКА МО́ВА — мова *кхмерів.* Належить до *австроазіатських мов.* У К. м. розрізняють дві осн. групи діалектів — пн.-зх. і пд.-східну. Характерні риси К. м.: у фонетиці — багатий вокалізм і порівняно бідний консонантизм. Для давнього словотвору характерне використання *префіксів, інфіксів,* повторів, для сучасного — словоскладання й напівафіксація. Типологічно К. м. належить до *ізолюючих мов.* Зв'язки між словами здійснюються за допомогою порядку слів і службових слів.
Літ.: Горгониев Ю. А. Грамматика кхмерского языка. М., 1966.

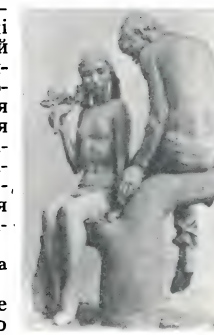
А. В. Кущ. Юність. Гіпс. 1973.

КХО, чітральці — народ, основне населення території колишнього князівства Чітрал на Пн. Пакистану. Чисельність — понад 100 тис. чол. (1970, оцінка). Мова — кховар, належить до *дардських мов.* За релігією більшість К.— мусульмани-ісмаїліти. Осн. заняття — землеробство і скотарство, розвинуті також ремесла, зокрема ковальство.

КХУ́ЛНА — місто у пд.-зх. частині *Бангладеш.* Розташована на одному з рукавів дельти *Гангу.* Залізнична станція. 436 тис. ж. (1974). Значний центр джутової пром-сті; виробн. паперу, рибоконсервний з-д. Річкова судноверф.

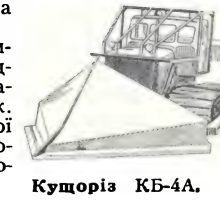
Кущоріз КБ-4А.

П. Кюрі.

В. К. Кюхельбекер.

КЮВ'Є́ (Cuvier) Жорж (23.VIII 1769, Монбельяр, Ельзас — 13.V 1832, Париж) — франц. природознавець, член Паризької академії наук (з 1796), член Франц. академії (з 1818); державний діяч. 1788 закінчив Каролінську академію в Штутгарті. З 1795 працював у Парижі. Обіймав ряд держ. посад при Наполеоні I, а також в періоди *Реставрації* та *Липневої монархії*. Праці К. стосуються порівняльної анатомії, палеонтології і систематики тваринного світу. На основі подібності будови тіла тварин, зокрема нервової системи, К. сформулював (1812) вчення про «парості» (типи) тваринного світу. Застосував порівняльно-анатомічний принцип у вивченні будови органів, відкрив явище *кореляції*, описав багато вимерлих тварин. К. розвинув метафізичне вчення про провідну роль катастроф в історії Землі (див. *Катастрофізм*), виступав проти вчення Ж. *Ламарка* про змінність живої природи та положення Е. *Жоффруа Сент-Ілера* про єдність організації тварин. Проте заслугою К. є запровадження точних методів дослідження в зоології, нагромадження величезного цінного фактичного матеріалу, який об'єктивно сприяв розвиткові *еволюційного вчення*. Портрет с. 39.

Літ.: Гремяцький М. Ж. Кюв'є. Х., 1934.

К'ЮЗЕК (К'юсек, К'юсак; Cusack) Елен Дімфна (н. 22.IX 1902, Уалонг, шт. Новий Південний Уельс) — австрал. письменниця. Друкується з 1935. Роман «Скажи смерті „ні!"» (1951) спрямований проти капіталістичної системи, романи «Сонце в засланні» (1955), «Чорна блискавка» (1964), «Обгоріле дерево» (1969) — проти расової дискримінації. Автор драм «Комети пролітають швидко» (1943), «Тихоокеанський рай» (1956), антифашист. романів «Жарке літо в Берліні» (1961), «Самого сонця замало» (1967), роману про тяжку жіночу долю в капіталістичному суспільстві «Сук у пеклі» (1971). У 1975 вийшла автобіогр. книга К. «Дімфна» (у співавт.).

Тв.: Укр. перекл.— Самого сонця замало. К., 1971; Рос. перекл. — Скажи смерти «нет!» М., 1963; Жаркое лето в Берлине. М., 1964; Солнце — это ещё не всё. М., 1970; Чёрная молния. М., 1976.

О. В. Зернецька.

КЮЇ Цезар Антонович [6 (18).I 1835, Вільно — 26.III 1918, Петроград]— рос. композитор і муз. критик, учасник «*Могучої кучки*»; військ. інженер і вчений, інженер-генерал. У 1849 брав уроки з теорії музики і композиції в С. *Монюшка*. Після закінчення Військ.-інженерної академії в Петербурзі (1857) працював у ній викладачем (з 1878 — професор). Автор 14 опер (у т. ч. «Вільям Ратклiф», 1869, «Анджело», 1875, «Бенкет під час чуми», 1901, 4 дитячі опери — зокрема, «Кіт у чоботях», 1913); творів для оркестру, камерно-інструм. ансамблів, фп., скрипки, віолончелі; вокальної музики, зокрема романсів (бл. 250). Завершив опери «Кам'яний гість» О. Даргомижського та «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського. Серед теоретичних праць — про «Збірники українських пісень» О. Рубця (1870, 1872), про виконання творів М. Лисенка в Петербурзі (1875). В 1905 приїздив до Києва на прем'єру своєї опери «Кавказький бранець». Портрет с. 39.

КЮЛЯВКОВ Крум Павлов (25.II 1893, Кюстендил — 18.XII 1955, Софія)— болг. письменник, засл. діяч культури (з 1953). Член Болг. компартії з 1918. В 1921 був делегатом III конгресу Комінтерну в Москві. За революц. діяльність зазнав переслідувань. У 1928—40 жив в СРСР, зокрема на Україні (переважно в Харкові). Видав зб-ки віршів «Занесені сокири» (1931), поеми «Атака» (1931), «Сашо» (1932), роман «Перелом» (1935). Повернувшись до Болгарії, брав участь у нелегальній антифашист. боротьбі. Осн. твори — зб. віршів «Розпал» (1945), п'єси «Боротьба продовжується» (1945). «Борсанови» (1948), «Перший удар» (1952, про Г. Димитрова; поставлено на сцені Київ. театру ім. Лесі Українки), повість «Хліб та ще дещо» (вид 1956). Автор нарисів про Рад Союз. Перекладав твори Т. Шевченка (зокрема, 1939 в Києві видано болг. мовою повість «Художник» і збірку поетичних «Вибраних творів», яку 1950 перевидано в Софії в доповненому вигляді), П. Тичини, В. Маяковського.

Тв.: Укр. перекл.— Боротьба продовжується. К., 1946; Перший удар. К., 1959; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974.

О. Д. Кетков.

КЮНЗЕГЕ́Ш Юрій Шойдакович (н. 17.XI 1927, містечко Арбик, тепер Тоджинського р-ну Тув. АРСР) — тувин. рад. поет Член КПРС з 1956. Друкується з 1944. Автор збірок тувин. мовою — «Степові мотиви» (1953), «Прапор дружби» (1956), «Пісня молодшого брата» (1963), «Щоб поділитися радістю» (1970), «Орел. Любов. Праця» (1972), «Вибране» (1977); російською — «Вірші» (1954), «Серце Саян» (1968), «Меч Багіра» (1976), в яких оспівав любов до Батьківщини, віру в дружбу, у світле майбутнє. Ряд віршів присвятив Україні («Україна» та ін.), Т. Шевченкові — статтю «Вірші, написані в неволі» (1964). Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, С. Олійника та ін.

Д. С. Куулар.

КЮРАСА́О — острів у Карибському м., біля узбережжя Пд. Америки, в архіпелазі Малих Антільських о-вів (група *Підвітряних островів*). Належить Нідерландам. Пл. 462 км². Поверхня погорбована, заввишки до 372 м. Вздовж зх. та пд. берегів — коралові рифи. Рослинність чагарникова. Гол. місто — *Віллемстад*

КЮРЕ́ (франц. curé, від лат. curo — піклуюсь) —католицький парафіяльний священик у Франції, Бельгії та деяких ін. країнах.

КЮРІ́ (Curie) Ірен (1897—1956) — франц. фізик; див. *Жоліо-Кюрі* I.

КЮРІ́ (Curie) П'єр (15.V 1859, Париж — 19.IV 1906, там же) — франц. фізик, член Французької АН (з 1905). Закінчив Паризький ун-т (1877). Дослідження з фізики кристалів, магнетизму й радіоактивності. Разом з братом мінералогом Полем Жаном Кюрі відкрив явище п'єзоелектрики (1880). У 1895 встановив залежність магн. сприйнятливості парамагн. тіл від т-ри (див. *Кюрі закон*) і виявив існування для заліза т-ри, вище якої воно втрачає свої феромагн. властивості (див. *Кюрі точка*). Разом з дружиною М. *Склодовською-Кюрі* відкрив радіоактивні елементи радій і полоній (1898), виявив складний характер радіоактивного випромінювання радію (1899), встановив незалежність радіоактивного розпаду від зовн. умов (1903). Нобелівська премія, 1903.

КЮРІ́ — позасистемна одиниця *радіоактивності* речовини Дорівнює активності такого джерела радіоактивного випромінювання, в якому за 1 с відбувається $3{,}7 \times 10^{10}$ розпадів. Названо ім'ям

франц. фізиків П. *Кюрі* та М. *Склодовської-Кюрі*.

КЮРІ ЗАКОН — залежність питомої *магнітної сприйнятливості* χ деяких парамагнетиків (див. *Парамагнетизм*) від абсолютної температури T, що має вигляд: $\chi = C/T$, де C — стала речовини. Встановив 1895 П. *Кюрі*. К. з. справджується для кисню O_2, оксиду азоту NO, пари рідкісноземельних елементів та розчинів солей цих елементів. Для *феромагнетиків* при т-рі, вищій за *Кюрі точку* θ, $\chi = C'/(T-\theta)$, де C' — стала речовини. Цю залежність встановив 1907 франц. фізик П. Е. Вейс (1864—1940); її названо законом Кюрі — Вейса.

КЮРІ ТОЧКА, температура Кюрі — температура фазового переходу 1-го або 2-го роду (див. *Фазовий перехід*), пов'язаного зі стрибкоподібною зміною симетрії магнітних або електричних властивостей речовини. При т-рі, вищій за К. т., *феромагнетики* та *сегнетоелектрики* втрачають свої специфічні властивості й перетворюються відповідно на парамагнетики (див. *Парамагнетизм*) та звичайні *діелектрики*. Названо за ім'ям франц. фізика П. *Кюрі*.

КЮРІЙ (Curium; за ім'ям франц. фізиків П. Кюрі та М. Склодовської-Кюрі), Cm — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент, ат. н. 96, належить до *актиноїдів*. Стабільних ізотопів не має. Відомо 13 ізотопів К. з масовими числами від 238 до 250. Вперше одержали 1944 амер. учені Г. Сіборг, Р. Джеймс та А. Гіорсо. К.— блискучий сріблястий метал, густина 19 200 кг/м³, $t_{пл}$ 1340 ± 40° С. Сильне виділення тепла у препаратах К. (внаслідок радіоактивного розпаду) дає можливість використовувати його для створення малогабаритних джерел струму.

КЮРІ-СКЛОДОВСЬКА (Curie-Skłodowska) Марія (1867—1934) — франц. фізик і хімік; див. *Склодовська-Кюрі* М.

КЮРІТЕРАПІЯ — лікування деяких захворювань за допомогою природних або штучних радіоактивних речовин, різновид так званої *променевої терапії*. Назва походить від імені франц. вчених П. *Кюрі* і М. *Склодовської-Кюрі*, які відкрили *радій* та явище *радіоактивності*.

КЮСТЕНДИЛ — місто на Зх. Болгарії, адм. ц. Кюстендильського округу. Залізнична станція. 48 тис. ж. (1975). Найрозвинутіша харчосмакова, особливо плодоконсервна, виноробна і тютюнова, пром-сть. Підприємства електротех., деревообр., меблевої, взут., текст. галузей. Н.-д. ін-т плодівництва. Музей, художня галерея. Театр. Бальнеологічний і кліматичний курорт. Відомий з 1 ст.

КЮСЮ, Кіу-Сіу, Кіу-Шіу — острів на Пд. Японії. Омивається водами Тихого ок., Внутр. Японського і Сх.-Китайського морів та Корейської прот. Площа бл. 42 тис. км². У рельєфі переважають середньовисокі гори, багато вулканів, вис. до 1788 м (вулканічний конус Кудзю). Поклади кам. вугілля, міді, золота, срібла, буд. каміння, є термальні джерела. Часто бувають землетруси, *тайфуни*. Річки короткі, багаті на гідроенергію. Рослинність переважно субтропічна (вічнозелені дуби, камелії, бамбук), у горах — хвойні ліси, на Пд.— пальми, деревоподібні папороті. Центр. й пд. частини К.— важливий с.-г. район країни (рис, пшениця, ячмінь, батат, цукр. тростина, тютюн, чай, цитрусові). К. зв'язаний з о. Хонсю тунелем, прокладеним під прот. Каммон (Сімоносекською). Густо населений. Найбільші міста: *Нагасакі, Фукуока, Кагосіма, Кумамото*. Нац. парки — Асо, Кірісіма. *В. С. Гаврилюк.*

КЮХЕЛЬБЕКЕР Вільгельм Карлович [10 (21).VI 1797, Петербург — 11 (23) VIII 1846, Тобольськ] — рос. письменник, декабрист. Був у дружніх стосунках з О. Пушкіним, А. Дельвігом. Член таємного Північного т-ва декабристів (з 1825). За участь у повстанні 14 грудня 1825 засуджений до страти, яку замінено каторгою та довічним поселенням у Сибіру. Друкуватися почав 1815. У віршах «Грецька пісня», «До друзів на Рейні» (1821), трагедії «Аргів'яни» (1822—25) славив свободу, закликав до боротьби проти деспотизму. Найзначніший твір — роман «Останній Колонна» (1832—42). Виступав також як літ. критик. К. виявляв інтерес до укр. мови та нар. поезії. Переклав нім. мовою укр. пісню «Їхав козак за Дунай».
Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М.—Л., 1967; Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поети-декабристи. К., 1950.

КЮЧУК-КАЙНАРДЖІЙСЬКИЙ МИР 1774 — договір, укладений між Росією і Туреччиною 10(21).VII в с. Кючук-Кайнарджі поблизу м. Сілістри (тепер НРБ) після переможної для Росії рос.-тур. війни 1768—74 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). За К.-К. м. до Росії відійшли пд.-укр. землі між Дніпром і Пд. Бугом, фортеці Кінбурн, Керч, Єнікале, а також Азов з прилеглою тер., визнано незалежним *Кримське ханство* (1783 тер. його приєднано до Росії), закріплено за Росією Велику і Малу Кабарду (добровільно ввійшли до Росії 1557). Договір встановлював автономію *Молдови* і *Валахії* і рос. протекторат над ними. Туреччина сплачувала Росії контрибуцію; Росія діставала право вільного мореплавства на Чорному м. і вихід через Чорноморські протоки. К.-К. м. зміцнював пд. кордони Рос. д-ви, сприяв екон. освоєнню Пд. України і розвиткові чорномор. торгівлі, об'єктивно створював сприятливі умови для національно-визвольного руху народів Балкан і Кавказу. *А. Д. Бачинський.*

КЯРНЕР Яан [15 (27).V 1891, волость Кірепі, тепер Тартуського р-ну — 3.IV 1958, Тарту] — ест. рад. письменник, засл. письменник Ест. РСР (з 1946). Друкуватися почав 1908. Перша зб. віршів — «Тіні зірок» (1913). Збірки поезій «Пісні часу» (1921), «Місяць жнив» (1925), віршований роман «Біанка і Руф» (1923) пройняті вірою в краще майбутнє трудового народу. В 30-і рр. виступав як поет-антифашист. К. вітав встановлення Рад. влади в Естонії. У роки Великої Вітчизн. війни написав патріотичні вірші (зб. «Наказ Батьківщини», 1943; «Ненависть, тільки ненависть», 1944). Автор роману «Жінка з бідного світу» (1930, вид. 2, 1954). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

К'ЯТ — грошова одиниця Бірми, поділяється на 100 *п'я*. Запроваджений 1952 замість бірм. *рупії*. За курсом Держбанку СРСР на серпень 1980 100 К. дорівнюють 9,56 крб.

Л

Л — п'ятнадцята буква укр. алфавіту. Є в усіх ін. алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить з грец. λ. У сучас. укр. мові буквою «л» позначають сонорний щілинний плавний передньоязиковий боковий приголосний звук, який може бути твердим і м'яким (лук, сіль).

ЛАБАЗНИК, гадючник (Filipendula) — рід рослин родини *розових*. Багаторічні кореневищні трави з перисторозсіченими, іноді суцільними листками. Квітки двостатеві, жовтувато-білі, рожеві або червоні, зібрані в багатоквіткове щитковидно-волотеве суцвіття. Плід збірний з сім'янок. 12 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 10 видів, з них в УРСР — 3. Найпоширеніші Л. голий (F. denudata), Л. в'язолистий (F. ulmaria) — по болотистих луках, берегах річок, вологих лісах і Л. шестипелюстковий (F. hexapetala) — по степах, узліссях, серед чагарників. Усі види Л.— добрі медоноси, деякі — декоративні рослини. Іл. с. 42.

ЛАБЕНОК Леонід Васильович (н. 24.V 1927, Ленінград) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1973). Член КПРС з 1953. В 1956 закінчив Ленінгр. худож. уч-ще ім. В. Г. Мухіної. Твори: «Батьківщини простори» (1960), «В Севастополі» (1961), мозаїчне панно «Чорномор'я» на будинку в Ялті (1965, в співавт.). «В Горках» (1970), «Тато» (1971), «Батько» (1974), «Земля» (1975), «Летять журавлі» (1976), «Венеція» (1977).

Л. В. Лабенок. Батько. 1974.

ЛАБЕОН Марк Антістій (Marcus Antistius Labeo; бл. 50 до н. е. — 18 н. е.) — римський юрист, засновник т. з. прокуліанської школи юристів (за ім'ям учня Л.— Прокула). Л.— послідовник *Арістотеля*. Противник імператорського режиму, прибічник республіки. До складу *дигест* та ін. частин кодифікації Юстиніана ввійшли уривки з творів учнів Л., де викладено його погляди.

ЛАБІЛЬНІСТЬ (від лат. labilis — швидкоплинний, перебіжний) — 1) У фізіології Л., функціональна рухомість — швидкість перебігу елементарних реакцій, що

Лавр благородний

А. Лабріола.

Лабазник голий. Нижня та верхня частини рослини.

Лаванда колоскова: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — суцвіття; *3* — плоди.

лежать в основі *збудження*, в нервовій і м'язовій тканинах. Мірою Л. вважають ту найбільшу кількість подразнень, на яку в тканині виникає така сама кількість збуджень. Найвищу Л. має нервова тканина. Л. не є сталою; вона залежить від сили й частоти подразнень, від нейро-гуморальних впливів (див. *Нейро-гуморальна регуляція*) та ін. факторів. Л. є важливим фактором, що визначає функціональний стан тканини. Термін «лабільність» запровадив М. Є. Введенський (1892). 2) В б і о л о г і ї та м е д и ц и н і Л.— нестійкість організму до змін зовн. і внутр. середовища.

ЛАБІ́НСЬК (до 1947 — станиця Лабінська) — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР, райцентр. Розташований на р. Лабі (прит. Кубані). Залізнична ст. 55 тис. ж. (1980). Підприємства харч. (консервний, олієекстракційний та цукр. з-ди, мол. і харч. комбінати) пром-сті. Дослідний з-д. спеціального технологічного устаткування і штампів і хім. з-д, взут. та швейна ф-ки. Комбінати: «Лабінськводбудіндустрія», обозний, обозно-тарний, деревообр. та ін. У Л.— технікум механізації с. г., мед уч-ще. Засн. 1841.

ЛАБІРИ́НТ (грец. λαβύρινθος) — стародавня споруда з складним і заплутаним планом. За античними літ. джерелами відомо кілька Л.: крітський, збудований *Дедалом* для Мінотавра (з ним ототожнюють палац у Кносі); єгипетський поблизу Файюма (19 ст. до н. е.); самоський (6 ст. до н. е.) та ін. В *садово-парковій архітектурі* 18—19 ст. Л. являє собою огороджені чагарниками алеї з численними тупиками, заплутаними переходами (т. з. Крітський лабіринт у «*Софіївці*», 1796—1800). В переносному значенні Л.— складне заплутане розташування вулиць у місті, кімнат у будинку, а також заплутані відносини, становища, з яких важко знайти вихід.

ЛАБІРИ́НТИТ (від грец. λαβύρινθος — лабіринт) — запалення внутрішнього *вуха*. Залежно від шляхів проникнення мікроорганізмів або *токсинів* у внутрішнє вухо розрізняють тимпаногенний (з середнього вуха), менінгогенний (з мозкових оболонок — при менінгіті) і гематогенний Л.; за поширенням процесу — обмежену та дифузну форми; за характером запального процесу — серозний та гнійний Л. О з н а к и Л.: запаморочення, нудота, блювання, шум у вухах, порушення рівноваги, сіпання очних яблук (*ністагм*) тощо. Л і к у в а н н я — залежно від форми захворювання.

ЛАБІРИ́НТОВІ РИ́БИ — підряд риб ряду *окунеподібних*. Те саме, що й *повзуновидні*.

ЛАБІРИНТОДО́НТИ (Labyrinthodontia) — надряд (за деякими авторами, підклас) вимерлих *земноводних*. Відомі з відкладів Пн. і Пд. Америки, Європи та Азії з пізнього девону до верхнього тріасу. Мали ознаки наземних (п'ятипалі кінцівки) та водяних (зовн. зябра у личинок або й у дорослих форм) тварин. Найпізніші Л. досягали значних розмірів (напр., мастодонзавр — до 5 м довж.). Емаль на розрізі зуба Л. дуже пофалдована [звідси назва «лабіринтодонти»: від грец. λαβύρινθος — лабіринт і ὀδούς(ὀδόντος)— зуб]. На Україні рештки Л. знайдено в кам'яновугільних відкладах Донбасу.

ЛАБОРАТО́РІЯ (лат. laboratorium, від laboro — працюю) — 1) Спеціалізована установа або відділ установи будь-якого підприємства, навч. закладу, н.-д. ін-ту, де провадиться експериментальна н.-д. та навч. робота, здійснюються контрольні випробування, аналізи тощо. 2) Спеціально обладнане приміщення для проведення н.-д. роботи, наук. або навч. експериментів, контрольних випробувань.

ЛАБРАДО́Р — півострів на Пн. Сх. Північної Америки, в межах Канади. Омивається Атлантичним ок., затоками Святого Лаврентія і Гудзоновою, а також Гудзоновою протокою. Пл. понад 1,6 млн. км². Береги високі й стрімкі на Сх. та низовинні на Пн. і Зх. Поверхня погорбована, переважні висоти 200—800 м, на Пн. Сх.— до 1676 м (гори Торнгат). Значні поклади заліз. руди, є титанові та нікелеві руди. Клімат суворий, субарктичний, поширена *багаторічна мерзлота*. Річки короткі, порожисті, багаті на гідроенергію; значна кількість озер, боліт. На Пн. Л.— тундра і лісотундра, на Пд.—хвойні ліси. Населення займається мисливством і рибальством.

ЛАБРАДО́Р — мінерал класу *силікатів*. Належить до групи *плагіоклазів*. Є проміжним членом ізоморфного ряду альбіт — анортит. *Сингонія* триклінна. Густ. 2,69. Твердість 6,6—6,75. Колір білий або сірий. На площинах спайності при певних кутах повороту іризує (див. *Іризація*). Важливий породоутворюючий мінерал багатьох виверженних гірських порід (лабрадорити, габро, діабазів, базальтів тощо).

ЛАБРАДОРИ́Т — магматична гірська порода, різновид габро. Складається гол. чин. з *лабрадору*, з незначною домішкою (не більше 5—7%) *піроксенів* і рудних мінералів (ільменіт, титаномагнетит). Колір Л. зеленувато-сірий і темно-сірий з гарною *іризацією*. Залягає у вигляді великих масивів. Поширений у межах давніх кристалічних щитів: *Українського щита, Балтійського щита*, Канадського та ін. Найбільші родовища — у Канаді, США, Норвегії та СРСР, зокрема на Україні (*Головинське родовище лабрадоритів* у Житомир. обл., Городищенське у Черкас. обл. та ін.). Використовують як облицьовувальний матеріал. Українським Л. облицьовано Мавзолей В. І. Леніна, цоколі будинків Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і ЦК Компартії України в Києві, п'єдестали пам'ятників В. І. Леніну в Єревані, Т. Г. Шевченку в Харкові й Каневі тощо.

ЛАБРІО́ЛА (Labriola) Антоніо (2.VII 1843, Кассіно — 2.II 1904, Рим) — італ. філософ, теоретик і пропагандист марксизму, діяч соціалістичного руху, публіцист. Закінчив ун-т в Неаполі. З 1874 — професор філософії Рим. ун-ту. Був під впливом філософії Г. В. Ф. *Гегеля*. На поч. 90-х рр. перейшов на позиції марксизму, став активним учасником італ. і міжнар. робітн. руху. Л. сприяв створенню Італ. соціалістичної партії (1892). Обстоював матеріалістичне розуміння історії. Відкидаючи *факторів теорію*, розкривав вирішальну роль екон. відносин у житті суспільства. Розвивав думку про нерозривний зв'язок соціалістичного руху з марксист. теорією. Проте Л. допускав окремі теор. помилки, зокрема, недооцінював значення диктатури пролетаріату, помилково розумів нац. питання (поділяв нації на «активні» і «пасивні»). Твори Л. справили значний вплив на формування поглядів А. *Грамші*, П. *Тольятті* та ін.

ЛАБРЮЙЄ́Р (La Bruyère) Жан де (16.VIII 1645, Париж — 10.V 1696, там же) — франц. письменник, сатирик-мораліст, член Французької академії (з 1693). За своїми літ. поглядами — класицист. Автор кн. «Характери, або Звичаї цього віку» (1688). Взявши за зразок «Характери» давньогрец. мораліста Теофраста, Л. подав картину сусп. життя Франції кін. 17 ст., створив галерею сатиричних образів вельмож, дворян, буржуа, чиновників, показав тяжке життя селян. Л.— один із попередників франц. просвітительської л-ри 18 ст.

Тв.: Рос. перекл.— Характеры, или Нравы нынешнего века. М.—Л., 1964.

Т. Т. Духовний.

ЛА́ВА (італ. lava) в г е о л о г і ї — природний вогняно-рідкий розплав, що виливається на земну поверхню під час вивержень вулканів. Т-ра Л. досягає 1500—2000° і більше. Від *магми* відрізняється відсутністю газів. За вмістом кремнезему розрізняють основну, середню та кислу Л. Основна (базальтова) Л. звичайно буває більш рідка і має більшу т-ру, ніж кисла. Внаслідок застигання Л. утворюються *ефузивні гірські породи*. При застиганні рідкої (основної та середньої) Л. утворюються покриви й потоки з відносно рівною поверхнею, при застиганні кислої Л.— хаотичні нагромадження.

ЛА́ВА в г і р н и ч і й с п р а в і — довга очисна підземна *гірнича виробка* із суцільним *вибоєм*, де видобувають корисні копалини. Довж. Л. залежно від гірничо-геол. умов і системи розробки родовища становить 25—350 м, іноді більше. Вперше термін «лава» почали вживати на шахтах Донбасу.

ЛА́ВА у в і й с ь к о в і й с п р а в і — особливе бойове шикування в козачих військах і кавалерії, що застосовувалося під час наступу. Л. являла собою шикування кінноти у вигляді розсипного строю, розгорнуте для атаки.

ЛАВАЛЬ (Laval) Карл Густав Патрік де (9.V 1845, Орса, Швеція — 2.II 1913, Стокгольм) — шведський інженер і винахідник. За національністю француз. Закінчив технологіч. ін-т (1866) в Стокгольмі і ун-т (1872) в Упсалі. Сконструював відцентровий сепаратор безперервної дії для молока (1878), винайшов і збудував паро-

ву турбіну активного типу (1889), запропонував одну з перших конструкцій доїльних машин (1896). Уперше впровадив розширне сопло, гнучкий вал, диск рівного опору та ін. елементи, частину яких застосовують і в сучасних турбінах; розробив теорію сопла. Турбіни Л. не набули поширення, але відіграли велику роль у розвитку турбобудування.

ЛАВА́ЛЬ (Laval) П'єр (28.VI 1883, Шательдон — 15.X 1945, Париж) — франц. держ. діяч. Адвокат. У 1931—32, 1935—36 — прем'єр-міністр, 1934—35 — міністр закорд. справ. 2.V 1935 під тиском прогресивної громадськості підписав франко-рад. пакт про взаємодопомогу, підготовлений Л. *Барту*. Був прихильником заохочення фашист. агресії проти СРСР. Після поразки Франції 1940 — прем'єр-міністр (1942—44) колабораціоністського уряду А. Ф. *Петена* (див. *«Віші»*). За вироком Верховного суду Франції розстріляний як зрадник батьківщини.

ЛАВА́НДА (Lavandula) — рід рослин родини *губоцвітих*. Трави, напівкущі або кущі. Листки супротивні, лінійні або лінійно-ланцетні, з загорнутими краями, опушені. Квітки двостатеві, блакитно-фіолетові або сині, зібрані на кінцях пагонів у колосовидні суцвіття. Плід — еліпсовидний темно-бурий горішок. Понад 25 видів, поширених здебільшого в Середземномор'ї. В СРСР вирощують як ефіроолійні рослини (в Криму, Молдавії і на Кубані) гол. чин. Л. колоскову (L. spica, синонім L. vera). Лавандову олію одержують з квіток, використовують у парфюмерії та медицині. На Україні вирощують сорти: Рекорд, Степова. Урожай свіжих суцвіть — 25 ц/га (вміст ефірної олії 0,8—0,9%). Деякі види Л. вирощують як декоративні.

ЛАВЕРА́Н (Laveran) Шарль Луї Альфонс (18.VI 1845, Париж — 18.V 1922, там же) — франц. епідеміолог і мікробіолог, член Паризької АН (з 1901) і Франц. мед. академії (з 1893). Закінчив Страсбурзький ун-т (1867). З 1897 — співробітник Пастерівського ін-ту в Парижі, де організував (1907) лабораторію тропічних хвороб, яку і очолював. Праці Л. присвячені вивченню малярії (збудника якої він відкрив 1880), а також дослідженню *трипаносомозів, лейшманіозів* тощо. Л. було обрано почесним чл. багатьох мед. наукових т-в, зокрема Петербурзького і Батумського. Нобелівська премія, 1907.

ЛАВИ́НА (лат. labina — обвал, зсув) — раптовий зсув великих мас снігу вниз по схилу. Спостерігаються в гірських районах.

ЛАВІ́С (франц. lavis — розтушовка) — вид *гравюри* на металі. Зображення наносять пензлем, змоченим у кислоті; при друкуванні фарба набивається у витравлені заглиблення. Гравюри Л. нагадують малюнок пензлем з розмивкою. Техніку Л. винайшов у 18 ст. франц. художник Ж. Б. Лепренс.

ЛАВІ́СС (Lavisse) Ернест (17.XII 1842, Нувйон-ан-Тьєраш — 18.VIII 1922, Париж) — франц. історик бурж.-ліберального напряму, позитивіст (див. *Позитивізм*). Член Франц. академії (з 1892). В 1865 закінчив Вищу нормальну школу (ВНШ) при Сорбонні. З 1888 — професор Сорбонни. В 1904—19 — директор ВНШ. Редактор і співавтор «Історії сучасної Франції від революції до миру 1919 р.» (10 тт., 1920—22). Під ред. Л. і А. *Рамбо* вийшло колективне видання «Всесвітня історія з IV століття до нашого часу» (12 тт., 1893—1901).

Тв.: Рос. перекл.— История XIX века, т. 1—8. М., 1938—39.

ЛА́ВНІ СУДИ́ (від польс. ławnik — засідатель) — суди феод. Польщі, які виникли в 13 ст. В 17 — 2-й пол. 19 ст. діяли на Україні в містах, що користувалися *магдебурзьким правом*. Л. с. на Україні очолював *війт*, що за участю лавників — членів Л. с. (звідси й назва) розглядав цивільні й кримінальні справи міщан, а також населення т. з. міських сіл, підпорядкованих місту. Л. с. були знаряддям соціального і нац. гноблення незаможних верств населення міським патриціатом.

ЛА́ВОЧКІН Семен Олексійович [29.VIII (11.IX) 1900, Смоленськ — 9.VI 1960, Москва] — рад. авіаконструктор, генерал-майор інженерно-тех. служби (1944), чл.-кор АН СРСР (з 1958), двічі Герой Соціалістичної Праці (1943, 1956). Член КПРС з 1953. В Рад. Армії з 1918. В 1927 закінчив Моск. вище тех. уч-ще. З 1935 — гол. конструктор з літакобудування. Під керівництвом Л. було створено винищувачі ЛаГГ-3 (1940), Ла-5 (1942), Ла-7 (1944), які відіграли велику роль у розгромі нім.-фашист. авіації 1941—45. В післявоєнний час Л. створив надзвуковий винищувач Ла-190 і всепогодний Ла-200. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР 1941, 1943, 1946, 1948.

ЛАВР (Laurus) — рід вічнозелених рослин родини лаврових. Дводомні дерева або кущі до 15 м заввишки. Листки чергові, суцільні шкірясті ланцетні, на коротких черешках. Квітки дрібні, зеленуватожовті, зібрані у невеликі зонтики. Плід — синьо-чорна кістянка. 2 види. Найвідоміший Л. благородний (L. nobilis) — росте в Середземномор'ї, Зх. Закавказзі і на Пд. Криму. Культивують як ефіроолійну, пряну і декоративну рослину. Листки містять ефірну олію; використовують їх як приправу до страв. З плодів добувають жирну олію (т. з. бобкову мазь), яку в нар. медицині використовують для лікування ревматизму, паралічів, простудних захворювань і корости. В СРСР Л. благородний вирощують головним чином в Грузії. Л. канарський (L. canariensis) росте на Канарських о-вах і о. Мадейра. Іл. с, 41.

ЛА́ВРА (грец. λαύρα — вулиця або провулок) — назва великих і найвпливовіших чоловічих *монастирів*, підпорядкованих безпосередньо вищій церковній владі (в Росії — патріарху, з 1721 — *Синоду*). Відомі з 4—6 ст. (Палестина, Греція). Див., зокрема, статті *Києво-Печерська лавра, Троїце-Сергієва лавра, Олександро-Невська лавра, Почаївська лавра.*

ЛАВРА́ЗІЯ — давній материк, що існував за мезозойської ери (за іншими даними — у палеозойській і на початку мезозойської ери) у Північній півкулі. Охоплювала тер. сучасних Пн. Америки, Гренландії, пн. частину Атлантичного ок., а також Європу й Азію. Від *Гондвани* відділялася *Тетісом*. Л. була одним з найбільших материків в історії Землі.

ЛАВРЕ́НКО Євген Михайлович [н. 11 (23).II 1900, м. Чугуїв, тепер Харків. обл.] — рад. геоботанік та ботаніко-географ, акад. АН СРСР (з 1968). Навчався (до 1922) у Харків. ін-ті народної освіти. В 1921—28 працював у Харків. бот. саду; 1926—29 — у Харків. ін-ті охорони природи; 1929—34 — у Харків. с.-г. ін-ті; з 1934 — в Бот. ін-ті ім. В. Л. Комарова АН СРСР (Ленінград). Осн. праці присвячені вивченню степової рослинності СРСР (запропонував нову класифікацію), районуванню та картуванню рослинності, питанням історії *флори* і *рослинності*. Запровадив поняття про фітогеосферу як частину *біосфери*. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Премія АН СРСР ім. В. Л. Комарова, 1950, 1963.

С. О. Лавочкін.

ЛАВРЕ́НТІЇВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — пергаментний рукопис. Містить копію літописного зведення 1305, складену 1377 невідомим переписувачем під керівництвом ченця Нижегородського Печерського монастиря Лаврентія за списком поч. 14 ст. Починається *«Повістю временних літ»* і закінчується зведенням, відомим під назвою великокнязівського Володимирського зведення 1305. У рукописі немає відомостей за 898—922, 1263—83, 1288—94. У складі Л. л. до нас дійшло *«Повчання Володимира Мономаха»* своїм дітям. Л. л. уперше повністю надруковано 1846. Зберігається в *Бібліотеці публічній* імені М. Є. Салтикова-Щедріна.

Є. М. Лавренко.

ЛАВРЕ́НТЬЄВ Михайло Олексійович [6 (19).XI 1900, Казань — 15.X 1980, Москва] — радянський математик і механік, академік АН УРСР (з 1939) і АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1952. Закінчив (1922) Моск. ун-т. У 1939—41 та 1944—49 — директор Ін-ту математики АН УРСР, 1945—49 — віце-президент АН УРСР. У 1950—53 — директор Інституту точної механіки і обчислювальної техніки АН СРСР, 1957—75 — віце-президент АН СРСР, голова *Сибірського відділення АН СРСР*, директор Ін-ту гідродинаміки АН СРСР (Новосибірськ), з 1975 — в Моск. фіз.-тех. ін-ті. Праці Л. з математики присвячені теорії множин, заг. теорії функцій, теорії конформних і квазіконформних відображень, теорії диференціальних рівнянь; поклав початок низці нових досліджень в цих галузях. У механіці суцільного середовища та прикладній фізиці Л. також створив ряд нових напрямів; вніс значний вклад у теорії крила, довгих хвиль, струменів. Розробив струн-

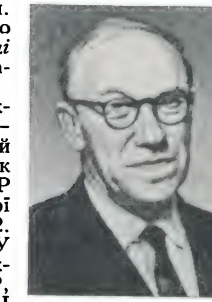

М. О. Лаврентьєв.

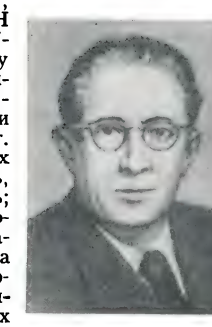

Б. А. Лавреньов.

В. Д. Лавриненков.

К. Ю. Лавров.

П. Л. Лавров.

П. О. Лавров.

ку гідродинамічну теорію кумуляції, з якої розвинулись такі прикладні напрями, як теорія спрямованого вибуху, зварювання вибухом тощо. Для праць Л. характерний органічний зв'язок матем. теорій з потребами практики. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949. Ленінська премія, 1958. Премія ім. С.О. Лебедєва АН УРСР, 1977. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1978.

ЛАВРЕ́НТЬЄВ Михайло Тихонович (1834, с. Берьозовка Тамб. губ.— 1907, Харків) — один з перших вітчизняних повітроплавців, популяризатор ідей повітроплавання. В 1861 звільнений від кріпацтва. Жив у Харкові, де власноручно збудував кілька аеростатів (повітр. куль). Вперше на Україні здійснив (28.IV 1874) політ на апараті такого типу. Пізніше літав на аеростатах над Москвою, Ростовом-на-Дону, Одесою та ін. містами.

ЛАВРЕНЬО́В Борис Андрійович [5 (17).VII 1891, Херсон — 7.I 1959, Москва] — рос. рад. письменник. Закінчив Моск. ун-т (1915). В 1918 добровільно вступив до лав Червоної Армії, воював на Україні, в Криму. Друкуватися почав 1911. Повісті «Вітер» (1924), «Сорок перший» (1924; однойм. фільм, 1927 і 1956), «Оповідання про просту річ» (1927), драма «Розлом» (1927) — про події Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. Героїзм рад. людей в роки Великої Вітчизн. війни відтворено в оповіданнях і публіцистиці Л. (зб. «Люди простого серця», 1943), в п'єсах «Пісня про чорноморців» (1943) та «За тих, хто в морі!» (1945; Держ. премія СРСР, 1946). Автор політ. п'єси «Голос Америки» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), памфлетів, фейлетонів. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 43.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1963—65; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972; Укр. перекл.— Вітер. Х., 1930; Зоряний цвіт. Х., 1930; Вибране. К.—Х., 1936; Голос Америки. Х., 1950; Розлом. К.. 1953; Сорок перший. К., 1960. *Ю. І. Корзов.*

ЛА́ВРИК Семен Семенович [н. 20.X (2.XI) 1915, с. Велика Слобідка, тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) — український радянський лікар-гематолог, член-кореспондент АН УРСР (з 1979), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1939. Закінчив Вінницький мед. ін-т (1940). У 1946—50 — директор Львів. н.-д. ін-ту переливання крові, 1960—70 — Київ. н.-д. ін-ту гематології та переливання крові. 1954—60 — перший заступник міністра охорони здоров'я УРСР. З 1970 — ректор Київ. мед. ін-ту. Праці Л. присвячені питанням переливання крові при травмах, гемотрансфузійному *шоці* та гострій крововтраті, фракціонуванню крові, розробці методів кріоконсервування крові тощо. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1977.

ЛАВРИНЕ́НКОВ Володимир Дмитрович (н. 17.V 1919, с. Птахіно, тепер Починковського р-ну Смол. обл.) — рад. військ. діяч, генерал-полковник авіації (1971), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки, ескадрильї, гвард. винищувального авіац. полку. Здійснив 448 бойових вильотів. Особисто збив 35 ворожих літаків і в складі групи — 11. В 1948 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1954 — Академію Генштабу. З 1954 — на відповідальних посадах у військах ППО країни. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ЛАВРІ́ВСЬКИЙ Іван Андрійович (1822, с. Люпінка, поблизу Балигорода, тепер ПНР — 13.X 1873, Холм, тепер ПНР) — укр. композитор і муз. діяч. У 1854—63 жив у Кракові, 1863—66 — у Львові, з 1866 — у Холмі. Автор хорових творів (у т. ч. «Осінь», «Заспівай ми, соловію», «Козак до торбана», «Руська річка», «До зорі»), музики до вистав «Обман очей» І. Гушалевича, «Пан Довгонос» К. Меруновича. «Роксолана» Г. Якимовича.

Р. Я. Пилипчук.

ЛА́ВРІВСЬКИЙ Іван Васильович (1773, с. Терка Ліського пов., тепер ПНР — 1846, м. Перемишль, тепер Пшемисль, ПНР) —укр. педагог і осв. діяч. Закінчив Львів. ун-т (1798), професор цього ун-ту (1798—1804). Пізніше — ректор Львів. духовної семінарії, професор богослов. ін-ту у Перемишлі. Л. викладав укр. мовою, склав підручник укр. граматики, буквар (Перемишль, 1838), метод. посібники. Організував у Перемишлі друкарню, зібрав наук. б-ку (15 тис. книг), яку передав для заг. користування. Заснував грошовий фонд для допомоги укр. школам.

ЛАВРО́В Кирило Юрійович (н. 15.IX 1925, Ленінград) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1946. Син Ю. С. *Лаврова*. В 1950—55 працював у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки, з 1955 — в Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Молчалін («Лихо з розуму» Грибоєдова), Солоний («Три сестри» Чехова), Ніл («Міщани» Горького), Петро Мелехов («Тихий Дон» за Шолоховим). Створив образ В. І. Леніна («Захисник Ульянов» Виноградової та Єрьоміної). З 1956 знімається в кіно. Ролі: Лапшин («Вірте мені, люди», 1965), Синцов («Живі і мертві», 1964; «Відплата», 1969), Іван Карамазов («Брати Карамазови», 1969), Башкирцев («Приборкання вогню», 1972), створив образ В. І. Леніна у фільмі «Довір'я» (1978). Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Держ. премія СРСР, 1978

ЛАВРО́В Павло Арсентійович [29.VI (12.VII) 1903, с. Радівці, тепер Деражнянського р-ну Хмельн. обл.— 1.VI 1973, Київ] — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1958). Член КПРС з 1928. У 1933 закінчив Київ. ін-т професс. освіти. З 1939 — зав. кафедрою історії УРСР Київ. ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Автор праць з історії робітн. класу і селянства України, історії Компартії України та історії боротьби укр. народу за владу Рад. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг. К., 1957; Украинская советская историография о рабочем движении на Украине в 1912—1914 гг. М., 1962.

ЛАВРО́В Петро Лаврович [2 (14).VI 1823, Мелехово, тепер Псковського р-ну Псков. обл.— 25.I (6.II) 1900, Париж] — теоретик рос. революц. *народництва*, філософ, публіцист, дрібнобурж. соціолог. Н. в поміщицькій сім'ї. В 1842 закінчив арт. уч-ще в Петербурзі. З 1862 — член «*Землі і волі*». В 1866 Л. заарештовано і 1867 заслано до Вологодської губ. В 1870 таємно виїхав за кордон, у Париж. Став членом *Російської секції 1-го Інтернаціоналу*, брав участь у *Паризькій комуні 1871*. В 1871 Л. виїхав у Лондон, де зблизився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У 1873—77 видавав журн. «Вперёд!», 1875—76 — газ. «Вперёд!», які нелегально розповсюджувалися серед революц. молоді Росії, в т. ч. на Україні. В 1877 переїхав з Лондона в Париж. У 1882 примкнув до «*Народної волі*», представляв її за кордоном. Л.— послідовник *суб'єктивної школи* в соціології твердив, що рушійною силою історії є «критично мислячі особи» Ф. Енгельс не раз вказував на еклектизм його філос. поглядів. В. І. Ленін, поважаючи Л. як ветерана революційної теорії, критикував його за ідеалістичне розуміння історії (див. Повне зібр. тв., т. 2, с. 441). *А. М. Катренко.*

ЛАВРО́В Петро Олексійович [6 (18).IX 1856, Ярославль — 24.XI 1929, Ленінград] — рос. рад. філолог-славіст, акад. АН СРСР (з 1923). Закінчив Моск. ун-т (1879) Професор Новоросійського (в Одесі) ун-ту (1898—1900), потім Петерб. ун-ту (з 1900). Автор праць з слов'ян. палеографії, мовознавства, фольклору й л-р: «Петро II Петрович Негош, владика Чорногорський і його літературна діяльність» (1887), «Огляд звукових і формальних особливостей болгарської мови» (1893), «Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві» (1928), «Матеріали з історії виникнення найдавнішої слов'янської писемності» (опубл. 1930). Розшукав, видав і дослідив ряд пам'яток слов'ян. писемності. *А. П. Могила.*

ЛАВРО́В Юрій Сергійович [1 (14).III 1905, Петербург — 20.VIII 1980, Ленінград, похований у Києві] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Акторську діяльність почав у Петроградському Великому драм. театрі. Працював у театрі В. *Мейєрхольда*, 1929—34 — в Ленінгр. театрі драми (тепер — ім. О. Пушкіна), в 1938 — 68 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: дон Жуан, Годвінсон («Кам'яний господар», «У пущі» Лесі Українки), Абрезков («Живий труп» Л Толстого), Федір («Навала» Леонова), Рощин («Ходіння по муках» за О. М. Толстим), Іван Коломійцев («Останні» Горького), Гордій

(«Шануй батька свого» Лавреньова), Ріварес («Овод» за Войнич). Знявся у фільмах (вперше — 1929): «Волочаєвські дні», «Велике життя», «Спокута чужих гріхів» та ін. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. *Літ.:* Зюков Б. Юрий Лавров. К., 1971. *І. П. Нестеровська.*

ЛАВРОВИ́ШНЯ (Laurocerasus) — рід вічнозелених дерев або кущів родини *розових*. Листки видовжено-овальні, шкірясті. Квітки дрібні, білі, двостатеві, в довгих китицях. Плід — соковита кістянка, у деяких видів їстівна. Бл. 25 видів, поширених у Пд.-Зх. Азії, Малій Азії, на Балканах та ін. В СРСР дико росте 1 вид, у культурі 3 види. Господарське значення має Л. звичайна, або лікарська (L. officinalis) та її різновидність — культурна форма—L. macrocarpa — декоративна плодова рослина до 12 м заввишки. Плоди споживають свіжими і перероблеными. З листя добувають олію і виготовляють лавровишневу воду (болезаспокійливий засіб).

ЛАВРО́ВСЬКИЙ Леонід Михайлович [справж. прізв.— Іванов; 5 (18).VI 1905, Петербург — 26.XI 1967, Париж, похований в Москві] — рос. рад. балетмейстер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1965). Член КПРС з 1944. Після закінчення в Петрограді хореографічного технікуму з 1922 — соліст театру опери та балету (тепер. Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова), 1938—44 — худож. керівник його балетної трупи. В 1944—62 (з перервами) — гол. балетмейстер Великого театру СРСР. Вистави: «Ромео і Джульєтта» (1940), «Оповідь про кам'яну квітку» (1954) С. Прокоф'єва, «Червона квітка» Р. Глієра (1949) та ін. В 1958—62 — худож. керівник Моск. балету на льоду, з 1964 — Моск. хореографічного уч-ща. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1950.

ЛАВРО́ВСЬКИЙ Микола Олексійович [21.XI (3.XII) 1825, с. Видропужськ, тепер Спіровського р-ну Калінін. обл.— 18 (30).IX 1899, с. Кочеток, тепер смт Чугуївського р-ну Харків. обл.] — рос. філолог, акад. Петерб. АН (з 1890). Закінчив Гол. пед. ін-т у Петербурзі (1851). Професор Харків. ун-ту (1855—75), директор Ніжинського істор.-філологічного ін-ту (1875—82), ректор Варшав. ун-ту (1883—90). Праці: «Про візантійський елемент у мові договорів руських із греками» (1853), «Про давньоруські училища» (1854), «Пам'ятки старовинного руського виховання» (1861), «Гімназія вищих наук князя Безбородька в Ніжині» (1879); статті про М. Ломоносова, М. Карамзіна, І. Крилова, М. Гоголя та ін.

ЛАВРО́ВСЬКИЙ Михайло Леонідович (н. 29.X 1941, Тбілісі) — рос. рад. артист балету, нар. арт. СРСР (з 1976). Син Л. М. *Лавровського*. В 1961 закінчив Моск. хореографічне уч-ще, відтоді — у Великому театрі СРСР. Партії: Принц («Лебедине озеро» Чайковського), Альберт («Жізель» Адана), Спартак (однойменний балет Хачатуряна), Віктор («Ангара» Ешпая). Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1977.

ЛАВРО́ВСЬКИЙ Петро Олексійович [13 (25).III 1827, с. Видропужськ, тепер Спіровського р-ну Калінін. обл.— 28.II (12.III) 1886, Петербург] — рос. філолог-славіст, чл.-кор Петерб. АН (з 1856). Брат М. О. *Лавровського*. Закінчив Гол. пед. ін-т у Петербурзі (1851). Професор Харків. ун-ту (1855—69), ректор Варшавського ун-ту (1869—72). Праці: «Про мову північних руських літописів» (1852), «Корінне значення в назвах спорідненості в слов'ян» (1867) тощо. Укр. мові присвятив статті: «Огляд визначних особливостей наріччя малоруського порівняно з великоруським та іншими слов'янськими наріччями» (1859), «Критичні замітки про малоруське наріччя» (1861) та ін.

ЛА́ВРСЬКА ІКОНОПИ́СНА МАЙСТЕ́РНЯ — осередок давньоруського та укр. малярства, належала *Києво-Печерській лаврі*. За існуючими літ. джерелами, виникла в останній чверті 11 ст. в зв'язку з оздобленням *Успенського собору* (1073—89) грецькими майстрами за участю *Алімпія*. На тер. Лаври виявлено майстерню по виготовленню смальти для *мозаїки*. Про стиль мистецтва 11—15 ст. дають уявлення: ікони «Свенсько-Печерської богоматері з Антонієм і Феодосієм» (1288, ДТГ); мініатюри до «Київського псалтиря» (1397, Держ. публічна б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді); рельєф «Богоматері з Антонієм і Феодосієм» (триптих, 1470, Києво-Печерський історико-культурний заповідник) та ін. З кінця 16 ст. в Л. і. м. збирали «куншти» (естампи зх.-європ. і місц. граверів), що служили зразками для навчання. В 1724—44 Л. і. м. керували майстри Іван та Феоктист; в 1744—55 — А. *Галик*; з 1755 — італ. художник В. Фредеріче. Видатними пам'ятками живопису 18 ст. в стилі *бароко* були розписи Успенського собору (1724—31) і *Троїцької надбрамної церкви* (1734—44), виконані С. Лубенченком, І. *Максимовичем*, Ф. *Павловським*, А. Галиком, М. Якубовським, І. Кодельським, З. *Голубовським*, М. Григор'євим. У 1752 невідомий художник Л. і. м. написав портрет отамана Війська Донського Данила Єфремовича, в 1769 *Самуїл* виконав портрет Д. Долгорукого (обидва — в ДМУОМ). У 18 ст. з Л. і. м., крім згаданих, вийшли такі художники, як Г. Сердюченко, К. Сабатович, Ф. Білозерський, І. Попович, Є. Федоров, М. Таврів, А. Пишецький, Д. Красовський, Я. Рачковський, С. Малий, І. Триліський, Й. Сербин, П. і С. Неділки, С. Данилевич, Л. *Тарасевич*, С. Паламаренко, К. Попович, Г. Ктитаренко, О. Трилієвський, О. Перехрестенко, Ф. Уманський, А. Попович, Дорофей, Пантелимон, Г. Тесленко та П. Федорів. Наприкінці 18 ст. Л. і. м. поступово втрачає своє провідне значення в історії укр. мистецтва. Остання спроба піднести рівень Л. і. м. була в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. В цей час І. *Їжакевич* з учнями розписав у Києво-Печерській лаврі церкву Всіх святих над Економічною брамою і трапезну (1905—07). Іл. с. 46.

Г. Н. Логвин.

ЛА́ВРСЬКА ШКО́ЛА — навчальний заклад, відкритий П. *Могилою* 1631 у Троїцькому монастирі *Києво-Печерської лаври*. Була школою нового типу, організованою за зх.-європ. зразком; давала повнішу освіту, ніж *братські школи*. В 1632 Л. ш. було злито з *Київською братською школою* і створено Колегію. Згодом на честь її протектора П. Могили Колегія стала називатися Києво-Могилянською. Практично це був перший вищий навч. заклад на Україні. Див. *Київська академія*.

ЛАВРУ́ШИН Володимир Федорович [н. 15 (28).V 1912, Харків] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1956), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Закінчив (1935) Харків. ун-т. В 1945—53 працював у вузах Харкова, з 1953 — у Харків. ун-ті (1960—66 — ректор). Наук. праці в галузі фізико-органічної хімії, зокрема дослідження будови та реакційної здатності, а також реактивності органічних сполук. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛАВСА́Н — торговельна назва волокна в СРСР, що його виробляють з *поліетилентерефталату*

ЛАВСО́НІЯ (Lawsonia) — рід рослин родини плакунових. Вічнозелені кущі або невеликі дерева 1,5—6 м заввишки. Листки ланцетовидні, супротивні. Квітки дрібні, правильні, 4-членні, запашні, зібрані у волотисті суцвіття. 6 видів, поширених у Тропіч. Азії, Африці та Пн. Австралії. Л. гладеньку (L. inermis) культивують на середземноморському узбережжі Європи та Африки, в Тропіч. Азії і Пн. Австралії як декоративну, лікарську і фарбувальну рослину: з листків Л. добувають косметичну фарбу *хну* (хену), із квіток — ефірну олію. В СРСР Л. гладеньку вирощують в Азербайджані.

ЛАВУА́ЗЬЄ (Lavoisier) Антуан Лоран (26.VIII 1743, Париж — 8.V 1794, там же) — франц. хімік, член Паризької АН (з 1772). Закінчив 1763 юрид. ф-т Паризького ун-ту. Реформатор хімії: його праці сприяли перетворенню хімії в науку, яка грунтується на точних вимірюваннях. У дослідженнях хім. перетворень Л. почав використовувати кількісні методи, зокрема зважування. На підставі закону збереження маси при хім.

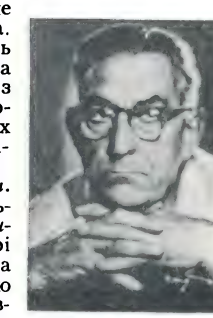

Ю. С. Лавров.

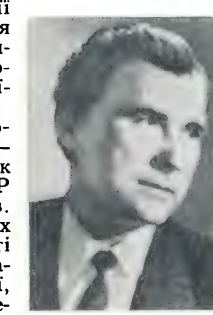

Л. М. Лавровський.

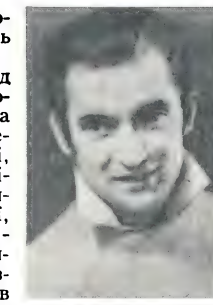

М. Л. Лавровський.

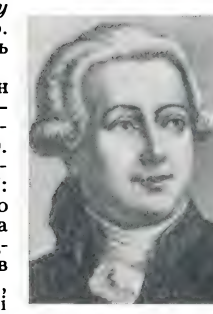

А. Л. Лавуазьє.

Ю. С. Лавров у ролях Рощина («Ходіння по муках» за О. М. Толстим) та Дон Жуана («Камінний господар» Лесі Українки).

Лаврська іконописна майстерня.
Ікона «Свенсько-Печерська богоматір з Антонієм і Феодосієм». Фрагмент. 1288. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Релігійна сцена. Учнівський малюнок. Туш. 60-і рр. 18 ст. Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Київ.

реакціях (див. *Збереження закони*) пояснив явище *горіння* як процес сполучення речовин з киснем, спростувавши (1783) помилкову гіпотезу *флогістону*, що панувала в тогочасній хімії. Довів, що процес *дихання* подібний до горіння, що вода є сполукою водню з киснем. Разом з ін. ученими розробив хім. номенклатуру, заснував (1789) один з перших хім. журналів — «Аннали хімії». Опублікував (1789) «Початковий підручник хімії», в якому визначив поняття «хімічний елемент». Л.— один із засновників *термохімії*. *Літ.:* Дорфман Я. Г. Лавуазье. М., 1962.

ЛАГ (голл., англ. log) — 1) Прилад для визначення швидкості руху судна та пройденого ним шляху. Давачами Л. є крилатка, що обертається у воді під час руху судна, або занурена у воду напірна трубка. 2) Таке положення судна, коли його борти перебувають у напрямі, паралельному вітру, хвилям, а також причалу або ін. судну.

ЛАГА́Ш — давня держава в *Шумері* на тер. сучас. Іраку. В писемних пам'ятках згадується починаючи з 26 ст. до н. е. Найбільшого розквіту досяг у 26—24 ст. до н. е. за правління династії, засновником якої був Ур-Нанше. Наступники Ур-Нанше підкорили значну частину Шумеру. В 24 ст. до н. е. Л. був завойований *Аккадом*. Нове піднесення Л. відбувалося в 22 ст. до н. е. за правителя Гудеа. З 21 ст. до н. е. Л. втратив значення.

ЛА́ГЕРКВІСТ (Lagerkvist) Пер Фабіан (23.V 1891, Векше — 11. VII 1974, Стокгольм) — швед. письменник, член Швед. академії (з 1940). У зб. новел «Залізо й люди» (1915), зб. віршів «Страх» (1916) та кн. «Хаос» (1919) відчутний вплив символізму. Зб. оповідань «Лихі казки» (1924) та автобіограф. повість «У цьому світі гість» (1925) пройняті критикою бурж. суспільства. Повісті «Кат» (1933), «Карлик» (1944), зб-ки віршів «Дух» (1937), «Поезія і битва» (1940) спрямовані проти фашизму. Автор морально-філос. повістей «Баравва» (1950), «Сівілла» (1956), «Смерть Агасфера» (1960), «Свята земля» (1964), «Маріамна» (1967). П'єси Л. й теор. праці з драматургії мали значний вплив на розвиток швед. театру. Нобелівська премія, 1951.
Тв.: Рос. перекл.— В мире гость. М., 1972. *О. Д. Сенюк.*

ЛА́ГЕРЛЕ́Ф (Lagerlöf) Сельма (20.XI 1858, Марбакка, провінція Вермланд — 16.III 1940, там же) — швед. письменниця. Член Шведської академії (з 1914). Перший і найзначніший твір Л.— роман «Сага про Єсту Берлінга» (1891), в якому напівказкова романтична історія поета, мрійника і шукача, подана на фоні реально зображеного життя швед. селянства. Автор популярного твору для дітей «Нільсова мандрівка» (1906—07), а також зб. «Казки й саги» (1899), романів «Єрусалим» (1902), «Імператор португальський» (1914), антивоєнного роману «Вигнанець» (1918). Відстоювала рівноправність жінок Виступала проти фашизму. Нобелівська премія, 1909.
Тв.: Укр. перекл.— Сага про Єсту Берлінга. К., 1971; Чудесна мандрівка Нільса Гольгерсона з дикими гусьми. К., 1978; Рос. перекл.— Сага о Йёсте Берлинге. М.,1959; Перстень Лёвеншёльдов. — Шарлотта Лёвеншёльд.—Анна Сверд. М.,1972; Полёт Нильса. М., 1975. *К. О. Шахова.*

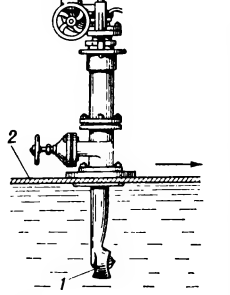

Лаг:
1 — крилатка;
2 — днище судна.

ЛАГО́ВСЬКИЙ Микола Михайлович [25.XII 1862 (6.I 1863), с. Одоєвське, тепер Шар'їнського р-ну Костром. обл.— 3.V 1933, Москва] — рос. рад. сурдопедагог. Навчався в Петерб. ун-ті. Бл. 50 років працював в уч-щах для глухонімих: 1884—1910 — в Петербурзькому, 1910—13 — в Олександрівському (поблизу тепер. Запоріжжя), 1913—18 — в Маріїнському (поблизу Петрограда). За рад. часу працював у ряді ін-тів для глухонімих, а також у Моск. ун-ті й пед. ін-ті. Л.— теоретик, методист та історик у галузі *сурдопедагогіки*. В 1929 ВЦВК СРСР присвоїв Л. звання Героя Праці. Ім'ям Л. названо школи для глухих у Києві та В'язниках (Владимир. обл. РРФСР). Автор «Основ сурдопедагогики» (М., 1931)

ЛА́ГОДА Алла Вячеславівна (н. 6.II 1937, Київ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1974). Після закінчення Київ. хореографічного уч-ща (1955) — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Килина («Лісова пісня» М. Скорульського), Марина («Поема про Марину» Б. Яровинського), Зарема («Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва), Егіна («Спартак» А. Хачатуряна), Мехмене Бану («Легенда про любов» А. Мелікова), Кармен («Кармен-сюїта» Бізе — Щедріна), Анна Кареніна (однойменний балет Щедріна).
Т. П. Булат.

ЛА́ГОДА Валентин Костянтинович [справж. прізв.— Лагодзинський; н. 14 (27).V 1913, с. Степанці, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перші вірші надрукував 1930. Видав збірки ліричних і гумористичних віршів «Квітень» (1953), «Натхнення» (1960), «Гаряча завивка» (1968), «Спасибі за увагу» (1976) та ін. Автор текстів пісень (зб. «Над широким Дніпром», 1978), книжок для дітей. Переклади з літератур народів СРСР.
Тв.: Кому чолом, кого помелом. К., 1973; Рос. перекл.— Кукольная комедия. М., 1959. *Г. П. Донець.*

ЛА́ГО-МАДЖО́РЕ — озеро в Альпах, у межах Італії і Швейцарії. Лежить на вис. 194 м над р. м. Довж. 62,5 км, шир. до 4,5 км, площа 212 км². Глиб. до 374 м. Через Л.-М. протікає р. Тічіно (ліва прит. По). Не замерзає. Судноплавство, рибальство. Розвинутий туризм, водний спорт. По берегах озера — численні курорти.

ЛАГО́РІО Лев Феліксович [16 (28).VI або 17 (29).XI 1827, Феодосія — 9 (22).XII 1905, Петербург] — рос. живописець і акваре ліст. У 1843—50 навчався в петерб. АМ у М. *Воробйова*. Почесний член цієї академії (з 1900). Твори: «Фонтан Аннібала в Рокка-ді-Папа поблизу Рима» (1860), «Відбиття штурму фортеці Баязет 8 червня 1877 року» (1891) та ін. В 1853 подорожував по Україні. В 1883—92 виконав серію батальних полотен на сюжети рос.-турецької війни 1877—78.

ЛА́ГОС — столиця Нігерії. Осн. політ., пром. і культур. центр країни. Розташований на островах та узбережжі зат. Бенін у Гвінейській зат. Атлантичного ок. Гол. порт країни, початковий пункт з-ці Л.— Кано. Поблизу міста — міжнар. аеропорт. 1,1 млн. ж. (1975). Час заснування Л. (назву дали португ. колонізатори в 15 ст.) невідомий. У 1861 Л. захопили англ. колонізатори. З 1960 — столиця незалежної д-ви Нігерія. В 1978 столицю країни вирішено перенести протягом ряду років до м. Абуджі. В Л. переважає харч. пром-сть — олійницька (виробн. пальмової олії), пивоварна, борошномельна, по обробці бобів какао. Автоскладальний, авторем., по виробн. радіоапаратури, цементу, мастил, миловарний та лісопильний з-ди, текст. ф-ки, судноверфі, залізничні майстерні. Л.— значний торг. центр. Ун-т, Нац. б-ка, Нац. музей.

ЛАГРА́НЖ (Lagrange) Жозеф Луї (25.I 1736, Турін — 10.IV 1813, Париж) — франц. математик і механік. Член Берлін. АН (з 1759), її президент (1766—87), член Паризької АН (з 1772), почесний член Петерб. АН (з 1776). Закінчив Турінську арт. школу. З 1787 жив і працював у Парижі. Праці з *варіаційного числення, чисел теорії, алгебри, диференціальних рівнянь*, матем. аналізу, *диференціальної геометрії*, аналітичної та теоретичної *механіки, небесної механіки* та астрономії. Л.— один з основоположників заг. аналітичних методів у варіаційному численні. У творі «Аналітична механіка» подав аналітичний вираз *можливих переміщень принципу*, на базі якого розв'язав осн. задачі *статики*. В *динаміці*, використовуючи один з її осн. принципів (див. *Д'Аламбера — Лагранжа принцип*), вивів рівняння руху будь-якої системи; запровадив узагальнені координати. Праці Л. з астрономії стосуються рефракції, теорії збурень (див. *Збурення руху небесних тіл*), *лібрації Місяця*. Портрет с. 48.

ЛАГРА́НЖА РІВНЯ́ННЯ — 1) У математиці — звичайне *диференціальне рівняння* вигляду $y = x\varphi(y') + f(y')$, де φ та f — задані диференційовні функції свого аргументу. Названо за ім'ям Ж. Л. *Лагранжа*, хоча вперше дослідив і запропонував це рівняння Ж. Л. *Д'Аламбер* (1748). Якщо $\varphi(y') = y'$, то Л. р. наз. рівнянням Клеро. 2) У механіці — рівняння руху вигляду $\frac{d}{dt}\left(\frac{\partial L}{\partial \dot{q}_i}\right) - \frac{\partial L}{\partial q_i} = Q_i$, де $L = T(q, \dot{q}) - \Pi(q)$ — функція Лагранжа (різниця між кінетичною й потенціальною енергіями системи), q_i — узагальнені координати системи, Q_i — узагальнені сили. Вперше запропонував 1760 Ж. Л. Лагранж. Такі рівняння (їх ще наз. Л. р. 2-го роду) застосовують для дослідження мех. руху та ін. процесів у фізиці, електротехніці, автоматиці тощо. Диференціальні рівняння руху в декартових *координатах* з невизначени-

ми множниками (Л. р. 1-го роду), які можна використати в аналогічних дослідженнях, через **їхню** громіздкість застосовують рідко. *Літ.:* Кильчевский Н. А. Курс теоретической механики, т. 1—2. М., 1977.

О. О. Горошко (Л. р. у механіці).

ЛА́ГТИНГ (норв. lagting) — 1) Верхня палата *стортингу* (парламенту) Норвегії. Обирається стортингом у складі $^1/_4$ його депутатів. 2) Виборний законодавчий орган місц. самоврядування на Фарерських островах.

ЛА ГУ́МА (La Guma) Алекс (н. 20.II 1925, Кейптаун) — південноафр. письменник і громад. діяч. Член Компартії ПАР. За політ. діяльність одинадцять років провів у в'язниці. З 1966 в еміграції. Пише англ. мовою. У кращих творах змалював образ афр. революціонера, гол. змістом життя якого стала політ. боротьба. Автор повістей «Нічні блукання» (1962), «І нитка, втроє зсукана» (1964), «Кам'яна країна» (1967), «Наприкінці сезону туманів» (1972), роману «Час сорокопуда» (1980). Деякі новели Ла Г. перекладено укр. мовою.

Тв.: Укр. перекл.— Засланець. «Всесвіт», 1975, № 10; Рос. перекл.— Скитания в ночи.— И нитка, втрое скрученная.— Каменная страна.— В конце сезона туманов. М., 1975; Я пришёл сюда, чтобы жить. М., 1978; Время сорокопута. «Иностранная литература», 1980, № 4.

Літ.: Картузов С. П. Алекс Ла Гума. М., 1978. *В. К. Кухалашвілі.*

ЛАГУ́НА (італ. laguna) — 1) Неглибокий, невеликий за площею природний водний басейн, що є частиною моря, від якого відокремлений наносним піщано-глинистим валом. Нерідко Л. сполучається з морем однією або кількома протоками. 2) Внутрішня водойма кільцеподібного коралового острова (*атола*).

ЛАД у музиці — упорядковане, стале об'єднання звуків різної висоти, які тяжіють один до одного і об'єднані центральним звуком — *тонікою* або *акордом* (переважно тонічним); організація *півтонів, тонів,* півторатонів, що чергуються один за одним у певному порядку і мають різну ступінь тяжіння як один до одного, так і до тоніки. Звуки Л. (*ступені*) нумеруються від тоніки вгору. Від тяжіння ступенів до певного звуку та від побудови *звукоряду* залежить визначення ладотональності. Часто терміном «лад» визначають вид мажоромінорної системи, звукоряду. В різні істор. епохи у різних народів склалися види Л.: діатонічні (з 3—4 звуків, пентатонічні — з 5 звуків, античні — старогрецькі, натуральні, середньовічні, мажоромінорні) та хроматичні, в яких є 2 і більше півтонів підряд. *Л. З. Мазепа.*

ЛА́ДА (Lada) Йосеф (17.XII 1887, Груспіце, Чехія — 14.XII 1957, Прага) — чес. графік і живописець, нар. художник ЧССР (з 1947). З 1905 навчався в Художньо-пром. школі в Празі. Автор ілюстрацій до книжок («Пригоди бравого вояки Швейка» Я. Гашека, 1924), карикатур, пейзажів і жанрових картин, оформлень до театр. вистав та кінофільмів.

ЛА́ДА, Рада — у міфології східних, південних і колишніх балтійських слов'ян — богиня Сонця, злагоди, любові й достатку. Згадки про Л. зберіглися в укр., рос. і білорус. фольклорі, в творах польс. хроністів 15—16 ст. (Д. Бєльського, Кромера), в працях укр. освітнього діяча І. *Гізеля*. Л. була одним з найдавніших поганських божеств, її прославляли в обрядових весняних і весільних піснях. Чоловічою паралеллю Л. був *Ладо*.

ЛА́ДАН Павло Степанович (29.II 1892—27.IV 1933) — активний учасник революц. руху на зх.-укр. землях. Н. в с. Улашківцях (тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.) в сел. сім'ї. В 1910 в пошуках роботи емігрував до Канади. В 1915 переїхав до США . Був секретарем бюро Укр. федерації Соціалістичної партії Америки (УФСПА). Учасник І з'їзду Комуністичної партії Америки (1919). Після з'їзду — секретар Укр. федерації Комуністичної партії Америки (УФКПА). В 1921—23 працював у Закордонному бюро допомоги Комуністичній партії Сх. Галичини у Празі, Відні й Берліні. З кін. 1923 — член редколегії журн. КПЗУ «Наша правда». З 1924 — член ЦК КПЗУ і кандидат у члени Виконкому Комінтерну, представник КПЗУ в польс. секції Комінтерну. В 1926—29 — член Бюро УФКПА. З 1930 працював у редакції журн. «Наша правда» і в апараті секретаріату ЦК КПЗУ.

ЛА́ДАН — селище міського типу Прилуцького р-ну Черніг. обл. УРСР, на правому березі р. Удай (прит. Сули), за 18 км від залізнич. ст. Прилуки. 7,4 тис. ж. (1980). На території Л. — завод протипожежного устаткування. Середня школа. Прилуцький вечірній маш.-буд. технікум, тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, 5 б-к. Перша писемна згадка про Л. 1619.

ЛА́ДАН (грец. λάδανον, з араб.) — ароматична смола. Добувається з тропічного дерева босвелії (Boswellia carteri), що росте у Сх. Африці і в Азії (на Аравійському п-ові). Містить *камеді,* ефірні олії тощо. При спалюванні дає приємний запах. Застосовується при релігійних відправах.

ЛАДА́НІ Ганна Михайлівна (н. 14.XII 1914, с. Великі Лучки, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, ланкова колгоспу ім. В. І. Леніна Мукачівського р-ну Закарп. обл. (з 1947), двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1956). Член КПРС з 1950. Очолювана Л. ланка прославилась високими сталими врожаями соняшнику й кукурудзи. Л.— делегат XXII з'їзду КПРС та XXI, XXIII і XXIV з'їздів Компартії України. Член Ревізійної комісії ЦК Компартії України (1960—71). Депутат Верховної Ради УРСР 3—8-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 48.

А. В. Кузьма.

ЛАДЗА́РІ (Лаццарі; Lazzari) Костантіно (1857, Мантуя — 1927, Рим) — діяч італ. робітн. руху. Журналіст. У 1882 — один із засновників Італ. робітн. партії, 1892 — Італ. соціалістичної партії (ІСП). На поч. 20 ст.— один з лідерів лівого крила ІСП, 1912—19 — її секретар. Боровся проти опортунізму, однак, запобігаючи розколові, займав центристські позиції. Під час 1-ї світової війни висунув пацифістські (див. *Пацифізм*) гасла, що стали платформою ІСП. Учасник Циммервальдської (1915) і Кінтальської (1916) конференцій. Виступав за приєднання ІСП до Комінтерну. Депутат парламенту 1919—26. Боровся проти фашизму.

ЛАДИ́ЖЕНСЬКИЙ Геннадій Олександрович [22.I (3.II) 1853, Кологрив, тепер Костром. обл.— 15.IX 1916, там же] — укр. і рос. живописець. У 1870—79 навчався в петерб. АМ у М. *Клодта,* академік якої з 1910. У 1882—1914 жив в Одесі, де викладав малювання в реальному та худож. уч-щах. Твори: «В Петербурзі» (70-і рр. 19 ст.), «Орач» і «Отара в степу» (1885), «Бандурист» (1891), «Вивантаження граніту в Одеському порту» (1898), «Україна» (80-і рр. 19 ст.), «Хаджибей» (1899). Картини Л. зберігаються в Одес. худож. музеї та ін. Портрет та іл. с. 48.

Літ.: Афанасьєв В. Геннадій Ладиженський. К., 1966.

С. Лагерлеф.

ЛАДИ́ЖЕНСЬКИЙ Микола Романович [15 (28).III 1906, с. Літиня, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.— 11.V 1975, Львів] — укр. рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). У 1936 закінчив Краківську гірничу академію. В 1937—40 працював геологом Акціонерного нафт. т-ва «Піонер» у Львові, 1945—51 — викладачем Львів. політех. ін-ту, 1951—75 — заст. директора і зав. відділом Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР. Осн. праці присвячені дослідженню геол. будови та корисних копалин (гол. чин. нафти й газу) Карпат і Криму. Вивчав також менілітові сланці Карпат з метою комплексного використання їх в народному господарстві.

М. І. Павлюк.

А. В. Лагода.

ЛАДИ́ЖЕЦЬ Володимир Іванович (н. 17.VI 1924, с. Харківці, тепер Старосинявського району Хмельн. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вищу партійну школу при ЦК Компартії України (1949). Друкуватися почав 1948. Автор поетичних збірок («Славлю труд», 1950, «Лірика», 1959, «Між берегами», 1963, та ін.), збірок опові-

Лагос.
Вид частини міста.

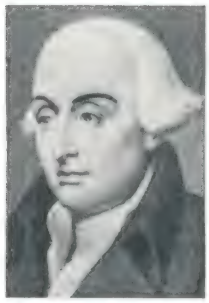

Ж. Л. Лагранж.

Г. М. Ладані.

Г. О. Ладиженський.

Г. О. Ладиженський. Бандурист. Акварель. 1891.

дань («Ясновид», 1974, та ін.), романів («Перехрестя», 1967, «За бруствером — світанок», 1976, та ін.), книжок для дітей. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Вічне коло. Поезії. Ужгород, 1978.

Г. П. Донець.

ЛАДИ́ЖИН — місто Тростянецького р-ну Вінн. обл. УРСР, на правому березі Пд. Бугу при впадінні в нього р. Сільниці. За 6 км від залізничної ст. Ладижин. Перша літописна згадка належить до 1362, коли Л. загарбала феод. Литва. Після *Люблінської унії 1569* його захопила шляхет. Польща. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (26.VII 1941—13.III 1944) в районі міста діяв партизанський загін. У Л. — *Ладижинська ДРЕС*, Ладижинська сільська гідроелектростанція, заводи: залізобетонних виробів, силікатної цегли, щебеневий, біохім., хлібопекарний; гранітний кар'єр, олійня, птахофабрика, колгосп. 4 заг.-осв. школи, технікум механізації с. г., лікарня. 2 будинки культури, 4 бібліотеки.

ЛАДИ́ЖИНСЬКА ДРЕС імені 50-річчя СРСР — потужна теплова електростанція. Розташована на правому березі р. Пд. Бугу, поблизу м. Ладижина Вінн. обл. Буд-во ДРЕС почато 1968. Перший енергоблок введено в експлуатацію 1970. В 1971 на станції вперше в практиці енерг. буд-ва протягом року змонтовано ще 5 блоків. Потужність ДРЕС — 1,8 млн. кВт (6 енергоблоків по 300 тис. кВт кожний); річне виробн. електроенергії — 12 млрд. кВт · год. На Л. ДРЕС впроваджено автоматизовану систему управління технологічними процесами. Входить до Об'єднаної енергосистеми Півдня СРСР.

М. В. Русанов.

ЛАДИ́НІНА Марина Олексіївна [н. 11 (24).VI 1908, Ачинськ, тепер Красноярськ. кр.] — рос. рад. кіноактриса, нар. арт. СРСР (з 1950). В 1933 закінчила Держ. ін-т театр. мист. (Москва). Працювала в МХАТі (1933—35). З 1935 знімається в кіно. Ролі у фільмах І. *Пир'єва*: Маринка («Багата наречена», 1938), Мар'яна («Трактористи», 1939), обидва — на Київ. кіностудії худож. фільмів; Глаша («Свинарка і пастух», 1941), Варя («О шостій годині вечора після війни», 1944), Пересвєтова («Кубанські козаки», 1950). Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1946, 1948, 1951. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛА́ДНИЙ Вадим Євстафійович (н. 27.XII 1918, Харків) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1946. В 1946 закінчив Харків. інженерно-буд. ін-т. Основні споруди в Києві: будинок відділення сусп. наук АН УРСР (1954), річковий вокзал (1961), Русанівський житл. масив (1964—71); іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. І, с. 224—225), житлові будинки на Брест-Литовському проспекті (1961—72), готель «Славутич» (1972), фізичний корпус ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1973), всі — в співавторстві.

ЛА́ДО, Лад, Рад — у міфології слов'ян бог Сонця, злагоди, любові й достатку, а в деяких зх.-слов'янських племен — і бог війни. Одне з давніх поганських божеств. Згадки про Л. збереглись у фольклорі всіх слов'ян, зокрема в укр. та російському. Зображення Л. у вигляді дерев'яного ідола (діда), за істор. даними, було предметом поклоніння й шанування, особливо у жінок і дівчат. Як синонім коханого чоловіка слово «ладо» вжито в «Слові о полку Ігоревім».

ЛА́ДОЗЬКЕ О́ЗЕРО — озеро на Пн. Зх. СРСР, у межах Кар. АРСР і Ленінградської обл. РРФСР. Довж. 219 км, площа 17,7 тис. км² (найбільше в Європі). Глиб. до 230 м (у пн. частині). Об'єм води 908 км³. Розташоване у тектонічній улоговині. Пн. береги високі, скелясті, глибоко розчленовані затоками, вкриті лісом. Пд. береги переважно низовинні, слабо розчленовані, багато пляжів. Численні острови (бл. 660, заг. площа 435 км²). В озеро впадають ріки Волхов, Свир, Вуокса та ін., витікає Нева. Пересічна т-ра води на поверхні у серпні +16, +25°. Біля берегів озеро замерзає у грудні, у центр. частині — у січні — лютому, скресає у березні — травні. На озері спостерігаються згінно-нагінні явища, *сейші*, восени — шторми. Л. о. входить до системи *Волго-Балтійського водного шляху* імені В. І. Леніна. Вздовж пд. узбережжя прокладено обвідний канал. Рибальство (лосось, сиг, форель, лящ, окунь та ін.). З вересня 1941 по березень 1943 у пд.-зх. частині Л. о. проходила «*Дорога життя*», що сполучала блокований Ленінград з тиловими районами країни. На берегах Л. о.— міста Приозьорськ, Петрокрепость, Нова Ладога, Сортавала.

ЛАДУ́НКА Наум Іванович [1 (12). XII 1730, Україна — 21.VII (1.VIII) 1782, Петербург] — вітчизн. співак (бас) і композитор. За походженням українець. Муз. освіту здобув у Придворній співацькій капелі (в 60-х рр.— соліст). Грав на багатьох муз. інструментах. Автор аранжировок рос. пісень для оркестру. Син Л.— Федір, був відомим кларнетистом.

ЛАЕННЕ́К (Laennec) Рене Теофіль Гіацінт (17.II 1781, Кемпер, деп. Фіністер — 13.VIII 1826, Керлуанек, деп. Фіністер) — франц. лікар і анатом, член Мед. акад. Франції (з 1823). З 1799 працював військовим лікарем, з 1801 — в одній з паризьких клінік. Першим пов'язав анатомію з клінікою, дав морфологічний опис багатьох хвороботворних процесів. Дав опис і рекомендації щодо лікування туберкульозу легень, що мають значення і тепер. Довів можливість вилікування цього захворювання. Л. винайшов і запровадив у практику *стетоскоп* та розробив методику *аускультації* тощо.

ЛАЄК Сулейман (н. 1931, Катаваза, Газнинської пров.) — афган. поет, президент Акалемії наук Демократичної Республіки Афганістан. Член Нар.-демократичної партії Афганістану, канд. у члени її ЦК. Член Революц. Ради Демократичної Республіки Афганістан. У 60-х рр. редагував центр. орган партії — газ. «Парчам» («Прапор»). В уряді Н. М. *Таракі* — міністр радіо і телебачення. Пише мовами *пушту* і *дарі*. Автор збірок поезій «Чунгар» (1962), «Намет кочовика» (1976), «Спогади й поля» (1978). Учасник конференцій письменників Азії і Африки. Бував у Києві. Переклав мовою пушту «Заповіт» Т. Шевченка (факсимільний переклад вміщено в журн. «Всесвіт», 1974, № 3). Окремі вірші Л. перекладено укр. й рос. мовами.

А. Ф. Хижняк.

ЛАЖ (італ. l'aggio) — 1) В капіталістичних країнах підвищення ринкової «ціни» золота, вираженої у *грошах паперових*, порівняно з кількістю паперовогрошових одиниць, яка за номіналом містить дану кількість золота. Обчислюють звичайно в процентах. 2) Те саме, що й *ажіо*.

ЛАЖЕ́ЧНИКОВ Іван Іванович [14 (26).IX 1792, Коломна — 26.VI (8.VII) 1869, Москва] — рос. письменник. Учасник Вітчизн. війни 1812, події якої відтворив у «Походних записках російського офіцера» (1820). Істор. романи «Останній Новик» (1831—33), «Басурман» (1838). Кращий твір — роман «Крижаний дім» (1835), в якому викривав деспотизм часів *бірончівщини*. Автор драм «Матері-суперниці» (1868) та «Опричник» (1867; на сюжет її П. Чайковський написав однойменну оперу).

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1963; Укр. перекл.— Крижаний дім. К., 1965.

ЛА́ЗАР (Lázár) Дєрдь (н. 15.IX 1924, Ішасег) — угор. держ. діяч. Член Угор. соціалістичної робітн. партії (УСРП) з 1945. У 1948—70 працював на керівних посадах у Держплані УНР; 1963—68 — член Центр. комісії нар. контролю; 1970—73 — міністр праці. В 1973—75 — заст. голови Ради Міністрів, голова Держ. планової комісії і Держплану, постійний представник УНР у РЕВ. З травня 1975 — голова Ради Міністрів УНР. З 1970 — член ЦК, з 1975 — член Політбюро ЦК УСРП.

ЛАЗАРЕ́ВИЧ Іван Павлович [17 (29).III 1829, м. Могилів-на-Дністрі, тепер Могилів-Подільський — 26.II (10.III) 1902] — укр. акушер-гінеколог. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1853). В 1862—87 — проф. Харків. ун-ту. Праці Л. присвячені еклампсії, знеболюванню родів. Один з перших висловив думку про те, що роди є рефлекторним актом (див. *Рефлекси*) і залежать від стану центр. нервової системи породіллі. Л. створив ряд інструментів, які ввійшли в акушерську практику.

ЛАЗАРЕ́ВСЬКИЙ Олександр Матвійович [8 (20).VI 1834, с. Гирівка, тепер с. Шевченкове Конотопського р-ну Сум. обл.— 31.III (13.IV) 1902, с. Підлипне, тепер Конотопського р-ну Сум. обл.] — укр. історик, що еволюціонував від демократичного просвітительства в бік бурж. лібералізму. Походив з дрібномаєтних дворян. У 1858 закінчив істор.-філол. ф-т Петер-

бурзького ун-ту. В 60—70-х рр. служив здебільшого в судових установах на Чернігівщині, Полтавщині, Курщині, з 1880 — в Києві. Автор праць переважно з історії Лівобережної України 2-ї пол. 17—18 ст. Брав участь у роботі ряду наук. орг-цій і закладів Петербурга, Чернігова, Києва (найбільше — в *Історичному товаристві Нестора-літописця*), один із засновників журн. «*Киевская старина*», запровадив у наук. обіг знайдене ним в архівосховищах першоджерело з історії України — «Генеральний опис Малоросії» (див. *Генеральний опис Лівобережної України 1765—69*). Істор. концепція Л., об'єктивно спрямована на викриття укр. *козацької старшини* як визискувача і гнобителя трудящих мас, вироблялася під впливом антикріпосниц. творів Т. Г. Шевченка, з яким Л. підтримував дружні зв'язки. На основі документів Л. першим в історіографії довів, що кріпосницькі відносини на Лівобережній Україні запровадила місц. козац. старшина, а царське законодавство лише закріпило їх юридично. В деяких працях («Павло Полуботок», 1880; «Замітки про Мазепу», 1898) виступив з критикою бурж.-націоналістичних концепцій історії України. Л. видав цінні документальні збірники «Сулимівський архів» (1884), «Мотижинський архів» (1890), «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича» (1893, 1895, 1897) та інші. Багатий фактичний матеріал праць Л., які об'єктивно спростовують бурж.-націоналістичну теорію «безкласовості» укр. нації, використовують рад. історики, разом з тим відкидаючи бурж.-ліберальні трактування, недооцінку автором ролі нар. мас, нерозуміння соціального змісту класової боротьби селянства проти поміщиків, ідеалізацію діяльності на Україні деяких царських урядовців, прояви непослідовності у висвітленні істор. процесу закріпачення селянства і козац. бідноти на Лівобережній Україні в 17—18 ст.

Тв.: Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). К., 1908; Описание старой Малороссии, т. 1—3. К., 1888—1902; Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, в. 1—5. К., 1891—99.
Літ.: Марченко М. І., Полухін Л. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський. К., 1958; Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. К., 1961. *В. Г. Сарбей.*

ЛАЗАРЕ́НКИ — родина рос. рад. акторів цирку. Віталій Юхимович Л. [27.IV (9.V) 1890, с-ще Олександрівськ-Грушевський, тепер м. Шахти Ростовської обл.— 18.V 1939, Москва] — клоун-сатирик і акробат, засл. арт. РРФСР (з 1929). В 1914 поставив світовий рекорд, зробивши сальто через трьох слонів. Стрибок було знято на кіноплівку, яка демонструвалась на всіх екранах світу. В рад. цирку творчість Л. мала політично загострений агітац. характер. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Віталій Віталійович Л. [5 (18).III 1914, Москва — 14.III 1948, там же] — клоун-сатирик. Син Віталія Юхимовича Л. В цирку — з 1928. Розвивав традиції публіцистичної клонади.

ЛАЗАРЕ́НКО Андрій Созонтович [14 (27).XI 1901, Київ — 13.X 1979, Львів] — укр. рад. ботанік, член-кореспондент АН УРСР (з 1951). Закінчив Київський інститут народної освіти (1924). Праці Л. присвячені питанням *систематики*, флористики, географії, морфології та філогенії справжніх мохів України, Білорусії, Казахстану. Серед. Азії й Далекого Сходу, а також експериментального *морфогенезу* в моховидних, каріосистематики мохів Рад. Союзу тощо. Л. розробив загальновизнану зональну концепцію геогр. елементів флори.

ЛАЗАРЕ́НКО Євген Костянтинович [13 (26).XII 1912, Харків — 1.I. 1979, Київ] — укр. рад. геолог-мінералог, академік АН УРСР (з 1969). Засл. діяч науки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1952. У 1934 закінчив Харківський ун-т. З 1938 — доцент Воронеж. ун-ту. В 1942—44 — наук. співробітник Уральського філіалу АН СРСР. З 1944 — доцент, з 1948 — професор, 1951—63 — ректор Львів. ун-ту. В 1969—71 — директор Ін-ту геол. наук АН УРСР. З 1972 — зав. відділом Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР З 1970 — президент Укр. мінералогічного т-ва; з 1971 — віце-президент Всесоюзного мінералогічного т-ва. Осн. роботи присвячені питанням заг. мінералогії та мінералогії й родовищам корисних копалин України та Уралу. Л.— автор кількох підручників з мінералогії; один з авторів «Мінералогічного словника». Нагороджений двома орденами «Знак Пошани».

В. І. Павлишин.

ЛАЗАРЕ́Т — в СРСР лікувальний заклад при військових частинах для стаціонарного лікування хворих, якщо вони не потребують спеціалізованого лікування в *госпіталі*. За часів середньовіччя чернечий орден св. Лазаря створював притулки для хворих на проказу — т. з. лазарети (в деяких країнах проказу називали тоді хворобою св. Лазаря), звідки й назва. На території Росії до 19 ст. Л. і госпіталем наз. один і той самий лікувальний заклад.

ЛА́ЗАРЄВ Борис Георгійович [н. 24.VII (6.VIII) 1906, с. Миропілля, тепер Краснопільського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1930). З 1937 працює в Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (Харків). Осн. наук. праці з фізики і техніки низьких т-р. Разом з укр. фізиком Л. В. *Шубниковим* відкрив ядерний парамагнетизм (1936). З ім'ям Л. пов'язані відкриття і вивчення надтекучої плівки гелію-II, квантових осциляцій магнітоопору і магн. сприйнятливості великої кількості металів, дослідження властивостей ізотопів гелію та їхньої суміші, відкриття фазових переходів 2,5-го роду тощо. Л. зі співробітниками розробив оригінальну методику розділення ізотопів гелію. Під його керівництвом створено надпровідні матеріали з високими критичними параметрами та надпровідні соленоїди з потужними магн. полями. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951. Портрет с. 50.

ЛА́ЗАРЄВ Василь Григорович (н. 23.II 1928, с. Порошино Китмановського р-ну Алт. краю) — льотчик-космонавт СРСР, полковник, Герой Радянського Союзу (1973). Член КПРС з 1956. Закінчив Саратов. мед. ін-т (1952) і Чугуївське військ.-авіац. уч-ще (1954). Служив у частинах ВПС. В загоні космонавтів — з 1966. Разом з О. Г. *Макаровим* як командир корабля здійснив політ (27—29.IX 1973) на косміч. кораблі «Союз-12». В ході виконання програми польоту проведено наук.-тех. дослідження й випробування систем корабля і скафандрів. Нагороджений 2 орденами Леніна. Портрет с. 50.

ЛА́ЗАРЄВ Віктор Микитович [22.VIII (3.IX) 1897, Москва — 1.II 1976, там же] — рос. рад. мистецтвознавець, член-кор. АН СРСР (з 1943). Навчався в Моск. ун-ті (1917—20). В 1924—36 працював у Музеї образотворч. мист. в Москві. Професор Моск. ун-ту. Осн. праці з історії давньоруського, візантійського мист. і мист. доби Відродження. Багато статей присвятив вивченню живопису і мозаїк київ. (Софійського та Михайлівського) соборів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями. Держ. премія СРСР, 1976 (посмертно).

Тв.: Андрей Рублев и его школа. М., 1966; Русская средневековая живопись. М., 1970; Византийская живопись. М., 1971; Византийское и древнерусское искусство. М., 1978.

ЛА́ЗАРЄВ Григорій Митрофанович [н. 7 (20).IV 1907, Таганрог] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. Профес. акторську діяльність почав у Макіївському театрі робітн. молоді (1931—34). В 1935—57 працював у театрах Барнаула, Миколаєва, Чернігова, Херсона. З 1957 — актор Полтав. укр. муз.-драм. театру ім. Гоголя. Ролі: Степан («Маруся Богуславка» Старицького), Лавро Мамай («Дума про Британку» Яновського), Стрижень («Загибель ескадри» Корнійчука), Сердюк («Іркутська історія» Арбузова), Франц Моор («Розбійники» Шіллера). Створив образ В. І. Леніна («Незабутній 1919-й» Вс. Вишневського, «Кремлівські куранти» Погодіна). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 50.

ЛА́ЗАРЄВ Михайло Петрович [3 (14).XI 1788, м. Владимир — 11 (23). IV 1851, Відень, похований у Севастополі] — рос. флотоводець, вчений-географ і гідрограф, адмірал (1843). Закінчив Мор. кадетський корпус. Здійснив три плавання навколо світу: 1813—16, під час якого було відкрито коралові о-ви Суворова у Тихому ок., 1819—21 — як командир шлюпа «Мирний» у складі експедиції Ф. Ф. *Беллінсгаузена*, коли було відкрито Антарктиду (1820), і 1822—25 — на фрегаті «Крейсер». У 1827 — учасник На-

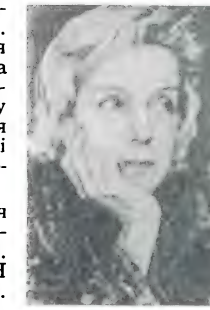

М. О. Ладиніна.

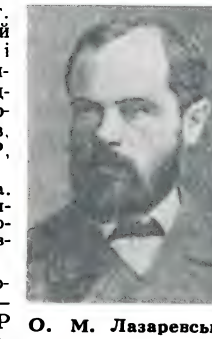

О. М. Лазаревський.

Є. К. Лазаренко.

Б. Г. Лазарєв.

В. Г. Лазарєв.

Г. М. Лазарєв.

М. П. Лазарєв.

варіянського бою з тур. флотом. У 1832—33 — нач. штабу, з 1833 — гол. командир Чорномор. флоту і військ. губернатор Севастополя та Миколаєва. Під час подорожей провадив дослідження з метеорології, етнографії, океанографії. Видав лоції (описи) Чорного та Азовського морів. Під керівництвом Л. у Миколаєві було складено й надруковано карти Чорного, Егейського та Середземного морів. Ім'ям Л. названо море біля Антарктиди, льодовик в Антарктиді, острови у Тихому ок. і Аральському м., бухта і порт в Японському м. та ін. геогр. об'єкти.

ЛА́ЗАРЄВ Олександр Захарович [3 (15).VII 1870, м. Миргород, тепер Полтав. обл.— 30.XI 1951] — український рад. педіатр, засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1893). З 1921 — професор Київ. клінічного ін-ту (з 1930 — Київ. ін-т удосконалення лікарів), 1941—44 — професор Том. мед. ін-ту. Праці Л. присвячені вивченню туберкульозу та нервових захворювань у дітей, дитячих інфекцій тощо.

ЛА́ЗАРЄВ Петро Петрович [1 (13). IV 1878, Москва — 23.IV 1942, Алма-Ата] — рос. рад. вчений, акад. АН СРСР (з 1917). Закінчив мед. (1901) та фіз.-мат. (1903) факультети Моск. ун-ту. В 1912—25 — професор Моск. вищого тех. училища. З 1920 — директор організованого ним Держ. біофіз. ін-ту, з 1931 — зав. відділом Всесоюзного ін-ту експериментальної медицини, з 1938 — директор Біофіз. лабораторії АН СРСР. Наук. праці з фізики, фіз. хімії, біофізики та геофізики. Виконав класичні дослідження з теплопровідності розріджених газів, вивчав закони хім. дії світла. Створив *іонну теорію збудження*, вивів заг. закон подразнення, досліджував процес фізіол. *адаптації*, розробляв проблему застосовності законів термодинаміки до біол. процесів. Керував дослідженнями Курської магн. аномалії.

ЛА́ЗАРОВ Іван (2.X 1890, Карлово — 4.XI 1952, Софія) — болг. скульптор, засл. художник НРБ (з 1952), член Болг. АН (з 1941). В 1907—12 навчався в Художньо-індустріальному училищі в Софії, 1917—19 — в мюнхен. АМ. Твори: «Знову на війну» (1915), «Селянки розмовляють» (20-і рр. 20 ст.), «Робітник» (1937), «Хліб» (1946). Автор ряду пам'ятників. Викладав в АМ у Софії (1919 — 52 — професор, 1932—45 — директор, з перервами).

ЛАЗАРЧУ́К Андроник Григорович [3 (15).I 1870, с. Уховецьк, тепер Ковельського р-ну Волин. обл.— 6.IX 1934, м. Борзна Черніг. обл.) — укр. рад. живописець. У 1889—95 навчався в петерб. АМ. До 1915 викладав малювання в гімназіях і уч-щах у Ковелі, Конотопі, Кременці. З 1915 жив і працював у Борзні. Малював невеликі жанрові картини: «За читанням листа» (бл. 1888), «Родинна група», «В селянській хаті», «Портрет Т. Шевченка» (всі — у ДМУОМ).

ЛАЗАРЧУ́К Іполит Андроникович [13 (26).VIII 1903, с. Почаїв, тепер смт Кременецького р-ну Тернопол. обл.—21.II 1979, Київ] — український радянський художник кіно, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. Син А. *Лазарчука*. В 1930 закінчив Київ. худож. ін-т. Роботи в галузі мультиплікаційного фільму: «Заорозуміле курча» (1936), «Лісова угода» (1937), «Папанінці» (1938), «Пригоди Перця» (1961), «П'яні вовки» (1962), «Чому в півня короткі штанці» (1966), всі — на київ. кіностудіях. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизн. війни 2-го ступеня, «Знак Пошани», медалями.

ЛАЗАРЯ́Н Всеволод Арутюнович [3 (16).X 1909, м. Оріхів, тепер Запоріз. обл.— 24.XII 1978, Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1939. Закінчив (1931) Дніпроп. гірничий ін-т, викладав у Дніпроп. ін-ті інженерів залізнич. транспорту (1941—58 — директор ін-ту). В 1968—78 — керівник Дніпроп. відділення Ін-ту механіки АН УРСР. Осн. праці з заг. механіки, прикладної теорії пружності, теорії коливань, динаміки залізнич. рухомого складу, зокрема з питань перехідних режимів руху поїздів, стійкості рейкових екіпажів, взаємодії рухомого складу і суцільного пружного середовища тощо. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1971. Премія ім. О. М. Динника АН УРСР, 1978. Портрет с. 52.

В. В. Пилипенко.

ЛАЗДІ́НУ ПЕЛЕ́ДА — спільний псевдонім лит. письменниць-сестер: Софії Іванаускайте-Пшибиляускене [4 (16).IX 1867, Парагяй, тепер Акмянського р-ну Лит. РСР — 15.III 1926, там же] і Марії Іванаускайте-Ластаускене [3 (15). V 1872, Шяуляй — 19.VII 1957, Каунас]. Перше оповідання — «Сирота» (1898). Осн. тема їхніх творів, що належать до критичного реалізму,— класові суперечності між селянами і поміщиками («Зникло, немов сон», 1908), моральний розклад лит. поміщиків і буржуазії («Мандрівник», 1902; «Пан Драмблявічюс», 1921). Оповідання «Біля самого маєтку» (1907), «Матінка покликала» (1908), «Перша служба» (1922) — з життя тогочасного села.

Тв.: Рос. перекл.— Исчезло, как сон. М., 1960.

ЛА́ЗЕР (англ. laser, скор. від light amplification by stimulated emission of radiation — підсилення світла за допомогою індукованого випромінювання), оптичний квантовий генератор — прилад для генерування проміння видимого, ультрафіолетового та інфрачервоного діапазонів, дія якого ґрунтується на явищі *вимушеного випромінювання* (див. також *Квантові генератори і підсилювачі*). Лазери — генератори монохроматичного, вузьконапрямленого, потужного і когерентного проміння Залежно від використовуваної робочої речовини розрізняють твердотілі, напівпровідникові, рідинні та газові Л. Створено різноманітні Л. з перестроюваними, а також стабілізованими частотами випромінювання. Л. широко застосовують для обробки матеріалів, локації і зв'язку, запису і відтворення голограм, нагріву плазми до високих т-р, спектроскопії тощо. Див. *Голографія, Лазерна обробка, Лазерна спектроскопія, Лазерне зварювання, Лазерні методи лікування.*

М. С. Соскін.

ЛА́ЗЕРНА ОБРО́БКА — обробка матеріалів концентрованим переривчастим або безперервним електромагнітним випромінюванням, що його генерує *лазер*. Залежно від інтенсивності цього випромінювання оброблюваний матеріал нагрівається, плавиться або випаровується, набуваючи потрібної форми, належних фіз.-мех. властивостей. В процесі Л. о. матеріал не зазнає мех. дії інструмента. Обробку зручно проводити у важкодоступних (для звичайних інструментів) місцях і крізь прозорі середовища, її легко автоматизувати, вона забезпечує стерильність. Вдаючись до Л. о., свердлять вузькі отвори у виробах, розкроюють листові матеріали, видаляють зайвий матеріал при *балансуванні* деталей машин, зміцнюють (напр., внаслідок надшвидкісного гартування, пластичного деформування) поверхню виробів тощо. Див. також *Лазерне зварювання.*

В. С. Коваленко.

ЛА́ЗЕРНА СПЕКТРОСКОПІ́Я — галузь фізики, в якій досліджують спектри атомів і молекул у газоподібному, рідкому і кристалічному станах речовини, застосовуючи випромінювання *лазерів*. Виникла на стику квантової *електроніки* й оптичної *спектроскопії*. Визначальним етапом на шляху становлення Л. с. як науки було застосування потужних лазерів, що працюють у видимому діапазоні випромінювань, для збудження *комбінаційного розсіяння світла*. Бурхливий розвиток Л. с. почався після створення лазерів з перестроюваною частотою, випромінювання яких характеризується надзвичайною монохроматичністю когерентністю, незначною просторовою розбіжністю та великою потужністю. Використання таких лазерів дало можливість досягнути *роздільної здатності*, яка набагато перевищила можливості класичних *спектральних приладів*, усунути г. з. доплерівське розширення в спектроскопії атомів і молекул у газовій фазі, дослідити кінетику збуджених станів окремих атомів і молекул, здійснити багатофотонні переходи тощо. Використовуючи селективність поглинання світла речовиною, за допомогою лазерного

І. А. Лазарчук. Кадр з мультфільму «Пригоди Перця» 1961.

випромінювання можна цілеспрямовано змінювати склад і властивості речовини, напр. збагачувати її певним *ізотопом* або здійснювати в ній потрібну фотохім. реакцію. Л. с. широко застосовується при розв'язуванні як теоретичних, так і практичних питань фізики, хімії, біології, метрології тощо.
Літ.: Летохов В. С., Чеботаев В. П. Принципы нелинейной лазерной спектроскопии. М., 1975; Лазерная спектроскопия атомов и молекул. Пер. с англ. М., 1979.
І. І. Конділенко.

ЛА́ЗЕРНЕ ЗВА́РЮВАННЯ — зварювання металів, при якому з'єднувані місця деталей розплавляють теплом, джерелом якого є сфокусоване електромагнітне випромінювання, що його генерує *лазер*; вид *зварювання* плавленням. Найпоширенішим є імпульсне Л. з., пов'язане зі створенням точкових з'єднань. Впроваджується у виробн. безперервне Л. з., в процесі якого створюють суцільні зварні шви. Л. з. дає змогу з'єднувати метали, які добре зварюються (напр., мідь), та деякі різнорідні метали (напр., вольфрам і алюміній), що їх важко зварювати іншими способами. Воно зручне при зварюванні деталей у важкодоступних місцях. Л. з. застосовують у виробн. малогабаритних і точних приладів — електровакуумних та напівпровідникових, інтегральних схем тощо; безперервне Л. з., крім того,— в машинобудуванні. Важливі дослідження в галузі Л. з. проведено в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР.
В. П. Гаращук.

ЛА́ЗЕРНИЙ ТЕРМОЯ́ДЕРНИЙ СИ́НТЕЗ — див. *Термоядерні реакції*.

ЛА́ЗЕРНІ МЕ́ТОДИ ЛІКУВА́ННЯ — методи лікування, засновані на використанні особливостей біологічної дії випромінювання *лазерів*. За допомогою сфокусованого світлового пучка лазера на дуже малій площі створюється велика потужність, що дає змогу коагулювати (див. *Коагуляція*) і навіть розтинати певні ділянки тканин. З цією метою застосовують випромінювання CO_2-лазера (λ = = 10,6 мкм), неодимового (λ = 1,06 мкм), рубінового (λ = 0,694 мкм) та аргонового (λ = 0,52 і 0,42 мкм) лазерів, можливе використання лазера на алюмо-ітрієвому гранаті (λ = 1,06 мкм) та ін. Лазери застосовують в офтальмології для «приварювання» відшарованої сітківки, лікування *глаукоми* і *катаракти* тощо. В онкології лазери використовують для коагуляції або видалення доброякісних та злоякісних пухлин. Використання лазерного променя в хірургії (т. з. світловий скальпель) забезпечує стерильність і зменшення кровотечі. Лазери використовують також в гінекології, нейрохірургії, стоматології, отоларингології тощо. Біол. активність низькоінтенсивного випромінювання гелій-неонових лазерів використовують для стимуляції гоєння ран, трофічних виразок тощо, а також для впливу на біол. активні точки
Літ.: Лазеры в биологии и медицине. К., 1969; Гамалея Н. Ф. Лазеры в эксперименте и клинике. М., 1972.
Є. І. Поліщук.

ЛА́ЗИ, чани — етнографічна група *грузинів*, які живуть переважно в Туреччині, частина — в Адж. АРСР. Говорять лазьким (чанським) діалектом занської мови картвельської групи. Л.— корінне населення пд.-сх. узбережжя Чорного м. і частково бас. р. Чорох. У Туреччині Л. змушені були прийняти *іслам* (до того були християнами). Незважаючи на примусове отуречування, вони зберегли свою мову і почасти культуру.

ЛАЗИМИ́Р Павло Євгенович (21.I 1891—20.V 1920) — рад. військ. діяч, учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції. В 1917 — лівий есер, з 1918 — член Комуністичної партії. Військ. фельдшер. Після Лютневої революції 1917 — член Петроградської Ради та її Виконкому, голова солдатської секції і заст. голови Військ. відділу Ради. Був автором проекту «Положення про ВРК», член бюро і перший голова Петроградського ВРК. У листопаді 1917 — член колегії НКВС і Наркомату у військ. справах. У 1918—20 — член Реввійськради Пд. фронту, керував постачанням рад. військ на Україні, організацією сан. справи. Помер від тифу. Похований у Кременчуку.

ЛА́ЗІКА, Лазьке царство (місц. назва Егрісі) — держава, що існувала в Зх. Грузії з 2 ст. (за ін. джерелами — з 4 ст.). Столиця — м. Археополіс (тепер Накалакеві). Осн. населення — *лази*. Спочатку Л. була залежною від Риму. Протягом 3—4 ст. лазькі царі підкорили нас. Пд. Колхіди. З 4 ст. відбувався процес розкладу рабовласницьких і формування феод. відносин. У 6 ст. тер. Л. стала ареною воєн між Візантією і Персією. За договором 562 залишилася залежною від Візантії, імператор якої ліквідував у Л. царську владу. В 8 ст. Л. увійшла до Абхазького царства.

ЛА́ЗНЯ — приміщення, призначене для миття тіла, підтримання тим самим чистоти шкіри та її нормального фізіологічного стану, а також поліпшення функціонального стану організму при деяких захворюваннях (ревматизм, подагра, хвороби нирок, неврози та ін.). Оздоровчий вплив Л. широко використовувався старод. народами (Китай, Індія, Єгипет, Греція, Рим); за свідченням *Геродота* (5 ст. до н. е.) — також племенами, що жили на території сучас. УРСР (скіфи). Перші відомості про Л. в Старод. Русі належать до 10 ст. (Київ). За характером обладнання розрізняють Л. р о с і й с ь к і (з чашковою системою), д у ш о в і т а м і ш а н і (з чашковим і ванно-душовим відділеннями); за умовами експлуатації — т у а л е т н і (гігієнічного призначення) й п р о п у с к н і (гігієнічного та протиепідемічного призначення). В мильному відділені Л. т-ра повітря повинна бути 27—29°, відносна вологість — 71—78%. Особливістю сучас. Л. є наявність парильні: російського (з вологим повітрям), фінського типу — сауни (з сухим гарячим повітрям) та ін. Миття в парильні стимулює жировий та вуглеводний обмін і сприяє виробленню стійкості до діяння зовн. факторів навколишнього середовища. Парильні можуть використовуватись як лікувальний фактор (при атеросклерозі, невралгії, ішіасі, бронхіті, катарах верхніх дихальних шляхів, астмі, ожирінні, перевтомі тощо). Гострі запальні захворювання вух, очей, декомпенсовані пороки серця, туберкульоз легень, вагітність та ін. є протипоказанням для відвідування парильні.
Х. А. Заривайська.

ЛАЗО́ Сергій Георгійович [23.II (7.III) 1894, Пятри, тепер с. Лазо Оргєєвського р-ну Молд. РСР — травень 1920, ст. Муравйово-Амурська, тепер ст. Лазо, Далекосхідної з-ці] — герой громадянської війни 1918—20. Член Комуністичної партії з 1918. Навчався в Петерб. технологічному ін-ті, потім — на фізико-матем. ф-ті Моск. ун-ту. Брав участь у роботі революц. студентських гуртків. З 1916 — в армії, у чині прапорщика служив у Красноярську. Після Лютневої революції 1917 — член полкового к-ту, голова солдатської секції Красноярської Ради. Активний учасник боротьби за встановлення Рад. влади в Красноярську та Іркутську. В 1918 — член *Центросибіру*, команд. Забайкальським фронтом член підпільного Далекосх. обласного к-ту РКП(б). З весни 1919 — команд. партизан. загонами Примор'я. Після повалення білогвард. влади (31.I 1920) Л. було призначено членом Реввійськради і Далекосх. бюро ЦК РКП(б). 4—5. IV 1920 япон. інтервенти захопили владу у Владивостоці, заарештували Л. та ін. членів Реввійськради і після жорстоких тортур спалили їх у паровозній топці. Портрет с. 52.
Літ.: Лазо О. Сергей Лазо. М., 1965; Этих дней не смолкнет слава. Владивосток, 1966.

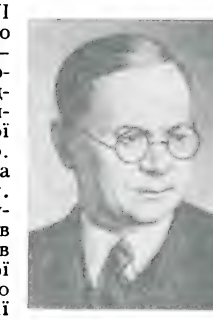

П. П. Лазарєв.

І. Лазаров. Смуток. Граніт. 1926.

ЛАЗО́РИК Федір Семенович (літ. псевд.— Федь Маковичанин, Дальнозір та ін.; 1.IV 1913, с. Бехерів Бардіївського округу, Сх. Словаччина — 4.VII 1969, Братіслава) — укр. письменник в ЧССР Учителював в укр. селах Сх. Словаччини і Закарпаття. У першій зб. віршів «Слово гнаних і голодних» (1949) відобразив боротьбу укр. населення проти нім.-фашист. окупантів. Автор збірок поезій «Велика сила» (1955), «Сніжні хризантеми» (1968), «Карпатська замана» (1971), повістей «Світанок над селами» (1953), «Вік наш фестивальний» (1958), творів для дітей. Записував нар. пісні («Співаночки мої», 1956), уклав буквар, читанку та підручник укр. мови для укр. населення Сх. Словаччини.
О. В. Мишанич.

А. Г. Лазарчук.

ЛАЗУРЕ́НКО Данило Семенович [11 (24).XII 1902, с. Вільшана, тепер смт Дергачівського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1948). Член КПРС з 1946. В 1929 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. З 1930 — режисер Харків. укр. драм. театру (з 1933 — Донец. укр. драм. театр ім. Артема; 1938—48 — худож. керівник цього театру), 1949—59 — Дніпроп. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. В 1959—61 — гол. режисер Миколаїв. укр. муз.-драм. театру. Вистави: «Наймич-

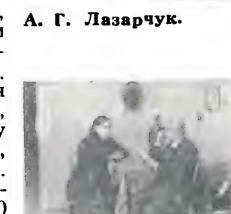

А. Г. Лазарчук. За читанням листа. Близько 1888. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

В. А. Лазарян.

С. Г. Лазо.

Ч. Лайєль.

Лаколіт.

ка» Карпенка-Карого, «Свіччине весілля» Кочерги, «Загибель ескадри» Корнійчука, «Міщани» Горького. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

ЛАЗУРИ́Т — мінерал класу *силікатів*. (Na, Ca)$_8$ [SO_4, S, Cl ($AlSiO_4$)$_6$]. *Сингонія* кубічна. Густ. 2,42. Твердість 6. Колір синій, блакитний, фіолетовий, зеленувато-сірий. Блиск скляний. Найбільші родовища Л. в Афганістані і в СРСР (Забайкалля і Памір). Використовують як *виробне каміння* та для виготовлення синьої фарби.

ЛАЗУ́РНЕ (до 1975 — Новоолексіївка) — селище міського типу Скадовського р-ну Херсон. обл. УРСР, на березі Чорного м., за 35 км від м. Скадовська. Аеропорт. 2,7 тис. ж. (1980). На тер. с-ща — відділення Скадовського лісгоспу та райсільгосптехніки, радгосп, комбінат побутових послуг. Середня школа, поліклініка; клуб, б-ка. Л.— кліматологічний курорт. Уперше згадується 1803.

ЛАЗУ́РОВИЙ БЕ́РЕГ, Французька Рів'єра — вузька смуга узбережжя Середземного м. на Пд. Сх. Франції, від кордону з Італією до м. Тулона. З Пн. облямований Приморськими Альпами. Узбережжя розчленоване мальовничими бухтами, багато пляжів. Пересічна т-ра влітку +23°, взимку +7°. Вічнозелена середземномор. рослинність. Відомий курорт. район Зх. Європи. Гол. курорти: *Ніцца, Канн,* Ментона. В межах Л.б — держава-князівство *Монако*.

ЛАЗУ́РСЬКИЙ Олександр Федорович [31.III (12.IV) 1874, Переяслав, тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.— 27.II (12.III) 1917] — рос. психолог. Закінчив Петерб. військово-мед. академію (1897). Працював у різних н.-д. і вищих навч. закладах Петербурга. Один з основоположників *експериментальної психології*, автор оригінальних методів наук. дослідження психіки — клінічного спостереження і *природного експерименту*. Розробляв переважно питання психології особистості. Боровся проти суб'єктивно-ідеалістич. напряму в психології. Поряд з цим погляди Л. хибували на механіцизм.

Літ.: Садчикова В. І. Психологічна спадщина О. Ф. Лазурського. В кн.: Нариси з історії вітчизняної психології кінця XIX і початку XX століття. К., 1959.

ЛА́ЗЯЧИЙ ПО́ЛОЗ (Elaphe) — рід змій род. *вужевих* Довж. тіла понад 2 м. Від *полозів* відрізняється наявністю у верх. щелепі безперервного ряду зубів більшменш однакового розміру. Понад 50 видів, пошир. у Пд. і Серед. Європі, Азії, Пн. та Центр. Америці. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 4: леопардовий полоз (E. situla), що зустрічається в Криму, чотирисмугий (E. quatuorlineata) та візерунковий (E. dione) полози — в окремих місцях степової зони, лісовий полоз, або ескулапова змія (E. longissima) — у зх. частині Лісостепу. Більшість видів добре лазить по деревах і кущах. Розмножуються відкладаючи яйця. Живляться переважно дрібними хребетними та яйцями птахів. Не отруйні. Іл. с. 54. *В. І. Таращук.*

ЛА́ЗЯЧІ РОСЛИ́НИ — дерев'янисті і трав'янисті рослини, стебла яких піднімаються вгору, чіпляючись за допомогою придаткових *коренів* (напр., ваніль, плющ), *вусиків* (напр., виноград, бріонія), гачечковидних щетинок або *колючок* (напр., підмаренник) за іншу рослину чи якусь опору, але не обвиваючись навколо них. Л. р. разом з *витими рослинами* відносять до *ліан*.

ЛА́ЗЯЧІ СУМЧАТІ — родина сумчатих ссавців. Те саме, що й *кускусові*.

ЛАЙ (Lay, Вільгельм Август (30.VII 1862—29.V 1926) — нім. педагог, представник *експериментальної педагогіки*. Словесному навчанню, яке панувало в 19 ст., протиставив свою т. з. педагогіку дії. Виходячи з даних біології, зводив роль виховання до вироблення у дітей реакцій в основному рухових. Гол. увага в школах Л. («школи дії») відводилася моделюванню, драматизації, малюванню, ліпленню тощо. Такі школи не давали систематичних теор. знань, їх назвали «люстративними». Теорія Л. відіграла деяку позитивну роль у боротьбі з вербалізмом у навчанні (відірваним від життя, догматич. викладанням і засвоєнням навч. матеріалу). Гол. твори: «Експериментальна дидактика» (1903), «Експериментальна педагогіка» (1908), «Школа дії» (1911)

ЛАЙВСЕЙ (Livesay) Дороті (н. 12.X 1909, Вінніпег, Манітоба) — канад. поетеса й літературознавець. Дочка Ф. Г. Р. *Лайвсей*. Пише англ. мовою. Перша зб. віршів інтимної лірики — «Зелений глечик» (1928). Навчаючись в 30-х рр. у Сорбонні (Париж), слухала виступи А. *Барбюса*. Під впливом їх звернулася до соціальної тематики. У збірках «День і ніч» (1944), «Вірші для народу» (1947), «Документальні поеми» (1968), «Дві пори року» (1972) викриває тяжкі умови праці робітників, злиденне становище нац. меншостей у Канаді, закликає до боротьби за мир, за соціальний прогрес. В автобіогр. повісті «Дитинство в Вінніпезі» (1973) розповіла про свою няню-українку, яка познайомила її матір з укр. нар. піснями, про працю матері над перекладами з укр. мови. Автор збірок «Льодовий вік» (1975), «Права рука, ліва рука» (1977), «Жінка, якою я є» (1977). Досліджує творчість Ф. Г. Р. Лайвсей та англомовних поетес Канади. Видала антологію «Сорок поетес Канади» (1972).

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт». 1976. № 9

Р. П. Зорівчак.

ЛАЙВСЕЙ (Livesay) Флоренс Гамілтон Рендел (3.XI 1874, Комптон, Квебек — 28.VII 1953, Торонто, Онтаріо) — канад. англомовна письменниця й перекладачка. Володіла укр. мовою. В 1916 в її перекладі англ. мовою видано зб. «Пісні України...», де вміщено понад 100 нар. пісень, поезії Т. Шевченка, Ю. Федьковича, С. Руданського, С. Воробкевича. Автор повістей «Пастухова торбина» (1923), «Присмак солі» (1927). Перекладала твори І. Франка. В 1940 в США в її перекладі видано повість Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся». Л. належать також доповіді й статті про укр. культуру, зокрема «Пісні й танці українців» (1927).

Літ.: Кравчук П. Пропагандист української літератури. «Всесвіт», 1964, № 11 *Р. П. Зорівчак.*

ЛА́ЙДА [від фін. laito (laidon) — мілкий, неглибокий] — узбережна низовинна рівнина, що періодично затоплюється морськими водами під час високих припливів. Поширені Л. на Пн. Європи й Азії.

ЛА́ЙЄЛЬ (Лайелл; Lyell) Чарлз (14.XI 1797, Кіннорді, Шотландія — 22.II 1875, Лондон) — англ. геолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1871). Закінчив Оксфордський ун-т (1819). В 1836—37 і 1850—51 — президент Лондонського геол. т-ва. Геол. явища Л. пояснював з позицій *актуалізму*. В своїй осн. праці «Основи геології» (1830—33) Л. рішуче виступив проти *катастрофізму*. В перших працях ще обстоював незмінність видів рослин і тварин. Під впливом Ч. Дарвіна став прихильником еволюційного вчення. В галузі *стратиграфії* Л. виділив еоцен, міоцен, пліоцен і плейстоцен. Гірські породи поділяв на осадочні, вулканічні, плутонічні й метаморфічні

ЛА́ЙКА — шкіра, вичинена мінеральним (алюмінієвим) *дубленням* з шкури овець, кіз, лошат або собак Відзначається значною тягучістю і пластичністю. Не стійка до дії води. З Л. виготовляють галантерейні вироби тощо.

ЛА́ЙКМАА Антс [до 1935 — Лайпман Ганс; 23.IV (5.V) 1866, Вігала, тепер Рапласького р-ну — 19.XI 1942, Таебла Хаапсалуського р-ну] — ест. художник і громадський діяч. Один із засновників нац. художньої школи. В 1891—97 (з перервами) навчався в дюссельдорфській АМ. В 1905—07 брав участь у революц. русі в Прибалтиці Організатор і керівник худож. школи-студії в Талліні. Автор реалістич. портретів («Старий Айтсам», 1940, та ін.) і пейзажів.

ЛА́ЙНЕР (англ. liner, від line — лінія) — велике морське, переважно пасажирське, судно, що регулярно курсує між віддаленими *портами* по певній лінії. Належить до найшвидкохідніших та найкомфортабельніших трансп. суден. Л. повітряними часто наз. швидкісні багатомісні літаки далекого сполучення.

ЛА́ЙЦЕН (Лайценс) Лінард Петрович [3 (15).XI 1883, хутір Метуми, тепер Алукснеиський р-н Латв. РСР — 14. XII 1938] — латис. письменник. Член Компартії з 1929. Учасник революції 1905—07. В 1909—11 був ув'язнений. Організатор легальної робітничої преси в бурж. Латвії. У 1932 виїхав до СРСР. Друкуватися почав 1902. Твори Л. пройняті ідеями революц. боротьби, ненавистю до капіталізму. Автор романів «Волаючі корпуси» (1930), «Лімітрофія» (1935), збірок віршів «Караван» (1920), «Семафор», «Берлін» (обидві — 1924), «Азіат» (1929); оповідань.

Тв.: Укр. перекл.— На алжірській каторзі. Х., 1931; Батьківщина.

Х., 1932; Високі збори. Х., 1934; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М.—Л., 1931—34; Эмигрант. М., 1967.

ЛАКЕДЕМО́Н — давньогрец. місто і держава в пд. частині Пелопоннесу (в джерелах частіше називаються *Спартою*).

ЛА́КИ, лакці, казикумухці — народ, який живе в гірській частині Даг. АРСР. Чисельність там — 72,2 тис. чол. (1970, перепис), в СРСР — 100 тис. чол. (1979, перепис). Мова — лакська нахсько-дагестанської групи кавказької сім'ї. Віруючі Л.— мусульмани-суніти. Л.— один з корінних народів Дагестану. Осн. заняття в горах — тваринництво, на рівнині — землеробство. Розвинуті ремесла — гончарне, ювелірне та ін. За роки Рад. влади розвинулася культура Л. Про їхню історію, економіку і культуру див. *Дагестанська АРСР.*

ЛА́КИ (нім. Lack, одн.; першоджерело — санскр. лакша) — розчини синтетичних або природних *плівкоутворюючих речовин* в органічних розчинниках, які після нанесення тонким шаром на поверхню й висихання утворюють достатньо міцні й монолітні покриття, що утримуються на поверхні за рахунок міжмолекулярних сил *адгезії*. Л. відомі з давніх часів. Так, ще в 2-му тис. до н. е. у Китаї виготовляли Л. на основі соку *лакового дерева*. Осн. складовою частиною Л. є плівкоутворюючі речовини. Крім них та розчинника, до складу лаків входять також спец. добавки: *сикативи, пластифікатори, стабілізатори, антипірени,* отверджувачі тощо, які надають Л. ті чи інші властивості. Більшість плівкоутворюючих речовин — *олігомери,* що переходять у процесі формування плівок (внаслідок хім. реакцій) у неплавкі нерозчинні полімери. Рідше — це *високомолекулярні сполуки,* що утворюють плівку за рахунок фіз. процесу *випаровування* розчинника. Залежно від типу плівкоутворюючої речовини Л. бувають масляні, смоляні, ефіроцелюлозні та ін. Л. застосовують для захисних, декоративних та електроізоляційних покриттів на дереві, пластмасах, металах та ін. матеріалах. Додаючи пігменти та наповнювачі, з Л. одержують *емалі* та *фарби,* широко застосовувані у пром-сті для антикорозійного захисту металів. Див. також *Лакофарбова промисловість, Лакофарбові матеріали.*

Літ.: Дринберг А. Я. Технология пленкообразующих веществ. Л., 1955; Гольдберг М. М. Материалы для лакокрасочных покрытий. М., 1972; Лакокрасочные покрытия. Пер. с англ. М., 1968. *С. І. Омельченко.*

ЛА́КИ ХУДО́ЖНІ — вид *декоративно-ужиткового мистецтва,* в якому вироби з дерева, пап'є-маше, металу обробляються спец. лаком і нерідко прикрашаються розписом, різьбленням та інкрустацією. Л. х. відомі з 2-го тис. до н. е. в Китаї, Японії, Кореї (як матеріал для покриття використовувався сік лакового дерева). У Європі східні Л. х. відомі з 15 ст., а власне виробн. Л. х. (прикрашання палацових інтер'єрів, меблів, побутових предметів) почало розвиватися в 17—18 ст. В Росії Л. х. поширені з 19 ст. (Федоскінська мініатюра). В рад. час поряд з старими промислами виникло мист. темперного живопису на лакових виробах (*Палехська мініатюра, Мстьорська мініатюра, Холуйська мініатюра*). На Україні Л. х. (підлаковий розпис) виробляються в смт *Петриківці* Дніпропетровської області.

ЛАККАДІ́ВСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів у Аравійському м. Індійського ок. Входять до складу Індії. Являють собою коралові *атоли* заввишки до 4,5 м. Клімат тропічний, мусонний, опадів бл. 1700 мм на рік. Культивують кокосову пальму. Плантації просяних культур, батату, хлібного дерева; рибальство.

ЛА́КМУС (нім. Lackmus, голл. lakmoes) — *барвник,* що його добувають з деяких лишайників. У кислому середовищі набуває червоного кольору, в лужному — синього. Застосовують як індикатор — гол. чин. у вигляді лакмусового паперу (фільтрувального паперу, просоченого розчином лакмусу).

ЛА́КОВЕ ДЕ́РЕВО, сумах лаконосний (Rhus vernicifera) — дерево родини сумахових заввишки до 20 м. Листки складні, непарноперисті. Квітки дрібні, жовтувато-білі, зібрані в пониклі волоті. Плоди — кістянки, містять до 25% жирної олії. На батьківщині (Японія, Китай) з Л. д. шляхом *підсочки* кори добувають отруйну лаконосну смолу — сировину для одержання т. з. японського лаку. З плодів одержують т. з. японський віск. Деревина Л. д. лимонно-жовтого кольору, має гарний малюнок, тривка проти гниття. В СРСР вирощується на Пд. березі Криму і Чорноморському узбережжі Кавказу. Іл. с. 54.

ЛАКОЛІ́Т (від грец. λάκκος — яма і λίθος — камінь) — форма залягання *магматичних гірських порід.* Утворюються Л. внаслідок *інтрузії,* коли *магма,* що проникла в товщу осадочних гірських порід, не прорвала верств порід, які залягають вище, а склепіннеподібно підняла їх. У разі розмиву покрівлі Л. виступають на поверхню землі у вигляді куполоподібних гір. В СРСР Л. відомі на Кавказі (гори Машук, Бештау та ін.) і в Криму (*Аюдаг*).

ЛАКО́НІКА, Лаконія — область у Стародавній Греції на Пд. Сх. Пелопоннесу. До 12 ст. до н. е. на тер. Л. був ряд центрів *егейської культури.* У 12 ст. до н. е. Л. завоювали *дорійці.* В 10 або 9 ст. до н. е. на тер. Л. виникла *Спарта* (відома і як *Лакедемон*). Тепер назву «Лаконіка» має один з *номів* Греції.

ЛАКОНО́С (Phytolacca) — рід рослин родини лаконосових. Кущі, зрідка дерева або багаторічні трав'янисті рослини заввишки 1—3 м. Листки яйцевидні. Квітки правильні, переважно двостатеві, з оцвітиною з п'яти білуватих листочків. Плід — ягодоподібний. 35 видів, у тропіч. і субтропіч. областях Африки, Америки та Європи. В СРСР, у т. ч. в УРСР, 1 вид—Л. американський (Ph. americana). Місцями культивують. Сік ягід використовують для забарвлення вин, фарбування шовкових тканин, як лікувальний засіб. Здичавілі форми Л.— бур'яни. Іл. с. 54.

ЛАКОФА́РБОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *хімічної промисловості,* підприємства якої виробляють різноманітні декоративно-захисні покриття, сикативи, отверджувачі, прискорювачі, синтетичні лакові смоли, деякі види пігментів та ін. Асортимент продукції Л. п. становить бл. 2000 найменувань. Для виробн. продукції Л. п. використовують бл. 350 різних видів сировини і напівфабрикатів. В Росії формування Л. п. почалося в 19 ст. До Великої Жовтн. соціалістич. революції діяло лише кілька дрібних підприємств, що працювали здебільшого на імпортній сировині. В 1913 в Росії було вироблено 48 тис. т лаків, фарб і пігментів.

В СРСР 1978 вироблено 3,1 млн. т продукції Л. п. На Україні першими підприємствами Л. п. були Одеський (засн. 1856) і Львівський (1858) лакофарбові з-ди. В 1913 на тер. України було вироблено 9 тис. т лакофарбових матеріалів. У 1978 в УРСР вироблено 605 тис. т лакофарбових матеріалів. Найбільші спеціалізовані підприємства республіки: Дніпропетровський, Одеський, Львівський та Київський лакофарбові з-ди, Бориславський (Львів. обл.) та Чернівецький хім. з-ди, Криворізький суриковий з-д, харків. з-д «Червоний хімік». Підприємства Л. п. оснащено новим реакторним, фільтруючим та диспергуючим устаткуванням. В галузі лакофарбової пром-сті діють Держ. н.-д. і проектний ін-ти у Москві. На Україні дослідну роботу проводять центр. заводські лабораторії лакофарбових з-дів за участю н.-д. установ та ін-тів АН УРСР.

В. В. Калечиць.

ЛАКОФА́РБОВІ МАТЕРІА́ЛИ — загальна назва рідких або пасто- і порошкоподібних матеріалів: *лаків, фарб,* а також *шпаклівок* і грунтовок (антикорозійних матеріалів, що їх наносять безпосередньо на поверхню виробу). Осн. компонентами Л. м. є *плівкоутворюючі речовини.* Крім того, більшість Л. м. містить *пігменти, наповнювачі, розчинники* і спец. добавки. Л. м. наносять (спец. валками, фарборозпилювачами, лаконаливними машинами, пензлями, шпателями тощо) на оброблювану поверхню тонким шаром. Висихаючи, вони утворюють тверду плівку — лакофарбове покриття, яке захищає вироби від руйнівного діяння зовн. середовища, надає їм декоративного вигляду, деяких специфічних властивостей.

Лаки художні. Ваза з червоного різьбленого лаку. Китай. 20 ст. Київський музей західного та східного мистецтва. Декоративна тарілка. «Танцівниця». Нірмальський лак. Індія. 20 ст.

Лаки художні. І. Балакін. «Кам'яна квітка». Мініатюрний живопис темперою на лаку. Мстьора. РРФСР. 1951. Ф. Панко. Ваза, миска й ложка. Підлаковий розпис. Селище міського типу Петриківка Дніпропетровської області. 1975.

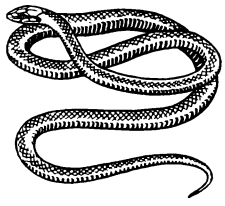

Лазячий полоз. Лісовий полоз, або ескулапова змія.

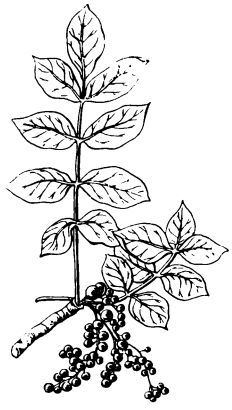

Лакове дерево. Гілка з листками й плодами.

Лаконос американський. Гілка з квітками і плід.

Ламантин флоридський.

ЛАКРИМА́ТОРИ (від лат. lacrima — сльоза) — сльозоточиві *отруйні речовини* (хлорацетофенон, хлорпікрин тощо). Від діяння Л. захищає *протигаз* з протидимним фільтром.

ЛА́КСНЕСС (Laxness) Гальдоур Кільян (справж. прізв.— Гудйонссон; н. 23.IV 1902, Рейк'явік) — ісланд. письменник. Освіту здобув самотужки. У кін. 20—30-х рр. прийшов до ідей соціалізму. В книгах «Шлях на Схід» (1933) і «Російська казка» (1938) — враження Л. про відвідання СРСР. У романі «Салка Валка» (т. 1—2, 1931—32) відобразив зародження робітн. руху в Ісландії. Роман «Самостійні люди» (т. 1—2, 1934—35) — про життя ісланд. селянства. В тетралогії «Світло світу» (1937—40) показав долю вбогого нар. поета серед ворожого йому середовища. Істор. трилогію «Ісландський дзвін» (1943—46) присвятив боротьбі ісланд. народу проти дат. феодалів. Пародія на ісланд. епос «Сага про героїв» (1952) і сатиричний роман «Атомна база» (1948) мають антивоєнне спрямування. Автор романів «Брехкукотський літопис» (1957), «Віднайдений рай» (1960), «Дарунок божий» (1972), драм, кн. спогадів «Приховані місця» (1971), збірок есе, оповідань. Член Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. премія Миру, 1953. Нобелівська премія, 1955.

Тв.: Укр. перекл.— Самостійні люди. К., 1959; Дім скальда. «Всесвіт», 1967, № 10; Рос. перекл.— Салка Валка. М., 1959; Свет мира. М., 1969; Атомная база.— Брехкукотская летопись.—.Возвращённый рай. М., 1977.

Літ.: Крымова Н. И., Погодин А. С. Халлдор Лакснесс. М., 1970; Переслегина Э. В. Халлдор Кильян Лакснесс. Биобиблиографический указатель. М., 1963. *О. Д. Сенюк*

ЛАКТА́ЗА [від лат. lac (lactis) — молоко], β-галактозидаза — *фермент*, що каталізує гідролітичне розщеплення молочного цукру — *лактози*. Міститься в кишковому соку, молочній залозі та в деяких ін. органах ссавців, а також у насінні гіркого мигдалю, в плісеневих грибах, дріжджах, бактеріях.

ЛАКТА́МИ — органічні сполуки, циклічні аміди амінокарбонових кислот (див. *Аміди кислот*). Залежно від положення групи NH_2 у вуглецевому ланцюгу молекули *амінокислоти* розрізняють β-, γ-, δ-, ε-лактами тощо. Деякі Л. (напр., *капролактам*) застосовують для виробн. поліамідного *волокна*.

ЛАКТАТДЕГІДРОГЕНА́ЗА (ЛДГ) — *фермент* з класу *оксидоредуктаз*. Каталізує останній етап гліколітичного (див. *Гліколіз*) розщеплення *вуглеводів* — зворотне перетворення *піровиноградної кислоти* в молочну. Міститься в тваринних і рослинних організмах. В тканинах тварин і людини Л. знаходиться у вигляді п'яти ізоферментних форм (див. *Ізоферменти*), що розрізняються за рядом каталітичних, фіз.-хім. та імунологічних властивостей. Ізоферменти Л-1 і Л-2 характерні для тканин з аеробним (за участю вільного кисню) обміном — серцевого м'яза, нирки; ізоформи Л-4 і Л-5 переважають у тканинах з анаеробним (без участі кисню) типом обміну — печінки, скелетних м'язів, а також тканинах, що інтенсивно розвиваються — в тканинах злоякісних пухлин та ембріональній. Дослідження активності Л. та її ізоферментних форм має діагностичне значення при захворюваннях серця, печінки, крові, злоякісних процесах.

К. М. Веремієнко.

ЛАКТА́ЦІЯ (від лат. lacto — годую молоком) — процес утворення, нагромадження й періодичного виділення *молока* у ссавців, у т. ч. й людини. Молоко утворюється в *молочних залозах* з поживних речовин, що надходять з кров'ю. Л.— складний нейро-гуморальний процес (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). У людини в перший день після *пологів* виділяється *молозиво*. Остаточний склад грудне молоко має з 2—3-го тижня. Максимуму Л. досягає між 10-м і 20-м тижнями. Тривалість Л. залежить від індивідуальних особливостей молочної залози, харчування матері і від того, як довго мати годує дитину груддю (див. *Вигодовування дитини*). Л. у тварин починається після родів, найбільше молока утворюється в перші місяці. Кілька днів виділяється молозиво, а потім — молоко звичайного складу. Найкраще вивчена Л. у *великої рогатої худоби*. Для утворення 1 л молока через молочну залозу має пройти бл. 500 л крові. Кількість виділюваного молока залежить від породи, годівлі, віку та спадковості. Кількість молока від корови за Л. перевищує її живу масу в 8—10 раз. Час від початку Л. до припинення молоковиділення наз. лактаційним періодом. У корів він становить 10 міс., кобил — бл. 9, кіз — 8—10, овець — 4—5, свиней — 2 міс. Щоб одержати в наступний лактаційний період високі надої, маток перестають доїти за певний час до родів (див. *Сухостійний період, Роздоювання корів, Доїння*).

Літ.: Скотоводство. М., 1978: Скотарство. К., 1979.

ЛАКТІО́НОВ Олександр Іванович [16 (29).V 1910, Ростов-на-Дону — 14.III 1972, Москва] — рос. рад. живописець, нар. художник РРФСР (з 1969), дійсний член АМ СРСР (з 1958), професор (з 1968). В 1932—38 навчався в ленінградській АМ у І. *Бродського*. Твори: портрет І. І. Бродського, «Герой Радянського Союзу М. В. Юдін в гостях у танкістів» (обидва — 1938), «Лист з фронту» (1947), «Подвиг вченого» («Після операції», 1962—65), «Портрет двічі Героя Радянського Союзу, льотчика-космонавта СРСР В. М. Комарова», «Тиша» (обидва — 1967) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1948.

ЛАКТОГЕ́ННИЙ ГОРМО́Н [від лат. lac (lactis) — молоко і грец. γεννάω — породжую, створюю]— *гормон* передньої частки *гіпофіза*. Те саме, що й *пролактин*.

ЛАКТО́ЗА [від лат. lac (lactis) — молоко], молочний цукор, $C_{12}H_{22}O_{11}$ — *вуглевод* з групи *дисахаридів*. Побудована з залишків D-глюкози і D-галактози. Оптично активна. Мол. м. 342,3. Входить до складу молока ссавців, у т. ч. людини (в жіночому — 5—8%, в коров'ячому — 4—5%). Біла кристалічна речовина, солодка на смак, розчинна у воді. При гідролізі к-тами та під впливом ферменту *лактази* розщеплюється на *глюкозу* і *галактозу*; має відновні властивості, піддається *бродінню* з утворенням молочної к-ти. На зброджуванні Л. засновано виготовлення молочнокислих продуктів. Одержують з молочної сироватки. Використовують у харчовій промисловості, медицині й бактеріології.

ЛАКТО́НИ — органічні сполуки, циклічні складні ефіри *оксикислот*. Залежно від типу оксикислот розрізняють β-, γ-, δ-, ε-лактони тощо. Л. являють собою рідини або легкоплавкі тверді речовини. Осн. метод синтезу Л. є циклізація галогено- або оксикислот. Використовують Л. в органічному синтезі, у виробн. запашних і лікарських речовин, як біологічно активні речовини.

ЛАКУ́НИ (лат. lacuna — заглиблення) — 1) У тварин і людини —проміжки між елементами тканин, а також деякі щілини між органами; не мають власної стінки. У тварин з незамкненою кровоносною системою (членистоногі, молюски, напівхордові та ін.) Л. заповнені *гемолімфою*, з замкненою — *лімфою* й зберігаються лише в деяких органах (напр., у кишковому каналі червів та селезінці хребетних тварин і людини). Великі Л. наз. синусами. У людини Л., або криптами, наз. також заглибини на поверхні окремих органів, напр. піднебінних мигдаликів. 2) У рослин — те саме, що й листкова щілина, прорив у центр. циліндрі стебла на місці входження в листок провідних пучків. 3) У лінгвістиці та літературознавстві — пропуск у тексті.

ЛАКФІО́ЛЬ (Cheiranthus cheiri)— багаторічна трав'яниста рослина родини *хрестоцвітих*. Листки ланцетні, цілокраї. Квітки жовті, запашні, зібрані в китицевидні суцвіття. Плід — стручок. Дико росте в Середземномор'ї, здичавіло — в Криму. В країнах з помірним кліматом, в т. ч. в СРСР, культивується як декоративна кімнатна рослина. Розмножується насінням, живцями. Іл. с. 56.

ЛАКХНА́У — місто на Пн. Індії, адм. ц. штату Уттар-Прадеш. Розташоване на р. Гоматі — лівій притоці Гангу. Вузол з-ць і автошляхів. 826,2 тис. ж. (1971). Значний пром. центр країни. Найрозвинутіші текст. (переважно бавовняна), паперова, металообр. пром-сть. Підприємства шкіряно-взут., поліграф., харч. галузей. Традиційні кустарні промисли. Ун-т. Художня школа. Центр. н.-д. фарм. ін-т. Архіт. пам'ятки 18—19 ст. Л. був одним з основних центрів *Індійського народного повстання 1857—59*.

ЛА́КШМІ, Шрі (Прекрасна) — в індійській міфології богиня вроди, щастя, кохання, дружина *Вішну*, мати *Ками*. Народилася з морської піни і була надзвичайно вред-

ливою. Свято на честь Лакшмі відзначали під час збирання врожаю.

ЛА́КШМІ-БА́Ї (1835—17.VI 1858, біля Гваліора) — нац. героїня Індії. Була княгинею (рані) князівства Джхансі (1854 анексовано англ. колонізаторами). Під час *Індійського народного повстання 1857—59* стала одним з його керівників. Мужньо очолювала оборону князівства від англ. військ, командувала кавалерійським загоном у військах *Тантіа Топі*. Загинула в бою.

ЛАЛАЯ́НЦ Ісак Христофорович [24.VII (5.VIII) 1870, м. Кізляр, тепер Даг. АРСР — 14.VII 1933, Москва] — діяч рос. революц. руху. Член Комуністичної партії з 1895. В 1888—89 — член марксистського гуртка М. Є. *Федосєєва*. В 1893 увійшов до марксистського гуртка, організованого В. І. Леніним у Самарі. В 1895 за революц. діяльність висланий до Катеринослава; 1897 — один із засновників *катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Брав участь у підготовці І з'їзду РСДРП. У 1900 редагував с.-д. газету *«Южный рабочий»*, 1902 висланий до Сх. Сибіру, звідки втік за кордон. Завідував друкарнею *«Искры»* в Женеві. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик, агент ЦК РСДРП в Росії. В 1904 — один з організаторів Пд. бюро к-тів більшості в Одесі. В 1905 входив до складу об'єднаного ЦК РСДРП від більшовиків. Учасник *Першої конференції військових і бойових організацій РСДРП* (1906). В 1906 заарештований і засуджений на 6 років каторги. В 1913 засланий на довічне поселення до Сх. Сибіру. В 1914 відійшов від політ. діяльності. З 1923 працював у Головполітосвіті Наркомосу РРФСР. З 1929 — пенсіонер.

ЛА́ЛИЧ (Лалић) Михайло (н. 7.X 1914, с. Трепча, Чорногорія) — югослав. письменник, член Сербської АН і мистецтв (з 1967). Член Союзу комуністів Югославії з 1936. Під час 2-ї світової війни — учасник нар.-визвольної боротьби народів Югославії й Греції. Домінуюча тема творчості Л.— героїзм, революц. гуманізм борців за свободу народу. Автор зб. віршів «Стежки свободи» (1948), збірок новел «Розвідка» (1948), «Остання висота» (1967), романів «Весілля» (1950), «Лиха весна» (1953), «Розрив» (1955), «Лелейська гора» (1957, 2-а редакція — 1962), «Облава» (1960), «Клапті темряви» (1970). За романом «Весілля» Київська кіностудія ім. О. Довженка і чорногорська «Студіо Тітоград» створили худож. фільм (1974).

Тв.: Укр. перекл.— Пустошня земля. «Всесвіт», 1975, № 11; Раде Башич. В кн.: Перемога. К., 1975; Рос. перекл.— Свадьба. М., 1964; Лелейская гора. М., 1968; Облава. М., 1976; Разрыв — Рассказы. М., 1980.

Літ.: Непорожня Н. Чорногорський цикл Михайла Лалича. «Всесвіт», 1975, № 11. *В. Г. Гримич.*

ЛАЛО́ (Lalo) Едуар (27.I 1823, Лілль — 22.IV 1892, Париж) — франц. композитор і скрипаль. За походженням іспанець. Навчався в Паризькій консерваторії. Серед творів Л.— опери «Фієско» (1866) та «Король міста Іс» (1888), балет «Намуна» (1882), «Іспанська симфонія» (1873), віолончельний концерт, камерні інструм. ансамблі, романси.

ЛА́МА (тібетське, букв.— найвищий) — буддійський чернець у Тібеті, Монголії, Бурятії та інших країнах, де поширений *ламаїзм*.

ЛА́МА (Lama) — рід ссавців род. верблюдових. Від *верблюдів* Л. відрізняються меншими розмірами (вис. в холці 70—115 см, маса до 75 кг) та відсутністю горба. Тіло стрункe, голова маленька, шия довга. Забарвлення бурувате або рудувате; у свійських видів дуже мінливе. Л. населяють безлісні плоскогір'я, передгір'я, рівнини. Живуть стадами. Весною або на початку літа самка народжує 1—2 малят. Живляться Л. трав'янистими рослинами. Дикі Л. представлені 2 видами: *гуанако* і *вікунья*, поширені в зх. і пд. районах Пд. Америки. Одомашнені форми — ламу (L. guanicoe glama) і *альпаку* розводять як в'ючних тварин та заради вовни. Іл. с. 56.

ЛАМАЇ́ЗМ — одна з течій махаяністського (див. *Махаяна*) *буддизму*. Склався в 12—15 ст. у Тібеті як феод. ідеологія на базі віровчення і культу буддійської секти Гелуг-ба («жовтошапочників»). Гол. теологічними джерелами Л. є Канджур («переклад одкровень» будди Шак'ямуні) і Танджур («переклад тлумачень» буддистських догматів до 10 ст.). В основі теор. побудов Л. лежать ідеї *йогачарів*, а також містика *тантризму*. Для Л., як і для всього буддизму, характерні догми про тотожність буття і страждання, про необхідність спасіння від буття шляхом подолання «вічного перероджения». Гол. місце в культі належить шануванню *лам* і хубілганів (тобто «живих богів», якими вважаються *далай-лама* і *панчен-лама*), що оголошується найважливішим фактором спасіння. Традиційна соціально-політ. доктрина Л. являє собою апологетику феод.-теократичного ладу. Нині Л. існує в Тібеті, Внутр. Монголії (Китай), МНР, Непалі, Індії. В СРСР деяка частина послідовників Л. є в Бурятській, Калмицькій і Тувинській АРСР.

Літ.: Пубаев Р. Е., Семичов Б. В. Происхождение и сущность буддизма-ламаизма. Улан-Удэ, 1960; Кочетов А. Н. Ламаизм. М., 1973.

О. С. Онищенко.

ЛАМА́НСЬКИЙ Володимир Іванович [26.VI (8.VII) 1833, Петербург — 19.XI (2.XII) 1914, там же] — рос. історик і філолог, акад. Петерб. АН (з 1900). Закінчив Петерб. ун-т (1854), професор цього ун-ту (з 1871). Учень І. І. *Срезневського*. Один з представників консервативного напряму в *слов'янознавстві*. Автор праць з історії, філології, палеографії й етнографії слов'ян: «Про історичне вивчення греко-слов'янського світу в Європі» (1871) та ін.

ЛАМАНТИ́Н (Trichechus) — рід водяних ссавців род. ламантинових ряду сирен. Тіло (довж. до 5 м, маса до 600 кг) веретеноподібне, темно-буре. Голова порівняно невелика, притуплена, без вушних раковин, верх. губа роздвоєна, з численними *вібрисами*. Живуть Л. поодиноко або невеликими групами (до 20 особин). Активні переважно у вечірні і вранішні часи доби. Живляться водоростями. Після 152-денної вагітності самка народжує 1 маля. 4 види: Л. американський (T. manatus), Л. флорідський (T. latirostris), Л. амазонський (T. inunguis) і Л. африканський (T. senegalensis); поширені вздовж узбережжя і в ріках Центр. і Пд. Америки та екваторіальної Зх. Африки. Були об'єктом полювання заради м'яса й жиру; у зв'язку з різким зменшенням чисельності промисел Л. в деяких місцях *ареалу* заборонений.

О. П. Корнєєв.

ЛА-МА́НШ, Англійський канал — протока, що відокремлює о. Великобританія від материка Європи. Разом з прот. *Па-де-Кале* сполучає Північне м. з Атлантичним ок. Довж. бл. 520 км, шир. від 32 км на Сх. до 180 км на Зх. Глиб. на фарватері 35 м, найбільша — 172 м. Береги слабо розчленовані, є острови, багато обмілин і *банок*, особливо у сх. частині. Восени часто бувають тумани. Має велике трансп. значення. Гол. порти: Портсмут, Саутгемптон, Плімут (Великобританія), Гавр, Шербур (Франція).

ЛАМА́Р [справж. ім'я та прізв.— Лальо Маринов Пончев; 1 (13).I 1898, с. Калейця, тепер Ловецького округу —21.II 1974, Софія] — болг. письменник, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1968), нар. діяч культури (з 1970). Член БКП з 1944. Пройшов шлях від модернізму до соціалістичного реалізму. Поема «Мирно-тривожні роки» (1928) спрямована проти імперіалістичної війни. Дружбу рад. і болг. воїнів оспівав у поемах «Захід — Схід» (1944) і «Горан Горинов» (1946), зб. віршів «Бойові пісні» (1949). Будівництву нового життя в Болгарії присвятив збірки «Ранок над батьківщиною» (1951), «Ліс віковий» (1954), «Перетворення» (1968), «Береги думки» (1971), «Знайдені листи» (1973). Писав і для дітей. Перекладав твори рад. поетів.

Тв.: Укр. перекл.— Атака. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974; Рос. перекл.— Стихи. М., 1961.

О. Д. Кетков.

ЛАМА́РК (Lamarck) Жан Батіст П'єр Антуан де Моне (1.VIII 1744, Базантен, Пікардія — 18.XII 1829, Париж) — франц. природознавець; основоположник першої цілісної теорії *еволюції* (див. *Ламаркізм*), член Паризької АН (з 1783). Після навчання в семінарії — на військовій службі (1761); 1768 вийшов у відставку; 1772—76 вивчав медицину в Парижі, захоплювався ботанікою. В 1778 Л. у праці «Французька флора» (т. 1—3) виклав осн. принципи систематики рослин та описав численні їх види. Після Великої франц. революції, що її Л. зустрів співчутливо, відбулася реорганізація Королівського бот. саду в Музей природничої історії, де Л. став професором кафедри зоології (1793); керував нею протягом 24 років. У праці

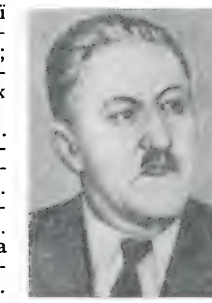

Г. К. Лакснесс.

О. І. Лактіонов. Лист з фронту. 1947. Державна Третьяковська галерея в Москві.

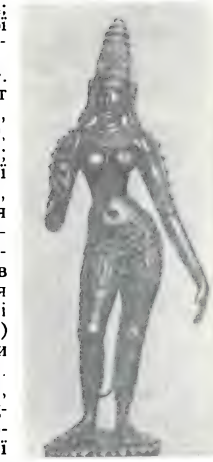

Лакшмі. Південноіндійська бронза. Музей Гіме. Париж.

Лакфіоль
1 — верхня частина рослини; *2* — квітка; *3* — насінина

Лама.

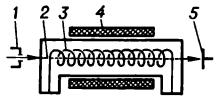

Лампа біжучої хвилі:
1 — електронна гармата; *2* — потік електронів; *3* — металева спіраль; *4* — фокусуюча система: *5* — колектор.

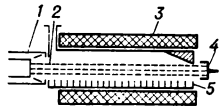

Лампа зворотної хвилі:
1 — електронна гармата; *2* — потік електронів; *3* — фокусуюча система; *4* — колектор; *5* — сповільнююча система.

«Природнича історія рослин» (1803) Л. з еволюційних позицій розробив основи систематики і вчення про градацію в рослинному світі. Свою теорію еволюційного розвитку тваринного світу Л. виклав у книзі «Філософія зоології» (1809, т. 1—2). У «Природничій історії безхребетних» (1815—22, т. 1—7) подав систематичний опис і класифікацію тварин, що відображає поступове ускладнення організації живих істот — від найпростіших до людини. Л. вперше поділив усіх тварин на хребетних і безхребетних, запровадив терміни «безхребетні» і (одночасно з ним. вченим Г. Р. Тревіранусом, але незалежно від нього) «біологія» (1802). Л. поклав початок *зоопсихології*. Йому належать також праці з фізики, хімії, метеорології, геології, палеонтології. Л. був деїстом: хоч осн. його наук. погляди мали матеріалістичне спрямування, однак у його працях трапляються ідеалістичні, телеологічні (див. *Телеологія*) положення.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1955—59; Философия зоологии, т. 1—2. М.— Л., 1935—37.

Літ.: Пузанов И. И. Жан Батист Ламарк. М., 1959.

ЛАМАРКІЗМ — вчення Ж. Б. П. А. *Ламарка*, перша цілісна теорія *еволюції* органічного світу. Ламарк визнавав, що розвиток органіч. світу відбувається за природними законами, на основі об'єктивних причинних зв'язків і залежностей, але, будучи деїстом (див. *Деїзм*), вважав, що ці закони підпорядковані постійним законам, нібито створеним «верховним творцем» (богом) для досягнення поставленої ним перед собою мети. «Верховного творця» Ламарк визнавав також першопричиною виникнення інертної матерії, руху та законів, що ними управляють, як і розвитку та гармонії Всесвіту. Найпростіші форми життя, за Ламарком, виникли і продовжують виникати шляхом самозародження з речовин неживої природи (див. *Походження життя на Землі*). Дальший розвиток органіч. світу, за його уявленням, відбувався шляхом «градацій» — ступінчастого підвищення організації живих тіл. Будучи неспроможним розкрити природні причини еволюційного процесу, Ламарк вбачав його рушійну і спрямовуючу силу в трансцендентному (непізнаванному) внутр. прагненні природи до прогресу. Проте вважав, що під постійним впливом умов зовн. середовища організми зазнають адекватно-пристосовних змін, які супроводяться видоутворенням і порушенням правильності градацій. Реакція живих тіл на вплив умов зовн. середовища та її наслідки залежать від рівня їх організації. Зокрема, пристосовні зміни рослин і нижчих тварин виникають під безпосереднім діянням факторів навколишнього середовища. У вищих тварин ця залежність значно складніша. За Л., помітна зміна умов життя спричиняється у них до зміни життєвих потреб, а зміна потреб зумовлює зміну дій і вироблення нових звичок; зміна звичок тягне за собою інтенсивне вправляння одних органів і невправляння інших; тривале вправляння має наслідком посилення і розвиток органів, а невправляння — ослаблення і зникнення. Еволюційні зміни, на думку Ламарка, мають пристосовний характер, оскільки живим істотам притаманна споконвічна *доцільність*. Аналіз осн. положень Л. свідчить, що вони побудовані на механістичних (див. *Механіцизм*) і телеологічних (див. *Телеологія*) засадах. Його висновки про адекватно-пристосовну *мінливість* і успадковування набутих ознак мають умоглядний характер і не підтверджені сучас. наукою. Погляди Ламарка стали джерелом для виникнення антидарвіністських напрямів в еволюційній теорії, зокрема *неоламаркізму* і його різновидів — *механоламаркізму*, орто- і *психоламаркізму*. Проте він вперше проголосив принцип еволюції заг. законом живої природи, кинувши сміливий виклик уявленням, що панували в той час, про постійність видів, чим заслужив високу оцінку класиків марксизму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20. Див. також літ. до ст. *Ламарк Ж. Б. П. А.* *О. П. Марквевич.*

ЛАМАРТІ́Н (Lamartine) Альфонс Марі Луї де (21.X 1790, Макон — 28.II 1869, Париж) — франц. поет, історик, політ. діяч, член Франц. академії (з 1829). Відіграв значну роль у розвитку франц. романтизму. Збіркам лірики «Поетичні роздуми» (1820), «Нові поетичні роздуми» (1823), «Поетичні й релігійні гармонії» (1830) притаманні мотиви смутку й меланхолії. Поеми «Жослен» (1836) і «Падіння ангела» (1838) пройняті реліг.-містичними настроями. В 40-х рр. перейшов на позиції бурж. лібералізму, що виявилось у праці «Історія жірондистів» (1847) і публіцистиці. Належав до впливових діячів *революції 1848 у Франції*. За словами К. Маркса, він був «уособленням самої лютневої революції, загального повстання з його ілюзіями, з його поезією, з його уявним змістом і з його фразами» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 7, с. 13). Окремі вірші Л. переклав М. Терещенко. *Д. С. Наливайко.*

ЛА́МБЕРТ (Lambert) Йоганн Генріх (26.VIII 1728, Мюльгаузен, тепер Мюлуз, Ельзас — 25.IX 1777, Берлін) — нім. математик, фізик, астроном і філософ, член АН в Берліні (з 1765) та Мюнхені (з 1771). За походженням француз. Л. довів ірраціональність числа *π*, розробляв питання теорій *паралельних прямих*, перспективи, сферичної *тригонометрії*, *алгебраїчних рівнянь*. Вперше застосував *гіперболічні функції*. Передбачив багато які ідеї *алгебри логіки* Дж. *Буля*. У фізиці Л. досліджував *рефракцію світла* в атмосфері, опублікував фундаментальні дослідження з *фотометрії*, дав теорію *відбиття світла* матовими поверхнями, запровадив термін *альбедо* тощо. В астрономії досліджував кометні орбіти, особливості руху Юпітера і Сатурна тощо. Запровадив поняття *подвійних зір*. Як філософ належав до школи *об'єктивного ідеалізму*.

ЛАМБРА́КІС (Λαμπράκης) Григоріс (3.IV 1912, с. Керасіца, Аркадія — 27.V 1963, Салоніки) — грец. громад. діяч. Лікар. У період нім.-фашист. окупації Греції 1941—44 — учасник *Руху Опору*, 1943 вступив до *ЕАМ*. З 1961 — депутат парламенту від Єдиної демократичної лівої партії. Діяч грец. і всесвітнього *Руху прихильників миру*, делегат Всесвітнього конгресу за заг. роззброєння і мир (Москва, 1962). 22.V 1963 смертельно поранений неофашистами. *Всесвітня Рада Миру* встановила Міжнар. премію миру ім. Г. Ламбракіса і срібну медаль ім. Г. Ламбракіса (1963).

ЛАМЕ́ (Lamé) Габріель (22.VII 1795. Тур — 1.V 1870, Париж) — франц. математик, фізик та інженер, член франц. АН (з 1843), чл.-кор. Петерб. АН (з 1829). У 1820—32 працював у Петерб. ін-ті інженерів шляхів, з 1832 — в Парижі. Л. розробив заг. теорію криволінійних *координат*, ввів спец. функції (т. з. функції Л.); працював також над питаннями матем. фізики й теорії *пружності*.

ЛАМЕННЕ́ (Lamennais) Фелісіте Робер де (19.VI 1782, Сен-Мало — 27.II 1854, Париж) — франц. публіцист і філософ, абат, один із засновників *християнського соціалізму*. В ранніх працях засуджував ідеї *Великої французької революції*, ліберальні реформи, виступав проти матеріалістичної філософії 18 ст., проповідував католицизм. Після *Липневої революції 1830* перейшов на позиції *лібералізму*, намагаючись поєднати католицизм з програмою бурж.-демократичних реформ (відокремлення церкви від д-ви, заг. виборче право тощо). В 1834 у праці «Слова віруючого» піддав критиці капіталізм як такий, що суперечить вимогам «істинної релігії». Реліг.-філос. система Л. знайшла завершення в його 4-томному «Ескізі філософії» (1840—46), де він намагався поєднати релігію і філософію, спираючись на ідеї *неоплатонізму* і Г. В. *Лейбніца*.

ЛАМЕТРІ́ (Lamettrie, La Mettrie) Жюльєн Офре де (25.XII 1709, Сен-Мало, Бретань — 11.XI 1751, Берлін) — франц. філософ-матеріаліст. За фахом — лікар. Був членом АН в Берліні. Помер внаслідок проведеного на собі мед. експерименту.

Розвиваючи матеріалістичні ідеї фізики Р. *Декарта*, першим у Франції послідовно виклав систему *механістичного матеріалізму*. Обгрунтовував існування єдиної матеріальної субстанції, яка в процесі руху виступає в трьох формах — неорганічній, рослинній і тваринній; до останньої належить і людина. Визначальними атрибутами матерії Л. вважав протяжність, здатність до руху і чутливість. Осн. ідеєю всіх праць Л. є пояснення психічних явищ суто фізіологічними процесами в живому організмі. Л. не бачив якісної відмінності між різними формами існування матерії, через що прирівнював людину до машини. В останніх працях Л. підійшов до ідеї *еволюції* рослинного і тваринного світу. Виступаючи проти *агностицизму*, Л. відстоював принцип

матеріалістичного *сенсуалізму* Дж. *Локка*. В галузі соціології Л. пов'язував сусп. прогрес із розвитком освіти, діяльністю видатних осіб. Осн. праці: «Людина — машина» (1747), «Система Епікура» (1751) та ін.

ЛАМІНА́РІЄВІ ВО́ДОРОСТІ (Laminariales) — порядок *бурих водоростей*. *Спорофіт* великий (до 60 м), багаторічний, поділяється на листкоподібну, стеблоподібну і коренеподібну частини; має досить складну анатомічну будову. *Гаметофіт* мікроскопічний, нитчастий. Бл. 30 родів (100 видів). Л. в. поширені в прибережній зоні переважно холодних морів (в СРСР — в Баренцовому, Білому та в далекосхідних морях); біля берегів, особливо в затишних місцях, часто утворюють зарості. Л. в. використовують для удобрення полів, як корм для с.-г. тварин; з них одержують йод, деякі види (напр., т. з. *морська капуста*) їстівні.

ЛАМІНА́РНА ТЕ́ЧІЯ (від лат. lamina — пластинка, смужка) — упорядкована течія рідини (газу), при якій рідина (газ) переміщується шарами, паралельними напряму течії. Спостерігається в дуже в'язких рідин, при малих швидкостях течії, а також при обтіканні тіл малих розмірів. Із збільшенням швидкості руху рідини (газу) Л. т. у деякий момент часу переходить у невпорядковану *турбулентну течію*.

ЛА́МПА БІЖУ́ЧОЇ ХВИ́ЛІ, лампа з біжучою хвилею — електровакуумний прилад, що підсилює електромагнітні коливання надвисокої частоти в процесі взаємодії поздовжньої складової біжучої електромагнітної хвилі й електронного потоку, які рухаються в одному напрямі. Осн. частинами Л. б. х. (мал.) є: електронна гармата, що створює потік електронів; металева спіраль, в якій цей потік збуджує біжучу електромагн. хвилю; колектор, що уловлює електрони, і фокусуюча система. Електронний потік, що рухається всередині спіралі, взаємодіє з електромагн. хвилею, уповільнюється або прискорюється, внаслідок чого утворюються згустки електронів, які віддають свою кінетичну енергію біжучій хвилі, підсилюючи тим самим надвисокочастотні коливання. Магн. поле фокусуючої системи зберігає потік електронів у заданих межах. Робочий діапазон частот Л. б. х. від 300 МГц до 300 ГГц, коеф. підсилення 20—60 дБ, ккд не перевищує звичайно 0,3. Л. б. х.— складова частина приймальних і перетворювальних (малопотужні лампи), а також передавальних (лампи середньої та значної потужності) пристроїв, що їх використовують у радіолокації, радіоастрономії тощо.
Див. також *Біжучі хвилі*, *Електровакуумні прилади*.

В. К. Качан, В. В. Сокол.

ЛА́МПА ДЕ́ННОГО СВІ́ТЛА — лампа з близьким до денного світла *спектром оптичним*; різновид *люмінесцентної лампи*. Розрізняють Л. д. с., що не змінюють колір освітлюваних об'єктів (такі лампи використовують у виробничих приміщеннях) або дещо змінюють його (ними користуються для заг. освітлення).

ЛА́МПА ЕЛЕКТРО́ННА — електровакуумний прилад, в якому вільні електрони, що утворюються внаслідок *емісії електронної*, спричинюють проходження електричного струму між електродами; один з електронних *електровакуумних приладів*. До найпоширеніших належать лампи з двома електродами (*діоди*), трьома (*тріоди*), чотирма (*тетроди*), п'ятьма (*пентоди*) та сімома (*гептоди*). Л. е. є частиною приладів або пристроїв, що перетворюють високочастотні електр. коливання (див. *Детектор*), підсилюють відеосигнали (див. *Відеопідсилювач*), перетворюють частоту електр. коливань (див. *Гетеродин*), вимірюють деякі електр. величини (див. *Електронний прилад* вимірювальний) тощо. Деякі Л. е. (напр., *клістрони, лампи біжучої хвилі, магнетрони, лампи зворотної хвилі*) генерують, підсилюють або помножують надвисокочастотні електр. коливання; вони відрізняються конструкцією і (або) впливом на потік електронів магн. поля. Л. е. застосовують у радіоелектроніці, автоматиці, телемеханіці, вимірювальній та обчислювальній техніці тощо.

В. К. Качан, В. В. Сокол.

ЛА́МПА ЗВОРО́ТНОЇ ХВИ́ЛІ, лампа із зворотною хвилею — електровакуумний прилад, що генерує електромагнітні коливання надвисокої частоти в процесі взаємодії електронного потоку й електромагнітної хвилі, яка рухається вздовж цього потоку у зворотному напрямі — назустріч йому. Осн. частинами Л. з. х. (мал.) є електронна гармата, що створює потік електронів, і сповільнююча система (сукупність пластин), в якій цей потік збуджує електромагн. хвилю. При проходженні між пластинами згустки електронів гальмуються електр. полем зворотної хвилі і віддають їй свою кінетичну енергію , генеруючи тим самим надвисокочастотні коливання. Магн. поле фокусуючої системи зберігає потік електронів у заданих межах, а колектор уловлює електрони. Робочий діапазон частот Л. з. х. від 1 до 1500 ГГц, ккд—близько 0,01. Л. з. х. використовують у *гетеродинах* радіоприймальних пристроїв, *задавальних генераторах* радіопередавальних пристроїв, генераторах пристроїв для радіовимірювань тощо. Див. також *Електровакуумні прилади*.

ЛА́МПА РОЗЖА́РЕННЯ — лампа, де випромінювачем світла є розжарювана електричним струмом спіраль або нитка з тугоплавких металів; теплове *джерело світла*. В перших Л. р., створених у 70-х рр. 19 ст., випромінювачем світла був переважно вугільний стрижень. Л. р. сучас. типу являє собою герметичний скляний балон, в якому закріплено спіраль або нитку (переважно вольфрамову), що нагрівається до т-ри 2200—3000 К. В балонах деяких Л. р. немає повітря (вакуумні лампи), балони інших Л. р. (щоб сповільнити випаровування металу) заповнено азотом і (або) *інертними газами* (газонаповнені лампи), іноді з домішками *галогенів* (див. *Йодна лампа*). Л. р. розрізняють за потужністю (від часток до десятків тисяч ват), напругою (від одиниць до сотень вольт), розмірами, за особливостями конструкції (напр., формою балона) і світлотехнічними властивостями (з дзеркальним або розсіювальним покриттям тощо). Є лампи короткочасної і тривалої (до кількох тисяч годин) дії. Л. р. використовують для загального та спеціального освітлення (напр., в кіноапаратах, прожекторах, літаках, автомобілях), як джерело інфрачервоних променів в *інфрачервоній техніці* тощо. В деяких галузях техніки Л. р. замінюють складнішими, але економічнішими *люмінесцентними лампами, натрієвими лампами*, лампами ксеноновими та ін. газорозрядними джерелами світла. Див. також *Електротехнічна промисловість*. Іл. с. 58.

В. В. Платонов.

ЛА́МПА-СПА́ЛАХ, фотоспалах — пристрій, який миттєво (спалахом) освітлює об'єкти при фотографуванні. Найпоширеніші електронні Л.-с. (мал.) — багаторазової (практично необмеженої) дії. Їхні осн. частини: джерело енергії (сухий *гальванічний елемент* або *випрямляч струму*) та *імпульсна лампа* з *рефлектором*. Є також теплові Л.-с. (одноразової дії), у кисневому середовищі яких згоряє алюмінієва *фольга*. Тривалість спалаху електронних Л.-с. 0,0025—0,0005, теплових — 0,04 с. Включення Л.-с. при повному розкритті *затвора* фотоапаратів забезпечується вбудованим в них пристроєм — синхроконтактом. Л.-с. дає змогу знімати в умовах недостатнього освітлення об'єктів.

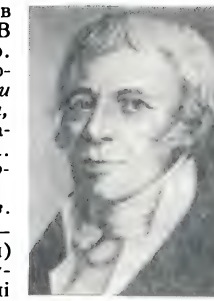

Ж. Б. П. А. Ламарк.

Г. Ламбракіс.

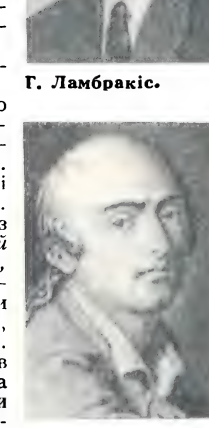

Ж. Ламетрі.

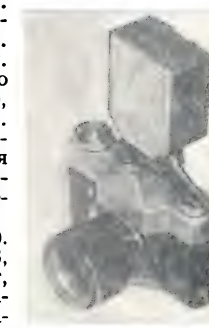

Електронна **лампа-спалах** разом з фотоапаратом.

ЛАМУ́ТИ — застаріла назва народу *евенів*.

ЛАН О. (справж. прізв., ім'я та по батькові — Коршак Кирило Юхимович; 1897, Дурдин хутір поблизу м. Городища, тепер Черкас. обл.— 1943) — укр. рад. поет і археолог. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1928). З 1924 виступав з віршами в журналах «*Життя й революція*», «*Червоний шлях*», «*Глобус*» та ін. Окремими виданнями вийшли збірки віршів «Отави косять» (1928), «Назустріч сонцю», «Долоні площ» (обидві — 1930). Публікував статті з археології в журналах «Хроніка археології та мистецтва» (1930—31), «Наука и жизнь» (1935), в «Наукових записках Інституту історії матеріальної культури» (1934—35).

Ю. В. П'ядик.

ЛАН (польс. łan) — поземельна міра в Польщі і Литві в 14—18 ст. та на загарбаних ними укр. землях. Існувало два види: малий Л., що дорівнював 30 *моргам* (бл. 16,8 га), і великий Л.— 43,5 морга (бл. 25 га). Л. був одиницею оподаткування залежного селянства. Після запровадження «*Устави на волоки*» *1557* Л. почали називати *волокою*.

ЛАНГ Георгій Федорович [16 (28). VII 1875, Петербург — 24.VII 1948, Ленінград] — рос. рад. терапевт, акад. АМН СРСР (з 1945). Закінчив Петерб. військово-мед. академію (1899); 1905—19 — співробітник цієї ж академії; з 1919 — професор Петрогр. (згодом 1-го

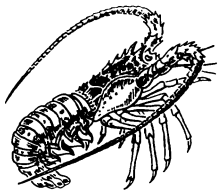

Лангуст звичайний.

Ленінгр.) мед. ін-ту (1928—30 — ректор). Праці Л. охоплюють майже всі розділи клініки внутр. хвороб. Основні праці Л. присвячені питанням *кардіології, гематології,* вивченню *гіпертонічної хвороби,* хворобам печінки тощо. Створив школу терапевтів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951.

ЛАНГ (Lang) Фріц (н. 5.XII 1890, Відень —2.VIII 1976, Лос-Анджелес) — нім. кінорежисер (ФРН). Навчався в Академії мист. (Відень). У 1918 дебютував як режисер. Фільми: «Доктор Мабузе, гравець» (1922), «Нібелунги» (1924), «Метрополіс» (1926), «М» (1931, від нім. Mörder — вбивця). Після встановлення фашист. режиму емігрував у Францію (1933), потім у США, де поставив кінострічки: «Лють» (1936), «Кати також умирають» (1942). З 1958 — у ФРН («Індійська гробниця», 1958; «Тисяча очей доктора Мабузе», 1960).

ЛА́НГЕ Микола Миколайович [12 (24).III 1858, Петербург — 15.II 1921, Одеса] — рос. та укр. психолог. Один з основоположників *експериментальної психології* в Росії. Закінчив Петерб. ун-т (1882). Працював в психологічній лабораторії В. *Вундта* в Лейпцігу (з 1883). Професор філософії Одес. ун-ту (1888—1921), де 1895 організував одну з перших у Росії психологічних лабораторій. Був засновником *Вищих жіночих курсів* в Одесі (1903). Відомий своїми експериментальними працями в галузі *сприймання* та *уваги.* Осн. праці «Психологические исследования» (Одесса, 1893), «Психология» (М., 1922).

ЛА́НГЕ (Lange) Оскар (27.VII 1904, Томашув-Мазовецький — 2.X 1965, Лондон) — польс. економіст, політ. і громад. діяч, акад. Польс. АН (з 1952). Член Польс. соціалістич. партії (1928—47), член ПОРП з 1948. Закінчив Краківський ун-т 1928. У 1934—36 навчався у США і Великобританії. У 1938—45 — професор економіки і статистики Чікагського ун-ту. В 1945 повернувся на батьківщину. В 1952—55 — ректор Гол. школи планування й статистики, професор Варшавського ун-ту (1956), голова екон. ради при Раді Міністрів ПНР (1957—62). Праці з питань капіталістичного відтворення, світового г-ва, статистики, планування й управління, застосування кібернетики та обчислювальної техніки в економіці. Держ. премія ПНР, 1955, 1964.

ЛА́НГЕ (Lange) Тор (Георгій Іванович; 9.IV 1851, Копенгаген — 22.II 1915, с. Нападівка, тепер Липовецького р-ну Вінн. обл.) — дат. поет і перекладач. З 1876 жив у Москві, викладав класичні мови в Лазаревському ін-ті східних мов. Вніс значний вклад у справу популяризації слов'ян. л-р у сканд. країнах. У збірках «З далеких країн» (1876), «Кілька народних пісень» (1878), «Ноктюрни» (1879), «Далекі мелодії» (1902) розвивав мотиви рос., серб., хорват. лірики, нар. пісень. Автор зб. дорожніх нарисів «З Росії» (1882), «Місяць на Сході» (1887), нарисів про О. К. Толстого та ін. рос. письменників (перекладав і їхні твори). Переклав «Слово о полку Ігоревім» (1888). Останні роки життя провів на Україні. *І. М. Лисенко.*

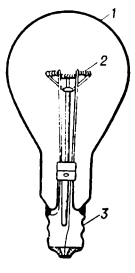

Лампа розжарення:
1 — балон;
2 — спіраль;
3 — цоколь

ЛАНГЕДО́К — історична область на Пд. Франції. Назва «Лангедок» з'явилася в 13 ст. для позначення Тулузького графства, приєднаного до Франції (повністю 1271) на правах самоврядної провінції. В період *релігійних воєн* 16 ст. значною частиною Л. заволоділи *гугеноти.* В 17 ст. самоуправління Л. було обмежено. В 17 — на поч. 18 ст. у Л. відбулося ряд повстань (*кроканів* 1636—37 і 1643, *камізарів* 1702—05 та ін.). Під час *Великої французької революції* тер. Л. було поділено на департаменти.

ЛА́НГЕР Йоганн (1825 — р. і місце см. невід.) — нім. композитор і диригент. У 50-х рр. 19 ст. служив капельмейстером оркестру в маєтку Потоцького в Немирові. Автор музики до «Наталки Полтавки» Котляревського (була пост. на аматорській сцені в Немирові). *І. М. Лисенко.*

ЛАНГЕРГА́НСА ОСТРІВЦІ́ — групи клітин; розташовані у вигляді скупчень (острівців) у *підшлунковій залозі* людини і майже всіх хребетних тварин; утворюють її внутрішньосекреторну частину (див. *Внутрішня секреція*). Виділяють у кров гормони *інсулін* і *глюкагон.* Розмір Л. о.— 50—500 мкм; на 1 мг тканини залози припадає 10—20 Л. о Розвиваються вони з трубчастих виростів передньої кишки і складаються з кількох типів клітин. Вперше описав Л. о. нім. вчений П. Лангерганс (1869).

ЛАНГОБА́РДИ — плем'я *германців.* У 1 ст. н. е. заселяли лівий берег нижньої течії Ельби. В 4—5 ст. просунулися до бас. серед. Дунаю. В 568 під натиском *аварів* Л. на чолі великого союзу племен вдерлися на тер. Пн. Італії. У боротьбі проти Візантії завоювали Ломбардію і Тусцію (Тоскану), утворивши своє королівство. Пізніше захопили Сполето і Беневенто, які стали самостійними герцогствами. У 8 ст. у Л. відбувався інтенсивний процес феодалізації. В 773—774 королівство Л. завоював *Карл Великий.*

ЛАНГУ́СТ, лангуста (Palinurus) — рід тварин ряду *десятиногих ракоподібних.* Довж. тіла до 70 см, маса до 8 кг. Головогруди і антени з міцними шипами, хвостовий плавець шкірястий, черевце довге, клешень немає. Рід об'єднує бл. 10 видів, пошир. у морях тропіч. і помір. зон басейнів Атлантичного (до берегів Англії) і Тихого (до Китаю) океанів; у морях СРСР немає. Л. (напр. Л. звичайний) їстівні. є об'єктом промислу.

«ЛАНД ОГ ФОЛЬК» («Land og Folk» — «Країна і народ») — щоденна газета, ЦО Комуністичної партії Данії (з 1920). Засн. 1911 під назвою «Арбейдербладет» («Робітнича газета»). З 5.X 1941 має сучас. назву. Видається в Копенгагені.

ЛАНДА́У Лев Давидович [9 (22).I 1908, Баку — 1.IV 1968, Москва]— рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1954). Після закінчення 1927 Ленінгр. ун-ту перебував у закордонному відрядженні в Данії, Англії, Швейцарії (до 1931). В 1932—37 очолював теор. відділ Укр. фіз.-тех. ін-ту, а з 1935 — і кафедру заг. фізики Харків. ун-ту З 1937 — в Ін-ті фіз. проблем АН СРСР, одночасно професор Моск. ун-ту (1943—47 і з 1955). Зробив значний внесок майже в усі розділи теор. фізики. Зокрема, створив теорію електронного *діамагнетизму* (1930), перший запровадив поняття *антиферомагнетизму* (1933), розробив теорію доменної структури феромагнетиків та *феромагнітного резонансу* (спільно з Є. М. *Ліфшицем*; 1935), побудував теорію фазових переходів 2-го роду (1937), теорію *надплинності* рідкого гелію (1941) та феноменологічну теорію *надпровідності* (спільно з В. Л. *Гінзбургом*; 1950), запровадив поняття комбінованої парності (1956). Л. є автором теорії двокомпонентного нейтрино (1957) і теорії фермі-рідини (1956—58). Опублікував спільно з Є. М. Ліфшицем фундаментальний курс теор. фізики. Л. створив відому школу фізиків-теоретиків.

Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1953; Ленінська премія, 1962. Нобелівська премія, 1962. Ім'я Л. Ландау присвоєно Інституту теоретичної фізики АН СРСР.

ЛА́НДЛЕР (Landler) Єне (23.XI 1875, Гелше, обл. Зала — 25.II 1928, Канн, Франція) — діяч угор. робітн. руху. Член Компартії Угорщини (КПУ) з 1919. За фахом — юрист. З 1906 — член с.-д. партії Угорщини, з 1908 — активний діяч її лівого крила. Організатор ряду робітн. страйків. У червні 1918 заарештований за антивоєн. діяльність. Один з керівників *Угорської Радянської республіки 1919* (наркомторг, наркомвнусправ, головком). Після її падіння — в еміграції. З 1919 — член ЦК КПУ. Учасник III—V конгресів Комінтерну. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

ЛАНДМІЛІ́ЦЬКІ ПОЛКИ́, ландміліція (від нім. Land — країна і лат. militia — військо) — поселенське військо (див. *Військові поселення*) у Рос. державі 18 ст., створене для оборони держ. кордонів. На Лівобережній Україні за царським указом 1713 з *служилих людей* було сформовано 5 Л. п., що становили залоги укріплень *Бєлгородської лінії.* В зв'язку з будівництвом 1731 *Української лінії* кількість Л. п. збільшено до 20 (14 кінних і 6 піхотних), укомплектованих з *однодворців.* У 1736 всі Л. п. (бл. 22 тис. чол.) перетворено на кінні і включено до складу т. з. Укр. д-зії — царських військ, розміщених на Лівобережній Україні. На утримання Л. п. стягувався подушний податок з населення Київ. і Ворон. губ. У 1769 Л. п. було злито з регулярними військами.

Літ.: Багалей Д. И. Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. М., 1887. *А. Г. Слюсарський.*

ЛАНДРА́С (дат. Landrace, від land — країна, сільська місцевість і гасе — порода) — спеціалізована порода свиней беконного типу. Виведена на поч. 20 ст. в Данії *схре-*

щуванням місцевих свиней з англ. породами м'ясного типу. Л. відзначаються високими відгодівельними і м'ясними якостями. В СРСР завезені 1948. Масть біла. Тварини міцної будови, тулуб довгий торпедоподібний, з прямою спиною, голова легка, вуха звисають на очі, окістя широкі, шкіра тонка, біла. У плем. г-вах України жива маса кнурів досягає 310 кг, свиноматок — 280 кг. Плодючість 10—12 поросят в опоросі, молоч-

Кнур породи ландрас.

ність — 60—80 кг. Молодняк Л. у 6—7-місячному віці досягає 100 кг. Якість *бекону* висока. Забійний вихід 76%. Л. мають підвищений *білковий обмін,* інтенсивно нарощують *м'язову тканину,* а тому вибагливі до умов годівлі та утримання. Розводять Л. у скандінавських країнах, США, Канаді, в країнах Зх. Європи, Австралії, Бразілії, а також в СРСР, зокрема на Україні.

ЛА́НДСБЕРГ Григорій Самуїлович [10 (22).I 1890, Вологда — 2.II 1957, Москва] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1946). В 1913 закінчив Моск. ун-т, в якому викладав 1913—15, 1923—45 і 1947—51. У 1951—57 — професор Моск. фіз.-тех. ін-ту. З 1934 працював також у Фіз. ін-ті АН СРСР. Осн. наук. праці з оптики і спектроскопії. В 1928 спільно з Л. І. *Мандельштамом* відкрив явище *комбінаційного розсіяння світла* (незалежно й одночасно з Ч. В. *Раманом* і К. С. Крішнаном). Розробив методи спектрального аналізу металів і сплавів, а також складних органічних сумішей, зокрема моторного палива. Автор відомого навч. посібника «Оптика». Нагороджений 2 орденами Леніна та медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ЛАНДСКНЕ́ХТИ (нім. Landsknecht, одн., від Land — країна і Knecht — найманець) — 1) Наймані солдати. Формування з Л. з'явилися вперше в 15 ст. в Німеччині, з 16 ст.— в ін. зх.-європ. країнах. Існували до кін. 17 ст. 2) Переносно — жорстокий, продажний військовий найманець.

ЛАНДТА́Г (нім. Landtag, від Land — країна і Tag — збори) — 1) За середньовіччя у нім. д-вах — органи (збори, з'їзди) станового представництва. В д-вах, що входили до Нім. союзу (ств. 1815), пізніше — Пн.-нім. союзу (ств. 1867) і Нім. імперії (ств. 1871) — виборні представницькі органи. 2) Парламент Ліхтенштейну. Найвищий законодавчий орган. Складається з однієї палати (15 членів, обираних на 4 роки). 3) В Австрії, ФРН — парламент землі (федеральної адм.-тер. одиниці).

ЛАНДША́ФТ географічний — природний територіальний чи акваторіальний комплекс, що є генетично однорідною ділянкою з однотипними геол. будовою, рельєфом, гідрокліматичним режимом, поєднанням ґрунтів і *біоценозів* та характерною морфологічною структурою. Остання визначається особливостями взаємодії та взаємозв'язків між речовинними компонентами ландшафту і факторами його утворення, просторового поєднання його морфологічних одиниць (ландшафтних *місцевостей, урочищ, фацій*), їхньою динамікою та розвитком у часі. Компонентами ландшафту є гірські породи, вода, лід, сніг, ґрунт, повітр. маси, рослини і тварини. Внутріландшафтні зв'язки між компонентами здійснюються шляхом обміну речовини і енергії. Л. г. функціонує і розвивається під впливом процесів, зумовлених променевою сонячною енергією та внутр. енергією Землі. Сучасні Л. г. формуються на основі розвитку давніх (палеоландшафтів), вони зазнають значних змін у процесі діяльності людини (див. *Антропогенний ландшафт, Культурний ландшафт*). Л. г. поділяють на в і д д і л и (наземні, водні), с и с т е м и (за поясно-зональними відмінностями водно-теплового балансу), к л а с и (за гіпсометричним положенням — рівнинні й гірські; за характером зональності — горизонтальні й вертикальні), г р у п и (за типом водно-геохім. режиму), т и п и (за спільністю зональних ґрунтово-біокліматичних ознак), в и д и (за відмінностями у прояві місц. фізико-геогр. процесів). Рівнинні ландшафти поділяють на підкласи низовинних і височинних, гірські — на підкласи середньо- та низькогірних, передгірних і міжгірних. Рівнинні ландшафти УРСР об'єднують такі типи їх: мішанолісові, лісостепові, степові з підтипами північно- та південностепових. Вивчення Л. г. та картографування їх має велике наук. і практичне значення для пізнання і розв'язання питань *раціонального природокористування* та *охорони природи.*

Літ.: Арманд Д. Л. Наука о ландшафте. М., 1975; Геренчук К. І., Раковська Е. М., Топчієв О. Г. Польові географічні дослідження. К., 1975; Исаченко А. Г. География сегодня. М., 1979. *П. Г. Шищенко.*

ЛАНДША́ФТ (нім. Landschaft — краєвид) у м и с т е ц т в і — те саме, що й *пейзаж.*

ЛАНДША́ФТНА АРХІТЕКТУ́РА — галузь архітектурної діяльності, спрямована на створення гармонійних і доцільних ландшафтів. Л. а. використовує матеріальні природні фактори й засоби (*рельєф,* вода, рослинність тощо) для формування середовища людини. Л. а. передбачає збереження природних ландшафтів, перетворення існуючих і створення штучних ландшафтів; проектує системи озеленення міст, рекреаційних зон і окремі **їхні** елементи — *парки, бульвари,* захисні смуги, в поєднанні з архіт. спорудами, шляхами, водоймищами, елементами *благоустрою населених місць* та інженерного обладнання (див. також *Садово-паркова архітектура*). Прикладами Л. а. на Україні є парки: «*Софіївка*» (Черкас. обл.), «*Олександрія*» (Київ. обл.), *Сокиринський парк* (Черніг. обл.), Алупкинський (Кримська обл., 18—19 ст.); Л. а. центру Донецька (1970-і рр., арх. П. Відергауз, В. Кішкань, І. Седак, Д. Циміданов та ін.; Держ. премія СРСР, 1978).

Літ.: Залесская Л. С., Микулина Е. М. Ландшафтная архитектура. М., 1979. *В. Є. Ясієвич.*

ЛАНДША́ФТНА ОБОЛО́НКА — те саме, що й *географічна оболонка.*

ЛАНДША́ФТНЕ ЗНІМА́ННЯ, ландшафтне картографування — комплекс польових і камеральних робіт, які проводять з метою складання ландшафтних карт. У процесі Л. з. виявляють будову *ландшафтів* географічних та їхні межі. Осн. методами Л. з. є маршрутний і площинний (суцільний). Велике значення для Л. з. має використання аерофотоматеріалів (див. *Аерофотознімання*) і космічних знімків. Розрізняють дрібно-, середньо-, великомасштабне і детальне знімання. На дрібномасштабних ландшафтних картах (менше 1 : 1 000 000) зображують геогр. ландшафти в цілому, на середньо- та великомасштабних (1 : : 10 000—1 : 1 000 000) — окремі *урочища* й *місцевості,* на детальних (1 : 10 000 і більше) — *фації.* Л. з. супроводжується збором зразків гірських порід, ґрунтів, гербаріїв, фотографуванням та складанням текстових характеристик досліджуваних ландшафтів.

К. І. Геренчук.

ЛАНДША́ФТОЗНА́ВСТВО — галузь фізичної географії, що вивчає наземні (територіальні)й водні (акваторіальні) природні комплекси. Осн. об'єктом дослідження Л. є *ландшафт* географічний як провідна ланка природної диференціації *географічної оболонки* Землі Л. вивчає походження, структуру, динаміку і поширення геогр. ландшафтів на земній кулі, закони їхнього розвитку і перетворення внаслідок госп. діяльності людини. Л. спирається на польові роботи — *ландшафтне знімання* і стаціонарні спостереження. Важливе значення мають порівняльний та історичний методи досліджень. В результаті ландшафтного знімання створюють ландшафтні карти. Стаціонарні спостереження проводять з метою вивчення процесів обміну теплом, вологою, органічною речовиною, хім. елементами тощо, які відбуваються в ландшафтах. Ці процеси досліджують *геохімія ландшафтів* та геофізика ландшафтів. Серед наук. завдань Л. провідне місце належить вивченню структури ландшафтів, тобто виявленню взаємозв'язків між їхніми окремими компонентами та морфологічними частинами. Практичні завдання Л. полягають у створенні ландшафтних карт для потреб меліорації, районного планування, розв'язання агровиробничих і медико-геогр. питань, а також розроблення наук. основ оптимізації природних ландшафтів, створення *культурних ландшафтів.*

Літ.: Исаченко А. Г. Основы ландшафтоведения и физико-географичес-

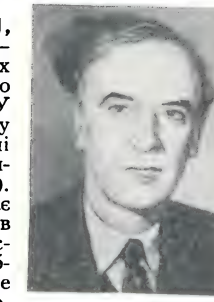

Л. Д. Ландау.

Є. Ландлер.

Г. С. Ландсберг.

кое районирование. М., 1965; Геренчук К. І. Основні проблеми фізичної географії. К., 1969; Николаев В. А. Проблемы регионального ландшафтоведения. М., 1979. *К. І. Геренчук.*

ЛА́НДШТЕЙНЕР (Ландштайнер; Landsteiner) Карл (14.VI 1868, Баден, поблизу Відня — 26.VI 1943, Нью-Йорк) — австр. імунолог, засновник імуногематології. В 1891 закінчив мед. ф-т Віденського ун-ту. В 1911—19 — професор Віденського, з 1922 — Рокфеллерівського (Нью-Йорк) ун-тів. Відкрив групи крові у людини (1900, поряд з Я. Янським), разом з П. Левіним виявив два антигени в еритроцитах людини (1927), з А. Вінером відкрив *резус-фактор* (1940); зробив значний внесок у розвиток діагностики сифілісу, разом Е. Поппером (1909) довів інфекційну природу поліомієліту. Його праці по вивченню комплексних антигенів мали велике значення для розвитку *імунології* Нобелівська премія, 1930.

Є. О. Лансере. Запорожець після бою. Бронза. 1873. Державна Третьяковська галерея в Москві.

ЛАНЖЕВЕ́Н (Langevin) Поль (23.I 1872, Париж — 19.XII 1946, там же, прах перенесено в *Пантеон*) — франц. фізик і громадський діяч, член французької АН (з 1934), почесний член АН СРСР (з 1929). Член Франц. компартії з 1944. Закінчив Школу фізики й хімії (1891) і Нормальну школу (1897) в Парижі. З 1902 викладав у Коллеж де Франс, з 1905—одночасно в Школі фізики й хімії (з 1925 — директор). Наук. роботу розпочав у студентські роки під керівництвом П. *Кюрі*. Виконав фундаментальні теор. дослідження іонізації газів, розробив термодинамічну й статистичну теорію діа- і парамагнетизму, створив основи гідролокації з використанням п'єзокварцових генераторів ультразвуку, зробив значний внесок у розвиток окремих питань теорії відносності і квантової електродинаміки. Л. був активним членом Ліги прав людини, одним із засновників Гуртка друзів нової Росії (1919), виступав за розвиток культурних зв'язків з Рад. Росією. В 30-х рр. активно підтримував Нар. фронт Франції. В 1946 Л. був обраний головою т-ва «Франція — СРСР».

ЛАНЖЕРО́Н Олександр Федорович [13.I 1763, Париж — 4 (16).VI 1831, Одеса] — рос. військ. діяч, генерал від інфантерії, граф. На поч. *Великої французької революції* емігрував (1790) з Франції до Росії. В 1794 вступив до рос. армії і прийняв рос. підданство. В 1815—23 — генерал-губернатор Новоросійського краю, головнокомандуючий Бузьким і Чорноморським козац. військами. Проводив великодержавницьку політику. Переведення ним бузьких козаків на становище військ. поселенців привело до *бузьких козаків повстання 1817*.

ЛА́НІ (Lányi) Шаролта (6.VI 1891, м. Секешфегервар — листопад 1975) — угор. письменниця і перекладачка. Учасниця угор. робітн. руху. В 1922 емігрувала до Рад. Союзу. На батьківщину повернулася 1945. Перша зб. віршів — «Подарунок» (1912). Перекладала твори рос. класичної і рад.л-ри. У 1939 опублікувала в своєму перекладі кілька віршів Т. Шевченка (1961 ввійшли до кн. «Кобзар», що вийшла в Будапешті). Їй належить ряд статей про українського поета.

ЛАНІВЦІ — селище міського типу Терноп. обл. УРСР, райцентр, на р. Жираку (притока Горині). Залізнична станція 7,6 тис. ж. (1980). Л. вперше згадуються в писемних джерелах 1444. Після 3-го поділу Польщі (1795) Л. в складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. У 1919 Л. захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 Л. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1956 Л.— с-ще міськ. типу.

В Л.— цукр., хлібний, маслоробний, комбікормовий, залізобетонних конструкцій, асфальтовий і цегельні з-ди, ф-ка гумових виробів, лісництво, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв. та музична школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ЛА́НКА (військ.) — 1) Первинний тактичний і вогневий підрозділ (3—4 літаки) різних родів авіації. У винищувальній і винищувально-бомбардувальній авіації вона поділяється на пари літаків. Кілька Л. становлять *ескадрилью*. Бойові завдання Л. виконує в складі ескадрильї або самостійно. 2) Підрозділ катерів (2—3 катери) у ВМФ.

«ЛА́НКА» — літературне об'єднання письменників правопопутницького характеру. Заснована 1924 письменниками, що відокремилися від *«Аспису»*. Творчість окремих членів «Л.» (М. Івченко, Т. Осьмачка) була пройнята мотивами розчарування, позначена впливом бурж.-націоналістичної ідеології. Наприкінці 20-х рр. М. Івченко і Т. Осьмачка перейшли на бік ворожих класових сил, інші члени «Л.» (Г. Косинка, Є. Плужник), переборюючи ідейні хитання, утверджувалися на позиціях соціалістичного реалізму. В 1926 «Ланка» перейменувалась на *«Марс»*.

В. І. Півторадні.

ЛА́НКА ВИРОБНИ́ЧА — невеликий за чисельністю первинний трудовий колектив у складі *бригади виробничої*, цеху, дільниці чи загону. За членами Л. в. колективно закріплюються засоби виробництва. В рослинництві ланка виконує ряд робіт, що мають істотне значення для врожаю одної або кількох культур. Л. в. в тваринництві створюються для обслуговування окремих виробничих об'єктів, певних груп тварин або ж визначених робіт. У механізованих загонах Л. в. спеціалізується на виконанні окремих польових операцій чи допоміжних робіт. *В. С. Дієсперов.*

ЛА́НКА ПІОНЕ́РСЬКА — складова частина, основа *загону піонерського*. Формується з 5—8 піонерів за принципом добровільного об'єднання з урахуванням інтересів дітей, іхніх відносин між собою тощо. Роботу в ланці організує ланковий, якого обирають піонери на зборі ланки. План роботи Л. п. складається на основі плану роботи загону й побажань піонерів, відповідно до їхнього віку, знань та інтересів. Кілька разів на місяць Л. п. проводить збори. Форми зборів різні: походи, екскурсії, бесіди. Л. п. реалізує завдання, що їх ставить загін і *дружина піонерська*, включаючи кожного піонера в активну діяльність колективу. В Л. п. піонери оволодівають практичними уміннями й навичками, набувають досвіду колективної роботи, в процесі якої формується особистість кожного з них.

Літ.: Иванова Л. П. Учителю о пионерском звене. М., 1977.

Т. Л. Пономаренко.

ЛАНКА́СТЕР (Lancaster) Джозеф (25.XI 1778 — 24.X 1838) — англ. педагог, один із засновників системи *взаємного навчання*. В 1798 відкрив свою школу й почав пед. діяльність. Вважав, що дітям трудящих треба давати не лише реліг. виховання, а й вчити їх читати, писати й лічити, мріяв поєднати навчання з виробничою працею. В книзі «Вдосконалення освіти трудящих класів суспільства...» (1803) виклав методику взаємного навчання. В 1818 виїхав до Америки, де створював школи взаємного навчання. Згодом вони поширилися і в ін. країнах, але були піддані критиці за механіцизм у навчанні, за недостатність знань, які вони давали.

ЛАНКА́СТЕРИ — династія англ. королів 1399—1461, відгалуження *Плантагенетів*. Під час правління Л. у країні зміцніла влада великих феодалів, зросли податки, було запроваджено закони про спалення єретиків, спрямовані проти *лолардів*. Л. жорстоко придушували нар. повстання (*Кеда Джека повстання 1450* та ін.). Англ. війська зазнали поразок у *Столітній війні 1337—1453*. В ході міжусобної боротьби Л. з *Йорками* (див. *Червоної і Білої троянд війна*) влада перейшла до останніх. Представниками Л. (у гербі була червона троянда) були Генріх IV (1399—1413), Генріх V (1413—22), Генріх VI (1422—61).

ЛАНКРЕ́ (Lancret) Ніколá (22.I 1690, Париж — 14.IX 1743, там же) — франц. живописець, представник мист. *рококо*. На творчості Л. позначився вплив А. *Ватто*. З 1719 — член Королівської академії живопису і скульптури. Твори: «Танцівниця Камарго» (бл. 1730, ДЕ), «Концерт у парку» (Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві), «Урок музики» (Лувр), пейзажі, портрети.

Н. Ланкре. Танцівниця Камарго. Близько 1730. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Ланцетник європейський.

ЛАНОВЕ́ — держ. грошовий поземельний податок у 14—18 ст. в Польщі й Литві та на загарбаних ними укр. землях. Розмір Л. визначався постановою сейму й обчислювався з одиниці оподаткування — *лану*. На *Лівобережній Україні* Л. було скасовано 1648, на *Правобережній Україні* — 1793, в *Галичині* — 1772.

ЛАНОВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,6 тис.

км². Нас. 38,0 тис. чол. (1980). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований селищній та 18 сільс Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ланівці*.

Л. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: торф, пісок, крейда, вапняки. Річки — *Горинь* з прит. Жирак (бас. Дніпра). Грунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, береза, бук, сосна) займають 2,1 тис. га. Переважає пром-сть по переробці с.-г. сировини. Найбільші підприємства — лановецькі цукр., маслороб-ний та комбікормовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Ланівці) та 4 будинки побуту.

Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 49,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 44,3 тис. га, луки і пасовища — 5,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки, картопля, овочеві, кормові. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. У Л. р.— 20 колгоспів, 2 міжгосп. підприємства (по виробн. яловичини та свинини), птахофабрика, райсільгосптехніка. Залізничні станції — Ланівці та Карначівка. Автошляхів — 275 км, у т. ч. з твердим покриттям — 189 км.

У районі — 41 заг.-осв. та музична школи; 42 лік. заклади, у т. ч. 2 лікарні. 15 будинків культури, 36 клубів, кінотеатр, 44 кіноустановки, 45 б-к. У Л. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1944).

А. О. Токарчук.

ЛАНОВИ́Й Василь Семенович (н. 16.I 1934, Москва) — рос. рад. актор, нар. артист РРФСР (з 1978). Член КПРС з 1968. В 1954—57 навчався в Театральному уч-щі ім. Б. Щукіна в Ц. *Мансурової*. В 1957 був прийнятий до трупи Театру ім. Євг. Вахтангова Ролі: в театрі — Цезар («Антоній і Клеопатра» Шекспіра), Протасов («Діти сонця» Горького), Огнєв («Фронт» Корнійчука), Сагадеєв («Тринадцятий голова» А. Абдулліна); в кіно — Павло Корчагін («Павло Корчагін», Київ. кіностудія ім. Довженка), капітан Артур Грей («Червоні вітрила»), лікар Олексій Максимов («Колеги»), Вронський («Анна Кареніна»), Іван Варава («Офіцери»), Андріанов («Дивна жінка»), Командор («Анна і Командор», Київ. кіностудія ім. Довженка), кіноепопея «Велика Вітчизняна» (текст від автора). Ленінська премія, 1980.

ЛАНОЛІ́Н (від лат. lana — вовна і oleum — олія), вовняний віск — тваринний *віск*, що його одержують з овечої вовни. Є сумішшю жирнокислотних ефірів двох *стеринів* — ланостерину й аргостерину. В медицині й косметиці використовують як основу при виготовленні мазей.

ЛАНСЕРЕ́ Євген Олександрович [12 (24).VIII 1848, Моршанськ, тепер Тамб. обл.— 23.III (4.IV) 1886, с. Нескучне, тепер Харків. р-ну Харків. обл.] — рос. скульптор. Автор жанрових композицій невеликого розміру: «Богатир» (1885), «Святослав» (1886), «Киргизький косяк на відпочинку» (1879) та ін. Багато творів Л. присвятив Україні, зокрема зображенню укр. селян: «Запорожець після бою» (1873), «Українець-плугатар» (1877), «Селянський віз», «Прощання козака з козачкою». Твори Л. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ. музеї рос. мистецтва та ін.

ЛАНТА́Н (Lanthanum; від грец. λανθάνω — ховаюсь, криюсь), La — хімічний елемент III групи періодич. системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 57, ат. м. 138, 9055; належить до *рідкісноземельних елементів*. У природі існують один стабільний ізотоп ^{139}La (99,91%) та один радіоактивний ^{138}La (0,09%). Відкрив Л. 1839 швед. хімік К. Г. Мосандер. Вміст Л у земній корі $3 \cdot 10^{-3}$%. Буває разом з *лантаноїдами* у рідкісноземельних мінералах. Пластичний метал сріблясто-білого кольору, густ. 6180 кг/м³, $t_{пл}$ 920° С, $t_{кип}$ бл. 3450° С. Хімічно активний, при звичайній т-рі окислюється (з поверхні) на повітрі, тонкопорошкований проявляє піроформність, поглинає водень, взаємодіє з водою, розчиняється в мінеральних к-тах. З лугами не взаємодіє. При нагріванні енергійно реагує з більшістю простих речовин, сплавляється з металами. Одержують Л. *електролізом* безводного розплавленого хлориду $LaCl_3$. Використовують для модифікації сталі, легких сплавів (див. *Модифікування металів*), для металотермії. Оксид La_2O_3 входить до складу оптичного скла.

Літ. див. до ст. *Лантаноїди*.

В. Л. Павлов.

ЛАНТАНО́ЇДИ, лантаніди (від *лантан* і грец. εἶδος — вигляд) — родина 14 хімічних елементів III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва з ат. н. 58—71. До Л. належать: церій Ce, празеодим Pr, неодим Nd, прометій Pm, самарій Sm, європій Eu, гадоліній Gd, тербій Tb, диспрозій Dy, гольмій Ho, ербій Er, тулій Tm, ітербій Yb та лютецій Lu. Разом з лантаном та *ітрієм* утворюють групу *рідкісноземельних елементів*. Схожість багатьох фіз. та хім. властивостей Л. зумовлена будовою електронних оболонок їхніх атомів: в міру збільшення заряду ядра послідовно заповнюється підрівень 4*f*, на якому розташовуються від 2 до 14 електронів, а кількість їх у 5-й та 6-й оболонках залишається сталою. В результаті цього спостерігається зменшення атомних та іонних радіусів Л. («лантаноїдне стискування»), закономірне збільшення густини, т-ри плавлення. Близькість *іонних радіусів* приводить до *ізоморфізму* сполук Л. й ускладнює розділення та одержання їх у чистому вигляді. На основі різної будови атомів і періодичності деяких властивостей Л. їх поділяють на дві підгрупи: церієву (Ce, Pr, Nd, Pm, Sm, Eu, Gd) та ітрієву (Tb, Dy, Ho, Er, Tm, Yb, Lu). У природі Л., крім прометію, зустрічаються в багатьох мінералах завжди в суміші один з одним, причому в одних мінералах переважають Л. церієвої підгрупи, в інших — ітрієвої. Земна кора містить у сумі $1{,}1 \cdot 10^{-2}$% церієвих та $9{,}2 \cdot 10^{-4}$% ітрієвих лантаноїдів. Добувають Л. при переробці *монациту*, лопариту, бастнезиту, ловчориту та ін. мінералів. Для розділення й очищення Л. застосовують методи дробного осадження, дробної кристалізації, *екстрагування*, іонного обміну та ін. Метали Л. одержують в осн. *електролізом* безводних розплавлених хлоридів або кальційтермічним способом. Л.— пластичні метали, проявляють поліморфізм, хімічно дуже активні: реагують при нагріванні з киснем, галогенами, сіркою, азотом, вуглецем, бором; утворюють *гідриди*, сплавляються з більшістю металів; реагують з водою, розчиняються у мінер. к-тах. Оксиди й гідроксиди мають основні властивості і нерозчинні у воді та лугах. Відомо багато подвійних солей Л. та *координаційних сполук*. Л. використовують у чорній і кольоровій металургії, у виробн. керамічних матеріалів, спец. сортів скла, *люмінофорів*, *каталізаторів*, лазерних матеріалів тощо; гадоліній, самарій, європій — у ядерній техніці.

Літ.: Яцимирский К. Б. [та ін.]. Химия комплексных соединений редкоземельных элементов. К., 1966; Савицкий Е. М., Терехова В. Ф. Металловедение редкоземельных металлов. М., 1975; Химия и технология редких и рассеянных элементов, ч. 2. М., 1976.

В. Л. Павлов.

ЛАНУ́ (Lanoux) Арман (н. 24.X 1913, Париж) — франц. письменник і літературознавець. Літ. діяльність почав детективними романами. З 50-х рр. виступив з реалістичними творами — антивоєнна й антифашист. трилогія «Божевільна Марго» (романи «Майор Ватрен», 1956; «Побачення в Брюгге», 1958; «Коли море відступає», 1963), дилогія «Історія Паризької комуни» (романи «Полька гармат», 1971; «Червоний півень», 1972). Рухові Опору й викриттю повоєнної бурж. дійсності присвячено роман «Бджолиний пастух» (1974). 1-у світову

П. Ланжевен.

В. С. Лановий.

М. Ланца.

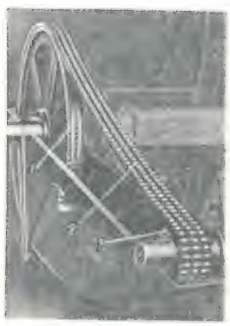

Ланцюгова передача: *1* — зубчасте колесо; *2* — ланцюг.

Ланцюгова лінія.

Лань звичайна (самець).

війну засуджує в документальному романі «Прощай, життя, прощай, кохання» (1977). Автор літературознавчих праць, антибурж. нарисів.

Тв.: Укр. перекл.— Майор Ватрен. К., 1960; Любий друг Мопассан. К., 1971; Рос. перекл.— Здравствуйте, Эмиль Золя! М., 1966; Когда море отступает. М., 1965; Свидание в Брюгге. М., 1977.

В. І. Пащенко.

ЛА́НЦА (Lanza) Маріо (справж. ім'я та прізв.— Альфредо Арнольд Кокоцца; 31.I 1921, Філадельфія — 7.X 1959, Рим) — амер. співак (тенор). За походженням італієць. Творчу діяльність почав 1942, з 1946 концертував у містах США. Виступав в оперній трупі Нового Орлеана в партіях Пінкертона, Каварадоссі («Чіо-Чіо-сан», «Тоска» Пуччіні), Альфреда, Герцога («Травіата», «Ріголетто» Верді) та ін. Знімався в кіно («Великий Карузо», «Серенада», «Улюбленець Нью-Орлеана»).

ЛАНЦЕ́ТНИКИ (Amphioxi)— група (за іншою класифікацією — клас) тварин підтипу *безчерепних*. Тіло (довж. до 8 см) напівпрозоре, веретеноподібне, хвостовий плавець має вигляд ланцета (звідси й назва). Будова тіла досить проста, але всі осн. ознаки *хребетних* виявлені чітко: двобічна симетрія, осьовий скелет представлений *хордою*, що зберігається протягом усього життя, над нею — центральна нервова система: травний тракт у вигляді малодиференційованої трубки міститься під хордою; *зародковий розвиток* відбувається за типом розвитку хордових тварин тощо. Живуть Л. в піску морського дна на невеликих глибинах (30—40 м). Живляться мікроорганізмами. 26 видів, пошир. в теплих, помірних і тропіч. морях Тихого, Атлантичного та Індійського океанів. В СРСР (у Чорному та Японському морях) — 2 види: Л. європейський (Branchiostoma lanceolatum). Л. азіатський (B. belcheri). У деяких місцевостях Л. споживають, вони є об'єктом спец. промислу. Вперше Л. був описаний як молюск П. С. *Палласом*; дослідженнями О. О. *Ковалевського* (1865) було доведено належність Л. до особливої групи тварин, що є проміжною між безхребетними і хребетними Іл. с. 60.

К. О. Виноградов.

ЛАНЦЮГИ́ ЖИ́ВЛЕННЯ, харчові, або трофічні, ланцюги — групи видів рослин, тварин, грибів та мікроорганізмів, пов'язаних один з одним харчовими відносинами, внаслідок чого створюється певна послідовність у передачі речовин і енергії від одних груп організмів до інших. Л. ж. формувались у процесі істор. розвитку органіч. світу і є однією з характеристик взаємопристосованості організмів у природі. Основою кожного Л. ж. є види-продуценти, або *автотрофи* (переважно зелені рослини та хемосинтезуючі мікроорганізми; див. *Хемосинтез*). Наступні ланки Л. ж. становлять *гетеротрофи*, або *консументи*, які поділяють на первинні і вторинні. Первинними консументами є тварини, які живляться переважно або виключно (рідше) рослинами, вторинними — які живляться їжею переважно або виключно (рідко) тваринного походження. Так, у Л. ж., видом-продуцентом якого є капуста, первинні консументи — капустяний білан, капустяна совка, зайці та ін., а вторинні консументи — паразити названих видів. Ланки третього трофічного рівня в Л. ж. становлять *сапрофіти* (переважно гриби та бактерії), що одержують необхідну енергію шляхом розкладання мертвої органічної речовини. Кількість ланок у Л. ж. здебільшого не перевищує 4—5. В угрупованні організмів (*біоценозі*) звичайно буває ряд паралельних Л. ж., між якими можуть існувати зв'язки. Складна структура Л. ж. забезпечує цілісність та динамічність біоценозу. Л. ж. відбивають осн. етапи біогенного *кругообігу речовин* у природі, лежать в основі т. з. *піраміди чисел*, що відображує чисельність окремих організмів в угрупованнях, і разом з нею виявляють характерні особливості біоценозів.

О. П. Криштоль.

ЛАНЦЮГО́ВА ЛІ́НІЯ — плоска крива, форма якої збігається з формою однорідної нерозтяжної довгої важкої нитки (або ланцюга), закріпленої на кінцях. Рівняння Л. л. у прямокутній декартовій системі координат має вигляд:

$$= a \operatorname{ch} \frac{x}{a} = \frac{a}{2}\left(e^{\frac{x}{a}} + e^{-\frac{x}{a}}\right).$$

Геометрично Л. л. є еволютою (див. *Евольота і евольвента*) *трактриси*. Довжина дуги AM дорівнює проекції MM' ординати PM на дотичну MT (мал.) і виражається формулою $s = a\operatorname{sh}\frac{x}{a} = \frac{a}{2}\left(e^{\frac{x}{a}} - e^{-\frac{x}{a}}\right)$. Проекція MH ординати MP на нормаль MD має постійну довжину a, радіус *кривини* Л. л. $R = a\operatorname{ch}^2\frac{x}{a}$, натуральне рівняння Л. л. $k = a/(s^2 + a^2)$. При обертанні Л. л. навколо осі OX одержуємо *катеноїд*.

Ю. С. Слободян.

ЛАНЦЮГО́ВА ПЕРЕДА́ЧА — механізм у вигляді нескінченного ланцюга, що рухається по зубчастих колесах (зірочках), закріплених на паралельних валах, передаючи обертовий рух між цими валами; вид механічної *передачі*. Л. п. (мал.) розрізняють за типом ланцюга (напр., роликовий, пластинчастий) та кількістю зубчастих коліс. Вони передають рух віддаленим (до 8 м) валам, менш чутливі до неточностей у розташуванні (паралельності) валів, не проковзують, їхній ккд прибл. 0,96—0,97. Л. п. використовують у багатьох транспортних, с.-г. та інших машинах.

ЛАНЦЮГО́ВА ЯДЕРНА РЕА́КЦІЯ — див. *Ядерні реакції*.

ЛАНЦЮГО́ВИЙ МІСТ, Миколаївський міст, міст ім. Є. Бош — перший капітальний міст у Києві через Дніпро (поблизу теперішнього моста метро). Споруджений 1853 за проектом і під керівництвом англ. інж. Ч. да Віньйоля. Міст (довж. 776 м) мав п'ять підпор, продовженням його були тимчасові дерев'яні мости через лівобережну заплаву і протоку. В 1920 Л. м. висадили білополяки, 1925 (за участю Є. О. *Патона*) його відбудовано. На поч. Великої Вітчизн. війни міст зруйнували нім.-фашист. окупанти.

ЛАНЦЮГО́ВІ ДРО́БИ, неперервні дроби — вирази вигляду

$$a_0 + \cfrac{1}{a_1 + \cfrac{1}{a_2 + \cfrac{1}{a_3 + \cdots}}} = [a_0;\ a_1, a_2, a_3, \ldots],$$

де a_0 — ціле, a_1, a_2, a_3 ... — натуральні числа.

Числа

$$a_0 = \frac{P_0}{Q_0},\quad a_0 + \frac{1}{a_1} = \frac{P_1}{Q_1},\quad a_0 + \cfrac{1}{a_1 + \cfrac{1}{a_2}} = \frac{P_2}{Q_2},\ \ldots$$

наз. підхідними дробами даного Л. д. Обчислюють їх, користуючись рекурентними формулами: $P_k = a_kP_{k-1} + P_{k-2}$, $Q_k = a_kQ_{k-1} + Q_{k-2}$. Між множинами *раціональних чисел* і скінченних Л. д. існує *взаємно однозначна відповідність*. Для кожного нескінченного Л. д. існує *границя* $\lim\limits_{k\to\infty}(P_k/Q_k) = \alpha$ — його значення. При будь-якому натуральному k $|\alpha - P_k/Q_k| < 1/Q_kQ_{k+1}$.

Л. д. використовують у теорії наближень, при розв'язуванні *діофантових рівнянь*, в *обчислювальній математиці*. Розглядають також Л. д. з нечисловими елементами (напр., *многочленами*). Л. д. зустрічались у працях італ. математиків Р. Бомбеллі (1526—72), П. Катальді (1552—1626) та інших. Теорію Л. д. розробили Л. *Ейлер* та Ж. *Лагранж*.

Літ.: Бородін О. І. Теорія чисел. К., 1970; Хинчин А. Я. Цепные дроби. М., 1978.

Г. П. Бевз.

ЛАНЦЮГО́ВІ РЕА́КЦІЇ — хімічні і ядерні реакції, в яких утворення в речовині або в суміші речовин проміжних активних частинок (атомів, вільних радикалів, нейтронів) спричинює велику кількість (ланцюг) послідовних перетворень в результаті взаємодії частинки з речовиною. Внаслідок Л. р. утворюється кінцевий продукт реакції і нова активна частинка, здатна до дальшої взаємодії. Л. р. включає стадії: зародження ланцюгів — при розриві одного із зв'язків у молекулі відбувається утворення активних частинок; розвитку ланцюгів — активна частинка взаємодіє з мо-

---

Ланцюговий міст у Києві. Інженер Ч. да Віньйоль. 1848—53. Не зберігся.

лекулою, в результаті чого утворюється нова активна частинка; обриву ланцюгів — на цій стадії припиняється розвиток ланцюгів за рахунок рекомбінації активних частинок у неактивні молекули. Бувають нерозгалужені, розгалужені та вироджено-розгалужені. У нерозгалужених Л. р. при взаємодії активної частинки з молекулою відроджується одна активна частинка. Розгалужені Л. р. характеризуються можливістю виникнення більш ніж однієї частинки, що приводить до розгалуження ланцюга. Вироджено-розгалужені Л. р. включають також стадію розпаду деяких молекул проміжних речовин (що утворюються при реакції) на додаткові вільні радикали. Теорію Л. р. розробив М. М. *Семенов*. У хім. та нафтохім. пром-сті широко використовують Л. р. окислення, крекінгу, полімеризації, хлорування тощо. Див. також *Ядерні реакції*.

Літ.: Семенов Н. Н. Цепные реакции. Л., 1934; Эмануэль Н. М., Денисов Е. Т., Майзус З. К. Цепные реакции окисления углеводородов в жидкой фазе. М., 1965. *В. Д. Походенко.*

ЛА́НЧИН — селище міського типу Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР, на лівому березі р. Пруту. Залізнична станція. 6,3 тис. ж. (1980). У с-щі — райсільгосптехніка, щебеневий з-д, колгосп; 3 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури. 2 бібліотеки.

ЛАНЬ (Dama) — підрід ссавців род. оленевих. Включає 1 вид: Л. звичайна, або даніель [Cervus (Dama) dama]. Довж. тіла бл. 140 см, вис. в плечах 85—100 см, маса бл. 90 кг. Забарвлення взимку сіро- або рудувато-буре, влітку — сірувато-руде з світлими плямами; часто зустрічаються альбіноси і меланісти. Роги з лопатоподібно сплощеною верх. частиною є лише у самців. Гін у кінці вересня — жовтні. Після 8-місячної вагітності самка народжує 1—2 телят. Живиться Л. корою дерев, травою, гілками тощо. Батьківщина Л.— Середземномор'я та Мала Азія. У дикому стані збереглися лише на невеликій території Малої Азії. Розводять як декоративну тварину парків у багатьох країнах Європи. В СРСР акліматизована в прибалтійських республіках, Білорусії та на Україні.

ЛАНЬЧЖО́У, Гаолань — місто на Пн. Китаю, адм. ц. провінції Ганьсу. Розташоване в серед. течії р. Хуанхе. Вузол з-ць. 1,5 млн. ж. (1970). Найрозвинутіші нафтохім. і нафтопереробна пром-сть та машинобудування (транспортне, виробн. нафт. устаткування, електроприладів). Підприємства цем., скляної, шкіряної, вовнообр., суконної, харчосмакової (борошномельної, тютюнової) галузей. У Л.—`Пн.-Зх. ун-т, кілька ін. вузів, філіал АН Китаю.

ЛА́О, лаосці — народ, основне населення Лаосу. Живуть також у Таїланді. Етногр. групи Л. є ще в Китаї, СРВ, Кампучії, Бірмі. Заг. чисельність — 12 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять *лаоською мовою*. Релігія — *буддизм*. Предки Л. прийшли на тер. Індокитаю з пд. районів Сх. Азії на рубежі н. е., а на тер. сучас. проживання— в 6—13 століттях н. е. Осн. заняття — землеробство (вирощують рис, кукурудзу тощо), тваринництво, рибальство, ремесла (прядіння, шовкоткацтво). Про історію, економіку, культуру Л. див. *Лаос*

ЛАОКО́ОН (Λαοκόων) — у грец. міфології троянський жрець. За міфами й Вергілієвою «Енеїдою», Л. і його синів задушили велетенські змії, послані розгніваними богами. Л. зазнав кари за те, що пішов проти волі богів і радив троянцям не затягати в місто велетенського дерев'яного коня, що був залишений греками під мурами обложеної Трої (див. *Троянський кінь*). Сцену загибелі Л. зображено в скульптурній групі «Лаокоон», створеній родоськими скульпторами Агесандром, Полідором і Атенодором. Глибокий аналіз цієї скульптурної групи дав Г. Е. Лессінг у трактаті «Лаокоон...». Міф про Л. відображено і в європ. живопису (Дж. Романо, Ель Греко). Іл. див. на окремому аркуші, т. 4; с. 192—193.

ЛАО́С, Лаоська Народно-Демократична Республіка — держава в Пд.-Сх. Азії, у внутр. частині п-ова Індокитай.

В адм. відношенні поділяється на 13 провінцій.

Державний лад. Л.— соціалістична д-ва. Глава д-ви — президент, який одночасно є головою ЦК Фронту нац. будівництва Л. Тимчасовий найвищий законодавчий орган — Верховні нар збори (ВНЗ), які очолює президент. Глава уряду — прем'єр-міністр.

Природа. Більшу частину тер. Л. займають гори і плоскогір'я, розчленовані численними річковими долинами. Найвища вершина — г. Біа (заввишки 2820 м) на нагір'ї Траннінь у центр. частині країни. На Пд.— плато Боловен. На Зх. і Пд. Зх. країни — алювіальні низовини. Поширені карстові форми рельєфу. Поклади заліз., олов'яної, свинцево-цинкових руд та ін. кольорових і рідкісноземельних металів, вугілля, калійної солі. Клімат субекваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра січня від +15° на Пн. до +23° на Пд., липня +29°. Пересічна річна кількість опадів у горах до 3000 мм, на плато — 1600 мм. Виділяють два сезони: сухий (листопад — квітень) і вологий (травень — жовтень). Гол. ріка — *Меконг* (на окремих ділянках судноплавна). Його численні притоки мають гірський характер, порожисті, повноводні. Часто бувають катастрофічні повені. Найпоширеніші гірські латеритні грунти. Бл. 60% тер. Л. вкрито тропічними лісами, переважно сухими листопадними, на Сх.— вічнозеленими вологими з цінними породами дерев. Вище 1000 м ростуть вічнозелені широколистяні ліси.

Населення. Осн. населення — *лао* (понад 70%). Живуть також кхму, мео, яо та багато ін. народів — китайці, в'єтнамці, індійці, бірманці та ін. Офіц. мова — лаоська. Пересічна густота нас.— 14,8 чол. на 1 км² (1978). Міськ. населення — 15%. Найбільші міста: *В'єнтьян*, Саваннакхет.

Історія. Найдавніші поселення на тер. Л. виникли в період пізнього *палеоліту*. Протягом 1-ї пол. 1-го тис. н. е. тер. Л. входила до складу кхмерської д-ви Фунань, 7—8 ст. — д-ви Ченла Землі, 9—13 ст. — д-ви Камбуджадеша. В 6—13 ст. на тер. Л. розселилися предки сучас. лаосців. У 1353 виникла централізована лаоська д-ва Лансанг. З 1893 Л.— королівство під протекторатом Франції (з 1898 входив до Франц. Індокитаю). Народ Л. не раз виступав проти франц. панування (сел. повстання 1918—22, масові страйки робітників 1932—34). Під час 2-ї світової війни тер. Л. окупували япон. війська. Після капітуляції Японії Л. в

Герб Лаосу

ЛАОС

Площа — 236,8 тис км²

Населення — 3,5 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. В'єнтьян

Лаос.
Ріка Меконг поблизу міста Луангпхабанга.
Гідроелектростанція на ріці Нгум.

Лаос. Фронтон бота у ваті Мі-Сай у В'єнтьяні.

результаті нар. повстання 12.X 1945 був проголошений незалежною д-вою Патет-Лао (Країна Лао). Король відмовився від влади. На поч. 1946 тер. Л. знову окупували франц. війська. В Л. було відновлено королів. владу. Нац.-визвольний рух набув форми партизанської боротьби. 22.X 1953 Франція була змушена визнати королівство Л. незалежною д-вою. На Женевській нараді міністрів закордонних справ 1954 незалежність Л. дістала міжнар. визнання (див. *Женевські угоди 1954*). В 1960 Л. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Після держ. перевороту 9.VIII 1960 до влади прийшов уряд Суванни Фуми, який проголосив політику миру, нейтралітету і внутр згоди. Внутр. реакція, підтримана імперіалістами США, організувала збройний заколот, а потім розв'язала в Л. громадян. війну В травні 1961 під тиском вимог миролюбних сил світу воєнні дії було припинено. В Женеві відкрилася міжнар. нарада 14 країн по Л., учасники якої 23.VII 1962 підписали Декларацію і Протокол до Декларації про нейтралітет Л. В 1962 було сформовано уряд нац. єдності. Але в квітні 1963 праві при активній підтримці США відновили воєнні дії в країні. Л. фактично був поділений на дві зони: одна перебувала під контролем патріотичних сил, інша — реакціонерів. У 1974 створено коаліційні органи влади. 2.XII 1975 Нац конгрес нар. представників проголосив скасування монархії і утворення Лаоської Народно-Демократичної Республіки. В Л. мирним шляхом завершилася нац.-демократична революція. Було встановлено нар.-демократичний лад. Країна приступила до будівництва основ соціалістич. суспільства. У зовн. політиці Л. дотримується політики співробітництва з соціалістич. країнами, розвитку відносин з усіма країнами, захисту миру в Пд.-Сх. Азії та в усьому світі. Між СРСР і Л. 1976 підписано договір про торгівлю, угоду про культур. і наук. співробітництво, 1977 — угоду про екон. і тех. співробітництво, 1978 — угоду про екон. співробітництво. З 1955 Л.— член ООН.

Ю. І. Патлажан.

Політичні партії, профспілки. *Народно-революційна партія Лаосу* (НРПЛ), утворена 1955. Фронт національного будівництва Лаосу (до 1979 — Патріотичний фронт Лаосу). засн. 1956. Федерація лаоських профспілок, засн. 1964. Входить до ВФП.

На рисовій плантації в одному з кооперативів у провінції В'єнтьян.

Господарство. Л.— агр. країна. Багаторічне панування колонізаторів, громадян. війна і поділ країни на зони, бомбардування окремих районів амер. авіацією призвели до значного занепаду економіки. Після перемоги нац.-демократичної революції Л. став на шлях відбудови нар. г-ва. Всі землі, лісові, мінеральні й водні ресурси, банки, зовн.-торг. фірми перейшли у власність д-ви, націоналізовано ряд пром. підприємств,

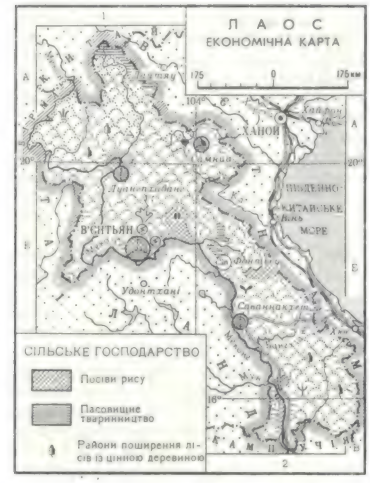

майно великих феодалів, прийнято рішення про кооперування с. г. на основі створення держ. г-в, виробничих кооперативів і г-в взаємодопомоги (на кін 1978 налічувалося понад 700 таких г-в). Розвиваються екон. зв'язки з соціалістич. країнами. Планом екон. розвитку 1978—80 в першу чергу передбачено розширення с.-г. виробн., розвиток лісового г-ва та створення держ. сектора в пром-сті. В 1978 освоєно понад 24 тис. га цілинних земель, став до ладу діючих ряд зруйнованих війною підприємств.

Сільське господарство — основа економіки Л., в ньому зайнято бл. 80% економічно активного населення. Гол. с.-г. культура — рис, під яким бл. 75% посівних площ. Виробництво рису (1979 — 900 тис. т). Вирощують також кукурудзу, сою, банани, ананаси, цитрусові, картоплю, овочі; з тех. культур — цукр. тростину, бавовник, тютюн. Експортне значення має вирощування кави й прянощів (на Пд.) та опійного маку (на Пн.). Розвинуте тваринництво. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 550, свиней — 1640, розводять буйволів (1370). Щорічний вилов риби у річках бл. 5,5 тис. т. У лісах — заготівлі деревини цінних порід дерев — сандалового, чорного, розового, палісандрового, тикового та ін. (пересічно від 50 до 112 тис. м³ ділової деревини щорічно). Одержують цінні смоли й лісопродукти — бензой, гумілак та ін.

Промисловість. Для промсті характерні чотири сектори — держ., кооп., держ.-приватний і приватний, в яких зосереджено бл. 750 підприємств (1978). На базі значних ресурсів мінеральної сировини розвивається гірничодобувна галузь (видобувають олов'яну руду). Обробна пром-сть представлена переважно невеликими підприємствами по переробці с.-г. продукції (гол. чин. рису). Є ф-ка металовиробів, рем. майстерні, деревообр. і текст. підприємства. Розвинуті кустарні промисли (гол. чин. ткацтво). На р. Нгум — перша в країні ГЕС. За допомогою СРСР споруджено 2-у чергу Нгумської ГЕС, міст через р. Нен, госпіталь та ін. об'єкти. З-ць у країні немає. Довж. автошляхів — 7841 км (у т. ч. 1320 км з твердим покриттям). Осн. трансп. артерія — р. Меконг. Для зовн.- торг. операцій використовують в'єтнам. мор. порти Хайфон і Дананг. Бл. 80% експорту Л. припадає на ліс і продукти лісових промислів, вивозять також концентрат олова і каву. Довозять пром. устаткування й трансп. засоби, метали, нафтопродукти, цемент, рис. Осн. торг. партнери — соціалістич. країни, зокрема СРСР, країни Пд.-Сх. Азії, Японія. Грош. одиниця — кіп визволення.

Б. П. Яценко.

Медичне обслуговування. В 1976 в Л. було 3232 лікарняні ліжка (9,8 ліжка на 10 тис. ж.), більшість яких належить д-ві; мед. допомогу подавали 46 лікарів (1 лікар на 20 тис. ж.). Лікарів готують у мед. ін-ті (В'єнтьян) і за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До перемоги нар. революції 1975 понад 70% дорослого населення було неписьменне. В 1978 процент неписьменних знизився до 40. З 1976 в країні відбувається реформа освіти, навчання в поч. і серед. школах проводиться лаоською мовою, створено нову держ. систему безплатної освіти. Строк навчання в поч. школі 5, у серед.— 6 (3 + 3) років. Майже всі діти охоплені поч. школою. В 1978/79 навч. р. у поч. і серед. загальноосв. школах налічувалося бл. 585 тис. учнів. Набула розвитку серед. профес.-тех. і пед. освіта. Після 1975 створено ряд нових вищих навч. закладів, у В'єнтьяні реорганізовано ун-т (засн. 1958), мед. і пед. ін-ти; у країні — 6 пед. ін-тів. Багато лаосців здобувають вищу освіту в СРСР та ін. соціалістич. країнах. Поблизу м. Луангпхабанг — держ. селекційна с.-г станція. У В'єнтьяні — Нац б-ка, міська б-ка, б-ка ун-ту; музей нац. мистецтва та ін

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В 1977 в Л. виходило 2 щоденні газети: «Сієнгн

Радянський культурний центр у В'єнтьяні

пасасон» («Голос народу», з 1975) — офіц. орган та «В'єнчан мей» («Новий В'єнтьян», з 1975). Інформ. агентство Каосан Патет-Лао — орган М-ва інформації. З 1951 функціонує урядова радіостанція Радіодіффюзьйон насьйональ Лао. Передачі ведуться лао, франц., англ., таї, кхмерською та в'єтнам. мовами.

Література. Зародження л-ри припадає на кін. 14 ст. Розвиток її проходив під впливом буддистської

Храм у монастирському комплексі Фра-Кео у В'єнтьяні. 1565. Відбудовано 1938.

л-ри й усної нар. творчості, що визначила нац. зміст л-ри. Класична л-ра мала етично-реліг. і повчальний характер. Героїчна поема Панкхама «Сінсай» — вершина л-ри 17 ст. З 18 ст. л-ра переживала період застою. Відродження почалося в серед. 20 ст. Твори сучас. л-ри присвячені гол. чин. історії боротьби за незалежність країни і побудові нового життя. Найвідоміші поети — Сомсі (Со Деса), Сісана Сісан, Кхамма Пхомконг, прозаїки — Тьянтхі Диансаван, Сувантхон, Кхамліанг Фолсена, Кхампхай Пхілавонг.

Л. М. Морев.

Архітектура. На тер. Л. збереглися від 1 — поч. 2-го тис. н. е. святилища поблизу Саваннакхета (Інг-Ранг та ін.), численні монастирські комплекси — вати (Сієнг-Тхонг у м. Луангпрабаг, 1561; Фра-Кео, 1565, відбудований 1938; Сісакет, 1820, Тхат Луанг, 1586; всі — у В'єнтьяні, та ін.), в які входили різні за розмірами й формами храми-боти, б-ки, житла монахів та святилища-«тхати». Після проголошення незалежності в архітектурі використовують як сучас., так і традиційні нац. форми (готель «Лансанг», 1963, арх. Кхамфет; будинок М-ва внутр. справ, 1960-і рр., арх. Серг, обидва — у В'єнтьяні).

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист.— величезні «посудини» з граніту, що датуються поч. н. е., містяться на нагір'ї Траннінь. В серед. 1-го тис. н. е. в Л. поширився вплив культури *кхмерів,* з 14 ст.— *буддизму*. Серед пам'яток часів середньовіччя — кам. та бронзові статуї Будди (відомі з 14 ст.), пластика малих форм (статуетки танцівниць), орнаментальне різьблення з позолотою. Інтер'єри будинків оздоблювалися розписами. В сучас. Л. розвивається станковий живопис (Нуараонг, Вілівонг), графіка (Самнан), скульптура. Поширені різні види декор.-ужиткового мистецтва (різьблення, декоративний живопис, ткацтво, обробка металу тощо).

Музика Л. імпровізаційна, не має нотації. Розвинута культура вокального (балади мандрівних співаків, ліричні дуети закоханих) та хорового співу. До складу нац. оркестру входять інструменти: хен (складається з кількох бамбукових тростин), флейти, 2-струнна скрипка, барабани, гонги, ксилофони, кон вон (16 гонгів, змонтованих на підковоподібній рамі). З кін. 60 — поч. 70-х рр. 20 ст. до нього включають скрипки, акордеони, кларнети, великі барабани тощо. В Л. існує балет (кілька століть), малий лаоський та Нац. оркестри.

Театр. Лаоський театр об'єднує танець, музику, пантоміму й драму. Його джерела — в нар. трудових і ритуальних видовищах (деякі збереглися до наших днів). На формування театру вплинув буддизм. Осн. драматургічним матеріалом для вистав були сцени з інд. епосу «*Рамаяна*», «*Махабхарата*», а також драматизація казок, легенд, реліг. історій, деякі з них кхмерського, сіамського й бірм. походження. Пересувні акторські трупи виступають просто неба. Здавна в Л. популярні тіньовий і ляльковий театри.

Літ.: Мхитарян С. А. Борьба народов Вьетнама, Лаоса и Камбоджи за национальную независимость, демократию и мир. М., 1954; Михеев Ю. Я. Американцы в Индокитае. М., 1972; Кобелев Е. В., Коваленко И. И. Торжество правого дела народов Индокитая. М., 1975; Кожевников В. А. Очерки новейшей истории Лаоса. М., 1979; Иоанесян С. И. Проблемы социально-экономического развития Лаосской Народно-Демократической Республики. «Народы Азии и Африки», 1978, № 2; Кобелев Е. В. Лаосская Народно-Демократическая Республика. М., 1978; Михеев Ю. Я. Лаос на пути строительства социализма. М., 1978; Современная Азия. Справочник. М., 1977.

ЛАОСЬКА МО́ВА, лаотянська мова — мова народу *лао*. Належить до китайсько-тібетської сім'ї мов. Діалекти й говори Л. м. об'єднуються в пн., центр. і пд. групи. За типологією — *ізолююча мова*. Порядок слів у реченні сталий. Найдавніші писемні пам'ятки на тер. Лаосу відносять до 13 ст.

Літ.: Морев Л. Н., Москалев А. А., Плам Ю. Я. Лаосский язык. М., 1972.

ЛАОЦЗИ́ (Лі Ер) — напівлегендарний давньокит. мислитель, що жив приблизно в 6—5 ст. до н. е. Йому приписують авторство трактату «Лао-цзи» («Дао-де-цзін»). Деякі вчені вважають, що його написали послідовники Л. в 4—3 ст. до н. е. В своєму вченні, яке лягло в основу *даосизму*, Л. висунув поняття про підпорядкування всього існуючого невидимому природному законові — *дао*. Вважав, що всі нещастя в суспільстві трапляються через порушення дао. Щоб запобігти цьому, люди повинні навчитися знаходити задоволення в «недіянні» (покірливість, відмова від бажань, боротьби, активних дій). Звідси проповідь фаталістичної теорії «недіяння», що нібито лежить в основі життя суспільства.

Літ.: История философии, т. 1. М., 1957; Древнекитайская философия, т. 1. М., 1972.

ЛАО ШЕ (справж. прізв.— Шу Шеюй; 3.II 1899, Пекін — 24.VIII 1966) — кит. письменник, літературознавець і громад. діяч, нар. письменник КНР. Маньчжур за національністю. В 1924—29 викладав кит. мову в Лондон. ун-ті. Романи «Філософія шановного Чжана» (1926), «Двоє Ма» (1928)— про розвиток бурж. відносин у феод. Китаї, проникнення іноз. капіталу. Роман «Записки про котяче місто» (1933) — гостра сатира на гоміндановський режим. Злиденне життя міської бідноти зобразив у романах «Розлучення» (1933), «Сянцзи верблюд» (1935). Періоду антияпон. війни (1937—45) присвятив драми «Питання честі» (1940), «Держава над усе» (1943). В п'єсах «Фан Чженьчжу», «Лунсюйгоу» (обидві — 1950), «Чайна» (1957) показав зростання самосвідомості трудящих після 1949. В історичній драмі «Кулак в ім'я справедливості» (1961) відобразив епізоди повстання 1899—1901 в Китаї.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання. К., 1955; Серп місяця. К., 1974; Сянцзи верблюд. К., 1978; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—2. М., 1957; Рикша. М., 1970; Записки о кошачьем городе. М., 1977.

Літ.: Антиповский А. А. Раннее творчество Лао Шэ. М., 1967; Шнейдер М. Памяти друга. «Иностранная литература», 1979, № 2.

І. К. Чирко.

ЛАПАРОТОМІ́Я (від грец. λαπάρα — пах, черево і τομή — розсікання), череворозтин — хірургічна операція розтину стінки черевної порожнини. Виконується при операціях на органах черевної порожнини. Діагностична, або пробна. лапаротомія провадиться для уточнення характеру захворювання.

ЛА-ПАС — місто в Болівії, фактична столиця країни (офіційна — м. *Сукре*), адм. ц. департаменту Ла-Пас. Розташований в Андах на вис. 3660 м над р. м. Вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт міжнар. значення Ель-Альто. 654,7 тис. ж. (1976). Значний торг. центр на шляхах з внутр. районів країни до узбережжя Тихого ок. З галузей обробної пром-сті розвинуті текст., харчосмакова (зокрема, тютюнова), паперова, цем., скляна, хімікофарм., взут., меблева. Кустарні промисли (різьблення на дереві, виготовлення виробів із золота і срібла, кераміки тощо). В Л.-П.— резиденція президента і уряду Болівії. Ун-т, пед. ін-т, Нац. консерваторія, Нац. АН, Нац. академія історії, Геофіз. ін-т. Б-ка департаменту культури і Муніципальна б-ка. Муніципальний театр. Національний музей «Тіауанако». Архітектурні пам'ятки 16—18 ст. Місто засноване 1548.

Ла-Пас. Панорама частини міста.

Лаос. Адміністративний будинок у В'єнтьяні. Архітектор Серг. 1965.

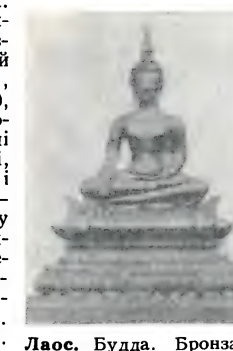

Лаос. Будда. Бронза. 15—17 ст. Музей. Ханой.

Ж. Ф. Лаперуз.

В. В. Лапін. Ваза «30 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні». Фарфор. Розпис. 1975.

Лапина крилоплода.

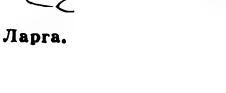

Ларга.

ЛАПЕРУ́З (La Pérouse) Жан Франсуа де Гало [22.VIII 1741, Ле-Гюа, поблизу м. Альбі — 1788] — франц. мореплавець. З 1756 — на військ. флоті. В 1785—88 очолював експедицію на фрегатах «Буссоль» та «Астролябія», яка уточнила обриси пн.-зх. узбережжя Пн. Америки і сх. узбережжя Азії, дослідила пд. частину Татарської прот. У 1787 Л. відвідав Петропавловськ-Камчатський, звідки надіслав наук. матеріали і карти експедиції до Парижа. В 1788 було проведено дослідження пд.-зх. частини Тихого ок., після чого експедиція пропала без вісті. Лише через 40 років було знайдено окремі предмети експедиції Л. на о. Ванікоро (група о-вів Санта-Крус) у зх. частині Тихого ок., а 1964 франц. експедиція знайшла останки затонулого фрегата. Ім'ям Л. названо протоку між островами Сахалін та Хоккайдо.

ЛАПЕРУ́ЗА ПРОТО́КА — протока між островами Сахалін (СРСР) і Хоккайдо (Японія). Сполучає Охотське і Японське моря. Найменша шир. 43 км, глиб. до 118 м. Взимку замерзає. Має велике трансп. значення. Названа ім'ям франц. мореплавця Ж. Ф. *Лаперуза*.

ЛАПИ́НА (Pterocarya) — рід деревних рослин родини горіхових. Листки чергові, здебільшого непарноперисті. Квітки різностатеві, однодомні, зібрані у звислі сережки. Плід — двокрила шкіряста кістянка, ядро їстівне. 10 видів, поширений у країнах Пд.-Сх Азії. В СРСР — 1 вид (Закавказзя) В УРСР у дикому стані немає; культивують у ботанічних садах і парках 4 види, з яких найчастіше зустрічається Л. крилоплода, або горіх кавказький (P. pterocarpa, син. P. caucasica) — дерево до 30 м заввишки і діаметром стовбура до 1,5 м. Живе до 200 років. Л. використовують як декоративні рослини. З м'якої легкої деревини виготовляють оболонки для олівців, довбані вироби (корита, кадібці) тощо, з лубу — плетені вироби. Кору, листя та тичинкові сережки, що цвітуть, використовують у нар. медицині як потогінне. Рослина містить антибіотик юглон і коричневий барвник, кора — танін. *А. П. Лебеда.*

ЛАПІДА́РНІСТЬ (від лат. lapidarius — каменяр, каменеріз) — гранична стисліcть, короткість, виразність складу, стилю. Походження слова пов'язане зі стислим характером написів на давньорим. кам'яних пам'ятках.

ЛАПІ́ЛІ (від лат. lapillus — камінець) — невеликі (розміром від горошини до волоського горіха) камінці, викинуті в повітря разом з вулканічними бомбами і попелом під час виверження вулканів. Являють собою застиглі у повітрі бризки *лави* або шматочки застиглої лави попередніх виверженъ, яка заповнювала жерло чи кратер вулкана.

ЛА́ПІН Володимир Васильович [н. 10 (23).VII 1915, с. Воротинськ, тепер Перемишльського р-ну Калуз. обл.] — укр. рад. художник декоративного мистецтва (фарфор), засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1942. В 1948 закінчив Одес. худож. уч-ще, де вчився в М. *Жука* та Л. *Мучника*. З 1948 — художник на керамічних підприємствах, з 1958 — на Київ. експериментальному кераміко-худож. заводі (1962—75 — гол. художник). Автор фарфорових ваз, розписи яких присвячені видатним істор. датам — 300-річчю возз'єднання України з Росією (1954), 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (1967), 100-річчю з дня народження В. І. Леніна (1970), 30-річчю Перемоги у Великій Вітчизн. війні (1975). Твори зберігаються в ДМУНДМ, Історичному музеї (Москва) та ін. музеях країни. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ЛАПЛА́НДЦІ — застаріла назва народу *саамі*.

ЛАПЛА́С (Laplace) П'єр Сімон (23.III 1749, Бомон-ан-Ож, Нормандія — 5.III 1827, Париж) — франц. астроном, математик і фізик, член Паризької АН (з 1785), член Франц. академії (з 1816). Навчався в школі бенедиктинців, але вийшов з неї атеїстом. Професор Паризької військ. школи (з 1766). Брав участь у реорганізації системи вищої освіти у Франції, у створенні Нормальної й Політех. шкіл. Як голова Палати мір і ваги (з 1790) керував запровадженням у життя *метричної системи мір*. Праці Л. з астрономії присвячені *небесній механіці* та *космогонії*. Він пояснив майже всі особливості руху *планет*, прискорення руху *Місяця*, запропонував (1780) спосіб обчислювання *орбіт* небесних тіл, довів стійкість *Сонячної системи* протягом тривалого часу, встановив ряд законів руху супутників *Юпітера*, передбачив відкриття стиснення *Сатурна* біля полюсів, розробив динамічну теорію припливів, визначив величину стиснення *Землі* біля полюсів, сформулював гіпотезу про походження небесних тіл. Праці Л. з математики присвячені *диференціальним рівнянням*, зокрема інтегруванню *рівнянь математичної фізики* методом «каскадів»; *алгебрі*, в якій він представив *визначники* сумою добутків доповняльних мінорів; *імовірностей теорії*, в якій він привів у систему висновки Б. *Паскаля*, П. *Ферма*, Я. *Бернуллі* та ін. Л. розвинув теорію похибок, систематично застосовував перетворення, що має його ім'я (див. *Лапласа перетворення*); його іменем названо також одне з важливих рівнянь матем. фізики (див. *Лапласа рівняння*). У фізиці Л. досліджував питання теплоти, мол. фізики та акустики. Опублікував (1806) ряд праць з теорії капілярності, вивів формулу для обчислення зміни густини повітря із зміною висоти, був противником гіпотези про *флогістон*. Філос. погляди Л. близькі до поглядів франц матеріалістів.

ЛАПЛА́СА ПЕРЕТВО́РЕННЯ — перетворення, яке функції $f(t)$ дійсної змінної t ставить у відповідність функцію $F(p)$ комплексної змінної p, визначену формулою

$$F(p) = L[f(t)] = \int_0^\infty e^{-pt} f(t)\,dt. \quad (1)$$

Функція $f(t)$ наз. оригіналом, а $F(p)$ — зображенням. При деяких обмеженнях на функцію $F(p)$ функція $f(t)$ відновлюється однозначно за допомогою т. з. формул обертання. Найпростіша з них

$$f(t) = \frac{1}{2\pi i} \int_{\gamma-i\infty}^{\gamma+i\infty} e^{pt} F(p)\,dp.$$

Осн. властивості Л. п.:

$$L[f(at)] = \frac{1}{a}\,\Gamma\left(\frac{p}{a}\right);$$

$$L[\alpha f_1(t) + \beta f_2(t)] = \alpha L[f_1(t)] + \beta L[f_2(t)];$$

$$L[f'(t)] = pF(p) - f(0).$$

Сукупність властивостей Л. п. та формул відповідності між оригіналами і зображеннями наз. *операційним численням*. Л. п. використовують при розв'язуванні диференціальних, інтегральних та різницевих рівнянь, в теорії автом. регулювання, електротехніці тощо. Інтеграл у правій частині формули (1) розглянув П. *Лаплас* у ряді праць, які об'єднані у його книзі «Аналітична теорія імовірностей», що вийшла 1812. Ще раніше (1737) такі інтеграли застосовував Л. *Ейлер*.

Літ.: Диткин В. А., Прудников А. П. Операционное исчисление. М., 1966; Макаров И. М., Менский Б. М. Таблица обратных преобразований Лапласа и обратных L-преобразований. М., 1978; Деч Г. Руководство к практическому применению преобразования Лапласа. Пер. с нем. М., 1965.

М. Й. Ядренко.

ЛАПЛА́СА РІВНЯ́ННЯ — *рівняння математичної фізики* вигляду

$$\Delta u = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} = 0,$$

де $u = u(x, y, z)$ — шукана функція. Л. р. є найпростішим рівнянням еліптичного типу. *Функції*, які задовольняють Л. р., наз. *гармонічними функціями* Л. р. названо ім'ям П. С. *Лапласа*, що застосовував його у працях з теорії тяжіння, хоча воно зустрічалось вже у Л. *Ейлера*.

ЛА-ПЛА́ТА — місто на Сх. Аргентіни, адм. ц. провінції Буенос-Айрес. Вузол з-ць, важливий мор. порт на пд. березі зат. Ла-Плата Атлантичного ок. 408,3 тис. ж. (1970). Провідні галузі пром-сті — нафтопереробна і нафтохім. Розвинута харч. (гол. чин. м'ясохолодобійна) пром-сть. Текст., цем. і лісопильні підприємства; судноверф. Університет. Музеї: природничої історії «Ла-Плата» і красних мистецтв. Місто засн. 1882.

ЛАПЛА́ТСЬКА НИЗОВИНА́ — низовинна рівнина у Пд. Америці, в басейні Парани та її притоки Параґваю. Протяжність з Пн. на Пд. 2400 км, з Зх. на Сх.— 900 км. Поверхня розчленована річками, поширені болота. Рослинність від ксерофітних чагарників, листопадних та галерейних лісів на Пн. до степів і прерій на півдні.

ЛАПОНО́ГОВ Олег Олександрович (н. 15.IX 1930, Київ) — український рад. нейрохірург. Доктор мед. наук (з 1969), професор (з

1977). У 1954 закінчив Київ. мед. ін-т і з того часу працює в Київ. н.-д. ін-ті нейрохірургії (з 1969 — керівник відділу функціональної нейрохірургії). Праці Л. присвячені розробці оперативних втручань при різних функціональних порушеннях головного і спинного мозку, впровадженню комплексу кріохірургічних операцій (див. *Кріомедицина*) при захворюваннях центральної нервової системи. Держ. премія СРСР, 1977.

ЛА́ППО-ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Олександр Сергійович [15 (27).I 1863, с. Удачне, тепер Криничанського р-ну Дніпроп. обл.— 7.II 1919, Петроград] — рос. бурж. історик, акад. Петерб. АН (з 1899). За політ. поглядами близький до *кадетів*. Закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту (1886). З 1890 — приват-доцент цього ун-ту, з 1891 — професор Петерб. істор.-філологічного ін-ту, з 1918 — професор Петрогр. ун-ту. Автор праць з історії Росії періоду феодалізму, з археографії; значним є внесок Л.-Д. і його школи в джерелознавство, історіографію, дипломатику, сфрагістику. Спочатку був прихильником *юридичної школи* в історіографії, з поч. 20 ст. поділяв ідеалістичні погляди *неокантіанства*, з позицій якого виступав проти марксистського розуміння історії.

ЛА́ПТЄВ Дмитро Якович (рр. н. і см. невід.) — рос. дослідник Арктики, віце-адмірал (з 1762). Учасник Великої Пн. експедиції. З 1736 очолював загін експедиції. Досліджував пн.-сх. узбережжя Сибіру. Здійснив знімання мор. берега від гирла Лени до гирла Великого Анюю й далі на Сх., де 1741—42 дослідив і зняв на карту річки Анадир та Великий Анюй. Ім'ям Л. названо мис у дельті Лени, протоку між о. Великий Ляховський та материком Азія. На честь Д. Я. та Х. П. Лаптєвих названо одне з морів Пн. Льодовитого океану.

ЛА́ПТЄВ Костянтин Антонович [н. 21.X (3.XI) 1904, Київ] — укр. та рос. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1957). Член КПРС з 1931. В 1929 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. В 1930—41 — соліст Одес., 1941—52 — Київ., 1952—65 — Ленінгр. театрів опери та балету. З 1973 — викладач Ленінгр консерваторії. Партії: Остап, Микола («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» Лисенка), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Щорс (однойменна опера Лятошинського), Олег Кошовий («Молода гвардія» Мейтуса), Мазепа, Роберт, Онєгін («Мазепа», «Іоланта», «Євгеній Онєгін» Чайковського), Демон (однойменна опера А. Рубінштейна), Ріголетто (однойменна опера Верді). Концертна діяльність. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами. *І. М. Лисенко.*

ЛА́ПТЄВ Харитон Прокопович (р. н. невід.— п. 1763) — рос. дослідник Арктики, морський офіцер. Учасник Великої Пн. експедиції. У 1739—42 очолював загін експедиції. Склав за участю С. І. *Челюскіна* та ін. опис п-ова Таймир від гирла Хатанги до гирла Пясіни, відкрив та описав прилеглі острови. Ім'ям Л. названо частину зх. узбережжя Таймиру та два миси в Арктиці. На честь Х. П. та Д. Я. Лаптєвих названо одне з морів Пн. Льодовитого океану.

ЛА́ПТЄВА ДМИТРА́ ПРОТО́КА — протока між пн. узбережжям Азії (Якутська АРСР) та о. Великий Ляховський. Сполучає моря Лаптєвих та Сх.-Сибірське. Шир. до 63 км, переважні глибини 10—14 м. Більшу частину року вкрита кригою. Названа на честь Д. Я. *Лаптєва.*

ЛА́ПТЄВИХ МО́РЕ — окраїнне море Пн. Льодовитого ок. біля берегів Азії. Розташоване між п-овом Таймир та островами Пн. Земля і Новосибірськими. Пл. 672 тис. км², переважні глибини 30—80 м, найбільша глиб. до 3385 м. Материкові береги низовинні, розчленовані затоками (Хатангська, Оленьокська та ін.). Острови, розташовані переважно у зх. частині моря, мають високі, урвисті береги, з прошарками льоду. В Л. м. впадають ріки Хатанга, Анабар, *Лена* та ін. Т-ра води взимку (під кригою) —0,8, —1,8°, влітку +8, +10° (у прибережній частині) і +2, +3° (у центр. частині). Солоність води взимку від 20—25‰ (на Пд. Сх.) до 34‰ (на Пн.), влітку — 5—10‰. Більшу частину року вкрите кригою. У Л. м. водяться голець, ряпушка, нельма, омуль, сиг, а також нерпа, морж, білуха, на узбережжі — білий ведмідь, песець. На островах — «пташині базари». Через Л. м. проходить траса *Північного морського шляху*. Гол. порт — Тіксі. Назване на честь рос. дослідників Арктики Д. Я. *Лаптєва* та Х. П. *Лаптєва.*

ЛАПУ́Ж (Lapouge) Жорж Ваше (Vacher) де (12.XII 1854, Невіль, деп. В'єнна — 20.II 1936, Пуатьє) — франц. бурж. соціолог, послідовник *соціального дарвінізму*, один з ідеологів *расизму*. Вважаючи *раси* осн. фактором історії, Л. поділяв людство на вищі раси (зокрема арійці) та нижчі. Пропагував *євгеніку* як засіб збереження вищої раси. Розвиток цивілізації народу, за Л., починається тільки тоді, коли на чолі цього розвитку стають арійці. Вчення Л., як і Ж. А. *Гобіно*, сприяло формуванню расової теорії *фашизму*.

ЛА́ПЧЕНКО (Лапа, Лабченко) Григорій Гнатович (1801, с. Валява, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.— 1876) — укр. і рос. живописець. Був кріпаком графа М. Воронцова. Навчався в Корсуні в маляра С. Превлоцького, пізніше в Білій Церкві в художника Я. Нікітіна, згодом у А. *Іванова* в петерб. АМ, академіком якої став з 1842. Твори: «Киянин сповіщає Претича про наближення до Києва печенігів» (1829), «Купальниця» (1840, ДТГ), «Сусанна» (1842), «Овеча купіль», «Воскресіння Христове»; портрети Кайданова і Звєрєва.

ЛА́РА (Lara) Хесус (н. 1904, селище Вільяя-Ріверо, поблизу м. Кочабамби) — болівійський письменник і вчений. Член Компартії Болівії. Твори *кечуа мовою* та іспанською. Один із зачинателів латиноамер. індіаністського роману. В повісті «Репете» (1937) розповів про долю солдатів-індіанців під час болівійсько-парагв. війни 1932—35, безпосереднім учасником якої був сам. Тяжке життя і соціальну боротьбу індіанців-кечуа показав у романах «Сурумі» (1948), «Янакуна» («Невільниця», 1952) та «Наша кров» (1959), у якому, зокрема, змалював образи комуністів. Дослідження «Поезія кечуа» (1947) з додатком однієї з перших добірок поезії кечуа в оригіналі та в перекладі ісп. мовою.

Тв.: Укр. перекл.— Невільниця. К., 1975; Ньято Мендес. «Всесвіт», 1976, № 2; Рос. перекл.— Янакуна. М., 1958; Наша кровь. М., 1962; Мужество. М., 1966.

В. С. Хвритонов.

ЛА́РГА, плямистий тюлень (Phoca vitulina largha)— ссавець род. справжніх *тюленів*, тихоокеанська форма звичайного тюленя. Деякі зоологи вважають Л. окремим видом— Ph. largha. Довж. тіла до 190 см, маса бл. 65 кг. Забарвлення сріблясто-сірувате або жовтувате з дрібними темними плямами. Новонароджені Л.— т. з. більки — мають біле густе хутро. Л. поширена в пн. частині Тихого ок. (від кромки льоду на Пн. до Кореї і Каліфорнії на Пд.). Переслідуючи рибу, яка є осн. поживою, Л. може заходити в річки. Промисл. тварина (використовують жир, шкіру і м'ясо).

ЛА́РГА — річка, ліва притока р. Пруту; поблизу її гирла 7 (18).VII 1770 під час рос.-тур. війни 1768—74 відбулася битва між 1-ю рос. армією (38 тис. чол. і 115 гармат) під командуванням П. О. *Румянцева* і авангардом тур.-тат. військ (65 тис. тат. кінноти і 15 тис. тур. піхоти). Правильний вибір напряму гол. удару на фланг позицій ворога, чітка взаємодія військ. частин і артилерії, вдалий маневр забезпечили рос. військам перемогу. Тур.- тат. військо безладно відступило на Пд., втративши понад 1 тис. чол. і всі (33) гармати. Перемога під Л. створила сприятливі умови для розгрому гол. тур. сил на *Кагулі*. Див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*.

ЛА́РГО (італ. largo, букв.— широкий, тут — повільно) — найповільніший темп у музиці. Застосовується в творах величного, урочисто-скорботного характеру.

ЛА́РИ (lares) — 1) У римській міфології божества — покровителі жител, домашнього вогнища. Зображення домашніх Л. зберігали здебільшого в особливій шафі поблизу домашнього вогнища, недалеко від зображень *пенат*. Римляни вшановували й громадських Л.— покровителів міста й держави. 2) Переносно Л.— дім, домашнє вогнище.

ЛА́РИКОВ Леонід Никандрович (н. 22.X 1926, м. Русе, Болгарія) — укр. рад. вчений-металофізик, доктор тех. наук (з 1967), професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1973. Закінчив (1951) Софійський політех. ін-т. У 1955—56 викладав у Софійському ун-ті. З 1956 — в Ін-ті металофізики АН УРСР. Осн. праці в галузі фізики міцності і пластичності металів. Встановив нові види часткового відновлення структури і властивостей криста-

П. С. Лаплас.

К. А. Лаптєв.

Г. Г. Лапченко. Сусанна. 1842.

Е. Ларманс. Емігранти. Частина триптиха. 1896. Королівський музей красних мистецтв. Антверпен.

лів при нагріванні нижче т-ри рекристалізації, вплив типу кристалічної гратки на полігонізацію і рекристалізацію при знеміцненні металів. Виконав важливі дослідження щодо переносу маси в процесі динамічного *відпочинку кристалів*.

ЛА́РИКОВ Олександр Йосипович [29.VIII (10.IX) 1890, Петербург — 13.V 1960, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1945. Творчу діяльність почав 1910. З 1925 — в Ленінград. Великому драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Тетерев, Левшин («Міщани», «Вороги» М. Горького), Лагута («Після балу» Погодіна), Потьомкін («Прапор адмірала» Штейна) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ЛАРИНГА́ЛЬНА ТЕО́РІЯ — концепція в сучасному *порівняльно-історичному мовознавстві*, що пояснює деякі фонетичні риси індоєвроп. мов (довгі голосні, «протетичні» голосні грец., вірм., алб. мов та ін. риси) впливом ларингальних або задньоязикових фрикативних звуків, які колись у них існували. Кількість цих звуків та їхню природу точно не встановлено. Заснував цю теорію Ф. де *Соссюр*, розвинули зарубіжні вчені Ю. *Курилович*, Х. Педерсен, Е. Стертевант та ін., а також радянські — М. Д. Андрєєв, Т. В. Гамкрелідзе, О. С. Мельничук, Вяч. Вс. Іванов та ін. *Ф. О. Нікітіна.*

ЛАРИНГІ́Т [від грец. λάρυγξ (λάρυγγος) — гортань] — запалення слизової оболонки гортані. Розрізняють гострий і хронічний Л. Гострий Л. можуть спричинити *катар* верхніх дихальних шляхів простудного або інфекційного характеру (грип, кір, скарлатина тощо), перенапруження *голосу* та ін. Гострий Л. буває катаральним, дифузним (розлитим), геморагічним (з крововиливом у слизову оболонку), флегмонозним (коли у процес втягується підслизова тканина). Нерідко у дітей зустрічається підскладковий Л. (несправжній круп). Гострий катаральний Л. має легкий перебіг, а дифузно-геморагічний — тяжкий і тривалий. При флегмонозному Л. заг. стан тяжкий, т-ра тіла висока, сильні болі в ділянці гортані, ковтання утруднене тощо. Виникнення хронічного Л. пов'язане з невилікуваним гострим Л., перенапруженням голосу (у педагогів, лекторів), зловживанням тютюном, алкоголем, з *професійними шкідливостями*. При хронічному Л. уражаються здебільшого *голосові зв'язки*, що призводить до слабкості голосу, хрипоти. Лікування: фізіотерапевтичні засоби, інгаляція аерозолями з лікарських речовин, усунення професійних шкідливостей тощо.

Літ.: Пальчун В. Т., Преображенский Н. А. Болезни уха, горла, носа. М., 1978. *Л. А. Зарицький.*

ЛАРИНГОЛО́ГІЯ [від грец. λάρυγξ (λάρυγγος) — гортань і λόγος — вчення] — розділ *оториноларингології*, що вивчає будову, фізіологію і патологію *гортані*, а також методи лікування і *профілактики* її захворювань.

Ласка.

ЛАРИНГОСКОПІ́Я [від грец. λάρυγξ (λάρυγγος) — гортань і σκοπέω — розглядаю] — інструментальний метод дослідження *гортані* через порожнину рота. Розрізняють Л. непряму і пряму. Непряма (дзеркальна) Л. провадиться за допомогою круглих гортанних дзеркал (діаметром 15—30 мм) у металевій оправі, які прикріплюються під кутом 120° до металевого стрижня. Дзеркало вводять у порожнину рота так, щоб промінь світла, відбившись від лобного *рефлектора*, впав на дзеркало. В дзеркалі видно відображення гортані. Пряму Л. проводять за допомогою спец. приладів — ларингоскопів для безпосереднього огляду гортані та верхнього відділу *трахеї* або для здійснення хірургічного втручання.

ЛАРИНГОСПА́ЗМ [від грец. λάρυγξ (λάρυγγος) — гортань і *спазм*] — судорожне зімкнення голосової щілини (див. *Голосовий апарат*) внаслідок конвульсивного скорочення відповідних м'язів. Трапляється у дітей та дорослих. Виникає Л. раптово, швидко минає, але може повторюватись з явищами ядухи та загрозою для життя хворого. Супроводжується гучним вдихом повітря, оскільки голосова щілина звужена. Спричинюється Л. подразненням рефлексогенних зон *гортані*, яке виникає при вдиханні різних хім. речовин та їхньої пари, під час введення в гортань лікар. речовин, як ускладнення *ларингіту, інфекції, інтоксикації, алергії* тощо. Найчастіше Л. спостерігається у людей з підвищеною нервовою збудливістю. Лікування: протиспастичні та протиалергічні засоби, іноді — *інтубація* або *трахеотомія*.

Л. А. Зарицький.

ЛАРИНГОТРАХЕЇ́Т [від грец. λάρυγξ (λάρυγγος) — гортань і *трахея*] — одночасне запалення слизової оболонки *гортані* й трахеї. Спричинюється вірусною інфекцією. Виявляється сильним кашлем, звичайно з великою кількістю мокротиння. Лікування: тепло на ділянку шиї, гірчичники на ділянку *грудини*, лужне питво, інгаляції, медикаменти за призначенням лікаря. Див. також *Ларингіт*, *Трахеїт*.

ЛАРИНГОТРАХЕЇ́Т КУРЕ́Й — гостра вірусна інфекційна хвороба, при якій уражаються органи дихання курей. Сприйнятливі також фазани, індики. Джерело інфекції — хвора птиця. Л. к. поширений на всіх континентах. Ознаки хвороби: пригнічений стан, посиніння гребеня, утворення на слизових оболонках гортані і трахеї дифтеритних плівок, хрипи, при диханні дзьоб розкритий. Смертність до 60%. Розрізняють ще хронічну форму Л. к. з набряком повік. Заходи боротьби и провадять згідно з діючою інструкцією. За гострої форми лікування малоефективне; умовно-здорову птицю вакцинують.

Літ.: Основы ветеринарии. М., 1978.

ЛА́РИНЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Пролетарській райраді м. Донецька, на лівому березі р. Кальміусу. Залізнична станція. 2,7 тис. ж. (1980). У с-щі — вапняна дільниця Макіївського металург. з-ду, радгосп «Тепличний» з цегельним цехом. Середня школа, 3 мед. пункти, 3 клуби, 2 б-ки. Л. засн. 1872.

ЛА́РІ — розмінна монета Мальдівської Республіки, дорівнює 1/100 мальдівської *рупії*.

ЛА́РІН Борис Олександрович [5 (17).I 1893, Полтава — 26.III 1964, Ленінград] — рос. і укр. рад. мовознавець, акад. АН Лит. РСР (з 1949), чл.-кор. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки РРФСР (з 1957). Закінчив Київ. ун-т (1914), Професор Ленінгр. ун-ту (з 1931), Автор праць з порівняльно-істор. і заг. мовознавства, слов'ян., балтійських та інд. мов. Питанням укр. мови й л-ри присвячено праці: «Про сонячні кларнети П. Тичини» (1920), «Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови» (1948), «Про народну фразеологію» (1961) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Эстетика слова и язык писателя. Л., 1974; Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). Л., 1975; История русского языка и общее языкознание. М., 1977.

А. П. Могила.

ЛА́РІН Олександр Анатолійович (н. 7.IV 1933, Новочеркаськ, тепер Ростов. обл.) — укр. рад. вчений у галузі тех. кібернетики, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1954. Після закінчення (1957) Харків. вищого військ. авіаційно-інженерного уч-ща — на пед. роботі в Харків. вищому військ. командному уч-щі. Осн. праці — з проблем стохастичних цифрових автоматів і теорії інформації. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ЛА́РІСА — місто на Сх. Греції, на р. Піньйос, адм. ц. ному Ларіса. Вузол з-ць і автошляхів. Поблизу Л.— великий аеропорт. 72,3 тис. ж. (1971). Підприємства шовкоткацької, бавовняної, харчосмакової (зокрема, тютюнової), буд. матеріалів пром-сті. Одне з найдавніших міст Греції.

ЛАРМА́НС (Laermans) Ежен (21. X 1864, Моланбек-Сен-Жан, на території Брюсселя — 22.II 1940, Брюссель) — бельг. живописець. У 1887—89 навчався в АМ у Брюсселі. Картини Л. присвячено сільській та міській бідноті. Твори: «Вечір страйку» (1894), «Дорога» (1898), «Смерть» (1904), «Відпочинок на пагорбі» (1923), триптих «Емігранти» (1896), «Сліпий» (1898), «Гроза» (1899) та ін.

ЛА́РНІ (Larni; літ. псевд.— Аслак Нуорті, Дан Астер) Мартті Йоганнес (н. 22.IX 1909, Пакіла, поблизу Хельсінкі) — фін. письменник і журналіст. Літ. діяльність почав як поет. В романах «Нетерпляча пристрасть» (1945), «Близько до гріха» (1946) відобразив життя робітників. Істор. роман «Небо спустилося на землю» (1948) — про повстання селян у Франції в 15 ст. Роман-памфлет «Четвертий хребець, або Шахрай мимоволі...» (1957) — гостра сатира на амер. спосіб життя. Автор збірок новел, романів «Прекрасна свинарка...» («Пані радниця», 1959), «Про це

вголос не говорять» (1964), «Первісток» (1968). Не раз бував в СРСР, виступав у рад. пресі.
Тв.: Укр. перекл.— Сократ у Хельсінкі. К., 1975; Рос. перекл.— Четвёртый позвонок, или Мошенник поневоле... М., 1960; Прекрасная свинарка... М., 1961; Памфлеты.— Фельетоны.— Рассказы. М., 1973.
Е. А. Лисецька.

ЛА-РОШЕ́ЛЬ— місто на Зх. Франції, адм. ц. департ. Приморська Шаранта. Порт на узбережжі Біскайської зат. Атлантичного ок. 75,4 тис. ж. (1975). Розвинуте трансп. машинобудування, особливо судно-, авіа- та автомобілебудування. Текст., керамічні, рибоконсервні підприємства. Арсенал. Музей образотворчих мистецтв у кол. єпископському палаці. Архіт. пам'ятки: вежі Лантерн (серед. 15 ст.) і Грос-Орлож (13—14 ст., добудована в 17—18 ст.), собор Сен-Луї (перебудований в 17—18 ст., арх. Ж. та Ж. А. Габрієль); будівлі 18 ст.; готелі — де ла Бурс, д'Орбіньї та ін. Л.-Р. уперше згадується в 11 ст.

ЛАРОШФУКО́ (La Rochefoucauld) Франсуа де (15.IX 1613, Париж — 17.III 1680, там же) — франц. письменник, герцог. Учасник *Фронди*. Значну пізнавальну й художню цінність становлять його «Мемуари» (1662, повністю вид. 1817). Осн. твір — «Максими» (1665) — збірка афоризмів, у яких виражено спостереження й роздуми над життям аристократичного суспільства Франції. Гол. предмет роздумів — моральна природа людини. «Максими» відзначаються гостротою психологічного аналізу й довершеністю стилю, за що їх високо оцінював К. Маркс.
Тв.: Рос. перекл.— Мемуары.— Максимы. Л., 1971.
Літ.: Разумовская М. В. Ларошфуко, автор «Максим». Л., 1971.
Д. С. Наливайко.

ЛА́РРА (Ларра-і-Санчес де Кастро; Larra y Sánchez de Castro) Мар'яно Хосе де (24.III 1809, Мадрід — 13.II 1837, там же) — ісп. письменник, публіцист і критик. За освітою юрист. П'єса «Масіас» (1834) та істор. роман «Паж короля Енріке Слабого» (1834) відіграли значну роль у формуванні ісп. прогресивного романтизму. В сатиричній публіцистиці гостро критикував соціальні пороки Іспанії. У статтях «Про літературу», «Літературна полеміка» закликав до створення л-ри, що має служити народові. Творчість Л. сприяла становленню критичного реалізму в іспанській літературі.
Тв.: Рос. перекл.— Сатирические очерки. М., 1956.
Літ.: Плавскин З. И. Мариано Хосе де Ларра и его время. Л., 1977.
Р. Ф. Естрела-Льопіс.

ЛА́РРА (Larra; справж. прізв.— Ларагіоне) Рауль (н. 10.X 1913, Буенос-Айрес) — аргент. письменник. Один із перших в аргент. л-рі змалював образ комуніста. Роман «Гран-Чако» (1947) присвятив боротьбі робітників бавовняних плантацій за свої права. Повість «Його звали Чубатий...» (1956), романи «Зустріч серед ночі» (1949), «Без перепочинку» (1953) — про життя аргент. робітників. Автор романізованих біографій: «Пайро — людина і письменник» (1938), «Роберто Арльт під тортурами» (1951), «Москоні — генерал нафти» (1957).
Тв.: Укр. перекл.— Гран-Чако. К., 1958; Без перепочинку. К., 1959; Його звали Чубатий... К., 1961; Рос. перекл.— Гран-Чако. М., 1949.
Ю. В. Покальчук.

ЛА́РСЕНА ШЕ́ЛЬФОВИЙ ЛЬОДОВИ́К — великий береговий льодовик в Антарктиді. Простягається більш як на 800 км у сх. частині Антарктичного п-ова, вздовж узбережжя моря Уедделла. Найбільша шир. бл. 200 км. Площа майже 86 тис. км². Протягом всього року оточений дрейфуючою кригою. У пн. частині льодовика з 1961 діє аргент. наук. станція Теньєнте-Матьєнсо. Названий на честь норв. мореплавця К. Ларсена (1860 — 1924).

ЛАРУ́ССА ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЇ — франц. енциклопедичні видання фірми Ларусс, заснованої 1852 у Парижі педагогом і лексикографом П'єром Ларуссом (1817—75). Протягом 1865—76 видано 15-томний «Великий універсальний словник XIX століття» («Grand dictionnaire universel du XIXe siècle») й два додаткові томи (1878 і 1888). У 1897—1904 виходить «Новий ілюстрований Ларусс у 7 томах» («Nouveau Larousse illustré») з додатковим томом 1906; 1927—33 — «Ларусс XX ст. у 6 томах» («Larousse du XXe siècle»), перероблене й доповнене видання якого здійснено 1948—50 (додатковий том 1953); у 1960—64 — «Великий енциклопедичний Ларусс у 10 томах» («Grand Larousse encyclopèdique») і додатковий том — 1968. У 1971 вид-во Ларусс почало випуск «Великої енциклопедії» («La grande encyclopèdie») у 60 тт. Крім того, фірма видала ряд малих енциклопедій, енциклопедичних словників і довідників для дітей і молоді та з різних галузей (медицини, географії, с. г. та ін.). З 1906 щороку виходить однотомний «Малий Ларусс» («Petit Larousse»). Матеріали про СРСР, у т. ч. УРСР, неповні й нерідко подаються з об'єктивістських буржуазних позицій.
Н. Ф. Королевич.

ЛАСК (Lask) Берта (17.XI 1878, Вадовіце, біля Кракова — 28.III 1967, Берлін) — нім. письменниця (НДР). Член КПН з 1923 (з 1953 — член СЄПН). Представниця пролет. революц. л-ри. П'єси «Томас Мюнцер» (1925), «Лейна 1921 року» (1927), присвячені масовим нар. рухам, «Хмара отруйного газу над Радянською Росією» (1927) були заборонені поліцією. В 1933 зазнала арешту. Того ж року емігрувала до СРСР. З 1953 жила в НДР. У трилогії «Затишшя і буря» (1955) на автобіографічному матеріалі відобразила життя Німеччини кін. 19 — перших десятиліть 20 ст.
Тв.: Рос. перекл.— Пролетарки Германии. М.—Л., 1931; Батрак. М., 1936; [Вірші]. В кн.: Немецкая демократическая поэзия. М., 1955.
А. Г. Баканов.

ЛА́СКА (Mustela nivalis) — ссавець род. *куницевих* ряду *хижих звірів*. Довж. тіла 13—28 см. Дуже схожа на *горностая*, але на відміну від нього у Л. зимове хутро в пд. р-нах часто не набуває білого забарвлення, а лишається рудим або каштановим. Л. пошир. в Європі, Азії, Пн. Америці й Пн. Африці. Живе в найрізноманітніших місцевостях. Гнізда влаштовує в норах гризунів, серед каміння, під коренями дерев, навіть у господарських будівлях. Після 54-добової вагітності самка наприкінці весни народжує 3—9 малят. Живиться гол. чин. мишовидними гризунами, іноді птахами, земноводними та ін. дрібними тваринами. Л.— малоцінний хутровий звір; на Україні охороняється законом як винищувач мишовидних гризунів.

«ЛА СКА́ЛА» (La Scala, повна назва Teatro alla Scala) — оперний театр у Мілані, один з центрів світової оперної культури. Відкритий 1778. Будинок театру споруджено 1776—78 (арх. Дж. П'єрмаріні) на місці церкви «Санта Марія делла Скала» (звідси й назва). В 1955 відкрито філіал театру «Пікколо Скала». Основу репертуару «Ла С.» становлять класичні опери італ. та ін. зх.-європ. композиторів.

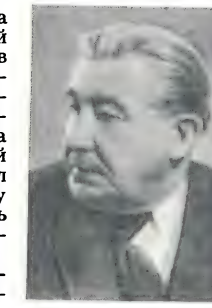

О. Й. Лариков.

На сцені «Ла С.» йшли опери російських (М. Глинки, П. Чайковського, М. Римського-Корсакова, О. Бородіна, М. Мусоргського, І. Стравинського) та радянських (С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича) композиторів. «Ла С.» не має постійної трупи солістів; відносно стабільні тільки хор і оркестр. Історія театру пов'язана з творчістю вокалістів Дж. Б. Рубіні, А. Патті, Дж. Пасти, Ф. Таманьйо, М. Баттістіні, Е. Карузо, Тітта Руффо, Т. Скіпи, Б. Джільї, М. Дель Монако, Р. Тебальді, Т. Гоббі, Дж. Сіміонато, Р. Скотто, М. Френі, Л. Паваротті й ін.; диригентів — Ф. Фаччо, Л. Муньоне, Ф. Феррарі, А. Тосканіні, В. де Сабати, Г. Караяна, А. Клюїтенса, К. Аббадо. В «Ла С.» в різний час співали найвидатніші вокалісти світу — румунка Х. Даркле, гречанка М. Каллас, австралійка Дж. Сазерленд, шведка Б. Нільссон, американка Л. Прайс, болгари Б. Христов, Н. Гяуров, німка Е. Шварцкопф, чешка Л. Дворжакова, поляк Я. Кепура, іспанці — М. Кабалле й П. Домінго та ін. Тут виступали співаки — рос. М. *Іванов*, Ф. Литвин, Ф. *Шаляпін*, Л. *Собінов*, укр. С. *Крушельницька*, В. *Качмар*, лит. К. *Петраускас*.

Багато вистав художньо оформили росіяни О. та М. Бенуа. Солісти «Ла С.» виступали в Росії, зокрема на Україні — А. Каталані, Дж. Паста, М. Баттістіні, Е. Карузо, Тітта Руффо. В СРСР гастролювали М. Піраццініта М. Дель Монако (1959) Р. Тебальді (зокрема в Києві — 1975). В «Ла С.» співали рад. вокалісти І. Архипова, Т. Милашкіна,

Будинок театру «Ла Скала»

Ластівкові:
1 — сільська ластівка;
2 — міська ластівка;
3 — берегова ластівка.

Ластовень лікарський. Верхня і нижня частини квітучої рослини.

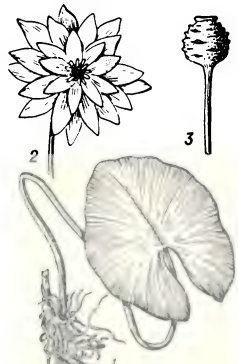

Латаття сніжно-біле:
1 — кореневище з листком; *2* — квітка; *3* — плід.

Ласт спортивний.

В. Норейка, І. Богачова, М. Решетін, Л. Нікітіна, В. Атлантов, О. Образцова, Є. Нестеренко; постановки здійснювали реж. Й. Туманов, хореограф О. Лапаурі та ін. З 60-х рр. у «Ла С.» стажуються молоді рад. співаки, серед них були, зокрема, укр.— М. Кондратюк, Є. Мірошниченко, А. Солов'яненко, М. Огренич, В. Федотов, Р. Майборода та ін. У 1964 і 1974 відбулися гастролі «Ла С.» в Москві. В 1964 і 1970 Великий театр гастролював у Мілані.

Літ.: Театр Ла Скала (Милан). М., 1964; Константинова И. Г., Тарасов Л. М. Ла Скала. Л., 1977.

Л. Б. Архімович.

ЛА́СКЕР (Lasker) Емануель (24. XII 1868, Берлінгхен, тепер Барлінек, Польща — 13.I 1941, Нью-Йорк) — нім. шахіст, чемпіон світу (1894—1921), доктор філософії й математики. В 1894 виграв матч на першість світу у В. Стейніца, а 1921 програв матч Х. Р. *Капабланці*. Після приходу в Німеччині до влади фашистів жив у СРСР (1934—36), потім у США. Автор книг з теорії і практики шахової гри.

ЛАСКИ́Р — риба род. спарових. Те саме, що й *морський карась*.

ЛА́СКІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб 5 ст. н. е., знайдений 1610 під час оранки поблизу с. Ласкова (тепер Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.). Скарб складався з 18 золотих і срібних речей, заг. вагою бл. 800 г. До нього входили: чарка, дві двощиткові фібули (застібки), кожна з яких прикрашена 24 гранатовими каменями, 7 пізньоримських медальйонів, золота римська монета та ін. речі.

ЛАСКО́РІН Борис Миколайович [н. 11 (24).VI 1915, Брест] — рад. хімік-технолог, акад. АН СРСР з 1976. Член КПРС з 1945. Закінчив 1938 Київ. ун-т. У 1938—52 працював у Н.-д. ін-ті хімічної пром-сті, з 1952 — у Всесоюзному н.-д. ін-ті хімічної технології. Спеціаліст у галузі хімії й технології неорганічних матеріалів. Осн. праці присвячені гідрометалургії, вивченню фізико-хімії сорбційних та екстракційних процесів. Розробив методи й апаратуру для пром. одержання радіоактивних, кольорових та рідкісних металів. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія. 1958.

ЛА́СЛО-КУЦЮ́К (Laszlo-Kuţiuk) Магдалена (н. 30.VIII 1928, м. Тімішоара) — рум. літературознавець-україніст. Викладач Бухарест. ун-ту. Освіту здобувала в Клузькому, Бухарест. (західноєвроп. філологія) і Харків. (закінчила 1954, укр. філологія) ун-тах. Досліджує укр. л-ру в зв'язках з рум. і світовою л-рами. Автор книги рум. мовою «Румунсько-українські літературні взаємини XIX — початку XX ст.» (1974, 2-е доп. вид. 1977) та книг укр. мовою «Питання української поетики» (1974), «Українська радянська література» (1975), «Велика традиція» (1979). Л.-К. належать праці про Б. П. *Хашдеу* і укр. фольклор; про Г. Сковороду, Т. Шевченка, Лесю Українку, О. Кобилянську, Ю. Яновського; про рум. письменників, які пишуть укр. мовою. В упорядкуванні Л.-К., з її передмовами і коментарями в СРР видано «Антологію української класичної поезії (1970), «З книги життя. Антологія українського класичного оповідання» (1973), твори С. *Яричевського* (т. 1—2, 1977—78), останні роки життя якого пройшли в Румунії.

О. С. Романець.

ЛАС-НА́ВАС-ДЕ-ТОЛО́СА — селище в Іспанії (Андалусія), поблизу якого 16.VII 1212 об'єднані війська іспанських королівств *Кастілії, Леону, Арагону* та *Наварри* на чолі з кастільським королем Альфонсом VIII розгромили війська *Альмохадів*. Ця битва стала переломним моментом в історії *Реконкісти*: після неї почався розпад д-ви Альмохадів та швидке тер. розширення іспан. королівства.

ЛА́СО (франц. lasso, від іспан. lazo — зашморг) — довга (15—30 м) мотузка з петлею на кінці для лову тварин. Л. плели з ременів, кінського волосу або вовни. Під різними назвами було поширене в багатьох народів Європи, Азії, Африки, Америки.

ЛАССА́ЛЬ (Lassalle) Фердінанд (11.IV 1825, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 31.VIII 1864, Женева) — діяч нім. робітн. руху, дрібнобурж. соціаліст, філософ, публіцист, засновник *лассальянства*. Н. в сім'ї купця. У 1843—46 навчався в ун-тах Бреслау і Берліна. Адвокат. Брав участь у *революції 1848—49 в Німеччині*, під час якої готував повстання в Дюссельдорфі, співробітничав у «*Новій Рейнській газеті*». У листопаді 1848 заарештований, засуджений до 6-міс. ув'язнення. У 1849—62 листувався з К. Марксом і Ф. Енгельсом, називав себе їхнім прихильником, але в осн. питаннях робітн. руху стояв на опортуністич. позиціях. Один із засновників першої робітн. партії Німеччини — Заг. нім. робітн. союзу (ЗНРС, 1863—75), його президент. Автор праць з теорії робітн. руху, філософії, права. Вбитий на дуелі.

О. В. Долинський.

ЛАССАЛЬЯ́НСТВО — опортуністична течія в нім. робітн. русі, одна з форм дрібнобурж. соціалізму. Дістало назву від імені Ф. *Лассаля*. Виникло на поч. 60-х рр. 19 ст. Базувалося на висунутих Ф. Лассалем догмах про заг. виборче право як універсальний політ. засіб визволення робітників, про створення з держ. допомогою виробничих асоціацій як шляху «запровадження соціалізму» і мирного перетворення капіталістичної д-ви в «народну», а також на «*залізному законі*» *заробітної плати*. Прибічники Л. вважали д-ву вічною, надкласовою категорією, заперечували класову боротьбу і революцію, вважали всі класи, крім пролетаріату, «суцільною реакційною масою». Лассальянці ігнорували боротьбу за створення профспілок, інтернац. характер робітн. руху, підтримували контрреволюц. шлях об'єднання Німеччини «зверху». В період *Інтернаціоналу 1-го* Л. перешкоджало поширенню марксизму в нім. робітн. русі і створенню пролет. партії в Німеччині, шкідливо впливало на робітн. рух в ін. країнах. Ряд своїх положень лассальянцям вдалося включити в *Готську програму*. К. Маркс одним з головних завдань німецького пролетаріату вважав подолання впливу лассальянства. Л. було одним з ідейних джерел правого *опортунізму*. Окремі положення Л. використовують сучас. праві с.-д. лідери в боротьбі проти марксизму. Критику Л. подано в працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 19. Маркс К. Критика Готської програми.— Енгельс Ф. Лист до А. Бебеля; т. 31. Маркс К. Лист Людвігу Кугельману від 23.II 1865; т. 38. Енгельс Ф. Лист Августу Бебелю 1—2.V 1891; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Август Бебель; т. 26. Під чужим прапором; т. 33. Держава і революція; Виноградская П. С. Фердинанд Лассаль. М.—Л., 1926.

О. В. Долинський.

ЛАССА́Н Валентин Володимирович (н. 17.VI 1923, Миколаїв) — укр. рад. театральний художник, засл. художник УРСР (з 1973). В 1943 закінчив Батумське художнє уч-ще. В 1946—47 працював у Львів. театрі опери та балету, з 1947 (з перервою) — в Чернів. укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської (з 1964 — гол. художник). Оформив вистави: «Підступність і кохання» Ф. Шіллера (1942), «Свої люди — поквитаємось» О. Островського (1958), «Вій» М. Кропивницького (за М. Гоголем, 1959), «Зачарований вітряк» М. Стельмаха (1969), «Алмазне жорно» І. Кочерги (1970), «Одруження Бєлугіна» О. Островського і М. Соловйова (1970) та ін.

ЛА́ССІЛА (Lassila) Майю (справж. ім'я та прізв.— Алгот Унтола Тіетявяйнен; 28.XI 1868, Тохмаярві — 21.V 1918, Хельсінкі) — фін. письменник. Один із зачинателів пролет. л-ри Фінляндії. Літ. діяльність почав автобіограф. романами «Хархама» і «Мартва» (обидва — 1909). Популярність Л. принесли гумористичні й сатиричні повісті «По сірники» (1910), «Надто розумний» (1915), «Воскреслий із мертвих» (1916), романи «Безпорадні» (1913) і «Будинок загибелі» (1917). Автор п'єс «Коли закохуються вдівці» (1911), «Молодий мельник», «Коли цвітуть троянди» (обидві — 1912) та ін. Розстріляний фін. білогвардійцями.

Тв.: Укр. перекл.— По сірники.— Воскреслий із мертвих. К., 1969; Рос. перекл.— Пирттипохья и её обитатели.— Сверхумный.— Воскресший из мёртвых. М., 1978.

Е. А. Лисецька.

ЛА́ССО (Лассус; Lasso, Lassus) Орландо (справж. ім'я та прізв. — Ролан де Лассю; бл. 1532, Монс — 14.VI 1594, Мюнхен) — франко-фламандський композитор. Найвидатніший представник нідерландської школи, майстер *поліфонії*. Як співак і капельмейстер виступав у багатьох європ. країнах. З 1556 жив у Мюнхені, де співав у придворній капелі, 1563—94 керував нею. Л.— автор понад 2000 церковних (меси, мотети) та світських (мадригали, віланелли, пісні) творів. Серед них «Покаянні псалми» (1565), зб. мотетів «Велике музичне творіння» (видано посмертно, 1604), хор «Луна».

ЛА́СТИ — 1) В біології — видозмінені *кінцівки* у плазунів, птахів та ссавців, які вторинно перейшли до життя у воді. Виконують плавальну функцію. З сучас. плазунів Л. є у морських черепах; дві пари Л. мають пінгвіни. З ссавців 2 пари Л. у *ластоногих* і одна — у *китоподібних* та *сиреноподібних*. 2) В спорті Л.—спец. форми гумові вироби, що надягаються на ступні плавця для прискорення плавання. Застосовуються в підводному плаванні.

ЛА́СТІВКА — спільна назва кількох видів птахів родини *ластівкових*, що належать до різних родів.

«ЛА́СТІВКА» — укр. альманах, виданий 1841 Є. Гребінкою в Петербурзі. В редагуванні «Л.» брав участь Т. Шевченко. В «Л.» надруковано уривки з п'єси І. Котляревського «Москаль-чарівник», повість Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана», байки Л. Боровиковського, ліричні вірші В. Забіли, Є. Гребінки, О. Афанасьєва-Чужбинського та ін., поетичні обробки, добірка нар. пісень і приказок. У «Л.» вперше з'явилися п'ять творів Шевченка — «Причинна», «На вічну пам'ять Котляревському», «Тече вода в синє море», «Вітре буйний, вітре буйний!» і розділ з поеми «Гайдамаки». У «Л.» було надруковано й твори консервативного характеру — П. і С. Писаревських, П. Кореницького, П. Куліша та ін.

«ЛА́СТІВКА», «Ластóвка» — укр. ілюстрований журнал для дітей і молоді. Виходив 1869—81 у Львові спочатку як щотижневий додаток до газети «Учитель»; з 1875 — як самостійний орган. Видавець М. Клемертович, прихильник галицьких *«москвофілів»*, пропагував у журналі їхні ідеї. В «Л.» друкувалися вірші, оповідання, казки, статті істор., природознавчого та реліг. змісту, госп. поради тощо. В різний час було вміщено твори Т. *Шевченка*, С. *Руданського*, О. *Духновича*, Ю. *Федьковича*, М. *Шашкевича* та ін. Популяризувалися твори К. Д. *Ушинського*.

ЛА́СТІВКОВІ (Hirundinidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 9—23 см, маса 10—60 г, оперення на спині темне, на череві — світле. Крила і хвіст довгі, загострені. Дзьоб сплющений, розріз рота дуже великий, мають добре розвинені слинні залози. Поширені по всій земній кулі, крім Антарктиди, Арктики і Нової Зеландії. У тропіч. широтах — мандрівні, у помірних — перелітні птахи. Зимують в Африці та Пд. Азії. Живуть переважно у відкритих місцевостях, багато видів — синантропи (див. *Синантропні організми*). Добре літають. Гніздяться на скелях, будівлях тощо, деякі у норах, дуплах. Гнізда роблять з землі, скріплюючи їх слиною. У кладці 3—7 білих або білих з рожевими плямочками яєць; насиджують 13—20 діб. *Нагніздні птахи*. Живляться комахами, у т. ч кровосисними, яких схоплюють нальоту. Відомо 79 видів (19 родів) Л., з них в СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 3: сільська (Hirundo rustica), міська (Delichon urbica), берегова (Riparia riparia). *Л. О. Смогоржевський.*

ЛАСТІВНЕ́ВІ (Asclepiadaceae) — родина дводольних *зрослопелюсткових* рослин. Трави, рідше кущі або напівкущі, часто з витими стеблами. Листки здебільшого супротивні, прості. Квітки правильні, двостатеві, зібрані в зонтики або напівзонтики. Плід — листянка; насінини з чубком. Бл. 1800 видів (256 родів), поширених переважно в тропіках і субтропіках земної кулі. В СРСР — бл. 40 видів (9 родів), з них в УРСР 13 видів (4 роди: *ваточник, ластовень*, обвійник, цинанхум). Ряд видів Л.— *лікарські рослини* (застосовуються при серцевих, жіночих та ін. захворюваннях). Деякі Л. вирощують як виткі *декоративні рослини*.

ЛА́СТОВЕНЬ (Vincetoxicum) — рід багаторічних трав'янистих рослин або напівкущів родини ластівневих. Листки прості, супротивні, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні. Квітки дрібні, двостатеві, зібрані в пазушні зонтиковидні або китицевидні суцвіття. Плід із двох багатонасінних листянок. Понад 200 видів, поширених в Європі, Азії, Австралії, Африці і Америці. В СРСР — понад 25 видів, з них в УРСР — 8 (за ін. джерелами, 12) Найпоширеніший Л. лікарський (V. officinale, синонім Cynanchum vincetoxicum) — зустрічається по всій УРСР (у степах, на узліссях, у лісах, на степових схилах, крейдяних відслоненнях, по чагарниках). Відвар і настойку або порошок з кореневища з коренями й насіння в нар. медицині використовують при лікуванні діабету, серцевих, ниркових, гінекологічних та ін. захворювань. Отруйна рослина. Медонос. *А. П. Лебеда.*

ЛАСТОВИ́ННЯ — пігментні плями у людини, невеликі, округлої або неправильної форми, коричневого або жовтуватого кольору. Л. не випинається над рівнем шкіри, не лущиться, не викликає суб'єктивних відчуттів. Розташовується найчастіше на обличчі, а також на плечах, кистях та ін. частинах тіла; поява Л. зумовлена розладами пігментоутворення. З'являється Л. в дитинстві або юнацькому віці, частіше у світловолосих людей. Навесні під впливом сонця, іонізуючої радіації інтенсивність пігментації зростає. Профілактика — навесні та влітку — світлозахисні креми. Лікування — місцеве, ефект тимчасовий.

ЛАСТОНО́ГІ (Pinnipedia) — ряд водяних *ссавців*. Тіло (довж. до 6 м, маса до 3,5 т) обтічної форми, шия коротка, товста голова відносно маленька, вушних раковин немає або вони недорозвинені (вухаті тюлені) кінцівки вкорочені, видозмінені в *ласти*; у всіх Л. задні ласти є органом руху у воді, а у *моржів* і *котиків* допомагають також пересуватися й на суходолі. Волосяний покрив у дорослих Л. жорсткий, складається переважно з остьового волосся бурого або рудого кольору, у мальків (більків) білий, м'який і пухнастий. Функцію ізоляції виконує товстий (до 6—8 см) шар підшкірного жиру. Зуби пристосовані до схоплювання і утримання здобичі, кутні з гострими вершинами, різці більш-менш редуковані, ікла добре розвинені. Л. мають добрий слух, нюх, здатні до ехолокації, зір відносно слабий. Більшу частину життя проводять у воді, під водою можуть перебувати від 5—6 до 20—40 хв; здійснюють далекі кормові міграції (див. *Міграція тварин*), іноді заходять у річки. Живляться перев. ракоподібними, молюсками, рибою. На суходіл або на кригу виходять для розмноження та линяння. Статевозрілими стають не раніше 3-річного віку. Самка після 9—12-місячної вагітності раз на рік народжує 1 маля. Більшість Л. стадні тварини, на суходолі утворюють лежбища. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Поширений майже в усіх морях планети, особливо в холодних та помірних широтах, є озерні форми. 35 сучас. видів, об'єднаних у 3 родини: тюленеві, або *справжні тюлені* (Phocidae), *вухаті тюлені*, або сивучеві (Otariidae), та моржеві (Odobaenidae) з одним сучас. видом—морж. В СРСР — 12 видів, в УРСР (в Чорному м.) — 1 вид: тюлень-монах (Monachus monachus), зрідка зустрічається в прибережних р-нах між гирлом Дунаю та о. Зміїним. Більшість Л.— пром. тварини, здобувають заради м'яса, жиру, шкури та хутра, особливо цінується хутро котиків. Промисел деяких Л. нормований. Окремі ластоногі (напр., лаптєвський підвид моржа, ладозька нерпа) занесені до *Червоної книги* СРСР. Філогенетично Л. близькі до наземних хижаків, від яких вони відокремились на поч. неогенового періоду. На тер. України (в Криму) відомі викопні рештки кількох видів тюленів. *О. П. Корнєєв.*

ЛАТА́КІЯ — місто на Зх. Сірії, адм. ц. мухафази (губернаторства) Латакія. Важливий порт на Середземному морі. Початковий пункт з-ці Л. — Халеб — Ель-Камишли, збудованої за допомогою СРСР. 126 тис. ж. (1970). З-д електродвигунів, невеликі бавовноочисні, текст. (виробн. шовкових тканин), борошномельні, олійницькі (оливкова олія), консервні, тютюнові підприємства. Поблизу Л.— добування бітуму. Університет.

ЛАТА́ТТЯ, водяна лілея (Nymphaea) — рід рослин родини латтєвих. Багаторічні безстеблі трави з товстим горизонтальним кореневищем. Листки на довгих черешках із суцільною цілокраєю глибокосерцевидною пластинкою, що плаває на поверхні води. Квітки поодинокі, на довгих квітконіжках, плаваючі, з численними пелюстками і тичинками. Плід м'ясистий, нерозкривний, багатонасінний. Бл. 50 видів, поширений по всій земній кулі. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 3. Найчастіше зустрічаються Л. біле (N. alba) і Л. сніжнобіле (N. candida). До роду Л. належать поширені в Пн. Африці єгипетський лотос (N. lotos) та блакитний лотос (N. coerulea) — т. з. лотос.

ЛА́ТАШ Юрій Вадимович (н. 18. IV 1930, Харків) — укр. рад. вчений у галузі електрометалургії, доктор тех. наук (з 1969). Член КПРС з 1979. Після закінчення (1953) Київ. політех. ін-ту пра-

Б. М. Ласкорін.

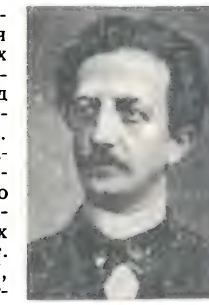

Ф. Лассаль.

О. Лассо.

Герб Латвійської РСР.

ЛАТВІЙСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 63,7 тис. км²

Населення — 2529 тис. чол. (на 1.I 1980)

Столиця — м. Рига

цює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. галузь наук. діяльності — дослідження і розробка способів одержання особливо якісних металів та їхніх сплавів на основі електрошлакової і плазмової технології. Ленінська премія, 1963.

ЛАТВІ́ЙСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Латвія.

Загальні відомості. Латв. РСР утворена 21.VII 1940; у складі СРСР з 5.VIII 1940. Розташована на Пн. Зх. СРСР. На Зх. омивається водами Балтійського м. і Ризької зат. На Пн. межує з Ест. РСР, на Сх.— з РРФСР, на Пд. Сх.— з БРСР, на Пд.— з Лит. РСР. Поділяється на 26 районів, має 56 міст і 36 с-щ міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Державний лад. Латв. РСР — суверенна рад. соціалістична д-ва, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Латв. РСР прийнято 18.IV 1978 позачерговою 8-ю сесією Верховної Ради Латв. РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Латв. РСР — однопалатна Верховна Рада Латв. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховній Раді Латв. РСР підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Латв. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Латв. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між її сесіями. Верховна Рада Латв. РСР утворює Уряд Латв. РСР — Раду Міністрів Латв. РСР — найвищий виконавчий та розпорядчий орган держ. влади республіки. Місцевими органами держ. влади в районах, містах, селищах і селах Латв. РСР є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються строком на 2,5 року. Всі Ради нар. депутатів Латв. РСР обираються громадянами, які досягли 18 років, на основі заг., рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Латв. РСР, обираний Верховною Радою Латв. РСР строком на 5 років.

Природа. Береги Л. низовинні, мало розчленовані. На Пн. Зх., між Балтійським м. і Ризькою зат.— Курземський п-ів, відокремлений від о. Сааремаа (Ест. РСР) Ірбенською протокою. Поверхня республіки — низовинна погорбована рівнина. Вздовж узбережжя Балтійського м. простягається Приморська низовина шир. від 2—3 до 50 км з пасмами дюн, місцями до 20—40 м заввишки. В зх. частині Л. розташована Курземська височина (вис. до 184 м), розчленована долиною р. Венти на Зх.-Курземську і Сх.-Курземську; в центр. частині — Середньолатвійська низовина, в східній — Відземська (з найвищою точкою Л.— г. Гайзінькалнс, 311 м) та Латгальська (вис. до 289 м) височини. Корисні копалини: нафта, торф, буре вугілля, кварцові піски, глини, пісковики, доломіти, вапняки. Джерела мінеральних вод. По берегах Балтійського м. і Ризької зат. зрідка трапляється янтар.

Клімат перехідний від морського до континентального. Зима м'яка, часті відлиги. Пересічна т-ра січня від —2, —3° (на Зх.) до —7° (на Сх.), липня — від +16 до +18°. Опадів 550—800 мм на рік. Вегетаційний період 175—195 днів. Велика хмарність (150—180 похмурих днів на рік).

На території республіки густа сітка річок (777 річок довж. понад 10 км), які належать до бас. Балтійського м., найбільші: Даугава (*Західна Двіна*), Лієлупе, Вента, Гауя. Судноплавні на окремих ділянках Даугава, Лієлупе й Вента (в нижній течії). В республіці — понад 3 тис. озер, найбільші з них — Лубанас, Резнас, Бурtнієку, Усмас, Ліепаяс. Найглибше озеро — Дрідза (65,1 м). Озера використовують для рибного г-ва. Грунти переважно дерново-підзолисті, на Пд. Зх.— дерново-карбонатні. Л. лежить в зоні мішаних лісів (бл. 40% тер. вкрито лісом, осн. породи — сосна, ялина, береза); 4,7% тер. зайнято болотами, 4% — луками. Осн. представники тваринного світу — зайці (русак і біляк), білка, козуля, лось, олень, лисиця, борсук, куниця, єнотовидний собака. Реакліматизовано дику свиню і бобра. Пром. риби — салака, кілька, лосось, таймень, рибець, бельдюга, вугор, а також мінога. Для охорони природи в Л. створено 4 заповідники (Слітере, Крусткални, Гріні та *Моріцала*), 148 заказників, нац. парк «Гауя». *З. Спуріс.*

Населення. Осн. населення — *латиші* (1344 тис. чол.; 1979, перепис). В республіці живуть також росіяни (821 тис. чол.), білоруси, поляки, українці (67 тис. чол.), литовці, євреї та ін. Пересічна густота населення — 39,6 чол. на 1 км² (1980). Міськ. населення — 68%. Найбільші міста: *Рига, Даугавпілс, Лієпая, Єлгава, Юрмала.*

Історія. Людина заселила тер. Л. за часів мезоліту (9—4-е тис. до н. е.). Вважають, що населення цієї території епохи *неоліту* належало до фінно-угорських племен; у 2-му тис. до н. е. тут з'явилися предки балтійських чи латис.-лит. племен. У перших століттях н. е. сформувалися гол. етнічні спільності — *латгали,* земгали, *курші,* які згодом стали компонентами латис. народності. В 10—12 ст. на тер. Л. формувалися феод. відносини, виникали укріплені міста, з'явилися перші держ. утворення. Торг., політ. і культур. зв'язки з сусідньою *Київською Руссю* позитивно впливали на розвиток економіки, сусп. відносин і культури населення Л. З Давньої Русі почало проникати сюди християнство. Агресія німецьких феодалів і католицької церкви, що почалася в кін. 12 ст., перервала дальший розвиток держ. утворень на тер. Л. Незважаючи на мужню боротьбу населення проти загарбників та підтримку її з боку руських і литовців, нім. феодалам до кін. 13 ст. вдалося підкорити латис. та ест. землі, які було об'єднано під заг. назвою *Лівонія* (див. також *Лівонський орден*). Панування нім. феодалів затримало процес консолідації латис. народності, який завершився в 16 — на поч. 17 ст. Під час *Лівонської війни 1558—83* та польс.-швед. війни 1600—29 різні частини Л. опинилися в залежності від Польщі та Швеції. Під час *Північної війни 1700—21* рос. військова 1710 здобули Ригу, за *Ніштадтським мирним договором 1721* Швеція відмовилася від своїх володінь у Сх. Прибалтиці (на тер. Л.— область Відземе з Ригою) на користь Росії. Почалося об'єднання роздробленої тер. Л. у складі Рос. імперії. За 1-м поділом Польщі 1772 до Росії було приєднано Латгалію (сх. частина Л.), 1795 — Курляндське герцогство (див. *Курляндія*), Пілтенську обл. (пн.-зх. частина Л.). Ці території увійшли до складу Курляндської, Ліфляндської і частково Вітебської губ.

Об'єднання тер. Л. створило передумови для складання латис. бурж. нації. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. в Л. відбувався розклад феод.-кріпосницького ладу і зародження капіталістичних відносин. Загострення класової боротьби змусило царський уряд провести агр. реформу в Курляндській (1817) й Ліфляндській (1819) губерніях. Селянам надали особисту волю, але вся земля залишилася у власності поміщиків. У 2-й пол. 19 ст. в Л. широко розвивалися капіталістичні відносини, почалося формування робітн. класу. Під впливом виступів робітників у 70—80-х рр. розвивався рух демократичної інтелігенції, який з 1893 дістав назву «Яуна страва» («Нова течія»). Ідейним центром руху стала газ. «Дієнас лапа» («Денний листок), що виходила ще з 1886. Редакто-

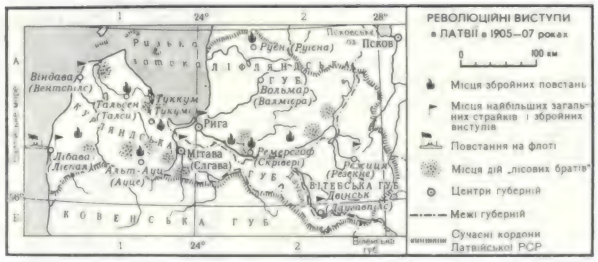

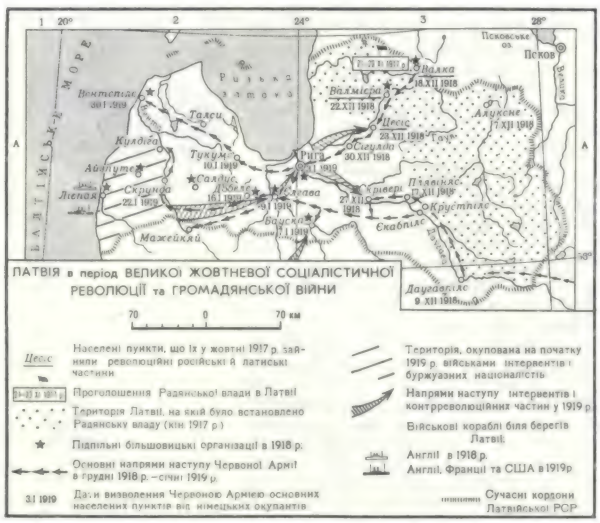

рами її з кін. 80-х рр. були П. І. *Стучка* та *Я. Райніс*. В газеті поряд з перекладами творів рос. письменників публікувалися твори І. Я. Франка. На поч. 20 ст. українці, які жили в Л., створили в Ризі укр. т-во «Громада», що популяризувало тут укр. культуру. В 90-х рр. 19 ст. в Л. виникли перші марксистські гуртки (в м. Ліепаї). В 1899 створено с.-д. орг-цію в Ризі; протягом 1900—02 с.-д. орг-ції виникли в ін. містах і сільс. місцевостях Л. Навесні 1900 в Ригу приїздив В. І. Ленін, щоб встановити зв'язки з місцевими соціал-демократами. Великий вплив на розвиток революц. робітн. руху в Л. мала ленінська газ. «*Искра*». В червні 1904 на І з'їзді латис. с.-д. орг-цій створено Латис. с.-д. робітн. партію (ЛСДРП), її друкованим органом стала газ. «Циня» («Боротьба»; виходить з березня 1904). ЛСДРП керувала революц. виступами трудящих у роки революції 1905—07. В 1906 ЛСДРП ввійшла до РСДРП і стала автономною тер. орг-цією в її складі — Соціал-демократією Латис. краю (СДЛК; з 1917—Соціал-демократія Латвії, СДЛ). У 1911—14 під керівництвом більшовиків у Л. розгорнувся страйковий рух, що мав переважно політ. характер. У роки 1-ї світової війни 1914—18 з весни 1915 Л. стала ареною воєнних дій. Нім. війська в кін. року окупували Курляндську губ. Рос. командування створило латис. військ. формування (згодом *латиські стрільці* разом з укр. робітниками й селянами брали активну участь у розгромі військ інтервентів і внутр. контрреволюції на Україні). У внутр. губернії Росії з Л. було евакуйовано понад 400 підприємств з робітниками, частина з них стала до ладу на Україні, зокрема в Харкові та ін. містах. Латис. робітники активно включилися в революц. боротьбу. СДЛК з перших днів війни зайняла інтернаціоналістські позиції, виступивши проти війни, за повалення самодержавства. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в неокупованих районах в листопаді — грудні 1917 було встановлено Рад. владу. 16—18 (29—31).XII 2-й з'їзд Рад робітн., сел. і беззем. депутатів у м. Валмієрі створив Рад. уряд Л. на чолі з Ф. Розінем. Центром Рад. Л. стало м. Валка. В лютому 1918 нім. війська захопили всю тер. Л., встановивши тут режим терору й гноблення. Після поразки Німеччини у 1-й світовій війні її війська за згодою *Антанти* залишилися в Л. 18.XI було створено бурж. тимчасовий уряд Л. на чолі з К. Ульманісом. Протягом листопада — грудня 1918 в Л. відбувалися масові виступи проти інтервентів і бурж. тимчасового уряду. На місцях почали виникати *військово-революційні комітети*, у великих містах — Ради. 4.XII 1918 ЦК СДЛ за участю представників Ризької і Валкської Рад прийняв рішення про створення Рад. уряду Л. на чолі з П. І. Стучкою. До кін. січня 1919 Рад. владу було встановлено майже на всій тер. Л. 13—15.I 1919 в Ризі відбувся 1-й Вселатв. з'їзд Рад, який оголосив Л. соціалістич. рад. республікою, прийняв конституцію, обрав ЦВК Латвії і затвердив уряд.

В 1920 Рад. владу в Л. було повалено і встановлено бурж. диктатуру. В серпні 1920 уряд бурж. Л. уклав з РРФСР мирний договір. У 1934 в Л. встановлено фашист. диктатуру. В умовах 2-ї світової війни 5.X 1939 між СРСР і Л. було укладено пакт про взаємодопомогу. Але реакційна верхівка саботувала його. Дворушницька політика бурж. правителів Л. викликала масові протести трудящих. 17.VI 1940 для забезпечення виконання договору рад. війська за згодою латв. уряду вступили в Л. Трудящі Л. під керівництвом Компартії Л. 20.VI 1940 повалили фашист. режим і створили нар. уряд. Це стало початком соціалістич. революції 1940 в Л. 5.VIII 1940 Верховна Рада СРСР прийняла Л. до складу Рад. Союзу на правах союзної республіки. В 1940 — 1-й пол. 1941 в Л. проводилися соціалістич. перетворення. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 тер. Л. стала ареною воєнних дій. До 8.VII всю тер. республіки окупували нім.-фашист. війська. Тут діяли партизани (понад 20 тис. чол.) і підпільники. Визволення Л. від загарбників завершилося в травні 1945. Понад 150 тис. рад. воїнів загинуло за визволення Л. В цих боях брали участь представники багатьох народів СРСР, у т. ч. українці. Понад 20 тис. воїнів латис. корпусу і партизанів нагороджено орденами і медалями, звання Героя Рад. Союзу удостоєно 28 уродженців Л. За 1945—50 трудящі Л., спираючись на допомогу братніх республік, і зокрема УРСР, відбудували нар. г-во. Проведено соціалістичну реконструкцію промсті, колективізацію с. г., культур. революцію. В ході соціалістичного будівництва змінилася класова структура суспільства в республіці. Латис. народ консолідувався в соціалістичну націю. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства трудящі Л. разом з усіма народами Рад. Союзу працюють над створенням матеріально-тех. бази комунізму. Республіку нагороджено орденами Леніна (1965), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1980).

Т. Зейд, Е. Жагар.

Комуністична партія Латвії створена в червні 1904 на І з'їзді латис. с.-д. орг-цій під назвою Латиська соціал-демократична робітнича партія (ЛСДРП). Поряд з ЛСДРП у Латвії працювали орг-ції РСДРП. У 1906 ЛСДРП ввійшла до РСДРП як авт. тер. орг-ція під назвою Соціал-демократія Латиського краю (СДЛК). У 1917 перейменована на Соціал-демократію Латвії (СДЛ), 1919 — на Комуністичну партію Латвії (КПЛ). З 1920 до створення Латв. РСР (1940) діяла нелегально. В 1940 під назвою Комуністична партія (більшовиків) Латвії — КП(б)Л — ввійшла до складу КПРС.

З жовтня 1952 має сучас. назву. На 1.I 1979 налічувала 154 789 членів і кандидатів у члени партії. Черговий, XXII з'їзд відбувся 22—23.I 1976. Перший секретар ЦК Компартії Латвії (з 1966) — А. Е. *Восс*. ЛКСМ Латвії засн. в лютому 1919. На 1.I 1979 в її лавах було 302 902 комсомольці. Профспілки Латвії на 1.I 1979 налічували 1 394 089 чол.

Народне господарство. Латв. РСР — республіка високорозвинутої пром-сті та інтенсивного механізованого с. г. Нар. г-во Л. є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Виділяється розвинутими електронною, електротех. і радіотех. промстю та приладобудуванням. Великого розвитку набули трансп. і с.-г. машинобудування, хім., хім.-фарм. і мікробіологічна пром-сть. Виникла сучас. рибодобувна й переробна пром-сть. С. г. спеціалізується гол. чин. на виробн. м'ясомол. продукції. В 1978 у валовому сусп. продукті Л. на пром-сть припадало 66%, с. г. — 16%, буд-во —7%, транспорт і зв'язок — 4%. Капіталовкладення в нар. г-во Л. 1978 становили 1195 млн. крб. (1940 — 11 млн. крб., 1965 — 605 млн. крб.). Продуктивність праці 1978 зросла проти 1965: в пром-сті — в 2 рази, в буд-ві — в 1,6 раза, в с. г.— в 1,8 раза. Нац. доход Л. збільшився за 1971 — 78 в 1,46 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—78 на 60%, роздрібний товарооборот — на 47%. За цей же час введено в дію 8738 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. Латв. РСР входить до Прибалтійського екон. району СРСР.

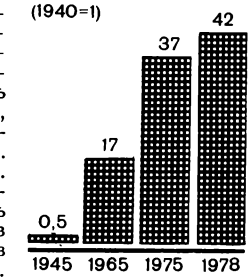

Промисловість Л. являє собою в основному комплекс обробних галузей. Гол. енерг. ресурси республіки — торф та гідроенергія. Електроенергетика представлена гідроелектростанціями (Плявіньска, Кегумська й Ризька ГЕС) і тепловими електростанціями (Ризька ТЕЦ-1, Ризька ТЕЦ-2). Енергосистема Л. входить до Пн.-Зх. об'єднаної енергосистеми. Важка індустрія республіки значною мірою розвивається на довізних сировині й паливі. Провідними

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1978
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,25	1,5	2,9	4,7
Хімічні волокна і нитки	тис. т	—	10,1	25,7	36
Вагони пасажирські магістральні	шт.	—	578	660	685
Вагони трамвайні	»	—	202	250	241
Мікроавтобуси	тис. шт.	—	1,7	7,1	12,0
Дизелі і дизельгенератори	тис. к. с.	—	183	283	298
Папір	тис. т	24,4	98,4	174	162
Лінолеум	млн. м²	—	4,3	5,5	6,4
Радіоприймачі, радіоли	тис. шт.	21,5	1188	2390	2420
Панчішно-шкарпеткові вироби	млн. пар	3,3	37,3	64,7	67,1
Білизняний трикотаж	млн. шт.	3,2	25,3	25,1	25,3
Верхній трикотаж	»	0,2	6,5	19,1	17,9
Взуття шкіряне	млн. пар	1,0	9,3	10,3	10,1
Масло тваринне *	тис. т	23	34,3	34,6	36
М'ясо *	»	53,8	86,7	193,2	197,5
Консерви *	млн. ум. банок	8,8	167,6	339,2	381
Цукор-пісок	тис. т	41,0	186,3	256,1	262,6

* Дані належать до промислового виробництва.

Замок у Цесісі. 13—16 ст.

в пром-сті Л. є машинобудування й металообробка (1/4 заг. обсягу продукції пром-сті). Заново створено ряд галузей: приладобудування, трансп., автомоб. і енерг. машинобудування та електронну пром-сть. Осн. маш.-буд. підприємства розміщені в Ризі, Ліепаї, Вентспілсі, Резекне, Даугавпілсі. Хім. пром-сть виробляє мінеральні добрива, хім. волокна, лаки, фарби, мед. препарати та ін. (Даугавпілс, Олайне, Рига, Добеле). Підприємства лісової, паперової та деревообр. пром-сті зосереджено в Ризі, Даугавпілсі, Ліепаї, Валмієрі, Кулдізі. На Пд. Зх. Риги збудовано Болдерайський комбінат комплексної переробки деревини. Л. виробляє понад 75% союзного експорту сірників і сірникової соломки (Рига, Ліепая). В Юрмалі збудовано ф-ку перфокарт для лічильно-обчислювальних машин. Розвинута пром-сть буд. матеріалів (цемент і шифер — в Ризі і с-щі Броцени, скловолокно — у Валмієрі, лінолеум — у Ліепаї). З галузей легкої пром-сті особливо розвинуті текст. (Рига, Єлгава), трикотажна (Рига, Огре), швейна (Рига, Даугавпілс) і взуттєва (Рига, Ліепая). В Ліепаї збудовано комбінат галантерейних виробів. Гол. галузі харч. пром-сті — м'ясомолочна (Рига, Валмієра, Ліепая, Резекне, Даугавпілс) і рибна (Рига, Вентспілс, Ліепая). Розвинута також плодоовочеконсервна, борошномельно-круп'яна та комбікормова пром-сть. Широко відома продукція ризького парфюмерно-косметичного з-ду «Дзінтарс». Поширене худож. ткацтво, вишивання, плетіння, худож. обробка шкіри, металу, янтарю, дерева.

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1950	1978
Вся посівна площа	1413	1655
Зернові культури	805	740
в т. ч. пшениця	134	102,1
жито	229	111
ячмінь	111	404
Технічні культури	60	30
в т. ч. льон-довгунець	33	18
цукрові буряки (фабричні)	17	11
Картопля	149	107
Овочі	16	14
Кормові культури	383	764

Валовий збір найважливіших сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1950	1978
Зернові культури	732	1119
в т. ч. пшениця	124	254
жито	212	194
ячмінь	98	564
Льоноволокно	11	2
Цукрові буряки (фабричні)	247	293
Картопля	1934	1206
Овочі	241	185
Фрукти і ягоди	9	165

А. Ціркуліс. Гобелен. 1936—37.

Сільське господарство Л. спеціалізується на молочному й племінному тваринництві та свинарстві беконного напряму. Заг. обсяг валової продукції с. г. республіки 1978 збільшився проти 1913 в 2,5 раза, а порівняно з 1965 — на 19%. На кін. 1979 в Л. було 347 колгоспів, у т. ч. 11 риболовецьких, та 243 радгоспи. У с. г. працювало 32,2 тис. тракторів (фіз. одиниць), 6,5 тис. зернозбиральних комбайнів, 19,6 тис. вантажних автомобілів. С.-г. угіддя Л. 1978 становили понад 39% заг. площі республіки (2,5 млн. га), з них орні землі — 68,6%, сіножаті — 8,3%, пасовища — 21,6%. Площа осушених земель 1978 становила 1758,5 тис. га. Осн. галузь с. г. Л. є тваринництво. Поголів'я (тис., 1.I 1979): великої рогатої худоби — 1389 (в т. ч. корів — 567), свиней — 1413, овець і кіз — 217, птиці — 10,1. Розвинуті також конярство, птахівництво. Поширене бджільництво, рибництво, звірівництво (норка, сріблясті лисиці, песці). В 1978 в Л. вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 267 тис. т, молока — 1744 тис. т, яєць — 747 млн. шт., вовни — 0,5 тис. т. У землеробстві значне місце посідають посіви кормових культур, а також цукр. буряків (на Зх.) і льону (на Сх.). Вирощують також жито, пшеницю, ячмінь, овес, картоплю, овочі.

Садівництво розвинуте здебільшого на Зх. і Пд. республіки. В 1978 площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці становила 30 тис. га (1940 — 9 тис. га). Поширене квітництво.

В республіці широко здійснюється спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На кін. 1978 в Л. створено 47 міжгосп. підприємств і орг-цій, в т. ч. будівельних — 25.

Транспорт. Осн. вид транспорту — залізничний (96% вантажообороту республіки) і морський. Довжина з-ць заг. користування 1978 становила 2,45 тис. км. Осн. залізничні лінії: Рига — Москва з відгалуженням Даугавпілс — Орел, Рига — Псков — Ленінград, Рига — Вільнюс, Рига — Калінінград. Автошляхів — 24,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 14,9 тис. км. Гол. мор. порти: Рига і Вентспілс. Велике значення мають мор. порти у зовнішньоторг. операціях СРСР. Судноплавні на окремих ділянках рр. Лієлупе, Даугава й Вента. Авіалінії сполучають Ригу з великими містами країни та окремими райцентрами республіки. Трубопровідний транспорт представлений газопроводами з Дашави (УРСР) і Вуктила (Комі АРСР), нафтопроводом Полоцьк (БССР) — Вентспілс. *Г. Ю. Берклавс.*

Охорона здоров'я. В 1978 в Л. налічувалося 33,4 тис. лікарняних ліжок — 132,3 ліжка на 10 тис. ж. (1940 було 12 тис. ліжок — 63 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 10,8 тис. лікарів — 42,6 лікаря на 10 тис. ж. (1940 було 2,5 тис. лікарів — 13,3 лікаря на 10 тис. ж.) та 27,4 тис. осіб серед. мед. персоналу. Лікарів готують у Ризькому мед. ін-ті. Відомі кліматичні курорти Сігулда, *Ліепая* та кліматичні (Булдурі та ін.) і бальнеологічні (*Кемері*, Яункемері) курорти *Юрмали*.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Після відновлення в Л. Рад. влади 1940 було закладено основу для розвитку рад. системи нар. освіти. Навч. заклади стали державними, школу відокремлено від церкви, проголошено безплатне навчання. За післявоєнні роки в Л. здійснено заг. обов'язкову неповну серед. освіту, запроваджено заг. серед. освіту. В 1978/79 навч. р. в 1 тис. загальноосв. шкіл налічувалося 300 тис. учнів, у 54 серед. спец. навч. закладах — 43,6 тис., у 10 вищих навч. закладах — 47 тис. студентів. Найбільші вузи: *Латвійський університет* імені П. Стучки, політех. ін-т, мед. та ін-т інженерів цивільної авіації, консерваторія, всі — у Ризі, Латв. с.-г. академія в Єлгаві та ін. У 1977 профес.-тех. уч-щами підготовлено 19,1 тис. кваліфікованих робітників. У республіці діють *Академія наук Латвійської РСР* (14 наук. установ; 57 академіків і членів-кореспондентів), Латв. н.-д. ін-т лісогосп. проблем, Центр. н.-д. ін-т автоматизованих систем управління цивільної авіації, Всесоюзний ін-т мор. геології і геофізики, Латв. н.-д ін-т легкої пром-сті та ін. Всього в республіці працює 12,1 тис. наук. працівників, зокрема 300 докторів і 4 тис. канд. наук (1978). В Л.— 1,4 тис. масових б-к (23,3 млн. одиниць зберігання), 10 театрів, цирк, філармонія, 1,3 тис. кіноустановок з платним показом, 900 клубних закладів, 67 музеїв: Музей історії Латв. РСР, Музей революції Латв. РСР, Музей історії м. Риги й мореплавства, Худож. музей Латв. РСР, Музей історії л-ри й мистецтва ім. Я. Райніса, Музей історії медицини ім. П. Страдиня, Музей природи Латв. РСР, усі — в Ризі, Латв. етнограф. музей просто неба (Ризький р-н), Музей історії і мор. рибальства просто неба у Вентспілсі та ін. Серед позашкільних закладів — палаци і будинки піонерів, станції юних техніків, натуралістів, екскурсійно-туристська станція, дит. спорт. школи тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1978 в Л. видано 2305 назв книг (тиражем 16,5 млн. прим.), з них 1114 — латис. мовою (12,7 млн. прим.). Виходять 92 газети (річний тираж 315 млн. прим.), 94 журнали та ін. періодич. видання заг. річним тиражем 56,1 млн. прим. (1978). Друкований орган ЦК Компартії Латвії — журн. «Padom'ju Latvijas komunists» («Комуніст Радянської Латвії», латис. і рос. мовами). Друк. органи ЦК Компартії Латвії, Верховної Ради і Ради Міністрів Латв. РСР — газети «Циня» («Боротьба», латис. мовою) і «Советская Латвия». Працює Латв. телеграфне агентство (ЛТА; з 1973 — ЛАТІНФОРМ — Інформаційне агентство при Раді Міністрів Латв. РСР). Перші радіопередачі почалися в Ризі 1925. З 1954 діє Ризька телестудія. Респ. радіомовлення й телебачення ведуть передачі латис. і рос. мовами

по чотирьох радіо- і двох телепрограмах

Література. Розвиток нац. латис. л-ри почався в 19 ст. і пов'язаний з формуванням латис. бурж. нації і нац.-визвольним рухом. В основу писемної л-ри лягла усна нар. творчість—пісні, казки, прислів'я. Перше найповніше видання латис. нар. пісень «Латиські дайни» (т. 1—6, 1894—1915) підготував латис. фольклорист Кр. Барон. Перша зб. нац. писемної поезії — «Піснеськи» (1856) Ю. *Алунана*. Ідеї нац.-визвольного руху відображено в творах *Аусекліса*, А. *Пумпура*. В 70-х рр. виникла драматургія, першим драматургом був А. Алунан. В останній чверті 19 ст. в латис. л-рі поширювався реалістичний напрям (брати Матіс і Рейніс *Каудзіт*, Р. *Блауманіс* та ін.). З 90-х рр. почався новий період латис. л-ри, пов'язаний із зростанням в Л. робітн. руху, з течією «Яуна страва» — рухом прогресивної інтелігенції (поети Е. Вейденбаум, Аспазія, Я. Янсон-Браун). Напередодні революції 1905—07 в л-ру прийшов Я. *Райніс*. Майстром латис. балади був В. Плудон. Розвивалася реалістична творчість А. *Упіта*, Е. *Бірзніека-Упіта*, Я. Яунсудрабіня. Латис. рад. л-ра зародилася після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції і встановлення 1919 Рад. влади в Латвії (твори А. Упіта, А. Арайса-Берце, Е. Еферта-Клусайса). В роки бурж. диктатури, в 20—30-х рр. проти бурж. ладу за відновлення Рад. влади виступали революц. письменники (Л. *Лайцен*, Л. Паегле, Я. Райніс, А. Упіт, Я. *Судрабкалн*, А. Чак, Я. Грот та ін.). Латис. рад. л-ра існувала в 20-х і 30-х рр. за межами Л. в Рад. Союзі (*Судрабу Еджус*, Р. *Ейдеманіс* та ін.). З відновленням Рад. влади в Латвії (1940) почався новий період розвитку латис. рад. л-ри. В роки Великої Вітчизняної війни з патріотичними творами виступали В. Лукс, А. *Грігуліс*, Ю. *Ванаг*, Я. Судрабкалн. У повоєнний час в л-рі активно працювали В. *Лаціс*, А. *Сакселе*, М. *Кемпе*, Ж. *Гріва*, Я. Грант, Я. Нієдре та ін. В 50—60-х рр. в л-ру прийшли й плідно працюють поети О. *Вацієтіс*, І. *Зієдоніс*, А. *Веян*, І. Аузінь, М. Чаклайс, Я. Петерс та ін.; прозаїки З. Скуїнь, І. Індране, Е. Лівс, В. Еглон, Р. Езера, Д. Зігмонте та ін.; драматурги А. Грігуліс, Г. Прієде, П. Путнінь та ін. В галузі літературознавства й літ. критики опублікували праці А. Упіт, К. Краулінь, Е. Сокол, Я. Калнінь, В. Хаусман, В. Валейніс, В. Мелніс, І. Берсон та ін. Латис. прогресивна л-ра має постійний взаємозв'язок з укр. літературою. В кін. 19 ст. окремі твори Т. Шевченка, І. Франка та ін. укр. письменників перекладено латис. мовою. Незважаючи на заборону царського уряду, в Л. 1914 було відзначено 100-річчя з дня народження Т. Шевченка. На поч. 20 ст. укр. мовою перекладено ряд творів латис. письменників. У 30-х рр. видано окремими книжками оповідання Л. Лайцена.

Після Великої Вітчизн. війни латис. мовою вийшли твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Рильського, О. Корнійчука, Я. Галана та ін. На Україні видано твори Р. Блауманіса, Я. Райніса, А. Упіта, В. Лаціса, А. Саксе, Р. Ейдеманіса, М. Кемпе та ін. Спілка письменників — з 1940.

Б. К. Звайгзне.

Архітектура. На тер. Л. від 1-го тис. до н. е. збереглися овальні та прямокутні в плані будівлі з каркасом із дерев'яних стовпів.

І. А. Зарінь. Промова. Центральна частина триптиха «Солдати революції». 1965.

За доби феодалізму споруджували садиби-замки та поселення міського типу, забудовані курними хатами. З кін. 12 ст. архітектура Л. розвивалася в руслі зх.-європ. архітектури. В 13—14 ст. склалися різні типи замків лицарів-хрестоносців: житл. башта (Турайдський замок у Сігулді, 1214; замок у Лієлстраупе, серед. 14 ст.); конвентський будинок (замки: у Вентспілсі, буд-во закінчено 1290; в Ризі, 1330 — 1515); замок т. з. нерегулярного типу (у Кокнесі, закладений на поч. 13 ст.). Розвивалася культова — зальні храми (церква в Ікшкілі, 1185 — 13 ст.) й тринефні базиліки з баштою на зх. фасаді (церква Яня в Цесісі, 1283—87; Домська церква в Ризі, 13 ст.) і цивільна (ратуші, будинки гільдій) архітектура. В 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. архітектура Л. перебувала під впливом пн.-європ архітектури; традиції *готики* своєрідно поєднувалися з впливом архітектури Пізнього *Відродження*. В 2-й пол. 17 ст. поширювалися форми *барокко* (фасад церкви Петера в Ризі, 1689—94, арх. Р. Бінденшу та ін.). В період розквіту барокко (1700—1770-і рр.) та в епоху *класицизму* (4-а чверть 18 — 1-а пол. 19 ст.) споруджували великі палацово-паркові ансамблі (палаци в Рундалі, 1736—40 і 1763—70, та в Єлгаві, 1738—40 і 1763—72, обидва — арх. В. Растреллі), світські будівлі (т. з. Академія Петріна в Єлгаві, 1773—75, арх. С. Єнсен), католицькі храми (церква в Пасієні, 1761). З поч. 19 ст. архітектура Л. розвивалася під впливом рос. класицизму (палацові комплекси в Казданзі й Дурбі, арх. І. Берліц). У 2-й пол. 19 ст. поширюється *еклектизм* (будівлі Я. Ф. А. Бауманіса), на рубежі 19—20 ст.— нац.-романтичний напрям (церква в Аллажах, 1927). За рад. часу відбудовано зруйновані під час війни міста і с-ща. Серед споруд — житл. комплекси (Агенскалнські сосни, 1958—62, арх. Н. Рендель; Велика Югла, 1962—70-і рр., арх. О. Краукліс, Д. Даннеберг, Г. Мелберг та ін.); залізничний вокзал (1957—60, арх. В. Кузнецов та В. Ципулін), всі — у Ризі; літній концертний зал у Дзінтарі (1959—60, арх. М. Гелзіс, А. Вецсіліс) та ін. В 1945 засн. Спілку архітекторів Латвійської РСР.

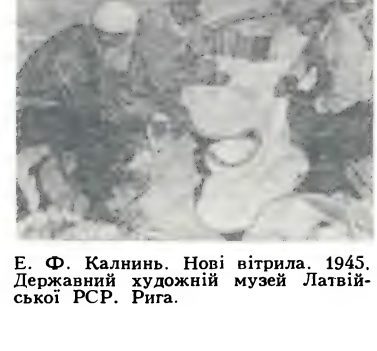

Е. Ф. Калнинь. Нові вітрила. 1945. Державний художній музей Латвійської РСР. Рига.

Образотворче мистецтво. На тер. Латв. РСР під час археологічних розкопок знайдено предмети з кістки й рогу: кинджали, гарпуни, сокири та ін. (8 — серед. 4-го тис. до н. е.), поверхню яких прикрашено геом. візерунками. До того ж часу належать і перші зображення тварин. Починаючи з 3-го тис. до н. е. зустрічається анімалістична скульптура з дерева, глини, янтарю; знайдено також фігурки людини з глини. З кін. 12 ст. мист. Латвії почало розвиватися в зх.-європ. руслі. Поширені були переважно декоративна й меморіальна скульптура, рельєф, декоративне різьблення, частково монументальний і станковий живопис (вівтарні картини, портрети). У 2-й пол. 19 ст. з'явилося латис. нац. профес. мистецтво. Велике значення в його формуванні мали традиції рос. реалістичного демократичного мист., з яким латис. художники познайомилися, навчаючись у Петербурзі. Цими майстрами було закладено основи портретного, побутового, істор. й пейзажного живопису (художники О. Бертінь, Я. Розе, К. *Гун*, який написав портрет Марка Вовчка, Ю. Федер, що багато років прожив на Україні й відтворив у своїх пейзажах красу укр. природи). У формуванні школи латис. мист. важливу роль відігравала також творчість художників, які входили до гуртка «Рукіс» («Трудівник»),— живописців А. Алксніса, Я. *Розенталя*, В. *Пурвіта*, Я. Валтера; графіка Р. Заріня; скульпторів І. Шкільтера, Т. *Залькална* та ін. У перші десятиліття 20 ст. реалістична школа латис. мист. збагатилася творчістю Я. *Тільберга* (зокрема, створив пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Петрограді, 1918), А. Романа, Р. Перле, В. Зелтіня та ін. Почав розвиватися театр.-декораційний живопис (Я. Куга), вітраж (К. Бренцен) тощо. Події 1905—07 в графіці й живописі відтворювали Т. Удер, Ф. Рож-

Л. М. Давидова-Медене. Портрет артистки Лілії Ерікі. Мармур 1968. Державний художній музей Латвійської РСР. Рига.

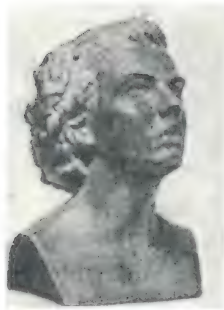

Т. Е. Залькалн. Студентка Малда. Бронза. 1956. Ліепайський історичний музей.

дарз та ін. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції розвинувся революц. плакат (А. Апсітіс), художники брали участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди* (Т. Залькалн, К. Зале, Я. Тільберг). В 20—30-х рр. мист. Л. розвивалося у важких умовах кризи бурж. культури, однак, незважаючи на це, передові його представники продовжували відстоювати демократичні та реалістичні традиції (графіки Е. Каліс, С. Хаскін, Я. Ліепінь, скульптор К. Зале — автор ансамблю Ризького Братського кладовища та ін.). Продовжував розвиватися станковий живопис: пейзаж (В. Пурвіт, К. Убан), натюрморт (Л. *Свемп*), портрет (Я. Тільберг, В. Тоне), тематична картина (К. Мієснієк, Г. Еліас, О. *Скулме*, Я. Ліепінь та ін.). В рад. час, у 1-му повоєнному десятилітті, провідна роль належала тематичним композиціям (Е. *Калнинь*, О. Скулме, А. Скріде та ін.). Наприкінці 50-х рр. прийшли молоді майстри: Е. *Ілтнер*, І. Зарінь, Дж. Скулме, Б. Берзінь та ін. В 60-х рр. поширюється жанровий та історико-революц. живопис, портрет (Л. Кокле, У. Земзаріс), пейзаж (К. Убан, Л. Свемп, В. Калнрозе), натюрморт (Ю. Вілюмайніс, Л. Ендзеліна). Значне місце в латис. живописі належить акварелі (К. Сунінь, Н. Петрашкевич, Е. Юркеліс та ін.). Широке визнання здобув *вітраж* (Г. Вілк, Е. Цеснієк, А. Муценієк, К. Фрейманіс та ін.). В театр.-декораційний живопис вагомий внесок зробили А. Лапінь, Г. Вілк, Е. Вардауніс та ін. В повоєнні роки провідними графічними техніками були *ксилографія* (П. Упітіс, О. Юнкер, О. Абеліте) та *офорт* (А. Апініс): з 2-ї пол. 50-х рр. з'явився інтерес до *літографії* (А. Нікітін, М. Рікмане, М. Драгуне). В той час розвивалася й скульптура (Т. Залькалн, К. Земдега, Е. Мелдеріс, О. *Брієде*). В 60-х рр. створено ансамблі: Саласпілський меморіальний ансамбль (1967, скульптори Л. *Буковський*, Я. *Зарінь*, О. Скарайніс), латис. червоним стрільцям у Ризі (1971, скульптор В. Алберг). У станковій скульптурі вагомих успіхів досягнуто в портретному жанрі (А. Маурінь, Л. Давидова-Медене, М. Ланге, Е. Лемане, І. Васильєв та ін.). В галузі декор.-прикладного мист. працюють Р. Хеймрат, Е. Вігнере (шпалери), Г. Круглов, М. Мелналксне, С. Озоліня (кераміка). У 1951 організовано Спілку художників Латв. РСР. *С. Я. Цієлава.*

Музика. Латис. нар. пісні переважно одноголосі, мелодії речитативні (в обрядових піснях) або засн. на кантилені (в ліричних піснях). Муз. інструменти: струнні — кокле (рід гусел), скрипка, дига; духові — стабуле (сопілка), тауре, ажарагс; ударні — тридексніс та ін. Нар. танці: тудалінь-тагадинь, руцавієтіс, судмаліняс, ачкупс та ін. З серед. 19 ст. розвивається профес. музика, переважно хорова, створюються співацькі т-ва (композитори Я. Цімзе, К. Бауманіс, Е. Вігнер). З 1873 традиційними стали латис. свята пісні. З 80-х рр. 19 ст. на сценах нац. драм. театрів ставились опери, зингшпілі, оперети латис. мовою. З кін. 19 ст. встановилися тісні зв'язки з рос. муз. культурою. В консерваторіях Петербурга і Москви здобули муз. освіту класики латис. музики А. Юр'ян, Я. *Вітол*, А. Калнінь, Е. *Мелнгайліс*, Е. Дарзінь. Серед латис. композиторів, які працювали на Україні,— А. та Я. Юр'ян (у Харкові), Л. Бетінь (у Києві). В 1913 в Ризі відкрито театр Латиська опера. Формувався латис. балет (балетмейстер М. Каулінь). У 1919 з встановленням у Л. Рад. влади було організовано симф. оркестри латис. стрілецьких частин та реорганізовано Латиську оперу в держ. театр Опера Радянської Латвії. Тоді ж написано перші нац. опери «Банюта» А. Калніня, «Вогонь і ніч» Я. Медіня. В 1919 засн. Латв. консерваторію. У 20—30-х рр. досягнення латис. музики пов'язані з творчістю Язепа, Екаба та Яніса Медінів, Я. Залітіса, Е. Граубіня, П. Ліціте, А. Жилінського, Я. *Іванова*, А. Скулте, М. Заріня, які дотримувалися реалістичних демократичних традицій. Якісно новий етап розвитку латис. муз. культури почався 1940 з відновленням Рад. влади в Л. В 1941 засн. Латв. філармонію. Значними творами латис. рад. музики стали балет «Стабурадзе» Калніня (пост. 1943) та симфонія «Атлантида» Іванова (1941). У 1942 в м. Іваново почав діяти Держ. худож. ансамбль Латв. РСР. У післявоєнні роки розвивається симф. (Е. Медінь, Я. Іванов, А. Скулте), камерна (А. Жилінський, М. Зарінь. Я. Ліцітіс, А. Калнінь), хорова (Л. Гарута, Я. Кепітіс, Я. Озолінь, О. Гравітіс) музика; створюються опери (А. Жилінський, М. Зарінь, О. Гравітіс), балети (Я. Кепітіс, А. Скулте), оперети (А. Жилінський, Е. Ігенберг, Я. Кайякс). У галузі естрадної музики популярні твори Р. Паулса. Серед виконавців: диригенти — нар. артисти Лат. РСР Л. Вігнер, І. Кокарс, Р. Ванаг, Т. Калнінь, Я. Озолінь; співаки — нар. арт. СРСР Ж. Гейне-Вагнер, А. Фрінберг; солісти балету — нар. арт. СРСР В. Вілціньш, нар. артисти Латв. РСР Х. Ріттенберг, А. Прієде; балетмейстер — нар. арт. Латв. РСР Е. Тангієва-Бірзніек; піаністи — засл. арт. Латв. РСР І. Граубіня, В. Янціс; скрипалі — Я. Шволковський, В. Зарінь; віолончеліст — нар. арт. Латв. РСР Е. Бертовський; органіст — нар. арт. Латв РСР Н. Ванадзінь. У республіці працюють: Театр опери та балету Латв. РСР, Ризький театр оперети (з латис. та рос. трупами, 1945), філармонія, Держ. акад. хор Латв. РСР (з 1942; хор Держ. худож. ансамблю Латв. РСР), хор латв. телебачення і радіо ім. Калніня (1940), Латв. держ. симф. оркестр, Ризький естрадний оркестр, ансамбль танцю Латв. РСР «Дайле», консерваторія ім. Я. Вітола, хореографічне уч-ще, 8 муз. уч-щ, мережа муз. шкіл. Спілка композиторів Латв. РСР — з 1944.

Театр. Елементи латис. театр. мист. простежуються в нар. ігрищах та обрядах. Перші вистави латис. мовою здійснено на поч. 19 ст. (першу аматорську трупу створено 1868, на основі якої виник перший профес. Ризький латис. театр (1870—1918; керівник — А. *Алунан* — засновник нац. драматургії). У 1902 засн. Новий ризький театр (закритий 1905), на сцені якого ставилися п'єси Я. Райніса. У дожовтневий час працювали такі актори, як Д. Акментінь, Б. Румнієце, Ю. Скайдріте, Р. Вейц, Г. Жібалт та ін., актори і режисери Є. Дубур та А. *Мієрлаук*. Глибокий вплив на розвиток латис. театру справила Велика Жовтн. соціалістич. революція. В 1919 засн. Робітничий театр Рад. Л. (тепер театр драми ім. А. Упіта). За часів бурж. Латвії прогресивні демократич. тенденції в театр. мист. Л. були пов'язані з іменами Е. *Смільгіса*, який 1920 заснував у Ризі Худож. театр (тепер ім. Я. Райніса), Я. Заріня — одного з худож. керівників прогресивного ризького Національного Робітничого театру. Після відновлення Рад. влади 1940 почався новий етап у розвитку театр. мистецтва. На сцені ставляться п'єси А. *Упіта*, В. *Лаціса*, Х. Гулбіса та ін. Серед відомих режисерів — А. *Амтман-Брієдіт*, В. Балюнай, Я. Яунушан, Е. Смільгіс, А. Лінінь. Тепер в Л. — 7 драм. театрів, серед них, крім згаданих,— Театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу, Ліепайський театр, Валмієрський театр ім. Л. Паегле. Відомі актори: Я. Осіс, А. Клінтс, Л. Ерікі, Ж. Катлапа, Л. Берзінь, Е. Радзінь, Л. Фрейманс, В. Ліне, Г. *Цілінський*, В. *Артмане*, Х. Ліепінь, Е. Павул, Г. Яковлєв, Ю. Стренга та ін. *Г. Сауліте.*

Кіно. Випуск фільмів (хронікальних та видових) почався 1910. Перший значний худож. фільм — «Син рибалки» (1939, за романом В. Лаціса). Після відновлення Рад. влади засн. Ризьку кіностудію, 1941 вийшов перший латис. рад. фільм «Каугурське повстання». Розвиткові латис. кіно сприяла творчість рос. режисерів (В. Масс, І. Масс, М. Шнейдеров, Г. Шулятін). У 1948 Ризьку кіностудію худож. фільмів було об'єднано із студією документальних фільмів. Серед картин 50—60-х рр.— «Весняні заморозки» (1955, реж. П. Арманд, Л. Лейманіс), «Син рибалки» (1957, реж. В. Крумінь), «Ноктюрн» (1966, реж. Р. Горяєв), «Едгар і Крістіна» (1967, реж. Л. Лейманіс), «Часи землемірів» (1969, реж. В. Пуце). В 70-х рр. вийшли фільми: «Вій, вітерець!» (1973, реж. Г. Пієссіс), «Соната над озером» (1976, реж. Г. Цілінський, В. Брасла), «Ці небезпечні двері на балкон» (1978, реж. Д. Рітенберг), «Відблиск у воді» (1979, реж. О. Розенберг) та ін. Широко відоме документальне кіно Латв. РСР (режисери: У. Браун, А. Фрейманіс, А. Бренч, І. Брілс, Г. Франк, І. Селецкіс). Виходять кіножурнали: «Радянська Латвія», «Спортивний огляд», «Піонер», «Воїн», «Мистецтво». Серед акторів латис. кіно: В. Артмане, Я. Осіс, Е. Павулс, У. Пуцітіс, Е.

Радзінь, Д. Рітенберг, Г. Цілінський, Г. Яковлєв, К. Себріс, І. Калніньш. За виконання гол. ролі у фільмі «Мальва» (Київ. кіностудія ім. О. П. Довженка) Д. Рітенберг здобула премію на 18-му Міжнар. кінофестивалі у Венеції. В 1962 засн. Спілку кінематографістів Латв. РСР. Іл. див. на окремому арк., с. 448—449.

В. К. Кайнайзіс.

Літ.: Ленин В. И. О революционном движении в Латвии. Сборник избранных произведений. Рига, 1969; История Латвийской ССР, т. 1—3. Рига, 1952—58; История Латвийской ССР. Рига, 1971; Очерки Коммунистической партии Латвии, ч. 1—2. Рига, 1962—66; 75 лет Коммунистической партии Латвии. Рига, 1979; 60 лет Советской Латвии. Рига, 1979; Упит А. Вопросы социалистического реализма в литературе. Рига, 1959; История латышской литературы, т. 1—2. Рига, 1971; Звайгзне Б. З латисько-українських літературних зв'язків. В кн.: Сузір'я, в. 5. К., 1971; Иванова Г. С., Цауне Ц. К., Якобсоне Г. А. Латышская литература. Рекомендательный указатель. М., 1974; Карклінь Г. Художники Латвії. К., 1977; Циелава С. Искусство Латвии. Л., 1979; Архитектура Советской Латвии. М., 1973; Музыкальная культура Латвийской ССР. М., 1976; Сосновский И. Л. Кино Советской Латвии. М., 1965.

ЛАТВІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Петра Стучки — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти Латв. РСР. Засн. 1919 у Ризі на базі політех. ін-ту, відкритого 1861. Після відновлення Рад. влади (1940) став великим навч. і наук. центром республіки. В 1958 ун-ту присвоєно ім'я одного з організаторів Компартії Латвії — Петра Стучки. В ун-ті 10 ф-тів: історико-філос., філол., іноз. мов, екон., фінансів і торгівлі, юрид., фізико-матем., хім., біол. і географічний (1979). Діють вечірнє, підготовче й заочне відділення; аспірантура. При ун-ті працюють 9 н.-д. установ наук. б-ка (фонд — 1,9 млн. одиниць зберігання), музей історії вузу. В 1978/79 навч. р. налічувалося 11,2 тис. студентів, зокрема понад 5 тис. на денному відділенні. Виходить газ. «Падом'ю студентас» («Радянський студент»). За 1945—78 у вузі підготовлено 26 372 спеціалісти. В 1967 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

А. Варславан.

ЛАТГА́ЛИ (латис. latgali, в рос. джерелах 11 ст.— летьгола і лотигола) — давньолатис. народність, від найменування якої походить назва latvieši (укр. латиші). Л. населяли сх. частину сучас. Латвії по правому берегу Даугави.

ЛАТГА́ЛЬЦІ (латис. latgalieši) — населення історико-культурної області Латв. РСР — Латгалії. Мова — верхньолатис діалект латис. мови. Л.— нащадки *латгалів*.

ЛА́ТЕКС (лат. latex — рідина, сік), молочний сік рослин — рідка речовина, що міститься в молочних судинах (*молочниках*) рослин. Характерний для представників складноцвітих, макових, дзвоникових, молочайних, барвінкових тощо. Л. складається здебільшого з води, вуглеводів, білків, *глікозидів*, солей, ефірних олій, *бальзамів*, каучуку (див. *Каучуконосні рослини*), гутаперчі (див. *Гутаперчоносні рослини*) та деяких ін. речовин. Склад Л. у різних рослин неоднаковий і залежить від їхнього *виду* та умов вирощування. Л. деяких каучуконосних рослин застосовують для виготовлення гумових виробів, мікропористого ебоніту, безшовних виробів тощо. Існує також синтетичний латекс.

ЛАТЕ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 5—1 ст. до н. е., поширена на тер. теперішніх Франції, Швейцарії, Чехословаччини, Югославії, Австрії, Пн. Італії, Британських о-вів. Заступила

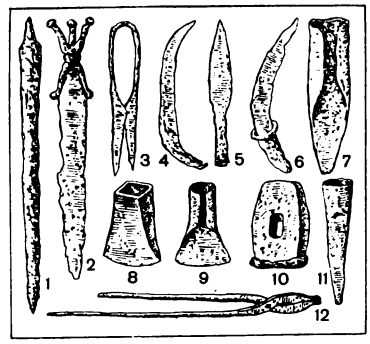

Залізні предмети з давнього поселення на горах Галіш і Ловачка, біля теперішнього міста Мукачевого Закарпатської області: 1 — меч; 2 — кинджал; 3 — ножиці; 4 — серп; 5 — наконечник списка; 6 — бритва; 7 — наральник; 8 — сокира; 9 — тесло; 10 — молот; 11 — пробійник; 12 — щипці.

гальштатську культуру. Носіями Л. к. були *кельти* і племена, які перебували під їхнім впливом. Назва походить від місцевості Латен у Зх. Швейцарії, де виявлено перші знахідки цієї культури. Серед пам'яток Л. к.— залишки поселень (на пізньому етапі — городища) і поховання з обрядом трупопокладення і трупоспалення. Інтерес становлять бронзові й залізні вироби, знайдені при дослідженні пам'яток Л. к., своєрідні риси яких (форма і орнаментація мечів, антропоморфні і зооморфні оздоблення фібул-застібок, форма браслетів тощо) є хронологічним еталоном при класифікації матеріалів латенського періоду. Знайдено також глиняний ліпний і гончарний посуд. На тер. України окремі речі Л. к. поширилися в 3—2 ст. до н. е. В кінці 3 ст. до н. е. групи кельтського або кельтизованого населення проникли в Закарпаття, залишили ряд пам'яток, у т. ч. виробниче поселення на горах Галіш і Ловачка поблизу Мукачевого — один з найбільших металообробних центрів Л. к. в Європі. З 2 ст. до н. е. на кельтів почали наступати римляни, германці та фракійці, що призвело до занепаду латенської культури.

Літ.: Кухаренко Ю. В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы. «Советская археология», 1959, № 1; Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. К., 1971; Крушельницька Л. І. Племена латенської культури. В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., 1974.

Л. І. Крушельницька.

ЛАТЕ́НТНА ЗЛОЧИ́ННІСТЬ [від лат. latens (latentis) — прихований] — частина злочинності, яка з тих або інших причин не знайшла відображення в офіційному обліку і прихована від держ. органів, покликаних боротися зі злочинністю. Л. з. негативно впливає на точність *судової статистики*, утруднює аналіз стану злочинності, її структури і динаміки. Оскільки Л. з. утворюють злочини, які залишилися невідомими органам, що мають право порушувати кримінальну справу, це утруднює заходи *запобігання злочинності*. Зменшення Л. з. сприяє глибшому вивченню причин і супутніх умов злочинів, розробці ефективнішої системи заходів запобігання злочинності. Теор. розробкою шляхів і методів викорінювання Л. з. займається *кримінологія*.

І. П. Лановенко.

ЛАТЕ́НТНЕ ЗОБРА́ЖЕННЯ — те саме, що й *приховане фотографічне зображення*.

ЛАТЕ́НТНИЙ ПЕРІО́Д, прихований період — 1) У фізіології — час від моменту діяння подразника на організм (орган, тканину, клітину тощо) до появи реакції у відповідь на цю дію. 2) Л. п. вагітності — тимчасова затримка у розвитку заплідненої яйцеклітини у деяких ссавців. 3) В медицині — те саме, що й *інкубаційний період*.

ЛАТЕРА́ЛЬНИЙ (лат. lateralis, від latus — бік), бічний — термін в анатомії, що вказує на розташування будь-якої частини тіла збоку від його серединної площини. Див. також *Медіальний*.

ЛАТЕРА́НСЬКІ УГО́ДИ. Підписані 11.II 1929 в Латеранському палаці (Рим) між італ. фашистським урядом і папою *Пієм* XI; врегулювали взаємні претензії між Італ. королівством і папським престолом, що існували після ліквідації 1870 *Папської області*; передбачали створення папської д-ви — *Ватікану*. Складаються з договору (визнає католицизм єдиною держ. релігією Італії, гарантує суверенітет папської д-ви), фінанс. конвенції і конкордату (визначає права і привілеї католицької церкви в Італії, участь католицької ієрархії в громад.-політ. житті країни). В період фашист. диктатури в Італії 1922 — 43 Л. у. забезпечили їй підтримку Ватікану. Правовий статус Л. у. закріплено в респ. конституції Італії 1947. Демократичні сили країни борються за перегляд угод.

ЛАТЕРИ́Т (від лат. later — цегла) — тверда глиниста або кам'яниста гірська порода червоного чи бурого кольору, що складається переважно з оксидів заліза й алюмінію. Утворюється внаслідок вивітрювання гірських порід, багатих на *алюмосилікати*, в умовах жаркого і вологого тропічного і субтропічного клімату. На Л. утворюються родючі *латеритні грунти*. В СРСР Л. є на Україні (на Кримському п-ові), в Казахстані, на Уралі, в Серед. Азії. З Л. пов'язані родовища *бокситів*, заліз., марганцевих, нікелевих та ін. руд. Глинисті Л. використовують як буд. матеріал.

ЛАТЕРИ́ТНІ ГРУНТИ́ — грунти екваторіальних і вологих тропічних і субтропічних лісів, бідні на кремнезем, з високим вмістом алюмінію і заліза. З кінця 50-х рр.

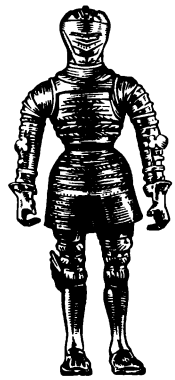

Лати з шоломом. Західна Європа. 16 ст.

20 ст. Л. г. частіше називають *фералітними ґрунтами*, а терміном «латеритні» позначають ґрунти, що мають в профілі горизонт *латериту*.

ЛА́ТИ — старовинне військ. спорядження (обладунок) для захисту тіла від ураження холодною, а в середні віки і вогнепальною зброєю. Відомі з глибокої давнини. Спочатку Л. являли собою міцний текстильний або шкіряний одяг, до якого прикріплювали металеві пластинки. Суцільні металеві Л. поширилися в греків і римлян. З розвитком вогнепальної зброї Л. вийшли з ужитку. В рус. військову замість Л. найчастіше використовували *кольчугу*.

ЛАТИМЕ́РІЯ — див. *Лятимерія*.

ЛАТИ́НИ (лат. Latinae) — племена Стародавньої Італії, відгалуження *італіків*. Заселяли Лацій (область Серед. Італії). Разом з сабінськими племенами були засновниками Риму. На поч. 1-го тис. до н. е. міста Л. об'єдналися в *Латинський союз*. Після знищення його Римом 338 до н. е. Л. наз. жителів підлеглих Риму міст, які не мали прав рим. громадянства.

ЛАТИ́НІНА Лариса Семенівна (н. 27.XII 1934, м. Херсон) — укр. рад. гімнастка, засл. майстер спорту (з 1956), олімпійська чемпіонка (1956, 1960, 1964), суддя міжнар. категорії (з 1968). Член КПРС з 1963. Абсолютна чемпіонка з *спортивної гімнастики* Олімпійських ігор (1956, 1960), світу (1958, 1962), Європи (1957, 1961), СРСР (1961—62). Неодноразова чемпіонка світу (3 рази в 1958, 1962), Європи (5 разів у 1957, 1961), СРСР (11 разів у 1956—64) в окремих видах багатоборства і в командних змаганнях. З 1966 — на тренерській роботі. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛАТИНОАМЕРИКА́НСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ ВІ́ЛЬНОЇ ТОРГІ́ВЛІ (ЛАВТ) — торговельно-екон угруповання латиноамер. країн. Договір про створення ЛАВТ був підписаний у Монтевідео 18.II 1960, набув чинності 2.VI 1961. Країни-учасниці: Аргентіна, Бразілія, Мексіка, Парагвай, Перу, Уругвай, Чілі; Колумбія, Еквадор приєдналися до ЛАВТ з 1961, Венесуела — з 1966, Болівія — з 1967. Гол. завдання, визначені Статутом ЛАВТ: проведення поетапної лібералізації взаємної торгівлі через поступове скасування митних, торг., валютних та ін. обмежень; координація планів індустріалізації та укладення угод про розвиток окремих галузей пром-сті; об'єднання ресурсів і розвиток регіональної *інфраструктури*. Найвищий орган ЛАВТ — Рада міністрів закорд. справ і Конференція у складі представників країн-учасниць. Робочий орган — Постійний виконавчий комітет. Штаб-квартира — в м. Монтевідео (Уругвай).

С. І. Соколенко.

ЛАТИНОАМЕРИКА́НСЬКА ЕКОНОМІ́ЧНА СИСТЕ́МА (ЛАЕС) — економічна організація, до якої входять 25 країн Латинської Америки, в т. ч. Куба. Договір про створення ЛАЕС («Панамський договір») підписано 17.X 1975 у Панамі. Осн. завдання згідно з прийнятим статутом ЛАЕС: координація дій, співробітництво і відстоювання інтересів країн-членів в екон. та соціальній сферах. Найвищий керівний орган — Латиноамериканська рада у складі одного представника від кожної країни-члена. Місцеперебування Секретаріату — м. Каракас (Венесуела).

М. Й. Лозюк.

ЛАТИ́НСЬКА АМЕ́РИКА — загальна назва частини американського континенту, що охоплює *Мексику*, країни *Центральної Америки, Південної Америки* та *Вест-Індії*. Площа — бл. 21 млн. км². Населення — 338 млн. чол. (1977, оцінка).

Корінне населення — *індіанці* — пройшло довгий шлях істор. розвитку. В 3—9 ст. н. е. індіан. племена сформували ранньокласові д-ви і високорозвинені цивілізації (див., зокрема, *Кечуа, Майя, Тольтеки*), але на межі 15—16 ст. самостійний розвиток давніх народів регіону перервала європ. колонізація. Відкриті в кін. 15 ст. Х. *Колумбом* землі стали з поч. 16 ст. об'єктом колоніальної експансії ряду європ. країн (див., зокрема, *Конкістадори*, Е. *Кортес*). У ході колонізації індіанців було значною мірою винищено. Сучас. населення Л. А. за етнічним складом дуже строкате. Більша його частина складається з європейських переселенців, переважно з іспанців і португальців та їхніх нащадків, метисів, мулатів, індіанців і негрів (нащадків вивезених з Африки рабів). У країнах Л. А. живуть також китайці, вихідці з Індії та ін. У 18 країнах Л. А. (бл. 2/3 нас.) офіц. мовою є іспанська, в Бразілії (понад 1/3 нас. Л. А.) — португальська, і в 10 країнах (бл. 3% нас.) офіц. мовами є французька (Гаїті), англійська (Багамські Острови, Домініка, Барбадос, Трінідад і Тобаго, Ямайка, Гайана, Сент-Люсія) і голландська (Сурінам). Понад 10% жителів, в основному континентальної частини Л. А., говорять різними *індіанськими мовами*. Від латинської основи найпоширеніших в Л. А. романських мов і походить її назва.

За природними ресурсами Л. А. посідає важливе місце в світі. Тут зосереджені великі поклади мідних та олов'яних руд, срібла, бокситів, нафти, алмазів, селітри та ін. Грунтово-кліматичні умови сприяють вирощуванню цінних тропічних культур, зокрема какао, цукр. тростини, кави, цитрусових, бананів. Частково збереглися масиви тропічних і субтропічних лісів. За часів колонізації в Л. А. 16—17 ст. було поширене плантаційне рабство, у 18 ст.— боргове (див. *Пеонаж*). На поч. 19 ст. після багаторічної нац.-визвольної боротьби більшість ісп. колоній скинула колоніальне ярмо і проголосила незалежність (див. *Війна за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*). В 1-й пол. 19 ст. в більшості країн Л. А. було скасовано рабство. Протягом 19 ст. лат.-амер. країни не раз зазнавали збройної інтервенції з боку США (див., зокрема, *Американо-мексіканська війна 1846—48*); 1895—98, скориставшися з нац.-визвольної боротьби кубинського народу, США, спираючись на *Монро доктрину* і *Панамериканський союз*, розв'язали війну проти Іспанії (див. *Іспано-американська війна 1898*) з метою загарбання її колоніальних володінь у Л. А. *Міжамериканські конференції*, що почали скликатися з 1899, вирішували осн. питання внутр. і зовн. політики лат.-амер. країн, їхні відносини з США. В роки 2-ї світової війни більшість д-в Л. А. приєдналася до антигітлерівської коаліції. Після створення 1948 *Організації американських держав* лат.-амер. країни потрапили в політ. залежність від США. З перемогою *Кубинської революції* 1959 почався новий етап боротьби лат.-амер. народів за справжній суверенітет і екон. незалежність. В Л. А. створені екон. орг-ції — Андська група (1969), *Латиноамериканська економічна система* (1975) та ін. В 1967 рядом лат.-амер. країн підписано Договір про заборону ядерної зброї в Л. А., який встановив режим *без'ядерної зони* на континенті. 28 держав Л. А. (на 1.I 1979) — члени ООН. На 1.I 1979 СРСР мав дипломатичні відносини з 18 лат.-амер. д-вами. У *міжнародному капіталістичному поділі праці* країни Л. А. лишаються важливими поставщиками продовольчо-сировинних товарів у пром. розвинуті країни та ринками збуту значної частини їхньої готової продукції. Для 60—70-х рр. 20 ст. характерне значне прискорення розвитку капіталізму в регіоні. В багатьох країнах проведено часткові аграрні перетворення, заходи щодо націоналізації окремих галузей пром-сті, по розширенню і зміцненню держ. сектора в найважливіших галузях г-ва (зокрема, нафтовій та гірничорудній). Але за рівнем розвитку сусп. виробн., продуктивністю праці, сумою валового продукту на душу населення латиноамер. країни ще значно відстають від економічно розвинутих капіталістич. держав. Певні зміни сталися й у структурі пром. виробн., зросло значення чорної металургії, деяких видів машинобудування, електротех., радіоелектронної, нафтопереробної та нафтохім. пром-сті. Значної тех. реконструкції зазнали традиційні галузі — харчосмакова, текст., швейна, шкіряно-взуттєва, деревообробна та ін. Найбільш промислово розвинутими країнами району є *Бразілія, Аргентіна* і Мексіка. Індустріалізація латиноамер. країн відбувається за рахунок гол. чин. іноз. капіталовкладень, що ставить їх у ще більшу економ. залежність від імперіалістичних держав та їхніх монополій. С. г. залишається основною сферою матеріального виробн. і джерелом валютних надходжень більшості латиноамер. країн, особливо Центральної Америки та Вест-Індії. Воно не задовольняє внутр. потреб у продуктах харчування, що пов'язано з відсталою системою землеволодіння та землекористування (висока концентрація землі та ін. засобів виробн. в руках поміщиків-латифундистів і малозе-

мелля чи безземелля більшості сільського населення). В експорті країн Л. А. переважають сировинні товари (бл. 80% у 1975); в імпорті — засоби виробн. Розширюються зовнішньоторг. зв'язки з соціалістичними країнами та країнами, що розвиваються. Див. також статті про окремі країни Латинської Америки.

ЛАТИ́НСЬКА ІМПЕ́РІЯ, Романія — феод. держава (1204—61), створена *хрестоносцями* на частині тер. *Візантії* після розгрому останньої внаслідок 4-го хрестового походу. Включала значну частину Балкан. п-ова, Пн. Зх. Малої Азії, о-ви Егейського та Іонічного морів.

Опір нар. мас іноз. загарбникам, внутр. феод. чвари ослабили Л. і. З 1222 правителі сусідніх з Л. і. грец. д-в почали відвойовувати загарбані хрестоносцями землі. В 1261 війська Нікейської імперії захопили Константинополь, що означало ліквідацію Латинської імперії.

ЛАТИ́НСЬКА МО́ВА — одна з найдавніших мов індоєвропейської сім'ї. Належить до групи *італьських мов*. Тепер мертва. За походженням є мовою племені *латинів*. Розвинулась як писемна з 6 ст. до н. е. на основі говору м. Рима. Зі зростанням Римської д-ви поширилася на весь Апеннінський, згодом на Піренейський п-ви, Пн. Африку, Галлію та ін. В історії літ. Л. м. виділяють кілька періодів. Найдавнішим є давньоліт. період, або «архаїчна латинь» (від 240 — прибл. до поч. 1 ст. до н. е.), представники — Плавт, Теренцій. Найвищого розвитку досягла літ. Л. м. у період класичної «золотої латині» (прибл. поч. 1 ст. до н. е.— поч. 1 ст. н. е.), коли були написані твори *Цезаря, Ціцерона, Вергілія, Овідія* та ін. Наступний період — «срібна латинь» (поч. 1 ст.— поч. 3 ст.), найвидатніший представник — П. К. *Тацит*. «Пізня латинь» (3—7 ст. н. е.) відзначається розвитком народноразмовної мови (народна латинь), на базі якої згодом виникли *романські мови*. В період середньовіччя (7—14 ст.) Л. м. в Зх. Європі була мовою науки та католицької церкви. В епоху *гуманізму* (14—16 ст.) відроджуються мовні норми «золотої» та «срібної» латині (твори Т. *Мора, Еразма Роттердамського,* Т. *Кампанелли,* Дж. *Бруно,* М. *Коперника*). До 16 ст. Л. м. існувала як писемна і розмовна мова духівництва, лікарів, учених, як *дипломатична мова*. До 20 століття її використовували в багатьох галузях науки й культури. Л. м. написані, зокрема, твори Р. Декарта, Ф. Бекона, Б. Спінози, І. Ньютона, Л. Ейлера та ін., частина творів М. Ломоносова; на Україні — ряд творів Г. Сковороди, Ф. Прокоповича, С. Косова, М. Довгалевського та ін. У 16—18 ст. на сх.-слов'ян. землях, у т. ч. на Україні, Л. м. викладалася в навч. закладах (Київській академії, Львівському ун-ті та ін.), використовувалася в діловодстві, дипломат. листуванні (зокрема Б. Хмельницького) тощо.

Л. м. відіграла велику роль у розвитку науки й культури. Багато слів з Л. м. стали *інтернаціоналізмами,* збагатили міжнар. *термінологію*. У 20 ст. існує як офіц. мова католицької церкви. Характерні риси Л. м.: протиставлення довгих і коротких голосних; наголос був спочатку музичний, потім став динамічний; за типологією — *флективна мова*. Про л-ру Л. м. див. *Рим* Стародавній, розділ Література.

Літ.: Соболевский С. И. Грамматика латинского языка, т. 1—2. М., 1947—50; Латинский язык. Л., 1974; Маслюк В. П., Оленич Р. М. Латинська мова. Львів, 1975; Филиппович З. М. Латинский язык. К., 1978.

Ф. О. Нікітіна.

ЛАТИ́НСЬКИЙ АЛФА́ВІТ — один з найдавніших алфавітів; створений для *латинської мови*. Л. а. є відгалуженням етруського алфавіту, що походить від грецького. Виник у 7 ст. до н. е. (найдавн. напис на пряжці з м. Пренесте). Назви букв здебільшого оригінальні або запозичені в етрусків. Форма букв усталилася в 1—5 ст. н. е. У Л. а. було спочатку 20 букв, потім введено ще три. Вживалося лише *маюскульне письмо,* а з 8 ст. поширилося й *мінускульне письмо*. У середні віки на базі Л. а. виникло *готичне письмо*. Л. а. став основою алфавітів багатьох мов Європи, а також ряду мов Африки, Америки й Азії. В СРСР алфавітами на базі Л. а. користуються латис., лит., естон. й карельська мови.

Ф. О. Нікітіна.

ЛАТИ́НСЬКИЙ СОЮЗ — федерація латинських (див. *Латини*) міст Лацію (область у Середній Італії), що існувала з поч. 1-го тис. до н. е. до 338 до н е. Спочатку на чолі Л. с. стояло лат. місто Альба-Лонга, а з 6 ст. до н. е.— Рим. Члени Л. с. мали спільні реліг. свята, союзні збори, що вирішували загальні та спірні питання. Спроби лат. міст визволитися від гегемонії Риму викликали дві лат. війни (496 до н. е. і 340—338 до н. е.). Наслідком 2-ї війни була ліквідація союзу.

ЛАТИ́СЬКА МО́ВА — мова *латишів*. Належить до балтійської групи індоєвроп. сім'ї. Розмовляють нею в СРСР понад 1,3 млн. чол. (1979, перепис). У Л. м. виділяють три діалекти: середньолатиський, лівський і верхньолатиський. Для Л. м. характерною є давня система трьох складових інтонацій, наголос на першому складі Типологічно Л. м. є *флективною мовою*. Іменник має 6 відмін, 7 відмінків, 2 роди, 2 числа, в дієслівній системі — 3 дієвідміни, 3 стани, 2 види, 5 способів, 6 часових форм, 3 особи й 2 числа. Писемність Л. м.— з 16 ст. Алфавіт — на лат. графічній основі. Зв'язки між мовознавцями України й Латвії встановилися з поч. 20 ст., з часу, коли Я. *Ендзелін* працював у Харків ун-ті. Зміцненню цих зв'язків сприяла діяльність Л. А. *Булаховського*. Про л-ру Л. м. див. *Латвійська РСР*, розділ Література.

Літ.: Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. Rīga, 1951; Грабис Р. Латышский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 1. М., 1966; Непокупный А. П. Балто-севернославянские языковые связи. К., 1976.

А. Я. Блинкена.

ЛАТИ́ЙСЬКІ СТРІЛЬЦІ — військовослужбовці латис. формувань, створених 1915 у ході 1-ї світової війни. Після повалення самодержавства осн. частина Л. с. в травні 1917 перейшла на бік соціалістичної революції. В дні Жовтневого збройного повстання Л. с. не допустили просування контрреволюц. частин на Петроград. Л. с. несли караульну службу в Смольному в Петрограді, потім у Моск. Кремлі, охороняли Рад. уряд під час переїзду з Петрограда до Москви. 13.IV 1918 з Л. с. було сформовано Латис. рад. д-зію під командуванням Й. Й. *Вацетіса*. Л. с. брали участь у розгромі *лівоесерівського заколоту 1918, ярославського контрреволюційного заколоту 1918, чехословацького корпусу заколоту 1918* та ін., відзначилися в боях проти військ Юденича під Петроградом. На Україні Л. с. допомагали робітникам Донбасу в боротьбі проти *каледінщини* і *денікінщини*. 12.XII 1919 вони разом з червоними кінотниками визволили Харків. Л. с. боролися проти *махновщини,* а також *врангелівщини,* зокрема брали участь у створенні *Каховського плацдарму* (серпень 1920), у *Перекопсько-Чонгарській операції 1920*. В боях за визволення України відзначилися Р. П. Ейдеман, Ф. Калнинь та багато ін. командирів з латис. д-зії. 28.IX 1920 д-зію було розформовано. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 у вересні 1941 було створено латис. стрілецьку д-зію, 1944 сформовано латис. стрілецький корпус. У Ризі 1971 відкрито меморіальний музей-пам'ятник латис. червоним стрільцям. На братській могилі Л. с., загиблих у боях проти врангелівців, поблизу с. Чорнянки Каховського р-ну Херсон. обл. встановлено пам'ятник.

Літ.: Раєвський В. Р., Курпнек Г. І. Революційні латиські стрільці на Україні в роки громадянської війни. «Український історичний журнал», 1960, № 3; История латышских стрелков (1915—1920). Пер. с латыш. Рига, 1972.

ЛАТИФУ́НДІЇ (лат. latifundia, від latus — великий і fundus — поміcтя, земельне володіння) — великі приватні земельні володіння. Виникли в Стародавньому Римі у 2 ст. до н. е. внаслідок загарбання селянських, а також вільних держ. земель правлячою верхівкою суспільства. Л. існували за феодалізму, зберігаються й за капіталізму Великі поміщицькі Л. були в Німеччині, царській Росії, у т. ч. на Україні, в Угорщині та ін. країнах. На тер. України 1905 існувало 97 найбільших поміщицьких Л., що об'єднували бл. 2 млн. дес. землі. Внаслідок Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії, а згодом революц. перетворень в ін. країнах, що стали на шлях соціалістич. будівництва, Л. було ліквідовано (див. *Аграрні реформи*). В сучас. епоху Л. ще існують у деяких країнах Лат. Америки.

ЛА́ТИШЕВ Василь Васильович [29.VII (10.VIII) 1855, с. Дієво, тепер Рамешковського р-ну Калінін. обл.— 2.V 1921, Петроград] — рос. філолог та історик, акад. Петерб. АН (з 1893). В 1876 закінчив

Давні знаки	Сучасні знаки	Давні знаки	Сучасні знаки
A	Aa	N	Nn
B	Bb	O	Oo
C(K)	Cc	Π	Pp
D	Dd	Q	Qq
E	Ee	R	Rr
F	Ff	S	Ss
	Gg	T	Tt
H	Hh	V	Uu
I	Ii		Vv
	Jj	X	Xx
K	Kk		Yy
L	Ll		Zz
M	Mm		

Латинський алфавіт.

А. М. Лаутер.

Латук посівний. Верхня частина квітучої рослини і плід.

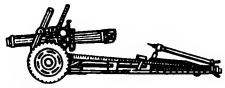

Лафет гармати.

Лахтак.

Петерб. істор.-філологічний ін-т. У 1903—18 — директор цього ін-ту. Осн. праці: «Давні написи, грецькі і латинські, північного узбережжя Чорного моря» (в. 1, 2, 4, 1885—1901; в. 1. Вид. 2, 1916; лат. мовою), «Дослідження про історію і державний лад міста Ольвії»(1887), «Короткий нарис історії Боспорського царства» (1893), «Відомості давніх письменників, грецьких і латинських, про Скіфію і Кавказ» (т. 1—2, 1893—1906).

ЛА́ТИШЕВ Георгій Дмитрович [22.I (4.II) 1907, Бежиця, тепер у межах Брянська — 3.IV 1973, Київ] — рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1945), акад. АН Каз. РСР (з 1958). Член КПРС з 1939. Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1929). У 1930—41 працював у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, 1958—65 — директор Ін-ту ядерної фізики АН Каз. РСР, 1965—70 — зав. відділом Ін-ту фізики АН УРСР, з 1970 — Ін-ту ядерних досліджень АН УРСР. Наук. праці з ядерної фізики. В 1932 разом з А. К. *Вальтером,* О. І. *Лейпунським,* К. Д. *Синельниковим* уперше в СРСР здійснив розщеплення атомного ядра штучно прискореними частинками. Державна премія СРСР, 1949.

ЛАТИШІ́ (самоназва — латвієші) — нація, основне населення Латв. РСР. Заг. чисельність — 1,5 млн. чол. (1975, оцінка); в СРСР — 1439 тис. (1979, перепис). Живуть і в ін. республіках СРСР, а також у країнах Зх. Європи, Америки (переважно в США, Канаді та Аргентині), Австралії. Мова — латиська (див. *Латиська мова*).

Віруючі Л.— переважно лютерани, в Латгалії — католики; є також православні. В етногенезі Л. брали участь балт. племена (земгали, сели, *латгали, курші*) та фінно-угор. племена (ліви). В кін. 1 — на поч. 2-го тис. н. е. почалося формування латис. народності, яке було перерване вторгненням нім. загарбників. Консолідація Л. у народність завершилась у 16 — на поч. 17 ст. В 19 ст. Л. сформувалися у бурж. націю. За роки Рад. влади (з 1940) в житті латис. народу відбулися докорінні зміни. В процесі соціалістичних перетворень Л. сформувалися в соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ.* Досягли розквіту економіка і культура Л. Більшість їх живе в містах і працює в соціалістичній пром-сті. У процесі колективізації с. г. відбулося переселення Л.-селян з хуторів у впорядковані села з кам'яними житл. будинками, які замінили зрубні. Осн. заняття сільс. населення Латвії — землеробство, тваринництво, рибальство, а також кустарні промисли (худож. обробка дерева, металу, шкіри, янтарю, гончарство, вишивання, в'язання, плетіння, худож. ткацтво). За роки Рад. влади зріс добробут трудящих Латв. РСР, зміцніли зв'язки з ін. народами СРСР, у т. ч. з укр. народом. Про історію, г-во і культуру Л. див. *Латвійська РСР.*

Літ.: Народы Европейской части СССР, т. 2. М., 1964. *Х. П. Стродс.*

ЛА́ТОРИЦЯ — річка в Українській РСР, у межах Закарпатської обл., ліва притока Бодрогу (бас. Тиси), в яку впадає на тер. Чехословаччини. Довж. 144 км, площа бас. 2735 км². Живлення переважно дощове й снігове. Гол. притоки: Стара (права), Віча, Керепець (ліві). Використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. На Л.— місто Мукачеве.

ЛА́ТТА Василь Петрович (29.XII 1921, с. Пчолине, Словаччина — 27.VI 1965, Братислава) — словацький лінгвіст. Учився в Братіславському (1945—48) й Ленінгр. (1948—50) ун-тах. Працював у Братіславському ун-ті (1954—65). Автор досліджень з укр. діалектології: «Повноголосся в українських говорах Східної Словаччини» (1958), «Словацько-українська мовна межа» (1962), «Система наголосу українських говірок Східної Словаччини» (1964).

А. М. Залеський.

ЛАТУ́К (Lactuca) — рід одно-, дво-, рідше багаторічних рослин родини *складноцвітих.* Листки цілісні або вирізано-перистороздільні, чергові. Кошики дрібні, небагатоквіткові, численні, зібрані в волотевидне суцвіття. Плід — сім'янка з чубком. Бл. 100 видів, поширених переважно в Пн. півкулі. В СРСР — бл. 30 видів, з них в УРСР — 8. Як бур'ян дуже поширений Л. компасний, або Л. дикий (L. serriola, синонім L. scariola). Л. посівний, або *салат* (L. sativa), часто вирощують як овочеву рослину (споживають листки); відомо кілька сортів.

ЛАТУНУВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів шару *латуні.* Латунь наносять (завтовшки 1—10 мкм), вдаючись до *електролізу* (осадження з ціанистих *електролітів*) або до продуктивнішого — металургійного способу, пов'язаного з її розплавленням і спец. обробкою (прокаткою, волочінням та ін.) виробів. Латинуванням захищають вироби від *корозії металів,* підвищують *адгезію* сталевих і алюмінієвих виробів з гумою. Крім того, Л. дає змогу створювати проміжний зміцнюючий підшар при *нікелюванні* й *лудінні* сталевих виробів, поліпшувати антифрикційні властивості виробів з титану, його сплавів тощо.

ЛАТУ́НЬ (нім. Latun) — мідноцинковий сплав, що містить до 50% Zn. Є найпоширенішим *міді сплавом.* Розрізняють Л.: подвійні, або прості (складаються тільки з міді й цинку), і багатокомпонентні, або спеціальні (містять, крім міді й цинку, *легуючі елементи* — алюміній, кремній, марганець, нікель, олово або свинець); деформівні (їх можна обробляти тиском) і ливарні. Л. відзначаються добрими мех. й антифрикційними властивостями, високими *корозійною стійкістю* в повітрі й морській воді, пластичністю при достатній міцності, *рідкотекучістю,* незначною схильністю до *ліквації.* Вони мало окислюються, діамагнітні (див. *Діамагнетизм*). Л. використовують у машино-, судно- і приладобудуванні, для *плакування,* з неї виготовляють знаки і художні вироби тощо. Див. також *Автоматна латунь, Латинування.*

Г. К. Львов.

ЛАТУ́Р (Ла Тур; La Tour) Жорж де (19.III 1593, Вік-сюр-Сей, Лотарінгія — 30.I 1652, Люневіль, там же) — французький живописець. Творчість Л. сформувалася під впливом *Караваджо.* Твори: «Шулери» (бл. 1625), «Ловля бліх» (20-і рр. 17 ст.), «Новонароджений», або «Різдво» (бл. 1630), «Йосиф-тесля» (40-і рр. 17 ст.).

Ж. де Латур. У лихваря. Львівська картинна галерея.

Картини Л. зберігаються в різних музеях Франції, а також у Львів. картинній галереї

Літ.: Золотов Ю. К. Латур. М., 1960.

ЛА́УБ (Laub) Фердінанд (19.I 1832, Прага — 18.III 1875, Гріс, Тіроль) — чес. скрипаль, педагог і композитор. У 1846 закінчив Празьку консерваторію. В 1866—74 — професор Моск. консерваторії. Був у творчій дружбі з М. *Рубінштейном,* П. *Чайковським* (присвятив Л. 3-й струнний квартет). Очолював квартет Рос. муз. т-ва. Відомий як інтерпретатор творів Й. С. Баха, Л. Бетховена, Ф. Мендельсона. Автор скрипкових п'єс, пісень. Л. виступав на Україні (зокрема в Києві, 1869).

ЛА́УЕ (Laue) Макс Фелікс Теодор фон (9.X 1879, Пфаффендорф, поблизу Кобленца — 24.IV 1960, Берлін) — нім. фізик (ФРН), іноземний член АН СРСР (з 1930). Закінчив Берлінський ун-т (1904). Наук. праці з оптики, кристалофізики, надпровідності, теорії відносності, квантової теорії, атомної фізики тощо. Запропонував використання кристалів як дифракційних граток для рентгенівських променів і розробив теорію дифракції цих променів на кристалічній гратці (1912). Нобелівська премія, 1914.

ЛАУРЕА́Т (від лат. laureatus — увінчаний лавром) — 1) У давніх греків і римлян особа, що перемогла в змаганнях музикантів, ораторів, гімнастів тощо, яку вшановували лавровим вінком — символом перемоги, тріумфу. 2) Звання, яке присвоюється за заслуги в певній галузі діяльності (див. зокрема, *Ленінські премії, Державні премії УРСР*). 3) Переможець на фестивалі, конкурсі майстрів мистецтв та ін.

ЛА́УТЕР Антс Міхкельович [23. VI (5.VII) 1894, с. Валга, тепер Рапласького району Ест. РСР — 30.X 1973, Таллін]—естонський радянський актор, режисер, нар. арт. СРСР (з 1948). Сценічну діяльність почав 1913 в театрі «Естонія» (Таллін). У 1917—18 грав у рос. театрі в Новгороді. Працював у

1

2

До ст. **Левицький Д. Г.**

1. Портрет невідомої в блакитній сукні. 1784.
2. Портрет О. А. Васильєвої. Початок 19 ст. Харківський художній музей.
3. Портрет письменника князя І. М. Долгорукого. 1782.
4. Портрет К. М. Хованської та К. М. Хрущової. 1773. Державний Російський музей у Ленінграді.
1 і **3** — Київський музей російського мистецтва.

3

4

До ст. **Левітан І. І.**
1. Літній вечір. 1900.
2. Над вічним супокоєм. 1894. Обидва — Державна Третьяковська галерея в Москві.

театрах «Естонія» (Таллін; 1918—41; в 1944—49 — гол. режисер), «Ванемуйне» (Тарту; 1951—58, в 1953—55 — гол. режисер). Ролі: Ільвес, Хейнман («Зв'язок», «Невловиме чудо» Е. Вільде), Хлестаков, Городничий («Ревізор» Гоголя), Гамлет, Отелло (однойменні трагедії Шекспіра). Поставив спектаклі: «Два табори» Якобсона, «Домовик» Вільде, «Вороги» Горького, «Три сестри» Чехова та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ЛАФАЙЄ́Т (La Fayette) Марі Жозеф Поль Ів Рок Жільбер Мотьє, маркіз де (6.IX 1757, Шаваньяк — 20.V 1834, Париж) — франц. політ. діяч. З 1777 на чолі загону добровольців брав участь у *війні за незалежність у Північній Америці 1775—83*, генерал-майор. У 1789 обраний до Генеральних штатів Франції від дворянства, підтримав проголошення їх Нац. зборами. Після падіння *Бастилії* 14.VII 1789 призначений команд. Нац. гвардією (до листопада 1791). Виступав з позицій ліберально-конституційного монархізму, учасник клубу *фельянів*. Керував придушенням демонстрації 17.VII 1791 проти монархії. У війні проти 1-ї антифранц. коаліції (1792) командував однією з армій на Пн. Виступав проти *якобінців*. Після втечі з Франції 1792—97 — в австр. полоні. З 1800 — у Франції. В період *Реставрації* — один з лідерів ліберально-бурж. опозиції. Під час *Липневої революції 1830* — командував Національною гвардією, прибічник *Луї-Філіппа* Орлеанського.

ЛАФА́РГ (Lafargue) Лаура (1845—1911) — діячка франц. робітн. руху. Друга дочка К. *Маркса*. Див. *Маркс* Лаура.

ЛАФА́РГ (Lafargue) Поль (15.I 1842, Сантьяго-де-Куба — 26.XI 1911, Париж) — діяч франц. і міжнар. робітн. руху. Н. в сім'ї франц. торговця. З 1851 жив у Франції, 1866—68 — в Англії. Учасник соціалістичного руху з 1864. З 1866 — член Ген. ради *Інтернаціоналу 1-го*. Був близько знайомий з К. Марксом і Ф. Енгельсом, 1868 одружився з дочкою К. Маркса — Лаурою *Маркс*. Після падіння *Паризької комуни 1871* емігрував, 1882 повернувся до Франції. Спільно з Ж. *Гедом* за допомогою К. Маркса і Ф. Енгельса розробив *Гаврську програму 1880* франц. Робітн. партії, 1882 разом з Гедом очолив цю партію, співробітничав у її органі — газ. «Егаліте» («Рівність»). Один з організаторів *Інтернаціоналу 2-го* (1889). В 1891—93 — деп. франц. парламенту В 70-х рр 19 ст. встановив зв'язки з рос. революціонерами, друкувався в рос. прогресивній пресі. Не раз зазнавав арештів. Незважаючи на окремі помилки, Л. вніс вагомий вклад у розробку і пропаганду марксистської теорії. Автор численних праць з марксистської філософії, політ. економії, наук. соціалізму, історії релігії, літ. критики, філології. В. І. Ленін особисто знав Л. і характеризував його як одного з найталановитіших і найглибших поширювачів ідей марксизму (див. Повне зібр. тв., т. 20, с. 366). Разом з дружиною покінчив життя самогубством.

Літ.: Момджян Х. Н. Поль Лафарг и философия марксизма. М., 1978.

А. Г. Слюсаренко.

ЛАФЕ́Т (нім. Lafette, від франц. l'affût) — станок, на якому закріплюється ствол артилерійської гармати. Призначений для надання стволові вертикальних і горизонтальних кутів (за допомогою механізмів наводки), поглинання енергії віддачі при пострілі, а також для пересування гармати. Л. бувають рухомі (на колісному або гусеничному ходу), напівстаціонарні (на рухомій основі в танкових, самохідних, корабельних, авіац. та ін. гармат) і стаціонарні (на нерухомій основі в берегових, фортечних та ін. гармат). Іл. с. 80.

ЛАФОНТЕ́Н (La Fontaine) Жан де (8.VII 1621, Шато-Тьєррі, Шампань — 13.IV 1695, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1684). Літ. діяльність почав з наслідування античних зразків (комедія «Євнух», 1654; ідилія «Адоніс», 1658; роман «Любов Псіхеї й Купідона», 1669). Вільнодумець і прихильник матеріалістичної філософії П. *Гассенді*, Л. звернувся до реалістичних традицій Відродження. У віршованих «Казках...» (кн. 1—5, 1665—85) виступав проти лицемірства католицького духівництва, феод. самоуправства, продажництва чиновників. Сатира Л. досягла довершеності в «Байках» (кн. 1—12, 1668—94), сюжети яких запозичені у Езопа і Федра або взяті з нар. джерел. Байки Л. насичені гострим життєвим матеріалом і нар. гумором, спрямовані проти панівних класів франц. суспільства. Вони вплинули на розвиток жанру байки в європ. л-рі, зокрема на творчість І. Крилова та Л. Глібова.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; [Байки]. В кн.: Байки зарубіжних байкарів. К., 1973; Рос. перекл.— Любовь Психеи и Купидона. М., 1964.

Н. О. Модестова.

ЛАХЕМАА́СЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ПАРК, Лахемаа — національний парк в Ест. РСР. Площа 64,9 тис. га. Утворений 1971 для охорони типових ландшафтів узбережжя Фінської зат. Багато річок, боліт, невеликих заток, озер, є водоспади. Болота Хара і Лаука, праліс на п-ові Верги, де водяться ведмеді, мають статус заповідників. На тер. парку — істор. та етногр. пам'ятки. Туризм.

О. К. Ющенко.

ЛАХО́Р — місто на Пн. Сх. Пакистану, адм. ц. провінції Пенджаб. Розташований на р. Раві. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 2,2 млн. ж. (1972). Л. засн. на поч. нашої ери. В 1099—1114 і 1153—86 — столиця д-ви Газневідів. Був тимчасовою резиденцією правителів з дин. *Великих Моголів*. У 1799—1849 — столиця Сікхської д-ви. В період англ. панування (1849—1947) — центр Лахорської області та однойменного округу Брит. Індії. З 1947 — адм. ц. провінції Пенджаб, з 1955 — області Лахор і провінції Зх. Пакистан, з 1970 — провінції Пенджаб. Л.— значний центр текст. (особливо бавовняної), швейної, гумової, шкіряно-взут. та харч. пром-сті. Невеликі маш.-буд. і металообр. (с.-г. машини, трансп. устаткування, електротех. вироби, насоси), металург. та хім. підприємства, залізничні майстерні, ТЕС. Розвинуті кустарні ремесла (вишивка, орнамент, золоті й срібні вироби тощо). Пенджабський ун-т (засн. 1882), Інженерний ін-т. Музей Л., музеї зброї, образотворчого і прикладного мистецтва. Серед архіт. пам'яток: форт з стінами й вежами (70-і рр. 16 ст.), палацовими комплексами (палац Джахангіра, 1617, арх. Абдул Карім), мечеті — Везір Хана (1634), Золота (1753); еклектичні будівлі 19 ст. За 8 км від Л.— сади Шалімара (1637, арх. Алі Мардан Хан), поблизу Л.— мавзолей Джахангіра (1626).

ЛАХТА́К, морський заєць (Erignathus barbatus) — ссавець род. *справжніх тюленів*. Довж. тіла до 240 см, маса до 300 кг. Волосяний покрив грубий, порівняно негустий, сірувато-бурого кольору, іноді з білуватими і жовтуватими малопомітними плямами. Населяють мілководні узбережні р-ни. Живуть поодиноко або групами. Живиться Л. донними молюсками, крабами, креветками, рідше — рибою. Статевозрілими стають у 4—7-річному віці. Самка у березні — травні після майже 1-річної вагітності народжує 1 маля, вкрите м'яким темно-бурим хутром. Пошир. у Пн. Льодовитому ок. та пн. частині Атлантичного і Тихого океанів. Л.— об'єкт промислу (використовують жир, шкіру, м'ясо вживають перев. для годівлі хутрових звірів).

О. П. Корнєєв.

ЛАХУТІ́ Абулькасім Ахмедзаде (4.XII 1887, м. Керманшах, Зх. Іран — 16.III 1957, Москва) — тадж. рад. поет. Член КПРС з 1924. В 1922 емігрував до Рад. Союзу. Друкуватися почав 1907. У зб. віршів «Червона поезія» (1927), поемах «Кремль» (1923), «Ленін живий» (1924), «Корона та прапор» (1935) оспівував рад. дійсність, колгоспне будівництво. В 30-і рр. писав твори про героїку праці рад. людей («Батьківщина радості», 1935). Вірші періоду Великої Вітчизн. війни («Мардистан», 1941; «Витязь Мир», «Перемога Тані», обидва — 1942) — про героїзм рад. воїнів і партизанів. Драм. поема «Коваль Кава» (1941) послужила лібретто для однойменної опери. Неодноразово бував на Україні, присвятив їй поезії «Відповідь на „Заповіт" Шевченка» (1933), «На березі Дніпра» (1936), «Дім Тараса буде вільний», «Народові України» (обидва — 1942). Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. Х., 1932; Вибрані поезії. Х., 1934; Тарасу Шевченкові. В кн.: Народи-брати. К., 1954; [Вірші]. «Вітчизна», 1977 № 12; Рос. перекл.— Ветер утра. М., 1967; Лирика. М., 1970.

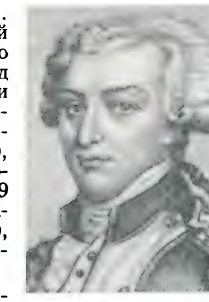

М. Ж. Лафайєт.

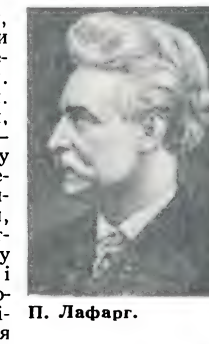

П. Лафарг.

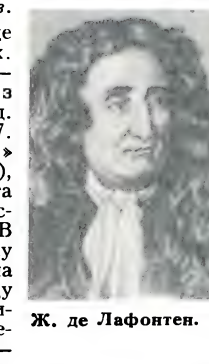

Ж. де Лафонтен.

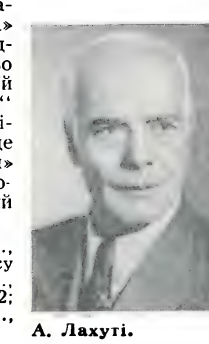

А. Лахутi.

І. В. Лацанич.

В. Т. Лаціс.

В. Є. Лашкарьов.

Іван Ле.

ЛАЦА́НИЧ Ігор Васильович (н. 11.VII 1935, Ужгород) — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1979 У 1961 закінчив Львів. консерваторію. В 1956—68 — диригент Львів. театру опери та балету ім. І. Франка (з 1975 — гол. диригент); 1970—75 — гол. диригент Донец. театру опери та балету. Під диригуванням Л. поставлено вистави «10 днів, що потрясли світ» М. Кармінського, «Ярослав Мудрий» Ю. Мейтуса (обидві — Донецьк), «Тангейзер» Р. Вагнера, «Джоконда» А. Понк'єллі (Львів).

ЛА́ЦІС Віліс Тенісович [29.IV (12.V) 1904, с. Рінужі, тепер у складі Риги — 6.II 1966, Рига] — латис. рад. письменник, держ. діяч, нар. письменник Латв. РСР (з 1947). Член КПРС з 1928. Н. в сім'ї портового робітника. Працював рибалкою, вантажником у порту, лісорубом, матросом. Після встановлення Рад. влади в Латвії (1940) був членом нар. уряду і ЦК Компартії Латвії. На XIX, XX і XXII з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Друкуватися почав 1921 (фейлетони, кореспонденції, вірші). Перший літ. твір — новела «Жінка» (1930). Романи Л. пройняті гострою критикою бурж. ладу і пошуками вольових героїв, носіїв кращих якостей трудового народу: трилогія «Безкрилі птахи» (1931—33), «Син рибалки» (т. 1—2, 1933—34), «Земля і море» (1938), «Втрачена батьківщина» (1940—52) та ін. Роман-епопея «Буря» (1945—48; Держ. премія СРСР, 1949), роман «До нового берега» (1950—51; Держ. премія СРСР, 1952) — про боротьбу латис. народу за встановлення Рад. влади в Латвії, захист соціалістичних завоювань в роки Великої Вітчизн. війни і побудову соціалізму. Автор романів «Селище біля моря» (1954), «Після грози» (1962), оповідань, п'єс. Романи Л. інсценізовані і поставлені на сцені рад. театрів, в т. ч. і укр.; за мотивами деяких з них створено кінофільми. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Буря, ч. 1—3. К., 1952; Втрачена Батьківщина. К., 1956; Безкрилі птахи. К., 1957; Родина Зітарів. К., 1958; Капітан Сіліс. К., 1965; До нового берега. К., 1971; Син рибалки. К., 1971; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1959—60.

Б. К. Звайгзне.

ЛА́ЦІС Мартин Іванович [справж. прізв., ім'я та по батькові — Судрабс Ян Фрідріхович; 16 (28). XII 1888—20.III 1938] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Н. у Вецпіебалзькій волості (тепер Цесіський р-н Латв. РСР) у сім'ї наймита. Учасник революції 1905—07 в Латвії. В 1917 — член Петрогр. військ.-революц. к-ту, активний учасник Жовтн. збройного повстання 1917 в Петрограді. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції 1917 — член колегії Наркомату внутр. справ, 1918 — член колегії ВЧК, голова ЧК і Військ. трибуналу 5-ї армії Сх. фронту. В 1919—21 — голова Всеукр. ЧК. З 1921— на керівній парт. і госп. роботі. Нагороджений орденами Червоного Прапора і Трудового Червоного Прапора.

ЛА́ЦЦІ (італ. lazzi — жарти, витівки, від лат. actio — дія) — короткі сцени буфонадного (див. *Буфонада*) характеру, різноманітні трюки, жарти, дотепи; один з важливих елементів італ. *комедії дель арте*. Л. вводили в свої комедії К. Гольдоні, К. Гоцці. В 20 ст. Л. використовують т. з. діалектальні (на місцевих наріччях) театри (зокрема, театр Е. *Де Філіппо*), циркові клоуни.

ЛАЧИ́НОВ Дмитро Олександрович [10 (22).V 1842, с. Лісне Конобєєво, тепер Шацького р-ну Рязан. обл.— 15 (28).X 1902, Петербург] — рос. фізик і електротехнік. Закінчив (1864) Петерб. ун-т. Досліджував дію електр. машин, уперше математично довів можливість передавати електроенергію, підвищуючи напругу, на значну віддаль без великих втрат. Вивчав властивості електр. дуги, розробив оригінальний тип гальванічного елемента, винайшов дуговий діафаноскоп, регулятор напруги, оптичний динамометр, удосконалив фотометр тощо.

Літ.: Ржонсницкий Б. Н. Дмитрий Александрович Лачинов. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ЛА-ШАПЕ́ЛЬ-О-СЕН — село на Пд. Франції, за 40 км на Пд. Сх. від м. Брів (деп. Коррез), поблизу якого в одному з гротів на схилі височини 1908 виявлено залишки палеолітичної стоянки, де знайдено кістки волохатого носорога, пн. оленя, бізона і численні крем'яні *скребла* й *гостроконечники*. Відкрито також поховання (добре збереглося) чоловіка з підігнутими ногами, що належав до групи зх.-європ., або класичних, *неандертальців* (т. з. шапельці). Іл. с. 85.

ЛАШЕ́ВИЧ Михайло Михайлович (1884, Одеса — 30.VIII 1928, Харбін) — рад. держ. і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1901. Проводив парт. роботу в Одесі, Миколаєві, Єкатеринбурзі, Петербурзі. В 1917 — секретар, потім голова фракції більшовиків Петрогр. Ради робітн. і солдатських депутатів, член Петрогр. ревкому. В 1918—19 — командуючий 3-ю армією, член Реввійськради Сх. і Пд. фронтів. У 1920—25 — командуючий військами Сиб. військ. округу, голова Сибревкому. В 1925 — заст. наркома військ. і мор. справ і заст. голови Реввійськради. Брав участь у *«новій опозиції»*, *троцькістсько-зінов'євському антипартійному блоці*. В 1926—28 — на госп. роботі. На VII, XII і XIII з'їздах партії обирався членом ЦК РКП(б), на XIV з'їзді — кандидатом у члени ЦК. Був членом ВЦВК. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ЛАШКАРЬО́В Вадим Євгенович [24.IX (7.X) 1903, Київ — 1.XII 1974, там же] — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1945). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1924). У 1939—60 працював в Ін-ті фізики АН УРСР і водночас викладав у Київ. ун-ті (1939—57), з 1960 — в Ін-ті напівпровідників АН УРСР (1960 — 70 — директор). Наук. праці з оптики, фізики рентгенівських променів, дифракції електронів, фізики і техніки напівпровідників. Створив теорію внутр. фотоефекту в напівпровідниках, експериментально виявив невентильний внутр. фотоефект, розробив методи дослідження фотопровідності в складних напівпровідниках з широкою забороненою зоною. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ЛАЩЕ́ВСЬКИЙ Варлаам [світське ім'я — Василь; бл. 1704 — 28. VII (8.VIII) 1774, Москва] — укр. письменник, педагог, церковний діяч. Закінчив Київ. академію (1737). У 1738 постригся в ченці. В 1739—47 викладав у Київ. академії піітику, риторику, богослов'я, грец. та давньоєвр. мови. В 1753 Л. призначено спочатку архімандритом Донського монастиря в Москві, потім — ректором Моск. академії. В 1754—58 був членом синоду. Автор шкільної драми-мораліте «Трагелокомедія о мздѣ в будущей жизни...» (бл. 1742), що містила сатиричні елементи, грец. граматики лат. мовою, промов та ін. творів.

ЛАЩУ́К Юрій Пилипович (н. 2.III 1922, с. Липки, тепер Гощанського р-ну Ровен. обл.) — укр. рад. мистецтвознавець, доктор мистецтвознавства (з 1974). В 1953 закінчив Львів. ін-т прикладного та декоративного мист. Автор наук. праць з питань укр. нар. і декор.-ужиткового мистецтва «Закарпатська народна кераміка» (1960), «Косівська кераміка» (1966), «Українські гончарі» (1968), «Олекса Бахматюк» (1976). Брав участь у колективних працях «Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва» (1969), «Історія українського мистецтва» (т. 2, 4. 1967—70). Викладав (1962—75) у Львівському інституті прикладного та декоративного мистецтва.

ЛЕ Іван Леонтійович [справж. прізв.— Мойся; 9 (21).III 1895, с. Мойсинці, тепер с. Придніпровське Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.— 9.X 1978, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1925. Брав участь в революц. подіях 1917 в Петрограді і громадян. війні на Україні. В 1923 закінчив робітфак при Київ. політех. ін-ті, вчився в цьому ін-ті. Перші вірші й нариси друкував ще до революції. Був членом літ. орг-ції *«Гарт»*, працював на журналістській і видавничій роботі. Під час Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Тематика творів 20-х рр.— громадян. війна (повість «Юхим Кудря», 1926), соціалістичне будівництво на селі (зб. оповідань «Танець живота», 1928, та ін.). Значну роль у становленні соціалістич. реалізму в укр. рад. л-рі відіграв «Роман міжгір'я» (1929—33, нові редакції — 1935, 1953), де показано будівництво нового життя в Узбекистані, дружбу рад. народів. Героїку п'ятирічок відобразив у повісті «Інтеграл» (1932), романі «Історія радості» (1938, друга ред.— 1947). Подіям Великої Вітчизн. війни присвячено роман «Південний захід» (1948—50, у співавт. з О. Левадою). Роман «Наливайко» (1940) — своєрідний пролог до широкого худож.-істор. полотна в трьох

книгах — роману «Хмельницький» (1957—65; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1967) — про *визвольну війну українського народу 1648—54*. Тему героїчної праці рад. людей продовжував розробляти в книгах «Право молодості» (1953), «Кленовий лист» (1960) та ін. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—7. К., 1968—70; Рос. перекл.— Наливайко. М., 1975; Хмельницкий, кн. 1—3. М., 1974; Роман межгорья. М., 1975; Листья весны. М., 1978.

Літ.: Лакиза М. П. Іван Ле. К., 1965; Мисник П. Д. Іван Ле. К., 1975.

В. П. Лета.

ЛЕ́ББОК (Lubbock) Джон (30.IV 1834, Лондон — 28.V 1913, замок Кінгсгейт, Кент) — англ. археолог і етнограф. Вперше поділив кам'яний вік на *палеоліт* і *неоліт*. Л. досліджував питання історії культури, особливо історії шлюбу і сім'ї, а також реліг. вірувань. Вперше застосував комплексне використання археол. та етногр. матеріалів для вивчення первісної історії.

ЛЕБЕ́Г (Lebesgue) Анрі Леон (28.VI 1875, Бове, деп. Уаза — 26.VII 1941, Париж) — франц. математик, член франц. АН (з 1922), іноземн. чл.-кор. АН СРСР (з 1929). Один із засновників сучас. теорії функцій дійсної змінної. Розробив теорію міри, запровадив поняття вимірної функції (див. *Міра множини*) і нове визначення інтеграла (т. з. *Лебега інтеграла*). Його дослідження сприяли створенню дескриптивної *функцій теорії*. Л. одержав також важливі результати геом. й топологічного характеру.

ЛЕБЕ́ГА ІНТЕГРА́Л — узагальнення поняття визначеного інтеграла (див. *Інтегральне числення*) на клас всіх обмежених вимірних функцій (див. *Міра множини*). Запровадив 1902 А. *Лебег*. Для *функції* однієї змінної Л. і. вводять так. Припустимо, що на відрізку $[a; b]$ задана функція $y = f(x)$. Розбивають множину значень функції точками $\ldots < y_{-2} < y_{-1} < y_0 < y_1 < \ldots < y_i < \ldots$ і позначають через M_i множину тих точок x з відрізка $[a; b]$, для яких $y_{i-1} < f(x) < y_i$. Складають суму

$$S = \Sigma \eta_i \mu(M_i),$$

де $y_{i-1} < \eta_i < y_i$, а $\mu(M_i)$ — міра множини M_i.

Границя цих сум при $\max(y_i - y_{i-1}) \to 0$ наз. Л. і. Застосування Л. і. дало змогу остаточно розв'язати ряд проблем матем. аналізу (зокрема, в теорії *тригонометричних рядів*) і *функціонального аналізу*.

ЛЕ́БЕДЄВ Анатолій Олексійович (н. 1.II 1931, *с.* Сущево, тепер Гагарінського р-ну Смол. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1959. Після закінчення (1954) Київ. політех. ін-ту викладав у ньому. З 1960 працював в Ін-ті металокераміки і спеціальних сплавів (тепер Ін-т проблем матеріалознавства) АН УРСР. З 1966 — в Ін-ті проблем міцності АН УРСР. Осн. праці з механіки матеріалів і міцності конструкцій. Виконав дослідження законів зміцнення і критеріїв міцності матеріалів в умовах складного напруженого стану при високих і низьких т-рах. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ЛЕ́БЕДЄВ Борис Федорович (н. 11.III 1923, Київ) — укр. рад. вчений у галузі зварних будівельних металоконструкцій, доктор тех. наук (з 1970). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення (1951) Київ. інженерно-буд. ін-ту почав працювати в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. напрями наук. діяльності: раціоналізація конструктивних форм пром. споруд, удосконалення технології механізованого зварювання економічних сталей, розробка індустріальних методів виготовлення металоконструкцій, створення зварювальної апаратури тощо. Нагороджений орденом Червоної Зірки. Держ. премія УРСР, 1976.

ЛЕ́БЕДЄВ Валентин Віталійович (н. 14.IV 1942, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1973), кандидат технічних наук (1975). Член КПРС з 1971. Закінчив (1966) Моск. авіац. ін-т. Працював у констр. бюро. З 1972 — у загоні космонавтів. Разом з П. І. *Климуком* здійснив (18—26.XII 1973) як бортінженер політ на косміч. кораблі «Союз-13». В цьому польоті проводились астрофіз. спостереження за допомогою системи телескопів «Оріон-2», випробування бортових систем та ін.

ЛЕ́БЕДЄВ Володимир Костянтинович (н. 6.VI 1922, м. Данков, тепер Липец. обл.) — укр. рад. вчений у галузі зварювальної електротермії, акад. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1950. Закінчив (1944) Моск. енергетичний ін-т. З 1945 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (з 1970 — заст. директора). Осн. праці з проблем живлення й керування стосовно до різних видів зварювання та деяких електрометалург. процесів, розробки електрозварювальної техніки. Ленінська премія, 1966. Держ. премія УРСР, 1976.

ЛЕ́БЕДЄВ Гарасим Степанович [1749, Ярославль — 15 (27).VII 1817, Петербург] — рос. мандрівник, учений, основоположник рос. *індології*. В 1785—97 жив у Індії, де вивчав мови, знайомився з історією і культурою країни. Створив перший інд. театр європ. типу (1795—96). В 1801 видав у Лондоні граматику мови гінді. В 1802 повернувся до Росії. В 1805 в Петербурзі заснував першу в Європі друкарню з наборним бенгальським шрифтом. Того самого року видав першу рос. працю про Індію, її економіку, історію й культуру: «Безсторонні спостереження систем Східної Індії брамгенів, священних обрядів їхніх і народних звичаїв». Л. першим з росіян вивчив основи санскриту.

Літ.: Очерки по истории русского востоковедения, сб. 2. М., 1956.

ЛЕ́БЕДЄВ Євген Олексійович [н. 2 (15).I 1917, м. Балаково, тепер Сарат. обл.] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1968). Після закінчення 1940 театр. уч-ща в Москві працював у театрах Тбілісі, Ленінграда, з 1956 — в Ленінград. Великому драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Рогожин («Ідіот» за Достоєвським), Холстомір («Історія коняки», за твором Л. Толстого «Холстомір»), Безсеменов («Міщани» Горького), боцман Кобза («Загибель ескадри» Корнійчука), Артуро Уї («Кар'єра Артуро Уї» Брехта) та ін. Знімається в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1968.

ЛЕ́БЕДЄВ Максим Абрамович (січень 1887, с. Коровіно кол. Костромської губернії — грудень 1959) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1905. Учасник революційних подій 1905 в Москві. З 1908 — на парт. роботі в Петербурзі. Після Лютневої бурж.-демократичної революції 1917 — один з керівників більшовицької орг-ції Третього авіапарку в Києві, член Київ. к-ту РСДРП(б), член Київ. Ради солдат. депутатів. Учасник громадян. війни. Пізніше — на рад. і парт. роботі в Ярославлі і Смоленську. З 1935 — персональний пенсіонер. На XIV з'їзді ВКП(б) обраний членом ЦКК. Нагороджений орденом Леніна.

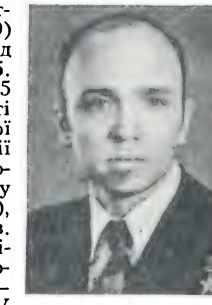

В. В. Лебедєв.

ЛЕ́БЕДЄВ Микола Миколайович (1887 — квітень 1919) — учасник революц. руху в Росії, журналіст. Член Комуністичної партії з 1911. Вів парт. роботу в Петербурзі, з 1913 — член Петерб. к-ту РСДРП. В 1912—14 та 1917 співробітничав у газ. «*Правда*». Після Лютневої революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), член редколегії газ. «*Голос социал-демократа*» і «*Пролетарская мысль*». В 1918 — редактор газ. «*Коммунист*» — органу ЦК КП(б)У, потім працював у Харкові секретарем газ. «Известия ЦИК Советов Украины». Був членом редколегії газ. «*Беднота*», очолював Бюро української преси (БУП).

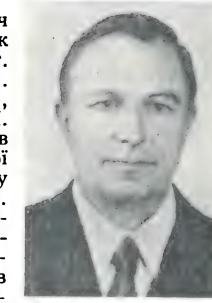

В. К. Лебедєв.

ЛЕ́БЕДЄВ Михайло Іванович [4 (16).XI 1811, Тарту, тепер Ест. РСР — між 6 (18) і 13 (25).VII 1837, Неаполь] — рос. живописець-пейзажист. Син кріпака. В 1829—33 навчався в петерб. АМ у М. *Воробйова*, з 1834 — пенсіонер АМ в Італії. Твори: «Арічча поблизу Рима» (1835), «Вид Кастель-Гандольфо поблизу Рима» (1836), «Вид околиць Альбано поблизу Рима» (1836) та «Алея в Альбано», «У парку Гіджі» (обидва — 1837). З картини Л. «Вечір в Альбано поблизу Рима (Ліс)» (1836) Т. Шевченко виконав малюнок та офорт. Іл. с. 86.

Літ.: Юрова Т. В. Михаил Иванович Лебедев. М., 1971.

Є. О. Лебедєв.

ЛЕ́БЕДЄВ Михайло Миколайович [10 (22).X 1877, с. Межадор, тепер Сисольського р-ну Комі АРСР — 5.III 1951, с. Корткерос Комі АРСР] — комі рад. поет, один із зачинателів комі рад. л-ри. Друкуватися почав 1900. До Великої Жовтн. соціалістич. революції опублікував кілька прозових творів рос. мовою і віршів *комі мовою*, в яких показав побут, звичаї дореволюц. комі села. Захоплено зустрів перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. Автор першого драм. твору мовою комі — «Чарівник» (1920), лібретто опе-

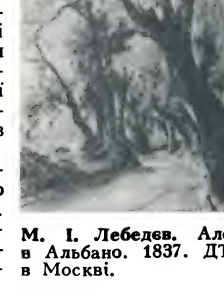

М. І. Лебедєв. Алея в Альбано. 1837. ДТГ в Москві.

О. О. Лебедєв.

П. М. Лебедєв.

С. В. Лебедєв.

С. О. Лебедєв.

рети «Настук» (1928). Цикл оповідань «Під богом і царем» (1927), «Два куркулі» (1929), «Хто не робить, той не їсть» (1931) — про соціалістичне перетворення Комі краю. Багато віршів Л. стали нар. піснями. Писав і байки. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ЛЕ́БЕДЄВ Олександр Георгійович (1874, Казань — 27.I 1936, Київ) — укр. рад. ентомолог. Закінчив фіз.-матем. факультет Казан. ун-гу (1899). З 1900 — викладач с.-г. відділу Київ. політехнічного ін-ту, згодом — професор Київ. с.-г. та лісотехнічного ін-тів. Праці Л. присвячені питанням захисту рослин. При Київ. с.-г. ін-ті організував ентомолог. станцію, що готувала кадри для перших укр. установ по захисту врожаю (Київ, Полтава, Харків). Редактор перших в країні ентомолог. журн.— «Энтомологический вестник» (1912—14) та «Журнал прикладной энтомологии» (1916), що видавались у Києві.

ЛЕ́БЕДЄВ Олександр Олексійович [14 (26).XI 1893, Паневежіс, тепер Лит. РСР — 15.III 1969, Ленінград] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1957). Після закінчення Петроградського ун-ту (1916) працював там же, з 1919 — одночасно в Держ. оптичному ін-ті. Осн. праці — з тех., прикладної та електронної оптики. Розробив теорію відпалу оптичного скла. Разом зі співробітниками створив перший зразок вітчизн. електронного мікроскопа. Під його керівництвом розроблено конструкцію знімальної камери для фотографування швидкоплинних процесів. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1949; Ленінська премія, 1959.

ЛЕ́БЕДЄВ Павло Павлович [21. IV (3.V) 1872, Чебоксари — 2.VII 1933, Харків] — рад. військ. діяч. На військ. службі з 1890. В 1900 закінчив Академію Генштабу. Учасник 1-ї світової війни, генерал-майор. У квітні 1918 добровільно вступив у Рад. Армію. Учасник громадян. війни; був нач. Мобілізаційного управління Всерос. гол. штабу (1918—19), нач. штабу (квітень — липень 1919) та команд. (липень) Сх. фронтом, нач. Польового штабу Республіки і Штабу РСЧА (1919—24). Член Реввійськради СРСР (1923—24). З 1925 — нач. штабу та пом. команд. військами Укр. військового округу. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора.

ЛЕ́БЕДЄВ Петро Іванович [11 (23).VIII 1885, м. Пирятин, тепер Полтав. обл. УРСР — 3.V 1948, Москва] — рад. геолог і петрограф, чл.-кор. АН СРСР (з 1939). Закінчив Петерб. політех. ін-т (1909) і Петерб. ун-т (1912). З 1915 — професор ун-ту в Ростові-на-Дону, пізніше — Ленінгр. політех. і Ленінгр. гірничого ін-тів та ін. вузів. З 1926 — наук. співробітник АН СРСР. Провадив геол. дослідження в Карелії, на Кавказі й Закавказзі, Алтаї, Далекому Сході, в Кузнецькому Алатау, на Україні, зокрема на Маріупольщині й Волині. Осн. праці з питань петрографії, мінералогії, геохімії, вчення про корисні копалини. Разом з В. І. *Лучицьким* створив працю «Петрографія України» (1934). Нагороджений орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора.

ЛЕ́БЕДЄВ Петро Миколайович [24.II (8.III) 1866, Москва — 1 (14). III 1912, там же] — рос. фізик-експериментатор. У 1887—91 працював у Страсбурзі й Берліні в лабораторіях А. Кундта, Ф. Кольрауша і Г. Л. Ф. Гельмгольца. З 1891 — у Моск. ун-ті (асистент О. Г. *Столєтова*, з 1900 — професор), який залишив 1911 на знак протесту проти реакційних заходів міністра освіти Кассо. Після відставки організував на приватні кошти фіз. лабораторію в Моск. міському нар. ун-ті ім. А. Л. Шанявського. Дослідження в галузі експериментального підтвердження електромагн. теорії світла. Першим одержав міліметрові електромагн. хвилі (1895) і показав, що вони здатні зазнавати подвійного променезаломлення. Виявив і виміряв тиск світла на тверді тіла (1901) та гази (1907). Ім'я Л. присвоєно Фіз. ін-тові АН СРСР.

ЛЕ́БЕДЄВ Сергій Васильович [13 (25).VII 1874, Люблін, тепер ПНР — 2.V 1934, Ленінград] — рос. рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1932). Учень О. Є. *Фаворського*. Закінчив (1900) Петерб. ун-т, з 1902 працював там же. Праці Л. стосуються *полімеризації* ненасичених вуглеводнів (аленів, дивінілу, *ацетилену* тощо), кінетики високо- і низькотемпературної полімеризації дієнових вуглеводнів (зокрема, бутадієну), одержання толуолу з нафти, *гідрогенізації* ненасичених сполук і *піролізу* нафти тощо. Спільно з іншими 1926—28 розробив спосіб одержання натрій-дивінілового каучуку із спирту. У 1931—32 у Рад. Союзі вперше в світі створено пром. виробн. синтетичного каучуку за методом Лебедєва. АН СРСР встановлено премію ім. С. В. Лебедєва. Нагороджений орденом Леніна.

ЛЕ́БЕДЄВ Сергій Іванович [н. 21.II (6.III) 1902, с. Ганнівка, тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.] — український рад. фізіолог рослин, засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1946. В 1926 закінчив Полтавський с.-г. ін-т. Працював (до 1932) на с.-г. дослідних станціях України, у Всесоюзному н.-д. ін-ті конопель (1932—37), в Глухівському с.-г. ін-ті (1937—41), Ін-ті ботаніки і Ботанічному саду АН УРСР (1943—53) та ін. З 1953 — проф. і ректор Одеського ун-ту, 1959—62—проф. і ректор Української с.-г. академії (з 1962 там же зав. кафедрою і керівник н.-д. лабораторії).

Праці присвячені вивченню пігментів рослин, їх мінерального живлення, фотосинтезу, ін. питанням біології. Делегат XVIII і XX з'їздів Компартії України. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ЛЕ́БЕДЄВ Сергій Олексійович [20.X (2.XI) 1902, Нижній Новгород, тепер Горький — 3.VII 1974, Москва] — рад. учений в галузі електротехніки й *обчислювальної техніки*, акад. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1945), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1946. Закінчив (1928) Моск. вище тех. уч-ще. Працював у Всесоюзному електротех. ін-ті, в 1946—51 — директор Ін-ту електротехніки АН УРСР, 1953—73— директор Ін-ту точної механіки і обчислювальної техніки АН СРСР. Праці Л. присвячені проблемам стійкості й автоматизації енерг. систем, обчислювальної техніки, теорії лічильних пристроїв. Під його керівництвом у Києві створено (1950) першу в Рад. Союзі *електронну обчислювальну машину* «МЭСМ», в Москві — ряд швидкодіючих ЕОМ. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1969. Ленінська премія, 1966. В 1977 встановлено премію ім. С. О. Лебедєва АН УРСР.

ЛЕ́БЕДЄВА Сара Дмитрівна [11 (23).XII 1892, Петербург — 7.III 1967, Москва] — рос. рад. скульптор, чл.-кор. АМ СРСР (з 1958), засл. діяч мист. РРФСР (з 1945). В 1910—15 навчалася в худож. майстернях М. Бернштейна, Л. *Шервуда* та В. Кузнецова. Брала участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*. На творчості Л. позначився *імпресіонізм*. Автор портретів: Ф. Е. Дзержинського (1925), О. Цюрупи (1927), В. Чкалова (1936), О. Твардовського (1943), Б. Пастернака (1961—63). Працювала також у галузі декоративно-ужиткового мистецтва.

Літ.: Сарра Лебедева. М., 1973.

ЛЕ́БЕДЄВ-КУМА́Ч Василь Іванович [справж. прізв.— Лебедєв; 24.VII (5.VIII) 1898, Москва — 20.II 1949, там же] — рос. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1916. Писав пісні для естради і кінокомедій («Веселі хлоп'ята», 1934; «Цирк», 1936; «Волга-Волга», 1937). Автор патріотичних пісень, кращі з яких поклали на музику І. Дунаєвський, О. Александров, М. Блантер та ін. («Пісня про Батьківщину», 1936; «Священна війна», 1941; «Комсомольці-моряки», 1943, та ін.). У зб. «Фронтові пісні та вірші» (1939) є вірші, присвячені визволенню Зх. України, пройняті любов'ю до Рад. України, її народу. Автор віршованої промови «Народ не забув свого Тараса» (1939). Писав і для дітей. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ЛЕ́БЕДЄВ-ПОЛЯ́НСЬКИЙ Павло Іванович [справж. прізв.— Лебедєв; псевд.— Валеріан Полянський; 21.XII 1881 (2.I 1882), м. Меленки, тепер Владимир. обл.— 4.IV 1948, Москва] — рос. рад. критик, літературознавець, акад. АН СРСР (з 1946). Член Комуністичної партії з 1902. Учасник революц. руху в Нижньому Новгороді, Миколаєві. В 1918—20 — один з керівників «*Пролеткульту*». Автор теор. праць («Ленін і література», 1924, та ін.), праць з історії рос. критики («М. О. Доб-

ролюбов», 1933; «В. Г. Бєлінський», 1945), статей про рад. л-ру («На літературному фронті», 1924, та ін.). Нагороджений орденом Леніна.

ЛЕБЕДИ́Н — місто Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Вільшанці (притока Псла). Залізнична ст. Лебединська. Засн. 1654. Під час війни зі шведами (1708—09) в Л. була штаб-квартира рос. військ. У 1905 і 1906 у Лебединському пов. відбувалися збройні сутички селян з поліцією і військами. Про них згадував В. І. Ленін у статті «Боротьба пролетаріату і холопство буржуазії» (див. Повне зібр. тв., т. 10, с. 294). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (11.X 1941 — 19.VIII 1943) в районі діяли партизанські загони.

В місті — з-ди: верстатних вузлів, поршневих кілець, ліжковий, плодоконсервний, прод. товарів, маслоробний, комбікормовий, калібрувальний, буд. матеріалів; м'ясокомбінат, швейна та пластмасової фурнітури ф-ки, пром. комбінат, райсільгосптехніка. 7 заг.-осв., музична, спортивна, бухгалтерська і автомобільна школи, пед., мед. та профес.-тех. уч-ща: лікарня. 2 будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 9 б-к, 4 музеї (художній, краєзнавчий, В. І. Леніна та трудової слави). Пам'ятка *дерев'яної архітектури* — Воскресенська церква (1748). В Л. народилися нар. арт. СРСР Б. Р. *Гмиря*, рад. парт. і держ. діяч М. Н. *Демченко*, укр. історик медицини В. Я. *Джуньковський*, укр. рад. ботанік і поет М. В. *Клоков*, укр. мінералог Ф. П. *Мойсеєнко*. В червні 1859 Л. відвідав Т. Г. Шевченко.

ЛЕБЕДИ́НЕЦЬ Антон Дмитрович [Бас-Лебединець; 26.XII 1894 (7.I 1895), с. Скибинці, тепер Тетіївського р-ну Київ. обл.— 17.III 1979, Харків] — укр. рад. композитор і хоровий диригент, засл. діяч мист. Узб. РСР (з 1943) та УРСР (з 1949). Член КПРС з 1952. Муз. освіту здобув у Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1921), закінчив аспірантуру при Харків. муз.-драм. ін-ті (1933). З 1944 — викладач, 1951—62 — ректор Харків. консерваторії. Керівник групи композиторів, що створили музику до Держ. гімну УРСР. Автор пісень і хорів («Тракторист», «Дніпрельстан», «Партія веде», «Слався, наш великий Ленін», «Наша слава»). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ЛЕБЕДИ́НСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напряму продуктивності. Виведена в Сумській обл. УРСР (назва — від м. Лебедина) схрещуванням корів місцевих порід (переважно *сірої української породи*) з бугаями *швіцької породи* та наступним розведенням кращих *помісей* «в собі». Як породу затверджено 1950. Масть здебільшого сіро-бура. Тварини великі, з пропорціональною, міцною будовою тіла і добре розвиненими м'язами. Жива маса

корів 500—550 кг, бугаїв 850—1000 кг. Середньорічний надій молока 3500—4600 кг (рекорд 12 900 кг) жирністю 3,8—4% і більше. Худоба Л. п. характеризується також добрими м'ясними якостями. Забійний вихід 60—62%. Розводять Л. п. в Сум., Харків., Черніг. областях, а також в окремих р-нах Вірм. РСР, Аз. РСР та Кирг. РСР. Племінних бугаїв Л. п. використовують також для поліпшення бурої карпатської худоби.

ЛЕБЕДИ́НСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1906 — виступ селян с. Лебедина (тепер Шполянського р-ну Черкас. обл.) під час *революції 1905—07 в Росії*. 18 і 19.VI (1 і 2.VII) в селі проходили мітинги. 19.VI (2.VII) селяни вирушили до економії місц. поміщика з вимогами збільшити їм поденну платню. 23.VI (6.VII) в село прибуло півескадрона драгунів, які 27.VI (10.VII) жорстоко побили при арешті кількох селян. У відповідь на це лебединці закликали на допомогу жителів навколишніх сіл. В Лебедині зібралося бл. 1 тис. селян. Між селянами і каратєлями відбулася збройна сутичка. Драгуни змушені були відступити. Нові війська, що прибули в село, жорстоко придушили заворушення. 40 учасників його було засуджено до тюремного ув'язнення та каторжних робіт. Організаторів руху повішено.

ЛЕБЕДИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сумської обл УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 72,5 тис. чол. (1980). У районі— 160 населених пунктів, підпорядкованих міськ. та 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Лебедин*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: природний газ, торф, глина, пісок. З Пн. Сх. на Пд. Зх. район перетинає р. *Псел* (прит. Дніпра). Грунти чорноземні та дерново-підзолисті. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, клен, липа, осика) займають 34,9 тис. га. В межах району — філіал *Українського степового заповідника* — Михайлівська цілина. Підприємства маш.-буд., легкої, харч. та місц. пром-сті. Найбільші з них: лебединські верстатних вузлів і поршневих кілець з-ди, швейна та пластмасової фурнітури ф-ки. Комбінат побутового обслуговування (Лебедин) і 7 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 110,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 88,4 тис. га, луки і пасовища — 19,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки. Садівництво. Скотарство, свинарство, птахівництво. В Л. р.— 15 колгоспів, 5 радгоспів, 2 держ. племзаводи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Лебединська, Рябушки. Автошляхів — 530 км, у т. ч. з твердим покриттям — 235 км.

У районі — 42 заг.-осв., музична, спортивна, бухгалтерська та автомоб. школи, радгосп-технікум, мед., пед. та 2 профес.-тех. уч-ща; 52 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень. 17 будинків культури, 43 клуби. кінотеатр, 79 кіноустановок, 48 б-к, будинок відпочинку. У с. Малому Висторопі Л. р. народився двічі Герой Рад. Союзу П. С. *Рибалко*, у с. Токарях — двічі Герой Соціалістичної Праці М. Х. *Савченко*, в с. Червленому — укр. рад. анатом Ф. А. *Волинський*, в с. Штепівці — укр. рад. письменник І. В. *Росковшенко*, держ. і громад. діяч УРСР Г. Ф. *Гринько*. У Л. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1919).

Л. О. Яковенко.

ЛЕБЕДИ́НЦЕВ Костянтин Феофанович [13 (25).X 1878, м. Радом, тепер ПНР — 25.IX 1925, Київ] — укр. рад. математик-методист. Закінчив Київ. ун-т (1900). Пед. діяльність почав у 1-му Київ. комерційному уч-щі та на Вищих жіночих курсах. Редагував журн. «Педагогическая неделя». Після 1917 активно включився в будівництво рад. школи. Працював консультантом Наркомосвіти УРСР, проректором Київ. ін-ту нар. освіти. Праці: «Основы алгебры» (К., 1911); «Введение в современную методику математики» (К. 1925) та ін.

ЛЕБЕДИ́НЦЕВ Феофан Гаврилович [12 (24).III 1828, с. Зелена Діброва, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.— 12 (24).III 1888, Київ] — укр. історик бурж.-ліберального напряму. В 1882—87 видавав і релагував журн. «*Киевская старина*». Досліджуючи переважно історію православної церкви і братств на Україні, Л. перебільшував їхню роль у визвольній боротьбі укр. народу. Пізнавальне значення зберігають спогади Л. про Т. Г. Шевченка, опубліковані в «Киевской старине».

ЛЕБЕДЇВКА — приморський грязьовий курорт у Татарбунарському районі Одеської області, з групи *Одеського курортного району*; за 40 км від Білгорода-Дністровського. Ропа і грязь Тузлівського лиману. Показання: за-

Корова лебединської породи.

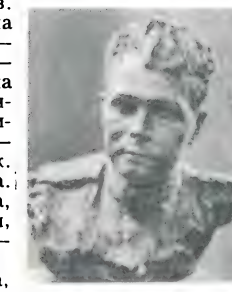

С. Д. Лебедєва. Портрет О. Т. Твардовського. Гіпс. 1943. Державна Третьяковська галерея в Москві.

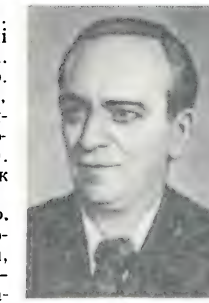

В. І. Лебедєв-Кумач.

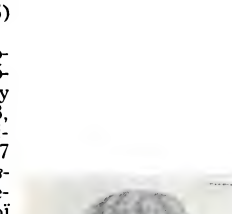

Неандерталець з стоянки **Ла-Шапель-о-Сен.** Реконструкція М. М. Герасимова.

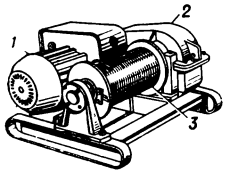

Лебідка з електричним приводом:
1 — електродвигун; *2* — редуктор; *3* — барабан з канатом.

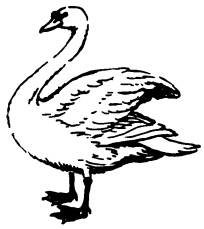

Лебідь-шипун.

Лев:
1 — самець;
2 —самка.

хворювання органів руху, периферичної нервової системи, гінекологічні захворювання.

ЛЕБЕ́ДІЯ, Леведія — давня історична область, яка охоплювала пониззя Дону і пд.-сх. частину території тепер. України на Сх., а за деякими даними, і на Зх. від Дніпра.

ЛЕБЕДЯ́ЧІ ОСТРОВИ́ — острови у Каркінітській затоці Чорного м., поблизу пн.-зх. берегів Кримського п-ова. Входять до складу *Кримського заповідно-мисливського господарства*. Пл. 52 га. Охороняються як місця гніздування багатьох видів птахів (бл. 30 тис. великих мартинів, качок, куликів, а також лебедів-шипунів, гусей, чапель та ін.).

ЛЕ́БЕРЕХТ Ганс Фрідріхович [18.XI (1.XII) 1910, Петербург — 10.XI 1960, Таллін] — ест. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1935. Писав ест. і рос. мовами. Повість «Світло в Коорді» (1948; Держ. премія СРСР, 1949) — про перехід ест. селянства на шлях колг. життя. Автор романів «Капітани» (1954), «Солдати повертаються додому» (1956), «Палаци Вассарів» (1960). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Дворцы Вассаров. М., 1965; Солдаты идут домой. Таллин, 1969; Укр. перекл.— Світло в Коорді. К., 1952.

ЛЕБІ́ДКА — машина з тяговим канатом або ланцюгом, якою підіймають, опускають чи підтягують вантажі. Розрізняють Л. (мал.): стаціонарні (наземні, настінні, на стелі) та пересувні (на рейкових або безрейкових візках); з ручним і машинним *приводом*. В них тягове зусилля (від 2,5 до 200 кН) передається канатові (ланцюгові) від барабана або зірочки, що приводяться у рух переважно через *зубчасту передачу, черв'ячну передачу* (звичайно в *редукторах*), *пасову передачу* або *фрикційну передачу*. В разі потреби Л. поєднують з системою блоків (*поліспастом*), вона є також частиною *таля*. Л. застосовують як самостійну машину або як частину землерийних і дорожніх машин, підйомних кранів, скреперних і бурових установок тощо.

ЛЕ́БІДЬ Дмитро Захарович [9(21).II 1893—30.X 1937]—парт. і рад. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1909. Н. в с. Лоцманська Кам'янка (тепер у складі м. Дніпропетровська) в сім'ї селянина-бідняка. В революц. русі з 1908. Після Лютневої революції 1917 — член Катеринославської Ради робітн. депутатів, згодом — голова к-ту більшовицької орг-ції Катеринінської з-ці. В 1918—20 — на відповідальній роботі в Наркоматі внутр. справ України, Катеринославському губкомі КП(б)У та губвиконкомі, на Катеринінській з-ці. В 1920—24 — другий секретар ЦК КП(б)У. В 1924—25 — голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УРСР. У 1926—29 — заст. голови ЦКК КП(б)У і наркома РСІ УРСР. З 1930 — заст. Голови Раднаркому РРФСР. На XI і XII з'їздах РКП(б) обирався кандидатом, на XVI і XVII з'їздах партії— членом ЦК ВКП(б), на XIII — XV з'їздах — членом ЦКК ВКП(б). На V—VII конференціях КП(б)У обирався членом ЦК партії, на VIII конференції КП(б)У — членом ЦКК. В 1920—22 — кандидат у члени Політбюро, 1922—24 — член Політбюро ЦК КП(б)У, 1920—24 — член Оргбюро ЦК КП(б)У. Член ЦВК СРСР та ВУЦВК.

ЛЕ́БІДЬ (Cygnus) — рід птахів родини *качачих*. Довж. тіла 110—170 см, маса 5—12 кг. Забарвлення біле, чорне або чорне з білим. 5 видів, поши. в Європі, Азії, Америці. В СРСР 3 види, у т. ч. в УРСР — Л.-шипун (C. olor), гніздиться на Пд. республіки, Л.-клікун (C. cygnus) буває на прольоті та зимує на узбережжі Чорного м.; Л. малий (C. bewickii)—рідкісний пролітний птах. Л. живуть поблизу водойм, гнізда мостять у заростях очерету. Кладку з 5—7 яєць насиджує самка протягом 40 діб. Пташенят водять і охороняють обидва птахи пари. Живляться Л. водними рослинами, рідше — тваринною їжею. Л. часто утримують у свійському стані як декоративних у містах на ставках у парках. Усі види Л. занесені у *Червону книгу* СРСР. Викопні рештки відомі з верх. міоцену.

О. Б. Кістяківський.

ЛЕ́БІДЬ — сузір'я Пн. півкулі неба. Розташоване у смузі *Молочного Шляху*. Найяскравіша зоря — *Денеб*. Укр. нар. назва Л.— «Хрест» (яскраві зорі Л. утворюють фігуру, що має форму хреста). В СРСР видно навесні, влітку й восени (найкраще — в липні і серпні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ЛЕВ (Panthera leo, синонім Felis leo) — хижий ссавець роду *пантера*. Тіло (довж. понад 2 м, маса до 250 кг) масивне, порівняно довгі кінцівки озброєні втяжними кігтями. Забарвлення жовто-буре, хвіст закінчується китицею з довгого волосся. На відміну від ін. *котячих* у Л. яскраво виявлений статевий *диморфізм*: шия та передня частина тіла у самців вкриті довгим волоссям. Л. поши. в Африці та Пд. Азії; населяють савани, напівпустелі й пустелі. Живуть поодиноко або невеликими групами (прайдами). Живляться дикими копитними (антилопи, зебри, буйволи та ін.), іноді нападає на свійську худобу. Раз на рік самка після 103—112-добової вагітності народжує 2—3 (іноді до 6) зрячих плямистих левенят. Статевої зрілості Л. досягає у 3 роки; живе до 35 років. Л. у зоопарках регулярно розмножуються. Викопні рештки Л. на Україні відомі з середньо- і пізньоантропогенових відкладів.

ЛЕВ — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіша зоря Л.— *Регул*. В СРСР видно взимку й навесні (найкраще — в лютому й березні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ЛЕВ — грошова одиниця Народної Республіки Болгарії, поділяється на 100 *стотинок*. За курсом Держбанку СРСР на вересень 1980 100 Л. дорівнюють 76,92 крб.

ЛЕВ XIII (Leo XIII; світські імена і прізв.— Вінченцо Джоаккіно Печчі; 2.III 1810, Карпінетс-Романо — 20.VII 1903, Рим) — римський папа з 1878. Намагався пристосувати діяльність католицької церкви до умов бурж. суспільства. Сприяв співробітництву верхівки католицької церкви з правлячими класами капіталістичних д-в. Видав ряд *енциклік* (у т. ч. «Рерум новарум»), в яких сформулював антисоціалістичну доктрину католиц. церкви. Виправдовував соціальну нерівність, закликав до примирення класів і створення організацій трудящих під контролем церкви.

ЛЕВ ДАНИ́ЛОВИЧ (бл. 1228 — бл. 1301) — галицький князь. Після смерті свого батька *Данила Галицького* (1264) успадкував Перемишльське князівство і Львів, після смерті Шварна Даниловича (бл. 1269) — Галич, Белзьке, Холмське і Дорогичинське князівства. Підтримував дружні зв'язки з Угорщиною і Чехією. Приєднав до Галицького князівства частину Закарпаття з Мукачевим (бл. 1280) і Люблінську землю (бл. 1292). За ім'ям Л. Д. названо м. Львів.

ЛЕВ ДІА́КОН (Λέων Διάκονος; н. до 950, Калоя, Мала Азія — п. бл. 1000) — візант. історик. Належав до придворних кіл. Бл. 990 написав «Історію в X кн.», що охоплює події з історії Візантії 959—976. Твір Л. Д. містить значний матеріал про війни Візантії проти болгар та сх. слов'ян, про походи київ. князя *Святослава Ігоровича* на Балкани.

ЛЕВА́ДА Олександр Степанович [повне прізв.— Косяк-Левада; н. 13 (26).XI 1909, с. Кривчунка, тепер Жашківського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Вчився у Вінн. пед. ін-ті (1930—32). В роки Великої Вітчизняної війни був військ. кореспондентом. Друкуватися почав 1928. Автор поеми «Микола Чернишевський» (1939), збірок віршів «Поезії» (1941), «Березень—Жовтень» (1975), книг нарисів і памфлетів «Плач полонянок» (1943), «Балканський щоденник» (1946), роману «Південний захід» (1948— 50, у співавт. з Іваном Ле). Відомий гол. чин. як драматург: комедії «Ой у полі нивка» (1941, у співавторстві з Л. Грохою), «Марія» (1951), «Серця і долари» (1956); драми «Камо» (1941), «Шлях на Україну» (1946), «Під зорями Балканськими» (1947), «Здрастуй. Прип'ять!» (1973), «Перстень з діамантом» (1976); трагедії «Фауст і смерть» (1960), «Гроза над Гавайями» (1963); лібретто опери «Арсенал» (1960, у співавт. з А. Малишком). За сценаріями Л. поставлені кінофільми «Правда» (за однойменною п'єсою О. Корнійчука), «Українська рапсодія», «Берег надії», «Родина Коцюбинських» та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1979—80; Кіноповісті. К., 1977; Повість про ранній ранок. К., 1979; Рос. перекл. — Пьесы. М., 1971; Фауст и смерть. М., 1978.

Літ.: Давидова І. Позиція митця. К., 1979.

І. М. Довидова.

ЛЕВА́ДА (від грец. λιβάδιον — вода, водоймище) — 1) Ділянка річкової долини, обсаджена деревами, яку використовують як сіножать, пасовище і частково під городи. 2) Береговий ліс з дуба, в'яза, вільхи, гополі, верби, який у повінь заливається водою.

ЛЕВАКО́ВСЬКИЙ Іван Федорович [1828, Петербург — 15 (27). III 1893) — вітчизняний геолог. Закінчив Харків. ун-т (1852), в якому з 1860 викладав геолсгію (з 1864 — перший професор геології цього ун-ту). Л. був одним з організаторів і беззмінним головою Харків. т-ва дослідників природи (1870—93). Вивчав геологію України, зокрема Криму (встановив асиметричну будову *Кримських гір*) та пд.-зх. частини Донбасу, де остаточно довів пермський вік соленосних відкладів. Досліджував питання гідрогеології України, геоморфології й тектоніки правобережжя Дніпра; автор оригінального вітчизн. підручника з геології (1861—64).

ЛЕВАКО́ВСЬКИЙ Микола Федорович [28.IV (10.V) 1833, Петербург — 26.IV (8.V) 1898] — вітчизняний ботанік. Закінчив фіз.-матем. ф-т Харків. ун-ту (1857); вчителював у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). З 1865 — викладач Харків., а з 1868 — Казан. ун-ту (з 1868 — професор). Праці Л. присвячені вивченню т-ри й руху рослин, дослідженню впливу умов навколишнього середовища на форму коренів у рослин (ця праця дістала високу оцінку К. А. Тімірязєва) тощо. Заклав основи експериментальної *морфології рослин*. З 1888 жив у Харкові, де брав активну участь у роботі місц. Т-ва дослідників природи.

ЛЕВА́НДА Іван Іванович (рр. н. і см. невід.) — вітчизн. мовознавець 19 ст., член Російської АН (з 1811). Проводив порівняльне дослідження санскритської та слов'ян. мов, вивчав походження слов'ян (розвідка «Про родовід склавонів, або слов'ян, і походження їхньої назви», 1811).

ЛЕВА́НДА Іоанн [справж. прізв., ім'я та по батькові — Сікачка Іван Васильович; березень 1734, Київ — 25.VI (6.VII) 1814, там же] — укр. письменник. Н. в сім'ї бідного шевця. Закінчив *Київську академію* (1760), протягом двох років був тут викладачем. З 1763 — священик київоподольського Успенського собору. В 1786 був призначений кафедральним протоієреєм. Автор численних «слів», поучень і листів. Похований у Софійському соборі. *І. М. Лисенко.*

ЛЕВАНДО́ВСЬКИЙ Вячеслав Вячеславович [11 (23).II 1897, Київ — 18.IV 1962, Москва] — укр. рад. кінорежисер і художник. Один із зачинателів рад. мультиплікації. В 1918 навчався в Київ. театр. академії, 1920—22 — в Укр. Академії мистецтв. Послідовник Г. *Нарбута*. Автор обкладинки до збірника «*Гроно*» (К., 1920). З 1920 працював художником в театрах Києва, з 1925— на кінофабриці ВУФКУ, де створив перші укр. мультиплікаційні фільми: «Казка про солом'яного бичка» (1927, Одеса), «Казка про Білку-господиню та Мишку-злодійку» (1928, Київ), перший укр. звуковий мультфільм «Тук-Тук та його приятель Жук» (1932, Одеса, завершений 1935 його учнями Є. Горбачем та С. Гуєцьким). З 1933 — на кіностудії «Мосфільм» («Лисиця і виноград», 1937; «Срібний дощ», 1938). Брав участь у постановці фільмів «Золотий ключик» (1939), «Небесне створіння» (1956) *С. І. Білокінь.*

ЛЕВАНДО́ВСЬКИЙ Прокіп (1782—1849) — укр. композитор і художник. Закінчив *Київську академію;* учень А. *Веделя*. З 1820 жив і працював у м. Новомосковську (тепер Дніпроп. обл.). Автор духовних концертів, літургій, перекладів церк. співів для фортепіано та літургії Д. Бортнянського для органа, а також обробок укр. нар. пісень. *І. М. Лисенко.*

ЛЕВАНЄ́ВСЬКИЙ Сигізмунд Олександрович (1902, Петербург — 13.VIII 1937, район Пн. полюса) — рад. льотчик, Герой Рад. Союзу (1934). Член Комуністичної партії з 1934. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В квітні 1934 брав участь у рятуванні *челюскінців*. 5.VIII — 13.IX 1936 з метою вивчення Пн. повітр. шляху між СРСР і США здійснив переліт заг. протяжністю 19 тис. км. 12. VIII 1937 на літаку Н-209 з екіпажем з 6 чол. стартував з завданням перелетіти через Пн. полюс у США. Потрапивши в тяжкі метеорологічні умови, екіпаж літака загинув. Л. нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки.

ЛЕВА́НТ (франц. Levant — Схід) — вживана в літературі назва країн, розташованих біля сх. берегів Середземного м. Після 1-ї світової війни Л. називали територію Сірії та Лівану.

ЛЕВЕ́К (Lévesque) П'єр Шарль (1736, Париж — 1812) — франц. історик, член франц. Академії написів і красного письменства (з 1789). За рекомендацією Д. *Дідро* був запрошений до Петербурга, де він 1773—80 викладав у кадетському корпусі. Автор «Історії Росії» (1782—83; рос. переклад — т. 1—2,1787), в якій вміщено відомості і про Україну.

ЛЕВЕ́ЛЕРИ (англ. levellers, букв. — урівнювачі) — радикальна дрібнобуржуазна демократична партія під час *Англійської буржуазної революції 17 століття*. Виникла 1647 з лівого крила *індепендентів*. На чолі Л. стояли Дж. *Лілберн*, Р. Овертон та ін. Соціальну базу Л. становили гол. чин. дрібнобурж. верстви міськ. населення. Л. виступали за встановлення республіки, ліквідацію палати лордів, запровадження широких виборчих прав. У галузі економіки вимагали ліквідації монополій, зниження податків, заборони *огороджування*. Були рішучими противниками ліквідації приватної власності та знищення дворянського землеволодіння. В 1649 Л. підняли солдатські повстання, які були придушені урядом О *Кромвеля*. Після цього рух Л. пішов на спад.

ЛЕВЕНГУ́К (Leeuwenhoek) Антоні ван (24.X 1632, Делфт — 26.VIII 1723, там же) — голл. природознавець, основоположник наукової мікроскопії, член Лондонського королівського т-ва (з 1680). Опанував мистецтво шліфування оптичних скелець (виготовляв лінзи, що збільшували майже в 300 раз). За допомогою цих лінз вперше спостерігав мікроскопічні організми (зокрема, бактерії), рух крові у капілярах, еритроцити, окремі рослинні і тваринні клітини, яйця і зародки; описав будову м'язової тканини та ін. частин і органів рослин і тварин. Вперше описав *партеногенез* у попелиці. Разом з Л. Гамом відкрив *сперматозоїди* людини й тварин (1677).

ЛЕВЕНЄ́ЦЬ Анатолій Варфоломійович (н. 24.V 1933, м. Свободний, тепер Амур. обл.) — укр. рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1957. Після закінчення Львів. поліграфічного ін-ту ім. І. Федорова працював у театрах Куйбишева, Дрогобича та ін., з 1974 — у Волинському укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Оформив вистави «Безприданниця» (1960) і «Без вини винуваті» (1963) О. Островського, «Захар Беркут» за І. Франком, «Їх четверо» О. Запольської, «Отелло» У. Шекспіра (всі — 1967), «Василь Тьоркін» за О. Твардовським (1974), «Юстина» Х. Вуолійокі (1978), «Де тирса шуміла» А. Шияна (1979) та ін.

ЛЕВЕР'Є (Le Verrier) Урбен Жан Жозеф (11.III 1811, Сен-Ло — 23.IX 1877, Париж) — франц. астроном, член франц. АН (з 1846), чл.-кор. Петерб. АН (з 1848). Директор Паризької астр. обсерваторії (з 1854). Праці Л. присвячені *небесній механіці*. Досліджував вікові зміни орбіт *планет* і питання стійкості *Сонячної системи*. На базі вивчення неправильностей у русі планети *Уран* Л. (незалежно від Дж. К. *Адамса*) обчислив положення планети *Нептун*, яку за його даними відкрив 1846 нім. астроном Й. Г. Галле (1812—1910). Л. склав точні таблиці руху планет і відкрив віковий рух перигелію орбіти *Меркурія*.

ЛЕВИ́НСЬКИЙ Іван Іванович (6.VII 1851, м. Долина, тепер Івано-Фр. обл.— 4.VII 1919, Львів) — укр. архітектор. У 1875 закінчив Тех. академію у Львові. В 80-х рр. заснував тут власну архіт.-проектну майстерню і майстерню по виробн. худож. майоліки (за нар. зразками). В майстернях Л. в різний час працювали архітектори О. *Лушпинський*, Л. *Левинський*, Т. *Обмінський*, Є. *Червинський*. Тут велися пошуки стилю в дусі укр. *модерну*, які виявлялися в застосуванні прийомів укр. нар. буд-ва і декоративних керамічних вставок з нар. орнаментальними мотивами. Серед будівель, споруджених під керівництвом Л. у Львові: будинок т-ва «Дністер» (тепер 7-а поліклініка, у співавт., 1905), Академічний дім (тепер гуртожиток поліграф. ін-ту ім. І. Федорова), будинок бурси Укр. пед. т-ва (тепер гол. корпус Львів. лісотех. ін-ту, у співавт., 1906—08), будинок муз. ін-ту (тепер муз. уч-ще, 1916).

ЛЕВИ́НСЬКИЙ Л. (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор 2-ї половини 19 — початку 20 ст. Працював у Львові в архіт.-проектній майстерні І. *Левинського*. Разом з ним та О. *Лушпинським* і Т. *Об-*

О. С. Левада.

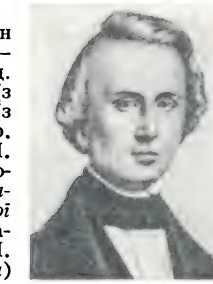

У. Ж. Ж. Левер'є.

І. Левинський, О. Лушпинський, Л. Левинський, Т. Обмінський. Будинок бурси Українського педагогічного товариства у Львові (тепер головний корпус Лісотехнічного інституту). 1906—08.

В. Ф. Левитський.

А. З. Левицька.

Т. В. Левицька. Портрет внучки Олі. Вишивка. Суми. 1979.

мінським брав участь у спорудженні будинків т-ва «Дністер» (тепер 7-а поліклініка, 1905), бурси Укр. пед. т-ва (тепер корпус Львів. лісотех. ін-ту, 1906 — 08), муз. ін-ту (тепер муз. уч-ще, 1916) у Львові. Дотримуючись принципів *модерну,* в своїй творчості використовував прийоми і форми укр. нар. архітектури.

ЛЕВИ́ТСЬКИЙ Борис Григорович [27.IV (9.V) 1890, м. Умань, тепер Черкас. обл.— 2.V 1953, Полтава] — укр. рад. вчений у галузі ветеринарії і зоотехнії, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Член КПРС з 1949. У 1914 закінчив Харків. вет. ін-т. Працював у Дергачівському училищі землеробства (1914—19), на Полтав. протичумній (1922—23) і зоотех. (1923—30) станціях та ін. В 1931—41 і з 1944 — викладач (з 1950 професор) Полтав. с.-г. ін-ту. Праці з питань боротьби з хворобами тварин, технології кормів та ін. Л. запропонував метод дріжджування кормів. Нагороджений орденом Леніна.

ЛЕВИ́ТСЬКИЙ Володимир Фавстович (6.VI 1854 — 26.X 1939) — укр. економіст, акад. АН УРСР (з 1925). Н. в с. Старостинцях (тепер Погребищен. р-ну Вінн. обл.). Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі (1878). Викладав політ. економію і поліцейське право у Харків. ун-ті (1893—1917). Професор Харків. с.-г. ін-ту (1919—30). Автор праць з політичної економії, історії нар. г-ва Росії, Франції та ін. країн, а також з агр. питання в Росії, на яких позначився вплив дрібнобурж. *«стійкості дрібного селянського господарства теорії»* та *«спадної родючості ґрунту закону»*. В роки Рад. влади досліджував питання історії нар. г-ва Старод. світу тощо.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Микола Васильович (25.III 1859—1.XII 1936) — укр. громадський діяч, ліберальний народник. Н. в с. Хмільній (тепер Канівського р-ну Черкас. обл.). Закінчив Харків. ун-т (1885). Висував проекти створення ремісничих, землеробських та ін. артілей, взаємного заг. страхування селян тощо. В 90-х рр. 19 ст. організував серед селян Херсон. губернії землеробські кооперативи-артілі, які швидко розпалися. Прожектерські народницькі погляди Л. піддав критиці В. І. Ленін у праці «З приводу однієї газетної замітки» (див. Повне зібр. творів, т. 2, с. 406—412). Брав участь у діяльності бурж.-націоналістичної *Центральної ради*. В роки Рад. влади займався пед. діяльністю, працював у різних кооп. установах України.

ЛЕВИ́ЦЬКА Анастасія Зіновіївна [справж. прізв.— Кашко; 4 (16). II 1898, с. Куликівка, тепер Черніг. обл.— 6.XI 1955, Харків] — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1942. В 1927 закінчила Київ. муз.-драм. ін-т. В 1927—30 — солістка Київ., 1930—49 — Харків. театрів опери та балету; 1950—55 — професор Харків. консерваторії. Партії: Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Настя («Тарас Бульба» Лисенка), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Любов («Мазепа» Чайковського»), Солоха («Сорочинський ярмарок» Мусоргського), Кармен (однойменна опера Бізе), Даліла («Самсон і Даліла» Сен-Санса), Аксинья («Тихий Дон» Дзержинського).

ЛЕВИ́ЦЬКА Галина Львівна (Крушельницька; 23.I 1901, с. Порохник, тепер ПНР — 13.VII 1949, Львів) — укр. рад. піаністка і педагог. У 1920 закінчила Держ. академію музики та образотворчого мист. у Відні. В 1921—39 — педагог по класу фортепіано у Вищому муз. ін-ті імені М. В. Лисенка у Львові. В 1940—41, 1944—49 — професор Львів. держ. консерваторії імені М. В. Лисенка і директор муз. школи-десятирічки. Виступала з концертами у Львові, Києві, Варшаві, Кракові, Празі, Відні та ін., пропагуючи твори укр., зокрема укр. рад., композиторів. *Р. Я. Пилипчук.*

ЛЕВИ́ЦЬКА Ольга Максиміліанівна [15.XII 1879, Пустомити, тепер смт Львів. обл. — 19.III 1925, Станіслав, тепер Івано-Франківськ] — укр. актриса, співачка (сопрано). Сестра А. М. *Бучми*. Грала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* (1898 — 1912), в трупах Й. *Стадника* (1913—14), К. *Рубчакової* (1916—18). Ролі: Аза («Циганка Аза» Старицького), Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Аніся («Влада темряви» Л. Толстого), Естера («Урієль Акоста» Гуцкова) та ін. Партії: Наталка, Кулина («Наталка Полтавка», «Чорноморці» Лисенка), Сантуцца («Сільська честь» Масканьї) та ін. *П. К. Медведик.*

ЛЕВИ́ЦЬКА Тамара Василівна [н. 31.I (12.II) 1916, м. Білопілля, тепер Сум. обл.] — укр. рад. вишивальниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). Закінчила Київ. худож. ін-т. Вишивкою займається з 1939, розробила власну техніку. Вишила понад 30 картин на ленінську тему, численні портрети (Л. Толстого, О. Пушкіна, Т. Шевченка, Д. Гурамішвілі, С. Ковпака) й картини за творами відомих художників. Роботи Л. зберігаються в Центральному музеї В. І. Леніна, Держ. музеї Л. М. Толстого (обидва — Москва), Музеї Т. Г. Шевченка (Київ) та ін.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Володимир Йосипович [19 (31).XII 1872, Тернопіль — 13.VII 1956, Львів] — укр. рад. математик. Закінчив (1895) Львів. ун-т. У 1894—1918 викладав у галицьких гімназіях. У 1901 здобув ступінь доктора філософії, але його, як українця, уряд бурж.-поміщицької Польщі не допускав до роботи в ун-ті. В 1920—25 Л. викладав математику в таємному укр. ун-ті. З 1939 — професор Львівського ун-ту. У 1893 надрук. першу працю з вищої математики укр. мовою. Праці з теорії *аналітичних функцій*, диференціальних та інтегральних рівнянь, алгебри, геометрії, теор. фізики й астрономії. Збирав і впорядковував укр. матем. термінологію.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Володимир Софронович (16.VIII, 1888, с. Кричка, тепер Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл.— 14.II 1980, Нью-Йорк) — діяч укр. еміграції в США. З 1941 — редактор укр. газети *«Громадський голос»*.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Григорій Васильович [15 (27).X 1852, Харків — 1918] — вітчизняний астроном. Закінчив (1874) Петерб. ун-т, працював на Пулковській обсерваторії. З 1879 — доцент Харків. ун-ту, сприяв створенню Харків. астр. обсерваторії. З 1894 — професор Юр'євського (тепер Тартуський) ун-ту (1898 — 1908 — директор астр. обсерваторії). Л. спостерігав сонячні плями, вивчав способи визначення орбіт *подвійних зір*, досліджував мікроколивання земної поверхні за допомогою горизонтальних маятників. У 1915—18 Л. — голова Рос. астр. товариства.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ (Левицький-Ніс) Григорій Кирилович (бл. 1697, с. Маячка, тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл.— 19.V 1769, там же) — укр. гравер, представник *барокко*, походив із козацької родини Носів. Батько Д. *Левицького*. Навчався в Польщі — у Вроцлаві, та, можливо, у Київській академії. На початку 30-х рр. діяльність Л. була пов'язана з Київ. академією.

В 1737 виконав серію гравюр для кишенькових видань Києво-Печерської лаври «Євангелія» та «Апостола». В 1752 і 1757 оздобив гравюрами велике видання «Апостола». Оформив розкішні подарункові гравюри на честь лаврських архімандритів Романа Копи (не пізніше 1730) та Іларіона Негребецького (1738), київ. митрополита Рафаїла Заборовського (1739), в яких Л. виявив себе майстром портрета й архіт. зарисовок. Л. створив цикл гравюр для подарункового видання М. Козачинського «Філософія Арістотелева» на честь Олексія Розумовського (1745, Львів). З 1741 оселився в с. Маячці, де став священиком місцевої церкви і продовжував працювати як художник

Літ.: Фоменко В. М. Григорій Левицький і українська гравюра. К., 1976. *Д. В. Степовик.*

Г. К. Левицький. Подарункова гравюра на честь Романа Копи. Гравюра на міді. Не пізніше 1730.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Дмитро Григорович [бл. 1735, Київ (?) — 4 (16). IV 1822, Петербург] — рос. та укр. живописець-портретист, академік петерб. АМ (з 1770). Навчався у батька — гравера Г. *Левицького* (Носа) та в О. *Антропова* (з 1758). Бл. 1758 переїхав до Петербурга. Автор багатьох парадних та інтимних портретів, які відзначаються виразною композицією й вишуканим колоритом, умінням передати індивідуальні риси людини. Твори: портрети — арх. О. Кокорінова (1769—70), Н. Сезьомова (1770), П. Демидова (1773); Д. Дідро (1773—74), серія портретів вихованок Смольного ін-гу (бл. 1773—76), М. Дьякової (1778); Д. Долгорукого (1782), невідомої в блакитній сукні (1784), обидва — Київ. музей рос. мист., дочки Агаші в нар. костюмі (1785), М. Рєпніна (1792, ДМУОМ) та ін. Після 1800 хворів і майже не працював. Твори Л. зберігаються в ДТГ, ДРМ та ін. музеях. Іл. див. на окремому арк., с. 80—81.
Літ.: Чукін І. Д. Левицький. К., 1930; Молева Н. М. Дмитрий Григорьевич Левицкий. М., 1980.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Іван [16.XI 1875, с. Мала Лука, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.— 8.IV 1938, Львів] — укр. композитор, хоровий диригент і педагог. У 1910—37 викладав в укр. вчительській семінарії та у Вищому муз. ін-ті ім. М. В. Лисенка у Львові. Автор творів для скрипки, хорів, зокрема на слова Т. Г. Шевченка («За байраком байрак», «І небо невмите, і заспані хвилі», «По улиці вітер віє», всі — 1914; «Тече вода в синє море», вид. 1923), солоспівів; підручників з гармонії, теорії й історії музики.
Л. З. Мазепа.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Іван Омелянович (18.I 1850, с. Берлоги, тепер Рожнятівського р-ну Івано-Фр. обл.— 30.I 1913, Львів) — укр. бібліограф. Закінчив філос. ф-т Віденського ун-ту. Деякий час поділяв погляди «*москвофілів*», брав участь у їхніх виданнях. Співробітничав і в ін. укр. виданнях. Бібліографічною роботою займався з 1877. З 1909 очолював Бібліографічну комісію *Наукового товариства імені Шевченка*. Осн. праці Л.: «Галицко-русская библиография XIX столетия» (т. 1—2, Львів, 1888—95), «Галицько-руська бібліографія за рр. 1772—1800» (1903), «Українська бібліографія Австро-Угорщини» (т. 1—3. Львів, 1909—11). Незакінчена праця «Прикарпатская Русь в XIX веке. В биографиях и портретах её деятелей» (т. 1, в. 1—4. Львів, 1898). Бібліографічні праці Л. відзначаються повнотою і точністю опису.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Іван Семенович (1838—1918) — укр. письменник. Див. *Нечуй-Левицький* І. С.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Йосип (1801, Галичина — 24.V 1860, с. Нагуєвичі, тепер с. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львів. обл.) — укр. письменник, педагог, культурний діяч. Закінчив Віденську духовну семінарію (1825). Викладав церк.-слов'ян. мову в Перемишльській семінарії (1832—34, 1848—53), був священиком у селах Шклі, Грушеві, Нагуєвичах. Автор праць «Приручний словар славено-польський...» (1830), «Граматика руської, або малоросійської мови в Галичині» (нім. мовою, 1834), підручників для поч. шкіл — букваря, арифметики тощо, статей з питань літератури, мови, муз. мистецтва. «Язичієм» писав оди, перекладав твори Й. Ф. Шіллера та Й. В. Гете.
Р. Я. Пилипчук.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Йосип Петрович (літ. псевд.— Йосип з Болшова, Йосиф з Покуття; 1810, с. Тлумачик, тепер с. Товмачик Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.—1863, с. Заболотів, тепер Снятинського р-ну тієї ж обл.) — укр. письменник і музикант. Закінчив Львів. духовну семінарію (1835). Брав участь у рукописній зб. «Син Русі», підготовленій «*Руською трійцею*» (вірш «Радість весни», 1833). У 1851—54 надрукував ряд статей у газетах «Зоря галицька» і «Вісник русинів» з питань історії мови та муз. мистецтва.
Р. Я. Пилипчук.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Леонід Миколайович [26.X (8.XI) 1917, с. Миньківка, тепер Меньківка Радомишльського р-ну Житомир. обл.— 25. XII 1943] — укр. рад. поет. Вчився в Київ. ун-ті (1937—41). Перші вірші надрукував 1938 в журн. «Радянська література». Під час Великої Вітчизн. війни доброволець пішов на фронт, загинув у бою в с. Забілоччя на Житомирщині. Поезії Л. ввійшли до книги «Недоспівана пісня» (1959, посмертно).

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Леопольд Іванович (7.VIII 1906, с. Бурдяківці, тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.— 14.V 1973, Львів) — укр. рад. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1970). В 1928—33 навчався в Краків. академії красних мистецтв у Ю. Мегоффера і К. *Дуніковського*. В 1932 за цикл гравюр на гостро соціальні й антиклерикальні теми був виключений з академії. З 1946 жив у Львові. Твори: графічні серії — «З оповідань мого батька» (1947), «З моїх спогадів» (1947—48), «Слідами великого перелому» (1949), «Старе і нове» (1957), «Як ми жили за океаном» (1960), «Дівчата» (1961); картини — «Переяславська рада» (1948), «Малий І. Франко в ковальні батька» (1952), «Дума про Возз'єднання» (1953—54). Л.— автор ілюстрацій до творів Я. Галана, С. Тудора, П. Козланюка. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.
Літ.: Якушенко Г. Леопольд Іванович Левицький. К., 1969.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ (Lewicki) Микола (1870, Сх. Галичина — 1.VIII 1944, Варшава) — укр. і польс. співак (тенор), режисер і педагог. У 1893 закінчив Львів. консерваторію (клас В. *Висоцького*). В 1898—1915 — соліст (з 1908 — режисер) варшавської опери, 1915—23 — режисер рос. опери в Тбілісі, 1923—27 — польс. опери у Львові. На оперній сцені та в укр. концертах виступав разом з О. *Мишугою* і С. *Крушельницькою*. Партії: Йонтек («Галька» Монюшка), Ленський, Герман («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського), Хозе («Кармен» Бізе), Альфред («Травіата» Верді). В концертах пропагував твори укр. композиторів М. Лисенка, О. Нижанківського, Г. Топольницького та ін.
Р. Я. Пилипчук.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Микола Феодосійович [27.V (8.VI) 1819, Чернігівщина — 2 (14). II 1885, Київ] — укр. педагог. Закінчив Київ. духовну семінарію (1841), проте священиком бути відмовився. Вчився в Київ. ун-ті (не закінчив через матеріальні нестатки). З 1846 вчителював у школах Київщини, Чернігівщини, з 1858 — в училищах і гімназіях Києва. Працював над питаннями змісту й методики поч. навчання. Висунув ідею нової поч. школи, здатної розвивати розум дитини, будити прагнення до корисної діяльності, здійснювати фіз., естетичне й моральне виховання. В навчанні використовував «Рідне слово» К. Д. *Ушинського*, його дидактичні принципи народності, наочності та ін. Опублікував ряд науково-методичних та ін. педагогічних статей.

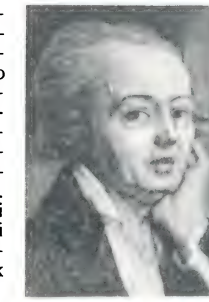

Д. Г. Левицький. Портрет роботи В. Л. Боровиковського. Фрагмент.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Михайло Васильович (9.II 1891 — 1933) — активний учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Явчому (тепер Рогатин. р-ну Івано-Фр. обл.) в сел. сім'ї. Під час 1-ї світової війни був мобілізований в австр. армію і потрапив у рос. полон. Брав участь у встановленні Рад. влади в Ташкенті. В 1918 — редактор укр. газ. «Туркестанська рада» (Ташкент). З 1919 — на Україні, член Тимчасового к-ту КПСГ, а згодом — підпільного ЦК КПСГ. У 1920 — член *Галицького організаційного комітету. КП(б)У*. Влітку 1920 був обраний членом Політбюро ЦК КПСГ і *Галицького революційного комітету*. З кін. 1921 — на дипломатичній роботі, з 1924 — на парт. і рад. роботі на Україні. На IX з'їзді КП(б)У обраний членом ЦКК КП(б)У, на X і XI з'їздах — кандидатом у члени ЦК КП(б)У.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Модест Олександрович (1873, Скала-Подільська, тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.— 1927) — укр. музичний діяч, диригент. Засновник і керівник хорового т-ва «Буковинський боян» (1899—1916) та першої на Буковині укр. муз. школи ім. М. Лисенка в Чернівцях (1904—16).

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Модест Пилипович [літ. псевд.— М. Пилипович, Виборний, Макогоненко; 13 (25).VII 1866, с. Вихилівка, тепер Ярмолинецького р-ну Хмельн. обл.— 16.VI 1932, Луцьк] — укр. письменник і публіцист ліберально-бурж. напряму. Закінчив Київ. ун-т (істор.-філологічний ф-т — 1888, медичний — 1893), працював лікарем. У 1917—27 жив у Греції та Чехословаччині, з 1927 — у Луцьку. Друкуватися почав 1901. У 1907 вийшла його збірка «Оповідання», де змальовано нужденне життя селян та міської бідноти, викрито сваволю урядовців. У деяких творах 1925—27 Л. тенденційно висвітлював події громадян. війни на Україні, а в ряді моментів — у бурж.-націоналістичному дусі (оповідання «Gloria victis» та ін.). Л.— автор граматики укр. мови,

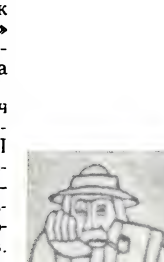

Л. І. Левицький. Гуцул сидить. Лінограв'юра. 70-і роки 20 ст.

Ф. В. Левицький.

наук.- популярних творів з медицини. Перекладав твори зх.-європ. л-ри.

Тв.: Перша «льгота». Львів, 1966.

Ф. П. Погребенник.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Орест Іванович [13 (25).XII 1848, с. Маячка, тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл.— 9.V 1922, Київ] — укр. історик, правознавець, археограф, архівіст, етнограф і белетрист, акад. АН УРСР (з 1919). У 1874 закінчив Київ. ун-т. Був секретарем *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* (1874—1921), членом *Історичного товариства Нестора-літописця, Наукового товариства імені Шевченка*. Співробітничав у журн. «*Киевская старина*». В 1919—21 — заст. президента АН УРСР. Автор праць з історії України 16—19 ст. («Нарис внутрішньої історії Малоросії в другій половині XVII ст.», в. 1, 1875; «Спроба дослідження про літопис Самовидця», 1878, «Про становище селян Південно-Західного краю в другій чверті XIX ст.», 1906). Як історик народницького напряму Л. в оцінці істор. подій стояв на бурж.-демократичних позиціях. Його праці, написані на фактичному матеріалі, мають довідкове значення. Л.— автор ряду істор. оповідань і повістей.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Остап Михайлович (літ. псевд.— Остап Ковбасюк; 2.X 1839, с. Раковець, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.— 12.VI 1903, Станіслав, тепер Івано-Франківськ) — укр. письменник. Закінчив Львів. ун-т (1869). Друкувався з 1862. Писав польською (сатирична поема «Біженці») та українською (поезії «Під вечір», «Любов» та ін.)мовами. Перекладав твори Г. Гейне, п'єси Й. В. Гете і Г. Лессінга, переробив на мелодраму оперу С. *Монюшка* «Галька».

В. І. Хома.

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Федір Васильович [2 (14).V 1858, Новоукраїнка, тепер Кіровогр. обл.— 19.II 1933, Чернігів] — укр. рад. актор, режисер, театральний діяч, засл. арт. Республіки (з 1926). Після закінчення духовної семінарії (1877) вчителював у Новоукраїнці (1877—87), де заснував аматорський театр. гурток. У 1888—92 — актор у трупі М. *Кропивницького*, потім у трупах О. *Суслова*, М. *Садовського*. В 1905—08 керував власною трупою, 1909—17 — в *Театрі Миколи Садовського*; 1917—19 — в Нац. зразковому театрі та Укр. держдрамі (Київ), 1919 і 1925—29 — в Укр. драм. театрі імені Т. Г. Шевченка (з 1927 — в Дніпропетровську), 1930—31 — в укр. *Театрі «Жовтень»* (Ленінград). Ролі: Черевик («Сорочинський ярмарок» Старицького за Гоголем), Писар («Бурлака» Карпенка-Карого), Кукса («Пошились у дурні» Кропивницького), Копистка («97» М. Куліша), Осип і Земляника («Ревізор» Гоголя), Юсов («Тепленьке місце» О. Островського), Пікалов («Любов Ярова» Треньова), Кобус («Загибель „Надії"» Гейєрманса). Був перекладачем і драматургом.

Літ.: Василько В. С. Ф. В. Левицький. К.. 1958. *Л. М. Дворниченко.*

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Федір Петрович (бл. 1850, м. Богуслав, тепер Київ. обл.— 1899, Київ) — укр. співак (бас.). У 1883 закінчив Петерб. консерваторію. Працював у Тифлісі, Казані, Саратові; в 1891—92 — соліст Харків., 1893—94 — Київ. опер. Партії: Мельник («Русалка» Даргомижського), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Каленик («Майська ніч» Римського-Корсакова), Марсель («Гугеноти» Мейєрбера). В камерному репертуарі — укр. муз. твори.

І. М. Лисенко.

ЛЕ́ВІ (Levi) Карло (29.XI 1902, Турін — 4.I 1975, Рим) — італ. письменник, живописець і громад. діяч. За освітою лікар. У 30-і рр. за антифашист. діяльність зазнав репресій. Учасник Руху Опору. В книзі, що являє собою синтез оповідання і нарису, есе й дорожніх нотаток, — «Христос зупинився в Еболі» (1945, екранізовано 1979) змалював тяжке соціальне становище і своєрідний духовний світ селянства італ. Півдня. В 50—60-х рр. все більше зближувався з Італ. компартією. Життя трудящих Сіцілії і зрушення в їхній свідомості відобразив у кн. нарисів «Слова-камені» (1955). З симпатією розповів про Рад. Союз, який він відвідав (і, зокрема, Україну), у кн. «Майбутнє має давню добру душу» (1956). Живопис Л. відзначається пластичністю відтворення предметно-чуттєвого світу, багатством колориту.

Тв.: Рос. перекл.— Христос остановился в Эболи. М., 1955; Словакамни. М., 1957.

Д. С. Наливайко.

ЛЕ́ВІ (Loewi) Отто (3.VI 1873, Франкфурт-на-Майні — 25.XII 1961, Нью-Йорк) — австр. фізіолог і фармаколог, доктор медицини (з 1896). В 1909—38 — проф. ун-ту в Граці, з 1940 — проф. мед. коледжу Нью-Йоркського ун-ту. Один з творців теорії хім. передачі нервового збудження. Показав, що регуляція діяльності серця здійснюється за допомогою фізіологічно активних речовин — *медіаторів*, що виділяються нервовими закінченнями. Своїми працями Л. довів, що *ацетилхолін* бере участь у передачі *імпульсів нервових*. Нобелівська премія, 1936.

ЛЕВІ́ (Levi) Ріну (н. 31. XII 1901, Ріо-де-Жанейро) — брас. архітектор. Навчався в Римі. Твори: кінотеатри Арт Паласіу (1936) та Іпіранга (1944), готель Ексельйор (1944); у співавт. з Р. Серкейрою Сезаром — госпіталь, театр Т-ва худож. культури (40—50-і рр.), Раковий ін-т (1954), лікарня А. Ейнштейна і комерційний центр (1958, в співавт. з Р. Серкейрою Сезаром і Л. Франку), усі — в Сан-Паулу, та ін.

Ф. В. Левицький в ролях Солопія Черевика («Сорочинський ярмарок» М. Старицького за М. Гоголем) та Писаря («Дві сім'ї» М. Кропивницького).

ЛЕВІАФА́Н (давньоєвр. Лів'ятан) — 1) За біблійною міфологією, велика морська потвора, схожа на величезного крокодила. Переносно — щось величезне, страхітливе. 2) Назва гол. твору англ. філософа-матеріаліста 17 ст. Т. *Гоббса*.

ЛЕВІ́-БРЮ́ЛЬ (Lévy-Bruhl) Люсьєн (10.IV 1857, Париж — 13.III 1939, там же) — франц. психолог і філософ-позитивіст, близький до соціологічної школи Е. *Дюркгейма*. Відомий гол. чин. своїми дослідженнями *мислення* первісної людини. В книзі «Мислительні функції в нижчих суспільствах» (1910) та в ін. працях обгрунтував хибну теорію «дологічного» мислення, яке нібито властиве первісним людям. Незважаючи на деякий схематизм й однобічність погляди Л.-Б. становлять інтерес як спроба дослідити істор. зміни в психології мислення.

Тв.: Рос. перекл.— Первобытное мышление. М., 1930; Сверхъестественное в первобытном мышлении. М., 1937.

ЛЕ́ВІН (Lewin) Курт (9.IX 1890, Познань — 12.II 1947, Ньютон, шт. Массачусетс, США) — нім. і амер. психолог. У 1926—33 — проф. Берлінського ун-ту. З 1932 викладав у ряді ун-тів США. Один з найвідоміших представників берлінської школи *гештальтпсихології*, засновник *топологічної психології*. Брав участь у групі Н. *Вінера*, що обгрунтувала *кібернетику*. З позицій «психологічного поля» досліджував мотиви поведінки індивіда й соціальних груп. Вважав, що його теорія допоможе запобігти антагонізмам в капіталістичному суспільстві. В цьому ідеологічна неприйнятність і наук. неспроможність його концепції.

О. Т. Губко.

ЛЕ́ВІНА Цецілія Олександрівна [15 (28).III 1904, м. Одеса — 13.III 1979, там же] — укр. рад. терапевт, професор (з 1943), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1939. Закінчила Одеський мед. ін-т (1925), де й працювала. Праці Л. присвячені проблемам серцево-судинної патології, масового систематичного лікування хворих на гіпертонічну хворобу і стенокардію навесні і восени з метою профілактики гіпертонічних *криз* тощо. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

ЛЕВІНЕ́ (Leviné) Ойген (23.V 1883, Петербург — 5.VI 1919, Мюнхен) — діяч нім. робітничого руху. До 1-ї світової війни входив до лівого крила С.-д. партії Німеччини. В 1914—18 — член «*Спартака союзу*»; учасник *Листопадової революції 1918* в Німеччині та Січневого повстання 1919 в Берліні. Делегат Установчого з'їзду Компартії Німеччини (30.XII 1918 — 1.I 1919). Був головою Виконавчої ради *Баварської Радянської республіки*. Після розгрому республіки розстріляний за вироком військ.-польового суду.

ЛЕВІНСО́Н-ЛЕ́ССІНГ Франц Юлійович [25.II (9.III) 1861, Пе-

тербург — 25.X 1939, Ленінград] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1925). Закінчив Петерб. ун-т (1883). 1892—1902 — професор Юр'ївського (тепер Тартуський) ун-ту, 1902—30 — Петерб. (Ленінгр.) політех. ін-ту, в якому створив першу в країні лабораторію експериментальної *петрографії*. Л.-Л. — організатор і перший директор (1930—38) Петрографічного ін-ту АН СРСР; засновник і перший директор Вулканологічної станції на Камчатці, голова Комісії по комплексному вивченню Каспійського м. (1934—39). Осн. праці з питань теоретичної петрографії, мінералогії, кристалографії, вулканології, заг. геології. АН СРСР встановила премію ім. Ф. Ю. Левінсона-Лессінга.

ЛЕВІРА́Т (від лат. levir — дівер) — шлюбний звичай, за яким вдова була зобов'язана або мала право одружитися з братом свого померлого чоловіка. Існував у багатьох народів на стадії патріархально-родового ладу. Як пережиток тривалий час зберігався у деяких народів (на Кавказі, в Серед. Азії, у євреїв та ін.).

ЛЕВІ-СТРОС (Lévi-Strauss) Клод (н. 28.XI 1908, Брюссель) — франц. бурж. етнограф і соціолог, один з гол. представників *структуралізму*; розробив принципи структурної антропології. Осн. об'єкт наук. інтересів Л.-С.— аналіз малих первісних громад зі стійкою соціальною структурою. Найрізноманітніші явища — правила шлюбу, родинні стосунки, тотемічні позначення (див. *Тотемізм*), міфологічні уявлення — Л.-С. розглядає як знакові моделюючі системи (див. *Моделювання*). На цій основі розробив оригінальну теорію первісного мислення («Міфологіку») як конкретного метафоричного мислення на чуттєвому рівні. Осн. недоліком теорії Л.-С. є ідеалізація архаїчних первісних колективів.

В. Г. Табачковський.

ЛЕВІТА́Н Борис Мойсейович [н. 25.V (7.VI) 1914, Бердянськ, тепер Запоріз. обл.] — рад. математик, доктор фіз.-матем. наук (з 1940). Закінчив (1936) Харків. ун-т. У 1938—41 працював там же, 1944—61 — в Арт. Академії ім. Ф. Е. Дзержинського, з 1961— в Моск. ун-ті. Наук. праці Л. присвячені *функціональному аналізу*. Він відкрив узагальнені майже періодичні функції, багато його праць стосуються спектрального аналізу диференціальних *операторів*, теорії операторів узагальненого зсуву тощо. Ленінська премія, 1962.

ЛЕВІТА́Н Ісак Ілліч [18 (30).VIII 1860, Кібартай, тепер Вілкавішкського р-ну Лит. РСР — 22.VII (4.VIII) 1900, Москва] — рос. живописець-пейзажист, академік петерб. АМ (з 1898). В 1873—85 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в О. *Саврасова* і В. *Полєнова*, де з 1898 викладав. З 1884 — експонент, з 1891 — член Т-ва *передвижників*. Л. у своїх картинах створив узагальнені, глибоко національні образи рос. природи: «Осінній день. Сокольники» (1879), «Міcток. Савинська слобода» (1884), «Березовий гай» (1885—89), «Вечір на Волзі» (1888), «Вечірній дзвін» (1892), «Над вічним супокоєм» (1894), «Золота осінь» (1895), «Тиша» (1898), «Хати» (1899), «Літній вечір» (1900) та ін. Деякі з його творів насичені глибоким соціальним змістом («Владимирка», 1892). Більшість полотен Л. зберігаються в ДТГ, ДРМ, в худож. музеях Києва, Харкова, Одеси, Львова та ін. Іл. див. на окремому арк., с. 80—81, а також до ст. «*Владимирка*», т. 2.

Літ.: Федоров-Давыдов А. А. Исаак Ильич Левитан. М., 1976.

ЛЕВІ́ТИ (давньоєвр.) — служителі храму, жерці в стародавній іудейській релігії.

ЛЕВІ́ТОВ Олександр Іванович [20.VII (1.VIII) 1835, с. Добре, тепер Добровського р-ну Липец. обл.— 4 (16).I 1877, Москва] — рос. письменник. Вчився в Петерб. медико-хірургічній академії. За участь у студентському політ. гуртку був засланий на Північ (1855—58). Друкуватися почав 1861— в журн. «Время» опубл. «Ярмаркові сцени (Нариси з простонародного побуту)». У кращих творах, написаних під впливом ідей рос. революц. демократів, виступав на захист знедолених і скривджених. Писав про зубожіння селянства, експлуатацію його поміщиками і куркулями («Розправа», «Насупроти», обидва — 1862; «Моя родина», 1863) та про життя міської бідноти («Звичаї московських незайманих вулиць», 1864). Автор зб. «Горе сіл, доріг і міст» (1874).

ЛЕВКА́С (від грец. λευκός — білий) — назва грунту (основа в технології живопису) в рос. середньовічному живописі. Після 17 ст. назва «левкас» збереглася в *іконописі* за традиційним для рос. ікони грунтом у вигляді порошковидної крейди, розмішаної на тваринному або рибному клеї. Л. наз. також грунт під забарвлення або позолоту на виробах з дерева.

ЛЕВКІ́ПП (Λεύκιππος; 5 ст. до н. е.) — давньогрец. філософ-матеріаліст, засновник античної *атомістики*. Вірогідні біографічні відомості і твори Л. не збереглися. Л. висунув вчення про те, що в основі світу лежать два начала: атоми («буття») — неподільні, щільні й повні матеріальні частинки та порожнеча («небуття»), в якій вічно рухаються атоми, створюючи нескінченну кількість світів, що постійно виникають і руйнуються. Сформулював також принцип детермінізму (причинної зумовленості всіх явищ). Вчення Л. розвинуте у філософії *Демокріта*.

ЛЕВКО́Й (Matthiola) — рід одно-, дво- та багаторічних рослин і напівкущів родини *хрестоцвітих*. Листки чергові, ланцетні, суцільні, цілокраї або глибокоперистонадрізані. Квітки запашні, різних кольорів, зібрані в китиці. Плід — стручок. Понад 50 видів, поширених в Європі, Азії та Австралії. В СРСР — 15 видів, у т. ч. в УРСР — 5, з них 3 культивують як декоративні. Л. однорічний (M. annua) — однорічна, опушена, сірувата рослина. Існує понад 400 сортів. Вирощують Л. для квітників, букетів, як горщикову культуру. Л. зимовий, або Л. зимовий (M. incana), використовують для *вигонки рослин* у теплицях та культивують у садах. Л. гостроріг, або матіола (M. oxyceras), — однорічна рослина з дрібними, дуже ароматними фіалковими квітками, що відкриваються на ніч. Іл. с. 92.

Л. М. Яременко.

ЛЕВКО́Н I (Λεύκων) — цар *Боспорської держави* (389 або 388—349 або 348 до н. е.). За правління Л. I було приєднано до Боспорської д-ви Феодосію (бл. 380 до н. е.), весь Сх. Крим, Таманський п-ів, пониззя Кубані і Сх. Приазов'я, що їх населяли меотські племена (синди, торети, дандарії і псеси). За Л. I збільшився експорт боспорського хліба, особливо в Афіни. Боспор вперше бл. 375 до н. е. почав карбувати золоту монету.

ЛЕ́ВКТРИ — місто в Беотії (Центральна Греція), поблизу *Фів*. Біля Л. 5.VIII 371 до н. е. військо Фів на чолі з Епамінондом (бл. 6 тис. *гоплітів*, 1,5 тис. вершників) здобуло перемогу над військом *Спарти* під командуванням царя Клеомброта (10 тис. гоплітів і 1 тис. вершників). Внаслідок поразки під Л. Спарта втратила гегемонію в Греції, *Пелопоннеський союз* розпався. Фіви до 362 до н. е. перетворилися на гегемона грец. *полісів*.

ЛЕ́ВЛІЄН (Løvlien) Еміль (22.IX 1899, с-ще Летен, обл. Хедмарк — 4.VI 1973, Осло) — діяч норв. комуністичного і робітн. руху. Член Компартії Норвегії (КПН) з часу її заснування (1923). Н. в сел. сім'ї. В 1911—24 працював лісорубом. Один з організаторів профспілкового руху лісорубів у Хедмарку. В 1918—23 — член Норв. робітн. партії. В 1933—34 — ред. **ЦО КПН газ.** «Арбейдерен» («Робітник»). У 1934—40, 1945—46 — політ. секретар ЦК КПН, 1946—65 — голова КПН. Депутат парламенту 1945—49, 1953—61.

ЛЕВО́ (Ле Во; Leveau, Le Vau) Луї (бл. 1612, Париж — 11.X 1670, там же) — франц. архітектор, представник *класицизму*. З 1654 — «перший архітектор короля». Серед споруд Л.— готель Ламбер (з 1640), будівлі навколо квадратного подвір'я *Лувру* (1654—63), Колеж чотирьох націй (з 1661), всі — в Парижі; палац у *Версалі* (1661—68), замок-палац Во-ле-Віконт (Іль-де-Франс; у співавт. з А. Ленотром, 1656—61).

ЛЕ́ВСТИК (Levstik) Фран (28.IX 1831, с. Сподне Ретьє, поблизу Любляни — 16.XI 1887, Любляна) — словен. письменник. Перша зб-ка — «Поезії» (1854). В л-ру увійшов як лірик (цикли «Тонині пісні», 1855—59; «Франині пісні», 1869—72; балада «Король-вигнанець», 1858, тощо). Автор сатиричних віршованих творів «Мандрівка на Парнас» (1854), «Суперникам» (1870). Повістю «Мартин Крпан...» (1858) започаткував класичну словен. прозу. Вірш Л. «Дівчинонька брала воду» укр. мовою переклав П. Грабовський.

Тв.: Рос. перекл.— Мартин Крпан из деревни Врх. В кн.: Повести и рассказы югославских писателей, т. 1. М., 1959.

В. Г. Гримич.

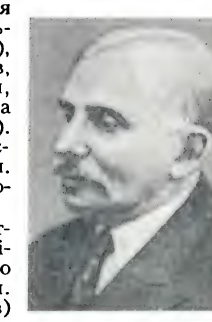

Ф. Ю. Левінсон-Лессінг.

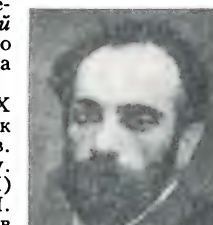

І. І. Левітан. Портрет роботи В. О. Сєрова. Фрагмент. 1893. ДТГ у Москві.

Л. Лево, А. Ленотр. Замок-палац Во-ле-Віконт. 1656 — 61. Загальний вигляд з боку парку.

В. Левський.

П. О. Левченко. Автопортрет. 1915. ДМУОМ.

Левкой сріблясто-бузковий.

Левурда.

ЛЕ́ВСЬКИЙ Васил (справж. прізв. — Іванов; 6.VII 1837, Карлово — 6.II 1873, Софія) — болг. революц. демократ. З 1862 брав участь у боях проти турків у складі болг. військ. загонів, що формувалися на тер. Сербії та Румунії. Внаслідок нац.-революц. діяльності Л. 1868—69 в Болгарії виникла мережа місц. підпільних к-тів, якими керував *Болгарський революційний центральний комітет* (БРЦК). У 1870—71 Л. розробив його статут. З ініціативи Л. у квітні — травні 1872 в Бухаресті на нараді болг. революціонерів було об'єднано внутр. та емігрантський центри нац.-визвольного руху в єдиний Бухарестський БРЦК. Заарештований (грудень 1872) і повішений тур. владою.

ЛЕВУЛЬО́ЗА (від лат. laevus — лівий) — *вуглевод*, моносахарид. Те саме, що й *фруктоза*.

ЛЕВУРДА́, цибуля ведмежа, черемша (Allium ursinum) — багаторічна дикорosла трав'яниста рослина з роду *цибуля*. Стебло прямостояче, угорі 3-гранне, від 14 до 40 см заввишки. Листки прикореневі, еліптично-ланцетні, довгочерешкові, плоскі, цілокраї. Квітки білі в зонтиках. Плід — коробочка. Цибулина видовжена, до 5 см завдовжки зі смаком часнику, їстівна. Л. поширена у вологих, тінистих лісах Європи і Малої Азії. В СРСР —в зх. районах Європ. частини, зокрема на Україні і Кавказі. Має антицинготну, глистогінну, фітонцидну дію; використовується у нар. медицині для лікування трофічних виразок, пролежнів, при порушенні травлення, гіпертонії, атеросклерозі, ревматизмі тощо. Медонос. Потребує охорони. *А. П. Лебеда.*

ЛЕ́ВЧЕНКО Гордій Іванович [н. 7 (19). I 1897, с. Дібрівка, тепер Баранівського р-ну Житомир. обл.] — рад. військ. діяч, адмірал (1944). Член КПРС з 1919. Н. в сел. сім'ї. В Рад. ВМФ з 1918. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У 1930 закінчив курси при Військ.-мор. академії. В 1938 — команд. *Балтійським флотом*. У 1939—42 — заст. наркома ВМФ. Під час Великої Вітчизн. війни — учасник оборони Одеси, Миколаєва, Севастополя, Ленінграда. Після війни — на командній роботі в Рад. ВМФ. У 1956—58 — заст. головнокоманд. ВМФ. З 1960 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛЕ́ВЧЕНКО Григорій Андріанович (30.XI 1901, с. Новоселиця, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.— 19.II 1944) — укр. рад. мовознавець. Закінчив Київський ін-т нар. освіти (1926). Працював у Херсон. пед. ін-ті, Харків. та Київ. (з 1934) ун-тах. У 30-х рр. брав участь у впорядкуванні укр. правопису. Осн. праці: «Місце Шевченка в історії української літературної мови» (1939) і «Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX століття» (опубл. 1946).

Літ.: Кирилюк Є. Григорій Андріанович Левченко. «Мовознавство», 1976, № 6. *М. А. Жовтобрюх.*

ЛЕ́ВЧЕНКО Микита Васильович (1858, м. Севастополь — 1921) — укр. революційний народник. Працював складачем у друкарнях Києва, Харкова, Одеси. В 1876 зблизився з революц. народниками. Після розгрому народницької групи в Одесі перевіз до с. Пирогова (тепер у складі Києва) уціліле друкарське устаткування для підпільної друкарні. Восени 1879 заарештований при спробі вивезти друкарню. В 1880 засуджений на 15 років каторги, яку відбував на Карі (Сх. Сибір). У 1905 повернувся до Європ. Росії, оселився в Саратові, де примкнув до партії есерів.

ЛЕ́ВЧЕНКО Петро Олексійович [29.VI (11.VII) 1856, Харків — 14 (27). I 1917, там же] — укр. живописець-пейзажист і рисувальник. Початкову худож. освіту здобув у Д. *Безперчого*, 1878 — 83 навчався в петерб. АМ у М. *Клодта* та В. *Орловського*. За характером творчості близький до *передвижників*. Був чл. Т-ва пд.-рос. художників. У своїх невеличких картинах створив пройняті демократичним настроєм образи мальовничої укр. природи. Твори: «Село» (1891), «За работою. Увечері» (1906), «На Україні» (1907), «Задвірки Софійського собору. Київ» (1900-і рр.), «Глухомань» (1903), «На Харківщині», «Селянське подвір'я» та ін. Картини Л. зберігаються в ДМУОМ, Харків. худож. музеї та ін. зібраннях. З 1886 викладав у Харків. рисувальній школі М. Д. Раєвської-Іванової. Іл. див. на окремому аркуші, с. 96 — 97, а також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4.

Літ.: Дюженко Ю. Петро Олексійович Левченко. К., 1958.

М. М. Безхутрий.

ЛЕ́ВЧЕНКО Федір Іванович [8 (20).VI 1876, с. Кононівка, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.— 24.IV 1937, Житомир] — укр. рад. грунтознавець. У 1904 закінчив с.-г. відділ Київського політехнічного ін-ту. З 1922 — доцент, згодом професор, зав. кафедрою Київ. с.-г. ін-ту (тепер Укр. с.-г. академія), з 1931— професор, зав. кафедрою Київ. агроінженерного ін-ту цукр. пром-сті і Житомирського с.-г. ін-ту. В 1908—11 вивчав грунти в Тургайських степах, на Алтаї, в Каракумах, а з 1912 — і на Україні. Праці Л. і його грунтові карти використані при складанні карти грунтів УРСР.

ЛЕ́ВЧИК Валентина Миколаївна (н. 20.X 1924, с. Сибереж, тепер Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958), засл. працівник с. г. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1958. З 1953 працює дояркою в колгоспі «Більшовик» Золотоніського р-ну Черкаської обл. і щорічно одержує понад 5000 кг молока від корови. Делегат XXII, XXIII, XXV з'їздів КПРС і XX, XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 6— 10-го скликань. Нагороджена двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

О. Г. Слюсаренко.

ЛЕВЧУ́К Тимофій Васильович [н. 6 (19).I 1912, с. Бистріївка, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл.] — укр. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. кіноінститут (1934). З 1934 — режисер Київ. кіностудії худож. фільмів (з перервою, 1941 — 45 — учасник Великої Вітчизн. війни). Поставив фільми: «В степах України» (1952), «Калиновий гай» (1953), «Полум'я гніву» (1955), «Іван Франко» (1956), «Киянка» (1-а і 2-а серії — 1958, 1959, 3-я серія — «Нащадки», 1960), «Закон Антарктиди» (1963), «Два роки над прірвою» (1967), «Помилка Оноре де Бальзака» (1968), «Родина Коцюбинських» (1971), «Довга дорога в короткий день» (1973), «Дума про Ковпака» (1975—78; 3 серії). З 1963—перший секретар правління Спілки кінематографістів УРСР. З 1976—кандидат у члени ЦК КП України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т Г. Шевченка, 1971.

ЛЕГАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. legalis — законний) — 1) Узаконення, надання законної сили документові або дії. 2) В міжнародному праві — засвідчення *консулом* підписів на документах, що призначені діяти на тер. зарубіжної держави.

ЛЕ ГАЛЬЄ́ННЕ (Le Gallienne) Єва (н. 11.I 1899, Лондон) — амер. актриса. В 1914 дебютувала в Лондоні, 1915 вперше — у США. Виступала проти комерційного мистецтва. Організувала в Нью-Йорку театри: Громадянський репертуарний (1926—33), Американський репертуарний (1946—47), Національний репертуарний (1961—64). Працювала в цих театрах режисером, була провідною актрисою. Ролі: Маша, Ранєвська, Аркадіна («Три сестри», «Вишневий сад», «Чайка» Чехова), Гедда Габлер, Фру Альвінг («Гедда Габлер» та «Привиди» Ібсена), Єлизавета («Марія Стюарт» Шіллера).

«ЛЕГА́ЛЬНИЙ МАРКСИ́ЗМ» — рос. різновид *ревізіонізму*, ліберально-бурж. течія. Виник у серед. 90-х рр. 19 ст. За оцінкою В. І. Леніна — «відображення марксизму в буржуазній літературі» (Повне зібр. тв., т. 1, с. 323). Ідеологи «Л. м.» — П. Б. *Струве*, С. М. *Булгаков*, М. І. *Туган-Барановський*, М. О. *Бердяєв*. «Легальні марксисти» видавали журнали «Новое слово», «Начало», «Жизнь». Називаючи себе послідовниками К. Маркса, вони намагалися використати марксизм і робітн. рух в інтересах буржуазії. Виступаючи в легальній пресі (звідси назва) з бурж.-ліберальною критикою *народництва*, яке захищало дрібне виробництво, представники «Л. м.» використовували окремі положення екон. вчення К. Маркса для обгрунтовування розвитку капіталізму, вихваляння його як найвищої стадії розвитку суспільства, маскування експлуататорської суті капіталістичної системи. «Л. м.» формувався під впливом різних бурж. шкіл і течій, а також *бернштейніанства*. «Легальні марксисти» заперечували соціалізм як науку, виступали проти філос. основ марксизму, проповідували ідеї соціального ми-

ру між робітниками й капіталістами, відкидали марксистське вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, фальсифікували філос. та екон. основи марксизму, підміняли істор. матеріалізм *економічним матеріалізмом*. Рішуче викриваючи «Л. м.» як ворожий вченню Маркса, В. І. Ленін, революц. марксисти вважали можливим у боротьбі проти ліберального народництва піти на тимчасову угоду з «Л. м.». Завдяки цьому революц. марксисти дістали змогу друкуватися в легальних журналах. В. І. Ленін викрив спорідненість «Л. м.» з зх.-європ. ревізіонізмом, рос. «*економізмом*» і *меншовизмом*. Боротьба В. І. Леніна проти «Л. м.» була водночас боротьбою проти міжнар. ревізіонізму та реформізму. На Україні один з найбільших осередків «легальних марксистів» був у Києві (Б. Кістяківський, М. Бердяєв, М. Водовозов). Як ідейна течія «Л. м.» припинив існування на початку 20 ст. Згодом лідери «Л. м.» стали ядром бурж. партії *кадетів*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве; т. 6. Що робити?; т. 16. Передмова до збірника «За 12 років»; т. 26. Крах II Інтернаціоналу; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *А. Ф. Вовчик.*

ЛЕГА́Р (Lehár) Ференц (Франц; 30.IV 1870, Комаром. Угорщина— 24.X 1948, Бад-Ішль, Австрія) — угор. композитор і диригент. Навчався в Празькій консерваторії (1882—88). З 1888 працював скрипалем, з 1890 —капельмейстером військ. оркестрів у містах Австро-Угорщини. З 1902 — 2-й диригент «Театру ан дер Він» (Відень). Л.— видатний представник т. з. нової віденської оперети. Написав понад 30 оперет, серед яких: «Весела вдова» (1905), «Граф Люксембург» (1909), «Циганське кохання» (1910), «Блакитна мазурка» (1920). Використовував угор., слов'ян., рум. народні мелодії й танц. ритми.

ЛЕГА́Т (лат. legatus, від lego — доручаю, посилаю) — 1) У Стародавньому Римі посол, призначуваний *сенатом,* чи уповноважений, що виконував політ. доручення; в період пізньої республіки — помічник полководця або правителя провінції; в період *принципату* — намісник в імператорських провінціях 2) Л. п а п с ь к и й — титул вищого рангу дипломатичних представників *папи римського*.

ЛЕГА́ТО (італ. legato, букв.— зв'язаний) — у музиці перехід від одного звука до другого без перерви, плавно, непомітно. Позначається дугоподібною рискою (лігою), яка охоплює необхідну кількість нот.

ЛЕГГО́РН — порода курей несучого напряму. Походять з Італії (м. Ліворно, звідки й назва) і поліпшені в США. Найбільш поширені білі Л., менше—бурі, чорні та ін. У білих Л. гребінь листовидний, червоний, в півнів прямостоячий, у курок звисає набік; дзьоб і ноги жовті. Тулуб довгий, глибокий, груди і спина широкі. Л. добре акліматизуються, високопродуктивні й скороспілі. Починають нестися у 4—5-місячному віці. Жива маса півнів 2,3—2,7 кг, курок—1,5 кг. *Несучість* 180—270 яєць на рік. Маса яйця 52—62 г. Поширені майже в усіх країнах світу. В СРСР, в т. ч. на Україну, завезені 1925 для *схрещування* з місцевими курми. *Помісі* Л. стали основою для виведення *російської білої породи курей*. В СРСР поширені скрізь.

М. Ф. Мезенцев.

ЛЕГЕЗА́ Григорій Васильович (н. 12.IV 1921, с. Софіївка, тепер Компаніївського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. офтальмолог, доктор мед. наук (з 1972). В 1950 закінчив Одес. мед. ін-т. З 1956 — співробітник *Очних хвороб і тканинної терапії одеського науково-дослідного інституту*. Праці Л. присвячені питанням *патогенезу* і лікуванню опіків очей та їх наслідків, а також авто- і гомотрансплантації тканин при їх оперативному лікуванні. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1978.

ЛЕГЕ́НДА (лат. legenda — те, що слід прочитати) — жанр (чи твір) народної прози. В Л., крім естетичної функції, важливу роль відіграє інформативно-практична: передача наступним поколінням і закріплення в традиції певних знань, пояснення визначних подій, вчинків окремих осіб, явищ природи. Реальне в Л. органічно злите з фантастичним. Термін «легенда» означав пояснювальний напис, розрахований на обов'язкове прочитання (тексти над брамами, на монетах, пам'ятниках, малюнках, геогр. картах тощо). В середньовіччя Л. стали наз. твори, які розробляли біблійно-реліг. мотиви, теми з життя «святих» і т. п. У фольклористиці під цим терміном одні вчені розуміють лише нар. оповідання християнсько-апокрифічного характеру (див. *Апокрифи*), інші — неказкові твори різного змісту, з елементом неймовірності. Нар. Л. поділяють на міфологічні, апокрифічні, героїко-історичні, соціально-утопічні та ін. За сусп. функцією Л. поєднують пізнавальний і педагогічно-дидактичний моменти.

В укр. народних Л. відобразилася боротьба запорізьких козаків проти тур.-тат. нападників (Л. про Свірговського, І. Сірка та ін.), нар.-визвольна війна 1648—54 (Л. про Б. Хмельницького, І. Богуна, М. Кривоноса), спільна боротьба укр. і рос. народів проти зовн. ворогів (Л. про взяття тур. фортець, про С. Палія і Полтавський бій та ін.). Антикріпосницький рух відтворюють Л. про опришків на чолі з О. Довбушем, Л. про гайдамацький рух під керівництвом І. Гонти та М. Залізняка, Л. про У. Кармалюка, про Т. Шевченка та ін.

О. І. Дей.

ЛЕГЕ́НДА в картографії — система картографічних знаків, за допомогою яких на карті позначають певні явища і процеси відповідно до її призначення. Для Л. характерні: системний принцип побудови, відображення усіх знаків, що позначені на карті, та точна відповідність їм, простота побудови, компактність і зручність у користуванні. За допомогою Л. визначають гол. зміст карти, осн. картографічні форми його відображення, принципи, закладені при проектуванні карти, тощо. Найпростішими є Л. аналітичних карт, найскладнішими — комплексних та синтетичних карт. Див. також *Карти тематичні*.

Л. Г. Руденко.

ЛЕГЕ́НІ — парний орган повітряного *дихання* у деяких риб (*дводишних, кистеперих, багатоперів*), наземних хребетних тварин і людини, що здійснює газообмін між кров'ю і вдихуваним повітрям. У дводишних Л.— це мішки з коміркастими стінками, у багатоперів — гладкостінні. Л. наземних хребетних виникли від Л. стародавніх кистеперих риб як парні випини черевної стінки глотки. У земноводних вони мають вигляд тонкостінних мішків з складчастими стінками (відходять безпосередньо від гортані або трахеї); у плазунів Л. також мішкоподібні, але з численними перегородками і складками всередині; у птахів мають губчасту будову. У ссавців кінцеві розгалуження бронхів закінчуються в Л. найдрібнішими пухирцями — *альвеолами*. Стінки всіх видів Л. пронизані сіткою кровоносних *капілярів*. Л. містяться в передньому відділі порожнини тіла, у ссавців, у т. ч. людини,— в *грудній порожнині*. Повітря в Л. надходить дихальними шляхами (*гортань, трахея, бронхи*), які вистелені *миготливим епітелієм*. Л е г е н і л ю д и н и містяться в правій і лівій половинах грудної порожнини. Кожна Л. має форму напівконуса з заокругленою верхівкою, що проникає в ділянку надключичної ямки; своєю широкою основою Л. лежать на куполі *грудочеревної перепони* (діафрагми). Права Л. коротша внаслідок більш високого стояння діафрагми, але ширша і за об'ємом більша за ліву. В кожній легені розрізняють такі поверхні: випуклу реберну, угнуту діафрагмальну, неправильно ввігнуту медіальну (внутрішню) і прилеглі одна до одної міжчасткові поверхні та передній і нижній край. Глибокими щілинами Л. поділені на частки: права — на 3 (верхню, середню і нижню), а ліва — на 2 (верхню і нижню). Медіальна поверхня Л. повернута до серця; на ній знаходяться т. з. ворота Л., через які в Л. входять головний бронх, легенева артерія (несе в Л. венозну кров від правої половини серця), ви-

В. М. Левчик.

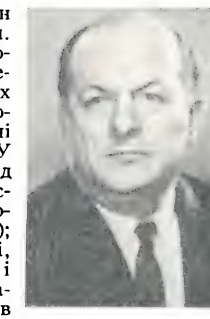

Т. В. Левчук.

Кури породи леггорн.

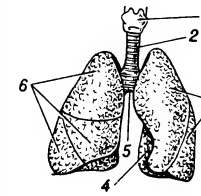

Легені та дихальні шляхи людини: *1* — гортань; *2* — трахея; *3* — верхня й нижня частки лівої легені; *4* — серцева вирізка; *5* — місце розділення трахеї на бронхи; *6* — нижня, середня й верхня частки правої легені.

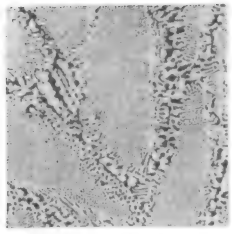

Ледебурит. Світла основа — цементит, темні включення — перліт. Мікроструктура. Збільшено в 300 раз.

ходять легеневі вени (несуть артеріальну кров від Л. до лівої половини серця), розташовані *лімфатичні вузли,* що збирають лімфу з Л., нервове сплетіння, бронхіальні артерії та вени. Зазначені утвори становлять «корінь легень». Догори і назад від воріт до лівої Л. прилягає *аорта.* Зовні Л. (крім воріт Л.) вкриті вісцеральним листком *плеври.* В плевральній порожнині міститься незначна кількість рідини, що забезпечує ковзання Л. в грудній порожнині. В кожній Л. виділяють до 10 бронхолегеневих сегментів, які діляться на частки (в кожній Л. їх бл. 1000). Внутрішньочасткові бронхи розгалужуються на бронхіоли, які переходять в альвеолярні ходи Л. Групи зв'язаних між собою альвеолярних ходів вважають структурними одиницями Л.— ацинусами. З ацинусів складаються легеневі частки. Дихальна поверхня Л. змінюється від 30 м² до 100 м² (при вдиху). Кровопостачання Л. і бронхів здійснюється бронхіальними гілочками грудної аорти, венозний відтік відбувається у легеневі вени, іннервація — симпатичними (проводять *імпульси нервові,* розширюють бронхи, звужують судини) і парасимпатичними (звужують бронхи, розширюють судини, посилюють секреторну діяльність бронхіальних залоз) нервовими волокнами. Через Л. виділяється також рідина і деякі газоподібні продукти. Л. беруть участь у регулюванні зсідання крові, обміну речовин (жирів, білків, вуглеводів), у захисних реакціях організму тощо. Найпоширенішими захворюваннями Л. є запалення легень (*пневмонія*), *туберкульоз, емфізема легень,* злоякісні пухлини тощо. Хвороби Л. вивчає *пульмонологія.*

О. С. Мамолат.

ЛЕГІО́Н [лат. legio (legionis), від lego — збираю, набираю] — 1) Основне організаційне і тактичне загальновійськ. з'єднання в армії Стародавнього *Риму* (3—10 тис. воїнів). 2) У 17—20 ст. у багатьох капіталістичних країнах Л. називали різні військ. формування, здебільшого з несталим складом (комплектувалися з добровольців). У більшості країн світу (Франції, Великобританії, Німеччині, Іспанії та ін.) це були з'єднання найманців-іноземців, декласованих елементів; використовувалися переважно для ведення воєнних дій і придушення нац.-визвольного руху в колоніях (див. *Іноземний легіон*). 3) Назва деяких реакційних організацій фашистського типу (напр., *Американський легіон* у США).

ЛЕГІСЛАТУ́РА (від лат. legislator — той, що пропонує законопроект) — 1) В бурж. держ. праві строк повноважень представницького органу (*парламенту*) або виборної службової особи (напр., мера, *президента*). 2) У деяких федеративних д-вах назва членів *федерації* (напр., Л. окремих штатів Індії).

ЛЕГІ́СТИ [від лат. lex (legis) — закон] — 1) Середньовічні юристи, що сприяли впровадженню *римського права* у Зх. Європі. Виступали за обмеження церковного права та феод. звичаїв. 2) Китайські мислителі 5—3 ст. до н. е.

ЛЕГІТИМА́ЦІЯ (від лат. legitimus — законний, правомірний) — 1) Визначення або підтвердження будь-якого права, повноваження. 2) В бурж. цивільному праві — документ, що посвідчує це право, повноваження. 3) В буржуазних країнах, де немає паспортної системи, форма засвідчення особи (пред'явленням певного документа).

ЛЕГІТИМІ́ЗМ (від лат. legitimus — законний) — політ. принцип, висунутий Ш. М. *Талейраном* на *Віденському конгресі 1814—15* для захисту територіальних інтересів Франції (збереження кордонів, що існували на 1.I 1792) і протидії тер. домаганням Пруссії. Полягає у поверненні «законним» володарям втрачених ними територій і неприпустимості розпоряджатися ними, якщо легітимний володар формально від них не відмовився. Принцип Л. був відхилений через анексіоністські плани цар. Росії та Пруссії. Термін «легітимізм» вживався в ін. значенні: у Франції після *Липневої революції 1830* Л. був гаслом політ. течії, що виступала за повернення до влади «законної» дин. *Бурбонів.*

ЛЕГКА́ АТЛЕ́ТИКА — один з найбільш поширених і популярних видів спорту, що об'єднує вправи з стрибків (у висоту, довжину, потрійний, з жердиною), метання (диска, списа, молота), штовхання ядра, бігу і спортивної ходьби (на різні дистанції), а також легкоатлетичні *багатоборства* (десятиборство, п'ятиборство та ін.). Загалом сучас. Л. а. включає понад 40 вправ, з яких 38 входять до програми *Олімпійських ігор* (24 — для чоловіків, 14 — для жінок). Легкоатлетичні вправи включаються в програму *фізичного виховання* в учбових закладах, армії, групах здоров'я; є складовою частиною всіх ступенів всесоюзного комплексу «*Готовий до праці й оборони СРСР*». Змагання проводяться за міжнар. правилами. Реєструються рекорди світу, Олімпійських ігор, континентів (Європи), країн. Л. а. існує з давніх часів. Згадки про легкоатлетичні змагання зустрічаються в «Іліаді» та описі Олімпійських ігор Старод. Греції (776 до н. е.— 394 н. е.). Розвиток сучас. Л. а. належить до поч. 19 ст. (Англія, 1837). Поширення Л. а. пов'язане з відродженням Олімпійських ігор (1896). В 1912 створено Міжнар. аматорську федерацію Л. а. (ІААФ), 1968 — Європейську асоціацію Л. а. (ЕАА). З 1934 проводиться першість Європи (з 1966—і в закритих приміщеннях); з 1955 — змагання на Кубок Європи, а з 1977 — на Кубок світу. В Росії Л. а. культивується з моменту створення першого спорт. гуртка в Тярлеві, поблизу Петербурга (1888). В 1911 засновано Всеросійський союз аматорів Л. а., що об'єднував спорт. ліги Петербурга, Москви, Києва та ін. З 1912 рос. легкоатлети вперше брали участь у Олімпійських іграх. У 1924 створено Всесоюзну секцію (з 1959 — федерація) Л. а., яка з 1948 — член ІААФ. З 1946 рад. спортсмени беруть участь у чемпіонатах Європи, з 1952 — в Олімпійських іграх. З 1958 проводяться легкоатлетичні матчі між легкоатлетами СРСР та ін. країн (США, НДР, Болгарії, Великобританії тощо). Л. а. включається в програму Азіатських, Балканських, Панамериканських ігор та ін. В СРСР (1980) Л. а. займається понад 6 млн. чол. З 1952 по 1980 рад. легкоатлети завоювали на Олімпійських іграх 54 золоті, 49 срібних, 63 бронзові медалі. Серед олімпійських чемпіонів — П. Болотников (біг на 1000 м), Л. Брагіна (біг на 1500 м), В. *Куц,* В. *Брумель,* Н. Пономарьова (метання диска), І. Пресс (бар'єрний біг і п'ятиборство), Т. Пресс (штовхання ядра й метання диска), В. *Санєєв,* Т. Казанкіна (біг на 1500 м) та ін., в т. ч. укр.— М. Авілов, А. *Бондарчук,* В. *Борзов,* В. *Голубничий,* В. Крепкіна (стрибки в довжину), Л. *Лисенко,* В. *Цибуленко,* Ю. *Сєдих,* В. Кисельов (метання диска), Н. Олізаренко (біг на 400 м), Н. *Ткаченко,* П. *Леднєв* (п'ятиборство). За кордоном Л. а. розвинута в США, НДР, ФРН, Польщі, Англії.

В. В. Петровський.

ЛЕГКА́ МУ́ЗИКА — умовне визначення музики (*оперета, музична комедія, мюзикл, джаз,* естрадна пісня) переважно розважального плану, нескладної змістом і формою, легко доступної для сприймання.

ЛЕГКА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність спеціалізованих галузей промисловості, підприємства яких виробляють головним чином предмети нар. споживання. В 1978 питома вага Л. п. в заг. обсязі продукції пром-сті СРСР становила 16,0%. Осн. галузі Л. п.: *текстильна промисловість, швейна промисловість, шкіряно-взуттєва промисловість, хутрова промисловість, дубильноекстрактова промисловість,* виробн. галузиків. Крім товарів нар. споживання (тканини, трикотажні й швей-

Виробництво основних видів продукції легкої промисловості СРСР

Продукція	1940	1965	1978
Бавовняні тканини, млн. м²	2715	5499	6967
Вовняні тканини, млн. м²	155	466	781
Лляні тканини, млн. м²	272	548	830
Шовкові тканини, млн. м²	67	801	1695
Швейні вироби, млрд. крб.	...	9,0	21,4
Панчішно-шкарпеткові вироби, млн. пар	489	1350	1596
Білизняний трикотаж, млн. шт.	127	715	1080
Верхній трикотаж, млн. шт.	58,9	188	474
Шкіряне взуття, млн. пар	212	486	740

Виробництво основних видів продукції легкої промисловості УРСР

Продукція	1940	1965	1970	1978
Панчішно-шкарпеткові вироби, млн. пар	79,4	270,5	282,7	341,1
Білизняний трикотаж, млн. шт.	30,3	147,2	147,0	206,5
Верхній трикотаж, млн. шт.	12,0	32,6	71,0	78,2
Взуття шкіряне, млн. пар	40,8	95,3	148,9	174,0

ні, хутряні, текст.-галантерейні вироби, взуття тощо), Л. п. випускає предмети праці (бавовну-волокно, льоноволокно, шовк-сирець, шкіру та ін.). Підприємства Л. п. виробляють продукцію з рослинної (бавовна, льон, коноплі, кенаф тощо), тваринної (вовна і шкіра) та хім. (капрон, лавсан, нітрон, анід, штучні волокна й шкіра тощо) сировини. Продукцію Л. п. використовують також у меблевій. авіац., автомобільній, харч. та ін. галузях пром-сті, в с. г., на транспорті, в охороні здоров'я тощо. Виробн. предметів особистого споживання є найдавнішою галуззю ремісницького й кустарного промислів. Ручне виготовлення пряжі й тканин з бавовни, примітивна обробка шкіри та пошиття взуття з неї виникли в Індії, Китаї та Єгипті задовго до н. е. В Київській Русі вже в 10—12 ст. були ремісники, які займалися ткацтвом, виробн. шкіри, пошиттям одягу та взуття тощо. Л. п. як галузь великої фабричної індустрії було створено в 2-й пол. 18 ст. Перші підприємства Л. п. в Росії відомі з 17 ст. Особливо швидко Л. п. розвинулася у 19 ст. після скасування кріпацтва; вона стала однією з осн. галузей обробної пром-сті Росії. В 1913 в країні було вироблено 68 млн. пар шкіряного взуття, 1817 млн. м² бавовняних, 121 млн. м² лляних, 35 млн. м² шовкових, 138 млн. м² вовняних тканин. Випуск бавовняних тканин був у 3,1 раза, вовняних — у 3,4 раза, продукції шкіряної пром-сті — в 7 раз менший, ніж у США.

За роки Рад. влади в СРСР Л. п. перетворено на галузь великої соціалістичної індустрії, оснащену сучас. технікою. Високі темпи її зростання стали можливі внаслідок переважаючого розвитку *важкої промисловості*. Тех. прогрес зумовив переворот в усіх галузях Л. п. Збудовано великі високомеханізовані підприємства з потоковою організацією виробн., автом. верстатами і лініями. Розширився асортимент тканин, одягу, трикотажних виробів, освоєно випуск нових видів продукції.

СРСР за виробн. вовняних тканин та шкіряного взуття (1978) посідає 1-е місце в світі.

На тер. України з кін. 15 ст. існували цехи кравців, шевців, ткачів та ін. Л. п. як галузь фаб.-зав. виробн. почала розвиватися в 19 ст. В 1855—65 виникли шкіряні з-ди в Бердичеві, Києві, Васильківові, 1885 — джутова ф-ка в Одесі, 1896 — канатний з-д у Харкові та ін. Майже все устаткування, барвники, бл. 50% бавовни, 80% шовку, 85% тонкорунної і напівтонкорунної вовни, 40% шкіряної сировини ввозились з-за кордону. В Л. п. переважали підприємства кустарного типу. В довоєнні п'ятирічки реконструйовано й технічно переоснащено діючі підприємства, введено в дію бл. 30 конопле- і льонозаводів, ряд взут. та швейних ф-к. Серед збудованих підприємств найбільші: Київська 4-а, Харківська 5-а, Дніпропетровська взут. ф-ки, трикотажні ф-ки в Києві, Одесі, Харкові, швейна ім. М. Горького та суконний комбінат у Києві, Полтав. бавовнопрядильна та ін. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 більшу частину підприємств Л. п. України зруйнували нім.-фашист. загарбники. Завдяки могутній індустрії СРСР та братній допомозі укр. народові всіх союзних республік Л. п. України швидко відбудовано. За післявоєнні роки введено в дію найбільший в СРСР *Херсонський бавовняний комбінат, Тернопільський бавовняний комбінат, Чернігівський камвольно-суконний комбінат* імені 50-річчя Радянської України, *Дарницький шовковий комбінат, Житомирський льонокомбінат* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Ровенський льонокомбінат* імені Комсомолу України, Лубенську взуттєву ф-ку, бавовнопрядильні ф-ки в Києві і Львові, швейні ф-ки в Переяславі-Хмельницькому, Артемівську, Миколаєві, Дрогобичі, Кіровограді. За 1959—75 на Україні було збудовано 79 великих підприємств Л. п., 208 розширено й реконструйовано. Найважливіші новобудови: *Донецький бавовняний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС, ф-ки білизняного трикотажу в Мукачевому, трикотажного полотна в Горлівці, шкіргалантерейна в Сімферополі, стрічкоткацька в Марганці, швейні ф-ки у Ворошиловграді, Жовтих Водах, Долині, Кіровську. У Л. п. все повніше використовуються інтенсивні методи господарювання, вдосконалюються форми управління і планування, посилюється концентрація матеріальних, трудових та фінанс. ресурсів; темпи розвитку все більше поєднуються з ін. показниками, особливо з якістю вироблюваної продукції, розширенням її асортименту відповідно до потреб населення. В 1978 на Україні виготовлено 28,4% швейних виробів, 17.5% білизняного та верхнього трикотажу, 23.5% шкіряного взуття загальносоюзного виробництва.

Створено нові галузі Л. п., зокрема виробн. штучних шкіри й хутра, льоноперероб пром-сть, виробн. нетканих матеріалів тощо. Широко впроваджуються у виробн. високопродуктивні машини та устаткування з автом. регулюванням, телемеханіка й обчислювальна техніка, застосовуються досконаліші методи технології, освоюються нові види сировини й матеріалів, здійснюються комплексна механізація і автоматизація осн. виробн., допоміжних і трансп. робіт, хімізація виробн. Однією з особливостей розвитку тех. бази Л. п. УРСР є поступовий перехід на безперервно-потокову форму організації виробн. Широку на підприємствах Л. п. впроваджується 9—10 тис. моделей та зразків нових виробів, розширюються зони багатоверстатного обслуговування. Підвищився рівень концентрації, спеціалізації та кооперування підприємств. В 1978 в Л. п. республіки функціонувало 110 об'єднань. У швейній пром-сті вони виробили 82% продукції, у взуттєвій і трикотажній — по 60%, у шкіряній — 91%. В Л. п. республіки відбувається дальша раціоналізація розміщення підприємств, в основу якої покладено принцип макс. наближення виробн. до місць споживання та сировинних ресурсів. Вперше збудовано трикотажні підприємства в Одеській, Кіровоградській та Миколаївській областях; швейні — в Черкаській, Хмельницькій, Сумській, Полтавській та Ворошиловгр. областях; взуттєві — в Житомирській, Хмельницькій, Ворошиловгр. та Запорізькій областях. Наукові дослідження з проблем розвитку Л. п. на Україні ведуть *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР*, н.-д. ін-ти: текстильної пром-сті, швейної, шкіряно-взут., по переробці хім. волокон, технологічний ін-т легкої пром-сті, всі — в Києві.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1977; Легка промисловість Української РСР за 50 років Радянської влади. К., 1967; Экономика промышленности СССР. К., 1977; Экономика Советской Украины, 1945—1975 гг. К., 1975; Народное хозяйство СССР в 1978 году. Статистический ежегодник. М., 1979; Народне господарство Української РСР у 1978 році. Статистичний щорічник. К., 1979.

Т. Ф. Безручко.

Виробництво тканин та взуття в деяких країнах світу в 1978 році

Країни	Бавовняні тканини, млрд. м²	Вовняні тканини, млн. м²	Шовкові тканини, млн. м²	Шкіряне взуття, млн. пар
СРСР	7,0	781	1695	740
Болгарія	0,3	50	36	24
НДР	0,5	106	120	79
Польща	1,0	196	183	135
Румунія	0,7	103	126	86
Угорщина	0,4	39	62	46
Чехословаччина	0,5	92	104	120
Югославія	0,4	73	41	58
Великобританія	0,4	170	380	140
Італія	0,9	480	200 *	270 *
США	4,0	160	7400	450
ФРН	0,9	100	400 *	120
Франція	0,9	180	350	220
Японія	2,1	330	2800	110

* 1977.

ЛЕГКИ́Й БЕТО́Н — бетон, об'ємна маса якого у сухому стані становить 500—1800 кг/м³. Розрізняють Л. б.: на пористих заповнювачах природних (напр., *пемзобетон*, туфобетон) і штучних (*аглопоритобетон, вермікулітобетон, керамзитобетон, перлітобетон, шлакобетон, шлакопемзобетон* та ін.); злитний, великопористий (безпіщаний), поризований та *ніздрюватий бетон*. За призначенням Л. б. поділяють на теплоізоляційний, конструкційно-теплоізоляційний і конструкційний. Марки бетону за міцністю на стиск — М10—М400 і більше, за *морозостійкістю* — не менше Мрз15 (конструкційний і конструкційно-теплоізоляційний). Л. б. застосовують гол. чин. для огороджувальних конструкцій бу-

Рекорди світу з легкої атлетики (на 1.VII 1980)

Вид	Показники
У чоловіків	
Біг, м	
100	9,95
200	19,72
400	43,86
800	1.42,40
1500	3.32,10
5000	13.08,40
10 000	27.22,50
марафонський	2:08.33,60
4×100	38,03
4×400	2.56,10
110 *	13,00
400 *	47,45
3000 *	8.05,40
Ходьба, км	
20	1:16.31,2
50	3:37.36,0
Стрибки, м	
у висоту	2,35
у довжину	8,90
з жердиною	5,75
потрійний	17,89
Метання, м	
диска	71,16
молота	81,66
списа	96,72
Штовхання ядра, м	22,15
Десятиборство	8649 очок
У жінок	
Біг, м	
100	10,87
200	21,71
400	48,60
800	1.54,90
1500	3.56,00
4×100	42,09
4×400	3.19,20
100 *	12,36
Стрибки, м	
у висоту	2,01
у довжину	7,09
Метання, м	
списа	69,96
диска	71,50
Штовхання ядра, м	22,45
П'ятиборство	4856 очок

* З бар'єрами.

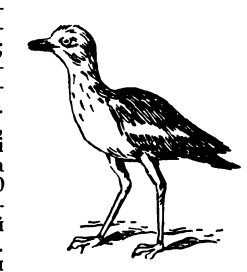

Лежень.

Леда і лебідь. Картина Леонардо да Вінчі.

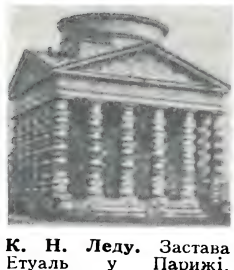

К. Н. Леду. Застава Етуаль у Парижі. 1785—89.

Ф. Леже. Шахтар. Літографія. 1955.

динків і споруд. Див. також *Арболіт*.

ЛЕГКІ́ СПЛА́ВИ — конструкційні сплави на основі легких металів — алюмінію, берилію, магнію або титану. Відзначаються високою питомою *міцністю,* добрими мех. і технологічними властивостями. Розрізняють Л. с. деформівні (в т. ч. спечені з порошків) і ливарні. Найпоширенішими Л. с. є *алюмінію сплави*. Л. с. застосовують у авіа-, ракето-, судно- і машинобудуванні, хім. і нафтовій пром-сті, буд-ві, атомній енергетиці тощо. Див. також *Берилію сплави, Магнію сплави, Титану сплави*.

ЛЕГКОВИ́Й АВТОМОБІ́ЛЬ — автомобіль, яким перевозять пасажирів (від 2 до 8 разом з водієм) і багаж. В СРСР за робочим об'ємом циліндрів *автомобільного двигуна* Л. а. поділяють на класи: особливо малий (до 1,2 л), малий (1,2—1,8), середній (1,8—3,5) і великий (понад 3,5 л). Крім того, розрізняють Л. а. із звичайною і підвищеною прохідністю; з кузовом найчастіше типу *седан*, рідше — *кабріолет, лімузин, пікап, фаетон* або «універсал» (в якому, крім бокових дверцят, є задні). Л. а. класифікують також за компонувальною схемою: двигун розміщений у передній частині, ведучі колеса — задні; двигун — у передній частині, ведучі колеса — передні; двигун — в задній частині, ведучі колеса — задні. Щоб запобігти травмам або зменшити травматизм водіїв, пасажирів і пішоходів, створюють Л. а. з травмобезпечним *рульовим керуванням*, підвищеною стійкістю й ефективністю *гальм,* збільшеною оглядовістю, м'якою конструкцією бампера (буфера), що поглинає енергію удару, тощо. Є спеціалізовані Л. а.: *таксі*, санітарні, пошгові, спортивні та ін. Максимальна швидкість Л. а. 115—200 км/год, витрата палива 5,9—19 л на 100 км шляху, потужність двигунів 40—300 к. с. (29—220,6 кВт). Л. а. випускають *Волзьке об'єднання по виробництву легкових автомобілів, Горьковський автомобільний завод, запорізький автомобільний завод «Комунар»*, з-ди Москви, Іжевська. Див. також *Автомобільна промисловість*. Іл. див. у ст. *Автомобіль* і на окремому аркуші, т. 1, с. 224—225.

М. І. Шагомяло.

ЛЕГКОПЛА́ВКІ СПЛА́ВИ — металеві сплави з температурою *плавлення* не вище 300° С. Осн. компонентами Л. с. є легкоплавкі метали: ртуть, цезій, галій, рубідій, калій, натрій, індій, літій, олово, вісмут, талій, кадмій і свинець. Розрізняють Л. с. подвійні (*бінарні сплави*), напр. вісмут — свинець, індій—олово; потрійні, напр. свинець—вісмут—олово, і багатокомпонентні. Сплави відзначаються недостатніми мех. міцністю і твердістю, але деякі з них — добрими ливарними й адгезійними (див. *Адгезія*) властивостями. Їх використовують як легкоплавкі *припої*, у виробн. автом. вимикачів газових і електр. систем нагрівання води. З Л. с. виготовляють матриці, моделі, шаблони тощо.

С. Й. Стельмах.

ЛЕГНИ́ЦЯ — місто на Пд. Зх. Польщі, адм. ц. Легницького воєводства. Розташована на р. Качаві. Вузол з-ць. 82,1 тис. ж. (1975). Розвинута кольорова металургія (великий мідеплавильний з-д). Виробн. гірничого устаткування, роялів та піаніно. Підприємства бавовняної, швейної, паперової, харч. пром-сті. Музей. Архіт. пам'ятки 14—18 ст.

ЛЕГО́ВАНА СТАЛЬ — сталь з штучно введеними домішками *легуючих елементів* (переважно хрому, нікелю, молібдену, вольфраму, ванадію, марганцю, кремнію, титану, бору), що надають їй певних властивостей. Буває мікролегована (з мікродозами введених елементів), низьколегована (легуючих елементів до 2,5%), середньо- (від 2,5 до 10%) і високолегована (понад 10%). Крім того, її поділяють на конструкційну (див. *Конструкційні матеріали*), інструментальну (див. *Інструментальна сталь*) і на сталь з особливими фіз.-хім. властивостями (наприклад, *жароміцна сталь, жаростійка сталь, нержавіюча сталь, немагнітна сталь, магнітна сталь*). З Л. с. виготовляють деталі машин, механізмів і конструкцій, інструменти та ін.

ЛЕГО́ВАНИЙ ЧАВУ́Н — чавун з штучно введеними домішками *легуючих елементів* (хрому, алюмінію, нікелю, ванадію, титану та ін.), що надають йому певних властивостей. Буває мікролегований (з мікродозами введених елементів), низьколегований (легуючих елементів до 3%), середньо- (від 3 до 10%) і високолегований (понад 10%). Крім того, розрізняють Л. ч. хромистий, алюмінієвий (див. *Алюмінієвий чавун*), нікелевий та ін.; конструкційний (див. *Конструкційні матеріали*), антифрикційний (див. *Антифрикційні матеріали*), корозійностійкий (див. *Корозійностійкі матеріали*), жароміцний (див. *Жароміцний чавун*), жаростійкий (див. *Жаростійкий чавун*), немагнітний (див. *Немагнітний чавун*), стійкий проти зношування тощо. Чавун, в який легуючі елементи переходять з руди, називають природнолегованим. З Л. ч. виготовляють блоки циліндрів, поршні, колінчасті вали, підшипники, деталі вузлів тертя тощо.

ЛЕГУВА́ННЯ (нім. legieren — сплавляти, від лат. ligo — зв'язую, з'єдную) — введення в металеві сплави *легуючих елементів*, які сприяють одержанню сплавів заданого хім. складу і структури з потрібними властивостями. Легуванню піддають звичайно розплавлені сплави, рідше — тверді. Легуванням змінюють міцність і пластичність сплавів, підвищують їхню стійкість проти зношування, жароміцність, корозійну стійкість, магн. властивості тощо. Розрізняють Л. об'ємне і поверхневе. Є також комплексне Л (одночасно кількома легуючими елементами) і Л. іонне, що полягає у введенні атомів всередину твердого сплаву під час бомбардування його поверхні *іонами* (внаслідок цього підвищується електропровідність напівпровідників).

ЛЕГУНО́В Григорій Андрійович [н. 6 (19).VIII 1910, с. Рождественське Мелітопольського повіту Катеринославської губ., тепер смт Сиваське Новотроїцького р-ну Херсон. обл.] — новатор с.-г. виробництва. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1947 — голова ордена Леніна колгоспу «Грузія» Геніческого р-ну Херсон. обл., Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1937. Колгосп, очолюваний Л.,— велике (17 тис. га с.-г. угідь) високорентабельне г-во. Л.— делегат XXII — XXV з'їздів Компартії України, обирався членом ЦК Компартії України (1961—76). Депутат Верховної Ради УРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

М. С. Авраменко.

ЛЕГУ́ЮЧІ ЕЛЕМЕ́НТИ — хімічні елементи, що їх вводять при *легуванні* в металеві сплави. У сталі і чавуни додають переважно хром, нікель, марганець, кремній, молібден, магній, вольфрам, ванадій, титан, алюміній, ніобій, кобальт і мідь, в *алюмінію сплави* — кремній, мідь, магній, нікель, титан, хром, кобальт, цинк, цирконій та ін. Л. е. у *магнію сплавах* є цинк, алюміній, марганець, кремній, цирконій і літій, в *міді сплавах* — цинк, олово, свинець, алюміній, марганець, залізо, нікель, берилій, кремній і фосфор. Для *нікелю сплавів* використовують хром, залізо, титан і алюміній, для *свинцю сплавів*—в осн. олово, цинк і сурму; для *титану сплавів*— алюміній, ванадій, молібден, кремній та ін. Вводять легуючі елементи звичайно у вигляді сплавів (див. *Лігатура* в металургії, *Феросплави*).

ЛЕ́ДА (Λήδα) — в грец. міфології дружина спартанського царя Тіндарея. Зачарований вродою Л., *Зевс* відвідував її в образі лебедя. Л. знесла двоє яєць, з яких з'явилися на світ *Діоскури* (Кастор і Полідевк) і *Єлена* та *Клітемнестра* (за деякими міфами, Кастор і Клітемнестра — діти Тіндарея). Міф про Л. популярний у мистецтві античності і пізнішого часу (Леонардо да Вінчі, Корреджо, Веронезе, Тінторетто та ін.).

ЛЕДЕБУРИ́Т — структурна складова *залізовуглецевих сплавів* (гол. чин. чавунів), що є евтектичною сумішшю *аустеніту* і *цементиту*. Утворюється при т-рі 1145° С (вміст вуглецю 4,3%) і нижче. Твердий і крихкий. При кімнатній темп-рі Л. складається з цементиту і *перліту* (продукту розпаду аустеніту при т-рі нижче 723° С). В сталях, що їх піддано *легуванню* хромом, вольфрамом та ін. карбідоутворюючими елементами, Л. виникає при невеликому вмісті вуглецю (0,7—1%) і являє собою евтектичну (див. *Евтектика*) суміш легованого аустеніту і *карбідів* легуючих елементів. Іл. с. 94.

ЛЕ́ДЕРБЕРГ (Lederberg) Джошуа (н. 23.V 1925, Монтклер, шт. Нью-Джерсі, США) — амер. генетик та біохімік. Закінчив Колумбійський ун-т (1944), продовживши освіту в Єйльському ун-ті. Праці присвячені *генетиці мікроорганізмів;* відкрив механізм генетичної *рекомбінації* у бактерій (1947). Нобелівська премія, 1958 (разом з Дж. *Бідлом* і Е. *Тейтемом*).

1

2

3

До ст. **Левченко П. О.**

1. Глухомань. 1903. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.
2. За книгою.
3. На Харківщині.

2 і 3 — Харківський художній музей.

До ст. **Маковський В. Є.**
1. Ярмарок на Україні. 1882.
2. Дівич-вечір. 1882. Обидва твори — Київський музей російського мистецтва.

ЛЕДЕРИ́Н (від нім. Leder — шкіра) — бавовняна тканина (звичайно *мітка́ль*) або міцний папір з нітроцелюлозним покриттям на одному боці, що імітує шкіру. У Л. глянсова поверхня, яка буває гладенькою або з чітко виявленим малюнком тиснення. Л. бавовняний міцніший, ніж *коленкор*. З Л. виготовляють книжкові палітурки.

ЛЕДРЮ-РОЛЛЕ́Н (Ledru-Rollin) Александр Огюст (2.II 1807, Париж — 31.XII 1874, Фонтене-о-Роз) — франц. політ. діяч, дрібнобурж. демократ. Адвокат. Діяч *революції 1848 у Франції*; міністр внутр. справ Тимчасового уряду; з травня 1848 — член Виконавчої комісії (уряду). Наляканий розмахом робітн. руху, брав участь у придушенні *Червневого повстання 1848*. У травні 1849 обраний до Законодавчих зборів, очолив Нову *Гору*. Після розгону демонстрації (червень), проведеної Горою проти реакц. зовн. політики Луї Бонапарта, емігрував у Лондон. Разом з Дж. *Мадзіні* і Л. *Кошутом* заснував т. з. Європ. демократичний к-т. З 1870 — у Франції. В 1871 обраний депутатом нац. зборів. Виступав проти *Паризької комуни 1871*.

ЛЕДУ́ (Ле Ду; Ledoux, Le Doux) Клод Нікола (1736, Дорман, Шампань — 19.XI 1806, Париж) — франц. архітектор класицистичного напряму. Серед споруд Л.— театр у Безансоні (1778—80), митні застави, т. з. пропілеї Парижа (1784—89; із 80 запроектованих побудовано 6, збереглося 4), в яких намічалися риси *ампіру*. Л. розробив проект м. Шо біля сольових копалень (Франш-Конте, з 1771, здійснений частково), в якому розвинув ренесансні ідеї «ідеального» міста — єдиного комплексу житл., виробн. та адм. будівель. У деяких своїх творах і проектах Л. прагнув втілити ідеали Великої франц. революції.

ЛЕДЯ́НКО Микола Панасович [27. X (8.XI) 1898, с. Башарівка, тепер Червоноармійського р-ну Ровен. обл.— 6.VIII 1963, Харків] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перше оповідання надрукував 1925 в журн. «Червоний шлях». Був членом літ. орг-ції ВУСПП. П'єса «Запалахкотіло» (1926) присвячена революції 1905—07. Автор романів «На-гора» (1929—33) — про повстання горлівських шахтарів 1905, «Крюйспеленг» (1934) — про потоплення чорноморської ескадри 1918, збірок оповідань («Любов», 1956, та ін.). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня.

ЛЕЖА́НДР (Legendre) Адрієн Марі (18.IX 1752, Париж — 10.I 1833, там же) — франц. математик, член Паризької АН (з 1785). Розвинув теорію геодезичних вимірювань; Л., незалежно від К. Ф. *Гаусса*, відкрив і застосував *найменших квадратів метод*. У матем. аналізі запровадив т. з. поліноми Л.; досліджував ейлерові інтеграли I і II родів та *еліптичні функції*. У *варіаційному численні* Л. встановив ознаку існування *екстремуму* функціоналу. Дав перший послідовний і повний виклад сучас. йому *чисел теорії*.

ЛЕЖЕ́ (Léger) Луї Поль Марія (13.I 1843. Тулуза — 30.IV 1923, Париж) — франц. філолог-славіст, член Академії написів і красного письменства (з 1900), чл.-кор. Петерб АН (з 1884) та ін. академій. Професор слов'ян. мов і л-р Колеж де Франс (з 1885). Осн. праці: «Кирило й Мефодій» (1868), «Слов'янські етюди» (1875), «Граматика російської мови» (1878), «Російська література» (1892), «Слов'янська міфологія» (1901), «Микола Гоголь» (1914) та ін. Під впливом статей М. *Драгоманова*, з яким підтримував наук. контакти, зацікавився укр. нар. творчістю й л-рою, зокрема творчістю Т. Шевченка. У 1904—06 читав у Колеж де Франс курс укр. мови й л-ри. Дав високу оцінку творчості Т. Шевченка у наук. розвідках «Національний поет Малоросії Тарас Шевченко» (1906), статтях про укр. поета в франц. енциклопедіях. Йому належать і переклади деяких творів Т. Шевченка франц. мовою.

Л. Л. Гумецька.

ЛЕЖЕ́ (Léger) Фернан (4.II 1881, Аржантан, Нормандія — 17.VIII 1955, Жіф-сюр-Івет, Нормандія)— франц. художник. Член Франц. компартії з 1945. В 1903—05 навчався в Школі красних мист. у Парижі. В 1940—45 жив у США. З 1909 примикав до *кубізму* («Оголені в лісі», 1909—10; «Дама в блакитному», 1912). В картинах 20-х рр. прагнув передати індустр. дух епохи, зображуючи предмети і людей у вигляді умовних деталей машин з чітко виявленими геометричними формами («Місто», 1919; «Джоконда і ключі», 1930, та ін.). В творах 30—50-х рр. намітилося прагнення до реального відтворення сучасного йому життя (серія картин «Будівництво», 1951). Л. відомий і як монументаліст (панно для будинку ООН в Нью-Йорку, 1952; за ескізами Л. виконано вітражі в ін-ті М. Тореза в Парижі, 1966, та Будинку кіно в Москві, 1968; мозаїки в Будинку культури в Корбей-Ессонне (1965—66). Л. відомий також як майстер кераміки, ілюстратор книжок, художник театру і кіно. Багато творів Л. зібрано в будинку-музеї Л. в м. Бйо (на Пд. Франції), зберігаються вони й у музеях Рад. Союзу.

Літ.: Жадова Л. Фернан Леже. М., 1970; Дубенская Л. Рассказывает Надя Леже. М., 1978.

ЛЕ́ЖЕНЬ (Burhinus oedicnemus) — птах род. лежневих. Довж. бл. 45 см, маса бл. 500 г. Оперення пісочно-сірого кольору, шия спереду і груди рожевувато-вохристі, черевце білувате. Л. поширений в Серед. і Пд. Європі, Пн. Африці, Серед. і Пд.-Сх. Азії. Живе в сухих степах, напівпустелях, звичайно поблизу води. В СРСР гніздиться в Європ. частині та Серед. Азії. В УРСР — на піщаних косах по берегах річок і на піщаних горбах вздовж узбережжя Чорного, Азовського морів та Сиваша. Кладку з двох (рідше — трьох) яєць (в умовах УРСР — у травні) насиджує бл. 26 днів. Л. живляться перев. комахами. Іл. с. 95.

ЛЕЗГИ́НИ (самоназва — лезгіяр) — народ, який живе переважно в пд.-сх. частині Дагестанської АРСР і суміжних районах Азербайджанської РСР. Заг. чисельність Л. в СРСР — 383 тис. чол. (1979, перепис). В Даг. АРСР — 162,7 тис. чол. (1970, перепис), в Аз. РСР — 158 тис. чол. (1979, перепис). Мова — лезгинська (див. *Лезгинська мова*). Віруючі Л.— мусульмани-суніти. Л.— один з корінних народів Дагестану. Осн. заняття сучас. Л.— землеробство, садівництво і тваринництво; частина Л. працює в пром-сті. За роки Рад. влади виросла нац. інтелігенція, розвивається нац. культура.

ЛЕЗГИ́НКА — народний танець *лезгинів*. Засн. на змаганні танцюристів, демонструє їхню спритність, віртуозність. Темп швидкий, муз. розмір $^6/_8$. Виконується чоловіком (соло) або в парі з жінкою. Поширений і серед ін. народів Кавказу (кабардинців, осетинів, аварців, чеченців та ін.).

ЛЕЗГИ́НСЬКА МО́ВА — мова *лезгинів*. Належить до лезгинської підгрупи дагестанської групи *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов*. Розмовляють нею понад 348 тис. чол. (1979, перепис). Для Л. м. характерні багатство приголосних і відносна бідність голосних, *сингармонізм*. Іменник має категорії відмінка (18 відмінків) і числа, дієслово — розвинуту систему часів і способів. Вживається *ергативна конструкція* речення. Зачатки писемності Л. м. на араб. графічній основі існували ще в дожовтневий час, 1928—38 — алфавіт на основі латинського, з 1938 — на рос. графічній основі.

ЛЕЗНИКІ́ВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГРАНІ́ТУ — в Володарсько-Волинському р-ні Житомир. обл. УРСР. Пром. запаси становлять 64 864 м³ (1978). Розвідане в середньому на глибину до 55 м. Граніт рожево-червоний, рівномірно-середньозернистий. З поверхні він перекритий пісками і суглинками, середня потужність яких до 2,8 м. Родовище детально розвідане 1950. Граніт використовувався як високоякісний облицьовувальний матеріал (ним облицьовано Мавзолей В. І. Леніна, деякі пам'ятники в Ялті, Кишиневі та ін. містах СРСР). Використовують для оздоблення буту й щебеню. *К. О. Суходольський.*

ЛЕ ЗУА́Н (Lê Duân; н. 7.IV 1907, пров. Куангчі, Центр. В'єтнам) — діяч в'єтн. і міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. В 1928 вступив до Т-ва революц. молоді В'єтнаму, засн. *Хо Ші Міном*. З 1930 — член КП В'єтнаму (КПВ; 1930—51 — КП Індокитаю, 1951—76 — Партія трудящих В'єтнаму). Не раз зазнавав арештів. У 1936—39 — секретар к-ту КПВ в Центр. В'єтнамі. З 1939 — член Постійного к-ту ЦК КПВ. З 1945 — представник ЦК КПВ у Пд. В'єтнамі; один з організаторів нац.-визвольної боротьби проти іноземної інтервенції. З 1951 — член Політбюро і Секретаріату ЦК КПВ. З 1960 — перший, з 1976 — ген. секретар ЦК КПВ. З 1960 — деп. Нац. зборів ДРВ, з 1976 — Нац. зборів СРВ. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1979.

ЛЕЙ, лея (рум. leu) — грошова одиниця Соціалістичної Республіки Румунії, поділяється на 100

А. М. Лежандр.

Ле Зуан.

Г. А. Легунов.

Л. С. Лейбензон.

Г. В. Лейбніц.

бані. За курсом Держбанку СРСР на липень 1980 100 Л. дорівнюють 15,00 крб.

ЛЕ́ЙБЕНЗО́Н Леонід Самуїлович [14 (26).VI 1879, Харків — 15.III 1951, Москва] — радянський вчений у галузі механіки, нафтової справи і геофізики, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчив Моск. ун-т (1901) і Моск. вище тех. уч-ще (1906). Наук. діяльність почав (1904) під керівництвом М. Є. *Жуковського*. В 1908—11 і 1922—51 викладав у Моск. ун-ті, де організував (1925) першу в СРСР нафтопром. лабораторію; 1911—21 — в Тбіліс. та Бакин. політех. ін-тах. Л.— один із засновників підземної гідравліки. Розвинув теорію в'язкої рідини; вперше оцінив вплив неоднорідності Землі на величину модуля твердості земної кулі; розробив динамічну теорію глибинних насосів; запропонував методи розрахунку нафтопроводів; створив теорію руху газу в пористому середовищі.

Автор праці «Варіаційні методи розв'язування задач теорії пружності». Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями Держ. премія СРСР, 1943.

ЛЕ́ЙБНІЦ (Leibniz) Готфрід Вільгельм (1.VII 1646, Лейпціг — 14.XI 1716, Ганновер) — нім. філософ-ідеаліст, математик, фізик, винахідник, юрист, історик, мовознавець. Навчався в Лейпцігському та Ієнському ун-тах. У 1700 став першим президентом створеного за його ініціативою Берлінського наук. т-ва (згодом — Академія наук). У 1711, 1712, 1716 зустрічався з Петром I, брав участь у розробці проектів розвитку освіти в Росії. У своїх філос. працях («Монадологія», 1714; «Теодицея», 1710, та ін.) розробив систему *об'єктивного ідеалізму*, в основі якої лежить вчення про самосущі духовні субстанції — *монади*, що нібито є первоначалами всього існуючого. Л. виходив з наявності безлічі самостійних, відособлених монад. Узгодженість і єдність Всесвіту Л. пояснював наперед встановленою гармонією (див. *«Наперед встановленої гармонії теорія»*). В монаді він розрізняв душу і тіло (матерію). За Л., матерія — зовн. прояв монади, а не основа буття. Стверджуючи, що монади самодіяльні і саморухливі, Л., за висловом В. І. Леніна, «через теологію підходив до принципу неперервного (і універсального, абсолютного) зв'язку матерії і руху» (Повне зібр. творів, т. 29, с. 63). Л. висунув принцип неперервності, за яким все у Всесвіті перебуває в такому зв'язку, що сучасне містить у своїх надрах майбутнє і кожний існуючий стан можна пояснити тільки з стану, який передував йому. Виходячи з цього, Л. зробив висновок про зв'язок усіх живих істот та їх спорідненість з неорганічною природою. В теорії пізнання Л. розвивав *раціоналізм* Р. *Декарта* і виступав з критикою матеріалістичного *сенсуалізму* Дж. *Локка*. Метафізично протиставляючи теор. мислення (розум) досвідові як два самостійні джерела знань, він намагався відшукати в кожному з них особливі логічні засоби встановлення істини. «Істинами розуму» Л. вважав знання, яким притаманна строга логічна загальність та необхідність і які встановлюються аналітично за допомогою закону суперечності. До них Л. залічував основні засади логіки і математики. Емпіричними істинами («істинами факту») визнавав знання, які виводяться з досвіду на основі *індукції*, а логічним засобом їх встановлення — сформульований ним *достатньої підстави закон*. Деякі ідеї Л. в 19 ст. були використані в *математичній логіці*.

У математиці Л. незалежно від І. *Ньютона* завершив створення *диференціального числення* та *інтегрального числення*, вказав формулу для багатократного диференціювання добутку (див. *Лейбніца формула*), запровадив багато матем. символів та понять (див. *Знаки математичні*). Інші математичні твори Л. присвячені теорії *рядів*, теорії *диференціальних рівнянь, чисел теорії* тощо. У фізиці Л. розвивав учення про відносність простору, часу та руху. Запровадив поняття т. з. живої сили, розуміючи під нею *кінетичну енергію*. Відкрив закон збереження «живої сили», а також висловив ідею про перетворення одних видів енергії на інші. Він сформулював один з найважливіших варіаційних принципів фізики — найменшої дії принцип. Л. був талановитим винахідником: проектував оптичні прилади й гідравлічні машини, працював над створенням пневматичного двигуна, винайшов унікальну для свого часу лічильну машину та інтегруючий механізм.

Послідовником філософії Л. на Україні був, зокрема, проф. Київ. ун-ту Г. І. *Челпанов*.

ЛЕ́ЙБНІЦА ФО́РМУЛА — формула для знаходження похідної n-го порядку від добутку двох функцій:

$$\frac{d^n}{dx^n}(uv) = \frac{d^n u}{dx^n}\cdot v + C_n^1 \cdot \frac{d^{n-1}u}{dx^{n-1}}\times$$

$$\times \frac{dv}{dx} + \cdots + C_n^{n-k}\cdot\frac{d^k u}{dx^k}\cdot\frac{d^{n-k}v}{dx^{n-k}} +$$

$$+ \cdots + C_n^{n-1}\cdot\frac{du}{dx}\cdot\frac{d^{n-1}v}{dx^{n-1}} +$$

$$+ u\,\frac{d^n v}{dx^n}.$$

де C_i^j ($i = 1, 2 \ldots, n$; $j = 1, 2, \ldots n$) — число комбінацій з i елементів по j елементів (див. *Комбінаторний аналіз*). Одержав Г. В. *Лейбніц* у 1695.

ЛЕЙБОРИ́СТИ (англ. labourists, від labour— праця) — члени лейбористських (робітничих) партій Великобританії, Австралії, Нової Зеландії, Ірландії, Мальти та деяких інших країн.

ЛЕЙБОРИ́СТСЬКА ПА́РТІЯ Великобританії (Labour Party) — масова робітнича соціал-реформістська партія, входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Л. п. очолюють праві реформісти, які виступають за «класовий мир» і компроміс з буржуазією. Засн. 1900 як К-т робітн. представництва в парламенті (з 1906 — Лейбористська партія). Програма 1934 містила деякі соціалістичні принципи. На практиці Л. п відійшла від неї. Л. п. формувала уряди 1924, 1929—31 (прем'єр-міністр Дж. Р. *Макдональд*), 1945—51 (К. Р. *Еттлі*), 1964—70, 1974—76 (Дж. Г. *Вільсон*), 1976—79 (Л. Дж. *Каллаген*). Під час 1-ї та 2-ї світових воєн Л. п. входила до коаліційних урядів (праві — Націонал-лейбористи — також 1931—40). Напередодні 2-ї світової війни Л. п. підтримувала політику «вмиротворення» фашист. агресорів; під час *«холодної війни»* проводила політику, ворожу щодо СРСР та ін. соціалістичних країн. Праве керівництво Л. п., як правило, відмовлялося від єдності дій з Компартією Великобританії. Найвищий орган Л. п.— щорічна Нац. конференція, що обирає Виконком. Велику роль у керівництві Л. п. відіграє парламентська фракція, що обирає лідера Л. п. (1976 — 80 — Л. Дж. *Каллаген*), який, у разі парламент. більшості, стає прем'єр-міністром. Л. п. налічує 6,46 млн. чол., у т. ч. 5,8 на правах колективних членів (переважно профспілки; 1977). Л. п. видає газ. «Лейбор уіклі» («Робітничий щотижневик»), ліві лейбористи—журн. «Трібюн» («Трибуна»).

А. К. Мартиненко.

ЛЕ́ЙДЕН — місто на Зх. Нідерландів, у провінції Пд. Голландія. Порт на одному з рукавів Рейну поблизу його впадіння в Північне м. 96,8 тис. ж. (1973). Один з центрів вовняної пром-сті країни. Підприємства металообр., електротех., суднобуд., хім. і швейної галузей. Ун-т (засн 1575). Б-ка ун-ту. Музей історії природознавства та ін. Будинок *Рембрандта* (в якому народився художник). Архіт. пам'ятки: готична церква Сінт-Пітерскерк (14—16 ст.) і будинок кол. в'язниці Гравенстен (13—17 ст.); ратуша (1595—97, арх. Л. де Кей); класицистичні суконні ряди (тепер міськ. музей «Лакенхал». 1639—40, арх. А. ван'с Гравесанде) та ін. Л. уперше згадується в 9 ст.

ЛЕЙКО́З, лейкемія (від грец. λευκός — білий та αἷμα — кров), білокрів'я — пухлинної природи захворювання людини і тварин. Джерелом пухлинного росту є найближче потомство родоначальної (т. з. стовбурної) кровотворної клітини (див. *Кровотворення*). За клоновою теорією походження Л., всі пухлинні (лейкозні) клітини є клоном (потомством) однієї клітини, що мутувала (див *Мутації*), який поширюється шляхом метастазування по всій кровотворній тканині та за її межі (див. *Метастаз*); проте осн місцем пухлинного росту є кістковий мозок. *Етіологія* Л. остаточно не з'ясована. Існує кілька теорій: вірусна, ендогенна, хім і радіаційна. Розрізняють Л. гострі (гострий лімфобластний Л., мієлобластний, монобластний, мієломонобластний та ін.) і хронічні (мієлогенного — мієлолейкоз, моноцитарний лейкоз, еритремія тощо — та лімфогенного походження — лімфолейкоз, мієломна хвороба, макроглобулінемія Вальденстрема та

ін.). Для гострих Л. характерні *інтоксикація*, підвищення т-ри, виразково-некротичні процеси в порожнині рота і зіва, кровоточивість, можливе також ураження нервової системи. Субстратом пухлин при гострих Л. є бласти (нормо-, еритро- і мегалобласти; див. вклейку до ст. *Кровотворення*). В периферичній крові спостерігаються *анемія*, тромбоцитопенія, зміни лейкограми, раптове припинення кровотворення тощо. Хронічні Л. розвиваються спочатку непомітно: з'являються заг. кволість, запаморочення, пітливість, апатія, незначно підвищується т-ра, хворий скаржиться на біль в кістках, розлади функції шлунково-кишкового тракту. Спостерігається збільшення розмірів печінки, селезінки, усіх груп *лімфатичних вузлів*. В тяжкій стадії (термінальній) виникає анемія, тромбоцитопенія. Зростає кількість *лейкоцитів* (зрушення лейкограми в бік незрілих елементів), зокрема *базофілів* і *еозинофілів*. В крові і в кістковому пунктаті (див. *Пункція*) наявні у великій кількості бласти (мієлобласти, монобласти, еритробласти, недиференційовані бласти), в кістковомозковому пунктаті — *гіперплазія* лімфоїдних елементів крові. В периферичній крові кількість лейкоцитів теж зростає за рахунок зрілих лімфоцитів і наявності лімфоїдних елементів. Іноді спостерігається гемолітичний синдром (див. *Гемоліз*). Лікування при гострих, а також при загострені хронічних Л. провадять у спеціалізованих стаціонарах або відділеннях (медикаментозне, *променева терапія*, переливання крові, певний режим тощо). Л. у тварин буває радіаційного, хім., гормонального і вірусогенетичного походження. Перебіг хвороби хронічний, без чітко виявлених ознак. Діагноз встановлюють дослідженням крові. Лікування не ефективне. Клінічно хворих тварин ізолюють і направляють на забій, умовно здорових досліджують додатково. Уражені органи утилізують, м'ясо піддають пром. термічній переробці. Молоко знищують, а від підозрілих на захворювання тварин — пастеризують. Ферму оголошують неблагополучною і здійснюють вет.-сан. заходи згідно з діючою інструкцією.

Літ.: Бутенко З. А. Стволовые кроветворные клетки и лейкоз. К., 1978; Волкова М. А. Амбулаторное лечение и диспансеризация больных хроническими лейкозами. М., 1979.

С. С. Лаврик (лейкоз у людини).

ЛЕЙКО́МА (від грец. λεύκωμα — біле забарвлення), більмо — стійке помутніння *рогівки* внаслідок розвитку сполучнотканинного рубця після запальних процесів або травми ока. Іноді Л. буває природженою (коли запальні процеси мали місце під час внутрішньоутробного розвитку). Рогівка при Л. набуває характерного білястого кольору. Л. може займати всю рогівку або її частину. Гострота зору при Л. знижується. Л., яка зростається з райдужною оболонкою, може призвести до вторинної *глаукоми*. Лікування в основному хірургічне — кератопластика.

ЛЕЙКОПЕНІ́Я (від грец. λευκός — білий і πενία — бідність, нестача), **лейкопенія** — зменшення кількості *лейкоцитів* у периферичній крові. Може спостерігатися при деяких фізіол. станах (підвищеному тонусі блукаючого нерва, зниженому тонусі симпатичної нервової системи тощо; див. *Вегетативна нервова система*), при певних патологічних станах (після перенесення інфекційних захворювань — *черевного тифу, бруцельозу, грипу, малярії* тощо, після *променевої хвороби*, алейкії, *анемії* та ін.). Іноді Л. виникає внаслідок приймання деяких ліків (амідопірину, бутадіону, сульфаніламідних препаратів тощо), під впливом тяжких *інтоксикацій* (бензол, деякі ліки), при жировому переродженні кісткового мозку — аплазії.

ЛЕЙКОПЛАКІ́Я [від грец. λευκος — білий і πλάξ (πλακός) — площина, пластинка] — захворювання слизової оболонки з ороговінням *епітелію* у вигляді білих плям, що спостерігаються на слизовій оболонці порожнини рота або шийки матки, піхви, сечового міхура, статевого члена та ін. Л.— передракове захворювання (див. *Передрак*). Спричинюється *курінням*, алкоголем та ін. хім. подразниками, невдалими протезами, коронками (Л. порожнини рота), хронічним запаленням слизової оболонки шийки матки, *авітамінозом* (Л. шийки матки) тощо. Найчастіше зустрічаються Л. проста (слизова оболонка згладжена, її поверхня нагадує мозаїку або паркет, ускладнюється тріщинами, *ерозіями*) та бородавчаста (рівень слизової оболонки підвищений, колір білувато-рожевий або сірувато-білий з перламутровим відтінком). Хворі скаржаться на відчуття окам'яніння, печію, болісність тощо. Лікування: хірургічне видалення плям, *електрокоагуляція, променева терапія*.

ЛЕЙКОПЛА́СТИ (від грец. λευκός — білий і πλαστός — виліплений) — безбарвні *пластиди* більшості рослин. Мають кулясту, рідше веретеноподібну або нитковидну форму; часто містять крохмаль (*амілопласти*) або білки (протеїнопласти); можуть перетворюватись на ін. пластиди (напр., на *хлоропласти*). Найбагатші на Л. підземні органи, насіння і твірні тканини рослин (див. *Меристема*).

ЛЕЙКОЦИ́ТИ (від грец. λευκός — білий і κύτος — вмістище, клітина), білокрівці — одна з форм клітин *крові* й *лімфи* людини та хребетних тварин. Л. здатні до самостійного пересування; виконують переважно захисну функцію (див. *Фагоцитоз, Імунітет*). Л.— безбарвні клітини з ядрами різної форми. Будова і кількість Л. залежать від виду організму і його фізіол. стану. За характером будови цитоплазми Л. поділяють на зернисті (*гранулоцити*) і незернисті (*агранулоцити*). Відповідно до властивостей зернистості гранулоцити, в свою чергу, поділяють на *нейтрофіли, еозинофіли* і *базофіли;* серед агранулоцитів розрізняють *лімфоцити* й *моноцити*. Л. людини — округлої форми (у спокої), їхній діаметр — від 7 до 15 мкм. В 1 мм³ крові здорової людини міститься 5—8 тис. Л. Див. також *Кровотворення, Амебоцити*.

ЛЕЙКОЦИТО́З — понаднормове збільшення кількості *лейкоцитів* у периферичній крові. Фізіологічний Л. спостерігається після прийняття їжі, особливо білкової, при напруженій м'язовій роботі, під час вагітності, при *стресі* та ін. В основі патологічного Л., що супроводить ряд захворювань (деякі інфекц. хвороби, гнійно-запальні процеси, отруєння тощо), лежить гол. чин. посилення лейкопоезу (див. *Кровотворення*). Л. може бути пов'язаний з пухлинним розростанням кровотворної тканини (при *лейкозі*).

О. І. Лейпунський.

ЛЕ́ЙНИК Михайло Володимирович [11 (24).VI 1908, с. Пилипи, тепер Пилипки Чуднівського р-ну Житомир. обл.— 2.V 1960, Київ] — укр. рад. фізіолог, доктор мед. наук (з 1951), професор (з 1952). Член КПРС з 1931. Учень В. Ю. *Чаговця*. В 1936 закінчив Київ. мед. ін-т, з цього ж року — співробітник Київського науково-дослідного інституту гігієни праці і профзахворювань (з 1944 — керівник лабораторії, з 1954 — заст. директора по наук. роботі). В роки Великої Вітчизн. війни — лікар у партизанських підрозділах. Праці в галузі фізіології праці. Основоположник вчення про типи м'язової працездатності людини.

Ю. І. Кундієв.

ЛЕ́ЙНО (Leino; справж. прізв.— Ленбум) Армас Ейно Леопольд (6.VII 1878, Палтамо — 10.I 1926, Тусула) — фін. письменник. На ранніх збірках ліричних віршів «Березневі пісні», «Балада про великий дуб» (обидві — 1896), «Сто й одна пісня» (1898) позначився вплив нар. поезії. Суспільно-політ. й філос. теми притаманні поетичним зб-кам «З хвиль часу» (1899), «Священна весна» (1901), «Марево» (1902), «Зимова ніч» (1905), «Заморозки» (1908), «Зоряний сад» (1912). П'єса «Пентті Пяккенен» (1905) і роман «Туомас Вітікка» (1906) спрямовані проти соціальних верхів суспільства, у драмі «Сіль землі» (1911) критикував фін. бурж. інтелігенцію. Автор шести серій п'єс «Маски» (1905—11) і циклу «Калевала на сцені» (1911), тетралогії «Раб» (1911—13), роману «Ілюстрована книга мого життя» (1925).

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1959.

Е. А. Лисецька.

ЛЕ́ЙНО (Leino; справж. прізв.— Ленбум) Касімір Агатон (17.II 1866, Палтамо — 8.III 1919, Хельсінкі) — фін. письменник. Брат А. Е. Л. *Лейно*. В зб-ках новел «Еллі з Еммала» (1886), «З життя» (1889), зб-ках віршів «Поетичні спроби» (1888), «Серед перехресних хвиль» (1890), «На водних просторах» (1893) реалістично змалював життя трудящих, виступав проти пануючих верхів. Істор. драма у віршах «Якако Ілкка і Клаус Флемінг» (1901) — про сел. повстання 16 ст. у Фінляндії.

Е. А. Лисецька.

ЛЕЙПУ́НСЬКИЙ Олександр Ілліч [24.XI (7.XII) 1903, с. Драглі,

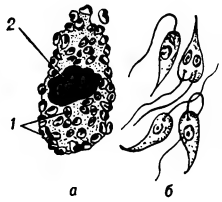

Лейшманія Донована: *а* — паразити в клітині крові людини (*1* — лейшманії; *2* — ядро клітини); *б* — джгутикові форми лейшманії в культурі.

Креслярське лекало.

Лелека білий.

тепер ПНР — 14.VIII 1972, Москва] — рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1934), Герой Соціалістичної Праці (1963). Член КПРС з 1930. Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1926). У 1929—41 працював в Укр фіз.-тех. ін-ті (1932—37 — директор), 1941—52 — в Ін-ті фізики АН УРСР (1944—49 — директор), з 1952 — в Фіз.-енерг. ін-ті (Обнінськ). Наук. праці з атомної та ядерної фізики, ядерної техніки. Спільно з А. К. *Вальтером*, К. Д. *Синельниковим* та Г. Д. *Латишевим* уперше в СРСР здійснив розщеплення атомного ядра штучно прискореними частинками (1932). Теоретично довів можливість розширеного відтворення ядерного пального в ядерних реакторах на швидких нейтронах. Очолював роботи по створенню таких реакторів в СРСР. Ленінська премія, 1960.

ЛЕ́ЙПЦІГ — місто на Пд. НДР, адм. ц. округу Лейпціг. Розташований на р. Вайсе-Ельстер при впадінні в неї р. Плайсе. Один з найбільших пром. і культур. центрів країни. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт (Моккау). 565,4 тис. ж. (1978). Л. вперше згадується як укріплений пункт 1015. Виник на місці старод. слов'ян. поселення Ліпськ (від «липа», звідси й назва Л.) та поселення нім. колоністів. У 12 ст. Л. надано міське право. В середні віки — одне з найбільших міст Саксонії. Поблизу Л. відбулася т. з. Битва народів (див. *Лейпцігська битва 1813*). У Л. не раз бував В. І. Ленін (грудень 1900, січень і червень 1912, квітень 1913, січень 1914). Тут вийшов 1-й номер ленінської газ. «*Искра*». В Л. проходив організований гітлерівцями суд. процес над комуністами (див. *Лейпцігський процес 1933*). Розвинуте важке машинобудування (устаткування для гірничої, металург. і хім. пром-сті), транспортне (вантажне і трансп. устаткування), верстатобудування, сільськогосподарське, текст. маш.-будування, виробн. устаткування для поліграф. і харч. пром-сті. Важливу роль відіграє також поліграф., хутрова й текст. пром-сть. Підприємства буд. матеріалів, скляної, керамічної, тютюнової та харч. галузей. Л.— один з найбільших видавничих центрів (видавництва «Брокгауз», «Бібліографішес інститут» та ін.). Значний торг. центр, місце проведення традиційних (навесні та восени) міжнар. ярмарків. *Лейпцігський університет*; вищі школи театрального і музичного мистецтва, л-ри, графіки та мистецтва книги, фіз. культури, педагогіки. Саксонська АН. Нім. і університетська б-ки. Музеї — В. І. Леніна, К. Ліб кнехта, Г. Димитрова, друкарня газ. «Искра», образотворчих мистецтв та ін. Оперний театр, драм. театр «Шаушпільгауз». У Л. щороку проводяться Міжнар. кінофестивалі документ. фільмів.

Архіт. пам'ятки 13—16 ст.: церкви — романсько-готична Ніколайкірхе, готична Томаскірхе, ренесансна Стара ратуша; житл. будинки в стилі *бароккo* 16—18 ст. Серед будівель 20 ст.— вокзал (1915—17, архітектори В. Лоссов, М. Кюне). Великий зал ярмарку (1927—30, арх. Х. Ріттер), Оперний театр (1956—60, арх. К. Гемерлінг, К. Нієраде), готель «Штадт Лейпціг» (1963—65, архітектори М. Беме, Х. Геніг, З. Курт), ун-т ім. К. Маркса (1969—73, архітектори Р. Гензельман, Х. Зігель та ін.). Пам'ятник Битви народів 1813 (збуд. 1898 — 1913). У Л. в консерваторії навчалися укр. композитори М. *Лисенко* та М. *Калачевський*.

ЛЕ́ЙПЦІГСЬКА БИ́ТВА 1813, Битва народів — вирішальна битва кампанії 1813 у війні Росії, Австрії, Пруссії та Швеції (6-а антифранц. коаліція) проти наполеонівської Франції. Відбулася 4 (16) — 7 (19).X поблизу м. Лейпціга (тепер НДР). Союзники мали понад 300 тис. чол. (у т. ч. 127 тис. росіян) і 1385 гармат, армія *Наполеона I* (французи, поляки, саксонці, італійці, бельгійці, голландці) — бл. 200 тис. чол. і понад 700 гармат. 4.X Наполеон атакував Богемську армію союзників (133 тис.), яка перейшла в контрнаступ. Втративши по 30 тис. чол., жодна з сторін не досягла успіху. 5.X Наполеон запропонував мирні переговори на умовах поступок Франції (союзники не відповіли). 6.X союзники завдали удару по військах Наполеона, які втратили 80 тис. чол. (союзники — 54 тис., в т. ч. росіяни — 22 тис.). Франція внаслідок поразки в Л. б. була позбавлена всіх завоювань у Європі. *Рейнський союз* розпався.

О. В. Долинський.

ЛЕ́ЙПЦІГСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1933 — організований гітлерівцями судовий процес, що відбувся 21.IX—23.XII у Лейпцігу, по провокац. звинуваченню Г. *Димитрова* та ряду ін. комуністів у підпалі *рейхстагу*. Прийшовши до влади в січні 1933, фашисти вночі проти 27.II підпалили рейхстаг і почали терор проти лівих сил. На суд. процесі Г. Димитров у своїй промові спростував звинувачення, викрив справжнє обличчя *фашизму*. В Лондоні найвизначніші юристи Європи на чолі з Д. Н. *Прітгом* здійснили «контрпроцес» і довели, що рейхстаг підпалили гітлерівці. Під тиском світової прогрес. громадськості суд був змушений виправдати Г. Димитрова та ін. обвинувачених комуністів. Нім. фашизм зазнав значної морально-політ. поразки

Лейпціг. Вид частини міста.

Літ.: Димитров Г. Лейпцигский процесс. М., 1961. *Г. С. Бабичев.*

ЛЕ́ЙПЦІГСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Карла Маркса. Заснований 1409. Відомий як один з провідних і найстаріших наукових і навчальних центрів Німеччини. В ун-ті вчилися Ульріх фон Гуттен і Томас Мюнцер, Г. Лейбніц, Г. Лессінг, Й. В. Гете, Р. Вагнер, Р. Шуман, Ф. Мерінг, К. Либкнехт, О. М. Радищев. У лабораторії фізіолога К. Людвіга проводив досліди І. П. Павлов. У роки фашист. диктатури (1939—45) ун-т було закрито. В 1946 нар. влада відновила діяльність Л. у., в 1953 вузу присвоєно ім'я Карла Маркса. В ун-ті 6 ф-тів: економіки та права; філософії й історії; культури, мов та педагогіки; математики і природничих наук; с. г. та ветеринарії; фіз. культури. В 1977/78 навч. р. налічувалося 14 818 студентів. У 6-ці (засн. 1543) — понад 3 млн. тт. (1978). З 1963 Л. у. підтримує дружні зв'язки з Київ. ун-том.

А. В. Санцевич.

ЛЕЙТЕНА́НТ (франц. lieutenant, букв.— який тримає місце, за зразком лат. locum tenens — намісник) — військове звання молодшого офіцерського складу. В Росії існувало з 1701 тільки на флоті. В Рад. Збройних Силах звання Л. запроваджено 1935. Присвоюється військовослужбовцям, які закінчили військ. уч-ще, військовозобов'язаним, які пройшли військ. підготовку в цивільних вузах. Молодшим лейтенантам звання Л. присвоюється після закінчення встановленого строку.

ЛЕЙТМОТИ́В (нім. Leitmotiv — провідний мотив) — музична тема або зворот (мелодія, гармонічна послідовність, ритмічна фігура), що неодноразово повторюється як наскрізний образ муз. твору. Характеризує певні персонажі, ідеї, ситуації в опері, балеті, програмному інструм. творі. Л. звучить беззмінно або в різних варіаціях і взаємосполученнях у процесі розгортання дії. Переносно — осн. думка, тема, що проходить через увесь твір або наукову працю і підкреслює гол. ідею.

ЛЕЙЦИ́Н (від грец. λευκός — білий), α -аміноізокапронова кислота $(CH_3)_2CHCH_2CH(NH_2)COOH$ — моноаміномонокарбонова *амінокислота*. Мол. м. 131,18. Безбарвні кристали Л. розчинні у воді. Л. є *незамінною амінокислотою*. У вигляді L-ізомеру в значній кількості (10—20%) входить до складу всіх тваринних і рослинних білків (особливо багаті на Л. *гемоглобін* і *міоглобін*). Відсутність лейцину в їжі призводить до затримування росту організмів. Л. у суміші з ін. амінокислотами застосовують у медицині для лікування хвороб, пов'язаних з порушенням *обміну речовин*, деяких психічних захворювань тощо.

ЛЕЙЦИ́Т (від грец. λευκός — білий) — мінерал класу *силікатів*. $K[AlSi_2O_6]$. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 2,47. Твердість 6—6,5. Колір сірувато-білий, сірий, іноді безбарвний. Блиск скляний. Поширений у *лавах* Італії і о. Ява; в СРСР є у Вірменії, Центр. Казахстані, Сх. Сибіру тощо. Вико-

ристовують як руду алюмінію, для одержання *поташу* і *калійних добрив*.

ЛЕЙШМАНІО́ЗИ— інфекційні захворювання людини і деяких тварин (верблюдів, собак, котів, диких гризунів та ін.), збудниками яких є *лейшманії*, їх переносниками — *москіти*. У людини за клінічними ознаками розрізняють захворювання — шкірний і вісцеральний Л. Ш к і р н и й Л., або хвороба Боровського, пендинська виразка, характеризується виразками шкіри і слизових оболонок (збудника та механізм його передачі вперше відкрив і описав 1898 рос. лікар П. Ф. Боровський, який виявив і переносників). Шкірний Л. буває міський (хворий повільно вкривається виразками; поширений у містах; носії інфекції — хвора людина і собаки) та сільський (хворий швидко вкривається виразками; носії інфекції — хвора людина, дикі гризуни). В і с ц е р а л ь н и й Л., або кала-азар, характеризується хронічним перебігом, тяжким ураженням внутр. органів. Хворіють переважно діти (збудника вперше описав 1900 англ. лікар У. Лейшман). Носіями збудника є собаки. Л. в СРСР реєструється гол. чин. у Серед. Азії та на Кавказі. П р о ф і л а к т и к а: знищення москітів і диких гризунів, профілактична вакцинація, виявлення хворих тощо. Л і к у в а н н я: мономіцин, солюсурмін, симптоматична терапія тощо. *Літ.:* Потоцкий И. И., Торусев Н. А. Кожные и венерические болезни. К., 1978. *В. Г. Коляденко.*

ЛЕЙШМА́НІЯ (Leishmania) — рід *джгутикових* типу найпростіших. Внутрішньоклітинні паразити людини і багатьох хребетних тварин, збудники *лейшманіозів*. Паразитують у крові та лімфі. Л.— нерухомі, округлі або овальні клітини (довж. 2—4 мкм). Джгутикові форми утворюються в період розвитку в шлунково-кишковому тракті *москітів* з роду флеботомус (Phlebotomus), що є переносниками Л., та в культурі (вирощування на штучних живильних середовищах). Відомо 3 види, поширені в Пд. Європі, Пн. Африці, Центр. та Пд. Америці та Пд.-Сх. Азії. В СРСР в окремих місцях Серед. Азії та на Закавказзі відомі Л. Донована (L. donovani) та Л. тропічна (L. tropica).

ЛЕК (алб. lek) — грошова одиниця Народної Соціалістичної Республіки Албанії, поділяється на 100 *кіндарків*. Запроваджений 1947. За курсом Держбанку СРСР на липень 1980 100 Л. дорівнюють 18,00 крб.

ЛЕКА́ЙН (Єремєєв) Никандр Сергійович [19.V (1.VI) 1907, с. Кучко-Памаш, тепер Моркінського р-ну Мар. АРСР — 15.II 1960, Йошкар-Ола] — марійський рад. письменник, нар. письменник Мар. АРСР (з 1957). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1927. Автор оповідань, нарисів, романів «Сталева воля» (1939—41), «В огні великої війни» (кн. 1—3, 1948), «Земля предків» (кн. 1—2, 1955—60) — про життя марійського народу з 1910 по 1945. Писав і твори для дітей.

ЛЕКА́ЛО — 1) Креслярський інструмент, користуючись яким проводять і перевіряють на кресленнях криві лінії. Буває з кривиною постійною (дерев'яна, пластмасова, іноді металева пластинка з криволінійним ребром; мал.) і змінною (сталева лінійка з пристроєм, що змінює її конфігурацію). 2) Безшкальний вимірювальний інструмент (сталева пластина з робочим ребром, профіль якого зворотний профілю виробу), яким перевіряють криволінійні контури фасонних деталей (частин); те саме, що й *шаблон*. Застосовується гол. чин. у машинобудуванні. 3) Картонна, паперова, бляшана або фанерна пластина, за якою розмічають і вирізують деталі виробу при розкроюванні. Використовується у швейному виробництві.

ЛЕКІ́Ф (грец. λήκυθος) — давньогрец. посудина для олії на низькій ніжці з вузькою шийкою, що переходить у ротруб, і вертикальною ручкою. Л. були оздоблені розписом. Л. з розписом по білому фону пов'язані з заупокійним культом.

ЛЕКО́К (Lecocq) Шарль (3.VI 1832, Париж — 24.X 1918, там же) — франц. композитор. Навчався в Паризькій консерваторії (1849—54). Представник франц. класичної оперети. Написав понад 50 оперет, серед яких — «Чайна квітка» (1868), «Дочка мадам Анго» (1872), «Жірофле-Жірофля» (1874). Л. є також автором комічної опери, балетів, хорів, фортепіанних п'єс, романсів.

ЛЕКО́НТ ДЕ ЛІЛЬ (Leconte de Lisle) Шарль Марі Рене (22.X 1818, Сен-Поль, о. Бурбон, тепер Реюньйон — 18.VII 1894, Лувесьєнн, поблизу Версаля) — франц. поет і громад. діяч-республіканець. Член Франц. академії (з 1886). Учасник революції 1848, поразка якої викликала у нього глибокий песимізм. У 50—60-х рр. очолював т. з. парнаську школу (див. «*Парнас*»). Автор збірок «Античні вірші» (1852), «Варварські вірші» (1862), «Трагічні вірші» (1884), «Останні вірші» (вид. 1895), драм «Ерінії» (1873), «Аполлоніда» (1888), кількох книг перекладів. Памфлети «Народний республіканський катехізис» і «Популярна історія християнства» (обидва — 1871) спрямовані проти версальського терору 1871. Укр. мовою поезії Л. де Л. перекладали П. Грабовський, В. Щурат, М. Драй-Хмара, М. Зеров, М. Терещенко, Д. Паламарчук.

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Передчуття. К., 1979; Р о с. п е р е к л.— Из четырёх книг. М., 1960.

Т. Т. Духовний.

ЛЕ КОРБЮЗЬЄ́ [Le Corbusier; справж. прізв.— Жаннере (Jeanneret)] Шарль Едуар (6.X 1887, Ла-Шо-де-Фон, Швейцарія — 27.VIII 1965, Рокбрюйн-Кап-Мартен, Лазурний берег, Франція) — франц. архітектор і теоретик архітектури. Навчався в Школі мист. Ла-Шо-де-Фона. Вчився і працював у арх. Й. Гофмана у Відні (1907), О. *Перре* в Парижі (1908—10) і П. *Беренса* в Берліні (1910—11). З 1917 жив у Парижі. Один із засновників *раціоналізму* в архітектурі. Йому належить ідея індустріалізації буд-ва. Використовував нові матеріали і конструкції, ввів у архіт. практику стрічкові вікна, плоскі дахи, вільне планування будинку, оголені опори в нижніх поверхах, великі озеленені ділянки тощо. Головне в його теор. працях — новий підхід до проблеми архіт. орг-ції простору. Осн. роботи: павільйон «Еспрі нуво» для міжнар. виставки декоративного мист. (1925) та гуртожиток швейцарських студентів (1930—32) у Парижі, адм. будинок у Москві (1929—36), будинок М-ва освіти в Ріо-де-Жанейро (в співавт., 1936), житл. буд. у Марселі (1952), павільйон фірми «Філіпс» на міжнар. виставці в Брюсселі (1958), музей в Токіо (1957—59) та ін. Ле К.— представник *урбанізму*. Серед його містобудівних робіт — проект міста на 3 млн. жителів (1922), план реконструкції Парижа («план Вуазен», 1925), місто Чандигарх в шт. Пенджаб в Індії, плани міст Буенос-Айреса, Алжіра, Антверпена та ін. Працював і як художник. Творчість Ле К. мала значний вплив на архітектуру 20 ст. В 1967 в Цюріху (Швейцарія) відкрито музей «Центр Ле Корбюзьє».

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Архитектура XX века. М., 1970.

Літ.: Ле Корбюзье. Творческий путь. Пер. с франц. М., 1970.

ЛЕКСЕ́МА (від грец. λέξις — слово, вираз, зворот) — структурна одиниця словникового *рівня мови*, узагальнена назва слова в усій сукупності його форм і значень. До тієї самої Л. належать, напр., усі відмінкові форми іменника «рука» в однині й множині та всі його значення, що розкриваються в контексті: верхня кінцівка людини (брати щось руками), робоча сила (для будівництва потрібні додаткові руки), манера писати (упізнав руку автора) керівництво (взяв справу до своїх рук), згода на одруження (віддати серце й руку).

М. А. Жовтобрюх.

ЛЕ́КСИКА (від грец. λεξικός — належний до слова) — *словниковий склад мови* або діалекту. Термін Л. вживається також для назви сукупності слів певного автора чи твору (лексика П. Тичини, роману А. Головка «Мати»). Л. становить складну систему, одиниці якої — *лексеми* взаємопов'язані засобами *словотвору* (слова спільнокореневі, мотивовані спільною основою, утворені тими самими афіксами тощо), звуковим складом (*омоніми, пароніми*), значенням (слова спільного семантичного поля, *синоніми, антоніми*). З стилістичного погляду в Л. розрізняються слова нейтральні, стилістично забарвлені, просторічні, професійні, *терміни*. Л. будь-якої живої мови постійно поповнюється шляхом словотворення на основі власного матеріалу й іншомовними *запозиченнями*, зокрема *інтернаціоналізмами*. З істор. погляду виділяють сучасну Л. й лексичні *архаїзми*.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. К., 1973.

М. А. Жовтобрюх.

ЛЕКСИКОГРА́ФІЯ (від грец. λεξικόν — словник і γράφω — пи-

Лейпціг. Пам'ятник Битви народів 1813. Збуд. 1898—1913.

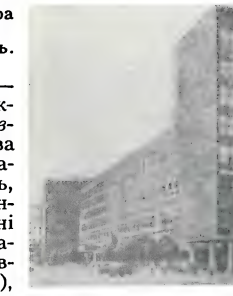

Ле Корбюзьє. Адміністративний будинок на вулиці С. М. Кірова в Москві. 1929—36.

Лекіф.

Лелекоподібні:
1, 2 — бугайчик (Ixobrychus minutus), самець і самка; 3, 4 — квак (Nycticorax nycticorax), самець і самка; 5 — колпиця (Platalea leucorodia); 6 — велика біла чапля (Egretta alba).

Лемінги:
1 — норвезький лемінг (Lemmus lemmus); 2 — копитний лемінг (Dicrostonyx torquatus) в літньому і зимовому хутрі; 3 — сибірський лемінг (Lemmus sibiricus).

шу) — галузь *мовознавства,* що займається укладанням словників різного типу й призначення і розв'язує теоретичні проблеми словникової роботи. Існує тісний зв'язок між Л та ін. галузями мовознавства, передусім *лексикологією*. Початки Л. у сх. слов'ян пов'язують з виникненням глосаріїв — рукописних словничків (13 ст.). У кін. 16 — на поч. 17 ст. з'явилися перші друковані словники: «Лексисъ...» Л. *Зизанія* (1596) і «Лексіконь славеноросскій» П. *Беринди* (1627). Цінними лексикографічними працями 17 ст. є рукописні словники *Єпіфанія Славинецького* та А. *Корецького-Сатановського* (надрук. 1973). З кін. 18 ст. у Л. на Україні осн. місце посідають перекладні укр.-рос. лексичні збірки й словники (Ф. Туманського, 1793; І. Котляревського, 1798; О. Павловського, 1818; О. Афанасьєва-Чужбинського, 1855; М. Закревського, 1861; К. Шейковського, 1861; Ф. Піскунова, 1873 і 1882, та ін.), а з 2-ї пол. 19 ст.— рос.-укр. словники (М. Левченка, 1874; М. Уманця та А. Спілки, 1893—98; Є. Тимченка, 1897—99, та ін.). Визначним досягненням дожовтн. укр Л. був «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (1907—09). Великих успіхів досягла укр. рад. Л., зокрема у створенні перекладних словників. Укр. лексикографи в повоєнний період створили «Українсько-російський словник» (т. 1—6, 1953—63), «Словник мови Шевченка» (т. 1—2, 1964), «Російсько-український словник» (т. 1—3, 1968, Держ. премія УРСР, 1971), «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (т. 1—2, 1977—78), «Словник української мови» (т. 1—11, 1970—80) та інші, ряд термінологічних і спец. словників. Опубліковано багато досліджень з теор. питань лексикографії.

Літ.: Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії. К., 1961; Горецький П. Й. Історія української лексикографії. К., 1963; Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии. В кн.: Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974; Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. К., 1978; Лексикографічний бюлетень, в. 1—9. К., 1951—63.

Л. С. Паламарчук.

ЛЕКСИКОЛО́ГІЯ (від *лексика* і грец. λόγος — вчення) — розділ *мовознавства,* об'єктом дослідження якого є *словниковий склад мови,* її лексика. Л. вивчає слово як найважливішу структурно-семантичну одиницю мови, а також його зв'язки з ін. словами, які створюють систему лексичних одиниць даної мови. З Л. тісно пов'язані *семасіологія,* семантика, *етимологія,* вчення про *словотвір* і *стилістика*. Всередині Л. виділяється *фразеологія*. Серед осн проблем сучас. Л.— проблема окремого слова як самостійної одиниці лексико-фразеологічного складу мови, а також розрізнення і розмежування *омонімів* та багатозначних слів, стилістичне використання слова тощо. Спираючись на поняття корелюючих, або взаємопов'язаних, категорій, Л. досліджує моносемію і полісемію, синонімію й антонімію, вільне і зв'язане значення слів тощо. Залежно від завдань і аспекту дослідження Л. розглядає словниковий склад у діахронічному плані (див. *Діахронія*) або в синхронічному (див. *Синхронія*). Л. є наук. основою для створення словників різних типів (див. *Лексикографія*).

Літ.: Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957; Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959; Сучасна українська літературна мова, кн. 4. Лексика і фразеологія. К., 1973.

Л. С. Паламарчук.

ЛЕКТО́РІЙ (від лат. lector — читач, lego — читаю) — 1) Державний або громадський заклад, який видає організацію публічних *лекцій*. 2) Приміщення для лекцій.

ЛЕКУВРЕ́Р (Lecouvreur) Адрієнна (5.IV 1692, Дамері — 20.III 1730, Париж) — франц. актриса. З 1717 працювала в театрі «*Комеді Франсез*» (Париж). Ролі: в трагедіях П. Корнеля — Емілія («Цінна»), Роксана («Іфігенія»), Ж. Расіна — Федра («Федра»), в комедіях Ж. Б. Мольєра — Анжеліка («Жорж Данден») та ін. Л.— перша з франц. актрис, яка відмовилась від зовнішньо ефектної, наспівної класицистичної манери виконання, прагнула глибоко розкрити внутрішнє життя своїх героїнь.

ЛЕ́КЦІЯ (лат. lectio — читання) — систематичний, послідовний виклад навчального матеріалу, будь-якого питання, теми, розділу, предмету, методів науки. Л. бувають навчальними (одна з осн. форм навч. процесу й один з осн. методів викладання у вузі) і публічними (одна з осн. форм пропаганди й поширення політ. і наук. знань). Гол. вимоги до Л.: науковість, ідейність, доступність, єдність форми й змісту, емоційність викладу, органічний зв'язок з ін. видами навч. занять — семінарами, виробничою практикою тощо. З 50-х рр. Л. транслюють по радіо й телебаченню. Вузами видаються курси Л. з різних дисциплін.

ЛЕЛЕ́ВЕЛЬ (Lelewel) Йоахім (22. III 1786, Варшава — 29.V 1861, Париж) — польс. історик, бурж. демократ. У 1808 закінчив Віленський ун-т; вчителював у м. Кременці (тепер Терноп. обл.); 1815—24 — професор Віленського і Варшав. ун-тів. За участь у таємних патріотичних орг-ціях позбавлений цар. урядом права на викладання. В 1828 обраний до сейму. Під час *польського повстання 1830—31* — голова «*Патріотичного товариства*», член Тимчасового уряду. Після поразки повстання емігрував до Франції, один з ідеологів польс. демократичної еміграції. В 1834 в Брюсселі приєднався до «*Молодої Польщі*». Виступив за спільну боротьбу польс. і рос. революціонерів проти царизму, за об'єднання польс. таємних орг-цій. У 1846 Л. вступив до *Польського демократичного товариства,* 1847 — до міжнар. Демократичної асоціації, що ставила за мету єднання і братерство народів. Зблизився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Л.— основоположник романтичної школи в польс. історіографії. Автор праць з історії Польщі й Литви. Розумів істор. процес як боротьбу класів, засуджував нац. поневолення польс. феодалами білорус. і укр. трудящих.

ЛЕЛЕ́КА, бусол (Ciconia) — рід птахів ряду *лелекоподібних*. Довж. тіла до 110 см, маса до 4,5 кг. Оперення чорне з білим. Гніздиться на деревах та будівлях. В кладці 2—4, зрідка 1—7 білих яєць. Насиджують кладку самець і самка протягом 32—34 діб. З види: Л. чорний, Л. білий, Л. далекосхідний, поширені в Європі, Азії й Африці. В УРСР Л. чорний (C. nigra), поширений в Карпатах і на Поліссі, Л. білий, або чорноуз (C. ciconia), — майже по всій території республіки. Живляться Л. комахами, земноводними, зрідка плазунами. Л.— перелітні птахи. Охороняються законом. Іл. с. 100.

Л. О. Смогоржевський.

ЛЕЛЕКОПОДІ́БНІ, голінасті (Pressores, синонім Ciconiiformes) — ряд птахів. Довж. тіла 50—160 см, маса 130—5500 г. Нижня частина гомілки здебільшого не оперена. Дзьоб, шия і ноги у більшості видів довгі. У деяких Л. на потилиці, в ділянці вола або на плечах є неоперені частини шкіри або видовжені пера. Більшість Л. селяться колоніями на болотах, поблизу водойм. Гнізда будують на деревах, в кущах, на землі, дахах будівель тощо. Кладку з 1—9 яєць насиджують протягом 17—34 діб. Живляться дрібними земноводними, рибами, іноді гризунами. Пошир. по всій земній кулі, переважно у тропіках і субтропіках. В місцевостях з помірним кліматом Л.— перелітні птахи, а з теплим і жарким кліматом — осілі. В ряді 112 видів, що їх об'єднують у 5 родин. В СРСР — 24, в т. ч. в УРСР — 13 видів, що належать до трьох родин: *ібісові,* лелекові і *чаплеві*. Деякі види (напр., *лелеки* білий, чорний, далекосхідний, біла чапля та ін.) охороняються законом. Викопні Л. відомі починаючи з еоцену (Англія), викопні рештки сучасних видів — з плейстоцену.

Л. О. Смогоржевський.

ЛЕЛУА́Р (Leloir) Луїс Федеріко (н. 6.IX 1906, Париж) — аргент. біохімік, член Нац. АН США (з 1960), Амер. академії мистецтв (з 1961), Лондонського королівського т-ва (з 1972). Закінчив ун-т в Буенос-Айресі (1932). Професор фізіології (з 1941), зав. біохім. лабораторією (з 1946) Ін-ту фізіології при цьому ун-ті. Осн. праці присвячені вивченню перетворень *вуглеводів* у живих клітинах за участю нуклеозиддифосфатсахарів, установив шляхи *біосинтезу* і хім. структуру останніх, виділив і вивчив багато які *ферменти* вуглеводного обміну. Нобелівська премія, 1970.

ЛЕЛЮШЕ́НКО Дмитро Данилович [н. 20.X (2.XI) 1901, хутір Новокузнецький, тепер Зерноградського р-ну Ростов. обл.] — рад. військ. діяч, генерал армії (1959), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1945), Герой ЧССР (1970). Член КПРС з 1924. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії — з 1919. Учасник громадян. і рад.-фінл. (1939—40) воєн. У 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1949 — Академію

Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, командуючи стрілецькими й танковою арміями, брав участь у боях, зокрема на Пд.-Зх., З-му, 4-му та 1-му Укр. фронтах. Після війни Л.— команд. армією, бронетанк. і механізованими військами Групи рад. окупаційних військ. З 1956 — команд. військами Забайкальського, Уральського військ. округів. У 1960—64 — голова ЦК ДТСААФ. З 1964 — на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. Автор книги «Москва — Сталінград — Берлін — Прага. Записки командарма» (1970). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ЛЕЛЯ́ВСЬКИЙ Микола Семенович [1853 — 19.II (4.III) 1905, Петербург, похований у Києві] — рос. вчений-гідротехнік. Закінчив (1875) Петерб. ін-т інженерів шляхів, працював у комісії по вивченню й опису судноплавних річок Росії. Під керівництвом Л. 1875—84 виконано значні дослідні і виправні роботи на рр. Прип'яті та Дніпрі біля Києва. З 1894 Л.— нач. Катеринослав. відділення Київ. округу шляхів, з 1898 — нач. цього округу. Осн. праці — з питань руслової гідротехніки.

Літ.: Проскуряков А. К. В. М. Лохтин и Н. С. Лелявский — основатели учения о формировании русла. Л., 1951.

ЛЕЛЯКІ́ВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ НА́ФТИ — в Прилуцькому р-ні Черніг. обл. УРСР. Пов'язане з Леляківською брахіантиклінальною складкою (див. *Брахіантикліналь*) завдовжки 12 км і завширшки 6,5 км. У геол. будові родовища беруть участь палеозойські, мезозойські та кайнозойські відклади. Нафта — у відкладах нижньопермського і верхньокам.-вуг. віку; осн. запаси — у вапняках, доломітах і пісковиках верхньокам.-вуг. та нижньопермського віку. Глиб. залягання нафт. покладів 1830—1910 м. Густ. нафти 805,6 кг/м³. Вміст парафіну 1,85%, смол — 5,4%, сірки — 0,26%. Родовище відкрито 1962, експлуатують з 1967. Нафта родовища надходить на Кременчуцький нафтопереробний завод. *В. В. Крот.*

ЛЕ́ЛЬ, Полель — у міфології зх. і сх. слов'ян бог шлюбу й любові, син Лади. Одно з дуже давніх, але другорядних поганських божеств. Згадки про Л. збереглися в слов'янському фольклорі.

ЛЕ́ЛЬЧИЦЬКА НАРА́ДА ПАРТИЗА́НІВ УКРАЇ́НИ 1943 — розширена нарада нелегального ЦК КП(б)У і командно-політ. складу партизанських з'єднань України під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Відбулася 23—29.V 1943 на тер. Лельчицького р-ну Поліської (тепер Гомельської) обл. в розташуванні партизанського з'єднання під командуванням О. М. *Сабурова*. Нарада заслухала і обговорила повідомлення командирів і комісарів з'єднань про підсумки бойової і політ. діяльності партизанів восени — взимку 1942—43 і накреслила заходи щодо виконання весняно-літнього плану бойових дій. Роботою наради керував секретар ЦК КП(б)У Д. С. *Коротченко*.

ЛЕМ (Lem) Станіслав (н. 12.IX 1921, Львів) — польс. письменник. У 1939—41 вчився у Львів. мед. ін-ті. Широку популярність здобув наук.-фантастичними романами «Астронавти» (1951), «Магелланова хмара» (1955), «Едем» (1959), «Соляріс» (1961, однойменний рад. фільм, 1972), «Голос Неба» та ін. Нерідко звертається до гротеску, сатири («Зоряні щоденники Ійона Тихого», 1957; «Вторгнення з Альдебарана», 1959; «Кіберіада», 1965). Багато творів К. належить до жанру «роману-попередження» («Повернення з зірок», 1961, тощо). Автор детективних та автобіограф. («Високий замок», 1966) романів, філос. («Сума технології», 1964; «Абсолютний вакуум», 1971), літературознавчих («Філософія випадку», 1968) праць.

Тв.: Укр. перекл.— Кіберіада. К., 1968; Зоряні щоденники Ійона Тихого. «Всесвіт», 1961, № 9; Конгрес футурологів. «Всесвіт», 1971, № 6; Повернення з зірок. Львів, 1976; Рос. перекл.— Навигатор Пиркс.— Голос Неба. М., 1971; Солярис.— Эдем. М., 1973; Избранное. М., 1976.

Г. Ф. Федосєєв.

ЛЕ́МА (грец λῆμμα) в математиці — допоміжне твердження, яке використовується при доведенні однієї або кількох *теорем*. Термін ввели давньогрец. геометри; особливо часто зустрічається у *Архімеда*.

ЛЕМБ (Lamb) Уїлліс Юджін (н. 12. VII 1913, Лос-Анджелес) — амер. фізик, член Національної АН США (з 1954). Закінчив Каліфорнійський ун-т (1934). З 1948 — професор Колумбійського та ін. ун-тів США. Осн. наук. праці—з атомної і ядерної фізики, квантової електроніки та прискорювальної техніки. Зокрема, експериментально визначив (1947) зсув енерг. рівнів у атома водню (див. *Лембівський зсув рівнів*), розробив (1962) теорію газового лазера. Нобелівська премія, 1955.

ЛЕ́МБІВСЬКИЙ ЗСУВ РІ́ВНІВ — розщеплення пар енергетичних рівнів воднеподібних *атомів*, які за релятивістською квантовою механікою, основаною на *Дірака рівнянні*, мають збігатися. Відбувається внаслідок взаємодії електрона з його власним електромагн. полем. Л. з. р., передбачений і розрахований *квантовою електродинамікою*, служить одним з найважливіших її експериментальних обгрунтувань. Вперше розщеплення найближчого енерг. рівня атома водню виміряли методом *радіоспектроскопії* в 1947 амер. фізики У. Ю. *Лемб* та Р. Різерфорд. Зсув осн. енерг. рівня найбільш точно визначено т. з. методом двофотонного поглинання.

Літ.: Ельяшевич М. А. Атомная и молекулярная спектроскопия. М., 1962; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Квантовая механика. Краткий курс теоретической физики, кн. 2. М., 1972.

І. І. Конділенко.

ЛЕМЕРСЬЄ (Ле Мерсьє; Lemercier, Le Mercier) Жак (бл. 1585, Понтуаз, Іль-де-Франс —4.VI 1654, Париж) — франц. архітектор. У 1607—13 навчався в Римі. В своїх спорудах традиції *Відродження* поєднував з характерними рисами *класицизму* та італ. *бароко* (зх. корпус з «Павільйоном годинників» і частина пн. корпусу *Лувру*, з 1624; палац Рішельє, т. з. Пале-Руайяль, 1629—36; будинок Сорбонни, з 1629, з церквою, 1635—54; всі — в Парижі). Створив проект м. Рішельє (Пуату, з 1627) з симетричним плануванням вулиць і парку.

ЛЕ́МЕШЕВ Сергій Якович [27.VI (10.VII) 1902, с. Старе Князево, тепер Калінін. обл.— 26.VI 1977, Москва] — рос. рад. співак (ліричний тенор), нар. арт. СРСР (з 1950). Член КПРС з 1948. В 1925 закінчив Моск. консерваторію. В 1926—31 працював у театрах Свердловська і Тбілісі. В 1931—65 — соліст Великого театру СРСР, 1959—61 — худож. керівник оперної студії при Моск. консерваторії. Серед кращих партій: Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Володимир («Дубровський» Направника), Берендей, Левко («Снігуронька», «Майська ніч» Римського-Корсакова), Герцог («Ріголетто» Верді), Фауст, Вертер (однойменні опери Гуно і Массне). В камерному репертуарі Л. була рос. класична і рад. музика, рос. та укр. нар. пісні. Виконував також романси на тексти Т. Шевченка, твори К. Стеценка, М. Лисенка й ін. укр. композиторів. Знімався у фільмі «Музична історія» (1940). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Путь к искусству. М., 1974.

Літ.: Грошева Е. Сергей Яковлевич Лемешев. М., 1960.

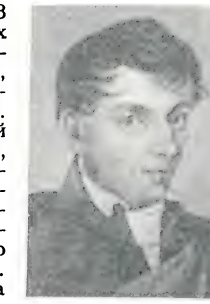

Й. Лелевель.

Д. Д. Лелюшенко.

С. Я. Лемешев.

ЛЕ́МІНГИ — збірна назва тварин род. хом'якових підродини полівкових ряду *гризунів*. Тіло (довж. 9—15 см) кремезне, кінцівки короткі з видовженими кігтями, які взимку дуже розростаються, у деяких видів набувають форми копит. Волосяний покрив високий, густий, м'який, сірувато-коричнюватого кольору, на зиму стає білим. Рослиноїдні. У сплячку не впадають. Розмножуються кілька разів на рік, у кожному приплоді по 4—9 малят. Бл. 20 видів, поширені у пн. районах Європи, Азії та Пн. Америки; в СРСР — 4 види, в УРСР відсутні. Виділяють 2 *триби* Л.— справжні Л. (Lemmini) та копитні Л. (Dicrostonyxini), що включають 3 сучас. роди: лісовий Л. (Myopus), справжній Л. (Lemmus) та копитний Л. (Dicrostonyx). Л. є осн. кормом тундрових і лісотундрових хутрових звірів. Викопні Л. відомі починаючи з пліоцену Пн. Америки. Рештки копитних Л. знайдено в плейстоценових відкладах України. *В. О. Топачевський.*

ЛЕ́МКИ — етнографічна група українців, які здавна жили в Карпатах на схилах Низьких Бескидів. Відмінності в г-ві, побуті, культурі, мові Л. були зумовлені відірваністю від осн. укр. земель, складними природними умовами та взаємовпливами між Л. і сусідніми народами (поляками, словаками, угорцями). Л. протягом століть перебували під гнітом угор., австр., польс. феодалів та місц. укр. експлуататорів. Це зумовило госп. відсталість Л. Осн. заняттями їх були землеробство і скотарство (на полонинах). Розвивалися домашні

Ріка Лена.

промисли: ткацтво, гончарство, різьбярство та ін. Постійні злидні змушували Л. наймитувати або емігрувати до США, Канади, Аргентіни. За роки Рад. влади внаслідок соціалістичних перетворень у житті Л. сталися докорінні зміни. Л. працюють у колгоспах і в промсті. Ліквідовано неписьменність, зросла інтелігенція. Розквітли худож. промисли, зокрема фігурне різьблення на дереві. В зв'язку з обміном населення між Польщею і СРСР після створення ПНР багато Л. переселилося з Лемківщини на тер. Львівської, Тернопільської та Миколаївської областей. Тепер межі лемківського етногр. району виразно не окреслюються.

Ю. Г. Гошко.

ЛЕ́МКІВСЬКІ ГОВІРКИ́ — говірки укр. мови, які належать до її південно-західного наріччя. Розмовляють цими говірками *лемки*. Характерні риси: стверднення давніх м'яких приголосних у кінці слів (ден, па́лец), **в** у функції прийменника й префікса переходить у **г**, **х** (г во́д'і, х комо́р'і, гдо́ва, хчи́ти), закінчення **-ом** в орудному відмінку іменників жіночого роду й узгоджених з ними прикметниках та займенниках (до́бром жо́ном, мо́йом ру́ком), закінчення **-ы** у називному відмінку множини прикметників і займенників (чо́рны, тве́рды) тощо. Одномісний постійний наголос (на передостанньому складі слова).

М. М. Онишкевич.

«ЛЕ́МКО-СОЮ́З» — етнічна культурно-освітня організація в США (м. Монро, штат Нью-Йорк, має відділи в Канаді). Засн. у січні 1929. Об'єднує представників трудової еміграції лемківського походження (див. *Лемки*), які виїхали до Америки в кін. 19—на поч. 20 ст., та їхніх нащадків. Видає газ. «Карпатська Русь» (лемківським діалектом і англ. мовою) і журн. «Карпати» (англ. мовою). Підтримує культур. зв'язки з респ. громад. орг-ціями УРСР, виступає за мир і дружбу між народами, за зміцнення добросусідських відносин між США і СРСР.

В. Л. Чорний.

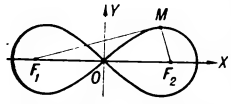

Лемніската Бернуллі.

ЛЕМНІСКА́ТА (лат. lemniscata — прикрашена стрічками, від грец. λημνίσκος — стрічка чи пов'язка з вовни) — плоска крива, що є *геометричним місцем* точок M, добуток віддалей кожної з яких до заданих точок (фокусів) F_1, F_2, ..., F_n дорівнює даному числу. Якщо $n = 2$ і дане число дорівнює квадратові половини міжфокусної віддалі a, то крива наз. лемніскатою Бернуллі (мал.). Коли F_1 ($-a$; 0) і F_2 (a; 0), то її рівняння у прямокутних декартових *координатах* має вигляд: $(x^2 + y^2)^2 - 2a^2 (x^2 - y^2) = 0$, у полярних — $\rho^2 = 2a^2 \cos 2\varphi$; площа, обмежена нею, дорівнює $2a^2$. Лемніската Бернуллі — окремий випадок *Кассіні овала*. Вперше дослідив її Я. *Бернуллі* 1694.

Лемурові:
1 — лемур звичайний, або ката; 2 — мишачий лемур.

ЛЕМОНЬЄ (Lemonnier) Каміль (24.III 1844, Іксель, поблизу Брюсселя — 13.VI 1913, там же) — бельг. письменник і мистецтвознавець. Писав франц. мовою. Один з організаторів «*Молодої Бельгії*». Роман «Кровопивця» (1886) — про стихійний виступ бельг. робітників-металургів проти визискувачів. Належав до натуралістів (див. *Натуралізм*), але в його творах є сильні реалістичні й романтичні елементи. В останніх романах заперечував капіталістичну цивілізацію і протиставляв їй життя в органічній єдності з природою («Адам і Єва», 1899, та ін.). Автор мистецтвознавчої книги про П. П. Рубенса «Наші фламандці» (1869).

Тв.: Укр. перекл.— Весела проща. К., 1959; Рос. перекл.— Завод. М., 1929; Конец буржуа. М.—Л., 1963.

Д. С. Наливайко.

ЛЕМПІ́РА (ісп. lempira) — грошова одиниця Республіки Гондурас, поділяється на 100 *сентаво*. Запроваджена 1926. За офіц. курсом 1 Л. дорівнює 0,5 дол. США (1979).

ЛЕМУ́РОВІ, лемуриди, лемури (Lemuridae) — родина ссавців підряду півмавп ряду *приматів*. Довж. тіла 13—90 см, хвоста 16—55 см, задні кінцівки довші від передніх, п'ятипалі, з нігтями (крім другого пальця стопи). Волосяний покрив яскраво забарвлений.

Переважно стадні, нічні або присмеркові тварини, добре лазять по деревах, живляться рослинами або їхніми плодами, комахами. Самка раз на рік народжує 1—2 малят.

Понад 6 родів з 14 видами, поширені у тропічних лісах Мадагаскару та сусідніх островів. Найвідоміші представники Л.: лемур звичайний, або ката (Lemur catta), витончений лемур, або півмак сірий (Hapalemus griceu), мишачий лемур, або мікроцебус мишачий (Microcebus murinus). Викопні рештки Л. відомі з третинних відкладів Зх. Європи та Пн. Америки.

Г. П. Зіневич.

ЛЕН (нім. Lehn), феод — у Німеччині та ін. країнах Зх. Європи за часів феодалізму володіння (з 12 ст. спадкове), що його надавав *сеньйор* своєму *васалові* (ленникові) на умовах виконання ним військ. або адм. служби. Найчастіше Л. була земля разом з кріпаками, рідше — рухоме майно або ін. джерела прибутків.

ЛЕ́НА — одна з найбільших рік СРСР і земної кулі, основна водна магістраль Сх. Сибіру. Тече територією Ірк. обл. РРФСР та Якут. АРСР. Довж. 4400 км, площа бас. 2490 тис. км². Бере початок на зх. схилах Байкальського хр., впадає в море Лаптєвих. Від витоку до впадіння Вітіму Л. тече гірською місцевістю у вузькій долині з урвистими скилами, які подекуди наближаються до річища, утворюючи т. з. щоки. Багато перекатів, порогів. На середній ділянці, до впадіння Алдану, долина розширюється, лише подекуди береги круті, мають вигляд стовпів химерної форми («Ленські стовпи» та ін.). Ріка стає повноводною, шир. її 1—2,5 км, глиб. 16—20 м. У нижній течії шир. долини досягає 30 км, річище розгалужується на протоки, заг. шир. його до 5 км. Л. має велику *дельту* (пл. майже 30 тис. км², найбільша в СРСР), розчленовану на численні рукави, що утворюють понад 1600 островів. Найбільші протоки дельти: Биковська (сполучає Л. з бухтою Тіксі, завдовжки бл. 110 км), Трофимовська, Оленьокська. Гол. притоки: Кіренга, *Вітім*, *Ольокма*, *Алдан* (праві), Нюя, *Вілюй* (ліві). Живлення переважно снігове й дощове. Характерні весняне водопілля й літньо-осінні дощові паводки. Пересічна витрата води біля м. Кіренська 1100 м³/с, у гирлі — бл. 17 000 м³/с. За сумарним річним стоком (540 км³) Л. займає друге місце в СРСР після Єнісею. Замерзає Л. у жовтні, скресає у травні — червні. Під час льодоходу бувають великі *затори*, що викликають значні підняття рівня води, характерні полії. Л. судноплавна майже на всьому протязі (від гирла до с. Качуга). Регулярне судноплавство від Усть-Кута до бухти Тіксі. Навігація триває від 130 днів у пониззі до 160 днів у верхів'ї. Гол. вантажі: ліс, хутро, золото, смола, прод. товари. Осн. порти: Качуг, Жигалово, Осетрово (сучас. порт в Усть-Куті), Кіренськ, Ленськ, Ольокмінськ, Якутськ, Жиганськ, Булун. У верх. течії Л. перетинає траса *Байкало-Амурської магістралі*. Л. і ріки її басейну мають великі запаси гідроенергії; споруджено Вілюйську ГЕС. Басейн ріки багатий на корисні копалини: золото, алмази, вугілля та ін. Рибний промисел розвинутий гол. чин. у нижній течії (муксун, нельма, омуль, таймень, налим).

Літ.: Ресурсы поверхностных вод СССР, т. 17. Ленско-Индигирский район. Л., 1972; Река Лена. Фотоальбом. М., 1979.

Г. В. Бачурин.

ЛЕ́НАРД (Lenard) Леопольд (1879, Свибне, поблизу Радечів, тепер Югославія — 1962, Бєлград) — словен. літературознавець, публіцист і перекладач. З 1921 жив у Бєлграді. В 1941 зазнав переслідувань з боку фашистів. Автор праць про літ. і культур. життя слов'ян. народів. Переклав деякі твори М. Лермонтова, оповідання «Добрий заробок» І. Франка, повість «Земля» й окремі новели О. Кобилянської тощо. В 1903 відвідав Україну, зустрічався з О. Кобилянською.

Тв.: Укр. перекл.— Ольга Кобилянська. В кн.: Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. К., 1963.

Літ.: Погребенник Ф. Леопольд Ленард і українська література. «Всесвіт». 1978. № 2.

Ф. П. Погребенник.

ЛЕ́НАРТ (Lenart) Йозеф (н. 3.IV 1923, Ліптовська Порубка) — держ. і парт. діяч ЧССР. Член Компартії Чехословаччини з 1943. Учасник *Словацького національного повстання 1944*. З 1945 — на парт. та госп. роботі. В 1953—56 навчався у ВПШ при ЦК КПРС у Москві. В 1956—58 — 1-й секретар Братиславського обкому КП Словаччини, 1958—62 — секретар ЦК КПС, 1960—63 — член Президії ЦК КПС; 1962—63 — голова Словацької нац. ради. В 1963—68 — голова уряду ЧССР; 1968—70 — секретар ЦК КПЧ, з 1970 — 1-й секретар ЦК КПС. З 1971 — голова Нац. фронту Словаччини. З 1958 — член ЦК, 1962—68 і з 1970 — член Президії ЦК, 1968—69 — кандидат у члени Президії ЦК КПЧ. У 1960—68 — депутат Нац. зборів, з 1969 — Федеральних зборів ЧССР.

Володимир Ілліч Ленін.

До ст. **Ленін В. І.**

1. Сім'я Ульянових. 1879.
2. В. І. Ленін серед членів петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Петербург. Лютий 1897.
3. В. І. Ленін обходить фронт військ Всевобучу на Красній площі. Москва. 25 травня 1919.

1
2

До ст. **Ленін В. І.**

1. В. І. Ленін керує засіданням Раднаркому. 3 жовтня 1922.

2. В. І. Ленін і Н. К. Крупська на урочистому мітингу, присвяченому відкриттю електростанції в селі Кашині (тепер Волоколамського р-ну Московської обл.). 14 листопада 1920.

3. В. І. Ленін виступає з доповіддю про Квітневі тези. Петроград. 4(17) квітня 1917.

4. В. І. Ленін виступає на засіданні II конгресу Комінтерну. Петроград. 19 липня 1920.

5. В. І. Ленін виголошує промову на відкритті тимчасового пам'ятника К. Марксу і Ф. Енгельсу. Москва. 7 листопада 1918.

3

4
5

До ст. **Ленінград.**

1. Ленінград. Панорама міста з Ісаакіївського собору.
2. Арка будинку Головного штабу. Арх. К. І. Россі. 1819–29. Вид з Двірцевої площі.
3. Смольний інститут. Арх. Дж. Кваренгі. 1806–08. Головний фасад.
4. Аничков палац і Аничков міст через річку Фонтанку.
5. Вид на Двірцеву набережну.
6. Перспектива набережних Зимової канавки.
7. Новий Ермітаж. Арх. Л. Кленце, за участю В. П. Стасова і М. Є. Єфімова. 1839–52.
8. Єлагін палац Архітектор К. І. Россі. 1818–22.
9. Будинок Біржі Арх. Ж. Тома де Томон 1805–10.
10. Площа Перемоги. Пам'ятник героїчним захисникам Ленінграда в роки Великої Вітчизняної війни 1941–45 і розгрому німецько-фашистських військ під Ленінградом 1944. Скульптор М. К. Анікушин, арх. С. Б. Сперанський і В. О. Каменський. 1975

ЛЕНАРТО́ВИЧ (Lenartowicz) Теофіль (27.II 1822, Варшава — 3.II 1893, Флоренція, похований у Кракові) — польс. поет. Перші збірки поезій — «Польська земля...» і «Чотири малюнки» (обидві — 1848). На революційні події 1848 відгукнувся кількома патріотичними віршами. З 1851 — в еміграції (Бельгія, Франція, Італія). Збірки «Ліронька» (1855), «Нова ліронька» (1859), «Луни надвіслянські» (1868) пройняті глибоким патріотизмом. Автор збірок «Поезії» (1863), «Вибрані поезії» (1876), «Народні ритми» (1881). Центр. місце в творах Л. займали теми польс. села, життя і звичаїв народу. Перекладав і переспівував польс. мовою укр. нар. пісні. В 1842—43 подорожував по Галичині. Літ. спадщину Л. високо оцінив І. Франко.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979. *С. В. Далавурак.*

ЛЕ́НАУ (Lenau) Ніколаус (справж. ім'я та прізв.— Ніколаус Франц Німбш Едлер фон Штреленау; 13.VIII 1802, Чатад, Угорщина — 22.VIII 1850, Оберделінг, поблизу Відня) — австр. поет. Хоча Л. були властиві і соціальний песимізм, і «світова скорбота», його романтичні твори — зб. «Польські пісні» (1832), соціально-філос. поеми «Фауст» (1836), «Савонарола» (1837), «Ян Жижка» (1837—42), «Альбігойці» (1842) та ін.— пройняті ненавистю до бурж. дійсності, ідеями демократизму, співчуттям до нац.-визвольних рухів. Укр. мовою вірші Л. перекладали І. Франко, П. Грабовський.

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения.— Ян Жижка. М., 1956.

Н. М. Матузова.

ЛЕ́НГЛЕНД (Langland) Уїльям (близько 1332, Клебері-Мортімер, графство Шропшір — бл. 1400) — англ. поет. В алегоричній поемі «Видіння Уїльяма про Петра Орача» (1362) викривав соціальні й моральні пороки феод. суспільства, відтворив настрої англ. селянства напередодні сел. повстання 1381. Ідеї та образи поеми набули великої популярності в часи Реформації та англ. бурж. революції 17 ст., вплинули на дальший розвиток англ. філос. сатири (Дж. Беньян, Дж. Свіфт).

Тв.: Рос. перекл.— Видение Уильяма о Петре Пахаре. М.—Л., 1941. *Н. Ю. Жлуктенко.*

ЛЕ́НГМЮР (Langmuir) Ірвінг (31.I 1881, Бруклін, адм. р-н Нью-Йорка — 16.VIII 1957, Фалмут, шт. Массачусетс) — амер. фізик і фізико-хімік, член Національної АН США. Закінчив Колумбійський гірничий ін-т (1903) та Геттінгенський ун-т (1906). Осн. наук. дослідження стосуються електр. розрядів у газах та *адсорбції* газів на твердих поверхнях. Зокрема, запропонував формулу для густини емісійного струму (1913), встановив існування границі адсорбції і подав рівняння ізотерми адсорбції (1916), перший увів поняття плазми та плазмових коливань (1929). Нобелівська премія, 1932.

ЛЕ́НГНІК Фрідріх Вільгельмович [12 (24).I 1873, м. Гробіня, тепер Ліепайського р-ну Латв. РСР — 29.XI 1936, Москва] — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1893. Н. в сім'ї вчителя. В с.-д. русі з 1893. В 1896 закінчив Петерб. технологічний ін-т. Того самого року вступив до *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В жовтні 1896 заарештований, 1898 засланий на 3 роки до Сх. Сибіру. В 1899 в числі 17 засланих соціал-демократів підписав «Протест російських соціал-демократів» проти «економістів», складений В. І. Леніним. Після повернення з заслання (1901) був агентом *«Искры»* в Катеринославі, Самарі, Києві. У 1902 обраний до Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП. На II з'їзді заочно обраний членом ЦК, членом Ради партії від ЦК РСДРП. Член «Північного бюро» ЦК у Москві. В 1905—17 вів парт. роботу в Ревелі, Катеринославі, Олександрівську, Новочеркаську, Москві, Петрограді. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 в Петрограді. В 1917 — 23 працював у Наркомосі РРФСР, ВРНГ, Наркоматі РСІ, Наркоматі зовн. торгівлі. З 1932 — заступник голови Всесоюзного т-ва старих більшовиків. На XII—XV з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП(б). *Т. Т. Гриценко.*

«ЛЕНД-АРТ» (англ. land art), земляне мистецтво — різновид *авангардизму* в мистецтві країн Зх. Європи і, особливо, США в 60-х рр. 20 ст., пов'язаний з різного роду переоформленнями реально існуючих природних об'єктів або цілих ландшафтів. Представники «Л.-а.» (Р. Морріс, Д. Оппенгейм, М. Хейзер та ін.), демагогічно виправдовуючи свою творчість як «реакцію на сучас. екологічну кризу», проводили «акти естетичного вторгнення» в навколишнє середовище: прорівали в землі траншеї, канали, ями, обтесували скелі або брили льоду, надавали нової конфігурації берегам тощо.

Літ.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973.

М. М. Соколов.

ЛЕНД-ЛІЗ (англ. lend-lease, від lend — позичати і lease — здавати в оренду) — система передачі Сполученими Штатами Америки у формі позики, оренди, обміну бойової техніки, боєприпасів та інших товарів і послуг союзникам по антигітлерівській коаліції в період другої світової війни 1939—45. Закон про Л.-л. схвалив конгрес США 11.III 1941, заяву про припинення поставок зроблено 21. VIII 1945. Країни, яким США подавали допомогу, укладали з ними відповідні двосторонні угоди. Угоду між США і СРСР про Л.-л. підписано 11.VII 1942. Поставки по Л.-л. одержали 42 країни, на заг. суму 46 млрд. дол., у т. ч. поставки країнам Брит. імперії становили понад 30 млрд. дол., СРСР — 9,8, Франції — 1,4, Китаю — 0,6, ін. країнам — 0,8 млрд. дол. У свою чергу, США одержали від своїх союзників матеріалів і послуг на 7,3 млрд. дол. Після закінчення війни розрахунки США по Л.-л. з капіталістич. країнами було врегульовано. З СРСР вони значно ускладнювалися внаслідок дискримінаційних вимог з боку США, відмови від урахування величезних втрат СРСР у війні. Протягом 1947—48, 1951—52, 1960 та 1972 між СРСР і США велись переговори про розрахунки по Л.-л., в результаті яких СРСР повернув США частину майна, в т. ч. мор. судна. США 1972 погодились, як це передбачено осн. угодою, вважати розрахунки по Л.-л. складовою частиною нормалізації торг.-екон. відносин між двома країнами, включаючи надання СРСР режиму найбільшого сприяння в торгівлі та кредитів. На цій основі було досягнуто угоди про остаточні розрахунки по Л.-л., але вона не набула чинності у зв'язку з дискримінаційними щодо СРСР вимогами США.

Поставки по Л.-л. сприяли розширенню виробн. США в роки війни і збагаченню монополій за рахунок урядових замовлень. Після війни урядові кола США використали систему Л.-л. для проникнення амер. капіталу в країни Європи й Азії, посилення залежності їх від США. *М. Й. Лозюк.*

ЛЕНДЛО́РД (англ. landlord — поміщик, земельний лорд) — у середньовічній Англії великий феод. землевласник, *лорд;* у Великобританії — великий капіталістичний земельний власник, що одержує *земельну ренту*.

ЛЕНДЮК Юстина Володимирівна (н. 13.IV 1950, с. Саджівка, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, ланкова колгоспу ім. 60-річчя Радянської України Гусятинського р-ну Тернопільської обл., Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1975. Ланка, яку очолює Л., відома сталими високими врожаями цукр. буряків (600—700 ц/га на рік). Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1975.

М. С. Федик.

ЛЕНЕ́Н (Ле Нен; Le Nain) — родина франц. живописців, брати Антуан Л. (бл. 1588, Лан, Пікардія — 25.V 1648, Париж), Луї Л. (бл. 1593, Лан — 23.V 1648, Париж), Матьє Л. [бл. 1607, Лан — 20.IV 1677, Париж (?)]. Працювали в одній майстерні, часто разом. Вважають, що Антуан Л. є майстром групових портретів («Сімейний портрет», 1642, Лувр, Париж). Луї Л., учень Антуана, виконував свої твори під впливом *караваджизму;* автор сцен з сел. життя («Повернення з сінокосу», 1641; «Кузня», обидві — Лувр; «Родина молочниці», 40-і рр. 17 ст., ДЕ). Матьє Л. малював картини на сел. теми, пізніше — з життя дворян («Гравці в трик-трак», Лувр).

ЛЕ́НІН (Ульянов) Володимир Ілліч [10 (22).IV 1870—21.I 1924] — найвидатніший пролетарський революціонер і мислитель, геніальний продовжувач революційного вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, засновник *Комуністичної партії Радянського Союзу*, вождь *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, творець першої в світі соціалістичної д-ви, великий стратег і тактик світового пролетаріату. Н. у м. Симбірську (тепер м. Ульяновськ). Батьки Л.— І. М. *Ульянов*.

Ф. В. Ленгнік.

Ю. В. Лендюк.

«Ленд-арт». М. Хейзер. Гнучкі кола. 1968. США.

Л. Ленен. Родина молочниці. 40-і рр. 17 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

нов і М. О. *Ульянова* належали до різночинної демократичної інтелігенції. З сім'ї Ульянових вийшли відомі революціонери: старший брат Л.— О. І. *Ульянов*, який уперше познайомив його з марксист. л-рою, сестри А. І. *Єлізарова-Ульянова*, М. І. *Ульянова*, молодший брат Д. І. *Ульянов*. Світогляд Л. розвивався під благотворним впливом передової рос. л-ри, творів рос. революц. демократів. Після закінчення 1887 симбір. гімназії Л. вступив на юрид. ф-т Казанського ун-ту, де став членом нелегального революц. студентського гуртка. В грудні 1887 за участь у студент. сходці Л. заарештували, виключили з ун-ту і вислали в с. Кокушкіно Казанської губ. Повернувшись у жовтні 1888 в Казань, Л. вступив до марксист. гуртка М. Є. *Федосєєва*. Праці К. Маркса і Ф. Енгельса відіграли вирішальну роль у формуванні світогляду Л. як переконаного марксиста. У 1891 Л. здав екстерном в Петерб. ун-ті іспити за юрид. ф-т, після чого деякий час працював помічником присяжного повіреного в Самарі. Тут він створив марксист. гурток, налагоджував зв'язки з соціал-демократами ін. міст. До самарського періоду належить перша з праць Л., що дійшла до нас,— стаття «Нові господарські рухи в селянському житті» (1893). У 1893 Л. переїхав до Петербурга, де вступив до марксистського гуртка, в який входили С. І. *Радченко*, П. К. *Запорожець*, Г. М. *Кржижановський* та ін. Незабаром Л. очолив петерб. соціал-демократів; організував ряд робітн. гуртків, встановив зв'язок з робітниками-революціонерами столиці (І. В. *Бабушкіним*, В. А. *Шелгуновим* та ін.). Вся теор. і практична діяльність Л. спрямовувалася на об'єднання розрізнених марксист. груп і гуртків у єдину с.-д. орг-цію. В творах «*Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?*» (1894) та «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве (Відображення марксизму в буржуазній літературі)» (1895) Л. завершив ідейний розгром ліберального *народництва* й піддав нищівній критиці «*легальний марксизм*». У цих працях він з марксистських позицій проаналізував хід екон. розвитку Росії, дав оцінку рос. робітн. рухові, висунув положення про *гегемонію пролетаріату*, ідею революц. *союзу робітничого класу і селянства*, обгрунтував необхідність створення революц. пролет. партії. 25.IV (7.V) 1895 Л. за дорученням петерб. марксистів виїхав у Швейцарію для встановлення зв'язків з *групою «Визволення праці»*, засн. Г. В. *Плехановим* та ін. З ініціативи Л. марксист. гуртки Петербурга 1895 об'єднались у нелегальну с.-д. орг-цію — *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. Під керівництвом Л. «Союз боротьби», що став зародком революц. партії, почав поєднання теорії соціалізму з практичним робітн. рухом. За прикладом петерб. с.-д. орг-ції такі союзи було створено в Москві, Києві, Катеринославі, Іваново-Вознесенську та ін. містах (див. *Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, *Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*). 9 (21).XII 1895 Л. разом з групою активних членів петерб. «Союзу боротьби» заарештували, а в лютому 1897 його відправили на три роки заслання в с. Шушенське Єнісейської губ. Через рік туди приїхала Н. К. *Крупська*, яка стала його дружиною, вірним другом і соратником на все життя. І в тюрмі, і на засланні Л. не припиняв напруженої теор. діяльності. Долаючи численні труднощі, він встановив зв'язки з марксистами Петербурга, Москви, Ниж. Новгорода, Воронежа та ін. міст. На засланні Л. написав понад 30 творів, у т. ч. брошуру «Завдання російських соціал-демократів» (1897), фундаментальну працю «Розвиток капіталізму в Росії» (1899). Л. вів непримиренну боротьбу проти міжнар. опортунізму *(бернштейніанства)* і його різновидності в Росії *(«економізму»)*. В 1899 він написав «Протест російських соціал-демократів», спрямований проти «економістів». У 1898 в Мінську відбувся *Перший з'їзд РСДРП*, який проголосив утворення партії, що мало велике політ. і революційно-пропагандистське значення. Проте партія фактично не була створена; не було вироблено програми і статуту, єдиної тактики. До того ж незабаром після з'їзду весь склад ЦК заарештували. Діяльність Л. у 90-х рр., його аналіз нових явищ у сусп. житті, в розвитку капіталізму, висунуті ним положення про створення партії, непримиренна боротьба проти фальсифікації марксизму, виховання соратників і робітн. мас у революц. дусі — все це поклало початок ленінському етапові розвитку марксизму. Л. розробив конкретний план створення пролет. партії, основою якого повинна була стати нелегальна політ. загальнорос. газета. Після закінчення строку заслання Л. виїхав з Шушенського й на шляху до м. Пскова, де він мав оселитися, зупинявся в Уфі, Москві та ін. містах, зустрічався з місц. соціал-демократами, провів велику орг. роботу по підготовці видання революц. друк. органу. В липні 1900 Л. виїхав до Швейцарії, де зустрівся з членами групи «Визволення праці» й домовився про видання газети. В грудні 1900 в Лейпцігу вийшов перший номер газ. «*Искра*», справжнім організатором і керівником якої був Л. «Искра» відіграла важливу роль у створенні марксистської партії в Росії. Газету транспортували й через ряд пунктів України (див. *Іскрівські організації на Україні*). В боротьбі за партію нового типу визначна роль, поряд з «Искрой», належала праці Л. «*Що робити?*» (1902). Внаслідок титанічних зусиль Л. і його соратників *Другий з'їзд РСДРП* в гострій боротьбі з опортуністами створив пролет. партію нового типу, партію більшовиків на ідейно-політ. і орг. принципах, розроблених Л., виробив програму партії. **«Величезною історичною заслугою Леніна є створення ним пролетарської партії нового типу — живого втілення нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики, натхненника, вождя соціалістичної революції та будівництва нового суспільства»** (Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС. К., 1979, с. 4). Л. вів непримиренну боротьбу проти *меншовизму*. Його праця «*Крок вперед, два кроки назад*» (1904) викривала опортунізм меншовиків в орг. питаннях; у ній Л. продовжував розробку орг. принципів партії нового типу. В період *революції 1905—07 в Росії* Л. спрямовував діяльність партії на організацію і згуртування трудящих мас на розв'язання корінних завдань революції. У промові на *Третьому з'їзді РСДРП* (1905), у книзі «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*» (1905), ряді статей він обгрунтував стратегію і тактику партії більшовиків у ході бурж.-демократичної революції, положення про переростання цієї революції в соціалістичну. В листопаді 1905 Л. приїхав з-за кордону в Петербург для безпосереднього керівництва роботою ЦК і Петерб. к-ту більшовиків, парт. пресою. Під керівництвом Л. більшовики наполегливо готували збройне повстання. Влітку 1906 Л. змушений був переїхати до Фінляндії (Куоккала), а потім емігрувати в Швейцарію і в кін. 1908 — в Париж. У роки реакції (1907—10) Л. вів напружену боротьбу за збереження і зміцнення нелегальної пролет. партії, проти *ліквідаторства, одзовістів* і *троцькізму*. Л. захищав і розвивав філософію марксизму, дав відсіч нападкам реакції на ідеологічні основи партії, спробам бурж. і ренегатствуючих філософів перекрутити філос. основи марксизму. Цим питанням присвячена праця Л. «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*» (1909) та ін. Боротьба Л. всередині РСДРП зливалася з боротьбою проти опортунізму і *центризму* в міжнар. робітн. русі. На засіданнях *Міжнародного соціалістичного бюро* (1908, 1909, 1911) *Інтернаціоналу 2-го* він відстоював революц. лінію, викривав центризм К. *Каутського*. Л. брав активну участь у роботі Штутгартського (1907) і Копенгагенського (1910) конгресів 2-го Інтернаціоналу, де виступав проти опортуністів. У кін. 1910 в Росії почалося нове революц. піднесення. З ініціативи Л. відновилося видання газ. «*Пролетарий*», почали виходити в Петербурзі легальна робітн. газ. «*Звезда*» і журн. «*Мысль*». Багато уваги він приділяв підготовці парт. кадрів з робітників. Улітку 1911 Л. організував *партійну школу в Лонжюмо*, поблизу Парижа, де прочитав 56 лекцій. В січні 1912 Л. керував роботою *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП*, яка виключила меншовиків-ліквідаторів з партії. Щоб бути ближче до Росії, Л. у червні 1912 переїхав з Парижа до Кракова. Звідси він керував газ. «*Правда*», створеною в травні 1912, писав для газети статті. Під керівництвом Л. діяла

більшовицька фракція 4-і Державної думи. В грудні 1912 в Кракові та у вересні 1913 в Пороніні Л. провів наради ЦК РСДРП з парт. працівниками з насущних завдань революц. руху. В ці роки багато уваги Л. приділяв розробці теорії й політики партії з *національного питання*. В працях «*Критичні замітки з національного питання*» (1913) і «*Про право націй на самовизначення*» (1914) він піддав нищівній критиці бурж.-націоналістичні погляди, висунув науково обгрунтовану нап програму пролет. партії.

В період *першої світової війни 1914—18* Л. розробив теорію і тактику більшовицької партії з питань війни, миру і революції. В обстановці розгулу шовінізму, зрадництва лідерів 2-го Інтернаціоналу керована Л. партія більшовиків високо підняла прапор пролет. *інтернаціоналізму*. В *маніфесті ЦК РСДРП* «*Війна і російська соціал-демократія*» (1914), у статтях «Про національну гордість великоросів» (1915), «Крах II Інтернаціоналу» (1915), «Соціалізм і війна» (1915), «*Про лозунг Сполучених Штатів Європи*» (1915), «*Воєнна програма пролетарської революції*» (1916) та ін., у фундаментальній праці «*Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму*» (1916) він розробив стосовно умов імперіалізму марксист. теорію соціалістичної революції. Л. згуртовував ліві елементи соціалістичних партій, готував грунт для створення *Комуністичного Інтернаціоналу*. Беручи активну участь у роботі Ціммервальдської (1915) і Кінтальської (1916) конференцій інтернаціоналістів, Л. допоміг лівим соціал-демократам зайняти правильні марксистські позиції. Одержавши звістку про *Лютневу буржуазно-демократичну революцію 1917* і повалення царизму, Л. в «Листах з далека», направлених у ЦК і Петербурзький к-т РСДРП(б), дав аналіз революції в Росії, визначив завдання партії, намітив курс на перехід від демократичного етапу революції до соціалістичного, закликав ні в якому разі не підтримувати бурж. *Тимчасовий уряд*. 27.III (9.IV) Л. виїхав з Швейцарії і 3 (16).IV прибув до Петрограда. 4 (17).IV він виступив на зборах більшовиків з доповіддю. Це були *Квітневі тези В. І. Леніна* («Про завдання пролетаріату в даній революції»). В них, а також у листах «Про тактику», в доповідях на *Сьомій (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б)* про поточний момент, про агр. питання, про перегляд парт. програми він дав відповідь на всі осн. питання революції, обгрунтував план переходу від бурж.-демократичної революції до соціалістичної, визначив тактичну лінію партії на мирний розвиток революції в умовах *двовладдя*, зробив висновок, що найкращою політ. формою диктатури пролетаріату є республіка Рад, проголосив лозунг «Вся влада Радам!». З часу приїзду в Росію до *липневих днів 1917* він написав десятки статей і брошур, майже щодня виступав на сторінках «Правды». На 1-му Всерос. з'їзді сел. депутатів (травень 1917), на 1-му Всерос. з'їзді Рад робітн. і солдат. депутатів (червень 1917) Л. виклав платформу більшовиків з осн. питань революції. На поч. липня 1917 в Росії закінчилося двовладдя, влада перейшла до рук буржуазії, яка стала на шлях репресій проти більшовиків. Партія фактично перейшла на нелегальне становище. 7 (20).VII Тимчасовий уряд видав наказ про арешт Леніна.

Спочатку Л. переховувався в Петрограді, а потім до 8 (21).VIII —поблизу оз. Розлив, а згодом (до жовтня) — у Фінляндії. Перебуваючи в підпіллі, він підтримував постійний зв'язок з ЦК партії, з липня по вересень написав понад 60 брошур, статей і листів. У таких важливих творах, як «*Держава і революція*», «*Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися*», «Чи вдержать більшовики державну владу?» Л. розвинув марксистську теорію д-ви, накреслив основи політики і перші практичні заходи *диктатури пролетаріату*. Для вироблення нової тактики після закінчення періоду мирного розвитку революції 26.VII (8.VIII) в Петрограді напівлегально зібрався *Шостий з'їзд РСДРП(б)*. Керуючись ленінськими вказівками, з'їзд прийняв рішення про підготовку збройного повстання, націлив партію на соціалістичну революцію. 12—14 (25—27).IX 1917 Л. написав істор. листи до ЦК, Петрогр. і Моск. к-тів РСДРП(б) «Більшовики повинні взяти владу» і до ЦК РСДРП(б) «Марксизм і повстання» й статтю «Поради стороннього», в яких показав, що склалися об'єктивні умови для переможного збройного повстання, розробив його план. 7 (20).X 1917 Л. нелегально повернувся в Петроград. 10 (23).X на засіданні ЦК РСДРП(б) було прийнято запропоновану Л. резолюцію про збройне повстання. Рішення про повстання підтвердило розширене засідання ЦК партії 16 (29).X. Вночі проти 25.X (7.XI) Л. нелегально прибув у Смольний, щоб безпосередньо керувати повстанням, спрямовувати діяльність військово-революц. парт. центру (А. С. Бубнов, Ф. Е. Дзержинський, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, М. С. Урицький), який став ядром військ.-революц. к-ту (ВРК; В. О. Антонов-Овсієнко, М. І. Подвойський, М. О. Скрипник, М. Ю. Коцюбинський, М. В. Криленко та ін.). Розроблений Л. план взяття влади озброєними робітниками і революц. солдатами було здійснено 25.X (7.XI). В результаті перемоги Великого Жовтня бурж. Тимчасовий уряд було повалено. В написаному Л. зверненні ВРК «До громадян Росії!» повідомлялося, що вся влада перейшла до рук Рад. На *Другому Всеросійському з'їзді Рад*, який відкрився 25.X (7.XI) і проголосив встановлення Рад. влади, Л. виступив з доповідями про мир і про землю. Л. був обраний головою першого Рад. уряду — Ради Нар. Комісарів. Ставши на чолі Рад. д-ви, Л. безпосередньо керував першими соціалістич. перетвореннями. Було створено новий держ. апарат, проведено конфіскацію поміщицьких земель і націоналізацію всієї землі, банків, транспорту, великої пром-сті, запроваджено монополію зовн. торгівлі. В лютому 1918 створено Червону Армію. 3-й Всерос. з'їзд Рад (січень 1918) затвердив запропоновану Л. *Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу*. Завдяки наполегливості Л., всупереч опорові «*лівих комуністів*» і троцькістів було укладено *Брестський мир 1918* з Німеччиною.

Вже в ці роки Л. у статті «Як організувати змагання?» висунув *соціалістичне змагання* як найважливіший метод соціалістичного будівництва. Під керівництвом Л. створювалася 1-а Радянська Конституція. З березня 1918 Л. жив і працював у Москві, куди з Петрограда переїхали ЦК партії і Рад. уряд. Весною 1918 в праці «*Чергові завдання Радянської влади*» Л. накреслив план будівництва основ соціалістичної економіки. Незабаром після Жовтня він висунув ідею єдиного держ. госп. плану. Перші соціалістичні перетворення викликали запеклий опір повалених експлуататорських класів. Підтримувані зх. імперіалізмом, вони організовували змови проти Рад. д-ви, терористичні акти проти Л. і його соратників. 30.VIII 1918 Л. тяжко поранила есерка-терористка. Навесні 1918 почалася *громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії. Мобілізацією всіх зусиль для боротьби з силами внутр. і зовн. контрреволюції керувала *Рада робітничої і селянської оборони* на чолі з Л. Усю країну було оголошено воєнним табором, госп. і культур.-політ. діяльність перебудовано на воєн. лад. Усі засоби виробн. було зосереджено в руках д-ви. Склалася екон. політика, відома під назвою «*воєнний комунізм*». Керуючи обороною країни, Л. продовжував напружену теор. діяльність. У жовтні — листопаді 1918 він написав книгу «*Пролетарська революція і ренегат Каутський*», у якій показав докорінну протилежність бурж. і пролет. демократії, розробив питання теорії, програми і тактики *міжнародного комуністичного руху*. 2.III 1919 в Москві відкрився I конгрес Комінтерну, роботою якого керував Л. Конгрес схвалив тези Л. про бурж. демократію і диктатуру пролетаріату, затвердив платформу Комінтерну. В березні 1919 зібрався *Восьмий з'їзд РКП(б)*, який прийняв вироблену під керівництвом Л. нову, другу Програму партії, яка визначила курс на побудову соціалізму. На доповідь Л. про роботу на селі з'їзд ухвалив рішення про здійснення політики міцного союзу з серед. селянством при опорі на бідноту для боротьби з куркульством. На з'їзді Л. різко виступив проти «*військової опозиції*», вимагаючи здійснювати у військ. будівництві принципи суворої централізації і дисципліни. Л. безпосередньо керував організацією оборони рад. республік на всіх фронтах громадян. війни. Він склав найважливіші парт. документи, спрямовані на мобілізацію сил партії і народу: «Тези ЦК РКП(б) у зв'язку

з становищем Східного фронту» (квітень 1919), лист ЦК РКП(б) до всіх орг-цій партії «Всі на боротьбу з Денікіним!» (липень 1919), «Лист до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком» (серпень 1919), резолюцію ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919), *«Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним»* (грудень 1919) та ін. Мобілізуючи трудящих на боротьбу з зовн. і внутр. контрреволюцією, ЦК партії звернувся до них із закликом примножити зусилля для забезпечення фронту всім необхідним. На цей заклик робітн. клас відповів масовим трудовим героїзмом. Зародилася нова форма сусп. праці — *комуністичні суботники*. Перший суботник було проведено 12.IV 1919 в депо Москва-Сортувальна. Л. у статті *«Великий почин»* (1919) оцінив його як подію всесвітньо-істор. значення, вияв нового, комуністичного ставлення до праці.

Л. приділяв багато уваги організації спільної боротьби російського, українського, білоруського та інших народів країни проти спільного класового ворога, за побудову нового суспільства, давав рішучу відсіч всіляким націоналістичним, шовіністичним спробам розколоти єдиний фронт укр. і рос. пролетаріату. Під безпосереднім керівництвом Л. проходила діяльність Катеринославської, Київської, Луганської, Одеської (Л. був делегатом від одес. більшовиків на III з'їзді партії), Харківської, Херсонської та ін. організацій РСДРП(б) (див. окремі статті). Л. постійно листувався з більшовиками України, подавав їм всебічну допомогу в питаннях парт. життя. Революц. виступи трудящих, в т. ч. трудящих України, постійно перебували в центрі уваги Л., зокрема *Харківська політична демонстрація 1900, Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902, загальний страйк на Півдні Росії 1903*. Л. підкреслював значення робітн. виступів у пром. центрах України, зокрема на броненосці *«Потьомкін»*, відгукнувся на *саперів повстання 1905* у Києві, високо оцінив *Горлівське збройне повстання 1905* у Донбасі тощо. В 1900—04 значну роботу на Україні проводили за завданням Л. агенти «Искры», визн. парт. працівники, зокрема А. І. Єлізарова-Ульянова, М. І. Ульянова, Д. І. Ульянов. У пром. центрах України розповсюджувалися праці Л., у т. ч. написані спеціально для місц. видань (напр., 1906 ст. «Напередодні» для київ. с.-д. газ. *«Работник»*). Величезне значення для правильної орієнтації більшовиків України мали праці Л. з нац. питання, особливо присвячені визвольній боротьбі укр. народу [«Кадети про українське питання» (1913), «Як єпископ Никон захищає українців» (1913), «Ще про „націоналізм"» (1914) та ін.], в яких він нещадно викривав як великодержавну шовіністичну політику самодержавства, так і антинар. сутність укр. бурж. націоналізму. Дороговказом для трудящих України стали слова Л.: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна м о ж л и в а, без такої єдності про неї не може бути й мови» (Повне зібр. тв., т. 24, с. 125). У статтях «Не демократично, громадянине Керенський!», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», опублікованих у червні 1917, Л. виступив на захист нац. інтересів укр. народу, проти шовіністичних дій бурж. Тимчасового уряду. Важливу роль у боротьбі трудящих України за встановлення і зміцнення Рад. влади відіграв ленінський *«Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради»*. Л. стояв біля колиски Укр. рад. д-ви, безпосередньо керував створенням *Комуністичної партії України*. Він спрямовував її діяльність по керівництву боротьбою трудящих республіки проти білогвардійців і інтервентів у роки громадян. війни, уважно стежив за ходом воєн. дій на Україні, очолював розгром *денікінщини, врангелівщини*, вигнання військ бурж.-поміщицької Польщі. Л. різко виступав проти укр. бурж. націоналістів, які намагалися в ці тяжкі роки роз'єднати трудящих України і Росії. Л. писав: «Хто порушує єдність і найтіснішу союз великоруських і українських робітників і селян, той допомагає Колчакам, Денікіним, капіталістам-хижакам усіх країн» (Повне зібр. тв., т. 40, с. 44). На Україні під керівництвом Л. і ЦК РКП(б) виросли кадри визначних парт. працівників. Л. керував ходом соціалістичних перетворень на Україні, надавав дійову допомогу у відновленні вуг. і металург. промсті, машинобудування, в здійсненні агр. політики і розвитку с. г.

Після закінчення громадянської війни Комуністична партія і рад. народ, виконуючи вказівки Л., перейшли до мирного соціалістичного будівництва. В 1920 Раднарком затвердив розроблений під керівництвом Л. план *ГОЕЛРО*, який Л. назвав другою програмою партії. *Дев'ятий з'їзд РКП(б)* (1920) за звітом ЦК, з яким виступив Л., прийняв резолюцію «Про чергові завдання господарського будівництва», підкресливши в ній необхідність послідовного втілення в життя єдиного нар.-госп. плану.

Л. продовжував приділяти неослабну увагу міжнар. робітн. руху, становленню молодих комуністичних партій. Велику роль у цьому відіграла книга Л. *«Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі»* (1920). В березні 1921 відбувся *Десятий з'їзд РКП(б)*. Напередодні з'їзду опозиційні елементи нав'язали партії *дискусію про профспілки*. Л. виступив проти фракційних груп, показав значення профспілок як наймасовішої орг-ції робітн. класу, як школи комунізму. З'їзд підбив підсумки дискусії, схваливши ленінську платформу. На з'їзді Л. зробив доповіді про політ. діяльність ЦК, про заміну продрозверстки *продподатком*, про єдність партії та про анархо-синдикалістський ухил. З'їзд затвердив перехід до *нової економічної політики* (непу). В праці *«Про продовольчий податок»* (1921) Л. глибоко розкрив суть непу, який забезпечував дальше зміцнення союзу робітн. класу і селянства в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Величезне значення Л. надавав ідейно-виховній діяльності партії. В промові *«Завдання спілок молоді»* на 3-му з'їзді РКСМ (1920), яка стала програмою діяльності *Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді*, у начерку й проекті резолюції «Про пролетарську культуру» (1920), в статті «Про значення войовничого матеріалізму» (1922) та ін. Л. визначив шляхи розвитку соціалістич. культури, гол. напрями ідеологічної роботи партії, необхідність марксист. виховання парт. кадрів і пропаганди марксизму в усіх верствах населення; відповідальні завдання Л. ставив перед наукою. В березні 1922 на *Одинадцятому з'їзді РКП (б)* Л., підбиваючи підсумки першого року непу, висунув завдання перегрупувати сили для наступу на капіталістичні елементи в країні. Керуючись вказівками Л., партія добилася зміцнення союзу робітн. класу і селянства, перелому на госп. фронті на користь соціалізму. Це був останній парт. з'їзд, на якому був присутній Л. У доповіді на IV конгресі Комінтерну (листопад 1922) Л., відзначаючи героїчну працю робітників, висловив упевненість у кінцевій перемозі соціалізму. Через тиждень, 20.XI 1922 Л. виступив на пленумі Моск. Ради. Свою промову він закінчив висловленням твердої впевненості, що «з Росії непівської буде Росія соціалістична» (Повне зібр. тв., т. 45, с. 295). Це був останній публічний виступ Л. В ці роки Л. продовжував розробку нац. політики, спрямованої на ліквідацію фактичної нерівності колишніх нац. окраїн Росії. Шляхи соціалістичних перетворень у нац. районах він висвітлив у доповіді про Програму партії на VIII з'їзді РКП(б), у «Первісному начерку тез з національного і колоніального питань» (1920), у листі «Про утворення СРСР» та ін. Під керівництвом Л. було розроблено схвалені всіма трудящими принципи об'єднання рад. республік. 30.XII 1922 на 1-му Всесоюзному з'їзді Рад прийнято істор. рішення про організацію на добровільних засадах багатонац. соціалістичної д-ви — *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*.

У кін. грудня 1922 — на поч. 1923 Л. продовжував роботу, вже будучи тяжко хворим. Він продиктував свої останні статті: «Сторінки з щоденника», *«Про кооперацію»*, «Про нашу революцію», *«Як нам реорганізувати Робселькоспекцію»*, *«Краще менше, та краще»*, «Лист до з'їзду», «Про надання законодавчих функцій Держплану», «До питання про національності або про „автономізацію"». Ці статті й листи стали політ. заповітом Л. В них завершено розробку *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, складовими частинами якого були *індустріалізація* країни, *колективізація сільського*

господарства, культурна революція. Знаряддям побудови соціалістичного суспільства, підкреслював Л., є *держава*; її необхідно постійно вдосконалювати і зміцнювати. Особливу увагу Л. приділяв збереженню єдності партії як керівної і спрямовуючої сили у побудові соціалізму. Л. сформулював гол. напрями зовн. політики партії і Рад. д-ви — неухильна боротьба за мир, за *мирне співіснування* держав з різним суспільним ладом, екон. змагання соціалізму з капіталізмом. Л. висловив непохитну впевненість у кінцевій перемозі соціалізму над капіталізмом, у тому, що «соціалізм таїть у собі гігантські сили і що людство перейшло тепер до нової стадії розвитку» (Повне зібр. тв., т. 45, с. 380). У травні 1923 у зв'язку з погіршанням стану здоров'я Л. переїхав у Горки (див. *Горки Ленінські*). 21.I 1924 о 6 год. 50 хв. вечора Л. помер.

Того ж дня на терміновому пленумі ЦК було прийнято звернення «До партії. До всіх трудящих», у якому говорилося: «Усе, що є в пролетаріаті дійсно великого і героїчного — безстрашний розум, залізна, незламна, наполеглива, всеперемагаюча воля, священна ненависть, смертельна ненависть до рабства і гноблення, революційна пристрасть, що рухає горами, безмежна віра у творчі сили мас, величезний організаційний геній,— усе це знайшло своє чудове втілення в Леніні, ім'я якого стало символом нового світу від заходу до сходу, від півдня до півночі» (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2, с. 512). Поховано Л. у спеціально спорудженому *Мавзолеї В. І. Леніна*. З Л. прощався пролетаріат усього світу, все прогресивне людство. Робітн. клас СРСР на знак своєї відданості Л. і його справі провів *ленінський призов у партію*. Ім'я Л. безсмертне, як безсмертні його ідеї і справи. Ленінізм — це марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій, епохи краху колоніалізму і перемоги нац.-визвольного руху, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму і будівництва комуністичного суспільства. **«Ленінізм — це марксизм сучасної епохи, єдине, цілісне вчення міжнародного робітничого класу, яке безперервно розвивається»** (Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС, с. 4). З ім'ям Л. пов'язані істор. революц. переломи сучас. епохи — Велика Жовтнева соціалістична революція, утворення *світової системи соціалізму*, крах колоніалізму, побудова *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР, успіхи будівництва соціалізму в ін. країнах соціалістичної співдружності. В боротьбі за перемогу комунізму народ постійно черпає сили й натхнення в невмируших ленінських ідеях.

Л. присвятив усе своє життя справі визволення робітничого класу, справі соціалістич. революції і будівництва комуністич. суспільства. Вся діяльність Л. є втіленням нерозривної єдності теорії і практики. Стосовно нових істор. умов він розвинув велику теор. спадщину К. Маркса і Ф. Енгельса. Л. завжди стояв на базі творчого розвитку марксизму. «Ми зовсім не дивимось на теорію Маркса як на щось закінчене і недоторканне; ми, навпаки, переконані, що вона поклала тільки наріжні камені тієї науки, яку соціалісти п о в и н н і рухати далі в усіх напрямах, коли вони не хочуть відстати від життя»,— писав він (Повне зібр. тв., т. 4, с. 175—176). Розробку теорії й політики партії Л. нерозривно пов'язував з досвідом революц. боротьби трудящих мас, знаходив у цьому досвіді відповіді на пекучі питання розвитку революц. руху, спираючись на нього, виробляв стратегію і тактику партії на різних етапах істор. розвитку.

Л. у своїх працях збагатив усі складові частини марксизму: філософію, політ. економію, наук. соціалізм, захистив і розвинув осн. принципи світогляду і методу марксизму, здійснив дальшу розробку *діалектичного матеріалізму*. «Ленін — перший мислитель віку, який в досягненнях сучасного йому природознавства побачив початок грандіозної наукової революції, зумів розкрити і по-філософському узагальнити революційний смисл фундаментальних відкриттів великих дослідників природи» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, с. 13). Заг. принципом природничонаук. пізнання стало сформульоване Л. положення про невичерпність *матерії*. Великий вклад вніс Л. у розробку проблем *історичного матеріалізму*. Всебічне дослідження ним діалектики сусп. розвитку, *суспільно-економічних формацій*, теорії та історії *класів суспільних* і *класової боротьби*, д-ви, взаємодії економіки і політики, *суспільного буття і суспільної свідомості* та багатьох ін. питань збагатило сусп. думку новими висновками. Розробку проблем сусп. розвитку Л. якнайтісніше пов'язував з потребами революц. практики. Слідом за К. Марксом, який написав «Капітал» і вивчив капіталістичну формацію, наук. подвиг звершив Л., створивши теорію імперіалізму як найвищого і останнього етапу капіталізму, передодня соціалістичної революції. Використовуючи закон нерівномірності розвитку капіталізму в умовах імперіалізму, Л. дійшов висновку про стрибкоподібність цього процесу, про можливість і неминучість у зв'язку з цим прориву ланцюга імперіалізму в найслабкішому місці — перемоги соціалістичної революції спочатку в кількох або навіть в одній країні. Цей геніальний висновок підтверджений розвитком *світового революційного процесу*. Велика Жовтн. соціалістична революція, істор. завоювання соціалізму в світі — найвеличніша перемога теорії, стратегії і тактики ленінізму.

Л. увійшов в історію як засновник і керівник першої в світі соціалістичної д-ви. Розвинувши вчення Маркса і Енгельса про д-ву, про диктатуру пролетаріату, Л. глибоко розкрив значення Республіки Рад — д-ви нового типу, незмірно демократичнішої, ніж будь-яка бурж. парламентська республіка. Л. вчив, що перехід від капіталізму до соціалізму не може не дати різноманітності політ. форм, але сутність їх повинна бути одна — диктатура пролетаріату. Л. глибоко розробив національне питання, зокрема вчення про *нації*, про *національно-визвольний рух*, визначив головні напрями нац. політики Комуністичної партії на весь період соціалістичного і комуністичного будівництва.

Л. належить величезна істор. заслуга як творцю більшовицької партії — партії нового типу, авангарду робітн. класу, партії соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, будівництва соціалізму і комунізму. Життя й діяльність Л. нерозривно пов'язані з Комуністичною партією. Ленінські ідеї про партію втілилися у діяльності КПРС, яка озброєна передовою, марксистсько-ленінською теорією, загартована в боротьбі, користується безмежним довір'ям і любов'ю трудящих мас. Л. виявляв невтомне піклування про становлення і розвиток міжнар. комуністичного руху. Він сформулював найважливіші принципи діяльності марксист. партій, високо підняв прапор пролетарського інтернаціоналізму, виховуючи комуністів, усіх трудящих у дусі міжнар. солідарності і дружби народів. Діяльність Л., його вчення справили і продовжують справляти величезний вплив на міжнар. революц. рух. «Весь досвід світового соціалізму, робітничого і національно-визвольного руху,— відзначено у зверненні міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— підтвердив міжнародне значення марксистсько-ленінського вчення. Перемога соціалістичної революції в групі країн, виникнення світової системи соціалізму, завоювання робітничого руху в країнах капіталу, вихід на арену самостійної суспільно-політичної діяльності народів колишніх колоній і напівколоній, небачене піднесення антиімперіалістичної боротьби — все це доводить історичну правоту ленінізму, який виражає корінні потреби сучасної епохи» (Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 299).

КПРС приділяє величезну увагу вивченню, збереженню і виданню як ленінських праць, так і документів, пов'язаних з життям і діяльністю Л. Цим займається *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* і його філіали (на Україні — *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*). Опубліковано 5 видань Творів В. І. Леніна, 39 томів *«Ленинских сборников»*, тематичні збірники, окремі твори Л. (див. *Видання Творів В. І. Леніна*). Рад. народ, трудящі всього світу свято шанують пам'ять Л. Його ім'ям названо міста (Ленінград, Ульяновськ, Леніна-

Орден Леніна.

Ленінград.
Пам'ятник В. І. Леніну перед Фінляндським вокзалом. Скульптор С. О. Євсєєв, архітектори В. О. Щуко і В. Г. Гельфрейх. 1926.

бад та ін.), нас. пункти, р-ни, вулиці, великі пром. підприємства, колгоспи, радгоспи, судна і т. п. Найвищою нагородою в СРСР є *Леніна орден*. Засновано *Ленінські премії* в галузі науки і техніки, л-ри і мистецтва, *Міжнародні Ленінські премії «За зміцнення миру між народами»*. Створено *Центральний музей В. І. Леніна* в Москві і музеї В. І. Леніна в багатьох містах СРСР (на Україні — *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна*) і зарубіжних країн. Мільйони трудящих СРСР і прогресивних людей з усього світу відвідують Мавзолей В. І. Леніна в Москві. В 1970 і 1980 КПРС, рад. народ, комуністи і трудящі всього світу, все прогресивне людство урочисто відзначили 100- і 110-річчя з дня народження В. І. Леніна. Ці події стали новим свідченням всеперемагаючої життєвої сили ленінізму. Ідеї Л. втілюються в діяльності комуністів, у боротьбі робітн. класу і всіх трудящих, у поступальному розвитку соціалізму і комунізму, нездоланному соціальному прогресі людства (див. *Марксизм-ленінізм*).

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—55. М., 1958—65; Ленинский сборник, т. 1—39. М.—Л., 1924—80; У к р. п е р е к л.— Повне зібрання творів. т. 1—55. К., 1969—78; В. І. Ленін про Україну, ч. 1—2. К., 1977.

Літ.: До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970; К 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина. Сборник документов и материалов М., 1970; Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. К., 1979; Володимир Ілліч Ленін. Біографія. К., 1970; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. 1870—1924, т. 1—11. М., 1970—80; Спогади про Володимира Ілліча Леніна, т. 1—5. К., 1969—72; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—5. К., 1965—74; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1980; Нариси історії Комуністичної партії України К., 1977; Крупська Н. К. Про Леніна. Збірник статей і виступів. К., 1980; Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964; В. І. Ленін і український народ. Збірник документів. К., 1970; Трудящі України В. І. Леніну. Збірник документів. К., 1960; Ленін і Україна, кн. 1—4. К., 1969—70; Горький М. В. И. Ленин. М., 1980; Лениниана. Библиография произведений В. И. Ленина и литературы о нём. 1956—1967 гг., т. 1—3. М., 1971—76; Павлова Л. [и др.]. Ленин и теперь живее всех живых. Рекомендательный указатель мемуарной и биографической литературы о В. И. Ленине. М., 1968; Воспоминания о В. И. Ленине. Аннотированный указатель книг и журнальных статей 1954—1961. М., 1963; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик. Х., 1971; Твори В. І. Леніна на Україні (1898 — лютий 1917 р.). Покажчик архівних документів. К., 1977 *О. Д. Педосов.*

ЛЕ́НІНА О́РДЕН — найвища нагорода СРСР. Встановлений Президією ЦВК СРСР 6.IV 1930 на честь організатора і вождя КПРС, засновника першої в світі соціалістич. д-ви В. І. Леніна. За статутом ордена, затвердженим 28.III 1980, нагородження ним провадиться за особливо великі заслуги в революційному русі, трудовій діяльності, захисті соціалістич. Вітчизни, розвитку дружби і співробітництва між народами, зміцненні миру та зв ін. особливо видатні заслуги перед Радянською д-вою і суспільством. Л. о. нагороджуються громадяни СРСР, підприємства, об'єднання, установи, орг-ції, військ. частини, військ. кораблі, з'єднання та об'єднання, союзні і авт республіки, краї, області, авт. області, авт. округи, р-ни, міста та ін. населені пункти. Л. о. можуть бути нагороджені і особи, які не є громадянами СРСР, а також підприємства, установи, орг-ції, населені пункти іноземних д-в. Орден Леніна вручається особам, удостоєним звання *Героя Радянського Союзу*, звання *Героя Соціалістичної Праці*, а також містам і фортецям, яким присвоєно відповідно звання «Місто-Герой», «Фортеця-Герой». Вперше Л. о. нагороджено 23.V 1930 газету «Комсомольская правда» з нагоди її 5-річчя. Одними з перших орденом Леніна було відзначено В. К. *Блюхера*, С. М. *Будьонного*, К. Є. *Ворошилова*, М. М. *Тухачевського*, О. Г. *Стаханова*, П. Ф. *Кривоноса*, М. О. *Озерного*. Цим орденом нагороджено (1979) понад 365 тис. робітників, колгоспників, діячів науки і культури, представників Збройних Сил, видатних діячів міжнародного комуністичного і робітн. руху, понад 12,5 тис. Героїв Рад. Союзу і 18,7 тис. Героїв Соціалістичної Праці. Орденом Леніна нагороджено бл. 900 колективів трудящих і громад. організацій, підприємств, мистецьких колективів, ряд міст (зокрема, *міста-герої*, а також Ульяновськ, Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг, Самарканд, Дніпропетровськ, Баку), всі союзні та авт. республіки, краї, більшість областей (у т. ч. всі області УРСР).

ЛЕ́НІНА ПІК — одна з найвищих вершин в СРСР, на межі Кирг. РСР і Тадж. РСР. Знаходиться у Заалайському хр. Вис. 7134 м. Вкритий льодовиками. Відкрив рос. мандрівник О. П. Федченко 1871. Перше сходження на Л. п. здійснили 1934 рад. альпіністи (В. Абалаков, К. Чернуха, І. Лукін).

ЛЕНІНАБА́Д (до 1936 — Ходжент) — центр Ленінабадської обл. Тадж. РСР. Розташований на берегах р. Сирдар'ї біля входу у Ферганську долину. Залізнична станція, аеропорт, вузол автомоб. шляхів. 132 тис. ж. (1980). Місто засн. в 5 ст. до н. е. З 2-ї пол. 7 ст. називається Ходжент. В 13 ст. жителі міста чинили героїчний опір ордам *Чінгісхана*. В 1866 Ходжент увійшов до складу Росії. В місті 4 (17). VII почалося *Середньоазіатське повстання 1916*. Рад. владу встановлено на поч. 1918. Л.— значний центр по переробці с.-г. сировини; один з найбільших в СРСР шовковий та консервний комбінати, гренажний, емальованого посуду заводи, кондитерська фабрика, молочний комбінат. Серед ін. підприємств: з-ди склотарний, взут., швейна, меблева ф-ки. Педагогічний інститут, 6 середніх спеціальних навчальних закладів. Муз.-драм. театр, істор.-краєзнавчий музей, бот. сад АН Тадж. РСР.

Архіт. пам'ятки: середньовічна цитадель (8 ст.), руїни мавзолею Туба-хана (14 ст.), мечеть-мавзолей шейха Мислехеддіна (17—18 ст.), Соборна мечеть (1912—13). За рад. часу споруджено муз.-драм. театр (1961 — 64), міст через р. Сирдар'ю (1965), пам'ятник В. І. Леніну (1974), монумент на честь воїнів-земляків, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни (1979).

ЛЕНІНАБА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Тадж. РСР. Розташована у пн. частині республіки. Утворена 23.XII 1970 (також існувала 1939—62). Площа 26,1 тис. км². Населення 1223 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — таджики, живуть також узбеки, росіяни, татари, киргизи, українці та ін. Міськ. населення — 36%. В області — 12 районів, 9 міст та 20 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Ленінабад*. Рельєф області переважно гірський. На Пн.— Курамінський хр. і гори Моголтау, на Пд.— Туркестанський (вис. до 5509 м), Зеравшанський та Гіссарський хребти. Найбільші міжгірні долини — Зеравшанська та Ферганська (в межах області — зх. її частина). Корисні копалини: вугілля, нафта, газ, поліметалеві руди тощо. Клімат континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня на рівнині — 2°, липня +25, +28°. У горах т-ра поступово знижується відповідно до —9° та +15°. Опадів від 100—200 мм на рік на рівнині, до 400 — 800 мм у горах. Характерні *селі*. Найбільші ріки — *Сирдар'я*, Зеравшан; озера —

Леніна пік.

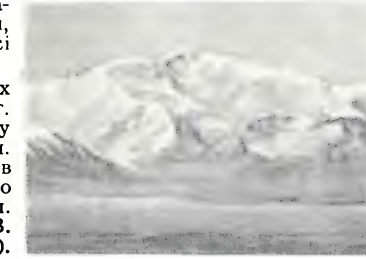

Іскандеркуль та Оксукон. На рівнинних незайманих ділянках — пустельна й степова рослинність, на схилах— степова, вище — субальп. та альп. луки. По долинах річок — *тугаї*.

У нар.-госп. комплексі республіки Л. о. виділяється пром-стю, що базується на переробці с.-г. і мінеральної сировини, а також інтенсивним зрошуваним землеробством. Електроенергія надходить від Кайраккумської ГЕС (на Сирдар'ї). Добування вугілля (Шураб), нафти (Кім і Нефтеабад), добування й збагачування руд кольорових металів, вольфраму, молібдену, сурми, ртуті (Чорух-Дайрон, Анзоб та ін.). Маш.-буд. з-ди: канібадамський «Автозапчастина», Ісфаринський світлотех. та Адрасманський **низь**ковольтної апаратури. Підприємства легкої пром-сті — шовковий комбінат (Ленінабад), ф-ка верхнього трикотажу (Ура-Тюбе), килимовий комбінат (Кайраккум), бавовноочисні з-ди (Канібадам, Пролетарськ). Розвинута харчова промисловість: фруктоконсервна, м'ясна, кондитерська, борошномельна, виноробна. Виробн. буд. матеріалів. У 1979 зрошувалося 66,2% площі всіх посівів. Діють канали: Великий Ферганський, Пн.-Ферганський та «Маргідар». Провідна тех. культура — бавовник (понад 26% валового збору республіки), гол. чин. у Ферганській долині), а також тютюн (80%, у Зеравшанській долині). Серед ін. культур — зернові (рис, пшениця, ячмінь), овочебаштанні. В Л. о.— понад 50% площ садів (переважно абрикоси) та виноградників Тадж. РСР. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Розвинуті птахівництво та шовківництво (50% коконів, що їх заготовляють у республіці). На тер. області — залізнич. магістраль Хаваст — Коканд), автомоб. магістралі з Ленінабада в Душанбе, Ташкент, Самарканд та ін. В Л. о.— пед. ін-т (Ленінабад), 13 серед. спец. навч. закладів, зональний н.-д. ін-т садівництва та виноградарства; 5 театрів (Ленінабад, Канібадам, Нау, Чкаловськ); музеї: істор.-краєзнавчі в Ленінабаді та Ісфарі, республіканський істор.-краєзнавчий ім. А. А. Рудакі в Пенджікенті.

М. Ю. Мамаджанова.

ЛЕНІНАКА́Н (до 1924 — Александрополь) — місто республіканського підпорядкування Вірм. РСР. Розташований на Ленінаканському плато, на вис. бл. 1500 м над р. м. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 210 тис. ж. (1980). На тер. сучас. Л. поселення існувало з 5 ст. до н. е. За часів середньовіччя тут був населений пункт Кумайрі (Гюмрі), на місці якого 1837 закладено рос. фортецю. Робітники міста брали участь у революції 1905—07 в Росії. Рад. владу встановлено 10.V 1920, відновлено її в кін. 1920 після розгрому дашнаків, які на деякий час захопили місто. За роки Рад. влади Л. перетворився на значний пром., культур. та наук. центр республіки. Провідні галузі г-ва — легка пром-сть (текст. комбінат, прядильна, панчішна, трикотажна, швейні, взут. ф-ки) та машинобулування (з-ди: «Мікроелектродвигун», шліфувальних верстатів, ковальсько-пресового устаткування, «Строммашина», холодильних компресорів та ін.). Розвинута харч. (м'ясокомбінат, кондитерська ф-ка, мол. і пивоварний з-ди) та буд. матеріалів пром-сть. Меблева ф-ка. Підприємства залізнич. транспорту. В Л.— пед. ін-т, філіал Єреванського політех. ін-ту, 7 серед. спец. навч. закладів, відділ гірського плодівництва і виноградарства Ін-ту виноградарства, виноробства і плодівництва Вірм. РСР, Ін-т геофізики і інженерної сейсмології АН Вірм. РСР та ін. Театри — драм. та ляльок; краєзнавчий музей, картинна галерея. Архіт. пам'ятки: руїни церкви (6 ст.), купольна базиліка Аствацацін (17 ст.). Пам'ятник В. І. Леніну (1954, скульптор С. Меркуров). У Казарапаті біля Александрополя народився А. С. *Ісаакян*.

ЛЕНІНГРА́Д (1703—1914 — Санкт-Петербург, 1914—24 — Петроград) — другий за величиною і значенням після Москви пром., культурний та наук. центр СРСР. Поділяється на 17 районів. Територія — 1350 км² (606 км² без міських поселень, підпорядкованих Ленінградській міській Раді).

Природа. Л. розташований на берегах р. Неви при її впадінні у Фінську зат. Балтійського м., на островах дельти (42 острови, у т. ч. Васильєвський, Хрестовський, Декабристів, Єлагін та ін.). 10% площі міста займає водна поверхня. В межах Л.— понад 40 невеликих річок, рукавів і проток Неви. Значна частина тер. Л. (острови дельти Неви, примор. смуга між Фінською зат. і лінією Балтійської з-ці та ін.) лежить на висотах, які не перевищують 1,2—3 м над рівнем моря і при сильних зх. вітрах затоплюється (катастрофічні повені були 1824, вода піднялася на 3,75 м вище ординара, 1924 — на 3,69 м, 1978 — на 1,93 м). Всього місто затоплювалося 241 раз. У 1979 ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про будівництво споруд захисту м. Ленінграда від повеней». Протягом 1979—90 передбачено спорудити захисну дамбу завдовжки 25,4 км. Клімат морський, з м'якою зимою і прохолодним літом. Пересічна т-ра січня— 7,9°.

Населення

Рік	Кількість жителів, тис.
1926	1614
1939	3015
1959	3367
1970	4027
1980	4638

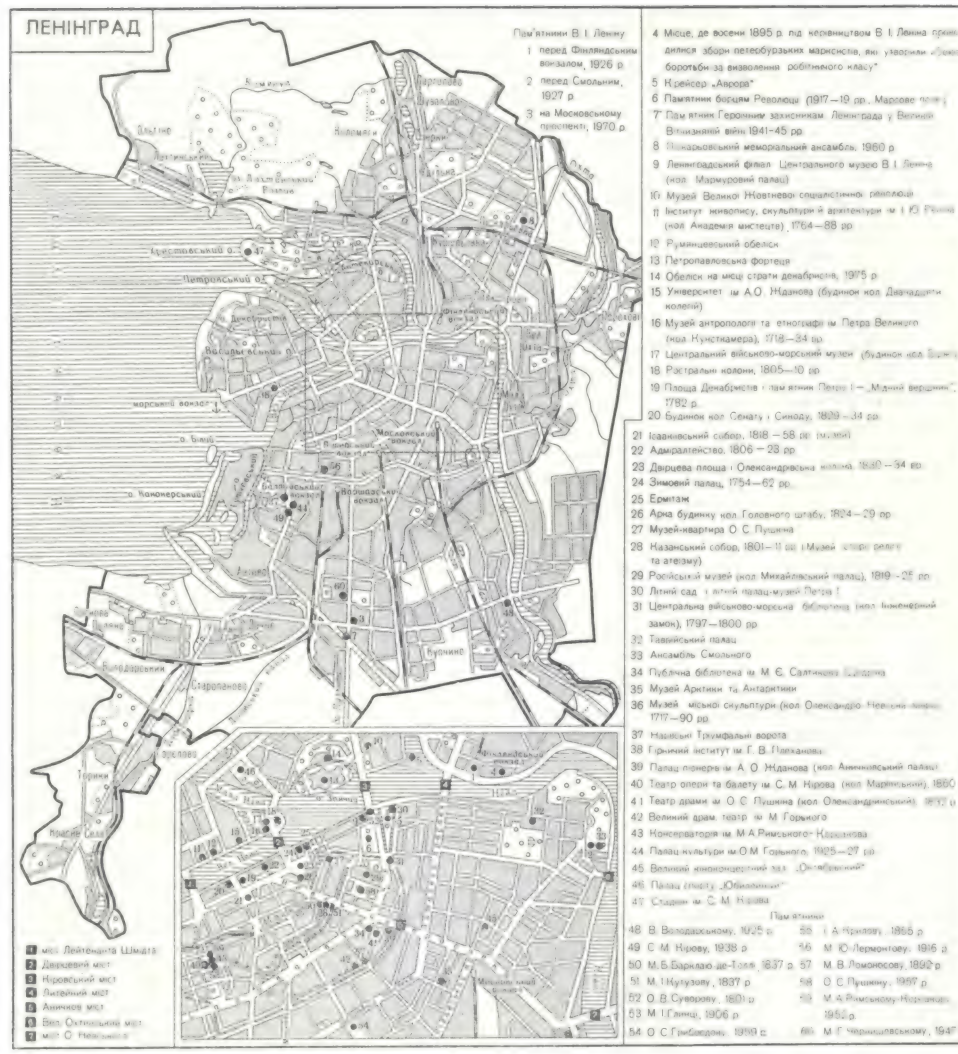

липня + 17,7°. Пересічна кількість опадів 585 мм на рік. На поч. літа в Л.—*білі ночі*. *С. Б. Лавров.*

Історія. Л. розташований на споконвічних руських землях, де у 2-й пол. 1-го тис. н. е. жили *ільменські слов'яни*. В 13—15 ст. ця територія входила до *Новгородської феодальної республіки*. Після вигнання швед. загарбників (див. *Північна війна 1700—21*) в гирлі Неви на о. Заячому за наказом Петра I в травні 1703 було закладено Санкт-Петербурзьку фортецю (див. *Петропавловська фортеця*), під захистом якої невдовзі розгорнулося будівництво міста Санкт-Петербурга. Споруджувалося воно силами тисяч солдатів і селян, яких зігнали з усієї д-ви, зокрема з України. Після заснування Петербурга завершилася віковічна боротьба Росії за вихід до Балт. моря, що диктувалася інтересами екон. і політ. розвитку країни. В 1712 до Петербурга з Москви було перенесено столицю Росії. У 18 ст. в Петербурзі виник ряд значних пром. підприємств (Адміралтейська верф, фарфоровий з-д, Ливарний та Монетний двори, порохові з-ди тощо). В 19 ст. внаслідок інтенсивного індустр. розвитку — відкриття Путіловського (тепер Кіровський), Балт. суднобудівного та ін. з-дів Петербург перетворився на великий пром. центр. У кін. 18 ст. Петербург став центром передової науки і культури, суспільно-політ. думки і революц. руху. 14 (26).XII 1825 тут відбулося повстання *декабристів*, під впливом якого на Україні вибухнуло *Чернігівського полку повстання*. У Петербурзі зародився революційно-демократичний рух (див., зокрема, *Петрашевці*), діяли народницькі орг-ції «*Земля і воля*», «*Народна воля*», «*Чорний переділ*». Висока концентрація виробн., велика кількість робітників-металістів (40%), найбільш свідомої й організованої частини робітн. класу, забезпечили петерб. пролетаріатові авангардну роль у рос. революц. русі. В 1878 в Петербурзі створено «*Північний союз російських робітників*». У 80-х рр. виникли перші марксистські гуртки (*Благоєва група, Бруснєва група* та ін.). В 1895 В. І. Ленін створив *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. Місто було колискою трьох рос. революцій. Після розстрілу мирної демонстрації петерб. робітників *Дев'ятого січня 1905* почалася революція 1905—07. Під час *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* повсталі петрогр. робітники й солдати повалили самодержавство. В результаті збройного повстання робітників і солдатів, керованих партією більшовиків, 25.X (7.XI) 1917 в Петрограді перемогла *Велика Жовтнева соціалістична революція*. 26.X (8.XI) 1917 *Другий Всеросійський з'їзд Рад* проголосив перехід влади до рук Рад і сформував перший Рад. уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. 2 (15).XI 1917 в Петрограді було прийнято *Декларацію прав народів Росії*, яка узаконила рівноправність усіх (у т. ч. українського) народів.

Ряд членів Петрогр. військ.-революц. к-ту, які керували повалленням бурж. *Тимчасового уряду*, відіграли значну роль у боротьбі за встановлення Рад. влади на Україні (В. О. *Антонов-Овсієнко*, А. С. *Бубнов*, П. Ю. *Дибенко*, Ю. М. *Коцюбинський*, М. І. *Подвойський*, М. О. *Скрипник* та ін.). До березня 1918 Петроград був столицею РРФСР. Під час громадян. війни 1918—20 робітники Петрограда брали участь у збройній боротьбі проти внутр. і зовн. контрреволюції, зокрема в боях за визволення України. В 1919 двічі було відбито наступ на Петроград білогвард. військ ген. Юденича (див. *Петроградська оборона 1919*). За видатні заслуги в розгромі інтервентів і білогвардійців пролетаріат Петрограда 1919 нагороджено орденом Червоного Прапора РРФСР.

Після смерті В. І. Леніна на прохання трудящих міста 26.I 1924 Петроград був перейменований на Ленінград. Пром-сть Л. відіграла велику роль у соціалістич. будівництві й тех. реконструкції нар. г-ва СРСР, зокрема нар. г-ва України. Під час Великої Вітчизн. війни Л. витримав 900-денну блокаду фашист. армій. Заслуги учасників героїчної оборони Л. (див. *Ленінградська битва 1941—44*) відзначені встановленою 1942 медаллю «За оборону Ленінграда». Л. нагороджено 2 орденами Леніна (1945, 1957), орденом Жовтневої Революції (1965) і як місто-герой — медаллю «Золота Зірка» (1965). *З. В. Степанов.*

Народне господарство. Сучас. пром. комплекс Л. відзначається поєднанням різних галузей важкої індустрії, легкої та харч. пром-сті. Л. (разом з Ленінгр. обл.) виробляє 3% пром. продукції країни. Діє бл. 800 наук.-виробничих орг-цій. Провідне місце посідає важка пром-сть, насамперед машинобудування й металообробка, що спеціалізуються на виробн. складної, дрібносерійної та індивідуальної машино- та приладобудівної продукції для нар. г-ва країни. На Л. припадає бл. 52% загальносоюзного виробн. турбін і генераторів, 26% — поліграф. устаткування, 12% — ковальсько-пресових машин, 11% — приладів і засобів автоматизації, понад 7% — електрозварювального устаткування та ін. Л. — один з гол. центрів суднобудування в країні. На Адміралтейському, Балтійському та ін. з-дах виробляють судна різних типів — рефрижератори, танкери, науково-дослідні, атомні криголами («Ленін», «Арктика», «Сибір», «Дніпро»). Далеко за межами нашої країни відома продукція об'єднань: *ленінградське виробниче об'єднання «Кіровський завод»*, *ленінградське виробниче електромашинобудівне об'єднання «Електросила»* ім. С. М. Кірова, *Невський машинобудівний завод* ім. В. І. Леніна, Іжорський завод, *ленінградське виробниче об'єднання турбобудування «Ленінградський металічний завод»*, «Світлана», «Поліграфмаш» та ін. Великого розвитку набуло в Л. енерг. машинобудування, налагоджено виробн. унікальних енергоагрегатів для Братської, Красноярської та Саяно-Шушенської гідроелектростанцій, устаткування для атомної енергетики. Л. — важливий район радіоелектротех., електронної пром-сті, приладо- та верстатобудування, виробн. устаткування для трикотажної, взуттєвої, тютюнової, поліграф. та ін. галузей пром-сті. Виділяється також виробн. товарів культурно-побутового призначення, зокрема фотоапаратів (50% загальносоюзного), пилососів (20%), годинників (7%). Бл. 7% пром. продукції міста припадає на підприємства хім. пром-сті (шини, мінеральні добрива, синтетичні матеріали, парфюмерні та хім.-

Пам'ятник М. І. Кутузову. Скульптор Б. І. Орловський, архітектор В. П. Стасов. 1837.

Площа Декабристів з пам'ятником Петру I («Мідний вершник»). Скульптор Е. М. Фальконе (за участю М. А. Колло і Ф. Г. Гордєєва). 1768—82.

Невський проспект.

Будинки Сенату й Синоду (тепер — Центральний державний історичний архів СРСР). Архітектори К. І. Россі та О. Є. Штауберт. 1829—34.

фарм. вироби). Розвинуті також поліграф. пром-сть, виробн. клавішних інструментів (найбільша в СРСР ф-ка «Красный Октябрь»), народ. муз. інструментів (ф-ка ім. А. В. Луначарського), худож. фарфору й скла (з-д ім. М. В. Ломоносова). Значне місце посідає лісова, деревообробна, паперова пром-сть, а також виробн. буд. матеріалів. Легка та харчова пром-сть представлена найбільшими підприємствами: «Красний треугольник», «Красная нить», «Рабочий», «Комсомолка», «Большевичка», *ленінградське виробниче взуттєве об'єднання «Скороход»* імені Я. А. Калініна. За роки Радянської влади в Л. створено велике енергетичне г-во. Всі електростанції області об'єднано в єдину високовольтну мережу «Лененерго», енергетичне господарство міста посилено з введенням в дію *Ленінградської АЕС* ім. В. І. Леніна та Південної ТЕЦ,що будується. Л. одержує природний та штучний газ по газопроводах Серпухово — Ленінград, Білоусово — Ленінград, Кохтла-Ярве — Ленінград, по новому газопроводу Грязовець — Череповець — Ленінград в місто надійде газ з родовищ Комі АРСР та Тюмен. обл. РРФСР. Л.— значний трансп. вузол (5 залізничних вокзалів, 12 залізничних колій та 11 автомоб. магістралей), є річковий та мор. порти, сполучені внутр. водними шляхами з Балтійським, Білим, Каспійським морями та Азово-Чорноморським басейном (*Волго-Балтійський водний шлях* імені В. І. Леніна). Ленінградський морський торговий порт — один з найбільших в СРСР. У 70-х рр. введено в дію новий аеропорт «Пулково».

С. Б. Лавров.

Охорона здоров'я. В Петербурзі було організовано перші в Росії госпіталі — сухопутний (1715) і адміралтейський (1717). В 1773 при них виникли школи по підготовці лікарів. На базі Мед.-хірургічного уч-ща 1778 було створено Мед.-хірургічну академію. В 1-й пол. 19 ст. в Петербурзі виникли нові мед. заклади, в т. ч. перша в Росії дит. лікарня (1834). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в Петрограді зародилася рад. охорона здоров'я. В 1978 в Л. було 34 195 лікарів (76,5 лікаря на 10 тис. ж.), 53,5 тис. лікарняних ліжок (118 ліжок на 10 тис. ж.) і 116 жіночих консультацій, дит. поліклінік і амбулаторій. Поблизу Л. розташований *Ленінградський курортний район* (Зеленогорськ, Комарово, Сестрорецьк та ін.), на території якого — санаторії (для дітей і дорослих), будинки відпочинку, пансіонати тощо.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Із заснуванням Петербурга створено такі заклади, як Морська академія (1715), Інженерна школа (1719), Артилерійська школа (1721), згодом — Сухопутний шляхет. корпус (1731), ін-ти шляхетних дівчат (Смольний, засн. 1764) та ін. У 1811 засн. Царськосельський ліцей, 1819 — Петерб. ун-т (див. *Ленінградський державний університет* імені А. О. Жданова), перші вищі тех. заклади: Ін-т корпусу інженерів шляхів (1809), Технологічний ін-т (1828), Гірничий ін-т (1866) та ін. В 1978/79 навч. р. в Л. було 549 загальноосв. шкіл (398,8 тис. учнів), 105 серед. профес.-тех. уч-щ (65,6 тис. учнів), 88 серед. спец. навч. закладів (114,4 тис. учнів), 41 вищий навч. заклад (280,6 тис. студентів). Найбільші вузи: Ленінградський ун-т імені А. О. Жданова, ін-ти — політех., гірничий, кораблебудівний, авіац. приладобудування, кіноінженерів, Вище інженерне мор. уч-ще та ін. У Л. є установи *Академії наук СРСР:* Фізико-технічний ін-т ім. А. Ф. Йоффе, Ботанічний ін-т ім. В. Л. Комарова, Зоологічний ін-т, ін-ти фізіології ім. І. П. Павлова, високомолекулярних сполук, цитології, Ін-т рос. літератури («Пушкінський дім»), у Пулкові під Л.— астр. обсерваторія. В Л. працюють: Ін-т історії партії при Ленінгр. обкомі КПРС (філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), ін-ти метрології ім. Д. І. Менделєєва, арктичний і антарктичний, котлотурбінний, експериментальної медицини, радіаційної гігієни, онкології тощо; наук.-виробн. об'єднання «Електросила», «Позитрон», Оптико-механіч., «ЛОМО», «Ленелектронмаш» та ін. В Л.— 900 масових б-к (фонд— 29 996 тис. одиниць зберігання), серед яких одна з найбільших універсальних б-к світу—*Бібліотека публічна* імені М. Є. Салтикова-Щедріна (фонд — бл. 21 млн. одиниць зберігання; 1977). Крім того, в Л.— найстаріше наук. книгосховище країни — *Бібліотека АН СРСР* (фонд — 15,3 млн. одиниць зберігання; 1977). В місті функціонує 384 клубні заклади, 310 кіноустановок, 15 театрів; філармонія, концертний зал «Октябрьский», цирк та ін.

У Л.— бл. 50 музеїв, серед яких Музей Великої Жовтн. соціалістич. революції, Ленінгр. філіал Центр. музею В. І. Леніна, 10 меморіальних музеїв В. І. Леніна, Музей історії Л. (з філіалами: *Петропавловська фортеця*, фортеця «Орешек» та експозиція, присвячена періодові блокади Л. нім.-фашист. загарбниками), всесвітньо відомі *Ермітаж* і *Російський музей*, Центр. військ.-мор. музей, Музей Арктики й Антарктики, Літ. музей при Ін-ті рос. л-ри АН СРСР, у м. Пушкіні під Л.— Всесоюзний музей О. С. Пушкіна, в Л. на набережній р. Мойки — музей-квартира О. С. Пушкіна, меморіальна майстерня-музей Т. Г. Шевченка в Академії мистецтв тощо. Див. також розділи: «Архітектура», «Мистецтво».

П. В. Жур.

Преса, радіомовлення, телебачення. В місті працює 30 вид-в, зокрема центральні — «Аврора», «Гидрометеоиздат», «Судостроение», республіканські — «Художник РСФСР», «Лениздат», відділення союзних вид-в — «Наука», «Художественная литература», «Советский писатель», «Детская литература» та ін. Виходять газети: «Ленинградская правда» (з 1918), «Смена» (з 1919), «Ленинские искры» (з 1924), «Ленинградский рабочий» (з 1951), «Вечерний Ленинград» (з 1945), десятки багатотиражок. Видаються журнали: «Звезда» (з 1924), «Нева» (з 1955), «Аврора» (з 1969), «Костёр» (з 1936). Ленінгр. радіомовлення працює за трьома програмами, телебачення, у т. ч. кольорове (з 1972),— за двома програмами.

П. В. Жур.

Література. З Л. пов'язані життя і творчість багатьох рос. письменників. У 18 ст. в Петербурзі жили й працювали А. Кантемір, В. Тредіаковський, М. Ломоносов, Г. Державін, О. Сумароков, Д. Фонвізін, О. Радищев, В. Капніст, М. Новиков. У 19 ст. тут творили М. Карамзін, В. Жуковський, О. Пушкін, О. Грибоєдов, М. Гоголь, К. Рилєєв, М. Лермонтов, М. Некрасов, І. Гончаров, І. Тургенєв, Ф. Тютчев, М. Салтиков-Щедрін, Ф. Достоєвський, М. Лєсков, працювали відомі критики В. Бєлінський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, Д. Писарєв. Кін. 19 — поч. 20 ст. ознаменувалися творчістю основоположників л-ри соціалістич. реалізму М. Горького і В. Маяковського. З Л. тісно пов'язані життя й літ. діяльність О. Блока, рад. письменників Д. Бєдного, С. Єсеніна, М. Пришвіна, А. Ахматової, О. Форш, В. Шишкова, О. Чапигіна, О. Толстого, Ю. Тинянова, К. Чуковського, С. Маршака, В. Панової, К. Федіна, М. Тихонова, В. Саянова, О. Прокоф'єва та ін. Значну роль відіграв Л. в рос.-укр. літ. зв'язках. Ще на поч. 18 ст. у Петербурзі жив і працював укр. і рос. письменник і культур.-осв. діяч Ф. Прокопович. У місті жив і творив протягом 17 років Т. Шевченко, в 60-х рр. перебувала Марко Вовчок. Тут уперше вийшли в світ «Енеїда» І. Котляревського (1798), «Кобзар» Т. Шевченка (1840), друкувалися твори Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, укр. поетів-романтиків. У Петербурзі видано твори Марка Вовчка («Народні оповідання», 1858, та збірки, 1865, 1870—74); фольклор. збірки: «Опис весільних українських простонародних обрядів» (1777), книгу М. Цертелєва «Спроба зібрання старовинних малоросійських пісень» (1819), «Малоросійські і червоноруські народні думи і пісні» (1836), «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західний край» (1877), літ. альманахи «*Ластівка*» (1841), «*Хата*», (1860), перший укр. журн. «*Основа*» (1861—62). Тут, починаючи з 1856, кілька років працювала перша приватна укр. друкарня, засн. П. Кулішем. У 1897—1901 в журн. «Жизнь» публікувалися російські переклади творів

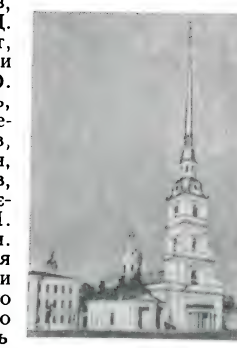

Собор Петропавловської фортеці. Архітектор Д. Трезіні. 1712—33.

Собор Смольного монастиря. Архітектор В. В. Растреллі. 1764.

Таврійський палац (тепер — облпартшкола). Архітектор І. Є. Старов. 1789.

Пам'ятник О. С. Пушкіну. Скульптор М. К. Анікушин, архітектор В. Петров. 1957.

І.Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника та ін., їхні твори виходили й у видавництві «Знання».

Ще плідніше стала творча співдружність ленінгр. і укр. літераторів за рад. часу. В 30-х рр. за ініціативою О. Прокоф'єва, Вс. Рождественського, В. Саянова, М. Брауна, М. Комісарової було створено антологію укр. поезії рос. мовою. Письменники Л. разом з письменниками України широко відзначали ювілеї «Слова о полку Ігоревім» та О. Пушкіна (1937), 125-річчя і 150-річчя з дня народження Т. Шевченка, 300-річчя і 325 -річчя возз'єднання України з Росією. Літератори і мистецтвознавці Л. взяли активну участь у підготовці «Шевченківського словника» (т. 1—2. К., 1976—77), удостоєного Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1980). Образ Л. втілено у творах О. Корнійчука, М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, А. Малишка, О. Полторацького, О. Ільченка та ін.

П. В. Жур.

Архітектура. Архітектурі Л. властиві гармонійне планування, монументальність, ансамблевість забудови. Організуючим началом міста став ансамбль Петропавловської фортеці. Центр. частина Л. склалася на Пд. Сх. від Неви вздовж гол. магістралей (Невського проспекту та ін.), які променями розходяться від *Адміралтейства*. На Васильєвському о-ві було споруджено будинки 12 колегій (тепер ун-т; 1722—34, арх. Д. Трезіні, Т. Швертфегер), *Кунсткамеру* (1718—34, арх. Г. Маттарнові та ін.; перебудова 1754—58, арх. С. Чевакінський), палац О. Меншикова (1710—16, арх. Дж. М. Фонтана, Г. *Шедель*). На поч. 18 ст. будували палаци й садиби знаті в стилі *барокко* — палац Петра I в *Літньому саду* (1710—14, арх. Трезіні та ін.), С. Строганова (1752— 54, арх. В. Растрелі, перебудовувався А. Вороніхіним), П. Шереметєва на Фонтанці (1750—55, арх. Чевакінський, Ф. Аргунов). У 1769 затверджено новий план міста (арх. О. *Квасов*). У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. створювалися грандіозні архіт. ансамблі: стрілка Васильєвського о-ва з будинком Біржі (1805—10, відкрита 1816, арх. Ж. *Тома де Томон*, з 1940 — Центр. військ.-мор. музей); *Двірцева площа* з *Зимовим палацом*, Олександрівською колоною (1830—34, арх. А. *Монферран*) та аркою Гол. штабу (тепер адм. установи; 1819—29, арх. К. *Россі*); пл. Декабристів з пам'ятником Петру I (1768—82, скульптор Е. М. Фальконе, за участю М. Колло та Ф. Гордєєва), будинками Сенату й Синоду (тепер Центр. держ. істор. архів СРСР; 1829—34, арх. Россі, О. Штауберт) та *Ісаакіївським собором;* ансамблі Невського проспекту з *Казанським собором;* ансамбль пл. Мистецтв (1819—40, за проектом арх. Россі) з Михайлівським палацом; ансамбль Марсового поля з Мармуровим палацом (тепер філіал Центр. музею В. І. Леніна; 1768—85, арх. А. *Ріналъді*, перебудований 1844—51, арх. О. Брюллов) і казармами Павловського полку (1817—20, арх. Стасов), у центрі площі —пам'ятник борцям Революції (1917—19, скульптор Л. Руднєв); ансамбль Літнього саду й Інженерного замку, *Таврійського палацу*. Створено заміські ансамблі (тепер — у складі міста): *Олександро-Невську лавру, Смольний*. Серед ін. пам'яток Л.: в стилі *класицизму* — Академія мистецтв (1764—88, арх. О. *Кокорінов* та Ж. Валлен-Деламот), Гостиний двір (1761—85, арх. В. Растреллі та Валлен-Деламот), Гірничий ін-т (1806, арх. Вороніхін), Нарвські ворота (1833, арх. В. Стасов); еклектичні будівлі (напр., Маріїнський оперний театр); в стилі *модерн* — готель «Асторія» (1910—14, арх. Ф. *Лідваль*). У 19 — на поч. 20 ст. споруджено численні мости; серед них— Аничков міст (1839—41, інж. А. Готман; бронзові скульптурні композиції — приборкувачі коней встановлено 1849—50, скульптор П. *Клодт*). В 19 — на поч. 20 ст. споруджено гранітні набережні Неви. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції відновлено планомірну забудову Л. Створено перші житл. комплекси для робітників: на Тракторній вул. й проспекті Страйків (1925—27, арх. О. Нікольський, О. Гегелло, Г. Симонов), Палевський житловий масив у Володарському районі (1925— 27, арх. О. Зазерський, М. Рибін).

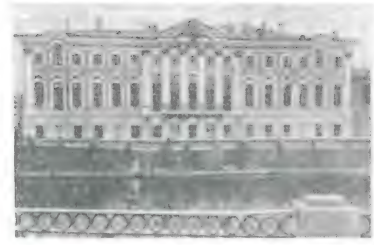

Колишній палац С. Г. Строганова. Архітектор В. В. Растреллі. 1752—54.

В 30-х рр. створено нові райони на вільних територіях: Мала Охта (1936—41, арх. Г. Симонов, Б. Рубаненко та ін.), Щеміловка (1937—40, арх. Є. Левінсон, І. Фомін та ін.), споруджено великі громад. будівлі. В ген. планах Л. (1945—48, арх. М. *Баранов* та ін.; 1966, арх. В. *Каменський*, О. Наумов, Г. Булдаков та ін.) комплексно вирішувалися завдання післявоєнної відбудови, реконструкції і нового буд-ва з урахуванням розвитку істор. центру вздовж Неви та на узбережжі Фінської зат. Забудовано проспекти Приморський, Енгельса, Страйків, Автово, Новоізмайловський, всі — в 60-х рр.; зведено житл. масиви: Дачний, Полюстрово, Купчино та ін.; створено ансамбль пл. В. І. Леніна, споруджено стадіон ім. С. М. Кірова, станції метрополітену ім. В. І. Леніна, телецентр (1962, арх. С. *Сперанський* та ін.), Великий кіноконцерт. зал «Октябрьский» (1967, арх. Каменський та ін.), Палац спорту «Юбилейный» (1967, арх. Г. Морозов, І. Сусликов та ін.), Палац молоді (1978, арх. П. Прохоров, В. Тропін, О. Ізоїтко). Створено меморіальні комплекси на Піскарьовському кладовищі (1960) і Серафимовському кладовищі (1965, арх. Я. Лукін, скульптори Тауріт та ін.). Пам'ятники: Румянцевський обеліск (1798—99, арх. В. Бренна), О. В. Суворову (1799—1801, скульптор М. Козловський), М. І. Кутузову й М. Б. Барклаю-де-Толлі (1837, скульптор Б. Орловський, арх. Стасов), В. Володарському (1925, скульптори М. Манізер, Л. Блезе-Манізер), В. І. Леніну перед Фінляндським вокзалом (1926, скульптор С. Євсєєв), В. І. Леніну перед Смольним (1927, скульптор В. Козлов), С. М. Кірову (1938, скульптор М. Томський), О. С. Пушкіну (1957, скульптор М. Анікушин), пам'ятник Героїчним захисникам Ленінграда у Великій Вітчизн. війні 1941— 45 (1975, скульптор Анікушин, арх. Сперанський) та ін. В пам'ять про героїчну оборону Л. та розгром нім.-фашист. військ у Ленінгр. битві 1941—44 на околицях Л. створено Зелений пояс Слави, до якого входять численні меморіальні споруди.

Мистецтво. На поч. 18 ст. в Петербурзі працювали художники І. Нікітін, А. Матвєєв, О. Зубов, О. Антропов, І. Аргунов, скульптор К. Растреллі та ін. Засн. 1757 петерб. АМ була єдиним в ті часи вищим худож. навч. закладом. У 2-й пол. 18 ст. з Петербургом пов'язані зародження рос. історичного (А. Лосенко, Г. Угрюмов) і пейзажного (С. Щедрін, І. Алексєєв) живопису, розквіт скульптури (Ф. Шубін, М. Козловський), портрета (Ф. Рокотов), гравюри (Є. Чемесов, Г. Скородумов). У 18 — на поч. 19 ст. в мистецькому житті Петербурга діяльну участь взяли митці — українці за походженням: живописці А. *Лосенко*, К. Головачевський, Д. *Левицький*, В. *Боровиковський*, скульптор І. *Мартос* та ін. У 1-й пол. 19 ст. високого рівня досягла монументальна скульптура (Ф. Щедрін, С. Пименов, В. Демут-Малиновський). У Петербурзі розквітла гворчість О. Кіпренського, К. Брюллова, О. Венеціанова, П. Федотова, О. Агіна та ін. В той час в АМ вчилися укр. художники (Т. Шевченко, І. *Сошенко*, А. *Мокрицький*) і митці ін. народів Росії. В 1870 в Петербурзі засн. Т-во пересувних худож. виставок (І. Крамської, І. Рєпін, В. Сури-

Житловий масив Автово.

ков, А. Куїнджі та ін.; див. *Передвижники*). В кін. 19 — на поч. 20 ст. в петерб. АМ вчилися укр. художники В. *Орловський*, Г. *Світлицький*, М. *Пимоненко*, М. *Мурашко*, М. *Самокиш*, Ф. *Красицький*, К. *Костанді*, К. *Кричицький*, І. *Їжакевич*, К. *Трохименко*, О. *Шовкуненко*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції митці Петрограда взяли діяльну участь у буд-ві рад. культури, зокрема в спорудженні перших пам'ятників за ленінським планом *монументальної пропаганди*. В Л. працювали відомі рад. художники І. Бродський, М. Авілов, А. Матвєєв, М. Манізер, Й. Серебряний, Б. Йогансон, В. Сєров та ін. В Інституті живопису, скульптури й архітектури імені І. Ю. Рєпіна вчилися українські радянські художники С. Подерв'янський, М. Тодоров, В. Токарєв та ін.

Муз. життя Петербурга розвивалося з перших років існування міста (духові оркестри, інструм. капели, придворний хор: з 1763 — Придворна співацька капела, кадри для якої готувала *Глухівська співацька школа*). В 1723 в Петербурзі поширилася рукописна (укр. мовою) «Мусикійська граматика» М. *Ділецького*. З 1736 діяла придворна італ. опера, в якій брали участь рос. і укр. (М. Полторацький) співаки та музиканти; в 1738 відкрито першу в Росії балетну школу. В 2-й пол. 18 ст. були популярними твори вітчизняних композиторів М. *Березовського*, Д. *Бортнянського* (українців за походженням), В. *Пашкевича*, Є. Фоміна.

В 1783 збудовано Кам'яний (Великий) театр, в якому після реконструкції споруди (1836) було поставлено «Аскольдову могилу» О. Верстовського, «Івана Сусаніна» й «Руслана і Людмилу» М. Глинки. З 1802 Петерб. філармонічне т-во влаштовувало симф. й ораторіальні концерти. В 1860 відкрито Маріїнський театр (див. *Ленінградський театр опери та балету* імені С. М. Кірова). Серед його уславлених майстрів — вихідці з України Й. *Петров* та С. *Гулак-Артемовський*, чия опера «Запорожець за Дунаєм» вперше поставлена (1863) в Маріїнському театрі. В 1859 А. Рубінштейн засн. Російське музичне товариство, 1862 відкрито консерваторію (див. *Ленінградська консерваторія* імені М. А. Римського-Корсакова).

В 19 — на початку 20 ст. в Петербурзі жили і працювали композитори М. Глинка, О. Даргомижський, учасники гуртка «*Могуча кучка*» М. Балакірєв, О. Бородін, Ц. Кюї, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, критик В. Стасов, О. Серов, О. Глазунов, часто бував П. Чайковський; співаки Ф. Шаляпін, І. Єршов, Л. Собінов, А. Неждланова; артисти балету Т. Карсавіна, В. Ніжинський, А. Павлова; диригенти та композитори К. Лядов, Е. Направник, Ф. Блуменфельд. У Петербурзі з великим успіхом виступали солісти Київ. рос. опери І. Кравцов, В. Фабіан-Біанкі, О. Раппорт, О. Ляров, М. Андрєєв, Ф. Стравинський, О. Меньшикова та ін., укр. співаки О. *Мишуга*, С. *Крушельницька*, І. *Алчевський*, М. *Литвиненко-Вольгемут*. В рад. час з Л. пов'язана творчість композиторів І. Дзержинського, В. Соловйова-Сєдого, Д. Шостаковича; диригентів А. Пазовського, В. Дранишникова, О. Мелік-Пашаєва; піаністів В. Софроницького, П. Серебрякова; співачки С. Преображенської та ін. В місті працюють Ленінгр. театр опери та балету ім. С. М. Кірова, Малий театр опери та балету (кол. Михайлівський), Театр муз. комедії (з 1924), консерваторія з оперною студією, Державна академічна капела імені М. І. Глинки, філармонія, Ленконцерт, Ін-т театру, музики і кінематографії, Хореографічне училище імені А. Я. Ваганової, Ін-т культури імені Н. К. Крупської; відділення видавництв «Музыка» і «Советский композитор».

Театр. життя Л. відоме з першого десятиліття існування міста. В 1723 поблизу Адміралтейства було споруджено театр. будинок, в якому гастролювали іноземні трупи. В 1756 створено постійний рос. публічний театр, керівниками якого стали О. Сумароков, потім Ф. Волков. В репертуарі театру були твори О. Сумарокова, П. Плавильщикова, В. Лукіна та ін. рос. авторів, а також п'єси, перекладені з іноз. мов. У 2-й пол. 18 ст. широкого розповсюдження набули *Кріпацькі театри*. В 1832 було збудовано нове театр. приміщення — Олександринський театр, на сцені якого поряд з розважальними водевілями йшли «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, пізніше — п'єси О. Островського та ін. твори рос. класиків. Серед акторів театру в 19 і на поч. 20 ст. відзначалися: В. Каратигін, О. Мартинов, М. Савіна, В. Самойлов, П. Стрепетова, К. Варламов, В. Давидов, В. Комиссаржевська, К. Корчагіна-Александровська. У 80—90-х рр. 19 ст. в Петербурзі не раз гастролювала українська трупа М. *Кропивницького* за участю М. *Заньковецької*, М. *Садовського*, П. *Саксаганського*, Г. *Затиркевич-Карпинської* та трупа М. *Старицького*. В перші ж роки Рад. влади в Петрограді організовуються нові театри. В 20-х рр. тут працював *Петроградський український драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, 1930—32 — укр. драм. *Театр «Жовтень»*, у складі якого були О. *Загаров*, Є. *Коханенко*, Ф. *Левицький*, Д. *Ровинський* та ін. Поряд з рос. рад. п'єсами та вітчизн. і зарубіжною класикою в репертуарі театрів Л.— твори укр. рад. драматургів — І. Микитенка, О. Корнійчука, О. Довженка, Я. Галана, О. Коломійця, М. Зарудного та ін. Серед драм. театрів Л. відомі *Ленінградський академічний театр драми* ім. О. С. Пушкіна (кол. Олександринський), *Ленінградський Великий драматичний театр* імені М. Горького, Театр комедії, театри ім. Ленради та ім. Ленінського комсомолу, Театр юного глядача. У Л. працювали народні артисти СРСР М. Акимов, Л. Вів'єн, В. Меркур'єв, М. Симонов, Ю. Толубєєв, М. Черкасов та ін.

В дожовтневі роки в Петербурзі існували приватні кінематографічні фірми (О. Дранкова та ін.), в яких працювали режисери В. Гардін, Я. Протазанов, В. Гончаров, П. Чардинін. У 1918 створено держ. кіностудію, яка мала різні назви: «Севзапкино» (1922—25), «Ленинградкино» (1925—26) та ін. У 1936 цю кіностудію було перейменовано на «*Ленфільм*».

Іл. див. на окремому аркуші, с. 104—105.

Літ.: Очерки истории Ленинграда, т. 1—6. М.—Л., 1955—70; Очерки истории ленинградской организации КПСС. 1883 — октябрь 1917 гг., ч. 1. Л., 1962; Ленинград. Краткий исторический очерк. Л., 1964; История рабочих Ленинграда, 1703—1965 т. 1—2. Л., 1972; Бондаревская Т. П., Великанова А. Я., Суслова Ф. М. Ленин в Петербурге — Петрограде. Л., 1977; Ленинград. (Историко-географический атлас). Л., 1977; Волков А. А., Клименко Е. Д., Мелещенко В. И. Ленинградский социально-экономический комплекс. Л., 1979; Михайлов В. Ленинград. Героическая оборона города в 1941 — 1944 гг. М., 1980; Памятники архитектуры Ленинграда. Л., 1975; Иогансен М., Лисовский В. Ленинград. Л., 1979; Ленинград. Энциклопедический справочник. М.—Л., 1957.

ЛЕНІНГРА́ДСЬКА АЕС імені В. І. Леніна — атомна електростанція поблизу Ленінграда. Проектна потужність 4 млн. кВт (4 енергоблоки по 1 млн. кВт кожний). Перший енергоблок введено в експлуатацію 1973, другий — 1975, третій — 1980. Будується (1980) четвертий блок станції. На Л. АЕС встановлено потужні уран-графітові реактори високої надійності використання. Л. АЕС входить до Об'єднаної енергосистеми Північного Заходу СРСР.

О. С. Бурлака.

ЛЕНІНГРА́ДСЬКА БИ́ТВА 1941—44 — оборонні і наступальні операції під час Великої Вітчизняної війни, проведені рад. військами з 10.VII 1941 по 9.VIII 1944 на Пн.-Зх. стратегічному напрямі з метою оборони Ленінграда та розгрому угруповання нім.-фашистських військ. У Л. б. брали участь війська Пн., Пн.-Зх., Ленінгр., Волховського, Карельського та 2-го Прибалт. фронтів, Балтійський флот, Ладозька і Онезька військ. флотилії. Активними учасниками Л. б. були трудящі Ленінграда та області, партизани. Для управління військами фронтів 10.VII 1941 Держ. Комітет Оборони утворив Гол. командування Пн.-Зх. напряму (головнокоманд.— Маршал Рад. Союзу К. Є. *Ворошилов*, член Військ. ради — секретар ЦК ВКП(б) А. О. *Жданов*), підпорядкувавши йому війська Пн. та Пн.-Зх. фронтів, Пн. і Балт. флоти. Ціною великих втрат групі нім.-фашист. ар-

Ленінград. Аеропорт Пулково. Архітектори О. Жук, Г. Вланін, Ж. Вержбицький; інженер М. Максимов.

мій «Північ» у взаємодії з фін. військами у вересні 1941 вдалося оточити Ленінград.
В Ленінграді вичерпувалися запаси боєприпасів, продовольства, палива і пром. сировини. Ворог чинив повітр. нальоти, обстрілював його важкою артилерією. В місті почався голод. Але всі ці труднощі не зламали бойового духу захисників. Бл. 200 тис. ленінградців вступили в нар. ополчення. Майже 70 тис. комуністів і 90 тис. комсомольців пішли на фронт. Сотні тисяч людей брали участь у спорудженні укріплень. Автомоб. дорога по льоду Ладозького оз.— *«дорога життя»* — стала осн. шляхом постачання міста. Значно полегшили оборону контрнаступи рад. військ під Тіхвіном (листопад — грудень 1941), активні дії військ Волховського фронту та партизанів у тилу ворога. 18.I 1943 спільними зусиллями військ Ленінгр. та Волховського фронтів кільце блокади, яка тривала 900 днів, було розірвано. Ворога було відкинуто від Ладозького оз. на Пд. Внаслідок здійснення в січні — березні 1944 Ленінгр.-Новгор. наступальної операції загрозу Ленінградові остаточно ліквідовано. Внаслідок проведення в червні — серпні 1944 Виборзької та Свірсько-Петрозаводської операцій були визволені Виборг і Петрозаводськ. Л. б. мала велике політ. і стратегічне значення. Вона скувала 15—20% нім. збройних сил на Сх. фронті і всю фін. армію. За час Л. б. розгромлено бл. 50 нім.-фашист. дивізій.

Є. В. Савченко.

Ленінградська консерваторія імені М. А. Римського-Корсакова.

ЛЕНІНГРА́ДСЬКА КОНСЕРВАТО́РІЯ імені М. А. Римського-Корсакова — один з перших вітчизняних вищих музичних навчальних закладів (тепер у системі М-ва культури СРСР). Засн. 1862 Рос. муз. т-вом з ініціативи А. *Рубінштейна* (її директор 1862—67, 1887—91). В консерваторії склалися всесвітньовідомі музично-пед. школи: композиції — М. Римського-Корсакова, піанізму — Ф. Лешетицького та А. Єсипової, скрипки — Л. Ауера, віолончелі — К. Давидова та О. Вержбиловича, співу — Г. Ніссен-Саломан і Р. Еверарді та ін. Значну роль в житті консерваторії відіграв О. *Глазунов* (директор у 1905—28). Серед вихованців Л. к. композитори — П. Чайковський, О. Лядов, М. Іполитов-Іванов, А. Аренський, М. Мясковський, Б. Асаф'єв, С. Прокоф'єв, Ю. Шапорін, Д. Шостакович, В. Соловйов-Сєдой, Г. Свиридов, Я. Вітол, А. Юр'ян, Е. Мелнгайліс, М. Баланчивадзе, А. Баланчивадзе, У. Гаджибеков; піаністи — В. Сафонов, Г. Нейгауз, Ф. Блуменфельд, В. Софроницький; диригенти — Є. Мравінський, О. Мелік-Пашаєв, вокалісти — Ф. Стравинський, Є. Лавровська, С Преображенська, В. Давидова, Г. Нелепп. У Римського-Корсакова вдосконалювався класик укр. музики М. Лисенко, випускниками консерваторії були укр. композитори О. Рубець, Ф. Акименко, Я. *Степовий*, В. *Косенко*, М. *Скорульський*, С. Богатирьов, О. Чишко, П. Глушков та ін Чимало випускників Л. к. працювало на Україні. В складі Л. к. (1980) — 6 ф-тів: теоретико-композиторський, диригентський, фп.-органний, оркестровий, вокально-режисерський, підвищення кваліфікації; аспірантура, асистентура — стажування, оперна студія (з 1923), муз. уч-ще, спец. школа-десятирічка (з 1934). Л. к. нагороджена орденом Леніна (1938); з 1944 — імені М. А. Римського-Корсакова.

А. М. Дмитрієв.

ЛЕНІНГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 1.VIII 1927. Розташована на Пн. Зх. Європ. частини СРСР, частково омивається водами Фінської зат. Балтійського м., Ладозького та Онезького озер. На Пн. Зх. межує з Фінляндією.
Площа 85,9 тис. км². **Нас.** 1536 тис. чол. (на 1.I 1980 — без м. Ленінграда). Осн. населення — росіяни, живуть також естонці, українці та ін. Міськ. нас.— 65%. Поділяється на 17 районів, має 35 міст і 57 с-щ міськ. типу. Л. о. нагороджено орденом Леніна (1966). Л. о. розташована в пн.-зх. частині Сх.-Європ. рівнини. Поверхня рівнинна: Прибалтійська низовина, Приневська, Вуоксинська, Свірська та ін. низини. На тер. області — частина Лузької височини, Вепсовська (до 291 м) і Лемболовська височини, Тіхвінське пасмо та невеликі височини поблизу Ленінграда (Пулковська, Можайська, Колтушська, Парголовська). Корисні копалини: боксити, горючі сланці, фосфорити, буд. матеріали, значні запаси торфу. Клімат помірний. Пересічна т-ра січня — 8,5°, липня +17,5°. Опадів бл. 500 мм на узбережжі Фінської зат. і 800—850 мм на Сх. області. Ріки — *Нева*, Свір, Волхов, Луга та ін. Багато озер: Ладозьке, Онезьке й численні невеликі озера на Карельському перешийку. Грунти переважно підзолисті, поширені також болотні. В місцях виходу вапняків — дерново-карбонатні та перегнійно-карбонатні. Під лісом (гол. чин. ялина і сосна) — бл. половини тер. області. Понад 11,9% площі зайнято болотами, 3,2% — луками. Спеціалізація, галузева структура й розміщення г-ва Л. о. тісно пов'язані з великим пром. центром — *Ленінградом* та високим рівнем використання місц. природних ресурсів. Одна з провідних галузей — паливно-енергетична, яка базується на гідроенерг. ресурсах, горючих сланцях та довізних вугіллі й нафті. Збудовано ряд ГЕС (Волховська, Свірські, Нарвська та Вуоксинська), Кіровська (Дубровська) та Киришська ДРЕС, кілька потужних ТЕЦ на торфі, діють *Ленінградська АЕС* імені В. І. Леніна та Південна ТЕЦ. Розвинута лісова пром-сть; лісозаготівлі (у пн.-сх. районах). Хім. пром-сть представлена сланцехімією (виробн. хім. добрив, сірчаної к-ти, штучного волокна та ін.). Киришський нафтопереробний з-д. На базі місц. ресурсів сформувалася кольорова металургія — Волховський алюм. з-д, глиноземний з-д у Бокситогорську та комбінат у Пікальово. Розвивається машинобудування та металообробка (устаткування для целюлозно-паперової пром-сті, електроінструменти, рибопром. обладнання, абразивні вироби, судноремонт). У Тіхвіні — з-д лиття та металоконструкцій. Пром-сть буд. матеріалів. Місц. значення має легка пром-сть (гол. чин. філіали ленінград. текст., швейних, взут. та ін. фірм). Крім того, є ф-ки: трикотажна (Луга), сітков'язальна (Виборг) та взут. (Гатчина, Луга). З галузей харч. пром-сті виділяються рибоконсервна, м'ясна, молочна тощо. Гол. пром. центри: Волхов, *Виборг*, *Гатчина*, Бокситогорськ, Пікальово, Сланці. С.-г. виробн. має приміський характер. Провідні галузі — тваринництво мол.-м'ясного напряму, овочівництво та картоплярство. Створено великі комплекси по виробн. молока, відгодівлі молодня-

ка великої рогатої худоби, свиновідгодівельні, птахофабрики. В структурі посівних площ переважають кормові культури, вирощують також зернові (яру пшеницю, жито, овес, ячмінь), картоплю, овочі (теплично-парникові г-ва). В області проводять значні меліоративні роботи (осушення земель). Осн. роль у внутр. і зовн. перевезеннях відіграють залізнич. (понад 30% з-ць електрифіковано) та автомоб. транспорт. Для трансп. перевезень Л. о. велике значення має *Волго-Балтійський водний шлях, Біломорсько-Балтійський канал,* Сайменський канал. Судноплавство на Ладозькому й Онезькому озерах, по Неві, Свірі, Волхову та ін. Діють газопроводи: Серпухов — Новгород — Чудово — Ленінград, Бєлоусово — Ленінград, Кохтла-Ярве — Ленінград. Сланці — Ленінград; нафтопровід Ярославль — Кириші, нафтопродуктопровід Кириші — Ленінград. У Л. о. (без Ленінграда) — с.-г. ін-т (Пушкін), 13 серед. спец. навч. закладів, обл. театр драми і комедії, обл. малий драм. театр. 14 музеїв, серед яких будинки-музеї В. І. Леніна у Виборзі та с-щі Ільїчово, музей-садиба І. Ю. Рєпіна «Пенати» в с-щі Рєпіно, будинок-музей М. А. Римського-Корсакова та ін. На тер. області відомі своїми архітектурно-парковими ансамблями міста *Гатчина, Ломоносов, Пушкін, Петродворець, Павловськ,* а також *Ленінградський курортний район.* Карту див. на с. 118.

Літ.: Даринский А. В. Ленинградская область. Л., 1975. *М. Т. Агафонов.*

ЛЕНІНГРА́ДСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ВЗУТТЄ́ВЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «СКОРОХО́Д» імені Я. А. Калініна — одне з найбільших об'єднань у взуттєвій пром-сті СРСР. Утв. 1962. До його складу входять взуттєві ф-ки: «Скороход» (гол. підприємство), «Пролетарская победа», 1-а і 2-а, «Восход», «Заря», ф-ка спортивного взуття, Ленінградська, Виборзька, Гатчинська, Лузська, Невельська, Череповецька взуттєві ф-ки та фірмовий магазин у Ленінграді. Ф-ка «Скороход» засн. 1882. Робітники ф-ки брали активну участь у революц. русі. В 1922 ф-ці присвоєно ім'я Я. А. Калініна — керівника комуністів ф-ки, вбитого есерами 1919.

На об'єднанні «Скороход» уперше в світовій практиці було застосовано метод гарячої вулканізації, здійснено лиття гуми під тиском, впроваджено напівавтоматичні лінії для виробн. взуття та ін. Л. в. в. о. «С.» виготовляє бл. 800 моделей взуття на рік. Нагороджено орденом Леніна (1940) і орденом Трудового Червоного Прапора (1947). *І. Ф. Большешальський.*

ЛЕНІНГРА́ДСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ЕЛЕКТРОМАШИНОБУДІВНЕ́ ОБ'Є́ДНАННЯ «ЕЛЕКТРОСИ́ЛА» імені С. М. Кірова — одне з найбільших об'єднань в електротехнічній пром-сті СРСР. Утворене 1962. До складу об'єднання входять: ленінгр. з-д «Електросила» (гол. підприємство, виникло 1898 з невеликого електротех. підприємства фірми «Сіменс — Гальське»; з 1923 має назву «Електросила»), електромашинобуд. з-д «ЛЕЗ», великолуцький з-д «Реостат», цех по виробн. нормалізованих деталей (м. Дно, Псков. обл.), науково-дослідний інститут. Продукція: турбогенератори (потужністю 50—1200 тис. кВт), гідрогенератори (20—640 тис. кВт), машини постійного й змінного струму, низьковольтні апарати, електрофізичні установки, товари нар. споживання.

Нагороджено 2 орденами Леніна (1939, 1948), орденами Жовтневої Революції (1971), Трудового Червоного Прапора (1945), болг. орденом «Червоний Прапор Праці» (1964). *Б. І. Фомін.*

ЛЕНІНГРА́ДСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «КІ́РОВСЬКИЙ ЗАВО́Д» — одне з найбільших машинобудівних і металургійних об'єднань СРСР. Утворене 1973 на базі Кіровського з-ду (гол. підприємство), засн. 1801. До 1868 мав назву Санкт-Петербурзький чавуноливарний з-д, 1868—1922 — Путіловський, 1922—34 — «Червоний путіловець». З часу утворення підприємство стало важливим центром вітчизняного машинобудування. Робітники з-ду мають славні революційні традиції. Путіловці брали активну участь у підготовці та проведенні першої революц. маївки в Росії, боротьбі проти царського самодержавства, не раз страйкували, відіграли визначну роль в поваленні царизму в лютому 1917 і були оплотом боротьби проти Тимчасового уряду, в жовтні організували червоногвардійські дружини, які штурмували Зимовий палац; 1919—20 активно боролися з контрреволюцією та іноз. інтервентами. Колектив з-ду вніс вклад у розвиток багатьох галузей пром-сті країни. В 1924 з-д випустив перший вітчизн. трактор. З цього часу осн. вид виробн. стало тракторобудування. В роки Великої Вітчизняної війни колектив підприємства в тяжких умовах блокади, бомбардувань і постійних арт. обстрілів забезпечував Ленінгр. фронт бойовою технікою і брав активну участь в обороні міста. В післявоєнні роки на підприємстві налагоджено виробн. трелювальних тракторів для лісової пром-сті, потужних тракторів для с. г., турбозубчастих агрегатів для різного типу океанських суден, газотурбінних установок та ін. З-д є також великим металург. підприємством. Він випускає високоякісні сталі, сталеве і чавунне литво, прокат тощо.

Нагороджений 2 орденами Леніна (1939, 1951), орденами Трудового Червоного Прапора (1926), Червоного Прапора (1940), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1976). *Ю. А. Соболєв.*

ЛЕНІНГРА́ДСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ТУРБОБУДУВА́ННЯ «ЛЕНІНГРА́ДСЬКИЙ МЕТАЛІ́ЧНИЙ ЗАВО́Д» — одне з найбільших об'єднань СРСР по виробництву парових, газових та гідравліч. турбін великої потужності. Утворене 1975 на базі Металічного заводу ім. XXII з'їзду КПРС (гол. підприємство); засн. 1857. Випускав різні металеві конструкції, парові котли, парові машини та ін. В 1907 на з-ді випущено першу парову турбіну потужністю 200 кВт. Робітники підприємства — активні учасники революції 1905—07 та Великої Жовтн. соціалістич. революції. За роки Рад. влади з-д став найбільшим підприємством турбобудування. В 1924 тут виготовлені перші рад. парова (на 2000 кВт) і гідравлічна (370 кВт) турбіни. З-д зробив великий внесок у виконання ленінського плану *ГОЕЛРО.* Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 колектив з-ду виконував оборонні замовлення. В повоєнні роки збудовано нові цехи з унікальним спеціалізованим устаткуванням. В 1958 почато виробн. газотурбінних установок. На заводі вперше в СРСР сконструйовано й виготовлено унікальні парові турбіни потужністю 200, 300, 500, 800 та 1200 тис. кВт, найбільші в світі гідравлічні турбіни потужністю 508 тис. кВт для Красноярської ГЕС та потужністю 650 тис. кВт для Саяно-Шушенської ГЕС. У 1967 на підприємстві виготовлено першу в країні газотурбінну установку потужністю 100 тис. кВт. Завод нагороджено 2 орденами Леніна (1945, 1957), орденом Жовтневої Революції (1971). *Г. А. Шишов*

ЛЕНІНГРА́ДСЬКИЙ АКАДЕМІ́ЧНИЙ ТЕА́ТР ДРА́МИ імені О. С. Пушкіна — один з найстаріших рос. театрів СРСР. Формування трупи почалося 1756.

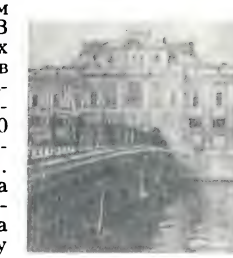

Ленінградський Великий драматичний театр імені М. Горького.

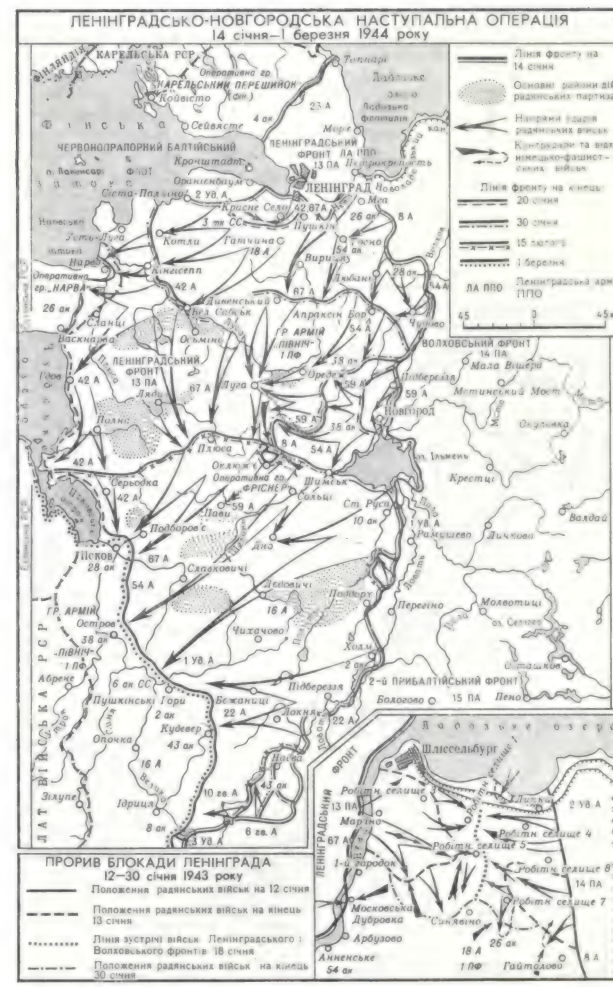

ЛЕНІНГРАДСЬКИЙ ВЕЛИКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР

коли був створений перший рос. постійний публічний театр (директор О. Сумароков, з 1761 — Ф. Волков), в репертуарі якого були трагедії О. Сумарокова, Я. Княжніна, В. Капніста, Д. Фонвізіна, П. Корнеля, Ж. Расіна, Вольтера, Мольєра. В 1832—1920 називався Олександринським. В дожовтневий час основу репертуару театру складали твори Грибоєдова, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Островського, Сухово-Кобиліна,

Тургенєва, Салтикова-Щедріна, Л. Толстого, які сприяли формуванню реалістичного мистецтва видатних акторів — О. Мартинова, П. Стрепетової, К. Варламова та ін.; М. Савіна, В. Давидов підтримували дружні стосунки з М. *Кропивницьким*, М. *Заньковецькою*, П. *Саксаганським*, допомагали укр. театр. діячам у подоланні цензурних перешкод. У 19 ст. на сцені театру ставились «Москаль-чарівник» Котляревського (1844), «Шельменко-денщик» (1841), «Бой-жінка» (1847) Квітки-Основ'яненка та ін. За рад. часу колектив не раз гастролював на Україні. В його репертуарі — п'єси рад. драматургії («Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова, «Навала» Леонова, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, удостоєна 1955 Ленінської премії; «Все залишається людям» Альошина, «Кремлівські куранти» Погодіна, класичні твори («Борис Годунов» Пушкіна, «Живий труп» Л. Толстого, «На дні» Горького, «Гамлет» Шекспіра, укр. авторів — І. Микитенка, Л. Первомайського, О. Довженка, О. Корнійчука. В театрі працювали: В. Мічурінa-Самойлова, Л Вів'єн, М. Симонов, К. Скоробогатов, Ю. Толубєєв, М. Черкасов, В. Чесноков, В. Меркур'єв та ін. В трупі (1980): нар. арт. СРСР І. Горбачов (з 1975—художній керівник), О. Борисов, Б. Фрейндліх. Будинок споруджено 1832, архітектор К. І. Россі. Театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1939).

ЛЕНІНГРА́ДСЬКИЙ ВЕЛИ́КИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. Горького — один з провідних рос. драматичних театрів, створених після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Засн. 1919 з ініціативи М. Горького, А. Луначарського, О. Блока та М. *Андрєєвої*. З 1932 — ім. М. Горького, з 1964 — академічний. В перші роки свого існування здійснив вистави за творами У. Шекспіра, Ф. Шіллера, В. Гюго, К. Гольдоні, однак основу репертуару становили п'єси рад. драматургів: М. Горького, В. Маяковського, Б. Лавреньова, В. Білль-Білоцерковського, М. Погодіна, в т. ч. укр.— І. Микитенка («Справа честі»), М. Куліша («Патетична соната»), Ю. Яновського («Дума про Британку»), О. Корнійчука («Фронт», «Загибель ескадри»). Найзначніші вистави театру 50—70-х рр.: «Ідіот» за Достоєвським, «Лисиця і виноград» Фігейреду, «Варвари» і «Міщани» Горького (Держ. премія СРСР, 1970), «Король Генріх IV» Шекспіра, «Історія коняки» за повістю Л. Толстого «Холстомір», «Тихий Дон» за М. Шолоховим (Держ. премія СРСР, 1978) та ін. В театрі працювали: нар. артисти СРСР Б. Бабочкін, Ю. Копелян, В. Софронов, К. Скоробогатов, О. Лариков, В. Поліцеймако, К. Хохлов, Ю. Юр'єв; нар. артисти РРФСР О. Козіко, М. Монахов та ін. В трупі (1980): нар. артисти СРСР А. Борисов, К. Лавров, Є. Лебедєв, Л. Макарова, В. Стржельчик та ін.; гол. режисер — нар. артист СРСР Г. Товстоногов. Театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971), орденом Жовтневої Революції (1979). *Г. О. Товстоногов.*

ЛЕНІНГРА́ДСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені А. О. Жданова (ЛДУ) — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР, один з найстаріших і найбільших вузів СРСР. Засн. 1819 у Петербурзі на базі Гол. пед. ін-ту (1804—16 — Петерб. пед. ін-т; 1816—19 — Гол. пед. ін-т). Як один з провідних наук. і культур. центрів Росії відіграв велику роль у розвитку сусп. і революц. руху в країні. В 19 — на поч. 20 ст. в ун-ті працювали відомі вчені: П. Л. Чебишов, А. А. Марков, О. М. Ляпунов, В. А. Стеклов (математика), Е. Х. Ленц, О. Д. Хвольсон, О. С. Попов (фізика), О. А. Воскресенський, Д. І. Менделєєв, О. М. Бутлеров, М. О. Меншуткін (хімія), О. О. Ковалевський, І. М. Сєченов, М. Є. Введенський, А. М. Бекетов (біологія), В. В. Докучаєв (грунтознавство), О. О. Шахматов (філологія), В. Р. Розен, С. Ф. Ольденбург, П. К. Коковцов, В. В. Бартольд (орієнталістика), М. І. Карєєв, В. І. Сергеєвич (історія, право) та ін. В університеті навчалися відомі діячі вітчизн. науки й культури: М. Г. Чернишевський, Д. І. Писарєв, І. П. Павлов, К. А. Тімірязєв, І. І. Мечников, М. М. Миклухо-Маклай, І. С. Тургенєв, М. Г. Помяловський, Г. І. Успенський, Д. Н. Мамін-Сибіряк, Г. П. Данилевський, Ян Райніс, В. В. Вересаєв, О. О. Блок, Д. Бедний, О. С. Серафимович, О. М. Бенуа, І. Я. Білібін, М. М. Ге, М. О. Врубель, В. Д. Поленов, І. Е. Грабар, М. І. Глинка, О. К. Глазунов, В. І. Качалов, О. І. Сумбатов-Южин та ін. Студентами ун-ту були М. В. Буташевич-Петрашевський, білорус. революціонер К. Калиновський, народоволець О. І. Ульянов, болг. революціонер Д. Благоєв, рад. парт. і держ. діячі М. С. Ольмінський, М. В. Криленко, Д. З. Мануїльський, В. Р. Менжинський, П. П. Стучка. В 1891 склав екстерном іспити за курс юрид. ф-ту В. І. Ленін. За роки Рад. влади в Л. д. у. склалися відомі наук. школи з багатьох напрямів сучас. науки: В. А. Амбарцумян (астрономія), І. М. Виноградов, В. І. Смирнов, С. Л. Соболєв, О. Д. Александров, Ю. В. Лінник (математика), Д. С. Рождественський, А. А. Лебедєв, В. О. Фок, О. М. Теренін (фізика), С. В. Лебедєв, В. Є. Тищенко, О. Є. Фаворський, Б. П. Нікольський (хімія), О. О. Ухтомський, В. Л. Комаров (біологія), О. О. Іностранцев, В. І. Вернадський, О. Є. Ферсман (хімія), О. П.

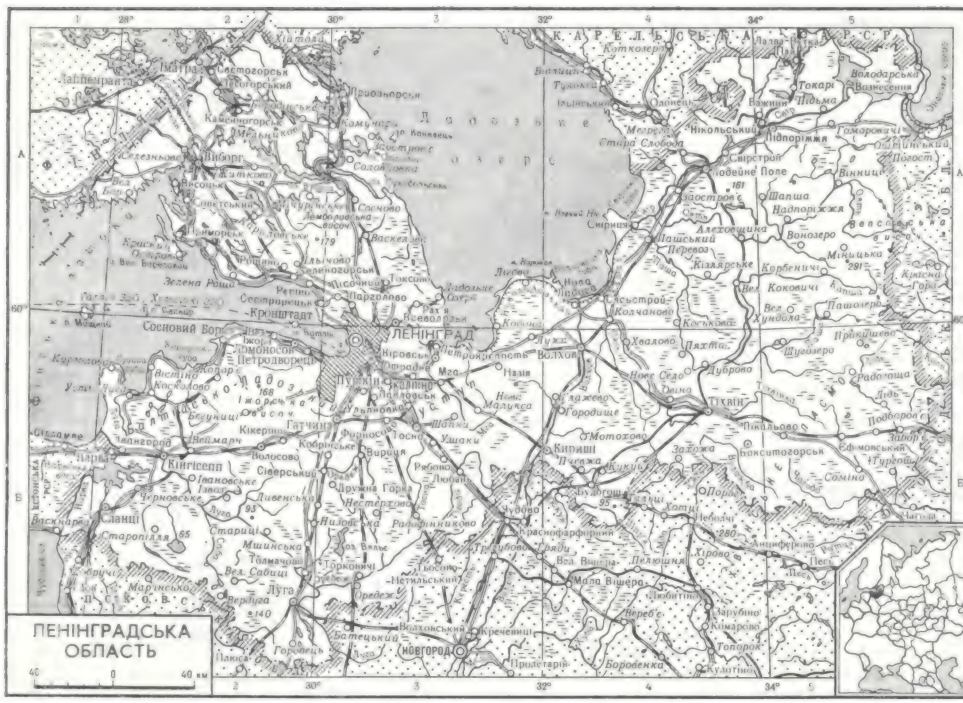

Баранников, Ф. І. Щербатської, В. М. Алексєєв, В. В. Струве, І. Ю. Крачковський (орієнталістика), А. В. Венедиктов (право), Б. Д. Греков, Є. В. Тарле (історія), В. Ф. Шишмарьов, В. М. Жирмунський (філологія). В 1948 ун-ту присвоєно ім'я А. О. Жданова. В складі ЛДУ 15 ф-тів: мат.-мех., прикладної математики — процесів управління, фіз., хім., біолого-грунтовий, геол., геогр., філос., екон., істор., юрид., філол., психології, журналістики, східний. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. Працюють 9 н.-д. ін-тів (математики й механіки, земної кори, комплексних соціальних досліджень тощо), астр. обсерваторія, обчислювальний центр. бот. сад, два музеї, наук. б-ка (понад 4 млн. одиниць зберігання), вид-во. При ун-ті функціонують ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук, ф-ти підвищення кваліфікації викладачів сусп. дисциплін серед. спец. навч. закладів і профес.-тех. уч-щ, заг.-наук. дисциплін вузів, вищі пед. курси тощо. В 1978/79 навч. р. в ун-ті навчалося понад 20 тис. студентів, зокрема 12,5 тис. на денному відділенні. За роки Рад. влади підготовлено понад 110 тис. спеціалістів. Ун-т видає «Вестник» (з 1946; з 1956 в кількох серіях), журн. «Правоведение» (з 1957). Нагороджений орденом Леніна (1944) і орденом Трудового Червоного Прапора (1969).

Головний корпус Ленінградського університету імені А. О. Жданова.

Літ.: Мавродин В. В., Сладкевич Н. Г., Шилов Л. А. Ленинградский университет. Л., 1957; История Ленинградского университета. 1819—1969. Л., 1969. *В. О. Зубков.*

ЛЕНІНГРА́ДСЬКИЙ КУРО́РТНИЙ РАЙО́Н — кліматичні курорти на приморській смузі *Карельського перешийка* на березі *Фінської затоки,* на території від Сестрорецька до р. Іонінйоки. До Л. к. р., крім Сестрорецька, входять селища Сонячне, Рєпіно, Комарово, Зеленогорськ, Ушково, Сєрово, Молодіжне, Смолячково, Чорна Річка *Ленінградської області*. Сосновий ліс, морські купання; в Сестрорецьку — слабомінералізовані води і лікувальна грязь р. Сестри. Показання: захворювання серцево-судинної системи, функціональні захворювання нервової системи, органів дихання (нетуберкульозного походження), порушення обміну речовин.

ЛЕНІНГРА́ДСЬКИЙ ТЕА́ТР О́ПЕРИ ТА БАЛЕ́ТУ імені С. М. Кірова, Держ. ордена Леніна академічний театр опери та балету ім. С. М. Кірова — один з найстаріших музичних театрів СРСР. Діяльність почав 1783, коли в Петербурзі було відкрито Кам'яний (Великий) театр. Тут ставились опери рос. композиторів Є. Фоміна, М. Соколовського, С. Давидова, «Аскольдова могила» О. Верстовського, «Іван Сусанін» (1836) та «Руслан і Людмила» (1842) М. Глинки. В цих виставах розкрився талант Й. *Петрова* — першого Сусаніна та С. *Гулака-Артемовського* — першого Руслана (обидва — українці). В 1860 театр дістав назву Маріїнський. На його сцені йшли опери О. Сєрова, О. Даргомижського, М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, О. Бородіна, П. Чайковського, А. Рубінштейна, Дж. Верді, К. М. Вебера, В. А. Моцарта, Дж. Пуччіні, балети — Чайковського, О. Глазунова та ін. Тут було поставлено вокально-хореографічний дивертисмент «Українське весілля» (1851) та оперу «Запорожець за Дунаєм» (1863) Гулака-Артемовського, в якій автор виконував роль Карася. Співали І. *Алчевський,* І. *Єршов,* Л. *Собінов,* Ф. Стравинський, виступали Ф. *Шаляпін,* С. *Крушельницька.* О. *Мишуга;* працювали диригенти К. *Лядов,* Е. *Направник,* Ф. *Блуменфельд*; балетмейстери М. *Петіпа,* Л. Іванов, М. Фокін, артисти балету Т. Карсавіна, М. Кшесинська, В. *Ніжинський,* А. *Павлова,* художники — О. *Бенуа,* О. Головін, К. *Коровін,* Б. *Кустодієв.* З 1920 театр дістав назву Держ. акад. театр опери та балету, з 1935 — імені С. М. Кірова; в 1939 — нагороджений орденом Леніна. Поряд з класичними операми та балетами в його репертуарі з'явилися твори рад. композиторів А. Пащенка, О. Чишка, Т. Хренникова, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича, Р. Глієра, Б. Асаф'єва, А. Баланчивадзе, А. Хачатуряна, І. Дзержинського, Д. Клебанова, А. Петрова та ін. В різний час у театрі працювали: співаки — М. *Рейзен,* К. *Лаптєв,* С. *Преображенська*; артисти балету — М. *Семенова,* Г. *Уланова,* Н. *Дудинська,* К. *Сергєєв,* В. *Чабукіані*; балетмейстери — Ф. Лопухов, Р. *Захаров,* В. *Вайнонен,* Л. *Лавровський,* диригенти — Є. *Мравінський,* В. *Дранишников,* А. *Пазовський,* Б. *Хайкін.* У театрі працюють нар. артисти СРСР — співаки Г. Ковальова та Б. *Штоколов,* артисти балету — І. *Колпакова,* Н. *Кургапкіна,* Ю. Соловйов. Гол. режисер — нар. арт. РРФСР та Кирг. РСР Р. Тихомиров. Будинок театру (1859; арх. А. Кавос) перебудований 1883—96 арх. В. Шретером; частково зруйнований обстрілами німецько-фашист. артилерії, 1944 був відбулований.

А. Н. Дмитрієв.

ЛЕ́НІНЕ (до 1957 — Сім Колодязів) — селище міського типу Кримської обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Сім Колодязів. 8,2 тис. ж. (1980). Виникло в кін. 19 ст. Радянську владу встановлено в січні 1918. З 1957 — с-ще міського типу.

У Л. — виноробний, хлібний і комбікормовий з-ди, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 середні, музична та спортивна школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки, істор. музей.

ЛЕНІНІ́ЗМ — марксизм сучасної епохи, єдине, цілісне вчення міжнародного робітничого класу, яке безперервно розвивається. «Немає і не може бути марксизму без того нового, що вніс у його розвиток Ленін»,— підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна» (К., 1979, с. 4).

Творчо застосовуючи діалектико-матеріалістичний метод до аналізу нових істор. умов, В. І. Ленін збагатив принципово важливими положеннями всі складові частини марксизму, відкрив новий етап у його розвитку. Неоціненною ідейно-теор. і методологічною зброєю революціонерів усіх країн стало ленінське вчення про *імперіалізм,* про *соціалістичну революцію* і *диктатуру пролетаріату,* про партію, про класових союзників пролетаріату в боротьбі за демократію і соціалізм, про нерозривний зв'язок соціального і нац. визволення, про принцип мирного співіснування д-в з різним сусп. ладом. Вінцем теор. творчості В. І. Леніна стала створена ним наука про шляхи будівництва соціалізму і комунізму. Л. став символом соціального оновлення світу, революційним прапором сучас. епохи. Глибоко аналізуючи процеси сусп. життя, КПРС, братні партії творчо розвивають марксистсько-ленінське вчення. Див. *Марксизм-ленінізм.*

ЛЕ́НІНО — село Горецького р-ну Могильов. обл. БРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 біля Л. 12—13.X 1943 д-зія ім. Т. Косцюшка і танкова частина ім. Героїв Вестерплатте, сформовані в СРСР польс. патріотами (в складі 33-ї армії), вперше вступили в бій проти нім.-фашист. загарбників. У Польській Народній Республіці день 12.X відзначається як День Війська Польського.

ЛЕНІНОГО́РСЬК (до 1941 — Ріддер) — місто обласного підпорядкування Сх.-Казахстанської обл. Каз. РСР. Розташований у Рудному Алтаї, в верхній течії р. Ульби (прит. Іртишу). Залізнична станція. 68 тис. ж. (1980). У Л.— видобування та переробка поліметалевої руди (поліметалевий комбінат). Трикотажна та швейна ф-ки. Підприємства харч. пром-сті. Гірничометалург. і лісовий технікуми, мед. уч-ще. Краєзнавчий музей. За 3 км на Пд. від міста, на схилах Івановського хр.— Алтайський бот. сад АН Каз. РСР. Засн. 1794.

З'ЇЗДИ ЛКСМУ

1-й — 26.VI — 1.VII 1919
2-й — 11 — 16.V 1920
3-й — 11 — 16.V 1921
4-й — 7 — 12.V 1922
5-а конференція на правах з'їзду — 2 — 7.VII 1924
6-й — 1 — 6.III 1926
7-й — 25.IV—2.V 1928
8-й — 6—12.I 1931
9-й — 2—3.IV 1936
10-й — 15—23.XI 1937
11-й — 7—12.II 1939
12-й — 28—30.IX 1940
13-й — 10—14.XII 1946
14-й — 19—21.II 1949
15-й — 27—29.I 1953
16-й — 25—27.II 1954
17-й — 22—24.XII 1955
18-й — 20—22.II 1958
19-й — 22—24.III 1962
20-й — 25—27.IV 1966
21-й — 25—27.III 1970
22-й — 5—7.III 1974
23-й — 14—16.III 1978

Кількісний склад ЛКСМУ (на 1 січня)

Рік	Кількість комсомольців
1919 (червень)	9 000
1929	439 050
1939	1 521 319
1941	1 626 082
1945	394 308
1950	1 499 269
1955	2 956 819
1960	3 057 110
1965	3 858 539
1970	4 306 499
1975	5 670 533
1979	6 340 053
1980	6 468 368

ЛЕНІНОГО́РСЬК (до 1955 — селище Нова Письмянка) — місто республіканського підпорядкування Тат. АРСР, райцентр. 54 тис. ж. (1980). Залізнична станція. Видобування нафти і газу. Спеціалізований машинорем. з-д, виробництво будівельних матеріалів. Нафтовий технікум, педагогічне уч-ще. Музей нафти.

«ЛЕ́НИНСКИЕ СБО́РНИКИ» — видання, в якому вперше публікуються виявлені матеріали й документи В. І. Леніна: твори, листи, телеграми, розпорядження й резолюції, проекти постанов, чернетки, виписки з книг і газет та ін. «Л. с.» містять багатий матеріал з марксистсько-ленінської теорії, історії більшовицької партії й Рад. держави та міжнар. комуністичного руху, відображають багатогранну діяльність В. І. Леніна по будівництву партії й д-ви, його непримиренну боротьбу проти ворогів революції й Країни Рад, розкривають творчу лабораторію Володимира Ілліча, методи його роботи. Видання «Л. с.» здійснює *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*. Підготовка й видання «Л. с.» почалися 1924, одночасно з виданням Творів В. І. Леніна. В 1924—41 вийшли I—XXXIII «Л. с.». У роки війни було підготовлено XXXIV і XXXV тт., в яких уперше опубліковано матеріали рад. періоду (1917—22). У повоєнні роки видано XXXVI—XXXVIII «Л. с.», у 1980—XXXIX «Л. с.». «Л. с.» мають науково-довідковий апарат: покажчики імен, примітки тощо. Всього в «Л. с.» опубліковано понад 7 тис. документів. «Л. с.» становлять важливе доповнення до зібрання Творів В. І. Леніна, є джерелом для вивчення ленінської ідейно-теоретичної спадщини.

Літ.: Указатель к Ленинским сборникам, т. 1—7. М.—Л., 1928; Указатель к Ленинским сборникам, т. 1—20. М., 1933; Ленин в печати. Издание произведений В. И. Ленина, книг и брошюр о нем. Статистический сборник. М., 1969.

М. Я. Варшавчик.

«ЛЕ́НІНСЬКА ІСКРА» — підпільна антифашистська комсомольсько-молодіжна орг-ція, що діяла в м. Дружківці (тепер Донец. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з листопада 1941 до лютого 1942. Орг-цію очолював П. І. Гребенюк. Підпільники (30 чол.) організовували втечі рад. військовополонених з конц. табору, перешкоджали вивезенню молоді до Німеччини, здійснювали диверсійні акти, розповсюджували листівки. Внаслідок зради 19.II 1942 фашисти заарештували 13 підпільників і 28.II розстріляли їх. Решта підпільників 1943, після визволення міста, вступила до лав Рад. Армії.

ЛЕ́НІНСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА СПІ́ЛКА МО́ЛОДІ УКРАЇ́НИ (ЛКСМУ) — один з бойових загонів *Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді*. ЛКСМУ — молодіжна за віком, комуністична за своєю метою, політ. за характером, самодіяльна за методом роботи, єдина, централізована організація, яка працює під керівництвом Комуністичної партії. Вона об'єднує передову частину молоді Радянської України. Створенню ЛКСМУ передували *спілки робітничої молоді*, які почали утворюватися навесні 1917. Об'єднання спілок молоді на Україні відбулося на 1-му з'їзді Комуністичної Спілки робітничої молоді України (КСРМУ), який відбувся 26.VI—1.VII 1919 в Києві. З'їзд заявив, що КСРМУ поділяє програму і тактику Комуністичної партії і працює під її керівництвом, що КСРМУ є частиною Російської Комуністичної Спілки

Загін комсомольців-добровольців перед відправкою на фронт. Миколаїв. 1920.

Молоді. Утворення КСРМУ відповідало завданням нового етапу комсомольського будівництва, зумовленого утворенням рад. республік і комуністичних партій нац. районів. З перших днів свого існування комсомол України зосередив осн. увагу на мобілізації молоді республіки на допомогу партії в боротьбі проти внутр. і зовн. контрреволюції. Мужньо боролися комсомольці України проти австро-німецьких окупантів, контрреволюційної *Директорії*, англо-франц. інтервентів, *петлюрівщини денікінщини*, різних банд, *врангелівщини* (тільки в серпні 1920 на боротьбу проти Врангеля було мобілізовано понад 2 тис. комсомольців республіки). Комсомол України брав активну участь у трьох всерос. комсомольських мобілізаціях на фронти громадян. війни (травень, жовтень 1919, травень 1920). В боях проти білогвардійців та інтервентів комсомольці показали зразки самовідданості і відваги. Після переможного завершення громадян. війни партія спрямувала зусилля народу на будівництво соціалізму. Завдання комсомолу в соціалістич. будівництві після

Комсомольці Києва на суботнику. 1920.

закінчення громадян. війни визначив В. І. Ленін у програмній промові *«Завдання спілок молоді»* на 3-му з'їзді РКСМ (1920). Комсомольці брали активну участь у відбудові зруйнованої пром-сті, боролися за високу продуктивність праці, були серед учасників *комуністичних суботників* і недільників, боролися проти куркульських банд, брали участь у продзагонах, в організації шкіл ФЗН, гуртків по ліквідації неписьменності, залучали молодь до навчання на робітфаках, у технікумах, ін-тах. У центрі уваги спілки була ідейно-виховна робота. Комсомол, зокрема КСМ України, рішуче виступив проти «лівих» і правих опортуністів, націоналухильників, які намагалися протиставити його партії. Бурхливо зростали ряди комсомолу. Тільки за ленінським призовом у комсомол 1924 до КСМУ вступило 44 780 юнаків і дівчат. В липні 1924 комсомол прийняв ім'я Леніна. РКСМ була перейменована на Російську Ленінську Комуністичну Спілку Молоді — РЛКСМ. Одночасно КСМУ перейменовано на ЛКСМУ.

Виконуючи ленінські заповіти, комсомол активно боровся за здійснення соціалістичної *індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції*. Комсомольці були в перших лавах застрільників масового *соціалістичного змагання* і *ударництва*. Сотні тисяч юнаків і дівчат працювали на новобудовах п'ятирічок, зокрема на будівництві Дніпрогесу, Харків. трактор. з-ду, шахт Донбасу, Сталінградського тракторного з-ду, Магнітки, Комсомольська-на-Амурі, брали активну участь в орг.-госп. і політ. зміцненні колгоспів, у підвищенні культур. і професійного рівня молоді. Лише 1930 ЦК ЛКСМУ направив на новобудови 10 тис. комсомольців. У роки першої п'ятирічки на роботу в Донбас з ін. районів країни приїхало понад 45 тис. юнаків і дівчат. Комсомол України виховав у своїх рядах таких новаторів виробн., як Є. М. Романько, Д. М. Концедалов, О. Г. Степаненко, М. М. *Мазай*, П. Ф. *Кривонос*, М. С. *Демченко*, М. В. *Гнатенко*, П. М. *Ангеліна* та багато ін.

Значний вклад внесла ЛКСМУ у зміцнення Рад. Збройних Сил, у *воєнно-патріотичне виховання молоді*. ЛКСМУ шефствує над Чорноморським флотом, як і весь комсомол — над прикордонними військами і Радянськими Військово-Повітряними Силами, 1922—41 шефствував над 1-м кінним корпусом Червоного Козацтва України. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 радянська молодь піднялася на захист Батьківщини. В перші дні війни сотні тисяч комсомольців республіки добровільно вступили до лав Червоної Армії (97 тис. комсомольців Донеччини, 86 тис. з Харківщини, 73 тис. з Одещини, 40 тис. з Києва пішли на фронт). У ворожому тилу, в підпіллі працювало понад 10 тис. комсомольців, діяли підпільні обкоми, міськкоми і райкоми ЛКСМУ. Навіки уславилися під-

пільні комсомольські орг-ції «*Молода гвардія*» (Краснодон), «*Патріот Батьківщини*» (Херсон), «*Партизанська іскра*» (Миколаїв. обл.), «*Ленінська іскра*» (Дружківка, тепер Донец. обл.), *Добровільна організація патріотів* (с. Олексіївка Запоріз. обл.), «*Нескорена полтавчанка*» (Полтава), «*Спартак*» (Кіровоград. обл.), «*Так починалось життя*» (Чернігів. обл.), *Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація, Сімферопольська підпільна комсомольська організація, Хотинська підпільна комсомольська організація* та ін. Комуністична партія і Рад. уряд високо оцінили діяльність молодих партизанів і підпільників, нагородивши бл. 9 тис. комсомольців України орденами і медалями. Звання Героя Рад. Союзу було посмертно присвоєно керівникам і активним діячам підпільних комсомольських орг-цій Я. П. Батюку, І. Ф. Бугайченку, К. І. Галкіну, П. К. Гречаному, У. М. Громовій, Д. Г. Дяченко, І. О. Земнухову, О. Г. Зубарєву, О. В. Кошовому, І. О. Кулику, Н. І. Сосніній, С. Г. Тюленіну, О. К. Убийвовк, Л. Г. Шевцовій. За відвагу в боях проти гітлерівців звання тричі Героя Рад. Союзу присвоєно вихованцеві ЛКСМУ льотчику І. М. Кожедубу, звання двічі Героя Рад. Союзу — льотчикам О. Г. Молодчому, Д. Б. Глинці та ін. За заслуги в організації молоді на активну боротьбу проти нім.-фашист. загарбників і на відзначення 25-х роковин ЛКСМУ нагороджено орденом Червоного Прапора (1944). Після закінчення Великої Вітчизн. війни комсомол України організаційно й ідейно зміцнювався. Внаслідок *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі* його ряди поповнилися молоддю Зх. України (див. *Комуністична спілка молоді Західної України*), Північної Буковини і Закарпатської України. Комсомольці і молодь по-ударному працювали на відбудові Дніпрогесу, шахт Донбасу, всієї пром-сті республіки, брали активну участь у відродженні колгоспів, радгоспів і МТС, установ науки і культури. У 1943—46 на пром. підприємства і на транспорт республіки прийшло понад 600 тис. юнаків і дівчат. На відбудову Донбасу за комсомольськими путівками приїхало 44 тис. юнаків і дівчат, у т. ч. 11 тис. комсомольців. Комсомольці виступили ініціаторами багатьох патріотичних починань, що сприяли підвищенню продуктивності праці в пром-сті і с. г. ЛКСМУ виявила велику турботу про дітей і підлітків, які лишилися без батьків, про розширення мережі дитячих установ, будівництво шкіл, стадіонів тощо.

Ударники-вибійники 1-ї дільниці шахти № 25 (Донбас) перед спуском у шахту. 1931.

Комсомольські збори в партизанському з'єднанні С. А. Ковпака. 1943.

Одним з ударних фронтів боротьби за піднесення с. г. було освоєння цілинних і перелогових земель. Разом з молоддю братніх республік 1954—56 бл. 80 тис. юнаків і дівчат з УРСР взяли активну участь у цій справі. На заклик партії 32 тис. комсомольців республіки 1957, достроково, менш як за рік, збудували 37 шахт у Донбасі. За цей трудовий подвиг комсомол України нагороджено орденом Леніна (1958). В кінці 1958 комсомольці разом з комуністами стали ініціаторами масового руху за комуністичне ставлення до праці. За активну участь у соціалістичному й комуністичному будівництві, за велику роботу по вихованню молоді і в зв'язку з 50-річчям ЛКСМУ комсомол республіки було нагороджено орденом Жовтневої Революції (1969).

За ратні і трудові подвиги, за велику виховну роботу відзначено нагородами окремі комсомольські орг-ції республіки: орденом Леніна — Дніпровську (Дніпробуд) комсомольську первинну організацію (1932), Донецьку (1935) та Луганську (1968) обл. орг-ції; орденом Червоного Прапора — Одеську і Севастопольську (1948), Краснодонську і Шепетівську (1968), Київську (1974) міські організації; орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня — Первомайську районну (1968) та Керченську міську (1974) орг-ції; орденом Трудового Червоного Прапора — Ждановську і Криворізьку міські орг-ції (1966), Кагарлицьку (1968) і Новоукраїнську (1974) районні організації; орденом «Знак Пошани» — Новокаховську міську організацію (1968).

Величезне значення для розвитку внутрікомсомольського життя і творчої ініціативи молоді республіки мали рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС. В умовах розвинутого соціалізму роль комсомолу на різних ділянках в комуністичному будівництві неухильно зростає. Він виступає активним помічником партії у створенні матеріально-тех. бази комунізму, формуванні комуністичних сусп. відносин, вихованні нової людини. В центрі уваги комсомолу — *комуністичне виховання* молоді. Для цього він використовує різноманітні засоби ідейно-політ. загартування — Ленінський залік, ленінські читання, систему *партійної освіти* і комсомольської політ. освіти, лекційну пропаганду. В 1978/79 навч. році в системі комсомольської політосвіти УРСР було 1,7 млн. слухачів. У республіці створено всі умови для всебічного і гармонійного розвитку молоді, її нахилів і талантів. Юнаки й дівчата беруть активну участь у худож. самодіяльності, спорт. роботі, вільний час присвячують тех. творчості, мистецтву туризмові тощо.

В період десятої п'ятирічки висока трудова активність молоді знайшла яскравий вияв у патріотичному русі «П'ятирічці ефективності і якості — ентузіазм і творчість молодих!». Розвиткові його сприяли соціалістичні зобов'язання, трудові вахти на честь знаменних дат, змагання за право підписати Рапорт Ленінського комсомолу XXV з'їздові КПРС і Рапорт до 60-річчя Великого Жовтня та ін. Комсомол України шефствує над ударними комсомольськими будовами, бере активну участь у прокладанні БАМу, є активним помічником парт. орг-цій у здійсненні *аграрної політики КПРС*. Зростає роль комсомолу в житті рад. суспільства. Конституція СРСР (ст. 7 і 113) та конституції союзних республік (в УРСР — ст. 7 і 101 Конституції УРСР) надають комсомолу (поряд з ін. громад. орг-ціями в особі його загальносоюзних і республіканських органів) право законодавчої ініціативи, участі в управлінні держ. і громад. справами, у вирішенні політ., госп. і соціально-культур. питань. Традицією комсомольців вузів стало створення студентських будівельних загонів. Протягом 1962—79 в них працювали понад 1 млн. 700 тис. юнаків і дівчат України,

Комсомольці—будівники доменної печі на заводі «Азовсталь». 1957

Третій фестиваль молоді України. Марш героїв п'ятирічки на Центральному стадіоні Києва. Вересень 1977.

заг. внесок яких у нар. г-во становить 2 млрд. 405 тис. крб. З кожним роком міцніє дружба ЛКСМУ з прогресивною молоддю зарубіжних країн. Молодь республіки входить у *Всесвітню федерацію демократичної молоді* та *Міжнародний союз студентів*.

У січні 1979 в складі ЛКСМУ працювало 25 обласних, 1 міський, підпорядкований безпосередньо ЦК ЛКСМУ, 128 міських, 566 районних к-тів, 70 309 первинних орг-цій. В рядах ЛКСМУ на 1.I 1980 — 6 468 368 комсомольців (див. також ст. про обл. партійні орг-ції України).

За дорученням партії комсомол займається повсякденною діяльністю *піонерської організації України*. У республіці видається 29 молодіжних і дитячих газет, у т. ч. 4 республіканські: «Молодь України», «Комсомольское знамя» (обидві — органи ЦК ЛКСМУ), «Зірка», «Юный ленинец»; 6 журн.— «Дніпро», «Знання та праця», «Ранок», «Піонерія», «Малятко» «Барвінок». Вид-во ЦК ЛКСМУ «*Молодь*» випускає л-ру для юнацтва.

В різні роки першими секретарями ЦК ЛКСМУ працювали П. І. Воробйов-Семенов, В П. Васютін, О. І. Мільчаков, О. М. *Бойченко*, С. І. Андрєєв, Я. О. Хоменко, В. Ю. *Семичастний*, Г. Г. Шевель, В. І. Дрозденко, Ю. Н. Єльченко, О. С. *Капто*, А. М. Гіренко та ін. З 1975 перший секретар ЦК ЛКСМУ — А. І. Корнієнко.

Літ.: В. І. Ленін, КПРС про партійне керівництво комсомолом. К., 1978; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1979; ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. К., 1969; ЛКСМ України в цифрах і фактах. К., 1978; Брежнєв Л. І. Молодим — будувати комунізм. К., 1974; Брежнєв Л. І. Промова на XVIII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. 25 квітня 1978 р. К., 1978; Щербицкий В. В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. М., 1974; Щербицкий В. В. Учить и воспитывать молодых строителей коммунизма. К., 1977; Капто О. С. Молоді — комуністичну ідейність. К., 1972; Єльченко Ю. Н. Крила нашої епохи. К., 1962; Корнієнко А. І. Молодим усі шляхи відкриті. К., 1979.

Ю. В. Бабко.

«ЛЕ́НІНСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Сумського обкому Компартії України і обл. Ради народних депутатів. Виходить у Сумах 5 разів на тиждень укр. мовою. Попередницею «Л. п.» була газ. «Известия Сумского Совета рабочих и солдатских депутатов» (IV—VIII 1917). З 17.VIII 1917 вона друкувалася під назвою «Наш голос» (орган Сумської Ради робітн. і солдат. депутатів). З 1918 видавалась під назвами «Коммуна», «Власть Советам», «Стяг праці», «Знамя труда», «Плуг и молот», «Плуг і молот», «Більшовицька зброя». В 1941—43 виходила під різними назвами як орган Сумського підпільного обкому партії. З 15.XI 1952 — «Ленінська правда». В 1967 «Л. п.» нагороджено орденом «Знак Пошани».

ЛЕ́НІНСЬКЕ (до 1936 — селище шахти № 9) — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Свердловській міськраді, за 6 км від м. Свердловська. Залізнич. ст. Вальянівський. 12,0 тис. ж. (1980). На тер. с-ща — 3 кам.-вуг. шахти, радгосп. 6 заг.-осв. шкіл. лікарня, поліклініка; 5 клубів, б-ка. Л. виникло 1900.

ЛЕ́НІНСЬКИЙ МЕМОРІА́Л в Ульяновську—громадська споруда, збудована 1967—70 на ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна (архітектори Б. Мезенцев, М. Константинов, Г. Ісакович). Споруда оздоблена білим мармуром, відзначається лаконізмом форм та урочистістю. В Л. м. знаходиться будинок, де народився В. І. Ленін, а також пам'ятник М. О. Ульяновій з сином Володею (скульптор П. Бондаренко та ін.). В будинку Л. м. розміщуються: філіал Центр. музею В. І. Леніна з Ленінським залом, б-ка, кінозал, Будинок політосвіти, універсальний зал на 1400 місць. На площі перед Л. м.— скульптурна композиція «Жовтень» (скульптор О. Іконников) та басейн з мозаїкою (художник З. Церетелі). За створення Л. м. автори були удостоєні Ленінської премії, 1972.

ЛЕ́НІНСЬКИЙ ПЛАН ПОБУДО́ВИ СОЦІАЛІ́ЗМУ В СРСР — науково обгрунтована програма побудови *соціалізму* в СРСР, що її розробив В. І. Ленін на основі врахування відкритих основоположниками марксизму заг. закономірностей сусп. розвитку, особливостей соціально-екон. розвитку дореволюц. Росії і теор. узагальнення першого досвіду соціалістичних перетворень у Рад. країні. Розроблений В. І. Леніним план грунтувався на його теорії про можливість перемоги *соціалістичної революції* в кількох або в одній, окремо взятій, країні. Питання соціалістичного буд-ва науково обгрунтовано і викладено в працях В. І. Леніна «*Чергові завдання Радянської влади*», «Про „ліве" хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», «*Великий почин*», «*Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату*», «Про нашу революцію», «*Як нам реорганізувати Робселькінспекцію*». «*Краще менше, та краще*», «*Про продовольчий податок*» та ін. Л. п. п. с. охоплює корінні питання, пов'язані з практичним здійсненням завдань *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*.

В. І. Ленін розробляв план побудови соціалізму в гострій боротьбі проти опортуністів — лідерів *Інтернаціоналу 2-го*, меншовиків, троцькістів, «*лівих комуністів*» та інших, які твердили, що в Росії неможливо побудувати соціалізм. В. І. Ленін вказував, що наявність д-ви *диктатури пролетаріату*, керівна роль Комуністичної партії, *союз робітничого класу і селянства* є гол. умовами побудови соціалізму. Величезне значення для соціалістичного будівництва мали розроблені В. І. Леніним осн. принципи зовнішньополіт. діяльності Рад. д-ви — принципи пролет. *інтернаціоналізму* і *мирного співіснування* д-в з різним суспільним ладом. Він підкреслював необхідність всемірно зміцнювати першу в світі д-ву робітників і селян, її міжнар. авторитет, оборонну могутність. Складовими частинами ленінського плану були соціалістична *індустріалізація* країни на базі переважного розвитку важкої пром-сті і здійснення *електрифікації*, соціалістичне перетворення с. г. на основі добровільного кооперування селянства (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*), здійснення *культурної революції*, мета якої— утвердити в рад. суспільстві соціалістичну культуру, марксистський світогляд.

Необхідною умовою успішної побудови соціалізму В. І. Ленін вважав *дружбу народів* СРСР, екон. і політ. зміцнення союзу рад. республік.

На основі Л. п. п. с. рад. народ під керівництвом Комуністичної партії в найкоротші строки побудував соціалізм. Л. п. п. с. має величезне міжнар. значення.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про соціалістичне будівництво див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; Кукин Д. М. Ленинский план построения социализма в СССР и его осуществление. М., 1972.

Ф. А. Ярмиш.

ЛЕ́НІНСЬКИЙ ПРИ́ЗОВ У ПА́РТІЮ — масовий прийом у Комуністичну партію передових робітників у зв'язку зі смертю В. І. Леніна. Звістка про смерть В. І. Леніна викликала в нар. масах прагнення до ще тіснішого згуртування навколо створеної ним Комуністичної партії. В траурні дні в парт. орг-ції почали надходити заяви від робітників про бажання вступити до лав партії. Враховуючи розмах цього руху, пленум ЦК РКП(б) (29—31.I 1924) оголосив Л. п. у п., прийняв звернення «До робітників і робітниць» та постанову «Про прийом робітників від верстата в партію». Особлива увага приділялася залученню до РКП(б) робітників-комсомольців. ЦК РКП(б) прийняв рішення про прийом у партію 20 тис. селян — бідняків і середняків. Одночасно був оголошений ленінський призов у комсомол. Рішення ЦК РКП(б) були спрямовані на забезпечення прийому в партію кращих робітників. Прийом проводився індивідуально на відкритих парт. зборах. З 22.I по 15.V 1924 подано понад 350 тис. заяв, затверджено кандидатами РКП(б) 241 591 чол., у т. ч. на Україні 31 544 чол. Особливо зросла Донецька губ. парт. орг-ція, яка прийняла 16 740 чол. (третє місце в країні після Моск. і Ленінгр. орг-цій). Л. п. у п. знач-

Ленінський меморіал в Ульяновську. Архітектори Б. С. Мезенцев, М. П. Константинов, Г. Г. Ісакович. 1967—70

но поліпшив соціальний склад РКП(б). Питома вага робітників у КП(б)У зросла з 56% до 72%. Л. п. у п. був яскравим свідченням нерозривної єдності робітн. класу і його партії, зростаючої ролі партії в буд-ві соціалізму, сприяв зміцненню диктатури пролетаріату, союзу робітничого класу і селянства.

ЛЕ́НІНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Кримської обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 2,9 тис. км². Нас. 63,4 тис. чол. (1980). У районі — 79 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Леніне*. Л. р. розташований на *Керченському півострові*. На Пн. омивається Азовським м., на Сх.— Керченською прот., на Пд.— Чорним м. Берегова лінія розчленована слабо (*Арабатська Стрілка*, Арабатська, Казантіпська та Феодосійська затоки). Більша частина району має горбистий рельєф (кільцеподібні пасма, що чергуються з улоговинами і кількома групами грязьових вулканів). Корисні копалини: залізна руда (*Керченський залізорудний басейн*), вапняки, нафта, природ. газ, сірка, гіпс, кварцові піски, кам. сіль тощо. Є мінеральні джерела, лік. грязі. Озера: Узунларське, Акташське, Чокрацьке, Тобечикське та ін. Грунти чорноземні та каштанові. Лежить у степовій зоні. В межах району — 2 заказники (Арабатський та Астанінські заплави). Найбільші підприємства: виноробний, хлібний, комбікормовий (смт Леніне) та Багеровський винороб. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Леніне) та 9 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (в осн. озимої пшениці), виноградарстві, виробн. м'яса, молока, яєць та вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 184,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 109,7 тис. га, сади і виноградники — 5,0 тис. га. Зрошується 4,2 тис. га (*Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України). У Л. р.— 16 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький, 6 радгоспів, 2 птахофабрики, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Сім Колодязів, Багерове, Петрове, Чистопілля, Астаніне. Автошляхів — 700 км, у т. ч. з твердим покриттям — 495 км. У районі — 30 заг.-осв., 2 муз. та спортивна школи; 57 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. На берегах Азовського та Чорного морів — численні піонерські табори, бази відпочинку та пансіонати. 24 будинки культури, 21 клуб, кінотеатр, 82 кіноустановки, 35 б-к, істор. музей (Леніне). У Л. р. видається газ. «Під прапором Леніна» (з 1933).

С. К. Столярчук.

ЛЕ́НІНСЬКИЙ СТИЛЬ РОБО́ТИ — творчий, чужий суб'єктивізмові, пройнятий наук. підходом до всіх суспільних процесів стиль партійного і держ. керівництва, притаманний В. І. Леніну і створеній ним *Комуністичній партії Радянського Союзу*. Л. с. р. базується на непорушних принципах ленінського вчення про партію як керівну силу робітн. класу в боротьбі за диктатуру пролетаріату, по-будову соціалізму і комунізму, на *ленінських нормах партійного життя*. Найважливіші риси Л. с. р.: єдність теорії і практики, політ. і орг. діяльності, наук. підхід до питань партійної роботи і управління, ідейна переконаність, парт. принциповість, поєднання революц. розмаху з діловитістю і практичністю, колективність керівництва у поєднанні з персональною відповідальністю за доручену справу, критичний підхід до всіх справ, нетерпимість до недоліків, тісний зв'язок з масами, ленінське піклування про людей. Л. с. р. є важливою умовою успіху парт. керівництва. У звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії підкреслено, що Л. с. р. «передбачає високу вимогливість до себе та інших, виключає самовдоволення, протистоїть будь-яким проявам бюрократизму і формалізму» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 76). З Л. с. р. тісно пов'язані питання *кадрової політики КПРС, критики і самокритики, контролю і перевірки виконання прийнятих рішень*.

А. В. Мяловицький.

ЛЕ́НІНСЬКІ НО́РМИ ПАРТІ́ЙНОГО ЖИТТЯ́, ленінські принципи і норми партійного життя — розроблені В. І. Леніним, творчо розвинуті й збагачені КПРС науково обгрунтовані положення про закономірності розвитку і правила внутрішнього життя марксистсько-ленінської партії. **Принципи парт. життя** — ленінські теор. положення, що випливають з ідейних та організаційних основ пролетарської партії нового типу, відображають закономірності внутріпартійного життя; мають інтернац. характер. Вони визначають норми і форми внутріпарт. роботи, згідно з якими діють всі парт. орг-ції і комуністи. **Норми парт. життя** — правила, що регулюють внутр. життя партії, визначають форми її організації, зв'язки й відносини між різними її ланками, методи роботи, поведінку комуністів. Через норми реалізуються на практиці ідейні та орг. основи партії й принципи парт. життя. Закріплені в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу* норми парт. життя набувають характеру парт. закону, обов'язкового для всіх комуністів. На основі норм, що зумовлені принципом *демократичного централізму*, регулюються внутріпарт. відносини, в партії розвивається внутріпарт. демократія і зміцнюється *дисципліна партійна*, забезпечується єдність дій усіх парт. орг-цій і комуністів. Група норм парт. життя визначає орг. будову партії, порядок створення і функції *первинних партійних організацій* і місцевих парт. орг-цій та їх керівних органів тощо. Між ідейними і орг. основами партії, принципами і нормами парт. життя та принципами парт. керівництва існує тісний взаємозв'язок. Разом з розвитком партії принципи і норми парт. життя розвиваються, збагачуються новим досвідом, що знаходить своє відображення в змінах і доповненнях до Статуту КПРС. Безумовне дотримання ленінських принципів і норм парт. життя — необхідна і важлива умова сили і боєздатності партії, зростання її керівної ролі в суспільстві.

В. Ф. Шевченко.

ЛЕ́НІНСЬКІ ПРЕ́МІЇ — найвищі почесні державні нагороди, що їх присуджують до дня народження В. І. Леніна (22.IV) за найвидатніші досягнення в галузі науки, техніки, літератури, мистецтва та архітектури. Премії ім. В. І. Леніна засновано постановою Раднаркому СРСР 23.VI 1925. Спочатку їх присуджували тільки за наук. праці. Після 1935 Л. п. не нагороджували. У вересні 1956 ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР прийняли постанову про відновлення присудження Л. п. в галузі науки і техніки й встановлення Л. п. за найвидатніші твори л-ри і мистецтва; 26.III 1969 запроваджено одну (додатково до існуючих) Л. п. за особливо видатні й найталановитіші високоідейні твори л-ри та мистецтва для дітей. За положенням, затвердженим постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 17.II 1967, один раз на 2 роки присуджують 31 Л. п., у т. ч. 25 — у галузі науки і техніки, 6 — у галузі л-ри, мистецтва й архітектури. Розмір премії — 10 тис. крб. кожна. Особам, яким присуджено Л. п., присвоюють звання «Лауреат Ленінської премії», вручають диплом, почесний знак та посвідчення. Л. п. присуджують К-т по Ленінських і Держ. преміях у галузі науки і техніки при Раді Міністрів СРСР та К-т по Ленінських і Держ. преміях у галузі л-ри, мистецтва й архітектури при Раді Міністрів СРСР. Рішення К-тів про присудження Л. п. набувають чинності після затвердження їх ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР. Див. також *Міжнародні Ленінські премії «За зміцнення миру між народами»*.

Нагрудний знак лауреата **Ленінської премії.**

ЛЕ́НІНСЬК-КУЗНЕ́ЦЬКИЙ (до 1925 — Кольчугіно) — місто обласного підпорядкування Кемеровської обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Іні (прит. Обі). Залізнична станція. 133 тис. ж. (1980). Один з центрів вугледобувної пром-сті *Кузнецького вугільного басейну*. З-ди: «Кузбаселемент», електроламповий, по ремонту гірничого устаткування, напівкоксування, клейовий. Камвольно-суконний комбінат, підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Гірничий технікум, мед. уч-ще. Засн. 1864.

ЛЕНКОВЕ́ЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення раннього періоду *трипільської культури* в урочищі Гамарія біля с. Ленківців Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Відкрите 1947, досліджувалося 1950—53. Виявлено залишки наземних глинобитних жител і напівземлянок. Знайдено глиняний посуд, стилізовані культові статуетки (зображають сидячу жінку), прикраси, знаряддя праці з каменю, кременю і кістки, а також численні кістки тварин.

О. П. Ленський.

ЛЕНКОРА́НСЬКА НИЗОВИ́НА — низовина на півдні Аз. РСР, між Талишськими горами Каспійським м. Шир. від 5—6 км на Пд. до 25—30 км на Пн. Поверхня рівнинна, на Сх. заболочена. Клімат вологий, субтропічний, опадів до 1700 мм на рік. У пд. частині — ліси (каштанолистий дуб, залізне дерево, самшит та ін.). Район субтропічного землеробства (чай, цитрусові, рис, тунг, тютюн) і шовківництва. На тер. Л. н. та акваторії Каспійського м., що прилягає до неї.— *Кизилагачський заповідник.*

ЛЕНО́ТР (Ле Нотр; Lenôtre, Le Nôtre, Le Nostre) Андре (12.III 1613, Париж — 15.IX 1700, там же) — франц. архітектор, майстер садово-паркової архітектури. Поєднуючи раціоналізм *класицизму* з рисами *барокко*. Л. створив систему побудови великого регулярного («французького») парку. З 1653 керував роботами в парку Во-ле-Віконт, у 60-х рр. 17 ст.— в королівських парках Сен-Жермен, Фонтенбло, Шантійї, Сен-Клу, Гюїльрі (Париж) У 1662 в Англії склав проекти Сент-Джеймс-парку в Лондоні та Грінвіцького парку. Автор парків *Версаля*.

Ю. Ленський.

ЛЕ́НСЬКИЙ Олександр Павлович [справж. прізв.— Вервіціотті; 1 (13). 1847, Кишинів—13 (26).X 1908, Москва, похований в Каневі, тепер Черкас. обл.] — рос. актор, режисер, педагог і теоретик театру. За походженням італієць. У 1865—76 грав на провінційній сцені (Самара, Казань, Одеса). З 1876 (з перервою) — актор, а з 1895 —режисер (з 1907 — гол. режисер) *Малого театру* (Москва). Ролі: Чацький, Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Глумов, Паратов («На всякого мудреця доволі простоти». «Безприданниця» О. Островського), Гамлет, Отелло (однойменні трагедії Шекспіра). Поставив спектаклі: «Снігуронька» О. Островського, «Коріолан», «Буря» Шекспіра. Гастролював на Україні, зокрема 1877—79 в Києві. Один із засновників київ. Рос. драматичного т-ва (1879) в Києві. З 1888 викладав у Моск. театр. уч-щі. Серед учнів Л. В. Пашенна, В. Рижова, Є. Турчанінова, О. Остужев, П. Садовський.

Тв.: Статьи. Письма. Записки. М., 1950.

Літ.: Зограф Н. Г. Александр Павлович Ленский. М., 1955.

Е. Х. Ленц.

ЛЕ́НСЬКИЙ [Леньський (Leński), справжнє. прізв.— Лещиньський (Leszczyński)] Юліан (8.I 1889—21.IX 1937) — діяч польс. і міжнар. комуністичного руху, публіцист. Н. в м. Плоцьку (тепер ПНР) у робітн. сім'ї. З 1905 — член *Соціал-демократії Королівства Польського і Литви* (СДКПіЛ). У 1909—11 навчався в Ягеллонському ун-ті (Краків). З 1913 — член Варшав. к-ту СДКПіЛ. Один з лідерів розламівців (група польс. с.-д., що тісно співробітничала за більшовиками). Учасник *Поронінської наради ЦК РСДРП 1913* з партійними працівниками. Не раз зазнавав ув'язнення. В 1917—18 — член ЦВК груп СДКПіЛ в Росії і редактор газ. «Трибуна». Брав участь у революц. боях у жовтні 1917 в Петрограді. З листопада 1917 — комісар у польс. справах Наркомнацу РРФСР. У 1918 — член ВЦВК. В 1919 — нарком освіти Лит.-Білорус. РСР. В 1920 — представник Польс. бюро при ЦК РКП(б) на Україні, редактор газ. «*Глос комуністи*», уповноважений Польс. ревкому в районі дій Пд.-Зх. фронту; 1921—23 — член Польс бюро при ЦК РКП(б). У 1924 працював у Французькій КП. З 1925 — член ЦК і Політбюро ЦК Компартії Польщі (КПП) з 1929 — ген. секретар ЦК КПП. Учасник V—VII конгресів Комінтерну, з 1928 — член ВККІ, з 1929 — Президії ВККІ. Автор праць з питань робітн. руху Польщі.

П. М. Калениченко.

М. М. Ленчовська.

ЛЕ́НСЬКИЙ ВУГІ́ЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — один з найбільших в СРСР за запасами вугільний басейн. Розташований на Зх. Якут. АРСР і в пн.-сх. частині Краснояр. краю РРФСР. Пл. 600 тис. км². Заг.-геол. запаси вугілля — 1647 млрд. т (1980). У геоструктурному відношенні пов'язаний з Вілюйським прогином *Сибірської платформи* та Передверхоянським і Передтаймирським прогинами. Вугленосна товща представлена осадочними відкладами юрського, крейдового і неогенового віку, вміщує понад 150 вуг. пластів, з яких понад 50 мають робочу потужність більше ніж 1 м. Потужність вуг. пластів юрського віку — до 30 м, крейдового — до 5,6 м, неогенового — до 11 м. Глибина залягання вуг. пластів від 0 до 1800 м (гранична глибина підрахунку). Вугілля буре і кам'яне. Осн. родовища бурого вугілля — Усть-Мархінське, Кемпендяйське, Сого-Хайське, Кангаласське, Кільдямське, Таймирлирське; кам'яного — Джебарики-Хайське, Сонгинське, Сангарське й Чечумське. Кам. вугілля має зольність 10—25%, теплоту згоряння 7400—8600 ккал/кг; буре вугілля—відповідно 10—25% (іноді до 30%) і 6600 ккал/кг. Перші відомості про наявність вугілля на тер. Л. в. б. належать до поч. 19 ст. Планомірні геологорозвідувальні роботи розпочато 1925. Добувати вугілля почали 1930. Розробляють його шахтним і відкритим способами.

В. Х. Череповський.

ЛЕ́НСЬКИЙ РО́ЗСТРІЛ — розправа царських військ 4 (17).IV 1912 над страйкуючими робітниками золоторозробок, розташованих на р. Лені та її притоках Ольокмі й Вітіму. Власниками золоторозробок були англ. та рос. капіталісти і члени царської родини. Умови праці на копальнях були надзвичайно тяжкі: тривалий робочий день гірників, відсутність охорони праці. Частина й без того низької заробітної плати йшла на штрафи, поганим було харчування. Страйк почався стихійно 29.II (13.III) на Андрєєвській копальні. Осн. вимоги страйкарів — 8-годинний робочий день, збільшення заробітної плати на 30%, скасування штрафів, поліпшення постачання. На серед. березня страйк охопив усі копальні (понад 6 тис. робітників). Керували ним Центр. страйковий к-т (голова — більшовик П. Н. Баташев) і Центр. бюро. Вночі проти 4 (17).IV було заарештовано майже всіх членів страйкового к-ту. Мирний похід робітників, які вирушили вранці наступного дня до Надєждинських копалень, щоб оскаржити незаконні дії поліції, військ. команда зустріла залпами. Було вбито 270 і поранено 250 чол. Страйк тривав до 12 (25).VIII. Л. р. викликав обурення пролетаріату всієї країни (див. *Квітнево-травневі політичні страйки 1912*). «Ленський розстріл,— писав В. І. Ленін,— став приводом для переходу революційного настрою мас у революційне піднесення мас» (Повне зібр. тв., т. 21, с. 323).

О. Ф. Овсієнко.

ЛЕ́НТО (італ. lènto — повільний) в музиці — повільний темп. швидший за *ларго*.

«ЛЕНФІ́ЛЬМ», Ленінградська ордена Леніна кіностудія «Ленфільм» — одна з найбільших рад. кіностудій. Створена 1918 в Петрограді. За час існування назва змінювалась, з 1936 має сучасну назву. Перший звуковий фільм студії — «Одна» (1931), перший кольоровий — «Мусоргський» (1950). На студії в різні роки працювали режисери: Г. і С. *Васильєви*, С. *Герасимов*, Ф. *Ермлер*, О. *Зархі*, Г. *Козінцев*, О. Іванов, В. Петров, Л. *Трауберг*, Й. *Хейфіц*, С. *Юткевич;* оператори: А. *Москвін*, С. Бєляєв; художники Є. *Єней* та ін. На «Л.» були створені видатні твори рад. кіномистецтва: «Уламок імперії», «Зустрічний». «Чапаєв», трилогія про Максима, «Депутат Балтики», «Петро I», «Великий громадянин», «Комсомольськ», «Гамлет», «Початок», «Монолог», «Премія» та ін. В 1935 студія нагороджена орденом Леніна, 1976 — Трудового Червоного Прапора.

ЛЕ́НЦ Емілій Християнович [12 (24). II 1804, Дерпт, тепер Тарту — 29.I (10.II) 1865, Рим] — рос. фізик, член Петербурзької АН (з 1830). Навчався в Дерптському ун-ті (1820—23). В 1823—26 був фізиком під час кругосвітньої подорожі на шлюпі «Предприятие». З 1836 очолив кафедру фізики і фіз. географії Петерб. ун-ту (з 1863 — ректор). Осн. наук. праці — в галузі електромагнетизму. Встановив (1833) правило визначення напряму індукційного струму (див. *Ленца правило*). Незалежно від Дж. П. *Джоуля* відкрив (1842) закон теплової дії електр. струму (див. *Джоуля — Ленца закон*).

ЛЕ́НЦА ПРА́ВИЛО, Ленца закон — основне правило, за яким визначають напрям електричного струму, що виникає внаслідок *електромагнітної індукції*. Встановив 1833 Е. Х. *Ленц*. За Л. п., індукційний струм напрямлений

так, що створений ним *магнітний потік* намагається перешкодити зміні магн. потоку, який викликав цей струм. Л. п. є наслідком *енергії збереження і перетворення закону*.

ЛЕНЧО́ВСЬКА Меланія Михайлівна (н. 14.I 1939, с. Раковець, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1968. З 1956 — ланкова колгоспу «Прогрес» Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Ланка, яку очолює Л., прославилась високими (понад 700 ц коренів з кожного га) сталими врожаями цукр. буряків. Л. на XXV з'їзді Компартії України обрана кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 7 —8-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *І. К. Григоренко.*

ЛЕО́ (Léo) Андре (справж. ім'я та прізвище — Леоні Шансе; 1829, Лузіньян — 1900, Париж) — франц. письменниця й публіцист, діячка Паризької комуни. Після поразки Комуни — в еміграції. На батьківщину повернулася 1880. Світогляд Л. формувався під впливом *утопічного соціалізму*, тяжіла до *бакунізму*. В романах «Стара діва» (1864), «Скандальний шлюб» (1862), «Розлучення» (1866) тощо виступала з критикою бурж. сім'ї і шлюбу, викривала мораль пануючих класів і обстоювала ідею жіночої емансипації. Багато уваги приділяла проблемам виховання (роман «Дві дочки мосьє Плішона», 1865, та ін.). Першим перекладачем творів Л. рос. мовою була Марко Вовчок.

ЛЕО́Н (Leóп) Карлос Аугусто (н. 20.X 1914, Каракас)—венесуел. поет, публіцист, громад. діяч. Член Компартії Венесуели з 1937. В 1937—39, 1953—58 — в еміграції (Мексіка). Перша книга — зб. віршів «Живі кроки» (1940). Центр. тема поезії Л.— боротьба народів Лат. Америки за незалежність, героїка нац.-революц. війни в Іспанії 1936—39, актуальні соціальні проблеми після закінчення 2-ї світової війни. Автор збірок «З життям наодинці» (1948), «Три поеми» (1951), поеми «Я Леніна співаю» (в перекл. укр. мовою надруковано фрагменти в журн. «Всесвіт», 1962, № 4; 1967, № 11), публіцистичних книг «Москва — місто Людини» (1949) та «Смерть у Голлівуді» (1950). З 1953 — член Всесвітньої Ради Миру. Золота Медаль Миру, 1952. Окремі вірші Л. перекладено укр. мовою. *Тв.:* Рос. перекл.— Избранное. М., 1959. *Ю. В. Покальчук.*

ЛЕО́Н (Leóп) Марія Тереса (н. 1905, Логроньйо, провінція Бургос) — icп. письменниця. Член Компартії Іспанії. В 1930—34 разом з чоловіком Р. *Альберті* та С. М. *Арконадою* видавала прогресивні літ. журнали. В роки нац.-революц. війни в Іспанії 1936—39 писала нариси про бійців нар. армії, статті про революц. театр, п'єси для фронту, солдатські пісні. В 1939 разом з чоловіком емігрувала (Франція, Аргентіна, Італія). В 1975 повернулася на батьківщину. Автор збірок новел «Злощасна в коханні», «Ти помреш на чужині...» (1942), зб. «Чарівні казки», істор. повістей «Сід Войовник» (1957), «Хімена». Роман «Чесна гра» (1959) — про події в Іспанії 1937. В 1964 була в Києві на святкуванні 150-річчя з дня народження Т. Шевченка.

Тв.: Рос. перекл.— Сид Воитель. М., 1958; Химена. Верность и долг. М., 1971. *Р. Ф. Естрела-Льопіс.*

ЛЕО́Н — історична область у Центр. Іспанії. В 10—13 ст. на тер. Л. існувало королівство Леон, яке 1037—65, 1072—1157 і з 1230 утворювало з *Кастилією* єдине Леоно-Кастільське королівство. З 1479 Л.— в складі об'єднаної Іспанії. В адм. відношенні тер. Л. поділяється на провінції Леон, Самору, Саламанку. Гол. місто — *Леон*.

ЛЕО́Н — місто на Пн. Іспанії, в істор. обл. Леон, адм. ц. однойменної провінції. Вузол з-ць, аеропорт. 105,2 тис. ж. (1971). Підприємства металообр., хім., фарм., текст., шкіряної, керамічної, харч. пром-сті. Археол. музей. Архіт. пам'ятники: романська церква Сан-Ісідоро (11—12 ст; «Пантеон королів», 11 ст.), ранньоготичний собор (1205—88, добудовувався в 14—15 ст.), монастир Сан-Маркос (16—18 ст., арх. Хуан де Бадахос та ін.; тепер археол. музей). Л. засн. як рим. військ. табір.

ЛЕО́Н — місто в центр. частині Мексіки. Вузол автошляхів. 454 тис. ж. (1970). Гол. центр шкіряно-взут. пром-сті країни. Численні підприємства по переробці с.-г. продукції. Розвинуті також металообр., хім. і текст. пром-сть. Торг. центр. с.-г. району Поблизу Л.— видобування руд кольорових металів, золота й срібла. Засн. 1576.

ЛЕО́Н — місто на Зх. Нікарагуа, адм. ц. департаменту Леон. Вузол з-ць. Понад 62 тис. ж. (1972). Підприємства харч. пром-сті (переробка продукції с. г.). Меблева ф-ка. Торг. центр с.-г. району (бавовна, цукр. тростина, продукти тваринництва). Нац. ун-т (засн. 1812). Л. засн. 1524, 1609 зруйнований землетрусом (руїни в 30 км від сучас. міста). До 1857 був столицею країни. Архіт. пам'ятки icп. колоніального періоду.

ЛЕОНА́РДО ДА ВІ́НЧІ (Leonardo da Vinci; 5.IV 1452, Вінчі, поблизу Флоренції — 2.V 1519, замок Клу, поблизу Амбуаза, Турень, Франція) — італ. живописець, скульптор, архітектор, вчений та інженер, представник доби Високого *Відродження*. В 1467—72 навчався в майстерні А. дель *Верроккйо*. В ранній період творчості Л. да В. багато уваги приділяв скульптурі (роботи не збереглися); з живописних творів цього часу відомі: голова ангела на картині Верроккйо «Хрещення» (після 1470), «Благовіщення» (бл. 1474), обидва — в Галереї Уффіці у Флоренції; т. з. «Мадонна Бенуа» (бл. 1478, ДЕ). В 1481 або 1482 Л. да В. переїхав до Мілана, де працював при дворі правителя Л. Моро. В т. зв. міланський період (1482—99) створив картини «Мадонна в скелях» (1483—94, Лувр), «Мадонна Літта» (близько 1485 — 90, ДЕ), а також настінний розпис у трапезній монастиря Санта-Марія делле Граціє в Мілані «Таємна вечеря» (1495—97). В Мілані Л. да В. розробляє різні варіанти «ідеального міста» й центрально-купольного храму. Наприкінці 1499, у зв'язку з взяттям Мілана французами, Л. да В. повернувся до Флоренції, де створив картон «Битва при Анг'арі» (1503—06, не зберігся, відомий за копіями) для розпису в Палаццо Веккйо. Одним з найвідоміших творів Л. да В. є портрет Мони Лізи (т. з. «Джоконди», бл. 1503, Лувр), в якому художник передав жіночність молодої флорентійки, складність її психологічного стану. Збереглися також картини «Св. Анна з Марією і немовлям Христом» (1500—07), «Іоанн Хреститель» (бл. 1513—17, обидві — Лувр). Значне місце в творчій спадщині Л. да В. належить малюнкам, в яких відтворено постаті людей в різних ракурсах, міміку та анатомію людини, будову рослин тощо. Збереглися записні книжки й рукописи Л. да В. (бл. 7 тис. аркушів з малюнками, які його учень Ф. Мельці зібрав і видав під назвою «Трактат про живопис»). У своїх творах Л. да В. виступав проти умовного реліг. мистецтва; як художник відтворював реальний світ, базуючись на наукових знаннях і підводячи під свій реалістичний метод науково-теоретичну основу. Творчість Л. да В. була найвищим досягненням доби Відродження.

Наукова і художня творчість Л. да В. пройнята передовими для свого часу філос. ідеями. Він визнавав об'єктивність, матеріальність, пізнаванність зовн. світу, сформулював деякі принципи *механістичного матеріалізму*, висловив ряд глибоких діалектич. здогадок про єдність можливості і дійсності, виникнення і зникнення, про переходи матерії з одного стану в інший. Заперечуючи церк. одкровення як джерело знань, Л. да В. доводив, що істина є продуктом дослідного, експериментального вивчення природи. Вважаючи основою пізнання дослід, експеримент, Л. да В. водночас великого значення надавав теорії. Поглядами Л. да В. значно вплинули на розвиток філософії епохи Відродження. Як архітектор та інженер Л. да В. розв'язував важливі проблеми будівництва, військ.-інженерної справи, гідротехніки; винайшов ряд приладів, механізмів і машин; працював над конструкціями літальних апаратів, важчих за повітря; подав ідею *парашута* тощо. Праці з фізики стосувались гол. чин. *механіки*, й особливо *оптики*, з математики — перетворення рівновеликих площ і об'ємів, дослідження серпків, обчислення площі еліпса *«неподільних» методом*. В астрономії Л. да В. належали передові космологічні ідеї. Він вважав *Всесвіт* безмежним, фізично однорідним, заперечував *геоцентричну систему світу*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 336—337, а також на окремих аркушах до статей *Батальний жанр*, т. 1, с. 368—369; *Відродження*, т. 2, с. 272—273; *Графіка*, т. 3, с. 144- 145.

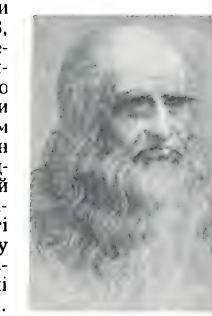

Леонардо да Вінчі. Автопортрет. Сангіна. Близько 1510—13. Бібліотека. Турін.

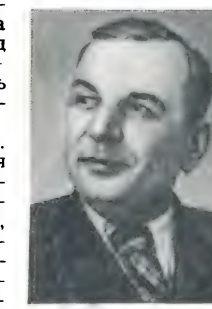

Г. М. Леонідзе.

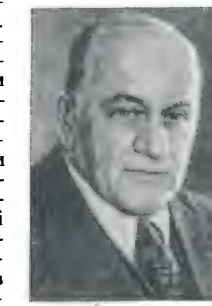

Л. М. Леонідов.

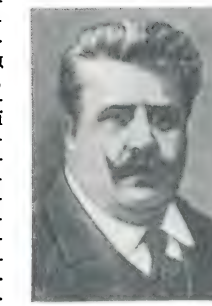

Р. Леонкавалло.

В. М. Леонов.

Є. П. Леонов.

Л. М. Леонов.

О. А. Леонов.

Літ.: Гуковский М. А. Леонардо да Винчи. Л.—М., 1967; Дживелегов А. К. Леонардо да Винчи. М., 1974. *Л. М. Сак* (образотворче мистецтво).

ЛЕОНА́РДО ПІЗА́НСЬКИЙ [Leonardo Pisano; Фібоначчі (Fibonacci), бл. 1170, Піза — після 1228] — італ. математик. Під час мандрівок по Сході ознайомився з досягненнями араб. математиків; здобуті знання поширював на Заході. Осн. праці «Liber Abaci» (1202) — трактат з арифметики (інд. цифри, *Фібоначчі числа*), алгебри (до квадратних рівнянь включно) та «Practica Geometriae» (1220) є першими творами, що містять задачі на застосування алгебри до геометрії.

ЛЕО́НЕ — грошова одиниця Республіки Сьєрра-Леоне, поділяється на 100 *центів*. За офіц. курсом 1 Л. дорівнює 1,1 дол. США (вересень 1979).

ЛЕОНІ́Д (Λεωνίδας; 508 або 507 до н. е., Спарта — 480 до н. е., Фермопіли) — цар *Спарти* 488—480 до н. е. Під час *греко-перських воєн* разом з Еврібіадом 481 до н. е. очолив об'єднане військо грец. полісів. Загинув у битві біля *Фермопіл*, прикриваючи з невеликим загоном відступ осн. частини грец. війська. В античній л-рі ім'я Л.— символ патріотизму.

ЛЕОНІ́ДЗЕ Георгій Миколайович [15 (27).XII 1899, с. Патардзеулі, Кахетія, тепер Сагареджойського р-ну Груз. РСР — 9.VIII 1966, Тбілісі] — груз. рад. письменник, нар. поет Грузії (з 1959), акад. АН Груз. РСР (з 1944). Член КПРС з 1945. Друкуватися почав 1911. З 1918 — член групи груз. символістів «Голубі роги»; згодом відійшов від символізму. Перша зб. віршів вийшла 1939. Створив шедеври груз. лірики: «Побачення кипчака», «Ніноцмінда ська ніч». «Ніно Чавчавадзе», «Пісня першого снігу», «Цесарка», «Оле» та ін. Автор епічної поеми «Дитинство і юність» (1939; Держ. премія СРСР, 1941). поем «Портохала» (1951; Держ. премія СРСР., 1952), «Самгорі» (1950) та ін., зб. оповідань «Чарівне дерево» (1962), кіносценаріїв. Досліджував історію груз. л-ри. Україні присвятив вірші «Тарасові Шевченку», «Радянська Україна», цикл «У Миргороді». Перекладач груз. мовою творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, окремих розділів «Слова о полку Ігоревім». Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 125.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1949; [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу, т. 2. К., 1961; Олень помирав у горах. В кн.: Сузір'я, в. 2. К., 1968; Рос. перекл.— Стихи. Тбилиси, 1969; Волшебное дерево. М., 1977. *Р. Ш. Чилачава.*

ЛЕОНІ́ДИ — *метеорний потік* з *радіантом* у сузір'ї Лева. Спостерігаються в серед. листопада. Пов'язані з *кометою* 1866 I, що має період обертання 33 роки. У 1766, 1799, 1833, 1866 і 1966 Л. спричинили густий зоряний дощ. В ін. роки видно незначну кількість метеорів цього потоку.

ЛЕОНІ́ДОВ Леонід Миронович [справж. прізв.— Вольфензон; 22.V (3.VI) 1873, Одеса — 6.VIII 1941, Москва] — рос. рад. актор, режисер і педагог, нар. артист СРСР (з 1936). Акторську діяльність почав 1896 в Києві. *Театрі «Соловцов»*. З 1903 — актор МХТ (з 1920 — МХАТ). Ролі: Лопахін («Вишневий сад» Чехова), Дмитро Карамазов («Брати Карамазови» за Достоєвським), Плюшкін («Мертві душі» за Гоголем), Бородін «Страх» Афіногенова), Отелло («Отелло» Шекспіра). З 1918 знімався в кіно. З 1935 — викладач, 1939—41 — худож. керівник Держ. ін-ту театр. мист. ім. А. Луначарського. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 125.

Тв.: Воспоминания, статьи, беседы, переписка, записные книжки. М., 1960.

ЛЕО́НІНСЬКИЙ ВІРШ (за ім'ям лат. поета 12 ст. Лео) — вірш з внутрішнім римуванням. Леонінська рима зустрічається вже в античній л-рі (Вергілій, Овідій), але поширення набула в середньовічній поезії. В укр. поезії 17—18 ст. різновидом Л. в. був чотирнадцятискладовий вірш з повторенням складів перед великою та малою *цезурами* і в кінці суміжних рядків. Наприклад: «Чиста пти́ця/голуби́ца//та́ков нра́в имѣет:// Бу́де мѣсто,/ гдѣ нечи́сто,// та́мо не почі́ет» (Г. Кониський). Л. в. був перехідною формою від силабічного до силабо-тонічного *віршування*. *Г. К. Сидоренко.*

ЛЕОНКАВА́ЛЛО (Leoncavallo) Руджеро (25.IV 1857 Неаполь — 9.VIII 1919, Монтекатіні, поблизу Флоренції) — італ. композитор. Один із засновників оперного *веризму*. Навчався в консерваторії в Неаполі. В 1878 закінчив Болонський ун-т. Написав бл. 20 опер, серед яких найвідоміші — «Паяци» (1892), «Богема» (1897), «Заза» (1900). Л.— автор балету «Життя маріонетки», оперети «Королева троянд» (1912), фп. п'єс, романсів (зокрема романсу «Світанок»). Л. підтримував стосунки з укр. співаками С. *Крушельницькою*, І. *Алчевським*, О. *Мишугою*, якому подарував клавір опери «Паяци». Портрет с. 125.

ЛЕО́НОВ Віктор Миколайович [н. 8 (21).XI 1916, м. Зарайськ, тепер Моск. обл.] — капітан 2-го рангу, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. У ВМФ з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир загону мор. розвідників, брав участь у боях на Півночі, за визволення від нім.-фашист. загарбників м. Петсамо (тепер Печенга) та пн.-сх. районів Норвегії. В серпні 1945 Л. відзначився при висадці мор. десанту в Пн. Кореї. В 1950 закінчив вище військ.-мор. уч-ще ім. С. М. Кірова. З 1956 — у запасі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛЕО́НОВ Євген Павлович (н. 2.IX 1926, Москва) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1955. Закінчив Моск. драм. студію (1947). З 1948 — актор в Моск. драм. театрі ім. К. Станіславського, з 1968 — в Театрі ім. В. Маяковського, з 1972 — в Театрі ім. Ленінського комсомолу. Ролі: в театрі — Ларіосик («Дні Турбіних» Булгакова), Креон («Антігона» Ануя), Ванюшин («Діти Ванюшина» Найдьонова), Іванов («Іванов» Чехова) та ін.; в кіно — Шулейкін («Смугастий рейс»), Шибалок («Донська повість»), Іван Приходько («Білоруський вокзал»), бригадир Потапов («Премія»), Ламме Гудзак («Легенда про Тіля»). Держ. премія СРСР, 1976.

ЛЕО́НОВ Леонід Максимович [н. 19 (31).V 1899, Москва] — рос. рад. письменник , акад. АН СРСР (з 1972), засл. діяч мист. РРФСР (з 1949), Герой Соціалістичної Праці (1967). Друкуватися почав 1915. У ранніх прозових творах порушував соціально-філос. і моральні проблеми. Роман «Борсуки» (1924) — про класову боротьбу на селі, побут передреволюц. моск. міщанства, шлях труд. селянства до нового життя. Антиміщанські мотиви продовжив у філос. романі «Злодій» (1927, нова ред. — 1959), повістях «Провінційні історії», «Біла ніч» (обидві — 1928), п'єсах «Унтиловськ» (1928), «Приборкування Бададошкіна» (1928). Автор романів «Соть» (1930) — про соціалістичне будівництво, героїку творчої праці на засадах колективізму; «Скутаревський» (1932), «Дорога на океан» (1935), п'єс Половчанські сади» (1938), «Вовк» (1939), «Звичайна людина» (1941), «Золота карета» (1946, 2-а ред.— 1955, 3-я — 1964). П'єси «Навала» (1942, Держ. премія СРСР, 1943, нова ред.— 1964), «Льонушка» (1943), повість «Здобуття Великошумська» (1944), роман «Російський ліс» (1953, Ленінська премія, 1957)— про мужність і героїзм рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни і моральні проблеми сучасності. Публіцистичні твори, літ.-критичні праці; сатиричний кінопамфлет «Втеча містера Мак-Кінлі» (1961; однойм. фільм, 1975; Держ. премія СРСР, 1977). Деякі п'єси Л. поставлені на сцені укр. театрів. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1969—1972; Публицистика. М., 1976; Укр. перекл.— Звичайна людина. К., 1953; Російський ліс. К., 1979; Борсуки. К., 1971;

Літ.: Крук І. Т. Леонід Леонов. К., 1979; Малиновська М. Ю. Древо дружби. Леонід Леонов і Україна. К., 1979; Власов Ф. Х. Эпос мужества. М., 1979. *Н. І. Чорна.*

ЛЕО́НОВ Олексій Архипович (н. 30.V 1934, с. Листвянка Тісульського р-ну Кемер. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1965, 1975), генерал-майор авіації. Член КПРС з 1957. Закінчив Чугуївське військ.-авіац. училище (1957) і Військ.-пов. інж. академію ім. М. Є. Жуковського (1968). З 1960 — в загоні космонавтів. 18.III 1965 разом з П. І. *Бєляєвим* як другий пілот здійснив політ на косміч. кораблі «Восход-2». В польоті Л. уперше в світі вийшов у косміч. простір і провів там 12 хв. Разом з В. М. *Кубасовим* як командир корабля «Союз-19» брав участь (15—21.VII 1975) у першому в історії космонавтики спільному рад.-амер. польоті за програмою *ЕПАС*. У цьому польоті вперше здійсне-

но стикування косміч. кораблів «*Союз*» і «*Аполлон*» (Т. *Стаффорд*, В. *Бранд* і Д. *Слейтон*), випробувано на практиці нові засоби стикування, проведено астрофізичні, медико-біологічні, технологічні та генфізичні дослідження.

ЛЕО́НОВА Дар'я Михайлівна [9. (21).III 1829, за ін. даними, 4 (16). III 1834, Вишній Волочок, тепер Калінін. обл.— 25.I (6.II) 1896, Петербург] — рос. співачка (контральто), драм. актриса і педагог. Навчалась у Петерб. театр. уч-щі, вдосконалювала майстерність у Берліні й Парижі в Дж. *Мейєрбера* та Д. *Обера*. В 1851—73 виступала на сценах петерб. театрів та у Великому театрі в Москві. Партії: Ваня («Іван Сусанін»), Ратмир («Руслан і Людмила») Глинки, Рогнеда («Рогнеда» Сєрова). Концертувала в Росії (зокрема, на Україні разом з М. *Мусоргським*, 1879), за кордоном. Л. шанобливо ставилась до укр. культури: виконавиця ролей Тетяни («Москаль-чарівник» Котляревського), Оксани («Запорожець за Дунаєм», С. Гулака-Артемовського, Петербург, 1863), укр. нар. пісень в обробці Сєрова (зокрема, в концерті на користь родичів Шевченка, Петербург, 1861), романсів Мусоргського на слова Шевченка «Гопак» та «На Дніпрі».

Р. Я. Пилипчук.

ЛЕОНТО́ВИЧ Володимир Григорович [15 (27).VII 1881, м. Гадяч, тепер Полтав. обл.— 29.IV 1968, Київ] — укр. рад. інженер-будівельник і вчений, професор (з 1940). Після закінчення (1906) Київ. політех. ін-ту проводив інженерно-геодезичні дослідження на Волині, займався відбудовою архітект. пам'яток у м. Житомирі, реставрував замок в м. Острозі, спорудив (за проектом арх. В. М. Максимова) храм-пам'ятник на *козацьких могилах* під м. Берестечком. З 1914 працював у Києві на інженерних посадах, викладав у київських вузах (політехнічному, інженерно-будівельному, художньому та ін. ін-тах). Осн. праці — з питань, пов'язаних із застосуванням геодезії в буд. справі.

І. Є. Ландишев.

ЛЕОНТО́ВИЧ Микола Дмитрович [1 (13).XII 1877, Селевинці, присілок Монастирок, тепер село Немирівського р-ну Вінн. обл.— 23.I 1921, с. Марківка, тепер Теплицького р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. композитор, хоровий диригент, муз.-громадський діяч, педагог, збирач муз. фольклору. В 1898 закінчив духовну семінарію в Кам'янці-Подільському. В 1899—1902 працював учителем у с. Чукові на Поділлі (створив учнівський симф. ансамбль, інструментував для нього укр. нар. мелодії). В 1901 Л. уклав свою першу збірку обробок нар. пісень для хору а капела. В 1902 — викладач співів у церковно-учительській школі в Вінниці. В 1903 видав «Другу збірку пісень з Поділля». В 1903—04 відвідував лекції та консультації навч. класів Петерб. придворної співацької капели й склав іспит на звання регента. З 1904 — учитель залізнич. школи на ст. Гришине (тепер Красноармійське Донец. обл.), де організував хор робітників-залізничників (вперше на Україні). Л. був зв'язаний з революц. рухом 1905, брав участь у розповсюдженні нелегальної л-ри. Переслідуваний поліцією, оселився в Тульчині, де став учителем у єпархіальному жіночому уч-щі. В 1909—14 брав уроки з теорії композиції в Москві (у проф. Б. *Яворського*), згодом — у Києві. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції переїхав до Києва, працював у рад. держ. апараті, був комісаром першої укр. держ. капели, викладачем Муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка. Тут Л. написав багато хорів на основі нар. пісень, 4 хорові поеми на тексти укр. поетів («Легенда», «Моя пісня», «Літні тони», «Льодолом»). У 1919 в зв'язку з окупацією Києва денікінцями повернувся до Тульчина, де керував червоноармійською самодіяльністю і створив обробки революц. пісень («Інтернаціонал», «Варшав'янка», «Ми ковалі» та ін.). Почав працювати також над фантастичною оперою «На русалчин великдень», але закінчити не встиг. Зберігся 1-й акт, який закінчив, відредагував та оркестрував М. *Скорик*. Під назвою «Русалчині луки» оперу 1977 поставив Київ. театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Л.— один з видатних майстрів класичних обробок укр. нар. пісень (понад 150). Серед них «Пряля», «Козака несуть», «Женчичок-бренчичок», «Дударик», «Зашуміла ліщинонька», «Ой з-за гори кам'яної», «Піють півні», «Щедрик». Цей жанр він збагатив новими формами, розвиваючи принцип варіаційності. Леонтович є творцем хорової мініатюри на основі текстів і мелодій народних пісень. Мистецькі принципи Л. знайшли свій розвиток у творчості укр. рад. композиторів П. *Козицького*, М. *Вериківського*, Л. *Ревуцького*, Є. *Козака* та ін. Композитор загинув від руки бандита в хаті свого батька в с. Марківці.

Літ.: М. Д. Леонтович. Збірка статей та матеріалів. К., 1947; Гордійчук М. М. Микола Леонтович. К., 1974; Творчість М. Леонтовича. К., 1977; Гордійчук Н. Николай Леонтович. К., 1977.

М. М. Гордійчук.

ЛЕОНТО́ВИЧ Михайло Олександрович [н. 22.II (7.III) 1903, Петербург] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1946). Син О. В. *Леонтовича*. Закінчив Моск. ун-т (1923). В 1929—34 працював у Фіз. ін-ті Моск. ун-ту, 1934—41 і 1946—52 — в Фіз. ін-ті АН СРСР, з 1951 — в Ін-ті атомної енергії. Осн. наук. праці — з електродинаміки, фіз. оптики, статистичної фізики, термодинаміки, квантової механіки, теорії коливань, акустики, радіофізики. В 1951 очолив в СРСР теор. дослідження з фізики плазми і термоядерного синтезу. Розробив інерційну теорію плазми. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1958

ЛЕОНТО́ВИЧ Олександр Васильович [20.X (1.XI) 1869, Київ — 15.XII 1943, Москва] — укр. рад. фізіолог та гістолог, акад. АН УРСР (з 1929), засл. діяч науки УРСР (з 1939). Батько М. О. *Леонтовича*. Закінчив Київ. ун-т (1893). З 1898 — викладач с.-г. відділення Київ. політех. ін-ту; з 1913 — професор Моск. с.-г. ін-ту (з 1923 — Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва); з 1936 — зав. відділом Ін-ту клінічної фізіології АН УРСР. Праці гол. чин. з питань фізіології та гістології *вегетативної нервової системи*. Експериментально встановив подвійну *іннервацію* шкіри (1900), запропонував теорію про *нейрон* як апарат змінного струму (1928—39), опрацьовував питання фізіол. *регенерації* нервової системи тощо. Удосконалив методику фарбування нервової тканини.

Літ.: Бодрова Н. В., Краюхін Б. В. Видатний радянський фізіолог О. В. Леонтович. К., 1950.

ЛЕОНТО́ВИЧ Павло Іванович (літ. псевд.— Павло з Шуткова; 9.III 1825, с. Шутків, тепер ПНР — 19.V 1880, с. Руда, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.) — укр. письменник. Закінчив Перемишльську духовну семінарію (1852). Літ. діяльність почав 1849. Один з видавців зб. «Лірвак з-над Сяна» (Перемишль, 1852). Автор віршів, байок, оповідань і статей, опублікованих у журналах «Новини», «*Вечерниці*», газ. «Слово», збірниках «Зоря галицька яко альбум» (1860) і «Галичанин».

Р. Я. Пилипчук.

ЛЕОНТО́ВИЧ Теодор (Богдан) Іванович (1812, с. Шутків, тепер ПНР — 30.XI 1886, с. Новосілка, тепер Бучацького району Терноп. обл.) — укр. письменник, композитор і музичний критик. Один із засновників газ. «Зоря галицька» (1848). Працював у газ. «Основа» (Львів; 1870 — 71). Автор популярних пісень. У ст. «Сьомі роковини смерті Тараса Шевченка у Львові» (1868) перший оцінив муз. твори М. *Вербицького* і М. *Лисенка* на текст «Заповіту».

Р. Я. Пилипчук

ЛЕО́НТЬЄВ (Leontief) Василь (н. 5.VIII 1906, Петербург) — амер. економіст. У 1925 закінчив Ленінгр. ун-т, навчався в Берліні (1925—28). В 1931 емігрував у США, викладав у Гарвардському ун-ті. Дослідження Л. стосуються процесів заміщення одних частин сусп. продукту іншими (за вартістю й натуральною формою) в галузях капіталістичної економіки. Автор методу екон. аналізу «витрати—випуск».

Розроблені Л. принципи бурж. економісти намагаються застосовувати у практиці прогнозування й програмування капіталістичної економіки. Гол. вадою праць Л. є підміна наук. теорій вартості й додаткової вартості вульгарними концепціями «факторів виробництва» та «витрат виробництва», які ігнорують антагоністичну основу капіталістичного виробн. Нобелівська премія, 1973.

ЛЕО́НТЬЄВ Олексій Миколайович [5 (18).II 1903, Москва — 21.I 1979, там же] — рос. рад. психолог, дійсний член АПН РРФСР (з 1950), АПН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1948. Закінчив Моск. ун-т (1924) і з 1926 викладав у вузах. У 1931—35 працював на Україні. З 1941 — професор Моск. ун-ту. Почесний член багатьох зарубіж. академій. Досліджував гол. чин. проблеми розвитку

М. Д. Леонтович.

М. Д. Леонтович. Титульна сторінка книги «Хорові твори». Київ 1961.

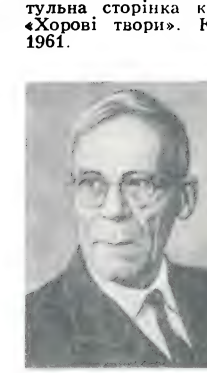

М. О. Леонтович.

О. В. Леонтович.

Леопард.

психіки, вивчав питання *інженерної психології*. Автор книги «Проблеми розвитку психіки» (1959, 3-є вид., 1972; Ленінська премія, 1963), монографії «Діяльність. Свідомість. Особистість» (1975; 2-е вид.) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

О. Т. Губко.

ЛЕОПА́РД, барс, пантера (Panthera pardus, синонім Felis pardus) — хижий ссавець роду *пантера*. Довж. тіла до 160 см, маса до 75 кг. Волосяний покрив густий, пухнастий, найчастіше жовтувато-рудого кольору, з чорними плямами, іноді чорний (чорна пантера). Л. поширений в Африці (крім Сахари), Пд.-Сх. Азії й Пд.-Сх. Європі. В СРСР — у Туркменії, Уссурійському краї та на Кавказі (дуже рідко). Населяє рівнинні та гірські ліси. Живиться Л. переважно дикими (косулями, вівцями, оленями та ін.), іноді свійськими тваринами. Самка в січні — лютому після майже 3-місячної вагітності народжує 2—5 малят. Л.— хутровий звір. Необмежене полювання призвело до зменшення чисельності його. У зв'язку з цим в СРСР леопард взятий під охорону закону і включений до *Червоної книги*. Викопні рештки Л. відомі з плейстоцену. На тер. України рештки Л. відомі з розкопок в районі Ольвії (с. Парутине Миколаїв. області).

О. П. Корнєєв.

ЛЕОПА́РДІ (Leopardi) Джакомо (29.VI 1798, Реканаті, провінція Марке — 14.VI 1837, Неаполь) — італ. письменник. У віршах «До Італії» (1818), «На пам'ятник Данте...» (1819) та ін. ідеалізував античність, протиставляючи їй сучасну йому дійсність. Атеїст і матеріаліст у поглядах на природу, Л. песимістично дивився на сусп. життя тогочасної Італії та Європи в цілому. Ненависть до деспотизму, гуманізм і порив до свободи поєднувалися в його поезії з ідеєю всесилля світового зла, що прирікає людину на страждання. Автор збірок «Вірші» (1824), «Пісні» (1831), «Діалоги й думки» (1827). Значною мірою ще класицистична за формою, поезія Л.— романтична за змістом. Укр. мовою вірші Л. перекладав П. Грабовський, прозові діалоги — П. Карманський. *Тв.:* Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Співець. К., 1972; Рос. перекл.— Лирика. М., 1967; Этика и эстетика. М., 1978.

Д. С. Наливайко.

Лепеха звичайна: *1* — кореневище; *2* — квітка; *3* — суцвіття.

ЛЕОХА́Р (Λεωχάρης) — давньогрец. скульптор доби пізньої *класики*. Працював в серед. 4 ст. до н. е. у Афінах, Олімпії, Дельфах, Галікарнасі (разом із *Скопасом*), а також при дворі *Александра Македонського*. Твори: група «Александр на полюванні на левів», статуї царів Македонської династії для будинку Філіппейона (Олімпія). До нашого часу дійшли статуї в мармурових рим. копіях, які вважають роботами Л.: «Аполлон Бельведерський» і «Викрадення Ганімеда» (обидві — музей Піо-Клементіно, Ватікан), «Артеміда Версальська» (Лувр). Іл. див. до статей *Аполлон*, т. 1, с. 223; *Артеміда*, т. 1, с. 256.

ЛЕП — скорочена назва *лінії електропередачі*.

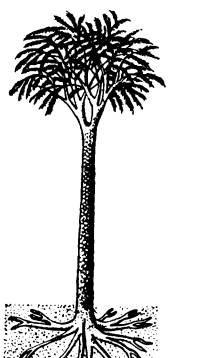

Лепідодендрон типу Lepidodendron obovatum.

ЛЕПЕЛЕТЬЄ ДЕ СЕН-ФАРЖО́ (Lepeletier de Saint-Fargeau) Луї Мішель (29.V 1760, Париж — 20.I 1793, там же) — діяч *Великої французької революції, якобінець*. Депутат *Генеральних штатів*. Під впливом революц. подій став на бік демократичних елементів. Згодом приєднався до якобінців, був обраний до *Конвенту*. Склав «План національного виховання», яким передбачав запровадження єдиної заг. безплатної освіти дітей, організацію т. з. будинків нац. виховання (з інтернатами) на утриманні держави, де б діти всіх станів здобували однакову освіту й одержували революц.-громад. виховання. Навчання мало бути світським, велика увага приділялася фіз. праці. «План національного виховання» схвалив Робесп'єр, який і доповів цей план Конвенту (13.VII 1793). Однак його не було запроваджено в життя. Під час революції голосував за страту короля. Вбитий роялістами.

ЛЕПЕТЕ́НКО Семен Михайлович (1899—1938) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. З 1916— матрос Чорноморського флоту. Брав участь у встановленні Рад. влади в Севастополі. З лютого 1918 — член Севастопольської Ради військ. і робітн. депутатів. З липня 1918 — комендант Волзької військ. флотилії, потім — нач. оперативного відділу штабу флотилії. В кін. 1918 очолив загін моряків-українців, які вирушили на Укр. фронт. У 1919 — командир Задніпровської бригади бронепоїздів (пізніше д-зії), що вела бойові дії на Україні проти петлюрівців і білогвардійців. У 1924—31 — на дипломатичній роботі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ЛЕПЕХА́, аїр (Acorus) — рід рослин родини ароїдних. Багаторічні трави з повзучим кореневищем і довгими (1 м) мечовидними дворядно розташованими листками. Квітки дрібні, двостатеві, зеленувато-жовтуваті, зібрані в початок. 2 види. Л. звичайна (A. calamus) має характерний пряний запах, поширена в Європі, Азії, Пн. Америці. Росте на болотах, болотистих луках, по берегах річок і озер. Плоди (багатонасінна ягода) утворює лише на батьківщині, оскільки там є відповідні комахи-запилювачі; в ін. місцях розмножується вегетативно (див. *Вегетативне розмноження*). Кореневище містить ефірну олію; застосовується в медицині як тонізуючі і шлункові засоби, парфумерії та лікерному виробництві. Л. злаковидна (A. gramineus) росте у Сх. Азії. Кореневище використовують в кондитерській пром-сті. Культивують у багатьох країнах, у т. ч. в СРСР, як бордюрну і кімнатну рослину.

ЛЕПЕШИ́НСЬКА Ольга Василівна [н. 15 (28).IX 1916, Київ] — рос. рад. артистка балету, педагог, нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1943. Після закінчення Моск. хореографічного уч-ща в 1933—63 — солістка балету Великого театру СРСР. Партії: Попелюшка (однойменний балет Прокоф'єва), Жанна («Полум'я Парижа» Асаф'єва), Тао Хоа («Червона квітка» Глієра), Сванільда («Коппелія» Деліба), Мірандоліна («Мірандоліна» Василенка). В період 40—60-х рр. неодноразово гастролювала на Україні. З 1963—на пед. роботі. Чл.-кор. Академії мистецтв НДР. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1947, 1950. Портрет с. 129.

Літ.: Ольга Васильевна Лепешинская. М., 1953.

ЛЕПЕШИ́НСЬКИЙ Пантелеймон Миколайович [29.II (12.III) 1868, с. Студенець, тепер Костюковицького р-ну Могильов. обл.— 29.IX 1944, Москва] — діяч рос. революційного руху, доктор істор. наук, публіцист. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в сім'ї священика. В революц. русі з 1886. Не раз зазнавав репресій. У 1899 в числі 17 засланих соціал-демократів підписав «Протест російських соціал-демократів» проти «економістів». З 1900 — агент «*Искры*» в Пскові. В 1902 — член Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП. Брав участь у підготовці III з'їзду РСДРП (1905). Вів революц. роботу в Катеринославі, Петербурзі. Учасник боротьби за владу Рад в Орші. З 1918 — на парт. і рад. роботі, один з організаторів *Істпарту* і Міжнар. орг-ції допомоги борцям революції. В 1927—30 — директор Істор. музею, 1935—36 — директор Музею Революції в Москві. Автор ряду праць з історії партії, питань рад. освіти. Написав спогади про В. І. Леніна. Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

Т. Т. Гриценко.

ЛЕПЕШНЯ́К (Glyceria) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні або однорічні трави з повзучими кореневищами. Піхви листків замкнені. Суцвіття волотевидне. Бл. 40 видів, поширених гол. чин. у Пн. півкулі, а також в Пд. Америці і Австралії. В СРСР — бл. 15 видів, з них в УРСР — 6. Найпоширеніші на Україні Л. плавучий (G. fluitans), Л. дібровний (G. nemoralis), Л. великий (G. maxima). Ростуть на дуже зволожених грунтах — на річкових терасах, по берегах, луках, тінистих лісах тощо. Деякі види Л. у молодому віці — добрі кормові трави.

ЛЕПІДОДЕНДРО́Н [від грец. λεπίς (λεπίδος) — луска і δένδρον — дерево], лускодерев (Lepidodendron) — рід вимерлих різноспорових рослин родини лепідодендрових (Lepidodendraceae). Л. були деревами заввишки до 40 м і до 2 м у діаметрі. Стовбур прямий. Пишна крона, утворена вилчасто розгалуженими гілками. Мали вторинний ріст, розвинену серцевину. Спірально розміщені на стовбурі ромбічні листкові подушечки зумовлювали рисунок кори. Листки у Л. були голчасті, ланцетні або лінійні. Споролистки (*спорофіли*) зібрані у шишки (стробіли). Для закріплення в грунті Л. мали кореневидні утвори (стигмарії), від яких відходили корені. Існували з кінця девонського до кінця кам'яновугільного періоду. В СРСР найчастіше трапляються у карбонових відкладах Донбасу.

Н. О. Шекіна.

ЛЕПІДОЛІ́Т [від грец. λεπίς (λεπίδος) — луска і λίθος — камінь] — мінерал класу *силікатів*. $KLi_{1,5}Al_{1,5}$ $(F, OH)_2$ $[AlSi_3O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,80—2,90. Твердість 2,5—3,0. Колір білий, рожевий, фіолетовий. Блиск перламутровий. Великі родовища — в НДР, Чехословаччині й США. В СРСР є в РРФСР (Кольський п-ів, Урал, Забайкалля) і на Україні. Руда *літію*. Застосовують і у виробн. скла та *емалей*.

ЛЕ́ПКИЙ Богдан Сильвестрович (4.XI 1872, с. Крогулець, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.— 21.VII 1941, Краків) — укр. письменник буржуазно-націоналістич. напряму. Навчався у Віденському, потім у Львівському та Краківському ун-тах. Перші вірші надрукував 1895 у журн. «*Зоря*». Один із членів «*Молодої музи*». Автор збірок поезій «Стрічки» (1901), «Осінь» (1902), «Книжка горя» (1903), «З глибин душі» (1905), «Доля» (1917), «Під тихий вечір» (1923) та ін. У ранній творчості Л., незважаючи на вплив декадансу, переважають реалістичні тенденції. Л. належить текст пісні «Видиш, брате мій». Писав оповідання, повісті. У романі «Мазепа» (1926) в націоналістичному дусі висвітлював історію України. З цих же позицій написані його істор.-літ. праці («Начерк історії української літератури» та ін.). Перекладав польською мовою твори Т. Шевченка, М. Коцюбинського. *Ф. П. Погребенник.*

ЛЕПЛЕ́ (Le Play) Фредерік (11. IV 1806. Париж — 5.IV 1882) — франц. економіст. У 1829—54 досліджував соціальні проблеми в країнах Європи та Сх. Азії; 8 раз відвідав Росію. Автор «Подорожі по Росії і Криму» (1839—49; в рос. перекладі видано частину праці: «Дослідження кам'яновугільного Донецького басейну, зроблене в 1837—39 рр.»), де використано матеріали 3-річної рос. гірничої експедиції, метою якої були опис географії, топографії, клімату, метеорології, рослинності, виявлення родовищ кам. вугілля і залізної руди Донецького краю. В праці є опис Одеси, Херсона, Маріуполя та деяких ін. міст України.

ЛЕ́ПРА (грец. λέπρα) — інфекційне захворювання. Те саме, що й *проказа*.

ЛЕПРОЗО́РІЙ (від грец. λέπρα — проказа) — лікувально-профілактичний заклад для ізоляції і лікування хворих на *проказу*. Крім специфічного лікування, в Л. звичайно організують працю хворих (на підсобних земельних ділянках, у різних майстернях).

ЛЕ́ПСЕ Іван Іванович [2 (14).VII 1889, Рига — 6.X 1929, Москва] — рад. парт і профспілковий діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в робітн. сім'ї. В 1905—07, працюючи ливарником, очолював парт. орг-цію на з-ді в Ризі. З 1915 — на парт. і профспілковій роботі в Ризі та Петрограді. В 1917 — голова районного к-ту більшовиків Петроград. сторони. З квітня 1917 — член Центр. правління Спілки металістів. Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді. У 1918 — секретар Петрогр. к-ту Спілки металістів. У 1919—21 — на політ. роботі в Червоній Армії. В 1921—29 — голова ЦК Всесоюзної Спілки робітників-металістів. З 1924 — член Президії ВЦРПС. Входив до складу Виконавчого бюро Профінтерну. На XIII—XV з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР Нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

ЛЕ́ПТА (грец. λεπτόν) — 1) Дрібна давньогрецька мідна монета. 2) Розмінна монета Греції, дорівнює 1/100 *драхми*. 3) Переносно — внесок у будь-яку спільну справу.

ЛЕПТО́НИ (від грец. λεπτός — легкий, слабкий) — клас *елементарних частинок*, які на відміну від *адронів* не мають сильних взаємодій і беруть участь лише в слабких, електромагнітних та гравітаційних взаємодіях. *Спін* усіх Л. дорівнює $^1/_2$, тобто вони є *ферміонами*. До 1975 були відомі лише Л., маси яких менші за 0,12 маси *протона*: *електрон*, *мюон*, електронне і мюонне *нейтрино*, а також їхні *античастинки*. Новіші дані вказують на можливість існування Л., важчих за протон. У всіх перетвореннях елементарних частинок з участю Л. різниця кількості Л. і антилептонів залишається сталою величиною. Див. також *Лептонний заряд*.

ЛЕПТО́ННИЙ ЗАРЯ́Д, лептонне число — одне з *квантових чисел*, яке характеризує *елементарні частинки*. Л. з. відмінний від нуля для *лептонів* і рівний нулеві для всіх ін. частинок. Звичайно Л. з. лептонів беруть за рівний одиниці, а антилептонів — мінус одиниці. Л. з. системи частинок дорівнює алгебр. сумі Л. з. усіх частинок системи При перетвореннях елементарних частинок справджується закон збереження Л. з.: сумарний Л. з. до і після перетворення залишається незмінним.

ЛЕПТОСПІРО́ЗИ — група гострих інфекційних хвороб людини і тварин, спричинюваних *спірохетами* з роду лептоспіра (Leptospira). Відомо більш як 10 серологічних типів лептоспір, здатних спричинювати захворювання людини. Людина заражується Л. від тварин, які є осн. джерелом інфекції. Зараження відбувається переважно влітку під час с.-г. робіт або купання у водоймах, забруднених виділеннями хворих тварин, або при вживанні такої води для пиття. Умовно Л. поділяють на жовтяничні (напр., хвороба Вейля — Васильєва — за ім'ям нім. вченого А. Вейля і рос. вченого М. П. Васильєва, які описали її 1886 і 1888) — перебіг хвороби тяжкий, починається гостро, з остуди, кволості, т-ри до 40°, болю у м'язах; на 4-у добу з'являється *жовтяниця*, уражуються печінка, кровоносні судини, нирки та безжовтяничні (напр., водяна гарячка) — перебіг легший, ознаки ті самі, ускладнень менше (епідемія однієї з цих форм уперше була описана рад. вченим В. Л. Башеніним 1928, а збудник відкритий 1928 рад. вченим С. І. Тарасовим). Профілактика: знищення диких тварин — носіїв лептоспір, заборона купання в місцях водопою худоби, запобіжні *щеплення* тваринам у вогнищах захворювання. Лікування: обов'язкова госпіталізація, медикаментозне. До Л. сприйнятливі майже всі свійські і дикі тварини. Джерело інфекції — хворі та перехворілі на Л. тварини, особливо *гризуни*. Хворих тварин ізолюють та лікують. В господарствах, неблагополучних на Л., щороку тваринам роблять запобіжні щеплення. Знищують гризунів, провадять *дезинфекцію*.

Літ.: Лептоспирозы. К., 1978.

В. Г. Коляденко (Л. у людини).

ЛЕПЬО́ХІН Іван Іванович [10 (21).IX 1740, Петербург — 6 (18). IV 1802, там же] — рос. мандрівник і природознавець, акад. Петербурзької АН (з 1771). У 1760—62 навчався в ун-ті при АН, 1762—67 — у Страсбурзькому ун-ті. В 1768—72 керував академічною експедицією, яка досліджувала райони Поволжя, Уралу, Пн. Європ. частини Росії; 1773 подорожував по Прибалтиці й Білорусії. Висловлював прогресивні ідеї про зміни земної поверхні, властивостей рослин і тварин під впливом навколишнього середовища. Осн. наук. праця — «Денні записки подорожі ... по різних провінціях Російської держави», де висвітлено багато питань з географії та етнографії Росії.

ЛЕРЕ́ (Leray) Жан (н. 7.XI 1906, Шантене) — франц. математик, член франц. АН (з 1953), іноз. член АН СРСР (з 1966). Навчався у Вищій нормальній школі, з 1947 — професор Колеж де Франс. Осн. праці — в галузі *функціонального аналізу* (метод нерухомої точки Лере — Шаудера), алгебраїчної *топології* і *диференціальних рівнянь* з частинними похідними гіперболічного типу.

ЛЕ́РМОНТОВ Михайло Юрійович [3 (15).X 1814, Москва — 15 (27).VII 1841, П'ятигорськ, похований у Тарханах, тепер с. Лермонтово Бєлінського р-ну Пенз. обл.] — рос. поет. У 1828—30 вчився у Москві в Благородному пансіоні, 1830—32 — в Моск. ун-ті. Літ. діяльність почав 1828. Славу йому приніс вірш «Смерть поета» (1837), яким Л. відгукнувся на смерть О. Пушкіна. Тоді ж Л. урядом Миколи I був засланий в діючу армію на Кавказ (вдруге 1840). Убитий на дуелі. Творчість Л. розвивалася на традиціях романтичної лірики декабристів, йому була близька бунтівна поезія Дж. *Байрона*. Вже в ранніх творах Л. виступав проти соціального гніту та клерикалізму («Нарікання турка», 1829; драми «Іспанці», 1830; «Дивна людина», 1831), оспівував героїв боротьби за свободу (поема «Останній син вольності», 1831), закликав до активних дій («1831-го червня 11 дня», «Вітрило», 1832). Істотне місце у творах Л. посідають роздуми про повстання проти абсолютизму і кріпосництва («10 липня 1830», «Пророцтво», 1830; незакінчений роман «Вадим», 1832—34). У драмі «Маскарад» (1835—36) реалістично показав вище аристократич. середовище. У незавершеній повісті

Дж. Леопарді.

О. В. Лепешинська.

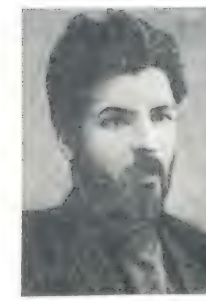

П. М. Лепешинський.

І. І. Лепсе.

М. Ю. Лермонтов.

Пам'ятник М. Ю. Лермонтову в П'ятигорську. Скульптор О. М. Опекушин. Бронза. 1889.

«Княгиня Ліговська» (1836) торкається теми «маленької людини». У ліриці 1837—41 мотиви туги і скорботи, зумовлені соціально-істор. обставинами («Подяка», «На дорогу йду я в самотині»), поєднуються з гнівним обуренням і безкомпромісним засудженням пануючого ладу («Смерть поета», «1 січня», «Прощай, немитая Росіє...»), поетизується громадянська мужність («Кинджал», «Дума», «Поет»), народний патріотизм («Бородіно», 1837), моральна краса людини з народу («Козача колискова пісня», «Валерик»), душевна велич поета-декабриста («Пам'яті О. І. Одоєвського», 1839). У поемах «Пісня про царя Івана Васильовича...», «Утікач» (1838) виражена ідея людської гідності і громадян. мужності. Поряд з реалістичними («Тамбовська казначейша», «Сашка», «Казка для дітей») Л. створив романтичні поеми («Мцирі», 1839; «Демон», 1829—41). У романі «Герой нашого часу» (1839—40) Л. розкрив складний образ молодої людини з її високими інтелектуальними якостями і душевною спустошеністю, жадобою корисної діяльності і суспільною байдужістю. Тонкий психологізм, виразна мова, нові худож. засоби зробили цей роман високим досягненням рос. худож. прози. Л. використовував мотиви рос., дагестанського, груз., азерб. фольклору, майстерно втілюючи їх як у творах реалістичних за осн. спрямуванням, так і в романтичних віршах і поемах. Творчість Л. відіграла значну роль в ідейному формуванні рос. демократичної л-ри. Л. виявив себе також талановитим художником. Написав чимало картин, акварелей та бл. 300 малюнків.

З любов'ю ставився рос. поет до України, її народу (вірш «На світські окови»), називав Україну «сумною вітчизною». Л.— один з найулюбленіших поетів Т. Шевченка (неодноразові згадки у листах, «Щоденнику», вірш «Мені здається, я не знаю»). І. Франко вважав Л. «великим корифеєм російської поезії». Перші укр. переклади поезій Л. з'явилися в 60-і рр. 19 ст. Його твори перекладали М. Старицький, І. Франко, Олена Пчілка, Дніпрова Чайка, П. Грабовський, М. Рильський, М. Терещенко, В. Сосюра, Л. Первомайський, А. Малишко та ін. Лермонтовські теми і образи знайшли втілення в музиці (романси, симфонії, опери). Укр. композитори Ф. Надененко, Б. Лятошинський, Ю. Мейтус, В. Косенко створили ряд романсів і хорів на тексти творів поета і на лермонтовські теми. В театрах України поставлено оперу «Демон» та п'єси «Маскарад», «Дивна людина».

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1975—76; Укр. перекл.— Вибрані поезії. К., 1946; Вибрані твори. К., 1951; Вірші про Батьківщину. К., 1954; Герой нашого часу. К., 1964; Лірика. К., 1966.

Літ.: Белинский В. Г. Избранные статьи. Пушкин Лермонтов. Гоголь. М., 1970; Кирилюк Є. Шевченко і Лермонтов. «Молодий більшовик», 1939, № 3; Бродский Н. Л. М. Ю. Лермонтов. Биография, т. 1. М., 1945; Іофанов Д. М. М. Ю. Лермонтов. Нові матеріали про життя і творчість. К., 1947; Іофанов Д. М. Лермонтов і Шевченко. К., 1962; Вырыпаев П. А. Лермонтов. Новые материалы к биографии. Воронеж. 1972; М. Ю. Лермонтов в воспоминаниях современников. М., 1972; Андроников И. Лермонтов. М., 1977; Заславский И. Я. М. Ю. Лермонтов и украинская поэзия. К., 1977; Заславский И. Я. Поэтическое наследие М. Ю. Лермонтова в украинских переводах. К., 1973; Миллер О. В. Библиография литературы о М. Ю. Лермонтове (1917—1977 гг.). Л., 1980.

І. Я. Заславський.

ЛЕР-СПЛАВІ́НСЬКИЙ (Lehr-Spławiński) Тадеуш (20.IX 1891, Краків — 17.II 1965, там же) — польс. мовознавець-славіст, акад. Польс. АН (з 1952). Закінчив Краків. ун-т (1913). Професор Познанського (1919—21), Львівського (1922—29) і Краків. (1929—62) ун-тів; одночасно 1945—62 — директор Ін-ту мовознавства в Кракові. В 1939 перебував у фашистському концтаборі Заксенгаузен. Автор праць з заг. питань славістики та слов'ян. акцентології, з польс., чеської, російської, української та інших мов: «Із спостережень над слов'янським наголосом» (1917), «Полабська граматика» (1929), «Про походження і прабатьківщину слов'ян» (1946), «Нарис історії української мови» (1956, у співавторстві).

Тв.: Рос. перекл.— Польский язык. М., 1954.

Т. Б. Лукінова.

ЛЕРУ́ (Leroux) П'єр (17.IV 1797, Берсі, побл. Парижа — 11.IV 1871, Париж) — франц. філософ і соціаліст-утопіст, один із засновників *християнського соціалізму*. Під час революції 1848—49 — депутат Установчих і Законодавчих зборів. Л. був спочатку прихильником *утопічного соціалізму* А. К. *Сен-Сімона* (Л. ввів термін «соціалізм»), згодом виступив з власною соціальною теорією. Кінцеву мету прогресу людства, що, на думку Л., здійснюється шляхом зміни реліг. учень, вбачав у рівності. Виступав проти католицької церкви. Л. вважав, що *християнство* і його догмати має замінити «релігія людства», основна ідея якої — здійснення щастя на землі. Займався й питаннями *естетики*.

ЛЕС (нім. Löss) — континентальна однорідна пухка осадочна гірська порода. Суглинок палево-жовтого кольору, пилуватий, пористий (пористість 40—55%), неверствуватий, із значним вмістом карбонатів кальцію (до 15—30%). Складається Л. в основному (до 60%) з пилуватих частинок (розміром від 0,05 до 0,005 мм), глинистих частинок (менше ніж 0,005 мм) — до 10—20% і піщаних частинок (0,1—0,25 мм) — до 7%. У мінералогічному складі Л. переважають *кварц*, менше — *польових шпатів, слюд* і глинистих мінералів (*каолініту* та *монтморилоніту*). В лесовій товщі трапляються черепашки наземних молюсків і карбонатні конкреції значних розмірів (до 2—5 см). У лесовій товщі є кілька горизонтів викопних грунтів. Потужність Л.— від кількох десятків сантиметрів до кількох десятків метрів. Л. має стовпчасту структуру і в природних умовах утворює вертикальні урвища. При надмірному зволоженні нерівномірно ущільнюється, просідає.

Походження лесу остаточно не з'ясовано. Існує кілька гіпотез: еолова, делювіальна, водно-льодовикова, грунтова та ін.; серед них найпоширеніша еолова гіпотеза (вважають, що Л. утворюється внаслідок нагромадження пилу в сухих степах, куди його переносить вітер). Л. поширений майже на всіх материках у теплих посушливих районах, в СРСР — на значних площах України, Казахстану, Зх. Сибіру, Пн. Кавказу. На Україні Л. поширений переважно в степовій та лісостеповій зонах, де він є *материнською породою* родючих грунтів — чорноземів. Л. використовують для виготовлення цегли і цементу, при будівництві дамб тощо.

Літ.: Тутковский П. А. К вопросу о способе образования лесса. «Землеведение», 1899, кн. 1—2; Берг Л. С. О почвенной теории происхождения лесса. Известия Географического Института, в. 6. Л., 1926; Бондарчук В. Г. О физико-географических условиях образования лёсса и гумусовых горизонтов юга СССР В кн.: Труды Института географии АН СССР. в. 37. М. — Л., 1946.

В. М. Шовкопляс.

ЛЕСА́Ж (Lesage) Ален Рене (8.V 1668, Сарзо — 17.XI 1747, Булонь-сюр-Мер) — франц. письменник, попередник франц. просвітительської л-ри. Виступав у жанрі «шахрайського» роману. В комедіях «Кріспен — суперник свого пана» (1707), «Тюркаре» (1709) висміював моральну деградацію пануючих верхів суспільства. В романі «Кривий чорт» (1707) викривав всевладдя грошей. Найвизначніший твір — роман «Історія Жіль Блаза із Сантільяни» (1715—35), в якому таврував пануючі класи Франції. Автор сатиричних комедій для ярмаркового театру, комічних опер. Портрет с. 133.

Тв.: Укр. перекл.— Історія Жіль Блаза із Сантільяни, т. 1—2. К.— Х., 1935; Рос. перекл.— Тюркаре. М., 1955; Кріспен — суперник своєго гос-

«Тамбовська казначейша». Ілюстрація художника К. Трутовського. 1891.

«Утікач». Ілюстрація художника В. Одайкіна. 1954.

«Мцирі». Ілюстрація художника О. Довгаля. 1952.

подина. М., 1957; Похождение Жиль Бласа из Сантильяны. Л., 1958.
Т. Т. Духовний.

ЛЕ́СБОС, Мітіліні — острів в Егейському м., поблизу зх. узбережжя п-ова Мала Азія. Належить *Греції*. Пл. 1636 км². Має розчленовану берегову лінію. Поверхня гориста, заввишки до 967 м (г. Олімбос). Родовища марганцевих, свинцевих і хромових руд, бариту, мармуру, є мінеральні джерела. Рослинність середземномор. типу, в горах — соснові ліси. Плантації оливкового дерева; вирощують також виноград, цитрусові, інжир тощо. Рибальство. Гол. місто і порт — Мітіліні. Л.— батьківщина давньогрец. поетеси *Сапфо*.

ЛЕ́СГАФТ Петро Францович [21.IX (3.X) 1837, Петербург — 28.XI (11.XII) 1909, поблизу Каїра, похований у Петербурзі] — рос. педагог, анатом, лікар і громадський діяч. Основоположник вітчизн. наук. системи фіз. виховання. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1861). Працював професором Казанського ун-ту (1868—71). У 1884—97— доцент Петерб. ун-ту. В 1893 організував Біол. лабораторію, яку 1918 реорганізовано в Природничонаук. ін-т ім. Лесгафта. У 1896 створив Курси вихователькок і керівниць фіз. виховання, на базі яких 1919 відкрито Держ. ін-т фіз. освіти ім. Лесгафта (тепер Ленінгр. ін-т фіз. культури ім. Лесгафта). У 1905—06 заснував Вільну вищу школу і при ній вечірні курси для робітників. Автор «Посібника з фізичної освіти дітей шкільного віку» (ч. 1—2, 1888—1901), праць «Сімейне виховання дитини та його значення» (ч. 1—2, 1890—1900), «Основи теоретичної анатомії» (ч. 1—2, 1905—1922). Портрет с. 133.
Тв.: Собрание педагогических сочинений, т. 1—5. М., 1951—56; Избранные труды по анатомии. М., 1968.

ЛЕСЄ́ВИЧ Володимир Вікторович (15.I 1837, с. Денисівка, тепер Полтав. обл.— 13.XI 1905, Петербург) — вітчизняний філософ-позитивіст. Навчався в Київ. гімназії та військ. академії в Петербурзі. В 1879 засланий до Сибіру, потім перебував під наглядом поліції в Полтаві, Твері та ін. містах. У 1888 повернувся до Петербурга, де примкнув до гуртка М. К. *Михайловського*. Філос. погляди Л. зазнали еволюції від *позитивізму* О. *Конта* до позитивістських концепцій *неокантіанства* й від них — до *емпіріокритицизму*, який він вважав вершиною розвитку філос. думки. В. І. Ленін характеризував Л. як «першого і найвидатнішого російського емпіріокритика» (Повне зібр. тв., т. 18, с. 46).

ЛЕСЕЛІ́ДЗЕ Костянтин Миколайович [2 (15).X 1903, м. Озургети, тепер м. Махарадзе Груз. РСР — 21.II 1944, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1971). Член Комуністичної партії з 1925. В Рад. Армії з 1921. Закінчив Грузинську об'єднану військ. школу (1922), акад. курси комскладу (1929). Учасник визволення Зх. України і Зх. Білорусії (1939). Під час Великої Вітчизн. війни командував арт. і стрілецьким корпусами, 46, 47 і 18-ю арміями на Закавказ., Пн.-Кавказ. і 1-му Укр. фронтах. Помер від ран. Похований у Тбілісі. Нагороджений орденами Леніна, Суворова 1-го ступеня, Кутузова 1-го ступеня, Богдана Хмельницького 1-го ступеня, ін. орденами, медаллю.

ЛЕСЕ́ЧКО Михайло Авксентійович [н. 3 (16).X 1909, м. Олександрівськ, тепер Запоріжжя] — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1940. Н. в робітн. сім'ї. В 1924—29 — токар на Херсонському з-ді ім. Г. І. Петровського. З 1934 після закінчення Моск. авіац. ін-ту працював на авіац. з-дах. В 1942—46 — в апараті Наркомату авіац. пром-сті, 1946—48 — в Тех. раді по механізації при Раді Міністрів СРСР. В 1948—54 — директор Моск. з-ду лічильно-аналітичних машин і нач. СКБ. В 1954—56 — перший заст. міністра, 1956—57 — міністр приладобудування і засобів автоматизації СРСР. В 1957—58 — заст. голови Держплану УРСР, міністр УРСР, 1958—60 — перший заст. голови Держплану СРСР, міністр СРСР, 1960—62 — голова комісії Президії Ради Міністрів СРСР з зовнішньоекон. питань, міністр СРСР. У 1962—80 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР, одночасно 1968—77 — представник СРСР у РЕВ. З жовтня 1980 — на пенсії. З 1961 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1954.

ЛЕ́СИН Василь Максимович [н. 8 (21).III 1914, с. Хотіївка, тепер Корюківського р-ну Черніг. обл.] — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. пед. ін-т (1940). Друкується з 1936. З 1940 — на пед. роботі. Досліджує питання теорії та історії укр. л-ри. Окремими книгами вийшли праці: «Композиція і сюжет літературного твору» (1960), «Короткий словник літературознавчих термінів» (1961) і «Словник літературознавчих термінів» (1965 і 1971, у співавт. з О. Пулинцем), «Лесь Мартович» (1964), «Творчість Василя Стефаника» (1965). Нагороджений орденом «Знак Пошани».
Тв.: Василь Стефаник — майстер новели. К., 1970; Марко Черемшина. К., 1974; Реалістичний образ у художньому творі. К., 1976.

ЛЕСИРУВА́ННЯ (від нім. Lasierung) — технічний прийом багатошарового живопису олійними фарбами. Полягає в накладанні дуже тонкого шару прозорих або напівпрозорих (т. з. лесирувальних) фарб на просохлі або просихаючі фарби. Л. дає можливість досягти легкості, гармонійної злагодженості тонів картини, багатства колориту, а також робити тонкі колірні корективи в деталях живопису. Лесирувальні фарби виробляються з барвників (пігментів), що мають такий же коефіцієнт заломлення світла, як і сполучна речовина фарби (олії, лаки тощо), тому здаються прозорими. Л. широко застосовують у живописі з 16 ст.

ЛЕСКО́ (Lescot) П'єр [бл. 1500—15, Париж (?) — 10.IX 1578, Париж] — франц. архітектор, представник франц. *Відродження*. Працював у Парижі в співавт. зі скульптором Ж. *Гужоном*. Твори: амвон церкви Сен-Жермен л'Оксерруа (бл. 1542—44), королівський палац *Лувр* (до 1574 виконано лише частину квадратного подвір'я). Л. приписують також готель Ліньєрі (тепер Карнавале, з 1544), участь у спорудженні «Фонтана невинних» (1547—49).

ЛЕ́СНИК Андрій Герасимович [н. 6 (19).VIII 1916, с. Гальжбіївка, тепер Ямпільського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1940 закінчив Київ. ун-т. З 1947 працює в Ін-ті металофізики АН УРСР (до 1955 — Лабораторія). Осн. дослідження — з термодинаміки сплавів (теорія фазових рівноваг) та фізики магн. явищ у плівках (доменна структура і процеси перемагнічування, наведена магн. анізотропія тощо). Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1978.

ЛЕСО́ТО, Королівство Лесото — держава на Пд. Африки, *анклав* на території Пд.-Африканської Республіки (ПАР).
В адм. відношенні поділяється на 9 округів.

Державний лад. Л.— конституційна монархія. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Після держ. перевороту 1970 дію конституції припинено, парламент розпущено. В 1973 створено тимчасову Нац. асамблею, що здійснює законодавчі функції. Уряд — Раду міністрів очолює прем'єр-міністр.

Природа. Л.— гірська країна, розташована на плато Басуто (вис. 2000—3000 м). На Сх. і Пд. воно оточене *Драконовими горами*. Надра вивчені мало, виявлено поклади алмазів. Клімат тропічний, сухий, континентальний. Пересічна т-ра січня +25, +26°, липня +10°. Однак часто бувають і заморозки, в горах випадає сніг. Опадів 750—1000 мм на рік. Найбільша ріка — *Оранжева*. На Зх. поширені піщані, на Сх.— вулканічні родючі грунти. В природному рослинному покриві переважають злакові степи.

Населення. Осн. населення — африканці (переважно *суто*, а також *зулу*, всього 99,5%; 1978, оцінка). У країні живуть також англійці, *африканери*. Офіц. мови — сесуто й англійська. Пересічна густота нас.— понад 36 чол. на 1 км² (1978). Найбільші міста: *Масеру*, Лерібе.

Історія. Корінним населенням тер. Л. були *бушмени*. В 17—18 ст. їх витіснили басуто, які прийшли з Пн. В 1868 тер. Л. стала брит. протекторатом під назвою Басутоленд (офіційно оголошено про це 1884). В 1871 тер. Л. було приєднано до Капської колонії. Населення країни вело боротьбу за нац. незалежність. У період між 1 і 2-ю світовими війнами рух за нац. визволення очолила Ліга бідноти, з 1952 — Африканський конгрес Басутоленду (перейменований 1959 на Партію конгресу Басутоленду). В 1962 було створено Компартію Л. 4.X 1966 Басутоленд здобув незалежність, залишившись у складі

Герб Лесото.

ЛЕСОТО

Площа — 30,3 тис. км²

Населення — 1,1 млн. чол. (1978)

Столиця — м. Масеру

Співдружності, очолюваної Великобританією. Країна почала називатися Королівством Лесото. Влада перейшла до уряду Нац. партії Басутоленду на чолі з Л. Джонатаном, який проводив реакційну внутр. і зовн. політику, став на шлях співробітництва з ПАР. На парламентських виборах 1970 до влади прийшла Партія конгресу Басутоленду. Проте уряд анулював результати виборів, припинив дію конституції 1965, розв'язав кампанію терору проти прогресивних сил. В кін. 70-х років уряд Л. дещо ослабив надзвичайні заходи, почав налагоджувати зв'язки з незалежними д-вами Африки, а також відносини з соціалістич. країнами. В 1980 Л. встановило дипломатичні відносини з СРСР. З 1966 Л.— член ООН. Л.— член *Організації африканської єдності.*

М. Д. Несук.

Політичні партії, профспілки. Національна партія, засн. 1959. Правляча. Представляє інтереси реакц. вождів племен і католицької церкви. Партія конгресу Басутоленду, заснована 1952. Опозиційна. Оголошена поза законом. Партія свободи Марематлу, засн. 1962. Об'єднує прихильників короля Мошеша II. *Комуністична партія Лесото,* засн. 1962. Діє нелегально. Спілка некваліфікованих робітників Лесото, Спілка робітників промисловості й торгівлі.

М. Д. Несук.

Господарство. Л.— агр. країна, в екон. відношенні — одна з найвідсталіших в Африці. Значна частина самодіяльного населення змушена працювати в ПАР (1977 — понад 40 тис. чол.). Осн. галузі г-ва контролює іноз. капітал (гол. чин. ПАР). Уряд країни здійснює деякі заходи щодо послаблення екон. залежності. Д-ва контролює енергетику, внутр. авіатранспорт, комерційний автотранспорт, туризм; закупівлі у селян с.-г. продукції тощо. Основа економіки — с. г., в якому створюється бл. 70% валового нац. продукту і зайнято понад 90% самодіяльного населення. Рівень розвитку с.-г. виробн. низький. Земля перебуває гол. чин. у руках вождів племен. Бл. 85% посівних площ — під зерновими культурами (пшениця, кукурудза, ячмінь, овес), вирощують також соняшник, картоплю, овочі. Розвинуте екстенсивне відгінно-пасовищне тваринництво. Розводять (поголів'я, тис., 1977): велику рогату худобу — 600, овець — 1680, кіз, у т. ч. ангорської породи,— 920 (1-е місце в Африці), з вовни яких виробляють мохер, коней. Пром. виробн. практично відсутнє. Працюють кілька підприємств по видобуванню алмазів (бл. 50 тис. каратів, 1978), виробн. свічок, добрив, цегли й килимів, з-д по складанню телевізорів, ф-ка по обробці овечих шкур. Розвиваються кустарні промисли (гончарство, ткацтво тощо). Виробн. електроенергії — бл. 30 млн. кВт · год. Осн. пром. підприємства — в містах Масеру й Мапутсое Транспорт розвинутий слабо. Довж. автошляхів — 3500 км, з них 900 км з твердим покриттям. У Масеру — міжнар. аеропорт. Розвинутий туризм. Понад 80% зовн. торгівлі Л. припадає на ПАР. Вивозять вовну, мохер, алмази, довозять прод. товари, машини й трансп. засоби, готові вироби, паливо, хімікати тощо. Грошова одиниця — *малоті.*

В. Ф. Терещенко.

Медичне обслуговування. В 1978 в країні було 2198 лікарняних ліжок (2 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 59 лікарів (1 лікар приблизно на 20 тис. ж.). Лікарів готують за кордоном.

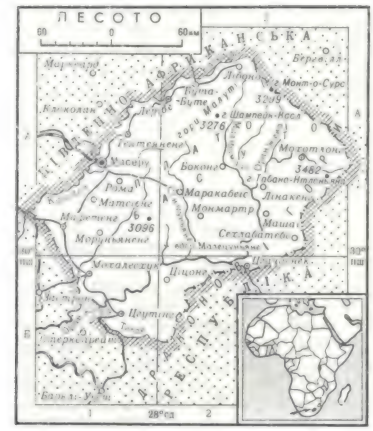

Освіта. У 1976 в країні було 30% неписьменних. Діти віком від 6 до 14 років формально підлягають обов'язковому навчанню. Поч. освіта безплатна, серед. і вища — платна. Строк навчання в поч. школі 7—8, у серед.— 5 (3 + 2) років. У 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 222 тис., у серед навч. закладах — 16,4 тис. учнів. У м. Рома є Нац. ун-т Л. (засн. 1945, перетворено на ун-т 1964—66, до 1975 був ун-том Ботсвани, Лесото й Свазіленду; 1976/77 навч. р.— 900 студ.), у м. Масеру — с.-г. коледж (засн. 1955); тут працюють геол. служба й дослідна с.-г. станція; б-ка ун-ту, держ. б-ка з архівом (засн. 1958).

В. З. Клепиков

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в Л. виходили 3 газети заг. тиражем 40 тис. примірників: сесуто та англ. мовами — «Леселініана ла Лесото» («Світло Лесото», з 1863) — протестантська та «Мочочонооно» («Комета», з 1974), на сесуто — «Моелетсі оа басото» («Радник басуто», з 1933). Урядова служба Радіо Лесото засн. 1966, контролює роботу двох радіостанцій. Передачі ведуться сесуто й англ. мовами. Телебачення — з 1971 (трансляція з ПАР).

Народне мистецтво. На території країни збереглися наскельні розписи, створені, ймовірно, бушменами. Народні житла, різні за формою, збудовані з каменю чи невипаленої цегли, з двосхилими або чотирисхилими дахами з соломи. Стіни будівель оздоблюють кольоровими геом. візерунками (різьбленими або викладеними з каменю), хатнє начиння — різьбленим орнаментом. Виготовляють невеликі статуетки з дерева, кераміку, вироби з бісеру.

Літ.: Сванидзе И. А. Лесото. Свазиленд. М., 1978.

ЛЕ́ССІНГ (Lessing) Готтольд Ефраїм (22.I 1729, Каменц, Саксонія — 15.II 1781, Брауншвейг) — нім. драматург і теоретик мистецтва. Очолюючи радикально-демократичний напрям нім. Просвітительства, Л. був непримиренним ворогом феодалізму, борцем проти ідеології абсолютизму за створення прогресивної нац. культури. В естетиці виступав проти придворно-аристократичного класицизму, за реалістичне зображення життя в боротьбі й розвитку (трактат «Лаокоон...», 1766). У збірці статей і рецензій «Гамбурзька драматургія» (т. 1—2, 1767—69) обґрунтував теорію нової реалістичної драми. Художню творчість почав комедіями («Молодий учений», 1747), епіграмами (1753) та байками (зб. «Байки», 1759). У міщанській драмі «Міс Сара Сампсон» (1755) розбещеності аристократії протиставив бурж. чесноти. В комедії «Мінна фон Барнгельм» (1767) звучить заклик до мирного трудового життя, протест проти мілітаризму. Вершина творчості Л.— трагедія «Емілія Галотті» (1772), спрямована проти князівського деспотизму і самоуправства. В драмі «Натан Мудрий» (1779, укр. мовою уривок з неї під назвою «Притча про три перстені» переклав І. Франко) виступав проти церковної реакції, на захист гуманізму, закликав до братерства між народами. Творчість Л. високо оцінювали К. Маркс, Ф. Енгельс, Ф. Мерінг, М. Чернишевський, І. Франко.

Тв.: Укр. перекл.— Лаокоон. К., 1968; Мінна фон Барнгельм.— Емілія Галотті.— Лаокоон. К., 1976; [Байки]. «Всесвіт», 1973, № 4; [Листи до Ф. Ніколаї та М. Мендельсона]. «Всесвіт», 1980, № 8. Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1953; Лаокоон, или О границах живописи и поэзии. М., 1957.
Літ.: Чернышевский Н. Г. Лессинг, его время, его жизнь и деятельность. В кн.: Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений, т. 4. М., 1948; Фридлендер Г. М. Готхольд-Ефраим Лессинг Л.—М., 1958.

Н. О. Модестова.

ЛЕ́ССНЕР (Leßner) Христіан Фрідріх Едуард (27.II 1825, Бланкенгайн, поблизу Веймара — 1.II 1910, Лондон) — діяч нім. і міжнар. робітн. руху, друг К. Маркса і Ф. Енгельса. За фахом — кравець. Член *Союзу комуністів* з часу його заснування. Учасник *революції 1848—49 в Німеччині.* Під час *Кельнського процесу комуністів 1852* засуджений до 3 років ув'язнення. В 1856 емігрував у Лондон. У 1864—72 — член Ген. Ради *Інтернаціоналу 1-го,* де послідовно відстоював лінію К. Маркса і Ф. Енгельса. Учасник робітн. руху в Англії.

ЛЕСТРИГО́НИ (грец. Λαιστρύγονες) — давнє плем'я, згадуване в «Одіссеї» *Гомера.* Бухту Л., куди потрапив Одіссей під час своїх мандрів, деякі вчені (зокрема, франц. вчений Ф. Дюбуа де Монпере) ототожнюють з Балаклавською бухтою Кримського півострова.

ЛЕ́СЯ УКРАЇ́НКА [справж. прізв., ім'я та по батькові — Косач (Косач-Квітка) Лариса Петрівна: 1871 — 1913] — укр. письменниця і громадська діячка. Див. *Українка* Леся.

ЛЕ́ТА (Λήθη) — 1) У грец. міфології підземна річка забуття, яка відокремлювала потойбічний світ від земного. Коли душі померлих по дорозі в *Аїд* перепливали на човні *Харона* через Л. і випивали з неї ковток води, то забували про все минуле. 2) Переносно — «канути в лету» — бути забутим, зникнути без сліду.

ЛЕТА́ЛЬНІ ГЕ́НИ (лат. letalis — смертельний) — *гени,* що зумовлюють сильне зниження життєздатності організму, яке спричиняє його загибель. Відомі рецесивні Л. г. (див. *Рецесивність*), що спричиняють загибель особини лише в гомозиготному стані (див. *Гомозиготність*), і домінантні Л. г. (див. *Домінантність*), що діють смертельно і в гетерозиготі (див. *Гетерозиготність*). Л. г. вивчені у представників різних видів рослинних і тваринних організмів (включаючи людину), але особливо добре — у *дрозофіл*. У потомстві деяких *ліній* дрозофіл з покоління в покоління нема певних класів особин. Це — результат виникнення Л. г., які, подібно до ін. генів, що зазнали мутування (див. *Мутації*), підлягають менделівському закону розщеплення (див. *Менделя закони*). Л. г. можуть діяти на різних стадіях розвитку організму — від найраніших (ембріональна смертність) до дуже пізніх (загибель плоду, що спричинює мимовільний аборт, народження виродків у ссавців). Крім Л. г., існують ще т. з. напівлетальні (сублетальні) гени, що не спричинюють швидкої загибелі організму, але істотно знижують його життєздатність і плодючість. *Ю. М. Александров.*

ЛЕТА́ЛЬНІСТЬ (від лат. letalis — смертельний), смертельність — показник смертельних випадків серед хворих, поранених та ін. Визначається процентним відношенням числа померлих до тих, що перехворіли на цю хворобу за певний період часу. Л. є одним з показників ефективності лікування і якості мед. обслуговування населення. Л. відрізняють від терміна *смертність*.

ЛЕТАРГІ́Я (від грец. λήθη — забуття і ἀργία — бездіяльність) — стан патологічного *сну;* зовні схожий на глибокий сон. Л. характеризується значним зниженням осн. функцій організму. При тяжкій формі Л. дихання різко ослаблене, пульс ледве відчутний, реакцій на різні подразнення немає. Виникає раптово, триває від кількох годин до багатьох днів (іноді місяців), зникає також раптово. Свідомість при Л. частково зберігається. Причинами Л. можуть стати заг. виснаження організму, недокрів'я, істерія, сильні хвилювання тощо. В основі Л. лежить позамежове *гальмування* в корі головного мозку і підкоркових утворах. Загрози для життя Л. не становить.

ЛЕТИЧЕ́ВСЬКИЙ Олександр Адольфович (н. 3.V 1935, Київ) — укр. рад. математик, доктор фіз.-матем. наук (з 1971). Член КПРС з 1967. Закінчив (1957) Київ. ун-т. З 1957 працює в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР. Осн. праці — з теорії автоматів, формальних мов, прикладної теорії алгоритмів і штучного інтелекту. Л.— один з творців методу формалізованих тех. завдань проектування дискретних систем. Держ. премія СРСР, 1968.

ЛЕТИ́ЧІВ — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташований при впадінні р. Вовк у Пд. Буг, за 33 км від залізнич. ст. Деражня. 10,1 тис. ж. (1980). Перші писемні згадки про Л. як фортецю, збудовану лит. феодалами, належать до 1411. В 1434 місто загарбала шляхет. Польща. В 1466 Л. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1-й третині 19 ст. в районі Л. відбулися антифеод. виступи селян під проводом У. Я. *Кармалюка*. Рад. владу встановлено 10 (23).XI 1917. В місті і повіті вибухнуло *Летичівське повстання 1918* проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* і петлюрівської *Директорії*. З 1924 Л.— селище міського типу. В Л. — ремонтний, пресових вузлів, цегельний, комбікормовий, буд. матеріалів, харч. продуктів, хлібний і маслоробний з-ди, швейна, бройлерна й меблева ф-ки, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки, музей історії селища. Архіт. пам'ятки: залишки замку (стіни з вежею, 15—16 ст.), костьол (1561); пам'ятник У. Я. Кармалюку, якого поховано в селищі. Іл. с. 135.

ЛЕТИ́ЧІВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ трудящих Летичівського пов. Подільської губ. проти австро-нім. окупантів (див. *Австро-німецька окупація України 1918*), *гетьманщини* і петлюрівської *Директорії*. Почалося в листопаді 1918, коли сформовані під керівництвом більшовиків повстанські загони визволили Деражню. Тут було створено Раду робітн. і сел. депутатів. У 2-й пол. листопада повстання охопило весь повіт. Створювалися волосні й сільс. Ради. На поч. грудня повстанці визволили Летичів. На скликаному в місті сел. з'їзді Летичівський повіт було проголошено Летичівською Рад. Республікою. Для керівництва боротьбою трудящих проти збройних сил петлюрівців було створено ревком. У січні 1919 петлюрівцям вдалося оволодіти повітом. Однак боротьба тривала до визволення цієї території рад. військами в березні 1919.

ЛЕТИ́ЧІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1925. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 45,9 тис. чол. (1980). У районі — 58 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Летичів*.

Л. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: торф, граніти, вапняки, глина, пісок. Річки — *Південний Буг* з прит. *Бужок* і *Вовк*. Грунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, береза, вільха, сосна) займають 21 тис. га. Підприємства харч., легкої, буд. матеріалів пром-сті: найбільші: Меджибізький консервний, летичівські маслоробний, харч. продуктів, буд. матеріалів і хлібний з-ди, швейна ф-ка. Є летичівські ремонтний та пресових вузлів заводи, а також комбінат побутового обслуговування. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 57,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,9 тис. га. Гол. культури: цукрові буряки, пшениця, ячмінь, горох, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Л. р.— 18 колгоспів, радгосп, бройлерна ф-ка, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 526 км, у т. ч. з твердим покриттям — 295 км.

У районі — 38 заг.-осв., 2 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 42 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 17 будинків культури, 42 клуби, 38 кіноустановок, 49 б-к; фортеця-музей (смт Меджибіж) та музей історії Летичева. У Л. р. видається газ. «Колгоспна правда» (з 1931).

А. Л. Баранов.

ЛЕ́ТО (Λητώ) — в грец. міфології титаніда, одна з дружин *Зевса*. Ревнива *Гера* переслідувала Л. і заборонила Землі дати їй пристановище під час пологів. Тільки крихітний плавучий острів Делос прийняв Л., і там вона народила близнят — *Аполлона* й *Артеміду*. В рим. міфології їй відповідала Латона. Іл. с. 135.

ЛЕТЮ́ЧА ЛИСИ́ЦЯ — рід кажанів род. криланових. Те саме, що й *калонг*.

ЛЕТЮ́ЧИЙ СОБА́КА, нічний крилан (Rousettus) — рід кажанів род. криланових. Довж. тіла бл. 13 см. Волосяний покрив тулуба короткий, буруватого кольору. 13 видів, пошир. в Африці, Пд. Азії, Малайзії, на архіпелагах Індійського океану на Сх. до Соломонових о-вів у Тихому океані.

Активні Л. с. в осн. в сутінках. Самка раз на рік після 15-тижневої вагітності народжує 1 маля. Живляться Л. с. соком плодів і нектаром. Сприяють перенесенню пилку з однієї квітки на іншу. Іноді Л. с. називають і *калонга*.

ЛЕТЮ́ЧІ РИ́БИ (Exocoetidae) — родина риб ряду сарганоподібних. Довж. тіла до 50 см. Грудні плавці довгі й широкі, розташовані високо. Спина темно-синя, боки і черево сріблясті, грудні плавці синього, зеленого, коричневого або

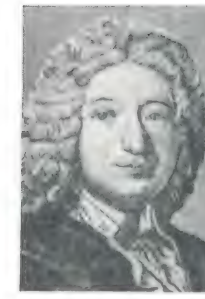

А. Р. Лесаж.

П. Ф. Лесгафт.

Г. Е. Лессінг.

Летичів. Наріжна вежа замку. 15—16 ст.

Летяга звичайна.

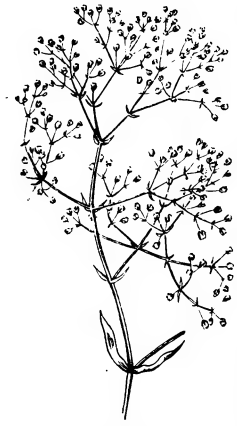

Лещиця волотиста. Квітуча частина рослини.

Летюча риба двокрила.

ін. кольорів. Характерною особливістю Л. р. є їхня здатність до планеруючого польоту над водою на віддаль до 100 (іноді 500) м, що розвинулась як засіб порятунку від хижих риб. Живуть у поверхневих шарах моря, ведуть зграйний спосіб життя. Живляться дрібними планктонними (див. *Планктон*) організмами. Понад 60 видів (7 родів). поширених у тропіч. і субтропіч. водах Атлантичного, Індійського і Тихого океанів. В СРСР, у далекосхідних морях, зустрічаються довгокрил різнохвостий (Cheilopogon heterurus) та летюча риба двокрила (Exocoetus volitans). Л р. пром. значення майже не мають. *Ю. В. Мовчан.*

ЛЕТЮ́ЧКА — криловидний або великий волосовидний виріст на плодах і насінні багатьох рослин. Сукупність невеликих волосків на плодах і насінні наз. ч у б к о м. Л. характерні для анемохорних (див. *Анемохорія*) рослин.

ЛЕТЯ́ГА, азіатська летяга (Pteromys) — рід гризунів родини летягових. Довж. тіла до 21 см, хвоста до 14 см. За зовн. виглядом нагадує *білку*. Між передніми і задніми лапами Л. є шкірна складка, що править за «парашут» при планеруючих польотах на віддаль до 50 м з одного дерева на ін. Включає 2 види, поширені в лісах Євразії та Японії. В СРСР — 1: Л. звичайна (P. volans). В межах України існувала **на** пн.-сх. Поліссі до 18 ст. включно. Л.— присмеркова й нічна тварина, день проводить у дуплах. Живиться молодими пагонами та бруньками. Раз на рік самка народжує до 4 малят. Л.— малоцінний хутровий звір.

ЛЕУ́ТСЬКИЙ Корній Матвійович [н. 20.IX (3.X) 1901, с. Олександродар, тепер с. Малахів Доманівського р-ну Миколаїв. обл.] — укр. рад. біохімік, доктор біол. наук (з 1943), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1943. В 1929 закінчив Одес. ін-т народної освіти. З 1949 — зав. кафедрою Чернівецького ун-ту (1949—68 — ректор). Осн. праці — з мінерального обміну і впливу вітамінів на обмін речовин у тваринному організмі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛЕФЕ́ВР (Lefebvre) Раймон (24. IV 1891, Вір — імовірно, 1.X 1920) — франц. громад. діяч, письменник. Юрист. З 1916 — член Франц. соціалістичної партії (СФІО). Учасник 1-ї світ. війни 1914—18. Разом з П. *Вайяном-Кутюр'є* і А. *Барбюсом* 1917 заснував Респ. асоціацію кол. учасників війни. Виступав проти антирад. інтервенції. Лівий соціаліст. Боровся за вступ СФІО до Комінтерну, делегат його 2-го конгресу (1920). Повертаючись до Франції, загинув у Баренцовому м. Автор творів про 1-у світову війну. Один із засновників антиімперіалістич. напряму у франц. літературі.

ЛЕ́ФЛЕР (Loeffler) Чарлз Мартін [псевд.— Торнов (Tornow); 30.I 1861, Мюлуз, Ельзас — 19.V 1935, Медфілд, шт. Массачусетс]— амер. композитор і скрипаль. Дитинство пройшло на Україні. Муз. освіту здобув приватно в Берліні та Парижі Був скрипалем у оркестрах Франції, Швейцарії, США (з 1881 жив у США). Автор творів для оркестру (симф. поема «Спогад дитинства», пройнята інтонаціями укр. і рос. нар. пісень, 1924), окремих інструментів (у т. ч. «Українські вечори», за мотивами оповідань М. Гоголя, 1891), голосу з оркестром та ін.

І. М. Лисенко.

ЛЕФРАНСЄ́ (Lefrançais) Гюстав Адольф (30.I 1826, Анже — 16.V 1901, Париж) — діяч *Паризької комуни 1871*. Учитель. Учасник *революції 1848 у Франції*, дрібнобурж. соціаліст. Після держ. перевороту Луї Бонапарта 2.XII 1851 емігрував у Лондон (до 1853). Вступив до *Інтернаціоналу 1-го*, член Федеральної ради паризьких секцій, лівий прудоніст. За участь у повстанні 31.X 1870 проти тимчасового уряду ген. Трошю ув'язнений. 26.III 1871 обраний до Комуни. Почергово входив до її комісій — виконавчої, праці й обміну, фінансів. Підтримував прудоністську «меншість» у Комуні. Після придушення Комуни в 1871—80 — в еміграції (Швейцарія), де примкнув до бакуністів (див. *Бакунізм*). У 1872 заочно засуджений до страти, 1880 амністований.

ЛЕ ХОНГ ФОНГ (1902, с. Тхонгланг, пров. Нгеан — 6.IX 1942, о. Пулокондор) — один з організаторів і керівників Компартії Індокитаю (КПІК, 1930). На І з'їзді КПІК (1935) обраний членом її ЦК. У 1938 заарештований. Внаслідок катувань помер у тюрмі.

ЛЕЦИТИ́НИ (від грец. λέκιθος — яєчний жовток), фосфатидилхоліни, холінфосфогліцериди — жироподібні речовини, що належать до *фосфоліпідів*. Складні ефіри *холіну* і фосфатидних к-т. Молекулу Л. складають залишки молекул *гліцерину, фосфорної кислоти,* холіну і двох залишків *жирних кислот*. Л.— гігроскопічні воскоподібні білі речовини, що буріють на повітрі. Нерозчинні у воді, ацетоні й добре розчинні в спиртах, хлороформі, етиловому й петролейному ефірах. Л. у значних кількостях містяться в тваринних і рослинних тканинах, мікроорганізмах як у вільному стані, так і в сполуках з білками й вуглеводами. Особливо багаті на Л. яєчний жовток, нервова тканина, печінка, надниркові залози, кров, сперма, ікра, насіння сої і соняшника тощо. Л. є важливими компонентами *мембран біологічних,* визначають специфічність *проникності біологічних мембран* для різних речовин. Відіграють також важливу роль в *обміні речовин*. Л. широко застосовують в медицині, парфюмерній, текстильній та харчовій промисловості.

М. К. Малишева.

Л Е Ш Федір Олександрович [11 (23).IV 1840, Петербург — 16 (29).I 1903, Київ (?)] — вітчизняний терапевт. Закінчив Медико-хірургічну академію в Петербурзі (1863); працював у мед. закладах Петербурга. В 1885—97 — проф. Київ. ун-ту. Праці Л. присвячені вивченню утворення легеневих інфарктів при *емболії,* туберкульозу гортані тощо. Л. вивчив перебіг *балантидіазу* (1870); відкрив збудника *амебіазу* — дизентерійну амебу (1875). Протягом ряду років Л. очолював Київ. т-во лікарів.

ЛЕ ШАПЕЛЬЄ́ ЗАКО́Н — антиробітничий закон, прийнятий Установчими зборами періоду *Великої французької революції* 14.VI 1791 на пропозицію адвоката Ле Шапельє. Хоч Ле Шапельє був страчений 1794 під час *якобінської диктатури,* проте закон, що відповідав інтересам буржуазії (забороняв об'єднання робітників в асоціації та проведення страйків під загрозою позбавлення політ. прав на рік і штрафу в 500 фр.), зберігав чинність. Заборону страйків у Франції скасовано 1864, свободу діяльності профспілок відновлено 1884.

ЛЕ ШАТЕЛЬЄ́ (Le Chatelier) Анрі Луї (8.X 1850, Париж — 17.IX 1936, Мірібель-лез-Ешель) — франц. фізико-хімік і металознавець, член франц. АН (з 1907), почесний член АН СРСР (з 1926). Професор Паризької вищої гірничої школи (1877—1919), Колеж де Франс (1898—1907) і Паризького ун-ту (1907—25). Запропонував метод визначення *теплоємностей* газів при високих т-рах. У 1884 сформулював заг. правило зміщення хім. рівноваги залежно від зовн. факторів (*Ле Шательє — Брауна принцип*). Розробив (1886—89) термоелектр. спосіб вимірювання високої т-ри, сконструював металографічний мікроскоп (1897). Досліджував металеві сплави і сольові системи методами термічного аналізу.

ЛЕ ШАТЕЛЬЄ́ — БРА́УНА ПРИ́НЦИП — правило, що характеризує вплив зміни умов існування фізико-хімічної системи на стан її рівноваги: якщо система перебуває у стані рівноваги, то діяння на неї сил, які порушують рівновагу (напр., зміна т-ри, тиску і концентрації), зумовлюють перехід системи у такий стан, при якому ефект зовн. впливу послаблюється. Напр., підвищення т-ри спричинює процеси, що відбуваються з поглинанням тепла. Застосовують цей принцип при керуванні хім. процесами. Сформулював його 1884 А. Л. *Ле Шательє,* термодинамічно обґрунтував 1887 К. Ф. *Браун.*

ЛЕШЕ́РН (Лешерн фон Герцфельдт) Софія Олександрівна [1840 (чи 1842) — 1898, Забайкалля] — рос. революціонерка, народниця. В кін. 1873 стала членом петерб. народницького гуртка «бунтарів», що перебував під ідейним впливом М. О. *Бакуніна* Вела пропаганду серед селян приволзьких губерній. У 1874 Л. заарештовано в Саратові і засуджено за «*процесом 193-х*». Під час другого арешту в Києві в січні 1879 вчинила збройний опір. Л.— перша революціонерка в Росії, засуджена до смертної кари (замінено довічною каторгою).

ЛЕ́ШІ (Lleshi) Хаджі (н. 1.V 1913) — алб. держ. діяч, генерал-майор. З 1943 — член Компартії Албанії (з 1948 — Албан. партія праці, АПП). З 1943 — член Генштабу Нац.-визвольної армії, входив до Антифашист. нац.-визвольного к-ту (з 20.X 1944 — Тимчасовий демократичний уряд). У 1944—46 — міністр внутр. справ, 1946—50 — на інших держ. поса-

дах. З 1953 — голова Президії Нар. зборів НСРА (до 1976 — НРА). З 1948 — кандидат у члени, з 1956 — член ЦК АПП.

ЛЕЩИ́НСЬКИЙ (Leszczyński) Станіслав (20.X 1677, Львів — 23.II 1766, Люневіль, Франція) — польс. король 1704—11, 1733—34. Обраний королем під тиском Швеції (після вторгнення в Польщу 1702 військ *Карла XII*), але не визнаний шляхтою. Уклав з І. *Мазепою* договір про перетворення Лівобережної України на провінцію шляхет. Польщі. Після поразки швед. війська в *Полтавській битві 1709* Л. втік до Франції. В 1733 при підтримці Франції вдруге став польс. королем, але 1734 змушений був зректися престолу. В 1738 відмовився від домагань польс. корони.

ЛЕ́ЩИЦЯ (Lypsophila) — рід рослин родини гвоздикових. Багаторічні або однорічні трави, рідше невеликі напівкущі. Листки сидячі, супротивні. Квітки дрібні, білі, рожеві або пурпурові. Плід — коробочка. Понад 220 видів, поширених в Європі і Азії (1 вид в Австралії). В СРСР 67 видів, з них в УРСР — 12. Ростуть на кам'янистих схилах, в степах, на пісках; деякі поширені як бур'яни. Корені багатьох видів відомі під назвою білий *мильний корінь*, містять значну кількість сапонінів; використовуються для виготовлення шампунів, мильного порошку та ін. З видів, що ростуть в УРСР, багаті на сапоніни корені Л. волотистої (G. paniculata) і Л. високої (G. altissima). Деякі види Л. вирощують як декоративні.

ЛЕ́Я — грошова одиниця Соціалістичної Республіки Румунії. Див. *Лей*.

ЛЄ́КОВ Юрій Миколайович (н. 14.XI 1926, с-ще Садові Півн.-Осет. АРСР) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1965). В 1957 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Учень В. *Скляренка*. В 1954—63 — режисер Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, з 1963 — гол. режисер Харків. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Вистави: «Іоланта» і «Євгеній Онєгін» Чайковського, «Василь Губанов» Клебанова, «Тоска» Пуччіні та ін. З 1964 викладає в Харків ін-ті мистецтв.

«ЛЕКСІКО́НЪ СЛАВЕНОРО́ССКІЙ И ИМЕНЪ ТЛЪКОВА́НІЄ» — видатна пам'ятка староукр. *лексикографії*. Уклав П. *Беринда*. Надрукований 1627 в Лаврській друкарні в Києві С. *Бериндою*. В «Л.» укр. мовою перекладено або пояснено бл. 7 тис. реєстрових слів: прибл. 5 тис. церковнослов'ян., 600 неслов'ян. (переважно грец. і латинських), бл. 1400 власних геогр. назв. (топонімів) та імен людей (антропонімів). У «Л.» вперше в вітчизн. філології застосовано всі осн. засоби наук. обробки словникового матеріалу. Був посібником для вивчення церковнослов'ян. мови в школах 17—18 ст. Широко використовувався вітчизн. і зарубіж. лексикографами 17—18 ст.

В. В. Німчук.

ЛЄСКО́В Микола Семенович [4 (16).II 1831, с. Горохово, тепер Орлов. обл.— 21.II (5.III) 1895, Петербург] — російський письменник. Працював чиновником спочатку в Орлі, а 1849—57 — у Києві. З 1861 жив у Петербурзі (не раз відвідував Київ, востаннє 1881). Літ. діяльність почав зі статей і фейлетонів. Автор реалістичних оповідань і повістей: «Погасле діло» (1862), «Житіє однієї баби» (1863), «Леді Макбет Мценського повіту» (1865), «Войовниця» (1867), п'єси «Марногратець» (1867) та ін. Реакційні «антинігілістичні» твори — оповідання «Вівцебик» (1863), романи «Нікуди» (1864; під псевд. М. Стебницький), «Обійдені» (1865), «На ножах» (1870—71). У повістях «Зачарований мандрівник» (1873), «Тупейний художник» (1883), «Оповідь про тульського косоокого Лівшу і стальну блоху» (1881) розкрив духовне багатство рос. народу, його трагічну долю в умовах самодерж. Росії. У творах «Дрібниці архієрейського життя» (1880), «Маленька помилка» (1883), «Адміністративна грація» (1893) посилюються сатиричні елементи. Л. був особисто знайомий з Т. Шевченком, Марком Вовчком, О. Марковичем та ін. Добре знав укр. мову, фольклор, залишив спогади-нариси про Київ. Ряд статей присвятив Т. Шевченкові. На укр. матеріалі написані оповідання «Нехрещений піп», «Старосвітські психопати», «Печерські антики», «Заячий реміз». Перші переклади Л. укр. мовою з'явились у 80-х рр.; твори його перекладали М. Павлик, М. Грінченко, С. Васильченко, М. Зеров, О. Кундзіч та ін. За повістю «Леді Макбет Мценського повіту» Д. Шостакович створив 1934 однойменну оперу (з 1962 — «Катерина Ізмайлова»), яка іде на сценах укр. театрів.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1973; Укр. перекл.— Вибрані твори. Х., 1929; Вибрані твори. К., 1950; Остання зустріч і остання розлука з Шевченком.— Чи забута «Тарасова могила»? В кн.: Васильченко С. Твори, т. 4. К., 1960.

Літ.: Лесков А. Н. Жизнь Николая Лескова. М., 1954; Другов Б. М. Н. С. Лесков. М., 1961; Лєсков А. Шевченко у відгуках М. С. Лєскова. «Вітчизна», 1946, № 3; Левандовський Л. І. Позиція Лєскова в боротьбі за Т. Шевченка. «Радянське літературознавство», 1974, № 3; Столярова Ч. В. В поисках идеала. Творчество Н. С. Лескова. Л., 1978.

Ю. З. Янковський.

«ЛЕТУ́ЧИЙ ЛИСТО́К» — нелегальна газета ленінсько-іскрівського напряму, орган Катериносл. комітету РСДРП. Виходив з березня 1902 по січень 1903. Всього випущено 8 номерів і два додатки. Друкувався в підпільній друкарні. Ленінська газета «*Искра*» схвально оцінила видання газети. «Л. л.» вів боротьбу проти «*економізму*», вміщував фактичний матеріал про революц. рух у Катеринославі. Випуск припинився у зв'язку з розгромом друкарні жандармами.

«ЛЕТУ́ЧИЙ ЛИСТО́К» — нелегальна газета іскрівського напряму, орган Київ. к-ту РСДРП. Див. «*Киевский социал-демократический листок*».

«ЛЕТУ́ЧИЙ ЛИСТО́К» — нелегальна газета, орган Луганського комітету РСДРП. З грудня 1902 до квітня 1903 вийшли 4 номери, надруковані на гектографі. Поширювався в Луганську й серед трудящих Бахмутського Слов'яносербського повітів. «Л. л.» вміщував інформацію про тяжке становище робітників, закликав їх до боротьби проти самодержавства, до згуртування під прапорами РСДРП.

О. М. Семененко.

ЛЖЕДМИ́ТРІЙ I [р. н. невід.— п. 17 (27).V 1606] — політ. авантюрист-самозванець, який видавав себе за рос. царевича *Дмитрія Івановича*, рос. цар 1605—06. Походження Л. І не з'ясовано. Користуючись підтримкою польс. магнатів і католицького духівництва, Л. І восени 1604 з 4-тисячним загоном польс. шляхти вдерся на Сіверську Україну. Демагогічними обіцянками залучив на свій бік частину населення, що брало участь у *селянській війні початку 17 століття* в Росії. Після смерті *Бориса Годунова* Л. І в червні 1605 вступив у Москву і зайняв царський престол. Кріпосницький характер внутр. політики й антинац. зовн. політика Л. І викликали посилення нар. руху навесні 1606. Під час повстання у Москві Л. І було вбито.

М. С. Лєсков.

ЛЖЕДМИ́ТРІЙ II [р. н. невід.— п. 11 (21).XII 1610] — політ. авантюрист-самозванець, ставленик шляхет. Польщі. Після вбивства *Лжедмитрія I* видавав себе за царевича *Дмитрія Івановича*, що нібито врятувався під час нар. повстання 1606. Походження Л. II не з'ясовано. Спираючись на загони польс. магнатів, Л. II влітку 1607 почав воєнні дії проти *Василія Шуйського*. Влітку 1608 підійшов до Москви і зупинився табором у с. Тушино, де з рос. бояр-перебіжчиків був сформований «уряд». У 1609 в зв'язку з відкритою інтервенцією Польщі проти Росії (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*) Л. II став непотрібний шляхет. Польщі. В кін. 1609 втік до Калуги, через рік його вбили кол. прибічники.

ЛЖЕІСИДО́РОВІ ДЕКРЕТА́ЛІЇ — збірник церковно-правових документів, що виник у 9 ст. в Каролінгській імперії і складався переважно з підроблених папських *декреталій* (листів, послань), рішень соборів тощо. Автор — невідома особа під псевдонімом Ісидор Меркатор (звідси назва). У богословській л-рі укладання Л. д. приписувалось єпископу Ісидору Севільському (6—7 ст.). Документи було підроблено з метою обгрунтувати абсолютну владу римського папи й довести зверхність церк. влади над світською. Підробленість Л. д. доводили вже в 16 ст. протестантські богослови, достовірно цей факт встановлено на поч. 17 ст.

ЛИБЕДИ́НСЬКИЙ Юрій Миколайович [28.XI (10.XII) 1898, Одеса — 24.XI 1959, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1920. Учасник громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1922. Повість «Комісари» (1925) — про громадян. війну; у романах «Завтра» (1923), «Поворот» (1927), «Народження героя» (1930) створив образи комуністів 20-х рр. Перебування Л. на Україні в комуні «Комінтерн» Каховського р-ну відоб-

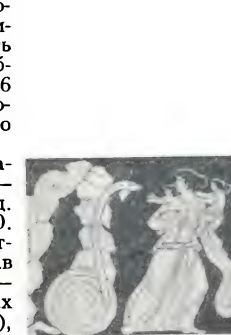

Лето з дітьми. Деталь розпису червонофігурної амфори. 4 ст. до н. е.

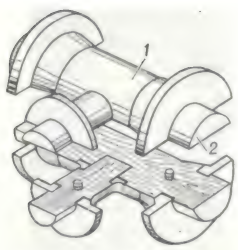

Рознімна ливарна модель із стрижневими знаками:
1 — половина моделі;
2 — стрижневий знак.

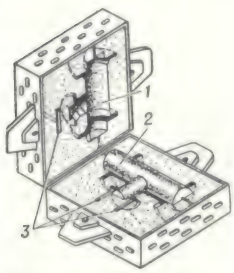

Ливарна форма в опоці:
1 — верхня півформа;
2 — нижня півформа зі стрижнем; *3* — ливникова система.

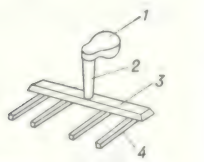

Ливникова система.
1 — ливникова чаша;
2 — стояк; *3* — шлакоуловлювач; *4* — живильник.

Лилик двоколірний.

ражено у повісті «Напередодні» (1933). У 1942—43 написав повісті «Гвардійці», «Гармата Югова», «Ополченці». Роман «Баташ і Батай» (1940—41), трилогія «Гори й люди» (1947), «Заграва» (1952), «Ранок Рад» (1957) — про Жовтневу революцію, перші роки соціалістичного будівництва в країні, дружбу народів. Автор книг для юнацтва, мемуарів тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Избранное, т. 1—2. М., 1972; Укр. перекл.— Комісари. Х.. 1930.

ЛИВА́РНА МОДЕ́ЛЬ — подоба відливка, що відтворює в *ливарній формі* його зовнішні обриси; частина *модельного комплекту*. Відрізняється від відливка наявністю стрижневих знаків (гнізд), в які вставляють стрижні, припусками на *усадку* металу і подальшу мех. обробку. Розрізняють Л. м. (мал.): рознімні і нерознімні; дерев'яні, гіпсові, цементні, пластмасові, пінополістирольні, парафіно-стеаринові і металеві (чавунні, сталеві тощо).

ЛИВА́РНА ФО́РМА — форма, в яку заливають розплавлений матеріал, щоб одержати після його тверднення фасонний відливок. Складається звичайно з півформ, що утворюють замкнену порожнину, яка має обрис відливка (див. *Ливарна модель*). В Л. ф. є стрижні, за допомогою яких створюють внутр. порожнини й отвори, і *ливникова система*. Розрізняють Л. ф. (мал.) разові і багаторазові, що їх виготовляють в *опоках* ручним або машинним (див. *Формувальна машина*) способом з *формувальних сумішей*, а також з металу (див *Кокіль*). Форми, використовувані в процесі *лиття* під тиском. звичайно наз. *прес-формами*

ЛИВА́РНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво литих заготовок або деталей (відливок) з розплавлених металів (сплавів). Було відоме з давніх часів у Китаї, Індії, Вавілоні, Єгипті, Греції тощо. Перші ливарні вироби, знайдені на території України, належали до періоду *трипільської культури*. В 12—13 ст. складні відливки виготовляли київські ливарники. В 1479 в Москві було збудовано перший ливарний з-д, пізніше (1797) став до ладу перший на Україні (на березі р. Лугані) ливарно-гарматний з-д. У 18 ст. невеликі «залізні заводи» діяли на Чернігівщині, 1885 видав продукцію перший труболиварний з-д (у Макіївці). Значну роль у розвитку Л. в. відіграли праці П. П. *Аносова*, О. О. *Байкова*, А. А. *Бочвара*, В. Ю. *Грум-Гржимайла*, М. В. Калакуцького, О. С. Лаврова, В. С. Кнаббе та ін. вчених. Л. в. полягає в основному у готуванні *формувальних сумішей* і *стрижневих сумішей*, виготовленні *ливарних форм* і стрижнів, *плавці* металу і заповненні ним цих форм. видаленні затверділих відливок, їх очищенні й обрубуванні. Форми і стрижні виготовляють відповідно на *формувальних машинах* і *стрижневих машинах*. Застосовують також *піскодувні машини, піскомети* і *піскострільні машини*. Потім у форму вставляють стрижні, з'єднують її половини, після чого виплавленим у *вагранці, електричній печі* або ін. агрегаті металом заповнюють (через *ливникову систему*) форму, використовуючи різні способи *лиття*. Затверділі відливки видаляють з форми на вибивній гратці, очищають їх від залишків суміші на дробометних, дробоструминних або піскогідравлічних установках. Далі обрубують (відрізують) ливникову систему, зачищають заливи металу і залишки ливників. Мех властивості відливок поліпшують *термічною обробкою*. За сучас. технологією Л. в., яка значною мірою механізована, можна виготовляти відливки практично будь-якого розміру, будь-якої ваги і форми. Дальше удосконалення Л. в. пов'язане зі створенням ливарних автоматів і автом. ливарних ліній, з організацією автоматизованих ділянок і цехів. Його ефективність підвищують, застосовуючи процеси *електрометалургії*, високоміцні сплави, знижуючи масу відливок і наближуючи їхні розміри до розмірів готових деталей машин і конструкцій. В галузі Л. в. відомі праці К. І. *Ващенка*, А. А. *Горшкова*, В. О. *Єфімова*, А. Є. *Кривошеєва*, Б. О. *Носкова*, О. М. *Петриченка*, О. М. *Самаріна*, Ю. А. Нехендзі та ін. В УРСР проблеми Л. в досліджують у *Лиття проблем інституті* АН УРСР, *Київському політехнічному інституті* та ін. закладах. На Україні (в Кременчуку, Одесі, Сумах та ін.) є спеціалізовані підприємства, де виготовляють відливки. Підприємствами з розвинутим Л. в. є *«Запоріжсталь»*, *київський суднобудівний завод «Ленінська кузня»*, *Краматорський завод важкого верстатобудування*, *Харківський тракторний завод* тощо. В СРСР в 1979 вироблено 25 млн. відливок.

Літ. Шульте Ю. А. Электрометаллургия стального литья. М., 1970; Петриченко А. М. Книга о литье. К., 1972; Гуляев Б. Б. Теория литейных процессов. Л., 1976; Аксёнов П. Н. Оборудование литейных цехов. М., 1977; Справочник по чугунному литью. М., 1978. *Ю. А. Шульте.*

ЛИВА́РНИЙ ЧАВУ́Н — чавун з високою *рідкотекучістю*; один з видів *доменного чавуну*. У Л. ч. сірий колір зламу, невелика *усадка*, значна стійкість проти зношування, його легко обробляти на металорізальних верстатах. Розрізняють Л. ч. природнолегований (з хім. елементами, що містяться в залізній руді), коксовий, спеціальний і рафінований (магнієм або сумішами, що містять магній; див. *Рафінування* металів). З природнолегованого і коксового Л. ч. виготовляють фасонні вироби. Спеціальний Л. ч. застосовують у виробн. *ковкого чавуну*, рафінований Л. ч.— при одержанні *високоміцного чавуну* і *сірого чавуну*

ЛИВНИКО́ВА СИСТЕ́МА — сукупність каналів, по яких розплавлений матеріал надходить у *ливарну форму*. Осн. частини Л. с. (мал.): ливникова чаша (лійка), в яку заливають матеріал з ковша або ін. пристрою; вертикальний стояк; шлакоуловлювач, де затримуються частинки *шлаку*, і живильник (ливник), через який матеріал потрапляє у форму. Розрізняють Л. с.: горизонтальні (з живильником у горизонтальній площині) і вертикальні; верхні, бічні, сифонні (нижні) і ярусні.

ЛИ́ЖНИЙ СПОРТ — зимовий вид *спорту*, що включає лижні гонки, стрибки з трампліна, двоборство (гонки й стрибки), а також *гірськолижний спорт*, *біатлон*. Перші змагання з Л. с. відбулися 1767 в Норвегії. В Росії перше змагання з Л. с. проведено 1894 в Петербурзі. 1895 засновано Моск. лижний клуб, 1910 відбулася першість Росії з Л. с. 1924 створено Міжнар. лижну федерацію (ФІС), до якої 1948 увійшла Федерація Л. с. СРСР. В Рад. Союзі з 1919 проводиться першість країни з гонок, з 1926 — з стрибків з трампліна, з 1935 — з двоборства. Чемпіонати світу з Л. с. проводять з 1929. Великими міжнарод. змаганнями з Л. с. є також Гольменколленські (з 1883, Норвегія), Лахтинські (з 1922, Фінляндія), Фалунські (з 1948, Швеція), Кавголівські (з 1961, СРСР) ігри. Міжнар. дистанції гонок: для чоловіків — 15, 30, 50 км і естафета 4 × 10 км, для жінок — 5, 10, 20 км і естафета 4 × 5 км. З 1972 щороку (крім 1974, 1976) проводяться чемпіонати світу з літання на лижах (стрибки з трампліна, розрахункова потужність якого перевищує 90 м). До програми *зимових Олімпійських ігор* Л. с. включено в 1924 (чоловіки) і 1952 (жінки). Серед олімпійських чемпіонів відомі рад. спортсмени: А. Колчина (1964), К. Боярських (1964), В. Белоусов (1968), Г. Кулакова (1972, 1976), В. Вєденін (1972), М. Бажуков (1976), Р. Сметаніна (1976, 1980), М. Зимятов (1980) та ін. *І. В. Соколов.*

ЛИЗОГУ́Б Володимир Сергійович (н. 14.VII 1918, Миколаїв) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1943. Закінчив Харків. театр. ін-т (1952). В 1938—58 працював у Харків. рос. драм. театрі (з 1939 — ім. О. Пушкіна). В 1958—63 — гол. режисер Львів. рос. драм. театру Рад. Армії, з 1963 — режисер Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Вистави: «Сон князя Святослава» І. Франка, «Лимерівна» П. Мирного, «Під золотим орлом» Галана; за п'єсами О. Корнійчука (зокрема, «Сторінка щоденника» в Київ. театрі ім. І. Франка і Краківському театрі ім. Ю. Словацького), М. Зарудного, О. Коломійця, О. Островського, О. Толстого, Г. Мдівані та ін. Викладав 1948—56 в Харків. театр. ін-ті, з 1963 — в драм. студії театру ім. І. Франка.

ЛИЗОГУ́Б Дмитро Андрійович [1850, Черніг. губ.— 10 (22).VIII 1879, Одеса] — революц. народник. Н. в сім'ї укр. поміщиків *Лизогубів*. Учився в Петерб. ун-ті. Перебуваючи за кордоном, встановив зв'язки з рос. революціонерами. В 1873—74 — член гуртка *чайковців*, 1876 брав участь у заснуванні *«Землі і волі»*, якій подавав велику грошову допомогу для підготовки сел. повстань у Київ. губ. Заарештований 1878 і обвинувачений в підготовці замаху на Олександра II. Страчений за виро-

ком Одес. військ.-окружного суду. Образ Л. відтворив Л. М. Толстой в оповіданні «Божеське і людське».

ЛИЗОГУ́Б Олександр Іванович (1790, Чернігівщина — 1839) — укр. композитор і піаніст. Один із зачинателів укр. фп. музики. Автор ноктюрнів, мазурок, варіацій на теми укр. нар. пісень («Ой у полі криниченька», «Та була в мене жінка», «Ой ти, дівчино», «Ой не ходи, Грицю»), романсів («Смерть на чужині», слова О. Подолинського, вид. 1855).

І. М. Лисенко.

ЛИЗОГУ́БИ — укр. козацько-старшинський і поміщицький рід. Володіли великими зем. маєтностями на Чернігівщині та Полтавщині. В 2-й пол. 17—18 ст. обіймали високі старшинські посади на Лівобережній Україні. Іван Кіндратович Л. (р. н. невід.— п. 1662) — канівський і уманський полковник (1659—62). Яків Кіндратович Л. [р. н. невід.— п. 9 (19).VIII 1698] — канівський полковник (1666—69). В 1687—98 — черніг. полковник. Юхим Якович Л. (р. н. невід.— п. 1704) — черніг. полковник (1698 — 1704). Яків Юхимович Л. (1675—1749) — генеральний бунчужний (1713—28), генеральний обозний (1728—49). В 1728—44 очолював кодифікаційну комісію, що опрацьовувала збірник норм укр. феод. права — «*Права, за якими судиться малоросійський народ*». Його вважають автором *Лизогубівського літопису*. Андрій Іванович Л. (1804—64) — ліберальний поміщик, знайомий Т. Г. Шевченка. Олександр Іванович Л.— брат Андрія Івановича Л. (див. О. І. *Лизогуб*). Дмитро Андрійович Л.— син Андрія Івановича Л. (див. Д. А. *Лизогуб*).

А. З. Барабой.

ЛИЗОГУ́БІВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС, «Летописец, или Описание краткое знатнейших действ и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким» — укр. літопис, що охоплює події з поч. 16 ст. до 1737. Складений 1742. Автором його вважають генерального обозного Я. Ю. Лизогуба (див. *Лизогуби*). Джерелом викладу істор. подій до кін. 17 ст. були *козацькі літописи*, від 90-х рр. 17 ст.— родинні записи Лизогубів. У літописі вміщено невеликі оповідання з історії України, гол. чин. про гетьманів, про участь козаків на чолі з старшиною в *Північній війні 1700—21*, про побудову *Києво-Печерської фортеці*, про страту І. *Мазепою* І. І. *Іскри* та В. Л. *Кочубея*. Літописець осуджує Мазепу. Закінчується Л. л. описом походу рос. військ під командуванням Б. К. *Міниха* та укр. козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Ю. Лизогубом проти Крим. ханства. Літописець прагне показати старшину вірними слугами царського уряду. Одночасно Л. л. відстоює ідею автономії України.

ЛИ́ЛИК (Vespertilio) — рід ссавців род. гладконосих, або звичайних, кажанів. Довж. тіла 5,2—7,3 см. Череп короткий, широкий і сплющений, крила вузькі, волосяний покрив темно-бурий з характерною сріблястістю. В роді 2 види: Л. великий, або кажан східний (V. superans), поширений у Примор'ї СРСР і Китаю, та Л. двоколірний, або кажан двоколірний (V. murinus), який населяє помірні широти Євразії, у т. ч. СРСР, зокрема УРСР. Л. селяться у тріщинах лісових урвищ і скель, на горищах, в обшивці стін, у дуплах дерев. Живляться комахами. Самка щороку народжує по двоє малят. Викопні рештки К. двоколірного відомі з *голоцену*.

В. І. Абеленцев.

ЛИМА́Н — селище міського типу Готвальдівського р-ну Харків. обл. УРСР, за 6 км від залізнич. ст. Занки. 4,9 тис. ж. (1980). Поблизу Л., біля смт Комсомольського, *Зміївська ДРЕС* імені Г. М. Кржижановського. Готвальдівська райсільгосптехніка. Середня школа, будинок культури, Відомий з 1682.

ЛИМА́НИ (від грец. λιμήν — гавань, пристань) — затоплені морем пригирлові частини річкових долин або балок. Утворюються Л. внаслідок незначного опускання берегової смуги. Л. бувають відкриті (сполучені з морем) і закриті (відокремлені від моря *пересипами*). На Україні Л. поширені на узбережжях Чорного й Азовського морів (*Куяльницький лиман, Дністровський лиман, Дніпровський лиман, Утлюцький лиман* та ін.), багато з них використовуються з лік. метою, деякі — як джерело кухонної солі та хім. сировини.

ЛИМА́ННЕ ЗРО́ШЕННЯ — штучне одноразове (строком від 3—5 до 5—10 днів) глибоке (на глиб. до 2 м і більше) зволоження ґрунту. Здійснюють Л. з. затриманням на поверхні зрошуваного поля (*лиману*) талих вод місцевого стоку за допомогою земляних валів або *дамб*, що розбивають зрошувану площу на яруси (мал.). В СРСР найпоширеніше в Казахстані, Заволжі і на Пн. Кавказі, де забезпечує високі врожаї *кормових культур*.

С. М. Алпатьєв.

ЛИМА́НСЬКЕ (до 1944 — Зельці) — селище міського типу Роздільнянського р-ну Одес. обл. УРСР, на березі Кучурганського лиману, за 7 км від залізнич. ст. Кучурган. 8,2 тис. ж. (1980). У Л.— 2 виноградоспи-заводи, меблевий цех Одес. фанерно-меблевого комбінату, 2 будинки побуту. 4 заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня. 2 будинки культури, клуб, 3 б-ки. Засн. наприкінці 18 ст.

ЛИМА́НСЬКИЙ Юрій Петрович (н. 19.XI 1930, м. Ставрополь) — укр. рад. нейрофізіолог, доктор біол. наук (з 1973). Член КПРС з 1958. Закінчив Ставропольський мед. ін-т (1954). З 1961 — співробітник Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР (з 1972 — заст. директора по наук. роботі). Осн. праці Л. присвячені вивченню функціональної організації нейронних структур стовбурної частини мозку. Держ. премія УРСР, 1976.

ЛИМА́РСТВО — кустарний промисел по виробництву з вичиненої шкіри-сириці (лимарщини) дрібних шкіряних речей. Відоме багатьом народам. Тривалий час було складовою частиною *чинбарства*. В Київській Русі з шкіри виготовляли взуття, шапки, сідла, сагайдаки, щити, дорожні торбини, обкладинки для книг тощо. За літописними даними, серед давньорус. лимарів вже існувала певна спеціалізація (напр., тульники виготовляли сагайдаки — тули). В 15—16 ст. у Києві і Львові були цехи лимарів і кушнірів. До серед. 19 ст. в Л. застосовували виключно ручну працю. Згодом Л. перетворилося на галузь промисловості.

В. С. Лизогуб.

ЛИМО́Н, цитрина (Citrus limon)— вічнозелена субтропічна плодова рослина родини рутових. Походить з Пд.-Сх. Азії. Дерево заввишки до 7 м. Листки шкірясті, овальні, загострені, світло-зелені. Квітки двостатеві, білі, в пазухах листків, одиночні або парні, на кінцях гілок іноді в китицях. Плід — багатогнізда ягода, овальна, світло-жовта, з соковитим м'якушем: його сік містить 5—7,2% лимонної кислоти і вітаміни С (50—150 мг%), В та ін. З плодів виготовляють соки, напої, цукати. З шкірки плодів, листків, пагонів і квіток добувають ефірну олію, протопектин і цедру, які використовують у харч. пром-сті. В дикому стані невідомий. Розводять в Середземномор'ї, США та ін. В СРСР Л. культивують здебільшого на Чорноморському узбережжі Кавказу, а також в Азербайджані. Урожайність 150—300 плодів з дерева. Іл. с. 138.

М. Линьков.

ЛИМО́ННА КИСЛОТА́ — трьохосновна органічна оксикислота ($CH_2COOH)_2$ $C(OH)COOH$. Кристалізується з однією молекулою води. Безводна Л. к. має $t_{пл}$ 153° С, гідрат 70—75° С. Добре розчинна

Лиманне зрошення. 1. Схема ярусного лиману в заплаві річки. 2. Схема ярусного лиману на схилі. 3. Схема ярусного лиману, що наповнюється скидними водами з водосховища: *1* — розподільний лиман; *2* — водоспускний канал; *3* — водосховище; *4* — гребля; *5* — водозлив; *6* — сектори лиманів; *7* — розподільний вал зі спрямованими дамбами.

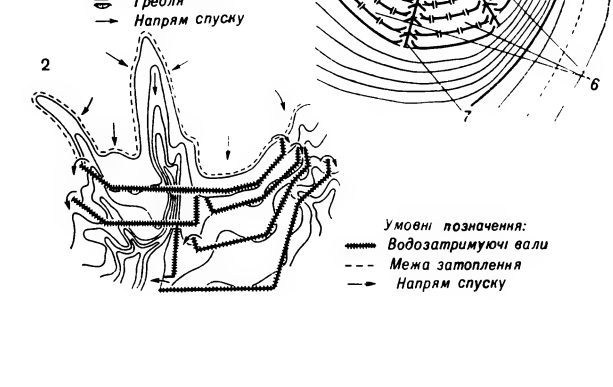

Лимон. Гілка з плодом і квіткою та поперечний розріз плода.

Лимонник китайський: *1* — квітучий пагін; *2* — маточкова квітка; *3* — плоди.

Липа серцелиста. Гілка з квітками і плоди.

Лин.

у воді та спирті, погано — в більшості органічних розчинників. Утворює солі — цитрати. Л. к. поширена у природі: є в деяких ягодах, фруктах (цитрусових), у листях бавовнику і махорки. У пром-сті її одержують з махорки, частіше — збродженням цукру або патоки за допомогою грибка Aspergillus niger або ін. грибків (див. *Лимоннокисле бродіння*). Застосовують у харч. і текст. пром-сті, медицині, фотографії, в хім. аналізах тощо.

ЛИМО́ННИК (Schisandra) — рід рослин род. схізандрових. Дерев'янисті листопадні або вічнозелені *ліани* з специфічним запахом лимона. Листки прості, черешкові, цілокраї або зазубрені. Квітки пазушні, поодинокі або в малоквіткових суцвіттях, роздільностатеві, дводомні. Плоди — округлі соковиті ягоди, розташовані на видовженому квітколожі у вигляді прямого нерозгалуженого грона. 25 видів, поширених у Пд.-Сх. Азії і Пн. Америці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, в культурі — 1 вид: Л. китайський (S. chinensis) — технічна, харчова, лікарська і декоративна рослина. Плоди і насіння Л. к. містять цукри, органіч. к-ти, вітаміни С і Е, пектин, ефірні й жирні олії, тонізуючі речовини схізандрин і схізандрол, стерини, смоли. *А. П. Лебеда.*

ЛИМОННОКИ́СЛЕ БРОДІ́ННЯ — окислення грибами з родів Aspergillus та Penicillium вуглеводів, деяких спиртів і органічних кислот до *лимонної кислоти*. Поряд з останньою в процесі Л. б. утворюються глюконова та щавлева к-ти. Практичне значення має добування лимонної к-ти з вуглеводів з використанням Aspergillus niger. Л. б. застосовується для потреб медицини, конд. пром-сті тощо.

ЛИН (Tinca tinca) — риба родини *коропових*. Населяє прісноводні водойми Європи та ріки Сибіру — до Єнісею включно. Довж. 30—50 см, жива маса 1—1,5 кг. Тіло товсте, вкрите дрібною лускою і слизом. Спина темно-зелена, боки бурі з золотистим полиском, плавці темно-сірі, черево сіруватобіле. Рот невеликий з вусиками. Тримається переважно стоячих, замулених і заростих водойм. Статевої зрілості досягає на 3—4-му році життя, ікру відкладає в травні — липні по 300—400 тис. ікринок. Живиться донними безхребетними і рослинами. Об'єкт *ставкового рибного господарства*. Промислове значення невелике.

ЛИННИЧЕ́НКО Іван Андрійович [12 (24). X 1857, Київ — 9.VI 1926] — рос. бурж. історик. Закінчив Київ. ун-т (1879). З 1896 — професор Новоросійського ун-ту в Одесі. Автор праць «Віче в Київській області» (1881), «Взаємовідносини Русі і Польщі до пол. XIV ст.» (ч. 1, 1884), «Риси з історії станів у Південно-Західній Галицькій Русі XIV—XV ст.» (1894) та ін. Був послідовником держ. школи (див. *Юридична школа*). Історію України розглядав з позицій великодерж. шовінізму. Окремі праці Л. з історії Галичини містять значний фактичний матеріал і зберігають довідкове значення.

ЛИНО́ВИЦЯ — селище міського типу Прилуцького р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташована на р. Руді (прит. р. Удаю). Залізнична станція. 3,9 тис. ж. (1980). В Л.— цукр. комбінат, філіал Прилуцького комбінату хлібопродуктів. 2 заг.-осв. школи, лікарня; будинок культури, б-ка. В 1844—45 в Л. приїздив Т. Г. *Шевченко*. На тер. Л. виявлено кургани *бронзового віку*, ранньослов'ян. могильник *черняхівської культури* та курганний могильник часів Київської Русі. Перша згадка про Л. в істор. джерелах датується 1629.

ЛИНЯ́ННЯ — періодичне оновлення зовнішніх покривів у тварин. Л. властиве членистоногим та деяким ін. безхребетним, земноводним, плазунам (у черепах і крокодилів Л. часткове), птахам, ссавцям. У безхребетних (ракоподібних, павукоподібних, багатоніжок, комах тощо) — це пов'язана з певними віковими стадіями зміна хітинового (див. *Хітин*) покриву, яка забезпечує можливість росту. У земноводних і плазунів Л. являє собою періодичну зміну верхніх шарів *епідермісу* в міру їх зроговіння та зношування; його частота визначається температурними умовами (взимку Л. припиняється). Л. ссавців і птахів — це не тільки оновлення зношених зовн. покривів (пір'я або хутра), а й пристосування, що забезпечує вікову і сезонну зміну покривів, з якою часто пов'язана і зміна *забарвлення тварин;* залежить від ряду факторів, у т. ч. від світлового режиму. У період Л. у тварин значно підвищується обмін речовин, зростає потреба у вітамінах, мінеральних речовинах, підвищується збудливість; тварини втрачають у вазі. Тому свійські тварини в період Л. потребують кращого догляду.

ЛИНЬКО́В Михась [Михайло Тихонович; 18 (30).XI 1899, с. Зазиби, тепер Ліозненського р-ну Вітеб. обл.— 21.IX 1975, Мінськ] — білорус. рад. письменник, нар. письменник БРСР (з 1962), акад. АН БРСР (з 1953). Член КПРС з 1926. Друкуватися почав 1919. Збірки «Оповідання» (1927), «Гой» (1929), «Андрій Лєтун» (1930). Повість «Останній звіринець» (1930) та зб. оповідань «На великій хвилі» (1938) — про класову боротьбу в період відбудови нар. г-ва та колективізації. У романі «На червоній цілині» (1934) показав життя білорус. народу в дожовтневий період. Зб. оповідань «Остап» (1944) та роман-епопея «Незабутні дні» (1948—58) — про подвиг білорус. народу у роки Великої Вітчизн. війни. Автор творів для дітей, літературозн. праць, статей про Т. Шевченка. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 137.

Тв.: Збор твораў, т. 1—4. Мінск, 1967—68; Укр. перекл.—Миколка-паровоз. К., 1955; [Оповідання]. В кн.: Білоруські оповідання. К., 1957; Рос. перекл.— Незабываемые дни, кн. 1—2. М., 1979.

І. Д. Бажинов.

ЛИ́ПА (Tilia) — рід рослин родини липових. Дерева заввишки 15—50 м. Листки чергові, прості, серцевидні, гостродзубчасті по краю. Квітки двостатеві, жовті або жовтувато-білі, невеликі, запашні, зібрані в щитковидні напівзонтики. Плід — одно- або двонасінний горішок. Понад 50 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР понад 15 дикорослих видів, з них в УРСР — 6. Найпоширеніша Л. серцелиста (Т. cordata) з густою широкою кроною; росте в листяних і мішаних лісах, серед чагарників. Л. вирощують у садах і парках. Квітки містять ефірну олію, сапоніни, дубильні речовини, каротин, вітамін С. Настій з сухих квіток («липовий цвіт») використовують як потогінний і заспокійливий засіб. Л.— добрі медоноси. Легку, без'ядерну деревину Л. широко використовують у токарному, різьбярському і столярному виробн. З кори Л. заготовляють лико для рогож, кошиків, мотузків тощо.

Н. Ф. Колибіна.

ЛИПЕЦЬК — місто, центр Липец. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Воронежі (бас. Дону). Залізнична станція. 405 тис. ж. (1980). Згадується в літописах з 13 ст. Зруйнований татарами 1284. В 1709 с. Липівку, в якому 1702 було споруджено чавунний завод, перейменовано на с. Липецькі Заводи (слобода Липські Залізні Заводи). З 1779 Л.— місто. В 1879 тут відбувся з'їзд революц. народників. С.-г. орг-ції створено на поч. 20 ст. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. У пром. комплексі міста провідне місце посідає чорна металургія, машинобудування та металообробка. Гол. підприємства: *Новолипецький металургійний завод* та Липецький тракторний завод; з-ди: металург. «Вільний сокіл», «Центроліт», верстатобуд., пускових двигунів, об'єднання «Липецьксантехніка». Пром-сть буд. матеріалів та коксохімія. Виробн. харч. продуктів, швейних виробів і меблів. 2 ТЕЦ. Політех. та пед. ін-ти, ф-т Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів, Всесоюзний н.-д. і проектний ін-т по переробці брухту чорних металів. Театри — драм. та ляльок, філармонія. Музеї: краєзнавчий та Г. В. *Плеханова*. Л.— грязьовий і бальнеологічний курорт (відкритий 1805). Функціонує цілий рік. Лікувальні засоби: торф'яні грязі, джерела гідрокарбонатно-кальцієво-магнієві і сульфатно-хлоридно-натрієві, води яких з вмістом заліза використовують для пиття і ванн. Показання: захворювання органів руху, нервової системи, шкірні, гінекологічні, органів травлення.

ЛИПЕЦЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Розташована в центр. частині Сх.-Європ. рівнини. Утворена 6.I 1954. Площа 24,1 тис. км². Нас. 1224 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — росіяни. Міськ. нас.— 57%. Поділяється на 18 районів, має 8 міст та 6 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Липецьк*. Л. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Більшу частину тер. області займає *Середньоросійська височина*, розчленована ярами та балками (вис. 170—260 м). Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*). На Сх.— Оксько-Донська рівнина (вис. 150—170 м). Корис-

ні копалини: вапняки, доломіти, мергель, вогнетривкі глини, кварцові піски, торф, залізисті мінеральні води і грязі. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —10, —11°, липня +19, +20°. Опадів 450—500 мм (максимум — влітку). Гол. ріка — *Дон;* його найбільші притоки: Сосна, Красива Меча (праві), Воронеж з Матирою та ін. Грунти переважно чорноземні, в заплавах річок — алювіальні. Значні ділянки зайняті піщаними і супіщаними грунтами. Л. о. розташована в лісостеповій зоні. Під лісом (дуб, береза, сосна, клен, ялина) — бл. 8,3% тер. області. На Пд. Сх.— частина *Воронезького заповідника*. Г-во області характеризується поєднанням розвинутої пром-сті, зокрема чорної металургії, машинобудування та металообробки, з с. г. зерново-тваринницького напряму. Чорна металургія представлена *Новолипецьким металургійним заводом* та з-дом «Вільний сокіл». Залізна руда надходить з *Курської магнітної аномалії*. Добувають вапняки та доломіти (доломітовий комбінат у Данкові). Осн. спеціалізація машинобудування та металообробки — виробн. тракторів, металорізальних верстатів, ливарного устаткування. Розвивається також хім., буд. матеріалів, харч. (цукр., консервна, м'ясна, тютюнова) та легка (шкіряна, виробн. мережив) пром-сть. Гол. пром. центри: Липецьк, *Єлець*, Данков, Грязі, Чаплигін. С.-г. угіддя займають понад 80% тер. області. Вирощують зернові (пшениця, жито, ячмінь, овес, просо, гречка), технічні (цукр. буряки, соняшник, картопля) і кормові культури, а також махорку. Садівництво. Розвинуті мол.-м'ясне скотарство, свинарство та м'ясововнове вівчарство. Для внутр. і зовн. перевезень використовують залізнич. (магістралі Москва — Єлець — Донбас, Москва — Грязі — Воронеж — Ростов-на-Дону, Рига — Орел — Липецьк — Волгоград, що перетинають область) та автомоб. транспорт. Аеропорт у Липецьку. Тер. Л. о. перетинає газопровід Ставрополь — Москва. У Л. о.— політех. і 2 пед. ін-ти (Липецьк, Єлець), Всесоюзний н.-д. та проектний ін-т по переробці брухту чорних металів, 20 серед. спец. навч. закладів. Театри — драм. та ляльок у Липецьку; краєзнавчі музеї (Липецьк, Єлець, Данков, Усмань), меморіальний музей Л. М. Толстого у с-щі Лев Толстой. У Липецьку — один з найстаріших у країні бальнеогрязьових курортів.

ЛИ́ПИЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура населення Верхнього Придністров'я 1 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. Назва — від с. Верхньої Липиці Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл., поблизу якого в кін. 19 ст. було виявлено могильник цієї культури. Вивчення пам'яток Л. к. (поселень, могильників і скарбів монет) почалося в 30-х рр. 20 ст. Поселення Л. к. (див. *Верхньолипицьке поселення, Незвиське поселення*) являли собою неукріплені селища переважно на берегах річок. На поселеннях виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител. Поховання — грунтові без насипів. Поховальні обряди — трупопокладення і трупоспалення. У пам'ятках Л. к. поряд з ліпним трапляється гончарний посуд (миски, глеки, широкі вази тощо). Серед металевих виробів — залізні ножі, долота, сокирки, ключі, предмети озброєння, бронзові прикраси. Основою г-ва племен Л. к. було землеробство. Вони перебували на стадії первіснообщинного ладу. Численні знахідки римських монет і привізних металевих виробів, глиняного, бронзового і скляного посуду свідчать про зв'язки носіїв Л. к. з населенням рим. провінцій. Питання про етнічну належність Л. к. остаточно не розв'язане. Іл.с. 140.

Літ.: Смішко М. Ю. Липицька культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975; Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. К., 1975.

М. Ю. Смішко.

ЛИПКО́ВСЬКА Лідія Яківна [28.IV (10.V) 1882, с. Бабин, тепер Кельменецького р-ну Чернів. обл.— 22.III 1958, Бейрут, Ліван] — рос. співачка (колоратурне сопрано). В 1906 закінчила Петерб. консерваторію. В 1906—16 (з перервами) — солістка Маріїнського театру в Петербурзі. В 1909—14 гастролювала в містах Зх. Європи й Пн. Америки. Часто виступала в містах України (Київ, Харків, Одеса, Катеринослав та ін.). З 1917 жила за кордоном. У 1939—41 викладала спів у Кишинівській, 1945—50 — Тимішоарській (Румунія), з 1950 — в Паризькій консерваторіях. Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Розіна («Севільський цирульник» Россіні). В концертах виконувала укр. нар. пісні. Гастролювала в СРСР (1927—29; виступала на Україні — Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Харків).

Літ.: Арабаджиу Р. Очарованная песней. Кишинёв, 1977.

Р. Я. Пилипчук.

ЛИПНЕ́ВА МОНА́РХІЯ — період в історії Франції від *липневої революції 1830* до *революції 1848 у Франції*. В 1830—48 державою правила фінанс. аристократія на чолі з королем *Луї-Філіппом*.

ЛИПНЕ́ВА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1830 у Франції — бурж. революція; покінчила з дворянською монархією *Бурбонів* (режим *Реставрації*) і встановила владу буржуазії в особі короля *Луї-Філіппа*. Приводом до Л. р. були ордонанси Карла X, видані 26.VII: про розпуск палати депутатів, обмеження кількості виборців, запровадження суворої цензури друку та ін. Рушійна сила Л. р.— робітники, ремісники, дрібна і серед. буржуазія, студентство, офіцерство. 27—29.VII революція перемогла в Парижі, потім — у провінції. Нац. гвардія і частина королівських військ перейшли на бік повсталих. Карл X втік до Англії і 2.VIII зрікся престолу. Слабкість респ. груп і демократичних сил, неорганізованість робітн. класу дали змогу великим банкірам, фінансистам і пром. магнатам прийти до влади, що було закріплено в конституції — «Хартії 1830». Л. р. сприяла прискоренню капіталістичного розвитку держави й посиленню боротьби між пролетаріатом і буржуазією. В Л. р. брали участь представники передової Росії М. А. Кологривов, М. М. Кир'яков (з Одеси), С. Д. Полторацький. Л. р. завдала серйозного удару системі *Священного союзу*.

Т. Г. Солтановська.

ЛИПНЕ́ВИЙ МАНІФЕ́СТ 1944 — перший держ. акт Народної Польщі. Прийнятий 22.VII *Польським комітетом національного визволення* (ПКНВ) в м. Хелмі. Проголосив перехід держ. влади до рук трудящих в особі *Крайової Ради Народової*, її виконавчого органу — ПКНВ; відновив польс. державність і демократичні свободи; накреслив широку програму соціальних реформ. Л. м. скасував реакційну конституцію 1935 і закони періоду нім.-фашист. окупації; закликав до повного визволення Польщі в союзі з Рад. Армією. Л. м. підкреслив, що питання рад.-польс. кордону має бути врегульоване на основі принципу: польс. землі — Польщі, укр., білорус. і лит. землі — Рад. Україні, Рад. Білорусії і Рад. Литві.

ЛИПНЕ́ВІ ДНІ 1917 — політ. криза, третя після *Квітневої кризи 1917* і *Червневої кризи 1917* в Росії в період після Лютневої бурж.-демократичної революції, зумовлена імперіалістичною політикою бурж. *Тимчасового уряду*. Приводом до кризи став невдалий наступ рос. військ на фронті. 3 (16). VII в Петрограді стихійно відбулися демонстрації солдатів і робітників, що загрожували переростн у збройні виступи проти Тимчасового уряду. Більшовики, вважаючи такий виступ передчасним, вирішили надати демонстрації мирного характеру. 4 (17).VII в демонстрації, що проходила під лозунгом «Вся влада Радам!», взяло участь 500 тис. чол. Учасників її привітав В. І. Ленін. Демонстрантів обстріляли війська Тимчасового уряду, який погодив свої дії з есеро-меншовицьким керівництвом Всерос. Центр. виконавчого к-ту Рад. Контрреволюція перейшла в наступ у всіх районах Росії. Дії Тим-

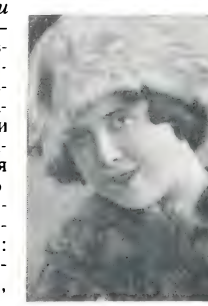

Л. Я. Липковська.

З. П. Лисак.

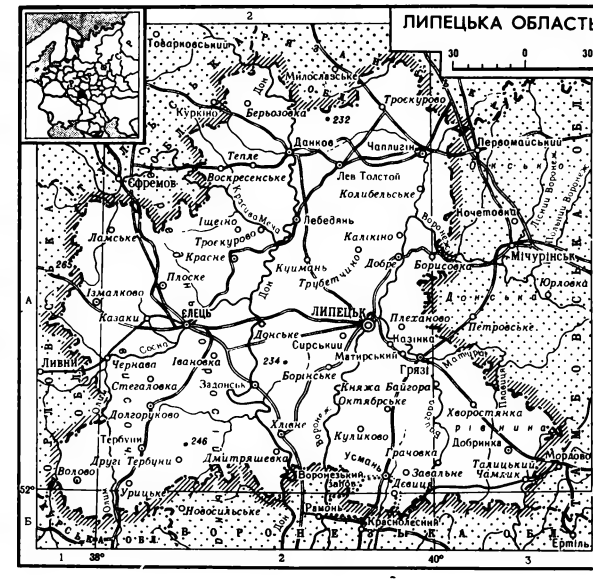

ЛИПНЕВІ ПОЛІТИЧНІ СТРАЙКИ 1914

Липицька культура. Речі з пам'яток: 1 і 2 — глиняні глечик і чарка; 3 і 4 — бронзові фібула (застібка) й прикраса.

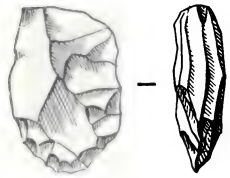

Липські стоянки. Крем'яне рубальне знаряддя.

Липучка їжакова: *1* — нижня і верхня частини рослини; *2* — плід.

Лисиця звичайна.

часового уряду підтримала бурж.-націоналістична *Центральна рада*. За згодою її та есеро-меншовицької більшості Київ. Ради робітн. депутатів юнкери і козаки 5 (18).VII розгромили приміщення Київ. к-ту більшовиків і заарештували членів к-ту. Антиурядові демонстрації відбулися в Москві, Іваново-Вознесенську, Орєхово-Зуєві, Красноярську, Томську та ін. містах. Л. д. привели до розмежування сил революції і контрреволюції. Буржуазія перейшла у відкритий наступ проти трудящих, більшовицької партії. Тимчасовий уряд розформував ряд революц. частин, запровадив на фронті смертну кару. Замість *двовладдя* в країні було встановлено єдиновладдя буржуазії, оскільки угодовське керівництво Рад перейшло на її бік. Мирний розвиток революції став неможливим. *Шостий з'їзд РСДРП(б)* визначив курс на збройне повстання трудящих.

Р. Г. Симоненко.

ЛИПНЕ́ВІ ПОЛІТИ́ЧНІ СТРА́ЙКИ 1914 — страйки солідарності рос. пролетаріату зі страйкуючими робітниками Баку (див. *Бакинські страйки*). Страйк нафтовиків підтримав пролетаріат усієї Росії. 24.VI (7.VII) на заклик більшовиків в знак солідарності з бакинцями виступили робітники Москви. Особливо гостро проходили виступи робітників Петербурга. 3 (16).VII між страйкуючими робітниками Путіловського заводу і поліцією відбулася сутичка, в якій двох робітників було вбито і 50 поранено. 9 (22).VII на вулицях міста з'явилися барикади. 11 (24). VII політ. страйк у Петербурзі став загальним, охопивши 200 тис. чол. Страйки і демонстрації солідарності з бакинськими робітниками, страйки протесту проти розстрілу путіловців прокотилися в Москві, Ризі, Варшаві, Лодзі та ряді пром. центрів України. Відбулися виступи на 30 найбільших підприємствах Харкова [5—9 (18—22)], на 13 підприємствах Києва [9—14 (22—27)], на 17 підприємствах Одеси [10 (23)]. Найбурхливішим був страйк солідарності суднобудівників у Миколаєві 10—12 (23—25).VII. Понад 11 тис. робітників миколаївських заводів «Наваль» і «Руссуд» прийняли на спільному мітингу запропоновану більшовиками резолюцію протесту і рушили до міста. Але по дорозі їх зупинили й обстріляли війська та поліція 5 робітників було тяжко поранено. Політ. страйк у Херсонській губ. тривав до 14 (27).VII, охопивши 30 пром. підприємств. Л. п. с. свідчили про назрівання революц. кризи в країні.

Ю. П. Лавров.

ЛИ́ПОВА ДОЛИ́НА — селище міського типу Сум. обл. УРСР, райцентр, при впадінні р. Липівки в Хорол (бас. Дніпра), за 80 км від залізнич. ст. Ромни. 4,8 тис. ж. (1980). Виникла у 1-й пол. 17 ст. До возз'єднання України з Росією 1654 село належало Я. *Вишневецькому*. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1962 Л. Д.— с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, хлібний, цегел ний, овочеконсервний, комбікормовий з-ди, харч. комбінат, цех Р менського з-ду замінників незбираного молока, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, міжколг. об'єднання «Птахопром», комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня, 2 будинки культури, 2 клуби, 5 бібліотек.

ЛИ́ПОВЕЦЬ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Собі (прит Пд. Бугу), за 13 км від залізнич. ст. Липовець. 7,2 тис. ж. (1980). За істор. джерелами (1545), Л. існує з 14—15 ст. Після *Люблінської унії 1569* Л. входив до складу шляхет. Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1925 Л.— с-ще міськ. типу. У селищі — заводи: дослідний Всесоюзного наук.-пром. об'єднання «Ремдеталь» та прод. товарів, мол. цех Вінн. міського мол. з-ду, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, будинок побуту. 4 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. В Л. народилися академік АН УРСР П. А. *Тутковський*, нар. артист УРСР П. С. *Столярський*, професор-дефектолог А. В. *Володимирський*.

ЛИ́ПОВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 54,0 тис. чол. (1980). У р-ні — 62 нас. пункти, підпорядковані 2 селищним і 21 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Липовець*. Л. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, каолін, піски, глини. Гол. річки — *Десна* і *Соб* (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, граб, ясен, клен, сосна) — 4,4 тис. га. Гол. галузі пром-сті — маш.-буд. (Турбівський маш.-буд. і Липовецький дослідний Всесоюзного наук.-пром. об'єднання «Ремдеталь» з-ди) та харчова (Турбівський цукр., Липовецький прод. товарів з-ди). Є також Турбівський склоробний з-д, Росошанське паперове виробн. Понінківської паперової ф-ки, Турбівський каоліновий з-д та ін. 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 84,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 79,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки. Скотарство, птахівництво. В Л. р.— 22 колгоспи, 5 міжколг. підприємств (по птахівництву, переробці кормів, рибне, по виробн. яловичини і свинини), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Липовець і Турбів. Автомоб. шляхів — 305 км, у т. ч. з твердим покриттям — 261 км. У районі — 41 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Зозів); 45 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 21 будинок культури, 21 клуб, кінотеатр, 50 кіноустановок, 46 б-к. Архіт. пам'ятка — палац (18 ст.) у с. Нападівці. У с. Лозуватій Л. р. народилися укр. рад. режисер Є. І. *Головатюк* та укр. рад. театр. художник І. М. *Бурячок*, у с. Кобильні — укр. рад. художник С. П. *Джус*, у с. Конюшівці — укр. рад. письменник В. С. *Земляк*. У Л. р. видається газ. «Нове життя» (з 1931).

М. С. Пасека.

ЛИПОВОДОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сумської обл. УРСР Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 29,0 тис. чол. (1980). У районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Липова Долина. Л. р.

розташований на *Придніпровській низовині*. Гол. корисна копалина — цегельна глина. Річки — *Хорол*, *Грунь* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (липа, клен, ясен, дуб) займають 5,2 тис. га. Найбільші промислові підприємства: липоводолинські хлібний і комбікормовий з-ди, Бірківський коноплезавод та ін. Комбінат побутового обслуговування (Липова Долина) і 7 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 73,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 65,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, коноплі. У Л. р.— 12 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 220 км, у т. ч. з твердим покриттям — 162 км. У районі — 25 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 45 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 16 будинків культури і 30 клубів, кінотеатр, 49 кіноустановок, 29 б-к. У с. Русанівці Л. р. народився укр. рад. літературознавець Л. М. *Новиченко*, в с. Хоменковому — укр. рад. художник і поет Н. Х. *Онацький*, у с. Синівці — укр. рад. вчений у галузі гідротех. буд-ва П. С. *Сліпченко*. В районі видається газ. «Ленінський прапор» (з 1932).

О. В. Климов

ЛИ́ПСЬКИЙ Володимир Іполитович [27.II (11.III) 1863, с. Самостріли, тепер Корецького р-ну Ровен. обл.— 24.II 1937, Одеса] — український рад. ботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1928), академік АН УРСР (з 1919; 1921—22 — віцепрезидент, а 1922—28 — президент АН УРСР). Закінчив колегію П. Галагана в Києві (1881), Київ. ун-т (1886). З 1887 працював у цьому ж ун-ті; 1894—1917 — співробітник Бот. саду в Петербурзі (Петрограді); з 1928 до кінця життя — директор Бот. саду в Одесі. Праці Л. присвячені питанням флористики, систематики та географії рослин. Вивчав рослинність Серед. Азії, Кавказу, України. Молдавії тощо. Описав 4 нові роди і понад 220 нових видів та різновидностей рослин. В 1930—31 Л. досліджував водорості Чорного м. (здобуті дані сприяли організації першого в УРСР заводу по виробництву йоду); 1927 Л. вивчав радіоактивні мінеральні джерела Житомирської обл. Ряд праць присвятив питанням історії вітчизн. ботаніки, гербарній справі, роботі бот. садів тощо. Ім'ям Л. вітчизн. та іноземні ботаніки назвали бл. 45 нових видів рослин.

Літ.: Барбарич А. І. Володимир Іполитович Липський. К., 1958.

ЛИ́ПСЬКІ СТОЯ́НКИ — група пізньопалеолітичних стоянок поблизу с. Липи Дубнівського р-ну Ровен. обл. В серед. 30-х рр. 20 ст. відкрито і частково досліджено кілька стоянок. При розкопках у деяких з них виявлено культур. шари з кістками мамонта, залишками вогнищ, кістковим вугіллям, розщепленими кременями тощо. Серед численних крем'яних виробів Л. с. інтерес становлять унікальні сокироподібні інструменти. Такі знаряддя знайдено вперше. Це дає підставу віднести Л. с. до специфічної локальної культури пізньопалеолітичного часу на тер. Сх. Європи, а тер. пд.-зх. Волині розглядати як окрему пізньопалеолітичну етнокультур. область.

ЛИПУ́ЧКА (Lappula) — рід трав'янистих рослин родини шорстколистих. Листки лінійно-ланцетні цілісні, зісподу сіруваті від густого опушення. Квітки голубі, дрібні, двостатеві, зібрані в суцвіття — завиток. Плід із 4 горішків до 3 мм завдовжки, вкритий шипиками, легко чіпляється до одягу, шерсті тварин. Бл. 50 видів, пошир. переважно в помірній смузі Пн. півкулі, Пд. Африці і Пд. Америці. В СРСР — понад 40 видів, у т. ч. в УРСР — 5. Найпоширеніша Л. їжакова (L. myosotis, або L. echinata). Засмічує здебільшого озимі культури (пшеницю, жито), багаторічні трави; зустрічається в посівах ярих злакових, бобових і тех. культур. *Заходи боротьби.* Старанно очищають насіння; своєчасно і якісно обробляють грунт, застосовують *гербіциди* тощо.

ЛИСА́К Зінаїда Петрівна (н. 20. VII 1930, Запоріжжя) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1966. Після закінчення Одес. консерваторії ім. А. Нежданової працює в Одес. театрі опери та балету. Партії: Оксана («Загибель ескадри» Губаренка), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Марина Мнішек («Борис Годунов» Мусоргського), Амнеріс, Еболі («Аїда», «Дон Карлос» Верді) та ін. Портрет с. 139.

ЛИ́СЕНКА М. В. МУЗЕ́Й. Меморіальний будинок-музей М. В. Лисенка — відділ *Київського музею театрального, музичного та кіномистецтва*; відкрито 1980 в будинку, де 1898—1912 жив укр. композитор М. В. *Лисенко*. В окремих розділах представлені життєвий шлях, творча, пед. та громадська діяльність корифея укр. музики, матеріали про увічнення його пам'яті. Тут зберігаються його особисті речі — меблі, фотографії, нотні рукописи, листи, прижиттєві нотні видання, худож. адреси, надіслані до 35-річчя творчої діяльності композитора, платівки із записами його фп. виступів.

ЛИ́СЕНКИ — укр. поміщики, власники земельних маєтностей на Лівобережній Україні у 18 — на поч. 20 ст. Походили з *козацької старшини*. Іван Якович Л. (р. н. невід.— п. 1699) — черніг. полковник (1669—71), генеральний осавул (1672—76), переяславський полковник (1677—78, 1690—92). Федір Іванович Л. (р. н. невід.— п. 1751) — генеральний осавул (1728—41), генеральний суддя (1741—51).

ЛИ́СЕНКО Андрій Віталійович [1851, с. Жовнине, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.— 8 (21).VI 1910, Київ] — укр. революціонер, більшовик, лікар. Член РСДРП з 1905. Брат композитора М. В. *Лисенка*. Закінчив Київ. ун-т (1876). Брав участь як доброволець у війні Сербії проти турків 1876 і в рос.-тур. війні 1877—78. З 1884 працював лікарем у Знам'янці, пізніше завідував місц. залізнич. лікарнею. У жовтні — грудні 1905 — голова Знам'янського страйкового к-ту залізничників. 29.XII 1905 (11.I 1906) Л. був заарештований і висланий до Вятки (тепер м. Кіров). У 1907 емігрував за кордон. У 1910 повернувся до Києва. Автор спогадів «Між добровольцями 1876 року» та драм. нарису «Заспокоїлось» про революц. події 1905.

ЛИ́СЕНКО Георгій Семенович [н. 8 (21) IV 1910, с. Валява, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Після закінчення Київ. ін-ту театр. мист. (1940) працював актором, а з 1945 — гол. режисером Волин., Мелітопольського, Полтав. театрів. Роботу в кіно почав 1957. Фільми: «Якби каміння говорило» (1957, за оповіданнями Франка), «Таврія» (1959, за однойменним романом О. Гончара), «Літак відлітає о 9-й» (1961), «Перевірено — мін немає» (1965, спільна рад.-югосл. постановка), «Вогонь» (1974), «Білий круг» (1975). З 1978 — художній керівник театру кіноактора Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка.

ЛИСЕ́НКО (Гуревич) Людмила Іванівна (н. 20.XI 1934, станція Тамань Краснодарського краю) — укр. рад. спортсменка, засл. майстер спорту (з 1960) з легкої атлетики, олімпійська чемпіонка (1960) з бігу на 800 м (2.043 — світовий рекорд). Десятиразова чемпіонка СРСР з бігу на 400 м (1955), 800 м (1955—56, 1959, 1961—62) та з *кросу* (1960—62, 1964). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛИСЕ́НКО Марія Григорівна [н. 26.VII (8.VIII) 1914, с. Зеленьки, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.] — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістичної Праці (1947). Член КПРС з 1947. В 1929—41 і 1944—48 — ланкова колгоспу ім. Будьонного в с. Олександрівка. Одна з організаторів масового руху буряководів за одержання високих урожаїв (у 1946 ланка, яку очолювала Л., виростила по 711 ц/га цукр. буряків). У 1948—55 — Л. — голова того ж колгоспу ім. Будьонного, а 1955—68 там же очолювала ланку буряководів; з 1968 — персональний пенсіонер союзного значення. Л.— делегат XVII і XXII з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2 і 3-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *М. Н. Петренко.*

ЛИ́СЕНКО Микола Віталійович [10 (22).III 1842, с. Гриньки, тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.— 24.X (6.XI) 1912, Київ] — укр. композитор, основоположник укр. класичної музики. Заг. освіту здобув у приватних пансіонах Києва (1852—55) та в Харків. гімназії (1855—59). Паралельно займався музикою. В 1859 вступив на природничий ф-т Харків. ун-ту, через рік перейшов до Київського, який закінчив 1865. В ун-ті зблизився з прогресивно настроєною молоддю. Записував і обробляв нар. пісні, брав участь у діяльності аматорського театру. В 1865—67 Л. був мировим посередником у Таращанському пов. на Київщині. В 1867—69 навчався в Лейпцігській консерваторії (фортепіано і композиція). В 1868 написав перший значний твір — «Заповіт» на слова Шевченка (для соліста, хору й фортепіано). В Лейпцігу Л. надрукував 1-у серію з «Музики до „Кобзаря" Шевченка», «Збірник українських пісень» (1-й—3-й вип. по 40 пісень) для голосу з ф-но. Повернувшись 1869 до Києва, віддався творчій, фольклористичній, муз.-громад. і пед. діяльності. Написав оперету «Чорноморці» (1872), оперу «Різдвяна ніч» (1873—82). В 1873 виступив з рефератом «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм», який разом з ін. його теор. працями («Дума про Хмельницького і Барабаша», 1888; «Про торбан і музику пісень Відорта», 1892; «Народні музичні інструменти на Україні», 1894) відіграв важливу роль у розвитку укр. муз. фольклористики. В 1874—76 Л. вдосконалював майстерність у М. Римського-Корсакова в Петербурзі, де познайомився з М. Мусоргським, О. Бородіним, Ц. Кюї, критиком В. Стасовим. Передові муз.-естетичні погляди класиків рос. музики справили значний вплив на формування світогляду і творчих принципів Л. Під час перебування в Петербурзі він пропагував укр. нар. музику, влашту-

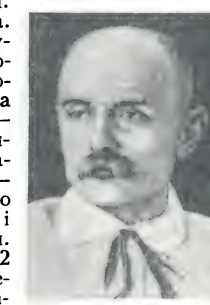

В. І. Липський

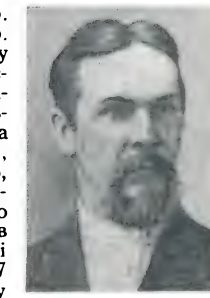

А. В. Лисенко.

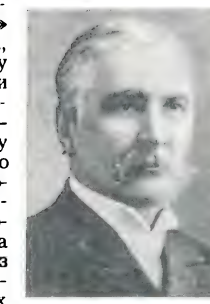

М. В. Лисенко.

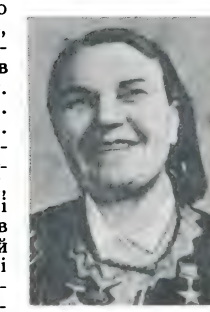

М. Г. Лисенко.

Надгробок на могилі **М. В. Лисенка** в Києві. Скульптор Ю. І. Білостоцький. Бетон. 1939.

Пам'ятник **М. В. Лисенку** в Києві. Скульптор О. О. Ковальов, арх. В. Г. Гнєздилов. Бронза. граніт. 1965.

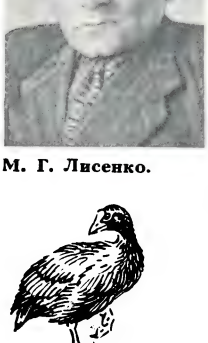

М. Г. Лисенко.

Лиска.

вав кілька виступів кобзаря О. Вересая перед громадськістю. Повернувшись до Києва, продовжував збирати й обробляти нар. пісні (всього вийшло 7 випусків по 40 пісень для голосу з фортепіано, 12 хорових десятків, 5 циклів обрядових пісень тощо), організував хори, з якими виступав у містах і селах України. Написав опери «Утоплена» (1883), «Наталка Полтавка» (1889), «Енеїда» (за І. Котляревським, 1911), дит. опери «Коза-дереза» (1888), «Пан Коцький» (1891), «Зима й Весна» (1892), одноактну оперу «Ноктюрн» (1912). Серед оперної спадщини композитора найвидатнішою є нар. муз. драма «Тарас Бульба» (1890). Л.— один з кращих інтерпретаторів «Кобзаря» Шевченка, на тексти якого він написав понад 80 вокальних творів різних жанрів (пісні, романси, ансамблі, хори, кантати). Багато вокальних композицій Л. створив на слова І. Франка, М. Старицького, С. Руданського, Лесі Українки, О. Олеся, М. Вороного, А. Міцкевича, Г. Гейне та ін. Серед цих композицій виділяється гімн «Вічний революціонер» (1905, слова Франка), який був безпосереднім відгуком композитора на події першої рос. революції 1905—07. Л.— основоположник інструм. жанрів укр. музики. Серед його фп. творів — 2 рапсодії, сюїта, соната, полонези, ноктюрни та ін. твори. Велика і розмаїта спадщина Л. пройнята демократичними ідеями. Яскрава за нац. колоритом, його музика відзначається органічним перетворенням основ народнопісенної культури. В 1903 громадськість України відзначила 35-річчя його плідної роботи на ниві укр. культури. В святкуванні взяли участь прогресивні митці Москви, Петербурга, Тифліса, Баку та ін. міст. У 1904 композитор відкрив у Києві *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка,* в якій здобуло освіту багато укр. музикантів і акторів. У 1905 очолив Київ. муз. т-во «*Боян*», 1908 заснував і очолив «Український клуб». Творча й громад. діяльність Л. мала великий вплив на розвиток укр. муз. культури. Значного поширення набула спадщина Л. за рад. часу. Ім'я Л. надано Харків. театрові опери та балету, Львів. консерваторії, Київ. спец. муз. школі, струнному квартетові й Колонному залові Київ. філармонії. Пам'ятники Л. споруджено в Києві і с. Гриньках. У Києві — *Лисенка М. В. музей.* Іл. див. на окремому аркуші, с. 448 — 449.

Тв. Зібрання творів, т. 1—20. К., 1950—56; Листи. К., 1964.

Літ.: М. В. Лисенко у спогадах сучасників. К., 1968; Архімович Л. Б., Гордійчук М. М. Микола Віталійович Лисенко. К., 1963; Лисенко О. М. В. Лисенко. Спогади сина. К., 1966; Гозенпуд А. Н. В. Лысенко и русская музыкальная культура. М., 1954; Булат Т. Героїко-патріотична тема в творчості М. В. Лисенка. К., 1965; Василенко З. І. Фольклористична діяльність М. В. Лисенка. К., 1972.

М. М. Гордійчук.

ЛИ́СЕНКО Михайло Григорович [16 (29).X 1906, с. Шпилівка, тепер Сумського р-ну Сум. обл.— 8.V 1972, Київ] — укр. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1970). Член КПРС з 1948. В 1926—31 навчався в Харків. худож. ін-ті в Л. *Блох* та І. *Севери*. Твори: горельєф «У застінках фашизму» (1935), групи — «Героїка громадянської війни» та «Героїка соціалістичного будівництва» для павільйону СРСР на Міжнар. виставці в Нью-Йорку (1938, обидва — у співавт.); композиції — «Партизанський рейд», «Вірність» (обидві — 1947), «Олеко Дундич» (1949); портрети — Т. Шевченка (1954), нар. художника СРСР В. Касіяна (1958), Героя Соціалістичної Праці Д. Пелагечі (1961), нар. артиста СРСР І. Мар'яненка (1962—63), В. Затонського (1967), проф. В. Шевельова (1971); пам'ятники — 61-му комунарові в Миколаєві (1935—36); М. Щорсу в Києві (1954), Холм Слави (архіт.-скульптурний комплекс кладовища рад. воїнів у Львові, 1958), В. І. Леніну в Запоріжжі (1964), С. Ковпаку в Путивлі Сум. обл. (1971), рад. громадянам і військовополоненим Рад. Армії, що загинули від рук німецько-фашист. окупантів у 1941—43 в Києві в урочищі Бабин Яр (1976), усі — в співавторстві. В 1938—41 викладав у Харків. художньому ін-ті, 1944—72 — в Київ. худож. ін-ті (професор — з 1947). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Іл. див. на окрем. арк., с. 448—449, а також до статей *Ашхабад,* т. 1, с. 309; *Бабин Яр,* т. 1, с. 312; *Бюст,* т. 2, с. 97.

Літ.: Німенко А. Михайло Григорович Лисенко. К., 1958; Афанасьєв Є. Михайло Лисенко. К., 1975.

ЛИ́СЕНКО Наталія Андріївна [1884 (1886?), м. Миколаїв — 7.X 1969, Париж] — рос. і укр. артистка дожовтневого театру та кіно. Дочка А. В. *Лисенка*. Сценічну діяльність почала в укр аматор. театрі в Знам'янці (Катря — «Не судилось» Старицького). З 1901 грала в МХТ, театрі Корша (Москва), 1909—12 — в *Театрі «Соловцов»* (Київ). З 1915 знімалася в кіно. Фільми: «Катюша Маслова» (1915), «Без вини винуваті» (1916), «Отець Сергій» (1918). До 1920 знялася більш як у 40 фільмах. В 1920 Л. разом з своїм чоловіком, актором І. *Мозжухіним,* емігрувала до Франції (фільми: «Минають тіні», «Кін» та ін.).

ЛИ́СЕНКО Остап Миколайович [1 (13).VII 1885, Київ — 1.X 1968, там же] — укр. рад. музикознавець. Син М. В. *Лисенка*. В 1930 закінчив Муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка в Києві. Викладав в муз. школах Києва (1930—41), Львів. (1945—51) та Київ. (1951—68) консерваторіях. Досліджував творчу спадщину батька, уклав збірки «Неопубліковані вокальні твори М. Лисенка» (1967), «М. В. Лисенко у спогадах сучасників» (1968) та ін.

Тв.: М. В. Лисенко. Спогади сина. К., 1966; Сонце української музики. К., 1967.

ЛИ́СЕНКО Софія Кононівна (1865, Полтавщина — 10.XI 1946, Баку) — рос. і укр. рад. співачка (сопрано). Співу навчалась приватно в Петербурзі та в Італії. В 1887—91 виступала на оперних сценах Мілана, Венеції та ін. У 1891—93 — солістка Харків. опери. Співала в Петербурзі, Москві, Києві. З 1912 — на пед. роботі в муз. закладах Петербурга та Баку. Партії: Тамара («Демон» Рубінштейна), Розіна («Севільський цирульник» Россіні), Дінора («Дінора» Мейєрбера).

І. М. Лисенко.

ЛИ́СЕНКО Трохим Денисович [17 (29).IX 1898, с. Карлівка, тепер місто Полтав. обл.— 20.XI 1976, Москва] — рад. агроном, біолог, акад. АН СРСР (з 1939), АН УРСР (з 1934), ВАСГНІЛ (з 1935), Герой Соціалістичної Праці (1945). В 1925 закінчив Київ. с.-г. ін-т. В 1929—39 працював у Всесоюз. селекційно-генетич. ін-ті в Одесі (з 1934 — директор). В 1940—65 — директор ін-ту генетики АН СРСР. З 1938— наук. керівник, з 1966 — зав. лабораторією Експеримент. н.-д. бази АН СРСР «Горки Ленінські» (під Москвою). Президент ВАСГНІЛ 1938—56 і 1961—62. Л. створив учення про стадійний розвиток рослин, на основі якого розроблено *яровизацію* с.-г. культур, обгрунтував причини виродження картоплі на Півдні і розробив спосіб боротьби з цим явищем — літнє садіння картоплі. Ряд теор. положень, висунутих Л., не підтвердились експериментально і не знайшли широкого виробничого застосування. Нагороджений 8 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1949.

ЛИСЕ́ЦЬ — селище міського типу Івано-Франківського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташований на р. Бистриці-Солотвинській, за 9 км від Івано-Франківська. 2,7 тис. ж. (1980). У Л.— дільниця обл. управління осушувальних систем, дільниці комбінатів побутового обслуговування та комунальних підприємств. Середня школа, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, дві б-ки. Вперше згадується у писемних джерелах 1491.

ЛИ́СИК Євген Микитович (н. 17.IX 1930, с. Шнирів, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. театр. художник, нар. художник УРСР (з 1975). Член КПРС з 1969. Після закінчення 1961 Львів. ін-ту прикладного та декоративного мист. працює у Львів. театрі опери та балету ім. І. Франка (з 1967 — гол. художник). Оформив вистави: «Спартак» А. Хачатуряна (1965), «Ромео і Джульєта» С. Прокоф'єва (1968), «Есмеральда» Ц. Пуні (1970), «Золотий обруч» Б. Лятошинського (1971), «Тіль Уленшпігель» Є. Глєбова (1975), «Десять днів, що потрясли світ» М. Кармінського (1977) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

Літ.: Диченко І. С. Євген Лисик. К., 1978.

ЛИСИ́НСЬКИЙ (Lisinski) Ватрослав (справж. ім'я та прізв. — Ігнац Фукс; 8.VII 1819, Загреб — 31.V 1854, там же) — хорватський композитор. Основоположник хорват. профес. муз. мистецтва. Музики навчався приватно в Загребі та Празі. Автор опер «Кохання й злість», 1846, та «Порин», 1851, обидві — на сюжети з хорватської історії; симф., фп. творів, вокальної музики, обробок нар. пісень.

ЛИСИ́ЦИН Петро Іванович [7 (19).I 1877, с. Телятники, тепер Суворовського р-ну Тул. обл.— 20.II 1948, Москва] — рад. селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (1935), один з організаторів селекційної справи і насінництва в СРСР. В 1902 закінчив Моск. ун-т. В 1908—29 працював на Шатиловській дослідній станції (тепер Орлов. обл.); з 1929 по 1948 — в Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. Вивів високопродуктивні сорти жита, вівса, конюшини, гречки, льону. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ЛИСИ́ЦЯ Михайло Павлович (н. 15.I 1921, с. Високе, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1949. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1950 Київ. ун-ту працював там же, з 1961 — одночасно зав. відділом Ін-ту напівпровідників АН УРСР. Наук. праці — в галузі мол. спектроскопії, фізики тонких плівок, фізики напівпровідників, квантової електроніки і нелінійної оптики. Нагороджений 2 орденами Червоної Зірки, медалями.

ЛИСИ́ЦЯ (Vulpes) — рід хижих ссавців род. *собачих*. Довж. тіла до 90 см, хвоста — до 60 см, маса 2—14 кг. Волосяний покрив густий і пухнастий, здебільшого жовтувато-рудий, трапляються Л. з червоним або іноді з білим (альбіноси) хутром. Живиться тваринною (мишовидні гризуни, зайці, птахи, комахи) і рослинною їжею. В березні — квітні, після 49—58-денної вагітності, самка народжує 4—6 (до 17) лисенят. Бл. 15 видів, пошир. майже на всіх материках, в СРСР — 3 види, з них в УРСР — Л. звичайна (V. vulpes) — один з осн. промисл. хутрових звірів. У звіорадгоспах і на звіофермах в СРСР (у т. ч. в УРСР) розводять сріблясто-чорних Л., виведених з канадського виду V. fulva. Іл. с. 140.

ЛИСИЧА́НСЬК — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Сіверському Дінці. Залізнична станція. 120 тис. ж. (1980). Засн. 1795. В 1796 у Л. стала до ладу перша донец. шахта. В період *революції 1905—07 в Росії* в Л. відбулися великі політ. страйки і демонстрації. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 Л.— місто. У Л.— добування кам. вугілля (7 шахт), *Лисичанський содовий завод* імені В. І. Леніна, *Лисичанський нафтопереробний завод, Лисичанський завод гумових технічних виробів*; з-ди: по виробн. кисню та рідких газів, «Строммашина», 2 скляні, желатиновий; ф-ки технічних тканин і швейна; хлібо- та молокозаводи, м'ясокомбінат та ін. підприємства. Будинок побуту. Гірничий технікум, пед., мед. та 7 профес.-тех. уч-щ, 35 заг.-осв., 2 муз., художня та спорт. школи; 15 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. Три палаци культури, 6 клубів, 84 б-ки, 2 музеї (меморіальний будинок-музей К. Є. *Ворошилова* та краєзнавчий).

Літ.: Лисичанск, Донецк, 1974.

ЛИСИЧА́НСЬКИЙ ЗАВО́Д ГУ́МОВИХ ТЕХНІ́ЧНИХ ВИ́РОБІВ імені 50-річчя СРСР — підприємство гумової пром-сті. Розташований у м. Лисичанську Ворошиловгр. обл. Буд-во почато 1962. Першу продукцію одержано 1966. Осн. продукція: транспортерні стрічки, паси, регенерат, рукави, формовані й неформовані гумотех. та ряд ін. виробів з гуми, що застосовуються в усіх галузях нар. г-ва. Введено в експлуатацію автоматизовану систему управління виробництвом. *П. І. Кругликов.*

ЛИСИЧА́НСЬКИЙ НАФТОПЕРЕРО́БНИЙ ЗАВО́Д — підприємство нафтопереробної і нафтохім. пром-сті. Розташований у м. Лисичанську Ворошиловгр. обл. Перша черга Л. н. з. стала до ладу 1976, друга (первинна переробка нафти і нафтохім. виробн.) — 1979. З-д виробляє (1980) бензин, дизельне паливо, пічне побутове паливо, мазут та продукти нафтохімії — етилен, пропілен, пропан-пропіленову й бутан-бутиленову фракції, рідкі продукти піролізу та вуглеводневі гази. Підприємство оснащене засобами автоматизації, збудовано унікальну установку термічного знешкоджування стічних вод. Буд-во з-ду триває (1980). *В. А. Милощ.*

ЛИСИЧА́НСЬКИЙ СО́ДОВИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — підприємство хім. пром-сті. Розташований у м. Лисичанську Ворошиловгр. обл. Засн. 1892. Робітники підприємства активно боролися за встановлення Рад. влади на Україні. В 1923 з-ду присвоєно ім'я В. І. Леніна. За роки п'ятирічок підприємство значно розширено і спеціалізовано на випуску соди та продукції з неї. З-д виробляє 17 видів продукції (1980), зокрема кальциновану соду, бікарбонат натрію, хлористі кальцій та амоній тощо. Вперше в СРСР у практиці роботи содових підприємств на з-ді впроваджено схему виробн. кальцинованої соди з переробкою відходів виробн. і одержанням цінних хім. продуктів — хлористих кальцію та амонію. Л. с. з. нагороджено орденом Леніна (1949). *В. А. Сторожук.*

ЛИСИ́ЧКА — сузір'я Пн. півкулі неба, не містить зір, яскравіших 4,4 візуальної *зоряної величини*. Видно на всій території СРСР, найкраще в липні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ЛИСИ́ЧКА (Cantharellus cibarius) — шапинковий гриб родини кантарелових, класу *базидіоміцетів*. Вся Л. ясно-жовтого кольору. У молодих грибів шапинка опукла, згодом ввігнута, гладенька (2—7 см у діаметрі). Пластинки вузькі, тупі, переходять на ніжку. Росте здебільшого групами в хвойних та листяних лісах помірної зони обох півкуль. Плодові тіла утворює в червні — листопаді. Їстівний гриб. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Гриби*, т. 3, с. 400—401 *М. Я. Зерова.*

ЛИСІ́Н Борис Савелійович [23.VII (4.VIII) 1883, м. Новоград-Волинський, тепер Житомир. обл.— 22.XI 1970, Київ] — укр. рад. хімік-технолог, акад. АН УРСР (з 1939). У 1909 закінчив Київ. політех. ін-т (КПІ). В 1909—56 викладав у ньому. Осн. праці Л. присвячені технології силікатів і буд. матеріалів, вивченню властивостей силікатної сировини СРСР і наук. обгрунтуванню найновіших способів її переробки. Практичне значення мали його розробки в галузі раціоналізації каолінової і фарфоро-фаянсової пром-сті України. Важливими є також дослідження Л. глин та цементної сировини УРСР. Держ. премія СРСР, 1950.

ЛИ́СКА (Fulica atra) — птах род. пастушкових ряду *пастушкоподібних*. Довж. тіла 38—45 см, маса 380—1150 г. Забарвлення чорно-сіре. На лобі велика біла бляшка (гола ділянка шкіри). Селиться в прибережних заростях ставків, озер, іноді морських заток. Живиться водяними рослинами, комахами, молюсками тощо. В кладці 6—15 білуватих з чорними крапками яєць, насиджують самець і самка 21—24 дні. Поши́р. Л. в Європі й Азії (крім пн. районів), у Пн. Африці й Австралії, в УРСР — по всій території. Мисливський птах. Викопні рештки знайдено в плейстоценових відкладах.

О. Б. Кістяківський.

Т. Д. Лисенко.

ЛИ́СКИ — колишня (з 1943 по 1965) назва м. *Георгіу-Деж*.

ЛИСКОНО́ЖЕНКО Микола Гаврилович (16.V 1919, с. Новоданилівка, тепер Якимівського р-ну Запоріз. обл.— 2.XI 1941) — рад. військ. льотчик, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1941, посмертно). Член ВЛКСМ з 1936. В Рад. Армії з 1936. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик винищувального авіаполку Ленінгр. фронту. В одному з повітр. боїв таранив 2 фашист. бомбардувальники і загинув.

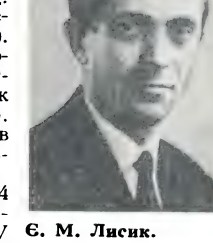

Є. М. Лисик.

ЛИСКУ́Н Юхим Федотович [14 (26).X 1873, с. Атаки, тепер, Хотинського р-ну Чернів. обл.— 19.IV 1958, Москва] — рад. вчений у галузі тваринництва, один із засновників рад. зоотех. науки акад. ВАСГНІЛ (з 1934), засл. діяч науки РРФСР (з 1934). Закінчив Херсон. землеробське училище і Моск. с.-г. ін-т (1900). З 1906 — професор Стебутовських курсів, з 1918 — лісового ін-ту в Петрограді, з 1923 — Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. Осн. праці присвячені вивченню і вдосконаленню вітчизн. порід с.-г. тварин. Під керівництвом Л. складено план породного районування великої рогатої худоби в СРСР. Автор ряду підручників з тваринництва. Ім'я Л. присвоєно Держ. музею тваринництва (у Москві). Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

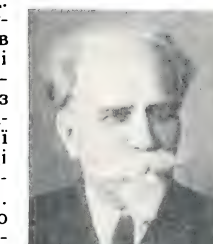

Б. С. Лисін.

ЛИСОВЕ́ЦЬ Демко Михайлович (р. н. невід.— листопад 1654) — генеральний осавул селянсько-козац. війська під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Був одним із сподвижників Б. Хмельницького. Кілька разів призначався наказним гетьманом. Наприкінці літа 1654 — посол гетьманської адміністрації в Молдавії.

ЛИСОГІ́Р — річка в УРСР, у межах Черніг. обл., ліва притока Удаю (бас. Дніпра). Довж. 61 км, площа бас. 1040 км². Живлення переважно снігове й грунтове. Використовують для водопостачання.

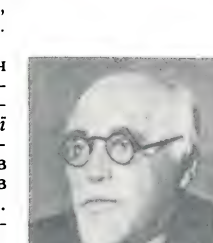

Ю. Ф. Лискун.

ЛИСОГО́РСЬКИЙ (Lysohorský) Ондра (справж. ім'я та прізв.— Ервін Гой; н. 6.VII 1905, м. Брідек, тепер на тер. ЧССР) — чес. поет. Твори написані на острав-ському (ляському) діалекті. У збірках «Голос землі» (1935), «Вибрані вірші» (1936) висловив симпатії до пролетаріату й соціалізму. В 1939—46 жив в СРСР, видав 4 збірки віршів у своєму перекладі рос. мовою. Автор зб. «Єдиний келих» (1964). Кілька віршів присвятив Україні: «Дніпрогес», «На Україні», «Ужгородська балада» та ін. Укр. мовою вірші Л. перекладав М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл. — Стихотворения. М., 1946. *В. І. Шевчук.*

ЛИСОХВІ́СТ — рід багаторічних і однорічних рослин родини злакових. Те саме, що й *китник*.

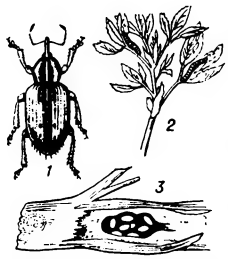

Листковий довгоносик люцерновий: *1* — жук; *2* — личинки на листках люцерни; *3* — кладка яєць.

Листоблішка яблунева: *1* — доросла комаха; *2* — німфа.

«ЛИСТ ДО РОБІТНИКІ́В І СЕЛЯ́Н УКРАЇ́НИ З ПРИ́ВОДУ ПЕРЕМО́Г НАД ДЕНІКІ́НИМ» — лист В. І. Леніна, з яким він звернувся до трудящих України 28.XII 1919 у зв'язку з розгромом *денікінщини*. В. І. Ленін зазначав, що крім завдань, які стоять перед трудящими всієї країни, є особливі завдання Рад. влади на Україні. Серед них одне вимагає особливої уваги — правильне розв'язання нац. питання, або питання про те, чи бути Україні окремою Рад. республікою, зв'язаною з РРФСР федеративними зв'язками, чи злитися з РРФСР в єдину Рад. республіку. Як справжній інтернаціоналіст, В. І. Ленін вважав, що розв'язання цього питання залежить цілком від укр. народу. Не визначаючи, які саме форми держ. зв'язків мають бути встановлені, В. І. Ленін наголошував на необхідності найтіснішого єднання на основі повного довір'я одного народу до другого. Інтересам трудящих усього світу протистоїть капітал — сила міжнародна. Щоб її перемогти, вчив В. І. Ленін, потрібен міжнар. союз робітників, міжнар. братерство їх. При цьому він підкреслював: «Ми хочемо добровільного союзу націй,— такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною,— такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді» (Повне зібр. тв., т. 40, с. 41). На конкретних прикладах взаємовідносин укр. і великоруських трудящих В. І. Ленін підкреслював осн. інтернаціоналістське положення марксизму про необхідність єдності дій пролетарів усіх країн. Важливе місце у справі встановлення тісного союзу між укр. і рос. народами В. І. Ленін відводив послідовній боротьбі проти проявів великодерж. шовінізму і місц. націоналізму. Ленінські заповіти мали і мають велике значення для дальшого зміцнення дружби між укр. і рос. народами, трудящими всього світу.

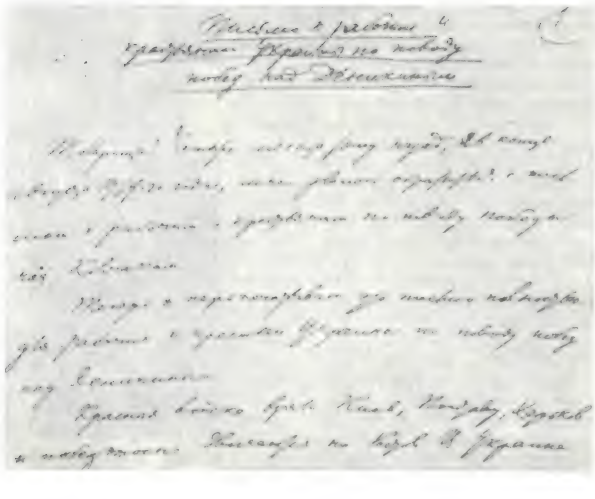

Перша сторінка рукопису В. І. Леніна **«Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним»**. Фрагмент.

ЛИ́СТВЕНСЬКА БИ́ТВА 1024 — битва між військом, очоленим *Ярославом Мудрим*, і військом його брата *Мстислава Володимировича* біля с. Листвена в *Чернігівському князівстві*. Здобувши перемогу в цій битві, Мстислав Володимирович одержав від Ярослава Мудрого Чернігів. землю та ін. землі на Сх. від Дніпра і дістав незалежність від Києва. Ці події поклали початок феод. роздробленню *Київської Русі*.

«ЛИСТИ́ ТЕ́МНИХ ЛЮДЕ́Й» — пам'ятка нім. л-ри поч. 16 ст. Вийшла анонімно (2 ч., 1515—17). Являє собою сатиричний твір, написаний лат. мовою від імені клініків, спрямований проти католицизму і папства, схоластичної науки, неуцтва богословів, ченців. Автори книги — У. фон *Гуттен*, К. Рубіан та ін. гуманісти.

Тв.: Рос. перекл.— Письма тёмных людей. М.—Л., 1935.

ЛИСТІ́ВКА — різновид *преси*, публікація, здійснена на одній або кількох сторінках невеликого формату. З допомогою Л. розповсюджують статті, прокламації, памфлети, революц. вірші й пісні та ін. В дореволюц. Росії Л. були найбільш масовим і гнучким засобом друкованої революц. агітації. Революц. Л — прокламації почала видавати *Вільна російська друкарня*. Згодом їх випускали революц. народники 60—70-х рр. У 19 ст. Л. стали складовою частиною робітн. преси (з 80-х рр.), на поч. 20 ст.— *більшовицької преси*. На Україні Київ., Одес., Катеринославський, Харків., Микол. та ін. місцеві с.-д. комітети й орг-ції РСДРП розгорнули систематичне видання Л. [див. *Підпільні друкарні РСДРП(б)*]. Більшовицькі Л. швидко реагували на події в країні, викривали політику царського самодержавства, буржуазії, оперативно доводили до широких мас трудящих політ. лозунги партії на різних етапах, пробуджували політ. свідомість народу, популяризували в масах марксистське розуміння подій. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Л. стали дійовим засобом агітації у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Л. широко використовують під час виборів до Рад нар. депутатів, ін. масових політ. кампаній. *Т. Б. Слюдикова.*

ЛИСТКО́ВИЙ ДОВГОНО́СИК ЛЮЦЕ́РНОВИЙ (Phytonomus transsylvanicus) — жук род. *довгоносикових*. Один з найнебезпечніших шкідників люцерни. Поши-рений в Європі та Азії. В СРСР — у пд. частині лісової, лісостепової і степової зонах, у т. ч. на Україні — повсюдно, крім Пд. Степу. Жук (довж. 4—6 мм) сіруватобурий з темною довгастою плямою на надкрилах. Личинка (довж. 10—12 мм) безнога, зелена з білою смужкою на спині. Жуки живляться листками, вигризають ямки у стеблах люцерни, відкладають в них яйця купками по 3—30 шт. Плодючість самки до 2500 яєць. Личинки живляться спочатку внутр. частинами стебла, потім об'їдають листки, квітки, пуп'янки тощо. Заляльковуються на рослині або серед рослинних решток на поверхні ґрунту. Зимують жуки. За рік дають одне покоління. Заходи боротьби: агротехнічні та хімічні. *О. Й. Петруха.*

ЛИСТКОРОЗМІ́ЩЕННЯ — порядок розташування листків на стеблах, що відображує симетрію в будові пагона. Розрізняють: 1) спіральне, або чергове, Л., при якому від кожного стеблового *вузла* відходить один листок (властиве більшості рослин); 2) супротивне Л.— у кожному вузлі сидять один проти одного два листки, при цьому листки двох сусідніх вузлів розташовані взаємно перпендикулярно (у губоцвітих, бузку); 3) кільчасте Л.— від кожного вузла відходять три і більше листків (напр., у воронячого ока, елодеї). Вертикальні лінії, які умовно можна провести через основи листків, що сидять один над одним, наз. ортостихами; спіральна лінія, умовно проведена через основи всіх листків, розташованих у проміжку між двома листками однієї ортостихи, наз. основною, або генетичною, спіраллю; сукупність листків на цій спіралі — листковим циклом, а кут між двома листками на горизонтальній проекції листкового циклу — кутом розходження. Спіральне Л. виражають математично у вигляді дробу, чисельник якого — число обертів основної спіралі в листковому циклі, а знаменник — кількість листків у ньому або число ортостих на стеблі.

ЛИСТОБЛІ́ШКИ, медяниці (Psylloidea) — підряд комах ряду *рівнокрилих хоботних*. Довж. тіла 1,5—6 мм, зовні схожі на *цикадкових* та *попелиць*, мають 2 пари прозорих крил, ноги стрибальні, ротові органи сисного типу. Розмноження статеве, розвиток з неповним перетворенням; *німфи* сплющені, малорухливі, вони часто живуть колоніями, виділяють падь, т. з. медяну росу (звідси друга назва). Протягом року розвивається 1—5 поколінь. Л. рослиноїдні, висмоктуючи соки з рослин, ослаблюють їх, іноді спричинюють утворення розростань — галів на стеблах, листках і плодах. Бл. 1500 видів, поши-рений. всесвітньо, в СРСР — понад 300, у т. ч. в УРСР найбільш поши-рен. Л.: грушеві (Psylla pyrigusta, P. pyri), яблуневі (P. mali, P. costalis), лаврова (Trioza alacris). В роки масового розмноження завдають шкоди плодовим та овочевим культурам. Окремі види переносять *вірусні хвороби рослин*. *В. М. Логвиненко.*

ЛАТВІЙСЬКА РСР

ЛИТОВСЬКА РСР

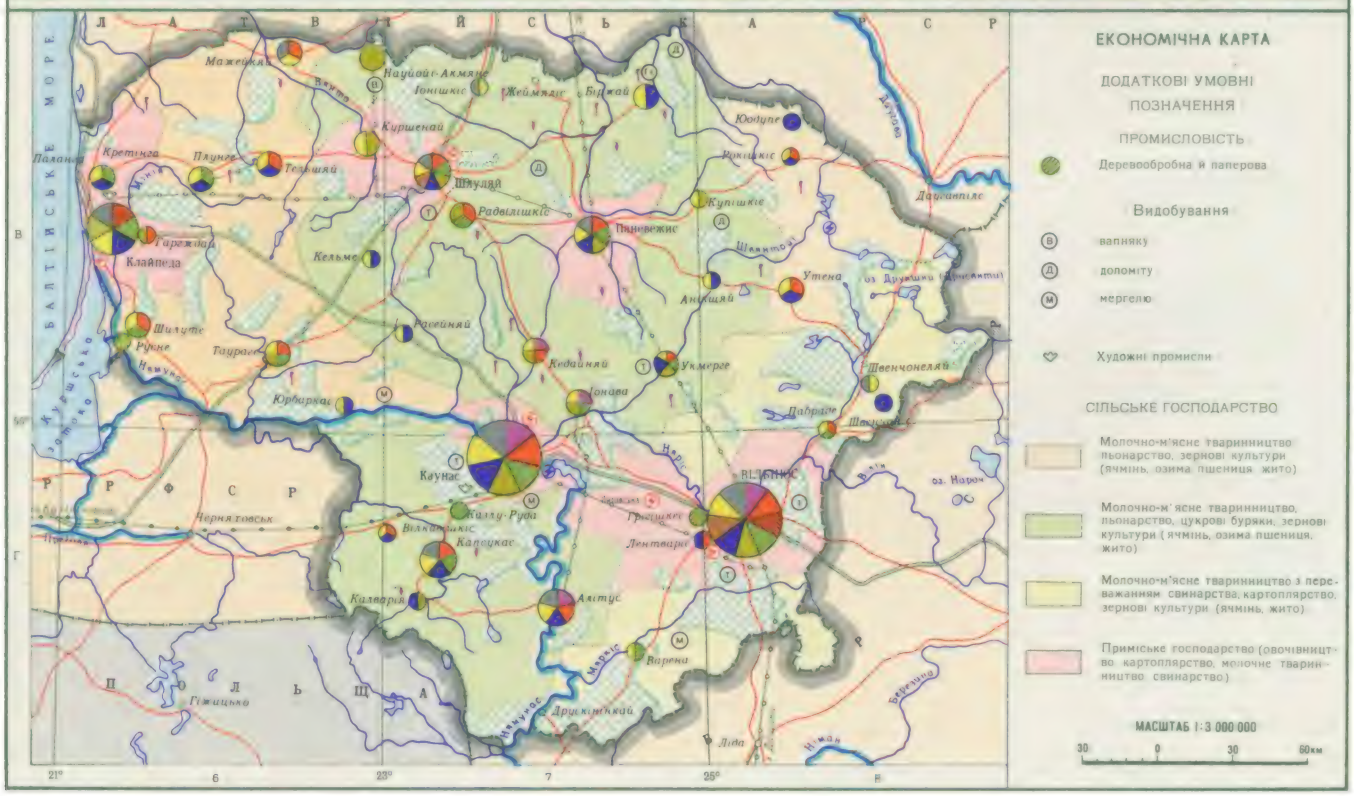

ЛИСТОВЕ́ ШТАМПУВА́ННЯ — обробка листових металевих і неметалевих матеріалів (листів, стрічок. штаб тощо) тиском у спец. *штампах;* різновид *штампування*. В процесі Л. ш. (мал.) матеріали завтовшки до 5—10 мм обробляють звичайно у холодному стані, товщі матеріали — після нагрівання. Операції Л. ш виконують з різанням матеріалів (вирубуванням, відрізуванням тощо) або лише зі зміною їхньої форми (напр., *витяжкою*). Для Л. ш. використовують переважно листоштампувальні *преси* й автомати, у т. ч. *гідравлічні преси,* іноді — енергію вибуху (див. *Вибухове штампування*), електричного розряду в рідині, імпульсного магн. поля (див. *Магнітно-імпульсна обробка*). Способом Л. ш. виготовляють елементи *листових конструкцій*, вироби, що їх застосовують у приладо- і суднобудуванні, автомоб. і авіац. пром-сті, годинниковому виробн. тощо.

ЛИСТОВИЙ СТАН, листопрокатний стан — агрегат (система машин і пристроїв) для обробки тиском *(прокатки)* металевих листів; вид *прокатного стану*. На Л. с. метал обтискається між обертовими *валками прокатними* з гладенькими бочками циліндричної форми. Довжина бочки перевищує ширину листів на 150—400 мм. Розрізняють Л. с. (мал.): товстолистові (на них виготовляють листи завтовшки 4—400 і завширшки 600—5000 мм), широкоштабні безперервні або напівбезперервні (листи у вигляді метал. штаб завширшки 600—2350 і товщиною 1,2—16 мм) та тонколистові (листи завтовшки 0,25—4 і завширшки 600—2350 мм). Є Л. с. холодної і гарячої прокатки; з однією, двома і багатьма (прибл. 10—15) *клітями*. Продуктивність потужних Л. с. становить до 6 млн. т сталевих листів на рік. На Україні найбільший Л. с. діє на ждановському металург. з-ді «Азовсталь» ім. Серго Орджонікідзе.

ЛИСТОВІ КОНСТРУ́КЦІЇ — тонкостінні просторові конструкції, виготовлені переважно з листових металевих матеріалів (сталі, сплавів алюмінію, титану тощо). До Л. к. (іл., с. 146) належать: ємкості різного призначення (*газгольдери*, трубопроводи великого діаметра, димові труби, кожухи доменних печей), просторові покриття, обшивки конструкцій тощо. Елементи таких конструкцій — *оболонки* і плескаті пластини — виготовляють переважно *вальцюванням, гнуттям* або *листовим штампуванням*. Осн. і найекономічнішим способом міцнощільного з'єднання їх є *зварювання*. Габаритні Л. к. порівняно невеликих мас і розмірів складають і зварюють на заводах, переміщують у готовому вигляді Негабаритні Л. к., що їх не можна транспортувати, монтують на місці з попередньо зварених блоків. Обсяг монтажних робіт при спорудженні деяких великогабаритних ємкостей зменшують, застосовуючи метод рулонування, запропонований Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. За цим методом зварені на заводі великі плескаті елементи згортають на час транспортування у рулони, що їх розгортають спец. механізмами в процесі *монтажу*. Л. к. застосовують у буд-ві, суднобудуванні, транспортному машинобудуванні тощо.

Літ.: Лессиг Е. Н., Лилеев А. Ф., Соколов А. Г. Листовые металлические конструкции. М., 1970; Николаев Г. А., Куркин С. А., Винокуров В. А. Расчет, проектирование и изготовление сварных конструкций. М., 1971.

В. М. Бернадський.

ЛИСТОВІЙКОВІ, листокрутки (Tortricidae) — родина *метеликів* Крила (розмах 1—3 см) з неширокою оторочкою з волосків, забарвлення різноманітне. Метелики переважно не живляться, гусениці живуть приховано в листках, які скручують у трубочку або пакет, стягуючи їх шовковинками (звідки й назва), всередині стебел, пагонів, плодів рослин, під корою тощо. Бл. 5000 видів, поширп. по всій земній кулі. В СРСР — понад 1200 видів, з них в УРСР — бл. 500. Серед Л. багато шкідників с.-г. та лісових рослин: зелена, або дубова, листовійка (Tortrix viridana) пошкоджує дуб, *яблунева плодожерка* — яблуню, *грушева плодожерка* — грушу, гронова листовійка (Lobesia botrana) і виноградна вертуха (Eupoecilia ambiguella) — виноград.

ЛИСТОЇ́ДОВІ (Chrysomelidae) — родина жуків. Тіло (довж. 1—35 мм) опукле, часто яскраво забарвлене, з металічним блиском. Личинки довгасті, з трьома парами грудних ніг, часто вкриті сосочками, шипами або яскравими щитками. Жуки й личинки живляться переважно листям рослин (звідси й назва). Поширп. в усіх частинах світу, крім Антарктиди. Бл. 50 тис. видів, з них в СРСР — бл. 1400, у т. ч. в УРСР — 500. Серед Л. багато шкідників польових і городніх культур, плодових та лісових дерев, напр. *блішки земляні, колорадський жук,* види роду п'явиця (Oulema), щитоноска бурякова (Cassida nebulosa), тополевий листоїд (Chrysomela populi) та інші.

ЛИСТО́К — виниклий на *стеблі* орган вищих рослин, найголовнішими функціями якого є *фотосинтез, дихання, транспірація*, живлення. У деяких рослин Л. виконують також додаткові функції: розмноження, прикріплення тощо. Залежно від розміщення на стеблі (дивись *Листорозміщення*) Л. умовно поділяють на низові (лускоподібні утвори *бруньок, цибулин, кореневищ*), серединні (типові Л. рослин) та верхівкові (покривні листочки *суцвіть* і *квіток*, приквітки). Довжина Л.— від кількох мм (у мохів) до 20 м (напр., у пальм рафій). Тривалість життя — від кількох тижнів (у деяких трав'янистих однорічників) до 100 років (вельвічія банезія). Л. багатьох рослин (листопадних) за несприятливих умов опадають (див. *Листопад* у ботаніці). Типовий Л. складається з листкової пластинки (осн. частини Л.), черешка (основи Л.), за допомогою якого пластинка Л. прикріплюється до стебла, та прилистків — парних листочків, лусочок, колючок тощо біля основи Л. Розрізняють Л. черешкові (мають черешок) і сидячі (без черешка). У деяких рослин (злакових) основа Л. розширюється, утворюючи *піхву*, що обгортає стебло. Л. може мати одну (простий Л.), кілька або багато (складний Л., якщо пластинки мають зчленування) листкових пластинок. Прості Л. поділяють за способом *жилкування*, формою листкової пластинки (овальні, яйцевидні, ланцетні, лінійні тощо), за обрисами країв (пилчасті, зубчасті, вийчасті та ін.), за ступенем почленованості (лопатеві, роздільні, розсічені). Складні Л.— за числом і розташуванням листкових пластинок (трійчасті, пальчасті, перисті тощо). Іноді Л. на одному й тому самому пагоні різко відрізняються один від одного за формою (див. *Гетерофілія*). Осн. фотосинтезуючою тканиною у Л. є *мезофіл*, в клітинах якого містяться *хлоропласти*. Механічні тканини в Л. розташовані звичайно разом з *судинно-волокнистими пучками* в *жилках*. Покривна тканина Л.— *епідерміс* має велику кількість *продихів*, за допомогою яких здійснюється регуляція газообміну та транспірація, а також різні епідермальні вирости — трихоми.

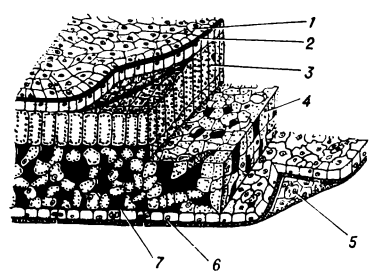

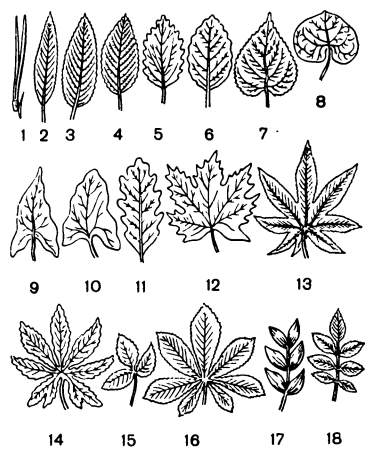

Листок дводольних (клітинна будова): *1* — верхній епідерміс; *2* — кутикула; *3* — стовпчаста паренхіма; *4* — губчаста паренхіма; 5 — продих; *6* — нижній епідерміс; 7 — повітроносні порожнини.

Типи листків. 1 — голчастий; 2 — ланцетний; 3 — довгастий; 4 — еліптичний; 5 — овальний; 6 — яйцевидний; 7 — серцевидний; 8 — нирковидний; 9 — стріловидний; 10 — списовидний; 11 — перистолопатевий; 12 — пальчастолопатевий; 13 — пальчастороздільний; 14 — пальчастороздільний; 15 — трійчастоскладний; 16 — пальчастоскладний; 17 — парнопірчастоскладний; 18 — непарнопірчастоскладний.

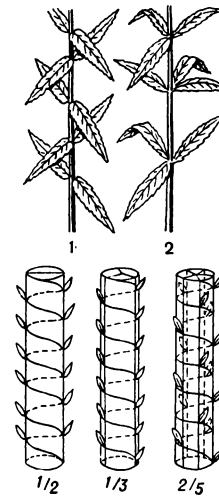

Листорозміщення: 1 — супротивне; 2 — кільчасте; 3 — спіральне (схема).

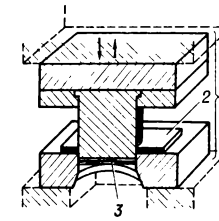

Листове штампування у вирубному штампі: *1* — вирубний штамп; 2 — оброблюваний матеріал; *3* — вирубана деталь (стрілками показано напрями руху верхньої плити штампа).

Листовий стан.

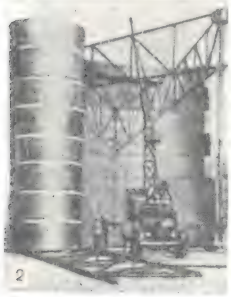

Листові конструкції:
1. Монтаж листових конструкцій доменного комплексу.
2. Спорудження резервуара з рулонних елементів (методом рулонування).

В. Г. Литвиненко. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Києві. Кольорова лінограв'юра. 1954.

Л. багатьох рослин використовуються у госп. діяльності людини.
Літ.: Фёдоров А. А., Кирпичников М. Э., Артюшенко З. Т. Атлас по описательной морфологии высших растений. Лист. Л., 1956; Сытник К. М., Мусатенко Л. И., Богданова Т. Л. Физиология листа. К., 1978.

Т. Л. Богданова.

«ЛИСТО́К» — укр. суспільно-політ. і літ. журнал «москвофільського» напряму (див. *«Москвофіли»*). Виходив в Ужгороді 1885—1903 укр. мовою (закарпатським діалектом); окремі матеріали надруковано рос. мовою. В «Л.» вміщувалися твори укр. письменників — О. Духновича, І. Сильвая та ін., рос. письменників — О. Пушкіна, М. Лермонтова, Л. Толстого, а також краєзнавчі статті. Осн. місце в журналі посідала церк. тематика.

ЛИСТО́К НЕПРАЦЕЗДА́ТНОСТІ, лікарняний листок — документ, який засвідчує тимчасову *непрацездатність* працівника і служить підставою для звільнення його на певний час від роботи і виплати йому допомоги за рахунок держ. *соціального страхування*. Видається лікарями, а в місцевостях, де їх немає,— фельдшерами, зав. медпунктами в день встановлення непрацездатності, крім випадків лікування в стаціонарі. При непрацездатності, що триває понад 6 днів, Л. н. продовжує *лікарсько-консультаційна комісія* або лікуючий лікар з затвердженням гол. лікарем. Л. н. по *вагітності* і при пологах видають жін., жін.-дит. консультації, пологові будинки тощо. Л. н. по догляду за хворою дитиною віком до 14 років видається не більш як на 7 календарних днів. Поряд з цим одиноким матерям, вдовам і розлученим жінкам Л. н. по догляду за дитиною, що не досягла 7 років, може видаватись на строк до 10 днів. Розмір допомоги по Л. н. (крім допомоги за час відпустки по вагітності і пологах, а також внаслідок труд. каліцтва або проф. захворювання) визначається залежно від безперервного стажу та членства в профспілці (див. *Трудовий стаж*). *І. С. Александров.*

ЛИСТОПА́Д Оксана Григорівна (1897, Чернігів — 1930) — учасниця боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1916. Вела революц. роботу в Чернігові й Петрограді. В 1917 — член Черніг. к-ту РСДРП(б). У 1918 під час австро-нім. окупації — на підпільній парт. роботі (член Черніг. губкому партії та губревкому). Брала участь у виданні підпільної газ. «Рабочий и крестьянин». У 1919 — член *Зафронтового бюро ЦК КП (б) України*, член Донського обл. бюро КП(б)У. В 1920 — член Київ. губкому партії.

ЛИСТОПА́Д у ботаніці — опадання листків у рослин. Листки опадають масою в певні періоди або поступово протягом тривалого часу. В основі Л. здебільшого лежать вікові фізіол. зміни в листках. Масовий Л.— корисне пристосування до переживання періодів з несприятливими умовами існування, що склалося в процесі *еволюції*. У рослин помірних зон Л. відбувається восени, у більшості рослин зон жаркого клімату — з настанням посушливого періоду. Перед Л. в листковій пластинці послаблюється *асиміляція* і посилюється *дисиміляція;* біля основи її утворюється віддільний шар з паренхімних (див. *Паренхіма*) клітин, які легко роз'єднуються. Під впливом ваги листка, атм. опадів і поривів вітру зв'язаний з листком *судинно-волокнистий пучок* розривається, і листок відпадає. Іноді у відмираючих листків віддільний шар клітин не встигає утворитися, і вони залишаються протягом тривалого часу на рослині. Л., викликаний штучно, наз. *дефоліацією*.

ЛИСТОПА́ДОВА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1918 в Німеччині — бурж.-демократична революція, що повалила монархію і встановила бурж. республіку; відбулася під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції. Початок Л. р. (3.XI) поклало *Кільське повстання 1918* військ. моряків. 9.XI на заклик *«Спартака союзу»* робітники Берліна підняли збройне повстання. Монархію було повалено. К. *Либкнехт* проголосив Німеччину соціалістичною республікою. Однак нім. пролетаріат, гол. сила революції, не мав своєї марксист. партії, що й вплинуло на дальший розвиток революції. 10.XI було утворено Тимчасовий уряд — Раду нар уповноважених (РНУ), більшість в якому належала правим соціал-демократам і «незалежним». Таким чином Ради робітн. і солдат. депутатів опинилися під контролем опортуністів. Під тиском правих 1-й Всенім. з'їзд Рад (16—21.XII) прийняв рішення про скликання Установчих зборів, завданням яких було вирішення питання про держ. устрій.

В січні 1919 праві соціал-демократи і реакційна вояччина спровокували пролетаріат до передчасного виступу і потопили його в крові. 15.I було вбито К. Либкнехта і Р. *Люксембург*. В обстановці контрреволюц. терору пройшли вибори (19.I) до Установчих зборів, які принесли перемогу буржуазії. Наслідком цього було прийняття 31.VII у Веймарі нової нім. конституції, яка оформила режим т. з. *Веймарської республіки*. Л. р. не розв'язала в цілому завдання бурж.-демократичної революції не ліквідувала нім. імперіалізм, але в ході її було створено (30.XII 1918 — 1.I 1919) *Комуністичну партію Німеччини*, що стало поворотним моментом в історії нім. робітн. руху; Л. р. сприяла переможному завершенню визвольної боротьби укр. народу проти *австро-німецької окупації України 1918*.

Літ.: Ноябрьская революция в Германии. М., 1960; Драбкин Я. С. Ноябрьская революция в Германии. М., 1967; Гулевич В. Н., Куліч І. М. Революційні події в Німеччині під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії (листопад 1918 — січень 1919). В кн.: Під впливом ідей Великого Жовтня. К., 1969.

Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.

ЛИСТЯ́НКА — сухий одногніздий утворений одним *плодолистком* багатонасінний плід у рослин. Л. розкривається по черевному шву, до якого прикріплені насінини. Характерна для багатьох рослин з родин жовтецевих і товстолистих. Здебільшого на осі квітки розвивається кілька Л., що утворюють збірний плід — багатолистянку.

ЛИ́СЯНКА — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Гнилому Тікичі (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. 8,0 тис. ж (1980). Вперше згадується в документах 1593. В 1622 Л. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. У селищі — хлібозавод, пром. комбінат, лісомеліоративна і рибоводно-меліоративна станції, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. і музична школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Палац культури, клуб, 2 кінотеатри 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей. В Л. народилися математик І. В. *Слешинський*, художник І. С. *Макушенко*.

ЛИСЯ́НСЬКИЙ Віктор Маркович (н. 19.VI 1919, Київ) — укр. рад. вчений у галузі процесів та устаткування харчового виробництва, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1972). Член КПРС з 1968. Закінчив (1943) Моск. авіац. ін-т ім. С. Орджонікідзе. З 1946 — в Київ. технологічному ін-ті харч. пром-сті. Осн. праці — з питань масо- і теплообміну в апаратах харч. і хім. пром-сті, теорії екстрагування речовин з твердих тіл (напр., цукру з буряків). Держ. премія УРСР, 1979.

ЛИСЯ́НСЬКИЙ Юрій Федорович [2(13).VIII 1773, Ніжин, тепер Черніг. обл.— 22.II (6.III) 1837, Петербург] — вітчизняний мореплавець, капітан 1-го рангу. Закінчив Мор. кадетський корпус у Кронштадті (1786). Один з організаторів і керівників 1-ї рос. кругосвітньої подорожі 1803—06 на кораблях «Нева» (командир Л.) і «Надежда», яку очолював І. Ф. *Крузенштерн*. Експедицією досліджено мало відомі райони Тихого ок., пн.-зх. узбережжя Пн. Америки, зібрано численні етногр. матеріали, складено навігаційні карти. Наслідки плавання висвітлив у книзі «Подорож навколо світу у 1803—1806 роках... на кораблі „Нева“» (ч. 1—2, 1812). Ім'ям Л. названо один з Гавайських о-вів, півострів на березі Охотського м., гору на о. Сахалін.

ЛИСЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Черкас. обл. УРСР. Площа 0,7 тис. км². Нас. 36,7 тис. чол. (1980). У районі — 39

населених пунктів, підпорядкованих селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів Центр — смт *Лисянка*. Л. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: бентонітові й палигорськітові глини, вапняки, мергель, граніт, пісок, торф. Є джерела мінеральних і радонових вод. Гол. річка — *Гнилий Тікич*. Переважають чорноземні грунти. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, липа, граб, вільха, сосна) займають 5 тис. га. Найбільші підприємства: Дашуківський комбінат бентонітових глин, Бужанський і Почапинський цукр. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Лисянка). Землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 56,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр буряки. Садівництво. Скотарство, птахівництво, ставкове рибництво. В Л. р.— 17 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Автошляхів — 240 км, у т. ч. з твердим покриттям — 207 км.

У районі — 28 заг.-освітніх і музична школи, сільське профес.-тех. уч-ще; 38 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. Палац і 17 будинків культури, 27 клубів, 2 кінотеатри, 41 кіноустановка, 46 б-к, 2 історико-краєзнавчі музеї. У с. Яблунівці Л. р. народився революціонер-народник О. І. *Бичков*, у с. Боярці — укр. рад. вет. хірург І. О. *Поваженко*. В Л. р. видається газ. «Червоний Жовтень» (з 1932).

М. К. Самгородський.

ЛИ́СЬВА — місто обласного підпорядкування Перм. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на зх. схилі Уралу, на р. Лисьві (прит. Чусової). 75 тис. ж. (1980). Гол. підприємства — металург. та турбогенераторний з-ди, панчішно-рукавична ф-ка. В Л.— електромашинобуд. технікум, мед. уч-ще. Драм. театр Заснована 1785 як робітн. селище в зв'язку з буд-вом чавуноливарного з-ду, з 1926 — місто.

ЛИСЬО́НКОВ Микола Костянтинович [23.VII (4.VIII) 1865, Москва — 11.X 1941, Одеса] — укр. рад. анатом. У 1893 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. В 1902—41 — професор ун-ту в Одесі (згодом Одес. мед. ін-ту), організатор анатомічного музею. Праці Л. присвячені вивченню мозкових гриж, питанням оперативної хірургії (зокрема на серці, головному мозку, трійчастому нерві, плечовому суглобі) тощо. Запропонував власний метод консервування анатомічних препаратів. Л.— автор підручників з оперативної хірургії, топографічної та нормальної анатомії.

ЛИТА́ВРА — ударний муз. інструмент давнього походження. З 17 ст. застосовується в симф. оркестрі. Має казаноподібний металевий корпус, верх якого затягнуто шкірою (мембраною). Стрій регулюється натягуванням мембрани (гвинтами або педальним механізмом). На Україні з кін. 15 ст. в Запорізькому війську були поширені Л.— тулумбаси (як сигнальний інструмент). Іл. с. 148.

ЛИТВА́К Леонід Борисович [4 (16).IV 1899, м. Тирасполь, тепер Молд. РСР — 20.III 1970, Харків] — укр. рад. невропатолог, засл. діяч науки УРСР (з 1959). Закінчив Одес. мед. ін-т (1924). В 1941—45 — професор Харків. мед. ін-ту (Харків — Оренбург), в 1946—53 — Харків. ін-ту удосконалення лікарів, з 1953 —наук. керівник Укр. н.-д. психоневрологічного ін-ту в Харкові. Праці Л. присвячені вивченню проблем локалізації функцій, порушень рухів, чутливості, мозкового кровообігу, циркуляції цереброспінальної рідини, діагностиці пухлин головного мозку тощо.

ЛИТВИ́Н Михайло (Михалон; рр. н. і см. невід.) — лит. дипломат у Кримському ханстві в 1-й пол. 16 ст. Автор записок (видані 1615 в Базелі), в яких висвітлюється побут литовців, росіян, українців, кримських татар, подається опис Києва. Окремі твердження Л. тенденційні.

Тв.: О нравах татар, литовцев и москвитян. Десять отрывков. В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 1. К., 1890.

ЛИТВИ́Н Степан Михайлович (н. 10.VI 1931, с. Головчинці, нині с. Кармалюкове Жмеринського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1970. Закінчив київ. ун-т (1954). Працював на видавничій роботі. Друкується з 1950. Поетичні збірки: «Серце не мовчить» (1958), «Під небом Криму» (1960), «Бентежність» (1966), «Рушник і шабля» (1972), «Нездоланність любові» (1976). Перекладі з рос., білорус., груз., болг. мов.

Тв.: Спадкоємність. К., 1974; Твій голос. К., 1980.

Г. Ф. Семенюк.

ЛИТВИНЕ́НКО Валентин Гаврилович [15 (28).VIII 1908, Кременчук — 15.XII 1979, Київ] — укр. рад. графік, живописець і письменник, нар. художник УРСР (з 1960). Член КПРС з 1949. Навчався в худож. студії М. *Самокиша* у Сімферополі та на робітфаці при Харків. худож. ін-ті (1932—34). З 1941 — постійний співробітник журн. «Перець». Твори: плакати та агітвікна — «Україна вільна!», «Волго-Дунайська рапсодія» (1944); станкові — «Рус не здається!», «Дядечку, я боюся!», обидва— 1944; «Жюрі», «Люблю і горжуся» (обидва — 1945), «Відбудова заводу» (1946), «Квартет» (1947), серія «Мисливська лірика» (1951), «Золота осінь» (1952), сатирична серія «Зникаючі різновиди птахів» (1954—56), «Весняна тиша» (1959), серія «Рибальське щастя» (1960), «Мисливські усмішки» (1961); іл. до байок І. Крилова та Л. Глібова, творів І. Франка, Лесі Українки, до оповідань О. Вишні, до зб. укр. нар. казок. Л.— автор казок «Царівна сопілка», «Стара сосна і дятел-молодець» (обидві — 1957), зб. оповідань для дітей «Про маленьких друзів» (1959) та ін., видання яких він оформляв та ілюстрував. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і Дружби народів, медалями. Іл. див. також на окремих аркушах до ст. ст. *Анімалістичний жанр*, т. 1, с. 448—449; *Гравюра*, т. 3, с. 448—449.

Літ.: Цельтнер В. Валентин Литвиненко. М., 1971.

ЛИТВИНЕ́НКО Василь Костянтинович [21.I (2.II) 1899, Саратов — 14.I 1966, Москва] — рад. балетмейстер, артист балету і оперний співак, засл. арт. Груз. РСР (з 1941). Закінчив хореографічну студію при Сарат. опері (1918) та вокальний ф-т Тбіліської консерваторії (1923). Був солістом балету Саратовського (1918—21) і Тбіліського (1922—26) театрів опери та балету. В 1927—31 та 1946—56 — соліст балету і гол. балетмейстер Харків., 1932—34 — Київ., 1935—44 — балетмейстер Груз. (Тбілісі) й Азерб. (Баку) театрів опери та балету. Постановник першого укр. балету «Пан Каньовський» М. Вериківського (1931 — Харків, 1932 — Київ), балетів «Фереджі» Б. Яновського (1932, Київ), «Данко» В. Нахабіна (1948, Харків). Виконував провідні партії в класичному та сучас. балетному, а також баритонові партії — в оперному репертуарах.

Ю. О. Станішевський.

ЛИТВИНЕ́НКО Василь Тимофійович [20.XII 1899 (1.I 1900), с-ще Куряківка, тепер у складі Селидівської міськради Донец. обл. — 15.X 1960, с. Зоряне Мар'їнського р-ну Донецької обл.] — новатор колгоспного виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1948 і 1958). Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1946 — голова колгоспу «Батьківщина» того ж Мар'їнського р-ну. Очолюваний Л. колгосп став одним з передових на Україні господарств. Л.— делегат XVIII—XXI з'їздів Компартії України, депутат Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями.

П. Л. Сорокотяга.

ЛИТВИНЕ́НКО Леонід Михайлович (н. 12.I 1921, Таганрог) — укр. рад. хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1944. У 1947 закінчив Харків. ун-т, де працював до 1965. У 1965—68 — ректор Донец. ун-ту, в 1968—75 — керівник Донец. відділення Ін-ту фіз. хімії АН УРСР. З 1975 — директор Ін-ту фізико-органічної хімії і вуглехімії АН УРСР. Наук. праці присвячені питанням органічної хімії: зв'язку між будовою і реакційною здатністю органічних сполук, кінетиці органічних реакцій і впливу різних факторів (структура реагентів, середовище, органічні каталізатори) на їхню швидкість. Відкрив ряд органічних каталізаторів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1969.

ЛИТВИНЕ́НКО Христина Дмитрівна (23.V 1883, с. Христанівка, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл.— 7.I 1978, Миргород) — укр. народна поетеса, бандуристка. Грамоти навчилася самотужки. Відвідувала вільною слухачкою Миргородську художньо-пром. школу. Соціально загострені пісні й вірші почала складати ще в юнацькі роки. У творах рад. часу оспівувала комуністичне будівництво, колгоспний лад, щасливе життя рад. жінки. Збірки: «Широким шляхом» (1958), «Степові квіти» (1960).

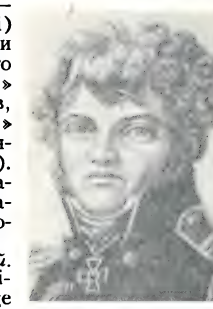

Ю. Ф. Лисянський.

В. Г. Литвиненко.

В. Т. Литвиненко.

Л. М. Литвиненко.

М. І. Литвиненко-Вольгемут.

М. М. Литвинов.

ЛИТВИНЕ́НКО-ВОЛЬГЕМУ́Т Марія Іванівна [1 (13).II 1892, Київ — 3.IV 1966, там же] — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1936). Член КПРС з 1945. У 1912 закінчила Київ. муз. уч-ще. В 1912—14 працювала в *Театрі Миколи Садовського*, 1914—16 — в театрі муз. драми в Петрограді, 1916—18 — в Київ. опері та «*Музичній драмі*» (1919), Вінницькій народній (1920—1922), Київ. (1922—1923), Харків. (1923—1925) рос. операх. Була в числі фундаторів Харків. укр. театру опери та балету (1925—1935). В 1935—1953 — солістка Київ. театру опери та балету. Л.-В. мала голос рідкісний за красою тембру, силою і діапазоном (2,5 октави). Створила понад 70 вокально-сценічних образів. Серед партій в операх укр. композиторів — Оксана, Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка і Терпилиха, Настя, Панночка («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Утоплена» Лисенка), Катерина (однойменна опера Аркаса), Варвара («Богдан Хмельницький» Данькевича), Ганна («Наймичка» Вериківського); партії з класич. рос. та зх.-європ. репертуару: Купава («Снігуронька» Римського-Корсакова), Ліза («Пікова дама» Чайковського), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Аїда (однойменна опера Верді), сопранові партії в операх Вагнера «Лоенгрін», «Тангейзер», «Валькірія», Галька («Галька» Монюшка), Тоска, Турандот (однойменні опери Пуччіні), Валентина («Гугеноти» Мейєрбера). Л.-В. виконувала ролі і в муз.-драм. виставах: Уляна («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка — Стеценка), Оришка («Пошились у дурні» М. Кропивницького), Аза («Циганка Аза» М. Старицького). Пед. діяльність почала 1920 у Вінницькій нар. консерваторії; в 1944—64 — професор Київ. консерваторії. Нагороджена орденом Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ премія СРСР, 1946.

Літ.: Швачко Т. О. Марія Литвиненко-Вольгемут. К., 1972.

Т. О. Швачко.

ЛИТВИ́НИ — 1) Обласна назва укр. населення, яке живе на тер. середнього Подесення. Виникнення цієї назви пов'язане з тим, що в 14—16 ст. Білорусія та частина України були в складі *Великого князівства Литовського*. Л. розмовляють одним з пн. діалектів укр. мови, який має багато спільних рис з білорус. мовою. Матеріальна та духовна культура Л. в минулому характеризувалася рядом особливостей. Назва «литвини» тепер майже не вживається. 2) В минулому — назва всього населення Лит великого князівства, тобто литовців, білорусів, частково поляків і українців.

ЛИТВИ́НОВ Іван Михайлович [24.VI (7.VII) 1907, Суми — 20.X 1976, Київ] — укр. рад. вчений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1970). Член КПРС з 1945. Закінчив (1930) Харків. інженерно-буд. ін-т. Працював у Харків. тресті буд. індустрії, Півден. н.-д. ін-ті буд-ва у Харкові (1952—57 — директор). З 1956 — академік-секретар Академії буд-ва і архітектури УРСР. У 1963 — 76 — керівник відділу основ фундаментів і механіки грунтів Н.-д. ін-ту буд. конструкцій у Києві. Осн. праці — з питань зміцнення залізобетонних конструкцій, вивчення, а також глибинного термічного закріплення грунтів тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін орденами, медалями.

ЛИТВИ́НОВ Максим Максимович [справжнє прізв. та ім'я — Валлах Макс; 5 (17).VII 1876, м. Бєлосток, тепер Бялисток, ПНР — 31.XII 1951, Москва] — рад. держ. і парт. діяч, дипломат. Член Комуністичної партії з 1898. Н. у сім'ї службовця. З 1898 вів с.-д. пропаганду у робітн. гуртках на Чернігівщині. В 1900 — член Київ. к-ту РСДРП. Тоді ж був заарештований і ув'язнений у Лук'янівській тюрмі, звідки 1902 здійснив втечу, емігрував до Швейцарії. Агент «*Искры*», член *Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії*. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик, член *Бюро комітетів більшості*. До 1918 жив в Англії, працював у закордонних орг-цях партії. З 1918 — у Наркоматі закорд. справ (з 1921 — заст. наркома, 1930—39 — нарком закорд. справ СРСР). У 1934—38 — представник СРСР у Раді *Ліги націй*. У 1941—46 — заст. наркома закорд. справ, одночасно 1941—43 — посол СРСР у США і 1942—43 — посланник СРСР на Кубі. На XVII—XVIII з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Член ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—2-го скликань. Автор праць з питань зовн. політики СРСР. Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛИТВИ́НОВ Олімпій Олімпійович [н. 23.X (5.XI) 1905, м. Берислав, тепер Херсон. обл.] — укр. рад. вчений у галузі буд. виробництва, професор (з 1976). Після закінчення (1928) Одес. індустр. ін-ту працював на буд-ві пром., громад. і житл. об'єктів в Артемівську, Києві, Нікополі, Тбілісі, Харкові. 1946—63 — у київ. н.-д. ін-тах: буд. матеріалів і виробів, організації і механізації буд. виробництва. З 1963 — у Київ. інженерно-буд. ін-ті. Осн. праці — з питань арх.-декоративних властивостей облицювальних каменів і їхнього застосування; технології буд-ва. Держ. премія УРСР, 1974.

ЛИТВИ́НОВА Пелагея Яківна [дівоче прізв.— Бартош; 3 (15).X 1833, хутір Теребень, кол. Глухівського повіту Чернігів. губ.— 8 (21). IX 1904, с. Землянка, тепер Глухівського р-ну Сум. обл.] — укр. етнограф. Закінчила Моск. ун-т. Працювала вчителькою в с. Землянці. Осн. праці: «Південноруський народний орнамент» (ч. 1—2, 1898—1902), «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського пов. у Чернігівщині» (в кн.: Матеріали до українсько-руської етнології, т. 3. Львів, 1900).

ЛИТВО́ ХУДО́ЖНЄ — художні твори (скульптура, ювелірні прикраси тощо), виготовлені з різних металів і сплавів (мідь, бронза, срібло, золото, чавун) шляхом виливання. Виливають їх за допомогою воскової моделі або кускової земляної форми (див. *Ливарне виробництво*). Л. х. відоме з глибокої давнини (в Єгипті — з 3-го тис. до н. е.; Китаї — з 2-го тис. до н. е.); широко використовувалося в Старод. Греції й Римі; в середні віки, в епоху *Відродження* і в 17—18 ст.— в країнах Зх. Європи. Л. х. було поширене в Давній Русі, в Росії — в 16—19 ст. (див., зокрема, *Каслинське литво*). На тер. України Л. х. відоме з часів Київ Русі. Від 14 ст. залишилися дзвони (дзвін собору св. Юра у Львові, 1341, майстер Я. Скора); 15 ст.— оздоблені гармати (Львів, майстри 16 ст. Л. і М. Герле, поч. 17 ст.— К. і А. Франке). З поч. 17 ст. в Галичині та на Волині відливали скульптури (саркофаги Синявських, А. Кисіля та ін.). Л. х. Києва та Глухова представлене роботами майстрів кін. 17 — поч. 18 ст. А. Петровича, Й. і К. *Балашевичів* (створили худож. оздоблені гармати та дзвони). На зх. землях України в 17—18 ст. значними осередками Л. х. були Львів, Перемишль, Броди (майстри Ф. *Полянський*, І. Бобовський, І. Бельман). Поряд з монументальним на Україні було широко розвинуте дрібне Л. х. (люстри, підсвічники, кухонні та аптечні ступки, каламарі). В кін. 18 ст. Л. х. починає занепадати. В 19 ст. відливали переважно великі пам'ятники для міст, здебільшого в майстернях Петербурга. В рад. час Л. х. виробляють з-д «Монументскульптура» в Ленінграді, Митищенський з-д худож. литва Худож. фонду СРСР та ін.; на Україні — Респ. науково-реставраційні виробничі майстерні Держбуду УРСР у Києві. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948; Жолтовський П. М. Художній метал. К., 1972; Петриченко А. М. Книга о литье. К., 1972. Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні в XIV—XVIII ст. К., 1973

П. М. Жолтовський.

ЛИ́ТИЙ КУРГА́Н — скіфський курган на Кіровоградщині. Див. *Мельгуновський курган*.

ЛИ́ТКОВИЙ М'ЯЗ — двоголовий м'яз на задній поверхні *гомілки* людини. Разом з камбаловидним м'язом утворює триголовий м'яз, що прикріплюється до п'яткової

Оркестрова **литавра**.

М. І. Литвиненко-Вольгемут у ролях Лізи («Пікова дама» П. І. Чайковського) та Насті («Тарас Бульба» М. В. Лисенка).

кістки *ахілловим сухожилком*. Згинає голінку і стопу. Іл. див. на вклейці до ст. *Анатомія*.

ЛИТО́ВСЬКА МЕ́ТРИКА (польс. metryka — архів) — архів держ. канцелярії *Великого князівства Литовського*, що складається з книг (понад 550 томів), у які вписано документи 14—18 ст. або, здебільшого, їхні копії. До Л. м. записувалися різні надання, устави волостям, відкуп мит, ухвали *сеймів*, конфедерацій, інструкції послам, листування й договори з ін. д-вами, суд. справи тощо. До Л. м., зокрема, занесено текст акта про *Люблінську унію 1569*, підтвердження *магдебурзького права* Києву, Львову, Кременцю. Л. м.— важливе джерело з історії Литви, Білорусії, України. Зберігається в Центр. держ. архіві давніх актів СРСР у Москві. Частину документів Л. м. (гол. чин. документи 15—16 ст.) видано.

ЛИТО́ВСЬКА МО́ВА — мова *литовців*. Належить до балтійської групи індоєвроп. сім'ї мов. Говорить Л. м. в СРСР бл. 2,8 млн. чол. (1979, перепис). У Л. м. виділяються два осн. наріччя: аукштайтське (верхньолитовське) і жемайтське (нижньолитовське). Серед ін. індоєвроп. мов Л. м. вирізняється архаїчністю. Для неї характерне розрізнювання довгих і коротких голосних, наголос вільний; розвинута система іменних відмінкових і дієслівних форм. Іменник має два роди, 7 відмінків (є кличний). Писемність Л. м. виникла в 16 ст. Національна літ. Л. м. остаточно сформувалась у кін. 19 — на поч. 20 ст. У процесі розвитку мова зазнавала впливу сусідніх мов, особливо слов'янських. Деякі слова з Л. м. засвоєні слов'ян. мовами (в укр. мову з Л. м. увійшли слова «ятір», «дьоготь» та ін.). Алфавіт — на основі латинського. Про л-ру Л. м. див. *Литовська РСР*, розділ Література.

Літ.: Петерсон М. Н. Очерк литовского языка. М., 1955; Непокупный А. П. Балто-северославянские языковые связи. К., 1976; Lietuvių kalbos gramatika, t. 1—3. Vilnius, 1965—76.

А. І. Сабаляускас.

ЛИТО́ВСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Литва.

Загальні відомості. Лит. РСР утворена 21.VII 1940. Увійшла до складу СРСР 3.VIII 1940. Розташована на Зх. Європ. частини СРСР. Межує на Пн. з Латв. РСР, на Сх. та Пд.— з БРСР, на Пд. Зх.— з Калінінградською обл. РРФСР та Польщею. На Зх. омивається Балтійським м.

Поділяється на 44 райони, має 92 міста та 22 с-ща міськ. типу. Карти див. на окрем арк., с. 448—449.

Державний лад. Лит. РСР — суверенна радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Лит. РСР прийняла 20.IV 1978 позачергова 9-а сесія Верховної Ради Лит. РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатна Верховна Рада Лит. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховній Раді Лит. РСР підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Лит. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Лит. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між її сесіями. Верховна Рада Лит. РСР утворює Уряд Лит. РСР — Раду Міністрів Лит. РСР — найвищий виконавчий та розпорядчий орган держ. влади республіки. Місц. органами держ. влади в районах, містах, селищах, апілінках Лит. РСР є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються населенням строком на 2,5 року. У виборах до всіх Рад нар. депутатів Лит. РСР беруть участь громадяни, які досягли 18 років, на основі заг., рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Лит. РСР, який Верховна Рада Лит. РСР обирає строком на 5 років.

Природа. Берегова лінія Балтійського м. в межах Л. мало розчленована. Вздовж берега простягаються піщані пляжі з дюнами. На Пд. вузька Куршська коса відокремлює від моря Куршську зат. Л. міститься на З. Сх.-Європ. рівнини. Рельєф переважно низовинний. Зх. частину республіки займає Приморська низовина, яка поступово переходить у Жямайтську височ. (вис. до 234 м). У центрі Л. — Середньолитовська низовина (вис. 80—90 м), обмежована зі Сх. та Пд. погорбованим Балтійським пасмом (вис. до 288 м), яке поділяється на Аукштайтську, Дзукську та Судувську височини. На крайньому Сх. в межі Л. заходять Свенцянські пасма та відроги Ошмянської (вис. до 292 м, г. Юозапіне) височини. Корисні копалини: буд. матеріали (глини, піски, крейда, гіпс, ангідрити, доломіти, вапняки), нафта, торф, титано-цирконієві розсипища, фосфорити. На балт. узбережжі — янтар. Мінеральні джерела (Друскінінкай, Паланга, Бірштонас, Лікенай), на базі яких — курорти. Клімат помірний, перехідний від морського до континентального. Пересічна т-ра січня —4,8°, липня +17,2°. Опадів 750 мм на рік. Найбільша їх кількість припадає на жовтень (на узбережжі). Вегетаційний період від 169 до 202 днів. Річкова сітка густа (722 ріки завдовжки понад 10 км, з них 12 — понад 150 км). Ріки повноводні, належать до бас. Балтійського м. Найбільша ріка — Нямунас (*Німан*), гол. її притоки: Няріс (Вілія), Мяркіс, Мінія, Шешупе. В республіці — бл. 3000 озер, найбільше — Друкшяй (Дрисвяти; пл. 45 км²). На Нямунасі — Каунаське водосховище (64 км²). Переважають підзолисті та дерново-підзолисті грунти, подекуди — родючі дерново-карбонатні. Л. лежить у зоні мішаних лісів. Лісами вкрито понад 27% тер. республіки, більше половини з них — на Пд. Сх. Переважають хвойні породи (56%): сосна, ялина. Широколистяні ліси — гол. чин. у центр. районах Л. Бл. 17% території — луки та пасовища, бл. 7% — болота. Характерні представники фауни: заєць-русак, лисиця, вовк, лось, благородний та плямистий олені, козуля, куниця, норка та ін. В річках та озерах — видра, бобер. З риб — лящ, щука, окунь, плотва, форель тощо. На тер. Л.— заповідники Жувінтас, Чяпкялю, *Литовський національний парк* та 101 заказник.

В. І. Кветкаускас.

Населення. Осн. населення — *литовці* (80%, 1979, перепис). Живуть також росіяни, поляки, білоруси, українці, євреї та ін. Пересічна густота нас.— 52 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить 61% (1979). Найбільші міста: *Вільнюс, Каунас, Клайпеда, Шяуляй, Паневежис*.

Історія. Тер. Л. людина заселяла з кін. *палеоліту* і в *неоліті* (з 10—9-го тис. до серед. 2-го тис. до н. е.). Починаючи з 9 ст. у Пд.-Сх. Прибалтиці розвивалися феод. відносини і формувалася лит. народність. З виникненням класів з'явилися держ. утворення — землі (князівства). В 30—40-х рр. 13 ст. *Міндовг* об'єднав частину лит. князівств в єдину ранньофеод. д-ву — *Велике князівство Литовське*. З поч. 13 ст. литовці вели тривалу боротьбу проти агресії нім. лицарів (див. *Лівонський орден, Тевтонський орден*). У ряді битв (1236, 1260 та ін.) лит. війська завдали лицарям поразки. Однак спроби проникнення нім. агресорів у лит. землі тривали. Могутність Л. зросла за князювання *Гедиміна* (1316—41). Л. вела війни з *Золотою ордою* (1258, 1275, 1278, 1282, 1315, 1338, 1340). В 1363 великий князь лит. *Ольгерд* (1345—77) розбив татар у битві на р. Сині Води (на Дніпровсько-Бузькому лимані). Кордони лит. д-ви значно розширилися, насамперед у результаті загарбання укр. і білорус. земель. У серед. 14 ст. під владою Л. опинилися Сх. Волинь, Поділля, Київ (бл. 1362), згодом — ін. укр. землі аж до Чорного м. У 90-х рр. 14 ст. *Вітовт* (1392—1430) замість удільних князів на загарбаних землях, зокрема у *Київському князівстві*, призначив своїх намісників. *Кревська унія 1385* між Л. і Польщею привела до створення Польсько-Лит. д-ви, великий князь лит. *Ягайло* став королем Польщі. В 1387 в Л. було запроваджено католицтво (крім Жемайтії, де його введено 1413). Зближення Л. і Польщі створило передумови для вирі-

Герб Литовської РСР.

ЛИТОВСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 65,2 тис. км²

Населення — 3420 тис. чол. (на 1.I 1980)

Столиця — м. Вільнюс

ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОДУКЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
(1940=1)

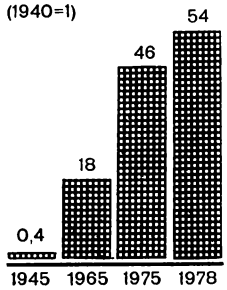

шальної перемоги над Тевтонським орденом у *Грюнвальдській битві 1410*. За Мельнським договором 1422 під владою Ордену (згодом — Пруссії) залишився лише Клайпедський край. На загарбаних Л. укр., білорус. і рос. землях точилася визвольна боротьба. Антилит. виступи відбулися 1436, 1480—81 на Київ. землі. З кін. 14 ст. у Великому князівстві Лит. значно розширилася феод. власність на землю. Зростало екон. і політ. значення великих бояр. У серед. 15 ст. з них було створено урядовий орган — Раду панів, що контролювала діяльність великого князя. Бояри й шляхта стали привілейованим станом зі своїм судом та органом управління — Сеймиком. Інтенсивно проходив процес закріпачення селян, яке посилилося після видання «*Устави на волоки*» *1557* (поширювалася на тер. Польщі, Литви, України та Білорусії). Це викликало ряд повстань, зокрема на загарбаних укр. і білорус. землях (*Бакотське повстання 1431—34, Канівське міське повстання 1536, Черкаське міське повстання 1536*).

У 1529, 1566 і 1588 було видано кодекси кримінального і цивільного права Лит. д-ви — *Литовські статути*. В багатьох містах Литви і загарбаних нею земель, зокрема України запроваджено *магдебурзьке право*. Лит. і польс. феодали з серед. 15 ст. почали агресію проти рос. земель. З виникненням *Російської централізованої держави* рос. і білорус. населення Великого князівства Литовського почало тяжіти до нового центру — Москви. В кін. 15 — на поч. 16 ст. до Рос. д-ви відійшли землі по лівому березі Оки, Пн. Україна (Чернігів), частини Смолен. та Вітеб. земель. У серед. 16 ст. Л. включилась у війну з Росією за *Лівонію* (див. *Лівонська війна 1558—83*). В цей період, за *Люблінською унією 1569*, Польща і Л. об'єдналися в єдину д-ву — *Річ Посполиту*. На поч. 17 ст. Л. було втягнуто у війну Речі Посполитої зі Швецією. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* лит. феодали разом з польськими вели боротьбу проти повсталих народів України та Білорусії, що призвело до війни Л. з Рос. д-вою. В 2-й пол. 17 ст. Л. фактично перетворилася на провінцію Польщі. В період *Північної війни 1700—21* на тер. Л. відбувалися воєнні дії.

Після 3-го поділу Польщі (1795) більшу частину Л. було приєднано до Росії. Територія по лівому березі Німану відійшла до Пруссії, з 1815 — до Росії. Зх. лит. землі (Клайпедський край) залишилися під владою Пруссії. Лит. землі в складі Росії з 1843 було включено до Віленської і Ковенської губерній. Зміцнення зв'язків між лит. і рос. народами сприяло втягуванню трудящих Л. в революц. рух Росії. Феод.-кріпосницька система в Л., як і в Росії, в 1-й пол. 19 ст. переживала кризу. Значно посилився сел. рух. *Польське повстання 1830—31* охопило й Л., де, особливо в Жемайтії, крім шляхти, у повстанні брали участь селяни. Грабіжницький характер *селянської реформи 1861*, яку було проведено в більшій частині Л., привів до піднесення сел. руху. Селяни були однією з гол. рушійних сил повстання 1863—64 в Л. й Білорусії (див. *Польське повстання 1863—64*), що проходило під керівництвом К. С. *Калиновського*, А. *Мацкявічюса*, З. *Сераковського* та ін. Повстання змусило царський уряд піти на деякі поступки селянам. Однак заворушення не припинялися. Бурж реформи 70—80-х рр. прискорили розвиток капіталізму і посилили класову диференціацію селянства. У 2-й пол. 19 ст. завершилася консолідація лит. бурж. нації. Посилився нац.-визвольний рух лит. народу. З 1871 почалися страйки робітників Л. У 80-х рр. 19 ст. виникли перші марксистські гуртки. У вересні 1895 В. І. Ленін відвідав Вільнюс, де встановив зв'язки з місц. марксистами. У травні 1896 створено Лит. с.-д. партію (ЛСДП). У 1900 Соціал-демократія Королівства Польського, Робітничий Союз Литви і частина лівих елементів ЛСДП об'єдналися в Соціал-демократію Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). Лит. трудящі брали участь у революції 1905—07 Нове піднесення страйкового руху в Л. почалося 1912. Під впливом газ. «*Правда*» в Ризі 1913—14 видавалася лит. робітн. газ. «Вільніс» («Хвиля»). З поч. 1-ї світової війни Л. стала ареною воєнних дій. На кін. 1915 її окупували нім. війська. У вересні 1917 під контролем нім. окупаційної влади було створено контрреволюц бурж.-націоналістичну «Литовську раду», яка прийняла схвалену окупаційною владою постанову про відродження Лит. д-ви і фактичне підпорядкування її Німеччині. Під керівництвом Компартії Литви (створена в жовтні 1918) трудящі в грудні 1918 — січні 1919 встановили Рад. владу в більшості районів Л. 8.XII 1918 у Вільнюсі створено Тимчасовий революц. робітн.-сел. уряд на чолі з В. С. *Міцкявічюсом-Капсукасом*. 22.XII декретом Раднаркому РРФСР, а 23.XII постановою ВЦВК визнано незалежність Лит. Рад. Республіки. На 1-му з'їзді Рад Л. (18—20.II 1919, Вільнюс) було обрано ЦВК республіки. З метою об'єднання революц. сил у боротьбі проти внутр. контрреволюції з'їзд визнав за необхідне об'єднання Л і Білорусії в єдину *Литовсько-Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку* Влітку 1919 ним і польс. інтервенти разом з лит. бурж.-націоналістичними військами повалили Рад. владу в Л. Влада перейшла до рук литовської буржуазії, 12.VII 1920 буржуазний уряд Л. уклав з РРФСР договір, за яким Рад. уряд визнав м. Вільнюс і Вільнюський край невід'ємною частиною Л. Але в жовтні 1920 цю територію загарбала бурж.-поміщицька Польща. 28.IX 1926 Л. уклала з СРСР договір про ненапад. 17.XII 1926 в Л. було здійснено фашист. переворот. 23.III 1939 фашист. Німеччина загарбала Клайпеду і Клайпедський край. 10.X 1939 було підписано лит.-рад. договір, за яким Рад. уряд передавав Л. визволені Червоною Армією м. Вільнюс і Вільнюський край. Договір був спрямований проти перетворення Л. на плацдарм для нападу на СРСР. З цією метою за згодою лит. уряду в Л. було розміщено встановлені контингенти рад. військ. Реакційна верхівка Л. саботувала договір. Для забезпечення виконання його, за згодою лит. уряду, 15.VI 1940 до Л. вступили додаткові контингенти рад. військ. Жителі вітали рад. воїнів. Соціалістичну революцію, що почалася в Л., очолила Компартія Л. 17.VI було створено Нар. уряд Л. 21—23.VII 1940 всенародно обраний Нар. сейм відновив Рад. владу, проголосив Л. Рад. Соціалістичною Республікою і звернувся до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти Л. до складу Рад. Союзу. 3.VIII це прохання було задоволено. В Л. було проведено соціалістичні перетворення.

Протягом першого тижня після початку Великої Вітчизн. війни Л. окупували нім.-фашист. загарбники. В республіці розгорнулася партизанська боротьба, діяли 94 загони і групи. В 1942 у складі Червоної Армії було сформовано нац. з'єднання — 16-у Лит. стрілецьку д-зію. За роки війни бл 15 тис. воїнів-литовців і партизанів нагороджено орденами й медалями, 19 з них удостоєно звання Героя Рад. Союзу. 28.I 1945 завершилося визволення Л. від окупантів. Лит. народ під керівництвом Комуністичної партії і з допомогою рос., укр. та ін. народів СРСР відбудував нар. г-во. Проведено соціалістичну реконструкцію пром-сті, колективізацію с. г., здійснено культур. революцію. В ході соціалістичного будівництва змінилася класова структура суспільства в республіці. За роки Рад. влади сформувалася лит. соціалістична нація. В період розвинутого соціалістичного суспільства трудящі Л. разом з усіма народами Радянського Союзу працюють над створенням матеріально-технічної бази комунізму.

Республіку нагороджено орденами Леніна (1965), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1980).

Б. П. Куркуліс.

Комуністична партія Литви створена в жовтні 1918. В 1919—40 діяла нелегально, очолюючи боротьбу трудящих Л. за соціальне визволення. 8.X 1940 ввійшла до складу КПРС під назвою Комуністична партія (більшовиків) Литви — КП(б) Литви. З жовтня 1952 має сучас. назву. На 1.I 1980 налічувала 165 755 членів і кандидатів у члени партії. Черговий, XVII з'їзд відбувся 20—22.I 1976. Перший секретар ЦК Компартії Литви — П. П. *Грішкявічус* (з 1974).

ЛКСМ Литви засн. в січні 1919, організаційно оформлено в жовтні 1924 на 1-му з'їзді КСМ Литви. На 1.I 1980 налічувала 441 756 чол. Профспілки Литви на 1.I 1980 налічували 1 735 331 чол.

Народне господарство. Л.— республіка з розвинутою індустрією і широко механізов високопродуктивним с. г. Нар. г-во Л. є складо-

вою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Л. виділяється машинобудуванням, металообробкою, електротехнічною, хім., буд. матеріалів, легкою й харч. пром-стю. Випереджаючими темпами розвивається електроенергетика. С. г. спеціалізується на тваринництві молочно-м'ясного й свинарстві беконного напрямів. У 1978 у валовому сусп. продукті республіки на пром-сть припадало 56,7%, с. г.— 23,8%, буд-во — 10,2%, транспорт і зв'язок — 3,3% Капіталовкладення в нар. г-во Л. 1978 становили 1616 млн. крб. (1965 — 671 млн. крб.). Продуктивність праці 1978 зросла проти 1970: в пром-сті — на 49%, в с. г. (громадський сектор) — на 56%, в буд-ві — на 34%. Нац. доход республіки збільшився за 1971—78 в 1,45 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за цей період на 75%, роздрібний товарооборот — на 61%. Введено в дію 15 977 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. Л. входить до Прибалтійського екон. району СРСР.
Промисловість. Основу енерг. г-ва становить довізне паливо (вугілля, нафтопродукти, газ). Місц. ресурси — гідроенергія й торф — мають другорядне значення. Найбільші електростанції — Литовська ДРЕС, Каунаська ГЕС, Вільнюська ТЕЦ № 2. Будується (1980) Ігналінська АЕС, Кайшядорська ГАЕС. Машинобудуванню й металообробці належить провідне місце в пром-сті Л. (виготовлення металорізальних верстатів, точних приладів і засобів автоматизації, електронно-обчислювальної техніки, електротех. виробів; електрозварювальне устаткування, паливна апаратура, телевізори, побутові холодильники тощо; суднобудування й судноремонт). Підприємства маш.-буд. пром-сті зосереджені у Вільнюсі, Каунасі, Шяуляї, Паневежисі, Клайпеді, Кедайняї, Мажейкяї, Алітусі та ін. містах. Хімічна пром-сть представлена виробн. мінеральних добрив, штучного волокна, пластмасових виробів, мед. препаратів (Вільнюс, Каунас, Іонава, Кедайняй). У 1980 введено в дію перший у Л. Мажейкяйський нафтопереробний з-д. Пром-сть буд. матеріалів випускає високоякісний цемент, збірні залізобетонні конструкції, цеглу, шифер, а також мінеральну вату, склоблоки, віконне скло тощо. Підприємства деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті розміщено в Іонаві, Клайпеді, Каунасі, Шяуляї, Вільнюсі, Грігішкесі тощо. Серед галузей легкої пром-сті розвинуті бавовняна, лляна, вовняна, трикотажна (Каунас, Клайпеда, Алітус, Паневежис, Біржай, Плунге, Кретінга, Тельшяй, Утена). Гол. галузі харч. пром-сті — м'ясна, молочна (Каунас, Вільнюс, Паневежис, Шяуляй, Клайпеда, Алітус та ін.), рибна (центр мор. рибальства й рибної пром-сті — Клайпеда).

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1950	1978
Вся посівна площа	2294	2395
Зернові культури	493	1118
в т. ч. жито	504	164
озима пшениця	185	227
Технічні культури	104	76
в т. ч. цукрові буряки (фабричні)	26	35
льон-довгунець	76	39
Картопля	235	145
Овочі	25	22
Кормові культури	446	1034

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

Сільськогосподарські культури	1950	1978
Зернові культури	1172	2798
в т. ч. жито	429	401
озима пшениця	138	757
Льноволокно	15	10
Цукрові буряки (фабричні)	349	866
Картопля	3122	2267
Овочі	401	362

Підприємства цукр., борошномельної, кондитерської, спиртогорілчаної та ін. галузей пром-сті. Поширені худож. промисли.
Сільське господарство. Осн. напрям с. г. республіки— виробництво м'яса й молока, а також льону, цукрових буряків, картоплі, зернових культур, овочів. Заг. обсяг с.-г. продукції Л. 1978 зріс проти 1950 на 260%. На кін. 1978 в республіці було 787 колгоспів, з них 1 риболовецький, 327 радгоспів. С.-г. угіддя 1978 становили 53,8% заг. зем. площі, з них орні землі — 69,4%, сіножаті— 11,2%, пасовища — 19,4%. Для с. г. велике значення має осушування заболочених земель. У 1978 площа осушених земель становила 2211,4 тис. га. Провідна галузь с. г.— інтенсивне тваринництво (виробляє 2/3 всієї продукції с. г.). Поголів'я (тис., поч. 1979): великої рогатої худоби — 2197 (у т. ч. корів — 875), свиней — 2558, овець і кіз — 66. Птахівництво в основному переведено на індустр. основу (збудовано птахофабрики, інкубаторно-птахівничі станції). Розвиваються бджільництво, звірівництво (сріблясто-чорні лисиці, голубі песці, норки), рибництво. В 1978 вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 477 тис. т, молока — 2808 тис. т, яєць — 943 млн. шт., вовни — 0,2 тис т. У землеробстві провідне місце належить посівам кормових культур (багаторічні та однорічні трави, кукурудза) та зернових (вирощують озиме жито, пшеницю, ячмінь, овес); з тех. культур — льон-довгунець, цукр. буряки.
У 1978 площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці становила 39 тис. га (1940 — 20 тис. га). Парк с.-г. машин Л. становив (тис., кін. 1978): тракторів (у фіз. одиницях) — 45,8 тис. шт., зернозбиральних комбайнів — 10,3 тис. шт. В республіці широко здійснюється спеціалізація й концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На кін. 1978 в Л. налічувалося 107 міжгосп. підприємств і орг-цій, у т. ч. будівельних — 43, тваринницьких — 12.
Транспорт. Осн. види — залізничний (понад 73,3% вантажообороту Л.) і автомоб. (25,9%). Довжина з-ць заг. користування на кін. 1978 — 2,03 тис. км, з них 0,1 тис. км електрифіковано. Гол. лінії: Москва — Мінськ — Вільнюс — Калінінград, Вільнюс — Шяуляй — Рига, Ленінград — Вільнюс — Каунас — Калінінград, Рига — Шяуляй — Калінінград, Вільнюс — Клайпеда. Автошляхів — 32,1 тис. км, у т. ч. 19,9 тис. км з твердим покриттям. Річковий порт — Каунас, мор. порт — Клайпеда. Авіасполучення з багатьма містами СРСР та окремими райцентрами республіки.

Б. П. Куркуліс.

Охорона здоров'я. В 1978 в Л. налічувалося 39,1 тис. лікарняних ліжок — 115 ліжок на 10 тис. ж. (1940 було 8,9 тис. ліжок — 30 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 12,6 тис. лікарів — 37 лікарів на 10 тис. ж. (1940 — 2 тис. лікарів — 6,7 лікаря на 10 тис. ж.) та 34,4 тис. осіб серед. мед. персоналу. Мед. кадри готують в Каунаському мед. ін-ті, на мед. ф-ті Вільнюського ун-ту та в 6 серед. мед. навч. закладах. У 1976 в Л. було 2,5 тис. колективів фізкультури, в яких налічувалося 546,9 тис. чол. Відомі бальнеологічні курорти *Друскінінкай*, Бірштонас, *Лікенай*, *Паланга*, Нерінга та ін.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В бурж. Л. переважна частина дітей не відвідувала або не закінчувала загальноосв. школу Поч. школи здебільшого були державними, половина середніх — приватними. Існувало 7 вузів. На 10 тис. чол. населення лише 64 мали серед. і неповну серед. освіту. За роки Рад. влади Л. має значні досягнення у розвитку культури й освіти. В десятій п'ятирічці в республіці майже здійснено заг. серед. освіту. В 1978/79 навч. р. в Л. було 2,5 тис. загальноосв. шкіл (0,6 млн. учнів), 74 серед. спец. навч. заклади (69,7 тис. учнів), 12 вищих навч. закладів (68,7 тис. студентів). Найбільші вузи: *Віль-*

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1978
Електроенергія	млрд. кВт · год	0,08	3,9	9,0	11,2
Верстати металорізальні	тис. шт.	—	14,0	28,8	31,3
Мінеральні добрива, в умовних одиницях	тис. т	—	593	2111	2924
Електролічильники	тис. шт.	—	3677	3015	3411
Папір	тис. т	11	72,0	119	122
Холодильники побутові	тис. шт.	—	. . .	223	291
Телевізори	» »	—	. . .	329	355
Трикотажна білизна	млн. шт.	0,8	25,4	43,2	44,4
Верхній трикотаж	» »	0,3	6,7	14,5	15,0
Консерви	млн. умовних банок	0,9	118,4	273,9	265,9
Цукор-пісок	тис. т	24,0	167,4	203,2	208,7
М'ясо	» »	56,3	149,1	331,2	365,9
Масло тваринне	» »	16,0	36,2	49,4	55,3

Ратуша в Каунасі. 1542. Перебудована 1771

Церква Петра і Павла у Вільнюсі 17 ст.

Вішалка для рушника. Різьблення на дереві. 20-і рр. 20 ст.

нюський університет ім. В. Капсукаса, ін-ти — пед., інженерно-буд., усі — у Вільнюсі, політехнічний і медичний ін-ти, Лит. сільськогосподарська академія в Каунасі та ін. В 1978 профес.-тех. уч-ща республіки підготували 21,9 тис. кваліфікованих робітників. З кожної 1000 чол. населення, зайнятих у нар. г-ві, 637 мають вищу й серед. (повну й неповну) освіту (1977). *Академія наук Литовської РСР* (13 н.-д. установ; 49 академіків і членів-кореспондентів; 1978). Працюють Вільнюський філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту металорізальних верстатів, н.-д. ін-т «Теплоізоляція», Лит. н.-д. ін-т текстильної пром-сті, ін-ти гідротехніки й меліорації, лісового г-ва, економіки с. г., Лит. філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту по вивченню попиту населення на товари нар. споживання і кон'юнктури торгівлі. В 1978 в республіці працювало 13,5 тис. наук. працівників, зокрема 300 докторів і 4,8 тис. кандидатів наук. У Л.— 2,1 тис. масових б-к (29,5 млн. одиниць зберігання), серед найбільших б-к — Держ. б-ка Лит. РСР, Центр. б-ка АН Лит. РСР; 1,5 тис. клубних закладів, 1,5 тис. кіноустановок, 11 театрів, філармонія. В республіці працюють 38 музеїв, серед яких — Музей Революції Лит. РСР, музей Вільнюського замку, Історико-етногр. музей Лит. РСР худож.— у Вільнюсі; Каунас. худож. музей ім. М. К. Чюрльоніса, історичний, Музей л-ри Лит. РСР (у Каунасі). Позашкільні заклади: 60 палаців і будинків піонерів і школярів, 15 станцій юних техніків, 6 — юних натуралістів, 12 — екскурсійно-туристських, 2 дит. театри, дит. спорт. школи тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. В республіці працюють вид-ва «Мінтіс» («Думка»), «Вага» («Борозна»), «Швіеса» («Світло») та ін. В 1977 в Л. видано 1743 назви книг і брошур тиражем 18,4 млн. примірників, зокрема 1362 — лит. мовою тиражем 15,4 млн. прим.; виходило 122 газети разовим тиражем 2119 тис. прим., 130 журналів та ін. періодичних видань річним тиражем 46 млн. прим. Друк. органи ЦК Компартії Литви: газ. «Вальстечю лайкраштіс» («Селянська газета», лит. мовою), «Червони штандар» («Червоний прапор», польс. мовою), журн. «Комуністас» («Комуніст», лит. й рос. мовами). Друк. органи ЦК Компартії Литви, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів Лит. РСР: газ. «Тієса» («Правда», лит. мовою) і щотижневик газети «Тієса» — «Агітатор» (лит. і рос. мовами). Радіомовлення — з 1926. З 1956 ведуться радіопередачі по двох програмах лит., рос. і польс. мовами. Республіканське телебачення — з 1957. Телецентр — у Вільнюсі.

Література. Лит. л-ра бере свій початок з уснопоетичної нар. творчості, в якій протягом віків народ виражав свої думи й сподівання (пісні-дайни, перекази, казки, прислів'я). Найдавніші писемні пам'ятки в Л. належать до 14—16 ст. (літописи, твори юрид., публіцистичного характеру). Перша лит. книга — «Катехізис» М. Мажвідаса (1547). Авторами й складачами лит. книг в 16—18 ст. були, як правило, духовні особи. Видатним письменником 18 ст. був К. *Донелайтіс*. На поч. 19 ст. виступили письменники Д. Пошка, С. Станявічюс, М. Валанчюс та ін. Демократичні й антикріпосницькі настрої виражені у віршах А. *Страздаса*. Поема А. Баранаускаса «Анікшчяйський бір» — перший великий твір лит. романтизму. В 1864—1904 в Л. було заборонено друкування лит. мовою. Книги й періодична преса видавалися за кордоном і таємно поширювались у Литві. В той час почали свій літ. шлях В. *Кудірка*, П. Вайчайтіс. *Майроніс*, Г. Пяткявічайте-Біте Й. Мачіс-Кекштас та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в лит. л-рі утвердився критичний реалізм, вершиною якого стала творчість Ю. *Жемайте*. Лірико-психологічну лінію лит. прози розвивали Й. Білюнас, Шатрієс Рагана та ін. Реалістичні традиції розвивали А. *Венуоліс*, Л. *Гіра*, сестри *Лаздіну Пеледа* та ін. Романтичні тенденції проявились у творах письменників-реалістів В. *Креве*, Вайжгантаса та ін. Зародження пролет. л-ри пов'язане з діяльністю революціонера й письменника, критика-марксиста В. *Міцкявічюса-Капсукаса*. Поетом—провісником пролет. революції виступив Ю. *Яноніс*. Великий вплив на дальший розвиток прогресивної лит. л-ри мали Велика Жовтн. соціалістич. революція і встановлення Рад. влади в Л. (1918—19). У роки лит. бурж. держави (1919—40) у л-рі значне місце займала творчість прогресивних письменників П. *Цвірки*, В. *Монтвіли*, К. *Корсакаса*, С. *Неріс*, А. *Венцлови*, Ю. *Балтушиса*, К. Борута, К. Бінкіса та ін. Пролетарські письменники В. Міцкявічюс-Капсукас, Б. Пранскус-Жаліоніс, А. *Гудайтіс-Гузявічюс* перебували в підпіллі або виїхали до Рад. Союзу, де продовжували літ. роботу. Після відновлення Рад. влади в Л. (1940) почався новий етап розвитку лит. л-ри. Активну участь у формуванні нової л-ри й освоєнні методу соціалістич. реалізму взяли П. Цвірка, С. Неріс, В. Монтвіла, Л. Гіра, А. Венцлова, К. Корсакас, І. Шимкус, Т. Тільвітіс. Героїка й драматизм воєнних років звучали у віршах С. Неріс, Л. Гіри, А. Венцлови, Е. *Межелайтіса*, В. Мозурюнаса, В. Реймеріса та ін. У післявоєнні роки виступили В. *Міколайтіс-Путінас*, Б. Сруога, Є. Сімонайтіте, Й. *Авіжюс*, А. Беляускас та ін. На сучасному етапі популярні твори прозаїків Г. Корсакене, І. Довідайтіса, М. Слуцкіса, Й. Мікелінскаса; поетів Ю. Марцінкявічюса, А. Балтакіса, Ю. Вайчюнайте, П. Ширвіса, С. Геда та ін.; драматургів А. Гріцюса, Ю. Грушаса, В. Мілюнаса, Р. Самулявічюса, К. Сая та ін.

В галузі літературознавства та літ. критики відомі В. Абрамавічюс, Ю. Бутенас, В. Ванагас, Б. Пранскус та ін. Спілка письменників — з 1941.

Між лит. та укр. л-рами творчі зв'язки існують з кін. 19 ст. У різний час у Вільно були Т. Шевченко, Я. Галан, С. Тудор. Першим перекладачем творів Т. Шевченка лит. мовою був Л. Гіра. Окремими книгами лит. мовою було видано твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського. Лесі Українки, а також укр. рад. письменників — Я. Галана, С. Тудора, О. Вишні та ін. У театрах поставлено п'єси О. Корнійчука. На укр. тематику писали Л. Гіра, А. Венцлова, Е. Матузявічюс, літературознавці Б. Пранскус, Ю. Бутенас, В. Абрамавічюс. На Україні окремими збірками видано твори С. Неріс, А. Венцлови, Ю. Жемайте, П. Цвірки, Ю. Балтушиса, Е. Межелайтіса, В. Реймеріса, М. Слуцкіса. Твори литовських письменників перекладали М. Рильський, М. Бажан та ін.

Ю. Лаурушас.

Архітектура. З давніх часів на тер. Л. було поширене дерев'яне будівництво, яке відзначається самобутніми типами, формами й витонченим декоруванням (сільські житл. й госп. будівлі, *дзвіниці*, багато оздоблені *каплиці*). З 13 ст. будували кам. замки в Каунасі й Мядінінкаї. В 14—16 ст розвивалася цегляна готика з місц. рисами: замки (в Тракаї та Вільнюсі, Вітаутаса й Георгія в Каунасі, всі — 14—15 ст.), костьоли (бернардинців та св. Анни у Вільнюсі, 16 ст.), міськ. будівлі (будинок Пяркунаса в Каунасі, 15—16 ст.). У 16—17 ст. під впливом епохи *Відродження* зводили палаци, міськ. будинки з декоративними атиками й щипцями, храми (св. Михайла у Вільнюсі, костьол у Шяуляї, собор у Кедайняї), укріплені замки з баштами (Панямуне, Раудоне). В архітектурі Л. 17—18 ст. панувало *бароко* (костьоли: Казімераса, 1604—18; Тереси, 1636—50; церква Петра і Павла, 17 ст.; астр. обсерваторія 1752—58, арх. Т. Жебраускас, всі — у Вільнюсі; Пажайсляйський монастирський ансамбль, 1667—1712; ратуша в Каунасі, 1542; 1771). Гол. пам'ятки *класицизму* в Л. створив арх. Л. *Стуока-Гуцявічюс* (палацовий ансамбль у Веркяї, 1780—82; ратуша, 1786—1800; кафедральний собор, 1777—1801, всі — у Вільнюсі). В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. в Л. розвивалися міста, в архітектурі яких панували *еклектизм* й *модерн*. В архітектурі бурж. Л. (1919—40) помітний вплив *конструктивізму* і *неокласицизму*; в той час також роблять деякі спроби використання нац. спадщини. Після відновлення в Л. Рад. влади в республіці споруджено багато пром., громад. і житл. будівель, створюються нові міста (Науйої-Акмяне) і с-ща (Електренай, Дайнава). Для житл. архітектури 60—70-х рр. характерні комплексна забудова житл. масивів з використанням природних особливостей місцевості, різноманітні об'ємно-просторові композиції (житл. масиви Жирмунай, 1968—78, арх. Б. Касперавічене, Б. Крумініс; Лаздінай, 1967—79, архітектори В. *Чеканаускас*, В. Бредікіс, Ленінська премія, 1974; обидва — у Вільнюсі, та ін.). Серед споруд —готель «Нярінга» (1960, арх. А. і В. Насвітіси), Палац худож. виставок (1967, арх. Чеканаускас), Палац спорту

(1971, арх. Й. Крюкяліс та ін.), Театр опери та балету (1973, арх. Е. Бучюте), всі — у Вільнюсі; комплекс містечка Політехнічного ін-ту під Каунасом (1964—78, арх. В. Дічюс) та ін. У 1945 засн. Спілку архітекторів Лит. РСР.

В. Зубовас.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист., знайдені на тер. Л.,— янтарні фігурки людей і тварин з Паланги та Нерінги, дерев'яна скульптура з Швентої

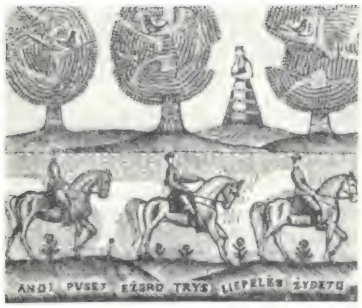

Й. М. Кузмінскіс. На тому боці озера. Кольорова гравюра. 1965.

га керамічний посуд. До 5 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. належать бронзові підвіски, шийні гривни, браслети тощо (з с. Пабаляй Паневежського р-ну). В 9—12 ст. високого рівня досягла обробка металу. Пам'яток середньовічного мист. збереглося мало, серед них — «Мадонна», 15 ст., церква в Кретінзі; розписи кін. 14 — поч. 15 ст. (відомі за копіями) в замку в Тракаї. В 16—17 ст. в Л., поряд з нім. та нідерл. майстрами, працювали й місцеві (портрети, вівтарні картини). З 2-ї чверті 16 ст. розвинулася скульптура (надгробки). В 1-й пол. 16 ст. з'явилася *ксилографія*. В 17—18 ст. палаци й церкви прикрашалися монументальною скульптурою й живописом (декор інтер'єру церкви Петра і Павла у Вільнюсі та ін.). В 1793—1805 при Вільнюському ун-ті було відкрито кафедри архітектури й образотворчого мист., які вплинули на розвиток мист. Л. у 19 ст. (художники П. Смуглявічюс, Й. Рустемас, які працювали в дусі класицизму і романтизму). В середині 19 ст. розвинулися жанри портрета (К. Русяцкас) і пейзажу (В. Дмахаускас). В той час багато лит. художників навчалося в Петербурзі й Москві. На поч. 20 ст. на формування нац. лит. живопису вплинула діяльність Лит. художнього т-ва (1907—35). Художники працювали в реалістичних традиціях (скульптори Ю. Зікарас та П. Рімша). Особливе місце в мист. Л. займає творчість М. *Чюрльоніса,* у якого символіка поєднується з поетичною фантастикою лит. фольклору. В роки бурж. диктатури художники-реалісти іноді зверталися до декоративізму (живописці Ю. Веножінскіс, П. Калпокас, Й. Шилейка, А. *Жмуйдзінавічюс;* скульптори В. Грібас, Ю. *Мікенас,* Б. Пундзюс). У 1922 було засн. Каунаську худож. школу. Її вихованці виступили проти салонного академізму й натуралізму бурж. мистецтва (художники В. Візгірда, А. Гудайтіс, М. Булака, Й. *Кузмінскіс,* Д. Тарабільдене, В. Юркунас та ін.). В галузі сатиричної графіки активно працювали П. Вайвада, С. Жукас, Б. Мотуза та ін., які співробітничали в підпільній комуністичній пресі, зокрема в журн. «Шлуота» («Мітла», 1934—36). У той час розвинулися різні види монументально-декор. мист. (вітраж, мозаїка, кераміка). В повоєнні роки художники оволодівали методом соціалістич. реалізму (живописці В. Мацкявічюс, В. Ділка; скульптори П. Александравічюс, Ю. Мікенас, Б. Пундзюс). Серед сучас. митців: живописці А. Савіцкас, С. Вейверіте, Й. Шважас, А. Гудайтіс; скульптори А. Амбразюнас, Ю. Кедайніс, Н. Петруліс, Г. *Йокубоніс*; графіки С. Красаускас, А. Макунайте, В. Юркунас та ін. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мист. (обробка янтарю, вишивка, різьблення на дереві, тиснення на шкірі, ткацтво). В Л.— худож. ін-т, 1952 створено Спілку художників Лит. РСР

В. Н. Кулешова.

Музика. Лит. фольклор багатий на нар. пісні (дайни), здебільшого ліричні. Старовинний жанр нар. багатоголосся — сутартине. Нар. танці строгої метроритмічної структури, муз. розмір 2/4, 3/4, 3/8; відзначаються багатством фігур. Муз. інструменти: струнно-щипковий — канклес (типу гусел); духові — скудутис, бірбіне; ударні — скрабалай та ін. Профес. музика розвивалася з 14 ст. З 16 ст. в Л. існували школи співу. В 16—18 ст. при дворах лит. магнатів існували капели, оперні та балетні трупи. В 18 ст. у Вільнюському театрі ставились опери та балети зх.-європ. композиторів. У 1803 при Вільнюському ун-ті відкрито кафедру музики. В 2-й пол. 19 ст. в Л. гастролювали італ. і рос. оперні трупи, польс., білорус. та укр. артисти (зокрема, 1900 — С. *Крушельницька*). В 1873—1915 (з перервою) функціонувало Вільнюське відділення Рос. муз. т-ва, яке утримувало муз. уч-ще. На поч. 20 ст. з'явилися твори композиторів М. *Петраускаса* (перша лит. опера «Біруте», 1906), М. К. Чюрльоніса (перші нац. симф. твори — «У лісі», 1901; «Море», 1907). Значний внесок у хорову та інструм. музику зробили Ю. Груодіс, С. Шимкус, Ю. Таллат-Келпша, Ч. Саснаускас, Ю. Науяліс та ін. У 1920 в Каунасі було відкрито оперний театр, 1921 — балетну студію, 1933 — консерваторію. Після відновлення Рад. влади (1940) у Вільнюсі було відкрито філармонію, Будинок нар.

Сцена з опери «Піленай» В. Клови. Литовський театр опери та балету. 1956.

творчості, муз. навч. заклади. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 на тер. РРФСР евакуйовані литовські митці створили Держ. художні ансамблі Литовської РСР (1942—44). В 1945 засн. Вільнюську консерваторію. Переведено з Каунаса у Вільнюс Лит. театр опери та балету (1948). З 1946 регулярно проводяться свята пісні, з 1963 — зльоти чоловічих хорів. У 1953 поставлено перші лит. рад. музичні твори: оперу «Маріте» А. Рачюнаса, балет «На березі моря» Ю. Юзелюнаса, 1955 — оперету «Золоте море» А. Белазараса. В галузі оперної і балетної музики написано твори композиторами В. Кловою, Б. *Дваріонасом,* В. Бауміласом, Ю. Індрою, Е. Бальсісом, А. Рекашюсом. Розвиваються симф. і камерний жанри (композитори В. Баркаускас, С. Вайнюнас, В. Монтвіла, Л. Повілайтіс, Ю. Юзелюнас), оперета (композитори Б. Горбульскіс, Л. Белазарас), муз. фольклористика (праці Я. Чюрльоніте). Серед виконавців: диригенти — нар. артисти СРСР Б. Дваріонас, Й. *Швядас,* нар. артисти Лит. РСР Р. Генюшас, А. Будрюнас, К. Кавяцкас; піаністи — нар. арт. СРСР Б. Дваріонас, нар. арт. Лит. РСР С. Вайнюнас; скрипалі — нар. арт. Лит. РСР А. Лівонтас, Е. Паулускас, органіст — засл. арт. Лит. РСР Л. Дігріс; співаки — нар. артисти СРСР К. *Петраускас,* Й. Стасюнас, В. *Норейка,* Н. *Амбразайтіте,* нар. арт. Лит. РСР Даунорас та ін.; артисти балету — нар. арт. СРСР Г. Сабаляускайте, нар. артисти Лит. РСР Т. Свентіцкайте, Г. Кунавічюс, Г. Баніс. В 1955 театр опери та балету у Вільнюсі поставив оперу «Наталка Полтавка» М. В. Лисенка. В республіці працюють: Лит. театр опери та балету, Каунаський муз. театр (з 1940), філармонія (з симф., камерним і естрадним оркестрами, струнними квартетами), хор Лит. радіо і телебачення (з 1963), Ансамбль пісні і танцю «Летува» (з 1940). Спілка композиторів Лит. РСР — з 1945. Муз. освіту надають консерваторія, муз.відділення Вільнюського пед. ін-ту (1957), муз. ф-т Шяуляйського пед. ін-ту (1971, в Клайпеді), 5 муз. уч-щ (Вільнюс, Каунас, Клайпеда, Шяуляй, Паневежис), мережа муз. шкіл; хореографічні відділення — при Серед. школі мист. ім. М. К. Чюрльоніса (Вільнюс) та Каунаській серед. школі мист. ім. Ю. Науяліса.

Театр. Джерела лит. театру — в нар. ігрищах та обрядах. У 16—18 ст. театри і театр. трупи діяли в палацах феодалів і великих князів, існував *шкільний театр.* Вистави йшли лит. і польс. мовами, інтермедії — литовською. В 1785—90 у Вільнюсі існувала профес. трупа, на основі якої було створено перший публічний лит. театр (припинив роботу після повстання 1863—64). В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. аматорські театр. колективи ставили спектаклі лит. мовою. Лит. театр. трупи, т-ва, студії створювались у Вільнюсі, Ризі, Петербурзі, Москві та ін. містах. На основі цих колективів виникали профес. театри. В 1919 Рад. уряд

Ю. Й. Мікенас. Жіночий портрет. Мармур. 1938. Державний художній музей Литовської РСР. Вільнюс.

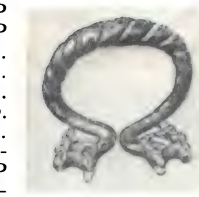

Фібула. Бронза. 11 ст. Знайдена в Скеряй. Каунаський художній музей.

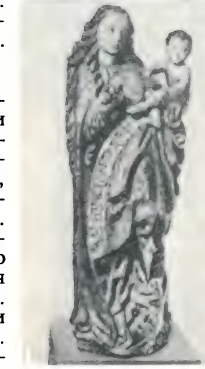

Мадонна з немовлям. Дерево. 2-а половина 15 ст. Каунаський художній музей.

П. Александравічюс. Письменниця Юлія Жемайте. Бронза. 1950. Державна Третьяковська галерея в Москві.

створив лит. театр у Вільнюсі. В 1920 драм. та оперні театри відкрито в Каунасі, пізніше — в ін. містах. У 1919—40 в реалістичних традиціях працювали режисери К. Глінскіс, Ю. Вайчкус, А. Олека-Жилінскас, Б. *Даугуветіс*. З відновленням Рад. влади 1940 почався новий етап у розвитку лит. театр. мист. на реалістичних засадах. У республіці (1980) працюють: Театр драми Лит. РСР, Молодіжний театр у Вільнюсі, Каунаський драм. театр, Паневежський драм. театр (гастролі у Києві, 1980), театри в Шяуляї, Клайпеді, Вільнюс. рос. театр, лялькові театри у Вільнюсі й Каунасі та ін. Серед діячів сучас.сцени: Б. Даугуветіс, Ю. Сіпаріс, Ю. *Мільтініс*, Р. Ючкевічюс, К. Кімантайте, М. Міронайте, Д. *Баніоніс*, Г. Ванцявічюс. Ще в дожовтневі часи існували мистецькі зв'язки між Україною та Литвою. У Вільнюсі та ін. містах не раз виступали М. Старицький, П. Саксаганський, М. Заньковецька. В 1912 аматорський театр у Паневежисі поставив «Наталку Полтавку» І. П. Котляревського. В травні 1961 в Л. відбулася декада укр. л-ри і мистецтва. **Кіно** Л. виникло 1909 (фільми оператора й реж. В. Старявічюса). Перші худож. фільми — «Литовський солдат» (1928), «Онітеі Йоняліс» (1931), перший лялькový — «Сон товстуна» (1938, оператор А. Жибас). Після відновлення Рад. влади (1940) в Каунасі було створено Студію хронікальних і документальних фільмів (1944 — поновлено, 1949 — переведено у Вільнюс; з 1946 — Лит. кіностудія худож. і хронікально-документальних фільмів). З 1945 виходить кіножурнал «Радянська Литва». Разом з кіностудією «Мосфільм» поставлено худож. фільми: «Маріте» (1947, реж. В. Строєва, присвячений партизанці М. Мельнікайте), «Зоря над Німаном» (1953, реж. О. Файнціммер) та ін. Серед фільмів 50—60-х рр.— «Адомас хоче бути людиною» (1959, реж. В. *Жалакявічюс*), «Живі герої» (1960, реж. М. Гедріс, Б. Браткаускас, А. Жебрюнас, В. Жалакявічюс), «Хроніка одного дня» (1963), «Ніхто не хотів помирати» (1965; реж. обох — В. Жалакявічюс), «Дівчинка й ехо» (1964, реж. А. Жебрюнас), «Сходи в небо» (1967, реж. Р. Вабалас). У 70-х рр. розширилася проблематика й жанрова різноманітність лит. кіно; випущено фільми: «Маленька сповідь» (1971, реж. А. Арамінас), «Вінок з дубового листя» (1976, реж. Г. Лукшас), «Геркус Мантас» (1972), «Пил під сонцем» (1977), «Цвітіння несіяного жита» (1979; реж. усіх — М. Гедріс), «Втрачена домівка» (1978, реж. А. Грікявічюс), «Горіховий хліб» (1978; реж. А. Жебрюнас) та ін. В кіно знімаються актори Паневежського драм. театру — Д. Баніоніс, Б. Бабкаускас, А. Масюліс, К. Віткус, а також ін. лит. театрів — Ю. Будрайтіс, Р. Адомайтіс, Л. Норейка, Е. Плешкіте. Широко відоме лит. документальне кіно (режисери: В. Старошас, Л. Таутрімас, Л. Мацулевічюс, Р. Верба, А. Дауса, А. Тумас, А. Грікявічюс та ін.). В 1958 засн. Спілку кінематографістів Лит. РСР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

М. М. Мальцене.

А. Стошкус. Вітраж. 1956—57. Каунаська галерея вітража і скульптури.

Сцена з балету «Егле — королева вужів». Е. Бальсіса. Литовський театр опери та балету. 1960

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 10. III з'їзд РСДРП 12—27 квітня (25 квітня — 10 травня) 1905 р. Промова в питанні про практичні угоди з с.-р. 23 квітня (6 травня); т. 25. Ліквідатори і латиський робітничий рух; Советский Союз. Литва. М., 1967; Революция 1905—1907 гг. в Литве. Документы и материалы. Вильнюс, 1961; Восстание в Литве и Белоруссии 1863 — 1864 гг. Сборник документов. М., 1965; Борьба за Советскую власть в Литве в 1918—1920 гг. Сборник документов. Вильнюс, 1967; Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959; Вопросы истории КП Литвы, т. 1—14. Вильнюс, 1961—73; История Литовской ССР. С древнейших времен до наших дней. Вильнюс, 1978; Гришкявичус П. П. Советская Литва. М., 1978; История литовской литературы. Вильнюс, 1977; Амбрасас К. Прогрессивная литовская критика. Вильнюс, 1979; Томонис С., Висоцкайте Н., Микелинскайте П. Литовская литература. Рекомендательный указатель литературы. М., 1978; Червонная С. М., Богданас К. А. Искусство Литвы. Л., 1972; Ясюлис Л. П. Изобразительное искусство Литовской ССР. М., 1978; Гаудримас Ю. К. Из истории литовской музыки, т. 1—2. М.—Л., 1964—72; Мальцене М. Киноискусство Советской Литвы. М., 1971.

ЛИТО́ВСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ПАРК — у сх. частині Лит. РСР. Пл. 30 тис. га. Створений 1974 для охорони типових озерних ландшафтів (Ігналінські озера). Охороняється 25 видів рідкісних і 27 видів зникаючих рослин, 23 види звірів і понад 170 видів птахів (орлан-білохвіст, скопа). Природоохоронну роботу в парку поєднано з туризмом для ознайомлення відвідувачів з природними, істор., етногр. та ін. пам'ятками сх. частини Литви.

Литовський національний парк.

О. К. Ющенко.

ЛИТО́ВСЬКІ СТАТУ́ТИ (від лат. statuo — постановляю) — кодекси феод. права *Великого князівства Литовського,* що діяли і на загарбаних ним укр. землях. Було видано три Л. с.: 1529 (т. з. Старий), 1566 (т. з. Волинський) і 1588 (т. з. Новий). Найбільш досконалим був Л. с. 1588. В ньому значною мірою зберігалися осн. засади давньорус. права. Цей статут, що діяв, зокрема, у Київ., Подільській та Волин. губерніях до 1840, юридично запровадив *кріпосне право* на *Брацлавщині* і *Придніпров'ї*. Норми Л. с., спрямовані на захист приватної власності (особливо земельної), закріплювали станові привілеї феодалів, феод. експлуатацію селянства. Л. с. було широко використано при складанні *Соборного уложення 1649*, «*Прав, за якими судиться малоросійський народ*», «*Суду і розправи*».

Літ.: История государства и права СССР, ч. 1. М., 1967; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

ЛИТО́ВСЬКО-БІЛОРУ́СЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА — рад. республіка (лютий — серпень 1919), що утворилася за рекомендацією ЦК РКП(б) на пропозицію В. І. Леніна в результаті об'єднання Литовської і Білоруської рад. соціалістичних республік для спільної боротьби проти внутр. контрреволюції та іноземної інтервенції. 2.II 1919 1-й з'їзд Рад Білорусії ухвалив декларацію про об'єднання обох республік. 18.II 1919 1-й з'їзд Рад Литви підтримав цю декларацію. 27.II 1919 на об'єднаному засіданні ЦВК обох республік у Вільнюсі було обрано рад. уряд Л.-Б. Р. С. Р. на чолі з В. С. *Міцкявічюсом-Капсукасом*. Укр. народ вітав і підтримував Л.-Б. Р. С. Р.

Навесні 1919 в Л.-Б. Р. С. Р. вторглися війська буржуазно-поміщицької Польщі. 21.IV вони загарбали столицю республіки Вільнюс з навколишньою територією, решту тер. Литви окупували нім. війська. Уряд Л.-Б. Р. С. Р. переїхав до Мінська. Після окупації всієї тер. Білорусії військами бурж.-поміщицької Польщі уряд Л.-Б. Р. С. Р. припинив свою діяльність.

А. А. Вовк

ЛИТО́ВЦІ (самоназва — ліетувяй) — нація, основне населення Лит. РСР. Заг. чисельність — понад 3,2 млн. чол. (1975). За переписом 1979, в СРСР — 2851 тис. чол.; в УРСР (1970) — 10 715 чол. Живуть і в ін. союзних республіках СРСР, а також у Польщі, країнах Зх. Європи, в США, Канаді, країнах Пд. Америки, в Австралії. Мова — литовська (див. *Литовська мова*). Віруючі Л.— гол. чин. католики. Формування лит. народності, етнічною основою якої були племінні об'єднання аукштайтів і жемайтів (жмудь), завершилося в 13 ст. У 13 — на поч. 14 ст. до складу лит. народності ввійшла значна частина споріднених з ними племен *ятвягів*, судавів, а також земга-

лів, *куршів*, селів і *пруссів*. У 2-й пол. 19 ст. завершилася консолідація Л. в бурж. націю. За роки Рад. влади в житті лит. народу відбулися докорінні зміни. В процесі соціалістичних перетворень Л. сформувалися у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістич. націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. Досягли високого розвитку економіка і культура Л. Значна частина Л. живе в містах і працює в соціалістичній пром-сті. Більшість селян, які жили на хуторах, переселилась у впорядковані села з цегляними будинками, що замінили дерев'яні зрубні. Осн. заняття сільс. населення — землеробство і тваринництво, а також бджільництво, рибальство. Про історію, економіку, культуру див. *Литовська РСР*.

Літ.: Народы Европейской части СССР, т. 2. М., 1964; Зиманас Г. О. Предпосылки и условия формирования литовской социалистической нации. В кн.: Формирование социалистических наций в СССР. М., 1962.

А. І. Вишняускайте.

ЛИТО́ВЧЕНКО Володимир Григорович (н. 24.XII 1931, с. Рожни Броварського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-мат. наук (з 1970), професор (з 1974). Член КПРС з 1964. Після закінчення 1955 Київ. ун-ту працює в Ін-ті напівпровідників АН УРСР (з 1971 — зав. відділом). Наук. праці в галузі фізики напівпровідників, зокрема з фізики плівкових шаруватих структур, фізики поверхні напівпровідників, інтегральної електроніки. Держ. премія УРСР, 1970.

ЛИТО́ВЧЕНКО Олександр Дмитрович [1835, Кременчук — 16 (28). VI 1890, Петербург] — рос. живописець. Українець за походженням. З 1855 (?) навчався в петерб. АМ, яку з групою ін. учнів залишив 1863 на знак протесту проти академічної рутини. З 1868 — академік, з 1876 — член Т-ва *передвижників*. Автор картин на істор. тематику («Цар Іван Грозний показує скарби англійському послу Герсею», 1875, ДРМ; «Цар Олексій Михайлович і Никон», 1886, ДТГ; «Італійський посланник Кальвуччі змальовує улюблених соколів царя Олексія Михайловича», 1889, Харків. худож. музей) і портретів («Тяжка дума», 1866, Київ. музей рос. мист.; «Портрет художника В. Шварца», 1870, ДТГ) та ін.

ЛИ́ТТЯ — заповнення розплавленими металевими і неметалевими матеріалами *ливарних форм*. У *ливарному виробництві* розрізняють Л. у піщано-глинисті (найпоширеніші) й оболонкові (з кварцового піску й фенолоформальдегідної смоли) форми, в *кокілі*, за виплавлюваними моделями (напр., парафіно-стеариновими). Є лиття відцентрове (метал відкидається відцентровими силами до стінок кокіля, що швидко обертається) і під тиском (у *прес-форми*, що їх метал або пластмаса заповнює з великою швидкістю під високим тиском). Застосовують також *безперервне лиття металів і сплавів*, *вакуумне лиття*. В Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР створено (1967—68) електрошлаковий спосіб Л. на основі *електрошлакового переплаву*. В Ін-ті проблем лиття АН УРСР розроблено технологію Л. алюмінієвих сплавів під низьким регульованим тиском. Іл. с. 156.

Літ.: Петриченко А. М. Теория и технология кокильного литья. К., 1967; Беккер М. Б. Литье под давлением. М., 1973.

Ю. А. Шульте.

ЛИ́ТТЯ ПРОБЛЕ́М ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1958 у Києві (до 1964 — Ін-т ливарного виробництва АН УРСР). В складі ін-ту (1980) 10 відділів, спец. конструкторсько-технологічне бюро, дослідне виробництво. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: створення нових литих матеріалів, зокрема нових марок сталі, високоміцного чавуну, тугоплавких, жаростійких та ін. сплавів, композиційних матеріалів; розробка нових технологій ливарного виробн., методів виготовлення ливарних форм, розливання сталі у великі зливки та відливки, плавлення чавуну в індукційних електр. печах; створення високопродуктивних ливарних машин, автом. ліній і систем. Ін-т нагороджено (1977) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. *В. О. Єфімов.*

ЛИХАЧО́В Дмитро Сергійович [н. 15 (28).XI 1906, Петербург] — рос. рад. літературознавець та історик культури, акад. АН СРСР (з 1970). Іноз. член ряду зарубіжних академій наук. З 1938 працює в Інституті рос. л-ри (Пушкінський дім). Роботи в галузі дослідження суспільної думки Давньої Русі, історії літописання, виникнення і становлення давньорус. худож. культури й л-ри, зокрема розробка питання текстології («Повість временних літ», 1950; «Людина в літературі Давньої Русі», 1958; «Текстологія», 1962; «Художня спадщина Давньої Русі і сучасність», 1971; «Розвиток руської літератури X—XVIII ст.», 1973; «Поетика давньоруської літератури», 1979, та ін.). Держ. премія СРСР, 1952, 1969; Міжнар. премія братів Кирила і Мефодія, 1980. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Салмина М. А., Финашина Г. Н. Дмитрий Сергеевич Лихачев. Биобиблиография. М., 1977.

І. Д. Бажинов.

ЛИХАЧО́В Микола Вікторович [н. 26.XI (8.XII) 1901, Москва] — рад. вірусолог та імунолог, акад. ВАСГНІЛ (з 1956). У 1929 закінчив Моск. вет. ін-т. З 1937 — зав. лабораторією у Держ. науково-контрольному ін-ті вет. препаратів. Осн. праці присвячені вірусним хворобам тварин. Л. розробив і запропонував біол. препарати проти багатьох інфекційних хвороб тварин. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ЛИХАЧО́В Микола Петрович [12 (24).IV 1862, Чистополь, тепер Тат. АРСР — 14.IV 1936, Ленінград] — рос. історик і мистецтвознавець, акад. АН СРСР (з 1925). Закінчив Казанський ун-т (1884). Праці Л. присвячені проблемам *джерелознавства* і *допоміжних історичних дисциплін — археографії, палеографії, дипломатики, генеалогії, епіграфіки, книгознавства*, істор. бібліографії та ін. Л. вважають основоположником рад. *сфрагістики*. Його дослідження з історії паперу і паперових водяних знаків є важливими посібниками для датування рукописів. Видав значну кількість істор. пам'яток.

ЛИХВА́РСТВО — надання позики (грошима, с.-г. продуктами тощо) на кабальних умовах, за сплату дуже високих процентів. Характерне для експлуататорського суспільства, де лихварями виступають окремі особи, а також комерційні або кредитні орг-ції. Див. *Лихварський капітал*.

ЛИХВА́РСЬКИЙ КАПІТА́Л — перша історична форма капіталу, що приносить позичковий *процент*. Л. к. виник у період розкладу *первіснообщинного ладу* і формування рабовласницької д-ви, з появою майнової нерівності, розвитком обміну та розширенням функцій *грошей*. Особливістю Л. к. є надмірно високий позичковий процент, одержуваний внаслідок найжорстокішої експлуатації рабів, кріпаків, дрібних виробників. Л. к. сприяв виникненню капіталізму шляхом розорення і пролетаризації дрібних виробників, прискорення нагромадження *грошового капіталу*. Л. к.— попередник *позичкового капіталу*. Був поширений за рабовласництва і феодалізму. Існує подекуди й за капіталізму. Л. к. сприяв створенню великих грош. сум, необхідних для *первісного нагромадження капіталу*.

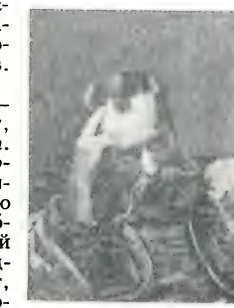

О. Д. Литовченко. Тяжка дума. 1866. Київський музей російського мистецтва.

Д. С. Лихачов.

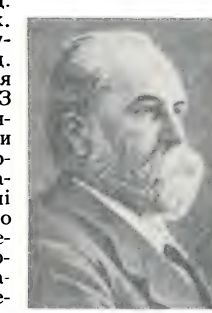

М. П. Лихачов.

ЛИ́ЙКІВКА — селище міського типу П'ятихатського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована на р. Омельнику (прит. Дніпра), за 27 км від залізнич. ст. Вільногірська. 3,4 тис. ж. (1980). У Л.— хлібозавод, млин, птахоінкубаторна станція, 2 відділення Комунарівської птахофабрики. Заг.-осв. та муз. школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1740.

ЛИ́ЦАРСТВО, рицарство — військово-землевласницький феод. стан у країнах середньовічної Зх. Європи. Становлення Л. відбувалося в процесі розвитку феод. відносин. Виділення Л. почалося з 8 ст. у *Франкській державі*. З лицарів формувалася важка кіннота для боротьби з нападами *арабів*, угрів, *норманнів*. Уперше Л. виступило в битві біля Пуатьє 732. З кін. 10 ст. в Зх. Європі нар. ополчення, яке занепало внаслідок розорення вільного селянства, було замінено лицарською кіннотою. За службу лицарі одержували від королів та великих феодалів (*сеньйорів*) зем. володіння — *бенефіції*. Відносини між лицарем і сеньйором регулювалися системою *васалітету*. Лицарське військо використовувалося для боротьби з іноз. ворогами, у міжусобній боротьбі та для придушення сел. повстань. Джерелами прибутків Л. були експлуатація селян, здобичу у війнах, грабування населення завойованих країн. Розквіт Л. припадає на період феод. роздробленості (у Франції й Англії — 11—13 ст., в Німеччині — 14—15 ст., в Польщі — 14 ст.). Військ. і політ. роль Л. особливо зросла під час *хрестових*

Ю. Т. Личук.

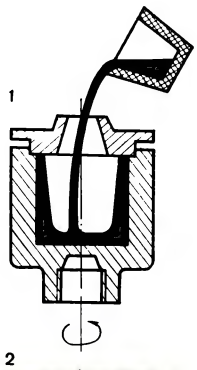

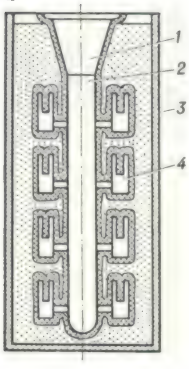

Лиття: 1 — відцентрове; 2 — за виплавлюваною моделлю; 1 — ливникова чаша; 2 — стояк; 3 — опока; 4 — відливка.

походів, коли виникла більшість *духовно-лицарських орденів* (*тамплієрів, іоаннітів, Тевтонський орден, Лівонський орден* та ін.) Хрестові походи Л. супроводилися винищенням мільйонів людей, спустошенням територій. В 12—13 ст. лицарі зробили спробу захопити землі слов'ян і народів Прибалтики (див. *Хрестовий похід проти слов'ян 1147*), але зазнали ряд поразок, зокрема під час *Льодового побоїща 1242, Грюнвальдської битви 1410*.

Л. мало свою мораль, яка, базуючись на догмах релігії, вихваляла вірність своєму сеньйорові, дамі серця, мужність, войовничість тощо. Це не заважало Л. займатися насильством і грабунками. Лицарську мораль і подвиги Л. оспівували *трубадури, трувери, мінезингери* (див. також *Куртуазна література*)

В 14—16 ст. процес розвитку товарно-грошових відносин привів до розорення Л., а поява і розвиток вогнепальної зброї та артилерії, створення постійних армій звели нанівець його військ. значення. Частина Л., яка під час утворення феод. централізованих д-в підтримувала королівську владу, зберегла свої зем. володіння й увійшла до складу *дворянства*. Дрібне Л. розорилося.

На Україні лицарями називали себе *запорізькі козаки*, підкреслюючи цим свої права на волю та військ. орг-цію, козац. доблесть і воєнне мистецтво

Л. Л. Дмитренко.

ЛИ́ЦА́РСЬКИЙ РОМА́Н — жанр середньовічної літератури. Див. *Роман*.

ЛИ́ЦА́РСЬКІ АКАДЕ́МІЇ — станові навч. заклади для синів дворян. З'явилися в нім. д-вах в кінці 16 ст., набули поширення після *Тридцятилітньої війни 1618—48*. Мали на меті готувати молодь до військ. та цивільної служб. До навч. плану Л. а. входили лат., франц., нім. та ін. мови, історія, математика, фізика, етика, право, риторика, генеалогія та ін. предмети. Велика увага приділялася навчанню верхової їзди, фехтування, стрільби, танців тощо. В 2-й пол. 18 ст. Л. а. було замінено на ін. навч. заклади.

ЛИЦЬОВИ́Й НЕРВ — сьома пара *черепномозкових нервів* тварин і людини. У людини починається від ядра, розташованого у варолієвому мосту *головного мозку*. Л. н. проходить крізь внутр. слуховий прохід і піраміду скроневої кістки, виходить з порожнини черепа через шило-сосковидний отвір, після чого йде до привушної *слинної залози*, пронизує її і ділиться на ряд кінцевих гілочок. Л. н. іннервує мімічну мускулатуру відповідної половини обличчя, а також передній відділ язика, підщелепну і під'язикову слинні залози та *слізну залозу*.

ЛИЦЬОВИ́Й ПОКА́ЖЧИК — відношення висоти обличчя до виличної ширини, виражене у процентах. Л. п. враховують при визначенні расових (див. *Раси людини*) типів в *антропології*.

ЛИЧИ́НКА — стадія *постембріонального розвитку* більшості безхребетних і деяких хребетних (круглоротих, зокрема міног, риб і земноводних) тварин, у яких в *яйцеклітинах* не вистачає поживних речовин для забезпечення повного *зародкового розвитку*. На стадії Л. організм веде самостійний спосіб життя. Розрізняють кілька характерних форм Л.: *трохофора* — Л. деяких кільчастих червів і молюсків, ехіурид, сипункулід, *науплгус* — Л. багатьох ракоподібних, *гусениця* — Л. метеликів, *пуголовок* — Л. безхвостих земноводних та ін. Часто Л. значно відрізняється від дорослої тварини як зовн., так і внутр. будовою, умовами життя (напр., Л. хрущів живуть у грунті, а дорослі хрущі на деревах, у повітрі). Тривалість розвитку Л. неоднакова у різних тварин (напр., у мух і метеликів — бл. місяця, у хрущів — кілька років, а Л. амбістоми — *аксолотль* часто зовсім не перетворюється на дорослу форму і навіть здатна до розмноження). Перетворення Л. на дорослу форму (див. *Метаморфоз*) звичайно супроводиться значними змінами в її будові.

ЛИЧИНКОВОХО́РДОВІ — підтип хордових тварин. Те саме, що й *покривники*.

ЛИЧУ́К Юстин Тодорович [н. 14 (27).X 1901, с. Стецева, тепер Снятинського р-ну Івано-Фр. обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1962 і 1977). Член КПРС з 1950. В 1918—38 працював у своєму одноосібному г-ві с. Стецева, був робітником по найму в Канаді. У вересні 1939 вступив до Снятинської с.-г. артілі «17 вересня». В 1941—42 — комбайнер вівцерадгоспу (Сх. Кавказ), 1942—45 — слюсар монтажної частини в м. Барнаулі (Алт. кр.). З 1945 — голова ордена Леніна колгоспу «Перше травня» с. Стецева. Очолюваний Л. колгосп — одне з передових г-в України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

О. І. Кованцев.

ЛИША́Й — загальна поширена назва різних за *етіологією* та клінічним перебігом шкірних захворювань. Термін «лишай» застосовувався з часів давньогрец. лікаря *Гіппократа* (називав Л. найрізноманітніші висипи, що супроводилися лущенням шкіри); в сучас. медицині — синонім спеціальних мед. назв деяких хвороб (напр., *трихофітія* — стригучий Л., *псоріаз* — лускатий Л. тощо).

ЛИША́ЙНИКИ (Lichenes) — своєрідна група нижчих рослин, які являють собою комплексні симбіотичні організми (див. *Симбіоз*), що складаються з гриба та водорості. Існують різні точки зору щодо положення Л. у системі рослинного світу. Поширеним є погляд на Л. як на ліхенізовані гриби. Згідно з цим поглядом Л. виникли поліфілетично (див. *Поліфілія*) з різних груп грибів, що вступили у співжиття з водоростями і є лише біол. групою рослин; тому вони мають бути віднесеними до грибів. Згідно з іншою точкою зору Л. розглядаються як особливий, самостійний, єдиний відділ (Divisio Lichenophyta) рослинного світу. За будовою *слані* Л. розрізняють три осн. морфологічні типи: накипні, листуваті та кущисті. Найбільш високоорганізовані — кущисті Л. За анатомічною будовою розрізняють Л. гомеомерні (водорості розташовані більш або менш рівномірно по всій слані) та гетеромерні (водорості розміщені лише під верхнім корковим шаром). Відповідно до типу статевого плодоношення (*асків* або *базидій*) грибного компонента — мікобіонта виділяють 2 класи: сумчасті (Ascolichenes) Л. та базидіальні (Basidiolichenes) Л. Розмножуються Л. статевим, нестатевим способами та вегетативно. При статевому розмноженні утворюються плодові тіла гриба (*апотеції* або *перитеції*). При нестатевому розмноженні утворюються *конідії* та пікноспори. Спори гриба після проростання утворюють первинний міцелій, який, зустрівши характерну для цього виду Л. водорість, утворює слань Л. Вегетативне розмноження Л. відбувається частинами слані або за допомогою спец. утворень — соредіїв та ізидіїв. Л.— багаторічні рослини. Їхній вік досягає десятків, сотень і навіть тисяч років. Ростуть Л. дуже повільно: від 0,01 до 100 мм на рік. Воду та мінеральні речовини Л. одержують з навколишнього середовища, а органічні — за рахунок *фотосинтезу* свого водоростевого компонента (фікобіонта). Процеси активної життєдіяльності Л. обмежені періодами їхнього достатнього зволоження. Несприятливі умови Л. переживають

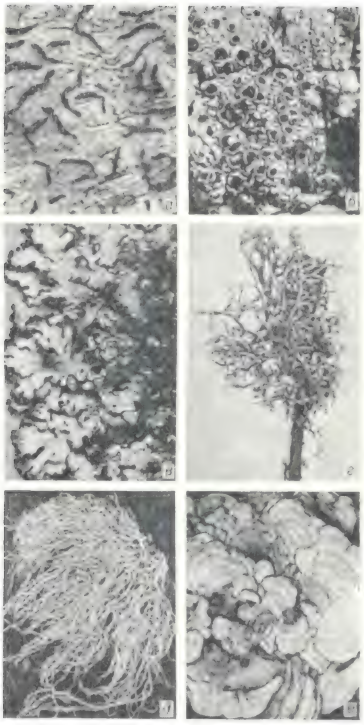

Лишайники. Сумчасті: *а* — графіс написаний; *б* — леканора різноманітна (накипні); *в* — пармелія скельна (листуваті); *г* — евернія сливова; *д* — уснея соредіозна (кущисті). Базидіальні: *е* — кóра павлина.

в анабіотичному стані. Описано бл. 26 000 видів Л., об'єднаних більш як у 400 родів. Проте більшість ліхенологів вважають, що Л. бл. 16 000 видів, оскільки багато видів являють собою синоніми. Поширені Л. на всіх континентах, ростуть на деревах, камінні, ґрунті тощо. Л. відіграють велику роль у природі в заселенні неплідних субстратів та нагромадженні органіч. речовини. На Пн. Л. (*кладонія, ісландський лишайник* та ін.) мають кормове значення для пн. оленів. Л. кількох видів з роду леканора дають т. зв. лишайникову *манну*. Деякі Л. використовують як *лікарські рослини*. З Л. одержано кілька антибіотичних препаратів. З Л. виготовляють *лакмус* та фарби. Л. Evernia prunastri, або «дубовий мох», широко використовують у парфюмерній пром-сті як фіксатор запахів. У викопному стані Л. відомі з мезозою. Наука, яка вивчає Л., наз. *ліхенологією*.

Літ.: Жизнь растений, т. 3. Водоросли, лишайники. М., 1977; Окснер А. Н. Определитель лишайников СССР, в. 2. Морфология, систематика и географическое распространение. Л., 1974.

О. Б. Блюм.

ЛИ́ШИН (Лишень) Григорій Андрійович [псевд.— Нивлянський; 23. IV (5.V) 1854, Петербург — 15 (27).VI 1880, там же] — рос. та укр. композитор, муз. і театр. критик. Закінчив (1875) уч-ще правознавства в Петербурзі. З 1877 — диригент Харків. оперного театру, потім антрепренер оперної трупи. Виступав і як мелодекламатор та акомпаніатор. Автор опер «Граф Нулін», «Дон Сезар де Базан» (пост. 1888 в Києві); понад 100 романсів («Колодник», «Нельзя поверить»), фп. п'єс. Переклав рос. мовою 12 оперних лібретто («Африканка», «Кармен», «Тангейзер»); писав муз. рецензії.

С. І. Білокінь.

ЛИ́ШКИ в математиці. 1) В теорії чисел Л. числа n за модулем m — таке число k, що різниця $k-n$ ділиться на m (n, $m>0$ і k — цілі числа). Записують: $n=k \pmod m$. Якщо $0 \leqslant k < m$, Л. наз. найменшим додатним, якщо $-m/2 < k < m/2$ — абсолютно найменшим. Так, 3 — найменший додатний Л., а (—1) — абсолютно найменший Л. числа 7 за модулем 4, бо 3—7 = —4 і —1—7 = —8 діляться на 4. 2) В теорії функцій комплексної змінної Л. однозначної *аналітичної функції* $f(z)$ відносно її ізольованої *особливої точки* a — коеф. при $(z-a)^{-1}$ в розкладі цієї функції в ряд за степенями різниці $z-a$ в *околі* точки a. Позначають: $\operatorname{res}_{z=a} f(z)$ або лиш $_{z=a} f(z)$.

М. П. Слободенюк.

ЛИ́ШТВА — 1) Широка (до 10 см) вишивка, якою прикрашають край подолу укр. чоловічої або жіночої сорочки. 2) Будь-яка вишивка й облямівка сорочки або спідниці. 3) *Наличники* на вікнах і дверях. 4) Дошка під стріхою сільс. хати, оздоблена контурною вирізкою, яка мала декоративне призначення, а також захищала горище в місцях стику покрівлі й стін від продування вітром.

Лі (Leigh) Вів'єн (справж. ім'я та прізв.— Вівіан Мері Гартлі; 5. XI 1913, Дарджілінг, Індія — 8.VII 1967, Лондон) — англ. актриса. Закінчила Королівську академію драматич. мист. (Лондон). В кіно — з 1934. З 1935 одночасно працювала в театрі, де грала в п'єсах Шекспіра, Шоу, Т. Уїльямса. Кращі ролі у фільмах: «Занесені вітром» (1939), «Міст Ватерлоо» (1940), «Леді Гамільтон» (1941), «Анна Кареніна» (1948), «Корабель дурнів» (1964).

Лі (Lie) Оттар (1896 — 28.II 1943) — діяч норв. комуністичного і робітн. руху. За фахом — робітник-металіст. У 1912 вступив до Норв. робітн. партії (НРП), в роки 1-ї світової війни 1914—18 — один з лідерів її лівого крила. В 1921—23 — член ЦК НРП. З часу створення (1923) КП Норвегії (КПН) — член її ЦК, з 1927 — член Політбюро КПН. З 1929 — секретар ЦК КПН. Після окупації Норвегії нім.-фашист. військами (1940)— один з організаторів *Руху Опору*. В жовтні 1942 заарештований. Страчений окупантами.

Лі (Lee) Роберт Едуард (19.I 1807, Стратфорд, Віргінія — 12.X 1870, Лексінгтон, Віргінія) — головнокомандуючий (з 1862) армією пд. рабовласницької Конфедерації (офіційно — Конфедеративні Штати Америки) в період *громадянської війни в США 1861—65*. 1—3.VII 1863 армія Л. зазнала поразки під Геттісбергом, 9.IV 1865 капітулювала біля Аппоматтокса.

Лі (Lie) Софус [17.XII 1842, Норфйордейд — 18.II 1899, Крістіанія (Осло)] — норв. математик, іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1896). Закінчив Крістіанійський ун-т (1865). Створив класичну теорію неперервних груп, які наз. групами Лі. Ця теорія мала великий вплив на розвиток теорії диференціальних рівнянь, алгебри, основ геометрії, топології і теор. фізики. В результаті праць Л. і Ф. *Клейна* геометрія була перебудована на базі теоретико-групових перетворень. Міжнародна премія ім. М. І. Лобачевського (1897).

Лі, І, Ні, Рі — династія в Кореї; з 1392 — королівська, з 1897 до 1910 — імператорська. Заснована Лі Сон Ге. За останніх правителів цієї династії Корея перетворилася на колонію Японії.

Лі (самоназва — лай) — загальна кит. назва корінних жителів о. Хайнань (КНР). Заг. чисельність — 580 тис чол. (1978, оцінка). Мова Л. належить до *тайських мов*. У Л. поширені анімістичні вірування (див. *Анімізм*) і культ предків. Осн. заняття — землеробство, мисливство і рибальство.

ЛІА́ЗИ (від грец. λύω — розв'язую, роз'єдную) — клас *ферментів*, що каталізують реакції негідролітичного відщеплення певних груп від субстратів з утворенням подвійних зв'язків або, навпаки, реакції приєднання груп по місцях розриву подвійних зв'язків. Містяться в різних тканинах тварин і рослин, у т. ч. в мікроорганізмах. Відіграють важливу роль у клітинному обміні. В результаті реакцій, що їх каталізують Л., виділяються такі найпростіші продукти, як CO_2, NH_3, H_2O та ін. Залежно від характеру зв'язків, що розриваються, Л. поділяють на вуглець — вуглець-ліази (С—С-ліази); вуглець — кисень-ліази (С — О-ліази); вуглець — азот-ліази (С—N-ліази) та інші.

ЛІА́НИ (франц. lianes, від lier — зв'язувати) — рослини, не здатні без опори зберігати вертикальне положення. Для Л. характерні тонкі, з довгими міжвузлями, гнучкі швидкорослі стебла, за допомогою яких рослини піднімаються вгору, обвиваючись навколо іншої рослини чи якоїсь підпори або чіпляючись за них вусиками, гачечками тощо. До Л. належать *виткі рослини* і *лазячі рослини*; серед них зустрічаються рослини, які мають пристосування обох типів (напр., хміль). Серед Л. є дерев'янисті й трав'янисті рослини різних систематичних груп. Найпоширеніші Л. в тропічних країнах. В межах СРСР найбільше видів Л. росте в лісах Закавказзя та Далекого Сходу. Багато Л. вирощують як декоративні (дикий виноград, каприфоль, гліцинію, плющ та ін.).

В. Лі.

ЛІБА́ВА — колишня назва м. *Ліепаї*.

ЛІ́ББІ (Libby) Уїллард Франк (н. 17.XII 1908, Гранд-Валлі, шт. Колорадо) — амер. фізико-хімік. Закінчив Каліфорнійський ун-т у Берклі (1931). Працював у Каліфорнійському ун-ті, з 1962 — директор Ін-ту геофізики і фізики планет. Наук. праці з радіохімії та ядерної хімії. Розробив метод т. з. радіовуглецевого датування, який дає змогу визначати вік археол. зразків за кількістю в них радіоактивного вуглецю ^{14}C. Нобелівська премія, 1960.

ЛІ́БЕЛЬТ (Libelt) Кароль (8.IV 1807, Познань — 6.VI 1875, Брдув, побл. Познані) — польс. філософ-ідеаліст, публіцист, політ. діяч Учасник *польського повстання 1830—31*. В 1846—48 ув'язнений прусською владою. Під час революції 1848 очолював угодовський Нац. к-т. Після її поразки, перейшовши на позиції *лібералізму*, відійшов від нац.-визвольної боротьби, виступав за соціальні зміни шляхом реформ. У філософії перебував під впливом *об'єктивного ідеалізму* Г. В. Ф. *Гегеля*. Це особливо виявилося в його естетичному вченні, яке було піддано, зокрема, критиці з матеріалістичних позицій Т. Г. Шевченком. Гол. представник «нац. філософії» — *месіанізму*. Відстоював ірраціональні шляхи пізнання істини, нібито властиві виключно слов'ян. народам, насамперед полякам, яким належить особлива істор. роль.

М. М. Верников.

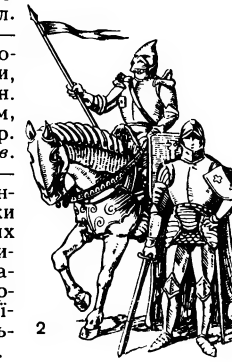

Лицарство. Лицарське спорядження:
1 — в 11—13 ст.;
2 — в 14—15 ст.

ЛІБЕРА́ЛИ (від лат. liberalis — вільний) — 1) В первісному значенні вільнодумці. 2) Прихильники *лібералізму*. 3) Члени ліберальних партій в Австралії, Бельгії, Великобританії, Данії, Еквадорі, Італії, Канаді, Колумбії, Люксембургзі, Японії та деяких інших країнах. 4) Переносно — люди, схильні до надмірної поблажливості.

ЛІБЕРАЛІ́ЗМ — бурж. політ. та ідеологічна течія, істотною ознакою якої є обстоювання мирного, реформістського шляху здійснен-

ЛІБЕРАЛЬНА ПАРТІЯ

ня бурж. перетворень. Виник в епоху домонополістичного капіталізму (2-а пол. 18 — поч. 19 ст.) у період боротьби пром. буржуазії проти *абсолютизму*. За тих умов відігравав прогресивну роль. *Ліберали* вимагали обмеження прав монарха, встановлення конституційного ладу, передання буржуазії управління д-вою, гарантії деяких демократичних свобод, невтручання д-ви в приватне, в т. ч. екон., життя. З приходом буржуазії до влади і загостренням класової боротьби між нею і пролетаріатом Л. перетворюється на реакційну силу, стає засобом відвернення трудящих від класової боротьби. Зрадницька політика лібералів значною мірою зумовила незавершеність революцій 1848—49 в Європі (див. *Революція 1848 у Франції, Революція 1848—49 в Німеччині*). Ліберали брали участь у розгромі *чартизму*, виступали за створення єдиної Італії на чолі з рим. папою або монархом (див. *Рисорджименто*). Уособленням бурж. Л. стала *Ліберальна партія* Великобританії, що сформувалася в серед. 19 ст. В Росії Л. як бурж. течія виник у період кризи феод.-кріпосницької системи (30—40-і рр. 19 ст.). Соціальну базу його становили поміщики, що переходили до капіталістичних методів господарювання, середня буржуазія, дворян. інтелігенція. На Україні ліберально-реформістські ідеї пропагували журн. «*Основа*» та «*Киевская старина*», члени *громад*, М. І. *Костомаров*, В. М. *Білозерський*, П. О. *Куліш*. У кін. 19 — на поч. 20 ст. «класичний» Л. починає пристосовуватися до умов імперіалізму, ставлячи за мету відвернення мас від революц. боротьби шляхом незначних поступок (див. *Земсько-ліберальний рух*). У 1905, в обстановці революц. піднесення, загострення класової боротьби було сформовано ліберальною буржуазією партію *кадетів*, що перебувала в таборі реакції, а після Великої Жовтн. соціалістичної революції — в стані загальнорос. контрреволюції. Із зростанням політ. впливу робітн. класу Л. був витіснений з політ. арени більшості європ. країн соціал-реформістськими партіями. Після 2-ї світової війни був частково відроджений у формі *неолібералізму*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 21. Лібералізм і демократія; т. 22. Дві утопії; т. 23. Про ліберальне і марксистське поняття класової боротьби; Валюженич А. В. Американский либерализм: иллюзии и реальности. М., 1976. *І. Ф. Трубайчук.*

ЛІБЕРА́ЛЬНА ПА́РТІЯ Австралії. Засн. 1944. Виражає інтереси монополістичного капіталу. Перебуваючи 1949—72 при владі, Л. п. вела країну в фарватері політики США і Великобританії. З 1972 була в опозиції. В 1975 прийшла до влади в складі консервативної коаліції з Нац. агр. партією.

ЛІБЕРА́ЛЬНА ПА́РТІЯ Великобританії. Сформувалася 1832—77 на базі *вігів*, а також радикалів-фритредерів і частини *торі*, що схилялася до *фритредерства*. Лідерами Л. п. були Г. Дж. Т. *Пальмерстон* (1855—65), У. Ю. *Гладстон* (1868—94), Г. Г. *Асквіт* (1908—16). У 1905—15 ліберали формували уряд, 1915—22 і 1931—45 входили до коаліц. урядів (Д. *Ллойд Джордж* — прем'єр-міністр 1916—22; лідер Л. п. 1926—31). Під тиском нар. мас ліберали 1906—13 провели ряд поміркованих соціальних реформ. Криза *лібералізму* і посилення реакц. тенденцій брит. буржуазії привели до ряду розколів Л. п. (1886, 1916, 1931, 1932). З 20-х рр. місце Л. п. в англ. двопарт. системі зайняла Лейбористська партія. Керівні органи — щорічна Асамблея, Рада та дорадчий К-т при лідері (з 1976 — Д. Стіл). Налічує 200 тис. чол. (1978). Виражає інтереси переважно серед. буржуазії, частини заможних верств інтелігенції. Видає газ. «Ліберал ньюс» («Ліберальні новини»).

С. В. Толстов.

ЛІБЕРА́ЛЬНА ПА́РТІЯ Канади. Засн. 1873. Виражає інтереси великої, в т. ч. монополістичної, буржуазії. Перебувала при владі 1921—26, 1926—30, 1935—57, 1963—79. Внаслідок перемоги на парламентських виборах у лютому 1980 сформувала уряд. Осн. принцип програми лібералів — вільне підприємництво та здійснення заходів, спрямованих на розвиток нац. економіки. Керівні органи Л. п.— Нац. к-т (НК) і Нац. федерація (НФ). Лідер — П. Е. *Трюдо* (з 1968). Фінансується з урядових фондів та добровільних вкладів її заможних членів. Під контролем Л. п. перебувають газети «Торонто дейлі стар» («Щоденна зірка Торонто»), «Глоб енд мейл» («Всесвіт і пошта»), «Оттава сітізен» («Оттавський громадянин»).

В. Б. Євтух.

ЛІБЕРА́ЛЬНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ Японії (ЛДП). Засн. 1955. Виражає інтереси великого монополістичного капіталу, придворної аристократії та заможної верхівки села. З часу створення є правлячою партією. В зовн. політиці виступає за збереження військ.-політ. союзу з США та проведення в його межах «багатосторонньої» дипломатії. Найвищим органом партії є з'їзд. ЛДП налічує бл. 1,5 млн. членів (1978). Друкований орган — газ. «Дзію мінсю» («Вільний народ»).

ЛІ́БЕРЕЦЬ — місто на Пн. Зх. Чехословаччини, в Чеській Соціалістичній Республіці. Розташований на р. Ниса-Лужицька. Вузол з-ць і автошляхів. 76,4 тис. ж. (1975). Центр текст. пром-сті (виробн. бавовняних, вовняних, шовкових тканин). Підприємства маш.-буд. (текст., електротех., автомобілебудування) та поліграф. пром-сті. Л.— місце проведення текст. ярмарків.

ЛІБЕ́РІЯ, Республіка Ліберія — держава в Зх. Африці. На Зх. й Пд. омивається водами Атлантичного ок.

В адм. відношенні поділяється на 9 графств і 6 територій.

Державний лад. Л.— республіка. Після держ. перевороту в квітні 1980 влада в країні перейшла до рук Нар. ради порятунку (НРП) в складі 16 військовослужбовців. Голова НРП — одночасно глава д-ви і уряду. Дію конституції 1847 припинено.

Природа. Прибережну частину Л. займає слабо розчленована примор. рівнина, що поступово підвищується вглиб країни і переходить у хвилясту Леоно-Ліберійську височину заввишки 500—600 м. Найвища вершина країни — г. Німба (1752 м). Поклади заліз. руди, алмазів, золота, бокситів, графіту, марганцевих руд. Клімат субекваторіальний, жаркий і вологий. Пересічні місячні т-ри бл. +24°. Опадів на узбережжі 5000 мм, у внутр. районах 1500—2000 мм на рік. Річки короткі, повноводні, порожисті, найбільші з них — Мано, Лоффа, Сент-Пол (в нижній течії судноплавна), Сент-Джон, Сесс, Каваллі. Переважають вічнозелені вологі екваторіальні ліси, на узбережжі — мангрові зарості. На г. Німба — резерват для охорони ендемічної фауни і флори.

Населення. Л. населяють кпеле, гребо, *кру*, малінке та ін.; бл. 1,5% нас.— американо-ліберійці (нащадки негрів — переселенців з США). Офіц. мова — англійська. Пересічна густота нас.— 14 чол. на 1 км² (1976). 28% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Монровія*, Б'юкенен, Харпер, Маршалл.

Історія. Давню історію Л. вивчено недостатньо. З 2-ї пол. 15 ст. на тер. сучас. Л. почали проникати колонізатори (португальці, голландці, англійці, французи). В 1821 група негрів з США — колишніх рабів — при сприянні Амер. колонізаційного т-ва купила у місц. вождів мис Месурадо. Тут 7.I 1822 було засновано їхнє перше поселення — Монровію. Пізніше територія ряду поселень почала називатися Л. 26.VII 1847 Л. було проголошено республікою. В 1918 Л. формально вступила у 1-у світову війну 1914—18 на боці *Антанти*. Після війни в Л. утвердився амер. капітал. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Л. 1944 приєдналася до антифашист. коаліції. У післявоєнний час уряди Л. здійснили ряд заходів, спрямованих на ліквідацію нерівності між корінним населенням і нащадками амер. поселенців. Проте ці заходи не зачепили основ суспільно-політ. ладу Л. В країні панувало кількасот родин американо-ліберійської еліти, опорою яких була Партія істинних вігів (перебувала при владі з 1878). В економіку країни широко залу-

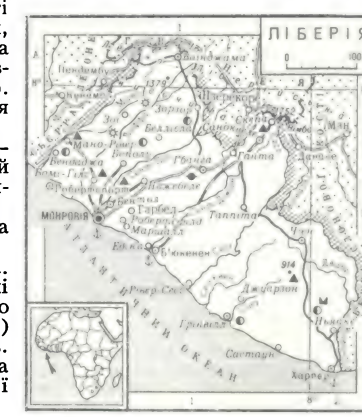

Герб Ліберії.

ЛІБЕРІЯ

Площа — 111,4 тис. км²

Населення — 1,74 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Монровія

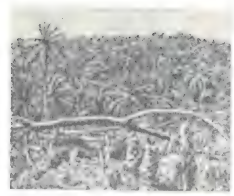

Ліберія. Розчищення ділянки джунглів. У тропічному лісі.

чався іноз. капітал. У 1959 Л. уклала з США військ. угоду про консультації «на випадок агресії або загрози агресії проти Л.». На поч. 1979 в Л. було засновано Прогресивну нар. партію (до її складу ввійшли робітники, студенти, селяни), яка виступила за демократизацію країни, поліпшення життєвого рівня трудящих. У березні 1979 її діяльність було заборонено. Корупція і масові репресії викликали невдоволення широких верств населення. 12.IV 1980 солдати і молодші чини нац. гвардії на чолі з С. Доу здійснили держ. переворот. Влада перейшла до Нар. ради порятунку. Л. встановила дипломатичні відносини з СРСР 1956, але обмін посольствами відбувся лише 1972. З 1945 Л.— член ООН. Л.— член *Організації африканської єдності*.

І. Д. Шевченко.

Політичні партії, профспілки. Прогресивна народна партія, засн. 1979. Партія істинних вігів, засн. 1869. Конгрес виробничих профспілок, засн. 1960. Примикає до МКВП. Ліберійська федерація робітників транспорту і різноробітників.

Господарство. Л.— економічно слаборозвинута країна, в провідних галузях г-ва якої панівні позиції посідає іноз. капітал (гол. чин. США). Основа економіки — гірничодобувна пром-сть і плантаційне г-во. Переважає общинне землеволодіння, техніка обробітку землі в сел. г-вах примітивна. Кращі землі належать іноз. компаніям. На великих плантаціях і в г-вах місц. фермерів вирощують переважно експортні культури — гевею, каву, какао, олійну пальму, банани. За виробн. натурального каучуку (в 1978—78 тис. т) Л. посідає 1-е місце в Африці й 6-е — в капіталістичному світі. Осн. прод. культури (збір, тис. т, 1978): рис — 270, касава — 272, маніок, батат. Тваринництво розвинуте слабо. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. В лісах гол. чин. іноз. компанії ведуть заготівлю цінних порід деревини (червоного, палісандрового та ін. дерев) на експорт. Провідна галузь гірничодобувної пром-сті — залізорудна (в 1978 — 17,8 млн. т руди). Одне з найбільших родовищ — Бомі-Хілс (розробляє ліберійсько-амер.-швед. компанія). Добувають також алмази — 500 тис. каратів (1978), золото — 140 кг (1977). Обробна пром-сть представлена гол. чин. невеликими підприємствами по переробці с.-г. продукції, а також текст., швейними, взуттєвими та ін. Діють нафтопереробний та цем. з-ди. Розвинуті кустарні ремесла — ткацтво, вичинка шкір, виробн. циновок тощо. В 1978 вироблено бл. 900 млн. кВт·год електроенергії. Гол. пром. центр — Монровія. Довж. (км, 1979): з-ць — 560, автошляхів — 8500, у т. ч. 672— асфальтовані. Заг. тоннаж мор. торг. флоту — 2500 млн. брутто реєстрових т (1-е місце в світі); завдяки низьким податкам під прапором Л. («прапором зручності») ходять судна, які належать іноз. власникам. Осн. мор. порти— Монровія, Б'юкенен, Харпер. У Робертсфілді, поблизу Монровії,— міжнар. аеропорт. З Л. вивозять заліз. руду, каучук, алмази, лісоматеріали, каву, какао; довозять продовольство, машини й устаткування, нафтопродукти, товари широкого вжитку. Гол. торг. партнери: США, Японія, ФРН, Італія, Нідерланди. Грош. одиниця — ліберійський долар. 1 ліберійський дол. = 1 дол. США.

Д. В. Сущевський.

Медичне обслуговування. В 1975 в Л. було 2,5 тис. лікар. ліжок (16 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 170 лікарів (1 лікар на 10 тис. ж.). Частину лікарів готує відділення ліберійського ун-ту. В Л. в основному держ. система мед. обслуговування.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1974 79% нас. країни було неписьменним. Система освіти будується за амер. зразком. Строк навчання у поч. школі — 6, у середній — 6 (3 + 3) років. Формально проголошено обов'язкове навчання для дітей і підлітків від 6 до 16 років. Навчання в держ. школах — безплатне, у вузах — платне. В 1978/79 навч. р. в поч. і середніх навч. закладах налічувалося 237,9 тис. учнів. Значна кількість шкіл належить амер. місіонерським орг-ціям. Вузи: ун-т Л. у Монровії (засн. 1862, статус ун-ту з 1951; у 1979/80 навч. р.— 3247 студентів), Каттінгтонський університетський коледж у Монровії (засн. 1889; у 1979/80 навч. р.— 524 студенти), Технологічний коледж (засн. 1978). Наук. установи: геолого-металург. т-во Л. у Монровії (відкрито 1964), експериментальна с.-г. станція в Суакоко (засн. 1946), ін-т тропічної медицини в Харбелі (засн. 1952) та ін. Б-ка ун-ту Л., урядова б-ка в Монровії. Нац. і Афр. музеї в Монровії.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в Л. видавалося 4 газети і 3 журнали англ. мовою заг. тиражем понад 30 тис. прим. Інформаційне агентство Л. створено 1978. Радіомовлення й телебачення (засн. 1964) контролюється урядовою службою — Ліберійською радіомовною корпорацією. Радіомовлення ведеться англ. мовою і 16 мовами народів країни.

Література. Народи Л. мають багатий фольклор. Деякі зразки його зібрано в кн. «Історичні легенди і фольклор племені гребо» (1957). Сучасна л-ра (створюється гол. чин. англ. мовою) відображає істотні риси ліберійської дійсності. Інтенсивніше, ніж ін. жанри, розвивається поезія. Найвідоміші літератори Л.— поети Бай Т. Мур, Р. Т. Демпстер, письменниця Д. Б. Хенріс, драматург Е. Брайт. Кращі твори письменників Л. спрямовані проти колоніалізму, пройняті любов'ю до батьківщини.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура та мистецтво. В центр. районах Л. поширені круглі або прямокутні в плані каркасні хатини, обмазані глиною і вкриті солом'яним дахом. Стіни часто оздоблені розписним поліхромним орнаментом, дерев'яним різьбленням. Міста забудовані 2—3-поверховими каркасними дерев'яними будинками, а також кам'яними з верандами. З серед. 40-х рр. 20 ст. споруджено громад. будівлі у формах сучас. європ. архітектури. Серед видів нар. мистецтва поширені: різьблення на дереві (фігурки, різноманітні ритуальні маски — переважно чорного кольору), кераміка, плетіння, вироби з металу. Музика Л. засн. на *пентатоніці*; представлена фольклором (**весільні**, трудові, колискові пісні тощо). Муз. інструменти: ударні — барабани; афр. піаніно-санса; струнні — гітари, арфи; духові — флейти, сурми. В 1963 створено Ліберійське драм. й культур. т-во, школа якого (в с. Кенема) готує артистів та музикантів. З 1966 діє Нац. трупа Ліберії. Першу документальну стрічку «Ліберія — країна майбутнього» створено 1959 (оператор Г. Пратт). Інші документальні фільми: «Село надії» (1963), «Багатства лісу» (1966), «Роки долі» (1967).

Літ.: Производительные силы стран Африки. М., 1978; Страны и народы. М., 1979.

ЛІБЕРКЮНОВІ КРИПТИ, ліберкюнові залози — трубкоподібні заглиблення в слизовій оболонці *кишечника* хребетних тварин і людини. Вистелені одношаровим циліндричним *епітелієм*, до складу якого входять призматичні клітини, *бокаловидні клітини*, хромафінні клітини та клітини Панета, що виділяють фермент *ентерокіназу*. Форма, розміри й кількість Л. к. неоднакові в різ-

Родовище залізної руди Бомі-Хілс.

Ритуальна маска. Музей Ритберг. Цюріх.

Жіноча статуетка. Фрагмент. Дерево. Британський музей. Лондон.

Ліберія. Монровія. Панорама міста.

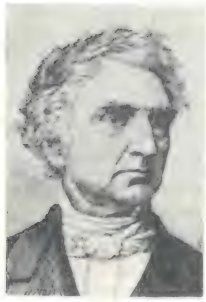

Ю. Лібіх.

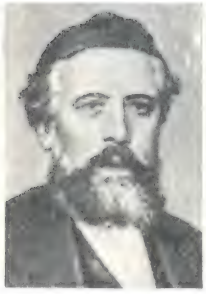

В. Лібкнехт.

К. Лібкнехт.

них відділах кишечника. Назва — за ім'ям нім. вченого І. Ліберкюна (вперше описав крипти 1745). Л. к., як і *ворсинки*, збільшують всмоктувальну поверхню кишечника, а також відіграють певну роль при *регенерації* кишкового епітелію.

ЛІ́БЕРМАН (Liebermann) Макс (20.VII 1847, Берлін — 8.II 1935, там же) — нім. живописець і графік, професор (з 1897), президент (1920—32) АМ у Берліні. У 1866—68 навчався в Берліні, в 1868—72 — у Веймарі. В ранніх творах Л. зображував побут і працю простих трудівників («Майстерня шевця», 1881; «Льонопрядильня», 1887). В пізніх картинах Л. наближався до *імпресіонізму* («Гра в поло в Йєнському парку», 1902—03). Засновник «Берлінського Сецессіону» (1898—99), автор статей з питань мистецтва. В роки фашистської диктатури зазнав переслідувань.

ЛІ́БЕРУМ ВЕ́ТО (лат. liberum veto — свобода заборони) — у феод. Польщі право депутата своїм *вето* забороняти прийняття *сеймом* або сеймиками певного акта чи рішення. Вперше вжито 1652. Шляхта широко використовувала Л. в. в своїх інтересах, посилюючи феод. анархію в країні. В 1764 застосування Л. в. було скасовано при розв'язанні екон. питань; остаточно ліквідовано конституцією Польщі 1791

ЛІ́БІХ (Liebig) Юстус (12.V 1803, Дармштадт — 18.IV 1873, Мюнхен) — нім. хімік, іноз. чл.-кор. Петерб. АН з 1830. Проф. ун-тів у Гісені (з 1824) й Мюнхені (з 1852). З 1860 — президент Баварської АН. Осн. дослідження — з органічної хімії. У 1823 виявив, що гримучокисле срібло AgONC має той самий склад, що й ціановокисле срібло (перший приклад *ізомерії*). Л. спільно з ним. хіміком Ф. Велером (1800—82) показав, що при багатьох реакціях бензойного альдегіду утворюються сполуки, які містять однакову групу атомів, названу ним радикалом бензоїлом. Це сприяло визнанню теорії радикалів (див. *Радикали хімічні*). Вперше добув хлороформ (1831) і оцтовий альдегід (1835), виділив багато органічних сполук. Вдосконалив методику визначення вуглецю та водню (1831—33) в органічних сполуках. Висунув хім. теорію бродіння і гниття. Л.— один із засновників *агрохімії*. Створив наук. школу, серед його учнів — рос. хіміки О. А. *Воскресенський*, М. М. *Зінін*, Л. М. Шишков та ін.

ЛІ́БКНЕХТ (Liebknecht) Вільгельм (29.III 1826, Гісен, тепер ФРН — 7.VIII 1900, Берлін) — діяч нім. і міжнар. робітн. руху, один із засновників і керівників нім. соціал-демократії. Н. в сім'ї чиновника. Навчався в Берлін. та ін. ун-тах. За фахом — учитель. Учасник *революції 1848—49 в Німеччині*. Після її поразки емігрував до Швейцарії, потім до Англії. Познайомившись з К. Марксом і Ф. Енгельсом, під їхнім впливом став соціалістом. У 1850 вступив до *Союзу комуністів*. У 1862, після амністії, повернувся до Пруссії, працював кореспондентом демократичних газет. Брав участь у діяльності Заг. нім. робітн. союзу (створ. 1863), виступав проти його лассальянського керівництва (див. *Лассальянство*). Один з організаторів секції *Інтернаціоналу 1-го* в Німеччині. У 1869 — один з організаторів С.-д. робітн. партії Німеччини (див. *Ейзенахці*) Член її правління з часу заснування, редактор ЦО партії — газ. «Фольксштаат» («Народна держава»). В 1867—71 — депутат Пн.-Нім., з 1874 (з перервами) — імперського рейхстагу. Під час *франко-прусської війни 1870—71* виступав проти загарбницьких планів нім. мілітаристів, солідаризувався з *Паризькою комуною 1871*. Один з ініціаторів об'єднання 1875 ейзенахців і лассальянців у єдину С.-д. партію і авторів її *Готської програми*. З 1891 — гол. редактор ЦО партії — газ. «Форвертс» («Вперед»). Один із засновників і лідерів *Інтернаціоналу 2-го*. Не раз був ув'язнений.

Тв.: Укр. перекл.— Із спогадів про Маркса. К., 1968.

Літ.: Чубинский В. В. Вильгельм Либкнехт — солдат революции М., 1968.

ЛІ́БКНЕХТ (Liebknecht) Карл (13.VIII 1871, Лейпціг — 15.I 1919, Берлін) — діяч нім. і міжнар. робітн. руху. Син В. *Лібкнехта*. В 1889—93 навчався в Лейпціг., потім Берлін. ун-тах. Адвокат. У 1900 вступив до С.-д. партії, став одним з керівників її лівого крила. В 1907 — один із засновників *Соціалістичного Інтернаціоналу Молоді*, 1907—10 — його голова. В 1908—16 — член Палати депутатів (парламенту) Пруссії, 1912—16 — деп. рейхстагу. В роки 1-ї світової війни — інтернаціоналіст. У 1916 разом з Р. *Люксембург* узяв участь у створенні групи «Спартак» (див. «*Спартака союз*»). Не раз зазнавав репресій. Палко вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. В 1918 разом з Р. Люксембург заснував газ. «*Роте фане*», був її редактором. Один із засновників *Комуністичної партії Німеччини* (1918—19). Під час *Листопадової революції 1918* в Німеччині — один з керівників нім. пролетаріату, безпосередньо очолював багатотисячну демонстрацію і збройне повстання робітників Берліна проти контрреволюц. уряду в січні 1919. 15.I 1919 Л. і Р. Люксембург були по-звірячому вбиті реакціонерами. По Рад. країні пройшли масові демонстрації і мітинги протесту. Робітники Миколаєва, на той час ще окупованого нім. військами, оголосили 24-годинний заг. страйк. 22.I 1919 там відбулася демонстрація пролетаріату, до якої приєдналися нім. солдати.

Тв. Рос. перекл.— Избранные речи, письма и статьи. М., 1961; Мысли об искусстве. Трактат, статьи речи, письма. М., 1971.

Літ.: Ленін В. І. Лист до робітників Європи і Америки.— Промова на мітингу протесту проти вбивства Карла Лібкнехта і Рози Люксембург 19 січня 1919 р. Повне зібрання творів. т. 37; Яновская М. Карл Либкнехт. М., 1965.

ЛІ БО (друге ім'я — Лі Тайбо; 701—762) — кит. поет. Перші вірші мали романтичний характер. Обізнаність з життям народу сприяла появі у творчості Л. Б. протесту проти загарбницьких воєн, непосильних податків. У 742 був запрошений до імператорського двору, одержав звання ханьліня (академіка), але 744 покинув столицю. Згодом зазнав переслідувань, був засуджений до заслання, помер у злиднях. Збереглося понад 1000 віршів, що відзначаються широтою тематики, різноманітністю жанрів. Творчість Л. Б. відіграла велику роль у розвитку кит. поезії.

Тв.: Укр. перекл.— Лірика. К., 1962; Рос. перекл.— Избранная лирика. М., 1957.

Літ.: Конрад Н. И. Три поэта. В кн.: Конрад Н. И. Запад и Восток. М., 1972.

І. К. Чирко.

ЛІ́БРА (ісп. libra, з лат. libra — римський фунт) — 1) Старовинна римська одиниця ваги (бл. 327,45 г). 2) Міра ваги в країнах Лат. Америки (бл. 460 г). 3) Грошова одиниця Перу до 1930 (дорівнювала англ. *фунту стерлінгів*). У 1930 було запроваджено *соль*.

ЛІБРА́ЦІЯ МІ́СЯЦЯ (лат. libratio — коливання) — видимі невеликі періодичні коливання Місяця навколо свого центра. Внаслідок лібрації деталі на видимому диску *Місяця* зміщуються відносно його країв. Розрізняють Л. М. оптичну й фізичну. Причиною оптичної Л. М. по довготі є нерівномірність руху Місяця по орбіті, тоді як навколо своєї осі він обертається майже рівномірно. Оптична Л. М. по широті спричинена нахилом площини місячного екватора до площини орбіти. До оптичної Л. М. відносять також добову, або паралактичну, Л. М., зумовлену обертанням Землі та місцем спостереження. Причиною фізичної Л. М. є збурення обертального руху Місяця під впливом сили притягання Землі. Внаслідок Л. М. можна з поверхні Землі спостерігати до 60% місячної поверхні. Оптичну Л. М. відкрив Я. *Гевелій*.

В. С. Кислюк.

ЛІБРЕВІ́ЛЬ — столиця Габону, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташований на березі Гвінейської зат. Атлантичного ок. Мор. порт, аеропорт міжнар. значення. 200 тис. ж. (1979). Судноверф, каво- і рисоочисні та маслоробні підприємства, цукр., борошномельний і пивоварний з-ди; текст., взут., меблева й тютюнова ф-ки. Рем. майстерні, складання електро- і радіоустаткування. ТЕС. Поблизу Л., в Овендо, споруджується (1980) новий глибоководний мор. порт. Нац. ун-т. Н.-д. заклади з геології, гірничої справи, с. г. та ін. Іл. див. т. 2, с. 435.

ЛІБРЕ́ТТО (італ. libretto, букв.— книжечка) — 1) Словесний текст музично-драматичного твору — опери, оперети (рідше — кантати, ораторії). 2) Сценарій балету. 3) Короткий виклад змісту опери, оперети, балету, драми, кінофільму тощо.

ЛІБРИФО́РМ [від лат. liber (libri) — луб і forma — вигляд], деревні волокна — механічна тканина *деревини*. Складається звичайно з прозенхімних (видовжених і загострених на кінцях) клітин що забезпечують міцність і твердість деревини; їхній живий вміст

рано відмирає. Рідше клітини Л. наближаються до паренхімних (див. *Паренхіма*) і мають менш потовщені оболонки; такі клітини довго зберігають живий вміст і є місцем відкладання запасних поживних речовин. Стіни клітин Л. здерев'янілі, з невеликою кількістю щілиноподібних пор, розташованих по спіралі. У деяких рослин (напр., у винограду) є т. з. перегородчастий Л., живі клітини якого мають тонкі целюлозні поперечні перегородки.

Лівадія. Великий Ліваділський палац.

ЛІВА́ДІЯ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташоване на узбережжі Чорного м., за 3 км від м. Ялти. 1,7 тис. ж. (1980). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Л. була маєтком царської сім'ї. Після Великого Жовтня Л. було перетворено на курорт для трудящих. В Л. проходила *Кримська конференція 1945*. У с-щі — винорадгосп «Лівадія» з винозавдом; 2 заг.-осв. школи, лікарня. Великий Ліваділський палац (1910—11, арх. М. Краснов), пейзажний парк навколо нього (з 1834, майстер І. Петер) — пам'ятка садово-паркової архітектури 19 ст. Л.— кліматичний приморський курорт. Показання: захворювання серцево-судинної системи, хронічні захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, нервової системи тощо.

ЛІВА́Н — гірський хребет у межах Республіки Ліван. Простягається на 170 км вздовж сх. узбережжя Середземного м. Вис. до 3083 м (г. Курнет-ес-Сауда). Схили круті, вкриті чагарниками (маквіс, фригана), подекуди — ліси з дубу, алепської сосни, клена, кипариса, ліванського кедра.

Ліван.
Тріполі. В одному з районів міста.

ЛІВА́Н, Ліванська Республіка — держава в Зх Азії.

На Зх. омивається водами Середземного м. В адм. відношенні поділяється на 5 мухафаз.

Державний лад. Л.— республіка. Діє конституція 1926 (в редакції 1927, 1943, 1947). Глава д-ви — президент, якого обирає парламент на 6 років Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — Палата депутатів (99 депутатів), що обирається населенням строком на 4 роки на основі конфесіональної системи представництва (див. *Конфесіоналізм*), тобто 54 депутати — від християн і 45 — від мусульман. Виконавчу владу здійснює Рада міністрів, очолювана прем'єр-міністром.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Л.— переважно гірська країна. Більша її частина зайнята гірським хр. Ліван (вис. до 3083 м., г. Курнет-ес-Сауда). Лише вздовж мор. узбережжя простягається низовина завширшки до 15 км. На Сх. підноситься гірський хребет Антиліван, який на Пд. переходить у масив Хермон. Між Ліваном та Антиліваном розташована западина Бекаа. Виявлено поклади заліз. руди, бурого вугілля, асфальту та ін. Клімат субтропічний з сухим літом і воло-

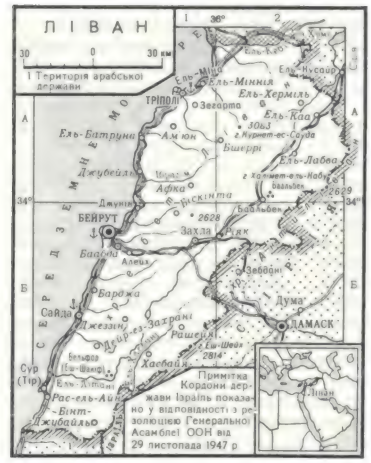

гою зимою. Пересічна т-ра січня на узбережжі +13, липня +27°, в горах відповідно +6 та +22°. Опадів 750—1000 мм, в горах понад 1000 мм на рік. Річки переважно невеликі, влітку часто пересихають, найбільша з них — Ель-Літані. Переважає чагарникова рослинність, подекуди — лісові масиви з дуба, ліванського кедра, алепської сосни.

Населення. Понад 90% населення становлять *араби* (переважно ліванці). Живуть також вірмени, греки, турки та ін. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас.— 299 чол. на 1 км² (1978). Понад 60% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Бейрут, Тріполі,* Захла, *Сайда.*

Історія. Перші поселення на тер. Л. виникли в 5-му тис. до н. е. З 4—3-го тис. до н. е. частина Л. входила до складу *Фінікії*. В 2-й пол. 2-го тис. до н. е. тер. Л. перебувала під політ. впливом Старод. *Єгипту*. У 9—7 ст. до н. е. фінікійські *поліси* Л. завоювала *Ассірія*, в кін. 7 ст. до н. е.— *Вавілонія*, в 6 ст. до н. е.— перс. д-ва *Ахеменідів*, у 4 ст. до н. е.— *Александр Македонський*. В кін. 4 ст. до н. е. тер. Л. було поділено між Єгиптом і д-вою *Селевкідів* (з 2 ст. до н. е. вся тер. Л. входила до її складу). З 64 до н. е. тер. Л.— під владою Рим. імперії, в 4—6 ст.— *Візантії*. В 7 ст. тер. Л. завоювали араби. В 8—9 ст. в гірських районах Л. оселилися послідовники течій християнства, в т. ч. *мароніти*. З 11 ст. Л. перебував під владою *хрестоносців*, з 13 ст.— єгип. *мамлюків*, з 1516 — *Османської імперії*. Під час 1-ї світової війни Л. 1918 було окуповано англо-франц. військами. З 1920 Л.— підмандатна тер. Франції. В 1926 Л. було проголошено республікою, але за конституцією Франція зберігала контроль за його зовн. відносинами та обороною. На поч. 2-ї світової війни після капітуляції Франції Л. 1940 фактично перетворився на італонім. плацдарм на Бл. Сході. 8.VI 1941 на тер. Л. вступили військ. частини «*Вільної Франції*» та англ. військ. 22.XI 1943 Л. було оголошено незалежною республікою. Проте повністю евакуація іноз. військ завершилася 1946. В 1944 Л. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Правлячі верстви Л. протягом ряду років проводили проімперіалістичну політику, відособлюючи Л. від прогресивних араб. країн. Втручання іноземного, гол. чин. американського, капіталу в економіку Л. викликало в країні 1958 збройне повстання. В Л. було введено амер. війська. Незважаючи на це, реакційні сили зазнали поразки. Новий уряд Л. проголосив політику нейтралітету, провів ряд соціальних реформ. З кін. 60-х рр. Л. зазнає агресивних дій з боку Ізраїлю. З 1968 на тер. Л. діє орг-ція *Палестинського руху опору* (ПРО). Протягом останніх років у Л. посилюються соціально-класові суперечності. Нац.-патріотичні сили вимагають проведення в країні політ. та екон. реформ. За цих умов ліванська реакція, очолена маронітською буржуазією, при підтримці міжнародного імперіалізму взяла курс на придушення національно-патріотичних сил та ПРО. Це призвело до громадянської війни 1975—76 між загонами правих партій, з одного боку, та нац.-патріотичними силами і загонами ПРО, з другого. Збройна боротьба припинилася після введення в Л. «міжарабських сил безпеки». Проте реакційні сили не припинили збройних провокацій, терору (вбивство 1977 К. *Джумблата* та ін.). В

Герб Лівану.

ЛІВАН

Площа — 10,4 тис. км

Населення — 3,1 млн. чол. (поч. 1980, оцінка)

Столиця — м. Бейрут

Ліван.
Бейрут.
Вид частини міста.

Рашід Вахбі. Портрет чоловіка. 1946.

1978 Ізраїль окупував Пд. Л., після виведення звідти ізраїльських військ реакційні сили протидіють встановленню там влади центр. уряду. В 1979—80 Ізраїль здійснював акти прямої агресії проти Л. У зовн. політиці Л. дотримується політики позитивного нейтралітету, неприєднання до блоків. Л.— член ООН з 1945, з того ж часу — член *Ліги арабських держав*.

І. М. Хворостяний.

Політичні партії, профспілки. До блоку нац.-патріотичних сил входять: Прогресивна соціалістична партія, засн. 1949; *Ліванська комуністична партія*, засн. 1924; Рух незалежних насеристів, засн. 1971; Організація комуністичної дії Лівану, засн. 1971; Національно-соціальна партія, засн. 1932. Правохристиянські сили «Ліванський фронт» (ЛФ) очолює партія Катаїб (*Ліванські фаланги*), діє з 1943. До ЛФ входить також Національно-ліберальна партія, засн. 1958. Крайньо права, відображає інтереси маронітської буржуазії та поміщиків. Національний блок, засн. 1943. Представляє інтереси помірковано-ліберальних маронітських верств. Загальна федерація профспілок робітників і службовців Лівану, засн 1970.

І. М. Хворостяний

Господарство. Л.— агр.-індустр. країна з фінансово-торг. і транспортно-туристичною спеціалізацією г-ва. Значні позиції в економіці посідає іноз. капітал. У країні діють численні комерційні банки та страхові компанії, гол. чин. іноземні. Валовий нац. продукт 1979 обчислювався в 7,9 млрд. ліван. фунтів (1974—8,1 млрд.), вартість життя зросла на 29,1%, число безробітних становило 146 тис. чол. Прибутки від іноз. туризму 1979 (через нестабільність внутр. обстановки) становили лише 20% рівня 1974. У с. г. створюється 10% нац. доходу і зайнято бл. 30% працездатного населення. В обробітку — бл. 300 тис. га землі, переважна більшість її належить поміщикам, які здають землю в оренду селянам. Осн. галузі с. г.: субтропічне плодівництво, зернове г-во, тваринництво. Збір гол. с.-г. культур (тис. т, 1979): апельсинів — 170,2, яблук — 140,2, маслин—37,9, лимонів— 85, бананів — 40,2, пшениці— 57, ячменю— 13,2, цукр. буряків—109,3, тютюну—4,5. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 41, овець, ослів і кіз — 326. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. На пром-сть припадає бл. 15% нац. доходу. Осн. галузі обробної пром-сті — текст., взут., харч. (консервна, цукр.), нафтоперероб на (на довізній сировині), деревообр. та буд. матеріалів (гол. чин. цементна). Певного розвитку набули алюмінієва, суднобудівна, хім., фарм. галузі. Переважають невеликі підприємства. В 1979 вироблено: нафтопродуктів — 5,0 млн. т, цементу — 1,6 млн. т, хім. добрив — 48,5 тис. т, цукру — 11,1 тис. т, взуття — 4,5 млн пар, електроенергії — 1,8 млрд. кВт · год, з них 70% на ГЕС. Гол. пром. центри — Бейрут, Тріполі. Транспорт спеціалізується на обслуговуванні транзитних перевезень іноз. вантажів і пасажирів. Довжина (1979): автошляхів — 7,7 тис. км, з них 5,4 тис. км — асфальтованих, з-ць — 408 км. Осн. мор. порти — Бейрут, Тріполі. У Бейруті — міжнар. аеропорт. Нафтопроводи сполучають порти Тріполі й Захрані з родовищами нафти в Ірані та Саудівській Аравії. З Л. вивозять нафтопродукти, текст. вироби, с.-г. продукти, папір, буд. матеріали; довозять сировину й напівфабрикати, машини та устаткування, трансп. засоби, товари широкого вжитку, продовольство. Гол. торг. партнери: Саудівська Аравія, Йорданія, Ірак, США, Франція. Грош. одиниця — ліван. фунт (*ліра*). За курсом Держбанку СРСР 100 ліван. фунтів=18,63 крб. (жовтень 1980).

С. О. Дебабов.

Медичне обслуговування. В 1975 в Л. було 10,1 тис. лікар. ліжок (41 ліжко на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 9900 лікарів (19,5 лікаря на 10 тис. ж.). Лікарів готує Вища мед. школа в складі ф-ту мед. наук Амер. ун-ту й мед. факультет Франц. ун-ту в Бейруті. В Л. в основному приватна система мед. обслуговування

Освіта і культурно-освітні заклади. Рівень письменності у Л.—75% (1974). Понад 50% шкіл—приватні. Строк навчання у поч. школі— 5, у середній — 7 (4 + 3) років У 1972/73 навч. р. у поч. школах було 497,2 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 174,7 тис., у вузах (у т. ч. в 5 ун-тах) — 50,8 тис. студентів, серед яких лише 45,7% ліванців. Ун-ти: Американський (засн. 1866), Арабський (засн. 1960), Ліванський держ. (засн. 1953), Французький св. Джозефа (засн. 1881; усі — в Бейруті), приватний ун-т у м. Джунія (засн. 1950). В Бейруті містяться: Нац. б-ка (засн. 1921), великі б-ки при ун-тах, Нац. музей Л. (засн. 1920). Музей образотворчих мистецтв.

В. З Клепиков

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в Л. виходило понад 100 періодичних видань, у т. ч. 40 щоденних газет загальним тиражем 296 тис. примірників. Щоденні газети: араб. мовою — «Аль-Амаль» («Дія», з 1939) — орган партії Катаїб; «Аль-Анба» («Вісті», з 1953); «Аль-Анвар» («Світло», з 1959); «Аль-Джаріда» («Газета», з 1953); «Ан-Нахар» («День», з 1933); франц. мовою — «Ор'ян-Жур» («Схід сьогодні», з 1971). Серед журналів: «Ад-Діар» («Домівка», з 1941) та «Аль-Хавадіс» («Події», з 1911). Щоденна газ. «Ан-Ніда» («Заклик», з 1959) і щотижневий журн. «Аль-Ахбар» («Новини», з 1953) — органи Ліванської компартії. Виходять араб мовою. Нац. інформ. агентство створене 1962. Радіомовлення — з 1937, телебачення — з 1959. Передачі ведуться араб., франц., ісп. і португ. мовами.

Малий храм (т. з. храм Вакха) в Баальбеку. 1—3 ст.

Література. З 7 ст. л-ра Л. розвивалася в заг. руслі араб. л-ри (див. *Арабська культура*, розділ Література). Період тур. панування характеризується занепадом культур. життя, зокрема л-ри. Відродження її почалося в 19 ст. Великий вплив у цей час мали ідеї просвітительства. Осн. жанром була публіцистика, зароджувалася нац. преса, активізувалася перекладацька справа. Відомими просвітителями були поет Н. аль-Язиджі, публіцист і перекладач Б. аль-Бустані, письменники А. Ф. аш-Шід'як, Дж. Зейдан — автор перших араб. істор. романів, драматург М. Наккаш. Ліванці Дж. Х. *Джубран*, М. *Нуайме*, А. *Рейхані*, Ф. Маалуф були осн. творцями т. з. сірійсько-амер. школи, яка значною мірою сприяла обновленню араб. поезії і прози Перед 2-ю світовою війною на поезію Л. (Ю. Гасуб, А. Мазхар, С. Лабакі) помітний вплив мали франц. символісти. Під час війни і в післявоєнний період навколо журн. «Ат-Тарік» («Шлях») групувалися прогресивні літератори О. Фахурі, Ж. *Ханна*, А. Табет, Р. аль-Хурі, Т. Мурувве, Т. Ю. *Аввад*, М Аббуд, у творах яких поглиблюються соціальні мотиви, звучить заклик до боротьби за нац. визволення. Журнал популяризує рос. і рад. л-ру. В сучасній поезії осн. місце займають прихильники вільного вірша Адоніс, Ю аль-Халь, Х. Хаві. У аль-Хадж, Ж. Ганем та ін.

Класичні традиції розвивають поети Б. аль-Хурі й С. Акль, а також М. Трад, який пише ліван. діалектом. Серед франкомовних поетів — Ж. Шехаде, С. Стетіє. Прозаїки — С. Ідріс. Л. Баальбекі. Укр. мовою перекладено твори М. Нуайме і Ж. Ханни, а також окремі оповідання в кн. «Полум'я» (К., 1964).

Ю. М. Кочубей.

Архітектура. Від 5 — 4-го тис. до н. е. на тер. Л. збереглися залишки кам. укріплень і житл. будинків у Джубейлі (стародавній Бібл), від періоду фінікійської культури (3—2-е тис. до н. е.) — залишки рабовласницьких міст-держав, гробниці й твори фінікійського мист. Пам'ятки 2—1-го тис. до н. е. свідчать про зв'язки з давньоєгип., ассіро-вавілонською та ахаменідською культурами. В період рим. панування було створено визначний храмовий ансамбль *Баальбека* (1—3 ст. н. е.). Від візант. періоду збереглися монастирі й церкви, прикрашені мозаїками. Починаючи з 7 ст. ліван. архітектура розвивалася під впливом *арабської культури*. Хрестоносцями в 12 ст. було збудовано ряд фортечних споруд (у Джубейлі, Тріполі, Сайді, замок Бо-

фор, 1139). За мамлюків (13—поч. 16 ст.) зводили мечеті, замки (замок у Рашеї, 13 ст.; Левова башта в Тріполі, 15 ст.). В період османської імперії в архітектурі широко застосовували орнамент, різьблення, вітражі. З 40-х рр. 20 ст. споруджуються будівлі з застосуванням в архітектурі місц. традицій (пансіонат у Сайді, 1946—48).

Образотворче мистецтво. З 5 — 4-го тис. до н. е. збереглися орнаментована кераміка, з 3 — 2-го тис.— твори фінікійського мист. — саркофаг царя Ахірама з рельєфами й написами, дрібна пластика, ювелірні вироби, зброя, худож. вироби з кістки тощо. В пам'ятках 2—1-го тис. до н. е. помітні впливи давньоєгип., вавілоно-ассірійської та ін. культур. Протягом багатьох століть будівлі прикрашали мозаїками й різьбленням. У 19 — на поч. 20 ст. розвивається монументальний і станковий живопис (художники Н. аль-Мааді, Х. Срур, Х. Салібі). В 30—40-х рр в образотворчому мист. Л. поширюється реалістична течія (М. Фаррух. О. Онсі), в 50—60-х рр.— *сюрреалізм* (А. Райєс), *кубізм* і *абстрактне мистецтво* (Ж. Халіфе, Е. Канаан, Р. Шараф) та ін. Реалістичні традиції в живописі продовжені у творчості С Бальтаксе, П. Кіракосяна; в графіці — Р. Шахаля, І. Шамута; у скульптурі — Ю. Хоайєка. В Л. розвинуто декор.-ужиткове мист.— виготовлення інкрустованих кісткою й перламутром виробів з дерева й металу, оздоблених карбуванням посудин з міді, візерункове ткацтво, килимарство, плетіння.

Музика, театр, кіно. У Бейруті — Нац. консерваторія з камерним оркестром при ній. Т-во Музична молодь Л. (засн. 1956) влаштовує концерти, муз. конкурси, відає муз. освітою в поч. школах. При Вищій школі мистецтвознавства (в складі Амер. ун-ту) 1966 відкрито музикознавчий відділ.

Джерела театру ліван. народу — в глибокій давнині (нар. обряди, свята та ін.). Лише в 2-й пол. 20 ст. в Л. з'явилися напівпрофес. театр. трупи. В 60—80-х рр. у Бейруті створюються: театр. студія, Нац. театр (засн актором Шушу), Ліван. драм. театр. Театр Баальбекського фестивалю (відкритий 1968), Оріон, університетський театр «Арман дю Шейла». В репертуарі театрів Л. — п'єси нац. драматургів Ж. Шехаде, Е. Бустані, М Хаттара та ін., зарубіжних, рос. авторів, зокрема А. Чехова, які виконуються арабською, французькою і англ. мовами.

Перший фільм вийшов 1929. Серед відомих кінокартин — «Під руїнами Баальбека» (30-і рр., реж. Ж. де Лука), «Червоні квіти» (1957, реж. М. Харун). В 60-х рр. в Бейруті відкрилося кілька кіностудій; 1964 створено Центр кіно й телебачення. Фільми 60—70-х рр.: «Продавець каблучок» (реж. Ю. Шахін), «Зламані крила» (реж. Ю. Маалуф), «Німий і любов» (реж. А. Бахрі), «Найпрекрасніші дні мого життя» (реж. А. Баракат).

Літ.: Страны и народы. Юго-Западная Азия. М., 1979; Современная Азия. Справочник. М., 1977; Крачковский И. Ю. Избранные сочинения, т. 2. М.—Л., 1956; Современная арабская литература. М., 1960; Крымский А. Е. История новой арабской литературы XIX — начало XX века. М., 1971; Фильштинский И. М. Арабская литература в средние века. М., 1978.

ЛІВА́НОВ Борис Миколайович [25.IV (8.V) 1904, Москва — 22. IX 1972, там же] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1948). З 1922 навчався в четвертій студії МХАТу, з 1924 — артист цього театру. Ролі: Кудряш («Гроза» Островського), Астров («Дядя Ваня» Чехова), Дмитро Карамазов («Брати Карамазови» за Достоєвським), Рибаков («Кремлівські куранти» Погодіна), Огнєв («Фронт» Корнійчука), Кассіо («Отелло» Шекспіра) та ін. З 1924 знімався в кіно: Дубровський (однойменний кінофільм), Руднєв («Крейсер „Варяг"»), Муров («Без вини винуваті»), генерал Федорченко («Поема про море» О. Довженка), Адмірал («Загибель ескадри» за п'єсою Корнійчука) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1947, 1949, 1950, 1970.

ЛІВА́НОВ Михайло Георгійович (1751—1800) — один з перших рос вчених у галузі агрономії і тваринництва. Закінчив Моск. ун-т (1772). Вивчав с. г. Англії В 1790 організував у с. Богоявленську (поблизу м. Миколаєва) першу в Росії с.-г. школу, яка діяла до 1797. Праці з грунтознавства, землеробства, рослинництва й тваринництва.

ЛІВА́НОВ Михайло Миколайович [н. 7 (20).X 1907, Казань] — рад. фізіолог, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1940. Закінчив Казанський ун-т (1931). Зав. лабораторіями в Моск. ін-ті мозку (1933—47), ін-ті патології і терапії інтоксикацій АМН СРСР (1947—49), ін-ті біофізики АМН СРСР (1949—61), з 1961—в ін-ті вищої нервової діяльності і нейрофізіології АН СРСР. Осн. праці присвячені вивченню біоелектричних явищ у *корі великих півкуль головного мозку* в нормі й патології. Один з основоположників *електроенцефалографії* в СРСР. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін орденами, медалями.

ЛІВА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ЛКП). Засн. 24.X 1924 в Бейруті. Тоді ж вступила до Комінтерну. До квітня 1925 називалася Ліванська партія народу. Входила до складу Компартії Сірії і Лівану, яка в січні 1944 розділилась на дві самостійні комуністичні партії. В січні 1944 І з'їзд ЛКП прийняв програмний документ — «Національну хартію». В 1948 ЛКП було заборонено; в тому ж році утворилася єдина Комуністична партія Сірії і Лівану (КПСіЛ). В 1958 КПСіЛ знову розділилася. Нелегальний II з'їзд ЛКП (1968) ухвалив політ. програму і статут партії. З 1970 ЛКП діє легально. III з'їзд (1972) прийняв політ. тези і вніс зміни до статуту ЛКП. Комуністи відіграли важливу роль у боротьбі за визволення країни від франц. колонізаторів, за нац. незалежність, були ініціаторами створення багатьох профспілок і масових демократичних орг-цій. Черговий, IV з'їзд ЛКП (липень 1979) висунув програму створення широкого нац. фронту для протидії агресії з боку Ізраїлю, за здійснення демократичних перетворень у країні. ЛКП брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар ЦК — Жорж Хауї (з 1979). Друк. органи: щоденна газ. «Ан-Ніда» («Заклик», з 1959), щотижневий журнал «Аль-Ахбар» («Новини», з 1953) та ін.

П. Ф. Гринюк.

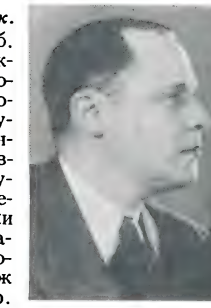

Б. М. Ліванов.

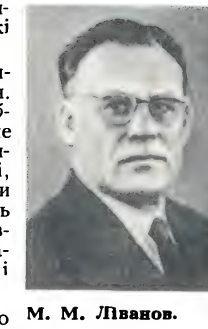

М. М. Ліванов.

ЛІВА́НСЬКІ ФАЛА́НГИ, Катаїб. Засн. 1936 як воєнізована молодіжна орг-ція; з 1943 діє як партія. Соціальною базою Л. ф. є дрібнобурж. верстви міста і села. Виступають з позицій націоналізму й антикомунізму. Вимагають встановлення режиму «сильної» диктатури, що зможе розправитися з демократичним рухом. Починаючи з 1975 фалангісти не раз організовували в Лівані збройні заколоти, провокували сутички між християнами і мусульманами. Л. ф. є провідною партією правохристиянських сил «Ліванський фронт», що встановили свій контроль на Пд. країни. Л. ф. мають відділення в країнах Лат. Америки і Африки, де живуть ліванські емігранти.

ЛІВА́НЦІ — нація, осн. населення Лівану. Чисельність — 2,5 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *арабською мовою*. За релігією більше як половина віруючих Л.— християни (*мароніти*, православні, католики), решта — мусульмани (суніти, шиїти, *друзи*). Більшість Л. займається землеробством і шовківництвом, значна частина працює в пром-сті. Про історію, г-во і культуру Л. див *Ліван, Араби.*

ЛІ́ВЕРПУЛЬ, Ліверпул — місто на Зх. Великобританії, в метрополітенському графстві Мерсісайд. Розташований на р. Мерсі, при її впадінні в Ірландське м. Значний вузол з-ць і автошляхів, другий за значенням і вантажооборотом після Лондона порт країни. Манчестерським каналом сполучається з *Манчестером*. 516 тис. ж. (1974). Разом з передмістями утворює конурбацію *Мерсісайд*. Пром-сть пов'язана гол. чин. з обслуговуванням і роботою порту: судно-будування та судноремонт, виробн. суднових машин, переробка довізної сировини (виплавка кольорових металів, нафтопереробка, продукція хім. галузі тощо). Розвинуті також авіац., поліграф., швейна та харчосмакова пром-сть. У Л. діють фондова і товарні (бавовняна, зернова, фруктова) біржі. Ун-т. Худож. галерея Уокера. Архіт. пам'ятки 12—18 ст. Л.— значний центр робітн. руху Великобританії. Вперше згадується бл. 1191.

ЛІ́ВИ — нечисленна народність у Латв. РСР (живуть переважно в межах Талсинського і Вентспілського р-нів). Лівська мова належить до прибалт.-фін. мовної групи. Серед Л. більш поширена латис. мова. Віруючі Л.— протестанти (лютерани). Л. працюють переважно в риболовецьких колгоспах.

В. Д. Дяченко

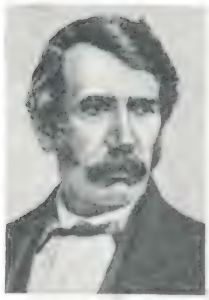

Д. Лівінгстон.

«ЛІ́ВИЙ» УХИЛ У ВКП(б) — у 1918 — 27 — опортуністична течія, яка маскувала свою ворожу марксизмові-ленінізмові сутність «лівою», псевдореволюційною, демагогічною фразеологією. Її соціальною базою була в осн. міська дрібна буржуазія, яка в перші роки Рад. влади поповнювала ряди робітн. класу. «Л.» у. знайшов свій вияв у діяльності *«лівих комуністів»*, які виступали проти *Брестського миру 1918* і вимагали оголошення Німеччині «революц. війни», ставлячи цим під загрозу існування Рад. д-ви; *групи «демократичного централізму»* і *«робітничої опозиції»*, що намагалися протиставити партії масові орг-ції (див. *Дискусія про профспілки*), обстоювали свободу фракцій тощо. Найнебезпечнішим різновидом «Л.» у. був *троцькізм*, який у ряді корінних питань по суті змикався з *правим ухилом у ВКП(б)*, що призвело, зокрема, до утворення *«нової опозиції»*, *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку*. «Л.» у., спираючись на догматизм у тлумаченні марксистсько-ленінської теорії, практично виступав проти союзу робітн. класу і селянства, зокрема, проти розрахованої на його зміцнення *нової економічної політики*, демагогічно розцінюючи її як капітуляцію перед капіталізмом, як зраду справі світової революції. На розкол рядів партії були спрямовані нав'язана їй «Л». у. дискусія 1923, антипарт. виступи 1924—27. Рішучу відсіч «Л.» у. дістав у статтях і виступах В. І. Леніна, у рішеннях *Десятого з'їзду РКП(б)*, *Тринадцятої конференції РКП(б)*, що затаврувала «Л.» у. як дрібнобуржуазний, *Тринадцятого з'їзду РКП(б)*, ряду пленумів ЦК партії. Розгром «Л.» у. довершив *П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б)*, який, відстоюючи єдність партії, оголосив належність до троцькістської опозиції несумісною з перебуванням у партії. Боротьбу партії проти «Л.» у. одностайно підтримали комуністи України. Зокрема, 1923 лінію ЦК РКП(б) схвалили 99% виробничих парт. осередків республіки. Виступи опозиції були засуджені на конгресах *Комуністичного Інтернаціоналу*, на пленумах ВККІ як дії, що загрожують єдності ВКП(б). Поразка «Л.» у. у ВКП(б) сприяла посиленню боротьби з ним у зарубіжних комуністичних і робітничих партіях.

В. С. Левін.

Лівія. Кам'яниста пустеля на сході країни.

ЛІ́ВІ ЕСЕ́РИ, ліві соціалісти-революціонери — дрібнобурж. політ. партія в Росії. Сформувалася в грудні 1917 з лівого крила партії *есерів*. На відміну від них, Л. е. осуджували імперіалістичну війну, співробітництво есерів у *Тимчасовому уряді*, виступали за негайне розв'язання питання про землю в дусі есерівської програми та ін. Л. е. входили до Військ.-революц. к-тів, брали участь у Жовтн. збройному повстанні 1917. На *Другому Всеросійському з'їзді Рад* вони в осн. питаннях голосували разом з більшовиками. Враховуючи довір'я частини селян до Л. е., більшовики уклали з ними угоду, за якою лідери Л. е. (Колегаєв, Спиридонова, Прош'ян, Штейнберг) ввійшли до складу Рад. уряду (вийшли з РНК 15.III 1918). Л. е. розходилися з більшовиками в корінних питаннях будівництва соціалізму, зокрема виступали проти диктатури пролетаріату, намагалися обмежити розвиток революції бурж.-демократичними завданнями, добивались угоди з *Центральною радою* тощо. В лютому 1918 вони виступили проти *Брестського миру 1918*. Влітку 1918 Л. е. остаточно перетворилися на куркульську партію. Вони виступили проти політики *«воєнного комунізму»*, прийняли рішення будь-що спровокувати війну з Німеччиною. Л. е. 6.VII 1918 у Москві вбили нім. посла, вчинили *лівоесерівський заколот 1918*. Після ліквідації його і виключення Л. е. з складу Рад їхня партія 1921 розпалася. На Україні Л. е. підтримували денікінську і петлюрівську контрреволюцію.

М. М. Липовченко.

«ЛІ́ВІ КОМУНІ́СТИ» — фракційна група в РКП(б), яка утворилась у зв'язку з укладенням *Брестського миру 1918* і виступала з позицій дрібнобурж. революційності в питаннях зовн. і внутр. політики. «Л. к.» на чолі з Бухаріним, як і Троцький, боролися проти укладення миру з Німеччиною, вимагали оголосити їй «революц. війну», чим ставили під загрозу існування Рад. д-ви. «Л. к.» заперечували можливість побудови соціалізму в одній країні, заявляли, що збереження диктатури пролетаріату в Росії можливе тільки за умови переможної світової соціалістичної революції, яку треба підштовхувати за допомогою війни проти світ. імперіалізму. Зазнавши поразки при обговоренні в ЦК РКП(б) питання про мир, «Л. к.» виступили проти ідей конкретних заходів щодо побудови соціалізму, накреслених у праці В. І. Леніна *«Чергові завдання Радянської влади»*. В. І. Ленін, ЦК партії, *Сьомий з'їзд РКП(б)* (березень 1918) дали рішучу відсіч спробам «Л. к.» підірвати єдність партії і ослабити Рад. д-ву. Влітку 1918 більшість «Л. к.» відкрито визнала свої помилки й включилася в парт. і держ. роботу.

ЛІ́ВІЙ Тіт [Titus Livius; 59 до н. е., Патавіум (тепер Падуя, Італія) — 17 н. е., там же] — давньорим. історик. Автор «Римської історії від заснування міста», в якій порічно викладено історію Риму від легенди про заснування міста до 9 до н. е. (142 книги, збереглися 1—10 та 21—45 книги). В праці Л. подано відомості, пов'язані з історією Пн. Причорномор'я, зокрема про боротьбу Риму проти понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*.

ЛІВІ́ЙСЬКА ПУСТЕ́ЛЯ — тропічна пустеля в Африці, в межах Лівії, Єгипту й Судану, пн.-сх. частина пустелі *Сахари*. Площа бл. 2 млн. км². Являє собою низовину, вкриту рухомими пісками, що утворюють *дюни* й *бархани* заввишки до 300 м (на Пн.), та плато (на Пд.) — пересічні вис. до 500 м, найбільша — 1934 м (масив Ель-Увейнат). На Пн. Сх.— глибокі западини (Каттара, 133 м нижче р. м.; Файюм та ін.). Родовища заліз. руди, фосфоритів тощо. Клімат жаркий, посушливий (бл. 25 мм опадів на рік, на Пн.— до 100 мм). Рослинність бідна, подекуди взагалі відсутня. Скотарство. В оазисах вирощують фінікову пальму, персики, абрикоси.

ЛІВІ́ЙЦІ — нація, основне населення Лівії. Чисельність — 2,25 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *арабською мовою*. Віруючі Л.— мусульмани-суніти. Л. сформувалися в результаті змішання араб. племен (проникли сюди в 7—11 ст.) з місц. берберським населенням, яке засвоїло араб. мову, релігію і звичаї. Л., які живуть у приморській зоні країни, займаються землеробством, в пд. і центр. районах — кочовим і напівкочовим скотарством; частина Л. працює на нафтопромислах. Про історію, г-во і культуру Л. див. *Лівія*, *Араби*.

ЛІ́ВІНГСТОН (Livingstone) Давід (19.III 1813, Блантайр, Шотландія — 1.V 1873, Чітамбо, Замбія) — англ. мандрівник, дослідник Африки. За освітою медик. Починаючи з 1840 протягом 30 років здійснив подорожі у Пд. і Центр. Африку. Дослідив *Калахарі*, бас. р. *Замбезі*, її вододіл з Конго, частину узбережжя Великих афр. озер, відкрив водоспад *Вікторія* та ін. Л. перетнув афр. материк з Зх. на Сх., визначив положення понад 1000 пунктів. Завдяки дослідженням Л. склалися перші уявлення про будову поверхні Пд. Африки, її гідрографічну сітку тощо. Матеріали спостережень Л. видано в двох його книгах (1857, 1865) і записках (1874). Л. був противником расизму й работоргівлі. Похований Л. у Вестмінстерському абатстві в Лондоні. Ім'ям Л. названо місто в Замбії, гори у Сх. Африці, водоспади на р. Конго.

ЛІ́ВІЯ, Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія — держава в Пн. Африці.

На Пн. омивається Середземним м. В адміністративному відношенні поділяється на 44 муніципальні округи.

Державний лад. Л.— республіка. Діє конституційний акт Декларація народної влади, прийнятий 1977. Найвищим органом держ. влади проголошено Загальний народний конгрес Лівійської Джамахірії (ЗНК). Постійно діючим органом ЗНК є Генеральний секретаріат. Функції уряду здійснює Вищий нар. комітет ЗНК та його голова.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Більшу частину Л. займають напівпустельні та пустельні плато заввишки 200—600 м. На

Тріполі. На одній з вулиць міста.

Зх.— кам'янисте пустельне нагір'я Хамада-ель-Хамра; в центрі — невисокі вулканічні гори Ель-Харудж ель-Асвад, на Пд.— відроги нагір'я Тібесті, на Пн. Сх.— масив Ель-Джебель-ель-Ахдар. Між ними — великі піщані улоговини (едейєни). На Сх. країни лежить *Лівійська пустеля*. Надра Л. багаті на нафту, розвідані поклади газу, заліз. руди, фосфоритів та ін. Клімат переважно тропічний, пустельний, на узбережжі — субтропічний, середземноморського типу. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця (січня) на Пн. +11, +12°, на Пд.— від +15 до +18°, найтеплішого (липня) відповідно від +27 до +29° і від +32 до+35° (макс., понад + 50°, в центрі Лівійської пустелі). Опадів на узбережжі 300—600 мм на рік, у внутр. районах—бл. 25 мм. Постійних річок немає, є тимчасові водотоки — *ваді*. Переважає пустельна рослинність, на узбережжі — субтропічна напівпустельна. У внутр. районах, в місцях виходу грунтових вод,— *оазиси*.

Населення. Осн. населення становлять араби (*лівійці*). Живуть також *бербери* і невеликі групи *хауса* та ін. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас.— 1,6 чол. на 1 км² (1978). Понад 30% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Тріполі, Бенгазі*.

Історія. Тер. сучас. Л. була заселена у глибоку давнину. Лівійці не раз зазнавали іноз. навал, в т. ч. Старод. Єгипту. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. в Л. були засновані фінікійські, в 7 ст. до н. е.— грец. колонії (див. *Кіренаїка*). В різний час Л. перебувала під владою *Карфагену*, д-ви *Ахеменідів*, Старод. Риму, *вандалів, Візантії*, араб. *Халіфату, Османської імперії*. Внаслідок італо-тур. війни 1911—12 тер. Л. захопила Італія (до 1943). Під час 2-ї світової війни 1939—45 тер. Л. 1943 зайняли війська Великобританії, Франції і США. Після війни народ Л. боровся за незалежність. 24.XII 1951 було проголошено незалежне Об'єднане Королівство Л. (король Ідріс I). Прагнучи зміцнити свої позиції у Л., Великобританія 1953 і США 1954 нав'язали Л. нерівноправні договори. В серед. 50-х рр. в Л. було відкрито багаті родовища нафти, і країна стала об'єктом активного проникнення іноз. капіталу. Внаслідок військ. перевороту 1. IX 1969 Л. проголошено Лівійською Араб. Республікою. Управління

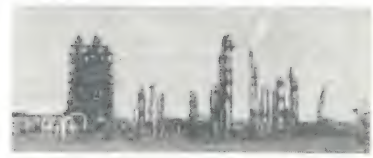

Загальний вигляд заводу зрідженого газу в Марса-ель-Бурейка.
На полі державного сільськогосподарського комплексу.

країною перейшло до Ради революц. командування (РРК) на чолі з М. *Каддафі*. РРК проголосила, що Л. відмовляється від капіталістичного шляху розвитку й будуватиме «лівійський ісламський соціалізм». В Л. здійснено ряд заходів по зміцненню нац. економіки, розширенню держ. сектора. В 1970 ліквідовано всі іноз. військ. бази на тер. Л. В 1977 в Л. було проголошено «режим народної влади», країну перейменовано на Соціалістичну Нар. Лівійську Араб. Джамахірію. 10.IX 1980 керівництво Л. і Сірії заявило про створення єдиної д-ви. У зовн. політиці Л. дотримується позитивного нейтралітету та неприєднання, веде боротьбу проти імперіалізму, неоколоніалізму та расизму, виступає за розвиток дружніх відносин з СРСР та ін. соціалістичними країнами. В 1955 Л. встановила дипломатичні відносини з СРСР. В 1963 між Л. та СРСР було укладено торг. договір, 1972 — договір про екон. і тех. співробітництво, 1975 — договір про культурні зв'язки.

З 1955 Л. — член ООН. Л. — член *Ліги арабських держав, Організації африканської єдності, ОПЕК, Організації арабських країн — експортерів нафти, Національного фронту стійкості і протидії*.

Єдину в країні масову політичну орг-цію — Арабський соціалістичний союз (засн. 1972) 1977 розпущено. Загальна федерація робітничих профспілок, засн. 1972.

В. С. Плачинда.

Господарство. Л. належить до країн, що розвиваються. Після проголошення республіки 1969 уряд здійснює прогресивні заходи щодо зміцнення нац. економіки. Насамперед було встановлено контроль над гол. природним багатством — нафтою. За видобутком нафти (100 млн. т, 1978) Л. посідає 8—9-е місце у світі. Від її продажу країна одержує понад 90% валютних надходжень у бюджет. Частка д-ви у видобуванні нафти становить 61% (1978). Під контроль д-ви перейшли також банки, значна частина транспорту, численні пром. і буд. компанії, зовн. торгівля, землі, які здаються в оренду, та ін. Держ. сектор у виробн. нац. продукту становить 75—80%. Націоналізація й розвиток нафтодобувної пром-сті створили передумови для піднесення всього г-ва, матеріального й культур. рівня життя нар. мас. Виконується план розвитку г-ва країни на 1976—80, мета якого полягає у створенні багатогалузевої сучас. пром-сті, в т. ч. важкої, а також с. г., яке б забезпечувало країну продовольством. Проте до цього часу не ліквідовано соціально-екон. відсталість, зумовлену тривалим колоніальним режимом. У с.-г. виробн. зайнято 60% населення. Здійснюється програма розвитку й модернізації с. г., націоналізовано 80% усіх земель, що обробляються, проводиться агр. реформа й кооперування сел. г-в, освоюються пустельні землі. Гол. галузь с. г.— тваринництво. Розводять переважно овець і кіз. Збір і виробн. осн. с.-г. продуктів (тис. т, 1979): пшениці — 110, ячменю — 300, овочів — бл. 600, фруктів—190, вовни—7,2; заготовлено шкір і шкур 2,9. С. г. зберігає відсталий характер. У пром-сті (не рахуючи нафтодобувної та нафтопереробної) створюється 10% нац. доходу. Переважають невеликі напівкустарні підприємства — харчові, текстильні, тютюнові, буд. матеріалів, по обробітку шкір, миловарні тощо. Будуються сучас. ф-ки й з-ди. В 1978 вироблено 3,5 млрд. кВт × × год електроенергії. Осн. пром. центри — Тріполі, Бенгазі.

Гол. вид транспорту — автомобільний. З-ць немає. Довж. (тис. км, кін. 1979): автошляхів з твердим покриттям — 10,5, нафтопроводів

Герб Лівії.

ЛІВІЯ

Площа — 1759,5 тис. км²

Населення — понад 3 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Тріполі

Лівія. Наскельне зображення у Ваді-Зігза

— 3,4. Найбільші мор. порти — Тріполі та Бенгазі. Поблизу Тріполі та в Себха—міжнар. аеропорти. Осн. статті експорту — нафта, цитрусові, шкіри, нафтопродукти. Довозять машини й устаткування, продовольство, мінеральні добрива, буд. матеріали тощо. Гол. торг. партнери — країни *Європейського економічного товариства*. Розширюються торг. зв'язки з СРСР та ін. соціалістич. країнами. Між Л. та СРСР підписано ряд угод про екон., тех. і культур. співробітництво, зокрема, Рад. Союз бере участь у спорудженні пром. об'єктів, геологічних дослідженнях, підготовці нац. кадрів Грош. одиниця — лівійський динар. За курсом Держбанку СРСР 1 лівійський динар = 2,17 крб (жовтень 1980). *М. П. Крачило.*

Медичне обслуговування. В 1970 в Л. було 7,6 тис. лікар ліжок (39 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 730 лікарів (4 лікарі на 10 тис. ж.). В Л. готують тільки серед. мед. персонал. Система мед. обслуговування в основному державна.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1975 запроваджено обов'язкове навчання для дітей і підлітків віком від 6 до 15 років. Строк навчання в поч. школі 6 років, у середній — 6 (3 роки в неповній і 3 — у повній). Обов'язкове навчання запроваджено у поч. і неповній серед. школі. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 592,2 тис. учнів, у серед. навч. закладах—198,3 тис. учнів. Вищі навч. заклади: ун-т у м. Бенгазі (засн. 1955; 1978/79 навч. р.— 8,8 тис. студентів), ун-т у Тріполі (засн. 1973; 1978/79 навч. р.— 4,2 тис. студентів). Є ряд ін-тів. В 1975 в країні засн. найбільшу в Африці лабораторію нафт. досліджень. Б-ки: Державна (засн. 1917) та ун-ту в Тріполі, Публічна (засн. 1955), б-ка ун-ту в м. Бенгазі з фондом понад 108 тис. тт. та ін. У Тріполі містяться музеї: археології, етнографії, ісламу, природничої історії; музеї античної історії — в Лептіс Магні, Сабраті та ін. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1978 в Л. видавалися арабомовою щоденна урядова газ. «Аль-Фаджр аль-Джадід» («Зоря», засн. 1966) тиражем 35 тис. прим. та 15 ін. періодичних видань. Інформ. урядове агентство Джамахірія Ньюс Ейдженсі (ДЖАНА) засн. 1964. Радіомовлення — з 1957, телебачення — з 1968. Передачі ведуться арабською і англійською мовами.

Література в давнину розвивалася в руслі заг. араб. культури (див. *Арабська культура*, розділ Література). В 16 ст. занепала. В 17—18 ст. виступили поети-суфії Омар бен аль-Фарід, Ахмед аль-Бахлюлі. Оскільки Л. майже постійно була під іноз. гнітом, її л-рі притаманні патріотичні й нац.-визвольні мотиви. Найвідоміші поети кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст.— Ахмед аш-Шаріф, Мустафа бен Зікрі, 2-ї пол. 20 ст.— Ахмед Рафік аль-Махдауї. Після проголошення незалежності Л. (1951) в л-ру прийшли молоді письменники, серед яких особливо популярні поети Алі Сідкі Абд аль-Кадер, Алі Мухаммад ар-Ракії, Мухаммад Абдалла, прозаїки Рішад аль-Хуні, Таліб ар-Раві, Абдель Хафез аль-Майар та ін.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура та мистецтво. На тер. Л. збереглися залишки давньогрец., давньорим. і візант. споруд з мозаїками і скульптурою (театр у Сабраті, кін. 2 — поч. 3 ст.). Після араб. завоювання (7— поч. 8 ст.) споруджували міста-«медини» з 1—2-поверховими будинками, мечетями, мінаретами. Для 18—19 ст. характерні багатокупольні мечеті, інтер'єри яких оздоблено орнаментальним різьбленням, майолікою (мечеть у м. Дерна). В період італ. панування (1912—43) в містах будували окремі квартали європ. архітектури. Після проголошення незалежності (1951) споруджуються будівлі (житл., культур.-освітні й адм.) сучас. типів. На тер. Л. збереглися неолітичні наскельні зображення (м. Ель-Увейнат та ін.), пам'ятки фінікійського мист. 1-го тис. до н. е. (скульптура з глини, кераміка, скляний посуд). Поширені різні види декор.-ужиткового мист.: килимарство, тиснення на шкірі, ювелірна справа, плетіння з пальмового листя.

Театр Л. виник на основі традицій нар. видовищ: театру тіней — «хаяль аз-зил», ляльк. вистав — «карагез» та ін. У 1935 в м. Дерна засн. першу театр. групу. В 40-х рр. виникли аматорські театр. гуртки, відбувалися вистави професіонал. італ. трупи. Після проголошення незалежності (1951) засн. кілька аматорських гуртків і колективів: нац. муз.-драм. трупа Мухтара Рамадана аль-Асвада, «Аль-Амаль» — у Тріполі, «Ат-Тадж аль-Фідді» — в Місураті. В 1951 створено перший лівійський театр з постійною групою — Нац. асоціація, в репертуарі якого — твори Ж. Б. Мольєра, М. Гоголя, а також сучас. лівійських драматургів. З 1963 в Тріполі діє муз.-драм. уч-ще. Працюють пересувні колективи — трупа нар. театру в Бенгазі, Нац. театри в містах Тріполі й Дерна, які ставлять п'єси єгип. і лівійських авторів про життя народу та його боротьбу за незалежність.

Літ. Особенков О. М. Ливийская Арабская Республика. М., 1973; Товмасян С. А. Ливия на пути независимости и социального прогресса. М., 1980

ЛІВОБЕРЕ́ЖНА УКРАЇ́НА — історико-географічна назва частини укр. земель, що за *Андрусівським перемир'ям 1667* перебували на автономному становищі в складі Рос. держави в 2-й пол. 17—18 ст. Суспільно-політ. лад, що існував тоді на Л. У., дав території напівофіц. назву — *Гетьманщина*. В документах офіц. характеру її називали Малая Росія. *Малоросія* До Л. У входила тер. сучас. Черніг., Полтав., зх. районів Сумської, сх. районів Київ. і Черкас. областей. На Пн. і Сх. Л. У. межувала з рос. воєводствами і *Слобідською Україною*, на Пд.— з *Диким полем* і *Запорізькою Січчю*, на Зх. рубіж проходив по Дніпру. До Л.У. належав також Київ з прилеглою територією. На Л.У. існував суспільно-політ. устрій, якому було покладено початок в ході *визвольної війни українського народу 1648— 54*. Автономне становище Л. У. виявилося в гетьманському правлінні, адм.-тер. поділові, військ. і фінанс. справах. Крайове управління очолював *гетьман*, який обирався на військ. раді (див. *Козацька рада*) і затверджувався царем. Свою діяльність у ряді питань гетьманське правління погоджувало з рос. урядом. Найвищі посади при гетьмані обіймала *генеральна старшина*. Тер. Л. У. в адм. і військ. відношеннях було поділено на Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський полки (див. відповідні статті), що їх очолювали полковники. Полки ділилися на сотні, очолювані сотниками, а в населених пунктах були козац. отамани. За козац. звичаєм ці посади мали обіймати виборні особи, але здебільшого, особливо у 18 ст., фактично на них призначали або вони переходили в спадщину. В містах існувало самоврядування — *магістрати* і *ратуші*. В 17 ст. в Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині та ін. містах були цар. воєводи, які відали рос. гарнізонами. І після утворення *Київської губернії* (1708) на чолі з генерал-губернатором адм. органи гетьманщини не підлягали йому. В результаті централізаторської політики царського уряду 1722—27 гетьманство було скасовано і утворено *Малоросійську колегію* (1727—34 і 1750—64 гетьманство відновлювалось). Хоч і з обмеженнями, але автономія Л. У. існувала до 1781, коли на її території було створено Київське, Новгород-Сіверське і Чернігівське намісництва, тобто запроваджено загальнорос. адміністративну систему.

Перебуваючи в складі Рос. д-ви, Л. У. знайшла в особі Росії спільника і захисника в боротьбі проти іноз. загарбників. Козац. полки в складі рос. армії брали участь у боротьбі проти султанської Туреччини — *Чигиринських походах 1677 і 1678* і *Азовських походах 1695—96*, у *Північній війні 1700—21* (у т. ч. в *Полтавській битві 1709*), рос.-тур. війнах 1735—39, 1768—74 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). Класова політика царизму та гетьманської адміністрації на Л. У. була спрямована на збереження і зміцнення феод.-кріпосницького ладу. Указом Катерини II від 3 (14).V 1783 було юридично закріпачено селян Л. У., а указом 1785 *козацькій старшині* надано права *дворянства*. Незважаючи на панування феод.-кріпосницьких відносин, на Л. У. були сприятливіші умови, ніж на *Правобережній Україні* і на зх.-укр. землях, для розвитку с. г., промислів, ремесел, міст і торгівлі. У 18 ст. з'явилися *мануфактури*, на яких поряд з працею кріпаків і *приписних селян* застосовувалася праця найманих робітників. Розвиток продуктивних сил і сусп. поділу праці зумовлював зростання на Л. У. внутр.

торгівлі. Економіка Л. У. дедалі більше входила в систему всерос. ринку. Цьому сприяло скасування 1754 внутр. митної системи (див. *Індукта*). Л. У. відігравала важливу роль у зовн. торгівлі. Через Київ, Ніжин ішов осн. торг. шлях у Росію з Балкан, Бл Сходу та ряду зх.-європ. країн. Значну роль Л. У. відіграла в розвиткові культури і укр.-рос. культур. зв'язків, зокрема *Київська академія*, Чернігівська і Переяславська колегії. На Л. У. виникли *козацькі літописи*, створено істор. праці «*Синопсис*», «*Історію Русів*». З Л. У. пов'язані життя і творчість визначних діячів укр. і рос. культури 17—18 ст. Л. *Барановича*, І. *Галятовського*, І. *Гізеля*, Г. *Конисього*, Ф. *Прокоповича*, Г. *Сковороди*, Д. *Туптала*, письменника І. *Котляревського*, композиторів М. *Березовського*, Д. *Бортнянського*, А. *Веделя*, художників В. *Боровиковського*, Г. *Левицького* та ін.

В 2-й пол. 17—18 ст. на Л. У. активізувалася антифеод. боротьба укр. селян, козаків і міської бідноти (див. *Переяславського полку повстання 1666*, *Кліщинське повстання 1767—70*, *Турбаївське повстання 1789—93*), знайшло широкий відгук *Булавінське повстання 1707—09*. У 18 ст. Л. У., як й ін. укр. землі, охопив *гайдамацький рух*. Протягом 60—80-х рр. 18 ст. на Л. У. діяв ватажок сел. загонів С. *Гаркуша*. Антифеод. рух на Л. У. посилився під час *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. Класова боротьба на Л. У. була складовою частиною антифеод. рухів нар. мас всієї Росії. В боротьбі проти іноз. загарбників, кріпосницького гніту, сваволі царської влади, в процесі екон. і культур. зв'язків міцніла дружба рос. і укр. народів. Після *возз'єднання Правобережної України з Росією* (1793) назви Л. У., так само як і Правобережна Україна, стали чисто геогр. поняттями.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. К., 1909; Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии, т. 1—3. К., 1888—1902; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

Ф. П. Шевченко.

ЛІВОГЕГЕЛЬЯ́НСТВО — філософська ідеалістична течія в *гегельянстві*. Див. *Молодогегельянство*.

ЛІВОЕСЕ́РІВСЬКИЙ ЗА́КОЛОТ 1918 — контрреволюц. виступ лівих есерів у Москві 6—7.VII під час роботи 5-го Всерос. з'їзду Рад, на якому лівоесерівська фракція зайняла антирад. позицію. Заколот, в організації якого брали участь також дипломатичні представники іноз. імперіалістичних країн (див. *Локкарта змова*), був частиною заг. плану контрреволюц. виступів лівих есерів проти Рад. влади 6.VII ліві есери вчинили вбивство нім. посла в Москві з метою спровокувати війну з Німеччиною. Того самого дня заколотники захопили в місті ряд об'єктів, обстріляли з гармат Кремль. Придушенням заколоту керував В. І. Ленін. На 2 годину дня 7.VII Л. з. було ліквідовано. У розгромі заколоту взяли участь делегати I з'їзду КП(б)У. Лівих есерів рішенням 5-го Всерос. з'їзду Рад було виключено з складу Рад робітн. і сел. депутатів. Злочинна авантюра лівих есерів показала, що вони остаточно перейшли в табір контрреволюції.

М. М. Липовченко.

ЛІВО́НІЯ — на межі 12 і 13 ст. область розселення лівів. До 1561 Л. називали тер. Латвії та Естонії, що її завоювали нім. хрестоносці. На цій території була конфедерація 5 феод. утворень (зокрема, *Лівонський орден*). Після створення 1561 Курляндського герцогства (див. *Курляндія*) Л. почали наз. Пн. Латвію і Пд. Естонію. З часом за цією територією закріпилася ін. назва — *Ліфляндія*.

ЛІВО́НСЬКА ВІЙНА́ 1558—83 — війна Росії проти *Лівонського ордену*, а з 1561, після його розпаду, проти Польщі, Литви, Швеції і Данії за вихід до Балтійського м. Росія почала війну в січні 1558. До кінця року рос. війська здобули ряд перемог, зокрема зайняли Нарву і Дерпт (тепер м. Тарту), 1563 — фортецю Полоцьк. Цим успіхам сприяли нар. повстання в Латвії, Естонії, а також у Білорусії (входила до *Великого князівства Литовського*). Але ускладнення внутр. обстановки в Росії (розорення країни у зв'язку з *опричниною*, боярські змови проти *Івана IV*, зрада А. М. *Курбського*), несприятлива міжнар. ситуація (напади тур.-тат. агресорів, об'єднання Польщі й Литви внаслідок *Люблінської унії 1569*) змінили розстановку сил. У 1579 шведи захопили Нарву і Корелу, польс.-лит. військо на чолі зі Стефаном *Баторієм* зайняло Полоцьк і Великі Луки, 1581 оточило Псков. Залога й населення міста 31 раз відбивали напади ворога. В обороні Пскова брав участь загін укр. козаків, керівник якого М. Черкаський загинув під час облоги міста. Героїчна оборона Пскова визначила більш сприятливий для Росії вихід з війни. За укладеним 1582 з Польщею Ям-Запольським перемир'ям до Росії відійшла *Лівонія*; Баторій мав повернути захоплені рос. землі. У 1583 було підписано Плюське перемир'я зі Швецією, під владою якої залишилися Нарва і захоплені нею рос. міста Ям, Копор'є, Івангород. Вихід до Балтійського м. Росія повернула на поч. 18 ст. в результаті *Північної війни 1700—21*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Королюк В. Д. Лівонська війна. К., 1957.

В. Є. Спицький.

ЛІВО́НСЬКИЙ О́РДЕН — католицька і військово-феод. організація нім. феодалів, відгалуження *Тевтонського ордену*. Л. о. засн. 1237 після розгрому 1236 ордену *мечоносців*. У 13 ст. Л. о. створив феод. утворення у Сх. Прибалтиці, підкорив латис. і ест. народи. Зазнав поразки у *Льодовому побоїщі 1242*. У 1561, під час *Лівонської війни 1558—83*, Л. о. розпався. Остаточно його ліквідовано 5.III 1562.

ЛІВО́НСЬКІ ХРО́НІКИ — історико-літ. твори, джерело з історії Сх. Прибалтики кін. 12 — поч. 18 ст. Більшість Л. х. прославляє загарбницькі дії нім. хрестоносців і дворянства. Цінність Л. х. у значному фактичному матеріалі з історії Латвії, Литви, Естонії та *Лівонського ордену*, зокрема *Лівонської війни 1558—83*. Написані лат. і нім. мовами.

ЛІВО́РНО — місто в Італії, в обл. Тоскана, адм. ц. провінції Ліворно. Порт на Лігурійському м., залізнична станція. 170,4 тис. ж. (1971). Розвинута маш.-буд. (особливо суднобудування), електротех., нафтопереробна, хім., скляна, текст., харч. пром-сть. У районі Л.— підприємства чорної та кольорової металургії. Мор. академія. Один з центрів робітн. і демократичного руху країни. В 1921 у Л. була засн. *Італійська комуністична партія*. У середні віки Л.— фортеця; місто з 15 ст.

ЛІВОРУ́КІСТЬ — схильність людини діяти переважно лівою рукою. Зумовлена Л. особливостями центральної нервової системи, зокрема розташуванням деяких нервових центрів. Л. буває природженою (передумови до цього створюються в процесі внутрішньоутробного розвитку організму) і вимуше-

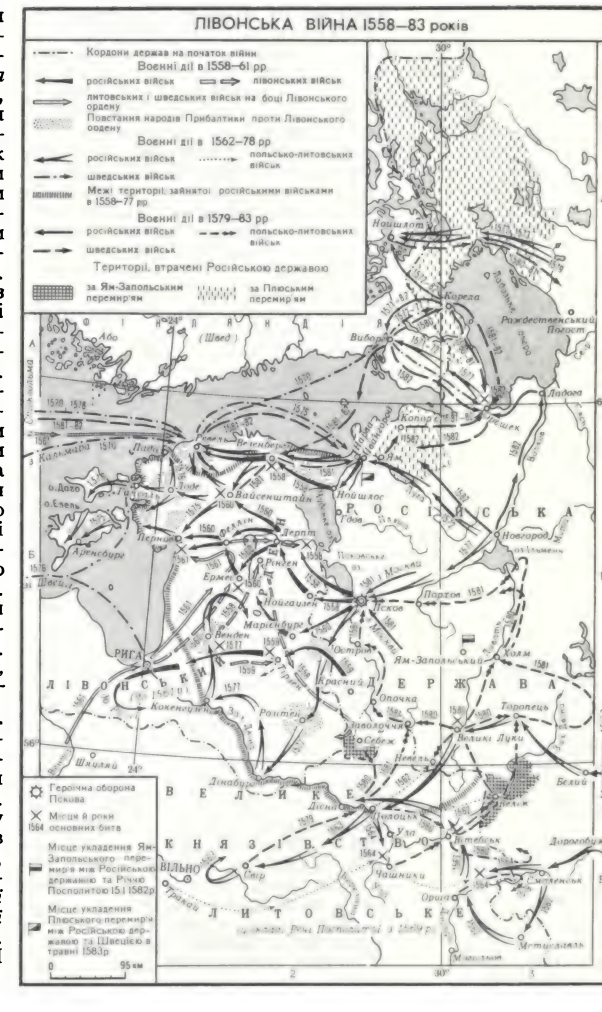

Й. М. Лівчак біля своєї матрицевибивальної набірної машини.

ною, зумовленою ушкодженням або захворюванням правої руки (*анкілоз, паралічі* тощо). Ліворукі діти (лівші) в психіч. і фіз. розвитку не відстають від праворуких. Л. слід враховувати при підборі на деякі спец. роботи.

ЛІВР (франц. livre, від лат. libra — римський фунт) — грошово-рахункова одиниця Франції, існувала з поч. 9 ст. до 1795 (до запровадження *метричної системи мір*, введення в обіг *франка*). Л. поділявся на 20 *су*, або 240 деньє. Л. дорівнював за вартістю ваговому *фунтові*, пізніше вартість його зменшувалася. Срібні монети Л. карбувалися лише 1656.

ЛІВЧА́К (Ливчак) Йосип Миколайович [1839, с. Тисів, тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.— 27.X (9.XI) 1914, Петроград] — укр. винахідник і громадський діяч. Вчився у Львів. та Віденському ун-тах. У Відні видавав журнали «Страхопуд» (1863—68), «Золотая грамота» (1864—67) і «Славянская заря» (1867—68), де друкував свої літ. твори й публіцистику. Керувався ідеями *панславізму* і «москвофільства» (див. «*Москвофіли*»). Через переслідування австро-угор. уряду Л. 1869 емігрував у Росію. Жив і працював у Вільнюсі та Петербурзі. Займався питаннями повітроплавання; розробив ряд оригінальних конструкцій друкарських машин — матрицевибивальну набірну машину (бл. 1875), прототип *лінотипа* (1881 — за кілька років до того, як таку машину збудував в Америці нім. винахідник О. *Мергенталер*) та ін. Він винайшов діаскоп (вид *перископа*), універсальний прицільний верстат (1886; відзначений великою Золотою медаллю Паризької академії). В 1900 сконструював автомат. покажчик пройденого шляху і швидкості руху паровоза, за що Рос. тех. т-во нагородило його золотою медаллю ім. О. П. Бородіна.

ЛІ́ВШИЦЬ Іссахар Зельманович [н. 23.VIII (5.IX) 1914, м. Вільно, тепер Вільнюс] — рад. учений-ентомолог, доктор біол. наук (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1947. В 1937 закінчив Ленінгр. с.-г. ін-т. З 1940 (за винятком воєнних років, коли Л. був учасником Великої Вітчизн. війни 1941—45) завідує відділом захисту рослин *Нікітського ботанічного саду*. Опрацював інтегровану програму захисту плод. культур, яку широко застосовують на Пд. України. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами. Держ. премія УРСР, 1976, Держ. премія СРСР, 1980. *М. М. Грисюк.*

ЛІ́ВШИЦЬ Яків Давидович [н. 10 (23).IX 1907, Київ] — укр. рад. вчений у галузі буд. механіки й мостобудування, доктор тех. наук (з 1955), професор (з 1956), засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1940. Після закінчення (1930) Київ. політех. ін-ту працював в Управлінні по буд-ву великих мостів на місцевих шляхах, у Київ. авіац. ін-ті. З 1945 — у Київ. автомобільно-дорожньому ін-ті (з 1955 — зав. кафедрою буд. конструкцій і мостів). Осн. праці — з питань розрахунку залізобетонних мостових конструкцій.

ЛІ́ГА (франц. ligue, від лат. ligo — зв'язую) — союз, спілка, товариство, об'єднання окремих осіб, організацій або держав (напр., *Ліга арабських держав*).

ЛІ́ГА (від лат. ligo — зв'язую) — в нотному письмі дугоподібний знак (риска), що ставиться під нотами (або над ними) і вказує на зв'язне виконання (*легато*) групи звуків різної висоти або суміжних нот однієї висоти. У вокальній музиці пов'язує звуки, що виконуються на один поетичний склад.

ЛІ́ГА АМЕРИКА́НСЬКИХ УКРАЇ́НЦІВ (ЛАУ)— культур.-освітня орг-ція укр. трудової еміграції в США. Засн. в квітні 1924 в Нью-Йорку на 1-му конгресі укр. робітн. орг-цій США. Об'єднала розрізнені укр. клуби та т-ва. Спочатку мала назву «Союз укр. робітн. орг-цій» (СУРО), потім — «Союз українських робітників». З 1940 називається ЛАУ В 20—30-х рр. СУРО виступав проти колонізаторської політики Польщі на зх.-укр. землях. У роки 2-ї світової війни Ліга очолила рух прогресивних кіл укр. еміграції за прискорення розгрому фашист. Німеччини, брала активну участь у кампаніях подання допомоги рад. народові. Ліга працює в складних умовах протидії з боку укр. націоналістичних орг-цій. В період розгулу *маккартизму* зазнала переслідувань. Має відділи та самодіяльні колективи в місцях традиційного поселення осіб укр. походження (Нью-Йорк, Детройт, Чікаго, Пітсбург тощо). Лігу очолює голова Виконавчого к-ту — М. Д. *Ганусяк*, відповідальний секретар — М. М. *Торченко*. Ліга зміцнює зв'язки з Рад. Україною, популяризує серед громадськості США досягнення УРСР в усіх галузях суспільного життя, виступає за розвиток добросусідських відносин між США і СРСР.

Б. Б. Євтух.

ЛІ́ГА АРА́БСЬКИХ ДЕРЖА́В (ЛАД), Ліга арабських країн — регіональна організація. Засн. 22.III 1945. Членами ЛАД 1979 були 20 д-в: АНДР, Бахрейн, Джібуті, Ірак, Йорданія, ЙАР, НДРЙ, Катар, Кувейт, Ліван, Лівія, Мавританія, Марокко, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Сірія, Сомалі, Судан, Туніс. Після підписання 1979 сепаратного договору з Ізраїлем з ЛАД був виключений Єгипет. З 1964 в роботі ЛАД бере участь *Організація визволення Палестини*. Статут ЛАД проголошує метою орг-ції екон., політ. і культур. співробітництво араб д-в для зміцнення їхньої незалежності та суверенітету. Найвищий орган ЛАД — Рада, в яку входять представники всіх країн-учасниць (сесії Ради скликаються 2 рази на рік). Виконавчим органом ЛАД є генеральний секретаріат (місцеперебування до березня 1979 — Каїр, з березня 1979 — Туніс). ЛАД відіграє важливу роль в об'єднанні дій араб. країн у боротьбі проти неоколоніалістських прагнень імперіалістичних держав на Близькому Сході. Велике значення для координації дій араб. країн мають конференції глав урядів араб. держав (табл.).

Г. Г. Зибіна

Конференції Глав урядів арабських держав:

1-а — 1964, Каїр
2-а — 1964. Александрія
3-я — 1965. Касабланка
4-а — 1967, Хартум
5-а — 1969, Рабат
6-а — 1973, Алжір
7-а — 1974, Рабат
8-а — 1976, Каїр
9-а — 1978, Багдад
10-а — 1979. Туніс

ЛІ́ГА НА́ЦІЙ — міжнар. організація, що існувала в період між 1-ю і 2-ю світовими війнами. Створена 28.IV 1919 на *Паризькій мирній конференції 1919—20*, яка прийняла вироблений спец. комісією статут Л. н., включений до мирних договорів, що завершили *першу світову війну 1914—18*. Спочатку статут Л. н. підписали 44 д-ви. Гол. органами Л. н. були щорічна Асамблея, Рада Л. н. (спершу складалася з 4 постійних і 4 непостійних членів) і постійний Секретаріат на чолі з ген. секретарем. Місцем перебування їх була Женева. Статут Л. н. формально передбачав боротьбу за обмеження озброєнь, за мир і безпеку народів. На практиці з часу заснування Л. н. була знаряддям політики найбільших імперіалістич. д-в, які потурали агресорам, заохочували підготовку 2-ї світової війни, підтримували систему колоніального гніту (див. *Мандатна система*). В 1920—34 діяльність Л. н. мала відверто антирадянський характер. 18.IX 1934 до Ліги націй вступив СРСР, що став її єдиним членом, який послідовно боровся за збереження миру, за створення системи *колективної безпеки*. Проте 14.XII 1939 Великобританія, Франція та їхні союзники, використавши як привід *радянсько-фінляндську війну 1939—40*, домоглися прийняття Радою Л. н. рішення про виключення СРСР з Л н. З того часу діяльність Л. н. фактично припинилася. Формально розпущена 18.IV 1946 постановою спеціально скликаної Асамблеї.

Літ.: История дипломатии, т. 3. М., 1965; Протопопов А. С. СССР, Лига Наций и ООН. М., 1968; История внешней политики СССР. т. 1. 1917—1945 гг М., 1976.

І. В. Грушецький.

ЛІГА́ЗИ (від лат. ligo — зв'язую), синтетази — клас *ферментів*, що каталізують реакції конденсації (приєднання однієї до одної) двох молекул. Процеси конденсації за участю Л. здійснюються за рахунок енергії розпаду аденозинтрифосфорної к-ти — АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) або аналогічного трифосфату (ЦТФ, ГТФ та ін.). Завдяки дії Л. утворюються нові хім. зв'язки. Л. відіграють велику роль гол. чин. в процесах *біосинтезу* білків, жирів, вуглеводів. Термін «лігази» вживають і щодо синтезуючих ферментів, які діють без участі нуклеозидтрифосфатів.

ЛІГА́НДИ (від лат. ligo — зв'язую), аденди — іони та молекули, які зв'язані з центральним атомом або іоном у *координаційній сполуці*. Л. часто бувають від'ємні іони OH^-, F^-, Cl^-, Br^-, I^- та ін., полярні молекули H_2O, NH_3, CO, неполярні молекули, які легко поляризуються, $NH_2—CH_2—CH_2—NH_2$ (етилендіамін) тощо

ЛІГАТУ́РА (лат. ligatura — зв'язка) — 1) *Буква* або знак фонетичної *транскрипції*, утворений з'єднанням елементів двох літер або знаків в один (дат., норв. Æ з А й Е). 2) З'єднане написання двох чи більше літер, які передають один знак [напр., польс. sz чи укр. дз (у слові «дзижчати» та ін.)], а також написання одним складним

знаком з'єднання літер, складу чи слова (див. *В'язь*). Іл. див. до ст. *В'язь*, т. 2, с. 431. 3) В поліграфії — дві з'єднані (злиті) між собою *літери* на одній ніжці. В деяких мовах Л. позначає лише один звук, напр. Æ, æ (з'єднане накреслення а + е) і Œ, œ (о + е).

ЛІГАТУ́РА в медицині — нитка, яку зав'язують навколо кровоносної судини для спинення або запобігання кровотечі під час операції або залишають у рані після операції, щоб забезпечити з'єднання тканин. Матеріалом для Л. є шовкові, бавовняні, лляні, капронові нитки, кетгут тощо.

ЛІГАТУ́РА в металургії — 1) Допоміжний сплав, який вводять у рідкі металеві сплави, щоб змінити їхній хім. склад і поліпшити властивості. Являє собою сплав певних хім. елементів з *легуючими елементами* або *модифікаторами* чи (рідше) самих легуючих елементів (модифікаторів). Сприяє кращому засвоюванню сплавами легуючого елемента (модифікатора), ніж при додаванні його окремо — у чистому вигляді. Найчастіше Л. (напр., сплав кремній — кальцій — магній — церій — залізо, що його додають у чавун) застосовують у чорній металургії. 2) Метал, який вводять у *благородні метали* або сплави, щоб надати їм необхідних властивостей, а також зменшити вартість виробів з них. Такими Л. є, напр., мідь, алюміній.

ЛІ ГВАН СУ (літ. псевд.— Чхунвон; 22.II 1892, м. Чонджу — бл. 1951?) — кор. письменник. Ідеолог кор. бурж. націоналізму. Після 1945 жив у Пд. Кореї. Пропав без вісті на поч. війни 1950—53. Романами «Бездушність» (1917), «Першопрохідник» (1918) заклав основи сучас. кор. прози. В ряді романів і публіцистиці знайшли відображення націоналістичні ідеї Л. Г. С. Автор істор. романів «Государ Седжо Великий» (1940), «Буддійський наставник Вонхйо» (1942) та ін. В повісті-сповіді «Моє визнання» (1948) розкаювався в співробітництві з япон. окупантами в 40-х роках. *Л. Р. Концевич.*

ЛІ ГІ ЙОН (літ. псевд. — Мінчхон; н. 29.V 1895, поблизу м. Чхонан) — кор. письменник. Член Трудової партії Кореї. Один з організаторів Кор. федерації пролет. мистецтва (1925). В ранніх повістях і оповіданнях показав трагічне становище трудящих Кореї під владою япон. окупантів. Роман «Рідний край» (1934) присвячений життю кор. села. В романі «Новина» (1939) звучать антифеод. мотиви. Роман «Земля» (ч. 1—3, 1948—60) — про агр. реформу в Пн. Кореї. Панораму ідейно-політ. життя в Кореї кін. 19 — серед. 20 ст. подано в романі-трилогії «Ріка Туманган» (1954—64). Повість «Доля однієї жінки» (1964) присвятив партизанському рухові 30-х рр. Нагороджений радянським орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Укр. перекл.— Земля. К., 1954; Рідний край. К., 1980; Рос. перекл.— Земля, ч. 1—2. М., 1953; Судьба одной женщины. Пхеньян, 1964; Родная сторона. М., 1967.
Літ.: Иванова В. И. Ли Ги Ён. М., 1962. *Л. Р. Концевич.*

ЛІГІНОПТЕ́РИС (Lyginopteris) — рід викопних рослин родини лігіноптеридових класу *насінних папоротей*. Жили в кам'яновугільному періоді. Мали довге тонке (до 4 см у діаметрі) розгалужене, вкрите шипами, стебло. За анатомічною будовою стебла і кореня нагадували *папороті, саговники* і араукарієві. Листя Л., зовні подібне до листя папоротей, мало *продихи*, що містилися з обох боків листкової пластинки. *Насінні зачатки* були прямі, з пилковою камерою, з одним покривом і однією *мегаспорою* всередині. Л. являє великий наук. інтерес як найкраще вивчений рід насінних папоротей. *Н. О. Шекіна.*

ЛІГНІ́Н (від лат. lignum — деревина) — полімерна органічна речовина, якою просякнуті здерев'янілі стінки клітин переважної більшості *вищих рослин*. Л. відносять до інкрустуючих речовин оболонки рослинної клітини. Найбільше Л. в *деревині* (так, у деревині листяних порід 20—30% Л., хвойних — до 50%). У чистому вигляді Л.— аморфний порошок жовто-коричневого кольору, нерозчинний у воді та органіч. розчинниках, розчинний у *лугах*. Л. забарвлюється осн. барвниками і дає колірні реакції, характерні для *фенолів*. Хім. будову Л. остаточно не визначено. Відомо лише, що молекула Л. складається з полімеризованих аромат. спиртів. Л. міститься у відходах целюлозної і гідролізної пром-сті. Застосовують Л. у керамічному виробництві як пластифікатор, при виготовленні теплоізоляційних і будівельних матеріалів тощо. У медицині Л. наз. перев'язувальний матеріал, одержуваний з деревини. Тех. гідролізний Л. переробляють для потреб с. г. на лігностимулююче добриво. Воно складається з водного розчину амонійних солей хінонних нітрополікарбонових к-т і натурального гідролізного Л. як сорбенту у співвідношенні 1 : 9. У грунті Л. перетворюється на гумінові к-ти, що сприяють росту коренів. Л.— аналог *гумусу*, меліоратор грунту. Як добриво використовують також амонізований Л. Препарат хлорлігнін має фунгіцидні властивості (див. *Фунгіциди*). *П. Г. Кроткевич* (Л. в с. г.).

ЛІГНІ́Т (від лат. lignum — деревина, дерево) — 1) Викопне слабовуглене дерево, в якому збереглася анатомічна будова тканин. 2) Різновид *бурого вугілля*. На Україні є в *Дніпровському буровугільному басейні* й *Закарпатському буровугільному районі*. Використовують Л. як паливо і сировину для хім. промисловості.

ЛІГРОЇ́Н — суміш рідких вуглеводнів. Прозора жовтувата рідина, густ. 785—795 кг/м³. Одержують прямою перегонкою нафти або *крекінгом* нафтопродуктів (фракція, яка википає при 120—240° С). Застосовують як тракторне паливо, розчинник у лакофарбовій промисловості, як наповнювач у деяких приладах тощо.

ЛІГУРІ́ЙСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — держава в Лігурії (Італія) 1797—1805. Засн. на тер. олігархічної Генуезької республіки після окупації її франц. військами. В Л. р. було проведено бурж. реформи за франц. зразком. Фактично перебувала під владою Франції. З 1805 тер. Л. р. було приєднано до Франц. імперії, за рішенням *Віденського конгресу 1814—15* — до *Сардінського королівства*.

ЛІГУРІ́ЙСЬКЕ МО́РЕ — частина Середземного м. між о-вами Корсіка та Ельба й узбережжям Франції та Італії. У пн. частині — Генуезька зат. Глиб. понад 2500 м. Гол. порти: Генуя, Ліворно, Спеція (Італія), Ніцца (Франція). Узбережжя Л. м.— відомий курортний район (Французька Рів'єра, Італійська Рів'єра).

ЛІ ГЮ БО (15.I 1169, м. Йоджу, тепер у провінції Кйонгідо — 2.IX 1241, о. Канхвадо) — кор. письменник. У своїх творах критикував політику двору, співчував землеробам. Зазнавав переслідувань властей. Поема «Государ Тонмон» (1194) побудована на міфологічному матеріалі. У творчості Л. Г. Б. сильні й буддійсько-даоські настрої. Значну частину його літ. спадщини становить пейзажна лірика. Писав і прозові твори різних жанрів. Мав великий вплив на розвиток кор. л-ри.

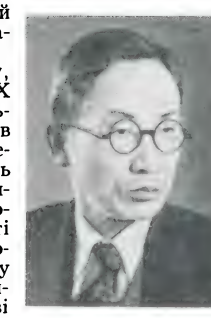

Лі Гі Йон.

Тв.: Рос. перекл.—[Вірші]. В кн.: Классическая поэзия Индии, Китая, Кореи, Вьетнама, Японии, М., 1977.
Л Р Концевич.

ЛІД — вода в твердому стані. Відомо 10 кристалічних модифікацій Л. і аморфний Л. *Сингонія* гексагональна. Густ. 0,917. Твердість 1,5 (при +4°), 4,0 (при —44°) і 6,5 (при —78,5°). Безбарвний, у значних скупченнях синюватий; прозорий. Блиск скляний. Л утворюється в *кріосфері* при зниженні т-ри нижче за 0° (*льодовики*, крига водойм, підземний Л. тощо). У полярних і високогірних районах Л. спостерігається протягом цілого року, в помірних широтах — лише взимку. Є дані про наявність Л. на ін. планетах Сонячної системи і в *кометах*. Досліджує Л. *кріологія*.

ЛІД ШТУ́ЧНИЙ — харчовий або технічний *лід*, одержуваний з води за допомогою *холодильних машин*. Буває у вигляді блоків, плит, лусок і кристалів (снігу). Застосовується у харч. пром-сті, на штучних спортивних ковзанках тощо. Схожим на Л. ш. є «сухий лід» — *вуглекислий газ*, затверділий при т-рі — 78,5° С і атм. тиску. Див. також *Льодовиробництво*.

ЛІ́ДА — місто обласного підпорядкування Грод. обл. БРСР, райцентр. Залізнич. вузол. 67 тис. ж. (1980). Осн. підприємства: лакофарбовий, «Лідсельмаш», електровиробів та авторем. заводи, виробниче деревообр. об'єднання, взут. ф-ка. Підприємства харч. пром-сті (м'ясний та мол.-консервний комбінати; з-ди: харч. концентратів, пивоварний, хлібний) та по обслуговуванню залізнич. транспорту. Комбінати буд. матеріалів і залізобетонних виробів. Індустріальний технікум, муз. уч-ще. Краєзнавчий музей, планетарій. У Л.— руїни замку (бл. 1325, зруйнований 1710). Поблизу міста — торфопідприємства. Засн. у 13 ст. Місто нагороджено орденом «Знак Пошани» (1980).

ЛІДА́Р (англ. lidar; скорочено від light detection and ranging —

Ф. І. Лідваль. Будинок колишнього Російського банку в Києві. 1913.

світло, детектування і зондування) — прилад для дистанційного визначення фізичного стану і хімічного складу атмосфери за допомогою лазерного випромінювання. Осн. елементами Л. є *лазер,* який генерує потужні наносекундні світлові імпульси, рефлектор, що спрямовує ці імпульси у зондовану ділянку атмосфери і приймає зворотне випромінювання, світлосильний спектрометр (див. *Спектральні прилади*) з фотоелектр. приймачем та реєструючий блок. Дія Л. грунтується на тому ж принципі, що й дія *радіолокаційної станції,* а також на явищах *люмінесценції,* релеївського, тіндалівського та комбінаційного розсіяння світла. Про кількісний і якісний склад атмосфери та її забруднення в місці, де в фіксований момент часу подіяв лазерний імпульс, судять за спектральним складом зворотного випромінювання. *І. І. Конділенко.*

ЛІ ДАЧЖАО (6. X 1888, с. Дахейто, пов. Лаотін, пров. Хебей — 28.IV 1927, Пекін) — діяч кит. революц. руху, перший пропагандист марксизму в Китаї. Н. в сел. сім'ї. В 1907—13 навчався в Бейянській політико-юрид. школі в Тяньцзіні, 1913—16 — на ф-ті політекономії ун-ту Васеда в Токіо. Брав участь у демократичному русі за нову культуру, початому 1915 прогрес. кит. інтелігенцією. З 1916 співробітничав у журн. «Сінь ціннянь» («Нова молодь») та ін. прогрес. виданнях, у яких пропагував марксизм. З 1918 — зав. б-кою і викладач Пекінського університету. В 1919 — один з організаторів і керівників «*Четвертого травня» руху*. В 1920 організував у Пекіні легальне Товариство вивчення марксизму; брав участь у створенні перших комуністичних гуртків. Один із засновників (1921) Компартії Китаю (КПК), керівник Північ. бюро КПК. З 1922 — член ЦК КПК. У 1923—24 брав участь у реорганізації *гоміндану,* з 1924 — член його ЦВК. Учасник V конгресу Комінтерну (1924). З 1926 — в підпіллі. В квітні 1927 заарештований мілітаристською владою і страчений.

Літ.: Кривцов В. А., Краснова В. А. Ли Да-чжао. М., 1978.

ЛІДВАЛЬ Федір (Фредрік) Іванович [20.V (1.VI) 1870, Петербург — 1945, Стокгольм (?)] — рос. архітектор, швед за походженням. У 1890—96 навчався в петерб. АМ у Л. *Бенуа*. Академік архітектури з 1909. Будував прибуткові будинки й банки в стилі *модерн* (житл. будинки на Кіровському проспекті, вулицях Желябова та Софії Перовської; будинок Азовсько-Донського банку, тепер Центр. телефонний переговорний пункт, 1908—09; готель «Асторія», 1910—14, всі — в Ленінграді; будинок Російського банку в Києві, тепер тут різні установи; скульптор В. Кузнецов, 1913).

ЛІ ДЕН ОК (н. 1916) — держ. і парт. діяч КНДР. Н. в сел. сім'ї. Закінчив політех. ін-т. У 30-х рр. брав участь у антияпон. русі. З 1945 — на парт. і держ. роботі. З 1976 — заст. прем'єра, з 1977 — прем'єр Адм. ради КНДР. У 1956—70 і з 1972 — член ЦК Трудової партії Кореї (ТПК), 1956—61 і 1972—77 — кандидат у члени Політ. комітету ЦК ТПК, 1961—70 і з 1977 — член Політ. комітету ЦК ТПК.

ЛІДЕР Данило Данилович [н. 25.IV (8.V) 1917, с. Вікторівка, тепер Міллерівського р-ну Ростов. обл.] — рос. і укр. рад. театр. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). В 1956 закінчив Ін-т живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Виконав оформлення до вистав у театрах Ленінграда, Москви, Челябінська, Києва, Кракова, зокрема — «Маскарад» М. Лермонтова (1950), «Любов Ярова» К. Треньова (1952), «Король Лір» У. Шекспіра (1979); «Сторінка щоденника» О. Корнійчука (1965), «Патетична соната» М. Куліша (1966), «Для домашнього вогнища» за І. Франком (1968), «Ярослав Мудрий» І. Кочерги (1970), «Дядя Ваня» А. Чехова (1980), всі — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Держ. премія СРСР, 1952.

ЛІДЕР (англ. leader, від lead — вести, керувати) — 1) Глава, керівник політ. партії, громад. орг-ції тощо. 2) У Рад. ВМФ — клас кораблів (типу есмінця великої водотоннажності), що існував у 30—40-х рр. 3) У широкому розумінні — той, хто йде попереду.

ЛІДІН Володимир Германович [3 (15).II 1894, Москва — 27.IX 1979, там же] — рос. рад. письменник. Учасник громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1915. Зб. оповідань «Норд» (1925), зб. нарисів «Шляхи і верстви» (1927), роман «Відступник» (1927). Автор книг «Путина» (1930), «Про Далекий Схід» (1932), роману «Великий, або Тихий» (1933). Книга нарисів «Зима 1941 року» (1942) і роман «Вигнання» (1947) — про події Великої Вітчизн. війни. Л. належать роман «Два життя» (1950), зб. «Приліт птахів. Оповідання 1954—1961» (1970), «Відблиск зірок. Оповідання 1974—1976» (1978), книги «Люди і зустрічі» (1957), «Друзі мої — книги» (1966). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1973—74; Укр. перекл.— Стародавня повість. К., 1960; Далекий друг. К., 1966. *М. М. Радецька.*

ЛІДІЦЕ — шахтарське селище в Чехословаччині поблизу м. Кладно. Під час 2-ї світової війни нім.-фашист. окупанти 10.VI 1942 зруйнували с-ще вщент, чоловіків розстріляли, жінок і дітей відправили до таборів смерті. Після визволення Чехословаччини Л. відбудовано; відкрито меморіал. музей.

ЛІДІЯ — у давнину країна на З. Малої Азії у долині р. Герм (тепер тер. Туреччини). Була населена індоєвроп. племенами лідійців. На тер. Л. були багаті родовища золота. Бл. 7 ст. до н. е. тут почалося карбування перших в історії людства монет. На поч. 1-го тис. до н. е. Л. входила до складу *Фрігії*. На поч. 7 ст. до н. е. стала самостійною д-вою (столиця Сарди). У Л. правили дин. Гераклідів (з 12 ст. до н. е.), Мермнадів (з 7 ст. до н. е.). За правління *Креза* влада Л. поширилася майже на всю Малу Азію. В 546 до н. е. Л. захопив перс. цар *Кір II*. В 4 ст. до н. е. тер. Л. входила до д-ви *Александра Македонського,* в 3—2 ст. до н. е.— д-ви *Селевкідів,* потім до *Пергаму*. В 133 до н. е. стала частиною рим. провінції Азія.

Меморіал у **Лідіце.**

ЛІДС — місто у Великобританії, в метрополітенському графстві Уест-Йоркшір. Значний вузол з-ць та автошляхів, каналом сполучений з мор. портом *Ліверпуль*. 499 тис. ж. (1974). Разом з передмістями та розташованими поблизу містами і селищами утворює *конурбацію* Уест-Йоркшір. Провідні галузі пром-сті — швейна (особливо виробн. чоловічого одягу) та маш.-буд. (швейне, текст., гірниче, хім., атомне устаткування, верстатобудування тощо). Підприємства металург., хім., радіоелектроні, поліграф., харч. пром-сті. Ун-т. Міськ. музей, картинна галерея. Л. уперше згадується на поч. 7 ст.

ЛІЄЛУПЕ — приморський кліматичний курорт за 15 км від Риги; частина м. *Юрмали*.

ЛІЄПА Маріс-Рудольф Едуардович (н. 27.VII 1936, Рига) — рад. артист балету і балетмейстер, нар. арт. Латв. РСР (з 1968), нар. арт. СРСР (з 1976). В 1955 закінчив Моск. хореографічне уч-ще (з 1963 — його викладач). З 1960 — соліст балету Великого театру СРСР. Партії: Зігфрід, Дезіре («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Альберт («Жізель» Адана), Красс («Спартак» Хачатуряна), Ромео («Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва), Вронський («Анна Кареніна» Р. Щедріна). Постановки: балет «Видіння Троянди» на музику Вебера, хореографічні фрагменти в спектаклях Моск. театру ім. Євг. Вахтангова «Антоній і Клеопатра» та «Степан Разін»; балет «Дон Кіхот» Мінкуса— в Дніпроп. театрі опери та балету (1980). Ленінська премія, 1970.

ЛІЄПАЯ (кол. Лібава) — місто респ. підпорядкування Латв. РСР, райцентр. Розташована на Зх. республіки, на перешийку між Ліепайським оз. та Балтійським м. Залізнич. вузол, незамерзаючий мор. порт. 108 тис. ж. (1980). Вперше згадується 1253 як рибальське селище. З 1263 — порт, з 1625— місто. В 1795 Л. в складі *Курляндії* приєднано до Росії. 15 (28).VI 1905 в Л. вибухнуло збройне повстання військ. моряків. З 1919 Л. — у складі бурж. Латвії. Разом з Латв. РСР 1940 увійшла до СРСР. Л. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1977). Л.— друге за пром. значенням місто Латвії. Найбільші підприємства — заводи «Червоний металург», металовиробів, с.-г. машинобудування, галантерейний комбінат, виробниче об'єднання м'ясної пром-сті та ін. Л.— важливий центр мор. рибальства (Ліепайська база океанічного флоту). 5 серед.

спец. навч. закладів, у т. ч. морехідна школа. Пед. ін-т. 2 драм. театри, істор. і худож. музеї, філіал Вентспільського музею історії мор. рибальства. Л. — приморський грязьовий і кліматичний курорт. Лікувальні засоби: грязі, кліматотерапія, морські купання. Показання: захворювання органів руху і опори, гінекологічні, нервової системи.

ЛІ́ЖНИК— укр. килим, призначений для вкривання ліжка, ковдра.

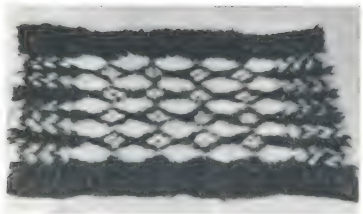

Ліжник роботи Т. Ф. Чувалової. Київ. 1975.

Л. бувають однотонні або багатобарвні. Тчуть їх з грубої, слабоскрученої вовни, на тонкій вовняній основі. Л. мають вигляд пухкої, волохатої і легкої тканини. Завдяки своєрідній техніці виконання, ніжним гармонійним барвникам і виразній геом. орнаментиці мають мистецько-декоративну цінність. Л. виробляли по всій Україні, найбільше — на Полтавщині, Слобожанщині та Правобережжі. Тепер поширені переважно в зх. областях України.

ЛІЗИ́Н, α, ε-діамінокапронова кислота, $H_2N(CH_2)_4CH(NH_2)COOH$ — діаміномонокарбонова *амінокислота*. Мол. м. 146, 19. Л. відомий у вигляді двох оптично активних D- та L- форм. Має лужні властивості. Є однією з *незамінних амінокислот* для людини і тварин. Входить до складу майже всіх білків рослинного і тваринного походження (особливо багато Л. в *гістонах* і *протамінах*). Відсутність Л. в їжі спричинюється до негативного балансу азоту в організмі. В пром-сті Л. одержують *мікробіологічним синтезом*.

ЛІ́ЗИС (грец. λύσις — розв'язування, звільнення; розпад) — 1) Одна з форм спаду температури тіла при гарячці. Характеризується повільним (на протилежність *кризі*) зниженням т-ри тіла (від 3 до 12 днів), що відповідає поступовому зникненню й ін. ознак захворювання. Л. характерний для ряду інфекційних захворювань (напр., *черевного тифу, бруцельозу, скарлатини, плевриту* та ін.). 2) Розчинення, руйнування клітин, у т. ч. мікроорганізмів, порушення структури тканин під впливом ферментів та ін. агентів, яким притаманна літична дія. Див. також *Лізис мікроорганізмів, Лізосоми*.

ЛІ́ЗИС МІКРООРГАНІ́ЗМІВ — явище розчинення бактерій під впливом певних фізико-хімічних та біологічних факторів. Полягає в руйнуванні стінки бактерії з наступним виходом речовини *цитоплазми* в зовн. середовище. До факторів, що спричинюють Л. м., відносять: гіпотонічність (див. *Гіпотонічні розчини*) середовища, що зумовлює набряк та розрив мікробної клітини; дію поверхнево-активних речовин — детергентів; фактори імунітету — *комплемент* та *антитіла*; *антибіотики* (напр., пеніцилін, що впливає на синтез стінки бактерій, *лізоцим*, що розчиняє муреїновий шар стінки бактерій); бактеріофаги. Л. м. може відбуватися в результаті *автолізу*, дії на них високих т-р (45—47° С) та деяких ін. факторів. Внаслідок лізису суспензія культури бактерій у рідкому середовищі просвітлюється. Аналогічне просвітлення колоній або бактеріального газону спостерігається і на твердих поживних субстратах. Під мікроскопом можна бачити «тіні» (порожні оболонки) клітин; іноді бактерії розпадаються на дрібні зерна. *В. П. Широбоков.*

ЛІЗОГЕНІЗА́ЦІЯ — перетворення нелізогенних бактерій на лізогенні при зараженні їх т. з. помірними *бактеріофагами* (див. *Лізогенія*). При Л. *дезоксирибонуклеїнова кислота* бактеріофага включається у *хромосому* хазяїна, не спричинюючи при цьому *лізису* бактеріальних клітин. *Геном* фага в такому стані наз. *профагом*. Він залишається прихованим протягом багатьох поколінь бактеріальних клітин доти, доки під впливом якого-небудь зовн. фактора (напр., опромінювання ультрафіолетовим промінням) або якогось порушення *метаболізму* клітини профаг виключиться з хромосоми клітини-хазяїна. Л. має значення при вивченні процесів взаємодії бактеріофаг — бактеріальна клітина. *В. Т. Лихачов.*

ЛІЗОГЕ́НІЯ (від грец. λύσις — розв'язування, звільнення і γεννάω — породжую, створюю) — здатність бактерій продукувати та звільняти *бактеріофаг* (фаг) через ряд поколінь після безпосереднього зараження їх цим фагом. Л.— стійка спадкова ознака. Бактерії можуть заражатися двома типами фагів — вірулентними та помірними. Вірулентні фаги завжди лізують заражені ними бактерії; помірні фаги також можуть спричинити *лізис* (літичну реакцію), але, крім того, вони можуть репродукуватись та передаватись (у формі *профага*) як частина спадкового апарата клітини-хазяїна (лізогенна реакція; див. *Лізогенізація*). Бактерія, яка має цей профаг, наз. лізогенною. Лізогенні бактерії завжди мають *імунітет* до того самого або до спорідненого фага. У *геномі* бактерій одночасно може бути кілька профагів (полілізогенія). В такому разі клітина буде імунною до всіх цих фагів. Під час розмноження лізогенних бактерій незначна частина потомства (1 з 10^6 клітин) може спонтанно (самочинно) втратити профаг; від таких клітин беруть початок нелізогенні бактерії. У деяких лізогенних клітин розвиток профага може бути індукованим зовн. факторами, що спричинює утворення інфекційних фагових часточок та лізис бактерій. Реакція бактеріальних клітин на зараження помірними фагами — літична чи лізогенна визначається фізіол. станом клітин і може змінюватися під впливом умов зовн. середовища (див. схему).

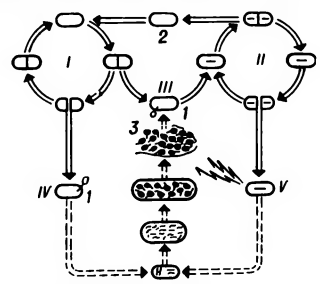

Схема лізогенії: *I* — життєвий цикл нелізогенних бактерій; *II* — життєвий цикл лізогенних бактерій; *III* — лізогенна реакція; *IV* — літична реакція; *V* — індукція профага; *1* — зараження бактерій фагом; *2* — втрата профага: *3* — лізис клітини і вихід фага

В. Т. Лихачов.

ЛІЗОГЕ́ННА КОНВЕ́РСІЯ — зміна властивостей бактерій внаслідок їх *лізогенізації*. Л. к. пов'язана з включенням до бактеріального *геному* нової *генетичної інформації*, що вноситься в бактерію геномом помірного *бактеріофага*. При Л. к. найчастіше змінюються антигенна структура клітинної оболонки бактерій, здатність синтезувати *токсини*, чутливість до деяких фагів, неспоріднених профагу, тощо. Ці зміни успадковуються нащадками бактеріальної клітини до втрати ними *профага* (див. *Лізогенія*). Зміна властивостей бактерій, спричинювана вірулентними (див. *Вірулентність*) фагами, наз. фаговою конверсією

В. Т. Лихачов.

ЛІЗОСО́МИ (від грец. λύσις — розпад і σῶμα — тіло) — внутрішньоклітинні структури рослинних і тваринних організмів. Являють собою невеликі округлі часточки, розташовані в *цитоплазмі*; містять *ферменти* групи *гідролаз*, здатні розщеплювати *білки, нуклеїнові кислоти, полісахариди, ліпіди*; обмежені мембраною (див. *Мембрани біологічні*), що захищає вміст клітини від руйнування ферментами Л. В клітині Л. виконують травну, захисну, видільну та ін. функції. Л. особливо розвинуті в клітинах, здатних до *піноцитозу* і *фагоцитозу*. Доведено, що Л. належить велика роль у резорбції деяких органів (напр., хвоста у *пуголовків* під час *метаморфозу*), в процесах *дистрофії, некрозу* тощо.

ЛІЗОЦИ́М (від *лізис* і грец. ζύμη — закваска), мурамідаза — фермент класу *гідролаз*, що спричинює лізис багатьох бактеріальних клітин. Каталізує розщеплення в мукополісахаридах β-глюкозидного зв'язку N-ацетилмурамінової к-ти та N-ацетилглюкозаміну. Л. виявлено у багатьох тканинах та рідинах тваринних організмів, а також в деяких рослинах, *бактеріях*, фагах та в яєчному білку. Особливо багато Л. в печінці, селезінці, слизових оболонках, слині, сльозах. В організмі відіграє роль антибактеріального бар'єра. Найкраще вивчено Л. яєчного білка. Він має мол. м. 13 930, складається з 129 амінокислотних залишків, стійкий при високих значеннях pH та при нетривалому кип'ятінні, добре розчинний у воді. Методом рентгеноструктурного аналізу встанов-

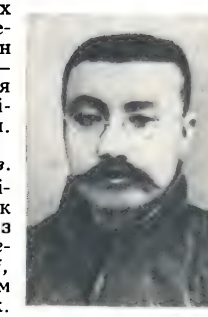

Лі Дачжао.

М.-Р. Е. Ліепа.

лено просторову конфігурацію Л., у т. ч. і тривимірну структуру його активного центру. Л. звичайно одержують з яєчного білка за допомогою кристалізації, яка легко протікає при pH 9,5, та іонообмінної *хроматографії*. Л. застосовують для лікування запалень носоглотки, очей, опіків, ран, в акушерській практиці тощо; у харч. пром-сті — здебільшого як консервуючий засіб. *В. К. Лішко.*

ЛІЙВ Юхан [18 (30).IV 1864, волость Алатсківі, тепер Тартуський р-н — 18.XI (1.XII) 1913, волость Кавасту, тепер Тартуський р-н] — ест. письменник. У 1885—92 був журналістом. Друкуватися почав 1885. Автор зб. «Десять оповідань» (1893), повістей «Зозуля з Кякімяе» (1893), «Завіса» (1894), «Дочка чаклуна» (1895), в яких викривав соціальну несправедливість, змальовував класове розшарування селянства. Писав мініатюри («З глибин життя», 1910), вірші (зб. «Вірші», 1909).

Тв.: Рос. перекл.— Повести и рассказы. Таллин, 1976.

ЛІЙЧА́СТОГО ПО́СУДУ КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів *мідного віку* (4—3-є тис. до н. е.) на тер. Пн. і Центр. Європи і на тер. СРСР (Волинська та Львівська обл. УРСР). Назва походить від характерної форми глиняного посуду. Серед пам'яток Л. п. к. на тер. СРСР найвідоміші Зимнівське поселення (див. *Зимне*), *Малогрибовицьке поселення*. При дослідженні їх виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител. Основу г-ва носіїв Л. п. к. становили землеробство й скотарство (вирощували пшеницю, розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней). Займалися й мисливством та рибальством. Для кераміки Л. п. к. характерні біконічні й лійчасті горщики, амфори, оздоблені заглибленим орнаментом і валиками, а також миски, черпаки тощо. Племена Л. п. к. жили патріархально-родовим ладом, підтримували тісні зв'язки з племенами *трипільської культури*.

Літ.: Культура лійчастого посуду. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971. *М. А. Пелещишин.*

ЛІ́КАР — особа з закінченою вищою мед. освітою. Профільна підготовка Л. (спеціалізація) починається ще в вузі. В обов'язки рад. Л. входять подання безплатної кваліфікованої мед. допомоги населенню, проведення профілактичних заходів по боротьбі з захворюваністю і смертністю. Етика рад. Л. грунтується на моральних принципах рад. суспільства. Крім того, існує лікарська етика, що має свої специфічні риси, зумовлені профес. особливостями лікарської діяльності (див. *Деонтологія* медична, *Лікарська таємниця*). В СРСР Л. готують мед. ін-ти і мед. ф-ти ун-тів (у 1978 налічувалось 83 мед. ін-ти і 8 мед. ф-тів, у т. ч. в УРСР — 14 мед. ін-тів, 1 фарм. ін-т, 1 мед. ф-т). Свою кваліфікацію Л. підвищують в ін-тах і на ф-тах удосконалення лікарів (див. *Медична освіта*). СРСР посідає перше місце у світі як за абсолютною кількістю Л., так і за забезпеченням населення мед. кадрами. В 1978 в СРСР було 928,7 тис. лікарів усіх спеціальностей (у 1913 — 28,15 тис., у 1940 — 155,3 тис.); в т. ч. УРСР відповідно — 171,6 тис. лікарів (1913 — 7,9 тис., 1940 — 35,5 тис.).

ЛІКА́РНЯ — заклад для стаціонарного лікування хворих; в СРСР — державний лікувально-профілактичний заклад, що подає населенню стаціонарну кваліфіковану й спеціалізовану безплатну допомогу. Залежно від адм.-тер. поділу розрізняють Л. республіканські, обласні (крайові), міські, центр. районні й сільські дільничні. Л. бувають загальні (з відділеннями з різних спеціальностей) і спеціалізовані (туберкульозні, психіатричні, онкологічні та ін.), дитячі (багатопрофільні й спеціалізовані), при великих пром. підприємствах, швидкої мед. допомоги. До складу Л., як правило, входять стаціонар, поліклініка (одна й більше) й допоміжні служби — лабораторії, мед. архів, бібліотека, адм.-госп. частина тощо. Керує Л. головний лікар. Л. підвідомчі відділам охорони здоров'я місцевих Рад народних депутатів. Структура й функції Л., порядок роботи, права й обов'язки мед. персоналу регулюються спец. держ. нормами, положеннями та інструкціями МОЗ СРСР і м-в союзних республік (див. *Охорона здоров'я*). Осн. напрямом в розвитку лікарняної справи є створення великих спеціалізованих центрів, в яких раціональніше використовуються лікарські кадри, ліжковий фонд, мед. техніка, сучас. методи діагностики й лікування. В УРСР в 1940 було 161 тис., в 1965 — 428,2 тис., в 1978 — 608,5 тис. лікарняних ліжок. *Л. Й. Бугай.*

ЛІ́КАРСЬКА ДІЛЬНИ́ЦЯ — точно встановлена частина території (району, районного центру, міста або ін. населеного пункту) з певною кількістю жителів, а також певною чисельністю робітників і службовців, об'єднаних за виробничим принципом, прийнятим у системі охорони здоров'я СРСР для подання населенню позалікарняної мед. допомоги Виділяють міську територіальну, сільську і цехову Л. д. В містах дільничний принцип покладено в основу роботи міських *лікарень*, дитячих лікарень, протитуберкульозних та ін. *диспансерів*, жіночих і дитячих консультацій. Для міської Л. д. на 10 тис. дорослого населення визначено 11,8 лікарської посади. Чисельність дорослого населення на терапевтичній дільниці встановлюється в межах 2000 чол., а на педіатричній дільниці — 1000 дітей. Сільський район поділяється на сільські Л. д. з радіусом обслуговування 5—10 км і з населенням 5—7 тис. чол. До складу сільської Л. д. входять дільнична лікарня (25—100 і більше ліжок) з амбулаторією або лише амбулаторія, фельдшерські і фельдшерсько-акушерські пункти. Цехові Л. д. створюються при *медико-санітарних частинах* або *поліклініках*, що обслуговують пром. підприємства. Кількість обслуговуваних на цеховій Л. д.— до 2000 чол., а для підприємств хім., гірничорудної, кам'яновугільної і нафтопереробної пром-сті — до 1500 чол. Дільничний принцип обслуговування (територіальний і виробничий) — один з найважливіших в організації мед. допомоги населенню СРСР. Він забезпечує профілактичну роботу в умовах амбулаторно-поліклінічного і стаціонарного обслуговування. *Л. Й. Бугай.*

ЛІ́КАРСЬКА Е́ТИКА — принципи лікарської моралі; включають і поняття про лікарський обов'язок. Див. *Деонтологія* медична.

ЛІ́КАРСЬКА ТАЄМНИ́ЦЯ—обов'язок лікаря не розголошувати відомості про хворого без його згоди, якщо йдеться про жіночі хвороби, психічні порушення, деякі вади розвитку та інші захворювання, пов'язані з інтимним життям хворого. Проте лікар зобов'язаний повідомляти про випадки захворювань, що підлягають обов'язковій реєстрації, і, коли це передбачено законом, притягати хворих до примусового лікування, а також давати відомості про хворого на вимогу органів суду і слідства.

ЛІ́КАРСЬКИЙ КОНТРО́ЛЬ у фізичній культурі — система заходів щодо мед. обслуговування осіб, які займаються *фізичною культурою* і *спортом*. Завданням Л. к. є визначення стану здоров'я, функціонального стану організму та рівня фіз. розвитку людини з метою правильної організації учбово-тренувального процесу і зміцнення здоров'я спортсменів. В СРСР Л. к. у фіз. культурі є держ. справою; існує широка мережа лікарсько-фізкультур. диспансерів, кабінетів Л. к. при спорт. базах, у вузах, поліклініках.

ЛІ́КАРСЬКІ РОСЛИ́НИ — велика група рослин, що використовуються в медицині та ветеринарії як лікувальні або профілактичні засоби. Лікувальні властивості Л. р. зумовлені наявністю в них біологічно активних речовин (*алкалоїдів, глікозидів, сапонінів, фітонцидів, вітамінів* та ін.). Ці речовини розподілені здебільшого нерівномірно в різних частинах рослин, їх кількість змінюється залежно від віку рослин та умов навколишнього середовища. Л. р. вживаються у вигляді соку, чаю, *настою, відвару, настойки*, порошку тощо або у натуральному вигляді (плоди, листки, кореневища тощо). Історія використання Л. р. налічує кілька тисячоліть. Л. р. є могутнім природним засобом для нормалізації порушеного стану організму. Лікування Л. р. з наявним у них комплексом активних і таких, що здаються неактивними (т. з. баластних речовин), дає кращий терапевтичний ефект, ніж виділені з цих рослин хім. речовини. У флорі СРСР є понад 800 видів рослин, які на основі досвіду наукової та нар. медицини віднесені до Л. р. Фармакологічним комітетом МОЗ СРСР дозволено до застосування понад 160 видів рослин *флори* УРСР. З Л. р. в СРСР виготовляють близько 45% ліків. З препаратів, що застосовують для лікування серцево-судинних, нервових, шлунково-кишкових та деяких ін. складних захворювань, 80% виготовляють з Л. р. В аптечну мережу надходить 99 видів дикорослих та

культивованих в УРСР Л. р. Найважливішими з дикорослих Л. р. є: горицвіт весняний, валеріана лікарська барвінок малий, астрагал шерстистоквітковий, конвалія травнева лепеха звичайна (аїр), деревій звичайний, цмин пісковий, звіробій звичайний, калина звичайна, алтея лікарська, арніка гірська, кропива дводомна, подорожник великий, ромашка лікарська, цикорій дикий, хвощ польовий, брусниця, чистотіл звичайний та багато ін. Серед культивованих в УРСР Л. р. найважливіші такі: м'ята перцева, м'ята кучерява, вовчуг польовий, валеріана лікарська, фенхель, кмин, кріп, беладонна лікарська, меліса, лаванда, шавлія лікарська та ін. Чимало видів дикорослих Л. р. флори УРСР стали рідкісними та зникаючими і потребують охорони (див. *Охорона природи*) з метою збереження *генофонду* і подальшого відтворення запасів. Вивчення та освоєння культивування цінних дикорослих Л. р. флори УРСР провадяться спец. дослідними установами та відповідними господарствами. Іл. див. на окремому арк., с. 224—225.

Літ.: Атлас лекарственных растений СССР. М., 1962; Носаль М. А. і Носаль І. М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. К., 1965; Кондратюк Е. Н., Ивченко С. И., Смык Г. К. Дикорастущие лекарственные и плодовые растения Украины. К., 1969; Турова А. Д. Лекарственные растения СССР и их применение. М., 1974; Лекарственные растения Украины. К., 1978.

Г К. Смик.

ЛІКАРСЬКО-КОНСУЛЬТАЦІЙНА КОМІСІЯ (ЛКК) — комісія, що її організують в лікувально-профілактичних закладах СРСР (в об'єднаних лікарнях і самостійних поліклініках) для експертизи тимчасової непрацездатності і підвищення якості лікування хворих. Створюється, якщо в штаті закладу є 25 і більше лікарських посад по амбулаторному прийому хворих. До складу ЛКК входять кваліфіковані лікарі різних спеціальностей. ЛКК визначає ступінь і строки тимчасової втрати працездатності хворих, дає рекомендації про надання хворим полегшених умов праці або про переведення на іншу показану їм роботу, оформляє *листки непрацездатності* на строк не більше 2 міс., видає листки непрацездатності для сан.-курортного лікування, направляє хворих на *лікарсько-трудову експертну комісію,* розв'язує конфліктні питання експертизи тимчасової непрацездатності. Крім того, ЛКК консультує лікуючих лікарів і контролює їх діяльність.

ЛІКАРСЬКО-ТРУДОВА ЕКСПЕРТНА КОМІСІЯ (ЛТЕК) — комісія для експертизи тривалої або постійної (стійкої) втрати працездатності. Діяльність ЛТЕК регламентується положеннями про ЛТЕК, затвердженими Радами Міністрів відповідних союзних республік, респуб. радами профспілок, м-вами охорони здоров'я і соцзабезпечення (в УРСР — Положенням про лікарсько-трудові експертні комісії, затвердженим постановою Ради Міністрів УРСР від 28.X 1963). ЛТЕК перебувають у віданні органів *соціального забезпечення*. Міські, районні й міжрайонні ЛТЕК організуються на базі лікувально-профілактичних закладів; до складу цих ЛТЕК входять 3 лікарі-експерти (терапевт, хірург, невропатолог), представники відділу соцзабезпечення й профес. орг-ції. Спеціалізовані (для експертизи хворих на туберкульоз, психічні, серцево-судинні захворювання та ін.) ЛТЕК організуються на базі спеціалізованих лікувально-профілактичних закладів; до їх складу входять 2 лікарі відповідної спеціальності, лікар-терапевт або невропатолог. Найвищими органами по експертизі працездатності є республіканські, крайові і обласні ЛТЕК. Осн. завдання ЛТЕК — встановлення наявності, причин і ступеня *непрацездатності*; встановлення часу настання, причини й групи інвалідності. На підставі висновку ЛТЕК робітники, службовці, колгоспники й ті, хто вчиться, за станом здоров'я можуть бути увільнені від профес. праці або навчання. Направляють на ЛТЕК лікувальні заклади.

ЛІКАСІ (до 1966 — Жадовіль) — місто на Пд. Сх. Заїру, в провінції Шаба. Залізнична станція, аеропорт. 150 тис. ж. (1976). Центр району добування мідно-кобальтових руд і виробн. кольорових металів (електролітичної міді, кобальту, кобальтових сплавів). Обробка цинкових концентратів. Підприємства хім. (виробн. сірчаної кислоти) та буд. матеріалів пром-сті. Мінералогічний музей. Л. засн. 1917.

ЛІКВАЦІЯ (лат. liquatio — розтоплення, плавлення) — неоднорідність хім. складу металів (сплавів), що виникає при їхній *кристалізації*. Проявляється як неоднорідний розподіл супутніх домішок (в литих металах) або *легуючих елементів* і домішок (у сплавах). Зумовлюється відтисненням хім. елементів у рідку фазу рухомим фронтом кристалізації. Розрізняють Л. мікро- і макроскопічну (зональну). Мікроскопічна Л. розвивається в межах окремих *кристалітів*. Характер. її проявом є ліквація внутрішньокристалічна, або дендритна (див. *Дендрит*). Макроскопічна Л. спричинюється різницею хім. складу окремих зон зливка, великої відливки або зварного шва. До неї належать Л. нормальна (відтиснення легуючих елементів від поверхні зливка до його осі), зворотна (елементи і домішки концентруються в зовнішніх зонах зливка) і за густиною (неоднорідний розподіл елементів і домішок за висотою зливка). Л. призводить до утворення дефектів у металах і сплавах (див. *Дефекти металів*), утруднює їх мех. обробку, погіршує структуру і властивості. Ліквації запобігають (або усувають її) *рафінуванням* металів (сплавів), створенням оптимальних умов кристалізації, подрібненням первинної структури модифікуючими добавками (див. *Модифікатори*) і мех. діянням, *легуванням* мікродозами хім. елементів, гомогенізуючим *відпалом*.

Б. О. Мовчан.

ЛІКВІДАТОРСТВО — крайня права опортуністична течія в РСДРП, яка виникла після поразки першої рос. революції 1905—07, в умовах наступу реакції. Деморалізовані поразкою революції, меншовики-ліквідатори відступали, ганебно відрікаючись від революц. вимог програми партії, ревізуючи вироблені партією політ. і орг. принципи, домагаючись припинення нелегальної революц. роботи й ліквідації нелегальної марксистської партії пролетаріату, замість якої хотіли створити нову, легальну парламентську робітн. партію на зразок партій *Інтернаціоналу 2-го*. Викриваючи ліквідаторів, В. І. Ленін дав ясну й чітку характеристику їх як провідників бурж. впливу на пролетаріат, як «діячів столипінської ,,робітничої'' партії» (Повне зібр. творів, т. 20, с. 279). Ліквідаторська течія серед меншовиків намітилась 1907 й виразно виявилась 1908, коли ліквідатори створили за кордоном свій друк. орган «Голос социал-демократа», на сторінках якого лідери *меншовизму* П. Аксельрод, Ф. Дан, Л. Мартов, О. Потресов та ін., які стояли на чолі Л., відкрили шалену кампанію проти РСДРП, проти більшовиків і В. І. Леніна. Незабаром вони почали видавати журн. «Возрождение» в Москві, а потім журн. «Наша заря» в Петербурзі, які стали рупором Л. в Росії. Практично разом з ліквідаторами, хоч і з ін. позицій, виступали проти партії *одзовісти* і центристи (див. *Центризм*). В одному таборі з меншовиками-ліквідаторами виступали дрібнобурж. націоналістичні партії — *Українська соціал-демократична робітнича партія, «Спілка»*, *Бунд*. В. І. Ленін, більшовики вели рішучу боротьбу проти Л., за збереження і зміцнення нелегальної партії пролетаріату. V конференція РСДРП (1908) за пропозицією В. І. Леніна засудила Л. як ворожу партії течію й закликала всі парт. орг-ції до найрішучішої ідейної й орг. боротьби проти спроб ліквідувати РСДРП. *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП* (1912) підбила підсумок багаторічної боротьби з Л. і виключила ліквідаторів з партії. Л. відображало кризу меншовизму, відкритий перехід його правого флангу на позиції ліберальної буржуазії. В 1-у світову війну 1914—18 Л. переросло в *соціал-шовінізм*.

П. М. Шморгун.

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ, лікнеп — навчання грамоти неписьменного населення країни або окремих її територій. Вперше здійснена в СРСР як одна з вирішальних передумов *культурної революції* соціалістичної. Неписьменність близько $^3/_4$ населення дореволюційної Росії (див. *Грамотність*) гальмувала економічний і культурний розвиток Радянської республіки. 26.XII 1919 В. І. Ленін підписав декрет РНК РРФСР, за яким все населення від 8 до 50 років, що не вміє читати й писати, зобов'язане було навчатися грамоти. На Україні постанову про Л. н. прийнято 21.V 1921. Здійснювали Л. н. створені при наркоматах освіти та їхніх місцевих органах надзвичайні комісії по Л. н. Вони організовували пунк-

ти і школи лікнепу, забезпечували їх учителями, постачали їм підручники тощо. До Л. н. було залучено партійні, комсомольські, профспілкові, жіночі та ін. орг-ції, із складу яких виділились *культармійці*. В 1923 створено добровільне т-во «*Геть неписьменність*». У 20-х рр. широку діяльність розгорнуло добровільне молодіжне т-во «Письменне юнацтво». У 1932 на Україні Л. н. в основному було завершено. Велике значення в боротьбі за грамотність мало запровадження (1930) заг. обов'язкового поч. навчання. В 1936 Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли рішення про повну Л. н. протягом 1936—37. За 1920—40 навчено грамоти бл. 60 млн. чол., у т. ч. на Україні — понад 12 млн. СРСР став країною суцільної письменності. Одночасно з Л. н. проводилась ліквідація малописьменності. В західних, Чернів. і Закарп. обл. УРСР після возз'єднання їх в єдиній Укр. Рад. державі неписьменність населення повністю ліквідовано до 1954. В 1959 грамотність населення у країні становила 98,5%, у 1970— 99,7%. Згідно з Основами законодавства Союзу РСР і союз. республік про нар. освіту (1973) в СРСР повсюдно здійснюється заг. серед. освіта підростаючого покоління, що є однією з найважливіших умов соц.-політ. і екон. розвитку нашого суспільства, підвищення свідомості й культури трудящих.

Ліквідовано неписьменність у країнах соціалістичної співдружності. Л. н. в капіталістичних країнах не здійснюється. Певних успіхів у Л. н. добиваються в *країнах, що розвиваються*. ЮНЕСКО оголосила 8 вересня щорічним «Всесвітнім днем поширення грамотності». Див. також *Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю. Народна освіта.*

Літ.: Крупская Н. К. Ликвидация неграмотности. М., 1938; Богданов И. М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР. М., 1964; Куманев В. А. Социализм и всенародная грамотность. Ликвидация массовой неграмотности в СССР. М., 1967; Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник. М., 1977. *І. В. Пуха*

ЛІКВІ́ДНІСТЬ (від лат. liquidus — рідкий, текучий) — рухомість, мобільність активів підприємств, фірм або банків у капіталістич. країнах, що забезпечує фактичну спроможність безперебійно оплачувати в строк усі їхні зобов'язання і пред'явлені до них законні грошові вимоги. До ліквідних (що швидко реалізуються) активів належать, зокрема, держ. *цінні папери, акції* і *облігації* великих акц. компаній, золото та ін. дорогоцінні метали.

ЛІКЕ́НАЙ — селище міського типу в Біржайському р-ні Лит. РСР, за 7 км від залізнич. станції Біржай. Бальнеологічний і грязьовий курорт. Лікувальні засоби — вода сульфатно-кальцієвих джерел, яка використовується для ванн, торф'яна грязь.

Показання: захворювання органів руху, ожиріння, подагра, захворювання серцево-судинної і нервової систем, гінекологічні.

ЛІКЕ́Р (франц. liqueur, від лат. liquor — рідина) — солодкий спиртний напій. Містить 28—42% цукру і 25—45% спирту (за об'ємом). Виготовляється з ароматних спиртів, спиртованих настоїв *ефіроолійних рослин*, плодоягідних спиртованих соків, морсів тощо. Розрізняють Л. міцні (35—45% спирту) і десертні (25—30%). Перші Л. відомі з 16 ст. (Нідерланди). Див. також *Лікеро-горілчана промисловість*. *М. Я. Савченко.*

ЛІКЕ́РО-ГОРІЛЧА́НА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *харчової промисловості*, підприємства якої випускають різні види горілки та лікеро-горілчаних виробів. Для виготовлення горілки застосовують ректифікований спирт, одержаний в осн. з зерна, а також картоплі і меляси. Лікеро-горілчані вироби виготовляють з спиртових соків, морсів, настоїв та ароматичних спиртів, одержаних переробкою плодоягідної й ароматичної рослинної сировини з додаванням цукр. сиропу, виноградних вин, коньяку, лимонної кислоти та ін. продуктів, а також етилового спирту-ректифікату та спеціально підготовленої води. Залежно від вмісту спирту й цукру лікеро-горілчані вироби поділяють на такі групи: *лікери*, креми, *наливки*, пунші, *настойки* солодкі й напівсолодкі, напої десертні, настойки гіркі, *бальзами* та інші. В СРСР асортимент продукції Л.-г. п. (1979) становить 93 найменування. На Україні 1979 працювало 25 спеціалізованих підприємств Л.-г. п. і 2 цехи по виробн. лікеро-горілчаних виробів при спиртових комбінатах. Найбільші з них — Львівський, Артемівський, Донецький, Ворошиловградський, Харківський і Дніпропетровський лікеро-горілчані з-ди. *С. М. Шевелюк.*

ЛІ́КИ — речовини рослинного, тваринного, мікробного, синтетичного походження, які при введенні в організм людини або тварини нормалізують порушену функцію органа чи організму в цілому або запобігають розвиткові хвороб. Вплив Л. на організм вивчає *фармакологія*. Ще в давнину, в період первіснообщинного ладу, люди почали застосовувати як Л. рослини, мінеральні речовини та харчові продукти. Перші спроби систематизувати відомості про Л. робились ще в Старод. Індії, Єгипті, Греції, Римі, Китаї, Київській Русі та ін. країнах. В перших папірусах і рукописах описувалось застосування багатьох *лікарських рослин*, мінералів, органів тварин (напр., «Веди», «Гіпократів збірник», «Ізборники Святослава», «Мазі» внучки Володимира Мономаха). З розвитком хімії створилась основа для синтезу Л. Синтетичні Л. широко використовуються в наш час. З 20—40-х рр. 20 ст. почали застосовувати нові ліки рослин. і тваринного походження, зокрема *гормони, антибіотики* тощо. Л. наносять на поверхню шкіри чи слизової оболонки або вводять в організм через рот, пряму кишку, органи дихання (інгаляції) або т. з. парентеральним шляхом: внутрішньошкірно, підшкірно, в м'язи (внутрішньом'язово), у вену (внутрішньовенно) чи артерію, в черевну порожнину. Л. мають різносторонній вплив. Дія Л., що виявляється на місці застосування препарату (мазі, пасти, примочки), наз. місцевою. Дія ліків, що виявляється в їхньому впливі на функції того чи ін. органа або системи після проникнення їх у кров, рідкі середовища організму, наз. резорбтивною. В місцевій дії завжди є елемент резорбтивної, і навпаки. Крім того, Л. виявляють пряму (безпосередньо впливають на орган і його функцію) або непряму (функція органа змінюється внаслідок зміни дії ін. органа чи системи), оборотну або необоротну дію. За своїм хім. складом, сферою застосування, фізіол. впливом на організм Л. поділяють на наркотичні речовини, нейролептичні засоби, знеболювальні, спазмолітичні, *серцево-судинні засоби*, сечогінні, гормональні, проносні засоби та ін. Л. можуть мати небажаний вплив, що виявляється алергічними (див. *Алергія*) або токсичними (див. *Токсикоз*) реакціями, порушенням імунобіологічних властивостей (див. *Імунітет*) тощо. Здатність Л. викликати той чи ін. ефект залежить від їхніх фізико-хім. властивостей, їх дози, шляху введення, лікарської форми тощо. Реакція організму на Л. залежить не лише від дії Л., а й від стану самого організму, його віку і генетичних особливостей. Фармакологічний ефект Л.— це наслідок взаємодії між лікар. препаратом і організмом; в його основі лежать зміни біохім., фізіол., біофіз. та хім. процесів у клітинах. В СРСР встановлено найнижчі ціни на Л. Безкоштовно Л. відпускаються всім хворим, що перебувають на стаціонарному лікуванні, а також деяким категоріям хворих, які лікуються амбулаторно (хворим на туберкульоз, ревматизм, діабет тощо).

Літ.: Черкес А. И., Мельникова В. Ф. Пособие по фармакотерапии. К., 1972; Машковский М. Д. Лекарственные средства, ч. 1—2. М., 1977; Тринус Ф. П. Фармакотерапевтический справочник. К., 1979. *І. С. Чекман.*

ЛІ́КІ (Leakey) Луїс Сеймур Базетт (7.VIII 1903, Кабете, Кенія — 1.X 1972, Лондон) — англ. археолог і антрополог. Досліджував археол. пам'ятки в Африці. Велике значення мають відкриття Л. 1959—60 в ущелині *Олдовай* останків викопних приматів — *зинджантропа* і *презинджантропа*, а також черепа первісної людини, подібної до яванського *пітекантропа*.

ЛІКНЕ́П — див. *Ліквідація неписьменності*.

ЛІ́КТОРИ (лат. lictores) — у Стародавньому Римі одна з нижчих держ. посад, відомих з 7 ст. до н. е. Спочатку були виконавцями розпоряджень магістратів (сановників), пізніше — охоронцями, або, озброєні *фасціями*, становили почет вищих урядовців.

ЛІКУВА́ЛЬНА ФІЗИ́ЧНА КУЛЬТУ́РА (ЛФК) — комплекс методів *фізичної культури*, спеціальні фізичні вправи і природні фактори, що їх застосовують у медицині з лікувально-профілактичною метою. Складовими частинами ЛФК є *механотерапія*, трудотерапія і

лікувальний *масаж*. У ЛФК застосовуються різні гімнастичні (найпростіші й доступні хворим) і спортивно-прикладні (ходіння, біг, стрибки, плавання, веслування, ходіння на лижах та ін.) вправи, туризм, ігри (городки, волейбол, теніс, баскетбол). Характерна особливість ЛФК — дозоване фізичне тренування хворих. Природними факторами, використовуваними під час виконання фіз. вправ і для *загартовування організму*, є повітря, сонце і вода. ЛФК застосовують в післяопераційному періоді, при захворюваннях серцево-судинної системи, органів дихання, травлення, нервової системи, при порушеннях *обміну речовин*, захворюваннях та ушкодженнях органів руху і опори, при *аномаліях* фіз. розвитку, в післяродовий період, при будь-яких захворюваннях, якщо хворий тривалий час перебуває на постільному режимі. *Літ.:* Лечебная физическая культура. М., 1970

ЛІКУВА́ЛЬНЕ ХАРЧУВА́ННЯ, дієтотерапія — застосування *харчування* з лікувально-профілактичною метою. Л. х. відоме з стародавніх часів. Ще *Гіппократ* і *Гален* застосовували для лікування продукти харчування. Л. х. було одним із засобів лікування в часи Київської Русі, про що згадується в «Ізборниках Святослава» (1073). Наукову базу Л. х. дістало лише в 20 ст. у зв'язку з розвитком фізіології, біохімії, харчування, клінічної медицини і технології приготування їжі. Особливе значення для розвитку Л. х. мали праці рад. вчених: І. П. Павлова, І. П. Разенкова, Н. І. Лепорського, О. І. Яроцького, М. І. Певзнера, М. М. Губергріца, О. О. Покровського, М. А. Самсонова та ін. Вплив Л. х. на організм людини зумовлений кількісним і якісним складом продуктів харчового раціону (кількістю і співвідношенням білків, жирів, вуглеводів, вітамінів, мінеральних речовин), калорійністю, фіз. властивостями їжі (температура, консистенція), режимом харчування (кількість і частота споживання їжі), лікувальними властивостями окремих продуктів (кисломолочних, меду, сирих овочів та ін.). Л. х. застосовують у вигляді спец. *дієт*, які призначають з урахуванням характеру захворювання, особливостей його розвитку, наявності тих чи ін. ускладнень, а також супутніх захворювань. Л. х. є основою лікування ряду захворювань (ожиріння, цукровий діабет у людей похилого віку, гіповітамінози та ін.); в ін. випадках Л. х. є фоном, на якому застосовуються ін. методи лікування. Л. х. впливає на розвиток захворювання, обмін речовин в організмі хворого, активність осн. *гормонів*, реактивність організму, функціональний стан органів і систем. Л. х. сприяє одужанню, запобігає переходу гострих захворювань у хронічні та виникненню рецидивів хвороби. В СРСР Л. х. широко застосовується в лікарнях, санаторіях, на підприємствах, в учбових закладах, в домашніх умовах. Створено також систему дієтичних їдалень, виробляється великий асортимент дієтичних продуктів (кондитерських, хлібних та ін.). Розвиткові Л. х. в СРСР сприяла організація н.-д. ін-тів харчування у Москві, Ленінграді, Києві *(Гігієни харчування київського науково-дослідного інституту)* та ін. містах. *Літ.:* Щупак Н. Б., Дунаєвський Г. А. Харчування хворої людини. К., 1973; Губергриц А. Я., Линевский Ю. В. Лечебное питание. К., 1977.

П. М. Майструк.

ЛІКУ́РГА ЗАКО́НИ — закони, які діяли в *Спарті* (Старод. Греція). Термін походить від імені міфічного законодавця Лікурга, діяльність якого звичайно відносять до 9—8 ст. до н. е. Створення Л. з. знаменувало істор. процес переходу від первіснообщинного до рабовласницького суспільства. Л. з. визначали устрій аристократичної рабовласницької д-ви, право землеволодіння, військ. організацію, систему виховання юнацтва тощо.

ЛІ́ЛБЕРН (Lilburne) Джон (бл. 1614, Грінвіч — 29.VIII 1657, Елтем, Кент) — діяч *Англійської буржуазної революції 17 століття*, ідеолог *левелерів*. Син дрібномаєтного дворянина. В ряді памфлетів обгрунтував бурж.-демократичні ідеї про нар. суверенітет і природні права людини. Виступав проти монархії за бурж.-демократичну республіку. Різко критикував *індепендентів*, що прийшли до влади 1649. Зі своїми прихильниками 1649 опублікував «Маніфест» та «Угоду вільного народу Англії», що містили політ. та соціально-екон. погляди партії левелерів.

ЛІЛЕ́Я — народна назва рослин: 1) з роду *лілія*; 2) з роду *латаття*

ЛІЛІЄ́НТАЛЬ (Lilienthal) Отто (23.V 1848, м. Анклам, тепер НДР — 10.VIII 1896, Берлін) — нім. інженер, один з піонерів авіації. Виконав (1891—96) на планерах власної конструкції бл. 2 тис. ковзних польотів. Прийшов до висновку про перевагу крила з угнутим профілем; довів залежність між *підйомною силою*, лобовим опором і кутом атаки крила (т. з. поляра Лілієнталя); пояснив причини ширяння птахів. Загинув під час польоту

ЛІЛІ́ЙНИК (Hemerocallis) — рід рослин род. *лілійних*. Трав'янисті багаторічники з коротким кореневищем, потовщеними м'ясистими коренями і безлистим стеблом-квітконосом 30—100 см заввишки. Листки прикореневі, широколінійні. Квітки великі, жовті або оранжеві у волотистому або головчатому суцвітті. Плід — шкіряста тригранна коробочка. Бл. 20 видів, поширених у помірних р-нах Пд.-Сх. Азії. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 2, лише в культурі — Л. жовтий (H. lilioasphodelus, син. H. flava) і Л. рудуватий (H. fulva). Л.— декоративні рослини. Відомо багато сортів і гібридів з білими, рожевими і червоними квітками.

А. П. Лебеда.

ЛІЛІ́ЙНІ (Liliaceae) — родина однодольних рослин. Більшість Л.— багаторічні трави з цибулинами, бульбо-цибулинами або кореневищами; деякі — ліани, кущі і дерева (*драконове дерево*). Листки здебільшого ланцетовидні або лінійні. Квітки правильні, переважно двостатеві, часто зібрані в суцвіття. Оцвітина проста, віночковидна, з 6, рідко з 4—8 вільних або більш-менш зрослих листочків, розташованих двома колами — зовнішнім і внутрішнім. Тичинок 6, рідко 4—8. Зав'язь верхня, переважно тригнізда. Плід — коробочка або ягода. Насінини численні, з ендоспермом. Бл. 4000 видів (понад 250 родів), поши. по всій земній кулі. В СРСР — понад 660 дикорослих видів (50 родів), з них на Україні — бл. 150 видів (32 роди). Серед Л. є харчові (*цибуля, часник*, холодок та ін.), технічні (новозеландський льон, юка та ін.), лікарські (*конвалія, алоє* та ін.), декоративні (*лілія, тюльпан*, пізньоцвіт, *гіацинт* та ін.) рослини.

ЛІЛІПУ́Т (від назви населеної карликами країни Ліліпутії, яку вигадав і змалював у своєму романі «Мандри Гуллівера» Дж. Свіфт) — те саме, що й карлик. Див. *Карликовий зріст*.

ЛІ́ЛІЯ (Lilium) — рід багаторічних цибулинних рослин родини *лілійних*. Листки лінійні, лінійно-ланцетовидні, овальні, чергові або розміщені кільцями. Квітки двостатеві, зібрані в китиці, іноді одиночні. Плід — довгаста коробочка. Понад 80 видів, поширених у лісовій зоні Пн. півкулі, окремі види зустрічаються у горах Індії і на Філіппінських о-вах. В СРСР — 15 дикорослих видів, з них в УРСР — 1: Л. лісова, або саранка (L. martagon), росте в листяних та мішаних лісах. В культурі (понад 2000 сортів) поши. видові й садові форми Л. На Україні вирощують Л. білу (L. candidum), Л. тигрову (L. tigrinum) та ін. Використовують в озелененні, для зимової вигонки (в теплицях) та для зрізування.

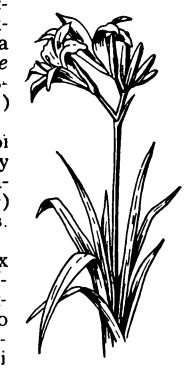

Лілійник гібридний.

Лілія біла. Верхівка квітучої рослини.

ЛІЛЛЬ — місто на Пн. Франції, адм. ц. департаменту Нор. Розташований на р. Дель (бас. Шельди). Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт. 175 тис. ж. (1975). Л.— центр однієї з найбільших міських агломерацій країни з нас. 1,1 млн. чол. (1975). Розвинута маш.-буд. (переважно металомістка), хім. (виробн. мінеральних добрив, барвників, кислот, штучного волокна), текст. (гол. чин. бавовняна та льонопрядильна), швейна та харчосмакова (цукр., тютюнова, пивоварна) пром-сть. Ун-т (з 1530), муз. академія, тех. та комерційні навч. заклади. Архіт. пам'ятки 15—17 ст. Місто засн. в 11 ст. У Л. народився Шарль де *Голль*

ЛІЛО́НГВЕ — столиця *Малаві* (з 1975). Розташоване на р. Лілонгве, на автостраді, що сполучає внутр. райони країни з узбережжям оз. Ньяса (Малаві), аеропорт. 103 тис. ж. (1978, з передмістями). Підприємства по переробці с.-г. продукції, гол. чин. тютюну. Центр одного з осн. у країні с.-г. районів. С.-г. ф-т Малавійського університету.

ЛІ́МА — столиця Перу. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташована біля підніжжя Анд, на узбережжі Тихого ок. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт міжнар. значення (Хорхе Чавес). До складу агломерації Л. входить порт *Кальяо*. 4,3 млн. ж. (1978). Л. засн. 1535 Ф *Пісарро*. Була

центром ісп. колоній у Пд. Америці та віце-королівства Перу. З 1821 — столиця Республіки Перу. В 1881—83 окупована військами Чілі. Осн. галузі пром-сті: текст. (бавовняна і вовняна), харчосмакова (рибопереробна та ін.), хім., склоробна, швейна, взут. і металообробна. Складання автомобілів і побутових електроприладів. Розвинуті ремесла. Ун-т Сан-Маркос (засн. 1551) та ін. вузи. Нац. академія музики, Нац. школа красних

мистецтв та ін. Перуанська академія, Нац. мед. академія та ін. заклади. Нац. б-ка, 10 музеїв. Театри, хорова асоціація Перу. Серед архіт. пам'яток: палац Торре Тагле (1735), собор (1572—1797), комплекси монастирів 16—18 ст. (Сан-Франсіско, Санто-Домінго, Ла Мерсед), Президентський палац (1937—38).

ЛІМАСО́Л, Лемесос — місто на Пд. Кіпру, адм. ц. округу Лімасол. Порт на Середземному м. 80,6 тис. ж. (1974). Один з центрів виноробної пром-сті країни. Підприємства текст. пром-сті, виробн. буд. матеріалів, гол. чин. цементу.

ЛІМБ (від лат. limbus — облямівка) — металеве кільце, поділене рисками на градуси, хвилини або ін. частини кола. Являє собою осн. частину кутомірних приладів (астр., геодезичних, фіз. тощо). Застосовують для відлічування величини кутів.

ЛІМЕРІК — місто в пд.-зх. частині Ірландії, адм. ц. графства Лімерік (провінція Манстер). Залізнична станція, порт у пониззі р. Шаннон. Поблизу Л.— аеропорт Шаннон. 63 тис. ж. (1971). Значний центр переробки с.-г. продукції (масло, мол. консерви, бекон) і торгівлі нею. Підприємства маш.-буд., електротех., швейної, шкіряної, буд. матеріалів пром-сті, виробн. радіоапаратури, с.-г. знарядь. Кустарне плетіння мережив. Архіт. пам'ятки 9—17 ст.

ЛІМІ́Т [від лат. limes (limitis) — межа] — гранична норма, дозволена кількість чогось, обмеження, межа.

ЛІМНОЛО́ГІЯ (від грец. λίμνη — водойма, озеро, ставок і λόγος — вчення) — наука про поверхневі водойми суходолу (озера, ставки, водосховища). Див. *Озерознавство*.

ЛІМНОФІ́ЛЬНІ ТВАРИ́НИ (від грец. λίμνη, тут — стояча вода і φιλέω — люблю) — тварини, які пристосувалися до життя у стоячих водах. Серед Л. т. розрізняють насельників дна (лімнобентос) — молюски, рівноногі ракоподібні, личинки комах, малощетинкові черви та ін.; таких, що ширяють у товщі води (лімнопланктон) — гіллястовусі й веслоногі ракоподібні, коловертки, найпростіші та ін.; активних плавців (лімнонектон) — гол. чин. риби. Л. т. здатні витримувати нестачу кисню, зміни т-ри тощо. Л. т. протиставляють *реофільним тваринам*.

ЛІМО́Ж — місто у центр. частині Франції, адм. ц. департаменту Верхня В'єнна. Розташований на р. В'єнні (бас. Луари). Вузол з-ць та автошляхів. 144 тис. ж. (1975). Найрозвинутіші фарфоро-фаянсова та шкіряно-взут. пром-сть. Підприємства металообр., паперової, поліграф., харч. галузей. Л. здавна відомий виробн. худож. емалей. Ун-т. Музей худож. кераміки. Л.— батьківщина П. О. А. *Ренуара*.

ЛІМО́ЗЬКА ЕМА́ЛЬ — художні вироби з міді з розписами непрозорою емаллю, що виготовлялися в м. *Ліможі* (Франція). Розквіт Л. е. припадає на 15 — серед. 17 ст. Спочатку виготовлялися вироби церк. (триптихи, платівки-образи), а згодом — і світського (скриньки, декоративні дошки для фасадів, платівки-портрети) характеру. В основі розписів — сюжети флам., а з 16 ст.— італ. живопису. Серед відомих майстрів: Нардон Пеніко, Жан II Пеніко, К. Нуайє, Л. Лімозен. У серед. 17 ст. виробн. Л. е. переходить до ювелірів та мініатюристів, а емалевий посуд з 18 ст. витісняється фаянсовим та фарфоровим. В Києв. музеї зх. та сх. мистецтва зберігаються Л. е. 15—17 ст.

ЛІМО́Н — місто на Сх. Коста-Ріки, адм. ц. провінції Лімон. Гол. порт країни на узбережжі Карибського м. З-цею сполучений з м. *Сан-Хосе*. 37,5 тис. ж. (1971). Вивіз бананів, какао, кокосових горіхів. Засн. 1880.

ЛІМОНІ́Т (від грец. λειμών — лука) — мінерал класу оксидів і гідрооксидів; гелеподібна прихованокристалічна відміна *гетиту* й лепідокроциту $FeO(OH)$. Л.— осн. складова частина *бурих залізняків*. На Україні родовища Л. є на Керченському п-ові (див. *Керченський залізорудний басейн*).

ЛІМПО́ПО, Крокодилова ріка — ріка в Африці, в межах Пд.-Африканської Республіки (ПАР) і Мозамбіку та на кордоні ПАР з Ботсваною і Зімбабве. Довж. 1600 км, пл. бас. 440 тис. км². Бере початок на пн. схилах височини Вітватерсранд, тече Мозамбіксько низовиною, впадає в Індійський ок. У верхів'ї маловодна, у пониззі в період літніх дощів рівень води підвищується на 5—7 м. Судноплавна на 160 км від гирла. Використовують для зрошування.

ЛІМУЗИ́Н (франц. limousine) — закритий кузов *легкового автомобіля*, в якому переднє сидіння відділено від задньої частини салону заскленою перегородкою. Кузови типу Л. (мал.) застосовують на великих автомобілях високого класу (в СРСР, напр., на ЗІЛ-114).

ЛІ́МФА (лат. limpha, lympha — чиста вода, волога) — прозора жовтувата рідина, що циркулює в *лімфатичній системі* людини та хребетних тварин. За хім. складом наближається до *плазми крові*. До складу Л. входять вода (94—96%), білки (0,3—4%), жири (бл. 0,9%), солі (бл. 0,8%). Ці співвідношення змінюються залежно від *обміну речовин*, який в кожному органі має свої особливості. Так, Л., що відтікає від стінок кишечника, містить бл. 14% жиру. У Л. в невеликій кількості містяться *лімфоцити, еозинофіли, моноцити*, поодинокі *еритроцити*. В Л. є *фібриноген*, тому вона здатна до зсідання, як і кров (див. *Зсідання крові*). Л. відіграє важливу роль у процесах обміну речовин, а також виконує захисні функції (див. *Фагоцитоз*). Див. також *Лімфообіг, Лімфоутворення*.

ЛІМФАДЕНІ́Т (від *лімфа* і грец. ἀδήν — залоза) — запалення *лімфатичних вузлів*. Л.— вторинне захворювання, що виникає внаслідок потрапляння в лімфатичні вузли збудників запалення (мікробів, їхніх токсинів тощо). Залежно від характеру збудників розрізняють Л. неспецифічний (звичайна гноєтворна інфекція) і специфічний (при *туберкульозі, сифілісі* та деяких ін. інфекціях). Перебіг гострий або хронічний. Найчастіше буває Л. шийних, пахвових та пахвинних лімфатичних вузлів. Ознаки Л.: припухлість і болісність вузла, іноді почервоніння шкіри над вузлом, підвищення т-ри тіла. Лікування здебільшого консервативне (фізіотерапевтичні процедури, антибіотики тощо), при специфічному Л.— спрямоване на ліквідацію осн. захворювання, що спричинило Л., антибіотики, новокаїнова блокада тощо, при нагноєнні вузлів — хірургічне. *М. П. Черенько.*

ЛІМФАНГІ́Т, лімфангоїт (від *лімфа* і грец. ἀγγεῖον — судина) — запалення лімфатичних судин. Збудники — *стрептококи, стафілококи*, кишкова паличка та ін. Здебільшого Л. виникає як вторинний процес (інфекція заноситься плином лімфи до лімфатичних судин з вогнищ інфекції у шкірі тощо). Перебіг гострий або хронічний. Ознаки: почервоніння (у вигляді смуг або розлите), болісність і деяка набрякліть шкіри, ущільнення. Одночасно підвищується т-ра тіла, з'являється остуда, погіршується заг. стан. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, спокій ураженій частині тіла, медикаментозне, фіз. методи, *рентгенотерапія, грязелікування* тощо.

Л. у тварин найчастіше виникає як вторинний процес, коли до лімфатичних судин потрапляють

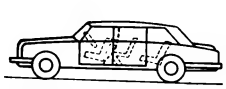

Лімузин.

Ліма. Пласа де Армас.

і поширюються мікроби та їхні токсини (з вогнищ нагноєння тощо). У коней іноді спостерігається епізоотичний Л., збудником якого є криптокок (див. *Коки*). Перебіг хвороби гострий або хронічний. При поверхневому Л. спостерігаються почервоніння, болісність і набряк лімфатич. судин шкіри. Лікування спрямовують на усунення основного захворювання, призначають антибіотики, сульфаніламідні препарати, пов'язки, місцеве зогрівання, компреси, новокаїнову блокаду. При деяких формах — хірургічна операція.

ЛІМФАТИ́ЧНА СИСТЕ́МА — сукупність капілярів та ін. судин і утворів, що збирають *лімфу* з тканин і органів та відводять її у венозну систему у хребетних тварин і людини. У людини Л. с. складається з сітки лімфатичних судин та *лімфатичних вузлів*, лімфатичних стовбурів і двох лімфатичних проток. Л. с. бере участь у виведенні надлишку тканинної рідини і поверненні його у венозне русло, в поглинанні з тканин колоїдних розчинів білкових речовин, що не всмоктуються в кровоносні капіляри. Л. с. входить до складу серцево-судинної системи. Л. с. починається у тканинах сіткою капілярів. З лімфатичних капілярів формуються лімфатичні судини дедалі більшого калібру, стінки яких вистелені *ендотелієм*, в їхньому просвіті знаходяться клапани, що спрямовують плин лімфи (див. *Лімфообіг*). Лімфатичні судини перериваються в лімфатичних вузлах (переходять у т. з. синуси). У людини не мають Л. с. головний і спинний мозок, селезінка, хрящі, склера ока, кришталик, плацента. По Л. с. можуть поширюватись запальні процеси, клітини злоякісних пухлин. Захворюваннями Л. с. є *лімфома, лімфогранулематоз, лімфаденіт* та інші.

ЛІМФАТИ́ЧНІ ВУЗЛИ́ — утвори, що входять до складу *лімфатичної системи* у вищих хребетних тварин і людини. Виконують кровотворну та захисну функції. Л. в.— тільця здебільшого неправильно-округлої або бобовидної форми (утворюють скупчення переважно на шиї, в паху, пахвовій ямці, черевній порожнині), зв'язані з лімфатичними судинами і складаються з замкнутої в сполучнотканинну капсулу ретикулярної тканини, в якій утворюються *лімфоцити*. *Лімфа*, що проходить крізь Л. в., збагачується на лімфоцити й позбавляється сторонніх частинок. Принесені лімфою збудники хвороб частково або цілком поглинаються клітинами вузла (див. *Фагоцитоз*); саме з цим пов'язана *бар'єрна функція* Л. в. При деяких захворюваннях Л. в. можуть значно збільшуватися (*ангіна, паротит епідемічний* та ін.). Див. також *Лімфаденіт, Лімфогранулематоз*

ЛІМФОГРАНУЛЕМАТО́З, хвороба Ходжкіна — захворювання пухлинної природи, що належить до групи злоякісних *лімфом*. Для Л. характерна поява в *лімфатичних вузлах* і різних органах пухлинних вогнищ (*гранулем*), у яких наявні гігантські клітини Березовського—Штернберга або їхні попередники—клітини Ходжкіна. Вперше Л. описав (1832) англ. лікар Т. Ходжкін. При Л. уражуються лімфатич. вузли периферичні, черевної порожнини, середостіння тощо, а також печінка, селезінка, легені, плевра, шлунково-кишковий тракт, нервова система, шкіра та ін. органи. Спостерігаються хвилеподібна гарячка, пітливість, свербіж шкіри. В крові виникає нейтрофільний (див. *Нейтрофіли*) *лейкоцитоз*, зменшується кількість лімфоцитів, збільшується *швидкість осідання еритроцитів*. За ступенем поширення процесу розрізняють 4 стадії Л. (1-а і 2-а — локалізовані, 3-я і 4-а — генералізовані). Лікування: хірургічне (видалення уражених вузлів і селезінки при локалізованих формах), променева терапія, хіміотерапія або в комбінаціях одна з однією.

А. Ф. Романова.

ЛІМФО́МА (від *лімфа* і грец. ὄγκωμα — пухлина) — новоутворення лімфоїдної тканини, для якого характерний вогнищевий ріст. Л.— поняття збірне. В цю групу входять як справжні пухлини лімфоїдної тканини (злоякісні Л., що мають системний характер), так і локальні утвори в *лімфатичних вузлах*, які виникають у зв'язку з хронічним *запаленням* (т. з. доброякісні Л.). Вузли при доброякісних Л. збільшуються поступово, схильні до самообмеження, заг. клінічних симптомів нема. Злоякісні Л. поділяються на *лімфогранулематоз* і негранулематозні Л. (лімфосаркома, ретикулосаркома, пухлина Беркітта, *мікоз* тощо). Лікування злоякісних Л.: хірургічне, променева терапія, хіміотерапія або в комбінаціях.

А. Ф. Романова.

ЛІМФООБІГ — рух *лімфи* по *лімфатичній системі*. З тканин і органів лімфа просочується в лімфатичні *капіляри*, далі переходить у відвідні лімфатичні судини, проходить крізь *лімфатичні вузли*, потрапляє в лімфатичні протоки і нарешті — у венозне русло біля серця. Л. зумовлюється тиском тканинної рідини, що безперервно надходить у лімфатичні капіляри, скороченням скелетних м'язів, кровоносних і лімфатичних судин та ін. У риб, земноводних, плазунів і птахів Л. допомагають г. з. лімфатичні серця. У птахів, ссавців, у т. ч. у людини, Л. в одному напрямі забезпечують клапани лімфатичних судин.

ЛІМФОУТВО́РЕННЯ — процес утворення *лімфи*. Існує кілька теорій Л., що доповнюють одна одну. Найбільше значення має фільтраційна теорія, за якою Л. є наслідком фільтрації рідкої частини крові крізь стінки *капілярів*. Для здійснення фільтрації має значення проникність стінок кровоносних і лімфатичних капілярів, різниця гідростатичного тиску і осмотичного тиску крові й тканин, функціональний стан органів тощо. В останні роки вважають, що у Л. активну участь беруть капіляри, які одні речовини пропускають, ін.— затримують. Процес Л. підпорядкований системі *нейро-гуморальної регуляції*.

ЛІМФОЦИ́ТИ (від *лімфа* і грец. κύτος — клітина) — одна з форм *лейкоцитів* хребетних тварин і людини. Належать до групи *агранулоцитів*. Л. людини — клітини кулястої форми, мають велике кругле або бобовидне ядро, оточене багатою на *рибосоми* цитоплазмою. У ссавців, у т. ч. у людини, Л. утворюються з клітин — попередників лімфопоезу (див. малюнок до ст. *Кровотворення*) і потім мігрують у певні ділянки *селезінки* і в *лімфатичні вузли*. Л. здатні до амебоїдного руху, виконують захисну функцію (здатні до *фагоцитозу*, беруть участь в утворенні *антитіл*).

ЛІНГВІ́СТИКА (франц. linguistique, від лат. lingua — мова) — наука про *мову* й *мовлення*, те саме, що й *мовознавство*. Слово «лінгвістика» є складовою частиною багатьох мовознавчих термінів: *внутрішня лінгвістика, зовнішня лінгвістика, лінгвістика ареальна, математична лінгвістика*, макролінгвістика, мікролінгвістика та ін.

ЛІНГВІ́СТИКА АРЕА́ЛЬНА — розділ *мовознавства*, що вивчає давні мовні *ареали* на основі сучасного поширення мовних явищ. Особливу увагу приділяє діахронічному (див. *Діахронія*) дослідженню лінгвістичних ареалів і вивченню тер. поширення мови, її взаємодії з суміжними мовами та *діалектами*. Л. а. ототожнювали з *лінгвістичною географією*. Об'єкти цих близьких дисциплін продовжують розмежовуватися все чіткіше: лінгвогеографія обмежується синхронічним (див. *Синхронія*) аспектом розгляду тер. розміщення мовних явищ, а Л. а.— діахронічним.

М. М. Онишкевич.

ЛІНГВІ́СТИКА ПРИКЛАДНА́ — частина *мовознавства*, яка розв'язує практичні завдання. До традиційних завдань Л. п. належать наук.- тех. переклад, укладання мовних *словників*, створення й удосконалення систем писемності для безписемних народів, а також для людей з ушкодженими органами чуття, *дешифрування писемностей* (невідомих чи забутих), створення *штучних мов*, вивчення *афазії* тощо. До нових завдань Л. п., для розв'язування яких застосовують структурні й матем. методи й використовують електронно-обчислювальну техніку, входять: *машинний переклад*, автоматичний синтез усного мовлення (створення читаючих пристроїв), створення *інформаційних мов*, автомат. реферування й анотування текстів, створення мов для спілкування людини з машиною, укладання частотних словників тощо. Нові методи застосовуються й під час розробки традиційних завдань Л. п. (використання ЕОМ для дешифрування *майя письма* тощо).

Літ.: Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968; Пиотровский Р. Г. Текст, машина, человек. Л., 1975.

Ф. О. Нікітіна

ЛІНГВІ́СТИКА ТЕ́КСТУ — розділ *лінгвістики*, предметом дослідження якого є текст як мінімальна одиниця мовної комунікації, що має відносну смислову й структурну єдність і відносну самостійність. Л. т. вивчає переважно три групи

Лімозька емаль. П. Куртейс. Медальйон із зображенням римського імператора Тіта. 3-я чверть 16 ст.

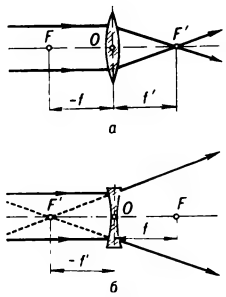

а

б

Мал. 1. Хід променів у **лінзі:** *а* — збірній; *б* — розсіювальній.

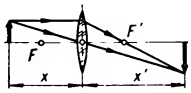

а

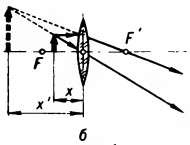

б

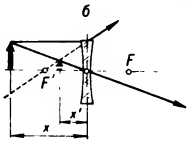

в

Мал. 2. Побудова зображення, яке дає **лінза:** *а, б* — збірна; *в* — розсіювальна.

явищ: міжфразові зв'язки, надфразні єдності, властивості тексту в цілому.

ЛІНГВІСТИ́ЧНА ГЕОГРА́ФІЯ, лінгвогеографія, діалектографія — метод дослідження в *діалектології*. Л. г. вивчає діалектні явища в зв'язку з їхнім геогр. поширенням. Розрізняють два осн. етапи дослідження методом Л. г.: картографування, тобто нанесення зіставлюваних діалектних явищ на геогр. карту за допомогою різних графічних засобів (знаків, *ізоглос*, штрихування тощо), і інтерпретація лінгвістичних карт. Виникла Л. г. в кін. 19 — на поч. 20 ст. в зв'язку з роботою над підготовкою нім. і франц. діалектологічних атласів. У вітчизн. науці вивчення діалектних розрізнень у їхньому тер. виявленні започаткував І. *Срезневський*. К. *Михальчук* до праці «Наріччя, піднаріччя й говори Південної Росії в зв'язку з наріччями Галичини» (1877) додав першу карту укр. *говорів*, де на підставі комплексу фонетичних і морфологічних явищ визначив межі *наріч* та менших діалектних угруповань. На укр. матеріалі Л. г. вперше широко застосував 1929 П. *Бузук* у праці «Діалектологічний нарис Полтавщини» (тут подано й перші лінгвістичні карти). Щодо принципів і методів картографування в Л. г. є три осн. школи (напрями) — нім., франц. і радянська. Опубліковано багато праць з Л. г., створено велику кількість загальнонац. і регіональних атласів.

Літ.: Вопросы теории лингвистической географии. М., 1962; Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області (Лексика), ч. 1—2. Ужгород, 1958—60.

Й. О. Дзендзелівський.

ЛІНГВІСТИ́ЧНА ФІЛОСО́ФІЯ, лінгвістичного аналізу філософія, філософія звичайної мови — напрям *аналітичної філософії*, одна з форм *неопозитивізму*. Виникла в 40-х рр. 20 ст. у Великобританії («пізній» Л. *Вітгенштейн*, Дж. *Райл*, Дж. Уїсдом, Дж. Остін, П. Стросон та ін.) і набула поширення в США (М. Блек, Н. Малколм, М. Лазеровіц та ін.). Своєрідність Л. ф. як аналітичної філософії полягає в аналізі звичайної повсякденної мови. На відміну від логічного позитивізму, Л. ф. заперечує або принижує пізнавальні можливості наук. апарату штучних, у т. ч. логіко-матем., мов в аналізі звичайної мови. Своєрідність Л. ф. як форми неопозитивізму полягає в запереченні раціонального світоглядного змісту положень філософії як аномалій, деформацій звичайної мови, що нібито виникають внаслідок порушення правил граматики.

Г. А. Заїченко.

ЛІНГВІСТИ́ЧНИЙ ЗАКО́Н — закономірне співвідношення елементів мовної структури в синхронічному плані (див. *Синхронія*) чи діахронічному (див. *Діахронія*). Л. з. може виявлятися в одній конкретній мові, в певній групі чи в усіх без винятку мовах. Л. з., властиві всім мовам, належать до *універсалій лінгвістичних*. Починаючи з 19 ст. були спроби встановити Л. з., яким визначався б заг. розвиток мови,— т. з. принцип найменшого зусилля Дж. Ціпфа, принцип економії в мові А. Мартіне, бінарна теорія Р. Якобсона та інші. Ці пошуки безпідставні, бо заг. розвиток мови зумовлюється її сусп. функціонуванням, а не якимось окремим, хоч би й універсальним, законом.

Літ.: Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. М., 1962; Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. Пер. с франц. М., 1960.

В. Т. Коломієць.

ЛІ́НГНЕР (Lingner) Макс (17.XI 1888, Лейпціг — 14.III 1959, Берлін) — нім. живописець і графік (НДР), член Нім. академії мистецтв (з 1950). В 1907—13 навчався в дрезден. АМ. Брав участь у *Кільському повстанні 1918*. В 1928—49 працював у Парижі, співробітничав у комуністичній пресі (член Франц. компартії). Учасник Руху Опору. З 1949 професор Вищої школи образотворчого та прикладного мист. в Берліні (НДР). Створював малюнки для газет, іл. до книжок, плакати, станкові цикли картин («Передмістя Парижа», 1930—38), панно («Будівництво НДР», 1952—53, в Будинку міністерств у Берліні; «Селянська війна», 1952—55). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

ЛІ́НДГРЕН (Lindgren) Астрід Анна Емілія (н. 14.XI 1907, Віммербю) — швед. письменниця. Популярність здобула трилогією «Пеппі Довгапанчоха» (1945—48). Автор сповнених гумору, написаних з знанням дит. психології книг «Знаменитий детектив Блюмквіст» (1946), «Ми всі з Буллербю» (1946—52), «Расмус-бродяга» (1956), «Ми — на острові Сальткрока» (1964) та ін. У багатьох творах реалістичні елементи поєднуються з казкою — «Міо, мій Міо» (1954), «Три повісті про Малого і Карлсона, що живе на даху» (1955—68), трилогія «Еміль з Леннеберги» (1963—70), «Брати Лев'яче Серце» (1977). Багато творів Л. екранізовано.

Тв.: Укр. перекл.— Малий і Карлсон, що живе на даху. К., 1963; Карлсон прилітає знову. К., 1965; Знаменитий детектив Блюмквіст. К., 1968; Нові пригоди Карлсона, що живе на даху. К., 1971; Пеппі Довгапанчоха. К., 1977; Рос. перекл.— Расмус-бродяга. Л., 1963; Мы — на острове Сальткрока. Л., 1971.

О. Д. Сенюк.

ЛІ́НДЕР (Linder) Макс (справж. ім'я та прізв.— Габріель Лев'єль; 16.XII 1883, Сен-Лубес, деп. Жіронда — 30.X 1925, Париж) — франц. кіноактор. Акторську освіту здобув у консерваторії в Бордо. До 1908 виступав у театрах «Амбігю» та «Вар'єте» (Париж). З 1905 знімався в кіно в серії короткометражних комедій («Макс шукає наречену», «Макс-тореадор», «Макс і лікарка» та ін.). Л. першим у світовому кіно перейшов від бездумного комізму до відтворення побутової достовірності, тонкої іронії. Ін. фільми: «Три мушкетери» (1921), «Сім років нещастя» (1922), «Король цирку» (1924). Знімався також у США та Австрії. В 1963 випущено фільм «У компанії Макса Ліндера».

ЛІ́НДСЕЙ (Lindsay) Джек (н. 20.X 1900, Мельбурн, Австралія) — англ. письменник, критик, громад. діяч. Член Компартії Великобританії з 1941. Романи «Ми повернемось» (1942), «Вище за страх» (1943), зб. віршів «Другий фронт» (1944) мають антифашист. спрямування. В романах «1649. Історія одного року» (1938), «Люди сорок восьмого року» (1948), «Багаття у Смітфілді» (1950), «Місто-потвора. Лондон часів Д. Дефо 1688—1730» (1978) показав революц. боротьбу нар. мас. Епопея «Британський шлях» (1953—63) — про сучас. Англію, про всезростаючу роль її робітничого класу. Виступає як публіцист, літературознавець (монографії про Ч. Діккенса, 1949; Дж. Мередіта, 1955; кн. «Трубадури і їхній світ XII і XIII століть», 1976), історик (праці про У. Тайлера, 1964), мистецтвознавець (дослідження про Г. Курбе, 1973; та ін.). Видав дві антології своїх перекладів «Російська поезія 1917—1955» (1957) і «Сучасна російська поезія» (1960). Переклав шість віршів Т. Шевченка (1939). В 1949 вперше відвідав СРСР, зокрема Україну. Автор кн. «Світ майбутнього. Щоденник подорожі по Радянському Союзу» (1950) й поетичного циклу «Три листи до Миколи Тихонова» (1950). Нагороджений рад. орденом «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— Бунт синів. К., 1964; Втікачі. К., 1978; Рос. перекл.— Весна, которую предали. М., 1955; Твой дом. М., 1961; Ганнибал. М., 1962; Маски и лица. М., 1965; Подземный гром. М., 1970.

Літ.: Лопырёв Н. Т. Послевоенные романы Джека Линдсея. М., 1959; Лопирьов М. Т. Герої, яким належить майбутнє. «Всесвіт», 1961. № 1.

Р. П. Зорівчак.

ЛІНЕ́Н (Lynen) Феодор (н. 6.IV 1911, Мюнхен) — нім. біохімік, філософ. Член Нім. академії природодослідників «Леопольдіна» (з 1959) і Нац. АН США (з 1962). Професор Мюнхенського ун-ту (з 1947). З 1954 — директор Ін-ту хімії клітини в Мюнхені. Осн. праці — з біохімії *обміну речовин*, окислення *жирних кислот* в організмі, активування *ацетату*. Нобелівська премія (1964: разом з К. *Блохом*) за дослідження біосинтезу *холестерину* й жирних кислот.

ЛІ́НЗА (нім. Linse, від лат. lens — сочевиця) — прозоре для світлових променів тіло, яке обмежене двома криволінійними (або криволінійною і плоскою) заломлюючими поверхнями і має вісь або площини симетрії; один з осн. елементів *оптичних систем*. Найпоширенішими є Л. з сферичними поверхнями. Л. наз. тонкою, якщо її товщина мала порівняно з радіусами кривини r_1 і r_2 заломлюючих

М. Лінгнер. Селянська війна. Темпера. 1952—55. Музей історії Німеччини. Берлін.

поверхонь, і товстою — в протилежному разі. Пряма, проведена через центри кривини поверхонь Л., наз. її головною оптичною віссю. Вважають, що в тонкій Л. точки перетину гол. оптичної осі з обома заломлюючими поверхнями зливаються в одну точку O — т. з. оптичний центр Л. (мал. 1). Прямі, які проходять через оптичний центр і не збігаються з гол. оптичною віссю, наз. побічними оптичними осями. Світлові промені, пройшовши крізь Л. вздовж оптичних осей, не зазнають заломлення. Розрізняють збірні (додатні) та розсіювальні (від'ємні) Л. Пучок паралельних до гол. оптичної осі променів після проходження крізь збірну Л. сходиться в одній точці—т. з. головному фокусі. Такий же пучок при виході з розсіювальної Л. буде розбіжним, при цьому продовження променів перетинаються в точці — т. з. уявному гол. фокусі. Віддаль між оптичним центром і фокусом Л. наз. фокусною віддаллю. В Л. розрізняють два гол. фокуси — передній F та задній F' і дві фокусні віддалі — передню f та задню f'. Фокусну віддаль вважають додатною, якщо напрям її відліку збігається з напрямом поширення променів, і від'ємною — у противному разі. Якщо з обох боків Л. одне й те саме середовище (напр., повітря), то $f = -f'$. Величина, обернена фокусній віддалі, наз. оптичною силою і для тонкої Л. в повітрі визначається формулою: $\Phi = 1/f = (n - 1)(1/r_1 - 1/r_2)$, де n — *заломлення показник* речовини, з якої виготовлено Л. Розсіювальна Л. завжди дає уявне зображення предмета, збирна — дійсне або уявне (залежно від віддалі предмета до Л.). Побудову зображення точки предмета, яке дає Л., здійснюють звичайно за допомогою двох променів, один з яких проходить через оптичний центр Л., а інший падає паралельно до гол. оптичної осі (мал. 2). Віддалі від оптичного центра Л. до предмета (x) та його зображення (x') пов'язані між собою т. з. формулою лінзи: $1/x' - 1/x = 1/f = \Phi$. Див. також *Збільшення оптичне*.

ЛІ́НЗА в геології — форма залягання гірських порід і покладів руд. Являє собою овальне або округле мінеральне тіло, товщина якого найбільша в серед. частині й зменшується до країв. Потужність Л. невелика (від кількох сантиметрів до кількох метрів) порівняно з протяжністю (від кількох метрів до 1 км і більше). Див. *Залягання гірських порід*.

ЛІНИВЦЕВІ (Bradypodidae) — родина ссавців ряду *неповнозубих*. Довжина тіла 50—64 см, густий волосяний покрив буруватосірого кольору, часто з зеленуватим відтінком, зумовленим тим, що в ньому розвиваються синьо-зелені водорості. Шийних хребців 6—9 (у всіх ін. ссавців 7). Передні кінцівки дво- або трипалі, довші від задніх, мають міцні, гачкоподібні кігті. Т-ра тіла може знижуватись до 24—33°, дихання та кровообіг уповільнені. 5 видів (2 роди), поши́р. у вологих тропіч. лісах Пд. і Центр. Америки; найвідоміші—двопалий лінивець (Choloepus didactylus), трипалий лінивець (Bradypus tridactylus). Весь час Л. проводять на деревах, почепившись за гілки донизу спиною. Пересуваються дуже повільно. Рослиноїдні. Тримаються поодинці або парами. Самка раз на рік після 4—6 міс. вагітності народжує 1 маля. Л.— мисливські тварини (використовуються м'ясо, шкура, кігті). Ошийниковий лінивець (B. torquatus) включений до *Червоної книги*. *В. О. Топачевський.*

ЛІНІ́ЦЬКА Любов Павлівна (за чоловіком—Загорська; 27.XII 1865, слобода Преображенська, тепер с. Преображенське Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.— 5.II 1924, Київ) — укр. рад. актриса. Закінчила Харків. гімназію. Брала участь в аматорських виставах. Сценічну діяльність почала 1887 в рос. трупі Муравйова-Михайлова. В 1889 дебютувала в ролі Наталки («Наталка Полтавка» Котляревського) в *Трупі М. Л. Кропивницького*. Працювала в трупі П. К. *Саксаганського* (1892—1909, з перервою), в *Театрі Миколи Садовського* (1909—15), в «*Товаристві українських акторів* за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського під орудою І. О. Мар'яненка» (1915—18) та ін. Творчій індивідуальності Л. були близькі романтичні, сильні характери героїнь: Галя («Назар Стодоля» Шевченка), Маруся Богуславка (однойменна п'єса Старицького), Тетяна, Варка («Бондарівна», «Безталанна» Карпенка-Карого), Наталя («Лимерівна» П. Мирного), Зінька («Дві сім'ї» Кропивницького), Вишневська («Тепленьке місце» Островського), Естерка («За синім морем» Я. Гордіна) та ін. Знімалась у кіно.

Літ.: Любов Павлівна Ліницька. К., 1957. *Є. С. Хлібцевич.*

ЛІНІЇ ЗВ'ЯЗКУ УЩІ́ЛЬНЕННЯ — концентрація в одній лінії електричних сигналів від багатьох абонентів для одночасного і незалежного обміну між ними інформацією, яка передається з використанням одного або різних видів зв'язку; основа побудови *багатоканального зв'язку*. Розрізняють ущільнення частотне (найпоширеніше) і часове. В разі частотного ущільнення сигналам кожного *каналу зв'язку* відводиться певна (чітко обмежена) частина робочого діапазону частот *лінії зв'язку*. При часовому ущільненні кожний такий канал періодично (по черзі) підключають на деякий час до лінії зв'язку. Вперше в світі Л. з. у. запропонував і демонстрував (1880) у Київському ун-ті Г. Г. *Ігнатьєв*. До Л. з. у. вдаються на міжміських лініях зв'язку великої протяжності, а також на лініях внутрішньообласного, районного і міського зв'язку (напр., між АТС). *Ю. П. Пархомов.*

ЛІНІ́ЙКА — інструмент, за допомогою якого проводять лінії на площині, виконують лінійні вимірювання і деякі обчислювання. На Л., як правило, нанесено шкалу (або шкали), ціна поділки якої залежить від призначення інструмента. На деяких Л. є довідкові дані (значення одиниць фіз. величин, таблиця множення та ін.), спец. пристрої (напр., лупи). Розрізняють Л. прямі (у т. ч. *рейсшини*), трикутні (косинці) і фігурні (напр., *лекала*). Вони бувають масштабні (ними розміри з одного *масштабу* переводять в інший), перевірочні (для визначення прямолінійності поверхонь), логарифмічні (див. *Логарифмічна лінійка*).

ЛІНІ́ЙНА ЗАЛЕ́ЖНІСТЬ — найпростіший вид математичної залежності. Стосується гол. чином елементів лінійного простору над деяким *полем*. Елементи $X_1, \ldots, X_k$ лінійного простору L над полем P наз. лінійно залежними, якщо існують $a_1, \ldots, a_k$ з P, одночасно не рівні нулеві і такі, що $a_1X_1 + \ldots + a_kX_k = 0$, де у правій частині стоїть нульовий елемент простору L. Так, в n-вимірному *векторному просторі* R_n будь-які $n + 1$ *вектори* лінійно залежні й існує n лінійно незалежних векторів — *базис* простору. *Необхідною і достатньою умовою* Л. з. n векторів з R_n є рівність нулеві *визначника*, складеного з *координат* цих векторів (див. *Лінійні рівняння*). Зокрема, при $n = 2$ ця умова означає, що обидва вектори лежать на одній прямій. Питання про Л. з. *неперервних функцій* $\varphi_1(x), \ldots, \varphi_n(x)$, заданих на відрізку $a \leqslant x \leqslant b$, зводиться до питання про рівність нулеві т. з. визначника Грама, елементи якого обчислюють за формулами

$$a_{ij} = \int_a^b \varphi_i(x)\,\varphi_j(x)\cdot dx;$$
$$i, j = 1, \ldots, n.$$

Літ.: Завало С. Т., Костарчук В. М., Хацет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 1—2. К., 1974—76; Кострикин А. И. Введение в алгебру. М., 1977.

Я. П. Сисак.

ЛІНІ́ЙНА ФО́РМА — однорідний многочлен першого степеня. Див. *Форма* в математиці.

ЛІНІ́ЙНА ФУ́НКЦІЯ — функція вигляду $y = kx + b$. Графіком Л. ф. (мал.) є пряма, що відсікає від осі OY відрізок, рівний b, і *кутовий коефіцієнт* (tg φ) якої дорівнює k. Якщо $b = 0$, Л. ф. наз. однорідною, її графік зображає пряму пропорційну залежність: $y = kx$. Розглядають також Л. ф. від кількох змінних: $f(x_1, x_2, \ldots, x_n) = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \ldots + a_nx_n$, де $a_0, a_1, a_2, \ldots, a_n$ — дійсні числа. Л. ф. широко використовують у фізиці та техніці для зображення (часто наближеного) функціональної залежності між фіз. величинами. Іл. с. 180.

М. Ліндер.

Л. П. Ліницька.

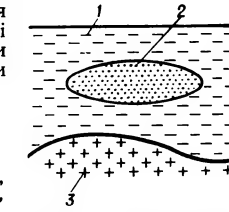

Лінза в геології(схема). *1* — глини; *2* — лінза пісків; *3* — кристалічні породи.

Лінивцеві. Двопалий лінивець, або унау.

Л. П. Ліницька в ролях Галі («Назар Стодоля» Т. Шевченка) і Харитини («Наймичка» І. Карпенка-Карого).

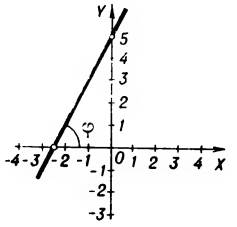

Графік **лінійної функції** $y = 2x + 5$: φ — кут між прямою і додатним напрямом осі OX ($\operatorname{tg} \varphi = 2$).

Лінійний корабель.

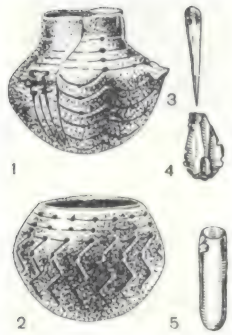

Лінійно-стрічкової кераміки культура. Речі з пам'яток: 1, 2 — глиняні горщики; 3 — кістяне шило; 4 — крем'яне знаряддя; 5 — фрагмент сланцевого долота.

Лінне́я північна. Рослина і квітка (в розрізі).

ЛІНІ́ЙНИЙ КОРАБЕ́ЛЬ, лінкор — клас бойових кораблів. У вітрильному військ. флоті великий 3-щогловий корабель. Вів вогонь з гармат у кільватерній колоні (лінії мор. бою) — звідси назва «лінійний корабель». Згодом ця назва перейшла й до військ. броненосних кораблів парового флоту. Л. к.— головна сила ВМФ під час 1-ї та 2-ї світових воєн. Призначалися для знищення військ. кораблів, берегових укріплень, батарей. Л. к. мали водотоннажність 20—64 тис. тонн, швидкість — 37—64 км/г, броню — 300—450 мм, 8—12 гармат калібру 280—460 мм. Втратили своє значення з розвитком бойової реактивної авіації та ракетної зброї.

ЛІНІ́ЙНИЙ ПРО́СТІР — те саме, що й *векторний простір*.

ЛІНІ́ЙНІ ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНІ РІВНЯ́ННЯ — *диференціальні рівняння,* в які невідома функція та її похідні входять лінійно. Якщо невідома функція залежить від однієї змінної, то Л. д. р. має вигляд:

$$a_0(x)\,y^{(n)}(x) + a_1(x)\,y^{(n-1)}(x) + \cdots + a_n(x)\,y(x) = f(x). \qquad (1)$$

де $a_0(x) \not\equiv 0$, $a_1(x)$, ..., $a_n(x)$ (коефіцієнти) і $f(x)$ (вільний член) — відомі функції, визначені на інтервалі $a < x < b$, $y(x)$ — шукана функція, $y^{(n)}(x), y^{(n-1)}(x), \ldots, y^{(1)}(x)$ — її похідні. При $f(x) \equiv 0$ рівняння (1) наз. о д н о р і д н и м. Для нього при умовах $a_0(x) \neq 0$ і неперервності коефіцієнтів на інтервалі $a < x < b$ існує система $y_1(x)$, ..., $y_n(x)$ лінійно незалежних (див. *Лінійна залежність*) розв'язків (фундаментальна система). Будь-який розв'язок рівняння (1) можна подати у вигляді

$$y(x) = y_0(x) + C_1 y_1(x) + \cdots + C_n y_n(x),$$

де C_1, ..., C_n — сталі, $y_0(x)$ дорівнює нулеві, якщо $f(x) \equiv 0$, і знаходиться шляхом інтегрування, якщо $f(x) \not\equiv 0$. Фундаментальна система розв'язків однорідного Л. д. р. з постійними коеф. повністю визначається коренями *характеристичного рівняння*.

І. В. Скрипник.

ЛІНІ́ЙНІ ПРИСКО́РЮВАЧІ — *прискорювачі заряджених частинок,* в яких *траєкторії* руху частинок близькі до прямих ліній. Розрізняють: в и с о к о в о л ь т н і Л. п., в яких частинки прискорюються постійним електр. полем між електродами прискорюючої системи, на які подається напруга від високовольтного генератора (напр., *Ван де Граафа генератора*); і н д у к ц і й н і Л. п., в яких для прискорення використовується ерс *індукції,* що виникає при зміні кільцеподібного магн. поля; р е з о н а н с н і Л. п., в яких прискорення здійснюється високочастотним електр. полем. Застосовують у дослідженнях з ядерної й нейтронної фізики, а також у металургії, медицині тощо.

ЛІНІ́ЙНІ РІВНЯ́ННЯ — рівняння вигляду $a_1x_1 + a_2x_2 + \ldots + a_nx_n = b$, де $a_1, a_2, \ldots, a_n$ і b — дані числа (взагалі кажучи, комплексні). Кілька Л. р. відносно одних і тих самих невідомих наз. с и с т е м о ю Л. р.:

$$\left.\begin{aligned} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \cdots + a_{1n}x_n &= b_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \cdots + a_{2n}x_n &= b_2 \\ \cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots & \\ a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \cdots + a_{mn}x_n &= b_m \end{aligned}\right\}.$$

Р о з в ' я з к о м системи наз. набір чисел $(c_1, c_2, \ldots, c_n)$, які всі рівняння перетворюють на тотожності після підстановки їх замість відповідних невідомих. Коли $m = n$, то з коеф. при невідомих складають *визначник* D системи. Якщо $D \neq 0$, система має єдиний розв'язок; його знаходять за *Крамера правилом*. При $D = 0$ система або не має жодного розв'язку, або має безліч розв'язків. Якщо $b_1 = b_2 = \ldots = b_n = 0$, то система Л. р. наз. о д н о р і д н о ю; вона має ненульові розв'язки лише при $D = 0$. Якщо $(x_1^0, x_2^0, \ldots, x_n^0)$ — один з них, то між *векторами* $(a_{1i}, a_{2i}, \ldots, a_{ni})$, $i = 1, 2, \ldots, n$ існує *лінійна залежність*, коеф. якої дорівнюють числам $x_1^0, x_2^0, \ldots, x_n^0$. Коли $m \neq n$, питання про існування розв'язків системи зводиться до питання про рівність рангів осн. $\| a_{ij} \|_{i=1,\ldots,m}^{j=1,\ldots,n}$ та розширеної $\| a_{ij};\ b_i \|_{i=1,\ldots,m}^{j=1,\ldots,n}$ *матриць* цієї системи: вона має розв'язки при рівності цих рангів і не має в противному разі.

Літ. див. до ст. *Лінійна залежність*.

ЛІНІ́ЙНО-СТРІ́ЧКОВОЇ КЕРА́МІКИ КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів раннього *неоліту* на території Зх., Середньої та Сх. Європи. В СРСР пам'ятки Л.-с. к. к. (датуються 5-м тис. до н. е.) поширені на тер. Молдавії та України (у Верхньому Придністров'ї та на Зх. Волині). Для поселень Л.-с. к. к. на тер. УРСР (див. *Незвиське поселення*) характерними є заглиблені напівземлянкові житла з вогнищами й госп. ямами біля них. Поховання — з обрядом трупопокладення і трупоспалення. Для кераміки Л.-с. к. к. характерні тонкостінні посудини кулястої форми з порівняно широкою шийкою (оздоблені врізним стрічковим орнаментом у вигляді спіралей, зигзага, дуг, кутів, відрізків прямих ліній, а також округлими ямками та наліпами), кухонний посуд (кулясті посудини та миски, прикрашені ямками і рельєфним орнаментом) тощо. Серед крем'яних виробів — ножовидні пластини, скребки, вкладні до серпів, різці, свердла, кам'яні зернотерки й розтирачі, долота, тесла, наконечники стріл тощо. Основним заняттям носіїв Л.-с. к. к. було землеробство й скотарство.

Літ.: Пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

В. Г. Збенович.

ЛІНІ́ЙЧАСТІ СПЕ́КТРИ — *спектри оптичні,* які складаються з окремих спектральних ліній.

ЛІ́НІЯ (лат. linea, букв.— лляна нитка) — геометричне поняття, точне і загальне визначення якого у різних розділах геометрії різне. В елементарній геометрії вивчають прямі Л., їхні *відрізки,* ламані Л., *кола* та їхні дуги. Л. задають алгебр. чи трансцендентними (див. *Архімеда спіраль, Квадратриса, Ланцюгова лінія, Трактриса*) рівняннями, у параметричній формі та різними спец. способами (див. *Гіперболічна спіраль, Гіпоциклоїди та епіциклоїди, Клотоїда, Конхоїда* кривої, *Трохоїда, Циклоїда*).Л. першого (прямі) та другого (*конічні перерізи*) порядку, тобто Л., що визначаються *алгебраїчним рівнянням* від двох змінних 1-го чи 2-го порядку відповідно, вивчають в *аналітичній геометрії* на площині. Якщо порядок алгебр. рівняння більший за 2, то відповідні Л. (напр., *астроїду, декартів листок, кардіоїду, Кассіні овал, лемніскату* Бернуллі, *локон Аньєзі, строфоїду, цисоїду*) розглядають в *алгебраїчній геометрії*. Просторові криві можуть визначатися системою двох рівнянь виду $f_1(x, y, z) = 0$, $f_2(x, y, z) = 0$ і являють собою перетин двох *поверхонь*. Просту *дугу* в *диференціальній геометрії* можна задавати рівняннями $x = f_1(t)$, $y = f_2(t)$, $z = f_3(t)$ (параметричними рівняннями Л.). Напр., рівняння *гвинтової лінії*: $x = a\cos t$, $y = a\sin t$, $z = bt$, $0 < t < \infty$. Виключивши параметр t, одержимо гвинтову лінію як перетин двох поверхонь: *циліндра* $x^2 + y^2 = a^2$ та *гвинтової поверхні* $z = b\operatorname{arctg}(y/x)$. Заг. крива являє собою об'єднання скінченної або зліченної множини простих дуг. Л. другого порядку (*еліпс, гіперболу, параболу*) вивчали ще в стародавні часи. Тоді ж було розглянуто ряд окремих алгебр. Л. вищого порядку, а також деякі трансцендентні Л. Систематичне вивчення Л. та їхня класифікація стали можливі після створення Р. *Декартом* методу *координат*. Параметричне задавання Л. вперше ввів М. Е. К. *Жордан* (див. *Жордана крива*). В сучас. *топології* користуються поняттям Л., розробленим Г. *Кантором* і удосконаленим П. С. *Урисоном*.

Літ.: Урысон П. С. Труды по топологии и другим областям математики, т. 1—2. М.—Л., 1951; Савелов А. А. Плоские кривые. Систематика, свойства, применения. М., 1960; Погорелов А. В. Лекции по дифференциальной геометрии. Х., 1967.

Я. П. Бланк.

ЛІ́НІЯ в г е н е т и ц і — споріднені організми, що походять, як правило, від одного предка або однієї пари спільних предків, розмножуються статевим шляхом та відтворюють у нащадків ті самі спадкові ознаки. Розрізняють *чисті лінії* та інбредні. І н б р е д н і Л. — одержане шляхом штучного *самозапилення* потомство рослин, яким властиве *перехресне запилення,* чи одержана внаслідок *інбридингу* група тварин. Чисті та інбредні Л. є основою для одержання високопродуктивних *гібридів* у рослинництві й тваринництві. У тваринництві розрізняють г е н е а л о г і ч н у Л.—групу тварин, що походить від спільного предка, та з а в о д с ь к у Л.— однорідна, якісно своєрідна група високопродуктивних тварин, що походять від видатного родона-

чальника і схожі з ним конституцією й продуктивністю (див. *Розведення сільськогосподарських тварин, Підбір* у тваринництві).

ЛІ́НІЯ ЕЛЕКТРОПЕРЕДА́ЧІ, ЛЕП — лінія для передавання і (або) розподілу електроенергії по *кабелях* чи електр. *проводах*. Разом з розподільними та трансформаторними підстанціями складає *електричну мережу*; одна з осн. ланок *енергетичної системи*. Розрізняють *кабельні лінії електропередачі* і *повітряні лінії електропередачі* (див. також *Опори ліній електропередачі*); лінії змінного або постійного струму. Їхньою найважливішою тех. характеристикою є номінальна *напруга електрична*, величину якої вибирають залежно від потужності, що передається, і довжини лінії. До Л. е. найбільшої протяжності належать лінії Волгоград — Москва та Іркутськ — Братськ — Красноярськ — Кузбас (обидві напругою 500 кВ). По території України проходить лінія напругою 750 кВ Донбас — Зх. Україна — Альбертирша (УНР) — частина об'єднаних енерг. систем країн — членів РЕВ. В СРСР протяжність Л. е. напругою 750 кВ становить (1980) бл. 3 тис. км. Л. е. великої протяжності розраховують як *довгі лінії*. По Л. е. електроенергія надходить у населені місця, на електр. залізниці, пром. підприємства тощо.

ЛІ́НІЯ ЗВ'ЯЗКУ́ — сукупність тех. пристроїв і фізичного середовища, що забезпечують передавання електр. сигналів одного, двох або багатьох *каналів зв'язку* на віддаль. Найпоширеніші електр. Л. з. Їх поділяють на проводові (*кабельні лінії зв'язку, повітряні лінії зв'язку*) та безпроводові — радіотехнічні (напр., лінії *радіорелейного зв'язку*). Крім того, є Л. з. звукові (див. *Звукопідводний зв'язок*) та оптичні (див. *Оптичний зв'язок*). Для одночасного і незалежного передавання сигналів вдаються до *лінії зв'язку ущільнення*.

ЛІ́НІЯ ЗМІ́НИ ДА́ТИ — умовна лінія на поверхні Землі, що розмежовує місця, календарні дати яких відрізняються на одну добу. Проведена приблизно по меридіану 180° так, що ніде, крім Антарктиди, не проходить по суходолу (див. карту до ст. *Поясний час*). Поблизу неї години й хвилини збігаються. При перетині Л. з. д. із сходу на захід дата змінюється на наступну, в протилежному напрямі — на попередню.

ЛІ́НКОЛЬН (Lincoln) Авраам (12.II 1809, Годженвілл, шт. Кентуккі — 15.IV 1865, Вашінгтон) — амер. держ. діяч, нац. герой амер. народу. Н. в сім'ї фермера. За фахом адвокат. У 1854 — один з організаторів *Республіканської партії* США, з 1860 — президент США. Виражав інтереси **пром.-**торг. буржуазії Пн., яка виступала за ліквідацію політ. влади рабовласників Пд. Обрання Л. президентом було приводом до заколоту пд. штатів, який призвів до *громадянської війни в США 1861—65*. Уряд Л. був змушений під тиском наростаючого нар. руху прийняти закони про зем. наділи (1862; див. *Гомстед-акт*). 1.I 1863 стала законом прокламація Л. про визволення негрів-рабів повсталих штатів, що сприяло їх масовому вступу до армії Пн. Одночасно з цим було проведено чистку армії від реакційних елементів, запроваджено смертну кару за зраду. Бурж.-демократична платформа Л. сприяла обранню його президентом (1864) на 2-й строк. Перехід уряду Л. до ведення війни по-революційному привів до знищення рабства на всій тер. США (лютий 1865) і воєнного розгрому рабовласників (9.IV 1865 армія Пд. капітулювала). Як республіканець Л. виступав за розширення громадян. і політ. прав народу, був прихильником надання виборчих прав жінкам. Л. прагнув встановити дружні відносини з Росією, яка виступала проти втручання Великобританії і Франції в громадян. війну в США. Л. був убитий агентом рабовласників.

Літ.: Петров Д. Б. Авраам Линкольн — великий гражданин Америки. М., 1960; Иванов Р. Ф. Авраам Линкольн и гражданская война в США. М., 1964; Сэндберг К. Линкольн. Пер. с англ. М., 1961.

О. В. Долинський.

ЛІ́НКОЛЬН — місто у центр. частині США, адм. ц. штату Небраска. Розташований на р. Солт-Крік (бас. Міссурі). Вузол з-ць і автошляхів. 163,1 тис. ж. (1975). Переважає харч. пром-сть (борошномельна, м'ясохолодобійна, маслоробна). Виробн. с.-г. машин. Університет.

ЛІ́НКО́Р — клас бойових кораблів. Див. *Лінійний корабель*.

ЛІ́ННЕ́Й (Linne, Linnaeus) Карл (23.V 1707, Росхульт — 10.I 1778 Упсала) — швед. природознавець, академік Шведської АН і перший її президент (з 1739), член Паризької АН (з 1762). Навчався у Лундському та Упсальському ун-тах; з 1741 — професор ун-ту в Упсалі. Л. заклав основи сучас. *систематики* рослин і тварин. У праці «Система природи» (1735) Л. запровадив *бінарну номенклатуру*. В 1738 Л. опублікував працю «Класи рослин», у 1753 — «Види рослин», де подав досить зручну систему класифікації. Л. уточнив поняття «вид» і встановив чітку супідрядність між систематичними категоріями: *клас, ряд, рід, вид, варіація*. Л. відкрив і описав бл. 1500 видів рослин. Усі рослини Л. поділив на 24 класи. Тварин Л. розподілив на 6 класів: ссавці, птахи, амфібії, риби, черви та комахи. До класу амфібій він відніс земноводних і плазунів; до класу червів — всіх відомих на той час безхребетних, крім комах. В систему тваринного світу Л. включив і людину (клас ссавців, ряд приматів), що суперечило тогочасному панівному світоглядові. Однак система класифікації Л. — як рослин, так і тварин — відзначалася штучністю. Проте вона свого часу відіграла позитивну роль. За своїм світоглядом Л. не був прихильником ідеї істор. розвитку органічного світу і вважав, нібито види, як і кількість їх, є незмінними з часу їх «створення творцем». Проте, зібравши велику кількість фактів, Л. почав відходити від метафізичних уявлень і припускати можливість створення нових видів шляхом *гібридизації*. Л. належить ряд праць з питань медицини, *акліматизації* рослин та ін. В м. Упсалі Л. створив один з кращих на Пн. Європи бот. сад.

Літ.: Кондратюк Є. М. Великий дослідник природи Карл Лінней. К., 1957; Бобров Е. Г. Карл Линней. 1707—1778. Л., 1970.

ЛІ́ННЕРСТРЕМ-ЛАНГ (Linderstrom-Lang) Кай Ульрік (29.XI 1896, Фреденсборг — 25.V 1959, Копенгаген) — дат. біохімік, іноземний член АН СРСР (з 1958). Закінчив Вищу тех. школу в Копенгагені (1919), з 1938 — директор Карлсберзької хім. лабораторії, з 1958 — президент Міжнар. біохім. союзу. Праці Л.-Л. присвячені вивченню хім. складу *білків*, питанням *гістохімії*.

ЛІННЕ́Я (Linnaea) — рід рослин родини жимолостевих. Напівкущики зі сланкими тонкими стеблами і округло-яйцевидними вічнозеленими супротивними листками. Квітки блідо-рожеві або білі, дзвониковидні, зібрані по дві на кінцях квітконосних пагонів. 1 вид — Л. п і в н і ч н а (L. borealis), поширена в тінистих хвойних лісах Європи, Азії та Пн Америки. На Україні зустрічається в двох пунктах — околицях Львова та в Карпатах. Занесена до *Червоної книги* Української РСР.

ЛІ́ННИК Володимир Павлович [н. 24.VI (6.VII) 1889, Харків] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Київ. ун-т (1914). З 1926 працює в Держ. оптичному ін-ті. Осн. праці — в галузі прикладної оптики. Розробив кілька методів дослідження якості зображення в оптичних системах, інтерференційний та ін. оптичні методи контролю якості поверхонь. Створив контрольні прилади для оптико-мех. пром-сті, а також низку приладів (т. з. мікроінтерферометр Лінника, подвійний мікроскоп, мікропрофілометр тощо) для контролю деталей в машинобудуванні. Побудував зоряний інтерферометр та ін. астрономічні прилади. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1950.

ЛІ́ННИК Юрій Володимирович [26.XII 1914 (8.I 1915), Біла Церква — 30.VI 1972, Ленінград] — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1969). Син В. П. *Лінника*. Закінчив (1938) Ленінгр. ун-т. З 1944 — проф. цього ун-ту. Праці Л. присвячені теорії чисел, теорії імовірностей та матем. статистиці. В галузі теорії чисел Л. дав елементарний розв'язок *Варінга проблеми*, довів, що кожне велике натуральне число є сумою 7 кубів натуральних чисел тощо. Осн. напрямом досліджень в теорії імовірностей і матем. статистиці є граничні теореми для незалежних *випадкових величин* та неоднорідних *Маркова ланцюгів*. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1947. Ленінська премія, 1970.

ЛІНОГРАВЮ́РА (від *лінолеум* і *гравюра*) — опукла гравюра, створювана вирізуванням малюнка на

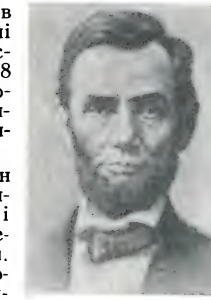

А. Лінкольн.

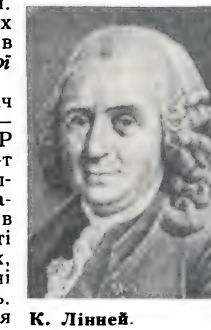

К. Лінней.

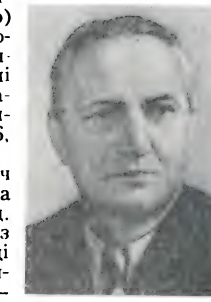

В. П. Лінник.

Ю. В. Лінник.

Ліон. Собор Сен-Жан. 12—15 ст.

лінолеумі; щодо техніки та художніх засобів подібна до *ксилографії*. Виникла на поч. 20 ст. Найвідоміші майстри Л. на Україні — О. Кульчицька, О. Пащенко, В. Литвиненко, Л. Левицький, І. Селіванов, О. Фіщенко, Г. Якутович та ін.

ЛІНО́ЛЕУМ (від лат. linum — льон, полотно і oleum — олія) — рулонний будівельний матеріал на основі *полімерів* і *наповнювачів*. До складу Л. вводять також *пластифікатори, пігменти* і спец. добавки. Розрізняють Л.: полівінілхлоридний, гліфталевий (алкідний), колоксиліновий (нітролінолеум) та гумовий (*релін*); безосно́вний та з основою — зміцнюючою (тканинною, пергаміновою) або теплозвукоізоляційною (поролоновою, повстяною); одно- та багатоколірний Л. виготовляють з гладенькою, рифленою або ворсистою поверхнею. Товщ. Л. 1,5 — 4 мм, шир. до 2, довж. 6 — 20 м Ним покривають підлоги.

ЛІНОТИ́П (від лат. linea — лінія і грец. τύπος — відбиток) — друкарська машина, на якій складають і відливають суцільні рядки тексту; тип *складальної машини*. Осн. вузлами Л. є складальний, відливний і розбиральний. При натискуванні на клавіші клавіатури Л. зібраний у верстатці рядок (з *матриць* і змінного *пробільного матеріалу*) надходить у відливний вузол, де з *друкарського сплаву*, що заповнює заглибини матриць, утворюється суцільний рядок. Далі матриці повертаються у розбиральний вузол, а змінний пробільний матеріал — в спец. коробку, після чого їх знову використовують. Розрізняють Л. (мал.) напівавтоматичні (продуктивністю 7—8 рядків за хвилину) й автоматичні (16 рядків). Л. створив (1884) О. *Мергенталер*. В СРСР Л. виготовляє Ленінгр. завод поліграф. машин. Л. поступово замінюють *фотоскладальними машинами*.

Т. О. Стародуб.

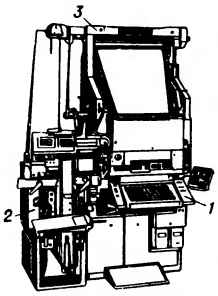

Напівавтоматичний **лінотип:** *1* — складальний вузол з клавіатурою; *2* — відливний вузол; *3* — розбиральний вузол.

ЛІ́НТУР Петро Васильович (4.V 1909, с. Горонда, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.— 3.II 1969, Ужгород)—укр. рад. фольклорист і літературознавець. Член КПРС з 1945. Закінчив Празький ун-т (1937). Працював учителем у Хустській гімназії. Протягом 1945 — 53 завідував відділом культури Закарп. облвиконкому, з 1953 — доцент Ужгород. ун-ту. Підготував збірки «Закарпатські казки Андрія Калина» (1955), «Народні балади Закарпаття» (1959), «Майстер Іванко» (1960), «Казки зелених гір» (1965), «Дідо Всевідо» (1969), «Казки одного села» (1979, посмертно) та ін. Досліджував укр.-рос. літературні та укр.-слов'ян. фольклорні зв'язки («Народні балади Закарпаття та їх західнослов'янські зв'язки», 1963, тощо). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

В. С. Поп.

ЛІ́НХАРТ (Linhart) Антон Томаж (11.XII 1756, Радовлиця — 14.VII 1795, Любляна) — словен. драматург, історик. Член гуртка словен. просвітителів. Перші твори — романтичну трагедію «Міс Дженні Лав» (1780) і зб. віршів «Квіти Крайни на рік 1781» — написав нім. мовою. Організатор «Товариства друзів театру», яке ставило спектаклі нім. мовою. Для словен. театру переробив комедії австр. драматурга Й. Ріхтера «Вітряк» (1789; під назвою «Жупанова Мицка») і П. Бомарше «Весілля Фігаро» (опубл. 1790 під назвою «Веселий день, або Матичек женитися»). Ці п'єси заклали основи демократичного словен. театру; їх ставлять на словен. сцені до наших днів. Кн. «Спроба опису історії Крайни та інших південних слов'ян Австрії» (ч. 1—2, 1788—91) знаменувала початок історіографії словен. народу.

В. Г. Гримич.

Ліплявський могильник. Металеві прикраси.

ЛІ́НЦ — місто в Австрії, адм. ц. землі Верхня Австрія. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт на Дунаї. 202,9 тис. ж. (1975). У Л.— найбільший в країні металург. комбінат. Розвинуті маш.-буд. (локомотиво- і суднобудування), електротех., хім. (азотно-туковий комбінат), склоробна, паперова, текст., харчосмакова пром-сть. Вища школа соціальних і екон. наук. Консерваторія. Нова галерея Л. Архіт. пам'ятки: Старий (1669—78) і Новий (1862—1924, арх. В. Штац) собори, кол. ісп. палац (бл. 1600), Ландгауз (1564—71, перебудова після 1800). Л. засн. в 13 ст.

«ЛІ́НЧА СУД», лінчування — в США самосуд расистських банд над неграми та прогресивно настроєними білими. Назва походить від імені амер. плантатора-расиста Ч. Лінча, який наприкінці 18 ст. чинив жорстоку розправу без суду над своїми противниками. Найактивнішу участь у «Л. с.» беруть члени ультраправих орг-цій — *ку-клукс-клану* та ін.

ЛІ́НЬ (Ligne) Шарль Жозеф де (1735, Брюссель — 1814, Відень) — бельг. письменник, принц. З 1782 був представником австр. імператора в Росії. Перебував у почті *Катерини II* під час її подорожі 1787 по Україні й Таврії. Автор книги «Листи, думки та вибрані твори» (рос. перекл.— М., 1809), що містить етногр. матеріал, опис Криму, Харківщини та Курщини, Азовського і Чорного морів.

ЛІО́Н — місто у Франції, адм. ц. департаменту Рона. Розташований при злитті річок Рони й Сони. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт. Поблизу Л.— аеропорт Брон. 457 тис. ж. (1975). Виник як поселення *галлів*. З 43 до н. е.—рим. колонія. В 5—6 ст.— столиця королівства *Бургундія*. В 6 ст. завойований франками, в 11—13 ст.— у складі *«Священної Римської імперії»*. В 12 ст. в Л. виник рух *вальденсів*. У 14 ст. Л. приєднано до володінь франц. короля; дістав статус комуни. В 1793 — центр контрреволюц. заколоту *жірондистів* на Пд. Франції. Тут відбулися пролет. *ліонські повстання 1831 і 1834*. 22—25.III 1871 в Л. існувала революц. комуна. В 1942—44 окупований нім.-фашист. військами; осередок *Руху Опору*.

Л.— центр однієї з найбільших міських агломерацій країни з нас. 1,4 млн. чол. (1975). Важливий пром., торг.-фінанс. і культур. центр. Осн. галузі пром-сті: маш.-буд.— автомобілебудування (з-ди вантажних машин Берліє) та верстатобудування, електротех., текстильне і хім. (виробн. мінеральних добрив, фарб, синтетичного каучуку, пластмас, фотоматеріалів, фарм. засобів). Значна текст. пром-сть, особливо виробн. штучних і синтетичних тканин. Традиційно розвинуте (з 15 ст.) шовкоткацтво і виробн. оксамитових тканин майже втратило своє значення. У передмісті Л.— нафтопереробний з-д. Ун-т. Музеї: красних мистецтв, Гіме, галло-рим. цивілізації, декоративних мистецтв та ін. Серед архіт. пам'яток — романсько-готичний собор Сен-Жан (12—15 ст.), романська церква Сен-Мартен д'Ене (6—13 ст.), готичні церкви Сен-Поль (12—15 ст.), Сен-Бонавантюр та ін. Споруди 20 ст.: стадіон, лікарня (обидві — 1910-і рр., арх. Т. Гарньє), Палац конгресів (1960, арх. Р. і М Саланьяк).

ЛІО́НСЬКІ ПОВСТА́ННЯ 1831 І 1834 — перші в історії самостійні збройні виступи пролетаріату проти буржуазії. Викликані посиленням експлуатації робітників шовкоткацької пром-сті Ліона. Л. п. 1831 почалося 21.XI страйком протесту ткачів з передмістя Круа-Рус, що переріс у повстання. Після трьох днів боротьби повстанці оволоділи містом. Але, не маючи ні самостійної політ. орг-ції, ні підтримки робітників ін. міст, вони не змогли скористатися перемогою. 3.XII урядові війська придушили виступ. Л. п. 1834 проходило 9—15.IV під лозунгом боротьби за демократичну республіку. Приводом до виступу було затвердження палатою депутатів законопроекту про заборону робітн. союзів та судова розправа над учасниками страйку в лютому 1834. Керівництво повстанням здійснювало бланкістське «Т-во прав людини і громадянина». Через недостатню організованість Л. п. 1834 теж зазнало поразки. Ф. Енгельс відзначав, що з часу Л. п. і *чартизму* «класова боротьба між пролетаріатом і буржуазією виступала на перший план в історії найбільш розвинутих країн Європи...» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 202).

Т. Г. Солтановська.

ЛІОТА́Р (Liotard) Жан Етьєнн (22.XII 1702, Женева — 12.VI 1789, там же) — швейцарський живописець. У 1738—43 жив у Туреччині (твори — «Туркеня з рабинею» та ін.). Автор портретів, виконаних пастеллю («Шоколадниця», 1745, Дрезденська картинна галерея) та мініатюр.

ЛІОФІЛІЗА́ЦІЯ (від грец. λύω — розчиняю і φιλέω — люблю), ліофільне висушування — процес збезводнення тканин, органів та інших біологічних об'єктів у замороженому стані (до —30° С) під вакуумом (0,05—2 мм рт. ст.). В основі методу Л. лежить здатність води випаровуватись із заморожених об'єктів шляхом *сублімації* льоду навіть при низьких і наднизьких т-рах. Метод Л. забезпечує одержання сухого біол. матеріалу без втрати його структурної цілісності, дає змогу зберігати прижиттєву локалізацію в клітинах хім. і біол. компонентів, унеможливлює перебіг окисних процесів

не змінює розмірів і хім. складу об'єкта. Ліофілізовані тканини і препарати при зволоженні відновлюють майже всі свої початкові біол. властивості. Л. використовують для одержання сухої *плазми крові*, сухих сироваток, *вакцин* та ін. мед. препаратів, для тривалого зберігання органів і тканин, необхідних для *трансплантації*, при біохім. та мікроскопічних дослідженнях, у харч. промисловості.

О. В. Брайон.

ЛІОФІ́ЛЬНІСТЬ ТА ЛІОФО́БНІСТЬ (від грец. λύω — розчиняю, φιλέω — люблю і φόβος — страх) — характеристика взаємодії молекул твердої речовини (або частинок *колоїдної системи*) з контактуючою рідиною. Залежно від інтенсивності взаємодії речовини з молекулами рідини розрізняють л і о ф і л ь н і (сильно взаємодіючі) та л і о ф о б н і (слабо взаємодіючі) речовини. Ліофільні у водному середовищі речовини наз. г і д р о ф і л ь н и м и, а ліофобні — г і д р о ф о б н и м и (в рідких маслах відповідно о л е о ф і л ь н и м и та о л е о ф о б н и м и). Оскільки *міжмолекулярна взаємодія* залежить від властивостей речовини та природи оточуючої рідини, ліофільні щодо однієї рідини речовини можуть бути ліофобними щодо іншої. Ліофільні речовини добре змочуються відповідною рідиною, набухають (або розчиняються) в ній, ліофобні — навпаки. Величина Л. та л. кількісно характеризується т. з. крайовим кутом змочування, теплотою набухання (або розчинення). На Л. та л. речовин можна впливати, модифікуючи їхню поверхню (напр., в результаті *адсорбції* поверхнево-активних речовин); цю властивість використовують у техніці для поліпшення змочуваності (просочуваності) матеріалів (*ліофілізації*) або для запобігання їхнього змочування (ліофобізації).

М. В. Товбін.

ЛІПА́ЗИ (від грец. λίπος—жир)— ферменти класу *гідролаз*; каталізують реакції *гідролізу* гліцеридів, у тому числі тригліцеридів, з утворенням *гліцерину* та *жирних кислот*. У людини і тварин Л. виявлені в секреті підшлункової залози (панкреатична Л.), в стінках кишечника (кишкова Л.), в плазмі крові (ліпопротеїдліпаза) та ін. Л. поширені також у насінні й вегетативних органах рослин, в мікроорганізмах. Л. застосовують у фармакології, харч. та шкіряній пром-сті тощо.

ЛІПАРИ́Т (за назвою Ліпарських о-вів в Італії) — виливна гірська порода, за хім. складом тотожна *граніту*. Характеризується склоподібною або прихованокристалічною структурою. Має *вкрапленики* кварцу, польового шпату, плагіоклазу, рідше — слюди. Л. поширений у вулканічних областях; трапляється у вигляді застиглих лавових потоків, вулканічних куполів тощо. Використовують у буд-ві та для покриття доріг.

ЛІПА́ТОВ Юрій Сергійович (н. 10.VII 1927, м. Іваново)— укр. рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1953. У 1949 закінчив Моск. нафтовий ін-т. З 1964 працює в Ін-ті хімії високомол. сполук АН УРСР (з 1965 — директор). Осн. наук. праці — в галузі фізико-хімії полімерів. Розробив теор. уявлення про механізм взаємодії полімерів з наповнювачами неорганічної та органічної природи; розвинув нові уявлення про механізм міжфазних явищ у полімерних композиційних матеріалах, у т. ч. на основі сумішей полімерів з урахуванням термодинаміки сумісності та колоїдно-хім. процесів. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1980.

ЛІПІ́ДИ (від грец. λίπος — жир та εἶδος —вигляд) — жироподібні речовини, що входять до складу всіх живих клітин і відіграють важливу роль в їх організації та *метаболізмі*. Л. по-різному розчинні в органічних розчинниках і, як правило, нерозчинні у воді. Л.— один з осн. структурних компонентів *мембран біологічних;* беруть участь у передаванні *імпульсу нервового*, в *секреції*, м'язовому скороченні, рецепції, утворенні міжклітинних контактів, активному транспорті іонів та *метаболітів* тощо. Крім того, Л. створюють енергетичні резерви в клітині і виконують захисні (водовідштовхуючі, термоізоляційні та ін.) функції у тварин, рослин і мікроорганізмів. Л. входять до складу деяких складних білків (*ліпопротеїдів*). За особливостями хім. будови Л. поділяють на кілька класів. До п р о с т и х Л. відносять *жири* (тригліцериди та ін. нейтральні гліцериди), *воски* (ефіри *жирних кислот* та жирних спиртів) і діольні Л. (ефіри жирних к-т та етиленгліколю або ін. двоатомних *спиртів*). До с к л а д н и х Л. відносять *фосфоліпіди* (здебільшого похідні фосфогліцеридів) та гліколіпіди (Л., що містять залишки сахарів). Молекули складних Л. містять також залишки *гліцерину* (гліцеринфосфатиди) або сфінгозину (сфінголіпіди). Жирні к-ти, що входять до складу Л., містять звичайно парне число атомів вуглецю (від 12 до 22). До Л. відносять і деякі речовини, які не є похідними жирних к-т (*стероїди*, убіхінони, деякі *терпени*). В організмі Л. підпадають гідролітичному розщепленню *ліпазами* з наступним окисленням жирних к-т та виділенням енергії, що використовується для утворення АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти, Окислення біологічне*). Здатність фосфоліпідів утворювати бімолекулярні плівки, що своєю структурою схожі на біологічні мембрани, широко використовується для створення штучних моделей, на яких можна відтворити деякі мембранні процеси.

Літ.: Маркман А. Л. Химия липидов, в. 1—2. Ташкент, 1963—70; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1974; Кейтс М. Техника липидологии. Пер. с англ. М., 1975.

В. К. Лішко.

ЛІПІ́НСЬКИЙ (Lipiński) Кароль Юзеф (30.X 1790, Радзинь — 16. XII 1861, Вірлів, тепер Зборівського р-ну Тернопільської обл.) — польс. скрипаль і композитор. З 1810 — капельмейстер Львів. опери. Гастролював у країнах Зх. Європи; 1819—27 й 1834—39 виступав у Росії (зокрема на Україні—Київ, Кам'янець-Подільський, Кременець). В 1829 — 34 жив у Львові, де опрацював для голосу і фортепіано мелодії збірки «Польські й русинські пісні галицького люду», виданої 1833 В. Залеським. В 1839—59 працював у Дрездені. Л. є автором муз. обробок пісенного зб. «Українки з нотами Тимка Падури» (1844), 2 комічних опер, творів для скрипки (в т. ч. 4 концертів, варіацій, фантазій, танців тощо). У творах Л. використано укр. нар. мелодії.

ЛІ́ПЛЕННЯ — створення скульптури з м'яких (глина, пластилін) пластичних матеріалів. Один з первинних, осн. процесів роботи скульптора, за допомогою якого виконуються *ескізи* і *моделі*. Л.— одна з форм худож. виховання.

ЛІПЛЯ́ВСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — слов'янський курганний могильник в урочищі Бобрик поблизу с. Ліплявого Канівського р-ну Черкас. обл. Досліджувався 1906, 1913—14 і 1949; розкопано 79 курганів. У кожному кургані виявлено по одному похованню, переважно в ямах. В похованнях знайдено уламки гончарного посуду, залізні ножі, сокири, залишки дерев'яних відер, піхов для ножа, прикраси. В одному з поховань знайдено срібну монету кн. *Володимира Святославича*. Л. м. вважають місцем поховання різноплемінної залоги часів Київської Русі.

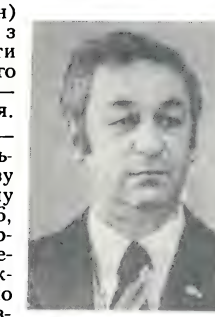

Ю. С. Ліпатов.

ЛІ́ПМАН (Lipmann) Фріц Альберт (н. 12.VI 1899, Кенігсберг) — амер. біохімік, член Нац. АН США (з 1950). В 1924 закінчив Берлін. ун-т. В 1939 емігрував до США. З 1957 працює в Рокфеллерівському ін-ті (тепер Рокфеллерівський ун-т). Осн. праці — з питань *обміну речовин* у клітині, *біосинтезу* білків, активації сульфгідрильних груп. Виділив і дослідив хім. структуру і біол. роль *коферменту А*. Нобелівська премія, 1953.

ЛІПНИ́НА — архітектурні деталі, прикраси та скульптурні вироби (фігурні, орнаментальні), якими прикрашають фасади й інтер'єри споруд. Виготовляються з гіпсу, пап'є-маше, бетону, кам'яного литва та ін. матеріалів.

ЛІПО́ЇДИ (від грец. λίπος — жир та εἶδος — вигляд) — застаріла назва жироподібних речовин природного походження, які тепер, як і *жири*, прийнято позначати терміном *ліпіди*.

ЛІПО́МА (від грец. λίπος — жир та ὄγκωμα — пухлина), жировик — обмежена доброякісна пухлина, що розвивається з жирової тканини. Звичайно виникає у підшкірній клітковині, сальнику, брижі, на шиї, спині тощо. Іноді досягає значних розмірів. Зрідка спостерігаються множинні Л. Порушень функцій організму Л., як правило, не спричинює.

ЛІПОПРОТЕЇДИ, ліпопротеїни — комплекси *білків* і *ліпідів*. Містять звичайно як полярні, так і нейтральні ліпіди, а також *холестерин* та його ефіри. Л. входять до складу *цитоплазми* і всіх структурних елементів клітин тваринних і рослинних організмів, у вільному стані виявлені у плазмі *крові*. Л. відіграють важливу роль у регуляції проникності клітинних мем-

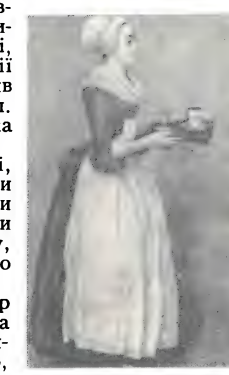

Ж. Е. Ліотар. Шоколадниця. Пастель. 1745. Дрезденська картинна галерея.

Лірові. Морська миша.

1

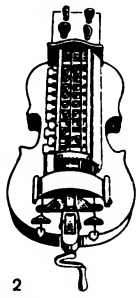

2

Ліри:
1 — стародавня грецька; 2 — колісна.

Ліхохвіст Menura superba.

Площа лісів на території великих регіонів СРСР (1960—70 рр.)

Регіон	Вкрита лісом площа, млн. га
Європейсько-Уральський (включаючи Кавказ)	178,3
Сибір і Далекий Схід	551,7
Середньоазіатські республіки і Казахстан	16,8

бран (див. *Проникність біологічних мембран*); є транспортною формою ліпідів в організмі. Л. різняться ліпідним складом, співвідношенням у них ліпіду і білка. За електрофоретичною рухомістю Л. плазми крові поділяють на α-Л. (середня маса їхніх часточок — прибл. 300 тис дальтон, містять 40—70% ліпідів) і β-Л. (середня маса їхніх часток — прибл. 10 млн. дальтон, вміст ліпідів — 80—90%). *О. М. Рожманова.*

ЛІ́ПСІ (нім. Lipsi, від лат. Lipsia— Лейпциг) — сучасний бальний танець з характерним синкопованим ритмом. Муз. розмір 3/2. Створений в НДР.

ЛІ́ПСКОМ (Ліпскомб; Lipscomb) Уїльям Нанн (н. 9.XII 1919, Кліфленд, шт Огайо) — амер. хімік, член Нац. АН США й Амер. академії мистецтв і наук. Вчився в ун-ті Кентуккі та в Каліфорнійському технологічному ін-ті. Осн. праці — в галузі хімії гідридів бору. Розробив теорію трицентрових зв'язків (в застосуванні до гідридів) й топологічну теорію, яка дає можливість передбачити будову ще не відкритих гідридів бору. Нобелівська премія, 1976.

ЛІ́РА (грец. λύρα) — сузір'я Пн. півкулі зоряного неба. Зоря *Вега* (0,03 візуальної *зоряної величини*) — найяскравіша зоря не тільки Л., а й Пн. півкулі неба. Видно на всій території СРСР навесні, влітку й восени (найкраще — в липні та серпні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ЛІ́РА (італ. lira, від лат. libra — римський фунт) — 1) Грошова одиниця Італії, поділяється на 100 *чентезимо*. За курсом Держбанку СРСР на серпень 1980 10 000 Л. дорівнюють 7,65 крб. 2) Грошова одиниця Туреччини, поділяється на 100 *курушів* (піастрів). За курсом Держбанку СРСР на серпень 1980 100 Л. дорівнюють 0,82 крб.

ЛІ́РА (грец. λύρα) — 1) Давньогрец. струнний щипковий муз. інструмент. Попередниця *кіфари*, близька до неї будовою. Схематичне зображення Л. є емблемою музики. 2) Середньовічний однострунний смичковий муз. інструмент з корпусом грушоподібної форми. 3) Багатострунний смичковий муз. інструмент, поширений в Італії в 16—17 ст. Зовні нагадувала *скрипку*. 4) Різновид *гітари* (гітара-Л.) з корпусом, подібним до давньогрецької Л. Сконструйована у Франції, поширилась у Росії з 30-х рр. 19 ст. 5) Кавалерійська Л.— металофон: набір металевих пластинок, підвішених до рами у формі ліри, прикрашеної кінськими хвостами. Грали на ній колоталом. 6) Колісна Л.— нар. струнний муз. інструмент. В дерев'яному корпусі човниковоабо 8-подібної форми встановлено колесо, яке через отвір у деці торкається струн; обертаючись за допомогою ручки, воно примушує звучати струни (2—3, з яких одна веде мелодію — співаниця, інші звучать у квінту й октаву). Висота звука змінюється за допомогою клавішного механізму. Під назвою органіструм була поширена в середньовіччі в багатьох народів Зх. Європи, в Росії — з 15—16 ст. (на Україні наз. також — риля, риле, а виконавці на ній — *лірниками*). В рад. час Л. вдосконалено, сконструйовано сім'ю Л.— сопрано, тенор, баритон. І. Скляр сконструював 9-струнну Л. з баянною клавіатурою, на якій можна грати акордами. Застосовується в оркестрах укр. та білорус. нар. інструментів. 7) Деталь роялю для кріплення педалі.

Літ.: Лисенко М. В. Народні музичні інструменти на Україні. К., 1955; Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. К., 1967.

ЛІРЙДИ — *метеорний потік* з радіантом у сузір'ї Ліри. Пов'язаний з *кометою* 1861 I. Спостерігається щороку бл. 21 квітня. Вперше спостерігали китайці 687 до н. е. У 1803, 1922 та 1958 потік Л. став причиною густого зоряного дощу. Тепер він ослаб.

ЛІ́РИКА (від грец. λυρικός — лірний) — один з трьох родів художньої л-ри. На відміну від *епосу* й *драми* Л. відтворює життя шляхом безпосереднього вираження почуттів, думок і переживань автора (або персонажа), громадян. і філос. пошуків. «Як предмет ліричного зображення душа людини безкінечна» (І. Франко). Ліричні твори звичайно пишуться віршами, бо підвищена емоційність Л. вимагає стислої виразної форми, максимального смислового навантаження слова. У процесі істор. розвитку Л. склалися її жанрові види й різновиди. Класифікація їх здійснюється за ознаками сталої єдності змісту та віршової форми (*сонет, станси, рондель, рубаї, тріолет* та ін.) або зв'язку з ін. видами мистецтва, напр., з музикою (*пісня, романс, елегія*), або за функціональним призначенням та ідейно-тематичним змістом творів (*ода, послання*, посвята; інтимна, громадян., пейзажна, філос. та ін. Л.). Джерела Л.— в нар. пісні. У Стародавній Греції Л. представлена творами Сапфо, Анакреонта, в Римі — Катулла, Овідія, в кит. л-рі — Лі Бо, Ду Фу (8 ст.), в перс.— Омара Хайяма (11—12 ст.), Сааді (12—13 ст.). Видатні поети Відродження в Зх. Європі — Петрарка (Італія), У. Шекспір (Англія). У 18—19 ст. Л. досягла високого розвитку в творчості Й. В. Гете, Ф. Шіллера, Г. Гейне (Німеччина), Леопарді (Італія), А. Мюссе, П. Верлена (Франція), А. Міцкевича (Польща), Е. М. Рільке (Австрія). Революц. події 20 ст. відбились у поезії Пабло Неруди (Чілі), Гарсіа Лорки (Іспанія), Назима Хікмета (Туреччина), Н. Гільєна (Куба). Рос. ліричну поезію творили В. Жуковський, О. Пушкін, М. Лермонтов, М. Некрасов, О. Блок та ін. Розвинувшись з нар. пісні, укр. Л. розквітла в творчості поетів-романтиків Є. Гребінки, М. Петренка, В. Забіли, М. Шашкевича та ін. Найвищого рівня укр. Л. досягла в «Кобзарі» Т. Шевченка, творчості І. Франка, Лесі Українки. Вагомий внесок у розвиток укр. Л. зробили Ю. Федькович, М. Старицький, П. Грабовський, І. Манжура та ін. Серед визначних творців укр. рад. Л.— П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, М. Бажан, А. Малишко, Л. Первомайський, І. Драч, Б. Олійник, Л. Костенко. Високі зразки Л. створили рос. рад. поети В. Маяковський, С. Єсенін, О. Твардовський, білорус.— Я. Купала, Я. Колас, груз. — Г. Леонідзе, Г. Табідзе, поети ін. рад. республік.

Літ.: Белинский В. Г. Разделение поэзии на роды и виды. В кн.: Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, т. 5. М., 1954; Франко І. Із секретів поетичної творчості. К., 1969; Шаховський С. М. Лірика і лірики. К., 1960; Фролова К. П. Розвиток образної свідомості в українській радянській лірриці. (1917—1967). Дніпропетровськ, 1970. *Г. К. Сидоренко.*

ЛІРІОДЕ́НДРОН — листопадне дерево родини магнолієвих. Те саме, що й *тюльпанне дерево*.

ЛІ́РНИКИ—народні співці й музиканти, що супроводять свій спів грою на *лірі*. Починаючи з 15 ст. Л. були на Україні, в Білорусії, Росії, Польщі, Литві, Молдавії. На Україні (на Поділлі, Волині, Київщині, на Зх. Україні тощо) в селах існували лірницькі школи, де навчалися переважно сліпі юнаки. Навчання тривало здебільшого 6 років. У репертуарі укр. Л. були церковно-моралізаторські *канти* й *псалми*, укр. нар. пісні, передусім жартівливі й сатиричні, а також істор. пісні й *думи*. Лірники-професіонали об'єднувались у спільні з *кобзарями* (*бандуристами*) цехи, братства, вони мусили знати спец. *арго* — умовну мову своєї професії. Л., як і кобзарі, часом зазнавали переслідувань з боку реакційної влади. Відомими Л. були І. *Скубій*, Ю. Зозуля, А. *Никоненко*, А. *Гребінь*, А. *Скоба* та ін. Л. демонстрували своє мистецтво на 12-му археол. з'їзді в Харкові 1902, на Респ. нараді кобзарів та лірників 1939, на Всесоюзній нараді з вивчення епосу сх. слов'ян 1955 та ін. За радянського часу лірники виступають іноді в ансамблях та в оркестрах укр. нар. інструментів.

Літ.: Студинський К. Лірники. Львів, 1894; Маслов С. Лирники Полтавской и Черниговской губерний. «Сборник Харьковского историко-филологического общества», 1902, т. 13; Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.
М. П. Полотай.

ЛІ́РОВІ, піскарки, морські миші (Callionymidae) — родина риб ряду *окунеподібних*. Тіло довж. до 35 см, голе, яскраво забарвлене, черевні плавці розташовані попереду грудних. Відомо 9 родів і бл. 45 видів. Поширені в прибережній смузі морів помірного і тропічного поясів. В СРСР, у Чорному морі,—3 види: морська миша, або бура піскарка (Callionymus festivus), мала морська миша, або сіра піскарка (C. belenus), морська миша-ліра, або смугаста піскарка (C. lyra). Нерест влітку, ікра пелагічна. Живляться дрібними безхребетними. Потурбовані риби швидко закопуються в грунт.
Іл. с. 183.

ЛІ́РО-ЕПІ́ЧНИЙ ТВІР — вид літературно-художнього твору, в якому поєднуються родові ознаки *епосу* (сюжетно-розповідний виклад) і *лірики* (емоційне вираження переживань переважно у віршовій формі). До осн. ліро-епічних жанрів належать роман у віршах, *поема, балада, ода* та ін.

ЛІРОХВІСТ (Menura) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Відносно великі птахи (довж. тіла до 38 см, маса до 800 г), схожі на фазанів. Оперення бурувато-коричневе. Живуть у лісах з густим підліском. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Під час токування самці розправляють хвіст, що стає схожий на ліру (звідси й назва Л.). Самка раз на рік відкладає одне яйце в гніздо у вигляді кулі з бічним ходом; насиджує 6—7 тижнів. Пташенята вилуплюються сліпими, неопереними. Живляться Л. наземними та грунтовими безхребетними, а також рослинними кормами. 2 види, поширені лише у пд.-сх. Австралії. Нечисленні. Викопні рештки невідомі.

ЛІС — один з основних типів рослинності, в якому головну роль відіграють *дерева* і *чагарники*. За різноманітністю будови, силою діяння на навколишню природу Л. є найскладнішим і найпотужнішим рослинним угрупованням. Він впливає на гідрологічний і кліматичний режим місцевості, грунтоутворення, *флору* й *фауну* тощо. Л. є важливим акумулятором живої речовини на планеті, утримує в *біосфері* ряд хім. елементів і воду (див. *Водоохоронні ліси*). При вирубуванні Л. на значних площах прискорюється *кругообіг речовин* біологічний. За складом розрізняють чисті (з однією деревною породою) і мішані Л. (з кількома деревними породами), листопадні (див. *Листопад*) і вічнозелені Л. (див. *Вічнозелені рослини*). За структурою Л. поділяють на одноярусні, двоярусні і т. д. (див. *Ярусність*). В Л. зустрічається позаярусна рослинність (*виткі рослини* та *лазячі рослини*); мохи, лишайники, гриби та водорості займають властиві їм *екологічні ніші*. Залежно від геогр. широти виділяють кілька *лісових зон*. Пн. межа поширення Л. проходить у Пн. півкулі по пд. краю *тундри*. Зникання Л. при переході до посушливої зони пов'язане з нестачею вологи, проте своєрідні Л. властиві і пустелям (напр., саксаульники Серед. Азії). Найбагатші за видовим складом Л. вологих тропіків. На тропічних морських узбережжях зустрічаються *мангрові ліси*. Гірські Л. відзначаються *висотною поясністю*. Різноманітність Л. залежить і від едафічних (грунтових) умов і ступеня зволоження грунту. На суглинкових грунтах поширені *діброви*, бучини та смеречини, на пісках та на скелях — бори-сосняки, на перехідних за родючістю грунтах — прості *субори* (сосна з дубом) і *сугрудки* (сосна з дубом, грабом, липою, кленом). Л. запобігає стіканню води по поверхні грунту, сприяє рівномірному живленню джерел і річок протягом року, створює сприятливі мікрокліматичні умови для життя рослин і тварин. Саме тому у пд. районах, зокрема на Пд. України, створюють *полезахисні лісові насадження*. Заліснюють яри, балки (*ярозакріплювальні насадження*), піски (*піскозакріплювальні насадження*), щоб припинити ерозійні явища. Тривале існування Л. забезпечується зміною поколінь дерев. При незадовільному природному *відновленні лісу* застосовують його штучне відновлення (див. *Лісові культури, Лісорозведення*). За віком Л. розрізняють: молодняк (перші 20 рр.), жердинник (21—40 рр.), середньовіковий (41—60 рр.), достигаючий (61—80 рр.), стиглий (81—100 рр.), перестиглий Л. (понад 100 рр.). У Л. відбувається систематичне відмирання дерев. Природне зріджування Л. регулюють ще й за допомогою рубок догляду. Л. вкривають бл. 30% суші Землі, вони є на всіх материках, крім Антарктиди. На Україні під лісом зайняті значні площі. Найбільша лісистість — у Карпатах і на Поліссі, менша — в Лісостепу та в гірському Криму, ще менша — в Степу (див. *Лісові ресурси*). В дореволюційний період значну частину Л. було знищено. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції здійснено велику програму відновлення Л. і розширення їхніх площ. Див. також *Лісознавство, Лісівництво, Лісове господарство, Лісова промисловість, Лісове законодавство, Охорона природи*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Погребняк П. С. Роль лісу в природі і в сільському господарстві. К., 1948; Морозов Г. Ф. Учение о лесе. М.—Л., 1949; Цепляев В. П. Леса СССР. М., 1961; Погребняк П. С. Общее лесоводство. М., 1968; Генсирук С. А. Леса Украины. М., 1975.

С. А. Генсірук.

Площа лісів і лісистість на континентах або в країнах світу (1978)

Континент, країна	Вкрита лісом площа, млн. га	Лісистість, %
СРСР	791,6	33
в т. ч. УРСР	8,3	13,6
Європа (без СРСР)	138	29
Пн. Америка (на Пн. від Мексіки)	710	38
Країни Латинської Америки	794	39
Азія (без СРСР)	519	19
Африка	700	24
Австралія і Океанія	92	11
Весь світ	бл. 3745	29

ЛІСАБО́Н — столиця Португалії, головний політ., екон. і культур. центр країни. Центр істор. обл. Ештремадура та округу Лісабон. Значний порт на правому березі естуарію р. Тежу за 15 км від узбережжя Атлантичного ок. Важливий залізнич. вузол і транзитний аеропорт міжнар. значення (Портела). Бл. 1,5 млн. ж. (1978, з передмістями). Виник як гол. поселення племені лузітан (див. *Ібери*). В 2 ст. до н. е. завойований Старод. *Римом*, у 6 ст.— *вестготами*, у 8 ст.— арабами. З 1147 — у складі Португ. королівства. З 1256 — столиця д-ви. З 1581 — під владою Іспанії. Центр повстання 1640, що відновило незалежність Португалії. Зруйнований землетрусом 1755. В 1807—08 окупований франц. військами. Л.— центр революцій 1820, 1910, антифашист. революції 1974. В Л. та його передмістях працюють численні підприємства металург., маш.-буд. і металообробної (суднобудування і судноремонт, вагонобудування, виробн. металомісткого та електротех. устаткування тощо), хім. (у т. ч. виробн. синтетичного каучуку та фарм. виробів), нафтопереробної, склоробної, фарфорової, деревообр. пром-сті. Значного розвитку набули текст., швейна та ін. галузі, пов'язані з виробн. товарів широкого вжитку. В Л. зосереджені правління гол. монополістичних об'єднань і торг. фірм країни, великі банки, правління іноз. компаній. Лісабонський та Католицький ун-ти, Тех. ун-т, Військ. академія, Вища школа красних мистецтв, Нац. академія музики та ін. навч. заклади. Ряд н.-д. установ, у т. ч. Лісабонська академія наук, Португ. академія історії, Муз. академія. Музеї: Етнографії заморських територій, археологічний, військ., Нац. старовин. мистецтва, Музей міста та ін. Театри. Серед архіт. пам'яток Л.: залишки рим. мурів, що входять в араб. фортецю (9 ст.; з 14 ст.— замок Сан-Жоржі), романський собор (1160—86, 14 ст.), готичний монастир кармелітів (1389—1423, арх. Гоміш Мартінш та ін.; тепер— Археол. музей), королівський палац (перебуд. в 16 ст., арх. Д. ді Арруда і Ф. Терці), палац Ажуда (з 1802, арх. Ф. К. Фабрі).

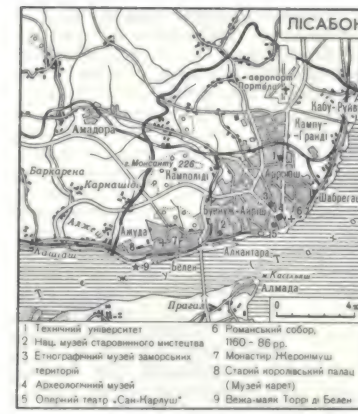

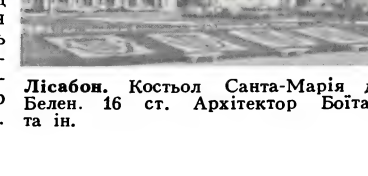

Лісабон. Костьол Санта-Марія ді Белен. 16 ст. Архітектор Боїтак та ін.

ЛІСГОСПЗА́Г — підприємство лісового г-ва, що здійснює комплекс лісогосп., лісокультурних та лісозаготівельних робіт, а також первинну переробку деревини. Л. створені 1959 шляхом об'єднання лісгоспів та ліспромгоспів. Завдання Л.— забезпечувати розширене відновлення і всебічне використання лісу, удосконалювати

Лісіпп. Постать юнака (т. з. Ідоліно). Бронза. Археологічний музей. Флоренція.

способи ведення *лісового господарства,* його техніку і технологію, підвищувати культуру лісогосп. виробн., посилювати гідрологічний, кліматичний та ін. позитивні впливи лісу. Площа лісу, що входить до Л.,— від 4 до 90 тис. га. У зоні Полісся пересічна площа Л. становить 40 тис. га, у Криму — 28 тис. га, в Степу — 18 тис. га, в Лісостепу — 26 тис. га. В складі Л. є *лісництва* (від 2 до 10), підприємства по переробці лісової рослинної сировини (одержують *живицю,* смоли тощо). Л. мають підсобні галузі с. г.: рільництво, тваринництво, садівництво, рибне г-во, бджільництво. На території Закарп., Чернів. та Івано-Фр. областей замість Л. створено *лісокомбінати.*

С. А. Генсірук.

ЛІ́СЕНТ — розмінна монета *Лесото,* дорівнює 1/100 *малоті.*

ЛІ СИСЮ́НЬ, Цзянь-цзянь (651—716) — кит. живописець. Засновник (разом з сином Лі Чжаодао) «графічного» пейзажу періоду Тан (7—10 ст.). Твори: «Палац Цзюченгун» (Музей Гугун, Пекін), «В час заходу сонця», Дунбейський музей, Шеньян), «Палац біля річки з вітрильником».

ЛІСІ́ВКА — колишня (до 1963) назва м. *Українська* Донец. обл. УРСР.

ЛІСІВНИ́ЦТВО — 1) Галузь *рослинництва,* що займається вирощуванням *лісу* для одержання *деревини,* ін. продуктів лісу та використання його з захисними, водорегулюючими, лікувально-оздоровчими, естетичними цілями. 2) Наука про природу, методи вирощування й поліпшення лісу, підвищення його продуктивності. Поділяється на лісознавство (вчення про природу лісу) та власне Л., що розробляє техніку і технологію вирощування лісу в різних природних та виробничо-екон. умовах. Як навч. дисципліна Л. включає загальне Л. (вивчає біологію й типологію лісу, взаємодію між лісом і навколишнім середовищем, розглядає методи й техніку природного відновлення лісу та догляду за ним, а також способи використання й охорони лісу) і курс *лісові культури.* Л. займається поліпшенням природних *деревостанів* і створенням штучних насаджень, теорією й практикою рубок гол. користування й рубок догляду (див. *Рубки лісу*). В Л. відбулася географічна диференціація. Сформувалися Л. тайгове, степових та лісостепових районів, гірське, субтропічне і тропічне. В СРСР наук. проблеми Л. розробляються в н.-д. ін-тах та вищих навч. закладах лісового г-ва, лісових вузах, на лісових дослідних станціях.

С. А. Генсірук.

ЛІСІ́Й (грец. Λυσίας; 459—380 до н. е.) — афінський *логограф.* Автор понад 200 промов, написаних на замовлення (до нашого часу дійшло бл. 40). Промови Л. є зразком грец. прози, містять унікальні відомості з політ., соціально-екон. історії, зовн. політики та побуту Афін.

ЛІСІ́ПП (Λύσιππος; н. в Сікіоні, ймовірно, у 1-му — п. в останньому десятиріччі 4 ст. до н. е.) — давньогрец. скульптор, представник пізньої *класики.* Був придворним художником Александра Македонського. Твори Л. не збереглися, про них дають уявлення описи античних авторів і рим. копії. Створив статуї атлетів («Агій», «Апоксіомен»), Зевса в Таренті, Геліоса з колісницею на о. Родос, алегоричну фігуру Кайроса в Олімпії, численні зображення Геракла та його подвигів (зокрема, т. з. «Геракл Фарнезький») та ін. В портретах Александра Македонського, Евріпіда та ін. Л. передав їхні індивідуальні риси. Творчість Л. мала великий вплив на формування скульптури епохи еллінізму (див. *Елліністична культура*). Іл. див. також до статей *Геракл,* т. 2, с. 536; *Гермес,* т. 3, с. 6.

Літ.: Вальдгауер О. Ф. Лисипп. Пер. с нем. Берлин. 1923.

ЛІСІЦІА́Н Павло Герасимович [н. 24.X (6.XI) 1911, Владикавказ, тепер Орджонікідзе] — рос. та вірм. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1949. В 1930—32 навчався в Ленінгр. консерваторії. В 1935—37 — соліст Ленінгр. Малого оперного театру, 1937—40 — Вірм. театру опери та балету, 1940—66 — Великого театру СРСР. Партії: Єлецький, Онєгін, Мазепа, Роберт («Пікова дама», «Євгеній Онєгін», «Мазепа», «Іоланта» Чайковського), Жермон («Травіата» Верді), Ескамільйо («Кармен» Бізе), Татул («Алмаст» Спендіарова). В 1967—73 — викладач Єреванської консерваторії (з 1970 — професор). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

ЛІСНИ́ЦТВО — виробничо-тер. одиниця в лісовому г-ві. Входить до складу *лісгоспзагу,* а в Закарп., Чернів. та Івано-Фр. областях — до складу *лісокомбінату.* На Поліссі середня площа Л. (тис. га) становить 6, 8, у Криму — 6,2, Степу — 3,3, Лісостепу — 5,2, в Карпатах — 5—12. Л. забезпечує догляд за лісом і його охорону; сівбу і садіння лісу; вирощування садивного матеріалу в розсадниках; захист лісу від шкідників, хвороб та пожеж; провадить підготовку спілого лісу (див. *Спілість лісу*) до рубання; сприяє природному лісовідновленню; регулює побічне користування в лісі; виготовляє штахети, штукатурну дранку тощо. Нерідко в Л. провадять також роботи по осушуванню заболочених лісів, залісненню пісків, крутих схилів та ярів.

С. А. Генсірук.

ЛІСОВА́ ПІ́ДСТИ́ЛКА — шар з опалого листя, хвої, гілок, кори та ін. рослинних решток, що вкриває поверхню грунту в лісових насадженнях. Л. п. відіграє важливу роль у грунтотвірних процесах і розвитку *лісу.* В Л. п. концентруються поживні речовини (азот, фосфор, калій, магній тощо). Л. п. зберігає вологу лісового грунту, перешкоджає його розмиванню (див. *Ерозія грунту*) і мех. ущільненню. Від наявності Л. п. залежить водний і повітряний режим лісових грунтів і лісорослинні властивості. В Л. п. є багато живих організмів, які беруть участь у грунтоутворенні (бактерії, гриби, дощові черви та ін.). Пошкодження або знищення Л. п. завдає великої шкоди лісовим насадженням.

С. Ю. Дудко.

ЛІСОВА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність галузей пром-сті, підприємства яких здійснюють заготівлю деревини та її комплексну механічну, хіміко-мех. й хім. обробку і переробку. До складу Л. п. входять лісозаготівельні та лісообробні виробн. Лісообробні, в свою чергу, поділяються на деревообробні, целюлозно-паперові, лісохім., гідролізні, сульфатно-спиртові та дубильні виробництва Продукція Л. п. широко застосовується в нар. г-ві. Осн. галузями Л. п. є *лісозаготівельна промисловість* та *деревообробна промисловість.* Значне місце в структурі Л. п. займає *целюлозно-паперова промисловість.* Розвинулися *лісохімічна промисловість* і *гідролізна промисловість.* Див. також *Меблева промисловість, Дубильноекстрактова промисловість.*

Б. Я. Захожай.

ЛІСОВЕ́ ГОСПОДА́РСТВО — галузь виробництва, яка займається відтворенням та підвищенням продуктивності *лісів,* охороною їх від різних пошкоджень, а також організацією, впорядкуванням і використанням *лісових ресурсів.* Гол. завдання соціалістич. Л. г.— організація раціонального використання лісових ресурсів для задоволення потреб нар. г-ва в деревині та ін. лісовій продукції (живиця, плоди, соки тощо) на основі держ. планів та збереження лісів як найважливішого компонента *біосфери* в інтересах людства. Важливе значення в Л. г. має переробка лісових відходів і малоцінної деревини, прижиттєве використання *деревостанів,* охорона й відтворення мисливської фауни. Характерною особливістю Л. г. в дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, була хижацька експлуатація лісу в гонитві за прибутками, особливо в районах розвинутої промсті, поблизу міст, з-ць та ринків збуту лісових матеріалів. Зокрема, в центр. і зх. районах України площа лісів з 1814 по 1914 скоротилася на 30,5%. Заг. лісовкрита площа СРСР становить 791,6 млн. га (1978). Осн. площі лісів зосереджені в Сибіру, на Далекому Сході, на Пн. і Пн. Сх. країни. Після перемоги Великого Жовтня всі ліси Росії були оголошені держ. власністю, в перших декретах Рад. влади та в багатьох законодавчих актах були визначені основи Л. г. (див. *Лісове законодавство, Лісовий кодекс УРСР*). В 1943 ліси СРСР поділено за нар.-госп. значенням на 3 групи: 1) ліси держ. заповідників, грунтозахисні й водоохоронні; 2) ліси густонаселених пром. районів; 3) ліси пром. значення лісистих районів. Цей розподіл став однією з важливих основ диференційованої організації Л. г. країни. Ліси УРСР належать до 1 та 2-ї груп. В розвитку лісового г-ва СРСР визначилися 4 осн. напрями: промислово-сировинний, захисно-промисловий, захисний та полезахисний. Для лісового г-ва УРСР характерні захисно-промисловий, захисний та полезахисний напрями. За роки Рад. влади Л. г. республіки перетвори-

лося на високорозвинуту галузь нар. г-ва. Проведено велику роботу щодо відновлення розладнаних і знецінених лісів і створення нових лісових масивів. Лісовий фонд УРСР на 1.I 1978 становив бл. 10,0 млн. га, в т. ч. лісовкрита площа — 8,3 млн. га, лісистість — 13,8%. Сприятливі лісорослинні умови дають можливість вирощувати високопродуктивні насадження цінного породного складу. Україна посідає одне з перших місць в СРСР щодо вирощування дубових насаджень (див. *Дуб*); велике значення мають букові ліси (див. *Бук*). Головним завданням лісового г-ва УРСР є *лісорозведення* та лісовідновлення. За роки Рад. влади в республіці посіяно і посаджено 5,3 млн. га лісів і захисних лісонасаджень. Велика увага приділяється створенню насаджень з швидкоростучих і технічно цінних деревних порід (горіхоплідних, тополевих тощо). Одним з важливих заходів, спрямованих на вирощування високопродуктивних насаджень необхідного породного складу й деревини високої якості, є рубки догляду за лісом (див. *Рубки лісу*). В республіці здійснюються роботи щодо реконструкції малоцінних насаджень, відновлення дібров, захисту лісу від шкідників і хвороб, охорони його від пожеж. Проводяться лісомеліоративні роботи, особливо по закріпленню ярів, пісків, берегів водойм. У Л. г. України значне місце посідають ін. види користування лісом, зокрема підсочування. Велика увага приділяється питанням інтенсифікації Л. г., спрямованої на поліпшення методів ведення лісогосп. виробництва. В 1979 лісозаготівельні роботи на Україні було механізовано на 100%, рубки догляду за лісом — на 79%, лісокультурні роботи — на 70—90%. Осн. виробничі підприємства Л. г.— *лісгоспзаги* та *лісокомбінати*. В 1979 в республіці працювали 220 лісгоспзагів і лісомеліоративних станцій. Наук. питання Л. г. в УРСР розробляють *Лісового господарства і агролісомеліорації науково-дослідний інститут* імені Г. М. Висоцького в Харкові, його Карпатський філіал та 12 н.-д. станцій, Рада по вивченню продуктивних сил АН УРСР, кафедри Укр. с.-г. академії, *Львівського лісотехнічного інституту* та ін. установи.

Літ.: Генсірук С. А., Бондар В. С. Лісові ресурси України, їх охорона і використання. К., 1973; Лес в современном мире. М., 1978; Проблемы повышения эффективности и качества лесопромышленного производства. М., 1978.

В. Д. Байтала.

ЛІСОВЕ́ ЗАКОНОДА́ВСТВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини щодо забезпечення комплексного використання, охорони, планомірного відтворення й підвищення продуктивності лісу. Спрямоване на задоволення потреб нар. г-ва і населення, а також на посилення водоохоронних, захисних та ін. корисних природних властивостей лісів, охорони прав підприємств, орг-цій, установ і громадян, зміцнення *соціалістичної законності* в галузі лісових відносин. Основоположним у Л. з. є конституційне положення, що ліси є *державною (загальнонародною) власністю*. Принцип держ. власності на ліси в Л. з. встановлено в ленінському *Декреті про землю*. Першим узагальнюючим актом Л. з. в Рад. країні був Декрет про ліси, підписаний В. І. Леніним 27.V 1918; в УРСР введено декретом Раднаркому України від 26.II 1919.

У 1923 був затверджений лісовий кодекс РРФСР. У 1923 ВУЦВК прийняв «Закон про ліси УРСР». З окремих питань Л. з., що мають союзне значення, є постанови Ради Міністрів СРСР, зокрема «Положення про колгоспні ліси» від 4.III 1968. Значна кількість таких актів видається союзними республіками. Урядом УРСР прийнято ряд нормативних актів по *лісокористуванню*, зокрема постанову «Про заходи по поліпшенню використання лісових ресурсів і відновлення лісів в УРСР» від 20.XII 1957; встановлено кримінальну відповідальність за незаконне рубання лісу на пні (ст. 160 КК УРСР) та ін. Законом СРСР від 17.VI 1977 затверджено *Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік*, які узагальнили й систематизували правове регулювання різноманітних лісових відносин, зумовили дальший розвиток Л. з. союзних республік. 13.XII 1979 Верховна Рада УРСР затвердила *Лісовий кодекс УРСР*.

Літ.: Сборник нормативных актов по охране природы. М., 1978; Систематичне зібрання діючого законодавства Української РСР, т. 9. К., 1979.

В. П. Цемко.

ЛІСОВИ́Й Олександр Дмитрович (н. 1.VI 1938, м. Сєров Свердл. обл.) — укр. рад. кінооператор, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1970. В 1968 закінчив ВДІК. З 1955 працює на Київ. студії хронікально-документальних фільмів. Зняв фільми: «Пісня» (1968), «Учитель» (1970), «Україна. Земля. Люди» (1970, повнометражний), «Захарова рідня» (1972), «Великий хліб» (1973), «Перша борозна» (1974, спільне укр.-болг. виробництво), «Кантата про Червоний оркестр» (1975), «Розум, честь і совість епохи» (1977, повнометражний), які відзначені на респ., всесоюзних та міжнар. кінофестивалях. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛІСОВИ́Й Петро Андрійович [справж. прізв.— Свашенко; 10 (22).VI 1891, с. Дергачі, тепер місто Харків. обл.— 17.I 1943] — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. Учасник громадян. війни. Закінчив Головне училище садівництва в Умані (1914). Перші оповідання надрукував 1924. Окремими виданнями вийшли збірки оповідань і нарисів «В революцію» (1925), «Нетрі села», «Кубань», «Українська Ніагара», «З олівцем по Україні» (всі — 1928), «Демонстрація» (1931). В романах «Микола Ярош» (1929) і «Записки Юрія Діброви» (1930) відобразив революц. події 1905, 1917. Написав повісті-хроніки «Наші слобожани» (1930) і «За Збручем» (1932), фантастичну повість «Червона ракета» (1932).

Тв.: Наші слобожани. К., 1960.

М. М. Драган.

ЛІСОВИ́Й Тимофій Григорович (н. 19.VI 1923, с. Слобода, тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.) — парт. діяч Укр. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1946. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Київ. ін-т нар. г-ва (1965). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1944—70 — на рад. і парт. роботі в Кагарлику, 1970 працював в апараті ЦК Компартії України, 1970—72 — головою Хмельницького облвиконкому. З березня 1972 — перший секретар Хмельн. обкому партії. На XXIII і XXV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК, на XXIV з'їзді — кандидатом у члени ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 8-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

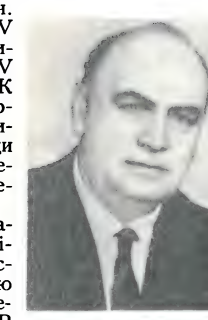

П. Г. Лісіціан.

ЛІСОВИ́Й КО́ДЕКС УРСР — законодавчий акт, який регулює лісові відносини на території республіки. Затверджений Верховною Радою УРСР 13.XII 1979 і введений у дію з 1.IV 1980. Л. к. УРСР прийнятий відповідно до *Основ лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік*. Норми Л. к. УРСР забезпечують раціональне використання лісів, їх охорону і захист, відтворення і підвищення продуктивності, посилення водоохоронних, захисних, кліматорегулюючих, сан.-гіг., оздоровчих та ін. корисних природних властивостей, зміцнення *соціалістичної законності* в галузі лісових відносин тощо. Складається з преамбули, 7 розділів і 18 глав, до яких увійшло 148 статей. У преамбулі міститься характеристика лісів, підкреслюється, що в УРСР вони виконують переважно захисні функції і мають обмежене експлуатаційне значення. У розд. 1 — «Загальні положення» — визначено осн. положення *лісового законодавства*, компетенцію органів держ. управління і завдання держ. контролю за використанням, відтворенням, охороною і захистом лісів, участь громадян і громадських орг-цій у цій справі. В Л. к. встановлено осн. вимоги до ведення лісового г-ва в лісах різних категорій тощо. В ін. розділах урегульовано такі питання: у розд. 2— *лісокористування;* 3 — відтворення і підвищення продуктивності лісів; 4 — охорона і захист лісів; 5 — держ. облік лісів і держ. лісовий кадастр, лісовпорядкування; 6 — відповідальність за порушення лісов. законодавства;7—міжнародні договори. *І. С. Шапоренко.*

ЛІСОВИ́Й РОЗСА́ДНИК — ділянка, де вирощують садивний матеріал деревних і чагарникових порід для відновлення лісів, озеленення населених пунктів, створення *полезахисних лісових насаджень* та ін. лісонасаджень. Л. р. створюють при *лісництвах* на площі 1—3 га; при *лісгоспзагах* — великі (базисні) на площі 25—30 га і більше; на самому порубі (як тимчасовий Л. р.) при заліснені великих площ. Л. р. розміщують на підвищеному рівному місці або на пологих (з ухилом не більше як 2—3°) зх., пн.-зх. схилах з родючим легкосуглинковим

Лісовик. Дереворит О. Сахновської. Деталь. Ілюстрація до книжки Лесі Українки «Лісова пісня». Київ. 1973.

або супіщаним грунтом. Частину розсадника (з найпридатнішим грунтом) відводять під посівне відділення, в якому мають вирощувати одно- й дворічні сіянці для лісонасаджень, та закладання шкілок і плантацій. В декоративній шкілці вирощують саджанці лісових деревних і чагарникових порід для озеленення міст, селищ і шляхів; у плодовій підготовляють саджанці ягідних кущів і плодових дерев. Плантації тополі, верби, ягідних рослин забезпечують потреби розсадника у живцях, відсадках, кореневих паростках. *Б. Й. Логгінов.*

ЛІСОВИ́К, Лісун, Полісун, Лісовий цар — міфологічний персонаж у багатьох народів світу. Різні уявлення про Л. як про бога (або духа) лісів були поширені в старод. греків, римлян, слов'ян, германців та ін. народів. У віруваннях сх. слов'ян Л.— ворожий людям дух лісу, який викликав забобонний страх. На Україні Л. уявляли в образі людини, високої на зріст, вкритої шерстю, з цапиною бородою, з хвостом, рогами й копитами. Л. зображено в фольклорі й л-рі («Лісова пісня» Лесі Українки, «Лісовий цар» Й. В. Гете, «Затоплений дзвін» Г. Гауптмана та ін.).

ЛІСОВІ ЗО́НИ — природні зони земної кулі, найхарактернішою зовнішньою ознакою яких є лісова рослинність, тісно пов'язана з особливостями ін. елементів зонального природного комплексу, насамперед з кліматичними умовами. *Лісами* вкрито бл. 30% поверхні Землі. Ліси як зональний тип рослинності притаманні усім *поясам фізико-географічним,* за винятком арктичного й антарктичного та субарктичного й субантарктичного. В *екваторіальному поясі,* де найсприятливіші умови для розвитку рослинного покриву (пересічні місячні т-ри +24, +28°, опадів 1500—3000 мм на рік), сформувалась зона екваторіальних лісів. Найбільші площі ця зона займає у Пд. Америці (бас. Амазонки), у Зх. та Центр. Африці, на Пд. Сх. Азії. Ліси мають густий деревостан, відзначаються флористичним багатством (до 100 видів деревних порід на 1 га), великою кількістю *ліан* та *епіфітів.* Переважають бобові, миртові, пальмові, молочайні, лаврові. Багато цінних порід: каучуконоси, дерево какао, хлібне, коричне та ін. Грунти переважно латеритні. Значні масиви екваторіальних лісів винищено для одержання деревини або при розчищенні ділянок під с.-г. угіддя, проте в зв'язку з важкодоступністю це одна з найменш освоєних зон. У *субекваторіальних поясах,* особливо в області розвитку *мусонів,* виділяються зони субекваторіальних мусонних мішаних лісів. Вони простежуються в пн.-сх. частині Пд. Америки, в Африці, Пд.-Сх. Азії, на пд.-сх. узбережжі Австралії. На червоних латеритних грунтах в умовах високих температур (пересічні місячні +17, +30°) та достатнього зволоження (1300—2700 мм на рік) ростуть мішані листопадно-вічнозелені ліси. Серед них багато цінних порід (тикове, саловe дерева та ін.). Ця зона частково освоєна під споживчі й плантаційні товарні культури та пасовища. У сх. приокеанічних секторах *тропічних поясів* (гол. чин. у межах Пд. півкулі) сформувались зони тропічних вологих лісів з переважанням латеритного процесу грунтоутворення. Залежно від особливостей розподілу температури (пересічні місячні +18, +28°) та опадів (1000—2000 мм на рік і більше) виділяються постійно- та сезонновологі ліси з вічнозеленими та листопадними формами. Ці ліси значно вирубано, площі зайнято плантаціями тропічних культур. У *субтропічних поясах* виділяють по дві Л. з. у кожній півкулі. Зони субтропічних вічнозелених лісів і чагарників приурочені гол. чин. до приморських тер. зх. секторів материків (найбільші площі — у *Середземномор'ї*). В умовах середземноморського клімату з сухим жарким літом (+18, +28°) і прохолодною вологою зимою (+4, +12°) на коричневих грунтах утворились формації вічнозелених жорстколистяних лісів і чагарників (*маквіс,* гарига, *фригана*). Зони субтропічних мусонних мішаних лісів характерні для сх. зволожених окраїн материків (опадів 800—1200 мм на рік, максимум при розвитку мусонів). За таких умов на червоноземах і жовтоземах ростуть багатоярусні ліси з багатим флористичним складом (у Сх. Китаї — бл. 20 тис. видів) — вічнозелений дуб, бук, магнолія, сосна, лавр, пальми, бамбук; з листопадних — клен, дуб, ясен, береза. Це райони давнього заселення, високого ступеня освоєння. У *помірних поясах* з прохолодним, досить вологим кліматом поширені ландшафти трьох Л. з.: *тайги зони, мішаних лісів зони* та *широколистяних лісів зони* (деякі дослідники вважають їх підзонами). Найбільші площі вони займають в Євразії та Пн. Америці. Це райони розвинутого *лісового господарства,* хутрового промислу. У межах зон тайги та мішаних лісів лежить понад третина тер. СРСР. Пн. частина тер. України знаходиться в межах зони мішаних лісів. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічні. Є. І. Стеценко.*

ЛІСОВІ КОЗАКИ́ — кінні загони, сформовані за указом Олександра I з лісових наглядачів і лісової охорони Правобережної України під час *Вітчизняної війни 1812.* Їм надавалися права й привілеї козаків. Утримувалися коштом місц. населення. В кін. липня 1812 ввійшли до складу 2-ї і 3-ї Зх. армій та 2-го резервного корпусу. Л. к. брали участь у багатьох боях і закордонному поході рос. армії. Розформовані восени 1814.

ЛІСОВІ КУЛЬТУ́РИ — 1) Штучно висіяні або висаджені з деревних і чагарникових порід лісові насадження. Ділянка, виділена для створення Л. к., наз. лісокультурною площею, а сукупність таких ділянок — лісокультурним фондом. Л. к. поділяють на суцільні — коли всю кількість дерев, потрібну для формування майбутнього *деревостану,* розміщують на заліснювану площу; частковi — коли дерева насаджують на лісокультурну площу як додаток до існуючого природ. відновлення. Суцільні Л. к. бувають чисті (з однієї породи) та змішані (з кількох порід). Л. к. створюють переважно садінням, для чого використовують 1—3-річні сіянці, рідше саджанці (див. також *Лісорозведення*). 2) Галузь лісівничої науки, яка розробляє теорію і практику створення штучних лісових насаджень (раніше наз. спеціальне *лісівництво*). *С. А. Генсірук.*

ЛІСОВІ МАШИ́НИ — машини, механізми, пристрої для виконання робіт по лісовідновленню і захисному *лісорозведенню,* заміни ручної праці механізованою на всіх ін. лісогосп. роботах. Оснащеність лісових г-в Л. м. забезпечила значне збільшення обсягу лісогосп. робіт в СРСР, зокрема на Україні (в післявоєнні роки в республіці посаджено 4 млн. га лісу), підвищення їх темпів, а також продуктивності праці і зниження собівартості виробництва. Машини для лісівництва підрозділяють головним чином на: Л. м. для підготовки площі й обробітку грунту під *лісові культури* та *лісові розсадники,* з яких найпоширеніші МРП-2 (мал.), плуги лісові ПЛШ-1,2 (мал.), ПКЛ-70, ПЛД-1,2 та ін., фреза шнекова ФЛШ-1,2 (мал.); Л. м. для садіння і сівби лісових культур — це передусім машина універсальна МЛУ-1 (мал.), СЛП-2, СЛ-2 та ряд ін.; Л. м. для догляду за посівами та посадками — в осн. культиватори лісові КБЛ-1 і КРТ-3, які знищують бур'яни і розпушують грунт у міжрядях, а також пристрої ТПР-1 та ін. Для хімічної боротьби з небажаною деревною, чагарниковою і трав'яною рослинністю, шкідниками і хворобами лісу застосовують *аерозольний генератор,* ін. обприскувачі. *С. О. Карпенко.*

ЛІСОВІ РЕСУ́РСИ — сукупність лісових масивів (ділянок) відповідної території, які використовуються або можуть бути використані для задоволення потреб у деревині та ін. продуктах лісу, а також виконують різні корисні функції — водоохоронні, грунтозахисні, санітарно-гігієнічні тощо; один з важливих видів *природних ресурсів.* У Рад. Союзі всі ліси становлять Єдиний держ. лісовий

Розподіл лісового фонду УРСР за формою користування (на 1.I 1978)

Форма користування	Загальна площа, тис. га	Вкрита лісом площа, тис. га	Загальні запаси деревини млн. м³
Ліси, що перебувають у віданні М-ва лісового г-ва УРСР і М-ва лісової та деревообробної пром-сті УРСР (держлісфонд)	7030,1	5992,3	855,0
Колгоспні ліси	1959,0	1694,7	119,8
Ліси, передані в довгострокове користування (приписні ліси)	655,9	574,4	50,7
Разом	9645,0	8261,4	1025,5

фонд. Заг. площа його 1978 становила 1258 млн. га, у т. ч. вкрита лісом — 791,6 млн. га, запаси деревини — 84,1 млрд. м³. Пересічна лісистість території СРСР дорівнює 33%. Розміщені ліси по території дуже нерівномірно. Понад 90% усіх лісів зосереджено в Сибіру, на Далекому Сході та на Пн. Європ. частини СРСР. Заг. площа лісового фонду УРСР становить 9,7 млн. га, в т. ч. вкрита лісом — 8,3 млн. га, пересічна лісистість у республіці — 13,6%. Запаси деревини— понад 1 млрд. м³.

Переважна кількість лісів сконцентрована в Карпатах (40,2% тер. цього району)та на Поліссі(25,5%). У Лісостепу ліси вкривають 13,4% площі, в Степу — 4,2%, у Кримських горах — 10,3%. З 1946 по 1978 у республіці створено бл. 4 млн. га лісів, у т. ч. бл. 1,3 млн. га насаджень агролісомеліоративного значення — на землях, вилучених з с.-г. виробн. Лісистість республіки за цей період збільшилася майже на 3%. Ліси України відзначаються високою продуктивністю (лісонасадження І і ІІ класів *бонітету лісу* становлять 73,5% вкритої лісом площі). У *деревостанах* здебільшого цінні хвойні та твердолистяні породи (сосна, ялина, дуб, бук, явір, клен, ясен). В структурі лісів за віком переважають молодняки (51,9% вкритої лісом площі) і середньовікові (32,1%) насадження. За нар.-госп. значенням усі ліси України поділяють на дві групи. До першої групи відносять захисні ліси — водоохоронні, грунтозахисні, а також ліси особливого призначення — *зелені зони,* курортні ліси, заповідники, пам'ятки природи. Ліси цієї групи становлять 43,3% заг. площі лісового фонду УРСР. Ліси другої групи займають 56,7%, вони є осн. джерелом заготівель деревини і разом з цим мають велике водоохоронне і грунтозахисне значення. Пром., захисне і культур. значення лісів зростає з розвитком індустрії, зі збільшенням числа міст, кількості населення, піднесенням матеріального і культур. рівня життя. Одним із важливих завдань соціалістич. *лісового господарства* є раціональне використання та примноження лісових багатств. Охорона і використання Л. р. в СРСР регулюються Основами лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік, прийнятими 1977, на Україні—також *Лісовим кодексом УРСР,*(1979). Карта між с. 192—193.

Літ.: Лес — национальное богатство советского народа. М., 1967; Генсирук С. А. Леса Украины. М., 1975; Побединский А. В. Водоохранная и почвозащитная роль лесов. М., 1979.

С. А. Генсірук, М. С. Нижник.

ЛІСОВІ ШКО́ЛИ, санаторно-лісові школи — в СРСР навчально-виховні та лікувально-оздоровчі заклади інтернатного типу в системі М-ва освіти. В Л. ш. приймають дітей 7—15 років з ослабленим здоров'ям. Навч.-виховна робота в них здійснюється відповідно до навч. планів і програм для заг.-осв. восьмирічної школи. В класі Л. ш. не більше 25 учнів. У 1—4 класах урок триває 35 хв, в 5—7 — 40 хв; на кожному уроці проводиться фізкульт́хвилинка. Обов'язкові п'ятиразове калорійне харчування, денний сон; більшість виховних заходів перенесено на свіже повітря. Організовують Л. ш. за містом, у місцях зі сприятливими природними і кліматичними умовами. *Є. С. Березняк.*

ЛІСОВО́ГО ГОСПОДА́РСТВА І АГРОЛІСОМЕЛІОРА́ЦІЇ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Г. М Висоцького — в системі М-ва лісового г-ва УРСР. Створений 1929, міститься в Харкові. В 1951 об'єднаний з Укр. ін-том лісового г-ва, в 1956 до нього приєднано також Ін-т лісу АН УРСР. В ін-ті (1980) — 12 лабораторій, 2 відділи. Ін-ту підпорядковані Карпатський філіал, Вінницька, Закарпатська, Маріупольська й Червоно-Тростянецька лісові дослід. станції, Кримська гірсько-лісова дослід. станція, Володимирівська, Ворошиловградська, Поліська і Присиваська дослідні агролісомеліоративні станції, Нижньодніпровська н.-д. станція заліснення пісків і виноградарства на пісках, Придеснянська дослідна станція по боротьбі з ерозією грунтів, Веселобоковеньківська селекційно-дендрологічна станція та Данилівське дослідне лісове г-во. Осн. завдання ін-ту — опрацювання і впровадження в практику наук. основ піднесення продуктивності лісового г-ва та підвищення ефективності захисного лісорозведення на Україні. При ін-ті є аспірантура. Видає збірники наук. праць. Нагороджений (1979) орденом «Знак Пошани».

П. С. Пастернак.

ЛІСОВПОРЯДКУВА́ННЯ — комплекс заходів щодо організації і ведення *лісового господарства* з метою найповнішого і раціонального використання лісових ресурсів і земель лісового фонду та підвищення продуктивності *деревостанів.* У важкодоступних районах замість Л. проводиться аеровізуальне обстеження лісів, або вони досліджуються за допомогою аерофотознімання. Об'єктом Л. є ліси окремих *лісгоспзагів, лісокомбінатів,* колгоспів, радгоспів тощо. Л. здійснюється орг-ціями і підприємствами системи Всесоюзного об'єднання «Ліспроект». При Л. уточнюються межі лісового фонду лісогосп. орг-цій, проводиться *таксація лісу,* вивчаються природно-екон. умови району, розробляються напрями найефективнішого відтворення *лісових ресурсів,* їх охорони й використання. На основі даних Л. складається проект організації і розвитку лісового г-ва на перспективу. В ньому передбачається поділ лісової площі підприємства на госп. частини, окремі г-ва, тех. ділянки, обходи, аналізуються сучас. стан лісів, особливості динаміки росту і використання їх, розробляється система лісогосп. заходів на перспективу (10 і більше років). На основі детальних техніко-екон. розрахунків визначаються обсяги робіт по лісовідновленню і лісорозведенню, реконструкції насаджень, захисту лісів від хвороб і шкідників, їх охорони від пожеж. Дається обгрунтування віку *стиглості лісу* і *рубки лісу,* встановлюються розміри *рубок догляду,* гол. користування, виявляються ресурси для заготівлі грибів, ягід, дикорослих плодів, лікарських рослин тощо. Особлива увага приділяється розробці науково обгрунтованих рекомендацій щодо поліпшення якості та породного складу лісів, підвищення їх продуктивності, біологіч. стійкості, посилення захисних функцій лісових насаджень. Дані Л. є вихідним матеріалом для розміщення і розвитку лісової і деревообробної пром-сті та ін. галузей нар. г-ва. Всі ліси республіки обстежені повністю. Л. проводяться один раз на 10 років.

Літ.: Мотовилов Г. П. Лесоустройство. М., 1963; Развитие лесоустройства в СССР. М., 1967.

С. А. Генсірук, Я. В. Коваль.

ЛІСО́ВСЬКИЙ Микола Михайлович [1 (13).І 1854, Москва — 19.IX 1920, там же] — рос. бібліограф. Автор праці «Русская периодическая печать. 1703—1900 гг.» (в. 1—4. СПБ, 1895—1915), в якій охоплено і періодичну пресу України. В 1915 ця праця вийшла окремим виданням: «Бібліографія російської періодичної преси. 1703—1900». Склав ряд бібліографій з музики, театру та ін. В 1881—82 редагував журн. «Российская библиография», в 1884—94 — журн. «Библиограф». Першим з 1913 почав читати курс книгознавства в Петерб. і Моск. ун-тах.

Літ.: Федоров И. В. Н. М. Лисовский. М., 1953.

ЛІСО́ВСЬКИЙ Микола Федорович [1799, Полтавщина — 6 (18).І 1844, Туруханськ, тепер Краснояр. кр.] — декабрист. Н. в сім'ї дрібного урядовця. В 1815 закінчив губернське нар. уч-ще в Кременчуці. В 1825, будучи поручиком Пенз. піхотного полку, вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян.* В лютому 1826 заарештований в м. Старокостянтинові й засуджений до двох років каторжних робіт. Каторгу відбував у Читин. острозі. З 1828 — на поселенні в Туруханську.

ЛІСО́ВСЬКИЙ Олексій Миколайович [12 (24). ІІ 1861, с. Мачухи, тепер Полтав. р-ну Полтав. обл.— 1934, м. Краснодар] — укр. літературознавець і фольклорист. Закінчив Новоросійський (в Одесі) ун-т (1886). Разом з Д. В. *Ахшарумовим* організував у Полтаві 1897 Товариство любителів симфонічної музики. За участь у земсько-ліберальному русі зазнавав переслідувань з боку царської влади. Автор праць: «Спроба вивчення малоруських дум» (1890), «Головні мотиви в поезії Т. Г. Шевченка» (1896), «По Єкатерининській залізниці» (1903), досліджень про кобзарів та ін.

ЛІСОЗАГОТІВЕ́ЛЬНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *лісової промисловості,* що здійснює заготівлю деревини, її вивезення та сплав. Продукцією Л. п. є деревинні матеріали, що їх застосовують залежно від якості й розмірів для різних виробничих та буд. потреб (т. з. ділова деревина) і як паливо (дрова). Рад. Союз за обсягом заготівлі і вивезення деревини займає 1-е місце в світі. Лісозаготівлі провадяться гол. чин. у пн.-зх. районах Європ. частини країни,

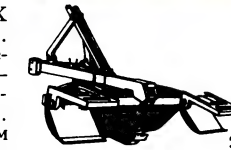

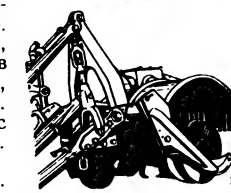

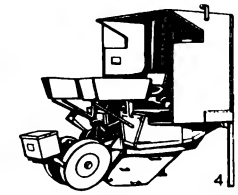

Лісові машини.
1. МРП-2 — машина для розчистки лісорубних смуг від порубкових залишків і лому, корчування дрібних пнів і загортання ям.
2. ПЛШ-1,2 — плуг лісовий широкозахватний для підготовки грунту під лісові культури на площах з-під лісу.
3. ФЛШ-1,2 — фреза лісова шнекова для підготовки грунту під лісові культури на вирубках.
4. МЛУ-1 — машина універсальна лісосадильна для рядкового садіння саджанців і сіянців хвойних порід на вирубках та інших площах з-під лісу.

в Сибіру та на Далекому Сході. В УРСР потреби нар. г-ва республіки задовольняються за рахунок власних заготівель лише на 30%, решту деревини завозять з ін. республік. Осн. підприємствами галузі є *лісгоспзаги*, які здійснюють лісогосп., лісокультур. та лісозаготівельні роботи, і *лісокомбінати*, що, крім вказаних робіт, провадять фабрично-заводську переробку деревини.

Вивезення деревини в СРСР (млн. м³)

Роки	Вся деревина		в т. ч. ділова	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
1913	67,0	4,5	30,5	2,7
1940	247,0	7,8	118,3	5,2
1970	385,0	9,3	298,5	7,0
1978	361,4	10,0	283,6	8,2

Вивезення деревини в деяких країнах світу 1977 (млн. м³)

Країни	Вивезення деревини	в т. ч. ділової деревини
Болгарія	4,4	3,4
НДР	8,3	7,9
Польща	18,1	17,8
Румунія	18,6	15,0
Угорщина	5,6	3,2
Чехословаччина	17,2	15,8
Югославія	14,0*	10,0*
Великобританія	3,3*	3,2*
Італія	6,9	3,5
США	351	336
ФРН	28,8	27,0
Франція	30,3	27,5
Японія	36,3	35,5

* 1976.

Лісозаготівлі в УРСР, як і в усьому Рад. Союзі, переведено на індустріальні методи. Впроваджується нова лісозаготівельна техніка — безчокерні трелювальні машини, щелепні навантажувачі, автопоїзди, канатні установки, агрегати для автоматизованого розкряжовування лісу та ін. Будуються удосконалені лісові автомобільні шляхи з твердим покриттям. Осн. напрямом дальшого розвитку галузі є раціональне розроблення щорічного лісосічного фонду, обов'язкове зберігання підросту і молодняка лісу, звільнення лісосік від порубкових решток, залишення насінників та ін., макс. використання для технологічних цілей як ділової деревини, так і дров та відходів лісозаготівель. На Україні проблемами розвитку Л. п. займаються Укр. н.-д. ін-т лісового г-ва і агролісомеліорації в Харкові та його філіал в Івано-Франківську, а також ін-т Укрдіпролісдеревпром у Києві, Івано-Франків. проектно-конструкторський технологічний ін-т та ін. Див. також *Лісове господарство*.

Є. Т. Глотов.

ЛІСОЗАГОТІВЕ́ЛЬНЕ УСТАТКУВА́ННЯ — комплекс тех. засобів, використовуваних при виконанні *лісозаготівельних робіт*. До Л. у. належать: моторні інструменти (ними звалюють дерева, розпилюють їх на колоди тощо); трансп. машини й установки; агрегати, машини і верстати для первин. *обробки деревини*; підйомно-транспортні машини і пристрої. Моторними інструментами є електро- і бензиномоторні *пилки* (із звалювальними клинами, гідродомкратами), сучкорізки, корувальники, кущорізи, мотолебідки, мотосвердла та ін. Для транспортних операцій використовують трелювальні *трактори*, звалювально-трелювальні та звалювально-пакетуючі машини, підбирачі-трелювальники, *автомобільні поїзди*-лісовози, а також (в гірських і заболочених місцевостях) канатні установки з приводом від *лебідок*. Устаткування для первинної обробки деревини буває пересувне (його встановлюють звичайно на *лісосіках* або тимчасових лісових складах) і стаціонарне (розміщуване на постійних лісових складах). До пересувного Л. у. належать, напр., агрегати для очищення стовбурів дерев від суччя, для виготовлення технологічної тріски тощо. Стаціонарним Л. у. є сучкорізні машини, напівавтом. лінії для розкряжовування (у т. ч. групового) стовбурів, колуни, корувальні, рубальні й шпалорізні верстати, *лісопильні рами* та інші *деревообробні верстати*, дробарки, устаткування для виробництва *деревностружкових плит* і *деревноволокнистих плит* тощо. При навантажувально-розвантажувальних операціях застосовують консольно-козлові, баштові або мостові *підйомні крани* (з *грейферами*), автоматичні скидачі, сортувальні ланцюгові транспортери і т. п. На постійних лісових складах лісозаготівельне устаткування об'єднують у *потокові лінії*.

Т. М. Шкіря.

ЛІСОЗАГОТІВЕ́ЛЬНІ РОБО́ТИ, лісозаготівлі — комплекс робіт, пов'язаних з заготівлею, вивезенням і первинною обробкою деревини. Виконуються *лісгоспзагами* й *лісокомбінатами*. Складаються з робіт лісосічних, транспортних і складських. Лісосічні роботи, що їх проводять безпосередньо на *лісосіках*, поділяють на підготовчі й основні. Підготовчі роботи полягають у прийманні лісосічного фонду, підготовці тех. засобів та ін. орг. заходах, основні — у звалюванні дерев, обрізуванні сучків, розкряжовуванні деревини, трелюванні (підвезенні) її від місця звалювання до верх. лісового складу (навантажувального майданчика) і навантажуванні на автомоб. або ін. трансп. засоби. Транспортують ліс лісовозними шляхами до нижніх лісових складів. До складських робіт належать вантажно-розвантажувальні операції на нижніх складах, а також первинна обробка деревини (*лісопиляння*, виготовлення *балансової деревини*, тріски, тари тощо). Під час Л. р. використовують *лісозаготівельне устаткування*.

Див. також *Лісозаготівельна промисловість*.

Літ.: Татаринов В. П. Лесозаготовки. М., 1979.

ЛІСОЗНА́ВСТВО — вчення про *ліс*, галузь знань про природу лісу, його основні компоненти — дерева і чагарники, а також трав'яний і мохово-лишайниковий покрив. Л. вивчає геогр. розміщення лісу, його екологію, взаємозв'язок лісу з умовами природного середовища (т-ра, опади, грунт з населяючими його мікроорганізмами, тваринний світ). Закономірності, встановлені внаслідок всебічного вивчення природи лісу, використовуються в системі заходів по раціональному освоєнню лісових ресурсів і лягли в основу розвитку Л. Г. Ф. Морозов 1902—12 на основі вчення про зональність грунтового покриву, розробленого В. В. Докучаєвим з урахуванням досвіду практики і теоретичних розробок багатьох учених-лісівників (В. Я. Добровлянського, Д. М. Кравчинського, Г. М. Висоцького, М. К. Турського та ін.), створив учення про ліс — лісознавство, яке є теоретичною базою *лісівництва*. Л. вивчає також біологію і властивості лісових деревних порід, їх ареали і стійкість до несприятливих умов, ентомошкідників та фітозахворювань, досліджує типи лісу, зміни порід у *деревостанах* тощо.

Л., що розвивається на базі фізико-геогр., біологічних та ін. наук з урахуванням конкретної економіки, забезпечує комплексний розвиток нар. г-ва, використання і відновлення лісових багатств та їх охорону. Різноманітні природні умови визначають регіональні особливості ведення *лісового господарства*. Наукові дослідження з питань Л. в нашій країні проводяться Лабораторією лісознавства АН СРСР, Ін-том лісу і деревини Сибір. відділення АН СРСР, Всесоюз. н.-д. ін-том лісної меліорації, Укр. н.-д. ін-том лісового г-ва і агролісомеліорації та ін. н.-д. установами. Л. як наук. дисципліна вивчається на с.-г. ф-тах відповідних ін-тів, на біол. ф-тах ун-тів і в спецтехнікумах. Матеріали з Л. публікуються в журн. «Лесное хозяйство» (з 1948), «Лесоведение» (з 1967), «Ботаническом журнале» (з 1916) та ін. періодичних виданнях.

С. А. Генсірук.

ЛІСОКОМБІНА́Т — підприємство лісового г-ва, лісової і деревообробної пром-сті, що здійснює комплекс лісогосп., лісокультурних і лісозаготівельних робіт та переробку деревини. Мережу Л. створено на Україні (в Карпатах) 1959 об'єднанням лісгоспів (лісових г-в), ліспромгоспів (лісозаготівельних г-в) і деревообр. підприємств. Див. *Лісгоспзаг, Лісництво*.

ЛІСОКОМБІНА́Т «ОСМОЛО́ДА» — підприємство лісової та деревообробної пром-сті Прикарпатського виробничого лісозаготівельного об'єднання «Прикарпатліс». Розташований на тер. Рожнятівського і частково Долинського та Богородчанського р-нів Івано-Фр. обл. Утворений 1960 в результаті об'єднання Перегінського ліспромгоспу та Осмолодського лісгоспу (створені 1945) і Брошнівського деревообр. комбінату ім. 17 вересня (створений 1945 на базі лісопильного з-ду, засн. 1911). До Л. «О.» входять: 2 лісопункти,

12 лісництв, автоколона, вузькоколійна з-ця, нижній склад (лісопильний, столярний, деревностружкових плит, тарний, механічний цехи). Осн. продукція комбінату: пиломатеріали, столярні вироби, тара, чорнові меблеві заготовки, деревностружкові плити.

Б. Ю. Стрижак.

ЛІСОКОРИСТУВА́ННЯ — регламентоване нормами права користування лісом для задоволення потреб нар. г-ва і населення. В СРСР здійснюється в плановому порядку й регулюється *Основами лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік* (див. також *Лісовий кодекс УРСР*). Види Л.: заготівля деревини, живиці та другорядних лісових матеріалів (пнів, кори), побічне Л. (сінокосіння, випасання худоби, збирання дикорослих плодів тощо), Л. у науково-дослідних та культурно-оздоровчих цілях, для потреб мисливського г-ва. Усі види Л. у держ. лісах, за винятком перебування в лісах громадян і збирання ними плодів, грибів, ягід та ін., здійснюються на підставі спец. дозволу — лісорубного ордера або лісового квитка. Лісокористувачі мають право тільки на той вид Л., на який одержали дозвіл, і зобов'язані раціонально використовувати лісові ресурси, охороняти ліси від пожеж, шкідників і хвороб, приводити лісові ділянки в належний стан після закінчення Л. В разі порушення порядку Л. воно може бути припинено повністю або частково, а винних у цьому осіб притягнуто до відповідальності. Спори з питань Л. вирішуються Радами Міністрів союзних республік (в УРСР — *Радою Міністрів УРСР*), виконкомами місц. Рад, а також держ. органами лісового г-ва та ін. спеціально уповноваженими на те держ. органами.

Ю. С. Шемшученко.

ЛІСОМАТЕРІА́ЛИ, лісові сортименти — матеріали (вироби) з *деревини,* що зберегли її фізичну структуру і хім. склад. Розрізняють Л. необроблені та оброблені. Необроблені, або круглі, Л. (колоди, кряжі), що є продукцією підприємств *лісозаготівельної промисловості,* виробляють очищуванням спиляних дерев від гілок і розпилюванням їх поперек стовбура на частини певної довжини. Вони служать сировиною для підприємств *деревообробної промисловості, целюлозно-паперової промисловості* (напр., *балансова деревина*), *лісохімічної промисловості*. Такі Л. використовують також при зведенні будинків, як палі при буд-ві гідротех. споруд, підпори і стовпи ліній зв'язку й електропередачі, *кріпильні матеріали* (напр., рудникові стояки), для огородження територій тощо. До оброблених (з круглих) належать Л.: пиляні (напр., дошки, бруси, бруски, шпали. Див. *Лісопиляння*), колоті (короткі кряжі, розколені у радіальному напрямі), стругані (*шпон* струганий), лущені (шпон лущений, *фанера*) тощо. Такі Л. застосовують у буд-ві, меблевій пром-сті, тарному виробн., у виробн. музичних інструментів тощо. Л. є також пневий осмол (сировина для смолоскипидарного і каніфольно-екстракційного виробництва), кора дерев (з неї виготовляють дубильні речовини, корки) і деревна зелень (використовувана, зокрема, при виготовленні вітамінного борошна). Якість Л. нормується стандартами і тех. умовами.

Літ.: Осипенко Ю. Ф., Рябчук В. П. Лесное товароведение. Львов, 1979.

Ю. Ф. Осипенко, В. П. Рябчук.

ЛІСОМИСЛИ́ВСЬКЕ ГОСПОДА́РСТВО — спеціалізоване мисливське господарство, в якому розводять окремі види цінних тварин з метою збільшення поголів'я та розселення по ін. угіддях. Розташовані на вкритих лісом територіях, підпорядкованих ін. землекористувачам. В УРСР створено Білоозерське (Київ. і Черкас. області), Буковинське (Чернів. обл.), Данівське (Черніг. обл.), Конотопське (Сум. обл.), Цуманське (Волин. обл.) та ін. Л. г. В межах цих г-в водяться лось, дика свиня, козуля, куниця лісова, бобер, заєць-русак, багато водоплавних птахів, болотяної дичини тощо. Поряд з Л. г. функціонують приписні мисливські г-ва добровільних т-в респ., обл. та районного підпорядкування.

І. К. Головач.

ЛІСОПА́РК — ліс у міській або приміській смузі, пристосований для відпочинку населення. На тер. Л. можуть бути водойми. В зоні Л. передбачаються місця з спорт. майданчиками, пляжами, водними станціями, турист. базами тощо; для культмасових заходів — з музеєм, кінотеатром тощо. Л. значно поліпшують мікроклімат міста і захищають його від несприятливих вітрів. До найбільших Л. України належать Комсомольський у Харкові (2385 га), Голосіївський у Києві (1463 га), Синявський Київ. обл. (понад 50 га), Гощанський Ровен. обл. (25 га), Згурівський Полтав. обл. (215 га), П'ятничанський Вінн. обл. (понад 120 га).

ЛІСОПИЛЯ́ННЯ, лісопильне виробництво — механічна обробка колод (круглих *лісоматеріалів*) з метою виготовлення пиломатеріалів. Пиломатеріали бувають у вигляді напівфабрикатів (дощок, брусів, брусків), використовуваних в ін. виробн., або готових виробів (напр., шпал). В процесі Л. колоди обробляють на *лісопильних рамах,* стрічково- і *круглопилкових верстатах, фрезерних верстатах* або верстатах ін. типів, об'єднуючи всі ці машини в *потокові лінії*. Розрізняють Л. товстомірних колод (діаметром 30 см і більше), колод серед. товщини (22—28) і тонкомірних (16—20 см); з виготовленням пиломатеріалів заг. і спец. призначення. Допоміжні операції Л. полягають у сушінні (атмосферному, камерному), склеюванні та обробці деревини *антисептичними засобами*. В СРСР 1978 виготовлено 106 275 тис. м³ пиломатеріалів (30% світового виробн.), в т. ч. в УРСР — 8066 тис. м³. На Україні пиломатеріали виробляють *Вигодський дослідний лісокомбінат, лісокомбінат «Осмолода», Свалявський лісокомбінат, Київський деревообробний комбінат, Костопільський домобудівний комбінат* та ін.

Літ.: Лес и деревообрабатывающая промышленность Украины. К., 1968; Аксенов П. П. [та ін.]. Технология пиломатериалов. М., 1976; Петров А. П. Организация комплексного использования лесных ресурсов. М., 1978.

К. С. Худін.

ЛІСОПИ́ЛЬНА РА́МА — машина, на якій розпилюють (розкроюють) у поздовжньому напрямі колоди, бруси або кряжі; різновид *деревообробного верстата*. Різальним інструментом Л. р. (мал.) є *пилки,* закріплені у пилковій рамці (одній або двох), якій кривошипний механізм надає зворотно-поступального руху. Розрізняють Л. р.: стаціонарні та пересувні; одно-, півтора- і двоповерхові; з прямолінійною і замкненою криволінійною траєкторією руху рамки; з вертикальним і горизонтальним розміщенням пилок; з безперервним або періодичним подаванням матеріалу. Л. р. обладнують трансп. пристроями (візками), а також *рольгангами,* на які потрапляє розпиляний матеріал. В СРСР Л. р. виготовляють з просвітом (ним визначається найбільший діаметр розпилюваних колод) 350—1100 мм, ходом рамки 200—700 мм, числом її ходів 300—600 на хвилину. Потужність гол. привода Л. р. до 135 кВт.

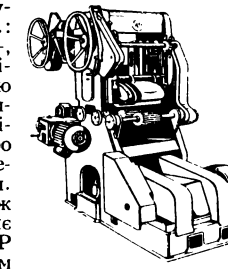

Лісопильна рама.

ЛІСОПРОПУСКНІ́ СПОРУ́ДИ— гідротехнічні споруди (пристрої) для пропускання лісу, що його сплавляють. Розміщують їх у комплексі з ін. гідротехнічними спорудами (напр., в *гідровузлах*) або окремо. На судноплавних річках, де ліс сплавляють у плотах, як Л. с. використовують судноплавні *шлюзи,* а також плотоходи — похилі дерев'яні, бетонні або залізобетонні *лотоки* прямокутного перерізу з *гідротехнічними затворами* в гол. частині. Щоб підвищити швидкість руху плотів і зменшити витрату води, в лотоках роблять, напр., зигзагоподібні виступи (пороги). На несудноплавних річках, по яких ліс сплавляють розсипом (молем), споруджують лісоспуски, або колодоспуски (сплавні, напівсплавні та «мокрі») — звичайно дерев'яні похилі лотоки трикутного або трапецоїдного перерізу. На невеликих гірських річках, непридатних для сплаву лісу, лотоки розміщують вздовж річки. До лісосплавних належать також мех. пристрої (спец. захвати), якими перевалюють ліс через гребінь високонапірних глухих гребель.

ЛІСОРОЗВЕ́ДЕННЯ — штучне створення лісових насаджень на площах, де раніше не було лісу. Л. є однією з найголовніших функцій *лісового господарства,* особливо в малолісних районах, де лісові насадження мають винятково велике водоохоронне та захисне значення. Створюючи лісові насадження, визначають породи, схему змішування і розміщення їх на площі. При цьому зважають на лісорослинні умови виділеної ділянки, біоекологічні властивості деревних і кущових порід, госп. вимоги створюваного насадження. Л. передбачає забезпечення посівним чи садивним матеріалом. Агротехніка створення лісових насаджень включає підготовку ґрунту, сівбу чи садіння, догляд за культурами (до змикання насад-

жень) — прополювання й розпушування ґрунту, поповнення, при якому замість загиблих насаджують нові рослини, а при дальшому рості насаджень — *рубки догляду*. Породний склад створюваних насаджень залежить від умов місцезростання. На дуже бідних піщаних сухих ґрунтах садять сосну, а на свіжих і вологих — сосну з домішкою берези. На відносно бідних піщаних чи супіщаних свіжих і вологих ґрунтах створюють сосново-березові і сосново-дубові насадження з домішкою бузини та ін. кущових рослин. На відносно багатих супіщаних свіжих і вологих ґрунтах породний склад насаджень значно збагачується. Тут крім сосни і дуба вводять модрину, ялину та ін. На багатих суглинистих ґрунтах створюють дубові і дубово-ясеневі культури з домішкою клена гостролистого, явора, клена польового, липи, граба, черешні та ін., крім тополі, яку культивують з вільхою на сирих ґрунтах. В Степу дуб розміщують з кленом татарським і бирючиною; у Лісостепу до дуба вводять як домішку модрину тощо. Л. має велике народногосподарське значення. Лісові насадження — джерело деревини, продукти побічного використовування, технічна сировина тощо; вони виконують важливу водоохоронну, гідрологічну, протиерозійну та полезахисну роль. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні здійснено велику програму по Л. Лише за 1945—79 рр. в республіці посаджено 4 млн. га лісу. Площа лісів надалі збільшуватиметься за рахунок заліснення ярів, пісків та ін. земель, що не використовуються в с. г. На Україні розроблено методи і технологію закладання *лісових культур* в різних лісорослинних зонах, створено відповідні *лісові машини* і механізми для механізації лісогосподарських робіт, що забезпечує високу ефективність заходів щодо лісорозведення.

Літ.: Погребняк П. С. Роль лісу в природі і в сільському господарстві. К., 1948; Высоцкий Г. Н. О гидрологическом и метеорологическом влиянии лесов. М.—Л., 1952; Горшенин Н. М., Швиденко А. И. Лесоводство. Львов, 1977; Шишков И. И., Брановицкий М. Л. Лесоводство с основами лесных культур. М., 1979.

С. А. Генсірук, Я. В. Коваль.

ЛІСОРУ́БИ — сучасний укр. нар. сюжетний танець. Виконують 6 чоловіків з топірцями в руках. Відображає процес рубання лісу, «поїзд», що везе зрубаний ліс. Поширений у західних областях України.

ЛІСОСІ́КА — ділянка спілого лісу, призначена для рубки і виділена в натурі стовпами, візирами тощо. Л. здебільшого намічають у вигляді прямокутника завдовжки на весь квартал або на всю площу спілого лісу (див. *Спілість лісу*) в ньому, завширшки від 50 до 250 м і більше, залежно від категорії лісів, лісорослинних умов тощо. Сукупність Л., виділених для експлуатації протягом року, становить лісосічний фонд, у який входять Л. суцільних і несуцільних рубок головного користування (див. *Рубки лісу*). Рекомендується щороку вирубувати Л., запас деревини на якій не перевищує її річного приросту в цьому г-ві. Встановлення річної норми користування лісом протягом певного періоду (т. з. розрахункова Л.) дає змогу визначати розмір рубок, запобігати виснаженню лісових ресурсів і забезпечувати максимально можливий обсяг лісокористування.

С. А. Генсірук

ЛІСОСПЛА́В — транспортування лісу водними шляхами. Як технологічний процес входить до складу *лісозаготівельних робіт*. Найдешевший масовий, а в деяких районах єдиний спосіб транспортування деревини. В СРСР щороку сплавляють пересічно понад 100 млн. м³ деревини, в т. ч. в УРСР — бл. 400 тис. м³. Розрізняють такі види Л.: м о л ь о в и й — окремими колодами; п л о т о в и й — колоди з'єднують у пакети, з яких утворюють плоти; к о ш і л ь н и й — групи колод вміщують у плавучу огорожу з колод, зв'язаних між собою гнучкими в'язами, і переміщують за допомогою штучної тяги. Ліс транспортують і в суднах. Л. займаються лісосплавні й лісозаготівельні підприємства за участю пароплавств.

ЛІСОСТА́Н — див. *Деревостан*.

ЛІСОСТЕПОВА́ ЗО́НА УКРАЇ́НИ — простягається в середній смузі республіки від Передкарпаття до зх. відрогів Середньоросійської височини майже на 1100 км. Займає 202 тис. км², що становить 34% тер. республіки. В її межах розташовані Львів., Хмельн., Вінн., Черкас., Полтав. і Харків. області, пд. частини Ровен., Волин., Житомир., Київ., Черніг. і Сум. та пн. частини Одес. і Кіровогр. областей, частково Івано-Фр. і Чернів. обл. За рік вона одержує 3800—4100 МДж/м² сонячної радіації. Річний радіаційний баланс становить 1650—1900 МДж/м². Пересічна т-ра січня —4, —8°, липня +18, +21°. Безморозний період триває 240—260 днів (на Зх.) і 200—210 днів (на Сх.). Річна сума опадів на Зх. зони 650 мм, на Сх.— 450 мм, випаровуваність — відповідно 550 і 750 мм. Несприятливою рисою клімату є нестійкість зволоження внаслідок чергування вологих і посушливих років. Густота річкової сітки 0,18—0,20 км/км². Річки належать до бас. Дніпра, Сіверського Дінця, Бугу, Пд. Бугу, Дністра. Багато ставів, значні розміри мають балково-яружні системи. Найпоширеніші мало- і середньогумусні типові чорноземи, опідзолені чорноземи, темно-сірі, реградовані опідзолені, сірі та світло-сірі лісові ґрунти. На терасах Дніпра розвинулись солонцюваті ґрунти, трапляються солонці й солончаки, в річкових долинах — лучні, дернові та болотні ґрунти. Рослинний покрив представлений залишками остепнених лук та степів на *плакорах*, масивів дубових і дубово-грабових, на лівобережжі — дубово-кленово-липових лісів. Пересічна заліченість зони становить 12,5%. У фауні представлені як лісові, так і степові види (козуля, борсук, свиня дика; з птахів — грак, галка, боривітер, припутень, горлиця). У лісостепових водоймах найпоширеніші коропові. Л. з. У. поділяють на 4 провінції: З а х і д н о - У к р а ї н с ь к а л і с о с т е п о в а п р о в і н ц і я (займає Волинську і пн. частину Подільської височини); Д н і с т р о в с ь к о - Д н і п р о в с ь к а л і с о с т е п о в а п р о в і н ц і я (в межах Подільської та Придніпровської височин); Л і в о б е р е ж н о - Д н і п р о в с ь к а л і с о с т е п о в а п р о в і н ц і я (на Придніпровській низовині); С е р е д н ь о р о с і й с ь к а л і с о с т е п о в а п р о в і н ц і я (займає зх. схили Середньоросійської височини). В межах названих провінцій за видовими відмінностями ландшафтів виділяють 19 фізико-геогр. областей.

У Л. з. У. розвинувся важливий індустріально-агр. комплекс республіки, сформувався гол. буряцоцукровий район СРСР. Це найбільш освоєна і заселена зона України. В ній зосереджено понад 37% усіх орних земель республіки; пересічна розораність 75—85%. Природні умови надзвичайно сприятливі для вирощування озимої пшениці й кукурудзи, з тех.— цукр. буряків (бл. 70% всіх посівів у республіці). На Л. з. У. припадає майже половина площі садів республіки. Осн. несприятливим для г-ва природним процесом є *ерозія*. Для збереження високого рівня с.-г. освоєності території важливе значення мають регулювання стоку, дотримання динамічної рівноваги в межах височинних еродованих та схилових ерозійно небезпечних природних комплексів, протиерозійні лісомеліоративні заходи. Для вивчення й охорони лісостепових ландшафтів створено *Канівський заповідник*.

Літ.: Мильков Ф. Н. Лесостепь Русской равнины. М., 1950; Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968.

П. Г. Шищенко, М. І. Щербань

ЛІСОСТЕПОВІ ЗО́НИ — природні зони земної кулі, характерною особливістю ландшафтів яких є чергування на вододілах лісової й лугово-степової рослинності. Є перехідними від лісових до степових зональних природних комплексів. Відповідно до кліматичних умов Л. з. характерні для помірного й субтропічних *поясів фізико-географічних*. Л і с о с т е п о в і з о н и п о м і р н о г о п о я с у Пн. півкулі простягаються суцільною смугою у Євразії, від Карпат до Алтаю (до них належить і *лісостепова зона України*), займають значні простори Великих рівнин у Пн. Америці, де мають майже меридіональне простягання. Ділянки лісостепу трапляються у вигляді окремих «островів» на Середньодунайській рівнині, на Пд. Сибіру, Далекому Сході та ін. Для Л. з. характерна холодна зима (пересічна т-ра січня від —2 до —20°, в Сибіру до —35°) з тривалим сніговим покривом і тепле (пересічна т-ра липня +18, +25°) літо. Опадів 400—1000 мм на рік, максимум їх влітку. Переважають родючі сірі лісові, опідзолені чорноземні й лугово-чорноземні ґрунти. У рослинному покриві сх.-європ. лісостепу домінують ліси з

ЛІСИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

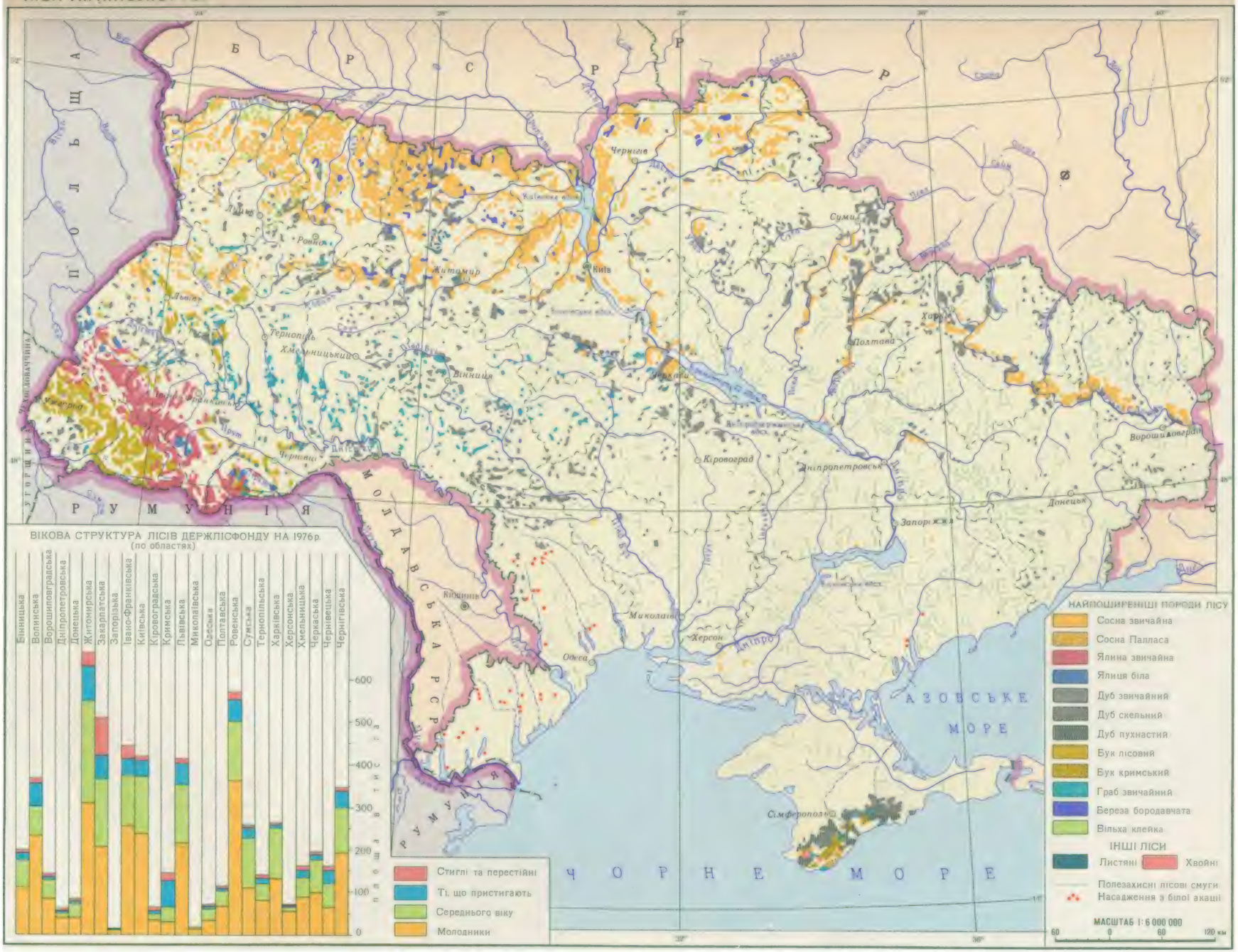

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

дуба, липи, в'яза, ясеня, граба, бука; у Сибіру — з берези, осики, модрини; на Великих рівнинах — з берези, осики, дуба, гікорії. Для тваринного світу характерне поєднання лісових і степових видів. Природні ландшафти цих зон зазнали великих змін у процесі госп. діяльності людини. Лісостепи майже повністю розорані, природна рослинність збереглася лише в заповідниках. Лісостепові зони субтропічних поясів лежать у субтропіках Пн. і Пд. Америки, фрагменти їх трапляються в Африці й Австралії. Формуються в умовах субтропічного мусонного клімату з теплою зимою (+4, +12°) і жарким літом (+20, +24°) та річною сумою опадів 600—1200 мм. Характеризуються поєднанням степової, розрідженої лісової та чагарникової (у Пн. Америці — дуб, гікорія, у Пд. Америці — мімоза, акація, пальма ятаї) рослинності на червонувато-чорних ґрунтах, переважанням степових видів тварин. Території цих зон широко використовують для землеробства, пасовищного тваринництва. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічні*.

В. Д. Симоненко.

ЛІСОТУ́НДРОВА ЗО́НА — природна зона субарктичного поясу Пн. півкулі, перехідна між зонами тундри і тайги. Простягається неширокою смугою на Пн. Європи, Азії та Пн. Америки. Формується в умовах порівняно м'якшого, ніж у тундрі клімату: пересічна т-ра січня від —10 до —40°, липня — серпня +10, +14°. Теплий період триває бл. 4 місяців, нічні приморозки можливі протягом усього року. Опадів 200—400 мм на рік, вис. снігового покриву нерівномірна — від 0,3 до 1 м. Характерні сильні вітри. Майже всюди поширена *багаторічна мерзлота*, яка в умовах незначного випаровування спричинює розвиток боліт. Ґрунти глейово-підзолисті, торфо-глейові, лучні, алювіальні. Л. з. відзначаються перемежовуванням рідколісся з низькорослих, часто химерно викривлених, дерев (береза, ялина, сосна, модрина, вільха) та тундрових, болотних і лукових ландшафтів. З тварин характерні пн. олень, вовк, горностай, лисиця, заєць-біляк; з птахів — біла куріпка і біла сова, влітку багато перелітних гусей, качок, куликів тощо. Переважну частину Л. з. використовують як оленячі пасовища. Крім оленярства, розвинуті мисливство, звірівництво. По долинах річок — осередки землеробства.

ЛІСОХІМІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *лісової промисловості*, що об'єднує виробництва, основані на хімічній переробці деревини. До Л. п. належать: суха перегонка деревини, вуглевипалювання й різні види каніфольно-скипидарних виробництв. Осн. продукція: деревне вугілля, оцтова к-та, метиловий спирт, деревна смола, деревний генераторний газ, деревнооцтовий порошок, ефіри, деревноспиртові розчинники, формалін, деревносмоляні антиокислювачі, флотаційні масла, каніфоль, скипидар, різні види ефірної олії тощо. Продукція Л. п. широко використовується в різних галузях нар. г-ва. Сировиною для Л. п. є переважно соснові пеньки, живиця сосни, дров'яна деревина листяних порід, деревні відходи *деревообробної промисловості*, а також деякі продукти сульфатно-целюлозного виробн. В Росії лісохім. переробка деревини, зокрема смолокуріння й вуглевипалювання, відома з 12 ст. У 1913 Л. п. була представлена дрібними підприємствами по вуглевипалюванню, дьогтекурінню, смолокурінню, сухій перегонці деревини тощо. В СРСР Л. п.— це потужна галузь, яка виробляє понад 50 найменувань продукції. На Україні перші лісохім. промислові підприємства виникли у 2-й пол. 19 ст. Значного розвитку ця галузь набула за роки Рад. влади, особливо післявоєнні. В 1978 в республіці діяло 6 спеціалізованих підприємств Л. п.: *Великобичківський лісохімічний комбінат* імені І. П. Локоти, Перечинський лісохімічний комбінат, *Свалявський лісохімічний комбінат*, а також *Вигодський дослідний лісокомбінат*, Коростенський і Славутський лісохім. комбінати. У 1978 в республіці було вироблено 37,8 тис. т деревного вугілля з листяних порід, 4,2 тис. т оцтової кислоти (100%-ної), 30 тис. т формаліну, 9,2 тис. т етилацетату, 7,8 тис. т деревної смоли. На підприємствах Л. п. встановлено найновіше устаткування, багато виробничих процесів механізовано й автоматизовано.

В. О. Лінчевська.

ЛІ́ССА (Lissa) Зофія (19.X 1908, Львів — 26.III 1980, Варшава)— польс. музикознавець і педагог. В 1925 закінчила Львів. консерваторію Польс. муз. т-ва, 1925—30 вивчала музикознавство, філософію і мистецтвознавство у Львів. ун-ті. В 1930—39 викладала теорію музики у Львів. консерваторії ім. К. Шимановського, 1940—41 — в держ. консерваторії. В 1941—47 працювала в СРСР (1944—47 — аташе по культурі Польс. посольства в Москві). В 1957—75 — директор і професор Ін-ту історії та теорії музики при Варшавському ун-ті. Праці з муз. теорії, естетики, історії польс. музики (зокрема творчості Шопена), музики кіно.

ЛІССА́ЖУ́ ФІГУ́РИ — замкнуті траєкторії точки, що здійснює одночасно два *гармонічні коливання* в двох взаємно перпендикулярних напрямах. Вперше вивчив франц. фізик Ж. Ліссажу (1822—80). Форма Л. ф. залежить від співвідношення між періодами, фазами і амплітудами обох коливань. Л. ф. виникають тоді, коли періоди коливань відносяться як цілі числа. Якщо періоди T_1 і T_2 однакові, то Л. ф. являють собою еліпси, які при різниці фаз $\Delta\varphi$, рівній 0 або π, вироджуються у відрізки прямих, а при $\Delta\varphi = \pi/2$ й однакових амплітудах перетворюються на коло (мал.). Л. ф. можна спостерігати, напр., на екрані катодного *осцилографа*, до двох пар пластин якого підведено змінні напруги з рівними або кратними періодами. Спостерігання вигляду Л. ф.— зручний спосіб визначення співвідношення між періодами і фазами коливань.

ЛІСТ (Liszt) Ференц (Франц; 22.X 1811, Добор'ян, поблизу Шопрона, Угорщина — 31.VII 1886, Байрейт, Німеччина) — угор. композитор, піаніст, диригент, педагог, критик, музично-громадський діяч. Музики навчався з 6 років у свого батька, 1821—22 — у Відні в К. Черні (фортепіано) та А. *Сальєрі* (композиція), з 1823 — в Парижі. Як піаніст виступав з 9 років. Під впливом Липневої революції 1830 створив «Революційну симфонію» (не завершена), після повстання лионських ткачів — фп. п'єсу «Ліон» (з епіграфом «Жити працюючи або вмерти борючись»). В 1835 — 38 жив у Швейцарії; 1838—47 гастролював у країнах Європи (1842, 1843, 1847 — в Росії). В 1848—61 — Л. був придворним капельмейстером у Веймарі. На цей період припадає розквіт його творчості: написав 2 симфонії, 12 симф. поем, хорові, вокальні, фп. твори. Л. став керівником т. з. Веймарської школи. В 1861—69 жив у Римі, 1869—86 — знов у Веймарі. Часто приїздив до Будапешта, де сприяв відкриттю 1875 Академії музики, був її президентом і професором (з 1918 — Вища школа муз. мист. ім. Ф. Ліста). Л.— один з основоположників угорської нац. муз. школи, його творчість сприяла розвитку світової муз. культури. Л. підтримував дружні зв'язки з М. Глинкою, Мих. Вієльгорським, В. Одоєвським, О. Даргомижським, А. Рубінштейном, О. Бородіним, М. Балакірєвим, В. Стасовим та ін. Зробив транскрипції «Соловейка» О. Аляб'єва та «Маршу Чорномора» Глинки. В 1847, гастролюючи на Україні, дав кілька концертів у Києві. Гостював у маєтку К. Вітгенштейн — у Воронинцях на Поділлі, де на теми укр. нар. пісень «Ой не ходи, Грицю» та «Віють вітри, віють буйні» створив п'єси для фортепіано «Українська балада» і «Думка» (ввійшли до циклу «Колоски

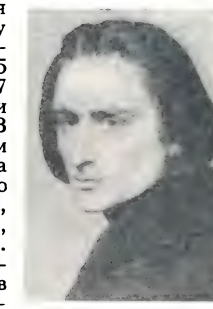

Ф. Ліст.

Ліссажу фігури.

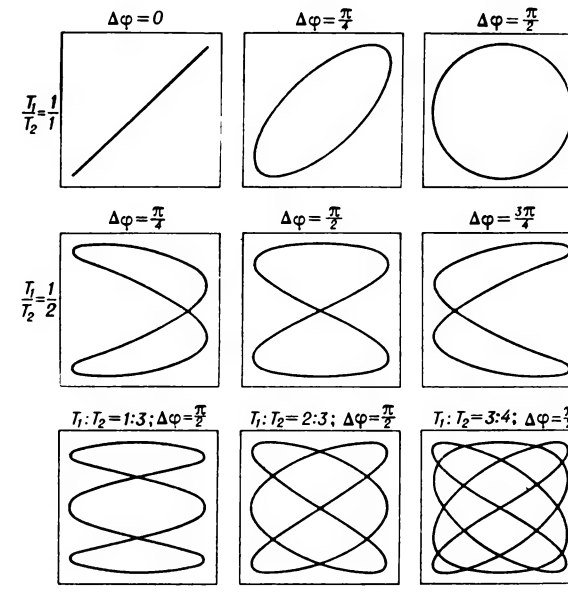

Літак-ракетоносець Ту-16.

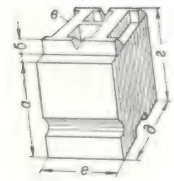

Літера: *а* — ніжка; *б* — головка; *в* — очко; *г* — ріст (постійний для всіх літер); *д* — кегель; *е* — товщина.

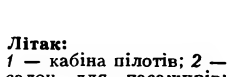

Літак: *1* — кабіна пілотів; *2* — салон для пасажирів; *3* — руль висоти; *4* — руль напряму; *5* — фюзеляж; *6* — крило; *7* — двигун.

Воронинець», 1847 — 48). Виступав у Житомирі, Немирові, Бердичеві, Кременці, Львові, Одесі, Миколаєві, Єлизаветграді (тепер Кіровоград). Твори: понад 1200, в тому числі опера «Дон Санчо, або Замок кохання» (1825), ораторія «Легенда про святу Єлизавету» (1862), меси — Гранська (1855), Хоральна (1865), Угорська коронаційна (1867), кантати — «Угорщина» (1848), присвячені Бетховену (1845, 1870), реквієм (1868) та ін.; для оркестру—«Симфонія до „Божественої комедії" Данте» (1856), «Фауст-симфонія» (1857), 13 симф. поем (у т. ч. «Тассо», 1849; «Прометей», 1850; «Мазепа», 1851; «Прелюди», «Орфей», всі — 1854; «Угорщина», 1856; «Гамлет», 1858); «Два епізоди з „Фауста" Н. Ленау» («Нічний хід» та «Мефісто-вальс», бл. 1860); для фортепіано з оркестром — 2 концерти (1849, 1861), «Танець смерті» (1849); Фантазія на угор. нар. теми, 1852; для фортепіано—Великий концерт соло (1849), Соната (1853), «Альбом мандрівника» (3 зошити, 1835—36), «Роки мандрувань» (3 зб. 1835—77), «Утішання» (1849), «Фантазія і фуга на тему „Бах"» (1871), 19 угорських рапсодій (1846—85), «Етюди трансцендентного виконання» (12 п'єс, 1851) та ін.; бл. 70 романсів, хори тощо.

Літ.: Мильштейн Я. Ф. Лист, т. 1—2. М., 1971; Кузьмін М. Ліст на Україні. В кн.: Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972; Гаал Д. Ш. Лист. Пер. с венг. М., 1977.

В. С. Мурза.

ЛІ́СТЕР (Lister) Джозеф (5.IV 1827, Аптон, графство Ессекс — 10.II 1912, Уолмер, графство Кент) — англ. хірург. В 1852 закінчив Лондон. ун-т. В 1860—82 — професор хірургії ун-тів у Глазго, Едінбурзі, Лондоні, з 1896 — голова Королівського мед. т-ва. Л. запровадив (1867) у хірургічну практику *антисептику*. Удосконалив ряд хірургічних інструментів. Частину праць Л. присвятив питанням анатомії, гістології та мікробіології; вперше (1852) описав м'язи райдужної оболонки *ока*.

ЛІСТЕРІО́З, лістерельоз — гостра інфекційна хвороба тварин і людини. Збудник — бактерія Listeria monocytogenes. Джерело інфекції —мишовидні гризуни, хворі й перехворілі тварини. Людина заражається Л., споживаючи інфіковані молоко, м'ясо, яйця, а також від укусів пасовищних *кліщів* та через дихальні шляхи. Хвороба протікає з різними ознаками, зустрічається спорадично в багатьох країнах світу, іноді в СРСР. Діагноз встановлюють серологічним і бактеріологічним методами. Лікування антибіотиками. У тварин Л. проявляється ураженням центр. нервової системи, септичними явищами, корчами, *абортами* і *маститами*. Хворі часто гинуть, особливо вівці. Заходи боротьби. У г-ві вводять обмежувальні заходи. Хворих тварин ізолюють та лікують антибіотиками і сульфаніламідами, решту поголів'я вакцинують. Молоко від хворих тварин пастеризують, уражені органи утилізують, м'ясо проварюють. Знищують мишовидних гризунів.

ЛІ СЮЧЁН (1823, с. Сіньваньцунь, пров. Гуансі — 7.VIII 1864) — один з керівників *Тайпінського повстання* 1850—64 у Китаї. Походив з бідної сел. сім'ї. В 1851 приєднався до тайпінів, пройшов шлях від солдата до полководця. В 1858 війська Л. С. (разом з частинами Чень Юйчена) завдали поразки урядовій армії в районі Саньхе, 1860 самостійно розгромили урядові війська, які намагалися оволодіти Нанкіном. У 1861—63 Л. С. командував тайпінськими військами на різних фронтах, 1863—64 керував обороною Нанкіна. Був захоплений у полон і страчений. Перед смертю написав «Показання», що є важливим джерелом з історії тайпінського повстання.

ЛІ́СЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1932 — збройний виступ селян Ліського повіту Львів. воєводства проти сваволі поміщиків та уряду бурж.-поміщицької Польщі. Причиною повстання було погіршення становища селян в умовах загострення заг. екон. кризи. Безпосереднім приводом до Л. п. була спроба уряду запровадити трудову повинність по ремонту шляхів під виглядом «свята праці». Першими виступили селяни с. Берегів-Долішніх, які 19.VI не вийшли на роботу. Поліція почала масові арешти. У відповідь на це бл. 3 тис. селян напали на поліцейських і звільнили заарештованих. У Ліський повіт прибули поліцейські загони зі Львова та сусідніх повітів. Проти селян виступили польс. і укр. бурж. націоналісти. На заклик комуністів тисячі селян піднялися на боротьбу. Вони вимагали поліпшення становища трудящих, протестували проти антирад. політики польс. уряду. Повстанців підтримали селяни Добромильського, Турківського, Саноцького повітів. Боротьба, якою керувала КПЗУ, тривала майже місяць. У ній взяло участь понад 25 тис. селян і робітників місц. підприємств. Укр. і польс. трудящі виступали єдиним фронтом. Л. п. було придушено за участю збройних сил польс. уряду, сотні його учасників було заарештовано.

О. Ю. Карпенко.

ЛІТА́К, аероплан — важчий за повітря *літальний апарат* з двигуном і здебільшого з нерухомим *крилом*, при поступальному русі якого виникає підйомна сила. До осн. частин Л. (мал.), крім двигуна і крила, належать *фюзеляж*, оперення (див. *Оперення літака*), пристрої керування та *шасі*. Л. обладнують пілотажно-навігаційними і контрольно-вимірювальними приладами, засобами радіозв'язку, *автопілотами*, *бустерами*, *протиобліднювачами* тощо. Розрізняють Л.: військові і цивільні; «*амфібії*», *гідролітаки* і сухопутні; багатоплани, *біплани* і *моноплани*. Їх поділяють також за положенням крила відносно фюзеляжу (низькоплани, середньо- і високоплани), швидкістю польоту (до- і надзвукові), джерелом тяги (див. *Авіаційний двигун*), кількістю двигунів тощо. Набули розвитку Л. з вертикальним і коротким зльотом і посадкою. В СРСР уперше в світі створено (1965) широкофюзеляжний Л.— Ан-22 (див. також *Аеробус*). У Л. такого типу ширина фюзеляжу — близько або більше 6 м. Перший патент на Л. з паросиловою установкою одержав О. Ф. *Можайський*, перший вітчизняний літак з бензиновим двигуном створив О. С. *Кудашев*. Конструкції перших у світі багатомоторних Л. розробив І. І. *Сікорський*. Найвідоміші рад. конструктори Л.: О. К. *Антонов*, Д. П. *Григорович*, С. В. *Ільюшин*, К. О. *Калінін*, А. І. *Мікоян*, М. М. *Полікарпов*, А. М. *Туполєв*, О. С. *Яковлєв* та ін. На Л. перевозять пасажирів і вантажі, їх використовують для військових, наукових, спортивних та ін. цілей. Див. також *Авіація*.

О. М. Граціанський.

ЛІТА́К-РАКЕТОНО́СЕЦЬ — бойовий літак, який має на озброєнні ракети стратегічного або оперативно-тактичного значення. З'явилися у 50-х рр. 20 ст. у зв'язку з прийняттям на озброєння *ракетної зброї*. Ракети, які запускаються з Л.-р., поділяються на класи: «повітря — повітря» — для ураження повітр. цілей, «повітря — земля» — для ураження наземних та мор. цілей. Ракети, що їх застосовують Л.-р., можуть нести ядерні та звичайні заряди.

ЛІТА́ЛЬНИЙ АПАРА́Т — загальна назва апаратів для польотів в атмосфері, в космічний простір або в самому космічному просторі. Л. а., на яких виконують польоти в атмосфері, бувають важчі за повітря або легші за нього. До важчих за повітря Л. а. належать *вертольоти*, *гвинтокрили*, *дельтаплани*, *екраноплани*, *літаки*, *планери*; створено також дослідні зразки інших Л. а. (напр., орнітоптерів, крила яких рухаються у польоті подібно до крил птахів). Апарати такого типу тримаються в повітрі під впливом *підйомної сили*, зумовленої діянням повітря на крило та ін. елементи їхньої конструкції (див. також *Аеродинамічна сила*). Легшими за повітря Л. а. є *дирижаблі*, *стратостати* та ін. *аеростати*. Їхня підйомна сила створюється вміщеним у спец. оболонку газом, густина якого менша від густини повітря. Для польотів у космічний простір або в самому космічному просторі використовують *космічні літальні апарати*. Рух їм у поч. стадії польоту надають ракетні двигуни, де рушійна сила (сила тяги) виникає внаслідок реакції відкидуваної назад маси газу (продуктів згоряння палива). За допомогою Л. а. виконують будівельні, с.-г. та ін. роботи, перевозять людей і вантажі, проводять наук. дослідження тощо.

Див. також *Авіація, Космонавтика, Повітроплавання.*

Б. О. Казанцев.

ЛІ ТАН (Сі-гу; 1050 — бл. 1130) — кит. живописець. Один з провідних майстрів академій живопису в Кайфині та Ханчжоу. Від величних епічних пейзажів перейшов до зображення ліричних сільських краєвидів, сцен з нар. побуту («Легенда про Бо І та Шу Ці», «За читанням біля засніженого вікна», «Храм біля річки в літню пору», «Вечірній бриж на осінній річці», «Сільський лікар» (всі — в Музеї Гугун, Пекін).

ЛІТА́ННЯ ТВАРИ́Н — пересування тварин у повітрі за допомогою спеціальних органів руху — *крил*. Характерне для більшості комах і птахів, а також деяких ссавців (напр., кажанів). Крилами створюються необхідні для Л. т. *аеродинамічні сили* — підйомна та поступальна. Л. т. буває активним і пасивним. Активне Л. т. здійснюється за рахунок змахів крил, пасивне — планерування, тобто ковзання і ширяння. Комахам властиве тільки активне літання, птахам — активне, але багато які з них здатні до ковзання й ширяння. В будові тіла літаючих тварин є ряд особливостей, що полегшують політ: розширення трахейної системи (комахи), *повітряні мішки* та пневматичність кісток (птахи) тощо. Див. також *Локомоція, Рухи* тварин і людини.

ЛІТА́ЮЧІ Я́ЩЕРИ — ряд викопних плазунів; те саме, що й *птерозаври*.

ЛІ́ТЕРА [лат. lit(t)era — буква, літера] — 1) У мові — графічний знак для передачі на письмі звука (точніше, фонеми) і його різновидів; те саме, що й *буква*. 2) В поліграфії — металевий, дерев'яний або пластмасовий брусок, на торцевій поверхні якого вміщено рельєфне зображення (очко) букви, знака чи цифри. Під час друкування очко Л. (мал.) вкривається фарбою. При ручному складанні Л. розміщують у *касах складальних*, при машинному — металеві Л. виливають.

ЛІТЕРАТУ́РА [лат. lit(t)eratura — написане, рукопис, твір] — твори писемності. У широкому значенні термін «література» вживається щодо творів писемності взагалі, залежно від змісту яких розрізняють Л. художню, наукову, політичну і т. д.; у вужчому — лише щодо творів худож. писемності. Л. художня являє собою один із різновидів *мистецтва* — особливої форми сусп. свідомості, яка відтворює дійсність у худож. образах. Специфічна ознака Л. полягає в тому, що її образи створюються за допомогою мови; Л.— мистецтво слова. Художня Л. властива поліфункціональність. Але насамперед вона є засобом пізнання дійсності, хоча й інакше, ніж наука, пізнає об'єктивну реальність. Як мислення в образах, Л. оперує не логічними абстракціями, а живими, цілісними картинами дійсності. Проте і наука, і Л.— кожна своїм шляхом — проникають у сутність відображуваного, розкривають закономірність буття. Л. спроможна відтворити і людське життя, і природу, і соціально-економічні явища, минувшину і сучасність. Оцінюючи творчість англ. письменників-реалістів серед. 19 ст., К. Маркс підкреслював, що вони «в яскравих і красномовних книгах розкрили світові більше політичних і соціальних істин, ніж усі професіональні політики, публіцисти і моралісти разом взяті» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 10, с. 620). Головний предмет Л.— людина в багатогранності своїх життєвих проявів. За виразом М. Горького, Л. є людинознавством. Виходячи з того, які саме сторони людського життя і як змальовує Л., виділяють три осн. літ. роди: *епос, лірику* і *драму*. В межах кожного з цих родів можна, в свою чергу, виділити окремі літ. види (їх ще наз. *жанрами*): роман, повість, оповідання та ін.— в епосі; *пісня, елегія, ода* — в лірриці; *трагедія*, драма, *комедія, водевіль* — у драмі. Крізь призму сприйняття письменником навколишньої дійсності Л. відтворює індивідуальні риси зображуваного. Порівнюючи роман з публіцистичним твором, В. І. Ленін писав: «Тут вся суть в *індивідуальній* обстановці, в аналізі *характерів* і психіки *даних* типів» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 49, с. 53). Водночас через особливе, індивідуальне просвічує і загальне. Так створюється *типове* — художньо узагальнене, найхарактерніше для певного соціального середовища, певних істор. умов, сусп. ситуацій.

У худож. образах знаходить виявлення погляд митця на життя; вони неодмінно містять у собі утвердження або осудження відображеного. Внаслідок цього Л. має не тільки пізнавальне, а й ідейно-виховне значення. Оскільки худож. образи, відтворюючи явища дійсності в їх конкретно-чуттєвому індивідуальному вигляді, діють однаково сильно на розум і почуття людини, вони викликають у читачів і певне естетичне ставлення до цих явищ, їх оцінку «за законами краси» (К. Маркс). Л. завжди відігравала суспільно-перетворювальну роль, обстоюючи ті чи інші суспільні ідеали. «Література, стояча понад партіями,— говорив І. Франко, відповідаючи речникам „чистого мистецтва",— се тільки ваш сон, се ваша фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи» (Франко І. Твори, т. 16. К., 1955, с. 12). У класовому суспільстві Л. має класовий характер.

Серед гол. літ. напрямів, які, послідовно змінюючи один одного, склалися в останні чотири століття і розвивались у своїх нац. формах, зумовлених особливостями істор. розвитку даного народу (*класицизм, сентименталізм, романтизм*, критичний *реалізм, соціалістичний реалізм*), особливо велике значення мали і мають напрями реалістичні. Реалізм передбачає, за визначенням Ф. Енгельса, «крім правдивості деталей, правдиве відтворення типових характерів у типових обставинах» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 33), тобто є худож. методом (див. *Метод художній*), за допомогою якого Л. здатна створити найбільш правдиві образи, показати явища дійсності в їх істор. конкретності, соціальній зумовленості і взаємозв'язках. Тенденції до реалізму виявлялися в Л. завжди. Але свого розквіту реалізм досяг лише в 19 ст. у творчості О. Бальзака, Ч. Діккенса, Г. Ібсена, О. Пушкіна, М. Гоголя, Л. Толстого та ін. великих художників. В укр. Л. критичний реалізм представлений творчістю Т. Шевченка, Панаса Мирного, І. Карпенка-Карого, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки.

Якісно новим етапом у худож. історії людства стала Л. соціалістичного реалізму. Цей творчий метод зародився на поч. 20 ст. (М. Горький) і остаточно сформувався в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Він передбачає правдиве, історично конкретне зображення дійсності в її революц. розвитку і спирається на принципи *партійності мистецтва* і *народності мистецтва*. Ще в епоху панування буржуазії з'явилися література і мистецтво, пройняті соціалістичною тенденцією, яка в умовах існування високорозвинутих класових суперечностей виступає як партійність художньої творчості. Принцип партійності ідеології взагалі, і Л. й мистецтва зокрема, теоретично обгрунтував В. І. Ленін. У статті «Партійна організація і партійна література» (1905) він зазначав, що «літературна справа повинна стати частиною загальнопролетарської справи, „коліщатком і гвинтиком" одного-єдиного, великого соціал-демократичного механізму, що приводиться в рух усім свідомим авангардом всього робітничого класу» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 12, с. 93). Комуністична партія виражає в своїй політиці корінні інтереси трудящих мас. Тому в сучас. істор. умовах комуністична партійність Л. стала найвищим виявом її народності. Принцип комуністичної партійності забезпечує справжню свободу творчості. Письменник, озброєний марксистсько-ленінським світоглядом, пізнає дійсність в істинних закономірностях її розвитку. Партійність є й категорією естетичною, бо втілюється вона в усій образній структурі твору. Комуністична партійність рад. л-ри протистоїть антинародній суті бурж. л-ри.

Рад. Л. включає в себе як органічну складову частину революц. романтику, показує перспективи розвитку. Звідси життєстверджуючий пафос Л. соціалістичного реалізму, її істор. оптимізм. Худож. новаторство рад. Л. поєднується з використанням і розвитком усіх прогресивних тенденцій світової Л. Рад. Л. створюється багатьма мовами народів СРСР, у різноманітних нац. формах. Водночас вона є єдиною за своїм ідейним спрямуванням і естетичними принципами, соціалістичною за змістом, інтернаціоналістською за своїм духом і характером. Творчість В. Маяковського, П. Тичини, М. Шолохова, Я. Купали, О. Твардовського, Ч. Айтматова, О. Гончара, Е. Межелайтіса, Р. Гам-

затова та ін. визначних письменників є культурним надбанням всього рад. народу. Тенденція до взаємозбагачення і зближення всіх нац. загонів рад. Л. особливо виразно виявляється в добу розвинутого соціалізму. Соціалістичний реалізм з його ідейною силою і невичерпним худож. багатством протистоїть модерністсько-декадентським течіям у мистецтві (див. *Декадентство, Модернізм*). Розвиваючись під прапором соціалістичного реалізму, під керівництвом Комуністичної партії, радянська література досягла видатних успіхів і набула світового значення. Див. також *Літературознавство, Літературна критика*; розділи Література в статтях про держави, союзні республіки СРСР, розділ Література в томі «Українська РСР», ст. про окремих письменників.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1976; Ленін В. І. Про літературу. К., 1970; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Арістотель. Поетика. К., 1967; Белінський В. Г. Літературно-критичні статті. К., 1953; Чернишевський М. Г. Літературно-критичні статті. К., 1951; Добролюбов М. О. Літературно-критичні статті. К., 1961; Плеханов Г. В. Естетика і література. К., 1960; Горький М. Про літературу. К., 1954; Луначарський А. В. Про літературу. К., 1975; Дзеверін І. О. Естетика ленінізму і питання літератури. К., 1975; Українські письменники про літературу та мову. К., 1961; Теорія літератури. К., 1975. *І. О. Дзеверін.*

«ЛІТЕРАТУ́РА І МИСТЕ́ЦТВО» — літературно-мистецький ілюстрований журнал Львівської організації Спілки письменників України. Див. *«Жовтень»*.

ЛІТЕРАТУ́РИ ІНСТИТУ́Т імені Т. Г. Шевченка АН УРСР — науково-дослідна установа. Міститься в Києві. Створений 1926 у Харкові в системі Наркомосу УРСР (див. *Шевченка Тараса інститут*); в системі АН УРСР— з 1936. Ін-т має 8 відділів, робота яких охоплює такі осн. напрями: естетична спадщина класиків марксизму-ленінізму, керівна роль КПРС у галузі худож. культури, теорія соціалістичного реалізму, узагальнення творчого досвіду рад. багатонац. л-ри, історія укр. дожовтневої л-ри, взаємодія л-р народів СРСР, зокрема укр.-рос. літ. зв'язки, худож. практика літератур соціалістичної співдружності і літератур капіталістичних країн на сучас. етапі. Серед найзначніших праць — 8-томна «Історія української літератури» (1967—71). Ін-т видав зібрання творів Т. Шевченка, І. Франка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Марка Вовчка, Лесі Українки, П. Грабовського, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Рильського, Я. Галана та ін. У відділі рукописів зберігаються архіви класиків укр. дожовтневої і рад. л-ри. Ін-т є координаційним центром розвитку *літературознавства* в республіці. З 1957 ін-т разом із Спілкою письменників України видає журнал *«Радянське літературознавство»*. Ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1969).

І. О. Дзеверін.

ЛІТЕРАТУ́РНА КРИ́ТИКА — один з видів літературної творчості; оцінка й тлумачення літературно-художніх творів у їх відношенні до суспільної дійсності. Розглядаючи явища й тенденції літ. процесу або класичну спадщину в світлі сучас. сусп. завдань і худож. ідей, Л. к. виходить з методологічних засад теорії л-ри і спирається на факти історії л-ри. Л. к. є складовою частиною *літературознавства* і водночас має спільне з худож. творчістю і *публіцистикою*, хоч і не збігається з ними, а являє собою своєрідну літ.-громад. діяльність, покликану спрямовувати літератур. процес, формувати ідейно-естетичні погляди. Осн. жанри сучас. Л. к.— стаття, огляд, *есе*, літ. портрет, *рецензія*, полемічна репліка, бібліографічна нотатка тощо.

Слово критика походить від грец. κριτική — здатність судити про щось. Критичне судження про літ. твори виникло одночасно з самою л-рою як оцінка твору читачем. В античних Греції і Римі, в стародавніх Китаї та Індії Л. к. обмежувалась оцінкою твору і рекомендацією книги читачеві. Значення її зростає з появою масових друкованих видань (17 ст.). Проте як особливий вид л-ри, як самостійна професія вона склалася в Європі в 1-й пол. 19 ст. Л. к. тісно пов'язана з сусп. боротьбою і панівними філос. та естетич. напрямами тієї чи ін. епохи. Вона прямо чи опосередковано виражає соціальні відносини і суперечності свого часу. Історія Л. к. невіддільна від боротьби між літ. школами й угрупованнями. Н. Буало (17 ст.), Д. Дідро і Г. Лессінг (18 ст.), Г. Гейне, В. Гюго, Е. Золя (19 ст.) в літ.-критичній діяльності висували певну програму розвитку л-ри, формулювали її принципи. Цими рисами відзначались і провідні критики 19 ст. (у Франції — Ш. О. Сент-Бев, І. Тен, Ф. Брюнетьєр, в Англії — М. Арнолд, в Данії — Г. Брандес). У США найпомітніші досягнення Л. к. пов'язані з іменами В. Л. Паррінгтона і В. В. Брукса. Передумови вітчизн. Л. к. виникли ще в л-рі Київ. Русі. Власне Л. к. з'являється в 2-й пол. 18 ст. Першою критичною працею в Росії вважають «Лист, у якому міститься міркування про вірші...» (1750) В. Тредіаковського. Паралельно розвивались наукова (М. Ломоносов) і журнальна (О. Сумароков, М. Новиков) літ.-критична думка. Як критики виступали О. Радищев, М. Карамзін, декабристи В. Кюхельбекер, О. Бестужев, К. Рилєєв та ін. Важливий внесок у розвиток Л. к. зробили О. Пушкін та М. Гоголь. Розглядаючи мист. і л-ру з позицій революц. демократії, В. Белінський розробив цілісну теорію *реалізму* і пов'язав з нею критичну практику. В 50—60-х рр. 19 ст. в умовах бурхливого розвитку сусп. думки і наростання ідей сел. революції набула великого громад. значення літ.-критична діяльність революц.-демократів М. Чернишевського, М. Добролюбова, Д. Писарєва, О. Герцена.

Вже біля початків нової укр. л-ри в 20—30-х рр. 19 ст. І. Котляревський, П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, Л. Боровиковський, М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич спрямовували укр. л-ру на шлях життєвої правди і нац. самобутності. В 30—40-х рр. народність л-ри відстоювали І. Срезневський, М. Максимович, М. Костомаров, О. Бодянський. Новий етап розвитку Л. к. на Україні припадає на 40—60-і рр., коли в ній сформувалися два протидіючі напрями — революц.-демократичний (Т. Шевченко) і ліберально-буржуазний (П. Куліш).

Передова укр. Л. к. розвивалася в тісному зв'язку з рос. революц.-демократичною критикою, яка захищала нац. права укр. мови й л-ри, осуджувала консервативні тенденції і протиставляла їм творчість Т. Шевченка, Марка Вовчка. Важливий внесок у розвиток Л. к. на Україні зробили М. Петров, М. Дашкевич, І. Білик (Рудченко), М. Комаров, В. Горленко і особливо М. Драгоманов, який пов'язував ідейно-політичну й естетичну концепції з насущними потребами визвольного руху. Представники бурж.-націоналістичного напряму укр. Л. к. (О. Огоновський, О. Кониський, О. Барвінський та ін.) виступали проти осн. принципів революц.-демократичної критики. Дожовтнева укр. Л. к. досягла найвищого розвитку в діяльності І. Франка, який наблизився в оцінці явищ літератури і мистецтва до марксизму. Літ.-критична діяльність І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Грабовського відбувалася в ідейній боротьбі проти *декадентства*, теорій «чистого мистецтва», формалізму та ін. антиреалістичних течій. Позитивне значення у розвитку Л. к. мала діяльність М. Павлика, О. Терлецького, Б. Грінченка, А. Кримського.

Нову, справді наук. методологічну основу Л. к. дало вчення К. Маркса і Ф. Енгельса. На Заході марксистська критика виникла в 2-й пол. 19 ст. (Ф. Мерінг, В. Лібкнехт — у Німеччині, П. Лафарг — у Франції). В Росії вона утверджувалась в боротьбі проти народницької і декадентської критики. Історико-матеріалістичний підхід до л-ри, оцінку її з класових позицій відстоював Г. Плеханов. Розвиток марксистської Л. к. пов'язаний з іменами В. Воровського, А. Луначарського, М. Ольмінського, М. Горького. Принципове значення для утвердження методологічних основ Л. к. мали праці В. І. Леніна, в яких він обґрунтував *відображення теорію* стосовно л-ри, принцип партійності л-ри, розробив питання про ставлення до класичної спадщини та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції і, особливо, після виникнення соціалістичної співдружності марксистська літературна критика стала одним з провідних світових напрямів. Його представляють Л. к. соціалістичних країн і критики-марксисти в капіталістичних країнах (Р. Фокс, К. Кодуелл, К. Варналіс, Дж. Ліндсей, А. Грамші та ін.). На Україні в період громадян. війни і перших років відбудови в Л. к. активно виступа-

ли В. Блакитний (Еллан), В. Чумак, Д. Загул, В. Коряк, І. Кулик та ін. В 20-х — на поч. 30-х рр. у складній боротьбі проти бурж. націоналізму, формалізму, вульгарного соціологізму утверджується укр. рад. Л. к. Оволодіваючи новою методологією, активно виступали О. Білецький, Я. Савченко, О. Дорошкевич, М. Зеров, Б. Коваленко, М. Клоков (Доленго), Ф. Якубовський, П. Филипович. В 30—40-х рр. ряди укр. рад. критиків поповнили Л. Новиченко, Є. Адельгейм, Б. Буряк, С. Крижанівський, М. Шамота, С. Шаховський та ін. Керуючись рішеннями і настановами Комуністичної партії з ідеологічних питань, рад. Л. к. розробляє актуальні проблеми соціалістичного реалізму, досліджує поточний літ. процес, веде принципову боротьбу проти бурж. ідеології. В 50—70-х рр. посилюється гостра публіцистичність, громадян. пафос, естетична озброєність критики. Серед кращих її здобутків — критичні виступи провідних майстрів слова — М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, О. Довженка, О. Гончара, Д. Павличка, І. Драча та ін. Прагнення до глибокого аналізу літ. і життєвих явищ, інтерес до проблем гуманізму і формування нової людини знайшли відображення в статтях Ю. Барабаша, І. Дзеверіна, В. Дончика, М. Острика, Г. Сивоконя, Л. Коваленка, М. Ільницького та ін. Сучасна Л. к. розглядає літ. явища в їх багатогранності і естетичній своєрідності, поєднуючи соціологічний, естетичний та етичний підходи. У постанові ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972) вказується, що обов'язок критики, глибоко аналізуючи закономірності сучас. худож. процесу, всемірно сприяти зміцненню ленінських принципів партійності й народності, боротися за високий ідейно-естетичний рівень мистецтва, послідовно викривати бурж. ідеологію. Рад. Л. к. разом з Л. к. ін. соціалістич. країн і марксистською критикою на Заході бере активну участь в ідеологічній боротьбі, виступаючи проти бурж. естетичних формалістичних «теорій», проти ревізіоністських концепцій та вульгаризаторських тенденцій. Характерні риси рад. Л. к.— ідейна переконливість, партійна принциповість, соціальна обґрунтованість худож. критеріїв, глибока естетична культура забезпечують її дійовий вплив на розвиток літератури.

Літ.: Ленін В. І. Про літературу. К., 1970; Белинский В. Г. Речь о критике. В кн.: Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, т. 6. М., 1955; Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості. К., 1969; История русской критики, т. 1—2. М.—Л., 1958; Гром'як Р. Т. Естетика і критика. К., 1975; Брюховецький В. С. Критика як практичне мислення. «Прапор», 1979, № 3.

В. С. Брюховецький.

«ЛІТЕРАТУ́РНА КРИ́ТИКА» — укр. щомісячний журнал, орган Спілки рад. письменників України (1935—40). В 1935—38 — щомісячний журнал літ. критики, теорії й історії л-ри та мистецтвознавства, з 1938 — літ. критики, теорії й історії л-ри. Був продовженням журналів «Критика» (1928—32), «За марксо-ленінську критику» (1932—35). Переборюючи помилки цих видань — раппівщину, групівщину, рецидиви бурж. ідеології, у т. ч. ідеологію укр. бурж. націоналізму, вульгарного соціологізму,— «Л. к.» боролася за утвердження методу соціалістичного реалізму, за втілення в життя постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» від 23 квітня 1932, викривала прояви бурж. ідеології. В журналі друкувалися статті про сучас. укр. л-ру, висвітлювались питання теорії і історії укр. л-ри, взаємозв'язків з російською; а також статті про сучас. укр. театр, кіно, образотворче мистецтво, фольклор.

Б. С. Буряк.

ЛІТЕРАТУ́РНА МО́ВА — оброблена, відшліфована форма загальнонародної *мови*, яка в писемному й усному різновидах обслуговує культурне життя народу, всі сфери суспільної діяльності. За функціональним призначенням — це мова держ. законодавства й урядування, засіб спілкування людей у виробничо-матеріальній і культур. сферах, мова науки, художньої літератури, публіцистики, преси, школи, театру, телебачення, радіо, кіно та ін. Л. м. формується поступово, обробляється протягом тривалого часу вживання; закріплена писемно, унормована (див. *Норма мовна*). Кожна сучас. високорозвинена Л. м. чітко диференційована стилістично (див. *Стилі мови*). Як Л. м. за феодалізму іноді використовували чужу, зокрема *мертву мову*; так, для багатьох європ. народів це була *латинська мова*, для іраномовних і тюркомовних — класична *арабська мова*. В період формування *націй* Л. м. закріплює в писемності здобутки загальнонар. мови. До утворення націй коло функцій і сфери жанрово-стилістичного застосування Л. м. вузькі: у феод. суспільстві вона обслуговує лише невелику групу освічених людей; у бурж. суспільстві функції Л. м. розширюються, проте для нар. мас вона залишається майже недосяжною. Лише в соціалістич. суспільстві вона стає здобутком усього народу: в умовах заг. грамотності і розвитку нац. культур унормована Л. м. проникає в усі сфери сусп. життя народу і поступово стає єдиною формою загальнонац. мови в її писемній і усній формах. Між Л. м. і мовою худож. л-ри (див. *Мова художня*) існує постійна й безперервна взаємодія, однак, хоч мова худож. л-ри і підлягає тим самим нормам, що й Л. м., вона містить певну кількість елементів індивідуально авторських, позанормативних, часом просторічних. Постійно існують відмінності й між загальнонаціональною та Л. м. у плані *діахронії* (*національна мова* виступає у формі Л. м., проте не кожна Л. м. одразу стає національною — для цього потрібні відповідні соціально-історичні передумови), та *синхронії* (нац. мова фіксується ще й у таких її проявах, як соціальні й територіальні *діалекти*, а також містить просторічні, позанормативні складники). Укр. нац. Л. м. на нар. основі склалась на базі *середньонаддніпрянських говорів*. Її формування припадає на час розкладу на Україні феод.-кріпосницьких і зростання капіталістичних відносин, коли почала формуватись укр. нація. Цей процес активізувався з кін. 18 ст. Українська Л. м. зародилася насамперед у творах І. Котляревського, її вдосконалювали і закріплювали у літ. вжитку Є. Гребінка, Л. Боровиковський, Г. Квітка-Основ'яненко. Синтезувавши живу нар. мову і надбання мови писемної л-ри, розширивши і збагативши тематику укр. л-ри, Т. Шевченко значною мірою сприяв виробленню, удосконаленню й усталенню лексичних, граматичних і фонетичних норм укр. Л. м. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. у становленні єдиної нової укр. літ. мови значну роль відіграла творчість таких письменників, як Марко Вовчок, С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко, П. Грабовський, В. Стефаник, Леся Українка, М. Коцюбинський та ін. Проте в дореволюц. час укр. Л. м. не мала ще єдиних літ. норм, зокрема, у використанні *діалектизмів*, що становили, як живі розмовні елементи, активне джерело поповнення Л. м. За рад. часу, з унормуванням Л. м., діалектизми втратили колишнє значення.

Лише після Великої Жовтн. соціалістич. революції укр. загальнонац. мова внаслідок здійснення нац. політики Комуністичної партії Рад. Союзу вперше в своїй історії здобула не лише визнання, а й усі можливості для вільного й усебічного розвитку усіх стилів Л. м. Велику роль в цьому відіграла мовна практика таких письменників, як М. Рильський, П. Тичина, О. Довженко, М. Куліш, І. Кочерга, Я. Галан, О. Гончар, М. Стельмах та ін. Сучасна українська Л. м. існує в писемній і усній формах. Писемне *мовлення*, порівняно з усним, характеризується суворішою нормативністю (див. *Нормативна граматика*), складнішим синтаксисом, лексичною багатогранністю, зокрема широким вживанням *інтернаціоналізмів, абревіатур, термінів* тощо. В той час як писемна форма Л. м. обслуговує сфери офіційного спілкування людей, усна форма переважає у неофіційному спілкуванні. У сучас. укр. Л. м. виявляється тенденція до зближення писемної та усної форм (в першу чергу, в дотриманні загальнообов'язкових норм) насамперед завдяки обов'язковій середній освіті. В епоху розгортання наук.-тех. революції зростає роль засобів масової інформації та пропаганди, що сприяє збагаченню Л. м. (зокрема в галузі *лексики*). Удосконалюючи і розвиваючи внутр. засоби, збагачуючись у постійних контактах з ін. мовами Рад. країни, особливо з російською, укр. Л. м. стала однією з найрозвиненіших мов світу. Ленінська нац. політика Комуністичної партії і Рад. держави забезпечила розквіт усіх Л. м. народів, що населяють СРСР. Осн. тенденцією розвитку Л. м. соціалістичних націй є розквіт нац.

мов та їхнє взаємозбагачення. Не втрачаючи своєї нац. специфіки, вони набувають багатьох спільних рис, насамперед у галузі лексики і *синтаксису*. Тенденція до зближення між мовами соціалістичних націй найяскравіше виявляється у споріднених групах мов (напр., між рос., укр. та білоруською). Т. ч., у розвитку нац. Л. м. соціалістичних націй здійснюється діалектичний зв'язок національного та інтернаціонального. Див. також *Культура мови, Письмо, Російська мова, Українська мова* та ін статті про мови світу.

Літ.: Курс історії української літературної мови, т. 1—2. К., 1958—61; Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты. Л., 1936; Виноградов В. В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967; Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967; Белодед И. К. Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе. М., 1972.

А. П. Коваль.

«ЛІТЕРАТУ́РНА УКРАЇ́НА» — газета, орган правління Спілки письменників України. Засн. 1927 у Києві під назвою «Літературна газета». З грудня 1930 виходила в Харкові, з 1934 — знову в Києві. В 1941—45 наз. «Література і мистецтво», видавалась у Ворошиловграді, Уфі, Москві, Харкові, з 1944 — в Києві. Протягом 1945—62 знову наз. «Літературна газета»; з 1962 — «Літературна Україна». Періодичність — двічі на тиждень. Газета висвітлює літ. й громадсько-політ. життя республіки, братні зв'язки укр. культури і л-ри з л-рами і культурами союзних республік, знайомить читача із здобутками письменників країн соціалістичної співдружності, а також прогресивних літераторів ін. зарубіж. країн, культурно-мистецькою хронікою. В різні роки гол. редакторами «Л. У.» були Іван Ле, П. Усенко, І. Кочерга, Л. Новиченко, А. Хижняк, Д. Цмокаленко, П. Загребельний та ін., з 1980 — П. Перебийніс.

«Л. У.» нагороджена орденом Дружби народів (1977).

Б. А. Гончаренко.

«ЛІТЕРАТУ́РНИЙ ЖОВТЕ́НЬ» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал. Орган Одес. орг-ції Спілки рад. письменників України. Виходив в Одесі 1934—35. Створений на базі двотижневика «*Шквал*» і місячника «*Металеві дні*». Відіграв помітну роль в утвердженні ідейно-худож. засад Спілки рад. письменників України та в пропаганді творчого методу соціалістичного реалізму. *П. М. Довгалюк.*

«ЛІТЕРАТУ́РНИЙ ЖУРНА́Л» — щомісячний літературно-художній, критичний та громадсько-політичний журнал. Орган Спілки рад. письменників України та її Харків. обл. орг-ції. Виходив у Харкові 1936—41 на базі журн. «*Червоний шлях*». Відіграв значну роль у розвитку укр. рад. л-ри, критики й публіцистики.

П. М. Довгалюк.

«ЛІТЕРАТУ́РНИЙ ПРИ́ЗОВ» — літ.-худож. ілюстрований двотижневик, масовий орган ВУСПП (див. *Всеукраїнська спілка пролетарських письменників*). Виходив у Харкові 1931—32. Друкував нариси про новобудови першої п'ятирічки, про соціалістичне змагання, культурно-мистецьку хроніку міста й села, а також твори робітників-ударників, колгоспної молоді. В «Л. п.» з першими творами виступили П. Байдебура, Я. Баш, І. Муратов, В. Собко та ін.

ЛІТЕРАТУ́РНИЙ ФОНД СРСР — гро́мадська організація при Спілці письменників СРСР. В дожовтневій Росії Літ. фонд існував як приватне т-во для допомоги нужденним літераторам і вченим, засноване 1859 у Петербурзі. Участь у діяльності Л. ф. брали М. О. Некрасов, І. С. Тургенєв, Л. М. Толстой, Т. Г. Шевченко та ін. Існував до 1918. У 1934 при СП СРСР створено Л. ф. СРСР, який здійснює всебічну матеріально-побутову допомогу письменникам. На Україні філію Л. ф. організовано 1934, вона має свої відділення у Харкові, Донецьку, Львові, Одесі.

Літ.: Устав «Литературного фонда СССР». В кн.: Основные директивы и законодательство о печати. М., 1937.

«ЛІТЕРАТУ́РНИЙ ЯРМАРОК» — укр. альманах-місячник. Виходив у Харкові 1928—29. Вийшло 12 книг. Проголошуючи принципи позагрупової літ. творчості, альманах часто вміщував ідейно хибні твори письменників різних літ. течій і напрямів. Проте в «Л. я.» було надруковано чимало цінних творів, зокрема Ю. Яновського, П. Панча, М. Рильського, Остапа Вишні та ін. *П. М. Довгалюк.*

ЛІТЕРАТУ́РНІ ЖУРНА́ЛИ — періодичні видання, найчастіше щомісячні, які публікують нові оригінальні й перекладні літературно-художні твори різних жанрів, знайомлять читача з подіями літ. життя, формують літ.-громадську думку. Більшість Л. ж. є водночас і громадсько-політичними, поряд з белетристикою і літ. критикою вони вміщують публіцистичні твори, матеріали з питань розвитку ін. видів мистецтва, внутр. і міжнар. політики, економіки, історії, соціології.

Перші Л. ж. в Росії з'явилися в серед. 18 ст.: створений за ініціативою М. Ломоносова журн. «Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие» (1755—64), «Трудолюбивая пчела» (1759, вид. О. Сумарокова), сатиричні журнали М. Новикова «Трутень» (1769—70) і «Живописец» (1772—73), викривальні традиції яких продовжували журнали І. Крилова «Почта духов» (1789), «Зритель» (1792), «Санкт-Петербургский Меркурий» (1793). Важливу роль у розвитку л-ри відігравали Л. ж. в 19 ст. Трибуною літераторів-декабристів були «Соревнователь просвещения и благотворения» (1818—25) і «Невский зритель» (1820—21). Серед відомих Л. ж. цього часу — «Вестник Европы» (1802—30), «Сын отечества» (1812—52), «Библиотека для чтения» (1834—65), «Телескоп» (1831—36), «Московский наблюдатель» (1835—39). Прогресивні сусп. і худож. ідеї виражали журнали «*Современник*», видання якого 1836 почав О. Пушкін, а з 1847 продовжив М. Некрасов, «*Отечественные записки*», «Русское слово» (1859—66), «Искра» (1859—73), «Вестник Европы» (1866—1918), «Русская мысль» (1880—1918). В кін. 19 — на поч. 20 ст. виходив орган народників «Русское богатство» (1876—1918). В журналах «Новое слово» (1894—97) і «Жизнь» (1897—1907) вміщував свої статті В. І. Ленін. На поч. 20 ст. виходили більшовицькі журнали «Мысль» (1910—11), «Просвещение» (1911—14, 1917), антимілітаристський журнал «Летопись» (1915—17; за ред. М. Горького).

На Україні літ. періодичні видання з'явились на поч. 19 ст. До них належать помірковано ліберальні журнали «*Украинский вестник*», «*Харьковский Демокрит*», «*Украинский журнал*». Поряд з рос. письменниками тут друкувались П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко та ін. В 1861 почав виходити перший укр. журнал «*Основа*». За характером практичної й теор. діяльності це був ліберально-бурж. орган, проте в ньому друкувались і письменники-демократи Т. Шевченко, Марко Вовчок, Л. Глібов, А. Свидницький, С. Руданський та ін. На Зх. Україні в 2-й пол. 19 ст. видавались журнали ліберально-бурж. («*Вечерниці*», «*Мета*», «*Правда*», «*Зоря*») і бурж.-монархічного («*Галичанин*») спрямування. Революц.-демократичним виданням був журн. «*Друг*» (за ред. І. Франка і М. Павлика), після його заборони — «*Громадський друг*» з неперіодичними продовженнями — збірками «*Дзвін*», «*Молот*». Демократичний характер мали журнали «*Світ*», «*Народ*», «*Життє і слово*». Ідейної еволюції від демократичного спрямування до войовничої бурж.-націоналістичної трибуни зазнав журн. «*Літературно-науковий вістник*». У Києві виходив наук.-істор. і літ. журн. «*Киевская старина*». Загострення ідейної боротьби на поч. 20-х рр. відбилося в літ. періодиці. На заг.-демократичних позиціях стояв сатиричний журн. «*Шершень*». Речником ліберальної буржуазії був журн. «*Рідний край*». Бурж.-націоналістич. характер мав журн. «*Українська хата*», войовничий шовінізм проповідувався на сторінках журн. «*Дзвін*» (1913—14). У період розгортання революц.-визвольного руху почали виходити літ.-худож. періодичні видання мовами ін. народів Рос. імперії. Серед них: в Азербайджані видавались сатиричні журнали «Молла Насреддін» (з 1906), «Мірат» («Дзеркало», 1910); у Вірменії — літ.-худож. видання «Гехарвест» («Мистецтво», 1908—21), «Аскер» («Колоски», 1905—16); у Грузії перший літ. журнал — «Ціскарі» («Зоря», 1852—53), згодом виходили — «Мнатобі» («Світоч», 1869—72), «Цховреба да Хеловнеба» («Життя й мистецтво», 1910—11) та ін.; в Молдавії — «Дачія літераре» («Літературна Дакія», 1840), «Кувинт молдовеняск» («Молдавське слово», 1914—18); в Латвії—«Пагалмс» («Домівка», 1881—82), «Старі» («Промені», 1906—08); в Литві перший літ. журн.— «Вайворіксте» («Весел-

ка», 1913—14); в Естонії — «Eesti Kir'яндус» («Естонська література», 1906—40).
Спираючись на кращі традиції більшовицької партійної журналістики, радянська л-ра створила нові Л. ж. Перші російські рад. журнали видавались Наркомосом і Пролеткультом («Грядущее», 1918—21; «*Кузница*»). На зміну їм прийшли видання: «Красная новь» (1921—42), «Сибирские огни», «Молодая гвардия», «Крокодил» (всі — з 1922), «Огонёк» (з 1923), «Октябрь», «Звезда» (обидва — з 1924), «Новый мир» (з 1925), критико-бібліографічний журн. «Печать и революция» (1921—30), літ.-критичні журнали «На посту» і «ЛЕФ» (обидва — 1923—25). В 30-х рр. виходили також «Наши достижения» (1929—37), «За рубежом» (1930—38), «Литературный современник» (1933—41), «Литературная критика». Інтенсивно розвивалась літ. журналістика в післявоєнні роки. Зберігаючи зв'язок з своїми попередниками 30-х рр., відновляються журнали «*Иностранная литература*» (1955, замість «Интернациональной литературы»), «*Дружба народов*», «Юность» (з 1955), «Москва» (з 1957), з'явилися регіональні Л. ж. «Нева» (з 1955), «Подъём» (з 1957), «Дон» (з 1957), «Урал» (з 1958) та літературознавчі журнали «Вопросы литературы» (з 1957), «Русская литература» (з 1958).
З перемогою Великого Жовтня почався розквіт літ. журналістики на Україні. Перший укр. рад. літ. журнал — «*Мистецтво*», навколо якого гуртувалися В. Чумак, П. Тичина, В. Еллан (Блакитний) та ін. письменники. Органом укр. символістів був журн. «*Музагет*» (1919). Виходили сусп.-політ. і літ.-худож. журнали «*Шляхи мистецтва*», «Червоний шлях» (1923—36, «Літературний журнал», 1936—41), «*Життя й революція*». Органами Всеукраїнської спілки пролетар. письменників (ВУСПП) були журнали «*Гарт*», «*Літературний призов*», «*Литстрой*» і «Красное слово» (1927—32), спілки селян. письменників — «*Плужанин*», «*Плуг*». Спілка революц. зх.-укр. письменників видавала журн. «*Західна Україна*», комсомольські письменники об'єднувались навколо журн. «*Молодняк*» (1937 — 41 — «Молодий більшовик»). Поряд з журналами, які відстоювали принципи пролет. л-ри, виходили також формалістичні видання футуристів — «Семафор у майбутнє» (1922), «Катафалк мистецтв» (1922), «Нова генерація» (1927—30), конструктивістів — «Авангард». Націоналістичними тенденціями були позначені журнали «Вапліте» і в більш завуальованій формі — «*Літературний ярмарок*». Виходили численні журнали в різних містах республіки: «Провесень» (1926—27), «Сполохи» (1928—29), «*Літературний Жовтень*» — в Одесі; «*Зоря*» — у Дніпропетровську, «Кривбас» (1931—33), «Литературный Донбасс» (1933—39). Позитивну роль у розвитку революц. зх.-укр. л-ри відіграли журнали «*Вікна*» і «*Нові шляхи*». В повоєнний час виходять журнали «*Україна*», «*Перець*», «*Дніпро*», «*Вітчизна*», «*Жовтень*», «*Радуга*», «*Прапор*», «*Донбас*», «*Всесвіт*», «*Радянське літературознавство*». Л. ж., органи місцевих письменницьких орг-цій, виходять у всіх союзних і автономних республіках, серед них: в Азербайджані «Гракан Адрбеджан» («Літературний Азербайджан», з 1957); в Білорусії «Полымя» (з 1922), «Беларусь» (з 1944), «Маладосць» (з 1953); у Вірменії — «Советакан граканутюн» («Радянська література», з 1933); в Грузії — «Мнатобі» («Світоч», з 1924); в Казахстані — «Жулдиз» («Зірка», з 1928); в Латвії — «Карогс» («Прапор», з 1940), «Звайгзне» («Зірка», з 1955); в Литві — «Пергале» («Перемога», з 1945); в Естонії — «Лоомінг» («Творчість», з 1945) та ін.
Див. також ст. *Журнал* і статті про окремі літ. журнали.
Літ.: Евгеньев-Максимов В. Е. Очерки по истории социалистической журналистики в России XIX в. М.—Л., 1927; Печать СССР за 50 лет. М., 1967; Преса Української РСР. 1918—1975. Х., 1976; Дмитрук В. Нарис з історії української журналістики XIX ст. Львів, 1969; Федченко П. М. Преса та її попередники. К., 1969.

В. Г. Бєляєв.

ЛІТЕРАТУ́РНІ МУЗЕЇ — науково-дослідні й культурно-освітні установи, які збирають, зберігають, вивчають, експонують і пропагують матеріали, пов'язані з життям і діяльністю письменників або істор.-літ. процесом у цілому. Л. м. поділяють на літ.-меморіальні та істор.-літературні. Літ.- мемор. музеї, поряд з літ. експозицією, включають мемор. комплекси (садиби, квартири, особисті речі письменника тощо). На Україні функціонують літ.-мемор. музеї: укр. письменників — Т. Шевченка (Київ; с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл.), Лесі Українки (Київ; с. Колодяжне Ковельського р-ну Волин. обл.; м. Новоград-Волинський Житомир. обл.), І. Франка (с. Криворівня Верховинського р-ну Івано-Фр. обл.; м. Львів, філіал у с. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львів. обл.), М. Коцюбинського (м. Вінниця, м. Чернігів), І. К. Тобілевича («Хутір Надія» Кіровоградського р-ну Кіровогр. обл.), Леся Мартовича (с. Торговиця Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.), В. Стефаника (с. Русів Снятинського р-ну Івано-Фр. обл.), Марка Черемшини (м. Снятин Івано-Фр. обл.), Панаса Мирного, І. Котляревського (обидва в Полтаві), Г. Сковороди (с. Сковородинівка Золочівського р-ну Харків. обл.; м. Переяслав-Хмельницький), І. Нечуя-Левицького (смт Стеблів Черкас. обл.), О. Кобилянської, Ю. Федьковича (обидва в м. Чернівцях), Я. Галана (м. Львів), Ю. Яновського (с. Нечаївка Компаніївського р-ну Кіровогр. обл.), М. Рильського, П. Тичини (обидва в Києві), О. Корнійчука (с. Плюти Обухівського р-ну Київ. обл.), О. Довженка (м. Сосниця Черніг. обл.); рос. письменників — О. Пушкіна (м. Одеса), О. Пушкіна і композитора П. Чайковського (м. Кам'янка Черкас. обл.), М. Гоголя (с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.), В. Короленка (м. Житомир, м. Полтава), Максима Горького (с. Мануйлівка Козельщинського р-ну Полтав. обл.), А. Гайдара (м. Канів Черкас. обл.), О. Гріна (м. Феодосія; м. Старий Крим Крим. обл.), А. Чехова, К. Треньова і П. Павленка, М. Бірюкова (всі три в м. Ялті), С. Сергеєва-Ценського (м. Алушта Крим. обл.), М. Волошина (смт Планерське Крим. обл.), М. Островського (с. Вілія Острозького р-ну Ровен. обл.; м. Шепетівка Хмельн. обл.); груз. поета Д. Гурамішвілі (м. Миргород Полтав. обл.), угор. письменника і політ. діяча Мате Залки (с. Білики Кобеляцького р-ну Полтав. обл.), євр. письменника Шолом-Алейхема (м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) та ін.
Істор.-літ. музеї містять матеріали, які розкривають літ. процес в істор. аспекті — Літ. музей у Москві, Музей ін-ту рос. л-ри (Пушкінський дім) у Ленінграді, *Центральний архів-музей літератури і мистецтва УРСР* у Києві, *Київський музей Т. Г. Шевченка*, Ялтинський музей «Прогресивна рос. та укр. л-ра й культура Ялти у дореволюц. період» та ін. Всього в СРСР понад 160 Л. м., у т. ч. в УРСР — бл. 50 (включаючи самостійні філіали і відділи істор. і краєзнавчих музеїв). Див. статті про окремі Л. м., а також *Меморіальні музеї*.

С. М. Чайковський.

«ЛІТЕРАТУ́РНО-НАУКО́ВА БІБЛІОТЕ́КА» — 1) Серія книг і брошур революційно-демократичного напряму, яку видавав І. Франко 1889—98 у Львові. В серії публікувалися нові худож. твори (збірки У. Кравченко, А. Кримського), дослідження (праця І. Франка про І. Вишенського), а також раніше надруковані в журн. «*Народ*» і «*Житє і слово*». «Л.-н. б.» пропагувала прогресивні ідеї, викривала ідеологію бурж. націоналізму й клерикалізму, відстоювала реалізм л-ри, шевченківські ідейні традиції (праці І. Франка, П. Тучапського, П. Грабовського та ін.).
2) Друга («мала») серія видань 1901—17 «*Українсько-руської видавничої спілки*», яку редагував В. Гнатюк з участю І. Франка. Пропагувала реалістичні твори відомих укр., рос. і зх.-європ. письменників, демократизм та інтернаціоналізм у громад. думці, матеріалістичні погляди на природу й сусп. життя. Вийшло 117 назв у 162 випусках. Паралельно з «Л.-н. б.» видавалася перша («велика») серія «Белетристична бібліотека», в якій надруковано понад 150 книг укр. і світової л-ри (в укр. перекладах).

О. І. Дей.

«ЛІТЕРАТУ́РНО - НАУКО́ВИЙ ВІ́СТНИК» — загальноукр. щомісячний журнал, засн. 1898 *Науковим товариством імені Шевченка* замість журналу «*Зоря*». З 1905 — видання «*Українсько-руської видавничої спілки*». Історія журналу поділяється на три періоди: 1) 1898—1906 — журн. реалістичної л-ри і переважно демократичної громад. та наук. думки; видавався у Львові. Значний вплив

на його ідейне спрямування справляли І. Франко, О. Маковей, В. Гнатюк. Друкувалися твори І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, О. Кобилянської та ін. 2) 1907—19 — ліберально-бурж. журнал з різким посиленням бурж.-націоналістичних тенденцій у 1917 — 19; 1907—10 видавався в двох редакціях, київській і львівській, друкувався в Києві, протягом 1910—19 виходив у Києві. Напрям у цей період визначав М. *Грушевський* і його однодумці. 3) 1922—39 — бурж.-націоналістичне профашистське видання (з 1933 наз. «Вістник») у Львові під ред. Д. Донцова. Був трибуною профашист. зоологічного бурж. націоналізму, антирад. і антикомуністичної войовничої реакції.

О. І. Дей.

ЛІТЕРАТУРОЗНА́ВСТВО — наука про художню *літературу*, її походження, основні закономірності розвитку, суспільне, пізнавальне і виховне значення. У процесі істор. розвитку сформувалась система наук. дисциплін, виділились три взаємопов'язані частини Л.: теорія літератури, що формулює методологічні принципи дослідження л-ри, вивчає специфіку естетичних функцій слова, особливості худож. методів, стилів і жанрів, структуру, зображувальні засоби і мову творів; історія літератури, що розкриває процес розвитку світової і нац. літератур та творчість окремих письменників; *літературна критика*, яка займається оцінкою сучас. літ. явищ. Допоміжними дисциплінами Л. є *історіографія*, літ. архівознавство і *джерелознавство, бібліографія, евристика, палеографія, текстологія* та ін. Л. тісно пов'язане з гуманітарними науками: естетикою, філософією, історією, соціологією, психологією, мовознавством. Спорідненими з Л. є *мистецтвознавство* і *фольклористика*.

Основи наук. уявлень про мист. і літературу формувалися ще в Стародавній Греції (Платон, Арістотель) та Римі (Горацій), а також у стародавніх Китаї (Цао Пей, Лу Цзі), Індії (Бхарата, Бхамаха Вамана), в араб. країнах. В епоху європ. *Відродження* посилюється увага до нар. мови, відображення реального життя (Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо, Еразм Роттердамський). Абсолютизація «вічних» естетичних законів властива *класицизму*. З Л. періоду *Просвітительства* у Франції (Вольтер, Д. Дідро), Німеччині (Г. Е. Лессінг) пов'язані початки розробки теорії *реалізму*, істор. підходу до мист. явищ. Ряд важливих проблем естетики порушено в працях І. Канта та Гегеля. Неоднорідними в ідейно-естетичному відношенні були теорії *романтизму*. Вимогу правдивого зображення життя висували письменники-реалісти 19 ст. Ф. Стендаль, Г. Флобер, О. Бальзак, Ч. Діккенс. Успіхи прогрес. л-ри стали основою для розробки принципів наук. дослідження л-ри, формування академічних шкіл в Л. (див. *Культурно-історична школа, Порівняльно-історичний метод*). Найдавнішими зразками вітчизн. Л. є бібліографічні описи в *Ізборниках Святослава* (1073, 1076), передмови і примітки до рукописних і перших друкованих книг І. Федорова. Визначною пам'яткою є перша в Росії наук.-бібліографічна праця «Оглавленіе книг, кто их сложил» (1665 або 1666), що належить невідомому київ. автору. Важливе значення мали книги з поетики, риторики, стилістики, теорії драми, написані викладачами Київ. академії Г. Сломинським, Ф. Прокоповичем, Г. Кониським. Ряд літ.-теор. праць створив М. Ломоносов. У критичних виступах О. Пушкіна принцип народності літератури, її реалізму поєднано з глибоким історизмом. Найвищим досягненням Л. в 19 ст. є праці рос. революц. демократів В. Бєлінського, О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова, Д. Писарєва, які розробили корінні проблеми матеріалістичної естетики, теорії реалізму й народності. Помітну роль у дослідженні літ. явищ і процесів відіграли представники академічного Л.: Ф. Буслаєв, М. Тихонравов, М. Стороженко, О. Пипін, О. Веселовський, С. Венгеров, Д. Овсянико-Куликовський.

Л. на Україні розвивалось у постійному взаємоспілкуванні з рос. літ.-естетичною думкою. У 20—30 рр. 19 ст. питання нац. самобутності укр. л-ри, вірності життєвій правді порушувались у творчій практиці та виступах І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Боровиковського, М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича. Тоді ж з'явилися перші огляди укр. фольклору і творчості окремих письменників (М. Максимовича, І. Срезневського, О. Бодянського, А. Метлинського, М. Костомарова). З діяльністю Т. Шевченка пов'язаний якісно новий етап розвитку літ.-естетичної думки на Україні, утвердження принципів народності, реалізму, вірності визвольним прагненням народу. Ідеї нац. замкненості, відрубності укр. л-ри від російської відстоював П. Куліш. Цінними для розвитку укр. Л. були оглядові праці М. Петрова, М. Дашкевича, рос. вчених І. Прижова, О. Пипіна, а також окремі виступи М. Драгоманова, І. Білика, М. Комарова, П. Житецького, В. Горленка. Найвищим досягненням укр. дожовтневого Л. були наук. розвідки І. Франка. У боротьбі за принципи реалізму, народності й ідейності л-ри його підтримували М. Павлик, О. Терлецький, В. Навроцький. Дальшому розвитку наук. Л. прислужилися праці О. Потебні, А. Кримського, О. Маковея, В. Перетца, М. Сумцова, В. Щурата. Важливе значення в утвердженні реалістичної л-ри, в боротьбі проти бурж.-націоналістичних (С. Єфремов, М. Грушевський) і антинародних, декадентських (М. Сріблянський, О. Луцький, Г. Чупринка) теорій мали виступи П. Грабовського, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, на яких, як і на виступах І. Франка, позначився вплив ідей наукового соціалізму і марксистської естетики.

Наукове марксистське Л. зародилося у 2-й пол. 19 ст. У працях К. Маркса і Ф. Енгельса вперше, глибоко по-науковому розкривалася сусп. природа і функції мистецтва, порушувалися важливі проблеми матеріалістичної естетики та дано глибокі оцінки ряду явищ л-ри і мистецтва. Традиції марксистського Л. розвивали П. Лафарг, Ф. Мерінг, а в Росії — Г. Плеханов, А. Луначарський, В. Воровський, М. Ольмінський, М. Горький.

Новий, найвищий етап у розвитку марксистського Л. почався працями В. І. Леніна. Ленінська теорія відображення, вчення про культур. спадщину, принцип партійності літератури, висунутий В. І. Леніним, його положення про керівну і спрямовуючу роль партії в літ. процесі стали методологічною основою рад. Л., теорії *соціалістичного реалізму*. Рад. літературознавці, спираючись на теорію марксизму-ленінізму, на рішення Комуністичної партії з питань л-ри і мистецтва, на практику рад. худож. л-ри, створили грунтовні праці з історії рос., укр. та ін. літератур народів СРСР, а також «Історію багатонаціональної літератури» в 6-ти томах (1970—74). У всіх республіках Рад. Союзу створено підручники з нац. літератур для серед. і вищої шкіл.

Укр. рад. Л. розвивалося разом з усією багатонац. рад. л-рою та літературознавчою наукою. В період громадян. війни і роки відбудови В. Блакитний (Еллан), В. Чумак, Д. Загул, І. Кулик прагнули обгрунтувати естетичні принципи революц. мистецтва. Боротьба за ідейність і художність рад. л-ри відбувалася водночас із боротьбою проти впливів укр. бурж. націоналізму, зокрема проти ворожих теорій хвильовизму, проти формалістичних тенденцій і вульгарного соціологізму. Укр. рад. літературознавці 20 — поч. 30-х рр. В. Коряк, О. Дорошкевич, А. Шамрай, П. Филипович, М. Плевако, І. Айзеншток, М. Зеров створили ряд праць з історії дожовтневої й рад. укр. л-ри, підручники й посібники для школи. В коло інтересів дослідників входила також давня рос. (В. Перетц, В. Рєзанов, М. Гудзій, О. Білецький, В. Перлін) та зарубіжна (С. Родзевич, М. Калинович, С. Савченко) л-ри. Важливу роль у розвитку укр. рад. Л. і критики відіграли рішення Комуністичної партії, зокрема прийнята на основі резолюції ЦК РКП(б) 1925 постанова Політбюро ЦК КП(б) України «Політика партії в справі української художньої літератури» (1927). Почали виходити спеціальні літ.-критичні видання: «Літературна газета» (з 1927), «*Літературна критика*» та ін. У 1936 в системі Академії наук УРСР почав діяти *Літератури інститут* імені Т. Г. Шевченка, першим директором якого був П. Тичина. У 1939 створено Львів. філіал ін-ту, очолюваний М. Возняком (у ньому проводили наук. роботу К. Студинський, В. Щурат, М. Рудницький, Ф. Колесса, М. Деркач). В Л. в цей час активно працювали І. Пільгук, С. Шаховський, Л. Новиченко,

Ю. Кобилецький, А. Тростянецький та ін. В післявоєнні роки українське Л. піднялось на вищий ступінь. В 1954—57 Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР здійснив видання двотомної «Історії української літератури», 1967—71 — «Історії української літератури» в восьми томах. Своєрідним підсумком розвитку рад. шевченкознавства є видання двотомного «Шевченківського словника» (1976—77). З 1957 виходить журн. *«Радянське літературознавство»*. Видано на засадах наук. текстології твори класиків укр. л-ри. Важливу дослідницьку роботу проведено в галузі давньої і нової укр. л-ри (праці С. Маслова, О. Засенка, М. Сиваченка, П. Волинського, М. Бернштейна, З. Мороза, Д. Чалого, Н. Калениченко, П. Федченка), шевченкознавства (М. Рильський, Є. Кирилюк, Є. Шабліовський, Ю. Івакін, В. Бородін), франкознавства (О. Білецький, О. Дей, О. Мороз, І. Басс та ін.), питань теорії л-ри (В. Лесин, К. Фролова, Г. Сидоренко). Проблемам рад. л-ри присвячені праці Л. Новиченка, М. Шамоти, С. Крижанівського, І. Дзеверіна, В. Фащенка, В. Дончика, М. Острика, Г. Сивоконя, Б. Буряка, З. Голубєвої, О. Бабишкіна. Взаємозв'язки братніх літератур висвітлено в працях М. Бажана, Н. Крутикової, в ряді колектив. праць. Зарубіжні л-ри досліджують Д. Затонський, Г. Вервес, В. Чичерін, Т. Якимович, Д. Наливайко, К. Шахова та ін. Розвиткові рад. л-ри сприяють рішення з'їздів КПРС та постанови ЦК КПРС про літературно-художню критику (1972), про роботу з творчою молоддю (1976). Завданням рад. л-ри є об'єктивне, історично правдиве висвітлення літ. процесу, активна боротьба за високу ідейно-художню якість рад. л-ри, наступ на реакційні ідеї й течії бурж. Л. та ревізіоністські теорії.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1967; Ленін В. І. Про літературу. К., 1970; Білецький О. І. Українське літературознавство за сорок років (1917—1957). К., 1957; Теория литературы. Основные проблемы в теоретическом освещении, т. 1—3. М., 1962—65; Волинський П. К. Основи теорії літератури. К., 1962; Николаев П. А. Возникновение марксистского литературоведения в России. М., 1970; Основы теории литературы. М., 1971; Теорія літератури. К., 1975; Соціалістичний спосіб життя і література. К., 1977. Див. також літ. до статей *Література, Літературна критика.*

П. М. Федченко, С. А. Крижанівський.

ЛІТЕРОДРУКУВА́ЛЬНИЙ АПАРА́Т — телеграфний апарат, який друкує на папері текст телеграми, що її приймають, літерами і цифрами. До основних Л. а. належать апарати пульсаційної системи конструкції Б. С. *Якобі*, синхронні багаторазові (з одночасним надходженням по одному проводу кількох телеграм) апарати Ж. М. Е. *Бодо*, синхронні одноразові апарати Д. Е. Юза, а також *стартстопні апарати*. З 60-х рр. 20 ст. як літеродрукувальні застосовують виключно стартстопні апарати.

«ЛИТЕРАТУ́РНАЯ ГАЗЕ́ТА» — орган правління Спілки письменників СРСР. Видається з квітня 1929 з різною періодичністю. Спочатку була органом Федерації об'єднань рад. письменників; з 1934 — орган правління Спілки письменників СРСР. В 1942—44 виходила під назвою «Литература и искусство» (орган правління Спілки письменників СРСР, К-ту в справах мистецтв при РНК СРСР та К-ту в справах кінематографії при РНК СРСР). В 1947 перетворена на літературну і громад.-політ. газету (виходила 2, а з 1950—3 рази на тиждень); з 1967 — щотижневик (16 газетних сторінок). «Л. г.» висвітлює процеси розвитку багатонаціональної рад. л-ри, зокрема української. На її сторінках публікуються статті з питань л-ри, мистецтва, науки, суспільного життя, полемічні матеріали, худож. твори. В різні роки гол. ред. «Л. г.» були: О. О. Фадєєв, О. О. Сурков, К. М. Симонов, С. С. Смирнов та ін.; з 1962 — О. Б. Чаковський. Нагород. орденами Леніна (1971), Дружби народів (1979).

ЛІ́ТИН — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, на р. Згарі (прит. Пд. Бугу), за 33 км від Вінниці. 6,3 тис. ж. (1980). Вперше згадується в писемних джерелах 1431. В 1578 Л. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1-й пол. 19 ст. в районі Л. діяли повстанські загони, керовані У. *Кармалюком*. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1924 Л.— с-ще міськ. типу. У селищі — плодоовочеконсервний і комбікормовий з-ди, хлібокомбінат, заводоуправління буд. матеріалів, пром. комбінат, мол. цех Хмельницького з-ду сухого знежиреного молока, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побут. обслуговування. 2 заг.-осв., муз. і спорт. школи; лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 7 б-к, краєзнавчий музей.

ЛІ́ТИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 53,8 тис. чол. (1980). У районі— 62 нас. пункти, підпорядковані селищній і 21 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Літин*. Л. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: граніт, діорит, торф. Річки — *Південний Буг* з прит. *Згар*. Грунти в осн. сірі, світло-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, осика, сосна) займають 16,9 тис. га. Найбільші підприємства: уладівські цукр. і спиртовий, літинські плодоовочеконсервний, комбікормовий з-ди, заводоуправління буд. матеріалів, пром. комбінат, мол. цех Хмельницького з-ду сухого знежиреного молока. Комбінат побутового обслуговування (Літин) і 15 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, вівса, гороху, проса, гречки, цукр. буряків, картоплі й овочів; вирощують також хміль. Садівництво. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1979 становила 70,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,2 тис. га. У Л. р.— 11 колгоспів, 4 радгоспи, 2 племзаводи, птахофабрика, міжгосп. підприємства по виробн. свинини і відгодівлі великої рогатої худоби, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Уладівка. Автошляхів — 339 км, у т. ч. з твердим покриттям — 195 км. У районі — 50 заг.-осв., музична і спортивна школи; 56 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 10 будинків культури, 38 клубів, кінотеатр, 36 кіноустановок, 55 б-к, краєзнавчий музей. У с. Дяківцях Л. р. народився укр. рад. письменник М. П. *Стельмах*, у с. Дашківцях — рад. економіст і статистик С. Г. *Струмилін*. У Л. р. видається газ. «Радянське життя» (з 1920).

М. І. Медвідь.

ЛІ́ТІЄВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом літію в кількостях, при яких літій та його сполуки доцільно вилучати з них за сучасного рівня техніки. Осн. мінерали Л. р.: амбліго́ніт $LiAl[(OH, F)PO_4]$ (вміст Li_2O до 10%), *сподумен* (до 8,4%), *лепідоліт* (до 6%), петаліт $Li[AlSi_4O_{10}]$ (до 5%), цинвальдит $KLiFeAl[(F, OH)_2 \times AlSi_3O_{10}]$ (до 4%). Родовища Л. р. є в СРСР, Канаді, США, Зімбабве, Бразілії.

ЛІ́ТІЙ (Lithium; від грец. λίθος — камінь), Li — хімічний елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 3, ат. м. 6,941; належить до *лужних металів*. Природний Л.— суміш стабільних ізотопів ^6Li (7,52%) і ^7Li (92,48%). Л. відкрив 1817 швед. хімік І. А. Арфведсон. Вміст у земній корі $2{,}0 \cdot 10^{-3}$% (див. *Літієві руди*). Л.— м'який, сріблясто-білий, найлегший метал, густ. 534 кг/м³, $t_{пл}$ 180,5° С, $t_{кип}$ 1317° С. Хімічно активний, на повітрі окислюється, утворюючи оксид і нітрид, легко сполучається з галогенами, воднем, вуглецем, кремнієм тощо, енергійно реагує з водою, к-тами. Одержують *електролізом* розплаву суміші хлоридів Л. і калію. Застосовують у ядерній енергетиці (джерело для одержання тритію і теплоносій), металургії (розкислювач і компонент легких сплавів), хімії (каталізатор полімеризації, реагент органічного синтезу), силікатній пром-сті. Див. також *Літію сполуки*.

В. С. Телегус.

ЛІ́ТІЮ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить *літій* у ступені окислення +1. Більшість Л. с.— безбарвні кристалічні речовини, подібні до похідних магнію. Оксид літію Li_2O — тугоплавка речовина, легко переходить у *карбонат*, поглинаючи CO_2; повільно реагує з во-

Ф. П. Літке.

дою, утворюючи *гідроксид* LiOH— сильну основу. Гідроксид літію застосовують як *електроліт* в акумуляторах і для поглинання CO_2. Гідрид LiH найстійкіший з *гідридів*, служить зручним джерелом швидкого одержання водню і алюмогідриду літію $LiAlH_4$ — енергійного відновника. *Галогеніди* літію — хлорид LiCl, бромід LiBr, йодид LiI дуже гігроскопічні, добре розчиняються у воді і в органічних розчинниках. На відміну від них, фторид LiF важкорозчинний у воді і не розчиняється в органічних розчинниках. Хлорид і бромід використовують для кондиціювання повітря, фторид — як компонент багатьох *флюсів*. Карбонат Li_2CO_3 у воді важко розчиняється, вживається для одержання багатьох Л. с., у піротехніці, виробн. пластмас. Нітрат $LiNO_3$ гігроскопічний, добре розчинний у воді та ін. розчинниках, використовується у піротехніці і для стабілізації рідкого аміаку. Сульфат Li_2SO_4 стійкіший за ін. розчинні солі літію; застосовують в ультразвуковій *дефектоскопії*. Ортофосфат Li_3PO_4 найважче розчинна Л. с., за її допомогою видобувають літій з розчинів невеликих концентрацій. Ряд мінералів і штучних Л. с. застосовується у виробн. *глазурей* і *емалей*, спец. скла, термостійкого *фарфору* і *кераміки*, у медицині тощо.

В. С. Телегус.

ЛІТКЕ Федір Петрович [17 (28).IX 1797, Петербург — 8 (20).VIII 1882, там же] — рос. мореплавець і географ, дослідник Арктики, адмірал, чл.-кор. (1829) і президент (1864) Петерб. АН. Один із засновників Рос. геогр. т-ва, його віцепрезидент 1845—50 і 1857—72. У 1850—57 — гол. командир і військ. губернатор Ревельського (Таллінського) та Кронштадтського портів. На флоті з 1813. У 1817—19 брав участь у кругосвітньому плаванні В. М. *Головніна*. В 1821—24 очолював експедицію, яка досліджувала узбережжя Нової Землі, сх. частину Баренцового м. і Біле м. У 1826—29 керував кругосвітньою експедицією на шлюпі «Сенявін», досліджував зх. узбережжя Берінгового м., о-ви Прибилова та ін., відкрив 12 островів у Каролінському архіпелазі. Ім'ям Л. названо мис, півострів, гору і затоку на Новій Землі, кілька островів у Пн. Льодовитому ок., протоку між Камчаткою і о. Карагінським та ін. У 1873 Рос. геогр. т-во встановило Велику золоту медаль імені Л. Був почесним членом багатьох наук. установ, у т. ч. Харків. університету.

Літній сад у Ленінграді. Алея. Паркова скульптура «Мир і достаток». 1722. Скульптор П. Баратта.

ЛІТКО Анатолій Якович (н. 23.IX 1934, Городнє, тепер Краснокутського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1964. Після закінчення 1963 Харків. ін-ту мистецтв працював режисером в театрах Харкова і Миколаєва, з 1979 — гол. режисер Дніпроп. укр. муз.-драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Потомки запорожців» Довженка, «Ідіот» за Достоєвським, «Третя патетична» Погодіна, «Каса маре» Друце, «Звернися до Петре» за творами Фучика та ін. Республіканська Комсомольська премія ім. М. Островського, 1975.

ЛІТЛ-РОК — місто на Пд. США, адм. ц. штату *Арканзас*. Вузол з-ць і автошляхів, порт на р. Арканзасі, аеропорт. 141,1 тис. ж. (1975). Підприємства електротех. (виробн. електроламп), хім., деревообр., целюлозно-паперової, вовноочисної пром-сті. Значний центр добування бокситів. У передмісті Л.-Р. працюють алюм. і глиноземний заводи.

ЛІТНІЙ САД у Ленінграді. Створений 1704 (архітектори Ж. Б. Леблон, М. Земцов та І. Матвєєв; садівники Я. Розен, І. Сурмін та ін.). Розташований між *Марсовим полем* та рр. Фонтанкою, Невою, Мойкою. Сад має строге геом. планування (пл. бл. 11,5 га). На тер. Л. с.— Літній палац Петра I (з 1925 — історико-побутовий музей; 1710—14; арх. Д. Трезіні, за участю А. Шлютера, Н. Мікетті, Земцова), 79 мармурових алегорич., міфологічних та портретних статуй і бюстів (скульптори П. Баратта, Д. і П. Гропеллі, А. Тарсія, Д. Бонацца та ін.), Кавовий (1826, арх. К. Россі) та Чайний (1827, арх. Л. Шарлемань) павільйони, пам'ятник І. Крилову (1855, скульптор П. Клодт, рельєфи за малюнками О. Агіна). Ажурна огорожа (1771—84, архітектори Ю. Фельтен та П. Єгоров, з боку протилежного Неві, 1827, арх. К. Россі) — шедевр рос. та світового мистецтва. До Л. с. часто ходив Т. Г. Шевченко, де змальовував статуї, тут 1836 він познайомився з художником І. *Сошенком*.

ЛІТО — *пора року*, що триває у Пн. півкулі Землі від дня літнього *сонцестояння* (21—22 червня) до дня осіннього *рівнодення* (23 вересня). У побуті Л. наз. місяці червень, липень та серпень. В Пд. півкулі Землі в цей час *зима*.

ЛІТОГЕНЕ́З (від грец. λίθος — камінь і γένεσις — виникнення, утворення) — сукупність геологічних і геохім. процесів, що зумовлюють утворення і наступні зміни *осадочних гірських порід*. Головними факторами Л. є *тектонічні рухи* і *клімат*. У заг. циклі Л. розрізняють кілька стадій. Осн. з них: поверхневий гіпергенез (див. *Геохімічні процеси*), седиментогенез (надходження речовини з *кори вивітрювання* до кінцевої водойми стоку і остаточне осадження її), *діагенез*, *катагенез* і *метагенез*. З Л. пов'язане утворення різних корисних копалин, у т. ч. викопного вугілля, нафти, природних горючих газів, заліз. і марганцевих руд, бокситів, фосфоритів, розсипищ золота тощо. Процеси Л. досліджує *літологія*.

ЛІТОГРА́ФІЯ (від грец. λίθος — камінь і γράφω — пишу) — спосіб плоского друку, при якому для виготовлення друкарської форми використовують вапняк, т. з. літографський камінь, листи цинку або алюмінію; твір, виконаний таким способом. Малюнок на поверхню каменю наносять спец. жирною тушшю або літографським олівцем. Проміжні (пробільні) елементи малюнка обробляють розчинами азотної (камінь) або фосфорної (метали) кислоти та колоїдом, завдяки чому вони фарб не сприймають. Вкрите фарбою зображення відбивають безпосередньо на папері. Л. винайшов 1798 в Німеччині А. Зенефельдер, у Росії перше літографське підприємство було створене на поч. 19 ст. в Петербурзі, на Україні — 1823—24. Розрізняють *автолітографію* — один з осн. видів *графіки* й репродукційну Л.— спосіб друкування кольорових видань, плакатів. Є також фотографічний спосіб виготовлення форм на камені — *фотолітографія*. В 20 ст. в поліграфії замість Л. застосовують *офсетний друк*. У техніці Л. в Зх. Європі працювали Ф. Гойя, О. Дом'є, П. Гаварні, Т. Стейнлен, А. Менцель, К. Кольвіц, М. Швабінський, Г. Муккі; в Росії — О. Кіпренський, В. Тімм, І. Шишкін; на Україні — М. Мурашко, В. Трутовський. Серед рад. митців, авторів Л.: рос. художники—Г. Верейський, Є. Кибрик; укр.—В. Касіян, Г. Пустовійт, М. Дерегус, Г. Бондаренко та ін.

Літ.: Суворов П. И. Искусство литографии. М., 1964.

ЛІТОГРА́ФСЬКИЙ КА́МІНЬ — щільний, тонкозернистий глинистий вапняк або *доломіт*, який використовують для виготовлення друкарських форм (див. *Літографія*). На Україні поклади Л. к. є на Поділлі.

ЛІТОЛО́ГІЯ (від грец. λίθος — камінь і λόγος — вчення) — галузь *геології*, що вивчає сучасні осадки та осадочні породи, їхній склад, структуру, умови утворення й зміни, фіз.-хім. властивості, просторове розміщення та практичне використання. Гол. завдання Л.— встановлення закономірностей розподілу різних типів *осадочних гірських порід* і пов'язаних з ними корисних копалин у заг. прояві процесів породоутворення протягом геол. історії Землі, розробления заг. теорії *літогенезу*. Осн. методи літологічних досліджень: порівняльно-літологічний, фаціально-палеогеогр. та формаційного аналізу. Л. тісно пов'язана зі стратиграфією, тектонікою, кліматологією, палеогеографією, палеонтологією, геохімією, фізикою, хімією та ін. науками. Як самостійна галузь геології Л. оформилася на поч. 20 ст. В Рад. Союзі великий внесок у розвиток Л. зробили Л. В. Пустовалов (1902—1970), М. С. Швецов (1885—1975), Л. Б. Рухін (1912—59), Д. В. *Наливкін*, М. М. *Страхов* та ін. Працюють Комісія по осадочних породах АН СРСР та аналогічні комісії в респ. академіях наук. На Україні в літологічних дослідженнях беруть участь Ін-т геол. наук АН УРСР, Ін-т геохімії і фізики мінералів АН УРСР, Ін-т геології і геохімії горючих копалин АН УРСР, Ін-т мінеральних ресурсів М-ва геології УРСР, відповідні кафедри вузів. У зарубіжній літературі Л. називають седиментологією. У 1952 створено Міжнар. асоціацію седиментологів, яка регулярно проводить конгреси.

Літ.: Швецов М. С. Петрография осадочных пород. М., 1958; Страхов Н. М. Основы теории литогенеза, т. 1—3. М., 1962; Рухин Л. Б. Основы литологии. Л., 1969; Лисицын А. П. Процессы океанской седиментации. М., 1978.

В. І. Мельник.

«ЛІТО́ПИС ГАЗЕ́ТНИХ СТАТЕ́Й» — двотижневий періодичний державний бібліографічний покажчик *Книжкової палати УРСР* імені І. Федорова. Видається з 1937 (до 1954 наз. «Літопис друку. Газетні статті»). У покажчику розписано всі респ. й обл. газети, що виходять в УРСР. З респ. газет реєструються всі найважливіші статті, документальні матеріали й твори худож. л-ри. З обл. газет подаються лише матеріали, що стосуються даної області, і твори худож. л-ри. Матеріал систематизовано за «Єдиною схемою класифікації літератури для книговидання в СРСР». У кожному номері є допоміжні покажчики: іменний, географічний і список розписаних газет. В останньому номері «Л. г. с.» подається «Список тимчасових тематичних рубрик», застосовуваних протягом року.

Ю. Б. Медведєв.

«ЛІТО́ПИС ДРУ́КУ УРСР» — державний бібліографічний покажчик *Книжкової палати УРСР* імені І. Федорова. В 1924—30 виходив під назвою «Літопис українського друку», де реєструвалися книги, брошури, ноти, образотворчі й періодичні видання. Періодичність від 12 до 52 випусків на рік. З 1936 виходили окремими випусками «*Літопис журнальних статей*» і «Літопис рецензій», з 1937 — «*Літопис газетних статей*». З 1942 до 1946 не виходив. В окремих випусках уміщено перелік книжок, виданих у роки Великої Вітчизн. війни. В 1954 почав виходити «Літопис музичної літератури (Літопис нот)», 1972 — «Літопис періодичних видань УРСР». Див. також «*Літопис книг*».

Ю. Б. Медведєв.

«ЛІТО́ПИС ЖУРНА́ЛЬНИХ СТАТЕ́Й» —двотижневий періодичний державний бібліографічний покажчик *Книжкової палати УРСР* імені І. Федорова. Видається з 1936. До 1960 виходив щомісяця під назвою «Літопис друку. Журнальні статті». В «Л. ж. с.» реєструються статті та ін. матеріали, твори худож. л-ри, опубліковані в журналах, наук. записках, періодичних збірниках та наук. бюлетенях, що видаються на тер. УРСР. Розподіл матеріалу систематичний, за «Єдиною схемою класифікації літератури для книговидання в СРСР». Кожний номер має допоміжні покажчики: іменний авторів і персоналій, географічний і список журнальних видань, розписаних у ньому. В кінці року подається зведений список журналів і збірників. *Ю. Б. Медведєв.*

«ЛІТО́ПИС КНИГ» — державний бібліографічний покажчик *Книжкової палати УРСР* імені І. Федорова. Видається з 1924 щомісяця. До 1931 наз. «Літопис українського друку», в 1935—53 — «Літопис друку. Книги». Осн. завдання — своєчасна інформація про видання в республіці книг, брошур, авторефератів дисертацій. Здійснює первісну бібліографічну реєстрацію. Опис джерел — за держ. стандартами. Матеріал розміщено за «Єдиною схемою класифікації літератури для книговидання в СРСР». Кожний запис має індекс таблиці бібліотечно-бібліографічної класифікації. В усіх номерах «Л. к.» є іменний (авторів, редакторів, ілюстраторів), предметний і геогр. покажчики. В першому номері вміщено схему класифікації, що застосовується у виданні. В кінці року додано покажчик серій, випуски яких зареєстровано в «Літописі книг».

Ю. Б. Медведєв.

«ЛІТО́ПИС РЕВОЛЮ́ЦІЇ» — перший на Україні рад. марксистський журнал з історії, орган *Істпарту* ЦК КП(б)У, а з вересня 1929 — Ін-ту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. Виходив 1922—33 у Харкові: 1922—27 — рос. мовою, 1928—29 — рос. та укр. мовами, 1930—33 — укр. мовою. Всього вийшло 57 номерів. Мав розділи: статті і спогади, матеріали і документи, критика та бібліографія, хроніка. З марксистських позицій висвітлював історію революц. руху, Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни на Україні, історію КП(б)У.

«ЛІТО́ПИС САМОВИ́ДЦЯ» — укр. козацько-старшинський літопис 17 ст. Охоплював події на Україні від 1648 до 1702. Автором «Л. С.» вважають ген. підскарбія Р. О. *Ракушку-Романовського*. В «Л. С.» висвітлюється *визвольна війна українського народу 1648—54*. Літописець виступає рішучим противником шляхет. Польщі, султанської Туреччини та її васала Крим. ханства, їхніх прибічників у середовищі козац. старшини (І. *Виговського*, П. *Дорошенка*, П. *Тетері* та ін.). Він позитивно оцінив акт возз'єднання України з Росією. Відображаючи інтереси козацької старшини, літописець негативно ставиться до нар. рухів і переходу в козацтво широких нар. мас. «Л. С.» є цінною пам'яткою укр. історіографії 17 ст. У ньому міститься чимало нар. оповідань, приказок тощо. Написаний тогочасною укр. літ. мовою.

Видання: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... К., 1878; Літопис Самовидця. К., 1971.

«ЛІТОПИ́СЕЦЬ, ЩО В РУ́СЬКИХ І ПО́ЛЬСЬКИХ СТО́РОНАХ ДІ́ЯЛОСЯ І ЯКО́ГО РО́КУ», «Чернігівський літопис за новим списком» — укр. історична хроніка, складена невідомими авторами в кін. 17 — серед. 18 ст. Починається 1587 записом про смерть Стефана *Баторія* і початок королювання *Сигізмунда III*. Відомі три варіанти хроніки. В 1-му (виявлено в Черніг. семінарії) записи доведено до 1652, у 2-му — до 1750 (належав М. М. *Білозерському*, який і надрукував обидва варіанти). У третьому варіанті, надрукованому О. М. *Лазаревським*, виклад подій доведено до 1725. Закінчується він некрологом на смерть Петра I. Хроніка подає важливі відомості про сел.-козац. повстання кін. 16—1-ї пол. 17 ст., про битви з турками під Цецорою та Хотином 1620—21, про *визвольну війну українського народу 1648—54*, боротьбу проти польс. шляхти та Туреччини в 2-й пол. 17 ст., про боротьбу укр. народу проти швед. військ 1708—09 тощо.

Видання: Летописец в русских и польских що ся сторонах деяло и якого року. В кн.: Южнорусские летописи, т. 1. К., 1856; Черниговская летопись по новому списку (1587—1725). «Киевская старина», 1890, № 4—6.

ЛІТО́ПИСИ — історичні твори в Давній Русі, а згодом у Росії, на Україні та Білорусії, в яких розповідь про події та факти подано за роками. Починаються вони словами «в літо», звідси назва твору — «літопис», а також «літописець» (так називали й автора, укладача Л.). Л. за своїм характером подібні до *анналів* і *хронік* в ін. країнах. Л.— перші істор. праці, створені на основі різних джерел — усних переказів, повістей, актів, *житій* святих тощо. Деякі дослідники вважають, що літописання з'явилося на Русі в 10 — на поч. 11 ст. Нові Л. звичайно складалися як зведення попередніх. На основі найдавнішого Київського 1037, Києво-Печерського 1073 і Новгородського 1079 зведень створено Початкове, або Києво-Печерське, зведення 1093, а з нього — «*Повість временних літ*». У цих Л. є відомості про появу та розселення сх. слов'ян — предків рос., укр. і білорус. народів, про багатьох ін. народів, розповідається про заснування Києва та розвиток *Київської Русі*, її участь у міжнар. подіях, боротьбу проти наступу кочовиків, про роль міст, утвердження феод. відносин, про повстання трудящих проти гнобителів. У період феод. роздробленості Л. створювали в багатьох центрах тогочасних князівств. У Києві в 12 ст. їх складали в Печерському й Видубицькому монастирях, а також при князівському дворі. В 13 ст. літописання велося і при дворах галицько-волин. князів і єпископів (див. *Галицько-Волинський літопис*). Л. складали в містах Владимиро-Суздальської землі — Владимирі, Суздалі, Ростові, Переяславлі (див. *Лаврентіївський літопис*). У 14—15 ст. значними центрами літописання стали Новгород, Псков, Твер, Москва. В Л. вміщено чимало загальнорос. матеріалів про об'єднання рос. земель навколо Москви, боротьбу проти монголо-тат. завойовників, водночас вони відображали і місц. політ. події. Цінне джерело для історії Росії 16 ст.— Воскресенський і Никонівський Л. Є згадки про існування зх.-рус. Л. у Турові і Полоцьку. На Україні на поч. 15 ст. створено *Іпатіївський літопис*. У білорус.-лит. Л. 14—16 ст.— *Супрасльському літописі*, *Биховця літописі*, *Баркулабівському літописі*, Л. Авраамки, Уваровському та ін. є відомості про події на Україні: боротьбу населення проти іноз. загарбників, зміцнення феод. системи, сел.-козац. повстання, укр.-білорус. зв'язки тощо. З 17 ст. літописання поступово відмирало. Але й у той час з'являлися місц. Л. — сибірські, *Хмільницький літопис* та ін. Цінними істор. джерелами є укр. Л. 16—1-ї пол. 17 ст.— *Густинські літописи*, *Львівський літопис*, *Межигірський літопис*, *Острозький літописець*, «*Літописці Волині і України*» — про боротьбу проти тур.-тат. агресії, виникнення і діяльність козацтва, політику польс. влади на Україні,

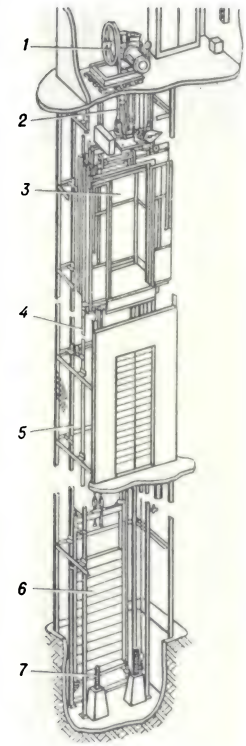

Пасажирський ліфт: *1* — лебідка; *2* — канат; *3* — кабіна; *4* — напрямні пристрої, по яких рухається кабіна; *5* — напрямні пристрої, по яких рухається противага; *6* — противага; *7* — буфер.

ЛІТОПИСИ БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКІ

Є. М. Ліфшиць.

І. М. Ліфшиць.

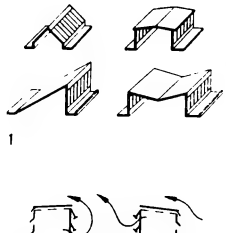

1

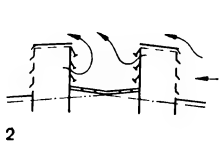

2

Ліхтар.
1. Основні типи світлових ліхтарів будівель.
2. Незадувний світловий та аераційний ліхтар промислової будівлі (схема).

становище міст, сел.-козац. повстання, формування укр. народності, зв'язки України з Росією, Молдавією та ін. країнами. Про розвиток істор. знань, широке використання першоджерел свідчить поява на Україні в 17 — на поч. 18 ст. істор. творів — т. з. *козацьких літописів* — «*Літопису Самовидця*», літописів Г. І. *Грабянки* і С. В. *Величка*. Представники укр. козац. старшини склали також Л.— *Короткий опис Малоросії*, «*Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік*», *Лизогубівський літопис*, «*Хроніку Мотронинського монастиря*».

Як у вітчизн., так і зарубіжних історіографії та джерелознавстві з різних ідейних позицій досліджувалося значення Л. для висвітлення історії, а також використання їх в ін. галузях знань. Рад. дослідники, виходячи з марксистсько-ленінського вчення, по-науковому висвітлили важливі проблеми, пов'язані з виникненням, наук. значенням та ідейним спрямуванням літописів. Вони широко користуються Л. як важливим джерелом для дослідження історії народів СРСР.

Більшість Л. є також цінними літ.-худож. пам'ятками. Багато літописних оповідань мають своїм джерелом усну нар. творчість: перекази про героїчне минуле Русі, епічні пісні, дружинну поезію. Ці матеріали дають уявлення про характер руської нар.-поетичної творчості найдавніших часів. Деякі Л. містять твори давньоруської л-ри, напр. «*Повчання Володимира Мономаха*» в «Повісті временних літ». У Л. переважають лексика і граматичні форми церковнослов'янської мови, але нерідко мова їхня наближається до живої розмовної давньорус. мови 11—12 ст. Матеріали Л. лягли в основу багатьох худож. творів.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 1—33. СПБ — М.—Л., 1841—1977; Повесть временных лет, ч. 1—2. М.—Л., 1950; Літопис Самовидця. К., 1971.

Літ.: Шахматов А. А. Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XIII века. М., 1961; Тихомиров М. Н. Русское летописание. М., 1979. *Ф. П. Шевченко.*

ЛІТО́ПИСИ БІЛОРУ́СЬКО-ЛИТО́ВСЬКІ — три зведення *літописів*, що виникли у *Великому князівстві Литовському*. 1-е зведення (літопис 1446) охоплює період 1341—1430. Складається з загальноруського літописного зведення у білорус. обробці та «Літописця великих князів литовських». У 2-му зведенні — «Хроніці Великого князівства Литовського і Жомойтського» (виникла в 1-й пол. 16 ст.) попередній літопис доповнено відомостями з історії Лит. князівства до 1341 та за 2-у пол. 15 — 1-у пол. 16 ст. 3-є зведення — т. з. *Биховця літопис*. Л. б.-л. підкреслюють могутність і авторитет Великого князівства Литовського, прославляють діяльність лит. князів, включають також значну кількість фактичних матеріалів, найбільш достовірними з яких є дані за період з кінця 14 до середини 16 ст.

«ЛІТОПИ́СЦІ ВОЛИ́НІ І УКРАЇ́НИ» — історичний твір невідомого автора (або кількох авторів), складений у 1-й пол. 17 ст. Поділяється на 12 окремих збірок істор. записів, побудованих на основі давньорус., укр., білорус., польс. літописів, хронік і мемуарів. З них у найважливішій за змістом і найбільшій за обсягом першій, т. з. київській, збірці використано матеріали давньорус. літописів, а також хронік М. *Стрийковського*, А. *Гваньїні*, *Бельських*. У «Л. В. і У.» виклад історії України пов'язано з історією Росії, Литви та Польщі й доведено до 1621. Предметом викладу цієї хроніки є здебільшого зовнішньополітичні події. До козацтва і козац. рухів автор ставиться негативно. Закінчується київ. збірка записами війта Б. Балики (див. *Балики*). Пам'ятка написана мовою, близькою до укр. нар. мови 17 ст.

Видання: В кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси... К., 1888.

ЛІТОРА́ЛЬ (від лат. litoralis — береговий, прибережний) — узбережна зона морського дна, що звільняється від води під час відпливу і затоплюється під час припливу. Пересічна шир. її бл. 1 км, зрідка досягає 10—15 км, глиб.— до кількох десятків метрів. Для Л. характерні мішаний наземний і мор. режими, періодичне осушення дна, надмірне освітлення, висока рухливість вод, різкі коливання т-ри води і солоності тощо.

ЛІТОРА́ЛЬНІ ВІ́ДКЛАДИ — геол. відклади, що утворилися в прибережній зоні морів та океанів, у межах *літоралі*. Літологічний склад Л. в. різноманітний (валуни, галечники, гравій, піски, глини тощо) і залежить в осн. від гірських порід, з яких складаються береги, обрисів берегових ліній тощо. Для деяких Л. в. характерна наявність мінералів — гранатів, магнетиту, монациту тощо.

ЛІТОСФЕ́РА (від грец. λίθος — камінь і σφαῖρα — куля) — верхня тверда оболонка Землі. Включає *земну кору* і відмежований від неї *Мохоровичича поверхнею* субстрат (верхню частину *верхньої мантії*). Зверху межує з гідросферою й атмосферою, які частково проникають у Л. і взаємодіють з нею. На глиб. бл. 100—120 км під континентами і 50—60 км під океанами Л. поступово переходить в *астеносферу*, твердість і в'язкість речовини якої порівняно з Л. менші, завдяки чому блоки Л. рухаються в ній. Верхня частина Л., земна кора, складається з магматичних, осадочних і метаморфічних гірських порід, нижня, субстрат,— з ультраосно́вних порід. У Л. відбуваються осн. геол. процеси і зосереджені поклади різноманітних корисних копалин. До серед. 20 ст. Л. ототожнювали з земною корою.

В. Б. Сологуб.

ЛІТО́ТА (від грец. λιτότης — простота) — 1) Художній прийом применшування, зворот, протилежний *гіперболі* (напр., «Дівчинка-мізиночка»). 2) Стилістична фігура — визначення дії чи предмета через заперечення їхньої протилежності. Напр., «Життя — не шовкова травичка, на якій ніг не наколеш» (М. Стельмах).

В. В. Коптілов.

ЛІТОФІ́ТИ (від грец. λίθος — камінь і φυτόν — рослина), петрофіти — рослини, що ростуть на камінні, скелях. Л. сприяють мех. і хім. руйнуванню гірських порід, в результаті чого утворюється первинний грунт. Л. є деякі види синьо-зелених водоростей, лишайники, мохи, папороті та деякі *насінні рослини*. Серед Л. виділяють х а з м о ф і т и — рослини, що оселюються на первинному грунті в щілинах і западинах скель.

ЛІТР (франц. litre), л, *l* — одиниця об'єму і місткості в *метричній системі мір*. За рішенням 12-ї Генеральної конференції з мір і ваги (1964) 1 л = 1 дм³ (точно) = = 0,001 м³. Раніше значення Л. було 1,000028 дм³.

«ЛІТСТРО́Й» — щомісячний літ.-худож. журнал, орган оргкомітету Спілки рад. письменників України. Виходив у Харкові з січня по грудень 1933 замість журн. «Красное слово» (1927—32). Журнал друкував твори рос. письменників, які працювали на Україні, переклади творів М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри та ін., а також висвітлював громад. і культур. життя Української РСР. З 1934 видавався під назвою «Советская литература». *М. Ф. Гетьманець.*

ЛІТУРГІ́ЙНА ДРА́МА — один з видів середньовічних релігійних вистав у Зх. Європі. Виникла у Візантії як частина *літургії*. Розвинулась у 9—13 ст. На Україні під час реліг. свят (різдво, великдень) широко використовувались як додаток до богослужіння п'єси на реліг. сюжети. Зображаючи сцени з новозавітних і старозавітних біблійних міфів (найвідоміша «Дійство про Адама»), Л. д. дала поштовх розвиткові реліг. драми (див. *Містерія*), з якою в свою чергу була пов'язана *шкільна драма*.

Літ.: Франко І. Русько-український театр. В кн.: Франко І. Твори, т. 16. К., 1955.

ЛІТУРГІ́Я (грец. λειτουργία — громадська повинність, служіння) — у *християнстві* церковна відправа, під час якої виконуються обряди, пов'язані з «таїнством» *причащання*. Л. відома з 2 ст. під назвами «обідня» (*православ'я*) і «меса» (*католицизм* і *лютеранство*).

ЛІУВІ́ЛЛЬ (Liouville) Жозеф (24. III 1809, Сент-Омер — 8.IX 1882, Париж) — франц. математик, член франц. АН (з 1839), чл.-кор. Петерб. АН (з 1840). Побудував теорію *еліптичних функцій*; дослідив *крайову задачу* для *лінійних диференціальних рівнянь* (т. з. задачу Штурма — Л.); довів існування трансцендентних чисел, дав їхню фактичну побудову; встановив одну з важливих теорем статистичної механіки, теорему про інтегрування канонічних рівнянь динаміки тощо. Деякі праці Л. стосуються геометрії. Л. перший видав твори Е. *Галуа*.

ЛІФЛЯ́НДІЯ (Livland) — нім. назва *Лівонії*, що поширилася з 2-ї пол. 16 ст. Тоді Л. включала тер. Пн. Латвії і Пд. Естонії і входила до Речі Посполитої. В 1629 ця територія увійшла до Швеції як окрема провінція. За *Ніштадтським мирним договором 1721* Л. увійшла до складу Росії (Ліфляндська губ.). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції латис. частину Л. було об'єднано з Латвією, естонську — з Естонією.

ЛІФТ (від англ. lift — піднімати) — стаціонарний періодичної дії *підйомник* з кабіною (платформою), якою у вертикальн. напрямі переміщуються люди або вантажі. До найпоширеніших належать ліфти з електричною канатною тягою, кабіна (платформа) яких рухається по жорстких напрямних пристроях. Такі Л. бувають: з верхнім і нижнім розміщенням *лебідки*; з поліспастним (див. *Поліспаст*) або безпосереднім підвішуванням кабіни й противаги чи витискні (з поліспастним підвішуванням кабіни); тихохідні, швидкохідні та швидкісні (швидкість руху кабіни відповідно до 1; 1,5; 3,5 м/с і більше). Є також Л. пневматичні, гідравлічні (плунжерні), гвинтові тощо. Л. обладнують обмежувачами швидкості, уловлювачами кабіни, пристроями світл. і звук. сигналізації тощо. Подоби Л. споруджували ще у Старод. Римі (1 ст. до н. е.). Є згадки про Л. в Єгипті (6 ст.), Франції (13 ст.). В Росії перші пасажирські Л. побудовано в серед. 18 ст. (Царське Село, садиба Кусково). У Зимовому палаці І. П. *Кулібін* встановив (1793) гвинтовий пасажирський підйомник. Ліфтами обладнують житл., громад. і пром. будинки, телевежі тощо. В СРСР їх виготовляють ліфтобудівні з-ди: Могильовський, Свердловський, Самаркандський, Київський дослідно-експериментальний та ін. Нагляд за додержанням правил виготовлення й експлуатації Л. здійснює Держгіртехнагляд СРСР (див. *Котлонагляд*). Іл. с. 203. *Г. Ф. Маслов.*

ЛІ́ФШИЦЬ Євген Михайлович [н. 8 (21).II 1915, Харків] — рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1979). Закінчив 1933 Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-т. У 1933—38 працював у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР (Харків), з 1939 — в Ін-ті фіз. проблем АН СРСР. Осн. праці — з теорії магнетизму, ядерної фізики, теорії фазових переходів, теорії гравітації, космології. Розробив теорію доме́нної структури феромагнетиків і феромагн. резонансу (спільно з Л. Д. *Ландау*), теорію мол. сил взаємодії, теорію нестійкості у Всесвіті, що розширюється. Л.— співавтор фундаментального курсу з теор. фізики. Нагороджений орденом Дружби наро́дів, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1954; Ленінська премія, 1962.

ЛІ́ФШИЦЬ Ілля Михайлович [н. 31.XII 1916 (13.I 1917), Харків] — рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1970) і АН УРСР (з 1967). Брат Є. М. *Ліфшиця*. Закінчив Харків. ун-т (1936) і Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-т (1938). У 1937—68 працював у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР (Харків), з 1968 — в Ін-ті фіз. проблем АН СРСР. Осн. праці — з квантової теорії твердого тіла, електрон. теорії металів, теорії невпорядкованих систем, фіз. кінетики, фізики полімерів. Разом з співробітниками розробив сучас. форму електронної теорії металів, яка дала змогу розшифрувати їхній електронний енерг. спектр; побудував теорію електронного спектра невпорядкованих систем, сформулював осн. положення кінетики фазових переходів 2-го роду. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Ленінська премія, 1967.

ЛІХЕНОЛО́ГІЯ (від грец. λειχήν — лишай, лишайник і λόγος — вчення) — розділ *ботаніки*, що всебічно вивчає *лишайники*.

ЛІХТА́Р — 1) Виступаюча частина покрівлі будинку із світловими отворами, призначена для природного освітлення приміщень будинків, а також для їх природної вентиляції (аерації). За формою поперечного перерізу Л. бувають (мал., 1): трикутні, трапецієвидні, прямокутні, зубчасті (шедові), М-подібні та ін.

Світлові отвори Л. мають глухі або стулчасті засклені рами чи ін. світлопрозорі конструкції (скляні блоки, прозорі пластмаси тощо), в аераційних Л. роблять *жалюзі* або стулки. В т. з. незадувних Л. (мал., 2) аераційні отвори розміщують у зоні, захищеній від вітру. Л. називають також засклений або з багатьма вікнами виступ у стіні будинку висотою в один, два і більше поверхів (те саме, що й *еркер*). 2) Освітлювальний або сигнальний пристрій з автономним живленням.

ЛІ́ХТЕНБЕРГ (Lichtenberg) Георг Крістоф (1.VII 1742, Оберрамштадт — 24.II 1799, Геттінген) — нім. письменник епохи *Просвітительства*, вчений. Почесний член Петерб. АН (з 1795). Професор фізики Геттінген. ун-ту. В 1777 відкрив т. з. фігури Ліхтенберга (іскровий розряд на межі поділу твердого діелектрика і газу). В публіцистиці виступав проти феод. пережитків, поділяв ідеї Великої франц. революції, відстоював реалістичне мистецтво. Кращі зразки сатири Л.— «Доклади пояснення до гравюр на міді Гогарта» (1794—99), «Написи до гравюр на міді Ходовецького» і знамениті «Афоризми» (1762—99, вид. 1902—08).

Тв.: Рос. перекл.— Афоризмы. М., 1965. *А. Г. Баканов.*

ЛІ́ХТЕНШТЕ́ЙН, Князівство Ліхтенштейн — держава в Центр. Європі, між Швейцарією та Австрією. Населення за походженням— головним чином австрійці та германо-швейцарці; понад 9 тис. — іноземці. Офіційна мова — німецька.

Державний лад. Л.— конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1921. Глава д-ви — князь. Законодавчий орган — однопалатний ландтаг у складі 15 депутатів, обирається чоловічим населенням країни строком на 4 роки. Уряд, що призначається князем за згодою ландтагу, очолюється главою уряду.

Природа. Більшу частину тер. Л. займають відроги Альп, на Зх.— долина р. Рейну. Клімат помірний. Опадів 700—1200 мм на рік. Поширені мішані ліси; субальпійські та альпійські луки.

Історія. Тер. Л. з 15 до н. е. входила до складу Рим. імперії. За серед. віків — у складі герцогства Швабія. На тер. сучасного Л. було засновано графство Вадуц (1342) і володіння Шелленберг (у складі «*Священної Римської імперії*»), які 1699—1712 придбав австр. князь Ліхтенштейн. Л. як князівство виникло 1719 після об'єднання Вадуца і Шелленберга. В 1806—13 — у складі *Рейнського союзу*, 1815—66 — Нім. союзу. З 1866 — незалежна д-ва. В 1868 проголошено нейтралітет Л. З 1919 Швейцарія здійснює зовн. політику й дипломатичне представництво Л. В 1924 Л. вступив до швейц. митного союзу. З 1978 Л.— член *Європейської ради*. *В. С. Білецький.*

Політичні партії. Союз вітчизни, засн. 1912. Ліберальна бурж.-фермерська партія, правляча з 1978. Прогресивна бюргерська партія, засн. 1913. Правобуржуазна.

В. С. Білецький.

Господарство. Л.— індустр.-агр. країна, в економіці якої значні позиції посідає іноз. (гол. чин. швейцарський) капітал. У пром-сті зайнято бл. 50% самодіяльного населення. Більшість пром. підприємств — філіали швейцарських фірм. Підприємства маш.-буд. (з-ди пресових і штампувальних виробів, лічильних, точних машин, високовакуумної техніки), хім.-фарм., текст., керамічної, деревообр., харчосмакової (м'ясні консерви, вина) пром-сті; ф-ка по виготовленню фарфорових зубних протезів. У с. г. зайнято лише 5% самодіяльного населення. Переважає тваринництво молочно-м'ясного напряму. Розвинуті городництво, садівництво, виноградарство. Територією країни проходять з-ця і шосейні автошляхи з Австрії у Швейцарію. Експортують більшість пром. продукції (у т. ч. понад 30% — у Швейцарію). Важливі статті доходу — випуск поштових марок та іноз. туризм. У зв'язку з вигідними податковими умовами в Л. зареєстровано місцеперебування понад 25 тис. іноз. компаній. Грошова одиниця — швейцарський франк. *А. П. Ревенко.*

Культура. Обов'язкове навчання для дітей віком від 6 до 14 років. Строк навчання у поч. школі — 5, у неповній середній — 3, у повній серед. (гімназії) — 5 років. Обов'язковою є нар. школа з 8-річним строком навчання (її закінчують діти, які не продовжують освіту в гімназії). Викладання — нім. мовою. Поряд з держ. є приватні школи. Вищу освіту здобувають за кордоном — переважно в Австрії, ФРН та Швейцарії. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 2,1 тис. учнів, у серед. навч. закладах — понад 1,6 тис. У м. Вадуц міститься вечірній технікум, муз. школа, Держ. музей. На тер. Л. зберігся ряд архіт. пам'яток: на околицях Вадуца, Бальцерса і Нендельна — рештки рим. фортифікаційних

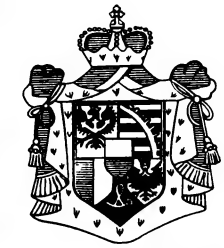

Герб Ліхтенштейну.

ЛІХТЕНШТЕЙН

Площа — бл. 160 км²

Населення — бл. 25 тис. чол. (1978)

Столиця — м. Вадуц

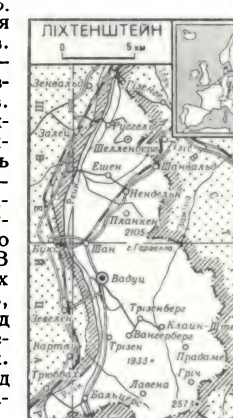

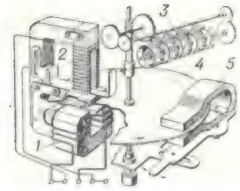

Індукційний однофазний **лічильник електроенергії:** *1* — нижній електромагніт з обмоткою струму; *2* — верхній електромагніт з обмоткою напруги; *3* — лічильний механізм; *4* — диск; *5* — постійний магніт, що забезпечує рух диска в належному напрямі.

Ліщина звичайна. Гілка з тичинковими сережками та гілка з плодами.

Лобелія здута. Квітучий пагін.

Лобань.

споруд; руїни середньовічних замків — Шалун поблизу Вадуца, Бендерн, Ешен; а також відбудовані у 20-х рр. 20 ст. замки — Вадуц (9 ст., перебудований 1342 та 1523—26) і Гутенберг (10—11 ст.); романська церква в Ешені; капели в Трізені й Трізенберзі.

ЛІ́ХТЕР (голл. lichter, букв.— полегшувач) — несамохідне суховантажне судно типу *баржі*. Використовується для перевезень у з'єднанні з *буксирними суднами*. Крім того, Л. застосовують при частковому розвантажуванні на *рейді* суден, що їх не можна підвести до причалу через велику осадку. Деякі Л. обладнані власними вантажними пристроями.

ЛІЦЕ́Й, лікей (Λύκειον) — 1) Давньогрец. філософська школа в Афінах, заснована *Арістотелем* 335 до н. е. Існувала бл. 8 століть. Назва — від храму Аполлона Лікейського, поблизу якого містилася школа. 2) Тип серед. заг.-осв. навч. закладу в ряді країн Зх. Європи, а також у деяких країнах Лат. Америки й Африки. 3) В дореволюц. Росії — становий привілейований серед. і вищий навч. заклад для дітей дворян, який готував держ. чиновників усіх відомств. Найвідоміші — Царськосельський (Олександровський) Л. (1811), Ярославський (Демидовський) юрид. Л. (1803) та ін. На Україні існували *Кременецький ліцей*, *Рішельєвський ліцей* в Одесі і *Ніжинський ліцей*.

ЛІЦЕНЗІ́ЙНА СИСТЕ́МА — одна з форм регулювання експортно-імпортних операцій на основі спец. дозволу (*ліцензії*), який надається громадянинові або юридичній особі у встановленому порядку відповідним державним органом. В СРСР Л. с. зовнішньоторгових операцій була введена постановою РНК РРФСР від 11 (24).I 1918 і фактично є одним із засобів здійснення *монополії зовнішньої торгівлі*.

Дозвіл на ввіз і вивіз товарів через *кордони державні* СРСР надається М-вом зовн. торгівлі СРСР. В ін. країнах соціалістичної співдружності ліцензії надаються установами, які відають зовн. торгівлею. В капіталістичних країнах надання експортно-імпортних ліцензій використовується як знаряддя дискримінації в торгівлі, а також для поповнення прибуткової частини бюджету шляхом стягнення ліцензійних зборів за видачу дозволу на експорт-імпорт. Так, з 1948 США запровадили ліцензування товарів на вивіз до СРСР та ін. соціалістичних країн. Країни, які розвиваються, вдаються до ліцензування зовнішньоторг. операцій насамперед з метою захисту нац. економіки від зазіхань імперіалістичних монополій.

В. М. Лало.

ЛІЦЕНЗІ́ЙНИЙ ДО́ГОВІР — угода, за якою одна сторона (ліцензіар) надає дозвіл (*ліцензію*) на використання винаходу чи іншого науково-тех. досягнення іншій стороні (ліцензіатові). Об'єктом Л. д. може бути також нова технологія виробництва, секрети виробництва, *товарні знаки*, пром. зразки, право на використання яких передається відповідно до умов Л. д. разом з необхідним обсягом тех. документації, знань, зразками виробів та ін. матеріалами, що повинні забезпечити ефективне використання ліцензії. Особливостями Л. д., які відрізняють його від ін. видів зовнішньоторг. угод, є: збереження *права власності* на предмет угоди за ліцензіаром; встановлення строку дії Л. д., територіальний характер його дії; умови про *ноу-хау*; взаємообмін наук.-тех. досягненнями по вдосконаленню об'єктів тощо. Умови Л. д. можуть встановлювати розмір ліцензійної винагороди, форму використання об'єкта ліцензії, надання тех. допомоги ліцензіатові, участь сторін у захисті прав власника ліцензії проти порушення їх третіми особами, порядок розв'язування спорів по Л. д. В СРСР Л. д. застосовується в торг. відносинах з іноз. фірмами і є одним з видів *зовнішньоторговельних угод*. Право укладати їх надано лише всесоюзним госпрозрахунковим *зовнішньоторговельним об'єднанням — Ліцензінторгові* та ін. Див. також *Ліцензійна система*.

С. І. Соколенко.

ЛІЦЕНЗІНТО́РГ — всесоюзне госпрозрахункове зовнішньоторговельне об'єднання. Засновано 1962. Метою діяльності Л. є виконання планів експорту та імпорту *ліцензій*, збільшення їхнього експорту, підвищення якості й конкурентоспроможності тощо. Л. виконує операції по наданню, придбанню й комерційному обміну *патентів*, ліцензій, проведенню випробувань сировини, розробці різних тех. проектів, по експорту та імпорту машин, устаткування та ін.; по наданню або одержанню тех. допомоги й навчанню спеціалістів, якщо це необхідно для освоєння придбаних або проданих ліцензій. Л. користується правами *юридичної особи* й діє на основі *господарського розрахунку*. Очолює Л. ген. директор. Статут Л. затверджено наказом М-ва зовн. торгівлі СРСР від 1.II 1979. Місце перебування Л.— Москва.

С. І. Соколенко.

ЛІЦЕ́НЗІЯ (лат. licentia — свобода, право) — 1) Надання права на використання винаходу або ін. тех. досягнення та *ноу-хау*. Переважний вид Л.— п а т е н т н а, предметом якої є право того, хто її придбав, на використання винаходу, товарного знака тощо, на які видано *патент*. Об'єкт б е з п а т е н т н о ї Л.— тех. досягнення, що не захищаються патентом. Своєрідними є Л. на ноу-хау. Залежно від обсягу прав, переданих за Л., вона може бути простою — ліцензіатові (покупцеві) надається право використовувати винахід ліцензіара, за яким зберігається право особистої експлуатації тех. договору і право укладати аналогічні договори з ін. особами; виключною — ліцензіатові надається право виключного користування об'єктом винаходу, проте за ліцензіаром зберігається право особистого користування, та повною (прирівнюється до повного продажу патента, застосовується рідко). Звичайний строк видачі Л.— 5—10 років. Умови і оформлення Л. встановлюються *ліцензійними договорами*. В СРСР право здійснювати купівлю-продаж Л. надано госпрозрахунковим зовнішньоторг. об'єднанням М-ва зовн. торгівлі і Держкомітету СРСР по зовн. екон. зв'язках. 2) Назва документа, який видається компетентним держ. органом на право ввозу товарів з-за кордону й вивозу їх за кордон. Див. також *Ліцензійна система*.

В. М. Лало.

ЛІЦЕНЦІ́АТ (лат. licentiatus, букв.— допущений) — вчений ступінь, прийнятий у франц. системі вищої освіти, а також в ун-тах Фінляндії, Швейцарії й деяких лат.-амер. країн. У сучас. франц. ун-тах — перший вчений ступінь. Розрізняють Л. літератури, наук і педагогіки. Дає право займати посаду помічника викладача в *ліцеї* або продовжувати освіту в ун-ті. У середньовічних ун-тах — проміжний ступінь між *бакалавром* і доктором.

ЛІ ЦЗУНДА́О (Лі; Lee Tsungdao) (н. 25.XI 1926, Шанхай) — амер. фізик. Учився в ун-тах Ханькоу і Куньміна, після еміграції (1946) до США — в Чікагському ун-ті. Працював у Каліфорнійському (Берклі) і Колумбійському ун-тах, Прінстонському ін-ті фундаментальних досліджень. З 1963 — професор Колумбійського ун-ту. Наук. праці з квантової теорії поля, теорії елементарних частинок, ядерної фізики, статистичної механіки, гідродинаміки і астрофізики. Спільно з *Янг Чженьніном* висловив (1956) гіпотезу про незбереження парності в *слабких взаємодіях*, яка була підтверджена (1957) експериментально. Нобелівська премія, 1957.

ЛІЧИ́ЛЬНИК — 1) Цифровий механізм, за допомогою якого виконуються арифметичні операції. Являє собою систему зубчастих коліс (одноразрядних *n*-кових регістрів), з'єднаних міжрозрядними переносами так, що при *n* обертаннях колеса нижчого розряду колесо вищого розряду обертається один раз. Коли в даному регістрі нагромаджується *n* одиниць, показання найближчого вищого регістру збільшуються на одиницю, а даний регістр переходить у нульову позицію. За призначенням і принципом дії є різні Л. (напр., *лічильник електроенергії*). Застосовують Л. у пром-сті, на транспорті, в комунальному г-ві для обліку роботи різних машин і пристроїв, для підсумовування кількості речовини, енергії, пройденого шляху тощо. 2) Пристрій для реєстрації імпульсів у різних засобах автоматики, телемеханіки тощо; часто використовується як типовий блок *цифрової обчислювальної машини*. Див. також *Лічильники ядерного випромінювання*.

ЛІЧИ́ЛЬНИК ЕЛЕКТРОЕНЕ́РГІЇ — прилад, що вимірює кількість виробленої або витраченої за певний час електроенергії. До найпоширеніших належать індукційні одно- або трифазні лічильники кіл змінного струму (див. *Індукційний прилад* вимірювальний). В таких Л. е. (мал.) є мініатюрний електродвигун (*електромагніти* з обмотками), що обертає металевий (переважно алюміній-

вий) диск, з'єднаний з лічильним механізмом. Частота обертання диска пропорційна споживаній потужності, а число обертів — кількості споживаної електроенергії. Індукційні однофазні Л. е. застосовують гол. чин. як квартирні лічильники, трифазні — на пром. підприємствах, підстанціях тощо. Є також електродинамічні Л. е. (див. *Електродинамічний прилад* вимірювальний), що ними обліковують кількість електроенергії постійного струму (напр., на електротранспорті). Досконаліші — електронні Л. е. (див. *Електронний прилад* вимірювальний).

ЛІЧИ́ЛЬНИКИ Я́ДЕРНОГО ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — прилади для реєстрування ядерних частинок (*бета-частинок, протонів, нейтронів, альфа-частинок* тощо) або *квантів* електромагнітного проміння. Дія Л. я. в. грунтується на властивостях заряджених частинок при проходженні крізь речовину спричинювати *іонізацію* та збудження її *атомів*, а при швидкостях, більших за *фазову швидкість* світла в середовищі,— *Черенкова— Вавилова випромінювання*. Нейтрони та γ-кванти створюють вторинні заряджені частинки, які іонізують і збуджують атоми речовини. Л. я. в. широко застосовують для вимірювання інтенсивності ядерного випромінювання, визначення його складу та енерг. спектра частинок, а також при вивченні процесів взаємодії частинок з атомними ядрами та процесів народження, взаємного перетворення і розпаду *елементарних частинок*. Див. *Гейгера—Мюллера лічильник, Іонізаційна камера, Напівпровідниковий детектор, Черенкова лічильник, Сцинтиляційний лічильник, Бульбашкова камера, Вільсона камера*.

О. Ф. Нємець.

ЛІША́НСЬКИЙ Юхим Якович [н. 26.IX (9.X) 1905, Київ] — укр. рад. режисер, педагог, засл. арт. УРСР (з 1938). Член КПРС з 1942. В 1922 закінчив режисерське відділення 3-ї студії МХАТу ім. Євг. Вахтангова, 1925—26 навчався в режисерській студії мистецького об'єднання «*Березіль*» (Київ). У 1931—41 — режисер Київ. театру Червоної Армії; 1941—44 — в театрах Кустаная, Барнаула, Дніпропетровська; з 1946 — режисер і педагог оперної студії Київ. держ. консерваторії (професор — з 1950). Спектаклі: «Гроза» О. Островського, «Російські люди» Симонова, «Навала» Леонова, «Весілля Фігаро» Бомарше; оперні вистави — «Черевички», «Євгеній Онєгін» Чайковського та ін.

ЛІ́ШЕВ Всеволод Всеволодович [25.IX (7.X) 1877, Петербург — 15.VIII 1960, Ленінград] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1957), дійсний член АМ СРСР (з 1949). У 1906—13 навчався в петерб. АМ у В. *Беклемішева* та Г. Залемана. Твори: портрети (Д. Менделєєва, 1952), композиції («Мати», 1945—46), пам'ятники (М. Чернишевському в Ленінграді, відкритий 1947) та ін. В 1916—29 і 1947—60 викладав у АМ; професор — з 1948. Серед учнів Л.— М. *Томський*, В. Інгал та інші. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1942.

Літ.: Бойков В. С. Всеволод Всеволодович Лишев. Л., 1960.

ЛІ́ШКО́ Валерій Казимирович (н. 26.X 1937, Київ) — український рад. біохімік, член-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1971. Закінчив Київ. ун-т (1960). З 1960 працює в Ін-ті біохімії АН УРСР (з 1970 — заст. директора по наук. роботі; з 1977 — директор). Осн. праці присвячені вивченню молекулярних механізмів активного і пасивного транспорту іонів через *мембрани біологічні*. Розробив метод ідентифікації каналів нервових і м'язових мембран у безклітинних системах. Реконструював натрієвий канал на штучній фосфоліпідній мембрані ліпосом. Премія ім. О. В. Палладіна АН УРСР, 1980.

ЛІЩИ́НА (Corylus) — рід рослин родини березових. Кущі, рідше дерева. Листки чергові, широкоовальні. Квітки одностатеві, чоловічі — зібрані в звислі сережки, жіночі — у двоквіткових суцвіттях — дихазіях; розпускаються до появи листків. Плід — одонасінний горіх із здерев'янілим оплоднем, істівний. Бл. 15 видів, пошир. у помірній зоні Європи, Азії, Пн. Америки. В СРСР — 7 дикорослих видів, з них в УРСР — один: Л. з в и ч а й н а (C. avellana). Росте як підлісок мішаних лісів на Поліссі і в Лісостепу. Кущі, рідше дерева, заввишки 2—4 і 7—8 м. Культивують. Урожайність з 1 га насаджень до 500 кг горіхів. Плоди містять (у %): жирів до 60, білків 16—18, вуглеводів 4, мінеральних солей — 2—3 та вітамін В, каротин; вживаються свіжими, сушеними, підсмаженими, використовуються в харчовій та лакофарбовій пром-сті. З деревини виготовляють вугілля (для малювальних олівців і мисливського пороху), обручі, держаки, вудилища та ін. Л. використовують для протиерозійних насаджень та для озеленення майже по всій Україні (крім крайнього півдня). В УРСР вирощують культурні види. Л. в е д м е ж а (C. colurna) — дерево до 25 м заввишки, з широкопірамідальною кроною. Живе до 200 років. Має міцну деревину. Розводять у Криму, зустрічається в Черкас., Хмельн. та ін. областях. В Криму як горіхоплідні культури вирощують Л. п о н т і й с ь к у (C. pontica) — кущ від 2 до 5 м заввишки (дико росте на Кавказі і в Малій Азії) та Л. велику, або ломбардську (*фундук*).

М. М. Грисюк.

ЛІ́ЯРНИЦТВО — в минулому — виливання (з міді та олова) дзвонів, гармат, ліхтарів, коновок, прикрас, посуду тощо. Л. поділяється на *людвісарство* (виливання з міді) і *конвісарство* (виливання з олова). Л. виникло на Україні в 14 ст. Див. *Литво художнє*.

Літ.: Модзалевський В. До історії українського лиярництва. В кн.: Збірник секції мистецтв українського наукового товариства, т. 1. К., 1921; Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні. XIV—XVIII ст. К., 1973.

ЛКСМУ — див. *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*.

ЛЛАНВІ́РНСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (за назвою нас. пункту Лланвірн у Великобританії) — ранній вік середньоордовицької епохи ордовицького періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Л. я. (вапняки й мергелі) поширені в пн.-зх. частині *Волино-Подільської плити*. Потужність їх 6—8 м. Див. також *Ордовицький період і ордовицька система*.

П. Д. Цегельнюк.

ЛЛАНДЕ́ЙЛЬСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (за назвою нас. пункту Лландейло у Великобританії) — другий вік середньоордовицької епохи ордовицького періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Л. я. (вапняки й мергелі) поширені в пн.-зх. частині *Волино-Подільської плити*. Потужність їх до 5—10 м. Див. також *Ордовицький період і ордовицька система*.

П. Д. Цегельнюк.

ЛЛАНДОВЕРІ́ЙСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (за назвою нас. пункту Лландовері у Великобританії) — ранній вік ранньосилурійської епохи силурійського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Л. я. (вапняки, мергелі, аргіліти, алевроліти, пісковики) поширені на *Волино-Подільській плиті*. Потужність їх 2—3 м. Див. також *Силурійський період і силурійська система*.

П. Д. Цегельнюк.

ЛЛОЙД ДЖОРДЖ (Lloyd George) Девід (17.I 1863, Манчестер — 26.III 1945, Лланістамдві, Карнарвоншір) — держ. діяч Великобританії, лорд (1945). Юрист. У 1890—1944 — член палати громад від *Ліберальної партії*. Очолював праве крило партії (з 1919). Прем'єр-міністр коаліційного уряду 1916—22. У 1926—31 — лідер об'єднаної Ліберальної партії. Л. Д. був одним з гол. творців *Версальського мирного договору 1919* і одним з організаторів антирад. збройної інтервенції та екон. блокади проти Рад. Росії. За допомогою соціальної демагогії намагався поширювати політ. вплив буржуазії в робітн. русі. По-примиренськи ставився до фашизму в Німеччині, однак з виникненням реальної загрози для Брит. імперії в роки 2-ї світової війни виступав за союз Великобританії з СРСР у боротьбі проти фашист. агресії.

Літ.: Виноградов К. Б. Дэвид Ллойд Джордж. М., 1970.

Л. О. Лещенко.

ЛЛОЙДС (Lloyds) — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Великобританії. Сформувалась у 50—60-х рр. 20 ст. навколо банків «Ллойдс банк» та «Нейшенал-Вестмінстер банк», які належать до 4 найбільших приватних банків Великобританії. До групи Л. входять також велика страхова монополія «Ігл стар іншуранс», багатогалузеві пром. і торг. та кредитні монополії «Хілл Семюел», «Роберт Флемінг», група маш.-буд. та електротех. підприємств тощо. Гол. інтереси Л. зосереджені в сфері банківської діяльності, страхового бізнесу, споживчого кредиту, зовн. торгівлі та судноплавства. Поширює свою діяльність у пром-сті. Має великі капіталовкладення в країнах Британської Співдружності та зх.-європ. країнах. Л. пов'язана з

В. В. Лішев.

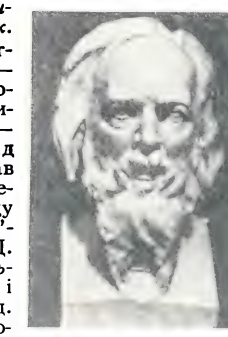

В. В. Лішев. Портрет Д. І. Менделєєва. Граніт. 1952. Державний Російський музей у Ленінграді.

Лобія. Верхня частина рослини і плід.

П. П. Лобанов.

Л. Д. Лобанова.

М. І. Лобачевський.

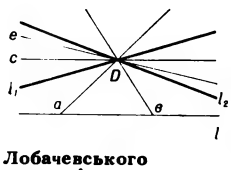

Лобачевського геометрія. Розміщення прямих у площині Лобачевського.

брит. консервативними колами та урядом країни. Наприкінці 1978 активи компаній, які контролює група Л., становили бл. 85 млрд. доларів. *В. А. Колибанов.*

ЛЛЯНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють тканини з лляної пряжі. Див. *Текстильна промисловість.*

ЛЛЯНА́ ТКАНИ́НА — тканина з лляної або мішаної (з лляних та інших волокон) *пряжі*. Виробляють її здебільшого полотняним *переплетенням ниток*. Буває фарбована, строкатоткана, сирова, вибілена, вибивна із спец. просоченням (напр., проти гниття) або без нього. Відзначається значною міцністю, невеликою розтяжністю та усадкою, добре вбирає вологу. З Л. т. (див. *Батист, Брезент, Тик*) шиють одяг, білизну, виготовляють технічні і тарні вироби тощо. В СРСР 1978 вироблено 796 млн. м лляної тканини, в т. ч. в УРСР — 75,2 млн. м. Див.також *Текстильна промисловість.*

ЛОБА́Н (Mugil cephalus) — риба родини кефалевих. Довж. тіла до 75 см, жива маса до 7 кг. Статевої зрілості досягає на 6—8-му році. Нерест у травні — червні, ікра пелагічна (плаваюча). Живиться водоростями, безхребетними. Л. найбільш поширений в тропіч. морях; в СРСР — у Чорному, Азовському і Японському. В Каспійському морі акліматизований 1930—34. Для нагулу заходить у мілководні затоки, лимани і солонуваті приморські озера. Цінна промислова риба. Іл. с. 206.

ЛОБА́НОВ Павло Павлович [н. 2 (15). I 1902, с. Старо, тепер Дмитровського р-ну Моск. обл.] — рос. рад. економіст, держ. діяч, акад. ВАСГНІЛ (з 1948), президент ВАСГНІЛ (1956—61, 1965—78), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1927. В 1925 закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. В 1936—37 — зав. кафедрою в Моск. ін-ті землеустрою. В 1937 — ректор Воронезького с.-г. інституту. У 1938—46 — нарком зернових і тваринницьких радгоспів СРСР. Делегат XX, XXIII, XXIV, XXV з'їздів КПРС. На XX з'їзді КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4, 5, 7, 8-го скликань. Осн. праці — з питань системи ведення с. г. в різних природно-екон. зонах, інтенсифікації с. г. нечорнозем'я, цілинних і перелогових земель. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛОБА́НОВА Лілія Данилівна (н. 30.VII 1922, Черкаси) — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано) і педагог, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1952. В 1948 закінчила Київ. консерваторію. В 1948—70 — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Дідона («Енеїда» Лисенка), Гелена («Богдан Хмельницький» Данькевича), Милана, Мар'яна («Милана», «Арсенал» Г. Майбороди), Ліза («Пікова дама» Чайковського), Аїда (однойменна опера Верді). З 1970 — доцент Київ. консерваторії. Концертна діяльність.

ЛОБА́ТИЙ БИК, бібос (Bibos) — рід ссавців род. *бичачих*. Лоб широкий, плоский (звідки й назва Л. б.). Роги сплюснуті, спрямовані вбік і назад; вони є в обох статей. Забарвлення від рудуватого до майже чорного. Поши. в Індії, Індокитаї, на Зондських о-вах. Живуть в рівнинних лісах невеликими групами. Самки щороку народжують по одному теляті. Рід представлений кількома видами: *гаур*, свійська форма, від нього походить — гаял; *бантенг* і свійська форма його — балійська худоба; камбоджійський Л. б., або купрей (B. sauveli).

ЛОБАЧЕ́ВСЬКИЙ Микола Іванович [20.XI (1.XII) 1792, Нижній Новгород, тепер Горький — 12 (24). II 1856, Казань] — рос. математик, творець *неевклідової геометрії*. Закінчив (1811) Казан. ун-т. З 1812 — його викладач (з 1816 — професор), у 1827—46 — ректор. Осн. заслугою Л. є відкриття нової геом. системи, відмінної від *евклідової геометрії*. Перше повідомлення про це відкриття він зробив 1826, а у 1829—30 надрукував працю «Про початки геометрії» з викладенням своєї теорії. Наук. ідеї Л. не зрозуміли його сучасники, але він продовжував розробляти свою геометрію. Ця стійка боротьба за наук. істину відрізняє Л. від двох його сучасників (Я. *Бояї* та К. Ф. *Гаусса*), які також прийшли до відкриття неевклідової геометрії. *Лобачевського геометрія* здобула повне визнання і поширилась лише після його смерті завдяки працям Е. *Бельтрамі*, Ф. *Клейна*, Ж. А. *Пуанкаре* та ін. Л. належать також фундаментальні праці з алгебри та матем. аналізу. Він перший встановив різницю між поняттями про неперервність і диференційовність функцій, довів кілька теорем про тригонометричні ряди, подав один з найзручніших методів наближеного розв'язування алгебр. рівнянь тощо. За філос. поглядами Л.— матеріаліст. Вважав, що в природі існують лише матеріальні тіла і всім їм властивий рух. Розглядав простір як множину геом. просторових тіл. Доводив, що безконечний простір у всій різноманітності його властивостей не можна охопити однією лише евклідовою геометрією. Л. підкреслював роль відчуттів у пізнанні, водночас надаючи великого значення розумові. Заперечував існування природжених понять. Виступав з критикою апріоризму (див. *Апостеріорі і апріорі*), зокрема в математиці. Вважав, що істинність геом. понять визначається не апріорно, як стверджував І. *Кант*, а за допомогою досвіду. Критика Л. ідеалізму Канта сприяла утвердженню матеріалістичних ідей у математиці.

Ім'ям Л. названо Міжнар. премію Казанського фіз.-матем. т-ва (1897—1937) та премію АН СРСР (з 1947).

ЛОБАЧЕ́ВСЬКОГО ГЕОМЕ́ТРІЯ — геометрична теорія, система *аксіом* якої відрізняється від системи аксіом *евклідової геометрії* лише аксіомою про *паралельні прямі*. Основоположник її — М. І. *Лобачевський* (1826). Його аксіома паралельності твердить: «Через точку, яка не лежить на заданій прямій, проходять принаймні дві прямі, що лежать з заданою прямою в одній площині і не перетинають цієї прямої». Використовуючи цю аксіому, можна довести, що через точку (D), розміщену поза прямою (l), проходить безліч прямих (a, l_1, l_2, e і т. д.), що її не перетинають (мал.). Прямі (l_1 і l_2), які відділяють прямі, перетинні з заданою прямою, від неперетинних з нею, наз. паралельними до заданої прямої. Властивості фігур в Л. г. багато в чому відрізняються від евклідових. Так, в ній не існує подібних фігур, сума кутів довільного трикутника менша за 180°, тощо.

Відкриттю Л. г. передувало багато невдалих спроб доведення евклідової аксіоми про паралельність. Намагаючись довести її від супротивного, Лобачевський висунув наведену вище аксіому про паралельність і незабаром пересвідчився, що вона не приводить до суперечності, а висновки з неї становлять основу нової геометрії. Цю геометрію незалежно від Лобачевського створив також Я. *Бояї* (1832). Про існування геометрії, відмінної від евклідової, знав і К. Ф. *Гаусс*. Однак він не наважився опублікувати свої результати, боячись, що його не зрозуміють. Геометрія куска площини Лобачевського реалізується на *псевдосфері*, яку відкрив Е. *Бельтрамі* (1868) і тим самим поклав край недовір'ю до нової геометрії. Велике значення Л. г. полягає в тому, що вона була першою геом. теорією, відмінною від евклідової, і поклала початок розвиткові *неевклідових геометрій*. Л. г. застосовують у теорії функцій, матем. аналізі, в теорії чисел і в теорії відносності.

Літ.: Андриевская М. Г. Аналитическая геометрия в пространстве Лобачевского. К., 1963; Лаптев Б. Л. Геометрия Лобачевского, её история и значение. М., 1976; Погорелов А. В. Основания геометрии. М., 1979.

В. П. Білоусова.

ЛОБЕЛІ́Н, $C_{22}H_{27}NO_2$ — *алкалоїд*, що міститься в трав'янистій рослині *лобелії* здутій; одержують також синтетично. Л. застосовують у мед. практиці (*ін'єкції*) у вигляді його гідрохлориду для збудження дихання, іноді як діагностичний засіб для визначення швидкості течії крові.

ЛОБЕ́ЛІЯ (Lobelia) — одно- та багаторічні трав'янисті, напівкущові або кущові рослини родини лобелієвих. Листки прості, чергові. Квітки двостатеві, зигоморфні, зібрані в китиці. Плід — коробочка. Бл. 300 видів, поширених переважно в тропіч. і субтропіч. країнах. В СРСР 2 види: Л. Дортмана (L. dortmanna) і Л. сидячолиста (L. sessilifolia). В УРСР у дикому стані немає. Окремі види Л. декоративні; відомо багато сортів Л. садової (L. erinus), Л. яскравої (L. fulgens) і Л. темно-червоної (L. cardinalis) з білими, блакитними, синіми, рожевими і червоними квітками. Л. здута (L. inflata) і Л. пекуча (L. urens) містять до 0,5% алкалоїду лобеліну, який

застосовується при захворюваннях дихальних шляхів. Іл. с. 206.
А. П. Лебеда.

ЛОБИСЕ́ВИЧ Опанас Кирилович (рр. н. і см. невід.) — укр. письменник 18 ст. Н. в містечку Погар (тепер смт Брян. обл.) в сім'ї козацького старшини. В 1747—52 навчався в Київ. академії, в 1754—60 — в ун-ті при Петерб. академії наук, після чого був перекладачем у графа К. *Розумовського* (до 1764). Бл. 1776 повернувся на Україну. Переробив укр. мовою в бурлескно-травестійному стилі еклоги *Вергілія* (з «Буколік») — «Виргилиевы пастухи... в малороссийский кобеняк переодетые». Твір не зберігся.

Літ.: Петров Н. Один из предшественников Ив. Петр. Котляревского в украинской литературе XVIII в. Афанасий Кириллович Лобысевич. СПБ, 1904. *Г. А. Нудьга.*

ЛО́БІ, лобізм (англ. lobby — приймовна, вестибюль, кулуари) — система представництв великих монополій та ін. впливових груп при законодавчих органах США. Здійснюють прямий тиск (аж до підкупу) на конгресменів для прийняття вигідних для цих монополій законів. Під впливом Л., зокрема, було прийнято ряд екон. і політ. рішень в інтересах реакційних режимів Ізраїлю, Пд. Кореї, ПАР, Чілі тощо. Лобізм поширився також у парламентах ін. капіталістичних держав.

ЛОБІ́ТУ — місто на Зх. Анголи. Значний порт на узбережжі Атлантичного ок., кінцевий пункт трансафр. магістралі, залізнична станція, аеропорт. 59,5 тис. ж. (1970). Підприємства цем., азбоцем., харч. та ін. галузей пром-сті. Рибальство, судноремонт.

ЛО́БІЯ, гіацинтові боби (Dolichos lablab) — однорічна трав'яниста перехреснозапильна рослина родини *бобових*. Стебло витке або прямостояче, заввишки до 1,5 м і більше. Листки трійчасті. Квітки різних кольорів, одиночні або зібрані в китицю. Плід — біб. Походить Л. з Сх. Африки. Вирощують на зелений корм, зерно, сіно й *зелене добриво*. Недостиглі молоді боби використовують як зелений овочевий продукт. Є декоративні форми Л. У культурі найпошир. в Індії, Єгипті, Судані, Китаї та Індокитаї. В СРСР Л.— нова, малопошир. культура. Вирощують її в Грузії, Азербайджані; випробовують на Пд. України. Кормові якості Л. високі. Урожайність зеленої маси — 100—120 ц/га, в умовах зрошення — 300—350 ц/га, зерна — відповідно 5—9 і 12—20 ц/га. Іл. с. 207.
О. С. Устименко.

ЛОБКО́ВА ВО́ША — рід комах. Те саме, що й *площиця*.

ЛО́БНІ ПА́ЗУХИ — парні порожнини в лобній частині черепа багатьох ссавців, у т. ч. людини. Містяться в ділянці надорбітальних дуг. У людини Л. п. відмежовані одна від одної тонкою кістковою перетинкою і сполучаються з порожниною носа отвором, що відкривається в середній носовий хід. Л. п. вистелені слизовою оболонкою. Про запальні процеси стінок Л. п. див. *Фронтит*.

ЛОБНО́Р — безстічне озеро в зх. частині Китаю. Розташоване в Тарімській улоговині на вис. бл. 780 м. Місцеположення, розміри, обриси, глибина й солоність води в озері безперервно змінюються, що зумовлено мінливим характером стоку річок Таріму та Кончедар'ї, які живлять Л. Макс. площа сучас. Л. понад 3 тис. км², пересічна глиб. 1 м. Вздовж берегів — солончаки й болота. У посушливі роки озеро розпадається на кілька водойм, іноді пересихає. Замерзає у листопаді, скресає у березні. Вперше його дослідив М. М. *Пржевальський* 1876.

ЛО́БОВ Семен Михайлович [2 (15).II 1913, с. Смольниково, тепер Волоколамського р-ну Моск. обл.— 12.VII 1977, Москва] — рад. військ. діяч, адмірал флоту (1970). Член КПРС з 1940. У ВМФ з 1932. В 1937 закінчив Вище військ.-мор. уч-ще. Учасник *радянсько-японської війни 1945*. З 1954 — командир з'єднання кораблів Чорноморського флоту, з 1957 — Пн. флоту. З 1961 — заст. команд., з 1964 — команд. Пн. флотом. З 1972 — пом. нач. Генштабу Збройних Сил СРСР по ВМФ. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛОБОДА́ Андрій Митрофанович [14 (26).VI 1871, м. Свенцяни, тепер Швенчоніс, Лит. РСР — 1.I 1931, Київ] — укр. фольклорист, літературознавець і етнограф, акад. АН УРСР (з 1922), чл.-кор. АН СРСР (з 1923). Закінчив Київ. ун-т (1894), професор цього ун-ту (з 1904), завідував кафедрою рос. л-ри. Один із засновників і професор Вищих жіночих курсів. Очолював Етногр. комісію АН УРСР (1921—30). У більшості праць виступав прихильником істор. методу досліджень. Праці з питань слов'ян. пісенного епосу, історії рос. та укр. л-р, театру, етнографії: «Білоруська народна поезія і російський билинний епос» (1895), де проводиться ідея єдності рос., укр. та білорус. епосу, «Російський богатирський епос» (1896), «Лекції з народної словесності» (1912), «Доля етнографії на Україні в 1917—1925 рр.» (1926). Автор досліджень про О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Максимовича, П. Куліша.

Літ.: Попов П. М. Академік А. М. Лобода як фольклорист. «Народна творчість та етнографія», 1959, № 2.
І. П. Березовський.

ЛОБОДА́ Григорій (р. н. невід.— травень 1596) — гетьман повстанського війська, один з керівників *Наливайка повстання 1594—96* на Україні. Восени 1594 і навесні 1595 разом з С. *Наливайком* брав участь у походах на Молдавію проти тур.-тат. агресорів. У травні 1596 під час облоги польс.-шляхет. військом повстанського табору поблизу Лубен в урочищі Солоница (див. *Солоницький бій 1596*) Л. вступив у таємні переговори з коронним гетьманом С. *Жолкевським*. Звинувативши Л. у зраді, повстанці стратили його.

ЛОБОДА́ Іван Іванович (н. 5.VII 1926, с. Малі Кринки, тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1971. В 1949—57 навчався у Київ. художньому ін-ті. Твори: «Портрет дівчини» (1958), «Гуцул» (1960), «Портрет Т. Г. Шевченка», «Гуцулочка» (обидва — 1961), «Піонерка» (1963), «На рідній землі» (1964), «Іван Франко в Карпатах» (1966), «Гуцульське весілля» (1969), «Трудівники полонин» (1975), «Довбуш» (1977—79).

ЛОБОДА́ (Chenopodium) — рід однорічних, рідше багаторічних трав'янистих рослин, напівкущів і кущів родини лободових. Листки чергові, прості, у більшості видів трикутно-списоподібні, довгастояйцевидні або овальні. Квітки здебільшого двостатеві, зеленуваті, найчастіше зібрані в клубочки, що утворюють волотевидні суцвіття. Плід з тонким плівчастим оплоднем. Бл. 150 видів, пошир. переважно в помірних зонах земної кулі. В СРСР — бл. 30 видів, з них в УРСР — 22. Більшість видів Л.— *бур'яни*, серед них найпоширеніша Л. б і л а (Ch. album). Засмічує просапні культури, росте на узбіччях доріг, лісосмуг. Як бур'яни пошир. також Л. багатолиста (Ch. foliosum), Л. багатонасінна (Ch. polyspermum) тощо. З а х о д и б о р о т ь б и. Своєчасний обробіток грунту, старанний догляд за посівами, застосування *гербіцидів*. Деякі види Л. застосовують у медицині, напр. Л. а м б р о з і є в и д н у (Ch. ambrosioides), ефірну олію з якої використовують як протиглисний засіб. Л. гібридна (Ch. hibridum) і Л. смердюча (Ch. vulvaria) — *отруйні рослини*. Л. головчасту (Ch. capitatum) культивують як декоративну рослину. Іл. с. 210.
І. В. Веселовський.

ЛО́ВАТЬ — річка в РРФСР, у межах Псков. і Новгород. областей. Бере початок з оз. Ловатець (на тер. БРСР), впадає в оз. Ільмень. Довж. 530 км, площа бас. 21,9 тис. км². Живлення мішане, замерзає в листопаді — січні, скресає в березні — квітні. У пониззі судноплавна (70 км). На Л.—міста Великі Луки, Холм. По Л. у стародавні часи проходив торг. шлях з Балтійського м. на Дніпро й Чорне м. (*«шлях з варяг у греки»*).

ЛОВЕ́ЙКО Йосип Гнатович [н. 6 (19).II 1906, с. Прохори, тепер Спаського р-ну Примор. краю] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1975), дійсний член АМ (з 1979). Член КПРС з 1950. В 1926—31 навчався у ВХУТЕІНі та архіт. ін-ті в Москві у О. Весніна та К. Мельникова. В 1955—60 — гол. архітектор Москви. Роботи: вестибюль станції метрополітену «Дзержинська» (1935), готель «Радянський» (1950), комплекс житл. будинків на проспекті Миру (1952—55), планування і забудова житл. р-ну Дегунінo (1962—72), всі — у співавт., в Москві. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ЛО́ВЕЛЛ (Lovell) Джеймс (н. 25. III 1928, Клівленд, шт. Огайо) — астронавт США, капітан 1-го рангу ВМФ. Закінчив Вісконсінський ун-т і Військово-морську академію в Аннаполісі (1952), а також школу авіац. безпеки при ун-ті у Пд. Каліфорнії. З 1962 — у групі астронавтів. 4—18.XII 1965

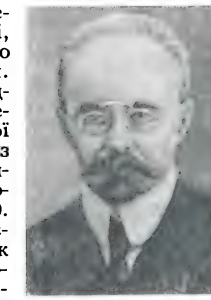

А. М. Лобода.

Й. Г. Ловейко.

Дж. Ловелл.

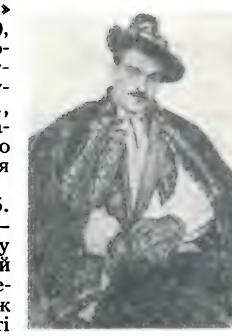

І. І. Лобода. Гуцул. 1960.

разом з Ф. *Борманом* здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-7», 11—15.XI 1966 разом з Е. *Олдріном* — на кораблі «Джеміні-12». 21—27.XII 1968 разом з Ф. Борманом та У. *Андерсом* здійснив 1-й політ до Місяця на кораблі «Аполлон-8» з виходом на селеноцентричну орбіту, 11—17.IV 1970 — з Дж. *Суіджертом* та Ф. *Хейсом* — політ до Місяця на кораблі «Аполлон-13». Ім'ям Л. наз. кратер на зворотному боці Місяця.

Лобода біла. Нижня і верхня частини рослини та насінина.

ЛО́ВЕЛЛ (Лоуелл; Lowell) Персіваль (13.III 1855, Бостон — 12.XI 1916, Флагстафф, шт. Арізона) — амер. астроном, дослідник *Марса*. Закінчив (1876) Гарвардський ун-т. На основі багаторічних спостережень встановив характер сезонних змін на Марсі, зокрема видимості на його поверхні т. з. каналів, відкритих Дж. *Скіапареллі*. Обчислив (1915) орбіту планети, відкритої 1930 і названої *Плутоном*.

ЛОВІНЕ́СКУ (Lovinescu) Хорія (н. 20.VIII 1917, Фелтічені) — рум. драматург. Популярність Л. принесли драми «Світло з Ульмів» (1952) і «Зруйнована цитадель» (1954, в СРСР ставилася під назвою «В домі пана Драгомиреску»). В центрі творів Л.— ставлення людини до соціальної революції, проблеми моралі, гуманізму й захисту миру. П'єси Л. написані в реалістичній манері з використанням образів-символів («Готель на перехресті», 1957; «Сестри Бога», 1959; «Смерть художника», 1964; «Петру Рареш», 1967; «І я був в Аркадії», 1971; «Людина, яка...», 1972).

С. В. Семчинський.

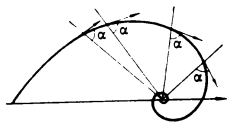

Логарифмічна спіраль.

ЛО́ВІЦ Товій (Йоганн Тобіас) Єгорович (25.IV 1757, Ґеттінген — 7.XII 1804, Петербург) — рос. хімік і фармацевт, акад. Петерб. АН (з 1793). За походженням німець. У 1768 переїхав у Петербург разом з батьком, який прийняв запрошення Петерб. АН. У 1785 відкрив адсорбційні властивості вугілля і застосовував їх для очищення питної води, спиртових розчинів, цукру тощо. Л. відкрив явище перенасичення й переохолодження розчинів солей, спосіб очищення речовин перекристалізацією. Вперше одержав кристалічну оцтову к-ту, кристалічну глюкозу, абсолютний спирт, чистий ефір тощо. Розробив методи розділення барію, стронцію і кальцію.

ЛОВМЯ́НСЬКИЙ (Łowmiański) Генрик (н. 22.VIII 1898, Даугуджяй, тепер Лит. РСР) — польс. історик-славіст, акад. Польс. АН (з 1952). Професор ун-тів у Вільнюсі (з 1934) і Познані (з 1945). Автор досліджень з ранньофеод. історії Польщі, Литви та Київ. Русі. У праці «Проблема ролі норманнів у виникненні слов'янських держав» (1957) Л. піддав критиці *норманську теорію*. В ряді розвідок висвітлив давню історію зх.-укр. земель. Праця Л. «Найдавніша історія Польщі» (1963) відзначена 1964 Держ. премією ПНР.

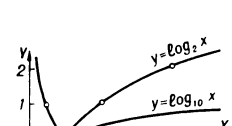

Графіки деяких **логарифмічних функцій.**

ЛОГАРИ́ФМ (від грец. λόγος, тут — відношення і ἀριθμός — число) дійсного числа N при основі a ($a > 0$, $a \neq 1$) — показник степеня, до якого треба піднести a, щоб одержати N. Позначається $\log_a N$. Отже, $a^{\log_a N} = N$ (осн. логарифмічна тотожність). В полі *дійсних чисел* кожне додатне число при даній основі має єдиний дійсний Л.; від'ємні числа і 0 Л. не мають. Осн. властивості Л.: $\log_a 1 = 0$; $\log_a a = 1$; $\log_a (N_1 \cdot N_2) = \log_a N_1 + \log_a N_2$; $\log_a (N_1/N_2) = \log_a N_1 - \log_a N_2$; $\log_a N^n = n \log_a N$; $\log_a \sqrt[n]{N} = \frac{1}{n} \log_a N$. Ці властивості використовують для спрощення множення, ділення, піднесення до степеня та добування кореня. За Л. чисел при одній основі a можна обчислити Л. чисел при ін. основі b: $\log_b N = \log_a N/\log_a b$. Обчислення Л. числа наз. логарифмуванням, обчислення числа за його Л.— потенціюванням. Л. при фіксованій основі становлять систему Л. Найуживанішими системами Л. є *десяткові логарифми* ($\lg N$) та *натуральні логарифми* ($\ln N$). Ціла частина десяткового Л. (найбільше ціле число, яке не перевищує його) наз. характеристикою, дробова (різниця між Л. і його цілою частиною) — мантисою. Оскільки $\lg (10^k \cdot N) = k + \lg N$, то десяткові Л. чисел, що відрізняються лише множником 10^k, мають однакові мантиси і відрізняються лише характеристиками. Напр., $\lg 2 \approx 0{,}3010$; $\lg 20 \approx 1{,}3010$; $\lg 200 \approx 2{,}3010$ тощо. Ця властивість лежить в основі побудови таблиць Л., які містять лише мантиси Л. цілих чисел. У полі *комплексних чисел* Л. числа z обчислюється за формулою

$$\log_a z = [\ln |z| + i(\varphi + 2\pi n)]/\ln a,$$

(n — довільне ціле число), яка дає змогу обчислювати Л. також від'ємних чисел.

Л. винайшли на поч. 17 ст. незалежно один від одного Д. *Непер* та швейц. математик І. Бюргі (1552—1632). Термін Л. запропонував Д. Непер (1614); він же вперше встановив їхні властивості. Позначення Л. ввів 1632 Б. *Кавальєрі*. Сучас. визначення Л. вперше дав англ. математик В. Гардінер (1742). Перші таблиці Л. склали незалежно один від одного Д. Непер (1614) та І. Бюргі (1620). В Росії таблиці Л. вперше видано 1703 за участю Л. П. *Магницького*. Значний вклад у розвиток теорії Л. зробив Л. *Ейлер*. Див. також *Логарифмічна лінійка*, *Логарифмічна функція*.

Літ.: Гиршвальд Л. Я. История открытия логарифмов. Х., 1952; История математики, т. 2. М., 1970; Маркушевич А. И. Площади и логарифмы. М., 1979.

Е. М. Сільвестрова.

Логарифмічна лінійка.

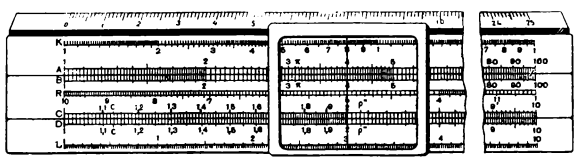

ЛОГАРИ́ФМІЧНА ЛІНІ́ЙКА, лічильна лінійка — інструмент, за допомогою якого множення, ділення, піднесення до степеня, добування кореня та ін. операції над числами замінюються операціями над *логарифмами* цих чисел. Найпростіша Л. л. складається з корпуса, движка та бігунка (із скла чи плексигласу), що має візирну лінію (мал.). На корпусі нанесено шкали: D — осн. шкала чисел; L — шкала мантис десяткових логарифмів чисел, нанесених на шкалі D; A — шкала квадратів чисел; K — шкала кубів чисел. На лицьовій стороні движка нанесено шкали: C (збігається з D); B (збігається з A в поч. положенні движка); R — шкала величин, обернених до чисел шкали D; на зворотній — S — шкала синусів; T — тангенсів; $S\&T$ — синусів і тангенсів малих кутів. Л. л. дає змогу знаходити 3—4 правильні значущі цифри числа. Л. л. винайдено у 17 ст.

Літ.: Панов Д. Ю. Счетная линейка. М., 1973.

ЛОГАРИФМІ́ЧНА СПІРА́ЛЬ — плоска крива, рівняння якої в полярній системі *координат* має вигляд $\rho = ae^{m\varphi}$, де a і m — сталі. Можна розглядати як траєкторію точки, що переміщається по радіус-вектору, тоді як сам радіус-вектор обертається навколо полюса. Різниця *логарифмів* радіус-векторів двох будь-яких точок Л. с. прямо пропорційна різниці полярних кутів цих точок. Всі промені, що виходять з полюса, Л. с. перетинає під сталим кутом $\alpha = \operatorname{arc\,ctg} m$ (мал.). Вона асимптотично наближається до початку координат. Вперше її розглянув 1638 Р. *Декарт*. Застосовують Л. с. в техніці, в навігаційній службі та авіації.

ЛОГАРИФМІ́ЧНА ФУ́НКЦІЯ — функція, обернена до *показникової функції*. Позначається $y = \log_a x$, де $a > 0$ ($a \neq 1$) — основа *логарифма*. Л. ф. визначена лише при $x > 0$. При $a > 1$ Л. ф. є зростаючою (див. *Зростання і спадання функції*), при $0 < a < 1$ — спадною (мал.). Якщо $a = e$ (див. *Непера число*), то $y = \ln x$; цю Л. ф. широко застосовують у матем. аналізі. Л. ф.— одна з осн. *елементарних функцій*, вона була відома ще математикам 17 ст.

ЛОГАРИФМІ́ЧНИЙ ПАПІ́Р — спеціально розграфлений папір, що має вигляд прямокутної сітки. Складається з двох сімей паралельних прямих, рівняння яких мають вигляд: $x = m \lg u$, $y = m \lg v$, де m — сталий множник, що визначає масштаб сітки, x і y — декартові *координати*, що є десятковими *логарифмами* чисел u^m і v^m. На Л. п. *графіки функцій* часто набувають простішого вигляду. Так, функція $v = 2u^2$ на Л. п. ($m = 1$) зображається прямою $y = 2x + \lg 2$ (мал.). Це дає змогу спрощувати графічне розв'язання задач. Використовують ще напівлогарифмічний папір, що складається з логарифмічної ($x = m \lg u$) і рівномірної ($y = v$) сімей паралельних прямих.

ЛО ҐА́ТТО (Lo Gatto) Етторе (н. 20.V 1890, Неаполь) — італ. учений-славіст і перекладач. Автор «Історії російської літератури» (т. 1—7, 1927—45), «Історії російського театру» (т. 1—2, 1944), «Історії російської сучасної літератури» (т. 1—2, 1958), книг «Міф про Петербург», «Пушкін. Історія поета і його героя» (обидві — 1960) та ін. праць з історії

Росії, рос. культури й л-ри. Перекладач творів рос. (О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Островського, М. Горького), а також польс., чес. та ін. слов'ян. письменників. Значну увагу приділяв вивченню укр. л-ри. Опублікував про неї багато статей, оглядів і рецензій. Йому належить кілька статей про Т. Шевченка. Відвідував Рад. Союз, був, зокрема, у Києві (1931, 1960). *Д. С. Наливайко.*

ЛО́ГВИН Григорій Никонович [н. 9 (22).V 1910, с. Косівка, тепер Олександрійського р-ну Кіровогр. обл.] — укр. рад. мистецтвознавець, доктор мистецтвознавства (з 1968). В 1931—34 навчався в Харків. худож. ін-ті, 1938—41 — у Моск. ін-ті образотворчих мист. Автор праць з історії укр. архітектури та образотворчого мистецтва. Брав участь у створенні колективних праць: «Нариси історії архітектури Української РСР» (1957), «Історія українського мистецтва» (т. 2—3, 1967—69), «Искусство стран и народов мира» (т. 4, 1978). *Тв.:* Украинское искусство. X—XVIII вв. М., 1963; Киев. М., 1967; По Україні. К., 1968; София Киевская. Альбом. К., 1971; Украинские Карпаты. М., 1973; З глибин. Давня книжкова мініатюра XI—XVIII століть. К., 1974.

ЛО́ГВИНЕ́НКО Віталій Андрійович (н. 28.I 1928, с. Дическулове, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1949. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1952. Перший роман — «Літа молодії» (1957). Окремими книгами вийшли збірки оповідань і повістей «Давні рани» (1961), «Сузір'я» (1963), «Біоструми» (1970), романи «Вінчання» (1965), «Рубікон» (1966), «Важка вода» (1972), «Росава» (1975). Чимало творів присвятив військово-патріотичній темі. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. *Тв.:* Ятрань. К., 1978; Мертвий якір. К., 1980; Рос. перекл.— Девичтрава. М., 1969; Росава.— Годы молодые. М., 1978. *В. П. Лета.*

ЛО́ГВИНОВ Микола Григорович (н. 31.I 1927, с. Новоайдар, тепер смт Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. вчений у галузі гірничої механіки, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. Після закінчення (1952) Донецького політех. ін-ту викладає в ньому. Осн. праці — з питань моделювання складних пром. гідропневматичних систем, аналітичного й експериментального вивчення процесів динаміки в тех. об'єктах, розв'язування задач автом. регулювання і оптим. керування.

ЛО́ГВИНО́ВИЧ Георгій Володимирович [н. 28.I (10.II) 1913, с. Леонтьєво, тепер Вяземського р-ну Смол. обл.] — рад. вчений у галузі гідромеханіки, акад. АН УРСР (з 1967). Закінчив (1935) Моск. ун-т. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1945 — в Центр. аерогідродинамічному ін-ті, одночасно (1957—61) викладав у Моск. енергетичному ін-ті, з 1970 — професор Моск. фізико-тех. ін-ту. В 1966—71 — директор Ін-ту гідромеханіки АН УРСР. Осн. праці — з гідродинаміки великих швидкостей. Дослідив явища швидкого занурення тіла в рідину і розвитку каверн (порожнин). Розвинув теорію глісування (ковзання) і зривного обтікання тонких тіл, заг. теорію підводних крил з безконечними кавернами, виконав дослідження по створенню профілю підводного крила тощо. Заклав основи гідродинаміки плавання риб і морт варин. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1978.

ЛО́ГИНОВ Володимир Федорович [парт. псевдонім — Павло; 8 (20). VI 1897—11.X 1938] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Карповці (тепер Почепського р-ну Брянської обл.) в сім'ї дрібного службовця. В революц. русі з 1915. В 1916 навчався у Київ. ун-ті, вів революц. роботу. Після Лютн. революції 1917 — секретар Подільського райкому, член Київ. к-ту РСДРП(б). У 1918 — уповноважений *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*. Під час австро-нім. окупації України — голова Харків. підпільного губревкому. В 1919 — секретар Харків. губкому КП(б)У. Під час *денікінщини* — член Одес. підпільного губкому. В 1920 — голова Одес. губревкому, секретар Одес. губкому КП(б)У. З 1921 — на відповідальній парт., рад. і госп. роботі, зокрема 1923—24 — секретар Київ. губкому КП(б)У. На VII конференції КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК. Нагороджений орденом Леніна.

ЛО́ГИНОВ Євген Федорович [10 (23).X 1907, Гельсінгфорс, тепер Хельсінкі — 7. X 1970, Москва] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1967). Член КПРС з 1939. В Рад. Армії з 1926. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіац. д-зією, корпусом далекосяжної дії. В 1949 закінчив Вищу військ. академію ім. К. Є. Ворошилова. В 1950—54 — нач. ф-ту і заст. нач. Військовоповітр. академії, 1954—59 — на відповідальній військ. роботі. В 1959—64 — нач. Гол. управління Цивільного повітр. флоту. З 1964— міністр цивільної авіації СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛО́ГІКА [грец. λογική (τέχνη) — наука про умовивід] — наука про закони, форми та прийоми *мислення*, які забезпечують досягнення *об'єктивної істини* в процесі *міркування* і *пізнання*. Виділяють *діалектичну логіку* і *формальну логіку*, які розвиваються в тісному взаємозв'язку. Діалектична логіка досліджує змістовий аспект людського мислення, особливості прояву в ньому законів *діалектики*; вивчає найзагальніші *категорії* як форми мислення, форми буття та ступені розвитку людського пізнання; виявляє закономірності виникнення і розвитку *знання* в процесі взаємодії *суб'єкта і об'єкта*; розкриває шляхи досягнення об'єктивної істини як сусп.-істор. процес. В марксистсько-ленінській філософії діалектична Л. збігається з діалектикою і теорією пізнання (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*). Формальна Л. досліджує структурні аспекти людського мислення і наук. знання (*поняття, судження, умовивід*), абстрагуючись від їхнього змісту і розвитку. Осн. завданнями формальної Л. є вивчення умов, за яких твердження або висловлювання, що виражають якусь думку, набувають значення *істини*; виявлення законів перенесення значення істини з вихідних тверджень (засновків) на вивідні (висновки). На цій основі вона розкриває механізм логічного виводу і визначає поняття наук. доказу; формулює правила побудови дедуктивних систем і індуктивного підтвердження (див. *Індукція* в логіці, *Дедукція*). Завдяки широкому застосуванню символіки і мови формул мисленні операції і процеси наук. доведення досліджуються шляхом відображення їх у логічних *численнях*. Цим зумовлена її ін. назва — символічна Л. Тепер формальна Л. являє собою розгалужену систему знання і має складну структуру. Осн. теоріями є *логіка висловлювань*, яка вивчає властивості складних тверджень, умови їх істинності, визначає клас завжди істинних висловлювань, тобто клас логічних законів, та логіка *предикатів*, що вивчає суб'єктно-предикатну структуру висловлювань за допомогою особливих *операторів — кванторів*. Квантори визначають обсяг значень, у межах якого дане твердження є істинним. Логічною теорією вищого рівня є металогіка, яка вивчає питання несуперечливості, повноти і незалежності системи *аксіом* об'єктних теорій, ефективні розв'язувальні процедури. Вона поділяється на логічний синтаксис, що формулює правила побудови об'єктних теорій як знакових систем безвідносно до змісту знаків, *семантику*, що вивчає правила інтерпретації знакових систем, та прагматику, що досліджує смисловий та психічний аспекти використання і сприйняття логічних систем (див. *Семіотика*). На сучас. етапі для побудови Л. висловлювань, Л. предикатів і, відповідно, металогіки використовуються відмінні від традиційних логічні ідеї, застосовуються оператори, що формалізують поняття необхідності, можливості, причини, часу тощо. Це зумовило появу різноманітних модифікацій осн. логічних теорій і виникнення некласичних систем формальної Л., зокрема багатозначної, конструктивної, модальної, часової та ін. Існують системи прикладних Л. Внаслідок комплексного застосування ідей та методів діалектичної і формальної Л. сформувалась особлива дисципліна, яку називають Л. наук. пізнання, Л. наук. дослідження, або *логікою науки*. Пристосування формальної Л. до потреб матем. науки, аналіз вихідних основ математики, вивчення структури матем. теорій, проблем обгрунтування їх, природи матем. доказу тощо утворюють *математичну логіку*. Використання засобів формальної Л. до вивчення та побудови тех. систем утворило т. з. тех. Л. тощо. Прикладною Л. називають також кожну конкретну науку, закони якої є водночас

Г. В. Логвинович.

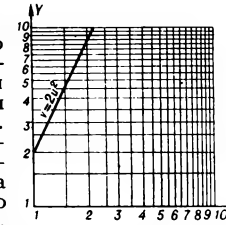

Логарифмічний папір.

і законами мислення в даній конкретній галузі. Історично Л. виникла і розвивалась у сфері філософії. Її основоположником був *Арістотель*, у творах якого поряд з системою формальної Л. були окремі ідеї діалектичної Л. Початок застосуванню матем. символіки для виразу формально-логічних теорій у вигляді логічних числень поклали Г. В. *Лейбніц*, Дж. *Буль*, шотл. математик і логік О. де Морган (1806—71). Першу систему діалектичної Л. на ідеалістичній основі побудував Г. В. Ф. *Гегель*. Істор. заслуга створення основ діалектичної Л. як науки належить К. Марксу, Ф. Енгельсу і В. І. Леніну. Л. була і залишається ареною гострої боротьби між *матеріалізмом* та *ідеалізмом*, оскільки її предмет безпосередньо торкається важливих світоглядних проблем. Ідеалізм спотворює суть Л., з антинаук. позицій витлумачує її результати і в кінцевому підсумку заперечує її пізнавальне значення (див. *Неопозитивізм*). Справжнє місце Л. в наук. пізнанні світу визначає *діалектичний матеріалізм*. Формальна Л. широко застосовується в математиці, фізиці, біології, кібернетиці, лінгвістиці, екон. науці, соціології тощо як спец. метод. Діалектична Л. становить теоретико-пізнавальну базу методів усіх конкретних наук.

Літ.: Логика научного исследования. М., 1965; Копнин П. В. Логические основы науки. К., 1968; Попович М. В. Логіка і наукове пізнання. К., 1971; Ильенков Э. В. Диалектическая логика. М., 1974; Костюк В. Н. Логика. К.— Одесса, 1975; Попович М. В. Философские вопросы семантики. К., 1975; Формальная логика. Л., 1977; Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. К., 1977; Клини С. К. Математическая логика. Пер. с англ. М., 1973.

П. Ф. Йолон.

ЛО́ГІКА ВИСЛО́ВЛЮВАНЬ — розділ *логіки*, в якому досліджуються умови правильності *міркувань* шляхом аналізу істиннісних відношень між складними висловленнями. При побудові Л. в. виходять з припущення, що кожне висловлювання або елементарне, або складається з елементарних висловлювань — за допомогою логічних зв'язок («і», «або», «якщо» та ін.) чи *операторів* («невірно, що», «можливо, що», «буде вірно, що», «вірити, що» тощо). Структура елементарного висловлювання в Л. в. не розглядається. Припускається, що істиннісна оцінка кожного складного висловлювання визначається оцінками елементарних висловлювань, з яких воно складається. Одні висловлювання можна перетворювати на інші; правила перетворювання в Л. в. формулюються так, щоб з істинних висловлювань одержувати тільки істинні.

А. Т. Ішмуратов.

ЛО́ГІКА НАУ́КИ — комплекс філософських та формально-логічних досліджень структури наук. знання. Розвиток Л. н. пов'язаний з подоланням кризи в теор. *природознавстві* та *основах математики*, що виникла на рубежі 19 і 20 ст. В теоріях, які вважалися класичними і надійними, виявилися суперечності; некритичне використання деяких понять поставило під сумнів засоби *доказу*, зокрема в математиці; з'ясувалося, що важливим теор. поняттям приписується смисл, несумісний із змістом даних теорій. Л. н. склалася як сукупність методів встановлення точного смислу термінів і тверджень наук. теорій, визначення міри доказовості кожного з тверджень і аналізу надійності самих методів доказу. В сучас. науці з високою абстрактністю її побудов та зростаючою складністю логічної структури доказів Л. н. набуває дедалі більшого значення для з'ясування об'єктивної істинності теорій та перспектив їхнього розвитку. Вивчення структури і властивостей теорій засобами *формальної логіки* здійснюється шляхом побудови відповідних формалізованих *метатеорій*. Широкого розвитку такі дослідження набули в дедуктивних, матем. науках, де одержано значні теор. і прикладні результати. Оскільки важлива частина емпіричних теорій з формального боку не відрізняється по суті від математичних, на дослідження їх перенесено методи, що виправдали себе в математиці. Тут істотно розширюється коло досліджуваних проблем і використовуваних методів та ідей. Фундаментальна для емпіричних теорій проблема співвідношення фактів і теор. узагальнень допускає формальний розгляд, але водночас порушує суто філос. питання. Аналіз змісту *абстракцій*, використовуваних сучас. *наукою*, на всю повноту ставить питання про глибину *відображення* зовн. світу в поняттях. Нарешті, найважливіші результати метатеор. досліджень не можна зрозуміти без філос. осмислення. Таким чином, аналіз будови наук. знання, міри і характеру його обгрунтованості, форм зв'язку теорії з емпіричним матеріалом неминуче й органічно включає вивчення співвідношення теорії та об'єктивної дійсності. Л. н. стимулює і розвиток формальної логіки, зокрема її некласичних напрямів, і водночас потребує філос. аналізу понятійного апарату науки, узагальнення результатів метатеор. досліджень. Розвиток Л. н. приводить до краху *неопозитивізму*, який прагнув вилучити з Л. н. філос. питання, проголосивши їх «псевдопроблемами». В розв'язанні філос. проблем Л. н. повною мірою проявляється творча плідність ідей матеріалістичної діалектики.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Копнин П. В. Логические основы науки. К., 1968; Костюк В. Н. Методология научного исследования. К.— Одесса, 1976; Попович М. В. Логіка і наукове пізнання. К., 1971.

М. В. Попович.

ЛО́ГІКА ПРЕДИКА́ТІВ — розділ *логіки*, в якому використовуються засоби *логіки висловлювань* з урахуванням аналізу структури елементарних висловлювань. Припускається, що в простому висловлюванні говориться про об'єкти a_1, .., a_n, які перебувають у *відношенні* P (...); структурі висловлювання відповідає схема $P(x_1, \ldots, x_n)$, де P — предикатна змінна (n-місний *предикат*), $x_1, \ldots, x_n$ — предметні змінні, які відповідають об'єктам, що перебувають у даному відношенні. Властивість розглядається як одномісний предикат. Виражальні та дедуктивні можливості Л. п. збільшуються за рахунок введення *кванторів* (загальності $\forall$ та існування $\exists$), які відповідають словам «кожний» та «існує» («деякий») відповідно. Числення предикатів, в якому кванторами можуть зв'язуватися тільки предметні змінні ($\forall x\, P(x)$), наз. вузьким; у розширеному численні предикатів кванторами можуть зв'язуватися обидва види змінних ($\exists P \forall x\, P(x)$).

А. Т. Ішмуратов.

ЛОГІЦИ́ЗМ — напрям в обгрунтуванні *математики*, який намагався звести математику до *логіки*, тобто виразити математичні поняття за допомогою термінів логіки і довести всі твердження математики як теореми логіки, використовуючи тільки логічні засоби. Попередником Л. вважають Г. В. *Лейбніца*, засновником — Г. *Фреге*. Продовжуючи дослідження Г. Фреге, Б. *Рассел* виявив у них суперечність, що спонукало його до побудови логіки у вигляді *типів теорії*. Однак, це виявилось неможливим. Справивши значний вплив на розвиток *математичної логіки* і науки в цілому, Л., проте, не зміг здійснити свою програму «чисто логічного обгрунтування математики».

Літ.: Френкель А., Бар-Хиллел И. Основания теории множеств. Пер. с англ. М., 1966.

А. Т. Ішмуратов.

ЛОГІ́ЧНЕ — спосіб відображення в мисленні реального процесу історичного розвитку. Див. *Історичне і логічне*.

ЛОГІ́ЧНИЙ НА́ГОЛОС — 1) Виділення підсиленням голосу кореневого складу слова, його смислового центру. Такий наголос відмежовує кореневий склад від *афіксів*, тому його наз. і аналітичним або етимологічним наголосом. 2) Виділення підсиленням голосу слова, на яке припадає осн. смислове навантаження висловлювання, судження. Цей наголос наз. ще й фразовим наголосом.

Л. Л. Гумецька.

ЛОГІ́ЧНИЙ ПОЗИТИВІ́ЗМ — суб'єктивно-ідеалістичний напрям у бурж. філософії, який аналіз структури науки методами сучас. *формальної логіки* розглядає як засіб стати над боротьбою матеріалізму та ідеалізму. Див. *Неопозитивізм*.

ЛОГОВЕ́НКО Іван Іванович [бл. 1842, Херсонщина — 11 (23).VIII 1879, Миколаїв] — революц. народник. Боцман 2-го Чорноморського флотського екіпажу. З 1878 — член народницького гуртка у Миколаєві. За участь у підготовці замаху на Олександра II заарештований. За *«процесом 28-ми»* (1879) його засуджено до смертної кари й повішено.

ЛОГОГРА́ФИ (грец. λογογράφοι, від λόγος — слово, проза і γράφω — пишу) — 1) Автори перших творів давньогрец. істор. прози. Розрізняють старше (6—1-а пол. 5 ст. до н. е.; *Гекатей Мілетський* та ін.) і молодше (2-а пол. 5 ст. до н. е.; Ксанф та ін.) покоління Л. Праці Л. спиралися на міфи, власні враження, міські хроніки. Від тво-

рів Л. збереглися окремі фрагменти. 2) В Афінах з кін. 5 ст. до н. е. складачі промов для виступів позовників у суді. Готували промови, враховуючи індивідуальність замовника. Найзнаменитішим Л. був *Лісій*.

ЛОГО́ЙДА Михайло Іванович (н. 21.IX 1910, м. Перт-Амбой, штат Нью-Джерсі, США) — діяч укр. прогресивних організацій у США. В юнацькі роки переїхав з США до Ужгорода. Був одним з керівників червоних профспілок на *Закарпатській Україні*. В 1935 за революц. діяльність бурж. чехословацький уряд вислав його з країни. В 1936 Л. емігрував до США. В 1938 брав участь у виданні щомісячника «Карпатська Русь». З 1939 — секретар Закарпатської секції Міжнар. робітн. ордену (пролетар. орг-ції взаємодопомоги, забороненої урядом США 1953). Л.— редактор газ. «Карпатська Русь».

ЛОГО́МЕТР (від грец. λόγος, тут — відношення і μετρέω — вимірюю) — вимірювальний механізм, яким визначають відношення двох електричних величин (звичайно сил струму). До найпоширеніших належать магнітоелектричні Л. (мал.) з котушками, що обертаються в полі постійного магніту. В таких Л. зміна вимірюваної величини порушує рівновагу обертальних моментів, що спричинює відхилення (відповідне цій зміні) котушок разом з покажчиком (напр., стрілкою). Є також Л. електродинамічні (див. *Електродинамічний прилад*) вимірювальний), електромагнітні (див. *Електромагнітний прилад* вимірювальний) і феродинамічні (див. *Феродинамічний прилад* вимірювальний). Л. застосовують в *омметрах, фазометрах, частотомірах*, дистанційних вимірювачах електричних та неелектричних величин тощо.

ЛОГОПА́ТІЯ (від грец. λόγος — слово і πάθος — страждання, хвороба) — загальна назва стану мовної недостатності при нормальному слуху. Форми Л. різні: порушення вимовляння, артикуляції, голосу, темпу мовлення, порушення здатності писати і читати. Поняття Л. охоплює мовні розлади, що виникають при ушкодженні апарата мовлення, внаслідок органічних уражень центр. нервової системи, а також функціональних розладів або затримки розвитку мовлення тощо. Питаннями вивчення, подолання і запобігання Л. займається *логопедія*. Див. також *Алалія, Афазія, Афонія, Дизартрія, Заїкання*.

ЛОГОПЕ́ДІЯ (від грец. λόγος — слово і παιδεία — виховання, навчання) — наука, що вивчає різні порушення мови, а також методи подолання їх і запобігання їм. Різноманітність цих порушень зумовлена складністю анатомо-фізіол. механізмів, які беруть участь у формуванні мови. Осн. порушення мови: *алалія, афазія, дизартрія, дислалія, дисграфія*, риноларія, дислексія (порушення читання), *заїкання*, брадилалія й тахілалія (порушення ритму, темпу і плавності мови), *афонія*, дисфонія, фонастенія (порушення голосу), порушення мови внаслідок зниження слуху. Л.— один із розділів *дефектології*. Як галузь пед. науки тісно пов'язана з фізіологією, медициною, психологією, мовознавством. Подолання порушень мови проводиться в спец. школах і дошкільних закладах для дітей з порушеннями мови, на логопедичних пунктах при заг.-осв. школах, в логопедичних кабінетах при поліклініках, у стаціонарних відділеннях при лікарнях і психоневрологічних диспансерах.

Літ.: Вопросы патологии речи. Х., 1959; Хватцев М. Е. Логопедия. М., 1959; Демина И. И. Методика проведения индивидуальных логопедических занятий. К., 1971; Правдина О. В. Логопедия. М., 1973; Педагогические пути устранения речевых нарушений у детей. Л., 1976; Винокур А. С. Подолання мовного недорозвинення у дітей молодшого шкільного віку. К., 1977.

І. Й. Дьоміна.

ЛО́ГОС (грец. λόγος, букв.— слово) — у деяких системах давньої філософії загальний закон, основа світу. *Геракліт* вживав цей термін для позначення об'єктивної діалектики світу — процесу боротьби і взаємопереходу протилежностей як універсальної закономірності, що їй підпорядковане все існуюче. В ідеалістичній філософії (починаючи з *Платона*) термін «логос» набрав містико-теологічного змісту. Ним позначали надприродну духовну сутність, божественний розум, що нібито керує ходом подій, спрямовує їх. У сх. філософії аналогічним Л. є поняття *дао*.

ЛОГУНО́В Анатолій Олексійович (н. 30.XII 1926, с. Обшаровка, тепер Безенчуцького р-ну Куйб. обл.) — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1980). Член КПРС з 1960. Після закінчення Моск. ун-ту (1951) працював там же. В 1956—63 — в Об'єднаному ін-ті ядерних досліджень. З 1963— директор Ін-ту фізики високих енергій (Серпухов), з 1974 — віцепрезидент АН СРСР, з 1977 — ректор Моск. ун-ту. Осн. праці — з квантової теорії поля і фізики елементарних частинок. Розвинув заг. методи одержання дисперсійних співвідношень і асимптотичних теорем для широкого класу процесів; розробив новий підхід до проблеми множинного народження частинок при високих енергіях. Брав участь у розробці і введенні в дію Серпухов. протонного синхротрона на енергію 70 ГеВ. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1973.

Лоджія.

ЛО́ДЖІЯ (італ. lóggia) — приміщення в будинку, відкрите з фасадного боку й огороджене *парапетом* або граткою. В італ. архітектурі — окрема будівля галерейного типу (див. *Галерея*).

ЛО́ДЗИНСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 — виступ робітників Лодзі 22—24.VI (5—7.VII) в період *революції 1905—07 в Росії*. Страйковий рух у місті розгорнувся ще в травні, 20—21.VI (3—4.VII) пройшли політ. демонстрації, які були розстріляні військами. У відповідь на це Лодзинський к-т *Соціал-демократії Королівства Польського і Литви* закликав робітників почати заг. політ. страйк. 22.VI (5.VII) майже всі підприємства Лодзі припинили роботу. Стихійні сутички робітників з поліцією й військами переросли у збройне повстання. Було споруджено бл. 50 барикад. 24.VI (7.VII) царські війська придушили повстання. Революц. виступи робітників Лодзі підтримав рос. і укр. пролетаріат. На Україні страйки солідарності відбулися в кін. червня 1905 у Катеринославі, Одесі, Харкові та ін. містах. За оцінкою В. І. Леніна, пролетаріат Лодзі під час повстання показав «не тільки новий зразок революційного ентузіазму і геройства, а й вищі форми боротьби» (Повне зібр. тв., т. 10, с. 294).

А. О. Логунов.

ЛОДЗЬ —місто в центр. частині Польщі, адм. ц. міського Лодзинського воєводства. Вузол з-ць і автошляхів. 810 тис. ж. (1976). Разом з прилеглими містами утворює Лодзинську агломерацію. Л. виникла в 14 ст. В 1423 місту надано *магдебурзьке право*. За 2-м поділом Польщі (1793) приєднана до Пруссії, 1807—15— в складі *Варшавського герцогства*, з 1815 — Рос. імперії. В 1905 тут відбулося збройне повстання робітників (див. *Лодзинське повстання 1905*). З 1918 — в складі Польщі (з 1952 — ПНР). В 1939 загарбана фашист. Німеччиною. 19.I 1945 визволена Рад. Армією. Л.— центр осн. у країні текст. району, що склався з давніх часів. Сучасний пром. комплекс міста багатогалузевий — розвинуті маш.-буд. (виробн. верстатів для текст. промсті), електротех. (трансформатори, устаткування для електротяги), хім. (штучне і синтетичне волокно, гумові вироби), шкіряно-взут., поліграф., харчосмакова, парфюмерна пром-сть. Ун-т, політех. ін-т, мед. академія. Три вищі худож. школи. Бібліотека університету. Центральна кіностудія ПНР. Оперний та ін. театри. Музеї: архітектури та етнографії, історії революційного руху, мистецтва тощо. Ботанічний сад.

Архіт. пам'ятки: дерев'яний костьол св. Юзефа (серед. 18 ст.), ратуша (1827). В районі Лагевніки — костьол (1702—23), монастир францісканців (2-а пол. 18 ст.). Нац. театр (поч. 60-х рр. 20 ст., арх. Ю. та В. Корські, Р. Шимборський). Пам'ятники: Т. Косцюшко (1931, скульптор М. Любельський; реконструйований 1960), пам'ятник-мавзолей воїнів Рад. Армії (1961, арх. Т. Гербурт і В. Вальд, скульптори Р. Модзелевський, Т. Лодзяна і Ц. Волосевич).

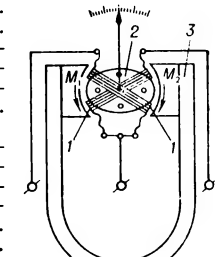

Магнітоелектричний **логометр:**
1 — рухома котушка; *2* — осердя зі стрілкою; *3* — постійний магніт; M_1 і M_2 — обертальні моменти.

О. М. Лодигін.

ЛОДИ́ГІН Олександр Миколайович [6 (18).X 1847, с. Стеньшино, тепер Петровського р-ну Тамб. обл.— 16.III 1923] — рос. електротехнік. Закінчив (1867) Моск. юнкерське уч-ще. Винайшов (1872) лампу розжарення з вугільним стрижнем, на яку одержав (1874) привілей в Росії, пізніше запатентував свій винахід в Австрії, Великобританії, Франції і Бельгії. За винахід лампи Петерб. АН присудила (1874) Л. Ломоносовську премію. В 1890-х рр. Л. створив кілька типів ламп розжарення з металевою ниткою. Конструював також електр. печі для плавки металів і руд, досліджував проблеми електр. тяги й електрифікації кустарної пром-сті тощо. Л.— один із засновників електротех. відділу Російського тех. т-ва і журн. «Электричество». З поч. 1880-х рр. до 1905 і після 1916 працював за кордоном. Помер у США. *Літ.:* Белькинд Л. Д. Александр Николаевич Лодыгин. М.—Л., 1948.

В. О. Каменєва.

ЛО́ДІЙ Петро Дмитрович [4 (15).V 1764, с. Збой, Земплинського комітату, тепер ЧССР — 10 (22).VI 1829, Петербург] — вітчизняний просвітитель, філософ і юрист. Українець за походженням. Професор Львівського (1787—1802), Краків. (1802—03) ун-тів, Петерб. пед. ін-ту (1804 — 19) і ун-ту (1819—29). У філософії з позицій *деїзму* відстоював ідеї матеріалістичного *сенсуалізму*, одним з перших виступив з матеріалістичною критикою *ідеалізму* І. *Канта*, негативно ставився до філософії Дж. *Берклі*, Д. *Юма*, Ф. В. Й. *Шеллінга*. Водночас не наважувався заперечувати існування бога, хоч і засуджував спроби підпорядкувати науку і філософію церкві. Сусп.-політ. погляди Л. консервативні. Осн. праці — «Логічні настанови» (1815), «Теорія загальних прав» (1828).

Д. П. Кирик.

ЛО́ЖЕ ОКЕА́НУ — частина дна *Світового океану* з переважними глибинами 3—6 тис. м (макс.— до 7 тис. м); один з головних елементів його рельєфу і структури. Займає понад 50% заг. площі Світового ок. (185 млн. км²). Включає глибоководні абісальні улоговини (див. *Абісаль*) і підняття, що їх розділяють, за винятком *серединноокеанічних хребтів* та глибоководних жолобів, які не належать до Л. о. Рельєф дна улоговин переважно горбистий, представлений височинами заввишки від кількох десятків до сотень метрів. По периферії улоговин, розміщених поблизу материків, простягаються плескаті абісальні рівнини. Останні найпоширеніші в Пн. Льодовитому й Атлантичному океанах, найменшу площу займають у Тихому ок. Гірський рельєф у межах Л. о. являє собою брилові або склепінні підняття, нерідко хребти, ускладнені ланцюгами вулканів. Немала роль у будові рельєфу Л. о. належить *розломам тектонічним*. Л. о. характеризується розвитком океанічного типу *земної кори*. В межах Л. о. слабо проявляється сейсмічна активність, а тому окремі його ділянки розглядають як стабільну океанічну плиту — *таласократон*.

Б. О. Нелепо.

ЛО́ЖЕЧНИЦЯ (Cochlearia) — одно-, дво- або багаторічні трав'янисті рослини родини капустяних (*хрестоцвітих*). Стебло галузисте. Листки прості, лопатеві; нижні — у прикореневій розетці. Квітки двостатеві, правильні, чотирипелюсткові, білі або бузкові, у китицях. Плід — стручечок. Бл. 25 видів, переважно в арктичному і помірному поясах Пн. півкулі. В СРСР — 6 видів, з яких найпоширеніша Л. арктична (C. arctica). В УРСР — 1 вид — Л. піренейська (C. pyrenaica), зустрічається в зх. областях на торфовищах. Молоді листки, що містять ефірну олію і вітамін С, вживають замість салату, проти цинги.

А. П. Лебеда.

ЛОЗА́ — 1) Народна назва деяких кущових рослин з роду *верба*. 2) Л. виноградна — народна назва культурних сортів *винограду*.

ЛОЗА́ННА — місто на Пд. Зх. Швейцарії, адм. ц. кантону Во. Вузол автошляхів і з-ць міжнар. значення, порт на Женевському оз., аеропорт. 137,4 тис. ж. (1974). Підприємства точного машинобудування, вторинної металургії, поліграф., текст., харч., зокрема тютюнової пром-сті. Ун-т (засн. 1537), вища політех. школа, вища школа землеробства і виноградарства. Європ. дослідний центр ракових захворювань. Резиденція Міжнар. олімпійського к-ту. Кантональний музей красних мистецтв. Центр міжнародного туризму, курорт. У Л. не раз проходили міжнар. конгреси та конференції: 2-й конгрес 1-го Інтернаціоналу (1867), *Лозаннська конференція 1922—23* та ін. Місто засн. за часів рим. епохи. Архіт. пам'ятки: собор Нотр-Дам (буд-во почато 1175, продовжено 1219—75), готична церква Сен-Франсуа (1258—62), палац єпископів (14—16 ст.), пізньоготична ратуша (1468, закінчено в стилі *барокко* 1674). Серед споруд 20 ст.: адм. будинок фірми «Кодак» (1961—63, арх. Ф. Бруггер), комерційний центр (1960—64, арх. Ж. П. Каен), будинок Всесвітньої орг-ції охорони здоров'я (1966, арх. Ж. Чумі та П. Боннар).

ЛОЗА́ННСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1922—23. Скликана для врегулювання становища на Бл. Сході після провалу імперіалістичної інтервенції 1919—22 в Туреччині та перемоги *Кемалістської революції*. Відбулась у Лозанні (Швейцарія) 20.XI 1922—4.II 1923 і 23.IV—24.VII 1923 за участю Великобританії, Франції, Італії, Греції, Румунії, Югославії, Японії, США (представлені спостерігачем), з одного боку, і Туреччини — з другого. Д-ви *Антанти* обмежили участь РРФСР, Укр. РСР і Груз. РСР (представлені єдиною делегацією) та Болгарії обговоренням лише питання про режим Чорноморських проток. На Л. к. Туреччина, спираючись на підтримку СРСР, домоглася скасування *Севрського мирного договору 1920* і укладення *Лозаннського мирного договору 1923*. Туреччина не підтримала рад. проекту режиму проток (був розроблений В. І. Леніним), який передбачав закриття проток для всіх військ. кораблів і свободу торг. мореплавства, а погодилася на англ. проект. Конвенція про режим Чорноморських проток, прийнята на Л. к., передбачала «демілітаризацію» їх і в той же час допускала вільний прохід крізь них не лише торг., а й військ. кораблів будь-якої д-ви. СРСР не ратифікував конвенції. Згодом її було замінено конвенцією, виробленою на *Монтре конференції 1936*.

А. К. Мартиненко.

ЛОЗА́ННСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО-ГОВІ́Р 1923. Укладений 24.VII між Великобританією, Францією, Італією, Японією, Грецією, Румунією, Югославією, з одного боку, і Туреччиною — з другого (див. *Лозаннська конференція 1922—23*). Л. м. д. проголосив Туреччину незалежною д-вою, зафіксував її сучас. кордони, тим самим юридично оформивши розпад *Османської імперії*. Питання про кордон Туреччини з Іраком було передано для вирішення в *Лізу націй*. Л. м. д. визнав за тур. стороною обов'язок сплатити частину Оттоманського боргу (зовн. борг Османської імперії). Л. м. д. був ратифікований 6.VIII 1924 всіма д-вами-учасницями, крім Югославії. Л. м. д. свідчив про міжнар. визнання незалежної тур. д-ви, що виникла в результаті *Кемалістської революції*, та про провал планів імперіалістичних д-в щодо Туреччини.

ЛОЗИ́НСЬКИЙ Іван Олександрович (бл. 1770, Рожиці, тепер смт Рожище Волин. обл.— бл. 1850, Харків) — укр. композитор і педагог. Навчався музики у Варшаві (до 1791). В 1799—1801 — домашній учитель і викладач музики Уманського уч-ща, 1821—37— Харків. ун-ту. Автор симфоній, квартету, концертів, романсів, хорів, варіацій для флейти; уклав перший на Україні посібник з скрипкової гри.

І. М. Лисенко.

ЛОЗИ́НСЬКИЙ Йосип Іванович (20.XII 1807, с. Вірки, тепер у ПНР — 11. VIII 1889) — укр. етнограф і мовознавець. Видав збірку укр. весільних пісень «Руське весілля» (1835), з коментарями й передмовою. Автор «Граматики руської мови» (1846), в передмові до якої підкреслював, що мовою укр. л-ри повинна бути нар. мова. В 60-х рр. приєднався до *«москвофілів»*.

ЛОЗИ́НСЬКИЙ Михайло Леонідович [8 (20).VII 1886, Петербург — 1.II 1955, Ленінград]— рос. рад. поет, перекладач. Друкуватися почав 1916 (зб. віршів «Гірське джерело»). Після 1917 багато працював над перекладами зах.-європ. класики (У. Шекспір, М. Сервантес, Мольєр, Корнель, Лопе де Вега, Р. Роллан) і л-ри народів СРСР (Фірдоусі, Саят-Нова, Н. Бараташвілі, вірм. епос «Давид Сасунський», 1939; «Київські етюди» М. Бажана, 1954). Визначним досягненням Л. є переклад «Божественної комедії» Данте (1939—45; Держ. премія СРСР, 1946). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ЛОЗІ́ВСЬКИЙ — селище міського типу Слов'яносербського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, за 3 км від залізнич. ст. Зимогір'я. 7,3 тис.ж. (1980). В Л.— шахта «Слов'яносербська», збагачувальна ф-ка, від-

ділок радгоспу «Криворіжжя», будинок побуту. 2 середні школи, лікарня, клуб, б-ка. Поблизу Л. розташовані кургани з похованнями кочовиків 11—13 ст. Засн. 1949.

ЛОЗІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 49,9 тис. чол. (1980). У районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Лозова*.

В 1931 за заслуги у розвитку с. г. район нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора УРСР. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: природний газ, кам. вугілля, вапняк, пісок, глина. Річки — *Орілька, Бритай, Берека*. Грунти в осн. чорноземні. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Лозова. У районі — Орільський цукр. і Панютинський вагонорем. з-ди, Краснопавлівський комбінат хлібопродуктів та ін. Районний комбінат побутового обслуговування (Лозова) і 4 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, жита, цукр. буряків, картоплі, виробн. молока, яловичини, свинини, а також яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 114,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 99,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 13,7 тис. га. В Л. р.— 17 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол Лозова, залізничні станції: Краснопавлівка, Орілька, Панютине, Герсеванівський. Автошляхів — 447 км, у т. ч. з твердим покриттям — 380 км. У районі — 35 заг.-осв. і 4 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 48 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. Палац культури, 11 будинків культури, 37 клубів, кінотеатр, 58 кіноустановок, 37 б-к, музей історії району (Лозова). В с. Катеринівці Л. р. народився двічі Герой Соціалістичної Праці Г. С. *Могильченко*. В с. Павлівці Другій загинув у роки Великої Вітчизн. війни укр. письменник О. *Десняк*. У Л. р. видається газ. «Радянське слово» (з 1929). *В. Д. Черенков.*

ЛОЗІ́НСЬКИЙ (Loziński) Валерій (15.I 1837, м. Миколаїв, тепер Львів. обл.— 30.I 1861, Львів) — польс. письменник. Брат Владислава *Лозінського*. За пропаганду антиурядових настроїв 1855 виключений з Самбірської гімназії. В соціально-побутових повістях «Ходачковий шляхтич» (1857), «Зачарований двір» (1859), «Чорний Матвій» (1860; в інсценізації А. *Стечинського* 1885—86 йшла в *Театрі товариства «Руська бесіда»*), «Дві ночі», «Люди з-під солом'яної стріхи» (обидві — 1860) показав життя галицьких селян і дрібної шляхти, відобразив революц. настрої серед населення Галичини в 40-х рр. 19 ст.

Р. Я. Пилипчук.

ЛОЗІ́НСЬКИЙ (Loziński) Владислав (29.V 1843, с. Опори, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.— 20.V 1913, Львів) — польс. письменник, історик, мистецтвознавець. В 1862—65 навчався у Львів. ун-ті. Був редактором літ. і наук. періодичних видань у Львові. Соціально-побутові та істор. повісті «Гусари» (1862), «За світлом» (1866), «Перші галичани» (1867), «Історія сивої волосини» (1871) та ін.— про життя польс. та укр. населення Галичини. Драма «Прибluда» (1862) в переробці під назвою «Школяр на мандрівці» (муз. М. Вербицького) 1866—80 ставилася в *Театрі товариства «Руська бесіда»*. Автор істор. та мистецтвознавчих праць «Церковне малярство на Русі» (1887), «Львівське золотарство в давні часи» (1889), «Львівське мистецтво в XVI і XVII ст. Архітектура і скульптура» (1898), «Правом і безправ'ям. Звичаї на Червоній Русі за панування Сигізмунда III» (1903). У своїх працях іноді проводив ідеї про «цивілізаторську» роль польс. шляхти.

Р. Я. Пилипчук.

ЛО́ЗНО-ОЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Білокуракинського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, за 12 км від залізнич. ст. Солідарна. 1,7 тис. ж. (1980). У Л.-О.— цех по виробн. цегли Георгієвського з-ду буд. матеріалів, колгосп «Правда». Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, б-ка. Л.-О. вперше згадується у писемних джерелах наприкінці 17 ст.

ЛО́ЗОВА — річка в УРСР, у межах Вінн. обл., права притока *Мурафи* (бас. Дністра). Довж. 62 км, площа бас. 374 км². Бере початок на Подільській височині. Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для с.-г. водопостачання, риборозведення. На Л., при впадінні в Мурафу,— поселення часів трипільської культури, *бронзового віку*, скіфське городище та ін. археол. пам'ятки.

ЛО́ЗОВА — місто обласного підпорядкування Харків. обл. УРСР, райцентр. Великий залізнич. вузол. Л. засн. в кін. 60-х рр. 19 ст. під час будівництва Курсько-Харківсько-Азовської з-ці. Залізничники Л. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (11.X 1941— 16.IX 1943) тут діяли підпільні партійна і комсомольська орг-ції. У місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: ковальсько-мех., маш.-буд., «Трактородеталь», авторем., хлібний, сироробний, м'ясокісткового борошна, кукурудзокалібрувальний; домобуд. і м'ясний комбінати, швейна і харчосмакова ф-ки, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 12 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; 5 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 2 будинки культури, кінотеатр, 4 б-ки, музей історії району.

Літ.: Гараган П. А. Лозова. Х., 1965.

ЛОЗОВЕ́ (до 1950 — Торфорозробка) — селище міського типу Деражнянського р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташоване поблизу залізнич. ст. Коржівці на лінії Жмеринка — Хмельницький. 1,6 тис. ж. (1980). У Л.— торфопідприємство, інструментальний завод. Середня школа, лікарня, клуб, б-ка. Селище виникло 1929.

ЛОЗО́ВСЬКИЙ А. [справж. прізвище та ім'я — Дрідзо Соломон Абрамович; 16 (28).III 1878 —12. VIII 1952] — рад. держ. і парт. діяч, доктор істор. наук. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в с. Данилівці (тепер с. Новоданилівка Оріхівського р-ну Запоріз. обл.) в сім'ї учителя. Учасник революції 1905—07. Вів парт. роботу в Петербурзі, Казані, Харкові. Зазнав арештів і заслання, 1909—17 жив в еміграції (був членом Франц. соціалістичної партії). В 1917 — секретар ВЦРПС. У грудні 1917 за виступи проти політики партії був виключений з РСДРП(б). В 1918—19 очолював групу соціал-демократів інтернаціоналістів, у складі якої в грудні 1919 знову прийнятий у РКП(б). З 1918 — на профспілковій роботі, зокрема 1921—37 — ген. секретар Профінтерну. В 1937—39 — директор Держлітвидаву. В 1939—46 — заст. наркома закорд. справ СРСР (потім — заст. міністра закорд. справ СРСР), 1941—48 — одночасно з цим заст. нач. і нач. Радінформбюро. Був членом Виконкому Комінтерну. На XV—XVII з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на XVIII з'їзді — членом ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—2-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ЛОЗО́ВСЬКИЙ Лесь [Олександр Кирилович; 30.VIII (12.IX) 1900, Київ — 22.III 1922, там же] — укр. рад. графік. Навчався в Київ. худож. та моск. Строгановському училищах, 1918 — в Українській АМ у Г. *Нарбута*, М. *Бойчука* і В. *Меллера*. Виконав обкладинки до творів Т. Шевченка, М. Коцюбинського, С. Васильченка, П. Тичини (збірки: «Замість сонетів і октав», «Сонячні кларнети», «Плуг», усі — 1920), серію видань нот «Українські народні пісні» (1921). Автор станкових творів — портретів В. І. Леніна, Г. Сковороди (обидва — 1921) та ін.

С. І. Білокінь.

ЛОЗУВА́ТКА — річка в УРСР, у межах Запоріз. обл. Впадає в Обіточну зат. Азовського м. Довж. 78 км, площа бас. 560 км². Має широку долину (понад 2 км). Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для с.-г. і тех. водопостачання, є водосхови-

Ложечниця арктична: *1* — верхня і нижня частини рослини; *2* — квітка; *3* — плід (стручечок).

Локі. Гіпсова статуя. Гліптотека Карлсберга. Копенгаген.

ще. На березі Л., поблизу с. Орлівки,— курган і поховання *бронзового віку* (II тис. до н. е.).

ЛОЙ (Loy) Нанні (н. 23.X 1925, м. Кальярі, Сардінія) — італ. кінорежисер. Навчався в експериментальному кіноцентрі (1948—50). Поставив фільми: «Краще бути один день левом...» (1960, в рад. прокаті — «Пароль „Вікторія"»), «Чотири дні Неаполя» (1963, приз Московського міжнар. кінофестивалю), «Зроблено в Італії» (1965), «Батько родини» (1967), «Затриманий в очікуванні суду» (1971), «Наведу порядок в Америці і вернусь» (1974), «Досить, щоб про це знали навколо» (1976).

ЛОЙО́ЛА (Loyola) Ігнатій (31.V або 1.VI 1491, замок Лойола, пров. Гіпускоа, Іспанія — 31.VII 1556, Рим) — іспанський теолог, засновник ордену *єзуїтів*. В 1534 створив спрямовану проти *Реформації* орг-цію войовничого *католицизму*, яку 1540 *папа римський* затвердив як орден єзуїтів. Л. розробив осн. принципи політики єзуїтів, яка виходила з того, що в боротьбі за інтереси церкви всі засоби придатні. Створив систему єзуїтського виховання, спрямовану на придушення волі людини й перетворення її на слухняне знаряддя церкви. В 1622 католицька церква прогодосила Л. «святим».

ЛОКА́ЛЬНИЙ КО́ЛІР (від лат. localis — місцевий) — термін живописної практики, що визначає основний, незмінний колір зображуваного предмета. Л. к. не має кольорових відтінків, що з'являються під впливом освітлення, повітряного середовища, рефлексів від навколишніх предметів.

ЛОКА́РНСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1925. Відбулася 5—16.X в Локарно (Швейцарія) за участю Бельгії, Великобританії, Італії, Німеччини, Польщі, Франції, Чехословаччини. На Л. к. зх. д-ви намагалися залучити Німеччину до участі у спільних екон. і воєн. акціях проти СРСР. Взявши участь в укладенні *Локарнських договорів 1925* (обговорені на Л. к.) та вступивши в зв'язку з цим до *Ліги націй* (1926), Німеччина не дала певних зобов'язань щодо участі в акціях проти СРСР, прагнучи забезпечити собі можливість проводити незалежну зовн. політику і не порушувати відносин з Рад. Союзом, що склалися на основі *Рапалльського договору 1922*. Л. к. поклала початок перегрупуванню сил імперіалістичних д-в у Європі. *Літ.:* Локарнская конференция 1925 г. Документы. М., 1959. *М. В. Оснач.*

ЛОКА́РНСЬКІ ДОГОВО́РИ 1925 — договори про гарантію зх. кордонів Німеччини та арбітраж, підписані 1.XII 1925 в Лондоні. Попередньо обговорені на *Локарнській конференції 1925* (звідси назва). Гол. документ Л. д.— Рейнський пакт — спільний договір між Німеччиною, з одного боку, і Бельгією, Великобританією, Італією і Францією — з другого. Передбачав збереження *Рейнської демілітаризованої зони*, непорушність нім.-бельг. і нім.-франц. кордонів, встановлених *Версальським мирним договором 1919*. Набував сили після вступу Німеччини до *Ліги націй* (вересень 1926). Л. д. не вимагали від Німеччини зобов'язань щодо її сх. кордонів і не гарантували їх недоторканності, тим самим створюючи загрозу нім. агресії проти СРСР, Польщі і Чехословаччини. Л. д. означали створення єдиного антирад. фронту. *М. В. Оснач.*

ЛОКА́ТОР (від лат. loco — вміщую), локаційна станція — прилад (станція) для одержання інформації про спостережувані об'єкти за допомогою відбитих від них або випромінюваних ними звукових чи електромагнітних хвиль. Розрізняють *гідролокатори*, радіолокатори (див. *Радіолокаційна станція*) й оптичні локатори, осн. частиною яких є *лазери*.

ЛОКА́УТ [англ. lock-out, від lock out — зачинити (двері) й не впускати] — одна з форм класової боротьби буржуазії проти робітн. класу, що полягає в закритті капіталістами своїх підприємств і масовому звільненні робітників. Мета локауту — шляхом екон. тиску запобігти *страйкові* чи придушити його, примусити робітників відмовитися від висунутих вимог.

ЛОКА́ЦІЯ (лат. locatio — розміщення, розподіл) — 1) Визначення місцеположення та деяких ін. характеристик спостережуваних об'єктів. Розрізняють Л. звукову, застосовувану при спостереженні за об'єктами, що перебувають у воді (див. *Гідролокація*), на землі або в повітрі, а також *оптичну локацію* і *радіолокацію*. 2) Л. у тварин — здатність визначати положення будь-якого об'єкта щодо самого себе або своє положення в просторі; те саме, що й *біолокація*.

ЛОКАЧИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Волин. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 27,7 тис. чол. (1980). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Локачі*.

Л. р. розташований у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: торф, глини, піски. Річки: *Турія, Стохід*, Луга (беруть початок). Грунти чорноземні, дерново-підзолисті глейові й глеюваті, болотні. Пн. частина району лежить у зоні мішаних лісів, пд.— у лісостеповій. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза, осика) займають 11,7 тис. га. Найбільші підприємства: локачинські хлібний і комбікормовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Локачі) й будинок побуту. В с. г. переважає землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 50,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 44,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 5,4 тис. га. Осн. культури: пшениця, ячмінь, жито, цукр. буряки, картопля. Скотарство, свинарство. В Л. р.— 22 колгоспи, 2 радгоспи, міжколг. птахопідприємство, райсільгосптехніка. Автошляхів — 216 км, у т. ч. з твердим покриттям — 83 км. У районі — 36 заг.-осв. і музична школи; 47 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 13 будинків культури, 32 клуби, кінотеатр, 44 кіноустановки, 36 б-к. У Л. р. видається газ. «Колгоспна правда» (з 1945). *В. І. Джура.*

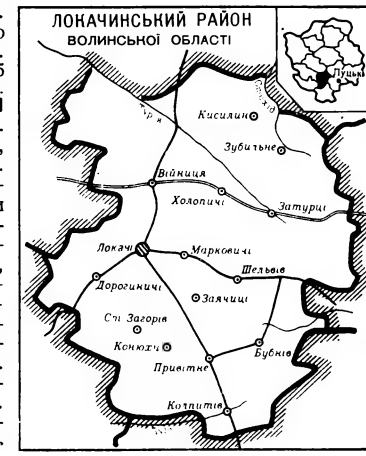

ЛОКА́ЧІ — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр, за 26 км від залізнич. ст. Іваничі. 3,4 тис. ж. (1980). Перша писемна згадка про Л. належить до 1542. До кін. 18 ст. були під владою шляхет. Польщі. Після 3-го поділу Польщі (1795) Л. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. За *Ризьким мирним договором 1921* Л. відійшли до бурж.-поміщицької Польщі. На поч. 1924 в Л. утворено підпільний райком КПЗУ. В 1939 Л. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У селищі — хлібний, комбікормовий з-ди, птахоінкубаторна станція, міжколг. об'єднання по буд-ву. Заг.-осв. і муз. школи, лікарня, Будинок культури, 2 бібліотеки. Архіт. пам'ятки: стародавня каплиця, церква (1609).

ЛОКАЯ́ТА (санскр.— думка звичайних людей), чарвака — атеїстична і матеріалістична школа в давній і середньовічній інд. філософії. Засновником її вважають легендарного мудреця Бріхаспаті. За вченням Л., основу всього існуючого становлять матеріальні елементи — вогонь, повітря, вода і земля (іноді ще ефір). У теорії пізнання локаятики стояли на позиціях матеріалістичного *сенсуалізму*, вважаючи єдиним джерелом знань чуттєві сприйняття. Вони заперечували самі основи *ведичної релігії, брахманізму*. В етиці Л. переважали елементи *гедонізму*. Л. захищала інтереси пригноблених верств інд. суспільства, відстоювала право людини на щастя на землі, а не в ілюзорному потойбіч. світі. Л. заклала фундамент матеріалістич. філософії в Індії.

ЛОК'Є́Р (Lockyer) Джозеф Норман (17.V 1836, Рагбі — 16.VIII 1920, Солкомб-Ріджіс, графство Девоншір) — англ. астрофізик, один із засновників *спектрального аналізу* небесних тіл. Член Лондон. королівського т-ва (з 1869), член франц. АН (з 1873), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1904). Вивчав спектри Сонця, сонячних плям, хромосфери, протуберанців і корони. Незалежно від П. Ж. С. *Жансена* винайшов спектральний метод спостереження сонячних протуберанців. У 1868 відкрив лінію гелію в спектрі Сонця; досліджував свічення газів при різних тисках і т-рі. У 1887 запрова-

див класифікацію спектрів зір. У 1902 видав «Каталог спектрів 470 яскравих зір».

ЛО́КІ (давньоскандин.) — у скандінавській міфології демон вогню. Разом з *Одіном* брав участь у створенні людей. Допомагав *Торові*.

ЛОКК (Locke) Джон (29.VIII 1632, Рінгтон — 28.X 1704, Отс) — англ. філософ, психолог, педагог, ідеолог англ. буржуазії кін. 17 ст. Закінчив Оксфордський коледж. У 1668 обраний в Лондон. королівське т-во. Л. розвинув матеріалістичне вчення Ф. *Бекона* про досвідне походження знань («Дослід про людський розум», 1690). Матеріалістичний *сенсуалізм* і *емпіризм* Л. полягав у визнанні матерії основою виникнення та змісту відчуттів, досвіду і знання в цілому. До досвіду («від народження») людська душа схожа на «чисту дошку» (див. *Табула раза*), і лише в процесі чуттєвого споглядання людина набуває певних знань про зовн. світ. Л. розрізняв зовн. і внутр. досвід (відчуття та рефлексію). Л. критикував вчення Р. *Декарта* про *природжені ідеї*, але водночас сам схилявся до *ідеалізму*, що виявилося у допущенні суб'єктивного характеру «вторинних якостей» (див. *Первинні і вторинні якості*), а також у визнанні рефлексії як незалежного від відчуттів джерела знань. Двоїстий характер філософії Л. призвів до того, що її використали не тільки матеріалісти (зокрема франц. матеріалісти 18 ст.), а й ідеалісти. «І Берклі і Дідро вийшли з Локка», — писав В. І. Ленін (Повне зібр. тв., т. 18, с. 116). З позицій деїзму Л. намагався узгодити віру з розумом, створити релігію, прийнятну для «здорового глузду». У праці «Два трактати про державне правління» (1690), виходячи з концепцій «*суспільного договору*» й *природного права*, розвинув теорію бурж.-монархічної конституційної д-ви, яка була формою політ. компромісу буржуазії з дворянством. Непослідовність *метафізичного матеріалізму* Л., суперечливість його реліг. і соціологіч. поглядів зумовлювались тим, що Л. був, за визначенням Ф. Енгельса, «у релігії, як і в політиці, сином класового компромісу 1688 року» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 396).

Тв.: Рос. перекл.— Избранные философские произведения, т. 1—2. М., 1960.

Літ.: Заиченко Г. А. Джон Локк. М., 1973. *Г. А. Заїченко.*

ЛО́ККАРТА ЗМО́ВА — контрреволюц. змова, організована влітку 1918 керівником спец. британської місії в Росії Р. Локкартом з метою повалення Рад. влади. Осн. учасниками Л. з. були також франц. посол Ж. Нуланс і амер. посол Д. Френсіс. Змовники організовували шпигунські та диверсійні акти, брали участь в організації контрреволюц. заколотів у Москві, Ярославлі, Вятці (тепер м. Кіров), Вологді та ін. містах, *чехословацького корпусу заколоту 1918*, мали намір заарештувати Раднарком і вбити В. І. Леніна, проводили наклепницьку кампанію проти Країни Рад. Л. з. була розкрита наприкінці серпня 1918 органами ВЧК. Локкарт та ін. учасники Л. з. були вислані з Рад. Росії.

ЛОКОМОТИ́В (франц. locomotive, від лат. locus — місце і motio — рух) — самохідна тягова машина, що рухається по колії, пересуваючи поїзди або окремі вагони; частина залізничного *рухомого складу*. Розрізняють Л.: з газовою (*газотурбовоз*) або паровою (паротурбовоз) турбіною, з електр. двигуном (*електровоз*), з двигуном внутр. згоряння (*мотовоз, тепловоз*), з паровою машиною (*паровоз*). Є комбіновані Л.— дизель-електровози, теплопаровози, контактно-акумуляторні електровози. Функції Л. виконують також моторні вагони у складі *дизель-поїздів, автомотрис*, електропоїздів тощо. Л. поділяють також на магістральні (вантажні, пасажирські, пасажирсько-вантажні, маневрові) і промислові (для перевезень на внутрішньозаводських коліях, у рудниках, наприклад *гірровози*). Розвиток локомотивобудування пов'язаний із збільшенням потужності, швидкості руху і ккд Л., створенням Л. на повітряній подушці або магнітній *підвісці*, з використанням ядерних реакторів і електрохім. генераторів, реактивних і турбогвинтових двигунів.

Літ.: Динамика и прочность локомотивов. М., 1977; Осипов С. И., Миронов К. А., Ревич В. И. Основы локомотивной тяги. М., 1979; Подвижной состав и тяга поездов. М., 1979.

«ЛОКОМОТИ́В» — всесоюзне добровільне спорт. т-во профспілки працівників залізнич. транспорту. Створене 1936. В УРСР «Л.» об'єднує понад 367 тис. фізкультурників (на 1.I 1980). В т-ві культивується 39 видів спорту. Серед вихованців «Л.» — укр. спортсмени чемпіони Олімпійських ігор В. Крєпкіна (1960), Н. Зюськова (1980)— легка атлетика, Ю. Філатов (1972, 1976), Ю. Стеценко (1972), Ю. Рябчинська (1972) — веслування на байдарках, С. Петренко (1976) — веслування на каное.

ЛОКОМОТИ́ВНА СИГНАЛІЗА́ЦІЯ — система *залізничної сигналізації*, що автоматично передає закодовані сигнали колійного *світлофора* на локомотивний (у кабіні машиніста) світлофор. Приймальні засоби локомотива ці сигнали розшифровують і перетворюють на відповідні видимі, зручні для сприймання; під час руху по некодованій ділянці на локомотивному світлофорі світить білий вогонь. Розрізняють системи Л. с. точкові, безперервні та суміщені. В точкових системах, застосовуваних на ділянках без *автоблокування*, сигнали передаються через точкові індуктори лише у певних місцях (точках) колії. В безперервних системах вони надходять постійно через *рейкові кола*. На магістральних лініях такі системи застосовують у поєднанні з *автостопом*, пристроями контролю пильності машиніста і контролю швидкості руху поїздів. Л. с. підвищує безпеку руху поїздів і пропускну здатність з-ць. Удосконалювання Л. с. пов'язане з забезпеченням ефективнішої дії тех. засобів у режимі автом. регулювання руху поїздів, а також при швидкості їхнього руху понад 160 км/год.

Е. В. Блинников.

ЛОКОМО́ЦІЯ (від лат. locus — місце і motio — рух), пересування — різновид *рухів* тварин і людини, пов'язаний з їх активним переміщенням у просторі. Являє собою рефлекторний акт (див. *Рефлекси*). Здійснюється Л. переважно за допомогою скорочення ряду поперечносмугастих м'язів (див. *М'язова тканина*), спрямовується *центральною нервовою системою*. Л. є координованим актом. До Л. належать плавання (див. *Плавання тварин*), *ходіння*, біг, *літання тварин* тощо. Типи Л. з'явилися та ускладнювалися в процесі *еволюції*; важливу роль при цьому відіграв розвиток твердого *скелета* і скелетних м'язів, *чуттів органів* і особливо центр. нервової системи. Зі зміною типу Л. було пов'язане виникнення людини (перехід предків людини до прямоходіння створив передумови розвитку трудових процесів). Л. має велике значення в житті тварин: при пересуванні вони шукають їжу, рятуються від ворогів тощо. Л. впливає на перебіг фізіол. процесів, зокрема *кровообігу, дихання, травлення*.

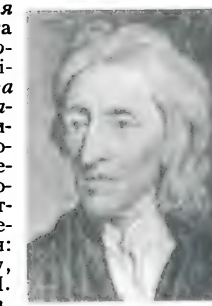

Дж. Локк.

ЛО́КОН АНЬЄ́ЗІ — плоска крива, рівняння якої в прямокутній декартовій системі *координат* має вигляд $y = a^3/(a^2 + x^2)$. Л. А. симетричний відносно осі ординат, вісь абсцис для нього — *асимптота* (мал.). Має дві точки перегину B, C $(\pm a/\sqrt{3}; 3a/4)$ і максимум в точці A $(0; a)$; площа між Л. А. і його асимптотою дорівнює πa^2. Названо за ім'ям італ. математика М. Г. Аньєзі (1718—99), яка вивчала цю криву.

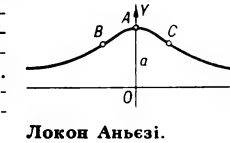

Локон Аньєзі.

ЛОКО́ТА Іван Прокопович (3.VI 1884—20.XI 1942) — учасник революц. руху на Закарпатській Україні. Член Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) з 1921. Н. в с. Великому Бичкові (тепер Рахівського р-ну Закарп. обл.) в робітн. сім'ї. Під час 1-ї світової війни мобілізований в австр. армію, здався в рос. полон. У 1918 повернувся на Закарпаття. Один із засновників комуністичних орг-цій на Закарпат. Україні. В 1923 — секретар Іршавського окружкому КПЧ. У 1924—38 — член Закарпат. крайового к-ту КПЧ. У 1929 обраний членом ЦК КПЧ. Був депутатом парламенту Чехословаччини (з 1929). У 1932—37 був в ув'язненні. З 1940 жив в СРСР.

ЛО́КУС (лат. locus — місце) хромосоми — місце локалізації певного *гена* в *хромосомі*. За допомогою генетичних і цитологічних методів визначають Л. одного гена по відношенню до Л. ін. генів, що лежать в тій самій хромосомі (див. *Генетичні карти хромосом*). Іноді в генетиці термін «локус хромосоми» вживають як синонім термінів «ген» і *цистрон*.

ЛОЛА́РДИ (англ. Lollards) — в Англії та ряді інших зх.-європ. країн у 14 ст. учасники селянсько-плебейського руху, що набув характеру антикатолицької *єресі*. Л. критикували несправедливість фод. ладу, вимагали скасування панщини, десятини та податків, зрівняння станів (див. Дж. *Болл*). Відіграли вагому роль в ідеологічній підготовці *Уота Тайлера повстання 1381*.

І. П. Ломако.

В. Ломбардо Толедано.

ЛОМА́КО Ілля Павлович (н. 14. VIII 1918, с. Новоандріївка Волноваського р-ну Донец. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1952), засл. працівник сільс. г-ва УРСР (з 1978). Член КПРС з 1945. В 1936—38 працював техніком-тваринником Старобешівського райземвідділу (Донец. обл.). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1947 — голова колгоспу «Зоря» (тепер ім. 60-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції Старобешівського району). Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

І. М. Мельников.

ЛОМБА́РД — кредитна установа, що надає грошові позички за певний процент під заставу рухомого майна. Вперше Л. був засн. у Франції за Людовіка XI (1461—83) лихварями з Ломбардії (Італія), звідси й назва. У 15 ст. Л. з'явилися також в Італії, Німеччині та ін. країнах. У 18 ст. Л. виникли в Рос. імперії. В 19 ст. вони поширились у всіх капіталістичних країнах. В СРСР 1918 приватні Л. було ліквідовано. В 1922—23 в СРСР створено держ. Л.— госпрозрахункові установи, що приймають від громадян належне їм майно (особисті речі, предмети домашнього вжитку) на зберігання або в заставу для забезпечення наданої їм грош. позички. Перебувають у віданні місц. Рад у системі установ побутового обслуговування.

ЛОМБА́РДІЯ — історична й адм. область Пн. Італії. Гол. місто — *Мілан*. У 2 ст. до н. е. Л. завойована Старод. Римом. З 5 ст. тер. Л. зазнавала нападів *остготів, Візантії, лангобардів* (від останніх пішла назва Л.). З 8 ст. Л.— в складі імперії *Каролінгів*, з 10 ст. — «*Священної Римської імперії*». В 11 — серед. 13 ст. в Л. існували *комуни* (Мілан, Комо, Лоді, Кремона та ін.), які завоювали самостійність в боротьбі проти «Священної Рим. імперії» (див. *Ломбардська ліга*). З 16 ст. Л.— під владою іспан., з поч. 18 ст.— австр. *Габсбургів*. У період наполеон. воєн Л. 1797—1802 входила до складу Цізальпінської республіки, 1802—05 — Італ. республіки, 1805—15 — Італ. королівства. В 1815—59 Л.— в складі *Ломбардо-Венеціанського королівства*. З 1859 — в єдиній Італ. д-ві. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Л.— значний центр *Руху Опору*.

ЛОМБА́РДО ТОЛЕДА́НО (Lombardo Toledano) Вісенте (16.VII 1894, м. Тесьютлан, штат Пуебла — 16.XI 1968, Мехіко) —діяч мекс. й міжнар. робітн. руху. В 1919 закінчив юрид. ф-т Нац. автономного ун-ту в Мехіко, 1919—33 викладав у цьому ун-ті право і філософію. В 1921—31 — секретар Мекс. регіональної робітн. конфедерації. В 1923 — губернатор штату Пуебла. В 1926—28 та з 1964 — депутат парламенту. В 30-х рр. організував ряд нац. профспілок, 1936 — Робітн. ун-т Мексіки. В 1936—40 — ген. секретар Конфедерації трудящих Мексіки. Один із засновників і голова *Конфедерації трудящих Латинської Америки* (1938—63). В 1945—65 — віце-голова ВФП. Засновник (1948) Соціалістичної нар. партії (до 1960 — Нар. партія), її ген. секретар з часу заснування. З 1950 — член Всесвітньої Ради Миру. Автор ряду праць з політичних і соціальних питань.

ЛОМБА́РДО-ВЕНЕЦІА́НСЬКЕ КОРОЛІ́ВСТВО — утворене Австрійською імперією з *Ломбардії* та *Венеції*, приєднаних до неї за рішенням *Віденського конгресу 1814—15*. Фактично було австр. провінцією й управлялося австр. адміністрацією на чолі з віце-королем. Один з центрів нац.-визвольної боротьби італ. народу в епоху *Рисорджименто*. В результаті *австро-італо-французької війни 1859* Австрія втратила Ломбардію, після австро-італ. війни 1866 (див. *Австро-Італійські війни 19 століття*) — Венецію. Обидві області ввійшли до складу єдиної Італ. держави.

ЛОМБА́РДСЬКА ЛІ́ГА — союз міст *Ломбардії* в 12—13 ст., який виник у ході їхньої боротьби за незалежність проти «*Священної Римської імперії*». Оформився в грудні 1167 строком на 20 років у складі 16 міст (у подальшому склад Л. л. змінювався). Після поразки під Леньяно (1176) *Фрідріх I* Барбаросса визнав (1183) самостійність міст Л. л. У зв'язку зі спробою *Фрідріха II* Штауфена підкорити Ломбардію Л. л. 1226 було відновлено на 25 років (т. з. 2-а Л. л.). З 2-ї пол. 13 ст. Л. л. не відновлювалася.

ЛОМБА́РДСЬКА НИЗОВИНА́ — низовина на Пн. Італії, частина *Падансько́ї рівнини*.

ЛОМБА́РДСЬКИЙ ГОРІ́Х — вид рослин роду ліщина. Те саме, що й *фундук*.

ЛОМБРОЗІА́НСТВО — вживана іноді назва для визначення *антропологічної школи права*, в основі якої лежить вчення Ч. *Ломброзо* та його послідовників, що пояснює причини *злочинності* біол. факторами. Бурж. кримінологія, незважаючи на доведену наук. неспроможність Л., часто вдається до цієї концепції.

ЛОМБРО́ЗО (Lombroso) Чезаре (6.XI 1835, Верона — 9.X 1909, Турін) — італ. судовий психіатр і криміналіст, засновник *антропологічної школи права*. З 1862 — професор Павійського, з 1896 — Турінського ун-тів. Л. твердив, що злочин є природним явищем, що існує особливий тип «злочинної людини», яка не може не вчиняти злочинів. Ця людина має особливі фіз. ознаки («стигмати»), напр., вузький лоб, сплющений ніс тощо. Пізніше Л. визнав значення й соціологічних причин *злочинності*. Це дало підстави називати його теорії біосоціологічними. За своїми політ. поглядами Л.— реакціонер, прихильник расової теорії.

ЛОМЕ́ — столиця *Того*, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Значний порт на березі Гвінейської зат. Атлантичного ок., вузол з-ць і автошляхів, аеропорт міжнар. значення. Бл. 300 тис. ж. (1979, з передмістями). Нафтопереробний з-д, окремі підприємства текст., взут., харчосмакової пром-сті, обробка мармуру, кустарні промисли. Ун-т, адм. школа, Нац. ін-т наук. досліджень. Профес. навч. заклади. Нац. б-ка та б-ка ун-ту. Л. виник у середині 19 ст.

ЛОМИ́КАМІНЬ (Saxifraga) — рід рослин родини ломикаменевих. Одно- та багаторічні трави з прикореневою розеткою листків. Квітки в щитку або волоті, правильні, 5-членні, білі, жовті і червоні. Плід — коробочка. Бл. 350 видів, поширених в помірній і холодній зонах Пн. півкулі, багато видів росте в горах — в тріщинах (звідси й назва). В СРСР — 79 видів, з них в УРСР — 14. Поширені (в Карпатах) Л. зірчастий (S. stellaris), Л. моховидний (S. bryoides), на Пд. Полісся і в Лісостепу — Л. болотний (S. hirculus). Багато видів Л. розводять як декоративні.

ЛОМИ́КІН Костянтин Матвійович (н. 19.VIII 1924, м. Глухів, тепер Сум. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). В 1946—51 навчався в Одес. худож. уч-щі в Л. *Мучника* і М. *Павлюка*. Твори: «Юні шефи» (1952), «Останній сніг» (1953), «Клятва Богдана Хмельницького біля тіла вбитого козака» (1954), «Прийшла весна» (1957), «Це не повинно повторитися!» (1960), «Живе слово Ілліча» (1967), «У президії» (1969), «Після спектаклю» (1972), «Батько» (1975), «Доручення особливої важливості» (1977) та ін. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

ЛОМИКО́ВСЬКИЙ Василь Якович [15 (26).I 1777, с. Мелюшки, тепер Хорольського р-ну Полтав. обл.— бл. 1848] — укр. дворянський історик, етнограф, агроном. Н. в сім'ї укр. поміщика. Навчався в Шляхетному кадетському корпусі в Москві, після закінчення якого деякий час перебував на військ. службі. Збирав документальні матеріали з історії України. В 1803—05 уклав збірник нар. дум (опубліковано 1893 П. Г. *Житецьким*). Найвизначнішою працею Л. є «Словник малоруської старовини, складений 1808 р.» (надруковано в «Киевской старине», 1894, кн. 7). В 1809 переклав з франц. мови «Історію малоросійських і запорізьких козаків» Ж. Б. *Шерера*.

ЛОМИ́НІС (Clematis) — рід кущів і багаторічних трав'янистих рослин родини *жовтецевих*. Листки супротивні, прості чи складні. Квітки поодинокі або зібрані у волотеві суцвіття. Плід збірний, з численних сім'янок. Бл. 250 видів, поширений у помірних і теплих зонах земної кулі. В СРСР дико ростуть 18 видів, в т. ч. в УРСР — 6, багато видів і сортів інтродуковано. На Поліссі і в Лісостепу часто зустрічається Л. п р я м и й (C. recta), містить отруйну речовину клематитол. Деякі види Л. та їхні гібриди вирощують як декоративні, з них найпоширеніші Л. Ж а к м а н а (C. jackmannii) з великими квітками різних кольорів, Л. а л ь п і й с ь к и й (C. alpina) та ін. Застосовують для декорування альтанок, балконів, ганків, стін.

М. І. Орлов.

ЛОМИ́НСЬКИЙ Федір Іванович [20.I(1.II) 1856, Київ—30.XI 1927,

там же] — укр. рад. гістолог; професор (з 1905). Закінчив Київ. ун-т (1882). З 1891 працював на кафедрі гістології того ж ун-ту (з 1921 — Київ. мед. ін-ту; 1905—24 — зав. кафедрою). Праці Л. присвячені вивченню *паразитизму* мікробів, питанням цитології (зокрема, дослідженню внутрішньоклітинних канальців тощо). Л. вперше (1882) помітив здатність нервових клітин до поділу (див. *Мітоз*), описав (1884) явище нейронофагії (поглинання ушкоджених нейронів *лейкоцитами*).

ЛО́МНИЦЯ, Лімниця — річка в УРСР, у межах Івано-Фр. обл., права притока Дністра. Довж. 122 км, площа бас. 1530 км². Бере початок у Карпатах Українських, на схилах *Горганів*. Має гірський характер. Живлення снігове й дощове. Значні запаси гідроенергії. Використовують для комунального, промислового та сільськогосподарського водопостачання, а також для зрошування.

ЛОМНІ́ЦЬКИЙ Маріан (1845, с. Баворів, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл.— 26.IX 1915, Львів) — польс. природознавець, почесний доктор філософії Львів. ун-ту. Вищу освіту здобув в ун-тах Кракова і Відня (1864—68). Працював у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) і Львові, з 1905 — директор музею ім. Дзедушицьких (тепер *Природознавчий музей* АН УРСР у Львові). Осн. праці Л. присвячені вивченню ентомофауни, малакофауни, геології і палеонтології зх. земель України; брав участь у складанні «Геологічного атласу Галичини» (Atlas Geologiczny Galicyi).

ЛО́МОВ Борис Федорович (н. 28.I 1927, Нижній Новгород) — рос. рад. психолог, чл.-кор. АПН СРСР (з 1968), чл.-кор. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1958. Президент Т-ва психологів СРСР з 1968. Віце-президент Міжнар. асоціації наук. психології (1976). Дослідження в галузі *інженерної психології*, психології управління. Вивчає роль психологічних факторів у техніці, управлінні, ідеологічній роботі, проблеми дотикового й зорового сприймання, просторових уявлень і технічного мислення. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *В. І. Войтко.*

ЛО́МОВ Георгій Іполитович [справж. прізв.— Оппоков; 24. I (5.II) 1888—30.XII 1938] — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в Саратові в дворянській сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1913). В 1905—17 вів революц. роботу в Саратові, Петербурзі, Іваново-Вознесенську. Зазнав репресій. В 1917 — член Моск. обл. бюро і Моск. к-ту РСДРП(б). У першому складі Раднаркому — нарком юстиції. В 1918 примикав до групи «*лівих комуністів*». З 1918 — на відповідальній рад. і госп. роботі, зокрема 1926—28 — голова «Донвугілля». На VII з'їзді РКП(б), XIV з'їзді ВКП(б) обирався кандидатом у члени, на XV і XVI з'їздах — членом ЦК. На X з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У. В 1927—29 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Член ЦВК СРСР та ВУЦВК.

ЛОМОНО́СОВ Михайло Васильович [8 (19).XI 1711, с. Денисовка біля с. Холмогори Арх. губ., тепер с. Ломоносово Холмогорського р-ну Арх. обл. — 4 (15).IV 1765, Петербург] — рос. вчений-природодослідник, енциклопедист, родоначальник матеріалістичної філософії в Росії, поет, один із зачинателів нової рос. л-ри, реформатор рос. літ. мови, художник, історик. Був сином селянина-помора. Приховавши свою станову належність, 1731 вступив до Слов'яно-греко-латинської академії в Москві, навчався у *Київській академії* (у жовтні — грудні 1734), згодом в Академічному ун-ті в Петербурзі (1735). В 1736 продовжував навчання в Німеччині в Марбурзькому і Фрайбурзькому ун-тах, вивчаючи хімію і металургію. Повернувшись на батьківщину (1741), був призначений ад'юнктом фізики (1742). Став першим вітчизняним професором хімії (академіком) Петерб. АН (1745). Л.— ініціатор і засновник (1755) Моск. ун-ту, якому присвоєно його ім'я. Л. був членом рос. Академії мистецтв (з 1763). Займаючи відповідальні посади в АН, боровся за перетворення її на дійсно нац. рос. центр науки і освіти, дбав про підготовку вітчизн. вчених. Був обраний почесним членом Шведської АН (1760), Болонської академії (1764). Л. є одним з фундаторів сучас. *природознавства*. В своїх працях з фізики і хімії він розробляв учення про атомно-мол. будову речовини, запровадивши поняття про «корпускули» (молекули) і «елементи» (атоми). В праці «Міркування про причину теплоти і холоду» (1750) Л. сформулював осн. положення мол.-кінетичної теорії, передбачив порушення *Бойля — Маріотта закону* при високих тисках, існування абс. нуля т-р тощо. В основу мол.-кінетичної теорії Л. поклав своє формулювання філос. принципу збереження матерії й руху. Л. уявляв природу як єдине ціле, де все взаємопов'язане. Експериментальним доведенням закону збереження матерії і водночас нищівним ударом по вченню про «вогняну матерію» (*флогістон*) стали проведені Л. 1756 дослідження по окисленню металів. У 1770 аналогічні експерименти виконав А. Л. *Лавуазьє*. Л. розробив прилади для фіз. досліджень хім. об'єктів. У 1752—53 вперше в світі прочитав студентам курс фіз. хімії і провів практичні заняття у створеній ним лабораторії. Значну увагу приділяв Л. дослідженню електрики, особливо дослідам з атм. електрики, які він спочатку проводив спільно з Г. В. *Ріхманом*. У 1753 виступив із працею «Слово про явища повітряні, що від електричної сили йдуть...», в якій пояснив атм. електрику конвекцією повітряних мас. Велике місце в наук. діяльності Л. займали питання оптики. У праці «Слово про походження світла, яке собою нову теорію про кольори являє» (1756) Л. висунув нове вчення про кольори, захищав уявлення про хвильову природу світла. Л. сконструював і виготовив різноманітні оптичні прилади та інструменти (зокрема «ночезірну трубу»; 1756—58). Чимало уваги приділив Л. астр. дослідженням, особливо питанням практичної астрономії, зокрема її застосуванню в навігації. Л. відкрив атмосферу на Венері (1761).

Л.— засновник наук. геології та географії в Росії. Значну увагу приділяв розвиткові гірничої справи. Вперше застосував принцип *актуалізму* при вивченні геол. історії Землі, вказав на безперервну взаємодію внутр. і зовн. сил, що є однією з причин створення особливостей рельєфу земної поверхні. Правильно пояснював нагромадження *осадочних гірських порід*, походження багатьох корисних копалин. Л. виступав проти *катастрофізму*. Великий внесок зробив Л. у дослідження *атмосфери* та метеорологічних явищ, відкрив вертикальні повітр. струми і пов'язав з ними явища атм. електрики. Л. передбачав велике екон. значення *Північного морського шляху* та освоєння Арктики. Був керівником Геогр. департаменту. Л.— представник природничонаук. *матеріалізму*. Він вважав, що світ є сукупністю матеріальних речей, що матерія існує у вигляді атомів і ефіру. Визнавав рух невід'ємною властивістю матерії. Цю ідею відображено в законі збереження речовини й руху, який він сформулював 1748 в листі до Л. *Ейлера*. Рух матерії вічний, у русі перебувають усі тіла. Однак через обмеженість знань того часу Л. форми руху намагався пояснити за допомогою законів механіки. Саме з *механіцизмом* пов'язана деїстична обмеженість матеріалізму Л. (див. *Деїзм*). Проте світоглядові Л. властиві елементи діалектики. Л. обстоював еволюцію всіх природних процесів і поступові зміни Всесвіту й земної кулі. Л. відстоював матеріалістичну теорію пізнаванності світу, підкреслюючи вирішальну роль досвіду як вихідного моменту пізнання та обгрунтовуючи необхідність поєднання теорії і практики. Критикував *агностицизм* і виступав проти теорії *природжених ідей*. На відміну від Дж. *Локка*, Л. вважав *первинні і вторинні якості* матеріального світу об'єктивними. Деїстична непослідовність філос. позиції Л. в гносеології виявилась у підтримці ним вчення про *двоїсту істину*. Л. рішуче виступав проти засилля *теології* і *схоластики* в науці. Стоячи в розумінні суспільства на ідеалістич. позиціях, Л. вважав, що прогрес суспільства можливий через розвиток науки і освіти, торгівлі і ремесел. Матеріалістична традиція, закладена Л. у рос. філософії, справила значний вплив на розвиток вітчизн. філос. думки. Л. був визначним істориком свого часу. На основі детального вивчення джерел він створив «Давню Російську історію» (ч. 1—2, 1766), «Короткий Російський літописець з родословом» (1760) та ін. Л. виступав з критикою *норманської теорії*, яка заперечувала самостійний розвиток руського народу.

Л.— один із зачинателів нової рос. л-ри. Представник *класицизму*. В одах «На здобуття Хотина» (1739), «На день вступу на престол

М. В. Ломоносов.

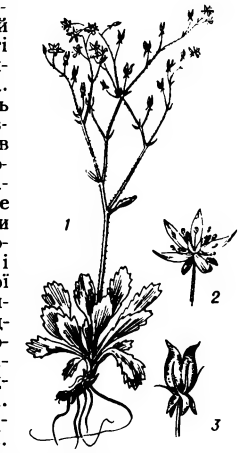

Ломикамінь зірчастий: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

Ломиніс прямий. Верхня частина квітучої рослини та плід.

Г. У. Лонгфелло.

Єлизавети Петрівни» (1747), у героїчній поемі «Петро Великий» (надруковано 1760 — 61) оспівував Росію, її видатних держ. діячів, показав невичерпні можливості розвитку матеріальних і духовних сил рос. народу. Писав трагедії — «Таміра і Селім» (пост. 1750), «Демофонт» (пост. 1752). Л. теоретично обгрунтував і завершив почату В. *Тредіаковським* реформу рос. віршування, утвердив силабо-тонічну систему («Лист про правила російського віршування», 1739), «Короткий посібник з красномовства» (1743—44, 1747—48), заклав основи стилістики рос. мови. Складена Л. «Російська граматика» (1755) — перша наук. граматика рос. літ. мови. Худож. твори, філол. та істор. трактати Л. були відомі на Україні. Під впливом поезії Л. в серед. 18 ст. на Україні виник жанр оди. На основі теор.-літ. праць Л. і Тредіаковського в Київській академії було створено «Коротку науку про складання російських віршів» (1767—68).

Л. відіграв значну роль у розвитку рос. образотворчого мистецтва 1-ї пол. 18 ст. Він винайшов новий спосіб виготовлення кольорового скла (на фабриці, що її спеціально збудував для цього в Усть-Рудицях, поблизу Петербурга), яке застосовували для створення худож. *мозаїк*. Збереглося понад 20 творів, виконаних Л. та його учнями («Образ Христа», 1753; Істор. музей у Москві; панно «Полтавська баталія», 1762—64; будинок АН СРСР, Ленінград, та ін.). АН СРСР встановила 1956 найвищі академічні нагороди—дві золоті медалі Ломоносова, що присуджуються за видатні роботи в галузі сусп. і природничих наук (одна — рад. вченим, друга — зарубіжним). Ім'ям Л. названі: місто в Ленінгр. обл., підводний хребет в Пн. Льодовитому океані, течія в Атлантичному океані, гірський хребет на Новій Землі, вулкан на Курильських островах. Л. встановлено пам'ятники в Москві, Архангельську, Ломоносові (Ленінгр. області).

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—10. М.—Л., 1950—57; Укр. переклад.— Вибране. К., 1961.

Літ.: Макаров В. К. Художественное наследие М. В. Ломоносова. М.— Л., 1950; Данилевский В. В. Ломоносов на Украине. Л., 1954; Шолом Ф. Я. Російсько-українські літературні зв'язки в XVI—XVIII ст. Твори М. В. Ломоносова і українська поезія середини XVIII ст. В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 1. К., 1959; Білодід І. К. Вчення М. В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії російської і української літературних мов. К., 1961; Гаврилов В. Д. М. В. Ломоносов. К., 1961; Гордеев Д. И. М. В. Ломоносов — основоположник геологической науки. М., 1961; Дик Н. Е. Деятельность и труды М. В. Ломоносова в области географии. М., 1961; Куликовский П. Г. М. В. Ломоносов — астроном и астрофизик. М., 1961; Радовский М. И. М. В. Ломоносов и Петербургская Академия наук. М.— Л., 1961; Алентьев О. О. М. В. Ломоносов — основоположник вітчизняної науки. К., 1962; Литературное творчество М. В. Ломоносова. Исследования и материалы. М. — Л., 1962; Морозов А. А. Ломоносов. М., 1965.

І. В. Бичко (філос. погляди), *Ф. Я. Шолом* (літ. діяльність).

Місто **Ломоносов**. Китайський палац. Архітектор А. Рінальді. 1762—68.

ЛОМОНО́СОВ (до 1948 — Оранієнбаум) — місто у Ленінгр. обл. РРФСР. Пристань на пд. березі Фінської затоки. Залізнична станція (Оранієнбаум) за 40 км на Зх. від Ленінграда. Виник на основі палацово-паркового ансамблю 18 ст.: Великий палац (1710—25, арх. Дж. М. Фонтана і Г. І. Шедель); пейзажні Верхній (1756—62) та Нижній парки, палац Петра III (1758—62; декоративний лаковий розпис художника Ф. Власова), Китайський палац (1762—68), павільйон «Катальна гірка» (1762—74), всі — арх. А. Рінальді. Пам'ятник М. В. Ломоносову (1955, скульптор Г. Глікман).

ЛОМОНО́СОВА ТЕЧІЯ — потужна підповерхнева протитечія в екваторіальній частині Атлантичного ок. Спрямована вздовж екватора із Зх. на Сх. під тонким шаром вод Пд. Пасатної течії, на глиб. 10—200 м. Шир. до 400 км, макс. швидкість 120 см/с (на глиб. 25—120 м). Л. т. входить до заг. системи циркуляції вод у екваторіальній частині *Світового океану*. Води мають підвищену солоність (до 37 ‰), особливо в зх. частині. Далі на Сх. солоність у ядрі Л. т. поступово зменшується внаслідок перемішування з навколишніми водами. Л. т. відкрила 1959 експедиція Мор. гідрофіз. ін-ту АН УРСР на судні «Михайло Ломоносов». Досліджували протягом 1959—1968 рад. океанологи. Першовідкривачі й дослідники Л. т. на чолі з акад. АН УРСР А. Г. *Колесниковим* удостоєні Держ. премії СРСР, 1970. *М. П. Булгаков.*

ЛОМОНО́СОВА ХРЕБЕ́Т — підводний хребет у Пн. Льодовитому ок., між Новосибірськими о-вами та о. Елсмір у Канадському Арктичному архіпелазі. Довж. бл. 1800 км, шир. від 60 до 200 км. Вис. над рівнем дна океану 3300—3700 м, мінім. глиб. над хребтом — 954 м. Відкритий 1948 рад. експедиціями. Названий на честь М. В. *Ломоносова*.

ЛОМОУ́РІ Ніко Йосифович [7 (19). II 1852, с. Арбо, тепер Горійського р-ну — 17 (30).IV 1915, Горі] — груз. письменник. Юнацькі роки провів на Україні. Закінчив Київ. духовну академію (1879). Вчителював. Літ. діяльність почав у 70-х рр. В Києві написав перше оповідання «Русалка» (1878, надруковано в Тбілісі). В оповіданнях «Звідусіль», «Доля нещасливих» правдиво показав злидні і відсталість груз. села. Писав твори для дітей («Маленькі друзі», «Каджана» та ін.). Л.— перший перекладач творів Т. Шевченка груз. мовою: 1877 переклав «Наймичку» (надруковано 1881 в журн. «Іверія»).

ЛОНГ (Λόγγος; бл. 2—3 ст.) — давньогрец. письменник. Жив, імовірно, на о. Лесбос. Гаданий автор твору «Дафніс і Хлоя», в якому поєднуються жанри еллініст. пастушої поезії і власне роману. Твір вважається найкращим зразком серед романів рим. епохи. Він мав значний вплив на світову л-ру, зокрема на *пасторалі* епохи *барокко*. До образів роману зверталося багато художників і скульпторів.

Тв.: Укр. перекл.— Пастуша повість про Дафніса і Хлою. К.—Х., 1936; Рос. перекл.— Дафнис и Хлоя. М., 1964. *А. О. Білецький.*

ЛОНГ (Long) Маргеріт (13.XI 1874, Нім — 13.II 1966, Париж) — франц. піаністка і педагог. Навчалась у Паризькій консерваторії (з 1920 — її професор). Створила власну школу фп. гри. В 1943 разом з Ж. *Тібо* організувала конкурс скрипалів і піаністів (з 1946 — міжнар. конкурс піаністів і скрипалів ім. М. Лонг та Ж. Тібо). Була почесним професором Паризької та Моск. консерваторій. В 1955 виступала в Москві. Автор школи «Фортепіано» (з 400 тех. вправами), спогадів про спільну працю з Г. Форе, К. Дебюссі, М. Равелем.

ЛОНГ-А́ЙЛЕНД — острів в Атлантичному ок., біля сх. узбережжя Пн. Америки, в США. Відокремлений від материка протоками Іст-Рівер і Лонг-Айленд. Пл. 4462 км². У зх. частині — райони *Нью-Йорка* (Бруклін, Куїнс). Відкритий 1609 англ. мореплавцем Г. *Гудзоном*.

ЛОНГ-БІ́Ч — місто на заході США, в штаті *Каліфорнія*, пд. передмістя *Лос-Анджелеса*. Порт на узбережжі зат. Сан-Педро Тихого ок., аеропорт. 335,6 тис. ж. (1975). Значний центр добування і переробки нафти, розвинуті також ракетно-космічна та авіаційна пром-сть, суднобудування, автоскладання, металообробка. Підприємства харч., зокрема консервної, пром-сті. Кліматичний курорт.

ЛОНГЕ́ (Longuet) Женні (1844—83) — діячка міжнар. робітн. руху. Старша дочка К. *Маркса*. Див. *Маркс* (Лонге) Ж.

ЛОНГЕ́ (Longuet) Фредерік (н. 9. IX 1904, Париж) — франц. художник-пейзажист. Правнук К. *Маркса*. Член Франц. компартії з 1946. Твори: серії — «Голландія» (1951—52), «Види Сени та Марни» (1956—61), «Види Бретані» (1961) та ін. В 1963 відвідав Рад. Союз, зокрема Київ.

ЛОНГЕ́ (Longuet) Шарль (14.II 1839, Кан — 5.VIII 1903, Париж) — франц. соціаліст. Журналіст. Член *Інтернаціоналу 1-го* (з 1865), член його Генеральної ради (1866—68, 1871—72). Делегат Лозаннського (1867) і Брюссельського (1868) конгресів 1-го Інтернаціоналу. В 1870, в дні облоги Парижа прусськими військами, командував батальйоном Нац. гвардії. Був обраний членом *Паризької комуни*

1871, примикав до прудоністської меншості. Після поразки Комуни емігрував до Великобританії (1871—80). Після амністії, повернувшись до Франції (1880), примкнув до реформістського угруповання *посибілістів*. Делегат 1-го (1889) і 5-го (1900) конгресів *Інтернаціоналу 2-го*. Був одружений з дочкою К. Маркса — Женні.

ЛО́НГО (Longo) Луїджі (15.III 1900, с-ще Фубіне-Монферрато, пров. Алессандрія — 16.X 1980, Рим)—діяч італ. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сел. сім'ї. Навчався в Турінському технологічному ін-ті, служив в армії. В 1920 вступив до Італійської соціалістичної партії. Член Італійської комуністичної партії (ІКП) з часу її заснування (1921). В 1921—28 — член Керівництва, 1924—26— Секретаріату Комуністичної спілки молоді Італії (КСМІ). З 1926 — член ЦК, з 1931 — Керівництва ІКП. У 1926—27 — представник КСМІ при Виконкомі КІМу, 1926—28 — його член. Учасник IV і VI конгресів Комінтерну. З 1932 — представник ІКП у ВККІ, канд. в члени ВККІ. В роки нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 — один із організаторів і ген. інспектор (під псевд. Галло) *інтернаціональних бригад*, брав участь у багатьох боях. Після падіння Ісп. республіки виїхав до Франції, де був інтернований, а 1941 виданий фашист. урядові Італії. До 1943 — в ув'язненні. В 1943—45 — один з організаторів і керівників *Руху Опору*. З 1946 — заст., з 1964 — ген. секретар ІКП. З 1972 — голова ІКП. Нагороджений орденом Леніна.

ЛОНГФЕ́ЛЛО (Longfellow) Генрі Уодсуорт (27.II 1807, Портленд, штат Мен — 24.III 1882, Кембрідж, штат Массачусетс) — амер. поет і перекладач. У 1836—54 — професор європ. л-р і мов Гарвард. ун-ту. «Вірші про рабство» (1842) створені під впливом руху за визволення негрів від рабства. У зб. «Перелітні птахи» (1858) засуджував невільництво, класовий гніт, оспівував свободу. Автор написаних *гекзаметром* епічних поем «Евангеліна» (1847), «Сватання Майлза Стендіша» (1858). Світову славу принесла йому «Пісня про Гайавату» (1855; написана на основі індіанських легенд). В 1863 створив у манері Дж. *Боккаччо* і Дж. *Чосера* цикл «Оповідання заїжджого двору на узбіччі». Велика роль Л. як перекладача європ. л-ри. В 1846 видав зб. «Поети і поезія Європи», куди увійшли переклади 400 творів, зроблені амер. поетами, в т. ч. й Л. В 31-томному виданні «Вірші різних місцевостей» (1876 — 79; 20-й том відведено народам царської Росії) опубліковано деякі твори англ. поетів, присвячені Україні, переклади кількох укр. нар. пісень та «Думи про втечу трьох братів з Азова». Перший український переклад (1873) творів Л. належить М. Павлику («Сон невільника»). Твори Л. перекладали також Олена Пчілка, П. Грабовський, Панас Мирний, О. Олесь («Пісня про Гайавату»), Н. Забіла, К. Шмиговський, М. Пилинський, В. Мисик та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Пісня про Гайавату. Єкатеринослав, 1923; Пісня про Гайавату. К., 1957; [Вірші]. В кн.: Співець. К., 1972; [Вірші]. «Всесвіт», 1977, № 8; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958; Песнь о Гайавате. Л., 1976.

ЛОНГША́Н ДЕ БЕР'Є́ Роман Броніславович (1883, Львів — 3.VII 1941) — правознавець, чл.-кор. польс. Академії наук. Закінчив Львів. ун-т (1905). Після возз'єднання Зх. України з УРСР — професор цивільного права Львів. держ. ун-ту. Л. де Б.— автор багатьох праць з цивільного права, зокрема «Дослідження про суть юридичної особи» (1911), «Зобов'язання» (1938). Л. де Б. разом з трьома синами і групою видатних львів. учених після катувань був розстріляний фашистським каральним загоном.

ЛО́НДОН (London) Джек (справж. ім'я та прізв.— Джон Гріффіт Лондон; 12.I 1876, Сан-Франціско — 22.XI 1916, Глен-Еллен, штат Каліфорнія) — амер. письменник, один із основоположників революц. л-ри США. Учився в Каліфорн. ун-ті (1896—97). Був золотошукачем на Алясці (1897—98). У 1895—1901 — член Соціалістичної робітничої партії, 1901—16 — Соціалістичної партії. Славу Л. принесли збірки оповідань «Син вовка» (1900), «Бог його батьків» (1901), «Діти морозу» (1902), «Віра в людину» (1904) та ін.— про мужню боротьбу людини з суворою природою Півночі, з примхами долі. Близькі до цих оповідань повісті «Поклик предків» (1903), «Білозуб» (1906), роман «Морський вовк» (1904), цикл «Південноморські оповідання» (1911). У кн. нарисів «Люди прірви» (1903) зобразив картини тяжкого життя лондон. пролетарів. Виступив з публіцистичними творами «Війна класів» (1905), «Що означає для мене життя» (1906), «Революція» (1910). В романі «Залізна п'ята» (1907) різко критикував капіталістичну Америку, висловив віру в перемогу соціалізму, створив позитивний образ робітника-революціонера. Вершина реалізму Л.— автобіографічний роман «Мартін Іден» (1909) — про трагічну долю талановитого письменника, вихідця з народу, в бурж. суспільстві. Автор реалістичних оповідань «Мрія Дебса» (1909), «Сила дужого», «Мексіканець» (обидва — 1911). В романах «Місячна долина» (1913), «Маленька господиня Великого Будинку» (1916), «Серця трьох» (вид. 1920) звучить мотив примирення з бурж. дійсністю. Українською мовою твори Л. вперше з'явилися 1913. Серед перекладачів творів Л.— Н. Романович-Ткаченко, М. Рильський, І. Стешенко, О. Сенюк, Ю. Лісняк та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—12. К., 1969—72; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—13. М., 1976.

Літ.: Зорівчак Р. Джек Лондон у виданні «Дніпра». «Всесвіт», 1971, № 7; Корунець І. Джек Лондон. К., 1976; Денисова Т. Джек Лондон. К., 1978; Садагурский А. Джек Лондон. Время, идеи, творчество. Кишинёв, 1978; Парчевская Б. М. Джек Лондон. Библиографический указатель. М., 1969; Фонер Ф. Джек Лондон — американский бунтарь. Пер. с англ. М., 1966.

Р. П. Зорівчак.

ЛО́НДОН — столиця Великобританії, гол. політ. і екон. центр країни. Розташований на Пд. Сх. Англії, в нижній течії р. Темзи, за 64 км від Північного м. Разом з передмістями утворює найбільшу *конурбацію* країни — Великий Л., який адміністративно виділений у метрополітенське графство. 7 млн. ж. (1979, з передмістями). До рим. завоювання Британії (40—60-і рр. н. е.) на місці Л. було поселення *бриттів*. З 7 ст.— центр королівства Ессекс. За правління *Альфреда Великого* (9 ст.) Л. став столицею д-ви, що об'єднала більшу частину Англії. Після *нормандського завоювання Англії 1066* король *Вільгельм I* Завойовник гарантував місту привілеї (25.XII 1066 коронувався в Л.). В 1196 у Л. відбулося повстання проти заможної верхівки міста і королівської адміністрації. Купці і ремісники Л. брали участь у боротьбі за *Велику хартію вільностей*. У 1265 в Л. вперше скликано англ. парламент. Населення Л. брало участь в *Уота Тайлера повстанні 1381, Кеда Джека повстанні 1450*. В 16 ст. в Л. виникли торг. компанії, зокрема 1555 тут засновано *Московську компанію*, 1571 відкрито лондонську біржу. В Л. мало місце багато подій *Англійської буржуазної революції 17 століття*. В 19 ст. Л.— центр робітн. руху, в т. ч. *чартизму*. В 1847 в Л. відбулися 1 і 2-й конгреси *Союзу комуністів*, 1848 видано «*Маніфест Комуністичної партії*».

Л. був центром революційної еміграції. Тут 1849 — 83 жив К. Маркс (похований на *Хайгетському кладовищі*), 1870 — 95 — Ф. Енгельс. У 1857—65 О. І. *Герцен* разом з М. П. *Огарьовим* видавав у Л. газету «*Колокол*». У Л. 1864 засновано *Інтернаціонал 1-й*. У серпні 1872 С. А. *Подолинський* був у Л., де познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У 1884—95 в Л. жив і працював С. М. *Кравчинський* (Степняк). Тут 1902—03 виходила газета «*Искра*», відбулися II (частково), III і V з'їзди РСДРП. У 1902, 1903, 1905, 1907 в Л. перебував В. І. Ленін. У Л. працювали нац. конференції руху «*Руки геть від Росії*». У Л. на установчому з'їзді 1920 засн. Компартію Великобританії. Під час 2-ї світової війни Л. зазнав бомбардувань нім.-фашист. авіації (загинуло понад 30 тис. жителів). Л.—

Дж. Лондон.

Л. Лонго.

Лондон. Площа Трафальгар-сквер.

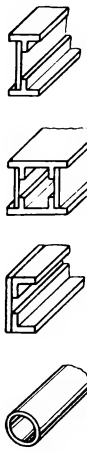

Лонжерони: 1 — таврового перерізу; 2 — коробчастого перерізу; 3 — швелерного перерізу; 4 — трубчастий.

один з центрів робітн. руху Великобританії. У Л. проходили численні міжнар. переговори та конференції, укладено численні договори та угоди. У Л.— штаб-квартири *Співдружності*, очолюваної Великобританією, та *Західноєвропейського союзу*. На Великий Л. припадає бл. 20% продукції обробної пром-сті країни. Найрозвинутіші галузі: машинобудування, особливо автомобіле-, авіа-, приладобудування, а також електротех. і радіотехнічна (виробн. електрокабелю, електроламп, телеграфно-телефонної і радіотелевізійної апаратури тощо). Важливе значення мають також верстатобудування і судноремонт. На імпортній сировині працює кольорова металургія, значного розвитку набули нафтопереробна та хім. пром-сть. Численні підприємства швейної, шкіряної, взут., меблевої, поліграф., фарм., цем., харч. та ін. галузей, пов'язаних з обслуговуванням населення. Значна військ. пром-сть. Л.— вузол з-ць і автошляхів країни, центр міжнар. авіаліній (міжнар. аеропорти Хітроу і Гатуїк), один з найбільших світових (за вантажооборотом) мор. портів. Найдавніший метрополітен у світі (з 1863). В місті — великі банки, правління страхових, судноплавних, поштових та ін. компаній, торг. біржі, редакції найбільших газет. Л.— найбільший культур. центр країни. Тут знаходяться *Лондонський університет*, Ун-т Сіті, Політех. ін-ти Сіті й Центр. Л., Королівська академія драм. мистецтва, Королівська академія музики та ін. навч. заклади. Численні наук. т-ва і установи, у т. ч. *Лондонське королівське товариство* по розвитку знань про природу, Королівська академія мистецтв, Брит. академія, Королівський інститут Великобританії. Одна з найбільших у світі *Британська бібліотека*. Понад 30 музеїв, серед яких *Британський музей*, Наук. музей, Брит. музей природничої історії, Геол. музей, Музей Лондона, Нац. галерея, Нац. мор. музей, Вікторії та Альберта музей, Тейт галерея та ін. Провідні драм. колективи — Нац. театр, філіал Королівського шекспірівського театру; оперно-балетні театри — «*Ковент-Гарден*» і «Седлерс-Уеллс». З Л. пов'язані життя і діяльність видатних англійських письменників (Дж. *Байрон*, Дж. *Голсуорсі*, У. *Теккерей*, У. *Шекспір*, Б. *Шоу*, Г. *Уеллс*) та ін. діячів культури і науки. Серед архітектурних пам'яток Л.: замок Вільгельма Завойовника — *Тауер* (11—14 ст.), Вестмінстерське абатство, ратуша (Гілдхол; бл. 1411—40, майстер Дж. Крокстон), «Темпла» (бл. 1560—70), палац Гемптонкорт (розпочато 1515, 1689—94, арх. К. *Рен*), «Банкетний зал» палацу Уайтхолл (1619—22, арх. І. Джонс; іл. див. до ст. *Джонс* І. т. 3, с. 334), собор св. Павла (1675—1710, арх. Рен, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 448—449), Грінвіцький госпіталь (з 1873 — Королівський мор. коледж; 1616—1716, арх. Джонс, Рен, закінчено 1728, арх. Дж. Ванбру та ін.), Англ. банк (1788—1833, арх. Дж. Соун), Букінгемський палац (1825—30, арх. Дж. Неш; 1831—37, арх. Е. Блор; 1913, арх. А. Уебб), Британський музей (1823—47, арх. Р. Смерк), Нац. галерея (1832—38, арх. У. Уілкінс), парламент (1840—52, арх. Ч. Беррі, О. П'юджін; 1862—68, арх. Е. Беррі), Скотленд-ярд (1888—90, арх. Н. Шо), Рада Великого Лондона (1911—22, арх. Р. Нотт). Споруди сучас. архітектури — ред. «Дейлі експрес» (1932, арх. Г. О. Елліс і Кларк), Королівський концертний зал (1949—51, арх. Р. Метью, Л. Мартін), аеровокзал (1956, арх. Ф. Гіберд), Нац. театр (1970-і рр., арх. Д. Лесден). Серед численних пам'ятників Л.: Колона Нельсона (Трафальгар-сквер, 1840—43, арх. Н. Рейлтон), «Мармурова арка» (Оксфорд-Стріт, з 1828, арх. Дж. Неш), принцу Альберту (Кенсінгтон, 1863—72, арх. Дж. Г. Скотт), «Кенотаф» в пам'ять 1-ї світової війни (Уайтхолл, 1919—20, арх. Е. Лаченс) та ін. У Грінвічі (окрузі Л.) до 1954 працювала *Грінвіцька астрономічна обсерваторія*.

ЛО́НДОН — місто на Пд. Канади, в пров. *Онтаріо*. Вузол з-ць і автошляхів. 224 тис. ж. (1971). Розвинуті трансп. і с.-г. машинобудування, електротех., радіотех., хім., текст. і харч. пром-сть. Л.— торг.-фінанс. центр великого с.-г. району. Університет.

ЛО́НДОНДЕ́РРІ — місто в Пн. Ірландії (Великобританія). Залізнична станція, порт у гирлі р. Фойл. 87,5 тис. ж. (1976). Розвинута лляна і швейна (гол. чин. виробн. білизни) пром-сть. Підприємства хім. і харч. галузей. Університетський коледж. Засн. в 6 ст. під назвою Деррі, сучасну назву має з 1613. Л.— один із центрів боротьби трудящих Пн. Ірландії за свої громадян. і соціальні права.

ЛО́НДОНСЬКА КОНВЕ́НЦІЯ 1827. Підписана 6.VII представниками урядів Росії, Великобританії та Франції в період *грецької національно-визвольної революції 1821—29*. Передбачала колективні дії трьох д-в щодо Туреччини з метою припинення нею воєнних дій проти греків, надання Греції автономії при умові сплати щорічної данини тур. султанові. Таємна стаття Л. к., включена на пропозицію Росії, враховувала можливість, у разі відмови султана від запропонованих умов, зближення трьох д-в з греками і, як крайній захід, введення військ.-мор. ескадри трьох д-в у Середземне м. Туреччина відмовилася виконувати вимоги Л. к., що привело до Наваринської битви (20.X 1827), в ході якої тур.-єгип. флот був повністю знищений.

ЛО́НДОНСЬКА ШКО́ЛА — напрям у буржуазній *політичній економії*, що виник серед економістів Лондонського ун-ту в кінці 19 ст. Осн. представники: У. С. *Джевонс*, Е. Кеннан, Ф. А. Хаєк, Л. Робінс. Їхня концепція базується на суб'єктивно-психологічному тлумаченні соціально-екон. явищ. Сусп. виробн. Л. ш., трактує як певну сукупність госп. індивідуумів, діяльність яких зумовлена стихійною грою ринку. На думку представників Л. ш., такі екон. категорії, як *попит і пропозиція, обмін* є природними і вічними. Внаслідок неісторичного підходу

до оцінки сусп. явищ представники Л. ш. в цілому ігнорують можливість контролю з боку суспільства над госп. розвитком, вважають гол. завданням екон. науки дослідження попиту, пропозиції і обміну. Л. ш. є одним з напрямів бурж. екон. думки, що захищає інтереси *монополій капіталістичних*. *Д. П. Богиня.*

ЛО́НДОНСЬКЕ КОРОЛІ́ВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО по розвитку знань про природу — провідне наук. т-во Великобританії. Засн. 1660, затверджене Королівською хартією 1662. Відіграє важливу роль в організації і розвитку наук. досліджень. Самоуправна приватна орг-ція, власної н.-д. бази не має. Формально не пов'язана з діяльністю урядових наук. установ, здійснює вплив на розвиток науки в країні через своїх членів, що працюють у н.-д. центрах. З кінця 60-х рр. 20 ст. т-во зміцнює зв'язки з виробництвом. Виступає як нац. академія наук у міжнар. наук. асоціаціях. У 1979 налічувало понад 900 нац. членів, серед яких— рад. акад. П. Л. Капіца, і 76 іноземних членів, у т. ч. з СРСР — В. А. Амбарцумян, І. М. Виноградов, А. М. Колмогоров, М. М. Семенов. *А. В. Санцевич.*

ЛО́НДОНСЬКИЙ УНІВЕРСИ́ТЕТ — один з найбільших ун-тів Великобританії. Засн. 1836 за указом короля Вільгельма IV як установа, що мала право присуджувати наук. ступені студентам певних ун-тів країни (після відповідних іспитів). З 1898 виконує функції і вищого навч. закладу. До складу Л. у. ввійшли 1907 — Університетський (засн. 1826) і 1910 — Королівський (засн. 1829) коледжі. З 1947 при ун-ті функціонує Британська мед. федерація з 16 н.-д. ін-тами. Працюють н.-д. ін-ти по вивченню Півд. Америки, США, германознавства, археології та ін. У 1978/79 навч. р. у Л. у. було 9 ф-тів: наук.-природничий, інженерний, екон., пед., теологічний, мистецтв, юрид., муз., мед.; налічувалось 47 754 студенти стаціонару, 29 079 — заочників. У б-ці (засн. 1836) бл. 1 млн. томів.
А. В. Санцевич.

ЛО́НДОНСЬКІ ПЕРЕГОВО́РИ 1939. Проходили в обстановці повної секретності між правлячими колами Великобританії та фашист. Німеччини в червні — серпні 1939. Організовані з ініціативи англ. уряду в період *Московських переговорів 1939*. Мали на меті досягнення угоди з урядом Німеччини щодо розподілу сфер впливу у світовому масштабі та спрямування гітлерівської агресії на Сх., гол. чином проти Рад. Союзу. При цьому англ. пропозиції передбачали збереження прав Великобританії в її колоніальних володіннях, за Німеччиною визнавалося право на території Сх. і Пд.-Сх. Європи. Л. п. закінчилися безрезультатно через відмову правлячих кіл Німеччини від обговорення англ. пропозицій.

ЛОНЖЕРО́Н (франц. longeron, від longer — проходити вздовж) — 1) Л. у літальному апараті — поздовжня балка в *крилі, фюзеляжі, оперенні літака* та лопаті несучого гвинта вертольота. Л. (мал.) надає конструкції міцності й жорсткості, до нього прикріплюють *нервюри, шпангоути* та ін. елементи конструкції. 2) Л. в автомобілі — поздовжня (звичайно коритоподібного перерізу) балка рам автомобілів, до якої кріплять двигун, ходову частину, кузов, бампери (буфери), різні кронштейни тощо.

ЛОНЖЮМО́ — містечко за 18 км від Парижа, в якому 1911 більшовики під керівництвом В. І. Леніна організували школу для підготовки парт. кадрів з робітників. Див. *Партійна школа в Лонжюмо*.

ЛО́ПАНЬ — річка в Бєлг. обл. РРФСР та Харків. обл. УРСР, ліва притока Уди (бас. Сіверського Дінця). Бере початок на пд. відрогах Середньоросійської височини. Довж. 96 км (в УРСР — 78 км). Площа бас. 2000 км². Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для пром. і комунального водопостачання. На Л.— міста Харків і Дергачі.

ЛОПАРІ́ — поширена в науковій літературі назва народу *саамів*.

ЛОПА́ТА Василь Іванович (н. 28. IV 1941, с. Нова Басань, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.)— укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1979). В 1964—70 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. *Касіяна*. Твори: триптих за мотивами творів Лесі Українки (1970—71); серії — «Життя і творчість Г. С. Сковороди» (1972), «Українські народні думи» (1973), «Колгоспні будні» (1974), за мотивами роману О. Гончара «Таврія» (1977) та ін. Виконав іл. до книжок І. Франка, Ч. Айтматова, М. Садовяну.

ЛОПА́ТИН — селище міського типу Радехівського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташований на р. Острівці (прит. Стиру), за 20 км від залізнич. ст. Радехів. 3,4 тис. ж. (1980). У Л.— спиртовий та торфобрикетний з-ди, лісництво (виробн. хвойно-вітамінного борошна), міжколгоспна буд. орг-ція, виробниче відділення райсільгосптехніки. 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка; Будинок культури, б-ка. Вперше згадується 1366.

ЛОПАТИ́НСЬКА (Кравчуківна) Філомена Миколаївна (1873, Чернівці — 26.III 1940, Одеса) — укр. співачка (сопрано). В 1904 закінчила Львів. консерваторію. В 1890 вступила до укр. *Театру товариства «Руська бесіда»*; 1896—1914 співала на сценах польс. та нім. опер у Львові та Чернівцях, 1915—16 — в трупі «*Тернопільські театральні вечори*», 1916—18 — в «*Товаристві українських акторів*», 1919—23 — в галицьких та буковинських укр. трупах. З серед. 20-х рр.— на Рад. Україні, але через хворобу не виступала. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка, Оксана, Ганна («Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч», «Утоплена» Лисенка), Катерина («Катерина» Аркаса), Роксолана («Роксолана» Січинського). Відома як камерна співачка, зокрема виконувала романси М. В. Лисенка на слова Т. Г. Шевченка. *Р. Я. Пилипчук.*

ЛОПАТИ́НСЬКИЙ Лев Васильович (29.II 1868, Львів — 1914) — укр. актор і письменник. Навчався в Львів. ун-ті та Віденській консерваторії (1891—92). З 1892 — актор *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові, згодом — його директор. Ролі: Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Гнат («Назар Стодоля» Шевченка), Коваль («Рябина» Франка). Автор п'єс «До Бразілії» (1878), «Беата і Гальшка», «Свекруха» (1899), «Параця» (1901) та ін., зб. «Перед і за кулісами сцени», статей про театр. Переклав укр. мовою твори К. Гуцкова, Б. Бйорнсона.

ЛОПАТИ́НСЬКИЙ Лев Григорович (18.I 1842, м. Долина, тепер Івано-Фр. обл.— 21.VIII 1922) — укр. і рос. лінгвіст та етнограф, дослідник мов народів, що живуть на Кавказі. Учився в Празькому, потім Львів. ун-ті (закінчив 1864). Видав «Народний календар на 1865 рік». Переклав укр. мовою повість чес. письменника П. Хохолоушека «Косове поле». З 1866 жив у Росії. Працював у гімназіях у Києві, Уфі, П'ятигорську тощо. Був професором Тбіліського, а з 1919 — Бакинського (тепер Азербайджанський) ун-тів. Написав розвідки: «Суфікси російської мови. Вплив кавказьких мов на їх утворення» (1902), «Замітки про особливості нальчицького говору» (1904), «Дещо про кумиків та про їхню мову». Уклав «Російсько-кабардинський словник...» (1890) та «Кабардинську азбуку» (1906), автор навч. посібників з лат. мови. *Ю. К. Редько.*

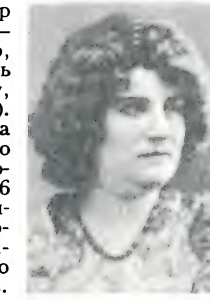

Ф. М. Лопатинська.

Л. В. Лопатинський.

ЛОПАТИ́НСЬКИЙ Фавст Львович (1899, Львів — 1937) — укр. рад. актор, режисер театру і кіно. Син Л. В. *Лопатинського* і Ф. *Лопатинської*. Працював у трупі «*Тернопільські театральні вечори*» (1915—16), «*Молодому театрі*» (з 1916), *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (1920 — 21), «*Кийдрамте*» (1921 — 22), театрі «*Березіль*» (1922 — 27), Харків. театрі казки (1926—27).

1926—33 — кінорежисер на Одес., згодом — на Київ. кіноф-ках. Ролі в театрі: Ярема («Гайдамаки» за Шевченком), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя). Вистави: «Машиноборці» Толлера, «Пошились у дурні» Кропивницького, «Сава Чалий» Карпенка-Карого, «Жартівники» О. Островського. Серед фільмів Л.— «Вася-реформатор» (разом з О. *Довженком*, 1926), «Синій пакет» (1926), «Василина» (1928), «Суддя Райтанеску» (1929), «Кармалюк» (1931). Портрет с. 224.
П. К. Медведик.

ЛОПАТИ́НСЬКИЙ Ярослав Борисович [н. 27.X (9.XI) 1906, Тифліс] — укр. рад. математик, академік АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1962. Онук Л. Г. *Лопатинського*. Закінчив Азерб. університет (1926), працював у вузах Баку, Львова, Москви, Донецька. З 1965 працює в Донецькому обчислювальному центрі (з 1970 — Ін-т прикладної математики і механіки) АН УРСР. Осн. праці присвячені теорії диференціальних рівнянь з частинними похідними. Л. одержав ряд результатів у заг. теорії рівнянь еліптичного типу; зокрема, в теорії крайових задач для еліптичних систем вивів умову, що забезпечує зведення задачі до системи регулярних *інтеграль-*

В. І. Лопата. Зустріч Сагайдачного з нареченою. Ілюстрація до роману З. Тулуб «Людолови». Лінограворюра. 1972.

Ф. Л. Лопатинський.

Я. Б. Лопатинський.

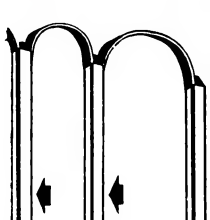

Лопатка.

Лопух павутинистий. Гілка з суцвіттями і листок.

них рівнянь типу Фредгольма (умова Л.); одержав істотні результати з питань розв'язності задачі Коші для операторних рівнянь у банаховому просторі тощо. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції та медалями. Держ. премія УРСР, 1978.

ЛОПАТИ́НСЬКИЙ Ярослав Йосипович (19.VIII 1871, м. Долина, тепер Івано-Фр. обл.— 14.I 1936, с. Гологірки, тепер Золочів. р-ну Львів. обл.) — укр. композитор. Закінчив мед. ін-т (Відень, 1898). Навчався музики у Львові й Відні. Автор опер («Еней на мандрівці», 1911, «Казка скель», «Оксана», дит. опера «Зірка щастя», 2 останні — незакінчені), оперети, інструм., хорових («Вставай, Україно», 1905), творів, романсів (бл. 100).

П. К. Медведик.

ЛОПА́ТІН Антон Іванович (18.I 1897, с. Каменка, тепер ПНР — 9.IV 1965, Москва) — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1942), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1919. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1927 закінчив курси вдосконалення командного складу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями на Пд.-Зх., Сталінград., Пн.-Зх. і Калінін. фронтах. Після війни — на команд. посадах у Рад. Армії. В 1947 закінчив Вищі курси при Академії Генштабу. З 1954 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛОПА́ТІН Герман Олександрович (13 (25).I 1845, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 26.XII 1918, Петроград) — рос. революц. народник. З дворян. Закінчив Петерб. ун-т (1866). Революц. діяльність почав у студентських гуртках у 60-х рр. 19 ст. На поч. 1870 втік із заслання, в якому перебував з 1868, і виїхав за кордон (Франція, Англія). Був у дружніх стосунках з К. Марксом і Ф. Енгельсом, перекладав 1-й том «*Капіталу*» К. Маркса рос. мовою (переклад завершив М. Ф. *Даніельсон*). Член Генеральної ради 1-го Інтернаціоналу (з вересня 1870). Узимку 1870—71 зробив невдалу спробу звільнити із заслання М. Г. *Чернишевського*. В 1884 спробував відновити центр. орг-цію «*Народної волі*». За «процесом 21-го» (1887) Л. засуджено до смертної кари, яку замінили довічною каторгою у Шліссельбурзькій фортеці. Звільнений під час революції 1905—07.

ЛОПА́ТКА в анатомії — парна плеската кістка *плечового пояса* хребетних тварин і людини. У людини Л. трикутної форми, прилягає до задньої поверхні *грудної клітки* (від 2-го до 7-го ребра); передня поверхня її ввігнута. Л. зчленовується з головкою плечової кістки та *ключицею*.

ЛОПА́ТКА в архітектурі — вертикальний плескатий виступ на стіні будинку. Може бути конструктивним потовщенням стіни або мати тільки декоративне значення (як засіб для вертикального членування фасаду будівлі). На відміну від *пілястри*, Л. не має *бази* й *капітелі*.

ЛОПА́ТКОВА МАШИ́НА — машина з робочими частинами у вигляді лопаток (лопатей) на робочому колесі, яка перетворює енергію рідини, газу або пари на енергію обертового вала і навпаки. До Л. м. належать турбіни (див. *Газова турбіна, Парова турбіна*), *вітродвигуни, вентилятори, компресори, насоси*, повітродувки тощо. За конструкцією Л. м. бувають одно-, дво- і багатоступеневі; за принципом дії — активні (див. *Активна турбіна*) і реактивні (див. *Реактивна турбіна*); за напрямом руху рідини (газу, пари) — осьові, радіально-осьові, радіальні та діагональні. Особливостями Л. м. є безперервність дії, зрівноваженість, практично необмежена потужність, висока надійність, нескладність тех. обслуговування. Діють вони з постійним і змінним навантаженням. Основи теорії Л. м. розробив Л. *Ейлер*. Теорію граток крилових профілів, покладену в основу розрахунку лопаток Л. м., створили М. Є. *Жуковський* і С. О. *Чаплигін*. Л. м. використовують у пром-сті, на транспорті тощо.

І. Т. Швець.

ЛОПАТОНО́ГІ МОЛЮ́СКИ (Scaphopoda) — клас *молюсків*. Тіло (довж. 3—12 см) двобічно-симетричне, вкрите раковиною, що має вигляд зігнутої конічної трубки. На голові міститься ротовий отвір, оточений нитковидними вусиками — органами дотику, за допомогою яких Л. м. також захоплюють їжу (форамініфер та ін. донних безхребетних). Очі і зябра відсутні. Нога пристосована для копання, у більшості видів на ній є пара бічних лопатей. Мантійна порожнина — на задньому кінці тіла. Роздільностатеві. Личинка — *велігер*. Л. м.— донні тварини, ведуть риючий спосіб життя. 2 родини, що включають бл. 350 видів, поширені в морях на різних глибинах; в СРСР (в пн. морях) — Dentalium entale, Siphonodentalium vitreum. Л. м. займають проміжне місце між *черевоногими молюсками* та *двостулковими молюсками*. Іл. с. 226.

ЛО́ПЕ ДЕ ВЕ́ГА КА́РПІО Фелікс (1562—1635) — іспан. письменник. Див. *Вега Карпіо* Л. Ф. де.

ЛОПІТА́ЛЯ ПРА́ВИЛО — історично неправильна назва правила знаходження *границі* $A = \lim\limits_{x \to a} \frac{f(x)}{q(x)}$, коли $\lim\limits_{x \to a} f(x) = \lim\limits_{x \to a} q(x) = 0$ (або ∞). Якщо в *околі* точки $x = a$ існують $f'(x)$, $q'(x)$ і $B = \lim\limits_{x \to a} \frac{f'(x)}{q'(x)}$, то, за Л. п., $A = B$. Л. п. застосовують при знаходженні значень *невизначених виразів* виду $0/0$, ∞/∞, 0^0, 1^∞, ∞^0, $\infty - \infty$, $0 \times \infty$. Знайшов це правило Й. *Бернуллі* і ознайомив з ним франц. математика Г. Ф. Лопіталя, який опублікував його 1696 (звідси назва).

ЛОПУ́Х (Arctium) — рід дворічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Листки великі серцевидно-яйцевидні. Квітки двостатеві трубчасті, пурпурові, в кошиках, зібраних у заг. суцвіття. Плід — сім'янка з чубком. Бл. 10 видів, поширені в Європі, Азії та Пн. Америці. В СРСР — 7 видів, з них в УРСР —4. Найпоширеніші Л. справжній (A. lappa) та Л. павутинистий (A. tomentosum); ростуть як *бур'яни* поблизу жител, на городах, у садах, біля доріг тощо. Медоноси. Відвар з коренів використовують як сечогінний і потогінний засоби, а також при шкірних захворюваннях, ревматизмі тощо.

ЛОПУХО́В Олександр Михайлович (н. 12.IX 1925, м. Городня, тепер Черніг. обл.) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1964), чл.-кор. АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1969. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1947—53 навчався в Київ. худож. ін-ті у С. *Григор'єва*, К. *Єлеви* та О. *Шовкуненка*. Автор картин на історико-революц. й військ. теми. Твори: «В Петроград. В. І. Ленін» (1953), «Арешт Тимчасового уряду» (1955—57), «Київські комунари. Арсенальці» (1956—60), «Хай живе Велика Жовтнева соціалістична революція!» (1959—60), «Війна» (1968—69), «Місячна соната» (1968—70), «Перемога» (1973—75), «У Берліні» (1974), «Вихор Жовтня» (1975—77), «Вольниця» (1978—79). Твори зберігаються в ДМУОМ. Викладає у Київ. худож. ін-ті (з 1953), ректор (з 1973). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Історичний жанр*, т. 4, с. 400—401.

О. М. Лопухов. Вихор Жовтня. 1975—77. Центральний музей В. І. Леніна в Москві.

Літ.: Олександр Лопухов. Альбом. К., 1976.

ЛОПУХО́ВА Надія Йосипівна (н. 25.III 1928, с. Брусилів, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1948—54 навчалася в Київ. худож. ін-ті в І. *Плещинського* та В. *Касіяна*. Твори: станкові серії — «Доля жінки в творах Т. Г. Шевченка» (1964), «1941 рік» (1965), «За мотивами „Лісової пісні" Лесі Українки» (1967), триптихи «Сінокіс» (1975), «Спорт» (1979); іл. та оформлення до дит. книжок «Ладоньки-ладусі» (1959), «Сорока-білобока» (1960), «Ох» (1968); іл. до роману П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1974). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Графіка*, т. 3, с. 144—145.

ЛОРД (англ. lord, від англосакс. hlaford — охоронець, захисник хліба) — 1) У середньовічній Англії — феод. землевласник і *сеньйор* своїх *васалів*. Поступово звання Л. стало титулом англ. вищого дворянства, який у 14 ст. дістава-

До ст. **Лікарські рослини.**

1. Кульбаба лікарська. *2.* Герань криваво-червона. **3.** Горицвіт весняний.
4. Конвалія травнева. **5.** Чебрець звичайний. **6.** Бузина чорна.
7. Наперстянка пурпурова. **8.** Оман високий. **9.** Брусниця.

До ст. **Лікарські рослини.**

1. Лепеха звичайна. **2.** Чорниця. **3.** Суниці лісові. **4.** Валеріана лікарська. **5.** Астрагал шерстистоквітковий. **6.** Цикорій дикий. **7.** Цмин піщаний. **8.** Фіалка триколірна. **9.** Материнка звичайна.

ли *пери* королівства, що становили верхню палату брит. парламенту. З 19 ст. титул Л. надається також представникам великого капіталу. 2) Складова частина офіційного найменування деяких вищих та місцевих службових осіб Великобританії (лорд-канцлер, лорд-мер та ін.). 3) У 15—17 ст. складова частина титулу Л.-протектора в Англії, який присвоювався деяким держ. діячам, напр. регентам при неповнолітньому королі.

ЛОРДКІПАНІ́ДЗЕ Костянтин Олександрович [н. 25.XII 1904 (7.I 1905), с. Діді-Джіхаїші, тепер Самтред. р-ну Груз. РСР]— груз. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1924. Перша зб.— «Вибрані вірші» (1926). Роман «Світанок Колхіди» (1931—52) — про утвердження нового життя в груз. селі, створення перших колгоспів. Автор роману «Чарівний камінь» (ч. 1, 1955—56, ч. 2, 1965), циклів оповідань «Безсмертя» (1938), «Смерть трохи почекає» (1968), «Моя Гаяне» (1969—72), сценаріїв до кінофільмів «Дружба» (1941), «Тінь на дорозі» (1957), «Обірвана пісня» (1960). Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Зайві люди. Х., 1930; Перша мати. Х., 1930; Світанок Колхіди. К., 1967; Безсмертя. К., 1978; Рос. перекл.— Дорогу осилит идущий. Тбилиси, 1957; Когда человек один. М., 1971.

Р. Ш. Чилачава.

ЛОРДКІПАНІ́ДЗЕ Ніко [Микола Мерабович; 17 (29).IX 1880, с. Чунеші, тепер Цхалтуб. р-ну Груз. РСР — 25.V 1944, Тбілісі] —груз. рад. письменник. Вчився в Харків. ун-ті, з якого був виключений за участь у студентських демонстраціях (1900—02). Друкуватися почав 1902. В оповіданнях «Продається Грузія» (1910), «Грізний володар», «Лицарі» (обидва — 1912), циклі оповідань «Зруйновані гнізда» (1916), повісті «Лихоліття» (1914—19) викривав звичаї буржуазії і феод. аристократії, життя дворянства, що вироджується. Істор.-революц. повість «Зі стежок на рейки» (1928) — про боротьбу груз. народу за свободу. У повістях «Нескорені» (1943), «Повернення колишнього полоненого» (1944) показав героїзм груз. народу в роки Великої Вітчизн. війни.

Тв.: Укр. перекл.— Сільський залотник. Х.— К., 1931; Рос. перекл.— Избранное. М., 1956.

Р. Ш. Чилачава.

ЛОРДО́З (від грец. λορδός — зігнутий) — викривлення (вигин) хребта людини в шийному і поперековому відділах опуклістю наперед (див. також *Кіфоз*). За деяких умов (напр., надмірне відкладання жиру в черевній стінці), а також при деяких захворюваннях (напр., параліч черевних м'язів тощо) Л. може набувати патологічного характеру — ставати надмірним (див. *Викривлення хребта*).

ЛОРЕ́Н (Loren) Софія (справж. прізв.— Шіколоне; н. 20.IX 1934, Рим) — італ. кіноактриса. В кіно почала зніматися 1949. Значні ролі створила у фільмах реж. В. *Де Сіки*: «Золото Неаполя» (1954), «Чочара» (1961), «Альтонські в'язні» (1963), «Вчора, сьогодні, завтра» (1964), «Шлюб по-італійськи» (1965), «Соняшники» (1970, спільна італ.-рад. постановка). Знімалась у Голлівуді («Чорна орхідея», «Любов під в'язами», обидва — 1958; «Ключ», 1959).

ЛО́РЕНС (Лоуренс; Lawrence) Дейвід Герберт (11.IX 1885, Іствуд — 2.III 1930, Ванс, Франція) — англ. письменник і літ. критик. У романах «Білий павич» (1911), «Сини й коханці» (1913), «Райдуга» (1915) та ін. виступив з протестом проти «механічної цивілізації» 20 ст., різкою критикою вікторіанства. Проте Л. перебільшував роль підсвідомого начала в людині, чим пояснюються натуралістичні мотиви його книг. Фрейдистська (див. *Фрейдизм*) концепція особи у Л. ослабила соціально-критичне спрямування романів «Флейта Аарона» (1922), «Пернатий змій» (1926) та ін. *Н. Ю. Жлуктенко.*

ЛОРЕ́НСУ-МА́РКІШ — колишня (до 1976) назва *Мапуту*— столиці Мозамбіку.

ЛО́РЕНЦ (Лорентц; Lorentz) Гендрік Антон (18.VII 1853, Арнем — 4.II 1928, Гарлем) — нідерл. фізик, іноземний член АН СРСР (з 1925). В 1870—72 учився в Лейденському ун-ті, з 1878 — професор цього ун-ту, з 1923 — директор Ін-ту Тейлора в Гарлемі. Виходячи з електромагн. теорії Дж. К. *Максвелла*, створив електронну теорію, на основі якої пояснив і передбачив ряд електромагн. явищ, а також електр., магн. і оптичних властивостей речовини. Зокрема, Л. пояснив дисперсію світла; встановив зв'язок між показником заломлення світла і поляризовністю; вивів формулу для сили, яка діє на заряд з боку електромагн. поля (див. *Лоренца сила*); пояснив *Зеємана явище* і передбачив поляризацію компонент зеєманівського розщеплення. Л.— основоположник електродинаміки рухомих середовищ. Незалежно від ірл. фізика Дж. Ф. Фіцджеральда (1851—1901) висловив припущення про скорочення поздовжніх розмірів тіл у напрямі їхнього руху; запровадив просторово-часові перетворення, які описують перехід від однієї інерціальної системи координат до іншої (див. *Лоренца перетворення*); знайшов залежність маси від швидкості. Праці Л. відіграли, зокрема, важливу роль у створенні *відносності теорії*. Нобелівська премія, 1902.

ЛО́РЕНЦ (Lorenz) Конрад (н. 7.XI 1903, Відень) — австр. зоолог-етолог і зоопсихолог. Один з творців науки про поведінку тварин — *етології*. Разом з Н. *Тінбергеном* розробив вчення про *інстинктивну поведінку*. Л. досліджував процес *навчення* (зокрема, *відбиття в пам'яті*) і його роль у формуванні поведінки дорослих тварин, походження, розвиток різних форм *спілкування тварин* у *філогенезі* тощо. Іноді закономірності *поведінки тварин* Л. неправомірно переносив на людину й людське суспільство. Нобелівська премія, 1973.

ЛО́РЕНЦА ПЕРЕТВО́РЕННЯ — співвідношення між координатами і моментами часу довільної події, яку розглядають у двох *інерціальних системах відліку* (ІСВ), що рухаються одна відносно іншої. Одержав 1904 Г. А. *Лоренц*. У випадку відносного руху двох ІСВ зі швидкістю V вздовж осі x і однакового напряму їхніх декартових осей координат Л. п. мають вигляд: $x' = \frac{x - Vt}{\sqrt{1-(V/c)^2}}$, $y' = y$, $z' = z$, $t' = \frac{t - Vx/c^2}{\sqrt{1-(V/c)^2}}$, де x, y, z, t і x', y', z', t' — відповідно декартові координати і час події у цих ІСВ, c — швидкість світла. Л. п. узагальнюють перетворення Галілея (див. *Галілея принцип відносності*) і переходять у них при $V \ll c$. З Л. п. випливають важливі фіз. наслідки, які становлять зміст *відносності теорії*, зокрема висновок про відносність довжин і проміжків часу.

П. І. Фомін.

ЛО́РЕНЦА СИ́ЛА — сила $\vec{F}$, яка діє на заряджену частинку в *електромагнітному полі*. Формулу для визначення цієї сили вперше одержав Г. А. *Лоренц*, вона має вигляд: $\vec{F} = q\vec{E} + \frac{q}{c}[\vec{v}\vec{B}]$, де q — заряд частинки; $\vec{E}$ — *напруженість поля* електр.; $\vec{B}$ — магнітна *індукція*; $\vec{v}$ — швидкість частинки відносно системи координат, в якій обчислюють величини $\vec{F}, \vec{E}$ і $\vec{B}$; c — множник, що залежить від вибору системи одиниць. У Міжнар. системі одиниць (СІ) $c = 1$, в СГС системі — *електродинамічній сталій*. Перший доданок у правій частині формули — сила, що діє на частинку в електр. полі, другий — у магнітному. Часто під Л. с. розуміють лише силу, що діє на рухому частинку в магн. полі.

ЛО́РЕР Микола Іванович (1795, Херсонщина — травень 1873, Полтава) — декабрист. Брав участь у походах рос. армії в Європу (1813—14). Навесні 1824 вступив до *Північного товариства декабристів*. З 1825 у чині майора служив у Вятському піх. полку, яким командував П. І. *Пестель*. Став активним членом *Південного товариства декабристів*. 23.XII 1825 (4.I 1826) заарештований у Тульчині. Засуджений до 12 років каторги, яку відбував на Нерчинських рудниках. З 1832 після скорочення строку каторги жив на поселенні в м. Кургані (тепер обласний центр РРФСР). З 1837 служив рядовим на Кавказі. Після виходу у відставку (1842) займався літ. діяльністю. Автор «Записок декабриста» (М., 1931).

ЛО́РІ, лорієві (Lorisidae) — родина півмавп. Довж. тіла 11—40 см, очі порівняно великі, морда й вуха короткі, хвіст короткий або його немає, зубів 34—36, сосків 1 пара. Забарвлення волосяного покриву сіре, буре, золотисте. Поши́р. в Пд. і Пд.-Сх. Азії, на о. Шрі-Ланка, в Африці (на Пд. від Сахари). Л.— нічні тварини; живуть у лісах, живляться плодами, дрібними тваринами, яйцями птахів. Самка після 1—6-місячної вагітності народжує по 1—2 малят. Статевозрілими стають у 1,5

О. М. Лопухов.

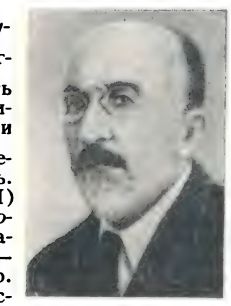

Н. Лордкіпанідзе.

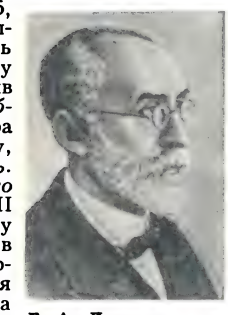

Г. А. Лоренц.

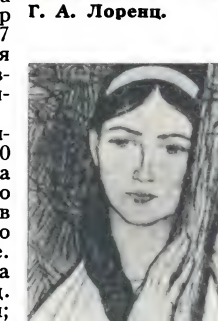

Н. Й. Лопухова. Аркуш з серії «Доля жінки у творах Т. Г. Шевченка». Літографія. 1964.

роки. Родина включає 6 родів з 11 видами, з них найвідоміші тонкий Л. (Loris tardigradus), товстий Л. (Nycticebus coucang), пото звичайний (Perodicticus potto). Л. легко приручаються.

ЛО́РІ—спільна назва деяких птахів род. папугових ряду *папугоподібних*. Довж. тіла до 30 см, забарвлення яскраве, строкате, дзьоб високий, стиснутий з боків, язик у більшості видів має на кінці «щіточку» з рогових виростів, що є пристосуванням до живлення рідкою їжею (нектаром квіток, м'якушем плодів). Лорі поширені у лісах Пд.-Сх. Індонезії, Полінезії, Філіппінських островів, Тасманії, Нової Гвінеї, Австралії. Деякі види — запилювачі рослин. Найбільш відомі: Л. пурпуровошапковий (Lorius domicella), Л. чорношапковий (L. lory), прикрашений лорикет (Trichoglossus ornatus). Л.— красиві птахи, добре наслідують людську мову. Їх часто утримують у неволі.

М. А. Воїнственський.

ЛО́РІС-МЕ́ЛІКОВ Михайло Таріелович [1825, Тбілісі — 12 (24). XII 1888, Ніцца] — рос. державний діяч, генерал від кавалерії (1875), граф (1878). Учасник *Кавказької війни 1817—64, Кримської війни 1853—56*, рос.-тур. війни 1877—78. У квітні 1879 Л.-М. призначено тимчасовим харків. генерал-губернатором. У 1880 він став міністром внутр. справ і шефом жандармів. Заграючи з лібералами, Л.-М. в той же час вдавався до репресій проти революціонерів. У 1881 Л.-М. змушений був вийти у відставку.

ЛОРРЕ́Н (Lorrain; справж. прізв. Желле,Gellée) Клод (1600, Шамань, поблизу Міркура, Лотарінгія — 23.XI 1682, Рим)—франц. живописець і гравер. З 1613 (?) навчався в А. Тассі в Римі. На Л. вплинула творчість А. *Каррачі*. Твори: «Відплиття св. Урсули» (1646), «Полудень» (1661), «Вечір» (1663), «Ранок» (1666), «Ніч» (1672) та ін. Твори зберігаються у зібраннях Франції, в Нац. музеї в Лондоні, ДЕ.

ЛОС-А́НДЖЕЛЕС — місто на Пд. Зх. США, в штаті Каліфорнія. Розташований на узбережжі Тихого ок. Вузол з-ць і автошляхів, значний мор. порт, аеропорт міжнар. значення. 2,7 млн. ж. (1976). Засн. 1781 іспанцями на тер. віцекоролівства Нова Іспанія. З 1821 — в складі Мексіки. В ході *американо-мексіканської війни 1846—48* в складі Пн. Каліфорнії анексований США. Л.-А.— гол. екон. центр Заходу США. Провідні галузі пром-сті — військова (виробн. літаків, ракет, космічних апаратів, радіоелектронного устаткування) та маш.-буд. (суднобуд., авто-складальна, електротех., приладобуд., виробн. пром. устаткування, у т. ч. для нафт. пром-сті). Розвинута також нафтодобувна і нафтопереробна, металург. (поблизу Л.-А.— великий металург. комбінат), хім., гумова, швейна, меблева, харч. пром-сть. У районі Л.-А. — найбільший в США центр кінопром-сті (*Голлівуд*). Ун-т Пд. Каліфорнії, відділення Каліфорнійського ун-ту, Каліфорнійський технологічний ін-т та ін. вузи, н.-д. лабораторії. Великі бібліотеки. Обсерваторія. Музеї. Мор. курорт. Серед споруд: Беннінг-гаус (1911) і Додж-гаус (1916), обидві — арх. І. Джіл; Холліхок-гаус (тепер Муніципальна худож. галерея, 1913, арх. Ф. Л. Райт), Музей мистецтва графства Лос-Анджелес (1965, арх. У. Перейра), комплекс Муз. центру (1967, арх. У. Беккет) та ін.

ЛОСЕ́НКО Антон Павлович [30. VII (10.VIII) 1737, Глухів, тепер Сум. обл.— 23.XI (4.XII) 1773, Петербург] — рос. живописець, акад. петерб. АМ (з 1770). Українець за походженням. З 1744 жив у Петербурзі; навчався в майстерні І. *Аргунова* (1753—58) та АМ (1758—60). В 1760—65 продовжував навчання в Парижі, 1766—69 — в Римі. Твори: «Чудесний улов риби» (1762), «Жертвоприношення Авраама» (1765), «Зевс і Фетіда» (1769), «Авель» (1769, Харків. художній музей), «Володимир перед Рогнідою» (1770), «Прощання Гектора з Андромахою» (1773), портрети (І. Шувалова, О. Сумарокова, обидва — 1760; актора Волкова, 1763). Зберігаються в ДРМ, ДТГ. З 1770 Л.— професор, 1772 — 73 — директор петерб. АМ. Іл. с.228, а також до ст. *Андромаха*, т. 1, с. 190.

Літ.: Гаврилова Е. И. Антон Павлович Лосенко. Л., 1977.

ЛОСИ́НІВКА — селище міського типу Ніжинського р-ну Чернігів. обл. УРСР, за 6 км від залізнич. ст. Лосинівка. 5,4 тис. ж. (1980). У Л.— цегельний та маслоробний з-ди, птахоінкубаторна станція, виробниче відділення райсільгосптехніки. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня; Будинок культури, 2 б-ки. На околицях Л. виявлено поселення часів Київської Русі. Вперше згадується 1627.

ЛОСОВИ́Й — гірський хребет у Карпатах Українських, у межах Чернів. обл. УРСР. Розташований між р. *Черемош* та його притокою Путилою. Вис. 1429 м. Схили круті, розчленовані річковими долинами. На вершинах хребта — гірські луки.

ЛОСО́СЕВІ, лососі (Salmonidae)— родина риб ряду лососеподібних. Тіло довж. до 150 см, вкрите дрібною лускою, жива маса до 60 кг, бічна лінія повна, є жировий плавець. Під час нересту тіло деяких Л. набуває яскравого «шлюбного» забарвлення. Поширені в морях, прісних водоймах Пн. півкулі, ряд видів акліматизовано в Пд. півкулі, але всі Л. нерестять у прісних водах. Родина об'єднує 9 родів, з них у водоймах СРСР поширено 7 родів з 36 видами, в т. ч. в УРСР — 2 роди з 4 видами і підвидами: 1) благородний лосось (Salmo) — чорноморський лосось (S. trutta labrax), струмкова і райдужна *форелі*; 2) *таймень* (Hucho) — лосось дунайський та ін. Л.— цінні пром. риби, об'єкти штучного риборозведення і акліматизації. Найбільше пром. значення мають тихоокеанські лососі (*кета, горбуша*, нерка, чавича та ін.). Крім смачного м'яса, Л. дають т. з. червону *ікру*.

ЛО́СЬКИЙ (Лоський) Володимир Аполлонович [18 (30).VI 1874, Київ — 6.VII 1946, Москва] — рос. рад. співак (бас), режисер і педагог, засл. арт. Республіки (з 1925). В 1897—1900 навчався в муз. уч-щі Київ. відділення Рос. муз. т-ва (1902—06 — його викладач). У 1901—05 — соліст Київ. опери, 1906—32 (з перервами) — Великого театру (1934—36; 1943—46 — режисер). Працював також в Одес. (1918—20, 1937—40), Свердл., Тбіліському, Ленінгр. театрах опери та балету. Партії: Писар («Майська ніч» Римського-Корсакова), Скула («Князь Ігор» Бородіна), Варлаам («Борис Годунов» Мусоргського); вистави: «Броненосець ,,Потьомкін''» О. Чишка, «Щорс» Б. Лятошинського (обидві — в Одесі) та ін. Викладав у Київ. і Одес. консерваторіях.

ЛО́СЬКИЙ (Лоський) Микола Онуфрійович [24.XI (6.XII) 1870, Кресловка, побл. Вітебська — 24.I 1965, Сен-Женев'єв-де-Буа, Франція]—рос. філософ-ідеаліст, представник *інтуїтивізму* і *персоналізму*. Професор Петерб. ун-ту. З 1922 — в еміграції. Спираючись на релігію, прагнув створити універсальну теорію про світ як «єдине ціле», в основі якого лежить містично витлумачена особистість, що творить усе існуюче. Пізнання, за Л., здійснюється за допомогою інтелектуальної, чуттєвої або містичної *інтуїції*. Л.— автор праць з філософії, психології, логіки, етики. В ряді публікацій фальсифікував розвиток філос. думки в СРСР.

І. П. Головаха.

ЛОСЬ Федір Євдокимович [6 (19).VI 1908, с. Північщина, тепер Городнянського р-ну Черніг. обл. — 21.VII 1980, Київ] — укр. радянський історик, доктор істор. наук (з 1953), професор (з 1954), засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1940. В 1931 закінчив Черніг. ін-т соціального виховання. З 1935 — в Ін-ті історії АН УРСР (1948—58 — заст. директора по наук. частині). Одночасно працював у вузах Києва. Автор праць з історії України періоду капіталізму. Редактор і спів-

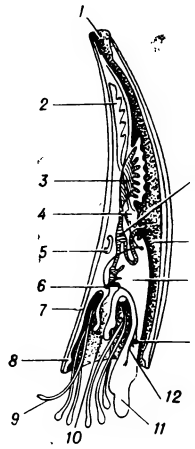

Лопатоногі молюски. Схематичний поздовжній розріз лопатоногого молюска роду Dentalium:
1 — отвір на вершині раковини; *2* — статева залоза; *3* — печінка; *4* — нирка; *5* — перикардій з серцем; *6* — церебральний ганглій; *7* — раковина; *8* — мантія; *9* — вусики; *10* — ротовий отвір; *11* — нога; *12*— педальний ганглій; *13* — статоцист; *14* — радулярний мішок; *15* — мантійна порожнина; *16* — шлунок.

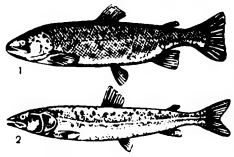

Лососеві:
1 — чорноморський лосось; 2 — дунайський лосось.

Лос-Анджелес. Вид частини міста.

К. Лоррен. Морська гавань під час заходу сонця. Лувр. Париж.

автор підручників з історії УРСР для серед. школи і вузів УРСР.

ЛОСЬ (Alces) — рід ссавців родини оленячих ряду *парнокопитних*. 1 вид — Л. звичайний (A. alces) поширений в Євразії, Пн. Америці. Довж. тіла до 3 м, вис. в холці до 2,3 м, маса самців до 570 кг; самки менші. Кінцівки довгі, тулуб короткий, голова велика, видовжена, верхня губа нависає над нижньою, на горлі є довгий шкірний виріст («сережка»), у самців великі (розмах до 1,5 м, маса до 20 кг), звичайно лопатоподібні роги. Забарвлення волосяного покриву темно-буре. Мешканець лісів, живе переважно у вологих, заболочених місцях. Живиться влітку трав'янистими рослинами, взимку — корою дерев та кущів. Л. живуть поодиноко або групами по 3—5 особин. Гін у вересні — жовтні. Самка після 225—240-денної вагітності народжує 1—2 лосенят. Статевозрілими стають у 3-річному віці. Тривалість життя бл. 20 років. Перебуває під охороною.

ЛОТ — біблійний персонаж, небіж міфічного патріарха Авраама. За легендою, жив у палестинському місті Содомі, мешканці якого, як і сусідньої Гоморри (див. *Содом і Гоморра*), своєю розбещеністю прогнівили бога *Ягве*, за що він знищив їх вогнем і землетрусом, подарувавши життя лише праведній родині Л. Однак їй було наказано залишити місто і не оглядатися на палаючий Содом. Проте жінка Л. зупинилась і оглянулася, за що нібито була перетворена богом на стовп солі. Звідси виник вираз — «остовпіла, як жінка Лотова».

ЛОТ (голл. lood) — прилад для вимірювання глибин моря, озера, річки з борту судна. Розрізняють ручний Л. (для вимірювання глиб. до 50 м), механічний Л. (до 200 м) та гідроакустичний (*ехолот*). Ручний Л. являє собою гирю, прив'язану до тросу, поділеного на метри або *фути*. Мех. Л. складається з глибиномірної трубки з відкритим нижнім кінцем, який занурюють у воду; за допомогою її вимірюють гідростатичний тиск. Принцип дії ехолота базується на вимірюванні часу проходження звукових сигналів від приладу до дна й назад.

ЛО́ТАРЄВ Володимир Олексійович [н. 2 (15).XI 1914, Александровськ-Грушевський, тепер м. Шахти Ростов. обл.] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1976), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1946. Закінчив (1939) Харків. авіац. ін-т, працював на з-дах конструктором і ведучим конструктором.

Осн. галузь діяльності — розробка і створення газотурбінних двигунів. Нагороджений 2 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Державна премія СРСР, 1948, 1976.

ЛОТАРІ́НГІЯ — історична область на Пн. Сх. Франції. Гол. міста — Нансі та Мец. На тер. сучас. Л. в ході розпаду *Франкської держави* виникло королівство Л. (назва походить від імені першого короля Лотаря II). З 925 Л.— герцогство у складі Нім. королівства (959 поділено на 2 герцогства — Нижню Л. та Верх. Л.). Герцогство Нижня Л. згодом увійшло до складу Бельгії та Нідерландів. Герцогство Верх. Л. відповідало в основному істор. області Л. (з 12 ст. називалося також герцогством Л.). З 13 ст. воно в різний час підлягало «*Священній Римській імперії*», Франції, польс. короні. За *Франкфуртським миром 1871* Сх. Л. було приєднано до Німеччини, за *Версальським мирним договором 1919* повернуто Франції. В роки 2-ї світової війни Л. 1940—45 була анексована фашист. Німеччиною, 1945 — повернута Франції.

ЛОТЕРЕ́Я (італ. lotteria) — розиграш речей або грошових сум по білетах. Один з видів Л.— Л.-алегрі (інша назва — Л.-«спринт»), в якій розігрування проводиться безпосередньо після купівлі білета. В СРСР — одна з форм залучення вільних коштів населення на добровільних засадах для загальнонар. потреб. Проводиться за рішенням Ради Міністрів СРСР або Ради Міністрів союзної республіки.

ЛО́ТИКОВЕ (до 1912 — Іванівський Рудник, до 1919 — селище Густав) — селище міського типу Слов'яносербського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, за 2 км від залізнич. ст. Слов'яносербськ. 4,4 тис. ж. (1980). У Л.— будинок побуту, середня школа, мед. амбулаторія, клуб, б-ка. Селище назване на честь більшовика В. П. Лотикова. Засн. на поч. 20 ст.

ЛОТІ́К — безнапірний *водовід* незамкнутого поперечного перерізу. Найпоширеніші Л. гідротехнічні. Їх споруджують для цілей гідроенергетики (див. *Деривація*), водопостачання, осушування (див. *Дренаж*) і зрошування земель, як лісоспуски (див. *Лісопропускні споруди*) або рибоходи (див. *Рибопропускні споруди*). Є також Л. гідравлічні, або лабораторні, застосовувані для дослідних або навч. цілей. Гідротех. Л. виготовляють з деревини, залізобетону, бетону, каменю, сталі, гідравлічні — з пластмас або скла. Їхній поперечний переріз — прямокутної, трапецоїдної, трикутної або криволінійної форми. Розміщують Л. на поверхні землі або на *естакадах*. Див. також *Акведук*.

ЛО́ТОС (Nelumbo) — рід рослин родини лотосових (об'єднуваної іноді з род. лататтєвих). Багаторічні водяні трави з розгалуженим кореневищем. Листки трьох типів: лусковидні — підводні; округлі плескаті — плаваючі та великі, щитовидні, дещо ввігнуті, на прямих черешках, зверху вкриті восковим нальотом — надводні. Квітки одиночні, піднімаються на довгих квітконосах вище листків. Плід — конусовидний з численними горішками. 2 види: Л. горіхоносний, або індійський (N. nuciferum), поширений в Ірані, Індії, Китаї, країнах Індокитаю, Філіппінських о-вах, на Пд. Японії, на о. Шрі-Ланка, пн.-сх. частині Австралії, в СРСР — у дельті Волги, в Закавказзі і на Далекому Сході, та Л. жовтий (N. lutea)— в приатлантичній част. Пн. і Центр. Америки і на Гавайських о-вах. Л. горіхоносний культивують заради їстівних кореневищ і насіння та на корм с.-г. тваринам і птиці. Його черешки і проростки містять отруйний алкалоїд нелумбін. Єгипетський Л. і блакитний Л. належать до роду *латаття*. Іл. с. 228.

ЛОТО́ЦЬКИЙ Антін Львович (1881—28.V 1949, Львів) — укр. письменник. Автор творів для дітей і юнацтва, написаних на сюжети нар. казок та істор. легенд. Перша зб. оповідань — «Цвіти з поля» (1907). Твори Л. відзначаються цікавими сюжетами, знанням дитячої психології, проте деякі з них позначені дидактизмом, рисами націоналістичної романтики, релігійним моралізаторством.

Тв.: Котигорошок. Львів, 1946.

ЛО́ТЦЕ (Lotze) Рудольф Герман (21.V 1817, Баутцен — 1.VII 1881, Берлін) — нім. природодослідник, філософ, психолог. Досліджуючи питання медицини, фізіології («Медична психологія», 1852, та ін.), схилявся до *механістичного матеріалізму*, критикував *віталізм*. У філос. працях («Мікрокосм», 1856—64; «Система філософії», 1874—79, та ін.) розвивав ідеї об'єктивного ідеалізму Г. В. *Лейбніца*, І. *Канта*. Л. дуалістично відокремлював діяльність людського тіла від проявів духовного життя, допускав безсмертя душі, створення світу богом. В теорії пізнання відстоював незалежність свідомості від буття, вважаючи, що свідомість не може вийти за межі суб'єкта. Л. ввів у філософію і психологію поняття «значимість» і «цінність». Критичні думки щодо вчення Л. висловив О. О. *Потебня*.

В. А. Роменець.

ЛО́УЕЛЛ (Lowell) Роберт (1.III 1917, Бостон — 1978) — амер. поет. Вірші Л. ліричні, наповнені націоналістичними ідеями. Збірки «Країна неправдоподібності» (1944), «Замок лорда Вієрі» (1946), «Вірші 1938—1949» (1950), «Млини Кавaного» (1951), «Наслідування» (1961), автобіографічна книга «Етюди про життя» (1959). Автор зб. віршів соціально-критичного спрямування «Полеглим за Союз» (1964). Виступав проти війни США у В'єтнамі.

Т. Н. Денисова.

ЛО́УРЕНС (Лоренс; Lawrence) Ернест Орландо (8.VIII 1901, Кантон, Пд. Дакота — 27.VIII 1958, Пало-Альто, Каліфорнія) — амер. фізик. Закінчив Йєльський ун-т (1925). З 1928 працював у Каліфорнійському ун-ті (з 1930 — професор), з 1936 — директор Радіаційної лабораторії цього ун-ту. Праці в галузі прискорювальної техніки, ядерної фізики і її застосувань, зокрема в біології та медицині. В 1930 висунув ідею, а потім збудував (спільно з амер. вченим Н. Едлефсеном) першу модель *циклотрона*. В 1933 одержав *дейтрони* і дослідив реакції, які відбуваються під їхньою дією. Брав участь у створенні атомної бомби. Нобелівська премія, 1939.

ЛОУРЕ́НСІЙ (Lawrencium; за ім'ям Е. О. *Лоуренса*), Lr — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент, ат. н. 103; належить до *актиноїдів*. Стабільних ізотопів не має. Вперше Л. (ізотоп ^{256}Lr) синтезовано 1965 в СРСР (Дубна)

Лорі: 1 — тонкий лорі; 2 — товстий лорі; 3 — пото звичайний.

Лорі. Прикрашений лорикет.

Лось звичайний (на передньому плані— самець).

А. П. Лосенко. Володимир перед Рогнідою. 1770. Державний Російський музей в Ленінграді.

опромінюванням америцію (^{243}Am) прискореними іонами кисню (^{18}O). Найбільш довгоживучий — ізотоп ^{260}Lr з періодом півроспаду бл. 3 хв одержали амер. вчені 1971 в Берклі.

ЛО́УСОН (Лосон; Lawson) Генрі Арчібалд [17.VI 1867, Гренфелльські золоті копальні, колонія (тепер штат) Новий Південний Уельс — 2.IX 1922, Сідней] — австрал. письменник, один із зачинателів реалізму в австрал. л-рі. Друкуватися почав 1887 (вірш «Пісня республіки»). Автор публіцистичних есе, статей, сатиричних віршів, ліричних пісень. Революц. вірші «Червоний прапор», «Гімн соціалістів», «Обличчя серед міських вулиць», «Піднімайся, люде робітничий!» стали нар. піснями, бойовими гімнами робітників. У новелах (їх бл. 300) створив позитивний образ австрал. трудівника. Збірки новел «Поки закипає казанок» (1896), «На дорогах», «За огорожами» (обидві — 1900), «Джо Вільсон та його товариші» (1901), «Діти чагарів» (1902).

Тв.: Укр. перекл.— Тут місце не для жінки та інші новели. К., 1970; Рус. перекл.— Австралийские рассказы. М., 1956; Избранные стихи. М., 1959; Рассказы. М., 1976.

Літ.: Петриківська А. С. Класик австралійської новели Генрі Лоусон. «Радянське літературознавство», 1967, № 6; Петриковская А. С. Генри Лоусон и рождение австралийского рассказа. М., 1972. *Р. П. Зорівчак.*

ЛО́УСОН (Лосон; Lawson) Джон Говард (25.IX 1895, Нью-Йорк — 1976, там же) — амер. драматург, мистецтвознавець. П'єси «Гучномовець», «Інтернаціонал» (обидві — 1927), «Маршова пісня» (1937) — одні з перших амер. соціальних драм. У книгах «Теорія і практика створення п'єси» (1936), «Кінофільми в боротьбі ідей» (1953) та ін. показав роль Голлівуда в пропаганді реакц. ідей амер. буржуазії. Автор сценаріїв фільмів «Серце Іспанії» (1937), «Блокада» (1938), «Контратака» (1945). Активний борець за мир, дружбу з Рад. Союзом, зазнавав гоніння з боку амер. реакціонерів.

Тв.: Рос. перекл.— Фильм — творческий процесс или язык и структура фильма. М., 1965.

Т. Н. Денисова.

Лотос горіхоносний.

ЛОФОТЕ́НСЬКІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг у Норвезькому м., поблизу пн.-зх. берегів Скандінавського п-ова. Належать Норвегії. Складаються з 4 великих і значної кількості малих островів. Пл. 1,2 тис. км². Береги скелясті, розчленовані *фіордами*. Поверхня гориста, заввишки до 1161 м. Гірсько-тундрова рослинність, зарості вересу. Рибальство (оселедці, тріска), вівчарство.

ЛОХ — рід рослин родини маслинкових. Те саме, що й *маслинка*.

ЛО́ХВИЦЯ, Суха Лохвиця — річка в УРСР, у межах Полтав. обл. права притока Сули (бас. Дніпра). Довж. 63 км, площа бас. 491 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для водопостачання і зрошування. На Л.— 5 шлюзів-регуляторів; місто Лохвиця, поблизу якого знайдено могильник Черняхівської культури (2—5 ст. н. е.), городища часів Київської Русі та ін. археологічні пам'ятки.

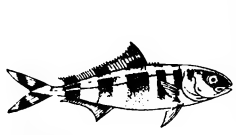

Лоцман

ЛО́ХВИЦЯ — місто Полтав. обл. УРСР, райцентр, на р. Лохвиці (бас. Дніпра), за 12 км від залізнич. ст. Сула. Вузол автомоб. шляхів. Вперше згадується в істор. джерелах 1320. В 1654 Л. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. В 1904 в Л. була створена підпільна організація РСДРП. Рад. владу встановлено 9 (22).I 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (12.IX 1941—13.IX 1943) в місті діяли підпільний райком партії, об'єднаний Лохвицько-Сенчанський підпільний парт. центр (створений в листопаді 1942), в районі — партизанський загін. У місті — швейна і харчосмакова ф-ки, цегельня, пром. комбінат і комбінат побутового обслуговування. Мед. і тех. (швейної промисловості) уч-ща, 5 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 лікарні. Будинок культури, кінотеатр, б-ка, краєзнавчий музей. Пам'ятники В. І. Леніну, Г. Сковороді (скульптор І. Кавалерідзе), А. Ю. Тесленкові (скульптор І. Коломієць). В Л. народилися заслужений діяч науки УРСР А. Г. *Васютинський*, академік АН УРСР В. М. *Гордон*, рад. композитори З. О. *Дунаєвський* та І. О. *Дунаєвський*, вчений-біолог Я. К. *Кайданов*, укр. рад. скульптор Г. Л. *Пивоваров*.

ЛО́ХВИЦЬКИЙ Кіндрат Андрійович [9 (20).III 1774 (за ін. даними — 1775) — п. в кін. 30-х рр. 19 ст.] — укр. археолог. З 1823 жив у Києві, де провадив археол. дослідження. В 1824 Л. відкрив фундамент *Десятинної церкви*, 1832 розкопав руїни *Золотих воріт*, 1833 під час розкопок фортечного валу на тер. Києва виявив сліди церкви святої Ірини, збудованої за князювання *Ярослава Мудрого*. Л. зібрав цінну колекцію монет і медалей.

ЛО́ХВИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 62,4 тис. чол. (1980). У районі — 88 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Лохвиця*.

Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: газ, нафта, торф, глина, пісок. Річки — *Сула* з прит. *Лохвиця*. Грунти в осн. чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, липа, вільха, осика, клен) займають 11,5 тис. га. Найбільші підприємства району: Лохвицький цукровий і спиртовий комбінати, сухого знежиреного молока і масла, кормових дріжджів, комбікормовий і хлібний з-ди (усі — в м. Червонозаводському), торфопідприємство (с. Гиряві Ісківці). Комбінат побутового обслуговування (Лохвиця). Землеробство має зерново-буряківничий, тваринництво — мол.-м'ясний напрями. Площа с.-г. угідь 1979 становила 95,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 80,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, кукурудза, гречка, соняшник, цукр. буряки, овочеві і картопля. Садівництво. У тваринництві розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво. В Л.р. — 15 колгоспів, 3 радгоспи, міжрайонне об'єднання по виробн. яловичини, міжколг. птахооб'єднання, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Сула, Лохвиця, Юсківці, Сенча. Автомоб. шляхів — 450 км, у т. ч. з твердим покриттям — 278 км. У районі — 35 заг.-осв., 3 муз. і спортивна школи, мед. і тех. (швейної пром-сті) уч-ща (Лохвиця), технікум харч. пром-сті (Червонозаводське); 57 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень. 20 будинків культури, 33 клуби, кінотеатр, 52 кіноустановки, 52 б-ки; музеї: краєзнавчий (Лохвиця), літ.-меморіальний А. Ю. *Тесленка* в с. Харківцях, де він народився. В цьому ж селі народився укр. рад. письменник О. Ф. *Коломієць*, у с. Яхниках — укр. рад. письменник В. М. *Ярошенко*, в с. Токарях —укр. фольклорист і етнограф В. П. *Милорадович*, у с. Луценках — укр. рад. поет і критик Я. Г. *Савченко*, у с. Христанівці — укр. рад. поетеса Х. Д *Литвиненко*. В Л. р. видається газ. «Зоря» (з 1919).

П. М. Ступник.

ЛО́ХВИЦЬКИЙ СПИРТОКОМБІНА́Т — підприємство спиртової пром-сті. Розташований в м. Червонозаводському Лохвицького р-ну Полтав. обл. Буд-во спиртового з-ду почато 1932. З-д введено в дію 1934, 1937 його перетворено на комбінат. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 комбінат зазнав великих руйнувань. Відбудова почалася 1944, закінчилася 1946. За післявоєнні роки на Л. с. збудовано ряд нових цехів. Продукція підприємства: спирт-ректифікат найвищої очистки, дріжджі хлібопекарські, зріджений двоокис вуглецю, ацидин (єдине в СРСР виробн.), глютамінова к-та, упарена барда. Більшість виробн. процесів механізовано.

Ю. П. Полулях.

ЛО́ХВИЦЬКИЙ ЦУКРО́ВИЙ КОМБІНА́Т Розташований в м. Червонозаводському Лохвицького р-ну Полтав. обл Буд-во цукр. з-ду почато 1928: першу продукцію одержано 1929 (проектна потужність з-ду 20 тис. ц переробки цукр. буряків за добу). В 1930 в результаті приєднання до цукр. з-ду радгоспу утворено Л. ц. к. В 1937 потужність з-ду досягла 36 тис. ц переробки цукр. буряків за добу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з-д зазнав великих руйнувань. За післявоєнні роки підприємство реконструйовано, механізовано і автоматизовано виробничі процеси. У 1979 потужність комбінату становила 93,3 тис. ц переробки цукр. буряків за добу. Про-

дукція підприємства: цукор-пісок, сушений жом, свіжий жом, кормова патока. Л. ц. к. нагороджено орденом Леніна (1966).

В. В. Борійчук.

ЛОХИ́НА, буяхи, голубика (Vaccinum uliginosum) — рослина родини брусничних. Кущик від 30 до 100 см заввишки. Листки цілокраї, шкірясті, на зиму опадають. Квітки білі або рожеві. Ягоди темно-сині з сизуватим нальотом, їстівні. Поширена в Пн. півкулі. Росте в тундрі в мокрих соснових і дубово-соснових лісах, в горах — в субальпійській і альпійській зонах; в УРСР зустрічається в пн. частині правобережного Полісся, в Карпатах. Ягоди містять цукри (5,18%), кислоти (понад 1%), вітамін С, каротин; їх споживають у свіжому і сушеному вигляді, а також використовують для виготовлення варення, вина тощо. На Крайній Пн. ягоди Л.— протицинготний засіб.

ЛО́ЦІЯ (від голл. loodsen — вести корабель) — 1) Розділ науки про *судноводіння*, який стосується умов плавання *водними шляхами* та навігаційних особливостей цих шляхів, а також принципів використання карт і навігаційних посібників. 2) Докладний опис водних шляхів, берегів, умов і правил плавання, встановленого навігаційного устаткування, гідрометеорологічних умов тощо. Л. наз. і книгу з таким описом. Див. також *Аеролоція*.

ЛО́ЦМАН (голл. loodsman) — службова особа, добре знайома з умовами плавання в певному районі моря, річки, каналу або порту. Допомагає капітанові проводити судна в небезпечних або труднопрохідних місцях цього району.

ЛО́ЦМАН (Naucrates ductor) — риба родини ставридових. Довж. тіла до 60 см. Характерна ознака — смугасте забарвлення (5—7 поперечних темних смуг). Морська пелагічна хижа риба. Живиться дрібною рибою і ракоподібними. Л. поширений у тропіч. і субтропіч. водах, зрідка заходить в Чорне і Балт. моря; часто супроводить на далекі віддалі (звідки й назва) пароплави і великих риб, гол. чин. акул, які цю рибу не чіпають. Нерест у відкритому морі. Пром. значення не має.

ЛОШКАРЬО́В Михайло Олександрович [н. 11(24).I 1913, Оренбург] — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1943. В 1936 закінчив Урал. індустріальний ін-т. З 1948 — зав. кафедрою Дніпроп. хім.-технологічного ін-ту (1951—72 — ректор). Осн. наук. праці стосуються електрохімії, зокрема кінетики електрохім. процесів. Розробив теорію впливу поверхневоактивних речовин на кінетику електродних процесів, досліджував катодні виділення металів. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

ЛО́ШМІДТА ЧИСЛО́, N_L — кількість молекул у 1 м³ *ідеального газу* при *нормальних умовах*, дорівнює $2{,}687 \cdot 10^{25}$ м$^{-3}$. Л. ч. визначається за формулою: $N_L = N_A/V_\mu$, де N_A — *Авогадро число*, V_μ — об'єм 1 *моля* газу. Названо за ім'ям австр. фізика Й. Лошмідта (1821—95).

ЛО́ШОНЦІ (Losonczi) Пал (н. 18.IX 1919, с. Больо, обл. Шомодь) — держ. і політ. діяч УНР, Герой Соціалістичної Праці УНР (з 1954). Член Угор. соціалістичної робітн. партії (УСРП) з 1945. В 1960—67 — міністр с. г. УНР. З 1967 — голова Президії УНР. В 1954—56 — кандидат у члени ЦК Угор. партії трудящих (у листопаді 1956 реорганізована на УСРП). З 1957 — член ЦК УСРП. Л.— член Політбюро ЦК УСРП. З 1968 — член Президії *Вітчизняного народного фронту* (ВНФ). Нагороджений орденом Жовтневої Революції. Держ. премія ім. Кошута, 1956.

ЛОЯ́Н — місто на Сх. Китаю, в провінції Хенань. Розташований на р. Лохе (бас. Хуанхе). Вузол автошляхів, залізнична станція. 580 тис. ж. (1970). Засн. 1108 до н. е. (перша назва — Лої). В 770—516 до н. е. під назвою Ванчен був столицею дин. Чжоу, 25—220 н. е. — столицею дин. Пізня Хань, 265—316 — дин. Зх. Цзінь, 386—534 під назвою Л.— дин. Пн. Вей, у 10 ст.— дин. Пізня Тан. У наступні часи Л.— повітове місто. В Л.— з-ди: тракторний (збудований з допомогою СРСР), шарикопідшипниковий, гірничого устаткування, цем. Підприємства текст., деревообр., шкіряної, харч. промисловості. ТЕС. У районі Л.— добування кам. вугілля, заліз. руди.

ЛТЕК — див. *Лікарсько-трудова експертна комісія*.

ЛУАЛА́БА — назва верхньої течії р. *Конго* (Заїру) від витоків до водоспадів Стенлі.

ЛУАНГПХАБА́НГ, Луангпрабанг — місто в центр. частині Лаосу. Розташований на р. *Меконг,* при впадінні в неї р. Кхан. Річкова пристань, аеропорт, автомоб. шляхом сполучений з м. В'єнтьяном та портом Вінь у В'єтнамі. 44,2 тис. ж. (1973). Центр кустарних і лісових промислів, а також торгівлі рисом і лісоматеріалами. В Л.— Королівська б-ка з давніми рукописами. Архіт. пам'ятки 16—19 ст. Місто засн. у 14 ст. У 1353—1563 — столиця лаоської д-ви Лансанг, 1707—1893 — князівства Луангпрабанг, 1893—1946 — королівства Луангпрабанг, яке було під франц. протекторатом.

ЛУА́НДА — столиця Анголи, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташована на узбережжі Атлантичного ок. Вузол з-ць і автошляхів, мор. порт, аеропорт міжнар. значення. 600 тис. ж. (1977). Підприємства нафтопереробної, металообр., хім., цем., деревообр., текст., швейної, взут. і харчосмакової пром-сті. Ун-т. Н.-д. і наук. т-ва. Нац. і муніципальна б-ки. Музеї: Анголи (природничоістор.) і Дунду (історикоетногр.). Поблизу Л.— добування нафти. ГЕС. Засн. 1575.

ЛУА́РА — ріка у Франції. Довж. 1012 км, площа бас. 115 тис. км². Бере початок у Севеннах, нижче виходить на Луарську низовину. Впадає в Біскайську зат. Атлантичного ок., утворюючи *естуарій*. Пересічна витрата води у пониззі 843 м³/с. Судноплавна до м. Роан (частково по обвідних каналах); до м. Нанта доступна для мор. суден. Сполучена каналами з річками Сеною, Соною, Рейном.

ЛУБ, флоема — складна тканина *вищих рослин*, що виконує функції проведення органічних речовин, механічну, запасання, а почасти й виділення. Розрізняють м'який Л., до складу якого входять переважно елементи його провідної системи (*ситовидні трубки* і клітини-супутники), що забезпечують переміщення органічних сполук, а також запасальна *паренхіма*, луб'яні промені, *камбіформ*, *молочники*, смоляні канали та ін., що виконують функцію *асиміляції*, транспорту і нагромадження специфічних речовин (крохмалю, олій, смол, *танінів*, каучуку тощо); твердий Л.— *луб'яні волокна* і луб'яні склереїди, що виконують мех. (опорну) функцію. У деревних рослин Л. утворює внутр. частину кори стебла і кореня, у трав'янистих — входить до складу провідних *судинно-волокнистих пучків*. За походженням розрізняють Л. первинний (утворюється в результаті діяльності *прокамбію*, характерний для хвощів, папоротеподібних, однодольних *покритонасінних*) та вторинний (утворюється внаслідок діяльності *камбію*, характерний для *голонасінних* та дводольних покритонасінних). Зрідка термін «луб» неправильно вживається на позначення лише волокнистих або провідних елементів кори стебла.

О. В. Брайон.

ЛУ́БА — народ, який живе в *Заїрі*, переважно в провінції Катанга і суміжних районах провінції Сх. Касаї. Чисельність — 5 млн. чол. (1978, оцінка). Мова — луба, належить до нігеро-кордофанської сім'ї мов. Релігія — християнство, але зберігаються й давні вірування (культ предків, *анімізм* та ін.). За середньовіччя Л. створили свою д-ву. Осн. заняття — землеробство. Розвинуте ужиткове мистецтво, особливо худож. різьблення на дереві. Значна кількість Л. працює на підприємствах Катанги.

ЛУБЕНЕ́ЦЬ Григорій Кузьмич [30.X (12.XI) 1913, с. Новий Стародуб, тепер Петрівського р-ну Кіровогр. обл.] — держ. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1958), кандидат тех. наук. Член КПРС з 1947. Н. в сел. сім'ї. Після закінчення 1940 Дніпроп. інженерно-буд. ін-ту працював на інженерних та керівних посадах, зокрема 1956—57 — заст. міністра буд-ва підприємств металург. і хім. промисті УРСР. У 1963—67 — міністр буд-ва УРСР. З 1967 — міністр буд-ва підприємств важкої індуст-

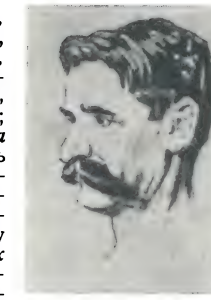

Г. А. Лоусон.

Лохина. Гілка з квітками і гілка з плодами.

Луанда. Панорама частини міста.

Лубни. Пам'ятник героям-піонерам. Скульптор Є. Ю. Горбань, архітектор С. К. Кілессо. 1959.

Лубок на тему української пісні «За світ встали козаченьки». Літографія. 1862.

1 *2* *3*

Лубоїди. Малий сосновий лубоїд:
1 — жук; *2* — маточний хід з личинками; *3* — ушкоджений пагін сосни.

рії УРСР. З 1966 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Автор праць з організації виробництва і управління будівництвом.

ЛУБЕНЕ́ЦЬ Тимофій Григорович (21.II 1855, м. Кролевець, тепер Сум. обл.— 14.IV 1936) — укр. педагог і діяч нар. освіти. В 1883—89 — викладач 1-ї київ. гімназії, з 1889 — інспектор нар. училищ при управлінні Київ. учбового округу, потім — директор нар. уч-щ Київ. губ. Послідовник К. Д. *Ушинського*. Виступав за проведення заг. обов'язкового поч. навчання, а також за навчання рідною мовою, за зв'язок школи з життям. Велику увагу приділяв проблемі нар. вчителя. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції продовжував наук.-пед. діяльність.
Тв.: Зернышко, кн. 1—2. СПБ, 1910—12; Краткая русская грамматика. К., 1911; О наглядном преподавании. К., 1911; Педагогические беседы. СПБ, 1913; Русский букварь. К., 1917; Як батьки повинні поводитися з дітьми. Х., 1931.

ЛУБЕ́НСЬКИЙ (Лубенченко) Стефан (рр. н. і см. невід.) — укр. художник початку 18 ст. Автор ікон для іконостасів в Успенському соборі Києво-Михайлівського монастиря.

ЛУБЕ́НСЬКИЙ ВЕРСТАТОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д «КОМУНА́Р». Розташований у м. Лубнах Полтав. обл. Підприємство засноване 1915. Під час громадян. війни та іноз. інтервенції було зруйноване. Відбудова почалась 1923. З 1926 тут виробляли токарні верстати. Того ж року його названо 1-м Державним маш.-буд. заводом «Комунар». З 1929 має сучасну назву. За роки п'ятирічок підприємство значно розширено, зросли його виробничі потужності. Осн. продукція підприємства: верстати високої точності — круглошліфувальні, спец. круглошліфувальні для шліфування колінчастих валів двигунів, спец. для випробовування шліфувальних кругів на розрив та інші верстати.

ЛУБЕ́НСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на *Лівобережній Україні* в 2-й пол. 17—18 ст. Створено Л. п. 1658. Полковим центром було м. Лубни. До складу Л. п. спочатку входило 13 сотень, у 2-й пол. 18 ст.— 23. За ревізією 1764 кількість населення Л. п. становила 146 931 чол. На той же час в Л. п. налічувалося 21 містечко, 1609 сіл і хуторів. Козаки Л. п. брали участь у *Пушкаря і Барабаша повстанні 1657—58*, антифеод. повстаннях 1687, 1689 і 1690—91, у *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війні 1735—39, *Семилітній війні 1756—63*. В 1781, після ліквідації полкового устрою на Лівобережній Україні, територія Л. п. ввійшла до Київського і Чернігівського намісництв.
Літ.: Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр. Покажчик населених пунктів. К., 1959.
О. І. Путро.

ЛУБЕ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 49,9 тис. чол. (1980). У районі — 84 населені пункти, підпорядковані 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Лубни*. Л. р. розташований на *Придніпровській низовині*. Корисні копалини: торф, кам. сіль, діабаз, гіпс, пісковики, вапняки, глини тощо. Річки — *Сула* з прит. *Удай* і *Сліпорід* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, берест, дуб, ясен) займають 13,7 тис. га. Осн.

пром. і культур. центр району — місто обласного підпорядкування Лубни. Найбільші підприємства у районі: цукр. (с. Оріхівка), залізобетонних виробів і конструкцій (с. Засулля), насіннєвий та комбікормовий (с. Солониця) з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Лубни). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні пшениці, кукурудзи, цукр. буряків, картоплі, соняшнику, конопель, овочів. Тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1979 становила 102,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 83,8 тис. га. Садівництво. Скотарство, свинарство, вівчарство. В Л. р.— 20 колгоспів, 2 радгоспи, дослідна станція Всесоюзного ін-ту лікар. рослин (с. Березоточа), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Лубни, Вили, Солониця і Тарнавщина. Автомоб. шляхів — 364 км, у т. ч. з твердим покриттям — 253 км. У районі — 58 заг.-осв. шкіл; 60 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; санаторій. 64 клубні заклади, 64 кіноустановки, 58 б-к, історико-краєзнавчий музей (с. Вовчик). Архіт. пам'ятки: в с. Мгар — комплекс споруд *Мгарського монастиря* (Преображенський собор у стилі *барокко*, 1684—92, арх. Й. Баптіст, разом з М. Томашівським; дзвіниця у стилі *класицизму*, 1837; келії, 18 ст.). У с. Губському Л. р. народився укр. рад. поет П. І. *Артеменко*, у с. Вовчику — укр. рад. актор П. Т. *Сергієнко*. У районі видається газета «Ленінська зоря» (з 1917).
А. М. Соболєв.

ЛУБНИ́ — місто обласного підпорядкування Полтав. обл. УРСР, райцентр. Пристань на р. Сулі (прит. Дніпра). Залізнична станція. 55 тис. ж. (1980). Засн. 988 київ. кн. Володимиром Святославичем як сторожова фортеця. З 2-ї пол. 16 ст. Л. належали укр. магнатам Вишневецьким. У кінці 16 ст. місту було надано *магдебурзьке право*. В 1637—38 Л.— один із центрів козац.-сел. повстань. У 1658—1781 — центр *Лубенського полку*. Жителі Л. брали участь у антифеод. повстаннях 1637—38 і 1688, у боротьбі проти швед. інтервентів 1708—09. В 1903 студенти Київ. ун-ту заснували в Л. групу РСДРП. У 1905 в місті відбулися страйки й мітинги робітників, у повіті — сел. виступи. В кін. 1917 у Л. оформилась більшовицька орг-ція. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (13. IX 1941 — 18.IX 1943) у Л. діяв підпільний райком партії. У місті — понад 30 пром. підприємств, найбільші з них — *лубенський верстатобудівний завод «Комунар»*, маш.-буд. з-д «Комсомолець», лічильних машин, рем.-мех., хім.-фарм., «Лісмаш», керамічний, буд. матеріалів з-ди. Підприємства харч. (м'ясокомбінат, хлібний, виноробний та мол. з-ди, харчосмакова ф-ка) і легкої (швейна і ковдроповстяна ф-ки) пром-сті. Комбінат побут. обслуговування. Технікуми — лісовий та с.-г. бухгалтерського обліку, мед. і 2 профес.-тех. уч-ща, 10 заг.-осв., музична, спорт. і художня школи; лікарня, поліклініка, санаторій. Будинок культури, кінотеатр, 4 б-ки, краєзнавчий музей, галерея образотворчого мистецтва. В Л. встановлено пам'ятники В. І. Леніну, В. І. Чапаєву, героям-піонерам Борі Гайдаю, Вані Сацькому, Толі Буценку (1959, скульптор Є. Горбань, арх. С. Кілессо). З Л. пов'язана діяльність декабристів С. І. *Муравйова-Апостола* та М. П. *Бестужева-Рюміна*. Поблизу Л. (за 2 км від міста) — ансамбль *Мгарського монастиря* (17—19 ст.). В 1843, 1845 й 1846 Л. відвідав Т. Г. Шевченко. В Л. народився парт. і держ. діяч УРСР О. Г. *Шліхтер*.
Літ.: Білий П. Х. Лубни. Х., 1971.

ЛУБОЇ́ДИ — екологічна група жуків род. *короїдових*. Довж. тіла 1—12 мм. Надкрила у багатьох видів вкриті дрібними лусочками, що утворюють мармуровий візерунок. Жуки вигризають під корою ослаблених дерев та кущів (іноді в стеблах трав'янистих рослин) характерні (маточні) ходи, куди відкладають яйця; личинки живляться перев. *лубом* (звідси й назва). Бл. 500 видів, пошир. в усіх частинах світу, крім Антарктики, з них в СРСР — понад 80 видів, у т. ч. на Україні — бл. 25. Чимало Л. є небезпечними шкідниками лісових дерев, напр. Л.: великий сосновий (Blastophagus piniperda), малий сосновий (B. minor), великий ялиновий (Dendroctonus micans), строкатий ясеновий (Hylesinus fraxini).

ЛУБО́К, лубочні картинки — вид *графіки*, картинки з підписом (часто віршованим), розраховані на широкі нар. верстви. Назва Л. походить від лубу — липової дошки, на якій гравірували зображення для друку гравюр, а також від кошиків з кори липового дерева, в яких носили картинки на продаж. Увійшов у побут: у Китаї — з 8 ст., Зх. Європі — з 15 ст., в Росії — з 17 ст., на Україні — з кін. 18 ст. Спочатку Л. виконувалися в техніці *літографії* та хромолітo-

графії. Л. прикрашали житло. За сюжетами Л. були різноманітні: ілюстрували нар. пісні, казки, легенди, літ. твори, прислів'я тощо (див. *Лубочна література*). Нерідко Л. (в Англії, Франції, Чехії, Росії, на Україні) мали гостро політ. характер. Народні майстри часто випускали сатиричні Л. (безцензурним друком), в яких критикували держ. лад та його представників. У переджовтневі роки в Росії були поширені Л. видавця І. Ситіна, на Україні — одес. видавця Ю. Фесенка та Києво-Печерської і Почаївської лавр. В рад. час в традиціях Л. працювали Д. Моор, В. Дені, В. Маяковський. Л. виходили в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 (на Україні — Г. Бондаренка, А. Резниченка, В. Фатальчука, Л. Чернова), в ряді плакатів було використано стилістичні особливості Л., його часом застосовують при ілюструванні дит. книжок.

Літ.: Попов П. Матеріали до словника українських граверів. Додаток 1. К., 1927; Кузьмин Н. Русский лубок. М., 1970.

ЛУБО́ЧНА ЛІТЕРАТУ́РА — дореволюц. дешеві масові видання з ілюстраціями. З'явились в кін. 18 ст. Спочатку це були віршовані або прозові написи до малюнків, надруковані з *лубка*. Пізніше текст набув самостійного значення, і лубочний аркуш перетворився на книжку. Такі видання містили спрощений виклад казок, істор. оповідань, анекдотів, житій «святих», перекладних лицарських романів та авантюрних повістей. Сюди належали також різні «сонники», «письмовники», «оракули» тощо. На Україні в лубочних виданнях в консервативно-міщанському дусі зображалися життя й побут народу («Била жінка мужика, за чуприну взявши», «Побреханьки»). Друкувались «малороссийские песенники» («Молодий чумак», 1884; «Бандурист», 1887, та ін.). Передові діячі культури різко критикували Л. л. за низький худож. рівень і псевдонародність.

В. П. Колосова.

ЛУБУМБА́ШІ (до 1966 — Елізабетвіль) — місто на Пд. Заїру, адм. ц. провінції Шаба (Катанга). Розташоване на р. Лубумбаші (бас. р. Луапула). Вузол автошляхів, залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 402 тис. ж. (1974). Другий після Кіншаси пром. і культур. центр країни. Працює найбільший в Заїрі мідеплавильний з-д, підприємства хім., текст., харчосмакової пром-сті, численні майстерні. Відділення Заїрського ун-ту, пед. уч-ще, ін-т гірничої справи. Центри по вивченню пром. розвитку Центр. Африки і вивченню етнографії та афр. мов; філіал Нац. музею. Л. виникло на поч. 20 ст.

ЛУ́БЧЕНКО Андрій Федорович (27.X 1921, хутір Ломаківський, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.— 26.XI 1977, Київ) — укр. рад. фізик-теоретик, доктор фізико-матем. наук (з 1964), професор (з 1967). Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення Львів. ун-ту (1951) працював в ін-тах фізики (з 1951), теор. фізики (з 1966) і ядерних досліджень (з 1971) АН УРСР. Осн. праці — з оптичних властивостей твердих тіл, ефекту Мессбауера, дифузії в кристалах. Нагороджений орденами Червоної Зірки та Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Ленінська премія, 1966.

І. І. Фіщук.

ЛУБ'ЯНИ́Й Володимир Якович (н. 1.VII 1926, Краснодар) — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1972). В 1953 закінчив Мінську консерваторію. В 1953—60 — соліст Білоруського (Мінськ), 1960—63 — Азерб. (Баку) театрів опери та балету. З 1963 — у Львів. театрі опери та балету ім. І. Франка. Партії: Кочубей («Мазепа» Чайковського), Борис Годунов (однойменна опера Мусоргського), Захар Беркут («Золотий обруч» Лятошинського), Філіпп («Дон Карлос» Верді).

ЛУБ'ЯНИ́Х КУЛЬТУ́Р ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — науково-дослідна установа в системі Міністерства с. г. СРСР. Міститься в Глухові Сумської обл. Засн. 1944 в результаті злиття Всесоюзного н.-д. ін-ту нових луб'яних культур (створеного 1930 в Москві) і Всесоюзного н.-д. ін-ту конопель (створеного 1931 в Глухові). В ін-ті (1980) — 6 відділів, які об'єднують 11 лабораторій, аспірантура, дослідне г-во. Ін-ту підпорядкована Золотоніська дослідна станція по коноплях (Золотоноша Черкас. обл.). Ін-т координує н.-д. роботу по коноплях і кенафу дослідних і навч. закладів СРСР. Здійснюючи свої осн. завдання, ін-т вивів і запровадив у виробн. високопродуктивні сорти однодомних і дводомних конопель, у т. ч. Південні достигаючі однодомні 1, Південні достигаючі однодомні 14, Південні достигаючі однодомні 16; розробив систему насінництва та сортооновлення конопель і кенафу; систему удобрення; заходи боротьби з шкідниками і хворобами луб'яних культур; технологію механізованого збирання і первинної переробки врожаю; стандартизацію сировини. Сконструював діючі тепер *коноплезбиральні машини*. Видає тематичні збірники наук. праць.

В. І. Пильник.

ЛУБ'ЯНІ́ ВОЛО́КНА — рослинні волокна, що є елементами *кори рослин* і являють собою дуже видовжені, загострені на кінцях, звичайно товстостінні мертві клітини. У багатьох рослин Л. в. просякнуті *лігніном*, у деяких рослин складаються переважно з *целюлози*. За походженням розрізняють п е р в и н н і Л. в., що утворюються з *перициклу*; вони довгі, міцні, гнучкі, мало здерев'янілі (див. *Здерев'яніння* у рослин) та в т о р и н н і Л. в.— утворюються *камбієм*, короткі й дуже здерев'янілі. Довжина Л. в. у різних рослин неоднакова. Л. в. багатьох рослин (напр., *льону*, *конопель*, *рамі*, *кенафу*, *джуту* та ін.) широко використовуються як сировина для виготовлення тканин, кошиків, плетіння мотузків, канатів тощо.

ЛУБ'ЯНІ́ КУЛЬТУ́РИ — трав'янисті рослини, які культивують заради волокна, що міститься у луб'яному шарі кори стебел та листках. До Л. к. відносять *льон*, *коноплі*, *джут*, *кенаф*, *кендир*, *канатник*, *рамі*, агаву, прядивний банан та ін. Волокно Л. к.— основна сировина для текстильної, конопляно-джутової, канатно-вірьовочної та ін. галузей пром-сті. Олія, що міститься в насінні Л. к., придатна в їжу і для тех. цілей. З костриці виготовляють будівельні плити, папір, термоізоляційні матеріали та ін. Див. також *Льонарство*, *Коноплярство*.

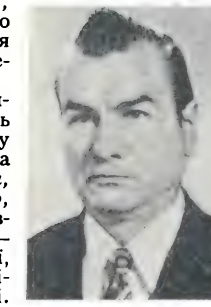

В. Я. Луб'яний.

ЛУВР — один з найбільших музеїв світу, пам'ятка франц. архітектури в Парижі, колишня резиденція франц. королів. Був закладений в кінці 12 — на поч. 13 ст. як замок, але майже не зберігся. На цьому місці 1546—74 арх. П. *Леско* спорудив палац у стилі франц. *Відродження*, оздоблений скульптурами Ж. *Гужона*. З 1564 арх. Ф. *Делорм* почав будувати палац Тюїльрі, який пізніше увійшов до ансамблю Л. (зруйнований 1871). В 17 ст. над розширенням Л. працювали архітектори Ж. *Лемерсьє* (з 1624) та Л. *Лево* (1655—70). Фасад Л. збудований 1667—74 в стилі франц. *класицизму* за проектом арх. К. *Перро*. В оздобленні інтер'єрів брав участь художник Ш. Лебрен. В 19 ст. арх. Л. Вісконті та Е. Лефюель добудовували «Новий Лувр». За декретом революц. Конвенту Л. 8.XI 1793 було оголошено нац. художнім музеєм і відкрито для відвідування. Експозиція Л. має 6 відділів: єгип. старовини, сх. старовини, грец. та рим. старовини, скульптури, живопису і малюнка, ужиткового мистецтва. В Л. зберігаються унікальні твори таких великих художників, як Леонардо да Вінчі («Джоконда»), Мікеланджело, Тіціан, Джорджоне, П. П. Рубенс («Вірсавія»), Рембрандт та ін.; всесвітньовідомі скульптури: «Ніка Самофракійська», «Венера Мілоська» та ін. Особливо широко представлено

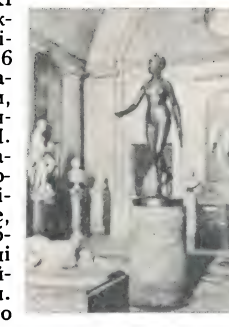

Лувр.
Зал Ж. А. Гудона. Загальний вигляд. Зал фламандського живопису.

С. Д. Луганський.

франц. мистецтво (картини Л. Ленена, Н. Пуссена, А. Ватто, Ж. Л. Давіда, Е. Делакруа, Г. Курбе та ін.). Л. адміністративно підпорядкований *Музей імпресіонізму* (відкритий 1947 в Галереї Же де Пом).

Літ.: Калитина Н. Н. Музеи Парижа. Л.— М., 1969.

ЛУГ, Боберка — річка в УРСР, у межах Львів. обл., ліва притока Дністра. Довж. 57 км, площа бас. 616 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для пром. водопостачання і риборозведення. На Л.— м. Ходорів.

ЛУ́ГА — річка в УРСР, у межах Волин. обл., права притока Бугу. Довж. 93 км, площа бас. 1348 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для тех. водопостачання, зокрема цукр. з-дів. На Л.— м. Володимир-Волинський.

ЛУГА́НСЬК — колишня (до 1935 та 1958—70) назва м. *Ворошиловграда.*

ЛУГА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — колишня (з 1958 до 1970) назва *Ворошиловградської області* УРСР.

ЛУГА́НСЬКА ОБОРО́НА 1919 — бойові дії рад. військ проти денікінців у районі Луганська (тепер Ворошиловград). У кін. квітня 1919 на Луганськ почали наступ значні сили денікінців. Обороною міста керував військ.-революц. к-т. У боях взяли участь частини 8-ї армії та сформовані з трудящих міста 1-й Луганський комуністичний і Луганський робітн. полки, а також загони шахтарів-добровольців з ін. районів Донбасу. 27.IV розгорнулися бойові дії поблизу висоти *Гостра Могила.* Після 3-денних запеклих боїв захисники Луганська 30.IV перейшли в контрнаступ, прорвали фронт противника і відкинули його на 30—40 км. У травні тут знову почалися запеклі бої, які тривали до 1.VI 1919, коли рад. війська під тиском переважаючих сил противника були змушені залишити Луганськ (визволений 24.XII 1919).

ЛУГА́НСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) — одна з найстаріших орг-цій більшовицької партії на Україні. Перші марксист. гуртки виникли в Луганську 1900—02. Одним з їх засновників був В. А. *Шелгунов.* В листопаді 1902 марксист. гуртки і групи об'єдналися в єдину с.-д. орг-цію, керівним центром якої став Луган. к-т РСДРП. В 1903 Луган. к-т увійшов до «Соціал-демократичного союзу гірників» (з кін. 1903 — Донецький союз РСДРП), який у квітні 1903 визнав «*Искру*» своїм керівним органом. Проте союз не був послідовно іскрівською орг-цією. В 1903 Луган. к-т видавав нелегальну робітн. газ. «*Летучий листок*». В 1904 більшовики Луганська взяли участь у створенні Гірничого к-ту РСДРП, який об'єднав с.-д. орг-ції Луганська. До весни 1905 Луганська орг-ція була об'єднаною з меншовиками, з весни стала більшовицькою. У зміцненні більшовицької орг-ції важливу роль відіграли більшовики К. Є. *Ворошилов,* Т. Л. *Бондарєв,* П. І. Пузанов, Ф. Р. Якубовський та ін. В період революції 1905—07 більшовики Луганська очолили боротьбу трудящих проти самодержавства. Вони створили підпільну друкарню, налагодили з допомогою Катериносл. к-ту РСДРП(б) нелегальне видання листівок, організували в лютому і липні 1905 два заг. страйки робітників. Луган. к-т був одним з опорних пунктів більшовиків у боротьбі за скликання *Третього з'їзду РСДРП* (1905). К-т підтримав рішення з'їзду. В 1906—07 в Луганську виходила більшовицька газ. «*Донецкий колокол*».

В 1908 Луган. орг-ція була розгромлена. Відновлена на поч. 1912, діяла з перервами. В кін. 1915 під керівництвом О. Я. *Пархоменка* і Ф. Р. Якубовського, з допомогою уповноваженого ЦК РСДРП Ю. Х. *Лутовинова* Луган. орг-ція розгорнула активну діяльність. Вона підтримувала тісні зв'язки з Петерб. к-том партії. В 1916 Луган. к-т організував один з найбільших у місті страйків (див. *Луганський страйк 1916*), який було жорстоко придушено, Луган. к-т розгромлено. Під час Лютн. революції 1917 Луган. більшовицька орг-ція налічувала бл. 100 чол. Вийшовши з підпілля, вона розгорнула широку політ. роботу серед мас. До складу Луган. к-ту РСДРП(б) 1917 входили М. К. *Афонін,* К. Є. Ворошилов, З. Ф. Ляпін, Ю. Х. Лутовинов, І. І. Ніколаєнко, І. І. Шмиров та ін. 10 (23).IV 1917 Луган. к-т РСДРП(б) одностайно схвалив *Квітневі тези В. І. Леніна.* На кін. квітня 1917 Луган. більшовицька орг-ція налічувала вже бл. 1500 чол. З ініціативи к-ту 15—16 (28—29). V 1917 відбулася 1-а Луган. районна конференція Рад робітн., сел. і солдат. депутатів, делегати якої висловилися за передачу влади Радам. Активізуючи боротьбу трудящих за владу Рад, Луган. к-т РСДРП(б) почав видавати в червні 1917 газ. «*Донецкий пролетарий*», створив на великих з-дах міста районні к-ти партії, солідаризуючись з пролетаріатом Петрограда, організував 12 (25).VI масову демонстрацію трудящих міста під лозунгом «Вся влада Радам!». Більшовики Луганська взяли активну участь у підготовці й проведенні в липні 1917 обл. конференції РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну, яка відіграла важливу роль у дальшому згуртуванні парт. сил у цьому пролет. районі країни. 11—13 (24—26).VIII 1917 відбулися заг. збори більшовицької орг-ції міста, які схвалили рішення VI з'їзду партії і закликали трудящих до збройної боротьби проти контрреволюції.

У дні *корніловщини* в Луганську було створено ревком на чолі з О. Я. Пархоменком, який паралізував дії контрреволюц. сил. 19.IX (2.X) відбулися вибори до Луган. Ради робітн. депутатів, на яких перемогли більшовики. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції Луган. Рада взяла владу в місті в свої руки. Створений під керівництвом більшовиків Луган. ревком відразу приступив до проведення в життя декретів Рад. влади. В грудні 1917 — січні 1918 трудящі Луганщини, очолені більшовиками, вели боротьбу проти *каледінщини* та військ *Центральної ради.* З квітня 1918 більшовики Луганська, працюючи в глибокому підпіллі, керували боротьбою трудящих мас проти австро-нім. окупантів. Луган. орг-ція РСДРП(б) брала активну участь у підготовці *Першого з'їзду КП (б) України.* Див. також *Ворошиловградська обласна партійна організація.*

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. Ворошиловград, 1979; История городов и сёл Украинской ССР. Ворошиловградская область. К., 1976. *М. Г. Гончаренко.*

ЛУГА́НСЬКЕ (до 1922 — П'ятнадцята Рота) — селище міського типу Артемівського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Лугані (прит. Сіверського Дінця), за 8 км від залізнич. ст. Роти. 4,0 тис. ж. (1980). У Л.— З колгоспи, будинок побуту. 4 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка; 3 клуби, 4 б-ки. Засн. 1701.

ЛУГА́НСЬКИЙ Микола Іванович [25.XI (8.XII) 1906, Харків. губ.— 29.VIII 1968, Київ] — укр. рад. фармаколог, токсиколог, професор (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. В 1931 закінчив Харків. мед. ін-т. З 1939 — директор Укр. н.-д. санітарно-хімічного ін-ту в Харкові, з 1951— директор одноймен. ін-ту в Києві (тепер *Фармакології і токсикології київський науково-дослідний інститут*). В роки війни і до 1951 — заст. мін. охорони здоров'я УРСР. Праці Л. присвячені вивченню механізму дії і лікувальних властивостей тіолових сполук, питанням комплексного застосування засобів антидотної і патогенетичної терапії тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛУГА́НСЬКИЙ Сергій Данилович (1.X 1918, м. Верний, тепер Алма-Ата — 16.I 1977, там же) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1936. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир винищувальних ескадрильї та полку на Пд., Воронез., Степовому, 1-му та 2-му Укр. фронтах. Здійснив 390 бойових вильотів, особисто збив 37 ворожих літаків і 6 — у груповому бою. В 1949 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1964 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛУГА́НСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у межах Ворошиловгр. обл. УРСР. Створений 1968 для збереження існуючих природних комплексів та проведення н.-д. роботи по відтворенню рослинності типових ландшафтних зон і корисної фауни. Заг. пл. 1579,5 га. Складається з трьох філіалів. Стрільцівський степ (494 га, взято під охорону 1936) — трав'янисто-злаковий ковиловий степ; з тварин характерні бабак (найбільша на Україні колонія), степовий тхір, полоз, степова гадюка; місця колишнього гніздування стрепета. Станично-Луганський філіал (498

га, під охороною з 1968) — єдина на Україні заповідна ділянка лісової заплави у степу; у дібровах та соснових насадженнях водяться козуля, лось, свиня дика, лісова куниця, багато птахів. Провальський степ (587,5 га, під охороною з 1975) — на Донецькій височині, район нерозораних кам'янистих ковилових степів з байрачними дібровами. Серед рослин Л. з. багато ендеміків та рідкісних видів, частина яких занесена до *Червоної книги*.

В. Ф. Самарин.

ЛУГА́НСЬКИЙ СТРАЙК 1916. Почався 5 (18).VII на з-ді Гартмана після відмови адміністрації задовольнити вимоги робітників. У ньому брало участь понад 15 тис. робітників з-дів Гартмана, Патронного та ін. підприємств. Керували страйком більшовики Луганська. Робітники вимагали підвищення заробітної плати, встановлення 9-годинного робочого дня тощо. У перший день страйку нач. Патронного з-ду звільнив 200 військовозобов'язаних робітників і передав їх у розпорядження військ. влади. На з-ді Гартмана 15 робітників було заарештовано, 78 відправлено в розпорядження військ. влади. До міста було стягнуто військ. частини й поліцію всього повіту. 12 (25).VII Патронний з-д, 13 (26).VII з-д Гартмана було закрито. Бл. 600 робітників відправлено на фронт, серед них і О. Я. *Пархоменка*. За допомогою локауту 23.VII (5.VIII) на Патронному і Паровозобудівному з-дах Луганська владі вдалося придушити страйк.

ЛУГА́НЧИК — річка в УРСР, у межах Ворошиловгр. обл., права притока Сіверського Дінця. Довж. 83 км, площа бас. 659 км². Бере початок на схилах Донецького кряжа. Живлення дощове й снігове. Використовують для зрошування та водопостачання. На Л. споруджено 2 шлюзи-регулятори й кілька водосховищ.

ЛУГА́НЬ, Луганка — ріка в УРСР, у межах Донец. і Ворошиловгр. областей, права притока Сіверського Дінця. Бере початок на Донецькому кряжі. Довж. 198 км, площа бас. 3670 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для тех. водопостачання та зрошування. На Л.— кілька водосховищ, шлюз-регулятор; міста Первомайськ, Кіровськ, Ворошиловград та ін.

ЛУ́ГИ — добре розчинні у воді основи. Л. утворюють у водних розчинах високу концентрацію гідроксильних іонів OH^-. До лугів належать *гідроксиди* лужних та лужноземельних металів і амонію. Гідроксиди LiOH, NaOH, KOH наз. ще *їдкими лугами*. Більшість Л.— тверді білі гігроскопічні речовини, під час розчинення їх у воді виділяється велика кількість тепла. Розчини Л. забарвлюють лакмус у синій колір, фенолфталеїн — у червоний, метилоранж — у жовтий. Л. широко застосовують у пром-сті для виробн. мила, обробки вовни, тканин, добування гідроксидів та солей відповідних металів тощо.

ЛУГИ́НИ — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Жереві (бас. Прип'яті), за 6 км від залізнич. ст. Лугини. 4,8 тис. ж. (1980). Вперше Л. згадуються в документі за 1606. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (9.VIII 1941 —30.XII 1943) в Л. діяв підпільний райком партії, в районі — партизанські загони. У Л.— хлібозавод, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 6 бібліотек.

ЛУГИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 31,4 тис. чол. (1980). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Лугини*.

Поверхня району — хвиляста рівнина. Поклади торфу, піску, глини, буд. каменю. Найбільша річка — *Жерів* (бас. Дніпра). Грунти в основному підзолисті піщані й супіщані. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, липа, граб, осика, береза) займають бл. 50 тис. га. Найбільші підприємства Л. р.— Озерянський торфобрикетний, Липниківський спиртовий і Кремненський крохмальний з-ди, Жеревецький гранітний кар'єр. Комбінат побутового обслуговування (Лугини) і 3 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні хмелю, льону, картоплі та виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1979 становила 33,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 19,9 тис. га. В Л. р.— 11 радгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Лугини, Кремне, Жерев. Автошляхів — 257 км, у т. ч. з твердим покриттям — 169 км. У районі — 34 заг.-осв. і музична школи; 33 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 6 будинків культури, 37 клубів, 42 кіноустановки, 34 б-ки. В Л. р. видається газ. «Промінь» (з 1931).

Л. А. Козирацький.

ЛУГОВСЬКИ́Й Олексій Іванович (н. 15.IV 1932, с. Ольговка Коренівського р-ну Курської обл.) — новатор виробництва в чорній металургії, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1959. Працюючи сталеваром мартенівського цеху (з 1957) Комунарського металург. з-ду Ворошиловгр. обл., досяг значних успіхів у виконанні виробничих планів і взятих соціалістичних зобов'язань. Наставник молоді. В 1969 закінчив Комунарський гірничо-металург. ін-т. Делегат XXI та XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради УРСР 8-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями.

О. М. Семененко.

ЛУГОВСЬКО́Й Володимир Олександрович [18.VI (1.VII) 1901, Москва — 5.VI 1957, Ялта, похований у Москві] — рос. рад. поет. Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1924. Перші книги віршів — «Сполохи» (1926), «Мускул» (1929). Автор збірок «Європа» (1932), «Каспійське море» (1936), кн. поем «Життя» (1933). Поетична епопея «Пустеля і весна» (кн. 1—4, 1930—54) — про соціалістичні перетворення в Серед. Азії. Книга поем «Середина віку» (1958), зб. віршів «Синя весна» (1958) — роздуми про долю Вітчизни, революцію. В центрі творів Л.— образ В. І. Леніна, діяльність Комуністич. партії. Книга «Кримські вірші» (1954), цикл поезій «Україна» (1954) присвячені дружбі народів, історії та культурі Рад. України. Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1971; У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Народи-брати. К., 1954; Пісня дружби. В кн.: Слава Вітчизні народів-братів! К., 1954.

В. О. Луговской.

ЛУГОВЦО́В Максим Власович [30.IV (11.V) 1885, Юзівка, тепер Донецьк — 7.VI 1956, Київ] — укр. рад. вчений-металург, акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1945). Закінчив (1916) Катеринославське Вище гірниче уч-ще (тепер Дніпроп. гірничий ін-т). Працював на металург. з-дах Донбасу, в трестах металург. промсті, в наук.-тех. радах країни. Керував відбудовою і реконструкцією з-дів, шахт і рудників України. В 1939—51 — директор і зав. доменним відділом Ін-ту чорної металургії АН УРСР, згодом працював в Ін-ті гірничої справи ім. М. М. Федорова АН УРСР (тепер Всесоюзний н.-д. ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова). Праці в галузі статистичної теорії доменного процесу, спікання й доменної плавки офлюсованого агломерату, використання магнезіальних шлаків і кисневого дуття в доменному виробн. тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Белякова Є. П., Францевич І. М. Максим Власович Луговцов. К., 1958.

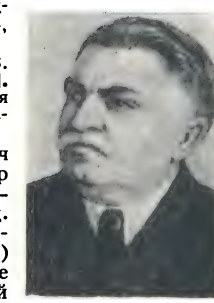

М. В. Луговцов.

ЛУГОСТІЙКІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, що відзначаються підвищеною *лугостійкістю*. Розрізняють Л. м. металеві й неметалеві (неорганічні, органічні). Металевими Л. м. є сплави на основі заліза (високолеговані й *вуглецеві сталі*, сірі, кремнисті та нікелеві *чавуни*), *кольорові метали* та їхні сплави. До неметалевих неорганічних Л. м. належать матеріали, що містять основні та амфотерні окисли,— *азбест, вапняки, доломіти, магнезити, кварцове скло* і багатокомпонентне *скло силікатне*, глиноземистий це-

мент і *портландцемент, бетони, емалі*. Високою лугостійкістю характеризуються деякі *бориди, карбіди, нітриди, силіциди, сульфіди, фториди, порошкові матеріали*. Найпоширеніші органічні Л. м.— *поліетилен, поліізобутилен, поліпропілен, поліметилметакрилат, полівінілхлорид, поліаміди, фторопласт, гума*. Л. м. застосовують у хім. і легкій промсті, машинобудуванні, електротехніці тощо. *В. І. Максін.*

Лужичани. Лужицькі дівчата у святковому вбранні.

ЛУГОСТІЙКІСТЬ — властивість матеріалу протистояти руйнівній дії водних розчинів або розплавів *лугів* та *лужних металів*. Залежить від хім. складу, структури і ступеня здрібнення матеріалу, концентрації і т-ри лугів, тривалості їхньої дії. Визначається відношенням (у процентах) маси подрібненого матеріалу, обробленого водними розчинами лугів, до його маси перед обробкою. Л.— осн. характеристика *лугостійких матеріалів*.

ЛУДДІЙТИ (англ. Luddites) — учасники стихійних виступів брит. робітників (переважно текстильної пром-сті, 1760—1830 у період *промислового перевороту*), під час яких вони ламали машини.

Рух, спрямований проти капіталістичної експлуатації та застосування машин у виробн., дістав назву за ім'ям підмайстра Н. Лудда, який зламав свій в'язальний верстат. Деяка частина Л. виступала за проголошення Англії республікою. Англ. уряд придушував виступи за допомогою військ. 8.II 1812 ухвалено «Акт про збереження спокою», який передбачав страту за руйнування машин. Рух Л. свідчив про зародження класової свідомості пролетаріату. Аналогічні виступи мали місце у Франції (дістали назву «саботаж»), Бельгії, Німеччині. Польщі, Швейцарії, США. *Ю. М. Барабанов.*

ЛУДЕ́МІС (Λουντέμης) Менелаос (справж. ім'я та прізв.— Дімітріс Валасіадіс; 25.X 1915, Стамбул — 22.I 1977, Афіни) — грец. письменник. Комуніст. В роки 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. В 1948—52 перебував у тюрмах, концтаборах, на засланні; 1959—75 — в Румунії як політемігрант. Перша зб. оповідань — «Кораблі не причалили» (1938). У ній, а також у дилогії «Хмари густішають» (1948) і «Хлопчик лічить зорі» (1956—57) показав тяжке життя трудящих Греції, у зб. віршів «Я співаю про Кіпр» (1956) — страждання кіпріотів. Період окупації і боротьбу проти фашизму відобразив у зб. оповідань «Заплакані дні» (1953) та ін., зб. віршів «Крик на краю світу» (1954), романах «Вулиця безодні № 0» (1962), «Вино боягузів» (1965). У періодичних виданнях опублікував враження про подорож до СРСР, зокрема 1959 — до Києва.

Тв.: Укр. перекл.— Заплакані дні. К., 1958; Білі хризантеми. К., 1961; Рос. перекл.— Тучи сгущаются.— Мальчик считает звёзды. М., 1959; Дорога теряется в лесу.— Мальчик считает звёзды, кн. 2. М., 1960. *Т. М. Чернишова.*

ЛУДІ́ННЯ — нанесення на поверхню металевих (гол. чин. сталевих і мідних) виробів шару *олова*. Товщина такого покриття становить 0,2—10 мкм. Лудінням створюють *захисні покриття*, полегшують *паяння*, знижують опір деформуванню під час обробки тиском тощо. Олово наносять найчастіше електролітичним способом (див. *Електроліз*), рідше — ін. способами, напр. гарячим (витримуванням виробів у розплавленому олові), механічним (нанесенням на нагріту поверхню виробів *флюсу* і олова з подальшим протиранням її) або контактним (зануренням виробів у киплячий насичений водний розчин солей, що містять олово). Лудінню піддають деталі радіо- і електротех. апаратури, кабелі, внутр. поверхню посудин, де готують їжу і зберігають харч. продукти, тощо.

ЛУДЛО́ВСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (за назвою місцевості Лудлоу у Великобританії) — третій вік силурійського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Л. я. (аргіліти, вапняки, доломітові мергелі, доломіти) поширені на *Волино-Подільській плиті* та в *Причорноморській западині*. Потужність їх до 300 м. Див. також *Силурійський період і силурійська система*.

«ЛУДЛО́УСЬКА БО́ЙНЯ» — кривава розправа зі страйкуючими шахтарями поблизу м. Лудлоу (Ладлоу, шт. Колорадо, США) у квітні 1914. У вересні 1913 почався страйк 9 тис. гірників. Об'єднана спілка гірників вступила в переговори з підприємцями, вимагаючи поліпшити становище шахтарів шт. Колорадо. Вимоги робітників зводилися до запровадження 8-годинного робочого дня, збільшення заробіт. плати, визнання профспілок. Підприємці відмовилися задовольнити вимоги робітників. У квітні 1914 за наказом президента США В. *Вільсона* надіслане на місце подій федеральне військо спалило табір страйкарів і розстріляло керівників страйку.

ЛУ́ДРІ Іван Мартинович (1895—26.XI 1937) — рад. воєначальник, флагман 1-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в Ліфляндській губ. (тепер Вільяндиський р-н Ест. РСР). Закінчив Військ.-мор. академію (1927). Був секретарем Кронштадтського військ.-мор. к-ту, комісаром Кронштадтської бази (1918), комендантом Кронштадта і комісаром Онезької військ. флотилії (1919), комісаром Мор. сил Чорного м. (1920), членом РВР та нач. Мор. сил Каспійського м. (1921). З 1927 — команд. Береговою обороною Чорного м., нач. Управління ВМС РСЧА, з 1932 — заст. начальника Мор. сил РСЧА, 1937 — нач. Військ.-мор. академії. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ЛУЖА́НИ (стара назва — Лукани) — селище міського типу Кіцманського р-ну Чернів. обл. УРСР. Розташовані на лівому березі Пруту. Залізнична станція. 3,9 тис. ж. (1980). В Л.— заводи: спиртовий і залізобетонних конструкцій. 2 середні та музична школи, лікарня; клуб, кінотеатр, бібліотека. Архіт. пам'ятка — Вознесенська церква (15 ст.). Вперше згадуються 1453.

ЛУЖА́НІН Максим [справж. прізв., ім'я та по батькові — Каратай Олександр Амвросійович; н. 20.X (2.XI) 1909, с. Пруси, тепер Солігорського р-ну Мін. обл.] — білорус. рад. поет, засл. діяч мистецтв БРСР (з 1969). Член КПРС з 1969. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1925. Автор зб. віршів «Кроки» (1928), «Голосує весна за весну» (1931), «Широке поле війни» (1945), «Світло Батьківщини» (1952), «Роси на колосі» (1973), «Жага крила» (1974), «Левониха» (1977), «Голоси над вирієм» (1980) та ін., прозових творів «Колос розповідає про себе» (1964), «Дванадцять вечірніх вогнищ» (1968), «Люди, птиці, простір» (1976), публіцистичних і літ.-критичних (збірки «Очима часу», 1974; «З ранку до вечора», 1978), творів для дітей, кіносценаріїв. Перекладач творів П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, І. Неходи та ін. Т. Шевченкові, Лесі Українці присвятив статті. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—3. Мінск, 1968—70; Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Білоруська радянська поезія, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Двенадцать вечерних костров. М., 1970; Шумели березы. М.—Л., 1971; Окна дороги. М., 1976. *В. Я. Буран.*

ЛУ́ЖИЦЯ, Лаузіц — історико-географічна область між Ельбою (Лабою) та Одером (Одрою), тепер — на Пд. Сх. НДР. З 15 ст. поділялася на Нижню і Верх. Л. Тер. Л. в 1-му тис. н. е. населяли *полабські слов'яни*. В 10 ст. Л. завоювали нім. феодали. В 11—14 ст. Верх. та Нижня Л. у різний час належали маркграфам Мейсенським, Польщі, Чехії, Бранденбургу, з 1320 Верх. Л., а з 1373 і Нижня Л.— у складі чеських земель (разом з ними з 1526 — в імперії *Габсбургів*). Верх. і Нижня Л. з 1635 — володіння курфюрстів Саксонії, 1815 поділені між Пруссією і Саксонією. Слов. населення було частково понімечене, частково зберегло свою мову, звичаї і культуру (див. *Лужичани*).

ЛУ́ЖИЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура племен середнього і пізнього періодів *бронзового віку* та раннього *залізного віку*. Назва походить від історико-географічної області *Лужиці*, де в 19 ст. було відкрито і досліджено пам'ятки Л. к. Залишки поселень, могильники, скарби Л. к. (датуються 14 або 13—4 або 3 ст. до н. е.) поширені від Одри до Зх. Бугу. Найвідомішою пам'яткою Л. к. є *Біскупинське городище* (на тер. ПНР). Носії Л. к. мали й неукріплені поселення. На тер. зх. областей України досліджено могильник Л. к. біля с. Млинища Іваничівського р-ну Волин. обл. і поховання (можливо, могильник) поблизу с. Вербеня Млинівського р-ну Ровен. обл. Основу г-ва носіїв Л. к. становили орне землеробство, скотарство, мисливство. Високого розвитку досягло у них і бронзоливарне виробництво. Між племенами Л. к. та їхніми сусідами існував жвавий обмін. Носії Л. к. жили патріархально-родовим ладом з виразними рисами майнового та соціального розшарування. Части-

на дослідників вважає Л. к. за протослов'янську.
Літ.: Лужицька та висоцька культури. В кн.: Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971.
Ю. М. Захарук.

ЛУ́ЖИЦЬКІ МО́ВИ, серболужицькі мови — мови *лужичан* — верхньолужицька й нижньолужицька. Належать до зх. підгрупи слов'ян. групи індоєвроп. сім'ї мов. Верхньолужицька ближча до чеської, нижньолужицька — до польської мови. Найдавніші писемні пам'ятки — з 16 ст. В основу верхньолужицької літ. мови ліг будишинський (баутценський) діалект, нижньолужицької — хотебузький (котбуський). Характерні риси сучас. Л. м.: пом'якшення приголосних у певних позиціях, архаїчні морфологічні форми (*двоїна,* аорист, імперфект, у нижньолужицькій — супін), численні лексичні запозичення з нім. мови. Алфавіт Л. м.— на лат. графічній основі.
Літ.: Трофимович К. К. Серболужицька мова. Львів, 1964; Исследования по серболужицким языкам. М., 1970.
Т. Б. Лукінова.

ЛУЖИЧА́НИ, лужицькі серби, серболужичани (самоназва — сербські люд, серб'я; застаріла нім. назва — венди, сучасна — сорби) — західнослов'янська народність в НДР, яка живе на тер. істор.-геогр. області *Лужиці* (звідси назва). Чисельність — бл. 100 тис. чол. (1978, оцінка). Говорять *лужицькими мовами,* а також нім. мовою. Віруючі Л.— лютерани, є також католики. У 8—10 ст. Л. входили до складу *полабських слов'ян.* Після завоювання нім. феодалами лужицьких земель (кін. 10 ст.) Л. були частково понімечені. Перебували на становищі пригнобленої нац. меншості аж до розгрому фашист. Німеччини (1945). Після проголошення НДР почався вільний розвиток нац. культури Л., яка має давні традиції. Зберігаються своєрідні худож. ремесла, зокрема ткацтво, гончарство, різьблення на дереві тощо. Фольклор Л. багатий на пісні, приказки, казки. Відомі нац. муз. інструменти (гусла, волинка та ін.). Створено нац. театр (1948), держ. ансамбль лужицької нар. культури (1952). Мовами Л. видаються газети, журнали, книги, викладають у навч. закладах. Про л-ру Л. див. *серболужицька література.*

ЛУ́ЖНІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — гірські породи з підвищеним вмістом *лужних металів.* Гол. породоутворюючими мінералами Л. г. п. є: лужні *польові шпати,* лужні *піроксени* й *амфіболи* та мінерали групи фельдшпатидів (нефелін, лейцит, содаліт). Розрізняють кілька типів Л. г. п.: *нефелінові сієніти,* лужні *граніти,* лужні *габро,* міаскіти, уртити, *кімберліти* тощо. Утворюються Л. г. п. переважно шляхом кристалізації *магми,* рідше — внаслідок *метаморфізму.* В Рад. Союзі поширені в РРФСР (на Кольському п-ові, Уралі, в Сибіру), в Серед. Азії, на Закавказзі та Україні (в межах *Українського щита*). З Л. г. п. пов'язані родовища *апатиту* і *рідкісних металів.*
І. Б. Щербаков.

ЛУ́ЖНІ МЕТА́ЛИ — хімічні елементи головної підгрупи I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: *літій, натрій, калій, рубідій, цезій, францій.* Утворювані Л. м. гідроксиди — сильні *луги* (звідси назва). Л. м.— легкі, м'які метали, хімічно дуже активні, активність їх зростає від літію до францію. Більшість солей Л. м. (напр., карбонати, сульфати) розчинні у воді.

ЛУЖНОЗЕМЕ́ЛЬНІ МЕТА́ЛИ — хімічні елементи головної підгрупи II групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: *кальцій, стронцій, барій* і *радій.* Назва Л. м. пов'язана з тим, що оксиди цих металів (за термінологією алхіміків — «землі») при взаємодії з водою утворюють сильні розчинні основи — *луги.* Л. м.— хімічно активні, активність їх зростає від кальцію до радію. Солі Л. м. мають велике практичне значення.

ЛУЗА́НІВКА — дитячий приморський кліматичний курорт *Одеського курортного району.* Лікувальні фактори — кліматотерапія, морські купання. Показання: хронічні захворювання носоглотки та *бронхіти, анемії.* 1956 на базі санаторію організовано республіканський санаторний піонерський табір «*Молода гвардія*».

ЛУ́ЗІН Микола Миколайович [27. XI (9.XII) 1883, Томськ — 28.II 1950, Москва] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив Моск. ун-т (1908). Осн. праці присвячені теорії функцій дійсної змінної. Л.— один з основоположників дескриптивної теорії функцій та множин. Йому належать нові означення аналітичних множин, відкриття і вивчення проективних множин. Ряд праць Л.— з матем. аналізу, диференціальних рівнянь, диференціальної геометрії. Л. створив моск. матем. школу. Його учнями були П. С. *Александров,* А. М. *Колмогоров,* М. О. *Лаврентьєв,* П. С. *Новиков,* О. Я. *Хінчин* та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛУЇ БОНАПА́РТ (Louis Bonaparte), Луї Наполеон Бонапарт — франц. імператор 1852—70. Див. *Наполеон III.*

ЛУЇДО́Р (франц. louis d'or — золотий луї) — франц. золота монета (6—7 г золота), викарбувана вперше 1640 за Людовіка XIII (звідси і її назва). Карбування Л. припинено 1795.

ЛУЇЗІА́НА — істор. область на Пд. США, територія якої частково збігається з тер. сучас. шт. *Луїзіана.* В 16 ст. її відкрили іспанці. З кін. 17 ст. Франція почала колонізацію краю, але в результаті *Семилітньої війни 1756—63* змушена була віддати його сх. частину Великобританії. Корінне населення Л.— індіан. племена, в більшості винищене колонізаторами. Після утворення США (1776) сх. частина Л. ввійшла до складу нової д-ви, а зх.— була викуплена США у Франції 1803. Однойменний штат утворено 1812.
Л. О. Лещенко.

ЛУЇЗІА́НА — штат на півдні США. Пл. 125,7 тис. км². Нас. 3,9 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Батон-Руж. Тер. штату розташована на Примексіканській низовині, пд.-сх. частину якої займає дельта р. *Міссісіпі.* Переважають мішані ліси. Розробка родовищ нафти і природного газу. Значна нафтопереробна і хім. (виробн. синтетичного каучуку, пластмас тощо) пром-сть. Виплавка алюмінію (на імпортній сировині), суднобудування і судноремонт, автоскладальні з-ди, підприємства металообр., воєнної, деревообр., паперової, харч. (цукр., маслоробна та ін.) галузей. Найбільший пром. центр і гол. порт — *Новий Орлеан.* Провідна галузь с. г.— землеробство. Вирощують рис, бавовник, цукр. тростину. Розводять велику рогату худобу та свиней. Рибальство.

ЛУЇСВІЛЛ — місто на Сх. США, в штаті Кентуккі. Значний річковий порт на р. Огайо, залізнична станція, вузол автошляхів. 335,6 тис. ж. (1975). Найрозвинутіші маш.-буд., хім., тютюнова пром-сть. Ун-т. Л. засн. у 18 ст.

ЛУЇ ФІЛІ́ПП (Louis-Philippe; 6.X 1773, Париж — 26.VIII 1850, Клермонт, Великобританія) — франц. король 1830—48. Представник молодшої лінії династії *Бурбонів.* У період *Реставрації* (1814, 1815—30) підтримував зв'язки з опозиційно настроєними колами великої буржуазії. Після *Липневої революції 1830* був проголошений королем. Правив в інтересах фінанс. і пром. буржуазії. Скинутий *революцією 1848 у Франції,* втік до Великобританії.

М. М. Лузін.

ЛУК — 1) Ручна зброя для метання стріл. Застосовували Л. з часів *мезоліту* майже у всіх племен і народів, за винятком австралійців, на війні й під час полювання. Простий Л. складається з дерев'яної палиці, зігнутої в дугу, кінці якої стягнено тятивою. Складний Л. мав дерев'яну основу, з зовн. боку посилену сухожиллями, з внутр.— роговими пластинами. Складний Л. переважав звичайний у міцності і дальності метання стріл (до 200 м). На тер. УРСР Л. використовували *скіфи,* слов'ян. племена, в 15—17 ст. — укр. козацтво. 2) Спорт. знаряддя. Див. *Стрільба з лука.*

ЛУ́КА — тип трав'янистої рослинності, утвореної в основному багаторічними *мезофітами.* Рослинність Л., на відміну від рослинності *степу,* розвивається протягом всього *вегетаційного періоду.* Л. поширені по всій земній кулі від Тундри на Пн. до о-вів Антарктики на Пд., але найбільше їх у помірному поясі Пн. півкулі. Заг. площа Л.— бл. 200 млн. га. Л. бувають природними і штучними (сіяними), а за походженням — первинними (заплавні та гірські Л.) і вторинними, що виникли на місцях вирубаних лісів (переважна більшість материкових Л. Європи, Азії та Пн. Америки). Материкові Л. поділяють на низинні, що зволожуються підгрунтовими і дощовими водами, і суходільні, що зволожуються дощовими водами. Материкові Л. звичайно різнотравно-злакові, грунт часто вкритий мохами, продуктивність невисока. Із злаків поширені біловус стиснутий, мітлиця звичайна, щучник дернистий, пахуча трава звичайна тощо; з різнотрав'я — перстач прямостоячий, комонник лучний, жовтеці, ракові шийки та ін.; на низинних Л. багато осок.

І. П. Лукашова.

Заплавні Л. розташовані у заплавах річок. Вони зволожуються повеневими, підгрунтовими і дощовими водами. Їх грунти багаті, продуктивність вища, ніж материкових. Із злаків зустрічаються лисохвости лучний та здутий, тонконоги болотний та лучний, щучник дернистий тощо; осоки водяна, струнка, пухирчаста та ін. Серед гірських Л. (на Україні — це *полонини* і *яйли*) розрізняють субальпійські (див. *Субальпійська рослинність*) і альпійські Л. (див. *Альпійська рослинність*). На деяких субальпійських Л. розвивається т. з. високотрав'я (до 2,5 м заввишки). Для альпійських Л. характерні густі низькорослі травостої із злаків, різнотрав'я і осок. Л. використовуються як пасовища та (крім альпійських) сіножаті. Див. також *Луківництво*.

Літ.: Афанасьєв Д. Я. Природні луки УРСР. К., 1968; Поіменные луга СССР. М., 1973; Юрійчук П. Ф. Інтенсивне використання природних кормових угідь. Ужгород, 1977.

М. Д. Рижутін.

ЛУКА́, Луки — озеро у межах Волин. обл. УРСР. Площа бл. 7 км², глиб. до 10 м. Береги низовинні, заболочені. Живлення за рахунок грунтових і поверхневих вод. Протоками сполучене з озерами Перемут, Пулемецьким і *Світязь*. Рибальство.

ЛУКА́ ЛЕ́ЙДЕНСЬКИЙ (Лукас ван Лейден; Lucas van Leyden; 1489 або 1494, Лейден — 1533, там же) — нідерл. живописець і гравер, представник нідерл. *Відродження*. В 1504—08 навчався в батька Г. Якобса, пізніше в К. Енгелбректса. Працював у Лейдені. Реалістичні тенденції в творчості Л. Л. яскраво виявилися в його гравюрах («Корівниця», 1510, та ін.). Л. Л. один з перших у зх.-європ. мист. звернувся до жанрових сцен («Гра в шахи», бл. 1508—10; «Проповідь у церкві», бл. 1521). Відомі його вівтарні картини («Страшний суд», 1526—27; «Зцілення єрихонського сліпця», 1531, ДЕ). Л. Л. писав також портрети («Автопортрет», бл. 1514, та ін.). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449.

Літ.: Никулин Н. Н. Лука Лейденский. Л.— М., 1961.

ЛУКА́-ВРУБЛОВЕ́ЦЬКА, Лука-Врублівецька — село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл., біля якого 1945—50 досліджено залишки поселення раннього періоду (4-е тис. до н. е.) *трипільської культури*. Розкопано залишки 7 напівземлянкових жител. Одне з них, довжиною 45 м і шириною 3—5 м, з 11 вогнищами, було типовим житлом великої родової сім'ї. Знайдено сланцеві наконечники мотик, крем'яні знаряддя, різноманітну, часто оздоблену криволінійним орнаментом кераміку, понад 250 культових глиняних фігурок жінок, а також тварин. Нечисленні мідні вироби (рибальські гачки, шила та дрібні прикраси) — найдавніші з відомих на тер. СРСР. Осн. заняття жителів поселення — землеробство, скотарство, мисливство.

Літ.: Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. М.— Л., 1953.

ЛУКА́-РАЙКОВЕ́ЦЬКА — слов'янське поселення 7—9 ст. в урочищі Лука біля с. Райків Бердичівського р-ну Житомир. обл. Досліджувалося 1946—48. При розкопках виявлено залишки 8 напівземлянкових жител з печами-кам'янками. Знайдено переважно глиняний (ліпний і кружальний) посуд. Населення Л.-Р. жило первіснообщинним ладом, що перебував на стадії розкладу. Осн. заняттям населення було землеробство. Пам'ятки, подібні до Л.-Р., характерні для пд.-зх. групи східнослов. племен Дніпровського правобережжя напередодні утворення давньорус. д-ви. На тер. Укр. Полісся вони належать літописним *древлянам*.

ЛУКАСЕ́ВИЧ (Lukasiewicz) Ян (21.XII 1878, Львів — 13.II 1956, Дублін) — польс. філософ і логік. Закінчив Львів. ун-т (1902). Член Польс. АН (з 1937), професор ун-тів у Львові (з 1902) і Варшаві (1915—39), Ірл. академії в Дубліні (з 1949). Провідний представник *львівсько-варшавської школи*, учень К. *Твардовського*. Справив значний вплив на розвиток сучас. формальної і матем. логіки. Один із засновників багатозначної логіки, *модальної логіки*. Досліджував історію логіки, зокрема логіку *Арістотеля*. Вважав логіку засобом побудови наук. філософії. У філос. поглядах поєднував елементи *позитивізму* з *неореалізмом*, *теїзмом*.

М. М. Верников.

ЛУКАСІ́НСЬКИЙ (Lukasiński) Валеріан (14.IV 1786, Варшава — 27.II 1868, Шліссельбург) — польс. революціонер, діяч польс. шляхетського нац. руху. Організатор таємних офіцерських т-в «Національне масонство» (1819—20) і «*Патріотичне товариство*» (1821—22). Виступав за відновлення незалежної Польщі та возз'єднання з нею земель, загарбаних Австрією і Пруссією. Поділяв реакц. ідеї ліберально-шляхетської опозиції про повернення під владу Польщі укр., білорус. та лит. земель. У 1822 Л. був заарештований, 1824 засуджений на 7 років тюрми. За спробу підняти повстання в фортеці Замості строк ув'язнення Л. був подвоєний. Під час *польського повстання 1830—31* Л. переведено у Шліссельбурзьку фортецю, де він утримувався до самої смерті.

Г. І. Марахов.

ЛУ́КАЧ (Lukacs) Дердь (13.IV 1885, Будапешт — 4.VI 1971, там же) — угор. філософ, літературознавець, критик, член Угор. АН (з 1955). Навчався в Будапештському і Берлінському ун-тах. У 1918 вступив до Компартії Угорщини. В 1919 — нарком у справах культури Угорської Радянської Республіки. Після падіння Рад. влади в Угорщині — в еміграції в Австрії та Німеччині. В 1933—45 жив в СРСР. Після повернення 1945 на батьківщину — професор Будапештського ун-ту. Л.— автор праць з філософії, естетики, історії та теорії л-ри. У 20-х рр. допускав лівосектантські помилки, які піддав критиці В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 41, с. 126). Під час перебування в СРСР вивчав творчу спадщину К. Маркса і Ф. Енгельса з питань естетики, л-ри і культури, виступав проти вульгарного соціологізму та занепадницьких течій буржуазної культури.

Активно виступав проти фашизму. Після війни взяв участь у становленні нової, соціалістичної угор. культури. Член Всесвітньої Ради Миру. Премія ім. Л. Кошута (1948, 1955).

К. А. Шахова.

ЛУ́КАШ з Нового Мяста (Lukasz z Nowego Miasta; р. н. невідомий — п. 1542) — укр. і польс. учений-гуманіст. Н. поблизу Перемишля в м. Нове Място. З 1517 — бакалавр вільних мистецтв, з 1521 викладач філософії у Краківському ун-ті. У 1522 переїхав до Любліна, де працював міським писарем. Виступав проти *обскурантизму* церковників. Вважав, що людина є частиною природи і має право на задоволення своїх земних потреб. Пропагував античні пам'ятки філософії, етики (зокрема, твори *Арістотеля* «Про душу», «Етику», «Про виникнення і знищення» та «Економіку», *Ціцерона* «Сон Сціпіона» тощо). Поділяв етичні принципи античної філософії щодо необхідності гармонійного розвитку душі і тіла. Створив підручник епістолярного мистецтва «Скорочений посібник, як писати листи...».

В. Д. Литвинов.

ЛУКАШЕ́ВИЧ Василь Лукич [бл. 1783—4 (16).X 1866, Бориспіль, тепер місто Київ. обл.] — декабрист. Походив з укр. козацької старшини. Після закінчення Пажеського корпусу з 1803 служив у колегії закорд. справ, з 1805 — у м-ві внутр. справ. У 1807 вийшов у відставку і оселився в Борисполі. Заснував Переяславське повітове уч-ще. Під час *Вітчизняної війни 1812* сформував у своєму повіті народне ополчення. В 1818 у Полтаві вступив до «*Союзу благоденства*». Притягався до слідства в справі декабристів. Звільнений з ув'язнення, жив у Борисполі під наглядом поліції.

ЛУКАШЕ́ВИЧ (Lukaszewicz) Йосип Дементійович [1 (13). XII 1863, поблизу Вільнюса — 19.X 1928, Вільнюс]— польс. геолог, учасник революц. руху в Росії. Вчився у Петерб. ун-ті. За участь у підготовці замаху на царя Олександра III 1877 засуджений до страти, смертний вирок було замінено на безстрокове ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці. Під час

Лука Лейденський. Зцілення єрихонського сліпця. Частина триптиха. 1531. Державний Ермітаж у Ленінграді.

ув'язнення написав працю «Неорганічне життя землі», в якій зробив спробу охарактеризувати кругообіг речовин у *земній корі*. Звільнений з ув'язнення 1905. В 1911—19 Л. працював у *Геологічному комітеті*, з 1920 — професор Віленського (Вільнюського) ун-ту. Л.— автор оригінальної теорії *метаморфізму* гірських порід.

ЛУКАШЕ́ВИЧ Платон Якимович (1806, с. Березань, тепер смт Баришів. р-ну Київ. обл.—1887, там же) — укр. фольклорист і етнограф. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук і Одеський ліцей (1828). Видав зб. «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (СПБ, 1836), де опублікував записи нар. дум і пісень, які зробив на Полтавщині, а також деякі записи З. *Доленги-Ходаковського* та багато матеріалів, узятих із збірки В. *Залеського*. Тут уперше надруковано думи про Самійла Кішку, про козака Голоту та ін. Оцінював народно-поетичну творчість з консервативно-романтичних позицій. Автор досліджень з етнографії та мовознавства. Виявляв реакційно-поміщицьке ставлення до Т. Г. Шевченка і його творчості.

ЛУКАШЕ́ВИЧ (Lukaszewicz) Юзеф (30.XI 1799, с. Кромплев, тепер Познаньського воєводства, ПНР — 13.II 1873, с. Таргошище, там же) — польс. історик, бібліограф, дослідник історії нар. освіти. Був видавцем багатьох істор. документів і матеріалів 17—18 ст. Автор кількох істор. праць, найважливіша з яких — «Історія шкіл в Королівстві та Великому князівстві Литовському з найдавніших часів і до року 1794» (т. 1—4, 1848—51). В ній багато місця приділяється історії освіти на укр. землях. Цією книгою користувався І. Франко, коли працював над питанням історії освіти на Україні.

ЛУКАШЕ́ВИЧІ — укр. художники 17 ст. І в а н Л. (рр. н. і см. невід.) — працював у серед. 17 ст. Член Онуфріївського Львівського братства. Відомий як майстер декоративних шпалер на полотні, т. з. колтрин, які 1647 возив на продаж у м. Ясси. Л у к а Л. (рр. н. і см. невід.) — син Івана Л. Його роботи датуються 2-ю пол. 17 ст. Вчився у Львові в художника А. Крауза (1665), згодом працював у м. Бродах.

ЛУКАШО́В Іван Іванович [12 (25). X 1901, с. Опішня, тепер смт Зіньківського району Полтавської обл.— 26.V 1970, Харків] — укр. рад. епізоотолог, проф. (з 1940), доктор вет. наук (з 1940), засл. діяч науки УРСР (з 1948), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1949. В 1926 закінчив Харків. вет. ін-т (тепер Харків. зооветінститут). З 1931 — зав. кафедрою епізоотології цього ж ін-ту. Дослідження з питань епізоотології, діагностики, профілактики та заходів боротьби з хроніч. інфекціями (туберкульоз, паратуберкульоз, атрофіч. риніт) і вірусними хворобами (інфекц. енцефаломієліт коней, віспа свиней, хвороба Ауєскі, ящур та ін.). Автор ряду підручників з епізоотології та монографій. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛУКАШО́ВА Іраїда Петрівна (н. 14.I 1938, Свердловськ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1973). В 1953 закінчила Одес. балетну школу. В 1954 — солістка балету Одес. театру опери та балету, 1955—75 — солістка балету, з 1975 — балетмейстер-репетитор Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Жізель («Жізель» Адана), Аврора, Маша («Спляча красуня», «Лускунчик» Чайковського), Лілея («Лілея» Даньківича), Мавка («Лісова пісня» Скорульського), Ширін («Легенда про любов» Мелікова). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

ЛУ́КВА — річка в УРСР, у межах Івано-Фр. обл., права притока Дністра. Довж. 72 км, площа бас. 368 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для тех. і с.-г. водопостачання.

ЛУКИ́РСЬКИЙ Петро Іванович [1 (13).XII 1894, Оренбург — 16.XI 1954, Ленінград] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив Петерб. ун-т (1916). З 1918 працював у Держ. рентгенологічному і радіологічному ін-ті, а потім в організованому на його основі Фізико-тех. ін-ті АН СРСР, з 1943 — у Радієвому ін-ті АН СРСР. Осн. наук. праці — з фізики рентгенівського проміння, фізичної електроніки та ядерної фізики. Зокрема, перший виявив поляризацію рентгенівського проміння при *Комптона явищі;* дослідив нормальний *фотоефект*, що дало можливість з великою точністю перевірити формулу фотоефекту А. *Ейнштейна* і виміряти *Планка сталу;* створив сурмоцезієвий фотокатод; відкрив явище непружного розсіяння нейтронів. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями.

ЛУКИ́Ч Василь (літ. псевд. Левицького Володимира Лукича; 2.IX 1856, с. Белзка, тепер с. Гончарівка Золочівського р-ну Львів. обл.— 6.X 1938, м. Винники, тепер у складі Львова) — укр. культурно-освітній діяч ліберально-бурж. напряму, видавець. Закінчив Львів. ун-т (1879). Літ. діяльність почав 1876 у журн. «*Друг*». Був одним з видавців і редакторів збірників «*Дністрянка*» (1876), «*Антологія руська*» (1881), «*Ватра*» (1881) та ін. У 1890—96 — редактор журн. «*Зоря*». Виступав з статтями на літ. теми, видавав твори І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, С. Руданського.

ЛУКІА́Н (Λουκιανός; бл. 120, м. Самосата, Сірія — після 180, Єгипет) — давньогрец. письменник. Збереглося бл. 80 творів Л. В сатирич гворах висміював вади рабовласницького суспільства, релігію, містику, забобони і марновірство. Виступав з діалогами («Бенкет», «Розмови богів» та ін.), фантастичними творами («Подорож на Місяць»). Творчість Л. мала значний вплив на зх.-європ. л-ру. Ф. Енгельс назвав його Вольтером класичної давнини (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 445). Високу оцінку його антиреліг. діалогів дав К. Маркс (див. там же т. 1, с. 388). Був одним з улюблених письменників Г. Сковороди. Вперше рос. мовою його твори переклав М. Ломоносов.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Юпітер у клопотах. Львів, 1902; [Твори]. В кн.: Антична література. К., 1968; Р о с. п е р е к л.— Избранные атеистические произведения. М., 1955; Избранное. М., 1962. *А. О. Білецький.*

ЛУ́КІВ (до 1946 — Мацеїв) — селище міського типу Турійського р-ну Волин. обл. УРСР, за 2 км від залізнич. ст. Мацеїв. 3,7 тис. ж. (1980).

У Л.— комбінат будівельних матеріалів, сироробний цех Ковельського маслозаводу, дільниця Турійської ф-ки культурно-побутових товарів, птахоінкубаторна станція, комбінат комунальних підприємств, будинок побуту. Середня школа, профтех. уч-ще, 2 лікарні. Будинок культури, 2 б-ки. Архіт. пам'ятки: костьол (16 ст.), Парасківська церква і дзвіниця (1723). Вперше згадується 1537.

ЛУКІВНИ́ЦТВО — 1) Галузь сільського г-ва (частина *рослинництва*), що займається виробництвом сіна, зеленого корму, сировини для приготування трав'яного борошна та ін. *кормів* на природних та сіяних сіножатях і пасовищах. Л. має велике значення в створенні кормової бази для *тваринництва*. Одним з найважливіших завдань Л. є поліпшення природних і створення високопродуктивних сіяних сіножатей і пасовищ, а також раціональне використання їх. В СРСР площа природних кормових угідь 1978 становила 321 млн. га, з них сіножатей — 35,7 млн. га, пасовищ — 285,4 млн. га, в т. ч. на Україні відповідно — 6,7 млн. га, 2,1 млн. га, 4,6 млн. га. В УРСР майже половина природних лук — суходільні, решта заливні та заболочені, з них бл. 20% вкриті чагарниками і купинами. Пасовища на 95% суходільні і розміщені переважно на схилах балок. Врожайність природних лук 1978 становила 17,5 ц сіна з га. Культурні пасовища в республіці 1979 займали площу 450 тис. га, в т. ч. 123 тис. га зрошувані. Для підвищення продуктивності природних кормових угідь застосовують корінне й поверхневе поліпшення лук і пасовищ, осушують заболочені, при цьому луки переорюють, удобрюють і засівають цінними кормовими травами. Всі осн. процеси в Л. механізовано.

2) Наука, що вивчає і розробляє основи, технологію поліпшення природних та створення культурних сіножатей і пасовищ, прийоми раціонального використання їх. Природничо-науковою основою Л. є *лукознавство*. *М. І. Толкач.*

ЛУКІ́Н Микола Михайлович [8 (20). VII 1885, с. Кусково, тепер у складі Москви — 19.VII 1940, Москва] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1929). Член Комуністичної партії з 1904. Викладач Моск. ун-ту. (1915—17; з 1918). Один із засновників «Т-ва істориків-марксистів» (1925). Директор Ін-ту історії Комуністичної академії (1932—36), директор Ін-ту історії АН СРСР (1936—38). У 1935—38 — відповідальний редактор журн.

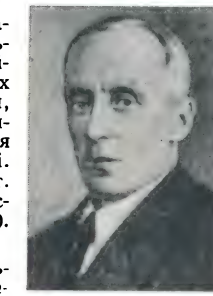

П. І. Лукирський.

М. М. Лукін.

Лука-Врубловецька. Фрагмент жіночої глиняної статуетки.

І. І. Лукінов.

Д. Я. Лукіянович.

«Історик-марксист». Гол. праці: «Максиміліан Робесп'єр» (1919), «Паризька комуна 1871 року» (1922), «Нариси з новітньої історії Німеччини 1890—1914» (1925). У 1923 Л. опублікував перший марксистський підручник нової історії для вищої школи («Новітня історія Західної Європи»). *Тв.:* Избранные труды, т. 1—3. М., 1960—63. *Л. В. Таран.*

ЛУКІНО́В Іван Ілларіонович (н. 5.X 1927, с. Поповка, тепер Корочанського р-ну Бєлг. обл.) — укр. рад. економіст, акад. АН УРСР (з 1976), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1973), віце-президент АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. Закінчив Харків. с.-г. ін-т (1951). У 1951—56 працював в Ін-ті економіки АН УРСР, 1956—67 — в апараті ЦК Компартії України, водночас 1965—67 — зав. відділом Ін-ту економіки АН УРСР. У 1967—76—директор Укр. н.-д. ін-ту економіки і організації с. г., з 1976 — директор Ін-ту економіки АН УРСР. Член Президії АН УРСР — акад.-секретар відділення економіки, гол. редактор журн. «Економіка Радянської України». Член Шведської королівської академії сільського і лісового г-ва (з 1975). Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Праці з питань агр. відносин, відтворення, ціноутворення і рентабельності сусп. виробн., міжгосп. кооперування і агропром. інтеграції, продуктивності праці тощо. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1979.

ЛУКІЯНО́ВИЧ Денис Якович (літ. псевд.— Л. Журбенко, Ів. Левицький та ін.; 13.IX 1873, с. Городниця, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.— 28.I 1965, Львів) — укр. рад. письменник, літературознавець. Закінчив юридичний (1900) і філос. (1907) ф-ти Львів. ун-ту. Працював учителем, співробітничав у редакціях періодичних видань («*Народ*», «*Буковина*», «*Громадський голос*»). В збірках «Новели» (1895) і «Ескізи і оповідання» (1897), у повісті «Від кривди» (1904) показав тяжке життя селян і ремісників. Після визволення Зх. України працював викладачем Львів. ун-ту. Автор спогадів про письменників, літературознавчих праць (творчість Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської, М. Драгоманова та ін.), нарисів про щастя визволеного краю, статей, в яких викривав бурж. лад, клерикалів. *Тв.:* За Кадильну. К., 1956; Франко і Беркут. К., 1956; Вибрані твори. К., 1973.
Літ.: Міщенко Л., Денисюк І. Найстаріший український письменник. «Жовтень», 1958, № 9. *Л. І. Міщенко.*

ЛУ́ККА — місто в Італії, в обл. Тоскана, адм. ц. пров. Лукка. Вузол з-ць. 89,9 тис. ж. (1971). Л. вперше згадується в 218 до н. е. У місті маш.-буд., текст., деревообр., паперова, керамічна, тютюнова пром-сть; виробн. оливкової олії, макаронів, вина. Нац. пінакотека Палаццо Дукале (тосканський живопис). Архіт. пам'ятки: руїни рим. мурів, театру й амфітеатру, романський собор Сан-Мартіно (11—15 ст.), церкви Сан-Фредіано (1112—47) і Сан-Мікеле ін Форо (12—13 ст.), Палаццо Преторіо (1492—1588), Палаццо делла Синьорія (1578—1728).

ЛУ́КОВ Леонід Давидович [19.IV (2.V) 1909, м. Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.— 24.IV 1963, Ленінград] — укр. та рос. рад. кінорежисер, нар. арт. РРФСР (1957). Член КПРС з 1941. В кіно дебютував 1928 як автор сценарію фільму «Ванька і Месник». Поставив фільми: «Італійка» (1931), «Я люблю» (1936), «Велике життя» (1-а серія, 1940, 2-а серія, вихід на екрани 1958), «Донецькі шахтарі» (1951), «Олександр Пархоменко» (1942), всі — на Київ. кіностудії худож. фільмів; а також картини «Два бійці» (1943), «Рядовий Олександр Матросов» (1948), «Різні долі» (1956), «Олеко Дундич» (1958), «Два життя» (1961). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1941, 1952.

ЛУКО́ВСЬКИЙ Леон Антонович [н. 10 (23).IV 1903, м. Воронеж] — укр. рад. отоларинголог, засл. діяч науки УРСР (з 1958), професор (з 1941). Член КПРС з 1950. У 1925 закінчив мед. ф-т Воронезького ун-ту. В 1931—37 — співробітник Дніпроп. ін-ту удосконалення лікарів; з 1940 — в Дніпроп. медичному ін-ті (з 1948 — зав. кафедрою отоларингології, одночасно в 1952—58 — заст. директора ін-ту по науці). Праці Л. присвячені проблемам боротьби з *ангіною*, хронічним *тонзилітом*, вивченню атипового *мастоїдиту*, раннього синустромбозу алергічного характеру тощо. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *О. І. Циганов.*

ЛУКОЗНА́ВСТВО — розділ *геоботаніки*, що вивчає луки; наукова основа *луківництва*. Осн. завданнями Л. є вивчення флористичного складу лук, структури та динаміки лучних *біогеоценозів*, в т. ч. при діянні на них людини, біол., екологічних та госп. особливостей рослин, що ростуть на луках. З'ясування питань Л. має значення для створення наук. основ раціонального використання лук та їх поліпшення. Дослідження в галузі Л. в СРСР провадяться бот. та с.-г. наук. закладами різних відомств.

ЛУКО́МЛЬ — два давньоруські міста.
1) Л. (тепер с. Лукім'я Оржицького р-ну Полтавської обл.) — «городище» (укріплене місто) в *Переяславському князівстві* на правому березі Сули. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1178. В 16 ст. Л. загарбаний польс. магнатами кн. Вишневецькими. В 2-й пол. 17—18 ст. Л.— сотенне містечко *Лубенського полку*.
2) Л. (тепер с. Лукомль Чашницького р-ну Вітебської обл.) — місто в Полоцькому князівстві. Вперше згадується в «*Повісті временних літ*» під 1078.

ЛУКО́МЛЬСЬКА ДРЕС імені 50-річчя СРСР — теплова електростанція. Розташована поблизу м. Новолукомля Вітебської обл. БРСР. Буд-во почато 1964. Перший енергоблок став до ладу 1969. На 1.I 1980 потужність ДРЕС становила 2,4 млн. кВт (8 енергоблоків по 300 тис. кВт кожний). Працює на мазуті та газі. Л. ДРЕС входить до енергосистеми Пн. Зх. Європ. частини СРСР.
О. С. Бурлака.

ЛУКО́МСЬКИЙ Володимир Степанович (24.II 1927, м. Бодзентин, тепер ПНР — 28.VII 1973, Івано-Франківськ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1973). В 1950 закінчив Львів. політех. ін-т (архіт. відділ). Споруди: турбаза «Гуцульщина» в Яремчі Івано-Фр. обл. (1963, добудова 1970); аеропорт (1962), Будинок мод (1964), технікум рад. торгівлі (1965), пед. ін-т (1967), поштамт (1968), всі — в співавт., в Івано-Франківську. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

ЛУКО́МСЬКИЙ Георгій Крескентійович (1884—1928) — укр. мистецтвознавець і архітектор-художник. Закінчив архіт. відділ Казанської худож. школи (1903) й петерб. АМ (1915). Автор книг з питань рос. та укр. архітектури й мистецтва: «Батуринський палац, його історія, руйнування та реставрація» (1912), «Старовинна архітектура Галіції» (1915), «Старовинні садиби Харківської губернії» (1917) та ін. Брав участь (1919) в організації Київ. музею зх. та сх. мистецтва. В 20-х рр. 20 ст. виїхав за кордон. В останні роки свого життя жив у Венеції, Парижі, Берліні, влаштовував виставки й видавав книги з рос. та укр. мистецтва.

ЛУКО́МСЬКИЙ Степан (Стефан) Васильович (1701, Умань — бл. 1779) — укр. дворянський історик. Походив з *козацької старшини*. Навчався в Київ. академії. Служив канцеляристом Генеральної військ. канцелярії (1731—35), сотником Прилуцької (1735—47), Яготинської (1751—57), Переволочанської (1757—63) сотень. Л.— автор «Зібрання історичного» (1770) — хроніки з історії України 14—16 ст. У 1738 переклав укр. мовою щоденник С. *Окольського* про придушення польс.-шляхет. військом сел.-козац. повстання 1638 під проводом Д. Т. *Гуні* і Я. *Острянина*, 1770 — записки польс. мемуариста М. Титловського про польс.-тур. війну 1620—21, доповнивши їх відомостями про події на Україні того періоду. Обидва переклади надруковано в додатку до літопису С. В. *Величка*.

ЛУКО́НІН Михайло Кузьмич (29.X 1918, Астрахань — 4.VIII 1976, Москва) — рос. рад. поет. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1935. Перша зб. віршів — «Биття серця» (1947). Автор поем «Робочий день» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Дорога до миру» (1950), «Поеми повернення» (1962), «Обвуглений кордон» (1968), повісті у віршах «Освідчення в коханні» (1959), кн. статей «Товариш поезія» (1963). За кн. віршів і поем «Необхідність» (1969) удостоєний 1973 Держ. премії СРСР. Виступав з рецензіями, нарисами. Україні присвятив вірші «Харкову», розділи поеми «Дорога до миру» та ін. Перекладав вірші Т. Шевченка. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1978—79; Укр. перекл. — Робочий день. В кн.: Російська радянська поезія. К., 1950; Необхідність. К., 1976. *М. М. Радецька.*

ЛУКРЕ́ЦІЙ (Тіт Лукрецій Кар; Titus Lucretius Carus; бл. 96 до н. е., за ін. даними 99 до н. е.— 15.X 55 до н. е.) — давньорим. філософ-матеріаліст, атеїст і поет. У філос. творі «Про природу речей» в поетичній формі дав систематичний виклад античного атомістичного матеріалізму. Виходячи з осн. ідей філос. вчення *Епікура*, Л. доводив, що всі речі складаються з вічних, незмінних, неподільних матеріальних частинок (атомів), які, вічно рухаючись у безмежній порожнечі, об'єднуються і розпадаються, утворюючи всю різноманітність матеріального світу. Причиною руху атомів вважав їх вагу. Л. відстоював думку про існування незліченної кількості минущих світів у безмежному, вічному Всесвіті. В теорії пізнання Л. виходив з принципів матеріалістичного *сенсуалізму*, вважаючи основою пізнання відчуття, які відображають якості об'єктивних речей і є достовірним джерелом знань. Спираючись на них, розум осягає сутність речей та явищ об'єктивного світу. Л. у своєму творі змальовував картини природного виникнення життя і мислячих істот шляхом самозародження живого з неживого. Л. висловив ряд цінних на той час думок про сусп. розвиток, який він розглядав як природний процес. Виникнення реліг. віри Л. пояснював страхом людей перед смертю і перед грізними силами природи. Філософія Л. була дальшим розвитком античної *атомістики* і відіграла значну роль у пропаганді матеріалістичного розуміння природи та античного атеїзму. Укр. мовою твори Л. перекладав М. Зеров.

Тв.: Укр. перекл.—[Твори]. В кн.: Антична література. К., 1968; Рос. перекл. — О природе вещей. М., 1958.

ЛУКС Валдіс [Вольдемар Крістапович, н. 8 (21).VI 1905, волость Смарде, тепер Тукумський р-н Латв. РСР] — латис. рад. поет, засл. діяч культури Латв. РСР (з 1955). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1925. Осн. тема творчості Л. — Велика Вітчизн. війна, спогади про неї. Автор віршів: «Суворість» (1941), «Падав сніг» (1943), «Солдатський кухоль» (1945), «Березень» (1962), «Журавлі» (1964), «Проба крові» (1970), «Весняна буря» (1977), «Присутність» (1978), поеми «Слава» (1958), творів для дітей. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Молодому сівачеві. К., 1965; [Вірші]. «Україна», 1968, № 25; Рос. перекл.— Стихи. М., 1960; Майский пульс. М., 1961; Борозда. М., 1969. *Б. К. Звайгзне.*

ЛУКСО́Р — місто в Єгипті в губернаторстві Кена, на правому березі Нілу. Бл. 30 тис. жителів. Залізнич. станція. Аеропорт. Л.— кліматичний курорт. Показання: захворювання нирок, катари верхніх дихальних шляхів. Значний центр зарубіжного туризму. На зх. околиці Л. (частина тер. старод. *Фів*) розташовано храм богів Амона-Ра, Мут і Хонсу (16—11 ст. до н. е.). До нього входять: подвір'я, оточене подвійною колонадою, гіпостильний зал з 32 колонами, святилище, вхідний пілон і велика центр. колонада (споруджено за Аменхотепа III в 2-й пол. 15 ст. до н. е., арх. Аменхотеп Молодший, декоративне оформлення — арх. братів Горі та Суті). 2-й пілон і подвір'я, оточене 77 колонами з статуями фараонів між ними (споруджено за Рамсеса II, 1317—1251 до н. е., арх. Бекенхонсу). Перед пілоном — 6 статуй-колосів Рамсеса II. Храм Л. з'єднувався брукованою алеєю сфінксів з *Карнаком*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Єгипет* Стародавній, т. 4, с. 96—97.

ЛУКУ́ЛЛ Луцій Ліциній (Lucius Licinius Lucullus; бл. 117— бл. 56 до н. е.) — рим. полководець і політ. діяч. Походив із знатного плебейського роду. Консул 74 до н. е. Під час війни проти *Понтійського царства* 74—66 до н. е. командував рим. військом. В 71 до н. е. оволодів Малою Азією, 69 до н. е. розгромив біля Тігранокерта об'єднану вірмено-понтійську армію. Л. прагнув підкорити Вірменію, проте змушений був відступити під тиском нар. війни. Збагатившись під час воєн. походів, Л. вражав сучасників розкішшю своїх бенкетів (звідси вираз «Лукуллів бенкет»).

ЛУК'Я́Н (Luchian) Штефан (1.II 1868, с. Штефенешті, повіт Ботошані — 28.VI 1916, Бухарест) — рум. живописець. У 1885—89 навчався в Школі красних мист. у Бухаресті в Т. *Амана* й Г. *Татареску*, 1889—90 — в мюнхенській АМ, 1891—92 — академії Жюльєна в Парижі. На творчості Л. позначився вплив *імпресіонізму*. Твори: «Праля» (1904), «Повернення з роботи» (1905), «На розподіл кукурудзи» (1905—06), «Анемони» (1908) та ін. Автор портретів, пейзажів і натюрмортів.

ЛУК'Я́НЕНКО Павло Пантелеймонович [27.V (9.VI) 1901, станиця Івановська, тепер Червоноармійського р-ну Краснодар. кр.— 13. VI 1973, Краснодар] — рад. рослинознавець-селекціонер, акад. АН СРСР (з 1964), акад. ВАСГНІЛ (з 1948), двічі Герой Соціалістичної Праці (1957, 1971). Член КПРС з 1964. Закінчив Кубанський с.-г. ін-т (1926). В 1930—56 — ст. наук. працівник і заст. директора по наук. частині (з 1941) Краснодарської селекц. станції. З 1956 — зав. відділом селекції Краснодарського н.-д. ін-ту с. г. Л.— автор і співавтор 15 районованих сортів озимої пшениці, серед яких один із кращих сортів сильної пшениці— Безоста 1. Л.— делегат XXIII—XXIV з'їздів КПРС, депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР, 1946 і 1979.

«ЛУК'Я́НІВСЬКИЙ КЛУБ» — підпільний с.-д. клуб, що діяв у Києві 1893—96 під виглядом школи-майстерні. Ініціатором створення «Л. к.» був Ю. Д. *Мельников*. Містився клуб у його квартирі на Лук'янівці (звідси й назва). В клубі не тільки навчали учнів слюсарної і токарної справи, але й готували з них пропагандистів для революц. роботи на пром. підприємствах міста. Крім робітників, клуб відвідували також студенти, представники інтелігенції. Тут відбувалися політ. дискусії, обговорювалися плани діяльності с.-д. гуртків, проводилися наради, вивчалися і розповсюджувалися твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Г. В. Плеханова та ін. «Л. к.» сприяв об'єднанню розрізнених с.-д. груп у Києві, створенню наприкінці 1895 «Робітничого комітету» — керівного органу, що спрямовував роботу марксистських орг-цій міста. Після арешту Ю. Д. Мельникова навесні 1896 «Л. к.» припинив свою діяльність.

ЛУК'Я́НОВА Олена Михайлівна (н. 13.I 1922, с. Блистова Менського р-ну Чернігів. обл.) — укр. рад. лікар-педіатр, чл.-кор. АМН СРСР (з 1978). Член КПРС з 1953. В 1949 закінчила Київ. мед. ін-т. З 1949 працює в Київ. н.-д. ін-ті педіатрії, акушерства і гінекології (з 1979 — його директор). Праці Л. присвячені питанням *патогенезу, профілактики* і лікування *рахіту* і *гастроентерології* дитячого віку тощо. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛУ́ЛЕО — місто на Пн. Швеції, адм. ц. лену Норботтен. Розташоване на березі Ботнічної зат. та островах у гирлі р. Лулеельв. Найбільший порт країни по експорту заліз. руди, залізнична станція, вузол автошляхів. 58,9 тис. ж. (1971). Розвинуті чорна металургія, машинобудування (судно- та вагонобудування, локомотиворем. майстерні). Виробн. пиломатеріалів і целюлози. Музеї, у т. ч. експозиція саамської етнографії. Л. засн. 1621.

ЛУ́ЛЛІЙ (латинізоване Lullius, ісп. Lullio, каталан. Lull, Llull) Раймунд (бл. 1235, о. Мальйорка — 1315, Туніс) — ісп. філософ-містик, логік, богослов, поет. Навчався й викладав у Парижі. Вступив в орден францісканців. Був місіонером на Кіпрі, в Пн. Африці, де, за легендою, прийняв мученицьку смерть. Л.— один з родоначальників європ. арабістики, засновник і класик каталанської л-ри. У філософії був прихильником середньовічного реалізму. Боровся проти *аверроїзму* в питанні про *двоїсту істину*, доводячи можливість повного злиття філософії з теологією. Розробляючи методи моделювання логічних операцій, створив першу логічну машину. Осн. твір — «Велике мистецтво» (опубл. 1480).

ЛУМУ́МБА (Lumumba) Патріс Емері (2.VII 1925, Оналуа, пров. Касаї — 17.I 1961, Катанга, тепер Шаба) — діяч визвольного руху, нац. герой Республіки Конго (тепер Республіка Заїр). Н. в сел. сім'ї. Працював на різних посадах, одночасно займався літ. і журналістською діяльністю. В 1958 заснував і очолив партію Нац. рух Конго, що виступала за незалежність країни. З червня 1960 Л.— прем'єр-міністр Республіки Конго.

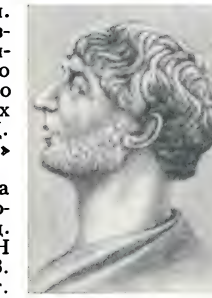

Лукрецій.

П. П. Лук'яненко.

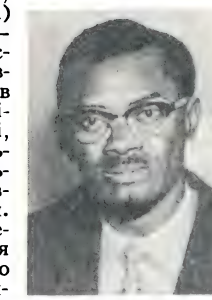

П. Лумумба.

А. В. Луначарський.

Після військ. перевороту 14.IX 1960 усунений від влади і підступно вбитий прислужниками бельг. колонізаторів. У 1961 ім'я Л. присвоєно *Університету дружби народів* у Москві.

ЛУ́НА (Luna) Антоніо (29.X 1866, Маніла — 5.VI 1899, Кабанатуан) — діяч нац.-визвольного руху Філіппін. Під час американо-філіппінської війни 1899 — 1901 — головнокомандуючий, потім — пом. військ. міністра. Виступав проти політики компромісу з США, яку проводили великі землевласники та буржуазія, що об'єдналися навколо президента Агіналъдо. Вбитий особистою охороною президента.

ЛУНА́ — хвиля (акустична або електромагнітна), відбита від перешкоди і зареєстрована приймачем або спостерігачем. Звукова Л. розрізняється на слух, коли інтервал між прямим і відбитим сигналами не менший за 50—60 мс. Л. застосовують у *гідролокації*, *радіолокації*, далекому радіозв'язку тощо. Для деяких тварин (напр., кажанів, дельфінів, китів) Л. є засобом орієнтування і пошуку здобичі.

«ЛУНА́» — назва рад. програми дослідження *Місяця*, а також серії рад. *автоматичних міжпланетних станцій* (АМС), які запускають до Місяця з 1959 (табл.). АМС «Л.» забезпечили одержання нових наук. даних про Місяць («Л.-1» — «Л.-3»), випробування нових систем, відпрацювання м'якої посадки і доставку на поверхню Місяця автом. наук. станцій («Л.-4» — «Л.-9», «Л.-13», «Л.-15», «Л.-18») та пересувних наук. лабораторій «Луноход-1» і «Луноход-2» («Л.-17» і «Л.-21»), політ по орбіті *штучного супутника Місяця* («Л.-10» — «Л.-12», «Л.-14», «Л.-19», «Л.-22»), взяття проб *місячного грунту* і доставку його на Землю («Л.-16», «Л.-20», «Л.-23» і «Л.-24»). «Л у н а - 1» — перша в світі АМС, запущена в бік Місяця. Пройшовши поблизу Місяця, «Л.-1» вийшла із сфери діяння земного тяжіння і перетворилася на першу штучну планету Сонячної системи. «Л у н а-2» 14.IX 1959 досягла поверхні Місяця і доставила на нього вимпел із зображенням Держ. герба СРСР, здійснивши перший в світі політ на ін. небесне тіло. «Л у н а - 3» 7.X 1959 вперше сфотографувала зворотний бік Місяця, поклавши цим початок вивчення ін. небесного тіла передаванням його зображення з борту космічного корабля на Землю. «Л у н а - 9» 3.II 1966 першою здійснила м'яку посадку на Місяць і передала на Землю зображення місячної поверхні, що мало вирішальне значення для дальших польотів на Місяць, включаючи і пілотовані. «Л у н а - 10» 3.IV 1966 стала першим штучним супутником Місяця. «Л у н а -16» — перший в історії космонавтики автом. апарат, який здійснив рейс «Земля — Місяць — Земля» і доставив на Землю (24.IX 1970) зразки місячного грунту. «Л у н а - 17» 17.XI 1970 доставила на Місяць першу в світі автом. пересувну наук. лабораторію «Луноход-1» (див. *Місячний самохідний апарат*). «Л у н а - 2 0» 25.II 1972 доставила на Землю зразки місячного грунту, взяті в важкодоступному материковому районі, а «Л у н а - 24» 22.VIII 1976 — зразки, взяті з глибини 2 м. Іл. див. до статей *Автоматична місячна станція* і *Космонавтика*.

Літ.: Мост в космос. М., 1976.

Ю. М. Михайлов.

Дати запусків автоматичних міжпланетних станцій «Луна»

«Луна-1»	2.1	1959
«Луна-2»	12.IX	1959
«Луна-3»	4.X	1959
«Луна-4»	2.IV	1963
«Луна-5»	9.V	1965
«Луна-6»	8.VI	1965
«Луна-7»	4.X	1965
«Луна-8»	3.XII	1965
«Луна-9»	31.I	1966
«Луна-10»	31.III	1966
«Луна-11»	24.VIII	1966
«Луна-12»	22.X	1966
«Луна-13»	21.XII	1966
«Луна-14»	7.IV	1968
«Луна-15»	13.VII	1969
«Луна-16»	12.IX	1970
«Луна-17»	10.XI	1970
«Луна-18»	2.IX	1971
«Луна-19»	28.IX	1971
«Луна-20»	14.II	1972
«Луна-21»	8.I	1973
«Луна-22»	29.V	1974
«Луна-23»	28.X	1974
«Луна-24»	9.VIII	1976

«ЛУНА́» — укр. альманах, виданий 1881 у Києві Л. В. Ільницьким. Проектувався спочатку як щомісячний журнал, потім — щорічний альманах. Але з цензурних причин намір не здійснено. Вийшла лише перша частина, що мала загалом ліберально-поміркований напрям. У книзі вміщено вірш Т. Шевченка «Хустина», вірші й водевіль М. Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», поезії Я. Щоголева, О. Конiського, В. Мови (Лиманського), оповідання «Приятелі» й нарис «Шевченкова могила» І. Нечуя-Левицького та ін. «Л.» поклала початок серії літ.-худож. альманахів на Наддніпрянській Україні («*Нива*», «*Степ*» та ін.) і відіграла певну роль в активізації літ. життя.

П. М. Федченко.

«ЛУ́НАР О́РБІТЕР» (англ. «Lunar orbiter») — назва серії з п'яти однотипних амер. *штучних супутників Місяця* (ШСМ), запущених в період з 10.VIII 1966 по 1.VIII 1967. Осн. мета запусків — фотографування місячної поверхні з орбіти ШСМ і передавання зображень по телевізійному каналу на Землю. Фотознімки, одержані за допомогою «Л.О.-1» — «Л.О.-3», використовувались, гол. чином, для пошуку місць посадки на Місяць автом. апаратів «*Сервейєр*» та місячних кабін космічних кораблів «*Аполлон*». За допомогою «Л. О.-4» і «Л.О.-5» одержано додаткові знімки ділянок можливої посадки і найцікавіших з наук. точки зору ділянок видимого боку Місяця, а також полярних районів його зворотного боку, сфотографованих раніше рад. *автоматичними міжпланетними станціями* «Луна-3» і «Зонд-3». Крім того, «Л.О.» використовувалися для вивчення радіаційної і мікрометеорної обстановки в навколомісячному просторі, гравітаційного поля Місяця за еволюціями орбіти ШСМ, а також випробування бортового обладнання і юстирування наземних станцій командно-вимірювального комплексу.

Ю. М. Михайлов

ЛУНАТИ́ЗМ (лат. lunaticus — безумець, від luna — Місяць) — те саме, що й *сомнамбулізм*. Назва походить від давніх неправильних уявлень про вплив Місяця (місячного світла) на людину.

ЛУНАЧА́РСЬКИЙ Анатолій Васильович [11 (23).XI 1875, Полтава — 26.XII 1933, Ментона, Франція, похований у Москві біля Кремлівської стіни] — рад. держ. діяч, письменник, літ. критик, мистецтвознавець, акад. АН СРСР (з 1930). Член Комуністич. партії з 1895. Н. в сім'ї чиновника. Революц. роботу почав 1892 в Києві (вчився в гімназії 1886—95). В 1895—98 жив у Швейцарії (навчався в Цюріхському ун-ті), Франції, Італії; зблизився з *групою «Визволення праці»*. В 1898 вів революц. роботу в Москві. У 1900—04 — на засланні. Після II з'їзду РСДРП (1903) приєднався до більшовиків. З 1904 — в еміграції. Входив до складу редакцій більшовицьких газет «*Вперёд*» і «*Пролетарий*». Брав участь у Штутгартському (1907) і Копенгагенському (1910) міжнар. соціалістичних конгресах. В 1909—12 входив до антипарт. групи «Вперёд». Під час 1-ї світової війни — інтернаціоналіст. У травні 1917 повернувся в Росію, примкнув до групи «*міжрайонців*», у складі якої був на VI з'їзді РСДРП(б) прийнятий у більшовицьку партію. З жовтня 1917 до 1929 — нарком освіти РРФСР. З 1927 — одночасно на дипломатичній роботі. В 1933 призначений повпредом СРСР в Іспанії. Один з перших виступив з працями про *соціалістичний реалізм* («Ленін і літературознавство», 1932; «Про соціалістичний реалізм», 1933). Йому належать статті про М. Горького і В. Маяковського. В своїх лекціях і працях розгортав картину літ. життя різних епох, відтворював літ. портрети рос. письменників 19 ст., а також видатних майстрів зх.-європ. л-ри. Писав про Т. Г. Шевченка (1912), якого називав поетом глибоко революційним, про М. М. Коцюбинського (1928), про п'єси «Камінний господар» Лесі Українки, «97» М. Г. Куліша та ін. Л.— автор ряду драматичних творів, які йшли на сценах радянських театрів у 20—30-х рр. Л. відомий як художній критик. В 1909 надрукував ряд статей про образотворче мист. Італії («Філософські поеми в фарбах і мармурі»), 1910 — цикл «Античні портрети». Виступав з критикою різних декадентських течій. Серед його творів — «Про кіно», «Про образотворче мистецтво» та ін. Л.— автор статті про гастролі Укр. драматичного театру ім. І. Франка в Москві («Гості з України», 1926).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1963—67; Пьесы. М., 1963; О кино. М., 1965; Статьи о советской литературе. М., 1971; У к р. п е р е к л.— Оповідання про Леніна. К., 1960; Про літературу. К., 1975; Великий народний поет (Тарас Шевченко). К., 1961.

Літ.: Каиров И. А. А. В. Луначарский — выдающийся деятель социалистического просвещения. М., 1966; Луначарський — критик. К., 1975; Морозова Є. Ф. А. В. Луначарський — пропагандист ленінізму в естетиці і критиці. К., 1975; Кохно И. П. А. В. Луначарский и формирование марксистской литературной критики. Минск, 1979; Анатолий Васильевич Луначарский. Указатель трудов, писем и литературы о жизни и деятельности, т. 1—2. М., 1975—79.

ЛУ́НДА — держава, що існувала у басейні р. Конго в 15—19 ст. Етнічну основу її становила народність балунда. Найбільшого розвитку д-ва Л. досягла в 2-й пол. 17 ст., коли почали складатися феод. відносини. Л. вела торгівлю з узбережжям та центр. областями Африки. У 18 ст. Л. занепала; в 19 ст. розпалася внаслідок воєн з сусіднім народом чокве.

ЛУ́НДІН Аксель Францович (1886, Стокгольм — 1943) — укр. і рос. рад. кінорежисер. З 1905 жив у Росії. З 1910 — актор Петерб. драм.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28

До ст. **Медалі СРСР.**

1. «Золота Зірка». **2.** Золота медаль «Серп і Молот». **3.** «За відвагу». **4.** Медаль Ушакова. **5.** «За бойові заслуги». **6.** Медаль Нахімова. 7. «За трудову доблесть». **8.** «За трудову відзнаку». **9.** Ювілейна медаль «За доблесну працю (За воїнську доблесть). На ознаменування 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». **10.** «Партизанові Вітчизняної війни» 1-го ступеня. **11.** «Партизанові Вітчизняної війни» 2-го ступеня. **12.** «За відзнаку в охороні державного кордону СРСР». **13.** «За відзнаку у військовій службі» 1-го ступеня. **14.** «За відзнаку у військовій службі» 2-го ступеня. **15.** «За відмінну службу по охороні громадського порядку». **16.** «За відвагу на пожежі». **17.** «За врятування потопаючих». **18.** «За оборону Ленінграда». **19.** «За оборону Москви». **20.** «За оборону Одеси». **21.** «За оборону Севастополя». **22.** «За оборону Сталінграда». **23.** «За оборону Києва». **24.** «За оборону Кавказу». **25.** «За оборону Радянського Заполяр'я». **26.** «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.». **27.** Ювілейна медаль «Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.». **28.** Ювілейна медаль «Тридцять років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

До ст. **Медалі СРСР.**

29. «За перемогу над Японією». **30.** «За взяття Будапешта». **31.** «За взяття Кенігсберга». **32.** «За взяття Відня». **33.** «За взяття Берліна». **34.** «За визволення Бєлграда». **35.** «За визволення Варшави». **36.** «За визволення Праги». **37.** «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.». **38.** «Ветеран праці». **39.** «Ветеран Збройних Сил СРСР». **40.** «За зміцнення бойової співдружності». **41.** «За відбудову підприємств чорної металургії півдня». **42.** «За відбудову вугільних шахт Донбасу». **43.** «За освоєння цілинних земель». **44.** «За будівництво Байкало-Амурської магістралі». **45.** «За перетворення Нечорнозем'я РРФСР». **46.** «За освоєння надр і розвиток нафтогазового комплексу Західного Сибіру». **47.** Ювілейна медаль «XX років РСЧА». **48.** Ювілейна медаль «30 років Радянської Армії і Флоту». **49.** Ювілейна медаль «40 років Збройних Сил СРСР». **50.** Ювілейна медаль «50 років Збройних Сил СРСР». **51.** Ювілейна медаль «60 років Збройних Сил СРСР». **52.** Ювілейна медаль «50 років радянської міліції». **53.** «В пам'ять 800-річчя Москви». **54.** «В пам'ять 250-річчя Ленінграда». **55.** «Медаль материнства» 1-го ступеня. **56.** «Медаль материнства» 2-го ступеня.

театру, згодом—трупи М. *Синельникова* в Харкові. В кіно почав зніматися 1912 (акціонерне т-во «Художній екран»). Після 1917 брав участь у створенні рад. кіновиробництва на Україні, був режисером на кінопідприємстві «Червона зірка» (Київ, агіт. фільми «Всевобуч», «На допомогу Червоному Харкову», «Революційний тримайте крок!», всі — 1919). З 1920 — в Укр. фотокінокомітеті (фільми «Квіти на камені», 1922, та ін.). На Одес. кінофабриці ВУФКУ поставив фільми «За чорне золото» (1924), «Лісовий звір» (1925), «Марійка» (1926), «ПКП» (1926, разом з Ю. *Стабовим*), на Київ. кіностудії — «Ванька і Месник» (1928), «Пригоди полтинника» (1929). З 1929 працював у театрах Іванова, Ярославля, Горького.

ЛУ́НДКВІСТ (Lundkvist) Артур Нільс (н. 3.III 1906, Оберюнга, пров. Сконе) — швед. письменник і громад. діяч, член Швед. академії (з 1968). У збірках віршів «Жар» (1928), «Оголене життя» (1929), «Чорне місто» (1930), «Біла людина» (1932) оспівував радість життя. Посилення реалістичних тенденцій, інтерес до соціальної тематики характеризують збірки віршів «Життя як трава» (1954), «Дерево, що говорить» (1960), романи «Вальс в Віндінге» (1956), «Життя і смерть вільного стрільця» (1970), «Воля неба» (1971), збірки новел «Темний ліс» (1967), віршів у прозі «Те, що бачиш у текучій воді» (1978) та ін. Значне місце в творчості Л. займають книги про подорожі за кордон, критика, есеїстика, публіцистика і переклади. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1958.

Тв.: Рос. перекл.— Вулканический континент. М., 1961; Говорящее дерево. М., 1964; Жизнь и смерть вольного стрелка. М., 1972.

Літ.: Мацевич А. А. Артур Лундквист — романист. «Известия АН СССР. Серия литературы и языка», 1967, т. 26, в. 2. *О. Д. Сенюк.*

ЛУ́НІН Микола Іванович [20.I(1.II) 1853, м. Дерпт, тепер Тарту Ест. РСР—18.VI 1937, Ленінград]—рос. рад. лікар-педіатр. Закінчив мед. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту (1879). У 1880 захистив докторську дисертацію «Про значення неорганічних солей в живленні тварин». З 1882 і до кінця життя працював лікарем у Петербурзі (Ленінград). Дослідами Л. покладено початок вивченню *вітамінів*.

ЛУ́НІН Микола Олександрович [н. 9 (22).V 1915, м. Ряжськ, тепер Рязан. обл.— 3.X 1968, Москва] — один з ініціаторів стахановського руху на залізничному транспорті СРСР, Герой Соціалістичної Праці (1943). Член КПРС з 1941. Працюючи паровозним машиністом депо Новосибірськ Томської з-ці, виступив (1940) ініціатором прогресивних методів експлуатації паровозів, подовження строків їхньої служби, зниження собівартості ремонтів. З 1950 після закінчення ін-ту інженерів залізнич. транспорту працював на керівній роботі на залізнич. транспорті. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна. Державна премія СРСР, 1942.

ЛУ́НІН Михайло Сергійович [18 (29).XII 1787, Петербург — 3 (15). XII 1845, Акатуй, тепер Борзинського району Читинської області] — декабрист. Учасник воєн проти наполеонівської Франції. В 1816 вступив до «*Союзу порятунку*». Один з організаторів «*Союзу благоденства*» і *Північного товариства декабристів*. Був прихильником тактики рішучих дій. У січні 1826 Л. заарештовано у Варшаві і засуджено до 20 років каторги, яку відбував на Нерчинських рудниках, Петровському Заводі. З 1836 — на поселенні в с. Урику поблизу Іркутська. На поч. 1841 Л. було заарештовано за написання і розповсюдження публіцистичних творів [«Громадський рух у Росії», «Погляд на російське таємне товариство в Росії (з 1816 до 1826)», «Листи з Сибіру» та ін.], в яких він пропагував ідеї декабристів та осуджував самодержавство. Помер в ув'язненні.

Літ.: Окунь С. Б. Декабрист М. С. Лунин. Л., 1962.

ЛУНКОУТВО́РЮВАЧ — пристрій до дискових лущильників для *лункування ґрунту*. Найпоширеніший Л. дисковий причіпний (до тракторів Т-74, ДТ-75) гідрофікований ЛОД-10. Осн. вузли його (рама, ходові колеса, брусся секцій, каретки, тяги і механізм гідрокерування) запозичені від дискового гідрофікованого *лущильника* ЛДГ-10. При поступальному русі Л. сферичні диски, які встановлено під кутом 30° до лінії тяги та ексцентрично закріплено на осі, утворюють замкнені ямки. Продуктивність Л. ЛОД-10 — бл. 7,5 га/г.

С. О. Карпенко.

ЛУНКУВА́ННЯ ҐРУ́НТУ, ямкування ґрунту — агротех. захід, викопування лунок на схилах крутизною до 5° для зменшення поверхневого стоку дощових і талих вод та запобігання водній *ерозії ґрунту*. Лунки (ямки — кожна завдовжки 1,1—1,3 м, завшир. 30—35 см і завглибшки 12—15 см) роблять з розрахунку 10 500—15 000 на гектар за допомогою спеціального *лункоутворювача*. Л. г. провадять одночасно з оранкою на зяб чи після неї. Кожна лунка може вмістити 20—25 л, що становить 250—300 м³ води на 1 га. Л. зябу підвищує врожайність зернових на 2,5—3 ц/га.

К. Л. Холуп'як.

ЛУНМИ́НЬ — ущелина біля міста Лояна провінції Хенань у Китаї, а також печерні храми, що містяться там. Храми висічені в 495—898 у вапнякових скелях на берегах р. Іхе. Складаються з численних печер, головні з яких—Біньян (500—523), Гуян (495—575) і Фінсянь (627—675). Монументальні скульптури, що оздоблюють їх (рельєфи і статуї) відзначаються декоративністю, витонченими пропорціями (15-метрова статуя Будди Вайрочана, 672—676).

«ЛУНОХО́Д» — назва серії рад. автоматичних *місячних самохідних апаратів*. «Л у н о х о д - 1» (мал.) — перша в історії космонавтики пересувна автом. лабораторія, доставлена 17.XI 1970 на поверхню Місяця автом. міжпланетною станцією (АМС) «Луна-17» (див. «*Луна*»). «Л.-1» забезпечив комплексне вивчення топографічних і морфологічних особливостей місячної поверхні, хім. складу і фіз.-мех. властивостей *місячного ґрунту*, дослідження радіаційної обстановки, фотографування ділянок зоряного неба, Сонця і Землі, проведення експериментів по лазерній локації Місяця. Керування «Л.-1» здійснювалось із Центру далекого космічного зв'язку. За 322 доби роботи «Л.-1» пройшов 10,54 км. Було детально досліджено 80 000 м² місячної поверхні, для чого за допомогою телевізійних систем одержано понад 200 панорам і понад 20 000 знімків поверхні. Більш як у 500 точках по трасі руху досліджувалися фіз.-мех. властивості поверхневого шару ґрунту, в 25 точках провадився аналіз його хім. складу. «Л у н о х о д -2» доставила на поверхню Місяця 16.I 1973 АМС «Луна-21». Удосконалення конструкції і бортових систем, встановлення додаткових приладів дали змогу значно підвищити надійність «Л.-2» і виконати великий обсяг наук. досліджень. За 123 доби, пересуваючись в умовах складного рельєфу (район сх. окраїни Моря ясності), «Л.-2» подолав 37 км.

Літ.: Передвижная лаборатория на Луне «Луноход-1». М., 1978; Успехи Советского Союза в исследовании космического пространства. М., 1978.

Ю. М. Михайлов.

ЛУНЬ (Circus) — рід хижих птахів родини яструбових. Довж. тіла 35—60 см, маса (видів, пошир. в СРСР) 260—780 г; самки значно більші за самців. Оперення на голові утворює подібність лицевого диска у сов. Забарвлення сіре або голубувато-сіре, самки — рудувато-бурі. Населяють відкриті простори. Гнізда будують на землі і в очереті. В кладці 3—6 яєць. Живляться мишовидними гризунами, комахами, земноводними, плазунами, птахами і їхніми яйцями. 9 видів, пошир. по всій земній кулі. В СРСР — 5, у т. ч. в УРСР — 4 види: Л. болотяний (C. aeruginosus), Л. луговий (C. pygargus), Л. степовий (C. macrourus) і Л. польовий (C. cyaneus); усі гніздові перелітні птахи. Викопні рештки відомі з плейстоцену.

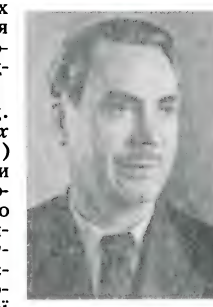

А. Н. Лундквіст.

Лунминь. Статуя Будди Вайрочана з печерного храму. Вапняк. 672—676.

Лунь болотяний.

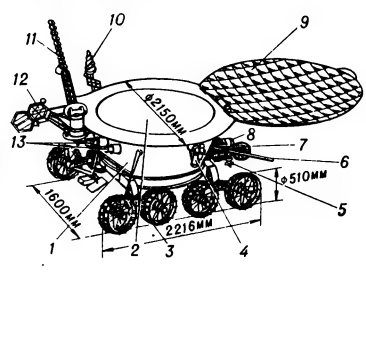

«Луноход-1» (схема): *1* — герметичний приладовий відсік; *2* — радіатор-охолоджувач; *3* — блок коліс шасі; *4* — панорамні фототелекамери; *5* — прилад для визначення фізико-механічних властивостей ґрунту; *6* — штирова антена; *7* — дев'яте колесо — вимірювач шляху; *8* — ізотопне джерело теплової енергії; *9* — сонячна батарея; *10* — малонапрямлена антена; *11* — гостронапрямлена антена; *12* — кутиковий відбивач лазерного проміння; *13*— ілюмінатори телевізійних камер.

А. П. Лупан.

ЛУ́ПА (франц. loupe, букв.— наріст) — система з однієї або кількох *лінз* з невеликою фокусною віддаллю (f = 0,01÷0,1 м); служить для розглядання дрібних об'єктів, які погано розрізняються оком. Кутове *збільшення оптичне* Л. становить від 2,5 до 25.

ЛУПА́Н Андрій Павлович[н. 2(15). II 1912, с. Мігулени, тепер Резінського р-ну Молд. РСР] — молд. рад. письменник, перекладач і громад. діяч, акад. АН Молд. РСР (з 1961). Член КПРС з 1956. Друкується з 1932. Перша зб.— «Поезії» (1947), куди ввійшли поема «Забуте село» (1940) і вірші періоду Великої Вітчизн. війни. Автор п'єси «Світло» (1948), збірок віршів: «Вступ до балади» (1954), «Майстер-творець» (1958), «Брат землі» (1959), «Закон гостинності» (1966), «Громовник» (1973). За цикл «Магістраль» із зб. «Ноша своя» (1970) Л. 1975 удостоєний Держ. премії СРСР. Зб. літ. публіцистики «Книги і роки» (1969), твори для дітей. Написав статті про Т. Шевченка (присвятив йому вірш), М. Бажана, О. Гончара, розвідку про укр.-молд. літ. зв'язки та ін. Перекладач поезій Т. Шевченка, укр. рад. поетів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Скриерь, т. 1—3. Кишинэу, 1973; Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Молдавія. К., 1953; Рос. перекл. — Лицом к лицу. Кишинев, 1957; Про нас. М., 1959; Ноша своя. М., 1975; Черешни черное цветенье. М., 1980. *А. П. Купча-Жосу.*

ЛУПІЙ Олесь (Олександр) Васильович (н. 28.III 1938, с. Нова Кам'янка, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1966. Закінчив Київ. ун-т (1961). Автор поетич. збірок «Вінки юності» (1957), «Перевал» (1969), «Голос» (1970), «Невпинність» (1977) та ін.; романів «Милява» (1965), «Грань» (1968), «Сонце між соснами» (1979).

ЛУПІЙ Ярослав Васильович (н. 2. VI 1946, с. Нова Кам'янка, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1974. Брат О. В. *Лупія*. В 1971 закінчив Київ. ін-т театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1971 працює на Одес. кіностудії худож. фільмів. Поставив фільми «Любі мої» (1975), «Хліб дитинства мого» (1978), «Багряні береги» (1979). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1979.

ЛУ́ППОЛ Іван Капітонович [1 (13).I 1896—26.V 1943] — рад. філософ, акад. АН СРСР (з 1939). Член Комуністич. партії з 1920. Н. в Ростові-на-Дону. Закінчив Моск. ун-т (1919), Ін-т червоної професури (ІЧП. 1932). Працював в Ін-ті Маркса і Енгельса (1924), був професором філософії Моск. ун-ту (1925—31) та ІЧП (1925—38), директором Ін-ту світової л-ри (1935—40). Автор праць з історії філософії, естетики і л-ри. Один з перших дослідників філософської спадщини В. І. Леніна.

«ЛУ́ПТА» («Lupta» — «Боротьба») — газета, що її видавала група рум. лівих соціал-демократів в Одесі 5.IX 1917—11.III 1918. Редакторами її були М. Г. *Бужор* і А. Ніколау. «Л.» виступала за розвиток революц. боротьби в Румунії, вимагала припинення імперіалістичної війни. Після перемоги Великого Жовтня рішуче підтримала Рад. владу, закликала рум. трудящих наслідувати приклад рос. пролетаріату, засуджувала антирад. авантюри міжнар. імперіалізму і рум. вояччини, виступала за створення рум. революц. підрозділів у Рад. Росії. Всього вийшло бл. 70 номерів газети. Видання «Л.» припинилося у зв'язку з окупацією Одеси австро-нім. військами.

ЛУ́ПУ Василь (р. н. невід.— п. 1661, Стамбул) — господар Молдавії 1634—53. За правління Л. за допомогою Києво-Могилянської колегії (див. *Київська академія*) в Яссах відкрито Слов'яно-греко-лат. академію (1640), першу в Молдавії друкарню (1641), де 1646 надруковано кодекс феод. права країни «Правила Василя Лупу». Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 займав пропольс. позицію. Внаслідок *молдавських походів Б. Хмельницького 1650 і 1652* Л. змушений був укласти з гетьманською адміністрацією угоду, скріплену шлюбом Т. *Хмельницького* і дочки Л.— Руксанди. Б. Хмельницький допоміг Л. на короткий час відвоювати престол, з якого його скинув *Георгій Стефан*.

О. С. Романець.

ЛУР'Є́ Нойах Гершельович [12 (24).XII 1885, містечко Блашне, тепер БРСР —18.V 1960, Москва]— єврейський рад. письменник. У 1917—41 жив на Україні. Друкуватися почав 1911. Осн. тема творів Л.— героїка громадян. війни та соціалістичне будівництво, боротьба проти фашизму (роман «Еле Йорш», 1938; зб. оповідань «Мости горять», 1929; «Просте життя», 1935; «Біля відкритої могили», 1944; повісті «Рідні», 1948; «Лісова тиша», 1957).

Тв.: Укр. перекл.— Завл-ноги. Х.— К., 1932; Звичайне життя. К.— Х., 1936; Еля Йорш. К., 1941; Рос. перекл.— Лесная тишина. М., 1961; Старше на одну ночь. М., 1963.

ЛУР'Є́ Ноте (Натан) Михайлович [н. 2 (15).I 1906, с. Розкішне, тепер Гуляйпільського р-ну Запоріз. обл.] — єврейський рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1929. Роман «Степ кличе» (ч. 1—3, 1932—48) — про колгоспне будівництво на Україні. Автор роману «Небо і земля» (1965) і роману «Перед грозою» (1973), який є продовженням книги «Степ кличе». Збірки оповідань і новел, нарисів («Пасажир», 1937; «Три оповідання», 1940), документальна повість «Дорога до щастя» (1950), книга повістей і оповідань «Історія одного кохання» (1976).

Тв.: Укр. перекл.— Степ кличе. К., 1976; В дорозі. К., 1978; Рос. перекл.— Степь зовёт. М., 1970.

Г. І. Полянкер.

ЛУР'Є́ Олександр Григорович [22.I (3.II) 1868, Київ — 17.I 1954, там же] — укр. рад. дерматовенеролог, засл. діяч науки УРСР (з 1944). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1893). В 1919—49 — зав. відділом Київ. клінічного ін-ту (з 1930 — Київ. ін-т удосконалення лікарів). Праці Л. присвячені питанням діагностики і лікування т. з. грибкових захворювань шкіри (дерматомікозів), вивченню сифілісу тощо. В 1920 Л. організував у Києві перший в СРСР міколого-гічний диспансер. Довгий час очолював Київ. наук. т-во дерматологів та венерологів.

ЛУР'Є́ Олександр Юдимович [30.IX (12.X) 1897, м. Климовичі, тепер Могильовської області БРСР — 24.V 1958, Київ] — укр. рад. акушер-гінеколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1958). Член КПРС з 1932. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1921). З 1938 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. Праці Л. присвячені питанням боротьби з материнською смертністю, знеболювання *пологів*, запобігання раку жіночих статевих органів і лікування його, організації акушерської допомоги тощо. Ім'я Л. присвоєно акушерсько-гінекологіч. клініці Київ. мед. ін-ту. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1941.

ЛУ́РІЯ Олександр Романович [3 (16).VII 1902, Казань — 14.VIII 1977, Москва] — рос. рад. психолог, дійсний член АПН РРФСР (з 1947) і АПН СРСР (з 1968). В 1921 закінчив Казанський ун-т, 1937 — 1-й Моск. мед. ін-т. Працював у ряді вузів і н.-д. установ, у т. ч. 1931—34 — в Харкові. Разом з Л. С. *Виготським* досліджував питання розвитку психіки в дітей і дорослих. З 1945 — професор, з 1965 — зав. кафедрою нейропсихології і патопсихології Моск. ун-ту. Засновник *нейропсихології* в СРСР. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани», медалями.

Г. С. Костюк.

ЛУ́РІЯ (Luria) Сальвадор Едуард (н. 13.VIII 1912, Турін, Італія) — амер. мікробіолог, чл. Нац. АН США (з 1959), один з основоположників *генетики мікроорганізмів*. Мед. освіту здобув у Турині (1935). Працював у лабораторії Ф. *Жоліо-Кюрі* у Парижі (1938—40). Після переїзду в США — професор бактеріології в ун-ті Індіани (Індіанаполіс, 1943—50) та в Іллінойському ун-ті (Урбана, 1950—59), професор мікробіології Массачусетського технологічного ін-ту в Кембріджі (1959—64). Праці з питань молекулярної біології, вірусології. Описав будову *бактеріофагів*. Нобелівська премія, 1969 (разом з А. *Херші* та М. *Дельбрюком*).

ЛУСА́КА—столиця Замбії (з 1964), гол. політ., екон. і культур. центр країни. Вузол з-ць і автошля-

Лусака. Вид частини міста

хів, аеропорт міжнар. значення. 520 тис. ж. (1977, з передмістями). Підприємства цем., швейної, харч. пром-сті, авторем. майстерні. Торг. центр с.-г. району. Ун-т Замбії, кілька коледжів. Нац. рада по наук. дослідженнях, Т-во по охороні диких тварин і природи Замбії тощо. Міська б-ка. Л. виникла на місці залізнич. станції, збудованої 1910.

ЛУ СІНЬ (справж. ім'я і прізв.— Чжоу Шужень; 25.IX 1881, Шаосін — 19.X 1936, Шанхай) — кит. письменник, публіцист, громад. діяч, демократ. Основоположник сучас. кит. л-ри. В зб. оповідань «Клич» (1923) показав бідність і безправ'я простих людей, у зб. новел «Блукання» (1926) — долю інтелігенції в напівфеод. Китаї. Автор зб. віршів у прозі «Дикі трави» (1927), зб. сатиричних казок «Старі легенди по-новому» (1936), ряду збірок публіцистичних статей, «Короткої історії китайської розповідної прози» (1923). Переклав багато творів прогрес. письменників, особливо рос. і рад., цікавився укр. л-рою. Популяризував поезію Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— Справжня історія А-К'ю. К., 1958; Вибрані твори. К., 1961; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1954—56; Повести.— Рассказы. М., 1971.
Літ.: Позднеева Л. Д. Лу Синь. М., 1957; Петров В. В. Лу Синь. М., 1960; Семанов В. И. Лу Синь и его предшественники. М., 1967; Глаголева И. К. Лу Синь. Библиографический указатель. М., 1977.

І. К. Чирко.

ЛУСКА́ — гверді шкірні утвори (пластинки) у багатьох хребетних тварин — риб, плазунів, птахів, деяких ссавців, що виконують захисну функцію. Форма і будова Л. у тварин різних систематичних груп неоднакові. У найдавніших хребетних — вимерлих безщелепних, у багатьох вимерлих і сучасних риб, зокрема у акул, суцільноголових та деяких ін.,— т. з. плакоїдна Л., будовою подібна до зубів. У нижчих *променеперих* риб — Л. ганоїдна; здебільшого має форму ромбічної пластинки з кістковою основою і дентиновим верхнім шаром. У костистих риб Л. кісткова (вся з кісткової тканини) і має форму круглястих пластинок, задній край яких може бути рівним (циклоїдна Л.) або зубчастим (ктеноїдна Л.). У викопних земноводних тіло частково (переважно черево) також було вкрите кістковою Л. Із сучас. земноводних Л. є лише у червуг і має вигляд маленьких кісткових пластиночок, занурених у шкіру. Суходільним хребетним тваринам властива рогова Л. У плазунів вона вкриває все тіло, у птахів є тільки на ногах, а у ссавців (гризунів) — на хвості. Ускладненою формою рогової Л. є також *пір'я* птахів.

ЛУСКА́ТИЙ ЛИША́Й — хронічне захворювання шкіри. Те саме, що й *псоріаз*.

ЛУСКА́ТІ (Squamata) — ряд *плазунів* підкласу лепідозаврів. Тіло вкрите лускою або її видозмінами (звідки й назва), квадратна кістка рухома, вискових дуг або немає, або є лише одна пара їх (верхня). Л. поділяють на 4 підряди: хамелеони, *ящірки*, амфісбени, або двоходки (див. *Двоходкові*), *змії*. Відомі починаючи з верхньої юри, на Україні — з неогену.

В. І. Таращук.

ЛУСКОКРИ́ЛІ — ряд комах. Те саме, що й *метелики*.

ЛУ́СМА (Lousma) Джек (н. 29.II 1936, Гранд-Рапідс, шт. Мічіган)— астронавт США, полковник мор. піхоти. У 1959 закінчив Мічіганський ун-т. З 1959 служив у мор. авіації США. З 1966 — у групі астронавтів. Разом з А. *Бінном* і О. *Гер'іотом* 28.VII—26.IX 1973 здійснив політ на наук. орбітальній станції «*Скайлеб*». Двічі виходив у відкритий космос.

ЛУСО́Н — найбільший з *Філіппінських островів* у Тихому ок. Пл. 105,6 тис. км². Поверхня переважно гориста, заввишки до 2934 м (г. Пулог), є діючі вулкани. Родовища золота, хромітів, заліз. і мідних руд. Клімат тропічний. Опадів до 3000 мм на рік. Часто бувають *тайфуни*. В горах — вічнозелені тропічні ліси, на рівнинах — *савани*, с.-г. угіддя (посіви рису, кукурудзи, тютюну, плантації цукр. тростини, кокосової пальми тощо). На Л.— міста Кесон-Сіті, Маніла.

ЛУ́СОЧКИ — 1) Мікроскопічні хітинові пластинки на тілі деяких членистоногих (метеликів, різних перетинчастокрилих, комарів, окремих кліщів та ін.), що іноді утворюють суцільний покрив. Розвинулися з щетинок в результаті їх розширення і сплющення. Завдяки своїм оптичним властивостям Л., як правило, зумовлюють *забарвлення тварин*. 2) Різноманітні більш-менш пласкі вирости у рослин; виконують гол. чин. захисну функцію. За походженням розрізняють Л.— вирости *епідермісу* і Л., що являють собою недорозвинені цілі листки або їхні частини (основу).

ЛУТИ́ГА (Atriplex) — рід однорічних або багаторічних трав'янистих, кущових або напівкущових рослин родини лободових. Листки чергові, іноді супротивні, часто вкриті борошнистим нальотом. Квітки одностатеві, на однодомних, рідко дводомних рослинах, у клубочках, зібраних у колосовидні або волотисті суцвіття; жіночі квітки здебільшого без оцвітини, оточені двома зрослими прикветками; чоловічі — переважно п'ятичленні. 200 видів, поши́р. в помірній зоні обох півкуль. В СРСР—понад 35 видів, з них в УРСР — 13. Найпоширеніші Л. блискуча (A. nitens), Л. розлога (A. patula), Л. рожева (A. rosea) та ін. Більшість трав'янистих Л.— *бур'яни*. Деякі Л. вирощують як декоративні. Л. татарська (A. tatarica) та Л. біла (A. cana), що ростуть в напівпустелях, є добрим кормом для верблюдів та овець.

ЛУТОВИ́НОВ Юрій Хрисанфович (1887—1924) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Робітник-металіст. З 1904 — учасник революц. руху в Луганську (тепер Ворошиловград), Олександрівську (тепер Запоріжжя), Петербурзі та ін. містах. У 1917— член Луганського к-ту більшовиків, один з організаторів Луганської Червоної гвардії. В 1918—20 брав участь у боях проти нім. окупантів, денікінців. У 1920 — голова Луганського губвиконкому. В 1920—21 — на профспілковій роботі. На І з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У.

ЛУ́ТОН — місто у Великобританії, у графстві Бедфордшір. Розташований на р. Лі. Залізнична станція 166 тис. ж. (1974). Значний центр машинобудування. Підприємства легкої промисловості.

ЛУТС Оскар [26.XII 1886 (7.I 1887), волость Каарепере, тепер Йигеваський р-н — 23.III 1953, Тарту] — ест. рад. письменник, нар. письменник Ест. РСР (з 1945). Друкуватися почав 1907. Повісті із шкільного життя «Весна» (ч. 1—2, 1912—13), «Літо» (ч. 1—2, 1918—19), «Весілля Тоотса» (1921), «Будні» (1924), «Осінь» (1938). В повістях та оповіданнях «Життя Андреса» (1923), «Туман» (1928), «Перші кроки» (1932) та ін. зобразив бурж. дійсність, відтворив прагнення народу до кращого майбутнього. Автор 13-томної серії спогадів, фейлетонів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Укр. перекл.— Весна. К., 1958; Рос. перекл.— Лето. Таллин. 1970; Весна. Таллин, 1973; На задворках и другие повести Таллин. 1975.

ЛУТУ́ГИНЕ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, на р. Вільховій (бас. Дону). Залізнична станція. Засн. 1896 у зв'язку з будівництвом з-ду прокатних валків. З 1914 с-ще і збудовану тут залізничну станцію називали Шмідтівка. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. В 1925 с-ще і станцію перейменовано на Л. (на честь дослідника Донецького бас. Л. І. *Лутугіна*). З 1960 Л.— місто. В Л.— шахтоуправління імені В. І. Леніна, з-д прокатних валків, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 5 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Палац культури, клуб, кінотеатр, 11 бібліотек.

ЛУТУ́ГИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 1,06 тис. км². Нас. 97,0 тис. чол. (1980). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих міській, 7 селищним і 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Лутугине*. Більша частина району розташована в межах *Донецького кряжу*. Корисні копалини: кам. вугілля,

Лу Сінь.

Дж. Лусма.

Лутига рожева. Верхня частина квітучої рослини та плід.

Л. І. Лутугін.

О. У. Луценко.

Луцьк. Покровська церква. 15 ст.

Луфар.

вапняки, черепашник, глина, мергель, крейда тощо. Річки — *Луганъ*, Вільхова, *Луганчик*, *Велика Кам'янка* (бас. Сіверського Дінця). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Переважають підприємства вугільної, маш.-буд. і металообр. та хім. пром-сті. Найбільші: шахтоуправління ім. В. І. Леніна, з-д прокатних валків (Лутугине), шахта «Ворошиловградська» № 1, центр. збагачувальна ф-ка, електроапаратний з-д (смт Ювілейне). Комбінат побутового обслуговування (Лутугине). Спеціалізація с. г.— виробн. молока, м'яса, яєць, зернових та овочевих культур. Площа с.-г. угідь 1979 становила 68,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 53,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 14,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник. У Л. р.—7 колгоспів, 5 радгоспів, у т. ч. 2 птахофабрики, райсільгосптехніка (м. *Олександрівськ*). Залізничні станції: Лутугине, Врубівка, Конопляновка, Бразоль, Збірна. Автомоб. шляхів — 312 км, у т. ч. з твердим покриттям — 290 км. У районі — 34 заг.-осв. і 3 муз. школи, 3 профес.-тех. уч-ща; 49 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 3 палаци і 6 будинків культури, 41 клуб, 52 кіноустановки, 78 б-к. У Л. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1965).

О. С. Журавель.

ЛУТУ́ГІН Леонід Іванович [21.II (4.III) 1864, Петербург — 17 (30). VIII 1915, Кольчугіно, тепер Ленінськ-Кузнецький Кемер. обл. РРФСР, похований у Петрограді] — рос. геолог, спеціаліст у галузі геології вуг. родовищ. У 1889 закінчив Петерб. гірничий ін-т, з 1897 — професор цього ін-ту. З 1892 працював у *Геологічному комітеті*, протягом 22 років досліджував *Донецький кам'яновугільний басейн*, склав перший геол. розріз його вугленосної товщі, разом з ін. дослідниками зняв осн. площу басейну. В 1914—15 працював у *Кузнецькому вугільному басейні*. Встановив залежність якості вугілля від ступеня метаморфізму. Іменем Лутугіна названо місто у Ворошиловградській області УРСР.

ЛУФА́Р (Pomatomus) — рід морських риб родини луфаревих, ряду *окунеподібних*. Має лише 1 вид P. saltatrix. Тіло довж. до 1 м, стиснене з боків, жива маса до 15 кг. Нерест навесні, ікра пелагічна, плодючість до 1 млн. ікринок. Хижак, живиться рибами. Поширений у тропічних і помірних морях, в СРСР— у Чорному і Азовському. Здійснює значні сезонні міграції. Зграйна риба. М'ясо Л. смачне. Об'єкт промислу.

ЛУ́Х'Я — народ, який живе на Зх. *Кенії*. Чисельність — 2600 тис. чол. (1978, оцінка). Мова Л.— лулух'я, належить до нігеро-кордофанської сім'ї. Більшість Л. зберігає місц. традиційні вірування, частина — християни. Осн. заняття — землеробство.

ЛУЦЕ́НКО Дмитро Омелянович (н. 15.X 1921, с. Березова Рудка, тепер Пирятинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. поет, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1973. Учасник Великої Вітчизн. війни. В післявоєнні роки — на журналістській роботі. Перша зб. віршів — «Дарую людям пісню» (1962). Автор багатьох відомих пісень («Києве мій», «Фронтовики», «Сивина», «Не шуми, калинонько» та ін.), створених у співдружності з композиторами О. Білашем, В. Верменичем, П. Майбородою, І. Шамо та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976.

Тв.: Незакінчена соната. К., 1966; Добрість. К., 1971; Пахучий хліб. К., 1974; За Березовою Рудкою. К., 1976; Коли ти зі мною. К., 1978; Березовий дзвін. К., 1980; Рос. перекл.— Хлеб и песня. М., 1978.

Г. Г. Єжелов.

ЛУЦЕ́НКО Олександр Устимович [н. 20.III (2.IV) 1911, Єлизаветград] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1951. З 1930—в Одес. укр. муз.-драм. театрі ім. Жовтневої революції. Ролі: Залізняк («Гайдамаки» за Шевченком), Гиря («97» М. Куліша), Свічка («Свіччине весілля» Кочерги), Ромодан («Крила» Корнійчука), Безбородько («Правда і кривда» Стельмаха), Самозванець («Борис Годунов» Пушкіна), Пунтіла («Пунтіла та його слуга Матті» Брехта). Створив образ В. І. Леніна в п'єсах О. Корнійчука, М. Погодіна, М. Шатрова, Б. Горбатова. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ЛУЦИ́ПЕР, люципер, люцифер (лат. lucifer, букв.— світлоносний) — у християнській міфології одне з імен *диявола*, «грішного ангела», який нібито був вигнаний богом з раю і став правителем *пекла*.

ЛУ́ЦІВ Юрій Олексійович (н. 12.V 1931, Львів) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1966. Після закінчення 1953 Львів. консерваторії працював диригентом Львів. і Запоріз. філармоній; 1960—63 — диригент, 1963—73 — гол. диригент Львів. театру опери та балету ім. І. Франка. Поставив опери «Багряні зірниці» Жданова, «Золотий обруч» Лятошинського та ін., балети «Попелюшка», «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва, «Лускунчик» Чайковського та ін. Викладає у Львів. консерваторії (з 1960). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

ЛУЦЬК — місто, центр Волинської області УРСР і районний центр. Розташований на берегах р. Стиру (прит. Прип'яті). Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів, пристань, аеропорт. 146 тис. ж. (1980). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1085. В 40-х рр. 14 ст. Л. загарбали лит. феодали. В 1432 дістав *магдебурзьке право*. За *Люблінською унією 1569* Л. відійшов до Польщі і став центром *Волинського воєводства*. В 1595 в місто вступили повстанські загони під проводом С. *Наливайка*. В 1617 тут виникло *Луцьке братство*. Приблизно тоді ж було засновано *Луцьку братську школу*. Після 3-го поділу Польщі (1795) Л. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. В 1905 в місті виникла с.-д. група. 13 (26). XI 1917 в місті встановлено Рад. владу. За *Ризьким мирним договором 1921* Л. відійшов до Польщі. В 1923 в місті створено Волинський підпільний окружком КПЗУ. В 1934 відбувся «*Луцький процес 57-и*» над групою комуністів-підпільників. У 1939 Л. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР (див. також *Волинська обласна партійна організація*). До возз'єднання Л. був значним центром Волині по торгівлі хлібом і лісом. Пром-сть

Луцьк. Театральна площа.

міста була представлена лише цегельними, шкіряними, спирт. і миловарними з-дами, млинами та олійницями. За роки Рад. влади Л. перетворився на один з важливих пром. центрів Зх. України — в місті працює понад 30 пром. підприємств. Провідна галузь пром-сті — машинобудування і металообробка (*Луцький автомобільний завод*, приладобуд., електроапаратний з-ди, експериментальне виробниче об'єднання «Укркомунмаш»). Розвинуті також легка (меланжева, швейна, взут. ф-ки, *Луцький завод синтетичних шкір*) і харч. (кондитерська ф-ка, м'ясний і хлібний комбінати, спирто-горілчаний, консервний, пивоварний, мол. з-ди тощо) галузі. Пром-сть буд. матеріалів представлена з-дами картонно-руберoїдним, залізобетонних виробів і буд. конструкцій, цегельним, виробничим об'єднанням «Волиньзалізобетон»; хім. — заводом виробів із пластмас та фабрикою «Побутова хімія».

Осн. підприємства місц. пром-сті— з-д культурно-побутових виробів, пром. комбінат. У 1979/80 навч. р. у місті було 23 заг.-осв. школи (20 337 учнів), 2 муз. й художня школи, 5 серед. спец. навч. закладів (2783 учні), 7 профес.-тех. уч-щ (4822 учні), у *Луцькому педагогічному інституті* імені Лесі Українки та філіалі Львів. політех.

ін-ту ім. Ленінського комсомолу навчалось 7147 студентів. У Л. працюють Волин. філіали проектних ін-тів «Укрземпроект», «Укркомгосппроект», «Укрдіпроводгосп», «Сільгоспроект». У Л. (1979) 74 масові б-ки (фонд — 1,3 млн. одиниць зберігання), 27 клубних закладів, 6 кінотеатрів, *Волинський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, театр ляльок, філармонія, *Волинський краєзнавчий музей*. Виходять газети «*Радянська Волинь*», «Молодий ленінець» і «Будівельник Волині». Позашкільні заклади: Палац піонерів, спортивні школи, Луцька дит. залізниця, станції юних техніків, натуралістів і екскурсійно-туристська. Обл. радіомовлення й телебачення. Архіт. пам'ятки: *Верхній замок* (13—14 ст.; добудова 15—16 ст.), залишки стін Нижнього замку (14—17 ст.), т. з. будинок Пузини (14 ст.); церкви — Покровська (15 ст.), Хрестовоздвиженська (1619—20), єзуїтський колегіум (17 ст.), єзуїтський костьол Петра і Павла (1606—25, арх. Дж. Бріано, перебудова 18 ст., арх. І. Умінський), синагога (1626—29). На околиці Л.— монастир тринітаріїв (1728—30) і Троїцький собор (1754, арх. П. Гижицький). Серед житл. і адм. будівель, споруджених за рад. часу, — адм. будинок (1952—54, арх. Г. Бородін), пед. ін-т (1968, арх. О. Симакович), дитяча спортивна школа (1965—70, арх. Р. Мельницький, В. Маловица), муз.-драм. театр ім. Т. Г. Шевченка (1970—76, арх. Х. Крилова), кіноконцертний зал «Промінь» (1970, арх. Мельницький і Маловица, панно — художник В. Шінгур). Пам'ятники: В. І. Леніну (1967, скульптори О. Олійник, арх. І. Ланько), рад. підпільниці П. І. Савельєвій (1972, скульптори В. Борисенко, В. Подольський, Й. Садовський), Лесі Українці (1977, скульптори А. Німенко, М. Обезюк, архітектори В. Жигулін, С. Кілессо). У Луцьку народився російський письменник Г. О. *Мачтет*. У 1878—81 і 1890—91 в Луцьку жила Леся Українка. В 1928—29 жив і працював Я. О. *Галан*.

Літ.: Ілляшенко Я. Є., Михайлюк О. Г., Оксенюк Р. Н. Луцьк. Львів, 1974. *В. І. Жибров.*

ЛУ́ЦЬКА БРА́ТСЬКА ШКО́ЛА — навч. заклад, заснований *Луцьким братством* бл. 1617. Діяльну участь в її створенні брали Л. Древинський і Д. Малинський. Статут школи засновувався на «Порядку шкільному» *Львівської братської школи*. Схвалені братством «Артикули прав» містили правила поведінки учнів. У Л. б. ш. навчалися сини міщан Луцька й православних шляхтичів Волині. В школі високого рівня досягло викладання граматики, риторики і поетики, хорового співу. Ставили театр. спектаклі, окремі учні писали вірші укр. літ. мовою того часу. Викладачами школи були ченці братського монастиря Є. Ілковський (керівник школи 1628), П. Босинський (бакалавр 1634), художник Й. *Кондзелевич* та інші.

Я. Д. Ісаєвич.

ЛУ́ЦЬКЕ БРА́ТСТВО, Хрестовоздвиженське (Чеснохрестське) братство у Луцьку — громадська організація православних укр. шляхтичів Волині та міщан Луцька. Засн. 1617. До Л. б. входили також окремі представники старшини Війська Запорізького. Братство займалося громад.-культурницькою та благодійницькою діяльністю і відігравало значну роль у боротьбі православного укр. населення проти засилля католицизму й уніатів на Волині у 20—40-х рр. 17 ст. Братчики відкрили друкарню, шпиталь і школу. З серед. 17 ст. в умовах посилення нац. і реліг. гніту на західноукраїнських землях почався занепад Луцького братства, і в кін. 18 ст. воно припинило свою діяльність.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

Я. Д. Ісаєвич.

ЛУ́ЦЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д. Розташований у Луцьку. Організований 1967 на базі авторемонтного підприємства, засн. 1955 і 1959 перетвореного на машинобуд. з-д. До 1959 тут провадили капітальний ремонт автомобілів ГАЗ-51, ГАЗ-93, виготовляли запасні частини до них, а також душові установки, транспортери силосної маси, вентилятори тощо. У 1966 Л. а. з. випустив перші 50 автомобілів марки ЗАЗ-969. Відтоді спеціалізується на виробн. вантажопасажирських малолітражних автомобілів високої прохідності марок ЛуАЗ-969, ЛуАЗ-969М. Крім того, з-д виробляє рефрижератори, запасні частини тощо. З 1975 автозавод входить до складу виробничого об'єднання «АвтоЗАЗ».

В. К. Меркулов.

ЛУ́ЦЬКИЙ ЗАВО́Д СИНТЕТИ́ЧНИХ ШКІР — підприємство легкої пром-сті. Розташований у м. Луцьку. Буд-во почато 1968. Перша черга стала до ладу 1973, друга — 1976. Л. з. с. ш.— перше в СРСР дослідно-пром. виробн. синтетичних шкір на голкопробивній волокнистій основі з просоченням, нанесенням лицьового шару та обробкою розчинами поліефіруретанів у діметилформаміді. Продукція підприємства: синтетична шкіра для верху взуття, взуттєвий картон, формовані задники. Основною сировиною при виробн. синтетич. шкір є поліуретани, синтез яких освоєно на з-ді. Л. з. с. ш. оснащено найновішим високопродуктивним устаткуванням. Впроваджується (1980) автоматизована система управління технологічними процесами.

В. П. Гіль.

ЛУ́ЦЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Лесі Українки — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1940 як учительський ін-т. У 1951 перетворено на пед. ін-т. У 1952 присвоєно ім'я Лесі Українки. В 1979/80 в ін-ті було 7 ф-тів: фізико-матем., філол., істор., природничо-геогр., іноз. мов, фіз. виховання, педагогіки й поч. навчання, на яких налічувався 4561 студент, зокрема на денному відділенні — 2925; заочне й підготовче відділення. Працюють галузева н.-д. лабораторія фізики твердого тіла, б-ка (фонд — 340 тис. одиниць зберігання), закладено бот. сад. За 1952—79 в ін-ті підготовлено понад 13,8 тис. спеціалістів.

О. Г. Михайлюк.

«ЛУ́ЦЬКИЙ ПРОЦЕ́С 57-и» — суд. процес, що його влаштував у Луцьку 19.II—14.IV 1934 уряд бурж.-поміщицької Польщі над групою підпільників — членів КПЗУ, заарештованих у кін. 1930. Серед ув'язнених були керівні працівники КПЗУ С. І. *Бойко*, М. П. *Олексюк*, О. М. Платонова, І. Н. *Тишик*, Й. О. *Купранець* та ін. В тюрмі вони зазнали тортур, внаслідок яких загинув секретар Волинського окружкому КПЗУ С. І. Бойко. Катування політ. в'язнів викликало хвилю протестів трудящих. У Варшаві, Лодзі, Львові та ін. пром. центрах Польщі і Зх. України під керівництвом комуністів відбулися демонстрації протесту. На захист луцьких в'язнів виступили франц. письменники А. Барбюс, Р. Роллан. Заарештовані комуністи перетворили процес на трибуну для викриття антинар. політики уряду. Більшість підсудних було засуджено до 4—8 років каторги. «Л. п.» сприяв зростанню авторитету КПЗУ серед трудящих.

ЛУ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Волин. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 52,5 тис. чол. (1980). У районі — 90 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Луцьк*.

Л. р. розташований у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: торф, глини, піски, вапняки тощо. Річки: *Стир* з прит. Чорногузкою (бас. Дніпра). Грунти опідзолені й частково опідзолені чорноземи. Майже весь район лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза, осика, граб) займають 4,9 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обласного підпорядкування Луцьк. Найбільші підприємства району — *Гнідавський цукровий комбінат*, Боратинський дріжджовий з-д, Торчинський з-д будівельних матеріалів. Районний комбінат побутового обслуговування (смт Торчин) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство буряківничо-зернового і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 76,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 67,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 8,0 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, зернові, льон, картопля. Садівництво, ягідництво. В Л. р.— 21 колгосп, 5 радгоспів, Волин. держ.

Луцьк. Пам'ятник П. І. Савельєвій. Скульптори В. Н. Борисенко, В. М. Подольський та Й. А. Садовський. 1972.

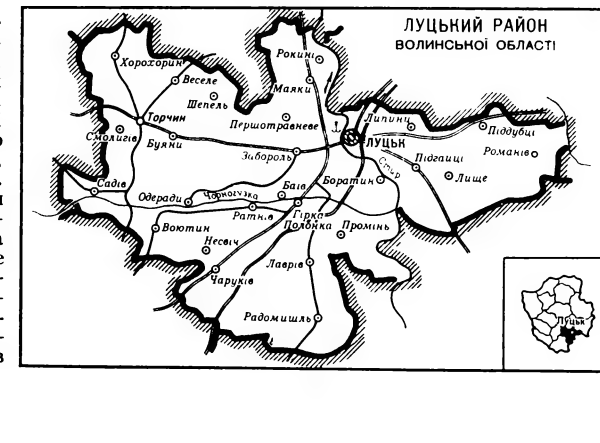

К. Л. Лучицька.

Б. Б. Лучицький.

В. І. Лучицький.

І. В. Лучицький.

дослідна с.-г. станція (с. Рокині), міжколг. об'єднання по виробн. яєць, міжколг. теплично-овочевий комбінат, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Луцьк, Гнідава, Несвич Волинський. Автомоб. шляхів — 513 км, у т. ч. з твердим покриттям — 306 км. У районі — 41 заг.-осв. і музична школи, профес.-тех. уч-ще; 76 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 22 будинки культури, 46 клубів, кінотеатр, 90 кіноустановок, 65 б-к. У Л. р. видається газ. «Слава праці» (з 1944).

П. А. Маховиков.

ЛУЧИ́ЦЬКА Катерина Людвиківна [18 (30).IX 1889, Київ — 25.I 1971, там же] — укр. рад. актриса. З 1908 виступала в приватних театрах Л. Лучицького, С. Глазуненка, Б. Оршанова, О. *Суходольського,* П. *Саксаганського,* І. *Сагатовського*; у пожовтневий час — у Національному зразковому театрі (Київ, 1917—18), Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка (Київ, 1920—21), Київ. театрі ім. М. Заньковецької (1922—23), з 1927 — в театрах Києва, Одеси, Дніпропетровська, Стрия. Ролі: Настуся («Хмара» О. Суходольського), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Оксана («Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького), Гандзя («Гандзя» Карпенка-Карого), Ярославна («Яблуневий полон» Дніпровського), Мавка («Лісова пісня» Лесі Українки), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Гільда («Свіччине весілля» Кочерги), Васса, Настя («Васса Желєзнова», «На дні» Горького).

Л. М. Дворниченко.

ЛУЧИ́ЦЬКИЙ Борис Болеславович (7.II 1906, станиця Усть-Медведицька, тепер м. Серафимович Волгогр. обл. — 6.III 1966, Чернігів) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1950. Н. в акторській родині. Виступати почав у трупі О. *Суходольського.* В 1921—22 грав у театрі при дивізії Г. І. Котовського в м. Тараща Київ. обл., 1923 — в укр. театрі при Губнаросвіті в Чернігові, 1933—60 — в Ніжинському укр. драм. театрі ім. М. Коцюбинського, з 1960 — в Черніг. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. В здійснених ним постановках грав ролі: Миколи («Украдене щастя» Франка), Окорока та Вершиніна («Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова), Кошкіна («Любов Ярова» Треньова), Коломійцева («Останні» Горького) та ін.

ЛУЧИ́ЦЬКИЙ Володимир Іванович [20.IV (2.V) 1877, Київ — 20.X 1949, Київ] — укр. рад. геолог і петрограф, акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1947). Син І. В. *Лучицького.* В 1899 закінчив Київ. ун-т. Очолював (1917—23) Укр. геол. комітет. Професор Київ. ун-ту (1913—23 і 1945—49), Моск. гірничої академії (1923—30) і Моск. геологорозвідувального ін-ту (1930—41). У 1941—45 провадив геол. дослідження на Уралі. З 1947 — директор Ін-ту геол. наук АН УРСР. Осн. праці з петрографії та мінералогії *Українського щита,* стратиграфії докембрійських порід *Східно-Європейської платформи,* гідрогеології та корисних копалин України. Відкрив родовища графітів, каолінів тощо. Розробив гідрогеол. та геол. характеристики тер. УРСР. Склав гідрогеол. та геол. карти України. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛУЧИ́ЦЬКИЙ Іван Васильович [2 (14).VI 1845, Кам'янець-Подільський — 22.VIII 1918, Київ] — рос. і укр. бурж. історик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1908). Син учителя. В 1866 закінчив Київ. ун-т, з 1877 — професор цього ун-ту, з 1908 — Вищих жіночих курсів у Петербурзі. Член партії кадетів. Досліджував історію реліг. воєн у Франції 16 ст., історію агр. відносин і общинного землеволодіння в Зх. Європі та на Україні. На противагу укр. бурж. історикам доводив наявність общини на Україні в період феодалізму. Осн. праці: «Феодальна аристократія і кальвіністи у Франції» (1871), «Общинне землеволодіння в Малоросії» (1882), «Становище землеробських класів у Франції напередодні революції і аграрна реформа 1789—1793 рр.» (1912).

ЛУЧКА́Й Михайло Михайлович (справж. прізв.— Поп; 19.XI 1789, с. Великі Лучки, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.— 3.XII 1843, Ужгород) — укр. мовознавець і історик. Навчався в Віденській духовній семінарії. Працював архіваріусом і бібліотекарем при єпископській канцелярії в Ужгороді, священиком у м. Лука (Італія). Автор «Граматики слов'яно-української» (1830), написаної лат. мовою. Це перша зіставна граматика церковнослов'ян. та укр. мов. У ній Л. описав поряд з церковнослов'янською граматичну й фонетичну системи укр. мови (в її закарпатських говірках). До книги додано зразки живої нар. мови — фольклорні матеріали з Закарпаття. Написана Л. «Історія карпатських українців» залишилася в рукопису.

В. В. Німчук.

ЛУ́ЧНИЙ МЕТЕ́ЛИК (Loxostege sticticalis) — метелик род. *вогнівкових.* Шкідник багатьох диких і культурних рослин, особливо буряків, соняшнику, бобових. Поширений у Пн. півкулі. В СРСР — в степових і лісостепових районах; на Україні—скрізь. Метелик (розмах крил 18—27 мм) сірувато-коричневий, гусениця (довж. 28—34 мм) сірувато-зелена, вздовж спини темна смуга з зеленувато-жовтою облямівкою. Зимує Л. м. на стадії гусениці, яка заляльковується в грунті. Метелик вилітає у квітні—травні, активний у сутінках і вночі. Самка відкладає яйця (120—650 шт.) переважно на бур'яни. За сезон розвивається 2—3 покоління. Осн. шкоди завдає гусінь, поїдаючи наземні частини рослин.

Заходи боротьби: знищення бур'янів, обприскування гусені *інсектицидами*; під час відкладання яєць випускають на поля *трихограму*.

ЛУЧНІ́ ГРУНТИ́ — грунти, що утворюються у результаті дернового і глейового процесів грунтоутворення в умовах надмірного поверхневого зволоження та постійного зв'язку з грунтово-підгрунтовими водами, позаріч-ковими заплавами. Л. г. поширені в основному у лісостепові і степові зонах. В типі Л. г. виділяється два підтипи: власне лучні та вологолучні. Власне Л. г. степів і напівпустель мають добре розвинений гумусовий горизонт (20—40 см). Вологолучні грунти мають такі ж властивості, як і власне Л. г., але більш зволожені. На Україні Л. г. є найкращими для вирощування природних і сіяних *кормових трав* та ін. с.-г. культур.

М. К. Шикула.

ЛУШПИ́НСЬКИЙ Олександр (1878—1944) — укр. архітектор. У 1904 закінчив Львів. політех. ін-т, де вчився в І. *Левинського.* Працював у стилі укр. *модерну* з застосуванням стилізованих прийомів нар. дерев'яної архітектури. Споруди у Львові: будинок т-ва «Дністер» (тепер 7-а поліклініка; в співавт., 1905), бурса Укр. пед. т-ва (тепер гол. корпус Львів. лісотех. ін-ту; в співавт., 1908), бурса Нар. дому (тепер середня школа; 1907), санаторій (1909), будинок укр. муз. т-ва ім. М. Лисенка (1914—16). Л. виконав зарисовки пам'яток дерев'яної нар. архітектури, видав альбом малюнків «Дерев'яні церкви Галичини XVI—XVIII в.» (Львів, 1920). Іл. див. до ст. І. І. *Левинський.*

ЛУ́ЩЕННЯ в деревообробці — одержання з коротких колод тонкої поперечної стружки — т. з. лущеного *шпону.* Провадиться на *лущильних верстатах.* Щоб полегшити обробку колод, їх перед Л. проварюють у гарячій воді або обробляють парою.

ЛУ́ЩЕННЯ СТЕРНІ́ — обробіток грунту *лущильниками*; підрізування бур'янів і розпушування верхнього шару грунту з повним або частковим перевертанням його. Л.с. проводять вслід за косовицею хлібів, перед зяблевою *оранкою* та в системі обробітку під озимі на чорних і зайнятих парах, а також на непарових попередниках.

ЛУЩИ́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — верстат, на якому короткі колоди піддають *лущенню*; різновид *деревообробного верстата.* На Л. в. (мал.) ніж, встановлений на *супорті,* зрізає по всій довжині колоди шар деревини (*шпон*) у вигляді тонкої безперервної стрічки завтовшки 0,1—10 мм. На Л. в. обробляють колоди довж. понад 2,7 і діаметром до 1,5 м. Швидкість різання деревини 1—6 м/с, кут різання не більший 27°. Щоб зменшити діаметр недолущеного залишку,

Лущильники:
1 — плуг-лущильник лемішний ППЛ-10-25;
2 — дисковий гідрофікований лущильник ЛДГ-10.

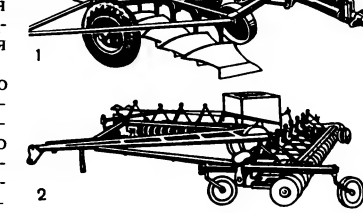

Л. в. обладнують подвійними телескопічними *шпинделями*, прогину тонких колод запобігають *люнетами*. Л. в. застосовують у виробн. фанери, сірників тощо.

ЛУЩИ́ЛЬНИК — сільськогосп. знаряддя для *лущення стерні*. За типом робочих органів Л. поділяють на дискові та лемішні. Д и с к о в і Л. застосовують для лущення стерні, розробки пласта багаторічних трав, перелогів, а також для догляду за *парами* та подрібнення грудок після оранки. Пром-сть СРСР випускає дискові Л. причіпні гідрофіковані ЛДГ-5, ЛДГ-10 (мал.), ЛДГ-15. За будовою всі вони подібні, робочими органами їх є сферичні або плоскі диски, складені в батареї і поставлені під кутом (35—15°) до напряму руху Л. Л е м і ш н і Л. використовують для лущення стерні й пошарового обробітку грунту. Тепер заводи СРСР виробляють десятикорпусні тракторні плуги-лущильники ППЛ-10-25 (мал.). Вони мають робочі органи у вигляді корпусів, що складаються з леміша і полиці, закріплених на стояку. Корпуси кріпляться до шарнірної двосекційної рами, яка тримається на ходових і опірних колесах. Агрегатують Л. з тракторами класу 14 кН і 30 кН.

В. С. Гапоненко.

ЛУ-Ю́ХАНСОН (Lo-Johansson) Івар (н. 23.II 1901, Есму) — швед. письменник, представник пролет. л-ри. Перші книги — викривальні репортажі про життя в робітн. кварталах європ. столиць: «Життя бродяги у Франції» (1927), «Під владою вугілля» (1928), «Відвідання підземного царства мертвих» (1929) та ін. Кращі твори 30—40-х рр.: романи «На добраніч, земле» (1933), «Просто мати» (1939), «Трактор» (1943), два томи новел «Батраки» (1936—37). Помітне місце у творчості Л.-Ю. займає восьмитомна серія автобіографічних романів (1951—60). Автор романів «Жінка 2070 року» (1967), «Кар'єристи» (1969), «Зрілість» (1978) тощо.

Тв.: Укр. перекл.— Солдат. «Всесвіт», 1962, № 10; Рос. перекл.— Мадонна скотного двора. М., 1961.

О. Д. Сенюк.

ЛХА́СА — місто на Пд. Зх. Китаю, адм. і культур. центр *Тібетського автономного району*. Розташована на Тібетському нагір'ї в долині р. Джічу (прит. Брахмапутри), на вис. 3650 м над р. м. Автошляхами сполучена з ін. районами країни. 90 тис. ж. (1970). У давнину на місці Л., мабуть, існувало укріплене поселення (звідси перша назва міста — Раса, тобто огороджене місце). В 7—9 ст. Л.— столиця Тібетської імперії. З 16 ст.— місцеперебування *далайлами*. З кін. 18 **ст.**— під владою Китаю. В Л.— невеликі підприємства харч., шкіряної, деревообр., авторем., металообр., фарм. галузей. ТЕС (на місц. вугіллі). Метеорологічна і дослідна с.-г. станції, геофіз. обсерваторія. Л.— центр *ламаїзму*. Численні храми і монастирі, на Пн. Зх. Л.— палац-фортеця Потала (16 ст.) — резиденція далай-лами.

ЛЧАШЕ́Н — комплекс різночасних археол. пам'яток біля с. Лчашен у Севанському р-ні Вірм. РСР. До комплексу входять циклопічна фортеця (існувала з поч. 3-го тис. до н. е. до 7 ст. до н. е. і в 9—13 ст.), поселення (культурні шари від 3-го тис. до н. е. до середньовіччя), могильники, що складалися з численних *курганів, кромлехів*, грунтових поховань і кам'яних скринь. Протягом багатьох віків ці пам'ятки (крім циклопічної фортеці) були під водами оз. Севан. З 1956 на частині узбережжя озера, звідки вода відступила, провадяться археол. розкопки. В курганах виявлено чотири- й двоколісні дерев'яні візки й бойові колісниці, знайдено бронзові й дерев'яні вироби, золоті прикраси тощо. Знахідки свідчать про високий рівень розвитку осілих землеробсько-скотарських племен Севанського басейну ще в доурартський час (див. *Урарту*).

ЛЮБА́ВСЬКИЙ Матвій Кузьмич [1 (13).VIII 1860, с. Великі Можари, тепер Сараєвського р-ну Рязан. обл.— 22.XI 1936, Уфа] — рос. рад. історик, акад. АН СРСР (з 1929). У 1882 закінчив Моск. ун-т. У 1901—17 — професор, з 1911— ректор цього ун-ту. В 1931—36— співробітник Башкирського н.-д. ін-ту нац. культури в Уфі. Праці з історії Росії, Литви та України 14—16 ст., істор. географії тощо («Нарис історії Литовсько-Руської держави до Люблінської унії включно», 1910; «Утворення основної державної території великоруської народності» 1929, та ін.). Більшість з них написано з позицій *юридичної школи* в історіографії. Осн. праці Л. містять багатий фактичний матеріал.

ЛЮ́БАР — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Случі (бас. Прип'яті), за 24 км від залізнич. ст. Печанівка. 2,5 тис. ж. (1980). В серед. 14 ст. лит. кн. *Любарт* збудував тут замок. До 17 ст. поселення називалося Любартов. За *Люблінською унією 1569* Л. відійшов до Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1825 в Л., де був розквартирований Охтирський гусарський полк, очолюваний А. З. *Муравйовим*, зустрічалися члени *Південного товариства декабристів*. Рад. владу встановлено 9.I 1918. З 1924 Л.— с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (9.VII 1941—10.I 1944) в с-щі діяв підпільний райком партії, в районі — партизанський загін. У Л.— хлібний і комбікормовий з-ди, дільниця Галіївського маслозаводу, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 2 бібліотеки. Архіт. пам'ятки: домініканський костьол і католицький монастир в традиціях доби *Ренесансу* (1634). Меморіальний комплекс на честь комсомольців, які загинули 1922 в боротьбі з бандитами, та воїнів-визволителів Л. від гітлерівців (1971).

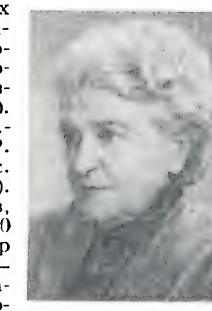

В. А. Любарт.

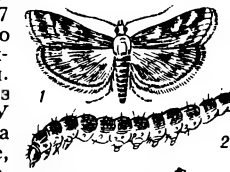

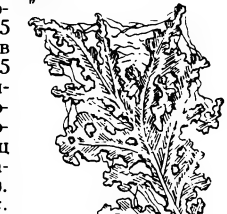

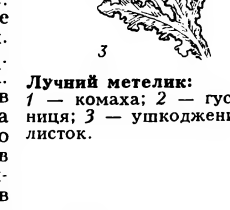

Лучний метелик: *1* — комаха; *2* — гусениця; *3* — ушкоджений листок.

ЛЮ́БАРСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 37,2 тис. чол. (1980). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Любар*. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: граніт, вапняки, торф, каолін. Найбільша річка — *Случ* (бас. Прип'яті). Грунти чорноземні, сірі й світло-сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, липа, ясен, берест) займають 4,9 тис. га. Найбільше підприємство — Любарський комбікормовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Любар), 3 будинки побуту Спеціалізація сільського г-ва — землеробство зерново-буряківничого й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 60,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 52,7 тис. га. Гол. культури — озима пшениця та цукр. буряки. Скотарство, свинарство. В Л. р.— 17 колгоспів, міжколг. об'єднання по виробн. яловичини, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автомоб. шляхів — 220 км, у т. ч. з твердим покриттям — 167 км. У районі — 31 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, радгосп-технікум (с. Нова Чортория); 36 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; санаторій. 17 будинків культури, 29 клубів, кінотеатр, 45 кіноустановок, 42 б-ки. В с. Великих Деревичах — давньорус. городище (11—13 ст.), в с. Новій Чорторії — парк (1-а пол. 19 ст.), палац (1-а пол. 19 ст.). В Л. р. видається газ. «Заповіт Ілліча» (з 1931).

В. Д. Северинчик.

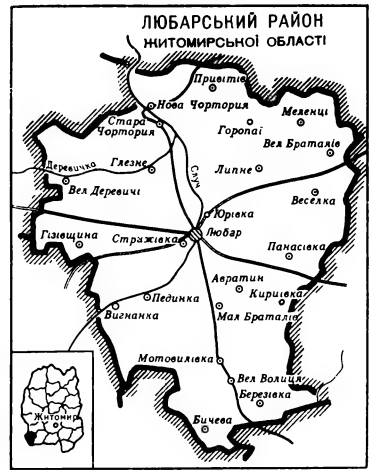

ЛЮ́БАРТ (Lubart; православне ім'я — Дмитрій; р. н. невід. — п. 1384) — лит. князь, син *Гедиміна*. В 1340 бояри проголосили Л. галицько-волинським князем. Вів тривалу боротьбу проти Польщі та Угорщини. За допомогою великого князя лит. *Кейстута* оволодів Волинською, Холмською і Белзькою землями. Л. підтримував великий князь московський Семен Гордий, з племінницею якого 1350 Л. одружився.

ЛЮ́БАРТ Варвара Антонівна [справж. прізв.— Колишко; 14 (26).IV 1898, Полтава —4.XI 1967, Львів] — українська радянська актриса, нар. арт. УРСР (з 1947). В 1916—18 навчалася в драм. школі при кол. Олександринському театрі (тепер Ленінгр. театр ім. О. Пушкіна). В 1918—

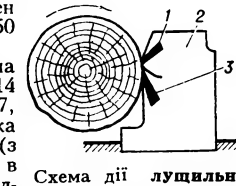

Схема дії **лущильного верстата:** *1* — притискна лінійка; *2* — супорт; *3* — ніж.

І. О. Любезнов.

В. М. Любименко.

22 — актриса *Народного театру*, керованого П. *Саксаганським*. З 1922 була одною з фундаторів театру ім. М. Заньковецької (до 1923 у Києві, 1923—44 — в Дніпропетровську Запоріжжі та ін. містах, з 1944 театр у Львові), з яким зв'язала всю свою акторську діяльність. Ролі: Анна («Украдене щастя» Франка), Гільда («Свіччине весілля» Кочерги), Ага Щука («Калиновий гай» Корнійчука), Ольга Птаха («На велику землю» Хижняка), Дездемона («Отелло» Шекспіра), Васса Желєзнова (однойменна п'єса Горького), хазяйка Ніскавуорі («Кам'яне гніздо» Вуолійокі) та ін. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1950.

ЛЮБАШІ́ВКА — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 9,5 тис. ж. (1980). Засн. в кін. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Л.— с-ще міськ. типу. У Л.— комбікормовий та маслоробний з-ди, елеватор, харч. комбінат, млин, олійниця, райсільгосптехніка, будинок побуту. 2 середні школи, лікарня, Будинок культури, 3 клуби, 3 бібліотеки.

ЛЮБАШІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1926. Площа 1,1 тис. км². Нас. 39,6 тис. чол. (1980). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані 2 селищним, 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Любашівка*. Поверхня району — хвиляста рівнина. Річки — *Кодима* і *Тилігул*. Грунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клени, граб, в'яз, біла акація, терен, верба, тополя) займають 3,9 тис. га. Найбільші підприємства Л. р.— Заплазький цукр., любашівські комбікормовий та маслоробний з-ди. 3 будинки побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, цукр. буряків і соняшнику. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1979 становила 88 тис. га, у т. ч. орні землі — 74,6 тис. га. В Л. р.— 16 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Любашівка, Заплази. Автомоб. шляхів — 230 км, у т. ч. з твердим покриттям — 136 км. У районі — 31 заг.-осв. і 3 муз. школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 37 будинків культури і клубів, 35 кіноустановок, 39 б-к, музей історії с. Ясенового Другого. У Л. р. видається газ. «Хліборób» (з 1931). *Г. П. Галіберда.*

ЛЮБЕ́ЗНОВ Іван Олександрович [н. 19.IV (2.V) 1909, Астрахань] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1940. Після закінчення Держ. ін-ту театр. мистецтва (1931), працював у Театрі-студії *Малого театру*, 1935—48 — в Моск. театрі сатири, з 1948 — в Малому театрі. Ролі: Андрій Бєлугін («Одруження Бєлугіна» Островського і Соловйова), Кривошия («Московський характер» Софронова), Орлов («Таланти» Фінна), Борейко («Порт-Артур» Степанова і Попова), Верба, Дремлюга («Калиновий гай», «Крила» Корнійчука). Знімався в кінофільмах: «Багата наречена», «О шостій вечора після війни». «Колеги». «Зустріч на Ельбі» та ін. Нагороджений орденом Леніна, 2 ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Жизнь — лучшая школа. М., 1962.

2 1 3

Любисток лікарський: *1* — верхня частина рослини; *2* — плід; *3* — квітка.

ЛЮ́БЕК — місто на Пн. ФРН, в землі Шлезвіг-Гольштейн. Розташований у гирлі р. Траве, поблизу її впадіння в Любекську бухту Балтійського м. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт, поромне сполучення з м. Треллеборг (Швеція). 236 тис. ж. (1974). Місто засн. 1143. Гол. галузі пром-сті — чорна металургія і машинобудування (зокрема, судно-, авіа-, тракторобудування). Розвинута також хім.-фарм., деревообр., харчосмакова (рибоконсервна, борошномельна) пром-сть. Консерваторія. Музей мистецтва й історії культури. Архіт. пам'ятки: кафедральний собор (12—14 ст.), готичні — церкви, ратуша, міські брами Бургтор і Хольстентор, пізньоготичний монастир св. Анни (тепер музей; в колекції — вівтар роботи Г. Мемлінга). В Л. народилися Г. *Манн* і Т. *Манн*.

ЛЮ́БЕРЦІ — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнич. вузол, за 18 км на Пд. Сх. від Москви. 162 тис. ж. (1980). Гол. підприємства: заводи— с.-г. машин і торг. машинобуд., мостобудівного устаткування, бурових машин та інструментів, дослідний енергоустаткування, авторем., електромуз. інструментів, деревообр. комбінат. Виробничо-видавничий комбінат Всесоюзного ін-ту наук.-тех. інформації АН СРСР. Індустріальний та с.-г. машинобудування технікуми, мед. уч-ще. Утворені 1925.

ЛЮБЕ́ЦЬКА БИ́ТВА 1016 — битва між військами туровського кн. Святополка (див. *Святополк Окаянний*) і новгородського кн. Ярослава Володимировича біля м. Любеча (тепер с-ще м. т. Черніг. обл.). Після смерті великого князя київського *Володимира Святославича* (1015) почалася міжусобна боротьба за великокнязівський престол між його синами. Один з них — Святополк — наказав убити своїх братів *Бориса і Гліба* та древлянського кн. Святослава. Брат Святополка Ярослав Володимирович, дізнавшись про це, зібрав військо з новгородців (40 тис.) і виступив проти нього. В 1016 під Любечем військо Святополка було розгромлено (сам він втік у Польщу).

Ярослав став великим князем київським (див. *Ярослав Мудрий*).

ЛЮ́БЕЦЬКИЙ ЗА́МОК. Споруджений за часів *Київської Русі* (11—12 ст.) в давньорус. місті Любечі на Чернігівщині. Стояв на пагорбі лівого берега Дніпра і захищав *Київську землю* з Пн. Замок оточували дубові стіни, зведені на глиняних валах. Стіни укріплювали й два міські посади біля замку. В'їзд до замку проходив через підйомний міст. Гол. спорудою Л. з. був князівський палац (складний комплекс дерев'яних споруд), біля якого містилася дерев'яна церква. Між воротами, палацом, фортечною стіною й тином, що огороджував госп. двір, стояла чотириповерхова вежа. Як свідчать археол. дослідження, окремі будови Л. з. мали покрівлю з свинцевих листів, в інтер'єрі палацу були прикраси з полив'яної кераміки. Не зберігся. Іл. див. до ст. *Київська Русь* т. 5, с. 128—129.

ЛЮ́БЕЦЬКИЙ З'ЇЗД 1097 — з'їзд давньоруських князів у м. Любечі. Учасники Л. з. великий кн. київський *Святополк Ізяславич*, переяславський кн. *Володимир Мономах*, смоленський кн. Давид Святославич, чернігівський кн. *Олег Святославич*, володимиро-волинський кн. Давид Ігорович (див. *Давид*), теребовльський кн. Василько Ростиславич (див. *Василько*) домовилися про припинення міжусобних воєн і проголосили принцип, за яким кожний князь мав володіти успадкованими землями і не зазіхати на володіння ін. князів. Але Л. з. не поклав край князівським міжусобицям. Вони знову почались одразу ж після закінчення Л. з. Див. *Витечівський з'їзд 1100*.

ЛЮ́БЕЧ — селище міського типу Ріпкинського р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташований на лівому березі Дніпра, за 28 км від залізнич. ст. Неданчичі. 4,0 тис. ж. (1980). Вперше згадується в давньорус. літописах під 882. Був значним торг. центром і однією з фортець, яка захищала Київську Русь від нападів степових кочовиків. Поблизу Л. сталася *Любецька битва 1016*. У Л. відбувся *Любецький з'їзд 1097*. В 1356 Л. підпав під владу Великого князівства Литовського. Після *Люблінської унії 1569* Л. загарбала шляхет. Польща. В 1654 Л. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (1.IX 1941—24.IX 1943) тут діяв підпільний райком партії, в районі — партизанський загін. З 1958 Л.— с-ще міськ. типу. У Л.— овочесушильний з-д, міжколгоспна буд. орг-ція, сироробний цех Ріпкинського маслозаводу, риболовецький колгосп, лісництво. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, б-ка. Родом з Л., як вважають, є *Антоній Печерський* — засновник Києво-Печерського монастиря. На місці давнього Л. 1948 і 1957 — 60 провадилися археол. дослідження. Виявлено залишки *Любецького замку* (іл. див. до ст. *Київська Русь*).

ЛЮБЕШІ́В — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Стоході (бас. Прип'яті), за 63 км від залізнич. ст. Любешів. 3,3 тис. ж. (1980). Перша писемна згадка належить до 1484. До *Люблінської унії 1569* перебував під владою феод. Литви, потім — Польщі. Після 3-го поділу Польщі (1795) Л. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. За *Різьким мирним договором 1921* відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. У вересні 1939 Л. возз'єднано в БРСР. З 4.XII 1939 Л.— у складі УРСР. У Л.— силікатний з-д, ф-ка госп. виробів, харч. та побутового обслуговування комбінати. 2 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. 2 будинки культури, 2 бібліотеки.

ЛЮБЕШІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Волин. обл. УРСР. Площа 1,5 тис. км². Нас. 37,4 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Любешів*. Л. р. розташований у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, крейда, глина, пісок. Річки: *Прип'ять* з прит. *Стохід*. У районі багато озер, найбільші — Біле та Люб'язь. Ґрунти дерново-підзолисті, торфово-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза, граб) займають 54 тис. га. Найбільше пром. підприємство — Любешівська ф-ка госп. виробів. Комбінат побутового обслуговування (Любешів) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство льонарського і тваринництво молочно-м'ясного напрямів. У 1979 площа с.-г. угідь становила 48,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 19,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 28,7 тис. га. Осушено 17,7 тис. га. Осн. культури: льон, жито, овес, люпин, картопля. Скотарство, вівчарство, свинарство. В Л. р.— 20 колгоспів, один радгосп, райсільгосптехніка. Автомоб. шляхів — 333 км, у т. ч. з твердим покриттям — 139 км. У районі — 41 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 49 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 19 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 35 кіноустановок, 37 б-к, музей партизанської слави (с. Лобна). В Л. р. видається газ. «Нове життя» (з 1945).

П. С. Мельничук.

ЛЮБИ́МЕНКО Володимир Миколайович [4 (16).I 1873, с. Вейделевка, тепер Валуйського р-ну Бєлг. обл.— 14.IX 1937, Ленінград] — рад. ботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1922), акад. АН УРСР (з 1929). Закінчив Петерб. лісовий ін-т (1898) та Петерб. ун-т (1902). Працював у Франції (1903—08); у Нікітському (1908—13) та (1914—37) в Петроградському (Ленінградському) бот. садах (з 1931 — Бот. ін-т АН СРСР); викладав у Ленінгр. ун-ті та ін. навч. закладах, створив фітофізіологічні лабораторії в Києві і Харкові. Праці Л. присвячені питанням фізіології рослин, зокрема утворенню *хлорофілу* в рослинах, дослідженню *фотосинтезу* тощо. Л. вперше відзначив наявність хім. зв'язку між білками і хлорофілом у живій пластиді, висунув гіпотезу *еволюції* способів живлення рослин від *хемосинтезу* до фотосинтезу. *Тв.:* Избранные труды, т. 1—2. К., 1963.

ЛЮБИ́МІВСЬКІ ГОРОДИ́ЩЕ ТА КУРГА́НИ — городище 3 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. та група різночасних курганів біля с. Любимівки Каховського р-ну Херсон. обл. Розкопки городища провадилися в 20-х рр. 20 ст., 1951—52 та 1978. Досліджено залишки валу і рову, кам'яних наземних жител, госп. будівель і ям; знайдено знаряддя праці, місц. і привізний (античний) посуд тощо. Осн. заняття населення городища — землеробство й скотарство, ремесла, торгівля (зв'язки з античними містами, переважно з *Ольвією*). В 1968—69 поблизу с. Любимівки розкопано 60 курганів, у яких виявлено бл. 200 поховань від раннього бронзового віку до раннього середньовіччя. Переважна більшість поховань належить *скіфам* і датується кін. 5—3 ст. до н. е.

В. М. Зубар.

ЛЮБИ́МОВ Олександр Михайлович (4.III 1879, с. Пальцево, тепер Дмитрієвського р-ну Курської обл.— 19.XII 1955, Ленінград) — рос. та укр. рад. живописець. У 1895—98 навчався в Уч-щі тех. рисування О. Штігліца в Петербурзі, 1902—09 — в петерб. АМ у І. Рєпіна та П. *Чистякова*. Твори: «Циганка» (1906), «Українська дівчина» (1912), «Автопортрет» (1914), «Смерть буржуям!» (1927), «Виступ В. І. Леніна з балкона будинку Кшесінської в Петрограді» (1936), «Салют перемоги» (1945). В 1912—19 жив у Харкові; викладав у Харків. худож. уч-щі.

Літ.: Эткинд М. Александр Михайлович Любимов. Л., 1971.

ЛЮБИ́МОВА Віра Михайлівна (н. 7.V 1925, Ічня, тепер Чернігів. обл.)— укр. рад. співачка (драм. сопрано), нар. арт. УРСР (з 1975). В 1951 закінчила Київ. консерваторію (клас Д. *Євтушенка*). З 1951 — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Настя, Дідона («Тарас Бульба», «Енеїда» Лисенка), Варвара («Богдан Хмельницький» Данькевича), Кошова («Молода гвардія» Мейтуса), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Аїда («Аїда» Верді), Ортруда («Лоенгрін» Вагнера). Концертна діяльність.

ЛЮБИ́МСЬКИЙ Олександр Павлович [н. 13 (26).III 1907, м. Мелітополь, тепер Запоріз. обл.] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). В 1932 закінчив Харків. художній ін-т, де вчився в М. *Бурачека* й С. *Прохорова*. Твори: «Спуск до шахти» (1932), «Вечір у степу» (1937), панно «Збирання яблук» у павільйоні УРСР на ВДНГ СРСР (у співавт. з М. *Рибальченком*, 1939), «Не можна забути» (1968), «Зорі назустріч», «В думах про майбутнє» (обидва — 1969), «Первісток» (1971), «В обідню перерву» (1977) — чотири останні у співавт. з М. Рибальченком. У 1947—65 викладав у Харків. худож. інституті.

ЛЮБИНЕ́ЦЬКИЙ Роман (1885, с. Чесники, тепер Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл.— 30.VI 1945, м. Комаров поблизу Праги) — укр. співак (тенор) і педагог. У 1914 закінчив Віденську муз. академію. В 1914—15 — соліст Дрезденської, 1917—18 — Краківської, 1918—29— Загребської опер. У 1929—39 — професор консерваторії Польс. муз. т-ва, 1939 — 41— Львів. консерваторії. Партії: Фауст («Фауст» Гуно), Рудольф, Каварадоссі («Богема», «Тоска» Пуччіні), Хозе («Кармен» Бізе). В концертах виконував твори укр. композиторів та укр. нар. пісні.

В. М. Любимова.

ЛЮБИ́СТОК Григорій Михайлович (рр. н. і см. невід.) — укр. співак-бандурист 18 ст. У 1730—49 — музикант при дворі цариці Єлизавети Петрівни. В 1731 утік з Петербурга, але його було повернуто до царського двору. В 1749 Л. надано дворянство і чин полковника. Л. купив землю на Полтавщині близько Лубен, де й жив до самої смерті.

Літ.: А. М. Как началось знакомство великоруссов с песнями малороссийскими. «Киевская старина», 1886, № 8. *М. П. Полотай.*

ЛЮБИ́СТОК (Levisticum) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. Стебло прямостояче, дудчасте, угорі розгалужене, до 2 м заввишки. Листки перисто- або двоперисторозсічені, з великими зубчастими сегментами. Квітки дрібні, зібрані у складні зонтики. Плід — довгаста двосім'янка. З види, поширені у Зх. Європі та Малій Азії. В СРСР — 1 вид: Л. лікарський (L. officinale). Вирощують в садибах у пд.-зх. районах Європ. частини СРСР, зокрема на Україні. Корені та кореневища Л. (містять до 1% ефірної олії) використовують у нар. медицині (при нервових, жіночих та ін. захворюваннях) та як прянощі.

О. М. Любимов. Портрет М. Р. Білецької. Пастель. 1916. Приватна збірка. Київ.

ЛЮБИ́Ч Іван Сергійович [справж. прізв.— Любушкін; 6 (18).XI 1899, Москва] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1954). Творчу діяльність почав 1920 в Пересувному театрі Червоної Армії. Потім працював у *Харківському Червонозаводському українському драматичному театрі* (1923—24), театрі «*Червоний факел*» (1926—27), в театрах Сімферополя, Воронежа, Тули, Іванова, Краснодара, Астрахані, з 1934 — в Харків. рос. драм. театрі (з 1939 — ім. О. Пушкіна). Ролі: Великатов («Таланти і поклонники» О. Островського), Городничий («Ревізор» Гоголя), Горлов («Фронт» Корнійчука), Святослав («Сон князя Святослава» Франка), Генерал Рудня («Люди в шинелях» Рачади),

О. П. Любимський. Студентка. 1979.

І. С. Любич.

Доменіко («Філумена Мартурано» Е. де Філіппо). Вистави: «Остання жертва» О. Островського, «Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна «Пігмаліон» Шоу. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛЮБИЧ-ПАРАХОНЯК Олександра Іванівна [справж. прізв.— Парахоняк; 14.III 1892, Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 23.II 1977, м. Винники, поблизу Львова] — укр. оперна співачка (ліричко-драм. сопрано). Навчалась у Львів., 1912—14 — Варшавській (в О. *Мишуги*) консерваторіях. З 1917 виступала на сцен. Львів. опери, а також у театрах Кракова, Катовіце, Познані, Торуня, Бидгоща. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Татьяна, Іоланта («Євгеній Онєгін», «Іоланта» Чайковського), Галька та Аїда (однойменні опери Монюшка й Верді). Співала в хорах т-в «*Боян*» і «Бандурист», виступала в концертах на робітн. святах. У 1937 залишила сцену.

ЛЮБІНЬ ВЕЛИ́КИЙ — бальнеогрязьовий курорт Укр. РСР. Розташований за 22 км від Львова. Лікувальні фактори: джерела сірководневої сульфатно-кальцієвої води, що використовується для ванн, інгаляцій, зрошень: торф'яна грязь. Показання: захворювання органів руху, серцево-судинної та нервової систем, шкіри, жіночі хвороби. Санаторії, поліклініка.

ЛЮ́БКА (Platanthera) — рід трав'янистих рослин родини *зозулинцевих*. Листки прості, здебільшого овальні. Квітки зібрані у волотевидне суцвіття. 70 видів (за ін. джерелами, до 200), поширу помірних і троп. зонах Пн. півкулі. В СРСР — 8 видів, у т. ч. в УРСР — 2. Найпоширеніша Л. дволиста (P. bifolia) з білими запашними квітками, що мають сильний запах (увечері і вночі), росте переважно в лісах. Л. зеленоцвіта (P. chlorantha) із зеленуватими квітками без запаху. Молоді бульбовидні корені цих видів (т. з. салеп) використовуються в медицині для виготовлення відварів, що застосовуються при шлунково-кишкових захворюваннях.

ЛЮ́БЛІН — місто на Сх. Польщі, адм. ц. Люблінського воєводства. Розташований на р. Бистшиці (бас. Вісли). Вузол з-ць. 281,9 тис. ж. (1976). Уперше згадується в писемних джерелах 10 ст. Тут підписано польс.-лит. *Люблінську унію 1569*. За 3-м поділом Польщі (1795) відійшов до Австрії. В 1807—15 — у складі *Варшавського герцогства*, з 1815 — Рос. імперії. В 1915—18 окупований австро-нім. військами. З 1918 — в складі Польщі.

В 1939 окупований фашист. Німеччиною. В його передмісті було створено концтабір *Майданек*. 24.VII 1944 визволений Рад. Армією. До визволення Варшави 17.I 1945 — тимчасова столиця Польс. республіки. Гол. галузь пром-сті — маш.-буд. (з-ди вантажних автомобілів, с.-г. машин, терезів). Розвинуті також харчосмакова (м'ясна, мол., цукр., пивоварна, тютюнова, кондитерська), шкіряно-взут., швейна, деревооброб., буд. матеріалів галузі. Ун-т, мед. ін-т та ін. вузи. 4 музеї, 2 театри. Серед архіт. пам'яток: замок (13—16 ст., перебудовано 1824—26), ратуша (буд-во почато в 14 ст., перебудовано 1781—87, арх. Д. Мерліні), костьоли домініканців (15—17 ст.), св. Войцеха (1611—30), кармелітів (1610—19, бл. 1819 перебудовано на ратушу), палац Любомирського (тепер ун-т ім. М. Склодовської-Кюрі; бл. 1693, арх. Тільман Гамерський, перебудовано 1823—29), театр (1884—86, арх. К. Козловський) та ін.

ЛЮБЛІ́НСЬКА У́НІЯ 1569 — угода про об'єднання Польщі і *Великого князівства Литовського* в єдину державу — *Річ Посполиту*, підписана 28.VI в м. Любліні на спільному сеймі польс. і лит. феодалів (1.VII її було затверджено окремо депутатами польс. і лит. сеймів). Була укладена Великим князівством Литовським в умовах його поразки у війні з Росією (див. *Лівонська війна 1558—83*). Правлячі кола Литви прагнули шляхом підписання Л. у. дістати допомогу Польщі в боротьбі з Росією. У свою чергу, правлячі кола Польщі, скориставшись з тяжкого воєнного становища Литви, прагнули приєднати її територію. За Л. у. Польща і Литва об'єднувалися в єдину д-ву на чолі з виборним королем та спільними сеймом і сенатом. Разом з тим Литва зберігала свої права, суд, адміністрацію, військо, скарб, офіц. «руську» мову. Л. у. оголосила Лівонію спільним володінням Польщі і Литви, підтвердила приєднання до польс. корони укр. земель, що були до того в складі Великого князівства Литовського,— Волинського, Підляського, Київ. та Брацлавського воєводств (перед тим приєднання їх було оформлено універсалами польс. короля *Сигізмунда II* Августа, який одночасно був великим князем литовським; шляхту цих воєводств було зрівняно в правах з польс. шляхтою). Укладення Л. у. викликало посилення соціального та нац. гноблення на Україні, що привело до піднесення визвольної боротьби укр. народу.

Літ.: Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение великого княжества Литовского с королевством Польским. СПБ, 1869; Історія Української РСР. т. 1. К., 1979.

О. І. Путро.

ЛЮБЛІ́НСЬКИЙ Юліан Казимирович [справж. прізв.— Мотошнович; 6 (17). XI 1798, с. Люблинець, поблизу м. Новограда-Волинського — 26.VIII (7.IX) 1873, Петербург] — декабрист. Походив з дворянської сім'ї. Навчався у Варшавському ун-ті (1819—22). За участь у студент. орг-ції «Союз вільних поляків» Л. було вислано до Новограда-Волинського під нагляд поліції. В 1823 разом з братами А. І. та П. І. *Борисовими* заснував *Товариство об'єднаних слов'ян*. Заарештований 1826. Перебував на каторзі і поселенні в Сибіру. Амністований 1856.

ЛЮБЛЯ́НА — місто на Пн. Зх. Югославії, столиця Соціалістичної Республіки *Словенії*. Розташована на р. Любляниці, поблизу її впадіння в р. Саву. Вузол з-ць і автошляхів. 190 тис. ж. (1973). Л. вперше згадується 1144. Найрозвинутіші маш.-буд. і металообр. пром-сть (великий гідротурбінний з-д, електротех. вироби, прилади та ін.). Підприємства хім., поліграф., деревообр., текст., харч. галузей. *Люблянський університет*, Вища пед. школа, Словенська філармонія (засн. 1702), Словенська академія наук і мистецтв, Ін-т ядерних досліджень та ін. н.-д. установи. Нац. і університетська б-ки. Нац. і Сучасна галереї, Нац., Словенський етногр. та ін. музеї. Архіт. пам'ятки: залишки античних укріплень, акведука, некрополя; фортеця Град (засн. у 9 ст., перебудована в стилі *барокко* в 16—17 ст., башта — серед. 19 ст.), палац єпископа (16—18 ст.), собор св. Миколая (поч. 18 ст., арх. А. Поццо), ратуша (поч. 18 ст., арх. Г. Мачек), Оперний театр (кін. 19 — поч. 20 ст.), стадіон та університетська б-ка (30-і рр. 20 ст., арх. Й. Плечник).

ЛЮБЛЯ́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших і найбільших університетів Югославії (*Словенія*). Засн. 1595—96 як єзуїтський коледж, 1809—10 реорганізовано. У 1919 одержав статус ун-ту. В 1978/79 навч. р. у складі Л. у. було 10 ф-тів: філос., юрид., екон., природнич. наук і технології; архітектури, цивільного будівництва і геодезії; електротех., механіко-тех., мед., біотех.; соціології, політ. наук і журналістики. В б-ці Л. у. (засн. 1774) — 1200 тис. томів.

А. В. Санцевич.

ЛЮБО́В — високе моральне почуття, яке полягає у стійкій, самовідданій і свідомій прихильності людини до когось чи чогось, зумовленій визнанням позитивних якостей об'єкта Л. або спільними переконаннями, життєвими цілями та інтересами людей. Протилежністю Л. є ненависть, тобто почуття стійкої та свідомої ворожості, відрази до когось або чогось. Предметом Л. можуть бути конкретні й узагальнені об'єкти (батьківщина, праця, конкретна людина тощо). Л.— явище соціально-історичне: розвиток її завжди залежить від суспільного буття і класового становища людей, від *суспільних відносин* і зумовленого ними реального ставлення людини до ін. людей, від досвіду людей, ідеології й культур. рівня. У вужчому розумінні слова Л., або кохання,— це стійка, са-

Любляна. Панорама частини міста

мовіддана і свідома прихильність до особи іншої статі. Проте і в статевій любові важливе не тільки і не стільки веління природи, а те, що веління природи перетворюється на духовне спілкування (єднання) людей різних статей, на їхнє взаємне моральне і розумове збагачення. *Л. Й. Марісова.*

ЛЮБО́ВИЧ Петро (1826, с. Старий Збараж, тепер у складі м. Збаража Терноп. обл.— 1869, с. Гримайлів, тепер Гусятинського району Терноп. обл.) — укр. композитор. У 1853 закінчив Львів. духовну семінарію. З 1854 — диригент церковного хору в Перемишлі. Автор фп. попурі «Улюблені українські солоспіви» — першого зразка укр. фп. музики в Галичині. *Р. Я. Пилипчук.*

ЛЮБО́ВСЬКИЙ Петро Михайлович (рр. н. і см. невід.) — укр. філософ, психолог і педагог першої чверті 19 ст. Закінчив Харків. ун-т (1808). Викладав у гімназії в Харкові. Був членом Харків. наук. товариства, належав до вчених, що групувалися навколо Т. *Осиповського* і з матеріалістичних позицій вели боротьбу проти *ідеалізму*. Розробляючи питання теорії пізнання і логіки, обґрунтовував принципи матеріалістичного *сенсуалізму*. Вважав *відчуття* джерелом пізнання. Водночас великого значення в процесі пізнання надавав *мисленню*; вказував на неможливість мислення без *мови*. Пропагував патріотичні ідеї любові до вітчизни, до її культури. Автор праць «Про вигоди, що їх має людина від мови» (1812), «Короткий посібник з досвідного душеслів'я» (1815), «Дослідження з логіки» (1818). *О. Г. Губко.*

ЛЮБОМИ́РСЬКИЙ Григорій Львович (13.II 1865, Васильків, тепер Київ. обл.— 14.II 1937, Київ) — укр. рад. музикознавець, педагог, композитор. Навчався в Моск. та Петерб. консерваторіях. З 1891 — викладач муз.-теор. дисциплін, з 1904 — в Муз.-драм. школі М. В. Лисенка в Києві. З 1918 — професор Муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка (з 1934 — Київ. консерваторії). Серед його праць — підручники з гармонії і теорії музики (зокрема, «Музичний слух, його виховання та удосконалення»). Л.— автор симфонії, «Східного танку» і «Елегії» для симф. оркестру, фп. п'єс тощо.

ЛЮБО́МЛЬ — місто Волин. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1287. У 1340 Л. загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Після 3-го поділу Польщі (1795) Л. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. За *Ризьким мирним договором 1921* Л. відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. В 1924 у місті було створено нелегальний повітовий комітет КПЗУ, в 1930 — нелегальний райком КПЗУ. В 1939 Л. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (25.VI 1941—20.VII 1944) в Л. діяв підпільний райком партії. У місті — з-ди: «Світязь» (виробляє вузли та деталі до магнітофонів) і хлібний, виробнича дільниця Володимир-Волинського комбінату мол. продуктів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 2 середні, музична і спорт. школи. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: Георгіївська церква (1264), костьол (1412), льох від замку (15—16 ст.), частина торг. рядів (18 ст.). В Л. народилися народна артистка СРСР Н. М. *Ужвій* та український поет Р. А. *Братунь*.

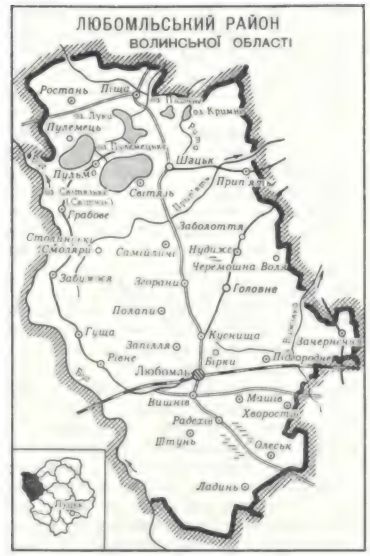

ЛЮБО́МЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Волин. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 2,2 тис. км². Нас. 69,9 тис. чол. (1980). У районі — 100 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Любомль*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: торф, крейда, глина. Річки: Буг (на зх. межі району), верхів'я *Прип'яті* та її прит. Вижівки. Озера: *Світязь, Пулемецьке озеро*, Луки, Пісочне, Кримне та ін. Ґрунти дерново-підзолисті, торфово-болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика, ялина) займають 89,9 тис. га. На тер. району — 4 держ. заказники (озера: Кримне, Пісочне, Пулемецьке і Світязь). Найбільші підприємства: любомльський з-д «Світязь» (виробляє вузли та деталі до магнітофонів), Шацький пром. комбінат і Головненський овочесушильний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Любомль) та 4 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (жито, пшениця), картоплі, льону, овочів. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1979 становила 84,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 42 тис. га. В Л. р.— 27 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автомоб. шляхів — 523 км, у т. ч. з твердим покриттям — 292 км. У районі — 69 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще, лісовий технікум (смт Шацьк); 93 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні. 32 будинки культури, 58 клубів, 4 кінотеатри, 93 кіноустановки, 75 б-к, 2 музеї (краєзнавчий у Любомлі та історичний у с. Хворостові). Архіт. пам'ятки: в с. Згоранах — дерев'яна Дмитріївська церква (1674), в с. Радехові — Успенська церква (1701), в с. Штуні — Богословська церква (1777). В с. Запіллі Л. р. народився укр. поет і публіцист В. *Мизинець*. У районі видається газ. «Радянське життя» (з 1939). *М. Д. Мілінчук.*

ЛЮБО́МСЬКА Євгенія Михайлівна (н. 18.III 1929, с. Саморідня Корсунь-Шевченків. р-ну Черкаської обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчила Кам'янець-Подільський пед. ін-т (1960). Пед. діяльність почала 1950. З 1962 працює вчителькою укр. мови й л-ри у Жашківській серед. школі № 2 Черкас. обл. Нагороджена орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. *О. К. Боброва.*

ЛЮБОМУ́ДРОВ Андрій Павлович [10.III (22.III) 1895, Москва — 18.VI 1972, Львів] — укр. рад. анатом, доктор мед. наук (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1948. У 1919 закінчив Військово-мед. академію в Ленінграді. В 1946—72 — зав. кафедрою нормальної анатомії Львів. мед. ін-ту. Праці Л. присвячені питанням функціональної анатомії судинної системи. Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ЛЮБОТИ́Н — місто районного підпорядкування Харківського р-ну Харківської області УРСР. Залізнична станція. Слободу Л. засновано в серед. 17 ст. На поч. 2-ї пол. 18 ст. в районі Л. діяли *гайдамаки*. Під час революції 1905—07 в Росії вибухнуло *Люботинське збройне повстання 1905*. Рад. владу встановлено в кін. грудня 1917. З 1938 Л.— місто. У Л.— текст. ф-ка, цегельний, спиртовий, сухих кормових дріжджів та хлібний з-ди; 12 заг.-осв. шкіл, залізничне тех. уч-ще та тех. школа; 9 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні; 3 клуби, кінотеатр, 6 б-к. В Л. народилися парт. і держ. діяч УРСР О. К. *Сербиченко*, укр. рад. скульптор Ф. П. *Балавенський*. У Л. починала свій трудовий шлях укр. рад. письменниця Н. Л. *Забіла*.

ЛЮБОТИ́НСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище 7—4 ст. до н. е. поблизу м. Люботина Харків. обл. Виявлене 1905, досліджувалося 1961—64. При розкопках відкрито залишки дерев'яно-земляної фортечної стіни, а також житл. і госп. будівель. Було знайдено унікальний горн для цементування заліза, численні знаряддя виробн. та обвуглені зерна пшениці, жита і проса, кістки тварин тощо. Населення Л. г. займалося землеробством, скотарством, різними ремеслами. Городище було одним з центрів бронзоливарного і залізоробного виробництва.

ЛЮБОТИ́НСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 — повстання робітників-залізничників Люботина в грудні 1905 проти царського самодержавства. Почалося під впливом *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. Було без-

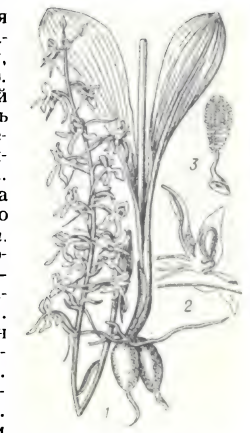

Любка дволиста: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка в розрізі; *3* — поліній з ніжкою

Любочки осінні.

посередньо пов'язане із збройним виступом харків. робітників (див. *Харківське збройне повстання 1905*). Революц. боротьбою люботинських залізничників керував Харків. к-т РСДРП. 10 (23).XII 1905 заг. страйк робітників ст. Люботин, що почався в перших числах жовтня, переріс у повстання. Повстанці заарештували адміністрацію станції, взяли під контроль рух поїздів, утворили тимчасове управління дороги, сформували із залізничників бойову дружину та кілька загонів нар. міліції. За допомогою прибулих з Харкова дружинників люботинська бойова дружина вночі проти 13(26).XII роззброїла місц. поліцію і жандармів, захопила сусідні станції Рижов і Нова Баварія. До повстанців приєдналися селяни навколишніх сіл. Повстання тривало до 17 (30).XII. Для придушення його царська влада направила значні військ. сили. В результаті збройної сутички було вбито і поранено 120 дружинників, понад 100 учасників повстання засуджено до ув'язнення і каторжних робіт.

Г. О. Рубцов

ЛЮБОЧКИ (Leontodon) — багаторічні трав'янисті рослини род. айстрових. Стебло просте, рідше розгалужене. Листки у прикореневій розетці, зубчасті або перистонадрізані до роздільних. Квітки язичкові, жовті або оранжеві, в багатоквітковому кошику. Плід — сім'янка з чубком. Понад 50 видів переважно в помірних областях Пн. півкулі; більшість — гірські рослини. В СРСР 16 видів, з них в УРСР — 12; найбільш поширені Л. осінні (L. autumnalis) і Л. щетинисті (L. hispidus), молоді листки яких використовують в салатах. Окремі види Л.— медоноси.

А. П. Лебеда.

ЛЮБЧЕНКО Любов Андріївна [н. 22.VI 1922, с. Яроповичі Андрушівського р-ну Житомир. обл.] — новатор с.-г. виробництва, засл. працівник сільс. г-ва УРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1946. В 1941—44 працювала бригадиром токарного цеху Магнітогорського металург. комбінату, з 1944 по 1948 — студентка Житом. с.-г. ін-ту, після закінчення його — агроном колгоспу «Більшовик» Андрушівського р-ну Житомир. обл., з жовтня 1950 — голова цього колгоспу. Л.— делегат XXII—XXIV з'їздів КПРС і XXIV та XXV з'їздів Компартії України, член ЦК КП України з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Б. Ф. Рудківський.

ЛЮБЧЕНКО Панас Петрович [2 (14).I 1897 — 29.VIII 1937] — державний і парт. діяч УРСР. Н. в м. Кагарлику (тепер с-ще м. т. Київської обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В революц. русі з 1913. В 1914 закінчив військово-фельдшерську школу в Києві. Після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 — член Київ. Ради робітн. депутатів. У 1918—20 належав до дрібнобурж. партії *боротьбистів*. Відповідно до рішення IV конференції КП(б)У (березень 1920) Л. в числі кращих елементів партії боротьбистів був прийнятий членом Комуністичної партії (парт. стаж зараховано з 1918). У 1920—21 — секретар Київ. губкому КП(б)У, заст. нач. політвідділу 2-ї Кінної армії, голова Черніг. губвиконкому. В 1922—26 — заст. голови Донец. губвиконкому, голова правління Спілки с.-г. кооперації УРСР, голова Київ. окрвиконкому. В 1927—34 — секретар ЦК КП(б)У. Одночасно з 1933 — перший заст. голови Раднаркому УРСР, з 1934 — голова Раднаркому УРСР. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на IX з'їзді КП(б)У — кандидатом, на X—XIII з'їздах — членом ЦК КП(б)У. В 1929—34 — кандидат у члени Політбюро, з 1934 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Обирався членом Президії ВУЦВК, членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

«ЛЮД ПОЛЬСЬКИЙ» («Lud polski» — «Польський народ») — польс. емігрантська революційно-демократична організація, створена в Англії 1835 учасниками *польського повстання 1830—31*. Програма «Л. п.», складена її ідеологами С. *Ворцелем* і Т. *Кремповецьким* у дусі утопічного соціалізму, передбачала ліквідацію феод. землеволодіння шляхом селянської революції, встановлення колективної власності на засоби виробн., ліквідацію нац. гніту і створення демократичної республіки Польщі. Один з трьох осередків «Л. п.» — громада «Умань» (названо в пам'ять *Коліївщини*) проголошував у своєму маніфесті прагнення польс. революц. демократів до союзу з укр. і рос. народами. В 1846 «Л. п.» саморозпустився, а члени його ввійшли до «Демократичного товариства», 1853—56 орг-цію було відновлено, встановлено тісні контакти з О. І. *Герценом* і М. П. *Огарьовим*. З 1875 «Л. п.» остаточно припинив свою діяльність.

ЛЮДВИНСЬКА Тетяна Федорівна [5 (17).V 1887, містечко Тальне, тепер Черкас. обл.— 1.II 1976, Москва] — учасниця революційного руху в Росії. Член КПРС з 1903. Н. в сім'ї дрібного торговця. З 1903 вела партійну роботу в Одесі, 1905—07 — член Одеського к-ту РСДРП. В 1907—09 — член Петерб. к-ту партії. Зазнавала репресій. У 1911—17 — в еміграції, секретар Паризької секції більшовиків. У травні 1917 повернулася в Росію. Після Жовтн. революції 1917 — на керівній парт. роботі в Москві, Ярославлі. З 1936 — за станом здоров'я на пенсії. Автор спогадів про В. І. Леніна. Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями.

«ЛЮДВІГ ФЕЙЄРБАХ І КІНЕЦЬ КЛАСИЧНОЇ НІМЕЦЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ» — філос. праця Ф. Енгельса (1886), в якій дано аналіз становлення і розвитку марксист. філософії, її теор. джерел, розкрито суть здійсненого Марксом революц. перевороту в філософії, показано докорінну відмінність *діалектичного матеріалізму*, як наук. теорії пізнання і перетворення світу та до кінця послідовного і парт. вчення, від усіх попередніх філос. систем. У 1-му розділі Ф. Енгельс охарактеризував філософію Г. В. Ф *Гегеля* як завершення *класичної німецької філософії*, одне з джерел марксизму, розкрив революц. роль діалектич. методу Гегеля, що вступає в суперечність з догматичним змістом його ідеалістичної системи, описав процес розпаду гегелівської школи. Ф. Енгельс показав, що Л. *Фейєрбах* завдав нищівного удару ідеалістичній філософії Гегеля, відновив матеріалізм як наук. філос. напрям. Проте, критикуючи ідеалізм Гегеля, Л. Фейєрбах відкинув також найцінніше його досягнення — *діалектику*. Філософія Л. Фейєрбаха є другим важливим теор. джерелом марксизму. Новий, вищий етап у розвитку філософії Ф. Енгельс пов'язував з іменем Маркса, який не тільки поєднав матеріалізм з діалектикою, а й докорінно переробив їх, долаючи обмеженість філософії Гегеля і Фейєрбаха. У 2-му розділі Ф. Енгельс дав наук. визначення *основного питання філософії*, його двох сторін, розкрив наук. неспроможність ідеалістичної філософії, протиставивши їй діалектичний матеріалізм як наук. світогляд, піддав критиці *агностицизм* І. *Канта* і Д. *Юма*, довів, що найрішучішим спростуванням будь-якої ненаук. філософії є *практика*, охарактеризував обмеженість франц. матеріалізму 18 ст. У 3-му розділі Ф. Енгельс піддав критиці ідеалістичне розуміння історії Фейєрбахом, абстрактний антропологічний характер його поглядів на мораль і релігію. У 4-му, останньому, розділі Ф. Енгельс виклав осн. положення філософії діалектичного матеріалізму як революц. вчення, що спрямоване на перетворення дійсності; довів, що відкриття К. Марксом матеріалістич. розуміння історії було величезним завоюванням людської думки. Ф. Енгельс писав, що К. Маркс уперше розкрив і науково пояснив рушійні сили сусп. розвитку, його матеріально-екон. основу, а також ідеологічну надбудову — *право, філософію, мораль* і *релігію*, показав істор. роль і значення *класової боротьби* в істор. процесі. В. І. Ленін високо оцінював працю «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», ставлячи її в один ряд з «*Маніфестом Комуністичної партії*» і «*Анти-Дюрінгом*» (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 40). Уперше надрукована в теор. журналі нім. соціал-демократії «Die Neue Zeit» (1886, № 4—5). У 1892 в Женеві група «Визволення праці» видала повний рос. переклад праці, зроблений Г. В. *Плехановим*. У 1899 у Львові вийшов укр. переклад (з російського тексту).

ЛЮДВІГСГАФЕН — місто на Зх. ФРН, в землі Рейнланд-Пфальц. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт на лівому березі Рейну. 172,7 тис. ж. (1975). Разом з сусідніми м. Мангеймом утворює пром. агломерацію. Значний центр хім. пром-сті (найбільші в країні хім. і нафтохім. комбінати). Розвинуті також маш.-буд. (гол. чин. устаткування для хім. пром-сті), металург. (виробн. арматури), склоробна і харчосмакова галузі.

ЛЮДВІСА́РСТВО — в минулому — виливання з міді дзвонів, гармат, ліхтарів, коновок, прикрас, посуду тощо. Виникло на Україні в 14 ст. Див. *Лярництво*.

ЛЮДЕНДО́РФ (Ludendorff) Еріх (9.IV 1865, Крушевня, поблизу Познані, тепер ПНР — 20.XII 1937, Тутцінг, Баварія, тепер ФРН) — нім. військ. діяч, генерал (1916), один з ідеологів нім. *мілітаризму*. Під час 1-ї світової війни з листопада 1914 — нач. штабу Сх. фронту, з 1916 як заст. П. *Гінденбурга* фактично очолював збройні сили Німеччини. Після розгрому нім. військ — у відставці (1918). З 1919 — один з лідерів крайніх контрреволюц. сил Німеччини, виступав за встановлення військ. диктатури. В 1923 в Мюнхені разом з *Гітлером* вчинив спробу фашист. перевороту, що закінчилася провалом. Один з основоположників теорії т. з. *тотальної війни*.

«ЛЮДИ» — різні категорії населення феодальної Русі. Спочатку — вільні общинники. За *Київської Русі* — общинники, які підлягали юрисдикції князя і сплачували йому *данину*, а також залежне від церкви населення. Пізніше — різні категорії вільного й особисто залежного населення у феод. суспільстві: люди «вільні», «гулящі», «дворові», «задушні», «кабальні», «посадські», «служилі», «тяглові», «чорні» тощо.

ЛЮДИ́НА — істота, яка стоїть на найвищому щаблі розвитку живих організмів на Землі. Виникла Л. внаслідок тривалого і складного історико-еволюційного розвитку (див. *Антропогенез*). Як біол. істота вона належить до роду людина (Homo) родини *гомінід, еволюція* викопних представників якої йшла в напрямі розвитку ознак людини. Ця родина належить до підряду *мавп*, який разом з півмавпами об'єднується в ряд *приматів* класу *ссавців*, які, в свою чергу, належать до підтипу *хребетних* типу *хордових*.

В будові і функціях організму Л. є чимало спільних рис з хребетними тваринами, особливо з ссавцями. Виникнення морфофункціональних особливостей тіла Л., якими вона відрізняється від тварин, пов'язане гол. чин. з трудовою діяльністю. Такими особливостями є відносно великі півкулі *головного мозку* з розвинутими корковими центрами, з діяльністю яких пов'язані *свідомість*, членороздільна мова, абстрактне мислення (елементи *другої сигнальної системи*); своєрідна верхня кінцівка — *рука*, що відзначається великою свободою рухів пальців і в своїх діях тісно пов'язана з діяльністю вищих коркових центрів; прямоходіння і пов'язана з ним будова черепа, хребта, нижніх кінцівок і внутрішніх органів; рівний ряд зубів з деякими ознаками *редукції*; подовжений період дитинства тощо. Рід Homo в сучас. період представлений одним видом — Л. розумна (H. sapiens), який являє собою заключний щабель становлення Л. Викопними представниками роду Homo є найдавніші Л. (*архантропи*), які в наш час об'єднані у вид H. erectus, і давні Л. (*палеоантропи*), об'єднані у вид H. neanderthalensis. Виділений англ. вченими Л. Лікі, Ф. Тобайясом і Дж. Нейпіром у 1964 на підставі знахідки в ущелині Олдовай вид H. habilis — Л. уміла (як і кілька останніх знахідок решток африканських форм, морфологічно близьких до H. habilis) нині більшість вчених вважає однією з прогресивних форм *австралопітеків*, що належать до виду Australopithecus habilis. Така думка грунтується на деталях рельєфу зліпків головного мозку цієї істоти (В. І. Кочеткова), відсутності ознак редукції в її зубній системі (О. О. Зубов) і наявності ознак, що свідчать про нестійкість її прямоходіння (В. П. Якимов, Є. І. Данилова). Крім того, дуже примітивні знаряддя, виготовлення яких приписують Homo habilis, не мають сталих форм, характерних для знарядь праці найдавніших Л. Як вважає більшість рад. антропологів, перехід від палеоантропів до *неоантропів* (людей сучас. типу, що виникли на початку пізнього *палеоліту*) відбувався протягом тривалого часу, загалом приблизно 40 тис. років тому, в одній великій зоні (див. *Моноцентризм*), звідки неоантропи розселилися по всіх континентах протягом пізнього палеоліту, змішуючись в ранню добу останнього з локальними групами *неандертальців* Сх. півкулі (див. також *Поліцентризм*).

Аналіз палеоантропологічних знахідок пізнього палеоліту доводить, що вже тоді намітилась диференціація виду Homo sapiens на раси (див. *Раси людини*). За кольором шкіри, формою волосся, ступенем виступання і шириною носа та рядом інших, несуттєвих у масштабі виду, ознак сучас. людство поділяють на три (європеоїдну, негроїдну і монголоїдну) або на чотири (виділяючи окремо австралоїдну) великі раси. Всі вони належать до одного виду — H. sapiens. Про це свідчить (спростовуючи антинаук. домисли расистів) близькість їхніх морфофізіол. ознак і розумових здібностей. Проте Л. властивий значний *поліморфізм* за функціональними і морфологічними особливостями. Разом з тим у різних людей ці особливості можуть бути близькими, що дає змогу виділяти певні типи *конституції людини*.

Праця і цілеспрямовані зміни умов існування значною мірою звільнили людину від впливу природи з її всеохоплюючим *добором природним*, внаслідок цього біологічна еволюція, що грунтується на тілесному пристосуванні організму до умов навколишнього середовища, поступилась місцем еволюції матеріальної і духовної культури суспільства. Але незначні епохальні морфофізіол. зміни, що є наслідком мікроеволюційних процесів (див. *Мікроеволюція*), — коливання зросту, довжини і ширини черепа тощо (див. *Акцелерація*) — фіксуються протягом всього часу існування Л. сучас. типу і відбуватимуться у майбутньому. Походження, еволюцію, морфологічні і фізіол. особливості Л. та її рас, а також поширення їх на землі вивчає *антропологія*. Див. також *Анатомія, Генетика людини, Генетика медична*.

Марксистсько-ленінська філософія розглядає Л. як соціальну істоту, продукт і суб'єкт трудової *діяльності* і *культури*, як вищий ступінь у розвитку живих організмів. Вирішальну роль у процесі становлення Л. відіграли праця і виникнення виробничого колективу. Від усього досусп. матеріального світу Л. відрізняється притаманним лише їй якісно специфічним способом буття — *практикою*, яка визначає і такі суто людські ознаки, як свідомість, *творчість*, які перетворюють Л. на сусп. істоту (див. *Виробництво матеріальне, Духовне виробництво*). Сутність людини розкривається в її діалектич. взаємодії з *суспільством*. Формування Л. як *особи* можливе лише в суспільстві, тому суттєву характеристику Л. становить сукупність *суспільних відносин*. Кожна конкретна Л., будучи неповторним індивідуумом, водночас несе в собі родову сутність (див. *Рід*), формується як особа в певних сусп.-екон. та культурно-істор. умовах. К. Маркс відзначав, що Л. «тільки в суспільстві може розвинути свою справжню природу, і про силу її природи треба судити не по силі окремих індивідуумів, а по силі всього суспільства» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 138). Разом з тим Л. є найвищим продуктом розвитку *матерії*, що визначає нерозривну єдність її соціальних та біол. характеристик. При цьому вирішальна роль соціальних факторів не знімає дію фізіол. закономірностей, а включає їх у соціальну сутність людини у перетвореному вигляді. Виявлення біол. закономірностей у Л. опосередковано соціальними умовами.

Проблема взаємодії соціального і біол. в Л. є найважливішою в комплексі наук про Л., виконує функцію інтегруючої основи природничих, гуманітарних і соціологічних досліджень, зумовлює зростання методологічної та загальнотеор. ролі діалектико-матеріалістичної філософії в синтезі наук про Л. Навколо проблеми Л. точиться гостра ідейна боротьба. Бурж. соціологи перекручують справжню сусп. сутність Л., намагаючись виправдати соціальне гноблення людини людиною і увічнити капіталістичні експлуататорські порядки, проповідують ідеї *расизму, фрейдизму, екзистенціалізму, персоналізму* тощо. Всебічний розквіт фізичних і духовних сил Л. здійснюється лише за умов повного знищення соціального гніту і експлуатації людини людиною, тобто при *комунізмі*.

Літ.: Григорьян Б. Т. Философия о сущности человека. М., 1973; Кочеткова В. И. Палеоневрология. М., 1973; Дубинин Н. П., Шевченко Ю. Г. Некоторые вопросы биосоциальной природы человека. М., 1976; Алексеева Т. И. Географическая среда и биология человека. М., 1977; Алексеев В. П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. Палеолит. М., 1978; Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978; Данилова Е. И. Эволюция руки. К., 1979; Харрисон Дж. [та ін.]. Биология человека. Пер. с англ. М., 1979.

Л. А. Любченко.

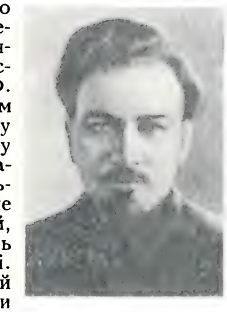

П. П. Любченко.

С. П. Людкевич.

Р. Люксембург.

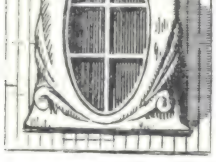

Люкарна.

Див. також літ. до ст. *Антропогенез*. *Є. І. Данилова, В. Д. Дяченко* (антропологічний аспект), *М. Феоктістов* (філософський аспект).

«ЛЮДИ́НА І СВІТ» — щомісячний науково-популярний атеїстичний журнал т-ва «Знання» УРСР. Виходить у Києві з жовтня 1960 (до 1965 — під назвою «Войовничий атеїст»).

Журнал друкує теор. статті з питань наук. атеїзму, історії релігії та методики наук.-атеїстичної пропаганди, популяризує здобутки природничих наук, нові рад. свята, обряди тощо.

ЛЮДИ́НА-ОПЕРА́ТОР — людина, що бере участь у керуванні об'єктами і системами і є складовим елементом *системи «людина — машина»*. Може виступати як приймач і ретранслятор *інформації*, аналізувати інформацію і приймати рішення, розробляти керуючі команди, контролювати справність елементів системи, програмувати роботу системи та її вузлів чи бути виконавцем тієї або ін. команди. Л.-о. може сприймати і передавати інформацію одночасно по різноманітних каналах (зір, слух, мова, дотик тощо), може раціонально використовувати надлишкову інформацію, здатна після певного навчання діяти в системах керування з різними функціональними й структурними схемами тощо. Розподіл функцій між Л.-о. і *автоматами* в керованих системах визначається властивостями, якими людина поступається перед автоматами (малою пропускною здатністю, порівняно швидкою втомлюваністю, здатністю відволікатися й забувати, великою залежністю від зовн. впливів тощо). Див. також *Ергономіка*.

ЛЮДИ́НО-ГОДИ́НА — одиниця обліку робочого часу. Відпрацьованою Л.-г. вважають годину фактичної праці трудящого в урочний або надурочний час.

ЛЮДИ́НО-ДЕНЬ — одиниця обліку робочого часу. Відпрацьованим Л.-д. вважають вихід робітника на роботу і його участь у виробн. незалежно від кількості відпрацьованих ним у цей день годин. До облічуваних належать Л.-д., відпрацьовані в звичайні й вихідні дні (понаднормові роботи), Л.-д. працівників, які перебувають у служб. відрядженнях чи працюють за нарядом заводоуправління поза тер. свого підприємства тощо.

ЛЮДИ́НО-МАШИ́ННА СИСТЕ́МА — те саме, що й *система «людина — машина»*.

ЛЮДИНОПОДІ́БНІ МА́ВПИ, антропоїди (Anthropomorphidae, синонім Simiidae) — родина вузьконосих мавп ряду *приматів*. В родині Л. м. десять видів з чотирьох родів: *горила, шимпанзе,* пошир. у тропіч. смузі Африки, та *гібон* і *орангутан*, які живуть у пд.-сх. частині Азії та на о-вах Калімантан і Суматра. За ін. класифікацією шимпанзе, горилу й орангутана об'єднують у родину власне Л. м., або понгід (Pongidae) — великих антропоїдів, а гібона відносять до родини гібонових (Hilobatidae) — малих антропоїдів. Довж. тіла Л. м. від 45 см (гібон) до 2 м (горила), маса відповідно від 5 до 300 кг. Тіло здебільшого кремезне, масивне; передні кінцівки довші від задніх; перший палець протиставлений іншим; на всіх пальцях є *нігті*; хвіст, защічні мішки та сідничні мозолі відсутні (невеликі є лише у горил). Голова округла. Лицьовий відділ видається вперед. Головний мозок добре розвинений, має складну будову, об'єм його у гібонів 100—150 см³, у великих мавп 350—600 см³. Волосяний покрив густий з підшерстком чорного (у гібонів), коричневого або рудого кольору (у ін. видів). Л. м. мають багато анатоміч. і фізіол. ознак, спільних з людиною: наявність 32 постійних зубів, подібність у будові скелета та окремих зовн. і внутрішніх органів, в біохімічній структурі крові тощо.

Л. м. властивий високий рівень розвитку вищої нервової діяльності. Л. м.— мешканці тропічних лісів, тримаються невеликими групами (5—15 особин). Ведуть деревний або наземний спосіб життя. По землі пересуваються гол. чин. у напіввипростаному стані, спираючись на передні кінцівки. Живляться рослинною їжею, а також дрібними тваринами, пташиними яйцями. Самка після бл. 9-місячної вагітності народжує 1 маля, яке тримається біля матері від 1 до 3 років. Статева зрілість настає у віці 8—12 років. Тривалість життя до 50—60 років. Предковими формами Л. м. вважають *дріопітеків*. Викопні рештки Л. м. відомі з третинних відкладів Пд. Африки, Пд. Азії, Китаю, Зх. Європи. Л. м. у зв'язку із зниженням чисельності взяті під охорону закону. 2 види гібонів, орангутан, шимпанзе карликовий, горила гірська занесені у *Червону книгу* Міжнародного союзу охорони природи. Іл. див. до окремих статей за їх назвами. *Г. П. Зіневич.*

ЛЮДКЕ́ВИЧ Станіслав Пилипович (24.I 1879, м. Ярослав, тепер ПНР — 10.IX 1979, Львів) — укр. рад. композитор, музикознавець, фольклорист, педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1979). В 1898—1907 навчався на філос. ф-ті Львівського ун-ту. Теорію композиції вивчав самостійно, а також у М. *Солтиса* (Львів), О. Цемлінського і Г. Греденера (Відень). З 1901 працював учителем (Львів, Перемишль), редагував журн. «Артистичний вісник» (1905—1907). В 1906—07 склав разом з О. *Роздольським* зб. «Галицько-руські народні мелодії». В 1916 опублікував збірку «Мелодії українських народних пісень з Поділля й Холмщини». Л. брав активну участь в організації *Вищого музичного інституту* ім. М. Лисенка у Львові (в 1910—15 — його директор, з 1919—викладач теор. дисциплін та інспектор філіалів). Працював з хорами «*Боян*», «Бандурист», «Сурма». Після возз'єднання укр. земель у єдиній Укр. Рад. державі (1939) Л.— професор і зав. кафедрою теорії та композиції *Львівської консерваторії* ім. М. В. Лисенка, одночасно (1939—51) — ст. наук. співробітник Львів. філіалу ін-ту фольклору АН УРСР. Творчість Л. перейнята ідеями революц. боротьби, громадян. пафосом, позначена масштабністю образного мислення й виразним нац. колоритом. У його доробку чільне місце займають монументальні вокально-симф. твори на тексти Т. Шевченка — кантата-симфонія «Кавказ», присвячена рос. революціонерам (1902—1913), кантата «Заповіт» (1934, 2-а ред., 1955) — та І. Франка — кантата «Наймит» (1941). Серед ін. вокально-інструм. творів кантатного типу — «Вічний революціонер» (1898), «Останній бій» (1914), «Вільній Україні» (1912—14, нова ред., 1939), «Конкістадори» (1941). Симф. музика Л. має програмний характер: «Прикарпатська симфонія» (1952), «Галицька рапсодія» (1928), симф. поеми «Каменярі» (1926, 2-а ред., 1956), «Веснянки» (1935), «Дніпро» (1947), «Пісня юнаків» (1948), «Не забудь юних днів» (1956), «Наше море» (1957), «Мойсей» (1962), «Чакона» (1964). Л.— автор опери «Довбуш» (1955), 2 фп. та скрипкового концертів, численних хорових композицій на тексти Т. Шевченка, І. Франка, М. Шашкевича, М. Рильського та ін., обробок нар. пісень («Гагілка», «Ой Морозе, Морозенку», «Бодай ся когут знудив», «Про Бондарівну»), солоспівів («Спи, дитинко моя»). Серед музикознавчих праць Л.— теор. дослідження, істор. розвідки, публіцистика. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1964.

Тв.: Дослідження і статті. К., 1976. *Літ.:* Загайкевич М. С. П. Людкевич. К., 1957; Кос-Анатольський А. С. П. Людкевич. К., 1951; Павлишин С. Станіслав Людкевич. К., 1974; Творчість С. Людкевича. К., 1979. *М. П. Загайкевич.*

ЛЮДО́ВІК IX Святий (Louis IX; 25.IV 1214, Пуассі — 25.VIII 1270, Туніс) — король Франції з 1226 з династії *Капетінгів*. Провів ряд реформ для централізації держ. влади: судову (звузив значення сеньйоріальних судів, створив судову палату), фінансову (запровадив єдину повноцінну монету) і військову (замінив феод. ополчення найманим військом). Очолив 7-й та 8-й *хрестові походи*. Помер під час 8-го походу від чуми. В 1297 канонізований церквою.

ЛЮДО́ВІК XI (Louis XI; 3.VII 1423, Бурж — 30.VIII 1483, Плессі-ле-Тур) — король Франції з 1461 з династії *Валуа*. Проводив послідовну політику зміцнення королівської влади, централізації управління. У боротьбі проти феод. знаті, що протидіяла централізації, спирався на міста, дрібне і серед. дворянство. Л. XI в основному завершив тер. об'єднання країни. Сприяв розвиткові ремесла і торгівлі. За Л. XI було створено передумови для розвитку *абсолютизму* у Франції.

ЛЮДО́ВІК XIV (Louis XIV; 5.IX 1638, Сен-Жермен-ан-Ле — 1.IX 1715, Версаль) — король Франції з 1643 з династії *Бурбонів*. До 1651 при ньому регентшею була його мати Анна Австрійська, фактичним правителем до 1661 — кардинал *Мазаріні*. В той період було

придушено *Фронду*, укладено *Вестфальський мир 1648* і Піренейський мир 1659. За Л. XIV франц. *абсолютизм* досяг найвищого розвитку. В галузі економіки Ж. Б. *Кольбер* проводив політику *меркантилізму*. За Л. XIV Франція вела численні війни (участь у *Тридцятилітній війні 1618—48*, війні за *Іспанську спадщину* 1701—14 та ін.). На службі у франц. армії в той час перебував загін укр. козаків, що брав участь у здобутті Дюнкерка та боях проти ісп. війська.

ЛЮДО́ВІК XV (Louis XV; 15.II 1710, Версаль — 10.V 1774, там же) — король Франції з 1715 з дин. *Бурбонів*. До 1723 регентом при Л. XV був герцог Філіпп Орлеанський, 1723—26 країною управляв герцог Бурбон, 1726—43 — кардинал Флері. Значну роль у держ. справах відігравали фаворитки Л. XV маркіза Помпадур, графиня Дюбаррі. Внаслідок воєн з Великобританією Франція втратила більшу частину своїх колоній, в країні виникла фінанс. криза. Ставлення Л. XV до країни відображено у його відомому виразі: «Після нас — хоч потоп!».

ЛЮДО́ВІК XVI (Louis XVI; 23. VIII 1754, Версаль — 26.I 1793, Париж) — король Франції 1774—92 з династії *Бурбонів*. Гостра політ. криза в період правління Л. XVI привела до *Великої французької революції*. Внаслідок повстання 10.VIII 1792 Л. XVI було скинуто з престолу і ув'язнено з сім'єю в Тампль. За контрреволюц. діяльність його було засуджено судом *Конвенту* до страти і гільйотиновано.

ЛЮДО́ВІК XVIII (Louis XVIII; 17.XI 1755, Версаль — 16.IX 1824, Париж) — король Франції 1814—15 і з 1815 з династії *Бурбонів*. Брат *Людовіка XVI*. Під час *Великої французької революції* втік з Франції (1791), очолив контрреволюц. еміграцію. Після падіння *Наполеона I* (1814) зайняв королівський престол. Під час «*Ста днів*» утік у березні 1815 до Бельгії, повернувся до Франції в липні 1815 з військами іноз. д-в. Проводив політику в інтересах старого дворянства і клерикалів.

«ЛЮДО́ВЦІ» (від польс. lud — народ) — члени польських, в основному сел. партій, що виникли в 90-х рр. 19 ст. Після встановлення в Польщі нар.-демократичного ладу (1944) орг-ції «Л.» очистилися від реакційних елементів і 1949 утворили «Об'єднану селянську партію», що входить до складу *Фронту єдності народу* Польщі.

«ЛЮДСЬКИХ ВІДНОСИН ТЕО́РІЯ» — сучасна бурж. доктрина, яка намагається обгрунтувати нібито гуманний характер капіталізму, зобразити відносини між експлуататорами і експлуатованими як суто «людські», засновані на християнських заповідях і не зумовлені приватною власністю на засоби виробництва. Звідси проповідь «класової гармонії», «народного капіталізму», можливості задоволення вимог трудящих без революц. боротьби шляхом вдосконалення «людських відносин». Виникла в 20-х рр. 20 ст. Провідні представники «Л. в. т.» — У. Мур, Е. *Мейо* та ін. Під виглядом «гуманізації праці» ідеологи «Л. в. т.» розробляють практичні рекомендації, спрямовані на підвищення прибутків монополій.

ЛЮ́ЕС (лат. lues — зараза) — те саме, що й *сифіліс*.

ЛЮЇЗИ́Т [за ім'ям амер. хіміка У. Л. Льюїса (1878—1943)], ClCH = $CHAsCl_2$ — *отруйна речовина* шкірнонаривної дії. Суміш геометричних ізомерів хлорвінілдихлорарсину; тех. Л.— темно-коричнева рідина з різким подразнюючим запахом, який у малих кількостях нагадує запах *герані*. Смертельна концентрація при дії на організм через органи дихання — 0,25 мг/л (15 хв), при попаданні на шкіру — 25 мг/кг. Ефективним засобом лікування уражень, спричинених Л., є димеркаптопропанол та його похідні. Л. вперше одержали наприкінці 1-ої світової війни 1914—18, але в бойових операціях не застосовували.

ЛЮЙШУ́НЬ, Порт-Артур — місто на Пн. Сх. Китаю, в пров. Ляонін. Розташований на п-ові Ляодун. Порт на узбережжі Жовтого м., залізнична станція. Понад 300 тис. ж. (1970). Розвинуте рибальство. Суднорем. з-д. Л. до кін. 19 ст. був невеликим містечком. За рос.-кит. конвенцією 1898 переданий в оренду Росії, Перетворений царським урядом на військ.-мор. фортецю (див. *Порт-Артур*). За *Портсмутським мирним договором 1905* Росія поступилася орендними правами на Л. Японії. В 1945 Рад. Армія визволила Л. За кит.-рад. угодою 1945 СРСР і Китай домовилися про спільне використання Л. як військ.-мор. бази протягом 30 років. В 1955 СРСР вивів з Л. свої військ. сили. У Л.— кладовища рос. воїнів, які загинули під час оборони Порт-Артура 1904—05, і рад. воїнів, що загинули у боротьбі з япон. загарбниками при визволенні Пн.-Сх. Китаю (1945).

ЛЮКА́РНА (франц. lucarne — слухове вікно) — віконний проріз на горищі або в *куполі*. Л. часто мають декоративне призначення, оздоблюються лиштвою, ліпленням тощо.

ЛЮКС (лат. lux — світло), лк, lx — одиниця *освітленості* в *Міжнародній системі одиниць* (СІ), дорівнює освітленості поверхні площею 1 м² при світловому потоці випромінювання, що падає на неї, 1 лм (див. *Люмен*).

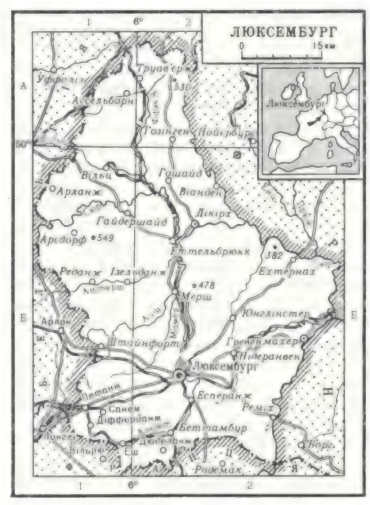

ЛЮ́КСЕМБУРГ (нім. Luxemburg, польс. Luksemburg) Роза (5.III 1871, м. Замосць, тепер ПНР — 15.I 1919, Берлін) — діячка нім., польс. і міжнар. робітн. руху, одна із засновників *Соціал-демократії Королівства Польського і Литви* і КП Німеччини (КПН). Н. в бурж. сім'ї. Революц. діяльність почала ще в гімназії. Брала участь у роботі нелег. гуртків Соціально-революц. партії «*Пролетаріат*». У 1889 емігрувала в Швейцарію, 1897 закінчила Цюріхський ун-т і 1898 переїхала до Німеччини. Очолювала ліве крило нім. с.-д. Виступала проти *ревізіонізму*, зокрема проти *бернштейніанства*. Наприкінці 1905 — на поч. 1906 вела нелегальну революц. роботу у Варшаві. З 1906 знову працювала в Німеччині. Друкувалася в нім., польс. і рос. с.-д. пресі. Вела антимілітарист. пропаганду, за що під час 1-ї світової війни була тричі заарештована. Один з організаторів «*Спартака союзу*», брала провідну участь в Установчому з'їзді КПН. Автор теор. праць з політ. економії, питань робітн. руху, в яких відстоювала необхідність класової боротьби і завоювання влади пролетаріатом. При цьому Л. припустилася ряду теор. і тактичних помилок (недооцінка ролі пролет. партії, союзу пролетаріату з селянством, заперечення *права націй на самовизначення* тощо), за що її критикував В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 30, с. 1—15). Після Великої Жовтн. соціалістичної революції Л. позбулася більшості помилкових поглядів. Після придушення бурж. урядом повстання берлінських робітників в січні 1919 Л. і К. *Либкнехт* були по-звірячому вбиті контрреволюціонерами. Злочинницьке вбивство викликало хвилю протестів у всьому світі. Масові мітинги і демонстрації протесту відбулися в багатьох містах Країни Рад, зокрема в Катеринославі, Павлограді, Миколаєві та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Накопление капитала, т. 1—2. М.— Л., 1934; Социальная реформа или революция. М., 1959; О литературе. М., 1961.
Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 9. Крок вперед, два кроки назад. Відповідь Н. Леніна Розі Люксембург; т. 25. Про право націй на самовизначення; Евзеров Р. Я., Яжборовская И. С. Роза Люксембург. М., 1974; Калашников Б. А. Вопросы исторического материализма в трудах Розы Люксембург. М., 1977.

ЛЮ́КСЕМБУРГ, Велике Герцогство Люксембург — держава в Зх. Європі.

В адм. відношенні поділяється на 3 округи, столицю виділено в окрему адм. одиницю.

Державний лад. Л.— конституційна монархія.

Діючу конституцію прийнято 1868. Глава д-ви — великий герцог. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — Палата депутатів, що складається з 59 депутатів, яких обирає населення строком на 5 років. Членів уряду та його голову призначає великий герцог.

Герб Люксембургу.

ЛЮКСЕМБУРГ

Площа — 2,6 тис. км²

Населення — 360 тис. чол. (на поч. 1978)

Столиця —м. Люксембург

Люксембург. Будинок парламенту.

Церква Санкт-Віллібрордус в Ехтернаху. Інтер'єр. 1017—31.

Люксембург. Загальний вид міста.

Природа. Більшу частину тер. країни займає горбована рівнина заввишки 300—400 м. На Пн.— відроги Арденн і Рейнських Сланцевих гір. Поклади заліз. руди, сланців, вапняків. Клімат помірний, м'який. Пересічна т-ра січня від 0 до +2°, липня — бл. 17°. Опадів 700—850 мм на рік. Річкова сітка густа, розгалужена, гол. річка — Мозель. Переважають бурі лісові й дерново-підзолисті грунти. Майже 30% площі Л. вкрито дубово-буковими лісами.

Населення. Бл. 76% населення — люксембуржці. Решта — переважно іммігранти (італійці, німці, французи та ін.). Офіц. мови — французька і німецька. Пересічна густота нас.— 138 чол. на 1 км² (1978). 68% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Люксембург*, Еш.

Історія. Тер. сучас. Л. на поч. н. е. входила до складу Рим. імперії, в 6—7 ст. н. е.— до *Франкської держави*. В 963 утворено феод. володіння (графство, з 1354 — герцогство) Л. з центром — фортецею Люксембург.

За середніх віків тер. Л. належала Іспанії, згодом Австрії і Франції. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* на тер. Л. було утворено номінально незалежну д-ву — Велике герцогство Л., яким управляв король Нідерландів (до 1890). Сучас. кордони Л. визначені бельг.-нідерл. договором 1839. Лондонська конференція 1867 проголосила Л. «вічно нейтральною» д-вою. В 1868 в Л. запроваджено конституцію. В 90-х рр. 19 ст. в країні активізувався робітн. клас, засн. Люксембурзьку соціалістичну робітн. партію. Під час 1-ї світової війни 1914—18 Л. був окупований нім. військами. В післявоєнні роки в країні розгорнувся робітн. і демократичний рух. У 1921 засн. Компартію Л. В 1935 між Л. і СРСР встановлено дипломатичні відносини (1941—42 переривалися). В 1940 Л. був окупований фашист. Німеччиною. В країні на чолі з комуністами розгорнувся *Рух Опору*. В лютому 1945 Л. визволено від окупантів, сформовано новий уряд, до складу якого ввійшли комуністи (до 1947). З 1945 Л.— член ООН. В 1948 на вимогу реакційних кіл з конституції Л. виключено статтю про нейтралітет. З 1949 Л.— член *НАТО*. За *Паризькими угодами 1954* ввійшов до *Західноєвропейського союзу* (1955). З 60-х рр. посилилися ділові контакти Л. з СРСР (візити міністрів закорд. справ — в СРСР 1969, 1973, в Л.— 1972). У 1974 підписано договір про розвиток екон., пром., наукового й тех. співробітництва між СРСР і *Бельгійсько-Люксембурзьким союзом*. В лютому 1978 парламентська делегація Л. відвідала СРСР. У квітні 1978 було підписано меморандум про розширення рад.-люксембурзького співробітництва в галузі повітр. транспорту.

К. О. Джеджула.

Політичні партії, профспілки. Християнсько-соціальна народна партія (ХСНП), засн. в 70-х рр. 19 ст. Демократична (Ліберальна) партія (ДП), засн. 1947. Представники ХСНП і ДП у липні 1979 увійшли до складу коаліційного уряду. Люксембурзька соціалістична робітнича партія (ЛСРП) засн. в 90-х рр. 19 ст. Соціал-демократична партія Люксембургу, засн. 1971. *Комуністична партія Люксембургу*, засн. 1921.

Єдина незалежна профспілка Люксембургу, засн. 1978. Входить до МКВП. Люксембурзька християнська спілка робітників. Входить до ВКП.

Господарство. Л.— індустр. країна, основою економіки якої є металург. пром-сть експортного напряму, що контролюється бельг.-франц. капіталом. У зв'язку з заг. кризою капіталістичного г-ва 70-х рр. економіка країни розвивається повільними темпами, зростає число безробітних, знизився життєвий рівень трудящих. У пром-сті створюється понад 70% валового нац. продукту і зайнято бл. 50% самодіяльного населення країни. Провідне значення мають видобування заліз. руди (0,6 млн. т, 1979) і чорна металургія (3,8 млн. т чавуну і бл. 5 млн. т сталі, 1979). За виробн. сталі на душу населення Л. посідає 1-е місце у світі. В металург. виробн. використовують імпортні вугілля та кокс (з ФРН), а також заліз. руду (гол. чин. з Франції). Певного розвитку набула маш.-буд., хім. (виробн. фосфорних добрив з доменного шлаку), цем., керамічна, харч. пром-сть. У 1979 вироблено 1,35 млрд. кВт · год електроенергії. Гол. пром. центри — Люксембург (передмістя), Діфферданж, Еш, Дюделанж. В с. г. зайнято 10% самодіяльного населення. Обробляється 135 тис. га землі. Переважають невеликі сел. г-ва. Вирощують зернові культури (пшеницю, ячмінь, овес, жито), картоплю, овочеві. Розвинуті садівництво, виноградарство. Бл. 50% с.-г. угідь займають пасовища. Провідна галузь с. г.— тваринництво, в якому створюється 80% вартості всієї с.-г. продукції. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 217, свиней — 80. У лісах — заготівлі деревини. Територією Л. проходять міжнар. з-ці та автомоб. шляхи, довж. їх відповідно 275 км і 5 тис. км (у т. ч. бл. 4 тис. з твердим покриттям). Розвинутий авіац. транспорт. Бл. 90% виробленої продукції вивозять (сталевий прокат, фосфорні добрива, цемент, ліс); довозять машини й устаткування, мінеральну сировину, нафтопродукти, тканини, продукти харчування тощо. Гол. торг. партнери — Бельгія, ФРН, Франція. Л.— значний фінанс. центр Зх. Європи. Завдяки пільговим умовам тут знаходяться контори численних іноз. банків та компаній. Грош. одиниця — люксембурзький франк (дорівнює бельг. франку). За курсом Держбанку СРСР 100 бельг. франків = 2,22 крб. (жовтень 1980).

В. І. Єфіменко.

Медичне обслуговування. В 1977 було 3848 лікарняних ліжок (108 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 408 лікарів (11,3 лікаря на 10 тис. ж.). Лікарів готують за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В країні запроваджено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 15 років. Поряд з держ. є приватні школи. Навчання починається нім. мовою, з 2-го класу вивчається французька, що в серед. школі стає мовою викладання. Строк навчання у поч. обов'язковій школі 8—9, у середній (навчання платне) — 6—7 років: 6 — у сучас. ліцеї та 7 — у класичному. В 1976/77 навч. р. в обов'язковій школі було 34,5 тис. учнів; у серед. школах та ін. серед. навч. закладах — 22,8 тис. учнів (1975/76 навч. р.). В 1969 в країні засн. університетський центр по підготовці до вступу в зарубіжні ун-ти. В 1973 у м. Люксембурзі створено Ун-т праці (1978/79 навч. р.— понад 14,9 тис. студентів), який не дає повноцінної спец. освіти. В країні є ряд коледжів, що закінченої вищої освіти не дають, консерваторія. Наук. установи: Т-во натуралістів (засн. 1872), бактеріологічна лабораторія, мед. дослідницький коледж (засн. 1818), Ін-т Великого герцога з наук. секціями: історії, медицини, природничих наук, лінгвістики, л-ри й мист., соціальних наук та ін. У м. Люксембурзі є Нац. б-ка (засн. 1798) з понад 550 тис. томів, Нац. музей та картинна галерея.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в країні виходило 5 щоденних газет і 1 щотижнева заг. тиражем понад 100 тис. прим. Найбільші: «Люксембургер ворт» («Слово Люксембургу», з 1848) — орган ХСНП, нім. мовою; «Летцебургер журналь» («Люксембурзька газета», з 1880) — орган ДП, нім. і франц. мовами; «Тагеблат» («Щоденний листок», з 1912) — орган ЛСРП, нім. мовою. Орган Компартії Л. «Цайтунг фум летцебургер фоллек» («Газета народу Люксембургу», з 1946), нім. мовою. Радіомовлення й телебачення Л.— комерційні служби, належать «Компані люксамбуржуаз де теледі́ффюзьйон».

Архітектура та образотворче мистецтво. На тер. Л. знайдено пам'ятки первісної культури (дольмени, кераміку), худож. вироби кельтів, від римських часів — залишки терм, таборів і башт, барельєфи й мозаїки. За часів середньовіччя були споруджені романські капела замку Віанден і церква Санкт-Віллібрордус в Ехтернаху (поч. 11 ст.), готичні церкви, багато оздоблені скульп-

турою (14—16 ст.). В 2-й пол. 16 ст. в ряді споруд з'явилися риси Ренесансу, в 17 ст.— *бароко* (замки: Вітранж, 1610; Вільц, 1631, та ін.), в 19 ст.— *класицизму*, пізніше—еклектики. Серед споруд сучас. архітектури — Будинок радіо (1937—52), Нац. театр (1962—66, франц. арх. А. Бурбоне), обидва — в Люксембурзі, та ін. У 8—10 ст. виникла мініатюра. У 2-й пол. 18 ст. широко розвивалося декор.-ужиткове мист. (виготовлення фаянсу, меблів, виробів з металу). Мист. 19 ст. було під впливом франц. школи (портретист Ж. Б. Фрезе, пейзажист М. Кірш). На поч. 20 ст. тут поширився *фовізм* та нім. *експресіонізм* (живописець Й. Куттер). Сучас. мист. розвивається під впливом А. *Матісса*, П. *Пікассо* (художники В. Кесселер, Ж. Пробст, М. Хофман та ін.). Абстрактні композиції створює скульптор Л. Веркольє.

ЛЮКСЕМБУРГ — столиця держави Люксембург. Гол. екон. і культур. центр країни. Розташований при злитті річок Альзет і Петрюс. Вузол з-ць і автошляхів міжнар. значення. Бл. 80 тис. ж. (1978). Підприємства металург. (зокрема, сталеливарної), маш.-буд. (трансп. машинобудування), легкої та харчосмакової (у т. ч. пивоварні з-ди) пром-сті. Значний фінанс. центр — великі банки, правління ряду монополій. Ін-т Великого герцога, Т-во натуралістів та ін. наук. установи. Нац. та міська б-ки. Нац. музей. Муніципальний театр. Консерваторія. Серед архіт. пам'яток: руїни рим. сторожової вежі, скельна капела Сен-Кірен (6 ст. і 15 ст.), готична церква Сен-Мішель (1519, дзвіниця — 1634), Палац юстиції (1556—72, фасад — 19 ст.), собор Нотр-Дам (1613—21, арх. Ж. дю Блок), ратуша (1830) та ін. Л. вперше згадується в джерелах 963.

ЛЮКСЕМБУ́РГИ (нім. Luxemburger, Lützelburger) — династія, що правила в «*Священній Римській імперії*» (1308—13, 1347—1400, 1410—37), Чехії (1310—1437), Угорщині (1387—1437). Л. використовували свою владу для розширення родинних володінь. Основою зміцнення їхньої екон. і політичної влади була Чехія. За правління Л. був жорстоко придушений *гуситський революційний рух* в Чехії. Основні представники династії Л.— *Карл IV*, *Сигізмунд I*.

ЛЮКСМЕ́ТР (від лат. lux — світло і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання *освітленості*, один з видів *фотометрів*. Розрізняють зорові і фотоелектричні Л. Дія зорового Л. грунтується на вирівнюванні яскравості двох суміжних світлових полів, освітленість одного з яких вимірюють, а другого — відома і відтворюється за допомогою внутр. лампи розжарювання. В основі дії фотоелектричного Л. лежить вимірювання електр. струму, що виникає в колі селенового *фотоелемента* при освітленні його світлочутливої поверхні, за допомогою *гальванометра*, шкала якого проградуйована в *люксах*.

ЛЮКС-СЕКУ́НДА, лк · с, lx · s — одиниця кількості освітлення в *Міжнародній системі одиниць* (СІ), дорівнює кількості освітлення, яке створюється за 1 с при освітленості 1 лк (див. *Люкс*).

ЛЮЛЛІ́ (Lulli, Lully) Жан Батіст (Джованні Баттіста Луллі; 28. XI 1632, Флоренція — 22.III 1687, Париж) — франц. композитор. Основоположник франц. нац. оперної школи. За походженням італієць. З 1646 — скрипаль і танцюрист при дворі Людовіка XIV, з 1653— придворний композитор (балети, дивертисменти, музика до п'єс Мольєра «Примусовий шлюб», 1664; «Міщанин-шляхтич», 1670, та ін.). З 1672 очолював Королівську академію музики й танцю. Твори: 15 опер (у т. ч. «Альцеста», 1674; «Тесей», 1675; «Арміда», 1686), бл. 30 балетів, 11 комедій-балетів, інструм. музика тощо.

ЛЮ́ЛЬКА Архип Михайлович [н. 10 (23). III 1908, с. Саварка, тепер Богуславського р-ну Київ. обл.] — рад. конструктор авіац. двигунів, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1947. Закінчив (1931) Київ. політех. ін-т, працював на підприємствах авіац. пром-сті у Харкові, Ленінграді, Москві (до 1939 одночасно викладав у Харків. авіац. ін-ті). З 1946 —ген. конструктор авіаційних двигунів, пізніше — генеральний конструктор з авіац. техніки, з 1958 — професор Моск. авіац. ін-ту. Розробив (1939—41) конструкцію першого в світі двоконтурного турбореактивного двигуна (ТРД). Під керівництвом Л. сконструйовано серію потужних ТРД для літаків з надзвуковою швидкістю, досліджено оптим. режими їхньої дії, а також нові енерг. речовини. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1951.

ЛЮМБА́ГО (лат. lumbago, від lumbus — поперек), простріл — гострий біль, що виникає раптово у попереку. Причини: ураження м'язів, хребців та ін. внаслідок травми, охолодження, інфекції тощо. Лікування: постільний режим, теплові процедури, болезаспокійливі засоби, курортне (Одеса, Саки, Мацеста, Сочі, Цхалтубо) тощо.

ЛЮМЕ́Н (лат. lumen — світло), лм, lm — одиниця світлового потоку в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). Л.— світловий потік, який випромінює точкове джерело в тілесному куті 1 ср при силі світла 1 кд (див. *Стерадіан*, *Кандела*).

ЛЮМЕН-СЕКУ́НДА, лм · с, lm · s — одиниця світлової енергії в *Міжнародній системі одиниць* (СІ), дорівнює енергії, яка випромінюється за 1 с при світловому потоці 1 лм (див. *Люмен*).

ЛЮМ'Є́Р (Lumière) Луї Жан (5.X 1864, Безансон — 6.VI 1948, Бандоль) — франц. вчений, винахідник кінематографа, член франц. АН (з 1919). Закінчив пром. школу, працював на ф-ці фотоматеріалів свого батька. В 1895 разом з братом Огюстом Л. (20.X 1862, Безансон — 10.IV 1954, Ліон) розробив конструкцію апарата (кінематографа) для знімання і проеціювання «рухомих фотографій». Перше демонстрування кінопрограми, знятої на цьому апараті, відбулось у березні 1895 (платне — 28.XII) в Парижі. В 1898 Л. організував серійний випуск кіноапаратів, виробн. кіноплівки і знімання фільмів, пізніше провадив досліди в галузі об'ємного і кольорового кіно. У Франції встановлено щорічну премію імені Луї Люм'єра за документальний фільм.

ЛЮМІНА́Л — лікарський препарат. Те саме, що й *фенобарбітал*.

ЛЮМІНЕСЦЕ́НТНА ЛА́МПА — лампа, що її дія грунтується на явищі *люмінесценції*; газорозрядне *джерело світла*. Являє собою заповнений *інертним газом* та здебільшого парою металу (напр., ртуті) скляний балон, стінки якого всередині вкрито шаром *люмінофору*. При проходженні електр. струму в лампі виникає електр. розряд, під впливом ультрафіолетового проміння якого атоми металу, а потім і люмінофор починають світитись. Люмінофори вибирають такі, щоб світло лампи було близьким до природного. Найпоширенішими джерелами світла цього типу є люмінесцентні *ртутні лампи*. Строк експлуатації та яскравість Л. л. значно більші, ніж *лампи розжарення* такого самого призначення. За допомогою Л. л. освітлюють вулиці, приміщення, ними користуються в копіювальних апаратах тощо.

ЛЮМІНЕСЦЕ́НТНА МІКРОСКОПІ́Я — метод спостерігання мікрооб'єктів під *мікроскопом* з використанням люмінесцентного світіння, яке виникає при освітленні цих об'єктів синьо-фіолетовим або ультрафіолетовим промінням.

ЛЮМІНЕСЦЕ́НТНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — спосіб *кінознімання* з використанням *люмінофорів*, здатних до *люмінесценції* при опромінюванні ультрафіолетовим промінням; різновид *комбінованого кінознімання*. В процесі Л. к. об'єкти, що їх знімають, вкривають люмінесцентними фарбами (ксантеновими, тіазоловими тощо) і освітлюють ртутно-кварцовими лампами з *світлофільтрами*, що пропускають лише ультрафіолетове проміння. В результаті на кіноплівці (її чутливість до ультрафіолетового випромінювання підвищують *сенсибілізацією*) виникає зображення лише забарвлених об'єктів, а пристрої, що їх підтримують, і фон залишаються невидимими. Надалі фон одержують, експонуючи кіноплівку повторно (див. також *Проекційних суміщень метод*). Крім ультрафіолетових, використовують видимі промені; регулюванням їхньої інтенсивності посилюють кольоровий *контраст* і яскравість забарвлених і незабарвлених об'єктів. Для Л. к. використовують *кінознімальні апарати* з спец. *об'єктивами* (з прозорого кварцу, кам'яної солі або флюориту) і світлофільтрами чорного або сріблястого кольору. До Л. к. вдаються при зображенні «висячих» у просторі об'єктів, зоряного неба,

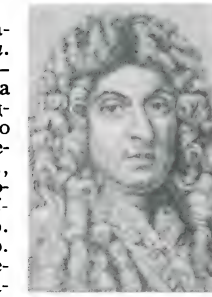

Ж. Б. Люллі.

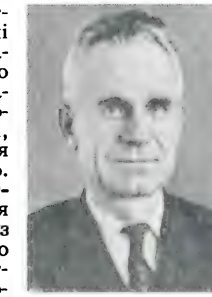

А. М. Люлька.

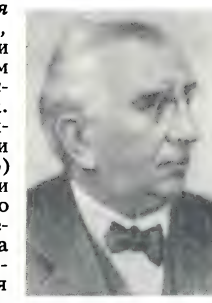

Л. Ж. Люм'єр.

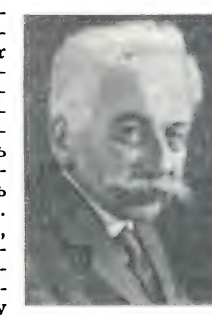

О. Люм'єр.

імітації об'єктів або речовин, що їх важко або неможливо використати в натурі (розплавленої лави, розжареного металу), при створенні світлових ефектів тощо. Спосіб Л. к. розроблено на Ленінгр. студії наук.-популярних фільмів. Перші фільми за цим способом — «Метеорити» (чорно-білий) і «Всесвіт» (кольоровий) — знято 1948.

Літ.: Кудряшов Н. Н. Специальные киносъемки. М., 1979.

В. В. Халяпін.

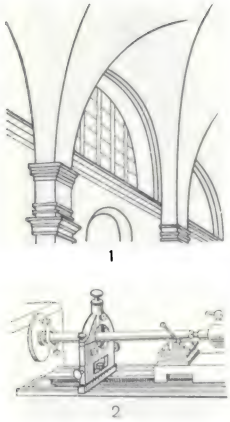

Люнети: 1 — у склепінні; 2 — верстатний.

ЛЮМІНЕСЦЕ́НТНИЙ АНА́ЛІЗ — метод дослідження різних об'єктів, оснований на явищі *люмінесценції*. Залежно від властивостей досліджуваного об'єкта, при Л. а. використовують фотолюмінесценцію, катодолюмінесценцію або хемілюмінесценцію. Найпоширеніший Л. а.— з використанням люмінесценції, збудженої ультрафіолетовим промінням. При Л. а. спостерігають або власне світіння досліджуваної речовини, або світіння спец. *люмінофора,* яким вона оброблена. Розрізняють с о р т о в и й Л. а., який дає змогу виявити відмінності між предметами, що здаються однаковими, та х і м і ч н и й Л. а., який дає можливість встановити в досліджуваній речовині наявність того чи ін. хім. елемента або групування (якісний аналіз), а також визначити їхню кількість (кількісний аналіз). Сортовий Л. а., при проведенні якого застосовується мікроскоп, наз. *люмінесцентною мікроскопією.* Чутливість кількісного Л. а. дуже висока і досягає для деяких органічних речовин $\sim 10^{-10}$ г/см³. Л. а. широко застосовують у хімії, біології, медицині, геології, археології, криміналістиці тощо.

Літ.: Люминесцентный анализ. М., 1961; Годжаев Н. М. Оптика. М., 1977.

М. В. Курик.

ЛЮМІНЕСЦЕ́НЦІЯ (від лат. lumen — світло і ... escent — суфікс, який означає слабку дію) — випромінювання тілами світла, надлишкового над *тепловим випромінюванням* при тій самій температурі; відбувається протягом часу, значно більшого за період світлових коливань. Л. часто наз. х о л о д н и м с в і т л о м, оскільки вона можлива при будь-якій т-рі випромінюючого тіла. Природні явища Л., зокрема світіння деяких комах, мінералів, гниючого дерева тощо, відомі з давніх давен, проте детальне вивчення Л. почалося лише в кін. 19 ст. Значний внесок у встановлення осн. законів Л. та в розробку її практичних застосувань зробила рад. школа фізиків, створена С. І. *Вавиловим.* На відміну від теплового випромінювання Л. не має рівноважного характеру і є випромінюванням порівняно невеликої кількості *атомів, молекул* чи *іонів* при їхньому переході із збудженого стану в менш збуджений або основний. Тривалість люмінесцентного світіння визначається тривалістю збудженого стану, який, крім властивостей люмінесціюючої речовини (*люмінофора*), залежить і від зовн. умов. Л. може збуджуватися під дією світла (*фотолюмінесценція*), прискорених електронів (катодолюмінесценція), проникаючої радіації (*радіолюмінесценція*), внаслідок хім. реакцій (*хемілюмінесценція*), мех. деформацій (*триболюмінесценція*) тощо. За тривалістю світіння після припинення збудження Л. умовно поділяють на *флуоресценцію* (короткотривале світіння) та *фосфоресценцію* (довготривале світіння). Залежно від характеру елементарних процесів, що приводять до люмінесцентного випромінювання, розрізняють резонансну, спонтанну, вимушену (метастабільну) та рекомбінаційну Л. Р е з о н а н с н а Л. (флуоресценція) спостерігається в парі атомів та в деяких простих молекулах і зумовлена спонтанним випромінюванням з того ж енерг. рівня, на який перейшов атом (молекула) при поглинанні енергії. С п о н т а н н а Л., яка характерна для складних молекул у парі й розчинах та домішок у твердих тілах, відбувається внаслідок збудження атомів (молекул, іонів) на проміжні енерг. рівні з наступними випромінювальними, а частіше безвипромінювальними переходами на рівні люмінесцентного світіння. В и м у ш е н а (метастабільна) Л., прикладом якої є фосфоресценція органічних речовин, зумовлена переходом атома після збудження на метастабільний рівень з наступним його переходом на рівень випромінювання за рахунок внутр. енергії або додаткового *кванта світла.* Р е к о м б і н а ц і й н а Л. виникає внаслідок *рекомбінації* частинок, які розділилися при поглинанні збуджуючої енергії (напр., *радикали* й іони в газах, *електрони* і *дірки* в твердому тілі). Осн. характеристикою Л. є її е н е р г е т и ч н и й в и х і д — відношення випроміненої і поглинутої енергії. У разі фотолюмінесценції вводять поняття квантового виходу — відношення кількості фотонів люмінесцентного випромінювання до кількості поглинутих фотонів збуджуючого світла при фіксованій енергії останніх. Л. застосовують для вивчення будови і властивостей молекул, при кількісному і якісному хім. аналізі *(люмінесцентний аналіз),* кінозніманні *(люмінесцентне кінознімання),* дефектоскопії (люмінесцентна дефектоскопія), в *електронопроменевих трубках,* штучних джерелах світла *(люмінесцентні лампи), сцинтиляційних лічильниках* тощо.

Літ.: Фок М. В. Введение в кинетику люминесценции кристаллофосфоров. М., 1964; Грибковский В. П. Теория поглощения и испускания света в полупроводниках. Минск, 1975; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976; Прингсгейм П. Флуоресценция и фосфоресценция. Пер. с англ. М., 1951.

М. В. Курик.

Люпин: 1 — вузьколистий, або синій; 2 — жовтий; 3 — білий; 4 — багаторічний.

ЛЮМІНОФО́РИ (від лат. lumen — світло і грец. φορός — носій) — речовини, здатні до *люмінесценції.* Залежно від типу збудження розрізняють фотолюмінофори, катодолюмінофори, рентгенолюмінофори і т. д. Органічні Л. наз. органолюмінофорами, або люмогенами, неорганічні — *фосфорами.* Серед фосфорів виділяють Л. з кристалічною структурою— кристалофосфори. Більшість органолюмінофорів є власними Л., світіння яких зумовлене властивостями їх осн. речовини. Фосфори — невласні Л., їхнє світіння визначається властивостями незначної кількості (до 10^{-9}%) домішок (активаторів) в осн. речовині. Прикладом органічних Л. є *антрацен* і стільбен, фосфорів — сульфід цинку, активований міддю (ZnS · Cu). Л. широко застосовують в *люмінесцентному аналізі* та *рентгеноскопії,* як активні середовища в *лазерах,* при виготовленні *електронопроменевих трубок, люмінесцентних ламп,* для аварійного освітлення тощо. Див. також *Сцинтилятори.*

М. В. Курик.

ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРІА́Т (від нім. Lumpen — лахміття) — декласовані елементи в класово антагоністичному суспільстві (жебраки, бродяги, дрібні спекулянти, злодії, повії тощо). Особливо численний у капіталістичному суспільстві, де він постійно утворюється внаслідок хронічного *безробіття* та зубожіння трудящих мас. Поряд з дрібнобурж. прошарками Л.-п. становить соціальну основу анархізму, штрейкбрехерів, погромних та фашист. банд тощо.

ЛЮНЕ́Т (франц. lunette) — 1) В а р х і т е к т у р і — арковий проріз у *склепінні* або стіні, горизонтально обмежений знизу. В наскрізних Л. (мал.) звичайно розміщують вікна, «глухі» Л. часто прикрашають розписом або скульптурою. 2) У м а ш и н о б у д у в а н н і — пристрій, що додатково підтримує тонкі і довгі заготовки, оброблювані на верстатах. Люнет (мал.) запобігає *прогину* заготовок від власної ваги і тиску різця, підвищує їхню вібростійкість. 3) У в і й с ь к о в і й с п р а в і — відкрите з тилу укріплення з одним або двома прямолінійними валами і ровом по фронту і з боків. Л. застосовували з серед. 17 до поч. 20 ст.

ЛЮПИ́Н (Lupinus) — рід рослин родини *бобових.* Одно- і багаторічні, переважно трав'янисті рослини. Стебло прямостояче 1—1,5 м заввишки; зустрічається багато низькорослих видів і форм. Листки чергові, черешкові, складні, багатопальчасті з прилистками. Квітки зібрані у вертикальні китиці на верхівках гол. стебла й гілок. Плід — шкірястий біб. Походить з Середземноморського узбережжя і Пн. Америки. Понад 200 видів, у культуру запроваджено понад 10 видів. В СРСР — тільки культурні форми. Найпошир. однорічні види Л.: вузьколистий, або синій (L. angustifolius), жовтий (L. luteus), білий (L. albus), мінливий (L. mutabilis) та багаторічний Л. багатолистий (L. polyphyllus). Л. має важливе нар.-госп. значення. Серед *зернових бобових культур* він відзначається найбільшою азотфіксуючою здатністю (див. *Азотфіксація*). За *вегетаційний період* Л. на 1 га нагромаджує у своїй надземній і підземній масі до 200 кг азоту, багато фосфору, калію та ін. поживних речовин. Завдяки цій властивості Л. його використовують на зелене добриво (див. *Сидерація*). Л. багатий на білок. У зеленій масі вміст протеїну перевищує 20%, у зерні — 40%. Л. містить отруйні алкалоїди (лю-

пінін, люпанін, люпинідон), що є причиною виникнення у тварин небезпечної хвороби — люпинозу. Тепер виведено нові сорти (табл.) малоалкалоїдних і безалкалоїдних Л., які можна згодовувати тваринам у необмеженій кількості. Урожай зерна Л. 20—25 ц/га, зеленої маси 500 ц/га і більше. Деякі види Л. вирощують як декоративні рослини.

Ф. П. Юхимчук.

ЛЮРСА́ (Lurçat) Андре (27.VIII 1894, Брюйєр, Вогези — 12.VII 1970, Со, поблизу Парижа) — франц. архітектор, представник *раціоналізму*. Член Франц. компартії. Брат Ж. *Люрса*. Навчався в школі красних мист. у Нансі та Парижі. Член Академії архітектури в Парижі (з 1939). Серед робіт—шкільний комплекс ім. К. Маркса у Вільжюїві (1931—33), реконструкція району Сен-Дені (1946—62), житл. комплекс у Блан-Менілі (1950—67), реконструкція м. Мобежа, деп. Нор (1945—63), санаторій Лей-Сен-Крістоф поблизу Нансі (1956), житл. масив у Сен-Максі (1958—67). В 1934—37 працював у СРСР.

ЛЮРСА́ (Lurçat) Жан (1.VII 1892, Брюйєр, Вогези — 6.I 1966, Сен-Поль-де-Ванс, Приморські Альпи) — франц. живописець, автор картонів для килимів. Брат А. *Люрса*. Спец. худож. освіти не мав. Л. відродив у Франції мистецтво килимарства. Кращі килими Л. виконував на фабриці в Обюссоні («Пісня миру», 1957—63, та ін.). Л. відомий також як майстер кераміки, ілюстратор і театр. художник. Килими, виконані Л., були представлені на виставці в Києві 1974.

ЛЮСТРА́ЦІЇ (польс. lustracja, одн., від лат. lustrum — п'ятиліття, податний чи фінансовий період) — описи держ. маєтностей, що періодично проводилися за ухвалою польс. сейму 1562 через кожні 5 років у Литві, Польщі та на загарбаних ними укр. і білорус. землях. На відміну від *інвентарів* Л. складалися не адміністрацією маєтку, а чиновниками-люстраторами або люстраційними комісіями, які виконували водночас ревізорські функції. Л. містили відомості про якість земель, про госп. витрати й чистий прибуток маєтностей. Після втрати Польщею державності в кін. 18 ст. царський уряд зберіг проведення Л. на тер. колишніх володінь шляхет. Польщі, що ввійшли до складу Рос. д-ви, в т. ч. на Правобережній Україні до 1876 (в Київ. губ. до 1886).

А. З. Барабой.

ЛЮТЕЇНОВІ КЛІТИ́НИ (від лат. luteus — жовтий) — залозисті клітини *жовтого тіла*. Періодично виникають у *яєчниках* статевозрілих ссавців, в т. ч. людини, після кожної *овуляції*; розвиваються з клітин *граафового пухирчика*. Одноядерні клітини, неправильнокруглої форми; в цитоплазмі міститься пігментно-жирова речовина з групи ліпохромів — лютеїн; виробляють гормон — *прогестерон*. Після проходження циклу розвитку лютеїн перетворюється на жир, а самі Л. к. зазнають *атрофії*.

ЛЮ́ТЕР (Luther) Мартін (10.XI 1483, Айслебен, Саксонія — 18.II 1546, там же) — діяч *Реформації* в Німеччині, основоположник *лютеранства*. В 1505 закінчив Ерфуртський ун-т, став членом августинського монастиря в Ерфурті; з 1512 — доктор богослов'я Віттенберзького ун-ту. 31.X 1517 Л. виступив з 95 тезами проти торгівлі *індульгенціями* та проти ін. зловживань католицької церкви, започаткувавши цим осн. положення нового віровчення. Відкинувши католицьку догму про посередництво церкви й духівництва між богом і віруючим, Л. оголосив віру єдиним шляхом «спасіння душі», заперечував авторитет папських декретів, рішень соборів і творів *отців церкви* й вимагав відновлення авторитету «святого письма», виступав за обмеження прав духівництва та проти його панівного становища в суспільстві. Визнавав правильність багатьох положень Я. *Гуса*. В 1520 прилюдно спалив папську буллу про відлучення його від церкви. Ідеї, висунуті Л., підхопили опозиційні й революц. верстви населення в боротьбі проти феод. ладу. В 1520—21, побоюючись наростання участі нар. мас у русі Реформації, Л. почав відходити від радикальних поглядів, а під час *Селянської війни 1524—26* повністю перейшов на позиції феод. князів, закликаючи їх до жорстоких розправ з повсталими селянами. Переклав *Біблію* нім. мовою, відіграв значну роль у розвитку нім. мови й літератури.

П. І. Косуха.

ЛЮТЕРА́НСТВО — один з осн. напрямів *протестантизму*. Виникло в 16 ст. в ході *Реформації* в Німеччині. Віровчення Л. спирається на *Біблію*. Основи Л. виклали *Лютер* і його послідовник Меланхтон у «Книзі згоди» (1580), до якої входять «Великий» і «Малий» катехізиси, «Аугсбурзьке сповідання» та ін. Осн. догматом Л. є положення про «спасіння душі» через особисту віру (без посередництва духівництва). Л. вимагало проведення секуляризації церковного майна. Обрядовість у Л. відповідає бурж. вимогам «дешевої» церкви: заперечується складна церк. *ієрархія*, чернецтво, вшанування ікон, культ «святих» тощо. З християнських таїнств Л. визнає *хрещення* (шляхом обливання немовлят) і *причащання*. Л. проголошує положення про заг. священство (здійснювати богослужіння може кожен віруючий), рівність усіх перед богом. Організаційною основою лютеран. церкви є громада, або *конгрегація*, якою керує церковна рада і *пастор*. Вищі церк. ієрархи в Л.— *єпископи* і *архієпископи*. Лютерани об'єднуються в нац. *євангелічні церкви*, які входять до складу Всесвітньої лютеранської федерації (з 1947). Богослужіння ведеться нац. мовами. Л. поширене в ФРН, скандінавських країнах, США та ін. В СРСР євангелічно-лютеранські церкви існують в Естонії та Латвії. Лютеранські церкви входять до *Всесвітньої ради церков*.

Літ.: Чанышев А. Н Протестантизм. М., 1969.

П. І. Косуха.

ЛЮТЕ́ЦІЙ [Lutetium; від лат. Lutetia — Лютеція (стародавня назва Парижа)], Lu — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 71, ат. м. 174, 97; належить до *лантаноїдів*. Відкрив 1907 франц. хімік Ж. Урбен. Л.— метал сріблясто-білого кольору, густина 9840 кг/м³, $t_{пл}$ 1660° С, $t_{кип}$ 3412° С. Хімічно активний. При високій т-рі взаємодіє з киснем, галогенами, сіркою та ін. неметалами. Сплавляється з багатьма металами. Чистий Л. застосовують для дослідних цілей, ізотоп ^{177}Lu — у радіотерапії злоякісних пухлин.

ЛЮТЕ́ЦІЯ (лат. Lutetia) — давнє поселення галльського племені паризіїв на місці сучас. *Парижа*. З серед. 1 ст. до н. е. стала значним торг. центром. З 3 ст. наз. Паризії (лат. Parisii, пізніше франц. Paris).

ЛЮ́ТИКОВ Пилип Петрович [28. XII 1891 (9.I 1892), с. Арсентьевка, тепер Конишевського р-ну Курської обл.— 15.I 1943] — один з керівників парт. підпілля в Краснодоні (Ворошиловгр. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1924. Н. в сел. сім'ї. З 1904 працював у Донбасі. Учасник громадян. війни на Україні. В 1920—41 — на госп. роботі в Донбасі. Під час нім.-фашист. окупації — секретар Краснодонського підпільного райкому партії. Під керівництвом Л. краснодонські комуністи і комсомольці створили підпільну комсомольську орг-цію «*Молода гвардія*». Заарештований і закатований гестапо. Посмертно нагороджений орденом Леніна.

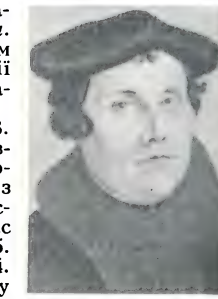

М. Лютер.

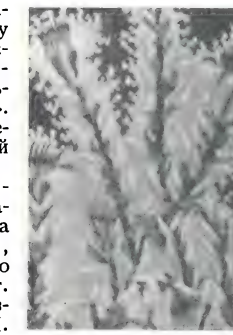

Ж. Люрса. Гобелен «Блакитний татарник». Фрагмент. 1955. Обюссон.

ЛЮ́ТИЧІ, велети — союз зх.-слов'ян. племен (доленчан, ратарів, хижан та ін.) 8—12 ст. на пд. узбережжі Балтійського м., між Одрою (Одером) і Лабою (Ельбою). В 9 — на поч. 10 ст. Л. управляли князі ратарів, пізніше — збори знаті племен. Л. перебували на стадії феодалізації. В 12 ст. землі Л. були загарбані нім. феодалами і включені до Бранденбурзької *марки*. Л. зазнали асиміляції.

ЛЮТКО́ВИЧ (Домжив-Лютковичі-Телиця) Павло (р. н. невід.— 1634, с. Чорна, поблизу Ровно) — укр. друкар, письменник і перекладач. З 1611 — ігумен мінського Петропавлівського монастиря, з 1628 — ігумен новозаснов. монастиря в с. Чорній на Волині, який 1631 передав під опіку Києво-Печерської лаври. Видавав книжки протягом 1618—22 у с. Угорцях на Львівщині (тепер с. Нагірне Самбірського р-ну), 1624—25 — у Четвертні (тепер Маневицького р-ну Волин. обл.), 1628 — при Луцькому братському монастирі, 1629 — у с. Чорній. Серед видань Л.— навч. посібники, панегіричні вірші, богословські книги.

Я. Д. Ісаєвич.

ЛЮТНЕ́ВА БУРЖУА́ЗНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1917 в Росії — друга рос. революція, буржуазно-демократична за характером, в результаті якої було повалено царське самодержавство і створено умови для завоювання робітн. класом політ. влади, для переходу до етапу боротьби за соціалістичну революцію. Перед Л. б.-д. р. стояли завдання, висунуті ще *революцією 1905—07 в Росії:* повалення самодержавства, вста-

Сорти люпину на корм і зелене добриво, районовані 1981

Жовтий люпин	
Академічний 1	
Гюльцовер жовтий	
Житомирський ювілейний	
Луч	
Ранньостиглий 301	
Рокинський 58	
Факел	
Швидкорослий 4	
Білий люпин	
Дніпро	
Київський мутант	
Київський скоростиглий	
Славутич	
Сонячний	
Український	
Люпин на зелене добриво	
Місцевий білий	

ЛЮТНЕВА БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917

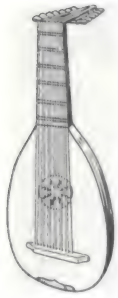

Лютня.

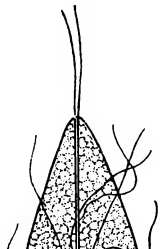

Лямблія.

Люцерна синя. Нижня і верхня частини рослини.

новлення демократичної республіки, знищення поміщицького землеволодіння, ліквідація нац. гноблення. Могутнім прискорювачем революц. вибуху була *перша світова війна 1914—18*, яка вкрай загострила соціальні суперечності в Росії. Революційна криза в країні виявилася не лише в зростанні страйків робітників (див., зокрема, *Горлівсько-Щербинівський страйк 1916*, *Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916*), у виступах селян (див. *Зарудянські селянські заворушення 1914*, *Нижньосироватське селянське заворушення 1915*) і солдатів, посиленні нац.-визвольного руху (див. *Середньоазіатське повстання 1916*), а й в утворенні ліберально-бурж. (опозиційного) блоку в *Державній думі*, а також у розкладі царизму, «кризі верхів». За визначенням В. І. Леніна, в період Л. б.-д. р. «внаслідок надзвичайно оригінальної історичної ситуації з л и л и с я вкупі, і надзвичайно „дружно" злилися, ц і л к о м р і з н і п о т о к и, ц і л к о м р і з н о р і д н і класові інтереси, ц і л к о м п р о т и л е ж н і політичні й соціальні прагнення» (Повне зібр. тв., т. 31, с. 16).

Гегемоном і гол. рушійною силою Л. б.-д. р. виступив робітн. клас Росії і його авангард — 400-тисячний загін петрогр. пролетаріату, який повів за собою солдатів, матросів і селян. В. І. Ленін і очолювана ним партія більшовиків теоретично озброїли, політично й організаційно підготували робітн. клас Росії до здійснення його історичної місії.

Більшовицька партія, що вийшла з підпілля, налічувала 154 парт. орг-ції і групи, бл. 24 тис. членів. *Російське бюро ЦК РСДРП* підтримувало тісний зв'язок із Закорд. колегією ЦК на чолі з В. І. Леніним.

Спираючись на Петерб. к-т партії, який, за визначенням В. І. Леніна, був взірцем революц. боротьби під час війни, Рос. бюро ЦК РСДРП відразу ж виступило з конкретним планом революц. дій, висунувши вимоги організації Рад, створення Тимчасового революц. уряду. Незважаючи на всю складність і незвичайність обстановки в країні, більшовицька партія, керуючись ленінськими стратегічними і тактичними настановами, виробила конкретну і цілеспрямовану лінію. Напередодні Л. б.-д. р. у країні наростав страйковий робітн. рух. У січні — лютому 1917 його учасниками були 1330 тис. чол. На відзнаку річниці *Дев'ятого січня 1905* на заклик більшовиків у Москві, Нижньому Новгороді, Харкові, Катеринославі, Макіївці та ін. містах відбулися демонстрації та політ. страйки. Найбільший страйк пройшов у Петрограді (бл. 145 тис. робітників). Л. б.-д. р. почалася 23.II (8.III), коли революційний пролетаріат Петрограда відзначав Міжнар. жіночий день.

Страйки й революц. демонстрації переросли 25.II (10.III) у заг. політ. страйк під лозунгами: «Геть царя!», «Геть війну!», «Хліба!». 27.II (12.III) до робітників приєдналися солдати гарнізону. Заг. політ. страйк переріс у збройне повстання. Повсталі майже повністю оволоділи містом — захопили мости, вокзали, пошту, телеграф, арсенал, урядові установи, розгромили поліцейські дільниці, визволили з тюрем політичних в'язнів.

Революція у Петрограді перемогла. 27.II (12.III) більшовики випустили Маніфест ЦК РСДРП «До всіх громадян Росії», який вимагав встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, конфіскації поміщицьких земель, негайного припинення імперіалістичної війни. Того самого дня відбулося перше засідання Петрогр. Ради робітн. і солдатських депутатів. Виконуючи волю повсталого народу, Рада провела ряд революц. заходів, виявивши себе як орган революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, як «робітничий уряд» (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 31, с. 18). 2 (15). III *Микола II* зрікся престолу на користь молодшого брата Михайла, який наступного дня також змушений був відмовитися від трону. Того самого дня обраний 27.II (12.III) Держ. думою Тимчасовий к-т (див. *Тимчасовий комітет Державної думи 1917*) при підтримці лідерів есерів і меншовиків сформував бурж. *Тимчасовий уряд*. Революція з Петрограда швидко перекинулась в ін. місця, насамперед у пролет. райони. Першими її 28.II (13.III) підтримали робітники Москви. Перемігши, вони створили Раду робітн. депутатів, перше засідання якої відбулося 1 (14).III. На Україні Ради робітн. депутатів було обрано: у Харкові — 2 (15).III, Києві — 3 (16).III, Катеринославі — 4 (17). III, Одесі й Миколаєві — 6 (19).III. В цей же період Ради виникли в Донбасі. Створювалися також Ради солдатських депутатів, які згодом об'єдналися з Радами робітн. депутатів. Більшість у Радах належала представникам дрібнобурж. партій, гол. чин. меншовикам та есерам. Це пояснювалося недостатньою організованістю і свідомістю пролетаріату, тим, що значна частина більшовиків у лютому — березні ще перебувала в тюрмах, на засланні, в еміграції, а головне тим, що до політ. життя потяглися десятки мільйонів людей з дрібнобурж. ідеологією. За порівняно короткий істор. відрізок часу Ради було створено повсюдно (в цілому в березні їх налічувалося понад 600, у т. ч. на Україні — більше 100). Поряд з Радами на місцях існували й органи Тимчасового уряду. Було запроваджено посади губернських і повітових комісарів, у містах буржуазія почала створювати к-ти громадських орг-цій (див. також *Земельні комітети*). Зміцненню їх активно допомагали меншовики та есери. Вони проводили угодовську політику щодо буржуазії, прагнули звести діяльність Рад до ролі спостережних органів. Однак, незважаючи на засилля представників дрібнобурж. партій, Ради виявляли себе як органи нар. влади. Деякі з них з часу виникнення перебували під впливом більшовиків (на Україні — Луганська, Краматорська, Щербинівська та ін.).

Демонстрація в Петрограді в перші дні після повалення самодержавства.

Демонстрація в Москві в лютневі дні 1917.

Маніфестація в Києві біля міської думи. Березень 1917.

Л. б.-д. р. «зайшла далі від звичайної буржуазно-демократичної революції, а л е н е д і й ш л а щ е до „чистої" диктатури пролетаріату і селянства» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 31, с. 151). Цей перехідний період революції характеризувався наявністю *двовладдя* — своєрідного переплетення диктатури пролетаріату й селянства в формі *Рад робітничих і солдатських депутатів*, *Рад селянських депутатів* і диктатури буржуазії в особі Тимчасового уряду. На Україні 4 (17).III 1917 укр. бурж., дрібнобурж. націоналістичні партії та організації створили в Києві бурж.-націоналістичну *Центральну раду*. Вона, по суті, становила єдиний контрреволюц. табір з бурж. Тимчасовим урядом, незважаючи на деякі незгоди в нац. питанні.

Перемога Л. б.-д. р. відкрила нову сторінку в історії народів кол. Рос. імперії. В своєрідних умовах, що створилися, перед більшовицькою партією і революц. пролетаріатом постало завдання готуватися до переходу від першого, бурж.-демократичного етапу революції, до другого, соціалістичного етапу.

Див. *Квітневі тези В. І. Леніна*, *Велика Жовтнева соціалістична революція*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977;

История СССР, т. 6. М., 1968; Історія Української РСР, т. 4. К., 1979; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов, т. 1. К., 1957; Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках. К., 1963; Кошик А. К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. К., 1965; Сидорчук В. Л. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 — лютий 1917). Львів, 1966; Харитонов В. Л. Лютнева революція 1917 року на Україні. Х., 1966; Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році. (Період двовладдя). К., 1966; Минц И. И. История Великого Октября, т. 1. М., 1977; Бурджалов Э. Н. Вторая русская революция. Восстание в Петрограде. М., 1967; Бурджалов Э. Н. Вторая русская революция. Москва. Фронт. Периферия. М., 1971; Партия большевиков в Февральской революции 1917 года. М., 1971; Рутман Р. Е. Россия в период первой мировой войны и Февральской буржуазно-демократической революции. (Июль 1914 г.— февраль 1917 г.). Библиографический указатель советской литературы, изданной в 1953—1968 гг. Л., 1975.

Ю. М. Гамрецький.

«ЛЮТНЕ́ВА» НАРА́ДА ЦК РСДРП З ПАРТІ́ЙНИМИ ПРАЦІВНИКА́МИ 1913— див. *Краківська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913.*

ЛЮТНЕ́ВІ ПОДІЇ 1948 в Чехословаччині — перемога трудящих Чехословаччини, керованих КПЧ, над реакцією, що вчинила спробу повалити нар.-демократич. лад, відірвати Чехословаччину від союзу з СРСР і відродити бурж. лад. Після перемоги нац.-демократичної революції в країні (травень 1945) влада перейшла до уряду *Національного фронту Чехословаччини*, який приступив до здійснення розробленої КПЧ програми широких соціально-екон. перетворень. Буржуазія і керівництво реформістських партій при підтримці тодішнього президента країни Е. *Бенеша* і зх. імперіалістів саботували програму Нац. фронту. 20.II 12 міністрів — членів Національно-соціалістичної, Народної і Демократичної партій (входили до блоку некомуністичних партій) подали у відставку, спричинивши урядову кризу. 21.II голова уряду К. *Готвальд* закликав усіх громадян республіки виступити єдиним фронтом на захист нар. демократії. По всій країні створювались к-ти дії, формувалися загони нар. міліції, 24.II відбувся заг. страйк протесту проти дій реакції. 25.II під тиском нар. мас Бенеш змушений був прийняти відставку реакційних міністрів і схвалити новий склад уряду відродженого Нац. фронту на чолі з К. Готвальдом. Влада перейшла до рук робітн. класу, який здійснював її в союзі з дрібним і серед. селянством і трудовою інтелігенцією. Завершився етап переростання нац.-демократичної революції в революцію соціалістичну, почалася нова, соціалістична епоха в історії Чехословаччини.

А. Ф. Кізченко.

ЛЮ́ТНЯ (від араб. аль'уд — дерево) — струнний щипковий муз. інструмент. Походить від стародавнього арабо-іранського уда, занесеного в середні віки маврами й сарацинами в Іспанію та Сіцілію. Звідси з деякими змінами в конструкції поширився в Європі під назвою лютня. Має овальний опуклий корпус, коротку широку шийку (з грифом або без нього), з відігнутою назад головкою, плескату деку з резонаторним отвором. Найпоширенішою була Л. з 5—7 парними (акомпанемент) і одинарною (для виконання мелодії) струнами. Застосовувалась як сольний, ансамблевий та супроводжуючий спів інструмент. Серед відомих лютнярів — укр. музикант Т. *Білоградський*. До муз. лютневидних інструментів належить *бандура*. В 2-й пол. 18 ст. Л. була витіснена *гітарою*.

ЛЮ́ФА (Luffa) — рід однорічних рослин родини *гарбузових*. Стебла лазячих рослин завдовжки до 5 м і більше. Листки чергові, 5—7-лопатеві. Квітки одностатеві (рослини однодомні), великі, жовті або білі. Плоди багатонасінні, циліндричні до 100 см завдовжки і до 15 см завтовшки. Бл. 6 видів, що дико ростуть в тропіч. і субтропіч. країнах Азії, Африки і в Пд. Америці. В культурі пошир. 2 види: Л. циліндрична (L. cylindrica) і Л. гострогранна (L. acutangula). В СРСР вирощують у Серед. Азії і в пд. районах Європ. частини; в УРСР — у Кримській та Одеській обл. Молоді плоди їстівні.

ЛЮЦЕ́НКО Любов Миколаївна (1856, Київ — р. і місце см. невід.) — укр. і рос. співачка (сопрано). В 1874 закінчила Моск. консерваторію. Співала на оперних сценах Росії, України (1874—75, 1880—81 — в Київ. рос. опері, 1875—76— в Одесі), Австрії. Партії: Галька («Галька» Монюшка), Надія («Аскольдова могила» Верстовського), Наталія («Опричник» Чайковського), Аїда («Аїда» Верді). В 1906 викладала в Київ. муз.-драм. школі при відомстві внутр. справ. У концертах виконувала твори укр. композиторів і нар. пісні.

І. М. Лисенко.

ЛЮЦЕ́НКО Олександр Юхимович [31.VII (12.VIII) 1806 — 28.I (9.II) 1884, Петербург] — вітчизняний археолог. Будучи 1853—78 директором Керченського археол. музею, провадив розкопки скіфських та античних пам'яток (*Олександропільського кургану, Мелек-Чесменського кургану* та ін.) поблизу Керчі й на Таманському п-ові. Знахідки з цих пам'яток — в колекціях *Ермітажу* і Керченського музею.

ЛЮЦЕ́РНА (Medicago) — рід рослин родини *бобових*. Багаторічні й однорічні трави, іноді півкущі або кущі. Листки трійчасті, видовжені. Квітки зібрані в китиці. Плід — одно- або небагатонасінний біб. Насінини нирковидні, жовті. Коренева система стрижнева, проникає в грунт на глибину до 4—5 м і більше. На коренях живуть *бульбочкові бактерії*. Багато видів Л.— цінні *кормові трави*. Бл. 100 видів, пошир. в Європі, Азії та Африці; в СРСР — бл. 60 видів, з них в УРСР — 20. У культурі найпошир. 2 багаторічні види: Л. синя, або посівна, і Л. жовта, або серповидна. Л. синя (M. sativa) має сині квітки різних відтінків і боби, скручені в 2—3 спіралеподібні витки. Л. жовта (M. falcata) має жовті квітки й серповидні, іноді майже прямі боби. Зимостійка, але повільно відростає після скошування і здебільшого дає один укіс. Розрізняють групи сортів Л.: сині, синьогібридні, строкаті, жовтогібридні, жовті. На Україні найпошир. сорти Л. синьогібридної групи (див. табл.). Л. використовують на *сіно, зелений корм, силос* і *сінне борошно*. Урожайність сіна в посушливих районах — 15—30 ц/га, в районах з 500—600 мм опадів на рік — 40—50 ц/га (за 2—3 укоси), на зрошуваних землях — до 100—150 ц/га. Урожай насіння — до 5 ц/га.

ЛЮ ША́ОЦІ (1898, пров. Хунань— 1969) — держ. і політ. діяч Китаю. Н. в сел. сім'ї. Здобув пед. освіту. В 1919 — учасник «*Четвертого травня*» *руху*. З 1921 — член КП Китаю (КПК). Один із керівників робітн. руху під час *Революції 1925—27 в Китаї*. З 1927 — член ЦК, з 1931— Політбюро ЦК КПК. В 1930 обраний членом Виконбюро Профінтерну, 1934 — головою Всекит. федерації профспілок. У 1936 — 43 — секретар Пн.-Кит., Центр.-Кит. бюро ЦК КПК, політ. комісар Нової 4-ї армії. В 1943—56 — секретар ЦК КПК. В 1949—54 — заст. голови Центр. нар. урядової ради і заст. голови Нар.-революц. військ. ради, голова Центр. правління Т-ва кит.-рад. дружби. В 1949—53 — віцеголова ВФП. У 1954—59 — голова Постійного к-ту Всекит. зборів нар. представників. З 1956 — член Постійного к-ту Політбюро ЦК КПК, заст. голови ЦК КПК. З 1959 — голова КНР. В 1966, в період т. з. культурної революції, репресований як один з гол. противників політ. лінії Мао Цзедуна. В 1980 реабілітований.

В. В. Седнєв.

ЛЯБУ́РБ (Labourbe) Жанна Марі (8.IV 1877, Лапаліс, деп. Альє, Франція — 1.III 1919, Одеса) — франц. інтернаціоналістка, учасниця громадянської війни в Росії. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в сім'ї селянина — учасника *Паризької комуни 1871*. В 1896 виїхала в Росію, до м. Томашова, де працювала вчителькою. Напередодні революції 1905—07 включилася в революц. боротьбу. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції — діяч інтернаціоналістського руху на захист Країни Рад, секретар франц. комуністичної групи при ЦК РКП(б) у Москві. 19.VIII 1918 була прийнята В. І. Леніним. У лютому 1919 — в Одесі на підпільній роботі серед військ інтервентів, член підпільного обкому партії, член президії «*Іноземної колегії*» *при Одеському обласному комітеті КП(б)У*, керівник франц. комуністичної групи. Розстріляна франц. окупантами разом з ін. членами «Іноземної колегії».

Літ.: Дунаевский А. Жанна Лябурб— знакомая и незнакомая. М., 1976; Зак Л. М. Они представляли народ Франции. М., 1977; Мельниченко В. Жанна Лябурб. К., 1977.

В. Ю. Мельниченко.

ЛЯВО́НИХА — білорус. нар. масовий танець; виконується в супроводі однойменної пісні. Муз. розмір 2/4. Л.— весела, запальна, з швидкою зміною фігур (найха-

Ж. М. Лябурб.

В. О. Лягін.

Люфа гострогранна. Частина пагона та плід.

Сорти люцерни, районовані (1981) на Україні

Веселоподолянська 11	
Зайкевича (Грім Зайкевича)	
Зайкевича одеська (Грім Зайкевича одеська)	
Київська строкатогібридна	
Краснодарська рання	
Павловська строката	
Радуга	
Херсонська 1	
Херсонська 7	
Херсонська 9	
Чернігівська	

рактерніша з них — кружляння пар).

ЛЯ́ГІН Віктор Олександрович [підпільне прізв.— Корнєв; 18(31). XII 1908, ст. Сельцо, тепер Брянського р-ну Брян. обл.— 17.VII 1943] — один з керівників парт. підпілля в Миколаєві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1939. В 1934 закінчив Ленінгр. індустр. ін-т. У липні 1941 направлений у розпорядження Миколаїв. обкому КП(б)У. У вересні 1942 об'єднав підпільні групи у «Миколаївський підпільний центр». Підпільники проводили значну роботу серед населення по розгортанню боротьби проти фашист. окупантів, здійснювали диверсійні акти. У лютому 1943 був заарештований гестапо і розстріляний. Портрет с. 261.

А. К. Лядов.

ЛЯ́ДВЕНЕЦЬ (Lotus) — рід трав'янистих багаторічних і однорічних рослин, напівкущів родини *бобових*. Листки непарноперисті. Квітки яскраво-жовті, одиночні або зібрані в головчасті зонтики. Плід — багатонасінний біб. Понад 100 видів, поши́р. в Європі, Азії, Африці і Австралії. В СРСР—бл. 20 видів, у т. ч. в УРСР — 5. Л. — добрі кормові рослини. Найбільш поши́р. і цінним є Л. р о г а т и й (L. corniculatus) — багаторічна, дуже облиснена рослина. Стебла висхідні, недерев'яніючі. Дико росте на луках, трав'янистих схилах, лісових галявинах скрізь на Україні. В культурі використовують як компонент травосумішей та у чистих посівах. Медонос. Районовані сорти Л. рогатого (1981): Дединівський, Московський 25, Московський 287.

Лядвенець рогатий. Верхня і нижня частини рослини.

ЛЯ́ДОВ Анатолій Костянтинович [29.IV (11.V) 1855, Петербург — 15 (28).VIII 1914, садиба Полинівка, поблизу м. Боровичів, тепер Новгор. обл., похований у Петербурзі] — рос. композитор, диригент, педагог. В 1878 закінчив Петерб. консерваторію (клас М. *Римського-Корсакова*). З 1878 — викладач, з 1886 — професор Петерб. консерваторії, одночасно (з 1884) — викладач Придворної співацької капели. Серед учнів Л.— укр. композитор Я. *Степовий*. В 70-х рр. Л. зблизився з представниками *«Могучої кучки»*. В 80—90-і рр.— диригентська діяльність. Серед творів Л.: кантати— «Мессінська наречена» (1878), пам'яті М. Антокольського (спільно з О. Глазуновим, 1902); для симф. оркестру — «Сільська сцена біля корчми» (1887), «Баба-Яга» (1905), «Вісім російських народних пісень» (1906), «Чарівне озеро» (1909), «Мара» (1910); для фортепіано — «Бирюльки» (1876), «Музична табакерка» (1893) та ін. *Літ.:* Михайлов М. Анатолий Константинович Лядов. Л., 1961.

ЛЯ́ДОВ Костянтин Миколайович [28.IV (10.V) 1820, Петербург — 7 (19).XII 1871, там же] — рос. дирижент, скрипаль, композитор. Батько А. К. *Лядова*. Навчався в Петерб. театр. уч-щі. Був скрипалем оркестру, з 1850 — диригентом, згодом — гол. капельмейстером рос. опери в Петербурзі. З 1862 — професор Петерб. консерваторії. За диригуванням Л. була поставлена в Маріїнському театрі опера «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського (1863). Автор балету «Дві чарівниці» (1846), музики до водевілів, оркестрових п'єс тощо.

Лялеманція іберійська.

ЛЯ́ДОВ (справж. прізв.— Мандельштам) Мартин Миколайович [12 (24). VIII 1872, Москва — 6.I 1947, там же] — професіональний революціонер, історик. Член Комуністичної партії з 1893. Н. в сім'ї купця. Революц. діяльність почав 1891. Один із засновників *московського «Робітничого союзу»*. Зазнав репресій. У 1904 входив до складу *Бюро комітетів більшості*. Учасник революц. подій 1905—07 в Петербурзі й Москві. В роки реакції примикав до *одзовістів*. В 1917 стояв на меншовицьких позиціях. У 1920 відновлений в РКП(б), перебував на парт. і радянській роботі. З 1932 — персональний пенсіонер. На XV з'їзді ВКП(б) обирався членом Центр. ревізійної комісії. Кандидат у члени ВЦВК і ЦВК СРСР. Автор праць з історії партії.

ЛЯ́ДОВА — річка в УРСР, у межах Вінн. обл., ліва притока Дністра. Довж. 93 км, площа бас. 748 км². Бере початок на *Подільській височині* у межах Хмельн. обл. Живлення мішане, з переважанням снігового й дощового. Використовують для зрошування й риборозведення.

ЛЯ́ДСЬКИЙ ВИ́СТУП СЕЛЯ́Н 1906 — антиурядовий масовий виступ селян у с. Лядському (тепер с. Червоне Монастириського р-ну Терноп. обл.) під впливом *революції 1905—07 в Росії*. Причиною виступу було малоземелля і безземелля селян, а також жорстока експлуатація їх. 13 (26).II 1906 в с. Нижневі (тепер Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл.) відбулося сел. віче (збори), в якому взяло участь 12 тис. чол. з навколишніх сіл, у т. ч. й Лядського. Віче переросло в антиурядовий мітинг. Між учасниками віча і жандармами відбулася сутичка. Вночі проти 15(28).II в Лядське прибув загін жандармів і солдатів. 30 активних учасників віча заарештували. Селяни вчинили опір, частину заарештованих вдалося звільнити. Внаслідок сутички з жандармами 5 селян було вбито і багато поранено. Наступного дня село оточили війська. 19 чол. було заарештовано і засуджено до різних строків тюремного ув'язнення. *І. П. Герета.*

ЛЯЛЕМА́НЦІЯ (Lallemantia) — рід одно- або дворічних трав'янистих рослин родини *губоцвітих*. 5 видів, поши́р. у Малій Азії, Індії, Пакистані. В СРСР 5 видів. В культурі Л. і б е р і й с ь к а (L. iberica) — однорічна олійна рослина. В Рад. Союзі в дикому стані росте в Закавказзі. Стебло чотиригранне, прямостояче, розгалужене, 20—90 см заввишки. Листки супротивні, еліптичні, довгасті, нижні — черешкові, верхні — сидячі. Квітки дрібні, блакитні, рожеві, білі, зібрані в кільця, які створюють колосовидне суцвіття. Плід — горішок. Насіння містить 23—37% високоякісної олії, яку використовують для виготовлення оліфи, лаків тощо. В СРСР Л. вирощують у Вірменії, Краснодар. краї, Ростов. обл., в Криму.

ЛЯ́ЛЕЧКА — одна із стадій розвитку комах, яким властиве повне перетворення (див. *Метаморфоз*), і самців деяких комах (напр., червеців, щитівок) з неповним перетворенням. Комаха на стадії Л. звичайно нерухома, не живиться, але в ній відбувається складна внутрішня перебудова, внаслідок якої *личинка* комахи перетворюється на дорослу особину — *імаго*. Л. часто оточена *коконом* (метелики, деякі жуки). Заляльковування найчастіше відбувається в ґрунті, лісовій підстилці, під корою дерев та в ін. укриттях.

ЛЯ́ЛИЧІ — пам'ятка укр. палацово-паркової архітектури 18 ст., колишній маєток графа П. Завадовського на Чернігівщині (тепер смт Суразького р-ну Брянської обл.). Палац споруджено 1797—1800 (арх. Дж. *Кваренгі*) в стилі *класицизму*. Являє собою триповерхову споруду з шестиколонним корінфським портиком і одноповерховими боковими флігелями. Композицію увінчує баня, що перекриває т. з. італійський зал. Інтер'єри палацу прикрашено розписами й ліпними оздобами. Крім палацу, в парку споруджено церкву, літній палац, оранжереї, «Храм вдячності» зі статуєю П. Румянцева.

ЛЯЛЬКО́ВИЙ ТЕА́ТР — див. *Театр ляльок*.

ЛЯЛЬКО́ВИЙ ФІ́ЛЬМ — див. *Мультиплікаційне кіно*.

ЛЯ́М (Lam) Ян (16.I 1838, Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 3.VIII 1886, Львів) — польс. письменник і журналіст. Навчався у Львів. ун-ті. Учасник польс. повстання 1863—64. З 1866 жив у Львові. В сатиричних повістях «Великий світ Цаповиць» (1869), «Пан воєнний комісар» (1870), «Голови для позолочення» (1873), «Ідеалісти» (1876), «Дивні кар'єри» (1880), публіцистичних статтях «Львівські нариси» (1868—69) порушив актуальні соціальні проблеми того часу. В поемі «Завіхост» (1862) проголошував ідею дружби укр. і польс. народів. У творах Л. багато укр. слів і висловів, сцен із життя галичан.

Р. П. Головин.

ЛЯМБЛІО́З — захворювання людини і багатьох тварин, спричинюване *лямбліями*. Збудник Л. л ю д и н и — Lamblia intestinalis. Джерелом інфекції є заражена людина, яка разом з випорожненнями виділяє у зовн. середовище лямблії. Зараження відбувається через рот, куди збудник потрапляє з забрудненими харчовими продуктами або водою, а також із забруднених рук. В СРСР Л. найчастіше зустрічається в Серед. Азії та Закавказзі. Л. уражує кишечник, іноді — жовчні шляхи. Клінічна картина Л. залежить від переважної локалізації ураження (дуоденіт, *ентерит, ентероколіт, холецистит, холангіт*). У випорожненнях хворих на Л. при дослідженні можна виявити *цисти* лямблій, а в жовчі — їх вегетативні форми.

П р о ф і л а к т и к а: додержання правил особистої гігієни, охоро-

на харчових продуктів та води від зараження лямбліями. Лікування: дієта, що містить достатню кількість тваринних білків, дріжджів, та медикаментозне.

І. К. Падченко.

ЛЯ́МБЛІЯ, жіардія [Lamblia (Giardia) intestinalis] — одноклітинний організм з класу *джгутикових*. Паразитує в кишечнику людини і деяких тварин, може проникати також у жовчний міхур. У людини спричинює захворювання — *лямбліоз*. Л. була вперше описана 1859 Д. Ф. *Лямблем*. Тіло Л. грушовидне, двобічно симетричне, з 8 джгутиками, має 2 ядра. Поширена по всій земній кулі. Зараження відбувається при заковтуванні з їжею *цист* лямблій. Іл. с. 260.

ЛЯМБЛЬ Душан Федорович (17. XII 1824, Чехія—25.II 1895, Варшава) — анатом і терапевт. Родом чех. Закінчив мед. ф-т Празького ун-ту 1849. В 1856—60 — викладач того ж ун-ту, 1860—71 — професор кафедри нормальної анатомії Харків. ун-ту, з 1871 — професор кафедри терапії Варшав. ун-ту. Праці з питань анатомії, гістології, патології, клінічної медицини тощо. Відкрив (1859) збудника *лямбліозу — лямблію*. Л. було обрано почесним членом Харків. мед. т-ва (1871).

ЛЯНИ́ЦЬКИЙ (Ляневич) Олександр (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець 17 ст. Працював у Львові. Є припущення, що 1698 Л. створив іконостас для каплиці Трьох святителів (фрагмент його зберігається у Львів. музеї укр. мист.), виконав настінні розписи в будинку М. Красовського на Бляхарській вул., портрети М. Красовського та А. Красовської (бл. 1714, Львів. істор. музей).

ЛЯНЦКОРО́НСЬКІ (Lanckoronscy) — рід укр.-лит. феодалів, який мав значні земельні володіння на Україні. З Л. найвідоміші: Предслав Л. (р. н. невід.— п. 1531) — староста хмільницький. Очолював загони укр. козаків у їхніх походах проти татар 1516 під Акерман (тепер м. Білгород-Дністровський) і проти турків 1528 під Очаків. Станіслав Л. (р. н. невід. — п. 1657) — коронний гетьман. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* очолював польс. військо, яке 1651 вело бої поблизу Красного (тепер село Тиврівського р-ну Вінн. обл.). У 1651 військо Л. зазнало поразки під Вінницею від козаків, очолюваних І. *Богуном*.

ЛЯО́ (Лао; Lahaut) Жюльєн (6.IX 1884, Серен — 18.VIII 1950, там же) — діяч бельг. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї робітника. За фахом — робітник-металіст. З 1905 — член ЦК, згодом — секретар профспілки металістів Льєжа, що входила до Бельг. соціалістичної партії (БСП). В 1921, після виключення реформістським керівництвом з профспілки та БСП, Л. створив революц. профспілку металістів. З 1923 — член КП Бельгії (КПБ), з 1924 — член її ЦК і Політбюро ЦК. У 1933—36—депутат парламенту. Не раз зазнавав переслідувань. Після окупації країни нім.-фашист. військами (1940) — один з керівників підпільної КПБ та організаторів *Руху Опору*. В 1941—45 — в концтаборах. З серпня 1945 — голова КПБ, депутат парламенту. Вбитий бельг. фашистами.

ЛЯОДУ́НСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів на Пн. Сх. Китаю між Зх.-Корейською та Ляодунською затоками Жовтого м. Довж. 225 км, шир. до 130 км. Поверхня погорбована, вис. до 1132 м, г. Буюньшань. На схилах — дубняки, зарості ліщини. Посіви кукурудзи, тютюну, гаоляну тощо. Порти: Далянь (Дальній), Люйшунь (Порт-Артур).

ЛЯОНІ́Н — провінція на Пн. Сх. Китаю. На Пд. омивається Жовтим м. Площа 230 тис. км². Нас. 33 млн. чол. (1976). Адм. ц.— м. *Шеньян*. Рельєф погорбований (30% тер. займають рівнини), на Сх.— гористий. Гол. ріка — Ляохе. В горах масиви широколистяних і хвойних лісів. Л.—один з найбільших пром. районів країни. Провідне значення мають гірничодобувна пром-сть (добувають кам. вугілля, горючі сланці, залізну руду, руди кольорових металів), чорна і кольорова металургія та машинобудування (гірниче устаткування, верстати, електротех. вироби, судно-, локомотиво-, вагоно-, тракторобудування). Розвинута також хім., нафтоперероб на, буд. матеріалів пром-сть. Підприємства текст. і харч. галузей. Гол. пром. центри — Шеньян, Аньшань, Беньсі, Фушунь. У с. г. переважає землеробство. Вирощують пшеницю, рис, кукурудзу, сою; з технічних — бавовник, кенаф, тютюн, арахіс. Шовківництво, рибальство. Осн. порти — *Далянь*, Інкоу.

М. В. Фурманов.

ЛЯОХЕ́ — ріка на Пн. Сх. Китаю. Бере початок у горах на стику Вел. Хінгану та Жехе. Впадає в Ляодунську зат. Жовтого м. Довж. 1430 км, площа бас. 231 тис. км². Живлення переважно дощове. Замерзає у грудні, скресає у квітні. Бувають катастрофічні повені. Пересічна витрата води у пониззі понад 630 м³/с. Для регулювання стоку на Л. споруджено водосховища. Судноплавна від м. Шуанляо. В гирлі — мор. порт Інкоу.

ЛЯ́О ЧЖУНКА́Й (23.IV 1877, Сан-Франціско — 20.VIII 1925, Гуанчжоу) — кит. революціонер-демократ. З 1903 — в революц. русі. З 1905 — член орг-ції *Тунменхой*. Активний учасник *Сіньхайської революції* (1911—13). У 1917—18 та 1923 входив до уряду Пд. Китаю, створеного *Сунь Ятсеном* у м. *Гуанчжоу*. Активно сприяв створенню 1924 єдиного революц. фронту на основі співробітництва *гоміндану* і Компартії Китаю. Після смерті Сунь Ятсена продовжував боротьбу за здійснення його революц. програми. Виступав за дружбу з Рад. Союзом. Вбитий правими гоміндановцями.

ЛЯПІДЄ́ВСЬКИЙ Анатолій Васильович [н. 10 (23).III 1908, станиця Білоглинська, тепер с. Біла Глина Краснодар. кр.] — рад. льотчик, генерал-майор авіації (1946), один з перших Героїв Рад. Союзу (1934). Член КПРС з 1934. В Рад. Армії з 1926. В 1934 брав участь у рятуванні *челюскінців*. З 1935 працював у різних н.-д. інтах ВПС. У 1939 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. У 1939—42 — заст. нач. Гол. інспекції та директор авіац. з-ду. В 1942—43 — на командних посадах на Карельському фронті. Після війни — заст. міністра авіац. пром-сті СРСР, директор з-ду. З 1961 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛЯ́ПІС (від лат. lapis — камінь), нітрат срібла, $AgNO_3$ — сіль азотної кислоти. Безбарвні прозорі кристалічні пластинки або білі циліндричні палички. В невеликих концентраціях розчини Л. застосовуються в медицині (при *ерозіях, виразках,* гострих *кон'юнктивітах,* для профілактики *бленореї* тощо).

ЛЯПУНО́В Борис Михайлович [25.VII (6.VIII) 1862, с. Болобоново, тепер Пильнинського р-ну Горьк. обл.— 22.II 1943, с-ще Борове, тепер смт Кокчетав. обл.] — рос. і укр. рад. мовознавець-славіст, акад. АН СРСР (з 1923). Брат О. М. *Ляпунова*. Закінчив Петерб. ун-т (1885). Працював у Харків. ун-ті (1892—99), професор Новоросійського ун-ту в Одесі (1903—23). З 1924 жив і працював у Ленінграді. Праці з історії праслов'ян. та рос. мов, діалектології, лексикографії, про взаємозв'язки рос. та укр. мов: «Форми відмінювання в старослов'янській мові» (1905), «Єдність російської мови в її наріччях» (1919), «Найдавніші взаємозв'язки мов російської та української...» (опубл. 1968).

Літ.: Ляпунов Борис Михайлович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь, т. 3. Минск, 1978.

Н. А. Москаленко.

ЛЯПУНО́В Олександр Михайлович [25.V (6.VI) 1857, Ярославль — 3.XI 1918, Одеса] — рос. математик і механік, акад. Петерб. АН (з 1901). Учень П. Л. *Чебишова*. Закінчив (1880) Петерб. ун-т. У 1885—1902 працював у Харків. ун-ті, з 1902 — в Петербурзі. Осн. праці Л. присвячені небесній механіці, матем. фізиці й теорії імовірностей. Він вивчав фігури рівноваги однорідної і слабо неоднорідної обертової рідини, частинки якої притягаються за *Ньютона законом тяжіння*; довів нестійкість грушовидних фігур рівноваги (всупереч твердженню А. *Пуанкаре* й Дж. *Дарвіна*); створив сучас. теорію стійкості руху мех. систем, визначених скінченним числом параметрів. У матем. фізиці Л. розв'язав питання про існування періодичних розв'язків систем нелінійних диференціальних рівнянь певного типу; дослідив поводження інтегральних кривих рівнянь руху біля положення рівноваги тощо. В теорії імовірностей довів *центральну граничну теорему*.

ЛЯПУНО́В Сергій Михайлович [18 (30).XI 1859, Ярославль — 8.XI 1924, Париж] — рос. композитор, піаніст, диригент. Брат О. М. *Ляпунова*. В 1883 закінчив Моск. консерваторію. У 1910—23— професор Петерб. (Петрогр.) кон-

Ж. Ляо.

А. В. Ляпідевський.

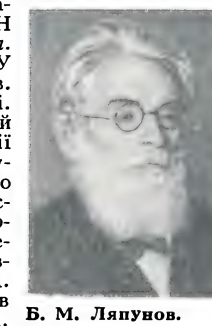

Б. М. Ляпунов.

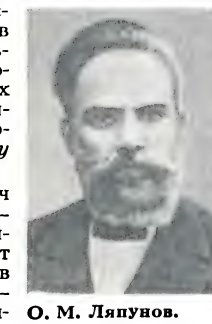

О. М. Ляпунов.

М. Л. Ляров.

Б. М. Лятошинський.

Т. А. Лящук. Плакат. 1966.

Лятимерія.

Лящ.

серваторії. Концертував як піаніст і диригент. У 1923 виїхав на гастролі за кордон, де раптово помер. Твори: 2 симфонії (1887, 1917), «Урочиста увертюра на російські теми» (1896), 2 концерти для фортепіано з оркестром (1890, 1912), «Рапсодія на українські теми» (1907) для фортепіано з оркестром, фп. п'єси, романси та ін.

ЛЯ́РОВ Матвій Львович [24.II (7.III) 1884, Москва — 18.III 1964, Одеса] — укр. і рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1940. Закінчив приватні драм. курси в Одесі (1901—02) і дебютував у театрі Сибірякова (Одеса). В 1904 працював у трупі П. *Орленєва,* 1917—28 — в театрах Херсона, Ростова, Нижнього Новгорода; 1928—58 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова. Ролі: Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Сатін («На дні» Горького), Борис Годунов («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого). Знімався в укр. кінофільмах: «Тарас Шевченко», «Укразія», «Мандрівні зорі», «Спартак», «Тарас Трясило», «Назар Стодоля». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛЯРО́В Олександр Андрійович [справж. прізв.— Гіляров; 1839 — 1 (14).V 1914, Петербург] — рос. співак (бас). Навчався в Петерб. консерваторії. В сезонах 1869—70 і 1871—75 співав на сцені Київ. опери, 1878—87 — в Києві, Харкові, Одесі, Тбілісі та ін. У 1875—78—у Великому (Москва), 1888—Маріїнському (Петербург) театрах; 1894 залишив сцену. Партії: Іван Сусанін (однойменна опера Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Дон Базіліо («Севільський цирульник» Россіні).

ЛЯСКОРО́НСЬКИЙ Василь Григорович [24.XII 1859 (5.I 1860), м. Золотоноша, тепер Черкас. обл. — 1.I 1928, Київ] — укр. історик та археолог. У 1885 закінчив Київ. ун-т. У 1903—07 — приват-доцент Моск., 1907—09 — Київ. ун-тів. У 1909—22 — професор Ніжинського істор.-філологічного ін-ту. Розробляв питання істор. географії, нумізматики, істор. топографії та ін. допоміжних істор. дисциплін. Осн. праці: «Історія Переяславської землі з найдавніших часів до половини XIII ст.» (1897), «Іноземні карти і атласи XVI і XVII ст., що стосуються Південної Росії» (1898), «Київський Вишгород в удільновічовий час» (1913), «Римські монети, які знайдено на території м. Києва» (1927).

ЛЯСКОРО́НСЬКИЙ Сильвестр [р. н. невід.— 8 (19).V 1754, Київ] — укр. письменник-драматург. Закінчив Київ. академію, де з 1729 викладав піїтику. Займав адміністративні посади в різних монастирях. В 1746—51 — архімандрит Києво-Братського монастиря. З літ. спадщини Л. — трагікомедія «Образ страстей міра сего» (1729) церк.-моралізаторського змісту.

ЛЯСО́ТА (Lassota) Еріх (бл. 1550, Сілезія — 1616) — австр. дипломат. Н. в шляхет. сім'ї. Навчався в Лейпцігському і Падуанському ун-тах. У 1594 за дорученням імп. Рудольфа II відвідав Запорізьку Січ. Залишив щоденник (виданий нім. мовою в Галле 1854 і 1866, частина — рос. мовою в Петербурзі 1873), що містить відомості з історії Польщі, Молдавії та України, опис укр. міст (Києва, Львова, Луцька, Прилук та ін.), подає картину політ. життя і побуту Запоріз. Січі. Одним з перших відмітив класові суперечності між запоріз. старшиною і рядовим козацтвом.

ЛЯТИМЕ́РІЯ, латимерія (Latimeria) — рід риб ряду целакантоподібних підкласу *кистеперих.* Єдиний сучас. представник кистеперих, яких вважали вимерлими ще з кінця мезозою, — лятимерія (L. chalumnae), вперше була спіймана 1938. Пошир. біля Коморських о-вів (між Мадагаскаром і Африкою). Тіло (довж. до 1,8 м, маса до 95 кг) вкрите круглою космоїдною *лускою,* плавці у вигляді м'ясистих, вкритих лускою лопатей, за допомогою яких риба плаває або пересувається по дну, скелет парних плавців нагадує скелет п'ятипалої кінцівки, хвостовий плавець трьохроздільний рівнолопатевий (дифіцеркальний), є залишок дегенерованої легені. Живе на глибинах 70—800 м в місцях з кам'янистим грунтом. Яйцеживородяча (див. *Яйцеживородіння*). Хижак. *Л. О. Смогоржевський.*

ЛЯТОШИ́НСЬКИЙ Борис Миколайович [22.XII 1894 (3.I 1895), Житомир — 15.IV 1968, Київ] — укр. рад. композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. УРСР (з 1968). В 1918 закінчив юридич. ф-т Київ. ун-ту, 1919 — Київ. консерваторію (клас Р. *Глієра*). З 1920 викладав у ній, з 1935 — професор (1935—38 і 1941—44 — професор Моск. консерваторії). Творчість Л. охоплює всі муз. жанри, його музика відзначається яскравим нац. колоритом. Твори: опери —, «Золотий обруч» (за повістю І. Франка «Захар Беркут», 1930, 2-а ред. пост. 1970), «Щорс» (1938, 2-а ред. «Полководець», 1948); 5 симфоній, 3 симф. поеми («Возз'єднання», 1949; «Гражина», 1955; «На берегах Вісли», 1958), сюїта «Тарас Шевченко» (1952), «Слов'янський концерт» для фп. з орк. (1953), камерно-інструментальні ансамблі (2 фортепіанні тріо, 5 струнних квартетів, «Український квінтет», 1942, 2-а ред. 1945); кантата «Заповіт» (1939), хори (зокрема «Пісня Богунського полку», хори на тексти Шевченка — «Тече вода в синє море», «Із-за гаю сонце сходить», «За байраком байрак», «Над Дніпровою сагою»), фп. п'єси, романси, музика до драм. вистав і кінофільмів («Тарас Шевченко», 1951). Виступав як диригент, виконуючи в основному власні твори. Разом з Л. *Ревуцьким* створив редакцію опери «Тарас Бульба» М. Лисенка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1952. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971 (посмертно).

Літ.: Самохвалов В. Я. Борис Лятошинський. К., 1974.

ЛЯ́ХОВ Володимир Панасович (н. 20.VII 1941, м. Антрацит Ворошиловгр. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Рад. Союзу (1979), полковник. Член КПРС з 1963. Закінчив Харків. вище військ. авіац. училище льотчиків (1964) та Військ.-повітр. академію ім. Ю. О. Гагаріна (1975). В загоні космонавтів з 1967. Разом з В. В. *Рюміним* здійснив тривалий (175-добовий) політ у космічному просторі (25.II—19.VIII 1979). «Союз-32» (див. «*Союз*»), на якому стартували космонавти, було зістиковано 26.II зі станцією «Салют-6» (див. «*Салют*»). Під час польоту з станцією стикувались безпілотний корабель «Союз-34» і три автоматичні транспортні кораблі «*Прогресс*». Виконано велику програму наук.-тех. і мед.-біол. досліджень та експериментів, підготовлених вченими СРСР, НРБ і Франції; уперше в практиці космічних польотів введена в дію і використовувалась система двостороннього телевізійного зв'язку. 13.VI кораблем «Союз-32» було відправлено на Землю матеріали з результатами досліджень. 15.VIII Л. і В. В. Рюмін здійснили вихід у відкритий космос з метою відведення антени космічного радіотелескопа (яка не повністю відокремилась від станції), забезпечивши тим самим дальшу експлуатацію станції; крім того, вони демонтували встановлену зовні наук. апаратуру і зразки різних конструкційних матеріалів, що тривалий час були у відкритому космосі. На Землю Л. та В. В. Рюмін повернулись на кораблі «Союз-34».

ЛЯШЕ́НКО Василь Іванович [30.I (12.II) 1902, с. Носівка, тепер райцентр Чернігів. обл.— 18.III 1975, Київ] — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1956), професор (з 1957). Після закінчення Київ. ін-ту нар. освіти (1928) працював в Ін-ті фізики АН УРСР і водночас (1930—60) у вузах Києва, з 1960 — в Ін-ті напівпровідників АН УРСР. Осн. праці—з фізики напівпровідників. Перший експериментально відкрив (1938) явища збіднення та збагачення на носії струму приконтактного шару напівпровідника. На прикладі окисних напівпровідників довів існування поверхневих електронних станів та дослідив їх зв'язок з явищами фотопровідності, адсорбції і каталізу. Держ. премія УРСР, 1970. *П. Г. Борзяк.*

ЛЯШКО́ Іван Іванович (н. 9.IX 1922, с. Мацківці, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1944. Закінчив (1952) Київ. пед. ін-т. З 1955 працює в Київ. ун-ті; з 1978 — голова правління т-ва «Знання» УРСР. Осн. наук. дослідження присвячені механіці суцільних середовищ, обчислювальній математиці та кібернетиці. Л. одержав ряд важливих результатів з теорії фільтрації. Вагоме значення мають праці Л. з чисельно-аналітичних методів розв'язування крайових задач матем. фізики, по створенню *програм пакетів* і *автоматизованих систем управління* окремими галузями. Дослідив лінійну фільтрацію з кольоровим шумом і задачу керування з білінійним критерієм якості. Депутат Верховної Ради УРСР

10-го скликання. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР (1975).

ЛЯШКО́ Олександр Павлович [17 (30).XII 1915, ст. Родакове, тепер у Слов'яносербському р-ні Ворошиловгр. обл.] — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1942. Н. в сім'ї робітника-залізничника. Трудову діяльність почав 1930 учнем слюсаря на ст. Родакове. Після закінчення 1935 дорожньомех. технікуму працював механіком автобази коксохім. з-ду в м. Кадіївці (тепер м. Стаханов), зав. навчальною частиною школи автомеханіків у м. Артемівську. В 1937—41 навчався в Донец. індустріальному ін-ті (закінчив 1947). В 1941—45 — у Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни. В 1945—52 працював на Новокраматорському маш.-буд. з-ді інженером, заст. нач. цеху, заст. директора з-ду, секретарем парткому — парторгом ЦК КПРС. У 1952—54 — перший секретар Краматорського міськкому Компартії України; 1954—57 — секретар, 1957—60 — другий секретар, 1960—63 — перший секретар Донец. обкому Компартії України. В 1963—66 — секретар, 1966—69 — другий секретар ЦК Компартії України. В 1969—72 — Голова Президії Верховної Ради УРСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З червня 1972 — Голова Ради Міністрів УРСР. З 1961 — член ЦК КПРС, з 1960 — член ЦК Компартії України. З 1963 — член Президії, з 1966 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 5, 7—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора та медалями.

ЛЯШКО́ВСЬКИЙ Пилип Георгійович (р. н. невід., Львів — 1642, там же) — укр. лікар, один з перших укр. докторів медицини. Батько Л. був членом *Львівського братства* і активно сприяв розвиткові освіти. Диплом доктора медицини Л. здобув 1642 у Падуанському ун-ті (Італія). Написав віршовану «Похвалу» тогочасному укр. діячеві Григорію Кирницькому і закликав його після закінчення ним Падуанського ун-ту (1641) повернутися на Україну, на береги Дніпра і Чорного моря.

М. К. Бородій.

ЛЯЩ (Abramis brama) — риба родини *короповних*. Довж. тіла пром. Л. до 30 см, жива маса до 1,5 кг (іноді до 75 см і 8 кг). Тіло високе, дуже стиснуте з боків. Спина сірувато-зелена, боки сріблясті, плавці сірі, на кінці (крім грудних) чорні. Статевої зрілості досягає на 4—7-му році життя. Для нересту (квітень — червень) заходить у заплави річок під час весняної повені. Ікру (до 350 тис.) приклеює до рослинності. Дорослі особини після нересту і *мальки* скочуються в лимани або річки. Л.— придонна риба, живиться безхребетними дна, зрідка рослинністю, молодь — зоопланктоном. Л. поширений, зокрема, у річках басейнів морів Сх. Європи; напівпрохідні форми Л. зустрічаються в лиманах та опріснених ділянках цих морів. Цінна пром. риба. Об'єкт риборозведення в природних водоймах і великих водосховищах.

ЛЯ́ЩЕНКО Петро Іванович [10 (22).X 1876, Саратов — 24.VII 1955, Москва] — укр. і рос. рад. економіст, чл.-кор. АН СРСР (з 1943), акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки РРФСР (з 1943). Закінчив фізико-матем. ф-т (1899) і екон. відділення юрид. ф-ту (1900) Петерб. ун-ту. З 1903 — приват-доцент цього ун-ту. В 1913—17 — професор Том. ун-ту. Після Великого Жовтня — на наук. і пед. роботі в Ростові-на-Дону, Москві й Києві (старший наук. співробітник Ін-ту економіки АН УРСР). Праці з економіки с. г., агр. відносин та історії нар. г-ва СРСР. Осн. твір — «Історія народного господарства СРСР» (т. 1, 2. М., 1956). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1949. В Ін-ті економіки АН УРСР на базі особистої б-ки Л. створено наук. кабінет пам'яті П. І. Лященка.

ЛЯЩУ́К Тимофій Андрійович (н. 24.III 1930, с. Оболонь, тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.)— укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1961. В 1957 закінчив Київ. худож. ін-т, вчився у В. *Касіяна*. Твори: серія «Слава ВЛКСМ» (два варіанти: 1957—58 та 1967), «Я люблю тебе, життя!» (1961—62), «Бережіть мир» (1965), «Радянська славна Україна, будь преславна з роду в рід» (1967), «Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину» (1968), «БАМ — артерія будов комунізму» (1975), «Шляхом Жовтня — до комунізму» (1978) та ін. З 1964 викладає в Київ. худож. ін-ті (професор — з 1978).

ЛЬВА — річка в Ровен. обл. УРСР та в БРСР. Див. *Моства*.

ЛЬВІВ — місто, обласний центр УРСР. Розташований у мальовничій місцевості на р. Полтві (прит. Бугу). 676 тис. ж. (1980). Поділяється на 5 міськ. районів. Л. виник у 13 ст. В 2-й пол. 40 — на поч. 50-х рр. 13 ст. галицько-волинський князь *Данило Галицький* збудував замок на Княжій горі (тепер г. Високий Замок), названий ім'ям його сина *Лева Даниловича*. Вперше Л. згадується в давньорус. літописах, за уточненими даними, під 1256. У 1340 у Л. вдерлося військо польс. короля *Казимира III*. Проте повстале населення на чолі з боярином Д. *Дедьком* вигнало загарбників. У 1349 Л. захопили польс. феодали. В 1356 Л. надано *магдебурзьке право*. В 1370—87 Л.— під владою феод. Угорщини. Починаючи з 14 ст. у Л. існували *вірменські колонії*. У 80-х рр. 16 ст. виникло *Львівське братство*. Трудящі Л. брали активну участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Л. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В березні 1848 в місті відбулися великі демонстрації, в листопаді — *Львівське збройне повстання 1848*. В 70-х рр. 19 ст. у Л. почав розгортатися робітн. рух. У 1890 робітники Л. вперше на Україні святкували 1-е Травня (див. *Львівська маївка 1890*). На початку 20 ст. з новою силою розгорнувся робітничий рух (див. *Львівський загальний страйк будівельників 1902*). В 1901—03 Л. був одним з пунктів, через який нелегально переправляли в Росію ленінську газ. «*Искра*». В 1902 у Л. вперше укр. мовою видано «*Маніфест Комуністичної партії*». Робітники Л. вітали *революцію 1905—07 в Росії*. Восени 1905 відбувся заг. політ. страйк. У січні 1918 під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції відбувся *Львівський політичний страйк 1918*, який був складовою частиною заг. політ. страйку пролетаріату Австро-Угорщини. Восени 1918 владу в Галичині захопила укр. буржуазія, яка проголосила маріонеткову «*Західноукраїнську народну республіку*». 21.XI 1918 Л. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1935 був організований *Львівський комітет боротьби проти фашистського терору*. Трудящі Л. під керівництвом КПЗУ боролися проти окупантів та їхніх прислужників — укр. бурж. націоналістів (див. *Львівський страйк будівельників 1936*, *Львівський виступ робітників 1936*). У Л. відбувся *антифашистський конгрес діячів культури 1936*. В 1939 Л. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (30.VI 1941—27.VII 1944) загарбники зруйнували ряд важливих пром. і культур. закладів, разом з укр. бурж. націоналістами знищили в *Янівському концтаборі* понад 200 тис. мирних жителів різних національностей. Активний опір окупантам чинили, зокрема, антифашист. орг-ція «*Народна гвардія*» та ряд підпільних груп. Л. був визволений внаслідок *Львівсько-Сандомирської операції 1944*. Місто нагороджено орденом Леніна (1971). До возз'єднання зх. земель з УРСР пром-сть Л. була представлена гол. чин. дрібними кустарними і напівкустарними підприємствами. За роки Рад. влади Л. перетворився на значний індустр. центр країни, пром. комплекс якого становить маш.-буд., хім. і нафтохім., легка й харч. пром-сть та буд. індустрія. У місті виникли (1961) перші в країні виробничі об'єднан-

Львів. Проспект В. І. Леніна.

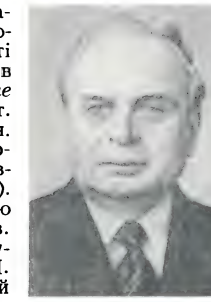

О. П. Ляшко.

В. П. Ляхов.

І. І. Ляшко.

П. І. Лященко.

Діана з фонтана на площі Ринок. Скульптор Г. Вітвер. 1793.

ня — фірми. Провідна галузь промисловості —маш.-буд., у т. ч. виробн. автомобілів (*Львівський автобусний завод* імені 50-річчя СРСР), підйомно-трансп. устаткування (*львівське виробниче об'єднання «Автонавантажувач», львівське виробниче об'єднання «Конвейєр»* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, локомотиворем. з-д), радіоелектронної апаратури (*львівське виробниче об'єднання «Кінескоп», львівське виробниче об'єднання «Електрон»*, Львівське виробничо-тех. об'єднання імені В. І. Леніна), приладів (з-д «Львівприлад», *львівське виробниче об'єднання «Мікроприлад»* імені 60-річчя Радянської України, наук.-тех. об'єднання «Термоприлад», з-д «Біофізприлад»), верстатів та інструментів (*Львівський завод фрезерних верстатів, львівське виробниче об'єднання «Алмазінструмент»*, інструм. виробниче об'єднання), електротех. виробів (виробниче об'єднання «Іскра», ізоляторний з-д). Працюють також *львівське виробниче об'єднання «Львівхімсільгоспмаш»* та львів. виробниче об'єднання «Прикарпатпромарматура». Розвинуті хім. і нафтохім. (нафтопереробний та лакофарбовий з-ди), мед. (*львівське науково - виробниче об'єднання «Рема»*, хім.-фарм. з-д) і легка (*львівське виробниче об'єднання «Прогрес»*, виробничі об'єднання: трикотажне «Промінь», швейні — «Весна», «Маяк» і «Юність»; бавовнопрядильна, ткацька і шкіряно-галантерейна ф-ки) галузі. Численні підприємства харч. промсті (*львівське виробниче об'єднання кондитерської промисловості «Світоч»*, виробниче об'єднання пивоварної пром-сті «Колос», м'ясний і жировий комбінати, 2 виноробні та ін. з-ди, тютюнова, макаронна та парфюмерна ф-ки). Виробн. буд. матеріалів, меблів, картону, муз. інструментів. Скло-

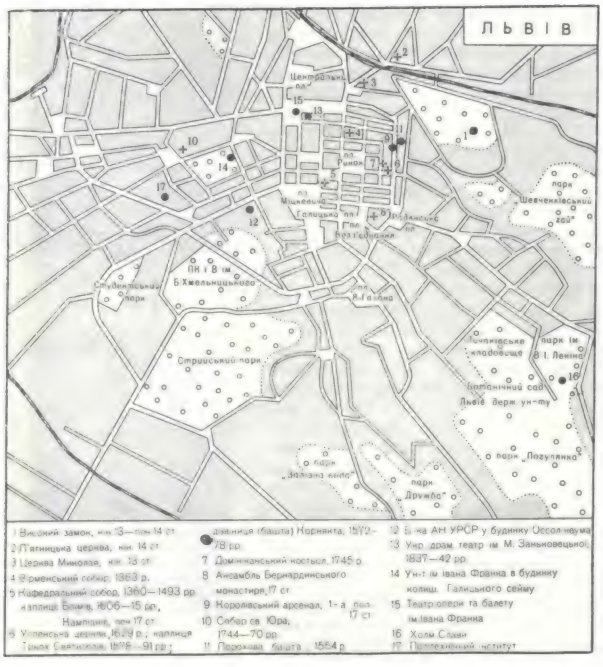

робні й керамічний з-ди. Л.— великий трансп. вузол, у якому перетинаються лінії та потоки залізнич., автомоб. і повітр. транспорту. Л.— важливий культур. центр країни. В 1978/79 навч. р. у Л. було 105 заг.-осв. шкіл усіх видів (93,2 тис. учнів), 8 муз., хореограф. і худож. шкіл, 29 профес.-тех. уч-щ (17,9 тис. учнів), 26 серед. спец. навч. закладів (31,5 тис. учнів), 10 вищих навч. закладів (62,5 тис. студентів); *Львівський університет* імені Івана Франка, *Український поліграфічний інститут* імені Івана Федорова, *Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, Львівська консерваторія* імені М. В. Лисенка, політех., лісотех., зоовет., фіз. культури, мед. і торгово-екон. ін-ти (про названі вузи див. окремі ст.). В місті працюють *Західний науковий центр АН УРСР*, Укр. н.-д. ін-т поліграф. пром-сті, *Метрології вимірювальних і керуючих систем всесоюзний науково-дослідний інститут*, Всесоюзний конструкторсько-експериментальний ін-т автобусобудування, *Геологорозвідувальний український науково-дослідний інститут, Епідеміології та мікробіології львівський науково-дослідний інститут, Львівська астрономічна обсерваторія*, наук.-виробничі комплекси: приладобудівний, маш.-буд., геолого-геофіз. й с.-г. та ін. наук. установи і проектні орг-ції. У Л.— 378 масових б-к (фонд — бл. 15 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека львівська наукова* імені В. Стефаника, наук. б-ка Львів. ун-ту, 40 клубних закладів, 29 кінотеатрів, 52 кіноустановки з платним показом, 5 театрів, обласна філармонія і цирк. В місті функціонує 10 музеїв, зокрема *Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Львівський історичний музей* (філіал — *Галана Я. О. музей*), *Львівський музей українського мистецтва* (відділи — худож.-меморіальні музеї О. Кульчицької та О. Новаківського), природничий музей АН УРСР, музей історії релігії і атеїзму з філіалом у м. Червонограді, *Львівська картинна галерея* з філіалами — музеєм-заповідником *Олеський замок* у с-щі Олеську Буського р-ну і *Федорова І. музеєм* та каплицею Боїмів у Л., *Український музей етнографії та художнього промислу*, літ.-меморіальний музей І. Я. Франка (див. *Франка І. Я. музеї*) та ін. 13 позашкільних установ: Палац і будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, дит. спорт. школи. У Л. є два вид-ва — *«Каменяр»* і видавничого об'єднання *«Вища школа»* при ун-ті. Виходять обл. газети *«Вільна Україна»*, *«Львовская правда»*, «Ленінська молодь», 22 заводські й вузівські багатотиражки. Обл. радіомовлення й телебачення, телецентр. Л-ра стародавнього Л. має спільні корені з культурою Київської Русі. Найдавніші пам'ятки писемності, пов'язані зі Л., належать до 15—17 ст. — «Львівське євангеліє» (1423), *«Апостол»* (вид. 1574 І. Федоровим), *Львівський літопис* (опубл. 1839). У Л. проходила діяльність письменників і освітніх діячів 16—17 ст. Г. Дорофеєвича, С. Зизанія, І. Борецького, З. Копистенського та ін. Початок новій укр. л-рі на Зх. Україні поклала діяльність *«Руської трійці»* — М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького. З 1848 у Л. почали виходити укр. газети і журнали. Ще на поч. 19 ст. у Л. поширювались твори І. Котляревського, у 40—60-х рр.— твори ін. письменників з Наддніпрянської України: Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка, Марка Вовчка. Велику роль у громадсько-політичному і літ. житті Л. відіграла діяльність І. Франка, який жив тут з 1875, та ін. революц.-демократичних діячів — М. Павлика, О. Терлецького. У 1873 було засн. Літ. т-во ім. Т. Г. Шевченка (з 1893 — *Наукове товариство імені Шевченка*). В прогресивних укр. журналах *«Друг»* (1874—77), *«Громадський друг»* — *«Дзвін»* — *«Молот»* (1878—79), *«Світ»* (1881—82), *«Народ»* (1890—95), *«Житє і слово»* (1894—97) пропагувались ідеї соціального і національного визволення. З 1886 у Л. діяло Наукове т-во ім. А. Міцкевича. Значну роль у розвитку літ. і сусп. думки відіграв *«Літературно-науковий вістник»*, особливо в перший демократичний період, коли в редколегії провідне місце посідали І. Франко та В. Гнатюк. У Л. деякий час працював Ю. Федькович. Тут здобували освіту Л. Мартович, О. Маковей, С. Ковалів, Т. Бордуляк, А. Крушельницький, Б. Антонич. В 19 — на поч. 20 ст. у Л. жили й працювали відомі польс. письменники С. Гощинський, А. Асник, М. Конопніцька, А. Фредро, Я. Каспрович, Л. Стафф. Польс. видання — газети «Праца» («Праця»), «Кур'єр львовскі» («Львівський кур'єр»), «Пшияцель люду» («Друг народу») та ін.— популяризували твори передових польс. і укр. письменників. У Л. було здійснено ряд видань (*«Дрібна бібліотека»*, 1878—80; «Бібліотека найзнаменитіших повістей», 1881—91, та ін.), в яких вийшли твори видатних укр., рос., а також зарубіжних письменників в укр. перекладах. З 1927 почав виходити революц. журн. *«Вікна»*. У 1929 виникла орг-ція пролет. письменників *«Горно»*. Видавався також журн. *«Нові шляхи»*. У своїх творах революц. і прогресивні письменники Л. виступали за возз'єднання Зх. України з Рад. Україною, викривали капіталістичний гніт, проводили непримиренну боротьбу проти бурж. націоналістів.

У Л. жили й працювали Я. Галан, С. Тудор, О. Гаврилюк, П. Козланюк, Ю. Мельничук, В. Гжицький, А. Шмигельський, А. Волощак, письменники старшого покоління — М. Яцків, Д. Лукіянович, П. Карманський, М. Рудницький, літературознавці В. Гнатюк, Ф. Колесса, В. Щурат, М. Возняк, К. Студинський та ін. У Л. працює обласна орг-ція Спілки письменників України, видається респ. літ.-художній та гро-

мадсько-політ. журн. «*Жовтень*». Найдавніші пам'ятки архітектури Л. збереглися в руїнах (Високий замок, кін. 13 — поч. 14 ст.), у перебудованому вигляді (костьоли Марії Сніжної та Іоанна Хрестителя, обидва 13—14 ст.; П'ятницька церква, кін. 14 ст., з високомистецьким іконостасом серед. 17 ст.) або у фрагментах, що їх включено в пізніші споруди (церква Миколая, кін. 13 ст.; Вірменський собор, 1363, арх. Дорінг, добудови 17 ст., арх. Келар; 20 ст.— арх. Ф. Менчинський). Після пожежі 1381 Л. відбудовувався за регулярним плануванням з прямокутною мережею вулиць, квадратною *Ринок площею*, з готичною ратушею в центрі (знищена пожежею 1527), будівлями в стилях — *готики* (кафедральний собор, 1360—1493, арх. П. Штехер, Й. Гром і А. Рабіш; реставрація — 18 і 19 ст.; фрагменти стіни т. з. старого арсеналу, Порохова й Шевська башти), *Відродження* [каплиці — Боїмів, 1609—15; Кампіанів, поч. 17 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Відродження*, т. 2, с. 272—273; Трьох святителів, 1578—91, арх. П. *Красовський*; Успенська церква, 1629, арх. П. *Римлянин* і В. *Капинос*; дзвіниця (башта) Корнякта, 1572—82, арх. П. *Барбон*, реставрація в 17—18 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225]; *барокко* (костьоли — кармеліток босих, 1644, арх. Д. Б. Джізлені; кармелітів босих, 1634, арх. Я. Покорович; єзуїтів, 1610—30; Домініканський, 1745, арх. Ян де Вітте; ансамбль Бернардинського монастиря, 17 ст.; Королівський арсенал, 1-а пол. 17 ст.; собор св. Юра, 1744—70, арх. Б. *Меретин*, С. К. Фессінгер, різьблення — 1768—70, скульптор Пінзель), *класицизму* (ратуша на пл. Ринок, 1827—35, арх. Й. Маркль і Ф. Трешер, перебудована; Оссолінеум, тепер б-ка АН УРСР, 1823—33, арх. П. Нобіле і Ю. Бем; укр. драм. театр ім. М. Заньковецької, 1837—42, арх. Л. Піхль, Й. Зальцман). З 2-ї пол. 19 ст. Л. забудовували еклектичними й стилізованими спорудами (політех. ін-т, 1872—77, арх. Ю. О. *Захаревич*; Галицький сейм, тепер ун-т ім. І. Франка, 1877—81, арх. Ю. Гохбергер; театр опери та балету ім. І. Франка, 1897—1900, арх. З. Горголевський; будинок кол. страхового т-ва «Дністер», 1905, арх. І. та Л. Левинські, О. *Лушпинський*, Т. *Обмінський*; поштамт, 1921—22, арх. Т. Бальдвін-Раумулт). За рад. часу у Л. споруджено нові житлові райони (по вулицях Богдана Хмельницького, 1962—73, арх. М. Мікула, Я. Назаркевич; Терешкової, 1965—70, арх. Л. Нівіна; «Сріблястий», 1975—79, арх. З. Підлісний, Нівіна, С. Землянкін; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980), житл. і громад. будівель (Палац культури ім. Ю. О. Гагаріна, 1961, арх. Нівіна; нові корпуси політех. ін-ту, 1964—72, арх. Р. Липка, О. Рудницький, В. Сидоренко, М. Мікула, П. Мар'єв, Г. Козюра, Р. Юхтовський та ін.), обчислювальний центр (1969, арх. М. *Вендзилович*), готель «Львів» (1969, арх. А. *Консулов*, П. Конт, Нівіна), музей Прикарпатського військ. округу (1974, арх. В. Гукович і А. Симбірцева), комплекс обл. лікарні (1979, арх. Ю. Берблян, З. Підлісний та Л. Кутна), автовокзал (1980, арх. В. Мохновський, М. Сагайдахівський, М. Столяров і В. Бойків). Пам'ятники: А. Міцкевичу (1905—06, скульптори А. Попель і М. Паращук), В. І. Леніну (1952, скульптор С. Меркуров, арх. В. Шарапенко, І. Француз), І. Франку (1964, скульптори В. Борисенко, Д. Крвавич, Е. Мисько, В. Одрехівський, Я. Чайка, арх. О. Шуляр), В. Стефанику (1971, скульптор В. Сколоздра, арх. Вендзилович), Я. Галану (1972, скульптори О. Пилєв, О. Охріменко та В. Усов, арх. В. Блюсюк), І. Федорову (1978, скульптори Борисенко, В. Подольський, арх. А. Консулов); архіт.-скульптурний комплекс кладовища рад. воїнів *Холм Слави* (1958, арх. О. Натальченко, Г. Швецько-Вінецький та І. Персиков, скульптори М. Лисенко, В. Подольський, В. Форостецький), Монумент бойової слави військ Прикарпатського військ. округу (1970, скульптори Д. Крвавич, Е. Мисько, Я. Мотика, арх. Вендзилович та ін.).

З пам'яток образотворчого мист. у Л. збереглися фрагменти настінного живопису 14—15 ст. у Вірменському соборі (художник *Андрій*); з 16 ст. є відомості про львів. цехи малярів, скульпторів, золотарів. У 17—18 ст. у Л. працювали живописці *Корунки*, М. *Петрахнович*, О. *Ляницький*, *Лукашевичі*, гравер Н. *Зубрицький*, скульптор *Пінзель*; у кін. 18 — на поч. 19 ст.— живописець Л. *Долинський*. У 1822 в місті засновано першу на Україні літографічну майстерню. В 1898 було створено «Товариство розвою руської штуки» (художники К. *Устиянович*, Т. *Копистинський*, Я. *Пстрак*, М. *Івасюк*, О. *Новаківський*, О. *Курилас*), 1905 — «Товариство прихильників української літератури, науки і мистецтва», у виставках якого брали участь І. *Бурячок*, М. *Жук*, Ф. *Красицький*, І. *Макушенко* та ін. В кін. 19 — в 20 ст. у Л. працювали укр. митці І. *Труш*, Г. *Кузневич*, М. *Паращук*, А. *Попель*, І. *Севера*, О. *Кульчицька*, А. *Манастирський*, Л. *Левицький*. У Л. жили польс. художники А. *Гротгер*, Ю. *Коссак* та ін. Серед сучас. митців Л.: В. *Манастирський*, Е. *Мисько*, Ф. Бриж, С. Караффа-Корбут, Д. *Крвавич*, В. Патик та ін.

Муз. життя Л. почало розвиватися в 13—14 ст. В 16 ст. у Львів. братстві культивувався багатоголосий (партесний) спів, який поширювався по всій Україні та Росії. В 1700 у Львові вперше на Україні надруковано «Ірмологіон» з нотами. З кін. 18 ст. розвивалося концертне життя. В 19 ст. прилюдні симф. концерти і концерти квартетної музики влаштовував К. Ліпінський. На гастролі до Л. приїздили Ф. Ліст, Г. Венявський, А. Рубінштейн, Й. Брамс, на поч. 20 ст.— Г. Малер, Р. Штраус, Р. Леонкавалло, М. Лисенко, М. Равель, Б. Барток та ін. В 19 ст. почали діяти муз. т-во св. Цецілії (1826—29, створене сином В. А. Моцарта Ф. К. В. Моцартом), *Галицьке музичне товариство* (з 1838), укр. муз.-хорові т-ва «*Торбан*» (1870), «*Боян*» (1890), польс. муз. т-ва (з 1870-х рр.) та ін. В муз. житті значну роль відігравала творчість укр. композиторів М. Вербицького, І. Лаврівського, А. Вахнянина, В. Матюка, Д. Січинського, О. Нижанківського та ін. У 1902 створено філармонію, 1903 — *Союз співацьких і музичних товариств* (з 1907 — *Музичне товариство імені М. Лисенка*) і *Вищий музичний інститут*. З 1900 у Л. працював Великий театр, в якому почали діяльність співаки С. *Крушельницька*, Я. *Королевич-Вайдова*, О. *Мишуга*, А. Дідур та ін. В 20—30-х рр. почали працювати композитори В. Барвінський, А. Солтис, М. Колесса, Н. Нижанківський, Ю. Кофлер. У 1939—41 у Львів. консерваторії викладав укр. співак і педагог Р. Любинецький. У 1939 було створено держ. філармонію з симф. оркестром, хоровою капелою «*Трембіта*», Будинок нар. творчості, філіал Ін-ту фольклору УРСР. У 1947 відкрито театр муз. комедії (з 1954 — в Одесі). В місті — *Львівська консерваторія* ім. М. В. Лисенка, *Львівський театр опери та балету* ім. Ів. Франка, середня муз. школа-інтернат ім. С. Крушельницької, муз. уч-ще, музично-педагогічне уч-ще, 5 дит. муз. шкіл. Зі Л. пов'язана діяльність укр. рад. композитора нар. арт. СРСР С. Людкевича. Львів. обл. орг-цію Спілки композиторів України створено 1940. В 17 ст. у Л. вперше на Україні виник *шкільний театр*. З 1776 тут працював постійний міський театр з нім. і польс. трупами, з яким пов'язана діяльність В. *Богуславського*, Я. Н. *Камінського*, Ю. Ельснера, К. Ліпінського, Т. Павликовського. В 1842—52 діяв укр. драм. гурток, а з 1864 — *Театр товариства «Руська бесіда»*, що існував до 1924. З 1900 діяв новий польс. театр. В 1927—28 працював *Театр імені І. Котляревського*, 1925—39 — *Театр імені І. Тобілевича*. Тепер у Л. працюють драм. театри: *Львівський український драматичний театр* імені М. Заньковецької, *Львівський російський драматичний театр Радянської Армії*, *Львівський театр юного глядача* імені М. Горького, *Львівський*

Пам'ятник І. Франку. Скульптори В. Н. Борисенко, Д. П. Крвавич, Е. П. Мисько, В. П. Одрехівський, Я. І. Чайка, архітектор А. М. Шуляр. 1964.

Порохова башта. 1554—56.

Домініканський костьол. Архітектор Ян де Вітте. 1745.

Львів. Ріг площі Ринок та вулиці Ставропігійської.

ЛЬВІВСЬКА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ

Будинок **Львівської братської друкарні і школи.**

театр ляльок. Іл. див. також на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: История городов и сёл Украинской ССР. Львовская область. К.,1978; Нельговський Ю. П., Шуляр А. М. Львів. Історико-архітектурний нарис. К., 1969; Вуйцик В. С. Львівський державний історико-архітектурний заповідник. Львів, 1979; Швед М. І. Львів. Львів, 1978.

Г. Й. Бондровський (заг. відомості, економіка), *Л. З. Мазепа* (музика, театр), *С. К. Кілессо, Г. Н. Логвин* (архітектура).

ЛЬВІ́ВСЬКА АСТРОНОМІ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ, Астрономічна обсерваторія Львівського державного університету — н.-д. і учбова установа. Засн. 1769—71. З 1907 розміщена в центр. частині міста. До складу Л. а. о. входить також спостережна станція, розташована в с-щі Брюховичі поблизу Львова. Осн. інструменти: 48-см рефлектор, 20-см рефрактор, хромосферно-фотосферний телескоп, дві астрокамери, меніскова фотогеліограф та ін. Гол. напрями наук. роботи: дослідження нестаціонарних *зір* і туманностей; вивчення фіз. процесів на Сонці та *служба Соця*; електрофотометричні спостереження *штучних супутників Землі*; теоретична *астрофізика*. З Л. а. о. пов'язана діяльність В. Є. *Степанова*, М. С. *Ейгенсона* та ін. *О. О. Логвиненко*.

ЛЬВІ́ВСЬКА БРА́ТСЬКА ДРУКА́РНЯ. Заснована *Львівським братством* 1585 (до Л. б. д. увійшло викуплене у лихваря друкарське устаткування І. *Федорова*). В 16—18 ст. Л. б. д. відіграла значну роль в боротьбі укр. народу проти національ. гноблення й насадження уніатства, в розвитку освіти на зх.-укр. землях. Крім церк.-богослужбових книжок, вона друкувала і навч. л-ру. В 1591 вийшли «*Адельфотес*» і збірка віршів «Просфонима». Значними тиражами (до 7 тис. прим.) випускалися букварі, друкувалися вірші П. *Беринди*, драм. твори А. Скольського, І. Волковича, твори М. *Козачинського* та ін. В Л. б. д. працювали видатні майстри-друкарі І. Кунотович, Д. Кульчицький, В. *Ставницький* та ін. Існувала до 1788.

Літ.: Исаевич Я. Д. Роль братств в издании и распространении книг на Украине и в Белоруссии (конец XVI—XVIII в.). В кн.: Книга и графика. М., 1972.

Я. Д. Ісаєвич.

ЛЬВІ́ВСЬКА БРА́ТСЬКА ШКО́ЛА — навч. заклад, перша *братська школа* на Україні. Засн. її бл. 1585 діячі *Львівського братства* Ю. Рогатинець, І. Рогатинець, І. Красовський та ін. Статут Л. б. ш. («Порядок шкільний») — видатна пам'ятка передової пед. думки. Він передбачав демократичні основи організації школи. До Л. б. ш. приймали дітей різних станів зі Львова та з ін. міст і сіл України. Молодші школярі навчалися грамоти, старші (спудеї) вивчали старослов'ян., грец. і лат. мови, граматику, риторику і поетику, елементи філософії. Школа була й осередком розвитку хорового співу та укр. шкільного театру. В 1591 була надрукована грецько-старослов'ян. граматика «*Адельфотес*», складена учнями школи й учителем *Арсенієм Еласонським*. У різний час ректорами й учителями тут були С. *Зизаній*, Л. *Зизаній*, Ф. Касіянович, І. *Борецький*, П. *Беринда*, Г. Дорофеєвич, І. Трофимович-Козловський, С. Косов, В. Ушакевич, Ф. Сидорович та ін. Гетьман П. *Сагайдачний* заповів значні кошти на потреби школи. Л. б. ш. справила великий вплив на розвиток освіти не тільки на Україні, а й у Білорусії, Молдавії та ін. Вона виховала багатьох відомих громад. і культур. діячів (Є. *Плетенецький*, К. Мезапета, І. Югасевич та ін.). Керівники Л. б. ш. намагалися перетворити її на вищий навч. заклад, однак у 2-й пол. 17 ст. школа занепала, а у 80-х рр. 18 ст. перестала існувати.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966. *Я. Д. Ісаєвич.*

ЛЬВІ́ВСЬКА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ. Організована 1939 після возз'єднання Зх. України з УРСР. В 1953 об'єднана з Ковельською з-цею та Чернівецьким відділенням Кишинівської з-ці. Проходить територією Львів., Ровен., Волин., Терноп., Івано-Фр., Закарп., Чернів. та частково Житомир. обл. (УРСР), Брест. обл. (БРСР) та Молд. РСР. До складу Л. з. входить 5 відділень. Управління міститься у Львові. На території сучас. району дії Л. з. першою було збудовано 1861 двоколійну дільницю Перемишль — Львів; 1871 її продовжено до Підволочиська; 1866 відкрито лінію Львів — Ходорів — Івано-Франківськ — Коломия — Чернівці; 1887 — Здолбунів — Ровно — Ковель; 1902 — лінію Олевськ — Сарни — Ковель. Залізничники Л. з. відіграли провідну роль у 30-тисячному страйку львівських пролетарів (1905). За роки Рад. влади на Л. з. проведено великі роботи по відновленню і тех. переозброєнню з-ці. Майже весь обсяг вантажообороту виконується із застосуванням тепловозної й електровозної тяги. По Л. з. здійснюються транзитні зв'язки з ін. європ. соціалістич. країнами та з деякими капіталістичними країнами. Найбільшу питому вагу у транзитних перевезеннях посідають руда, вугілля, чорні метали, нафта та нафтопродукти, машини та зерно. В 1979 Л. з. перевезено бл. 99 млн. пасажирів. Л. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1972).

ЛЬВІ́ВСЬКА КАРТИ́ННА ГАЛЕ́РЕЯ — зібрання творів зх.-європейського, укр. та рос. мистецтва. Засн. 1907. До 1939 мала назву «Музей народовий». У складі Л. к. г.— відділи зарубіж. та вітчизн. мистецтва 13—20 ст. Серед її експонатів —твори італійських (Тіціан), голл. (М. Гоббема, Я. Скорель), нім. (А. Р.Менгс, А. Кауфман), іспан. (Ф. Гойя), франц. (Ж. Л. Давід), бельг. (К. Меньє) митців 14—20 ст. Широко представлено мист. Польщі (Я. Матейко, Ю. Коссак, Я. Станіславський),Чехословаччини (К. Шкрета, Я. Купецький), Угорщини (І. Ревес). Відділи російського дожовтневого (І. Айвазовський, М. Ге, В. Верещагін та ін.) і рад. мистецтва (Б. Йогансон, М. Касаткін, П. Кончаловський, М. Манізер та ін.) відкрито 1950. Л. к. г. має філіали: Каплиця Боїмів — пам'ятка архітектури поч. 17 ст.; Музей І. Федорова, музей-заповідник 13—18 ст. *Олеський замок*.

Літ.: Львівська картинна галерея. Альбом. К., 1977.

О. М. Пеленська.

ЛЬВІ́ВСЬКА КОНСЕРВАТО́РІЯ імені М. В. Лисенка, Львівська державна консерваторія імені М. В. Лисенка — вищий музичний навч. заклад системи М-ва культури УРСР. Організована 1939 на базі *Вищого музичного інституту* ім. М. Лисенка й консерваторій Польс. муз. т-ва та імені К. Шимановського. Л. к. 1944 надано ім'я М. Лисенка.

Діють композиторський, історико-теор., вокальний, фортепіанний, оркестровий і диригентський ф-ти, що об'єднують 16 кафедр; є денна, вечірня, заочна й підготовча форми навчання. При консерваторії — оперна, вокальна та дит. муз. 10-річна студії; бібліотека (140 тис. одиниць зберігання). В 1980/81 навч. році — бл. 900 студентів. З Л. к. пов'язана творча діяльність композиторів В. Барвінського (директор 1939—40), нар. арт. СРСР С. Людкевича, нар. артистів УРСР М. Колесси (директор 1953—65), А. Кос-Анатольського, засл. діячів мист. УРСР — А. Солтиса, Р. Сімовича, Є. Козака, Д. Задора, альтиста З. Дашака (з 1965 — ректор), укр. педагога і співака Р. Любинецького та ін.; співаків — нар. арт. СРСР П. Кармалюка, засл. діяча мист. УРСР С. Крушельницької, нар. арт. СРСР О. Гая, польс. музикантів Ю. Кофлера, Л. Мюнцера, З. Лісси, А. Хибінського та ін. Серед випускників Л. к.: диригенти — нар. арт. СРСР С. Турчак, нар. артисти УРСР А. Кушніренко, І. Лацанич, Д. Пелехатий; співаки — нар. артисти

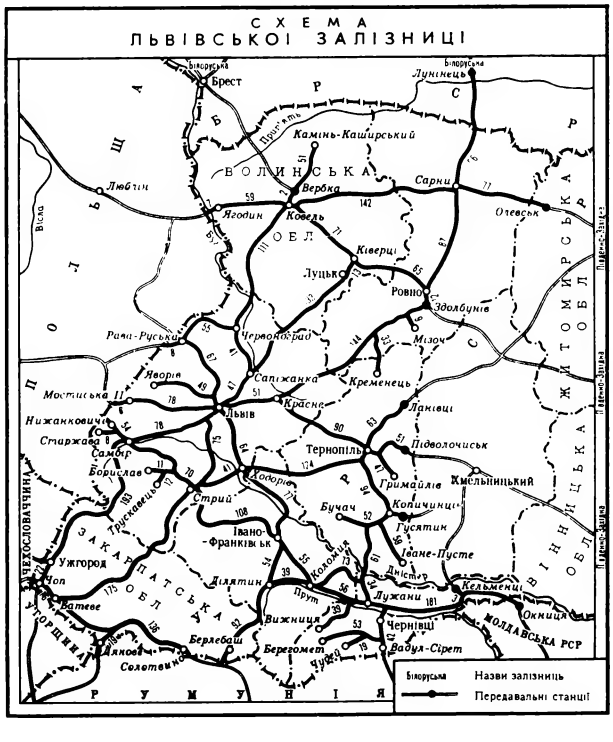

УРСР О. Врабель, Т. Дідик, Марія, Ніна й Даниїла Байко; чимало інструменталістів-виконавців стало лауреатами й дипломантами міжнар., всесоюзних і респ. конкурсів. *Л. З. Мазепа.*

ЛЬВІ́ВСЬКА МАЇ́ВКА 1890 — перша маївка на Україні. В березні 1890 у Львові було створено Робітн. к-т для підготовки святкування 1-го Травня. 1.V біля міської ратуші зібралося понад 4 тис. робітників. В одноголосно прийнятій резолюції вони вимагали скорочення робочого дня, заборони дитячої праці, створення легальних робітн. спілок, свободи друку, запровадження заг. виборчого права. Маївка показала значне зростання класової свідомості львів. робітників.

ЛЬВІ́ВСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*. Створена восени 1939, після возз'єднання Зх. України з УРСР. Комуністичні орг-ції на тер. сучас. Львів. області виникли й почали діяти в ході революц. боротьби трудящих за своє соціальне і нац. визволення під впливом Великого Жовтня. Вони ввійшли до складу створеної 1919 Компартії Сх. Галичини (з 1923 — *Комуністична партія Західної України*), під керівництвом якої проходили революц. виступи нар. мас (зокрема *Дрогобицьке збройне повстання 1919, Галицький робітничий страйк 1921, Заболотівська першотравнева демонстрація 1924, Львівський виступ робітників 1936*). Після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР у листопаді — грудні 1939 на Львівщині було створено парт. орг-ції, які розгорнули велику орг. роботу по будівництву нового, соціалістичного життя. 23.IV 1940 у Львові відкрилася 1-а обл. парт. конференція. На той час Л. о. п. о. налічувала 3776 комуністів. Під керівництвом парт. орг-цій в області швидко відбудовувалося на соціалістичній основі нар. г-во. Парт. орг-ції очолили рух селян-бідняків за створення колгоспів. На 1.VI 1941 8,1% сел. г-в Львівщини об'єднались у 296 колгоспів. Широко розгорнулося культур. будівництво. В червні 1941 обл. парт. орг-ція налічувала 8286 комуністів. Під час нападу гітлерівської Німеччини на СРСР Львівщина, як прикордонна область, одна з перших зазнала фашист. навали. Парт. орг-ція мобілізувала трудящих на подання активної допомоги Червоній Армії. Понад 80% комуністів Л. о. п. о. пішли добровольцями до Червоної Армії. Під час нім.-фашист. окупації комуністи Львівщини очолили боротьбу трудящих проти іноземних загарбників та їхньої агентури — укр. бурж. націоналістів. Восени 1941 в області виникли перші підпільні групи, які через рік об'єднались в підпільну орг-цію «*Народна гвардія*».

Діяли й ін. підпільні групи і партизанські загони, організаторами яких були комуністи і комсомольці, зокрема підпільна орг-ція «*Визволення Вітчизни*». Підпільники області підтримували зв'язки з партизан. загоном Д. М. *Медведєва*, з'єднаннями С. А. *Ковпака* і М. І. *Наумова*.

Після визволення Львівщини від окупантів (жовтень 1944) парт. орг-ція розгорнула роботу по мобілізації трудящих на швидку відбудову нар. г-ва, на здійснення глибоких соціалістичних перетворень. У боротьбі за розв'язання цих завдань парт. орг-ції швидко зростали. Зміцненню Л. о. п. о. сприяла велика допомога з боку ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У.

Протягом 1944—1945 в область на парт., рад. і госп. роботу було направлено багато комуністів. На 1.I 1946 Л. о. п. о. налічувала 7389 чол. Під керівництвом обл. парт. орг-ції успішно здійснювався план індустріалізації Львівщини. За порівняно короткий час тут виникли нові галузі пром-сті: приладобудування, машинобудування, радіотех., електротех., хімічна. Значну роботу провела парт. орг-ція по введенню в дію і розвитку *Львівсько-Волинського вугільного басейну*. Постійну увагу Л. о. п. о. приділяла соціалістичній перебудові с. г., зміцненню сільс. парт. орг-цій. Тільки протягом 1948 з Львова та райцентрів на роботу в село були направлені 663 комуністи, що дало змогу створити тут 87 нових первинних парт. орг-цій. У 1950 в області було завершено суцільну колективізацію с. г. Широко розгорнулася культур. революція. Значних успіхів було досягнуто, зокрема, у справі розвитку вищої і середньої освіти. Парт. орг-ції неослабну увагу приділяли питанням ідеологічної роботи, виховуючи трудящих у дусі дружби народів і пролет. інтернаціоналізму. Перші соціалістичні перетворення відбувалися в умовах гострої класової боротьби із залишками експлуататорських класів, розгромлених націоналістичних банд. Керуючись рішеннями XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, Л. о. п. о. розгорнула наполегливу роботу по дальшому піднесенню нар. г-ва і культури, по підвищенню добробуту трудящих. Значно зросла її роль у розв'язанні госп.-політ. та ідейно-виховних завдань; понад 70% комуністів зайняті безпосередньо на виробництві. Л. о. п. о. не раз виступала ініціатором патріотичних починів. Так, напередодні XXII з'їзду КПРС на Львівщині виникли перші рад. виробничі об'єднання — фірми. На багатьох підприємствах країни впроваджено схвалений ЦК КПРС 1975 досвід роботи парт. орг-цій Львів. області по розробці і впровадженню комплексної системи управління якістю продукції. В 1979 ЦК КПРС схвалив розроблену і впроваджену на Львівщині потоково-цехову систему ведення молочного тваринництва. Важливу роль у виконанні нар.-госп. планів та ідейно-виховній роботі відіграють тісні зв'язки Л. о. п. о. з парт. орг-ціями Ульяновської області, Алтайського краю, Ростова-на-Дону, областей, міст і районів ін. республік та братніх соціалістичних країн. Парт. орг-ції області проводять цілеспрямовану роботу по вдосконаленню форм і методів комуністичного виховання трудящих. Широку програму діяльності обл. парт. орг-ції в цьому напрямі накреслив ЦК КПРС у постанові «Про політичну роботу серед населення Львівської області» (1971). Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 86 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Після укрупнення і реорганізації районів (1957—59 і 1962) та об'єднання Львів. і Дрогобицької областей (1959) Л. о. п. о. об'єднує 6 міських і 24 районні парт. орг-ції, в яких налічується 111 тис. комуністів (на 1.I 1980). За час існування Л. о. п. о. відбулося 18 обласних парт. конференцій. У різний час обласну парт. орг-цію очолювали І. С. *Грушецький*, З. Т. *Сердюк*, М. К. Лазуренко, В. С. Куцевол та ін. Активним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, до складу якої входять 368 000 юнаків і дівчат (на 1.I 1980). Понад 10 тис. молодих львів'ян брали участь в освоєнні цілинних і перелогових земель, бл. 2 тис. посланців Львівщини будували в Донбасі шахти «Львівська-комсомольська», «Дрогобицька-комсомольська», тисячі вихованців комсомольської орг-ції області ударно працюють на БАМі та ін. новобудовах комунізму. Органом Л. о. п. о. є газ. «*Вільна Україна*» і «*Львовская правда*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Львівська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Львів, 1980. *В. Ф. Добрик.*

ЛЬВІ́ВСЬКА О́БЛАСТЬ—у складі Української РСР. Утворена 4.XII 1939 в результаті возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Українській Рад. державі. Розташована на Зх. республіки. В області — 20 районів, 487 сільрад, 39 міст, 36 с-щ міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Природа. Природні умови Л. о. відзначаються різноманітністю, зумовленою положенням її в межах двох геоструктурних регіонів — Руської платформи і Карпатської складчастої області, в смузі Головного європ. вододілу. Більша частина області має рівнинний рельєф. На Пн. в межі області заходить *Волинська височина*, відокремлена Буго-Стирською рівниною (*Малим Поліссям*) від *Подільської височини*, пн.-зх., найбільш підвищена частина якої на тер. Л. о. представлена *Розточчям*, львівським *Опіллям*, а також *Гологорами* з найвищою вершиною

Львівська область. Краєвид поблизу міста Сколе.

Львівська область. Пам'ятник радянським воїнам — визволителям міста Турки від німецько-фашистських загарбників. Скульптор Б. Фліт. 1975.

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 21,8 тис. км²

Населення — 2592,2 тис. чол. (1980)

Центр — м. Львів

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1979,%)

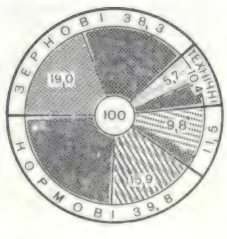

рівнинної частини Л. о.— г. *Камулою*, 471 м, та *Вороняками*. На Пд. Подільська височина поступово переходить у Передкарпатську височину. За характером рельєфу — це погорбована рівнина, яка складається з терасованих височин (Дністро-Санської, Дрогобицької, Присвіцької) і широких улоговин (Верхньодністровської та Стрийської). На Пд. області — гірські хребти *Карпат Українських* (*Бескиди*, Стрийсько-Санська верховина та Вододільний хр. з найвищою вершиною Л. о.— г. Пікуй, 1406 м). Корисні копалини: нафта і природний газ (*Передкарпатська нафтогазоносна область*), кам. вугілля (частина *Львівсько-Волинського вугільного басейну*), калійна та кам'яна солі, сірка (*Передкарпатський сірконосний басейн*), озокерит (*Бориславське родовище озокериту*), торф, вапняки, мергель, мелінітові сланці, гіпс, буд. і вогнетривкі глини, кварцові піски. Мінеральні джерела й лік. грязі. Клімат помірно континентальний. Літо тепле, вологе, зима з частими відлигами. Пересічна т-ра липня +18,3° на рівнинній частині (Львів) і +12,8° у передгірній і гірській, січня — відповідно — 4 і —6°. Річна кількість опадів на рівнині до 700 мм, у горах — до 1000 мм. Вегетаційний період відповідно бл. 210 і до 190 днів. Область має густу річкову сітку, що належить до басейнів Чорного та Балтійського морів. Часті літньо-осінні паводки. Найбільша ріка області — *Дністер* з прит. *Бистрицею*, *Стриєм*, *Свічею* (правими), *Верещицею*, Зуброю, Свіржем, Щереком (лівими). В пн.-сх. частині області протікає *Стир* (бас. Прип'яті). До бас. Вісли належить *Буг* з прит. *Полтвою*, *Ратою* і *Солокією* та *Вишня* і *Шкло* (прит. Сану). На тер. області багато озер, особливо в долинах Дністра та його приток. Грунтовий покрив Л. о. дуже різноманітний, переважають сірі й темно-сірі опідзолені оглеєні грунти, дерново-підзолисті оглеєні, чорноземи звичайні та опідзолені. У пн.-сх. районах поширені чорноземи на карбонатних породах, у пн.-сх. рівнинних районах — суглинисті, перегнійно-карбонатні грунти й чорноземи. В Карпатах — гірсько-лісові бурозем'і, в долинах річок алювіально-лучні грунти. В гірських та пн. районах області великі масиви лісів: соснових і сосново-дубових на Малому Поліссі та Розточчі, буково-дубових на Подільській височині, дубово-букових-ялицевих у Прикарпатті, букових і смерекових у Карпатах. Лісом покрито 545 тис. га. З тварин на тер. Л. о. водяться дика свиня, козуля, олень, борсук, лисиця, куниця, білка, заєць-русак; з птахів — беркут, дрізд білозобий, яструби, глухар, тетерів; водоплавні птахи. Акліматизовано зубрів, ондатру та нутрію. В межах області виділяються кілька видів ландшафтів: горбогірсько-лісові, поліські, лісостепові, передгірські, гірські з специфічними рисами природних умов. У Л. о. створено заказники — Страдчанський ліс та Діброва.

Населення. Осн. населення — українці (87,9%; 1970, перепис). Живуть також росіяни, поляки, євреї, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— понад 118,9 чол. на 1 км² (1980). Найгустіше заселена центр. частина області. Міське населення становить 53,8% (1980).

Найбільші міста: *Львів*, *Дрогобич*, *Стрий*, *Червоноград*, *Борислав*, *Самбір*.

Народне господарство. До возз'єднання з Укр. РСР тер. сучас. Л. о. входила до складу бурж.-поміщ. Польщі (1919—39) і була переважно районом відсталого с. г. з великим поміщицьким землеволодінням і численними дрібними злиденними сел. г-вами. Природні ресурси використовувались у незначних масштабах. Переважали напівкустарні підприємства з низьким тех. рівнем виробн. (нафтодобувні, деревообр., швейні, харч.). Важкої пром-сті майже не було. Після возз'єднання в області відбулися докорінні соціалістичні перетворення. Відсталий колись край став одним з високорозвинутих індустр.-аграрних районів УРСР. Тер. структура г-ва характеризується значним зосередженням промисловості у Львові.

Промисловість. Наявність в області різноманітних мінерально-сировинних ресурсів та значна забезпеченість трудовими ресурсами сприяє розвиткові добувної та обробної пром-сті. За роки Рад. влади створено потужну маш.-буд., паливну, хім. і нафтохім., лісову, деревообр. і целюлозно-паперову, буд. матеріалів, легку й харч. галузі пром-сті. Тут зосереджено 100% респ. виробництва автонавантажувачів, мопедів, шарошечних доліт, підвісних вантажонесучих конвейерів, 99% — автобусів, 93% — кранів на автомоб. ходу, 40% — картону, 27% — приладів і засобів автоматизації та запасних частин, 25% — телевізорів. У структурі пром-сті області на маш.-буд. пром-сть припадає 39,5% валової продукції, харч.— 21,5%, легку — 15%, хім.— 7,4%, лісову, деревообр. і целюлозно-паперову — 4,4%, буд. матеріалів — 2,5% (1979). У Л. о. вперше в СРСР (1961) створено виробничі об'єднання. В 1979 діяло 64 об'єднання, на них припадало 66% всієї пром. продукції області.

В паливно-енерг. комплексі Л. о. переважають вугледобувна, газодобувна та нафтодобувна галузі пром-сті. Видобувають також торф. Діє *Добротвірська ДРЕС*. Електростанції області об'єднані в систему «Львівенерго», яка входить до системи «Мир». Провідне місце у пром. комплексі області посідає маш.-буд. і металообр. пром-сть, яка визначає госп. спеціалізацію області у загальносоюзному і респ. поділі праці. Серед галузей маш.-буд. пром-сті виділяються автомобільна (*Львівський автобусний завод* імені 50-річчя СРСР), підйомно-транспортне машинобудування (*львівське виробниче об'єднання «Автонавантажувач»*, Дрогобицький завод автомобільних кранів, *львівське виробниче об'єднання «Конвейєр»* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції), радіоелектронна (*львівське виробниче об'єднання «Електрон»*, *львівське виробниче об'єднання «Кінескоп»*, Львів. виробничо-тех. об'єднання ім. В. І. Леніна), приладобуд. (з-д «Львівприлад», *львівське виробниче об'єднання «Мікроприлад»* ім. 60-річчя Радянської України, львівське наук.-тех. об'єднання «Термоприлад», з-д «Біофізприлад»), верстатобуд. та інструментальна (*Львівський завод фрезерних верстатів*, Львівське інструментальне виробниче об'єднання, *львівське виробниче об'єднання «Алмазінструмент»*, Дрогобицький долотовий завод).

Значне місце посідають також с.-г. машинобудування (*львівське виробниче об'єднання «Львівхімсільгоспмаш»*), електротех. промисловість (львівські виробничі об'єднання «Іскра» та ізоляторний з-д), виробн. поліграфічних машин (Ходорів), ремонт локомоти-

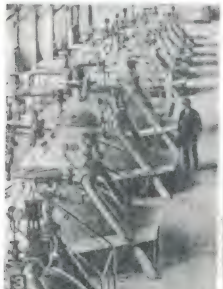

1. Загальний вигляд шахти імені Ленінського комсомолу поблизу міста Червонограда. 2. У складальному цеху Львівського автобусного заводу імені 50-річчя СРСР. 3. Сіркоплавильний цех Яворівського гірничо-хімічного заводу. 4. На заводі «Львівприлад». 5. В одному з цехів львівського виробничого об'єднання «Прогрес».

вів та вагонів (Львів, Стрий). Важливу роль у нар.-госп. комплексі області відіграє хім. пром-сть, переважає виробн. сірки, сірчаної к-ти, мін. добрив (Новий Роздол, Новояворівське), калійних добрив (Стебницький калійний з-д), штучного волокна (Сокаль), лаків і фарб (Львів, Борислав), тех. вуглецю (Дашава). Значно розвинута мед. пром-сть, у т. ч. виробництво мед. техніки (*львівське науково-виробниче об'єднання «Рема»*), та хім.-фармацевтична (Львів). Підприємства нафтопереробної промсті—нафтогазодобувне управління «Бориславнафтогаз», *Дрогобицький нафтопереробний завод* та Львів. нафтопереробний з-д. Підприємства деревообр. і меблевої пром-сті — у Львові, Дрогобичі, Добромилі, Старому Самборі, Стриї, Самборі, Сколе, Кам'янці-Бузькій, целюлозно-паперової — у Жидачеві, Львові. Виробн. цементу (*Миколаївський цементно-гірничий комбінат*), збірних залізобетонних і бетонних конструкцій і деталей (Львів, Червоноград), облицювальної плитки, цегли, гіпсу, буд. каменю. Скляна і фарфорофаянсова пром-сть зосереджена у Львові, Пісочному, Нестерові, Бориславі.

Одна з найрозвинутіших галузей пром-сті — харчова. Вона представлена цукр. (Ходорів, Самбір, Красне, Золочів, Радехів), м'ясною (Львів, Золочів, Борислав, Стрий), молочною, кондитерською (*львівське виробниче об'єднання кондитерської промисловості «Світоч»*), олійно-жировою (львів. виробниче об'єднання «Колос»), лікеро-горілчаною, плодоовочеконсервною, тютюновою та ін. галузями. Легка пром-сть включає виробн. швейних (Львів, Червоноград, Дрогобич, Стрий, Самбір) і текст. виробів (Борислав, Львів), взуття (*львівське виробниче об'єднання «Прогрес»*) та шкіргалантереї. Розвинуті художні народні промисли: вишивання (Львів, Яворів та ін.), гончарство (Гавареччина, Потелич та ін.), різьблення на дереві (Яворів), килимарство (Глиняни та ін.).

Сільське господарство Л. о. за роки Рад. влади перетворилося на високотоварну галузь г-ва, що спеціалізується на виробн. продукції тваринництва та вирощуванні тех., зернових, овочевих культур і картоплі. На кін.

Бювет мінеральної води в селищі міського типу Моршині.
Новояворівська середня школа.

1979 у Л. о. були 281 колгосп, 63 радгоспи, у т. ч. 10 птахофабрик і птахорадгоспів, та 33 об'єднання райсільгосптехніки, а також їхні виробничі відділення. С. г. області високомеханізоване (табл.).

З 1551,9 тис. га, що знаходяться у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 1280,4 тис. га — під с.-г. угіддями, з них орних земель — 854,4 тис. га, сіножатей і пасовищ — 407,8 тис. га. Осушено 19,1 тис. га землі (1979). Осн. зернові культури: озима пшениця, жито, ярий ячмінь; технічні — цукр. буряки (на Пн. Сх. і Сх. області), льон-довгунець (у Прикарпатті). На великих площах вирощують картоплю. Навколо Львова та ін. пром. центрів — овочівництво. Розвинуті садівництво і ягідництво. Площа плодово-ягідних насаджень 1979 становила 31,9 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 21,8 тис. га. Важливе місце у с.-г. виробн. належить тваринництву мол.-м'ясного напряму (скотарство, вівчарство та свинарство). Розвиваються ставкове рибництво і бджільництво. Розвиткові тваринництва сприяє велика кількість природних кормових угідь, польове кормовиробництво, продукція комбікормової пром-сті (1979 — 19 з-дів), відходи харч. пром-сті (жом, меляса). Осн. породи великої рогатої худоби — чорно-ряба, симентальська та бура карпатська, свиней — велика біла, ландрас та ін., овець — латвійська чорноголова, цигайська та гірськокарпатська.

Транспорт. У Л. о. переважає залізничний та автомоб. транспорт. Довжина з-ць заг. користування 1979 становила 1308 км (електрифіковано 695 км). Осн. залізничні магістралі: Київ — Здолбунів — Львів — Стрий — Чоп, Київ — Тернопіль — Львів, Львів — Мостиська, Львів — Ходорів — Івано-Франківськ. Електрифіковано лінії: Львів — Здолбунів, Львів — Чоп, Львів — Мостиська. Залізничні вузли: Львів, Красне, Стрий. Довж. автошляхів — 8,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 7,1 тис. км. Головні автомагістралі: Київ — Ровно — Львів — Стрий — Мукачеве, Львів — Тернопіль, Львів — Самбір — Ужгород, Львів — Івано-Франківськ. У Львові — аеропорт. Територією області проходить нафтопровід «*Дружба*», газопровід «Братерство».

Будівництво. Капіталовкладення у нар. г-во області 1971—79 становили (у порівнянних цінах) 6451 млн. крб., у т. ч. 1979 — 825 млн. крб. Тут діють 146 держ. і кооп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій та 40 міжгосп. буд. організацій. За 1971—79 державні, кооперативні підприємства та орг-ції. колгоспи і населення збудували житлові будинки площею 7275 тис. м², у т. ч. 786 тис. м² 1979.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1979 в області діяло 10 528 підприємств роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1979 зріс проти 1970 в 1,7 раза. У Л. о. 1979 було 3385 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 1206 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1979 зріс проти 1970 більш як у 2 рази.

Охорона здоров'я. В 1979 в області було 29,4 тис. лікарняних ліжок (113,3 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 9483 лікарі (36,6 лікаря на 10 тис. ж.). У Л. о.— 264 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій. На тер. області — курорти *Трускавець, Любінь Великий, Моршин,* Немирів.

Культура. В 1979/80 навч. р. в області було 1253 загальноосв. школи (423,8 тис. учнів), 42 серед. спец. навч. заклади (48,6 тис. учнів), 43 профес.-тех. уч-ща (24 тис. учнів). У 12 вищих навч. закладах налічувалося 74,5 тис. студентів. Вузи: *Львівський університет* імені Івана Франка, *Львівський політехнічний інститут* імені Ленінського комсомолу, *Український поліграфічний інститут* імені Івана Федорова, *Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва,* зооветеринарний, лісотех., мед., с.-г.. торгово-екон. та ін-т фіз. культури, *Львівська консерваторія* імені М. В. Лисенка, всі — у Львові (див. окремі статті); *Дрогобицький педагогічний інститут* імені Івана

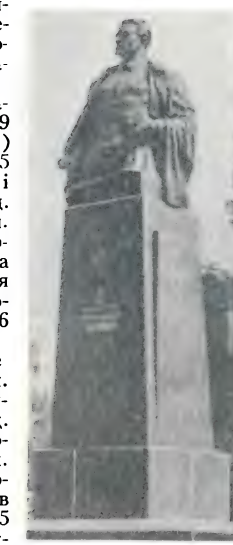

Пам'ятник Герою Радянського Союзу розвіднику М. І. Кузнецову у Львові. Скульптори В. Власов, В. Подольський, Є. Рукавишников. 1962.

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах (тис. штук)

	1979
Трактори, фіз. одиниць	10,5
Зернозбиральні комбайни	2,6
Вантажні автомобілі	8,0

Загальний вигляд села Вузлового Радехівського району.
Звіроферма по розведенню норок у радгоспі «Дністровський» Старосамбірського району.

Збирання картоплі в радгоспі «Перемога» Пустомитівського району.

Франка, *Львівський сільськогосподарський інститут* у с. Дублянах Нестеровського р-ну. У Львові містяться *Західний науковий центр АН УРСР* і більшість наук. установ, що входять до нього; *Львівська астрономічна обсерваторія*, Укр. н.-д. ін-т поліграф. пром-сті, Всесоюзний н.-д. ін-т метрології, вимірювальних і керуючих систем, Всесоюзний конструкторсько - експериментальний ін-т автобусобудування, *Геологорозвідувальний український науково-дослідний інститут, Епідеміології та мікробіології львівський науково-дослідний інститут* (усі — у Львові) та ін. н.-д. установи й проектні орг-ції, 6 наук.-виробничих комплексів (приладобудівний, машинобудівний, геолого-геофіз., с.-г. та ін.). В області діють обл. відділення творчих спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів (усі — з 1940), обл. орг-ція журналістів (з 1957).

У Л. о.— 1,7 тис. масових б-к (фонд — бл. 20 млн. одиниць зберігання), 8 наук. б-к, зокрема *Бібліотека Львівська наукова* імені В. Стефаника АН УРСР і Львів. ун-ту, 1640 клубних закладів, 1,5 тис. кіноустановок, 12 держ. музеїв, у т. ч. *Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Львівський історичний музей* (філіал — літ.-меморіальний музей Я. Галана), *Львівський музей українського мистецтва* (відділи — худож.-меморіальні музеї О. Кульчицької та О. Новаківського), природничий музей АН УРСР, музей історії релігії і атеїзму з філіалом у м. Червонограді, *Львівська картинна галерея* з філіалами: музеєм-заповідником *Олеський замок* у селищі Олеську Буського р-ну й Музеєм І. Федорова та каплицею Боїмів у Львові, *Український музей етнографії та художнього промислу, Франка І. Я. музеї* (у Львові та філіал у селі Івана Франка Дрогобич. р-ну), Стрийський краєзнавчий музей та ін., 150 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах, серед яких 20 присвоєно звання народних. У Л. о. 6 театрів: *Львівський театр опери та балету* імені Івана Франка, *Львівський український драматичний театр* імені М. Заньковецької, *Львівський російський драматичний театр Радянської Армії, Львівський театр юного глядача* імені М. Горького, *Львівський театр ляльок* та *Львівський обласний український музично-драматичний театр* імені Я. Галана в Дрогобичі, обл. філармонія, цирк, засл. хорова капела «*Трембіта*».

Залишки фортеці в місті Белзі. 10 ст.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Меморіальний комплекс «Лопатинська застава»: нар. музей і могили героїв-прикордонників, які загинули 1941.
2. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
3. Пам'ятки архітектури: залишки Белзької фортеці 10 ст., костьол і церква 17—18 ст., вежа 17 ст., ратуша 17 ст.
4. Городище «Замочок» давньорус. міста Белза (9—13 ст.).
5. Пам'ятник в'язням нім.-фашист. концтабору, які загинули тут 1941—43.
6. Пам'ятник на честь перших комсомольців села, які загинули 1941 від рук фашистів і укр. бурж. націоналістів.
7. Місце народження укр. оперного співака О. П. *Мишуги*. Могила О. П. Мишуги.
8. Пам'ятка архітектури — дерев'яна церква і дзвіниця 16 ст.
9. Літ.-меморіальний музей Леся *Мартовича*.
10. Пам'ятник на місці загибелі 1914 рос. льотчика П. М. *Нестерова*.
11. Місце народження письменника Т. Г. *Бордуляка*.
12. Місце народження О. С. *Маковея*. Пам'ятник письменникові.
13. Істор.-краєзнавчий музей «Яворівщина».
14. Пам'ятки архітектури — церкви 17 і 18 ст.
15. Пам'ятки архітектури: василіанський монастир 17—18 ст., церква 18 ст.
16. Пам'ятник рос. льотчику П. М. Нестерову.
17. Пам'ятки архітектури: замок 16—17 ст., міська брама 17 ст. торгові ряди 17 ст., василіанська церква і дзвіниця 17—18 ст.
18. В 1948—61 тут жив і працював укр. рад. письменник Г. М. *Тютюнник*.
19. Місце народження укр. рад. філолога й мистецтвознавця І. С. *Свєнціцького*.
20. Городище давньорус. міста Буськ (10—13 ст.).
21. Парк 19 ст.
22. Місце народження укр. художника І. І. *Труша*. Худож.-меморіальний музей І. І. Труша.
23. Будинок, у якому 1920 містився штаб 1-ї Кінної армії.
24. Місце народження польс. письменника Ю. Корженевського.
25. Залишки замку й укріплень 17 ст.
26. Пам'ятки архітектури: костьол 15—18 ст., церква 16 ст., Іванівська церква 17 ст.
27. Меморіальний комплекс Холм Слави.
28. Монумент Слави Рад. Армії.
29. Військовий меморіал на Личаківському військовому кладовищі.
30. Пам'ятник рад. танкістам — визволителям Львова від нім.-фашист. загарбників.
31. Львівська цитадель, де в роки Великої Вітчизн. війни було закатовано нім.-фашист. окупантами бл. 140 тис. військовополонених.
32. Личаківське кладовище, де поховано письменників І. Франка, М. *Шашкевича*, М. *Конопніцьку*, Я. *Галана*, П. *Козланюка*, О. *Гаврилюка*, С. *Тудора*, М. *Павлика*, Ю. *Мельничука*, художників О. *Кульчицьку*, І. Труша, А. *Гротгера*, оперну співачку С. *Крушельницьку* та ін.
33. Пам'ятник І. Франкові.
34. Пам'ятник А. *Міцкевичу*.
35. Пам'ятник В. *Стефаникові*.
36. Пам'ятник Я. Галану.
37. Пам'ятник Герою Рад. Союзу М. І. *Кузнецову*.
38. Пам'ятник І. *Федорову*.
39. Місце народження нар. арт. СРСР А. М. *Бучми*.
40. Пам'ятка архітектури 19 ст.— будинок театру опери та балету імені І. Франка.
41. Залишки оборонних споруд Високого Замку (13—18 ст.).
42. Пам'ятки архітектури: кафедральний собор 14—15 ст., каплиця Кампіанів кінця 16 ст., каплиця Боїмів 16 ст.
43. Миколаївська церква 13—18 ст.
44. Вірм. собор 14—16 ст.
45. Архіт. ансамбль площі Ринок 15—19 ст.
46. Успенська церква (1630), башта Корнякта (1578), каплиця Трьох Святителів (1578).
47. Бернардинський костьол 17 ст.
48. Собор св. Юра 18 ст.
49. Порохова вежа 16 ст.
50. Стрийський парк.
51. Ботанічний сад Львівського ун-ту.
52. *Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна*.
53. Істор. музей (в будинку 16 ст.).

Вироби з дерева народних майстрів Яворівщини: вазочки, перечниця, шкатулка, тарілка.

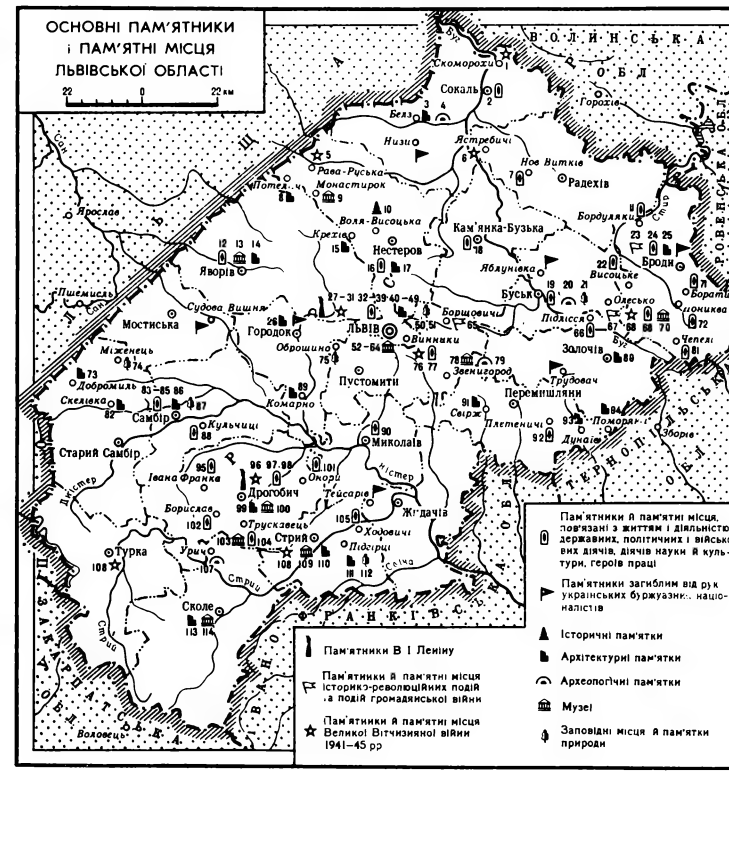

(Львів), засл. Прикарпат. ансамбль пісні і танцю УРСР «Верховина» (Дрогобич). У 12 814 колективах худож. самодіяльності Л. о. беруть участь понад 260 тис. аматорів. 104 колективи удостоєно звання народних, 3 — заслужених, серед них — засл. ансамбль танцю УРСР «Юність» Палацу культури трудових резервів ім. Ю. Гагаріна, засл. хорова капела УРСР Будинку культури працівників зв'язку, нар. чоловіча хорова капела «Прометей» Будинку нар. творчості, засл. вокально-хореографічний ансамбль УРСР «Галичина» Палацу культури виробничого об'єднання «Електрон», нар. симфонічний оркестр Львів. політех. ін-ту імені Ленінського комсомолу, всі — у Львові, нар. хор «Дударик» Будинку культури с. Конюхова Стрийського р-ну, нар. капела бандуристок Золочівського районного будинку культури, нар. хор «Дністер» с-ща Журавного Жидачівського р-ну, нар. театр Палацу культури вугільників м. Червонограда та ін. На Львівщині здавна розвинуті худож. вишивання, виготовлення виробів з дерева (худож. меблі, дерев'яний посуд, дит. іграшки), ткацтво, кераміка, різьблення на дереві, зокрема в Яворівському р-ні — виготовлення дерев'яної іграшки, плоске різьблення за рослинними мотивами, декоративний розпис на побутових і сувенірних виробах та вишивка, у Миколаївському р-ні — кераміка, інкрустація соломкою, у Сколівському — різьблення й вишивання, у Золочівському — кераміка, ткацтво й килимарство. Кращі майстри є членами Спілки художників СРСР, об'єднані в обл. секції нар. мистецтва. Різьбярі І. І. Весна, І. Ю. Красовський, С. І. Кіщак, І. П. Одрехівський, А. М. Орисик, А. П. Сухорський, С. І. Чайка, В. Д. Шпак, вишивальниці С. В. Кульчицька, засл. майстер нар. творчості УРСР М. В. Федорчак-Ткачова, склодуви Б. О. Валько, Й. П. Гулянський, О. Г. Гера, П. К. Думич, засл. майстер нар. творчості УРСР М. А. *Павловський*, Я. Г. Маціївський та ін. є постійними учасниками обл., респ. та всесоюзних виставок, ярмарків, конкурсів, зарубіжних виставок («Експо-76» у Монреалі та ін.). У Л. о. працюють ф-ка худож. виробів ім. Лесі Українки, уч-ще прикладного мистецтва ім. І. Труша (у Львові).

Позашкільні заклади: 44 палаци і будинки піонерів і школярів, 51 дит. спорт. школа, 7 станцій юних техніків, 6 станцій юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція.

Виходять три обл. газети — «*Вільна Україна*», «*Львовская правда*» та «Ленінська молодь», 20 районних, дві міські газети, журн. «*Жовтень*». Працюють вид-во «*Каменяр*» та вид-во Львів. ун-ту видавничого об'єднання «*Вища школа*». Обл. радіомовлення веде передачі за трьома програмами, обл. телебачення — за двома. Телецентр — у Львові. Л. о. підтримує дружні зв'язки з Пшемисльським, Кросненським і Жешувським воєводствами ПНР.

Л. о. багата на археологічні, історичні, архітектурні та етнографічні пам'ятки. 2254 з них взято під охорону державою. Численні пам'ятки пов'язані з життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Львівської області», окремі статті про райо-

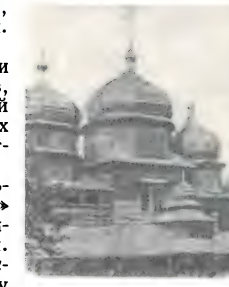

Дерев'яна церква св. Юра в місті Дрогобичі. 17 ст.

Пам'ятник бійцям 1-ї Кінної армії поблизу селища міського типу Олеська. Скульптори В. Борисенко, К. Маєвський, архітектор А. Консулов. 1975.

Пам'ятник односельцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни та в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів, у селі Ясениці-Сільній Дрогобицького району. Скульптори Е. Мисько, Я. Мотика, архітектор О. Матвіїв. 1974.

Музей історії військ Прикарпатського Червонопрапорного військового округу. Львів.

54. Музей історії релігії і атеїзму (в будинку домініканського костьолу, 1748).
55. Музей етнографії і худож. промислу.
56. Картинна галерея.
57. *Львівський музей українського мистецтва.*
58. Природничий музей АН УРСР.
59. Музей нар. архітектури й побуту.
60. Музей І. Федорова.
61. Літературно-меморіальний музей І. Франка.
62. Літературно-меморіальний музей Я. Галана.
63. Художньо-меморіальний музей О. Кульчицької.
64. Художньо-меморіальний музей О. *Новаківського.*
65. Пам'ятник на братській могилі бійців 1-ї Кінної армії.
66. Місце народження укр. поета М. С. Шашкевича. Літ.-меморіальний музей М. С. Шашкевича. Пам'ятник поетові.
67. Пам'ятник бійцям 1-ї Кінної армії.
68. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули під час визволення Олеська від нім.-фашист. загарбників 1944.
69. Пам'ятник М. С. Шашкевичу.
70. Музей-заповідник *Олеський замок.*
71. Місце, де 1944 загинув Герой Рад. Союзу М. І. Кузнецов. Музей М. І. Кузнецова.
72. Місце народження укр. рад. письменника С. Тудора. Літ.-меморіальний музей С. Тудора. Пам'ятник письменникові.
73. Пам'ятка архітектури — залишки замку 16 ст.
74. Парк поч. 19 ст.
75. Дендропарк і зоопарк «Оброшине».
76. Братські могили рад. воїнів, які загинули під час оборони міста від нім.-фашист. загарбників у червні 1941.
77. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
78. Істор.-краєзнавчий музей.
79. Городище давньорус. міста Звенигорода (10—13 ст.).
80. Замок 16 ст., Миколаївська церква і дзвіниця 16 ст., Воскресенська церква і дзвіниця 17 ст.
81. Місце народження укр. поета, вченого і педагога Я. Ф. *Головацького.*
82. Пам'ятки архітектури: спостережна вежа і костьол 14 ст.
83. Місце народження укр. рад. режисера і актора Леся *Курбаса.*
84. Місце народження вченого 18 ст. П. Конюскевича.
85. Місце народження вченого 16 ст. Г. Самборчика.
86. Пам'ятки архітектури: залишки міських укріплень 16—17 ст., міська ратуша 17 ст.
87. Парк 18 ст.
88. Місце народження гетьмана укр. реєстрового козацтва П. К. *Сагайдачного.*
89. Пам'ятки архітектури: Михайлівська церква 18 ст., придорожній пам'ятник 17 ст., костьол 17 ст.
90. Місце народження укр. письменників М. Л. *Устияновича* і Уляни *Кравченко.*
91. Пам'ятка архітектури — замок 15—18 ст.
92. Місце народження укр. церковного і культур. діяча Є. *Плетенецького.*
93. Пам'ятка архітектури — костьол 15 ст.
94. Пам'ятки архітектури: замок 17 ст., дерев'яна церква і костьол 18 ст.
95. Місце народження І. Я. Франка. Філіал Львів. літ.-меморіального музею І. Франка. Пам'ятник письменникові.
96. Меморіал жертвам фашизму на місці масових розстрілів місцевих жителів і рад.військовополонених у роки Великої Вітчизняної війни.
97. Пам'ятник І. Франкові.
98. Місце народження укр. ученого 15 ст. Г. *Дрогобича.*
99. Пам'ятки архітектури: дерев'яні церкви св. Юра і Воздвиження, обидві — 17 ст., надбрамна башта 13—14 ст., костьол 15 ст.
100. Краєзнавчий музей.
101. Місце народження активного учасника революц. руху на Зх. Україні К. М. *Пелехатого.*
102. Пам'ятник І. Франкові.
103. Меморіальний комплекс на честь возз'єднання Зх. України з УРСР і визволення Трускавця від нім.-фашист. загарбників.
104. Пам'ятник А. Міцкевичу.
105. Місце народження укр. фольклориста й музикознавця Ф. М. *Колесси.* Меморіальний музей Ф. М. Колесси.
106. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули під час визволення м. Турки від нім.-фашист. загарбників 1944.
107. Городище давньорус. міста Тустані (10—13 ст.).
108. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Стрия від нім.-фашист. загарбників 1944.
109. Краєзнавчий музей.
110. Пам'ятка архітектури — дерев'яна церква 17 ст.
111. Пам'ятка архітектури — замок 17 ст.
112. Парк 19 ст.
113. Пам'ятка архітектури — дерев'яна Пантелеївська церква 17 ст.
114. Істор.-краєзнавчий музей «Бойківщина».

ни, райцентри та інші населені пункти Л. о.).

Літ.: Природа Львівської області. Львів, 1972; Экономико-географические исследования в Юго-Западном экономическом районе. Л., 1977; История городов и сёл Украинской ССР. Львовская область. К., 1978; Львівщина індустріальна. Документи і матеріали. Львів, 1979; Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. К., 1979.

К. І. Геренчук (природа), *О. І. Шаблій.*

ЛЬВІ́ВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1920 — бойові дії рад. військ Пд.-Зх. фронту (команд. О. І. *Єгоров*) 25.VII—20.VIII проти військ бурж.-поміщицької Польщі під час *радянсько-польської війни 1920*. 26.VII 1-а Кінна армія (команд. С. М. *Будьонний*) зайняла м. Броди, форсувала р. Стир і вийшла на підступи до Львова, 12-а армія (команд. Г. К. *Восканов*) форсувала р. Стир, 14-а армія (команд. І. П. *Уборевич*) — р. Збруч. Наприкінці липня 1920 тер. Рад. України було повністю визволено від білопольс. інтервентів. 20.VIII 1-а Кінна армія на виконання наказу Головкому від 13.VIII припинила бойові дії в районі Львова і вирушила в пн. напрямі для допомоги військам Зх. фронту. Наступ на Львів було припинено.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ БРА́ТСТВО, Успенське ставропігійське братство у Львові, Львівська ставропігія — громадська орг-ція православних укр. міщан Львова. Засн. у 80-х рр. 16 ст. Затверджений 1586 антіохійським патріархом статут Л. б. встановлював за братством право зверхності над ін. братствами та контролю за духівництвом, у т. ч. за єпископами. Незабаром Л. б. домоглося права ставропігії (непідлеглості місц. православним єпископам). Боротьба Л. б. із засиллям духівництва в громад. і культур. житті була одним з виявів *Реформації* на Україні. Л. б. протягом тривалого часу очолювало боротьбу укр. населення Галичини проти насильницького запровадження *Брестської унії 1596*, виступало проти соціально-політ. гноблення та нац.-реліг. утисків з боку польс.-шляхет. влади. Мало тісні політ. і культур. зв'язки з Росією, Молдавією, пд. слов'янами, Грецією, підтримувало *визвольну війну українського народу 1648—54*. Братству належала *Львівська братська друкарня*, його коштом утримувалася *Львівська братська школа*. Л. б. збудувало визначну пам'ятку архітектури у Львові — *Успенську церкву*. В 1708 під тиском львів. католицького єпископа Л. б. змушене було прийняти унію. Незважаючи на це, переважна більшість членів братства продовжувала виступати проти експансії католицизму, за збереження і зміцнення політ., екон., культур. і реліг. зв'язків зх.-укр. земель з Україною і Росією. В 1788 австр. уряд ліквідував братство. Іл. див. до ст. *Архітектура*.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Крыловский А. С. Львовское Ставропигиальное братство. К., 1904.

Я. Д. Ісаєвич.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «АВТОНАВАНТА́ЖУВАЧ» — об'єднання в галузі автомобільної пром-сті. Створене 1979 на базі Львів. з-ду автонавантажувачів (гол. підприємство; засн. 1948). В 1949 на з-ді почато серійне виробн. продукції. З-д виробляє (1980): 3—10-тонні автонавантажувачі різних модифікацій, гідрокрани. Підприємство має повний комплекс заготовочних, обробних, складальних і допоміжних цехів. Більшість деталей і вузлів виготовляють на предметно-замкнених спеціалізованих дільницях, застосовуючи прогресивні методи мех. обробки, автом. й напівавтоматичного зварювання. Створюється (1980) автоматизована система управління виробництвом.

І. А. Генуков.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «АЛМАЗІНСТРУМЕ́НТ» — підприємство верстатобудівної та інструментальної промсті. Створено 1979 у складі Львів. з-ду алмазного інструменту (гол. підприємство, утворене 1957 в результаті об'єднання з-дів «Продмаш» та приводних пресів, засн. 1944; до 1965 наз. маш.-буд. з-дом), Бориславського з-ду штучних алмазів і спец. конструкторського технологічного бюро (СКТБалмаз). Продукція — штучні алмази й алмазний інструмент. Підприємство оснащено найновішим технологічним устаткуванням, приладами та вимірювальною технікою.

В. Й. Гургаль.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «ЕЛЕКТРО́Н». Утворено 1970 на базі Львів. телевізійного з-ду (гол. підприємство). До складу об'єднання входять 5 виробничих одиниць, 10 самостійних заводів, розташованих на території Львівської та Закарпатської областей, 4 н.-д. установи. Головний завод розміщений у Львові. Об'єднання спеціалізоване на випуску кольорових і чорно-білих телевізорів. Львів. телевізійний з-д створено 1957. У 1958 було випущено перші телевізори «Львів», 1960 — «Верховина». За час існування на підприємстві розроблено і впроваджено у виробн. 15 моделей чорно-білих і 7 моделей кольорових телевізорів («Огонёк», «Електрон», «Огонёк-2», «Електрон-2» та ін.). В об'єднанні вперше в СРСР впроваджено автоматизовану систему управління виробн., *комплексну систему управління якістю продукції*. Львівське виробниче об'єднання «Електрон» нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1970) і Жовтневої Революції (1975).

Дільниця настроювання кольорових телевізорів у цеху Львівського виробничого об'єднання «Електрон».

С. О. Петровський.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «КІНЕСКО́П». Утворене 1976 у складі Львів. з-ду кінескопів (гол. підприємство), з-ду «Явір». З-д кінескопів утворений 1940 на базі майстерні для складання малопотужних вакуумних електроламп на довізних напівфабрикатах; до 1966 мав назву електроламповий з-д. У 1954 поряд з випуском електроламп на з-ді вперше в СРСР почали масове виробн. металево-скляних електронно-променевих трубок (кінескопів) для телевізійних приймачів. У 1963 розроблено й освоєно виробн. суцільноскляних великогабаритних кінескопів для телевізорів типу «Львів», «Верховина», «Сигнал», «Огонёк», «Електрон», «Горизонт», «Крым» та ін. В 1967 освоєно виробн. та масовий випуск великогабаритних кінескопів для телевізорів кольорового зображення, 1977 — випуск малогабаритного кольорового кінескопа, на його базі створено нове виробн. портативних, переносни́х кольорових телевізорів «Електроніка». На об'єднанні вперше на Україні (1976) створено науково-виробничий комплекс по розробці, конструюванню та виготовленню продукції електровакуумного технологічного машинобудування та інструменту, на з-ді «Явір» — виготовлення автоматизованих установок для локального інфрачервоного обігрівання та ультрафіолетового опромінювання молодняка с.-г. тварин. Л. в. о. «К.» — багатогалузевий комплекс спеціалізованих виробництв. Технологічні процеси механізовано й автоматизовано. З-д кінескопів нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

М. П. Конькін.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «КОНВЕ́ЙЄР» імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство важкого і транспортного машинобудування. Розташоване у Львові. Створено 1977 в складі Львів. конвейєробудівного з-ду (засн. 1944 на базі кустарних майстерень, з 1965 має сучас. назву) та проектно-конструкторського ін-ту конвейєробудування. Об'єднання спеціалізується на випуску типового устаткування для підвісних вантажонесучих *конвейєрів*, для підвісних штовхаючих конвейєрів з клавішною і електромагн. безконтактною системою адресування вантажів, устаткування вертикального багатокабінного (бібліотечного) конвейєра, призначеного для міжповерхового вертикального переміщення вантажу з автом. розвантаженням за адресами, типового устаткування монорейкових доріг тощо.

А. М. Головін.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ КОНДИ́ТЕРСЬКОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ «СВІ́ТОЧ». Засн. 1962. Об'єднання виробляє кондвироби понад 300 найменувань (52 тис. т на рік), зокрема цукерки, карамель, шоколад, драже, ірис, зефір, мармелад, вафлі тощо. На підприємстві встановлено 62 потоково-механізовані автом. лінії, 2000 одиниць технологічного

устаткування; розроблено 28 нових сортів кондвиробів.
В. О. Наумова.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'ЄДНА́ННЯ «ЛЬВІВХІМСІЛЬГОСПМА́Ш». Створено 1975. До складу об'єднання входять: Львівський з-д с.-г. машин (гол. підприємство, утворено 1945 на базі авторемонтних майстерень), Макошинський з-д с.-г. машин (Черніг. обл.), гол. спец. конструкторське бюро по машинах для хім. захисту рослин та гол. спец. конструкторсько-технологічне бюро по машинах для рідких мінеральних добрив (Львів). Продукція об'єднання: машини для хім. захисту рослин (оприскувачі тракторні причіпні та навісні), машини для внесення рідких мінеральних добрив, товари народного споживання.
М. Д. Марців.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'ЄДНА́ННЯ «МІКРОПРИ́ЛАД» імені 60-річчя Радянської України. Створено 1975. До складу об'єднання входять: Львів. з-д електровимірювальних приладів (гол. підприємство; засн. 1946 на базі електротех. майстерень), самбірський з-д «Омега», з-д «Вимірювач» (с. Острів Самбірського р-ну), перемишлянський з-д «Модуль», сокальський з-д «Квант», спец. конструкторське бюро мікроелектроніки і приладобудування, рем.-буд. управління. Об'єднання виробляє продукцію понад 150 найменувань, зокрема електровимірювальні прилади, прилади автоматики, обчислювальну техніку, системи дозування та ін. Цехи підприємства оснащено найновішими верстатами, приладами, пристроями, механізовано і автоматизовано осн. виробничі процеси.
Б. Іваненко.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'ЄДНА́ННЯ «ПРОГРЕ́С» (до 1976 — львівська взуттєва фірма «Прогрес»). Створено 1961. До складу Л. в. о. «П.» входять (1980): Львів. взуттєва ф-ка № 3 (гол. підприємство), Стрийська, Бориславська, Куликівська (Львів. обл.), Луцька (Волин. обл.), Теребовлянська (Терноп. обл.) ф-ки. Осн. продукція: чоловіче, жіноче, дівоче, хлоп'яче, шкільне, дитяче та дошкільне взуття. З 1977 в об'єднанні організовано виробн. модельного взуття невеликими серіями. Щорічно асортимент вироблюваної продукції оновлюється на 87—89%. В об'єднанні діють 60 конвейерних ліній (1980); здійснено технічне переоснащення підприємств, створено науково-дослідну лабораторію, впроваджено автоматизовану систему управління виробн., комплексну систему управління якістю продукції. Л. в. о. «П.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).
Н. В. Гвоздєва.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ВІДДІ́ЛЕННЯ ІНСТИТУ́ТУ ЕКОНО́МІКИ АН УРСР — науково-дослідна установа. Засн. 1964. У складі відділення 6 відділів, лабораторія психофізіологічних проблем управління, обчислювальний центр, що займаються різними аспектами регіонального управління нар. г-вом. Є відділ екон. аналізу і резервів виробн. в Івано-Франківську. Осн. напрями досліджень: розробка соціально-екон. проблем створення ефективних систем управління якістю продукції; планування і управління пром. підприємствами й об'єднаннями на базі екон.-матем. методів і ЕОМ; розробка міжгалузевих комплексних екон. проблем і ефективного використання трудових ресурсів зх. регіону УРСР.
О. К. Янушкевич.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1848 — революц. виступ робітників, ремісників і дрібнобурж. інтелігенції Львова в листопаді 1848 проти австр. влади. Почалося в період наступу контрреволюції в Австрії. 1.XI австр. війська відкрили вогонь по демонстрантах. Це стало поштовхом до повстання. Весь центр міста перейшов у руки повстанців, до яких приєдналася частина нац. гвардії, студенти *«Академічного легіону»*. Вранці 2.XI почався арт. обстріл міста, внаслідок якого було вбито 55 і поранено 75 чол., згоріли будинок ун-ту (при цьому загинула б-ка), театр, тех. академія, ратуша. В той час, як міська біднота чинила героїчний опір австр. військам, поміркування і праві елементи *Центральної ради народової*, керівництво нац. гвардії і т. з. комітету громад. безпеки домовилися з австр. командуванням про капітуляцію. 3.XI в місті було оголошено стан облоги. Кількасот учасників повстання віддано до військ. суду, нац. гвардію розпущено, заборонено збори, політ. т-ва тощо.
Літ.: Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Франко І. Задушні дні у Львові 1848 р. В кн.: Франко І. Твори, т. 19. К., 1956; Стеблій Ф. І. Перші робітничі барикади на вулицях Львова. (До 120-річчя збройного львівського повстання). «Український історичний журнал», 1968, № 11.
Ф. І. Стеблій.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО, Наукове товариство у Львові — польс. наукове т-во, що діяло на Зх. Україні 1901—39. Засновано як «Т-во для підтримки польс. науки», 1920 реорганізовано в Л. н. т. Мало відділи: філологічний, істор.-філософічний, матем.-природничий, секції історії мистецтва та культури, соціально-екон. історії. Головами Л. н. т. в різні роки були бурж. історики О. М. *Бальцер*, Ф. Буяк. Видавало польс. мовою серії монографій і збірники статей. У більшості видань Л. н. т. тенденційно висвітлювалася історія зх.-укр. земель, ідеалізувалася загарбницька політика польс. шляхти щодо укр. земель.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ НАУКО́ВО-ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «РЕМА» — підприємство мед. пром-сті, спеціалізоване на випуску радіоелектронної мед. апаратури. Розташоване у Львові. Створено 1977 в складі Всесоюзного н.-д. та конструкторського ін-ту «РЕМА» з дослідним з-дом (1965—70 — спец. конструкторсько-технологічне бюро електронної мед. апаратури) і львів. з-ду «РЕМА» (утворений 1966 в результаті реорганізації з-ду мед. обладнання). Гол. напрям досліджень — розробка і конструювання електронних мед. приладів і апаратів для діагностики й лікування хворих серцево-судинними, неврологічними та ін. захворюваннями. Осн. продукція — електронні мед. прилади, апарати й комплекси для діагностики та лікування: електрокардіографи, енцефалографи, дефібрилятори, монітори, поліграфи та ін.
А. А. Смердов.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ УЧИ́ЛИЩЕ ПРИКЛАДНО́ГО МИСТЕ́ЦТВА імені Ів. Труша. Засн. 1876 як загальнопромислова школа рисунка й моделювання. В 1947 на базі уч-ща відкрито Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва. З 1949 уч-ще носить теперішню назву, з 1956 — імені Ів. Труша. В 1977 почало підготовку спеціалістів прикладного профілю. В уч-щі є 8 відділів: скульптури, худож. розпису, обробки металу, обробки дерева, кераміки, ткацтва, вишивки та мереживного виробн., худож. оформлення. Серед митців, які закінчили уч-ще — А. *Манастирський*, О. *Кульчицька*, Е. *Мисько*, Я. *Чайка*, В. *Одрехівський*, Я. *Мотика*, Е. Дзиндра, С. Караффа-Корбут та ін.
Т. С. Максисько.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ АВТО́БУСНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя СРСР — підприємство автомоб. пром-сті. Розташований у Львові. Буд-во почато 1945 як автоскладального з-ду. Першу продукцію одержано 1947. В 1949 з-д реорганізовано в Л. а. з. До 1957 випускав автомоб. крани, причепи, автокрамниці. В 1957 освоєно серійний випуск автобусів власної конструкції ЛАЗ-695 «Львів» для приміських перевезень. З 1958 Л. а. з. стає великим спеціалізованим підприємством країни по виробн. автобусів. У наступні роки його значно розширено, оснащено найновішим устаткуванням. Освоєно ряд нових конструкцій автобусів. З-д випускає (1980) приміські автобуси ЛАЗ-695Н і ЛАЗ-695Р, туристські ЛАЗ-697Р, ЛАЗ-699Р, міські ЛАЗ-4202. Крім автобусів, з-д випускає гідромех. автом. передачі власної конструкції, які постачає Лікінському автобусному з-ду (Моск. обл.), з-ду «Ікарус» (УНР). Тут виробляють також запасні частини до автобусів і товари нар. споживання. Л. а. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).
О. Ф. Слєдь.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ВИ́СТУП РОБІТНИКІ́В 1936 — масовий політ. виступ пролетарів Львова проти реакц. уряду бурж.-поміщицької Польщі. Приводом до виступу був розгін поліцією 14.IV 1936 демонстрації безробітних, під час якого убили робітника В. Козака. За рішенням Львів. к-ту КПЗУ похорон В. Козака було перетворено на масову антифашист. демонстрацію. 16.IV бл. 100 тис. трудящих з червоними прапорами рушили через центр міста до кладовища. Поліція без попередження почала стріляти в демонстрантів. Кривава сутичка сталася також біля тюрми «Бригідки», де демонстранти намагалися звільнити політ. в'язнів. В цей день було вбито 31 робітника, багатьох поранено. Але осн. маса демонстрантів прорвалася через поліцейські кордони до кладовища і поховала В. Козака. До пізньої ночі в робітн. квар-

ЛЬВІВСЬКИЙ ЗАВОД ФРЕЗЕРНИХ ВЕРСТАТІВ

Один з будинків **Львівського історичного музею** — Чорна кам'яниця. 1588.

талах тривала боротьба. 17.IV у Львів було стягнуто військ. підкріплення, які почали розправу. 4 тис. робітників було заарештовано і багатьох відправлено до концтабору. Незважаючи на кривавий терор, польс. урядові не вдалося зломити опір львів. робітників. 20.IV у Львові на заклик комуністів відбувся заг. страйк. 60 тис. трудящих міста вийшли на першотравневу демонстрацію.

П. В. Свежинський.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д ФРЕ́ЗЕРНИХ ВЕРСТА́ТІВ — підприємство верстатобудівної та інструментальної промисловості. Розташований у Львові. Засн. 1944 як рем.-мех. з-д. З 1961 має сучас. назву. Л. з. ф. в.— єдине підприємство в СРСР по виробн. гравірувальних копіювально-фрезерних та копіювально-фрезерних верстатів з пантографами. З-д випускає також вертикально-фрезерні верстати з числовим програмним управлінням (ЧПУ), у т. ч. багатоопераційні з автом. зміною інструменту типу «оброблювальний центр», копіювальні вертикально-фрезерні верстати, ін. спец. та спеціалізовані верстати різного призначення на базі осн. моделей, товари нар. споживання.

В. Г. Абашкін.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ЗАГА́ЛЬНИЙ СТРАЙК БУДІВЕ́ЛЬНИКІВ 1902 — один з найбільших революційних виступів зх.-укр. пролетаріату на поч. 20 ст. Страйк проходив 26.V—5.VI. Робітники висунули вимоги підвищення заробітної плати, запровадження 9-годинного робочого дня, відкриття лікарняних кас та ін. Для керівництва страйком був обраний страйковий к-т. 2.VI проти 5 тис. страйкарів, які зібралися на мітингу на Стрілецькій площі (тепер площа Данила Галицького) у Львові, австр. влада кинула поліцію і війська. Між робітниками і військами відбулася збройна сутичка. В місті почалися барикадні бої, під час яких 5 робітників було вбито і 200 поранено. 4.VI, в день похорону жертв кривавої розправи, відбулася багатолюдна демонстрація, в якій взяло участь бл. 5 тис. чол. Підприємці змушені були поступитися: скоротити робочий день до 9,5 годин, підвищити заробітну плату. Страйк відіграв значну роль в мобілізації укр. і польс. трудящих Галичини на боротьбу за соціальне і нац. визволення.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ЗООВЕТЕРИНА́РНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад у системі М-ва с. г. СРСР. Готує зооінженерів і вет. лікарів. Міститься у Львові. Заснований 1939 на базі Академії ветеринарної медицини, створеної 1897 з Львівської вет. школи (1881). В ін-ті є зооінженерний і ветеринарний ф-ти, заочне відділення, аспірантура, 2 навч.-дослідних г-ва, 25 кафедр, 2 лабораторії, н.-д. сектор. Фонд б-ки — бл. 250 тис. книг (1980). Студентів (1980) 3844, у т. ч. 1871 на заочному відділенні. В 1974 при ін-ті створено ф-т по підвищенню кваліфікації зоовет. спеціалістів. Науковці ін-ту розробили заходи профілактики неплідності тварин, діагностики та лікування розладів обміну речовин і отруєнь, підвищення продуктивності тварин та ін.

С. В. Стояновський.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ПРИКЛАДНО́ГО ТА ДЕКОРАТИ́ВНОГО МИСТЕ́ЦТВА — вищий мистецький навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1946 у Львові. Має два ф-ти: прикладного і декоративного мист. та інтер'єру і обладнання. Готує фахівців для фарфоро-фаянсових, скляних, меблевих, ткацьких підприємств, проектно-конструкторських бюро, будинків моделей, для майстерень художнього фонду із спеціальностей: художня кераміка, худож. скло, худож. оформлення текстильних виробів, худож. моделювання одягу, проектування інтер'єрів житл. і громад. приміщень та меблів. Серед випускників ін-ту — нар. художники УРСР — В. Борисенко, Е. Мисько, Є. Лисик, засл. художники УРСР Л. Жоголь, С.Серветник,засл. діячі мист. УРСР — Д. Крвавич, В. Подольський, Й. Садовський та ін. Один із корпусів ін-ту споруджено 1972 (арх. М. Вендзилович). Іл. див. до ст. *Вендзилович* М. Д., т. 2, с. 177.

І. І. Середюк.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ФІЗИ́ЧНОЇ КУЛЬТУ́РИ — вищий навч. заклад у системі Комітету по фізичній культурі і спорту при Раді Міністрів УРСР. Заснований 1946 на базі Львів. технікуму фіз. культури. В ін-ті три ф-ти — пед., спортивний і заочного навчання (19 кафедр), бібліотека. Ін-т готує викладачів фіз. виховання і викладачів-тренерів з різних видів спорту; надає наук.-методичну допомогу збірним командам УРСР та СРСР у підготовці спортсменів вищої кваліфікації, розробляє наук. проблеми фіз. виховання, спортивного тренування, організації та управління фізкультурним рухом. В 1980/81 в ін-ті навчалося 1856 студентів. 26 вихованців ін-ту були учасниками *Олімпійських ігор*, з них чемпіонами стали В. *Чукарін*, П. Ледньов (п'ятиборство; 1972, 1976), Б. Макуц (гімнастика; 1980).

В. С. Келлер.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1893. Розміщений у трьох будинках 16 ст., що є історико-архітект. пам'ятками (зокрема, в будинку Корнякта, *Чорній кам'яниці*). Має 4 відділи: історії первісного суспільства, феодалізму, капіталізму, рад. суспільства. На 1980 фонди музею налічували бл. 270 тис. археол., архівних, ілюстраційних та ін. матеріалів, що висвітлюють історію зх. областей України від найдавніших часів до наших днів. Має філіал — *Галана Я. О. музей.* *Літ.:* Козловська Є. І., Свешнікова І. О. Львівський історичний музей. Путівник. Львів, 1979.

Б. М. Чайковський.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ КОМІТЕ́Т БОРОТЬБИ́ ПРО́ТИ ФАШИ́СТСЬКОГО ТЕРО́РУ — напівлегальна організація, створена 1935 з ініціативи Комуністичної партії Західної України. До складу к-ту входили укр. письменники Я. О. *Галан*, К. М. *Пелехатий* та ін. прогресивні діячі культури. К-т боровся проти режиму фашист. терору, встановленого урядом бурж.-поміщицької Польщі, домагався звільнення політ. в'язнів та демократизації країни. Відіграв велику роль у згуртуванні львів. робітників у лавах єдиного антифашист. нар. фронту, в забезпеченні їх авангардної ролі у боротьбі трудящих мас проти фашист. терору на зх.-укр. землях.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ЛІСОТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1945. В ін-ті 7 факультетів: лісогосподарський, лісоінженерний, 2 технологічних, механічний, інженерно-економічний, заочний. Є вечірнє і підготовче відділення, курси підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 483 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила бл. 7 тис. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 16 тис. спеціалістів.

А. І. Яцюк.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — один з докладних укр. літописів 1-ї пол. 17 ст., вміщений у рукописній книзі М. Г. *Гунашевського*. Назва літопису умовна, знайдений він у Львові на поч. 19 ст. Д. І. *Зубрицьким*. Автор літопису, місце і час написання невідомі. Літописні записи починаються 1498 і закінчуються 1649. До 1630 — це короткі нотатки, з 1630 — докладний опис подій, свідком і учасником яких був автор. Л. л. подає цінні відомості про зовнішньополіт. і екон. становище України, зв'язки України з Росією, загарбницьку політику феод. Польщі, грабіжницькі напади татар на Україну тощо. Багато уваги приділено сел.-козац. повстанням 1630 на чолі з Т. *Федоровичем*, 1637 і 1638 на чолі з *Павлюком* і Я. *Остряниною*. Визвольну війну укр. народу 1648—54 описано від битви під Жовтими Водами до укладення *Зборівського договору 1649*. З повагою автор ставиться до видатних діячів того часу — Б. Хмельницького, П. К. *Сагайдачного*, І. *Борецького*, П. С. *Могили*. Викриває верхівку православного духівництва України, яка зрадила укр. народ і прийняла *Брестську унію 1596*. Л. л. написаний тодішньою укр. книжною мовою.

М. П. Кісь.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ЛІЦЕ́Й — загальноосвітній навч. заклад, проміжного (між середньою та вищою школою) типу. Засн. 1805 на базі ліквідованого австр. урядом Львів. ун-ту. Мав відділи філософії, права, богослов'я, хірургії, на яких навчалося від 500 до 800 студентів, переважно дітей шляхти, духовенства й купецтва. Ліцей використовувався австр. урядом з метою онімечення зх.-укр. земель. Серед викладачів Л. л. були відомі діячі освіти і науки І. *Лаврівський*, М. Гриневецький, Ю. Рорер, Ю. Маусс та ін. В 1817 ліцей реорганізовано в університет.

Ф. І. Стеблій.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1894 як мед. ф-т Львів. ун-ту, реорганізований в ін-т 1939. В

ін-ті — 6 ф-тів: лікувальний, педіатричний, санітарно-гігієнічний, стоматологічний, фармацевтичний, удосконалення лікарів, на яких навчається (1980/81) 5095 студентів. З 1939 в ін-ті підготовлено понад 19 тис. лікарів і провізорів. В ін-ті — 74 кафедри (1980), які розміщені у 8 корпусах, музеї — анатомічний, хвороб людини, історії ін-ту; в б-ці — 500 тис. томів. Клінічна база ін-ту налічує 4900 ліжок (1980) у 12 лікарнях і

Теоретичний корпус Львівського медичного інституту.

4 диспансерах. В ін-ті працювали В. Х. *Василенко*, А. П. *Любомудров*, О. Ф. *Макарченко*, Д. І. *Панченко*, Я. О. *Парнас* та ін. видатні вчені. В ін-ті розроблено операції на серці й магістральних судинах, одномоментну пластику при слоновості, впроваджено протезування клапанів серця, пластику стравоходу при природженій його *атрезії* тощо, синтезовано деякі лікарські препарати, провадяться комплексні дослідження умов праці, побуту, сан. стану навколишнього середовища Львів. обл.

М. В. Даниленко.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ МУЗЕ́Й УКРАЇ́НСЬКОГО МИСТЕ́ЦТВА — зібрання творів укр. образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1905. Організатором музею і довгі роки його керівником був І. *Свєнціцький*. До 1939 наз. «Національний музей». У зібрання музею входять твори (переважно митців зх. областей України) від старод. періоду до теперішнього часу. Серед експонатів — унікальна збірка іконопису 15—18 ст. (твори І. Рутковича, Й. Кондзелевича, Л. Долинського та ін.), а також колекція середньовічних рукописів та стародруків. Мист. 19 — поч. 20 ст. представлене творчістю Т. Шевченка, К. Устияновича, Т. Копистинського, Ф. Красицького, І. Труша, О. Новаківського, О. Куриласа та ін., укр. рад. мист.— творами Й. Бокшая, О. Кульчицької, А. Манастирського, М. Дерегуса, В. Касіяна та ін.; декоративно-ужиткове мист.— творами, виконаними нар. майстрами (різьблення на дереві й художнє шитво 15—17 ст., килими 18—19 ст., писанки тощо). Музей має відділи: художньо-меморіальний музей О. Кульчицької та художньо-меморіальний музей О. Новаківського.

Г. Д. Якущенко.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Я. Галана (м. Дрогобич). Засн. 1939, після визволення зх.-укр. земель. Трупу було укомплектовано з місцевих акторів-аматорів та випускників Київ. театр. ін-ту і Дніпроп. театр. уч-ща. З 1970 — імені Я. Галана. В репертуарі театру — твори укр., рос. та зх.-європ. класики, п'єси сучасних драматургів: «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Украдене щастя» І. Франка, «Лісова пісня» Л. Українки, «Любов на світанні» Я. Галана, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Брате мій» Я. Верещака, «Бідність не порок» О. Островського, «Гіркий хліб істини» І. Стаднюка, «Вій, вітерець!» Я. Райніса, «Віндзорські витівниці» У. Шекспіра. В театрі працювали: нар. артисти УРСР Я. *Геляс*, В. *Конопацький*, С. *Сміян*; драматург В. Сичевський та ін. В трупі (1980): засл. артисти УРСР: Г. Морозюк, Л. Пилинська, В. Цимбал, М. Шуневич.

Й. М. Сенюра.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Ленінського комсомолу — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1844 на базі Реальної школи (до 1877 — Технічна академія, 1877—1921 — Вища політехнічна школа, 1921—39 — Львівська політехніка, з 1939 — політехнічний інститут). В ін-ті працювали Ю. О. *Захаревич*, К. Б. *Карандєєв*, Г. Є. *Пухов*, С. І. *Субботін*, О. О. *Харкевич* та ін. вчені. У Л. п. і. 16 факультетів: електроенергетичний, електромеханічний, механіко-технологічний, механіко-машинобудівний, автоматики, електрофізичний, будівельний, геодезичний, архітектурний, радіотехнічний, хіміко-технологічний, теплотехнічний, технології органічних речовин, інженерно-економічний, вечірній і загальнотехнічний; є аспірантура. Філіали у Тернополі, Луцьку, загальнотехнічний факультет у Дрогобичі. Відділення у Червонограді і Нововолинську. Фонд б-ки налічує (1980) 1 млн. 880 тис. одиниць зберігання. У Л. п. і. навчається (1980) бл. 28 тис. студентів. За роки Рад. влади в ін-ті підготовлено понад 68 тис. спеціалістів. Л. п. і. нагороджений (1967) орденом Леніна. Будинок Л. п. і. споруджено 1873—77 (архітектор Ю. О. Захаревич. Іл. див. до ст. *Захаревич* Ю. О., т. 4, с. 222).

М. О. Гаврилюк.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ПОЛІТИ́ЧНИЙ СТРАЙК 1918 — виступ робітників львівських залізничних майстерень під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції. Був складовою частиною заг. політ. страйку пролетаріату Австро-Угорщини. 18.I бл. 800 робітників на зборах висунули вимоги негайно поліпшити прод. постачання і підвищити заробітну плату. Управління з-ць ці вимоги відхилило. До страйку приєдналися кондуктори і машиністи. Рух на Львів. з-ці опинився під загрозою. 24.I на знак солідарності з залізничниками застрайкувала 1 тис. трамвайників, які також зажадали підвищення заробітної плати. Страйкарі вимагали припинення імперіалістичної війни. Поліція провела масові арешти серед страйкарів, але революц. піднесення не спадало. Л. п. с. відіграв певну роль у зростанні революц. кризи в Галичині.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ПРОЦЕ́С СОЦІАЛІ́СТІВ 1878 — судовий політ. процес, який організувала австр. влада над групою галицьких соціалістів. Тривав 14—21.I у Львові. Після 6-місячного ув'язнення до суду було притягнуто 8 відомих галицьких громад. діячів: І. Я. *Франка*, М. І. *Павлика*, Г. І. *Павлик*, О. С. *Терлецького* та ін. Їх звинувачували в зв'язках із закорд. соціалістичним центром, у належності до таємної соціалістичної орг-ції, яка прагнула революц. шляхом повалити австр. уряд. Підсудні використали судовий процес для пропаганди соціалістичних ідей. Їх було засуджено до різних строків ув'язнення.

М. М. Кравець.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР РАДЯ́НСЬКОЇ А́РМІЇ, театр Червонопрапорного Прикарпатського військового округу (ПрикВО). Засн. 1931 як Театр Київ. військ. округу (КВО). Залежно від перейменування округу мав різні назви — Всеукр. Театр Червоної Армії (ВТЧА), Театр Українського військового округу (УВО), Театр Київ. особливого військ. округу (КОВО). В 1941—44 — Театр Пн.-Зх., згодом — Сталінградського, Забайкальського фронтів, 1944—53 — Театр Одес. військ. округу (ОдВО), з 1954 — сучас. назва. В репертуарі перших років: «Інтервенція» Л. Славіна, «Аристократи» М. Погодіна, «Далеке» О. Афіногенова, «Неспокійна старість» Л. Рахманова, «Плацдарм» М. Ірчана, «Десант» В. Суходольського, «Гамлет» У. Шекспіра, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана. В роки Великої Вітчизн. війни провідною в театрі стала героїчна тема: «Пархоменко» Вс. Іванова, «Фронт» О. Корнійчука, «Початок битви» Л. Первомайського, «Російські люди» К. Симонова, «Навала» Л. Леонова, «Сталінградці» Ю. Чепуріна. В репертуарі 50—70-х рр.— «Останні» і «Васса Желєзнова» М. Горького, «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Барабанщиця» і «Марія» А. Салинського, «Замах на Прометея» Д. Усланова, «Більшовики» М. Шатрова, «Океан» О. Штейна, «Василь Тьоркін» за Твардовським, «А зорі тут тихі...» Б. Васильєва, «Спадщина» А. Софронова, «Лейтенанти», «Майор як майор», «Небо — земля» А. Пінчука, «Безцінний дар» Є. Габриловича і С. Розена, «Святая святих» Й. Друце, «Генерал Ватутін» Л. Дмитерка, «Прага залишається моєю» Ю. Буряківського (Держ. премія СРСР, 1952), «Вдови», «Суд матері» І. Рачади. В різний час в театрі працювали: актори — Л. *Бугова*, О. *Гай*, Д. *Голубинський*, В. *Дальський*, Г. *Полежаєв*, І. Інсарова, Ю. *Лавров*, Г. *Ніколаєва*, Д. *Франько*, Б. *Чинкін*; режисери — Ю. *Лішанський*, О. *Максимов*, В. *Лизогуб*, Б. *Норд*, В. Федоров; художники — В. *Борисовець*, М. *Уманський* та ін. В творчій трупі (1980): нар. арт. СРСР А. *Аркадьєв*, нар. артисти УРСР В. *Щербаков*, З. *Дегтярьова*, Л. *Калачевська*, заслужений діяч мистецтв УРСР А. *Ротенштейн* (з 1967 — гол. ре-

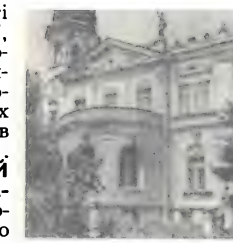

Львівський музей українського мистецтва. Архітектор В. Рауш. 1887.

жисер), засл. артисти УРСР К. Байбакова, Р. Воробйова, І. Кравчик, Г. Кирик, Ж. Тугай, М. Лук'яненко, І. Макогон, Ю. Сатаров, засл. артисти РРФСР Б. Молчанов, засл. арт. Комі АРСР Г. Щербаков.

Літ.: Давыдова И. Н. Театр боевой славы. К., 1975. *І. М. Давидова.*

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Міститься у с. Дублянах Нестеровського р-ну Львів. обл. Засн. 1946 на базі агрономічного і лісогосподарського ф-тів Львівського політехнічного ін-ту. Має (1980) факультети: агрономічний, економічний, землевпорядний, механізації с. г., архітектурний, підвищення кваліфікації керівних кадрів та фахівців с. г. Є підготовче відділення. При ін-ті — навчально дослідне г-во (заг. площа землі 3791 га). Студентів — 6413, у т. ч. 3390 на заочному відділенні. Фонд бібліотеки (1980) — понад 380 тис. книг. Ін-т має очну й заочну аспірантуру.

М. Т. Гончар.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ СТРАЙК БУДІВЕ́ЛЬНИКІВ 1936 — один з найбільших масових виступів зх.-укр. пролетаріату. В страйку будівельників, який почався 8.V під керівництвом КПЗУ, брало участь 20 тис. чоловік. Страйкарі висунули вимоги не лише економічні (єдиний колективний договір, спец. одяг, виплата заробітної плати за святкові дні, ліквідація акордної системи оплати праці), а й політичні (демократичні свободи, звільнення ув'язнених робітників). Виступ будівельників підтримали інші робітники. Відбулися політ. демонстрації. Виступ закінчився на поч. червня перемогою робітників, які добилися задоволення своїх екон. вимог.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ТАЄ́МНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад, що діяв нелегально на громад. засадах у Львові 1921—25. Заснований у відповідь на заборону приймати студентів укр. походження у Львів. ун-т. Мав філос., юрид. і мед. ф-ти, на яких навчалася понад 1 тис. студентів. Першим ректором був В. *Щурат*. Серед професорів — відомі укр. вчені І. *Крип'якевич*, Ф. *Колесса*, М. *Возняк*, І. *Свєнціцький* та ін. При Л. т. у. 1921—22 було два курси таємної політехніки (політех. ін-ту). В соціально-політ. відношенні ун-т був різнорідним; прогрес. викладачі та студенти виступали проти бурж. націоналістів. Комуністична партія Зх. України і Компартія Польщі боролися за легалізацію Л. т. у. і переведення його на держ. утримання.

Ф. І. Стеблій.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1946. В репертуарі — укр., рос. і зарубіжні п'єси: «Іванкова дудочка», «Маша і Колобок» В. Орлова, «Яношек і зла королева» А. Школьника, «Кіт у чоботях» Г. Владичиної, «Казка про Омелю» Б. Судашкіна, «Маленька фея» В. Рабадана та ін.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ТЕА́ТР О́ПЕРИ ТА БАЛЕ́ТУ імені Івана Франка, Львівський державний академічний театр опери та балету імені Івана Франка — перший український стаціонарний оперний театр на західних землях України. Створений 1939 після возз'єднання укр. земель у єдиній Укр. Радянській державі. Міститься в будинку кол. Великого міського театру (1900, арх. З. Горголевський), на сцені якого виступали видатні співаки О. *Мишуга*, С. *Крушельницька*, Дж. Беллінчіоні, А. Дідур, Ф. *Шаляпін*, М. *Менцинський*, Я. *Королевич-Вайдова*, Я. *Кепура* та ін. Перша вистава театру відбулася 1940 (опера «Тихий Дон» Дзержинського). В репертуарі театру — класичні твори укр., рос., зх.-європ., а також рад. композиторів: опери — «Наталка Полтавка» Лисенка, «Євгеній Онєгін» Чайковського (обидві — 1940), «Хованщина» Мусоргського (1973), «Царева наречена» Римського-Корсакова (1978), «Далібор» Сметани (1950), «Ернані» Верді (1970), «Зачарований замок» Монюшка (1974), «Золотий обруч» Лятошинського (1970, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971); балети — «Лілея» Данькевича (1946), «Пан Твардовський» Ружицького (1958), «Спартак» Хачатуряна (1965), «Створення світу» Петрова (1972). На сцені театру вперше було поставлено укр. рад. опери — «Лісова пісня» (1958) та «У неділю рано...» (1966) Кирейка, «Заграва» Кос-Анатольського (1959), «Украдене щастя» (1960) та «Ріхард Зорге» (1976) Мейтуса, балети — «Хустка Довбуша» (1951), «Сойчине крило» (1956), «Орися» (1964) Кос-Анатольського, триптих «Досвітні вогні» Кирейка, Дичко, Скорика (1967). В театрі працювали: диригенти — нар. арт. СРСР С. *Зак*, нар. артисти УРСР М. *Покровський*, Я. *Вощак*, засл. діячі мист. УРСР Л. *Брагинський*, Ю. *Луців;* співаки — засл. артисти УРСР П. Гаранжа, П. Дума, В. Кобржицький, Л. Жилкіна; артисти балету — нар. арт. УРСР Н. *Слободян*, засл. арт. УРСР О. Сталінський та ін. В трупі театру (1980): співаки — нар. арт. СРСР П. *Кармалюк*, нар. артисти УРСР Т. *Дідик*, О. *Врабель*, В. *Луб'яний*, засл. артисти УРСР Б. Базиликут, Л. Божко, Т. Братківська, Т. Дашак, В. Чайка; солісти балету — засл. артисти УРСР О. Поспєлов, Є. Старикова; диригенти — засл. артисти УРСР С. Арбіт, І. Юзюк. Гол. диригент — нар. арт. УРСР І. *Лацанич*, гол. балетмейстер — нар. арт. УРСР Г. *Ісупов*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Львів*, с. 448—449.

Літ.: Кордіані Б. На оновленій землі. К., 1960; Театри Львова. Львів, 1962.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА́ імені М. Горького. Засн. 1920 в Харкові як Театр казки, з 1922 — Перший держ. театр для дітей. Активну участь у створенні театру брали О. *Білецький*, режисери та художники В. *Неллі*, М. *Синельников*, В. *Вільнер*, М. *Акимов*, О. *Хвостенко-Хвостов*. З 1936 — ім. М. Горького. Під час Великої Вітчизняної війни театр працював у Новосиб. та Пн.-Каз. обл. З 1944 — у Львові. В репертуарі театру — твори рад., класичної та сучас. зарубіжної драматургії: «Мартин Боруля» Карпенка-Карого, «Лимерівна» П. Мирного, «Любов на світанні» Галана, «Родина щіткарів» Ірчана, «Летючий корабель» Шияна, «Молода гвардія» за Фадєєвим, «Червоні дияволята» Бляхіна, «Гавроші Брестської фортеці» Махнача, «Убити пересмішника» за Г. Лі та ін. В театрі працювали нар. артисти УРСР В. *Скляренко*, В. *Харченко*, О. *Барсегян*, С. *Данченко*, художник Б. *Косарєв* та ін. В трупі (1980): заслужені артисти УРСР Л. Крамаренко, Х. Кедич, М. Слав'янський, Т. Орленко, О. Янчуков. Театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1969).

В. М. Заярний.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ТОРГОВЕ́ЛЬНО-ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад. Підпорядкований Центроспілці. Засн. 1939. Ф-ти: екон., інженерно-екон., товарознавчий. Є заочне відділення. При ін-ті — аспірантура. У фонді б-ки — понад 0,5 млн. одиниць зберігання (1979). В 1978/79 навч. р. в ін-ті навчалось 2700 студентів стаціонарно, 2980 — заочно. Щороку ін-т випускає бл. 600 фахівців для споживчої кооперації.

К. І. Пирожак.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. Заньковецької, Львівський державний ордена Трудового Червоного Прапора академічний український драматичний театр імені М. Заньковецької — один з провідних драматичних театрів УРСР.

Створений 1922 в Києві. Фундатори театру: Б. *Романицький* (1922—48 — художній керівник), О. *Корольчук*, В. *Яременко*, В. *Любарт*. До 1931 театр обслуговував пром. центри України: Донецьк, Луганськ, Артемівськ, Миколаїв, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Харків, Полтаву та ін. В репертуарі цього періоду провідне місце посідали п'єси класичної спадщини (Шевченка, Карпенка-Карого, Франка, Старицького, Лесі Українки, Гоголя, Шекспіра, Шіллера), укр. і рос. сучас. драматургії (Кочерги, М. Куліша, Ірчана, Мамонтова, Микитенка, Катаєва, Кіршона). З 1931 театр — у Запоріжжі. Під час Великої Вітчизн. війни перебував у Тобольську та Новокузнецьку, з 1944 — у Львові. Серед вистав 50—70-х рр.— «Тарас Бульба» за Гоголем, «Сон князя Святослава» та «Украдене щастя» Франка, «Лісова пісня», «Камінний господар» Лесі Українки, «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Невольник» Кропивницького, «Суєта» Карпенка-Карого, «Макар Діброва», «Калиновий гай» і «Богдан Хмельницький» Корній-

чука, «Під золотим орлом» і «Любов на світанні» Галана, «На велику землю» Хижняка (Держ. премія СРСР, 1950), «Камо», «Фауст і смерть» Леваді, «Прапороносці» за Гончаром, «Марія Заньковецька» Рябокляча, «Сестри Річинські» за Вільде, «Голубі олені» Коломійця, «Кафедра» Врублевської, «Трибунал» Макайонка, «Тил» Зарудного (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978), «Три сестри» Чехова, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Вій, вітерець!» Райніса, «Гамлет» Шекспіра, «Нора» Ібсена, «Дами і гусари» Фредро та ін. В театрі працювали нар. арт. СРСР В. *Грипич*, нар. артисти УРСР В. *Аркушенко*, Ф. *Гаєнко*, Я. *Геляс*, В. *Данченко*, С. *Данченко*, Д. *Дударєв*, В. *Івченко*, Д. *Козачківський*, С. *Сміян*, Б. *Ступка*, Б. *Тягно*, В. *Харченко*, заслужений діяч мист. УРСР І. *Чабаненко*, заслужені артисти УРСР І. *Рубчак*, Г. Босенко, І. Овдієнко, В. Розстальний та ін. В трупі (1980): нар. артисти СРСР Б.Романицький, Н. *Доценко*, О. *Гай*, нар. артисти УРСР В. *Полінська*, В. *Максименко*, Л. *Кривицька*, Ф. *Стригун*, *А. Кравчук* (з 1980 — гол. режисер), засл. діяч мист. УРСР М. *Кипріян* (з 1963 — гол. художник), засл. артисти УРСР О. Гринько, Л. Кадирова, Л. Каганова, К. Хом'як, Б. Антків, А. Тимошенко, Б. Козак, Т. Литвиненко, Г. Шайда, В. Глухий та ін. В 1951 театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора; з 1970 — академічний.

Літ.: Кордіані Б., Мельничук-Лучко Л. Львівський державний ордена Трудового Червоного Прапора український драматичний театр імені М. Заньковецької. К., 1965; Заньківчани. К., 1972.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Івана Франка — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР, один із найстаріших і найбільших у країні. Засн. 1661 у складі філос., юрид., мед. і теол. ф-тів. Ун-т пройшов складний шлях розвитку в умовах феод. Польщі (до 1772), Австро-Угор. монархії (до 1918) і бурж.-поміщицької Польщі (до 1939). У 1805—

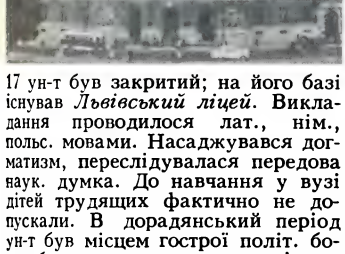

17 ун-т був закритий; на його базі існував *Львівський ліцей*. Викладання проводилося лат., нім., польс. мовами. Насаджувався догматизм, переслідувалася передова наук. думка. До навчання у вузі дітей трудящих фактично не допускали. В дорадянський період ун-т був місцем гострої політ. боротьби прогресивних учених і студентів проти реакц. ладу, проти колоніальної політики уряду на зх.-укр. землях. У різний час в ун-ті працювали відомі прогресивні вчені: філософ-просвітитель П. Лодій, петрограф Ф. Циркель, математики Ю. Пузина і С. Банах, мовознавець Ю. Курилович, філолог Р. Ганшинець, зоолог В. Дибовський, фізик М. Смолуховський, хімік Б. Радзішевський, юрист П. Домбковський та ін. Почесн. докторами ун-ту були М. Склодовська-Кюрі і польс. письменник Ю. Крашевський. Тут навчалися укр. письменники І. Франко, М. Павлик, Т. Бордуляк, О. Маковей, С. Тудор, білорус. поетеса А. Цьотка, А. Жабіцький — згодом член Ген. ради 1-го Інтернаціоналу, польс. поет Б. Червенський та ін. У 1940 ун-ту присвоєно ім'я Івана Франка. На викладацьку роботу до Л. у. прийшли акад. АН УРСР М. С. Возняк, літературознавець і фольклорист В. Г. Щурат, фольклорист і музикознавець Ф. М. Колесса, геологи О. С. Вялов і Є. К. Лазаренко, математик Б. В. Гнєденко, механік Г. М. Савін, геофізик В. О. Сельський, петрограф і мінералог В. С. Соболєв та ін. У складі ун-ту (1980)—13 ф-тів: біол., геогр., геол., екон., істор., журналістики, іноз. мов, матем., прикладної математики й механіки, фізичний, філол., хімічний, юрид. Діють вечірнє й заочне відділення, ф-т підвищення кваліфікації викладачів, підготовчий ф-т для іноз. студентів. Є аспірантура. Працює 4 наук. проблемні лабораторії, обчислювальний центр, 5 музеїв, астр. обсерваторія, бот. сад, наук. б-ка (фонд — 2,5 млн. одиниць зберігання), вид-во видавничого об'єднання «*Вища школа*», стаціонарні бази навч. практики на Волині, Дністрі і в Карпатах. У 1979/80 навч. р. в Л. у. налічувалось понад 12 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 6800. За роки Рад. влади підготовлено понад 47 тис. спеціалістів (1980). Серед випускників— академіки АН УРСР Р. В. Кучер, В. В. Панасюк, О. С. Парасюк, Я. С. Подстригач, В. Л. Рвачов, чл.-кореспонденти АН УРСР М. С. Бродин, І. І. Данилюк, І. Р. Юхновський, І.В. Скрипник, І.О. Дзеверін. Ун-т нагороджено орденом Леніна (1961). Л. у. підтримує дружні зв'язки з Люблінським ун-том ім. М. Кюрі-Склодовської (ПНР) і Великотирновським ун-том ім. Кирила і Мефодія (НРБ).

Літ.: Finkel L., Starzyński S. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1894; Лазаренко Є. К. 300 років Львівського університету. Львів, 1961.

М. Г. Максимович.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ФІЛІА́Л ЦЕНТРА́ЛЬНОГО МУЗЕ́Ю В. І. ЛЕ́НІНА. Відкритий за постановою ЦК ВКП(б) 22.IV 1950. В 20 залах музею представлено понад 5,5 тис. експонатів: фотокопії ленінських рукописів, першовидання книг В. І. Леніна, оригінали більшовицьких газет «*Искра*», «*Вперёд*», «*Пролетарий*», «*Правда*», документальні фотографії, твори образотворчого мистецтва, макети і діаграми, які висвітлюють життя і діяльність В. І. Леніна. Документи і матеріали розповідають про тісні зв'язки В. І. Леніна з комуністами і трудящими України, зокрема про вплив ленінських ідей на революц.-визвольну боротьбу трудящих зх.-укр. земель. У музеї експонуються оригінали ленінських праць, газет, що розповсюджувались у Галичині, документи і матеріали про боротьбу трудящих Зх. України за соціальне і нац. визволення та возз'єднання з УРСР, газети, листівки та ін. видання КПЗУ, матеріали про соціалістичні перетворення після возз'єднання з УРСР тощо. Експозиція музею висвітлює багатогранну діяльність КПРС і Компартії України по здійсненню

ленінського плану побудови соціалізму і будівництва комунізму в СРСР, по зміцненню світової системи соціалізму, міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Г. В. Подоляк.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ЦЕРКО́ВНИЙ СОБО́Р 1946 — з'їзд представників *уніатської церкви*, який скасував *Брестську унію 1596*. Відбувся 8—10.III 1946 у Львові з ініціативи групи уніатського духівництва зх. областей УРСР на чолі з священиком Г. *Костельником*. Л. ц. с., в якому взяли участь 216 представників місц. духівництва та делегація моск. патріархії, одностайно ухвалив рішення про ліквідацію Брестської церк. унії, розрив з Ватіканом і об'єднання з *руською православною церквою*. Рішення Л. ц. с. відображало прагнення широких кіл віруючих зх.-укр. земель порвати з уніатською церквою, яка була слухняним знаряддям у руках уряду буржуазно-поміщицької Польщі та католицької церкви на Україні й особливо скомпрометувала себе співробітництвом з нім.-фашист. окупантами та укр. бурж.-націоналістичними бандами під час Великої Вітчизн. війни 1941—45.

ЛЬВІ́ВСЬКО - ВАРША́ВСЬКА ШКО́ЛА — група польських філософів і логіків, що особливо активно діяла в 20—30-х рр. 20 ст. у Львові, Варшаві і Кракові. Заснована К. *Твардовським* у Львові. За філос. спрямуванням близька до *неопозитивізму*. Філос. джерелами Л.-в. ш. були погляди Ф. *Брентано*, в яких елементи *схоластики* поєднувалися з *позитивізмом*, а також *раціоналізм* Р. *Декарта*, праці Г. В. *Лейбніца*, Б. *Больцано*, Г. *Фреге* та ін. Значний вплив на Л.-в. ш. мали «Принципи математики» А. Н. *Уайтхеда* і Б. *Рассела*. Проблематика школи була досить широкою. В галузі *логіки* і *семантики* значні

ЛЬВІВСЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН

здобутки мали Я. *Лукасевич*, С. Лесневський, Т. *Котарбінський*, А. *Тарський*, Л. Хвістек, Т. Чежовський та ін. Питаннями теорії пізнання в тісному зв'язку з розробкою проблем логіки наук. дослідження і філос. питань природознавства займалися К. *Айдукевич*, З. Завірський та ін. З Л.-в. ш. вийшла плеяда психологів (В. Вітвіцький, М. Кройц, С. Балей та ін.). Представники Л.-в. ш. працювали і в галузі етики, естетики, історії філософії, історії логіки тощо. Внаслідок відходу від ідеалізму у Л.-в. ш. утворився матеріалістичний напрям (Т. Котарбінський, С. Лесневський, С. Балей). Школа діяла до 1939.

М. М. Верников.

ЛЬВІ́ВСЬКО-ВОЛИ́НСЬКИЙ ВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — у західній частині УРСР, у межах Львів. і Волин. областей. На Зх. продовжується на тер. Польщі. Пл. ба-

сейну в межах УРСР бл. 8 тис. км² (простягається з Пн. на Пд. на 125 км, з Зх. на Сх.— на 60 км). Промислові запаси вугілля становлять бл. 800 млн. т (1980). У геоструктурному відношенні Л.-В. в. б. пов'язаний з *Галицько-Волинською синеклізою*, виповненою товщею палеозойських, мезозойських і кайнозойських відкладів. Поклади вугілля у відкладах намурського, візейського і башкирського ярусів карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Вугленосна товща містить бл. 60 вуг. пластів потужністю від 0,6 до 2 м. Глиб. залягання від 300 м на Пн. до 450—650 м на Пд. басейну. Вугілля кам'яне. Пересічна зольність його 13,7%; вміст летких речовин 33—41%, сірки 1—4%, фосфору 1,5%. Теплота згоряння на робоче паливо — 6800—7500 ккал/кг. Осн. родовища: Волинське, Межирічанське, Забузьке (експлуатуються), Сокальське, Буське, Бубнівське, Тяглівське, Карівське. Гідрогеол. умови басейну ускладнені наявністю значного водоносного горизонту в крейдових відкладах. Видобувати вугілля почали 1954. Видобувають вугілля шахтним способом. Використовують його як енерг. паливо.

Літ.: Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн. К., 1962; Вырвич Г. П. [та ін.]. Каменные угли Львовско-Волынского бассейна. Львов, 1978.

В. О. Кушнірук.

ЛЬВІ́ВСЬКО-САНДОМИ́РСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — стратегічна наступальна операція під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, проведена 13.VII—29.VIII рад. військами 1-го Укр. фронту (команд.— Маршал Рад. Союзу І. С. *Конєв*) на тер. зх. областей України. Наступ рад. військ відбувався з району Луцька на Сокаль і Раву-Руську та з району Тернополя на Золочів і Львів. 18.VII рад. війська прорвали оборону противника, вийшли на підступи до Львова і оточили в районі м. Броди 8 нім.-фашист. д-зій, які 22.VII було ліквідовано. 27.VII визволено Раву-Руську, Львів, Перемишль, Станіслав (тепер м. Івано-Франківськ). У розгромі ворожого угруповання взяли участь загони і з'єднання укр. партизанів. 29.VII—1.VIII рад. війська форсували Віслу і до 3.VIII захопили плацдарм на Пд. від Сандомира. В серпні вони відбили ряд контрударів нім.-фашист. військ і на 30.VIII розширили плацдарм до 75 км по фронту і 55 км у глибину. Внаслідок Л.-С. о. було розгромлено 40 нім.-фашист. д-зій, завершено визволення Рад. України і почато визволення сх. частини Польщі.

ЛЬВОВ (Lwoff) Андре Мішель (н. 8.V 1902, Ене-ле-Шато, деп. Альє) — франц. мікробіолог, член ряду зарубіжних АН, іноз. член АМН СРСР (з 1967). Закінчив мед. ф-т Паризького ун-ту, з 1959— його професор, з 1969 — директор Нац. ін-ту дослідж. раку. Осн. праці з питань фізіології *вірусів*, індукції і репресії *ферментів*, ростових факторів *мікробів*, регуляції синтезу білка у *бактерій*. Довів (разом з А. Гутман) спадкову природу *лізогенії*, відкрив здатність ультрафіолетових променів індукувати розвиток профага (разом з іншими). Нобелівська премія, 1965 (разом з Ф. *Жакобом* та Ж. *Моно*).

ЛЬВОВ Володимир Миколайович [7 (19).III 1897—11.V 1942] — рад. воєначальник, генерал-лейтенант (1940). Член Комуністичної партії з 1919. У Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1924 закінчив Військ. академію РСЧА. З листопада 1941 — заст. команд. Закавказ. фронтом, з грудня 1941 — команд. 51-ю армією. Учасник *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—42*. Загинув у бою під Керчю. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора.

ЛЬВОВ Микола Олександрович [4 (15).III 1751, маєток Нікольське-Черенчиці, поблизу Торжка, тепер Калінін. обл. — 21 або 22.XII 1803 (2 або 3.I 1804), Москва] — рос. архітектор і теоретик архітектури, графік, поет, музикант, винахідник, член Рос. академії (з 1783), почесний член петерб. АМ (з 1786). Представник рос. *класицизму* 2-ї пол. 18 ст. Збудував Невську браму Петропавловської фортеці (1784—87) і поштамт (1782—89) у Петербурзі, Борисоглібський собор у Торжку (1785—96), Пріоратський палац у *Гатчині* (1798—99). За проектами Л. споруджено павільйон в «*Олександрії*» в Білій Церкві, палац Кочубеїв (не зберігся), Миколаївську церкву та дзві-

М. О. Львов. Палац і церква в колишньому маєтку Кочубеїв у селі Диканьці (тепер селище міського типу Полтавської області). Малюнок О. М. Кунавіна. 1794.

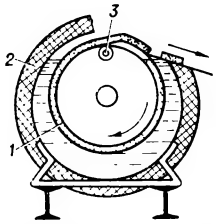

Розсільний **льодогенератор** лускатого типу: *1* — циліндр з розсолом; *2* — теплоізольований кожух; *3* — ролик, що деформує шар льоду.

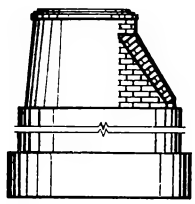

Спора моста з **льодорізом**.

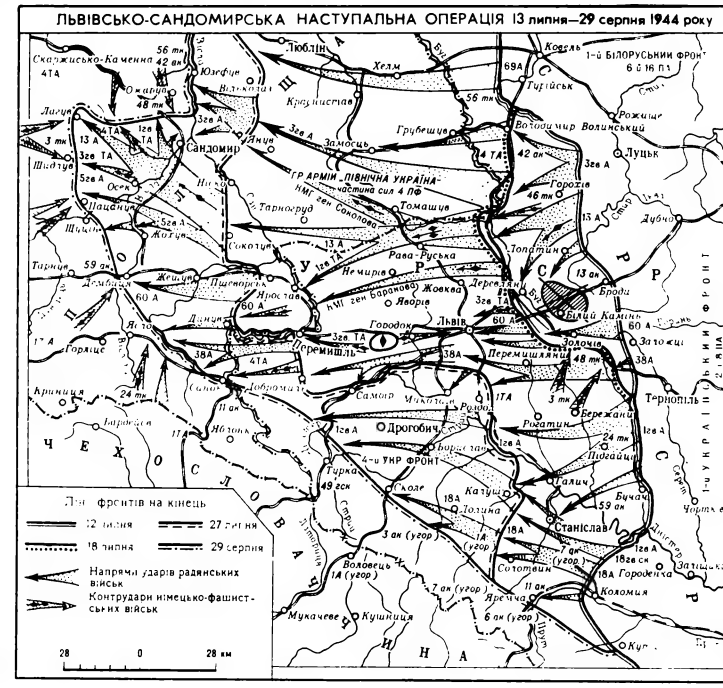

ницю в с. Диканьці Полтавської обл. (1794—79), павільйони для маєтку князя О. Безбородька в смт Стольному та будинку для нього в Ніжині (1791, обидва — Чернігів. обл.). Виконав іл. до творів Г. Р. Державіна (туш, до 1795, Ін-т рос. л-ри АН СРСР, Ленінград), до «Метаморфоз» Овідія (1799, туш, ДРМ). Перекладав твори Петрарки, Сафо та ін. *Літ.:* Никулина Н. И. Николай Львов. Л., 1971.

«ЛЬВО́ВСКАЯ ПРА́ВДА» — газета, орган Львів. обласного к-ту Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Львові 5 раз на тиждень рос. мовою. Перший номер газети вийшов 1.III 1946. З квітня 1963 по квітень 1965 друкувалась укр. і рос. мовами.

ЛЬЄЖ — місто на Сх. Бельгії, адм. ц. провінції Льєж. Розташований при злитті річок Маасу і Урту. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт, каналом сполучений з м. Антверпеном. 141,4 тис. ж. (1974). Найрозвинутіші металургія (чорна і кольорова), машинобудування і металообробка. Підприємства вуг., хім., гумової, склробної (у т. ч. виробн. кришталю), швейної галузей. Збройові з-ди (у т. ч. виробн. мисливських рушниць). Ун-т (з 1817), Академія художеств, консерваторія. Музеї— красних мистецтв, археології та декоративних мистецтв. Архіт. пам'ятки 11—18 ст. Л. відомий з 720.

ЛЬЙОРЕ́НТЕ (Llorente) Хуан Антоніо (30.III 1756, Рінкон-дель-Сото, біля Калаорри — 5.II 1823, Мадрід) — іспан. історик інквізиції, священик. У 1785—1801 обіймав ряд посад у закладах інквізиції. Під час франц. окупації Іспанії (1808—14) співробітничав з франц. владою. Після ліквідації франц. окупаційними військами інквізиції (1808) очолив її архів. В 1814 емігрував до Франції. Автор праць «Критична історія іспанської інквізиції» (т. 1—4, 1817—18; рос. перекл.— т. 1—2. М., 1936), «Політичні портрети пап від св. Петра до Пія VII» (1822). За останню працю висланий з Франції.

Льодове побоїще 1242. Мініатюра з Лицьового літописного зведення. 16 ст.

ЛЬОДОВЕ́ ПОБО́ЇЩЕ 1242 — битва між рус. військами і лицарями нім. *Тевтонського ордену* 5.IV на льоду Чудського оз. поблизу о. Вороній Камінь. Під час Л. п. новгородське ополчення (бл. 15—17 тис. чол.), очолене кн. *Олександром Невським,* розгромило військо нім. лицарів, підтримане лицарями і кнехтами (солдатами) прибалт. єпископств, дат. хрестоносцями (всього 10—12 тис. чол.), які вдерлися в Новгородську землю. Перемога на Чудському оз. на деякий час поклала край нім. агресії на Русь і забезпечила цілісність пн.-зх. рус. земель у найтяжчий період боротьби рус. народу проти монголо-тат. завойовників.

Літ.: Ледовое побоище. 1242 г. М.— Л., 1966.

ЛЬОДОВИ́Й ПОХІ́Д БАЛТІ́ЙСЬКОГО ФЛО́ТУ 1918 — операція по перебазуванню кораблів *Балтійського флоту* з Ревеля (Талліна) і Гельсінгфорса (Хельсінкі) в Кронштадт, проведена *Центробалтом* з 17—22.II по 2.V у зв'язку з наступом нім. військ у Прибалтиці. 19—22.II з Ревеля за вказівкою В. І. Леніна було виведено значну частину кораблів Балт. флоту в Гельсінгфорс. Громадян. війна, що почалась у Фінляндії, висадка нім. десанту в Ганзі (Ханко) поставили під загрозу рад. кораблі. Завдяки вжитим рад. командуванням заходам в тяжкій льодовій обстановці в супроводі криголамів у Кронштадт було перебазовано 236 кораблів (у т. ч. 6 — лінкорів, 5 — крейсерів).

ЛЬОДОВИ́Й РЕЖИ́М — чергування й особливості процесів утворення, танення та пересування криги (льоду) в річках, ставках, озерах і морях.

ЛЬОДОВИКИ́ — багаторічні природні скупчення льоду на суходолі, що мають властивість під впливом сили тяжіння сповзати з верхніх рівнів на нижчі. Утворюються в районах з позитивним балансом твердих *опадів атмосферних,* тобто в горах вище нижньої снігової межі та в полярних країнах. Шар атмосфери, в якому на поверхні суходолу можливе нагромадження снігу й утворення Л., наз. *хіоносферою.* Сніг у Л. спочатку перетворюється на *фірн,* а потім на *лід.* За морфологічними ознаками Л. поділяють на материкові (льодовикові шапки, покриви та щити — в *Антарктиді,* на о. Гренландія й на деяких ін. полярних островах), *шельфові льодовики* та гірські Л., серед яких розрізняють висячі, карові, сітчасті, долинні та ін. Л. мають область живлення (фірновий басейн) і область стоку (льодовиковий язик). Рух Л. залежить від ваги льоду, його пластичності та нахилу поверхні, по якій він сповзає. Поступальна швидкість руху Л. неоднакова. Деякі Л. в Альпах рухаються з швидкістю 40—100 м, у Гімалаях — 700—1300 м за рік. Найбільшу швидкість (до 40 м на добу) мають Л. Гренландії.

Вважають, що покривні Л. особливо були розвинуті в минулі геол. часи (див. *Зледенінь епохи*). Сучасні Л. вкривають понад 16 млн. км² земної поверхні. З них 89,6% припадає на материкові покриви, 9,1% — на шельфові, 1,3% — на гірські Л. Заг. площа зледеніння в СРСР становить 71,7 тис. км². Найбільші льодовикові покриви в Антарктиді (13,2 млн. км²) і Гренландії (простягаються на сотні кілометрів при товщині льоду до 3—4 тис. м). Найбільші гірські Л.: Берінга (завдовжки 170 км) і Хаббард (145 км) на Алясці, Федченка (77 км) на Памірі, Сіачен (75 км) в Каракорумі. З діяльністю льодовиків пов'язане утворення *трогів, баранячих лобів* та акумулятивних форм рельєфу (*морени, зандри, друмліни, ози, ками*). Л. акумулюють велику кількість чистої прісної води. Значна роль належить гірським Л. у живленні рік деяких посушливих областей (зокрема, Серед. Азії). Досліджує Л. *гляціологія.* Див. також *Гляціалізм.*

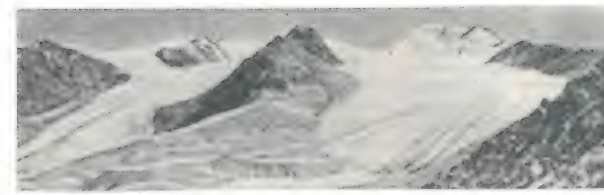

Льодовики Каврайського (праворуч) і Красовського в горах Джунгарського Алатау.

Літ.: Калесник С. В. Очерки гляциологии. М., 1963; Котляков В. М. Снежный покров Земли и ледники. Л., 1968. *П. В. Ковальов.*

ЛЬОДОВИКО́ВИЙ ПЕРІ́ОД — відносно тривалий етап геологічної історії Землі, за якого настало значне похолодання на великих територіях, що зумовлювало утворення потужних *льодовиків.* Деякі дослідники припускають, що в геол. історії Землі було кілька Л. п., особливо за антропогену (див. *Антропогеновий період і антропогенова система*), інші вважають, що Л. п. взагалі не було. Прихильники існування Л. п. доводять наявність зледенінь у минулі геол. епохи у Пн. Америці, Євразії, Африці, Австралії. Найкраще вивчено Л. п. плейстоцену (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*), коли, як вважають, рівнинні льодовики вкривали значні площі Пн. Америки та Євразії, зокрема на Україні льодовик сягав широти сучас. Дніпропетровська. Див. також *Зледенінь епохи, Гляціалізм.*

А. М. Мулика.

ЛЬОДОВИКО́ВІ ВІ́ДКЛАДИ — геологічні відклади, утворення яких пов'язане з діяльністю *льодовиків.* Л. в. поділяють на власне льодовикові (або гляціальні) і водно-льодовикові. В л а с н е Л. в. утворюються внаслідок безпосереднього осідання на ложе льо-

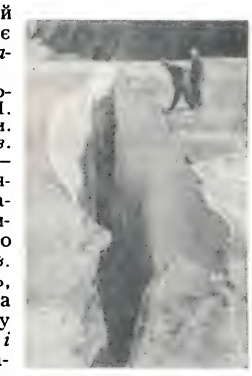

Льодовики. Льодовикова тріщина.

Льєж. У центрі міста.

Посівна площа льону-довгунця в окремих країнах світу (1978)

Країна	Площа, тис. га
СРСР	1197
Польща	83,9
Румунія	67,0
Франція	45,0
Чехословаччина	32,6
Угорщина	8,0
Болгарія	4,8

Валовий збір волокна льону-довгунця в окремих країнах світу (1978)

Країна	Валовий збір, тис. т
СРСР	384
Франція	54,0
Польща	51,0
Румунія	39,0
Чехословаччина	27,7
Угорщина	5,8
Болгарія	1,8

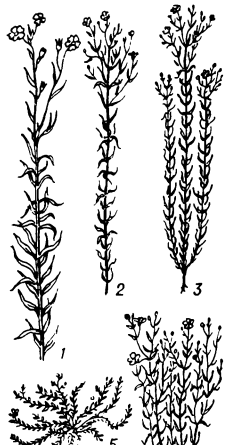

Льон: *1* — довгунець; *2, 3* — межеумок; *4* — кудряш; *5* — сланкий; *6* — квітка; *7* — плід.

довика уламкового матеріалу, що міститься у товщі льоду. Вони представлені валунними глинами, суглинками, супісками тощо (див. *Морена*) або зцементованими уламковими породами — тилітами. Водно-льодовикові відклади являють собою відсортовані, перевідкладені талими водами льодовика уламкові породи. Серед них розрізняють *флювіогляціальні відклади* (косоверствуваті піски, гравій, галечники) і озерно-льодовикові відклади (переважно стрічкові глини). Давні Л. в. відомі серед порід пізнього *докембрію* і палеозою (див. *Палеозойська ера і група*). Особливо характерні вони для антропогенової системи (див. *Антропогеновий період і антропогенова система*), зокрема для тер. України. *А. М. Муліка.*

ЛЬОДОВИРОБНИ́ЦТВО — заготівля природного *льоду* або виробництво *льоду штучного* у великих масштабах. Природний лід заготовляють взимку на річках або інших водоймах. Лід (завтовшки прибл. 30 см) нарізують пилками, витягують (автокранами або ін. тех. засобами) з води і складають у бунти, захищаючи від сонячної радіації й атм. опадів *теплоізоляційними матеріалами*. Вдаються і до наморожування льоду на спец. майданчиках, де при негативній т-рі воду розбризкують із шлангів або за допомогою бризкальних установок. Намерзлий лід розбивають *відбійними молотками* або криголамними машинами. Штучний водний лід виробляють на льодозаводах (стаціонарних або пересувних — на спеціальних суднах, автомобілях, у вагонах), на яких є *льодогенератори*, холодильні установки і льодосховища. «Сухий лід» одержують на вуглекислотних заводах зріджуванням попередньо очищеного вуглекислого газу і подальшим *дроселюванням* рідини до атм. тиску в спец. льодогенераторах. В СРСР щорічне виробн. природного льоду становить понад 20, штучного — понад 1 млн. т. Розвиток Л. пов'язаний з повною автоматизацією виробничого процесу на льодозаводах, обладнаних роторними льодогенераторами безперервної дії. *Літ.:* Бобков В. А. Производство и применение льда. М., 1977.

О. В. Парижський.

ЛЬОДОГЕНЕРА́ТОР — теплообмінний апарат для виробництва *льоду штучного*; засіб *холодильної техніки*. З'єднаний з *холодильною машиною*. Розрізняють Л. з безпосереднім охолоджуванням води, де лід намерзається на поверхні випарника з холодоагентом, і Л. розсільні (з формами для льоду або без них), в яких воду охолоджує холодильний теплоносій — розсіл (водні розчини солей). Найінтенсивнішими є розсільні апарати лускатого та сніжного типів, де лід безперервно намерзається шарами. Продуктивність таких Л. до 40 т льоду на добу. Іл. с. 280.

ЛЬОДОРІЗ — конструкція (пристрій), якою захищають мости, греблі або ін. споруди від ударів криги під час льодоходу і запобігають утворенню крижаних заторів. Осн. елементом Л. є похила або вертикальна верхова грань, звернена проти течії. Льодоріз буває частиною опор (*биків*) гідротех. споруд або окремою конструкцією (напр., перед мостами пальових типів). Іл. с. 280.

ЛЬОДОСТА́В — 1) Процес утворення нерухомого льодового покриву на поверхні водойми або водотоку. 2) Період, під час якого зберігається нерухомий льодовий покрив на водоймі (річці). Тривалість Л. залежить від температури повітря, вітрового режиму та ін. факторів.

ЛЬОДОХІ́Д — рух льоду по ріках і озерах навесні й восени. Під час весняного Л. рухаються крижини, які утворилися від руйнування суцільного льодового покриву. Часто супроводиться *заторами*. Густоту Л. оцінюють у балах.

ЛЬО́Н (Linum) — рід однорічних або багаторічних трав'янистих рослин, іноді напівкущів родини льонових. Стебла здебільшого тонкі, густо вкриті сидячими листками. Квітки правильні, 5-членні, зібрані в несправжні зонтики. Плід — коробочка. Бл. 230 видів, пошир. у помірній і субтропіч. зонах. В СРСР — 45 видів; з них в УРСР — 29, з яких виробниче значення має лише один — Л. культурний (L. usitatissium). За висотою стебла, гіллястістю, кількістю коробочок на рослині розрізняють 5 груп Л.: Л.-довгунець, Л.-кудряш, Л.-межеумок, Л. сланкий та Л. великонасінний.

Найбільше господарське значення має Л.-довгунець — однорічна прядивна рослина. Стебло голе прямостояче, заввишки 70—130 см, з дуже розвиненими луб'яними волокнами. Важливою ознакою Л.-довгунця є довжина і товщина його стебла. Чим вище стебло і чим довша його тех. частина (від кореневої шийки до першого розгалуження), тим більше міститься воно довгого волокна. Тонше стебло дає волокно кращої якості. Сумарним показником якості волокна є його номерність (відношення довжини волокна до його маси). За сприятливих умов вирощування стебло містить до 20—30% волокна; за міцністю на розрив воно переважає бавовняне, вовняне, джутове та ін. З нього виробляють найрізноманітніші тканини, нитки та ін. матеріали. З насіння добувають цінну швидковисихаючу олію, макуху використовують для годівлі с.-г. тварин. Л.-довгунець вирощують у багатьох країнах світу (табл.). Основні льоносіючі райони СРСР — нечорноземна зона Російської Федерації, України і Білорусії, прибалтійські республіки. На Україні вирощують районовані сорти радянської селекції (табл). Врожайність у передових господарствах становить: волокна — 8—12 ц/га, насіння —6—8 ц/га. На Україні, крім Л.-довгунця, вирощують як олійну рослину Л.-кудряш — з коротким (до 55 см), дуже розгалуженим біля основи стеблом і з великою кількістю коробочок, та Л.-межеумок, що за ознаками займає проміжне місце між Л.-довгунцем і Л.-кудряшем. Крім згаданих груп, виділяють ще Л. олійний — однорічна рослина, здебільшого одностебла (в загущених посівах). Стебло гіллясте. Будова листків, суцвіть, квіток і коробочок така ж, як у Л.-довгунця. Насіння містить від 35 до 48—52% олії, до складу якої входять ненасичені жирні к-ти (олеїнова, лінолева, ліноленова та ізоліноленова), які зумовлюють високі тех. якості. З лляної олії виготовляють оліфу, лаки тощо. Свіжу олію вживають у їжу. В 1980 світова посівна площа Л. становила бл. 6 млн. га (переважно в Індії, США, Канаді, СРСР, Аргентині). Світовий валовий збір насіння перевищив 2,75 млн. т. Див. також *Льонарство*.

Літ.: Объедков М. Г. Лён-долгунец. М., 1979; Тихвинский С. Ф., Фролова А. Ф. Производство льна. Киров, 1979; Прогрессивная технология производства льна-долгунца. К., 1980.

І. М. Басів.

ЛЬОНА́РСТВО — галузь сільського г-ва по вирощуванню *льону*. Розрізняють два осн. напрями розвитку Л.: прядивний — вирощування льону-довгунця для одержання високоякісного волокна, яке в сировинному балансі текст. пром-сті СРСР посідає 2-е місце (після бавовни), і олійний — вирощування льону-кудряшу та льону-межеумку для одержання насіння.

У дореволюц. Росії виробляли 75% світової кількості льоноволокна. За роки Рад. влади Л. в Рад. Союзі стало розвинутою галуззю с. г. В СРСР посіви льону-довгунця 1978 займали 1197 тис. га, валовий збір 1976—78 в середньому за рік становив 458 тис. т. За площею посіву, валовим збором льону та виробн. лляних виробів СРСР посідає 1-е місце в світі. Осн. виробниками льоноволокна в країні є нечорноземні райони РРФСР, Білорусія, Україна, Естонія, Латвія та Литва; льону олійного — Казахстан, Зх. Сибір, Поволжя, степові райони України, Пн. Кавказ, Центральночорноземні області. За виробн. льону УРСР посідає 3-є місце в Рад. Союзі (після РРФСР та БРСР). В республіці посівні площі льону-довгунця 1978 становили 235 тис. га, валовий збір льоноволокна 1976—78 в середньому за рік становив 148 тис. т. На Україні Л. розвинуте переважно на Поліссі, в передгірних

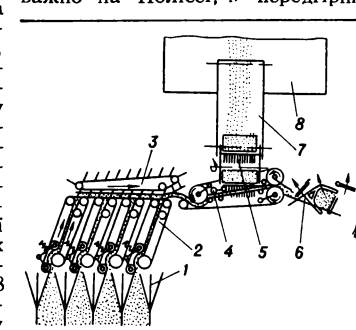

Льонозбиральні машини. Технологічна схема льонозбирального комбайна ЛКВ-4А: *1* — подільники; *2* — бральний апарат; *3* — поперечний транспортер; *4* — затискний транспортер; *5* — обчісувальний барабан; *6* — в'язальний апарат; *7* — транспортер вороху; *8* — причіпний візок.

і гірських районах Карпат та в деяких лісостепових районах (льон-довгунець), степових районах (льон-кудряш). Наукові питання розвитку Л. в УРСР розробляють *Луб'яних культур всесоюзний науково-дослідний інститут*, Укр. н.-д. ін-т землеробства (Київ), Н.-д. ін-т землеробства і тваринництва зх. районів УРСР (Львів) та обласні с.-г. дослідні станції льоносіючих районів республіки. За межами СРСР найпоширеніша культура олійного льону. В світовому землеробстві серед олійних культур він посідає 3-є місце (після бавовнику і сої). Значні посіви льону-кудряша в Аргентині, Індії, США, Канаді, Уругваї; льону-довгунця — в ПНР, Чехословаччині, Франції, Бельгії, Голландії. *М. І. Толкач.*

ЛЬОНОЗБИРА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини для збирання льону-довгунця. До Л. м., які випускає пром-сть СРСР, належать: льонозбиральні комбайни, льонобралки і льонопідбирачі. Льонозбиральні комбайни призначені для вибирання льону-довгунця з одночасним обчісуванням насінних коробочок і зв'язуванням соломки (обчісані стебла) в снопи або ж розстиланням її у стрічку на зібраному полі. В СРСР, зокрема на Україні, використовують льонозбиральні комбайни ЛКВ-4А і ЛК-4А, причіпні до тракторів типу «Бєларусь». Льонозбиральний комбайн ЛКВ-4А складається з таких осн. вузлів і механізмів (див. мал. технологічної схеми).

Процес роботи цього комбайна такий. Під час переміщення агрегату по полю подільники розділяють стебла льону на смуги і підводять їх до бральних апаратів, які виривають стебла з грунту і подають до поперечного транспортера. Транспортуючі ланцюги захоплюють стебла і спрямовують їх до затискного транспортера; останній подає їх до обчісувальної камери, де обчісувальний барабан відриває від стебел коробочки і скидає їх на транспортер вороху, який виносить коробочки у причіпний візок. Обчісані стебла (льоносоломка) затискний транспортер подає до в'язального апарата для зв'язування їх у снопи і викидання на поле. Продуктивність — 0,9 га за годину. Льонозбиральний комбайн ЛК-4А (мал.) за будовою подібний до комбайна ЛКВ-4А і уніфікований з ним. Особливостями ЛК-4А є те, що він не має в'язального апарата і стебла льону після обчісування розстилає на зібраному полі у стрічку. Продуктивність — 1,2 га за годину. Льонобралки — фронтальні ТЛН-1,5А, навісні на трактор Т-25А, призначені для вибирання льону-довгунця з одночасним розстиланням необмолочених стебел у стрічку. Осн. вузли цієї Л. м. показано на схемі (мал.). Технологіч. схема вибирання льону у ТЛН-1,5А приблизно така сама, як і в льонозбиральних комбайнів. Продуктивність — 1,5 га за годину. Льонопідбирачі — перевертачі ОСН-1 та підбирачі з в'язальними апаратами ПТН-1

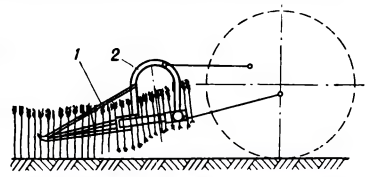

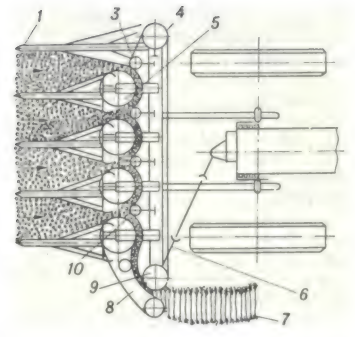

Технологічна схема роботи льонобралки ТЛН-1,5А:
1 — подільник; *2* — рама; *3* — основний бральний пас; *4* — натяжний шків; *5* — бральний шків; *6* — карданна передача; *7* — укладений у стрічку льон; *8* — вивідний пристрій; *9* — ведучий шків; *10* — натяжний ролик.

і ПТП-1, призначені для підбирання і зв'язування в снопи підсушеної трести або льоносоломки, розстеленої у стрічку, застосовують при збиранні врожаю льонобралками і комбайном ЛК-4А. Завершують технологіч. процес роботи Л. м. *льономолотарка, гірка насінєочисна* та *льоносушарка.*

В. С. Гапоненко, С. О. Карпенко.

ЛЬОНО́К (Linaria) — рід рослин родини ранникових. Багаторічні, рідше однорічні трави. Листки чергові сидячі, ланцетні або лінійні. Квітки з двогубим віночком, жовті або фіолетові, зібрані в китицевидні або колосовидні суцвіття. Плід — коробочка. Понад 150 видів, пошир. в Європі, Азії і Америці. В СРСР — понад 70 видів, в т. ч. в УРСР — 13. Найпошир. Л. звичайний (L. vulgaris) — багаторічник заввишки до 60 см з жовтими квітками; росте як бур'ян на полях, біля доріг, по схилах. Медонос. Використовують як лікарську рослину. Деякі види Л.— декоративні.

ЛЬОНОЛИ́СНИК (Thesium) — рід багаторічних напівпаразитних рослин родини санталових. Листки чергові, лінійні або лінійно-ланцетні, цілокраї. Квітки двостатеві, дрібні, з простою оцвітиною. Плід — горішок. Л. прикріплюються до коренів ін. рослин особливими виростами кореня — *гаусторіями*. Понад 250 (за ін. джерелами, 325) видів, переважно в Серед. Азії та Пд. Африці. В СРСР — 21 вид, з них в УРСР — 6. Найпошир.: Л. гіллястий (Th. ramosum) — росте на сухих луках, в степах, на крейдяних відслоненнях, і Л. льонолистий (Th. linifolium) — на сухих трав'янистих місцях, у світлих лісах, по чагарниках.

ЛЬОНОМОЛОТА́РКА — машина для обмолоту снопів льону в полі або на стаціонарі з одночасним очищенням насіння. В СРСР, у т. ч. на Україні, застосовують Л. складну МЛ-2,8П (осн. вузли та схему її роботи див. на мал.). Агрегатують Л. з тракторами класу 0,6—0,9 тс. Приводиться в дію від вала відбору потужності трактора, а на стаціонарі — від будь-якого двигуна потужністю 7 кВт. Продуктивність — 2,8 т снопів за годину.

В. С. Гапоненко.

ЛЬОНОПЕРЕРО́БНІ МАШИ́НИ — машини для виділення волокна із *трести*. В СРСР, у тому числі на Україні, Л. м. застосовують при первинній переробці льону на льонозаводах і в деяких великих льоносіючих г-вах. До Л. м. належать: льоноконоплемялка, льонотіпалка і *куделеприготувач*. Льоноконоплемялка — універсальна Л. м. МЛКУ-6А для руйнування і часткового виділення костриці (деревної частини) з трести. Працює в агрегаті з льонотіпалкою ТЛ-40 або самостійно (осн. вузли МЛКУ-6А показано на мал.). Робочі органи приводять у дію електродвигуни потужністю 2,2 і 4 кВт. Під час роботи МЛКУ-6А снопи трести розв'язують, кладуть на стіл і окремими порціями подають до вальців м'ялького апарата; вальці захоплюють тресту і зминають її. Перем'ята треста надходить на похилий транспортер, з якого робітники знімають її і зв'язують у джгути. Продуктивність цієї Л. м.— 0,5 т за годину, обслуговують її машиніст і 4 робітники. Льонотіпалка — машина ТЛ-40 для виділення костриці із перем'ятої на МЛКУ-6А трести і одержання чистого лляного волокна. Осн. вузли цієї Л. м. див. на мал. *а* та *б*. Технологічний процес Л. м.: м'яту льонотресту закладають під ролики автом. живильника, які подають її на паси затискного транспортера першої секції. Паси затискують кінці волокон трести і переміщують її уздовж опорного лафета. Вільні кінці волокон звисають і потрапляють з двох боків під бичі швид-

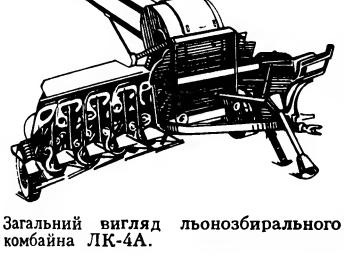

Загальний вигляд льонозбирального комбайна ЛК-4А.

Льономолотарка МЛ-2,8П (схема):
1 — затискний транспортер; *2* — обчісувальний апарат; *3* — ківшовий елеватор; *4* — віялка; *5* — бункер для полови; *6* — вентилятор віялки; *7* — грохот; *8* — терковий апарат.

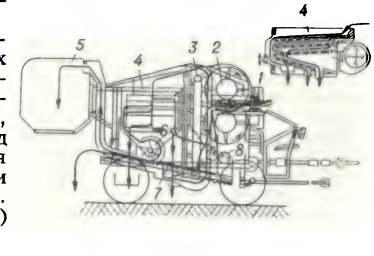

Льонок звичайний. Квітуча гілка.

Льонолисник гіллястий:
1 — загальний вигляд рослини; *2* — плід; *3* — квітка з приквітками

Сорти льону-довгунця, районовані на Україні (1981)

К-6
Оршанський 2
Поліський 4
Томський 10 (Т-10)

Сорти льону олійного, районовані на Україні (1981)

Воронезький 1308
Кіровоградський 2
Крупнонасінний 3

кообертових тіпальних барабанів. Бичі, проповзуючи уздовж волокна, очищають його від костриці. Необроблені кінці волокон, що були затиснуті пасами, піддаються такій самій обробці на другій тіпальній секції. Довгі чисті волокна, оброблені в обох секціях, виводяться затискними пасами до вихідної частини транспортера. Тут волокно знімають, вирівнюють і зв'язують у пучки. Механізми цієї Л. м. приводять у дію електродвигуни потужністю 4,5—6,5 кВт. Її продуктивність до 100 кг за годину. Волокнисті відходи після роботи льонопереробної машини ТЛ-40 переробляють на чисте коротке волокно куделеприготувачами. *С. О. Карпенко.*

ЛЬОНОСУША́РКА — комплект устаткування для сушіння льоновороху (обчісані коробочки з обривками стебел), що надходить від льонозбиральних комбайнів і *льономолотарок*, підгрітим повітрям. До комплекту устаткування Л. входять: карусельна протитечійна сушарка, топковий агрегат ТАУ-0,75, молотарка-віялка МВ-2,5А і норія ТКН-10. Комплект устаткування Л. встановлюють під навісом. Продуктивність Л.— 0,6—0,8 т за годину при зниженні вологості вороху з 45 до 12%. Л. можна використати також для сушіння лляної *тресту*, насіння зернових і зернобобових культур, соняшнику, досушування сіна тощо. *В. С. Гапоненко.*

ЛЬО́ТЧИК-КОСМОНА́ВТ СРСР — почесне звання, що його присвоює Президія Верховної Ради СРСР льотчикам-космонавтам, які здійснили польоти в космос. Встановлене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14.IV 1961 на відзначення першого в світі космічного польоту людини — громадянина СРСР Ю. О. *Гагаріна* на космічному кораблі-супутнику. Відповідно до Положення про звання Л.-к. СРСР, затвердженого 11.V 1961, особам, яким присвоєно це звання, вручають грамоту Президії Верховної Ради СРСР і нагрудний знак встановленого зразка. Звання Льотчик-космонавт СРСР присвоєно 49 особам (1980). Див. *Космонавт.*

ЛЬОХ — приміщення для зберігання харчових продуктів. Найчастіше споруджується на присадибній ділянці як окрема будівля. На Україні (за винятком р-нів з високим рівнем грунтових вод) Л. повністю заглиблений в землю. Вхід до нього нерідко прикрашають *карнизом* з елементами різьблення.

ЛЬЮЇС (Lewis) Гаррі Сінклер (7.II 1885, Сок-Сентр, Міннесота — 10.I 1951, Рим) — амер. письменник. Перший роман — «Наш містер Ренн» (1914). Серед кращих реалістичних творів 20-х рр. романи: «Головна вулиця» (1920), «Беббіт» (1922), «Ероусміт» (1925, у співавт.). Автор політично загострених творів: антифашист. роману-памфлета «У нас це неможливо» (1935), сатиричного роману «Гідеон Пленіш» (1943), антирасистського роману «Кінгсблад, нащадок королів» (1947). З 1949 жив в Італії. Останні романи «Богошукач» (1949), «Світ такий широкий» (вид. 1951) позначені сентиментальністю. Оповідання, п'єси, статті. Нобелівська премія, 1930.

Тв.: Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1965.

Літ.: Гиленсон Б.А. Америка Синклера Льюиса. М., 1972; Левидова И. М. Синклер Льюис. Биобиблиографический указатель. М., 1959.

Т. Н. Денисова.

ЛЬЮЇС (Lewis) Гілберт Ньютон (23.X 1875, Уеймут, поблизу Бостона — 23.III 1946, Берклі) — амер. фізико-хімік, член Нац. АН у Вашінгтоні, почесний член АН СРСР (з 1942). У 1896 закінчив Гарвардський ун-т. Осн. праці присвячені хім. термодинаміці і теорії будови речовини. Запропонував нове формулювання третього *термодинаміки начала*, що дало можливість точно визначити абсолютну *ентропію*. Розробив методи розрахунку вільних енергій реакцій. Заклав основи електронної теорії хімічного зв'язку, дав пояснення гомеополярного та іонного зв'язків. Вперше одержав важку воду (1933, спільно з Р. Макдональдом) і виділив *дейтерій*.

ЛЬЯ́НОС (ісп. llanos — рівнини) — 1) Місцева назва рівнинних територій у Пн. Америці та Пд. Америці з трав'янистою рослинністю (Льяно-Естакадо в США, Льянос-Оріноко та ін. у Пд. Америці). 2) Тип *савани* на рівнинах Оріноко з високотравною рослинністю, окремими групами дерев і галерейними лісами вздовж річок. Л. використовують як пасовища для худоби. Іноді Л. наз. й інші трав'янисті формації Пд. Америки.

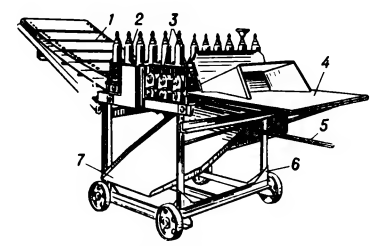

Льонопереробні машини. Льоноконоплем'ялка МЛКУ-6А: *1* — транспортер; *2* — пружини; *3* — м'яльний апарат; *4* — стіл подачі; *5* — важіль вмикання; *6* — рама; *7* — кострицевивід.

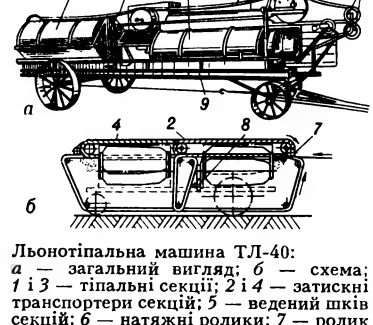

Льонотіпальна машина ТЛ-40: *а* — загальний вигляд; *б* — схема; *1* і *3* — тіпальні секції; *2* і *4* — затискні транспортери секцій; *5* — ведений шків секцій; *6* — натяжні ролики; *7* — ролик автоживильника; *8* — вентилятор; *9* — рама.

Г. С. Льюїс.

Нагрудний знак «Льотчик-космонавт СРСР».

М

М — шістнадцята літера укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить з грецької. В сучас. укр. літ. мові літерою «м» позначають сонорний зімкнений носовий губний приголосний звук (мир, мати, сім).

МА — в міфології багатьох народів Малої Азії богиня землі й родючості. Деякими рисами подібна до Астарти й *Кібели*, культ її мав оргіастичний характер. У римській міфології Ма часто ототожнювали з *Беллоною*.

МААРИ (нім. Maar, одн.) — лійкоподібні або циліндричні заглиблення у земній корі, що мають вулканічне походження. Утворюються внаслідок вибухів вулканічних газів, які не супроводяться виливанням *магми*. Діаметр М. — до 3200 м, завглибшки — до 400 м. Часто бувають заповнені водою, утворюючи озера. Поширені в районах сучас. або давнього вулканізму, зокрема в Новій Зеландії, країнах Зх. Європи.

МААРРІ (аль-Мааррі) Абу-ль-Ала Ахмед Ібн-Абдулла Ібн-Сулейман ат-Танухі (973, Мааррет-ан-Нуман, Сірія — 1057 чи 1058, там же) — араб. поет і мислитель. У трирічному віці втратив зір. Автор віршів ліричного (зб. «Іскри з кременю» і коментар до неї — «Світло від іскор») та філос. (зб. «Обов'язковість необов'язкового») характеру, прозових творів «Послання про прощення», «Послання про ангелів», «Послання про роздоріжжя», коментаря до дивану *Мутанаббі* під назвою «Чудо Ахмеда», зб. афоризмів «Кинуте на дорозі». Більшості творів М. притаманні гуманізм і раціоналізм, критичні погляди на суспільство і релігію, деякі пройняті песимізмом.

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1971; Стихотворения. М., 1979. *Ю. М. Кочубей.*

МААС, Мез — ріка в Зх. Європі, в межах Франції, Бельгії та Нідерландів. Довж. 925 км, площа бас. 36 тис. км². Бере початок на плато Лангр, впадає у лівий рукав дельти Рейну. Береги закріплені дамбами. Живлення дощове й снігове. Пересічна витрата води у пониззі до 400 м³/с. Судноплавний, вище м. Седана русло шлюзоване. Каналами сполучений з водними шляхами Франції, Бельгії, Нідерландів, ФРН. На М.— міста Верден (Франція), Льєж (Бельгія), Маастріхт (Нідерланди).

МААСТРИ́ХТСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Маастріхта в Нідерландах) — передостанній вік крейдового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади М. я. (крейда, мергелі, вапняки, піски, піскови-

ки тощо) поширені в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, Донбасі, *Галицько-Волинській синеклізі,* Карпатах, на Кримському п-ові та в ін. районах. Потужність їх до 800 м. З відкладами цього ярусу пов'язані родовища крейди.
Див. також *Крейдовий період і крейдова система.*

МА́АСТРІХТ — місто на Пд. Нідерландів, адм. ц. провінції Лімбург. Розташований на р. Маасі. Вузол внутр. водних шляхів, залізнична станція. 111,6 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд., хім. (виробн. добрив, сировини для синтетичних волокон) і керамічної пром-сті. Ун-т. Лімбурзький музей мистецтва і старожитностей. Архітектурні пам'ятки 10—18 ст.

МАБІЛЬЙО́Н (Мабійон; Mabillon) Жан (26.XII 1632, Сен-П'єрмон — 27.XII 1707, Париж) — франц. історик, чернець-*бенедиктинець,* член Академії написів (з 1701). З 1664 працював у бібліотеці монастиря Сен-Жермен-де-Пре (Париж). Здійснив багатотомну публікацію джерел з історії ордену бенедиктинців. Засновник допоміжних істор. дисциплін — *дипломатики* та *палеографії.*

МАБЛІ́ (Mably) Габрієль Бонно де (14.III 1709, Гренобль — 23.IV 1785, Париж) — франц. філософ, історик, теоретик утопічного комунізму. Брат Е. Б. де *Кондільяка.* Здобув освіту в духовному колежі та семінарії. Сусп.-політ. погляди М. грунтувались на теоріях *«суспільного договору»* та *природного права.* Піддав критиці сусп. порядки, засновані на приватній власності. Сусп. ідеалом М. проголошував патріархальний, первісний комунізм, заснований на колективній праці, спільному володінні землею і майном. Але в умовах бурж. суспільства єдино можливим вважав здійснення зрівняльних заходів. Висунута М. програма обмежувалась дрібнобурж. вимогами регламентації багатства, регулювання торгівлі тощо. Прогресивними для свого часу були його погляди на народ як «носія верховної влади» та виправдання революцій і громадян. воєн, якщо вони спрямовані проти деспотизму. Водночас М. звернув увагу на класовий поділ суспільства, на суперечність інтересів різних класів. Твори М. були одним із джерел ідеологічної підготовки *Великої французької революції.*
В. А. Курганський.

МАВЕРАННА́ХР (араб., букв.— те, що за річкою) — араб. назва областей на правому березі *Амудар'ї,* що виникла під час араб. завоювань 7—8 ст. Згодом так називали області між Амудар'єю і Сирдар'єю.

МАВЗОЛЕ́Й (грец. μαυσώλειον) — монументальна поховальна споруда. Назва — від *гробниці* карійського царя Мавсола (п. у серед. 4 ст. до н. е.) у *Галікарнасі* (іл. див. т. 2, с. 464). М. поширилися в Старод. Римі, за середньовіччя — на Сх. (М. Ісмаїла Самані в Бухарі, 892—907; *Гур-Емір* в Самарканді, 1404—05; *Тадж-Махал* в Індії, 1632—50). Серед видатних архіт. споруд типу М.— *Мавзолей В. І. Леніна* в Москві; Мавзолей Г. М. Димитрова в Софії, 1949, арх. Г. Овчаров, Р. Рибаров та ін.

МАВЗОЛЕ́Й В. І. ЛЕ́НІНА — пам'ятник-усипальниця біля Кремлівської стіни на *Красній площі* в Москві, в траурному залі якого встановлено саркофаг із забальзамованим тілом В. І. Леніна. М. є урядовою трибуною під час урочистих маніфестацій. В траурні

дні прощання з В. І. Леніним (помер 21.I 1924), виконуючи волю народу, 25.I 1924 Президія ЦВК СРСР ухвалила встановити труну з тілом В. І. Леніна в склепі, зробивши його доступним для відвідування. 26.I 1924 2-й з'їзд Рад СРСР це рішення затвердив. 22.I 1924 проф. О. І. *Абрикосов* забальзамував тіло. 24—27.I 1924 за проектом архітектора О. В. *Щусєва* біля Кремлівської стіни серед братських могил борців за перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції було споруджено тимчасовий Мавзолей з дерева, в якому 27.I 1924 о 16 год. було встановлено труну з тілом В. І. Леніна. Навесні 1924 було споруджено, також з дерева, 2-й варіант Мавзолею (арх. О. В. Щусєв, саркофаг за проектом К. С. Мельникова). Тоді ж проведено нове бальзамування тіла В. І. Леніна за методом проф. В. П. *Воробйова* і проф. Б. І. *Збарського.* Кам'яний Мавзолей споруджено 1929—30 (арх. О. В. Щусєв, співавтор арх. І. А. Француз, при участі арх. Г. К. Яковлєва). При будівництві використано вітчизняні матеріали, зокрема червоний, чорний і сірий граніти, лабрадор з Житомирщини (у т. ч. 60-тонну плиту, на якій червоним карельським кварцитом інкрустовано: ЛЕНИН). У жовтні 1930 будівництво кам'яного М. було закінчено. В 1931 оформлено могили біля Кремлівської стіни і влаштовано трибуни (арх. І. А. Француз) з обох боків М. Мавзолей став композиційним центром архіт. ансамблю Красної площі. В 1945 побудовано центр. трибуну (О. В. Щусєв). У 1973 зроблено новий саркофаг (скульптор М. В. Томський). 26.I 1924 біля Мавзолею встановлений Почесний караул (пост № 1). За час існування Мавзолей відвідали десятки мільйонів чоловік.
П. С. Швець.

МА́ВКА, майка, навка, нявка, нейка — персонаж міфології слов'ян. Спочатку М. наз. померлих родичів, предків, потім — т. з. заложних мерців, померлих неприродною смертю, нехрещених дітей. М. нібито живуть у річках, лісах, на полях, можуть, обернувшись на птахів, літати. Образ М. створили в укр. л-рі Леся Українка, М. Коцюбинський, О. Олесь.

МА́ВПИ (Simia, синонім Anthropoidea) — підряд високоорганізованих ссавців ряду *приматів.* Поділяються на 2 групи: *широконосі мавпи* і *вузьконосі мавпи.* Поширені у тропічних лісах Африки, Азії, Центр. і Південної Америки. Довж. тіла від 15 см (карликова ігрунка) до 2 м (горила), маса відповідно від 400 г до 180 (іноді до 300) кг. Хвіст у деяких М. довший за тіло. У інших — чіпкий (ревун, коата), невеликий (гелада) або відсутній (магот, людиноподібні М.). Волосяний покрив густий і м'який, часто яскравий. Більшість вузьконосих М. мають т. з. сідничні мозолі — голі ділянки тіла, вкриті потовщеною шкірою, часто яскраво забарвлені. Добре розвинений мозковий відділ черепа, лицьовий переважно слабо видається вперед. Головний мозок відносно великий, півкулі переднього мозку прикривають зверху мозочок, мають численні борозни і звивини. Очні западини спрямовані вперед і відділені від вискових ям. У більшості широконосих М. носова перегородка широка, ніздрі широко поставлені і повернені назовні; вузьконосим М. властива більш вузька носова перегородка, а ніздрі у них повернені донизу. Зубів 32 (у вузьконосих мавп), 36 (у широконосих). Сосків 2 пари, на грудях. Більшість М.— денні стадні тварини, ведуть деревний спосіб життя (крім *павіана, мандрила, горили* гірської). Живляться переважно рослинною їжею, а також дрібними тваринами, комахами, пташиними яйцями тощо. Розмножуються протягом цілого року, статевої зрілості досягають у віці 3—5 або 8—12 років. Народжують переважно одне маля. Тривалість життя від 20—25 років (у невеликих форм) до 40—60 років (павіан, людиноподібні М.). У зв'язку із зменшенням чисельності багато видів М. (більшість людиноподібних М., гверецу зелена та ін.) занесено до міжнародної *Червоної книги.* Походять М. від викопних довгоп'ятів, рештки яких знайдено в ранньотретинних відкладах Зх. Європи і Пн. Америки.
Літ. див. до ст. *Примати.*
Г. П. Зіневич.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *М*
Сінаїська	〰
Фінікійська	𐤌 𐤌
Давньогрецька	𐤌 𐤌 M M
Візантійська	M μ μ
Латинська	𐤌 M m M
Романська	M m *M m*
Готична	𝔐 m 𝔐 m
Кирилиця	M м м
Глаголиця	ⰜⰜ
Російська и українська	M м *M м*

Г. Маблі.

МАВР Янка [справж. прізв., ім'я та по батькові — Федоров Іван Михайлович; 28.IV (10.V) 1883, м. Лібава, тепер Лієпая Латв. РСР — 3.VIII 1971, Мінськ] — білорус. рад. письменник, один із зачинателів білорус. рад. л-ри для дітей, засл. діяч культури БРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. Друкуватися почав 1923. Перша наук.-фантастична повість — «Людина іде» (1927). Повісті і романи про життя і революц. боротьбу народів колоніальних і залежних країн — «В країні райської пташки» (1927), «Син води» (1928), «Амок» (1929). У 30-і рр. писав на теми життя Рад. країни — «Поліські робінзони» (1930), «ТВТ...» (1934). Автор «Повісті майбутніх днів» (1932), п'єси «Помилка» (1940), автобіографічної повісті «Шлях з темряви» (1948), фантастичної повісті «Фантомобіль професора Циляковського» (1954—55) та ін. Наго-

Мавка і Лукаш. Дереворит О. Сахновської. Ілюстрація до книжки Лесі Українки «Лісова пісня». Київ. 1973.

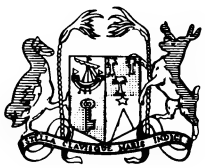

Герб Маврікію.

МАВРІКІЙ

Площа — 2045 км²

Населення — бл. 950 тис. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Порт-Луї

роджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—2. Мінск, 1960; Укр. перекл.— Тітка Емілія. В кн.: Білоруські оповідання. К., 1957; Амок. К., 1958; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958; Путь из тьмы.— Полесские Робинзоны. Л., 1968.

МА́ВРИ (лат. Mauri, від грец. μαυρός — темний) — 1) У давнину назва римлянами корінного населення Мавретанії (нині на тер. частин Алжіру та Марокко). 2) За середніх віків мусульманське населення Піренейського п-ова та зх. частини Пн. Африки. 3) Араби — корінні жителі *Мавританії*.

МАВРІ́КІЙ, Держава Маврікій — держава, розташована на островах (найбільший — о. Маврікій) у зх. частині Індійського ок. Населяють М. вихідці з Індії та Пакистану (66%), креоли (30%), китайці (3%), європейці, африканці. Офіц. мова — англійська.

Державний лад. М.— конституційна монархія. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — брит. король (королева), представлений генерал-губернатором. Законодавчу владу здійснюють Законодавчі збори (70 депутатів), що обираються населенням строком на 5 років, виконавчу — уряд (Рада міністрів) на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Острови вулканічного походження, оточені кораловими рифами, вис. до 826 м (г. Пітон на о. Маврікій). Клімат тропічний, морський. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (лютого) +26°, найхолоднішого (серпня) +16°. Опадів до 3000 мм на рік. Бувають *урагани*. Річки маловодні, гол. з них — Гранд-Рів'єр на о. Маврікій. Поширені родючі грунти на вулканічних породах. У горах збереглися тропічні ліси.

Історія. До 16 ст. о. Маврікій залишався незаселеним. У 1511 на острові висадилися португальці. В 1598 його захопили голландці, 1715 — французи. З 1810 М.— володіння (з 1814 — колонія) Великобританії. Колонізатори ввезли в М. рабів зі Сх. Африки, згодом — кит. та інд. робітників.

Населення острова вело постійну боротьбу проти колонізаторів (повстання 1695, 1724, 1732, 1794). Зростання нац.-визвольної боротьби в країні після 2-ї світової війни примусило Великобританію 12.III 1968 надати йому незалежність. М. залишився в складі Співдружності, очолюваної Великобританією. В 1968 М. встановив дипломатичні відносини з СРСР. На міжнар. арені М. проводить курс на неприєднання до блоків та розвиток відносин з усіма країнами. Разом з тим зовн. політика М. в основному визначається традиційними зв'язками з Великобританією, Францією, ПАР. З 1968 М.— член ООН. М.— член *Організації африканської єдності, Загальної афро-маврікійської організації*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

Ю. І. Патлажан.

Політичні партії, профспілки. Урядова коаліція: Лейбористська партія, засн. 1936; Маврікійська соціал-демократична партія, засн. 1955; Мусульманський комітет дії, засн. 1958. Бойовий рух маврікійців, засн. 1970. Загальна федерація робітників. Входить до ВФП. Лейбористський конгрес Маврікію, засн. 1963. Входить до МКВП.

Господарство. М.— агр. країна з

монокультурним с. г., основу якого становить вирощування цукр. тростини й виробн. цукру на експорт. Коливання цін на цукор на світовому капіталістичному ринку призводить до нестабільного розвитку економіки М., зниження рівня життя, росту безробіття (на поч. 1978 — бл. 20 тис.). У 1978 зібрано 6200 тис. т цукр. тростини й одержано 665 тис. т цукру. Важливими експортними культурами є також чай (у 1978 — 4,9 тис. т) та тютюн, плантації яких в останні роки значно розширені. Для власного споживання вирощують рис, кукурудзу, маніок, арахіс, банани, овочі та ін. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Пром-сть представлена невеликими підприємствами по переробці с.-г. сировини (цукр. з-дами, чайними та текст. ф-ками), окремими підприємствами електронної, хім. і місц. пром-сті. Працюють з-д по виробн. добрив і дріжджова ф-ка. Переважна більшість підприємств створена за участю іноз. капіталу й працює на експорт. Розвивається туризм. Довж. автошляхів — 2 тис. км (1977). Найбільший порт — Порт-Луї. Міжнародний аеропорт. (Плезанс). З М. вивозять цукор чай, окремі пром. товари; довозять продукти харчування, машини та устаткування, пром. товари. Осн. торг. партнери — Великобританія, Франція, США, Індія. У 1974 підписано угоду між СРСР та М. про співробітництво в галузі рибальства. Грош. одиниця — маврікійська рупія. 1 маврікійська рупія = = 0,15 дол. США.

Є. С. Соломенцев.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Навчання в держ. навч. закладах безплатне. Є й приватні заклади. Система освіти склалася під впливом англійської: поч. школа — 6 років, середня — 7 (5 + 2). В 1977/78 навч. р. у поч. школі налічувалося 137 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 79,6 тис. У м. Порт-Луї — ун-т М. (засн. 1965; у 1977/78 навч. р.— 990 студентів), авіац. коледж (засн. 1972) та пед. ін-т (засн. 1973). Працюють Королівське т-во М. гуманітарних і природничих наук (засн. 1829), Академія мови й л-ри М., Ін-т М. (засн. 1880), істор. т-во (засн. 1938), н.-д. ін-т цукрової пром-сті (засн. 1953) — у Порт-Луї. Б-ки: університетська, Муніципальна, Інституту М., Брит. ради. Музей м. Порт-Луї (засн. 1885), Худож. галерея (засн. 1922), Гербарій М. (засн. 1960), усі — в Порт-Луї, Істор. музей у м. Маебур.

В. З. Клепиков.

МАВРІТА́НІЯ, Ісламська Республіка Мавританія — держава на Пн. Зх. Африки. На Зх. омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 12 р-нів.

Державний лад. М.— республіка. З 1979 вся влада в країні перейшла до Військового комітету національного порятунку (ВКНП). Голова ВКНП є главою д-ви. Уряд очолює прем'єр-міністр. 1980 прийнято конституційну хартію.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги низовинні. В рельєфі переважають рівнини та плато заввишки 200—500 м, зайняті піщаними та кам'янистими пустельними ландшафтами *Сахари*. Значні поклади заліз. руди, а також рідкіснозем. металів, міді, фосфоритів, гіпсу, кам. солі, урану. Клімат тропічний, пустельний. Пересічна т-ра січня від +16 до +20°, липня — від +30 до +32°. Опадів до 100 мм, на Пн. Сх. до 50 мм на рік. Єдина ріка з постійним водотоком — *Сенегал* (на пд. кордоні країни). Переважають пустельні та напівпустельні рослинні угруповання на скелетних малопотужних грунтах.

Населення. 80% (1978) нас. країни становлять араби Зх. Сахари (маври). Решта маврітанців — *бербери*, тукулери, сонінке, фульбе, волоф та ін. Живуть також іноземці, переважно французи. Офіц. мова — арабська. З 1979 мови народів фульбе, сонінке й волоф зрівняно в правах з араб. мовою. Пересічна густота нас.— 1,5 чол. на 1 км² (1978). Майже 80% нас. живе в пд. частині країни. Міське населення становить 23%. Найбільше місто — *Нуакшот*.

Історія. В 7—11 ст. пд. частина М. входила до середньовічних д-в

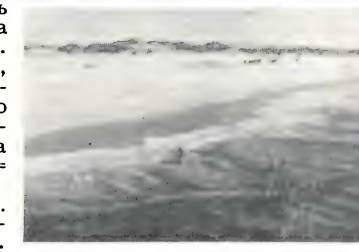

Узбережжя Атлантичного океану поблизу міста Нуакшота.

Зх. Африки (*Гани* та ін.), пн.— до держ. утворення берберів-санхаджа. З серед. 11 ст. до 1146 тер. М. була у складі д-ви *Альморавідів*. У 13—14 ст. пд. частина М. перебувала під впливом д-ви *Малі*. В 14—15 ст. в М. вторглися араб. племена макіль. Поступово араби зайняли панівне становище в М. В 15 ст. почалося проникнення в М. європейців (португальців). За *Версальським мирним договором 1783* узбережжя М. визнавалося

На одній з вулиць міста Нуакшота.

сферою інтересів Франції. З 1903 М.— її протекторат, з 1920 — колонія. Населення М. вело постійну боротьбу проти колонізаторів, яка особливо посилилася після 2-ї світової війни. 28.XI 1960 М. була проголошена незалежною республікою. В 1964 М. встановила дипломат. відносини з СРСР. Непопулярна війна, яку М. з 1976 вела в *Західній Сахарі*, загострила політ. та екон. кризи в країні, що призвело до військ. перевороту 10.VII 1978. До влади прийшов Військ. комітет нац. відродження, який припинив чинність конституції (прийнята 1961), розпустив єдину в країні Партію мавританського народу (засн. 1961). 5.IV 1979 влада перейшла до Військ. комітету нац. порятунку. Уряд М. проводить політику розвитку економіки шляхом залучення іноземного капіталу. В конституційній хартії 1980 уряд М. заявив про намір поважати всі міжнародні зобов'язання країни. Принципами зовн. політики М. проголошено неприєднання до блоків, співробітництво з усіма країнами. 5.VIII 1979 М. підписала угоду з нац.-визвольною орг-цією Зх. Сахари—Фронтом ПОЛІСАРІО, відмовившись від будь-яких претензій на Зх. Сахару. З 1961 М.— член ООН. М.— член *Організації африканської єдності, Ліги арабських держав*. М. уклала з СРСР угоди про торг. (1966), культур. і наук. співробітництво (1967), про співробітництво в галузі мор. рибальства (1973), про повітр. сполучення (1974). Єдина в країні Спілка трудящих Мавританії заснована 1961. Входить до МКВП.

І. Д. Шевченко.

Господарство. М.— країна з низьким рівнем розвитку продуктивних сил. Економіка її значною мірою залежить від іноз. (переважно франц.) капіталу і базується гол. чин. на добуванні корисних копалин. За роки незалежності в деяких галузях г-ва створено держ. сектор, у пром-сті та с. г. впроваджено держ. контроль. З 1978 уряд проводить заходи щодо переважного розвитку с. г. та мор. рибальства, заохочення іноз. капіталовкладень. Найбільше розвинута гірничодобувна пром-сть. Видобування заліз руди (7,4 млн. т, 1978). Розробляють поклади рідкісноземельних металів, кам'яної солі, гіпсу. Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами харчосмакової (рибо- і м'ясопереробної, консервної, цукр. та ін.), хім., нафтопереробної, шкіряної, швейної галузей, виробн. килимів, вибухівки. Діє установка для опріснення мор. води. Розвиваються традиційні кустарні промисли. Більшість пром. підприємств — у Нуакшоті. С. г., в якому зайнято 90% самодіяльного населення (1979), розвинуте слабо. Збереглися залишки феод. відносин. Гол. галузь с. г.— кочове й напівкочове скотарство м'ясо-мол. напряму. Розводять (поголів'я,

Мідний рудник поблизу міста Акжужта.

млн., 1976): велику рогату худобу (переважно зебу) — бл. 1, верблюдів — бл. 0,5, овець і кіз — бл. 3,5, ослів і коней. Землеробство лише в бас. р. Сенегалу та в оазисах. Осн. прод. культури: просо, сорго, бобові, маїс, рис, арахіс, фініки та ін. Експортне значення має гуміарабік — клейка речовина, що її виділяють певні види акацій. Великої шкоди с. г. країни завдають посухи. У розвитку рибальства М. надає допомогу Рад. Союз. Довж. (тис. км, 1978): з-ць — 0,7 (використовуються лише для перевезення заліз. руди), автошляхів — 7,8, у т. ч. шосе — 1,1. Гол. мор. порти та міжнар. аеропорти — Нуакшот і Нуадібу. В нижній течії Сенегалу судноплавство. З М. вивозять залізну руду, гіпс, гуміарабік, рибу, рибні продукти, худобу та ін.; довозять пром. товари, нафтопродукти, машини, устаткування, прод. товари тощо. Осн. торг. партнери — Франція, Італія, Великобританія, Японія. Грош. одиниця — угія. 1 угія = 5 афр. франкам.

І. Д. Шевченко.

Медичне обслуговування. В 1975 в країні було 567 лікарняних ліжок (4 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу (1977) подавали 99 лікарів (0,7 лікаря на 10 тис. ж.). В М.— держ. система мед. обслуговування. Лікарів готують за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На 1977 83% нас. становили неписьменні. Поч. школа вважається обов'язковою, але відвідує її меншість дітей. Строк навчання у поч. школі — 6 років, у середній — 7 (4 + 3). Викладання франц. мовою; араб. мова — обов'язковий предмет. У 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 58 тис. учнів (бл. 19% дітей відповідного віку), в середніх — понад 7 тис. Є два вищі навч. заклади: Нац. ін-т ісламу в м. Бутіліміті (засн. 1961) і Вища нормальна (пед.) школа в Нуакшоті (засн. 1971). Вищу освіту здобувають переважно в ун-тах Франції, Сенегалу та ін. країн, зокрема в СРСР. У М. працюють управління по геології і пром-сті, н.-д. ін-т плодівництва, кілька дослідницьких с.-г. станцій, центр пед. документації. Нац. б-ка і Центр. публічна б-ка — в Нуакшоті. В містах Бутіліміті, Каеді, Шінгетті є б-ки з фондами араб. книг і рукописів. На поч. 70-х рр. у Нуакшоті створено Нац. музей.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В М. 1979 виходила одна щоденна газ. «Аш-Шааб» («Народ», з 1975) араб. і франц. мовами. Мавританське агентство преси засн. 1975, контролюється урядом. Нац. радіомовлення М. (урядова служба) веде передачі араб., франц. мовами та мовами народностей волоф, сараколе, тукулер. Діють 2 радіостанції.

Література М. існує араб. класичною мовою, на араб. діалекті хасанійа та берберською мовою. До приходу арабів існувала усна нар. творчість берберських племен, яка розвивається й тепер. Перші твори араб. класичною мовою (відомі з 11 ст.) були реліг. та істор. змісту. На діалекті хасанійа створювалася епічна та лірична поезія. В 16 ст. з'явилася світська поезія

Герб Мавританії.

МАВРІТАНІЯ

Площа — 1030,7 тис. км²

Населення — 1,54 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Нуакшот

Кочовики в пустелі.

МАВРІТАНСЬКЕ МИСТЕЦТВО

Маврітанське мистецтво. Ваза. Майоліка. 16—17 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

араб. класичною мовою. Визначні поети 17—18 ст.: У. Разга, Бу Фумуайн, М. аль-Йадалі, 19 ст.— У. ат-Тельба, У. Мухамді, У. ашшейх Сідійа; серед сучасних — Аль-Мухтар аль-Хамід, Хатрі ібн-Хатрі, Уалля Абну. В поезії хасанійа в 19—20 ст. виступали У. Нджарту, У. Абба, шейх М. аль-Мамі, М. ульд-Ахмад Йура, М. ульд-Абну ульд-Хмейда, сучасні — М. ульд-Сід Брахім, Хамман Фалль, У. Маккієн. У віршах Баккена (Абу Бакра ульд-Бу Баккара) класичну форму поєднано з діалектом. *Ю. М. Кочубей.*

Архітектура та мистецтво. З 11—12 ст. на тер. М. будували прямокутні в плані житл. будинки з плоскими дахами й внутр. подвір'ям, мечеті з квадратними у плані мінаретами. На Зх. будівлі оздоблюють візерунчастим кам. муруванням, на Сх. фасади тинькують, вхід облямовують червоно-білим криволінійним орнаментом. У 20 ст. міста Нуакшот, Нуадібу (Порт-Етьєнн) забудовуються спорудами європ. архітектури, деякі міста зберігають середньовічний вигляд. Пам'ятки мистецтва доби неоліту належать культурі давніх негроїдних народів та берберів (наскельні розписи, кам'яні гробниці — «шуші»). За середньовіччя на тер. М. розвивалася арабо-берберська культура. Поширені різні види декор.-ужиткового мистецтва (вироби з металу, глини, шкіри тощо). Нац. кіновиробництва немає. Виходять поодинокі фільми: «Сонце О» (1971, реж. Мед Кондо), «Національність — іммігрант» (1976, реж. С. Сохона).

Літ.: Новейшая история Африки. М., 1968; Кашин Ю. С. Мавритания. М., 1976.

МАВРІТА́НСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО, маврітанський стиль — умовна назва середньовічного мистецтва, що розвинулося в 11—15 ст. в країнах Пн. Африки та пд. частини Іспанії. Склалося на худож. традиціях Араб. халіфату (див. *Арабська культура*), берберів та вестготів. Поширене було в Алжірі, Марокко, Тунісі, арабській Іспанії (т. з. іспано-мавританське, див. *Альгамбра*). Великого розвитку й різноманітності в М. м. досягла декоративна орнаментика, в основі якої був арабеск (вигадливо і примхливо переплетені араб. написи, рослинні та геом. мотиви). Такий орнамент широко застосовувався для оздоблення архіт. споруд (культових і світських) і виробів декор.-ужиткового мист. (шовкових тканин, кераміки, центрами виробн. якої були Малага, до 2-ї пол. 15 ст., і Валенсія, 15—18 ст.). В Київ. музеї зх. та сх. мист. є зразки іспано-мавританської кераміки і тканин.

Мавританське мистецтво. Іспано-мавританська тканина. Шовк. 13—15 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

МАВРОКОРДА́ТОС (Μαυροκορδᾶτος) Александрос (11.II 1791, Константинополь — 18.VIII 1865, Егіна) — грец. держ. і політ. діяч. З сім'ї *фанаріотів*. Деякий час жив у Росії. Належав до нац.-визвольного т-ва «*Філікі етерія*». Учасник *грецької національно-визвольної революції 1821—29*, в ході якої очолював консервативне крило. В 1822 на перших грец. нац. зборах в Елідаврі обраний президентом країни (до квітня 1823). Проводив проангл. політику. Після обрання президентом І. *Каподістрії* (1827) був в опозиції. В 1844 і 1854—55 — прем'єр-міністр Греції.

МАГАДА́Н — місто, центр Магадан. обл. РРФСР. Порт (Нагаєво) у бухті Нагаєва Охотського м. Поч. пункт Колимської автомоб. магістралі, має повітр. зв'язок з гол. містами СРСР. 124 тис. ж. (1980). Будівництво М. розгорнулося на поч. 30-х рр. в ході освоєння природних ресурсів пн.-сх. частини СРСР. З 1939 — місто. З 1953 — обл. центр. У М.— рем.-мех. завод, ремонт автомобілів, тракторів. Виробн. буд. матеріалів, швейна ф-ка, шкіряно-взут. комбінат. ТЕЦ. У місті — пед. ін-т, філіал Хабаров. політех. ін-ту, політех. технікум, мед. і муз. уч-ща. Пн.-Сх. комплексний н.-д. ін-т та Ін-т біол. проблем Півночі Далекосхідного наук. центру АН СРСР, Всесоюзний н.-д. ін-т золота і рідкісних металів, Зональний н.-д. ін-т с. г. Північного Сходу та відділ Тихоокеанського н.-д. ін-ту рибного г-ва та океанографії. Муз.-драм. театр, краєзнавчий музей. Поблизу М.— зона відпочинку, в т. ч. піонерський табір «Північний Артек».

МАГАДА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 3.XII 1953. Розташована на крайньому Пн. Сх. СРСР. Омивається морями Пн. Льодовитого (Східно-Сибірське і Чукотське) та Тихого (Берінгове і Охотське) океанів. Площа 1199, 1 тис. км². Нас. 478 тис. ж. (на 1.I 1980). Осн. населення — росіяни, живуть також чукчі, коряки, евени. Міськ. нас.— 79%. Включає *Чукотський автономний округ*, ділиться на 16 районів; має 4 міста та 52 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Магадан*. Нагороджена орденом Леніна (1967). Більшу частину області займають Чукотське і Колимське нагір'я (вис. до 1962 м) та Анадирське плоскогір'я. Низовини гол. чин. вздовж узбережжя. На Пн. Зх.— частина гірської системи Черського (хребти Черге, вис. до 2332 м, та Полярний).

Корисні копалини: золото, олово, вольфрам, ртуть, залізна та марганцева руди, вугілля, торф, буд. сировина та ін. Клімат різко континентальний, на узбережжі — морський. Зима — 7—8 місяців. Літо коротке, прохолодне, бувають тумани. Пересічна т-ра січня у внутр. районах —38°, липня +14, +16°; на узбережжі Охотського м.— відповідно —19 і —23°; +11, +12°; Пн. Льодовитого ок. — від —24 до —28° та +3, +6°. Опадів 300—350 мм, на узбережжі — 500—700 мм на рік. Найбільша ріка — Колима (притоки Великий Анюй, Малий Анюй, Омолон). Багато невеликих озер. Ґрунти глеєво-болотні, торфово-глеєві, підзолистого типу, по долинах річок — алювіальні. Поширена *багаторічна мерзлота*. М. о. лежить у зоні тундри, лісотундри і тайги. В економіці області провідне значення мають гірничодобувна пром-сть та кольорова металургія. Осн. гірничопром. район — у верхів'ї р. Колими (підприємства по добуванню та збагаченню золота, олова, вольфраму, ртуті тощо). Енергія надходить від Аркагалинської ДРЕС, Білібінської АЕС, Магаданської ТЕЦ та ін., будується (1980) ГЕС на р. Колимі. Гол. галузь обробної пром-сті — рибна, яка базується на використанні ресурсів Охотського, Берінгового, Чукотського морів. Промисел мор. звіра (моржів, тюленів). Машинобудування та металообробка представлені заводами по виробн. гірничого устаткування, паливної апаратури, запасних частин, а також по ремонту гірничої техніки та автомобілів. Розвивається буд. матеріалів і деревообр. пром-сть. Виробн. взуття, швейних виробів, товарів культурно-побутового призначення. С. г. переважно тваринницько-овочевого напряму (на узбережжі Охотського м. та по долинах річок). 91% посівної площі зайнято кормовими культурами. Вирощують також зернові, картоплю і овочі (в парниках). Провідна галузь тваринництва — оленярство (гол. чин. у Чукотському авт. окрузі), розводять також велику рогату худобу (мол. напряму), свиней і птицю. Звірівництво та полювання. Для перевезення вантажів використовують мор. [осн. порти — Нагаєво (м. Магадан), Анадир, Провидіння,

Певек та ін.], автомоб. (автотраси Магадан — Армань — Балаганне—Талон, Магадан — Ола, Магадан—Сусуман — Кадикчан, Певек — Комсомольський) та річковий транспорт. Розвивається повітр. сполучення. У М. о.— пед. ін-т (Магадан), 6 серед. спец. навч. закладів, Пн.-Сх. комплексний н.-д. ін-т та Ін-т біол. проблем Півночі Далекосхідного наук. центру АН СРСР, Всесоюзний н.-д. ін-т золота і рідкісних металів та ін. Муз.-драм. театр, телецентр, краєзнавчий музей (Магадан), Чукотський краєзнавчий музей (Анадир). На Пн. від Магадану — бальнеогрязьовий курорт «Тала» (Гарячі Ключі).

МАГАДИ́Н Трихон (бл. 1801, с. Бубни, тепер Чорнухинського р-ну Полтав. обл.— після 1876) — укр. кобзар. У репертуарі М. були укр. нар. пісні та думи: «Втеча трьох братів із города Азова», «Буря на Чорному морі», «Івась Коновченко, вдовиченко» та ін. П. Мартинович, крім дум і пісень, записав 1876 від М. обряд посвяти кобзарського учня в майстри (т. з. одклінщини, або визвілок).

М. П. Полотай.

МА́ГАДХА — історична область і держава в Старод. Індії. В 7 ст. до н. е. була однією з 16 «великих д-в» Старод. Індії, значним екон. і культур. центром. У 6—5 ст. до н. е. посилилась внаслідок успішних воєн з сусідами. Стала ядром імперій Нандів (4 ст. до н. е.), Маур'їв (4—2 ст. до н. е.) та Гуптів (4—6 ст. н. е.). З 10 ст. назва «Магадха» не згадується.

МАГАЗИ́Н (нім. Magazin, від араб. махазін — комори) — 1) М. торговельний, крамниця — підприємство роздрібної торгівлі з торговельним залом та ін. спец. приміщеннями. Розрізняють М. продовольчі, непродовольчі й мішані; спеціалізовані (напр., М. сирів, М. взуття) і неспеціалізовані. Є також універсальні М. (гастрономи, *універмаги*). В СРСР, в т. ч. й в УРСР, склалася мережа М. з продажем товарів за зразками, М. з попередніми замовленнями і М. самообслуговування (див. *Універсам*). На Україні налічується (1980) близько 115 тис. М. 2) М. мір — комплект спеціально дібраних (певної точності) і розміщених у спільному корпусі *мір* електричних величин, що їх можна з'єднувати між собою. Найпоширеніші М. опорів (котушок з ізольованого манганінового дроту), М. ємностей (електр. *конденсаторів*) і М. індуктивностей (котушок *індуктивності*). Вмикаючи М. у вимірювальну схему і з'єднуючи міри в належній комбінації, регулюють електр. величини у цій схемі з високою точністю. 3) Коробка, диск, барабан або ін. ємкість у машинах, механізмах чи пристроях, в якій розміщують однотипні поштучні вироби (фотопластинки, патрони тощо).

МАГАЗИ́НЕР Яків Самійлович (23.X 1883, Звенигородка, тепер Черкас. обл.— 30.V 1941, Київ) — укр. рад. скрипаль, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1938). Муз. освіту здобув у Лейпцігській (1908) та Петерб. (1911) консерваторіях. Працював у симф. оркестрах Петербурга, Риги, Баку, Москви. З 1922 — професор Київ. консерваторії.

МАГАЗИНУВА́ННЯ корисних копалин — тимчасове нагромадження корисної копалини (руди або вугілля), відокремленої від масиву, в спеціальній виробці (магазині). В міру просування очисного *вибою* корисну копалину вивантажують з такої виробки через люки у вагонетки або на конвейєр. Розрізняють М. повне (на всю висоту виробленого простору) і часткове. Воно дає змогу запобігати обвалові *покрівлі* або грунту виробки, поліпшує умови праці. До М. вдаються переважно при підземній розробці крутоспадних пластів корисних копалин.

МАГАЛА́ — поселення пізнього етапу *бронзового віку* (11—9 ст. до н. е.) і раннього *залізного віку* (8—7 ст. до н. е.) поблизу с. Магали Новоселицького р-ну Чернів. обл. Археол. дослідження провадились з 1955 по 60-і рр. Виявлено залишки наземних жител і напівземлянок, що належать до *ноа культури*, і залишки часів раннього залізного віку, що належать до культури т. з. фракійського гальштату (див. *Гальштатська культура*).

МАГА́Р Володимир Герасимович [22.VI (5.VII) 1900, Кальниболота, тепер Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.— 11.VIII 1965, Запоріжжя] — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1926. Брав участь у громадян. війні. Закінчив Київ. муз.-драм. ін-т (1934). З 1936 працював худож. керівником Київ. театру профспілок (з 1937 — ім. М. Щорса, 1938 переведений до Житомира, з 1944 — муз.-драм. театр ім. М. Щорса в Запоріжжі). Поставив спектаклі, в яких зіграв ролі: Івана («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Гайдая, Галушки, дяка Гаврила («Загибель ескадри», «В степах України», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Боженка («Щорс» Ю. Дольд-Михайлика). Серед ін. вистав — «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Порт Артур» Степанова і Попова. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Тернюк П. І., Ягнич Ю. М. Володимир Герасимович Магар. Народний артист СРСР. К., 1962.

В. М. Гайдабура.

МАГАРА́ДЖА (санскрит.— великий правитель), махарана, махарао — титул князя в Індії. Після ліквідації в Індії князівств (1956) М. було позбавлено політичної влади.

«МАГАРА́Ч» — див. *Виноробства і виноградарства всесоюзний науково-дослідний інститут «Магарач»*.

МАГАТЕ́, Міжнародне агентство по атомній енергії — міжнародна організація, створена для розвитку співробітництва між державами в галузі мирного використання *атомної енергії*. Діє з 1957. Засновано на принципах суверенної рівності його членів відповідно до цілей і принципів Статуту ООН. Входить до системи організацій ООН. Згідно зі своїм Статутом і угодою з ООН діє у тісному зв'язку з Ген. Асамблеєю ООН. Щороку подає доповідь про свою діяльність їй, а коли це потрібно, — й Раді Безпеки. Здійснює контроль за додержанням положень *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї*, сприяє наук.-дослідній роботі, поширенню інформації, подає допомогу країнам, що розвиваються, в галузі мирного використання атомної енергії тощо. Об'єднує 109 д-в (1980), у т. ч. СРСР, УРСР і БРСР. Найвищий орган М.— Ген. конференція, що скликається щороку. Керівними органами є Рада керуючих та Секретаріат, очолюваний ген. директором. Штаб-квартира — у Відні.

Ю. В. Костенко.

МА́ГДА Іван Іванович [н. 30.V (12.VI) 1904, м. Барвінкове, тепер Харків. обл.] — укр. рад. вчений у галузі вет. хірургії, доктор вет. наук (з 1948), професор (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1949. У 1926 закінчив Харків. вет. ін-т і з 1927 працює в ньому (тепер Харків. зоовет. ін-т), з 1935 — зав. кафедрою хірургії. В 1941—44 перебував у Рад. Армії. Автор наук. праць з вет. хірургії, анестезіології та ряду підручників. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

І. Ф. Храбустовський.

В. Г. Магар.

МАГДАЛЕ́НА — ріка у Пд. Америці, в межах Колумбії. Довж. 1550 км, площа бас. 260 тис. км². Бере початок у пд. частині Центр. Кордільєри, впадає у Карибське м. У верхів'ї має гірський характер, порожиста. Нижче тече заболоченою заплавою, розгалужується на рукави. Живлення дощове. Найбільша притока — Каука (ліва). Судноплавна до м. Нейви (крім району порогів). Прокладено судноплавний канал від понизя М. до м. Картахени. На М.— м. Барранкілья.

МАГДАЛИ́НІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, на р. Чаплинці, за 35 км від залізнич. ст. Губиниха. 5,6 тис. ж. (1980). Засн. в останній чверті 18 ст. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1958 М.— с-ще міськ. типу. У М.— з-ди: маслоробний, хлібний, прод. товарів, комбікормовий, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, бібліотека.

В. Г. Магар у ролях Карпа Карповича («Не називаючи прізвищ» В. Минка) та Македона Сома («Над Дніпром» О. Корнійчука).

МАГДАЛИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 43,2 тис. чол. (1980). У районі — 61 населений пункт, підпорядкований селищній і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Магдалинівка*.

М. р. розташований у межах *Придніпровської низовини*. Родовища природного газу. Річки — *Оріль* (на пн. межі району), Чаплинка, *Кільчень*. Грунти чорноземні. В пн. частині району проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Лежить у степовій зоні.

Найбільші підприємства р-ну — магдалинівські прод. товарів, комбікормовий та маслоробний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Магдалинівка). С. г. райо-

ну спеціалізується на вирощуванні зернових і овочевих культур та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 133 тис. га, у т. ч. орні землі — 117,2 тис. га. Зрошується 11,5 тис. га (Фрунзенська зрошувальна система в пд. частині району). Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У М. р.— 18 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізнична ст. Бузівка. Автошляхів — 374 км, у т. ч. з твердим покриттям — 305 км.

У районі — 30 заг.-осв. і 2 муз. школи; 53 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 15 будинків культури, 46 клубів, 39 кіноустановок, 40 б-к, музей історії с. Дмухайлівки. В с. Гупалівці М. р. народився укр. рад. актор Г. В. *Маринич*, у с. Котовці — укр. рад. співачка М. Ф. *Голенко*, в с. Мусієнковому — рад. військ. діяч І. І. *Гаркавий*. У М. р. видається газ. «Шляхом Леніна» (з 1931). *І. Т. Козак.*

МА́ГДЕБУРГ — місто на Заході НДР, адм. ц. округу Магдебург. Вузол з-ць і автошляхів, порт на р. Ельбі. 282,6 тис. ж. (1978). Уперше згадується 805. З 968 — центр архієпископства, що був одним з опорних пунктів християнізації та понімечування полабських слов'ян (слов'ян. назва міста — Девин). У 13 ст. городяни М. домоглися самоврядування (див. *Магдебурзьке право*). М. входив до *Ганзи*. З 1680—під владою бранденбурзько-прусських курфюрстів. З 1879 — в складі об'єднаної Німеччини. З 1949 — в НДР.

Основний центр важкого машинобудування країни (комбінат ім. Е. Тельмана, з-ди ім. К. Лібкнехта, ім. Г. Димитрова та ін.). Виробн. с.-г. машин, приладів, річкових суден, устаткування для хім., легкої й харч. пром-сті. Підприємства хім., харч. та ін. галузей. Вища школа важкого машинобудування, мед. академія. Архіт. пам'ятки: ранньоготичний собор (1209—1520), романська церква (1064—1160). В 20 ст. споруджено: зал для зборів (1922), ансамбль будівель на пл. Централерплац (1954), готель «Інтернаціональ» (1963) та ін.

МАГДЕБУ́РЗЬКЕ ПРА́ВО — феод. міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду феодала. Виникло в 13 ст. у м. Магдебурзі (тепер НДР), звідси й назва. М. п. встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. Мало чітко виражений класовий характер, узаконювало нерівність у правах, зважаючи на стать, походження й віросповідання. Протягом 13—18 ст. М. п. поширилося в Чехії, Угорщині, Польщі й Литві, а звідти на тер. Білорусії та України. Вперше на Україні М. п. дістало 1339 місто Санок Галицько-Волинського князівства. Львову М. п. надано 1356, Києву — 1494—97. У 15—17 ст. М. п. дістала більшість міст України. У деяких містах, зокрема західноукраїнських, надання М. п. супроводилося посиленням нім. і польс. колонізації, обмеженням прав некатолицького населення. М. п. на Правобережній і Лівобережній Україні за своїм змістом і формою відрізнялося від М. п., яке застосовувалося в Зх. Європі. Так, на Україні в менших містах, які називалися ратушними, *козацька старшина* відала справами козаків, а виборна міська влада (представники багатої верхівки міського населення) — справами міщан. Положеннями М. п. керувалися й полкові суди тощо. Норми М. п. використовувалися при всіх офіц. і приватних кодифікаціях права на Україні 18—19 ст. (напр., *«Права, за якими судиться малоросійський народ»* 1743). Після возз'єднання України з Росією (1654) М. п. залишилося тільки в деяких т. з. привілейованих містах. Указом 1831 Микола I скасував М. п. по всій Україні, крім Києва, де воно збереглося до 1835. В містах Зх. України, які після 1-го поділу Польщі 1772 відійшли до Австрії, М. п. продовжувало ще деякий час діяти. У Львові застосування М. п. припинено 1786.

Літ.: Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні. В кн.: Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII в., ч. 2. Львів, 1904; Кульчицький В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII столітті. Львів, 1958; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968. *В. С. Кульчицький.*

МАГДІ́ [араб.— той, кого ведуть (шляхом істини)] — в *ісламі* месія, «спаситель», «посланець божий», який нібито має встановити на землі «царство боже». Ім'ям М. наз. себе деякі керівники антифеодального і національно-визвольних рухів (напр., *Магді Суданський*).

МАГДІ́ СУДА́НСЬКИЙ Мухаммед Ахмед (12.VIII 1844, о. Лебаб на Нілі — 22.VI 1885, поблизу Хартума) — вождь нац.-визвольного руху народів Сх. Судану в кін. 19 ст. Н. в сім'ї тесляра. Здобув реліг. освіту, примкнув до дервішського (див. *Дервіш*) ордену саманія. В 1881 проголосив себе *магді* і очолив визвольне повстання проти тур.-егип. влади й англ. колонізаторів. У ході повстання на тер. Судану було створено незалежну феод.-теократичну д-ву. Після смерті М. англо-егип. війська 1898 розбили армію магдістів. Судан було перетворено на англ. колонію.

Ф. Магеллан.

МАГЕЛЛА́Н (Магальяйнш; ісп. Magallanes, португ. Magalhães) Фернан (бл. 1480, обл. Траз-уж-Монтіш, Португалія — 27.IV 1521, о. Мактан на Філіппінах) — мореплавець, організатор і учасник першої навколосвітньої подорожі. В 1505—12 брав участь у португ. експедиціях в Індію, на острови Суматра, Ява, Молуккські та ін. У 1517 М. переїхав до Іспанії. Очолив експедицію на 5 кораблях, яка у вересні 1519 вирушила з порту Санлукар-де-Баррамеда (Іспанія) через Атлантичний ок. на Зх., маючи на меті досягти Молуккських о-вів зх. шляхом. На поч. 1520 М. досяг узбережжя Пд. Америки й, просуваючись на Пд., дослідив береги більше ніж на 2000 км, назвавши цю невідому країну Патагонією. В серпні 1520 експедиція М. відкрила протоку (яку названо Магеллановою), архіпелаг Вогняна Земля, згодом вийшла в океан, який було названо Тихим. У березні 1521 М. досяг Маріанських, а потім і Філіппінських о-вів. У сутичці з місц. населенням на о. Мактан М. був убитий. З флотилії М. лише один корабель під командуванням Х. С. Елькано, перепливши Індійський ок. і обійшовши навколо Африки, у вересні 1522 завершив першу навколосвітню подорож, яка довела наявність єдиного Світового океану і була одним із доказів кулястості Землі.

МАГЕЛЛА́НОВА ПРОТО́КА — протока між материком Пд. Америка і архіпелагом *Вогняна Земля*. Сполучає Тихий та Атлантичний океани. Довж. бл. 550 км, найменша шир. 3,3 км, мінімальна глиб. на фарватері 31—33 м. Зх. береги стрімкі, скелясті, сх.— переважно низькі, положисті. Багато підводних скель, обмілин. Відкрита 1520 експедицією Ф. *Магеллана*.

МАГЕЛЛА́НОВІ ХМА́РИ (Велика й Мала) — дві *галактики* неправильної форми, найближчі до нашої *Галактики*. Спостерігаються на пд. небі неозброєним оком у вигляді туманних плям (у серед. широтах Пн. півкулі Землі не спостерігаються). Відкриття їх приписується одному з учасників кругосвітньої подорожі Ф. *Магеллана* (звідси назва). Велика М. Х. розташована в сузір'ї Золотої Риби, Мала — в сузір'ї Тукана. Віддалі обох М. Х. від Сонця (табл.) визначені за спостереженнями численних *змінних зір* типу *цефеїд*, що містяться в них.

Деякі відомості про Магелланові Хмари

Відомості	Велика	Мала
Віддаль від Сонця, кпс тягом	55	55
Діаметр, кпс	~6,9	~3,5
Видимий діаметр	~7°	~4°
Абсолютна фотографічна зоряна величина	—18,1	—16,2

МАГЕ́РІВ — селище міського типу Нестеровського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Білій (бас. Бугу), за 12 км від залізнич. ст. Добросин. 1,8 тис. ж. (1980). Львів. держ. машиновипробувальна станція. Середня школа, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Відомий з кін. 14 ст.

«МАГІО́Н» — перший чехословацький *штучний супутник Землі*, виведений на навколоземну

орбіту 14.XI 1978 відповідно до програми «*Інтеркосмос*». За командою з Землі «М.» масою бл. 15 кг відокремився від геофіз. супутника «Інтеркосмос-18», запущеного з території СРСР 24.X 1978. Мета спільного автономного польоту «М.» та «Інтеркосмоса-18» — проведення експерименту по вивченню просторової структури низькочастотних електромагн. полів у навколоземному космічному просторі. Суть експерименту полягала в дослідженні прийнятих від обох супутників, що віддалялися один від одного по відомій траєкторії, радіосигналів, характер яких змінювався під впливом магнітосфери й іоносфери Землі.

МАГІ́СТР (лат. magister — начальник, учитель) — 1) У Старод. Римі — назва ряду посад. 2) У Візантії — придворний титул. 3) У Зх. Європі за середніх віків —голова католицького духовно-лицарського ордену. 4) В середньовічній школі — викладач «*семи вільних мистецтв*», пізніше — ступінь випускників філос. ф-тів ун-тів. У дореволюц. Росії — перший учений ступінь. У вищих навчальних закладах США, Великобританії та ін. країн — академічний ступінь.

МАГІСТРА́ЛЬ (від лат. magistralis — керівний, головний) — 1) Головний напрям, основна лінія в шляхах сполучення. 2) Головний кабель в системі електричної, телеграфної, телефонної, газової мережі; головна труба в системі водопровідної та каналізаційної мережі. 3) Широка міська вулиця з інтенсивним рухом транспорту.

МАГІСТРА́Т (лат. magistratus — власті, держ. установа) — 1) В Росії орган станового міського управління. За феодалізму в укр. містах, що дістали *магдебурзьке право*, відали адм., госп., фінанс., поліцейськими та суд. справами. На Зх. Україні, зокрема у Львові, М. існували з 14 ст. замість *ратуш*. У містах Правобережної України (Київ та ін.) М. виникли в 15—17 ст., на Лівобережній Україні (Стародуб, Чернігів та ін.) — у 1-й пол. 17 ст. На тер. Слобідської України М. встановлено 1724. В Росії створені 1720. У зв'язку зі створенням *міських дум* у 18 ст. за М. залишилися гол. чин. судові функції. Повсюдно в містах Росії, в т. ч. на Україні з 1860-х рр., у ході здійснення бурж. суд. реформи М. поступово ліквідовано. 2) В деяких бурж. країнах міське управління (*муніципалітет*). 3) У Великобританії і Франції суд. орган. 4) У США сукупність усіх державних урядовців, у т. ч. судових. 5) У Стародавньому Римі державна посада, представник влади.

МАГІСТРА́ТСЬКІ СЕЛЯ́НИ — категорія укр. селянства у 14—18 ст., яка перебувала у феод. залежності від *магістратів*. За користування зем. наділами М. с. до серед. 16 ст. сплачували *чинш*. Потім, крім чиншу, М. с. виконували натуральні повинності, з поч. 17 ст. для них запровадили *панщину*. М. с. було перетворено на *державних селян* на зх.-укр. землях після загарбання їх 1772 Австрією, на Правобережній Україні — після возз'єднання її 1793 з Росією.

МАГІ́ЧНІ КВАДРА́ТИ — квадратні таблиці перших n^2 (n = 3, 4, ...) натуральних чисел, що мають однакові суми чисел по всіх рядках, стовпцях та двох великих діагоналях (мал.). Ця сума дорівнює $n\ (n^2 + 1)/2$. Існують М. к., що задовольняють ряд додаткових умов, напр. М. к. з 64 числами (мал., *в*), який можна розбити на 4 менших, причому в кожному з них сума чисел будь-якого рядка, стовпця чи великої діагоналі однакова. Поняття М. к. набуло дальшого узагальнення. Зокрема, тепер під М. к. розуміють квадратні таблиці, заповнені не обов'язково першими натуральними і послідовними числами. З будь-якого такого магічного квадрату можна одержати нескінченне число ін. М. к. шляхом множення всіх його чисел на однаковий множник чи додавання до них одного і того ж доданка.

МАГІ́ЧНІ ЯДРА — *атомні ядра*, які містять 2, 8, 20, 28, 50, 82, 126 протонів або нейтронів. Числа, що відповідають кількості протонів або нейтронів у М. я., також наз. магічними. Порівняно з ін. ядрами М. я. мають більшу *енергію зв'язку*, менший *ефективний переріз* захоплення нейтронів, більше поширені в природі тощо. Особливо це спостерігається для ядер з магічними числами і протонів, і нейтронів ($^{16}_{8}$O, $^{40}_{20}$Ca, $^{48}_{20}$Ca, $^{132}_{50}$Sn, $^{208}_{82}$Pb) — т. з. двічі магічних ядер. Існування М. я. пояснює оболонкова модель ядра (див. *Ядерні моделі*), за якою магічні числа відповідають кількості *нуклонів* у заповнених ядерних оболонках. *Є. В. Інопін.*

МА́ГІЯ (грец. μαγεία — чаклунство) — дії, обряди і ритуали, за допомогою яких віруюча людина намагається змусити уявні надприродні сили (богів, духів тощо) певним чином втрутитися в її життя, вплинути на навколишню дійсність. М. виникла в первісному суспільстві. Розрізняють лікувальну (*знахарство*), шкодоносну, любовну та ін. види М. За середньовіччя великого поширення набули М. біла (звернення до чистих духів — ангелів, святих) і чорна (звернення до злих духів — чортів, дияволів тощо). М. є складовою частиною всіх існуючих релігій. Пережитки магічних обрядів зберігаються і в *християнстві* (таїнства *причащання, миропомазання, молитва* тощо). Див. також *Шаманство, Окультизм*.

МА́ГЛЕМОЗЕ — поселення часів *мезоліту* поблизу м. Муллеруп (Данія). Археол. розкопками, що провадились на поч. 20 ст., виявлено кістки дикого бика, благородного оленя, лося, птахів, риб, домашнього собаки, знаряддя крем'яні (*мікроліти*, сокири) й кістяні (гарпуни, наконечники стріл та ін.). Від поселення М. дістала назву мезолітична культура (датується 7—5-м тис. до н. е.), пам'ятки якої поширені на тер. Великобританії, Данії, на Пн. ФРН і НДР, у Пд. і Серед. Швеції та Норвегії. Носії культури М. займалися мисливством, рибальством і збиральництвом.

МА́ГМА (грец. μάγμα — густа мазь) — природний силікатний високотемпературний розплав, який виникає в надрах Землі. Складається головним чином з оксидів кремнію, алюмінію, заліза, магнію, кальцію і летких компонентів (H_2O, CO, CO_2, сполук сірки, фтору, хлору та ін.). За вмістом кремнезему магми поділяють на ультраосно́вні (SiO_2 менше ніж 45%), осно́вні (45—55%) і кислі (65—75%). Крім того, виділяють середню (андезитову) М. (55—65% SiO_2). За походженням розрізняють мантійні і корові М. Мантійні М. утворюються у *верхній мантії* (ультраосно́вні, осно́вні, частково середні), корові М.— у *земній корі* (кислі, іноді середні). Внаслідок остигання М. утворюються *магматичні гірські породи*, різноманітність яких зумовлена *диференціацією магми* та асиміляцією навколишніх порід. На земну поверхню М. виливається у вигляді *лави*. Залишкові магматичні розплави, як правило, збагачені рудними й нерудними корисними компонентами, наступна концентрація яких зумовлює утворення родовищ *корисних копалин*. *І. С. Усенко.*

МАГМАТИ́ЧНІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ, вивержені гірські породи — гірські породи, що утворилися в *земній корі* та на поверхні Землі внаслідок охолодження і кристалізації *магми*. За умовами утворення їх поділяють на глибинні, або *інтрузивні гірські породи*, і виливні, або *ефузивні гірські породи*. Осн. складові частини М. г. п.: кисень, кремній, алюміній, залізо, кальцій, магній, натрій і калій, які входять до складу гол. породоутворюючих мінералів — кварцу, польових шпатів, піроксенів, амфіболів, слюд тощо. Залежно від вмісту кремнезему розрізняють кислі (SiO_2 більше 65%), середні (65—55%), осно́вні (55—45%) і ультраосно́вні (менше 45%) М. г. п. За співвідношенням лужноземельних (Mg, Ca) і лужних (K, Na) елементів виділяють відповідно лужноземельні і лужні. У земній корі переважають кислі (граніти, гранодіорити, ліпарити) та осно́вні (базальти, габро, долерити) вивержені породи. М. г. п. використовують як буд. матеріал; з ними пов'язані різні рудні й нерудні корисні копалини. Досліджує М. г. п. *петрографія*. *І. Б. Щербаков.*

МАГНА́ТИ (лат. magnates — вожді, проводирі) — великі землевласники, аристократична верхівка феод. класу в ряді країн Європи, особливо у феодальних Угорщині, *Речі Посполитій*, Литві, Латвії, Естонії, Білорусії та на Україні. Переносно — представники великого пром. та фінанс. капіталу.

МАГНЕЗИ́Т (від лат. Magnesium — *магній*) — мінерал класу *карбонатів*. Mg $[CO_3]$. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,96. Твердість 3,5—4,5. Колір білий з жовтуватим або сіруватим відтінками. Блиск скляний. М. одержують і штучно. Найбільші родовища М. в СРСР (на Уралі, в Саянах), в Австрії, Чехословаччині, Бразилії, Китаї. Використовують у металург. промсті (для виготовлення вогнетривкої цегли) і в буд-ві як вогне-

2	7	6
9	5	1
4	3	8

а

1	15	14	4
12	6	7	9
8	10	11	5
13	3	2	16

б

1	6	60	63	9	55	54	12
59	64	2	5	52	14	15	49
62	57	7	4	16	50	51	13
8	3	61	58	53	11	10	56
41	19	22	48	28	29	33	40
46	24	17	43	39	34	30	27
20	42	47	21	38	35	31	26
23	45	44	18	25	32	36	37

в

Магічні квадрати при $n = 3$ (*а*); $n = 4$ (*б*); $n = 8$ (*в*).

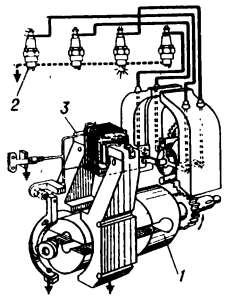

Магнето:
1 — постійний магніт; *2* — свічка запалювання; *3* — трансформатор.

гривкий матеріал (MgO), для одержання магнезіального цементу, для виробн. електроізоляторів.

МАГНЕТИ́ЗМ (від грец. Μαγνῆτις λίθος — магнесійський камінь, *магніт*) — сукупність явищ, пов'язаних із взаємодією між тілами за допомогою *магнітного поля*. М. проявляється, зокрема, у взаємному притягуванні або відштовхуванні між магнітами, між електр. струмами та між струмами й магнітами. Вчення про М. є складовою частиною вчення про *електрику*. Сучас. уявлення про М. грунтується на *квантовій механіці*, за якою мікрочастинки мають *магнітний момент*. Магн. властивості речовини визначаються, гол. чин., магн. моментами електронів її атомів. Проте спостерігаються явища (див., напр., *Ядерний магнітний резонанс*), в яких осн. роль відіграють ядерні магн. моменти. М. речовини проявляється в її намагнічуванні при вміщенні в магн. поле. *Намагніченість* речовин у слабких полях $I = \chi H$, де χ — *магнітна сприйнятливість*, H — *напруженість поля*. Залежно від природи носіїв М. і характеру їхньої взаємодії розрізняють М. слабковзаємодіючих частинок (*діамагнетизм, парамагнетизм*) та М. речовин з атомним магн. порядком (*феромагнетизм, антиферомагнетизм* і *феримагнетизм*). Діамагнетизм визначається орбітальним рухом електронів. Для діамагн. речовин (діамагнетиків) магн. сприйнятливість є від'ємною величиною і практично не залежить від т-ри. Властивості парамагн. і магнітовпорядкованих тіл визначаються спіновими магн. моментами атомів і колективізованих (спільних для всього тіла) електронів. Для парамагн. тіл (парамагнетиків) $\chi > 0$ і справджується *Кюрі закон*. Магн. атомний порядок речовини зумовлений *обмінною взаємодією*, яка є результатом квантового характеру руху електронів і дії кулонівських (електростатичних) сил між ними. *Ферити* і *феромагнетики* в магнітовпорядкованому стані мають спонтанну намагніченість і характеризуються доменною структурою (див. *Домени*). Магн. атомний порядок речовини може існувати лише до певної т-ри (*Кюрі точки* або *Неєля точки*), вище якої речовина перетворюється на парамагнетик. Магн. властивості речовин широко використовують в електро- і радіотехніці, електроніці, автоматиці, приладобудуванні, обчислювальній техніці тощо.

Літ.: Вонсовский С. В. Магнетизм. М., 1971; Маттис Д. Теория магнетизма. Пер. с англ. М., 1967; Браун У. Ф. Микромагнетизм. Пер. с англ. М., 1979. *В. Г. Бар'яхтар.*

МАГНЕ́ТИКИ — термін, який застосовують до всіх речовин при розгляді їхніх магнітних властивостей. Залежно від величини і знака *магнітної сприйнятливості* χ М. ділять на діамагнетики ($\chi < 0$, див. *Діамагнетизм*), парамагнетики ($\chi > 0$, див. *Парамагнетизм*) та *феромагнетики* ($\chi \gg 1$). Розрізняють також антиферомагнетики (див. *Антиферомагнетизм*) та феримагнетики (див. *Феримагнетизм*).

МАГНЕТИ́Т (від грец. Μαγνῆτις λίθος — магнесійський камінь, *магніт*) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. $FeFe_2O_4$. *Сингонія* кубічна. Густ. 5,175. Твердість 6,0—6,5. Колір чорний. Блиск напівметалевий. Має магніт. властивості. В СРСР великі родовища М. є в РРФСР (*Курська магнітна аномалія*, г. Магнітна на Уралі), на Україні (*Криворізький залізорудний басейн, Кременчуцький залізорудний район*); за кордоном—у Швеції, США та ін. країнах. М.— важлива залізна руда (вміст заліза 46—50% і більше).

МАГНЕ́ТО [франц. magnéto, від грец. μάγνης (μάγνητος) — *магніт*] — магнітоелектричний *генератор* змінного струму, що запалює від електр. іскри горючу суміш у двигунах внутрішнього згоряння; пристрій системи *запалювання* цих двигунів. Принцип дії М. (мал.) полягає у створенні постійним магнітом, що обертається, і *трансформатором* струму високої напруги, який надходить до свічок запалювання, між електродами яких виникає електр. розряд. М. встановлюють на поршневих авіац. двигунах, мотоциклах деяких типів, підвісних двигунах човнів тощо.

МАГНЕТО́Н — одиниця вимірювання *магнітного моменту* в атомній і ядерній фізиці. Для вимірювання магн. моментів *електронів, атомів* і *молекул* застосовують т. з. магнетон Бора, який у *Міжнародній системі одиниць* (СІ) дорівнює $9{,}27\ 10^{-24}$ А $м^2$ ($9{,}27\ 10^{-21}$ ерг/Гс у *СГС системі одиниць*) і обчислюється за формулою: $\mu_B = (e\hbar)/(2mc)$, де e — заряд електрона, m — його маса, $\hbar$ — *Планка стала*, c — *швидкість світла* у вакуумі. Одиницею вимірювання магн. моментів нуклонів і атомних ядер є т. з. ядерний магнетон $\mu_{яд} = (e\hbar)/(2Mc) = 5{,}05\ \ 10^{-27}$ А $м^2$, тут M — маса *протона*.

МАГНЕТООПІ́Р, магніторезистивний ефект — зміна *електричного опору* провідника (напівпровідника) під дією зовнішнього магнітного поля (H), одне з *гальваномагнітних явищ*. Осн. характеристикою М. є величина $M = \Delta\rho_H/\rho_0 = (\rho_H - \rho_0)/\rho_0$, де ρ_0 і ρ_H — питомі опори відповідно без дії і під дією H. Вимірюють М., як правило, при паралельному або перпендикулярному до напряму струму в провіднику напрямах H. Залежно від знака M розрізняють позитивний М. ($M > 0$) і негативний М. ($M < 0$), останній реалізується переважно в напівпровідниках. *М.* використовується як ефективний метод дослідження механізму розсіяння носіїв струму кристалічною граткою та домішками. Він лежить в основі дії магніторезисторів, які широко застосовуються в науці і техніці.

П. І. Баранський.

МАГНЕТОХІ́МІЯ (від *магнетизм* і *хімія*) — наука, що вивчає зв'язок між електронною, молекулярною і кристалічною (конденсованою) будовою речовини та її магнітними властивостями (*магнітною сприйнятливістю*, ефективним *магнітним моментом* $p_{еф}$ тощо). Магн. властивості притаманні усім речовинам, які відповідно до залежності їхньої магн. сприйнятливості від напруженості зовн. магн. поля і т-ри поділяють на діамагнетики, парамагнетики, антиферомагнетики і феромагнетики. Діамагнетизм визначається орбітальним рухом спарених електронів навколо атомних ядер. Температурно залежний парамагнетизм — наявністю неспарених електронів (O_2, $[Ti(H_2O)_6]\ Cl_3$, вільні радикали тощо). У найпростішому випадку для ізольованих парамагнітних центрів при відсутності орбітального вкладу магнітний момент $p_{еф} = [n(n+2)]^{1/2}$, де n — число неспарених електронів. М. широко використовується при дослідженні *координаційних сполук* перехідних елементів для встановлення електронної конфігурації центр. атома і геометрії внутр. координаційної сфери. Взаємодія парамагнітних центрів між собою у межах молекули або кристала приводить до внутрішньомолекулярного або кооперативного *антиферомагнетизму* чи *феромагнетизму*.

Літ.: Введение в магнетохимию. М., 1980; Уитли П. Определение молекулярной структуры. Пер. с англ. М., 1970. *В. В. Зеленцов.*

МАГНЕТРО́Н [від грец. μάγνης — *магніт* і *(елек)трон*] — електровакуумний прилад, що генерує електромагнітні коливання надвисокої частоти в процесі взаємодії електронів з постійним магнітним і електр. полями. Осн. частинами найпростішого багаторезонаторного М. (мал.) є катод, що випромінює електрони, і масивний анод з електр. об'ємними *резонаторами*. Гальмуючись електр. полем надвисокої частоти, утвореним резонаторами, електрони віддають йому енергію, посилюючи тим самим надвисокочастотні електромагн. коливання. Робочий діапазон частот М. від 0,5 до 100 ГГц, ккд не перевищує звичайно 0,8. Потужність М. від кількох ват до десятків кіловат у безперервному режимі, від 10 ват до 5 мегават — у переривчастому. М. використовують у радіолокаційних станціях, печах побутового призначення тощо. Див. також *Електровакуумні прилади, Лампа електронна*.

МАГНИ́ЦЬКИЙ Леонтій Пилипович [9(19).VI 1669—19 (30).X 1739, Москва] — рос. математик і педагог. За деякими джерелами, М. народився в Осташковській патріаршій слободі Тверської губ. (тепер Калінінська обл.), закінчив Слов'яно-греко-латинську академію в Москві. З 1701 до самої смерті викладав математику в Моск. школі матем. і навігаційних наук. Праця М. «Арифметика» (1703) була справжньою енциклопедією матем. наук і до середини 18 ст. осн. посібником з математики в Росії. Крім того, М. (у співавторстві з деякими викладачами школи) 1703 видав таблицю логарифмів, синусів, тангенсів і секансів, а 1722 самостійно — «Таблиці горизонтальних північних і південних широт»

МАГНІЄВІ ДОБРИВА — мінеральні добрива, що разом з іншими, необхідними для рослин, поживними речовинами містять *магній*.

Хім. пром-сть випускає кілька видів добрив, до складу яких входить магній: сірчанокислий магній, калімаг, калімагнезію тощо. Магній входить також до складу *фосфатшлаку*, *золи* та *гною*, *вапнистих добрив* — доломітизованого вапняку, доломіту. Особливо ефективні М. д. на грунтах Полісся при внесенні під с.-г. культури, які негативно реагують на хлор,— картоплю, гречку, люпин та ін.

І. Г. Рождественський.

МА́ГНІЄВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом магнію в кількостях, при яких його економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки. У природі відомо багато мінералів, до складу яких входить магній. Найголовніші з них: брусит $Mg(OH)_2$ (вміст магнію до 42%), *магнезит* (до 29%), *доломіт* (до 18%), *кізерит* (до 18%), бішофіт $MgCl_2 \times 6H_2O$ (до 12%), епсоміт (до 10%), *карналіт* (до 9%). Осн. М. р. є викопні магнезіально-калійні солі, поховані розсоли та сучас. соляні родовища, які утворюються у замкнутих затоках (Кара-Богаз-Гол) та в озерах безстічних западин (Ельтон, Баскунчак). Магній одержують і з мор. води. В СРСР великі поклади М. р. є в РРФСР (на Уралі), в Білорусії та на Україні, зокрема в Прикарпатті (див. *Калуško-Голинське родовище калійних солей*).

Н. І. Половко.

МА́ГНІЙ (Magnesium; від назви міста Магнесії у Стародавній Греції), Mg — хім. елемент II групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 12, ат. м. 24,305. Природний М. складається з трьох стабільних ізотопів: ^{24}Mg (78,60%), ^{25}Mg (10,11%) і ^{26}Mg (11,29); відомо 5 радіоактивних ізотопів. М. вперше добув 1808 і дав йому назву англ. хімік Г. *Деві*. Вміст М. у земній корі 2,33% (див. *Магнієві руди*). М.— легкий сріблясто-білий метал, густ. 1739 кг/м³, $t_{пл}$ 651° С, $t_{кип}$ 1107° С. Хімічно активний, на повітрі окислюється і тьмяніє; при нагріванні горить яскравим полум'ям, енергійно взаємодіє з ін. елементами, витісняє водень з води. М. легко реагує з к-тами, стійкий до лугів. Одержують *електролізом* розплавленого карналіту або відновленням оксиду магнію. Застосовують для виробн. *магнію сплавів*, високоміцного *чавуну*, *магнійорганічних сполук*, для магнійтермічного відновлення металів (Ti, Zr, V, U, Be), розкислення і знесірчення, у *піротехніці* тощо. Широко використовуються також *магнію сполуки*.

М. в організмі — необхідна складова частина тканин рослинних і тваринних організмів; один з *біогенних елементів*. Іони М. відіграють важливу роль в *обміні речовин*, у підтриманні *тургору* клітин тощо. М. входить до складу *хлорофілу*, а також усіх клітинних *органоїдів* рослин. В організмі хребетних тварин і людини М. міститься гол. чин. у печінці, кістках та м'язах. Добова потреба людини у М.— 0,3—0,5 г. Нестача в їжі М. призводить до порушень збудливості нервової системи, скорочення м'язів.

О. Й. Емес-Мисенко (М. — хім.елемент).

МАГНІЙОРГАНІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — *елементоорганічні сполуки*, що містять зв'язок вуглець — магній, заг. формули R_2Mg або RMgX. Найбільше вивчені і широко використовуються мішані М. с. типу RMgX (де R — вуглеводневий радикал, X — галоген), т. з. реактиви Гріньяра. Вони дуже нестійкі і застосовуються у вигляді розчинів. М. с. чутливі до дії вологи, повітря, легко реагують з різними органічними сполуками, які містять рухливі атоми водню. Їх одержують з галогенорганічних сполук та сильно подрібненого магнію у середовищі ефіру. Розчинниками служать також третинні аміни, ефіри етиленгліколю, гексаметапол, тетрагідрофуран, що утворюють з М. с. розчинні комплекси. М. с. застосовують для синтезу різних класів органічних сполук (див. *Гріньяра реакція*), а також у виробн. запашних та лікар. речовин.

В. П. Кухар.

МАГНІ́ТИ [грец. μάγνης (μάγνητος), одн., від Μαγνῆτις λίθος — магнесійський камінь (Магнесія — давньогрец. місто в Малій Азії)] — тіла або пристрої, які в навколишньому просторі створюють *магнітне поле*. Розрізняють: п о с т і й н і М.— вироби певної форми з магнітотвердих речовин, здебільшого різних сталей і сплавів (див. *Магнітні матеріали*), що мають *залишкову намагніченість*; *електромагніти* та н а д п р о в і д н і М.— *соленоїди* або електромагніти, в яких магн. поле виникає за рахунок циркуляції електр. струму в замкнутих обмотках, що перебувають у стані *надпровідності*. Широко застосовують в електротехніці, радіотехніці, техніці зв'язку, радіолокації тощо.

МАГНІ́ТНА БУ́РЯ — раптове, різке, сильне порушення плавних коливань *магнітного поля Землі*, яке охоплює значну територію, іноді — всю земну кулю. Найчастіше М. б. виникають і з найбільшою силою проявляються у полярних областях. З наближенням до екватора активність М. б. зменшується. Походження М. б. пов'язують з підвищенням сонячної активності, зокрема з появою плям на Сонці. М. б. тісно пов'язані з *полярними сяйвами*: майже завжди сильні полярні сяйва і М. б. відбуваються одночасно. М. б. зумовлюють збурення земних електр. струмів, погіршують поширення коротких радіохвиль, порушують проводовий зв'язок.

М. Ф. Скопиченко.

МАГНІ́ТНА В'ЯЗКІ́СТЬ — 1) Відставання в часі зміни *намагніченості* феромагнетика від зміни напруженості зовнішнього магнітного поля. М. в., як *гістерезис* і *вихрові струми*, зумовлює втрати електромагн. енергії при намагнічуванні *феромагнетика* у змінному полі. 2) Величина ν_m в *магнітній гідродинаміці*, яка характеризує властивості електропровідних рідин і газів при їхньому русі в магн. полі. В *СГС системі одиниць* $\nu_m = c^2/4\pi\sigma$, де c — *швидкість світла* у вакуумі, σ — *електропровідність* середовища.

МАГНІ́ТНА ГІДРОДИНА́МІКА — розділ фізики, який вивчає взаємодію електропровідної рідини або *плазми* з *магнітним полем*. Теор. основою М. г. є система рівнянь *гідроаеромеханіки* разом з *Максвелла рівняннями*. До осн. питань М. г. належать: дослідження умов рівноваги магн. поля з провідним середовищем; вивчення течій у магн. полі; дослідження рухів, що виникають внаслідок нестійкості; знаходження умов стійкості рівноважних конфігурацій і течій. М. г. виникла з потреб *космічної фізики* (пояснення природи *сонячних плям*, *магнітних бур*, *магнітного поля Землі* тощо), проте осн. поштовх до її розвитку дала проблема керованих *термоядерних реакцій* (див. *Стеларатор*, *Токамак*). Результати теор. і експериментальних досліджень з М. г. застосовують при створенні плазмових *ракетних двигунів*, *магнітогідродинамічних генераторів*, МГД-насосів, турбін, витратомірів тощо.

Літ.: Куликовский А. Г., Любимов Г. А. Магнитная гидродинамика. М., 1962; Повх И. Л., Чекин Б. В. Магнитогидродинамическая сепарация. К., 1978; Арцимович Л. А., Сагдеев Р. З. Физика плазмы для физиков. М., 1979; Саттон Дж., Шерман А. Основы технической магнитной гидродинамики. Пер. с англ. М., 1968.

Р. В. Половін.

МАГНІ́ТНА ГОРА́ — гора на Пд. Уралі, в межах Челяб. обл. РРФСР. Вис. 614 м. Велике родовище магнітного залізняку, на базі якого в роки перших п'ятирічок споруджено *Магнітогорський металургійний комбінат* імені В. І. Леніна. Родовище значною мірою вичерпане, й гора дещо деформована. Поблизу М. г.— м. *Магнітогорськ*.

МАГНІ́ТНА ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, що грунтується на реєстрації *магнітних полів* розсіяння на дефектах або на виявленні магн. властивостей досліджуваних виробів. Найчастіше вдаються до М. д., пов'язаної зі зміною (в місцях дефектів) параметрів магн. поля розсіяння при проходженні через виріб магн. потоку. Цю зміну виявляють за допомогою магн. порошку (чи магн. *суспензії*), частинки якого осідають на дефектах (магнітно-порошковий метод), або магн. порошку з *люмінофорами*, що його частинки в дефектних місцях світяться під впливом *ультрафіолетового проміння* (магнітно-люмінесцентний метод). Використовують також *ферозонди*, якими виявляють магн. поле і вимірюють його напруженість (ферозондовий метод), або магн. плівки, що неоднаково намагнічуються в дефектних і бездефектних місцях (магнітографічний метод). Для такої М. д. є магн. *дефектоскопи*. Рідше застосовують М. д. за допомогою спец. установок, що реєструють зміну *намагніченості* матеріалу при пружному деформуванні. М. д. використовують у різних галузях промисловості.

МАГНІ́ТНА ІНДУ́КЦІЯ — силова характеристика *магнітного поля*. Див. *Індукція* у фізиці.

МАГНІ́ТНА ПРОНИ́КНІСТЬ, μ — фізична величина, яка характеризує зв'язок між магнітною *індукцією* $\vec{B}$ і *напруженістю поля*

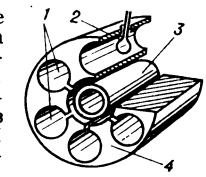

Магнетрон:
1 — резонатор; *2* — петля зв'язку для відведення енергії; *3* — катод; *4* — анод.

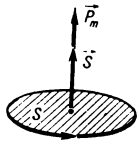

Магнітний момент.

магнітного $\vec{H}$ в речовині. Для ізотропних (див. *Ізотропія*) речовин М. п.— скалярна величина. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) $\mu = \vec{B}/\mu_0\vec{H}$, де μ_0 — *магнітна стала*; в *СГС системі одиниць* $\mu = \vec{B}/\vec{H}$. З *магнітною сприйнятливістю* χ М. п. зв'язана співвідношеннями: $\mu = 1 + \chi$ (в СІ) і $\mu = 1 + 4\pi\chi$ (в СГС системі одиниць). М. п. вимірюється в безрозмірних одиницях і для фіз. *вакууму* дорівнює 1. Для парамагнетиків (див. *Парамагнетизм*) $\mu < 1$, для діамагнетиків (див. *Діамагнетизм*) і *феромагнетиків* $\mu > 1$. Величину μ_0 наз. а б с о л ю т н о ю М. п., одиницею вимірювання її є Гн/м.

МАГНІ́ТНА СПРИЙНЯ́ТЛИВІСТЬ, χ — безрозмірна фізична величина, яка характеризує здатність речовини намагнічуватись у *магнітному полі*. Для ізотропних (див. *Ізотропія*) речовин χ — скалярна величина, яка дорівнює відношенню *намагніченості* $\vec{I}$ до *напруженості поля* $\vec{H}$: $\chi = \vec{I}/\vec{H}$. Див. також *Магнітна проникність*.

МАГНІ́ТНА СТА́ЛА — скалярна величина $\mu_0 = 4\pi \cdot 10^{-7}$ Гн/м, що входить у рівняння законів електромагнетизму при записі їх у т. з. раціоналізованій формі, відповідно до якої визначено електричні й магнітні одиниці *Міжнародної системи одиниць* (СІ).

МАГНІ́ТНА СТАЛЬ — сталь з малою *магнітною проникністю*, великою *коерцитивною силою* та ін. магнітними властивостями; вид магнітно-твердих матеріалів (див. *Магнітні матеріали*). Набуває магн. властивостей після *гартування* з утворенням *мартенситу* (таку сталь наз. також мартенситною). До М. с. належать *вуглецеві сталі* і сталі з кращими магн. властивостями — леговані (вольфрамові, хромисті і кобальтові, див. *Легована сталь*). Використовують їх для виробн. постійних *магнітів*.

МАГНІ́ТНЕ ЗБАГА́ЧУВАННЯ корисних копалин — спосіб *збагачування корисних копалин*, що ґрунтується на неоднаковому впливі *магнітного поля* на мінеральні частинки з різними *магнітною сприйнятливістю* і *коерцитивною силою*. Для М. з. застосовують магн. *сепаратори* з повітр. («сухе» М. з.) або водним («мокре» М. з.) середовищем. В них під дією магн. поля (напруженістю відповідно 110 або 1500 кА/м і більше) з подрібненої руди одержують магніт. концентрат (пряме М. з.) або вилучають магніт. домішки (зворотне М. з.). Магніт. способом збагачують *залізні руди* (головним чином магнетитові, сидеритові), руди марганцеві, титанові, вольфрамові тощо. Щороку на гірничозбагачувальних комбінатах УРСР способом М. з. одержують понад 10 млн. т марганцевих і понад 100 млн. т магнетитових концентратів.

В. І. Кармазин.

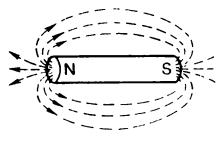

Магнітний полюс. Силові лінії магнітного поля, створеного намагніченим стрижнем.

МАГНІ́ТНЕ КО́ЛО — сукупність тіл і середовищ, через які проходить *магнітний потік*. Поняття про М. к., яке запроваджено за аналогією з поняттям про *коло електричне*, застосовують в електротехніці при розрахунках електр. машин, реле, магн. підсилювачів, трансформаторів тощо. Розрізняють т. з. замкнуті М. к., в яких магн. потік повністю проходить у феромагн. середовищах, та М. к. з діамагнітними (напр., повітряними) проміжками. При цьому М. к. наз. п о л я р и з о в а н и м, якщо потік у ньому збуджується постійними магнітами, і н е й т р а л ь н и м, якщо потік збуджується електр. струмом у обмотках, які охоплюють частину або все М. к. Внаслідок формальної аналогії між електр. і магн. колами до них застосовують спільний матем. апарат, вважаючи, що магн. потік у М. к. відіграє роль, подібну до ролі сили струму в електр. колі. Так, напр., аналогом *Ома закону* для М. к. є формула $F_m = \Phi R_m$, де F_m — *магніторушійна сила*, Φ — магн. потік, R_m — *магнітний опір*. До М. к. застосовують також *Кірхгофа правила*. Принциповою відмінністю між електр. і магн. колами є те, що в М. к. з незмінним магнітним потоком не виділяється джоулева теплота (див. *Джоуля — Ленца закон*).

МАГНІ́ТНЕ ОХОЛО́ДЖЕННЯ — метод одержання температур, нижчих за 1К, шляхом адіабатного розмагнічування парамагнітних речовин (див. *Адіабатні процеси, Парамагнетизм*). При М. о. охолоджений за допомогою рідкого *гелію* парамагн. зразок намагнічують у сильному магн. полі, після вимкнення якого внаслідок теплового руху атомів зразок розмагнічується, і його т-ра в умовах теплоізоляції знижується (див. *Магнітотеплові явища*). Для одержання т-р $\sim 10^{-3}$ К застосовують солі рідкісноземельних елементів (напр., сульфат гадолінію), а також ін. парамагнітні речовини (напр., хромокалієві та залізокалієві *галуни*), в кристалічній гратці яких містяться іони з недобудованими електронними оболонками і, внаслідок цього, відмінним від нуля власним магн. моментом (Fe^{+3}, Cr^{+3}, Gd^{+3}). При використанні парамагнетизму атомних ядер (напр., у зразках міді) одержують т-ри до 10^{-6} К. М. о. широко застосовують у наук. дослідженнях при вивченні *надплинності* та *надпровідності*.

МАГНІ́ТНЕ ПО́ЛЕ — одна з форм прояву *електромагнітного поля*; створюється рухомими електричними зарядами, постійними магнітами, а також змінним електричним полем. Осн. характеристикою М. п. є магн. *індукція*, для характеристики М. п. у середовищі вводять додаткову величину — *напруженість поля*. Величина напруженості М. п., створеного електр. струмом, визначається за *Біо—Савара—Лапласа законом*. *Силові лінії* магн. індукції замкнені, тобто М. п. є вихровим. М. п. діє на провідники зі струмом, рухомі електрично заряджені частинки і тіла, а також на частинки і тіла, що мають *магнітний момент*. При внесенні в М. п. провідника зі струмом на кожен його елемент Δl діє т. з. сила Ампера $\Delta\vec{F} = I[\Delta\vec{l}, \vec{B}]$, де I — сила струму, $\vec{B}$ — вектор магн. індукції. Дія М. п. проявляється також у викривленні траєкторії руху заряджених частинок (див. *Лоренца сила*), у притягуванні або відштовхуванні провідників зі струмом (див. *Ампера закон*) та у розщепленні енерг. рівнів атомів, молекул і кристалів (*Зеємана явище*), наслідком якого є, зокрема, *магнітний резонанс*. Вплив М. п. на організми вивчає *магнітобіологія*. Див. також *Магнітне поле Землі*.

В. Й. Сугаков.

МАГНІ́ТНЕ ПО́ЛЕ ЗЕМЛІ́, геомагнітне поле — силове поле, виникнення якого зумовлене джерелами, що знаходяться в земній кулі та навколоземному просторі. Відповідно до джерела розрізняють гол., аномальне та зовн. М. п. З. Г о л о в н е М. п. З. зумовлене механіко-електромагн. процесами у зовн. шарі ядра Землі. У першому наближенні гол. М. п. З. має форму *диполя*, вісь якого нахилена до осі обертання приблизно на 11,5° (кут нахилення змінюється з часом) і віддалена на 300 км від геом. центра Землі. Проекції цієї осі на поверхню Землі наз. геомагн. полюсами Землі. А н о м а л ь н е М. п. З. пов'язане гол. чин. з намагніченістю гірських порід *земної кори*. З о в н і ш н є М. п. З. зумовлене електричними струмами, що існують у навколоземному просторі. Воно має добре виражений широтний розподіл (більш інтенсивне у приполярних областях і зменшується у бік екватора). Кожне з цих полів характеризується постійною і змінною величинами. Остання зумовлює варіації геомагн. поля. Найчастіші і найінтенсивніші варіації має зовн. М. п. З. (діапазон від долей секунди до десятків років). Варіації гол. М. п. З. мають назву вікових геомагн. варіацій. Напрям і величину напруженості М. п. З. вимірюють *магнітометрами*. У навколоземному космічному просторі М. п. З. утворює *магнітосферу*, що поширюється на віддаль 70 — 80 тис. км у напрямі до Сонця і на мільйони кілометрів у протилежному напрямі. Магнітосфера реагує на прояв *сонячної активності* (виникають *магнітні бурі*) та екранує поверхню Землі й *біосферу* від потоку заряджених часток *сонячного вітру* і частково від *космічного проміння*. Дослідження М. п. З. має велике значення. За напрямом магн. стрілки компаса з давніх часів люди орієнтуються на місцевості та під час мор. подорожей. Вивчення аномального М. п. З. лягло в основу магніторозвідки (див. *Магніторозвідка*). *Магнітометричні методи розвідки* і *Магнітотелуричні методи розвідки*). Вивчення зовн. М. п. З. необхідне для розвитку радіозв'язку та космічних польотів. Досліджують вплив М. п. З. на життєдіяльність людини, тваринних і рослинних організмів. Магн. бурі, зокрема, можуть негативно впливати на здоров'я людей з серцево-судинними захворюваннями. Див. також *Магнетизм, Земний магнетизм*.

Літ.: Іванчук В. Г. Магнетизм у Все-

світі. К., 1967; Яновский Б. М. Земной магнетизм. Л., 1978; Стейси Ф. Физика Земли. Пер. с англ. М., 1972.
І. М. Завойська.

МАГНІ́ТНИЙ МОМЕ́НТ — векторна величина, яка характеризує магнітні властивості замкнутих *електричних струмів*, тіл і частинок речовини. М. м. замкнутого контура зі струмом i дорівнює $\vec{p}_m = i\vec{S}$, де $\vec{S}$ — вектор, який чисельно дорівнює площі, охопленій контуром, і напрямлений по нормалі до площини контура так, що з його кінця протікання струму буде спостерігатися проти годинникової стрілки (мал.). У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) М. м. вимірюють у А $м^2$. М. м. *елементарних частинок* визначається їх спіновим (див. *Спін*) моментом кількості руху. М. м. *атомів* є векторною сумою спінових і орбітальних М. м., зумовлених спіновим та орбітальним рухом електронів оболонок та нуклонів ядер. М. м. ядер на кілька порядків менші за спіновий і орбітальний М. м. електрона. В атомній та ядерній фізиці одиницею вимірювання М. м. є *магнетон*. М. м. макроскопічної системи дорівнює сумі М. м. її атомів (молекул). Характеристикою магн. стану макроскопічних тіл є *намагніченість*, яка дорівнює М. м. одиниці об'єму тіла. *В. Г. Бар'яхтар.*

МАГНІ́ТНИЙ О́ПІР — характеристика *магнітного кола*; дорівнює відношенню магніторушійної сили F_m, яка діє в колі, до створеного в цьому колі *магнітного потоку* Φ: $R_m = F_m/\Phi$. М. о. ділянки кола довжини l з постійною площею поперечного перерізу S визначається за формулою: $R_m = l/\mu\mu_0 S$, де μ — відносна *магнітна проникність* ділянки, μ_0 — *магнітна стала*. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) М. о. вимірюють в А/Вб (див. *Ампер, Вебер*).

МАГНІ́ТНИЙ ПО́ЛЮС — ділянка поверхні намагніченого тіла, на якій нормальна складова вектора *намагніченості* відмінна від нуля. М. п., з якого виходять магн. *силові лінії*, наз. п і в н і ч н и м (N), або позитивним, а той, у який входять ці лінії,— п і в д е н н и м (S), або негативним (мал.). Назви М. п. було запроваджено виходячи з напряму встановлення стрілки магн. компаса в *магнітному полі Землі*: пн. полюс стрілки повертається в бік геогр. Півночі. Як і *електричні заряди*, різноїменні М. п. притягуються, а однойменні — відштовхуються.

МАГНІ́ТНИЙ ПОТІ́К — потік вектора магнітної *індукції* $\vec{B}$ крізь задану поверхню. Елементарний М. п. $\Delta\Phi$ крізь нескінченно малий елемент поверхні dS дорівнює: $\Delta\Phi = B_n \cdot dS = B \cdot dS \cdot \cos\alpha$, де $B_n = B \cdot \cos\alpha$ — проекція $\vec{B}$ на напрям одиничного вектора $\vec{n}$ нормалі до dS, α — кут між $\vec{B}$ і $\vec{n}$ (мал.). М. п. Φ крізь довільну поверхню S визначається інтегралом: $\Phi = \int_S B_n \cdot dS$. Для замкненої поверхні цей інтеграл дорівнює 0, що відображає факт відсутності в природі магн. зарядів. У випадку однорідного магн. поля $\Phi = B \cdot S$. Одиницею М. п. у *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є *вебер*, в *СГС системі одиниць* — *максвел*.

МАГНІ́ТНИЙ РЕЗОНА́НС — поглинання речовиною електромагнітного випромінювання певної частоти, зумовлене зміною орієнтації *магнітних моментів* електронів (електронний *парамагнітний резонанс*, ЕПР) або атомних ядер (*ядерний магнітний резонанс*, ЯМР). М. р. виникає, зокрема, при вміщенні речовини в постійне магн. поле і пояснюється *квантовими переходами* між т. з. магн. підрівнями, на які під дією поля розщеплюються енерг. рівні частинок, що мають магн. моменти. Якщо при цьому магн. моменти частинок зумовлені лише їх *спінами*, частота ω поглинутого електромагн. випромінювання визначається напруженістю магн. поля H і дорівнює γH, де γ — *гіромагнітне відношення*. Наявність у електронів, крім спіну, орбітального моменту приводить до залежності енергії магн. підрівнів, а отже і частоти ЕПР, від внутрішньокристалічного електр. поля. Залежність ω від внутрішньокристалічного поля проявляється і при ЯМР внаслідок існування у ядер із спіном $I \geqslant 1$ квадрупольного моменту (див. *Квадруполь*). При цьому можливий ЯМР і без дії зовн. магн. поля — т. з. я д е р н и й к в а д р у п о л ь н и й р е з о н а н с. Див. також *Антиферомагнітний резонанс, Феромагнітний резонанс*.

Літ.: Альтшулер С. А., Козырев Б. М. Электронный парамагнитный резонанс соединений элементов промежуточных групп. М., 1972; Гуревич А. Г. Магнитный резонанс в ферритах и антиферромагнетиках. М., 1973; Сликтер Ч. Основы теории магнитного резонанса. Пер. с англ. М., 1967.

МАГНІ́ТНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, що намагнічуються у відносно слабких *магнітних полях* і істотно змінюють їх. Розрізняють М. м.: феромагнітні (див. *Феромагнетики*) і феримагнітні (див. *Ферити*); магнітно-м'які і магнітно-тверді. До магнітно-м'яких матеріалів належать *електротехнічна сталь*, залізо, залізонікелеві сплави, леговані молібденом, залізокобальтові сплави з добавкою ванадію, залізонікелькобальтові сплави, нікельцинкові і марганецьцинкові ферити та матеріали спец. призначення — магн.-м'які *магнітодіелектрики, магнітострикційні матеріали, термомагнітні сплави* тощо. У таких М. м. досить високі початкова ($50 \div 10^5$) і макс. ($10^3 \div 10^6$) *магнітна проникність, магнітна індукція* насичення (0,2 ÷ 2,4 Т), т-ра Кюрі (450 ÷ 1250 К), незначні *коерцитивна сила* (0,5 ÷ 10 А/м), питомий *електричний опір* ($10^{-7} \div 10^{-8}$ Ом · м, за винятком феритів); великі магн. втрати (1 ÷ ÷ 10^3 Дж/$м^3$). Магнітно-м'які М. м. застосовують у виробн. магнітопроводів, дроселів, електромагн. реле тощо. Магнітно-твердими є *магнітна сталь*, сплави на основі систем залізо — кобальт — молібден — вольфрам, залізо — нікель — алюміній — кобальт, залізо — нікель — алюміній, сплав платина — кобальт, барієві, стронцієві і кобальтові ферити, сплави кобальту з рідкіснозем. елементами і магн.-тверді магнітодіелектрики. Вони відзначаються значними коерцитивною силою ($5 \cdot 10^3 \div 7 \cdot 10^5$ А/м), залишковою магн. індукцією (0,2 ÷ 1,2 Т) і магн. енергією ($10^3 \div 10^5$ Т · А/м). З магнітотвердих матеріалів виготовляють гол. чин. постійні магніти.

Літ.: Вонсовский С. В. Магнетизм. М., 1971; Хек К. Магнитные материалы и их техническое применение. Пер. с нем. М., 1973. *В. А. Горбатюк.*

МАГНІ́ТНІ ПА́СТКИ — конфігурації *магнітного поля*, які забезпечують тривале утримання заряджених частинок у певному об'ємі простору. В основі дії М. п. лежить виникнення *Лоренца сили* при русі зарядженої частинки в магн. полі. Розрізняють замкнуті та відкриті М. п. Найпростішу замкнуту М. п. утворюють силові лінії магн. поля в тороїдальному *соленоїді*. Існують замкнуті М. п., в яких магн. поле має значно складнішу конфігурацію. Відкриті М. п. створюються т. з. магн. пробками — областями згущення силових ліній, від яких відбиваються заряджені частинки. М. п. застосовують для одержання й утримання високотемпературної *плазми*, необхідної для здійснення керованих *термоядерних реакцій* (див. *Токамак, Стелларатор*). Природною гігантською М. п. є *магнітне поле Землі*, яке захоплює й утримує велику кількість космічних заряджених частинок, створюючи радіаційні пояси Землі.

Літ.: Синельников К. Д., Руткевич Б. Н. Лекции по физике плазмы. Х., 1964; Арцимович Л. А. Элементарная физика плазмы. М., 1969.
Л. Л. Пасічник.

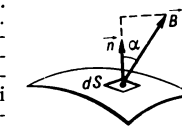

Магнітний потік.

МАГНІ́ТНО-І́МПУЛЬСНА ОБРО́БКА — обробка металевих заготовок тиском, зумовленим імпульсним діянням потужного *магнітного поля*; вид *імпульсної обробки*. В процесі М.-і. о. заготовку вміщують в індуктор, де створюють високочастотне магн. поле, під впливом якого в ній наводиться електр. струм. Мех. сила, що виникає внаслідок взаємодії магн. поля індуктора з наведеним в заготовці струмом, притискує заготовку до індуктора, і заготовка копіює його форму. М.-і. о. дає змогу формувати вироби з трубчастих і листових заготовок, обтискувати заготовки, обробляти отвори в них тощо. *Р. О. Гурвич.*

МАГНІТОБІОЛО́ГІЯ — розділ біофізики, що вивчає вплив зовнішніх штучних або природних *магнітних полів* на живі системи (клітину, організм, *популяцію* тощо). Крім того, М. досліджує магнітні поля, що їх генерують (створюють) живі структури (серце, мозок, нерви та ін.), і визначає магнітні властивості речовин біол. походження. Ще Арістотель (4 ст. до н. е.) та Пліній Старший (1 ст. н. е.) згадували про лікувальні властивості магніту. В 19 ст. франц. лікар Ж. М. Шарко і рос.— С. П. Боткін відзначали, що магніт не поле діє на нервову систему як заспокійливий засіб. Розвиток сучас. М. почався в 60-х рр. 20 ст. і пов'язаний з розвитком *косміч-*

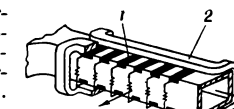

Магнітогідродинамічний генератор:
1 — електрод; *2* — електромагніт; *3* — канал (стрілками показано напрями руху робочого тіла і дії магнітного поля).

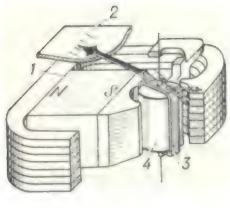

Магнітоелектричний прилад вимірювальний: *1* — постійний магніт; *2* — шкала; *3* — котушка: *4* — осердя.

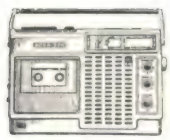

Магнітола «Вега-326».

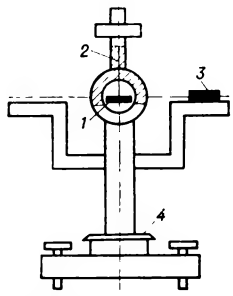

Магнітомеханічний **магнітометр:** *1* — постійний магніт, що відхиляється; *2* — металева нитка підвісу; *3* — постійний магніт, що не відхиляється; *4* — круг з поділками.

Магніторадіола «Романтика-106».

ної біології. Найчастіше М. вивчає біол. дію посилених (порівняно з геомагнітним полем; див. *Земний магнетизм*) штучних магнітних полів. Посилене магнітне поле викликає різноманітні ефекти у живих організмів, а також в ізольованих тканинах, клітинах та внутрішньоклітинних *органоїдах*. У ссавців особливо реагують на магнітне поле нервова, ендокринна та кровоносна системи. Магнітне поле пригнічує *безумовні рефлекси* та *умовні рефлекси*, змінює продукування окремих *гормонів* гіпофізом, спричинює зміни у статевих (особливо чоловічих), надниркових і щитовидній залозах. Під впливом магнітного поля розширюються кровоносні судини й виникають *крововиливи*, збільшується кількість *лейкоцитів* у крові, змінюються властивості *тромбоцитів*. У рослин сильне магнітне поле пригнічує ріст коренів, зменшує інтенсивність *фотосинтезу* тощо; у мікроорганізмів — змінює характер і швидкість росту, активність їхніх ферментативних систем тощо. Важливу роль відіграє геомагнітне поле і його зміни в *орієнтації тварин* у просторі й часі. Дані М. використовують у медицині, а також при гігієнічній оцінці магнітних полів, що застосовуються на пром. підприємствах.

Літ.: Холодов Ю. А. Магнетизм в биологии. М., 1970; Влияние магнитных полей на биологические объекты. М., 1971.

МАГНІТОГІДРОДИНАМІ́ЧНИЙ ГЕНЕРА́ТОР, МГД-генератор — *генератор*, де теплова енергія безпосередньо перетворюється на електричну. Основними частинами М. г. є канал з *електродами* і *електромагніт*, який створює потужне *магнітне поле*. Під час дії генератора в електропровідному робочому тілі (*електроліті*, рідкому металі або *плазмі*), що рухається під впливом т-ри і тиску по каналу і перетинає магн. поле, виникає електр. струм, який через електроди надходить за призначенням. Розрізняють М. г. закритого циклу (з замкненими каналами), де робоче тіло використовують багаторазово, і відкритого циклу (з розімкненими каналами); імпульсної (миттєвої), короткочасної і тривалої дії. М. г. дає змогу значно підвищувати екон. ефективність теплових електростанцій (ккд — до 0,6), істотно зменшувати їхній шкідливий вплив на навколишнє середовище, заощаджувати паливні ресурси й охолодну воду. Перші експериментальний і лабораторний М. г. були побудовані (1959—60) в США. В СРСР 1965 стала до ладу перша в світі комплексна установка (М. г. в сукупності з осн. частинами ТЕС). Пізніше (1971) почала діяти дослідно-пром. установка з М. г. (розрахункова потужність 20—25 МВт). Споруджується (1980) перший пром. магнітогідродинамічний блок (потужністю 500 МВт) МГД-електростанції. Крім електростанцій, М. г. можна використовувати на космічних кораблях, літаках, підводних човнах тощо. Іл. с. 295.

Літ.: Янтовский Е. И., Толмач И. М. Магнитогидродинамические генераторы. М., 1972; Магнитогидродинамическое преобразование энергии. М., 1979.

Ю. Г. Блавдзевич.

МАГНІТОГО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Челяб. обл. РРФСР. Розташований на сх. схилі Пд. Уралу, на берегах р. Урал. Залізнична станція. 410 тис. ж. (1980). Ділиться на 3 міські райони. Виник 1929—31 у зв'язку з будівництвом *Магнітогорського металургійного комбінату*. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора (1971), Леніна (1979). М.— один із значних центрів металург. пром-сті СРСР. З-ди: крановий, по ремонту гірничого та металург. устаткування, метизно-металург., калібрувальний та ін. ТЕЦ. Розвинута буд. матеріалів, легка (швейна та взут. ф-ки) і харч. (мол. з-д, м'ясокомбінат тощо) пром-сть. У М.— гірничо-металург. та пед. ін-ти, 8 серед. спец. навч. закладів. Театри — драм. та ляльок; краєзнавчий музей. Споруди: будинок міськкому КПРС (1934), Палац металургів (1936), театр, концертний зал, стадіон на 40 тис. місць та ін. Пам'ятники: О. С. Пушкіну (1949, скульптор С. Меркуров), «Перший намет» (1967, скульптор Л. Головницький).

МАГНІТОГО́РСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ КОМБІНА́Т імені В. І. Леніна. Розташований у м. Магнітогорську Челяб. обл. Буд-во комбінату як складової частини вугільно-металург. бази на сході країни почато 1929 біля підніжжя г. Магнітної. В 1931 став до ладу рудник, 31.I 1932 пущено першу доменну піч, 8.VII 1933 — мартенівську, 28.VII 1933 — блюмінг, у листопаді 1933 — безперервно-заготовчий стан, у серпні 1934 — великосортний прокатний стан 500. В 1970 комбінату присвоєно ім'я В. І. Леніна. До складу комбінату входять: гірничорудне виробн., коксохім. цех, агломераційні ф-ки, доменний і мартенівський цехи, обтискні, сортопрокатні та листові стани гарячої прокатки, цехи по виробн. холоднокатаного сталевого листа, білої жерсті, оцинкованого листа, емальованого та оцинкованого посуду, вогнетривів, допоміжні цехи. Багато виробничих процесів механізовано і автоматизовано. М. м. к. нагороджено 2 орденами Леніна (1943, 1971) та орденом Трудового Червоного Прапора (1945).

МАГНІТОДІЕЛЕ́КТРИКИ (від *магніт* і *діелектрики*) — матеріали з високими *магнітною проникністю* і *електричним опором*, малими втратами на *вихрові струми*; вид *магнітних матеріалів*. Складаються з електрично ізольованих одна від одної частинок *феромагнетиків*, з'єднаних в єдину масу діелектриком. Розрізняють М. магнітно-м'які і магнітно-тверді. Магнітно-м'які М. одержують з порошків феромагн. сплавів (напр., заліза з нікелем), карбонільного заліза, магнітно-м'яких *феритів*, додаючи *рідке скло*, *гуму* та ін. речовини. З таких М. виготовляють, наприклад, осердя котушок індуктивності, високочастотних трансформаторів. Магнітно-тверді М. одержують з порошків нікельалюмінієвих сталей, феритів барію або стронцію, заліза або залізокобальтових сплавів, змішуючи їх з різними діелектриками. Магнітно-тверді М. застосовують у виробництві невеликих магнітів, стрічок для магн. звукозапису тощо.

МАГНІТОЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ПРИ́ЛАД вимірювальний — прилад, яким вимірюють силу і напругу постійного електр. струму, використовуючи взаємодію *магнітних полів* постійного магніту та електр. струму, що протікає в котушці. Найпоширенішими є М. п. (мал.) з котушкою, що обертається між нерухомим магнітом і залізним осердям. Сила, що відхиляє котушку разом зі стрілкою, пропорційна силі струму. Є також М. п. з нерухомими магнітами всередині котушки та з рухомими магнітами. М. п. відзначаються високою точністю і чутливістю, у них рівномірна шкала, вони практично не реагують на зовнішні магн. поля і зміну т-ри. Разом з випрямлячами М. п. використовують у колах змінного струму, а в поєднанні з *вимірювальними перетворювачами* ними вимірюють неелектричні величини, наприклад, тиск.

Н. Є. Февральова.

МАГНІТО́ЛА — радіотехнічний апарат, в якому функціонально і конструктивно об'єднано *магнітофон* і *радіоприймач*; тип *звуковідтворювального апарата* і *звукозаписувального апарата*. Осн. спільними вузлами в М. є вихідний підсилювач низької частоти, блок електроживлення і гучномовці. В СРСР виготовляють (1980) М. (мал.) «Вега», «Рига», зокрема в УРСР — «Весна» та ін.

МАГНІТО́МЕТР (від *магніт* і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють *магнітну індукцію* і *напруженість поля*, а також *магнітні моменти* постійних магнітів. У магнітомех. М. (мал.) відбувається взаємодія двох постійних магнітів у вимірюваному магн. полі, внаслідок якої один з них відхиляється на певний кут. Такі М. застосовують для абсолютних (магн. теодоліти) і відносних (напр., крутильні, кварцові) вимірювань. Є також М.: електромагнітні, де досліджуване поле порівнюється з магн. полем електр. струму в котушці; індукційні, дія яких грунтується на явищі *електромагнітної індукції*, і ферозондові, в яких *магнітна проникність* осердя з обмоткою, що по ній протікає змінний струм, змінюється під дією вимірюваного поля. До найчутливіших належать М., де використано явище проходження надпровідного струму через тонкий шар *діелектрика*, який розділяє два *надпровідники*. Різновидами М. є прилади (градієнтометри), якими вимірюють різницю значень магн. індукції у двох точках магн. поля, а також прилади (магн. *варіометри*), що ними визначають зміну характеристик магн. поля у часі. За допомогою М. вимірюють *магнітне поле Землі* та ін. планет, вивчають значні магн. аномалії, розвідують корисні копалини, визначають властивості магн. матеріалів тощо.

Н. Є. Февральова.

МАГНІТОМЕТРИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ РО́ЗВІДКИ, магніторозвідка — група *геофізичних методів розвідки,* що базуються на вивченні *магнітного поля Землі.* Полягають у виявленні й вивченні магн. аномалій (див. *Геофізичні аномалії*), які виникають внаслідок неоднакового намагнічення різних гірських порід. Елементи магн. поля на земній поверхні та під нею (в свердловинах, шахтах, під водою) вимірюють *магнітометрами,* у повітрі — *аеромагнітометрами* з літаків та вертольотів. Розрізняють наземну (в т. ч. мікромагнітну), аеромагн., авіадесантну, підземну, гідромагнітну зйомки; магнітні виміри в свердловинах (див. *Геофізичні методи дослідження свердловин*); лабораторні магн. виміри (у т. ч. для палеомагнітних досліджень); виміри магн. варіацій та метод штучного підмагнічування порід. Результати зйомки наносять на карти, аномальне значення магн. поля Землі зображують у вигляді ізоліній або графіків. М. м. р. у комплексі з ін. методами застосовують для дослідження геол. будови *земної кори,* розшуків і розвідки корисних копалин. *Літ.:* Логачев А. А., Захаров В. П. Магниторазведка. Л., 1979; Магниторазведка. Справочник геофизика. М., 1980. *Є. І. Антонюк.*

МАГНІТОМЕХАНІ́ЧНІ Я́ВИЩА, ґіромагнітні явища — явища, в яких проявляється взаємозв'язок між магнітним і механічним моментами частинок речовини (див. *Магнетизм*). До М. я. належить намагнічування феромагн. стрижня внаслідок його швидкого обертання навколо поздовжньої осі (Барнетта явище) та обернене йому явище — поворот вільно підвішеного феромагн. зразка при його намагнічуванні у зовн. магн. полі (Ейнштейна — де Гааза явище). М. я. дозволяють визначати *ґіромагнітне відношення* атомів і на основі цього робити висновок про природу магнетизму різних речовин, проте в сучас. дослідженнях для цього частіше використовують явища *магнітного резонансу.*

МАГНІТООПТИ́ЧНІ Я́ВИЩА — явища, пов'язані з впливом зовнішнього *магнітного поля* на випромінювання, поглинання і поширення світла в середовищі. До М. я. належать: розщеплення спектральних ліній в магн. полі (*Зеємана явище*), виникнення *подвійного променезаломлення* в оптично ізотропній речовині, вміщеній у магн. поле (Коттона — Муттона явище), обертання площини поляризації світла при його поширенні вздовж напряму магн. поля (*Фарадея явище*) тощо. М. я. використовують при дослідженні фізико-хім. структури речовини, взаємодії між атомами, молекулами й іонами в осн. і збудженому станах, електронної структури металів та напівпровідників, а також при вимірюванні магн. полів та в приладах квантової електроніки.

МАГНІТОПРО́ВІД — виготовлена з *феромагнетиків* частина електротех. машин або пристроїв, яка концентрує і розподіляє *магнітний потік.* Магнітопроводами є ротори та статори *електричних машин,* осердя *трансформаторів, електромагнітів,* електромагнітних *реле* тощо. М. розрізняють за формою (напр., Ш- та П-подібні осердя трансформаторів) та матеріалом (напр., з електротехнічної або трансформаторної сталі).

МАГНІТОРАДІО́ЛА — радіотехнічний апарат, в якому функціонально і конструктивно об'єднано *магнітофон, радіоприймач* і електропрогравач грамофонних платівок; тип *звуковідтворювального апарата* і *звукозаписувального апарата.* Осн. спільними вузлами в М. є вихідний підсилювач низької частоти, блок електроживлення і гучномовці. В СРСР виготовляють (1980) М. (мал.) «Вега», «Мелодія», зокрема в УРСР — «Романтика», «Україна» та ін.

МАГНІТОРУШІ́ЙНА СИ́ЛА, намагнічуюча сила — величина, яка характеризує магнітну дію електр. струму і застосовується в електротехніці для розрахунку *магнітних кіл.* Дорівнює циркуляції вектора напруженості магн. поля $\vec{H}$ по замкнутому контуру L, який охоплює електр. струми, що створюють це магн. поле: $F_m = \oint_L \vec{H}d\vec{l} = \sum_{i=1}^{n} I_i$, де $d\vec{l}$ — елемент контура, n — кількість витків зі струмом I_i, охоплених контуром. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) М. с. вимірюють в *амперах.*

МАГНІТОСТРИКЦІ́ЙНИЙ ПЕРЕТВО́РЮВАЧ — електромех. або електроакустичний пристрій, що перетворює енергію *магнітного поля* на енергію мех. коливань або навпаки на основі явища *магнітострикції.* М. п. (мал.) являє собою виготовлене з *магнітострикційних матеріалів* осердя (*магнітопровід*), на яке накладено обмотку. В М. п., що служить випромінювачем, змінний електр. струм, проходячи обмоткою, створює змінне магнітне поле, під впливом якого осердя періодично змінює свої розміри або форму. В М. п., що є приймачем, на осердя діють зовнішні механіч. коливання (напр., звукові хвилі), внаслідок чого виникає магн. поле, а в обмотці — змінна *електрорушійна сила.* М. п. застосовують в гідроакустичних і ультразвукових установках, електро- і радіотех. пристроях, засобах акустоелектроніки, при вимірюванні вібрації машин, конструкцій і споруд (див. *Вібраційна техніка*) тощо.

МАГНІТОСТРИКЦІ́ЙНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали зі значною *магнітострикцією;* вид магнітном'яких матеріалів (див. *Магнітні матеріали*). До М. м. належать *нікель,* залізонікелеві, залізокобальтові і залізоалюмінієві сплави, леговані хромом, ванадієм та ін. елементами, а також деякі магнітно-м'які *ферити.* У залізонікелевих сплавів висока *магнітна проникність.* З них виготовляють осердя невеликих силових трансформаторів, магнітні підсилювачі, безконтактні реле тощо. Залізокобальтові сплави відзначаються поєднанням найвищих значень магнітострикції, намагніченості насичення і т-ри Кюрі (див. *Кюрі точка*). Їх застосовують у виробн. осердь *магнітострикційних перетворювачів* великої потужності і випромінювачів великої інтенсивності. У залізоалюмінієвих сплавів, крім великої магнітострикції, значні питомий електр. опір і мех. міцність, але низька пластичність і підвищена схильність до корозії. З них також виготовляють осердя магнітострикційних перетворювачів.

МАГНІТОСТРИ́КЦІЯ (від *магні́т* і лат. strictio — стискання, натягування) — зміна форми і розмірів тіла при його намагнічуванні. Найпростішою мірою М. є величина $\Delta l/l$, де Δl — видовження (стиснення) зразка, l — його початкова довжина. М. значна для феро- і феримагнетиків ($\Delta l/l \approx \approx 10^{-6} \div 10^{-2}$) і мала для речовин в ін. магнітному стані (див. також *Магнітострикційні матеріали*). Обернене відносно М. явище — зміна намагніченості феромагнетика при його деформації — наз. магнітопружним ефектом. М. лежить в основі дії *магнітострикційних перетворювачів.*

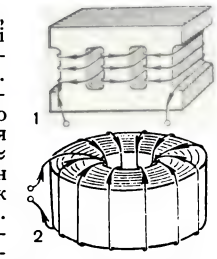

Магнітострикційний перетворювач:
1 — з осердям стрижневої форми; 2 — з осердям кільцевої форми (стрілками вказано напрям струму в обмотці).

МАГНІТОСФЕ́РА Землі (від *магні́т* і грец. σφαῖρα — куля, небесний простір) — область навколоземного простору, фізичні властивості якої визначаються *магнітним полем Землі* і його взаємодією з потоками заряджених часток космічного простору. Див. *Земля,* розділ Планетарні властивості Землі.

МАГНІТОТЕЛУРИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ РО́ЗВІДКИ — група *електромагнітних методів розвідки,* що базуються на вивченні природних змінних електромагнітних полів (полів телуричних струмів), зумовлених різними явищами в *іоносфері* і *магнітосфері* Землі. Осн. М. м. р.: телуричних струмів, магнітотелуричне зондування і магнітотелуричне профілювання. Метод телуричних струмів вивчають коливання *електричного поля* Землі у вузькому діапазоні періодів (від 10—20 до 60—80 с), визначаючи ефективну напруженість електр. поля, зміна якої відбиває зміну сумарної поздовжньої електропровідності геол. відкладів, що залягають на високоопірних породах кристалічного фундаменту. Магнітотелуричне зондування базується на вивченні змінного електромагн. поля неземного походження. За допомогою спец. апаратури реєструють електромагн. коливання з широким діапазоном періодів (від часток секунди до кількох десятків хвилин). Зіставляючи амплітуди електр. магн. коливань, визначають опір порід у досліджуваному районі. Магнітотелуричне профілювання являє собою спрощену різновидність методу магнітотелуричного зондування. За даними, одержаними за допомогою цих методів, визначають потужність геол. відкладів, що залягають на високоопірному горизонті, досліджують розподіл електропровідності; складають карти кристалічного фундаменту, що має велике значення для вивчення геол. будови *земної кори,* пошуків ко-

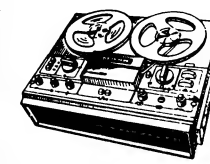

Магнітофон «Маяк-205».

Магнолія великоквіткова:
1 — квітуча гілка; *2* — суплідді; *3* — насінина.

А. М. М. Магомаєв.

М. М. Магомаєв.

Й. Я. Магомет.

Магонія падуболиста. Квітуча гілка.

рисних копалин, зокрема нафти і газу. Див. також *Геофізичні методи розвідки*.

М. Ф. Скопиченко.

МАГНІТОТЕПЛОВІ ЯВИЩА — явища нагрівання або охолодження тіл при намагнічуванні їх або розмагнічуванні. М. я. зумовлені зміною *внутрішньої енергії* тіла при зміні його магн. стану і найвиразніше проявляються в парай феромагнетиках (див. *Парамагнетизм*, *Феромагнетизм*). Охолодження парамагн. речовин при адіабатному розмагнічуванні їх (без теплообміну між речовиною і навколишнім середовищем) лежить в основі методу *магнітного охолодження*.

МАГНІТОФО́Н (від *магніт* і грец. φωνή — звук) — апарат для магнітного *звукозапису* та відтворювання звуку; тип *звуковідтворювального апарата* і *звукозаписувального апарата*. Осн. частинами М. є: стрічкопротяжний механізм; підсилювачі записуваних та відтворюваних сигналів; магн. головки, через які ці сигнали безпосередньо передаються з апарата на звуконосій (напр., магн. плівку) або навпаки, та акустична система. Розрізняють М.: професійні (напр. студійні), напівпрофесійні (напр., для запису диспетчерських переговорів), побутові і спеціальні (див. *Відеомагнітофон*, *Геомагнітофон*, *Диктофон*); стаціонарні і портативні (з універсальним електроживленням). За кількістю доріжок звукозапису їх поділяють на одно- та багатодоріжкові (до 8); за розміщенням звуконосія — на котушкові і касетні (див. *Касета*). М. бувають найчастіше з одним (монофонічні) або двома (стереофонічні) каналами записування — відтворення звуку. Їх поєднують з ін. апаратами (див. *Магнітола*, *Магніторадіола*). В СРСР (перший М. створено 1945) виготовляють (1980) магнітофони: «Комета», «Сатурн», «Тембр», зокрема в УРСР — «Весна», «Маяк», «Юпітер» та ін. Іл. с. 297.

МА́ГНІЮ СПЛА́ВИ — сплави на основі *магнію*. М. с.— найлегші металеві *конструкційні матеріали*: їхня густина в 4 рази менша, ніж сталі, і в 1,5 раза менша, ніж алюмінію і його сплавів. У М. с. висока питома міцність, вони поглинають енергію удару і вібраційні коливання, їх легко обробляти різанням. Легують М. с.: марганцем; алюмінієм, цинком і марганцем; цирконієм і цинком; рідкісними і рідкісноземельними елементами; літієм. Розрізняють М. с.: ливарні і деформівні; високоміцні, жароміцні і корозієстійкі. Використовують в авіа-, авто-, судно- і ракетобудуванні, в текстильній, поліграфічній і електротех. пром-сті тощо.

В. П. Пермінов.

МА́ГНІЮ СПОЛУ́КИ — хім. сполуки, до складу яких входить *магній* у ступені окислення +2. Більшість М. с. безбарвні, неотруйні, гігроскопічні, легко розчинні у воді, розчини їх гіркі на смак; погано розчинні оксид MgO, гідроксид $Mg(OH)_2$, фосфат $Mg_3(PO_4)_2$, карбонат $MgCO_3$, фторид MgF_2. Оксид магнію MgO (палена магнезія) — біла тугоплавка речовина, застосовують у виробн. гуми, вогнетривів, для очистки нафтопродуктів, у медицині. Хлорид $MgCl_2$ використовують для одержання магнію, магнезіального цементу (суміш MgO, $MgCl_2$, H_2O) — складової частини *ксилоліту*, *фіброліту* тощо; сульфат $MgSO_4 \cdot 7H_2O$ (гірка сіль) — у текстильній і паперовій пром-сті, у медицині. Карбонати $MgCO_3$ (магнезит) та $MgCa(CO_3)_2$ (доломіт) є сировиною у виробн. вогнетривів, в'яжучих матеріалів, добрив (див. *Магнієві добрива*). Перхлорат $Mg(ClO_4)_2$ (ангідрон) служить для осушування газів. *Магнійорганічні сполуки* використовують в органічних синтезах.

В. С. Телегус.

МАГНО́ЛІЯ (Magnolia) — рід рослин родини магноліевих. Вічнозелені та листопадні дерева й кущі заввишки відповідно до 15—30 і 2—3 м. Листки чергові, еліптичні, прості, переважно цілокраї. Квітки одиночні, верхівкові, білі, рожеві або пурпурові, запашні. Плід — шишкоподібна збірна листянка. Бл. 80 видів, пошир. у Пд.-Сх. Азії і приатлантичній частині Америки. В СРСР, на Курильських о-вах, росте 1 вид — М. обернено-яйцевидна (M. obovata) і 15 видів та ряд гібридних форм, з них в УРСР — 7, розводять лише в культурі як декоративні. Найпошир. М. великоквіткова (M. grandiflora) і М. обернено-яйцевидна. Розводять відповідно на Чорноморському узбережжі Криму й Кавказу і в Закарп. та ін. зх. областях УРСР. Листки М. містять алкалоїди, ефірну олію і глікозиди, що знижують кров'яний тиск. Рідкий спиртовий екстракт з листків М. застосовують на ранніх стадіях гіпертоніч. хвороби. Іл. с. 297.

МАГНО́НИ, спінові хвилі — *квазічастинки*, пов'язані з коливаннями *спінів* або (що те саме) з коливаннями атомних *магнітних моментів*; підлягають *Бозе—Ейнштейна статистиці*. Існування М. передбачив Ф. *Блох* (1930). М. взаємодіють між собою та з ін. квазічастинками, напр. *фононами* (теорію цієї взаємодії розробив 1946 О. І. *Ахієзер*); в області низьких т-р визначають намагніченість та кінетичні властивості магнітовпорядкованих кристалів.

Літ.: Ахиезер А. И., Барьяхтар В. Г., Пелетминский С. В. Спиновые волны. М., 1967; Тябликов С. В. Методы квантовой теории магнетизма. М., 1975; Каганов М. И. Электроны. фононы, магноны. М., 1979.

С. В. Пелетмінський.

МАГОМА́ЄВ Абдул Муслім Магометович [6 (18).IX 1885, Грозний — 28.VII 1937, Нальчик] — азерб. рад. композитор, диригент, музично-громад. діяч, засл. діяч мист. Аз. РСР (з 1935). Один з засновників азерб. муз. театру. В 1904 закінчив Горійську вчительську семінарію. В 20—30-х рр.— зав. відділом мист. Наркомосу Азербайджану, керівник муз. редакції Бакинського радіомовлення, директор і гол. диригент Театру опери та балету. Твори: опери — «Шах Ісмаїл» (1919), «Нергіз» (1935, перша азерб. рад. опера на революц. сюжет); симф. п'єси (в т. ч. «На полях Азербайджану», «Турараджі» та ін.), пісні, музика до вистав і кінофільмів.

Літ.: Исмайлова Г. Муслим Магомаев. Баку, 1975.

МАГОМА́ЄВ Муслім Магометович (н. 17.VIII 1942, Баку) — азерб. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1973). Онук А. М. М. *Магомаєва*. В 1968 закінчив Азерб. консерваторію (клас Ш. *Мамедової*). З 1963 — соліст Театру опери та балету ім. М. Ф. Ахундова. Партії: Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Скарпіа («Тоска» Пуччіні). Концертна діяльність. Автор пісень, музики до кінофільмів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

МАГОМЕ́Т Йосип Якович [1 (13). I 1880, с. Корнин, тепер смт Попільнянського р-ну Житомир. обл.— 27.IX 1973, м. Сквира Київ. обл.] — укр. рад. селекціонер. Освіту здобув самонавчанням. З 1919 М. працював на Сквирському дослідному полі (з 1946 — зав. відділом селекції і насінництва). Вивів і поліпшив понад 100 сортів овочево-баштанних, плодоягідних та квіткових рослин. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1948.

МАГОМЕ́Т — одна з транскрипцій імені *Мухаммеда*, засновника *ісламу*. Тому іслам часто називають магометанством.

МАГО́НІЯ (Mahonia) — рід рослин родини барбарисових. Вічнозелені кущі або невеликі дерева. Листки щільні, перисті, колючі по краях. Квітки жовті, зібрані в китиці. Плід — ягода. Понад 70 видів, пошир. у Сх. і Центр. Азії та Центр. і Пн. Америці. В СРСР вирощують як декоративні 5 видів. З них найпошир.— М. падуболиста (M. aquifolium) заввишки до 1 м, походить з Пн. Америки. Її темно-зелене листя набуває бронзово-червоного забарвлення. Росте в пд. областях СРСР, зокрема на Україні.

МАГУ́РА, Мегура — назва кількох гірських хребтів і вершин у *Карпатах Українських*. Найвідоміші серед них: хр. Магура (заввишки до 1362 м) у межиріччі річок Опору і Мизунки (Львів. обл.), г. Магура (заввишки 1015 м) — у Буковинських Карпатах у межиріччі Білого Черемошу й Серету (Чернів. обл.), г. Магура — у пн. частині хр. *Гриняви* (Івано-Фр. обл.) та ін.

М. М. Койнов.

МАДАГАСКА́Р — острів в Індійському ок., поблизу сх. берегів Африки, від якої відокремлений Мозамбіцькою прот. Довж. бл. 1600 км, шир. понад 600 км. Пл. майже 590 тис. км² (четвертий за розміром серед островів світу). Поверхня гориста, розчленована. Переважні вис. 800—1200 м, на Сх.— 1500 м, на Пн.— вулканічний масив Царатанана заввишки до 2876 м. Багато згаслих вулканів, часто бувають землетруси, є гарячі джерела. Родовища графіту, слюди, урану, кам. вугілля, золота, дорогоцінного каміння та ін. Клімат тропічний, вологий. Опадів до 3000 мм на рік. Ріки короткі, порожисті, багатоводні. В сх. і пн.-сх. районах — вологі тропічні ліси (сандалове та ебенове дерева, папороті, орхідеї тощо). На З. переважають колючі дерева і чагарники; у внутр. районах — *са-*

вани. Своєрідний тваринний світ, багато *ендеміків* (лемури, тенреки та ін.). На М. розташована д-ва *Мадагаскар.*

МАДАГАСКА́Р, Демократична Республіка Мадагаскар — держава на о. Мадагаскар в Індійському ок.

В адм. відношенні поділяється на 6 провінцій.

Державний лад. М.— республіка. В 1975 на референдумі схвалено конституцію країни. Глава д-ви — президент, що обирається населенням строком на 7 років. Найвищий законодавчий орган — Верховна революційна рада (ВРР), головою якої є президент. З 1977 верховним держ. органом, що має повноваження законодавчої влади, є Національні народні збори (ННЗ; 137 депутатів), що обираються населенням строком на 5 років. Виконавчу владу здійснюють президент, ВРР і уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

В. Н. Денисов.

Природа. Див. *Мадагаскар* (острів).

Населення. Бл. 99% нас. становлять *малагасійці.* Живуть також європейці (переважно французи), араби та ін. Офіц. мови — малагасійська й французька. Пересічна густота нас.— бл. 15 чол. на 1 км² (1979, оцінка). Міське населення становить 15%. Найбільші міста: *Антананаріву, Таматаве, Мадзунга, Дієго-Суарес,* Тулеар.

Історія. Тер. М. заселялась у 10—6 ст. до н. е. індонезійцями, вихідцями з о-вів Полінезії і Меланезії, пізніше — *банту* та *арабами.* В 14—18 ст. на М. існував ряд держ. утворень, найбільшим з яких була д-ва Імеріна. В 19 ст. утворилося королівство Мадагаскар. У кін. 19 ст. М. захопила Франція. З 1885 М.— її протекторат, а з 1896 — колонія. Народ М. вів постійну нац.-визвольну боротьбу, яка особливо посилилася після 2-ї світової війни (повстання 1947—48). В 1958 М. здобув автономію в складі франц. *Співтовариства.* 26.VI 1960 М. було проголошено незалежною Малагасійською Республікою (з грудня 1975 — Демократична Республіка Мадагаскар). Франція зберігала на М. ряд військ. баз (до 1973). Уряд М. проводив неоколоніалістський курс, орієнтуючись на зх. країни. Ця політика викликала невдоволення нар. мас. У результаті масових виступів, заг. страйку 1972 влада перейшла до рук військ.-цивільного уряду. В 1972 М. встановив дипломатичні відносини з СРСР. У 1975 в М. внаслідок загальнонар. референдуму прийнято «Хартію малагасійської соціалістичної революції», яка проголосила курс на соціалістич. орієнтацію країни. У своїй зовн.-політ. діяльності уряд М. виступає проти імперіалізму, колоніалізму, расизму, дотримується політики неприєднання, розвиває зв'язки з усіма країнами, в т. ч. з СРСР. В 1974 між СРСР і М. підписано угоду про екон. і тех. співробітництво. З 1960 М.— член ООН. М.— член *Організації африканської єдності,* асоційований член *Європейського економічного товариства.*

М. Д. Несук.

Політичні партії, профспілки. Авангард малагасійської революції, засн. 1976, з того ж року — урядова партія. Партія конгресу незалежності Мадагаскару, засн. 1958. Виступає з позицій наук. соціалізму. Національний рух за незалежність Мадагаскару, засн. 1958. Прагнення до національної єдності, засн. 1973. Соціалістичний національний рух за незалежність Мадагаскару, засн. 1977. Всі партії об'єднуються у Національний фронт захисту революції. Федерація профспілок трудящих Мадагаскару, засн. 1956. Входить до ВФП. Конфедерація малагасійських трудящих, засн. 1957. Входить до МКВП. Революційна федерація профспілок трудящих Мадагаскару, засн. 1977. Профспілка малагасійських революціонерів, засн. 1977.

М. Д. Несук.

Господарство. М.— агр. країна з слаборозвинутою економікою, в г-ві якої тривалий час панували іноз. (гол. чин. франц.) монополії. З 1972 уряд вживає заходів щодо зміцнення нац. економіки. Протягом 1975—77 націоналізовано банки й страхові компанії, виробн. і розподіл нафтопродуктів, гол. пром. підприємства, майно іноз. експортно-імпортних компаній, більшу частину зовн. торгівлі, створено ряд держ. і мішаних національних підприємств, встановлено державний контроль над енергетикою. Здійснюється аграрна реформа, у великих іноз. землевласників експропрійовано бл. 100 тис. га землі, створюються кооперативні об'єднання. Розроблено перспективну програму розвитку економіки на 1978—2000. Майже 87% працездатного населення зайнято в с. г. Ця галузь забезпечує бл. 90% вартості експорту країни. Переважає общинне землекористування, техніка обробітку землі здебільшого примітивна. Осн. плантаційні експортні культури (збір, тис. т, 1979): ваніль — 0,5 і гвоздика — 18 (за виробн. яких М. займає відповідно 1 і 2-е місця у світі), кава — 70, сизаль, перець, тютюн. Основна продовольча культура — рис, вирощують також цукр. тростину, арахіс, маніок, батат, ямс, кукурудзу, бавовник. Поголів'я (млн., 1979): великої рогатої худоби — 10, овець і кіз — 1,7, свиней — 0,6. Рибальство (80,8 тис. т риби, 1977). Розвивається гірничодобувна пром-сть, видобувають хроміти, графіт, слюду, кварц, залізну, урано-торієві руди, рідкіснозем. метали тощо. З галузей обробної пром-сті найбільше значення має харчосмакова (цукр., рисоочисна, борошномельна, м'ясоконсервна, тютюнова). Діють нафтоперегінний з-д, комплекс по видобуванню та обробці хромітових руд, автоскладальні підприємства, цем. з-д, текст. ф-ки та ін. У 1978 вироблено 282,3 млн. кВт · год електроенергії. Пром. центри — Антананаріву, Таматаве. Довж. з-ць (1979) — 880 км, автошляхів — 38 тис. км (у т. ч. 4,8 тис. км — асфальтованих). Осн. мор. порти — Таматаве, Дієго-Суарес, Мадзунга. В Антананаріву й Мадзунзі — міжнар. аеропорти. З М. вивозять каву, гвоздику, ваніль, сизаль, перець, тютюн, м'ясні консерви, продукцію гірничодобувної пром-сті; довозять машини й устаткування, будівельні матеріали, нафтопродукти, текстиль, продовольство. Головні торг. партнери: Франція, ФРН, США.

Розвиваються екон. зв'язки з СРСР, який подає М. допомогу в будівництві борошномельного комбінату, елеватора, цем. з-ду та ін. об'єктів. Грош. одиниця — малагасійський франк. 1 малагас.

Антананаріву. Панорама частини міста.

Герб Мадагаскару.

МАДАГАСКАР

Площа — 596 тис. км²

Населення — 9 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Антананаріву

У малагасійському селі.

франк = 1 афр. франку (1 афр. франк = 0,02 франц. франка).
Н. А. Войлошникова.

Медичне обслуговування. В 1975 в М. налічувалося 19 781 лікарн. ліжко (22 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 767 лікарів (1 лікар на 10 тис. ж.), 41 зубний лікар і 141 фармацевт. Нац. медична школа при столичному ун-ті дає підготовку протягом перших двох років навчання; мед. освіту продовжують в ун-тах Франції. Функціонують школи по підготовці серед. мед. персоналу. В М. в основному держ. система мед. обслуговування.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 понад 50% нас. М. було неписьменним. У країні склалася система освіти, подібна до французької: поч. школа з строком навчання 6 років (з 6-річного віку), середня й ліцеї — 7 (4 + 3) років. У 1975 прийнято рішення про перехід до обов'язкової 5-річної поч. школи. В 1976/77 навч. р. запроваджено нову систему освіти, навчання в поч. і серед. школах здійснюється малагасійською мовою. В 1976/77 навч. р. у поч. школах було 1,2 млн. учнів, у середній — бл. 140 тис. учнів. Ун-т у м. Антананаріву (засн. 1961; 1978/79 навч. р.— разом з філіалами в інших містах —21 тис. студентів). Там же містяться обсерваторія (засн. 1889), Малагасійська академія (засн. 1902), Нац. ін-т географії і картографії (засн. 1945), Геол. служба, центр по вивченню тропічного лісу (засн. 1961), Ін-т агрономічних досліджень. Нац. б-ка, б-ка університетська, муніципальна, усі — в Антананаріву; там же — Нац. істор. музей, Музей мистецтва й археології Мадагаскару.
В. З. Клепиков

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в М. виходило понад 70 періодичних видань, у т. ч. 9 щоденних газет заг. тиражем бл. 60 тис. прим. Найважливіші щоденні газети: «Атрика» («Лицем до лица», з 1976) — урядова, «Ваувау» («Новини», з 1894) — урядова, «Імунгу ваувау» («Новий Імунгу», з 1954), всі — малагасійською мовою; «Мадагаскар матен» («Мадагаскарський ранок», з 1962) — малагасійською і франц. мовами. Нац. інформаційне агентство Таратра (АНТА) засн. 1977. Радіомовлення і телебачення (діють з 1967) контролює урядова служба Малагасійське радіо- телебачення.

Література. Давня л-ра М. мала виключно фольклорну форму і поширювалася нар. співцями (мпілалао). Сучас. література розвивається *малагасійською мовою* і французькою.

Л-ра малагасійською мовою. Широкої популярності в 1-й пол. 20 ст. набули етнографічний роман А. Радзаонарівело «Біна» (1932) та вірші Х. Раманантоаніни. Письменники 2-ї пол. 20 ст., спираючися на фольклорні традиції, поступово створюють нову л-ру. Найвідоміші з них: прозаїки А. Раціфехера (переклав книги «Як гартувалася сталь» М. Островського, «Повість про справжню людину» Б. Полевого та ін.), Л. Рафака, К. Раціфандріхаманана, поети Ж. Нарівуні, Ж. Рамінусуа. Л-ра французькою мовою відома з 20-х рр. 20 ст. Осн. жанр її — поезія. Активно в 20—30-х рр. виступив поет Ж. Ж. *Рабеарівело* — автор збірок «Чаша попелу» (1924), «Сільфи» (1927), «Майже мрії» (1934), «З нічної мови» (1935) та ін. Його соціально-критичні тенденції продовжив письменник, політ. і культур. діяч Ж. *Рабеманандзара*. Фольклорну традицію Ж. Ж. Рабеарівело в поезії М. наслідував Ф. Ранаїво, відомий і як збирач усної нар. творчості. З сучас. романістів популярні А. Ріна, Родліш, з драматургів — Равеломоріа і Дондавітра.
В. К. Кухалашвілі.

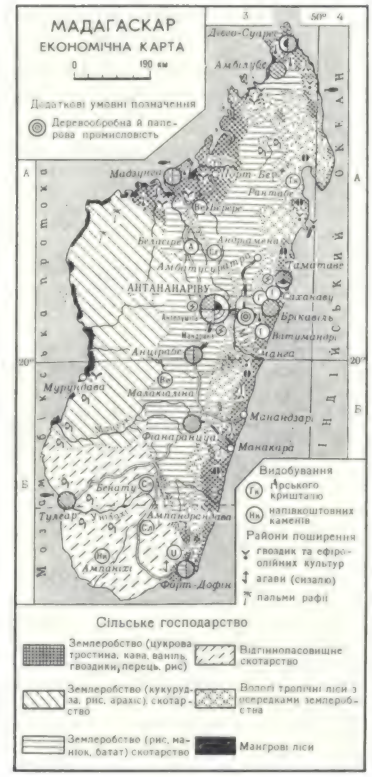

Архітектура та мистецтво. Нар. житло, як правило, прямокутне в плані, з шпилястим двосхилим дахом, витягнутими вгору пропорціями. З кін. 19 — поч. 20 ст. у містобудуванні переважає європейська еклектика. З 50-х рр. 20 ст. будівлі споруджують з використанням бетонних конструкцій, скла, жалюзі тощо. З давніх часів поширені різні худож. ремесла: різьблення на дереві (посуд, маски, поховальні стовпи — «алуалу»), плетіння, ткацтво тощо. З 30-х рр. розвивається сучасний живопис, переважно реалістичного напряму (художники Равелунануші - Разафімбелу, Е. Рабешахала).

Музика тісно пов'язана з трудовими процесами, церемоніями й ритуалами. Муз. інструменти: зезе (2-струнний, типу гітари), валіха (виконавці — тільки чоловіки). Поширені пісенні фестивалі Хіра Гасі, вистави, що включають пісні й темпераментні танці — своєрідне змагання між групами виконавців. У М. існує Асоціація кінематографістів, створена при Міністерстві інформації. До 1975 виходили короткометражні фільми: «Нещасний випадок» (1973, реж. Б. Рамампі), «Свобода вибору» (1974, реж. Ж. Ламбві). Перший повнометражний худож. фільм — «Повернення» (1975, реж. Р. Соло).

Літ.: Корнеев Л. А. Образование Мальгашской Республики. М., 1963; Корочанцев В., Цветков В. Мадагаскар. М., 1977; Рабемананд зара Р. В. Мадагаскар. История мальгашской нации. Пер. с франц. М., 1956; Буато П. Мадагаскар. Очерки по истории мальгашской нации. Пер. с франц. М., 1961; Бардина Ю. Я. Малагасийская Республика. М., 1972; Зарецкий В. А. Демократическая республика Мадагаскар. М., 1980; Кулик С. Мадагаскар не продається! «Всесвіт». 1980, № 2.

МАДАГАСКА́РСЬКА УЛОГО́ВИНА — велике зниження дна в Індійському ок., на Пд. Сх. від о. *Мадагаскар*. Довж. бл. 1800 км, найбільша шир. бл. 900 км, глиб. до 5815 м. На дні — піскуватий мул.

МАДАПОЛА́М (від назви колишнього передмістя м. Нарсапур в Індії) — тонка *бавовняна тканина* полотняного *переплетення ниток*. Жорсткий на дотик, гладенький, з глянсуватою поверхнею. Виготовляється з *міткалю*, що його вибілюють і обробляють спец. речовинами (апретами). З М. шиють переважно білизну.

МА́ДАРАС (Madarász) Еміль (12.XI 1884, Надьсентміклош — 18.II 1962, Будапешт) — угор. письменник. Комуніст. Учасник революції 1919 в Угорщині. Після її поразки емігрував до Австрії. В 1922—46 жив і працював в СРСР. Теми збірок поезій «Чепель» (1933), «Мінське шосе», «Матрос Чигайда» (обидві — 1938), «П'ятдесят років» (1954), «Двадцять чотири червоні троянди» (1959) та ін.— боротьба угор. народу проти кліки Хорті, інтернац. солідарність трудящих, соціалістичне будівництво в СРСР, сучасне життя угорців та їхнє істор. минуле. Перекладав твори рад. письменників. Україні присвятив вірші «На полях України», «Степовий колодязь».

Тв.: Укр. перекл.— Фортунаті знайшов своїх синів. Х., 1931; Рос. перекл.— Верность. М., 1960.
К. О. Шахова.

МА́ДАРІК Юхан (справж. прізв.— Лаурістін Йоганнес; 29.X 1899, Таллін — 28.VIII 1941, там же) — ест. рад. письменник, публіцист, держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Член ЦК КП Естонії 1938—40. З 1923 по 1938 ув'язнений в тюрмах бурж. Естонії. Після встановлення Рад. влади в Естонії (1940) — Голова Ради Нар. Комісарів Естонії. Загинув під час оборони Талліна. Літ. діяльність почав 1922 (оповідання «Учень», «Мікк Сімм» та ін.). Романи «Поваловачі» (вид. 1929; написаний у тюрмі 1925—27), «Республіка» (1941; незакінч.) — про революц. боротьбу ест. робітн. класу. Нагороджений орденом Леніна (посм.).

Тв.: Рос. перекл.— Республика, ч. 1—2. М., 1957.

МА́ДАЧ (Madách) Імре (21.I 1823, Альшострегова — 5.X 1864, там же) — угор. письменник. Най-

відоміший твір М., перекладений багатьма мовами світу,— віршована драма-містерія «Трагедія людини» (1861), в трагічних настроях якої відображено поразку угор. революції 1848—49. М. критикував політичний і соціальний гніт в Угорщині 50-х рр. У сценічній переробці п'єса поставлена 1883 і майже 100 років не сходить зі сцени. Автор сатиричної драми «Цивілізатор» (1859), філос. драми на біблійну тему «Мойсей» (1861), багатьох ліричних віршів.

Тв.: Укр. перекл.— Трагедія людини. К., 1967; Рос. перекл.— Трагедия человека. М., 1964.

К. О. Шахова.

МАДЕ́ЙРА — група островів у Атлантичному ок., поблизу пн.-зх. берегів Африки. Найбільший — о. Мадейра. Становить округ Португалії Фуншал. Пл. 797 км². Нас. бл. 280 тис. чол. (1972). Являє собою вершини підводних вулканів. Поверхня гориста, завишки до 1861 м (о. Мадейра). Поширені *савани*, на схилах — рослинні угруповання типу *маквіс*. Плантації цукр. тростини, сади, виноградники. Курорти. Гол. порт — Фуншал.

МАДЕ́ЙРА — ріка в Пд. Америці, в межах Болівії та Бразілії, права притока *Амазонки*. Утворюється злиттям річок Бені та Маморе, що беруть початок в *Андах*. Довж. (від витоків р. Маморе) 3230 км, площа бас. 1158 тис. км². У верхів'ї — пороги, водоспади, нижче тече *Амазонською низовиною*, течія стає повільною, русло — звивистим. Живлення переважно дощове й снігове. Коливання рівня сягають 12 м і більше. Судноплавна до м. Порту-Велью (1060 км).

МА́ДЖІ-МА́ДЖІ ПОВСТА́ННЯ 1905—07 — повстання народів у Німецькій Східній Африці (колишня колонія Німеччини, тер. сучасних Бурунді, Руанди і Танзанії). Назва пов'язана з повір'ям про чудодійну силу священної води («маджі»), що нібито рятує повстанців від куль. Повстання охопило центр. і пд. частини колонії. Було жорстоко придушене колонізаторами (вбито бл. 120 тис. африканців, деякі племена повністю винищено).

МАДЗІ́НІ (Mazzini) Джузеппе (22. VI 1805, Генуя — 10.III 1872, Піза) — італ. революціонер, бурж. демократ, ідеолог і керівник республікансько-демократичного крила нац.-визвольного руху в Італії. Публіцист. За фахом юрист. З 1827 брав участь у русі *карбонаріїв*. У 1830—48 перебував в еміграції. В 1831 заснував у Марселі таємну орг-цію «*Молода Італія*», яка передбачала визволення Італії від австр. панування шляхом революції. Гол. революц. силою вважав прогресивні верстви буржуазії та інтелігенції, ігнорував інтереси селянства, не мав чіткої програми соціальних реформ. Учасник *революції 1848—49 в Італії*. В березні — липні 1849 очолював уряд Рим. республіки. В 1853 заснував «Партію дії», яка брала участь у підготовці експедиції Дж. *Гарібальді* на Пд. Італії (1860). М. заперечував закономірність класової боротьби пролетаріату проти буржуазії, що стало однією з причин його ворожого ставлення до *Паризької комуни 1871* й *Інтернаціоналу 1-го*.

Тв.: Укр. перекл.— Деякі переповни революції в Італії. Львів, 1907.

О. В. Долинський.

МАДЗУ́НГА, Мажунга — місто на Пн. Зх. *Мадагаскару*, адм. ц. пров. Мадзунга. Мор. порт на узбережжі Мозамбіцької прот. Індійського ок., аеропорт міжнар. значення. 67,5 тис. ж. (1972). Підприємства цем., текст. і харч. промисловості.

МАДЛЕ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — найпізніша палеолітична культура, поширена на тер. Іспанії, Франції, Швейцарії, Бельгії, ФРН, НДР. Назва походить від печерної стоянки Ла-Мадлен у Франції. Виділена в 60-х рр. 19 ст. Носії М. к. займалися полюванням, збиральництвом, рибальством. Знаряддя праці виготовляли з кременю, кістки й рогу. Тепер під М. к. розуміють заключну пору пізнього палеоліту всієї Європи. За часів М. к. розвивалось образотворче мистецтво: скульптура (фігурки з кістки, каменю та янтарю), графіка (зображення на кістках і виробах з них) і живопис (розпис фарбами на стінах і стелях печер та на великих кістках мамонтів). Носії М. к. жили в умовах первіснообщинного ладу, на етапі ранньої матріархально-родової організації. Пам'ятки М. к. (датуються часом понад 10 тис. років тому) поширені й на тер. України, найвідоміші з них — Молодове V (див. *Молодове*), *Кирилівська стоянка, Добраничівська стоянка, Межиріцька стоянка, Мізинська стоянка*.

Літ.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Борисковский П. И. Палеолит Украины. М. — Л., 1953; Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К., 1965. *І. Г. Шовкопляс.*

МАДО́ННА (італ. madònna, від mia dònna — моя пані)— в християнській міфології (переважно в католицизмі) те саме, що й *Марія*, богородиця. Образ М. широко використовувався в л-рі, мистецтві (зокрема в образотворчому — полотна С. Боттічеллі, Леонардо да Вінчі, Рафаеля, П. Перуджіно та ін.).

МАДРА́С — місто на Пд. Індії, адм. ц. штату *Тамілнад*. Розташований на узбережжі Бенгальської зат. Індійського ок. Вузол з-ць і автошляхів, порт (має штучну гавань), аеропорт міжнар. значення. 2,5 млн. ж. (1971). М. засн. 1639 як факторія англ. *Ост-Індської компанії* на місці рибальського селища Мадраспатам. У 1746—48 М. володіли французи. В кін. 18 — на поч. 19 ст. М.— центр англ. володінь у Пд. Індії. Після

Мадрас. На одній з вулиць міста.

здобуття Індією незалежності (1947) — адм. центр шт. Мадрас (з 1969 — шт. Тамілнад). М.— один з найбільших центрів бавовняної і шкіряної пром-сті країни. Значного розвитку набули маш.-буд. (найбільший в Індії з-д по виробн. пасажирських вагонів, автомоб. з-ди та ін.), металообр., нафтопереробна, хім. (гол. чин. виробн. пластмас) та харчосмакова пром-сть. Ун-т (засн. 1857). Н.-д. установи — ін-ти математики, сировинних ресурсів та ін. Інд. геогр. т-во. Центр. публічна б-ка. Нац. художня галерея, Держ. музей. Астр. обсерваторія. М.— один з центрів культури *тамілів*.

МАДРЕПО́РОВІ КОРА́ЛИ (Madreporaria) — ряд морських безхребетних тварин класу *коралових поліпів*. Прикріплені колоніальні (діаметр окремих особин від 1 мм до 3 см) або одиночні (діаметр до 25 см) форми. Понад 2500 видів, поширені в усіх зонах Світового ок., найбільша кількість їх у тропіках. Живуть на різних глибинах, разом з ін. водними організмами часто утворюють *коралові рифи*. У водах СРСР зустрічаються лише неколоніальні види родів Flabellum (в Баренцовому м.) та Caryophyllia (в далекосхідних морях). Відмерлі М. к. використовують переважно як сировину для одержання будівельних матеріалів, а також як настільні прикраси.

МАДРИ́ГАЛ (італ. madrigale — пісня рідною, материнською мовою, від лат. mater — мати) — в епоху раннього *Відродження* лірична пісня італ. мовою на відміну від тих, які складалися по-латині. Тексти для таких муз. мадригалів писали Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо. Муз. форму М. розробляли композитори П. Казелла і Ф. Ландіно. В л-рі 17—18 ст. визначився як короткий ліричний вірш на тему кохання, в якому, зокрема, виражався комплімент жінці. Широко побутував у салонній і альбомній поезії. В укр. л-рі з'явився в 17—18 ст. Авторами М. були переважно студенти *Київської академії*. Зразком М. є вірші *Климентія Зіновієвого* сина («О мати діво красная» та ін.). У новій укр. поезії траплявся рідко (М. Вороний, В. Самійленко).

Р. Т. Гром'як.

МАДРІ́Д — столиця *Іспанії*, гол. місто провінції Мадрід та істор. обл. Нова Кастілія. Осн. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований на р. Мансанарес (бас. Тахо). Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт міжнар. значення. Понад 3,5 млн. ж. (1979, з передмістями). Уперше згадується у хроніках 932. В 1118 здобув право вільного міста. В 14—15 ст.— резиденція кастільських королів і місце засідань *кортесів*. У 1520 нас. М. брало участь у повстанні *Комунерос*. З 1561 М.—офіційна столиця Іспанії. М. був центром революцій 1808—14, 1820—23, 1834—43, 1854—56, 1868—74. У 1868 в М. створено іспанську групу *Інтернаціоналу 1-го*. Тут засновано Іспанську компартію (1920). Під час нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 з листопада 1936 до березня 1939 тривала героїчна оборона М.

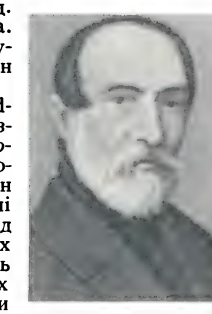

Дж. Мадзіні.

Мадонна з немовлям. Картина П. Перуджіно. Вашінгтон. Національна галерея мистецтв.

Мадрепорові корали. Лофохелія (Lophochelia).

В 60 — 70-х рр. в М. проходили масові виступи проти франкістського режиму. Осн. галузь пром-сті — маш.-буд. (автомобіле-, авіа-, локомотиво-, моторобудування; виробн. оптичних приладів, електротех., радіо- і телефонного устаткування, с.-г. знарядь). Розвинуті хім. (у т. ч. виробн. пластмас), буд. матеріалів, поліграф., хім.-фарм., текст., шкіряно-взут., фарфоро-фаянсова галузі пром-сті. Старовинні художні ремесла (вишивки, гобелени, мережива, кастаньєти, ювелірні вироби). У М. зосереджені правління монополістичних об'єднань, банки, страхові компанії, торг. фірми, біржа. Один з центрів міжнар. туризму. *Мадрідський університет* та ін. ун-ти, Королівський колегіум Марії Крістіни, консерваторія, Школа драм. мистецтва та ін. навч. заклади. Королівські академії (історії, красних мистецтв «Сан-Фернандо» та ін.). Рада по розвитку наук. досліджень, ін. наук. т-ва та н.-д. установи. Астр. обсерваторія, Бот. сад. Численні б-ки (у т. ч. Нац., Мадрідського ун-ту). Музеї: *Прадо* (живопису і скульптури), Нац. археологічний, природничих наук, мор., нового мистецтва, ісп. народу. Серед архіт. пам'яток: єпископська капела (1520), ансамбль Пласа Майор (1619, арх. Х. де Мора), бароккові церкви Сан-Хінес, Сан-Ісідро ель Реаль та ін. (серед. 17 ст.), госпіталь Оспісіо провінсьяль (1731, арх. П. де Рібера), класицистичні Королівський палац (1738—64, арх. Дж. Б. Сакетті та ін.), ратуша (17—18 ст.), Королівська академія красних мистецтв «Сан-Фернандо» (перебудована 1774, арх. Х. де Вільянуева), церква Сан-Антоніо де ла Флоріда (1792—98, розписи Ф. *Гойї*, 1798), еклектичний палац ісп. кортесів (1843—50, арх. Н. Паскуаль). У 20 ст. споруджено: М-во авіації (1943—51, арх. Л. Г. Сото), університетське містечко (буд-во розпочато 1931, арх. М. Лопес Отеро; відбудовано в 1950-х рр., архітектор М. Фісак та ін.), хмарочоси («Білі башти», 1960-і рр.). Пам'ятники: Х. Колумбу (1885), Ф. Гойї (1905), 2 пам'ятники М. Сервантесу (1835, 1927). З М. пов'язані життя і діяльність визначних діячів ісп. культури: М. *Сервантеса*, Л. *Вега Карпйо*, Д. *Веласкеса*, *Кальдерона де ла Барки*, Ф. Гойї, І. М. *Альбеніса*, Ф. *Гарсіа Лорки* та ін. Іл. див. також т. 4, ст. *Іспанія*.

Панорама частини міста.

Мадрід. Церква Сан-Франсіско ель Гранде. Архітектор Ф. Сабатіні. 1776—85.

МАДРІДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — найбільший вищий навч. заклад Іспанії. Утворено 1836 в результаті об'єднання ун-ту в Алькала-де-Енаресі (засн. 1508 у провінції Мадрід) і Центр. ун-ту в Мадріді (засн. 1821). У 1977/78 навч. р. в ун-ті було 14 ф-тів: філософії та педагогіки, географії й історії, філол., матем., фіз., хім., геол., юрид., мед., фармацевтичний, ветеринарний, економіки та управління, політ. наук, інформатики; навчалося понад 96 тис. студентів. Б-ка налічує 600 тис. томів. *А. В. Санцевич.*

МА́ДУРАЙ, Мадура — місто на Пд. Індії, у штаті *Тамілнад*. Розташований на р. Вайгаї. Вузол з-ць. 548,3 тис. ж. (1971). Один з найбільших центрів текст. (шовкової та бавовняної) пром-сті країни. Кустарні промисли (виробн. тканин, виробів з латуні, різьблення на дереві). Значний торг. центр. Архіт. пам'ятки 12—17 ст. М. вперше згадується у 2 ст.

МАДУ́РЦІ — народ в *Індонезії*, який населяє о. Мадура і сх. райони о. Ява. Чисельність — 9 млн. чол. (1975, оцінка). Мова (близька до сунданської і яванської) належить до *індонезійських мов*. За релігією М.— мусульмани. Заняття — скотарство й землеробство, на узбережжі — рибальство. Частина М. працює в промисловості й торговельному флоті.

МА́ДХ'Я-ПРА́ДЕШ — штат у центр. частині Індії. Площа 443 тис. км². Нас. 41,7 млн. чол. (1971). Адм. ц.— м. Бхопал. Рельєф переважно гірський (пн. частина плоскогір'я *Декан*), на Пн.— рівнинний (*Індо-Гангська рівнина*). Найбільша річка — Нарбада. Поширені листопадні ліси. Основа економіки — с. г., переважно землеробство (рис, просо, пшениця; з технічних — бавовник та олійні культури). Розвинуте шовківництво. Худобу використовують гол. чин. як тяглову силу. На базі місц. ресурсів розвивається гірничодобувна пром-сть — розробляють родовища марганцевої і заліз. руд, бокситів, вугілля, вогнетривких глин, алмазів. Металург. комбінат у Бхілаї (збудований з допомогою СРСР), підприємства маш.-буд., металообр., буд. матеріалів і хім. пром-сті. Джутова і паперова ф-ки, цукр. з-ди та ін. Гол. пром. центри — Сатна, Гваліяр, Бхопал.

МАДЯ́РИ (угор. magyarok) — самоназва *угорців*.

МАЄ́ВСЬКИЙ Карл Якович (1824 — 97) — укр. архітектор. Навчався в гімназії в Житомирі. В 1847 закінчив петерб. АМ, її академік з 1859. Проводив будівельні роботи в багатьох містах України, зокрема в Києві склав проект відбудови *Маріїнського палацу*, з 1870 брав участь у буд. роботах *Володимирського собору*, зробив обміри *Софійського собору*.

МАЄ́РСЬКИЙ Тадей Станіславович (29.VI 1888, Львів — 16.X 1963, там же) — укр. рад. композитор, піаніст, педагог. Закінчив консерваторії — Галицького муз. т-ва (Львів, 1911) та Лейпцігську (1913). Концертна діяльність. З 1920 викладав у консерваторії Польс. муз. т-ва, 1939 — 63— у Львів. консерваторії ім. М. Лисенка. Автор симф., камерно-інструм., вокальних творів, музики до вистав. *Л. І. Савицька.*

МАЄ́ТОК — форма *землеволодіння* у феод. і капіталістичних суспільствах. У більш вузькому розумінні — велике або середнє феод. г-во, що обробляється працею кріпосних селян. Термін «маєток» виник як назва земельної ділянки, що надавалася дворянам за військ. службу, спочатку без права спадкування. З 16—17 ст. таке право було встановлено. За формами володіння і спадкування М. поділялись на *вотчини* і *майорати*.

«МАЖІНО́ ЛІ́НІЯ» — система франц. укріплень на кордоні з Німеччиною (1929—34, добудовувалася до 1940) довжиною бл. 380 км. Названа за ім'ям військ. міністра, ген. А. Мажіно. Призначалася для захисту Пн.-Сх. Франції від нім. вторгнення. Складалася з довгочасних залізобетонних споруд, протитанкових і протипіхотних загороджень, фортець. У 1940 нім.-фашист. війська зайшли в тил «М. л.», і її гарнізон капітулював. У післявоєнні роки частину М. л. відбудовано і перетворено на військ. склади.

МАЖО́Р (франц. majeur, італ. maggiore, букв.— більший) — 1) Лад, стійкі звуки якого (I, III, V) утворюють великий (мажорний) тризвук. Звучанню М. притаманне світле емоційне забарвлення, що зумовлює його асоціативну спорідненість з настроями радісного, урочистого характеру. Серед різновидів М. основним і загальновживаним є натуральний (іоній-

ський). 2). Переносно — бадьорий радісний настрій.

МАЖОРИТА́РНА СИСТЕ́МА (від франц. majorité — більшість) — одна з діючих систем визначення підсумків голосування на виборах до представницьких органів бурж. держави, за якою всі депутатські місця по виборчому округу дістає партія, кандидати якої зібрали встановлену законом більшість голосів. Розрізняють М. с. відносної більшості (США, Канада, Великобританія та ін.) і М. с. абсолютної більшості, яка в поєднанні з єдиним парт. списком кандидатів широко використовується в країнах континентальної Європи та в окремих країнах, що розвиваються (Туніс, Заїр та ін.). У першому випадку обраним вважається той, хто йде першим за кількістю набраних голосів; у другому — той, хто отримав абсолютну більшість, тобто більше як половину голосів. Якщо ніхто з кандидатів такої більшості не одержав, проводиться другий тур виборів, до якого допускаються лише 2 кандидати, що набрали найбільше голосів у першому турі. М. с. зовсім позбавляє представництва ті партії, які одержали меншу кількість голосів, і тому не відображає дійсного співвідношення класових сил, спотворює волю виборців. Див. також *Виборча система, Пропорційна система* у виборчому праві.

П. Ф. Мартиненко.

МАЖУ́ГА Юрій Миколайович (н. 13.IV 1931, Київ) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1963. Після закінчення 1953 Київського ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, де навчався у В. *Неллі*, працює в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Аким («Влада темряви» Л. Толстого), Васька Пепел, Циганов («На дні», «Варвари» Горького), Серьогін («Іркутська історія» Арбузова), Ватутін («Генерал Ватутін» Дмитерка). Створив образ В. І. Леніна у виставах «Кремлівські куранти» Погодіна, «Є така партія» Рачади. Знявся в кіно («Народжена революцією», «Підпільний обком діє» та ін.). З 1963 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани».

МАЖУ́РАНИЧ (Mažuranić) Іван (18.VIII 1814, Новий Винодольський, Хорватське Примор'я — 4.VIII 1890, Загреб) — хорват. поет і громад. діяч. У 1848 обраний у хорват. сабор (парламент). У 1873—80 — бан (правитель) Хорватії. Один з ініціаторів заснування Південнослов'янської академії наук і мистецтв (1866) та ун-ту в Загребі (1874). Найвизначніший твір М., перекладений багатьма європ. мовами,— ліро-епічна поема «Смерть Смаїлаги Ченгіїча» (1846), присвячена боротьбі чорногорців проти тур. завойовників. Відтворив (1844) втрачені 14-у і 15-у пісні поеми І. *Гундулича* «Осман».

В. Г. Гримич.

МАЗА́Д (Mazade) Фернан (14.X 1863, поблизу м. Андюзи, деп. Гар на Пд. Франції — 17.VI 1939) — франц. поет і вчений. Працював у галузі медицини. З 1889 оселився у Парижі. Автор поетичних збірок «Пристрасна мандрівка», «Пісок і кров» (обидві — 1921), «Мудрість», «Весна восени». Перекладач віршів Т. Шевченка (1920), М. Рильського. Окремі вірші М. укр. мовою переклав М. Терещенко.

МАЗА́Й Макар Микитович [31.III (13.IV) 1910, станиця Ольгинська, тепер Приморсько-Ахтарського р-ну Краснодар. краю — 13. XI 1941, м. Жданов] — новатор у металургійній пром-сті УРСР. Член Комуністичної партії з 1938. З 1930 почав працювати на Ждановському металург. з-ді ім. Ілліча (з 1933 — сталеваром). У 1936 виступив зачинателем руху швидкісного сталеваріння, скоротивши в 1,5 раза тривалість плавки і збільшивши зйом сталі з 1 м² поду мартен. печі майже в 2 рази. З 1937 навчався в Промакадемії в Москві. Делегат Надзвичайного 8-го з'їзду Рад (1936). М.— автор книги «Записки сталевара» (1940). Під час окупації м. Жданова був закатований гестапівцями. В м. Жданові М. споруджено пам'ятник (1948). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

О. Г. Кандала.

МАЗАЛЕ́ВСЬКИЙ Микола (р. н. невід.— п. 1793) — укр. поет. Проживав у с. Красилівці (тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.). Був дяком. Докладні біографічні дані не збереглися. М. вважають автором сатиричних віршів, зокрема «Великодного сну» (1786).

Тв.: Давній український гумор і сатира. К., 1959.

Г. А. Нудьга.

МАЗАНЬЄ́ЛЛО (Masaniello, скорочено від Томмазо Аньєлло; 1620, Неаполь — 16.VII 1647, там же) — італійський рибалка, керівник народного антифеодального повстання в Неаполі 1647, спрямованого гол. чин. проти ісп. панування. М. було проголошено капітаном народу Неаполя (одна з найвищих посад міської комуни). Повстання поширилося на багато міст і сіл Пд. Італії. В ході переговорів влади з повстанцями М. було вбито. В 1648 повстання придушено.

МАЗАРІ́НІ (італ. Mazarini, Mazzarino, франц. Mazarin) Джуліо (14.VII 1602, Пешіна — 9.III 1661, Венсенн) — франц. держ. діяч. Син сіцілійського дворянина. З 1640 — на франц. службі. З 1641 — кардинал. З 1643 — перший міністр франц. уряду, фактичний правитель країни за короля *Людовіка XIV*. Проводив політику зміцнення *абсолютизму*. Жорстоко придушив ряд нар. виступів, змову феод. знаті 1643, з 1648 очолив боротьбу проти *Фронди*. У зовн. політиці прагнув до зміцнення політ. гегемонії Франції в Європі.

МАЗА́РІ-ШАРІ́Ф — місто на Пн. Афганістану, адм. ц. провінції Балх. Розташований у Балхському оазисі. Важливий торг.-трансп. пункт. 97 тис. ж. (1975). Підприємства металообр., текст., бавовноочисної та олійницької галузей. З-д азотних добрив і ТЕС (збудовані з допомогою СРСР). Килимарство та ін. ремесла. Торгівля каракулем, вовною, шкірами, килимами, с.-г. продуктами тощо. М.-Ш.— місце паломництва мусульман-шиїтів до гробниці, де, за легендою, похований халіф Алі.

МАЗА́ЧЧО [Masaccio; власне Томмазо ді Джованні ді Сімоне Кассаї (Гвіді); 21.XII 1401, Сан-Джованні-Вальдарно, Тоскана — осінь 1428, Рим] — італ. живописець, представник флорентійської школи доби Раннього *Відродження*. Працював у Флоренції, Пізі, Римі. М. відходив від традицій *готики*, втілюючи в реліг. сценах життєві, гуманістичні ідеали. Часто працював разом з Мазоліно да Панікале. Твори: «Мадонна зі св. Анною» (бл. 1424, Галерея Уффіці, Флоренція), поліптих для церкви Санта-Марія дель Карміне в Пізі (1426, окремі частини в Нац. галереї в Лондоні та ін. музеях), розписи в капелі Бранкаччі в церкві Санта-Марія дель Карміне у Флоренції (між 1425—28), фреска «Трійця» в церкві Санта-Марія Новелла у Флоренції (1426—27).

МАЗДАКІ́ТСЬКИЙ РУХ — рух селян та міської бідноти у державі *Сасанідів* з поч. 90-х рр. 5 ст. до кін. 20-х рр. 6 ст. проти соціальної нерівності. Названий за ім'ям керівника руху — Маздака. М. р. був підтриманий шахом Кавадом I, який прагнув ослабити позиції великої аристократії і жрецтва. У 20-х рр. 6 ст. М. р. було придушено.

МАЗЕ́ПА Іван Степанович (1644—1709)—гетьман Лівобережної України (1687—1708), великий феодал. Н. в укр. шляхет. родині, служив при дворі польс. короля. Будучи гетьманом, проводив кріпосницьку політику, нещадно придушував виступи нар. мас проти соціального гноблення. В перші роки *Північної війни 1700—21* уклав таємну угоду із ставлеником швед. короля *Карла XII* — польс. королем С. *Лещинським*, згідно з якою Лівобережна Україна і Київ, а також білорус. землі й Смоленщина мали відійти до Польщі. Зрадницькі наміри М. спробували викрити генеральний суддя В. *Кочубей* і полтав. полковник І. *Іскра*. Проте М. вдалося виправдатися перед *Петром I*. В. Кочубея та І. Іскру за наказом М. 1708 було страчено. В жовтні 1708 М., за яким пішла лише купка старшини та невелика кількість козаків (1500 чол.), відкрито перейшов на бік ворога. Після розгрому швед. військ у *Полтавській битві 1709* М. разом з Карлом XII втік до тур. володінь (м. Бендери), де незабаром помер. Укр. бурж. націоналісти намагаються виправдати зрадництво М. і, всупереч істор. правді, зобразити його борцем за свободу України. Подібні намагання дістають гідну відсіч в укр. рад. історіографії.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

О. І. Путро.

МА́ЗЕР (англ. maser, скорочено від microwave amplification by stimulated emission of radiation — підсилення мікрохвиль шляхом стимульованого випромінювання) — загальна назва *квантових генераторів і підсилювачів* радіочастотного та надвисокочастотного

Ю. М. Мажуга.

М. М. Мазай.

Мазаччо. Фрагмент фрески «Чудо з статиром» у капелі Бранкаччі в церкві Санта-Марія дель Карміне у Флоренції. Між 1425 і 1428.

Дж. Мазіна.

А. Л. Мазлумов.

О. Ю. Мазуренко.

Ф. Мазерель. Сирена. Гравюра. 1928.

діапазонів. До М. належать, зокрема, *молекулярні генератори* та квантові парамагн. підсилювачі й генератори.

МАЗЕРЕ́ЛЬ (Мáсерел; Masereel) Франс (30.VII 1889, Бланкенберге, Зх. Фландрія — 4.I 1972, Авіньйон, Франція) — бельг. графік і живописець. Член Компартії Бельгії. В 1907—08 навчався в АМ у Генті. З 1909 жив у Франції, під час 1-ї світової війни — в Швейцарії, де створив цикл антивоєнних малюнків (співробітничав з Р. Ролланом у газ. «Листок»). У своїй творчості був близький до *експресіонізму*. Твори: цикли — «Хресний шлях людини» (1918), «Мій часослов» (1919), «Місто» (1925), «Від чорного до білого» (1939), «Танок смерті» (1941), «Юність» (1948); іл. до творів Ш. Де Костера, Р. Роллана та ін.; пейзажі, портрети, мозаїки тощо. В 1935 і 1937 відвідав СРСР. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Бельгія*, т. 1, с. 448—449. *Літ.:* Богемская К. Г. Франс Мазерель. М., 1975.

МАЗІ́НА (Masina) Джульєтта (н. 22.II 1921, поблизу Болоньї) — італ. кіноактриса. Навчалася в Рим. ун-ті, з 1942 виступала в драм. театрі. В кіно — з 1948. Осн. ролі зіграла у фільмах реж. Ф. *Феллліні*: «Вогні вар'єте» (1950), «Дорога» (1954, в рад. прокаті «Вони блукали по дорогах»), «Шахрайство» (1955), «Ночі Кабірії» (1956), «Джульєтта і духи» (1965). Головна роль у телефільмі «Камілла» (1977, 4 серії). Створила образ «маленької людини», яка вірить у добро, незважаючи на жорстокість навколишньої дійсності.

МАЗЛУ́МОВ Аведикт Лук'янович [30.XI (12.XII) 1896, Сімферополь — 30.IX 1972, Москва] — рад. біолог, селекціонер цукр. буряків, акад. ВАСГНІЛ (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1965). У 1923 закінчив Воронезький с.-г. ін-т. З 1922 працював на Рамонській дослідно-селекційній станції (Ворон. обл.), перетвореній (1959) на Всерос. н.-д. ін-т цукр. буряків і цукру. М. особисто і в співавторстві вивів 52 сорти і гібриди цукр. буряків. М. нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1946, 1952. Ленінська премія, 1965.

МАЗО́ВІЯ — історична область *Польщі* в середній течії Вісли та нижній течії Нарева і Бугу. Назву дістала від найменування племені мазовшан, які розселилися тут у 9—11 ст. На тер. М. з 10 ст. було самостійне князівство, з серед. 13 ст.— дрібні феод. уділи. З 1526 М.— під владою польс. королів. Тепер тер. М. включає Варшавське, частково Лодзинське і Білостоцьке воєводства. Старовинне місто М.— *Плоцьк*.

«МАЗО́ВШЕ» (польс. Mazowsze — *Мазовія*) — польс. держ. нар. ансамбль пісні і танцю ім. Тадеуша Сигетинського. Створений 1948 з нар. співаків і танцюристів Мазовії. В складі «Мазовше»— хорова, танцювальна й інструм. групи. В ансамблі збираються, обробляються нар. пісні і танці, створюються нові. В його репертуарі — також українські пісні й танці. Ансамбль неодноразово виступав в СРСР (зокрема в Києві, Одесі, Львові, Чернівцях, Ялті, Сімферополі).

Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Ансамблі пісні і танцю*, т. 1, с. 448—449.

МАЗО́Н (Mazon) Андре (7.IX 1881, Париж — 13.VII 1967, там же) — франц. філолог-славіст, член Академії написів і л-ри (з 1941), іноземний член АН СРСР (з 1928) та ін. академій. Учився в Сорбонні й Празькому ун-ті. Викладав франц. мову в Харків. ун-ті (1905—08). Професор слов'ян. філології Страсбурзького університету (1919—23), Колеж де Франс (з 1924). Був віце-головою *Міжнародного комітету славістів* (1958—67). Автор праць з слов'ян. мовознавства: «Граматика чеської мови» (1921), «Граматика російської мови» (1943). Досліджував давню класич. рос. л-ру. Написав працю «Слово о полку Ігоревім» (1940) та ін. Опублікував цінні матеріали про О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Гончарова, І. Тургенєва, Ф. Достоєвського та ін. Написав розвідки про укр. л-ру, серед них: «Марко Вовчок в Італії» (1928), «Про Шевченка» (1962). Один з організаторів і редактор журналу «Revue des études slaves» («Огляд слов'янських студій»), що виходить у Парижі з 1921 року.

Тв.: Рос. перекл.— Вид в славянских языках. М., 1958.

В. Т. Коломієць.

МАЗОХІ́ЗМ — вид *статевого збочення*.

МАЗУРЕ́НКО Олексій Юхимович [н. 7 (20). VI 1917, с. Ленінка, тепер Устинівського р-ну Кіровогр. обл.] — рад. військовий льотчик, генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни — льотчик, командир авіаланки, старший льотчик-інструктор штурмової авіації ВМФ, командир гвард. авіаполку ВПС Балт. флоту. Зробив бл. 300 бойових вильотів. Особисто потопив 8 ворожих кораблів і в складі групи — 22. В 1952 закінчив Військ.-мор. академію. З 1972 — у запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МАЗУ́РИ (польс. Mazury) — назва і самоназва населення пн.-сх. районів Польщі; в минулому М.— етнографічна група поляків. За релігією — переважно протестанти. Зберігають деякі діалектні особливості в мові й специфічні риси в нар. одязі, житлі й мистецтві.

МАЗУ́РКА (польс. mazur) — польс. нар. парний танець. Виник у *мазурів* (звідси й назва) і став одним з найпопулярніших нац. танців; з 19 ст. поширився в Європі як бальний танець. Темп швидкий, муз. розмір $^3/_4$ або $^3/_8$.

МАЗУРКЕ́ВИЧ Олександр Романович [н. 27.VIII (9.IX) 1913, с. Жабокрич, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. літературознавець, педагог, академік АПН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вінн. пед. ін-т (1941). В 1945—50 — заст. директора Вінн. пед. ін-ту; 1950—58 — гол. ред. журн. «*Радянська школа*». З 1951 — в Н.-д. ін-ті педагогіки УРСР. Друкується з 1928. Автор праць з історії, теорії та методики укр. л-ри, історії педагогіки, літературознавства. Дослідник творчості, пед. поглядів. і революц.-просв. діяльності М. Чернишевського, М. Добролюбова, М. Некрасова, Т. Шевченка, І. Франка, П. Грабовського, Лесі Українки. Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями. Двічі лауреат премії ім. К. Д. Ушинського, медаль А. С. Макаренка.

Тв.: Письменник і життя. К., 1958; Виховна сила художньої літератури. К., 1960; Зарубіжні фальсифікатори української літератури. К., 1961; Нариси з історії методики української літератури. К., 1961; Метод і творчість. К., 1973.

МАЗУ́РОК Юрій Антонович (н. 18.VII 1931, Краснік, тепер Люблінське воєводство ПНР) — укр. і рос. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1968. В 1955 закінчив Львів. політех. ін-т, 1960 — Моск. консерваторію. З 1963 — соліст Великого театру СРСР. Партії: Онєгін, Єлецький, Роберт («Євгеній Онєгін», «Пікова дама», «Іоланта» Чайковського), Скарпіа («Тоска» Пуччіні), Родріго («Дон Карлос» Верді), Ескамільо («Кармен» Бізе), Андрій Болконський («Війна і мир» Прокоф'єва). Концертна діяльність (зокрема, концерти з творів укр. композиторів). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

МАЗУ́РСЬКІ ОЗЕ́РА — система озер на Пн. Сх. Польщі. Об'єднують понад 2500 озер заг. площею 310 км². Найбільші з них: Снярдви (106,6 км²), Мамри (104,5 км²), Негоцін (27 км²). Глиб. до 40 м. Сполучені між собою протоками й каналами. Мають стік у ріки Вісла та Преголю. Судноплавство, рибальство. На берегах — курорти; район туризму.

МАЗУ́Т (тюрк.) — залишок після відгонки легких і середніх фракцій нафти (бензину, лігроїну, гасу, дизельного палива). Темна рідина, густ. 890—1000 кг/м³, теплота згоряння 38—42 МДж/кг. Застосовують як рідке котельне паливо, для виробн. *мастила*, *бітумів* тощо. *Крекінгом* або гідруванням з М. одержують моторне паливо (бензин, дизельне паливо).

МАЗЬ — м'яка лікарська форма для зовн. застосування. М. складається з лікар. речовини і т. з. мазевої основи (вазеліну, ланоліну, нафталану тощо). Кількість порошкуватих лікар. речовин у М. не перевищує 25% маси основи. М. мають не тільки місцеву, а й заг. дію на організм.

МАЄ́ВСЬКИЙ Микола Володимирович [29.IV (11.V) 1823, с. Первіно, тепер Торжоцького р-ну Калінін. обл.— 11(23).II 1892, Петербург, похований у Первіно] — рос. вчений-артилерист, засновник вітчизняної наукової школи *балістики*, генерал від артилерії (1889), чл.-кор. Петерб. АН (з 1878). З 1858 — професор Михайловської арт. академії. Розробляв балістику арт. снарядів. Відіграв важливу роль у запровадженні нарізних гармат у рос. артилерії.

МАЇ́Н — давнє плем'я і держава у Пд. Аравії (на Пн. сучас. Ємену). Вперше д-ва М. згадувалася в складі коаліції великих родоплемінних об'єднань. Пізніше виникла незалежна д-ва М. (Мінейське царство) з столицею в Іасілі, а потім у Карнаву (ймовірно, 5 ст. до н. е.). Основу економіки М. становили транзитна торгівля пахощами і землеробство (використовували працю рабів). У політ. управлінні М. велику роль відігравали храми та значні купецькі родини, які обмежували владу царя. Бл. серед. 1 ст. до н. е. д-ву М. захопила д-ва Саба (у Пд. Аравії).

МАЇС — те саме, що й *кукурудза*.

МАЙА́МІ — місто на Пд. Сх. США, у штаті Флоріда. Порт на узбережжі Атлантичного ок., у гирлі р. Майамі, залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 365,1 тис. ж. (1975). Розвинуті маш.-буд., радіоелектронна, швейна, харч., в т. ч. тютюнова пром-сть. Ун-т. Кліматичний курорт; центр туризму. Засн. 1836. У травні 1980 в негритянських кварталах М. відбулися заворушення, викликані расовою дискримінацією, які були жорстоко придушені поліцією, нац. гвардією та расистами.

МАЙА́НО (Maiano) — родина італ. архітекторів, скульпторів та різьбярів. Джуліано да М. (1432, Майано, Тоскана — 17.X 1490, Неаполь) — архітектор. Спорудив Палаццо Спанноккі в Сієні (з 1473), собор у Фаенце (1474—86). Прикрашав їх різьбленням на дереві та *інтарсією*. Бенедетто да М. (1442, Майано, Тоскана — 24.IX 1497, Флоренція) — скульптор і архітектор. Навчався у брата Джуліано, з яким часто працював разом. Твори: кафедра в церкві Санта-Кроче у Флоренції (1472—76). Автор портретів П. Мелліні, 1474, Нац. музей, Флоренція; Філіппо Строцці, бл. 1490, Лувр, Париж. Спорудив Палаццо Строцці у Флоренції (з 1489), портик церкви Санта-Марія делле Граціе в Ареццо (бл. 1490).

МАЙБОРО́ДА Володимир Якович [23.IV (5.V) 1852, с. Дубровка, тепер с. Дубровиця Ковельського р-ну Волин. обл.— 4 (17).IX 1917, Петроград] — укр. і рос. співак (бас). У 1879 закінчив Петерб. консерваторію. В 1880—90, 1892—1906— соліст Маріїнського (Петербург), 1890—92 — Великого (Москва) театрів. Партії: Голова («Ніч проти різдва» Римського-Корсакова), Гонець («Тарас Бульба» Кюнера), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Мефістофель («Фауст» Гуно). М.— відомий камерний співак, виконував укр. нар. пісні і твори укр. композиторів (зокрема, брав участь у ювілейному концерті М. Лисенка в Петербурзі, 1904).

І. М Лисенко.

Майданек. Мавзолей, у якому поховано останки в'язнів концтабору.

МАЙБОРО́ДА Георгій Іларіонович [н. 18.XI (1.XII) 1913, хутір Пелехівщина, тепер село Глобинського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. композитор, музично-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1960). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1941 закінчив Київ. консерваторію (клас композиції Л. *Ревуцького*). У творчості М. переважає героїко-патріотична тематика, монументальні симф. і муз.-драм. форми. Твори: опери — «Милана» (1957), «Арсенал» (1960), «Тарас Шевченко» (1954), «Ярослав Мудрий» (1973); кантата «Дружба народів» (1948), вокально-симф. поема «Запорожці» (1954); 3 симфонії (1940, 1952, 1976), симф. поеми «Лілея» (1939, за Шевченком), «Каменярі» (1941, за Франком), «Гуцульська рапсодія» (1949, 2-а ред., 1952), «Король Лір» — симф. сюїта з музики до однойм. трагедії Шекспіра (1959), концертний триптих для голосу з оркестром (1969), концерт для скрипки з оркестром (1977); хори, романси (на тексти Пушкіна, Шевченка, Франка, Лесі Українки, Міцкевича, Блока, Сосюри, Тичини та ін.); пісні, обробки нар. пісень, музика до кінофільмів. В 1952—58 викладав у Київ. консерваторії муз.-теор. дисципліни. В 1967—68 був головою правління Спілки композиторів України. Депутат Верховної Ради УРСР 7—9-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1963.

Літ.: Гордійчук М. М. Георгій Іларіонович Майборода. К., 1963; Зінькевич О. С. Георгій Майборода К., 1973.

МАЙБОРО́ДА Платон Іларіонович (н. 1.XII 1918, хутір Пелехівщина, тепер село Глобинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1979). Брат Г. І. *Майбороди*. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1939—41 навчався в Київ. консерваторії (клас Л. *Ревуцького*), яку закінчив 1947. Твори: для симф. оркестру — «Героїчна увертюра» (1947); вокально-симфонічні — ораторія «Дума про Дніпро» (1954), поема «Тополя» (1966, за Шевченком), кантата «Полтава» (1974); думи — «Кров людська — не водиця» (1960), «Партизанська дума» (1963); хори та масові пісні (понад 200): про знатних людей Рад. України — «Про Марію Лисенко», «Про Марка Озерного», «Про Олену Хобту» та ін. Особливо популярні ліричні пісні — «Розлягалися тумани», «Пісня про Дніпро», «Любов моя», «Білі каштани», «Київський вальс», «Гімн братерству» (1954), «Колгоспний вальс», «Ми підем, де трави похилі» (1955), «Якщо ти любиш» (1959), «Рідна мати моя» («Пісня про рушник»), «Пісня про вчительку», «Моя стежина»; обробки народних пісень, музика до кінофільмів (у т. ч. «Гроза над полями». 1958; «Літа молодії», 1959; «Дмитро Горицвіт», 1961; «Люди не все знають», 1964), драм. вистав (понад 20). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1950. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1962.

Літ.: Гордійчук М. Платон Іларіонович Майборода. К., 1964; Кузик В. Платон Майборода. К.. 1978.

МАЙДА́Н — селище міського типу Міжгірського р-ну Закарп. обл. УРСР, за 45 км від залізнич. ст. Воловець. 1,6 тис. ж. (1980). З-д пластмас, лісництво. 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, клуб, б-ка. Пам'ятка дерев'яної архітектури — Миколаївська церква (18 ст.). Відомий з 16 ст. Іл. с. 306.

МАЙДА́НА (Maidana) Антоніо (н. 25.X 1916, Енкарнасьйон) — діяч комуністичного руху Парагваю. Н. в сім'ї вчителя. За фахом — педагог. З 1936 — член Парагвайської КП (ПКП). У 1940 — член комісії ЦК ПКП з політ. освіти. З 1943 — член ЦК ПКП, з 1949 — Політкомісії ЦК ПКП, з 1953 — секретар, 1957—67 — 2-й секретар ЦК ПКП. В 1944—46 і 1958—77 — в ув'язненні. У 1971 заочно обраний головою ПКП. З червня 1978 — 1-й секретар ЦК ПКП.

МАЙДА́НЕК — нім.-фашист. концтабір поблизу Любліна (Польща) 1940—44. Мав 5 філій. В М. одночасно утримувалося до 45 тис. в'язнів з Польщі та ін. країн, окупованих нім.- фашист. військами. За даними *Нюрнберзького процесу*, в М. було закатовано бл. 1,5 млн. військовополонених (гол. чином рад. і польських) і цивільного населення країн Європи. В М. діяло антифашист. підпілля, керівниками якого були поляк Михайлович, рад. військовополонені Л. Михайловський (з Києва), В. Дегтярьов (з Ростова), О. Альошин (з Москви). Після війни на території М. встановлено пам'ятник і споруджено мавзолей.

МАЙДАНЕ́ЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — велике поселення початку пізнього етапу *трипільської культури*, виявлене в околицях с. Майданецького Тальнівського р-ну Черкас. обл. Досліджується з 1972. Комплексне вивчення поселення (розкопки, аерофото- і геомагнітна зйомки) дало змогу встановити його розміри — бл. 300 га, кількість жител — 1575 (розміщених переважно за коловою системою), в'їзди в поселення, майдани. Розкопано залишки громад. будинків, ремісничих майстерень гончарів, ткачів тощо. Деякі глинобитні будинки (площею бл. 500 м² і більше) мали не менше двох поверхів,

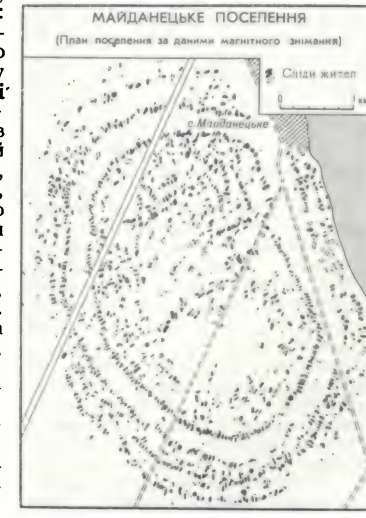

Ю. А. Мазурок.

Г. І. Майборода.

П. І. Майборода.

Б. да Майано. Портрет П. Мелліні. Мармур. 1474. Національний музей. Флоренція.

МАЙДАНЕЦЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ 1905

Ю. Р. Майєр.

М. Майєрова.

Майдан. Миколаївська церква. 18 ст.

Майорці стрункі: *1* — неповне суцвіття; *2* — повне суцвіття.

горищне приміщення і складне планування. В кожному будинку мешкала велика патріархальна сім'я. Загальна чисельність жителів М. п. могла становити 15—20 тис. чол. Датується М. п. кінцем 3-го тис. до н. е.

Літ.: Шмаглій М. М., Дудкін В. П., Зіньковський К. В. Про комплексне вивчення трипільських поселень. «Археологія». 1973, № 10.

М. М. Шмаглій.

МАЙДАНЕ́ЦЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1905 — антипоміщицькі виступи селян с. Майданецького (тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.). В червні 1905 під впливом с.-д. агітації відбувся виступ селян на бурякових плантаціях. Селяни поряд з економічними висунули й політ. вимоги. Вночі проти 28.XII 1905 (10.I 1906) селяни зупинили роботу цукроварні, а вранці розгромили її, винокурний з-д і поміщицьку економію. В село прибув загін драгунів. 60 селян — учасників заворушень — було віддано до суду, з них 48 засуджено до тюремного ув'язнення та ін. покарань.

МА́ЙЄР (Meyer) Ернст Герман (н. 8. XII 1905, Берлін)— нім. композитор, музикознавець (НДР). Член СЄПН з 1963. Член Академії мистецтв НДР. Навчався у Вищій муз. школі та ун-ті в Берліні. З 1929 свою діяльність пов'язав з робітн. муз. рухом у Німеччині. В 1933 емігрував до Великобританії. З 1948 — в НДР, з того ж року — професор Ін-ту музикознавства при ун-ті ім. Гумбольдтів (Берлін). Твори: опера «Лицар уночі» (1973), ораторія «Мансфельдська» (1950), кантати — «Політ голуба» (1952), «Ворота Бухенвальду» (1959), «Ленін сказав» (1970); симфонічні, камерно-інструментальні, вокальні твори. Музикознавчі праці.

МА́ЙЄР (Mayer) Рудольф (13.X 1837, с. Нова Господа, тепер Західно-Чеської обл.— 12.VIII 1865, с. Лоучим, тепер тієї ж обл.) — чес. поет. Належав до літ. оточення Я. *Неруди*. Кращі твори М. пройняті патріотичним звучанням і пов'язані з нац.-визв. рухом (вірші «Опівдні», «Нещасний наш народ» та ін.). З ліричних циклів виділяються «Вечірні тіні», «Нічні сонети» та ін. Першу збірку «Вірші» видано після смерті М.— 1873. Цікавився укр. поезією і фольклором, що позначилося й на його творчості (вірші «Козацька», «Україна» та ін.). Окремі поезії М. перекладено укр. мовою.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; [Вірші]. В кн.: Слов'янське небо. Львів, 1972.

В. А. Моторний.

МА́ЙЄР (Mayer) Юліус Роберт (25.XI 1814, Гайльбронн — 20.III 1878, там же) — нім. лікар і фізик. Закінчив Тюбінгенський ун-т (1838). В 1840—41 як корабельний лікар брав участь у плаванні на о. Яву. Під час подорожі помітив, що колір венозної крові матросів у тропіках світліший, ніж у пн. широтах. Звідси зробив висновок про зв'язок між споживанням організмом харч. продуктів і утворенням у ньому тепла. Встановивши зв'язок між кількістю окислених продуктів в організмі людини і виконаною роботою, вперше сформулював *енергії збереження і перетворення закон*, знайшов числове значення *механічного еквівалента тепла*. Відкриття М. довгий час не визнавалося.

МА́ЙЄРОВА (Majerová) Марія (1.II 1882, м. Увалі — 16.I 1967, Прага) — чеська письменниця, нар. письменниця Чехословаччини (1946). Член КПЧ з 1921. Перші романи «Дівоцтво» (1907), «Площа Республіки» (1914) присвячені проблемам революційного руху, долі жінки в буржуазному суспільстві. Основний зміст романів «Найкращий світ» (1923), «Гребля» (1932), «Сирена» (1935), «Шахтарська балада» (1938) — процес революціонізації суспільної свідомості людей праці. Романи «Бруно» (1930), «Робінзонка» (1940) — для дітей та молоді. Автор зб. нарисів про подорож до СРСР — «Переможна хода» (1953, сюди увійшов і нарис «Колгоспна Україна»). В 1925 у Празі познайомилася з П. Тичиною і сприяла виданню в перекладі чес. мовою його зб. «Вітер з України» (Прага, 1927).

Тв.: Укр. перекл.— Перемога. «Вітчизна», 1956, № 5; Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1952; Медальон. М., 1963; Площадь Республики.— Лучший из миров. М., 1970.

Літ.: Копистянська Н. Марія Майерова. В кн.: Сучасні письменники Чехословаччини. К., 1963; Шмелькова И. А. Мария Майерова. Биобиблиографический указатель. М., 1962.

В. І. Шевчук.

МА́ЙЗЕЛЬ Веніамін Михайлович [6 (20). VI 1900, Мінськ — 28.II 1943] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив харківські ін-ти — технологічний (1921), нар. освіти (1922) та нар. г-ва (1923). В 1925—27 працював у Вищій Раді Нар. Г-ва УРСР, пізніше викладав у вузах Харкова (зокрема, з 1933 — зав. кафедрою ун-ту), працював в ін-тах АН УРСР. Осн. праці — з гідродинаміки, турбомашинобудування і термопружності.

МА́ЙКА (Meloë) — рід жуків род. *наривникових*. Жуки (довж. до 60 мм) темні з бронзовим або синім блиском, надкрила вкорочені. Розвиток із складним перетворенням — гіперметаморфозом (див. *Метаморфоз*). З відкладених у грунт яєць виходять дрібні (довж. до 2 мм) личинки тріунгуліни, які вповзають на квітки, заносяться бджолами у вулики, де вони розвиваються і зимують, живляться медом. Бл. 130 видів, поширений майже в усіх частинах світу, з них в СРСР — 51 вид, у т. ч. в УРСР — понад 10, серед них найпоширеніші М. звичайна (M. proscarabaeus) і М. синя (M. violaceus). М. завдають шкоди бджільництву. Заходи боротьби: збирання і знищення дорослих жуків у районі пасіки, для знищення личинок у вуликах застосовують нафталін, розчини Фроу або метасаліцилату.

В. М. Єрмоленко.

МА́ЙКЕЛЬСОН (Michelson) Альберт Абрахам (19.XII 1852, Стрельно, тепер Стшельно, ПНР — 9.V 1931, Пасадена, Каліфорнія) — амер. фізик, член Нац. АН США (1923—27 — президент), іноземний член АН СРСР (з 1926). Закінчив Військово-мор. академію США (1873). У 1892—1929 — професор Чікагського ун-ту. Осн. праці — з фіз. оптики. В 1878—82 і 1924—26 провів вимірювання *швидкості світла*, які довгий час залишалися неперевершеними за точністю. Застосовуючи винайдений ним *інтерферометр*, експериментально довів незалежність швидкості світла від швидкості руху Землі (див. *Майкельсона дослід*), порівняв довжину еталонного метра з довжиною світлової хвилі, дослідив надтонку структуру спектральних ліній. Визначав кутові діаметри зір. Винайшов спектральний прилад високої роздільної здатності — т. з. ешелон Майкельсона. Нобелівська премія, 1907.

МА́ЙКЕЛЬСОНА ДО́СЛІД — дослід, метою якого було визначення впливу руху Землі на швидкість поширення світла. Провів уперше 1881 А. *Майкельсон* за допомогою створеного ним *інтерферометра*. В М. д. інтерферометр розташовувався так, що одне з його плечей збігалося з напрямом руху Землі, а друге було перпендикулярним до нього. За гіпотезою про ефір (всепроникне середовище, в якому поширюється світло), що панувала у фізиці в 19 ст., поворот плечей інтерферометра на 90° мав викликати зміну інтерференційної картини. Неодноразово повторюваний самим Майкельсоном та ін. вченими, М. д. давав негативний результат (зміщення інтерференційних смуг не спостерігалося), що свідчило про незалежність швидкості світла у будь-якій *інерціальній системі відліку* від швидкості її руху. М. д. став одним з осн. дослідних фактів, які лягли в основу *відносності теорії*.

МА́ЙКОВ Аполлон Миколайович [23.V (4.VI) 1821, Москва — 8 (20). III 1897, Петербург] — рос. поет. Друкуватися почав 1835. Перша зб. «Вірші» (1842). Демократичними настроями позначені поеми «Дві долі» (1845), «Машенька», «Панночка» (обидві — 1846), близькі до *натуральної школи*. Писав вірші про рос. природу («Весна», «Ластівки», «Пахне сіном над лугами» та ін.). В 50—60-х рр. стає прихильником теорії «чистого мистецтва». Автор віршів на істор. тематику — «Хто він?» (1868), «Біля труни Грозного» (1887), циклу «З слов'янського світу» та ін.; поем «Три смерті» (1857), «Смерть Люція» (1863), «Два світи» (1871). Перекладач «Слова о полку Ігоревім» (1870), «Кримських сонетів» А. Міцкевича, білорус., серб. та новогрецьких нар. пісень. Клопотався про полегшення становища засланого Т. Шевченка, присвятив йому вірш. Поезії М. перекладали укр. мовою П. Грабовський, В. Щурат та ін. Багато віршів М. покладено на музику.

Тв.: Избранные произведения. Л., 1977; Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1—2. К., 1959; [Вірші]. «Піонерія», 1939, № 3.

І. Д. Бажинов.

МАЙКО́П — місто, центр Адиг. а. о. Краснодарського краю. Розташований на правому березі р. Білої (прит. Кубані), на авто-

моб. магістралі Туапсе — Усть-Лабінськ. Залізнична станція. 130 тис. ж. (1980). Провідне місце в пром. комплексі міста посідає харч. пром-сть: м'ясний, мол. і харч. комбінати; з-ди — консервний, винно-горілчаний тощо. Підприємства лісової та деревообробної пром-сті, у т. ч. виробниче меблево-деревообробне об'єднання «Дружба». Маш.-буд. з-ди (виробн. металорізальних верстатів, редукторів, лісосплавного устаткування тощо). Серед ін. підприємств — шпагатно-мотузкова, канатна, взут. та швейна ф-ки; з-ди: целюлозно-картонний, дубильних екстрактів. Майкопська ГЕС. У М.— пед. ін-т, Адиг. н.-д. ін-т економіки, мови, л-ри та історії, 5 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, філармонія, історико-краєзнавчий музей. М. засн. 1858.

МАЙКО́ПСЬКИЙ КУРГА́Н — великий (11 м заввишки) курган раннього *бронзового віку* на території м. Майкопа Краснодар. краю. Розкопаний 1897. Виявлено багате поховання вождя племені (під розшитим золотими бляшками балдахіном) та його двох жінок. Біля похованого були поставлені дві золоті, 14 срібних та одна кам'яна посудини. На одній із срібних посудин зображено тварин і пейзаж, що нагадує обрис гір Кавказу. Це один з найдавніших картографічних малюнків. Серед знахідок — мідні шила, долота, сокири, кинджал тощо. Деякі прикраси (золота діадема, намисто, підвіска з бірюзи та ін.) свідчать про тісні зв'язки племен Пн. Кавказу з країнами Стародавнього Сходу. Всі предмети з М. к. зберігаються в *Ермітажі*. Див. також іл. т. 4, с. 241.

МАЙМОНІ́Д (Maimonides; справжнє ім'я — Мошебен Маймон, 30.III 1135, Кордова, Іспанія — 13.XII 1204, Фустат, побл. Каїра) — середньовічний євр. філософ, теолог і медик. У 1148 через реліг. переслідування переселився в Марокко, згодом у Палестину, Єгипет (1165). У своїх філософ. творах («Путівник для тих, хто вагається», 1190, та ін.) намагався раціоналізувати *іудаїзм*, поєднавши його з філософією *Арістотеля*. Реліг. фанатики проголосили М. єретиком і за допомогою *інквізиції* 1234 спалили його книги, а його ім'я піддали *анафемі*. Твори М. справили значний вплив на розвиток *схоластики* 13—15 ст.

МАЙН РІД (1818—83) — англ. письменник. Див. *Рід* Томас Майн.

МАЙНО́ у п р а в і — 1) Матеріальні блага, сукупність матеріальних благ, які є, насамперед, об'єктом *права власності* і права оперативного управління, а також *майнового найму договору*, *житлового найму договору* тощо. Поняття «майно» ширше за поняття «річі». М.—це не лише *річ* або кілька речей, а й гроші та *цінні папери*. Відмінність у правовому режимі окремих видів М. зумовлює особливості їхнього правового регулювання. Так, правила, які визначають правовий режим держ. власності, не поширюються на особисту власність. 2) Сукупність майнових прав і обов'язків, що належать певній особі (т. з. актив і пасив). У цьому розумінні, напр., визначається поняття «майно» при визначенні юрид. наслідків у разі реорганізації *юридичної особи* (ст. 37 ЦивК УРСР). У цьому ж розумінні в ряді випадків вживається поняття «спадкове майно». 3) Сукупність лише майнових прав, що належать певній особі (актив). У цьому розумінні поняття «майно» вживається гол. чин. у правових нормах, спрямованих на захист будь-якого майнового права даної особи, напр., у нормах про охорону М. у випадках *безвісної відсутності*.

Д. В. Боброва.

МАЙНОВО́ГО НА́ЙМУ ДО́ГОВІР — *угода*, за якою одна сторона (наймодавець) зобов'язується надати другій (наймачеві) *майно* в тимчасове користування за плату. Передбачений гл. 5 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 25 ЦивК УРСР). Предметом М. н. д. є лише *речі*, що мають індивідуальні ознаки. Сторонами М. н. д. можуть бути як громадяни, так і соціалістичні орг-ції, якщо це не суперечить їхній *правоздатності*. Наймач з припиненням договору зобов'язаний повернути наймодавцеві ту саму річ. М. н. д. між громадянами на строк більше одного року укладається в письмовій формі; між держ., кооп. і громад. орг-ціями — у письмовій формі, за винятком випадків, передбачених окремими правилами. Якщо М. н. д. укладено без зазначення строку, він вважається укладеним на невизначений строк, але не більше як на 10 років (особливі строки передбачено для *житлового найму договору*). В разі ненадання майна наймач має право витребувати його, а також вимагати відшкодування збитків, завданих затримкою виконання договору, або вправі відмовитись від договору. Наймодавець зобов'язаний провадити за свій рахунок капітальний ремонт зданого в найом майна, якщо інше не передбачено законом або договором, а наймач — своєчасно вносити плату за користування майном, користуватися ним відповідно до договору, провадити поточний ремонт тощо. При переході *права власності* на здане в найом майно від наймодавця до ін. особи М. н. д. зберігає чинність для нового власника.

М. І. Данченко.

МА́ЙНОР (Minor) Роберт (15.VII 1884, Сан-Антоніо, Техас — 26.XI 1952, Нью-Йорк) — амер. графік. Член Компартії США з 1920. Був редактором «Ліберейтор» («The Liberator») та «Дейлі уоркер» («Daily Worker»). У своїх творах виступав з критикою бурж. суспільства, паліїв війни.

МА́ЙНОТ (Minot) Джордж Річардс (2.XII 1885, Бостон — 25.II 1950, Бруклін) — амер. патофізіолог і гематолог. У 1912 закінчив мед. школу Гарвардського ун-ту. З 1928 — професор цього ун-ту. Осн. праці присвячені питанням патофізіології і клініці анемічних станів. Розробив метод т. з. печінкової терапії злоякісного недокрів'я, що стимулювало вивчення механізму цього захворювання і привело до відкриття вітаміну B_{12}. Нобелівська премія, 1934 (разом з У. *Мерфі* та Дж. Х. *Уіплом*).

МА́ЙНЦ — місто в центр. частині ФРН, в землі Рейнланд-Пфальц. Розташований на р. Рейні поблизу впадіння в нього р. Майну. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт. 183,5 тис. ж. (1975). Значний центр машинобудування (судно-, автомобіле-, вагонобуд., електротех. вироби). Підприємства хім., текст., деревообр., скляної, цем., поліграф., харчосмакової (особливо виноробної) пром-сті. Центр торгівлі рейнськими винами. Ун-т (засн. 1477). Академія наук і л-ри, хім. ін-т т-ва Макса Планка. Архіт. пам'ятки: романський собор Санкт - Мартін-унд-Санкт-Штефан (засн. у кін. 10 ст.), готичні церкви Санкт-Штефанскірхе (14 ст.), Кармелітеркірхе (13—14 ст.), бароккові церкви (18 ст.), замок курфюрстів (17—18 ст.). Музей Гутенберга.

МАЙО́ЛІКА (італ. maiòlica, від лат. Majorica — Майорка, Мальйорка) — вид керамічних виробів з кольорової грубозернистої випаленої глини, вкритих непрозорою білою олов'яною *глазур'ю* (поливою). Іноді замість олов'яної поливи застосовують обливання білою глиною (ангобом) — такі вироби складають групу напівмайоліки, або нар. М. Для М. характерна масивність форм, яскравий блиск поливи, контрастне поєднання кольорів. У 12 ст. вироби іспано-маврітанської М. (посудини, декоративні вази й плити) експортувались через о. Мальйорку до Італії та ін. країн, де набули в 14—18 ст. нових худож. ознак в продукції фабрик Урбіно, Фаенци, майстерень Губбіо, Сієни, Падуї (Італія), Німа, Ліона, Невера (Франція), Делфта (Голландія), Гданська (Польща), Гжелі, Ярославля, Москви (Росія), Ніжина, Новгорода-Сіверського (Україна), а також Швейцарії, Німеччини, Австрії. М. для облицювання стін застосовувалася в архітектурі Старод. Сходу (в Єгипті, Вавілоні, Ірані), Серед. Азії, Бл. Сходу; в Київ. Русі така М. була відома з 11 ст. В 17—19 ст. майолікові декоративні вставки та плити створювали майстри Києва, Ніжина, Городні та *Ічні* (Чернігівщина). Найвизначнішими центрами укр. нар. М. є *Опішня* (Полтавщина), Ічня, Ніжин (Чернігівщина), *Васильків*, *Дибинці* (Київщина), Гнилець, Головківка (Черкащина), *Бубнівка*, Бар (Вінниччина), Смотрич (Хмельниччина), *Косів*, *Коломия* (Івано-Франківщина), Вільхівка (Закарпаття). Серед сучас. митців укр. М.— М. Денисенко, В. Протор'єв, Д. *Головко*, З. Флінта, О. Безпалків, П. Ганжа та ін. Див. також *Кераміка*, *Маврітанське мистецтво*. Іл. с. 308.

Ю. П. Лащук.

МАЙО́ЛЬ (Maillol) Аристід Жозеф Бонавентюр (8.XII 1861, Баньюльс-сюр-Мер, Сх. Піренеї — 27.IX 1944, там же) — франц. скульптор. У 1882—86 навчався в Школі красних мист. у Парижі. На творчість М. вплинув П. *Гоген*. У ранній період виконував

А. А. Майкельсон.

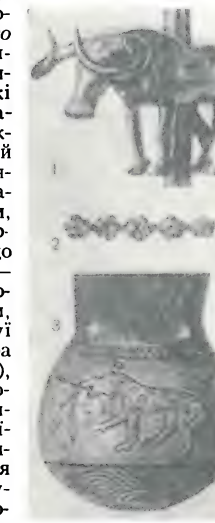

Речі з **Майкопського кургану:**
1 — срібний прут балдахіна з золотою фігуркою бика; 2 — золота діадема; 3 — срібний кубок з карбованим зображенням.

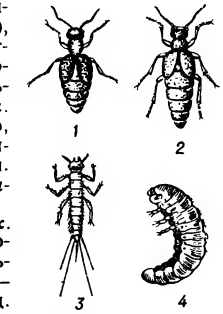

Майка звичайна:
1 — самець; *2* — самка; *3* — тріунгулін; *4* — молода личинка.

Майоліка. О. Ф. Селюченко. Вершники. 1973. Село Опішня Полтавської обл. Н. і В. Протор'єви. Блюдо «Півень». 70-і рр. 20 ст. Місто Васильків Київської обл.

А. Майоль. Помона. Бронза. 1907. Національна галерея. Прага.

Г. І. Майсурадзе. Портрет І. Чичинадзе. 1853. Державний музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

ескізи до гобеленів. У 90-х рр. звернувся до скульптури в стилі *модерн*. Пізніші твори позначені пластичністю форми («Ніч», 1902—09; «Помона», 1907; «Бажання», 1905—08; «Іль-де-Франс», 1920—25; «Венера з намистом», 1930). Автор пам'ятників художнику П. Сезанну (1912—25), композитору К. Дебюссі (1933). М. відомий також як гравер і літограф. Твори зберігаються в музеях Парижа, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві.

Літ.: Петрончук О. К. Аристид Майоль. М., 1977.

МАЙОНЕ́З (франц. mayonnaise) — холодний соус з олії, сирих яєчних жовтків та різних *спецій*. Є приправою до холодних страв з м'яса, птиці, риби або овочів.

МАЙО́Р (Major) Тамаш (н. 26.I 1910, Будапешт) — угор. актор, режисер і громадський діяч, нар. арт. УНР (з 1950). З 1942 — член Компартії Угорщини (з 1956— УСРП). З 1945 — директор (з 1962— гол. режисер) Нац. театру в Будапешті. М. пропагував *Станіславського систему* в угор. театрі. Поставив спектаклі «Трагедія людини» Мадача (грав роль Люцифера), «Бойове хрещення» Урбана, «Молода гвардія» за Фадєєвим, «Любов Ярова» Треньова, «Фауст» Гете (грав роль Мефістофеля). Знімається в кіно. З 1947 — професор Угор. вищої школи театр. і кіномистецтва.

МАЙО́Р (від лат. major — більший, старший) — військ. звання старшого офіцерського складу в збройних силах більшості держав. У Росії чин М. існував 1698—1731 і 1798—1884. В Рад. Збройних Силах військ. звання М. введено 22. IX 1935. Див. *Звання військові*.

МАЙОРА́Н (Majorana) — рід багаторічних трав або напівкущів родини *губоцвітих*. Листки дрібні, довгасто-овальні з численними залозками. Квітки білі або червонуваті, зібрані в колосовидні суцвіття. Плід — горішок. 6 видів, поширених у країнах Середземномор'я. Культивують у країнах Пд. і Центр. Європи, США і КНР. В СРСР, у т. ч. й УРСР, 1 вид: М. садовий (M. hortensis). Використовують як приправу в кулінарії і консервному виробництві, для виготовлення лікерів і наливок. З листків і квіток добувають запашну ефірну олію. М.— добрий медонос, лікарська рослина. Урожай зеленої маси до 50 ц/га, насіння 30—50 кг/га. М. іноді включають до роду *материнка*. Іл. с. 311

МАЙОРА́Т (від лат. major — старший) — 1) Порядок *спадкування* переважно нерухомого майна (найчастіше землі), за яким воно передається старшому в роді або сім'ї. Принципи М. були вже в законах стародавньої Індії, Афін тощо. Види М.: сеньйорат — успадковує старший у роді; власне М. — успадковує старший з синів; примогенітура — успадковує син, що народився першим, а в разі його смерті — старший онук. За феодалізму М. існував у більшості країн Європи й застосовувався при спадкуванні *ленів*. На тер. України, що перебувала під владою Польщі, М. застосовувався гол. чин. при спадкуванні земель великих магнатів (землі укр. *старшини* передавались у спадщину без дотримування М.). 2) Маєток, що передається за правом майорату.

МАЙОРДО́М (від лат. major domus — старший по дому) — найвища службова особа у *Франкській державі* в кін. 5 — серед. 8 ст. Спочатку призначався королем і очолював палацове управління. З серед. 7 ст. М., що були найбільшими землевласниками, зосередили в своїх руках держ. владу. В 751 один з М., *Піпін Короткий*, захопив престол, поклавши початок дин. *Каролінгів*.

МА́ЙОРІ — приморський кліматичний курорт на Різькому узмор'ї, за 24 км від Риги. Частина *Юрмали*.

МАЙО́РОВ Михайло Мусійович (10.I 1890 — 20.I 1938) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1906. Н. в с. Скородному (тепер Ком. обл.) в сім'ї кравця. В 1906—17 вів парт. роботу в Києві, Катеринославі, Царицині, Саратові, Москві. Зазнавав репресій. У 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), один з керівників більшовицької фракції Київ. Ради робітн. депутатів. Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді й Москві, *Київського січневого збройного повстання 1918*. Під час австро-нім. окупації 1918 — один з керівників парт. підпілля в Києві й Катеринославі, голова *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету*, голова (з липня 1918) і член (з жовтня 1918) Київ. підпільного обл. к-ту КП(б)У. В 1919—20 — в Червоній Армії. З липня 1920 — на рад. і парт. роботі: голова Київ. губраднаргоспу (до жовтня 1922), перший секретар Одес. губкому КП(б)У (1922—23), заст. голови ЦКК КП(б)У — наркома РСІ УРСР (1927—30), нарком постачання УРСР (1930—32), перший секретар Одес. обкому КП(б)У (1932—33). На XV—XVI з'їздах ВКП(б) обирався членом ЦКК ВКП(б). На I і III з'їздах КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК КП(б)У, на V конференції — членом ЦК КП(б)У, на X—XI з'їздах КП(б)У — членом ЦКК КП(б)У. В 1932—33 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Не раз обирався членом ВЦВК і ВУЦВК. Автор праць з історії партії.

В. С. Левін.

МАЙО́РЦІ, майори (Zinnia) — рід одно- або багаторічних трав чи напівкущів родини *складноцвітих*. Листки супротивні, цілісні. Суцвіття — кошики. Крайові квітки (жіночі) язичкові, різноманітного забарвлення, середні (двостатеві) — трубчасті, жовті. Плід — сплюснуто-тригранна сім'янка. 16—20 видів, поширених на Пд. Зх. Північної Америки. В СРСР, у т. ч. на Україні, культивують як декоративні різні сорти М. струнких (Z. elegans) з рожевими, червоними, оранжевими або фіолетовими квітками. Іл. с. 306.

МАЙРО́НІС [справж. прізв. та ім'я — Мачюліс Йонас; 21.X (2.XI) 1862, маєток Пасандравіс, тепер Расейнського р-ну Лит. РСР — 28.VI 1932, Каунас] — лит. поет, представник лит. нац. відродження. Вчився в Київ. ун-ті (1883—84). Друкуватися почав 1885. Перша зб. поезій — «Голоси весни» (1895). У віршах «Моя вітчизна», «Литва», «Стародавня пісня» та ін. оспівував красу лит. природи, любов до батьківщини. Поеми «Молода Литва» (1907), «Наші злигодні» (1920) та ін. пройняті ідеями нац.-визвольного руху. В драматичній віршованій трилогії «Смерть Кейстута» (1921), «Вітовт у хрестоносців» (1925), «Вітовт Великий — король» (1930) М. ідеалізував минуле Литви. Автор балад «Чичинскас» (1919), «Юрате і Кастітіс» (1920) та ін. М. утвердив силаботонічне віршування у лит. поезії. Вірші М. перекладав П. Тичина.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1962. О. *А. Шешельгіс.*

МАЙСЕН — місто у НДР. Див. *Мейсен*.

МАЙСТЕР — в СРСР адміністративно-технічний керівник і безпосередній організатор виробництва та праці на *виробничій дільниці*. М. дільниці підлягає начальникові цеху або начальникові зміни (там, де вони є), при наявності значної кількості виробничих дільниць — старшому майстрові, який координує роботу не менше як трьох майстрів, у буд-ві — виконробові. При *безцеховій структурі управління виробництвом* М. дільниці підпорядкований безпосередньо директорові (заступникові по виробн.) підприємства. Відповідно до законодавства М. має широкі права: проводить розміщення робітників на дільниці; за згодою начальника цеху має право звільняти з роботи осіб, які систематично порушують виробничу або трудову дисципліну; бере участь у присвоюванні робітникам тарифних розрядів; рекомендує робітників за високі виробничі показники до преміювання, ін. видів заохочення тощо. Поряд з цим М. відповідає за виконання плану виробн. підвідомчої дільниці і якість виготовленої продукції, за підвищення продуктивності праці та зниження витрат на одиницю продукції; стежить за суворим додержанням прийнятої технології. Більшість М. є наставниками молоді (див. *Наставництво*)

МА́ЙСТЕР ЦЕХОВИ́Й (нім. Meister) — у середні віки дрібний економічно самостійний виробник-ремісник, повноправний член *цеху*. Працював у власній майстерні, мав у підпорядкуванні підмайстрів і учнів. З розвитком ремісничого виробн. серед М. ц. почалося розшарування — розорення одних і збагачення інших.

«МАЙСТЕ́РНЯ НАРО́ДНОЇ ГРАФІКИ» — об'єднання мекс. графіків. Заснували 1937 в Мехіко Л. *Мендес*, П. О. Хіггінс та Л. Ареналь при підтримці Д. *Сікейроса*. «М. н. г.» склалася як колектив майстрів нац.-демократичного реалістичного мист., який поставив перед собою завдання соціальної боротьби. Митці «М. н. г.» випускали антифашист. плакати, альбоми («Франкістська Іспанія», 1938; «Чорна книга нацистському терору в Європі», 1943—44, та ін.). Серед представників — А. Бельтран, А. Гарсіа Бустос, А. Брачо та ін. В 60-х рр. об'єднання розпа-

лося. В 1953 удостоєно Міжнар. премії Миру.
Літ.: Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967.

МАЙСУ́Р — місто на Пд. Індії, в штаті *Карнатака*. Вузол з-ць. 355,6 тис. ж. (1971). Один з центрів текст. пром-сті. Шовкоткацька ф-ка, підприємства рисоочисної, олійницької та хім. галузей. Університет.

МАЙСУРА́ДЗЕ Георгій (Григорій) Іванович [6 (18).VI 1817, с. Цінандалі, тепер Телавськ. р-ну Груз.РСР — 6 (18).VI 1885, Кутаїсі] — груз. живописець. Один із засновників груз. реалістичного живопису. Був кріпаком поета О. *Чавчавадзе*, який 1837 дав йому відпускну. В 1837—44 навчався в петерб. АМ у К. *Брюллова*. З 1850 жив у Кутаїсі. Твори: портрети — А. Багратіоні (1839), І. Чичинадзе (1853), Н. Абуладзе (60-і рр. 19 ст.) та ін. В АМ навчався разом з Т. Шевченком.

МА́ЙСЬКИЙ Іван Михайлович [7 (19).I 1884, м. Кирилов, тепер Вологодської обл.— 3.IX 1975, Москва] — рад. дипломат, історик, акад. АН СРСР (з 1946). Член КПРС з 1921. В 1902 за участь у революц. русі виключений з Петерб. ун-ту і висланий до Омська. Учасник революції 1905—07. В 1908—17 — в еміграції (1912 закінчив Мюнхенський ун-т). З 1922 — на дипломатичній роботі, зокрема 1932—43 — посол СРСР у Великобританії, 1943—46 — заст. нар. комісара закорд. справ СРСР. З 1946 — на наук. роботі. Праці М. присвячені проблемам зовн. політики СРСР, професс. рухові на Заході, англ. робітн. рухові, історії Німеччини, Японії, Фінляндії, Китаю, Іспанії. Автор мемуарів.
Тв.: Воспоминания советского посла. Война. 1939—1943. М., 1965; Воспоминания советского дипломата. 1925—1945 гг. М., 1971.

МА́ЙФЕТ Григорій Йосипович [19.VII (1.VIII) 1903, м. Ромни, тепер Сум. обл.— 13.IX 1975, м. Печора, Комі АРСР] — укр. рад. літературознавець і критик. Закінчив Полтав. ін-т нар. освіти (1924). В 1931—34 викладав зарубіжну л-ру в Полтав. пед. ін-ті. Почав друкуватися 1925. Досліджував укр. та зарубіжні л-ри, новелістику, питання перекладу. Окремими виданнями вийшли праці: «Матеріали до характеристики творчості П. Г. Тичини» (1926), «Природа новели. Збірка перша» (1928), «Природа новели. Збірка друга» (1929), «,,Мені однаково" та його відтворення в англійському і німецькому перекладах» (1929). *Л. М. Коваленко.*

МА́ЙЯ — індіан. народ у Мексіці (п-ів Юкатан; 650 тис. чол., 1978) і в Белізі (15 тис. чол.). Мова М. належить до сім'ї мов майя-кіче. За релігією М.— формально католики, але фактично у них зберігаються пережитки дохристиянських вірувань. Осн. заняття сучас. М.— землеробство. М.— творці однієї з найдавніших цивілізацій Америки, що існувала на тер. сучас. пд.-сх. Мексіки, Гондурасу і Гватемали. Поряд з *ацтеками* та *інками* М. до колонізації досягли найвищого серед *індіанців* ступеня розвитку. В 1-му тис. н. е. у М. з'явилися міста з кам'яними спорудами (відомо понад 100 міст). Найбільші з них: Тікаль, Копан, Чічен-Іца, *Ушмаль*, *Паленке*, *Кірігуа*. В 9 ст. більшість міст М. загинула, можливо, внаслідок вторгнення очолених тольтеками індіан. племен. У 10 ст. на Юкатані виникла нова майя-тольтекська д-ва, яка згодом розпалася на незалежні міста-держави. Сусп. лад був рабовласницьким із значними

Золоті накладки для очей і рота.

пережитками родових відносин. Панівне становище в суспільстві належало військ. знаті і жерцям, які експлуатували землеробів і рабів. У М. були розвинуті ремесло і торгівля. Вони створили свою писемність (див. *Майя письмо*). Володіли знаннями в галузі медицини, астрономії, математики тощо. Про високий рівень архітектури М. свідчать залишки міст. Ступінчасті піраміди з храмами на вершині і палаци прикрашалися колонами, стилізованими фігурами людей і тварин, кам'яними скульптурами, орнаментом. У М. було розвинуте образотворче мистецтво (фрески, живопис, худож. розпис на кераміці). У серед. 16 ст. на Юкатан вторглись icп. *конкістадори*. Понад 100 років М. мужньо відстоювали свою незалежність. Колонізатори по-варварському знищували пам'ятки культури М. Жорстока експлуатація викликала ряд повстань проти icп., а потім мекс. урядів (зокрема в період 1847—1904). Іл. с. 312.
Літ.: Народы Америки, т. 2. М., 1959; Кузьмищев В. Тайна жрецов майя. М., 1968; Кинжалов Р. В. Культура древних майя. Л., 1971.

МА́ЙЯ — в інд. філос. системах, зокрема у *Веданті*, — божественна творча сила, а також синонім ілюзорності всього, що сприймається.

МА́ЙЯ ПИСЬМО́ — давнє ієрогліфічне письмо індіанців *майя*. Існувало від початку н. е. до заборони його icп. церквою в 16 ст. Збереглися численні написи М. п. на стелах, кераміці, фресках тощо. Майя мали й розвинуту л-ру (переважно релігійну). Величезну кількість рукописів майя 1563 спалили завойовники-іспанці, вціліло лише три — т. з. Дрезденський, Мадрідський і Паризький. Спроби дешифрувати М. п. зарубіжні вчені почали ще з серед. 19 ст. Рад. учений Ю. В. *Кнорозов* довів, що М. п. складається з ідеографічних знаків (для слів і морфем), фонетичних знаків та детермінативів (покажчиків групи понять). У 50—70-х рр. він дешифрував М. п. і переклав рос. мовою пам'ятки писемності майя. Іл. с. 312.
Літ.: Кнорозов Ю. В. Письменность индейцев майя. М.— Л., 1963; Кнорозов Ю. В. Иероглифические рукописи майя. Л., 1975.

МАК (Paraver) — рід одно-, двота багаторічних трав'янистих рослин родини макових. Листки переважно перистороздільні. Квітки одиночні, великі, яскраво забарвлені або білі, на довгих квітконосах. Плід — коробочка. Понад 100 видів, поширених у Євразії та Африці. В СРСР — понад 30 видів, з них в УРСР — 10. В культурі найпоширеніший М. снотворний (P. somniferum) — однорічна рослина з прямостоячими стеблами (до 120 см заввишки) і довгим стрижневим коренем. Вирощують М. у багатьох країнах світу як олійну, лікарську та декоративну рослину. Розрізняють сорти М. олійні й опійні. Насіння М. олійного містить (у % на суху речовину) олії 40—56, протеїну 20—24, вуглеводів бл. 19, клітковини 6—10. Макова олія широко використовується в харч. та кондитерській пром-сті. Коробочки олійного М. містять алкалоїд *морфін*, який застосовують у медицині як *знеболювальний засіб*. На Україні М. олійний вирощують у Дніпроп., Хмельн., Полтав., Харківській та Вінн. обл. Урожай насіння 6—8 ц/га, сухих коробочок — 3—7 ц/га. Поширені на Україні сорти М. олійного: Голубий ювілейний, Лубенський 7, Маяк, Новинка 198, Старт. Іл. с. 313. З М. опійного добувають *опій*. Його вирощують в СРСР в Кирг. РСР.
Літ.: Федорченко К. Ф. Возделывание масличного мака в колхозах Украины. К., 1967; Олійні та ефіроолійні культури. К., 1970; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978.

МАКАЙО́НОК Андрій Єгорович (н. 12.XI 1920, с. Борхів, тепер Рогачовського р-ну Гом. обл.) — білорус. рад. драматург, народний письменник БРСР (з 1977). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1946. Перша багатоактна драма «На світанку» (1951) — про боротьбу патріотів Франції за мир і нац. незалежність країни. Автор комедій «Вибачайте, коли ласка!» (1953), «Щоб люди не журилися» (1958), «Лявониха на орбіті» (1961), «Таблетку під язик» (1972), «Свята простота» (1976), «Погорільці», «Вірочка» (обидві — 1970). П'єса-памфлет «Затюканий апостол» (1969) — про мораль і звичаї капіталістичного світу; трагікомедія «Трибунал» (1970) — про героїзм рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни. П'єси М. йдуть у театрах України. Перекладач творів О. Корнійчука, М. Зарудного, О. Коломійця. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.
Тв.: Укр. перекл.— Вибачайте, коли ласка! К., 1954; Рос. перекл. — Затюканный апостол. М., 1973.
Літ.: Вишневская И. Комедия на орбите. М., 1979. *В. Я. Буран.*

МАКА́К, макака (Macacus, синонім Масаса) — рід нижчих вузьконосих *мавп*. Довж. тіла 34 — 75 см, маса до 18 кг, довж. хвос-

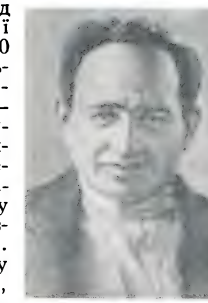

М. М. Майоров.

І. М. Майський.

А. Є. Макайонок.

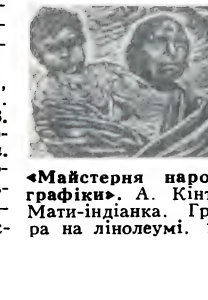

«Майстерня народної графіки». А. Кінтерос Мати-індіанка. Гравюра на лінолеумі. 1957.

та у різних видів різна (у деяких його немає). Голова кругла, лицьова частина виступає вперед помірно. Є защічні мішки. Кінцівки п'ятипалі, з нігтями. Волосяний покрив жовтого, бурого, коричневого та ін. кольорів. Стадні, деревні або наземні тварини. Живляться плодами, листям, насінням, дрібними тваринами. Самка після 5—7 міс. вагітності народжує 1 маля. Пошир. у Пд.-Сх. Азії, лише 1 вид М.— магот (M. sylvanus) пошир. у Пн. Африці та Пд. Європі. З М. найвідоміші: резус (M. mulattus), лапундер (M. nemestrinus), М. яванський (M. irus) та ін. М. часто використовуються як лабораторні гварини в біол., медичних та космічних експериментах. М. левохвостий (M. silenus) та деякі ін. зникаючі види включені до *Червоної книги.* Іл. с. 312. *Г. П. Зіневич.*

О. І. Макаревський.

МАКА́О—територія на узбережжі Пд.-Китайського м.; див. *Аоминь.*

МАКАПАГА́Л (Macapagal) Феліісімо (н. 5.XII 1914, Сан-Хуліано, пров. Нуева-Есіха) — діяч комуністичного руху Філіппін. Н. в сел. сім'ї. З 1932 — учасник сел. руху. В 1938 вступив до КП Філіппін (КПФ). Під час япон. окупації країни (1941—45) очолював партизан. загін. У 1945 — один з ініціаторів створення блоку патріотичних партій і орг-цій — Демократичного альянсу. В 1948—51 брав участь у збройній боротьбі селян проти уряду. В 1951 — 55 — в ув'язненні. В 1959 створив Вільний союз селян у пров. Нуева-Есіха. З 1967 — член ЦК КПФ З 1970 — генеральний секретар ЦК КПФ.

А. С. Макаренко.

МАКА́Р (парт. псевд. Жвіфа Олександра Михайловича; 1877, Одеса — 8.VII 1961, Москва) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1899. Н. в сім'ї вчителя. Учасник революц. подій 1905—07 в Одесі. В 1907—17 — в еміграції. Закінчив мед. ф-ти Одес. і Базельського ун-тів. У квітні 1917 повернувся в Росію, з червня 1917 — член Одес. к-ту РСДРП(б), редактор газ. «*Голос пролетария*» і «Солдатская мысль». У 1918 — член Одес. ревкому, комісар охорони здоров'я, комісар преси *Румчероду.* З березня 1918 — на парт., держ. і дипломатичній роботі, зокрема, 1922—24 — голова ЦКК КП(б)У — нарком РСІ УРСР. З 1949 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Макаріос Ш.

МАКАРА́ Арсен Мартинович [18 (31).I 1916, с. Луб'янка, тепер Бородянського р-ну Київ. обл.— 17.IV 1975, Київ] — укр. рад. вчений у галузі металознавства і технології зварювання металів, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Після закінчення (1940) Київ. політех. ін-ту працював в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (1954—70 — заст. директора). Осн. праці — з проблем зварювання металів плавленням, технології і металургії зварювання вуглецевих, низьколегованих і легованих конструкційних сталей тощо. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1970.

О. Г. Макаров.

МАКАРЄ́ВСЬКИЙ Олександр Іванович [3 (16).IV 1904, с. Мушковичі, тепер Духовщинського р-ну Смоленської обл.— 11.V 1979, Москва] — рад. вчений у галузі літакобудування, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1943. Закінчив (1929) Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. З 1927 працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті (1950—60 — нач. ін-ту). З 1952 — одночасно професор Моск. фізико-тех. ін-ту. Праці в галузі міцності авіац. конструкцій. Положення, викладені в цих працях, стали основою для створення норм міцності вітчизн. літаків та ін. літальних апаратів, зокрема при великих швидкостях. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Ленінська премія, 1957.

МАКА́РЕНКА А. С. МУЗЕ́Й, Педагогічно-меморіальний музей А. С. Макаренка — держ. музей рад. педагога і письменника А. С. *Макаренка.* Відкрито 8.VII 1951 в м. Кременчуці Полтав. обл. у будинку, де Макаренко жив і працював 1905 — 11 та 1917—19. В шести кімнатах музею розміщено бл. 1200 експонатів (1980), які розповідають про життя і багатогранну діяльність Макаренка. Тут зібрано його твори, фотографії, особисту б-ку, речі, відтворено обстановку робочого кабінету й спальні. Музей проводить наук.-дослідну та довідково-бібліографічну роботу. *П. Г. Лисенко.*

МАКА́РЕНКО Антон Семенович [1 (13).III 1888, м. Білопілля, тепер Сум. області — 1.IV 1939, Москва] — рад. педагог і письменник. Після закінчення Кременчуцького міського училища і пед. курсів при ньому (1905) вчителював на Україні. В 1917 закінчив Полтав. учит. ін-т. У 1920 організував побл. Полтави трудову *колонію імені М. Горького* для неповнолітніх правопорушників. З кінця 1927 керував *комуною імені Ф. Е. Дзержинського,* засн. в с-щі Новому Харкові (передмістя Харкова). В 1935—36 працював у Києві заст. нач. відділу трудових колоній НКВС УРСР, 1936—37 керував труд. колонією в Броварах. З 1937 жив у Москві, займаючись літ. і громадсько-педагогічною роботою. Центр. проблемою пед. діяльності М. є виховання в умовах рад. суспільства всебічно розвинених і відданих Комуністичній партії активних, свідомих борців за комунізм. Найважливішим у системі М. є положення про виховання в колективі і через колектив. М. створив наук. методику виховної роботи з дит. колективом, поєднання навчання з продуктивною працею, моральним, фіз. і естетичним вихованням. Багато зробив для розвитку рад. теорії *сімейного виховання.* У тісному зв'язку з питаннями рад. педагогіки М. розглядав проблеми *етики.* Свій досвід і пед. погляди М. втілив у творах «Марш 30-го року» (1932), «Педагогічна поема» (1933—35), «Книга для батьків» (1937), «Прапори на баштах» (1938), статтях «Про комуністичну етику», «Комуністичне виховання і повідінка» та ін. Значний вплив на літ. творчість М. мала творчість Максима Горького, його листи і особиста дружба з ним. Їхнє листування почалося в липні 1925, перша зустріч відбулася 1928, коли М. Горький відвідав колонію у Куряжі. В літ. творчості М. широко представлені укр. тематика, укр. фольклор, гумор. Твори М. перекладено багатьма мовами народів світу. Його пед. досвід впроваджується в рад. школі, здобув визнання в соціалістичних країнах. Пед. спадщину М. використовують прогресивні педагоги багатьох зарубіжних країн.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1971; Избранные педагогические сочинения, т. 1—2. М., 1978; Трудовое воспитание. Минск, 1977; У к р. п е р е к л.— Твори, т. 1—7. К., 1953—55; Марш 30 року.— ФД-1.— З історії комуни імені Ф. Е. Дзержинського. К., 1972; Педагогічна поема. К., 1977; Про комуністичне виховання. К., 1978; Книга для батьків. К., 1980 *Літ.:* А. С. Макаренко, кн. 1—9. Львов, 1949—74; Ніжинський М. П. Життя і педагогічна діяльність А. С. Макаренка. К., 1967; Нежинский Н. П. А. С. Макаренко и педагогика школы. К., 1976; Гетманец М. Ф. А. С. Макаренко и концепция нового человека в советской литературе 20—30-х годов. Х., 1978.

М. П. Ніжинський.

МАКА́РЕНКО Микола Омелянович (4.II 1877, с. Москалівка, тепер Роменського р-ну Сум. обл.— 1936, Київ) — укр. рад. мистецтвознавець і археолог. Закінчив Центр. уч-ще технічного малювання Штігліца в Петербурзі та петерб. Археол. ін-т (1902). В 1902—19 працював у Ермітажі, 1920—25 — директор Київ. музею зх. та сх. мистецтва; 1920—29 — співробітник історико-філологічного відділу Української Академії наук. Основні праці: «Художні скарби Ермітажу» (1916), «Музей мистецтв Української Академії наук» (1924), «Орнаментація української книжки XVI—XVIII ст.» (1926), «Борзненські емалі й старі емалі України» (1928), «Біля чернігівського Спаса» (1928), «Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів» (1930), «Маріупольський могильник» (1933).

МАКА́РІВ — селище міського типу Київ. обл. УРСР, райцентр, за 25 км від залізнич. ст. Бородянка. 6,6 тис. ж. (1980). На поч. 17 ст. в М. було збудовано фортецю як опорний пункт польс.-шляхет. влади для придушення антифеод. рухів. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено у лютому 1918. З 1956 М.— с-ще міськ. типу. У селищі — льонообр., мол. та хлібний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Мед. уч-ще, середня та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. В М. народилися укр. і рос. письменник Д. С. *Туптало,* рад. поет С. М. *Гордєєв,* багато років жив радян. поет Б. Д. *Палійчук.*

МАКА́РІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 50,5 тис. чол. (1980). У районі — 68 населених пунктів, під-

порядкованих 2 селищним і 30 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Макарів*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: торф, цегельно-черепичні глини, піски, граніт, мергель. Річки — *Ірпінь* (на пд.-сх. межі району) та *Здвиж* (обидві в бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті в комплексі з глеюватими, світло-сірі та сірі опідзолені. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна,

вільха, дуб, липа, граб) займають 34,3 тис. га.

Найбільші підприємства району: меблева ф-ка (с. Комарівка), спиртовий (с. Червона Слобода), льонообр., мол., хлібний (Макарів) та склоробний (Кодра) з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Макарів). Землеробство спеціалізується на вирощуванні картоплі та льону-довгунця. Тваринництво мол.-м'ясного напряму (скотарство, свинарство). Площа с.-г. угідь 1979 становила 82,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 70 тис. га. В М. р.— 19 колгоспів, 4 радгоспи, дослідне г-во Укр. н.-д. ін-ту землеробства (с. Копилів), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автомоб. шляхів — 282 км, у т. ч. з твердим покриттям— 221 км. У районі — 33 заг.-осв. та музична школи, мед. уч-ще (Макарів); 50 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 51 будинок культури і клуб, кінотеатр, 47 кіноустановок, 52 б-ки. В с. Грузькому М. р. народився ватажок гайдамацького загону під час *Коліївщини* І. *Бондаренко*, в с. Бишеві — укр. рад. письменник М. Я. *Олійник*, у с. Ніжиловичах — укр. рад. поет О. М. *Підсуха*. В 1889—90 у с. Копилів приїздив рос. композитор П. І. Чайковський; збереглися залишки парку — пам'ятки садово-паркової архітектури 19 ст. У М. р. видається газ. «Ленінська зоря» (з 1932). *В. Т. Лісовенко.*

МАКА́РІЙ (рр. н. і см. невід.) — один з відомих південнослов'ян. першодрукарів 15—16 ст., ієромонах. Друкарства вчився у Венеції. У 1493 заснував у м. Цетіньє, столиці Зети (стара назва Чорногорії), друкарню, в якій було надруковано «Осмогласник» (1493—94, примірник цього видання є в ЦНБ АН УРСР у Києві), «Псалтир» (1495) і «Молитовник» (1493—95). М. другим після Ш. *Фіоля* друкував слов'ян. шрифтом — *кирилицею*. Переїхав до Валахії; М. став її першодрукарем. Тут видав: «Служебник» (1508), «Октоїх», або «Осмогласник» (1510), і «Четвероєвангеліє» (1512).

МАКА́РІОС III (Μακάριος, мирське ім'я — Михайло Хрістодулос Мускос; 13.VIII 1913, Панайя — 3.VIII 1977, Нікозія) — держ. і церковний діяч Кіпру. Закінчив богословський ф-т Афінського (1943) та Бостонського (1948) ун-тів. З 1948 — єпископ, глава автокефальної православної церкви та етнарх (лідер) грец. громади на Кіпрі. Активний учасник боротьби проти англ. панування, за незалежність Кіпру. В 1959—77 — президент Республіки Кіпр.

МАКА́РОВ Олег Григорович (н. 6.I 1933, с. Удомля, тепер смт Удомельського р-ну Калінінської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1973, 1978). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1957) Моск. вищого тех. уч-ща ім. М. Е. Баумана працював у конструкторському бюро. В загоні космонавтів — з 1966. Разом з В. Г. *Лазарєвим* здійснив (27—29.IX 1973) політ на космічному кораблі «Союз-12» як борт-інженер. Разом з В. О. *Джанібековим* здійснив (10—16.I 1978) політ у космічному просторі. «Союз-27», на якому стартували космонавти, 11.I зістикувався з пілотованим орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-26» (Ю. В. *Романенко* і Г. М. *Гречко*); екіпажі кораблів проводили спільні дослідження та експерименти. На землю М. повернувся з Джанібековим на кораблі «Союз-26». 27.XI — 10.XII 1980 разом з Л. Д. *Кизимом* (див. т. 12, Додаток) і Г. М. *Стрекаловим* здійснив політ на косміч. кораблі «Союз Т-3». Нагороджений 4 орденами Леніна.

МАКА́РОВ Олександр Максимович [н. 12 (24). IX 1906, станиця Цимлянська, тепер місто Ростов. обл.]— рад. машинобудівник, двічі Герой Соціалістич. Праці (1961, 1976). Член КПРС з 1928. Закінчив (1933) Ростовський мех. ін-т інженерів залізнич. транспорту. З 1951 працює на Південному маш.-буд. з-ді (Дніпропетровськ). Ініціатор впровадження на підприємстві нової техніки, прогресивної технології і передових методів праці. З 1978 — генеральний директор виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод». На XXII — XXV з'їздах Комуністичної партії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. *В. М. Чернов.*

МАКА́РОВ Степан Осипович [27.XII 1848 (8.I 1849), Миколаїв — 31.III (13.IV) 1904, поблизу Порт-Артура] — рос. флотоводець, океанограф, полярний дослідник, віцеадмірал (1896). Після закінчення 1865 мор. уч-ща в Миколаєвську-на-Амурі плавав на кораблях Тихоокеанської ескадри. В 1871—76 служив на Балтійському, 1876—79 — на Чорноморському флотах. Під час рос.-тур. війни 1877—78 вперше у світі застосував катери для мінних атак бойових кораблів та торпеди. В 1881—82 досліджував гідрологічні особливості прот. *Босфор*. У 1886—89 на корветі «Витязь» здійснив кругосвітню подорож, під час якої провів океанографічні дослідження у Тихому ок., 1894—96 — другу подорож навколо земної кулі. Розробив проект першого в світі потужного криголама «Єрмак», на якому 1899 здійснив плавання до Шпіцбергену, 1901 — до Землі Франца-Йосифа. З 1899 — гол. командир Кронштадтського порту. В 1904, після поч. рос.-япон. війни, призначений команд. Тихоокеанським флотом. Загинув на броненосці «Петропавловськ», що підірвався на япон. міні. Наук. праці з військ.-мор. справи та океанографії. У Кронштадті та Миколаєві М. встановлено пам'ятники. Ім'ям М. названо острів у Карському м., хребет на Курильських о-вах, мис на Новій Землі, улоговину в центр. частині Пн. Льодовитого океану.

МАКА́РОВА Тамара Федорівна [н. 31.VII (13.VIII) 1907, Петербург] — рос. рад. кіноактриса, нар. арт. СРСР (з 1950). Член КПРС з 1943. Закінчила Ленінгр. ін-т сценічних мист. (1930). З 1927 знімається в кіно. Більшість ролей зіграла у фільмах С. *Герасимова*. Серед них — Женя Охріменко («Семеро сміливих», 1935), Наташа («Комсомольськ», 1938), Груня Шумиліна («Учитель», 1939), Ніна («Маскарад», 1941), Олена Кошова («Молода гвардія», 1948), Ганна Андріївна («Люди і звірі», 1962), архітектор Петрушкова («Любити людину», 1972), Василєва («Дочки-матері», 1975). З 1944 викладає у ВДІКу (з 1968 — професор). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1941, 1947.

МАКАРО́ВСЬКИЙ Михайло Михайлович (1783—19.IX 1846, Гадяч, тепер Полтав. обл.) — укр. письменник. Закінчив Полтавську духовну семінарію. Працював домашнім учителем, з 1818 викладав у Гадяцькій повітовій школі. Писати почав у 40-х рр. 19 ст. М.— автор поем і віршів на етногр.-побутові та істор. теми (поеми «Наталя, або Дві долі разом», «Гарасько, або Талан і в неволі») та ін. Поеми М. вже після смерті автора опублікував А. Метлинський в «*Южно-русском сборнике*» (1848). Окремо вийшли зб. віршів «Мова з України» (1864) і «Поеми Михайла Макаровського» (Львів, 1899). *Г. А. Нудьга.*

МАКАРОНІ́ЧНА ПОЕ́ЗІЯ — жартівливі віршовані твори з великою кількістю чужомовних слів або переінакшених на іноземний лад — макаронізмів. Назва «макаронічна поезія» з'явилася в 15 ст. в Італії й означала поеми, в яких пародіювалася зіпсована латинь. Класичним зразком макаронічної поезії в укр. л-рі є монолог троянського посла з четвертої частини «Енеїди» І. Котляревського: «Енеус ностер магнус панус // і славний троянорум князь...». *Г. Ф. Семенюк.*

МАКАРО́ННА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої виготовляють *макаронні вироби*. Першу макаронну ф-ку в Росії засновано 1797 в Одесі. В 1913 в країні

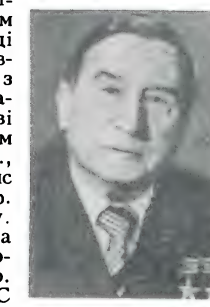
О. М. Макаров.

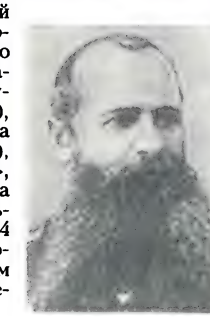
С. О. Макаров.

Т. Ф. Макарова.

Майоран садовий.

МАКАРОННІ ВИРОБИ

Майя. Стела, знайдена в місті Копані.

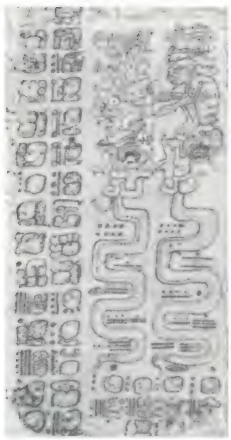

Майя письмо. Фрагмент Дрезденського рукопису.

Макак левохвостий.

було 39 макарон. підприємств. В роки Рад. влади М. п. розвивається високими темпами. Реконструйовано всі діючі ф-ки, значно збільшено їхні виробничі потужності, збудовано ряд нових високомеханізованих підприємств. За випуском макаронних виробів СРСР посідає 2-е місце в світі (після Італії). В 1978 у країні виготовлено 1454 тис. т макаронних виробів. На Україні діє 13 макаронних ф-к, найпотужніші з них — Донецька, Дніпропетровська, Київська, Одеська. Крім того, працює 21 цех при хлібозаводах, харч. комбінатах тощо. За післявоєнні роки в республіці вперше було організовано випуск макаронних виробів у Закарп., Микол., Ровен., Черніг. областях. Обсяг виробн. макаронних виробів в УРСР 1978 становив 283,3 тис. т (1940 — 79,4 тис. т, 1965 — 222,4 тис. т, 1975 — 255,6 тис. т). У макаронній пром-сті СРСР застосовуються механізовані потокові лінії, впроваджується автоматизація виробничих процесів.

МАКАРО́ННІ ВИ́РОБИ (від італ. maccheróni — макарони) — харчові вироби з прісного пшеничного тіста вологістю 12—13%. Бувають вироби трубчасті (макарони, ріжки, пір'я), ниткоподібні (вермішель), стрічкоподібні (локшина) і фігурні (напр., вушка, зірочки); довгі (15—20 см), необмеженої довжини і короткі (1,5—15 см). Є М. в. у вигляді тонких зрізів (довжиною 0,1—0,3 см). Крім того, М. в. розрізняють залежно від якості *борошна* і виду додаткових компонентів (напр., яєць або яєчного порошку). Відзначаються добрими смаковими якостями, високою поживністю і калорійністю (1,5 кДж на 100 г виробів), їх можна зберігати протягом кількох місяців. При виготовленні М. в. спочатку замішують круте тісто, яке далі на спеціальних машинах ріжуть (локшина), штампують (фігурні вироби) або пресують (ін. вироби). Потім сирі М. в. піддають повітряній обробці в тунельних, камерних або ін. сушарках, після чого висушені вироби розфасовують і упаковують. З М. в. виготовляють різні страви. Див. також *Макаронна промисловість*.

Літ.: Назаров Н. И. Технология макаронных изделий. М., 1978.

О. Т. Лісовенко.

МАКА́РТУР (MacArthur) Дуглас (26.I 1880, Літл-Рок, шт. Арканзас — 5.IV 1964, Вашінгтон) — амер. військ. діяч, генерал (1944). У 1903 закінчив Військ. академію США. Учасник 1-ї світової війни 1914—18. У 1930—35—нач. штабу амер. армії. Під час 2-ї світової війни — командуючий збройними силами США на Далекому Сході (1941—42) і верховний командуючий союзними військами в пд.-зх. частині Тихого океану (1942—51). Одночасно з 1945 — команд. окупаційними військами в Японії. В 1950—51 керував операціями збройних сил інтервентів в агресивній війні проти КНДР. У 1951 в результаті невдач амер. військ у Кореї М. знято з усіх командних посад.

МАКА́РУШКА Остап (9.VIII 1867, м. Яворів, тепер Львів. обл.— 21. XI 1931, Львів) — укр. педагог і філолог. Закінчив Львів. ун-т (1894). У 1894—1905 учителював у Львів. та Коломийській гімназіях, з 1910 — директор Львів. жіночої учительської семінарії. Автор праць з мовознавства («Складня причасників у Галицько-Волинській літописі», 1896; «Життя і значення О. Потебні», 1901; «Граматика Мелетія Смотрицького», 1908) та з педагогіки. Написав також кілька посібників з лат. та старогрец. мов для гімназій.

П. Д. Тимошенко.

МАКА́РЧЕНКО Олександр Федорович [9 (22).X 1903, м. Маріуполь, тепер м. Жданов Донецької обл.— 5.VII 1979, Київ] — український радянський нейрофізіолог, академік АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1928. Закінчив Харківський мед. ін-т (1933). В 1937—39 — директор Харків. ін-ту вдосконалення лікарів, 1939—41 — Львів. мед. ін-ту; 1942—52 — заступник наркома охорони здоров'я Тадж. РСР, відповідальний працівник апарату ЦК Компартії України, заст. міністра охорони здоров'я УРСР та СРСР; 1950—53 — співробітник Київ. ін-ту вдосконалення лікарів; з 1953 працював в Ін-ті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР (1955—66 — директор). Праці М. присвячені вивченню змін нервової системи при *інтоксикації* марганцем, дослідженню біоелектрич. активності кори головного мозку при *інфекціях* та інтоксикаціях, вивченню взаємовідношень кори головного мозку і підкоркових утворів за нормальних і патологічних умов тощо. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1954.

МАКА́САР — колишня (до 1970) назва м. *Уджунгпанданг* в Індонезії.

МАКАСА́РИ — народ, який живе на Пд. Зх. о. Сулавесі (Індонезія). Чисельність — 1,5 млн. чол. (1978, оцінка). Мова належить до *індонезійських мов*. За релігією — мусульмани. На о. Сулавесі М. переселилися на поч. 2-го тис. н. е. із зх. островів Індонезії або з материка. Осн. заняття — землеробство і рибальство.

МАКБЕ́Т (Macbeth; р. н. невід.— п. 15.VIII 1057, Ламфанен) — король Шотландії з 1040. Прийшов до влади після перемоги над королем Дунканом I. Вів боротьбу проти феод. угруповань, які прагнули передати престол сину Дункана I — Малькольму. Вбитий у битві з останнім. Легенди про М. лягли в основу трагедії В. Шекспіра «Макбет».

МАКБРА́ЙД (McBride) Шон (н. 27.I 1904, Пітермаріцбург, Пд. Африка) — політ. і громад. діяч Ірландії. За фахом юрист. Учасник боротьби за незалежність Ірландії. В 20-х рр.— один з керівників Ірл. респ. армії. В 1947—58 — депутат ірл. парламенту. В 1948—51 — міністр закорд. справ Ірл. Республіки. З 1973 — верховний комісар ООН по Намібії. Брав участь у підготовці і роботі Всесвітнього конгресу (1973) і Всесвітнього форуму (1977) миролюбних сил у Москві. Нобелівська премія миру, 1974. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1976.

МА́КВІС, макія (франц. maquis, італ. macchia) — угруповання рослин переважно з вічнозелених жорстколистих і колючих чагарників та невисоких дерев (мирт, олеандр, ялівець, суничне дерево, дика фісташка та ін.). Зарості М. характерні для середземноморських країн (поширені до вис. 700 м над р. м.). Аналоги М. трапляються у Сх. Азії та Пн. Америці (чапараль). М. виникають на місці кол. лісів і часто утворюють важкопрохідні зарості.

МАКДІА́РМІД (Мак-Діармід; Macdiarmid) Г'ю (справж. ім'я та прізв.— Крістофер Маррі Грів; 11.VIII 1892, Ленгхолм, р-н Дамфріс — 9.IX 1978, Едінбург, Шотландія) — шотл. поет і громад. діяч. Член Компартії Великобританії з 1934. Писав шотл. діалектом і англ. мовою. Автор зб. «Перший гімн Леніну та інші вірші» (1931), «Другий гімн Леніну та інші вірші» (1935), «Пісня Серафима» (1973), «Соціалістичні поеми» (1978). Цикл «Битва триває» (1957) — про героїзм ісп. народу під час нац.-революц. війни 1936—39. Найзначніший прозовий твір — автобіогр. кн. «Щасливий поет» (1943). Збирач і дослідник шотл. фольклору. Збірка літературознавчих праць «Метафізика і поезія» (1975). Популяризатор творчості Т. Шевченка, учасник шевченківських вечорів у Великобританії 1961 та 1964.

Тв.: Рос. перекл.— О Ленине. [Уривок]. «Интернациональная литература», 1939, № 1.

Літ.: Жуков Д. Постоянство. «Иностранная литература», 1963, № 5.

Р. П. Зорівчак.

МАКДІВІТТ (Мак-Дівітт, McDivitt) Джеймс (н. 10.VI 1929, Чікаго) — астронавт США, бригадний генерал військ.-повітр. сил. У 1959 закінчив Мічіганський ун-т, 1960 — школу льотчиків-випробувачів на авіац. базі ВПС Едуардс, 1961 — школу підготовки пілотів для аерокосмічних досліджень. З 1962 — у групі астронавтів. 3—7.VI 1965 разом з Е. *Уайтом* здійснив політ на кораблі «Джеміні-4», 3—13.III 1969 разом з Д. *Скоттом* та Р. *Швейкартом* — на кораблі «Аполлон-9» (див. «*Аполлон*»).

МАКДО́НАЛЬД (MacDonald) Джеймс Рамсей (12.X 1866, Лоссімут, графство Морі, Шотландія — 9.XI 1937, на шляху до Пд. Америки) — державний і політичний діяч Великобританії, один із засновників і лідерів Лейбористської партії. В 1894 вступив до Незалежної робітничої партії. В 1900—12 — секретар Лейбористської партії (до 1906 — К-т робітн. представництва). В 1924 і 1929—31 — прем'єр-міністр 1-го і 2-го лейбористських урядів. Під тиском робітн. руху уряд М. 1924 визнав СРСР і уклав з ним торг. угоду, а 1929 відновив дипломатичні відносини, розірвані 1927, але загалом продовжував політику консерваторів. У 1931—35 М. очолював т. з. нац. коаліційний

уряд, керівна роль у якому належала консерваторам.

МАК-ДО́УЕЛЛ (MacDowell) Едуард (18.XII 1861, Нью-Йорк — 23.I 1908, там же) — амер. композитор і піаніст. Один із засновників амер. профес. композиторської школи. За походженням шотландець. Муз. освіту здобув у США, Франції та Німеччині. З 1888 жив у Бостоні. В 1896—1904 — професор Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк). Перший з амер. композиторів використовував індіанський фольклор («Індіанська сюїта», 1895). Твори: 3 симф. поеми, 2 концерти для фортепіано з оркестром, сонати для фортепіано («Героїчна», 1895; «Норвезька», 1900; Кельтська», 1901), фп. сюїти, поеми, етюди, хори, пісні.

МАК-ДУ́ГАЛЛ (McDougall) Уїльям (22.VI 1871, Ланкашір — 28.XI 1938, Дарем, США) — англо-амер. психолог. Засновник ідеалістичної, біологізаторської течії в сучасній бурж. психології, т. з. *гормічної психології*. Спочатку займався медициною й біологією. Брав участь в антропологічних експедиціях, працював в експериментально-психологічних і фізіологічних лабораторіях. У 1920 переїхав у США. Професор ун-тів Гарвардського (1920—27) і Дьюка (1927—36).

МАКЕДО́НІЯ — історична область в центр. частині Балканського п-ова. Першим історично відомим населенням М. були іллірійські та фракійські племена. В 5—2 ст. до н. е. тут існувала д-ва *Македонія* Стародавня. В 6—7 ст. тер. М. заселили *слов'яни*. В 2-й чверті 9 ст. більша частина М. входила до Першого Болг. царства. В 9—10 ст. на тер. М. поширилося *християнство*. В 70-х рр. 10 ст. М. становила ядро Зх.-Болг. царства, 1018 увійшла до складу *Візантії*, 1230 — Другого Болг. царства. В серед. 14 ст. М. захопила Сербія, в останній чверті 14 ст.— *Османська імперія*. Постійні завоювання та переміщення різних етнічних спільностей створили на тер. М. неоднорідний етнічний склад. Населення М. вело постійну боротьбу проти тур. завойовників (виступи *гайдуків* та ін.). В 1903 в М. відбулося велике нац.-визвольне повстання. В результаті *балканських воєн 1912—13* М. було поділено між Сербією (Вардарська М., тепер республіка *Македонія* в складі СФРЮ), Грецією (Егейська М.) і Болгарією (Пірінський край).

МАКЕДО́НІЯ, Соціалістична Республіка Македонія — союзна республіка у складі СФРЮ. Пл. 25,7 тис. км². Нас. 1836 тис. чол. (1978, оцінка). Столиця — м. *Скоп'є*. Вищим органом держ. влади Македонії є Скупщина республіки, що складається з 3-х палат — віча об'єднаної праці, віча місц. об'єднань і громадсько-політ. віча. Компетенція Скупщини визначена конституціями федерації та республіки. Виконавчу владу здійснює уряд — виконавче віче республіки. Більшу частину тер. займають середньовисокі гори, розділені міжгірними улоговинами й річковими долинами. Район високої сейсмічності. Клімат помірно континентальний, на Пд.— середземноморський. Гол. річка — Вардар, найбільші озера — Охридське, Преспа. На схилах гір — мішані ліси і чагарники, вище 2000 м — гірські луки. Осн. населення — *македонці*. Живуть також албанці, турки, серби, хорвати, чорногорці, болгари. Міське населення становить 50%. Великі міста: Скоп'є (Скопле), Бітола, Прилеп.

М. утворена на тер. Вардарської Македонії (див. *Македонія*, істор. обл.), яка 1918 у складі Сербії стала частиною Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія). У квітні 1941 більшу частину Вардарської М. окупували війська монархо-фашист. режиму в Болгарії, ін. райони — фашист. Італія. 11.X 1941 під керівництвом Компартії Югославії на тер. М. почалася збройна визвольна боротьба, яка стала складовою частиною Народно-визвольної війни в Югославії (1941—45). Після вступу Рад. Армії на Балкани (в листопаді 1944) тер. М. було остаточно визволено Народно-визвольною армією Югославії з участю військ уряду Вітчизн. фронту Болгарії. У квітні 1945 створено перший нар. уряд М. З 1945 М.— народна, з 1963 — соціалістична республіка в складі СФРЮ. М. в умовах соціалістич. буд-ва перетворилась з агр. району на одну з важливих баз чорної і кольорової металургії країни з розвинутою хім. пром-стю. На базі місц. мінерально-сировинних ресурсів розвивається гірничорудна пром-сть, представлена добуванням хромітів (перше місце в країні; переробка їх у Скоп'є і Тетово), свинцево-цинкових (виплавка у Тітов-Велесі), марганцевих, мідних і заліз. руд, сурми, урану, магнезиту. Осн. центр чорної металургії і металообробки — Скоп'є. Енергетика базується на місц. гідроресурсах — система ГЕС «Мавровo», ГЕС на р. Црний Дрим. На відходах виробн. концентратів кольорових металів діють підприємства неорганічної хімії. Традиційні галузі — текст. і харч., зокрема тютюнова. Є підприємства маш.-буд. і металообр., буд. матеріалів, деревообр., шкіряно-взут. галузей. Розвинуті кустарні промисли і ремесла. В с. г. переважає землеробство, осн. його осередки у міжгірних улоговинах. Товарні культури: тютюн, бавовник, мак, сезам, виноград, ранні овочі й плоди; прод.— пшениця і кукурудза. В гірських районах — вівчарство, частково розводять велику рогату худобу, птицю. Лісове г-во. Туризм.

У республіці запроваджено обов'язкове поч. навчання в рамках 8-річної осн. школи для дітей віком від 7 до 15 років. На базі цієї школи будуються загальноосв. серед. школи — гімназії (строк навчання 4 роки) і профес. школи (1—3 роки навчання). Найбільші вузи: ун-т (засн. 1949; при ньому — екон. н.-д. ін-т) і пед. академія у Скоп'є. Македонська академія наук і мистецтв, нац. ін-т історії, ін-ти фольклору, геології, ветеринарний — усі у Скоп'є, ін-т гідробіології у м. Охриді, ін-т бавовни у м. Струмиці, бл. 20 наук. т-в. У Скоп'є містяться нар. б-ка, б-ка ун-ту, б-ка ім. просвітителів братів Д. і К. Миладинових, істор. архів. Музеї: археол. (засн. 1924), істор. (засн. 1926), худож. галерея (засн. 1948), етногр. (засн. 1949) — усі у Скоп'є; у м. Охриді — істор. і худож. музеї. В Скоп'є працюють вид-ва «Культура», «Просветно дело», «Македонська книга». Центр. друк. орган Соціалістич. Республіки Македонії — газ. «Нова Македонія». Радіомовлення македонською мовою — з 1944, телебачення — з 1964.

Проблеми виникнення й періодизації македон. л-ри досі не дістали остаточного вирішення в працях учених різних країн. Важливу роль для розвитку македон. л-ри мала наук. діяльність К. Мисиркова (1874—1926), який створив зразок македон. літ. мови, близький до її сьогоднішньої фонетичної і морфологічної структури. Засновником сучасної македон. поезії був перший у М. пролет. поет К. *Рацин* (1908—43). Революц.-патріотичними тенденціями позначена творчість К. Неделковського (1912—41), М. Богоєвського (1919—42), В. Марковського (н. 1915). Осн. теми творчості письменників повоєнного часу — події визв. боротьби народів Югославії під час 2-ї світової війни, будівництво соціалістичного суспільства, становлення нової людини. Серед поетів М.: С. Яневський, Б. Конеський, А. Шопов, Л. Каровський, Г. Тодоровський, Ц. Андреєвський, Є. Манев, А. Поповський та ін. В 50—70-х рр. у літературі М. утверджуються жанри роману й повісті (С. Яневський, Д. Солев, С. Дракул, Й. Бошковський, Й. Леов, Г. Абаджієв, Ж. Чинго). В драматургії працюють В. Ільоський, К. Чашуле, Т. Арсовський; в дит. л-рі — В. Ніколеський, В. Подгорець, О. Николова. На Україні в перекладі укр. мовою видано зб. «Македонська новела» (1972), роман «Ясени» (1974) С. Яневського, кн. «Гайдуцька криниця» (1974) В. Подгорця, опубліковано добірку поезій у журн. «Всесвіт» (1975, № 8). На тер. М. збереглися руїни міст (Стобі, Скупі, Гераклеї), які існували ще до 4—6 ст. Середньовічна архітектура М. розвивалася під впливом *Візантії:* залишки циклопічних стін Скоп'є (535), замку царя Самуїла (поч. 11 ст.), фортеці в Струмиці (11 ст.), базиліка св. Софії в Охриді (бл. 1037—50). В 12—14 ст. в культовому буд-ві утвердився тип хрестово-купольного храму з однією (церква св. Михаїла і Гавриїла в Лесново, 1341) або п'ятьма (церква св. Пантелеймона в Нерезі, 1164) верхами. Від часів тур. панування залишилися купольні мечеті, мінарети, баштоподібні житла тощо. Від 18—19 ст. збереглися ансамблі монастирів (Іоанна Бігорського, 1743) та зразки нар. житла. За роки нар. влади в М. реконструюють і споруджують нові міста. За проектом япон. арх. К. *Танге* після землетрусу 1963 відбудовується місто Скоп'є. Серед споруд 60-х рр.— Будинок профспілок (арх. С. Брезовський), Істор. архів (арх. Г. Константиновський), Македонський нар. театр (арх. М. Крстоношич), усі — в Скоп'є;

О. Ф. Макарченко.

Ш. Макбрайд.

Мак снотворний: *1* — верхня частина рослин; *2* — плід; *3* — насінина.

аеропорт у Петровці (арх. Д. та Т. Димитрови); комплекс на честь загиблих у боротьбі з фашизмом у Прилепі (арх. Б. Богданович). До найдавніших пам'яток образотворчого мист. на тер. М. належать фрески в храмі св. Софії в Охриді (серед. 11 ст.), та в церкві св. Пантелеймона в Нерезі (1164). З розвитком візант. мист. пов'язані фрески майстрів Михаїла та Євтихія в церквах св. Климента в Охриді (після 1295) та св. Георгія в Старо-Нагоричино (1317—18). За тур. панування розвиток мист. на тер. М. майже припинився. З 2-ї пол. 18 ст. на творчість македонських живописців значний вплив справило рос. і зх.-європ. мист. (сім'я Фрчкоських, Дж. Зографський та Д. Андонов). В сучас. М. поширені живопис, скульптура, графіка, різні види декоративно-ужиткового мистецтва. Для народної музики М. характерні 2-голосий спів, інструм. музикування. Серед муз. інструментів: ударні — тапан, дарбука, даїре; духові — шупелка, зурла, кавал; струнні — гусле, кара, дужен (смичкові), тамбура-шаракійє (щипковий). Гол. танц. форма — хоро (танець-хоровод). Профес. муз. культура почала розвиватись у кін. 19 — на поч. 20 ст. Перший профес. композитор — А. Бадєв — учень М. Римського-Корсакова та М. Балакірєва. В 30-х рр. було покладено початок муз. освіти (муз. школи С. Арсич та ім. Мокраняца в Скоп'є). Серед композиторів 30—40-х рр.— С. Гайдов, Ж. Фирфов. Композитори П. Богданов-Кочко, І. Джувалековський, Т. Скаловський та ін. брали активну участь у створенні музичної культури соціалістичної М. Композитори 60—80-х рр.— Т. Прокоп'єв, К. Македонський, Т. Зографський, Т. Прошев розвивають інструм., балетні, оперні жанри. Виконавські колективи: хор радіо (з 1945), струнний квартет (з 1937). У Скоп'є — Македонська філармонія (1944), опера при Македонському нар. театрі (1947), Фольклорний ін-т (1950). У 1901 було створено агітаційно-патріотичну театр. трупу «Турбота і втіха», в 1913 у Скоп'є відкрито перший постійний сербський Нар. театр (директор Б. *Нушич*). У 20—30-і рр. виникли аматорські робітн. і студентські театр. колективи. В 1945 нар. театр у Скоп'є було перейменовано на Македонський нар. театр. У складі театру — драм. і балетна трупи. Першою виставою театру був «Платон Кречет» О. Корнійчука. В репертуарі театру: п'єси югосл. (М. Крлежа, В. Ільоський), сучас. македонських авторів (К. Чашуле, Т. Арсовський), зарубіжна класика й сучас. зх.-європ. драматургія.

Літ. див. до ст. *Югославія*.

М Д. Пістун (природа і господарство), *М. В. Знаменська* (історія), *В. З. Клепиков* (освіта), *В. Г. Гримич* (література).

МАКЕДО́НІЯ Стародавня — рабовласницька д-ва 5—2 ст. до н. е. на Балканському п-ові. Поступове політ. об'єднання М. відбувалось у 5 ст. до н. е. Під час *греко-перських воєн* (500—449 до н. е.) М. на деякий час підпала під владу Персії. За *Філіппа II* (правив 359—336 до н. е.) М. перетворилася на одну з найсильніших балканських д-в. Перемігши антимакедонську коаліцію грец. полісів у битві при Херонеї 338 до н. е., Філіпп II підкорив своєму впливові всю Грецію. Син Філіппа II *Александр Македонський* (правив 336—323 до н. е.) розгромив у результаті сх. походів перс. д-ву й утворив на завойованих землях величезну монархію (розпалася після його смерті). За *еллінізму* М. переживала період гострої кризи. Союзницька війна 220 — 217 до н. е. М. з *Етолійським союзом* за царя Філіппа V (правив 221—179 до н. е.) не відновила впливу М. над Грецією. Зміцнення позицій Риму в Іллірії привело до зіткнення його з М. В результаті трьох воєн (215—205, 200—197, 171—168 до н. е.) М. зазнала поразки. В 148 до н. е. після придушення антирим. повстання М. разом з Епіром та Пд. Іллірією було перетворено на рим. провінцію. *І. А. Лісовий.*

МАКЕДО́НСЬКА ДИНА́СТІЯ — династія імператорів *Візантії* в 867—1056. Імператори М. д. захищали інтереси столичної знаті. За правління М. д. до Візантії було приєднано Пн. Сірію, частину Малої Азії, Верхню Месопотамію, Болгарію. Було встановлено тісні торг., дипломатичні, культур. зв'язки з *Київською Руссю*. Гол. представники: Василій I Македонянин (867—886) — засновник династії, *Константин VII* Багрянородний (913—959), *Никифор II* Фока (963—969), *Іоанн I Цімісхій* (969—976), *Василій II* Болгаробійця (976—1025).

МАКЕДО́НСЬКА МО́ВА — мова *македонців*. Належить до пд. групи *слов'янських мов*. У М. м. є три групи діалектів: зх., сх. і північна. Сучасна літ. М. м. сформувалася на базі центр. говорів зх. групи. М. м. має ряд структурних рис, спільних з *болгарською мовою*: імена (крім займенників) не відмінюються за відмінками, є складна система форм минулого часу, вживаються *артиклі*. Специфічні риси М. м.: наголос на третьому від кінця складі, рефлексація давніх tj, dj як k, ǵ, давнього ъ як о та ін. Алфавіт — на слов'яно-кириличній основі. Центром вивчення М. м. є Інститут македонської мови (в Скоп'є). Про літературу македонською мовою див. *Македонія*. *В. Т. Коломієць.*

МАКЕДО́НСЬКИЙ Стефан (25.III 1885, Сливен — 31.V 1952, Софія) — болг. співак (тенор), нар. арт. НРБ (з 1947). Член Болг. комуністичної партії з 1945. В 1902—10 жив у Росії; навчався в Моск. консерваторії (1904—10), з 1908 співав в Оперному театрі С. Зиміна. Виступав у оперних театрах Болгарії та ін. країн. У 1948—52 М.— директор Софійського держ. муз. театру (з 1952 — його імені). Партії: Радамес, Отелло («Аїда», «Отелло» Верді), Самсон («Самсон і Даліла» Сен-Санса), Герман («Пікова дама» Чайковського).

МАКЕДО́НЦІ — 1) М., або македоняни — населення Стародавньої *Македонії*. 2) Жителі історичної області *Македонії*, різні за своєю етнічною належністю. 3) Південнослов'янська нація. Переважна більшість населення Соціалістичної Республіки Македонії (СРМ) в Югославії. Заг. чисельність в Югославії — 1194 тис. чол. (1971, перепис), з них у СРМ — 1142 тис. чол. Говорять *македонською мовою*. Віруючі М.— переважно православні, є й мусульмани (див. *Македонія*, Соціалістична Республіка Македонія).

МАКЕ́Т (франц. maquette, від італ. macchiétta — начерк) — 1) Об'ємно-просторове зображення виробу, приладу та ін. звичайно в зменшених розмірах для музею, навчальних цілей тощо. 2) М. д е к о р а ц і ї — модель, що відтворює просторово-декораційне, а іноді й живописно-кольорове рішення тієї чи ін. картини майбутньої вистави. Створення М. є важливим етапом у процесі підготовки спектаклю, допомагає створити композицію сценічного простору, спланувати *мізансцени*. 3) В а р х і т е к т у р і — об'ємно-просторове зображення (з піску, дерева, пластмас, картону тощо) в зменшеному масштабі існуючої чи проектованої споруди або цілого *ансамблю*. За допомогою М. проектованої споруди перевіряють і уточнюють композиційну узгодженість її окремих частин і зв'язок з навколишнім середовищем. На тер. України зображення М. відомі з фресок 11—12 ст. У 18 ст. Я. *Погребняк* зробив М., за яким збудував Троїцький собор у м. Новомосковську (тепер Дніпроп. обл.). Велику наук. цінність мають створені в наш час М. неіснуючого нині Успенського собору Києво-Печерської лаври (11—18 ст.; Києво-Печерський держ. історико-культур. заповідник), первісного вигляду київського Софійського собору, забудови Києва 11—12 ст. (обидва — історико-архіт. заповідник «Софійський музей») та кол. будинку Академії в Києві на Подолі (зберігається в Державному історичному музеї УРСР). 4) У п о л і г р а ф і ї — зразок книги чи журналу, попередньо створений у видавництві з *гранок* та відбитків ілюстрацій для точного розміщення текстового та ілюстративного матеріалу. Макетом наз. також зразок книги, за яким вирішують композиційну побудову майбутнього видання.

МАКЕ́ТНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — спосіб *кінознімання*, за яким замість реальних використовують штучні об'єкти (макети); різновид *комбінованого кінознімання*. В процесі М. к. знімають тільки макети, якщо знімання реальних об'єктів неможливе або недоцільне (наприклад, діючих вулканів), або макети, перспективно суміщені з об'єктами реальних розмірів,— спосіб з домакетуванням. Спосіб з домакетуванням дає змогу зображувати частини особливо великих об'єктів і складних декорацій, на фоні яких не відбувається ігрова дія, змінювати зовн. вигляд реального об'єкта (суміщуючи, напр., реальний пейзаж з макетними будовами, див. *Перспективного суміщення метод*). М. к. проводять у *павільйонах кінознімальних* і на

натурних майданчиках, використовуючи прецизійні *кінознімальні апарати*. Для того щоб при перегляді на кіноекрані зробити непомітною різницю у швидкості дій, які відбуваються в реальних об'єктах і в макетах, вдаються до *прискореного кінознімання*. М. к. розширює художньо-зображувальні можливості фільмів, часто знижує собівартість їхнього виробництва. *Б. О. Калашников.*

МАКЄЄВ Валентин Миколайович (н. 10.IV 1930, м. Калінінград Моск. обл.) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1956. Н. в сім'ї робітника. В 1953 закінчив Моск. інж.-екон. ін-т ім. С. Орджонікідзе. Кандидат тех. наук. В 1957—64 працював у тому ж ін-ті (з 1962 — проректор). З 1964 — другий секретар, з 1969 — перший секретар Бауманського райкому КПРС м. Москви. З лютого 1976 — секретар, з липня 1976 — другий секретар Моск. міськкому КПРС. З жовтня 1980 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. Член ЦК КПРС з 1976. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го і 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

МАКЄЄВ Віктор Петрович (н. 25. X 1924, с-ще ім. Кірова, тепер у межах Москви) — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1976), Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1951. Закінчив (1948) Моск. авіац. ін-т. В 1939—44 і 1948—50 працював на з-дах авіац. пром-сті. З 1952 — на підприємствах М-ва заг. машинобудування. На XXV з'їзді КПРС обраний членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР, 1968.

МАКІ (франц. maquis) — франц. партизани, учасники *Руху Опору*, які в період 2-ї світової війни вели боротьбу проти нім.-фашист. окупантів та їхніх прислужників на тер. Франції. Назва—від заростей вічнозеленого чагарника (*маквісу*), в якому часто переховувалися партизани.

МАКІАВЕ́ЛЛІ (Мак'явеллі; Machiavelli) Нікколо (3.V 1469, Флоренція — 22.VI 1527, там же) — італ. політ. мислитель, письменник, історик, військ. теоретик. Автор творів «Міркування з приводу першої декади Тіта Лівія» (1531), «Монарх» (1532), «Історія Флоренції» (1532). Намагався розкрити закони суспільного розвитку, базуючись на даних історії, на врахуванні людської психіки, реальної обстановки. Найважливішою рушійною силою історії вважав політ. боротьбу, яка в його викладі часто виступала як боротьба соціальна, класова. Кращою формою д-ви вважав республіку, проте був впевненим, що італ. дійсність вимагає встановлення монархії. Стверджував, що для зміцнення д-ви придатні будь-які засоби. Поділяв віру гуманістів у могутні творчі можливості людини.

Тв.: Укр. перекл. — Історія Флоренції. [Уривки]. В кн.: Хрестоматія з історії середніх віків, т. 2. К., 1952.

МАКІВЧУ́К Федір Юрійович [н. 27.VIII (9.IX) 1912, с. Кордишівка, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. письменник, сатирик і гуморист, заслужений працівник культури УРСР (з 1967). Член КПРС з 1939. Закінчив Київ. пед. ін-т (1945). Літ. діяльність почав 1931. З 1946 — гол. редактор журналу «*Перець*». Окремими виданнями вийшли книги сатири й гумору «Здоровенькі були» (1952), «І сміх, і гріх» (1957), «Любов і параграф» (1966) та ін. За книгу «Репортаж з того світу» (1960) і фейлетони, опубліковані в газетах, удостоєний літ. премії ім. Я. Галана (1967). Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Галас у жабуринні. К., 1967; Штрихи до портретів. К., 1977; Рос. перекл.— Анфас и в профиль. М., 1975. *Г. Г. Єжелов.*

МАКІЇ́ВКА — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР. Залізнична станція. 439 тис. ж. (1980). Слобода Макіївська вперше згадується 1777. До 90-х рр. 19 ст. склався Макіївський гірничий район. Робітники М. брали участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. У листопаді 1915 сформувалась *Макіївська районна організація РСДРП*. 5 (18).III 1917 створено Макіївську Раду робітн. і солдатських депутатів, яка в листопаді 1917 взяла владу в свої руки. В 1920 слобода і с-ще Дмитріївськ були об'єднані в місто Дмитріївськ, 1931 перейменоване на М. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації в М. (22.X 1941 — 6.IX 1943) в місті діяв підпільний райком партії. М. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1978). Сучасна М.— одне з найбільших індустріальних міст Донбасу. Провідними галузями пром-сті є металургійна (*Макіївський металургійний завод* імені С. М. Кірова, два коксохімічні заводи) та вугільна (виробниче об'єднання «Макіїввугілля» у складі 15 шахт і шахтоуправлінь та 4 вуглезбагачувальних ф-к). Є також домобуд. комбінат, підприємства харч. (м'ясокомбінат, міський мол. і винобродний з-ди тощо) та легкої (взут. і бавовнопрядильна ф-ки) пром-сті. 12 будинків побуту. *Макіївський інженерно-будівельний інститут*, металург., буд. і вечірній гірничий технікуми, пед., мед. та 12 профес.-тех. уч-щ, 116 заг.-осв., 6 муз. і 5 спорт. шкіл; н.-д. ін-т по безпеці робіт у гірничій пром-сті. 40 лік. закладів, у т. ч. 32 лікарні; 2 санаторії. Донец. обл. театр юного глядача, 46 палаців культури та клубів, 5 кінотеатрів, 79 б-к. Музеї — краєзнавчий та історії металург. з-ду. В М. народилися нар. артистка СРСР Л. А. *Руденко*, нар. артист УРСР М. П. *Протасенко*, рад. хімік О. О. *Реутов*, рад. держ. і парт. діяч Ю. П. *Славський*. У 1888 М. відвідав рос. вчений Д. І. Менделєєв.

Літ.: Запорожец М. Я. Макеевка. Донецк, 1978.

МАКІЇ́ВСЬКА РАЙО́ННА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП — нелегальна більшовицька орг-ція, створена в листопаді 1915. До її к-ту в різний час входили А. Б. *Батов* (голова), С. І. Лапін, М. І. Острогорський, В. Й. *Єрмощенко*, Т. І. Кириленко та ін. Перед Лютн. революцією к-т об'єднував до 20 місц. орг-цій і груп (понад 400 членів партії), поширював свій вплив на Горлівський і Щербино-Юзівський р-ни, на Єнакієве, Бахмут, Маріуполь, Костянтинівку та ряд ін. селищ. За цей час к-т провів три районні конференції, видав кілька листівок, два номери нелегальної газ. «Правда труда». Він підтримував зв'язки з Рос. бюро ЦК РСДРП, більшовиками Петрограда і Катеринослава, керував масовою страйковою боротьбою шахтарів і металістів центр. частини Донбасу, зокрема *Горлівсько-Щербинівським страйком 1916*. В березні 1917 було створено легальну Макіївську районну орг-цію РСДРП. *П. Л. Варгатюк.*

МАКІЇ́ВСЬКИЙ ІНЖЕНЕ́РНО-БУДІВЕ́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Організований 1972 на базі Макіївського філіалу *Донецького політехнічного інституту*. В ін-ті 7 ф-тів: архітектурний, промислового і цивільного буд-ва, металевих конструкцій, технологічний, сан.-технічний, вечірній і заочний. Є підготовче відділення. Фонд б-ки налічує (1980) 278 тис. одиниць зберігання. В ін-ті навчається (1980) бл. 4,5 тис. студентів. За роки існування ін-том підготовлено понад 5,5 тис. спеціалістів. *В. Я. Червонобаба.*

МАКІЇ́ВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д імені С. М. Кірова — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Макіївці Донец. обл. Засн. 1898. Робітники з-ду брали активну участь у страйках, *Горлівському збройному повстанні 1905*, антивоєнному виступі 1915, під час громадян. війни боролися проти внутр. контрреволюції та інтервенції. В роки довоєнних п'ятирічок підприємство реконструйовано, збудовано механізовану доменну піч, агломераційну ф-ку, мартенівський цех, перший рад. блюмінг з безперервно-заготовочним станом та ін. В 1934 з-ду присвоєно ім'я С. М. Кірова. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 підприємство було зруйновано. Відбудова почалася 1943. В 1950 на з-ді досягнуто довоєнного рівня виробн. За післявоєнні роки М. м. з. реконструйовано на новій тех. базі, споруджено нові металург. агрегати, механізовано і автоматизовано осн. виробничі процеси. З-д випускає ливарний і переробний чавун, сортовий прокат, рейкові скріплення, катанку, трубні заготовки, штрипсову сталь. М. м. з. нагороджено орденом Леніна (1966). *В. Ф. Пашинський.*

МАКІНТО́Ш (Mackintosh) Чарлз Ренні (7.VI 1868, Глазго — 10.XII 1928, Лондон) — шотландський архітектор, представник стилю *модерн*. Мав вплив на розвиток *раціоналізму* у Великобританії, Німеччині, Австрії. Працював у Глазго й Лондоні. Серед споруд — Школа мистецтв у Глазго (1898—1909), Хілл-гаус Геленсборо (Дамбартон, 1910).

Н. Макіавеллі.

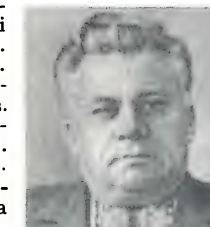

Ф. Ю. Маківчук.

Мак-Кінлі.

І. В. Макогон Фрагмент пам'ятника Герою Радянського Союзу Н. І. Сосніній на станції Тетерів Київської області. Бронза. 1968.

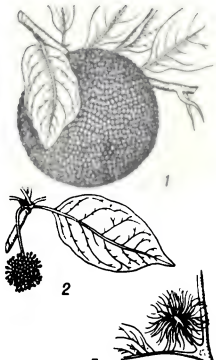

Маклюра плодоносна: *1* — суплідця; *2* — тичинкове суцвіття; *3* — маточкове суцвіття.

МАККАВЕ́Й ІУ́ДА (р. н. невід.— п. 161 до н. е., Елеас) — вождь нар. повстання в Іудеї (почалося 167 до н. е.), спрямованого проти гніту сірійських правителів *Селевкідів*. У ряді битв армія, очолена М. І., розбила війська селевкідських полководців, 164 до н. е. захопила *Єрусалим*. Після загибелі М. І. боротьбу очолили його брати (Іудея 142 до н. е. здобула незалежність).

МАККАРТИ́ЗМ — крайньо права течія у політ. житті США періоду *«холодної війни»*, антикомуністична кампанія, пов'язана з діяльністю сенатора-республіканця Дж. Р. Маккарті (1908—57). У 1953—55 він очолював комісію з питань діяльності урядових закладів сенату США та її підкомісію по розслідуванню «антиамер.» (підривної) діяльності. Законами про внутр. безпеку 1950 та про контроль над комуністами 1954 Компартію США було поставлено на напівлегальне становище. М. супроводився галасливою шовіністичною кампанією. Навколо Маккарті гуртувалися ультрареакційні та профашистські елементи, що вимагали проведення курсу на тотальну війну проти соціалістичних країн, ліквідації демократичних свобод, «чистки» держ. апарату, перевірки «лояльності» службовців, нагляду за інтелігенцією, переслідування прогрес. діячів. М. підтримували мілітаристські кола США. *О. В. Зайчук.*

МАККЕ́НЗІ, Макензі — ріка у Пн. Америці, в межах Канади. Бере початок з Великого Невільничого оз., впадає у Пн. Льодовитий ок., утворюючи *дельту* площею бл. 12 тис. км². Довж. власне М. бл. 1600 км. Площа басейну (разом з системою річок Невільничою, Піс і Атабаскою) 1804 тис. км². Долина ріки широка, заболочена, вкрита ялиновими лісами, є озера. Живлення снігове й дощове. Багатоводна (пересічна річна витрата води 14 000 м³/с). Замерзає у вересні — жовтні, скресає у травні — червні. Важлива транспортна магістраль пн.-зх. районів країни; довж. судноплавних шляхів річкової системи М. 2200 км. У басейні М.— поклади золота, срібла, нафти та ін.

МАК-КІ́НЛІ — гірська вершина в Аляскинському хр. Кордильєр. Вис. 6193 м (найвища точка Пн. Америки). Складається з гранітів. До 1500 м вкрита хвойними лісами, вище — сніги й льодовики.

МАКЛЕ́ННАН (McLennan) Гордон (н. 12.V 1924, Глазго) — діяч комуністичного руху Великобританії. Н. в робітн. сім'ї. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1943. Брав участь у молодіжному комуністич. і профспілковому русі. З 1949 — зав. оргвідділом, згодом — секретар орг-ції КПВ у Глазго. З 1957 — член Виконкому і Політкомітету Виконкому КПВ, керівник Шотл. окружної орг-ції КПВ, з 1965 — секретар Виконкому КПВ з орг. питань. З березня 1975 — ген. секретар КПВ. Автор праць з питань брит. і міжнар. комуністичного і робітн. руху.

МАК-ЛЕ́ННАН (McLennan) Джон Фергюсон (14.X 1827, Інвернесс — 16.VI 1881, Гейс-Коммон, Кент) — шотл. етнограф, історик первісного суспільства, один із засновників еволюційної школи в етнографії. Осн. праці присвячені ранній історії шлюбу та сім'ї. М.-Л. зібрав також численні факти *тотемізму* в багатьох народів світу.

МАКЛЕ́ОД (Macleod) Джон Джеймс Рікард (6.IX 1876, Клюні, Перт, Шотландія — 16.III 1935, Абердін) — англ. фізіолог. Навчався в ун-тах Абердіна й Лейпціга. Досліджував функції дихального центру головного мозку, експериментальну глюкозурію, утворення молочної к-ти, вміст цукру в крові. Вивчаючи цукровий діабет, М. разом з Ф. Г. *Бантінгом* і Ч. Г. Бестом відкрив *інсулін*. Нобелівська премія, 1923 (разом з Ф. Г. Бантінгом).

МАКЛО́РЕН (Maclaurin) Колін (1698, Кілмодан, Аргайл — 14.VI 1746, Единбург) — шотландський математик, член Лондон. королівського т-ва (з 1719). Учень І. *Ньютона*. Праці з матем. аналізу (теорія рядів; числення скінченних різниць), теорії плоских кривих вищих порядків та механіки (рівновага важкої рідини, що обертається; притягання важкої точки однорідним еліпсоїдом обертання).

МАКЛО́РЕНА РЯД — окремий випадок *Тейлора ряду*. Історично неправильно названий ім'ям К. *Маклорена*, бо був відомий ще Б. *Тейлору*.

МАКЛЮ́РА (Maclura) — рід рослин родини шовковицевих. До роду належить 12 видів. В СРСР, зокрема на Україні, вирощують один вид — М. плодоносну, або М. оранжеву (M. pomifera, або M. aurantiaca) — дводомне дерево заввишки до 20 м. Походить з Пн. Америки. Крона густа, овальна; гілки колючі. Листки яйцевидні або довгасті, яскраво-зелені. Квітки дрібні, одностатеві, тичинкові — зібрані в сережковидні, маточкові — в головчасті суцвіття. Суплідця велике, кулясте, м'ясисте жовто-оранжеве, нагадує апельсин, неїстівне. Росте в Пн. Америці, на Пд. США. Вирощують як декоративне дерево в пд. р-нах і Закарпатті, на Кавказі та в Серед. Азії. М. має міцну деревину світло-оранжевого кольору; іде на токарні вироби.

МАК-МАГО́Н (Mac-Mahon) Марі Едм Патріс Моріс (13.VI 1808, Сюллі, деп. Сона і Луара — 17.X 1893, Ла-Форе, деп. Луаре) — франц. держ. і військ. діяч, маршал Франції, герцог (звання маршала і титул одержав за перемогу 1859 біля Мадженти (див. *Австро-італо-французька війна 1859*). Під час *Кримської війни 1853—56* командував дивізією, яка 1855 захопила *Малахів курган*. У 1864—70 — ген.-губернатор Алжіру. Під час *франко-прусської війни 1870—71* армія М. зазнала поразки під *Седаном*. Очолив контрреволюц. армію *версальців*, що діяла проти *Паризької комуни 1871*. В 1873—79 — президент Франц. Республіки. З 1879 після провалу монархічного перевороту, який він готував,— у відставці.

МАК-МА́НУС (MacManus) Артур (1889 — 27.II 1927) — діяч робітн. руху Великобританії. Н. в сім'ї робітника. За фахом — робітник-металіст. Під час 1-ї світ. війни займав інтернаціоналістські позиції. Один з ініціаторів руху *фабричних старост*. У 1917 — голова першої ради фаб. старост, з травня — голова Об'єднаного к-ту фаб. старост маш.-буд. підприємств, з вересня 1918 — Нац. адм. ради фаб. старост. Один із засновників Компартії Великобританії (1920), 1920—23 — її голова. Учасник III конгресу Комінтерну (1921), на якому обраний членом ВККІ. За заповітом похований у Москві, біля Кремлівської стіни.

МАКМІ́ЛЛАН (Macmillan) Гарольд (н. 10.II 1894, Лондон) — держ. діяч Великобританії. Закінчив Оксфордський ун-т. У 1924—64 (з перервами) — член палати громад від Консервативної партії. Обіймав міністерські посади 1940—45 (в коаліційному кабінеті У. *Черчілля*) та 1951—57. В 1957—63 — прем'єр-міністр і лідер Консервативної партії. В 1959 М. відвідав СРСР.

МАКМІ́ЛЛАН (McMillan) Едвін Маттісон (н. 18.IX 1907, Редондо Біч, шт. Каліфорнія) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1947). Закінчив Каліфорнійський технологічний ін-т (1928). З 1935 працював у Каліфорнійському ун-ті в Берклі, з 1946 — професор (1958—71 — директор) Радіаційної лабораторії цього ун-ту. Наук. праці з ядерної фізики, прискорювальної техніки та фізики високих енергій. Спільно з амер. фізиком Ф. Абельсоном (н. 1913) синтезував перший *трансурановий елемент* — нептуній (1940). Незалежно від В. Й. *Векслера* відкрив явище *автофазування* (1945). Нобелівська премія, 1951.

МА́КОВ Костянтин Іванович [25. XII 1910 (7.I 1911), Воронеж — 15.VIII 1948, Київ] — укр. рад. гідрогеолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1945. Закінчивши Київ. вищі геологорозвідувальні інженерні курси (1933), працював в Укр. геол. управлінні та Ін-ті геол. наук АН УРСР; з 1944 — зав. відділом, з 1945 — заст. директора цього ін-ту, одночасно зав. кафедрою Київ. ун-ту. Осн. праці з теорії формування *підземних вод*, районування підземних вод УРСР та Башкирської АРСР. Розробив метод структурно-гідрогеол. аналізу.

МАКОВЕ́Й Осип Степанович (літ. псевд.— Євмен, Spectator, О. Степанович та ін.; 23.VIII 1867, м. Яворів, тепер Львів. обл.— 21.VIII 1925, містечко Заліщики, тепер місто Терноп. обл.) — укр. письменник, критик, публіцист і громад. діяч. Закінчив Львів. ун-т (1893). Був редактором журн. *«Зоря»* (1894—95), газ. *«Буковина»* (1895—97), одним з редакторів *«Літературно-наукового вістника»* (1898—99). З 1899 викладав укр. мову та л-ру в учит. семінаріях Чернівців, Львова, Заліщиків. У 1895 вийшла перша зб. М. «Поезії». В поетичних творах М. показував тяжке життя селян (цикл «Думки й образки»), викривав бурж. парламентаризм (поема «Ревун», 1911), виступав проти реліг. фанатизму (поема «Молох», 1891). Осн. частина худож. спад-

щини М.— проза: повість із сільського життя «Залісся» (1897), гумористичні оповідання, сатиричні фейлетони, спрямовані проти буржуазно-націоналістичних лжепатріотів («Казка про невдоволеного Русина», 1896; «Три політики»; «Як Шевченко шукав роботи», обидві — 1912, та ін.). В істор. повісті «Ярошенко» (1905) відображено битву з тур. загарбниками 1621 під Хотином. У зб. «Кровавое поле» (1921), «Прижмуреним оком» (1923) осуджував імперіалістичну війну. Як критик і літературознавець М. обстоював реалізм і народність л-ри. Досліджував творчість Ю. Федьковича, І. Франка, О. Кобилянської, Т. Бордуляка, П. Грабовського, С. Ковалева. В м. Заліщиках 1957 М. споруджено пам'ятник.

Тв.: Вибрані твори. К., 1961; Поезії. К., 1967: Вибрані твори. К., 1979; Рос. перекл.— Избранные рассказы и очерки. М., 1957.

Літ.: Погребенник Ф. Осип Маковей. К., 1960; Засенко О. Є. Осип Маковей. К., 1968; Кущ О. П. Осип Маковей. Бібліографічний покажчик. Львів, 1958. *Ф. П. Погребенник.*

МА́КОВИЦЯ — гірський вулканічний масив у межах Закарп. обл. УРСР, частина Вигорлат-Гутинського хр. (*Вулканічні Карпати*). Розташована в межиріччі Ужу і Латориці. Вис. до 976 м (г. Маковиця). Складається переважно з андезитів, базальтів, туфів. Вкрита дубово-буковими лісами.

МАКО́ВСЬКИЙ Володимир Єгорович [26.I (7.II) 1846, Москва — 21. II 1920, Петроград] — рос. живописець, академік (з 1873), дійсний член (з 1893) петерб. АМ. В 1861—66 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в С. *Зарянка*. Член Т-ва *передвижників* (з 1872). Твори: «Чекання» (1875), «Засуджений» (1879), «Крах банку» (1881), «Побачення» (1883), «На бульварі» (1886—87), «Не пущу» (1892, Київ. музей рос. мист.). В картинах «Вечірка» (1875—97), «Допит революціонерки» (1904), «9 січня 1905 року на Васильєвському острові» (1905) та ін. виявилися демократичні погляди художника, його ставлення до політ. подій того часу. Більшість картин М. зберігається в ДТГ. Багато живописних полотен, акварелей, офортів М. присвятив побутові та природі України, куди приїздив з 1880 («Дівич-вечір», «Ярмарок на Україні», обидва — 1882, Київ. музей рос. мист.; «Українка», 1882, Дніпроп. худож. музей; «Українець», 1918, Бердянський худож. музей, та ін.). В 1882—94 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, в 1894—1918 — петерб. АМ, з 1895 був ректором. Серед учнів М.— А. *Архипов*, В. *Бакшеєв* та ін. Іл. див. також на окрем. аркуші, с. 96—97 і на окрем. аркуші до ст. *Гоголь* М. В., т. 3, с. 448—449.

Літ.: Друженкова Г. А. Владимир Маковский. М., 1962.

МАКО́ВСЬКИЙ Володимир Матвійович [15 (27).VII 1870, Єйськ, тепер Краснодарського краю — 3.I 1941, Харків] — укр. рад. вчений у галузі турбобудування. Член Комуністичної партії з 1940. Закінчив (1894) Харків. технологічний ін-т. З 1896 працював у Гол. паровозних майстернях Харкова. За участь у революц. русі був висланий (1899) у м. Грозний. В 1904—30 викладав у Катеринославському (Дніпропетровському) гірничому ін-ті, з 1930 — в Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-ті, де організував кафедру турбобудування. Створив (1933) першу в СРСР газотурбінну лабораторію. За проектом М. на Харків. турбогенераторному з-ді було побудовано (1940) стаціонарну газову турбіну потужністю 736 кВт.

МАКО́ВСЬКИЙ Костянтин Єгорович [20.VI (2.VII) 1839, Москва — 17 (30).IX 1915, Петроград] — рос. живописець, дійсний член петерб. АМ (з 1898). Брат В. Є. *Маковського*. В 1851—58 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в С. *Зарянка* та петерб. АМ (1858—63). Один із засновників Т-ва *передвижників*. Твори: «Балагани на Адміралтейській площі» (1869), «Діти тікають від грози» (1872), «Олексійович» (1882) та ін. М. приїздив на Україну, зокрема в Київ, де малював картини на теми з укр. життя («Урок прядіння», 1874) і портрети. Під впливом салонного мистецтва створював ефектні портрети і жанрово-історичні сцени. Твори М. зберігаються в ДРМ і ДТГ.

Літ.: Тарасов Л. М. Константин Егорович Маковский. М.— Л., 1948.

МАКО́ВСЬКИЙ (Makowski) Юзеф Тадеуш (29.I 1882, Освенцім, Краків. воєводство — 1.XI 1932, Париж) — польс. живописець. У 1903—08 навчався в Кракові. АМ у Я. *Станіславського*, 1908 — в Парижі. Картини М. позначені впливом *кубізму* й *примітивізму*. Серед них — «Рибалка з люлькою», «Ферма в Керанкерна» (обидві — 1917), «Діти й ліхтарики» (1928), «Швець» (1930), «Скупий» (1932).

МАКОГО́Н Дмитро Якович (літ. псевд.: Макогоненко, Іван Галайда, Хоростківський; 28.X 1881, с. Хоростків, тепер смт Гусятинського р-ну Тернопільської обл.— 7.X 1961, Івано-Франківськ) — укр. письменник, культурно-освітній діяч. Батько І. *Вільде*. Закінчив Заліщицьку учит. семінарію (1902) і працював учителем (до 1956). Літ. діяльність почав 1900. Окремими виданнями вийшли зб. віршів «Мужицькі ідилії» (1907), оповідань «Шкільні образки» (1911), «По наших селах» (1914), нарисів «Учительські гаразди» (1911) — про тяжку долю селян, вчителів.

Тв.: Вибрані оповідання. Львів, 1959.

Л. І. Міщенко.

МАКОГО́Н Іван Васильович [н. 13 (26).X 1907, с. Грушуваха, тепер Барвінків. р-ну Харків. обл.]— укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1926—31 навчався в Харків. худож. ін-ті в І. *Севери*. Твори: композиція пам'яті скульптора І. Левицького (1934), портрет І. Северина (1936), «Прапор Перемоги» (1946), «Народний месник» (1948); портрети — О. Гончара (1971), Б. Андрєєва (1978); пам'ятники — генерал-полковникові Ю. Щаденкові на Новодівочому кладовищі в Москві (1952), Ю. Яновському на Байковому кладовищі в Києві (1961), С. Косіору в Києві (1970). З 1954 викладає у Київ. художньому ін-ті (професор — з 1971). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями.

МАКО́ШИНЕ — селище міського типу Менського р-ну Черніг. обл. УРСР, на р. Десні. Залізнична станція. 3,0 тис. ж. (1980). З-д с.-г. машин, радгосп, будинок побуту. Середня школа, лікарня, дит. санаторій, Будинок культури, б-ка, краєзнавчий музей. Виникло на поч. 17 ст.

МАКРАМЕ́ (арабське — прикраса) — один із видів декоративно-ужиткового мистецтва; тематичні, орнаментально-декоративні композиції, вив'язані з різноманітних еластичних матеріалів: ниток, шпагатів, шнурків. М. особливо набуло поширення в республіках Прибалтики, в теперішній час — в РРФСР та УРСР. У стародав. слов'ян М. (називалося в'язь) застосовувалося для виготовлення ужиткових речей: сагайдаків, кінської збруї тощо. Іл. с. 318.

Д. П. Захарченко.

МАКРИ́ДІН Володимир Петрович [н. 22.IV (5.V) 1915, Рига] — укр. рад. палеонтолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1959), професор (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1951. Закінчив Харків. держ. ун-т (1946). З 1961 — зав. кафедрою заг. геології і палеонтології при цьому ж ун-ті. Осн. праці з *палеонтології* безхребетних *(плечоногих)*, *палеогеографії*, палеобіогеографії та *біостратиграфії*, зокрема присвячені вивченню структури, мінерального і хім. елементного складу речовини раковин мезозойських та кайнозойських молюсків і плечоногих; розробці палеозоогеогр., палеогістологічних та палеобіогеохім. методик тощо.

МАКРО... (від грец. μακρός — великий, довгий) — частина складних слів, що відповідає поняттям «великий», «довгий» (напр., *макроеволюція*, *макромолекула*).

МАКРОЕВОЛЮ́ЦІЯ (від *макро...* та *еволюція*) — історичний розвиток живих форм на надвидовому рівні. Деякі вчені вважають, що механізми еволюції нижчих (до *виду* включно) і вищих систематичних груп різні. Вони припускають, що види в процесі еволюції залишаються видами і, піднімаючись в своїй організації вище, входять до складу інших *родин*, *рядів*, *класів*. Прибічники цих поглядів стверджують, що еволюція вищих систематичних одиниць має паралельний характер, і намагаються довести поліфілітичне (див. *Поліфілія*) походження будь-якої групи сучас. організмів. Більшість біологів вважає, що основу утворення видів і надвидових таксонів становлять однакові мікроеволюційні процеси; тому протиставлення М. і *мікроеволюції* не виправдане.

Б. Г. Новиков.

МАКРОЕКОНО́МІКА (від *макро...* та *економіка*) — галузь економічної науки, що вивчає взаємозв'язки між найважливішими структурними пропорціями,

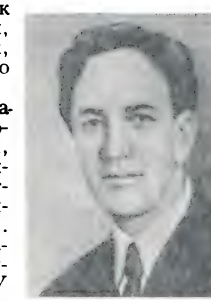

А. Мак-Манус.

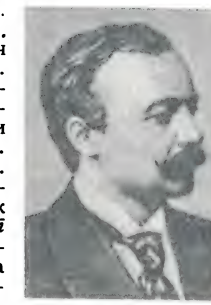

О. С. Маковей.

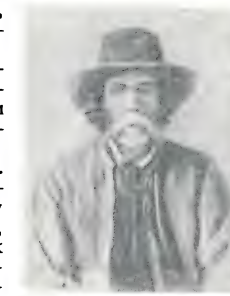

В. Є. Маковський. Українець. 1882.

К. Є. Маковський. Урок прядіння. 1874.

Макраме. Д. П. Захарченко. Тематичне панно «Титар». 1978. Київ.

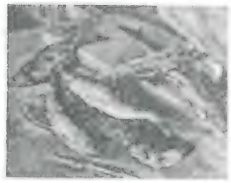

М. А. Максименко. Риби. 1966.

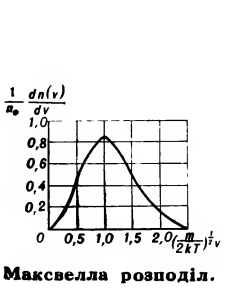

Максвелла розподіл.

узагальнюючими показниками *народного господарства*, які дають можливість виявити закономірності і тенденції екон. розвитку країни. Такими показниками є: пропорції розподілу *національного доходу, сукупного суспільного продукту, капітальних вкладень*, основних виробничих фондів, трудових ресурсів, узагальнені характеристики *науково-технічного прогресу*, а також сукупний попит тощо. В сучас. бурж. економіці термін «макроекономіка» застосовується для визначення різних сфер екон. досліджень або різних методів екон. теорії, що вивчає заг. рівень цін, сумарний прибуток окремих виробн. усіх фірм країни. Вивчення М. Рад. Союзу спрямоване на визначення перспективи і шляхів дальшого розвитку всього нар. г-ва як *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. *В. Ф. Казанцева.*

МАКРОЕРГІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ (від *макро..* і грец. ἔργον — дія), високоенергетичні сполуки — природні сполуки, що мають макроергічні (багаті на енергію) зв'язки. Містяться в усіх живих клітинах. Беруть участь у процесах накопичення і перетворення енергії. *Гідроліз* М. с. в живій клітині характеризується великою від'ємною величиною зміни вільної енергії. Умовно М. с. вважають такі речовини, гідроліз яких супроводжується зміною стандартної вільної енергії більше ніж на 20,9 кдж/моль. До М. с. відносять ангідриди фосфорної к-ти (АТФ, АДФ; див. *Аденозинфосфорні кислоти*), ацилфосфати (зокрема, 1-фосфогліцерат), фосфоеноли (зокрема, фосфоенолпіруват), гуанідинфосфати (креатинфосфат, аргінінфосфат), тіолові ефіри (ацетил- і сукцинілкоферменти А; див. *Коферменти*) тощо. Найважливішою М. с. є АТФ, що виконує функцію універсального переносника енергії та фосфатних груп. АТФ та пов'язані з нею ін. М. с. відіграють важливу роль у перебігу ряду біохім. процесів (*біосинтез* білків, нуклеїнових к-т, ліпідів, жирних к-т, складних вуглеводів) та здійсненні фізіол. функцій (м'язове скорочення, генерація *біоелектричних потенціалів, біолюмінесценція* тощо). Такі М. с., як креатинфосфат (у хребетних) та аргінінфосфат (у безхребетних), відіграють роль акумуляторів енергії та фосфатних груп. Легко обмінюючись останніми з АТФ, вони сприяють підтриманню стабільного рівня АТФ в клітині за умов його змінного продукування та використання. Див. також *Біоенергетика*.

Літ.: Ленинджер А. Митохондрия. Пер. с англ. М., 1966; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976; Крю Ж. Биохимия Пер. с франц. М., 1979. *В. І. Малюк.*

МАКРОЗНІМА́ННЯ — спосіб фото- і *кінознімання*, за яким на світлочутливому матеріалі одержують зображення об'єктів у масштабі більшому (від 1:5 до 20 : 1), ніж при звичайному зніманні. Для М. використовують фото- й кіноапарати з пристроями безпаралаксного (див. *Паралакс*) фіксування об'єктів. Їхні *об'єктиви* (у висувних оправах) — короткофокусні (*фокусна віддаль* менша 20 мм) або звичайні (з насадковими лінзами, що зменшують фокусну віддаль). Належний масштаб забезпечується подовжувальними кільцями або ін. пристроями, що їх встановлюють між об'єктивом і апаратом. М. проводять з невеликої віддалі (від 0,6 до 1,05 фокусної), збільшуючи (порівняно із звичайним зніманням) *експозицію*. Воно дає змогу показувати на знімку або екрані не лише видимі, а й невидимі неозброєним оком деталі і структуру об'єктів. М. застосовують при створенні наук.-популярних і навчальних фільмів, під час наук. досліджень.

Б. О. Калашников.

МАКРОКЛІ́МАТ (від *макро...* і *клімат*) — клімат великих територій (географічних зон, материків та океанів, їхніх значних частин і всієї Землі). Розглядається в осн. рисах за даними метеорологічних станцій у типових для цього району ландшафтах. Закономірності М. відображено на світових кліматичних картах. Див. також *Мікроклімат*.

МАКРОЛІ́ТИ (від *макро...* і грец. λίθος — камінь) — великі за розмірами (до 20 см), здебільшого прикріплювані до дерев'яних або кістяних держаків, кам'яні знаряддя (свердла, кирки-мотики, сокири), що їх застосовували стародавні люди. М. з'явилися за часів пізнього *мезоліту*, найбільшого поширення набули за *неоліту* на території значної частини Європи. В СРСР М. знайдено в археол. пам'ятках у Верхньому Поволжі, на тер. України та в ін. районах.

МАКРОМОЛЕ́КУЛА (від *макро...* і *молекула*) — молекула з великою *молекулярною масою* (від 10^3 до 10^7 вуглецевих одиниць); молекула *полімера*. Макромолекула побудована за принципом чергування однакових (гомополімер) або різних (сополімер) структурних одиниць — ланок, що утворюють довгі ланцюги (лінійні М.) чи ланцюги з відгалуженнями (розгалужені М.). М. синтетичних полімерів звичайно складаються з різного числа ланок, тобто при однаковому елементарному складі відрізняються довжиною і характеризуються усередненою мол. масою. Однаковий розмір мають лише М. деяких біополімерів — *білків, нуклеїнових кислот*. Розміри, склад і форма М. визначають фіз. властивості полімерів, напр. т-ру розм'якшування, розчинність.

Ю. П. Гетьманчук.

МАКРОНУ́КЛЕУС (від *макро...* і лат. nucleus — ядро) — більше ядро у *інфузорій*. У більшості інфузорій М. має від кількох десятків до кількох тисяч хромосомних наборів (див. *Поліплоїдія*). *Плоїдність* М. підтримується *ендомітозом*. М. ділиться шляхом перешнурування, іноді пупкується. Під час статевого розмноження — *кон'югації* М. руйнується і знову виникає з *мікронуклеуса*. М. відіграє важливу роль у регулюванні процесів *обміну речовин* та ін. вегетативних функцій інфузорій.

МАКРОРЕЛЬЄ́Ф (від *макро...* і *рельєф*) — сукупність великих форм рельєфу, які визначають загальний характер будови поверхні континенту, країни, великих ділянок суходолу чи мор. дна. До М. належать гірські хребти, великі долини, плато, нагір'я, западини тощо. Див. також *Мікрорельєф*.

МАКРОСПО́РА (від *макро...* і *спори*) — велика спора у різноспорових вищих рослин, те саме, що й *мегаспора*.

МАКРОФА́ГИ (від *макро...* і грец. φάγος — пожирач) — група клітин у тваринному організмі, здатних до активного захоплювання та перетравлювання (див. *Фагоцитоз*) бактерій та чужорідних або токсичних для організму частинок. М. утворюються ступенево. У ссавців, у т. ч. людини, родоначальниками М. є клітини-попередники в *кістковому мозку*, з яких утворюються *моноцити* (див. малюнок до ст. *Кровотворення*), що й перетворюються на М. До М. відносять моноцити крові, *гістіоцити*, ендотеліальні клітини капілярів *кровотворних органів*, купферівські клітини *печінки*, М. *лімфатичних вузлів* і серозних порожнин. Беруть участь в утворенні *антитіл*. Відкриті І. І. *Мечниковим* (1892).

МАКСА́КОВА Марія Петрівна [26.III (8.IV) 1902, Астрахань — 11.VIII 1974, Москва] — рос. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1971). В 1923—53 — солістка Великого театру СРСР (1925—27 — Ленінгр. театру опери та балету). Партії: Кармен («Кармен» Бізе), Марина Мнішек, Марфа («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Ганна («Майська ніч» Римського-Корсакова). Концертна діяльність. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1951.

МА́КСВЕЛ, Мкс, Мх — одиниця магнітного потоку в *СГС системі одиниць*. Дорівнює магн. потоку, рівномірне зменшення якого до нуля за 1 с зумовлює збудження в контурі, що його охоплює, електрорушійної сили в 1 одиницю СГС різниці потенціалів (10^{-8} В). 1 Мкс = 10^{-8} Вб (див. *Вебер*). Названа ім'ям Дж. К. *Максвелла*.

МА́КСВЕЛЛ (Maxwell) Джеймс Клерк (13.VI 1831, Едінбург — 5.XI 1879, Кембрідж) — англ. фізик. Навчався в Едінбурзькому (1847—50) та Кембріджському (1850—54) ун-тах. Член Лондон. королівського т-ва (з 1860). Професор Лондон. (з 1860) і Кембріджського (з 1871) ун-тів. З 1871 — директор заснованої ним Кавендішської лабораторії при Кембріджському ун-ті. М.—основоположник *електродинаміки класичної*, один із засновників *кінетичної теорії газів*. Працював також в галузі оптики, механіки, теорії пружності тощо. Встановив (1859) статистичний закон розподілу молекул газу за швидкостями (див. *Максвелла розподіл*). Розвинувши ідеї М. *Фарадея* й узагальнивши відомі факти макроскопічної електродинаміки (1855—73), створив теорію *електромагнітного поля*, в якій сформулював систему

рівнянь, що описують всі осн. закономірності електромагн. явищ (див. *Максвелла рівняння*). З рівнянь М. випливав висновок про існування *електромагнітних хвиль*, згодом експериментально відкритих Г. Р. *Герцом*. Висловив ідею про електромагн. природу світла (1865) і показав, що швидкість поширення електромагн. хвиль дорівнює *швидкості світла*. Теорія електромагнетизму М. є класичною основою сучас. фізики.

МА́КСВЕЛЛА РІВНЯ́ННЯ — рівняння макроскопічної *електродинаміки класичної*, які виражають основні закони електромагнітного поля. Сформулював у 60-х рр. 19 ст. Дж. К. *Максвелл* як узагальнення експериментальних даних про електромагн. явища. М. р. пов'язують вектори напруженості електр. і магн. полів ($\vec{E}$ і $\vec{H}$, див. *Напруженість поля*) та електр. і магн. *індукції* ($\vec{D}$ і $\vec{B}$) з густинами зарядів (ρ) і струмів ($\vec{j}$). У диференціальній формі в *Міжнародній системі одиниць* мають вигляд:

$$\text{rot}\,\vec{E} = -\frac{\partial \vec{B}}{\partial t},\quad \text{rot}\,\vec{H} = \vec{j} + \frac{\partial \vec{D}}{\partial t},\quad \text{div}\,\vec{D} = \rho,\quad \text{div}\,\vec{B} = 0. \qquad (1)$$

Для розрахунку електромагн. процесів у матеріальному середовищі систему (1) доповнюють т. з. матеріальними рівняннями

$$\vec{D} = \varepsilon_0 \varepsilon \vec{E},\quad \vec{B} = \mu_0 \mu \vec{H}$$

$$\vec{j} = \sigma \vec{E} + \vec{j}_{\text{стор.}},$$

де ε — діелектрична проникність, μ — магнітна проникність, σ — електропровідність, ε_0 — електрична стала, μ_0 — магнітна стала, $\vec{j}_{\text{стор.}}$ — густина т. з. сторонніх струмів, які підтримуються будь-якими силами, крім сил електр. поля. В інтегральній формі рівняння (1) записуються:

$$\oint_L (\vec{E}d\vec{l}) = -\frac{\partial}{\partial t}\int_S B_n ds,\quad \oint_L (\vec{H}d\vec{l}) = \int_S j_n ds + \frac{\partial}{\partial t}\int_S D_n ds,$$

$$\oint_K D_n dk = \int_V \rho dv,\quad \oint_K B_n dk = 0,$$

де L і S — довільний замкнутий контур та натягнута на нього поверхня, V і K — довільний об'єм і поверхня, що його обмежує. B_n і D_n — проекції $\vec{B}$ і $\vec{D}$ на зовн. нормаль до елемента поверхні ds або dk. М. р. лежать в основі електро- і радіотехніки, відіграють важливу роль при розробці актуальних проблем сучас. фізики.

Літ.: Бугаєнко Г. О., Фонкич М. Є. Курс теоретичної фізики. Електродинаміка. Теорія відносності. К., 1965; Тамм И. Е. Основы теории электричества М., 1976; Максвелл Дж. К. Избранные сочинения по теории электромагнитного поля. Пер. с англ. М., 1952.

В. Л. Стрижевський.

МА́КСВЕЛЛА РОЗПО́ДІЛ — розподіл за швидкостями мікрочастинок системи, яка перебуває в стані *термодинамічної рівноваги*. Встановив 1859 Дж. К. *Максвелл*. М. р. описується формулою:

$$dW(v) = (m/2\pi kT)^{3/2} e^{-\frac{mv^2}{2kT}} 4\pi v^2 dv,$$

де $dW(v)$ — ймовірність того, що абс. величина швидкості частинки лежить в інтервалі від v до $v + dv$; m — маса частинки; k — *Больцмана стала*; T — абс. т-ра. Серед. кількість частинок в одиниці об'єму з швидкостями в інтервалі від v до $v + dv$ дорівнює $dn(v) = n_0 dW(v)$, де n_0 — кількість усіх частинок в одиниці об'єму. З мал., на якому подано графік залежності $dn(v)/n_0 dv$ від $(m/2kT)^{1/2}v$, видно, що осн. кількість частинок має швидкості, близькі до $v_0 = (2kT/m)^{1/2}$, а кількість частинок з великими і малими швидкостями порівняно невелика.

П. М. Томчук.

МАКСИ́ЛИ (від лат. maxilla — щелепа) — друга пара щелеп у комах і більшості багатоніжок, друга і третя пари — у ракоподібних. М.— видозмінені кінцівки 5-го (у комах і багатоніжок) та 5—6-го (у ракоподібних) сегментів голови. Залежно від способу живлення М. мають різну будову і функції. Так, у ротовому апараті гризучого типу вони виконують функцію перетирання їжі, в ротовому апараті сисного типу — функцію ссання і утворюють *хоботок*.

МАКСИ́М ГРЕК (справж. ім'я і прізв.— Михайло Триволіс; бл. 1475, Арта, Греція — 1556, *Трійце-Сергієва лавра*) — публіцист, письменник, перекладач. Чернець. Навчався в Італії, де слухав проповіді Дж. *Савонароли*. В 1518 на запрошення *Василія III* приїхав до Москви для перекладання церк. книг.

За своїми поглядами був близький до *нестяжателів*. За критику побуту духівництва, виступи проти монастирського землеволодіння, системи *кормлінь*, гноблення церк. феодалами селянства церк. собори 1525 і 1531 засудили М. Г. до ув'язнення. Залишив значну літ. спадщину.

МАКСИМАЛІ́СТИ (італ. massimaliste, від лат. maximum — найбільше) — течія в *Італійській соціалістичній партії* (ІСП). Представники М. виступали проти реформістів. У самостійну фракцію оформилися на 16-му з'їзді ІСП (1919). Загалом виступаючи за соціалізм, на підтримку Радянської Росії і Комінтерну, М. не мали конкретної революційної програми, що призвело до ідейних розбіжностей серед М. В 1921 від М. відкололися лівореволюц. групи, які заснували *Італійську комуністичну партію* (ІКП). Пізніше частина М. утворила групу в складі 3-го Інтернаціоналу, яка 1924 вступила до Італійської комуністичної партії.

МАКСИМАЛІ́СТИ — дрібнобурж., близька до анархістів група, що 1904 виділилася з партії *есерів* і 1906 організаційно оформилася в «Союз соціалістів-революціонерів максималістів». М. були прихильниками негайного перевороту, що його мала здійснити змовницька орг-ція за допомогою терору й експропріацій. В 1909 діяльність М. фактично припинилася. Відновлено орг-цію у жовтні 1917. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції М. визнали Рад. владу, брали участь у роботі її центр. і місц. органів. Однак були політично нестійкими. У квітні 1919 серед М. відбувся розкол: частина їх відкрито перейшла на антирад. позиції, інші визнали програму більшовиків і згодом (квітень 1920) прийняли рішення про входження до РКП(б).

МАКСИМЕ́ЙКО Микола Олексійович (1870, с. Волошнівка, тепер Роменського р-ну Сум. обл.— 14.IV 1941) — укр. рад. учений у галузі історії права, чл.-кор. АН УРСР (з 1925). Н. в селянській сім'ї. В 1892 закінчив юридичний ф-т Київ. ун-ту. В 1897—1918 — доцент, згодом — проф. і зав. кафедрою історії рос. права Харків. ун-ту; 1926—34 очолював секцію історії укр. права Н.-д. ін-ту укр. культури; 1934—40 — член Комісії АН УРСР по вивченню історії зх.-рус. і укр. права. Праці М. присвячено історії права Литви, Росії, України, дослідженню зв'язків рос. і лит. права з правом Київ. Русі. Найвідоміші з них: «Сейми Литовсько-Руської держави до Люблінської унії 1569 р.» (1902); «Система Руської Правди в її поширеній редакції» (1926) та ін.

МАКСИ́МЕНКО Володимир Григорович [н. 15 (28).VI 1912, с. Рублівка, тепер с. Погреби Глобинського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. ін-т театр. мистецтва ім. А. Луначарського. В 1930—34 працював у театрі «Кривбас». З 1934 — у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Ролі: Макар Барильченко («Суєта» Карпенка-Карого), Лісовик («Лісова пісня» Л. Українки), Зброжек («Маклена Граса» М. Куліша), Кропивницький («Марія Заньковецька» Рябокляча), Дормидонт («Пізня любов» О. Островського), Панталоне («Слуга двом панам» Гольдоні) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

МАКСИ́МЕНКО Микола Антонович (н. 31.XII 1924, с. Яроповичі, тепер Андрушівського р-ну Житомир. обл.)— укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1974). У 1941—42 навчався в худож. студії в Магнітогорську, а також у І. *Грабаря*. Учасник Великої Вітчизн. війни. Твори: «Дари осені» (1963), «Приборканий Тетерів» (1964), «Риби» (1966), «Хліб», «Реліквії» (обидва — 1967), «Кам'янець-Подільська фортеця», «Натюрморт» (обидва — 1970). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

МАКСИ́МЕНКО Олександр Григорович [н. 5 (18).XI 1916, с. Вільхуватка, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). Член КПРС з 1948. В 1947 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився в К. *Єлеви* та О. *Шовкуненка*. Твори: «Господарі землі» (1947), «Земля. Рілля» (1952), «Колгоспне поле» (1956), «Вода

М. П. Максакова.

Дж. К. Максвелл.

В. Г. Максименко.

М. О. Максимов.

О. М. Максимов.

Ю. С. Максимов.

прийшла» (1957), «Думи хлібороба» (1963), «Хліборобка» (1965), «Зміна» (1968), «У вільну хвилину» (1970), «Батьківська журба» (1971), «Вечір. Шефи» (1975), «Полтавські колгоспниці» (1976), «До нового життя» (1978).

МАКСИ́МЕНКО Федір Пилипович [н. 23.I (4.II) 1897, с. Біленьке, тепер Запорізького р-ну Запоріз. обл.] — укр. рад. бібліограф. У 1925 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. В 1919—20 завідував краєзнавчим музеєм м. Бахмута (тепер Артемівськ), а з 1921 на бібліотечно-бібліографічній роботі в Донбасі, Києві та Львові. Автор і редактор праць з бібліографії, історії, краєзнавства та ін. галузей знань. Дослідник історії книги. *Тв.:* Матеріали до краєзнавчої бібліографії України. 1847—1929. К., 1930; Першодруки (інкунабули) Наукової бібліотеки Львівського університету. Каталог. Львів, 1958; Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР. К., 1964; Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574—1800). Зведений каталог Львів, 1975.
Літ.: Ровнер О. С., Шеліхова Н. І. Видатний бібліограф. «Український історичний журнал». 1967, № 2.
Ф. К. Сарана.

МАКСИ́МОВ Василь Максимович [17 (29).I 1844, с. Лопіно, поблизу Нової Ладоги — 18.XI (1.XII) 1911, Петербург] — рос. живописець. У 1855—62 навчався в іконописних майстернях у Петербурзі, 1863—66 — в петерб. АМ; її академік (з 1878). З 1872 — член Т-ва *передвижників*. У своїх картинах зображував життя пореформеного села. Твори: «Хвора дитина» (1864), «Бабусині казки» (1867), «Прихід чаклуна на селянське весілля» (1875), «Родинний розподіл» (1876), «Хворий чоловік» (1881), «Позичка хліба» (1882), «Усе в минулому» (1889), «Лісовий сторож» (1893, Одес. худож. музей). Твори М. зберігаються в ДТГ. В 1871 М. перебував у Києві, де зробив замальовки прочан Києво-Печерської лаври.
Літ.: Леонов А. И. Василий Максимович Максимов. М., 1951.

МАКСИ́МОВ Микола Олександрович [9 (21).III 1880, Москва — 9.V 1952, там же] — рос. рад. ботанік, один з основоположників екологічної фізіології рослин, академік АН СРСР (з 1946). Закінчив Петерб. ун-т (1902). З 1917 — професор ряду вузів та зав. створених ним фізіол. лабораторій. З 1939 працював в Ін-ті фізіології рослин ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР (з 1943 також проф. Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва). Праці М. — гол. чин. з питань *морозостійкості рослин* та *посухостійкості рослин*. Опрацьовував також питання *фотосинтезу, дихання*, росту рослин тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Премія ім. В. І. Леніна. 1930.

МАКСИ́МОВ Олексій Матвійович [9 (21).I 1899, Казань — 24.V 1965, Львів] — російський рад. актор і режисер, народний арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1957. З 1917 — на профес. сцені. Учасник громадян. війни. Працював в Хабаровську, Херсоні, Житомирі, Новосибірську, Ростові, з 1940 — в Київ. театрі особливого військового округу (з 1944 — Львів. театр Рад. Армії). Ролі: Іван Грозний («Великий государ» Соловйова), Кошкін («Любов Ярова» Треньова), Горлов, Богдан Хмельницький («Фронт», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Бем («Прага залишається моєю» Буряківського). Вистави: «Варвари» М. Горького, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1952.

МАКСИ́МОВ Юрій Сергійович (н. 28.XI 1930, Калінін) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). З 1951 працював у театрах Дніпропетровська, Севастополя, з 1973 — в Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Паратов («Безприданниця» О. Островського), Нагульнов («Піднята цілина» за Шолоховим), Довгоносик, Платон («В степах України», «Платон Кречет» Корнійчука). Гол. ролі у фільмах: «Далеке й близьке», «Киянка», «Таврія», всі — на Київ. кіностудії ім. О. Довженка.

МАКСИ́МОВА Катерина Сергіївна (н. 1.II 1939, Москва) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1973). Після закінчення 1958 Московського хореографічного уч-ща — солістка балету Великого театру СРСР. Партії: Жізель («Жізель» Адана), Кітрі («Дон Кіхот» Мінкуса), Фрігія («Спартак» Хачатуряна), Шура («Гусарська балада» Хренникова), Мавка («Лісова пісня» Жуковського), в балетах «Лускунчик», «Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського. Знімалась у телефільмах «Галатея» (1978), «Останнє танго» (1979) та ін. Нагороджена орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Премія Ленінського комсомолу, 1972.

МАКСИМО́ВИЧ Андрій Миколайович [1865, Полтав. губ.— 28.I (9.II) 1893, Ялта] — укр. актор. Навчався в Полтав. семінарії. Працював у трупах М. Л. Кропивницького (1882—89, з перервами), М. Старицького (1883—85), М. Садовського (1889—92). Ролі: Старшина, Писар, Василь Коваль («Ревізії», «Дві сім'ї», «Невольник» Кропивницького), Сірко, Созонт («За двома зайцями», «Не так склалось, як жадалось» Старицького), Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Карпо («Лимерівна» П. Мирного), Прокіп, Шпак («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка).
Є. С. Хлібцевич.

МАКСИМО́ВИЧ Георгій Григорович (н. 26.IV 1922, с. Горостита, тепер Люблінського воєводства, ПНР) — укр. рад. вчений у галузі фізико-хім. механіки матеріалів, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1951. Після закінчення (1951) Львів. політех. ін-ту почав працювати в Ін-ті машинознавства й автоматики (тепер Фізико-мех. ін-т) АН УРСР (з 1958 — заст. директора). Праці з питань високотемпературної міцності і мікромех. методів дослідження конструкційних матеріалів і процесів взаємодії металів і сплавів з рідкометалевими розплавами; міцності, стабільності структури, фіз.-мех. властивостей деформованих металів і сплавів тощо. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1979.

МАКСИ́МОВИЧ (Максимовић) Десанка (16.V 1898, с. Рабровиця, поблизу м. Валева) — серб. письменниця, дійсн. член Серб. АН і мистецтв (з 1965). Перша зб.— «Вірші» (1924). Авторка поетичних зб. «Зелений витязь» (1930), «Поет і рідний край» (1946), «Батьківщина у травневому поході» (1949), «Вимагаю помилування» (1964), «Немає більше часу» (1974), «Нічия земля» (1979) тощо; романів «Розчинене вікно» (1954), «Бунтівний клас» (1960); збірок оповідань. М. належить понад десять перекладів з «Кобзаря» (Белград, 1969) Т. Шевченка, а також переважна більшість перекладів у збірці творів Лесі Українки «Ломикамінь» (Белград, 1971). За переклади рос. поезії нагороджена рад. орденом «Знак Пошани» (1967). Укр. мовою поезії М. перекладали Р. Лубківський, З. Гончарук.
Тв.: Укр. перекл.— Казка про Коротковічну. К., 1968; [Вірші]. «Всесвіт», 1978, № 5; Рос. перекл. — Стихотворения М., 1971; Избранное. М., 1977.
Літ.: Лубківський Р. Десанка Максимович. «Всесвіт», 1978, № 5.
В. Г. Гримич.

МАКСИ́МОВИЧ Іван (1679, м. Пирятин, тепер Полтав. обл.— 3.III 1745) — укр. живописець. Про ранні настінні розписи М. в Золотоніському, Мгарському та Переяславському монастирях відомо лише з архівних джерел. Після 1718 М. переїхав до Києва, де очолив *Лаврську іконописну майстерню*. Найвідоміші його розписи — в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (не збереглися).

МАКСИМО́ВИЧ Ігнатій [бл. 30-х рр. 18 ст.— 30.XI (11.XII) 1793, Чернігів] — укр. письменник, цер-

О. Г. Максименко. Вечір. Шефи. 1975

В. М. Максимов. Хворий чоловік. 1881. Державна Третьяковська галерея в Москві.

До ст. **Манастирський А. І.**
1. Запорожець. 1932.
2. Ріка Прут. 1955. Обидва — Львівський музей українського мистецтва.
3. Вчора і сьогодні. 1940. Львівський історичний музей.

До ст. **Мартинович П. Д. 1.** Портрет селянки О. Буштримихи. Олівець. 1875. **2.** Портрет селянина Ф. Мигаля. Олівець. 1880. Обидва — Державний музей укр. образотворчого мистецтва в Києві. **3.** У волосного пристава. 1879. **4.** Баби печуть хліб. 1877–80. Обидва — в Харківському художньому музеї.

1
2
3
4

ковний і освітній діяч. Вихованець Київської академії; 1757—64 — її професор. Пізніше був ігуменом і настоятелем різних монастирів. Його «Ода на перший день травня 1761 року» була в укр. л-рі першим зразком силабо-тонічного віршування.

МАКСИМО́ВИЧ Іоанн [грудень 1651, м. Ніжин — 10 (21).VII 1715, Тобольськ] — укр. письменник, педагог, церковний діяч. Вихованець (до 1669), згодом професор Києво-Могилянської колегії. У 80-і рр. жив і працював у Києво-Печерській лаврі, в 90-і рр. був намісником Успенського монастиря в Брянську. Як архієпископ чернігівський (з 1697) заснував *Чернігівський колегіум*. З 1712 — митрополит сибірський і тобольський. Автор духовно-повчальних («Алфавит собранный, рифмами сложенный», 1705, та ін.) творів, проповідей, щоденника.

В. П. Колосова.

МАКСИМО́ВИЧ Манасія [світське ім'я — Михайло; р. н. невід. — 2 (13).VII 1758, Київ] — укр. культурно-освітній і церковний діяч. Займався видавничою справою в Києво-Печерській лаврі, з 1755 — ректор і професор піітики *Київської академії*. Автор проповідницько-богословських творів, перекладач.

В. П. Колосова.

МАКСИМО́ВИЧ Микола Григорович [н. 16 (29).IV 1914, с. Добратичі, тепер Люблінського воєводства, ПНР] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1962), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1947. Закінчив (1941) Львів. політех. ін-т, працював там же (з 1954 — директор). З 1963 — ректор Львів. ун-ту. Осн. праці — з теоретичної електротехніки, теорії і розробки методів розрахунку електр. кіл. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

МАКСИМО́ВИЧ Микола Іванович [23.II (7.III) 1855, Київ — 1928, там же] — укр. вчений у галузі гідротехніки. Закінчив (1878) Петерб. ін-т інженерів шляхів. За проектом і під керівництвом М. збудовано (1896) Київ. річкову гавань. З 1900 — професор Київ. політех. ін-ту. Член Вищої тех. ради при Комітеті держ. споруд у Москві (з 1918), голова гідрологічної секції АН УРСР (з 1919). Осн. праці: «Дніпро та його басейн», «Про електрифікацію Київського району», «Регуляційні роботи на р. Дніпрі в Києві» тощо.

МАКСИМО́ВИЧ Михайло Олександрович [3 (15).IX 1804, хутір Тимківщина, тепер с. Богуславець Золотоніського р-ну Черкас. обл. — 10 (22). XI 1873, х. Михайлова гора, побл. с. Прохорівки, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.] — укр. вчений-природознавець, історик, фольклорист і письменник. Н. в сім'ї збіднілого дворянина. Після закінчення Моск. ун-ту (1823) з 1826 працював викладачем ботаніки і зав. бот. садом, з 1833 — професор цього університету.

В 1834—35 — перший ректор новоствореного Київ. ун-ту, а потім — декан філос. ф-ту. В 1845 за станом здоров'я вийшов у відставку і останні роки життя провів на власному хуторі *Михайлова гора*, займаючись наук. роботою. За заслуги перед вітчизн. наукою М. був обраний почесним членом Моск., Петерб., Київ. і Новоросійського в Одесі ун-тів та багатьох наук. т-в, а 1871 — чл.-кор. Петерб. АН. Природознавчі праці М. присвячені ботаніці, гол. чин. систематиці рослин, в якій він був твердим прибічником філогенетичного погляду. Написав одну з перших природничонаук. книг для народу («Книга Наума...», 1833). М. сформулював уявлення про обмін речовин, висловлював міркування щодо клітинної будови організмів і еволюції тваринного світу, що дає підстави вважати його одним з попередників Ч. *Дарвіна*.

М. стояв у центрі громад. життя Росії та України, підтримував особисті та творчі зв'язки з К. Рилєєвим, О. Пушкіним, Т. Шевченком, М. Гоголем, В. Бєлінським, М. Щепкіним, А. Міцкевичем, Г. Квіткою-Основ'яненком, П. Гулаком-Артемовським, Є. Гребінкою та ін. Брав активну участь у рос. та укр. виданнях, виступаючи з літ.-критичними та наук. статтями. Випустив по три книги альманахів «Денница» (1830—34) і «*Киевлянин*» (1840—41, 1850) та дві книги альманаху «Украинец» (1859, 1864). Його збірки «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849), «Дні і місяці українського селянина» (1856) поклали початок укр. фольклористиці. Нар. творчість М. вважав джерелом формування і розвитку літ. мови, народності л-ри. М.— автор однієї з перших у Росії «Історії давньої руської словесності» (1839), перекладу рос. і укр. мовами «Слова о полку Ігоревім» та численних праць про укр. і рос. л-ри. Київ. Русь він розглядав як спільний початковий період історії та культури рос., укр. й білорус. народів. М. виступав проти бурж.- націоналістичних фальсифікацій творчості М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, відстоював ідею дружби і співробітництва українського і російського народів та їхніх культур.

Як історик М. заперечував *норманську теорію*, висловив чимало прогрес. думок про формування укр. козацтва, нац.-визвольну і соціальну боротьбу укр. селянства. Багато зробив для розвитку археол. досліджень та мовознавства на Україні. У своїх працях М. припускався деяких помилкових поглядів, але загалом його багатогранна діяльність мала прогресивне значення і була високо оцінена О. Герценом, Т. Шевченком, І. Франком.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. К., 1876—80.

Літ.: Попов П. М. М. О. Максимович. К., 1954; Остряниця Д. Х. Світогляд М. О. Максимовича. К., 1960; Історія Київського університету. К., 1959; Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики, в. 1. К., 1959.

П. М. Федченко.

МАКСИМО́ВИЧ Сергій Олімпійович [5 (17).VI 1876, Петербург — 27.XII 1941, Ленінград] — рад. винахідник у галузі кольорового кіно і фотографії. Закінчив (1901) Дармштадтське вище тех. уч-ще (Німеччина). З 1919 працював у Вищому ін-ті фотографії і фототехніки (Ленінград), з 1930 — у Ленінгр. філіалі Н.-д. ін-ту геодезії, аерофотознімання і картографії. Розробив (1909) один із способів трикольорового кіно. Вперше застосував (1920) у кольоровому кіно розщеплюючу призму, що усуває *паралакс*; встановив залежність оптичної густини проявленого шару від особливостей світлового потоку (явище М.). М. належать також винаходи у галузі *гальванопластики* й електротехніки.

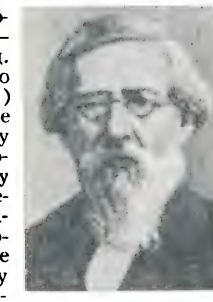

М. О. Максимович.

МАКСИ́МОВ-КОШКИ́НСЬКИЙ Іоакім Степанович [2 (14).IX 1893, с. Кошки-Новотімбаєво, тепер Тетюшського р-ну Тат. АРСР — 30.VIII 1975, Москва] — чувас. рад. драматург, театр. діяч, нар. артист Чув. АРСР (з 1933). Член КПРС з 1957. Один з організаторів чувас. драм. театру. Літ. діяльність почав 1918 як перекладач п'єс рос. і зарубіжної класичної драматургії. Сценарії «Чорний стовп» (1928), «Апайка» (1930), п'єси «Садур та Ілем» (1933), «Дар Пугачова» (1940), «Костянтин Іванов» (1954) — на істор. та істор.- революційні теми. Автор лібретто опер «Зоряний шлях» і «Нарспі», балету «Сарпіге», спогадів про громадян. війну «Коли сходило сонце» (1961). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Дар Пугачёва.— Буря за бурей.— Хозяева радости. Чебоксары, 1971.

П. М. Чичканов.

МА́КСИМУМ (від лат. maximum — найбільше) — найбільше або граничне значення величини. М. функції на множині *A* (М. функції локальний) — найбільше значення функції порівняно з її значеннями у всіх точках *A* (у всіх достатньо близьких точках). Див. *Екстремум*.

МА́КСИМУМ — система примусового регулювання цін і заробітної плати, прийнята *Конвентом* 29.IX 1793 в період *якобінської диктатури* (див. *Велика французька революція*). Фактично ліквідований після *термідоріанського перевороту* (липень 1794), офіційно — 24.XII 1794.

МАКСИМІЛІА́Н I (Maximilian I; 22.III 1459, Вінер-Нойштадт — 12.I 1519, Вельс) — імператор «*Священної Римської імперії*» з 1493 з дин. *Габсбургів*. Шляхом шлюбу з Марією Бургундською

І. Максимович. Розпис в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Перша половина 18 ст.

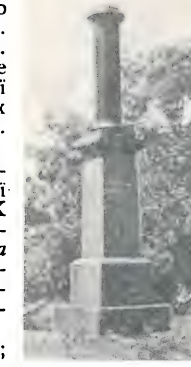

Пам'ятник на могилі **М. О. Максимовича** в селі Прохорівці Канівського району Черкаської області.

Л. Т. Мала.

І. С. Макушенко. Бабуся з дівчинкою. Львівський музей українського мистецтва.

Мала миша.

Мактра коралова.

(1477) придбав Нідерланди та Франш-Конте. Використовував шлюбні союзи для збереження за своїми спадкоємцями іспан., угор. та чес. престолів. За М. І від імперії відокремилася Швейцарія (1499). Було зав'язано дипломатичні відносини з Росією (М. І, зокрема, запропонував *Івану III* королівський титул). Спроба М. І посилити центр. владу шляхом проведення імперської реформи (1495) успіху не мала.

МА́КТРА (Mactra) — рід *двостулкових молюсків* род. мактрових. Раковина (довж. до 60 мм, вис. до 40 мм) овально-трикутна. Бл. 5 сучас. видів, пошир. у морях бореальної зони; в СРСР, у т. ч. в УРСР,— 2: М. коралова (M. corallina) та М. звичайна (M. stultorum). М.— об'єкт промислу (їстівні). Викопні види М. (понад 200) відомі з палеогенових і неогенових відкладів.

А. Л. Путь.

МАКУЛАТУ́РА (від лат. maculatus —забруднений) — побутові і пром. відходи, що складаються з використаних пакувальних паперових і картонних матеріалів, обрізків, утворюваних у процесі поліграфічного і картонажного виробництва, тощо. Повторно використовується як сировина у виробництві гол. чин. *картону* (60—70%), а також *паперу*, покрівельних матеріалів та ін.

МАКУ́ТА — розмінна монета Заїру, дорівнює 1/100 *заїру*.

МАКУ́ХА — побічний продукт олійної пром-сті, що одержується після видавлювання олії з насіння олійних культур. М.— цінний білковий *концентрований корм* для с.-г. тварин. За амінокислотним складом і біол. цінністю білки М. стоять вище від білків зернових злаків і містять (у %): протеїну 30—45 (50), жиру 8—10, мінеральних речовин 6—7 та вітаміни групи В. М. має бути щільно спресована, однорідна, без домішок і гіркоти, з вологістю не більше ніж 8—12%. Перед згодовуванням М. подрібнюють, змочують і дають тваринам у суміші з ін. кормами. Найкращу кормову цінність мають М. льонова, соняшникова, соєва та ін. М. входить до складу *комбікормів*.

МАКУШЕ́НКО (Макуха-Макушенко) Іван Семенович (30.III 1867, с. Лисянка, тепер смт Лисянського р-ну Черкас. обл.— 7.VI 1955, Київ) — укр. рад. живописець і педагог. У 1892—97 навчався в петерб. АМ у І. Рєпіна. З 1904 працював на Україні. Твори: «Свято на Україні» (1900), «Перед святом» (1904), «Бабуся з дівчинкою», «Селянка з хлопчиком» (1936), «Лірник» (1938), «Біля печі» та ін. Картини М. зберігаються в ДМУОМ і Львів. музеї укр. мистецтва. В 1905—19 М. викладав у Київ. художній школі, з 1934 — в Київ. худож. інституті.

МАКФЕ́РСОН (Macpherson) Джеймс (27.X 1736, Рутвен, графство Інвернесс — 17.II 1796, Белвілл, там же) — шотл. письменник. Збирав кельтський фольклор. Анонімно видав «Уривки стародавніх віршів, зібраних у гірській Шотландії і перекладених з гельської мови» (1760), поеми «Фінгал» (1762) і «Темора» (1763). У 1765 об'єднав їх у двотомному виданні «Твори Оссіана, сина Фінгала, перекладені з гельської мови Джеймсом Макферсоном», тим самим приписавши власні твори легендарному бардові *Оссіану*. Укр. мовою уривки з поем М. переклав П. *Карманський*. *А. А. Розанова.*

МАЛ (р. н. невід.— п. 946) — князь *древлян*. Після вбивства київ. князя *Ігоря* в ході *древлянського повстання 945* древляни, побоюючись помсти, запропонували вдові Ігоря княгині *Ользі* вийти за М. заміж. З літописних даних можна зробити висновок, що М. було вбито або страчено 946 під час придушення Ольгою повстання древлян.

МАЛА́ Любов Трохимівна (н. 13.I 1919, с. Копані, тепер Оріхівського району Запорізької області) — український рад. терапевт, дійсний член АМН СРСР (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1940. В 1938 закінчила Харків. мед. ін-т, в якому працює з 1946 (з 1955 — зав. кафедрою госпітальної терапії та наук. керівник проблемної кардіологічної лабораторії). Праці М. присвячені вивченню механізмів розвитку, ранній діагностиці й удосконаленню методів лікування атеросклерозу, артеріальної *гіпертонії*, *ішемічної хвороби серця*. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СССР, 1980.

Тв.: Микроциркуляция в кардиологии. Х., 1977 [у співавт.]; Ишемическая болезнь сердца у молодых. К., 1978.

МАЛА́ А́ЗІЯ — півострів на Зх. Азії. Омивається Чорним, Мармуровим, Егейським та Середземним морями, протоками Босфор і Дарданелли. Довж. з Зх. на Сх. понад 1000 км, шир. від 400 до 600 км. Береги розчленовані бухтами і затоками, особливо західні. Поверхня гориста, більша частина півострова зайнята *Малоазіатським нагір'ям* заввишки до 3916 м (г. Ерджіяс). Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Клімат середземноморський, континентальний, сухий, є солончаки, солоні озера, найбільше — Туз. Рослинність напівпустельна й степова, подекуди — ліси. На М. А. розташована азіат. частина *Туреччини*.

МАЛА́ АНТА́НТА — див. *Антанта Мала*.

МАЛА́ ВЕДМЕ́ДИЦЯ — сузір'я Пн. півкулі зоряного неба. Сім яскравих зір М. В. утворюють фігуру ковша. Найяскравіша зоря — *Полярна зоря*, 2-і візуальної *зоряної величини*, розташована біля Пн. *полюсу світу*. Укр. народні назви М. В.— Малий Віз, Пасіка. На території СРСР видно протягом цілого року. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

МАЛА́ ВИ́СКА — місто Кіровоград. обл. УРСР, райцентр, на р. Малій Висі (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. Засн. у 2-й пол. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 М. В.— місто. У місті — цукр. комбінат, спиртовий та сухого молока з-ди, міжколг. підприємства по відгодівлі великої рогатої худоби та виробн. м'яса і яєць птиці, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 8 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

МАЛА́ ДАНИ́ЛІВКА — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична ст. Лозовеньки. 9,3 тис. ж. (1980). Радгосп, відділення Укр. н.-д. ін-ту рослинництва, селекції і генетики ім. В. Я. Юр'єва. Харків. зоовет. ін-т з навчальним г-вом. Середня та музична школи, лікарня, клуб, б-ка. Засн. 1714.

МАЛА́ ДІ́ВИЦЯ — селище міського типу Прилуцького р-ну Черніг. обл. УРСР, за 2 км від залізнич. ст. Галка. 3,6 тис. ж. (1980). Маслоробний, хлібний і цегельний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, відділення Прилуцької райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня, Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Відома з 1628.

МАЛА́ ЗЕМЛЯ́ — територія на пд. околиці м. Новоросійська, на зх. березі Цемеської бухти, де з 4.II по 16.IX 1943 під час Великої Вітчизн. війни рад. війська проводили десантну операцію з метою захвату та розширення плацдарму (див. *Новоросійсько-Таманська операція 1943*). Героїзм рад. військ на М. З. яскраво відображено в книзі Л. І. Брежнєва «Мала земля» (К., 1979).

МАЛА́ КАРАСІ́ВКА, Кучук-Карасу — річка в УРСР, у межах Крим. обл., права притока Великої Карасівки (*Біюк-Карасу*). Довж. 80 км, площа бас. 255 км². Бере початок у Кримських горах. Живиться дощовими й грунтовими водами. Використовують для водопостачання і зрошування.

МАЛА́ МИ́ША (Micromys) — рід гризунів род. *мишачих* Включає 1 вид — мала миша (M. minutus), пошир. в Європі й Азії; в СРСР, у т. ч. в УРСР,— майже по всій території, але нечисленна. Довж. тіла 4,7—7 см, маса 6—6,5 г, хвіст чіпкий, довж. до 7 см, волосяний покрив буруватий з жовтим відтінком. Селиться в чагарниках, бур'янах, на полях, будує на стеблах рослин кулясті кубельця. Самка 3—4 рази на рік народжує по 5—8 малят. Живиться М. м. насінням бур'янів, культурних злаків тощо.

МАЛА́ ПО́ЛЬЩА — історична область Польщі в басейні верх. і серед. Вісли. В 9 — на поч. 10 ст. її територія входила до *Великоморавської держави*, з кін. 10 ст.— Польс. д-ви, в 16—18 ст.— *Речі Посполитої* (М. П. включала в той період загарбані польс. феодалами укр. землі), 1795—1918 — Австрії. В 1918 тер. М. П. ввійшла до складу відновленої польс. д-ви. На території М.П.—міста Краків, Люблін, Жешув та ін.

МАЛА́ ТЕРНІ́ВКА — річка в УРСР, у межах Харків. і Дніпроп. областей, права притока Самари. Довж. 59 км, площа бас. 738 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для зрошування та с.-г. водопостачання.

МАЛА́ ЧУЧЕ́ЛЬ — гора на Головному пасмі Кримських гір, на території *Кримського заповідно-*

мисливського господарства. Вис. 1288 м. На схилах — ліси.

МАЛАБА́Р — історична область на Пд. Зх. Індії між берегом Аравійського м. (*Малабарський берег*) і горами Зх. Гати. На тер. М. в 15—16 ст. існувало князівство Калікут, в 18 ст.— Траванкур і Кочін. М.— перший з районів Індії, що зазнав колоніальної експансії європ. д-в. У 1498 узбережжя М. досягла експедиція Васко да *Гами*, в 16 ст. виникли опорні пункти португальців. У 18 ст. М. загарбала англ. *Ост-Індська компанія*. В незалежній Індії тер. М. з 1956 перебуває в складі штатів *Керала* і *Майсур*.

МАЛАБА́РСЬКИЙ БЕ́РЕГ — пд.-зх. прибережна частина п-ова *Індостан*. Являє собою низовинну смугу завширшки до 80 км, що простягається між Зх. Гатами та Аравійським м. Клімат субекваторіальний, опадів до 3000 мм на рік. Подекуди збереглися тропічні ліси (пальми, бамбуки, сандалове дерево, багато ліан, орхідей; у гирлах річок — мангрові зарості). Посіви рису, плантації кокосової пальми, манго, бананів. Добування *монациту*. В прибережних *лагунах* — мор. порти (найбільший — Коччі).

МАЛА́БО — столиця Екваторіальної Гвінеї. Розташоване на о. Біоко (кол. назва — Фернандо-По). Порт у зат. Біафра (частина Гвінейської зат.) Атлантичного ок. Аеропорт. 45 тис. ж. (1975). Невеликі підприємства по обробці деревини, виробн. пальмової олії тощо. Вивіз бобів какао, кави, бананів, лісоматеріалів. Б-ка. Засн. у 20-х рр. 19 ст. англійцями як поселення Порт-Кларенс. До 1973 мало назву Санта-Ісабель.

МАЛА́ВІ — озеро на Сх. Африки, в межах Республіки Малаві. Див. *Ньяса*.

МАЛА́ВІ, Республіка Малаві — держава в Центр. Африці. В адм. відношенні поділяється на 3 провінції і столичний округ.

Державний лад. М.— республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1966. Глава д-ви і уряду — довічний президент, який одночасно є головою єдиної політ. партії— Конгресу М. Законодавчий орган — однопалатні Національні збори, 50 членів яких обираються населенням строком на 5 років, а 5 призначаються президентом на цей же строк. Президент призначає уряд— кабінет міністрів.

Природа. Більшу частину тер. М. займає плоскогір'я заввишки до 3000 м (у масиві Мланджe), яке на Сх. круто обривається до глибокої западини, на дні якої лежить оз. *Ньяса*. Поклади бокситів, кам. вугілля, заліз. руди, монацитових пісків, золота. Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (листопада) — від +20 до +23°, найхолоднішого (липня) — від +14 до +16°. Річна кількість опадів 750—1500 мм. Найбільша ріка — Шіре (притока *Замбезі*). Поширені червоні й коричнево-червоні грунти. В рослинному покриві переважають тропічні ліси й *савана*. Створено Нац. парк М.

Населення М. в основному складається з близьких між собою бантумовних народів, які належать до групи нігер-конго. Серед них чисельно переважають малаві — 62% всього населення (1978, оцінка), що являють собою групу споріднених народів ньянджа, чева, тумбука, тонго та ін. Живуть також ломве (або макуа), яо, нгоні, фіпа та ін. Пересічна густота нас.—44,3 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Офіц. мови — чиньянджа (мова малаві)

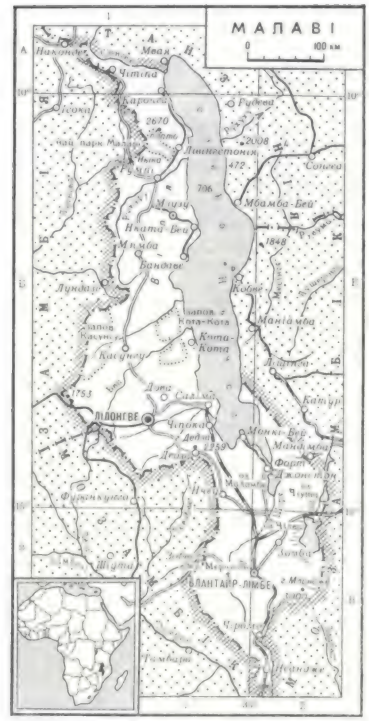

та англійська. Міське населення становить 19,7% (1975). Найбільші міста: *Блантайр-Лімбе*, Зомба, *Лілонгве*.

С. І. Брук.

Історія. Тер. М. здавна заселена племенами мовної групи *банту*. В кін. 15 ст. тут існувало племінне об'єднання малаві. В 2-й пол. 19 ст. почалося проникнення на тер. М. європейців. З 1891 тер. М.— протекторат Великобританії (мав назву Ньясаленд). Населення М. вело постійну нац.-визвольну боротьбу (повстання 1915 та ін.), яка особливо посилилася після 2-ї світової війни. В 1944 було створено першу політ. орг-цію корінного населення — Африканський нац. конгрес (АНК), який очолив боротьбу за надання незалежності народам цього району Африки. В 1953 колонізатори створили Федерацію Родезії і Ньясаленду. В 1959 колоніальна влада оголосила АНК поза законом, запровадила в країні надзвичайний стан (існував до кінця 1960). Боротьбу за незалежність очолила створена 1959 партія Конгрес М. 1.II 1963 Ньясаленд здобув внутрішнє самоврядування. В грудні 1963 було оголошено про розпуск Федерації Родезії і Ньясаленду. 6.VII 1964 Ньясаленд став незалежною д-вою під назвою Малаві. Залишився у Співдружності, очолюваній Великобританією. В 1966 М. було проголошено республікою. Уряд М. проводить політику співробітництва з зх. країнами та ПАР. З 1964 М.— член ООН. М.— член *Організації африканської єдності*.

М. Д. Несук.

Політичні партії, профспілки. Конгрес Малаві, засн. 1959. Єдина політ. партія. Конгрес профспілок Малаві, засн. 1964.

Господарство. М.— економічно відстала агр. країна, г-во якої значною мірою залежить від іноз. капіталу (гол. чин. Великобританії, ПАР, ФРН, США). В с. г. виробляється 43,7% валового внутр. продукту і зайнято 90% самодіяльного населення. На плантаціях, що належать іноз. власникам, і частково в афр. г-вах вирощують на експорт (збір, тис. т, 1977): чай — 31,6, тютюн — 22,9, арахіс — 18,4, бавовник — 20,5, тунг, цукр. тростину. Осн. прод. культури — кукурудза, просо, рис, касава, сорго, бобові. Тваринництво розвинуте слабо в зв'язку з поширенням мухи цеце. Поголів'я (тис., 1977): великої рогатої худоби — 728, овець і кіз — 850. Рибальство (1977 виловлено 65,8 тис. т риби). Надра країни вивчено мало, видобувають незначну кількість заліз. руди, бокситів, кіаніту. Обробна пром-сть представлена невеликими підприємствами по переробці с.-г. сировини (бавовноочисними, по обробці тютюну й чаю; виробн. цукру, олії, вина), а також підприємствами по виробн. мінеральних добрив, буд. матеріалів, лісопильної, швейної галузей. У 1977 вироблено 276 млн. кВт год електроенергії. Найрозвинутіший автогужовий транспорт. Довж. (км, 1977): автошляхів — 3020 (у т. ч. 1242 — асфальтованих), з-ць — 566. В Лілонгве — аеропорт. З М. вивозять чай, тютюн, арахіс, тунгову олію, вовну; довозять металовироби, нафтопродукти, трансп. засоби, пром. і прод. товари. Осн. торг. партнери — Великобританія, ПАР, Зімбабве, США. Грош. одиниця — квача. 1 квача = 1,22 дол. США (березень 1979).

О. Д. Якушев.

Медичне обслуговування. В 1975 було 4900 лікарняних ліжок (10,5 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 104 лікарі (0,2 лікаря на 10 тис. ж.), 7 зубних лікарів і 4 фармацевти. Лікарів готують за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 бл. 75% нас. М. було неписьменним. Закону про обов'язкову освіту немає. Строк навчання в поч. школі 8 років (з 5 років), у середній —6 (4 + 2). Викладання — англ. мовою. Є приватні школи. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 663,9 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 15,9 тис. Університет у м. Блантайр-Лімбе (засн. 1964; 1,1 тис. студентів). Є 4 коледжі, що закінченої вищої освіти не дають: с.-г. у Лілонгве, політех. ін-т і адміністративний коледж у Блантайр-Лімбе й Чанселлор-коледж у Зомбі. Наук.-істор. т-во в Блантайр-Лімбе, Геол. служба, ряд дослідних станцій

Герб Малаві.

МАЛАВІ

Площа — 125 тис. км²

Населення — 5,54 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Лілонгве

з с. г., тваринництва й ветеринарії, лісівництва. Нац. бібліотечна служба в Лілонгве (засн. 1968), б-ки ун-ту, ін-тів і коледжів, б-ка та архів у Зомбі. Музей М. у Блантайр-Лімбе (засн. 1964).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В 1979 у М. виходило 5 осн. періодичних видань заг. тиражем 68 тис. прим. Найзначніші газети: щоденна «Дейлі таймс» («Щоденний час», з 1895, англ. мовою) щотижнева «Малаві ньюс» («Новини Малаві», з 1959, англ. та чиньянджа мовами) двотижнева — «Афрікен» («Африканець», з 1950, англ. та чиньянджа мовами). Осн. журнали: урядовий «Зіс із Малаві» («Це Малаві», з 1964, англ. мовою) та католицький «Моні» (з 1964, англ. та чиньянджа мовами). Малавійська радіомовна корпорація засн. 1964, контролюється урядом. Передачі ведуться англ. і чиньянджа мовами.

Література М. розвивається переважно англ. мовою. Зародження її припадає на 30-і рр. 20 ст. (автобіографічні романи С. Й. Нтара). Після здобуття незалежності в л-ру влилися молоді прозаїки. Л. Каїра в автобіографічних романах «Я намагатимусь» (1965) і «Тінь минулого» (1968) відтворив соціальні конфлікти, а також конфлікти між афр. традиціями і впливом Заходу. Боротьбу нового і старого в Африці він розкрив у романі «Джінгала» (1969). Найвідоміші сучасні письменники М.: О. Качінгве — автор першого у Сх. Африці соціально-політ. роману «Нелегка справа» (1969) та Д. Рубадірі — автор кількох поетичних збірок та роману «Без викупу».

В. К. Кухалашвілі.

Мистецтво. Житла в поселеннях — круглі в плані або чотирикутні з очеретяною покрівлею — споруджують з застосуванням плетеного з лозин каркасу. З худож. ремесел поширені гончарство та різьблення на дереві.

Для сучас. музики М. характерний стиль «квела», в якому поєднуються місц. муз. традиції та популярна зх.-європ. музика. Поширені ансамблі «квела» (флейта-пеніуїсл, 5-струнна гітара, контрабас, барабан, тріскачки, банджо) — «Маканга спешіал бенд», ансамбль з Каронги та ін.

МАЛА́ВСЬКИЙ Володимир Євгенович (1853, Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл.— 16(28).III 1886] — учасник народницького руху на Україні в 70-х рр. 19 ст. З 1874 вів народницьку пропаганду серед селян Подільської губ. В 1876 переїхав до Києва. Один з учасників *Чигиринської змови 1877*. Заарештований 1877, засуджений (1880) до 20 років каторги. За втечу з Красноярської тюрми (1881) строк каторги було збільшено ще на 15 років. Каторгу відбував на Карі. За участь у виступі в'язнів проти жорстокого тюремного режиму (1883) М. було переведено до Петропавловської, а потім до Шліссельбурзької фортеці, де він і помер.

МА́ЛАГА — місто на Пд. Іспанії, в Андалусії. Адм. ц. провінції Малага. Вузол з-ць і автошляхів. Значний порт на Середземному м. 374,5 тис. ж. (1970). Найрозвинутіша харчосмакова (виробн. десертних вин, оливкової олії, плодоовочевих і рибних консервів, цукру) пром-сть. Підприємства судноремонтної, металообр., хім., нафтохім. (виробн. азотних добрив, сірчаної к-ти, вибухівки), текст., миловарної галузей. Відомий кліматичний курорт. Архітектурні пам'ятки 9—18 ст. Засн. фінікійцями близько 11 ст. до н. е. під назвою Малака.

МАЛАГАСІ́ЙСЬКА МО́ВА — мова *малагасійців*. Належить до *малайсько-полінезійських мов*. Близька до деяких мов *даяків*. У М. м. виділяється кілька діалектів; в основі літ. мови — діалект мерна. Сучас. алфавіт базується на лат. графічній основі. Про л-ру М. м. див. *Мадагаскар*, розділ Література.

Літ.: Аракин В. Д. Мальгашский язык. М., 1963.

Ю. Х. Сірк.

МАЛАГАСІ́ЙСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — колишня (до 30.XII 1975) назва Демократичної Республіки Мадагаскар. Див. *Мадагаскар*.

МАЛАГАСІ́ЙЦІ — народ, основне населення Мадагаскару. Чисельність — 8,2 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *малагасійською мовою*. За релігією частина М.— протестанти, частина — католики, зберігаються і пережитки давніх вірувань (особливо культу предків). Осн. заняття М.— вемлеробство, тваринництво. Про історію, економіку і культуру М. див. *Мадагаскар*.

МАЛА́ЙЗІЯ, Федерація Малайзії — держава в Пд.-Сх. Азії. Займає пд. частину п-ова Малакка й територію на Пн. о. Калімантан (штати Сабах і Саравак). Омивається водами Індійського ок. і Пд.-Китайського м. В адміністративному відношенні поділяється на 13 штатів.

Державний лад. М.— конституційна монархія. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1957. За формою держ. устрою М. є федерацією. Глава д-ви — верховний правитель — на 5 років обирається Радою правителів по черзі з числа правителів штатів-султанатів. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент у складі сенату (58 сенаторів, з яких 26 обираються законодавчими зборами штатів, а 32 призначаються главою д-ви; всі — на 6 років) і палати представників (154 депутати обираються населенням строком на 5 років). Уряд — кабінет міністрів, призначається верховним правителем, очолюється прем'єр-міністром.

В. І. Євінтов.

Природа. Рельєф узбережних районів країни рівнинний, внутрішніх — гірський. Найвища вершина — г. Кінабалу (заввишки 4101 м) на о. Калімантан. Поклади олов'яних, заліз., мідних, вольфрамових руд, бокситів, нафти, кам. вугілля. Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічна річна т-ра від +25 до +28°. Опадів в узбережних районах 2000—2500 мм, у горах — до 5000 мм на рік. Річкова сітка густа. Ріки короткі, повноводні, найбільші з них — Паханг (п-ів Малакка), Раджанг, Барам (о. Калімантан). Поширені опідзолені латеритні грунти, на узбережних низовинах — алювіальні. Бл. 75% поверхні країни вкрито вічнозеленими вологими тропічними лісами.

В. М. Юрковський.

Населення. Бл. 47% нас. становлять *малайці*, понад 34% — китайці. Живуть також *даяки*, кадазани, меланау, баджау та вихідці з Індії, Бангладеш і Пакистану. Держ. мова — малайська. Пересічна густота нас.— бл. 40 чол. на 1 км² (1979, оцінка). Міське населення

Герб Малайзії.

МАЛАЙЗІЯ

Площа — 332,8 тис. км²

Населення — 13,3 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Куала-Лумпур

Малайзія. Краєвид на півночі країни.

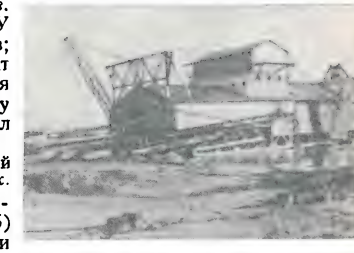

Видобування олов'яної руди.

становить понад 27%. Найбільші міста: *Куала-Лумпур, Пінанг, Іпох.*

Історія. Тер. М. була заселена з раннього палеоліту. Перші ранньофеод. д-ви виникли на Пн. п-ова Малакка. В 15 — на поч. 16 ст. п-ів Малакка, архіпелаг Ріау й сх. частина о. Суматра об'єдналися під владою Малаккського султанату. В 15 ст. тер. сучас. Сх. М. (пн. частину о. Калімантан) підкорив султанат *Бруней*. В 1511 Малаккський султанат захопила Португалія (1641 перейшов до Голландії). В зх. частині М. існувало кілька султанатів, найзначнішим з яких був *Джохор*. З 1885 Джохор, з 1888 Бруней стали протекторатами Великобританії. Населення М. вело постійну боротьбу проти англ. колонізаторів (Кедахська війна 1791, Нанінгська війна 1831 — 32, повстання 1891—94, 1894—1900, 1915). З утворенням 1930 Компартії М. (КПМ) опір народів М. колонізаторам набув організованого характеру. Під час 2-ї світової війни М. 1941—45 була окупована япон. військами. Після поразки Японії КПМ разом з ін. прогресивними силами повела боротьбу проти англ. колонізаторів за нац. незалежність країни. 31.VIII 1957 стала незалежною зх. частина М.— Малайя (Малайська Федерація), залишившись у складі Співдружності, очолюваної Великобританією. В 1963 Малайя об'єдналася з Сінгапуром (до 1965), Сараваком і Сабахом у Федерацію М. В 1967 М. установила дипломатичні відносини з СРСР. У 1970 проголошено екон. програму розвитку М. Уряд заохочує «вільне підприємництво» і вкладення іноз. капіталу в економіку країни.

У зовн. політиці уряд М. проголошує принципи неприєднання, поважання суверенітету й невтручання у справи ін. держав. Згідно з угодою 1971 на тер. М. розміщено контингент військ Великобританії, Австралії, Нової Зеландії. В 1967 підписано торг. угоду між М. і СРСР, 1972 — угоди про екон., тех., культур. та наук. співробітництво. З 1963 М.— член ООН. В 1966—73 М.— член *АЗПАК*, з 1967 — член *АСЕАН*, з 1971 — *АНЗЮК*.

Політичні партії, профспілки. Нац. фронт (утворений 1957) — правляча коаліція 10 партій. Найбільші з них: Об'єднана малайська національна організація, засн. 1946. Представляє інтереси малайської

Будинок парламенту в Куала-Лумпурі. 50-і роки 20 ст.

феод.-бурж. верхівки. Китайська асоціація Малайзії, засн. 1946. Представляє інтереси місцевої кит. буржуазії. Індійський конгрес Малайзії, засн. 1946. Партія заможних прошарків індійців М. Гол. опозиційні партії: Партія демократичної дії, засн. 1966. Представляє інтереси китайців М. Панмалайська ісламська партія, засн. 1951. Виражає інтереси малайської серед. і дрібної буржуазії, мусульманського духівництва. Комуністична партія Малайї, засн. 1930 (з 1948 діє нелегально). Перебуває під впливом *маоїзму*. Конгрес профспілок Малайзії, засн. 1949. Входить до МКВП.

Господарство. М.— переважно агр. країна з розвинутою гірничодобувною пром-стю. Основа економіки — виробн. на експорт с.-г. і мінеральної сировини. На М. припадає бл. 40% світового виробн. каучуку, пальмової олії, олова, за експортом яких вона займає 1-е місце в світі. В провідних галузях г-ва значні позиції посідає іноз. капітал (гол. чин. Великобританії і США). У с. г. зайнято бл. 60% економічно активного населення країни. Провідне значення мають великі капіталістичні плантації. Під експортними культурами зайнято 80% оброблюваних земель. Збір і виробн. (тис. т, 1979): каучуку — 1655, пальмової олії — 2088, кокосових горіхів—1034 (1978), копри— 850, ананасів — 209, перцю — 38, какао — 29. Гол. прод. культура — рис (1460 тис. т, 1979), виробн. якого не задовольняє потреб країни. Тваринництво розвинуте слабо. В 1979 виловлено 708 тис. т риби, заготовлено 25,4 млн. м³ круглого лісу й вироблено 5,7 млн. м³ пиломатеріалів. Гол. галузь пром-сті — гірничодобувна. В 1979 добуто і вироблено (тис. т): олова — 72, заліз. руди — 260, нафти — 14 000, мідного концентрату — 110 (1978), бокситів — 320. Підприємства по переробці с.-г. продукції, складанню автомобілів, с.-г. машин, виробн. електротех. і гумових виробів, хім. добрив, цементу, пиломатеріалів, товарів широкого вжитку. Розвинуті кустарні ремесла (виготовлення гончарних і ювелірних виробів, мережива). Виробн. електроенергії — 11,9 млрд. кВт год (1978), переважно на ТЕС. Осн. пром. центри: Куала-Лумпур, Пінанг, Баттеруерт, Праї. Довж. (тис. км, 1976): з-ць — 1,82, автошляхів — 27. Тоннаж морського торговельного флоту — 443 тис. брутто реєстрових т. Найбільші морські порти: Пінанг, Пелабухан-Келанг, Кучінг. У Куала-Лумпурі, Пінангу і Кота-Кінабалу— міжнародні аеропорти.

З М. вивозять каучук, олово, нафту, пальмову олію, круглий ліс, пиломатеріали; довозять машини й устаткування, паливо, хім. товари, продовольство. Осн. торг. партнери — Японія, США, Сінгапур, Великобританія. Грошова одиниця — *рингіт*. За курсом Держбанку СРСР 100 рингітів = 30,39 крб. (жовтень 1980).

В. М. Юрковський.

Медичне обслуговування. В 1970 в Зх. М. налічувалося 33 400 лікарняних ліжок (38 ліжок на 10 тис. ж.), працювало 2500 лікарів (2,4 лікаря на 10 тис. ж.), понад 270 стоматологів, 162 фармацевти. В Сабаху налічувалося 2000 лікарняних ліжок (32 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 98 лікарів (0,2 лікаря на 10 тис. ж.), 15 стоматологів. У Сараваку 1971 було 2100 лікарняних ліжок (21 ліжко на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 90 лікарів (приблизно 1 лікар на 10 тис. ж.), 130 стоматологів. Підготовку лікарів здійснюють у медичній школі при Малайському національному університеті.

Освіта. В країні великий процент неписьменних. У Зх. М. запроваджується обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 15 років. Система освіти: 6-річна поч. школа (з 6 до 12 років), 3-річна молодша серед. школа і 2-річна старша серед. школа, що має академічне (з гуманітарним, природничонаук. і тех. ухилами) й професійне відділення. Профес. підготовку здобувають у ремісничих школах, серед. тех. коледжах і тех. коледжах підвищеного типу. В 1976/77 навч. р. у Зх. М. було 5234 загальноосв. школи (понад 2,4 млн. учнів), 171 профес.-тех. навч. заклад (78 тис. студентів); у Сх. М.— 2256 шкіл (414,6 тис. учнів). Вищу освіту дають 5 унтів (1977/78 навч. р.— 21 тис. студентів): у м. Куала-Лумпурі (засн. 1962), Національний (засн. 1970), технологічний у Куала-

На плантації гевеї. Заготівля цінних порід деревини.

Куала-Лумпур. Панорама міста.

Лумпурі (засн. 1972), сільськогосподарський (засн. 1973), ун-т природничих наук на о. Пінанг. У Куала-Лумпурі — Нац. б-ка М. (засн. 1971), Нац. музей (засн. 1963, колекції з археології, етнографії, зоології).

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в М. виходило 50 газет заг. тиражем бл. 2 млн. прим. (23 кит., 12 англ., 7 малайською, 6 тамільською і 2 пенджабі мовами). Найвпливовіші щоденні газети: малайською мовою — «Утусан Малайсія» («Представник Малайзії», з 1965), «Утусан Мелайю» («Представник Малайї», з 1939), «Беріта харіан» («Щоденні новини», з 1957); англ. мовою — «Нью стрейтс таймс» («Новий час Протоки», з 1845), «Малай мейл» («Малайська пошта», з 1896); кит. мовою — «Сіньчжоу жібао» («Новий материк», з 1929), «Чжунго бао» («Китайська преса», з 1946); тамільською — «Таміл несан» (з 1924). Нац. інформаційне агентство Бернама створено 1967. Радіомовлення ведеться малайською, англійською, китайською, тамільською, індонезійською, тайською, арабською мовами та трьома філіппінськими діалектами. Телебачення — з 1963.

Література малайською мовою веде свій початок з 7 ст. Включала в себе істор. хроніки, правові, теологічні, агіографічні твори, а також белетристику, що мала дидактичне спрямування. В 19 ст. зародилася просвітительська л-ра, зачинателем якої був *Абдуллах бін Абдулкадір Мунші*. Розвиток капіталістичних відносин в М. сприяв дальшій еволюції л-ри. В 1-й третині 20 ст. з романами виступили Саїд Шейх, А. Нававі, А. Ісмаїл, А. Рашід Талу, А. Самад Ахмад, А. Сідік, Ш. Салех та ін., з гумористичними оповіданнями — А. Рахім бін Салім (Каджей). Оновлювачем поетичної форми був М. Ясін Мамор. Осн. тема л-ри після 2-ї світової війни — нац.-визвольний рух в М. (романи Абдуллаха Гані Ісхака та ін.). Реалістичні тенденції особливо проявилися в жанрі оповідання (Кріс Мас, Усман Аванг та ін.). Громадян. мотиви притаманні поезії С. Н. Масурі, Усмана Аванга, Халіма Анвара. В жанрі роману важливі соціальні проблеми порушують Арена Ваті, А. Самад Саїд, Аліас Алі, Шахнон Ахмад, Ісмаїл Хусейн. Серед сучас. письменників М., які пишуть кит. мовою,— Сун Я, Цзян Жень; тамільською мовою — С. Вадівель та ін. Деякі письменники пишуть англ. мовою.

Н. М. Смурова.

Архітектура та образотворче мистецтво. На тер. М. з 8—13 ст. збереглися руїни буддійських храмів Кедаха. В 17—18 ст. під впливом ісламу споруджували мечеті й надгробки (в штатах Перак, Кедах). У 2-й пол. 19 ст. розвиваються міста (Пінанг, Куала-Лумпур), споруджуються будівлі в мішаних архіт. стилях Європи, Китаю та мусульм. Індії. Нар. житло — дерев'яні та бамбукові каркасні хатини на палях або на земляній площадці. Найдавніші пам'ятки мистецтва М.— неолітична кераміка, *менгіри* з Алор-Гаджахи (2-а пол. 1-го тис. до н. е., Малакка), барабани з бронзи тощо. Культура М. зазнала впливу Індії (скульптурні буддійські зображення), Китаю (худож. вироби з металу й кераміки). В сучас. М. поширені живопис, скульптура, з худож. ремесел — гончарство, ткацтво, плетіння.

Літ.: Руднев В. С. Малайзия (1963—1968). М., 1969; Латышева И. Малайзия. М., 1972; Гордеев В. В. Национальный вопрос в Малайзии. М., 1977; Хренов Ю. Ф. Экономическое развитие Малайзии. М., 1975; Брагинский В. И. Эволюция малайского классического стиха. М., 1975; Современная Азия. Справочник. М., 1977.

Статуї перед храмом у Пінангу.

МАЛА́ЙСЬКА МО́ВА — мова *малайців* та деяких ін. народів. Належить до *малайсько-полінезійських мов*. У М. м. виділяють численні діалекти. Найдавніші написи М. м. належать до 7 ст. М. м. поширилась у той час на Малайському архіпелазі як мова торгівлі, а з 15 ст. у багатьох районах архіпелагу стала мовою культури й мусульм. релігії. Протягом 15—19 ст. створено велику л-ру М. м. (з араб. графікою). В 20 ст. сформувалися дві літ. форми М. м., які офіційно наз. *індонезійською мовою* і літературною М. м. Малайзії (ін. її назва — малайзійська). Алфавіт цих мов базується на латинській графічній основі.

Ю. Х. Сірк.

МАЛА́ЙСЬКА ФЕДЕРА́ЦІЯ — 1) У 1948—57 офіційна назва володіння Великобританії на Пд. п-ва *Малакка*. 2) З 1957 — незалежна держава (з 1963 — в складі Федерації *Малайзія*).

МАЛА́ЙСЬКИЙ АРХІПЕЛА́Г — найбільший архіпелаг земної кулі. Лежить на Зх. Тихого ок., між Азією та Австралією. Включає понад 10 тис. островів, що утворюють кілька острівних груп: Великі й Малі *Зондські острови*, *Філіппінські острови*, Молуккські о-ви та ін. Заг. площа бл. 2 млн. км². Рельєф переважно гористий, вис. до 4101 м (г. Кінабалу на о. Калімантан). Район активного вулканізму: бл. 330 вулканів, з яких понад 100 діючих; часто бувають землетруси. Родовища олова, заліз. і марганцевих руд, нікелю, вольфраму, бокситів, нафти. Клімат переважно екваторіальний, жаркий; опадів 2000—5000 мм на рік. До вис. 1200 м поширені вологі тропічні вічнозелені ліси з пальмами (до 300 видів), пандануса-ми, деревовидними папоротями, бамбуком та ін.; до 2000 м — ліси з дуба, каштана, клена, хвойних; до 4000 м — вологі гірські ліси; вище — чагарники, гірські луки. На окремих вершинах — вічні сніги. На узбережжях та в дельтах рік — мангрові зарості, серед рослин багато *ендеміків* (бл. 35% видів). Характерні людиноподібні мавпи (орангутан, гібон), слони, носорог, малайський ведмідь, шерстокрил, довгоп'ят та ін. Багато природних і нац. парків. На островах М. а. розташовані д-ви *Індонезія*, *Малайзія* і *Філіппіни* та султанат *Бруней*.

М. М. Рубін.

МАЛА́ЙСЬКО-ПОЛІНЕЗІ́ЙСЬКІ МО́ВИ, австронезійські мови — сім'я мов. У М.-п. м. традиційно виділяють 4 групи (чи гілки) мов: *індонезійські мови, меланезійські мови, полінезійські мови й мікронезійські мови*, але така класифікація недостатньо відображає генетичні зв'язки цих мов. Характерні риси М.-п. м.: корінь багатоскладовий (найчастіше двоскладовий), *аглютинація*, в синтаксисі — аналітизм. У деяких сучас. класифікаціях мов М.-п. м.— найбільший з підвідділів австронезійської сім'ї, куди входить більшість австронезійських мов.

Ю. Х. Сірк.

МАЛА́ЙЦІ — 1) Поширена раніше в літературі загальна назва для народів Пд.-Сх. Азії, які говорять мовами індонезійської групи австронезійської мовної сім'ї. 2) Група народів Пд.-Сх. Азії, споріднених за походженням, мовою (див. *Малайська мова*) і культурою. Розрізняють власне М. (7,3 млн. чол., 1978, оцінка), які живуть переважно в Малайзії і Сінгапурі, і різні малайомовні народи (8,5 млн. чол., 1978, оцінка), які живуть переважно в Індонезії. За релігією М.— мусульмани-суніти, поширені також залишки давніх анімістичних вірувань (див. *Анімізм*) і елементи *буддизму* та *індуїзму*. Осн. заняття М.— землеробство, рибальство, мисливство, лісові промисли, ремесла. Про історію, економіку, культуру М. див. *Малайзія* та *Індонезія*.

МАЛА́ККА — півострів на Пд. Сх. Азії, є частиною п-ова Індокитай. Омивається на Зх. Андаманським м. і Малаккською прот., на Сх.— Пд.-Китайським м. і Сіамською зат. На Пн. перешийком Кра з'єднується з осн. частиною Індокитаю. Довж. бл. 1300 км, площа бл. 190 тис. км². Рельєф переважно гірський, вис. до 2190 м (г. Тахан), на узбережжі — низовинні рівнини, болота. Родовища олова, вольфраму, бокситів, золота, кам. вугілля тощо. Поширені вологі екваторіальні ліси, на узбережжі — мангрові зарості. З тварин зустрічаються мавпи, слон, носорог, тигр, ведмідь, олені, а також змії, черепахи, крокодили; з птахів — фазани, папуги, павичі тощо. На М. розташовані частини д-в *Таїланду* і *Малайзії*.

МАЛА́КОВ Георгій Васильович (10.II 1928, Київ — 14.VI 1979, там же) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1974). В 1955 закінчив Київ. художній ін-т, де вчився у В. *Касіяна* та І. *Плещинського*. Працював у галузі станкової та книжкової графіки. Твори: «Чорноморці» (1960), «Київ 1941—45» (1961—65), триптих «Їхній шлях» (1965), «Київ у гро-

зовий час» (1967—68), «В. І. Ленін за кордоном» (1969—70). М. виконав ряд екслібрисів.

Літ.: Беліченко Ю. В. Георгій Малаков. К., 1974

МАЛАКОЛО́ГІЯ (від греч. μαλάκιον — молюск і λόγος — вчення) — галузь *зоології*, що вивчає *молюсків*.

МАЛА́ЛА (Μαλάλας) Іоанн (бл. 491—578) — візант. історик. Автор всесвітньої хроніки (18 книг, перекладена старослов'ян. і груз. мовами), яка починалася з легендарної історії єгиптян і була доведена до 563. Давньорус. літописці користувалися хронікою М. як одним із джерел з всесвітньої історії.

МАЛА́НГ — місто в Індонезії, на о. Ява. Розташований на р. Брантас. Залізнична станція. 422,4 тис. ж. (1971). Підприємства первинної переробки с.-г. продукції, деревообр., текст., тютюнової пром-сті. Залізничні майстерні. Університет.

МАЛА́ХІВ КУРГА́Н — височина на Пд. Сх. Севастополя, один з важливих опорних пунктів під час *Севастопольської оборони 1854—55* та *Севастопольської оборони 1941—42*. В період *Кримської війни 1853—56* рос. солдати й матроси героїчно захищали М. к. протягом 11 місяців [27.VIII (8.IX) 1855 франц. війська після штурму захопили М. к.]. На М. к. було смертельно поранено адміралів В. О. *Корнілова*, П. С. *Нахімова*, вбито В. І. *Істоміна*. У роки Великої Вітчизн. війни в районі М. к. відбулися запеклі бої з нім.-фашист. військами. Після закінчення війни на М. к. реставровано істор. пам'ятки часів Крим. війни 1853—56, відкрито філіал *Севастопольського музею героїчної оборони і визволення міста*, встановлено пам'ятник рад. льотчикам, які загинули в боях за Севастополь. У 1958 на могилі Невідомого матроса на М. к. запалено вічний вогонь.

МАЛАХІ́Т (від греч. μαλάχη — мальва) — мінерал класу *карбонатів*. $Cu_2[(OH)_2CO_3]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,9—4,15. Тв. 3,5—4. Колір зелений різних відтінків. Блиск скляний. В СРСР родовища М. є в РРФСР (на Уралі) і в Казахстані; за кордоном — в Заїрі й Намібії. Використовують як *виробне каміння* для художньо-декорат. виробів, у ювелір. справі, для виготовлення фарб; разом з ін. мінералами родовищ — як *мідну руду*. *В. А. Супричов.*

МАЛА́ХОВ Василь Павлович [25.II (8.III) 1779, с. Малахівка на Чернігівщині — 1856] — вітчизняний лікар, доктор медицини і хірургії (з 1810). Навчався в Чернігів. семінарії. В 1801 закінчив петерб. Медико-хірург. академію, при якій працював до 1806; з 1806 — у петерб. клініці травматолога І. Ф. Буша. З 1813 — генерал-штаб-лікар Подільської армії, з 1829 — інспектор госпіталів. М. запропонував науково-практичну класифікацію хвороб (1820), в основу якої було покладено досягнення вітчизн. медицини; особливу увагу приділяв питанням профілактики. Учасник Бородінської битви (особистий лікар М. І. Кутузова). *М. О. Оборін.*

МАЛА́ХОВ Георгій Михайлович [н. 16 (29).III 1907, м. Білопілля, тепер Сум. обл.] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1947. Після закінчення (1930) Дніпроп. гірничого ін-ту працював на рудниках Кривбасу, 1939—46 — в Н.-д. гірничорудному інституті, Бакальському рудоуправлінні (Урал), з 1946 — в Криворізькому гірничорудному ін-ті (1951—73 — ректор). З 1973 — зав. Криворізьким відділом Ін-ту геологічних наук АН УРСР. Осн. напрями наук. діяльності — створення і вдосконалення високоефективних способів видобування корисних копалин, зокрема на великих глибинах, методів розкриття і підготовки родовищ, розробка досконаліших способів буропідривних робіт. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1948. Держ. премія УРСР, 1970.

МАЛА́ХОВ Петро Васильович (1753, м. Чернігів — 1807, там же) — укр. лікар. Навчався у Чернігів. колегіумі й у Моск. медико-хірург. школі, яку закінчив 1773 підлікарем. У 1770—72 брав участь у боротьбі з епідемією чуми в Москві. В 1775—80 — військ. лікар, з 1784 — лікар Чернігів. намісництва, а з 1797 — інспектор Чернігівської лікарської управи. Склав перший медико-топографічний опис Чернігів. губернії (у співавторстві з Л. Ф. Шафонським), сприяв поліпшенню мед. служби на Чернігівщині. За наукові праці з хірургії дістав звання штаб-лікаря (1783). *М. О. Оборін.*

МАЛАХО́ВИЧ Василь Лаврентій (р. н. і см. невід.) — білорус. та укр. друкар. З 1598 був друкарем у Вільні, 1608—11 — тех. керівником *Панівецької друкарні*, де видав публіцистичні антикатолицькі твори (лат. і польс. мовами). В 1615 надрукував у Львові дві брошури латинською мовою.

Я. Д. Ісаєвич.

«МА́ЛАЯ СОВЕ́ТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕ́ДИЯ» («МСЭ») — одна з рад. універсальних енциклопедій. Випущена вид-вом «Советская энциклопедия» в Москві. 1-е вид. «МСЭ» в 10 тт. вийшло 1928—31; 2-е вид. в 11 тт.— 1933—41 і 1947. У 1958—60 випущено 3-є вид. «МСЭ» в 10 тт. (вміщено бл. 50 тис. статей з різних галузей знань).

МАЛАЯ́ЛАМ — мова народу *малаялі*. Належить до *дравідійських мов*, близька до *тамільської мови*. В М. немає категорії роду, не розрізняються й категорії особи та числа в дієслові. У сучас. розмовній М. виділяються 12 тер. і ряд кастових (соціальних) діалектів. Писемність М.— з 10 ст. Алфавіт веде початок від *брахмі*. Література на М. бере початок в усній народній творчості давніх керальців. Перший значний твір на М.— «Рамачарітам» («Життєпис Рами», 13 ст.) за мотивами «*Рамаяни*». Популярними були ча́мпу — прозо-поетичні форми літ. твору на М. У 15—17 ст. великий вплив на розвиток л-ри мав релігійно-реформаторський рух бхакті (ідеології його проголошували рівність усіх людей перед богом, відкидали кастовий поділ). Вершина середньовічної л-ри на М.— творчість поета й філософа Туньджатту Ежуттаччана (16 ст.), який створив специфічний жанр «пісні папуги», епос «Духовна Рамаяна», переказав на М. «*Махабхарату*». У 18 ст. Кунджан Намбіяр запровадив літ. жанр тулаль — лібретто для нар. театралізованих вистав. У кін. 18 ст. зародилася сучасна малаяльська проза. Перший роман — «Індулекха» (1888) О. Чанду Менона. На поч. 20 ст. виступили поети Кумаран Ашан, Уллур Парамешвара Айяр і *Валлатхол* (Валлаттол) Нараяна Менон (його вірш «Мавзолей Леніна» перекладено укр. мовою). У розвиток сучас. прози значний вклад внесли М. Башір, Кешава Дев, П. Варкі, С. К. Поттеккат, Такажі Шівашанкара Пілле та ін. Найвідоміші письменники 70-х рр.: Г. Вівеканандан, П. Рафі, М. Кутті, Васудеван Наяр.

Літ.: Малаялам-русский словарь. С приложением краткого очерка грамматики языка малаялам. М., 1971; Джордж К. М. Литература малаялам. Пер. с англ. М., 1972.

М. С. Андронов, В. П. Макаренко.

МАЛАЯ́ЛІ — народ у Пд. Індії, осн. населення штату *Керала*. Чисельність — 25,5 млн. чол. (1978, оцінка). Мова М.— *малаялам*, належить до *дравідійських мов*. За релігією більшість М.— індуїсти, решта — християни і мусульмани; поширені також давні культи (місц. богинь, духів предків тощо). М.— народ давньої культури. Ще до н. е. у М. існувала д-ва Чера. Протягом віків територія розселення М. не раз розпадалась на феод. князівства. Роздробленість тер. М. закріпили португ., голландські, пізніше — англ. колонізатори (16—20 ст.). Лише 1956 М. возз'єдналися в єдиному штаті. Осн. заняття М.— землеробство, рибальство, садівництво, ремесла.

МАЛДИБА́ЄВ Абдилас [24.VI (7.VII) 1906, с. Кара-Булак, тепер Кеминського району Киргизької РСР — 31.V 1978, Фрунзе] — киргизький рад. композитор і співак (тенор), нар. арт. СРСР (з 1939). Член КПРС з 1939. З 1929 — у трупі Кирг. студії (пізніше — муз.-драм. театр, з 1942 — Кирг. театр опери та балету). В 1940—41 і 1947—50 навчався в Моск. консерваторії. Один з творців (спільно з В. Власовим та В. Фере) перших кирг. муз. драм і опер — «Аджал ордуна» («Не смерть, а життя», 1938), «Айчурек» («Місячна красуня», 1939), «Манас» (1946), «Токтогул» (1958,

Г. В. Малаков. Тротуар у Брюсселі. Картина на панелі. З серії «Бенілюкс» Лінограюра. 1960.

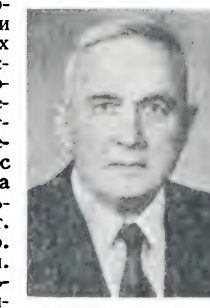

Г. М. Малахов.

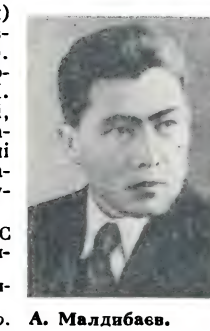

А. Малдибаєв.

Малина:
1 — плодоносна гілка;
2 — квітка в розрізі;
3 — плід у розрізі.

співавт. О. Веприк, М. Абдраєв) та ін. (в них виконував гол. партії), а також музики Держ. гімну Кирг. РСР (1946). М.— основоположник кирг. рад. пісні (масові, дит. пісні, хори, кантати, ораторії, романси). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

МА́ЛЕ — столиця Мальдівської Республіки. Порт (безмитної торгівлі) на острові Мале в Індійському ок., аеропорт. 17,5 тис. ж. (1979). Рибоконсервний з-д, лісопильня. Вивіз в'яленої і копченої риби, кокосових горіхів, копри. Держ. публічна бібліотека.

МАЛЕ́ ПОЛІ́ССЯ — фізико-географічна область на Пн. Зх. УРСР, між *Волинською височиною* (на Пн.) та *Подільською височиною* (на Пд.). Довж. понад 300 км, шир. до 70 км. Поверхня переважно рівнинна, вис. до 245 м, подекуди — *гриви*, трапляються *дюни*. Родовища кам. вугілля, торфу, мергелю, піску, глини. Клімат вологий, опадів бл. 740 мм на рік. Ріки (Буг, Рата, Стир, Іква, Вілія, Горинь та ін.) рівнинні, з повільною течією, долини подекуди заболочені. Поширені ліси (сосна, дуб, береза, осика), луки. Вирощують льон, овочі, зернові, цукр. буряки тощо.

МАЛЕ́ВИЧ Казимир Северинович [11 (23).II 1878, поблизу Києва — 15.V 1935, Ленінград] — рос. рад. живописець. У 1895—96 навчався в Київ. рисувальній школі, 1904—05 — Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1905—10 — в студії Ф. Рерберга в Москві. Брав участь у виставках «Бубновий валет», «Ослячий хвіст», футуристичній «0,10» та ін. Намагався поєднати в своїй творчості принципи *кубізму* й *футуризму* («На сінокосі», 1909; «Станція без зупинки», 1911). Пізніше став одним з основоположників *абстрактного мистецтва*. В своїх творах (напр., «Чорний квадрат») зводив предметну форму до найпростіших геом. елементів (див. *Супрематизм*).

МАЛЕЇ́Н (від лат. malleus — сап) — біопрепарат для алергіч. діагностики *сапу* коней, ослів, мулів. Вперше запропонували 1891 незалежно один від одного рос. дослідники Х. І. Гельман і О. І. Кальнінг. Являє собою прозорий фільтрат сапної культури убитого мікроба Bact. mallei, який після перевірки на стерильність, нешкідливість і активність дозволяють до використання. Застосовують М. при очній, або офтальмопробі, а також підшкірно і внутрішньошкірно.

МАЛЕЇ́НОВА КИСЛОТА́ (від лат. malum — яблуко) — один із двох геометричних ізомерів (цис-ізомер, див. також *Ізомерія*) етилендикарбонової кислоти HOOCCH-CHCOOH. Безбарвна кристалічна речовина, $t_{пл}$ 130° С; легко розчиняється у воді та ефірі. М. к. сильніша за *фумарову кислоту* (другий геометричний ізомер), але менш стійка; на світлі або при нагріванні вище 200° С легко перетворюється на фумарову к-ту. У природі не знайдена. Одержують М. к. при нагріванні яблучної к-ти. У пром-сті застосовують гол. чин. ангідрид М. к. (див. *Малеїновий ангідрид*).

МАЛЕЇ́НОВИЙ АНГІДРИ́Д — ангідрид *малеїнової кислоти*, безбарвні кристали, $t_{пл}$ 52,8° С, $t_{кип}$ 199,9° С; добре розчиняється у воді, діоксані, спирті, ацетоні, хлороформі, малорозчинний в ефірі, чотирихлористому вуглеці, насичених вуглеводнях. Наявність подвійного зв'язку зумовлює активність М. а., він легко приєднується до дієнів (див. *Дієновий синтез*). Одержують каталітичним окисленням бензолу або фурфуролу. Застосовують у виробн. пластичних мас, синтетичних *волокон*, фарм. препаратів тощо.

МА́ЛЕР (Mahler) Густав [7.VII 1860, Каліш, Чехія — 18.V 1911, Відень] — австр. композитор і диригент. У 1875—78 навчався в Віденській консерваторії. У 1891—97 — перший диригент Гамбурзької опери; 1897—1907 — директор, диригент і режисер Віденської придворної опери. В 1908—09 — диригент «Метрополітен-опера» (Нью-Йорк), 1909—11 — керівник Нью-Йоркського філармонічного оркестру. Творчість М. зробила значний вплив на розвиток симф. музики 20 ст. Твори: 9 симфоній (1898—1909, 10-а незакінчена), симфонія-кантата «Пісня про вемлю» (1908), три вокальні цикли з оркестром «Пісні мандрівного підмайстра» (1884), «Чарівний ріг хлопчика» (1888), «Пісні про померлих дітей» (1902) та ін.

МАЛЕ́РБ (Malherbe) Франсуа де (бл. 1555, Кан, Нормандія — 16.X 1628, Париж) — франц. поет і критик. Основоположник поезії *класицизму*. В одах, гімнах, стансах прославляв боротьбу франц. абсолютної монархії за об'єднання країни. Реформатор поезії, М. виступав за чистоту літ. мови, її збагачення та унормування. В поезії вимагав чіткого розмежування жанрів, стрункої композиції, гармонії стилю і досконалості метрики. Більшість правил, сформульованих М., стали для поезії класицизму обов'язковими. Окремі вірші М. укр. мовою перекладали М. Терещенко та ін.

Тв.: Укр. переклад.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971.

Н. О. Модестова.

МАЛИ́Й АДЖАЛИ́ЦЬКИЙ ЛИМА́Н — солоний лиман на пн. узбережжі Чорного м., у межах Одес. обл. УРСР. Площа 8 км². Від моря відокремлений пересипом. Живиться за рахунок інфільтрації мор. води. У посушливі роки частково пересихає.

МАЛИ́Й КАВКА́З — система гірських хребтів на Закавказзі. З *Великим Кавказом* сполучається Ліхським хр., відокремлюється Колхідською та Куринською низовинами; на Пд. і Пд. Зх. прилягає до Вірменського нагір'я. До М. К. належать хребти Месхетський, Тріалетський, Сомхетський, Шахдагський, Муровдаг, Карабахський та ін. Вис. до 3724 м (г. Гямиш у хр. Муровдаг). Родовища заліз., мідних та ін. руд. На пн. схилах — ліси, на пд.— степова рослинність і чагарники, вище — луки. На базі мінеральних джерел — курорти Боржомі, Бакуріані. Див. також *Кавказ*.

МАЛИ́Й КІНЬ — екваторіальне сузір'я; не містить зір, яскравіших 4,0 візуальної *зоряної величини*. Видно на всій території СРСР (найкраще в липні — серпні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

МАЛИ́Й КУЯ́ЛЬНИК — річка в УРСР, у межах Одес. обл., впадає в Хаджибейський лиман Чорного м. Довж. 89 км, площа бас. 1540 км². Живлення переважно дощове. На річці споруджено греблю, є водосховище.

МАЛИ́Й ЛЕВ — сузір'я Пн. півкулі неба; найяскравіша зоря має блиск 3,8 візуальної *зоряної величини*. Видно на всій території СРСР (найкраще в січні — березні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

МАЛИ́Й ПЕС — екваторіальне сузір'я; найяскравіші зорі — α (*Проціон*) і β — мають блиск 0,4 і 2,9 візуальної *зоряної величини*. Видно на всій території СРСР (найкраще в грудні — лютому). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

МАЛИ́Й СЕРЕ́Т — річка в УРСР, у межах Чернівецької обл., права притока Серету (бас. Дунаю). Довж. 61 км, площа бас. 567 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для госп. водопостачання.

МАЛИ́Й ТЕА́ТР, Державний академічний ордена Леніна і ордена Жовтневої Революції Малий театр СРСР — один з найстаріших драм. театрів країни. Під офіц. назвою Малий театр відкритий 14 (26).X

1824, але формування постійної трупи в Москві почалося ще в 50-і рр. 18 ст. Творча історія М. т. пов'язана з розвитком передової громадської думки Росії, з утвердженням на його сцені реалізму, основоположником якого був М. *Щепкін*, і революц. романтизму, видатним виразником якого став П. *Мочалов*. На сцені М. т. знайшли втілення класичні твори рос. л-ри (Грибоєдова, Гоголя, Пушкіна, Тургенєва, Сухово-Кобиліна), зарубіжних авторів (Шекспіра, Шіллера). З 1853 основним драматургом театру став О. Островський. Тут було поставлено 47 його п'єс.

У колектив театру розквітла майстерність видатних акторів — П. *Садовського*, С. *Шумського*, В. *Живокіні*; в 70-х рр. розкрився талант М. *Єрмолової*. В ці роки в М. т. встановилися зв'язки з укр. культурою, початі ще М. Щепкіним. В 1877, в бенефіс Г. *Федотової*, М. т. поставив «Назара Стодолю» Т. Шевченка (наз. «Вночі проти різдва»). В кін. 19 — на поч. 20 ст. кращі представники М. т. на чолі з М. Єрмоловою, Г. Федотовою, О. *Ленським*, О. *Южиним* активно виступали за громадську значущість репертуару, художню довершеність вистав. В останнє десятиліття 19 ст. до М. т. прийшла талановита акторська молодь, що пізніше — в переджовтневі й рад.

роки — склала основне творче ядро колективу: О. *Яблочкіна*, В. *Рижова*, В. Массалітінова. Є. *Турчанінова*, О. *Остужев*, М. *Яковлєв*, С. *Кузнецов*, М. *Климов*, В. *Пашенна* та ін. З перших років Рад. влади М. т. поставив своє мистецтво на службу трудовому народові. В 1919 йому було присвоєно звання академічного. Розквіт мист. М. т. пов'язаний з втіленням на його сцені рад. драматургії — п'єс М. Горького, К. Треньова, Б. Лавреньова, Б. Ромашова, М. Погодіна, Л. Леонова, О. Корнійчука («Богдан Хмельницький», «В степах України», «Партизани в степах України», «Фронт», «Калиновий гай», «Крила», «Чому посміхалися зорі»), М. Зарудного («Веселка») та ін. У роки Великої Вітчизн. війни М. т. показав ряд патріотичних вистав, бригади акторів і фронтовий філіал виступали в частинах діючої армії. В 30—50-і рр. в М. т. працювали режисери К. *Хохлов*, К. *Зубов*, О. *Дикий*, в 50—70-х — Б. *Бабочкін*, Л. Варпаховський, Є. *Симонов*, Б. *Равенських*. У трупі театру (1980): нар. артисти СРСР, Герої Соціалістичної Праці О. Гоголєва, М. Жаров, І. Ільїнський, М. Царьов (1950—63 і з 1970 — директор); нар. артисти СРСР М. Анненков, Е. Бистрицька, І. Любезнов, Р. Ніфонтова, М. Рижов, Є. Самойлов, В. Хохряков. Театр нагороджено орденом Леніна (1937) і орденом Жовтневої Революції (1974). При М. т. працює театр. школа (з 1938 — училище ім. М. С. Щепкіна, 1943 дістало права вищого навчального закладу). М. т. має сцену-філіал. Колектив не раз виступав на Україні. Будинок М. т. споруджено 1820—24 (арх. О. Бове) як приватну споруду, перебудовано під театр 1838—40 (арх. К. Тон), 1947 реконструйовано. В 1929 перед гол. будинком встановлено пам'ятник О. М. Островському (скульптор М. Андреєв, арх. І. Машков).

Літ.: Сто лет Малому театру. 1824—1924. М., 1924; Зограф Н. Г. Малый театр второй половины XIX века. М., 1960; Малый театр СССР. 1824—1974. М., 1978. *М. І. Царьов.*

МАЛИЙ УТЛЮК — річка в УРСР, у межах Запоріз. обл., впадає в Утлюцький лиман Азовського м. Довж. 67 км, площа бас. 600 км². Живлення переважно дощове. Використовують для потреб сільс. господарства.

МАЛИКОВ Кубаничбек Іманалійович [3 (16).IX 1911, с. Уч-Емчек, тепер Кантського району Кирг. РСР — 9.XII 1978, м. Фрунзе] — кирг. рад. письменник, засл. діяч мист. Кирг. РСР (з 1947), нар. поет Кирг. РСР (з 1969). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1928. Перша зб. «Вірші Кубаничбека» (1933). У своїх творах М. писав про життя кирг. народу за Рад. влади, про його героїзм під час Великої Вітчизн. війни та трудові подвиги, дружбу народів. Автор поем «Вибір імені» (1954), «Кров за кров», «Ровесники із Ала-Тоо», зб. віршів «Огні в горах» (1957), «Думи про майбутнє» (1964), «Голос зі скелі» (1966) та ін., п'єс «Кулуйпа» (1938), «На високій землі» (1956), «Осмонкул» (1970) та ін. Співавтор лібретто ряду нац. опер. Брав участь у складанні зведеного варіанту кирг. нар. епосу «*Манас*». Поема «Дружба і любов» (1949), вірш «Розмова з Тарасом Шевченком» (1939) — про дружбу укр. і кирг. народів. Україні присвятив цикл віршів «По місту Києву» (1954). Автор статей про Т. Шевченка, перекладач його творів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. перекл.— Ала-Тоо — моя отчизна. М., 1958; Киргизстан — край мой отчий. Фрунзе, 1971; Встречи на берегу Иссык-Куля. Фрунзе, 1978

Р. З. Кидирбаєва.

МАЛИКОВ Степан Федорович [н. 14 (26).XII 1909, м. Горлівка, тепер Донец. обл.] — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1928. Н. в робітн. сім'ї. В 1938 закінчив Моск. ін-т нар. господарства ім. Г. В. Плеханова, працював на парт. і госп. роботі в Харкові та Києві. З вересня по грудень 1942 — уповноважений ЦК КП(б)У по організації парт. підпілля та партизан. руху в Житомир. обл. В січні 1943 — квітні 1944 — секретар Житомир. підпільного обкому партії, командир партизан. з'єднання. З травня 1944 — на керівній рад. і госп. роботі. На XVII і XVIII з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна. ін. орденами і медалями.

МАЛИН — місто Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Ірші (притока Тетерева), за 4 км від залізнич. ст. Малин. Засн. в 11 ст. В 1320 загарбаний лит., після *Люблінської унії 1569*, — польс. феодалами. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 — місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (22.VII 1941 — 12.XI 1943) тут діяла *Малинська підпільна організація*, яку очолював П. А. *Тараскін*, а після його загибелі — Н. І. *Сосніна*. В районі М. діяв партизанський загін. У місті — *Малинська паперова фабрика* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, дослідно-експериментальний, маслосироробний, овочесушильний, 4 щебеневі з-ди, нерудних буд. матеріалів і хлібний комбінати, меблева та швейна ф-ки, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Лісотехнікум, філіал Ірпінського індустр. технікуму, сільс. профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв., музична та спорт. школи; 2 лікарні. 2 будинки культури, кінотеатр, 5 б-к, музей революц., бойової і трудової слави. Старовинний парк (19 ст.; тепер ім. Ленінського комсомолу). Курган Безсмертя (1972, архітектори Д. Ляшевич, О. Яцюк, художник В. Кульганик).

К. І. Маликов.

МАЛИНА — підрід роду Rubus родини *розових*. Кущі або напівкущі, коренева система й кореневище багаторічні. З кореневих паростків розвиваються однорічні стебла 50—180 см заввишки, які на другий рік плодоносять і відмирають. Листки непарноперисті. Суцвіття — китиця або щиток. Квітки двостатеві, білі. Плід — збірна кістянка. Понад 120 видів, поширених переважно в помірній і субтропіч. частинах Азії, Америки й Європи. В СРСР — 2 види й 1 підвид; в УРСР — 1 вид. Культурні сорти М. походять від М. звичайної (R. idaeus), М. американської (R. strigosus), М. чорної (R. occidentalis). М. культивують в європ. країнах і в США. На Україні вирощують скрізь. Плоди М. містять (в %) 4,6—10,7 цукрів, 1,13—1,96 органіч. к-т, 0,26 дубильних речовин, 0,77—1,9 азотистих речовин, вітаміни С, В, каротин. Плоди споживають свіжими й сушеними, переробляють на варення, мармелад, сироп, вино тощо. Сушені плоди застосовують як потогінний засіб. Урожайність М. за належного догляду — 80—100 ц/га. На Україні районовані (1981) сорти: Зміна, Мальборо, Награда, Новокитаївська та ін.

МАЛИНІВКА, вільшанка (Eritahcus) — рід птахів родини дроздових. 25 видів, поши. в Європі, Зх. Сибіру, на Кавказі, в Малій Азії, Пн.-Зх. Африці; в СРСР — 2 види, в УРСР — 1: малинівка (E. rubecula). Довж. тіла 122—155 мм, маса 16,4—19,5 г. Забарвлення спини зеленувато-буре, черевця — білясте, грудей і вола — руде. Селиться перев. в глухих захаращених вологих лісах з густим підліском. Тримається поодинці й парами. Гніздо на землі або у пеньках низько над землею. За сезон має 1—2 кладки по 4—7 яєць, *інкубація* 14 діб. Живиться комахами та ін. безхребетними, ягодами. Викопні рештки відомі з антропогенових відкладів Європи, зокрема в СРСР — з плейстоценових алювіальних відкладів Десни. *Л. О. Смогоржевський.*

МАЛИНІВКА — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. Коробочкине. 7,3 тис. ж. (1980). Радгосп, 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія. Будинок культури. 3 б-ки. Засн. 1652.

Малинівка.

МАЛИНА Олександр Никифорович (7.VIII 1865, містечко Мрин, тепер село Носівського р-ну Чер-

Курган Безсмертя в Малині. 1972.

М. С. Малиновський, академік АМН СРСР.

Р. Я. Малиновський.

Малинний жук: *1* — жук; *2* — личинка; *3* — ушкодження малини.

ніг. обл.— 22.V 1941, Київ) — укр. рад. фольклорист. Закінчив Ніжинський історико-філологічний ін-т (1890). Учителював у різних містах України. За рад. часу жив у Києві, брав участь у роботі Етнографічної комісії АН УРСР. Зібрав численні фольклорні й етногр. матеріали, вивчав *думи*, репертуар кобзарів і лірників. Осн. праці: «Малоруське весілля» (1897), «Іван Купала в Чернігівській губернії», «Родини й хрестини» (обидві — 1898), «Збірник матеріалів з малоруського фольклору» (1902), «Кобзарі О. Власко та Д. Симоненко й лірник А.Іваницький, їхній репертуар» (1929).

О. І. Дей.

МАЛИ́ННІ ЖУКИ́, малинники (Byturidae) — родина *жуків*. Пошир. в Європі й Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, відомий рід Bythrus з 2 видами, з них м а л и н н и й ж у к (B. tomentosus) — небезпечний шкідник малини й ожини. Жук видовжений (довж. 3,8—4,3 мм) сірувато-чорний, вкритий сірими або жовтими волосками. Личинка (довж. 6—6,5 мм) світлокоричнева або жовтувата. Зимують жуки й личинки у ґрунті. Навесні жуки живляться листям, пуп'янками та нектарниками квіток. Личинки розвиваються у суплідді, вигризають у плодоложі ходи, об'їдають плоди. Цикл розвитку М. ж. однорічний, частково дворічний. З а х о д и б о р о т ь б и. Перекопування восени ґрунту навколо кущів та оранка міжрядь.

МАЛИНО́ВСЬКИЙ Борис Миколайович (н. 24.VIII 1921, с. Лух, тепер смт Іванов. обл.) — укр. рад. вчений у галузі обчислювальної техніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив (1950) Івановський енерг. ін-т. У 1953—57 працював в Ін-ті електротехніки АН УРСР, з 1957 — в Обчислювальному центрі (з 1962 — Ін-т кібернетики) АН УРСР. Праці присвячені розробці теорії і створенню засобів цифрової обчислювальної техніки. Керував створенням обчислювальної машини «Дніпро», розробив принципи побудови сімейства вітчизн. *мікроЕОМ*. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки та медалями. Держ. премія УРСР, 1977; премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1978.

МАЛИНО́ВСЬКИЙ Михайло Сергійович [22.IX (4.X) 1880, с. Неклюдово, тепер Ульян. обл. РРФСР—11.V 1976, Москва]—рад. акушер-гінеколог, акад. (з 1944) і віце-президент (1945—47) АМН СРСР, засл. діяч науки РРФСР (з 1934), Герой Соціалістичної Праці (1971). В 1907 закінчив мед. ф-т Казанського ун-ту, 1919—23 — професор Іркутського ун-ту, 1923—48 — зав. кафедрою акушерства й гінекології 1-го Моск. мед. ін-ту, 1947—59 — професор кафедри Центр. ін-ту вдосконалення лікарів. Праці М. присвячені проблемам післяпологової інфекції, знеболювання пологів, раку жіночої статевої сфери, оперативного акушерства тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

МАЛИНО́ВСЬКИЙ Михайло Сергійович [н. 11 (24).X 1902, с. Соловецьке Шабалінського р-ну Кіровської обл.] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1943), засл. діяч науки УРСР (з 1968). У 1932 закінчив Горьков. хіміко-технолог. ін-т. У 1933 — 1949 працював у Горьков. ун-ті (з 1944 — професор), з 1949 — у Львів., з 1956 — у Дніпроп. ун-ті. Праці з питань реакційної здатності і фізіол. активності органіч. сполук у зв'язку з їхньою будовою. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

МАЛИНО́ВСЬКИЙ Олександр Іванович [10 (23).IV 1915, Київ — 19.VIII 1976, там же] — укр. рад. архітектор. Член КПРС з 1961. В 1940 закінчив архіт. ф-т Київ. інженерно-буд. ін-ту. Осн. роботи (в співавт.): ген. план і забудова *Хрещатика* (1949—56), станція метрополітену «Завод ,,Більшовик''» (1963), аеровокзал у Борисполі (1959—65, іл. див. т. 3, с. 414), пам'ятник-монумент Жовтневої революції (1977), будинок Укрпрофради (1978), наук.-освітній центр т-ва «Знання» (1980) та ін. (всі — в Києві).

МАЛИНО́ВСЬКИЙ Родіон Якович [11'(23).XI 1898, Одеса — 31.III 1967, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1945, 1958), Народний Герой Югославії (1964). Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї робітника. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. В Рад. Армії з 1919. В 1930 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В 1937—38 — учасник нац.-революц. війни респ. народу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. стрілецьким корпусом, арміями (6-ю, 66-ю і 2-ю гвард.), військами Пд., Пд.-Зх. (з 20.X 1943 — 3-го Укр.), 2-го Укр. фронтів. З 1945 М.— команд. військами Забайкальського фронту. Після війни — команд. військами Забайкальсько-Амурського військ. округу (1945—47), головнокоманд. військами Далекого Сходу (1947—53), команд. військами Далекосхідного військ. округу (1953—56). З 1956 — 1-й заст. міністра оборони і головнокоманд. Сухопутними військами. З 1957 — міністр оборони СРСР. З 1952 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1956 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—7-го скликань. Автор книги «Солдати Росії» (1969). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом «Перемога», 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

І. В. Архипов.

МА́ЛИНСЬКА ПАПЕ́РОВА ФА́БРИКА імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Розташована в м. Малині Житомир. обл. Засн. 1871. В 1918 спалена підприємцями. В роки перших п'ятирічок ф-ку відбудовано й реконструйовано. На підприємстві було освоєно виробн. нової продукції — конденсаторного паперу. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 ф-ку було цілком зруйновано. Після відбудови 1944 одержано першу післявоєнну продукцію. Ф-ка виготовляє: конденсаторний папір різних марок, основу для копіювального паперу, теплочутливий папір, діазокалькv тощо. На підприємстві (1980) встановлено 16 високопродуктивних паперороб них машин (1940 — 4 машини); розроблено і впроваджено технологічні процеси виробн. конденсаторного паперу з особливо низькими діелектричними втратами і високою електричною міцністю, підвищеною щільністю та ін. М. п. ф. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1971).

Ю. М. Приходько.

МА́ЛИНСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ, Малинське підпілля — антифашистська орг-ція, що діяла у м. Малині і Малинському р-ні Житомир. обл. з грудня 1941 по листопад 1943. В грудні 1941 було утворено підпільний Малинський райком партії (секретар — П. А. *Тараскін*), який за час своєї діяльності організував у селах Баранівка, Пиріжки, Головки, Садки, Вирва підп. патріотичні групи. Підпільники організовували саботаж заходів окупантів, диверсії на залізниці та пром. підприємствах, розповсюджували звідомлення Радінформбюро, рад. газети та партизан. видання. В червні 1942 було сформовано і виведено в ліс партизан. загін (командир М. П. Устинов). Після загибелі П. А. Тараскіна і членів підпільного райкому (січень 1943) підпільну орг-цію очолила комсомолка Н. І. *Сосніна*. Підпільники, встановивши зв'язок з партизан. загонами, передавали їм розвідувальні дані, медикаменти, зброю, боєприпаси, проводили пропаганд. роботу серед словацьких солдатів. У серпні 1943 Н. І. Сосніна загинула. Підпільна орг-ція продовжувала боротьбу до визволення м. Малина рад. військами. Діяльність М. п. о. відображено в повісті С. Смирнова «Сім'я» (1967).

Г. І. Денисенко.

МА́ЛИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Житомирської обл. УРСР. Утворений 1937. Площа 1,5 тис. км². Нас. 58,9 тис. чол. (1980). У районі — 106 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Малин*. М. р. розташований у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: граніти, глини, піски, ільменіт. Річки — *Тетерів* (на пд.-сх. межі району), Кам'янка, *Ірша* з прит. *Тростяниця* і Візня (усі—бас. Дніпра). Ґрунти піщані, супіщані, дерново-підзолисті. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, ялина, дуб, граб, осика, береза, вільха, ясен) займають бл. 51 тис. га. Найбільші підприємства: *Малин-*

ська паперова фабрика імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, малинські дослідно-експериментальний та маслосироробний з-ди, комбінат нерудних буд. матеріалів, меблева та швейна ф-ки. Комбінат побутового обслуговування (Малин) та будинок побуту. С. г. району спеціалізується на виробн. яловичини і молока, вирощуванні картоплі, льону, насіння овочевих культур. Площа с.-г. угідь 1979 становила 78,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,2 тис. га. У М. р.— 9 колгоспів, 2 радгоспи, Поліська дослідна станція (с. Федорівка), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Малин, Головки, Чоповичі, Пенизевичі. Автошляхів — 479 км, у т. ч. з твердим покриттям — 413 км. У районі — 48 заг.-осв., музична та спорт. школи, лісотехнікум, сільс. профес.-тех. уч-ще; 57 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 16 будинків культури, 55 клубів, кінотеатр, 51 кіноустановка, 56 б-к, музей революц., бойової і трудової слави. У смт Чоповичах народився укр. рад. художник С. А. *Кириченко*. У районі видається газ. «Прапор Жовтня» (з 1931).

Л. Б. Корейба.

МАЛИ́ЦЬКА Костянтина Іванівна (літ. псевд.— Віра Лебедова, Чайка Дністрова та ін.; 30.V 1872, с. Кропивник, тепер Калуського р-ну Івано-Фр. обл.— 17.III 1947, Львів) — укр. письменниця і перекладачка. Працювала вчителькою в школах Галичини і Буковини. З 1944 — бібліограф бібліотеки АН УРСР у Львові. Авторка збірок віршів та оповідань з життя дітей: «Малі герої» (1899), «З трагедій дитячих душ» (1907), зб. нарисів на педагогічні теми «Мати» (1902), драм. сценок «Вінок на могилу Шевченка» (1903) та ін. Перекладала твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гарінa-Михайловського. Написала слова пісні «Чом, чом, земле моя...»

Ф. П. Погребенник.

МАЛИЦЬКИЙ Федір Михайлович [н. 17.II (1.III) 1900, с. Долобичів на Холмщині, тепер ПНР] — укр. рад. письменник. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1929). Працював учителем. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1926. Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», «*Західна Україна*». Окремими виданнями вийшли збірки поезій «Холмщина» (1927), «Поезії» (1931), «Грози над смереками» (1966), «Цвіт ломикаменя» (1971), повість «Бистрий Буг» (1966), зб. віршів і оповідань «Заграви над Бугом» (1970) та ін. Істор.-біографічні поеми «Юрій Котермак» — про Г. *Дрогобича* і «Мудрець з Чорнух» — про Г. *Сковороду*. На вірші М. написано багато пісень.

Тв.: Обжинки. К., 1979; Дороги життя. К., 1980.

П. І. Орлик.

МАЛИ́Ш Гафія Ничипорівна [24.I (7.II) 1916, с. Дігтярі, тепер смт Срібнянського р-ну Черніг. обл.— 18.V 1964, там же] — укр. рад. килимарниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). З 1929 працювала на ф-ці худож. виробів ім. 8 Березня (*Дігтярі*). За участю М. створено тематичні килими: портрет Т. Г. Шевченка (1937), «Навіки з російським народом» (1950), «Переяславська рада» (1954), «Радянська Україна» (1960).

МАЛИ́Ш Софія Онисимівна [н. 10 (23.II) 1914, с. Дігтярі, тепер смт Срібнянського р-ну Черніг. обл.] — укр. рад. ткаля, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). З 1932 працює на ф-ці худож. виробів ім. 8 Березня (*Дігтярі*). Створює декоративні плахтові та перебірні тканини.

МА́ЛИШЕВ Юрій Васильович (н. 27.VIII 1941, м. Ніколаєвськ Волгоградської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1980), полковник. Член КПРС з 1964. Закінчив Харків. вище військ. авіац. училище льотчиків (1963) та Військ.-повітряну академію ім. Ю. О. Гагаріна (1977). В загоні космонавтів — з 1967. Разом з В. В. *Аксьоновим* здійснив (5—9.VI 1980) політ на космічному кораблі «Союз Т-2» (див. «*Союз*») як командир корабля. Програмою польоту корабля «Союз Т-2» передбачалися дальші випробування і опрацювання бортових систем транспортного корабля серії «Союз Т» в пілотованому варіанті, проведення динамічних операцій разом з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-36» (осн. екіпаж — Л. І. *Попов* і В. В. *Рюмін*) з використанням нової системи керування космічного корабля «Союз Т-2». В спускному апараті корабля «Союз Т-2» доставлено на Землю матеріали випробувань, результати досліджень і експериментів, виконаних на станції «Салют-6» і на кораблі «Союз Т-2».

МАЛИ́ШКІН Олександр Георгійович [9 (21).III 1892, с. Богородське, тепер Мокшанського р-ну Пенз. обл.— 3.VIII 1938, Москва] — рос. рад. письменник. Учасник громадян. війни, 1920 брав участь у визволенні Криму. Літ. діяльність почав 1913. У ранніх оповіданнях, об'єднаних у цикл «Повітова любов» (1916), змальовані побут і звичаї провінційної Росії. Повість «Падіння Даїра» (1923) — про штурм Перекопу та ліквідацію врангелівської армії в Криму. Тема громадян. війни в Україні показана також в оповіданнях «Ніч над Кривим Рогом» (1923), «Поїзд на південь» (1925) та в повісті «Севастополь» (1931). Роман «Люди з глушини» (1937—38) — про процес формування характеру рад. людини.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1965; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1978.

МАЛИ́ШКО Андрій Самійлович [2 (15).XI 1912, с. Обухів, тепер місто Київ. обл.— 17.II 1970, Київ] — укр. рад. поет, громад. діяч. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1932). Друкуватися почав 1930. Перша зб. поезій «Батьківщина» (1936). У збірках «Лірика» (1938), «Народження синів» (1939), «Жайворонки» (1940), «Листи червоноармійця Опанаса Байди» (1940) та ін. опоетизував трудові будні рад. людей, подвиги героїв революції, створив образи видатних митців минулого (Т. Шевченка, О. Пушкіна, М. Коцюбинського, М. Горького). Поеми («Ярина», 1938; «Кармалюк», 1940; «Дума про козака Данила», 1941) присвячені минулому укр. народу. Ідеєю рад. патріотизму пройняті твори М. воєнних років: збірки «До бою вставайте» (1941), «Україно моя!» (1942), «Понад пожари» (1942), «Слово о полку» (1943), «Битва» (1943), «Ярославна» (1946); публіцистика. З фронтовою лірикою тематично пов'язані поеми, написані 1945—47: «Сини», «Любов», «Марія», «Жива легенда», «Прометей». Зб. «Лірика» і поема «Прометей» удостоєні Держ. премії СРСР 1947. В 1944—46 був редактором журн. «*Дніпро*». Відбудову нар. господарства, боротьбу за мир відображено в збірках повоєнних років «Весняна книга» (1949), «За синім морем» (1950, Держ. премія СРСР, 1951), «Корейська поема» (1951). В поемі «Це було на світанку» (1948) створив образ укр. колгоспниці-трудівниці. Тематично багата і філософськи насичена лірика 50—60-х рр.: збірки «Що записано мною» (1956), «Серце моєї матері» (1959), «Полудень віку» (1960), «Листи на світанні» (1961), «Прозорість» (1964), «Далекі орбіти» (1962, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1964), «Дорога під яворами» (1964, Держ. премія СРСР, 1969); «Рута» (1966), «Синій літопис» (1968), «Серпень душі моєї» (1970). Поеми «Франко в Криворівні» (1956) і «Тарас Шевченко» (1961) відтворюють постаті геніальних революційних демократів. Поезія М. споріднена з нар. поетичною творчістю, романтично піднесена, музикальна. Ліричні твори М., покладені на музику композиторами П. Майбородою, О. Білашем та ін. («Київський вальс», «Пісня про рушник», «Стежина» та ін.), стали нар. піснями. М. написав лібретто опер «Молода гвардія» (муз. Ю. Мейтуса), «Арсенал» (разом з О. Левадою; муз. Г. Майбороди). Перекладав твори О. Пушкіна, О. Твардовського, О. Прокоф'єва, Я. Купали, А. Кулешова, В. Пшавели, Г. Гейне, Ф. Прешерна, Я. Івашкевича та ін. поетів. Виступав і як літ. критик («Думки про поезію», 1959, «Слово про поета», 1960, та ін.). Твори М. перекладено багатьма мовами народів СРСР та іноз. мовами. Депутат Верховної Ради УРСР 3—6-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1962—63; Твори, т. 1—10. К., 1972—74; Поезії. К., 1978; Рос. перекл.— Избранное. М., 1948; Стихи и поэмы. М., 1962; Август души моей. М., 1974; Полдень века. М., 1975.

Літ.: Історія української літератури, т. 8. К., 1971; Коваленко Л. М. Поет Андрій Малишко. К., 1957; Кобилецький Ю. С. Андрій Малишко. В кн.: Кобилецький Ю. С. Літературні портрети. К., 1958; Про Андрія Малишка. К., 1962; Малишкові дороги. К., 1975; Дем'янівська Л. С. Андрій Малишко. К., 1977; Неділько В. Вивчення творчості Андрія Малишка. К., 1977.

Л. М. Коваленко.

МАЛІ — держава, що існувала у 8—17 ст. у межиріччі верхів'їв річок Сенегалу і Нігеру (тер. сучас. Зх. Судану). До 1-ї чверті 13 ст.

Ю. В. Малишев.

А. С. Малишко.

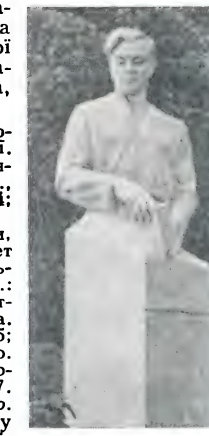

Пам'ятник **А. С. Малишку** на Байковому кладовищі в Києві.

Герб Малі.

МАЛІ

Площа — 1204 тис. км²

Населення — 6,3 млн. чол. (1976, перепис)

Столиця — м. Бамако

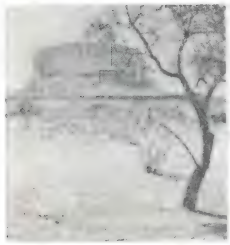

Краєвид на півночі Малі.

перебувала у васальній залежності від д-ви *Гана*. Період найвищої могутності М. припадає на 1-у пол. 14 ст. В М. панували феод. відносини; існувало також рабство. М. вела торгівлю з Пн. Африкою та Єгіптом. В 16 ст. М. перебувала в залежності від д-ви *Сонгаї*.

МАЛІ́, Республіка Малі — держава в Зх. Африці.

В адм. відношенні поділяється на 6 областей.

Державний лад. М.— республіка. Діюча конституція набрала чинності з 1979. Глава д-ви й уряду — президент, що обирається населенням строком на 5 років. Законодавчий орган — Національні збори (НЗ), які вперше обрано 1979. Всі депутати НЗ (82) є членами єдиної в країні партії — Демократична спілка малійського народу (ДСМН). Уряд призначається президентом.

Природа. Більшу частину тер. М. займає рівнина заввишки 200—300 м, оточена гірськими масивами й скелястими уступами. На Пн.— пустельні ландшафти Зх. і Центр. *Сахари*. Виявлено значні поклади бокситів, заліз. та марганцевої руд, золота, фосфоритів, солі, вапняку, мармуру тощо. Клімат тропічний, на крайньому Пд.— субекваторіальний. Пересічна місячна т-ра +28, +29°. Річна кількість опадів на більшій частині території непостійна (пересічно 50—150 мм), лише на Пд.— до 1500 мм на рік. Найбільші ріки — *Нігер* і *Сенегал*. На Пн. переважає пустельна рослинність на малопотужних кам'янистих і піщаних грунтах, на Пд. і Пд. Зх.— напівпустельна й пустельно-савання на червоно-бурих і червоних латеритних грунтах.

А. Й. Сиротенко.

Населення. М. населяють народи бамбара, *фульбе*, сенуфо, сонінке, малінке, догон, *туареги* та ін. 70% нас. живе в долинах річок Нігеру і Сенегалу. Пересічна густота нас.— понад 5 чол. на 1 км² (1976). Офіц. мова — французька. Міське населення становить 17%. Найбільші міста: *Бамако, Сегу*.

Історія. В серед. віки на тер. М. існував ряд д-в, найзначнішими з яких були *Гана, Малі, Сонгаї*. З кін. 19 ст. тер. М.— колонія Франції (т. з. Франц. Судан, з 1895 — в складі Франц. Зх. Африки). Населення М. вело постійну боротьбу проти колонізаторів (повстання туарегів 1915—18, сонінке 1915—16 та ін.), яка особливо посилилася після 2-ї світової війни. Нац.-визвольну боротьбу очолила партія Суданський союз (засн. 1946). 28.IX 1958 Франц. Судан під назвою Суданська Республіка здобув статус д-ви — члена франц. *Співтовариства*. В 1959 Суданська Республіка й Республіка Сенегал об'єднались у Федерацію М., яка в червні 1960 здобула незалежність у складі франц. Співтовариства. Після розпаду Федерації (серпень 1960) Законодавча асамблея Суданської Республіки проголосила 22.IX 1960 країну незалежною д-вою під назвою Республіка Малі та ухвалила рішення про вихід з франц. Співтовариства. На чолі д-ви й уряду став М. *Кейта*. В 1960 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. У 1961 уряд М. домігся виводу з тер. країни франц. військ. У 1960—68 в М. під керівництвом партії Суданський союз було здійснено ряд соціально-екон. перетворень. У 1968 в М. відбувся військ. переворот. Всю повноту влади в країні взяв Військ. комітет нац. визволення. Партію Суданський союз було розпущено. В 1979 країна перейшла до цивільного правління. Уряд М. виступає за екон. розвиток країни шляхом залучення нац. та іноз. капіталу. У зовн. політиці М. дотримується антиімперіалістичного курсу й принципів неприєднання, розвиває відносини з СРСР та ін. соціалістич. країнами. Між М. і СРСР підписано угоди про екон., торг. і культур. співробітництво (1961), а також в галузі охорони здоров'я та радіомовлення (1967), протокол про культур. співробітництво (1970). З 1960 М.— член ООН. М.— член *Організації африканської єдності*, асоційований член Європейського економічного товариства.

І. Д. Шевченко.

Політичні партії, профспілки. Демократична спілка малійського народу, засн. 1979. Єдина партія в країні. Національна спілка трудящих Малі, засн. 1974.

Господарство. М.— аграрна, економічно слаборозвинута країна з багатоукладним г-вом. Поряд з натуральними й напівнатуральними сел. г-вами існують дрібнотоварне виробн., приватний (переважно франц.) капіталістичний і держ.-капіталістичний сектори. За роки незалежності у пром-сті, фінансах, торгівлі й на транспорті створено також держ. сектор, введено держ. планування. У розвитку деяких галузей пром-сті (зокрема, гірничої) М. надає допомогу Рад. Союз. У с. г. створюється бл. 50% вартості валового внутр. продукту і зайнято понад 80% самодіяльного населення країни. Переважає общинне землекористування, техніка обробітку землі здебільшого примітивна. Під посівами — бл. 1,8 млн. га земель. Основні продовольчі культури (збір, тис. т, 1979): просо, сорго, кукурудза, міль — понад 1054; рис — 251. З тех. культур вирощують (тис. т, 1979): арахіс — 125, бавовник — 132, чай, тютюн, цукр. тростину. Поголів'я (млн., 1979): великої рогатої худоби — 5, овець і кіз — 11,7. Середньорічний вилов риби — 110—120 тис. т. У пром-сті створюється бл. 10% вартості валового внутр. продукту. Розробляють поклади солі, вапняку, золота. Обробна пром-сть представлена гол. чин. підприємствами по переробці с.-г. продукції: з-ди по виробн. цукру, фруктових соків, рисоочисні підприємства, холодобойні, олійниці тощо. Діють також з-ди: цем. (збудований з допомогою СРСР), по складанню радіоприймачів, виробн. с.-г. устаткування, текст. комбінат, взуттєва ф-ка та ін. Розвинуті кустарні промисли. Щорічно виробляють 75—85 млн. кВт год електроенергії. Гол. пром. центр — Бамако. Транспорт розвинутий слабо. Довж. (тис. км,

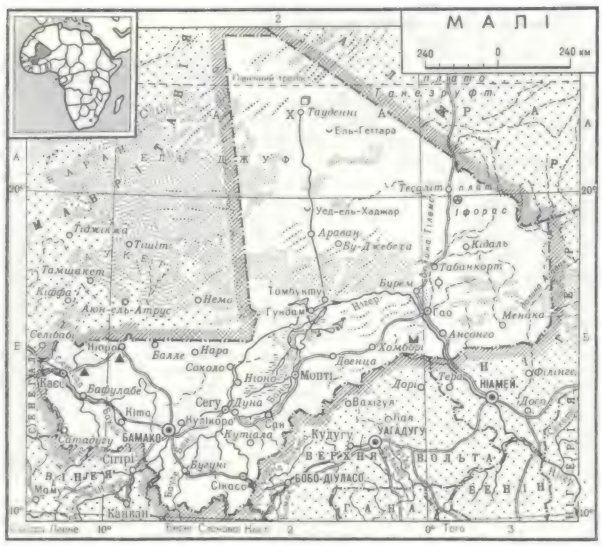

Цементний завод у місті Діаму, збудований в допомогою Радянського Союзу.
Обробіток поля.

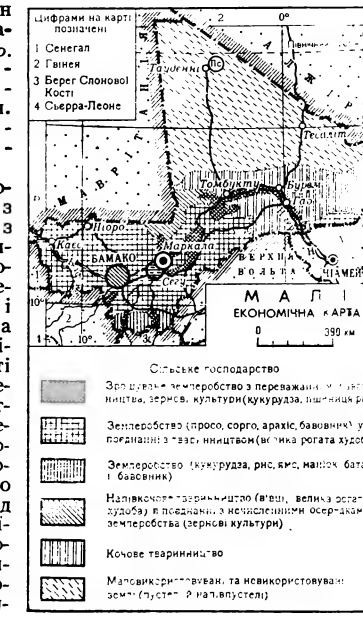

1978): автошляхів — 13 (у т. ч. бл. 2— асфальтованих), з-ць—0,65. У Бамако — міжнар. аеропорт. З М. вивозять бавовник, арахіс, худобу, рибу, шкури; довозять машини та устаткування, нафтопродукти, хім. товари, продовольство. Осн. торг. партнери — Франція, ФРН, Гана, Берег Слонової Кості, Китай. Грош. одиниця — малійський франк. За курсом Держбанку СРСР 1000 малійських франків = = 1,54 крб. (жовтень 1980).

А. Й. Сиротенко.

Медичне обслуговування. В 1975 в країні було 9617 лікарняних ліжок (17 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 144 лікарі (0,2 лікаря на 10 тис. ж.), 12 зубних лікарів та 18 фармацевтів. Підготовка серед. мед. персоналу здійснюється в трьох школах, лікарів — у Нац. мед. школі та за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 бл. 90% нас. М. було неписьменним. В країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 15 років. Поряд з держ. є приватні школи. Викладання — франц. мовою, з 1976 у 1—6-х класах вивчають рідні (афр.) мови. Після закінчення 9-річної фундаментальної школи можна вступити до 3-річної серед. школи. В 1976/77 навчальному році у фундаментальній школі було 292 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 11,5 тис., у вищих навч. закладах — бл. 4,3 тис. студентів. Вузи: Вища нормальна (пед.) школа (засн. 1962), Нац. адміністративна школа, Нац. інженерна школа, Нац. мед. школа (засн. 1968), Школа засобів зв'язку й телебачення в Бамако, політехнічний ін-т збудований з допомогою СРСР у Катібугу. Вищу освіту здобувають також у Франції, Сенегалі, СРСР. У М. діють Ін-т наук. досліджень М., н.-д. ін-т прокази, метеослужба, дослідницький зоотех. центр — у Бамако; ряд н.-д. ін-тів з с. г., центр документації й істор. досліджень — у Томбукту. Нац. б-ка і муніципальна в Бамако; центр по вивченню араб. л-ри в Томбукту.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В 1979 в М. виходили газети — щотижнева «Ессор» («Піднесення», з 1948, франц. мовою), щомісячна «Кібару» («Новини», з 1972, мовою бамбара) та урядовий вісник «Журналь офісьєль де ла Репюблік дю Малі» («Офіційний вісник Республіки Малі», франц. мовою). Малійське держ. агентство друку і реклами АМАП засн. 1977. Держ. служба Радіо Малі засн. 1957. Радіомовлення ведеться франц., англ., бамбара, фульбе, тамашек та ін. мовами.

Література. В М. здавна існує усна нар. творчість. Перші обробки нар. легенд в л-рі М. належать до 30-х рр. 20 ст. Л-ра М. розвивається переважно франц. мовою. Оригінальні твори (істор. романи І. М. Уана) з'явилися в 50-х рр. Соціальні теми в своїх творах порушують Сейду Бадіан (роман «У грозу», 1957; драма «Смерть Чаки», 1961), Філі-Дабо Сіссоко (роман «Червона савана», 1962), Ямбо Уологем (роман «Обов'язок насилля», 1968). У серед. 60-х рр. в л-рі виступила група молодих поетів (Гауссу Діавара, Сіріман Сіссоко та ін.). Книги 60 — поч. 70-х рр. являють собою обробки фольклорних сюжетів. Одна з них «Якби погас вогонь» (1967) має виховне спрямування.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура та образотворче мистецтво. Нар. житло в сільс. місцевості — каркасні круглі хатини, без вікон, з конічним солом'яним дахом. У 11—16 ст. розвивалися міста (Ніоно, Гао, Томбукту, Дженне та ін.) з укріпленими стінами, споруджували громад. будівлі (палац у Томбукту, 14 ст., арх. Ес-Сахелі), мечеті (в Томбукту, Мопті, Дженне; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, стор. 224—225). В колоніальний період з'являються споруди в дусі зх.-європ. еклектики. З 1950-х рр. споруджують сучас. будівлі з застосуванням нових буд. матеріалів. Значну допомогу в буд-ві надають М. соціалістич. країни — СРСР, Болгарія та ін. (спорт. комплекс у Бамако, 1962—66, рад. арх. Л. Афанасьєв та ін.). Найдавніші пам'ятки мист. М. належать до доби неоліту — наскельні розписи в Бандіагарі; малюнки в гротах в районі Бамако, що зображують полювання, танці тощо; менгіри в Тондідару (поблизу Ніафунке); фігурки з каменю й глини. З худож. ремесел здавна поширені різьблення на дереві, виготовлення ритуальних масок, виробів з шкіри, виливання з міді, кераміка. З серед. 20 ст. зароджується професійне мистецтво (живописець Б. Кейта).

Музика, театр, кіно. Серед нар. муз. інструментів: 21-струнна арфа-лютня — ко́ра, 7-струнний симбі, 4-струнна гітара — нгоні, рід ксилофона—бала, барабан табале. Серед народу сенуфо поширений антифонний хоровий спів, оркестри ксилофонів — дьєгеле, ансамблі 1- та 3-струнних інструментів — боло-бого, оркестри дерев'яних сурм — гбофе. В 1961 створено нац. фольклорний ансамбль (1970 гастролював у СРСР), ансамбль танцю (1975 виступав в СРСР), проводяться нац. фестивалі культури й мистецтва. Серед композиторів — І. Соумаро, А. Соумаро. У народів М. здавна побутували театралізовані видовища (танці в масках, пісні, побутові сценки), пов'язані з землеробським культом, сільс. святами й обрядами. В серед. 20 ст. ці видовища майже втратили своє обрядове значення, їх почали влаштовувати на театр. майданчиках актори-напівпрофесіонали. Існував нар. театр котеба (в народу бамбара — найдовше), який ставив сатиричні сценки з життя села. В 50-х рр. на тер. М. почав розвиватись аматорський театр сучас. форми. В репертуарі колективів — п'єси на актуальні теми з життя республіки. В 60-х рр. створено Нац. фольклорну трупу (1961, 1970, 1976 гастролювала в СРСР), 1970 — трупу Нац. театру. При Нац. ін-ті мистецтв функціонує відділення драми, яке готує кадри для театру.

В М. існує Асоціація кінематографістів. Серед фільмів: «Повернення Тьємана» (1971, реж. Д. Куйят), «Аспірант» (1969), «П'ять днів одного життя» (1973), «Чорний прапор на Півдні континенту» (1975), «Баара» (1978; всі — реж. С. Сіссе, випускник ВДІКу).

Літ.: Радченко Г. Ф. Республика Мали. М., 1969; Кондратьев Г. С. Путь Мали к независимости. М., 1970; Республика Мали. Справочник. М., 1977.

МАЛІ АРХІТЕКТУ́РНІ ФО́РМИ — об'єкти обладнання та благоустрою території, які задовольняють утилітарні та естетичні потреби людини. В залежності від функціонального призначення М. а. ф. поділяються на малі архіт. споруди (павільйони, кіоски), інженерно-госп. обладнання (трансформаторні підстанції, сміттєзбірники, вентиляційні шахти, телефонні будки, торг. автомати), обладнання для відпочинку (паркові лави, альтанки, перголи, ліхтарі, дитячі майданчики), декоративно-пластичні форми (фонтани, паркова скульптура, басейни), засоби візуальної інформації (світлові табло, світлофори, дошки пошани). Проектуючи М. а. ф., враховують особливості рельєфу, природно-кліматичні умови, наявність місцевих буд. матеріалів, рівень буд. бази, нац. особливості й характер забудови міста або його району. Іл. с. 334.

С. К. Кілессо.

МАЛІ НАРО́ДНІ УЧИ́ЛИЩА — навч. заклади в Росії для непривілейованих станів з дворічним строком навчання. Створювалися за Статутом 1786, переважно у повітових містах. У губернських містах були поч. ступенем *головних народних училищ*. У М. н. у. викладали: читання, письмо, елементарний курс граматики, арифметику, закон божий, чистописання, малювання та ін. В 1803 М. н. у. перетворено на *повітові училища*.

МАЛІ ПЛАНЕ́ТИ, астероїди — планети *Сонячної системи*, що від решти планет відрізняються малими розмірами (діаметр до 1000 км). На відміну від ядер *комет* мають кам'янистий склад; речовина поверхні багатьох М. п. за складом аналогічна *метеоритам*. Першу М. п. *(Цереру)* відкрив (1.1 1801) італ. астроном Дж. Піацці. Після відкриття мала планета одержує попереднє позначення, а після впевненого визначення її орбіти — номер і назву (табл.); напр., М. п. № 852 *(Владилена)*

Малі. У малійському селі. Мечеть у Мопті. 1924.

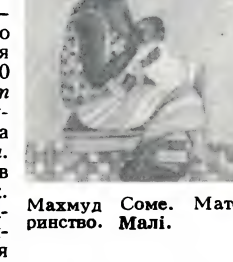

Махмуд Соме. Материнство. **Малі.**

Малі. Загальний вид міста Бамако.

Малі архітектурні форми.
Декоративні композиції на подвір'ї дитячого садка на житловому масиві Виноградар у Києві. Художник Л. Муравйова. 1974.

Декоративна стела в місті Чорнобилі Київської області. Художник І. Литовченко. 1978.

Найбільші серед малих планет
(за даними на 1980 рік)

Номер планети	Назва	Діаметр, км
1	Церера	1003
2	Паллада	608
4	Веста	538
10	Гігія	450
31	Євфросина	370
704	Інтерамнія	350
511	Давіда	323
65	Кібела	309
52	Європа	289
451	Пацієнція	276
15	Евномія	272
16	Псіхея	250
48	Доріс	250
92	Ундіна	250
3	Юнона	247

названо ім'ям В. І. Леніна, № 1772 — ім'ям Ю. О. Гагаріна. Число нумерованих М. п. перевищує 2000. Заг. число їх оцінюється в сотні тисяч, а їхня сумарна маса — у 4 10^{18} т (у 100 разів менша за масу найменшої з великих *планет*). Вважають, що М. п. є залишками рою *малих тіл* періоду формування планет. Більшість М. п. (98%) рухаються по орбітах з великою піввіссю 2,2 ÷ 3,2 *астрономічної одиниці* з малими *ексцентриситетами* і нахилами до площини *екліптики* (мал.), утворюючи т. з. кільце М. п. між орбітами *Марса* та *Юпітера*. Зіткнення спричиняють дроблення М. п. Неправильна форма уламків є причиною періодичних коливань блиску багатьох М. п. Ці коливання вказують і на наявність осьового обертання М. п. з періодами від 4—6 до 20—40 годин. М. п. відомі також за межами кільця (напр., дві численні компактні групи *Троянців*). Існують і такі М. п., орбіти яких мають великі нахили (до 68°) і ексцентриситети. Серед них є дрібні М. п., що наближаються до орбіти Землі (група Амура) або проникають всередину земної орбіти (група Аполлона). Можливі їхні зіткнення з Землею (що відбуваються з інтервалом у десятки млн. років), які приводять до утворення *астроблем*. Астрофіз. методами (спектральним, поляриметричним та ін.) досліджено понад 500 М. п., визначено їхні розміри та *альбедо*. Розміри решти М. п. оцінюють за їхнім блиском.

Літ.: Путилин И. И. Малые планеты. М., 1953; Симоненко А. Н. Метеориты — осколки астероидов. М., 1979; Цесевич В. П. Что и как наблюдать на небе. М., 1979. *А. М. Симоненко.*

МАЛІ РІЧКИ — рівнинні річки з площею водозбору в межах до 1—2 тис. км². Усі річки України, за винятком Дніпра, Десни, Прип'яті, Дністра, Дунаю, Сіверського Дінця та Пд. Бугу, належать до категорії малих річок.

Особливості користування М. р. передбачено гл. 22 *Водного кодексу УРСР*. Зокрема встановлено, що м-ва і відомства, підприємства та орг-ції яких використовують води М. р., а також колгоспи й радгоспи, на землях яких протікають ці річки, забезпечують здійснення агролісомеліоративних і гідротех. робіт і заходів по боротьбі з водною і вітровою ерозією та по збереженню їхньої водності. Контроль за додержанням режиму експлуатації М. р. і охорони їх від забруднення покладено на *місцеві Ради народних депутатів* і органи М-ва меліорації і водного г-ва УРСР. Згідно з Положенням про водоохоронні зони М. р. і водойм УРСР, затвердженим постановою Ради Міністрів УРСР від 6.IX 1977, у межах цих зон виділяється прибережна смуга, що являє собою тер. суворого обмеження госп. діяльності. *Ю. С. Шемшученко.*

МАЛІ ТІЛА Всесвіту — умовна назва твердої складової космічної речовини. Заг. назва *малих планет, супутників планет, комет*, метеорних тіл і *космічного пилу*. З М. т. складаються, в основному, кільця *планет* і *метеорні потоки*. Речовина, що перебуває в роздрібненому стані, є однією з форм існування небесних тіл, етапом в їхній еволюції.

МАЛІ́Н — франц. назва м. *Мехелен* у Бельгії.

МАЛІ́НКЕ — народ у Зх. Африці. Див. *Мандинго*.

МАЛІШЕ́ВСЬКИЙ (Maliszewski) Вітольд (20.VII 1873, Могилів-Подільський, тепер Вінн. обл.— 18.VII 1939, Залєсє, поблизу Варшави) — польс. композитор і педагог. Закінчив Петерб. консерваторію (учень М. *Римського-Корсакова* та О. *Глазунова*). В 1908—21 — директор консерваторії (до 1913 — муз. уч-ще) та диригент симф. оркестру в Одесі. В 1921—39 — професор консерваторії, директор Вищої муз. школи ім. Ф. Шопена у Варшаві. Автор 5 симфоній, 2 балетів, фп. концерту, симф., вокально-симф., камерних, хорових творів, пісень, а також підручника «Вчення про модуляції» (1915). *Л. З. Мазепа.*

МАЛЛАРМЕ́ (Mallarmé) Стефан (18.III 1842, Париж — 9.IX 1898, Вальвен) — франц. поет. У 60-х рр. перебував під впливом парнасців (див. «*Парнас*») та Ш. *Бодлера* (вірші «Морський вітер», «Блакить», «Вікна» тощо). В 70—80-х рр.— один з провідних поетів франц. *символізму*. В творах цих років звучали мотиви песимізму («Гробниця Едгара По», 1875; «Лебідь», «Проза для Дезесента», обидва — 1885). Багатьом творам М. притаманна ускладненість худож. мови. Писав і реалістичні твори («Вірші з нагоди», 1880—98, вид. 1920). В останні роки життя критично ставився до символістської поезії (поема «Удачі ніколи не уникнути випадку», 1897), виявляв симпатії до робітн. класу (стаття «Конфлікт», 1895). Укр. мовою вірші М. перекладали В. Щурат, М. Драй-Хмара, М. Рильський, М. Терещенко. *Тв.:* Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971. *Т. Т. Духовний.*

МА́ЛЛІКЕН (Mulliken) Роберт Сандерсон (н. 7.VI 1896, Ньюберіпорт) — амер. фізико-хімік. У 1917 закінчив Массачусетський технологічний ін-т. Професор Чікагського ун-ту (з 1931). Досліджував хім. зв'язки й електронну структуру молекул методом мол. орбіталей. Разом з своїми учнями розробив програми для розрахунку мол. структур за допомогою ЕОМ. Нобелівська премія з хімії, 1966.

Типові орбіти трьох **малих планет**. Штриховими лініями позначено орбіти Меркурія (☿), Венери (♀), Землі (♁), Марса (♂) та Юпітера (♃). Стрілка вказує напрям на точку весняного рівнодення.

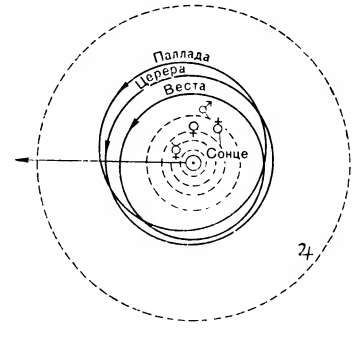

МАЛМЕ́ЙСТЕР Олександр Кристапович [н. 5 (18).X 1911, Петерурська волость, тепер Ризький р-н] — латв. рад. вчений у галузі механіки і держ. діяч, чл.-кор. АН СРСР (з 1970), академік (з 1958) і президент (з 1970) АН Латв. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1969), засл. діяч науки і техніки Латв. РСР (з 1965). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив (1937) Латв. ун-т, викладав (1945—52) у цьому ж вузі. В 1953—61 — директор Ін-ту буд-ва й архітектури АН Латв. РСР, 1961—63 — ректор Ризького політех. ін-ту, 1963—70 — директор Ін-ту механіки полімерів АН Латв. РСР. Розробив теорію локальності деформацій, запропонував інженерні методи розрахунку деталей і конструктивних елементів з полімерних матеріалів, методи прогнозування властивостей цих матеріалів. Голова Верховної Ради Латв. РСР (1971—74). Член ЦК КП Латвії. Депутат Верховної Ради СРСР 9 — 10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МАЛОАЗІА́ТСЬКЕ НАГІ́Р'Я — нагір'я на п-ові *Мала Азія*, в межах Туреччини. Обмежене Понтійськими горами (на Пн.) та горами Тавр (на Пд.), внутр. частину займає *Анатолійське плоскогір'я*. Пересічна вис. 600—800 м, макс.— 3916 м (згаслий вулкан Ерджіяс). Родовища хромітів, кам. вугілля, нафти, заліз., марганцевих, молібденових, мідних і поліметалевих руд, сірки, кам. солі тощо. Найбільша річка — Кизил-Ірмак, є озера (Туз та ін.). В горах поширені ліси (ліванський кедр, сосна), у центр. частині — сухі степи і напівпустелі, по долинах річок — галерейні ліси. Про госп. використання див. *Туреччина*.

МАЛОВИ́СЬКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 58,1 тис. чол. (1980). У районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Мала Виска*. М. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, буре вугілля. Найбільша річка — Мала Вись. Грунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 6,2 тис. га. Переважають підприємства по переробці с.-г. сировини; найбільші — маловисківські цукр., спиртовий і сухого молока з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Мала Виска) і 6 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 103,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 97,5 тис. га, сади — 1,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, птахівництво, вівчарство. У М. р. — 13 колгоспів, 5 радгоспів, міжколг. підприємства по відгодівлі великої рогатої худоби та виробн.

яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Виска, Капустине, Плетений Ташлик. Автомоб. шляхів — 417 км, у т. ч. з твердим покриттям — 288 км.

У районі — 40 заг.-осв. та 3 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Оникієве); 42 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень; туристська база «Лісова пісня» (с. Оникієве). 18 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 52 кіноустановки, 81 б-ка. У М. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1935).

В. В. Гуля.

МАЛОГРИ́БОВИЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — давнє поселення поблизу с. Малих Грибовичів Нестеровського р-ну Львів. обл. Розкопувалося 1933—34. Досліджено два культурні шари — поселення часів *мідного віку*, яке належало носіям *лійчастого посуду культури* (відкрито понад 20 напівземлянкових жител, госп. ями, знайдено знаряддя праці з кременю, каменю та глиняний посуд), і невелике городище часів Давньої Русі. При розкопках його знайдено знаряддя праці та кружальний посуд 12—13 ст.

МАЛОЗЬО́МОВ Іван Іванович [26.IX(8.X) 1899, с. Луговець, тепер Мглинськ. р-ну Брянськ. обл.— 19.XI 1954, Київ] — укр. рад. архітектор. 1927 закінчив Київ. худож. ін-т. Протягом 1929—41 керував створенням проектів планування Маріуполя (тепер Жданов), Тбілісі, Кривого Рога, Калініна, Єревана, Якутська та ін. міст, брав участь у складанні ген. плану Великого Запоріжжя (1932). В 1928—54 викладав у буд. вузах Харкова та Києва. М.— автор праць з питань архітектури.

МАЛОКАТЕРИ́НІВКА (до 1780 — Краснокутівка) — селище міського типу Запорізького р-ну Запоріз. обл. УРСР, на лівому березі Каховського водосховища, де в нього впадає р. Конка. Залізнична ст. Канкринівка. 3,2 тис. ж. (1980). Відділок радгоспу «Кушугумський», рибодільниця колгоспу «Дніпро». Будинок побуту. Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, б-ка. Засн. у 18 ст.

МАЛОМИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на р. Вільховій (бас. Сіверського Дінця), за 12 км від залізнич. ст. Штерівка. 2,7 тис. ж. (1980). Шахта «Штерівська», 2 відділки птахорадгоспу «Краснолуцький», щебеневий кар'єр. Середня школа, 4 мед. пункти, клуб, 4 б-ки. Поблизу с-ща — *Єлизаветинське водосховище*. М. засн. на поч. 18 ст.

МАЛОРО́СИ — офіційно прийнята назва *українців* у дореволюційній Росії.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Лівобережній Україні, створена за указом Павла I від 12 (23).XII 1796. До її складу ввійшли Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва, 10 повітів Київ. і 3 повіти Катеринослав. намісництв. Адм. центром М. г. був Чернігів. Щоб схилити на свій бік укр. поміщиків, які вийшли з середовища кол. *козацької старшини*, царський уряд відновив у М. г. діяльність генерального суду, станових земських і підкоморських судів. У 1802 М. г. було ліквідовано і натомість утворено Чернігівську і Полтавську губернії.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКА КОЛЕ́ГІЯ — центральний орган державного управління Російської д-ви у справах *Лівобережної України*. М. к. (т. з. п е р ш у М. к.) утворено за указом Петра I від 16 (27). V 1722 в резиденції укр. гетьманів — Глухові замість *Малоросійського приказу*, що містився в Москві, з метою обмеження влади *козацької старшини* й автономії України. У цивільних справах М. к. підлягала Сенатові, у військ. — головнокомандуючому рос. військами на Україні. На М. к. покладався нагляд за всією діяльністю гетьмана і козацької старшини, яких було позбавлено права видавати універсали, розпорядження тощо без санкції М. к. Вона була й апеляційною інстанцією в суд. справах. У 1727 у зв'язку з тимчас. відновленням *гетьманщини* М. к. було ліквідовано. У 1764 М. к. (т. з. д р у г а М. к.) відновлено на попередніх засадах. Очолював її президент — П. О. *Румянцев*. Осн. завдання М. к. в цей період полягало в остаточному знищенні будь-яких залишків самоврядування на Україні, збільшенні податків і зборів для царської казни тощо. Указом від 20 (31).VIII 1786 М. к. ліквідовано.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКЕ ГУБЕ́РНСЬКЕ ПРАВЛІ́ННЯ — урядовий орган, утворений 1796 Павлом I для управління *Малоросійською губернією*. До компетенції М. г. п. належали всі адм.-госп. і судові справи губернії. В 1802 М. г. п. ліквідовано.

МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ ПРИКА́З, Приказ Малия Росії — центр. орган держ. управління Рос. держави, що відав справами *Лівобережної України*. Створений 31.XII 1662 (10.I 1663) з метою зміцнення позицій царизму на Україні. Підпорядковувався *Посольському приказові*. Гол. завданням М. п. була охорона феод.-кріпосницького устрою на Україні, здійснення заходів щодо возз'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною та включення його до складу Рос. д-ви. М. п. провадив розшуки й повернення селян і солдатів, що втекли з України в Росію та навпаки, санкціонував вибори нового *гетьмана* та *козацької старшини*, був апеляційною інстанцією щодо суд. справ козацької верхівки тощо. М. п. ліквідовано 1722 у зв'язку з створенням *Малоросійської колегії*.

МАЛОРО́СІЯ — назва України в офіційних актах царської Росії та в рос. дворянській і бурж. історіографії. Походить від терміна «Мала Русь», який згадувався в деяких документальних матеріалах 14 ст. для позначення Галицько-Волинської землі (пізніше й Придніпров'я). Термін «Малоросія» набув офіц. значення після *возз'єднання України з Росією 1654* і виражав великодержавницьку політику царизму щодо України й укр. народу. В рад. історіографії не вживається.

«МАЛОРУ́ССКИЙ ЛИТЕРАТУ́РНЫЙ СБО́РНИК» — укр. літ. альманах, виданий 1859 в Саратові Д. Л. *Мордовцем* за участю М. І. *Костомарова*. В альманасі, крім творів обох письменників, уперше опубліковано чотири укр. нар. казки («Ох», «Коза-дереза», «Казка про Івасика і про відьму», «Казка про королеву Катерину»), понад 200 істор., сусп.-побутових, сімейних, інтимно-ліричних і обрядових пісень та перший переклад творів М. В. Гоголя укр. мовою («Вечір проти Івана Купала»). В передмові до поеми «Козаки й море» Д. Мордовець закликав вивчати укр. мову, її історію і граматичну будову, запроваджувати укр. мову в школі та пресі. *В. П. Лета.*

МАЛОРЯЗА́НЦЕВЕ (до 1917 — Новоолексіївка) — селище міського типу Попаснянського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, за 7 км від залізнич. ст. Лисичанськ. 1,3 тис. ж. (1980). У с-щі — птахофабрика, радгосп. Восьмирічна школа, 3 фельдшер.-акушер пункти. Будинок культури, б-ка. Засн. 1780.

МАЛО́ТІ — грошова одиниця *Лесото*, поділяється на 100 *лісент*. Запроваджена 25.XII 1979. Функціонує поряд з *рендом* ПАР. 1 М. дорівнює 1 ренду. За курсом на травень 1980 0,7911 М. дорівнює 1 дол. США.

МАЛОЩЕТИНКО́ВІ ЧЕ́РВИ, олігохети (Oligochaeta) — клас *кільчастих червів*. Тіло (довж. від часток мм до 3 м) складається з сегментів (від 5 до 600). На кожному сегменті (крім ротового) та на передротовій лопаті є щетинки. Бл. 3500 видів, поширений всесвітньо; в СРСР — бл. 300 видів, з них на Україні — понад 100, у т. ч. трубочник звичайний (Tubifex tubifex), дощовик звичайний (Lumbricus terrestris). Переважна більшість М. ч. живе у ґрунті суходолу, решта — у ґрунті дна прісноводних водойм і морів. Гермафродити, розмноження статеве й безстатеве. Яйця розвиваються у коконах. Розвиток без *метаморфозу*. Живляться рослинною їжею. М. ч. (напр., *дощові черви*) відіграють велику роль у процесах ґрунтоутворення; водяні М. ч.— об'єкти живлення риб (трубочників використовують як корм для акваріумних риб). Дощові черви можуть бути переносниками паразитичних червів — збудників гельмінтозних хвороб свиней, курей та ін. с.-г. тварин. *В. П. Коваль.*

МАЛОЯРОСЛА́ВЕЦЬ — місто районного підпорядкування Калуз.

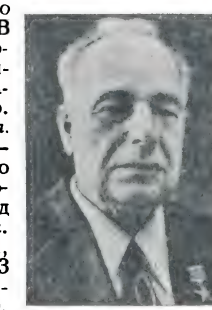

О. К. Малмейстер.

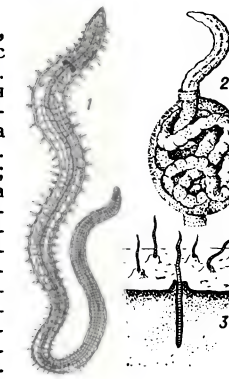

Малощетинкові черви:
1 — трубочник; *2* — вилуплення молодого трубочника з кокона. *3* — трубочники в ґрунті.

обл. РРФСР, райцентр. Розташований на правому березі річки Лужі (басейн Оки). Залізнична станція, вузол автомобільних шляхів. Засн. в кін. 14 ст. під назвою Ярославець. З 1485 — в складі *Московського великого князівства*, перейменований на М. Під час *Вітчизняної війни 1812* під М. 12 (24).X відбулася битва між рос. військами і франц. армією, в результаті якої війська *Наполеона I* 14 (26).X почали відхід по спустошеній ними Смоленській дорозі. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 у жовтні 1941 в районі М. точилися запеклі бої в ході *Московської битви 1941—42*. Дослідний з-д н.-д. ін-ту по технології ремонту тракторів і сільськогосподарських машин; з-ди: механічний, цегельний, мол., філіал Моск. з-ду «Червоний богатир»; ф-ки: меблева, швейна, сувенірних виробів. У М. — музей Вітчизняної війни 1812.

В. М. Маляр.

МАЛЮГА Іван Григорович (1853—1933) — рос. вчений у галузі технології будівельних матеріалів. Закінчив (1879) Інженерну академію в Петербурзі. З 1885 викладав у ній (1891—1916 —професор). Одним з перших у Росії почав вивчати новий на той час матеріал—бетон, сприяв його впровадженню у буд-во. Встановив залежність міцності й щільності цементних розчинів і бетонів від їхнього складу, вмісту води, ступеня ущільнення та ін. факторів, розробив метод визначення оптимального вмісту води в розчинах і бетонних сумішах. Працював над впровадженням нових матеріалів у буд-во фортифікаційних споруд. Один із засновників Міжнар. т-ва по випробовуванню матеріалів.

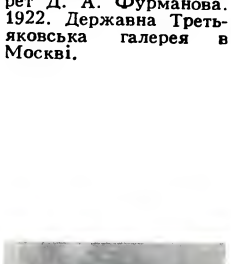

С. В. Малютін. Портрет Д. А. Фурманова. 1922. Державна Третьяковська галерея в Москві.

МАЛЮСА ЗАКО́Н — закон, що встановлює залежність між інтенсивністю I пропущеного світла та інтенсивністю I_0 лінійно-поляризованого світла (див. *Поляризація світла*), що падає на аналізатор. Відкрив 1810 франц. фізик Е. Л. Малюс (1775—1812). За М. з., $I = I_0 \cos^2 \varphi$, де φ — кут між площинами поляризації падаючого і пропущеного світла. М. з. лежить в основі дії різноманітних поляризаційних приладів.

МАЛЮ́ТА СКУРА́ТОВ — один з керівників *опричнини*. Див. *Скуратов-Бєльський* Г. Л.

МАЛЮ́ТІН Сергій Васильович [22.IX (4.X) 1859, Москва — 6.XII 1937, там же] — рос. рад. живописець і графік. У 1883—86 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в І. *Прянишникова* та В. *Маковського*. Член Союзу рос. художників (з 1903), Т-ва *передвижників* (з 1915), один з організаторів *АХРР*. Твори: «По етапу» (1890), портрети М. Нестерова (1913), К. Юона (1914), Д. Фурманова (1922), автопортрет (1922), «Обід артілі» (1934), «Партизан» (1936), іл. до книжок, театр. декорації. Картини М. зберігаються в ДТГ та ін. музеях. *Літ.:* Илюшин И. С. В. Малютин. М., 1953.

П. А. Малявін. Портрет матері. 1898. Державна Третьяковська галерея в Москві.

МАЛЮШИ́ЦЬКИЙ Микола Кирилович [14 (26).I 1872, с. Біличі, тепер Могильовської обл. БРСР — 28.VIII 1929, Київ] — білорус. і укр. рад. вчений-рослинознавець, акад. АН БРСР (з 1928). В 1898 закінчив Моск. с.-г. ін-т (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). З 1900 працював на кафедрі ботаніки Київ. політех. ін-ту, з 1912 — на Київ. крайовій с.-г. дослідній станції, з 1920 — проф. Київ. с.-г. ін-ту (тепер Укр. с.-г. академія). Досліджував грунтове живлення с.-г. рослин, займався селекцією картоплі.

МАЛЯ́ВІН Пилип Андрійович [10 (22).X 1869, с. Казанка, тепер Оренбурзької обл.— 23.XII 1940, Брюссель] — рос. живописець. У 1885—91 навчався в монастирській іконописній майстерні на Айон-Оросі (Греція) та петерб. АМ (1892—99) у І. Рєпіна; академік (з 1906). З 1922 жив за кордоном. Твори: «Селянська дівчина з панчохою» (1895), «Сміх» (1899), «Вихор» (1906), «Баби» (1914), «Російські селянки» (1925), портрети; малюнки — «Автопортрет», «Селяни», «Селянські дівчата» (Бердянський художній музей ім. І. І. Бродського). Більшість творів М. зберігаються в ДТГ. У 1920 М. виконав серію зарисовок В. І. Леніна з натури.

Літ.: Живова О. А. Филипп Андреевич Малявин. М., 1967.

МА́ЛЯР Володимир Миколайович (н. 7.IV 1941, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1970). Після закінчення 1962 Харків. театр. ін-ту працює в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Довбня («Повія» за П. Мирним), Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Брага («Сторінка з щоденника» Корнійчука), Могила («Тарас Бульба» за М. Гоголем), Мастаков («Чудаки» Горького), Степан («Комуніст» Габриловича), Дітo («Поки гарба не перевернулась» Іоселіані), Річард («Річард III» Шекспіра) та ін.

МАЛЯРІ́ЙНИЙ КОМА́Р, анофелес (Anopheles) — рід комах род. комарових ряду *двокрилих*. Переносник збудника *малярії* людини. Тіло видовжене, сіро-чорне, ноги довгі, тонкі. Спинний щиток округлий (у немалярійних комарів, зокрема комара звичайного,— трилопатевий); сідаючи, М. к. піднімає черевце під кутом 45°. Самці живляться соком рослин, самки — кровососні. Розвиток М. к. відбувається у воді. Бл. 300 видів, поширені на всіх материках. В СРСР — 9 видів, на Україні — 4 види: М. к. звичайний (A. maculipennis), М. к. очеретяний (A. hyrcanus), М. к. джерельний (A. claviger), М. к. дупловий (A. plumbeus). Заходи боротьби: з метою знищення яєць, личинок і лялечок застосовують меліоративні засоби, покривають поверхню водойм гасом, нафтою, в пд. районах поширення М. к. застосовують біол. метод боротьби — випускають рибу *гамбузію*. Дорослих М. к. на зимівлі знищують за допомогою *інсектицидів*. Для безпосереднього захисту людини використовують відлякувальні речовини — *репеленти* та сітки Павловського.

Г. В. Бошко.

МАЛЯРІ́Я (італ. malària, від malo — поганий і ària — повітря; в давнину вважали, що малярію спричинює нездорове повітря) — група хвороб, спричинюваних малярійними *плазмодіями*. У людини паразитують 4 види плазмодіїв — збудників різних форм М.: триденної (приступи гарячки кожного третього дня), тропічної (приступи щодня), чотириденної (приступи кожного четвертого дня) і рідкісної форми М. з клінічним перебігом, подібним до триденної. Переносниками плазмодіїв є самки *малярійних комарів*. Разом з кров'ю хворої на М. людини до шлунка малярійного комара під час насмоктування потрапляють мікро- й макрогаметоцити (див. *Гаметогенез*) плазмодія. Гаметоцити в організмі людини дальшого розвитку не зазнають. У кишково-шлунковому тракті комара відбувається статевий цикл розвитку плазмодія, що закінчується формуванням спорозоїтів, які потрапляють у слинні залози комара. При ссанні комаром крові людини спорозоїти разом з слиною потрапляють в організм людини, де починається нестатевий цикл розвитку плазмодія — шизогонія, яка закінчується утворенням безстатевих форм шизонтів, а згодом гаметоцитів. Шизонти можуть розмножуватись у крові людини протягом тривалого часу, зумовлюючи своєю життєдіяльністю приступи М. Інкубаційний період М.— у середньому 8—14 днів. Першими ознаками захворювання є приступи гарячки, що настають через більш-менш однакові проміжки часу і тривають до 8—12 год. Малярію розпізнають за наявністю в крові хворої людини плазмодіїв. Профілактика хвороби: виявлення і знищення малярійних комарів, захист людей від їх нападу. Лікування медикаментозне (бігумаль, акрихін, циклохін, хлоридин та ін.).

В. М. Гірін.

МАЛЯ́РНІ РОБО́ТИ (від нім. Mahler — живописець) — покривання поверхонь конструкцій або деталей будинків і споруд захисними, декоративними чи іншими фарбувальними сумішами; різновид *опоряджувальних робіт*. Сприяють збільшенню строку експлуатації будинків і споруд, поліпшенню сан.-гіг. умов у приміщеннях, надають їм привабливого вигляду. Полягають в очищуванні оброблюваних поверхонь; нанесенні на ці поверхні грунтувальних матеріалів (грунтовок), які сприяють зчепленню фарбувальних сумішей з поверхнею; вирівнюванні (за допомогою *шпаклівок*) і шліфуванні поверхонь та покриванні їх (два-три рази) фарбувальними сумішами, основою яких є *лакофарбові матеріали*. Ці суміші готують на лакофарбових з-дах, у спец. майстернях або на пересувних станціях. Залежно від вимог замовника деякі М. р. включають меншу кількість операцій. Іноді М. р. поєднують з *альфрейними роботами*. Для М. р. використовують шліфувально-затиральні машини, механізовані шпателі, фарбувальні агрегати, *фарбопуль-*

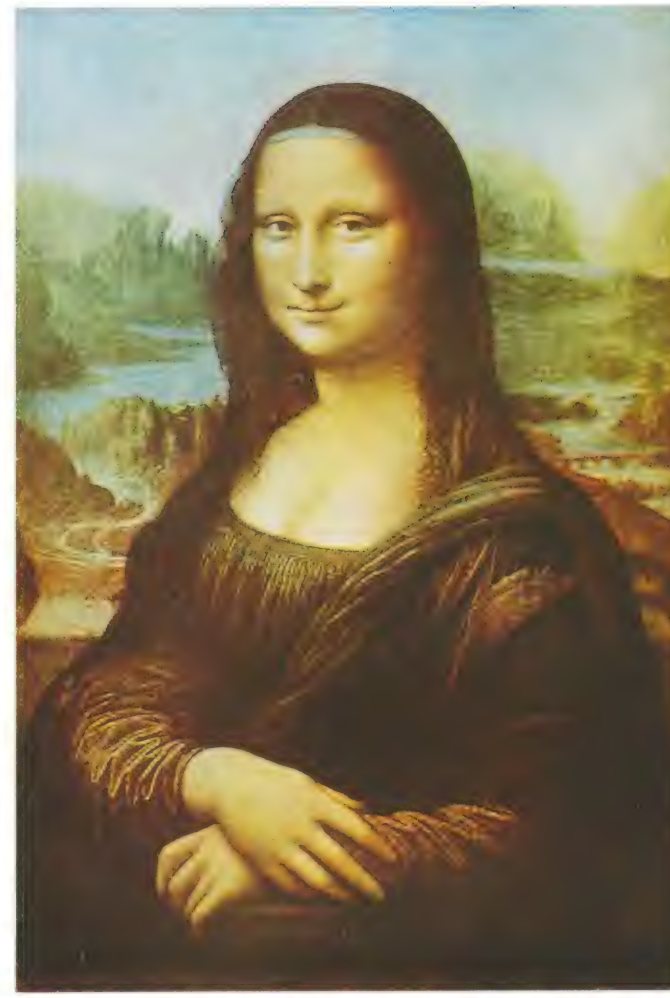

До ст. **Леонардо да Вінчі.**
1. Портрет дами з горностаєм. Близько 1483. Національний музей. Краків.
2. Портрет Мони Лізи (так званої Джоконди). Близько 1503. Лувр. Париж.
3. Таємна вечеря. Розпис трапезної монастиря Санта-Марія делле Граціє. 1495—97. Мілан.

До ст. **Мікеланджело.**

1. Пієта (Оплакування Христа). Мармур. Близько 1498–99. Собор св. Петра. Рим. **2.** Вмираючий раб. Мармур. Близько 1513. Лувр. Париж. **3.** Перемога. Мармур. Близько 1532–34. Палаццо Веккйо. Флоренція. **4.** Св. родина Доні. Темпера. 1504. Уффіці. Флоренція. **5.** Створення Адама. **6.** Лівійська сивілла. **7.** Брут. Мармур. Близько 1538. Національний музей. Флоренція. **8.** Хлопчик скорчився. Мармур. Близько 1524. Державний Ермітаж у Ленінграді. **9.** Усипальня роду Медічі. Мармур. 1520–34. Церква Сан-Лоренцо. Флоренція. **5** і **6** — фрагменти фресок Сікстинської капели в Римі. 1508–12.

ти, пістолети-фарборозпилювачі, пензлі тощо. В СРСР, зокрема в УРСР, дедалі ширше застосовують потокові методи М. р. з надходженням на буд. майданчики конструкцій (деталей), заздалегідь підготовлених до остаточного фарбування.

Літ.: Добровольский Г. Н. Малярные растворы. К., 1976.

О. О. Литвинов.

МАЛЯ́РСТВО — вид образотворчого мистецтва, художнє зображення видимого світу фарбами на відповідній поверхні. Див. *Живопис.*

«МАЛЯ́РСТВО І СКУЛЬПТУ́РА» — щомісячний ілюстрований журнал з питань образотворчого мистецтва, орган Управління в справах мистецтв при РНК УРСР та Спілки рад. художників України (Київ; 1935—41). З 1939 виходив під назвою «*Образотворче мистецтво*». Друкував статті про творчість українських і російських радянських художників, митців братніх республік, класиків світового мистецтва.

«МАЛЯ́ТКО» — щомісячний літ.-художній ілюстрований журнал ЦК ЛКСМ України для дітей дошкільного віку. Засн. 1960 у Києві. Матеріали журналу спрямовані на здійснення виховання дітей у дусі радянського патріотизму, інтернаціоналізму, поваги до праці, колективізму. «М.» друкує вірші, оповідання, казки й пісні, вміщує кращі зразки фольклору для дітей (у т. ч. фольклорні твори народів країн соціалістичної співдружності та ін. зарубіжних країн), твори дитячих письменників радянських республік.

О. Л. Рябокляч.

МАЛЬБРА́НШ (Malebranche) Нікола (6.VIII 1638, Париж — 13.X 1715, там же) — франц. філософ-ідеаліст, представник *окказіоналізму*. В своїй філос. системі намагався пов'язати *картезіанство* з вченням *Августина* Блаженного. Протиставляв духовну субстанцію тілесній, вважаючи, що вони існують незалежно одна від одної. Разом з тим твердив, що першопричиною тілесного і духовного є бог. За М., бог і творить, і містить у собі все існуюче. Пізнання — це споглядання людьми ідей усього існуючого, а джерело цих ідей — бог. Суперечливу філософію М. було піддано критиці з позицій як ортодоксального християнства (твори М. було внесено до «*Індексу заборонених книг*»), так і ортодоксального картезіанства. З позицій *матеріалізму* і *сенсуалізму* вчення М. критикували Дж. *Локк*, франц. просвітителі 18 ст.

МАЛЬДІ́ВСЬКА РЕСПУ́БЛІКА, Мальдіви — держава в Пд. Азії, розташована на Мальдівських о-вах в Індійському ок.

В адм. відношенні поділяється на 19 острівних груп (атолів).

Державний лад. М. Р. — республіка. Діє конституція 1972 (зі змінами 1975). Глава д-ви і уряду — президент, що обирається населенням строком на 5 років. Законодавчий орган — однопалатний парламент (Меджліс), 40 депутатів якого обирає населення строком на 5 років, а 8 призначає президент. Виконавчу владу здійснює кабінет міністрів (міністри призначаються президентом).

Природа. Див. *Мальдівські острови.*

Населення. М. Р. населяють мальдівці (вихідці з Шрі-Ланки та Індії), які споріднені з *сингальцями*. Живуть також араби, малайці. Офіційна мова — мальдівська. Пересічна густота населення — 500 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міське населення становить 13% і зосереджене в єдиному місті — *Мале*.

Історія. В 3—1 ст. до н. е. острови заселили вихідці з Цейлону та Індії. В 5—12 ст. тут з'явилися араби й перси. В 1153 на островах було створено ісламський султанат. У 1558—73 султанатом володіли португальці, в 2-й пол. 17 ст. він потрапив у залежність від голландців, 1796 — від Великобританії. З 1887 — протекторат Великобританії. 26.VII 1965 султанат здобув незалежність. У 1966 країна встановила дипломатичні відносини з СРСР. В 1968 її проголошено республікою. У внутр. політиці уряд М. Р. спирається на заможну частину землевласників і мусульманське духівництво. В основі зовн. політики М. Р. лежить принцип неприєднання. З 1965 М. Р.— член ООН. Політ. партій і профспілок немає.

Господарство. М. Р.— економічно відстала країна. Осн. галузь г-ва — рибальство, в якому зайнято 90% працездатного населення. Щорічно виловлюють 25—30 тис. т риби. Добувають також перли, черепашки, корали. С. г. розвинуте слабо і не задовольняє потреб країни в продовольстві. Земля належить д-ві. Вирощують кокосову пальму, з прод. культур — рис, сорго, папайю, батат, ямс, овочі тощо. З галузей тваринництва лише деякого розвитку набуло птахівництво. Пром-сть представлена консервним з-дом і лісопильнею в м. Мале та судноверф'ю на о. Хулуле, а також кустарними майстернями по виготовленню човнів, риболовного знаряддя, тканин, прикрас з коралів, по переробці кокосових горіхів, виробн. рибного борошна, товарів домашнього вжитку та ін. Розвивається іноз. туризм. Осн. вид транспорту — морський (торг. флот 1979 налічував понад 60 суден), гол. мор. порт — Мале (порт безмитної торгівлі). На о. Хулуле — аеропорт. З М. Р. вивозять в'ялену і копчену рибу (бл. 90% валютних надходжень), кустарні худож. вироби, продукти кокосової пальми; довозять прод. і пром. товари, нафтопродукти. Гол. торг. партнери — Індія, Японія, Сінгапур, Шрі-Ланка. Грош. одиниця — мальдівська рупія. 1 мальдів. рупія = 1 рупії Шрі-Ланки.

О. І. Полоса.

Освіта. Більшість дорослого населення країни неписьменна. Строк навчання в поч. школі 5 років (приймаються діти з 6 років), у середній — 5 (3 + 2) або 6 (3 + 3) років. У поч. школах викладання проводиться мальдівською мовою, в середній — англійською. В 1977/78 навч. р. в країні було 10 поч. шкіл (2,8 тис. учнів), 5 серед. шкіл і нижча проф. школа. Середніх спец., пед. і вищих навч. закладів немає. Середню спец. і вищу освіту здобувають в Індії, Шрі-Ланці, а також в СРСР. У Мале — Держ. публічна бібліотека.

В. З. Клепиков.

Літ.: Печуров Л. В Мальдивская Республика. М., 1973.

МАЛЬДІ́ВСЬКІ ОСТРОВИ́ — група коралових островів в Індійському ок., на Пд. Зх. від о. *Шрі-Ланка*. На островах розташована *Мальдівська Республіка*. Пл. бл. 300 км². Об'єднують понад 2 тис. островів — *атолів*. Уздовж берегів — бар'єрні рифи. Клімат вологий, екваторіальний. Тропічна рослинність (кокосові пальми, банани тощо).

МАЛЬКО́ Микола Андрійович [22. IV (4.V) 1883, Браїлів, тепер Жмеринського р-ну Вінн. обл.— 23.VI 1961, Сідней, Австралія] — рос. диригент і педагог. Грі на фортепіано навчався в Одесі. В 1909 закінчив Петерб. консерваторію. Був диригентом Маріїнського театру (Петербург, 1909—18), директором Нар. консерваторії і гол. диригентом симф. оркестру у Вітебську (1918—21). В 1921—24 працював у Москві, Харкові, Києві; 1925—28 — професор Ленінгр. консерваторії (в М. навчались Б. Хайкін, Є. Мравінський, О. Мелік-Пашаєв та ін.) і головний диригент Ленінградської філармонії. З 1928 жив за кордоном. У 1959 виступав в СРСР. Автор кн. «Основи техніки диригування» (1950).

Тв.: Воспоминания. Статьи. Письма. Л., 1972.

І. М. Лисенко.

МА́ЛЬМЕ — місто на Пд. Швеції, адм. ц. лену Мальмехус. Риболовний порт на березі прот. Ересунн. Вузол з-ць і автошляхів. Поромне сполучення з Копенгагеном. Аеропорт Бультофта. 264,9 тис. ж. (1970). Розвинута маш.-буд. (особливо судно- і вагонобудування),

Герб Мальдівської Республіки.

МАЛЬДІВСЬКА РЕСПУБЛІКА

Площа — бл. 300 км²

Населення — 150 тис. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Мале

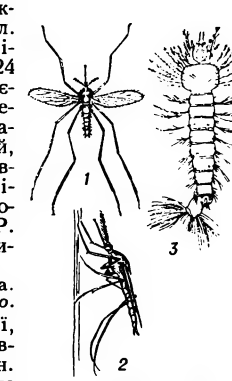

Малярійний комар звичайний:
1 — комаха; *2* — положення при посадці; *3* — личинка.

Герб Мальти.

МАЛЬТА

Площа — 316 км²

Населення — 311,4 тис. чол. (1979)

Столиця — м. Валлетта

електротех., цем., хім. пром-сть. Підприємства текст., швейної, борошномельної галузей. Архіт. пам'ятки 14—20 ст. Вперше згадується у 12 ст.

МАЛЬО́ВАНИЙ Володимир Григорович [1848, Катеринославщина, тепер Дніпроп. обл.— 26.II (10.III) 1893, Томськ] — укр. громад. діяч демократичного напряму, поет. У 70-х рр. увійшов до невеликої групи демократично настроєної молоді в Новоросійському ун-ті (Одеса). В 1879 був засланий до Сибіру в Балаганськ, звідки втік до Женеви і зблизився з М. *Драгомановим*. Після повернення на Україну М. знову було заарештовано 1883 й заслано до Томська, де він і помер. На засланні писав вірші, один з них — «Не потурай» умістив І. Франко в журн. «*Життє і слово*» (1897).

Ф. П. Погребенник.

МАЛЬО́ВАНИЙ ФІЛЬМ — див. *Мультиплікаційне кіно.*

МАЛЬО́ВАНЦІ — релігійна секта, що виникла в 90-х рр. 19 ст. в Київ. губернії. Заснована баптистом К. Мальованим, звідки й назва. Віровчення М. являє собою суміш учень *баптистів*, *хлистів* і толстовства. Поширилась у Харків., Херсон. і південноросс. губ. та в Сибіру. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції розпалась.

МАЛЬО́К — молода особина риби з більш-менш сформованими ознаками дорослої, лусковим покривом (у видів, для яких він характерний) і розвиненими плавцевими променями.

МАЛЬПІ́ГІ (Malpighi) Марчелло (10.III 1628, Кревалькоре, поблизу Болоньї — 30.XI 1694, Рим) — італ. біолог і лікар, один з основоположників мікроскопічної анатомії рослин і тварин. Навчався в Болонському ун-ті, доктор медицини (з 1653), професор (з 1656). Вивчав кровоносні судини, відкрив капілярний кровообіг (1661), досліджував зародковий розвиток курчати. Описав ростковий шар епідермісу шкіри, лімфатичні тільця селезінки, ниркові клубочки, видільні органи павукоподібних, багатоніжок і комах (всі ці утвори названі його ім'ям), а також клітинну будову рослин, їх повітроносні трубки, судини тощо.

МАЛЬПІ́ГІЄВІ СУДИ́НИ — органи виділення у більшості павукоподібних, багатоніжок та комах. Являють собою вирости кишечника, що сліпо закінчуються; мають вигляд трубочок, здатних скорочуватися завдяки наявності в їхніх стінках м'язового шару. Відкриваються у кишковий канал на межі між середньою та задньою кишкою. У павукоподібних та багатоніжок — 1 пара М. с., у прямокрилих комах — до 120 пар, у перетинчастокрилих — до 150 пар. М. с. у водяних комах виконують осморегуляторну функцію. Названі за ім'ям М. *Мальпігі*. Див. також *Видільна система*.

МАЛЬПІ́ГІЄВІ ТІЛЬЦЯ — 1) Клубочки артеріальних *капілярів*, оточені т. з. боуменовими капсулами *мезонефроса* або *нирок*. У М. т. відбувається фільтрація рідини з крові в сечові канальці. 2) Лімфоїдні вузлики в ретикулярній тканині *селезінки* хребетних тварин і людини, де відбувається утворення *лімфоцитів*. Названі за ім'ям М. *Мальпігі*.

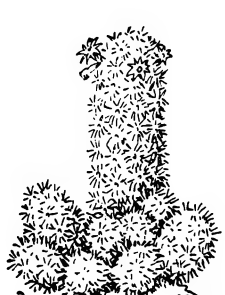

Мамілярія видовжена.

МАЛЬРО́ (Malraux) Андре (3.XI 1901, Париж — 23.XI 1976, Кретей, деп. Сена) — франц. письменник і політ. діяч. Антифашист. Під час нац.-революц. війни 1936—39 в Іспанії — командир ескадрильї респ. військ. З 1942 — учасник *Руху Опору*, командував партизан. з'єднанням. У 1945—46 — міністр інформації, 1959—69 — культури. Романи «Завойовники» (1928), «Королівський шлях» (1930), «Людська доля» (1933) навіяні революц. подіями у Сх. Азії (1923—27 перебував у цьому регіоні як археолог), «Роки зневаги» (1935) — боротьбою нім. комуністів з фашизмом. Романи «Надія» (1937) — про перший рік нац.-революц. війни в Іспанії, «Горішники Альтенбурга» (1943) — про франц. Рух Опору. Герої М.— одинаки-індивідуалісти, сильні натури — не прагнуть до соціального оновлення. Автор спогадів «Антимемуари» (1967), «Дуби з тих, які зрубують...» (1971).

Тв.: Рос. перекл.— Годы презрения. М., 1935; Надежда. М., 1939.

Літ.: Зовіна Л. Мемуари й антимемуари. «Всесвіт». 1973, № 4.

В. І. Пащенко.

МАЛЬСА́ГОВ Заурбек Куразович (3.VI 1894, м. Темір-Хан-Шура, тепер Буйнакськ Даг. АРСР — 14.V 1935, Владикавказ, тепер Орджонікідзе) — інгушський рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1925. Літ. діяльність почав 1920. Перший писав твори інгушською мовою. У п'єсах «Викрадення дівчини» (1923), «Помста» (1927) викривав патріархально-родовий уклад життя. Склав інгуш. алфавіт на основі лат. графіки, створив підручник рідної мови. Організатор і редактор першої інгуш. газети «Сердало» («Світло», 1923).

МАЛЬТА́ — стоянка часів пізнього *палеоліту*, виявлена на р. Білій біля с. Мальти за 85 км на Зх. від Іркутська. Досліджувалась 1928—59. Відкрито залишки жител типу чуму, напівземлянок і наземних жител. Знайдено кам'яні ножі, проколки, скребки, різці, кістяні наконечники дротиків, ножі, голки, прикраси тощо, скульптурні фігурки жінок, а також птахів і звірів. Осн. заняттям жителів М. було мисливство. Виявлено поховання дитини з багатим поховальним інвентарем.

МА́ЛЬТА, Республіка Мальта — держава в Європі, розташована на островах (найбільші з них — Мальта, Гоцо і Коміно) в центр. частині Середземного м.

Державний лад. М.— республіка. Входить у *Співдружність*, очолювану Великобританією. Діє конституція 1974. Глава д-ви — президент, який обирається парламентом строком на 5 років. Законодавчий орган — однопалатний парламент — Палата представників (65 депутатів, обираних населенням строком на 5 років). Виконавчу владу здійснює кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром, якого призначає президент.

Ю. І. Нипорко.

Природа. Поверхня островів платоподібна, вис. до 240 м (на о. Мальта). Поширений *карст*. Клімат середземноморський. Пересічна т-ра серпня +25°, лютого +12°. Опадів бл. 530 мм на рік. Переважає сухолюбна чагарникова рослинність середземноморського типу.

Населення. Бл. 98% нас. становлять корінні жителі — *мальтійці*. Живуть також англійці та італійці. Пересічна густота нас.— 985,4 чол. на 1 км² (1979). Офіц. мови —

мальтійська й англійська. Понад 87% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Валлетта*, Сліма.

Історія. Поселення людей на М. відомі з 4-го тис. до н. е. У 6 ст. до н. е. М.— володіння карфагенян, у 3 ст. до н. е.— римлян. З 395 — під владою Візантії, 870—1091 — арабів. У 1091 її завоювали нормани, згодом приєднана до Сіцілійського королівства. З 1530 на М. утвердився орден *іоаннітів* (Мальтійський). З 1800 М.— колонія Великобританії. Під тиском визв. руху, що розгорнувся на М. після 1-ї світової війни 1914—18, брит. уряд змушений був надати М. внутр. самоврядування (1921), яке було ліквідоване 1930 (відновлювалося 1947—59, з 1962). У 1964 М. здобула незалежність у межах Співдружності, очолюваної Великобританією. Країні було нав'язано угоду «про взаємну оборону», за якою Великобританія дістала право розміщувати на тер. М. свої збройні сили і фактично перетворила її на військ. базу *НАТО*. У 1967 М. встановила дипломатичні відносини з СРСР. Лейбористський уряд (з 1971) проводить політику, спрямовану на зміцнення екон. самостійності М., на міжнар. арені — політику неприєднання. 31.III 1979 завершилося виведення англ. військ з острова. М. підписала (1975) Заключний акт Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. В червні 1978 рад. екон. делегація побувала на М., в грудні мальтійська урядова делегація відвідала СРСР. З 1964 М.— член ООН.

Л. О. Лещенко.

Політичні партії, профспілки. Лейбористська партія М., засн. 1920. Правляча з 1971. Націоналістична партія, засн. 1924. *Комуністична партія Мальти*, засн. 1969. Загальна спілка робітників, засн. 1943. Конфедерація профспілок, засн. 1958. Входить до ВКП.

Господарство. Економіка М. розвинута слабо, довгий час вона була

пов'язана з обслуговуванням брит. військ. бази. З 2-ї пол. 60-х рр. відбуваються зміни в структурі г-ва країни — розширено й передано під робочий контроль сухі доки, націоналізовано найбільші банки та ряд іноз. фірм, створено держ. пром. підприємства й держ. компанії авіац. та мор. перевезень тощо. Проте іноз. капітал (особливо британський) продовжує утримувати значні позиції в економіці М. Гол. галузі пром-сті — легка (бавовняні, вовняні й трикотажні тканини, швейні та трикотажні вироби) і харчосмакова (плодоовочеві консерви, вина, тютюнові вироби тощо). Судноремонтна верф, невеликі підприємства металообробної (гол. чин. ремонтні майстерні), хім. (у т. ч. виробн. синтетичного волокна), керамічної, шкіряно-взут. пром-сті. Осн. пром. центр — м. Валлетта. В обробітку — бл. 50% тер. країни. Переважають невеликі г-ва. Вирощують гол. чин. зернові культури — пшеницю, ячмінь, кукурудзу; з технічних — бавовник, тютюн. Розвинуте субтропічне садівництво, виноградарство. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Розводять кіз, овець, свиней, велику рогату худобу, ослів, мулів. У прибережних водах — рибальство (вилов сардин і мор. вугрів). Важлива стаття доходів — іноз. туризм. Гол. вид транспорту — автомобільний. Асфальтованих автошляхів — 1,2 тис. км (1976). З-ць немає. Осн. мор. порт і міжнар. аеропорт — Валлетта. З М. вивозять швейні вироби й взуття, консерви, вина, тютюнові вироби; довозять машини й устаткування, пром. товари і сировину, паливо, продовольство. Гол. торг. партнери — Великобританія та країни *Європейського економічного товариства*. М. підтримує торг. та наук.-технічні зв'язки з СРСР та ін. соціалістич. країнами. Грош. одиниця — мальтійський фунт. 1 мальт. фунт = 1,32 англ. ф. ст.

І. Т. Твердохлібов.

Освіта і культурно-освітні заклади. Система освіти склалася під впливом англійської. Діють 8-річні поч. школи, що складаються з 2-річної школи для малят і 6-річної власне поч. школи; строк навчання у серед. школі 7 років (5 + 2). Поряд з держ. школами (безплатні) є й приватні. Вік обов'язкового навчання — від 6 до 16 років. У 1976/77 навч. р. у 8-річних поч. школах налічувалося 30,9 тис. учнів, у серед. школах — 26 тис., у системі проф.-тех. освіти — 4,3 тис. Вищу освіту здобувають у Королівському ун-ті М. (засн. 1592, статус ун-ту з 1769, повна автономія з 1947; 1977/78 навч. р. — 1,1 тис. студентів), у Новому ун-ті (засн. 1961 як коледж гуманітарних, природничих наук і технології, статус ун-ту з 1978; 1978/79 навч. р.— 1,5 тис. студентів), обидва — у Валлетті. Працює ряд наук. т-в. Нац. б-ка у Валлетті (засн. 1955), б-ка Ун-ту М. (засн. 1769), б-ка Нового ун-ту, публічна б-ка на о. Гоцо (засн. 1853). Нац. музей М. (засн. 1903), художня галерея. *В. З. Клепиков.*

Архітектура та образотворче мистецтво. На о-вах Мальта і Гоцо збереглися унікальні мегалітичні культові будівлі епохи неоліту (Хал-Таршин, Мнайдра та ін.). В 16—18 ст. зводили фортифікаційні споруди, регулярно забудовували нову столицю М.— Валлетту, перебудовували м. Мдіну в дусі ренесансної та бароккової архітектури (церкви Сан-Джованні, 1573—75, арх. Дж. Кассар, та Сан-Джакомо, бл. 1710, арх. Дж. Барбара, обидві — в Валлетті; собор у Мдіні, 1702, арх. Л. Гафа та ін.; б-ка у Валлетті, 1786—96). Серед будівель 19 — 1-ї пол. 20 ст. — церква-ротонда в Мості (арх. Д. Гроньє де Вассе), оперний театр у Валлетті (1861—64), базиліка Та-Піну на о. Гоцо (1931) та ін. На тер. давніх святилищ знайдено розписну кераміку, статуетки з каменю й теракоти. В 17 ст. на М. працювали італ. живописці *(Караваджо)* й місц. майстри (скульптор Мельхіор).

МАЛЬТІЙСЬКИЙ МЕХАНІЗМ, мальтійський хрест — пристрій, що перетворює безперервний обертовий рух на переривчастий; тип перетворювального (відтворювального) *механізму*. У М. м. (мал.) палець ведучого диска, що обертається, входить на деякий час у радіальний проріз веденого диска (хреста), повертаючи його на певний кут (найчастіше 60 або 90°). Після виходу пальця з прорізу ведучий диск ковзає по зовн. поверхні веденого і тим самим гальмує його рух. М. м. бувають: із зовн. і внутр. зачепленням; різні за формою, кількістю пальців і прорізів. Назва — від мальтійського хреста (емблеми Мальтійського ордену), схожого на ведений диск. М. м. застосовують у металорізальних верстатах, кінопроекційних та ін. апаратах і машинах, де необхідні періодичні зупинки у русі.

МАЛЬТІЙСЬКИЙ ОРДЕН — одна з назв католицького духовно-лицарського ордену *іоаннітів* (за місцем перебування останніх з 1530 на о. Мальта).

МАЛЬТІЙЦІ — народ, основне населення держави *Мальта*. Чисельність — понад 420 тис. чол. (1978, оцінка). Говорять мальтійською мовою. За релігією М.— католики. М.— нащадки давніх поселенців, можливо фінікійського походження. На культуру і побут М. мали вплив греки, карфагеняни, римляни, готи, візантійці, араби, норманни, іспанці, англійці та ін. завойовники, під владою яких в різний час вони були. Осн. заняття М.— землеробство, городництво, скотарство, рибальство, мореплавство.

МАЛЬТОЗА (від англ. malt — солод), солодовий цукор, $C_{12}H_{22}O_{11}$ — вуглевод з групи *дисахаридів*. Складається з двох молекул *глюкози*. М. кристалізується з однією молекулою води у вигляді тонких голок; легко розчиняється у воді, солодка на смак. В організмі утворюється як проміжний продукт при розщепленні *крохмалю* або *глікогену* під впливом *амілаз*. М. має відновні властивості; піддається *спиртовому бродінню*, *молочнокислому бродінню*. При *гідролізі* к-тами та під впливом ферменту мальтази, який міститься в травних соках тварин і людини, у пророслому зерні, у цвілевих грибах і дріжджах, М. розщеплюється до двох залишків глюкози. Найбагатші на М. проростілі зерна ячменю, жита та ін. зернових. М. застосовують у кондитерській промисловості.

МАЛЬТУЗІА́НСТВО — реакційна «теорія» *народонаселення*, висунута в кін. 18 ст. Т. Р. *Мальтусом*, який твердив, що зростання населення нібито відбувається в геометричній прогресії, а збільшення засобів існування — в арифметичній, внаслідок чого виникає «абсолютне перенаселення». Цим «вічним законом» Мальтус намагався виправдати зубожіння в капіталістичному суспільстві трудящих мас, які, на його думку, «неразумно» розмножуються. Війни, епідемії, голод прихильники М. розглядали як «позитивні фактори», що регулюють зростання населення. М. використали ідеологи нім. *фашизму* для обгрунтування «теорії життєвого простору» (див. *Геополітика*). К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що кожному істор. способові виробництва властиві свої закони народонаселення, які мають істор. характер, що за *капіталізму* існує лише відносне перенаселення, яке є наслідком капіталістичного способу виробництва (див. Твори, т. 23, с. 598—599). Різку критику М. дав В. І. Ленін, який указував, що для М. характерне «абстрагування» від суспільно-екон. формацій і соціально-політ. устрою (див. Повне зібр. тв., т. 1, с. 443). В епоху *імперіалізму* бурж. соціологи, економісти намагаються відродити М. у вигляді *неомальтузіанства*.

М. І. Михальченко.

МА́ЛЬТУС (Malthus) Томас Роберт (17.II 1766, Рукері, поблизу Гілфорда — 23.XII 1834, поблизу Бата) — англ. економіст, священик. Закінчив Джезус-коледж Кембріджського ун-ту (1788). В 1805—34 — професор кафедри сучас. історії і політ. економії в коледжі Ост-Індської компанії. М.— один з основоположників *вульгарної політичної економії* у Великобританії. У праці «Дослідження про закон народонаселення» (1798) намагався пояснити важке становище трудящих і безробіття «абсолютним надлишком людей» (див. *Мальтузіанство*). В праці «Принципи політичної економії» (1820) відкидав трудову теорію вартості, вважав, що джерелом прибутку капіталістів є не *додаткова вартість* (як це визначив К. Маркс), а продаж товарів вище від їхньої вартості. Сучас. бурж. економісти взяли на озброєння ряд положень М. (див., зокрема, *Кейнсіанство*).

МАЛЬЦ (Maltz) Альберт (8.X 1908, Нью-Йорк — 1978) — амер. письменник. П'єси «Карусель» (1932), «Мир на землі» (1934; обидві — у співавтор.) — антимілітарист. спрямування. П'єси «Чорна шахта», «Рядовий Хікс» (обидві — 1935), зб. оповідань «Таке життя» (1938), романи «Глибоке джерело» (1940), «Довгий день у короткому житті» (1957) — про життя й боротьбу амер. пролетаріату. Автор антифашист. романів «Хрест і

Пам'ятник-ансамбль на Мамаєвому кургані.

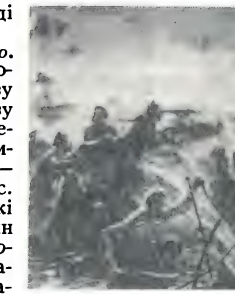

П. Т. Мальцев. Фрагмент картини «Крейсер „Варяг"». 1955.

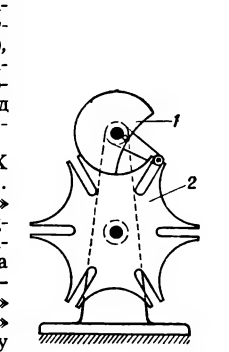

Мальтійський механізм: *1* — ведучий диск; *2* — ведений диск.

А. І. Мальцев.

П. Т. Мальцев.

Т. С. Мальцев.

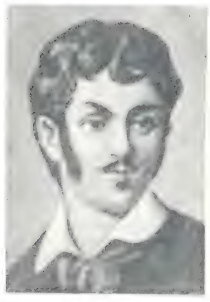

А. Мальчевський.

стріла» (1944), «Розповідь про один січневий день» (1966), п'єси «Справа Моррісона» (1952), зб. статей «Письменник-громадянин» (1950), кіносценаріїв. У 1950 звинувачений у комуністичній пропаганді, був ув'язнений. У 1951—62 жив в еміграції (Мексіка). В останні роки життя виявив нерозуміння деяких аспектів внутр. політики СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— Справа Моррісона. К., 1953; Оповідання. К., 1956; Рос. перекл.— Избранное. М., 1951; Человек на дороге. М., 1962. *Т. Н. Денисова.*

МА́ЛЬЦЕВ Анатолій Іванович [14 (27). XI 1909, тепер с-ще Міщеронський Шатурського р-ну Моск. обл.— 7.VII 1967, Новосибірськ] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1958). Закінчив (1931) Моск. ун-т. Працював у Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (1942—60), з 1960 — в Сибірському відділенні АН СРСР та в Новосибірському ун-ті. Осн. праці М. присвячені алгебрі та матем. логіці. Одержав фундаментальні результати з *груп теорії*, теорії *кілець* і лінійних алгебр, топологічної алгебри, теорії груп і алгебр Лі, *алгоритмів теорії*. М.— один із засновників заг. теорії *алгебраїчних систем*, його праці поклали початок систематичному застосуванню методів матем. логіки в алгебрі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1964.

МА́ЛЬЦЕВ Олександр Фелікісімович [26.III (7.IV) 1855, кол. Тотемський пов. Вологодської губ.— 26.XI 1926, Полтава] — рос. і укр. лікар, доктор наук (з 1902). В 1880 закінчив петерб. медико-хірург. академію, після чого працював при Казан. ун-ті під керівництвом В. М. *Бехтерєва*. З 1886 очолював Полтав. психіатричну лікарню. В 1890 організував у Полтав. губ. колонію для психічно хворих (з безплатним лікуванням). Праці М. присвячені організації психіатричної допомоги у Полтав. губ. й питанням історії медицини (лікарняна справа на Україні). М.— автор підручників з психіатрії та фармакології. Брав участь у роботі Полтав. вченої архівної комісії.

МА́ЛЬЦЕВ Петро Тарасович [н. 25.XI (8.XII) 1907, м. Маріуполь, тепер Жданов] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1974). В 1921—24 навчався в Запоріз. худож. профшколі, 1924—30 — в моск. ВХУТЕІНі. Твори: картини — «Крейсер „Варяг“» (1955), «В. І. Ленін на комуністичному суботнику» (1965); діорами — «Штурм Сапун-гори» (1959) поблизу Севастополя, «Бій повітряного десанту під Вязьмою взимку 1942 року» (1971), «Форсування Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького 1943 року» (1974) у Переяслав-Хмельницькому істор. музеї, всі — в співавторстві. Іл. с. 339, а також до ст. *Діорама*, т. 3, с. 387.

МА́ЛЬЦЕВ Терентій Семенович [н. 29.X (10.XI) 1895, с. Мальцево, тепер Шадрінського р-ну Курганської обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1955, 1975), почесний акад. ВАСХНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї селянина-бідняка. З 1929 М. беззмінний рільник колгоспу «Заветы Ленина» Шадрінського р-ну Кург. обл. РРФСР, з 1950 одночасно і керівник організованої при колгоспі Шадрінської дослідної станції. Перші праці М. з сортовипробувань ярої пшениці й ін. культур, дослідження оптимальних строків сівби ярих зернових культур для районів Зауралля і Сибіру. М. першим запропонував систему безполицевого обробітку грунту. М.— делегат XXI—XXV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. *М. Ф. Прохорова.*

МАЛЬЧЕ́ВСЬКИЙ (Malczewski) Антоній (3.VI 1793, Варшава або с. Княгинин, тепер Дубнівського р-ну Ровен. обл.— 2.V 1826, Варшава) — польс. поет. Представник *«української школи» в польській літературі*. Навчався в Кременецькій гімназії (1805—11). В 1821—24 жив у с. Ласкові (тепер Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.). Осн. твір — поема «Марія. Українська повість» (1825), в якій відображено боротьбу між магнатами і дрібною шляхтою, оспоетизовано природу Поділля і Волині. Твір перекладено багатьма мовами, в т. ч. укр. (уривки). На сюжет поеми М. *Завадський*, Ю. *Заремба*, Л. Гроссман написали муз. твори. *Р. Я. Пилипчук.*

МАЛЬЧЕ́ВСЬКИЙ (Malczewski) Яцек (15.VII 1854, Радом — 8.X 1929, Краків) — польс. живописець, представник *символізму*. В 1873—76 та 1877—78 навчався в Школі красних мистецтв у Кракові в В. Лущкевича і Я. *Матейка*, 1876—77 — в АМ у Парижі. В 1885—86 працював у Мюнхені, 1897—1900 та 1912—21 — професор Краків. академії красних мистецтв. Твори: «У неділю на шахті» (1882), «Смерть на етапі» (1891), «Меланхолія» (1890—94), «Зачароване коло» (1895—97), портрети та ін.

Я. Мальчевський. На етапі 1883. Національний музей. Варшава.

МАМА́ЇВ КУРГА́Н — височина в центр. частині Волгограда, на якій під час *Сталінградської битви 1942—43* містився командний пункт 62-ї армії. М. к. був ареною запеклих боїв. На М. к. споруджено пам'ятник-ансамбль (1963—67, авторський колектив під керівництвом скульптора Є. В. Вучетича, арх. Я. Б. Бєлопольського). Іл. с. 339.

МАМА́Й (р. н. невід.— п. 1380) — темник (воєначальник), з 60-х рр. 14 ст.— фактичний правитель *Золотої орди*. Здійснив ряд походів на рус. землі, зокрема у Рязанське (1373, 1378) і Нижегородське (1378) князівства. Спроба М. вторгнутись у межі *Московського великого князівства* закінчилася поразкою, в *Куликовській битві 1380* його війська були повністю розгромлені. Того самого року зазнав поразки від війська *Тохтамиша*, втік до Кафи (тепер м. Феодосія), де був убитий.

МАМА́Й Микола Якович (н. 7.II 1926, станиця Анастасіївська, теп р Слов'янського р-ну Краснодар. кр.) — шахтар-новатор, Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1955. Працюючи на шахті «Північна» (Донбас), виступив 1956 ініціатором змагання за щоденне перевиконання змінних норм виробітку кожним вибійником на 1 т вугілля. В 1961 на запрошення колективу новобудови М. перейшов працювати на шахту «Суходільська» № 1 (м. Краснодон); виступив ініціатором боротьби за комплексну механізацію у вугільній пром-сті й перевиконання планів за рахунок впровадження нової техніки. На XXI, XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Делегат XX, XXI та XXII з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Ленінська премія, 1964. *О. М. Семененко.*

«МАМА́Й-КОЗА́К» — див. *«Козак-Мамай»*.

МАМАКА́ЄВ Магомет Амайович [псевд.— Магомет Тур; 16 (29). XII 1910, с. Ачхой-Мартан, тепер Чеч.-Інгуш. АРСР — 2.VIII 1973, Грозний] — чечен. рад. письменник. Член КПРС з 1927. Друкуватися почав 1926. Перша зб. віршів — «Ластівка» (1931). Збірки «Криваві гори» (1936), «Іскра» (1940), «Моя путівка» (1958), «Я повернусь» (1963), «Земля Мартана» (1971), поема «Розмова з матір'ю» (1934) — про героїзм людей, які революційно перебудовують світ. Автор прозових творів: зб. «Перший гудок» (1956), істор. романи «Мюрид революції» (1962), «Зелімхан» (1968), публіцистичні нариси «Солдати революції» (1969); праці «Чеченський рід (тайп) в період його розкладу» (1962). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

МАМАЛІОЛО́ГІЯ [від новолат. mammalia — ссавці (лат. mamma — груди, сосок, вим'я) і грец. λόγος — слово, вчення], теріологія — розділ *зоології*, що вивчає *ссавців*.

МАМЕДКУЛІЗА́ДЕ Джаліл (псевд.— Молла Насреддін; 22. II 1866, Нахічевань-на-Араксі — 4.I 1932, Баку) — азерб. рад. письменник, публіцист. Літ. діяльність почав у 90-х рр. Співробітничав як фейлетоніст у легальній більшовицькій газеті «Кавказский рабочий листок». Засновник сатиричного журн. «Молла Насреддін», який виходив з перервами до 1931. Після Великого Жовтня брав участь у розробці і впровадженні нового азерб. алфавіту. Перший значний твір — повість «Пропажа осла» (з циклу «Події в селищі Данабаш») написав 1894 (опубл.

1936). М.— майстер короткого сатирич. оповідання. В оповіданнях «Баранчик» (1914), «Два чоловіки» (опубл. 1927) та ін. показав тяжке життя і безправність азерб. трудового селянства. Автор комедій «Мерці» (1909), «Збіговисько божевільних» (опубл. 1936), п'єси «Кеманча» (опубл. 1935).

Тв.: Укр. перекл.— Мерці. К., 1972; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. Баку, 1966; Четки хана. М., 1966.

МАМЕ́ДОВА Шевкет Гасан кизи (н. 18.IV 1897, Тбілісі) — азерб. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), педагог, музичний діяч, нар. арт. СРСР (з 1938). Член КПРС з 1942. В 1917—21 навчалася в Київ. консерваторії, 1927—29 — в Мілані й Парижі. В 1922—48 — солістка Азерб. театру опери та балету ім. М. Ф. Ахундова (Баку). Серед партій — Гюльчохра («Аршин мал алан» Гаджибекова), Нергіз («Нергіз» А. М. М. Магомаєва), Антоніда («Іван Сусанін» Глинки). Організувала перший азерб. театр. технікум (1923), респ. нотне вид-во (1924). З 1945 — викладач, з 1949 — професор Азерб. консерваторії (серед її вихованців — М. М. *Магомаєв*). Автор книги «Шляхи розвитку азербайджанського музичного театру» (1931). Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МАМЕДХАНЛЙ Енвер Гафар огли (н. 29.II 1913, м. Геокчай) — азерб. рад. письменник, засл. діяч мистецтв Азерб. РСР. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перша повість — «Коловорот» (1934). Оповідання «Караван зупинився», «На головному проспекті» (обидва — 1944), «Червоні бутони» (1945) та ін.— про події Великої Вітчизн. війни; історико-революц. драма «Ранок Сходу» (1947) — про становлення Рад. влади в Азербайджані. Автор п'єси «В огні» (1950), комедії «Ширванська красуня» (1957), кіносценаріїв. Україні присвятив нарис «Вогонь на Захід» (1942) та новелу «Крижана статуя» (1944). М. переклав оповідання І. Франка «Історія одної конфіскати». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Червоні бутони. К., 1957; Рос. перекл.— Избранное. Баку, 1959. *В. І. Ціпко.*

МАМІЛЯ́РІЯ (Mammillaria) — рід рослин родини *кактусових*. Кулясті або короткоциліндричні кактуси, здебільшого густо вкриті сосочковидними горбками з пучками голчастих чи щетинковидних колючок на верхівках. Між горбками часто містяться скупчення блискучих волосків. Квітки здебільшого дрібні, але є види, у яких вони чималі, розташовані на верхівці стебла. Плід ягодоподібний. Понад 350 видів (за ін. даними, 200—600), поширюється в Мексиці, США, Центр. Америці, Вест-Індії, Венесуелі і Колумбії. Культивують в оранжереях і приміщеннях. Іл. с. 338.

МА́МІН-СИБІРЯ́К (справжнє прізвище — Мамін) Дмитро Наркисович [25.X (6.XI) 1852, Вісімо-Шайтанський з-д, тепер робітн. селище Вісім Пригородного р-ну Свердлов. обл.— 2 (15).XI 1912, Петербург] — рос. письменник. Друкуватися почав 1875. У романах «Приваловські мільйони» (1883), «Гірське гніздо» (1884), «Три кінці» (1890), «Золото» (1892), «Хліб» (1895), у циклах повістей, оповідань та нарисів відтворив картину народного життя, переважно гірничозавод. районів Уралу, викрив хижацьку суть рос. капіталізму. Ці твори пройняті повагою та любов'ю до людини-трударя, до її праці. Автор п'єс, істор. повістей, легенд, автобіографічних творів. Писав твори для дітей («Оленчині казки», 1894—96; «Сіра Шийка», 1893, та ін.). З інтересом і симпатією ставився М.- С. до України, її трудового люду. В багатьох творах показав трудящих українців, їхню спільну долю з робітниками Уралу (нариси «Бійці», «Від Уралу до Москви», істор. повість «Охонині брови»). В деяких творах («Три кінці», «Золотуха») використав укр. пісні. Деякі твори М.-С. екранізовано. За повістю «Охонині брови» композитор Г. Бєлоглазов написав оперу «Охоня» (1956). Оповідання М.-С. укр. мовою перекладала М. Колцуняк.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1958; Сказки. К., 1978; Укр. перекл.— Вибрані оповідання. К., 1928; Вибрані оповідання. Х.— Одеса, 1937; Оленчині казки. К., 1948; Приваловські мільйони. К., 1952; Говорок. К., 1953; Хліб. К., 1956; Гірниче гніздо. К., 1957; Золотопромисловці. К., 1957; Сіра Шийка. К., 1965.

Ю. І. Корзов.

МАМЛЮ́КИ (араб.— білі раби, невільники) — воїни-раби з тюрків і кавказьких народів у Єгипті. За правління Айюбідів (1171—1250) з М. була сформована урядова гвардія. В 1250 верхівка М. скинула Айюбідів і захопила владу. Відомі 2 дин. М.: Бахрі (1250—1390) і Бурджі (1390—1517). Правління М. було ліквідовано після завоювання Сірії, Єгипту і Палестини 1516—17 *Османською імперією*. Ослаблення Османської імперії в кін. 17 ст. дало змогу М. відновити владу (до поч. 19 ст.). За правління *Мухаммеда* Алі мамлюцькі беї були позбавлені влади, а 1811 майже винищені.

МАММЕРІ (Mammeri) Мулуд (н. 28.XII 1917, Таурірт-Мімун, Кабілія)—алжір. письменник. Пише франц. мовою. В 1941—44 був учасником боротьби проти фашизму у Франції. Перший роман — «Забутий пагорб» (1952) — позначений впливом фольклору *кабілів*. Соціально-політ. проблеми порушено в романі «Коли спить справедливість» (1955). Роман «Опіум і дубинка» (1965) — про події алжірської революції. Автор п'єс «Ріка» (1964) та «Фен» (1967).

Тв.: Рос. перекл.— Когда спит справедливость. М., 1960.

В. К. Кухалашвілі.

Мамонт (відтворений вигляд).

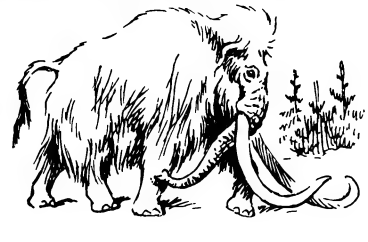

МАМОЛА́Т Олександр Самійлович [н. 30.VIII (12.IX) 1910, с. Кальниболота, тепер Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.] — укр. рад. фтизіатр, засл. діяч науки УРСР (з 1975), доктор мед. наук, професор (з 1971). Член КПРС з 1940. В 1936 закінчив Київ. мед. ін-т. У 1936—79 — директор Київ. н.-д. ін-ту туберкульозу і грудної хірургії ім. акад. Ф. Г. Яновського. З 1979 — зав. відділом у цьому ін-ті. Праці М. присвячені питанням лікування туберкульозу. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

МА́МОНТ (Mammuthus primigenius) — вимерлий ссавець родини слонових. Існував у четвертинному періоді в Європі, Пн. Азії і Пн. Америці. Вимер бл. 10 тис. років тому. Зовн. вигляд М. відомий з малюнків і скульптур, зроблених людиною палеоліту, осн. об'єктом полювання якої він був, а також завдяки знахідкам трупів тварин у мерзлих грунтах. Тіло, голова і хобот М. зверху були вкриті чорною шерстю, нижня частина тулуба — жовтувато-бурою; підшерсток світло-жовтого кольору. Висота М. в холці до 3,5 м; маса до 6 т. Зуби складалися з окремих дентинових пластинок, вкритих емаллю і з'єднаних між собою зубним цементом. Мали масивні *бивні* завдовжки до 4,5 м і масою до 120 кг. М. були поширені і на тер. України, про що свідчать знахідки їхніх решток, а також хатин первісної людини з кісток М. У 1841 за ініціативою проф. Харків. ун-ту І. Й. Калениченка на місці знахідки кісток М. в с. Кулішівці (тепер Недригайлівського р-ну Сумської обл.) був встановлений пам'ятник (іл. с. 342).

Н. Л. Корнієць.

МА́МОНТОВ Яків Андрійович [літ. псевд.— Я. Лірницький, Я. Пан; 22.X (4.XI) 1888, хутір Стрілиця, тепер с. Шапошникове Сумського р-ну Сум. обл.— 31.I 1940, Харків] — укр. рад. драматург, театрознавець. Закінчив Моск. комерційний ін-т (1914). З 1920 викладав педагогіку в вузах Харкова, брав активну участь у театр. житті. Розпочавши літ. діяльність 1907, пройшов складну ідейно-творчу еволюцію від символізму до реалізму. Гострі питання соціальної боротьби, хоч і в абстрактній формі, порушив у драмі «Веселий Хам» (1921), трагедії «Ave Magia» (1924). У п'єсах «Коли народ визволяється» (1924), «До третіх півнів» (1925), «Республіка на колесах» (1928), «Княжна Вікторія» (1929), «Гетьманщина» (1930—39) відобразив події громадян. війни на Україні. Темам рад. дійсності присвячено п'єси «Рожеве павутиння» (1928), «Його власність» (1930), «Своя людина» (1936) та ін. М. написав лібретто шести опер, інсценізував твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського. П'єсам М. властиві гостра проблематика, психологізм, сценічність. Автор праць з історії й теорії драми. Портрет с. 343.

Тв.: Твори. К., 1962.

Літ.: Кисельов Й. Яків Мамонтов. В кн.: Українські радянські письмен-

М. Я. Мамай.

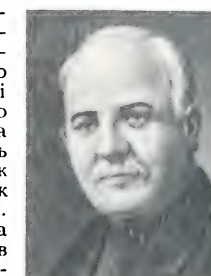

Дж. Мамедкулізаде.

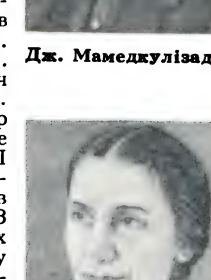

Ш. Г. Мамедова.

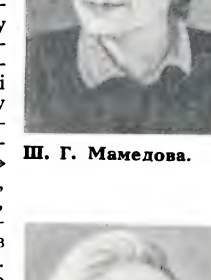

Д. Н. Мамін-Сибіряк.

ники, в. 4. К., 1960; Єршова М. С. Бібліографія творів Якова Мамонтова. «Радянське літературознавство», 1958, № 5. *Ф. Д. Пустова.*

МА́МОНТОВА Віра Олексіївна [н. 11 (24). XII 1917, Київ] — укр. рад. біолог-ентомолог, доктор біол. наук (з 1976). Член КПРС з 1952. Закінчила Київ. держ. ун-т (1941). Праці М. пов'язані гол. чин. з вивченням фауни, екології, філогенезу, еволюції та систематики шкідливих комах — попелиць. Держ. премія УРСР, 1976.

МА́МОНТОВА ПЕЧЕ́РА — одна з найбільших у світі карстових печер. Розташована в США, поблизу м. Луїсвілла (шт. Кентуккі) на території однойменного нац. парку. Являє собою п'ятиярусну мережу галерей та залів у вапняках. Досліджена частина має 225 проходів, 47 великих куполів, понад 20 глибоких шахт. Заг. довж. порожнин досягає 74 км. У печері є ріки й озера, по яких можна плавати у човні; живуть сліпі павуки і цвіркуни, в річках та озерах — сліпі риби й раки. Відкрита М. п. 1809. Об'єкт туризму.

Пам'ятник на місці знахідки кісток **мамонта.**

МА́МОНТОВЕ ДЕ́РЕВО — велетенське хвойне дерево родини таксодієвих. Те саме, що й *секвойядендрон*.

МА́МСУРОВ Дабе Хабійович [27.VII (9.VIII) 1909, с. Середній Урух, тепер Ірафського р-ну Пн.-Осет. АРСР — 21.VIII 1966, Орджонікідзе] — осет. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Перша зб. віршів — «Перші кроки» (1931). Роман «Тяжка операція» (1939) — про духовне зростання рад. людини. Роман-епопея «Поема про героїв» (ч. 1—2, 1948—58) відображає шлях осет. народу до будівництва соціалізму. Трудівникам села присвячені повість «Господарі життя» (1947) і роман «Люди це люди» (1960). Автор драм «Вождь Багатар» (пост. 1940), «Сини Бата» (пост. 1942) та ін. Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные рассказы. М., 1958; Гости. Орджоникидзе, 1964; Поэма о героях, кн. 1—3. М., 1960—75.

Мангусти. Сірий індійський мунго.

МА́МУТОВ Валентин Карлович (н. 30.I 1928, Одеса) — укр. рад. учений-юрист, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1948. Після закінчення Свердл. юрид. ін-ту (1949) працював держ. арбітром тощо в ряді міністерств УРСР. З 1969—зав. відділом і заст. директора ін-ту економіки пром-сті АН УРСР (Донецьк). Наук. праці присвячено правовим проблемам управління сусп. виробництвом і організації соцзмагання, *господарському праву*. Серед них: «Підприємство і вищестоящий господарський орган» (1969), «Економічні санкції і дисципліна поставок» (у співавторстві, 1976).

МАНА́ — 1) Персонаж міфології сх. слов'ян. М. уявляли як стару потворну жінку. Як і *Мара*, вона ніби могла обертатися на тварин, рослин, неживі предмети, шкодити людям. 2) Привид, страховище, ілюзія, спокуса, омана.

Мандарин уншіу: *1* — квітка; *2* — гілка з плодами; *3* — плоди в розрізі.

МАНАГА́РОВ Іван Мефодійович [н. 31.V (12.VI) 1898, м. Єнакієве, тепер Донецької обл.] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1945), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї шахтаря. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У 1931 закінчив Військ.-політ. академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував корпусом, армією, зокрема в складі Степового (з 10.X 1943—2-го Укр.) фронту. Учасник рад.-япон. війни 1945. В 1947 закінчив Вищі академ. курси. З 1947 — команд. армією, а потім команд. військами ППО. З 1953 — у запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МАНА́ГУА — столиця Нікарагуа, гол. політ. і культур. центр країни. Розташована на березі оз. Манагуа. Залізнична станція. Через місто проходить Панамериканське шосе. Аеропорт міжнар. значення (Лас-Мерседес). 400 тис. ж. (1978). Невеликі підприємства цем., шкіряно-взут., текст., харч. пром-сті. Поблизу М.— нафтопереробний з-д. Нікарагуанське відділення Центр.-амер. ун-ту. Нац. академія філософії, Академія географії й історії та ін. наук. заклади. Б-ка — Нац. архів (засн. 1882). Нац. музей Нікарагуа. М. засн. у 16 ст. Місто не раз зазнавало руйнувань від землетрусів.

МАНА́ЙЛО Федір Федорович [6 (19).X 1910, с. Іванівці, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.— 15.I 1978, Ужгород] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). У 1934 закінчив Вищу худож.-промислову школу в Празі.

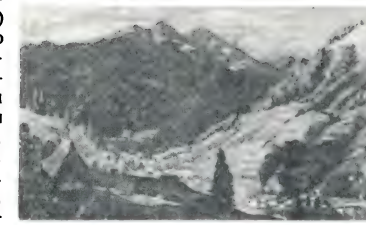

Ф. Ф. Манайло. Село в горах. 1958.

Твори: «Старий бідняк» (1932), «На Івана Купала» (1933), «Гуцулка» (1939), «Гуцульське весілля», «Тяжке життя» (обидва — 1942), «Ми ждемо» (1943), «Нижньо-Бистрянська ГЕС» (1959), «Долина вже квітне» (1961), «Прикордонні гори» (1964), «Шиянські гори» (1974); мозаїки — в ресторані готелю «Ужгород» (1966) і ресторані «Верховина» у Києві (1968). Картини М. зберігаються в ДМУОМ, Закарпатському худож. музеї та ін.

Літ.: Ф. Ф. Манайло. Альбом. К., 1970.

МАНА́МА — столиця Бахрейну, гол. екон. центр країни. Мор. порт на пн. узбережжі о-ва Бахрейн. Бл. 230 тис. ж. (1980). Розвинуте кустарно-ремісниче виробн.; рибальство, добування перлів і перламутру.

МАНАНДЯ́Н Яків Амазаспович [10 (22).XI 1873, Ахалціхе, тепер Груз. РСР — 4.II 1952, Єреван] — вірм. рад. історик, акад. АН СРСР (з 1939), акад. АН Вірм. РСР (з 1943), засл. діяч науки Вірм. РСР (з 1935). Закінчив філос. відділення Ієнського ун-ту (1897), естерном склав курс сх. ф-ту Петерб. ун-ту (1898). З 1926 — професор Єреванського ун-ту. Праці М. присвячені соціально-екон. устрою старод. і середньовічної Вірменії, а також філології, метрології та істор. географії. Найзначніша з них — «Критичний огляд історії вірменського народу» (т.1—3, 1945—57). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

«МАНА́С» — кирг. народний епос. Містить понад 500 тис. віршованих рядків. Деякі легенди й казки «М.» створено ще за дофеод. часів. В епосі відображено багатовікову боротьбу кирг. народу проти зовн. ворогів, показано побут, звичаї, культуру народу. Гол. герої — нар. богатир Манас, його син Семетей і онук Сейтек. «М.» — колективний витвір багатьох поколінь співців — манасчі. Перші записи епосу зробили в 50—60-х рр. 19 ст. Ч. *Валіханов* та В. *Радлов*. Найповніші варіанти записано за рад. часу.

Видання: Рос. перекл.— Манас. М., 1960.

Літ.: Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961. *І. Т. Крук.*

МАНАСТИ́РСЬКИЙ Антон Іванович (2.XI 1878, с. Завалів, тепер Бережанського р-ну Тернопільської обл.— 15.V 1969, Львів) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1957). В 1895—99 навчався у Львів. худож.-промисловій школі, 1900—05 — в Краківській академії красних мистецтв. Жив і працював у Львові. Створив ряд пейзажів («Зима в Карпатах», 1904; «Міст над Прутом», 1914; «В Карпатах», 1951; «Гірський потік», 1955), жанрових картин («Ярмарок у селі Ділятині», 1914; «Два приятелі», 1920; «Паламар», 1932; «Гуцули-колгоспники», 1951), істор. полотен («Прощавайте, товариші!», 1917; «Запорожець», 1932; «Вчора і сьогодні», 1940; «У таборі Кармелюка», 1950), картини на теми укр. народних пісень («Ой під гаєм, гаєм», 1917; «Ой ходила дівчина бережком...», 1926) та поезій Т. Шевченка («У ворожки», 1910; «Катерина», 1913); іл. до дитячих книжок і шкільних підручників. М. створив низку портретів («Портрет матері», 1907; «Портрет гуцульського різьбяра Ф. Шкрібляка», 1929, та ін.). Твори М. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва та ДМУОМ. Іл. див. на окр. аркуші, с. 320—321.

Літ.: Островський Г. Антон Іванович Манастирський. К., 1958; Антон Манастирський. К., 1980.

МАНАСТИ́РСЬКИЙ Вітольд Антонович (н. 11.I 1915, Львів) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1975). Син А. *Манастирського*. В 1935—39 навчався у варшавській АМ. Твори: «Гурток гуцульських народних музик» (1951), «Верховинка» (1960), «Під Чорногорою» (1963), «Під горою Сокіл» (1965), «Квітуча Дзембронія» (1967), «Марічка» (1973), «Мати» (1974), «Доярочка» (1977), «Радісне дитинство» (1979). З 1947 М. викладає у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва, професор (з 1968).

Літ.: Вітольд Манастирський. Виставка творів. [Каталог]. Львів, 1967.

МАНА́УС — місто на Пн. Бразилії, адм. ц. штату Амазонас. Знач-

ний річковий порт на р. Ріу-Негру при її впадінні в Амазонку, доступний для мор. суден. Аеропорт. 284,1 тис. ж. (1970). Невеликі підприємства харчосмакової та деревообробної пром-сті, по переробці каучуку, шкір, нафтопереробний з-д, джутова ф-ка. М.— гол. торг.-розподільний центр у бас. Амазонки. Ін-т по вивченню Амазонії, бот. сад. Театр. М. виник наприкінці 19 ст.

МАНГАЛИ́ЦЬКА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — порода свиней сального напряму. Відома також під назвою «прикарпатська кучерява свиня». Виведена на Балканському п-ові у 18 ст. Масть руда, рідше чорна з жовтими підпалинами. Дорослі тварини вкриті густою кучерявою щетиною з підшерстям, невеликі, мають міцну конституцію, короткий тулуб, окістя м'ясисті. Жива маса кнурів 200 кг, свиноматок 150 кг. Плодючість 5—8 поросят в опоросі. У новонароджених спостерігається поздовжня смугастість, як у поросят дикої свині. Тварини витривалі, пристосовані до випасу, добре відгодовуються і обростають салом, але пізньоспілі й малоплодючі. Розводять М. п. с. в Угорщині, Югославії, Румунії, Чехословаччині, СРСР, зокрема на Україні — в Закарп. і Чернів. областях.

МА́НГАН — те саме, що й *марганець*.

МАНГАНІ́Т — мінерал класу гідроксидів. MnOOH. *Сингонія* моноклінна. Густ. 4,33. Тв. 4. Колір чорний. Блиск напівметалевий. В СРСР родовища М. є в Грузії (*Чіатурський марганцевий басейн*) і на Україні (*Нікопольський марганцевий басейн*, Токмацьке родовище марганцю). М. — важлива марганцева руда.

МА́НГЕЙМ (Mannheim) Карл (27.III 1893, Будапешт — 9.I 1947, Лондон) — нім. бурж. соціолог. Представник т. з. соціології знання, що являла собою бурж. реакцію на марксизм. М. розглядав будь-яке знання про суспільство як ідеологію, що є системою ілюзорних, вузькокласових уявлень, які не мають нічого спільного з об'єктивною істиною. З цих позицій М. намагався спростувати марксизм. М. вважав, нібито кризу мислення може подолати лише інтелігенція, що стоїть поза класами і єдино здатна до безстороннього пізнання суспільства. Виходячи з антинаук. положення, що капіталізм у майбутньому приведе до «загального добробуту», М. закликав революц. робітничий рух відмовитись від соціалістичної ідеології і пристосуватися до існуючих умов. Погляди М. справили вплив на бурж. соціологію, зокрема стали обгрунтуванням *«деідеологізації теорії»*. *П. С. Задірако.*

МА́НГЕЙМ — місто у ФРН, в землі Баден-Вюртемберг. Вузол залізниць і автошляхів. Річковий порт на Рейні при впадінні в нього р. Неккар. 317,4 тис. ж. (1975). Разом з містом Людвігсгафеном утворює пром. агломерацію. Гол. галузь пром-сті — машинобудування та металообробка. Підприємства нафтопереробної, хім., целюлозної, паперової, текст. і харчосмакової пром-сті. Комерційна і театрально-муз. вищі школи. Ін-т прикладної оптики. М. вперше згадується 766, місто — з 1607.

МАНГИШЛА́К — півострів на сх. узбережжі Каспійського м., у межах Каз. РСР. Омивається Мангишлацькою (на Пн.) та Казахською (на Пд.) затоками. Поверхня погорбована, розчленована ярами. Вис. до 556 м (г. Бесшоки в хр. Каратау). Пд. частина являє собою плато Мангишлак з глибокими безстічними западинами — Карагіє (132 м нижче від р. м.), Каунди (57 м нижче від р. м.) та ін. Значні родовища нафти й природного газу (див. *Мангишлацький нафтогазоносний район*), фосфоритів тощо. Клімат сухий, континентальний. Рослинність пустельна. На М. перебував (1850—57) у засланні Т. Г. Шевченко. Див. також *Мангишлацька область*.

МАНГИШЛА́ЦЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 20. III 1973. Розташована на Пд. Зх. республіки, на Зх. омивається Каспійським м. Площа 166,6 тис. км². Нас. 261 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці, татари та ін. Міськ. населення — 88%. Ділиться на 3 райони, має 3 міста і 13 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Шевченко*. Поверхня області переважно рівнинна. Пн. її частина зайнята *Прикаспійською низовиною*, центр — плато Мангишлак. На Зх.— гори Пн. Актау і Каратау (вис. до 556 м, г. Бесшоки), на Сх.— плато Устюрт. Багато западин, що лежать нижче рівня моря, серед них найглибша в СРСР западина Карагіє (—132 м). Корисні копалини: нафта, природний газ (*Мангишлацький нафтогазоносний район*), фосфорити, буд. матеріали (черепашник). Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня —3, —4°, липня +25, +27°. Опадів 150—160 мм на рік у пн. частині області та 100—110 мм — у південній. Характерні сильні вітри та бурі. Постійних річок немає. Навесні з гір стікають тимчасові водотоки. Більшу частину області займає полинно-солянкова пустеля, є солончаки й солонці. В нар.-госп. комплексі Казахстану М. о. виділяється нафто- та газодобувною пром-стю. Газо- та нафтопромисли — Прорва, Жетибай, Каламкас, Новий Узень. Розвивається рибопереробна пром-сть. Енергетика базується на місц. і довізних нафтопродуктах, а також на енергії атомної електростанції в м. Шевченку. Діє дослідно-пром. установка по опрісненню мор. води (Шевченко). В області формується Мангишлацький територіально-виробничий комплекс. Гол. пром. центри: Шевченко, Новий Узень, Форт Шевченка, смт Єраліїв, Жетибай, Бейнеу. Провідна галузь с. г.— відгінно-пасовищне тваринництво (верблюди, каракульські вівці, коні). Землеробство на зрошуваних землях (біля джерел та артезіанських свердловин). Вирощують гол. чин. овоче-баштанні культури. Є з-ці: Макат — Бейнеу — Кунград, Бейнеу — Шевченко — Новий Узень. Пароплавне сполучення по Каспійському м. (від м. Шевченка на Астрахань, Баку, Махачкалу). Розвивається трубопровідний (нафтопровід Узень — Кульсари — Макат — Куйбишев, 1425 км з відгалуженням на Гур'єв та нафтопроводи від промислів до Каспійського м., газопровід Узень — Бейнеу), автомоб. і повітр. транспорт. У М. о.— 4 профес.-тех. училища, 107 клубних закладів, меморіальний музей Т. Г. Шевченка (м. Форт Шевченка).

М. Ш. Ярмухамедов.

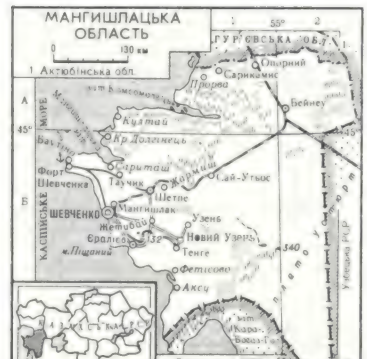

МАНГИШЛА́ЦЬКИЙ НАФТОГАЗОНО́СНИЙ РАЙО́Н — група родовищ нафти і газу в Зх. Казахстані, на півостровах Мангишлак і Бузачі, частково — на прилеглих ділянках акваторії Каспійського м. Пл. 167 тис. км². У геоструктурному відношенні пов'язаний з Пд.-Мангишлацьким прогином, Мангишлацькою системою дислокацій і Бузачинською структурою. В геол. будові М. н. р. беруть участь палеозойські, мезозойські й кайнозойські осадочні відклади. Поклади нафти і газу — у відкладах тріасового, юрського й крейдового віку. Нафта родовищ п-ова Мангишлак належить до метанового типу, високопарафініста, смолиста, малосірчиста; нафта п-ова Бузачі — нафтенового типу, високосмолиста, сірчиста. Пром. нафтогазоносність М. н. р. встановлена 1961 з відкриттям нафтогазових родовищ Жетибай та Узень. Добувають нафту з 1965. Відкрито 26 родовищ нафти і газу (1980).

Л. П. Дмитрієв.

МАНГИШЛА́ЦЬКИЙ ТЕРИТОРІА́ЛЬНО-ВИРОБНИ́ЧИЙ КО́МПЛЕКС. Розташований у зх. частині Казахстану, на п-ові Мангишлак. Розвивається як великий район нафтодобувної, нафтопереробної і газової пром-сті, важливий район гірничодобувної, хім. пром-сті. Див. *Територіально-виробничі комплекси*.

МА́НГО (Mangifera) — рід вічнозелених дерев родини сумахових. Бл. 40 видів, поширених у Пд. Азії. Найбільше госп. значення має М. і н д і й с ь к е (M. indica) — дводомне дерево заввишки 10—40 м з цілісними шкірястими блискучими листками; плід — жовто-зелена кістянка, м'якуш якої оранжевий, запашний, солодкий. Споживають у свіжому і консервованому вигляді. Культивують як плодову рослину в тропічних країнах.

Я. А. Мамонтов.

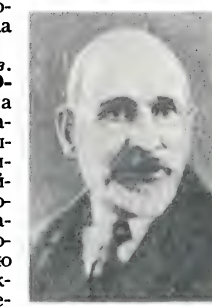

Я. А. Манандян.

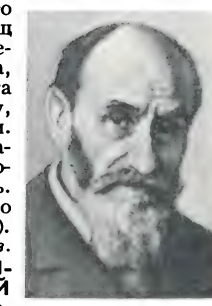

А. І. Манастирський.

В. А. Манастирський. Мати. 1974.

МА́НГОЛЬД — дворічна овочева і декоративна рослина родини лободових, один з видів *буряка*.

МА́НГРОВІ ЛІСИ́ (від англ. mangrove) — рослинність припливновідпливної смуги низьких мулистих тропічних узбереж. М. л. представлені різними видами вічнозелених кущів і невисоких дерев. Для дерев М. л. характерна наявність *пневматофорів* та ходульних коренів, що забезпечують краще укріплення рослин у мулистому ґрунті. Листки рослин М. л. мають водяні *продихи*, крізь які виділяються надлишки солей; у старих листках є резервуари з прісною водою. В тканинах молодих рослин і плодів мангрових дерев багато повітряних порожнин, завдяки чому вони можуть плавати. Насіння рослин М. л. довго не втрачає схожості; у багатьох рослин насінина проростає ще в плоді, а проросток падає на землю і швидко вкорінюється. М. л. поширені гол. чин. на сх. узбережжі Африки, на Мадагаскарі, о-вах Сейшельських, Маскаренських і Малайського архіпелагу, на берегах Південної Азії і Австралії.

Мандаринка.

МАНГУ́П, Мангуп-Кале (Феодоро) — середньовічне, т. з. печерне, місто, що існувало в пн.-зх. частині гірського Криму на г. Мангуп у 6—15 ст. Населяли М. нащадки тавро-скіфів і сарматів (аланів). З кін. 13 ст. М. став політ. центром невеликого феод. князівства і наз. Феодоро. В 1475 після тривалої облоги М. захопили і зруйнували турки. Як невеликий населений пункт існував до 18 ст. Розкопками (провадились з 1890) відкрито руїни мурів з баштами, кам'яних житл. будівель, двоповерхового князівського палацу, церков, численні поховання з різноманітним поховальним інвентарем. Навколо фортеці розкопано залишки слободи. Див. також *Печерні міста*.

Мандоліна.

МАНГУ́СТИ — спільна назва ссавців кількох родів (Herpestes, Atilax, Bdeogale, Cynictis) род. *віверових*. Довж. тіла до 65 см, хвоста — до 45 см. Тіло видовжене, гнучке, приземкувате, з грубим однотонним або смугастим волосяним покривом. М. поширені переважно у тропіч. і субтропіч. смугах Африки і Пд. Азії. Більшість видів—наземні тварини, живуть у норах. Живляться дрібними хребетними, зрідка комахами або рослинами. Деяких М., напр. сірого індійського мунго (H. edwarsi), *їхневмона*, іноді тримають як домашніх тварин, що знищують отруйних змій, пацюків, мишей. Викопні рештки М. відомі починаючи з міоцену. Іл. с. 342.

Мандрил звичайний (самець).

МАНДАЛА́Й, Мандале — місто в центр. частині Бірми. Розташований на р. Іраваді. 417 тис. ж. (1973). Вузол з-ць і автошляхів, значний річковий порт. Найрозвинутіші бавовноочисна, бавовняна і лісопильна пром-сть. Залізничні й суднорем. майстерні, прядильні, шовкомотальні та олійницькі підприємства. Кустарні промисли (виробн. шовкових тканин, гончарних виробів, різьблення на дереві й камінні). Ун-т, мед., тех. і с.-г. ін-ти. М.— реліг. центр країни. Місто засн. 1857; 1857—85 — столиця Бірми.

МАНДАРИ́Н (португ. mandarim, від санскрит. мантрін — радник)— назва чиновників феод. Китаю, яку дали їм португальці; перейшла до рос., укр. і зх.-європ. мов. У сучас. наук. л-рі не вживається.

МАНДАРИ́Н (франц. mandarine, з ісп. mandarin) — вічнозелені плодові рослини роду Citrus родини рутових. Здавна культивують у Китаї, Японії та країнах Пд. Азії; з середини 19 ст.— в країнах Середземномор'я, пізніше в США. В СРСР культивують у Грузії, Краснодар. краї та Азербайджані. В рад. субтропіках найпоширеніший М. у н ш і у (C. unshiu) — гіллясте дерево 2—3,5 м заввишки. Листки цілокраї, овально-видовжені. Квітки двостатеві, пазушні, рідше кінцеві, дрібні, білі, запашні. Плід — багатогнізда ягода. Сік плодів містить 2,8—10,5% цукру, 1,1% лимонної кислоти і до 55 мг % вітаміну С. Використовують М. свіжими, з них виготовляють варення, джем, соки. Урожайність плодів з одного дерева 20—40 кг і більше. Іл. с. 342.

МАНДАРИ́НКА (Aix) — рід птахів род. *качачих*. Довж. тіла бл. 40 см, маса 400—700 г. Забарвлення самців яскраве, строкате з домішкою блискучих зелених, червоних та рудих відтінків. Живуть поблизу лісових водойм. Гнізда в дуплах дерев. Кладку з 9—12 білих яєць насиджує самка 28—30 днів. Живиться М. тваринною і рослинною їжею. Рід включає 2 види: м а н д а р и н к а, або М. бородата (A. galericulata), поширений у Пд.-Сх. Азії, зокрема в СРСР — на Далекому Сході, та к а р о л і н с ь к а к а ч к а, або М. каролінська (A. sponsa),— в Пн. Америці. Мають деяке промислове значення; легко звикають до неволі, утримуються як декоративні птахи.

МАНДА́Т (лат. mandatum — доручення) — 1) Повноваження, доручення. 2) У *виборчому праві* документ, що стверджує повноваження *депутата*. Депутатський М. в СРСР та ін. країнах соціалістич. співдружності є імперативним (обов'язковим), тобто депутат повинен виконувати *накази виборців*. 3) В міжнар. праві документ, що засвідчував особливий вид колоніальної залежності. Див. *Мандатна система*.

МАНДА́ТНА КОМІ́СІЯ — 1) Виборний орган, що перевіряє повноваження учасників зборів, делегатів конференцій і з'їздів, депутатів представницьких установ тощо. 2) В СРСР комісія, що створюється кожною з палат Верховної Ради СРСР, Верховними Радами союзних і авт. республік, а також місц. Радами нар. депутатів для перевірки повноважень депутатів. Обирається на першій сесії Ради даного скликання з числа депутатів.

МАНДА́ТНА СИСТЕ́МА — специфічна форма анексіоністської (див. *Анексія*) колоніальної політики імперіалістичних держав *Антанти*, яка фактично закріпила переділ колоній, відторгнутих гол. чин. від Німеччини, що був здійснений країнами — переможницями у 1-й світовій війні 1914—18. М. с. встановлено *Лігою націй*, за статутом якої було видано мандати: Великобританії на управління Палестиною, Месопотамією, Танганьїкою і частинами Того та Камеруну; Франції — Сірією, Ліваном і частинами Того та Камеруну; Бельгії — тер. Руанда-Урунді; Японії — Маршаловими, Каролінськими і Маріанськими островами; Австралії — о. Науру, частиною о-ва Нова Гвінея та деякими о-вами Тихого океану; Новій Зеландії — о-вами Зх. Самоа; Південно-Афр. Союзові — Пд.-Зх. Африкою. Фактично і юридично М. с. зберегла незмінною суть колоніальних режимів, встановлених у цих країнах. Рад. д-ва не визнала М. с. і засудила її як одну з форм колоніальної залежності. Після 2-ї світової війни 1939—45 відповідно до *Статуту ООН* замість М. с. було встановлено систему опіки ООН (див. *Опіка міжнародна*). *В. Н. Денисов.*

Мандрівний голуб.

МАНДЕЇЗМ — релігія, що виникла на поч. н. е. в *Месопотамії*. М. є сумішшю елементів християнства, іудаїзму, зороастризму і давньовавілонської релігії. Однією з головних рис М. є протиставлення «світлого царства» — «темному». Світла сила—Манда-д-Хайя (звідси назва) уособлювала, за М., знання життя. М. був поширений в 1-му ст. н. е., згодом ця релігійна течія занепала. Частина послідовників М. перейшла до *маніхейства*. Невелика кількість прибічників М. живе в Ірані та Іраку.

МА́НДЕЛЬБЕРГ Симон Львович [н. 29.VI (11.VII) 1916, Київ] — укр. рад. вчений у галузі зварювання, доктор тех. наук (з 1974). Член КПРС з 1943. Закінчив (1940) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. З 1946 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — в галузі технології зварювання сталевих конструкцій. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1968.

МАНДЕЛЬШТА́М Леонід Ісакович [22.IV (4.V) 1879, Могильов — 27.XI 1944, Москва] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1929). В 1897 вступив до Новоросійського ун-ту (Одеса), звідки був виключений 1899 за участь у студентських заворушеннях. В 1902 закінчив Страсбурзький ун-т. У 1918—22 — професор Одеського політех. ін-ту, з 1925 — Моск. ун-ту. З 1934 працював одночасно в Фіз. ін-ті АН СРСР. Осн. праці — з оптики, радіофізики, теорії нелінійних коливань. Незалежно від Л. *Бріллюена* передбачив явище зміни довжини хвилі розсіяного монохроматичного світла, пов'язане з мол. процесами флуктуаційного характеру (1918). Спільно з Г. С. *Ландсбергом* відкрив *комбінаційне розсіяння світла* (1928). Спільно з М. Д. *Папалекси* розробив метод параметричного збудження електр. коливань та інтерференційний метод дослідження поширення радіохвиль. Нагороджений орденом Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Премія ім. В. І. Леніна, 1931. Держ. премія СРСР 1942.

МАНДЗО́НІ (Manzoni) Алессандро (7.III 1785, Мілан — 22.V 1873,

там же) — італ. письменник. Алегорична поема «Тріумф свободи» (1801), ідилія «Адда» (1803) написані в дусі класицизму. На «Священних гімнах» (1815—23), поемі «Страждання» (1814—15) та ін. творах позначився вплив католицької релігії, водночас в них проявилися демократизм і патріотизм. З 10-х рр. 19 ст. поступово переходить на позиції романтизму. Оди «Березень 1821 року», «П'яте травня» (обидві — 1821), істор. трагедії «Граф Карманьйола» (1820) і «Адельгіз» (1822) пройняті патріотичними мотивами. В істор. романі «Заручені» (1825—27) змальовано життя Ломбардії 20—30-х рр. 17 ст., під час ісп. панування, зображено виступи пригнобленого народу. В цьому романтичному творі досить виразно виявилися реалістичні тенденції. Виступав також з філос. і теоретико-літ. працями.

Тв.: Рос. перекл.— Обручённые. М., 1955; Избранное. М., 1978.

Д. С. Наливайко.

МАНДИ́БУЛИ (лат. mandibula — щелепа, від mando — жую, гризу), жувальця — перша пара щелеп у ракоподібних, багатоніжок та комах. М. у форм з гризучим ротовим апаратом мають різні потовщення та зубці для розгризання та подрібнення їжі.

МАНДИ́НГО — 1) Самоназва (ін. форми — малінке, малінка, маненка, манденка, манденга, мандинко) групи народностей, які живуть в ряді країн Зх. Африки і говорять мовами малінке. 2) Група близькоспоріднених народів — власне малінке, або манденка, бамбара (бамана), діула. Вони становлять осн. населення зх. частини Малі, пн.-сх. частини Гвінеї, пд. і сх. районів Сенегалу та деяких районів Берега Слонової Кості, Верхньої Вольти, Ліберії, Сьєрра-Леоне і Гвінеї-Бісау. Заг. чисельність — бл. 6 млн. чол. (1978, оцінка). Мови належать до нігерокордофанської (конго-кордофанської) сім'ї мов. За релігією більшість — мусульмани, в деяких районах зберігаються давні анімістичні вірування і культ предків. Осн. заняття — землеробство.

МАНДИЧЕ́ВСЬКИЙ Євген (літ. псевд.— Фр. Улянович; 1873, с. Зарваниця, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл.— р. см. невід.) — укр. письменник. Вчився у Львів. і Берлінському ун-тах. Працював учителем у Перемишлі, Тернополі та ін., був редактором педагогічного журн. «Молодіж». Перший друкований твір — новела «Груша» (1899). Друкував свої твори в «*Літературно-науковому вістнику*», газ. «*Буковина*», в альманахах. Оповідання про тяжке життя галицького селянства та учнівської молоді ввійшли до збірок «З живого і мертвого» (1901), «Судьба» (1906), «В ярмі» (1907) та ін.

Тв.: Дві долі. Львів, 1904.

В. І. Хома.

МАНДИЧЕ́ВСЬКИЙ (Mandyczewski) Євсевій (17.VIII 1857, с. Молодія, тепер Глибоцького району Чернів. обл.— 13.VII 1929, Шульц, поблизу Відня) — укр. та австр. музикознавець, композитор, диригент, педагог. Доктор музикознавства (з 1897). Муз. освіту здобув у Чернівцях (під керівництвом С. *Воробкевича* та А. *Гржималі*), потім — у Віденському ун-ті. М. жив у Відні, був професором консерваторії, диригентом. Однак зв'язків з батьківщиною не поривав, не раз приїздив у Чернівці. Написав 11 укр. хорів, у т. ч. два — «Ой діброво» і триголосий канон «І день іде, і ніч іде» — на слова Шевченка. Обробляв нар. пісні (зокрема укр., молд., рос.). Відомий дослідженнями й виданнями творів Гайдна, Брамса, Шуберта.

МАНДОЛІ́НА (італ. mandolino) — струнний щипковий музичний інструмент. М. з'явилася в Італії в 16 ст. З 18 ст.— один з найпоширеніших нар. інструментів. Найпопулярніша — неаполітанська М. Має опуклий овальний корпус, 4 парні струни, вузький гриф з врізаними металевими ладами, плескату головку з кілками для натягування струн. Стрій квінтовий, як у скрипки. Грають на М. тонкою загостреною платівкою — плектром. Сольний і ансамблевий інструмент.

МАНДРАГО́РА (Mandragora) — рід рослин родини *пасльонових*. Багаторічні трави з товстим м'ясистим кореневищем. Листки великі, цілісні, прикореневі. Квітки одиночні, зеленувато-білі, голубі або фіолетові. Плід — велика жовта або оранжева ягода. 5 (6) видів, поширених у Середземномор'ї, Перед. і Серед. Азії, в Гімалаях. В СРСР — 1 вид (у Туркменії) — М. туркменська (M. turcomanica). В різних органах М. о с і н н ь о ї (M. autumnalis), вирощуваної іноді в оранжереях, є алкалоїди — гіосціамін і скополамін, які використовують як болезаспокійливий засіб.

МАНДРИ́Л (Mandrillus) — рід *мавп* род. мартишкових. Деякі зоологи вважають М. видом роду *павіан*. Довж. тіла самців до 1 м (самки менші), вис. в плечах 0,6 м, хвіст куций, морда видовжена. Волосяний покрив на спині темно-бурий з оливково-зеленим відтінком, на череві сріблясто-білий, щоки блакитно-сині або чорні, борода лимонно-жовта, ніс і прилеглі частини яскраво-червоні, сіднична частина синьо-фіолетова з червоними ділянками. 2 види: М. звичайний (M. sphinx) і дрил (M. leucophaeus). Пошир. в Зх. Африці. Тримаються стадами, ведуть переважно наземний спосіб життя, живляться рослинною і тваринною їжею. Самка після 6—7 місяців вагітності народжує 1 маля. Добре витримують неволю.

МАНДРІ́ВНИЙ ГО́ЛУБ (Ectopistes migratorius) — винищений птах ряду *голубоподібних*. До 80-х рр. 18 ст. був дуже поширений на сході Пн. Америки (від Пд. Канади до штатів Віргінія і Міссісіпі). Довж. тіла становила 30—40 см. Оперення зверху сіре, черево біле, голова блакитна, горло і груди червоно-бурі. Гніздився великими колоніями; кладка з 1—2 яєць. Після виведення пташенят зграї М. г. кочували по лісах і полях, завдаючи великої шкоди посівам. Інтенсивне винищення М. г. в кінці 19 ст. призвело до повного зникнення їх. Остання самка загинула 1914 в зоопарку в м. Цінціннаті (США).

А. П. Федоренко.

МАНДРІВНІ ДЯКИ, мандровані дяки — вихованці різних шкіл на Україні 16—17 ст., зокрема і *Київської академії*, які під час канікул розходились по містах і селах у пошуках засобів існування. Вони навчали грамоти, співали духовні й світські пісні, складали гумористичні і бурлескні вірші, ходили з *вертепом*. Мова віршів М. д. близька до народної, в деякі твори проникали елементи соціальної сатири. До наших часів дійшла автобіографія мандрівного дяка — Іллі Турчиновського, яка показує типову долю кол. студента і причини, що спонукали його до мандрів. В останній чверті 18 ст. в зв'язку з посиленням кріпацтва мандрування дяків було заборонено. Яскраві типи М. д. відображені у фольклорі, в давній (інтермедії до драм О. Довгалевського) і новій л-рах (у творах В. Наріжного, І. Котляревського, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка, С. Руданського, І. Карпенка-Карого та ін. письменників).

Літ.: Житецький П. «Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII століття. К., 1919; Історія української літератури, т. 1. К., 1967.

В. П. Колосова.

МАНДРІВНІ ТРУ́ПИ — одна з форм нар. театру в європейських і східних країнах; мандрівні лицедії, які виступали в містах і селах з виставами переважно сатиричного характеру. Традиції М. т. сягають до *мімів* (Старод. Греція, Рим). У 9—13 ст. в Зх. Європі виступали мандрівні актори — ваганти, які одержали в 16—18 ст. різні назви: у Франції — жонглери і *менестрелі*, в Німеччині — шпільмани, в Англії — менестрелі, Іспанії — хуглари, в Польщі — франти, в Росії, на Україні, в Білорусії — *скоморохи*, Узбекистані — кизикчі, в Таджикистані — масхарабози. В 17 ст. на Україні зародився, а у 18—19 ст. поширився мандрівний ляльковий театр — *вертеп*. М. т. зазнавали гоніння з боку світської і духовної влади за гостросоціальну спрямованість репертуару.

МАНЕ́ (Manet) Едуар (23.I 1832, Париж — 30.IV 1883, там же) — франц. живописець. Жив у Парижі, де 1850—56 навчався в Школі красних мист. у Т. Кутюра. Вже в перших творах виступив проти офіц. академічного мист., протиставляючи йому зображення реальної дійсності, простих повсякденних явищ навколишнього життя, зокрема паризького («Шинок», 1877; «Бар ,,Фолі-Бержер''», 1881—82; портрети). Найвідоміші картини М.: «Сніданок на траві», «Олімпія» (обидві — 1863), «Флейтист» (1866). У багатьох творах М. був попередником *імпресіонізму*. Твори М. зберігаються в Луврі, Музеї імпресіонізму в Парижі, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві та ін. колекціях.

Літ.: Барская А. Эдуар Мане. М., 1961.

МАНЕ́ВИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Волин. обл. УРСР.

Л. І. Мандельштам.

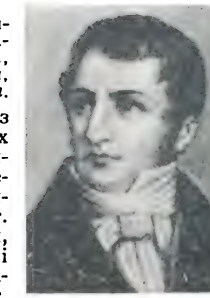

А. Мандзоні.

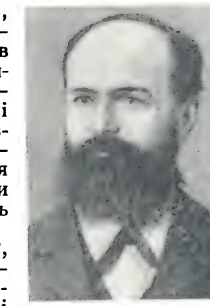

Євсевій Мандичевський.

Е. Мане. Бар «Фолі-Бержер». Фрагмент. 1881—82. Інститут Курто. Лондон.

І. І. Манжура.

В. Д. Манзій.

М. Г. Манізер.

М. Г. Манізер. Катерина. Бронза. 1935. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Утворений 1940. Площа 2,2 тис. км². Нас. 62,0 тис. чол. (1980). У районі — 72 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 27 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Маневичі*. М. р. розташований у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, глина, пісок. Річки: *Стир*, *Веселуха* (верхів'я), Кормин, *Стохід* (бас. Прип'яті). Озера: Охнич, Тросне, Вино та ін. Грунти дерново-підзолисті, болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, вільха, береза, ялина, дуб) займають 96 тис. га. Найбільші підприємства: маневицькі меблева ф-ка, маслоробний та торфобрикетний з-ди; будинок побуту. Землеробство району зерново-льонарського, тваринництво — м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 69,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 29,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 37,7 тис. га. Гол. культури: пшениця, жито, ячмінь, льон-довгунець, картопля. У М. р.— 18 колгоспів, 4 радгоспи, форельне г-во з інкубаційним цехом, райсільгосптехніка. Залізничні станції — Маневичі, Троянівка. Автомоб. шляхів — 511 км, у т. ч. з твердим покриттям — 227 км. У районі — 57 заг.-осв. та 2 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 73 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні; санаторій. 25 будинків культури, 45 клубів, кінотеатр, 67 кіноустановок, 59 б-к, краєзнавчий музей. На тер. М. р., поблизу с. Колок (тепер смт), відбулась *Колківська політична демонстрація 1935*. У с. Боровичах М. р. народився укр. революціонер-демократ Є. М. *Моссаковський*, у с. Лісовому — польс. революціонер-демократ З. *Сераковський*. У М. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1945).

М. П. Остапець.

МАНЕ́ВИЧ Абрам Аншелович (25.XI 1881, м. Мстиславль, тепер БРСР — 30.VI 1942, Нью-Йорк) — укр. живописець. У 1901—05 навчався в Київ. худож. уч-щі. В 1920 виїхав за кордон. Писав міські пейзажі, зокрема київські, спираючись на здобутки *імпресіонізму*: «Весняна симфонія» (1912), «Осінь. Дніпро» (1913), «Міський пейзаж» (1914, ДМУОМ), «Дахи Києва». В 1925—27 виконав серію міських пейзажів «Прозаїчна Америка», в яких показав контрасти сучас. капіталістичного міста. В останні роки створив пейзажі «Зима. Канада» (1932), «Весна» (1942) та ін.

МАНЕ́ВИЧ Лев Юхимович (псевд. — Етьєн; 20.VIII 1898, м. Чауси, тепер Могильовської обл. БРСР — 11.V 1945, Ебензе, Австрія) — рад. військ. розвідник, полковник, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1918. В Червоній Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Закінчив Військ. академію РСЧА (1924), служив у Розвідувальному управлінні РСЧА. З серед. 20-х до поч. 30-х рр. періодично перебував за кордоном як розвідник. Заарештований італ. фашист. контррозвідкою, 1943 переданий гітлерівцям і утримувався в концтаборах. Визволений 6.V 1945 амер. військами, але незабаром помер від туберкульозу. Похований у Лінці (Австрія).

МАНЕ́ВИЧІ — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 6,5 тис. ж. (1980). Виникли в кін. 19 ст. у зв'язку з будівництвом залізниці Ковель — Сарни. З 1920 — під владою бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 М. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 — с-ще міськ. типу. У селищі — меблева ф-ка, харч. комбінат, маслоробний і торфобрикетний з-ди, рибний цех Волин. рибокомбінату, лісгоспзаг, будинок побуту. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 4 бібліотеки, історико-краєзнавчий музей.

МАНЕ́ВР військовий (франц. manoeuvre, букв. — робота рук) — організоване переміщення військ (сил флоту) в ході бойових дій на новий напрям (рубіж, у новий район) з метою зайняття вигіднішого порівняно з противником положення та створення необхідного угруповання сил і засобів; перенесення вогню (підсилення авіації, ударів ракетних військ) для масованої дії по найважливіших об'єктах (цілях) противника. Вимоги для проведення М.— несподіваність, потайність і швидкість виконання (див. *Маневрена війна*).

МАНЕ́ВРЕНА ВІЙНА́ — бойові дії, які ведуть з широким застосуванням *маневру* війська для досягнення вирішальної мети. На відміну від позиційної війни М. в. характеризується великим розмахом, швидкою зміною обстановки, розгортанням воєнних дій одночасно на широкому фронті і на велику глибину, відсутністю стабільної лінії фронту. Маневрений характер війни в основному проявляється в наступі, однак маневреними можуть бути й оборонні дії. Застосування деяких форм маневру відоме з давніх часів. 1-а світова війна на початковому етапі була М. в., але з кінця 1914 стала позиційною. Всі осн. риси М. в. мала громадян. війна в Росії 1918—20. Це було зумовлено обширністю території, де велися бойові дії, відносною нечисленністю армій, відсутністю суцільної лінії фронту, наявністю в Рад. Армії *кінних армій* та кав. корпусів. 2-а світова війна з розвитком родів військ (насамперед танк. військ і авіації) була переважно М. в. Високою маневреністю відзначалася Велика Вітчизн. війна 1941—45. Тех. оснащеність сучас. збройних сил істотно підвищила можливості ведення маневреної війни.

І. В. Архипов.

МАНЕ́ВРИ військові — двосторонні навчання військ оперативно-тактичного й оперативно-стратегічного масштабу, які провадяться на місцевості, морі, в повітрі з метою опрацювання важливих питань підготовки та ведення операцій (бойових дій) в умовах, близьких до бойових. М. є вищою формою навчання військ (сил флоту, авіації), командирів і штабів з'єднань та об'єднань, перевірки їхньої бойової готовності, рівня польової, повітр. і мор. виучки військ.

МАНЕ́Ж (франц. manège) — 1) Споруда, призначена для тренування коней, верхової їзди, змагань. У плані М.— витягнутий прямокутник із закругленими кутами, зрідка — коло. Сучас. М. із спеціально підготовленим грунтом влаштовують, як правило, при *іподромах*. 2) М. церковий — арена, круглий майданчик (діаметр 13 м) посередині цирку, де відбувається вистава. 3) М. спортивний — споруда, призначена для занять і змагань з різних видів легкої атлетики, гімнастики, спортивних ігор тощо. 4) Переносна загорожа для дітей, які починають ходити.

МАНЕКЕ́Н (франц. mannequin, від голл. mannekijn — людинка) — 1) Фігура або тулуб людини з гіпсу, деревини, пап'є-маше або ін. матеріалів. На М. демонструють одяг (у магазинах, на виставках тощо) або примірюють його (в ательє). 2) Дерев'яна фігура людини з рухомими кінцівками, яку художники використовують при зарисовуванні людських поз, одягу.

МАНЕ́РА (франц. manière) — 1) Характер або спосіб виконання худож. твору як суто технічна особливість. Терміном «манера» визначаються іноді заг. властивості виконання твору, характерні для художника, письменника, актора, музиканта або для худож. школи. 2) Спосіб дії, який увійшов у звичку даної особи; звичка. 3) Манери — зовнішні форми поведінки в товаристві.

МА́НЕС (Mánes) — родина чес. живописців. Антоніна М. (3.XI 1784, Прага — 23.XII 1843, там же) — пейзажист, один із засновників нац. школи живопису. На поч. 1800-х рр. навчався в празькій АМ, де викладав з 1836. Твори: «Вид на Градчани» (1821) та ін. Йосеф М. (12.V 1820, Прага — 9.XII 1871, там же) — живописець і графік. Син Антоніна М. В 1835—45 навчався в празькій АМ, пізніше — в мюнхенській АМ. Зображував життя простого народу, його нац.-визвольну боротьбу. Твори: «Медовий місяць у Гані» (1849), «Вітчизна» (1856), «Словацька родина» (1859), «Лабський край» (1863); іл. до «Краледворського рукопису» (1857—59); розпис циферблата годинника (Орлоя) на ратуші Старого міста Праги. Брав участь у Празькому повстанні 1848. Квідо М. (17.VII 1828, Прага — 5.VIII 1880, там же) — живописець і графік. Син Антоніна М. В 1838—51 навчався в празькій АМ, 1868—70 — в Дюссельдорфі в Б. Вотьє. Твори: «Годинникар» (1861), «Пошта» (бл. 1863), «На обід» (1875) та ін.

МАНЕФО́Н (грец. Μανεθών; 2-а пол. 4 ст. до н. е., м. Себенніт — поч. 3 ст. до н. е.) — давньоєгип. історик, верховний жрець у м. Геліополі. Автор «Історії Єгипту» (3 ч., грец. мовою, збереглася в уривках у працях ін. істориків). М. належить поділ історії Єгипту на 30 династій та на періоди Давнього, Середнього і Нового царств (прийнято з уточненнями сучас. наукою).

МАНЖЕЛІ́Й Вадим Григорович (н. 3.V 1933, Харків) — укр. рад. фізик, доктор фізико-математичних наук (з 1970), професор (з 1972). Член КПРС з 1976. Закінчив Харків. ун-т (1955). З 1960 працює в Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. наук. праці — з фізики низьких т-р, зокрема дослідження теплових властивостей кріокристалів і квантових кристалів, кінетичних явищ у кріогенних рідинах, консервації біол. об'єктів та їхньої поведінки при низьких температурах. Державна премія УРСР, 1977. Державна премія СРСР, 1978.

МАНЖУ́РА Іван Іванович [літ. псевд.— Іван Калічка; 20.X (1.XI) 1851, Харків — 3 (15). V 1893, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. поет, фольклорист, етнограф демократичного напряму. Н. в сім'ї дрібного чиновника. Мати — сестра дружини відомого вченого О. *Потебні*. На кошти сім'ї О. Потебні навчався в гімназії, звідки, як і пізніше з Харків. ветеринарного ін-ту, був виключений за «неблагонадійність». З поч. 70-х рр. жив на Катеринославщині, служив на різних дрібних посадах. Мандруючи по селах, вивчав побут і звичаї, збирав фольклор. У 1876 пішов добровольцем на сербсько-тур. війну, був поранений. З 1887 М.— дійсний член історико-філологічного т-ва при Харків. ун-ті, а з 1891 — Моск. т-ва любителів природознавства, антропології та етнографії. Як поет виступив 1885. Перша зб. поезій — «Степові думи та співи» (1889). Тоді ж підготував другу зб. віршів «Над Дніпром», а також зб. літературно опрацьованих фольклорних матеріалів «Казки та приказки і таке інше. З народних уст зібрав і у вірші склав Іван Манжура», які за життя поета не були опубліковані. М. відстоював думку про служіння л-ри народові. Його лірика сповнена соціальним змістом, в ній поет реалістично показав життя знедоленої бідноти, наймитів, бурлаків, сільських і міськ. пролетарів. Віра в народні сили звучить у поемах М. «Трьомсин-богатир» та «Іван Голик». М.— перекладач творів М. Некрасова, Я. Полонського, Г. Гейне. Залишив велику фольклористичну спадщину (зб. «Казки, прислів'я та ін., записані в Катеринославській та ін. губерніях», 1890, та ін.). Праці М. в галузі фольклору й етнографії високо цінили О. Потебня, М. Сумцов, І. Франко.

Тв.: Поезії. Х., 1930; Твори. К., 1961; Твори. К., 1972; Твори. К., 1980; Рос. перекл. — Избранные стихи. М., 1957.

Літ.: Березовський І. П. Іван Манжура. К., 1962; Заремба В. І. Іван Манжура. К., 1972; Бернштейн М. Д. Іван Манжура. К., 1977.

П. І. Орлик.

МАНЗІ́Й Володимир Данилович [23.III (4.IV) 1884, Київ — 22.IV 1954, там же] — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1940). Член КПРС з 1948. Муз. освіту здобув у Київ. муз. уч-щі (1903). М.— один з фундаторів укр. рад. оперного театру. В 1917—26 працював у театрах Одеси, Астрахані, Пензи, Харкова; 1928—53 (з перервою) — гол. режисер Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Золотий обруч» Б. Лятошинського, «Наймичка» М. Вериківського, «Іван Сусанін» М. Глинки, «Кармен» Ж. Бізе та ін. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани».

МАНИ́ЛОВ Григорій Феофанович (16.I 1875, Ніжин, тепер Чернігів. обл.— 29.V 1954, Миколаїв) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1950). Член КПРС з 1952. Загальну та муз. освіту здобув самотужки. Організатор і керівник (1925—54) Миколаїв. оркестру нар. інструментів на суднобудівному з-ді (тепер Засл. самодіяльний оркестр народних інструментів).

МАНІАКА́ЛЬНО-ДЕПРЕСИ́ВНИЙ ПСИХО́З, циркулярний психоз, циклофренія (легка форма — циклотимія) — психічне захворювання, що виявляється в періодичних розладах (фазах) настрою: маніакального збудження (*манія*), або меланхоліч. пригнічення (*депресія*). Тривалість приступів — від кількох днів до багатьох місяців. Осн. причина хвороби не відома. Перебіг захворювання залежить від чергування його фаз, тривалості приступів та проміжків між ними. В інших випадках хворі на М.-д. п. схильні до маячних ідей самозвинувачення та самозневажання; тяжкі переживання часто призводять до намагань покінчити життя самогубством.

Лікування: заспокійливі, стимулюючі та антидепресивні засоби; в стані загострення — стаціонарне.

МА́НІЗЕР Матвій Генріхович [5 (17).III 1891, Петербург — 20.XII 1966, Москва] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1958), засл. діяч мист. БРСР (з 1933) та УРСР (з 1935), дійсний член і віце-президент АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1941. В 1908—09 навчався в Центр. уч-щі тех. малювання Штігліца у В. *Савинського*, 1909—11 — в Рисувальній школі Т-ва заохочування мистецтв, 1911—16 — петерб. АМ у В. *Беклемішева* та Г. Залемана. Брав участь у здійсненні плану *монументальної пропаганди* (рельєф «Робітник», 1920—21). Член *АХРР* (з 1926). Працював у галузі монументальної і станкової скульптури. Твори: пам'ятники — В. Володарському (1925) і «Жертвам 9 січня 1905 року» (1931) в Ленінграді, В. Чапаєву в Куйбишеві (1932), Т. Г. Шевченку в Харкові (1935), Києві (1938) та Каневі (1939), В. І. Леніну в Ульяновську (1940), Зої Космодем'янській в Тамбові (1947), І. Мічуріну в Мічурінську (1950); 20 фігур для станції Моск. метрополітену «Площа Революції» (1936—39), в співавт.; портрети та ін. Викладав у Ленінгр. АМ (1921—29, 1935—41, 1945—47), Моск. ін-ті прикладного і декоративного мист. (1946—52). Моск. художньому ін-ті (з 1952). Нагороджений орденами Леніна і Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1950. Іл. див. також на окремому аркуші до статей *Київ, Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка.*

Літ.: Ермонская В. В. Матвей Генрихович Манизер. М., 1961.

МАНІ́ЛА — столиця Філіппін, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований на о. Лусон, при впадінні р. Пасіг у Манільську зат. Пд.-Китайського м. Вузол з-ць і автошляхів, значний мор. порт, аеропорт міжнар. значення. 1,5 млн. ж. (1975). Разом з передмістями і містами-супутниками утворює *конурбацію* — Велика М. з нас. 6 млн. чол. (1979). У давнину на місці М. були тагалогські поселення Майніла і Тондо. З 1574 М.— адм. центр іспан. колонії Філіппіни. В 1898 М. окупували США. В роки 2-ї світової війни М. 1942—45 була окупована япон. загарбниками. М.— центр робітн. і профспілкового руху. Головні галузі промисловості — швейна, взуттєва, поліграфічна, харчосмакова (у т. ч. тютюнова, пивоварна й олійницька), деревообробна. Розвинуті текстильна, хімічна, електромаш.-буд., металообробна галузі. Сталеливарний та ін. з-ди. Численні ремісничі та авторем. майстерні. М.— фінанс. центр країни, тут зосереджені контори гол. експорт-

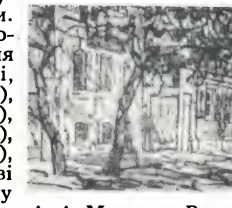

А. А. Манєвич. Вулиця в провінції.

Й. Манес. Червень. Косовиця. Медальйон з розпису циферблата годинника (Орлоя). 1865—66. Музей міста. Прага.

Маніла. Приморський бульвар.

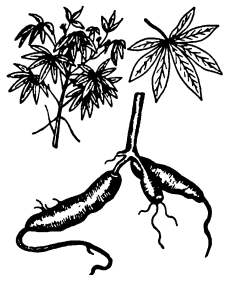

Маніок істівний. Пагін, листок і молоді кореневі бульби.

но-імпортних торг. і страхових компаній, біржі, банки. Манільський ун-т (засн. 1585), Католицький ун-т Санто-Томас (засн. 1611), Далекосхідний, Філіппінський жіночий ун-ти. Академія наук (засн. 1976). Нац. та ін. б-ки. Нац. музей, Філіппінська картинна галерея, музей Санто-Томас та ін. Пам'ятки іспан. колоніальної архітектури 16—18 ст.

МАНІО́К (Manihot) — рід однодомних рослин родини молочаєвих. Дерева, кущі і трави. Листки пальчаторозсічені, чергові. Квітки різностатеві, зібрані в китиці. Плід — коробочка. Бл. 170 видів, поширених в тропіч. Америці. В культурі найпоширеніший М. їстівний (M. esculenta) — кущ заввишки до 3—5 м. В їжу використовують бульбовидні корені; вони містять крохмаль (до 40%), цукор, азотисті сполуки, жирні олії, а також отруйний глікозид, який при підсмажуванні, варінні та просушуванні коренів руйнується. З коренів одержують борошно і крохмаль, який іде на виготовлення спирту, ацетону та ін. речовин. Деякі М.— каучуконоси.

МАНІПУЛЯ́ТОР—1) Машина або пристрій, якими виконують допоміжні операції, пов'язані зі зміною положення заготовки або виробу. Найпоширенішими є М. прокатні, ковальські і зварювальні. 2) Пристрій або машина (промисловий *робот*), що виконують *маніпуляції*, еквівалентні діям руки людини. Основою таких М. є *просторові механізми* з багатьма *ступенями вільності*. Застосовують М. (мал.) при відносній недоступності об'єкта (напр., у підводних дослідженнях, див., зокрема, *Гідростат*) або в небезпечних для людини умовах (напр., при роботі з радіоактивними речовинами). 3) Основний механізм бурової каретки, яким у привибійному просторі переміщують автом. подавач з *бурильним молотком*. Див. також *Мікроманіпулятор*.

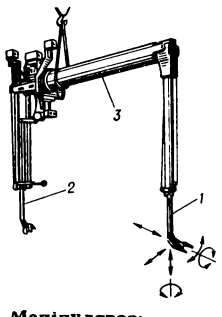

Маніпулятор:
1 — виконавча рука; *2* — керуюча рука; *3* — труба, всередині якої є тяги, що попарно з'єднують ланки виконавчої і керуючої рук (стрілками показано напрями руху захвату).

МАНІПУЛЯ́ЦІЯ (франц. manipulation, від лат. manipulus — жменя, manus — рука) — 1) Рухи руки або обох рук, пов'язані з виконанням певних процесів (напр., при керуванні телеграфним *ключем* або ін. пристроєм); складний прийом у ручній роботі, який потребує великої точності. 2) Переносно — шахрайська витівка, хитрування, підтасування фактів; те саме, що й махінація.

МАНІПУ́Р — штат на Пн. Сх. Індії. Пл. 22,4 тис. км². Нас. 1,1 млн. чол. (1971). Адм. ц.— м. Імпхал. Розташований в Ассамських горах. Центр. частину займає широка міжгірна долина р. Маніпур. Поширені вологі ліси. Економіка розвинута слабо. Вирощують рис, олійні культури, гірчицю. тютюн, бавовник тощо. Садівництво, шовківництво, бджільництво. Розводять кіз та коней (поні). Кустарні промисли, зокрема ткацтво.

МАНІПУ́РИ, мейтхеї — народ в Індії, основне населення штату *Маніпур*. Чисельність — понад 950 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — маніпурі, тібето-бірманської групи. За релігією бл. 60% М.— індуїсти, решта — християни, прихильники давніх анімістичних вірувань і мусульмани. За середньовіччя у М. існувало своє незалежне князівство — Маніпур. Осн. заняття — землеробство, тваринництво, шовківництво, ремесла. М. мають свою л-ру і багатий фольклор. Відоме їхнє танцювальне мистецтво.

МАНІСА́ЛЕС — місто на Зх. Колумбії, адм. ц. департаменту Кальдас. Розташований на Панамериканському шосе, залізнична станція. 288,1 тис. ж. (1971). Підприємства харч. (гол. чин. обробка кави), текст., шкіряно-взут., хім.-фарм., буд. матеріалів пром-сті. Торг. центр. Ун-т. М. засн. у середині 19 ст.

МАНІТО́БА — провінція в Канаді. Площа 650,1 тис. км². Нас. 988 тис. чол. (1971). Адм. ц.— м. Вінніпег. Пд. частина М.— один з районів розселення українців у Канаді. Поверхня переважно рівнинна, в центр. частині — Лаврентійська височина. На Пн.— тундрова рослинність, яка змінюється хвойними лісами та степовими ландшафтами. Основа економіки — переробка с.-г. продукції сусідніх степових провінцій. Найрозвинутіші м'ясоконсервна, маслоробна, сироробна, борошномельна та ін. галузі. Підприємства нафтопереробної, маш.-буд., швейної, деревообр. та ін. галузей пром-сті. Добування нікелю, нафти. Гол. пром. центр — Вінніпег. Осн. с.-г. культури — пшениця, овес, ячмінь. Вирощують також олійні культури — льон, рапс, соняшник. М'ясо-мол. тваринництво, птахівництво.

МАНІФЕ́СТ (від лат. manifesto — показую, відкриваю) — 1) Урочистий акт, звернення верховної держ. влади до населення. Іноді містить законодавчі норми або сповіщає про схвалення важливих законів. 2) Письмове звернення, декларація політичної партії, громадської організації та ін. з викладом програми, поглядів, постанов тощо.

«МАНІФЕ́СТ ДО УКРАЇ́НСЬКОГО НАРО́ДУ З УЛЬТИМАТИ́ВНИМИ ВИМО́ГАМИ ДО УКРАЇ́НСЬКОЇ РА́ДИ»—державний акт Раднаркому Радянської Росії, виданий у зв'язку з контрреволюц. політикою *Центральної ради*. Складений на підставі постанови Раднаркому від 3 (16).XII 1917 про одночасне звернення з ультиматумом до Центр. ради і з маніфестом до укр. народу. Написаний 3 (16). XII 1917 спец. комісією на чолі з В. І. Леніним і опублікований від імені Раднаркому 5 (18).XII 1917 в газ. «Правда». Маніфест був документом величезної політ. ваги. Відображаючи сутність ленінської нац. політики Рад. влади, він ще раз підтвердив право укр. та ін. народів на самовизначення. «Все, що́ стосується національних прав і національної незалежності українського народу,— підкреслювалося в Маніфесті,— ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно» (Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 35, с. 137). Викриваючи контрреволюц. діяльність Центр. ради, Раднарком зажадав від неї припинення антирад. політики. Ленінський маніфест відіграв важливу роль у посиленні боротьби трудящих України за Рад. владу.

В. П. Шевчук.

«МАНІФЕ́СТ КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ» — перший програмний документ *наукового комунізму*, в якому викладено основні положення марксизму. Написаний К. Марксом і Ф. Енгельсом у грудні 1847 — січні 1848 за дорученням 2-го конгресу *Союзу комуністів* як програма цієї орг-ції. За визначенням В. І. Леніна, в «М. К. п.» «з геніальною ясністю і яскравістю змальований новий світогляд, послідовний матеріалізм, який охоплює і сферу соціального життя, діалектика, як найбільш всебічне і глибоке вчення про розвиток, теорія класової боротьби і всесвітньо-історичної революційної ролі пролетаріату, творця нового, комуністичного суспільства» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 42). В «М. К. п.» К. Маркс і Ф. Енгельс виклали цілісну і стрункy теорію матеріалістичного розуміння історії. Вони розвинули осн. матеріалістичні положення про залежність сусп. свідомості від сусп. буття, довели, що в кожну істор. епоху *спосіб виробництва* є матеріальним фундаментом, базисом, який визначає сусп. надбудову. Розвиток сусп. життя визначається розвитком *продуктивних сил*. В «М. К. п.» науково обгрунтовано, що вся історія антагоністичних суспільств була історією боротьби *класів суспільних*, яка приводила до революц. перебудови всіх *суспільних відносин*, докорінного перевороту в способі виробництва і обміну. К. Маркс і Ф. Енгельс показали особливості розвитку *капіталізму*, розкрили фактори швидкого зростання продуктивних сил та умови виникнення великого машинного виробництва. Визначаючи прогресивність капіталістичної *суспільно-економічної формації* порівняно з попередніми, вони водночас показали, що капіталістичні виробничі відносини на певному етапі стають гальмом в подальшому розвитку виробництва, що в надрах бурж. суспільства виникають суперечності між продуктивними силами і капіталістичними *виробничими відносинами*, які породжують класові суперечності між буржуазією і пролетаріатом. В «М. К. п.» науково доведено неминучість краху капіталізму, розкрито істор. роль пролетаріату як могильника капіталізму і будівника нового, комуністичного суспільства. К. Маркс і Ф. Енгельс обгрунтували необхідність створення пролет. комуністичної партії, розкрили її істор. роль як авангарду пролетаріату, визначили її завдання, висунули ідею *диктатури пролетаріату* (хоч ще не вживали цього терміна), об'єктивної неминучості *соціалістичної революції*, намітили екон. заходи, які має здійснити пролетаріат після приходу до влади, піддали науковій критиці класово обмежені уявлення бурж. ідеологів про *власність, державу, шлюб, сім'ю, мораль, вітчизну* тощо. Значне місце в «М. К. п.» відводиться критиці бурж. і дрібнобурж. течій, що виступали під прапором соціалізму

(феод. соціалізм, дрібнобурж. соціалізм, *«істинний соціалізм»*, бурж. соціалізм). У «Маніфесті» розкрито нереальність систем *утопічного соціалізму* і водночас показано їхнє раціональне зерно. К. Маркс і Ф. Енгельс виклали й основи стратегії і тактики комуністичної партії. В «М. К. п.» сформульовано осн. принцип міжнар. пролет. солідарності — принцип пролетарського *інтернаціоналізму*, виражений у заклику: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». «Ця невеличка книжечка,— писав про „Маніфест" В. І. Ленін,— варта цілих томів: духом її до цього часу живе і рухається весь організований і революційний пролетаріат цивілізованого світу» (Повне зібр. тв., т. 2, с. 10). «М. К. п.» вперше опубліковано в лютому 1848 в Лондоні нім. мовою, рос. мовою видано 1869 в Женеві в перекладі М. О. *Бакуніна* (видання мало ряд неточностей і помилок). У 1882 в Женеві вийшов рос. переклад Г. В. *Плеханова* з передмовою К. Маркса і Ф. Енгельса. На Україні серед перших популяризаторів і перекладачів «Маніфесту» були І. Я. *Франко* і Леся *Українка*. В перекладі укр. мовою «М. К. п.» вперше видано 1902 у Львові.

МАНІФЕ́СТ МИ́РУ 1957 — документ, прийнятий Нарадою комуністичних і робітн. партій, яка відбулася 16—19.XI в Москві (див. *Наради представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960*). Маніфест закликав людей доброї волі всіх країн об'єднати зусилля, щоб запобігти світ. термоядерній війні, підкресливши, що війна не є неминучою, що мир можна захистити і зміцнити. Водночас Маніфест застеріг, що загроза нової війни не минула, в ній заінтересовані капіталістичні монополії, які розбагатіли на світ. війнах, на гонці озброєнь. Маніфест закликав усі миролюбні сили світу боротися за припинення гонки озброєнь і заборону випробувань, виробництва і застосування ядерної зброї, за ліквідацію воєн. блоків та іноз. військ. баз в ін. країнах, припинення переозброєння нім. мілітаристів, проти підступів та воєн. провокацій імперіалістів на Бл. і Серед. Сході, підтримувати політику колективної безпеки, мирного співіснування д-в з різними сусп. системами, широкого екон. і культур. співробітництва народів.

Літ.: Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961.

«МАНІФЕ́СТ РОСІ́ЙСЬКОЇ СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ РОБІТНИ́ЧОЇ ПА́РТІЇ» — декларація про виникнення і мету РСДРП, складена за рішенням *Першого з'їзду РСДРП* у березні 1898 (окремою листівкою видання у квітні 1898). Через відсутність у зв'язку з арештами у Петербурзі теоретиків-марксистів до складання маніфесту було залучено «легального марксиста» П. Б. Струве (згодом він відмежовувався від маніфесту). Остаточна редакція належала С. І. *Радченкові*, соратнику В. І. Леніна. Маніфест сповістив про утворення в Росії революц. марксист. партії, про заг. напрям її діяльності. В. І. Ленін, який був на засланні в с. Шушенському в Сибіру, приєднався до нього. Маніфест підкреслив вирішальну роль рос. пролетаріату в майбутній революції, наголосив на тому, що РСДРП є частиною міжнар. соціал-демократичного руху. Маніфест відіграв велику роль як відкрита заява партії про свої цілі. Проте в ньому недостатньо чітко викладалися осн. ідеї марксизму — про завоювання пролетаріатом політ. влади, про керівну роль робітн. класу, про його союзників у боротьбі проти царизму і капіталізму. Маніфест широко розповсюджувався в місцевих с.-д. орг-ціях, зокрема в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, був надрукований робітн. пресою Німеччини, Франції, Великобританії. *В. П. Шевчук.*

МАНІФЕ́СТ ТИМЧАСО́ВОГО РОБІТНИ́ЧО - СЕЛЯ́НСЬКОГО У́РЯДУ УКРАЇ́НИ 1918 — перший акт *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*. Виданий 29.XI 1918. Маніфест проголосив повалення влади гетьмана і відновлення влади Рад. Всі закони, накази, договори, постанови і розпорядження *гетьманщини* та *Центральної ради* було скасовано. Всі підприємства проголошувалися власністю укр. трудящих, усі поміщицькі землі з живим і мертвим інвентарем відбирались у поміщиків і безплатно передавалися селянам. Всі надані робітникам і селянам Рад. владою права, ліквідовані за часів австро-нім. окупації і гетьманщини, поновлювалися в повному обсязі, а вся заборгованість трудящих капіталістам і поміщикам скасовувалася. В Маніфесті йшлося також про термінові і рішучі заходи по налагодженню госп. життя — відновлення руху на з-цях, роботу пром. підприємств, викорінення спекуляції, встановлення регулярного товарообміну з Рад. Росією. Уряд закликав робітників і селян нещадно боротися проти внутр. контрреволюції та іноз. інтервентів. Маніфест відіграв велику роль у мобілізації сил на боротьбу за відновлення і зміцнення Рад. влади на Україні наприкінці 1918 — на поч. 1919. *І. К. Рибалка.*

МАНІФЕ́СТ ЦК РСДРП 27 ЛЮТОГО 1917 «ДО ВСІХ ГРОМАДЯ́Н РОСІЇ» — документ більшовицької партії, який проголосив повалення самодержавства і осн. вимоги бурж.-демократичної революції (див. *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917* в Росії). Рішення про випуск Маніфесту ухвалив Виборзький райком партії; остаточний текст відредагувало й затвердило *Російське бюро ЦК РСДРП*. Розповсюджений у Петрограді 27.II (12.III) у вигляді гектографованої листівки; 28.II (13.III) опублікований в додатку до № 1 «Известий Петроградского Совета рабочих депутатов». Він визначив гол. завдання моменту: створення Тимчасового революц. уряду, який повинен встановити демократичну республіку, запровадити восьмигодинний робочий день, конфіскувати поміщицькі й монастирські землі, скликати Установчі збори, добитися негайного припинення імперіалістичної війни. У Маніфесті нема прямої вказівки про Раду робітн. депутатів як орган повстання, але петроградські більшовики одночасно з Маніфестом випустили листівку із закликом створювати Ради робітн. депутатів. В. І. Ленін позитивно оцінив Маніфест. «При цьому особливо важлива і особливо злободенна є та цілком слушна думка нашого ЦК,— писав В. І. Ленін,— що для миру необхідні відносини з пролетарями всіх воюючих країн» (Повне зібр. тв., т. 31, стор. 33). Маніфест був важливим політ. документом. Він відображав вимоги мас, сприяв їхній організації, ростові впливу більшовицької партії.

В. О. Кондратюк.

МАНІФЕ́СТ ЦК РСДРП «ВІЙНА́ І РОСІ́ЙСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЯ» — перший офіційний документ партії більшовиків, у якому висловлено її ставлення до 1-ї світової війни 1914—18. Написаний В. І. Леніним у вересні 1914; опублікований 19.X (1.XI) 1914 в газ. «*Социал-демократ*». У Маніфесті В. І. Ленін сформулював і обгрунтував політику і тактику партії в період війни. В ньому розкрито імперіалістичний характер світової війни, заявлено, що поведінка с.-д. партій і більшості лідерів *Інтернаціоналу 2-го*, які виступили за підтримку війни, є прямою зрадою соціалізму й означає ідейно-політ. крах 2-го Інтернаціоналу. В. І. Ленін визначив осн. лозунги більшовицької партії: перетворення імперіалістичної війни на громадянську, що було розвитком ідей *Базельського маніфесту 1912*; поразка царського уряду в імперіалістичній війні (для соціалістів ін. країн цей лозунг був лозунгом поразки «свого» уряду в даній війні); цілковитий розрив з 2-м Інтернаціоналом, що зазнав краху, і створення нового, вільного від опортунізму 3-го Інтернаціоналу.

Для здійснення цих лозунгів партія висунула ряд конкретних заходів: безумовна відмова від голосування за воєнні кредити і обов'язковий вихід представників соціалістичних партій з бурж. урядів; повна відмова від угоди з буржуазією, від лозунга «громадянського миру»; створення в тих країнах, де легальна робота утруднена, нелегальних парт. орг.-цій; підтримка братання солдатів на фронті; підтримка революц. масових виступів пролетаріату. Ленінський маніфест мав велике міжнар. значення. Він дав революціонерам усього світу конкретну програму дій в умовах війни, що розгорнулася. *В. О. Кондратюк.*

МАНІХЕ́ЙСТВО — релігійне вчення, що виникло в 3 ст. на Близькому Сході. Сформувалося на основі *зороастризму*, маздеїзму, *християнства* і *гностицизму*. Назване за ім'ям його напівлегендарного засновника — Мані (бл. 216 — бл. 277). Виходячи із зороастрійського *дуалізму*, М. визнавало вічність боротьби двох начал — світлого, доброго, духу проти темряви, зла, матерії. Представники М. розглядали світ як втілення зла, а зміст світового роз-

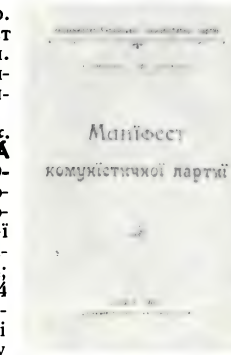

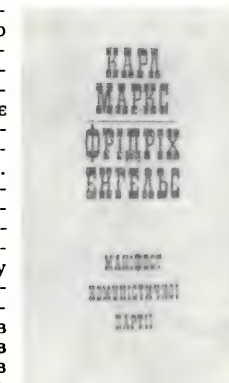

Титульні сторінки українських видань праці К. Маркса і Ф. Енгельса **«Маніфест Комуністичної партії»** — першого видання 1902 і видання 1979.

Г. Манн.

Томас Манн.

М. Ф. Манойло.

Ц. Л. Мансурова.

витку вбачали у «врятуванні» частинок світла, що містяться в душі людини, від влади матерії. Засобом досягнення цієї мети вважали крайній *аскетизм*. Ідеї боротьби проти царства темряви приваблювали експлуатовані маси, і М. швидко поширилося в ряді країн Азії й Європи. Але оскільки воно закликало до аскетизму, а не до активної боротьби, то з часом виродилося в незначну містичну секту. Дуалістичні ідеї М. про боротьбу добра і зла були одним з джерел віровчення *павлікіан*, богомилів, *катарів, альбігойців* та ін.

МА́НІЯ (грец. μανία — безумство, нестяма, захопленість), маніакальний синдром — психічний розлад, що характеризується психічним та руховим збудженням з невмотивовано підвищеним настроєм, балакучістю та ідеями величності тощо. М. буває при *маніакально-депресивному психозі*, ряді ін. захворювань мозку (*прогресивному паралічі*, старечому психозі, *шизофренії*, інфекційних і інтоксикаційних захворюваннях тощо) та його травмах. У побуті збереглися такі визначення М., як М. величності, М. переслідування. Людину, яка має певний хворобливий потяг (*клептоманія*, еротоманія, піроманія), наз. маніяком.

МА́НКІН Валентин Григорович (н. 19.VIII 1938, с. Білокоровичі Олевського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. спортсмен-яхтсмен (Київ). Засл. майстер спорту (з 1968). Член КПРС з 1967. Олімпійський чемпіон у класі «Фінн» (1968), в класі «Темпест» (1972) і в класі «Зірковий» (1980), чемпіон світу в класі «Темпест» (1973). Багаторазовий чемпіон СРСР (1959—78). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами.

МАННН (Mann) Генріх (27.III 1871, Любек — 12.III 1950, Санта-Моніка, Каліфорнія) — нім. письменник. Брат Т. *Манна*. З 1933 жив в еміграції (Франція, США). Друкуватися почав 1893. Найвідоміші твори: сатиричні романи «Земля обітована» (1900), «Учитель Гнус» (1905), трилогія «Імперія» («Вірнопідданий», 1914; «Бідняки», 1917; «Голова», 1925), істор. дилогія «Молоді літа короля Генріха IV» (1935), «Зрілі літа короля Генріха IV» (1938). У 30-х рр. М.— активний діяч антифашист. руху, зближується з Компартією Німеччини, поділяє ідеї соціалістич. гуманізму, що дістало вираження в художніх творах і публіцистичних книгах «Дух і дія» (1931), «Ненависть» (1933), «Настане день» (1936), «Мужність» (1939), «Огляд століття» (1946) та ін. Борець за дружбу і мир між народами, М. прихильно ставився до СРСР. У 1949 обраний першим президентом Нім. академії мистецтв (НДР). Помер напередодні повернення на батьківщину. В 1961 прах М. перевезено в НДР (Берлін).

Тв.: Укр. перекл.— Вірнопідданий. К., 1969; Молоді літа короля Генріха IV. К., 1980; Рос. перекл. — Сочинения, т. 1—8. М., 1957—58

Літ.: Серебров Н. Н. Генрих Манн. М., 1964; Брандис Е. П., Дмитриева Г. П. Генрих Манн. Биобиблиографический указатель. М., 1957.

Н. М. Матузова.

МАННН (Mann) Том (15.IV 1856, Фолсгілл, графство Уоріквшір — 13.III 1941, Грассінгтон, графство Йоркшір) — діяч робітн. руху Великобританії, один із засновників Компартії Великобританії 1920. В 1866—70 працював у шахтах. У 1889 — один з організаторів страйку лондонських докерів. Діяч С.-д. федерації (засн. 1884). Брав участь у створенні Незалежної робітн. партії (1893). У 1901—10 жив в Австралії і Новій Зеландії, де брав активну участь у робітн. і профспілковому русі. З 1916 — член Брит. соціалістичної партії. В 1918—20 М.— один з організаторів боротьби робітників проти антирад. інтервенції.

МАННН (Mann) Томас (6.VI 1875, Любек — 12.VIII 1955, Цюріх) — нім. письменник. Брат Г. *Манна*. З 1933 жив в еміграції (Швейцарія, США, знову Швейцарія). Перша зб. новел — «Маленький пан Фрідеман» (1898). У романах «Будденброки» (1901), «Чарівна гора» (1924), істор. тетралогії на біблійні теми «Йосиф та його брати» (1933—43), романах «Лотта у Веймарі» (1939), «Доктор Фаустус» (1947), «Пригоди авантюриста Фелікса Круля» (ч. 1, 1954) та новелах викривав бурж. суспільство, відобразив кризу його культури, багато уваги приділяв проблемам мистецтва, відстоював ідеї гуманізму, демократії, прогресу. Був активним антифашистом, борцем за мир, закликав до дружби з СРСР. Після 1945 виступав проти відродження західнонім. мілітаризму. Нобелівська премія, 1929.

Тв.: Укр. перекл.— Будденброки. К., 1973; Трістан. Новели. К., 1975; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1959—61.

Літ.: Адмони В. Г., Сильман Т. И. Томас Манн. Л., 1960; Фёдоров А. А. Творчество Томаса Манна. М., 1960; Русакова А. В. Томас Манн в поисках нового гуманизма. Л., 1969; Житомирская З. В. Томас Манн. Биобиблиографический указатель. М., 1956.

Н. М. Матузова.

МАННН (Mann) Хорас (4.V 1796, Франклін, шт. Массачусетс — 2.VIII 1859, Йеллоу-Спрінгс, шт. Огайо) — амер. педагог й громад. діяч. У 30—40-х рр. очолив прогресивний громадсько-пед. рух за поліпшення шкільної справи, який виник у США під впливом вимог робітн. класу ввести безплатну й заг. освіту. В 1837—48 очолював створене за його ініціативою Бюро в справах освіти шт. Массачусетс, 1848—53 був членом конгресу США від цього штату. Сусп. і пед. поглядам М. притаманні гуманізм і демократизм. Відстоював право кожної особистості на свободу й освіту незалежно від раси, національності й майнового стану. Свої пед. ідеї пропагував через заснований ним перший пед. журнал у США «Common School Journal» (виходив у Бостоні 1838—52).

МА́ННА (грец. μάννα, з давньоєвр.) — 1) Застиглий сік, що витікає при ушкодженні кори деяких рослин (ясена манного, тамариксу, верблюжої колючки та ін.). Має жовтий колір, містить цукри, спирт маніт. Застосовується як проносний засіб. 2) Назва деяких лишайників [Aspicilia (Lecanora) esculenta та ін.], поширених в степах і напівпустелях Пд.-Сх. Європи, Пд.-Зх. Азії і Пн.-Сх. Африки. Їхня *слань* має вигляд невеликих горбкуватих не прикріплених до субстрату грудочок, що легко переносяться вітром, іноді на великі відстані. При цьому виникає уявлення, ніби вони падають з неба. В деяких випадках М. використовувалася людиною в їжу. Це все дало привід до виникнення біблійної легенди «про небесну манну». М. наз. і зернівки *лепешняка*, що їх іноді також вживають в їжу.

МА́ННЕРГЕЙМ (Mannerheim) Карл Густав Еміль [4 (16).VI 1867, Вільняс, побл. м. Турку — 28.I 1951, Лозанна, Швейцарія] — держ. і військ. діяч Фінляндії, маршал (з 1933), барон. У 1889—1917 служив у рос. армії. З 1918 очолив білофін. армію, яка за допомогою кайзерівської Німеччини придушила Фінляндську революцію 1918. В грудні 1918 — липні 1919 — регент Фінляндії, з 1931 — голова Ради держ. оборони. В 1939—40 і 1941—44 — головнокомандуючий фін. армією у війнах проти СРСР. У серпні 1944 — березні 1946 — президент Фінляндії. Під тиском демократичних сил вийшов у відставку.

«МА́ННЕРГЕЙМА ЛІ́НІЯ» — система кол. фінських довгочасних військ. укріплень на Карельському перешийку за 32 км від Ленінграда. Споруджена 1927—39 за допомогою зх.-європ. імперіалістів як плацдарм для нападу на Рад. Союз. Названа за прізвищем К. Г. *Маннергейма*. «М. л.» мала заг. протяжність 135 км, глибину до 90 км. Всього на «М. л.» було зведено понад 2 тис. вогневих споруд. «М. л.» двічі проривали рад. війська — під час *радянсько-фінляндської війни 1939—40* та *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Пізніше всі її оборонні споруди були знищені.

МАНО́ЗА, $C_6H_{12}O_6$ — моносахарид з групи *гексоз*, ізомер *глюкози*. Входить до складу природних складних *вуглеводів* — мананів. М. добре розчинна у воді, солодка на смак. При окисленні М. утворюється манонова, а потім моносахарна к-та, при відновленні — шестиатомний спирт маніт. М. зброджується *дріжджами*. М. виявлено як у тваринних, так і в рослинних організмах (входить до складу сироватки крові, слизу кишечника, білків слини, рідини суглобів, бактеріальних полісахаридів, плодів багатьох рослин).

МАНО́ЙЛО Микола Федорович (н. 8.XII 1927, с. Манили, тепер Валківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1973. В 1960 закінчив Харків. консерваторію (клас П. *Голубєва*). З 1958 — соліст Харків. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Партії: Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Губанов («Комуніст» Клебанова), Князь («Чародійка» Чайковського), Демон, Ріголетто (однойменні опери А. Рубінштейна і Верді), Яго («Отелло» Верді), Лістрат («В бурю» Хренникова), Кіазо («Даїсі» Паліашвілі). Депутат Верховної Ради УРСР 9—10

скликань. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

МАНО́МЕТР (від грец. μανός — нещільний, рідкий і μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють тиск рідини, газу або пари. Основою вимірювальної системи М. є чутливий елемент — первинний перетворювач тиску. В мех. М. (мал.) таким елементом служить трубка, поршень, мембрана або ін. тіло, яке сприймає вимірюваний тиск, в рідинних М.— стовпчик рідини (ртуті, масла та ін.), що зрівноважує цей тиск. Дія електр. манометрів грунтується на зміні електр. властивостей (напр., електр. опору) чутливого елемента залежно від вимірюваного тиску. Є також М. іонізаційні, теплові, радіометричні та ін. М. бувають з шкалою і без шкали (з уніфікованими пневматичними або електр. вихідними сигналами). Ними вимірюють атм. тиск (див. *Анероїд, Барометр*), тиск розріджених газів (див. *Вакуумметр*), абсолютний, надлишковий тиск, а також різницю (перепад) двох тисків, більших за атмосферний.

М. П. Лисиця.

МАНО́РИК Андрій Васильович (1.IX 1921, с. Вербівка Погребищенського р-ну Вінн. обл.— 25.VI 1974, Київ) — укр. рад. рослинознавець-фізіолог, доктор біол. наук (з 1970), професор (1971), чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Закінчивши Уманський с.-г. ін-т (1948), до 1951 працював викладачем Бобрицького с.-г. технікуму (Черкас. обл.). З 1951 — в Ін-ті фізіології рослин і агрохімії АН УРСР. З 1957 — заступник директора, а з 1973 — директор Ін-ту фізіології рослин АН УРСР. Дослідження і наук. праці присвячені біологічно активним речовинам органічних добрив та симбіотичній фіксації азоту бобовими рослинами. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *Д. М. Гродзінський.*

МАНСА́Р (Mansart) Франсуа (23.I 1598, Париж — 23.IX 1666, там же) — франц. архітектор. М.— один із перших представників франц. *класицизму* 17 ст. Серед споруд — замок у Блуа (перебудова 1635—38), палац Мезон-Лаффіт (1642—50), церква Валь-де-Грас (1645—46), готель Карнавале (перебудова 1660—61), обидві — в Парижі. Учнем М. був його внучатий племінник Ж. *Ардуен-Мансар.*

МАНСА́РДА (франц. mansarde) — приміщення, переважно житлове, розташоване на горищі будинку й утворене схилами високого даху. Назва походить від імені франц. арх. Ф. *Мансара* й Ж. *Ардуена-Мансара*, які вперше застосували мансарди. Іл. с. 353.

МА́НСІ — народ, корінне населення *Ханти-Мансійського автономного округу* Тюмен. обл. РРФСР. Чисельність — 7,6 тис. чол. (1979, перепис). Мова — мансійська, угорської групи (див. *Мансійська мова*). За релігією з поч. 17 ст. вважалися православними, але зберігали різні дохристиянські вірування (зокрема, *шаманство*). М. сформувались у 1-му тис. н. е. в процесі злиття угрів, які прийшли з Пд., з давніми племенами Зауралля. М. споріднені з *хантами*. В писемних джерелах відомі з 11 ст. під назвою «югри» (разом з хантами), а з 14 ст.— під назвою «вогуличі», «вогули». Осн. заняття — рибальство, мисливство, частково оленярство, а також землеробство, тваринництво і хутрове звіроводство; частина М. працює в промисловості.

МАНСІ́ЙСЬКА МО́ВА, вогульська мова — мова народу *мансі*. Належить до угорської групи *фінно-угорських мов*. Говорить нею бл. 3,8 тис. чол. (1979, перепис). У М. м. виділяється кілька груп діалектів. Літ. М. м. сформувалася на основі сосьвинського діалекту. Характерні риси: розрізнювання довгих і коротких голосних, наявність категорій числа (однини, множини й двоїни), відмінка й присвійності імен, категорії роду немає. Порядок слів у реченні сталий. Писемність 1931—37 на базі лат. алфавіту, з 1937 — на основі російського.

Літ.: Ромбандеева Е. И. Мансийский (вогульский) язык. М., 1973; Ромбандеева Е. И. Синтаксис мансийского (вогульского) языка. М., 1979.

МАНСІСІДО́Р (Mancisidor) Хосе (20.IV 1895, Веракрус — 2.IX 1956, Монтеррей) — мекс. письменник і громад. діяч. Учасник революції 1910—17. В 30-і рр. очолював групу прогрес. діячів л-ри «Нов'ембре» («Листопад»). У 1935 став президентом Ліги революц. письменників і художників Мексіки. У романах «Заколот» (1931), «Червоне місто» (1932) викривав реакц. генеральські заколоти, показував боротьбу мекс. пролетарів. У 1937 відвідав СРСР, опублікував кн. нарисів «120 днів». Подіям нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 присвятив повість «Про одну іспанську матір» (1938). Романи «Роза вітрів» (1941), «Кордон біля моря» (1953) — про мекс. революцію й боротьбу народу проти інтервенції США 1914. Один із зачинателів мекс. «роману про революцію». Автор книг про К. Маркса, В. І. Леніна, М. Горького, А. Барбюса.

Тв.: Укр. перекл.— Тео. «Всесвіт», 1959, № 3; Рос. перекл.— Роза ветров. М., 1953; Граница у моря. Л., 1958: Её звали Каталина. М., 1963. *В. С. Харитонов.*

МАНСУ́РОВА (справж. прізв. — Воллерштейн) Цецілія Львівна [8 (20). III 1897, Москва — 22.I 1976, там же] — російська радянська актриса, нар. арт. СРСР (з 1971). Закінчила юридичний ф-т Київ. ун-ту. З 1919 — студентка, потім — актриса Моск. драм. студії Євг. Вахтангова (з 1926 — театр ім. Євг. Вахтангова). Ролі: Аркадіна («Чайка» Чехова), Шурка («Єгор Буличов та інші» Горького), Ксенія («Розлом» Лавреньова), Турандот («Принцеса Турандот» Гоцці), Роксана («Сірано де Бержерак» Ростана). З 1925 викладала в уч-щі (з 1939 — ім. Б. В. Щукіна) при театрі ім. Євг. Вахтангова (професор з 1946). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

МАНТЕ́ЬЯ (Mantegna) Андреа (1431, Ізола-ді-Картуро, Венето — 13.IX 1506, Мантуя) — італ. живописець і гравер доби Раннього *Відродження*. Навчався [1441 (?) — 1448] в Падуї у Ф. Скварчоне. Творчість М. позначена рисами античного мистецтва [розписи капели Ovetari в церкві Еремітані в Падуї, 1449—55; триптих для церкви Сан-Дзено Маджоре у Вероні, 1457—59; розписи «Камери дельї Спозі» в замку в Сан-Джорджо Мантуї, 1474; композиції для кабінету Ізабелли д'Есте («Парнас», 1497) та ін.]. Картини і гравюри М. зберігаються в Луврі, Дрезденській картинній галереї та ін. зібраннях.

Літ.: Николаева Н. Андреа Мантенья. М., 1980.

МА́НТИКА [грец. μαντική (τέχνη) — мистецтво віщування] — псевдомистецтво відгадування сучасного і майбутнього (див. *Ворожіння*).

МАНТИ́СА [лат. mantis (s)a — додаток] — дробова частина десяткового *логарифма* числа. Так, М. lg 30 = 1,4771... є число 0, 4771... М. звичайно знаходять, використовуючи таблиці логарифмів або *логарифмічну лінійку*.

МА́НТІЯ (від грец. μαντίον — покривало, кирея) — широкий довгий одяг у вигляді плаща, який одягають поверх іншого одягу; парадний одяг монархів, римського папи, вищих служителів православної церкви. В деяких країнах М. одягають судді та адвокати, в урочистих випадках — члени наук. т-в та академій, особи, яким присвоєно вчений ступінь.

МА́НТІЯ в біології — 1) Складка шкіри у деяких безхребетних тварин, що охоплює усе їхнє тіло або його частину. Властива молюскам, плечоногим, вусоногим ракам. М. в більшості випадків виділяє речовину, що утворює зовн. скелет тварин. Між М. і власне тілом знаходиться мантійна порожнина. М. у *водяних тварин* звичайно вистелена *миготливим епітелієм*, рух *вій*ок якого створює течію води через мантійну порожнину. З цією течією надходять необхідні для життя тварин речовини і виносяться продукти обміну. У деяких *черевоногих молюсків* в стінках М. розгалужуються кровоносні судини, утворюючи т. з. легені. У *головоногих молюсків* М. мускулиста; вона сприяє викиданню струменя води з мантійної порожнини через спец. отвір назовні, чим забезпечується реактивний рух тварин. 2) М., або туніка — один або кілька зовн. шарів клітин твірної тканини (*меристеми*) *конуса наростання* рослин. З М. диференціюються *епідерміс* та первинна *кора рослин*.

МА́НТІЯ ЗЕМЛІ́ — внутрішня оболонка Землі, одна з *геосфер*, що розташована між *земною корою* і *ядром Землі*. Від земної кори відмежована *Мохоровичича поверхнею*. Нижня межа М. З. проходить на глибині бл. 2900 км, де швидкість поширення поздовжніх *сейсмічних хвиль* зменшується від 13,6 до 8,1 км/с. Розрізняють *верхню мантію* і нижню мантію. Відомості про речовинний склад М. З. одержують, досліджуючи продукти вивержень *вулканів*. Про структуру її роблять висновки на підставі швидкості поширення сейсмічних хвиль, яка залежить від густини речовини М. З. У складі верхньої мантії переважають кремній і магній. Нижня мантія більш збагачена важкими елементами,

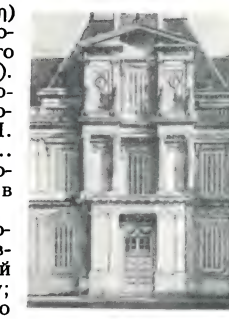

Ф. Мансар. Палац Мезон-Лаффіт поблизу Парижа. 1642—50.

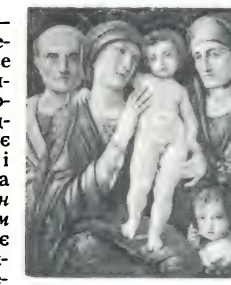

А. Мантенья. Свята родина зі святою Єлизаветою й маленьким Іоанном. Між 1495 та 1500. Дрезденська картинна галерея.

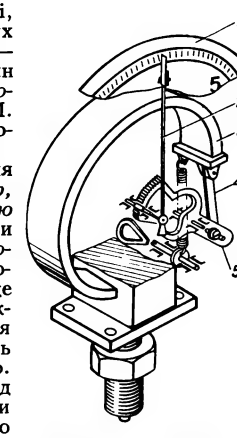

Механічний (трубчастий) **манометр:** *1* — шкала; *2* — стрілка; *3* — чутливий елемент (трубка); *4* — важіль передавального механізму; *5* — передавальний механізм.

речовинний склад її близький до складу заліз. *метеоритів*. На думку деяких дослідників, М. З. перебуває у твердому стані і змінює свої фізико-механічні властивості залежно від зміни температури і тиску; інші вважають, що вона перебуває в стані дуже стиснутої рідини. Виливи *лави* при вулканічних виверженнях свідчать, що речовина М. З. якщо не повністю, то частково знаходиться в рідинному стані. Про рідинний стан речовини окремих її ділянок свідчать також сейсмометричні дані. Температура і тиск М. З. змінюються з глибиною. Вважають, що під земною корою тиск бл. 1,3—1,4 млн. ат, причому під океанічною корою тиск значно менший, ніж під континентальною. Т-ра нижніх горизонтів М. З., на думку різних дослідників, від 1500 до 10000°, верх. горизонтів — у межах т-р плавлення базальтоїдних гірських порід (1000—1300°). Електропровідність М. З. збільшується з глибиною. Вивчення фіз. стану речовини і геохім. процесів, що відбуваються в М. З., має велике наук. і практичне значення. З цими процесами пов'язані *тектонічні рухи* земної кори і утворення родовищ заліз. і мідних руд, золота, платини, алмазів тощо. Див. також *Земля*.

Літ.: Магницкий В. А Внутреннее строение и физика Земли. М., 1965; Бугаевский Г. Н. Сейсмологические исследования неоднородностей мантии Земли. К., 1978; Субботин С. И. Вопросы гравиметрии, исследования земной коры и мантии, теория тектогенеза. К., 1979. *І. І. Чебаненко.*

Д. З. Мануїльський.

С. А. Мануйлович.

МАНТУ́ РЕА́КЦІЯ, туберкулінова проба —одна з алергічних (див. *Алергія*) діагностичних проб, яка дає можливість встановити, що людина в минулому перенесла туберкульозну інфекцію або щойно почала хворіти на *туберкульоз*. Запропонована М. р. франц. вченим Ш. Манту (1908). Внутрішньошкірно вводять розчин туберкуліну в ділянці плеча або передпліччя. Позитивною реакція вважається тоді, коли на місці введення виникає інфільтрація шкіри (червона припухлість).

Дж. Манцу.

МА́НУ ЗАКО́НИ (санскр. Манавадхармашастра) — стародавній індійський збірник релігійних, моральних, політичних та правових настанов; найзначніший із збірників *дхармашастри*. Складання М. з. інд. традиція приписує міфічному родоначальникові людей Ману (звідси назва). Збірник складається з 2650 двовіршів (шлок), поділених на 12 розділів. Написані вони відповідно до системи поглядів і реліг. догматів *брахманізму* представниками однієї з брахманських шкіл (бл. 2 ст. до н. е.— 1 ст. н. е.). Класову спрямованість М. з. особливо яскраво виявляють кримінальні та цивільні норми. Так, за вчинення одного й того самого злочину представників нижчих каст карали тавруванням і стратою, а брахмани тільки сплачували штраф.

МАНУЇ́ЛЬСЬКИЙ Дмитро Захарович [21.IX (3.X) 1883, с. Святець, тепер Мануїльське Теофіпольського р-ну Хмельн. обл.— 22.II 1959, Київ] — радянський парт. і держ. діяч, академік АН УРСР (з 1945). Член КПРС з 1903. Н. в сім'ї волосного писаря. В 1903 навчався в Петерб. ун-ті, закінчив юрид. ф-т Сорбонни (Франція, 1911). Один з організаторів Кронштадтського повстання (1906) і *Свеаборзького повстання 1906*, за що його заарештовано і засуджено до заслання. Втік з Вологодської тюрми до Києва, де нелегально працював у військ. орг-ції більшовиків. У 1907 — член Київ. к-ту РСДРП. У 1907—12 — в еміграції у Франції, одзовіст, входив у групу «Вперёд». У 1912—13 проводив парт. роботу в Петербурзі і Москві, потім знову в еміграції. В травні 1917 повернувся в Росію, входив до орг-ції *«міжрайонців»*, на VI з'їзді РСДРП(б) прийнятий у партію більшовиків. У жовтні 1917 — член Петрогр. ВРК. З грудня 1917 — член колегії Наркомпроду РРФСР. З 1918 на Україні — член Тимчасового Бюро ЦК КП(б)У, Всеукрревкому, наркомзем УРСР. У грудні 1921 — перший секретар ЦК КП(б)У, редактор газ. «Коммунист». З 1921 — член ВККІ. З 1922 працював у Комінтерні: з 1924 — член Президії, 1928—43 — секретар Виконкому Комінтерну. В 1942—44 працював у ЦК ВКП(б) і в Гол. політ. управлінні Червоної Армії. В 1944—53 — заст. Голови Раднаркому (з 1946 — Ради Міністрів) УРСР, 1944—52 — одночасно міністр закорд. справ УРСР. Очолював делегацію УРСР на багатьох міжнар. конференціях і асамблеях. З 1953 — персональний пенсіонер. На XI з'їзді РКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XII—XVIII з'їздах — членом ЦК партії. На V—VIII конференціях, IX, X, XVI і XVII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1920—23, 1949—52 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 2 і 3-го скликань. Автор праць з питань стратегії і тактики міжнар. робітн. і комуністичного руху. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. В 1972 встановлено щорічну премію ім. М., яка присуджується АН УРСР за видатні наук праці в галузі історії, філософії, д-ви, права.

Літ.: Зав'ялов Б. М. Дмитро Захарович Мануїльський. К., 1967; Суярко Л. О. Д. З. Мануїльський. К., 1979. *В. П. Шевчук*

МАНУ́ЙЛО — перший з відомих у літературних джерелах співців періоду Київ. Русі. Згадується в літопису під 1137 як співець «гораздий», тобто визначний (праславянськ. співця *Бояна* згадується пізніше в *«Слові о полку Ігоревім»*). М. прибув до Києва з Греції з двома товаришами. Був співаком у князя Мстислава, потім став єпископом смоленським.

МАНУЙЛО́ВИЧ Софія Андріанівна [1 (13).1892, Понорниця, тепер смт Коропського р-ну Черніг. обл.— 12.VIII 1971, Одеса] — укр. рад. актриса, режисер, драматург. Дружина С. К. *Бондарчука*. В 1917 закінчила *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка*. Одна з фундаторів *«Молодого театру»* (Київ), в якому працювала 1916—19. В 1919—22 — актриса Житомир. драм. театру, 1922—26 — театру *«Березіль»* (1925—26 — режисер його Одес. майстерні). Організатор і худож. керівник Одес. ТЮГу (1928—30). В 1926—34 викладач Одес. муз.-драм. ін-ту. В 1934—36 працювала в Центр. ТЮГу та в Центр. театрі ляльок (Москва), 1936—39 — в Миколаїв. ТЮГу. Ролі: Джоанна («У пущі» Лесі Українки), Берта («Йола» Жулавського), Кандіда («Кандіда» Шоу), Едріта («Горе брехунові» Грільпарцера) та ін. Серед вистав — «Фріц Бауер» В. Селіхової і Н. Сац та ін. Автор агітп'єс: «Свято першої борозни», «Радіо-сатана», «Змова», «Наймит», «Два снопи» (всі — 1930).

М. Г. Лабінський.

МАНУСКРИ́ПТ (лат. manuscriptum, від manus — рука і scribo — пишу) — 1) Давні й середньовічні *рукописи* на папірусі, пергаменті, пізніше — папері. 2) Рукописний твір, на відміну від друкованого.

МАНУФАКТУ́РА (від лат. manus — рука і factura — виготовлення) — капіталістичне підприємство, основане на ремісничій техніці і *поділі праці;* стадія розвитку *промисловості*, що історично передувала великій машинній індустрії. Виникнення М. було підготовлене розвитком ремесла, *товарного виробництва*, внутр. і зовн. торгівлі, майновим розшаруванням селян і ремісників; воно прискорювалося *первісним нагромадженням капіталу*, великими географічними відкриттями, створенням ринку вільної *робочої сили*. Розвинулася з простої *кооперації*. М. формувалася двома шляхами — об'єднанням в одній майстерні робітників різних спеціальностей, коли готовий продукт одержували механічним з'єднанням самостійних часткових продуктів (гетерогенна М.), та об'єднанням в одній майстерні ремісників однієї спеціальності з наступним розчленуванням однорідних робіт на детальніші операції, закріплені за окремими робітниками (органічна М.). У своїй еволюції М. пройшла три форми — від розсіяної (підприємець постачав ремісникам сировину і знаряддя виробн., скуповував у них продукцію і збував її) до централізованої (наймані робітники об'єднувалися в майстерні), проміжною була мішана М. (поєднувалися роботи на дому і в майстерні).

За характером *виробничих відносин* розрізняють кріпосну М. (праця кріпаків) і капіталістичну (основану на вільнонайманій праці). З серед. 16 ст. М. в Зх. Європі стала панівною формою капіталістичного виробн. Виникла спочатку в містах, які були центрами міжнар. торгівлі, в Італії, Голландії, Англії. В Росії і на Україні з серед. 17 ст. до 1861 поряд з капіталістичною існували три типи кріпосних М.: казенні, вотчинні (поміщицькі) і посесійні. На Україні до мануфактурних підприємств, з розвинутим поділом праці, що мали водяні двигуни, належали залізоробні рудні, поташні буди, скляні гути, селітроварні, папірні тощо. М. усіх видів були поширені у ткацькому, шевському,

кравецькому, шкіряному, ливарному, соляному, цукроварному та ін. виробництвах М. вела до звужування спеціальності (робітник мав виконувати одну операцію), але разом з тим сприяла зростанню *продуктивності праці* і поділу праці. Спрощуючи трудові операції, вдосконалюючи інструменти, готуючи кадри робітників різних спеціальностей, М. створила умови для переходу до машинної стадії розвитку *капіталізму* (див. *Промисловий переворот*).

Б. М. Орловський.

МАНУ́ЦІЇ (лат. Manutius, італ. Manuzio) — родина італ. видавців 15—16 ст. 1) Альд Старший М. (бл. 1450, Бассіано, біля Рима —6.II 1515, Венеція)— видавець і друкар, вчений-гуманіст епохи *Відродження*. Заснував першу друкарню своєї фірми 1494. Видавав переважно грец. класиків. У 1500 заснував «Нову академію» (на зразок Платонівської), члени якої збирали, вивчали й готували до друку рукописи античних авторів. 2) Паоло М. (1512—74) — син Альда, видавав переважно лат. авторів. Всього надруковано 200 видань. Був професором риторики у Венеціанській академії. 3) Альд Молодший М. (1547—97)—син Паоло, також був професором риторики в Болоньї, Ніцці та Римі. Завідував Ватіканською друкарнею. Видання М.— альдини, або альди (за ім'ям Альда Старшого), були дуже поширені в Європі і вважалися зразком друкарської майстерності. Друкувалися на високоякісному папері і пергаменті невеликого формату ($^1/_8$ аркуша). У 1501 в них уперше застосовано курсивний, або рукописний, шрифт. Фірмовий знак на книжках — дельфін, що обвиває якір. Значна кількість альдин зберігається у провідних б-ках СРСР, зокрема в Бібліотеці СРСР імені В. І. Леніна у Москві — кількасот, у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР — 92.

МА́НЦЕВ Василь Миколайович (1889—14.XI 1939) — діяч революц. руху в Росії, рад. держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1906. Н. у Москві. Навчався на юрид. ф-ті Моск. ун-ту. Учасник революції 1905—07. Зазнавав репресій. Учасник Жовтн. збройного повстання 1917 в Москві. З 1918 — на відповідальній роботі в органах ЧК — ДПУ, зокрема на Україні 1921—23 — голова ВУЧК, нарком внутр. справ УРСР. З серпня 1923 — член колегії РСІ і колегії ОДПУ. З 1924 — на відповідальній державній роботі. На XII з'їзді партії обраний членом ЦКК РКП(б). Був членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора, орденом Трудового Червоного Прапора.

МАНЦУ́ (Manzú) Джакомо (н. 24.XII 1908, Бергамо, Ломбардія) — італ. скульптор, почесний член АМ СРСР (з 1967). На творчість Манцу мали вплив О. *Роден* і М. Россо. Твори: «Жінка в капелюшку» (1937), «Кардинал» (1938), «Розп'яття з генералом» (1942), «Танцівниця» (1954), «Інга» (1956), т. з. «Врата смерті» — двері в соборі св. Петра в Римі (1947—64). М.— автор монумента на честь В. І. Леніна на о. Капрі (1969—70). Відомий як живописець, ілюстратор, театр. художник. Викладає в міланській АМ (з 1941) та літній Міжнар. АМ у Зальцбурзі (з 1955). Міжнар. Ленінська премія «За вміцнення миру між народами», 1966.

Літ.: Джакомо Манцу. М., 1966

МАНЧЕ́НКІ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична ст. Майський. 1,6 тис. ж. (1980). Люботинська птахофабрика. 3 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, клуб, бібліотека. Засн. у 17 ст.

МА́НЧЕСТЕР — місто в центр. частині Великобританії, на тер. метрополітенського графства Великий Манчестер. Розташований на р. Еруелл. Вузол з-ць і автошляхів, мор. порт (сполучений з морем судноплавним Манчестерським каналом, прокладеним 1894), аеропорт. 490 тис. ж. (1976). Уперше згадується в англ. літописах 10 ст. До кін. 18 ст.— невеликий торг.-ремісничий центр. У результаті *промислового перевороту* кін. 18 ст. М. у 19 ст.— найбільший світовий центр бавовняної промисловості.

У 1819 урядові війська розстріляли в М. робітн. мітинг (див. «*Пітерлоо*»). В 30—40-х рр. 19 ст.— центр *фритредерства*. В 1842—44 і 1850—70 в М. жив Ф. Енгельс. М.— один із значних індустр., торг.-фінанс. і трансп. центрів країни. Гол. галузь пром-сті — машинобудування. Виробляють електроенерг. устаткування, локомотиви, частини та апаратуру для авіа-, автомобілебудування, двигуни, верстати, електронну апаратуру, текст. машини тощо. Значна хім. (виробн. пластмас, синтетичних волокон, текст. барвників, фарм. виробів), швейна і поліграф. пром-сть. Традиційною є текст. пром-сть, представлена виробн. штучних і обробкою натуральних тканин. У М. зосереджені численні контори пром. і страхових компаній, банки, фондова і торг. біржі. Ун-т. Центр. б-ка. Худож. галереї, музей природознавства та історії. Архіт. пам'ятки: готичний кафедральний собор (бл. 1422—1520); класицистичні — біржа (1806—09), Атенеум (1837—39); неоготична ратуша (1868—77). Художня галерея (1824—35; колекція англійського мистецтва 17 — 19 ст.).

Манчестер. У центрі міста.

МАНЧЕ́СТЕРСЬКА ШКО́ЛА — напрям у буржуазній екон. думці, що виник у кінці 30-х рр. 19 ст. в Манчестері (Великобританія). Засновниками її були англ. економісти й політ. діячі Р. Кобден і Дж. Брайт. М. ш. сформувалася в період розквіту бурж. відносин домонополістичного капіталізму. Відображала інтереси англ. буржуазії, яка вимагала повної свободи приватнопідприємницької діяльності і обмеження фіскальної ролі д-ви. Запозичивши ідеї вчення *фізіократів* і класич. школи політ. економії про «свободу торгівлі», представники М. ш. розвинули концепції бурж. підприємництва всередині країни і в міжнар. масштабі. За цими концепціями рушійною силою екон. розвитку, який нібито забезпечує гармонію інтересів членів суспільства, є повна екон. свобода товаровиробників і конкуренції між ними. М. ш. виступала проти *протекціонізму*, за відміну імпортних мит на хліб, запроваджених у Великобританії в кін. 18 — на поч. 19 ст. в інтересах англ. землевласників. Теор. розробки М. ш. справили певний вплив на внутр. і зовн. екон. політику бурж. д-ви, спрямовану проти пережитків феодалізму. З ліквідацією цих пережитків значення М. ш. слабшало, в 2-й пол. 19 ст. вона розпалась. Ідеї М. ш. мали послідовників у ряді країн Зх. Європи і в Росії.

А. І. Кредісов.

МАНЮ́ШИС Йосип Антонович [12 (25).XII 1910, с. Мальяковка, тепер Мстиславського р-ну Могильовської обл. БРСР] — рад. держ. і парт. діяч, доктор екон. наук (з 1970). Член КПРС з 1945. Н. в сел. сім'ї. В 1938 закінчив Ленінгр. автодор. ін-т ім. В. В. Куйбишева. В 1938—41 — на інженерних посадах у Києві, Бердичеві, Ленінграді. В 1941—44 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни 1941—1945. В 1944—47 — голова міськплану та заст. голови Вільнюської міськвиконкому. В 1947—50 — голова Каунаського міськвиконкому. В 1950—54 — міністр будівництва, 1954—55 — міністр міського і сільс. будівництва Лит. РСР. У 1955—67 — секретар ЦК Компартії Литви. У квітні 1967 — січні 1981 — голова Ради Міністрів Лит. РСР. З 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Автор праць з економіки Литовської РСР.

МАНЯ́ВСЬКИЙ СКИТ — колишній православний монастир поблизу с. Маняви (тепер Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл.), один з осередків боротьби проти унії на зх.-укр. землях у 17—18 ст. Засн. 1612. Під час польс.-тур. війни 1620—21 навколо монастиря збудовано кам'яні мури з трьома баштами для захисту від нападів турків і крим. татар. Монастир діставав матеріальну допомогу від рос. царів, укр. гетьманів, мав значні зем. володіння. При М. с. була чимала б-ка, значні кошти витрачалися на будівництво церков та їхнє художнє оздоблення. Цінною пам'яткою укр. мистецтва є виконаний для М. с. укр. живописцем

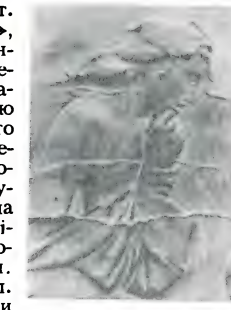

Дж. Манцу. Смерть Авраама. Ескіз рельєфу для «Врат смерті» собору св. Петра в Римі. Бронза. 1947—64.

В'їзна вежа Манявського скиту.

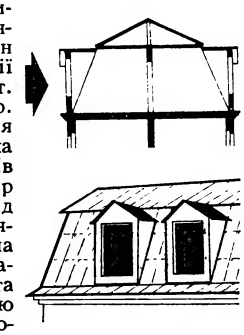

Мансарда.

Б. М. Маньківський.

Й. *Кондзелевичем* (з групою майстрів) т. з. Богородчанський іконостас (тепер зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва, іл. див. т. 5, с. 353). Після загарбання Галичини Австрією (1772) М. с. 1785 було закрито. В 1980 в М. с. засновано істор.-архітект. музей.

В. В. Грабовецький.

МАНЬЄН (Magnin) Арман (н. 7.II 1920, Отвіль, кантон Фрібур) — діяч комуністичного і робітн. руху Швейцарії. Н. в робітн. сім'ї. З 1943 — член Компартії Швейцарії, з 1944 — *Швейцарської партії праці* (ШПП). В 1947—54 — голова профспілки робітників маш.-буд. і годинникової пром-сті кантону Женева. З 1949—член ЦК, з 1954 — Політбюро (до 1971 — Керівний к-т), з 1974 — Секретаріату ШПП. В 1954—70 — редактор, 1972—75 — політ. директор ЦО ШПП — газ. «*Вуа увріер*». У 1954—60 — член Всесвітньої Ради Миру. В 1970—78 — політ. секретар Женевської секції ШПП. З травня 1978— ген. секретар ШПП.

МАНЬЄРИЗМ (італ. manierismo, від maniera—манера, стиль) — течія в європейському образотворчому мистецтві та архітектурі 16 ст., що відобразила кризу культури *Відродження*. Осн. естетичним критерієм М. було не наслідування природи, а суб'єктивна «внутр. ідея» худож. образу, що народжувалася в душі художника. Вдаючись до стилістичних нормативів творів *Мікеланджело, Рафаеля* та ін. майстрів Високого Відродження, маньєристи перекручували закладену в них гуманістичну суть, культивуючи уявлення про ефемерність світу і хисткість людської долі, яка перебуває під владою ірраціональних сил. Маньєристичне мист. було поширене гол. чин. серед придворних кіл. Найбільше розповсюдження М. набув у мист. Італії. Для живопису і графіки М. (Понтормо, Россо Фйорентіно, Беккафумі, Парміджаніно, Бронзіно та ін.) характерні гострі колористичні й світлотіньові дисонанси, напруженість й ускладненість ритмів, видовженість пропорцій; з 40-х рр. 16 ст. все більше поширюються холодна, «академічна» абстрагованість й еклектизм образів (Дж. *Вазарі*, Ф. Цуккарі, Дж. П. Ломаццо, які виступали й як теоретики мист.). Принципи М. мали місце і в скульптурі (Б. Амманаті, Б. *Челліні*, Джамболонья, Б. Бандінеллі та ін.) та архітектурі (Б. Буонталенті, Дж. Вазарі, Джуліо Романо та ін.). Діяльність італ. майстрів за межами країни, а також поширення маньєристичної графіки сприяли перетворенню М. в заг.-європ. явище. На рубежі 16 і 17 ст. на зміну М. приходить стиль *барокко*. В літературознавстві поняття «маньєризму» як стилю не дістало чіткого визначення. Тут його звичайно застосовують до літ. творів 16—17 ст., які відзначаються витонченою ускладненістю або химерною гротесковістю манери.

Літ.: Аникст А. А. Концепция маньеризма в искусствознании XX в. В кн.: Советское искусствознание 76, в. 2. М., 1977.

М. М. Соколов.

МАНЬКІВКА — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр, за 5 км від залізнич. ст. Поташ. 7,7 тис. ж. (1980). Вперше згадується в істор. джерелах кін. 16 ст. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 М.— с-ще міськ. типу. У селищі — майоліковий, 2 цегельні з-ди, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв., музична і спортивна школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 6 бібліотек.

МАНЬКІВСЬКИЙ Борис Микитович [11 (23).III 1883, м. Козелець, тепер Черніг. обл.— 24.XI 1962, Київ] — укр. рад. невропатолог, дійсний член АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1943). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1910). З 1922—59 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. У 1926—60 — також наук. керівник організованого ним Київ. н.-д. психоневрологічного ін-ту і зав. кафедрою Київ. ін-ту удосконалення лікарів. У 1959—62 — зав. відділом вікових змін нервової системи *Геронтології інституту* АМН СРСР. Праці М. присвячені нервовим захворюванням, пов'язаним зі змінами реактивності цілісного організму, розсіяному склерозу, нейроінфекціям, вивченню пухлин головного мозку, проблемам судинної патології головного мозку тощо. Створив неврологічну школу на Україні. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Маньківський М. Б., Пеньок Н. В. Б. М. Маньківський. К., 1975.

МАНЬКІВСЬКИЙ Микита Борисович [н. 11 (24).XII 1914, Київ] — укр. рад. невропатолог, засл. діяч науки УРСР (з 1978), доктор мед. наук (з 1960). Член КПРС з 1942. Син Б. М. *Маньківського*. В 1939 закінчив Київ. мед. ін-т. В 1948—51 — викладач Київ. мед. ін-ту, 1951—54 — директор Чернів. мед. ін-ту. В 1959—65 працював у Київ. мед. ін-ті (проректором, зав. кафедрою). З 1965 — заст. директора по наук. частині й одночасно — зав. відділом у *Геронтології інституті* АМН СРСР. Праці М. з проблем клінічної неврології (нейрогеронтології і *геріатрії*), зокрема з питань *патогенезу*, клініки і терапії судинних захворювань головного мозку у людей похилого віку тощо.

Маньєризм. А. Маньяско. Похоронченця. Початок 18 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

МАНЬКІВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 42,7 тис. чол. (1980). У районі — 31 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Маньківка*. М. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: каолін, бутове каміння. Гол. річка — *Гірський Тікич*. Ґрунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, граб, сосна, ліщина) займають 5,9 тис. га. Найбільші підприємства: іваньківські цукр. і спиртовий, Маньківський майоліковий, Буцький прод. товарів заводи. Комбінат побутового обслуговування (Маньківка). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 58 тис. га, у т. ч. орні землі — 54 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, цукр. буряки, картопля, соняшник. Садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство та птахівництво. У М. р. — 15 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Поташ і Подібна. Автошляхів — 242 км, у т. ч. з твердим покриттям — 225 км. У районі — 26 заг.-осв., музична та художня школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Буки); 46 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 35 будинків культури і клубів, кінотеатр, 37 кіноустановок, 35 б-к. У М. р. видається газ. «Промінь комунізму» (з 1935).

С. Д. Титоренко.

МАНЬКО́ Леонід Якович [17 (29).III 1863, Полтава — 16.IV 1922, Єлизаветград, тепер Кіровоград] — укр. актор і драматург. Вчився в Полтав. гімназії. Сценічну діяльність почав у аматорському гуртку, працював у рос. трупі Г. Виходцева, у трупах М. *Кропивницького* (1882 — 98, з перервами), М. *Старицького* (1883—90), Г. *Деркача* (1892—94), П. Мирова-Бедюха (1895—98), О. *Суслова* (1901—

09), Д. *Гайдамаки* (1911—16) та ін. Ролі: Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Дмитро («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького) та ін. Автор п'єс «Нещасне кохання», «Розбите щастя», «Що посієш, те й пожнеш», «Пройдисвіт» та ін. *Е. С. Хлібцевич.*

МАНЬЧЖУ́РИ (самоназва — маньчжу нялма, кит.— маньчжу жень, ци жень) — народ, корінне населення Пн.-Сх. Китаю, живуть переважно в пд. *Маньчжурії*. Чисельність — 4 млн. чол. (1978, оцінка). Мова — маньчжурська (див. *Маньчжурська мова*); переважна більшість М. говорить кит. мовою. Віруючі М. сповідають *буддизм* і *даосизм*, поширені також *шаманство* і *культ предків*. У 17 ст. консолідувалися в єдиний народ і заснували імперію на чолі з маньчжурською династією *Цін*. Завоювання цією імперією Китаю сприяло мовній і культурно-побутовій асиміляції М. китайцями. Осн. заняття — землеробство, в гірських районах розвинуті лісні промисли; частина М. працює в промисловості.

МАНЬЧЖУ́РІЯ — історичне найменування пн.-сх. частини Китаю, яке іноді вживають у рос. та укр. мовах. Походить від назви ранньофеод. д-ви *маньчжурів*, заснованої на цій території в 1-й пол. 17 ст. В 17 ст. маньчжури завоювали весь Китай, Корею, Монголію, в 18 ст. — Джунгарію, Тібет. Маньчжурська дин. *Цін* правила в Китаї 1644—1912. В 1931—32 М. була загарбана япон. імперіалістами, які створили тут маріонеткову д-ву Маньчжоу-го і використали її як базу для дальшої агресії проти Китаю і підготовки нападу на СРСР. В 1945, внаслідок розгрому япон. загарбників Рад. Армією, М. було визволено і повернено Китаю. У КНР ця територія називається Дунбей (тобто Північний Схід).

МАНЬЧЖУРОЗА́ВР (Mandschurosaurus) — велетенський вимерлий рослиноїдний плазун з групи траходонтів, або качконосих *динозаврів*. Існував у крейдовий період. Рештки М. знайдено у верхньокрейдяних відкладах долини р. Амуру та в Монголії. М. був бл. 9 м завдовжки, з них голова — бл. 1 м. М. мав розширений у вигляді качиного дзьоба рострум (носова частина) — свідчення того, що М. здобував їжу у воді.

МАНЬЧЖУ́РО-КОРЕ́ЙСЬКІ ГО́РИ — гірська система у Сх. Азії, в межах Китаю, Кореї і СРСР. Простягаються більше ніж на 1000 км з Пд. Зх. на Пн. Сх., шир. до 500 км, вис. до 2750 м, вулкан Пектусан (Байтоушань). У центр. частині гірської системи — базальтове плоскогір'я Чанбайшань. Родовища кам. вугілля, заліз. руд, кольорових металів тощо. Клімат помірний, мусонного типу. На схилах — хвойні й широколистяні ліси, вище — кедровий сланик.

МАНЬЧЖУ́РСЬКА МО́ВА — мова *маньчжурів*. Належить до *тунгусо-маньчжурських мов*. М. м. розмовляє нечисленне (переважно сільське) населення гол. чин. на Пн. Сх. Китаю. Характерні риси: *сингармонізм*, граматична будова в основному аналітична. Лексика зазнала великого впливу кит. і монг. мов. Для М. м. використовували (з поч.17 ст.) монг. алфавіт. М. м. створено л-ру. З серед. 17 до поч. 20 ст. М. м. була (поряд з китайською) офіц. мовою Китаю. Після *Сіньхайської революції* її витіснила китайська.

Літ.: Пашков Б. К. Маньчжурский язык. М., 1963.

МАНЬЯ́НІ (Magnani) Анна (7.III 1908, м. Александрія, Єгипет — 26.IX 1973, Рим) — італ. кіноактриса. Навчалася в школі декламації в Римі. В кіно — з 1934. Творчість М. пов'язана з італ. *неореалізмом*. Кращі ролі в італ. фільмах: «Рим — відкрите місто» (1945), «Депутатка Анджеліна» (1947), «Мрії на дорогах» (1948), «Найкрасивіша» (1951), «Дикий вітер», «Черниця Летіція» (обидва — 1957), «Пекло серед міста» (1959), «Мама Рома» (1962). В серед. 50-х рр. знімалася в Голлівуді («Татуйована троянда» та ін.). В 60-і рр. в драм. театрі зіграла гол. роль у виставі «Вовчиця» Дж. Верги (гастролі в СРСР, 1965). З 1970 знімалась у телевізійних фільмах.

МА́О ДУНЬ (справж. прізв.— Шень Яньбін; липень 1896, селище Цінчжень, пров. Чжецзян) — кит. письменник і громад. діяч. У трилогії «Затемнення» (1927—28) показав непослідовність дрібної буржуазії в революції 1924—27. Роман «Веселка» (1930, незакінч.) — про дівчину-патріотку, що стала на шлях революц. боротьби. Соціальний аналіз кит. дійсності поч. 30-х рр. подано в романі «Перед світанком» (1933), розгортання збройної боротьби на селі — в «Сільській трилогії» (1932—34). В роки війни з Японією (1937—45) створив «Повість про перший етап» (1939), роман «Розпад» (1941) та ін. Після подорожі до СРСР (1946—47) опублікував дві книги про Рад. країну. В період т. з. культур. революції зазнав переслідувань. Популяризатор рос. і укр. л-р, зокрема творчості Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— Перед світанком. К., 1956; Веселка. К., 1959; Рос. перекл.— Сочинения. т. 1—3. М., 1956.

Літ.: Федоренко Н. Т. Мао Дунь. М., 1956; Сорокин В. Ф. Творческий путь Мао Дуня. М., 1962; Кунин В. В. Мао Дунь. Биобиблиографический указатель. М., 1958. *І. К. Чирко.*

МАОЇ́ЗМ — ворожа марксизму-ленінізму дрібнобурж.-націоналістична течія в Комуністичній партії Китаю (КПК). Виникнення і формування М. пов'язані з діяльністю кол. голови ЦК КПК *Мао Цзедуна*. Як офіц. ідеологія КНР утвердився на поч. 60-х рр. 20 ст. На IX (1969) і X (1973) з'їздах КПК М. був проголошений «теор. основою, що визначає ідеї КПК». XI з'їзд (1977) закріпив М. як ідейно-політ. платформу КПК. Для М. характерні крайній *еклектизм*, суб'єктивізм у теорії й *волюнтаризм* у політиці. Його наріжним каменем є антирадянщина. М., ідеологія якого ввібрала в себе деякі традиційні погляди стародавньої кит. філософії, проповідує принципи «*казарменого комунізму*», великоханьського шовінізму, використовує псевдореволюц. гасла в демагогічних цілях. Великий вплив на М. справили *анархізм* і *троцькізм*. М.— різновид сучас. *ревізіонізму*. В галузі філософії М. стоїть на позиціях примітивно-механістичної *діалектики* і *метафізики* (абсолютизація суперечностей, насильства в політиці, суб'єктивних факторів у сусп. житті). В політ. економії М. намагається обгрунтувати волюнтаризм, мілітаризацію економіки, консервацію низького життєвого рівня населення з метою створення військово-промислового комплексу в країні й здійснення політики гегемонізму на міжнародній арені. М. фактично заперечує закономірності соціалістичного і комуністичного будівництва, керівну роль робітн. класу, підмінює соціалістичну демократію диктатурою військ.-бюрократичної верхівки, насаджує культ особи і насильства. М. розглядає світовий революц. процес насамперед як експорт революц. насильства, штучне розпалювання збройних дій, заперечує існування світової системи соціалізму. Осн. суперечністю сучасності М. вважає суперечності між великими д-вами, а також між слабо- і високорозвинутими країнами незалежно від їхнього соціального устрою. Виходячи з хибної тези про неминучість світової війни, М. виступає проти розрядки міжнар. напруженості, блокується з найреакційнішими силами імперіалізму.

Курс на розкол міжнар. робітн. і комуністичного руху свідчить про повний розрив М. з принципами пролет. *інтернаціоналізму*. Прагматичне коректування М., здійснюване керівництвом КНР після смерті Мао Цзедуна, не змінило його антимарксист., антисоціалістичної сутності. Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій 1969 охарактеризувала М. як небезпечну антимарксистську течію, пособника імперіалізму й антикомунізму. XXV з'їзд КПРС відзначив, що політика М. «не тільки є абсолютно чужою соціалістичним принципам та ідеалам, але по суті стала важливим резервом імперіалізму в його боротьбі проти соціалізму» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 11).

Ю. В. Чудодєєв.

МА́ОРІ — корінне населення Нової Зеландії. Чисельність — бл. 280 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — маорійська, належить до *малайсько-полінезійських мов*. За релігією М.— християни різних віросповідань. До колонізації Нової Зеландії Великобританією (1-а пол. 19 ст.) численні племена М. жили первіснообщинним ладом, який перебував на стадії розкладу. Осн. заняття сучас. М.— землеробство, тваринництво; частина М. працює в пром-сті. Докладніше про історію, г-во й культуру М. див. *Нова Зеландія*.

МА́О ЦЗЕДУ́Н (26.XII 1893, с. Шаошань, пов. Сянтань, пров. Хунань — 9.IX 1976, Пекін) — кит. політ. і держ. діяч. Н. в сім'ї заможного селянина. В 1920 примкнув до комуністичних гуртків. Член КП Китаю (КПК) з часу її заснування (1921). У 1923—25 і з 1928 — член ЦК КПК. В 1931 на

А. Маньяні.

Мао Дунь.

Ж. П. Марат.

1-му Всекит. з'їзді Рад обраний головою ЦВК і Раднаркому Кит. Рад. Республіки. З 1933 — член Політбюро ЦК КПК, з 1935 — у складі Секретаріату ЦК КПК. У боротьбі за керівне становище в партії виступав проти діячів КПК, які відстоювали пролет.-інтернаціоналістські позиції. З 1943 — голова ЦК КПК. З утворенням КНР (1949) — одночасно голова Центр. нар. урядової ради і Нар.-революц. військ. ради. 1954—59 — голова КНР і Держ. к-ту оборони. В 2-й пол. 50-х рр. очолювані М. Ц. націоналістичні елементи активізували діяльність у керівництві КПК. У внутр. політиці М. Ц. став на авантюрист. шлях *«казарменого комунізму»*, що підірвало планові основи соціалістич. будівництва в КНР і призвело до кризи нар. г-ва. У зовн. політиці М. Ц. проголосив особливий курс КПК, який характеризувався великодерж. шовінізмом, антирадянщиною, лінією на розкол міжнар. комуністичного руху й світ. системи соціалізму. М. Ц. став на шлях ревізії марксизму-ленінізму з дрібнобурж., націоналістичних, «ліво»-сектантських позицій. У 1966 за ініціативою М. Ц. в КНР було розгорнуто т. з. культурну революцію, спрямовану на розгром парт. кадрів, яка стала новим етапом у боротьбі за зміцнення єдиновладдя М. Ц. На поч. 70-х рр. М. Ц. став ініціатором курсу на зближення КНР з міжнар. імперіалізмом, насамперед з імперіалістами США. Політ. практику і теор. діяльність М. Ц. (див. *Маоїзм*) різко засудили марксистсько-ленінські партії.

Ю. В. Чудодєєв.

МАПУ́ТУ (до 1976 — Лоренсу-Маркіш) — столиця Мозамбіку. Залізнична станція, мор. порт на березі бухти Делагоа Індійського ок., аеропорт міжнар. значення. Бл. 400 тис. ж. (1976, з передмістями). Осн. пром. центр країни — металообробна, хім., текст., взут., деревообр. пром-сть; нафтоперероб. з-д, підприємства по виробн. цементу тощо. Ун-т, Нац. і Муніципальна б-ки. Ін-т наук. досліджень Мозамбіку, Ін-т досліджень бавовнику, Ін-т охорони здоров'я, Служба геології та гірничої справи. Музей колекцій з етнографії і природничої історії. Мор. курорт.

МАРА́ — 1) Персонаж слов'ян. міфології. В укр. міфології зокрема, М. найчастіше уявляли злою потворною жінкою. Як і *відьма*, вона нібито могла обертатися на тварин, рослини, неживі предмети й чинити зло людям. Чоловічою паралеллю М. був Марник, якого уявляли в образі чорта. 2) Привид, примара.

МАРАБУ́, воластий лелека (Leptoptilus) — рід птахів род. лелекових ряду *лелекоподібних*. Довж. тіла до 160 см, розмах крил до 3 м. Голова та шия вкриті рідким пухом, дзьоб масивний довгий, чотиригранний. З шиї звисає волоподібний горловий мішок — резервуар для проковтуваної їжі (звідки й друга назва). Гніздяться на деревах або в очереті, у кладці 2—4 яєць. Живляться падлом, покидьками, іноді дрібними хребетними та безхребетними. 3 види: М. африканський (L. crumeniferus), поширений в Центр. Африці, М. індійський (L. dubius) та М. яванський (L. javanicus) — в Пд.-Сх. Азії. У викопному стані М. відомі з олігоцену; в СРСР знайдені у верхньопліоценових відкладах на тер. України (Одеса).

МАРА́ЗМ (грец. *μαρασμός* — виснаження, згасання) — майже повне припинення психічної діяльності людини, що супроводиться загальним виснаженням. М. зумовлюється *атрофією* кори головного мозку. Спостерігається в кінцевій стадії старечого недоумства, *прогресивного паралічу* та при деяких ін. захворюваннях центр. нервової системи.

МАРАКА́ЙБО — озеро (лагуна) в Пд. Америці, на Пн. Зх. Венесуели. Лежить на Пд. від Венесуельської зат., з якою сполучене вузькою протокою. Пл. 13,3 тис. км², глиб. до 250 м (у пд. частині). Береги низовинні, частково заболочені. Вода в озері солонувата у пн. частині й прісна у південній. В районі озера — родовища нафти. Судноплавство.

МАРАКА́ЙБО — міжгірна улоговина в Пд. Америці, в межах Венесуели й Колумбії. Розташована в Андах. Пл. 60 тис. км². Значні поклади нафти та газу. Клімат субекваторіальний, жаркий, пересічна річна т-ра +28,5° (найвища у Пд. Америці). Поширені листопадні ліси, чагарники й *савана* (на Пн.) та вічнозелені ліси і болота (на Пд.). У центр. частині западини — оз. *Маракайбо*.

МАРАКА́ЙБО — місто на Пн. Зх. Венесуели. Адм. ц. штату Сулія. Мор. порт на березі протоки, що сполучає оз. Маракайбо з Венесуельською зат. Карибського м. 650 тис. ж. (1971). Центр осн. нафтодобувного району Венесуели. Підприємства металообр., автоскладальної, електротех., хім., цем., паперової, текст., харч. пром-сті. Вивіз нафти. Ун-т (з 1891). М. засн. у 16 ст.

МАРА́Л — два підвиди *оленя звичайного*: алтайський М. (Cervus elaphus sibiricus) і тянь-шанський М. (C. e. songaricus). Довж. тіла самців 250—265 см, вис. в холці 135—155 см, жива маса до 360 кг, самки дещо менші. Самці мають великі гіллясті з 5—7 паростками роги, які щороку навесні відпадають, і на їхньому місці за літо виростають нові. Забарвлення буре. М. населяє ліси гірських р-нів від Тянь-Шаню і Алтаю до Зх. Прибайкалля включно. Живиться лишайниками, листям, гілками, корою дерев та кущів, травою тощо. Гін у вересні — жовтні, супроводиться ревінням і бійками самців. Після 8—8,5-місячної вагітності (у травні — червні) самка народжує 1—2 телят. Статевозрілими М. стають на 2—3-му році. Живуть бл. 20 років. Крім м'яса і шкури, ціняться *панти* М., з яких добувають *пантокрин*, що застосовується в медицині. Акліматизований в Башкирському і Мордовському *заповідниках*; М. розводять також у спец. маралових г-вах на Пд. Сибіру. Викопні рештки М. відомі з пізньоантропогенових відкладів.

МАРА́НТА (Maranta) — рід багаторічних трав родини марантових. Листки прикореневі, овальні або еліптичні. Квітки невеликі, асиметричні, тричленні, у верхівкових колосовидних суцвіттях. Плід — однонасінна коробочка. 25 видів, поширених у вологих лісах тропіч. Америки і Вест-Індії. Деякі види М. культивують у тропіках як харчові рослини, напр. M. arundinacea, що з її товстих підземних кореневищ одержують крохмальне борошно. Ряд видів М. вирощують як декоративні рослини (M. bicolor, M. leuconeura) заради гарно забарвлених листків.

МАРА́Т (Marat) Жан Поль (24.V 1743, Будрі, Швейцарія — 13.VII 1793, Париж) — діяч *Великої французької революції*, один з вождів *якобінців*, учений і публіцист. Н. в сім'ї вчителя. В 1759 оселився у Франції. Погляди М. формувалися під впливом ідей Ш. *Монтеск'є* і Ж. Ж. *Руссо*. З 1765 М. жив у Великобританії, де займався фізикою, медициною. В 1774 у Лондоні видав перший політ. памфлет «Кайдани рабства», в якому виступав з критикою *абсолютизму*, доводив право народу на революцію, розвивав ідею революц. диктатури нар. мас. З 1776 жив у Парижі. На початку революції 1789 брав участь у розробці проектів конституції. У вересні 1789 почав видавати газ. *«Друг народу»* (1792 перейменовано на «Газету Французької республіки»), на сторінках якої викривав контрреволюц. плани монархістів, зрадництво лібер. буржуазії. Переслідуваний владою, М. не раз переходив у підпілля. Після повалення монархії (серпень 1792) обраний до керівного органу Комуни Парижа, з вересня 1792 — депутат *Конвенту*. Активно боровся проти контрреволюц. політики *жірондистів*. Разом з М. *Робесп'єром* брав участь у підготовці нар. повстання 31.V—2.VI 1793, яке привело до встановлення *якобінської диктатури*. Вбитий роялісткою Ш. Корде.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—3. М., 1956. *Літ.:* Манфред А. З. Марат. М., 1962.

Т. Г. Солтановська.

МАРА́ТХИ — народ в Індії, основне населення штату *Махараштра*. Чисельність — 51 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *маратхі мовою*. Віруючі М.— індуїсти, є також мусульмани, джайни, парси. М. сформувались у народність

Мапуту. Панорама частини міста.

в 17 ст. З 30—40-х рр. 18 ст. до поч. 19 ст. існували *Маратхські князівства*. Протягом століть М. вели запеклу боротьбу проти імперії *Великих Моголів*, португальських, а згодом англ. колонізаторів. Після завоювання Індією незалежності (1947) 1960 було створено нац. штат Махараштра. Осн. заняття М.— землеробство, тваринництво, частина працює в пром-сті. У М. склалися своєрідні мистецтво, література.

МАРА́ТХІ МО́ВА — мова народу *маратхи*. Належить до індійської (індоарійської) групи індоєвроп. сім'ї мов. Для фонетики М. м. характерне вживання церебральних звуків, наявність двох рядів *африкат*. У морфології є флективні, аглютинативні й аналітичні форми, збереглося три роди імен (чоловічий, жіночий і середній). Граматична будова має деякі риси, спільні з *дравідійськими мовами*. Для М. м. використовують письмо *деванагарі*.

Зародження літератури М. м. припадає на 11—12 ст. Великий вплив на її розвиток у 12—17 ст. мав реліг.-реформаторський рух бхакті, що проголошував рівність усіх людей перед богом і заперечував кастовий поділ. Л-ра того часу широко використовувала фольклор, розвивала гол. чин. нар. форми вірша. Визначними представниками бхакті в 13—17 ст. були Днянешвар, Намдев, Екнатх, Тукарам, Рамдас. З серед. 17 ст. л-ра збагачувалася новими формами нар.-поетичної творчості, такими як повада (героїчна балада), лавні (любовна лірика). У 19 ст. розвивалися нарис, есе, істор. і соціально-побутовий роман. У цей період почалося й становлення драматургії. Утверджувалися нові поетичні жанри. Творчість прозаїків, поетів і драматургів кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст. Х. Н. *Апте*, Кешавсута (К. К. Дамле), Г. Б. Девала, К. П. Кхаділкара розвивалася під знаком боротьби проти феод. відсталості, колоніального панування. Провідними жанрами стають соціальний та істор. роман, муз. драма (сангіт) і соціально-побутова драма. В 20—40-х рр. 20 ст. під впливом нац.-визвольного руху основною стає антиколоніальна тема, що знайшла вираження в творчості поетів Аніла, Кусумаграджа, прозаїків і драматургів Г. Мадкхолкара, В. Кхандекара, М. Вареркара, П. Я. Дешпанде та ін. З 50-х рр. утверджується реалізм. Різкої критики зазнають потворні явища бурж. дійсності. В л-ру проникають ідеї соціалізму (В. Карандікар, Ш. Муктібодх, Н. Сурве та ін.). В кін. 70-х рр. помітним явищем стала л-ра соціального протесту. Високого рівня досягли драма (В Тендулкар, П. Л. Дешпанде), жанр роману (В. Мадгулькар, Д. Далві, Ш. Пендсе, А. Садху). Широтою ідейно-тематич. і формально-стилістич. діапазону позначена поезія останнього двадцятиліття (Д.Чітре, М.Падгаонкар, В. Дахаке, В. Апте, Н. Сурве).

Літ.: Катенина Т. Е. Очерк грамматики языка маратхи. М., 1963; Ламшуков В. Маратхская литература. М., 1970. *Л. О. Бархударова* (мова), *В. К. Ламшуков* (література).

МАРА́ТХСЬКІ КНЯЗІ́ВСТВА — князівства в Індії в 30—40-х рр. 18 — поч. 19 ст. Виникли в результаті посилення самостійності полководців маратхської д-ви (засн. 1674 Шіваджі в боротьбі проти д-ви *Великих Моголів*) та здійснення ними тер. загарбань. Існували князівства з центрами у Нагпурі, Індурі, Гваліорі, Бароді та ін. До 1761 М. к. утворювали конфедерацію (була розгромлена афганцями). В результаті англо-маратхських воєн (1775—82, 1803—05, 1817—18) М. к. перетворилися на васалів англ. Ост-Індської компанії (див. *Ост-Індські компанії*).

МАРАФО́Н — давньогрец. поселення в *Аттиці* (40 км на Пн. Сх. від Афін), в районі якого 13.IX 490 до н. е. під час *греко-перських воєн* відбулася битва. Грец. військо (10 тис. афінян та 1 тис. платейців під командуванням 10 *стратегів*, у т. ч. *Мільтіада*) завдало поразки зібройним силам персів (10 тис. кінноти та 10 тис. піхоти). Перси втратили 6,4 тис. чол., греки — 192 чол. вбитими. Звістку про перемогу греків над персами приніс до Афін грец. воїн, який без відпочинку пробіг відлаль від М. до Афін. Див. *Марафонський біг*.

МАРАФО́НСЬКИЙ БІГ — змагання з бігу на дистанцію 42 км 195 м. Назва походить від назви поселення Марафон. За переказом, після Марафонської битви (490 до н. е.) грец. воїн-гонець був відправлений до Афін, щоб повідомити про перемогу над персами. Всю дорогу він подолав без відпочинку, прибіг у місто і, вигукнувши: «Ми перемогли!», впав мертвий. На честь цього подвигу проводяться змагання з М. б. В наш час такі змагання вперше відбулися на *Олімпійських іграх* 1896. Кращий результат (на 1980) — 2 год 9 хв 01 сек (Д. Клейтон, Австралія).

МА́РБУРЗЬКА ШКО́ЛА — ідеалістичний напрям у нім. бурж. філософії, одна з філос. шкіл *неокантіанства*. Виникла в 70-х рр. 19 ст. в Німеччині, в Марбурзькому ун-ті. Її засновником був Г. *Коген*. До М. ш. належали також П. *Наторп*, Е. *Кассірер* та ін. Критикуючи вчення І. *Канта* справа, М. ш. заперечує об'єктивне існування «речей в собі», тлумачить їх як ідеальну межу, до якої безконечно наближується процес людського *пізнання*. Внаслідок цього фактично заперечується реальне існування матеріального світу. Зміст науки, відірваний від об'єктивного джерела, тлумачиться як «заданий» свідомістю відповідно до законів логіки. Ідеалістична фальсифікація представниками М. ш. процесу наук. пізнання мала на меті «донести» відповідність наук. даних ідеалістичній філософії і цим «науково» обгрунтувати вихідні принципи останньої. Ідеї М. ш. і в наш час використовують праві соціалісти.

І. В. Бичко.

МА́РГАНЕЦЬ, манган (лат. Manganum), Mn — хім. елемент VII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 25, ат. м. 54,9380. Природний М. складається з одного стабільного ізотопу ^{55}Mn. Вперше металевий М. одержав 1774 швед. учений Ю. Ган. М.— досить поширений в природі, його вміст у земній корі $9{,}5\ 10^{-2}$ %. У рудах (див. *Марганцеві руди*) буває у вигляді *оксидів, гідроксидів, карбонатів, силікатів* тощо. З мінералів найпоширеніші *піролюзит* та *псиломелан*. З чотирьох поліморфних (див. *Поліморфізм*) модифікацій (α, β, γ, δ) найстійкішою у звичайних умовах є α-М.— сріблясто-білий метал, густ. 7470 кг/м³, $t_{пл}$ 1244° С, $t_{кип}$ 2077° С. На повітрі М. покривається тонкою плівкою оксидів, розчиняється у к-тах з утворенням солей Mn (II). При нагріванні реагує з галогенами, киснем, азотом, сіркою, вуглецем тощо, утворюючи відповідні *марганцю сполуки*. М. одержують відновленням його оксидів кремнієм, алюмінієм, *електролізом* розчинів сульфату та ін. способами. Застосовують у виробн. сталей, феромарганцю, сплавів кольорових металів, антикорозійних покриттів тощо.

М. в організмі — необхідна складова частина тканин рослинних і тваринних організмів; один з *біогенних елементів*. М.— активатор ряду *ферментів* і *гормонів*, відіграє важливу роль у процесах *дихання, фотосинтезу, біосинтезу* нуклеїнових кислот та ін., впливає на *кровотворення* тощо. В організмі людини найбільше М. у печінці, кістках, щитовидній залозі. Добова потреба людини в М. становить 3—8 мг. Нестача М. в їжі призводить до порушень росту і розвитку, *мінерального обміну* кісткової тканини; спричинює *анемію*.

А. Ф. Тищенко (М.— хім. елемент).

МА́РГАНЕЦЬ — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, на правому березі Каховського водосховища. Залізнична станція. 51 тис. ж. (1980). Розробки марганцевої руди в районі М. почалися з 1892. Перше с-ще гірників виникло в кін. 19 ст. Рад. владу в робітн. с-щах, розташованих навколо рудників, встановлено в листопаді 1917. В 1938 ряд робітн. с-щ було об'єднано і створено місто. М.— значний пром. центр *Нікопольського марганцевого басейну* (постачає руду пром. Придніпров'ю Донбасу). Найбільші підприємства: *Марганецький гірничо-збагачувальний комбінат* імені 60-річчя Радянської України, рудоремонтний, 2 керамзитові з-ди, меблева, швейна, стрічкоткацька та кондитерська ф-ки, хлібний і побутового обслуговування комбінати. Гірничий технікум, 14 заг.-осв., музична і 2 спорт. школи; 2 лікарні, профілакторій. Палац культури, 3 клуби, кінотеатр, істор.-краєзнавчий музей.

МА́РГАНЕЦЬКИЙ ГІРНИ́ЧО-ЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНА́Т імені 60-річчя Радянської України — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Марганці Дніпроп. обл. Створений 1970 на базі підприємств тресту «Нікопольмарганець» (засн. 1934). Осн. продукція — марганцевий концентрат. Сировиною є окисні, карбонатні та окисно-карбонатні марганцеві руди Грушівсько-Ба-

Марабу африканський.

Марал (на передньому плані — самець)

Марена красильна: *1* — частина квітучої рослини; *2* — кореневище з коренями; *3* — квітка.

Мареноа запашна: *1* — квітучий пагін; *2* — квітка в розрізі; *3* — плід.

Марена. Вусач звичайний.

санської і Комінтерно-Мар'ївської дільниць *Нікопольського марганцевого басейну*. В складі комбінату (1980) — 7 шахт (заг. потужність 4205 тис. т за рік), 2 кар'єри (2825 тис. т), 3 збагачувальні ф-ки (3500 тис. т концентрату). Руду добувають підземним і відкритим способами. *К. С. Щербина.*

МА́РГАНЦЕ́ВИЙ ШПА́Т — мінерал класу *карбонатів*. Те саме, що й *родохрозит*.

МА́РГАНЦЕ́ВІ ДО́БРИВА — мінеральні добрива, які, крім інших поживних речовин для рослин, містять і *марганець;* один з видів *мікродобрив*. На Україні як М. д. широко використовують відходи виробництва марганцю — марганцеві шлами, а також марганізований *суперфосфат* і марганізовані *нітрофоски*. М. д. прискорюють розвиток і ріст рослин, підвищують врожай і поліпшують якість с.-г. продукції.

МА́РГАНЦЕ́ВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом марганцю в кількостях, при яких його економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки. В природі відомо бл. 150 мінералів, які вміщують марганець. Осн. з них — *псиломелан* (вміст марганцю до 73%), брауніт Mn_7SiO_{12} (до 69,5%), *піролюзит* (до 63,2%), *манганіт* (до 62%), *родохрозит* (до 61,7), *родоніт* (до 48,7). За походженням виділяють три типи родовищ М. р.— осадочні, метаморфічні та кори вивітрювання. Найбільше значення мають осадочні родовища, які поділяються на окисні (11—36% марганцю) та карбонатні (16—25%). Ці родовища утворилися у давніх мор. або озерних басейнах. Найбільші родовища М. р. зосереджені у Рад. Союзі, зокрема на Україні (*Нікопольський марганцевий басейн*), в Грузії (*Чіатурський марганцевий басейн*), в РРФСР (на Уралі, в Зх. Сибіру), Казахстані. За кордоном великі родовища М. р. відомі в Індії, ПАР, Бразілії, Гані, Болгарії, Марокко. Перспективними є залізомарганцеві конкреції дна Світового океану, особливо Тихого океану.

Літ.: Никопольский марганцеворудный бассейн. М., 1964; Шнюков Е.Ф., Орловский Г. Н. Марганец в осадочных породах Украины. В кн.: Проблемы рудообразования, т. 3. Варна, 1974 *Є. Ф. Шнюков.*

МАРГАНЦЕВОРУ́ДНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь гірничої промисловості, підприємства якої добувають *марганцеві руди*, збагачують та окусковують їх. Марганцеві руди — цінна сировина для металург., хімічної, керамічної, скляної промисловості; сполуки марганцю застосовують у фармацевтичній пром-сті. Гол. споживачем марганцевих руд є *чорна металургія*. В Росії М. п. виникла у 18 ст. на Уралі. В 1879 почалося добування багатих руд у Чіатурі (Грузія), 1886 — в Нікополі (Україна). В 1913 в Росії було видобуто 1245 тис. т марганцевої руди. Експорт становив 95% її заг. видобутку. За роки Рад. влади реконструйовано діючі і збудовано нові рудники та збагачувальні ф-ки; відкрито нові родовища на Пн. Уралі, в Зх. Сибіру та Казахстані. Марганцеві руди добувають переважно відкритим способом, використовуючи роторні комплекси, потужні екскаватори, драглайни. Рад. Союз за розвіданими запасами і видобутком марганцевих руд посідає 1-е місце в світі. В 1978 в країні видобуто 9057 тис. т марганцевих руд. На Україні розробляється одне з найбільших в СРСР Нікопольське родовище марганцевих руд (див. *Нікопольський марганцевий басейн*). На Пд. Сх. від м. Нікополя розвідано Великотокмацьке родовище карбонатних марганцевих руд (Запоріз. обл.). Найбільші підприємства М. п. республіки: Шевченківський, Грушівський, Запорізький кар'єри, *Марганецький гірничо-збагачувальний комбінат, Орджонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат,* Чкаловська, Богданівська та Грушівська № 2 збагачувальні ф-ки. Вдосконаленням технології підземного і відкритого добування руди та збагачування, а також розробкою проблем механізації виробничих процесів у М. п. на Україні займаються *Дніпропетровський гірничий інститут* імені Артема, н.-д. ін-т мех. обробки чорних металів (м. Кривий Ріг). *О. Г. Щукін.*

МА́РГАНЦЮ СПОЛУ́КИ — хім. сполуки, до складу яких входить *марганець* у ступені окислення від 0 до +7. Відрізняються між собою забарвленням, кислотно-основними та окислювально-відновними властивостями. Найстійкішими є М. с. зі ступенями окислення +2, +4, +7. Білий $Mn(OH)_2$ дає рожеві солі ($MnCl_2 \cdot 4H_2O$, $Mn(NO_3)_2 \cdot 6H_2O$ тощо), які використовують для синтезу ін. М. с. і як каталізатори. Чорний двооксид MnO_2 застосовують як каталізатор окислення і розкладу, деполяризатор гальванічних елементів, для забарвлення скла, для добування манганатів (V) синього ($Na_3MnO_4 \cdot 7H_2O$) і манганатів (VI) зеленого ($BaMnO_4$) кольорів. Деякі з них — *фарби*, а манганат $Ca_3(MnO_4)_2 \cdot 5H_2O$ вживають для стерилізації води. При *гідролізі* та окисленні вони утворюють стійкіші фіалкові *перманганати* — $NaMnO_4$, $KMnO_4$ тощо — активні окислювачі, каталізатори, протиотрути, дезинфекційні засоби та ін. Відповідна сильна к-та $HMnO_4$ існує лише в розчині, а її ангідрид — зелений Mn_2O_7, детонує від нагріву або контакту з гумою та ін. органічними речовинами. Виділено багато *координаційних сполук* марганцю зі ступенями окислення від 0 до 4. Деякі з них вживають як *мікродобрива*, антидетонатори пального, наприклад $(C_5H_5)Mn(CO)_3$. Усі М. с. токсичні. *А. Ф. Тищенко.*

МАРГАРИ́Н (франц. margarine) — харчовий продукт, суміш олій різних видів, тваринних жирів, молока, смакових, ароматичних та ін. речовин. Є М. вершковий, молочний, кулінарний (немолочний) і порошкоподібний (зневоднений). За фізичними властивостями, хімічним складом, смаком і поживністю М. близький до *масла вершкового*. М. використовують у харчовій промисловості, кулінарії тощо.

МАРГАРИ́ТА ДА́ТСЬКА (Margrete af Danmark; 1353—28.X 1412, Фленсбург) — королева Данії, Норвегії (з 1387) і Швеції (з 1389). Була ініціатором укладення *Кальмарської унії* (1397) трьох сканд. д-в. Фактично до кінця життя управляла ними.

МАРГАРИ́ТКА — рід рослин родини складноцвітих. Те саме, що й *стокротки*.

МАРГІЛА́Н — місто обласного підпорядкування Ферг. обл. Узб. РСР. Розташований на Пд. Сх. Ферганської долини. Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. 112 тис. ж. (1980). За роки Рад. влади М. перетворився на значний центр шовкообр. пром-сті країни (шовковий комбінат, виробниче об'єднання «Атлас», шовкоткацькі й художньо-швейна ф-ки). Тракторорем., деревообр., чавуноливарний з-ди. Підприємства харч. пром-сті. М.— давній центр ручного ткацтва — шовкові («ханатлас»), набивні тканини. Відомий також ручним і машинним вишиванням, архіт. різьбленням на дереві та ганчу (алебастру). Н.-д. ін-т шовкової пром-сті. 6 серед. спец. навч. закладів. Меморіальний музей рад. держ. діяча Ю. Ахунбабаєва. М. відомий з 8 ст.

МАРГІНА́ЛЬНА ЗО́НА [від лат. margo (marginis) — край, межа] — територія, яка за сучас. станом науки і техніки майже непридатна для використання у с. г. Включення земель М. з. до сфери госп. діяльності людини можливе за умови раціонального й бережливого користування їхніми ресурсами без порушення природної рівноваги. М. з.— потенціальні природні ресурси нашої планети. Їх частково використовують для розведення лісів, створення мисливських г-в, як пасовища для диких тварин, зони відпочинку, туризму тощо. М. з. поширені гол. чин. у тропіках Пд. Америки, Африки, Австралії (болота, пустелі тощо).

МА́РГРЕТЕ II (Margrethe: н. 16. IV 1940, Копенгаген) — королева Данії з 1972 з династії Глюксбургів. Дочка короля Фредеріка IX.

МАРГУЛЯ́Н Арнольд Евадійович [1 (13).IV 1879, Київ — 15.VII 1950, Свердловськ] — укр. і рос. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1933) і РРФСР (з 1944). Член КПРС з 1945. З 1888 в Одесі навчався гри на скрипці, диригування (1893—97 — в Й. *Прибика*, В. *Сука*, Г. Цумпе). З 1902 — диригент оперних труп Росії (зокрема, 1912—22 — Театру муз. драми та Нар. дому в Петрограді) і України (1904—06 — Київ, Харків; 1909—11 — Київ, Одеса). В 1925—37 очолював Харків. театр опери та балету і вокальний клас Харків. муз.-драм. ін-ту. З 1937 — гол. диригент і худож. керівник Свердлов. театру опери та балету, з 1942 — професор Свердлов. консерваторії. Поставив опери «Чіо-Чіо-сан» Пуччіні, «Лоенгрін» Вагнера, «Князь Ігор» Бородіна, «Борис Годунов» Мусоргського, «Купало» Вахнянина, «Розлом» Фемеліді, «Золотий обруч» Лятошинського та ін.— в Харкові; «Отелло» Верді, «Броненосець „Потьомкін"» Чишка та ін.— в Свердловську, а

також ряд класичних і рад. балетів. Держ. премія СРСР, 1946.
В. С. Мурза.

МАРДАКЯ́Н — селище міського типу в Азербайджанській РСР, входить до Азізбековського р-ну Баку. Приморський кліматичний курорт (на березі Каспійського м.); застосовують також виноградолікування. Показання: захворювання серцево-судинної системи, верхніх дихальних шляхів, органів травлення, нервової системи. Санаторії, будинки відпочинку.

МАР-ДЕЛЬ-ПЛА́ТА — місто на Сх. Аргентіни. Порт на узбережжі Атлантичного ок. З-цею і шосе сполучений з Буенос-Айресом. 299,7 тис. ж. (1970, з передмістями). Один з центрів харч. пром-сті та рибальства. Мор. курорт. Засн. 1856.

МАРДЖАНІШВІ́ЛІ Костянтин Костянтинович [н. 13 (26).VIII 1903, Москва] — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1939. Син Коте *Марджанішвілі*. Закінчив (1924) Ленінгр. ун-т. У 1934—49 та з 1951 — в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Осн. праці присвячені адитивній *чисел теорії* (представлення чисел сумами степенів) та прикладній математиці. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МАРДЖАНІШВІ́ЛІ Коте [Марджанов Костянтин Олександрович; 28.V (9.VI) 1872, Кварелі, тепер місто Грузинської РСР — 17.IV 1933, Москва, похований в Тбілісі] — груз. і рос. рад. режисер, театральний діяч, нар. арт. Груз. РСР (з 1931). Сценічну діяльність почав 1893 в Кутаїсі. З 1897 — актор і режисер різних рос. труп. В 1906—07 працював у Харків. антрепризі Линтварева, 1907—08 — в Київ. трупі І. Дуван-Торцова, 1908 — в Одес. антрепризі М. Багрова (був гол. режисером). З 1909 М.— гол. режисер Театру Незлобіна в Москві; 1910—13 — в МХТ. У 1913 в організованому ним «Вільному театрі» (Москва) поставив «Сорочинський ярмарок» Мусоргського, «Прекрасну Єлену» Оффенбаха та ін.

В 1919 М.— гол. режисер *Театру Української Радянської Республіки* імені В. Леніна, в якому здійснив сповнену героїки і революц. пафосу виставу «Овеча криниця» («Фуенте овехуна») Лопе де Вега. Одночасно був головою комісії по націоналізації Київ. театрів, пізніше — комісаром театрів Києва (організував нову мережу держ. театрів, створив робітничий театр на Подолі, заснував драм. студію «Роза и крест»). В 1922—26 М. очолював Театр ім. Ш. Руставелі (Тбілісі). В 1928 в Кутаїсі заснував Другий держ. театр Грузії (1930 перевелений в Тбілісі, з 1933— його імені). Серед ін. вистав М.— «Гамлет» Шекспіра (Тбіліський театр ім. Ш. Руставелі, 1925), «Кварквара Тутабері» Какабадзе та «Уріель Акоста» Гуцкова (обидві — Кутаїсі, 1929), «Комуна в степах» Куліша (1930), «Світіть нам, зорі» Микитенка (1931, обидві — в Другому державному театрі Грузії), «Дон Карлос» Шіллера (Малий театр, Москва, 1933). М. виховав ціле покоління рад. акторів, серед них — О. *Ахметелі*, С. *Закаріадзе*, А. *Васадзе*, А. *Хорава*, В. *Анджапаридзе*, І. *Антадзе*, В. *Годзіашвілі*, А. *Чхартішвілі*, Ш. Гамбашидзе, У. Чхеїдзе та ін.

Тв.: Творческое наследие, т. 1—2. Тбилиси, 1958—66.

Літ.: Крыжицкий Г. К. К. Марджанов и русский театр. М., 1954; Шалуташвили Н. Н. Котэ Марджанишвили (Марджанов) на Украине. В кн.: Шалуташвили Н. Н. Страницы великой дружбы. К., 1966; Спектакль, звавший в бой. Сборник статей и воспоминаний. К., 1970; Гугушвили Э. Н. Котэ Марджанишвили. М., 1979.
Н. М. Шалуташвілі.

МА́РДУК — верховне божество давньовавілонської міфології. Вшановували його як бога — покровителя м. Вавілона, пізніше — як головного бога вавілон. д-ви. Чимало рис культу М. запозичила християнська релігія.

МАРЕ́ (Marées) Ганс фон (24.XII 1837, Ельберфельд, Пн. Рейн-Вестфалія — 5.VI 1887, Рим) — німецький живописець. У 1854—55 навчався у К. Штеффека в Берліні. В 1864—70 і з 1873 жив в Італії. В ранній період працював під впливом мистецтва італ. *Відродження*, пізніше — *неокласицизму*. Твори: фрески Зоологічної станції в Неаполі (1873—74), картина «Золотий вік» (2 варіанти, 1879—85). Творчість М. передувала живописові *модерну* («Суд Паріса», 1880—81; «Гесперіди», 1884—87).

МАРЕ́НА, марина, морена, моряна — персонаж слов'янської, зокрема укр., міфології, богиня весни й води. Жіноча паралель *Купалові*. Деякі дослідники ідентифікують М. з *Мокошшю*. На Україні на початку весни та на купальське свято робили опудало М. з дерева чи соломи. Його прикрашали вінками, квітками та свічками і носили, співаючи *веснянок* чи *купальських пісень*. Потім опудало кидали в воду, спалювали або закопували в землю.

МАРЕ́НА, вусач (Barbus barbus) — риба родини *коропових*. Тіло (довж. до 85 см, жива маса до 4 кг, зрідка більше) валькувате, вкрите дрібною лускою. Рот півмісяцевий, є дві пари вусиків. Боки і спина оливково-сріблясто-сірі. Спинний і хвостовий плавці на кінці темно-сірі, інші — червонуваті. М. живиться дрібними безхребетними дна, ікрою та *мальками* ін. риб. Статевої зрілості досягає на 3—4-му році життя. Нерестить на піщано-галечниковому грунті в травні — липні. Ікра неістівна. М. поширена в проточних водах деяких країн Європи; в СРСР, зокрема на Україні, в Дніпрі, Дністрі і Бузі водиться підвид — М. дніпровська (B. barbus borysthenicus); у водоймах Криму — М. кримська (B. tauricus). Пром. значення невелике.

МАРЕ́НА (Rubia) — рід рослин родини маренових. Багаторічні трав'янисті рослини, напівкущі або кущі заввишки 150 см. Листки цілісні з міжчерешковими прилистками. Квітки дрібні, двостатеві, зеленувато-жовті, зібрані в півзонтики. Плоди кістянкоподібні. Бл. 60 видів, поширених гол. чин. у Серед. і Пд. Америці, Середземномор'ї, помірній частині Азії. В СРСР — 21 вид, з них в УРСР — 3 види. М. красильна (R. tinctorum) — лише в культурі або здичавілому стані на Пд. країни. Містить у коренях барвні речовини (до 3—4%). Лікарська рослина. Окремі сорти М., зокрема М. дербентської, дають найкращі барвники. Залежно від протравлювання і методів фарбування дає колір бордо, оранжевий, оранжево-червоний, коричневий, синій та ін.

МАРЕ́НИЧ Григорій Олексійович (1836, Полтав. губ.— 1918, Петроград) — укр. та рос. композитор і педагог. У 1866 закінчив Петерб. консерваторію. В 1872—1909 — викладач (з 1883 — професор) Петерб. консерваторії. Писав переважно для дітей: хорові («Триголосі хорові пісні для школи»), фп. («Пісні для школи дитячі й народні») та вокальні твори. Автор музикознавчих праць: «Практичний курс елементарного співу» і «Про початкове навчання співу» (1884).
І. М. Лисенко.

МАРЕ́НКА (Asperula) — рід одно- або багаторічних трав чи напівкущиків родини маренових. Листки вузькі, зібрані в кільця. Квітки дрібні, у волотистих або головчастих суцвіттях. Плід — горішок. Бл. 90 (за ін. джерелами, до 200) видів, поширених в Європі, Пн. Африці, Азії та Австралії. В СРСР — 78 видів, з них в УРСР — бл. 20. Найпоширеніша маренка запашна (A. odorata) — багаторічник з білими квітками, заввишки до 80 см; росте в лісах; медонос. Досить поширена (в більшій частині УРСР) маренка фарбувальна (A. tinctoria), корені якої містять червоні барвні речовини, маренка сланка (A. humifusa) часто зустрічається як бур'ян. Деякі види вирощують як декоративні.

МАРЕНКО́В Олексій Васильович [13 (25). III 1886, Орел — 1942, Київ] — укр. рад. графік. У 1905—12 навчався в Київ. худож. уч-щі в І. *Селезньова*, Г. *Дядченка*, Ф. *Кричевського*. Був членом *АХЧУ*. Працював у галузі книжкової графіки (обкладинка до праці В. І. Леніна «Як комуністи-більшовики ставляться до середнього селянства», обкладинки та іл. до творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Яновського, Ю. Будяка та ін.), плаката («Комуністична партія України створила Робітничо-селянську Українську державу», «Орися ж ти, моя ниво...», «1 Мая», всі — 1921; «Всі на вибори до Верховної Ради УРСР!», 1938), монумент. розпису (в інтер'єрах ВУЦВК і готелю «Червоний» — у Харкові, 20-і рр.). Викладав у Харківському художньому інституті (з 1922, до поч. 30-х рр.).
Д. О. Горбачов.

МА́РЕННЯ — об'єктивно хибні, зумовлені хворобливим станом міркування, що виникають у хворого без адекватних зовнішніх причин, у неправильності яких його неможливо переконати. Спостерігається при більшості психозів (*шизофренії*, *маніакально-депресивному психозі*, інфекційних, інтоксика-

А. Е. Маргулян.

К. К. Марджанішвілі.

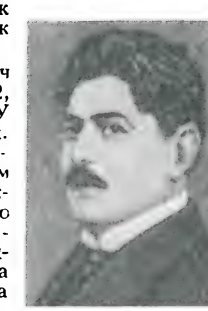

К. Марджанішвілі.

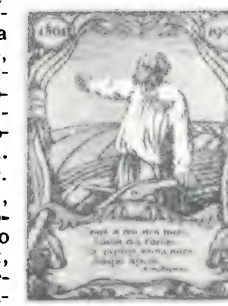

О. В. Маренков. Плакат «Орися ж ти, моя ниво...». 1921.

О. П. Маресьєв.

В. П. Марецька.

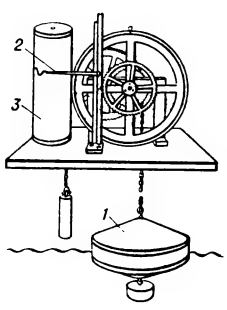

Мареограф:
1 — поплавок;
2 — перо самописця;
3 — барабан.

ційних, зокрема алкогольних психозах тощо). За змістом М. поділяють в осн. на 3 групи: М. величі, М. переслідування і М. самоприниження. Лікування здійснюється переважно в умовах стаціонару.

МАРЕОГРАФ (від лат. mare — море і грец. γράφω — пишу) — автоматичний прилад для безперервного вимірювання й запису коливань рівня моря. У великих портах застосовують стаціонарний М. поплавкового типу (мал.), в якому вертикальні переміщення поплавка на воді за допомогою системи мех. передач перетворюються на рухи пера. На барабані, що обертається, закріплено діаграмну стрічку, на якій перо викреслює криву лінію, яка у зменшеному масштабі відбиває коливання рівня. У відкритому морі під час експедиційних досліджень користуються гідростатичними М., принцип дії яких базується на вимірюванні гідростатичного тиску стовпа води. *В. С. Латун.*

МАРЄ́СЬЄВ Олексій Петрович [н. 7 (20).V 1916, м. Камишин, тепер Волгогр. обл.] — рад. льотчик-винищувач, майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки, пом. командира, штурман полку. Збив 4 ворожі літаки. В березні 1942 його літак був підбитий над розташуванням ворожих військ. М., тяжко поранений, 18 діб повзком пробирався до лінії фронту. Після ампутації гомілок обох ніг М. в червні 1943 повернувся у військ. авіацію. Збив ще 7 ворожих літаків. З 1946 — у відставці. В 1956 закінчив Академію суспільних наук при ЦК КПРС. Кандидат істор. наук. З 1956 — відповідальний секретар Рад. к-ту ветеранів війни. Подвигу М. присвячена книга Б. М. Польового «Повість про справжню людину» та однойменний кінофільм. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

МАРЄ́ЦЬКА Віра Петрівна [18 (31).VII 1906, с. Барвиха, тепер у складі Москви — 17.VIII 1978, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1949), Герой Соціалістичної праці (1976). В 1924 закінчила школу-студію при Театрі ім. Євг. Вахтангова, згодом — Студію під керівництвом Ю. *Завадського*. В 1936—40 працювала в театрі драми ім. М. Горького в Ростові-на-Дону, з 1940 — в Театрі ім. Мосради. Ролі: Маша («Чайка» Чехова), Любов Ярова (однойменна п'єса Треньова), Ракітіна («Далі неозорі» Вірти), Мірандоліна («Трактирниця» Гольдоні). З 1925 знімалася в кіно (фільми «Член уряду», «Сільська вчителька», «Мати»). Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946, 1948, 1951.
Літ.: Шерель А. Вера Марецкая. В кн.: Мастера сцены — Герои Социалистического труда, в. 1. М., 1979.

МАРЕША́ЛЬ (Maréchal) П'єр Сільвен (15.VIII 1750, Париж — 18.I 1803, Монруж) — франц. політ. діяч, філософ, літератор. Під впливом франц. просвітителів виступав проти соціальної нерівності, деспотизму, відстоюючи ідеї бурж. демократії. В роки *Великої французької революції* очолив демократичний щотижневик «Революсьйон де Парі» («Паризькі революції»). *Якобінець*, боровся проти *жірондистів*. У період *Директорії* примкнув до очолюваного Г. *Бабефом* т-ва «В ім'я рівності» (див. «*Змова рівних*»). М.— автор першого варіанта «Маніфесту рівних», у якому викладено принципи утопічної комуністичної організації суспільства на основі дрібнобурж. зрівняльності (див. *Зрівняльний комунізм*). Був прихильником матеріалістичної філософії і войовничим атеїстом.

МАРЖИНАЛІ́ЗМ (від франц. marginal — граничний) — один з принципів методології *вульгарної політичної економії*, заснований на використанні в економічних дослідженнях граничних величин з суб'єктивно-психологічних позицій. Перші спроби аналізу екон. явищ за допомогою М. зробили в серед. 19 ст. А. О. Курно (Франція), Г. Г. Госсен, Й. Г. Тюнен (Німеччина). М. сформувався в 70—80-х рр. 19 ст. Відображав прагнення бурж. економістів «спростувати» осн. положення марксизму, розробити нові форми й методи апології капіталістичного ладу. Широкого застосування М. набув у працях представників *австрійської школи* і *математичної школи*, а також ін. напрямів вульгарної бурж. політ. економії (А. *Маршалл*, Д. Б. *Кларк* та ін.). Теоретики М. розглядають економіку як комплекс індивід. г-в і пояснюють екон. явища, виходячи з позицій індивіда. Вони тлумачать граничні величини («*граничну корисність*», «граничну ефективність», «*граничну продуктивність*» та ін.) в дусі суб'єктивної цінності, яка протиставляється трудовій вартості. Щоб довести «вічність» капіталізму, маржиналісти захищають антинаук. тезу про незалежність екон. категорій від соціального ладу. Абстрактні схеми, побудовані на М., мають формалістичний і апологетичний характер. Осн. положення М. використовуються в сучасних буржуазних політико-економічних концепціях, зокрема у буржуазних теоріях соціалізму. *П. М. Леоненко.*

МАРЗЄ́ЄВ Олександр Микитович [25.III (6.IV) 1883, м. Нижній Новгород, тепер Горький — 1.II 1956, Київ] — укр. рад. гігієніст, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1935). У 1911 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. У 1922—35 очолював сан.-епідеміологічний відділ Наркомздоров'я УРСР; 1931—56 — директор Укр. н.-д. ін-ту комунальної гігієни. Очолював кафедри комунальної гігієни Харків. (1934—41) і Київ. (1944—56) мед. ін-тів. М.— один з перших організаторів сан. справи на Україні. Праці М. присвячені питанням комунальної гігієни, епідеміології та організації сан. справи. Його ім'ям названий Київський науково-дослідний інститут загальної і комунальної гігієни. Нагороджений 2 орденами Леніна.
Тв.: К истории возникновения и развития санитарных станций на Украине. В кн.: Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. К., 1954; Коммунальная гигиена. М., 1968 [у співавтор.].

МАРИ́ (до 1937 — Мерв) — місто, центр Марийської обл. Туркм. РСР, райцентр. Розташоване на р. Мургаб і *Каракумському каналі* імені В. І. Леніна. Залізнич. станція. 76 тис. ж. (1980). Виникло 1884. В 1905 в М. створено с.-д. орг-цію, 1917 — більшовицьку групу. Рад. владу встановлено взимку 1917—18. В 1939—63 та з 1970 — обл. центр. За 30 км на Сх. від М.— руїни давнього *Мерва*. У М.— бавовноочисний та машинобудівний заводи, фабрика первинної обробки вовни, домобуд. комбінат. Підприємства газодобувної та харч. пром-сті (хлібокомбінат, хлібопродуктів і м'ясокомбінати, мол. і пивоварний з-ди). Шкіряний з-д, бавовняна прядильно-ткацька, фарбувально-килимова та швейна ф-ки. Марийська ДРЕС. У М.— мед., пед. та муз. уч-ща; драм. театр, філармонія. Істор.-революц. музей.

МА́РИБОР — місто на Пн. Югославії, в Соціалістичній Республіці Словенії. Розташований на р. Драві. Вузол з-ць і автошляхів. 96,9 тис. ж. (1971). Гол. галузі пром-сті — машинобуд. і металообробна (виробн. вантажних і с.-г. машин, автобусів, вагонів, металоконструкцій, електротех. устаткування). Підприємства хім., деревообр., керамічної, шкіряної, текст. (бавовняної, вовняної, шовкової) і харч. пром-сті. В районі М.— каскад ГЕС. Центр туризму.

МАРИЙСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Туркм. РСР. Вперше утворена 21.XI 1939 (існувала до 10.I 1963), вдруге — 14.XII 1970. Розташована на Пд. республіки. Площа 86,8 тис. км². Нас. 647 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — туркмени, живуть також росіяни, казахи, татари, українці, вірмени, узбеки та ін. Міськ. населення — 33%. Ділиться на 10 районів, має 4 міста і 16 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Мари*. М. о. нагороджено орденом Леніна (1974). Більша частина тер. М. о. рівнинна. На Пн.— Каракуми, у центр. частині — рівнини в долині р. *Мургабу* та оазиси в зоні *Каракумського каналу* імені В. І. Ле-

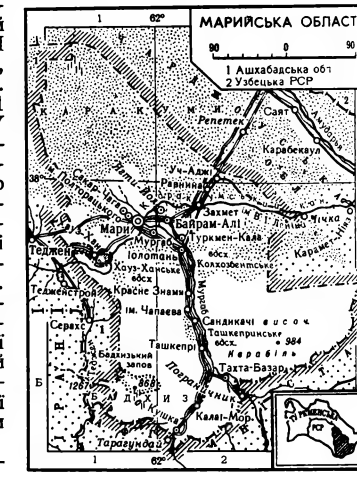

ніна. На Пд.— височини Карабіль (вис. 984 м) та Бадхиз (вис. до 1267 м). Осн. корисні копалини: буд. матеріали та природний газ (родовища: Шатлицьке, Байрам-Алійське, Карабільське, Майське, Єланське та ін.). Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від 0,4 до +2°, липня +30,2°. Опадів 115—265 мм на рік. Гол. ріка — Мургаб, яку використовують для зрошування. Переважають пустельні природні ландшафти. В межах області — *Бадхизький заповідник*. М. о.— важливий район газової та енерг. пром-сті Туркм. РСР, на неї припадає 53% видобутку природного газу та понад 70% виробн. електроенергії республіки (1979). Електроенергія надходить від Марийської ДРЕС. Розвинуті легка (бавовноочисна, бавовняна, вовномийна, шкіряна, килимова, швейна), харч. (м'ясо-мол., олійницька, пивоварна, виноробна) галузі пром-сті, які базуються на переробці місц. с.-г. сировини. Є підприємства маш.-буд. та буд. матеріалів пром-сті. Гол. пром. центри: Мари, Байрам-Алі, Іолотань, Кушка. Провідні галузі с. г.— бавовництво та каракулівництво. Землеробство на зрошуваних землях, гол. чин. у Мургабському та ін. оазисах. Вирощують тонковолокнистий бавовник, зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза), кормові культури, а також овоче-баштанні. Розвинуті садівництво й виноградарство. У 1978 заготовлено 425,2 тис. шкурок каракульських овець. Розводять також велику рогату худобу, свиней, верблюдів, коней та птицю; шовківництво, бджільництво. Тер. області проходять залізничні магістралі: Чарджоу — Мари — Ашхабад — Красноводськ, Мари — Кушка; автомоб. шляхи: Мари — Ашхабад, Мари — Кушка, Мари — Чарджоу. В Мари — аеропорт. Газопроводи: Середня Азія — Центр (три лінії) та Марийське — Шатлик — Ашхабад — Безмеїн. У М. о.— н.-д. ін-т селекції тонковолокнистого бавовнику; 4 серед. спец. навч. заклади; Марийський драм. театр, філармонія, краєзнавчий музей (Мари); всесоюзний кліматичний санаторій по лікуванню захворювань нирок (*Байрам-Алі*). *Н. Оравв.*

МАРИ́НА (італ. marina, від лат. marinus — морський) — твір пейзажного живопису із зображенням моря, прибережного пейзажу, морських баталій, трудових подвигів моряків. У самостійний жанр живопису М. виділилася в 17 ст. в Голландії (Я. Порселліс, В. ван де Велде та ін.). Представники: У. Тернер — в Англії; К. Ж. Верне — у Франції; І. Айвазовський — в Росії; Р. Судковський, Л. Мучник, В. Пузирков, М. Глущенко — на Україні.

МАРИНЕ́СКО Олександр Іванович [2 (15).I 1913, Одеса — 25.XI 1963, Ленінград] — рад. військ. моряк-підводник, капітан 3-го рангу. Член КПРС з 1944. У 1930—33 навчався в Одес. морехідному уч-щі. У ВМФ з 1934. З 1939— командир підводного човна. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 служив на Балт. флоті. Підводні човни (Пл-96, С-13) під командуванням М. знищили нім.-фашист. крейсер, океанський лайнер з більш як 8 тис. гітлерівців на борту, два транспорти; виконували завдання по висадці розвідувально-диверсійних груп в тилу ворога тощо. З 1945 — у запасі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, медалями. *М. М Білаш.*

МАРИ́НИЧ Григорій Васильович [17 (29).XI 1876, с. Гупалівка, тепер Магдалинівського р-ну Дніпроп. обл.— 11.IV 1961, Дніпропетровськ] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1943). Творчий шлях на профес. сцені почав 1906 в трупі П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого. В 1910 працював у трупі Т. *Колесниченка*, 1911—14 — в *Театрі Миколи Садовського* в Києві, 1920 — в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка й Полтав. театрі, 1921—24 — в аматорському театрі в Курську, 1925—57 — в Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Терешко Сурма («Сто тисяч» Карпенка-Карого), боцман Бухта, дід Тарас («Загибель ескадри», «В степах України» Корнійчука), Пікалов («Любов Ярова» Треньова).

МАРИ́НИЧ Олександр Мефодійович (4.IX 1920, с. Суботці, тепер Знам'янського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. географ, геоморфолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1944. Навчався у Київ. ун-ті (1937—1941), закінчив Казан. ун-т (1942). З 1946 працював у Київ. ун-ті (1956 — 67 — декан геогр. ф-ту, 1958—71 — зав. кафедрою фіз. географії, 1968—71 —проректор). У 1971—79—міністр освіти УРСР. З 1979 — керівник Сектору географії АН УРСР, професор кафедри фіз. географії Київ. ун-ту (з 1980). Наук. дослідження присвячені фіз. географії, геоморфології, вивченню природно-тер. комплексів України, раціональному природокористуванню, а також історії геогр. науки. Президент Геогр. т-ва УРСР (з 1964). На XXIV і XXV з'їздах обирався кандидатом у члени ЦК Компартії України. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

МАРИНІ́СТ (франц. mariniste, від лат. marinus — морський) — художник, який пише *марини*.

МАРИНУВА́ННЯ (від франц. mariner — класти в солону воду) — спосіб *консервування* харчових продуктів, що ґрунтується на здатності оцтової к-ти, а також кухонної солі припиняти життєдіяльність багатьох мікроорганізмів. Маринуванню піддають відсортовані, миті, в разі потреби очищені і розрізані плоди, овочі, гриби або рибу, заливаючи їх маринадом — розчином, що являє собою зварену суміш води, оцту, цукру, солі (для плодів — без неї) та *пряноще́в* (або їхньої витяжки). Строк зберігання продуктів збільшують *пастеризацією* і (або) витримуванням при низькій (0—4° С) т-рі. М. застосовують також для кулінарної обробки деяких продуктів (напр., оселедців).

МАРИ́НЧЕНКО Євгенія Олександрівна [н. 28.II (12.III) 1916, Петроград] — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). В 1941 закінчила Київ. інженерно-буд. ін-т. Осн. роботи: комплекс будівель і садово-парковий ансамбль санаторію ім. 30-річчя Рад. України в Пущі-Водиці (1946—64), *Палац культури «Україна»* в Києві (в співавт., 1965—70); житлові квартали в Одесі та Херсоні (1951—54), житл. та громад. будинки в Києві (1955—72). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

МАРИ́ЦЯ — ріка в Європі, на Балканському п-ові. Тече в межах Болгарії, в нижній течії є кордоном між Грецією і Туреччиною. Завдовжки 525 км, площа бас. бл. 54 тис. км². Бере початок у горах Рила, тече Фракійською низовиною, впадає в Егейське м., утворюючи *дельту*. Живлення переважно дощове, влітку міліє. Використовують для зрошування, є ГЕС. Судноплавна. На М.— міста Пловдив, Димитровград (Болгарія), Едірне (Туреччина).

МА́РІ (тепер пагорб Тель-Харірі, Сірія) — давнє місто-держава на середній течії Євфрату. Виникло на поч. 3-го тис. до н. е. Через М. проходили торг. шляхи з *Месопотамії* в країни Середземномор'я і Малу Азію. В 1758 до н. е. був зруйнований вавілонським царем *Хаммурапі*. В результаті археол. розкопок, що провадяться з 1933, відкрито залишки різних будівель, зокрема багато оздобленого палацу царя Зімріліма (18 ст. до н. е.). Важливим відкриттям в М. є виявлення архіву глиняних табличок з клинописними написами (19—18 ст. до н. е.).

МАРІА́НСЬКЕ ЛА́ЗНЕ — місто в Чехословаччині (Західно-Чеська обл.). 14,6 тис. ж. (1974). Бальнеологічний курорт. Лікувальні засоби: мінеральні вуглекислі джерела (бл. 40), вода яких застосовується для пиття, ванн, інгаляцій, зрошувань тощо; мінералізований сірчанозалізистий торф — для торфогрязелікування. Показання: захворювання нирок, органів дихання (нетуберкульозного характеру), нервової системи, шкіри, порушення обміну речовин тощо. Санаторії, водогрязелікарня, пансіонати, готелі, н.-д. ін-т бальнеології. М.-Л. засн. 1808.

МАРІА́НСЬКИЙ ЖО́ЛОБ — найглибоководніша западина на земній кулі, в зх. частині Тихого ок., поблизу Маріанських о-вів. Довж. бл. 1500 км, шир. 1—5 км. Макс. глибину (11 022 м) встановлено 1958 рад. експедицією на судні «Витязь».

МАРІА́ТЕГІ (Mariátegui) Хосе Карлос (14.VI 1894, Мокегуа — 16.IV 1930, Ліма) — діяч робітн. руху Перу, соціолог, літ. критик. Н. в сім'ї службовця. Журналіст. Учасник робітн. руху з 1918. Висланий 1919 з Перу, жив в Італії, брав участь у роботі Італійської КП. В 1923 повернувся в Перу, розгорнув роботу по створенню профспілок. З 1926 видавав суспол.-політ. і літ. журн. «Амаута», з 1928 — робітн. газ. «Лабор» («Праця»). В 1928 — один з організаторів Заг. конфедерації трудящих Перу. Засновник Перуанської КП (1928), її перший ген. секретар. *Літ.:* Хосе Карлос Мариатеги — пламенный борец за торжество идей

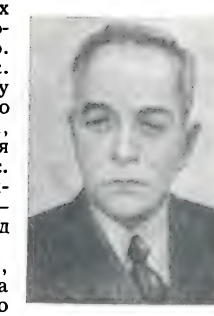

О. М. Марзєєв.

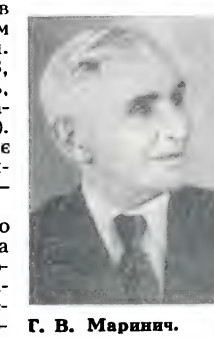

Г. В. Маринич.

Х. К. Маріатегі.

МАРІВО

марксизма-ленинизма в Латинской Америке. М., 1966.

МАРІВО́ (Marivaux) П'єр Карле де Шамблен де (Carlet de Chamblain de; 4.II 1688, Париж — 12.II 1763, там же) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1742). Представник раннього *Просвітительства*. Автор пародійної поеми «Перелицьований Телемак» (1736). Любовно-психологічні комедії «Сюрприз кохання» (1723), «Гра кохання й випадку» (1730), «Брехливі визнання» (1738) та ін. (всього 36) мали значний вплив на розвиток франц. драматургії. Романи «Життя Маріанни» (1731—41) та «Меткий селянин» (1734—35) — перші зразки бурж. реалістичного роману у франц. л-рі 18 ст. Віртуозно-вишуканий, метафоричний стиль М. одержав назву «маріводаж».

Тв.: Рос. перекл.— Комедии. М., 1961.

Н. О. Модестова.

МАРІ́ЄНБАД — колишня назва міста-курорта *Маріанське Лазне* у Чехословаччині.

МАРІЇ́НСЬКИЙ ПАЛА́Ц у Києві — пам'ятка архітектури. Споруджений 1750—55 (є й ін. дати буд-ва) за проектом арх. В. *Растреллі* в стилі *барокко*. В буд-ві брали участь арх. І. *Мічурін* і П. *Неєлов*, пізніше — І. *Григорович-Барський* та ін. П-подібний у плані, М. п. є композицією з трьох корпусів: двоповерхового центрального й одноповерхових флігелів. Фасади та інтер'єри відзначаються багатством декору. Під час пожежі 1819 верхній поверх палацу згорів. У 1870 за проектом арх. К. *Маєвського* М. п. було відбудовано. В 1789—90 в одному з його флігелів відбувалися театр. вистави. В квітні — жовтні 1917 в М. п. працювали Київський комітет РСДРП(б), Київська Рада робітничих депутатів, ревком, що готував *Київське жовтневе збройне повстання 1917*, в 1919 деякий час — Раднарком України. Пошкоджений під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, М. п. був відбудований 1945—49 (арх. П. *Альошин*). Реставровано 1980. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київ*, т. 5, с 112—113.

О. П. Силин.

МА́РІЙ Гай (Gaius Marius; бл. 157, Цереате, біля Арпінума — 86 до н. е., Рим) — римський полководець і політ. діяч. Відображав інтереси *вершників*. Нар. *трибун* 119 до н. е., *претор* 115 до н. е., *консул* 107, 104—101, 86 до н. е. Відзначився перемогами у війнах проти *тевтонів* (102 до н. е.) та *кімврів* (101 до н. е.) в *Югуртинській війні*. Здійснив реформу армії (набір бідняків, професіоналізація війська). В останні роки життя вів боротьбу проти *оптиматів*, очолених *Суллою*.

МАРІЙСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА — у складі РРФСР. Розташована в основному на лівобережжі Волги. Утворена 4.XI 1920 як автономна область, перетворена на АРСР 5.XII 1936. Поділяється на 14 районів, має 4 міста та 17 с-щ міськ. типу.

Озеро Таїр.

Природа. Більша частина території республіки рівнинна, розчленована долинами рік, ярами, балками та злегка погорбована (Вятський Увал, до 275 м). На Зх. лежить Марійська низовина. Корисні копалини: вапняки, доломіти, гіпс, кварцові піски, торф. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —13°, липня +19°. Опадів 450—500 мм на рік. Найбільша ріка — Волга та її притоки Ветлуга, Рутка, Велика Кокшага і Мала Кокшага, Ілеть. Багато озер. Грунти переважно дерново-підзолисті, є болотні та сірі лісові. Під лісом (сосна, ялина, береза, дуб) — бл. 50% тер. республіки.

Населення. Корінне населення — *марійці* (299 тис. чол., 1970, перепис). Живуть також росіяни, татари, чуваші, українці та ін. Пересічна густота нас.— понад 30 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить 53% (1980). Найбільші міста: *Йошкар-Ола, Волзьк*.

Історія. Тер. Мар. АРСР заселено з часів пізнього *палеоліту*. В 5—10 ст. відбувалося формування давньомар. народності. В 10—12 ст. марійці перебували під екон. і культур. впливом *Булгарії*. З 30-х рр. 13 ст. вони потрапили під монголо-тат. іго. З 15 ст. приволзькі марійці входили до *Казанського ханства*, поветлузькі — до пн.-сх. рос. князівств. У 1551—52 марійці увійшли до складу Рос. д-ви. Це сприяло розвиткові продуктивних сил у краї, посиленню впливу рос. культури. Марійці брали участь у сел. війнах під проводом І. І. *Болотникова*, С. Т. *Разіна*, О. І. *Пугачова*. З кінця 18 ст. почали виникати окремі підприємства, де застосовувалася вільнонаймана праця (1913 їх налічувалося 47). Перший марксистський гурток створено 1899 в Юріно. У 1905 в ряді міст виникли с.-д. гуртки. Мар. трудящі брали участь у революції 1905—07. Рад. владу в Царевококшайську (тепер м. Йошкар-Ола) встановлено 23.XII 1917 (5.I 1918), до серед. 1918 вона перемогла повсюдно. В листопаді 1920 було створено авт. область мар. народу. З 1929 вона входила до складу Нижегородського (з 1932 — Горьковського) краю. 5.XII 1936 Мар. а. о. було перетворено на Мар. АРСР у складі РРФСР. За роки довоєнних п'ятирічок край з відсталого району Росії при підтримці братніх народів СРСР перетворився на індустр.-агр. республіку. Мар. народ консолідувався в соціалістич. націю. За героїзм, виявлений на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45, понад 14 тис. воїнів — вихідців з Мар. АРСР нагороджено орденами і медалями, 44 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. За успіхи в розвитку нар. г-ва Мар. АРСР нагороджено орденами Леніна (1965), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

Народне господарство. Провідна галузь пром-сті — машинобудування і металообробка — створена за роки Рад. влади. Підприємства цієї галузі розміщені в Йошкар-Олі та Волзьку (з-ди: «Електроавтоматика», інструментальний, торговельного машинобудування, напівпровідникових приладів, «Контакт», лісового машинобудування та ін.). На місц. лісових ресурсах розвивається лісова пром-сть (переважно у зх. районах республіки) і переробка деревини: у Волзьку та поблизу нього — целюлозно-паперовий, деревообр. комбінати та гідролізно-дріжджовий з-д. Мар. АРСР — значний виготовлювач штучної шкіри (Йошкар-Ола). Підприємства буд. індустрії (склорозчин, стінових матеріалів, великопанельного домобудування, залізобетонних виробів, асфальтобетонні, керамзитобетонних виробів та ін.). Розвивається харч. (м'ясокомбінати, хлібокомбінати, молочні, маслосироробні, овочесушильні з-ди, кондитерська ф-ка та ін.) та легка пром-сть (виробн. трикотажу, швейних та шкіргалантерейних виробів). Діє вітамінний завод. Гол. пром. центри: Йошкар-Ола, Волзьк.

У с. г. провідне місце належить тваринництву мол.-м'ясного напряму. Поголів'я (тис., 1980): великої рогатої худоби — 308,5, свиней — 299,8, овець і кіз — 184,5. У 1978 було понад 150 тваринницьких комплексів. Розвивається птахівництво та хутрове звірівництво. Вирощують зернові (жито, гречку, овес, пшеницю, зернобобові), технічні (льон-довгунець), картоплю та овочеві культури. Значні площі — під кормовими культурами. Гол. з-ця — Зелений Діл — Табашино. Судноплавство по Волзі та Ветлузі. Гол. вузол автошляхів — Йошкар-Ола. Через Йошкар-Олу проходять авіалінії союзного значення.

І. Ф. Васильєв.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції серед марійського населення було 16% письменних чоловіків і 2% жінок. На території нинішньої Мар. АРСР функціонували переважно поч. школи, кілька серед шкіл; вищих і серед. спец. навч. закладів не було. В 1979/80 навч. р. у Мар. АРСР налічувалося 477 загально-

МАРІЙСЬКА АРСР

Площа — 23,2 тис. км²

Населення — 708 тис. чол. (на 1. I 1980)

Столиця — м. Йошкар-Ола

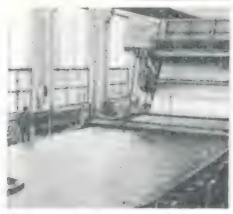

Марійська АРСР. В одному з цехів заводу торговельного машинобудування в Йошкар-Олі.

Марійський целюлозно-паперовий комбінат у Волзьку.

Заготівля деревини.

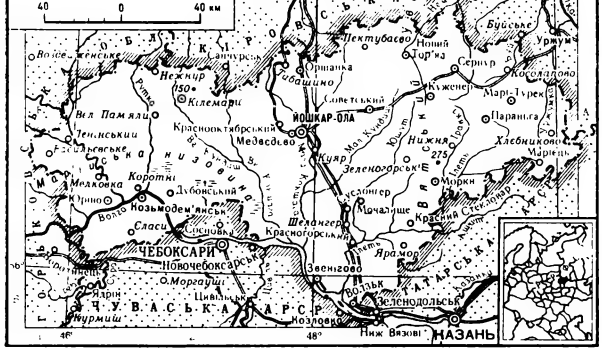

осв. шкіл (113,5 тис. учнів); 13 серед. спец. навч. закладів (12,4 тис. учнів); 33 профес.-тех. уч-ща (19,4 тис. учнів); 3 вищі навч. заклади — *Марійський університет*, Мар. політех. ін-т ім. О. М. Горького та Мар. пед. ін-т ім. Н. К. Крупської, усі — в Йошкар-Олі (16,8 тис. студентів). У республіці працюють Мар. н.-д. ін-т мови, л-ри, історії та економіки (в Йошкар-Олі), Мар. філіал Всесоюзного н.-д. інституту целюлозно-паперової промисловості (Волзьк), Мар. с.-г. дослідна станція. В Мар. АРСР — 395 масових бібліотек (фонд — 5,6 млн. одиниць зберігання), 503 клубні заклади, 573 кінотеатри і кіноустановки з платним показом, 4 театри, філармонія, 5 музеїв (Мар. респ. краєзнавчий в Йошкар-Олі, Горномарійський районний краєзнавчий музей у Козьмодем'янську та ін.). В Йошкар-Олі працює Марійське книжкове вид-во (в 1977 тираж книг і брошур — 863,1 тис. примірників). Виходить 5 журналів річним тиражем 1437 тис. прим., 41 газета річним тиражем 45 212 тис. прим. Респ. газети: «Марийская правда», «Марій комуна» («Марійська комуна», мар. мовою), «Молодой коммунист», «Ямде лій» («Будь напоготові», мар. мовою); журнали: «Ончыко» («Уперед», мар. мовою), «Пачемиш» («Оса», мар. мовою), «Политическая агитация» (мар. і рос. мовами). Респ. радіомовлення веде передачі мар. та рос. мовами. Респ. телебачення. Телецентр — в Йошкар-Олі.

Мар. народ висловлював свої почуття і думи в усній поетичній творчості — переказах, казках, піснях. Перші поетичні твори мар. мовою (оди, кантати) написані у 18 ст. учнями Казанської семінарії під керівництвом викладача українця В. Пуцека-Григоровича. В 1775 він склав першу мар. граматику. Художня л-ра мар. мовою виникла в період піднесення нац.-визвольного руху під час революції 1905—07. В ці роки почали літ. діяльність основоположники національної літератури С. *Чавайн*, Г. Мікай, М. Мухін. Дещо пізніше з'явилися твори В. Саві, О. Тиниша, А. Конакова. Розквіт мар. л-ри почався після Великої Жовтн. соціалістич. революції (письменники М. Шкетан, О. Шабдар, Я. Ялкайн, Олик Іпай, Йиван Кирля). У 30-х рр. виступили Н. *Лекайн*, С. *Ніколаєв*, Д. Орай. Під час Великої Вітчизняної війни з'явилися твори М. *Казакова*, С. Вишневського.

І. О. Михайлін. Вибілювання полотна. З серії «Земля марійська». Лінограюра. 1969.

М. Майна, Г. Матюковського та ін. У повоєнні роки в л-рі активно працювали А. Мічурін-Азмекей, М. Арбан, В. Іванов, М. Рибаков та ін. Серед сучас. мар. письменників відомі: В. Косоротов, В. Колумб, А. Юзикайн, К. Васін, В. Сапаєв, М. Якимов, А. Волков, К. Коршунов та ін. В літературознавстві й критиці працюють А. Асаєв, К. Васін, М. Георгіна, В. Столяров, С. Еман та ін. Укр. народові присвятили свої твори В. Саві («Буковинські нариси»), Олик Іпай (вірш «Ой, Дніпро»), М. Казаков («Тарас Шевченко»), Г. Матюковський (поема «Над Дніпром»), К. Бєляєв (повість «Вогненна буря»). Мар. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, О. Корнійчука, О. Гончара та ін., збірки української поезії та прози («Возз'єднання», «Квітуча Україна»; обидві — 1954). На сцені мар. театрів ставляться п'єси І. Карпенка-Карого, І. Франка, О. Корнійчука. Відділення Спілки письменників СРСР з 1934. Найпоширенішим нар. житлом марійців була зрубна (див. *Зруб*) хата з П-подібним у плані подвір'ям і критими воротами. В 2-й пол. 16 ст. зародилися міста — Царевококшайськ, Козьмодем'янськ. Збереглися зразки рос. кам. буд-ва: церква з шатровою дзвіницею в с. Єжово (1647), Вознесенська церква в Йошкар-Олі (1756). За рад. часу міста забудовують за ген. планами. Серед споруд: адм. будинок (тепер ун-т; 1936), Марійський драм. театр ім. М. Шкетана (1960), будинки обкому КПРС та респ. Ради Міністрів (1971, арх. С. Клейменов), Політ. освіти (1978, арх. В. Сумцев і Ф. Ташієв), усі — в Йошкар-Олі. В 1941 створено Мар. відділення Спілки архітекторів СРСР. В Юринському р-ні знайдено примітивні зображення тварин з глини й каменю (серед. 2-го тис. до н. е.), з часів бронзи з'являються металеві прикраси. Здавна розвиваються різні види декор.-ужиткового мистецтва: різьблення на дереві, вишивання, ткацтво, виготовлення металевих прикрас тощо. За радянського часу розвинулося профес. мист. В серед. 20-х рр. рос. художники В. Тимофеєв та П. Радімов, місцеві — О. Григор'єв, К. Єгоров та Є. Атлашкіна заклали основи сучас. образотворчого мистецтва. У Козьмодем'янську було створено Держ. вільні худож. майстерні (1920—23), в Йошкар-Олі — філіал *АХРР* (1926), т-во «Марій художник» (1940), Спілку художників (1968). Під час Великої Вітчизн. війни тут працювали живописці Б. Осипов та І. Пландін, у повоєнний час — художники І. Мамаєв, З. Лаврентьєв, С. Подмарьов, О. Зарубін, Б. Пушков; скульптори Ф. Шабердін, В. Козьмін; графіки Л. Аказєєв, І. Михайлін та ін. До Великої Жовтн. соціалістич. революції муз. культура народу марі представлена тільки нар.-пісенною творчістю. Пісні одноголосі, засн. на *пентатоніці*, часто трапляється змінний метр. Танцям властивий чіткий ритм і постійний розмір. Муз. інструменти: кусле (гуслі), шувир (волинка), тумир (барабан), шіялтиш (сопілка), ковиж (2-струнна скрипка), шушпик (свисток). Основоположник профес. музики І. *Палантай* (Ключников) — автор пісень і хорів, хорових обробок. Серед композиторів: А. Іскандаров, Н. Сідушкін, Я. Ешпай, Л. Сахаров, К. Гейст, К. Смирнов, Е. Сапаєв, В. Купріянов; виконавців: диригенти — засл. діячі мист. РРФСР А. Іскандаров та Н. Сідушкін, засл. діяч мист. Мар. АРСР Л. Тайгільдін; співачка нар. арт. Мар. АРСР В. Смирнова; інструменталіст нар. арт. Мар. АРСР П. Тойдемар; виконавиця нар. танців засл. арт. РРФСР та нар. арт. Мар. АРСР Н. Дружиніна. В республіці працюють Муз. театр (з 1968), Хорове т-во (з 1958), філармонія (з 1939), Мар. ансамбль пісні і танцю (з 1939), муз. уч-ще (з 1968), мережа муз. шкіл. Мар. відділення Спілки композиторів РРФСР — з 1940.

Йошкар-Ола. В центральній частині міста.

Елементи театр. мистецтва народу марі існували в нар. обрядах і видовищах, які відбувалися під час свят. В 1910 було здійснено виставу «Суд» за п'єсою першого мар. драматурга М. Микая. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції виникли численні самодіяльні драм. гуртки. В 1919 на основі цих гуртків створено Пересувний театр народу марі (Йошкар-Ола). В 1927 в Йошкар-Олі відкрито мар. студію муз.-драм. мистецтва, яка відіграла важливу роль у становленні профес. театру. В 1920 створено Мар. держ. театр (з 1948 — імені М. Шкетана), в репертуарі якого — п'єси мар. письменників (С. Ніколаєва, М. Арбана, С. Чавайна, М. Шкетана та ін.), рос. рад. авторів («Молода гвардія» за О. Фадєєвим), творів рос. (О. Островського, Л. Толстого, М. Гоголя), укр. («Безталанна» І. Карпенка-Карого) та зарубіжної (У. Шекспіра) класики. Значний внесок у розвиток театр. мист. Мар. АРСР зробили режисери М. Календер, Г. Іоселіані, засл. арт. УРСР М. Станіславський. Серед діячів театру — нар. артис-

Церква в селі Єжово (тепер Медведського району) 1647.

Б. С. Пушков. Весілля. Центральна частина триптиха «Пісня». 1970.

МАРІЙСЬКА МОВА

Марійська АРСР. В. М. Козьмін. Легендарний герой марійського народу Чоткар-патир. Дерево. 1967.

Марійська АРСР. О. Г. Орлов. Набір для брусниці. Дерево, розпис, лак. 1969.

ти Мар. АРСР Т. Григор'єв, Г. Пушкін, О. Страусова, А. Тихонова, І. Рессигін, засл. діяч мист. Мар. АРСР І. Ємельянов та ін. В Йошкар-Олі працюють також Респ. рос. драм. театр (засн. 1939) і Театр ляльок (засн. 1942).

К. К. Васін (література).

Літ.: Очерки истории Марийской АССР (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции). Йошкар-Ола, 1965; Очерки истории Марийской АССР (1917—1960 гг.). Йошкар-Ола, 1960; Археология и этнография Марийского края, в. 1. Йошкар-Ола, 1976; Очерки истории Марийской организации КПСС. Йошкар-Ола, 1968; Экономика и культура Марийской АССР. Цифры, факты, Йошкар-Ола, 1973; 200 лет марийской письменности. Йошкар-Ола, 1977; Очерки истории марийской литературы, ч. 1—2. Йошкар-Ола, 1960—63; Акцорин В. А. Марийская народная драма. Йошкар-Ола, 1976; Товаров-Кошкин Б. Ф., Червонная С. М. Художники Марийской АССР. Йошкар-Ола, 1978; Георгина М. Марийский драматический театр. Страницы истории. 1917—1978. Йошкар-Ола. 1979.

МАРІЙСЬКА МО́ВА, черемиська мова — мова *марійців*. Належить до *фінно-угорських мов*. Говорить нею понад 539 тис. чол. (1979, перепис). Характерні риси: *сингармонізм*, граматична будова аглютинативна, багатство форм минулого часу. У М. м. 4 наріччя: лугове, гірське, східне й північно-західне. Є два різновиди писемної М. м.— лугово-східна й гірсько-марійська, алфавіти їх — на базі російського. Про л-ру М. м. див. *Марійська АРСР*, розділ «Культура».

Літ.: Современный марийский язык, ч. 1—2. Йошкар-Ола, 1960—61; Гордеев Ф. И. Балтийские и иранские заимствования в марийском языке. В кн.: Происхождение марийского народа. Йошкар-Ола 1967

Ф. І. Гордєєв.

МАРІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1972. У складі ун-ту 4 ф-ти: фіз.-матем., істор.-філологічний, біол.-хім., с. г.; є заочне відділення. У 1979/80 навч. р. налічувалося бл. 3500 студентів. При ун-ті — 2 н.-д. лабораторії, зоол. музей, б-ка (бл. 500 тис. одиниць зберігання), агробіостанція, навч.-обчислювальний центр, дослідне поле. За роки існування ун-т підготував бл. 2500 спеціалістів. Видає наук. збірники. *Г. М. Айплатов.*

МАРІЙЦІ (самоназва — марі; кол. назва — черемиси) — народ; живуть гол. чин. у Марійській АРСР, а також у Башк. АРСР, Удм. АРСР і Тат. АРСР, Кіров., Горьковській, Пермській і Свердл. областях. Поділяються на 3 територіальні групи: гірські, які живуть переважно на правому березі Волги, лугові — на лівому березі, східні — в Башкирії і Свердл. обл. Заг. чисельність М.— 622 тис. чол. (1979, перепис). Мова — марійська (див. *Марійська мова*). Віруючі М.— християни. За Рад. влади здобули автономію і сформувалися в соціалістичну націю. М. працюють у соціалістичній промисловості і с. г. Розвинулися фольклор, декоративне, музичнописенне мистецтво, література, театр, образотворче мистецтво. Про історію, господарство і культуру М. див. *Марійська АРСР*.

МАРІНЕ́ЛЬЙО (Марінельйо-і-Відауррета; Marinello y Vidaurreta) Хуан (2.XI 1898, Сан-Дієго-дель-Вальє, пров. Вільяклара — 27.III 1977, Гавана) — політ. і громад. діяч Куби, публіцист, літературознавець. Закінчив Гаванський ун-т. Фахівець у галузі права, філософії. В 1921—32 — професор, 1962—63 — ректор Гаванського ун-ту. В 1937 перебував у респ. Іспанії. В 1938—39 — голова партії Революц. союз (засн. 1937), 1940—44 — голова Революц. комуністичного союзу, створеного внаслідок об'єднання КП Куби (КПК) і Революц. союзу. Після перетворення цього союзу на Нар.-соціалістичну партію Куби (1944) — її голова (до 1961). За часів диктатури Батісти (1952—58) — в підпіллі, редагував нелегальний марксист. журн. «Менсахес» («Послання»). Не раз зазнавав арештів, перебував в еміграції. З 1950 — член ВРМ, з 1966 — її Президії. Член ЦК КПК з 1965. З 1976 — член Держ. ради. Автор літ.-критичних і публіцистичних праць. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

«МА́РІНЕР» (англ. «Mariner», букв.— моряк) — назва серії амер. *автоматичних міжпланетних станцій* (АМС) для дослідження планет Сонячної системи, а також програм розробки і запусків (табл.) цих станцій. За допомогою АМС «М.» одержано нові дані про навколопланетний простір, атмосферу й поверхню Венери («М.-2», «М.-5» і «М.-10»), Марса («М.-4», «М.-6», «М.-7» і «М.-9») та Меркурія. Запуски «М.-1» (для дослідження Венери) та «М.-3» і «М.-8» (обидва для дослідження Марса) були невдалими. «М.-9» став першим штучним супутником Марса (13.XI 1971). За період з 13.XI 1971 до 27.X 1972 зроблено 7329 фотознімків поверхні планети та її супутників — Деймоса і Фобоса. «М.-10», пролітаючи біля Венери, під дією її поля тяжіння здійснив маневр і перейшов на трасу до Меркурія, рухаючись по геліоцентричній орбіті. До 24.III 1975, коли роботу з «М.-10» було припинено, він тричі пролетів біля Меркурія (останній раз 16.III 1975 на віддалі ~ 320 км). За цей час було сфотографовано 57% усієї площі планети. *В. Г. Денисов.*

МАРІНЕ́ТТІ (Marinetti) Філіппо Томмазо (22.XII 1876, Александрія, Єгипет — 2.XII 1944, Белладжо) — італ. письменник, теоретик і організатор літ. течії *футуризм*. Автор маніфестів футуристів (перший 1909), роману «Мафарка-футурист» (1910), зб. воєнних віршів «Занг-тум-тум» (1914), статей, у яких захищав імперіалістичну війну, виправдовував колоніальні загарбання. Вимагав знищення класичної л-ри, виступав проти реалізму в мистецтві, перекручував літ. мову. З 1919 — однодумець Муссоліні, з 1922 — член фашист. партії.

Т. Т. Духовний.

МАРІ́НО (Marino) Джамбаттіста (18.X 1569, Неаполь — 25.III 1625, там же) — італ. поет. Відомий представник *барокко* в італ. л-рі. Поеми «Адоніс» (1623), «Побиття невинних віфліємських немовлят» (вид. 1632), кілька збірок віршів — на міфологічні та пасторальні сюжети. Творам М. властива витончена поетична техніка, якій не завжди відповідає ідейний зміст. Писав і прозові твори («Священна балаканина» тощо). Мав багато послідовників, за його ім'ям названо один із напрямів італ. поезії 17 ст.— «марінізм».

Т. Т. Духовний.

МАРІНЬЯ́К (Marignac) Жан Шарль Галіссар де (24.IV 1817, Женева — 16.IV 1894, там же) — швейцарський хімік, чл.-кор. франц. Академії наук (з 1866). Закінчив 1839 Паризьку вищу гірничу школу; професор Женевського ун-ту (1841—78). Визначив атомні маси 29 елементів. Вивчав рідкісноземельні елементи. Розробив спосіб розділення *ніобію* і *танталу*, відкрив *ітербій* та *гадоліній*.

МАРІОНЕ́ТКА (франц. marionette, спочатку — назва маленьких фігурок, які зображували діву Марію в середньовічних ляльковых *містеріях*) — театральна лялька, якою керує зверху за допомогою ниток або металевого прута актор-ляльковод, схований від глядача. Переносно — людина, держ. діяч або уряд бурж. д-ви, які є слухняним знаряддям певних кіл чи іноземних країн.

МАРІО́ТТ (Mariotte) Едм (1620, Діжон — 12.V 1684, Париж) — франц. фізик, один із засновників і перших членів Паризької АН (з 1666). Був ігуменом монастиря поблизу Діжона. Наук. праці з механіки газів і рідин, оптики та теплоти. Незалежно від Р. *Бойля* відкрив 1676 закон обернено пропорційної залежності об'єму даної маси газу від тиску (див. *Бойля — Маріотта закон*) і перший застосував його для визначення висоти місця за показами барометра. Експериментально підтвердив формулу швидкості витікання рідини, встановлену Е. *Торрічеллі*. Вивчав кольори, зокрема кольорові кільця навколо Сонця і Місяця. Перший описав сліпу пляму в оці.

МАРІТЕ́Н (Maritain) Жак (18.XI 1882, Париж — 29.IV 1973, Тулуза) — франц. філософ, представник *неотомізму*. Філос. освіту здобув у Сорбонні. Був учнем А. *Бергсона*. М. проголошував *томізм* «втіленням вищої філос. істини», а *Фому Аквінського* — «пророком розуму». Критикував *ірраціоналізм* А. Бергсона і водночас відкидав *раціоналізм* Р. *Декарта*, протиставляючи їм томістський «критичний реалізм», за яким, крім створеного богом «природного світу», що пізнається людським розумом, існує вище, раціонально непізнаване «надприродне буття». Він намагався впорядкувати наук. знання «істинам одкровення», примирити *теологію* і філософію. В своїй концепції «інтегрального гуманізму» заперечував необхідність докорінних перетворень капіталізму і обмежувався закликом до «моральної революції» в межах індивідуальної свідомості людей.

Літ.: Кузнецов В. Н. Французская буржуазная философия XX века. М., 1970.

В. А. Стокяло.

МАРІУ́ПОЛЬ — колишня (до 1948) назва м. *Жданова*.

МАРІУ́ПОЛЬСЬКА РА́ДА РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — створена в квітні 1917 шляхом об'єднання Ради робітн. і Ради солдат. депутатів. Поширювала вплив на м. Маріуполь (тепер м. Жданов) і Маріупольський повіт. До жовтня 1917 за своїм складом була есеро-меншовицькою, проте під тиском революц. робітників подавала допомогу трудовому селянству тощо. Заг. процес більшовизації Рад після розгрому *корніловщини* (див. *Більшовизація Рад 1917*) вплинув й на М. Р. р. і с. д. Після її перевиборів на поч. жовтня головою виконкому Ради став більшовик В. О. Варганов. 21.X (3.XI) 1917 Рада ухвалила резолюцію про перехід влади до Рад і надіслала на 2-й Всерос. з'їзд Рад делегатів-більшовиків. Маріупольська Рада протягом короткого часу (до австро-німецької окупації 1918) здійснила перші соціалістичні перетворення.

МАРІУ́ПОЛЬСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — повстання робітників м. Маріуполя (тепер м. Жданов) під керівництвом більшовиків проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. Почалося вночі проти 24.VII нападом повстанців на штаб і казарми розквартированого в місті австро-угорського полку і підрозділи *державної варти*. Повстанці захопили передмістя Піщанівку, Слобідку та порт. Для придушення повстання окупаційне командування надіслало частини Баварської д-зії та угор. бригади. Повстанці протягом 3 днів вели бої проти переважаючих сил ворога. М. з. п. було жорстоко придушено.

МАРІУ́ПОЛЬСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ ЗАЛІ́ЗНОЇ РУДИ́ — поклади залізної руди у південно-західній частині Донецької обл. УРСР, поблизу м. Жданова. Складається з 6 ділянок: Дем'янівської, Першотравневої, Північної, Дзержинської, Юр'ївської, Ялтинської. Заг. площа 300 км². Руди представлені залізистими кварцитами, що залягають серед гнейсів, гранітоїдів, вапняків та ін. порід. Рудні поклади залягають на глиб. від 80—100 м (подекуди 5 м) до 500—600 м, протяжність їх від сотень метрів до кількох кілометрів, потужність — від 10 м до 145 м. Вміст заліза в рудах бл. 30%, магнетитового заліза — 20—25%. Руди родовища легкозбагачувані, можуть бути перероблені методом мокрої магн. сепарації на концентрат з вмістом заліза бл. 70%. Родовище відкрито 1962.

В. М. Цибульський.

МАРІУ́ПОЛЬСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — пізньонеолітичний могильник кін. 3-го тис. до н. е. (деякі дослідники датують його 2-ю пол. 4-го тис. до н. е.) на березі Азовського моря поблизу м. Жданова (кол. Маріуполь). Розкопками, що провадились 1930, виявлено понад 120 кістяків. Бл. половини поховань було посипано червоною вохрою. Біля кістяків знайдено кам'яні і кістяні знаряддя та намисто, прикраси з черепашок молюсків, підвіски з зубів тварин тощо. М. м. був родоплемінною домовиною, яка мала вигляд видовженої дерев'яної будівлі (мал.), спорудженої над групами окремих поховань. У післявоєнні роки в районі кол. Дніпрових порогів досліджено цілу групу аналогічних могильників.

Літ.: Столяр А. Д. Мариупольский могильник как исторический источник. «Советская археология», 1955, т. 23.

МАРІ́Я, богородиця, «божа матір», діва Марія, Мадонна — в християнській міфології «пресвята діва», яка «непорочно зачала» і народила Ісуса *Христа*. Культ М. у християнстві склався під впливом поганських культів богині-матері, богині землі й родючості: єгип. *Ісіди*, вавілонської *Іштар*, фінікійської Астарти, малоазійської Кібели та ін. Тема богородиці з немовлям широко використовувалась у л-рі й мистецтві.

МАРІ́Я АНТУАНЕ́ТТА (Marie Antoinette; 2.XI 1755, Відень — 16.X 1793, Париж) — франц. королева, дружина *Людовіка XVI* (з 1770), дочка *Марії Терезії*. З початку *Великої французької революції* — натхненниця контрреволюц. змов та іноземної інтервенції. Заарештована після повалення монархії 10.VIII 1792. Під час *якобінської диктатури* страчена за вироком Революц. трибуналу.

МАРІ́Я МАГДАЛИ́НА — за біблійними легендами, одна з найвідданіших послідовниць Ісуса *Христа*. М. М. нібито народилась у м. Магдалі, замолоду вела розбещене життя, але під впливом проповідей Христа щиро розкаялась, спокутувала гріхи й навернулася до його віри. Цим вона нібито удостоїлась честі першою зустріти Христа після його воскресіння. Образ М. М. як розкаяної грішниці часто використовувався у світовій л-рі й мистецтві.

МАРІ́Я СТЮА́РТ (Mary Stuart; 7 або 8.XII 1542, Лінлітгоу, Шотландія — 8.II 1587, замок Фотерінгей, Англія) — шотл. королева 1542—67 (фактично з 1561). Спираючись на підтримку папи римського, католицьких д-в (Франції та Іспанії) та англ. католиків, виступила претенденткою на англ. престол (як правнучка англ. короля Генріха VII). В 1567 під тиском повстання шотл. кальвіністів М. С. зреклася престолу на користь сина (шотл. король Яків VI; з 1603 — англ. король Яків I) і 1568 втекла до Англії. За наказом англ. королеви *Єлизавети I* М. С. було ув'язнено. Після розкриття ряду католицьких змов проти Єлизавети I, до яких була причетна М. С., її було віддано до суду і страчено.

МАРІ́Я ТЕРЕ́ЗІЯ (Maria Theresia; 13.V 1717, Відень — 29.XI 1780, там же) — ерцгерцогиня австрійська з 1740, королева Угорщини і Чехії, імператриця «*Священної Римської імперії*» з 1765 з династії *Габсбургів*. Уряд М. Т. з метою зміцнення феод.-абсолютистської д-ви реорганізував армію, фінанс. систему, провінційне управління, суд та ін. Під тиском сел. руху обмежено *панщину* в чеських землях 3 днями на тиждень. За правління М. Т. Австрія захопила більшу частину Галичини (1772), Буковину (1774) і частину Баварії (1779). Політика М. Т. щодо зх.-укр. земель була спрямована на посилення феод.-кріпосницької експлуатації, колоніального гноблення та на насильницьке понімечування укр. населення.

МАРІ́Я ТЮ́ДОР (Mary Tudor, Марія I; 18.II 1516, Грінвіч — 17.XI 1558, Лондон) — королева Англії 1553—58. За правління М. Т. в Англії (1554) було поновлено *католицизм* як панівну релігію. За жорстокість при розправах з протестантами (див. *Протестантизм*) М. Т. було названо Кривавою. В 1554 одружилася з ісп. принцом Філіппом (з 1556 — король *Філіпп II*), що привело до зближення Англії з Іспанією. З 1557 М. Т. в союзі з Іспанією вела війну проти Франції, в ході якої Англія втратила *Кале*. Політика М. Т., яка не відповідала нац. інтересам Англії, викликала невдоволення широких кіл населення.

МА́Р'ЇНКА — місто Донец. обл. УРСР, райцентр, за 6 км від залізнич. ст. Красногорівка. Виникла в 40-х рр. 19 ст. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 М.— с-ще міськ. типу, з 1977 — місто. У М.— шинорем. і мол. з-ди, хлібокомбінат, харчосмакова ф-ка, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 5 заг.-осв. та музична школи, мед. амбулаторія. Палац культури, 2 бібліотеки.

МА́Р'ЇНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 97,0 тис. чол. (1980). У районі — 59 населених пунктів, підпорядкованих 3 міським, 2 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Мар'їнка*. Поверхня району рівнинна, подекуди порізана ярами, балками і долинами річок. Корисні копалини: кам. вугілля, пісок, глина. Гол. річки — *Вовча*, Сухі Яли, Кашлагач (усі — бас. Дніпра). На Пн. Зх. — Курахівське водосховище. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства — *Курахівська ДРЕС*, курахівські

Дати запусків автоматичних міжпланетних станцій «Марінер»

«Марінер-1»	22.VII 1962
«Марінер-2»	27.VIII 1962
«Марінер-3»	5.XI 1964
«Марінер-4»	28.XI 1964
«Марінер-5»	14.VI 1967
«Марінер-6»	24.II 1969
«Марінер-7»	27.III 1969
«Марінер-8»	8.V 1971
«Марінер-9»	30.V 1971
«Марінер-10»	3.XI 1973

Маріупольський могильник. Загальний вигляд. Реконструкція.

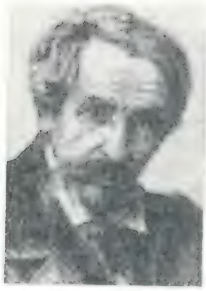

М. А. Маркевич.

О. П. Маркевич.

Г. І. Маркелов.

А. Марке. Площа св. Трійці в Парижі Державний Ермітаж у Ленінграді.

комбінат виробничих підприємств, котельно-мех. з-д та Красногорівський з-д вогнетривів. Комбінат побутового обслуговування (Мар'їнка), 2 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових культур, виробн. молока та м'яса. Площа с.-г. угідь 1979 становила 111 тис. га, у т. ч. орні землі — 97,8 тис. га. Зрошується 14,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, ячмінь тощо. У М. р.—

18 колгоспів, 5 радгоспів, міжколг. об'єднання по переробці овочів і фруктів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Красногорівка і Роя. Автомоб. шляхів — 608 км, у т. ч. з твердим покриттям — 580 км. У районі — 37 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща, радгосп-технікум; 47 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; 2 санаторії-профілакторії. 37 клубних установ, 2 кінотеатри, 44 кіноустановки, 48 б-к. В с. Курахівці (тепер с. Зоряне) М. р. народився двічі Герой Соціалістич. Праці В. Т. *Литвиненко*. У М. р. видається газ. «Під прапором Леніна» (з 1933). *П. Л. Сорокотяга*.

МАРК АВРЕ́ЛІЙ (Marcus Aurelius) — римський імператор 161—180. Див. *Авреліи* Марк.

МАРК АНТО́НІЙ (Marcus Antonius) — римський політ. діяч і полководець. Див. *Антоній* Марк.

МАРК ТВЕН (1835—1910) — амер. письменник. Див. *Твен* Марк.

МА́РКА (від нім. Marke — кордон, прикордонна область) — 1) За середніх віків у Зх. Європі сільська громада, в якій орна земля була власністю її членів, а ін. угіддя (пасовища, ліси, сіножаті) — спільною власністю. Найбільше значення М. мала в період раннього середньовіччя, коли члени громади були вільними.

2) У *Франкській державі* 8—9 ст. і середньовічній Німеччині прикордонний укріплений адм. округ на чолі з *маркграфом*.

МА́РКА — грошова одиниця. 1) В Німеччині. Назва походить від однойменної старовинної міри ваги [від середньоверхньонім. Mark(e) — півфунта срібла]. Запроваджена 1871 як єдина валюта. Золотий вміст М. був встановлений в 0,358423 г. 2) В НДР. Поділяється на 100 *пфенігів*. Золотий вміст М.— 0,399902 г чистого золота (1953). За курсом Держбанку СРСР на жовтень 1980 100 М. дорівнюють 40,50 крб. 3) В ФРН. Золотий вміст М.— 0,242806 г чистого золота (1969). За курсом Держбанку СРСР на жовтень 1980 100 М. дорівнюють 35,79 крб. 4) В Фінляндії. Поділяється на 100 *пенні*. Запроваджена законом 1860. З 1963 введено нову М., яка дорівнює 100 старим. За курсом Держбанку СРСР на жовтень 1980 100 М. становлять 17,74 крб.

МА́РКА ВИРОБНИ́ЧА — позначка про виробниче походження продукції, що її випускає підприємство. М. в. ставлять на самому виробі або на його упаковці. В СРСР з 1936 законом передбачається обов'язкове маркування товарів усіма виробничими підприємствами. М. в. містить назву підприємства-виробника, місце його розташування, назву органу управління, в систему якого входить підприємство, сорт виробу і номер ГОСТу. М. в. введено для підвищення відповідальності підприємств за якість їхньої продукції.

МАРКАЗИ́Т — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. FeS_2. *Сингонія* ромбічна. Густ. 4,88. Тв. 6,5—6,75. Колір жовтий з сіруватим або зеленуватим відтінками. Блиск металевий. В СРСР М. є в РРФСР (на Уралі, Кавказі, в Забайкаллі), на Україні (в Донбасі, Карпатах і на Закарпатті). Великі скупчення М. розробляють як сировину для виробн. сірчаної кислоти.

МАРКГРА́Ф (нім. Markgraf, букв. — граф *марки*) — у 8—9 ст. правитель прикордонної області (марки) *Франкської держави*. З розвитком феодалізму М. перетворилися на самостійних володарів областей, стали представниками вищого титулованого дворянства (князі в Німеччині, *маркізи* у Франції, Іспанії, Італії).

МАРКЕ́ (Marquet) Альбер (27.III 1875, Бордо — 14.VI 1947, Париж) — франц. живописець-пейзажист. В 1895—98 навчався в Школі красних мист. у Парижі. В 1905—07 примикав до фовістів (див. *Фовізм*), пізніше писав ліричні морські й міські краєвиди («Гамбурзький порт», 1909, ДЕ; «Міст Сен-Мішель у Парижі», 1912, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві; «Рабат», 1935; «Сад художника в Алжірі», 1945; «Набережна Конті в снігу», 1947).

Літ.: Марке М. Альбер Марке. Пер. с франц. М., 1969

МАРКЕ́ВИЧ Микола Андрійович [Маркович; 26.I (7.II) 1804, с. Дунаєць, тепер Глухівського р-ну Сум. обл.— 9 (21).VI 1860, с. Турівка, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.] — укр. дворянський історик, етнограф і письменник. Освіту здобув у пансіоні Головного пед. ін-ту в Петербурзі. Надрукував рос. мовою збірку поезій «Українські мелодії» (1831), в основу яких поклав укр. нар. перекази і повір'я. М.— автор «Історії Малоросії» (т. 1—5, 1842—43) з давніх часів до кін. 18 ст. Її 1-й і 2-й томи є компіляцією «*Історії Русів*» та праць з історії України М. М. і Д. М. Бантиш-Каменських. Довідкове значення зберігають 3—5-й томи, в яких зібрано документальні матеріали. З етногр. праць найвідоміша «Звичаї, повір'я, кухня та напої сучасних малоросіян» (1860). Наук. інтерес становить зібрана М. колекція документів з історії України 17—18 ст. (зберігається в Б-ці СРСР ім. В. І. Леніна в Москві). М. був знайомий з Т. Г. Шевченком (поет присвятив йому вірш), О. С. Пушкіним і В. А. Жуковським, з декабристами К. Ф. Рилєєвим і В. К. Кюхельбекером.

МАРКЕ́ВИЧ Олександр Андрійович (9.IV 1894, с. Троїцьке, тепер Довгалівське Рокитнянського р-ну Київ. обл.— 5.II 1978, Київ) — укр. рад. кобзар. У 1915 під час 1-ї світової війни був тяжко поранений, втратив зір. Вивчився грати на бандурі. В репертуарі М. були укр. нар. пісні й думи, пісні на слова Т. Шевченка, С. Руданського, пісні рад. композиторів та ін. Брав участь у Першій респ. нараді кобзарів 1939. Виступав 1939—41 у складі етнографічного ансамблю кобзарів. *Ф. І. Лавров.*

МАРКЕ́ВИЧ Олександр Прокопович [н. 6 (19).III 1905, с. Плоске, тепер Таращанського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. зоолог, акад. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1930). В 1935—70 — зав. відділом, 1948—50 — директор, 1973—78 — зав. сектором Ін-ту зоології АН УРСР. У 1970—73 і з 1978 — зав. відділом Ін-ту гідробіології АН УРСР. Одночасно 1935—41 і 1944—61 — зав. кафедрою (з 1935 — професор), 1936—39 і 1944—47 — проректор Київ. ун-ту. Праці М. з питань зоології безхребетних, паразитології, філогенії тварин, історії та методології біології. М. визначив осн. засади гідропаразитології та паразитоценології (запровадив у науку ці терміни) тощо. М.— засновник укр. наук. школи паразитологів, президент Укр. наук. т-ва паразитологів (з 1945). Почесний член Академії зоології Індії (з 1969). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Основи паразитології. К., 1953; Філогенія тваринного світу. К., 1964.

МАРКЕ́ЛОВ Григорій Іванович [26.I (7.II) 1880, Перм — 8.IV 1952, Одеса] — укр. рад. невропатолог, акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1948). Закінчив мед. ф-т Новорос. ун-ту в Одесі (1906). З 1927 — зав. кафедрою Одес. мед. ін-ту. З 1930 — також керівник Одес. н.-д. психоневрологічного ін-ту. Праці М. присвячені вивченню *вегетативної нервової системи* в нормі й патології, розробці методів дослідження хворих з її ураженнями, вивченню судинної патології го-

Бугай **маркиджанської породи.**

ловного мозку, неврологічних порушень при малярії, впливу факторів навколишнього середовища (зокрема світла) на перебіг фізіол. процесів тощо.

Тв.: Вегетативна нервова система, в. 3—4 К., 1938—40; Заболевания вегетативной системы. К., 1948.

Ю. М. Квітницький-Рижов

МАРКЕС ГАРСІА Габрієль (н. 1928)—колумбійський письменник. Див. *Гарсіа Маркес* Габрієль.

МАРКЕ́ТИНГ (англ. marketing, від market — ринок) — одна з форм управління підприємством за капіталізму, за якою передбачається ретельний облік процесів, що відбуваються на ринку, для врахування їх у госп. діяльності; організація збуту товарів на зовн. ринку. Виник на поч. 20 ст. у США. Осн. функція М.— вивчення попиту, ціноутворення, реклами, планування товарного асортименту, збуту і торг. операцій тощо для підвищення конкурентоспроможності товарів, вироблення стратегії конкурентної боротьби і конкретних способів захоплення ринків збуту. Переважна більшість великих корпорацій США і ряду країн додержується М. в прийнятті ділових рішень. Існують також міжнар. орг-ції М. Маркетинг є однією із спроб ліквідувати суперечність між зростаючими можливостями капіталістичного виробн. і попитом, що відносно звужується.

МАРКЕТРІ́ (франц. marqueterie)— вид *інкрустації*. Врізання шматочків дерева, металу, кістки, перламутру тощо врівень з поверхнею предмета або наклеювання їх на дерев'яну основу. М. застосовують при декоруванні меблів та ін. побутових речей, а також при виготовленні *панно*. Див. також *Інтарсія*.

МА́РКИ ПОШТО́ВІ — знаки оплати поштових відправлень, що їх випускають відомства *зв'язку*. Вперше поштові марки були запроваджені 1840 у Великобританії, 1843 — в Німеччині та Бразілії, 1847 — в США, 1849 — у Франції та в ін. країнах. В Росії М. п. були введені 1858. Першу рад. марку випущено 1918. М. п.— найпопулярніший об'єкт колекціонування (див. *Філателія*).

МАРКИДЖА́НСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода м'ясного напряму продуктивності. Виведена в Центр. Італії схрещуванням місцевої худоби з тваринами *кіанської породи* наприкінці 19 ст. як порода робочо-м'ясного напряму. У 20 ст. внаслідок селекції М. п. перетворено на спеціалізовану м'ясну породу. Масть сіра, шкіра темна або чорна, як у кіанської худоби. Жива маса бугаїв 1100—1250 кг, корів 600 кг. На Україні М. п. можна використовувати для пром. схрещування.

К. Б. Свечин.

МАРКІ́ВКА — річка в УРСР, у межах Вінн. обл., ліва притока Дністра. Завдовжки 62 км, площа бас. 899 км². Бере початок на Подільській височині, тече глибокою (бл. 120 м) долиною. Живлення переважно дощове й снігове. Використовують для с.-г. водопостачання, риборозведення, зрошування.

МАРКІ́ВКА — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Розташована у верхів'ї р. Деркулу (прит. Сіверського Дінця), за 35 км від залізнич. ст. Кантемирівка. 7,1 тис. ж. (1980). Засн. 1703. За участь жителів у *Булавінському повстанні 1707—09* село було зруйновано, відроджене його почалося через 25 років. Рад. владу встановлено у грудні 1917. З 1960 — с-ще міськ. типу. У селищі — сироробний та кормопереробний з-ди, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, б-ка, музей історії району.

МАРКІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа

1,2 тис. км². Нас. 20,6 тис. чол. (1980). У районі — 34 населені пункти, підпорядковані селищній і 8 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Марківка*. Поверхня району — хвиляста рівнина, розчленована долинами річок, балками і ярами. Гол. корисні копалини — залізна руда і крейда. Найбільша річка — *Деркул* (прит. Сіверського Дінця). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

В районі — марківські сироробний та кормопереробний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Марківка). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових і олійних культур. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1979 становила 100,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 72,3 тис. га. Зрошується 1,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, цибуля. Скотарство, свинарство і вівчарство. У М. р.— 10 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка. Автомоб. шляхів — 235 км, у т. ч. з твердим покриттям — 188 км. У районі — 30 заг.-осв. та музична школи; 24 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 4 будинки культури, 17 клубів, 23 кіноустановки, 16 б-к, музей історії району. У М. р. видається газ. «Радянське слово» (з 1931).

М. М. Пульний.

МАРКІ́З (франц. marquis) — 1) У *Франкській державі* 8—9 ст. те саме, що *маркграф*. 2) У Франції та Італії в період середньовіччя (з 10 ст.) великий феодал. 3) Спадковий дворянський титул (нижчий за герцога і вищий за графа) у ряді зх.-європ. держав (Франції, Італії, Іспанії).

МАРКІЗЕ́Т (франц. marquisette) — тонка легка прозора бавовняна або шовкова тканина полотняного *переплетення ниток*. Виробляють М. з крученої пряжі низьких товщин (високих номерів). Найчастіше буває вибивний (з малюнком), рідше — білий або гладкофарбований. Бавовняний М. піддають *мерсеризації*, надаючи йому блиску, більшої міцності тощо. З М. шиють жіночі плаття, блузки, білизну.

МАРКІ́ЗЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів у центр. частині Тихого ок., в *Полінезії*, володіння Франції. Пл. 1274 км². Нас. 5,6 тис. чол. (1971). Найбільші острови — Нукухіва, Хіва-Оа. Більша частина островів вулканічного походження, гористі, заввишки до 1259 м. Поширені тропічні ліси, *савани*. Плантації кокосової пальми, цукр. тростини, бавовнику, хлібного дерева, бананів, кавового дерева. Рибальство та ін. морські про-

Марки поштові. Російська марка. 1858.

Марки поштові. Перша марка Радянської Росії. 1918.

Зразки радянських марок поштових різних періодів

М. Г. Маркін.

П. Д. Маркіш.

А. А. Марков.

Г. М. Марков.

мисли. Туризм. М. о. відкрила 1595 експедиція іспанського мореплавця А. Менданья де Нейра, 1804 їх досліджувала російська експедиція І. *Крузенштерна* і Ю. *Лисянського.*

МА́РКІН Микола Григорович [9 (21).V 1893, с-ще Сиромяс, тепер с. Маркіно Сосновоборського р-ну Пензенської обл.— 1.X 1918, біля с-ща П'яний Бор, тепер Красний Бор Мензелинського р-ну Тат. АРСР] — учасник громадян. війни. Член Комуністичної партії з 1916. Під час 1-ї світової війни військ. моряк, унтер-офіцер. Після Лютневої революції 1917 — член Петрогр. Ради. Делегат 1-го Всерос. з'їзду Рад, член ВЦВК, член *Центробалту*. Учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді. В листопаді 1917 — секретар, потім контролер Наркомату закорд. справ. За вказівкою В. І. Леніна організував видання 7 збірників секретних документів з архівів кол. м-ва закорд. справ. З серпня 1918 — комісар та пом. команд. Волзькою військ. флотилією. Загинув у бою.

МАРКІРУ́ЮЧИЙ ГОРИЗО́НТ, опорний горизонт — однорідна за літологічним і палеонтологічним складом, електропровідністю, кольором тощо товща гірських порід, яка за комплексом ознак відрізняється від вище та нижче розташованих верств і поширена на значній площі. М. г. дає змогу простежувати та зіставляти товщі порід у *відслоненнях* і свердловинах.

МА́РКІШ Перец Давидович [25.XI (7.XII) 1895, містечко Полонне на Волині, тепер місто Хмельницької обл.— 12.VIII 1952] — євр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1940. Друкуватися почав 1917. Перша поема «Волинь» (1918) — про патріархальний містечковий побут. У збірках віршів «Пороги», «Неприкаяний», «Пустощі» (всі — 1919), «Просто так» (1921) оспівує Велику Жовтн. соціалістичну революцію, героїв громадян. війни, таврує контрреволюцію, ворогів нового життя. Поеми: «Брати» (1929) — про події громадян. війни на Україні; «Харків» (1927), «Зоря над Дніпром» (1933) — про соціалістичне будівництво в СРСР. У зб. «Чорноморські балади» (1942) та поемі «Війна» (1941—48) показав героїзм рад. народу у роки Великої Вітчизн. війни. Автор п'єс «Земля» (1930), «Сім'я Овадіс» (1937), «Повстання в гетто» (1946), романів «З віку у вік» (1929—41), «Крок поколінь» (вид. 1966), літ.-критичних статей. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Укр. перекл.— Товариші кустарі. Х., 1930; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1960; Стихотворения и поэмы. Л., 1969. *Г. І. Полянкер.*

МАРКО́ ВОВЧО́К [справж. прізв., ім'я та по батькові — Вілінська Марія Олександрівна; 1833 —1907] — укр. письменниця. Див. *Вовчок* Марко.

МА́РКО КРА́ЛЕВИЧ, Марко Краль, Крали Марко — герой епосу південнослов'янських народів. Історична особа (загинув 1395). В піснях і переказах виступає як борець проти тур. поневолювачів, захисник нар. інтересів. Найдавніші записи пісень про М. К.— від 16 ст. Пісенний фольклор про М. К. зібрано в зб. В. *Караджича* та в зб. братів Миладинових. Укр. мовою пісні про М. К. перекладали М. Старицький, М. Рильський, Л. Первомайський, Я. Шпорта. *Н. С. Шумада.*

МА́РКО ПО́ЛО — італ. мандрівник. Див. *Поло* Марко.

МА́РКОВ Андрій Андрійович [2 (14).VI 1856, Рязань — 20.VII 1922, Петроград] — рос. математик, акад. Петерб. АН (з 1896). Закінчив (1878) Петерб. ун-т. З 1880 працював у цьому ж ун-ті. Праці М. присвячені теорії імовірностей, матем. статистиці, теорії чисел та матем. аналізу. В теорії імовірностей він перший довів *центральну граничну теорему* в практично заг. умовах; розширив умови застосування *великих чисел закону*; відкрив і вивчив ряд осн. законів у заг. схемі залежних випробувань, зв'язаних у т. з. *Маркова ланцюги*, поклавши тим самим початок сучас. теорії випадкових *марковських процесів*. В матем. статистиці М. вивів принцип, еквівалентний поняттям незміщених і ефективних статистик. Праці М. в теорії чисел присвячені гол. чин. теорії невизначених квадратичних *форм*. Праці з аналізу стосуються теорії *ланцюгових дробів;* вивчення граничних значень інтегралів за деяких умов, накладених на підінтегральну функцію; питань поліпшення збіжності *рядів;* теорії найкращих наближень тощо.

Літ.: Бородин А. И., Бутай А. С. Биографический словарь деятелей в области математики. К., 1979.

МА́РКОВ Георгій Мокійович [н. 6 (19). IV 1911, с. Новокусково, тепер Асинського р-ну Томської обл.] — рос. рад. письменник, громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1946. Друкуватися почав 1936. Історико-революц. роман «Строгови» (кн. 1—2, 1939—46; Держ. премія СРСР, 1952) — про боротьбу за Рад. владу в Сибіру. Фактичним продовженням «Строгових» є роман «Сіль землі» (кн. 1—2, 1954—60). В романі «Батько і син» (ч. 1—2, 1963 — 64) показав наступність поколінь рад. людей. Роман «Сибір» (кн. 1—2, 1969—73; Ленінська премія, 1978) присвячений революціонерам-ленінцям. Автор повістей, оповідань і нарисів, праць з питань л-ри («Життя. Література. Письменник», 1971), статей про Т. Шевченка. Багато творів М. екранізовано. На XXIV і XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. З 1971 1-й секретар правління Спілки письменників СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1972—74; Укр. перекл.— Строгови. К., 1953; Сіль землі, кн. 1—2. К., 1959—62; Батько і син. К., 1966; Сибір. К., 1976; Земля Івана Єгоровича. К., 1979. *Н. Р. Мазепа.*

МА́РКОВ Костянтин Костянтинович [7 (20).V 1905, Виборг — 18.IX 1980, Москва] — рад. геоморфолог, географ, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1948. Закінчив Ленінгр. ун-т (1926), де працював до 1937. З 1940 — професор Моск. ун-ту. Досліджував північно-західні райони Європейської частини СРСР, Памір, Тянь-Шань, Сибір та ін. Тричі брав участь в експедиціях до Антарктиди (1955—60). Праці присвячені питанням палеогеографії, геоморфології, теорії фіз. географії, застосуванню аналітичних методів у геогр. дослідженнях тощо. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1971 (за участь у створенні «Атласу Антарктики»).

МА́РКОВ Мойсей Олександрович [н. 30.IV (13.V) 1908, Рассказово, тепер райцентр Тамбов. обл.] — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчив 1930 Моск. ун-т. З 1934 працює в Фіз. ін-ті АН СРСР з 1951 — одночасно в Об'єднаному ін-ті ядерних досліджень. Осн. праці — з квантової механіки і фізики елементарних частинок. Запропонував теорію т. з. нелокалізовних полів у вигляді некомутативності поля і координати (1940). Розробив складену модель елементарних частинок (1953), на основі якої передбачив існування *резонансних частинок* (1955). Провів фундаментальні дослідження з фізики *нейтрино*, зокрема вказав на існування електронного і мюонного нейтрино (1957), обгрунтував доцільність проведення нейтринних експериментів на великих глибинах під землею (1958). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МА́РКОВА ЛАНЦЮ́Г — послідовність *випадкових величин* ξ_n, для яких умовний *розподіл* ξ_{n+1} за умови, що $\xi_1, \xi_2, \ldots, \xi_n$ набули довільних значень $x_1, x_2, \ldots, x_n$, не залежить від $x_1, x_2, \ldots, x_{n-1}$. Якщо ξ_n — стан деякої системи в момент n, то вказана властивість означає незалежність «майбутнього» (тобто величин $\xi_{n+1}, \xi_{n+2}, \ldots$) від «минулого» ($\xi_1, \ldots, \xi_{n-1}$), якщо відоме «сучасне» (ξ_n). Осн. статистична характеристика М. л.— умовний розподіл ξ_n при відомому значенні ξ_{n-1}. М. л. запроваджено (1906—12) у працях А. А. *Маркова*. Див. також *Марковський процес.* *І. М. Коваленко.*

МАРКО́ВИЧ Олександр Михайлович [20 (31).VII 1790, с. Сваркове, тепер Глухівського р-ну Сум. обл.— 15 (27). XII 1865] — укр. дворянський історик і етнограф ліберального напряму. Закінчив Харків. ун-т. Автор праць «Опис Малоросії» (незакінчений і неопублікований), «Історична і статистична записка про дворянський стан і дворянські маєтності Чернігівської губернії» (1840; вид. 2 — 1894), «Історичні нариси міста Глухова», «Історія Гамаліївського монастиря» тощо. В 1859 видав у Москві в скороченій редакції невелику частину 10-томних мемуарів свого діда Я. А. *Марковича.*

МАРКО́ВИЧ Опанас Васильович [27.I (8.II) 1822, с. Кулажинці, тепер Гребінківського р-ну Полтав. обл.— 20.VIII (1.IX) 1867, Чернігів] — укр. фольклорист і етно-

Карл Маркс.

граф. Закінчив Київ. ун-т (1846). За участь у *Кирило-Мефодіївському товаристві* 1847 М. вислали до м. Орла під нагляд поліції. Служив там молодшим помічником управителя губернської канцелярії. У 1851 з дружиною, М. Вілінською (згодом укр. письменниця Марко *Вовчок*) повернувся на Україну. Жили вони в Чернігові (до весни 1853), у Києві (1853—55), у Немирові. В 1860—61 перебував у Петербурзі, брав участь у виданні журн. «*Основа*». Зустрічався з Т. Г. Шевченком, І. С. Тургенєвим та ін. З 1861 жив у Чернігові, служив мировим посередником, займався фольклористичною та етнографічною діяльністю. Багато зібраних М. фольклорних матеріалів опубл. у виданнях А. Метлинського, М. Номиса, В. Антоновича й М. Драгоманова, в «Записках Черниговского статистического комитета», в газ. «Черниговские губернские ведомости». Брав участь в аматорському драматич гуртку. В 1857 скомпонував музику до п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка».

Літ.: Чалый М. К. К биографии А. В. Марковича. «Киевская старина», 1894 № 5; М. З. [Марія Загірня]. Афанасий Васильевич Маркович. Чернигов. 1896

О. Є. *Засенко.*

МА́РКОВИЧ (Марковић) Светозар (9.IX 1846, Заєчар — 26.II 1875, Трієст) — сербський революц. демократ, філософ-матеріаліст, публіцист і літ. критик. Освіту здобув у Сербії, Росії (в Петербурзькому ін-ті інженерів шляхів) та в Швейцарії. Брав участь у рос. робітн. русі, в діяльності *Російської секції 1-го Інтернаціоналу*. М.— родоначальник революц. напряму в сербській сусп. думці. Вирішальний вплив на світогляд М. справили ідеї рос. революц. демократів, особливо М. Г. *Чернишевського*. Відстоював революц. шлях соціального й нац. визволення пд.-слов'ян. народів. Проте вважав, що знищити монархію і встановити демократичну республіку в Сербії можна шляхом сел. революції. Теор. основою революц. демократизму М. був матеріалізм («Реальний напрям у науці і житті», 1871—72). Проте при розв'язанні ряду філос. питань виходив з «природи» людини як біол. істоти, розглядаючи її у відриві від сусп. відносин і практичної діяльності. Літ.-критичні праці М.: «Поезія і мислення», «Реалізм у поезії» та ін. І. Я. Франко писав про М. як «знаменитого сербського діяча-мислителя» і соціаліста.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные сочинения. М., 1956.

МАРКО́ВИЧ Яків Андрійович [7 (17).X 1696, Прилуки, тепер місто Черніг. обл.— 9 (20). IX 1770] — укр. мемуарист. Походив з багатої старшинської родини. В 1713 закінчив Київ. академію. Обіймав посади наказного лубенського полковника (1721, 1723—25), ген. підскарбія (1740—62). Протягом 1717—67 вів щоденник. Уперше частину його видав О. М. *Маркович* під назвою «Щоденні записки генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича» (ч. 1—2, 1859). Повніше видання щоденника М. здійснив О. М. *Лазаревський* під назвою «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича» (в. 1—3, 1893—97). В своїй праці М. подав докладні відомості про життя і побут козац. старшини, класовий антагонізм між нею і підлеглим селянством, про стан розвитку тодішніх с. г., ремесел, торгівлі тощо.

МАРКО́ВИЧ Яків Михайлович [16 (27). X 1776, Полтавщина — 1804] — укр. дворянський історик, брат О. М. *Марковича*. Навчався в Моск. університетському пансіоні. М.— автор праці «Записки про Малоросію, її жителів та виробництва» (ч. 1, 1798). В ній М. підкреслював автохтонність походження сх. слов'ян, спростовував як недостовірну літописну легенду про «покликання» варягів (див. *Норманська теорія*), відзначав високий на той час рівень культури сх. слов'ян, характеризував епоху Київ. Русі як спільний період в історії Росії й України. В питанні про сучасний йому суспільно-екон. устрій Лівобережної України виступав як ідеолог дворянства, виправдовував феод.-кріпосницьку політику рос. царизму.

МАРКО́ВНИКОВ Володимир Васильович [13 (25).XII 1837, Княгиніно, тепер смт Горьковської обл. —29.I (11.II) 1904, Москва] — рос.хімік. Учень О. М. *Бутлерова*. Закінчив 1860 Казанський ун-т. Професор Казанського (з 1870), Новоросійського в Одесі (1871—73) і Моск. (з 1873) ун-тів. Осн. наук. праці присвячені розвитку теорії хім. будови, вивченню нафти й аліциклічних вуглеводнів. Досліджував ізомерію і взаємний вплив атомів у молекулах органічних сполук, відкрив ряд закономірностей в реакціях приєднання до ненасичених органічних сполук (*Марковникова правило*). М. виявив новий клас вуглеводнів — *нафтени*, виділив з нафти ароматичні вуглеводні, вперше добув сполуки з семи- і восьмичленними циклами тощо.

МАРКО́ВНИКОВА ПРА́ВИЛО— правило, яке визначає порядок приєднання *галогеноводнів*, води та ін. сполук до молекул несиметричних олефінів. За М. п., атом водню приєднується до більш гідрогенізованого, а атом *галогену* або гідроксил до менш гідрогенізованого атома вуглецю, напр. $CH_3 — CH = CH_2 + HBr \rightarrow CH_3CHBrCH_3$. Встановив 1869 В. В. *Марковников*. Існують винятки з цього правила.

МАРКО́ВСЬКИЙ Леонід Миколайович (н. 21.XI 1939, с. Гродеково Приморського кр.) — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1968. У 1961 закінчив Львів. політех. ін-т. З 1966 працює в ін-ті органічної хімії АН УРСР. Осн. праці — в галузі органічних сполук сірки, фтору, фосфору. Відкрив хім. реакції утворення сполук з кратним зв'язком сірка — азот. Запропонував ефективні *антипірени* для синтетичного волокна, штучної шкіри, пінополіуретану та електроізоляції.

МАРКО́ВСЬКИЙ Михайло Миколайович [8 (20). XI 1869, с. Ксаверівка, тепер Васильків. р-ну Київ. обл.— 30.VI 1947, Київ] — укр. рад. літературознавець і критик. Закінчив Київський університет (1893). Працював учителем, за радянського часу — викладачем української мови та літератури у вищих навчальних закладах. Автор праць про давньоруську літературу («Антоній Радивиловський, український проповідник XVII ст.», 1894), про М. Гоголя, І. Тургенєва та ін. українських і російських письменників.

Тв.: Як утворився роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та Ів. Білика. К., 1925; Найдавніший список «Енеїди» І. П. Котляревського. К., 1927.

Ф. П. Погребенник.

МА́РКОВСЬКИЙ ПРОЦЕ́С — *випадковий процес* $\xi(t)$, значення якого в моменти t_n, де $\{t_n\}$ — довільна зростаюча послідовність, утворюють *Маркова ланцюг*. Осн. статистична характеристика М. п. — марковська перехідна функція $F(t_0, x; t, y) = P(\xi(t) < y \mid \xi(t_0) = x)$, яка повністю визначається характеристиками поведінки М. п. в нескінченно малому проміжку $(t, t + dt)$. Найуживанішими є однорідні М. п.— ті, для яких $F(t_0 + \tau, x; t + \tau, y)$ не залежить від τ. М. п.— осн. ймовірнісна модель дослідження реальних систем. Основи теорії М. п. заклав А. М. *Колмогоров*.

Літ.: Тихонов В. И., Миронов М. А. Марковские процессы. М., 1977; Коваленко И. Н., Сармanов О. В. Краткий курс теории случайных процессов. К., 1978; Гихман И. И., Скороход А. В., Ядренко М. И. Теория вероятностей и математическая статистика. К., 1979.

І. М. Коваленко.

МАРКОМА́НСЬКА ВІЙНА́ 166—180 — війна між Стародавнім Римом і германськими (гол. чин. маркоманами) та сарматськими племенами. Була спричинена вторгненням цих племен у Пн. Італію. В 180 рим. імператор Коммод уклав з ними мир на умовах відновлення довоєнного кордону.

МАРКО́НІ (Marconi) Гульєльмо (25.IV 1874, Болонья — 20.VII 1937, Рим) — італ. радіотехнік і підприємець. В юнацькі роки проводив досліди з сигналізації за допомогою електромагн. хвиль, розробив відповідні прилади. В 1896 переїхав до Англії, де одержав (1897) патент на застосування цих хвиль для бездротового зв'язку, організував велике акціонерне т-во бездротової радіотелеграфії «Марконі К°». Принцип дії і схема радіоприймача М. були тотожні принципові дії і схемі приладів О. С. *Попова*, який свій винахід (1895) запатентував 1901. В 1901 М. здійснив радіозв'язок через Атлантичний океан. Нобелівська премія, 1909 (разом з К. Ф. Брауде).

МА́РКОС (Marcos) Фердінанд Едралін (н. 11.IX 1917, Саррат, біля м. Лаоаг, о. Лусон) — держ. і політ. діяч Філіппін. Під час 2-ї світової війни 1939—45 — учасник боротьби проти япон. загарбників. З 1965 — президент Філіппін (з 1972 також прем'єр-міністр і головнокомандуючий збройними силами).

МАРКС Васса Петрівна (справж. прізв.— Бельська; 1816, Харків — 1887, Тбілісі) — рос. і укр. актриса. Творчу діяльність почала 1827

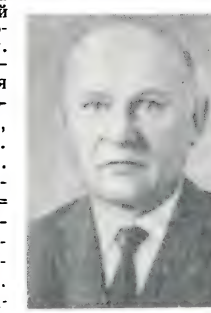

К. К. Марков.

М. О. Марков.

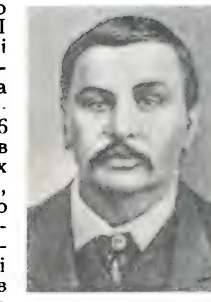

О. В. Маркович.

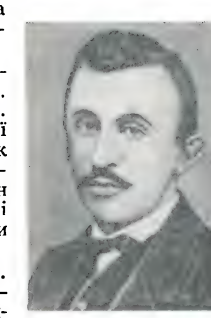

С. Маркович.

в антрепризі І. *Штейна* в Харкові, згодом працювала в трупах Ф. Кочевського (Таганрог), К. Зелінського (в Катеринославі, тепер Дніпропетровськ, і Ставрополі), І. *Дрейсіга* (Тбілісі). Ролі: Роза («Нема зла без добра» М. Хмельницького), Олександра («Ігнашка дурний» за Скрібом), Тетяна, Наталка («Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка» Котляревського), Настя («Бой-жінка» Квітки-Основ'яненка) та ін.

М. Д. Дібровенко.

Е. Маркс.

МАРКС, Евелінг (Marx, Aveling) Елеонора (16.I 1855, Лондон — 31.III 1898, там же) — діячка англ. і міжнар. робітн. руху. Молодша дочка К. *Маркса*. В 1884 одружилася з Е. *Евелінгом*. Була в числі засновників Соціалістич. ліги (1884) і Незалежної робітн. партії (1893). Брала участь в організації страйкової боротьби в Англії в 80—90-х рр., у створенні *тред-юніонів* некваліфікованих робітників, вела роботу серед жінок. Учасниця II і III конгресів *Інтернаціоналу 2-го*. Співробітничала в соціалістич. пресі. Похована в Лондоні на *Хайгетському кладовищі*.

МАРКС (Marx) Женні [уроджена фон Вестфален (von Westphalen); 12.II 1814, Зальцведель, тепер НДР — 2.XII 1881, Лондон] — дружина К. *Маркса*. Н. в дворянській сім'ї. Порвала з аристократич. середовищем і 1843 одружилася з К. Марксом. До кінця життя поділяла з ним труднощі й переслідування, допомагала йому в роботі, виконуючи функції секретаря. Похована в Лондоні на *Хайгетському кладовищі*.

Ж. Маркс.

МАРКС, Лонге (Marx, Longuet) Женні (1.V 1844, Париж — 11.I 1883, Аржантей) — діячка міжнар. робітн. руху. Старша дочка К. *Маркса*. В 1869—70 брала активну участь у кампанії підтримки ірл. нац.-визвольного руху. Після поразки *Паризької комуни 1871* подавала допомогу комунарам-емігрантам. У 1872 одружилася з Ш. *Лонге*. Допомагала К. Марксу в підготовці франц. перекладу 1-го тому «*Капіталу*».

МАРКС (Marx) Карл (5.V 1818—14.III 1883) — геніальний мислитель і полум'яний революціонер, основоположник *наукового комунізму*, учитель і вождь міжнар. пролетаріату. Н. у м. Трірі (тепер ФРН) в сім'ї адвоката. Після закінчення Трірської гімназії (1835) навчався на юрид. ф-ті спочатку в Боннському (1835—36), а потім у Берлінському (1836—41) ун-тах. В період навчання грунтовно ознайомився з філос. творами Г. В. Ф. *Гегеля* і зблизився з молодогегельянцями, які намагалися використати гегелівську ідеалістичну діалектику для критики феод. порядків у Пруссії. Першою наук. працею М. була докторська дисертація «Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура», яка містила ідею перетворення філософії на духовну зброю практичної перебудови світу. Загалом залишаючись у цей час на позиціях філос. ідеалізму, М. був уже переконаним революціонером і прагнув зробити з гегелівської філософії революц. і атеїстичні висновки. Революц.-демократичні погляди молодого М. склалися в період назрівання в ряді країн Зх. Європи бурж.-демократичних революцій. Розгортання в Зх. Європі, зокрема в Німеччині, пролет. визвольного руху (повстання сілезьких ткачів 1844 та ін.) визначило напрям формування поглядів молодого М., зумовило зрештою перехід його від революц. демократизму до пролет. комунізму, від ідеалізму до матеріалізму.

Ж. Маркс (Лонге).

Після закінчення ун-ту і захисту докторської дисертації в Йенському ун-ті (1841) М. збирався зайняти місце доцента в Боннському ун-ті, однак репресії феод. урядової верхівки проти прогресивних професорів змусили його відмовитися від свого наміру. У квітні 1842 М. почав співробітничати, а в жовтні 1842 став гол. редактором «*Рейнської газети*», яка під його керівництвом набула революц.-демократичного напряму і перетворилася на трибуну захисту інтересів широких трудящих мас. Це викликало посилення репресій щодо газети, в квітні 1843 її видання було заборонено. В період роботи в газеті внаслідок глибокого вивчення матеріальних умов життя широких нар. мас і публічного захисту їхніх інтересів у М. намітився перехід від революц. демократизму до наук. комунізму. Це особливо виявилось у його праці «До критики гегелівської філософії права» (не завершена; 1843), в якій він відкрито проголосив, що істинна демократія, справжнє народовладдя можливі лише за умови знищення приватної власності. У 1843 М. остаточно усвідомив наук. безплідність філос. ідеалізму й утвердився на позиціях матеріалізму. Цьому сприяли й його політ. незгоди з молодогегельянцями, що гостро виявились уже наприкінці 1842, а також ближче ознайомлення з творами нім. філософа-матеріаліста Л. *Фейєрбаха*. В червні 1843 М. одружився з Женні фон Вестфален (див. *Маркс* Женні), яка стала його другом, помічником у праці й боротьбі.

Оскільки в Німеччині не було умов для видання революц. органу, М. у жовтні 1843 виїхав до Франції і в Парижі разом з лівим гегельянцем А. *Руге* організував випуск журналу «Німецько-французький щорічник». Там М. встановив зв'язки з керівниками таємних робітн. товариств, зокрема з лідерами «*Союзу справедливих*», безпосередньо ознайомився з життям і революц. боротьбою франц. пролетаріату, вивчав історію франц. бурж. революції 18 ст. Все це дало змогу М. по-новому оцінити ідеї *утопічного соціалізму* і комунізму (вчення *Сен-Сімона*, Ш. *Фур'є*, Р. *Оуена* та ін.). На кінець 1843 — поч. 1844 він прийшов до твердого переконання, що ідеї соціалізму можна втілити в життя лише шляхом пролет. революції, що саме пролетаріат є тим суспільним класом, який покликаний знищити всі форми соціального гніту й побудувати безкласове, комуністичне суспільство. Вперше ідею про всесвітньо-історичну місію пролетаріату М. висловив у статті «До критики гегелівської філософії права. Вступ», опублікованій у «Німецько-французькому щорічнику» (лютий 1844). Згодом М. починає теоретично розробляти революц. пролет. світогляд, філос., екон. і політ. основи теорії наук. комунізму. Перший начерк теор. основ нового світорозуміння він дав у своїх «Економічно-філософських рукописах 1844 року». В них М. уперше з позицій класових інтересів пролетаріату піддав рішучій критиці вчення бурж. економістів про сутність капіталістичного привласнення. Матеріалістично переробляючи раціональні моменти гегелівської теорії *відчуження*, М. висунув ідею про історично минущий характер відчуження праці в процесі суспільного виробництва, показав, що ліквідація цього відчуження може настати лише зі знищенням приватної власності. Від «Економічно-філософських рукописів 1844 року» М. бере початок і провідна ідея марксистської філософії — про визначальну роль суспільно-історичної матеріальної практики в становленні людини і в розвитку людства. Проте в цілому рукописи М. 1844 являли собою лише початок формування марксистської філософії, в них ще виразно помітний вплив філософії Л. Фейєрбаха, зокрема її термінології.

Публіцистичну діяльність М. продовжував на сторінках нім. емігрантської газ. «Форвертс!», до співробітництва в якій він залучив Ф. *Енгельса*, що перебував на той час у Парижі (серпень 1844). Це була друга зустріч М. з Ф. Енгельсом (перше короткочасне знайомство відбулося в Кельні в листопаді 1842), яка виявила єдність їхніх поглядів і поклала початок великій творчій співдружності, спільній наук. діяльності і революц. боротьбі за визволення робітн. класу і всіх трудящих від капіталістичного гніту. Восени 1844 вони написали свою першу спільну працю «*Святе сімейство*» (1845), спрямовану проти філософії *молодогегельянства*, і сформулювали ряд важливих положень *діалектичного матеріалізму* та матеріалістичного розуміння історії, приділивши велику увагу застосуванню матеріалістичної діалектики до з'ясування ролі нар. мас в історії та обгрунтування істор. неминучості пролетарської революції.

Революц. діяльність М. у Парижі викликала занепокоєння правлячих кіл. 6.I 1845 франц. уряд під тиском прусської реакції видав розпорядження про висилання з Франції М. та деяких ін. співробітників газ. «Форвертс!». У лютому 1845 М. переїхав до Бельгії (в Брюссель). У квітні 1845 туди переїхав і Ф. Енгельс. Там вони вели активну боротьбу за ідейне й орг. згуртування представників робітн. соціалістичного руху різних країн з метою підготовки створення революц. пролет. партії. Навесні 1845 М. написав «Тези про Фейєрбаха», а восени 1845 М. і Ф. Енгельс приступили до написання другої спільної праці — «*Німецька ідеологія*». Взявши під захист матеріалістичну основу вчення Л. Фейєрбаха, М. і Ф. Енгельс

дали всебічну критику його філософії, а також ідеалізму молодогегельянців, концепцій нім. *«істинного соціалізму»* та деяких ін. нім. дрібнобурж. ідеологічних течій. У цих працях уперше було розкрито докорінну відмінність філософії марксизму від усіх попередніх і сучас. їй філос. учень, сформульовано основоположні принципи діалектичного матеріалізму, *історичного матеріалізму*. Висунення і дальша теор. розробка цих принципів знаменували справжній революц. переворот у філософії. У працях М. і Ф. Енгельса вона вперше перетворилася на стрункy систему знань про заг. закони і принципи практичної революц. перебудови світу. «Філософи,— писав М. у „Тезах про Фейєрбаха",— тільки по-різному п о я с н ю в а л и світ, але справа полягає в тому, щоб з м і н и т и його» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 4). У «Німецькій ідеології» М. і Ф. Енгельс сформулювали положення про те, що сусп. свідомість людей визначається їхнім сусп. буттям, показали вирішальну роль способу виробництва в усьому сусп. житті людей, розкрили об'єктивну діалектику розвитку *продуктивних сил* і *виробничих відносин*, *базису* і *надбудови*, заклали основи теорії класів і *класової боротьби*. Відкривши і сформулювавши об'єктивні закони сусп. розвитку, М. і Ф. Енгельс дали заг. характеристику екон., політ. та ідеологічних передумов пролет. революції, а також визначили осн. риси майбутнього комуністичного суспільства. Однак видати «Німецьку ідеологію» їм не вдалося (повністю її було опубліковано лише в СРСР 1932).

Одночасно з розробкою основ теорії наук. комунізму М. і Ф. Енгельс проводили велику революц. практичну діяльність щодо організації міжнар. революц. партії пролетаріату. В 1846 вони створили в Брюсселі Комуністичний кореспондентський комітет, а на початку 1847 почали активну підготовку реорганізації таємного робітн. т-ва «Союз справедливих» у революц. комуністичну партію. Разом з тим М. і Ф. Енгельс розгорнули рішучу боротьбу проти *прудонізму* та ін. реакційних дрібнобурж. утопічних теорій, які в той час мали вплив на робітн. орг-ції. У 1-й пол. 1847 М. написав працю *«Злиденність філософії»*, в якій піддав критиці теор. погляди *Прудона*, викриваючи їхній ідеалістичний характер, метафізичність та політ. реакційність, розкрив непримиренний антагоністичний характер суперечностей капіталістичної економіки, показавши, що єдино можливим способом розв'язання цих суперечностей є пролетарська революція. Вихід у світ цієї праці (липень 1847) був першим виступом М. у пресі з викладом основ свого матеріалістичного вчення про заг. закони сусп. розвитку та нових наук. ідей у галузі політ. економії. Влітку 1847 за участю М. і Ф. Енгельса відбулася реорганізація «Союзу справедливих» у *Союз комуністів* — першу пролет. партію, політ. девізом якої став всесвітньовідомий нині лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». М. заснував у Брюсселі громаду і окружний к-т Союзу комуністів, очолив їх, разом з Енгельсом створив Нім. робітн. товариство і вів у ньому пропаганду ідей наук. комунізму, почав співробітничати в «Німецько-Брюссельській газеті», яка під впливом М. і Ф. Енгельса стала органом комуністичної і демократичної пропаганди. 29.IX—8.XII 1847 М. разом з Ф. Енгельсом взяв активну участь у роботі 2-го конгресу Союзу комуністів у Лондоні, який доручив їм виробити програму Союзу у формі маніфесту. Протягом грудня 1847 — січня 1848 вони написали, а в лютому 1848 опублікували *«Маніфест Комуністичної партії»* — програмний документ марксизму, в якому вперше дано цільний, систематичний виклад його осн. складових частин: філософії, політ. економії і наук. соціалізму. В ньому закладено основи вчення про *диктатуру пролетаріату*, сформульовано положення про роль комуністичної партії як авангарду пролетаріату, обгрунтовано принципи пролет. *інтернаціоналізму*.

Вихід «Маніфесту Комуністичної партії» збігся з *революцією 1848* у Франції, під впливом якої посилився революц. рух і в ін. країнах Європи. М. узяв активну участь у революц. русі в Бельгії. Вночі проти 4.III 1848 М. заарештовано і після 18-годинного ув'язнення вислано з країни. 5.III 1848 М. прибув до Парижа, куди його запросив тимчасовий уряд Франц. республіки. Тут він, за повноваженням лондонського і брюссельського комітетів Союзу комуністів, створив і очолив новий Центр. Комітет Союзу. У зв'язку з початком революції в Німеччині 11.IV 1848 М. разом з Ф. Енгельсом прибули до Кельна. Там вони організували відрядження емісарів Центр. Комітету Союзу комуністів у центри робітн. руху Німеччини для створення нових громад Союзу і відкриття робітн. товариств, зв'язалися з членами Союзу в різних містах Німеччини і Франції, організували видання щоденної політ. газети — *«Нової Рейнської газети»*. Протягом 1848—49 на сторінках газети М. і Ф. Енгельс опублікували ряд статей, у яких обстоювали необхідність революц. об'єднання Німеччини як найважливішого завдання бурж.-демократичної революції, закликали пролетаріат очолити загальнодемократичну боротьбу, викривали зрадницьку політику ліберальної буржуазії, критикували хитання дрібнобурж. демократії. Вони рішуче підтримували нац.-визвольний рух польського, чеського та ін. народів Європи, викривали реакційну зовн. політику рос. царизму. 11.V 1849 прусський уряд, скориставшись поразкою революції, вислав М. за межі Пруссії. М. змушений був знову переїхати до Парижа. Але, наляканий революц. рухом, франц. уряд вислав М. з країни. 24.VIII 1849 він виїхав у Лондон, де прожив до кінця життя. Там М. відновив діяльність Центр. Комітету Союзу комуністів, узяв участь у роботі Просвітницького товариства нім. робітників і Комітету допомоги нім. емігрантам, організував видання журналу «Нова Рейнська газета. Політико-економічний огляд», 6 номерів якого вийшли 1850 в Гамбурзі. На його сторінках М. виступив з рядом присвячених підсумкам революцій 1848—49 у Франції й Німеччині статей, які згодом Ф. Енгельс перевидав окремою книгою під назвою «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.». У березні 1850 М. і Ф. Енгельс написали «Звернення Центрального Комітету до Союзу комуністів», у якому дали аналіз уроків революції 1848—49 в Німеччині і накреслили перспективи дальшої революц. боротьби, заходи до зміцнення Союзу і створення самостійної пролет. партії, розробили її тактику в майбутній революції. У 1851 прусська поліція заарештувала ряд керівних діячів Союзу і на підставі фальшивих документів організувала проти них 1852 в Кельні процес, який М. затаврував у брошурі «Викриття про кельнський процес комуністів» (див. *Кельнський процес комуністів 1852*). У зв'язку з контрреволюц. переворотом Луї Бонапарта у Франції (2.XII 1851) М. написав працю *«Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта»*. У творах, присвячених узагальненню досвіду бурж. революції 1848—49,— «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.», «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» та ін.— особливо значним надбанням марксизму була дальша творча розробка теорії класової боротьби і соціальної революції. М. і Ф. Енгельс сформулювали важливі положення про істор. необхідність *союзу робітничого класу і селянства* в бурж.-демократичній і соціалістичній революціях, про *гегемонію пролетаріату* в обох революціях, висунули ідею *безперервної революції*, переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. Цю ідею розвинув пізніше В. І. Ленін у своїй теорії переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. У «Класовій боротьбі у Франції з 1848 по 1850 р.» М. уперше застосував термін «диктатура пролетаріату» для визначення політ. влади робітн. класу. В праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» М. сформулював важливу ідею про істор. необхідність зламу бурж. держ. машини для перемоги пролетарської революції.

В умовах глибокої реакції, що охопила Європу після поразки революцій 1848—49, М. зазнав жорстоких переслідувань. З семи дітей М. вижили тільки три дочки — Женні, Лаура і Елеонора (див. *Маркс* Женні, *Маркс* Лаура, *Маркс* Елеонора). Не раз його рятувала від злиднів допомога Ф. Енгельса. У цих надзвичайно тяжких умовах М. розпочав титанічну роботу по дослідженню екон. закономірностей капіталізму, створив свою першу фундаментальну екон. працю «До критики політичної економії» (1859) і приступив до написання свого гол. твору — *«Капіталу»*. Наріж-

Будинок у місті Трірі, де народився К. Маркс.

Пам'ятник К. Марксу в Москві. Скульптор Л. Ю. Кербель. 1961.

ним каменем екон. вчення М. є теорія *додаткової вартості*. М. уперше науково розкрив суть капіталістичної експлуатації, обґрунтував історично минущий характер капіталістич. ладу, незаперечно довів неминучість соціалістич. революції. Осн. зміст екон. відкриттів М., і насамперед «Капіталу», становлять об'єктивні екон. закономірності виникнення, розвитку й істор. краху капіталізму — останньої антагоністичної суспільно-екон. формації. «Капітал» завдав нищівного удару бурж. ідеології, озброїв робітн. клас наук. знанням соціальних причин його поневолення та засобів визволення від експлуатації. Створення М. теорії додаткової вартості — відкриття закономірностей капіталізму — завершило перетворення соціалізму з утопії на науку. Величезне істор. значення має «Капітал» і в розвитку марксистської філософії — діалектичного та історичного матеріалізму. В процесі своїх досліджень М. уперше здійснив практичне застосування принципів діалектичного способу мислення і матеріалістичного розуміння історії до конкретного наук. аналізу екон. явищ сусп. життя. Відкривши в результаті цього об'єктивні закони капіталізму, М. тим самим практично довів наук. правильність діалектико-матеріалістичного підходу до вивчення дійсності. «Капітал» перетворив матеріалістичне розуміння історії з наук. гіпотези на наук. теорію. «Капітал» збагатив матеріалістичне розуміння історії багатьма новими положеннями, дальшою, детальнішою розробкою ряду основоположних принципів і категорій історичного матеріалізму. «Капітал» — енциклопедія марксистської *діалектичної логіки*. В цій праці вперше дістали систематичну теор. розробку принципи діалектичної логіки як теорії пізнання. «Коли Маркс,— писав В. І. Ленін,— не залишив „Логіки“ (з великої букви), то він залишив логіку „Капіталу“...» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 282). Створення «Капіталу» було справжнім наук. подвигом М., справою всього його життя.

Наприкінці 50-х — на поч. 60-х рр. у Європі настав період пожвавлення демократичних рухів. М. знову поринув у практичну діяльність щодо безпосереднього керівництва революц. виступами робітничого класу. 28.IX 1864 в Лондоні було засновано «Міжнародне товариство робітників» (див. *Інтернаціонал 1-й*). Його організатором і вождем, автором осн. документів був М. Під керівництвом М. 1-й Інтернаціонал об'єднав робітн. рух багатьох країн. На прохання *Російської секції 1-го Інтернаціоналу* М. був її представником (секретарем-кореспондентом) у Генеральній раді Товариства в Лондоні. Рос. секція підтримувала М. в боротьбі проти *анархізму* й *бакунізму*.

З великим піднесенням зустрів М. звістку про проголошення *Паризької комуни 1871*. Щоб допомогти паризьким комунарам, М. через секції 1-го Інтернаціоналу звернувся з закликом розгорнути в усіх країнах кампанію на захист Комуни. Через надійних людей, зокрема члена Рос. секції Є. Л. Тумановську (*Дмитрієву*), П. Л. *Лаврова*, М. передавав письмові й усні інструкції, поради комунарам. Теор. узагальнення досвіду Паризької комуни дав М. у своїй праці *«Громадянська війна у Франції»*. У ній М. показав, що держ. формою диктатури пролетаріату може бути лише політ. організація типу Паризької комуни, що виникла після зламу бурж. держ. машини.

Багато сил віддав М. боротьбі за створення і зміцнення робітн. с.-д. партій у країнах Європи. М. зустрічався і підтримував дружні стосунки з керівником соціалістич. руху в Данії Л. Піо, з лідерами Робітничої партії Франції Ж. *Гедом* і П. *Лафаргом* та ін. За ініціативою М. 1869 на конгресі в Ейзенаху було створено *Соціал-демократичну партію Німеччини* на чолі з А. *Бебелем* і В. *Лібкнехтом*. Утворення масових с.-д. партій вимагало від М. і Ф. Енгельса посилення боротьби за ідейну чистоту програмних принципів наук. комунізму, проти опортуністичних помилок ряду керівників цих партій. Важливе значення в боротьбі проти міжнар. опортунізму мала праця М. *«Критика Готської програми»*. Критикуючи помилкові положення цієї програми, М. підкреслив класовий характер бурж. д-ви, показав, що програмні принципи наук. комунізму вимагають визнання істор. необхідності *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму* і що державна цього періоду не може бути нічим іншим, як революц. диктатурою пролетаріату. В «Критиці Готської програми» М. розробив основи вчення про дві фази в розвитку комуністичної суспільно-екон. формації — соціалізм і комунізм, сформулював ряд важливих положень про шляхи переходу до комунізму. Керуючи революц. боротьбою міжнар. пролетаріату, М. велику увагу приділяв Росії, куди поступово переміщувався центр революц. руху. Він вивчав її історію, писав про неї спец. статті і розвідки, зокрема про воєнні дії рос. військ у *Кримській війні 1853—56*, про зовн. торгівлю Росії, про скасування кріпосного права 1861. У листопаді 1869 М. почав вивчати рос. мову. Він читав мовою оригіналу мемуари О. І. Герцена «Тюрма і заслання», праці М. Г. Чернишевського, твір М. Є. Салтикова-Щедріна «Пани ташкентці», книгу В. В. Берві-Флеровського «Становище робітничого класу в Росії» та ін. М. досліджував зем. відносини в Росії, маючи намір використати ці матеріали при написанні розділу про зем. ренту в 3-му томі «Капіталу». На основі вивчення історії Росії й її тогочасного становища М. уже в 70-х рр. зробив висновок про назрівання великої революції в Росії. «Революція почнеться на цей раз на Сході»,— писав М. у листі до Ф. А. Зорге 27.IX 1877 (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 225). М. листувався з В. І. *Засулич*, Г. О. *Лопатіним*, М. Ф. *Данієльсоном*, П. Л. Лавровим, М. І. *Утіним* та ін. діячами революц. руху, сприяв поширенню ідей наук. соціалізму в Росії. У листі до А. Бебеля 14.IX 1886 Ф. Енгельс писав про М.: «Я не знаю нікого, хто б так добре, як він, знав Росію, її внутрішнє і зовнішнє становище» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 421—422). М. цікавився й історією України. Він вивчав і конспектував істор. праці М. І. *Костомарова* «Бунт Стеньки Разіна» та «Гетьманство Виговського», читав політ. памфлети М. П. *Драгоманова* і написану ним доповідь «Українська література, переслідувана російським урядом», подану європ. літ. конгресові 1878 у Парижі. М. високо оцінював роль *Запорізької Січі* в історії укр. народу, назвавши її «козацькою республікою» (Архив Маркса и Энгельса, т. 8, с. 154), відзначав розмах сел. повстань на Україні напередодні і після реформи 1861. М. особисто був знайомий з доцентом Київ. ун-ту М. І. *Зібером*, який популяризував його екон. вчення. Про книгу Зібера «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо» М. відізвався як про цінну книгу (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 20). М. познайомився і листувався з укр. революціонером-демократом С. А. *Подолинським*, був особисто знайомий з революц. народником І. Ф. *Фесенком*, прочитав і позитивно оцінив рецензію на «Капітал» магістра Харківського ун-ту І. Г. *Кауфмана*.

Напружена розумова праця, а також постійні матеріальні нестатки підірвали здоров'я М. На 65-му році життя він помер. Похований М. на Хайгетському кладовищі у Лондоні (1956 встановлено пам'ятник, скульптор Л. Бредшоу). На могилу М. було покладено вінки від студентів Петербурга, Москви й Одеси; П. Л. Лавров надіслав з Парижа звернення «Від російських соціалістів». Після смерті М. керувати міжнар. революц. рухом продовжував Ф. Енгельс. На його плечі лягли доопрацювання і видання 2-го і 3-го томів «Капіталу», написаних М. лише начорно, та ін. праць М. Відзначаючи роль Ф. Енгельса в завершенні 2-го і 3-го томів «Капіталу», В. І. Ленін писав, що «ці два томи „Капіталу“ — праця двох: Маркса і Енгельса» (Повне зібр. тв., т. 2, с. 12).

Уперше марксистські ідеї почали проникати в Росію, зокрема на Україну, ще в 40-х рр. 19 ст. Наприкінці 60-х рр. з'явилися перші переклади праць М. рос. мовою. В 1869 вийшов у світ рос. мовою «Маніфест Комуністичної партії», 1872 — 1-й том «Капіталу». Особливо широко марксизм розповсюджувався в Росії й на Україні у 80-х — на поч. 90-х рр., коли в найбільших пром. центрах виникли перші нелегальні марксистські гуртки й орг-ції. У 1883 за кордоном Г. В. *Плеханов* створив *групу «Визволення праці»*, яка переклала рос. мовою і видала ряд творів М. У 1894 марксистський гурток студентів Київ. ун-ту перевидав «Маніфест Комуністичної партії» і брошуру М. «Товар, гроші і капітал». У 1898 в Києві легально видано працю М. «Злиденність філософії». На Україні поширювались і рукописні примірники праць

М. Першим поширювачем і перекладачем творів М. у Сх. Галичині, яка входила тоді до складу Австро-Угорської імперії, був І. Я. Франко. У 1879 він переклав укр. мовою 24-й розділ «Капіталу» М., однак через поліцейські переслідування і брак коштів цей переклад не був опублікований за життя письменника і побачив світ лише 1926. У 1902 у Львові вийшов укр. мовою «Маніфест Комуністичної партії».

Новий етап у розвитку й поширенні ідей марксизму пов'язаний з ім'ям і діяльністю В. І. Леніна. Великий теоретик, геніальний продовжувач учення основоположників наук. комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін за нових умов класової боротьби пролетаріату не лише сприйняв їхню теор. спадщину, а й творчо розвинув її, збагатив і підніс на нову височінь. Завдяки титанічній діяльності В. І. Леніна і створеної ним більшовицької партії вчення М. стало здобутком революційного робітничого класу Росії.

Ідеї марксизму-ленінізму, оволодівши масами, стали тією матеріальною силою, що забезпечила здійснення соціалістичної революції в Росії. Перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції* — найвеличніший тріумф марксизму-ленінізму, найяскравіше підтвердження життєвості й непереборної сили вчення Маркса — Енгельса — Леніна, яке, глибоко аналізуючи процеси сусп. життя, творчо розвивають КПРС, ін. марксистсько-ленінські партії. Побудова розвинутого соціалізму в СРСР, вихід соціалізму за межі однієї країни й утворення світової соціалістичної співдружності, крах колоніальної системи імперіалізму, могутнє зростання комуністичного і робітн. руху — новий тріумф марксизму-ленінізму, нове підтвердження сили і правоти марксистсько-ленінської теорії. «Учення Маркса всесильне, тому що воно правильне»,— писав В. І. Ленін (Повне зібр. тв., т. 23, с. 39). Істор. розвиток людського суспільства неухильно веде до комунізму, наук. обґрунтування якого вперше дав М. Сила і життєвість марксизму-ленінізму полягає в тому, що це вчення виражає об'єктивні закономірності історії, відповідає реальним потребам соціального прогресу.

Твори М. стали надбанням найширших кіл трудящих (див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса*). Наук. вивчення й публікацію його спадщини здійснює *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*. У 1960 в Москві створено Музей К. Маркса і Ф. Енгельса, в 1961 відкрито пам'ятник К. Марксу (скульптор Л. Ю. Кербель). Портрет див. на окремому аркуші, с. 368—369.

Тв.: Рос. перекл.— Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 1—49. М., 1954—74; Архив Маркса и Энгельса, т. 1—15. М., 1932—73; Укр. перекл.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1—42. К., 1958—80; Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953

Літ. Енгельс Ф. Карл Маркс. К., 1968; Ленін В. І. Маркс, Енгельс, марксизм. К., 1976; Основоположник наукового комунізму. Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса. К., 1968; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; Карл Маркс. Биография. М., 1975; Степанова Е. А. Карл Маркс. Краткий биографический очерк. М., 1978; Меринг Ф. Карл Маркс. История его жизни. Пер. с нем. М., 1957; Лапин Н. И. Молодой Маркс. М., 1976; К. Маркс и Ф. Энгельс и революционная Россия. М., 1967; Котов В. Н. К. Маркс, Ф. Енгельс і Росія. К., 1971; Конюшая Р. П. Карл Маркс и революционная Россия. М., 1975; Ойзерман Т. И. Формирование философии марксизма. М., 1974; Федосеев П. Н. Марксизм в XX веке. Маркс, Энгельс, Ленин и современность. М., 1977; Мамут Л. С. Карл Маркс как теоретик государства. М., 1979; Шморгун П. М. Карл Маркс і Україна. К., 1980; Литературное наследство К. Маркса и Ф. Энгельса. История публикации и изучения в СССР. М., 1969; Прижизненные издания и публикации произведений К. Маркса и Ф. Энгельса. Библиографический указатель, ч. 1—2. М., 1974—77; Русские книги в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1979; К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. Указатель литературы. М., 1978; Багмут Й. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик. Х., 1965.

В. І. Шинкарук. П. М. Шморгун.

МАРКС, Лафарг (Marx. Lafargue) Лаура (26.IX 1845, Брюссель — 25.XI 1911, Париж) — дійчка франц. робітн. руху. Друга дочка К. *Маркса*. В 1868 одружилася з П. *Лафаргом*. З 1868 жила у Франції. Після падіння *Паризької комуни 1871* разом з чоловіком — в еміграції (до 1882). Була активним діячем Робітн. партії (ств. 1879), брала участь в організації страйків. Співробітничала в соціалістич. пресі. Переклала франц. мовою ряд праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Вітала *революцію 1905—07 в Росії*. Разом з чоловіком покінчила життя самогубством.

МАРКСИЗМ-ЛЕНІНІЗМ — створена К. *Марксом*, Ф. *Енгельсом* і В. І. *Леніним* наука, що являє собою цілісну систему філософських, економічних соціально-політичних ідей та поглядів і виражає корінні інтереси робітничого класу, всіх трудящих світу. М.-л. досліджує найзагальніші закони матеріального світу й мислення, закономірності екон., соціального, політ. і духовного розвитку суспільства, переходу людства до соціалізму, становлення і розвиток комуністич. сусп.-екон. формації. Його складовими частинами є марксистсько-ленінська філософія, *політична економія* і *науковий комунізм*. Марксизм виник у 40-х рр. 19 ст., коли в найрозвинутіших країнах Європи загострились антагонізми між буржуазією і пролетаріатом, виявились необхідність і можливість теор. узагальнення практики революц. виступів робітн. класу, озброєння його передовим світоглядом і наук. програмою боротьби. К. Маркс і Ф. Енгельс критично переробили й розвинули найбільш суттєве, цінне й прогресивне, що нагромадила раніше людська думка. Гол. теор. джерелами марксизму є *класична німецька філософія*, англ. *класична буржуазна політична економія*, франц. *утопічний соціалізм*. Виникнення марксизму стало революц. переворотом у сусп. науках.

У нових істор. умовах, в епоху імперіалізму й пролет. революцій В. І. Ленін розвинув революц. вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, збагатив принципово важливими положеннями всі складові частини марксизму, відкрив новий етап у його розвитку. Теоретично неспроможними й політично реакційними є спроби бурж. ідеологів і ревізіоністів відокремити ленінізм від марксизму, обмежити його будь-яким регіоном світу чи минулою епохою, спростувати його істинність і універсальну значимість. «Немає і не може бути марксизму без того нового, що вніс у його розвиток Ленін. **Ленінізм — це марксизм сучасної епохи, єдине, цілісне вчення міжнародного робітничого класу, яке безперервно розвивається**» (**«Про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна»**. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 4). КПРС, братні партії на основі узагальнення суспільної, революційної практики, досягнень сучас. науки колективними зусиллями постійно збагачують М.-л., ведуть принципову боротьбу проти бурж. ідеології, *реформізму, ревізіонізму* і *догматизму*. Значний вклад у теорію і практику М.-л. внесли з'їзди КПРС, ін. марксистсько-ленінських партій, наради комуністичних і робітн. партій, теор. і політ. документи КПРС і міжнар. комуністичного руху. Завдяки глибокій наук. обґрунтованості і достовірності, нерозривному зв'язкові з революц. практикою М.-л. діє, живе й перемагає, втілюється в життя.

Л. Маркс.

М.-л. є світоглядом робітн. класу, його партії, дає теоретично узагальнене матеріалістично-діалектичне уявлення про світ у цілому, місце людини в ньому, способи його пізнання, науково обґрунтовує екон., соціально-політ., моральні, естетичні, філос. та ін. погляди, ідеали, заг. орієнтири освоєння нагромадженого людством соціального досвіду, магістральні шляхи революц. перетворення дійсності. Формування матеріалістичного, наук. світогляду у трудящих є серцевиною ідейно-політ., виховної роботи Комуністичної партії. Філос. основою М.-л. є *діалектичний матеріалізм*, що являє собою цілісну систему *принципів, законів, категорій* та *понять*. «В цій філософії марксизму, вилитій з одного куска сталі, не можна вийняти жодної основної посилки, жодної істотної частини, не відходячи від об'єктивної істини, не падаючи в обійми буржуазно-реакційної брехні» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 320).

Марксистсько-ленінська філософія матеріалістично розв'язує *основне питання філософії*, тобто визнає первинним *матерію, буття, природу*, а вторинним — *свідомість, мислення*, вважає, що людська свідомість здатна правильно відображати об'єктивний світ (див. *Відображення теорія*). Домарксівський матеріалізм був метафізичним (див. *Метафізичний матеріалізм*). У марксистській філософії матеріалізм перебуває в органічній єдності з *діалектикою*. Об'єктивною основою такої єдності є нерозривний зв'язок матерії

та її *руху*. Суттю, ядром діалектики є вчення про *суперечність* як джерело всякого руху. Матеріалістична діалектика є найзагальнішим, науково-філос. методом пізнання (див. *Пізнання теорія*) й перетворення дійсності. На основі її принципів формуються й застосовуються загальнонаук. і спеціальнонаук. методи дослідження. її ідеями пройнята вся наук. система М.-л. і заснована на ньому революційно-практична діяльність партії робітн. класу. «Застосування матеріалістичної діалектики до перероблення всієї політичної економії, з основи її,— до історії, до природознавства, до філософії, до політики і тактики робітничого класу,— ось що найбільше цікавить Маркса і Енгельса, ось у чому вони вносять найбільш істотне і найбільш нове, ось у чому їх геніальний крок вперед в історії революційної думки» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 24, с. 252). До виникнення марксизму всі сусп. теорії були ідеалістичними. Поширивши осн. принципи філос. матеріалізму на пізнання суспільства, основоположники М.-л. створили істор. матеріалізм — науку про найзагальніші закони функціонування й розвитку суспільства, філос теорію й методологію соціального пізнання й дії. В структурі істор. матеріалізму центральне місце належить марксистському вченню про *суспільно-економічну формацію*, матеріальне *виробництво* як основу сусп. розвитку, *базис і надбудову*, *народ* як творця історії, про *класову боротьбу* як рушійну силу розвитку антагоністичних суспільств, про *революцію соціальну* як засіб переходу від однієї формації до іншої, про сутність *людини* як сукупності *суспільних відносин*. Істор. матеріалізм являє собою єдність соціально-філос., загальносоціологічної й загальноістор. теорій. Марксистсько-ленінська політ. економія досліджує сусп. відносини, що складаються в процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання благ, необхідних для життя людей. Вона вивчає як заг. закони, притаманні екон. розвиткові суспільства в цілому, так і закони, властиві окремим формаціям. Основоположники М.-л. обгрунтували екон. неминучість революц. зміни капіталізму комуністич. суспільством. Учення Маркса про *додаткову вартість* розкрило сутність капіталістич. експлуатації. «Учення про додаткову вартість є наріжний камінь економічної теорії Маркса» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 23, с. 44). Визначним вкладом в теорію марксизму є вчення В. І. Леніна про *імперіалізм*, дослідження особливостей діяння закону нерівномірності екон. і політ. розвитку капіталізму на його монополістичній стадії, висновок про можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох або навіть в одній, окремо взятій, країні, створення основ політичної економії соціалізму, вчення про *перехідний період від капіталізму до соціалізму*, висунення принципових положень про *розвинуте соціалістичне суспільство*. Наук. комунізм, грунтуючись на діалектичному та істор. матеріалізмі й політ. економії, досліджує об'єктивні соціальні, політ. і ідеологічні закономірності революц. переходу людства від капіталізму до соціалізму, побудови комуністичного суспільства.

Вчення про всесвітньо-історичну місію робітн. класу як могильника капіталізму і творця комунізму є гол. в М.-л. та його складовій частині — наук. комунізмі. М.-л. обгрунтовує необхідність і шляхи створення й розвитку самостійної політ. партії робітн. класу, здійснення *соціалістичної революції*, встановлення й зміцнення *диктатури пролетаріату*. Неоціненним вкладом у М.-л., у теорію і практику комуністичного будівництва є *ленінський план побудови соціалізму в СРСР*, здійснення *національної програми КПРС*, створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* — першої в світі багатонац. соціалістичної д-ви. Досягненнями марксистсько-ленінської науки є розроблені *Комуністичною партією Радянського Союзу* і братніми комуністичними партіями положення про розвинуте соціалістичне суспільство, про шляхи побудови комунізму, висновок про те, що в процесі створення зрілого соціалістичного суспільства диктатура пролетаріату переростає в загальнонар. соціалістичну державу, а комуністична партія, залишаючись партією робітн. класу, стає авангардом, партією всього народу, вчення про *радянський народ* як нову істор. спільність людей, про *світову систему соціалізму* як новий тип екон., політ і культур. відносин між народами й державами, головну революційну силу сучасності.

Важливими документами творчого М.-л. є рішення XXIII, XXIV, XXV з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, нова *Конституція СРСР*, праці Л. І. Брежнєва, ін. керівників партії.

КПРС, братні компартії розробили питання про неминучість поглиблення *загальної кризи капіталізму* в сучас. епоху, про розвиток революц. руху робітн. класу, класових союзників пролетаріату в боротьбі за демократію і соціалізм, про розвиток національно-визвольного руху, про *мирне співіснування* д-в з різним суспільним ладом і боротьбу за *мир* як важливу умову боротьби за демократію, соціальне та нац. визволення й соціалізм, про захист соціалістич. Вітчизни тощо.

Історія, сучас. сусп. життя переконливо підтверджують правоту ідей М.-л. Істинність М.-л. надає йому дійової сили, зумовлює величезну організуючу й перетворюючу роль у світовому розвитку. Марксизм-ленінізм є науковим фундаментом усієї практичної діяльності комуністичних і робітничих партій. Знання об'єктивних законів розвитку суспільства, наук. узагальнення уроків історії, революц. досвіду надають партії можливість виробляти і здійснювати правильну політику, програму, стратегію і тактику. М.-л.— наук. основа керівництва будівництвом соціалізму і комунізму, формування й реалізації планів екон., соціального і духовного розвитку суспільства. КПРС науково визначила шляхи й умови комуністичного будівництва в СРСР. Вона висунула завдання створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення техніки, технології й організації виробництва, органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму, розробила *економічну стратегію КПРС*, найвищою метою якої є неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу. Засобами досягнення цієї мети є динамічний і пропорційний розвиток суспільного виробництва, підвищення його ефективності, прискорення *науково-технічного прогресу*, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості праці в усіх ланках нар. г-ва. Партія визначила осн. напрями вдосконалення екон., соціальних, політ., ідеологічних, нац., організаційних та ін. відносин соціалістичного суспільства й переростання їх у комуністичні (див. *Соціальна програма КПРС, Аграрна політика КПРС, Національна політика КПРС, Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*). Посилюється, розвивається ідеологічна, виховна функція М.-л. Зростає його роль у визначенні осн. шляхів і умов формування людини комуністичного суспільства, вихованні у трудящих комуністичної свідомості і моралі, здійсненні комплексного підходу до виховання, вдосконаленні всієї ідейно-політ. і виховної роботи парт., держ. і громадських орг-цій (див. *Ідеологічна робота КПРС, Комуністичне виховання*). Керуючись ідеями М.-л., рад. народ веде успішну боротьбу за забезпечення сприятливих міжнар. умов комуністичного будівництва в СРСР, гарантування безпеки країни, зміцнення позицій світового соціалізму, підтримує боротьбу народів за нац. визволення й соціальний прогрес, сприяє зміцненню миру і розвиткові міжнар. співробітництва. «Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму» [Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К.. 1977, с. 7].

М.-л. є науковою ідеологією міжнар. робітн. класу. На його основі відбувається розширення й зміцнення рядів марксистсько-ленінських партій, будуються й розвиваються взаємовідносини між комуністичними і робітн. партіями (див., зокрема, *Ідеологічне співробітництво марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн*). На основі принципів М.-л. і пролет. *інтернаціоналізму* згуртовується *міжнародний комуністичний рух*. *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969* відзначила, що «весь досвід світового соціалізму,

робітничого і національно-визвольного руху підтвердив міжнародне значення марксистсько-ленінського вчення» (Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. К., 1969, с. 299). М.-л.— володар дум передового людства, він суттєво впливає на напрям, характер, шляхи, форми, способи й темпи сучас. світового розвитку.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. т. 1—42. К., 1958—80; Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1—55. К., 1969 — 78; Про 70-річчя II з'їзду РСДРП. Постанова Центрального Комітету КПРС від 4 квітня 1973 р. К., 1973; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Основоположник наукового комунізму. Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса. К., 1968; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970; Про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. К., 1979; Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року К., 1979; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. т. 1—5. К., 1965—74; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969. *В. І. Куценко.*

МАРКУ́ЗЕ (Marcuse) Герберт (19.VII 1898, Берлін — 30.VII 1979, Каліфорнія) — нім.-амер. бурж. філософ, соціолог, представник *франкфуртської школи.* Центр. місце у системі філос. і соціологічних ідей М. посідає суб'єктивно-ідеалістична «критична теорія», яка заперечує сусп.-істор. закономірність розвитку суспільства. На думку М., істор. прогрес приводить до посилення гноблення людини. Тому свобода індивіда полягає у «великій відмові» від сучас. цивілізації (за М., це т. з. одновимірне суспільство), яка через механізм потреб формує новий тип масової людини (т. з. одновимірна людина). Свідомість її легко стає об'єктом маніпуляції, внаслідок чого людина втрачає соціально-критичну позицію. Революція — це «анархічний бунт», рушійною силою якого виступає не робітн. клас, який, на думку М., «інтегрований» в існуючій системі і тому втрачає революційність, а «неінтегровані елементи» — народи «третього світу», інтелігенція і студентство капіталістичних країн, люмпен-пролетаріат. Таким чином, М. підмінює конкретний аналіз законів сучас. капіталізму аналізом абстрактно-суб'єктивних конструкцій, реальні суперечності капіталістичного суспільства — спекулятивними суперечностями між суттю людини та її існуванням, що призводить до заперечення якісної відмінності капіталістичної і соціалістичної систем, до *антикомунізму.* *Л. К. Куличенко.*

МА́РКУС-НЕ́ККЕР, Центральнотихоокеанські гори — підводне підняття на дні Тихого ок., у його зх. частині, між о-вами Маркус і Неккер у групі Гавайських о-вів Довж. бл. 4500 км, шир. 500—1000 км, відносна вис. до 500 м. Поверхня погорбована, окремі надводні вершини утворюють острови.

МА́РКУШ Олександр Іванович (2.XI 1891, м. Хуст, тепер Закарп. обл. — 27.X 1971, там же) — укр. рад. письменник, фольклорист і педагог. Літ. діяльність почав 1921. Перша зб. оповідань — «Виміряли землю» (1925). В оповіданнях (збірки «Ірену засватали», 1941; «Коровку гнали», 1943), у повісті «Юлина» (1942) змалював тяжку долю закарпатського селянина в умовах капіталізму. В творах, написаних після 1945, показав розквіт нового життя на Закарпатті. Перекладав твори угор. письменників.

Тв.: Світанок Тисі усміхнувся. Ужгород, 1966; Дорога в Широке. Ужгород, 1978; Рос. перекл.— Мараморошские рассказы. М., 1963.

О. В. Мишанич.

МАРКШЕЙДЕРІ́Я (нім. Markscheiderei, від Mark — межа і scheiden — розділяти) — галузь *гірничої науки,* пов'язана з просторово-геометр. вимірюваннями (маркшейдерськими зніманнями) в надрах Землі або на відповідних ділянках її поверхні при розробленні й експлуатації родовищ корисних копалин і гірничо-буд. роботах. Виникла водночас з розвитком *гірничої справи.* До осн. завдань М. належать: вивчення форм залягання і властивостей корисних копалин; детальне знімання *гірничих виробок* або *підземних споруд* з подальшим зображенням їх на планах, картах чи розрізах; розв'язування гірничо-геометр. задач, що виникають при буд-ві й експлуатації гірничих або ін. підприємств з підземними спорудами та комунікаціями. Крім того, завданнями М. є: контроль за раціональним розробленням родовищ корисних копалин, облік і аналіз на шахті або руднику руху запасів, видобутку і втрат корисних копалин; вивчення процесів зсування гірських порід над виробленим простором; охорона надр від хижацької і неправильної розробки. Маркшейдерські роботи виконують за допомогою *далекомірів, гірокомпасів, нівелірів, теодолітів,* лазерних приладів тощо. На гірничих підприємствах, а також у спеціалізованих проектних і буд. організаціях М. звичайно виділена в окрему службу. В СРСР проблеми М. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті гірничої геомеханіки і маркшейдерської справи (Ленінград, один з філіалів ін-ту — у Донецьку), у Дніпропетровському гірничому, Донецькому політех., Криворізькому гірничорудному ін-тах тощо.

Літ.: Федоров Б. Д., Коробченко Ю. В. Основы геодезии и маркшейдерского дела. М., 1978; Маркшейдерское дело. М., 1979; Ушаков И. Н. Горная геометрия. М., 1979.

В. О. Сазонов.

МАРЛІ́НСЬКИЙ О. (1797—1837) — декабрист, рос. письменник. Див. *Бестужев* О. О.

МА́РЛО (Marlowe) Крістофер (6. II 1564, Кентербері — 1.VI 1593, Дептфорд) — англ. поет і драматург епохи Відродження. Від героїзації виняткової людини у драмі «Тамерлан Великий» (1590) М. переходить до розкриття трагічних суперечностей бунтівника-індивідуаліста в драмі «Трагічна історія доктора Фауста» (1589, вид. 1604) і до сатири на хижацтво лихваря в драмі «Мальтійський єврей» (вид. 1633). В істор. хроніці «Едуард II» (вид. 1594) засуджував феод. монархію, в трагедії «Паризька різня» (незакінч.) — католицький фанатизм. За релігійне вільнодумство і республіканські настрої убитий агентами таємної поліції.

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения. М., 1961.

Літ.: Парфёнов А. Т. Кристофер Марло. М., 1964. *Б. Б. Бунич-Ремізов.*

МА́РЛЯ (від франц. marli — серпанок) — легка прозора *бавовняна тканина* полотняного *переплетення ниток.* Гігроскопічна, дірчаста. Найчастіше буває вибіленою, рідше — сировою. М. використовують як перев'язувальний матеріал, у швейному виробн. тощо.

МАРМАРО́Ш-СІГЕ́ТСЬКІ СУДОВІ ПРОЦЕ́СИ 1904—06 і 1913—14 — судові розправи австро-угор. уряду над селянами Закарпаття, які брали активну участь у нац.-визвольному русі, в боротьбі за возз'єднання з Україною і Росією. Однією з форм нац.-визвольної боротьби був масовий перехід селян з уніатства до православ'я. Одним з найбільших центрів «православного руху» стала Мармароська жупа на Закарпатті. Щоб придушити сел. рух, австро-угор. уряд вдався до репресій, звинувачуючи учасників руху в «державній зраді». В лютому 1904 в Мармарош-Сігеті було організовано суд. процес над 22 селянами, з яких 9 було засуджено до різних строків тюремного ув'язнення і сплати штрафу. Виступи селян відбулися і 1906 в ін. жупах. Проте репресії не спинили наростання «православного руху». На поч. 1912 до православ'я вже перейшло 30—35 тис. закарпатців. У відповідь на це австро-угор. уряд знову влаштував у Мармарош-Сігеті суд. процес над 96 селянами сіл Ізи, Великих Лучок та ін. Процес почався 29.XII 1913 й закінчився 3.III 1914. 32 підсудних було визнано винними в антиурядовій агітації й засуджено до різних строків тюремного ув'язнення і сплати штрафу.

МАРМАРО́ШСЬКИЙ МАСИ́В — гірський масив у Сх. Карпатах. Складається з докембрійських та палеозойських кристалічних сланців і мезозойських та палеогенових осадочних порід. Лежить гол. чин. в Румунії, де представлений горами Марамуреш, Родна, Хегимаш і Бистрицькими. В межах України його пн.-зх. відроги — *Чивчинські гори* в Чернів. та Івано-Фр. областях і Рахівський масив у Закарп. обл. Найвищі вершини — г. П'єтрос (2305 м) та Піп Іван Мармарошський (1944 м). Розчленований ущелиноподібними долинами річок. Схили круті, скелясті, вкриті широколисто-хвойними лісами. На вершинах — криволісся і зрідка луки (*полонини*).

К. І. Геренчук.

МА́РМУР (лат. marmor, від грец. μάρμαρος, букв.— блискучий) — карбонатна метаморфічна гірська порода, яка утворилася внаслідок перекристалізації *вапняку* або *доломіту.* Складається гол. чин. з *кальциту* (90—98%). Чистий М. білого кольору. Домішки (кварц

МАРМУР ШТУЧНИЙ

Герб Марокко.

МАРОККО

Площа — 446,5 тис км²

Населення — 18,9 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Рабат

Марокко. Краєвид в Атлаських горах.

польові шпати, біотит, піроксени, гранати, графіт, гематит, лімоніт тощо) забарвлюють М. у рожевий, червоний, жовтий, коричневий, зелений, чорний, сірий та строкаті кольори. Твердість 3. *Текстура* дрібно-, середньо- та грубозернистa. Найбільші родовища М.— в Італії та Греції; в СРСР є на Уралі, в Карелії, в Закавказзі, на Україні (Закарпаття, Донбас, Кримський п-ів). Застосовують в електротехніці та ін.

М. має високі декоративні якості, тому ще з античності його широко використовують у скульптурі та архіт. оздобленні споруд. Для скульптури вживають переважно білий М. (з жовтуватим або блакитним відтінком), щільний без прожилок і тріщин, з однорідною дрібнозернистою будовою, який добре полірується; іноді — чорний або кольоровий, а також мармуровий дрібняк. З М. виготовляють також худож. вироби. Найкращим М. для творів мист. є каррарський (Італія), пароський (Греція), коелгінський і баландинський (Урал) та ін. Укр. М. різних кольорів (закарпатський і кримський) широко використовують для монументально-декоративних робіт.

Е. Я. Жовинський (геологія).

МА́РМУР ШТУ́ЧНИЙ — облицьовувальний будівельний матеріал, що імітує природний *мармур*. Виготовляється у вигляді плит (деталей) і *штукатурки* з гіпсових *в'яжучих речовин* або вапна та мармурової пудри. Поверхню М. ш. шліфують та полірують шліфувальними каменями або спец. прасками, нагрітими до т-ри 175—200° С. Ним облицьовують стіни, колони, пілястри тощо всередині приміщень.

МА́РМУРОВЕ МО́РЕ — середземне море між Європою і Азією. На Пн. Сх. прот. *Босфор* сполучене з Чорним м., на Пд. Зх. прот. *Дарданелли* — з Егейським м. Пл. 12 тис. км², завглибшки до 1389 м. Береги переважно гористі, розчленовані; у пн. частині багато підводних рифів. Найбільші острови — Мармара, Принцеві та ін. Взимку не замерзає. Солоність на поверхні до 26‰. Рибальство. Через М. м. проходять важливі мор. шляхи. Гол. порти: Стамбул, Ізміт (Туреччина).

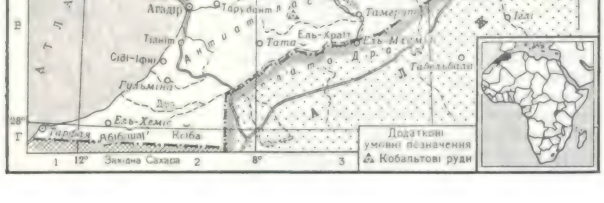

МА́РНА — річка на Пн. Франції, права прит. Сени. На М. під час *Першої світової війни 1914—18* 5 — 12.IX 1914 відбулася битва між англо-франц. і нім. військами, що закінчилася поразкою останніх. Це був провал нім. плану швидкого розгрому ворога на Зх. фронті.

МАРНОВІ́РСТВО, забобони — облудна віра, зв'язана з уявленням про існування надприродних сил. М. є віра в долю, сновидіння, *чаклунство, ворожіння,* прикмети, пророцтва, «святі місця». Виникло за первіснообщинного ладу як вияв безпорадності людини перед силами природи. В класовому суспільстві стало одним із знарядь пригноблення нар. мас пануючими класами. Марновірні уявлення входять до складу всіх реліг. систем. В соціалістичному суспільстві М., реліг. пересуди є пережитками минулого в свідомості й поведінці окремих людей. Подолання проявів М.— важливе завдання *комуністичного виховання*.

МАРО́ (Marot) Клеман (23.XI 1496, Каор, деп. Ло — 10.IX 1544, Турін) — франц. поет. Представник раннього Відродження у Франції. За зв'язки з протестантами і переклади псалмів для них зазнав переслідувань. Помер у вигнанні. В поемі «Пекло» (1526), сатиричних віршах («Жану Сер», «Брат Любен») висміював мораль представників феод. суспільства, католицької церкви. Значне місце в творчості М. займають поетичні послання, пісні, зв'язані з фольклором («Пан Робен»). Поряд з любовною лірикою писав вірші громадян. звучання. Перекладав твори рим. поетів (Овідія, Вергілія, Марціала). Укр. мовою вірші М. перекладав М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: *Сузір'я* французької поезії, т. 1. К., 1971.

В. І. Пащенко.

МАРОДЕ́РСТВО (від франц. maroudeur — грабіжник) — викрадення грабіжником на полі бою (в т. ч. у районі, який зазнав бомбардування або обстрілу) речей у вбитих і поранених, як своєї, так і ворожої армій. Характерне для солдат імперіалістич. армій, найманців, каральних загонів тощо. За рад. правом М. є одним з *військових злочинів*, що, відповідно до закону (в УРСР — ст. 260 КК УРСР), карається позбавленням волі на строк від 3 до 10 років або смертною карою.

МАРОККА́НЦІ — нація, основне населення Марокко. Чисельність — 14,5 млн. чол. (1978, оцінка). Більшість М. говорить марокканським діалектом *арабської мови*, частина — також діалектами *берберської мови*. Віруючі М.— мусульмани-суніти. Етнічна спільність М. складалася в результаті змішання корінних жителів *берберів* з арабами, які проникали в Пн.-Зх. Африку (починаючи з 7 ст.). Консолідації М. в націю сприяв нац.-визвольний рух проти франц. іісп. колонізаторів (1912—56). Про історію, г-во і культуру М. див. *Марокко*.

МАРО́ККО, Королівство Марокко — держава на Пн. Зх. Африки. На Пн. омивається водами Середземного м., на Зх.— Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 28 провінцій і 2 міські префектури.

Державний лад. М.— конституційна монархія. Діє конституція 1972. Глава д-ви й верховний головнокомандуючий — король. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — Палата представників (264 депутати, обирані строком на 4 роки), $^2/_3$ складу якої обирається населенням, а $^1/_3$ — колегіями виборщиків. Уряд, призначуваний королем, очолює прем'єр-міністр.

Природа. Більшу частину тер. М. займають гори, підвищені рівнини й плато (месети). З Пд. Зх. на Пн. Сх. простягається гірська система *Атлас* з найвищою точкою країни — г. Тубкаль (вис. 4165 м). Вздовж узбережжя Атлантичного ок.— примор. низовинні рівнини, на Пд. і Пд. Сх.— піщані й кам'янисті ландшафти пустелі *Сахари*. Тер. країни відзначається сейсмічною активністю, бувають значні землетруси. Поклади фосфоритів, свинцевої, кобальтової, мідної, цинкової та залізної руд, кам. солі, вугілля, нафти й газу. Клімат переважно субтропічний, на Пн.— середземноморський (пересічна т-ра липня від +24 до +28°, січня — від +10 до +12°), в горах — перехідний до континентального. Пересічна річна кількість опадів на Пн. і в горах бл. 1000 мм, на Пд. до 200 мм. Гол. ріки — Мулуя, Себу, Умм-ер-Рбія. Більшість річок повноводні лише під час повені. В горах і на плато поширені гірсько-лісові бурі й сіро-коричневі грунти, в пустелях — скелетні, на примор. низовинах — алювіальні. Переважають сухі степи, напівпустельна й пустельна рослинність, на середземноморському узбережжі — зарості чагарників (*маквіс*). Ліси збереглися гол. чин. в горах і займають бл. 12% площі М.

Населення. Осн. нас.—*марокканці*. Живуть також французи, іспанці, марокканські євреї та ін. Пересічна густота нас. — понад 42 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Офіц. мова—арабська. Міське населення становить понад 35%. Найбільші міста: *Касабланка, Рабат, Маракеш, Танжер*.

Історія. В давні часи тер. сучас. М. населяли племена лівійців, або давніх берберів. У 2-му тис. до н. е. на узбережжі М. були засн. колонії фінікійців (пізніше перейшли під владу *Карфагену*). В 27 до н. е. Пн. М. завоював Рим, у 5 ст.— *вандали*, в 6 ст.— *Візан-*

Видобування кобальтової руди на руднику Бу-Аззер.

тія. В 702—711 тер. М. захопили *араби* (увійшла до складу араб. *Халіфату*). В країні поширилися араб. мова та *іслам*. З 788 до поч. 9 ст. у пн.-зх. частині М. існувала д-ва Ідрісідів. У 10 ст. тер. М. було включено до халіфату *Фатимідів*. З серед. 11 ст. до 60-х рр. 13 ст. М. становило ядро д-ви *Альморавідів*, згодом — д-ви *Альмохадів*. У 14 ст. країна розпалася на окремі феод. володіння. В 15 ст. почалося проникнення в М. європейців (португальців та іспанців), які поступово оволоділи всім узбережжям країни. Марокканські племена почали боротьбу з колонізаторами, що завершилася в кін. 16 ст. вигнанням їх з більшості узбережних міст. З 40-х рр. 19 ст. почалося збройне вторгнення у М. Франції та Іспанії. В 1912 було встановлено франц. протекторат над М., незначна частина М. підпала під владу Іспанії. Тер. М. було поділено на франц., іспан. і міжнар. (Танжер) зони. Народ М. вів постійну боротьбу проти колонізаторів. У 1921 в іспан. зоні відбулося повстання рифських племен на чолі з *Абд аль-Керімом*, внаслідок якого було проголошено *Рифську республіку* (1926 була розгромлена об'єднаними силами Франції та Іспанії). Після 2-ї світової війни під тиском нац.-визвольного руху марокканського народу Франція та Іспанія 1956 визнали незалежність М. Того ж року було скасовано міжнар. режим Танжера (приєднано Танжер до М.). У 1958 М. встановило дипломатичні відносини з СРСР. У 1958 М. добилося визволення від ісп. панування пров. Тарфая 1969 — Інфі. В 70-х рр. в М. загострилися соціальні суперечності. У найбільших містах країни відбулися страйки, масові антиурядові демонстрації студентів, які було придушено збройними силами. Активізували діяльність опозиційні партії. В 1965 у Парижі було вбито лідера опозиц. партії Нац. союз нар. сил *Бен-Барку*. В 1971 і 1972 в М. були спроби держ. перевороту, 1973 — збройні виступи опозиції. Розуміючи необхідність екон. і політ. реформ, король Хасан II 1973 оголосив про проведення заходів, спрямованих на «марокканізацію економіки». На міжнар. арені М. проводить політику нейтралітету, підтримує дружні відносини з СРСР та ін. соціалістич. країнами. В 1974 між СРСР і М. підписано угоду про торг. співробітництво, 1978 — угоду про екон. і тех. співробітництво в галузі фосфатів та мор. рибальства. З 1956 М.— член ООН. М.— член *Ліги арабських держав* і *Організації африканської єдності*.

В. К. Гура.

Політичні партії, профспілки. Істіклялъ («Незалежність»), засн. 1943. Найвпливовіша бурж. партія. Національний союз народних сил, засн. 1959. Соціалістичний союз народних сил, засн. 1974. Національне об'єднання незалежних, засн. 1978. *Партія прогресу і соціалізму* Марокко, засн. 1974. Марокканська спілка праці, засн. 1955. Загальна спілка марокканських трудящих, засн. 1960. Демократична конфедерація праці, засн. 1978.

Касабланка. Панорама частини міста.

Господарство. М.— агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною пром-стю. Після проголошення незалежності уряд країни взяв курс на розвиток ряду сучас. галузей г-ва, зміцнення держ. сектору, з 1963 проводиться агр. реформа, створюються кооперативи. Проте іноз. капітал (гол. чин. Франції та США) продовжує посідати значні позиції в економіці М. У зв'язку з світовою капіталістичною кризою 70-х рр. у країні зросли ціни, інфляція та безробіття (частина працездатного населення змушена шукати роботу за кордоном). Зовн. заборгованість 1979 становила майже 50% вартості валового нац. продукту. В с. г. зайнято 65% самодіяльного населення і створюється бл. 30% валового нац. продукту. Обробляється 7,5 млн. га землі, важливе значення має іригація. Переважає землеробство. Осн. масу товарної с.-г. продукції дають великі капіталістичні ферми, поряд з якими існують численні малопродуктивні сел. г-ва. Вирощують гол. чин. зернові культури (збір, тис. т, 1978): пшеницю — 1876, ячмінь — 2326, кукурудзу — 390; з тех. культур — цукр. буряки — 2395, бавовник — 17, льон, тютюн, сизаль; на великих плантаціях — цитрусові (на експорт) — 1089, маслини — 250, виноград. Тваринництво має екстенсивний, переважно відгінно-пасовищний характер. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Рибальство (1978 — 286 тис. т риби). В лісах — заготівлі кори коркового дуба, деревини евкаліпта, листя карликової пальми. Вирощування трави альфи (сировини для целюлозно-паперової пром-сті). Провідна галузь пром-сті — гірничодобувна. М. займає 2-е місце серед капіталістичних країн та країн, що розвиваються, за видобутком і 1-е місце за експортом фосфоритів. Видобувають також руди чорних та кольорових металів, кам. вугілля, нафту й природний газ. З галузей обробної пром-сті найрозвинутіші харчосмакова, особливо рибо-, фрукто- й овочеконсервна, виноробна (у 1978 вироблено 0,9 млн. галонів вина) та текст. (бавовняна, вовняна, шовкова та ін.). Окремі підприємства металообробної, електротех., автоскладальної, хім., взут. пром-сті. Нафтопереробний з-д. Виробн. целюлози, паперу, буд. матеріалів тощо. Кустарні промисли. В 1978 було вироблено 3737 млн. кВт × × год електроенергії. У м. Джераді з допомогою СРСР збудовано найбільшу в країні ТЕС. Гол. пром. центри — Фес, Мекнес, Марракеш, Касабланка. Довж. (тис. км, 1978): з-ць — 1,8, автошляхів — 27,7 (у т. ч. з твердим покриттям — 25). 98% зовнішньоторг. перевезень припадає на мор. транспорт. Осн. порти — Касабланка, Мохаммедія, Танжер, Сафі, Рабат. Аеропорти в Рабаті, Касабланці, Танжері. З М. вивозять фосфорити, руди кольорових металів, цитрусові, рибні, овочеві та фруктові консерви, килими, вино, корок; довозять машини й устаткування, прокат чорних металів, нафту, хім. товари, прод. товари та ін. Гол. торг. партнери — Франція, ФРН, Іспанія, Італія. Розвиваються торг.-екон. зв'язки з СРСР. Грошова одиниця — дірхам. За курсом Держбанку СРСР 100 дірхамів = 16,30 крб. (жовтень 1980).

О. К. Соловйов.

Медичне обслуговування. В 1975 було 23 140 лікарняних ліжок (13 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 1606 лікарів (0,9 лікаря на 10 тис. ж.), 145 зубних лікарів і 535 фармацевтів. Лікарів готують на мед. ф-ті ун-ту в Рабаті і в школі медицини в Касабланці. В М. в основному приватна система мед. обслуговування.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Згідно з законом

Видобуток основних видів мінеральної сировини (тис. т)

Сировина	1978
Фосфорити, млн. т	19,3
Залізна руда	57,0
Свинцева руда	167,0
Цинкова руда	10,0
Марганцева руда (хімічна)	114,0
Кобальтова руда	9
Пірити	190,0
Кам'яне вугілля	720,0
Нафта	24,5
Природний газ, тис. м³	84,7

1963 в країні запроваджено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 13 років. Однак на поч. 70-х рр. 78,6% нас. становили неписьменні. Поряд з держ. існують приватні школи. Строк навчання у поч. школі 5 років, у середній — 7 (4 + 3). Викладання у поч. школі — араб. мовою, в середній — фактично франц. мовою. В 1977/78 навч. р. у поч. школах налічувалося 1,8 млн. учнів, у серед. навч. закладах — 582,2 тис., у вищих навч. закладах — 77,4 тис. студентів. Вузи: Ун-т ім. Мухаммеда V у Рабаті (засн. 1957; 26 тис. студентів); мусульм. ун-т Карауїн у м. Фесі (найстаріший в Африці, засн. 859), там же — Ун-т ім. Мухаммеда бен Абдаллаха (засн. 1973); Ун-т ім. Хасана II (засн. 1975) в Касабланці, 12 ін-тів і коледжів, 2 школи красних мистецтв — у Касабланці й Тетуані, мед. школа в Касабланці. Наук. заклади: Шеріфський наук. ін-т, Нац. ін-т агрономічних досліджень, Центр наук. досліджень при Ун-ті ім. Мухаммеда V, усі — в Рабаті; ряд наук. т-в. Муніципальна б-ка в Касабланці, Центр. б-ка з архівом у Рабаті, б-ки ун-тів, б-ки у містах Танжері, Фесі, Тетуані тощо. Музеї: античний і археол. в Рабаті, Музей зброї у Фесі; археол., мистецтва і фольклору в Тетуані, музеї в Касабланці й Танжері. *В. З. Клепиков.*

Марокко. Бронзова скульптура з Волюбіліса. Римський час.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в М. виходило 8 щоденних газет заг. тиражем понад 200 тис. прим. та 52 ін. періодичні видання. Газети: араб. мовою — «Аль-Алям» («Прапор», з 1946), «Аль-Анба» («Вісті», виходить з 1963); франц. мовою — «Марок суар» («Вечірнє Марокко», з 1971), «Матен дю Саара» («Ранок Саару», з 1971), «Опіньйон» («Думка», з 1965), араб. і франц. мовами — «Аль-Баян» («Маніфест», з 1972) — орган Партії прогресу і соціалізму. Нац. інформ. агентство Магріб Араб Пресс засн. 1959. Радіомовлення і телебачення контролює урядова служба Марокканське радіомовлення і телебачення, засн. 1962. Радіомовлення ведеться араб., франц., іспан., англ. і берберською мовами. Телебачення (з 1962) — араб. і франц. мовами.

Література М. існує араб., берберською та франц. мовами. Л-ра араб. класичною мовою розвивалася в заг. руслі араб. л-ри (див. *Арабська культура*, розділ Література), особливо під впливом л-ри араб. Іспанії (Андалусії). Значне місце займає усна нар. творчість на місцевому араб. діалекті та берберською мовою. У 20 ст. серед арабомовних письменників найвідоміші: прозаїки А. Бенджеллун, А. Геллаб, М. ат-Танджаві, драматурги Х. Саіх, А. аль-Аладжі (на діалекті), поет М. аль-Халаві. З франкомовних письменників виділяються прозаїки А. Сафріуї, Д. Шрайбі, поет і філософ М. Азіз Лахбабі. В кінці 70-х рр. з новаторськими пошуками в поезії виступили М. Хайреддін, Т. Бенджеллун, М. Лаабі та ін. *Ю. М. Кочубей.*

Виступ фольклорного ансамблю.

Архітектура. На тер. М. збереглися руїни рим. міст з залишками мозаїки і скульптури (Волюбіліс, Тамуд, Тінгіс). Середньовічні міста складаються з «касби» (цитаделі) та «медини» (власне міста); оточені стінами з прямокутними в плані баштами. В той час споруджували мечеті (Карауїн у Фесі, 859, розширена 956 і 1135; Кутубія в Марракеші, 1153; Хасана в Рабаті, 1195), мінарети (мінарет мечеті Кутубія в Марракеші, 1184—99), фортеці (Амаргу, поблизу Феса, 11 ст.; Тасгімут, поблизу Марракеша, 12 ст.). Збереглися пам'ятки 16—17 ст. (ансамбль мавзолеїв у Марракеші, 2-а пол. 16 ст.; Великі мечеті в Танжері й Тетуані) та 18—19 ст. (брама Баб-аль-Мансур в Мекнесі, 1732; палаци Феса — Дар-Бата, Мекнеса — Дар-Джамаї та Марракеша — Дар-аль-Макзен). У період франц. протекторату окремі міста М. забудовуються європ. кварталами (франц. арх. А. Прост). З 1950-х рр. споруджують будівлі з використанням нових буд. матеріалів і конструкцій (будинок «Ліберте» у Касабланці, 1950, арх. Л. Моранді; госпіталь у Рабаті, поч. 1950-х рр., арх. Е. Делапорт).

Образотворче мистецтво. На тер. М. збереглися неолітичні наскельні зображення тварин (1-е тис. до н. е.), круглі кам. могильники — «шуші», кераміка. В 11—15 ст. на тер. М. склалося т. з. *мавританське мистецтво*. З того часу в архітектурі широко застосовується декор. віртуозне різьблення на камені та стуку (алебастрова штукатурка), мозаїка, глазурована кераміка, вітражі: Велика мечеть у Таза, 12—13 ст.; медресе Аттарін у Фесі, 1323—25. За середньовіччя великого розвитку досягло гкацтво, килимарство, гиснення на шкірі, виготовлення кераміки, обробка бронзи, ювелірна справа. Усі ці види декор.-ужиткового мист. розвиваються й тепер.

Музика М. сформувалася внаслідок взаємовпливу муз. культур берберів і арабів. Муз. інструменти берберів: касба (флейта), арханім, замбр (сопілки), тамбурини — бендир (великий плоский бубон), тариджа (видовжений глиняний бубон), ель-калаль джа та у-ер-рбаб (скрипки, їх замінила європ. скрипка). Араб. музика представлена мист. класичним (ала і сама) та народним (гриха), велике місце посідає реліг. музика — дикр. Муз. інструменти: кеманча. канун, рта (барабан). У М. працюють: 3 оркестри Радіо (симф., андалузької музики, фольклорний), Нац. фольклорний ансамбль, консерваторії (в Мекнесі, Танжері, Касабланці), Нац. консерваторія музики, танцю й драм. мист.— в Рабаті, Нац. школа музики і танцю в Тетуані.

Кіно. Перші кінозйомки на тер. М. було здійснено 1907 іноз. режисерами. В 1944 в Рабаті споруджено кіностудію «Суссі», проте кінематографія була під владою іноз. фірм. Нац. кіновиробництво виникло після проголошення незалежності. В 1966 в М. створено кіноасоціацію (вперше в Африці). В 1970 відкрито кіностудію в Айн-Шоку (передмістя Касабланки). Серед фільмів: «Перемогти, щоб жити» (1968, реж. М. Тазі і А. Меснауї), «Сліди» (1970, реж. Хамід Беннані), «Тисяча і одна рука» (1972), «Нафтової війни не буде» (1975), «Криваве весілля» (1977, за п'єсою Гарсіа Лорки, всі — реж. С. Бен Барка), «Ель-Шергі, або Люта мовчанка» (1975, реж. М. Сміхі).

Літ.: Горнунг М. Б., Уткин Ф. Н. Марокко. М., 1966; Луцкая Н. С. Очерки новейшей истории Марокко. М., 1973; Коммунистическая партия Марокко в борьбе за национальную независимость. Материалы и документы 1949—1958. Пер. с франц. М., 1959; Вирабов А. Г. Марокко. Основные проблемы экономического развития (1956—1972). М., 1975; Никифорова И. Д. Литература национального возрождения. М., 1968; Завадовский Ю. Н. Марокканская литература на арабском языке. В кн.: Фольклор и литература народов Африки. М., 1970; Прожогина С. В. Национальные литературы Алжира, Марокко и Туниса. В кн.: Прожогина С. В. Франкоязычная литература стран Магриба. М., 1973; Веймарн Б., Каптерева Т., Подольский А. Искусство арабских народов. М., 1960; Всеобщая история архитектуры, т. 8. М., 1969; Шоттен А. Обзор марокканской музыки. Пер. с франц. М., 1967.

Марокко. Рабат. Панорама частини міста.

МАРОНІТИ — прибічники маронітської християнської церкви, засновником якої, за легендою, був Мар Марон (4—5 ст.). Живуть гол. чин. у Лівані та невеликими групами в Сирії, Єгипті, Пн. і Пд. Америці, на Кіпрі. В 13—16 ст. М визнали верховенство папи римського, їхня догматика близька до католицької, проте вони зберегли старовинний сх. ритуал, деякі особливості культу і обрядів. З 1954 главу М. (резиденція — в Лівані) призначає Ватікан. В 70 — на поч. 80-х рр. маронітська буржуазія очолила боротьбу ліванської реакції проти нац.-патріотичних сил. Див. також ст. *Ліван* (розділ Історія).

МАРР Микола Якович [25.XII 1864 (6.I 1865), Кутаїсі — 20.XII

1934, Ленінград] — рад. філолог і археолог, з 1912 — акад. Петерб. АН (згодом — АН СРСР). Закінчив Петерб. ун-т (1890), професор цього ун-ту (з 1900). Досліджував і опублікував багато пам'яток вірм. і груз. л-р. Вивчав *кавказькі (іберійсько-кавказькі) мови*. Працював також у галузі історії, археології (провадив, зокрема, розкопки *Ані*) та етнографії Кавказу. Побудував своєрідну лінгвістичну теорію, яку назвав *яфетичною теорією*, а пізніше — «новим ученням про мову», засновану на твердженні про спільність походження всіх мов світу, структурні відмінності яких пояснював належністю до різних стадій мовного розвитку, що нібито послідовно змінюють одна одну. Ці положення залишилися без переконливого наук. обґрунтування. У лінгвістичних дослідженнях М. використовував і факти укр. мови, робив спроби аналізувати її походження й генетичні зв'язки з ін. слов'ян. і неслов'ян. мовами, але прийшов до хибних висновків (праця «Яфетичні зорі на українському хуторі», 1930, та ін.). Водночас правильно вказував на необхідність розробки в рад. мовознавстві заг. проблем зв'язку мови й суспільства, мови й мислення. Ряд положень його теорії (зокрема, з питань мовної *типології*) дістав дальший розвиток у працях рад. мовознавців. М. здійснив велику роботу щодо вивчення мов народів СРСР і створення для багатьох з них писемності (див. *Молодописемні мови*). Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. К., 1937—38.

Літ.: Абаев В. И. Н. Я. Марр (1864—1934). «Вопросы языкознания», 1960, № 1. *О. С. Мельничук.*

МАРРА́КЕШ — місто в центр. частині Марокко, адм. ц. пров. Марракеш. Вузол автомоб. шляхів, залізнична станція. 332,7 тис. ж. (1971). Найрозвинутіша харчосмакова пром-сть (фрукто- і овочеконсервна, м'ясохолодобійна, борошномельна, маслоробна). З-д пластмас, підприємства буд. матеріалів, деревообр., текст., швейної галузей. Кустарне виробн. килимів і виробів з сап'яну, вироблення шкір. Ф-т мусульманського ун-ту Карауїн. Музей марокканського мист. та ін. Пам'ятки архітектури 11—16 ст. М. засн. бл. 1070.

МАРРАМБІ́ДЖІ — ріка на Пд. Сх. Австралії, права прит. *Муррею*. Довж. 2172 км, площа бас. 165 тис. км². Бере початок в Австралійських Альпах. Живлення переважно дощове. У сухий сезон іноді пересихає. Є водосховище (Барріндяжак) і ГЕС (у верхів'ї). В сезон дощів судноплавна. Використовують для зрошування.

МА́РРІ — ріка в Австралії. Див. *Муррей*.

МАРРОКІ — крайній пд. мис Європи (36°00′ пн. ш. і 5° 37′ зх. д.). Розташований на о. Таріфа у Гібралтарській прот., сполученому дамбою з Піренейським п-овом.

МАРС (Mars) — у рим. міфології бог війни. Спочатку М. вшановували як божество весни, врожаю. За його ім'ям названо перший місяць рим. календаря — март. Пізніше М. ототожнили з грец. богом *Аресом*. Його вважали батьком Ромула й Рема — легендарних засновників Рима, покровителем військової моці Рим. держави.

МАРС — четверта за віддаллю від Сонця планета *Сонячної системи*, астр. знак ♂. Рухається навколо *Сонця* по еліптичній *орбіті* на серед. віддалі 228 млн. км. Нахил площини орбіти М. до площини *екліптики* дорівнює 1,8°. Серед. швидкість руху М. по орбіті 24,2

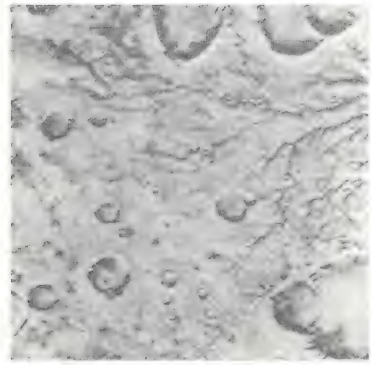

Фотографія ділянки поверхні Марса, одержана космічним апаратом «Марінер-7» 1969.

км/с; період обертання навколо Сонця — 687 діб. Протистояння М. (див. *Протистояння планети*) відбуваються раз на два роки; серед них виділяються великі протистояння, що повторюються кожні 15—17 років, коли М. наближається до Землі на віддаль 56 млн. км. М. обертається навколо своєї осі за 24 год 37 хв 22,7 с. Нахил площини екватора до площини орбіти М. становить 25,2°, тому на М., як і на Землі, змінюються пори року. Екваторіальний радіус М. дорівнює 3393,4 км, полярний — 3375,8 км. Маса М.— $6{,}423 \cdot 10^{26}$ г, серед. густина — 3,97 г/см³, прискорення сили тяжіння 372 см/с², друга *космічна швидкість* біля поверхні М.— 5,0 км/с. У М. є два природні супутники — *Фобос* і *Деймос*.

На М. спостерігають темні (т. з. моря) і світлі (материки та полярні шапки) плями. Поверхня М. має виразний рельєф. На фотографіях, одержаних з близької віддалі, добре видно велику кількість кратерів (вулканічного та ударного походження) різних розмірів (зокрема кратер Nix Olympica висотою 28 км), гірських пасом та ущелин типу каньйонів (іл. с. 380). Поблизу кратерів ударного походження спостерігаються жолоби, всередині них «острови», обриси яких нагадують краплину сльози. Поверхневий шар М. дуже роздрібнений. Його осн. компонентами є SiO_2, Fe_2O_3, MgO, SO_3, Al_2O_3, CaO, TiO_2. Полярні шапки складаються з льоду H_2O та CO_2. Не виключена наявність підгрунтового водяного льоду. Найвища т-ра поверхні дорівнює 316 К в перигелії і 286 К в афелії, найнижча — бл. 150 К в районах полярних шапок. Осн. складова атмосфери М.— CO_2 (95%). В невеликих кількостях є азот (2—3%), аргон (1—2%), пара води, кисень (0,1—0,4%) і озон. Серед. т-ра в нижніх шарах дорівнює 210 К. Атм. тиск, залежно від рельєфу, змінюється від $0{,}5 \cdot 10^{-3}$ до $8 \cdot 10^{-3}$ бар. В періоди спокійної атмосфери серед. швидкість вітру на висоті 1,6 м становить 2,4 м/с. Швидкість і напрям вітру, а також атм. тиск змінюються з переходом від дня до ночі, а в періоди пилових бур швидкість вітру досягає 100—140 м/с. В атмосфері М. часто спостерігаються білі (конденсована вода) та жовті (пилові) хмари. В роки, що межують з великими протистояннями, відмічаються періоди глобальних пилових бур. Вони починаються, як правило, в розпал літа в пд. півкулі М. В цей час пилові хмари, верхня межа яких досягає 40—50 км, настільки щільні, що повністю закривають від земного спостерігача деталі поверхні. На різних стадіях існування пилової хмари (тривалість якого досягає 3—5 місяців) серед. радіус часток змінюється від 10 до 1 мкм. Осн. складовою їх є SiO_2 ($60 \pm 10\%$). Ознак життя на М. не виявлено. Більшість названих даних одержано за допомогою рад. і амер. космічних апаратів типу *«Марс»*, *«Марінер»*, *«Вікінг»*.

Літ.: Мороз В. И. Физика планеты Марс. М., 1978. *О. В. Мороженко.*

МАРС, метеорна автоматизована радіолокаційна система — багатофункціональна автоматизована радіолокаційна система для досліджень *метеорів*. Єдина в СРСР. Створена 1968 в Харкові. Див. *Радіолокація метеорів*.

«МАРС» — назва серії рад. *автоматичних міжпланетних станцій* (АМС) для дослідження планети Марс, а також програми їх розробок і запусків (табл.). АМС «М.» забезпечили одержання нових наук. даних про космічний простір, атмосферу й поверхню Марса. «М.-1» (запущений 1.XI 1962) передав дані про інтенсивність космічного випромінювання, напруженість магн. полів Землі і міжпланетного середовища, потоки *сонячного вітру*, розподіл метеорної речовини тощо. Останній сеанс зв'язку зі станцією відбувся 21.III 1963, коли вона перебувала від Землі на віддалі 106 млн. км. Станція пройшла (19.VI 1963) на віддалі бл. 197 тис. км від Марса і вийшла на геліоцентричну орбіту. «М.-2» і «М.-3» здійснили спільний політ до Марса і були переведені на орбіти його штучних супутників відповідно 27.XI і 2.XII 1971. До переходу «М.-3» на орбіту супутника від нього відокремився спускний апарат, який здійснив м'яку посадку на поверхню плане-

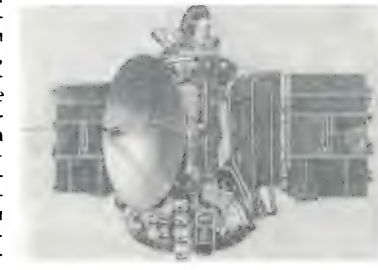

Міжпланетна станція «Марс-5».

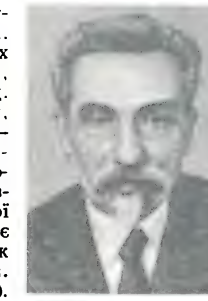

М. Я. Марр.

Марс. Етруська бронзова статуетка. 4 ст. до н. е. Британський музей. Лондон.

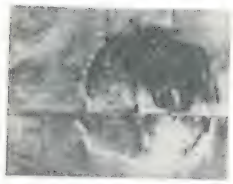

Марс. Кратер Nix Olympica, найвищий з відомих у Сонячній системі.

Дати запусків автоматичних міжпланетних станцій «Марс»

«Марс-1»	1.XI	1962
«Марс-2»	19.V	1971
«Марс-3»	28.V	1971
«Марс-4»	21.VII	1973
«Марс-5»	25.VII	1973
«Марс-6»	5.VIII	1973
«Марс-7»	9.VIII	1973

ти і передав відеосигнали. АМС «М.-4» — «М.-7» здійснили 1974 комплексне дослідження Марса. «М.-4» фотографував планету з пролітної траєкторії. «М.-5» (мал., с.379), ставши штучним супутником Марса, передав відомості про планету та її навколишній простір; з орбіти супутника було одержано високоякісні фотографії поверхні Марса, в т. ч. кольорові. Спускний апарат «М.-6» здійснив посадку на планету, вперше передавши дані про параметри атмосфери, одержані під час зниження. АМС «М.-6» і «М.-7» досліджували космічний простір з геліоцентричної орбіти. *В. Г Денисов.*

«МАРС», «Майстерня революційного слова» — літ. угруповання дрібнобурж. правопопутницького напряму. Існувало 1926—29 в Києві. Виникло з колишньої *«Ланки»*. В процесі соціалістичного будівництва всередині «М.» утворилось дві течії, одна з яких наближалась до завдань сучасності (Г. Косинка, Є. Плужник, Я. Савченко, Я. Качура), а інша (М. Івченко, В. Підмогильний) виявляла негативне ставлення до рад. дійсності. В період консолідації сил рад. л-ри «М.» самоліквідувався.

Г. Ф. Семенюк.

МАРСЕ́ЛЬ (Marcel) Габріель Оноре (7.XII 1889, Париж — 9.X 1973, там же) — франц. філософ і письменник, засновник католицького *екзистенціалізму*. В центрі уваги М.— проблема буття, відображена через досвід та існування індивіда. В зв'язку з цим М. протиставляє «справжній» світ (світ «існування», в якому всі відносини людини з навколишнім середовищем сприймаються як особистісні) «несправжньому» світові «об'єктивності» (роз'єднаний фіз. світ), «таїнство» (інтуїтивне емоційно-етичне осягнення») — «проблемі» (абстрактному раціональному пізнанню). Філософія М. відзначається *ірраціоналізмом*, антинаук. спрямованістю, реакційністю суспільно-політ. поглядів (ідеалізація середньовічних відносин, заперечення будь-яких революц. дій мас). *В. В. Лях.*

МАРСЕ́ЛЬ — місто на Пд. Франції. Адм. ц. департаменту Буш-дю-Рон. Вузол з-ць і автошляхів. Найбільший порт країни на березі Ліонської затоки Середземного м. поблизу гирла р. Рони, з якою сполучений каналом. Поблизу М., у м. Маріньян, — аеропорт. 914,4 тис. ж. (1975). Засн. бл. 6 ст. до н. е. як грец. колонія Массалія. В 1 ст. до н. е. завойований римлянами. З 6 ст.— у складі *Франкської держави*, з 11 ст.— графства Прованс. У кін. 12 — на поч. 13 ст. дістав права *комуни*. З 1481 разом з Провансом — під владою франц. королів. З 18 ст.— порт міжнар. значення. В 1921 в М. проходив І з'їзд Франц. компартії. М.— місто-побратим Одеси. Знач-

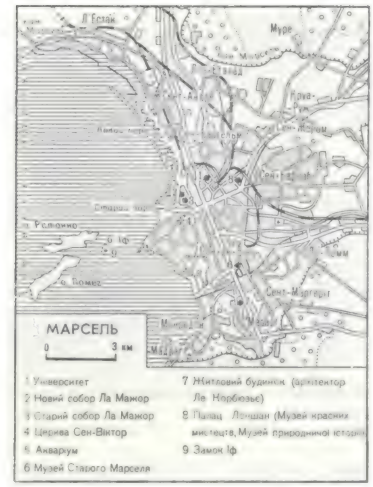

ний пром. центр країни. Гол. галузі пром-сті — нафтопереробна (потужність заводів понад 20 млн. т нафти на рік), нафтохім. і хім. (виробн. синтетичного каучуку, пластмас, добрив тощо). Розвинута маш.-буд. (особливо суднобудування, судноремонт та авіабудування), буд. матеріалів, харчосмакова пром-сть. Портовий комплекс міста включає гавань старого порту, новий порт та численні міста-супутники, розташовані гол. чин. на березі лагуни Бер і зат. Фос. Поблизу М., у місті-супутнику Фос,— один з найбільших металург. комбінатів країни, у спорудженні якого бере участь СРСР, працює 1-а черга (1980). Академія наук і мистецтв. Ун-т. Консерваторія. Музеї, у т. ч. історії М., красних мистецтв, у фортеці (1526—1600) на о. Іф, поблизу М.— г. зв. замок графа Монтекрісто. Акваріум. Бот. сад, зоопарк. Один з центрів туризму. Серед архіт. пам'яток: руїни рим. укріплень, романо-готична церква Сен-Віктор (11—15 ст.), собор Ла Мажор (розпочато буд-во в 12 ст.), бароккова мерія (кін. 17 ст.), тріумфальна арка (1825), базиліка Нотр-Дам де ла Гард (1864), житл. буд. на 1600 жителів (1947—52, арх. *Ле Корбюзьє*).

«МАРСЕЛЬЄ́ЗА» («Marseillaise») — франц. революц. пісня, держ. гімн Франції. Слова і музика написані в 1792 в Страсбургу К. Ж. *Руже де Лілем*. Під назвою «Бойова пісня Рейнської Армії» поширилась у респ. армії. До Парижа пісню приніс марсельський батальйон як «Марш марсельців» (скорочено «М.»). «М.» звучала й під час революц. битв 1830, 1848, на барикадах Паризької комуни 1871. Заборонена в епоху Реставрації і Другої імперії. «М.» була затверджена як держ. гімн під час Третьої республіки. В Росії і на Україні в 80—90-х рр. 19 ст. була поширена революц. пісня «Отречёмся от старого мира» на текст П. Лаврова (опублікований 1875 в газ. «Вперед», № 12, від 1 липня), яка виконувалася на мелодію «М.» й дістала назву «Робітнича марсельєза». В 1902 у переробці А. Коца виконувалась як «Пролетарська марсельєза». Перший укр. переклад «М.» у 80-х рр. 19 ст. зробив Л. Смоленський, найпоширеніший переклад — М. Вороного. Відомі хорові обробки «М.» В. Верховинця, М. Леонтовича, Я. Степового.

Літ.: Биографии песен. М., 1965.

МАРСИ́ЛІЯ, марсилея (Marsilia) — рід рослин родини марсилієвих класу *папоротеподібних*. Невеликі багаторічні трави з повзучим кореневищем. Листки з довгим черешком і пластинкою, поділеною на 4 обернено-яйцевидні листочки. До 70 видів, поширених переважно в тропіч. і субтропіч. країнах обох півкуль, рідше в помірних зонах. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — один: М. чотирилиста (M. quadrifolia); росте в стоячій воді на мілководді; трапляється дуже рідко (по берегах р. Латориці в Закарпатті). Занесена до *Червоної книги* Української РСР.

МАРСО́ (Marceau) Марсель (н. 22.III 1923, Страсбург) — франц. актор-мім. Працював у театрі Ж. Л. *Барро*. В 1947—60 очолював власну трупу «Співдружність мімів». Розвиваючи традиції міма 19 ст. Ж. Б. Г. *Дебюро*, М. створив ліричний, проникнутий любов'ю до людей образ Біпа (центральна фігура різноманітних за сюжетом сцен). Кращі роботи М.— пантоміми «Шинель» (за М. Гоголем), «Париж плаче, Париж сміється», мініатюри «Юність, зрілість, старість, смерть», «В майстерні масок» та ін.— пройняті глибокою життєвою правдою. В 1960 трупа М. розпалася, і актор виступав гол. чином в ін. країнах (1961, 1964, 1966, 1972, 1973 в СРСР, зокрема 1961 — в Києві).

МА́РСОВЕ ПО́ЛЕ. 1) Площа в Стародавньому Римі на лівому березі Тібру. Названа на честь бога війни Марса. В центрі пл. був вівтар Марса. М. п. служило для військ. навчань та гімнастичних вправ римської молоді. В часи республіки (починаючи з кін. 6 ст. до н. е.) на М. п. проводилися нар. збори. 2) Одна з центр. площ Ленінграда. Назва, що виникла за аналогією з М. п. в Стародавньому Римі, існує з 1818, коли площа стала

Марсель. Загальний вигляд міста.

Марсове поле в Ленінграді.

місцем військ. парадів. На М. п.— пам'ятник О. В. Суворову (1799—1801, скульптор М. *Козловський*); поховано учасників революц. подій та громадян. війни, які загинули в Петрограді 1917—20, деяких парт. і військ. діячів. До архіт. ансамблю М. п. входять: Мармуровий палац (тепер Ленінгр. філіал центр. музею В. І. Леніна; 1768—85, арх. А. Ріналь ді), Павловські казарми (тепер будинок «Ленінерго»; 1817—20, арх. В. Стасов), Інженерний замок (1797—1800: арх. В. Бренна й В. Баженов), *Літній сад* і Михайлівський сад. У 1917—19 в центрі М. п. встановлено пам'ятник «Борцям революції» (арх. Л. Руднєв, урочисті написи за текстом А. В. Луначарського), 1920—23 посаджено партерний сад (арх. І. Фомін). 3) Площа в Парижі на лівому березі Сени. Наслідувала назву римської. В 2-й пол. 18 ст.— місце військових навчань. В роки Великої франц. революції — місце нар. демонстрацій і свят, згодом — військ. парадів. З 1867 на тер. М. п. розташовувалися всесвітні та міжнар. виставки. На честь всесвітньої виставки 1889 на М. п. було споруджено *Ейфелеву башту*.

МАРТЕ́Н (Martin) П'єр [18.VIII 1824, Бурж, деп. Шер — 25 (?).V 1915, Фуршамбо, деп. Ньєвр] — франц. металург. Після закінчення гірничої школи працював на металург. з-ді свого батька; 1854—83 — директор металург. з-ду. Запропонував (1864) спосіб одержання литої сталі у регенеративних полуменевих печах, названих за його ім'ям *мартенівськими печами*. Мартенівський процес широко використовують у металургії з 70-х рр. 19 ст.

МАРТЕ́Н ДЮ ГАР (Martin du Gard) Роже (23.III 1881, Нейї-сюр-Сен — 23.VIII 1958, Беллем) — франц. письменник. Друкуватися почав 1909. В романі «Жан Баруа» (1913) викривав релігію, утверджував ідеали демократії. В багатотомному романі «Сім'я Тібо» (1922—40; Нобелівська премія, 1937) відображено події сусп., політ. й духовного життя Франції 1-ї третини 20 ст. Автор роману «Стара Франція» (1933), «Автобіографічних і літературних спогадів» (1955). В роки 2-ї світової війни прихильно ставився до Руху Опору.

Тв.: Рос. перекл.— Старая Франция. М., 1936: Жан Баруа. М., 1958: Семья Тибо, т. 1—2. М., 1972.

Літ.: Овруцька І. Роже Мартен дю Гар. «Всесвіт», 1958, № 6; Наркирьер Ф. Роже Мартен дю Гар. М., 1963; Паевская А. В. Роже Мартен дю Гар. Библиографический указатель. М., 1958. *Т. Т. Духовний.*

МАРТЕ́НІВСЬКА ПІЧ — полуменева піч, що в ній чавун і сталевий брухт переплавляють на *мартенівську сталь*. Перша М. п. стала до ладу 1865 у Франції, в Росії — 1870 на Сормовському з-ді. Наприкінці 19 ст. такі печі почали діяти на Україні. Розрізняють М. п. стаціонарні (найпоширеніші) і хитні. Верхня частина стаціонарної М. п. (мал.) складається з робочого простору, викладеного основним або кислим вогнетривким матеріалом, і правої та лівої головок. В робочому просторі печі при т-рі до 1800° С і вище проводять *плавку*. Головками в цей простір надходять рідке або нагріте до 1000—1200° С газоподібне паливо та повітря, а з нього відводять продукти горіння. Вихідні тверді матеріали (чавун, сталевий брухт, залізну руду, *флюси* тощо) завантажують у піч *завалювальними машинами* через вікна у передній стінці. Через ці ж вікна звичайно по жолобу заливають, використовуючи мостові крани, рідкий чавун. В нижній частині М. п. є: регенератори (1—2 пари) для підігрівання повітря і газоподібного палива; шлаковики (1—2 пари), де осаджуються частинки шлаку і пил з димових газів; канали, по яких підводять паливо і повітря, а також клапани, якими змінюють напрям їхнього руху. Робочий простір хитної М. п. являє собою металеву жорстку коробку (викладену вогнетривкою цеглою),що нахиляється під час випуску сталі і шлаку. Як газоподібне паливо в М. п. використовують здебільшого природний чи *коксовий газ*, суміш коксового і *доменного газів*, як рідке — мазут. Для інтенсифікації горіння палива та окислювальних процесів, що відбуваються в розплавленому металі, в М. п. вдувають кисень (див. *Дуття* в техніці). М. п. обладнують контрольно-вимірювальною апаратурою, якою не тільки контролюють дію печі, а й автоматично підтримують заданий тепловий режим в різні періоди плавки. Створено модернізовану сталеплавильну піч з двома робочими просторами (двованну піч), в якій теплом відхідних газів, що утворилися при продуванні розплавленого металу киснем, нагрівають вихідні тверді матеріали, розміщені в сусідньому робочому просторі. Її продуктивність в 2—4 рази вища, ніж звичайної М. п., а витрата палива в 10—15 раз менша. Місткість звичайної М. п. досягає 900 т, продуктивність перевищує 0,7 млн. т сталі на рік. М. п.— один з металургійних агрегатів, що їх застосовують у *дуплекс-процесі*. Назва — від імені П. *Мартена*. Див. також *Мартенівське виробництво*.

В. І. Баптизманський, Є. І. Ісаєв.

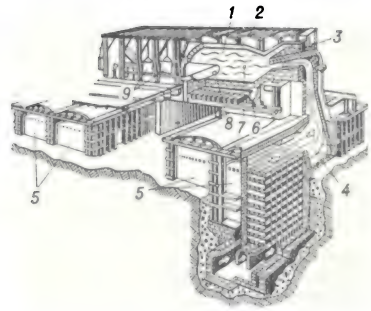

Стаціонарна мартенівська піч: *1* — робочий простір; *2* — склепіння; *3* — головка; *4* — шлаковик; *5* — регенератор; *6* — під; *7* — отвір, через який випускають розплавлений шлак; *8* — отвір, через який випускають розплавлену сталь; *9* — завантажувальне вікно (стрілками показано напрям руху повітря і газоподібного палива).

МАРТЕ́НІВСЬКА СТАЛЬ — сталь, що її виплавляють з *мартенівського чавуну* і сталевого брухту в *мартенівських печах*. Містить 0,010—0,040% S, 0,010—0,040% P і 0,003—0,008% N. За способом виплавлення (див. *Мартенівське виробництво*) розрізняють М. с. кислу і основну; за хім. складом — *вуглецеву сталь*, низьколеговану і *леговану сталь*. З М. с. виготовляють шестерні, вали, пружини, ресори тощо.

МАРТЕ́НІВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво сталі в *мартенівських печах*; галузь чорної металургії. Набуло поширення з кінця 19 ст. спочатку у Франції і Росії, а пізніше в ін. країнах. Одним з перших підприємств, де застосовано мартенівську виплавку сталі, був Олександрівський з-д у Катеринославі (тепер з-д ім. Петровського у Дніпропетровську). Вихідні матеріали (шихта), використовувані в М. в., складаються з металевої (чавуну рідкого і твердого, сталевого брухту, розкислювачів і *легуючих елементів*) і неметалевої частин (залізної руди, мартенівського *агломерату* і *флюсів*). Доставлені у *мульдах* тверді матеріали завантажують у піч *завалювальними машинами*, нагрівають, після чого в піч заливають рідкий чавун. При плавленні матеріалів інтенсивно окислюються домішки (насамперед, фосфор, кремній, марганець) і утворюється *шлак*, а в період кипіння, що супроводиться окисленням вуглецю, метал набуває заданого хім. складу. Далі метал піддають *розкисленню* і в разі потреби — *легуванню*. З печей сталь випускають у ковші, її розливають у *виливниці* або на установках безперервного лиття (див. *Безперервне розливання сталі*). Залежно від складу вогнетривких матеріалів, якими викладено робочий простір печі, мартенівський процес буває основний (найпоширеніший) і кислий. За складом металевої частини вихідних матеріалів у М. в. розрізняють процеси: скрап-рудний (найпоширеніший, переробляють 50—70% рідкого чавуну і 50—30% сталевого брухту), скрап-процес (вихідними матеріалами є твердий чавун і сталевий брухт), рудний (переробляють в основному рідкий чавун) і карбюраторний (як осн. вихідний матеріал використовують сталевий брухт). Інтенсифікація М. в. пов'язана з використанням кисню, з застосуванням *дуплекс-процесу*. В СРСР проблеми М. в. досліджують, зокрема, в Ін-ті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР, Центр. н.-д. ін-ті чорної металургії ім. І. П. Бардіна (обидва в Москві), в *Дніпропетровському металургійному інституті*, *Чорної металургії інституті* (Дніпропетровськ) тощо. До підприємств з розвинутим М. в. належать *Ждановський металургійний завод* імені Ілліча, *ждановський металургійний завод «Азовсталь»* імені Серго Орджонікідзе, «*Запоріжсталь*», Кузнецький, Магнітогорський металург. комбінати та ін. Ефективнішим порівняно з М. в. є *киснево-конверторний процес* виробн. сталі.

Літ.: Металлургия стали. Мартеновский процесс. М., 1961; Металлургия стали. М., 1973.

В. І. Баптизманський, Є. І. Ісаєв.

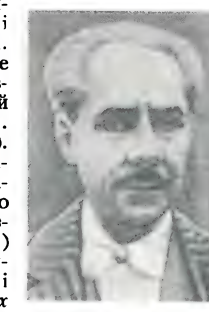
Р. Мартен дю Гар.

М. Марсо в образі Біпа.

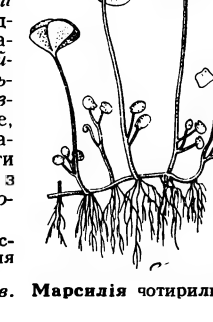
Марсилія чотирилиста.

Мартенсит. Мікроструктура (збільшено в 200 раз).

МАРТЕ́НІВСЬКИЙ ЧАВУ́Н — чавун, що його переробляють на *мартенівську сталь* у *мартенівських печах*; вид *переробного чавуну*. Містить, крім заліза і вуглецю, кремній (⩽ 0,5—1,3%), марганець (⩽ 0,5—2,0), фосфор (0,02—2,0) і сірку (0,01—0,06%). Розрізняють М. ч.: коксовий, фосфористий і високоякісний; для кислого (⩽ 0,02—0,06% P, 0,015—0,025% S) і основ́ного (до 0,2—0,3% P) мартенівського процесу.

МА́РТЕНС Федір Федорович [Фрідріх Фромгольд, 15 (27).VIII 1845, Пярну, тепер Ест. РСР — 7 (20).VI 1909, Петербург] — рос. юрист і дипломат, фахівець у галузі міжнар. права та історії дипломатії. В 1867 закінчив Петерб. ун-т. У 1873—1905 — професор цього ун-ту. Був представником Росії на міжнар. конференціях: Брюссельській 1874, Гаагських 1893, 1894, Гаагських конференціях миру 1899, 1907, арбітром постійної палати Третейського суду в Гаазі. У 1884 обраний президентом Інституту міжнародного права. М.— автор багатьох праць. Головні з них: двотомний систематичний курс «Сучасне міжнародне право цивілізованих народів», 15-томне «Зібрання трактатів і конвенцій, укладених Росією з іноземними державами».

МАРТЕНСИ́Т — 1) Структурна складова сталі, що являє собою пересичений *твердий розчин* вуглецю в альфа-залізі низькотемпературної модифікації. Утворюється з *аустеніту* під час *гартування* сталі. Загартовані сталі з структурою М. (мал.) відзначаються високими міцністю і твердістю. Їхню пластичність підвищують, вдаючись до *відпуску металу*. М. є основною структурною складовою багатьох залізовуглецевих сплавів, зокрема *високоміцного чавуну*, *мартенситностаріючої сталі*. 2) Структурна складова кристалічних твердих тіл (*чистих металів*, твердих розчинів на їхній основі, *інтерметалевих сполук*), що являє собою низькотемпературну поліморфну модифікацію. Виникає внаслідок специфічного фазового перетворення (див. *Мартенситні перетворення*, *Поліморфізм*). Має вигляд окремих *кристалів* з формою голок, пластинок і лінз. Назва — від імені нім. металознавця А. Мартенса (1850—1914).

МАРТЕНСИ́ТНІ ПЕРЕТВО́РЕННЯ — перетворення в кристалічному твердому тілі при низькій температурі, внаслідок яких з його вихідної фази утворюється мартенситна фаза з новою *кристалічною граткою*. Зумовлюються упорядкованим переміщенням атомів (або молекул) від вихідної фази до зародка *мартенситу*. Спостерігаються в сталях (напр., високоміцних), в *чистих металах*, металевих сплавах (мідь — алюміній, мідь — кремній тощо) і мінералах. Найповніше вивчені в сталях, яким при *гартуванні* надають високої міцності і твердості. Лежать в основі *пам'яті форми ефекту*.

МАРТЕНСИТНОСТАРІ́ЮЧА СТАЛЬ — сталь, що її висока міцність зумовлена перетворенням *аустеніту* на *мартенсит* і подальшим його старінням; різновид *високоміцної сталі*. Належить до безвуглецевих сталей (0,03% C), основою її є залізо, леговане нікелем (6—20%). Старіння М. с. (див. *Старіння металів*) відбувається в інтервалі т-р 350—650° C при додатковому *легуванні* сталі титаном, молібденом, алюмінієм, вольфрамом та ін. елементами. Додаючи до М. с. хром (10—14%) підвищують її *корозійну стійкість*. Оптимальні мех. властивості М. с. набуває після *гартування* (від т-ри 820—920° C) і старіння (при т-рі 480—520° C) протягом 2—4 год. У М. с. мала чутливість до концентраторів напружень (напр., мікротріщин), високі пружні властивості, її можна легко зварювати і штампувати, вироби з неї довговічні. М. с. застосовують у машино- і приладобудуванні, авіац. і кріогенній техніці, хімічній промисловості тощо.

М. Д. Перкас.

МАРТИ́Н (Larus) — рід птахів родини мартинових. Довжина тіла до 80 см, маса до 2,5 кг. Дзьоб вкритий роговим чохлом, наддзьобок загнутий донизу гачком. Передні пальці з'єднані повністю плавальними перетинками. Оперення спини сизе або сіровато-чорне, черевця — біле. Моногами (див. *Моногамія* у тварин). У кладці 3 строкатих яєць; насиджують самець і самка протягом 23—33 діб. Всеїдні. 35 видів, поширений по всьому світу на узбережжях та о-вах морів, по берегах рік і озер. В СРСР — 17 видів, у т. ч. в УРСР — 9, серед них — М. звичайний (L. ridibundus), М. чорноголовий (L. melanocephalus), морський голубок (L. genei). М. реліктового (L. relictus) та М. буроголового (L. brunnicephalus) занесено до *Червоної книги* СРСР. Викопні рештки М. відомі з олігоцену.

Л. О. Смогоржевський.

Мартин звичайний.

МАРТИ́Н з Журавиці (бл. 1422, Журавиця, тепер Пшемисльське воєводство ПНР — до 1.VIII 1453, Краків) — польс. математик, астроном та лікар, один з творців краківської астрономічної школи. Навчався в ун-тах Кракова, Праги, Ліпська (Лейпціга), Падуї та Болоньї. Професор Краків. ун-ту з 1450. М.— автор праць з астрономії, астрології, математики, медицини, метеорології та мовознавства; видавав астрологічний журнал. М. займався теорією руху планет, теорією дробів, користувався тригонометричними відношеннями в сучас. вигляді. На створеній М. кафедрі Краків. ун-ту, що мала астрономо-матем. ухил, навчалися також вихідці з України.

Літ.: Матвіїшин Я. О. Мартин з Журавиці. К., 1969.

Я. О. Матвіїшин.

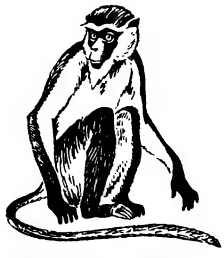

Мартишка зелена.

МАРТИ́НЕНКО Іван Іванович (н. 21.X 1924, с. Хрестище, тепер Слов'янського району Донецької обл.) — укр. рад. вчений в галузі електроавтоматизації с. г., чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1970). Член КПРС з 1948. В 1955 закінчив Моск. ін-т механізації і електрифікації с. г. В 1955—56 — викладач Мелітопольського ін-ту механізації с. г. В 1957—62 — наук. співробітник Укр. н.-д. ін-ту механізації і електрифікації с. г. З 1962 працює в Укр. с.-г. академії. Основний напрям наукових праць — електромоделювання процесів і об'єктів с.-г. виробництва, розробка автоматизованих систем керування технологіч. процесами в с. г. із застосуванням ЕОМ.

В. С. Гапоненко.

МАРТИ́НІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб ювелірних виробів 6—7 ст. Знайдений 1909 в с. Мартинівці (тепер Канівського р-ну Черкас. обл.). Скарб містить 55 срібних,

Речі з Мартинівського скарбу.

почасти позолочених предметів: пальчасту фібулу (застібку), частини оздоблення поясів з тамгами, що схожі на князівські знаки часів Київ. Русі, жіночі прикраси, фігурки людей і коней тощо. Фігурки людей зображають вусатих безбородих чоловіків з довгим волоссям, в сорочках з довгими рукавами і довгих штанях. Деякі дослідники вбачають у цих фігурках зображення давніх слов'ян. Речі з М. с. зберігаються в *Історичному музеї УРСР*.

МАРТИ́НОВ Леонід Миколайович [9 (22). V 1905. Омськ — 21.VI 1980, Москва] — рос. рад. поет. Друкуватися почав 1921. Нариси кінця 20-х — поч. 30-х рр. увійшли до книги «Грубий корм» (1930). Істор. минулому Сибіру присвячені поеми-повісті «Патрик» (1935), «Тобольський літописець» (1937), «Домоткана Венера» (1939) та ін. Художньо-істор. нариси у прозі «Фортеця на Омі» (1939) і «Повість про Тобольське воєводство» (1945). Романтична лірика — зб. «Лукомор'я», «Ерцинський ліс» (обидві — 1945). У роки Великої Вітчизн. війни писав агітаційно-патріотичні вірші та нариси. Повоєнна лірика насичена соціальними та філос. проблемами (зб. «Вірші», 1955; «Первородство», 1965; «Голос природи», 1966, та ін.). З 50-х рр. виступав як поет-перекладач (зб. «Поети різних країн», 1964). Зб. віршів «Гіперболи» (1972) удостоєна 1974 Держ. премії СРСР. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1976—77.

М. М. Радецька.

МАРТИ́НОВ Микола Васильович [н. 13 (26). IV 1910, Москва] — рад. держ. і партійний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1980). Член КПРС з 1932. Н. в робітн. сім'ї. В 1929—32 навчався в Моск. енергетич. ін-ті. В 1934—41 — працював на з-дах оборон. пром-сті. В 1941—57 — заст. наркома боєпри-

пасів, заст. міністра тракторного і с.-г. машинобудування СРСР. З 1957 працював в Узб. РСР. У 1962—64 — секретар ЦК Компартії Узбекистану. В 1964—65 — заст. голови Раднаргоспу СРСР — міністр СРСР. У 1965—76 — перший заст. голови, з 1976 — голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР (з 1978 — Держ. к-ту СРСР) по матеріально-тех. постачанню, одночасно з 1976 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. У 1961—66 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Держ. премія СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МАРТИ́НОВ Олександр Євстафійович [8 (20).VII 1816, Петербург— 16 (28).VIII 1860, Харків, похований в Петербурзі] — рос. актор, один із засновників сценічного реалізму в рос. театральному мистецтві. В 1827—35 навчався в Петерб. театр. уч-щі. З 1836 працював у Александринському театрі в Петербурзі. Ролі: Хлестаков, Подкольосін («Ревізор», «Одруження» Гоголя), Тихон, Коршунов («Гроза», «Бідність не порок» О. Островського), Синичкін («Лев Гурич Синичкін» Д. Т. Ленського), Мошкін («Холостяк» Тургенєва) та ін. В 1859 діячі рос. літератури влаштували на честь артиста прийом, на якому був присутній і Т. Г. Шевченко. Виступав на Україні — в Києві (1843). Харкові та Одесі (1860).

МАРТИ́НОВИЧ (Martinovics) Ігнац (22.VII 1755, Пешт — 20.V 1795, Буда) — угор. революціонер, філософ. Був професором у Будапешті, семінарії в Бродах, Львів. ун-ті. Під впливом Великої франц. революції створив 1794 таємні орг-ції «Т-во реформаторів» і «Т-во волі і рівності», які очолили рух дворянських революціонерів за створення збройним шляхом незалежної угор. парламентарної республіки. Після розгрому т-в у липні 1794 М. і 6 ін. їхніх керівників було віддано до суду і страчено.

МАРТИНО́ВИЧ Порфирій Денисович [24.II (7.III) 1856, с. Костянтинівка, тепер Сахновщинського р-ну Харків. обл.— 15.XII 1933, Красноград Харків. обл.] — укр. живописець і графік. В 1873—80 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова*. Творчий шлях почав з малюнків до «Енеїди» І. Котляревського (1873—74), на яких зобразив античних героїв у вигляді сучас. йому полтавчан. Під час літніх канікул (1875—80) М. вивчав побут укр. села, створив галерею портретів селян з с. Вереміївки на Золотонощині (О. Бушгримихи, П. Тарасенка, обидва — 1875; Ф. Мигаля, 1880; Г. Гончара, 1879), поміщиків, управителів, дяків (П. Ілляшенка, М. Тукалевського, обидва — 1877—80; «Дяк») з глибокими соціальними характеристиками зображених. Автор жанрових картин — «Казенка» (ескіз, 1879), «У волосного пристава» (1879), «Баби печуть хліб» (1877—80). Праці з фольклору та етнографії. Твори М. зберігаються в ДМУОМ, Харків. худож. музеї та ін. За ініціативою М. в Краснограді було засн. Краєзнавчий музей. Іл. див. на окремому аркуші, с. 320—321.

Літ.: Сластіон О. Спогади про художника П. Мартиновича. Х., 1931; Таранущенко С. А. П. Д. Мартинович. К., 1958. *М. В. Чернова.*

МАРТИНО́ВСЬКИЙ Володимир Сергійович [9 (22).V 1906, Москва — 2.VIII 1973, Одеса] — укр. рад. вчений у галузі технічної термодинаміки та холодильної техніки, доктор тех. наук (з 1950), професор (з 1951), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. Закінчив (1930) Одеський політех. ін-т. В 1933—47 викладав у вузах Одеси і Баку, 1948 — 73 (з перервами) — ректор Одеського технологічного ін-ту холодильної пром-сті (1956—58 — керівник групи рад. вчених у Бомбейському технологічному ін-ті, 1960—64 — заст. директора департаменту освіти ЮНЕСКО). Осн. праці — з термодинамічного аналізу необоротних втрат, оптимізації газових циклів, методів одержання штучного холоду тощо. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. *С. З. Жадан.*

МАРТИНЮ́К Влас Захарович [н. 10 (22).II 1896, Брест] — укр. рад. гігієніст, професор (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1952. В 1924 закінчив Харків. мед. ін-т. У 1934—41 працював у Харків., а з 1943 — у Київ. ін-ті вдосконалення лікарів. З 1946 — у Львів. мед. ін-ті. Праці М. присвячені вивченню діяння на організм факторів зовн. середовища в умовах населених місць тощо. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

МАРТИРОЛО́Г [від грец. μάρτυς (μάρτυρος) — мученик і λόγος — слово, розповідь] — 1) Збірник церковних оповідань про християнських «святих» і «мучеників за віру». 2) Переносно — перелік осіб, що зазнали гонінь, чи утисків, або перелік померлих.

МАРТИ́Т — мінеральна речовина, продукт перетворення магнетиту на гематит (*псевдоморфоза*). Зерна М. мають кристалічну форму магнетиту, а хім. склад і фіз. властивості — гематиту. Найбільші родовища в СРСР (див. *Криворізький залізорудний басейн, Кременчуцький залізорудний район, Курська магнітна аномалія*) і США. М.— важлива залізна руда.

МА́РТИЧ Юхим Маркович [справж. прізв., ім'я та по батькові — Фінкельштейн Мордух Шаєвич; н. 15 (28).VI 1910, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив у Києві Укр. ін-т лінгвістичної освіти (1933). Друкується з 1930. Окремими виданнями вийшли книги повістей, оповідань, нарисів: «Школа життя» (1939), «Наталія Михайлівна Ужвій» (1940), «Повість про народного артиста» (1954), «Канівські вечори» (1973), «Старий театральний квиток» (1974), «Тепло рідного дому» (1976) та ін. Виступає як драматург, публіцист.

Тв.: Добридень, усмішко. К., 1978; Рос. перекл.— Под киевскими тополями. К.. 1972.

М. П. Тараненко.

МАРТИ́ШКА (Cercopithecus) — рід нижчих *вузьконосих мавп* підрод. мартишкових. Тіло тонке, стрункe (довж. 32—87 см, маса 1—10 кг), хвіст довгий, дорівнює, а іноді й перевищує довж. тіла, морда коротка, є защічні мішки, задні кінцівки трохи довші від передніх, сідничні мозолі помірно розвинені. Волосяний покрив м'який, різноманітно і яскраво забарвлений. Понад 25 видів, поширений у тропіч. лісах Африки, з них найвідоміші М.: зелена (C. sabaeus), блакитнолиця (C. cephus), червона (C. erythronoti), діана (C. diana) та ін. М.— денні тварини, живуть стадами (30—50, іноді до 200 особин), спритно лазять по деревах. Живляться ягодами, плодами, корінням і молодими пагонами рослин. Самка після бл. 7-місячної вагітності народжує 1 маля. Тривалість життя до 40 років. М. часто утримують у зоопарках.

Г. П. Зіневич.

МАРТІ́ (Марті-і-Перес; Martí y Pérez) Хосе Хуліан (28.I 1853, Гавана — 19.V 1895, Дос-Ріос, провінція Ор'єнте) — кубинський письменник, політ. діяч, керівник нац.-визв. боротьби кубинського народу проти ісп. колонізаторів. Нац. герой Куби. В 1870 за революц. діяльність заарештований і висланий до Іспанії. З 1875 перебував у Мексиці, Гватемалі, Венесуелі. Повернувся на Кубу 1879, але за участь у підготовці антиісп. повстання знову висланий з Куби. В 1880—95 — кореспондент латиноамер. газет у США. В 1892 заснував у Нью-Йорку газ. «Патріа» («Батьківщина») — центр. орган Кубинської революц. партії, одним з організаторів (1892) і керівником якої він був. Активно готував нац.-визв. повстання на Кубі. Для безпосередньої участі в ньому прибув туди в квітні 1895. Загинув у бою з ісп. військами. Соціально-політ. переконання М. мають яскраво виражений революц.-демократичний характер. Основою суспільного розвитку він вважав діяльність народних мас. Перший літ. твір — пройнята патріотично-визв. духом істор. драма «Абдала» (1869). Зб-ки віршів «Ісмаелільо» (1882), «Прості вірші» (1891), «Вільні вірші» (вид. 1913) поєднують інтимну лірику з революц.-визвольними мотивами. Автор роману «Згубна дружба» (1885), п'єс «Перелюбниця» (1874), «За любов платять любов'ю» (1875). В публіцистичних працях «Каторжна в'язниця на Кубі» (1871), «Іспанська Республіка і кубинська революція» (1873), «Північноамериканські сцени» (1881—91) виступав проти експансіонізму США, за незалежність Куби і єдність народів Лат. Америки. Художня творчість М. відіграє значну роль у розвитку кубинської, ін. латиноамер. л-р та іспаномовної культури взагалі.

Тв.: Укр. перекл.— Згубна дружба. К., 1965; Поезії. К., 1977; Рос. перекл.— Избранное. М., 1978; Североамериканские сцены. М., 1963.

Літ.: Терновой О. С. Хосе Марти. М., 1966; Шишкина В. И. Социально-политические взгляды Хосе Марти. М., 1969; Леучсенринг Э. Хосе Марти — антиимпериалист. Пер. с исп. М., 1962; Маринельо Х. Хосе Марти — испаноамериканский писатель. Пер. с исп. М.. 1964; Тененбаум В. О. Хосе

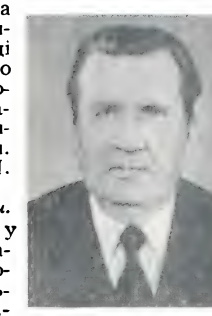

М. В. Мартинов.

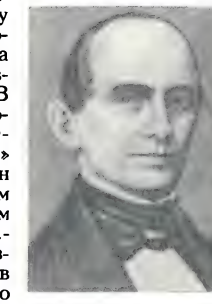

О. Є. Мартинов.

П. Д. Мартинович.

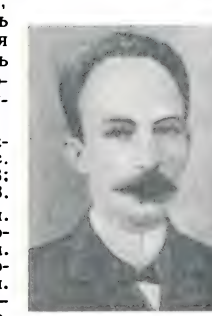

Х. Х. Марті.

Лесь Мартович.

Пам'ятник Лесю Мартовичу в селі Торговиці.

Марти. М., 1980; Шур Л. А. Хосе Марти. Биобиблиографический указатель. М., 1955. *В. С. Харитонов.*

МА́РТІН (Martin) Арчер Джон Портер (н. 1.III 1910, Лондон) — англ. біохімік і фізико-хімік, член Лондонського королівського г-ва (з 1950). Закінчив Кембріджський ун-т (1932). М. розробив методи виділення вітаміну Е і нікотинової к-ти; сконструював (разом з Р. Л. М. Сінгом) амінокислотний аналізатор; створив метод хроматографії на папері (1944); займався виділенням і очищенням пеніциліну (1946—48), працював над виділенням біологічно важливих речовин і розвитком методу газорідинної хроматографії. Нобелівська премія (разом з Р. Л. М. Сінгом), 1952.

МАРТІНЕ́ (Martinet) Андре (н. 12.IV 1908, Сент-Альбан-де-Війяр) — франц. мовознавець. Учився в Сорбонні та в Берлін. ун-ті. Професор Колумбійського ун-ту (1947—55) і Сорбонни (з 1955). Розробив принципи діахронічної *фонології* і основи функціональної фонології. Праці — в галузі заг. мовознавства, романських, герм. та ін. мов: «Основи загальної лінгвістики» (1960, рос. перекл. 1963), «Принцип економії в фонетичних змінах» (1955. рос. перекл. 1960). *С. В. Семчинський.*

МАРТІ́НЕС ВЕРДУ́ГО (Martínez Verdugo) Арнольдо (н. 12.I 1925, Перікос, шт. Сіналоа) — діяч комуністичного руху Мексіки. Н. в сел. сім'ї. Працював шофером, торг. агентом, конторником. З 1945 брав участь у молодіжному та профспілковому русі. В 1946 вступив до Мексіканської компартії (МКП). У 1949—50 — ред. газ. «Нуева віда» («Нове життя»), керівник молодіжної комісії ЦК МКП. У 1951—54 — член комісії ЦК МКП з орг. питань, секретар парт. к-ту Мехіко по пропаганді й агітації. З 1954 — член ЦК, з 1959 — Секретаріату і Політ. комісії ЦК МКП. З 1963 — перший, з листопада 1973 — ген. секретар ЦК МКП. Не раз зазнавав арештів.

МАРТІ́НІ (Martini) Джованні Батіста (Джамбаттіста; 24.IV 1706, Болонья — 4.X 1784, там же) — італ. теоретик та історик музики, педагог, композитор, співак. Член Філармонічної академії в Болоньї (у М. вчився, зокрема, М. *Березовський*). Автор теор. праць, а також муз. творів — ораторій, творів для органа, клавесина, вокальної музики тощо.

МАРТІ́НІ (Martini) Сімоне (бл. 1284, Сієна — 1344, Авіньйон, Франція) — італ. живописець. Працював у Тоскані, Неаполі Ассізі, Авіньйоні. Твори: фрески «Маеста» в Палаццо Публіко в Сієні (1315), в церкві Сан-Франческо в Ассізі (бл. 1326), «Благовіщення» (1333) та ін.

МАРТІНІ́КА — «заморський департамент» Франції на о. Мартініка у Карибському м., в групі Малих Антільських о-вів у *Вест-Індії*. Площа 1,1 тис. км². Нас. понад 325 тис. чол. (1978), гол. чин. мулати і негри. Адм. ц.— м. Фор-де-Франс. Офіц. мова — французька. Поверхня переважно гориста, заввишки до 1397 м (вулкан *Монтань-Пеле*). Клімат тропічний, пасатний. На схилах гір — залишки тропічних лісів, на рівнині — *савана* і болота. Острів відкрив Х. *Колумб* 1502. В 1635 почалася його колонізація французами і з 1674 М.— під владою Франції. Протягом 17 і 18 ст. М. не раз захоплювала Англія. В 1946 М. дістала статус «заморського департаменту» Франції. На острові є відділення основних французьких політичних партій.

Мартінікська комуністична партія (МКП), засн. 1957. МКП, Мартінікська прогресивна партія

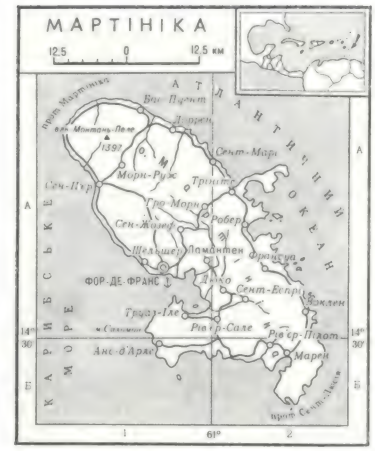

(засн. 1958), а також соціалістична партія входять у створений 1977 Нац. фронт боротьби за автономію. Прогресивні сили о-ва ведуть боротьбу за визнання за народом М. права на самовизначення і за надання М. справжньої автономії. Внаслідок тривалого колоніального режиму економіка М. розвивається однобічно, спеціалізуючись на вирощуванні на експорт плантаційних культур. Гол. культура — цукр. тростина; вирощують також банани, ананаси, каву, какао. Розвинуте тваринництво (велика рогата худоба, вівці, свині); рибальство. Гол. галузь пром-сті — харчосмакова: виробн. цукру (1979 — бл. 12 тис. т), спирту, рому, консервів, шоколаду. Довж. автошляхів — 1,5 тис. км, з них асфальтованих — 0,7 тис. км. Гол. мор. порт — Фор-де-Франс. Поблизу м. Ламантен — аеропорт. З М. вивозять цукор, фрукти і ром; довозять прод. товари, паливо, машини та устаткування. Осн. зовн.-торг. партнер — Франція. Грошова одиниця — французький франк.

МАРТІНІ́КСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (МКП). Як самостійна партія оформилась на I з'їзді 21.IX 1957 на базі Мартінік. федерації Французької КП (утворена 1936 з комуністичних груп, перша з яких виникла 1921). В роки 2-ї світ. війни комуністи мобілізовували трудящих острова на опір профашист. урядові «*Віші*». І з'їзд МКП засудив колоніальну політику «асиміляції», яку проводила франц. влада, і закликав народ боротися за визволення країни. II з'їзд МКП (1960) прийняв програму боротьби за автономію Мартініки, а III (1963) — програму екон., соціальних і культур. перетворень, що мають бути здійснені після досягнення автономії. Програма МКП стала платформою для об'єднання в єдиний фронт різних соціальних сил країни. В 1977 МКП була однією з засновниць Нац. фронту боротьби за автономію.

VII з'їзд МКП (квітень 1980) визначив осн. завдання партії по створенню союзу лівих сил, згуртуванню нар. мас на боротьбу за задоволення їхніх вимог. У своїй діяльності МКП спирається на Заг. конфедерацію праці Мартініки, Спілку мартінік. комуністичної молоді, Спілку мартінік. жінок. МКП брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969. Ген. секретар — А. *Ніколя* (з 1963). Друк. органи: ЦО — щотижнева газ. «Жюстіс» («Справедливість», з 1922), теор.— щоміс. журн. «Аксьйон» («Дія»). *В. П. Кириченко.*

МА́РТОВ Л. (справж. прізв. та ім'я — Цедербаум Юлій Осипович; 24.XI 1873, Стамбул — 4.IV 1923, Берлін) — рос. соціал-демократ, один з лідерів *меншовизму*. Н. в сім'ї купця. В 1895 брав участь у створенні *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, 1900 входив до ініціативної групи по підготовці видання газ. «*Искра*», був одним з редакторів «Искры» та журн. «*Заря*». Зазнавав репресій. На II з'їзді РСДРП (1903) виступив проти ленінського організаційного плану побудови партії. У 1905 — член Петерб. Ради робітн. депутатів. Під час 1-ї світової війни — центрист. Після Лютн. революції 1917 — меншовик-інтернаціоналіст. Делегат від меншовиків на 7-му Всерос. з'їзді Рад (1919), обраний членом ВЦВК. В 1920 емігрував, був одним з організаторів «*Інтернаціоналу 2½-го*», редактором антикомуністичного органу меншовиків «Социалистический вестник».

МАРТО́ВИЧ Лесь (Олекса Семенович; 12.II 1871, с. Торговиця, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.— 11.I 1916, с. Погориско, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл., похований у сусідньому с. Монастирку) — укр. письменник і громад. діяч. Закінчив Львів. ун-т (1909). Працював писарем, помічником адвоката в містах Галичини. В 1893 написав і видав у м. Коломиї листівку «На Першого мая 1893 р.», яка свідчить про його інтерес до робітн. руху, марксизму. З 1898 жив у Львові, редагував радикальну газ. «Громадський голос». Літ. діяльність почав 1888. Перше оповідання — «Нечитальник» (1889). Автор збірок сатиричних і гумористичних оповідань «Хитрий Панько» (1903), «Стрибожий дарунок і інші оповідання» (1905), «Нечитальник» (1900), в яких відобразив життя і побут галицьких селян та інтелігенції. За ідейним змістом своїх творів Мартович — письменник-демократ. Його світогляд формувався під значним впливом передової укр. та рос. л-ри, зокрема творів І. Франка, М. Гоголя, М Салтикова-Щедріна, А. Чехова. М. правдиво змалював зубожіння галицького селянства, з щирим спів-

чуттям розповідав про тяжку долю хлібороба-трудівника («Мужицька смерть», «Лумера» та ін.), їдко висміював бурж. вибори в Австро-Угорщині («Хитрий Панько», «Смертельна справа», «Квіт на п'ятку»). В повісті «Забобон» (опубл 1917) показано моральний розклад бурж. інтелігенції, її паразитизм, байдужість до інтересів народних мас.

У творі «Винайдений рукопис про руський край» (1897) в алегоричній формі стверджував ідею збройної боротьби проти визиску і поневолення. Письменник майстерно використовував нар. гумор і сатиру, нар. мову. Його твори високо цінили І. Франко, В. Стефаник, про них схвально відгукувалась і зарубіжна критика. На батьківщині письменника в с. Торговиці 1971 відкрито *Мартовича Леся музей*.

Тв.: Твори. К., 1963; Твори. К., 1976; Забобон. К., 1971; Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1951.

Літ.: Лесин В. Лесь Мартович. К., 1963; Погребенник Ф. Лесь Мартович. К., 1971; Лесь Мартович. Бібліографічний покажчик. Львів, 1968.

Ф. П. Погребенник.

МАРТО́ВИЧА ЛЕ́СЯ МУЗЕ́Й — літ.-меморіальний музей у с. Торговиці Івано-Фр. обл. Засн. 1966 у будинку, де народився і провів дитячі роки Лесь Мартович. До 100-річчя з дня народження письменника споруджено нове приміщення музею. Експозиція М. Л. м. розміщена в п'яти залах, висвітлює життя і творчість письменника, його громад. діяльність, вшанування його пам'яті в рад. час. Серед експонатів — документи, фотографії, листи, видання творів Леся Мартовича, подарунки музеєві. В хаті письменника відкрито меморіальну експозицію. Біля будинку музею встановлено погруддя Леся Мартовича.

Літ.: Кубик М. І., Липчук В. Ф. Літературно-меморіальний музей Леся Мартовича у Торговиці. Путівник. Ужгород, 1977.

В. Ф. Липчук.

МА́РТОН Іштван Ференцович (н. 24.XI 1923, с. Софія, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). В 1949 закінчив Ужгородське муз. уч-ще; з 1948 — його концертмейстер і викладач. Керівник угор. фольклорного ансамблю Закарп. філармонії. Твори: муз. комедія «Конвалії цвітуть для тебе» (1963), симф. поема «В Карпатах» (1956), вокально-симфонічні («Закарпатська сюїта», 1953; «Вінок безсмертя», 1963; «Картина народного гуляння», 1963), камерно-інструм., хорові, романси і пісні.

МАРТО́ННН (Martonne) Емманюель де (1.IV 1873, Шабрі — 25.VII 1955, Со) — французький географ, член Паризької АН (1942). Професор Сорбонни (з 1909). У 1938—52 — президент Міжнародного геогр. союзу (з 1952 — його почесний президент). Почесний член Геогр. т-ва СРСР (з 1933). Проводив дослідження на тер. Франції, Румунії, а також у Пн. Африці, Америці. Праці присвячені питанням фіз. географії, геоморфології, країнознавству тощо. Представник франц. школи «географії людини».

МА́РТОС Іван Петрович [1754, м. Ічня, тепер Черніг. обл.— 5 (17). IV 1835, Петербург] — рос. скульптор, представник *класицизму*. За походженням українець. У 1764—73 навчався в петерб. АМ у Л. Роллана та Н. Ф. Жілле, 1773—79 — пенсіонер АМ у Римі. Твори М. відзначаються високим громадян. пафосом, ідейною глибиною, прагненням до стриманої виразної пластичної форми: надгробки — К. Розумовського в Батурині (1803—05), П. Румянцева-Задунайського для Києво-Печерської лаври (в співавт. з арх. Тома де Томоном, 1797—1805), Є. Куракіної (1792), Є. Гагаріної (1803, обидва — у Петербурзі), І. Висоцького (20-і рр. 19 ст., Видубицький монастир у Києві); пам'ятники — Мініну і Пожарському в Москві (1804—18), А. Е. Рішельє в Одесі (арх. А. Мельников, 1823—28), М. Ломоносову в Архангельську (1826—29; встановлений 1832), Потьомкіну-Таврійському в Херсоні (1829—35). Викладав у петерб. АМ (1779—1835, з 1794 — професор, з 1814 — ректор). Іл. див. також на окремих аркушах до статей *Класицизм*, *Меморіальні споруди*.

Літ.: Коваленская Н. Мартос. М.— Л., 1938; Алпатов М. В. Мартос. В кн.: Русское исскуство 18 в. М., 1958.

МА́РТОС Олексій Іванович [1790. Петербург — 13 (25).VIII 1842] — укр. дворянський історик. Син І. П. *Мартоса*. Працював військ. інженером у Києві, учасник рос.-тур. війни 1806—12, Вітчизняної війни 1812. В 1821—42 перебував на цивільній службі. М.— автор 3-томної «Історії України і козаків» (рукопис втрачено). З цієї праці, пройнятої тенденційністю та ідеалізацією укр. козац. старшини, опубліковано лише окремі уривки («Северный архив», 1822, № 13—14; 1823, № 6). Мемуари М., доведені до 1812, надруковано в «Русском архиве» (1893, № 7—8).

МАРУЗО́ (Marouzeau) Жюль (20.III 1878, Флера, деп. Крез — 27.IX 1964, Ітей, деп. В'єнна) — франц. мовознавець. Директор Вищої практичної школи в Парижі (з 1920), професор Сорбонни (1925—51). Автор праць з класичного та франц. мовознавства: «Стилістика латинської мови» (1935), «Нарис стилістики французької мови» (1959). Уклав «Словник лінгвістичних термінів» (1933, рос. переклад 1960).

Л. І. Прокопова.

МАРУ́КІ — родина япон. художників, почесних членів АМ СРСР (з 1967). Тосіко М. (н. 11.II 1912, м. Асахігава, о. Хоккайдо). В 1929—33 навчалася в Токіо. Разом зі своїм чоловіком Ірі М. (н. 20.VI 1901) виконала серію антимілітаристських картин «Жахи Хіросіми» (почато 1947).

МАРУ́НА (Pyrethrum) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Листки чергові, перисторозсічені, рідше цілісні. Квітки дрібні, в суцвіттях (кошиках); крайові квітки — маточкові, язичкові, білі або жовті; серединні — двостатеві, трубчасті. Плід — сім'янка. Бл. 100 видів, поширені у помірній зоні Сх. півкулі. В СРСР — 56 дикорослих видів (ростуть здебільшого в пд. р-нах), з них в УРСР — 9. Деякі М.— інсектицидні рослини, містять отруйні речовини — піретрини. В СРСР використовують як інсектицидні (див. *Інсектициди*) М. рожеву (P. roseum) та М. червону, або персидську ромашку (P. coccineum), що дико ростуть у горах Кавказу (їх тепер культивують), а також М. цинерарієлисту, або долматську ромашку (P. cinerariifolium) родом з Балканського п-ова, яка вирощується в СРСР, зокрема в УРСР. Розмолоті суцвіття цих рослин використовують як отруту для комах та побутових паразитів. М. дівочу (P. parthenium) культивують як бордюрну декоратив. рослину. Іл. с. 388.

МАРУ́НКА — рід рослин родини пасльонових. Те саме, що *фізаліс*.

МАРУ́СЯ БОГУСЛА́ВКА — героїня укр. нар. думи «Маруся Богуславка». За думою, перебуваючи в неволі, в тур. паші, відкрила темницю і випустила на волю сімсот козаків-невольників. Вірогідних істор. даних про М. Б. немає. Вважають, що це узагальнений образ жінки-патріотки, створений народом на основі багатьох фактів патріотичної поведінки укр. жінок-бранок. Думу про М. Б. високо оцінював Т. Шевченко. Її сюжет використали в однойменних творах І. Нечуй-Левицький, М. Старицький та ін. За думою створено балет (музика О. Свєшникова). У Богуславі М. Б. встановлено пам'ятник.

Літ.: Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. «Літературно-науковий вісник». 1901, т. 14, № 4.

МАРУ́СЯ ЧУРАЇ́ВНА — легендарна укр. нар. співачка й авторка пісень. Див. *Чурай* Марія Гордіївна.

МАРФІЄ́ВИЧ Микола Іванович (20.III 1898, с. Іспас, тепер Вижницького р-ну Чернів. обл.— 2.IX 1967, Чернівці) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1915. Перші збірки поезій «Між верхами» (1922) і «Квіти» (1923) присвятив визвольній боротьбі буковинців. У 1924 емігрував до Рад. України. Працював викладачем у київ. вузах. Належав до літ. орг-ції «*Західна Україна*». Окремими книгами вийшли поема «Микола Шугай» (1927), п'єса «Збудуємо Дніпрельстан» (1928), повість «Проти бояр» (1929), збірки поезій «Буковині» (1930), «Черемоше, братку мій» (1968) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами.

Тв.: Добридень, оновлений краю. К., 1974.

В. Х. Косян.

МАРХА́ — ріка в Якут. АРСР, ліва притока Вілюю (басейн Лени). Завдовжки 1181 км, площа бас. 99 тис. км². Бере початок на Вілюйському плато. У верхів'ї має глибоку вузьку долину, нижче виходить на заболочену низовину. Живлення снігове й дощове. Взимку перемерзає у пониззі на 150 днів, у верхів'ї — на 208 днів. Судноплавна від впадіння р. Моркоки до гирла.

МА́РХВІЦА (Marchwitza) Ганс (25.VI 1890, Шарлей, Верхня Сілезія — 17.I 1965, Потсдам) — нім. письменник (НДР). Член Нім. академії мист. (з 1950). Член Компар-

І. П. Мартос.

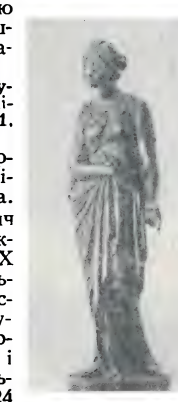

І. П. Мартос. Надгробок Є. І. Гагаріної. Мармур. 1803. Музей міської скульптури. Ленінград.

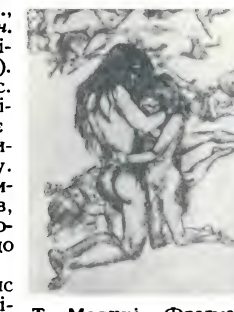

Т. Марукі. Фрагмент картини з серії «Жахи Хіросіми». Туш. Серію розпочато 1947.

Ю. Мархлевський.

Т. П. Марцин.

М. А. Марцун.

В. О. Марченко.

гії Німеччини з 1920. Учасник революції 1918 в Німеччині, рурського повстання 1920, нац.-революц. війни іспан. народу 1936—39. У 1933—46 — в еміграції. Автор роману «Штурм Ессена» (1930), трилогії про життя шахтарів — «Кум'яки» (1934), «Повернення Кум'яків» (1952), «Кум'яки та їхні діти» (1959), роману «Чавун» (1955) — про соціалістичне будівництво в НДР та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Штурм Эссена. М.— Л., 1931; Шахтёры. М.— Л., 1933: Кумяки. Л.. 1938.

Н. М. Матузова.

МАРХЛЄВСЬКИЙ Анатолій Церильович (н. 29.IX 1935, Вінниця) — укр. рад. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). У 1961 закінчив Одес. консерваторію (1960—62 — її викладач). У 1962—70 — худож. керівник Вінницької обл. філармонії, одночасно керівник хору Вінн. муз. уч-ща. З 1970 — керівник хору і викладач Київ. ін-ту культури ім. О. Є. Корнійчука.

МАРХЛЄВСЬКИЙ (Marchlewski; псевд.— Карський, Куявський та ін.) Юліан (17.V 1866, Влоцлавек, тепер ПНР — 22.III 1925, Больяско, побл. Нерві, обл. Лігурія, Італія. Похований у Берліні, 1950 прах перевезено до Варшави) — діяч польс. і міжнар. робітн. і комуністичного руху. Н. в сім'ї збіднілого шляхтича. З поч. 80-х рр.— член нелегальних гуртків, зв'язаних з Міжнар. соціально-революц. партією «*Пролетаріат*». У 1889 взяв участь у заснуванні нелегальної орг-ції — Союзу польс. робітників. У 1893 емігрував до Швейцарії. Один із засновників *Соціал-демократії Королівства Польського і Литви* (СДКПіЛ) (з 1906 — член її Гол. правління). В 1896 закінчив Цюріхський ун-т (доктор екон. наук). З 1896 — в Німеччині, співробітничав у с.-д. пресі, брав участь у виданні «*Искры*». Повернувшись 1905 до Польщі, взяв участь у революції 1905—07. Делегат V з'їзду РСДРП (1907) від СДКПіЛ, обраний канд. у члени ЦК РСДРП. Учасник III, V—IX конгресів *Інтернаціоналу 2-го*. З 1908 працював у С.-д. партії Німеччини, один з керівників її лівого крила. Під час 1-ї світ. війни — інтернаціоналіст. Один із засновників «*Спартака союзу*». Не раз зазнавав ув'язнення, перебував в еміграції. В 1916 ув'язнений нім. владою. Звільнений 1918 на вимогу Рад. уряду, приїхав до Росії. З 1918 — член ВЦВК. В 1919 працював у КП Німеччини, член її ЦК. Брав участь у створенні Комінтерну, розробляв теор. основи його агр. програми. Член ВККІ з 1919. З вересня 1919 — член Викон. бюро КП Польщі в Росії. В 1920 — член Польс. бюро при ЦК РКП(б), голова Тимчасового революц. к-ту Польщі. В 1921—22 — на дипломатичній роботі. З 1922 — ректор Комуністичного університету нац. меншостей Заходу, з 1923 — голова ЦК створеної за його ініціативою *Міжнародної організації допомоги борцям революції*. Автор праць з питань міжнар. революц. руху, історії Польщі, спогадів про В. І. Леніна.

Літ.: Тых Ф., Шумахер Х. Юлиан Мархлевский. Пер. с польс. М., 1969.

МАРЦИ́Н Тетяна Пилипівна [7 (19).II 1899, с. Жабокрич, тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл.— 15.II 1974, с. Голубече Крижопільського р-ну Вінн. обл.] — новатор с.-г. виробн., двічі Герой Соціалістичної Праці (1948, 1958). Член КПРС з 1952. З 1930 — в колгоспі «Третій вирішальний» Крижопільського р-ну Вінн. обл. (з 1935 — ланкова). Ланка, очолювана М., прославилася високими врожаями цукр. буряків, кукурудзи та ін. с.-г. культур.

Ю. С. Жугін.

МАРЦИНКЄ́ВИЧ Гаврило (н. бл. 1741 — р. см. невід.) — укр. і рос. співак (тенор) 18 ст. Хлопчиком співав у Глухівській капелі К. *Розумовського*, який привіз його до Петербурга. Вокальну освіту здобув у Придворній співацькій капелі, удосконалював майстерність в Італії. Був камер-співаком при дворі імператриці Єлизавети Петрівни, співав на сцені Придворного театру. Серед партій — Цефал («Цефал і Проксис» Арайї).

МАРЦІА́Л Марк Валерій (Marcus Valerius Martialis; бл. 40, м. Більбіліс, тепер м. Більбао, Іспанія — бл. 104, там же) — рим. поет. З 64 жив у Римі, бл. 98 повернувся до рідного міста. Автор 15 книг епіграм. Висміював вади представників різних прошарків рим. суспільства. Епіграми М. залишили значний слід у л-рі серед. віків і епохи Відродження, перекладалися різними європ. мовами. Деякі епіграми перекладено укр. мовою.

Тв.: Укр. перекл.— [Епіграми]. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Рос. перекл.— Эпиграммы. М., 1968.

А. О. Білецький.

МАРЦІНКО́ВСЬКИЙ (Marcinkowski) Якса Антоній (літ. псевд.— Антоній Новосельський і Альберт Гриф; 29.I 1823, с. Мостище, тепер у складі смт Гостомеля Київ. обл.— 12.IX 1880, Київ) — польс. літ. критик, письменник, етнограф і фольклорист. У 1841—44 навчався в Київ. ун-ті. В 1846—49 — співробітник польс. журн. «Гвязда» («Зірка») у Києві. Автор побутової повісті «Дві сестри» (1855), сатиричних творів, наук. праць «Український народ» (т. 1—2. 1857), «Наддніпрянське пограниччя. Нариси про українську суспільність XVIII ст.» (т. 1—2, 1863) тощо. Представник *міфологічної школи* у фольклористиці.

В. А. Юзвенко.

МАРЦІНКЯ́ВІЧЮС Йонас [13 (26).XII 1900, м. Радвілішкіс — 31.VII 1953, Вільнюс] — лит. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1925. В романах «Беньямінас Кордушас», «Він повинен умерти» (обидва — 1937), «Неман розлився» (1939) викривав поміщиків і буржуазію міста, показав істор. приреченість експлуататорських класів. У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні нариси і оповідання (збірки «Помщуся», 1942; «Зірка», 1943), повість «Настоятель Моркунас» (1944). Автор п'єс «Каволюнаси», «Повернення» (обидві — 1947), повісті «Аудроне Нормантайте» (1950).

Тв.: Рос. перекл.— Беньяминас Кордушас. Вильнюс, 1961; Неожиданная встреча. Вильнюс, 1980.

О. А. Шешельгіс.

МАРЦІНКЯ́ВІЧЮС Юстінас (н. 10.III 1930, с. Важаткеміс, тепер Пренайського р-ну Лит. РСР) — лит. рад. письменник, нар. поет Лит. РСР. Член КПРС з 1957. Друкуватися почав 1953. Автор збірок віршів «Руки, які ділять хліб» (1963), «Неопалима купина» (1968), «Життя ніжний доторк» (1978), поем «Двадцята весна» (1956), «Кров і попіл» (1960), «Донелайтіс» (1964), книги «Шість поем» (1973). Драматична трилогія «Міндаугас» (1968), «Собор» (1971), «Мажвідас» (1977) — про становлення лит. державності, культури; повість «Сосна сміялась» (1961) — про сучасне молоде покоління. Пише для дітей. Виступає як перекладач. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Сосна сміялась. К., 1963; Рос. перекл.— Деревянные мосты. М., 1970; Миндаугас.— Собор. М. 1978; Книга поэм М., 1978

Літ.: Лавкутис Й. Поэтический мир Юсттинаса Марцинкявичюса. М., 1980

Ю. Лаурушас.

МАРЦУ́Н Марія Антонівна [25. III (6.IV) 1894, с. Булдичів, тепер Дзержинського р-ну Житомир. обл. — 20.VII 1970, там же] — новатор с.-г. виробництва, ланкова (з 1934) колгоспу «Україна» (з 1980 колгосп ім. М. Марцун) Дзержинського р-ну Житомир. обл., двічі Герой Соціалістичної Праці (1953, 1958). Член КПРС з 1949. Ланка, очолювана М., прославилася щорічними високими (по 500—700 ц з гектара) врожаями цукр. буряків та ін. с.-г. культур. М.—делегат XVII—XIX з'їздів Компартії України. Нагороджена 3 орденами Леніна, медалями.

Б. М. Попов.

МА́РЧАНОВА (Marčanová) Марія (3.X 1892, містечко Мшено, поблизу м. Мельніка, тепер Середньочеської обл.— 3.IX 1979, Прага) — чес. поетеса-перекладачка. Почала друкуватися 1928. Переклала багато творів О. Пушкіна М. Лермонтова, М. Некрасова, О. Грибоєдова, С. Єсеніна О. Блока, М. Тихонова, С. Маршака, В. Інбер та ін. З 50-х рр. важливе місце в перекладах М. займала укр. поезія (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, В. Сосюра, А. Малишко, М. Бажан, П. Воронько, В. Коротич та ін.). Вибрані переклади творів рос. та укр. поезії ввійшли до її книг «Радянські поети» (1946), «Голос пам'яті» (1971).

В. А. Моторний.

МАРЧЄ́ВСЬКИЙ Марко [справж. ім'я та прізв.— Марко Маринов Марков; 1 (13).X 1898, с. Марча, тепер квартал м. Дряново Габровського округу — 10.IV 1962, Софія] — болг. письменник. Член БКП з 1934. В 1925—34 жив в СРСР, зокрема у Харкові. Закінчив аспірантуру Ін-ту Тараса Шевченка. Учасник Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові 1930. Зб. оповідань «Бунт» (1930), роман «Вороги» (1934), повість «Село» (1937) — про антифашист. Вересневе повстання 1923. Після повернення в Болгарію співробітничав у прогресивній пресі. Автор книг нарисів про СРСР «Ві-

сім років у Радянському Союзі» (1934), «Ранок над полями» (1935), для дітей і юнацтва — «Сині скелі», «Партійна таємниця» (обидві — 1948), «Герої Бєліци» (1950), «Митко Палаузов» (1951), «Острів Тамбукту» (1955—57) та ін. Склав «Російсько-болгарський словник» (1938), «Маленьку філософську енциклопедію» (1939), «Маленьку літературну енциклопедію» (1940; 2-е вид. 1946). Виступав із статтями про укр. культуру і л-ру, зокрема про Т. Шевченка. Відомий і як перекладач.

Тв.: Укр. перекл.— Чотарі. Х., 1932; Герої Бєліци. К., 1956. Партійна таємниця. К., 1957; Острів Тамбукту. К. 1960; Рос. перекл.— Остров Тамбукту. София, 1958. Тихая пристань. София, 1971.

О. Д. Кетков.

МА́РЧЕНКО Володимир Олександрович (н. 7.VII 1922, Харків) — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1969). Закінчив (1945) Харків. ун-т. До 1961 працював у цьому ж ун-ті. З 1961 — у Фіз.-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. праці з функціонального аналізу, матем. фізики та конструктивної теорії функцій. М. належать важливі результати в т. з. оберненій задачі спектрального аналізу. Всебічно обгрунтовані ним та його колегами обернені задачі дали змогу створити оригінальні методи для розрахунку радіохвиль, теплового випромінювання, вібрації металевих конструкцій. Створив асимптотичну теорію крайових задач з дрібнозернистою границею, досліджував проблеми теорії майже періодичних функцій і теорії апроксимації неперервних функцій. Ленінська премія, 1962.

МА́РЧЕНКО Надія Іванівна (н. 9.VI 1928, с. Вороньки, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.) — новатор виробництва в машинобудуванні, стернярка, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1963. Працюючи з 1952 на київському з-ді «Більшовик», досягла значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів, узятих соціалістич. зобов'язань. Делегат XXIII і XXIV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, медалями.

Б. Л. Гончар.

МА́РЧЕНКО Ніна Яківна (н. 15.X 1940, Ленінград) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). В 1959—65 навчалася в Київ. худож. ін-ті в С. *Григор'єва.* Твори: «Повернене дитинство» (1965), «Студенти-медики» (1968), «Ніхто не забутий» (1970), «На свято» (1972), «Материнські думи» (1971—72), «Народні майстри» (1972—75), «Мир. Кінець війни» (1975—76). Іл. с. 388.

МАРЧУ́К Гурій Іванович (н. 8. VI 1925, с. Петро-Херсонець, тепер Грачовського р-ну Оренбурзької обл.) — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1947. У 1949 закінчив Ленінгр. ун-т. У 1953—62 працював у фіз.-енергетичному ін-ті (Обнінськ), 1962—80 — в *Сибірському відділенні АН СРСР* (з 1975 — віцепрезидент АН СРСР, 1975—80 — голова відділення). З січня 1980 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР, голова Держ. к-ту СРСР по науці і техніці. З 1976 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Осн. праці М. присвячені обчислювальній та прикладній математиці. Створив алгоритми числового розв'язування рівнянь переносу нейтронів, виконав ряд теор. досліджень за методами короткотермінових прогнозів погоди, динаміці атмосфери та океану. Розробляє нові числові методи розв'язування задач, що стосуються створення *автоматизованих систем управління.* Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1961. Держ. премія СРСР, 1979. Премія ім. О. О. Фрідмана АН СРСР, 1975.

МАРШ військовий (франц. marche — перехід) — організоване приховане пересування військ у колонах, на транспортних засобах, бойових машинах або в пішому порядку з метою виходу в установлений час до призначеного району (рубежу) в повній бойовій готовності. В Рад. Армії осн. видами забезпечення М. є *розвідка,* охорона, *захист від зброї масового ураження, маскування,* інженерне, тех. і тилове забезпечення.

МАРШ (франц. marche, нім. Marsch, італ. marcia) у музиці — музичний твір в енергійному, чіткому ритмі, розміреному темпі. Муз. розмір 2/4, 4/4, 6/8. М. призначений для забезпечення синхронного руху великої кількості людей, є одним з гол. жанрів *військової музики.* Завдяки емоційному впливу сприяє створенню єдиного настрою. Типова форма М.— тричастинна реприза; середня частина (т. з. тріо) — плавна, наспівна. Різновиди М., які становлять основу репертуару переважно *духових оркестрів*: похідний, парадний (церемоніальний), зустрічний, концертний; існує й похоронний (жалібний). Ще в 17—18 ст. до репертуару *музикантських цехів на Україні* входили т. з. крокосмейстерські марші. Жанр М. широко представлений в сценічній (опера, балет, драм. вистава), симф., побутовій та концертній музиці. Характер М. мають численні нар. («За світ встали козаченьки», «Ой на горі та женці жнуть»), масові («Грими, грими, могутня пісне» Верховинця) пісні, окремі епізоди симф. творів.

МАРША́К Самуїл Якович [22.X (3.XI) 1887, м. Воронеж — 4.VII 1964, Москва] — рос. рад. поет і перекладач. Друкуватися почав 1907. Один з творців і організаторів рад. дитячої л-ри. У 1923 вийшли перші книжки для дітей. У роки Великої Вітчизн. війни писав сатиричні вірші політ. памфлети, байки, віршовані тексти до антифашист. плакатів та карикатур (Держ. премія СРСР, 1942). Автор сатиричного памфлета «Містер Твістер» (1933), романтичної поеми «Розповідь про невідомого героя» (1938), п'єс-казок «Казка про козла» (1941), «Дванадцять місяців» (1943; Державна премія СРСР, 1946), віршованих повістей, книги «Веселая мандрівка від А до Я» (1953), зб. «Вірші для дітей» (1950; Держ. премія СРСР, 1951). Автобіографічна повість «На початку життя» (1960), зб. статей про л-ру і спогадів «Виховання словом» (1962); книга «Вибрана лірика» (1962; Ленінська премія, 1963). Україні присвятив вірші «Війна з Дніпром», «Голуби». У «Казці про глупоту» використав вірші І. Франка. Перекладач сонетів У. Шекспіра (Держ. премія СРСР 1949), віршів Р. Бернса, Дж Байрона, Г. Гейне, Ш. Петефі; поезій Лесі Українки, І. Франка, П. Тичини, П. Воронька. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1968—72; Укр. перекл.— Казки. Пісні. Загадки. К., 1960; Майстерня в кишені. К., 1966; Дітям. К., 1979

Н. І. Чорна.

МА́РШАЛ (франц. maréchal, від давньонім. marah — кінь і scalc — слуга) — 1) Спочатку королівський слуга у *Франкській державі,* який наглядав за кіньми, стайничий; згодом придворний сановник, що відав королівськими стайнями. З 13 ст. М. одне з вищих військ. звань у Франції. В 19—20 ст. це звання було запроваджене в арміях ряду країн. У Росії йому відповідало звання генерал-фельдмаршала. 2) В СРСР існують звання: *Маршал Радянського Союзу* (з 1935), *Маршал роду військ* і Головний маршал роду військ (з 1943). Див. також *Звання військові.* 3) У Польщі звання деяких цивільних службових осіб (М. Сейму).

Н. І. Марченко.

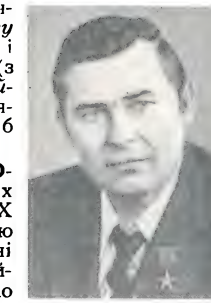

Г. І. Марчук.

МА́РШАЛ РАДЯ́НСЬКОГО СО́ЮЗУ — військ. звання у Збройних Силах СРСР. Запроваджено 22.IX 1935. Присвоюється Президією Верховної Ради СРСР за видатні заслуги в справі керівництва військами. Особам, яким присвоєно звання М. Р. С., вручають грамоту Президії Верховної Ради СРСР і особливий знак розрізнення — Маршальську зірку.

МА́РШАЛ РО́ДУ ВІЙСЬК — військове звання вищого офіцерського складу Збройних Сил СРСР. Звання маршала авіації, маршала артилерії та маршала бронетанкових військ запроваджено 16.I 1943, маршала військ зв'язку і маршала інженерних військ — 9.X 1943. Особам, яким присвоєно ці звання, вручають грамоту Президії Верховної Ради та особливий знак розрізнення — Маршальську зірку. Див. також *Звання військові.*

С. Я. Маршак.

МА́РШАЛЛ (Marshall) Алан (н. 2.V 1902, селище Нурат, штат Вікторія) — австрал. письменник. Популярність принесла кн. нарисів «Це мій народ» (1944). Автор роману про мельбурнзьких взуттєвиків у період кризи 30-х рр. «Які чудові твої ніжки» (1949), автобіогр. трилогії «Я навчився стрибати через калюжі» (1955), «Ось трава» (1962), «У серці моєму» (1963), творів про дітей і тварин (казка «Шепотіння на вітрі», 1969). Як новеліст розвиває традиції Г. *Лоусона* (збірки «Розкажи нам про індика, Джо», 1946; «Як ти там, Енді?», 1956). Збірки гумористичних оповідань «Спустіть штору» (1949), «Несподівані зустрічі» (1950). У кн. нарисів «Ми такі самі люди» (1948) виступив на захист аборигенів. Зібрав і опрацював їхні міфи — «Люди неза-

Маршальська зірка для Маршалів Радянського Союзу, Адміралів Флоту Радянського Союзу, Головних маршалів і маршалів родів військ, генералів армії і адміралів флоту Збройних сил СРСР.

Н. Я. Марченко. Ранок. 1973.

Маруна цинерарієлиста. Верхня і нижня частини рослини та квітка.

пам'ятних часів» (1952). Збірки оповідань «Дикі червоні коні» (1976), «Люди мрії» (1978) та ін. Не раз відвідував СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— Я вмію стрибати через калюжі. К., 1979; Рос. перекл.— Люди незапамятных времён. М., 1958; Мы такие же люди. М., 1965; Я умею прыгать через лужи.— Это трава.— В сердце моём. М., 1969. *Р. П. Зорівчак.*

МА́РШАЛЛ (Marshall) Альфред (26.VII 1842, Лондон — 13.VII 1924, Кембрідж) — англ. економіст, засновник *кембріджської школи*. Закінчив Кембріджський ун-т. У 1877—81 — професор Брістольського ун-ту, 1885—1908 — професор Кембріджського ун-ту. Один з організаторів Королівського екон. т-ва (1890). М. еклектично поєднував старі вульгарні бурж. концепції витрат виробн., попиту і пропозиції з теоріями «*граничної продуктивності*» і «*граничної корисності*». Вартість визначав лише попитом і пропозицією. Вважав еволюцію єдиною формою сусп. розвитку. Теорії М. проникнуті ідеями про нібито можливий плавний, безкризовий розвиток капіталістичної економіки.

МА́РШАЛЛ (Marshall) Джозеф (рр. н. і см. невід.) — англ. мандрівник 18 ст. У 1770 подорожував по Україні за маршрутом Стародуб — Чернігів — Київ — Очаків. Автор записок «Подорожі по Голландії, Фландрії, Німеччині, Данії, Швеції, Лапландії, Росії, Україні і Польщі» (т. 1—3, 1772). У цьому творі описав природні багатства України, підкреслив високий рівень культури землеробства укр. селян, багато уваги приділив можливостям збільшення імпорту до Англії з України конопель і льону.

МА́РШАЛЛ (Marshall) Джордж Кетлетт (31.XII 1880. Юніонтаун, шт. Пенсільванія — 16.X 1959, Вашінгтон) — держ. і військ. діяч США, генерал армії (1944). В 1939—45 — нач. ген. штабу, 1947—49 — держ. секретар США, 1950—51 — міністр оборони США. Ініціатор амер. плану «відродження і розвитку Європи» після 2-ї світової війни, що фактично був підготовкою імперіалістичних воєнних блоків у Європі (див. *Маршалла план*).

МАРША́ЛЛА ПЛАН — так звана програма відбудови і розвитку господарства країн Зх. Європи після 2-ї світової війни 1939—45 шляхом надання їм екон. допомоги з боку США. Метою М. п. було підтримати позиції капіталізму в Зх. Європі, що похитнулися внаслідок війни, посилити залежність європ. капіталістичних країн від США, перешкодити прогресивним соціальним змінам у європ. країнах, створити об'єднаний фронт імперіалізму проти СРСР і світової системи соціалізму, що складалася, проти зростаючого визвольного руху в світі. Ідею М. п. висунув 1947 тодішній держ. секретар США Дж. К. *Маршалл*. У 1948 М. п. схвалив конгрес США. Умови М. п. прийняли уряди 16 д-в, у т. ч. Великобританії, Франції, Італії та ін. М. п. був розрахований на 4 роки, проте 1951 припинив свою дію. Був замінений законом «Про взаємне гарантування безпеки».

МА́РШАЛЛЬ ФОН БІ́БЕРШТЕЙН Федір Кіндратович (Фрідріх Август; 10.VIII 1768, Штутгарт — 28.VI 1826, м. Мерефа, тепер Харків. обл.) — вітчизн. ботанік та мандрівник. За походженням німець. У 1793 переїхав до Росії. До 1795 перебував на військ. службі; пізніше працював інспектором шовківництва Пд. Росії. В 1798 склав геогр. опис сх. берега Каспійського м.; 1808—19 за матеріалами експедиції видав у Харкові монографію про флору Криму та Кавказу. Зібраний М. фон Б. гербарій зберігається в Бот. ін-ті АН СРСР.

МАРША́НЦІЯ (Marchantia) — рід рослин класу *печіночних мохів*. *Слань* пластинчасто-листувата, прикріплюється до грунту *ризоїдами*. Всередині слані містяться повітряні камери, виповнені асиміляційною тканиною. Статеві органи на спец. підставках: *антеридії* — в гніздах на верхньому боці дисковидних головок чоловічих підставок, *архегонії*, а пізніше спорогони (нестатеве покоління) — з нижнього боку головок жіночих підставок. Спорогон у вигляді кулястої коробочки на короткій ніжці. Вегетативне розмноження відбувається т. з. виводковими кошиками, що проростають у нову слань. Бл. 70 видів, більшість яких поширена в тропіках. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — один — М. мінлива (M. polymorpha) — росте по вологих місцях.

МАРШЕ́ (Marchais) Жорж (н. 7.VI 1920, Лаогет, деп. Кальвадос) — діяч франц. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї робітника. З 1935 працював токарем. У 1942 вивезений на примусові роботи до Німеччини. Після визволення Франції (1944) працював на авіаційних підприємствах, брав участь у роботі профспілки металістів. У 1947 вступив до Французької КП (ФКП). З 1952 — на профспілковій роботі. В 1954—61 — секретар, пізніше — 1-й секретар федерації ФКП Сен-Сюд (Паризький р-н). З 1956 — канд., з 1959 — член ЦК, канд. у члени Політбюро ФКП, з 1961 — член Політбюро, секретар ЦК ФКП. У 1970—72 — заст. ген. секретаря ФКП. З грудня 1972 — ген. секретар ФКП. В 1956—58 та з 1973 — депутат Нац. зборів Франції.

МА́РШІ (нім. Marsch, одн.) — низовинні смуги на узбережжях морів, які затоплюються водою тільки під час високих припливів і нагонів води, на відміну від *ватів*. Завширшки до кількох десятків кілометрів. Складаються з мулу та піску. Іноді М. лежать нижче від рівня моря, від якого їх відокремлюють *дюни*. Від затоплення морем М. захищають дамбами. На осушених М. (польдерах) — луки, використовують М. і як с.-г. угіддя. Поширені на узбережжі Північного м. (Нідерланди, ФРН, Данія). В СРСР є на узбережжі Північного Льодовитого океану (див. *Лайда*).

МА́РШРУ́Т (нім. Marschroute, від франц. marche — хід, рух і route — шлях) — 1) Заздалегідь намічений або встановлений шлях руху людей чи транспортних засобів; напрям, порядок руху. 2) Залізничний поїзд, що прямує до станції призначення без зміни складу й вантажу (див. *Маршрутизація перевезень*). 3) Смуга земної поверхні, що її фіксують на картах при *маршрутному зніманні*. 4) Послідовність операцій обробки деталей в одиничному і дрібносерійному виробництві.

МАРШРУТИЗА́ЦІЯ ПЕРЕВЕ́ЗЕНЬ — система організації відправлень вантажів маршрутами (цілими поїздами) з призначенням в один або кілька пунктів розвантаження (станція, пристань, порт), розташованих в одному районі. Здійснюється за планами маршрутизації, складеними на з-цях. Маршрути поділяють на відправницькі, що їх організують з вагонів, навантажених одним відправником на одній станції (пристані, в порту), та ступінчасті — з вагонів, навантажених одним відправником на кількох станціях (пристанях, портах) або різними відправниками на одній або кількох станціях (пристанях, портах). За дальністю всі маршрути поділяють на місцеві (внутрішньошляхові) — прямують у межах однієї з-ці та сіткові — проходять по двох або більше з-цях. До окремої категорії належать кільцеві маршрути, коли поїзд постійно курсує в певному складі між станціями відправлення і призначення. М. п.— екон. та ефективний засіб раціональної організації процесу перевезень, прискорення обороту вагона на *залізничному транспорті*, зниження трансп. витрат, засіб скорочення потреб у капіталовкладеннях на розвиток з-ць тощо. М. п. сприяє прискоренню оборотності оборотних засобів і доставляння вантажів до споживача.

С. М. Бухало.

МАРШРУ́ТНЕ ЗНІМА́ННЯ — знімання за окремим маршрутом вузької смуги місцевості при створенні топограф., геол. та ін. карт. При М. з. геогр. об'єкти (гідрографію, населені пункти, рельєф тощо) наносять на планшет за допомогою методів інструментального (*мензульного знімання, тахеометричного знімання, аерофотознімання*) або *окомірного знімання*. М. з. застосовують у недостатньо вивчених і важкодоступних районах, а також при спец. дослідженнях (геол., грунтових, геоботанічних) та у військ. справі.

В. М. Сердюков.

МАР'Я́ЕНКО Іван Олександрович [справж. прізв.— Петлішенко; 28.V (9.VI) 1878, хутір Сочеванов, поблизу с. Мар'янівки, тепер Бобринецького р-ну Кіровогр. обл.— 4.XI 1962, Харків] — укр. рад. актор, режисер, педагог, театральний діяч, нар. арт. СРСР (з 1944). Учень і послідовник М. *Кропивницького*. Після закінчення 1895 Куп'янського повітового уч-ща працював у профес. трупі свого дядька М. Кропивницького, спочатку сценаріусом (пом. режисера), потім актором. В 1899—1906 (з перервою, з 1903 разом з О. Полянською — у трупі О. *Суслова*, де виконував ролі Михайла, Василя («Не судилось», «Циганка Аза» Старицького), Андрія Кугута

(«Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Дениса («Бондарівна» Карпенка-Карого), брав участь у рос. виставах разом з *Адельгеймами;* 1903—1904 — в трупі Ф. Волика, за участю М. Кропивницького та М. Заньковецької. В 1906 М. вступив до профес. *Театру Миколи Садовського,* в якому утвердився переважно в ролях героїчного плану — Панас, Гнат Голий, Тарас («Бурлака», «Сава Чалий», «Бондарівна» Карпенка-Карого), Братковський («Остання ніч» Старицького), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), з успіхом грав ролі у виставах за творами російських (Хлестаков — «Ревізор» Гоголя, Ломов — «Освідчення» Чехова, Жадов — «Тепленьке місце» Островського, Никандр — «Никандр Безщасний» за Писемським) і зарубіжних (Антось — «Помста гуцула» за Коженьовським, Збишек — «Моральність пані Дульської» Запольської, Збігнєв — «Мазепа» Словацького, Франкович — «Вихователь Флаксман» Ернста, Франц — «Забавки» Шніцлера) драматургів. У 1914 М. працював актором у Другому Київ. міськ. рос. драм. театрі Б. фон Мевеса, де виконував ролі Ланця, Різоора («Чаклунка», «Вітчизна» Сарду), Сулеймана («Зрада» Сумбатова), Скалозуба («Лихо з розуму» Грибоєдова), Пепла («На дні» М. Горького), 1915 очолював «*Товариство українських акторів* за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського» (Київ), 1917 був директором, режисером і актором Національного зразкового театру, 1918 — актором Держ. драм. театру (обидва — в Києві). Ролі: Антось («Оборона Буші» Старицького), пастор Мандерс, Бернік («Примари», «Підпори громадянства» Ібсена), Геншель («Візник Геншель» Гауптмана) та ін. В 1919 М. призначено комісаром *Першого театру Української Радянської Республіки* імені Шевченка і членом театр. комісії (голова — К. *Марджанішвілі*) по керівництву всіма театрами Києва. Одна з кращих ролей М. в цьому театрі — Гонта в «Гайдамаках» за Шевченком в інсценізації й постановці Л. Курбаса; серед ін. ролей — Мартіан Емілій («Адвокат Мартіан» Лесі Українки), Ернульф («Північні велетні» Ібсена). З 1923 М.— в театрі «*Березіль*» (з 1935 — Харків. держ. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), в якому працював до 1958. Ролі: Хома Кичатий («Назар Стодоля» Шевченка). Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Штефан Петрич («Любов на світанні» Галана), Стрижень, Рижов, Богдан Хмельницький, Горлов («Загибель ескадри», «Правда», «Богдан Хмельницький», «Фронт» Корнійчука), князь Ярослав («Ярослав Мудрий» Кочерги), Штефан («Навіки разом» Дмитерка), Дикой («Гроза» О. Островського), Вершинін (Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова), Макбет («Макбет» Шекспіра), Фелікс Гранде («Євгенія Гранде» за Бальзаком) та ін. Актор широкого творчого плану, М. з великою майстерністю грав різні за характером ролі — героїчні, характерні, комедійні. Постановки: «Блакитна троянда» Лесі Українки, «Серед бурі» Б. Грінченка, «Казка старого млина» С. Черкасенка, «Оборона Буші» М. Старицького, «Одруження» М. Гоголя, «Загибель „Надії“» Г. Гейєрманса (грав роль Гейєрта) та ін. Знімався в кінофільмах «Злива» (1929), «Фата Моргана» (1931), «Коліївщина» (1933), «Прометей» (1936) та ін. Викладав у *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка* (1917—18), театр. технікумі (1923—24) — в Києві; муз.-драм. ін-ті (1925—34), театр. уч-щі (1934—41), театр. ін-ті (1944—61) — в Харкові. Професор — з 1946. Серед учнів М.— нар. артисти СРСР І. *Козловський*, Б. *Романицький*, В. *Василько*, Н. *Ужвій* та ін. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1947.

Тв.: Минуле українського театру. К., 1953; Прошлое украинского театра. М., 1954; Сцена. актори, ролі. К., 1964.

Літ.: Чаговець В. І. І. О. Мар'яненко. Народний артист СРСР. К., 1947; Гельфандбейн Г. І. О. Мар'яненко. Народний артист СРСР. Х., 1947; Тернюк П. І. Іван Мар'яненко. К., 1968; Тернюк П. Иван Марьяненко. М., 1977. *П. І. Тернюк.*

МАР'ЯНІВКА — селище міського типу Гороховського р-ну Волин. обл. УРСР, біля залізнич. ст. Горохів. 2,9 тис. ж. (1980). У М.— горохівські цукр. комбінат, плодоконсервний і сироробний з-ди, будинок побуту. Середня школа, мед. амбулаторія, Будинок культури, бібліотека.

МАР'ЯНІВКА — селище міського типу Баранівського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 37 км від залізнич. ст. Разіне. 1,7 тис. ж. (1980). Склозавод (випускає аптекарський посуд). Середня школа, лікарня, клуб, б-ка. М. засн. наприкінці 16 ст.

МАР'ЯНІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура *бронзового віку.* Пам'ятки М. к. поширені на тер. Лівобережного Полісся і пн. районів Лісостепової України, в басейнах річок Сейму, Десни, Сули, Ворскли, Сіверського Дінця й Осколу. Назву дістала від с. Мар'янівки Білопільського р-ну Сум. обл., де 1929 було розкопано поселення цієї культури. При розкопках поселень виявлено залишки наземних жител і неглибоких землянок, великих за розмірами. Знайдено горщики, оздоблені дрібноузорчастим орнаментом, крем'яні й кварцитові знаряддя (сокири, вкладні до серпів, наконечники списів і стріл), нечисленні бронзові вироби. Основу г-ва М. к. становили полювання, рибальство, у період найбільшого розвитку культури — землеробство і скотарство. М. к. поділяється на три періоди: ранній — власне мар'янівський; середній — малобудківський, або студенківський, і пізній — бондарихинський, який звичайно виділяють в окрему культуру (див. *Бондарихинська культура*). Датують М. к. 2-м тис. до н. е.

Літ.: Мар'янівсько-бондарихинська культура. В кн.: Археологія Української РСР. т. 1. К., 1971.

С. С. Березанська.

МАР'ЯТО — мис, крайня пд. точка Пн. Америки (7°12′ пн. ш., 80° 52′ зх. д.). Лежить на п-ові Асуеро, омивається водами Тихого океану.

МА́СА (лат. massa — шматок, брила, від грец. μάζα — тісто) — 1) Безформна тістоподібна речовина. 2) Густа або рідкувата суміш; напівфабрикат для виробництва деяких матеріалів (напр., паперова М., скляна М.). 3) Кількість, об'єм речовини якого-небудь предмета; сама речовина, з якої складається предмет. 4) Безліч, велика кількість чого-небудь, кого-небудь. 5) Див. *Маса* у фізиці.

МА́СА у фізиці — одна з основних фізичних характеристик матерії, яка визначає її інерційні та гравітаційні властивості. Поняття М. запровадив І. *Ньютон.* У класичній механіці Ньютона М. є коеф. пропорційності між прикладеною до тіла силою F та набутим ним прискоренням a: $F = ma$. Вона виступає тут як міра інертності (див. *Інерція*) тіла і наз. інертною. З другого боку, М. входить у *Ньютона закон тяжіння,* за яким будь-які два тіла притягуються між собою з силою f, що прямо пропорційна добутку їхніх мас m_1 і m_2 і обернено пропорційна квадрату віддалі між ними r: $f = \gamma m_1 m_2 / r^2$, де γ — *гравітаційна стала.* В цьому законі М. виступає як характеристика гравітаційних (див. *Тяжіння*) властивостей тіла і наз. гравітаційною. Численними дослідами, починаючи з дослідів Л. *Етвеша,* з великою точністю встановлено рівність цих М. Факт рівності інертної та гравітаційної М. лежить в основі створеної А. *Ейнштейном* заг. *відносності теорії.* В класичній фізиці вважається, що М. є адитивною величиною, тобто М. системи тіл є сумою їхніх М., і зберігається при будь-яких змінах системи. Цьому, зокрема, відповідає відкритий М. В. *Ломоносовим* і А. Л. *Лавуазьє* закон збе-

І. О. Мар'яненко.

1

2

Маршанція мінлива: 1 — чоловіча слань з підставками; 2 — жіноча слань з підставками.

Мар'янівська культура. Речі з пам'яток: 1 — глиняний горщик; 2 — бронзова підвіска; 3 — крем'яний наконечник стріли.

І. О. Мар'яненко в ролях Гната («Безталанна» Карпенка-Карого), Богдана Хмельницького («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Дикого («Гроза» О. Островського) та Фелікса Гранде («Євгенія Гранде» за Бальзаком).

Т. Г. Масенко.

В. І. Масик. У сопілоньку заграю. Лінограв'юра. 1960.

Маска юнака з давньогрецької трагедії.

реження М. (речовини), за яким М. продуктів хім. реакції дорівнює М. речовин, які вступили в реакцію. Однією з характеристик речовини в класичній фізиці є *густина* — М. одиниці об'єму речовини. В спец. теорії відносності показано, що М. тіла залежить від його швидкості v і змінюється за законом $m = m_0/\sqrt{1 - v^2/c^2}$, де m_0 — М. спокою тіла (при $v = 0$), c — *швидкість світла* у вакуумі. З цієї ж теорії випливає висновок, що М. тіла зв'язана з його *енергією* E співвідношенням $E = mc^2 = m_0c^2/\sqrt{1 - v^2/c^2}$. Величина $m_0c^2 = E_0$ визначає внутр. енергію тіла і наз. *енергією спокою*. М. є важливою характеристикою *елементарних частинок*; усі елементарні частинки одного сорту та їхні *античастинки* мають однакові М. спокою. В релятивістській механіці М. не є адитивною величиною. М. складаної частинки завжди менша за М. частинок, які її утворюють (див. *Дефект маси*). Встановлений теорією відносності зв'язок М. тіла з енергією, яка міститься в ньому, відкриває перспективу пояснення значень М. елементарних частинок за рахунок енергії зв'язаних з ними *полів фізичних*. У цьому напрямі досягнуто певних результатів щодо якісного пояснення існуючих у природі спектрів М. елементарних частинок, проте спроби побудови кількісної теорії М. наштовхуються на значні труднощі. Одиницею М. у *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є *кілограм*. М. атомів і молекул звичайно вимірюють в *атомних одиницях маси*, а М. елементарних частинок — в одиницях М. електрона або в електронвольтах (частіше в мільйонах електронвольтів, МеВ), вказуючи енергію спокою частинки. Див. також *Вага*.

Літ.: Яворський Б. М., Детлаф А. А. Курс фізики, т. 3. К., 1973; Джеммер М. Понятие массы в классической и современной физике. Пер. с англ. М., 1967.

П. І. Фомін.

МАСА 1000 НАСІНИ́Н, вага 1000 насінин — маса 1000 кондиційних насінин (в грамах), взятих без вибору із насіння основної культури. М. 1000 н.— один з найважливіших господарських показників, що характеризують якість *насінного матеріалу*. М. 1000 н. визначають норму висіву насіння. В насінницьких дослідженнях для порівняння двох зразків насіння М. 1000 н. перераховують на суху безводну речовину, визначаючи *абсолютну масу (вагу) насіння*. М. 1000 н. дуже різна у різних видів рослин (напр., у квасолі від 250 до 1200 г, у маку — 0,4 г). Чим більша М. 1000 н. одного й того самого виду (сорту) рослин, тим вища якість посівного матеріалу — насіння багатше на поживні речовини, життєздатніше, стійкіше проти несприятливих умов вирощування. Для підвищення М. 1000 н. необхідно передусім забезпечити рослини поживними речовинами і вологою.

І. С. Руденко.

МАСАГЕ́ТИ (Μασσαγέται) — збірна назва групи племен Закаспію і Приуралля в творах давньогрец. авторів. Щодо етнічної належності М. в науці немає усталеної думки.

МАСА́Ж (франц. massage, від араб. масс — доторкатися) — дозоване механічне подразнення поверхні тіла людини. М. рефлекторно впливає (через *рецептори* шкіри, м'язів і суглобів) на тканини і органи. М. може бути загальним (всього тіла) або місцевим (окремої ділянки тіла). Осн. прийоми М.— погладжування (ним починається і закінчується М.), розтирання, розминання, вібрація. Осн. види М.: лікувальний, спортивний, гігієнічний та косметичний. М. провадять спеціально навчені масажисти.

МАСА́Ї — народ, який живе в Кенії і Танзанії. Заг. чисельність М.— 420 тис. чол. (1978, оцінка). Мова М.— масаї, належить до нілосахарської сім'ї. Серед традиційних вірувань М. поширені культ сил природи, культ предків. Основне заняття — скотарство.

МАСА́ЛЬСЬКИЙ Володимир Іванович [13 (25).VII 1896, Київ — 14.I 1979, там же] — укр. рад. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1920). Працював у навч. закладах Бердянська, Таганчі, Білої Церкви та ін. З 1933 (з перервами) працював у Київ. ун-ті (з 1966 — професор), 1960—71 завідував кафедрою слов'ян. філології. Автор праць: «Мова і стиль поезій Т. Г. Шевченка» (ч. 1—2, 1939—40), «Методика викладання української мови в середній школі» (1962), «Мова і стиль творів М. Коцюбинського» (1965), «Викладання російської мови в середній школі» (1977) тощо.

МАСА́НДРА — селище міського типу Крим. обл УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді. 4,3 тис. ж. (1980). У селищі — гол. з-д *кримського виробничо-аграрного об'єднання виноробної промисловості «Масандра»*, відділок радгоспу-заводу «Лівадія». Профес.-тех. уч-ще, середня школа, кінотеатр, клуб, б-ка. Перші згадки про М. належать до 1-ї пол. 18 ст., з 1941 — селище міського типу. М.— приморський кліматичний курорт. Лікувальні засоби: аерогеліотерапія, виноградолікування (вересень — жовтень), морські купання (з червня по жовтень).

«МАСА́НДРА» — див. *Кримське виробничо-аграрне об'єднання виноробної промисловості «Масандра»*.

МА́САРИК (Masaryk) Томаш Гарріг (7.III 1850, Годонін — 14.IX 1937, Лані, поблизу Праги) — чехослов. держ. і політ. діяч. У 1882—1914 — професор філософії Празького ун-ту. В 1900 — засновник і ідеолог ліберальної Чеської народної (реалістичної) партії (1905—18 — Чеська прогресивна партія), що виступала за автономію Чехії в складі Австро-Угорщини. Був одним з організаторів контрреволюційного антирадянського *чехословацького корпусу заколоту 1918*. В 1918—35 — президент Чехословацької республіки. Боровся проти революц. руху і пролет. ідеології. В зовн. політиці проводив антирад. курс, орієнтувався на зх. д-ви. З ім'ям М. пов'язана своєрідна форма чес. бурж. реформізму (т. з. масарикізм), гол. рисами якого були націоналізм, демократична і гуманістична фразеологія, проголошення немарксистського, «еволюційного» соціалізму і вихваляння бурж. демократії.

А. Ф. Кізченко.

МАСЕЙО́ — місто на Сх. Бразілії, адм. ц. штату Алагоас. Мор. порт на узбережжі Атлантичного ок., залізнична станція, аеропорт. 249 тис. ж. (1970). Підприємства хім., металообр., лісопильної, текст. (зокрема бавовняної), харчосмакової промисловості.

МАСЕ́НКО Терень (Терентій) Германович [28.X (10.XI) 1903, с. Глодоси, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл.— 6.VIII 1970, Київ] — укр. рад. поет. Закінчив у Харкові Комуністичний ун-т ім. Артема (1930). Працював у редакціях журналів «*Молодняк*», «*Перець*». У роки Великої Вітчизн. війни — на радіостанції ім. Т. Г. Шевченка. Почав друкуватися з 1924. Перша зб. віршів — «Степова мідь» (1927). В книгах віршів і поем «Ключ пісень» (1930), «Вітчизна» (1933), «Нові поезії» (1936), «У стані воїнів» (1944), «Срібна дорога» (1946), «Київські каштани» (1954), «Багряні жоржини» (1969) оспоетизував трудові й ратні будні рад. людей, дружбу народів СРСР. Автор роману у віршах «Степ» (кн. 1 — 1938; кн. 2 — 1968), нарисів, літ.-критичних статей, перекладів. Багато віршів М. покладено на музику.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1963; Вибране. К., 1975; Рос. перекл.— Журавли над океаном. М., 1970; Серебряная дорога. М., 1978.

Літ.: Нудьга Г. Терень Масенко. К., 1965.

Л. М. Коваленко.

МАСЕ́О (Масео) Антоніо (14.VI 1845, Сантьяго-де-Куба — 7.XII 1896) — один з керівників нац.-визвольної боротьби кубинського народу проти ісп. поневолення. Учасник 10-літньої війни за незалежність (1868—78). Після поразки повстанської армії — в еміграції в країнах Лат. Америки. В квітні 1895 висадився з загоном патріотів на Кубі і очолив повстання в провінції Орієнте. З вересня 1895 — заст. головнокоманд. визвольною армією. З жовтня 1895 до січня 1896 армія, очолена М., пройшла з боями весь острів, що привело до поширення повстання на Зх. провінції Куби. Загинув у битві біля м. Сан-Педро.

В. В. Пащук.

МАСЕ́РУ — столиця держави Лесото. Залізнич. лінією сполучене з магістраллю Блумфонтейн — Дурбан у ПАР. Вузол автошляхів, аеропорт. 30 тис. ж. (1978). Невеликі пром. підприємства. Значна частина населення зайнята сільським господарством Торг. центр. Засн. 1869.

МА́СИ ЗБЕРЕ́ЖЕННЯ ЗАКО́Н — див. *Маса* у фізиці.

МАСИ́В у програмуванні — сукупність однотипних за структурою та способом використання вхідних, проміжних чи вихідних даних, що належать до певного етапу обчислювальних чи управлінських робіт. М. можна подати як *матрицю*, *вектор* чи ін. іменовану упорядковану n-вимірну сукупність однорідних величин; в ін. випадках М. може складатись із сукупності документів складної

структури, напр. кадрових анкет підприємства, бібліографічних карток тощо. Як правило, М. включає великий обсяг *інформації*, що розміщується на зовн. носіях *пам'яті обчислювальної машини;* обробляють його порціями, що переносяться в оперативну пам'ять. Такий М. часто наз. файлом.

Л. П. Бабенко.

МА́СИК Володимир Ілліч [н. 25. V (7.VI) 1917, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. графік і живописець, засл. художник УРСР (з 1977). Член КПРС з 1952. В 1944—50 навчався в Київ. художньому інституті в М. *Шаронова* та К. *Трохименка.* Твори: картини — «Нагорода переможцям» (1949—50), «Новий будинок у Косові» (1960), «Вечір у Карпатах» (1962), графічні серії — присвячені життю і діяльності В. І. Леніна (1958—73), буд-ву Рад. України (1959—60), за мотивами поезій Т. Г. Шевченка (1961—63), «Цього не можна забути» (1967—75). Автор ілюстрацій до книжок, екслібрисів. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями

Літ.: Володимир Масик. Альбом. К., 1963.

МА́СКА (франц. masque, від італ. màschera) — 1) Спец. накладка з будь-яким зображенням (ліплена або мальована личина у формі звірячої морди або людського обличчя; М. театральна чи ритуальна). 2) Карнавальна пов'язка з шовку або картону з щілинами для очей. 3) Фотографічний засіб обмеження світла при комбінованому фото- і кінозніманні («блукаюча маска»). 4) М. хірургічна — прилад або частина апарата, що накладається на обличчя хворого під час наркозу. 5) М. киснева — прилад, що застосовується при висотних польотах, підземних роботах, гасінні пожеж тощо. 6) Гіпсовий зліпок з обличчя померлого. 7) М. поховальна — М., яка клалася в поховання на обличчя померлого (бувають з дерева, глини, золота). Були поширені в давні часи в різних народів. 8) Сітка з дроту для захисту обличчя при фехтуванні. 9) Переносно — удавання, машкара, вигляд людини, що не відповідає її справжній суті.

МАСКА́НЬЇ (Mascagni) П'єтро (7.XII 1863, Ліворно — 2.VIII 1945, Рим) — італ. композитор. Навчався в Міланській консерваторії. Автор 14 опер, оперет, інструм. музики. Світову славу здобув оперою «Сільська честь» (1890), яка поряд з оперою «Паяци» Р. *Леонкавалло* поклала початок оперному *веризмові.*

МАСКАРА́Д (франц. mascarade, італ. mascherata) — свято, бал, учасники якого одягаються в *маски* і спеціальні костюми (етногр., істор., казкові тощо). Елементи М. мали місце ще за доби античності в нар. обрядах та іграх, пов'язаних з землеробськими святами, згодом — у ярмаркових та ін. гуляннях. З 13—14 ст. в країнах Зх. Європи поширились масові нар. гуляння на вулицях і площах — *карнавали.* М. існували і в Росії, з 2-ї пол. 18 ст. мали характер публічних балів. В СРСР М.— одна з форм масових нар. свят.

МАСКАРЕ́НСЬКІ ОСТРОВИ́ — група вулканічних островів в Індійському ок., на Сх. від о. Мадагаскар. Складаються з трьох островів: Реюньйон (франц. володіння), Маврікій і Родрігес (входять до складу незалежної д-ви *Маврікій*). Пл. 4479 км². Поверхня гориста, заввишки до 3069 м, є діючі вулкани. Клімат тропічний, вологий. Вічнозелені ліси, *савани.* Плантації цукр. тростини, кокосової пальми, чаю, кавового дерева. Гол. міста: Порт-Луї (о. Маврікій) Сен-Дені (о. Реюньйон).

МАСКАРО́Н (італ. mascherone, букв.— велика маска) — декоративна скульптурна прикраса у вигляді стилізованої фантастичної маски людини або тварини. М. оздоблюють будівлі, фонтани, вироби декоративно-ужиткового мистецтва тощо.

МАСКА́Т — столиця Оману. Мор. порт на узбережжі Оманської зат. Аравійського м. Поблизу М., у м. Ес-Сібі,— аеропорт міжнар. значення. Вузол караванних шляхів. Бл. 85 тис. ж. (з передмістями, початок 1980). Розвинуті кустарні промисли. Рибальство. У місті зосереджені численні контори іноз. і нац. компаній, філіали банків.

МАСКУВА́ННЯ військове — вид забезпечення бойових дій та повсякденної діяльності військ; комплекс заходів, спрямованих на введення противника в оману щодо наявності та розташування військ (сил флоту), військ. об'єктів, їхнього стану, боєготовності і дій, а також планів командування. М. сприяє досягненню раптовості дій військ, збереженню їхньої боєготовності та підвищенню живучості об'єктів. За масштабами застосування і характером завдань М. поділяється на стратегічне, оперативне й тактичне.

МАСЛА́ МІНЕРА́ЛЬНІ, масла нафтові — продукти, що їх одержують з висококиплячих фракцій *нафти* і застосовують в основному для змащування тертьових поверхонь механізмів і машин. За способом виробн. М. м. поділяють на дистилятні, залишкові компаундовані, загущені (містять полімери). До складу більшості М. м. вводять спец. добавки (присадки), які поліпшують властивості масел. Компоненти для виробн. М. м. одержують гол. чин. селективним очищенням дистилятів і залишків нафти. За призначенням М. м. поділяють на моторні (для поршневих двигунів, крім авіаційних), авіаційні, трансмісійні (для автомобілів, тракторів та різних редукторів), осьові та індустріальні (заг. та спец. призначення для змащування пар тертя металорізальних, ткацьких, деревообробних станків і пресів, циліндрових парових машин, вакуумних і холодильних установок, турбін, компресорів). Особливу групу становлять електроізоляційні (трансформаторні, конденсаторні і кабельні), приладові, технологічні (виробн. хім. волокон, пом'якшувачі гумових сумішей, пластифікатори) та білі (застосовують у медицині, парфумерії) масла.

Літ.: Черножуков Н. И., Крейн С. Э., Лосиков Б. В. Химия минеральных масел. М., 1959; Папок К. К., Рагозин Н. А. Словарь по топливам, маслам, смазкам, присадкам и специальным жидкостям. М., 1975; Товарные нефтепродукты, свойства и применение. Справочник. М., 1978.

В. Т. Скляр.

МА́СЛЕННИКОВ Іван Іванович [3 (16).IX 1900, ст. Чаликла, тепер Озінського р-ну Саратовської обл. — 16.IV 1954, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1924. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1935 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. арміями, Пн. групою військ Закавказ. фронту, заст. командувача Волховським, Пд.-Зх., 3-м Укр., Ленінгр., команд. Пн.-Кавказ., 3-м Прибалт. фронтами. Учасник *радянсько-японської війни 1945,* заст. Головнокоманд. рад. військами на Далекому Сході. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МА́СЛЕННИКОВ Павло Андрійович (н. 12.VII 1921, с. Шубино, тепер Борського р-ну Горьк. обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1943. Закінчив Харків. пед. ін-т (1952). Пед. діяльність почав 1938. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1958 працює директором серед. школи № 3 Харкова. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами і медалями.

О. К. Боброва.

МАСЛИ́НА, олива (Olea) — рід рослин родини маслинових. Вічнозелене дерево або кущ заввишки 5—12 м. Листки ланцетні або видовжено-яйцевидні, цілокраї, шкірясті, знизу сріблясті. Квітки двостатеві, зібрані в китиці. Плід — м'ясиста кістянка. Бл. 60 видів, пошир. в тропіч. і субтропіч. країнах Сх. півкулі. Походить з Бл. Сходу. Вирощують в багатьох країнах, зокрема в Іспанії, Італії, Греції та ін. В СРСР, у т. ч. й УРСР, лише 1 вид — М. європейська (O. europaea). М'якуш плоду містить 30—40% високоякісної харч. олії, цукри, провітамін А, вітаміни В, С. В СРСР вирощують на Пд. Криму. Плоди солять, консервують зеленими (пікулі) і спілими; з них одержують оливкову і прованську олію, яку споживають, використовують у консервній пром-сті і медицині, а також техніч. олію для різних цілей. Макуху згодовують худобі. Створено бл. 500 сортів.

МАСЛИ́НКА, лох (Elaeagnus) — рід рослин родини маслинкових. Дерева і кущі. Листки чергові, супротивні, вкриті лускоподібними волосками. Квітки двостатеві або одностатеві. Плоди — кістянкоподібні. Понад 50 видів, пошир. у Середземномор'ї, Малій і Серед. Азії, Австралії та Пн. Америці. В СРСР — 5 дикорослих видів. В УРСР лише в культурі 6 видів, з них найбільше значення має М. вузьколиста (E. angustifolia) — колюче дерево до 7 м і більше заввишки з дрібними, дуже запашними квітками. Медонос. М. культивують у садах і парках як декоративні рослини. Використовують у захисних лісо-

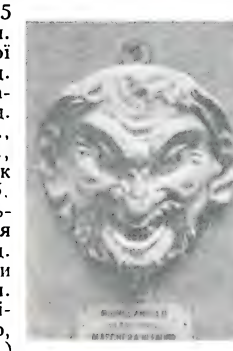

Маскарон роботи Мікеланджело. Маска фавна. Мармур. 1488—92. Національний музей. Флоренція.

Маслина європейська: *1* — квітуча гілка; *2* — квітка; *3* — плід.

Маслинка вузьколиста Квітуча гілка і плід.

П. П. Маслов.

С. І. Маслов.

Маслюк зернистий.

насадженнях як плодові, лікарські, ефіроолійні рослини.

МА́СЛІВСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — могильник *черняхівської культури* (2—5 ст.) на околиці с. Маслового Шполянського р-ну Черкаської обл. Досліджували його 1926, 1928—29, а також у 60-х рр. Відкрито 91 поховання — трупопокладення й трупоспалення. У похованнях знайдено глиняний посуд, бронзові фібули (застібки), пряжки, підвіски, гачки, глиняні прясельця, залізні ножі, кістяні гребінці, янтарне і кам'яне намисто. Поблизу М. м. було одночасне з ним поселення. При розкопках його (1928) виявлено залишки великої наземної глинобитної споруди.

МА́СЛО ВЕРШКОВЕ́ — харчовий продукт, що є концентратом молочного жиру, одержаного з *вершків;* продукт *маслоробства*. Відзначається високою калорійністю (близько 780 ккал/100 г), низькою т-рою плавлення (32—35° С), практично повністю (94—97%) засвоюється організмом. Містить 52—98% жиру, 1—20% (іноді більше) вологи, а також *білки, вітаміни,* молочний цукор, ін. речовини. Пром-сть СРСР виробляє М. в. вологодське, любительське, селянське, солоне, несолоне, бутербродне з наповнювачами (напр., з какао, ваніліном і цукром) і топлене. М. в. використовують у харч. пром-сті, кулінарії тощо. *П. С. Петренко.*

МА́СЛОВ Василь Іванович [21.XII 1884 (2.I 1885), м. Ічня, тепер Черніг. обл.— 22.III 1959, Київ] — укр. рад. літературознавець і педагог. Брат С. І. *Маслова*. Закінчив Київ. ун-т (1909). Протягом багатьох років працював викладачем історії рос. л-ри в Київ. ун-ті та Київ. пед. ін-ті. Автор праць з історії укр. і рос. літератур і літ. взаємин, розвідок з фольклору, етнографії, археології: «Літературна діяльність К. Ф. Рилєєва» (1912), «Українська етнографія першої половини 19 ст.» (1934) «Рільницьке знаряддя і техніка за пам'ятками Райковецького городища феодальної епохи» (1937), «Пушкін і декабристи» (1951) та ін. *В. П. Колосова.*

МА́СЛОВ Василь Павлович (справж. прізв.— Маслій; бл. 1841 — 12.XII 1880, Москва) — український письменник. Був знайомий з Т. Г. Шевченком (1859), збирав матеріали до його біографії. Наприкінці 60-х рр. викладав історію в Строгановському училищі (Москва). Надрукував першу біографію Т. Г. Шевченка рос. мовою в журн. «Грамотей» (1874), яка згодом перевидавалась кілька разів окремою книгою. Збирав матеріали з історії України, займався літ. та археографічною діяльністю.

Тв.: Тарас Григорьевич Шевченко. Биографический очерк. М., 1874.

МА́СЛОВ Петро Павлович [15 (27).VII 1867, с. Масловка, тепер Оренбурзької обл.— 4.VI 1946, Москва] — рос. економіст, соціал-демократ, акад. АН СРСР (з 1929). Навчався у Харків. ветеринарному ін-ті. В 1894 у Віденському ун-ті вивчав політ. економію. Повернувшись у Росію, 1896—97 редагував легальну марксистську газету «Самарский вестник». Перебуваючи в Петербурзі, співробітничав у журналах «Научное обозрение», «Жизнь», «Начало». В 1903 примкнув до меншовиків, висунув програму *муніципалізації* землі. Критику поглядів М. дав В. І. Ленін, зокрема в праці «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років» (Повне зібр. тв., т. 16). Ревізував окремі положення марксизму, зокрема *вартості закон*. Виступав також проти вчення про вартість *робочої сили*, заробітну плату, заг. закон капіталістичного нагромадження, про джерела пром. резервної армії та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції відійшов від політ. діяльності, був на наук. і пед. роботі. Розробляв деякі проблеми політ. економії соціалізму.

МА́СЛОВ Сергій Іванович [16(28).XI 1880, м. Ічня, тепер Черніг. обл.— 11.I 1957, Київ] — укр. рад. літературознавець і педагог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Брав активну участь у студентському революц. русі, за що його віддано в солдати в числі 183-х студентів Київ. ун-ту (1900). Після солдатської служби закінчив Київ. ун-т (1907). З 1914 — приват-доцент, з 1935 — професор ун-ту. Перша наук. праця — «Лірники Полтавської і Чернігівської губерній» (1902). Автор численних досліджень з історії давніх укр. та рос. літератур (творчість М. *Смотрицького*, К. *Саковича*, Л. *Карповича*, І. *Галятовського* та ін.). М. належать огляди полемічної, драматич., віршованої л-ри 16—18 ст., праці з палеографії, бібліографії, історії книгодрукування, фольклору, історії мови. *Літ.:* С. І. Маслов [Некролог]. «Радянське літературознавство», 1957, № 1. *В. П. Колосова.*

МАСЛО́ВИЧ Василь Григорович (1793, Харків — 1841, Петербург) — укр. письменник і журналіст. Закінчив Харків. ун-т (1816). Видавав сатиричний журн. «*Харьковский Демокрит*» (1816), у якому друкував і свої вірші українською мовою («Пісня сімейству», «Від'їзд студента на учительство в Олешки», «Жартівлива пісня» та ін.). З 1816 жив у Петербурзі, твори цього періоду не друкувались. Нарис «Невський проспект» опубліковано 1928. Сатиричні твори М. пройняті співчуттям до народу, деякі з них спрямовані проти кріпосництва.

Тв.: Сказка про Харька, основателя Харькова, его дочь Гапку и батрака Якива. Х., 1890.

Літ.: Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики, в. 1. К., 1959. *Ф. К. Сарана.*

МАСЛО́ВСЬКИЙ Опанас Федорович [1739, с. Церковище, тепер с. Підлісне Козелецького р-ну Черніг. обл.— 26.IX (7.X) 1804, Київ] — укр. лікар. Навчався у Київ. академії й у Моск. медико-хірург. школі (закінчив 1772 підлікарем). У 1774 здобув звання лікаря. В 1784 — лікар Київ. намісництва, де на основі власної практики боротьби з чумою в Москві організував карантин. Ступінь доктора медицини М. присвоєно 1792. З 1797 — інспектор Орловської, з 1801 — Київ. лікарських управ, з 1802 — викладач «мед. класу» Київ. академії. Автор ряду праць з акушерства, інфекційних захворювань, ботаніки, токсикології. Почесний член Держ. мед. колегії. *М. О. Оборін.*

МАСЛОРО́БСТВО — виготовлення *масла вершкового* збиванням або перетворенням *вершків*. Найпоширенішим є спосіб збивання за яким вершки середньої жирності (38%) піддають *пастеризації, сепарації* і власне збиванню, використовуючи для цього маслоробники перервної або безперервної дії. Продуктивнішим є спосіб безперервного збивання, який виключає трудомістку операцію сепарації вершків: пастеризовані й охолоджені вершки 6—12 годин витримують у спец. ємностях (танках), після чого вони надходять до маслоробників. Продуктивність ліній безперервного збивання — від 1 до 4 т масла за годину. За способом перетворення обробляють попередньо пастеризовані й сепаровані вершки (жирністю 83—85%). На масло вони перетворюються у спец. апаратах, де їх перемішують і одночасно охолоджують. Питання М. досліджують, зокрема, в *М'ясній і молочній промисловості українському науково-дослідному інституті*. Див. також *Молочна промисловість*.

Літ.: Технология молока и молочных продуктов. М., 1974. *П. С. Петренко.*

МАСЛОСИРОРО́БНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виробляють тваринне масло, різні види сирів та ін. молочні продукти. Див. *Молочна промисловість*.

МАСЛЮ́К — назва кількох видів їстівних грибів родини болетових. Найпоширеніші: М. звичайний (Boletus luteus, синонім Ixocomus luteus), росте по всій Україні у хвойних (соснових) і мішаних лісах. Шапинка діам. 3—8 (10—12) см, каштанова або жовтувато-коричнювата. Ніжка до 10 см завдовжки і до 3 см у діаметрі, з кільцем; М. зернистий (B. granulatus, син. I. granulatus) зустрічається в соснових лісах, дуже подібний до М. звичайного, але ніжка зерниста, без кільця; м'якуш жовтий. У модринових лісах росте М. модриновий (B. elegans, син. I. elegans). Шапинка 4—10 (15) см у діам., жовто- або оранжево-коричнева. Ніжка до 10 см завдовжки з кільцем. Всі М. є мікоризоутворювачами (див. *Мікориза*).

МАСЛЯ́ЄВ Вадим Юхимович [н. 1 (14).IV 1914, с. Паньшино, тепер Радищевського р-ну Ульян. обл.] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1945. В 1936 закінчив Моск. архіт. ін-т. Працював у Москві (1936), Алма-Аті (1937—41), з 1945 — у Волгограді. З 1957 — гол. архітектор Волгограда. Осн. роботи: лабораторний корпус Всесоюзного н.-д. ін-ту механізації с. г. в Москві (1935—37), житл. будинки в Каб.-Балк. АРСР (1935—36); у Волгограді — житл. будинки на вул. Леніна та Радянській (1946—49), Палац Праці (1948—54), пед. ін-т (1947—57), Музей-панорама Сталінградської

битви (1965—77), проект планування центру міста. Автор наук. праць. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МАСЛЯ́К Володимир Іванович (літ. псевд.— Залуквич; 14.IX 1858, с. Серники Середні, тепер с. Діброва Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл.— 15.VII 1924) — укр. письменник і публіцист. Закінчив Краків. ун-т. Почав друкуватися 1879. В збірках «Поезії» (1886), «З чорного шляху» (1897) показав тяжку долю трудящих, змалював картини героїчного минулого України («Байда», «Похід Наливайка» та ін.). Кращі поезії М. близькі до нар. пісень, деякі з них покладено на музику («О не забудь» та ін.). Автор сатиричної повісті «Кістяки Гольдбейна» (1896), в якій викрив консервативне галицьке попівство. Упорядкував і видав у 1898 зб. «На великі роковини», присвячений І. Котляревському. *Ф. П. Погребенник.*

МАСЛЯ́К Степан Володимирович (19.XI 1895, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 8.VII 1960, Львів) — укр. рад. поет, перекладач. Син В. І. *Масляка*. Закінчив Львів. ун-т і Вищий пед. ін-т у Празі (1928). Виступав у львів. прогрес. пресі (журн. «Нова культура», газ. «Вперед»). За активну участь у революційному русі Зх. України М. не раз зазнавав арештів. У 1924 емігрував до Чехословаччини. В 1945 повернувся до Львова, працював у рад. пресі, пізніше — викладав у Львів. ун-ті. З віршами виступив 1914. В поемі «Пролом» (1934) відтворив збройну боротьбу львів. пролетаріату за Рад. владу 1918. У поезіях, написаних після 1945, оспівував соціалістичні перетворення на зх.-укр. землях. Перекладав з польс., чес., словац. та ін. європ. мов, зокрема переклав роман Я. Гашека «Пригоди бравого вояки Швейка».

МА́СЛЯНА КИСЛОТА́ — одноосновна насичена *карбонова кислота* аліфатичного ряду. Безбарвна олійста рідина з різким неприємним запахом, добре розчинна у воді та органічних розчинниках. Відомо два ізомери М. к.: *н*-масляна к-та, $CH_3CH_2CH_2COOH$ (густ. 958 кг/м³ при 20° С, $t_{кип}$ 163° С) та ізомасляна к-та, $(CH_3)_2CHCOOH$ (густ. 949 кг/м³ при 20° С. $t_{кип}$ 155° С). Одержують *н*-М. к. окисленням *н*-бутилового спирту або зброджуванням відходів, що містять крохмаль (див. *Маслянокисле бродіння*), ізо-М. к.— окисленням ізобутилового спирту. Практичне значення мають ефіри М. к., що відзначаються фруктовим і квітковим запахом. Деякі з них використовують як *запашні речовини* у харч. і парфюмерній промисловості.

МА́СЛЯНИКОВ Віктор Леонідович (1877, Кам'янець-Подільський — 20.IV 1944, Київ) — укр. рад. живописець. Навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка, 1905—10 — у Краківській академії красних мистецтв у Я. *Станіславського*. М. писав ліричні пейзажі («Зимою», «Сірий вечір», обидва — 1911, ДМУОМ, та ін.). В 1906 брав участь в ілюструванні журн. «*Шершень*».

МАСЛЯНОКИ́СЛЕ БРОДІ́ННЯ — зброджування вуглеводів, деяких органічних кислот і спиртів з утворенням переважно *масляної кислоти*, *оцтової кислоти*, CO_2 та H_2. М. б. спричинюється анаеробними (див. *Анаероби*) бактеріями роду *клостридій*. Типовим представником бактерій, що викликають М. б., є Clostridium butyricum. М. б. може призводити до псування силосу, сиру тощо.

МА́СНИЦЯ, масляна, масляниця — давньослов'янське свято на честь пробудження природи, переходу до весни і початку землеробських робіт. Християнською церквою М. була включена до реліг. свят («масний тиждень» у кін. лютого або на поч. березня). У росіян, українців і білорусів М. побутувала як нар. свято. За рад. часу деякі традиційні розваги, що були складовими частинами М. (карнавали ряджених, катання на санях), збереглися в нар. святі «проводів зими».

«МА́СОВА КУЛЬТУ́РА» — узагальнене поняття стану сучас. бурж. культури, що являє собою комплекс поширюваних за допомогою *засобів масової інформації і пропаганди* фальшивих духовних цінностей і псевдокультурних потреб. Виникнення «М. к.» пов'язане з заг. занепадом бурж. культури в епоху імперіалізму, з широким проникненням у неї духу комерції, наживи. В умовах державно-монополістичного капіталізму за допомогою механізму моди та реклами культура перетворюється на галузь економіки, інструмент маніпуляції свідомістю людини. Ідейно-естетична сутність «М. к.» полягає в поєднанні певних худож. образів і прийомів, що мають на меті позбавити мистецтво соціального змісту, з стереотипами бурж. пропаганди. Продукція «М. к.» характеризується примітивністю змісту, розважальністю, апеляцією до емоцій та низьких інстинктів, орієнтацією на невибагливі смаки, уніфікованістю тощо. За допомогою «М. к.» пануючий клас, виходячи з своїх вузькокласових інтересів, прагне прищепити масам і особі стандартні смаки і культур. запити, виробити в неї бурж. стереотип мислення. *В. В. Танчер.*

МА́СОВЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — тип *організації виробництва* при виготовленні великої кількості однорідної продукції протягом тривалого часу і постійному повторюванні виробничого процесу на всіх дільницях, лініях і робочих місцях. Характеризується високою концентрацією і спеціалізацією виробн., широким використанням принципів безперервності й потоковості, а також механізацією і автоматизацією виробничих процесів та окремих операцій, що забезпечує його високу екон. ефективність. Неодмінною умовою М. в. є *стандартизація* та *уніфікація*.

«МА́СОВЕ ДІ́ЙСТВО» — театралізоване видовище за участю численної кількості виконавців і глядачів. «М. д.» проводяться звичайно просто неба — на площах, вулицях, в парках, на стадіонах. Яскраві зразки народних видовищ створено в Старод. Греції (свята, змагання, ігри — олімпійські, піфійські та ін.). Джерелами «М. д.» були *містерії* середніх віків. «М. д.», сповнені революційного пафосу, набули поширення в епоху *Великої французької революції*. Традиції революц. театру на площі відродилися в дні Паризької комуни (1871). На Україні, в Росії, Білорусії «М. д.» пов'язувалося з нар. сільс. святами і нар. творчістю. Нові його форми з'явилися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1918—20 «М. д.» показували в Петрограді — «Дійство про 3-й Інтернаціонал», «Містерія **визволення** праці», «До світової комуни» (постановка К. *Марджанішвілі*), «Взяття Зимового палацу», в Іркутську — «Боротьба праці і капіталу» (режисер М. *Охлопков*). Грандіозні «М. д.» відбувалися 1919—20 на Україні: «Повстання на панцернику „Потьомкін"» (Одеса), «**Визволення** праці» (Київ, автор сценарію Л. *Нікулін*), «1905 рік» (Умань) та ін. У 1961 в Севастополі було показано «М. д.» «Пролог» про оборону міста 1854—55 і 1941—45. Тематичні масові видовища відбуваються на стадіонах і під час фестивалів.

Літ.: Режиссура массовых зрелищ. М., 1963.

МА́СОВЕ ЧИСЛО́ — число *нуклонів* (протонів і нейтронів) в атомному ядрі. Це ціле число, найближче до атомної маси *ізотопу* хім. елемента. Позначається буквою А і ставиться ліворуч зверху біля знака елемента (напр., ^{235}U означає ізотоп урану з М. ч. 235).

«МА́СОВИЙ ТЕА́ТР» — мистецький громадсько-політ. журнал, орган сектора мистецтва Народного Комісаріату освіти та ЦК ЛКСМУ (1931—33). Виходив щомісяця в Харкові (до 1931 під назвою «*Сільський театр*»). Публікував методичні поради до вистав, висвітлював досвід профес. театрів. «М. т.» друкував інсценізації, скетчі, частівки для самодіяльного театру.

МА́СОВОГО ОБСЛУГО́ВУВАННЯ ТЕО́РІЯ, теорія черг, теорія скупченості — математична теорія, що розробляється для розрахунку й оптимізації ефективності реальних систем, у яких виникає масовий попит на виконання якоїсь операції і враховується випадковий характер попиту й обслуговування. Типова задача М. о. т.: є n станків, що їх обслуговують r операторів. Станок вимагає уваги оператора для настроювання після випадкового часу роботи з *функцією розподілу* $A(x)$; час настроювання — *випадкова величина* з функцією розподілу $B(x)$. Треба знайти серед. число станків, що простоюють. М. о. т. — складова частина *операцій дослідження*. Матем. апарат М. о. т. — теорія *випадкових процесів*, гол. чином *марковських процесів* і *напівмарковських процесів*. У задачах, що їх розв'язують за допомогою М. о. т., випадковість виступає як органічна основа процесу. Матем. моделями М. о. г. є системи масового обслуговування, що складаються з приладів, які обслуговують вимогу. Розрізняють системи з чеканням

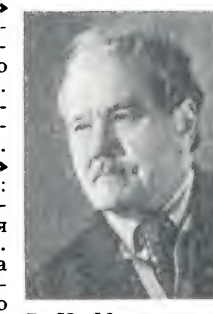

В. Ю. Масляєв.

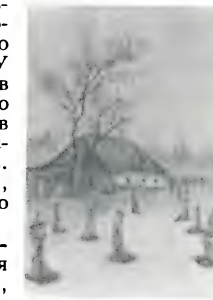

В. Л. Масляников. Зимою. 1911. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

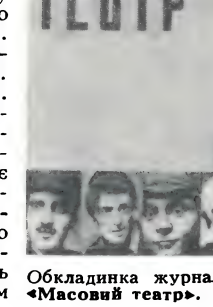

Обкладинка журналу **«Масовий театр».**

В. А. Масол.

П. О. Масоха.

К. І. Массалітінов.

(вимога, що надійшла, у випадку зайнятості всіх приладів чекає звільнення котрогось з них), системи з відмовами (у таких випадках вимога одержує відмову) та мішані системи, що поєднують у собі особливості перших двох. Осн. характеристики систем — серед. час чекання та *імовірність* втрати вимоги. Осн. практичний метод розв'язування задач М. о. т.— *Монте-Карло метод*. М. о. т. виникла на поч. 20 ст. на базі задач розрахунку телефонних комутаторів завдяки працям дат. вченого А. К. Ерланга (1878—1929). Значний вклад у її розвиток зробили О. Я. *Хінчин*, Б. В. *Гнеденко*, Ю. В. *Прохоров*, О. О. Боровков (н. 1931) та ін. рад. математики. М. о. т. застосовують для розрахунку підприємств масового обслуговування, трансп. систем, складів, у задачах фізики, військ. справи, задачах, пов'язаних з *обчислювальною технікою* (напр., для розрахунку швидкодії та пам'яті ЦОМ) тощо.

Літ.: Хинчин А. Я. Работы по математической теории массового обслуживания. М., 1963; Гнеденко Б. В., Коваленко И. Н Введение в теорию массового обслуживания. М., 1966; Климов Г. П. Стохастические системы обслуживания. М., 1966; Боровков А. А. Асимптотические методы в теории массового обслуживания. М., 1980; Клейнрок Л. Теория массового обслуживания. Пер. с англ. М., 1979.

І. М. Коваленко.

«МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА ТЕОРІЯ» — бурж. суб'єктивно-ідеалістична соціологічна доктрина щодо структури й динаміки розвитку сучасного суспільства. В поняття «масове суспільство» бурж. соціологи включають поділ суспільства на *еліту* і «масу». Серед численних варіантів «М. с. т.» виділяють «аристократичний» і «ліберально-демократичний». Представники першого напряму (Х. *Ортега-і-Гассет*, Г. Г. Лебон) вбачали гол. загрозу сучасній цивілізації в дедалі зростаючій революц. активності мас. Єдиною силою, що протистоїть «масі», вони вважали еліту, «вождів». Представники «ліберально-демократичного» напряму (Е. *Фромм*, Ч. Р. *Міллс* та ін.) небезпеку вбачали у наступі монополістичного капіталу, в зростанні впливу й могутності правлячих кіл, посиленні безправ'я мас, соціальній «атомізації» та відчуженні особи, водночас вони заперечували існування соціальних сил, здатних протистояти цьому. В 60—70-х рр. 20 ст. ряд бурж. ідеологів (Г. Шельський, Е. Шілз, Т. *Парсонс*, Д. *Белл* та ін.) робить спроби інтерпретувати поняття «масове суспільство» в позитивному плані, намагаючись довести, що таке суспільство утворює необмежені можливості для розвитку людини й нівелює класові відмінності. При всій різноманітності тлумачення «М. с. т.» бурж. ідеологами їх об'єднує суб'єктивно-ідеалістичний погляд на роль нар. мас в історії, страх перед їхньою творчою, революц. активністю, ігнорування песимізм і скептицизм, усвідомлення кризи сучас. капіталістичного суспільства, прагнення «вилікувати» капіталізм, не виходячи за його межі, заперечення принципово якісної відмінності між капіталістичною і соціалістичною системами, ворожість до марксизму-ленінізму та реального соціалізму.

Л. К. Куличенко.

МАСО́Л Віталій Андрійович (н. 14.XI 1928, с. Олишівка, тепер с-ще м. т. Черніг. р-ну Черніг. обл.) — держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1956. Н. в сім'ї вчителя. Після закінчення 1951 Київ. політех ін-ту працював на Новокраматорському машинобуд. з-ді ім. Леніна майстром, нач. цеху, заст. гол. інженера, директором, ген. директором об'єднання краматорських з-дів важкого машинобудування. Кандидат тех. наук. З 1972 — перший заст. голови Держплану УРСР. З січня 1979 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР, голова Держплану УРСР. З 1976 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання та Верховної Ради УРСР 9 — 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1978.

МАСО́НСТВО, франкмасонство (від франц. franc-maçon — вільний каменяр) — релігійно-етичний рух. Виник в Англії серед бурж. і дворянських кіл на поч. 18 ст. Поширився в багатьох країнах Європи, зокрема в Росії в 30-х рр. 18 ст. Назву, організаційну форму (т. з. ложі), традиції М. запозичило у середньовічних цехів (братств) каменярів, почасти — у лицарських і містичних орденів. З М. були пов'язані як реакційний, так і прогресивний сусп. рухи. Для М. характерні певні форми протесту проти соціальної несправедливості, релігійної нетерпимості і одночасно — аполітичність, проповідь покірності владі. Масони прагнули створити таємну всесвітню орг-цію з утопічною метою мирного об'єднання людства в реліг. братерському союзі. На Україні перша ложа виникла 1784 в Києві. Наприкінці 18—19 ст. масонські ложі існували у Харкові, Одесі, Кременчуці, Житомирі, Дубно, Полтаві та ін. містах. Окремі з них були зв'язані з *декабристами*. Масонські ложі заборонено на Україні 1819, в Росії — 1822. На поч. 20 ст. М. відродилося в Росії і на Україні, зокрема за участю укр. бурж. націоналістів. У капіталістич. країнах існує розгалужена система масонських лож. Особливо численні вони у США, Великобританії, Італії, Франції, Ізраїлі, де об'єднують переважно найреакційніші елементи (напр., в Італії — неофашистів, в Ізраїлі — сіоністів).

МАСО́ХА Петро Омелянович [н. 3 (16).IX 1904, с. Плюваки, тепер с-ще Первомайське Монастирищенського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. кіноактор. У 1923 закінчив Муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка в Києві. В 1923—28 — актор театру *«Березіль»*, тоді ж почав зніматися в кіно. У фільмах О. Довженка зіграв ролі Хоми («Земля», 1930), Івана («Іван», 1932). Ін. фільми: «Мірабо» (1930), «Останній порт», «Тринадцять» (обидва — 1935), «Соловей» (1936), «Вершники» (1939). «Є такий хлопець» (1956).

МАСПЕ́РО (Maspero) Анрі (15.XII 1883, Париж — 17.III 1945, Бухенвальд) — франц. історик і філолог, спеціаліст з історії і мов Китаю та Індокитаю, член (з 1935), президент франц. Академії написів (з 1944). Син Г. К. Щ. *Масперо*. З 1920 — професор *Колеж де Франс*. Автор багатьох наук. праць, серед яких книга «Стародавній Китай» (1927). Загинув у фашист. таборі смерті.

МАСПЕ́РО (Maspero) Гастон Каміль Шарль (23.VI 1846, Париж — 30.VI 1916, там же) — франц. історик, єгиптолог, член франц. Академії написів (з 1883). З 1873 — професор *Колеж де Франс*. Засновник франц. ін-ту східної археології в Каїрі (1881). В 1881—86 і 1899—1914 — директор «Служби старожитностей» і Єгип. музею. В 1887—1916 — професор Сорбонни в Парижі. Автор численних праць з історії Єгипту, в т. ч. «Давньої історії народів класичного Сходу» (т. 1—3. 1895—99; рос. переклад 1895).

МАССАЛІ́ТІНОВ Костянтин Іраклійович [21.V (3.VI) 1905, Вороніж — 24.I 1979, там же] — рос. рад. композитор і хоровий диригент, нар. арт. СРСР (з 1975). Член КПРС з 1943. В 1929 закінчив Воронезький муз. технікум. Один з організаторів (1942) і худож. керівник (до 1964) Воронезького рос. нар. хору. Зібрав понад 500 рос. нар. пісень. Твори: операпісня «Земля співає» (1961), ораторія «Земля моя» (1970), кантата, хорові сюїти, пісні тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

МАССАЛІ́ТІНОВ Микола Йосипович (24.II 1880, Єлець, тепер Липец. обл.— 22.III 1961, Софія) — рос. і болг. актор, режисер, педагог, нар. арт. НРБ (з 1948). В 1907 закінчив драм. школу *Малого театру*. В 1907—19 — актор МХТ. З 1925 грав і працював у Болгарії. В 1925—44 — режисер Нар. театру в Софії (водночас очолював драм. студію при театрі, з 1948 — Вищий ін-т театр. мист.). М.— один з перших на болг. сцені ставив п'єси рад. драматургів: «Квадратура кола» Катаєва, «Платон Кречет» Корнійчука та ін. Серед ін. вистав — «Калин Орел» Іконнікова, «Безприданниця» О. Островського, «Вороги» Горького.

МАССА́ЛЬСЬКА Ніна Миколаївна [н. 5 (18).I 1901, Пенза] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1960). Закінчила драм. студію в Пензі. З 1919 працювала в театрах Пензи, Тамбова, Астрахані, Челябінська, Харкова. Далекого Сходу, з 1950 — в Кишинів. рос. драм. театрі ім. А. П. Чехова. Ролі: Нєгіна («Таланти і поклонники» О. Островського), Васса Желєзнова («Васса Желєзнова» М. Горького), Марія Олександрівна Ульянова («Сім'я» Попова), Любов Ярова (однойменна п'єса Треньова), хазяйка Ніскавуорі («Кам'яне гніздо» Вуолійокі) та ін.

МАССА́ЛЬСЬКИЙ Павло Володимирович [22.VIII (4.IX) 1904, Москва — 15.XII 1979, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з

1963). В 1922—24 навчався в театр. студії під керівництвом Ю. *Завадського*. З 1925 —актор МХАТу. Ролі: Барон, Захар Бардін («На дні», «Вороги» Горького), Вронський («Анна Кареніна» за Л. М. Толстим), князь Дмитрій Шуйський («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Чарлз Серфес («Школа лихослів'я» Шерідана) та ін. З 1927 знімався в кіно. Ролі у фільмах: «Цирк» (1936), «Іван Грозний» (1958) та ін. З 1947 викладав у Школі-студії ім. В. І. Немировича-Данченка (з 1961 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

МАССАЧУ́СЕТС — штат на Сх. США, на узбережжі Атлантичного ок. Площа 21,4 тис. км². Нас. 5,8 млн. чол. (1974). Адм. ц.— м. *Бостон*. Сх. частину штату займає хвиляста Приатлантична низовина, центр.— плоскогір'я, прорізане долиною р. Коннектікуту, на Зх.— відроги *Аппалачів*. Поширені (гол. чин. у горах) мішані ліси. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (електротех., радіоелектронне, верстато- і суднобудування, виробн. машин для текст. і взут. пром-сті). Розвинуті також текст. (особливо вовняна) та шкіряно-взут. галузі. Підприємства хім., гумової, паперової, поліграф., харч. пром-сті. Гол. пром. центр — Бостон. С. г. приміськ. типу (виробн. мол. продуктів, яєць, овочів, плодів тощо); на узбережжі — рибальство. У М.— *Гарвардський університет* (у Кембріджі) і Кларкський ун-т (у Вустері). Туризм.

МАССІНЬЙО́Н (Massignon) Луї (25.VII 1883, Ножан — 4.XI 1962, Париж) — франц. сходознавець. З 1919 — професор Сорбонни, президент Ін-ту іраністики, іноз. член АН СРСР (з 1924). Автор праць з проблем релігії, філософії, історії мусульманського світу.

МАССНЕ́ (Massenet) Жюль Еміль Фредерік (12.V 1842, Монто, поблизу м. Сент-Етьєнн — 13.VIII 1912, Париж) — франц. композитор. Член Ін-ту Франції (з 1878). В 1863 закінчив Паризьку консерваторію (клас композиції А. *Тома*), 1878—96 — її професор. У 1910 — президент Академії красних мистецтв. М.— один з визначних представників франц. ліричної опери і романсу. Автор опер (понад 30), балетів, сюїт, ораторій, романсів (бл. 200) та ін. творів. Вершина творчості М.— опери «Манон» (1884) та «Вертер» (1886). Серед вокальних творів М. широко відома «Елегія».

Літ.: Кремлёв Ю. А. Жюль Массне. М., 1969.

МАС-СПЕКТРО́МЕТР — прилад для просторового або часового розділення пучків *іонів* за величиною відношення маси іона *m* до його заряду *e* з допомогою електричних і магнітних полів. Метод такого розділення вперше застосував Дж. Дж. *Томсон* (1913), перші М.-с. сконструювали амер. фізик А. Дж. Демпстер (1918) і Ф. У. *Астон* (1919). М.-с. складається з таких осн. блоків: іонного джерела, в якому відбувається іонізація атомів і формування пучка іонів; мас-аналізатора, який збирає в пучки іони з певним значенням *m/e* незалежно від їхньої енергії та кута вильоту із джерела; приймача іонів, у якому іонний струм перетворюється на електр. сигнал, який потім підсилюється і реєструється. В т. з. мас-спектрографах іони після проходження аналізатора реєструються на фотопластинці. М.-с. широко застосовуються в фізиці, хімії, геології, біології тощо (див. *Мас-спектрометрія*). *Г. Я. Пікус.*

МАС-СПЕКТРОМЕТРІ́Я, мас-спектроскопія — метод дослідження якісного й кількісного складу речовини шляхом визначення спектра мас її атомів і молекул. Суть методу полягає в тому, що попередньо іонізовані атоми й молекули речовини розділяються в електр. і магн. полях за величиною відношення їхньої маси до заряду і роздільно реєструються (див. *Мас-спектрометр*). З одержаного таким чином спектра мас (масспектра) визначають величину маси та відносний вміст певного компонента в досліджуваній речовині. Метод дозволяє застосовувати його для аналізу дуже малих кількостей речовини (до 10^{-13} г); аналітичні можливості методу значно зростають у разі використання ЕОМ для обробки мас-спектрів. М.-с. широко застосовують у фізиці і хімії (визначення елементного складу речовини, а також складу і структури молекул, вивчення кінетики реакцій), геології (вимірювання варіацій поширеності *ізотопів* у природі, визначення віку гірських порід і рудних утворень), біології та медицині (дослідження обміну речовин у живих організмах), космічних дослідженнях (аналіз метеоритів, місячного грунту атмосфери Землі та ін. планет), а також для одержання макрокількостей ізотопів. При проведенні багатьох досліджень часто М.-с. застосовують у поєднанні з методом *атомів мічених*

Літ.: Кузема А. С., Шкурдода В. Ф. Масс-спектрометры и их применение. К., 1965; Арцимович Л. А., Лукьянов С. Ю. Движение заряженных частиц в электрических и магнитных полях. М., 1978; Барнард Дж. Современная масс-спектрометрия. Пер. с англ. М., 1957. *Г. Я. Пікус.*

МАС-СПЕКТРОСКОПІ́Я — те саме, що й *мас-спектрометрія*.

МА́СТАБА (араб., букв.— кам'яна лава) — сучасна назва стародавніх єгип. *гробниць* періодів Раннього (бл. 3000 — бл. 2800 до н. е.) і Стародавнього (бл. 2800 — бл. 2250 до н. е.) царств. Складається з наземної прямокутної в плані споруди з стінами, нахиленими до центру, та підземної поховальної камери з кількома приміщеннями, які з'єднуються вертикальною шахтою. В інтер'єрі М розташовували статуї (вмістилище душ померлих), стіни оздоблювали рельєфами й розписом (гробниця царици Хер-Нейт у Саккарі).

МА́СТЕРС (Masters) Едгар Лі (23.VIII 1869, Гарнетт, штат Канзас — 5.III 1950, Філадельфія, штат Пенсільванія) — амер. поет. Найвідоміший твір — «Антологія Спун-Рівер» (1915) — збірка віршів, написаних у формі монологів-сповідей померлих мешканців маленького містечка, з яких вимальовується критична панорама амер. життя. Автор побутово-психологічних романів «Шлюбний шлях» (1923), «Міраж» (1929) та ін., белетризованих біографій «Лінкольн — людина» (1931), «Вейчел Ліндсей» (1935), «Уїтмен» (1937), «Марк Твен» (1938).

Тв.: Укр. перекл.— [Поезії]. В кн.: Антологія американської поезії. Х., 1928; [Поезії]. З «Антології Спун-Рівер». «Всесвіт», 1975, № 11.

Т. Н. Денисова.

МАСТИ́КА (від грец. μαστίχη — смола) — 1) Ароматична смола мастикового і деяких інших дерев. 2) Замазка, суміш якої-небудь смоли й риб'ячого клею з *наповнювачем*, якою склеюють розбиті речі й замазують тріщини. 3) Пластична суміш органічної *в'яжучої речовини*, тонкомеленого наповнювача та ін. *добавок*, за допомогою якої вирівнюють поверхні покриттів, приклеюють ізоляційні й опоряджувальні матеріали. 4) Суміш воску й фарби для натирання підлоги.

МА́СТИКС (лат. mastix, від грец. μαστίχη — смола), мастикова смола — прозора жовтувата смола, що витікає з надрізів на стовбурах мастикового дерева. До складу М. входять ефірна олія (2—3%), смоляні к-ти (бл. 42%), гірка речовина мастицин (5%) і вуглеводні резенів (бл. 50%). Завдяки наявності смоляних к-т М. має антисептичні властивості. М. використовується у лаковому виробництві й медицині (у вигляді настойок для полоскання рота, а також при виготовленні деяких пластирів і пілюль).

МАСТИ́ЛА — речовини, що їх застосовують для змащування рухомих механізмів і деталей машин, як захисні матеріали від корозії (див. *Корозія металів*), для герметизації різних систем, ущільнення різьбових з'єднань тощо. Займають проміжне місце між твердими мастильними матеріалами та маслами. До складу М. входять два осн. компоненти: *масла мінеральні* (нафтові) або синтетичні та загусник (*мила*, гверді *вуглеводні*, високодисперсійні *силікагелі*, бентоніти та ін.). Загусник створює в М. тривимірний структурний каркас, в комірках якого утримується масло. Тому М. поводяться при малих зусиллях як тверді тіла, а при перевищенні міцності структурного каркаса [(0,5—20) · 10^{-2} Па] течуть як масла. У зв'язку з цим застосування М. спрощує конструкцію і зменшує вагу вузла тертя, запобігає забрудненню навколишнього середовища тощо. За типом загусника розрізняють М.: мильні (кальцієві, літієві, натрієві, алюмінієві та ін.), вуглеводневі, силікагелеві та бентонітові. Мильні М. бувають звичайні та комплексні (структурний каркас утворений адсорбційним комплексом мила і солі одного і того ж катіона низькомол. органічної к-ти). Т-ра експлуатації звичайних М. нижча т-ри комплексних, напр., звичайні кальцієві М. застосовують до т-ри 60—80° С, а комплексні — до 140—160° С. Вуглеводневі М., загущені *парафіном* або *церезином*, застосовують до т-ри 50—60° С — переважно для консервації, тобто забезпечення справності машин.

Н. М. Массальська.

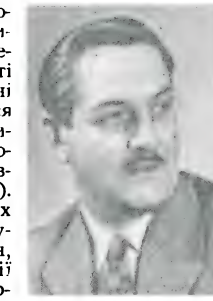

П. В. Массальський

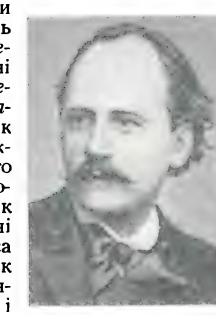

Ж. Е. Ф. Массне.

М. Мастроянні.

В. К. Масюк. Декоративна тарілка. Майоліка. 1961.

К. В. Масюк. Тарілка. Кераміка. Близько 1910. Державний Російський музей у Ленінграді.

А. М. Матвєєв. Так званий автопортрет з дружиною. 1729. Державний Російський музей у Ленінграді.

двигунів тощо при тривалому зберіганні. Силікагелеві та бентонітові М. використовують до т-ри 200° С. В СРСР виробляють понад 100 сортів мастил.

Літ.: Синицын В. В. Подбор и применение пластичных смазок. М., 1974; Трение, изнашивание и смазка, кн. 1. М., 1978. *Ю. Л. Іщук.*

МАСТИ́Т (від грец. μαστός — сосок, груди), грудниця — гостре запалення молочної залози, що виникає у жінок після *пологів* (здебільшого перших), у період годування дитини або під час вагітності. М. спостерігається також у немовлят (найчастіше на другому тижні життя), зрідка — у чоловіків. Збудником М. прибл. у 80% випадків буває золотистий *стафілокок*. Виникненню М. сприяють тріщини сосків, внутріцньолікарняні інфекції, алергічні реакції, недодержання правил особистої гігієни, застій молока тощо. За клінічним перебігом розрізняють гострий (серозний, інфільтративний, абсцедуючий, флегмонозний, гангренозний) і хронічний (інфільтративний) М. Захворювання починається (у породіль через 2—4 тижні після пологів) остудою, підвищенням т-ри тіла, появою болів і затвердіння в молочній залозі. Профілактика: догляд за сосками у період вагітності, підготовка їх до годування дитини, додержання правил гігієни при годуванні, зціджування зайвого молока. Лікування комплексне. Консервативне тільки на ранніх стадіях — іммобілізація (молочну залозу піднімають тугою пов'язкою або косинкою), холод, антибіотики, запобігання застою молока тощо. В разі прогресування хвороби (виникнення нагноєння) — хірургічне.

М. у тварин виникають при ушибах, пораненнях вим'я, поганому догляді за ним та порушеннях правил *доіння*, що супроводяться проникненням у молочну залозу мікроорганізмів. Розрізняють М. серозний, катаральний, фібринозний, гнійний, геморагічний і специфічний (ящурний, туберкульозний та ін.). Лікування — антимікробні засоби залежно від причини захворювання, тепло, іонтофорез та ін. Молоко від хворих на М. тварин споживати не рекомендується. *В. Я. Голота* (М. у людини).

МАСТОДО́НТИ [від грец. μαστός — сосок та ὀδούς (ὀδόντος) — зуб] — група вимерлих рослиноїдних ссавців ряду *хоботних*. Населяли лісові та прибережні *біотопи*. М. були слоноподібними тваринами здебільшого з видовженим черепом. Досягали 3,5 м у холці. За будовою кутніх зубів М. поділяють на горбкозубих і гребенезубих. Найдавніші М. мали майже повний ряд кутніх зубів, різцібивні (по 2 в кожній щелепі) збільшені, спрямовані вперед, нижні — іноді плескаті. У більш пізніх М. нижні різці поступово зникали, кількість функціонуючих кутніх зубів зменшувалася до 4, а їхня жувна поверхня ставала більшою. Найдавніші М. відомі з палеогену Африки. В Америці М. дожили до плейстоцену. На тер. СРСР рештки М. знайдено в кайнозойських відкладах пд. областей, зокрема в міоценових та пліоценових відкладах України.

О. Л. Короткевич.

МАСТОЇДИ́Т (від грец. μαστοειδής — соскоподібний) — гостре гнійне запалення тканин сосковидного відростка *вискової кістки* черепа. М. бувають гострі та хронічні, первинні і вторинні, що виникають як ускладнення гострого *отиту* середнього вуха. Ознаками М. є біль у ділянці вуха, відчуття пульсації, зниження слуху, порушення заг. стану, підвищення т-ри. Спостерігаються гноєтеча з вуха, нарив за вухом тощо. Іноді запалення поширюється на клітини виличного відростка, на піраміду вискової кістки та ін. Профілактика: своєчасне лікування гострого отиту. Лікування: антибіотики, при ускладненні — хірургічне.

О. І. Циганов.

МАСТРОЯ́ННІ (Mastroianni) Марчелло (н. 28.IX 1923, Фонтана-Лірі, поблизу Фрозіноне) — італ. кіноактор. Акторську діяльність почав 1947 як аматор, згодом був запрошений в театр. трупу Л. *Вісконті*. Знявся у фільмах: «Серпнева неділя» (1949), «Дівчата з площі Іспанії» (1951), «Повість про бідних закоханих» (1953), «Білі ночі» (1957, за Достоєвським), «Солодке життя» (1959), «Вісім з половиною» (1962), обидва — реж. Ф. *Фелліні*, «Ніч» (1960, реж. М. *Антоніоні*), «Розлучення по-італійськи» (1961), «Вчора, сьогодні, завтра» (1963), «Шлюб по-італійськи» (1964), «Товариші» (1963), «Соняшники» (1971, спільна італ.-рад. постановка). М. створив психологічні образи, які розкривають трагізм бурж. дійсності.

МАСТУРБА́ЦІЯ (лат. masturbatio, від manus — рука і sturpo — оскверняю), онанізм, рукоблудство — штучне подразнення статевих органів з метою викликати статеве збудження та задоволення статевого почуття. Розрізняють М. механічну та психічну. М. займаються звичайно у віці 14—18 років. У чоловіків М. може призвести до статевого безсилля.

МАСТЬ тварин — забарвлення, що визначається пігментацією шкіри та її волосяного покриву. *Забарвлення тварин* диких має пристосувальний характер і в межах одного виду, як правило, однакове, з незначними індивід. відхиленнями. У *свійських тварин* забарвлення втрачає пристосувальний характер. У тварин, які зазнали порівняно незначного впливу з боку людини, мінливість М. менша. Серед різних видів свійських тварин спостерігається паралелізм у поширенні М., напр. чорна, руда, ряба та ін. М. властиві усім видам свійських тварин. Але окремі породи тварин мають свою, тільки їм властиву М. (ворона́, булана та ін. М. коней). Певна М. має важливе госп. значення у смушковому і тонкорунному вівчарстві, кролівництві, звірівництві. У деяких тварин пігментація відсутня (див. *Альбінізм*).

Мастодонт орвернський. Відтворений вигляд.

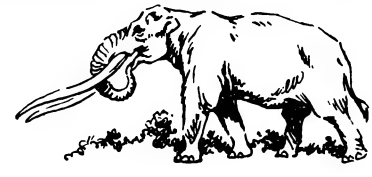

МАСУ́ДІ (аль-Масуді) Абу-ль-Хасан Алі ібн аль-Хусейн (кін. 9 ст., Багдад — 956 або 957, Фустат, Єгипет) — араб. історик і мандрівник. Відвідав Іран, Індію, Шрі-Ланку, Пн. Африку, Вірменію, Азербайджан, Сірію, узбережжя Каспійського моря. Автор ряду історико-геогр. праць, з яких збереглося 2. В книзі «Промивальні золота та копальні самоцвітів» окремий розділ присвятив слов'янам. У розділі «Опис гір Кавказу» дав відомості про давніх русів, зокрема про похід київ. князя *Ігоря* на Кавказ (після 913).

МАСШТА́Б (нім. Maßstab, від Maß — міра, розмір і Stab — палиця) — 1) Відношення лінійних розмірів об'єкта, зображеного на кресленику, плані, аерофотознімку або карті, до його розмірів у натурі. Виражається числом (числовий М.) або графічним способом (лінійний М.). 2) Переносно — мірило, відносна величина чого-небудь (див., напр., *Масштаб цін*).

МАСШТА́Б ЦІН — запроваджена державою вага валютного металу (золота або срібла), прийнята в даній країні за грошову одиницю, що має певну назву і є мірою цін усіх товарів. У різні часи М. ц. були вагові одиниці міді, срібла, золота. В сучас. умовах М. ц. є певні вагові одиниці золота. В СРСР М. ц. є *карбованець* (поділяється на 100 коп.), що дорівнює (з 1.I 1961) 0,987412 г чистого золота.

МАСЮ́К Василь Каленикович (н. 26.II 1900, с. Дибинці, тепер Богуславського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. майстер художньої кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Син К. *Масюка*. Навчався у Дибинецькій школі кераміки та у свого батька Каленика Вакуловича. Серед виробів: миски, глечики, макітри, невеликі горнятка.

МАСЮ́К Каленик Вакулович (1878, с. Дибинці, тепер Богуславського р-ну Київ. обл.— 3.VI 1933, там же) — укр. майстер художньої кераміки. Виготовляв миски, тикви, дзбанки, кахлі, розписуючи їх технікою ріжкування (розпис ріжком). У розписах М. переважають рослинні мотиви в поєднанні з зображенням птахів та людських фігур. Твори М. зберігаються в музеях Києва, Львова, Полтави, Ленінграда.

МАТА́ДІ — місто на Зх. Заїру, адм. ц. області Нижній Заїр. Розташоване на р. Конго, поблизу її впадіння в Атлантичний ок. Гол. порт країни, доступний для мор. суден. З-цею сполучений з Кіншасою. Аеропорт. 150 тис. ж. (1976). Пром-сть представлена найбільшим у країні борошномельним з-дом, деревообробними, олійницькими та хім. підприємствами.

МАТА́НСАС — місто на Пн. Куби, адм. ц. пров. Матансас. Розташований на Центр. шосе, залізнична станція, мор. порт. 85,4 тис. ж. (1970). Підприємства хім. (виробн. штучних добрив і штучного волокна), текст., шкіряно-взут., харчосмакової пром-сті. Виробн.

буд. матеріалів. Рибальство. Туризм. М. засн. у 17 ст.

МАТВЄЄВ Андрій Матвійович (1701, Новгород — 1739) — рос. живописець. В 1716 — 27 удосконалював свою майстерність у Нідерландах (учився в Амстердамі, в 1725—27 — антверпенській Академії мистецтв). З 1727 очолював у Петербурзі «живописну команду» при «Канцелярії від будівель». Автор декоративних розписів у Петербурзі та Москві, станкових композицій («Алегорія живопису», 1725) і портретів.

МАТВЄЄВ Артамон Сергійович [1625—15 (25).V 1682, Москва] — російський держ. і військ. діяч, дипломат, боярин (з 1674). Першочерговим завданням зовн. політики Рос. д-ви вважав возз'єднання України з Росією. У травні 1653 за дорученням царського уряду з цього приводу вів переговори з Б. Хмельницьким. Входив до складу посольства під керівництвом В. В. Бутурліна на *Переяславській раді 1654*. Був учасником воєн з Польщею, зокрема 1655 командував стрільцями, які разом з військом Б. Хмельницького діяли проти польс.-шляхет. сил під Кам'янцем-Подільським і Львовом. У 1669 очолив *Малоросійський приказ*, з 1671 — одночасно й *Посольський приказ*. Під час переговорів Росії з Польщею добився закріплення за Росією Києва (1672).

МАТВЄЄВ Євген Семенович (н. 8.III 1922, с. Новоукраїнка, тепер Скадовського р-ну Херсон. обл.) — рос. рад. кіноактор і кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1948. В 1940—41 навчався в кіноакторській школі при Київ. кіностудії худож. фільмів. У 1946—51 працював у театрах Тюмені та Новосибірська, 1952—68 — в Моск. Малому театрі. Серед ролей: Фердінанд («Підступність і кохання» Шіллера), Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Яровий («Любов Ярова» Треньова) та ін. Ролі в кіно: Нагульнов («Піднята цілина», 1959—64), Нехлюдов («Воскресіння», 1960—62), Шаповалов («Я — Шаповалов Т. П.», 1976), Пугачов («Омелян Пугачов», 1979). Поставив фільми: «Циган» (1967), «Поштовий роман» (1970, обидва — на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка), «Любов земна» (1976), «Доля» (1978). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1979.

МАТВЄЄВ Іван Іванович (1890, м. Олешки, тепер м. Цюрупинськ Херсон. обл.— 8.X 1918) — учасник громадянської війни в Росії. Член Комуністичної партії з 1917. З 1914 служив на військ. транспортах Чорноморського флоту. Вів антивоєнну агітацію серед матросів, солдатів і робітників. У 1918 на чолі загону моряків брав участь в *Одеському січневому збройному повстанні 1918*, в квітні 1918 — в боях проти нім. інтервентів у Криму і білокозаків на Таманському п-ові. В серпні — вересні як командуючий керував *Таманської армії походом 1918*. Був убитий зрадником.

МАТВЄЄВ Олександр Павлович [20.IV (2.V) 1816, кол. Орловська губ.— 23.V (4.VI) 1882, Київ] — вітчизняний акушер-гінеколог. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1841). З 1844 — професор Київ. ун-ту (1862—65 — декан мед. ф-ту; 1861—71 та 1875—78 — ректор). Праці М. присвячені вивченню післяпологових захворювань, питанням лікування хронічного вивороту матки тощо. Розробив (1853) метод профілактики *бленореї* новонароджених (закапування в очі 2%-ного розчину *ляпісу*). М.— автор двох посібників з акушерства.

МАТВЄЄВ Олександр Терентійович [13 (25).VIII 1878, Саратов — 22.X 1960, Москва] — рос. рад. скульптор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1931). Член КПРС з 1940. В 1899—1902 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у С. *Волнухіна* і П. *Трубецького*. В 1906—07 працював у Парижі. Член об'єднань «*Мир искусства*», «Голубая роза» та ін. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди* (пам'ятник К. Марксу в Петрограді, 1918, не зберігся), у конкурсі на проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові для Харкова (1930). Твори: «Заспокоєння» (1902), «Дівчина з рушником» (1916), «Жовтень» (1927), «Портрет М. Баумана» (1930), «Портрет А. П. Чехова» (1945) та ін. В 1918—48 викладав у Ленінгр. АМ, в 1940—48 — Моск. художньому ін-ті. Серед його учнів — М. *Анікушин*, К. *Бєлашова*, Л. *Кербель* та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Мурина Е. Б. Александр Терентьевич Матвеев. М., 1964. Александр Матвеев. Альбом. М., 1979.

МАТВЄЄВ-СИБІРЯК Василь Васильович [26.VI (8.VII) 1885, м. Яранськ, тепер Кіровської обл.— 21.XII 1963, Харків] — рос. письменник. За участь у революц. русі був засланий у Туруханський край. У 1911—12 перебував в еміграції в Галичині, де познайомився з І. Франком, В. Гнатюком, В. Стефаником. Друкував статті про укр. письменників. Автор повістей для дітей «Митько» і «Втеча».

Тв.: Беглецы. Х. 1961.

Ф. П. Погребенник.

МАТВІЄНКО Ніна Митрофанівна (н. 10.X 1947, с. Неділище, тепер Ємільчинського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. співачка, засл. арт. УРСР (з 1979). В 1968 закінчила студію при Укр. нар. хорі ім. Г. Верьовки, 1975 — Київ. університет. З 1968 — солістка Укр. нар. хору ім. Г. Верьовки. В репертуарі — укр. нар. пісні («Колискова», «Глибокий колодязь» та ін.), пісні сучас. укр. композиторів («Пісня про матір», «Дикі гуси» І. Поклада та ін.).

МАТВІЙЧУК Микола Филимонович [н. 27.VII (9.VIII) 1904, с. Ольгопіль, тепер Чечельницького р-ну Вінницької обл.] — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1949. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. кооперативний ін-т (1930) і Літературний ін-т ім. О. М. Горького в Москві (1937). Працював на пед. і наук. роботі. З 1967 — професор Львів. ун-ту. Автор праць: «Діяльність М. Горького в період першої російської революції 1905—1907 рр.» (1955), «Творчість М. Горького і фольклор» (1959), «Полум'яне слово Буревісника» (1963), «Горький про Шевченка» (1964). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Л. І. Міщенко.

МАТЕ Василь Васильович [23.II (6.III) 1856, поблизу Вержболова, тепер Вібраліс Лит. РСР — 9 (22).IV 1917, Петроград] — рос. гравер, академік петерб. АМ (з 1899). В 1870—75 навчався в Рисувальній школі Т-ва заохочування мистецтв у Петербурзі. Вдосконалював майстерність у Парижі, Німеччині, Голландії, Англії. Майстер офорта і ксилографії, автор портретів і гравюр з картин рос. та укр. художників. Твори: портрети О. Пушкіна, Т. Шевченка, В. Стасова та ін.; «Альбом картин і малюнків І. Рєпіна» (1897). Викладав у петерб. АМ (1894—1917). Серед учнів М.: А. *Остроумова-Лебедєва*, І. *Павлов* та ін. М. був одним із ініціаторів і художнім редактором видання «Малюнки Т. Шевченка» (1911—14). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449.

Літ.: **Лазаревский И. Василий Васильевич Мате. М.— Л., 1948.**

МАТЄЄВ Євгеній Георгієв (н. 1.IV 1920, Тирговиште) — болг. економіст, держ. і громадський діяч, акад. Болгарської АН (1967). Член Болгарської комуністичної партії (БКП) з 1944. В 1951—52 — голова Держ. к-ту по плануванню, 1953—60 — голова ЦСУ Болгарії. З 1962 — член ЦК БКП, міністр (з 1963). Голова Екон. комісії ООН для Європи (1968). Праці з питань політ. економії соціалізму, нар.-госп. планування та історії екон. вчень. Премія ім. Г. Димитрова, 1962.

МАТЕЗО́НСЬКИЙ Костянтин (1794, Наддніпрянська Україна — 1858, Закарпаття) — укр. муз. діяч, реформатор хорового співу на Закарпатті. В 1833 заснував в Ужгороді перший 4-голосий хор «Гармонія», який, крім церк. творів, виконував укр. та рос. нар. пісні. Хор існував понад сто років і відіграв важливу роль у поширенні хорового співу на Закарпатті.

Р. Я. Пилипчук.

МАТЕ́ЙКО (Matejko) Ян Алоїз (24.VI 1838, Краків — 1.XI 1893, там же) — польс. живописець. Навчався в Краків. школі красних мистецтв (1852—58), в мюнхен. (1858—59) і віден. (1850) АМ. З 1860 жив переважно в Кракові. З 1873 до кінця життя очолював Краківську школу красних мистецтв. М.— автор численних історичних картин, у багатьох з яких відтворено народні образи. В кращих полотнах М. глибина патріотичного задуму поєднується з яскравою виразністю психологічної характеристики, майстерною побудовою багатофігурної композиції, насиченістю і звучністю колориту. Твори: «Станьчик» (1862), «Проповідь Скарги» (1864), «Рейтан у Сеймі» (1866), «Вирок Матейкові» (1867), «Стефан Баторій під Псковом» (1871—72), «Дзвін Зігмунта» (1874), «Грюнвальдська битва» (1878), «Річ Посполита Ба-

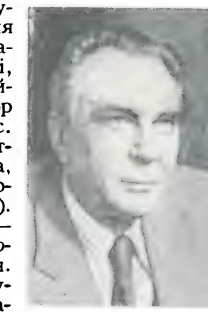

Є. С. Матвєєв.

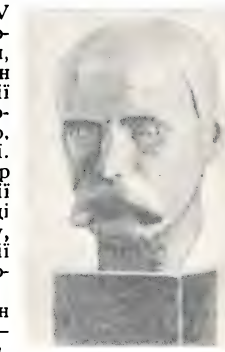

О. Т. Матвєєв. Портрет Т. Г. Шевченка. Гіпс. 1930.

В. В. Мате. Портрет Т. Г. Шевченка. Офорт. 1911.

Я. Матейко. Автопортрет. Фрагмент. 1892. Національний музей. Варшава.

бінська» (1881), всі — в Нац. музеї у Варшаві; «Коперник» (1873), «Косцюшко під Рацлавіцами» (1888, Нац. музей в Кракові), «Ян Собеський під Віднем» (1883, Ватікан, Рим). М. відомий і як автор психологічних портретів: «Портрет ректора Краківського університету Ю. Дітла» (1864) «Портрет дружини художника» (1865—70), «Автопортрет» (1892), обидва — в Нац. музеї у Варшаві; «Вид Бебека під Константинополем» (1872), «Портрет дітей художника» (1879), обидва — у Львів. картинній галереї, та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33, а також на окремих аркушах до статей *Батальний жанр*, т. 1, с. 368—369; *Живопис*. т. 4, с. 120—121

Літ.: Островский Г. Ян Матейко. М., 1965.

І. М. Блюміна.

МАТЕМА́ТИКА (грец. μαθηματική, від μάθημα — знання, наука) — наука про кількісні співвідношення і просторові форми дійсного світу. Виникла в давні часи з практичних потреб людини. «Чиста математика має своїм об'єктом просторові форми і кількісні відношення дійсного світу, отже — дуже реальний матеріал. Той факт, що цей матеріал набуває надзвичайно абстрактної форми, може лише слабо затушувати його походження із зовнішнього світу» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 37). Це визначення найбільш вдале, оскільки враховує її зміст і характер, які з часом змінювалися. До того, як стати абстрактною наукою, М. пройшла довгий шлях розвитку. Проте абстрактність М. не означає її відриву від матеріальної дійсності. В нерозривному зв'язку з запитами техніки і природознавства запас кількісних відношень і просторових форм, що їх вивчає М., безперервно розширюється і тим самим обумовлюється безперервний розвиток М. Поняття М. абстраговані від якісних особливостей явища і предмета. Це надає загальності матем. поняттям, дає змогу застосовувати М. до різних за природою явищ, до фіз., біол., тех. та ін. процесів. У М. широко використовується процес абстрагування різних ступенів. Так, поняття групи (див. *Груп теорія*) виникло в результаті абстрагування від деяких властивостей чисел та ін. уже абстрактних понять. В М. специфічним є також метод одержання результатів. Матем. результати одержують виключно на базі логічних міркувань. Застосування М. різноманітні. В принципі всі види руху матерії можна вивчати математично. Однак роль і значення матем. методу в різних випадках різні. Так, матем. метод надзвичайно важливий у механіці, фізиці та небесній механіці, зокрема у вченні про рух планет. Користуючись матем. апаратом, можна не тільки передбачати небесні явища, а й робити висновки про наявність невидимих оком небесних тіл. Так були відкриті *Нептун* і *Плутон*. Застосування М. в біологічних та гуманітарних науках здійснюється гол. чин. через *кібернетику*. Для цих наук істотне значення має також *математична статистика*.

Зв'язок М. з технікою найчастіше є застосуванням матем. теорій до тех. проблем. Однак багато нових матем. теорій виникає на базі запитів техніки. Так, створення *найменших квадратів методу* пов'язане з геодезією, операторні методи розв'язування *диференціальних рівнянь* були розвинуті внаслідок потреб електротехніки, потреби розвитку засобів зв'язку стимулювали виникнення *інформації теорії* і .. д.; тех. проблеми сприяли створенню багатьох методів наближеного розв'язування диференціальних рівнянь з частинними похідними та *інтегральних рівнянь*. Високий рівень теоретичної М. сприяв швидкому розвитку *обчислювальної математики*. Розвиток *обчислювальної техніки* відкрив великі можливості для розв'язування складних тех. проблем.

Історію М. можна поділити на 4 періоди. У перший період (приблизно 6—5 ст. до н. е.) сформулювались поняття цілого числа, раціонального дробу, віддалі, площі, об'єму, створено правила дій з числами, найпростіші правила визначення площ фігур та об'ємів тіл (див. *Вавілоно-ассірійська культура, Єгипет* Стародавній). Так накопичився матеріал, що склався в *арифметику*. Вимірювання площ і об'ємів сприяло розвиткові *геометрії*. На базі створених методів арифметичних обчислень зародилась *алгебра*, а в зв'язку з запитами астрономії — *тригонометрія*. Однак у цей період М. не була ще дедуктивною наукою, вона складалась переважно з прикладів на розв'язування окремих задач, у кращому разі являла собою збірку правил для їх розв'язування. У другий період (до серед. 17 ст.) М. стає самостійною наукою з своєрідним, чітко вираженим методом і системою осн. понять. В *Індії* було створено десяткову *систему числення*, в *Китаї* — метод розв'язування *лінійних рівнянь* з двома і трьома невідомими; створена стародавніми греками система викладу елементарної геометрії стала зразком дедуктивної побудови матем. теорії на багато століть вперед. У цей період з арифметики поступово виділяється *чисел теорія*. Створюється систематичне вчення про *величини* і *вимірювання*, формується поняття *дійсного числа*. Алгебра стає буквеним численням. Розвиток геодезії й астрономії веде до виникнення як плоскої, так і сферичної тригонометрії (див. *Арабська культура*). Велике значення мали праці *Піфагора* Самоського, *Гіппократа Хіоського, Евдокса* Кнідського, *Евкліда, Архімеда, Діофанта, Герона* Александрійського, *Аріабхати*, Дж. *Кардано*, С. *Стевіна*, Ф. *Вієта* та ін. У Київській Русі матем. освіта була на рівні найкультурніших країн Європи того часу. У 18 ст. в Росії видатним явищем у галузі М. стала «Арифметика» Л. П. *Магницького*. Третій період (до поч. 20 ст.), в який було створено М. змінних величин,— істотно новий період у розвитку М. Про нього Ф. Енгельс писав: «Поворотним пунктом у математиці була Декартова змінна величина. Завдяки цьому в математику ввійшли рух і тим самим діалектика...» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 531). Створення М. змінних величин було справою багатьох учених, зокрема І. *Ньютона* і Г. *Лейбніца*. Природничі науки і техніка одержали новий метод вивчення руху і зміни стану — *математичний аналіз*. Створюються *диференціальне числення, інтегральне числення*, теорія диференціальних рівнянь, *функцій теорія, диференціальна геометрія, варіаційне числення* та ін. матем. науки, які значно розширили предмет і можливості М. Бурхливий розвиток М. в той період пов'язаний з іменами Дж. *Непера*, Р. *Декарта*, Б. *Паскаля*, П. *Ферма*, Дж. *Валліса*, А. *Клеро*, сім'ї *Бернуллі*, Ж. *Д'Аламбера*, Ж. *Лагранжа*, Н. *Абеля*, Ж. *Фур'є*, Е. *Галуа*, С. *Пуассона*, К. *Якобі*, Я. *Бояї*, Г. *Рімана*, К. *Вейєрштрасса*, Ж. *Адамара*, А. *Пуанкаре* та інших. У 18 ст. одним з осн. центрів матем. досліджень в Росії стає Петерб. АН, де працювали Л. *Ейлер*, Д. Бернуллі та ін. Пізніше значну роль у розвитку М. зіграли праці вітчизн. (в т. ч. українських) математиків М. І. *Лобачевського*, М. В. *Остроградського*, П. Л. *Чебишова*, Г. Ф. *Вороного*, О. М. *Ляпунова*, А. А. *Маркова*, В. А. *Стеклова* та ін. На Україні в 19 ст. відкрито ун-ти в Харкові (1805), Києві (1834) та Одесі (1865), в складі яких були фіз.-матем. відділення чи факультети. В них працювали К. О. *Андрєєв*, С. Н. *Бернштейн*, Б. Я. *Букреєв*, М. Є. *Ващенко-Захарченко*, В. П. *Єрмаков*, В. Г. *Імшенецький*, О. М. Ляпунов, Т. Ф. *Осиповський*, А. Ф. *Павловський*, Д. М. *Синцов*, М. О. *Тихомандрицький* та ін. Були створені наук. колективи — *Київське фізико-математичне товариство* та *Харківське математичне товариство*. Четвертий — сучас. період характеризується систематичним вивченням можливих типів кількісних відношень і просторових форм. Надзвичайно поширилось застосування матем. методів до задач, що їх висуває природознавство і техніка. Виник і розвивається ряд нових матем. дисциплін і напрямів, як напр. *множин теорія, функціональний аналіз, математична логіка, імовірностей теорія, топологія, алгоритмів теорія, ігор теорія, операцій дослідження, графів теорія*, теорія *оптимального управління*, обчислювальна М., матем. статистика та ін. В розвитку всіх цих напрямів велике значення мають праці *Бурбакі*, Д. *Гільберта*, Г. *Кантора*, А. *Лебега*, Дж. *Пеано*, рад. математиків О. Д. *Александрова*, М. М. *Боголюбова*, І. М. *Виноградова*, М. В. *Келдиша*, А. М. *Колмогорова*, М. О. *Лаврентьєва*, Л. С. *Понтрягіна*, О. Ю. *Шмідта*, а також укр. рад. математиків В. М. *Глушкова*, Б. В. *Гнеденка*, Д. О. *Граве*, М. М. *Крилова*, Ю. О. *Митропольського*, О. В. *Погорєлова*, Й. З. *Штокала* та ін. У Києві Д. О. Граве створив відому вітчизн. алгебр. школу (О. Ю.

Шмідт, М. І. *Чеботарьов*, Б. М. *Делоне*, М. П. *Кравчук* та ін.), яка розвинула ідеї Г. Ф. Вороного. Вагоме значення мають праці харків. матем. школи. З 50-х рр. 20 ст. у Києві розвинулись дослідження з історії математики (Б. В. Гнеденко, Й. З. Штокало та ін.), видано повні зібрання наук. праць М. В. Остроградського, Г. Ф. Вороного, М. М Крилова. Рад. М. займає передове місце у світовій матем. науці. Праці рад. вчених відіграють провідну роль у багатьох напрямах М. Матем. дослідження в СРСР значною мірою зосереджені в матем. ін-тах АН СРСР, АН союзних республік і в університетах. На Україні робота в галузі математики ведеться в *Математики інституті* АН УРСР *Прикладної математики і механіки інституті* АН УРСР, *Кібернетики інституті* АН УРСР *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР ун-тах республіки. З 1949 видається «*Украинский математический журнал*»

Літ.: Математика, её содержание, методы и значение, т. 1—3. М., 1956; История отечественной математики, т. 1—4. К., 1966—70; Боголюбов Н. Н., Мергелян С. Н. Советская математическая школа. М. 1967; История Академии наук Украинской ССР К., 1979. *Ю. О. Митропольський.*

МАТЕМА́ТИКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Засн. 1934 у Києві. До складу М. і. входять (1980) 12 наук. відділів. Осн. напрями наук. досліджень: теорія диференціальних рівнянь, теорія нелінійних коливань і матем. фізика, теорія імовірностей та матем. статистика, функціональний аналіз, теорія функцій, топологія, алгебра, прикладна математика і механіка. З М. і. пов'язана діяльність Д. О. *Граве*, М. О. *Лаврентьєва*, Г. В. *Пфейфера*, О. Ю. *Ішлінського*, Б. В. *Гнеденка*, М. М. *Боголюбова* та ін. З 1958 М. і. очолює Ю. О. *Митропольський*. На базі Львів. філіалу ін-ту створено *Прикладних проблем механіки і математики інститут* АН УРСР. М. і. видає «*Украинский математический журнал*». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1969). *В. В. Строк*

МАТЕМАТИ́ЧНА ЕКОНО́МІКА — напрям у теоретичній економіці, який використовує *моделювання математичне* для аналізу економічних систем. На відміну від *економетрії* М. е. вивчає структуру, динаміку розвитку і характер функціонування абстрактних матем. моделей екон. систем. Матем. символіку апарат лінійної алгебри та ін. матем. дисциплін для зображення закономірностей розвитку економіки застосовували класики марксизму-ленінізму, вивчаючи умови простого і розширеного *відтворення*. Модель К. Маркса була, по суті, першою серед екон. макромоделей (див. *Макроекономіка*). Від моделі К. Маркса беруть початок і лінійні моделі економіки. У вигляді лінійних закономірностей зображують *міжгалузеві зв'язки* в моделях *балансу міжгалузевого. Техпромфінплан* підприємства також можна зобразити як лінійну модель, тобто модель, виражену системою лінійних рівнянь. Запровадження ідеї оптимізації (через функцію-критерій) перетворює балансові лінійні моделі на моделі матем. *програмування*. Практичні задачі розв'язувані в рамках *автоматизованих систем управління*, підкреслюють теор. характер моделей і методів М. е.; нові проблеми щодо конструювання моделей екон. систем, їх ідентифікації, оптимізації тощо вирішуються в рамках *кібернетики економічної*.

Літ.: Макаров В. Л., Рубинов А. М. Математическая теория экономической динамики и равновесия. М., 1973; Ляшенко И. Н. Макромодели экономического роста. К., 1979; Ланкастер К. Математическая экономика. Пер. с англ. М., 1972. *В. В. Шкурба.*

МАТЕМАТИ́ЧНА ЛІНГВІ́СТИКА — 1) Галузь *мовознавства*, що вивчає застосування математичних методів до дослідження *мови*. Найбільш перспективними з цих методів є метод лінгвістичного моделювання (він базується на *моделюванні математичному*), теоретико-множинні, статистичні методи, використання *графів теорії* для описування мовних явищ тощо. М. л. в цьому розумінні стала складовою частиною *лінгвістики прикладної*, бо матем. методи поряд з іншими (структурними, типологічним, описовим та ін.) входять до методичного апарату сучасної прикладної лінгвістики. 2) Матем. дисципліна, що розробляє формальний апарат для описування будови природних мов і деяких *штучних мов*, особливо *мов програмування*. М. л. в цьому розумінні становить собою абстрактну теор. дисципліну. В ній використовуються методи *алгебри*, *алгоритмів теорії* та *автоматів теорії*. Частиною М. л. є теорія *граматик формальних*, що виникла на ідеях праць амер. мовознавця Н. Хомського (н. 1928). Деякі формалізовані описи граматики Н. Хомського стали перспективними для описування *алгоритмічних мов*. Але для побудови породжувальних граматик природних мов вона виявилася неперспективною в зв'язку з широким розгалуженням правил і надмірною деталізацією їх. Виникнення М. л. у 2-й пол. 50-х років 20 ст. було зумовлене перш за все внутр. потребами лінгвістики, а також стимульоване розвитком автомат. перекладу (див. *Машинний переклад*), який вимагав уточнення деяких лінгвістичних понять.

Літ.: Ахманова О. С., Минаева Л. В. Ещё раз о так называемой «теоретической лингвистике». «Вопросы языкознания». 1979. № 5; Хомский Н. Синтаксические структуры. В кн.: Новое в лингвистике, в. 2. Пер. с англ. М., 1962. *Ф. О. Нікітіна.*

МАТЕМАТИ́ЧНА ЛО́ГІКА — напрям у *логіці*, в якому засобами математики досліджується логічна обгрунтованість конструкцій та висновків дедуктивних теорій (див. *Дедукція*). У всякій дедуктивній теорії виникають проблеми логічного характеру, як, напр., доведення логічної несуперечливості теорії чи незалежності системи її *аксіом*. Для розв'язання цих проблем необхідно формалізувати поняття доведення; тому логічна теорія, створювана для цієї мети, оформлюється у вигляді деякого числення, тобто системи формалізованих аксіом і формальних правил виводу. Основу М. л. становить числення *предикатів*. У широкому розумінні термін М. л. застосовують для позначення сукупності цілого ряду логіко-матем. теорій, таких, як *доведень теорія*, *алгоритмів теорія* та ін.

Основи М. л. заклав Дж. *Буль*. Як самостійний наук. напрям М. л. виникла на поч. 20 ст. у зв'язку з інтенсивною розробкою *основ математики*, виникненням *множин теорії*, де були відкриті антиномії (див. *Парадокси* в математиці), уточненням поняття *алгоритму* та ін. М. л. широко і плідно застосовується в *математиці*, *кібернетиці*, *фізиці* та ін. галузях науки і техніки. У математиці М. л. гол. чином застосовується для вивчення проблем доводжуваності та недоводжуваності тих чи ін. положень матем. теорій; у кібернетиці — проблем синтезу обчислювальних та керуючих машин і аналізу процесів обчислень; у фізиці — логічних основ квантової механіки. Перші дослідження в галузі М. л. належать Дж. Булю. Великий внесок у розвиток М. л. зробили Г. *Фреге*, Д. *Гільберт*, Б. *Рассел*, амер. математик А. Тарський (н. 1902). В СРСР питання М. л. розробляли А. М. *Колмогоров*, А. І. *Мальцев*, П. С. *Новиков*, А. А. Марков (молодший 1903—79) та інші вчені.

Літ.: Новиков П. С. Элементы математической логики. М., 1973; Ершов Ю. Л., Палютин Е. А. Математическая логика. М., 1979; Шенфилд Дж. Р. Математическая логика. Пер. с англ. М., 1975. *М. І. Кратко.*

МАТЕМАТИ́ЧНА СТАТИ́СТИКА — наука, яка за допомогою математичних методів вивчає закономірності масових явищ, їхні взаємозв'язки; систематизує та обробляє результати досліджень. В М. с. масовим наз. явище, яке описується сукупністю однорідних елементів, що мають деякі заг. властивості. Завдання М. с. полягає у тому, щоб за результатами обмеженого числа спостережень над масовими явищами скласти уявлення про ті ймовірнісні закономірності, яким ці явища підлягають, і передбачити протікання їх у майбутньому. Напр., обравши наздогад із всієї партії деталей, виготовленої з-дом, лише певну обмежену кількість деталей і перевіривши їх якість за допомогою методів М. с., можна прогнозувати з невеликою похибкою кількість бракованих деталей у всій партії. Логічною основою М. с. є *імовірність* як числова характеристика вільного зв'язку: наслідки, викликані деякими причинами, дістають своє кількісне відображення у формі статистичних даних. Напр., результат підкидання монети (випадання герба чи цифри) зумовлений багатьма причинами — силою, з якою підкидали монету, формою монети, зовн. умовами, кутом падіння монети тощо. Теоретичною основою М. с., поряд з *імовірностей теорією*, є теорії тих галузей знань, які вивчають даний масовий процес або явище. Гол. завдання М. с.: 1) повне описування *варіації* ознаки у вигляді статистичних розподілень (варіа-

Материнка звичайна: *1* — верхня частина квітучої рослини; *2* — кореневище; *3* — квітка в розрізі; *4* — плід.

ційних рядів); 2) описування варіації ознаки за допомогою загальних для всієї сукупності (генеральної — у випадку всієї множини значень та вибіркової — у випадку вивчення лише частини генеральної сукупності) характеристик — середніх величин та мір розсіювання; 3) розглядання спільної варіації кількох ознак; встановлення форми залежності між середніми значеннями кількох ознак та щільність зв'язку між ними (див. *Кореляція*); 4) статистична перевірка гіпотез про вид невідомого розподілу ознаки та її параметрів (перевірку здійснюють за допомогою деяких стандартів, критеріїв); 5) одним з розділів М. с. є теорія помилок вимірювання, яка дає можливість оцінити та частково виключити неминучі при вимірюванні значень ознаки похибки, викликані великою кількістю неврахованих факторів. М. с. застосовують при розв'язанні завдань планування і організації пром. виробн., аналізі демографічних явищ, технологічних процесів, контролі якості продукції, надійності систем автоматичного управління та ін. Перші дослідження в галузі М. с. належать Я. *Бернуллі* і П. *Лапласу*. Значний внесок у розвиток М. с. зробили вітчизняні вчені П. Л. *Чебишов*, А. А. *Марков*, О. М. *Ляпунов*, С. Н. *Бернштейн*, Ю. В. *Лінник*, А. М. *Колмогоров* та ін. Проблеми М. с. на Україні вивчають на кафедрах математичних та екон. ф-тів університетів, в Ін-ті математики АН УРСР та ін. наук. та навч. закладах.

Літ.: Ивашев-Мусатов О. С. Теория вероятностей и математическая статистика. М., 1979.

О. Д. Шарапов.

МАТЕМАТИ́ЧНА ФІ́ЗИКА — розділ *математики*, який вивчає інтегральні й диференціальні рівняння, що описують різноманітні фізичні явища. Виникнення М. ф. пов'язане з іменами І. *Ньютона*, Ж. *Лагранжа*, *Л. Ейлера*, Ж. *Фур'є*, К. *Гаусса*, М. В. *Остроградського*. Як самостійний наук. напрям М. ф. сформувалася в 2-й пол. 19 ст., коли в акустиці й теорії пружності, в теорії явищ переносу, в електростатиці й електродинаміці виникла необхідність розробки методів розв'язування лінійних диференціальних рівнянь з частинними похідними другого порядку (див. *Рівняння математичної фізики*). В 20 ст. предметом вивчення в М. ф. стали й рівняння *квантової механіки*, *квантової електродинаміки* та *квантової теорії поля*. М. ф. досліджує не лише конкретні методи розв'язування рівнянь, а й заг. питання коректності постановки задач, питання існування розв'язків рівнянь при тих чи ін. початкових і граничних умовах. У М. ф. досліджуються також спрощені матем. моделі складних фіз. процесів. Створення потужної *обчислювальної техніки* стимулювало розробку в М. ф. багатьох прямих числових методів, реалізація яких можлива лише на ЕОМ з великою швидкодією і величезною пам'яттю. Постійний розвиток М. ф. зумовлений її тісним зв'язком з фундаментальними напрямами теор. фізики, а також її впливом на суміжні області фізики й математики. Однією з актуальних проблем сучас. М. ф. є дослідження *нелінійних диференціальних рівнянь* з частинними похідними. Значний внесок у розвиток М. ф. зробили рад. вчені М. М. *Боголюбов*, Ю. О. *Митропольський*, О. А. *Самарський*, А. М. *Тихонов*.

Літ.: Арсенин В. Я. Методы математической физики и специальные функции. М., 1974; Владимиров В. С. Уравнения математической физики. М., 1976; Тихонов А Н., Самарский А. А. Уравнения математической физики. М., 1977; Годунов С. К. Уравнения математической физики. М., 1979.

Г. Ф. Філіппов.

МАТЕМАТИ́ЧНА ШКО́ЛА в політичній економії — напрям у буржуазній *політичній економії*, що виник у 2-й половині 19 ст. Представники М. ш. Л. М. Е. *Вальрас*, У. С. *Джевонс*, В. Парето, Г. Кассель, Ф. І. Еджуорт, І. Фішер, К. Вікселль вважали вирішальним і найдоступнішим методом для дослідження екон. процесів і явищ застосування математичних схем і моделей. Як вихідний методологічний принцип такий спосіб дослідження економіки неминуче призводить до підміни теор. узагальнень соціально-екон. розвитку матем. схемами і моделями. Якісні характеристики законів і закономірностей сусп. розвитку замінюються лише кількісними. Те, що М. ш. при кількісному аналізі провідну роль відводить використанню граничних величин з суб'єктивно-психологічних позицій, ріднить її з відверто апологетичними бурж. теоріями (*австрійська школа*, *кембріджська школа* та ін.), які грунтуються на *маржиналізмі*. Моделі, створювані представниками М. ш., часто затушовують реальні умови функціонування капіталістичного г-ва. Матем. аналіз умов ринкової рівноваги стимулював дослідження з «економічного зростання» капіталістичної економіки (Р. Ф. Харрод, Дж. Р. Хікс, Н. Калдор та ін.), створення міжгалузевих моделей нар. г-ва на основі методу «витрати — випуск» В. *Леонтьєва* та ін. *А. І. Кредісов*

МАТЕМАТИ́ЧНЕ ЗАБЕЗПЕ́ЧЕННЯ ЕОМ — сукупність програм і програмних комплексів, описів і інструкцій по користуванню різними компонентами *електронних обчислювальних машин*. Призначене для використання при програмуванні й розв'язуванні задач на ЕОМ в різних режимах, раціональної організації роботи як самої ЕОМ, так і її можливого зовн. устаткування. Розрізняють М. з. загальне (яке поставляють разом з машиною) і спеціальне (розроблене користувачем машини). До заг. М. з. відносять програмне забезпечення, призначене для організації обчислювального процесу на конкретних типах ЕОМ та їхніх системах. Основу заг. М. з. становлять *операційні системи* та обслуговуючі комплекси програм, спеціального — *програм пакети*. Заг. М. з. складається з керуючих та обробних програм. Керуючі програми забезпечують оптимальну роботу ЕОМ на всіх етапах розв'язування задачі, обробні реалізують процес обробки даних під час виготовлення програм і розв'язування задач. До обробних програм належать *транслятори*, програми керування базами даних (див. *Банк даних*), системи телекерування даними і автоматизованої відладки програм тощо. Прикладом обчисл. машин із вбудованим заг. М. з. є машини сімейства «*МИР*». Осн. частини М. з. ЕОМ описують *мовами програмування* — *АЛГОЛ*, *ФОРТРАН*, *КОБОЛ* та ін. В СРСР існує Держ. фонд алгоритмів і програм.

І. В. Сергієнко.

МАТЕМАТИ́ЧНЕ СПОДІВА́ННЯ, середнє значення — числова характеристика *випадкової величини* ξ. Визначається інтегралом $\int_{-\infty}^{\infty} x dF(x)$, де $F(x)$ — *функція розподілу* ξ і позначається $M\xi$ (або $E\xi$). Якщо ξ набуває значень $x_1, \ldots, x_n$ з *імовірностями* $p_1, \ldots, p_n$, де $p_1 + \ldots + p_n = 1$, то $M\xi = x_1p_1 + \ldots + x_np_n$. М. с. випадкової величини ξ з *густиною імовірності* $p(x)$ дорівнює $\int_{-\infty}^{\infty} xp(x)dx$. Відповідно до *великих чисел закону* середнє арифм. з n незалежних спостережень випадкової величини ξ при великому n близьке до $M\xi$. М. с. лінійної комбінації випадкових величин дорівнює лінійній комбінації М. с. цих величин. Якщо $a \leqslant \xi \leqslant b$, то $a \leqslant M\xi \leqslant b$.

Літ.: Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1969; Гихман И. И., Скороход А. В., Ядренко М. И. Теория вероятностей и математическая статистика. К., 1979

І. М. Коваленко.

МАТЕМАТИ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — сукупність розділів математики, присвячених дослідженню *функцій* методами нескінченно малих. Виник (у систематич. формі) у працях І. *Ньютона*, Г. *Лейбніца*, *Л. Ейлера* та ін. математиків 17—18 ст. Обгрунтування М. а. за допомогою поняття *границі* належить О. Л. *Коші*. Природним продовженням класичного М. а. є *функціональний аналіз*. Курс М. а. містить розділи: вступ в аналіз, *диференціальне числення*, *інтегральне числення* і теорія *рядів*.

Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 1—3. М., 1970; Шкіль М. І. Математичний аналіз, ч. 1. К., 1978; Акилов Г. П., Дятлов В. Н. Основы математического анализа. Новосибирск, 1980.

МАТЕНАДАРА́Н, Інститут давніх рукописів «Матенадаран» імені Месропа Маштоца — одне з найбільших у світі сховищ давньовірм. рукописів і н.-д. інститут (з 1959) в Єревані. Створено на базі націоналізованої 1920 колекції рукописів монастиря в *Ечміадзіні*, 1939 переведено до Єревана. В М. зберігаються рукописи 5—18 ст., унікальна колекція вірм. першодруків і стародруків 16—18 ст., твори давніх і середньовічних вірм. авторів, переклади праць учених ін. народів, у т. ч. творів, що не збереглися на мові оригіналу. Є музей.

МАТЕРИКИ́, континенти — великі ділянки земної кори, які підно-

сяться над рівнем *Світового океану* у вигляді суходолу. М. оточені смугою *материкової обмілини*, яка обривається до океанів у вигляді *материкового схилу*. Потужність *земної кори* у межах М. становить 35—45 км. Формування М. у геол. минулому відбувалося шляхом обростання материкових *платформ* молодими складчастими поясами. Розміщення і обриси М. у процесі їх розвитку зазнали певних змін. Сучасних обрисів вони набули в кайнозої (див. *Кайнозойська ера і група*). На земній кулі налічують 6 материків: *Євразія, Африка, Північна Америка, Південна Америка, Австралія* та *Антарктида*. Див. також *Земля*.

МАТЕРИКО́ВА ОБМІ́ЛИНА, шельф — прибережна слабонахилена частина дна Світового ок., що оточує материки і генетично з ними пов'язана. Глибини в межах М. о., як правило, не перевищують 200 м (іноді досягають 500—1500 м). Шир. її від кількох до 1500 і більше кілометрів. Утворення М. о. пов'язують з опусканням узбережжя (або підняттям рівня Світового ок.) і зануренням суходолу під воду, а також з абразійною діяльністю моря (див. *Абразія*). На М. о. інтенсивно відкладаються продукти руйнування мор. берегів — галечник, пісок, мул. Характерна велика біол. продуктивність, зумовлена високою освітленістю й прогріванням води. В межах М. о. ведеться рибальство, промисел мор. тварин; є значні поклади корисних копалин (нафти, газу, золота, алмазів тощо). Про міжнар.-правовий статус див. ст. *Континентальний шельф*.

МАТЕРИКО́ВА ПІВКУ́ЛЯ — півкуля Землі, на поверхні якої зосереджена більша частина суходолу. Утворюється внаслідок умовного перетину Землі великим колом, яке проходить через центр земної кулі перпендикулярно до осі, один з полюсів якої міститься біля гирла Луари (Франція), а другий — у Тихому ок. біля Нової Зеландії. У М. п. суходіл займає 47% її площі, в *океанічній півкулі* — 9%. У М. п. лежать Європа, Азія, Африка, Пн. Америка і частина Пд. Америки.

МАТЕРИКО́ВИЙ СХИ́Л — нахилена частина дна Світового ок. між *материковою обмілиною* і *ложем океану*. Шир. М. с. від 20 до 100 км, глиб. від 200 до 3200 м. Кут нахилу поверхні становить 3—6°, іноді до 45°. Для рельєфу М. с. характерні підводні западини, ущелини, *каньйони*, тераси. Внаслідок крутизни схилів на М. с. відбуваються підводні зсуви, характерна підвищена сейсмічність. Вкритий мулами. Зона високої продуктивності органічної речовини.

МАТЕРИ́НКА (Origanus) — рід багаторічних трав родини *губоцвітих*. Листки яйцевидно-видовжені. Квітки дрібні, зібрані на кінцях гілочок у щитковидно-волотеві суцвіття. Понад 20 видів, поширені в Європі, Зх. та Центр. Азії. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 2. Найпоширеніша М. звичайна (O. vulgare) з лілово-рожевими квітками; росте в лісах, по степових і кам'янистих схилах; добрий медонос. Містить вітамін С, *дубильні речовини*, ефірну олію, яку використовують в парфюмерній пром-сті. Жирну олію з насіння М. застосовують у лакофарбовій пром-сті. Лікарська рослина.

МАТЕРИ́НСТВО у праві — правове становище жінки у зв'язку з народженням, утриманням і вихованням дітей. М. в СРСР користується всенар. пошаною і оточене повсякденною увагою. Воно охороняється і заохочується Рад. д-вою. В СРСР жінкам створюються умови, які дають їм змогу поєднувати працю з М., забезпечується правовий захист, матеріальна і моральна підтримка М. і дитинства (див. *Охорона материнства і дитинства*). Охорона інтересів матері і дитини передбачена Конституцією СРСР і конституціями союзних республік, зокрема ст. 33, 51 Конституції УРСР, Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я, про шлюб та сім'ю, про працю, кримінальним законодавством та ін. нормативними актами. Охорона здоров'я матері і дитини забезпечується: організацією широкої мережі *жіночих консультацій*, пологових будинків, ясел, садків та ін. закладів; наданням жінці відпустки у зв'язку з *вагітністю* і пологами з виплатою допомоги по *соціальному страхуванню*; виплатою у встановленому порядку допомоги з нагоди народження дитини і допомоги на час догляду за хворою дитиною; переведенням вагітних жінок на легшу роботу зі збереженням серед. заробітку; забороною залучення вагітних жінок, матерів, що годують груддю, і жінок, що мають дітей у віці до одного року, до нічних (див. *Змінна робота*), понаднормових робіт тощо; поліпшенням умов праці і побуту; держ. і громад. допомогою сім'ї та ін. заходами. Забезпечується поступове скорочення робочого часу жінок, які мають малолітніх дітей. *Багатодітним матерям* надаються додаткові пільги; встановлено найвищий ступінь відзнаки М. (див. «*Мати-героїня*»); засновано ордени «Мати-героїня» і «*Материнська слава*», «Медаль материнства». В СРСР здійснюється постійний контроль за суворим дотриманням вимог законодавства щодо М. Зокрема, 3.VII 1979 Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову «Про додержання законодавства про забезпечення медичною допомогою вагітних жінок і новонароджених».

О. Г. Павщукова.

«МАТЕРИ́НСЬКА СЛА́ВА» — рад. орден. Встановлений Президією Верховної Ради СРСР 8.VII 1944. Має три ступені. Орденом «М. с.» 1-го ступеня нагороджують матерів, що народили й виховали 9 дітей; 2-го ступеня — 8 дітей, 3-го ступеня — 7 дітей. Нагородження провадиться, коли найменша дитина досягне одного року і якщо всі ін. діти цієї матері живі (враховуються також діти усиновлені). Щодо дітей, які загинули, померли або тих, що пропали без вісті, діють ті самі положення, що при нагородженні орденом «*Материнська слава*». «М. с.» нагороджують Президії Верховних Рад союзних і авт. республік від імені Президії Верховної Ради СРСР за поданням виконкому районної або міської Ради нар. депутатів. Цим орденом по УРСР нагороджено понад 258 тис. жінок (1979).

МАТЕРИ́НСЬКА ШКО́ЛА — 1) Перший ступінь в пед. системі Я. А. *Коменського*. Охоплювала питання виховання й навчання дітей в сім'ї до 6-річного віку. 2) Дошкільний заклад у Франції й деяких ін. країнах для дітей від 2 до 6 років. М. ш. нерідко організовуються безпосередньо при початкових школах ряду країн як т. з. класи для малят, до яких приймають дітей з 4 років.

МАТЕРИ́НСЬКІ ПОРО́ДИ — 1) Гірські породи, які під впливом геологічних процесів у надрах Землі та на її поверхні перетворюються на інші породи або на корисні копалини. Останні успадковують від М. п. хім. і мінералогічний склад та деякі структурні особливості. 2) Гірські породи, на верхніх шарах яких при взаємодії фіз., хім. і біол. процесів утворюються *ґрунти*. Хім та біол. процеси зумовлюють значні перетворення М. п., але їхній мех. і мінералогічний склад визначають осн. якісні характеристики ґрунтів. Осн. материнськими породами ґрунтів є *осадочні гірські породи*, на Україні, зокрема,— *леси*.

В. О. Міщенко.

МАТЕРІА́ЛИ ДОПОМІ́ЖНІ — речові елементи виробництва, які сприяють процесу праці або в процесі виробництва приєднуються до *матеріалів основних*. Питома вага їх у структурі витрат на виробн. пром. продукції СРСР (1978) становить 4,3%, зокрема в пром-сті УРСР — 4,4%, у т. ч. в чорній металургії — 5,8%, легкій пром-сті — 3,0%, харч. пром-сті — 2,8%. Залежно від призначення М. д. об'єднують у групи: М. д., які в процесі виробн. приєднуються до осн. матеріалів для надання виробам закінченого вигляду (фарби, лаки тощо); М. д., що їх використовують для безпосередньої дії на осн. матеріали (формувальна земля); М. д., які використовують для обслуговування устаткування і приміщень (мастила, обтиральні матеріали); М. д., які призначені для ремонту устаткування і приміщень, для виготовлення нестандартного устаткування тощо.

В. О. Ломакін.

МАТЕРІА́ЛИ ОСНОВНІ́ — предмети праці, які утворюють речову

Орден «Материнська слава» 1-го ступеня.

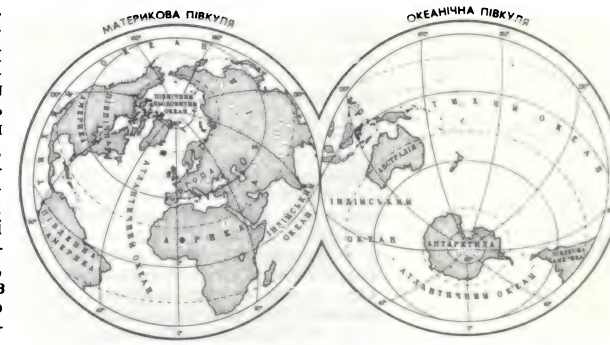

Материкова півкуля і океанічна півкуля.

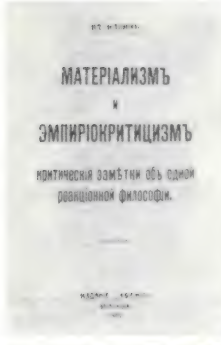

Обкладинки праці В. І. Леніна **«Матеріалізм і емпіріокритицизм»** — першого видання 1909 і українського видання 1959.

основу виготовлюваного продукту. М. о. беруть участь у виробн. протягом одного виробничого циклу і повністю переносять свою вартість на виготовлюваний продукт. До М. о. в пром-сті належать: сировина або сирові матеріали, які піддано діянню живої праці (наприклад, руда при виготовленні чавуну); матеріали, які є первинною продукцією переробки сировини і входять безпосередньо до складу виготовлюваної продукції (прокат чорних металів, з якого роблять деталі); матеріали, які утворюються в результаті поєднання кількох видів сировини (волокно з бавовни і хім. волокно для виготовлення пряжі) тощо. Поділ матеріалів на осн. і *матеріали допоміжні* зумовлений особливостями використання їх на підприємствах даної галузі — в одній галузі пром-сті матеріали певного виду відносять до основних (напр., папір на поліграфічному комбінаті), в інших — до допоміжних (напр., папір для виготовлення тари на підприємствах легкої пром-сті). М. о. в структурі витрат на виробн. пром. продукції в СРСР (1978) становлять 63%, УРСР — 62,8%, в т. ч. в чорній металургії — 53,2%, легкій пром-сті — 84%. Осн. напрями поліпшення використання М. о. визначено в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979). *В. О. Ломакін.*

МАТЕРІАЛІЗМ (від лат. materialis — речовинний) — науковий, протилежний *ідеалізмові* філософський напрям, який у розв'язанні *основного питання філософії* виходить з того, що *природа, буття* і *матерія* є первинними, а *свідомість, мислення* і *дух* — вторинними. Згідно з М., світ як природа є матеріальним, тобто існує сам по собі, ніким не створюваний і не знищуваний, закономірно змінюється, розвивається в силу своїх власних причин; він становить єдину і останню реальність, яка виключає будь-яку надприродну силу, а свідомість, мислення, дух є властивістю матерії й її ідеальним *відображенням*. Можна виділити три форми М.: *стихійний матеріалізм* як набуту в процесі істор. досвіду впевненість людей в об'єктивному існуванні зовн. світу, природничонауковий, або, за виразом В. І. Леніна, природничоістор. М. (див. Повне зібр. тв., т. 18, с. 225) — філософськи неосмислене переконання переважної більшості природознавців в об'єктивній реальності й пізнаванності досліджуваних природних об'єктів — та філос. М. як свідомо створюваний науково обгрунтований світогляд. Філос. М. розвивається в тісному взаємозв'язку з *наукою*, спираючись на її дані й сприяючи її дальшому розвиткові. Протягом усієї історії філософії точиться непримиренна боротьба М. проти ідеалізму та *релігії*, що є в кінцевому підсумку виявом *класової боротьби* в суспільстві.

Осн. істор. формами філос. М. є: наївний М. Старод. Сходу (Лаоцзи, Ян Чжу, Ван Чун, школа локаята), Старод. Греції та Риму (Геракліт, Анаксагор, Емпедокл, Левкіпп, Демокріт, Епікур та ін.); *метафізичний матеріалізм* (механістичний) 17 — поч. 19 ст. (Г. Галілей, П. Гассенді, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ж. О. Ламетрі, Д. Дідро, К. А. Гельвецій, П. А. Гольбах, М. В. Ломоносов, О. М. Радищев, Л. Фейєрбах), *діалектичний матеріалізм* і *історичний матеріалізм*, створений К. Марксом і Ф. Енгельсом і розвинутий у нових історичних умовах В. І. Леніним. Виділяють також ряд перехідних форм М.: матеріалістичні тенденції у вченнях Ібн-Сіни і Ібн-Рушда та в *номіналізмі* за середньовіччя; М. епохи *Відродження*, який безпосередньо передував М. 17—18 ст.; М., що виходив за рамки метафіз. М. (Дж. Толанд, А. К. Сен-Сімон). Окреме істор. місце посідає М. представників рос. та укр. *революційного демократизму* — О. І. Герцена, В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, П. А. Грабовського, Лесі Українки та ін. Домарксистський М., особливо М. 17 — поч. 19 ст., відіграв значну роль у боротьбі з ідеалізмом, в ідейному обгрунтуванні *атеїзму*, в філософ. осмисленні даних *природознавства* та в розробці *пізнання теорії*. Проте всім його формам була притаманна метафіз. обмеженість, що виявилась у намаганні звести невичерпну різноманітність матерії до незмінних першооснов і відомих природознавству механічних законів (див. *Механіцизм*), у споглядальному характері, в неспроможності дати матеріалістичне тлумачення сусп.-істор. процесу, в абстрактному розумінні сутності *людини*. Негативну роль в історії філософії і природознавства відіграв т. з. *вульгарний матеріалізм*, який визначився як особлива філос. течія з середини 19 ст. і являв собою по суті позитивістську реакцію стихійного матеріалізму природознавців на ідеалістичну філософію. Вади попереднього М. подолали К. Маркс і Ф. Енгельс. Критично переосмисливши досвід та ідейну спадщину попередньої філософії (зокрема, діалектику Г. В. Ф. Гегеля й матеріалізм Л. Фейєрбаха) з позицій потреб практики революц. пролетаріату, «знайшовши в історії розвитку праці ключ до розуміння всієї історії суспільства» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 302), вони поширили М. на розуміння сусп. явищ, поєднали М. і *діалектику*, створивши тим самим якісно новий тип М. — діалектичний і історичний матеріалізм, який став ядром комуністичного світогляду й духовною зброєю революц. перебудови суспільства на комуністичних засадах.

Літ.: Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 26. Карл Маркс; Войтко В. І. Діалектико-матеріалістична філософія. К., 1972; Ойзерман Т. И. Формирование философии марксизма. М., 1974; Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. К., 1977. *О. І. Яценко.*

«МАТЕРІАЛІЗМ І ЕМПІРІОКРИТИЦИЗМ. Критичні замітки про одну реакційну філософію» — філос. праця В. І. Леніна. Написана 1908, опубл. в травні 1909 в період реакції після поразки революції 1905—07 в Росії. В цей час поширилася проповідь ворожих марксизмові ідеалістичних філос. ідей. Особливо небезпечним був *емпіріокритицизм* (*махізм*), що видавався за «найновішу наук. філософію», з позицій якої проводилася ревізія філос. основ марксизму. Розгром махізму, захист і дальший творчий розвиток марксистської філософії були актуальними політ. і теор. завданнями марксистів. Гол. увагу В. І. Ленін зосередив на питаннях *пізнання теорії*, які висувались розвитком філософії і науки на початку 20 ст. Він піддав гострій критиці суб'єктивно-ідеалістичну концепцію теорії пізнання Е. *Маха* і Р. *Авенаріуса* та їхніх послідовників В. О. Базарова, О. О. *Богданова* (див. *Емпіріомонізм*) і П. С. Юшкевича (див. *Емпіріосимволізм*), довів марність намагань махізму стати над *матеріалізмом* та *ідеалізмом*, показав, що махізм є різновидом суб'єктивно-ідеалістичної філософії. В. І. Ленін вважав, що необхідною умовою наук. підходу до розгляду гносеологічних проблем є послідовно матеріалістичне розв'язання *основного питання філософії*. В. І. Ленін дав класичне визначення *матерії* як філос. категорії, показав недопустимість змішування філос. поняття матерії з природничонауковим. Спираючись на нові дані *природознавства*, він збагатив матеріалістичну аргументацію в питанні про первинність матерії і вторинність *свідомості*, висловив думку, що вся матерія має властивість *відображення*, розвиток якої приводить до виникнення *відчуттів*. Розглядаючи відчуття і свідомість як суб'єктивний образ об'єктивного світу, В. І. Ленін викрив хибність *«ієрогліфів теорії»*, розвинув марксистську *відображення теорію*, яка становить основу марксистської теорії пізнання. Він глибоко розкрив діалектику *пізнання* як складного, суперечливого істор. процесу взаємовідношення суб'єктивного і об'єктивного, в ході якого осягається *істина*. В. І. Ленін всебічно розвинув марксистське вчення про об'єктивну, *абсолютну і відносну істини*, про вирішальну роль *практики* в процесі пізнання, про її діалектичний характер, про єдність теорії і практики. Розвиток *діалектичного матеріалізму*, критика махізму в «М. і е.» органічно пов'язані з аналізом філос. питань природознавства, гол. чин. фізики, що були поставлені революцією в природознавстві на рубежі 19 і 20 ст. Ця революція викрила неспроможність *метафізичного матеріалізму* пояснити нові відкриття у фізиці, які поглиблювали уявлення про будову матерії.

Частина фізиків розцінювала заперечення метафізичного матеріалізму як заперечення наук. матеріалізму взагалі. В зв'язку з цим

виникла методологічна криза фізики, суть якої полягала в заміні матеріалізму ідеалізмом і *агностицизмом* (див. «*Фізичний» ідеалізм*). В. І. Ленін розкрив гносеологічні й соціальні причини кризи фізики, довів, що революція у фізиці, цілком спростовуючи ідеалізм, заперечує лише метафіз. матеріалізм і повністю підтверджує діалектичний матеріалізм. Філософськи узагальнюючи досягнення природознавства, В. І. Ленін розвинув діалектико-матеріалістичне вчення про матерію і форми її існування, про невичерпність матерії, про співвідношення філософії і природознавства. В. І. Ленін підкреслював, що сама об'єктивна логіка розвитку фізики і природознавства взагалі неминуче веде до діалектичного матеріалізму, який є наук. методологією сучас. науки. В кн. «М. і е.» В. І. Ленін розкрив цілісність марксистської філософії, органічну єдність діалектичного та істор. матеріалізму, відстояв і розвинув далі істор. матеріалізм, положення про первинність сусп. буття і його взаємодію з сусп. свідомістю (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*), про об'єктивний характер законів сусп. розвитку. В. І. Ленін всебічно обгрунтував принцип *партійності* філософії, показав, що боротьба осн. філос. напрямів — матеріалізму та ідеалізму — є відображенням боротьби певних *класів суспільних* і груп, що тільки марксистська партійність забезпечує справжню науковість, оскільки інтереси робітн. класу збігаються з об'єктивним ходом історії. Праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» має велике значення для дальшого творчого розвитку марксистської філософії, для боротьби проти реакц. бурж. філософії, проти *догматизму* та *ревізіонізму*.

Ю. Ф. Бухалов.

МАТЕРІАЛІСТИ́ЧНЕ РОЗУМІ́ННЯ ІСТО́РІЇ — пояснення історичного розвитку суспільства на основі принципів *історичного матеріалізму*.

МАТЕРІАЛОЗНА́ВСТВА ПРОБЛЕ́М ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1955 у Києві (до 1964 — Ін-т металокераміки та спец. сплавів АН УРСР). Гол. установа в СРСР з проблеми «Порошкова металургія». В складі ін-ту (1980) — 28 відділів і 4 лабораторії, особливе конструкторсько-технологічне бюро (філіал у Макіївці), дослідне виробн., інформаційно-обчислювальний центр, геліотех. лабораторія (смт Куцівелі Крим. обл.). Є аспірантура. Основні напрями роботи інституту: дослідження фізики та хімії твердого тіла; створення і технологія виробн. нових матеріалів з заданими властивостями, пошуки нових і вдосконалення існуючих методів порошкової металургії, розробка спеціалізованого устаткування. Видає журн. «Порошковая металлургия» і наук.-тех. збірники «Адгезия расплавов и пайка материалов» та «Защитные покрытия на металлах». Ін-т нагороджено (1967) орденом Трудового Червоного Прапора.

О. М. Пилянкевич.

МАТЕРІАЛОЗНА́ВСТВО — наука, що вивчає у взаємозв'язку склад, будову і властивості металевих і неметалевих матеріалів, а також методи одержання їх та обробки. Складова частина М.— *металознавство*. М. грунтується в основному на дослідженнях у галузі фізики, хімії й фіз. хімії. Гол. практичне завдання М. полягає у відшуканні оптимального складу матеріалів з певним комплексом властивостей. Склад матеріалів вивчають методами *гравіметричного аналізу*, гранулометричного (див. *Гранулометрія*), *спектрального аналізу*, *полярографічного аналізу*, *радіоактиваційного аналізу*, хімічного та ін., їхню будову — за допомогою електронографічного (див. *Електронографія*), електронномікроскопічного, металографічного (див. *Металографія*) і *рентгеноструктурного аналізу*. Для визначення властивостей матеріалів застосовують мех. випробування (див. *Брінелля метод*, *Віккерса метод*, *Роквелла метод*), дилатометричні (див. *Дилатометрія*), магнітні, електричні тощо. Осн. методами одержання матеріалів є *плавка*, *вакуумнодуговий переплав*, електроннопроменевий (див. *Електроннопроменева технологія*) і *електрошлаковий переплав*, *плазмодуговий переплав*, електролітичне осадження (див. *Електроліз*), осадження з парової або газової фази, *полімеризація* (полімерів), *кристалізація* з розплавів, хім. синтез, *спікання*, твердіння сумішей (бетон). Матеріали піддають зварюванню, обробці тиском (наприклад, *куванню*, *штампуванню*, *прокатці*), обробці різанням тощо. Набуває розвитку кріогенне й космічне М. (див. *Кріогенна техніка*, *Космічна технологія*). Значний вклад у розвиток М. внесли рад., в т. ч. укр., вчені О. О. *Байков*, А. А. *Бочвар*, В. Н. *Гріднєв*, Д. А. *Дудко*, В. Н. *Єременко*, Г. В. *Курдюмов*, Б. О. *Мовчан*, Б. Є. *Патон*, Г. В. *Самсонов*, В. М. *Свєчников*, К. Ф. *Стародубов*, В. І. *Трефілов*, І. М. *Францевич* та ін. Проблеми М. досліджують в Інституті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР, *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Лиття проблем інституті* АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР, *Металофізики інституті* АН УРСР, *Надтвердих матеріалів інституті* АН УРСР.

Літ.: Бочвар А. А. Металловедение. М., 1956; Конструкционные материалы, т. 1—3. М., 1963—65; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977.

І. М. Федорченко.

МАТЕРІАЛОМІ́СТКІСТЬ ПРОДУ́КЦІЇ — один з основних показників економічної ефективності суспільного виробництва. М. п. характеризує питомі витрати (що припадають на одиницю продукції) *матеріальних ресурсів* (осн. і допоміжних матеріалів, палива, енергії) на виготовлення продукції. М. п. обчислюють у вартісному й натуральному виразах. Зниження М. п. має велике нар.-госп. значення. Його здійснюють внаслідок додержання *режиму економії*, широкого застосування прогресивних конструкторських рішень, удосконалення технологіч. процесів, розширення використання *вторинної сировини*, зменшення питомих витрат сировини і матеріалів. Це є одним з осн. завдань одинадцятої п'ятирічки (1981—85).

В. Г. Чепінога.

МАТЕРІА́ЛЬНА ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ — обов'язок осіб, що заподіяли шкоду держ. або громадському *майну*, якщо вона є наслідком їхньої *вини*, відшкодувати її у визначених законом межах. Передбачена, зокрема, трудовим та колг. правом.

М. в. робітників і службовців — обов'язок працівника відшкодувати пряму дійсну шкоду, заподіяну при виконанні ним трудових обов'язків підприємству, установі, орг-ції, де він працює. М. в. несуть у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше 1/3 місячної тарифної ставки (окладу). М. в. понад ці межі (але не більше повного розміру заподіяної шкоди) допускається лише в окремих випадках (напр., у разі укладення письм. договору про повну М. в. працівника; коли дії працівника, якими завдано шкоду, мають ознаки *злочину*). У межах серед. місячного заробітку М. в. несуть *службові особи*, якщо шкоду заподіяно зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних чи грошових цінностей, випуском недоброякісної продукції тощо. Службова особа за шкоду, заподіяну оплатою вимушеного прогулу, допущеного з її вини, несе М. в. в межах своїх 3-х місячних окладів.

М. в. колгоспників полягає в обов'язку членів колгоспу, які винні у недостачі, загибелі, псуванні або втраті колгоспного майна, а також в його самовільному використанні, компенсувати завдану колгоспові цими діями матеріальну шкоду. Розмір дійсної шкоди визначає правління колгоспу. Стягнення матеріальних збитків, якщо шкоду заподіяно недбалістю в роботі, провадиться в розмірі дійсної шкоди, але не більше 1/3 місячного осн. заробітку члена колгоспу. За навмисне заподіяння шкоди, а також у ін. випадках, передбачених законодавством, зокрема, якщо дії, якими заподіяно шкоду, мають ознаки злочину, винні несуть М. в. у підвищеному або повному розмірі.

Г. І. Давидєнко.

МАТЕРІА́ЛЬНА ОСВІ́ТА — теорія загальної освіти в бурж. педагогіці. Виникла в 40—50-х рр. 19 ст. Представники М. о. вважали, що гол. завданням навчання є оволодіння знаннями фактів і недооцінювали або зовсім не визнавали необхідності розвитку особистості учня. М. о. протистоїть теорія *формальної освіти*, відповідно до якої осн. завданням навчання є розвиток розумових здібностей учнів, а знання основ наук має другорядне значення. Рад. теорія освіти визнає єдність процесу засвоєння знань і загального розумового розвитку учнів.

МАТЕРІА́ЛЬНА ТО́ЧКА — поняття класичної *механіки*, яке засто-

совують для позначення тіла, розміри і форма якого неістотні в розв'язуваній задачі, внаслідок чого його масу можна вважати зосередженою в точці. Тіло можна розглядати як М. т., якщо воно рухається поступально або коли віддалі, які проходять точки тіла, набагато більші за його розміри.

МАТЕРІА́ЛЬНЕ — фундаментальна характеристика *буття*, яка вказує на його об'єктивно-реальне, тобто незалежне від свідомості існування. М. протилежне *ідеальному*, яке характеризує *свідомість*, вказуючи на її похідний характер і на те, що свідомість, відображаючи фіз., хім., біол. та ін. властивості дійсності, сама цих властивостей не має. Поняття «матеріальне» набуває в матеріалістичній філософії світоглядного значення саме тому, що фіксує фундаментальну ознаку світу. В цьому розумінні М. не є окремою властивістю серед безлічі інших, навпаки, воно набуває всезагальності, вказуючи на основу єдності світу, на єдине джерело походження й існування всієї різноманітності явищ дійсності. М. є те, що не спричинене дією будь-яких інших, надматеріальних факторів і тому виступає абсолютно первинним, зберігаючись у всіляких перетвореннях речей. У марксистській філософії, яка вперше відкрила матеріальну основу сусп. життя, поняття «матеріальне» стало послідовним виразом принципу матеріалістичного *монізму*.

МАТЕРІА́ЛЬНЕ СТИМУЛЮВА́ННЯ ПРА́ЦІ при соціалізмі — система планомірно організованих взаємопов'язаних екон. засобів і нормативів, що регулюють розподіл матеріальних благ і спрямовані на залучення людей до суспільно корисної праці та підвищення їхньої трудової активності. М. с. п. базується на *інтересах економічних*, яким належить першорядна роль серед усієї сукупності інтересів, що виступають спонукальними мотивами діяльності людей. Однак цю функцію інтереси виконують не безпосередньо, а через певну систему стимулів до праці, притаманну кожному сусп. ладові, що зумовлена відповідними *виробничими відносинами*. В антагоністичних суспільствах експлуататорські класи вдаються до двох осн. форм примусу виробників до праці — позаекономічного, прямого насильства (докапіталістичні формації) та екон. примусу (капіталістичний *спосіб виробництва*). За соціалізму виникає новий тип екон., матеріальних інтересів. М. с. п. базується на принципах, які гармонійно поєднують інтереси суспільства в цілому з інтересами трудових колективів, окремих членів соціалістичного суспільства. Матеріальну основу екон. інтересів в СРСР становить *чиста продукція*. Розподіл чистої продукції як важливий засіб реалізації екон. інтересів виконує функції М. с. п. В системі М. с. п. центр. місце посідає розподіл по праці (див. *Розподілу по праці закон*), здійснюваний в держ. секторі економіки у формі *заробітної плати*, а в колг.-кооперативному — у формі гарантованої оплати праці (див. *Оплата праці* в сільському господарстві). Одним з гол. важелів М. с. п. є *премію́вання*, роль якого в сучас. умовах зростає. Його використовують для посилення матеріальної заінтересованості працівників у виконанні виробничих планів, зростанні *продуктивності праці*, зниженні *собівартості* продукції, підвищенні її якості, поліпшені використання осн. виробничих фондів тощо. В системі М. с. п. важливе місце посідають *фонди стимулювання*. Система утворення фондів спрямована на те, щоб заінтересувати колективи підприємств і об'єднань в одержанні високих кінцевих результатів праці. Посиленню стимулюючої ролі цих фондів сприяє здійснюване відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 вдосконалення порядку формування цих фондів, зокрема перехід до утворення їх за стабільними нормативами, затверджуваними в диференційованих розмірах за роками п'ятирічки. Певну стимулюючу роль відіграють і *суспільні фонди споживання*. На дальше вдосконалення системи М. с. п. наголошено в Основних напрямах екон. і соціального розвитку СРСР на 1981—85. Див. також *Моральне стимулювання праці*.

В. Г. Чепінога.

МАТЕРІА́ЛЬНИЙ ДОБРО́БУТ ТРУДЯ́ЩИХ — див. *Добробут, Життєвий рівень*.

МАТЕРІА́ЛЬНІ БАЛА́НСИ — в соціалістичних країнах система показників, що характеризує співвідношення між ресурсами певної продукції та потребами *народного господарства* в ній; є основою плану *матеріально-технічного постачання* нар. г-ва. М. б. бувають планові й звітні.

В СРСР планові М. б. розробляють у Держплані СРСР, Держпостачі СРСР, м-вах і відомствах, у тер. органах планування (держпланах і головпостачах союзних республік, облпланах), на підприємствах (в об'єднаннях). М. б. складають за обсягом *матеріальних ресурсів* — однопродуктові та багатопродуктові (комплексні, міжпродуктові); за поділом *сукупного суспільного продукту*—баланси *засобів виробництва* та баланси *предметів споживання*; за періодами планування — перспективні (довгострокові та п'ятирічні) і поточні (річні); за розрізами плану — галузеві й територіальні; за використовуваними одиницями виміру — в натуральних і вартісних показниках; за формами виконання — затверджувані та розрахункові. М. б. використовують для наук.-екон. обґрунтування планів розвитку нар. г-ва, для забезпечення необхідних міжгалузевих і внутрішньогалузевих пропорцій, а також для складання планів розподілу найважливіших засобів виробн. і предметів споживання, планів матеріально-тех. постачання. М. б. мають забезпечувати оптимальне співвідношення між виробн. і споживанням окремих видів продукції, виявлення «вузьких» місць у матеріальному забезпеченні окремих потреб нар. г-ва, застосування в нар. г-ві нових прогресивних видів матеріалів і виробів тощо. М. б. окремих видів продукції конкретизують заг. пропорції соціалістичного *відтворення*, відображені в балансі сукупного сусп. продукту. Вони характеризують ресурси певної продукції і потреби в ній нар. г-ва, конкретні зв'язки окремих галузей нар. г-ва в процесі виробн. і розподілу цієї продукції. Так, наприклад, баланси с.-г. сировини, що йде на промислову переробку (зерно, бавовна, продукти тваринництва тощо), і баланси пром. продукції, значна частина якої надходить у с. г. (мінеральні добрива, с.-г. машини, пальне та ін.), розкривають екон. зв'язки між пром-стю і с. г.

Важливим етапом у розробці М. б. є визначення потреб м-в, відомств СРСР та союзних республік у матеріальних ресурсах (див. *Нормування витрат матеріальних ресурсів*). Постійне вдосконалення методів розробки М. б. спрямоване на організацію ритмічної роботи підприємств, науково обґрунтований розподіл капіталовкладень по галузях нар. г-ва, на правильне тер. розміщення *продуктивних сил*, встановлення раціональної галузевої й територіальної спеціалізації в поєднанні з оптимальними міжрайонними та міжресп. трансп.-екон. зв'язками. Зокрема, на дальше конкретне вдосконалення М. б. вказано в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи».

В п'ятирічних планах М. б. розробляються в укрупненій *номенклатурі продукції*, а плани розподілу її — по осн. фондодержателях за роками п'ятирічки; в річних планах М. б. розробляються по розгорнутій номенклатурі продукції, а плани розподілу її — по всіх фондодержателях. Держплан СРСР, Держпостач СРСР, м-ва і відомства СРСР і Ради Міністрів союзних республік несуть відповідальність за збалансованість планів з матеріальними ресурсами, затвердження балансів і планів розподілу по яких покладається на ці органи. З найважливіших видів продукції міжгалузевого використання М. б. і плани розподілу затверджує Рада Міністрів СРСР.

О. М. Невелєв.

МАТЕРІА́ЛЬНІ РЕСУ́РСИ — в загальному розумінні являють сукупність *засобів виробництва* та *предметів споживання*, які має в своєму розпорядженні *народне господарство* на даний період. М. р. є частиною екон. ресурсів суспільства (поряд з трудовими, фінанс.), зростання і нагромадження їх пов'язане з безперервним процесом *виробництва*. У практиці нар.-госп. планування М. р.— це сукупність елементів виробн. переважно у складі *предметів праці*, призначених для виробничого споживання та використання в *невиробничій сфері*. До них належать *сировина*, матеріали, паливо, електроенергія. До М. р. включаються також технологічне та енерг. устаткування виробничого призначення (механізми, машини, пристрої, прилади тощо), що має бути

змонтоване і встановлене. В соціалістичному г-ві дані групи М. р. виділяють для характеристики і планового регулювання міри виробничого споживання предметів праці на одиницю продукції або обсягу робіт.

М. р. за способом виробництва класифікують на промислові та сільськогосподарські. У промислових М. р. розрізняють продукцію добувних галузей пром-сті та продукцію переважно первинної обробки сировини. За якісними ознаками виділяють: М. р. мінерального походження (сировину) — руди чорних і кольорових металів, вугілля, нафта, природний газ, гірничохім. сировина, буд. матеріали тощо; продукти переробки мінеральної сировини — чавун, прокат чорних і кольорових металів, металеві вироби, нафтопродукти, мінеральні добрива тощо; лісові матеріали і продукти — деревина, целюлоза тощо; хім. синтетичні продукти — синтетичні смоли, пластмаси, штучні волокна, каучук синтетичний тощо; продукти переробки с.-г. сировини — цукор, шкіра, прядиво тощо. Сільськогосподарські М. р. (сировина) поділяються на продукти рослинництва та тваринництва — зерно, цукр. буряки, бавовна-сирець, льон, вовна натуральна тощо. За часом використання розрізняють М. р. звітного та планового періодів. Обсяг М. р., який беруть до уваги в планових розрахунках, складається з обсягу виробн. їх відповідно до планової програми (звичайно за рік), з їхніх запасів на початок даного періоду (з урахуванням залишків), імпортно-експортних поставок та ін. надходжень. По союзній республіці розрахунок обсягів проводять, враховуючи ввіз і вивіз з ін. республік. Систематичне збільшення обсягу та урізноманітнення номенклатури М. р. є неодмінною умовою розширеного *відтворення*. Витрати на сировину, осн. та допоміжні матеріали, паливо та електроенергію в пром-сті СРСР перевищують 75% собівартості продукції. Підвищення ефективності сусп. виробн. потребує постійного зниження *матеріаломісткості продукції* на всіх нар.-госп. рівнях одержання її. Визначення потреб в М. р. має грунтуватися на прогресивних нормах витрат і точно відображати затрати виробн. Вирішальним у цьому є вдосконалення конструкцій машин, механізмів, а також технологічних процесів. Одним з найважливіших завдань планування виробн. М. р. є оптимізація їхньої структури з урахуванням взаємозамінюваності й різної ефективності їхніх окремих видів. У збільшенні виробн. економічних видів сировини і матеріалів велике значення має дальша хімізація нар. г-ва, розвиток виробн. і ширше застосування нових штучних матеріалів і різних замінників дорогих і дефіцитних матеріалів. Не менш важливим є оптимальний розподіл М. р. між галузями нар. г-ва, видами виробн. та окремими підприємствами.

Широке коло завдань по забезпеченню суворої економії всіх видів М. р. випливає з постанови Листопадового пленуму ЦК КПРС 1978 та постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування та посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи». Удосконалюється вся система планування й стимулювання економії М. р., використання більш дешевих видів їх, вторинної сировини, відходів виробн. тощо. Цьому має сприяти, зокрема, перехід від валових оцінок продукції підприємств до показників нормативно *чистої продукції*. На кожному етапі розвитку нар. г-ва узгодження наявних М. р. з потребами в них досягають шляхом розробки *матеріальних балансів*. Обсяг і номенклатура М. р. визначають спеціалізацію нар. г-ва окремих республік і районів, масштаби та участь їх у міжресп. обміні та в забезпеченні загальносоюзних потреб (див. *Міжреспубліканські економічні зв'язки*).

В. С. Міщенко.

МАТЕРІА́ЛЬНО-ТЕХНІ́ЧНА БА́ЗА КОМУНІ́ЗМУ — сукупність високопродуктивних матеріально-речових елементів *продуктивних сил*; неподільне панування великого машинного виробництва в усіх сферах нар. г-ва, що грунтується на загальнонародній *комуністичній власності* і забезпечує повний достаток матеріальних благ. М.-т. б. к. створюється на основі всебічного розвитку матеріально-тех. бази зрілого соціалізму і використання притаманної йому системи екон. законів. КПРС розглядає побудову М.-т. б. к. як велике завдання партії, рад. народу, як гол. матеріальну умову побудови комуністичного суспільства. Об'єктивні закономірності її формування враховуються з макс. повнотою в планах розвитку нар. г-ва вже на етапі розвинутого соціалізму. М.-т. б. к. матиме свої кількісні й якісні характеристики, соціальну й технологічну структурну комбінацію виробництва. Соціально-екон. визначеність її проявлятиметься в підпорядкуванні цієї бази меті комуністичного виробн., вимогам осн. екон. закону в умовах повного *комунізму*. Розвиток матеріальних компонентів продуктивних сил (засобів виробн., технології і втілення в них науки) досягне рівня, що забезпечить найвищу сусп. *продуктивність праці*, створить той достаток матеріальних і духовних благ, який потрібний для повного задоволення зростаючих суспільно необхідних потреб усіх членів суспільства, для розподілу за потребами. За своїми масштабами, рівнем розвитку М.-т. б. к. визначатиме таку дієздатність трудящих, такі цілеспрямовані зміни в характері й змісті праці, за яких працівник виступатиме не стільки як його гол. агент, скільки як контролер, регулювальник процесу машинного виробн. Він буде звільнений від виконання важкої фіз. праці і чисто мех. операцій, головним буде творчий характер його праці. За цих умов створення реального багатства стане менш залежним від *робочого часу* і від чисельності зайнятих у галузях матеріального виробн. Його величина визначатиметься могутністю, ефективністю тих компонентів матеріально-тех. бази, які приводяться в рух протягом робочого часу і забезпечують високу продуктивність праці. Це буде широко розгалужена система високопродуктивних машин, засобів механізації і автоматизації, яка стане панівною в усіх сферах життєдіяльності людей. *Науково-технічний прогрес* внесе суттєві зміни в технологічну структуру знарядь праці, в галузеву і функціональну структуру всього парку устаткування, у виробн. досконалих і нових предметів праці, у розвиток досконалої *інфраструктури* матеріального виробн. М.-т. б. к. матиме адекватні *комуністичні виробничі відносини*. В комуністичній *кооперації* праці будуть виключені всі форми соціально-екон. нерівності. Зростаючий обсяг *вільного часу* буде достатнім для всебічного розвитку кожної особи, виступатиме, за висловом К. Маркса, «мірою багатства» і якісною ознакою М.-т. б. к.

Проблеми створення М.-т. б. к. конкретно розроблені в Програмі КПРС, рішеннях XXII—XXV з'їздів, пленумів ЦК та ін. документах партії, які є результатом творчого, марксистсько-ленінського аналізу реальних процесів *розвинутого соціалістичного суспільства*. Характерним напрямом у формуванні М.-т. б. к. є високі й сталі темпи розвитку галузей важкої індустрії, що забезпечують неухильне зростання продуктивності сусп. праці, розв'язання складних соціальних завдань. Це прискорений розвиток перш за все електроенергетики, машинобудування, хім. пром-сті, радіоелектроніки, які вносять докорінні зміни у функціональні елементи виробничого процесу. Дальший розвиток могутньої електроенерг. бази суспільства, що втілює найновіші досягнення науки і техніки, поступове створення в країні матеріальних умов повної електрифікації є вирішальною ланкою у формуванні М.-т. б. к. Створення досконалого виробничого апарату на основі прискореного розвитку *машинобудування* — бази наук.-тех. прогресу і тех. переоснащення всіх галузей нар. г-ва — має ключове значення для формування М.-т. б. к., зміцнення оборонної могутності країни. Забезпечення стійкого збалансованого розвитку важкої індустрії — магістральна лінія боротьби КПРС і Рад. д-ви за формування М.-т. б. к. Важливим напрямом у формуванні її є дальший розвиток наук.-тех. прогресу, повне використання його досягнень. Проведення *єдиної технічної політики*, концентрація сил на розв'язанні основних наук.-тех. проблем, розгортання наук. досліджень, розробка і здійснення комплексних цільових програм — все це відкриває принципово нові шляхи й можливості вдосконалення існуючої матеріально-тех. бази, створення техніки і технології майбутнього. В М.-т. б. к. акумулюються досягнення *науково-технічної революції*, буде цілком реалізовано принцип перетворення науки на безпосередню продуктивну силу.

На тривалу перспективу набуває великого значення інтенсивний розвиток усіх матеріальних елементів продуктивних сил. Курс КПРС на інтенсифікацію економіки і підвищення ефективності сусп. виробн. є реалізацією тієї сусп. потреби, яка передбачає макс. збільшення випуску продукції високої якості для неухильного зростання *добробуту* трудящих, всебічного розвитку особи, тобто підпорядкований осн., найвищій меті *економічної стратегії КПРС* — дедалі повнішому задоволенню постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб народу. П'ятирічка 1981—85 стане періодом дальших якісних зрушень у матеріально-тех. базі на основі інтенсифікації сусп. виробн., підвищення його ефективності та прискорення наук.-тех. прогресу. Створення М.-т. б. к.— єдиний шлях соціалістичного суспільства до комунізму. Закономірності побудови М.-т. б. к. використовують комуністичні партії країн *соціалістичної співдружності*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 42. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р.; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Закономерности создания материально-технической базы коммунизма. М., 1976; Материально-техническая база коммунизма, т. 1—2. М., 1977; Економічні проблеми створення матеріально-технічної бази комунізму. К., 1978; Лебедев В. Г. Материально-техническая база коммунизма. М., 1978.

І. С. Ступницький.

МАТЕРІА́ЛЬНО-ТЕХНІ́ЧНА БА́ЗА СОЦІАЛІ́ЗМУ — сукупність матеріально-речових елементів *продуктивних сил* за соціалізму; велике машинне виробництво в усіх галузях нар. господарства, що планомірно організоване в масштабі всієї країни для найповнішого задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих.

М.-т. б. с. на першому етапі розвивається на базі машинного *виробництва*, створеного за капіталізму, яке після перемоги соціалістичної революції переходить у загальнонар. власність. Проте соціалізм — перша фаза комуністичного сусп. ладу — піддає цю базу соціально-екон. та виробничо-тех. реконструкції, що відповідає новій організації праці, прогресивній техніці й технології. Ще на початку побудови основ соціалізму В. І. Ленін вказував, що «ми повинні мати нову технічну базу для нового економічного будівництва» (Повне зібр. тв., т. 40, с. 105), що будівництво нового сусп. ладу можливе «на сучасній технічній основі, яка грунтується на сучасній науці, техніці, на електриці» (там же, т. 41, с. 293). Формування матеріальної основи нового ладу в Рад. Союзі відбувалося в процесі подолання тех.-екон. відсталості країни, в умовах багатоукладності економіки, супроводилося класовою боротьбою. М.-т. б. с. була побудована на основі реального усуспільнення виробн. і праці, проведення соціалістичної *індустріалізації*, створення великої пром-сті, в першу чергу важкої індустрії, як необхідної умови докорінної реконструкції всього нар. г-ва, забезпечення екон. незалежності і оборонної могутності країни, а також проведення соціалістичної перебудови с. г. (див. *Колективізація сільського господарства* в СРСР).

В основному М.-т. б. с. в Рад. країні було створено вже в довоєнний період. Це дало змогу забезпечити утвердження і панування соціалістичних виробн. відносин, реалізацію вищої мети виробництва — дедалі повнішого задоволення потреб суспільства, здійснення принципів права на працю і розподілу за працею, створити кваліфіковані кадри, а також здобути істор. перемогу рад. народу над фашизмом у Великій Вітчизн. війні, здійснити післявоєнну відбудову нар. г-ва. М.-т. б. с. на етапі *розвинутого соціалістичного суспільства* характеризується кількісними і якісними зрушеннями її структурних елементів, результативністю використання, що проявляється у високорозвинутих *засобах праці*, в досягненнях *науково-технічного прогресу*, в розвинутій соціальній, технологічній і багатогалузевій комбінації виробництва, у гігантському збільшенні його обсягів, підвищенні продуктивності сусп. праці. За масштабами усуспільнення, рівнем розвитку і ефективністю використання наук.-виробничого потенціалу, за галузевою і регіональною структурою матеріально-тех. база розвинутого соціалізму дає можливість успішно розв'язувати складні й величні соціально-екон. програмні завдання партії. Однак за розмірами, рівнем розвинутості сучасна М.-т. б. с. ще не повністю усуває в усіх галузях нар. г-ва важку, некваліфіковану й малокваліфіковану працю, ще не може забезпечити цілковитого перетворення с.-г. праці на різновид індустріальної, усунути істотні відмінності між розумовою і фіз. працею. Вона ще не може створити ту кількість і якість матеріальних благ, яка б забезпечила перехід до розподілу їх за потребами. КПРС у своїй практичній діяльності, спираючись на марксистсько-ленінську теорію і практику розвинутого соціалізму, постійно спрямовує зусилля рад. народу на дальший розвиток М.-т. б. с., що є одночасно планомірним і безпосереднім процесом побудови *матеріально-технічної бази комунізму*. Досвід створення М.-т. б. с. в Рад. Союзі широко використовують країни *соціалістичної співдружності*.

Літ. див. до ст. *Матеріально-технічна база комунізму*.

І. С. Ступницький.

МАТЕРІА́ЛЬНО-ТЕХНІ́ЧНА БА́ЗА СУСПІ́ЛЬСТВА — сукупність матеріально-речових елементів *продуктивних сил* (насамперед *засобів виробництва*), що відповідають даному *способу виробництва*. Характеристика М.-т. б. с. включає екон. особливості використання і функціонування цих елементів за певних існуючих *виробничих відносин* і культур.-тех. рівня виробників. М.-т. б. с. визначає рівень розвитку продуктивних сил суспільства. Кожний істор. спосіб виробн. має відповідну йому М.-т. б. с., яка забезпечує матеріальні умови досягнення мети виробн. і адекватна його соціально-екон. природі. На цій основі розвиваються всі складові елементи продуктивних сил даного суспільства. Серед речових елементів вирішальна роль належить знаряддям, *засобам праці*, які застосовує людина в процесі виробн., починаючи від примітивних знарядь первісних людей до сучас. автоматизованих машинних систем. За визначенням К. Маркса, «економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 177). Розвиток і вдосконалення знарядь праці розширює коло застосовуваних предметів праці, видів енергії, технології, організації виробн. тощо. Головна продуктивна сила — працівник виробн. не входить до складу М.-т. б. с., але культур.-тех. рівень людей, їхній виробничий досвід, а також досягнення науки є неодмінною умовою функціонування і розвитку М.-т. б. с. На певному істор. етапі наука виступає як безпосередня продуктивна сила, дедалі більше впливає на розвиток виробн. і стає складовим елементом М.-т. б. с. Кожний наступний спосіб виробн. використовує М.-т. б. с. попереднього, забезпечує дальше зростання її, пристосовує для задоволення своїх потреб. «Здобуваючи нові продуктивні сили, люди змінюють свій спосіб виробництва, а з зміною способу виробництва, способу забезпечення свого життя,— вони змінюють всі свої суспільні відносини» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 4, с. 130). Нові виробничі відносини, в свою чергу, активно впливають на розвиток продуктивних сил, гальмуючи чи прискорюючи їхнє зростання. В усіх антагоністичних сусп.-екон. формаціях виробничі відносини спочатку прискорюють розвиток продуктивних сил суспільства, згодом стають гальмом їхнього розвитку. Лише з переходом до комуністичного способу виробн. усуваються антагоністичні суперечності між виробничими відносинами і продуктивними силами.

Докапіталістичним способам виробн. притаманна М.-т. б. с., що грунтувалася на використанні ручних знарядь праці, рутинної техніки і легкодоступних предметів праці. Вона розвивалася повільно, стихійно. Матеріально-тех. база капіталізму характеризується наявністю великого машинного виробн., яке виникло в процесі пром. революції в кінці 18 — на поч. 19 ст. та капіталістичної *індустріалізації*. Але, оскільки речові елементи продуктивних сил базуються на приватній власності, їхній розвиток також проходить стихійно. Машинне виробн. не має всеохоплюючого характеру, і величезна кількість дрібних виробників використовує примітивну ручну техніку. На най-

вищій стадії капіталізму, за *імперіалізму*, хоч і зростають масштаби розвитку продуктивних сил, підвищується рівень капіталістичного усуспільнення їх, однак виробничі відносини перетворюються з фактора розвитку продуктивних сил на їхнє гальмо, ведуть до поглиблення осн. суперечності капіталізму — суперечності між зрослим усп. характером виробн. і приватнокапіталістичним привласненням. Функціональні елементи матеріально-тех. бази капіталізму виступають у формі *капіталу*, використовуються великою буржуазією в інтересах свого збагачення, одержання макс. прибутків, посилення експлуатації трудящих мас. В ході соціалістичної революції, яка ліквідує капіталістичну приватну власність на засоби виробн. і забезпечує перехід до комуністичного способу виробництва, відбувається формування *матеріально-технічної бази соціалізму*. Відповідно до двох фаз *комунізму* матеріально-технічна база його проходить два етапи. Соціалістичний етап розвитку матеріально-тех. бази комунізму має пройти кожна країна, що стає на шлях будівництва соціалізму. Побудова *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР та успішне його будівництво в ін. країнах створюють сприятливі умови для переростання матеріально-тех. бази соціалізму в *матеріально-технічну базу комунізму*.

Літ.: Маркс К. Злиденність філософії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4; Маркс К. Капітал, т. 1—3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—25; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 42. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 року; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Политическая экономия. М., 1979.

М. С. Черненко.

МАТЕРІА́ЛЬНО-ТЕХНІ́ЧНЕ ПОСТАЧА́ННЯ (МТП) — в соціалістичних країнах процес планового розподілу засобів виробництва і організації своєчасного й комплексного забезпечення цими засобами всіх галузей народного господарства; галузь нар. господарства. МТП нар. г-ва як планово-організаційний процес можливе тільки за соціалізму. За усп. власності на засоби виробн. планування як форма держ. управління економікою забезпечує в нар.-госп. масштабі регулювання виробн., розподілу, обміну і споживання (див. *Планування народного господарства*). МТП забезпечує матеріальні умови для розширеного соціалістичного *відтворення*. Це, зокрема, виявляється в нар.-госп. планах МТП, які для постачальників є планами збуту виробленої продукції, а для споживачів — планами постачання підприємствам засобів виробн. Від рівня організації МТП, своєчасності, повноти і комплексності забезпечення підприємств та орг-цій сировиною, матеріалами, устаткуванням потрібної якості залежать виконання планів виробн. і поставок продукції, продуктивність праці, прибутки, *оборотність оборотних засобів* та ін. показники. Комуністична партія і Рад. уряд систематично здійснюють заходи, спрямовані на вдосконалення МТП. Відповідно до рішень Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965 МТП було виділено в самостійну позавідомчу галузь нар. г-ва, підпорядковану союзно-респ. Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по матеріально-тех. постачанню (Держпостач СРСР). Всю свою роботу Держпостач СРСР проводить через центр. (спеціалізовані гол. управління, трести) й тер. (держпостачі при Радах Міністрів союзних республік, гол. управління м-в і відомств, відділи постачання підприємств, буд. трести тощо) органи постачання і збуту. Загальнодерж. система МТП має забезпечувати реалізацію планів МТП та міжгалузевих кооперованих поставок; розподіл між споживачами продукції, яку не розподіляє *Державний плановий комітет СРСР* і плани виробн. якої затверджують відповідні м-ва; контроль за своєчасним виконанням м-вами, відомствами та підприємствами-постачальниками планів поставок продукції; встановлення найраціональніших госп. зв'язків між постачальниками та споживачами продукції виробничо-тех. призначення; розробку та реалізацію заходів щодо боротьби з втратами сировини, матеріалів у виробн., буд-ві, при перевезенні і зберіганні; вдосконалення та зміцнення *господарського розрахунку* в діяльності постачально-збутових орг-цій та посилення їхньої матеріальної заінтересованості і відповідальності за безперебійне постачання нар. г-ва товарно-матеріальними цінностями та прискорення їхнього обігу; впровадження в систему МТП наук. організації праці та управління, екон.-матем. методів і ЕОМ; розвиток оптової торгівлі засобами виробництва тощо. МТП реалізує, зокрема, надлишкову й невикористовувану продукцію і наднормативні лишки матеріалів на складах підприємств і орг-цій. У галузевих союзних і союзно-респ. м-вах і відомствах діють гол. управління МТП (головпостачі), в галузевих виробничих управліннях і пром. об'єднаннях — відділи МТП. Вони визначають потребу в матеріальних ресурсах, розподіляють виділені фонди між підвідомчими підприємствами та виробничими об'єднаннями і контролюють реалізацію та правильне використання їх у виробн. Організацією і плануванням МТП на підприємствах та у виробничих об'єднаннях займаються служби постачання. Гол. їхнє завдання — своєчасне й комплексне забезпечення внутрішньозаводських споживачів необхідними матеріально-тех. ресурсами для ритмічного виконання встановлених виробничих завдань. Загальнодерж. план МТП нар. г-ва — це система *матеріальних балансів* і планів розподілу продукції. За допомогою матеріальних балансів пов'язують ресурси та розподіл продукції за екон. призначенням. За планами розподілу здійснюють цільове виділення матеріальних ресурсів фондоодержувачам — м-вам, відомствам, об'єднанням, які відповідно до розроблених ними планів розподілу виділяють і доводять фонди підвідомчим підприємствам і виробничим об'єднанням. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) Держпостач СРСР має здійснити переведення виробничих об'єднань (підприємств) на прямі тривалі (п'ятирічні) госп. зв'язки; розвивати як одну з форм забезпечення виробничих об'єднань (підприємств) і орг-цій матеріальними ресурсами гарантоване комплексне постачання на основі договорів, укладених ними з органами Держпостачу СРСР; завершити перехід на централізовану доставку продукції споживачам з постачально-збутових баз тер. органів Держпостачу СРСР за погодженими графіками транспортом заг. користування, а в разі потреби — транспортом Держпостачу СРСР.

Літ.: Куротченко В. С. Материально-техническое снабжение в новых условиях хозяйствования. М., 1975; Организация и планирование материально-технического снабжения и сбыта в народном хозяйстве. М., 1977; Экономика материально-технического снабжения. М., 1978; Дикман Л. Г., Жуковский Е. С., Спектор В. А. Организация и планирование материально-технического снабжения и комплектации строительства. М., 1979.

А. О. Гесь.

МАТЕ́РІЯ (лат. materia — речовина) — «філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображується нашими відчуттями, існуючи незалежно від них» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 120). Переконання, що першоосновою світу є М., а не *дух, свідомість*, становить вихідний принцип матеріалістичного розв'язання *основного питання філософії*. *Матеріалізм* вважає світ пізнаваним, оскільки свідомість, мислення — продукт саморозвитку М. і за своїм змістом є відображенням її. Зміст поняття «матерія» історично змінювався. В різні часи під нею розуміли або певні стихії (земля, вода, повітря, вогонь тощо), або безструктурну першоречовину, або неподільні частки (атоми), які, з'єднуючись між собою, нібито утворюють усю предметну багатоманітність світу. Ленінське діалектико-матеріалістичне розуміння М. долає ці обмежені уявлення. Воно не пов'язує зміст М. з елементами конкретної будови речей і Всесвіту, з їх структурною організацією, а вказує лише на всезаг. властивість їхньої матеріальності — здатність об'єктивного існування незалежно від людської свідомості. Ця властивість зберігається у будь-яких перетвореннях речей і отже свідчить про незнищуваність і нестворюваність М., про її вічне і безконечне існування, з чого й випливає висновок про її первинність щодо свідомості. Формами об'єктивного буття і розвитку М. є *рух, простір і час*. Джерело руху М. міститься в ній самій як внутр. *суперечність* предметів і явищ. В процесі цього саморуху

Орден «Мати-героїня».

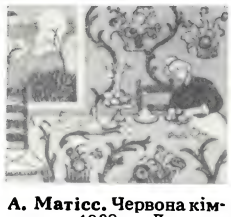

А. Матісс. Червона кімната. 1908. Державний Ермітаж у Ленінграді.

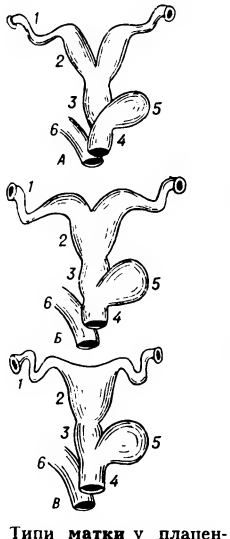

Типи **матки** у плацентарних ссавців: А — подвійна матка; Б — дворога матка; В — проста матка; *1* — яйцепровід; *2* — матка; *3* — піхва; *4* — сечостатевий синус; *5* — сечовий міхур; *6* — пряма кишка.

виникають різні за складністю форми існування М.— неорганічні, органічні аж до сусп.-істор. способу людського життя. Діалектичний і історичний матеріалізм, узагальнивши суспільно-практичний досвід та дані наукового пізнання, відкрив універсальний зв'язок усіх форм М. і руху і на цій основі сформулював принцип матеріальної єдності світу.

В. П. Іванов.

«МА́ТИ-ГЕРОЇ́НЯ» — в Радянському Союзі найвищий ступінь відзнаки матерів і орден. Встановлені Президією Верховної Ради СРСР 8.VII 1944 для матерів, які народили й виховали 10 і більше дітей. Згідно з Положенням від 18.VIII 1944 (зі змінами 1956 та 1973) присвоює звання «М.-г.» з врученням ордена «Мати-героїня» і грамоти Президія Верховної Ради СРСР або від її імені Президії Верховної Ради відповідної союзної або авт. республіки за поданням виконкому районної або міської Ради народних депутатів, коли десята дитина досягне одного року і якщо всі старші діти цієї матері живі. Враховуються також усиновлені діти; діти, що загинули чи пропали безвісти при захисті СРСР або при виконанні ін. обов'язків військ. служби, при виконанні обов'язку громадянина СРСР по врятуванню людського життя, по охороні соціалістичної власності і правопорядку, а також ті, що померли внаслідок поранення, каліцтва тощо. Орденом «М.-г.» в УРСР нагороджено понад 15 тис. жінок (1979).

МА́ТИ-Й-МА́ЧУХА — рослина родини складноцвітих. Див. *Підбіл.*

МА́ТИЦІ (серб. ма̀тица — бджолина матка) — громад. культурно-освітні т-ва в пд. і зх. слов'ян. країнах. Мали на меті розвивати нац. культуру й боротися з асиміляторською політикою бурж. урядів Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини та ін. М. були заг.-культур. і спеціалізованими — літературними, шкільними, музичними тощо. Засновували б-ки, читальні, друкували наук.-популярні та худож. книги, журнали, ноти, допомагали в організації шкіл, підтримували письменників та ін. діячів культури, влаштовували *народні читання*, літ. та муз. вечори. Приділяли значну увагу вивченню історії, фольклору, етнографії, розвиткові нац. літ. мови. За своїм складом були не однорідними: всередині їх точилася боротьба між прогресивними і консервативними силами. Найдавніша М.— сербська, засн. 1826 Й. Хаджичем у Пешті (існує й досі). Згодом були засн. хорватська (Загреб, 1842—62), словенська (Любляна, 1864), далматинська (1862), лужицько-сербська [Будишин (Бауцен), 1847—1951]. Поширені були в Чехії і Словаччині [Прага — 1831—1945; Брно — 1852 (Моравська М. існує й досі)]. З 1872 виникає ряд чес. шкільних М. Найвизначніші з М.— словацька (1863—75, відроджена 1919) та Центр. шкільна (1880). У Польщі перша М. заснована 1882. Чес. і серб. М. сприяли популяризації рос. та укр. культур серед слов'ян. народів, підтримували зв'язки з наук. та культур.-осв. закладами Росії та України, друкували твори М. Гоголя, І. Тургенєва, Т. Шевченка та ін. За їх зразком засн. *Галицько-руську матицю* (Львів, 1848).

Б. Н. Мітюров.

МАТІ́СС (Matisse) Анрі Еміль Бенуа (31.XII 1869, Ле-Като, Пікардія — 3.XI 1954, Сім'єз, поблизу Ніцци) — франц. живописець, графік і скульптор. Навчався в Парижі — в академії Жюльєна (з 1891), в Школі декоративних мистецтв (з 1893) та Школі красних мистецтв (1895—99). На творчість М. вплинули *неоімпресіонізм*, П. *Гоген*. На початку 20 ст. М.— лідер *фовізму*. Твори: «Дама в зеленому» (1909), «Танок» і «Музика» (обидва — 1910), «Родинний портрет», «Золоті риби» (1911), серія «Одаліски» (20-і рр.). З 2-ї пол. 10-х рр. на творчості М. відчутний вплив *кубізму* («Урок музики», 1916—17). Серед монументальних робіт М.— фриз у Музеї Барнеса «Танок» (1931—32, Меріон, шт. Філадельфія, США) та ін. Автор іл. до книжок. Картини М. зберігаються в різних музеях світу, одне з найкращих зібрань — в музеях СРСР (Москва, Ленінград). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

Літ.: Алпатов М. В. Матисс. М., 1969.

МА́ТКА — один з жіночих статевих органів ряду тварин і людини. М. є похідним *яйцепроводів*. Маткоподібні утвори властиві деяким червам, молюскам, хрящовим рибам. У земноводних, плазунів, птахів яйцепроводи перед впадінням у *клоаку* також утворюють розширення, подібне до М. У ссавців будова М. різноманітна. У *однопрохідних* М. парна і кожна відкривається окремо в клоаку. У *плацентних* спостерігаються усі переходи від парної М. до непарної (мал.). Залежно від ступеня зрощення яйцепроводів розрізняють 4 осн. типи М.: подвійну (обидві М. відкриваються кожна окремо в заг. *піхву* — у більшості гризунів, деяких кажанів і хижаків), двороздільну (обидві М. частково зрослися і відкриваються одним отвором в заг. піхву; властива свиням, багатьом хижакам, деяким гризунам); дворогу (обидві М. зрощені на чималому протязі — у китоподібних, копитних, комахоїдних, більшості кажанів і півмавп); просту (утворилася внаслідок повного зрощення двох М.; властива багатьом кажанам, мавпам і людині). У живородящих тварин і людини в М. відбувається зародковий розвиток організму (якщо цей розвиток іде за рахунок поживних речовин організму матері, зв'язок з ним підтримується через *плаценту*). М. у людини — непарний порожнистий орган грушоподібної форми. Більшу частину М. становить її тіло. Крім того, у М. розрізняють перешийок і шийку, яка відкривається в піхву. Довжина порожнини М. у жінок, що не народжували,— 7—8 см, маса — 40—50 г, у тих, які народжували, — 8—9 см і 50—70 г. Стінки М. складаються з 3 шарів: внутр.— слизова оболонка, серед.— м'язовий і зовн.— серозна оболонка (*очеревина*). В малому тазі М. фіксована в нормальному положенні зв'язками, тяжами, а також фасціями і м'язами тазового дна. Кровопостачання М. здійснюється гілками маткових і яєчникових артерій, *іннервація* — гілками нижнього брижового сплетення і тазовими нервами. Поза періодом вагітності М. виконує менструальну, ендокринну і секреторну функції, а під час вагітності — плодовмістища, під час пологів — плодозгону. Під час клімактеричного періоду (див. *Клімакс*) і менопаузи (див. *Менструальний цикл*) М. може бути стимулятором розвитку злоякісних і доброякісних пухлин. Багато захворювань ендокринної, нервової і серцево-судинної систем тісно пов'язані з порушенням топографії (розташування), статевої, зокрема дітородної, функції матки.

О. Т. Михайленко.

МАТЛА́ХОВ Юрій Павлович (1878, с. Почепи, тепер Дмитріївського р-ну Курської обл.— 17.III 1904) — соціал-демократ, робітник. Працював токарем у Катеринославі. Брав участь у роботі місцевої орг-ції РСДРП. У 1900 заарештований і висланий під нагляд поліції до м. Середина-Буда (тепер Сум. обл.). Там, працюючи слюсарем на електростанції, вів революц. агітацію серед робітників. У 1901 висланий до Полтави, звідки нелегально виїхав до Одеси, був учасником *«Південної революційної групи соціал-демократів»*. У 1902 його знову заарештовано і заслано на 6 років до Якутії. Вбитий під час збройної сутички політичних засланців з поліцією.

МАТО́РІНИ (Моторіни) Іван Федорович (бл. 1660—1735) і Михайло Іванович (р. н. невід.— 1750) — рос. майстри ливарної справи, батько і син. Перші відомості про Івана М. належать до 1687; з 1701 він виготовив 113 гармат, багато великих *дзвонів* для Москви, Петербурга, Києва (зокрема, великий дзвін для Києво-Печерської лаври, 1732—33; для Київ. Софійського собору на честь митрополита Рафаїла Заборовського, який дістав назву «Рафаїл»), Старої Руси та ін. міст. У 1735 М. відлили знаменитий «Цар-дзвін» для дзвіниці «Іван Великий» у Моск. Кремлі.

МА́ТОЧКА — частина *квітки* покритонасінних рослин. Міститься в центрі квітки. Складається з одного або кількох зрослих між собою *плодолистків* (макроспорофілів). У більшості М. розрізняють *зав'язь*, в якій міститься від одного до багатьох *насінних зачатків*, тонкий стовпчик та приймочку, якою закінчується стовпчик; в разі його *редукції* приймочка безпосередньо прилягає до зав'язі і наз. сидячою. У квітці може бути від однієї до кількох М., які утворюють *гінецей*. М. виникла в процесі *еволюції* рослин як орган, в якому відбувається *запліднення* і який в цілому бере участь у формуванні *плода*.

Є. Л. Кордюм.

МА́ТОЧНЕ МОЛОЧКО́ — секрет слинних залоз робочих бджіл, яким вони годують переважно личинок бджоляних маток. Склад

М. м. залежить від того, яким пилком живляться бджоли. У висушеному М. м.— 58% білка, 5—18% жиру, бл. 26% цукру, багато мінеральних солей, вітамінів та ін. біологічно активних речовин. З М. м. виробляють препарат апілак, який використовують у медицині та парфюмерії. Див. також *Бджола медоносна*.

МАТРИ́КУЛ (від лат. matricula — список) — 1) Застаріла назва *залікової книжки* студента. 2) Офіційний список певних осіб (напр., студентів ун-ту). 3) В католицькій церкві список осіб церковної парафії або доходів її із записами актів громадянського стану.

МАТРИЛОКА́ЛЬНИЙ ШЛЮБ [від лат. mater (matrix) — мати і locus — місце] — поширений за *матріархату* звичай, за яким чоловік переходив жити до родової громади дружини на відміну від *патрилокального шлюбу*. В класовому суспільстві пережитки М. ш. мають місце у весільних обрядах окремих народів.

МАТРИЦЮВА́ННЯ — виготовлення гальваностереотипних і стереотипних *матриць;* один з процесів *гальваностереотипії* і *стереотипії*. Для М. найчастіше застосовують гідравлічні преси, де під тиском (1—20, іноді до 120 МПа) на зволоженому картоні, пластмасі або ін. матеріалі створюється заглиблений відбиток з форм *високого друку*.

МА́ТРИЦЯ (нім. Matrize, від латинського matrix — матка) — 1) У металообробці — робоча частина *штампів*, застосовуваних при *обробці металів тиском*. На поверхні М. є заглиблення (або отвір), яке відповідає за формою або контуром виготовлюваному виробові. В це заглиблення (або отвір) входить друга частина інструмента — *пуансон*. М. буває суцільною або секційно-рознімною. 2) В поліграфії — металева пластинка або брусок з заглибленим зображенням букви, знака чи цифри. Розрізняють М. (мал.) шрифтоливарні (з їх допомогою відливають *літери*, що їх використовують при ручному складанні), рядковідливні (див. *Лінотип*) і буквовідливні (див. *Монотип*). М. наз. також заглиблений відбиток (напр., на зволоженому картоні, пластмасі) з форм *високого друку*, одержаний *матрицюванням*. Таку М. застосовують при виготовленні стереотипів (див. *Стереотипія*) або гальваностереотипів (див. *Гальванопластика, Гальваностереотипія*).

МА́ТРИЦЯ в математиці — сукупність елементів a_{ij} у вигляді прямокутної таблиці, підпорядкована певним правилам рівності, додавання, віднімання та множення. Розмірність М. ($m \times n$) визначається числом рядків (m) і стовпців (n). *Визначник*, складений (зі збереженням порядку) з k^2 елементів М., що лежать на перетині деяких її k рядків і k стовпців, наз. мінором М. Найбільший порядок, який можуть мати ненульові мінори, наз. рангом матриці. М., всі елементи якої дорівнюють нулеві, наз. нульовою. Якщо $m = n$, М. наз. квадратною n-го порядку; для неї вводиться поняття «визначник матриці» ($\det A$). Серед квадратних виділяють діагональну М. (для якої $a_{ij} = 0$ при $i \neq j$); серед діагональних виділяють одиничну М. (для якої $a_{ii} = 1$). Скалярній величині відповідає М. розмірності (1×1).

Дві М. однакової розмірності вважають рівними, якщо рівні їхні відповідні елементи. Щоб знайти суму (різницю) двох чи більше М. однакової розмірності, потрібно

Позначення матриць

$$A = [a_{ij}] = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \cdots & a_{mn} \end{bmatrix};$$

$$A = \| a_{ij} \| = \begin{Vmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \cdots & a_{mn} \end{Vmatrix};$$

$$A = (a_{ij}) = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \cdots & a_{mn} \end{pmatrix}.$$

додати (відняти) їхні відповідні елементи. При множенні М. на скаляр на нього множаться всі її елементи. Операція множення М. визначена при рівності числа стовпців 1-го множника і рядків 2-го множника. Добуток $(m \times p)$-матриці $A = [a_{ij}]$ на $(p \times n)$-матрицю $B = [b_{ij}]$ буде $(m \times n)$-матриця C з елементами

$$c_{ik} = \sum_{j=1}^{p} a_{ij} \cdot b_{jk} = a_{i1} \cdot b_{1k} + a_{i2} \times$$

$$\times b_{2k} + \ldots + a_{ip} \cdot b_{pk},$$

де $i = 1, 2, \ldots m$; $k = 1, 2, \ldots, n$. У заг. випадку $A \cdot B \neq B \cdot A$. Оберненою М. до невиродженої квадратної М. A ($\det A \neq 0$) наз. така М. A^{-1}, для якої $A \times A^{-1} = A^{-1} \cdot A = E$, де E — одинична М.

Поняття «матриця» запровадили У. *Гамільтон* і А. *Келі* в серед. 19 ст. Основи теорії М. створили нім. математики К. Т. В. *Вейєрштрасс* і Ф. Г. Фробеніус (1849—1917) у 2-й пол. 19 ст. та на поч. 20 ст. Числення М. розвивається в напрямі побудови ефективних *алгоритмів* для числового розв'язування задач за допомогою ЦОМ у математиці (напр., при розв'язуванні систем *лінійних рівнянь*), кібернетиці, фізиці, техніці тощо.

Літ.: Гантмахер Ф. Р. Теория матриц. М., 1967; Костарчук В. М., Хацет Б. І. Курс вищої алгебри. К., 1969; Мальцев А. И. Основы линейной алгебры. М., 1975.

О. В. Андреєва.

МА́ТРИЦЯ ГУСТИ́Н — сукупність величин (*матриця*), яка характеризує розподіл ймовірності для незалежних змінних квантовомеханічної системи. Служить для опису мішаних станів підсистеми, яка є частиною замкнутої системи. Мішані стани являють собою суміш чистих станів, описуваних хвильовими функціями $\psi_\alpha(x)$ (x — координати системи, α — *квантові числа* станів) із заданими значеннями ймовірності, або статистичних ваг ω_α. М. г. визначається співвідношенням:

$$\rho(x, x') = \sum_\alpha \omega_\alpha \psi_\alpha(x) \psi_\alpha^*(x'),$$ де

знак * вказує на комплексне спряження. Серед. значення фіз. величини A виражається через М. г. за формулою $\overline{A} = S_p A \rho(x, x')$, де S_p — сума діагональних елементів матриці. Опис за допомогою М. г. є неповним у квантовомех. розумінні, оскільки він не грунтується на повному наборі даних про систему. Однак при розгляді статистичних закономірностей ця неповнота виявляється неістотною.

Літ.: Боголюбов М. М. Лекції з квантової статистики. К., 1949; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 9. Статистическая физика, ч. 1—2. М., 1976—78.

О. Г. Ситенко.

МА́ТРИЦЯ РОЗСІ́ЮВАННЯ, *S*-матриця — сукупність величин (*матриця*), яка описує переходи квантовомеханічної системи з одного стану в інший.

Запровадив 1943 нім. вчений В. *Гейзенберг*. М. р. зв'язує *хвильові функції* ψ_i і ψ_f поч. й кінцевого станів, у яких взаємодією, що викликала перехід системи, можна знехтувати: $\psi_f = S\psi_i$. Діагональні елементи М. р. описують пружне розсіяння, недіагональні — непружні процеси або реакції. Квадрат модуля елемента М. р. визначає ймовірність відповідного процесу. М. р. є *аналітичною функцією* енергії, *особливі точки* (полюси) якої відповідають дискретним рівням енергії зв'язаних станів системи. В релятивістській теорії, де крім розсіяння розглядають також процеси поглинання й народження частинок, М. р. зв'язує стани з різною кількістю частинок. М. р. знаходять розв'язанням осн. динамічного рівняння квантової механіки — *Шредінгера рівняння*. В *квантовій теорії поля* М. р. конструюють на основі заг. фізичних вимог, а саме: відносності, симетрії та причинності.

Літ.: Ситенко А. Г. Теория рассеяния. К., 1975; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976.

О. Г. Ситенко.

МА́ТРИЧНИЙ АНА́ЛІЗ в економіці — метод наук. дослідження властивостей об'єктів на основі використання правил теорії *матриць* в математиці, за яким встановлюють значення елементів моделі, що відображають взаємозв'язки екон. об'єктів. Використовують у випадках, коли гол. об'єктом досліджень є балансові співвідношення затрат і результатів виробничо-госп. діяльності. Див. *Матричні моделі* в економіці.

МА́ТРИЧНІ МОДЕ́ЛІ в економіці — екон.-математичні моделі, які в спрощеній формі відображають найбільш специфічні кількісні й якісні характеристики досліджуваних екон. процесів і явищ. Залежності в цих моделях подають у вигляді впорядкованих таблиць, що складаються з m рядків і n стовпців чисел. М. м. можуть бути подані також у вигляді систем рівнянь, які залежно від характеру зображуваних екон. процесів бувають лінійними і нелінійними. М. м. застосовують для аналізу (див. *Матричний аналіз* в економі-

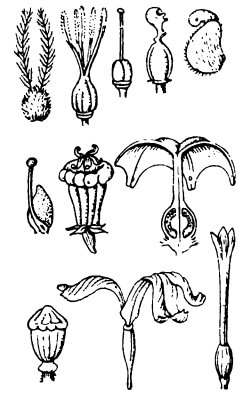

Різні форми **маточки.**

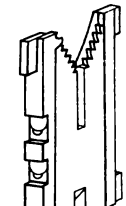

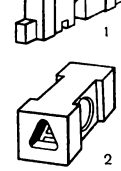

Матриці друкарські: 1 — рядковідливна (лінотипна); 2 — буквовідливна (монотипна).

О. М. Матросов.

Т. Маттінглі.

Ю. Ю. Матуліс.

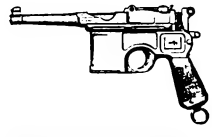

Маузер зразка 1896.

ці) й планування виробн. та розподілу продукції на різних рівнях — від окремого підприємства, об'єднання до нар. г-ва в цілому. В М. м. *балансовий метод* набуває дальшого розвитку і матем. формалізації, внаслідок чого створюється можливість складати збалансовані, внутрішньо узгоджені плани, полегшується дослідження пропорцій, що склалися у виробн. Всі М. м., незалежно від їхньої специфіки, об'єднуються заг. принципами побудови, єдністю системи розрахунків та аналогічністю ряду екон. характеристик.

МАТРІАРХА́Т [від лат. mater (matrix) — мати і грец. ἀρχή — влада] — одна з форм сусп. устрою, яка характеризувалася переважним становищем жінки в суспільстві, гол. чин. за раннього періоду *первіснообщинного ладу*. В деяких народів передував *патріархатові*, інколи зберігався в період переходу від родового ладу до класового суспільства. Осередком матріархального суспільства була материнська сім'я — велика група близьких родичів по жіночій лінії. Ці сім'ї були госп. одиницями. З них складався материнський рід, на чолі якого стояла старша жінка старшої в роді сім'ї. В межах свого роду заборонялось одружуватися, тому рід був зв'язаний шлюбними відносинами з ін. родом (т. з. дуальна екзогамія). Згодом *дуальна організація* (зародок племені) переросла у фратріальну (поділ племені на дві половини, що складалися кожна з кількох родів — фратрій, між якими були заборонені шлюбні відносини). Спочатку чоловік і жінка жили кожний у своєму роді (дислокальне поселення), зберігався *груповий шлюб*. З розвитком матріархального роду *дислокальний шлюб* замінився *матрилокальним шлюбом*. У той час виник *парний шлюб*.

МАТРО́С (голл. matroos) — перше (наймолодше) військ. звання у ВМФ (ВМС) більшості держав. Відповідає званню рядовий (солдат) в ін. видах збройних сил. У ВМФ та частинах мор. прикордонної охорони СРСР введено 1946 замість звання *червонофлотець*. У ВМФ СРСР після звання М. наступне звання (по атестації) — старший матрос. У цивільному флоті М.— член суднової команди.

МАТРО́СОВ Олександр Матвійович (1924, Дніпропетровськ — 23.II 1943, поблизу с. Чернушки Локнянського р-ну Псковської обл.) — гвардії рядовий, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1942. В Рад. Армії з 1942. Воював на Калінін. фронті. Під час бою, жертвуючи життям, закрив амбразуру ворожого дзоту своїм тілом, щоб забезпечити успіх своєму наступаючому підрозділу. Ім'я М. 8.IX 1943 було присвоєно 254-му гвард. стрілецьк. полку, де він служив, із занесенням прізвища героя навічно в списки 1-ї роти. В Уфі, де навчався М., і Дніпропетровську йому встановлено пам'ятники.

МА́ТСАЛУСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — розташований в зх. частині Ест. РСР. До заповідника входять нижня течія р. Казарі, узбережжя Балтійського м. (зат. Матсалу), о-ви Вяйнамері у Моонзундській прот. Пл. 39,7 тис. га. Утворений 1957 на базі орнітологічного заказника і мисливського г-ва для охорони місць гніздування та шляхів прольотів багатьох водоплавних птахів (гага звичайна, лебідь-шипун, сіра гуска, качки та ін.). Охороняється 80 видів птахів, зокрема пугач. *О. К. Ющенко.*

МАТТЕО́ТТІ (Matteotti) Джакомо (22.V 1885, Фратта-Полесіне, пров. Ровіго — 10.VI 1924, Рим) — італ. соціаліст, антифашист. За фахом юрист. У 1919—24 — депутат парламенту. З 1922 — секретар реформістської Унітарної соціалістичної партії. В травні 1924 виступив у парламенті з викриттям фашист. провокацій і зловживань у ході виборів, вимагаючи анулювати мандати фашист. депутатів. Убитий фашистами.

МА́ТТІНГЛІ (Mattingly) Томас (н. 17.III 1936, Чікаго, шт. Іллінойс) — астронавт США, капітан 3-го рангу військ.-мор. флоту. Закінчив вищу школу ім. Т. Едісона у Майамі (шт. Флоріда) та ун-т в Оберні (шт. Алабама) 1958. До зарахування 1966 в групу астронавтів, закінчив школу підготовки пілотів для аерокосмічних досліджень. 16—27.IV 1972 разом з Дж. *Янгом* і Ч. *Дьюком* здійснив політ до Місяця на кораблі «Аполлон-16». Виходив у відкритий космос.

МАТУВА́ННЯ (від нім. mattieren — робити матовим) — 1) Обробка металевих виробів, після якої поверхня їх стає матовою. До М. вдаються перед нанесенням на вироби *гальванічних покриттів*, використовуючи дрібнозернисті *шліфувальні круги*, вкриті спец. пастами, жирами, воском тощо. 2) Обробка хім. волокон, що має усунути їхній блиск і зробити їх матовими. Полягає у додаванні в прядильний розчин або розплав двоокису титану, у якого ін. показник заломлення світла. 3) Обробка поверхні скла для надання їй шорсткості. Засобами М. є плавикова к-та або ін. фтористі сполуки, *абразивні матеріали*, пісок тощо.

МАТУЛІ́ВНА Ніна (справж. прізв., ім'я та по батькові — Матуль Антоніна Марія Іванівна; 23.VIII 1902, Львів — березень 1944, там же) — укр. письменниця, артистка, режисер. З 1920 — член КПЗУ, з 1923 — член ЦК КПЗУ. В 1919—20 перебувала в рядах Червоної Армії. З 1924 писала вірші, оповідання, інсценізації (за творами М. Коцюбинського, Е. Золя та ін.). Друкувалась у журн. «*Вікна*», «*Західна Україна*», «*Червоний шлях*». Була одним з організаторів Робітничого театру у Львові. Належала до групи пролет. письменників «*Горно*». В 1932 переїхала на Радянську Україну, працювала в Харків. театрі «*Березіль*».

Тв.: Без концесії. Х.—К., 1932.

Л. І. Міщенко.

МАТУ́ЛІС Юозас Юозович [н. 19 (31). III 1899, Татконіс, тепер Купішкського р-ну Лит. РСР] — рад. фізико-хімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1946), акад. (з 1941) і президент (з 1946) АН Лит. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1950. Закінчив (1929) Каунаський ун-т. З 1956 до 1976 — директор Ін-ту хімії і хім. технології АН Лит. РСР. Осн. праці присвячені фотохімії й електрохімії, теорії електроосадження металів, розробці наук. основ технології покриття з заданими властивостями. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МАТУСО́ВСЬКИЙ Михайло Львович [н. 10 (23).VII 1915, Луганськ, тепер Ворошиловград] — рос. рад. поет. Член КПРС з 1945. В роки Великої Вітчизн. війни — кор. фронтових газет. Друкуватися почав 1934. Перша зб. віршів — «Луганчани» (1939, у співавт. з К. Симоновим). Автор зб. «Фронт» (1942), «Коли шумить Ільмень-озеро» (1944), «Слухаючи Москву» (1948), «Вулиця миру» (1951), «Підмосковні вечори» (1960), «Це було недавно, це було давно» (1970) та ін. Багато віршів М. покладено на музику («Шкільний вальс», «Підмосковні вечори», пісні до кінофільмів). У віршах зб. «Луганчани», «Мій родовід», «Слухаючи Москву», «Вулиця миру» зображено Україну періоду громадян. війни, оспівано працю укр. шахтарів. Перекладач творів Т. Шевченка та укр. рад. поетів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1977.

Н. Р. Мазепа.

МАТУ́ТЕ (Matute) Ана Марія (н. 26.VII 1926, Барселона) — іспан. письменниця і літ. критик. У романах «Родина Абелів» (1947), «Мертві сини» (1958), повістях «Маленький театр» (1954), «На цій землі» (1955), трилогії «Торгівці» (романи «Перші спогади», 1960; «Солдати плачуть уночі», 1964; «Пастка», 1969) викриває бурж. суспільство. Автор повістей для дітей «Свято на Північному Заході» (1953), «Пауліна, світ і зірки» (1960) тощо. В іспан. журн. «Дестіно» («Доля») 1968 опублікувала три статті про Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— [Оповідання]. «Всесвіт», 1971, № 12; Пастка. «Всесвіт», 1973, № 3—4; Рос. перекл.— Мёртвые сыновья. М., 1964; Счастье. М., 1966; Солдаты плачут ночью. М., 1969.

Літ.: Ясний В. Знівечене дитинство. «Всесвіт». 1961. № 11.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

МАТУШЕ́ВСЬКИЙ (Matuszewski) Вінцентій (7.VII 1870, Бжезини, тепер Лодзинського воєводства ПНР — 5.X 1918, Красноярськ) — діяч польс. революц. робітничого руху. З 1889 — член Союзу польс. робітників, з 1900 — член Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), 1901—03 — член її Гол. правління. Делегат V з'їзду РСДРП (1907), до складу якої входила СДКПіЛ; відстоював позицію більшовиків. У 1912 заарештований цар. урядом, 1913 засланий до Сибіру. Звільнений після Лютневої революції 1917. З серпня 1917 — у Красноярську, де був членом парт. к-ту, депутатом Рад робітн. і солдатських депутатів. Під час білогвардійського заколоту (січень 1918) входив до підпільного К-ту РСДРП(б). Розстріляний колчаківцями.

МА́ТХУРА, Матра — місто на Пн. Індії, в штаті Уттар-Прадеш. Розташована на р. Джамні. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 140,5 тис. ж. (1971). Розвинуті металообр. і текст. (у т. ч. виробн. коленкору) пром-сть, виробн. олії. Археол. музей. М.— одне з давніх міст і центрів *індуїзму*. Буддійські пам'ятки 4—3 ст. до н. е., індуїстські храми.

МАТЮ́К Віктор Григорович (18. II 1852, с. Тудорковичі, тепер с. Федорівці Сокальського р-ну Львів. обл.— 8.IV 1912, с. Карів, тепер того ж р-ну Львів. обл.) — укр. композитор, теоретик музики. У 1879 закінчив Львів. духовну семінарію, був сільс. священиком. Основи теорії музики вивчав у П. Бажанського, консультувався в М. *Вербицького*, брав уроки в композиторів і диригентів І. Гуневича та І. *Лаврівського*. Автор вокальних творів (у т. ч. солоспівів «Веснівка», «З слезою в оці відійду», «Родимий краю», пісень на слова Г. Гейне; кантати «Гамалія» — для хору, басового соло і фортепіано, 80-і рр.), музики до мелодрам «Капрал Тимко», «Наші поселенці» (1897), до драми «Три князі на один престіл» І. Франка та ін. Склав хорову зб. «Боян» (1884), «Руський співаник для шкіл народних» (1886), «Короткий начерк з гармонії і композиції» (1906).

МАТЮШЕ́НКО Панас (Опанас) Миколайович [2 (14).V 1879, с. Дергачі, тепер смт Харків. обл.— 20.X (2.XI) 1907, м. Севастополь] — один з керівників повстання на броненосці «*Потьомкін*». Н. в сім'ї дрібного кустаря-шевця. Працював робітником у Харків. паровозному депо, потім — в Одес. порту. З 1900 служив на Чорномор. флоті в чині унтер-офіцера. Зблизився з соціал-демократами, вів революц. пропаганду. Під час повстання з 14 (27).VI по 25.VI (8.VII) 1905 був головою суднової комісії для керівництва броненосцем. Після поразки повстання жив у Швейцарії, де зустрічався з В. І. Леніним, у Румунії, Америці. В 1907 нелегально повернувся до Росії. З (16).VI в Миколаєві був заарештований. За вироком військ.-мор. суду М. повішено. В с. Дергачах М. встановлено меморіальний обеліск.

МА́ТЯШ ГУ́НЯДІ (Mátyás Hunyadi), Матвій Корвін (23.II 1443, Коложвар — 6.IV 1490, Відень) — угор. король 1458—90. Проводив політику централізації країни. Створив постійне військо, за допомогою якого успішно відбивав натиск *Османської імперії*. За правління М. Г. в результаті війни з Чехією до Угорщини відійшли Моравія і Сілезія (1478). У 1485 М. Г. здобув Відень.

МАТЬЄ́З (Mathiez) Альбер (10.I 1874, Ла-Брюйєр, деп. Верхня Сона — 26.II 1932, Париж) — франц. історик демократичного напряму. З 1911 — професор ряду ун-тів, з 1926 — Сорбонни. Праці з історії *Великої французької революції* (присвячені гол. чином соціально-екон. політиці *якобінців*, діяльності *Робесп'єра*). Видавав журнал «Революційні аннали», з 1924 — «Аннали історії французької революції». В 20-х рр. перебував під впливом марксизму.

Тв.: Рос. перекл.— Французская революция, т. 1—3. М.— Л., 1925—30; Термидорианская реакция. М.— Л., 1931.

Літ.: Лукин Н. Альбер Матьез (1874—1932). «Историк-марксист», 1932, № 3.

Л. В. Таран.

МА́УЗЕР — ручна стрілецька вогнепальна зброя. Конструкції зброї системи М. розробили 1896 нім. винахідники, власники збройового з-ду брати Маузер (звідси й назва). Гвинтівки й пістолети системи М. були на озброєнні армій ряду країн. У Росії найбільш відомий 7,63-мм автоматичний пістолет-маузер.

МАУЛА́НА-ЗАДЕ́ (Мавляна-заде; рр. н. і см. невід.) — один з керівників повстання *сербедарів* у Самарканді 1365—66, спрямованого проти гноблення монг. і місцевих феодалів. Представляв інтереси поміркованого крила повстанців. У 1385 разом з *Абу Бекр Келеві* очолив оборону Самарканда проти кочовиків з *Моголистану*. Чварами, що почалися після перемоги над завойовниками між лівим крилом повстанців і поміркованим табором, скористалися емір Хусейн і *Тімур*, які придушили повстання. М. було по-зрадницькому схоплено, дальша доля його невідома.

МАУЛЕ́НОВ Сирбай (н. 17.IX 1922, сел. Тургай, тепер Джангільдинського р-ну Тургайської обл.) — казах. рад. поет. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1937. Автор книг «Голос степів» (1949), «Огні гори Магнітної» (1952), «Листя горить» (1964), «Дощ квітня» (1967), «Червона береза» (1969), «Світло блискавок» (1973), «Вогонь і вода» (1975), «Я і ти» (1977), «Зелені зірки» (1978) та ін., в яких оспівує натхненну працю рад. людей, дружбу народів, боротьбу за мир. Перекладач творів Т. Шевченка, присвятив йому вірші «Україна» і «Шевченко на Яїку» (обидва — 1954). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Стихотворения. М., 1979.

Б. І. Іскаков.

МА́УНА-КЕ́А — згаслий вулкан на о. Гавайї в Тихому ок. Заввишки 4202 м (найвища вершина в *Полінезії*). Кратер зруйнований. Вершина майже весь час вкрита снігом. На схилах — тропічні ліси, *савани*. Плантації ананасів, цукрової тростини, бананів, кавового дерева.

МА́УНА-ЛО́А — діючий вулкан на о. Гавайї в Тихому ок. Вис. 4170 м. Його підводний цоколь лежить на глиб. бл. 4500 м і має діаметр бл. 150 км. У кратері є озеро фонтануючої лави, яка під час виверження переливається через край. На схилах — подекуди тропічні ліси й *савани*. Плантації тропічних культур. Національний парк. Вулканологічна станція. Останнє сильне виверження було 1950.

МА́УРЕР (Maurer) Георг Людвіг фон (2.XI 1790, Ерпольцгайм, поблизу м. Дюркгайма — 9.V 1872, Мюнхен) — нім. історик. З 1826 — професор Мюнхенського ун-ту. В 1832—34 — один з регентів при грец. королі Оттоні Баварському, в лютому — листопаді 1847 — фактичний глава уряду Баварії. Був засновником *общинної теорії*, довівши наявність *марки* у давніх *германців*. Основоположники марксизму, вказуючи на велике наук. значення теорії М., водночас критикували за недосконалість і помилковість його істор. методу.

МА́УТГАУЗЕН (Mauthausen) — нім.-фашист. концтабір, за 4 км від м. Маутгаузена (Австрія), 1938—45. Мав 45 філіалів. За час існування М. у ньому було ув'язнено бл. 335 тис. чол., страчено й закатовано бл. 122 тис. чол. (у т. ч. понад 32 тис. рад. громадян; серед них — Д. М. *Карбишев*). У М. діяла створена комуністами підпільна антифашист. орг-ція, на чолі якої стояв інтернац. табірний к-т. Активними учасниками підпілля були рад. військовополонені, у т. ч. українці І. І. Дорошенко, О. Т. Вдовенко, Я. П. Непийвода, В. Р. Бунелик, М. Я. Шинкаренко, В. К. Ковтуненко. 5—7.V 1945 в М. відбулося повстання під керівництвом табірного к-ту, внаслідок якого табір було визволено від нім. фашистів. Після війни у М. створено меморіальний музей. Встановлено пам'ятники в'язням — жертвам фашизму — громадянам різних країн, зокрема закатованим рад. громадянам, і пам'ятник Д. М. Карбишеву.

М. М. Лемещук.

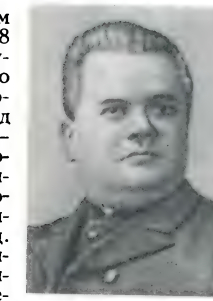

В. Г. Матюк.

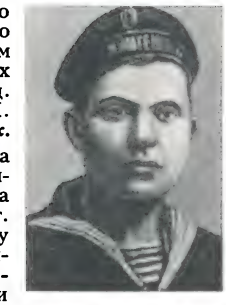

П. М. Матюшенко.

МА́ФІЯ [італ. mà(f)fia] — таємна централізована бандитсько-терористична організація. Виникла на о. Сіцілія в кін. 18 — на поч. 19 ст. в результаті об'єднання в єдину централізовану орг-цію злочинних елементів, яких використовували латифундисти для охорони своїх володінь і тероризування місц. населення. В кін. 19 ст. М. почала контролювати організовану злочинність США (було зумовлено еміграцією з Сіцілії за океан частини мафіозі). Застосовуючи методи шантажу і насильства, в 20 ст. М. стала могутньою орг-цією злочинного світу (див. *Гангстеризм, Організована злочинність*), вросла в екон. і політ. структуру США, інколи використовується реакцією в політ. цілях. Після 2-ї світової війни сіцілійська М. фактично поширила свій вплив на всю тер. Італії. Амер. орг-ція М. «Ко́за но́стра» («Наша справа») дедалі активніше включається в легальний бізнес — індустрію розваг, банківську справу, торгівлю. Спроби

Маутгаузен. Пам'ятник радянським громадянам, закатованим у концтаборі.

П. І. Махарадзе.

урядів Італії і США покінчити з М. не дали наслідків.

О. В. Зайчук.

МАФУСАЇЛ — біблійний міфічний патріарх, який нібито прожив 969 років. Звідси вираз — Мафусаїлів вік, що означає тривале життя, довголіття.

МАХ (Mach) Ернст (18.II 1838, Турас, тепер Туржані, Чехословаччина — 19.II 1916, Гар, біля Мюнхена) — австр. фізик і філософ-ідеаліст, один із засновників *емпіріокритицизму*. Закінчив Віденський ун-т, з 1861 — його приват-доцент. У 1867—95— професор фізики і ректор нім. ун-ту в Празі, в 1895—1901 — професор філософії Віденського ун-ту. Продовжуючи суб'єктивно-ідеалістичну традицію Дж. *Берклі*, Д. *Юма*, М. вважав речі «комплексами відчуттів», причому *відчуття* розумів як «нейтральні елементи досвіду», які залежно від роду встановлюваних пізнаючим суб'єктом зв'язків між ними виступають то як фізичні, то як психічні. Завдяки такому підходу, за М., нібито знімається проблема *матерії* і *свідомості*. Поняття М. визначав як *символи* комплексу відчуттів. Завданням науки вважав описування порядку і послідовності відчуттів за принципом «економії мислення» (пізнання з найменшою витратою зусиль мислення). «Економію мислення» М. проголошував осн. характеристикою пізнання взагалі і вважав окремим випадком біологічно корисних процесів, здійснюваних людством з метою пристосування до умов життя. М. справив значний вплив на становлення і розвиток філософії *неопозитивізму*. Суб'єктивно-ідеалістичну філософію М. піддано нищівній критиці в праці В. І. Леніна *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»*. Як фізик відомий дослідженнями в галузі оптики і акустики (див., напр., *Маха принцип, Маха число*).

МА́ХА (Mácha) Карел Гінек (16. XI 1810, Прага — 6.XI 1836, м. Літомержице) — чес. поет. Представник революц. романтизму. Осн. твори — поема «Травень» (1836), повісті «Кршивоклад» (1834), «Цигани» (1835). Поезія М. пройнята духом бунтарства, настроями розладу особистості з суспільством, дисгармонії між величною природою і обмеженістю людських можливостей в умовах соціальної нерівності. Творчість його мала значний вплив на чес. поезію 19 ст.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; [Вірші]. В кн.: Слов'янське небо. Львів, 1972; [Вірші]. В кн.: Співець. К., 1972; Рос. перекл.— Избранное. М., 1960.

В. І. Шевчук.

МА́ХА БАНДУ́ЛА (Бандула; бл. 1780 — 1.IV 1825, м. Дануб'ю) — бірм. полководець. На початку 20-х рр. 19 ст. очолював походи в князівство Ассам, в результаті яких його було приєднано до Бірми. Під час 1-ї англо-бірм. війни (див. *Англо-бірманські війни 19 століття*) здобув ряд перемог над англійцями. Загинув під час захисту м. Дануб'ю.

МА́ХА ПРИ́НЦИП — гіпотеза, за якою інертна *маса* будь-якого тіла зумовлена його гравітаційною взаємодією з рештою тіл Всесвіту. Висунув 1883 Е. *Мах*. За М. п., зокрема, сили *інерції*, що виникають у прискорених системах відліку, зумовлені гравітаційною взаємодією. В основі М. п. лежить припущення, що не лише рівномірний прямолінійний, а й будь-який прискорений рух тіла є відносним, тобто може бути визначеним лише відносно ін. тіл Всесвіту. М. п. відіграв значну евристичну роль при побудові А. *Ейнштейном* заг. *відносності теорії*. Проте згодом виявилося, що осн. рівняння й фіз. зміст цієї теорії не задовольняють М. п., і Ейнштейн висловив критичні зауваження щодо нього. В сучас. теор. працях, зокрема з *космології*, робляться спроби використати М. п. у різних модифікованих формах, проте питання про правильність М. п. у тій чи ін. формі залишається поки що відкритим.

Літ.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Строение и эволюция Вселенной. М., 1975.

П. І. Фомін.

МА́ХА ЧИСЛО́, *M*-число — характеристика течії газу; дорівнює відношенню швидкості течії v до швидкості звуку a у тій самій точці потоку: $M = v/a$. М. ч.— один з осн. критеріїв подібності в *аеродинаміці* у випадках, коли не можна нехтувати стисливістю газу. Залежно від величини M розрізняють дозвукову ($M < 1$), звукову ($M = 1$), надзвукову ($M > 1$) та гіперзвукову ($M \geqslant 5$) течії. Названо ім'ям Е. *Маха*.

«МАХАБХА́РАТА» (санскр.— «Оповідь про великих Бхарата») — давньоінд. епос. Початки створення «М.» відносять до 2-ї пол. 2-го тис. до н. е. Осн. частина завершена в 4—5 ст. н. е. Складається з 18 книг. Містить багато творів епічного, міфологічного, релігійно-філос., істор. змісту. Серед них — «Оповідь про Раму», «Повість про Шакунталу», філос. поема «Бхагавадгіта» тощо. Мала значний вплив на творчість *Калідаси*, Бхаси, Ашвагхоші та ін. давніх інд. поетів. В Європі стала відомою з кін. 18 ст. В СРСР 1950—76 рос. мовою «М.» перекладали В. І. Кальянов, Б. Л. Смирнов. «М.» вивчав і досліджував І. Франко, якому належать переклади укр. мовою її окремих частин — «Ману і потоп світу», «Сунд і Упасунд», «Сакунтала», «Смерть Гідімба», а також вільні переробки кількох легенд. Деякі уривки з «М.» переклав П. Г. *Ріттер*.

Видання: Рос. перекл.— Махабхарата.— Рамаяна. М., 1974; Три великих сказания древней Индии. М., 1978.

Літ.: Ильин Г. Ф. Старинное индийское сказание о героях древности «Махабхарата». М., 1958.

Ю. В. Покальчук.

МАХА́ЇВЩИНА — дрібнобурж., анархістська, ворожа марксизмові течія, представники якої пропагували зневажливе ставлення до інтелігенції, особливо до революційної, розпалювали ворожнечу між інтелігенцією і робітн. класом, прагнули відвернути робітників від теорії марксизму і революц. боротьби. Виникла в Росії в кін. 19 ст. Назву дістала за ім'ям її ідеолога польс. соціал-демократа В. К. Махайського (1867—1926), який пізніше скотився до *анархо-синдикалізму*. Окремі групи махаївців діяли 1901—07 в Бялистоці, Катеринославі, Одесі, Варшаві, Петербурзі та ін. містах. М. не користувалася популярністю серед робітників. Комуністична партія вела рішучу боротьбу проти М., окремих її проявів у роки соціалістичного будівництва.

МАХАЙРО́ДУС, махайрод, шаблезубий тигр (Machairodus) — вимерлий рід хижих ссавців родини *котячих*. Довж. тіла досягала 3 м. Мали великі сплющені кинджаловидної форми верхні ікла, якими проколювали і розрізали товсту шкіру та м'язи великих тварин (носорогів, *мастодонтів* та ін.). Жили М. в неогеновий період у Європі, Африці, Азії. Їх рештки знайдено, зокрема, в пізньоміоценових і пліоценових відкладах Одес. та ін. пд. областей України. Споріднені з М. форми жили у Пн. Америці.

МАХАЛАНО́БІС Прасанта Чандра (29.VI 1893, Калькутта — 27.VI 1972, там же) — індійський статистик, економіст, іноземний член АН СРСР (з 1958). Навчався в Калькуттському (1912) та Кембріджському (1915) університетах. У 20-х рр.— професор фізики в одному з коледжів Бенгалії. В 1931 очолив створений ним Інд. статистичний ін-т. З 1947 займався наук. розробкою вузлових проблем будівництва нац. економіки, брав активну участь у розробці п'ятирічних планів Індії. Виступав за проведення індустріалізації Індії на основі прискореного розвитку держ. сектора і централізації матеріальних ресурсів і коштів у руках д-ви поряд з розвитком дрібного підприємництва. Прихильник проведення агр. реформ і кооперування в с. г. Відіграв значну роль у розвитку екон. і наук. зв'язків Індії з СРСР.

МАХАМБЕ́Т УТЕМІ́СОВ (1804, місцевість Бекетай, тепер Урдинського р-ну Уральської обл. — 20.X 1846, місцевість Караой, тепер Махамбетського р-ну Гур'євської обл.) — казах. поет. Брав активну участь в сел. повстанні, очолюваному нар. героєм Ісатаєм Таймановим. Після його загибелі М. У. знову намагався підняти повстання. Убитий ханськими найманцями. Збереглося бл. 40 пісень і поем М. У., осн. тема яких — протест проти соціального і національного гніту, боротьба народу проти гнобителів.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. Алма-Ата, 1957.

Б. І. Іскаков.

МАХАРА́ДЗЕ Пилип Ієсійович [9 (21).III 1868, с. Шемокмеді, тепер Махарадзевського р-ну Груз. РСР — 10.XII 1941, Тбілісі] — учасник боротьби за владу Рад на Кавказі, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сім'ї священика. В революц. русі з 1891. В 1903 — член Кавказ. союзного к-ту РСДРП. Учасник революції 1905—07 на Кавказі. В 1911—13 вів революц. роботу в Донбасі. В 1917 — один з організаторів Тифліської Ради робітн. депутатів, член Кавказ. крайового к-ту РСДРП(б). У 1918 — на підпільній парт. роботі в Грузії. В 1921 — голова Ревкому Грузії, з 1922 — голова ЦВК Груз. РСР, 1929—30 —

голова РНК Грузії. З 1931 — голова ЦВК ЗРФСР та ЦВК Груз. РСР; з 1938 — голова Президії Верховної Ради Груз. РСР і заст. голови Президії Верховної Ради СРСР. На XV з'їзді ВКП(б) обирався членом ЦКК. Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора ЗРФСР.

МАХАРА́ШТРА — штат на Зх. Індії. Пл. 308 тис. км². Нас. 55,2 млн. чол. (1975). Адм. ц.— м. *Бомбей*. Узбережну частину території займає вузька низовина (Конканський берег), далі простягаються невисокі хребти Зх. Гатів. Сх. частина М. розташована в межах плоскогір'я *Декан*. На схилах гір поширені вічнозелені тропічні ліси. За розвитком пром-сті М. займає одне з провідних місць в Індії, проте основою економіки є с. г. Вирощують гол. чин. зернові культури — джовар, пшеницю, рис; з технічних — бавовник (за збором — 1-е місце в країні), арахіс, льон, цукр. тростину. Добувають марганцеву руду та вугілля. Провідна галузь пром-сті — бавовняна. Розвинуті також виробн. шовку (у т. ч. штучного), вовняних тканин. Підприємства маш.-буд., хім. (барвники, штучне волокно, фарм. засоби), нафтохім., харчосмакової (цукр., маслобойної, борошномельної) пром-сті. Гол. пром. центр — Бомбей. Поблизу Бомбею, у Тромбеї,— перший в країні атомний реактор. У Тарапурі працює перша в Індії АЕС.

МАХАЧКАЛА́ (до 1922 — Петровськ-Порт) — столиця Дагестанської АРСР. Розташована у передгір'ях Великого Кавказу. Порт на зх. узбережжі Каспійського м. Залізнична станція, аеропорт. 261 тис. ж. (1980). Поділяється на 2 міські райони. Засн. 1844 як військ. укріплення Петровське, 1857 перейменоване на місто Петровськ-Порт. С.-д. орг-ції виникли 1904. Робітники міста брали участь у революції 1905—07. Рад. владу встановлено 1 (14).XII 1917. З 1923 — столиця Даг. АРСР. Місто перейменовано на честь революц. діяча Дагестану Махача Дахадаєва. В місті — підприємства маш.-буд., металообр. (виробн. генераторів, електрозварювального устаткування, обладнання для хім. і харч. галузей), хім., легкої та харч. (рибна, консервна, винобробна) пром-сті. Виробн. буд. матеріалів. Поблизу М.— видобування нафти. Нафтопроводи: М.— Грозний, Ізбербаш — М.; газопровід М.— Дербент.

У М.— *Дагестанський філіал АН СРСР*, *Дагестанський університет* імені В. І. Леніна, політех., с.-г., мед., пед. ін-ти, 9 серед. спец. навч. закладів. Театри: Кумицький муз.-драм., Рос. драм., ляльок, філармонія. Музеї: краєзнавчий та образотворчих мистецтв.

МАХАЯ́НА (санскр.— велика колісниця, широкий шлях спасіння) — один з двох (поряд з *хінаяною*) гол. напрямів *буддизму*, що оформився в самостійну течію протягом 1—2 ст. н. е. В М. проголошується можливість «спасіння» поряд з чернецями й мирян, віруючі закликаються до *місіонерства*. Для М. характерні культи багатьох *будд* і численних бодісатв — втілень богів, поняття *нірвани* ототожнюється з раєм. Осн. філос. школи М.— *йогачара*, мадх'яміка. З М. пов'язаний розвиток тантристських вчень йоги (див. *Тантризм*). М. поширена в *Китаї*, *Японії*, *Тібеті*, *Кореї*, певною мірою в *Монголії* та ін. країнах Азії. Скрізь має нац. риси.

МАХДЖУ́Б Абд аль-Халік (Абдель Халек) Махджуб Осман (23. IX 1927, Омдурман — 28.VII 1971, Хартум) — діяч комуністичного руху Судану. В 1946 вступив до Каїрського ун-ту. Брав участь у комуністичному і нац.-визвольному русі Єгипту. Після повернення на батьківщину взяв участь у діяльності Суданської КП (СКП). З 1949 — ген. секретар ЦК СКП. В 1958 — ген. секретар легальної прогрес. партії Антиімперіалістичний фронт (ств. 1953). В 1968—69 — депутат Установчих зборів. Не раз зазнавав переслідувань і арештів. Звинувачений у причетності до спроби групи лівих офіцерів здійснити 1971 держ. переворот і за вироком військ. трибуналу страчений. Автор праць з питань комуністичного і нац.-визвольного руху в країнах Африки.

МАХЕ́НДРА БІР БІКРА́М ШАХ ДЕ́ВА (11.VI 1920, Катманду — 31.I 1972, там же) — король Непалу 1955—72. Покінчив з віковою ізоляцією Непалу від зовн. світу. В 1960 розпустив парламент і уряд. За його правління 1962 прийнято нову конституцію, яка закріпила т. з. панчаятську систему (див. *Непал*). Країна за правління М. проводила політику неприєднання до військ. блоків. У 1958 М. відвідав СРСР з держ. візитом.

МАХІ́ЗМ — у вузькому розумінні — філос. концепція австр. фізика і філософа Е. *Маха*. У широкому розумінні — суб'єктивно-ідеалістичний напрям у філософії й методології науки поч. 20 ст., який розробляли в своїх працях Е. Мах, Р. *Авенаріус* та ін. Те саме, що й *емпіріокритицизм*.

МАХМУ́Д II (Mahmut II ; 20.VII 1784 — 1.VII 1839, Стамбул) — султан *Османської імперії* 1808—39. Провів ряд реформ, спрямованих на подолання феод. роздробленості, створення централізованого держ. і адм. апарату (ліквідував корпус яничарів, створив регулярну армію, знищив військ.-ленну систему та ін.). Проте ці реформи не усунули корінних причин занепаду імперії. Піднесення антитур. нац.-визвольного руху на Балканах і рос.-тур. війна 1828—29 привели до незалежності Греції, автономії Сербії, Молдови і Валахії. За М. II посилилася залежність імперії від європ. держав.

Махачкала. Панорама частини міста.

МАХНЄ́НКО Володимир Іванович (н. 27.X 1931, Черкаси) — укр. рад. вчений у галузі зварювання металів і спеціальної металургії, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1977. Закінчив (1955) Одеський ін-т інженерів мор. флоту (1960—64 викладав у ньому), працював (до 1960) на судноремонтному з-ді в Архангельську. З 1964 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. дослідження стосуються фіз. явищ у металах при зварюванні і в процесах спец. металургії, проблем виникнення зварювальних напружень і деформацій, їхнього впливу на несучу здатність елементів зварних конструкцій тощо.

МАХНО́ Нестор Іванович (1889—1934) — ватажок контрреволюційних анархістсько-куркульських банд на Україні 1918—21. Тричі укладав угоду про спільні дії з рад. командуванням і тричі зраджував. Після розгрому *махновщини* 1921 втік за кордон, де продовжував антирад. діяльність.

МАХНО́ВЩИНА — антирадянський анархо-куркульсько-селянський рух на Україні 1918—21, очолюваний Н. І. *Махном*, різновид дрібнобуржуазної контрреволюції. Виник навесні 1918 в Таврії та на Катеринославщині. Далі поширився на значній частині України. Соціальною базою М. було куркульство, заможне селянство, декласовані елементи. Іноді, коли Махно лавірував і заявляв про визнання Рад. влади, його підтримували відносно широкі верстви селянства. Центром М. було с. Гуляйполе (тепер місто, адм. центр Гуляйпільського р-ну Запоріз. обл.). На початку лютого 1919, коли рад. війська підійшли до району дій М., рад. командування в умовах гострої нестачі бойових сил визнало за можливе використати для боротьби проти денікінців загони махновців (6 тис. чол.). Їх було об'єднано в бригаду під командуванням Махна, що ввійшла до складу Задніпровської д-зії. В штабі і командному складі бригади переважали ватажки анархістів і лівих есерів, які перешкоджали перетворенню своїх загонів на регулярні частини Червоної Армії. Куркульсько-анархістська агітація супроводилась терором проти комуністів. Махно практично саботував накази рад. командування. В травні 1919, під час наступу денікінців, бригада Махна самовільно залишила фронт і почала відкриту боротьбу проти Рад. влади. 8.VI 1919 Рад. влада оголосила ватажків М. поза законом. Махновські банди громили місц. Ради, нападали на частини Червоної Армії. Після загарбання України денікінцями Махно у вересні 1919 вів проти них бойові дії. На той час «армія» Махна налічувала 30—50 тис. чол. Після визволення рад. військами більшої частини України від денікінців чимало махновців перейшло на бік Червоної Армії. В січні 1920 рад. командування запропонувало Махнові направити його частини на зх. фронт проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Махно відмовився виконати наказ і відновив боротьбу проти Рад. влади. В кін.

Махорка сорту Хмелівка 125-с.

П. С. Махота.

Махтумкулі.

Л. В. Мацієвська.

І. К. Мацуревич.

вересня, коли врангелівці захопили Пн. Таврію, Махно погодився взяти участь у збройній боротьбі проти *врангелівщини*. Але після розгрому Врангеля він продовжував боротьбу проти Рад. влади. В грудні 1920 рад. війська розбили гол. сили М. Влітку 1921 М. було повністю розгромлено. Вирішальну роль у відході селян від М. і в її остаточній поразці відіграла ленінська зем. і нац. політика Комуністичної партії.

Літ.: Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. Повне зібрання творів, т. 41; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2—3. К., 1968—70; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977.

МАХОВИ́К, махове колесо — сталеве або чавунне колесо з масивним ободом. Встановлюється на ведучих валах поршневих двигунів, компресорів, насосів та ін. машин, щоб забезпечити рівномірність обертання вала. М. акумулює (нагромаджує) *кінетичну енергію* в період прискорення руху і віддає її при сповільненні. В поршневих двигунах М., крім того, дає змогу поршню долати крайні положення (*мертві точки*). В інерційних двигунах нагромаджена маховиком енергія використовується для привода машини (див. *Жиробус*).

МАХО́РІН Костянтин Єпіфанович (н. 13.VIII 1928, Дніпропетровськ) — укр. рад. вчений у галузі газотехніки і переробки палива, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1955. Закінчив (1950) Дніпроп. металург. ін-т, працював на металург. з-ді в Дніпропетровську. З 1950 — в Ін-ті газу АН УРСР (1961—77 — заст. директора). Осн. праці — з моделювання процесів переробки палива і газу, високотемпературної термохім. обробки дрібнозернистих матеріалів у газовому шарі, хім. переробки вуглеводневих газів і вуглецевих матеріалів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медаллю.

МАХО́РКА (Nicotiana rustica) — однорічна рослина роду *тютюн* родини пасльонових. Стебло пряме, округле або ребристе, розгалужене, заввишки 40—120 см. Листки овальні, округло-серцевидні, зморшкуваті, по 10—20 на одній рослині; містять 2—5% і більше *нікотину*, багато органіч. к-т (лимонної, яблучної та ін.). Квітки двостатеві, жовто-зелені або кремові, зібрані у волоть. Плід — коробочка. Походить М. з Пд. Америки. Вирощують її як тех. культуру в СРСР (у т. ч. на Україні), Польщі, Угорщині, Алжірі, Тунісі, Індії та ін. З М. виготовляють курильний і нюхальний тютюн, препарати для боротьби з шкідниками с.-г. культур і тварин, добувають нікотин. На Україні районовані (1981) сорти: Високорослa зелена 317, Малопасинкова 2, Малопасинковий Пехлець 4, Малопасинкова 10, Хмелівка 125-с. Іл. с. 413.

МАХО́ТА Петро Семенович (н. 15.XII 1920, с. Привільне, тепер Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.) — новатор у металургійній промисловості, сталевар, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1943. З 1946 працював на Дніпропетровському металург. з-ді ім. Г. І. Петровського підручним сталевара, сталеваром, з 1973 — пом. майстра мартенівського цеху. Одним з перших на з-ді застосував метод швидкісного сталеваріння. На XXI і XXII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 5—6-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, медалями. *В. М. Чернов.*

МАХРО́ВА ТКАНИ́НА, петельна тканина — лляна або бавовняна тканина, що її поверхня вкрита з одного чи двох боків ворсом з петель, утворених нитками *основи*. М'яка, добре вбирає вологу. З М. т. виготовляють рушники, купальні простирадла, халати тощо.

МАХРО́ВІСТЬ КВІ́ТКИ — значне збільшення кількості пелюсток у квітці. М. є наслідком перетворення *тичинок* (напр., у троянд) або *маточок* (напр., у конюшини) на пелюстки чи (рідше) — розщеплення кожної пелюстки (напр., у фуксії) або тичинки (напр., у деяких гвоздичних) на кілька, утворення додаткових пелюсток у проміжках між звичайними пелюстками й тичинками (напр., у тюльпанів). Розрізняють неповну та повну М. к.; в разі останньої всі маточки й тичинки перетворюються на пелюстки. У складноцвітих М. к. є наслідком перетворення трубчастих квіток на язичкові (напр., у айстр). Сорти і форми рослин з повними, або махровими, квітками у квітництві штучно створюють шляхом *гібридизації* або зміни умов вирощування. Повну чи часткову М. к. можуть спричинити також деякі хвороби і шкідники.

МАХТУМКУЛІ́ (псевд.— Фрагі; 1733, с. Хаджіговшан, тепер Кара-Калинського р-ну Красноводської обл. Туркм. РСР — 1793, там же) — туркм. поет, родоначальник туркм. л-ри. До нас дійшло понад 10 тис. рядків поезій М. У віршах «От часи», «Шукає», «У багатьох життя» висловив протест знедолених мас проти феод.-байського гноблення та експлуатації. Писав патріотичні твори («Наставляння», «Нашестя», «Заклик»), вірші про кохання («Прийди на побачення», «Закоханій», «Володарка» та ін.), поезії про звичаї, взаємовідносини людей («Мечем і словом», «Не вічний ти» та ін.). Твори М. поширювалися у списках та усній передачі співців. Вперше опубліковані 1842. Укр. мовою вірші поета перекладали П. Тичина, В. Сосюра, М. Рильський, Л. Первомайський, В. Бичко. Образ М. змальовано у творах Я. Шпорти — «Слово про Махтум-Кулі», «Кеміне сміється».

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1960; Избранная лирика. Ташкент, 1977. *А. Улуєбердиєв.*

МАХФУ́З Нагіб (н. 24.XII 1911, Каїр) — єгип. письменник. Наприкін. 30-х рр. виступив з істор. романами, в 40-х рр. написав реалістичні романи з життя дрібної каїр. буржуазії «Новий Каїр» (1945), «Хан аль-Халілі» (1946), «Провулок Мідакк» (1947), «Початок і кінець» (1949). У 1956—57 видано трилогію «Бейн ал-Каср-ейн», «Каср аш-Шаук» та «Ас Суккарія». Оповідання й повіст 60-х рр. та романи «Базікання на Нілом» (1966), «Пансіон Мірамар (1967) — про політ. події в Єгипт та араб. світі. Автор романі «Дзеркала» (1972), «Аль-Карнак (1974), зб. новел «Оповіді нашог кварталу» (1975), п'єс.

Тв.: Рос. перекл.— Вор и собаки М., 1965; Осенние перепела. М. 1965; Зеркала. М., 1979.

Літ.: Коцарев Н. К. Нагиб Махфуз В кн.: Писатели Египта. М., 1975

Ю. М. Кочубей

МА́ЦАЛЬЦЯ — рухливі вирост тіла ряду безхребетних тварин. Т саме, що й *щупальця*.

МАЦЄ́Й з Мехова (Матвій з Ме хова; Maciej z Miechowa; справж ім'я — Мацей Карпіго; 1457, Ме хув, тепер місто Краківськог воєводства ПНР — 8.IX 1523, Кра ків) — польс. історик і географ З 1485 — професор, 1501—19 – ректор Краківського ун-ту. Ав тор праць «Трактат про дві Сар матії» (1517) та «Польська хроні ка» (1519). Праці М., особлив «Трактат», містять цінні відомост з історії, географії та етнографі Росії, України, Білорусії, Криму Поволжя, Уралу. В 16 ст. «Трак тат» був одним з головних дже рел вивчення Росії в Західні Європі.

МАЦЕЙО́ВСЬКИЙ (Maciejows ki) Вацлав Олександр (1793 – 9.II 1883, Варшава) — польс історик культури, права і літера тури. В 1818—31 — професор Вар шавського ун-ту. Гол. істор. праці «Історія слов'янського законодав ства» (т. 1—4, 1832—35), «Польщ і Русь до першої половини 17 ст... (т. 1—4, 1842), «Первісна історі Польщі і Литви» (1846). У свої творах на основі порівняльно-істор методу проводив ідею єдності сло в'ян. Досліджуючи звичаєве пра во українського і російського народів, М. довів подібніст його розвитку.

МАЦЕРА́ЦІЯ (лат. maceratio – вимочування, розмочування) – процес роз'єднання клітин у рос линних і тваринних тканинах Відбувається внаслідок руйну вання *міжклітинної речовини* яка скріплює клітини. М. у рос лин буває, напр., при достиган й зберіганні соковитих плодів, тваринних організмів — при три валому перебуванні тканин у воді М. використовують для виготовлен ня анатомічних і гістологічних пре паратів (при цьому застосовуют воду, розчини лугів, кислот тощо) а також при обробці волокнисти рослин (вимочування льону й коно пель тощо).

МАЦЕ́СТА — бальнеологічний ку рорт на Чорноморському узбереж жі Кавказу, що входить до склад курортного р-ну *Сочі*.

МАЦІЄ́ВИЧ Лев Макарови [1 (13).I 1877, Олександрівка, те пер смт Кіровоградської обл.– 24.IX (7.X) 1910, Петербург] – вітчизняний корабельний інжене і льотчик. Закінчив (1901) Харків технологічний ін-т, брав участь буд-ві (в Севастополі) броненосц «Іоанн Златоуст». Після закін чення (1906) Миколаїв. мор. ака демії працював у Морському тех комітеті (Петербург). Розроби кілька проектів підводних човнів

протимінних загороджень. Закінчив (1910) курси пілотів. Працював над питаннями теорії і практики авіації. Створив (1909) проект гідролітака. Загинув під час польоту.

МАЦІЄ́ВСЬКА Лідія Володимирівна [прізв. за чоловіком — Моренець; 8 (20).XII 1889, с. Кашперівка, тепер Тетіївського р-ну Київ. обл. — 24.XII 1955, Одеса] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1945. Виховувалася в родині М. Л. *Кропивницького*. В 1908—18 грала в укр. трупі Одес. т-ва тверезості, 1918—25 — в Одес. пересувному театрі ім. Т. Шевченка. М.— одна з фундаторів Одес. театру держдрами (з 1927 — Укр. драм. театр ім. Жовтневої революції), де працювала (з перервою) 1925—55. Ролі: Устя («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Ганна («Безталанна» Карпенка-Карого), Лимериха («Лимерівна» Мирного), Ковшик («Калиновий гай» Корнійчука), Олена Петрич («Любов на світанні» Галана), Улита («Ліс» О. Островського), Дунька («Любов Ярова» Треньова), Марселіна («Весілля Фігаро» Бомарше) та ін. В 1935—52 викладала в Одес. театр. училищі та Харків. театр. інституті. *Є. С. Хлібцевич.*

МАЦКО́В Федір Пилипович [9 (21).II 1897, м. Острогозьк Воронезької губ., тепер Воронезької обл. РРФСР — 3.II 1977, Харків] — укр. рад. фізіолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Закінчив Харків. с.-г. ін-т (1922). З 1934 — професор цього ж ін-ту, 1928—35 — співробітник Харків. ін-ту прикладної ботаніки (пізніше — Н.-д. ін-т рослинництва), 1949—57 — Ін-ту генетики і селекції АН УРСР, 1957—61 — Укр. н.-д. ін-ту рослинництва, селекції і генетики у Харкові. Праці М. присвячені питанням фізіології розвитку і мінерального живлення с.-г. рослин (зокрема, позакореневого живлення), вивченню явищ *фотоперіодизму, гібридизації* тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МАЦКЯ́ВІЧЮС (Мацкевич) Антанас [2 (14).VI 1828, с. Моркяй, тепер Кельмеського р-ну Лит. РСР — 16 (28).XII 1863, Каунас] — революц. демократ, один з керівників селянського повстання 1863 в Литві (див. *Польське повстання 1863—64*). З дворян. Навчався у Київ. ун-ті. Закінчив Київ. духовну семінарію (1853). Виступав за об'єднання визв. боротьби лит., польс. і білорус. народів, за ліквідацію кріпацтва, передачу всієї землі селянам. У лютому 1863 очолив сел. повстанський загін, який згодом діяв в об'єднаній повстанській армії під командуванням З. *Сераковського*. Після загибелі Сераковського М. керував повстанськими загонами в усій Ковенській губ. 5 (17).XII 1863 царські війська схопили М. Згодом був страчений.

МАЦО́Н Юлій Іванович [1817, Рига — 20.XII 1885 (1.I 1886), Київ] — вітчизняний патолог і терапевт. Закінчив мед. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту (1843). В 1854—75 — професор мед. ф-ту Київ. ун-ту. Праці М. присвячені вивченню захворювань нирок та печінки, дослідженню змін мікроскопічної будови тканин при запаленні, питанням клінічної діагностики. В 1871—81 — голова *Товариства київських лікарів*. Брав участь в організації та будівництві першої в Києві міської Олександрівської лікарні (тепер ім. Жовтневої Революції) і був її першим директором (1875—85).

МАЦУ́ЄВ Микола Іванович [4 (16). II 1894, с. Блистова, тепер Менського р-ну Черніг. обл.— 25.VIII 1975, Москва] — рос. рад. бібліограф, літературознавець. У 1917 закінчив Петрогр. ун-т. З 1917 займався культмасовою і бібліотечною роботою на Україні, з 1923 — бібліографічною і літературознавчою в Москві. Друкуватися почав 1926. Автор багатотомних бібліографічних покажчиків «Художня література російська і перекладна» та «Радянська художня література і критика», що охоплюють видання в СРСР рос. мовою дожовтн. (рос. і народів СРСР) та зарубіж. л-ри (1917—53), а також твори рад. письменників і критику (1917—65). В покажчиках відображено і укр. л-ру в рос. перекладах і критиці. М.— автор праць з книгознавства і бібліографознавства.

Н. Ф. Королевич.

МАЦУ́КА Геннадій Харлампович (н. 5.IX 1930, с. Приморське Донецької обл.) — укр. рад. біохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1955. Закінчив Київ. вет. ін-т (1955). Працював вет. лікарем (1955—59), наук. співробітником (1962—65), зав. відділом (1966—73) Ін-ту біохімії АН УРСР. З 1973 — зав. відділом і директор Ін-ту молекулярної біології і генетики АН УРСР. Праці М. присвячені вивченню структури і функції транспортних *рибонуклеїнових кислот* (тРНК) і аміноацил-тРНК-синтетаз тварин; відкрив явище *адаптації* цих сполук в умовах синтезу білка і вивчив неактивні тРНК в тканинах тварин та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Премія ім. О. В. Палладіна АН УРСР, 1979.

«МАЦУКА́ВА СПРА́ВА» — антикомуністична провокація, організована япон. реакцією 1949—50 проти активістів профспілок держ. залізниць. Приводом стала аварія поїзда біля ст. Мацукава, що відбулася через несправність колії. Япон. влада безпідставно обвинуватила в аварії членів компартії та профспілок залізниць. 5 залізничників з 20, притягнених до суду, 1950 було засуджено до страти (під тиском громадськості Верх. суд 1959 скасував вирок). У 1963, після 14 років боротьби демократичних сил, обвинувачені були визнані невинними.

МАЦУРЕ́ВИЧ Іполит Купріянович (січень 1882, с-ще Глуськ, тепер Могильовської обл.— 22.VII 1939) — укр. рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1939). У 1907 закінчив Київ. університет, в якому і працював. Наукові праці присвячені дослідженням в галузі органічного синтезу, зокрема синтезу бетаоксикислот, спиртів за реакцією Гріньяра, сірчистих похідних 1, 2,4-триазолу тощо. Важливими є праці М., що стосуються семікарбазидів ненасичених кетонів. Вивчав також склад смол вітчизняних каучуконосів.

МАЦУ́ЯМА — місто в Японії, адм. ц. префектури Ехіме. Розташована на Пн. Зх. о. Сікоку. Вузол автомоб. шляхів, залізнич. станція. 367,3 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування (виробн. двигунів, с.-г. машин), нафтохімічна, текстильна (зокрема бавовняна) промисловість. Кустарні промисли (тканини, гончарні вироби, папір).

МАЧАВАРІА́НІ Олексій Давидович [н. 10 (23). IX 1913, Горі] — груз. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1958). В 1936 закінчив Тбіліську консерваторію (з 1939 — її викладач, з 1963 — професор). Твори: опери — «Мати й син» (1945), «Гамлет» (1974); балети — «Отелло» (1957), «Витязь у тигровій шкурі» (1974); муз. комедія «Клоп», 1979; симфонії (1947, 1973), ораторія «День моєї Батьківщини» (1952), концерт для скрипки з оркестром (1950), «П'ять монологів» для баритона і симф. оркестру на вірші Важа Пшавели (1968) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1951.

О. Д. Мачаваріані.

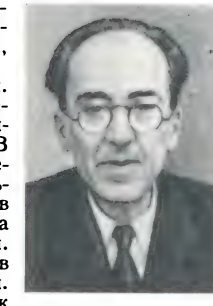

А. Мачадо-і-Руїс.

МАЧА́ДО (Machado) Густаво (н. 19.VII 1898, Каракас) — діяч венесуельського і міжнар. комуністичного руху. Н. в бурж. сім'ї. В 1919—36, 1937—42 внаслідок переслідувань за революц. діяльність — в еміграції. Закінчив юрид. ф-т Сорбонни. З 1923 — на Кубі, брав участь у комуністич. русі. В 1926—29 — в Мексиці, був ген. секретарем Антиімперіалістич. ліги Америки (ств. 1924). Учасник нац.-визвольної боротьби нікарагуанського народу під керівництвом А. *Сандіно* (1928—29). В 1931 в Парижі вступив до Компартії Венесуели (КПВ). З 1936 — член ЦК КПВ. У 1945 обраний деп. Установчих зборів Венесуели, 1947—48, 1958—63 та з 1968 — деп. парламенту. З 1946 — член Політбюро ЦК КПВ. Один із засновників (1948) ЦО КПВ — газ. «Трібуна популар» («Народна трибуна»), її гол. редактор. У 1958—70 — нац. секретар ЦК КПВ. З січня 1971 — голова КПВ. Не раз зазнавав арештів і ув'язнення. Нагороджений орденом Дружби народів.

МАЧА́ДО-І-РУЇС (Machado y Ruiz) Антоніо (26.V 1875, Севілья — 21.II 1939, Колліур, Франція) — ісп. поет, член Королівської академії (з 1927). У зб. «Поля Кастилії» (1912) звучать соціальні мотиви. Віршовані п'єси «Дон Хуан де Маньяра» (1927), «Хуліанільйо Валькарсель» (1928) створив разом з братом Мануелем. В роки нац.-революц. війни 1936—39 закликав до боротьби проти фашизму. Нобелівська премія, 1956.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1961, № 5; «Всесвіт», 1975, № 9; Рос. перекл.— Избранная лирика. М., 1969; Избранное. М., 1975. *Літ.:* Григорьев В. П. Антонио Мачадо. М., 1971.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

2

Махровість квітки: *1* — повна квітка чайно-гібридної троянди; *2* — поступове перетворення тичинки на пелюстку троянди.

П. М. Машеров.

Г. О. Мачтет.

С. М. Машел.

МАЧЕ́ТЕ (ісп. machete) — довгий (50 см) ніж для зрубування цукрової тростини. За допомогою М. прорубували шлях у заростях чагарника. Кубинські повстанці використовували М. як холодну зброю проти ісп. колонізаторів у визвольних війнах останньої чверті 19 ст.

МАЧТЕ́Т Григорій Олександрович [3 (15). IX 1852, Луцьк — 14 (27). VIII 1901, Ялта] — рос. письменник. У 1870—72 вчителював на Волині, зблизився з М. Старицьким. Брав участь в народницькому революц. русі. Був на засланні (до 1885). Після заслання жив на Кавказі, в Одесі, 1896—1900 — у Житомирі, Києві. Зустрічався з М. Коцюбинським, Лесею Українкою. Друкувався з 1873. Писав дорожні нариси (зб. «По білому світу», опубл. 1889). У творах із сибір. життя («Ми перемогли», «Друга правда», обидва — 1884; «Блудний син», 1887, та ін.) показав ненависть народу до гнобителів. Деякі твори М. написані на укр. матеріалі (роман «І один у полі воїн», 1886). Роман «На зорі» (1892—93), оповідання «Новий лікар» (1900) — про революціонерів-народників. Автор революц. пісні «Последнее прости» («Замучен тяжёлой неволей», укр. перекл.— «В неволі скатований люто», 1876).

Тв.: Избранное. М., 1958; Укр. переклад.— Заклятий Козак. Полтава, 1913; ... І один у полі воїн. К., 1929.

МА́ЧУ-ПІ́КЧУ — фортеця і святилище *інків* у Давньому Перу. Руїни фортеці біля підніжжя г. Мачу-Пікчу за 75 км на Пн. Зх. від м. *Куско* відкрито і досліджено 1911—15. За переказом, фортецю збудовано за часів інка Пачакутеке (1438—71), але, можливо, що вона виникла ще в доінкський час. Після загарбання Перу іспанцями була останнім оплотом інків (до 1572). Збереглися залишки палацу, храмів, «обсерваторії», жител знаті, будинків общинників, висічені в скелях сходи і тераси.

МА́ЧУХІВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ І МОГИ́ЛЬНИК — археологічні пам'ятки 6—5 ст. до н. е. біля с. Мачухів Полтавського р-ну Полтав. обл. Досліджувалися 1923—25, 1929 і 1946. На поселенні було розкопано *зольники*, де знайдено уламки ліпного посуду, знаряддя праці, кістки свійських тварин. Поховання, досліджені на могильнику, були в могильних ямах, часто з дерев'яним склепом, або на рівні грунту без ям. У похованнях знайдено глиняний посуд, зброю і кінські вуздечки скіфського типу. Поселення і могильник належали осілому землеробському населенню, яке жило в бас. Ворскли за скіфського часу.

МАШ, квасоля золотиста (Phaseolusaureus) — однорічна рослина роду *квасоля* родини бобових. Стебло прямостояче, шорстковолосисте, 50—100 см заввишки. Листки чергові, трійчасті. Квітки в китицях, жовті. В культурі поширена в Китаї, Індії та ін. країнах, в СРСР — переважно в Серед. Азії та на Далекому Сході. Вирощують як харчову й кормову рослину.

МАША́ДУ Д'А́СІС (Machado de Assis) Жоакін Марія (21.VI 1839, Ріо-де-Жанейро — 29.IX 1908, там же) — браз. письменник. Засновник Браз. академії л-ри (1896), перший її президент. Твори першого періоду мають романтичне спрямування. Виступив як зачинатель критичного реалізму в браз. л-рі. Визнання здобув романом «Посмертні записки Браз Кубаса» (1881). Таврував антигуманність бурж. суспільних відносин, проте твори часто сповнені гіркоти, зневіри в майбутнє людини й людства. Автор романів «Кінкас Борба» (1891), «Дон Касмурро» (1899), збірок коротких новел «Історії без дати» (1884), «Окремі сторінки» (1899), «Реліквії старого будинку» (1906). Статті М. д'А. спрямовані на захист самобутності браз. л-ри. *Ю. В. Покальчук.*

МАШЕ́Л (Machel; Машел Самора Мойзес; н. 29.IX 1933) — політ. діяч Мозамбіку. З 1962 — член Фронту визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО). З 1964 очолював бойові загони ФРЕЛІМО у боротьбі проти португ. колонізаторів. З 1966 — член ЦК ФРЕЛІМО і секретар департаменту оборони ЦК. З 1970 — голова ФРЕЛІМО. Після проголошення незалежності Мозамбіку (1975) — президент країни. М.— голова Нар. асамблеї, глава уряду, головнокоманд. збройними силами Мозамбіку. Нагороджений орденом Дружби народів. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1975—76.

МАШЕ́РОВ Петро Миронович (26.II 1918, с. Ширки, тепер Сінненського р-ну Вітеб. обл.— 4.X 1980, Мінськ) — рад. держ. і партійний діяч, Герой Рад. Союзу (1944), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї селянина. В 1939 закінчив Вітебський пед. ін-т ім. С. М. Кірова; працював учителем у Россонській серед. школі. З поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 один з керівників партизан. руху, зокрема з квітня 1942 — командир партизан. загону ім. Щорса, з березня 1943 — комісар партизан. бригади ім. Рокоссовського, з листопада 1943 — перший секретар Вілейського підпільного обкому ЛКСМ Білорусії. В 1944—46 — перший секретар Молодечненського обкому комсомолу, 1946—54 — секретар, потім перший секретар ЦК ЛКСМ Білорусії. В 1954—55 — другий секретар Мінського обкому, 1955—59 — перший секретар Брестського обкому партії. В 1959—62 — секретар, 1962—65 — другий, з березня 1965 — перший секретар ЦК Компартії Білорусії. З 1961 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1964 — член ЦК КПРС. З квітня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—5-го і 7—10-го скликань; з 1966 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагород. 6 орденами Леніна, ін. орденами та медалями.

Руїни фортеці **Мачу-Пікчу.**

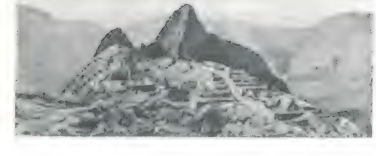

МАШИКУЛІ́ (франц. mâchicoulis) — навісні бійниці, розташовані у верхніх частинах стін та веж середньовічних укріплень. М. використовували як елемент архіт. декору після втрати їх оборонного значення.

МАШИ́Н І МЕХАНІ́ЗМІВ ТЕО́РІЯ — наука про загальні методи дослідження і проектування *машин* і *механізмів*. Грунтується на законах механіки твердого і деформівного тіла, гідромеханіки, газодинаміки, електротехніки і електроніки. В М. і м. т. розрізняють нерозривно пов'язані між собою теорію машин і теорію механізмів. У теорії машин вивчають методи дослідження і проектування, що є спільними для машин різних галузей техніки. В теорії механізмів досліджують переважно властивості, спільні для всіх (або певних груп) механізмів незалежно від призначення машини, приладу або апарата. До М. і м. т. належать *динаміка машин і механізмів, кінематика механізмів, кінетостатика механізмів* і *синтез механізмів*. Особлива увага приділяється синтезу систем керування машинами-автоматами (див. *Автомат*), пов'язаному зі створенням систем програмного керування (див. *Програмне планування і керування*). Розроблено *адаптивні системи* програмного керування і самоналагоджувані системи, в яких програма автоматично коректується залежно від зміни процесу. Набули розвитку методи оптимального синтезу механізмів, що дають змогу виготовляти найекономічніші і найпродуктивніші машини, а також методи проектування промисл. *роботів*. У галузі М. і м. т. відомі праці І. І. *Артоболевського*, М. Г. *Брусвича*, М. І. Левітського, О. П. Малишева, Л. В. Петрокаса, Дж. Бенафіта (США), нім. вченого Л. Бурместера. Проблеми М. і м. т. досліджують в Ін-ті машинознавства АН СРСР (Москва), *Механіки інституті* АН УРСР тощо. М. і м. т. разом з опором матеріалів, деталями машин, теорією пружності і технологією металів становить основу *машинознавства*.

Літ.: Кожевников С. Н. Динамика машин с упругими звеньями. К., 1961; Артоболевский И. И. Теория механизмов и машин. М., 1975; Левитская О. Н., Левитский Н. И. Курс теории механизмов и машин. М., 1978. *С. М. Кожевников.*

МАШИ́НА (франц. machine, від лат. machina — знаряддя, пристрій) — механізм або поєднання механізмів для перетворення енергії одного виду руху на інший, для перетворення матеріалів чи інформації; найбільш важливий речовий елемент *продуктивних сил*, матеріальна основа великого машинного *виробництва*. Запровадження М., використання і наслідки застосування її відображають ті *виробничі відносини*, в яких вона функціонує. М. водночас є знаряддям праці і продуктом праці. Виникнення і застосування М. історично пов'язані з періодом утвердження капіталістич. виробн. відносин.

Соціально-екон. наслідки застосування М. за капіталізму і соціалізму протилежні. За капіталізму М. стала засобом посилення експлуатації робітників, одержання капіталістами *додаткової вартості*, призвела до створення армії безробітних (див. *Безробіття*). За соціалізму застосування М. є матеріальною основою зміни змісту і характеру праці, зближення і розвитку її рівнів у всіх галузях нар. г-ва, підвищення *продуктивності праці* й досягнення на цій основі вищої *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, перетворення праці на першу життєву потребу.

М. складається з виконавчого механізму (робоча М.), рушійного механізму, передавальної і контрольно-керуючої частин. Розрізняють М. енергетичні, робочі та інформаційні. Енергетичні М. призначені для перетворення всякого виду енергії на механічну (водяні, вітрові, парові, електр. двигуни, газотурбіни, двигуни внутр. згоряння, електрогенератори тощо). Робочі М. змінюють стан, властивості та просторове положення матеріалів. Ці М. поділяють на технологічні (метало- й деревообробні, текстильні, с.-г., буд., поліграфічні та ін.) і транспортні (залізничні, автодорожні, повітряні, підйомні та ін.). Для перетворення енергії, матеріалів та ін. без безпосередньої участі людини служать машини-автомати, *автоматичні лінії* та автоматизовані підприємства. Інформаційні М. застосовують для перетворення інформації, тобто її уніфікації і стандартизації, організації передавання й обробки, обґрунтування структури й складу тех. засобів обробки тощо (див. *Кібернетика*). Створення комплексів машин, широкий розвиток на цій основі автом., інформаційного і кібернетичного устаткування — один з елементів *науково-технічної революції*.

Б. М. Орловський.

МАШИ́ННИЙ ПЕРЕ́КЛАД, автоматичний переклад — переклад текстів з однієї природної мови на іншу за допомогою *цифрових обчислювальних машин;* галузь наукових досліджень, пов'язаних зі створенням систем М. п. в зазначеному вище розумінні, де М. п. стикається з такими напрямами, як *програмування* для ЦОМ, *математична лінгвістика, лінгвістика прикладна*. Процес М. п. звичайно розпадається на аналіз, що зводиться до побудови для перекладуваного тексту його структурного відображення (на морфологічному, синтаксичному чи семантичному рівні), перетворення відображення перекладуваного тексту у відображення тексту, на який перекладають, і синтез за цим відображенням у мові, на яку текст перекладається. Людина-редактор у процесі М. п. взаємодіє з ЦОМ різними способами: шляхом наступного редагування (постредагування), інтерредагування (на запит ЦОМ редактор включається в процес М. п. для подолання істотних труднощів) та попереднього редагування (способи названо за спаданням частоти вживання, перші два іноді комбінуються). Для системи М. п. потрібно 5 видів забезпечення: лінгвістичне (автом. граматики та словники, що задають граматичну інформацію для аналізу і синтезу текстів), математико-алгоритмічне (*алгоритми* обробки текстів та системи формальних правил для записування даних і алгоритмів), програмне (програми, що реалізують алгоритми перекладу, та допоміжні), інформаційне (база даних з відповідної предметної галузі) та логічне (методи логічного висновку для зіставлення структурного відображення тексту з даними про предметну галузь). У системах М. п. багато спільного з діалоговими системами, створюваними в рамках *штучного інтелекту*. В ряді країн, зокрема в СРСР, створено і випробувано на ЦОМ експериментальні системи машинного перекладу.

Літ.: Кулагина О. С. Исследования по машинному переводу. М., 1979.

О. С. Кулагіна.

МАШИ́ННИЙ ЧАС — період роботи *машини* (верстата, агрегату, апарата, транспортного засобу), протягом якого безпосередньо здійснюється вплив на фізико-хім. стан або інші властивості *предмета праці*, а також його просторове переміщення. Поняття «машинний час» застосовують при аналізі використання устаткування і впровадженні технології, в *нормуванні праці*. М. ч. здебільшого вимірюють у хвилинах і враховують гол. чин. вибірковим способом за допомогою спец. приладів і лічильників, а також *хронометражу* і фотографії. Включає тривалість робочих і холостих ходів машини, якщо без холостого ходу неможливо виконати дану операцію. В разі, коли холості ходи машини непередбачені технологією, час, що витрачають на виконання їх, відносять до втрат *робочого часу*.

Розрізняють машинно-автом. час, протягом якого робітник керує машиною і контролює її роботу, що виконується автоматично, і машинно-ручний час, коли робітник не тільки керує й контролює роботу машини, але й витрачає мускульно-м'язеву енергію, щоб здійснити відповідний технологічний процес. На основі інтенсифікації виробничих процесів, застосування прогресивної технології, досягнень науки і техніки у виробн. М. ч. на виконання окремих процесів скорочується. Частка М. ч. в заг. балансі роботи устаткування може підвищуватися внаслідок скорочення допоміжних процесів. Ефективним є збіг допоміжних і обслуговуючих процесів з основними. Конструкція устаткування, технологія і організація його експлуатації мають забезпечити макс. частку М. ч. в заг. обсязі робочого часу устаткування, що сприяє зростанню *фондовіддачі, продуктивності праці*.

О. Д. Заруба.

МАШИ́ННО - ТРА́КТОРНА СТА́НЦІЯ (МТС) — держ. с.-г. підприємство по виробничо-тех. і орг. обслуговуванню *колгоспів* на договірних засадах. Функціонували 1928—58. В МТС були зосереджені осн. знаряддя с.-г. виробн. (трактори, комбайни та ін. с.-г. машини). Відіграли важливу екон. і політ. роль у соціалістичній перебудові с. г. В умовах екон. слабкості дрібних колгоспів, нестачі с.-г. техніки, відсутності в них кваліфікованих кадрів для її експлуатації та обслуговування концентрація техніки в МТС забезпечила тех. переоснащення с. г., рівні умови всім колгоспам для механізації виробн., ефективне використання техніки. Діяльність МТС сприяла зміцненню колг. ладу, *союзу робітничого класу і селянства,* організації ведення с. г. на наук. основі, формуванню в колгоспах досвідчених кадрів по організації та управлінню виробн. Першу в СРСР МТС було створено на Україні 1928 на базі тракторної колони зернорадгоспу ім. Т. Г. Шевченка Березівського р-ну Одеської обл. Масова організація МТС почалася після постанови Ради Праці і Оборони «Про організацію машинно-тракторних станцій» (1929).

У 1957 в СРСР налічувалося 7903 МТС, де працювало 1044 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні); на Україні — 1367 МТС і 118 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), 51,6 тис. комбайнів, 14,4 тис. автомобілів.

З орг.-госп. зміцненням колгоспів, зрослою необхідністю розширити сферу застосування техніки форма виробничо-тех. обслуговування їх через МТС вичерпала себе і перестала відповідати потребі розвитку *продуктивних сил* с. г. Лютневий пленум ЦК КПРС 1958 визнав за необхідне змінити існуючий до того часу порядок виробничо-тех. обслуговування колгоспів через МТС, перейти до продажу техніки безпосередньо колгоспам. МТС були реорганізовані в ремонтно-технічні станції (РТС), на які покладалися функції матеріально-тех. постачання, організації ремонту і використання техніки в колгоспах і *радгоспах*. У 1961 на базі РТС створено союзно-респ. об'єднання «Сільгосптехніка», які 1978 реорганізовано в союзно-респ. держ. к-ти по виробничо-тех. обслуговуванню сільс. господарства.

П. В. Щепівнко.

МАШИ́ННО-ТРА́КТОРНА СТА́НЦІЯ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕ́НКА — перша в Рад. Союзі МТС. Почала свою діяльність 1928 в Березівському р-ні на Одещині на базі тракторної колони зернорадгоспу ім. Т. Г. Шевченка. Перший договір з 26 сел. г-вами хутора ім. Л. Б. Красіна на тракторний обробіток їхніх зем. наділів площею 450 га було укладено Радгоспоб'єднанням України (УРГО) 20.VII 1927. Того ж року до договору приєдналися селяни з ін. хуторів. Почин УРГО був схвалений XV з'їздом ВКП(б) (1927). Робота МТС була високо оцінена XVI конференцією ВКП(б) (квітень 1929). Рада Праці і Оборони СРСР в постанові від 5.VI 1929 визнала за необхідне негайно почати організацію в країні широкої мережі МТС. ЦК ВКП(б) у постанові «Про роботу Шевченківської машинно-тракторної станції» від 11.VIII 1930 вказував, що МТС цілком виправдала роль могутньої підойми соціалістичного перетво-

Маш. Частина рослини та плоди.

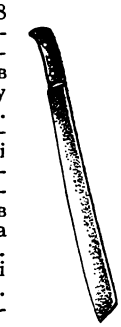

Мачете.

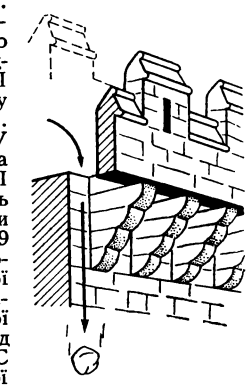

Машикулі.

МАШИННО-ТРАКТОРНИЙ ПАРК

РОЗВИТОК МАШИНОБУДУВАННЯ І МЕТАЛООБРОБКИ В УРСР (у %)

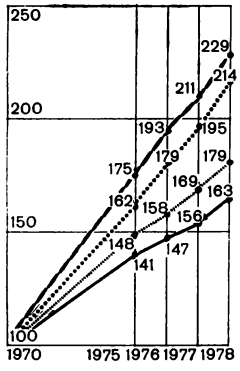

Промислово-виробничі основні фонди
Продуктивність праці
Валова продукція машинобудування і металообробки
Валова продукція всієї промисловості

рення і піднесення с. г. МТС імені Т. Г. Шевченка нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1930), орденом Леніна (1948). В 1958 МТС імені Т. Г. Шевченка реорганізовано в ремонтно-тех. станцію, на базі якої 1961 створено об'єднання райсільгосптехніки.

МАШИ́ННО-ТРА́КТОРНИЙ ПАРК у сільському господарстві — сукупність машин, призначених для виконання с.-г. робіт. М.-т. п. складається з таких осн. груп: енергетичні засоби (*трактори*, самохідні шасі та ін.); с.-г. машини причіпні, навісні, напівнавісні (*плуги, культиватори, сівалки, жниварки*, ін. не самохідні машини), що агрегатуються з енергетичними засобами; самохідні збиральні машини (*зернозбиральні комбайни, коренезбиральні машини* КС-6Б і РКС-6 тощо); землерийні та меліоративні машини; транспортні засоби; вантажно-розвантажувальні машини; стаціонарні машини; машини і обладнання для механізації тваринницьких ферм. Структура М.-т. п. визначається комплексами машин, потрібних для вирощування с.-г. культур і розвитку тваринництва відповідно до спеціалізації г-в, їх грунтово-кліматичних умов, технології виробництва. Проблему комплектування М.-т. п. розв'язують, застосовуючи сучас. економіко-матем. методи з використанням ЕОМ. Основою високоефектив. використання М.-т. п. є додержання правил експлуатації та своєчасне оновлення парку, висока організац. і технологічна дисципліна. *І. П. Масло.*

МАШИ́ННО-ТРА́КТОРНІ ТОВАРИ́СТВА в УРСР — добровільні об'єднання селян з метою спільного придбання та використання с.-г. машин і тракторів у своєму господарстві. Перші М.-т. т. створено 1925. Вони, як і ін. с.-г. об'єднання, мали сприяти масовому кооперуванню селян. У М.-т. т., що об'єднували різні соціальні верстви селян, точилася класова боротьба. Для оздоровлення і зміцнення машинно-тракторних товариств 1928 проведено перереєстрацію їх, внаслідок якої на Україні було ліквідовано 41% цих т-в (вилучені в них трактори та ін. машини передавали бідняцько-середняцьким М.-т. т.), з інших — виганяли куркулів. Бл. 10% М.-т. т. було переведено на статут колгоспів. З часу завершення в основному колективізації (кін. 1932) М.-т. т. припинили своє існування.

МАШИНОБУДІВНОЇ І ВЕРСТАТОІНСТРУМЕНТА́ЛЬНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ ПРОЄ́КТНИЙ І КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т, Укрдіпромаш — установа М-ва верстатобудівної та інструмент. пром-сті СРСР. Організ. 1943 у Харкові. У складі ін-ту (1980) — 22 відділи, комплексні проектні відділи у Дніпропетровську та Краснодарі. Ін-т розробляє проектно-кошторисну документацію на буд-во нових, розширення і реконструкцію діючих підприємств галузі, розміщених в основному на Україні, Пн. Кавказі і в Закавказзі.

Б. Г. Кривошапка.

МАШИНОБУДУВА́ННЯ — комплексна галузь *важкої промисловості*, підприємства якої виробляють знаряддя праці для нар. господарства, а також техніку оборонного та невиробничого призначення. М. відіграє важливу роль у створенні *матеріально-технічної бази комунізму*, воно є провідною ланкою соціалістичної *індустріалізації*, основою *комплексної механізації і автоматизації виробництва*. Розвиток М. є однією з неодмінних умов, що забезпечують тех. прогрес і підвищення екон. ефективності виробн. в масштабах країни. М.— складова частина ширшої виробничої групи — машинобудування і металообробки, що об'єднує 18 осн. галузей (енергетичне М., електротех. пром-сть, верстатобудування, інструментальна пром-сть, приладобудування, автомоб. пром-сть, тракторне і с.-г. М. та ін.), які, в свою чергу, поділяються на ряд підгалузей і виробництв. Крім того, виділяють ще ряд галузей по випуску металевих конструкцій та виробництв (металообробки), а також по ремонту машин і устаткування. М. і металообробка посідають 1-е місце серед галузей пром-сті СРСР за обсягом продукції (26,8%), вартістю осн. виробничих фондів (23,0%) та чисельністю робітників, зайнятих на підприємствах. Номенклатура продукції М. досягає десятків тисяч найменувань. Понад 60% продукції М. випускається у дрібносерійному та серійному виробн. Для М. характерний безперервний процес виробн., широка спеціалізація виробн. продукції.

М. як галузь пром-сті виникла у 18 ст., почала швидко розвиватися в 19 ст. у Великобританії й деяких країнах Зх. Європи, пізніше в США. В Росії перші маш.-буд. з-ди збудовано у 18 ст. В 1913 в країні було 750 маш.-буд. підприємств (без металооброб. і ремонтних). М. в дореволюц. Росії було слабо розвинутою галуззю, залежало від іноз. капіталу; випуск продукції був обмежений. За роки Рад. влади в СРСР створено потужне багатогалузеве М., в якому зайнято бл. третини всіх промислових робітників країни. Політика соціалістич. індустріалізації країни, розмах капітального будівництва зумовили велику потребу в машинах і устаткуванні. М. розвивалось високими темпами, що набагато випереджали зростання всього пром. виробн. Ця закономірність характерна і для повоєнного періоду. Обсяг валової продукції М. і металообробки 1978 перевищив рівень 1913 у 1882 рази, 1940 — у 63 рази. Розвиток М. забезпечив створення матеріально-тех. бази в усіх галузях виробн. та високу обороноздатність країни. За обсягом маш.-буд. та металообр. продукції СРСР посідає 1-е місце в Європі та 2-е в світі (1978). Найбільші центри розвинутого М. в СРСР — Москва, Ленінград, Урал, Україна, Поволжя, Зх. Сибір, Далекий Схід, Середня Азія, Закавказзя та ін. Рад. Союз виробляє майже всі види машин, приладів та устаткування. Особливо швидко зростає випуск високоефективних видів машин та устаткування для енергетики, металургії, хім., легкої та харч. пром-сті, рухомого залізнич. складу, виробн. верстатів з числовим програмним управлінням (ЧПУ), автомобілів, приладів та засобів автоматизації, тракторів, с.-г. машин тощо. Лише за 1971—78 в країні створено 23,6 тис. нових типів машин, устаткування та апаратів, 7,6 тис. нових видів приладів і засобів автоматизації. Збільшилися одиничні потужності машин та устаткування. Значно підвищилися швидкість та точність роботи устаткування, поліпшилися його експлуатаційні якості, зменшилася вага одиниці устаткування. Найновіші досягнення вітчизн. науки і техніки, творча праця вчених, інженерів і робітників СРСР дали можливість створити вперше в історії людства атомні електростанції, космічні кораблі, міжпланетні автом. станції і здійснити польоти людини в космос. Величезну роль у цьому відіграло рад. М. *Науково-технічний прогрес* забезпечує застосування в конструкціях машин електроніки і телемеханіки, струмів високої частоти, нових прогресивних матеріалів та ін. (див. також *Машинознавство*). У М. дедалі більше вдосконалюється технологія, запроваджуються нові схеми виробн., особливо потокові методи праці, застосовується обробка металу тиском, штампування, типізація й уніфікація деталей і технологічних процесів, створюються великі комплекси спеціалізованих виробництв та об'єднання різного типу. Внаслідок розвитку М. в СРСР здійснено широку механізацію виробн. і на її основі досягнуто значного зростання продуктивності праці в нар. г-ві всіх союзних республік (див. розділ Народне господарство в статтях про союзні республіки СРСР).

На Україні в 1913 налічувалося 235 машинобудівних підприємств. Заводи виробляли переважно нескладні машини й устаткування або складали їх з імпортних деталей. Певного розвитку набуло лише транспортне машинобудування: паровозобудування в Лу-

Темпи зростання загального обсягу продукції по окремих галузях машинобудування СРСР за 1970—78 (1970 = 100)

	1970	1975	1978
Машинобудування	100	177	233
Енергетичне машинобудування	100	138	165
Металургійне машинобудування	100	133	150
Гірничо-шахтне та гірничорудне машинобудування	100	139	158
Підйомно-транспортне машинобудування	100	143	167
Залізничне машинобудування	100	134	158
Електротехнічна промисловість	100	152	184
Хімічне і полімерне машинобудування	100	156	192
Верстатобудівна та інструментальна промисловість	100	161	209
Приладобудування	100	234	359
Автомобільна промисловість	100	184	237
Тракторне й сільськогосподарське машинобудування	100	170	211
Будівельно-шляхове машинобудування	100	157	179

ганську і Харкові, вагонобудування і ремонт вагонів у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Львові, Стрию, суднобудування в Миколаєві; с.-г. машинобудування в Олександрівську (тепер Запоріжжя), Єлизаветграді (тепер Кіровоград), Харкові, Одесі, Бердянську, Києві, Миколаєві, Херсоні. Серед загального М. значне місце посідало виробн. машин і апаратів для харчової, зокрема цукрової, борошномельної, олійно-жирової і спиртової пром-сті (Київ, Суми, Бердичів). З перших років Рад. влади Комуністична партія приділяла велику увагу створенню в УРСР потужного М. В роки довоєнних п'ятирічок на Україні було збудовано велетні М.— Новокраматорський маш.-буд. з-д ім. В. І. Леніна, Харківський тракторний з-д ім. С. Орджонікідзе, Дніпропетровський з-д металург. устаткування, Краматорський з-д важкого верстатобудування, верстатобудівні з-ди в Харкові, Києві, Одесі. Одними з найбільших маш.-буд. з-дів України і всього Рад. Союзу стали реконструйовані на новій тех. основі Харківський і Ворошиловградський локомотивні з-ди, Сумський з-д хім. машинобудування ім. М. В. Фрунзе, харківський з-д «Серп і молот», кіровоградський з-д с.-г. машин «Червона зірка», київський з-д «Більшовик», Дніпропетровський з-д металоконструкцій ім. І. В. Бабушкіна та ін. великі підприємства. В 1940 випуск продукції М. і металообробки республіки перевищив рівень 1913 в 29,2 раза і становив 20% загальносоюзного, с.-г. машин — 48,8%. Вже в 30-х рр. на основі н.-д. і конструкторських робіт почали виробляти металург. стани для прокатки слябів, виробн. прокату з інструментальних і легованих сталей, автомоб. та ін. листів, врубові машини, перші в світі вугільні комбайни, породонавантажувальні машини та ін. устаткування. Було створено фундамент турбобудування, нові галузі М.— тракторне, будівельне й шляхове, підйомно-транспортне та ін., підготовлено матеріальну й наук.-конструкторську базу для розвитку сучас. авіабудування. Спорудження на Україні ряду великих підприємств тракторного й с.-г. М. мало велике значення для соціалістичної перебудови села й створення тех. бази колг. і радгоспного виробництва. Під час тимчасової окупації України в роки Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники зруйнували сотні маш.-буд. з-дів республіки. В післявоєнний час при братерській допомозі всіх союзних республік було відбудовано на новій тех. основі зруйновані підприємства, збудовано великі з-ди, розвинуто нові галузі й виробництва. Стали до ладу такі потужні підприємства, як «Електроважмаш» ім. В. І. Леніна в Харкові, з-д важких пресів у Дніпропетровську, трансформаторний з-д у Запоріжжі, «Точелектроприлад» у Києві, Полтавський і Сніжнянський з-ди хім. машинобудування, Харківський авіаційний з-д, «Львівсільмаш», автобусний, автонавантажувачів та телевізійний з-ди у Львові, Кременчуцький, Запорізький і Луцький автомобільні з-ди, ряд з-дів по виробн. електродвигунів, комбайнів у Дніпропетровську й Херсоні, поліграфічних машин в Одесі, сільськогосподарських машин у Коломиї, Тернополі та ін. містах, Сумський з-д електронних мікроскопів, нові з-ди приладобудування у Львові, Житомирі, Луцьку, Мукачевому, Умані, Черкасах, Ворошиловграді. В УРСР М. і металообробка є однією з осн. галузей соціалістичної економіки, провідною ланкою потужної важкої індустрії республіки. Розвиток М. на Україні характеризується тісними виробничими взаємозв'язками з М. усього Рад. Союзу на основі взаємозбагачення тех. досягненнями, набутим виробничим досвідом, а також раціонального планомірного розміщення маш.-буд. підприємств. Створено нові прогресивні галузі й виробництва великих електр. машин, легкових автомобілів, підшипників, електронно-обчислювальної техніки, штучних алмазів і алмазного інструменту, деталей з пластмас, телевізорів і кінескопів, машин для механізації у тваринництві та ін. Значно розширилася номенклатура виробів М., яка охоплює десятки тисяч видів продукції. Це унікальні прокатні стани, надпотужні парові й гідравлічні турбіни, океанські й повітряні лайнери, електронні мікроскопи, високої точності вимірювальні прилади та багато ін. продукції. В 1978 на Україні діяло 1678 виробничих і науково-виробничих об'єднань, комбінатів і підприємств М. і металообробки. Обсяг продукції М. і металообробки республіки зріс 1978 проти 1940 в 50 раз. Осн. місце в галузевій структурі сучас. М. республіки належить важкому М. Неухильно підвищуються тех.-екон. показники роботи машинобудівників. За 1970—78 продуктивність праці в М. республіки зросла на 86%, пром.-виробничі осн. фонди галузі — в 2,2 раза. Планомірно знижується *собівартість* продукції, поліпшується *якість продукції* виробленої підприємствами галузі, підвищується ефективність виробництва (див. *Економічна ефективність соціалістичного виробництва*). Розвиток М. супроводиться концентрацією виробн., вдосконаленням спеціалізації і кооперування (див. *Спеціалізація виробництва, Кооперування виробництва*). Створено багато спеціалізованих виробництв і підприємств, поліпшилося кооперування між ними. Розміщення М. в УРСР характеризується, з одного боку, високою концентрацією в ряді великих міст, з другого — оптимальним розосередженням підприємств по всій тер. УРСР. Поряд з розвитком старих маш.-буд. центрів — Харкова, Києва, Миколаєва, Одеси, Ворошиловграда, Кіровограда та ін. виросли нові — Краматорськ, Дніпропетровськ, Жданов, Запоріжжя, Суми, Горлівка, Дружківка. Значними центрами М. стали Кременчук, Полтава, Сімферополь, Вінниця, Мелітополь, Біла Церква, Житомир, Лубни, Карлівка, Нова Каховка, Кам'янець-Подільський та ін. Створені у Львові, Дрогобичі, Івано-Франківську, Чернівцях, Луцьку, Ровно та ін. містах зх. областей України з-ди випускають продукцію автомобілебудування, підйомно-трансп. М., приладобудування, електротехнічного, с.-г. та ін. машинобудування.

Головним напрямом розвитку М. на п'ятирічку 1981—85 і на період до 1990 відповідно до вимог єдиної тех. політики є прискорене створення техніки, яка втілює найновіші відкриття й винаходи, дає великий екон. ефект.

Осн. завданнями дальшого розвитку М. в СРСР є створення повних систем машин для різних галузей нар. г-ва, робіт та видів діяльності, виробн. і впровадження автоматизованих систем машин, зниження ваги й металомісткості машин, розширення номенклатури виробів і поліпшення їхньої якості, поглиблення спеціалізації, поліпшення галузевої структури М., підвищення ефективності міжнар. спеціалізації М. в рамках РЕВ тощо. Проблемами розвитку М. на Україні займаються, зокрема, *Машинобудування науково-дослідний і проектно-технологічний інститут, Машинобудування проблем інститут* та ряд спеціалізованих ін-тів з окремих галузей машинобудування.

Високими темпами розвивається М. і в ін. соціалістичних країнах. Велике значення для розвитку М. соціалістичних країн, в першу чергу країн — членів РЕВ, має *міжнародний соціалістичний поділ праці* та здійснення *Комплексної програми* дальшого поглиблення та удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної

Виробництво деяких видів продукції машинобудування в СРСР

Види продукції	1913	1940	1965	1970	1978
Турбіни, млн. кВт	0,01	1,2	14,6	16,2	18,3
Генератори до турбін, млн. кВт	—	0,5	14,4	10,6	18,2
Електродвигуни змінного струму потужністю понад 100 кВт, млн. кВт	—	0,5	5,3	5,5	7,7
Електродвигуни змінного струму потужністю від 0,25 до 100 кВт, млн. кВт	0,3	1,3	21,6	27,8	37,6
Верстати металорізальні, тис. шт.	1,8	58,4	186	202	238
у т. ч. верстати з числовим програмним управлінням, тис. шт.	—	—	0,05	1,6	7,4
Ковальсько-пресові машини, тис. шт.	—	4,7	34,6	41,3	55,5
Автоматичні та напівавтоматичні лінії для машинобудування та металообробки, комплектів	—	1	228	579	838
Металургійне устаткування, тис. т	1,0	23,7	242,1	313,7	366,7
Комбайни вугільні очисні, шт.	—	22	998	1130	1209
Нафтоапаратура, тис. шт.	—	15,5	139	118	180
Екскаватори, тис. шт.	—	0,3	21,6	30,8	41,1
Бульдозери, тис. шт.	—	0,1	20,1	33,5	45,3
Тепловози магістральні, секцій	—	5	1485	1485	1392
Електровози магістральні, шт.	—	9	641	323	438
Автомобілі, тис. шт	0,1	145,4	616,3	916,1	2151
Трактори, тис. шт.	—	31,6	355	459	576
Плуги тракторні, тис. шт.	—	38,4	166	212	216
Сівалки тракторні, тис. шт.	—	21,4	262	163	199
Комбайни зернозбиральні, тис. шт.	—	12,8	85,8	99,2	113

МАШИНОБУДУВАННЯ ДЛЯ ЛЕГКОЇ І ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ПОБУТОВИХ ПРИЛАДІВ

ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА ДЕЯКИХ ВИДІВ ПРОДУКЦІЇ МАШИНОБУДУВАННЯ В УРСР

економічної інтеграції. В рамках *Ради Економічної Взаємодопомоги* діє Постійна комісія РЕВ з машинобудування. Серед галузей М. в Болгарії найбільше розвинуте виробн. деяких видів внутрішньозав. транспорту, в Угорщині — виробн. автобусів, радіопромисловість, у Польщі — суднобудування, в Румунії — виробн. хім. та нафтового устаткування, в Чехословаччині — важке машинобудування, в НДР — приладобудування, суднобудування, виробн. машин та устаткування для важкої пром-сті, в Югославії — суднобудування.

Серед капіталістичних країн М. найбільше розвинуто в США, Великобританії, ФРН, Японії, Франції, Італії, Швейцарії. Значного розвитку набуло М. також у Швеції, Бельгії, Данії, Голландії. Див. також *Авіаційна промисловість, Автомобільна промисловість, Важке машинобудування, Верстатобудування, Електротехнічна промисловість, Енергетичне машинобудування, Інструментальна промисловість, Машинобудування для легкої і харчової промисловості та побутових приладів, Приладобудування, Сільськогосподарське машинобудування, Суднобудування, Тракторобудування.*

Літ.: Брежнєв Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Розенфельд Я. С., Клименко К. И. История машиностроения СССР. М., 1961; Экономика машиностроительной промышленности СССР. М., 1968; Козлов Ю. К. Развитие и размещение машиностроения СССР. М., 1974; Бялковская В. С., Разумов И. М. Машиностроение: экономика и организация, в. 1. М., 1975; Паламарчук М. М., Корецький Л. М. Географія промисловості Української РСР. К., 1967; Лыч Н. М., Розенплентер А. Э., Фиалко Г. А. Экономика машиностроительной промышленности. К., 1979; Народное хозяйство СССР в 1978 г. Статистический ежегодник. М., 1979; Народне господарство Української РСР у 1978 році. Статистичний щорічник. К., 1979. *П. І. Багрій.*

МАШИНОБУДУВАННЯ ДЛЯ ЛЕГКОЇ І ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ПОБУТОВИХ ПРИЛАДІВ — галузь *машинобудування*, підприємства якої виробляють технологічне устаткування для легкої, харч. пром-сті, комбікормових підприємств і зерносховищ, для поліграф. пром-сті, підприємств торгівлі і громад. харчування, побутові машини та прилади. Всього в Рад. Союзі 1979 діяли 200 підприємств і виробничих об'єднань цієї галузі. Обсяг виробн. продукції в країні 1979 зріс проти 1965 більш як у 3,5 раза. Україна дає 23,5% загальносоюзного виробн. цієї продукції, в т. ч. устаткування для харч. пром-сті — бл. 50%, поліграфічного — 30%, устаткування для торгівлі і громад. харчування — 16,4%, для легкої пром-сті — 2,1%. Лише на Україні виготовляють лінії розливання та закупорювання молока, молочних продуктів і пиво-безалкогольних напоїв, лінії виробництва бляшаної тари для консервної пром-сті, машини для розвантажування і складання цукр. буряків у кагати, бурякорізки, різні апарати для виробн. цукру, автомати для загортання цукерок і укладання їх у коробки, пересувні зерносушарки, машини для безтарного перевезення борошна й цукру, різне хлібопекарське, а також поліграфічне устаткування та інші машини.

В 1979 в республіці налічувалось 56 підприємств і виробничих об'єднань, 15 ін-тів і конструктор. бюро цієї галузі. В 1979 на Україні діяли понад 20 підприємств і об'єднань продовольчого машинобудування, н.-д. ін-т, 2 спец. конструкторські бюро. Найбільші підприємства: Смілянський, Черкас. маш.-буд. з-ди, Мелітопольський, Одеський та Сімферопольський з-ди прод. машинобудування, Полтав. з-д м'ясного устаткування, об'єднання «Карлівкахарчомаш» (Полтав. обл.). УРСР випускає всі види машин для оснащення харч. пром-сті, зокрема цукр., хлібопекарської, кондитерської, м'ясної і молочної пром-сті, устаткування для борошномельної, комбікормової пром-сті та зерносховищ.

Складальний цех Одеського заводу поліграфічних машин.

Дільниця збирання хлібопекарського устаткування на Смілянському машинобудівному заводі. Черкаська область.

Машинобудування побутових машин та приладів у республіці представлено 14 підприємствами. Найбільші з них: Донецький і Васильківський (Київ. обл.) з-ди холодильників, Мелітопольський з-д побутових машин, харків. з-д «Електробритва», львівський з-д «Електропобутприлад». Основна продукція галузі: побутові холодильники, пральні машини, автотрансформатори, електроутюги, електробритви, компресори для побутових холодильників, електрокаміни, електропечі та ін.

Торговельне машинобудування на Україні представлено 5 спеціалізованими підприємствами — двома з-дами торг. машинобудування, що входять до складу виробничого об'єднання «Київторгмаш», з-дом холодильних машин і з-дом торг. машинобудування в Харкові та з-дом торг. машинобудування у Ворошиловгр. обл. Осн. продукція: технологічне устаткування для торгівлі і громад. харчування — холодильні агрегати продуктивністю до 3000 ккал/год, газові та електр. плити, автомати для продажу газованої води, соків, олії, а також для продажу дрібноштучних виробів, лінії комплексування і роздавання обідів та ін.

Поліграфічне машинобудування в УРСР включає 5 підприємств — Київський, Харків., Роменський (Сум. обл.) з-ди поліграф. машин, створені в довоєнні п'ятирічки, та Одеський і Ходорівський (Львів. обл.) з-ди поліграф. машин, збудовані в післявоєнні роки. Ці підприємства випускають вертикальні й горизонтальні фоторепродукційні апарати з програмним керуванням, паперорізальні машини уніфікованих конструкцій, автомати і напівавтомати для відливання стереотипів до ротаційних машин та ін.

Машинобудування для легкої промисловості в республіці представлено 8 з-дами; на 5 з них виготовляють устаткування для текст. пром-сті, на 2 — для шкіряно-взуттєвої, на одному — для швейної пром-сті. Найбільші з них: Кам'янський маш.-буд. з-д ім. 50-річчя Радянської України (Черкас. обл.), виробниче об'єднання «Чернівцілегмаш» і Вінницький електротех. з-д. Підприємства галузі виробляють машини і механізми понад 60 найменувань. Осн. продукція: автомати для в'язання трикотажу і виробн. рукавичок, піткально-перемотувальні автомати, машини для пакування тканин, ткацькі лічильники, машини для виробн. в'язанотканого полотна, пром. швейних машин і з-дом торг. машинобудування в Харкові та з-дом торг. машинобудування у Ворошиловгр. обл. Осн. продукція: технологічне устаткування для торгівлі і громад. харчування — холодильні агрегати продуктивністю до 3000 ккал/год, газові та електр. плити, автомати для продажу газованої води, соків, олії, а також для продажу дрібноштучних виробів, лінії комплексування і роздавання обідів та ін.

Поліграфічне машинобудування в УРСР включає 5 підприємств — Київський, Харків., Роменський (Сум. обл.) з-ди поліграф. машин, створені в довоєнні п'ятирічки, та Одеський і Ходорівський (Львів. обл.) з-ди поліграф. машин, збудовані в післявоєнні роки. Ці підприємства випускають вертикальні й горизонтальні фоторепродукційні апарати з програмним керуванням, паперорізальні машини уніфікованих конструкцій, автомати і напівавтомати для відливання стереотипів до ротаційних машин та ін.

Машинобудування для легкої промисловості в республіці представлено 8 з-дами; на 5 з них виготовляють устаткування для текст. пром-сті, на 2 — для шкіряно-взуттєвої, на одному — для швейної пром-сті. Найбільші з них: Кам'янський маш.-буд. з-д ім. 50-річчя Радянської України (Черкас. обл.), виробниче об'єднання «Чернівцілегмаш» і Вінницький електротех. з-д. Підприємства галузі виробляють машини і механізми понад 60 найменувань. Осн. продукція: автомати для в'язання трикотажу і виробн. рукавичок, піткально-перемотувальні автомати, машини для пакування тканин, ткацькі лічильники, машини для виробн. в'язанотканого полотна, пром. швей-

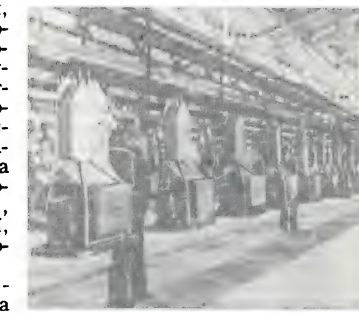

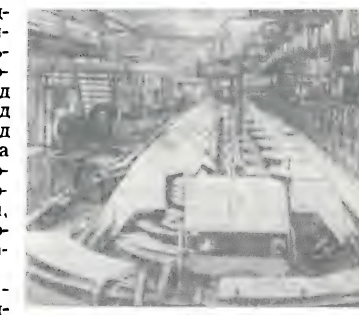

Дільниця випробовування холодильних агрегатів на Харківському заводі холодильних машин.

Автоматизована лінія гальванопокриття деталей на Донецькому заводі холодильників.

ні машини, фотоелектронні машини для вимірювання площі хромової шкіри, електроверетена тощо. Розробкою нової технології виробництва нових конструкцій машин для цієї галузі займаються на Україні проектно-конструкторські технологічні інститути в Черкасах, Полтаві, Сімферополі, Укр. н.-д. конструкторський інститут продовольчого машинобудування, *Електропобутових машин та приладів всесоюзний науково-дослідний експериментально-конструкторський інститут* та ін.

К. С. Димнич.

МАШИНОБУДУВА́ННЯ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ І ПРОЕ́КТНО-ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва важкого і транспортного машинобудування СРСР. Створений 1956 у Краматорську (1956—58 — філіал Центр. н.-д. ін-ту технології машинобудування). З 1977 — у складі всесоюзного виробничого об'єднання «Союзважмаштехнологія». В ін-ті (1980)—3 відділення і 20 відділів. Осн. напрями роботи ін-ту: розробка і впровадження нових, прогресивних технологічних процесів у заготівельному і механоскладальному виробн.; розробка формувальних матеріалів; створення зразків машин імпульсного формування; удосконалення технологічних процесів ковальсько-пресового і зварювального виробн., електрошлакового переплаву і лиття. Такими напрямами є також розробка і впровадження спеціалізованих цехів і дільниць з застосуванням високопродуктивних верстатів, пром. *роботів* та ін. тех. засобів; прогнозування розвитку підприємств металург. машинобудування, удосконалення систем керування ними.

О. І. Жабін.

МАШИНОБУДУВА́ННЯ ПРОБЛЕ́М ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Створений 1972 в Харкові на базі філіалу *Технічної теплофізики інституту* АН УРСР. В складі ін-ту (1980)—16 відділів, 4 лабораторії, спец. конструкторсько-технологічне бюро, дослідне виробн., обчислювальний центр. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: дослідження проблем термогазодинаміки і гідроаеромеханіки енерг. машин, надійності, динаміки і міцності машин, прикладної математики; підвищення надійності, довговічності й маневреності стаціонарних і транспортних енерг. установок. Вивчається можливість використання водню як пального, яке підвищує паливну економічність і забезпечує малотоксичну дію двигунів. Створюються засоби неруйнівного контролю і тех. діагностики машинобудівних виробів. Ін-т публікує міжвідомчий збірник «Проблемы машиностроения».

А. М. Підгорний.

МАШИНОЗНА́ВСТВО — наука про створення і раціональну експлуатацію *машин*. Об'єднує комплекс наук. досліджень з найзагальніших питань *машинобудування* незалежно від галузевої належності і цільового призначення машин; одна з наук, що зумовлюють *науково-технічний прогрес*. До осн. розділів М. належать: *машин і механізмів теорія, матеріалознавство*, динаміка і міцність машин, пов'язані з вивченням навантаження, міцності і несучої здатності їхніх елементів (див. *Деталі машин, Опір матеріалів*), теорія *тертя* і зношування, на основі якої розв'язують питання взаємодії і зміни конфігурації елементів машини, підвищення її ккд і строку експлуатації. Осн. розділами М. є також надійність і довговічність машин, технологія машинобудування, теорія *автоматичного керування* машинами. Розвиток М. зумовлюється розвитком аеро-, біо- і гідромеханіки, газо- і термодинаміки, теплотехніки, космічної механіки, *технічної діагностики*, електротехніки, фіз. хімії тощо. Важливі праці з різних питань М. належать І. І. *Артоболевському*, М. Г. *Брусвичу*, В. І. *Дикушину*, В. О. *Добровольському*, В. Л. *Кирпичову*, С. М. *Кожевникову*, Г. С. *Писаренку*, Г. Ф. *Проскурі*, С. В. *Серенсену*, Є. О. *Чудакову*, Л. О. *Шубенку-Шубіну* та ін. вченим. Проблеми М. досліджують в Ін-ті машинознавства АН СРСР (Москва), *Машинобудування проблем інституті* АН УРСР, *Механіки інституті* АН УРСР, *Київському політехнічному інституті* та ін. установах.

Літ.: Кожевников С. Н. Теория механизмов и машин. М., 1973; Артоболевский И. И. Теория механизмов и машин. М., 1975; Кожевников С. Н. Основания структурного синтеза механизмов. К., 1979; Усков М. К., Пархоменко А. А. Развитие теории и практики советского машиностроения. М., 1980.

А. С. Ткаченко.

МА́ШІВКА — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр, на р. Тагамлику (бас. Дніпра). Залізнична ст. Тагамлик. 4,2 тис. ж. (1980). Відома М. з 1859. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селищі — мол., хлібний і комбікормовий з-ди, комбінат побутового обслуговування. Середня і муз. школи, лікарня, Будинок культури, 3 бібліотеки.

МА́ШІВСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1823 — виступ кріпаків на суконній мануфактурі в с. Машевому (тепер Семенівського р-ну Черніг. обл.). В листопаді на мануфактурі було значно збільшено норми виробітку сукна. Кріпаки звернулися через своїх уповноважених зі скаргою до черніг. губернатора, але він під вартою повернув уповноважених у село. В кінці грудня справу розглянув земський суд, який визнав скаргу кріпаків безпідставною. Кріпосні робітники відмовилися виконувати збільшені норми. Викликані війська придушили заворушення.

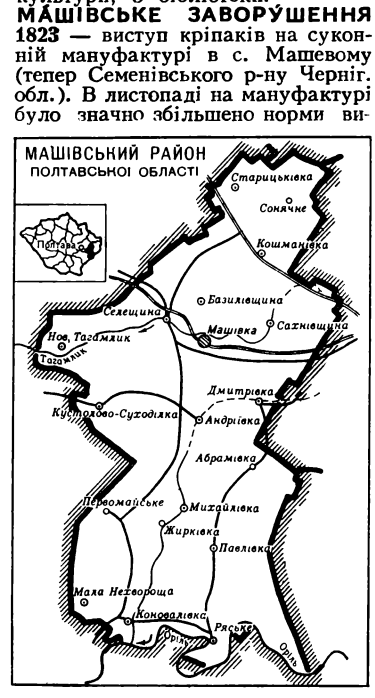

Літ.: Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). К., 1958.

МА́ШІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 0,9 тис. км². Нас. 27,0 тис. чол. (1980). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований селищній і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Машівка*. Поверхня району рівнинна. Гол. корисні копалини — нафта і природний газ. Річки — *Тагамлик* та *Оріль* (бас. Дніпра). Грунти в осн. чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Під лісами і лісосмугами (дуб, ясен, берест, клен) — 2,1 тис. га. Найбільші підприємства — машівські мол., хлібний і комбікормовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Машівка) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 75,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,0 тис. га, сіножаті і пасовища — 7,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, вівчарство, птахівництво. У М. р.— 14 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Тагамлик і Селецина. Автомоб. шляхів — 232 км, у т. ч. з твердим покриттям — 155 км.

У районі — 25 заг.-осв., музична і спорт. школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 14 будинків культури, 13 клубів, 34 кіноустановки, 26 б-к, істор. музей (с. Дмитрівка). У с. Кошманівці М. р. народився рад. парт. і держ. діяч Н. Т. *Кальченко*, у с. Жирківці — укр. рад. фізик М. В. *Пасічник*, у с. Новому Тагамлику — укр. видавець Г. П. *Шерстюк* та секретар Полтав. підпільного обкому партії С. Ф. *Кондратенко*. У М. р. видається газ. «Колгоспні вісті» (з 1935).

М. В. Хоменко.

МАШКЕ́ВИЧ (Maszkiewicz) Богуслав Казімеж (р. н. невід.— п. бл. 1649) — польс. мемуарист. Офіцер у надвірних військах Я. *Вишневецького* і лит. гетьмана Я. *Радзивілла*. Автор щоденника (вперше виданий 1840 в Лейпцігу в «Збірці писемних пам'яток про давню Польщу», оригінал не зберігся), що містив відомості про визвольну війну укр. народу 1648—54, феод. анархію в Польщі, побут польських і українських феодалів, опис фортеці *Кодак* і *Дніпрових порогів*.

Тв.: Рос. перекл.— Дневник Богуслава Казимира Машкевича ... 1643—1649 г. В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 2. К., 1896.

МА́ШКІН Михайло Васильович (25.XI 1926, с. Новоолександрівка, тепер Синельниківського р-ну Дніпроп. обл.— 12.XI 1971, смт

Меандр.

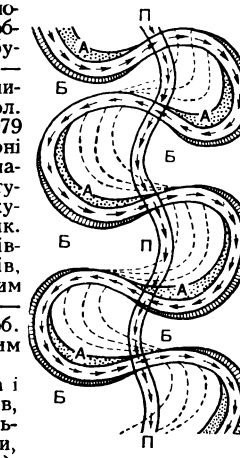

Меандри: П — первинні звивини; А — відмілини; Б — меандрові шпори.

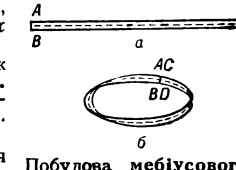

Побудова мебіусового листка: *а* — вихідний прямокутник; *б* — мебіусів листок.

В. В. Маяковський.

В. В. Маяковський у Києві. 1913.

В. В. Маяковський. Ескіз декорації до першої дії «Містерії-буфф», — «Потоп». 1919.

Довге Іршавського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Муз. знання здобув самоосвітою. З 1954 керував самодіяльним ансамблем пісні й танцю «Боржава» при Довжанському лісозаводі (смт Довге, Іршавський р-н Закарп. обл.). Записав і обробив ряд закарп. нар. пісень; автор пісень (зокрема, «Верховино, мати моя», «Вечір над Боржавою»).

МАШО́НА — колишня назва народу *шона*, який живе переважно в Зімбабве, а також у суміжних районах Мозамбіку.

МА́ЩЕНКО Микола Павлович (н. 12.I 1929, с. Мілуватка, тепер Сватівського р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1962. В 1953 закінчив Харків. театр. ін-т. З 1956 — на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка. Поставив фільми: «Хочу вірити» (1965), «Всюди є небо» (1966), «Комісари» (1970), «Іду до тебе» (1971), «Як гартувалася сталь» (1973, за М. Островським), «Шлях на Софію» (1978), «Овід» (1980, за Е. Войнич, три останні — телевізійні). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1970.

МАЮСКУЛЬНЕ ПИСЬМО́ (від лат. majusculus — дещо більший) — давнє латинське й грецьке (в т. ч. візантійське) письмо, що складалося лише з маюскул, тобто великих літер. Грец. М. п. представлене класичним монументальним грец. алфавітом, прийнятим в Афінах у 4 ст. до н. е., а латинське — лапідарним (див. *Лапідарність*) капітальним і лапідарним квадратним (6—4 ст. до н. е.), рустичним капітальним (1—5 ст.) і *унціальним письмом* (4—7 ст.). Зразками візант. М. п. є уставне й унціальне письмо (5—9 ст.).

МА́Я, Майя — ріка в СРСР, у межах Хабаров. кр. і Якут. АРСР, права притока Алдану (басейн Лени). Завдовжки понад 1000 км, площа бас. 171 тис. км². У верхів'ї має широку заболочену долину, яка у пониззі звужується. Живлення переважно снігове й дощове. Пересічна витрата води 1180 м³/с. Замерзає у жовтні, скресає у травні. Судноплавна на 500 км від гирла.

МАЯ́К — навігаційна споруда відмітної архітектури і кольору, призначена для орієнтування судноводіїв. На спорудах такого типу є потужні засоби світлової сигналізації (оптичні апарати з електр. або ін. лампами, *лазери*), що забезпечують видимість вогню вночі на віддалі не менше як 15 мор. миль (прибл. 28 км). Поряд з ними використовують ін. засоби сигналізації: акустичні повітряні (напр., *наутофони*, сирени) або підводні (*осцилятори*, дзвони тощо) і радіотехнічні (див. *Радіомаяк*). Розрізняють М. берегові, морські (у відкритому морі на природній або штучній основі) і плавучі (судна з маяковою апаратурою, встановлені на якір у точно визначеному місці). За призначенням їх поділяють на вказівні (або розпізнавальні), приймальні (на підході до порту), застережні, поворотні й створні. Осн. відомості про М. (опис зовн. вигляду споруди, особливостей світіння вогню, дані про його видимість тощо) наведено в т. з. посібниках для плавання, а також на мор. навігаційних картах. В давнину одним з «семи чудес» світу вважався Александрійський, або Фароський, маяк (283 до н. е., існував близько 1500 років) біля входу в єгипетський порт Александрію. В СРСР до найдавніших діючих належать М. «Толбухін» (назва з 1736) на Котлінській косі поблизу Кронштадта, зокрема на території УРСР — Одеський, Тендрівський і Акерманський. У 1970 став до ладу перший автоматизований М. «Таллін» (мал.) з світловою, радіотехнічною, звуковою апаратурою і радіоізотопними джерелами живлення. Див. також *Гідроакустичний маяк*.

М. І. Бусько.

«МАЯ́К» — укр. щотижнева ілюстрована газета ліберально-бурж. напряму. Виходив 1912—14 (78 номерів) у Києві. «М.» друкував худож. твори, міжнар. огляди, статті з сел. та нац. питань тощо. Окремі номери присвячено пам'яті Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки. В «М.» публікували свої перші твори П. Тичина, Я. Мамонтов, О. Слісаренко, М. Годованець.

«МАЯ́К» — республіканське видавництво системи Держкомвидаву УРСР. Засн. в Одесі 1945 як Одес. обл. газетно-журнальне вид-во; з 1960 — Одес. книжкове вид-во. В 1964 перетворено на респ. вид-во «Маяк». Випускає масово-політ., худож., краєзнавчу, туристичну л-ру та л-ру з досвіду роботи в народному господарстві. Видавництво обслуговує, крім Одеської, Микол. і Вінн. області.

Г. Д. Зленко.

МАЯКО́ВСЬКИЙ Володимир Володимирович [7 (19).VII 1893, с. Багдаді, тепер смт Маяковський поблизу Кутаїсі — 14.IV 1930, Москва] — рос. рад. поет. У січні 1908 вступив до РСДРП(б). За революц. діяльність був тричі ув'язнений. У 1911 вступив до Моск. училища живопису, скульптури та архітектури. Друкуватися почав 1912 у зб. футуристів «Ляпас суспільному смакові». Перша зб. віршів — «Я» (1913). У ранніх поезіях, драматичній поемі «Володимир Маяковський» (пост. 1913, вид. 1914) показав трагедію людини у капіталістичному місті, співчував знедоленим. Формально належачи до групи футуристів, М. виділявся соціальним пафосом, високим гуманізмом всієї творчості. У 1914—15 створив цикл сатиричних гімнів, в яких затаврував антинародну мораль бурж. суспільства, та поему «Хмарина в штанах», в якій провіщав революцію. У поемі «Війна і мир» (1915—16) засудив грабіжницьку суть першої світової війни. У поезіях дожовтневого періоду — «Набридло», поемах «Флейта-хребет», «Людина» викривав антигуманістичну суть капіталізму. М. радісно зустрів Велику Жовтневу соціалістич. революцію [вірші «Наш марш», «Ода революції», «Лівий марш» (всі — 1918), п'єса «Містерія-буфф» (1918, 2-а редакція 1921]. На деяких творах перших років після революції помітний вплив *футуризму*. М. ще не до кінця подолав нігілізм щодо мистецтва минулого («Радіти рано»), надмірний гіперболізм і абстрактність. У 1919—22 М., як поет і художник, працював в «Окнах РОСТА». Тут він створив велику кількість політично загострених плакатів, до яких писав віршовані тексти. Займався також книжковою і промисловою графікою, виконав численні портретні зарисовки, ескізи лубків і театр. декорацій. У 1919—20 створив поему «150 000 000» — революц. епос про перемогу народу-богатиря. У поемах «Люблю» (1922), «Про це» (1923) стверджував ідею високої моралі, чистих людських почуттів, у поемі «Робітникам Курська, що добули першу руду» (1923) уславив працю робітників. У віршах «Володимир Ілліч!» (1920), «Ми не віримо» (1923), «Комсомольська» (1924), «Розмова з товаришем Леніним» (1929), поемі «Добре!» (1927) звертався до образу В. І. Леніна. У поемі «Володимир Ілліч Ленін» (1924) створив монументальний образ вождя. Поема — натхненний гімн партії та її вождеві. У 1924—29 не раз виїжджав за кордон. Враження від цих поїздок передав у віршах «Париж», «Бруклінський міст», «Хмарочос у розрізі» та ін., нарисах «Моє відкриття Америки». Вірші «Розповідь ливарника Івана Козирєва», «Розповідь про Кузнецькбуд», «Товаришеві Нетте, пароплаву і людині» та ін. — про рад. дійсність, нову людину. «Вірші про радянський паспорт» сповнені патріотичної гордості за Рад. Батьківщину; поема «Добре!» (1927) — героїчний літопис революції. У сатиричних віршах «Прозасідалися», «Про негідь», «Стовп», у комедіях «Клоп» (1928) і «Баня» (1929) таврував бюрократизм, міщанство, кар'єризм, підлабузництво тощо. М. виступав проти безідейності і аполітичності в поезії. З великою художньою силою «місце поета в робітничому строю» показав у незавершеній поемі «На весь голос» (1930). М. був тісно зв'язаний з культурою Рад. України. Про велич і простоту укр. мови писав у вірші «Борг Україні» (1926). В 1912—14 тричі відвідав Україну, а починаючи з 1924 приїз-

«Клоп». Сцена з вистави Дніпропетровського російського драматичного театру імені М. Горького. 1980

див сюди щороку. Виступав у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Донецьку, Вінниці, Запоріжжі, Житомирі, Бердичеві, в різних містах Криму. У віршах «Київ» (1924), «Нашому юнацтву» (1927), «Три тисячі і три сестри» (1928) та ін. оспівав індустріальну велич Рад. України, її культуру, дружбу рос. та укр. народів. Для Всеукраїнського фотокіноуправління написав вісім сценаріїв, за двома з яких («Троє», 1928; «Декабрюхов та Октябрюхов», 1928) поставлено фільми. Твори М. укр. мовою перекладали П. Тичина, М. Бажан, Ю. Яновський, Л. Первомайський, Остап Вишня, М. Терещенко, С. Голованівський, Є. Дроб'язко, Л. Дмитерко. П'єси М. ставляться на укр. сцені. У 1937 в Москві відкрито бібліотеку-музей В. В. Маяковського, 1941 на батьківщині поета в смт Маяковський створено літ.-меморіальний музей М., 1958 в Москві йому споруджено пам'ятник.

Ілюстрацію див. також на окремому аркуші до ст. *Агітація*, т. 1, с. 64—65.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—13. М., 1955—61; Укр. перекл. — Вибране. К., 1936; Вибране. К., 1949; Вибрані твори, т. 1—3. К., 1953. *Літ.:* Абрамов А. Образ В. И. Ленина в творчестве В. Маяковского. М., 1970; Перцов В. О. Маяковский. Жизнь и творчество. М., 1976; Маяковский и современность. М., 1977; Лавут П. Маяковский едет по Союзу. Воспоминания. М., 1978; Тростянецький А. Маяковський і українська радянська поезія. К., 1952; Маяковський і Україна. К., 1958; Сербин П. Изучение творчества Владимира Маяковского. К., 1976; Вортман С., Нагорська В. Маяковський і Україна. Бібліографічний покажчик. Одеса, 1955; Зубов Ю. В. В. Маяковский. Указатель литературы. М., 1955. *І. Т. Крук.*

МА́ЯТНИК — тверде тіло, яке під дією прикладених сил, зокрема сили *тяжіння*, здійснює коливання навколо нерухомої точки або осі. Математичний М.— *матеріальна точка M*, яка, будучи підвішеною на невагомій і нерозтяжній нитці до нерухомої точки, коливається у вертикальній площині під дією сили тяжіння (мал. 1). При малих кутах відхилення α матем. М. здійснює майже гармонічні коливання з періодом $T = 2\pi\sqrt{l/g}$, де l — довжина М., g — прискорення вільного падіння. Фізичний М.— тверде тіло довільної форми, яке коливається під дією сили тяжіння навколо нерухомої горизонтальної осі O, що не проходить через центр його ваги C (мал. 2). У випадку малих відхилень період коливань фіз. М. $T = 2\pi\sqrt{l_0/g}$, де $l_0 = J/md$ — т. з. зведена довжина фіз. М., J — його момент інерції відносно осі обертання, m — маса, d — віддаль від осі обертання до центра ваги. Властивості М. широко застосовують у різних приладах для визначення часу, прискорення вільного падіння, моментів інерції тіл тощо. Див. також *Фуко маятник*.

МБАБА́НЕ — столиця Свазіленду. Автомоб. шляхом сполучена зі столицею Мозамбіку — м. Мапуту. 22,4 тис. ж. (1976). Поблизу міста — добування азбесту (рудник Хевлок). Публічна бібліотека.

МВЕ́РУ, Моеро — озеро в Африці на кордоні Замбії та Заїру, лежить на вис. 917 м над р. м. Довж. понад 100 км, шир. бл. 40 км. Площа 5,1 тис. км², глиб. до 15 м. В озеро впадає р. Луапула, витікає р. Ловуа (бас. Конго). Рибальство (понад 70 видів риби). Судноплавство. Відкрив Д. *Лівінгстон* 1867.

МГА́РСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Мгарський Лубенський Преображенський монастир — колишній православний монастир, один з осередків антиуніатської боротьби на Лівобережній Україні в 20—40-х рр. 17 ст. Засн. 1619 у с. Мгарі (тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.) за ініціативою укр. церк. діяча І. *Копинського* коштом Р. *Вишневецької*. В 1622 при М. м. було створено братство, яке відіграло значну роль у боротьбі проти покатоличення місц. населення. Із споруд М. м., що збереглися, пам'ятками архітектури є Преображенський собор (1684—92; архітектори І. Баптист і М. Томашевський) і дзвіниця (18 ст.). Іл с. 425.

МГД-ГЕНЕ́РАТОР — див. *Магнітогідродинамічний генератор*.

МДІВА́НІ Георгій Давидович [н. 13 (26).IX 1905, с. Багдаді, тепер смт Маяковський] — груз. рад. драматург, кіносценарист, засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1961). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Літ. діяльність почав як поет 1922. Пише груз. і рос. мовами. Перший драматичний твір — «Алькасар» (1936). Автор п'єс: «Батальйон іде на Захід» (1941), «Партизани Криму» (1942), «Нові часи» (1952), «День народження Терези» (1961), «Украдено консула» (1963), «Велика мама» (1970), «Лілео» (1977). За кіносценаріями М. поставлено фільми: «Рядовий Олександр Матросов» (1948), «Солдат Іван Бровкін» (1955), «Іван Бровкін на цілині» (1958), «Хевсурська балада» (1966), «Посланці вічності» (1971), «Бухта радості» (1977) та ін. П'єси М. ідуть у театрах України. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1974; Укр. перекл.— Люди доброї волі. К., 1951; Нові часи. К., 1953; День народження Терези. В кн.: Наш сучасник. К., 1963; Велика мама. К., 1971. *І. М. Давидова.*

МЕА́НДР [від грец. Μαίανδρος — назва звивистої річки в Малій Азії (тепер — Великий Мендерес)] — поширений тип геометр. орнаменту у вигляді ламаної під прямим кутом безперервної лінії або кривої з завитками. Найдавніший меандровий орнамент, виконаний ритуванням (заглибленням) на кістці, а також намальований вохрою, відомий з пізньопалеолітичної *Мізинської стоянки* на Україні. М. широко застосовувався в античному мист. та архітектурі. Іл. с. 421.

МЕА́НДРИ — плавні звивини ріки. Виникають внаслідок бокової *ерозії*. Характерні для рівнинних річок з повільною течією. Спостерігаються у заплавах Дніпра, Десни, Волги та ін. рік. Іл. с. 421.

МЕ́БІУС (Möbius) Август Фердінанд (17.XI 1790, Шульпфорта — 26.IX 1868, Лейпціг)—нім. геометр. Професор Лейпцігського ун-ту (з 1816). М. запровадив у *проективну геометрію* систему координат і аналітичні методи досліджень; подав заг. поняття проективного перетворення, зокрема дослідив корелятивні перетворення; одержав нову класифікацію кривих і поверхонь. У 1858 встановив існування *односторонніх поверхонь* (див. *Мебіусів листок*).

МЕ́БІУСІВ ЛИСТО́К — найпростіша з *односторонніх поверхонь*. Можна одержати із прямокутника $ABCD$, склеївши між собою сторони AB і CD так, щоб сумістились протилежні вершини прямокутника (мал. с. 421). Розглянули таку поверхню незалежно один від одного нім. математики А. Ф. *Мебіус* та І. Б. Лістінг (1808—82). Межею М. л. є одна замкнена крива, тому, коли його розрізати вздовж серед. лінії, він не розпадеться, а перетвориться на двічі закручене циліндричне кільце. М. л. є неорієнтованою поверхнею (див. *Орієнтація* в математиці).

В. Є. Михайленко.

МЕ́БЛЕВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *деревообробної промисловості*, підприємства якої виробляють *меблі* для житлових та громадських будівель. Виготовлення меблів — одне з найдавніших виробництв. У дореволюц. Росії воно мало в основному кустарний і напівкустарний характер. З 2-ї пол. 19 ст. зароджується пром. виробн. меблів (лише бл. 10% заг. кількості виробленої продукції).

В СРСР створено велике машинне виробн. меблів. В країні 1978 вироблено меблів на суму 4,9 млрд. крб., меблевих гарнітурів — 687 тис. комплектів (1970 відповідно — 2,8 млрд. крб., 275 тис. комплектів). На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції, крім кустарних майстерень, діяли невеликі спеціалізовані меблеві ф-ки в Києві, Одесі, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Харкові, Житомирі. За роки Рад. влади М. п. України докорінно реконструйовано, споруджено нові високомеханізовані підприємства, оснащені найновішою технікою. На поч. 1980 в республіці діяло бл. 200 спеціалізованих підприємств М. п., серед них найбільші — *Житомирський меблевий комбінат*, *Київська меблева фабрика* імені В. Н. Боженка, *Свалявський лісокомбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Тересвянський деревообробний комбінат, Івано-Фр. та Мукачівська меблеві ф-ки, Дніпропет-

Виробництво меблів в УРСР за видами

Види меблів	1965	1970	1978
Столи, тис. шт.	2514	2889	3853
Стільці та крісла, тис. шт.	9063	10 331	11260
Буфети, півбуфети і серванти, тис. шт.	685	801	412
Шафи, тис. шт.	1130	1138	2070
Набори і гарнітури побутових меблів, тис. комплектів	95,5	367,7	735,9

Г. Д. Мдівані.

Автоматизований маяк «Таллін».

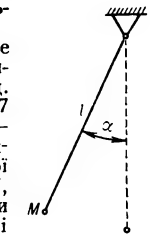

Мал. 1. Маятник математичний.

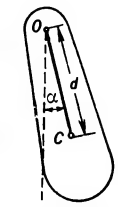

Мал. 2. Маятник фізичний.

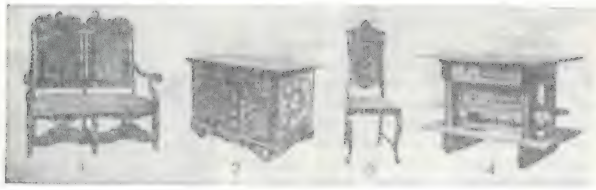

Меблі. 1. Диван. Місто Переяслав-Хмельницький (тепер Київської області). 17 ст. 2. Скриня. Дніпропетровщина. 1906. 3. Стілець. Львів. 18 ст. 4. Стіл без гвіздків. Місто Косів (тепер Івано-Франківської області). 19—20 ст.

М. С. Мегединюк. Скринька. Інкрустація бісером і металом. Кінець 19 ст. Місто Косів (тепер Івано-Франківської області).

Меблі. 1. Крісло. Стародавній Єгипет. 13 ст. до н. е. 2. Срібний стіл. Англія. 17 ст. 3. А. Ш. Буль. Шафа-кабінет. Франція. 2-а половина 17 ст. 4. Секретер. Іспанія. Початок 17 ст. 5. Крісло. Флоренція. Кінець 16 ст. 6. М. Тонет. Крісло-качалка віденської роботи. Близько 1870.

ровський, Ворошиловгр., Львівський меблеві комбінати та ін. В 1978 в республіці вироблено меблів на суму 957,5 млн. крб. На підприємствах М. п. впроваджено конвейєри, потокові автоматичні і механізовані лінії, поглиблюється стандартизація та уніфікація деталей і вузлів меблевих виробів. Виробн. окремих меблевих виробів було замінено виробн. меблів у наборах, що відповідають архітектурно-художнім вимогам сучас. *житла*. Осн. конструкційним матеріалом у виробн. меблів стали деревностружкові і деревноволокнисті плити; широко застосовують полімерні матеріали, синтетичні облицьовувальні плівки, лакофарбові матеріали, деталі і вузли з металу, скла, пластмас тощо. На Україні проблемами розвитку М. п. займаються проектно-технологічні ін-ти Укрдіпромеблі, Укрдіпродеревпром, Укр. н.-д. ін-т мех. обробки деревини (усі — в Києві), Івано-Франківський проектно-конструкторський технологіч. ін-т та ін. Серед ін. соціалістичних країн М. п. найбільш розвинута в НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії; серед капіталістичних — в США, ФРН, Франції, Великобританії, Фінляндії. *М. А. Гонтар.*

МЕ́БЛІ (франц. meuble, від лат. mobilis — рухомий) — предмети обстановки житл. та громадських приміщень, а також парків, пляжів, транспорту тощо. М. виконують утилітарні функції й організовують *інтер'єр*. Виготовляються з дерева (корпусні, гнуті, гнутоклеєні, плетені), полімерних матеріалів (формовані, литі, склеєні, пресовані) та з металу (на металевому каркасі, штамповані, зварні, литі). За конструктивними ознаками М. поділяються на збірно-розбірні, нерозбірні, секційні й такі, що трансформуються. Набули поширення вбудовані меблі. Форми М. визначаються матеріалами, з яких вони виготовляються, та їхнім призначенням (для занять, відпочинку, сну, приготування і приймання їжі, зберігання речей). На форми М. впливають нац. традиції, естетичні смаки відповідної істор. епохи, рівень виробництва. До найдавніших зразків належать М. Старод. Єгипту: стільці зі спинкою, збагачені скульпт. формами, орнаментом, золотим, перламутровим оздобленням, які, крім утилітарних, виконували й ритуальні функції. Давньогрец. М. відзначалися чіткістю конструктивних вирішень, майстерним поєднанням деталей, виявленням природних особливостей деревини. Розвиток стилів М., як галузі *декоративно-ужиткового мистецтва*, органічно пов'язаний з *архітектурою*. В середньовічних М. на зміну масивним формам з кованими накладками прийшли М. з архіт. деталями — колонками, карнизами. Для М. готичного стилю характерна рамково-фільончата конструкція й витягнуті вертикальні поділи. М. доби *Відродження* відзначаються легкістю, різноманітністю форми, декоративних елементів. У період *бароко* стилі М. умовно підрозділялись за часом правління франц. королів Людовиків. М. оформлялися відповідно до оздоблення стін і відзначалися гнутою пластичною поверхнею, колонками, балясинами, карнизами, колонами, були переобтяжені прикрасами у вигляді *картушів*, скульпт. різьбленням. Ці М. відомі ще під назвою М. в «стилі Буль» за ім'ям цілого покоління франц. придворних меблярів (засновник — А. Ш. Буль). Для стилю *рококо* (поч. 18 ст.) характерна граціозність форм, майже повна відсутність прямих ліній; дерево приховувалось позолотою і пофарбуванням. В серед. 18 ст. в Англії зародився стиль Т. Чіпендейля. Майстер, відмовившись від оздоблень, виготовляв з червоного дерева легкі, витончені й комфортабельні М. В останній чверті 18 ст. в М. панував стиль *класицизму*, найхарактернішою ознакою якого були: чітко виражена конструкція виробу, вживання в орнаментах антич. мотивів, виявлення фактури дерева (представники цього стилю Ж. А. Різенер, Ж. *Жакоб* та ін.). На поч. 19 ст. під впливом захоплення античністю сформувався стиль *ампір*, який строго підпорядковував М. законам архітектури. В кін. 19 ст. М. стилю модерн стають менш громіздкими, застосовуються стінні шафи й ніші. Для нар. М. Росії середніх віків характерними були прості й раціональні форми. Предмети обстановки нар. житла — нерухома лава, ослін, прямокутний стіл, табуретка, *скриня*, ліжко — зберегли свої риси до 20 ст. В рос. палацових та маєткових інтер'єрах М. відповідали прийнятим європ. стилям. Своєрідністю цих М. було виявлення природної декоративної фактури деревини (карельської берези, червоного дерева, горіха). Палацові М. проектували в єдиному стилі з інтер'єром відомі рос. архітектори В. Растреллі, М. Казаков, А. Воронихін, К. Россі, В. Стасов та ін.

На Україні з давніх давен побутують нар. М. простих і раціональних форм. Нар. житла устатковувалися широкими лавами вздовж стін, столами, скринями, *мисниками*. В багатьох районах для оздоблення М. застосовували *різьблення художнє*, створюючи справжні твори декоративно-ужиткового мистецтва. Багата орнаментальна пластика характерна для гуцульських скринь, мисників. Особливої виразності досягали М., в різьблений орнамент яких втирали сажу, розведену на лляній олії. У М. Закарпаття вживалися великі розетки, яворівські майстри вміло поєднували різьблення з фарбуванням. У 18 ст. центрами виготовлення високохудож. М. були Косів, Вижниця, Стрий, Яворів та ін. міста. На Україні своєрідні зразки М., у яких зберігаються нар. традиції, виготовляють і в сучас. *народних художніх промислах* (плетені М. з лози, Чернігів). Сучас. М. відповідають новим функціональним і технологічним вимогам (див. *Меблева промисловість*). Проте індустріальні методи виробн. і уніфікація деталей не позбавляють різноманітності в декоративному вирішенні М. Одним з важливих принципів проектування М. є групування предметів у гарнітури для приміщень спец. призначення (їдалень, спалень, дит. кімнат). Корпусні вироби виготовляються у вигляді секцій, стелажів та універсально-збірних блоків. Різні варіанти секцій дозволяють підбирати М. залежно від складу сім'ї та її запитів. Зразки старовинних М. зберігаються в *Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові, а також у музеях нар. архітектури та побуту УРСР у Пирогові під Києвом, Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді та ін. Іл. див. на окр. аркуші, с. 448—449.

Літ.: Соболев Н. Н. Стили в мебели. М., 1939; Ахтёров И. С., Каракис И. И., Свешников О. А. Мебель для квартир односемейного заселения. К., 1962; Крижанівська А. С. Дитячі меблі. К., 1969; Середюк И. И. Культура вашей квартиры. К., 1967; Каракіс І. Й. Інтер'єри шкіл і дошкільних закладів. К., 1974; Кес Д. Стили мебели. Будапешт. 1979.

І. Й. Каракіс.

МЕГАКАРІОЦИ́ТИ (від грец. μέγας — великий, κάρυον — горіх і κύτος — вмістище, тут — клітина) — різновидність клітин *кровотворних органів*. Клітини великі (до 40 мкм), мають одне або кілька *ядер*, *цитоплазму* з характерною зернистістю. З М. утворюються *тромбоцити*.

МЕГАЛІ́ТИЧНІ СПОРУ́ДИ, мегаліти (від грец. μέγας — великий і λίθος — камінь) — давні споруди, складені з одного або багатьох блоків необтесаного чи грубо оббитого каменю. До М. с. належать *дольмени*, *кромлехи*, *менгіри*, кам'яні скрині тощо. М. с. виникли за енеоліту (серед. 3-го тис. до н. е.). В Зх. Європі найбільшого розвитку досягли за *бронзового віку*. В деяких неєвроп. країнах (Індія, Японія та ін.) споруджувалися і в *залізному віці*. На тер. СРСР відомі на Кавказі, в Сибіру і в УРСР (Волинь, Поділля і Крим). Споруджувалися переважно над похованнями, і тому їх пов'язують з поховальним культом.

МЕГАЛО́ПОЛІС [від грец. μέγας (μέγαλου) — величезний і πολίς —

місто] — група *агломерацій населених пунктів*. М. характерні для капіталістичних країн, у яких на основі тер. концентрації г-ва стихійно формуються високоурбанізовані (див. *Урбанізація*) зони як форми міськ. розселення. М. може об'єднувати сотні поселень і десятки мільйонів населення. Їм притаманні переважно лінійно витягнутий характер забудови, поліцентрична структура, порушення екологічної рівноваги навколишнього середовища. Найбільші М.— на атлантичному узбережжі США (агломерації Бостона, Нью-Йорка, Філадельфії, Балтімора, Вашінгтона; заг. протяжність понад 1000 км, нас. понад 42 млн. ж.), в Японії — у зонах Токіо — Нагойя, Осака — Кобе, у ФРН — рейнсько-рурський, у Великобританії — лондонсько-ліверпульський тощо. М. формуються також у деяких країнах, що розвиваються (зокрема, у Бразілії).

Л. М. Корецький.

МЕГА-, МАКРО- І МІКРОСВІ́Т (від грец. μέγας — величезний, μακρός — великий, довгий і μικρός — малий) — три рівні матеріальної дійсності, три вузлові ланки єдиного причинно-наслідкового зв'язку явищ *Всесвіту*. Мегасві́т — галузь матеріальних утворень, розміри яких перевищують 10^{10} см (планетні системи, зоряні асоціації, *галактики, метагалактики* та ін.). Макросві́т — звичайний світ, в якому живе і діє людина (*планети*, земні тіла, *кристали*, великі *молекули*). Мікросві́т утворюють матеріальні об'єкти, розміри яких не перевищують розмірів *атомів, атомних ядер, елементарних частинок* та ін. Ця послідовність рівнів організації матерії являє собою, як указував Ф. Енгельс, ланцюг вузлових точок, які зумовлюють різні якісні форми існування загальної матерії (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 561).

Виникнення і розвиток матеріалістичних уявлень про структуру, закони й діалектику взаємодії М.-, м.- і м. тісно пов'язані з генезисом і еволюцією *атомістики* і пройшли три етапи: натурфілософський (Левкіпп, Демокріт, Епікур, Лукрецій та ін.), механістичний (Г. Галілей, Р. Бойль, І. Ньютон, М. В. Ломоносов, Дж. Дальтон, А. Авогадро, А. М. Бутлеров, Д. І. Менделєєв та ін.) і сучас. фізичний (М. Планк, Н. Бор, А. Ейнштейн, Луї де Бройль, В. Гейзенберг та ін.). На перших двох етапах тотожність будови М.-, м.- і м. механістично зводилася до тотожності законів, що керують ними. Сучас. уявлення про єдність М.-, м.- і м., що сформувалися на грунті квантової фізики, спец. і заг. *відносності теорії*, розкрили якісну своєрідність кожного з цих матеріальних утворень, специфіку їхніх закономірностей і діалектику взаємозв'язків між ними. Ці уявлення, підтверджуючи і відображаючи діалектичний погляд на будову матерії, заперечують будь-які «останні», абсолютно прості, незмінні й неподільні частинки й елементи матерії. «Діалектичний матеріалізм,— писав В. І. Ленін,— наполягає на тимчасовому, відносному, приблизному характері всіх цих в і х пізнання природи прогресуючою наукою людини. Електрон є так само н е в и ч е р п н и й, як і атом, природа безконечна» (Повне зібр. тв., т. 18, с. 256). Розвиток *фізики й астрономії* на сучас. етапі привели до нового розуміння взаємовідношення між елементарними частинками і Всесвітом. Так, акад. М. О. *Марков*, грунтуючись на заг. теорії відносності, розробив ряд принципово нових фізико-теор. концепцій («фридмони», «максимони» та ін.), які дають змогу строго теоретично тлумачити Всесвіт як мікрочастинку, а мікрочастинку — як Всесвіт. *Природознавство* 20 ст., поглиблюючи діалектико-матеріалістичне розуміння матеріальної єдності світу, гармонійно синтезує протилежні властивості мега-, макро- і мікросвіту.

Літ.: Марков М. А. О природе материи. М., 1976; Новиков И. Д. Эволюция вселенной. М., 1979; Эйнштейн и философские проблемы физики XX века. М., 1979; Гейзенберг В. Философские проблемы атомной физики. Пер. с англ. М., 1953.

В. С. Лук'янець.

МЕГАНО́М — скелястий мис на пд.-сх. узбережжі Кримського п-ова, поблизу м. Судака. Омивається водами Чорного м. Поверхня — плато заввишки понад 300 м над р. м., розчленоване ущелинами та ярами. Одне з найпосушливіших, безводних місць Криму (опадів менше 300 мм на рік). Степова і напівпустельна рослинність, зарості ксерофітних чагарників типу *фригани*.

О. В. Єна.

МЕГАНТРО́П (від грец. μέγας — великий і ἄνθρωπος — людина) — великий людиноподібний викопний *примат*. Виділяють два види М.— давньояванський і африканський. Геологічно М. належить до середини *антропогенового періоду і антропогенової системи*. Одні вчені відносять М. до *пітекантропів*, інші зближають його з *австралопітеками*.

МЕГА́РСЬКА ШКО́ЛА — ідеалістична філософська школа в Стародавній Греції (4 ст. до н. е.), засновником якої був учень *Сократа — Евклід* з Мегари. Філософія Евкліда і його послідовників Евбуліда, Діодора Крона й Стілпона являла собою еклектичну суміш етики Сократа з елементами вчень *елейської школи* і *софістів*. Заперечуючи вірогідність чуттєвого пізнання, представники М. ш. твердили, що єдиним джерелом пізнання є поняття. Вони не визнавали руху, якісної різноманітності світу. Істинне існування філософи М. ш. приписували тільки «вищому благу», яке вони розглядали як єдину, самостійну, нерухому, тотожну саму собі сутність.

МЕГАСПО́РА (від грец. μέγας — великий і *спори*), макроспора — велика спора у різноспорових вищих рослин. У вищих спорових рослин М. розвиваються в мегаспорангіях (іноді поза ними), які утворюються на видозмінених листках — мегаспорофілах; мають гаплоїдний (одинарний) набір *хромосом*. При проростанні М. утворюється жіночий *заросток*, на якому розвиваються жіночі статеві органи — *архегонії*. У насінних рослин спостерігається поступова *редукція* заростка. У *покритонасінних* М. проростає безпосередньо в *насінному зачатку*, утворюючи *зародковий мішок*.

МЕГАЦИ́КЛ (від грец. μέγας — величезний і κύκλος — круг, коло) у г е о л о г і ї — найбільші етапи тектонічної історії Землі, за яких відбулися найважливіші перебудови її структури. Тривалість М.— сотні мільйонів років. М. визначають на підставі геохронологічних досліджень (див. *Геохронологія*) і планетарних узагальнень. На сучас. етапі у дослідників немає єдиної точки зору на кількість М. та їхню тривалість. Термін «мегацикл» запровадив нім. геолог Х. Штілле (1944).

МЕГЕДИНЮ́К Марко Степанович (1842, с. Річка, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.— 1912, там же) — укр. нар. різьбяр. Виготовляв тарілки, скриньки, барильця, свічники, топірці, хрести, цимбали й оздоблював їх геом. орнаментом з різнокольорового бісеру ніжних і тонко згармонійованих відтінків. Твори М. експонувалися на виставках у Кракові (1887), Львові (1894, 1905), Коломиї (1912). Зберігаються в Укр. музеї етнографії та худож. промислу у Львові, Львів. музеї укр. мистецтва.

МЕГЕ́РА (Μέγαιρα) — у грец. міфології одна з *еринній*, втілення гніву й заздрощів. Зображували її потворною жінкою з гадюками замість волосся, довгим язиком, з факелом і бичем у руках.

МЕГО́ММЕТР (від грец. μέγας — великий, *ом* і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють великий (здебільшого до тисячі мегом) *електричний опір*. До осн. частин найпоширеніших М. (мал.) належать вимірювальний механізм (переважно двокотушковий *логометр*) і генератор постійного струму (на напругу 100—2500 В) з ручним приводом. Є також М. електронні і з цифровим відліком. За допомогою М. вимірюють опір електр. *ізоляції* проводів, кабелів, обмоток електр. машин тощо. Див. також *Омметр*.

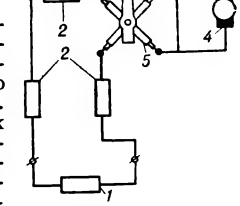

Мегомметр: *1* — вимірюваний опір; *2* — додатковий опір; *3* — шкала; *4* — генератор; *5* — логометр.

МЕГРЕ́ЛИ, мінгрели — грузини, які живуть у Мегрелії — історичній області Зх. Грузії. Говорять грузинською та мегрельською мовами (див. *Картвельські мови*).

МЕГРЕ́ЛІЯ — історична область у Зх. Грузії, населена *мегрелами*. З кін. 15 ст. входила до складу Імеретинського царства (див. *Імеретія*). Самостійне Мегрельське князівство виділилося бл. серед.

Преображенський собор Мгарського монастиря. 1684—92.

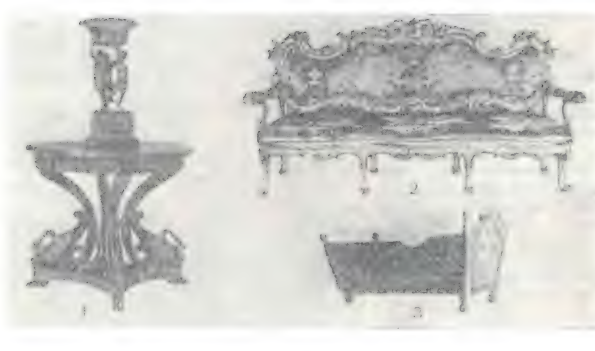

Меблі. 1. Стіл карельської берези. Росія. 1800. 2. В. Растреллі. Диван. Росія. Середина 18 ст. 3. Колиска. Росія. 18 ст.

МЕГХАЛАЯ

16 ст. (до поч. 17 ст. в нього входила й Абхазія). В 1803 князівство перейшло в рос. підданство. В 1857 відбулося антифеод. сел. повстання. Князівство припинило існування 1867.

МЕ́ГХАЛА́Я — штат на Пн. Сх. Індії. Площа 22 тис. км². Нас. 1,1 млн. чол. (1975, оцінка). Адм. ц.— м. Шіллонг. Більшу частину території займає низькогірний масив Шіллонг (вис. до 1961 м). Поширені тропічні ліси і чагарники. Більшість населення веде примітивне натуральне с. г. Осн. прод. культура — рис. Вирощують також кукурудзу, просо, картоплю, цитрусові. Шовківництво. В лісах — заготівля деревини. Незначна гірничодобувна пром-сть (добування вугілля).

МЕД БДЖОЛЯ́НИЙ — солодка сиропоподібна рідина, яку виробляють *бджоли медоносні* переважно з *нектару* і складають у комірки *стільників бджоляних* як кормовий запас. М. б. буває квітковий (нектарний), падевий (див. *Падевий мед*) та мішаний (квітково-падевий). Натуральний квітковий мед, зібраний з одного виду рослин, наз. монофлорним (липовий, акацієвий, гречаний і т. д.), а з квіток різних рослин — поліфлорним. М. б.— цінний харчовий продукт, має дієтичні й лікувальні властивості, використовується також у харч. пром-сті. Хім. склад меду різний і залежить (як і колір) від виду рослин, клімат. умов, товарної обробки. М. б. містить багато різних вуглеводів, органіч. кислот, білків, ферментів, мінеральних речовин, вітамінів і ароматич. речовин тощо (табл.). Зрілий мед не повинен містити більше 20% води. Мед гігроскопічний, тому його зберігають у сухому без сторонніх запахів приміщенні. Мед із стільників відкачують *медогонкою*. М. б. при зберіганні поступово кристалізується.

МЕДАВА́Р (Medawar) Пітер Брайан (н. 28.II 1915, Ріо-де-Жанейро) — англ. біолог, член Лондон. королівського т-ва (з 1949). Закінчив Магдален-коледж у Оксфорді (1939). Осн. праці М. присвячені вивченню росту й старіння організму, його реакціям на пересаджування тканин (*трансплантацію*). М. відкрив явище набутої імунологічної *толерантності* і відтворив його в експерименті. Нобелівська премія, 1960 (разом з Ф. *Бернетом*).

МЕДА́ЛІ СРСР — один з видів держ. нагород СРСР за особливі заслуги в комуністичному будівництві, захисті соціалістичної Вітчизни, а також за інші особливі заслуги перед Рад. державою і суспільством. Встановлюються відповідно до п. 9 ст. 121 Конституції СРСР *Президією Верховної Ради СРСР*. Нагороджує М. СРСР Президія Верховної Ради СРСР, а також за її дорученням і від її імені ін. держ. органи. Всього встановлено 56 медалей СРСР (1980). Медалі «Золота Зірка» та «Серп і Молот» вручаються одночасно з присвоєнням відповідно звання *Героя Радянського Союзу* і *Героя Соціалістичної Праці*. Для кожної М. СРСР Президія Верховної Ради СРСР затверджує положення, яке містить визначення заслуг, за які провадиться нагородження, опис і зразок даної М. СРСР, а також встановлює порядок нагородження, носіння нагород та ін. правила. Нагородження М. СРСР може бути проведено й посмертно. Клопотання про нагородження порушуються, як правило, в трудовому колективі, де працює особа, яку представляють до нагороди. *Іноземців* та осіб без громадянства, які проживають за кордоном, представляє до нагородження М-во закордонних справ (МЗС) СРСР або ін. держ. органи і *громадські організації* СРСР за погодженням з МЗС СРСР. Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження М. СРСР публікуються для заг. відома. Вручення М. СРСР провадиться від імені і за дорученням Президії Верховної Ради СРСР в обстановці урочистості і широкої гласності. Кожному нагородженому одночасно з врученням М. СРСР видається посвідчення встановленого зразка про нагородження. Держ. органи, громадські орг-ції і службові особи зобов'язані виявляти особливу шану і повагу до осіб, нагороджених М. СРСР. Медалі СРСР померлих громадян, а також нагороджених посмертно, документи про їх нагородження залишаються або передаються їх сім'ям для зберігання. Якщо у померлого немає спадкоємців, його нагороди і документи про нагородження повертаються в Президію Верховної Ради СРСР. Дублікат документа про нагородження тією або ін. М. СРСР в разі його втрати може бути виданий у виняткових випадках Президією Верховної Ради СРСР або органом, який за її уповноваженням провадить нагородження. Позбавлення М. СРСР здійснюється тільки Президією Верховної Ради СРСР у передбачених законом випадках. Забороняється встановлення і виготовлення значків і нагрудних знаків, зовнішньо схожих на М. СРСР. Носіння М. СРСР особою, яка не має на те права, а також їх присвоєння або вчинення ін. незаконних дій щодо них тягне встановлену законом відповідальність. Див. іл. на окремому аркуші, с. 240—241 (розміщення М. СРСР подано в порядку носіння стрічок) і таблицю.

Літ.: Загальне положення про ордени, медалі і почесні звання СРСР. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 липня 1979 р. «Відомості Верховної Ради СРСР». 1979. № 28, ст. 479.

В. В. Мріга.

МЕДА́ЛЬ (франц. médaille, з італ. medaglia, від лат. metallum — метал) — 1) Металевий знак здебільшого круглої чи овальної форми з певним зображенням, випущений на честь якоїсь події (напр., з приводу запуску в СРСР першого у світі штучного супутника Землі) чи видатної особи. З 17—18 ст. право карбування М. належить, як правило, тільки державі. 2) Вид держ. нагороди за заслуги (див., напр., *Медалі СРСР*). 3) Нагороди за досягнення в науці, культурі, економіці тощо (напр., золоті М. ім. М. В. Ломоносова; М. для лауреатів Державних премій УРСР; М. для авторів творів, відзначених літературними преміями, напр., ім. Я. Галана). Див. також *Медальєрне мистецтво*.

МЕДАЛЬЄ́РНЕ МИСТЕ́ЦТВО — різновид дрібної пластики, мистецтво виготовлення форм для відливання і штемпелів для карбування монет та медалей. Як матеріал використовують мідь, срібло, золото та ін. М. м. виникло в Лідії й Старод. Греції з появою мо-

Медалі СРСР (у порядку носіння стрічок)

Найменування медалі	Дата встановлення
«Золота Зірка»	1.VIII 1939
Золота медаль «Серп і Молот»	22.V 1940
«За відвагу»	17.X 1938
Медаль Ушакова	3.III 1944
«За бойові заслуги»	17.X 1938
Медаль Нахімова	3.III 1944
«За трудову доблесть»	27.XII 1938
«За трудову відзнаку»	27.XII 1938
«За доблесну працю (За воїнську доблесть). На ознаменування 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»	5.XI 1969
«Партизанові Вітчизняної війни» I ступеня	2.II 1943
«Партизанові Вітчизняної війни» II ступеня	2.II 1943
«За відзнаку в охороні державного кордону СРСР»	13.VII 1950
«За відзнаку у військовій службі» I ступеня	28.X 1974
«За відзнаку у військовій службі» II ступеня	28.X 1974
«За відмінну службу по охороні громадського порядку»	1.XI 1950
«За відвагу на пожежі»	31.X 1957
«За врятування потопаючих»	16.II 1957
«За оборону Ленінграда»	22.XII 1942
«За оборону Москви»	1.V 1944
«За оборону Одеси»	22.XII 1942
«За оборону Севастополя»	22.XII 1942
«За оборону Сталінграда»	22.XII 1942
«За оборону Києва»	21.VI 1961
«За оборону Кавказу»	1.V 1944
«За оборону Радянського Заполяр'я»	5.XII 1944
«За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»	9.V 1945
«Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»	7.V 1965
«Тридцять років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»	25.IV 1975
«За перемогу над Японією»	30.IX 1945
«За взяття Будапешта»	9.VI 1945
«За взяття Кенігсберга»	9.VI 1945
«За взяття Відня»	9.VI 1945
«За взяття Берліна»	9.VI 1945
«За визволення Белграда»	9.VI 1945
«За визволення Варшави»	9.VI 1945
«За визволення Праги»	9.VI 1945
«За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»	6.VI 1945
«Ветеран праці»	18.I 1974
«Ветеран Збройних Сил СРСР»	20.V 1976
«За зміцнення бойової співдружності»	25.V 1979
«За відбудову підприємств чорної металургії Півдня»	18.V 1948
«За відбудову вугільних шахт Донбасу»	10.IX 1947
«За освоєння цілинних земель»	20.X 1956
«За будівництво Байкало-Амурської магістралі»	8.X 1976
«За перетворення Нечорнозем'я РРФСР»	30.IX 1977
«За освоєння надр і розвиток нафтогазового комплексу Західного Сибіру»	28.VII 1978
«XX років РСЧА»	24.I 1938
«30 років Радянської Армії і Флоту»	22.II 1948
«40 років Збройних Сил СРСР»	18.XII 1957
«50 років Збройних Сил СРСР»	26.XII 1967
«60 років Збройних Сил СРСР»	28.I 1978
«50 років радянської міліції»	20.XI 1967
«В пам'ять 800-річчя Москви»	20. IX 1947
«В пам'ять 250-річчя Ленінграда»	16.V 1957
«Медаль материнства» I ступеня	8.VII 1944
«Медаль материнства» II ступеня	8.VII 1944

нет. У Старод. Римі поряд з ними в грошовому обігу були й *медальйони*, що виготовлялися на честь знаменних подій. Медалі вперше з'явилися в Пн. Італії в кін. 14 ст. Значного рівня М. м. досягло за доби *Відродження* (Пізанелло, М. де Пасті, Дж. Бальду — Італія, Ж. *Пілон* — Франція, К. Массейс — Нідерланди, А. *Дюрер* — Німеччина). До 16 ст. медалі відливалися; в 16—17 ст. в Англії та Нідерландах при їх виготовленні застосовувалося також гравірування; в 17 ст. було освоєно карбування медалей з високим рельєфом, яке стало основною технікою М. м. Зародження укр. та рос. М. м. пов'язане з появою монет у Київ. Русі (10 ст.), в Росії воно набуло розвитку в 2-й пол. 18— 1-й пол. 19 ст. (С. Юдін, Т. Іванов, К. Леберехт, Ф. *Толстой*, П. Уткін та ін.). З 2-ї пол. 19 ст. поряд з медалями круглої, рідше овальної, форми з'являються прямокутні (плакетки). На Україні народні майстри М. м. виробляли жіночі нашийні окраси — дукачі; в кін. 19 — на поч. 20 ст. було виготовлено медалі до пам'ятних історико-культурних дат, важливих подій (медалі до 100-річчя з дня народження Т. Шевченка; до відкриття пам'ятника І. Котляревському та ін.). Серед представників укр. рад. М. м.— О. Олійник, Г. Пустовійт, І. Севера, Г. Кальченко, А. Німенко, І. Хотінок та ін. Випущено ювілейні медалі до 125-річчя і 150-річчя з дня народження Т. Шевченка, 100-річчя з дня народження І. Франка, 300 і 325-річчя возз'єднання України з Росією та багато інших.

Літ.: Перша республіканська виставка медальєрного мистецтва. Каталог. К., 1973.

МЕДАЛЬЙО́Н (італ. medaglióne, від medaglia — медаль) — 1) Ювелірна прикраса у вигляді овального футляра, в який вміщують здебільшого мініатюрний портрет. 2) Зображувальна або орнаментальна композиція в овальному обрамленні. Служить для прикрашення фасадів будинків, меблів тощо. Іл. див. до ст. *Золотарство*, т. 4, с. 295.

МЕДА́Н — місто в Індонезії на Пн. о. Суматра, адм. ц. провінції Пн. Суматра. Розташований за 25 км від узбережжя Малаккської прот. (аванпорт М.— Белаван). Залізнична станція, вузол автошляхів. 635,6 тис. ж. (1971). Підприємства гумової, метало- та деревообр., текст., харчосмакової пром-сті. Значний торг. і фінанс. центр. Ун-т Пн. Суматри.

МЕДВЕ́ДЄВ Григорій Сергійович [5 (18).III 1904, с. Малі Лизі, тепер Балтасинського р-ну Тат. АРСР — 20.XI 1938] — удм. рад. письменник. Друкуватися почав 1925. Зб. оповідань «Телеграфні стовпи співають» (1930) — про класову боротьбу в удм. селі; зб. нарисів «Штурм льону» (1932) — про перші роки колг. будівництва. М. створив першу удм. соціально-психологічну трилогію «Лозинське поле»: ч. 1 — «В нове русло» (1932), ч. 2 — «На схилі Кийкара» (1934), ч. 3 — «Великий день» (1936, вид. 1959) — про колективізацію, духовне зростання удм. селянина. Перекладав удм. мовою твори М. Горького.

Тв.: Рос. перекл.— Лозинское поле. М., 1979.

Ф. К. Єрмаков.

МЕДВЕ́ДЄВ Дмитро Миколайович [10 (22).VIII 1898, м. Бєжиця, тепер у складі м. Брянська — 14.XII 1954, Москва] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, полковник, Герой Рад. Союзу (1944), рос. рад. письменник. Член КПРС з 1920. Н. в сім'ї робітника. В роки громадян. війни працював в органах ВЧК, у 20—30-х рр.— в органах ОДПУ — НКВС. У 1941—45 — командир особливого розвідувального загону партизанів на Брянщині, потім командир партизан. загону «Переможці» (з 1943 — з'єднання), що діяв на тер. Ровен. і Львів. обл. В складі цього загону був М. І. *Кузнецов*. У своїх книгах, зокрема «Це було під Ровном» (1948), «Сильні духом» (1951), відобразив боротьбу укр. народу проти фашист. загарбників. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 428.

Літ.: Цессарский А. Жизнь Дмитрия Медведева. М., 1969.

МЕДВЕ́ДЄВ Олексій Васильович [16 (28).III 1884 — 23.VII 1940] — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в с. Сєрнозаводську (тепер Калуз. обл.) в робітн. сім'ї. Проводив революц. роботу в Луганську, Петербурзі, Ризі, Харкові (член Харків. к-ту РСДРП). В 1917 — член Петерб. комітету РСДРП(б) та Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.

В 1918—21 — на парт. і рад. роботі, в Червоній Армії. В 1923—24 — голова ЦКК КП(б)У — нарком РСІ УРСР. У 1924 — секретар ЦК КП(б)У. В 1925—27 — секретар Дніпроп. окружкому КП(б)У. В 1927—29 — другий секретар ЦК КП(б)У. В 1924—30 — член ЦК, 1930—34—ЦКК ВКП(б); 1924—29 — член ЦК КП(б)У. В 1925—27 — кандидат, 1924—25 і 1927—29 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Член ВУЦВК і ЦВК СРСР кількох скликань.

МЕДВЕ́ДЄВ Сергій Сергійович [5 (17).V 1891, Москва — 13.VIII 1970, там же] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1958). Закінчив Гейдельберзький (1914) і Моск. (1918) ун-ти. З 1922 до кінця життя працював у Фізико-хім. ін-ті ім. Л. Я. Карпова. Осн. праці — дослідження механізмів реакцій окислення, а також радикальної та іонної полімеризації. Довівши, що полімеризація — ланцюговий процес, М. заклав основи теорії полімеризації. Праці М. дали змогу розробити пром. методи синтезу багатьох полімерів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Премія ім. С. В. Лебедєва АН СРСР, 1971 (посмертно). Портрет с. 428.

МЕДВЕ́ДЄВА Ніна Борисівна [15 (27).XII 1899, Саратов — 26.V 1969, Київ] — укр. рад. патофізіолог, член-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1941). В 1921 закінчила мед. ф-т Сарат. ун-ту. В 1925—31 — асистент 2-го Моск. ун-ту, а з 1931 працювала в Ін-ті експеримент. біології та патології у Києві (з 1953 — Ін-т фізіології ім. акад. О. О. Богомольця АН УРСР). Праці М. присвячені питанням патофізіології та ендокринології, зокрема вивченню біодинаміки протеїдів, біол. значення сірки тощо; виділила гормон — кортикалін. Співавтор посібника з патологічної фізіології. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МЕДВЕ́ДІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — родовище природного горючого газу в *Дніпровсько-Донецькій западині*. Розташоване поблизу с. Медведівки Кегичівського району Харків. обл. УРСР. Пов'язане з похованою складкою гірських порід палеозойського віку, ускладненою соляним штоком (див. *Соляна тектоніка*). Пл. 29,5 км². Родовище багатопластове, поклади газу масивного типу, склепінні. Осн. запаси газу і конденсату (див. *Конденсат газовий*) — в верхньокам.-вуг. і нижньопермських відкладах. Глиб. залягання газоносної товщі 2900—3900 м. Газ переважно метановий (90—91,5% метану); містить також 6,2—7,5% важких вуглеводів, 1,3—1,4% азоту, 0,16—0,25% вуглекислого газу. Густ. газу 0,619 кг/м³. Родовище відкрито 1969, експлуатують — з 1978. Газ надходить до газопроводу Шебелинка — Москва.

Д. Є. Недзельський.

МЕДВЕ́ДКІН Олександр Іванович [н. 24.II (8.III) 1900, м. Пенза] — рос. рад. кінорежисер і кінодраматург, нар. арт. СРСР (з 1979). Член КПРС з 1920. З 1927 — на студії «Держвійськкіно». Поставив короткометражні сатиричні кінокомедії-казки: «Фруктиовочі», «Про білого бичка» (обидві — 1931), «Тит» (1932); повнометражні худож. фільми: «Щастя» (1935), «Визволена земля» (1946) та ін. Під час Великої Вітчизн. війни керував фронтовими групами кінооператорів. З 1948 — на Центр. студії документальних фільмів. Автор сценаріїв та режисер фільмів: «Обережно — маоізм!», «Ніч над Китаєм», «Пекін — тривога людства» (всі — 70-і рр.). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1974. Портрет с. 428.

МЕДВЕДО́ВСЬКИЙ Самуїл Петрович [12 (24).I 1891, м. Золотоноша, тепер Черкас. обл.— 5.IV 1924, Ленінград, похований у Москві] — рад. військ. діяч, учасник громадян. війни на Україні. Член Комуністичної партії в 1917. Н. в сім'ї шевця. З 1912 — в армії. Учасник 1-ї світової війни. В 1917 як виборний командир гарнізону м. Бердичева керував ліквідацією вогнища контрреволюції в місті, член військ.-революц. к-ту Пд.-Зх. фронту. В 1918—20 — командир червоногвард. загону, заст. команд. 4-ю Укр. Рад. армією, заст. командира і командир 16-ї стрілецької д-зії, команд. групою військ, які вели бої проти австро-нім. окупантів, денікінців і військ бурж.-поміщицької Польщі. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

МЕДВЕ́ДЬ Левко Іванович [н. 5 (18).VI 1905, с. Чорна Гребля, тепер Бершад. р-ну Вінн. обл.] —

Медальєрне мистецтво. В. М. Прядка. Ювілейна медаль до 930-річчя Київського Софійського собору. Бронза. 1968.

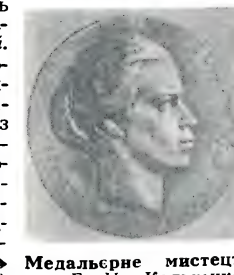

Медальєрне мистецтво. Г. Н. Кальченко. Ювілейна медаль до 100-річчя з дня народження Лесі Українки. Бронза. 1971.

Хімічний склад квіткового меду

Показники	Середня кількість, %
Інвертний цукор (в основному глюкоза і фруктоза)	74,41
Вода	18,08
Тростинний цукор	1,30
Декстрини і нецукрові речовини	4,76
Азот у перерахунку на білок	0,45
Органічні кислоти	0,10
Мінеральні солі	0,19
Кислотність у перерахунку на мурашину кислоту	0,10

Д. М. Медведєв.

С. С. Медведєв.

О. І. Медведків.

український радянський гігієніст, академік АМН СРСР (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1929. Закінчив Вінн. фарм. (1927) і Київ. мед. (1939) ін-ти. В 1947—52 — міністр охорони здоров'я УРСР, одночасно в 1944—51 — зав. кафедрою гігієни праці Київ. мед. ін-ту. В 1952—64 — директор Київ. н.-д. ін-ту гігієни праці і профзахворювань, з 1964 — директор Всесоюзного н.-д. ін-ту гігієни і токсикології пестицидів, полімерних і пластичних мас (Київ). Один із засновників школи рад. гігієністів і токсикологів, нового напряму гігієнічної науки — гігієни і токсикології пестицидів. Праці — з питань гігієни с.-г. праці і профзахворювань, гігієни і токсикології пестицидів, історії розвитку рад. охорони здоров'я тощо. М.— акад. Міжнар. академії по охороні навколишнього середовища (з 1973), почесний Президент Міжнар. асоціації сільс. медицини і сільс. охорони здоров'я (з 1969). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Ю. І. Кундієв.

МЕДВЕ́ЖЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — родовище природного горючого газу на Пн. Тюмен. обл. РРФСР, в Ямало-Ненец. авт. округзі. Пром. поклади газу — у пісках і алевролітах сеноманського віку (див. *Сеноманський вік і ярус*) на глиб. від 1050 до 1200 м. Газ метановий (містить 98% метану). Родовище відкрито 1967, експлуатують з 1972.

Ф. К. Салманов.

МЕДЕЛЬЇН — місто на Пн. Зх. Колумбії, адм. ц. департаменту Антьокія. Залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 1,2 млн. ж. (1976). Значний пром. центр країни — текст., металообробна, хім.-фармацевтична, буд. матеріалів, шкіряно-взут. пром-сть; металург. з-д. Поблизу М.— добування золота, срібла і платини. Ун-т, гірнича академія. М. засн. 1675.

МЕДЕ́НИЦЯ, Меденичі — селище міського типу Дрогобицького р-ну Львів. обл. УРСР, за 21 км від залізнич. ст. Дрогобич. 3,8 тис. ж. (1980). Вперше згадується в документах 1395 під назвою Меденичі на землях, загарбаних польс. феодалами. В 1772—1918 М. перебувала під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 окупована бурж.-поміщ. Польщею. З 1927 тут діяв підпільний комітет КПЗУ, під керівництвом якого 1933, 1934, 1935 відбувалися страйки і демонстрації. В 1939 М. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР.

З 1940 М.— с-ще міськ. типу. У селищі — комбікормовий і хлібний з-ди, хім. цех Дрогобицького з-ду побутової хімії, комбінат комунальних підприємств тощо. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 2 середні та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 5 бібліотек.

МЕДЕ́О — зимовий спортивний комплекс з штучним льодовим покриттям, один з найбільших у світі. Розташований поблизу Алма-Ати, в горах Заілійського Алатау (на вис. 1691 м над р. м.). Став до ладу 1951. Після реконструкції 1970—72 пл. доріжок та поля на М. становить 10,5 тис. м²; стадіон — на 12,5 тис. місць. Район М.— місце масового відпочинку.

МЕДЕ́Я (Μήδεια) — у грец. міфології чарівниця, дочка колхідського царя Еета, онука *Геліоса*. М. закохалась у *Ясона*, ватажка *аргонавтів*, і допомогла йому здобути *золоте руно*. Після десяти років подружнього життя Ясон задумав покинути М. і одружитися вдруге. М. вбила суперницю, її батька і двох своїх синів від Ясона. Образ М. відтворено в мистецтві й л-рі (Евріпід, Овідій, Сенека, П. Корнель, Ф. Грільпарцер та ін.).

МЕДЖИБІ́Ж, Межибіж — селище міського типу Летичівського р-ну Хмельницької обл. УРСР. Розташований при впадінні р. Бужка в Пд. Буг, за 20 км від залізнич. ст. Деражня. 2,1 тис. ж. (1980). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1146. В 40-х рр. 14 ст. М. захопили литовські, 1434 — польс. феодали. В 1593 М. дістав *магдебурзьке право*. В 1672 М. загарбала султанська Туреччина, 1699 відійшов до Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. У М.— плодоконсервний і цегельний з-ди, цех Летичівського харч. комбінату, рибокомбінат, виробниче відділення Летичівської райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування тощо. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки, філіал Хмельн. краєзнавчого музею. Архіт. пам'ятки: замок (14—16 ст.; іл. див. до ст. *Замок*, т. 4, с. 194) з мурами і вежами, палац, Святотроїцький костьол (обидва — 16 ст.).

МЕДЖИБО́ЖСЬКИЙ Мирон Якович [н. 12 (25).X 1912, с. Муровані Курилівці, тепер смт Вінницької обл.] — укр. рад. вчений у галузі металургії сталі, доктор тех. наук (з 1961), професор (з 1963). Член КПРС з 1944. Закінчив (1938) Донецький індустріальний (тепер політех.) ін-т, працював на металург. з-дах Макіївки, Донецька і Златоуста, 1948—63 — у Сибірському металург. ін-ті (м. Новокузнецьк), 1963—66 — в Донецькому н.-д. ін-ті чорної металургії. З 1966 — в Ждановському металург. ін-ті. Осн. дослідження — з кінетики фізико-хім., тепло- і масообмінних процесів у сталеплавильних ваннах, інтенсифікації сталеплавильних процесів у великих агрегатах. Держ. премія УРСР, 1978.

МЕ́ДЖЛІС (араб.— збори, рада) — 1) Однопалатний парламент Мальдівської Республіки. 2) В деяких східних країнах вживана назва органу законодавчої влади або однієї з його палат.

МЕ́ДИКО-ГЕНЕТИ́ЧНА КОНСУЛЬТА́ЦІЯ — форма медичної допомоги, один з основних заходів профілактики *спадкових хвороб*. До М.-г. к. звертаються за порадою здорові батьки дітей, що мають якийсь дефект або хворих на спадкові хвороби; батьки, один з яких хворіє на спадкову хворобу; здорові батьки, що мають родичів з дефектом розвитку або хворих на спадкові хвороби; подружжя, які перебувають у кровноспорідненому шлюбі та ін. При М.-г. к. діагностують (див. *Діагностика*) спадкові хвороби, провадять диспансеризацію (див. *Диспансер*) хворих, виявляють клінічно здорових осіб із спадковою схильністю до захворювань і осіб, які є гетерозиготами (див. *Гетерозиготність*) з патологіч. *геном*, виявляють тип успадковування, *пенетрантність* і *експресивність* мутантних (див. *Мутація*) генів і ступінь ризику захворювання у нащадків. Цей ступінь великий, якщо імовірність виникнення патології 1 : 1—1 : 10, відносно малий при імовірності 1 : 10—1 : 20 і малий, якщо імовірність 1 : 20 і менша. М.-г. к. провадять за допомогою методів *генетики людини* і *генетики медичної*. Використання пренатальної діагностики (дослідження навколоплідної рідини, взятої у жінки в ранні строки *вагітності*, морфологічний аналіз *амніону* або *плаценти*) дає змогу виявити понад 70 спадкових хвороб; у разі їх наявності рекомендують перервати вагітність. М.-г. к допомагає лікарям діагностувати спадкові хвороби, використовуючи спец. генетичні методи дослідження, а також пропагує медико-генетичні знання і правила генетичної гігієни серед лікарів і населення. Протягом останніх 8 років на Україні М.-г. к. одержали понад 23 тис. чоловік (в лікарняних закладах, н.-д. ін-тах).

МЕ́ДИКО-САНІТА́РНА ЧАСТИ́НА — комплексна мед. установа в СРСР, що об'єднує всі мед. заклади, які обслуговують робітників та службовців даного підприємства. До складу М.-с. ч. можуть входити *лікарня* з *поліклінікою* або *амбулаторією*, *медичні пункти*, профілакторій, *дитячі ясла* тощо. М.-с. ч. забезпечують кваліфіковану мед.-сан. допомогу, проводять оздоровчі, профілактичні заходи, спрямовані на зміцнення здоров'я трудящих, на зниження захворюваності та травматизму на підприємстві. Свою роботу М.-с. ч. проводять за принципом цехового дільничного обслуговування та за диспансерним методом. М.-с. ч. підпорядковані місцевим органам охорони здоров'я.

МЕДИ́НСЬКИЙ Євген Миколайович [27.II (11.III) 1885, Ялта, тепер Крим. обл.— 6.III 1957, Москва] — рос. рад. педагог і вчений, дійсний член АПН РРФСР (з 1944). Навчався в Харкові. У 1914 закінчив Петерб. ун-т. Пед. і наук. діяльність почав 1911. У 1917—26 — на викладацькій і керівній роботі в системі Наркомосу РРФСР. В 1944—48 — в н.-д. ін-ті теорії й історії педагогіки, директор Б-ки з нар. освіти ім. К. Д. Ушинського у Москві. М. розробляв гол. чин. проблеми історії педагогіки і школи, а також питання позашкільної освіти. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: История педагогики в связи с экономическим развитием общества, т. 1—3. М., 1925—29; Історія російської педагогіки до Великої Жовтневої соціалістичної революції. К.— Х., 1938; Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII століттях. К., 1958.

М. М. Грищенко.

МЕДИТА́ЦІЯ, медитативна лірика (від лат. meditacio — роздум) — різновид ліричного твору, в якому виражаються переживання і філософські роздуми поета над проблемами життя і смерті, міркування про дружбу, кохання, природу тощо. Найбільшого поширення медитативна форма лірики набула в 19 ст. До М. звертаються й радянські поети, вкладаючи в неї новий зміст.

У рос. поезії М. писали О. Пушкін і М. Лермонтов, Ф. Тютчев і О. Блок, А. Ахматова і Л. Мартинов; в укр.— М. Рильський («Медитація»), П. Тичина («Похорон друга»), А. Малишко («Медитація») та ін. *Г. Ф. Семенюк.*

МЕДИЦИ́НА (лат. medicina —лікувальна наука)—галузь наукової та практичної діяльності, основним завданням якої є пізнання процесів, що відбуваються в організмі здорової і хворої людини, з метою збереження і зміцнення її здоров'я, а також розроблення заходів розпізнавання і лікування хвороб та запобігання їх виникненню. М., яка є частиною *природознавства,* в своєму розвитку тісно пов'язана з досягненнями заг. *біології, генетики, анатомії, фізіології,* а також *фізики* та *хімії.* Зачатки лікування виникли на найранніших стадіях існування людини. З розшаруванням суспільства на класи, за часів рабовласницького ладу, лікувальна справа виділилась у самостійну професію. На Сході набула розвитку т. з. жрецька, або храмова, М. Значних успіхів досягла М. античного світу (давньогрец. лікар *Гіппократ,* римський природознавець К. *Гален,* александрійські лікарі Герофіл і Ерасістрат). Давньокитайська М. використовувала понад 2000 лікарських засобів (женьшень, камфору та ін.), застосовувала метод *голкотерапії.* Відносно високого рівня досягли в старод. Індії анатомія і хірургія. Нагромадження практичних мед. спостережень продовжувалось і в середні віки. Виникли спец. заклади для лікування хворих і поранених, монастирські лікарні для цивільного населення (7 ст.). Хрестові походи, що супроводжувалися *міграцією населення,* сприяли виникненню спустошливих епідемій і зумовили в Європі створення *карантинів.* Візантійська та арабська М. збагатила мед. науку новими описами симптомів хвороб і лікарських засобів. Значну роль у розвитку М. відіграв таджицький вчений *Ібн-Сіна* (Авіценна). У Давньоруській феод. державі поряд з монастирською М. продовжувала розвиватися народна М. В 11—12 ст. в Переяславі та Києві, в 13 ст. у Львові були створені лікарні. Лікарською справою на Україні здавна займалися лікарі-емпірики («ліковці»), аптекарі («зелійники»), костоправи, цирульники. Значний крок у розвитку М. був зроблений в епоху Відродження (15—18 ст.). Швейц. лікар *Парацельс* виступив з пропагандою М., яка грунтувалася на досвіді та знаннях, запровадив у лікарську практику різні хім. речовини і мінеральні води. А. *Везалій* описав будову і функції тіла людини. Англ. лікар У. *Гарвей* створив учення про *кровообіг.* У галузі практичної М. найважливішими подіями 16 ст. були створення італ. лікарем Дж. Фракасторо вчення про контагіозні (заразні) хвороби і розробка перших наук. основ хірургії франц. лікарем А. *Паре.* Зростання пром. виробн. привернуло увагу до вивчення професс. захворювань. На рубежі 17—18 ст. італ. лікар Б. Рамаццініпоклав початок вивченню пром. патології та гігієни праці. З розвитком медицини зароджуються в різних країнах мед. навч. заклади. У 18 ст. в Росії було створено Академію наук (1724) і Медичну колегію (1763) — адм. центри в галузі М., а також відкрито кілька мед. шкіл. В 1764 було відкрито мед. ф-т Моск. ун-ту, 1773 — Медичний колегіум у Львові, який у 1784 об'єднався з мед. ф-том Львів. ун-ту, 1787 — *Єлизаветградську медико-хірургічну школу,* 1798 — Медико-хірургіч. академію у Петербурзі, 1804 — в Москві. Одним з основних джерел, що комплектували слухачів мед. шкіл, була *Київська академія,* де наприкінці 18 ст. почали викладати медицину (в 1802 був відкритий мед. клас — першим його викладачем став О. Ф. Масловський). В 2-й пол. 18 ст.— 1-й пол. 19 ст. було закладено основи військ. й морської гігієни. Одним з основоположників *епідеміології* був укр. лікар Д. С. *Самойлович* (2-а пол. 18 ст.). Нім. вчений Р. *Кох* став одним з основоположників *мікробіології.* Основи експериментальної *фармакології* й *токсикології* заклав франц. фізіолог і патолог К. *Бернар.* Праці нім. фізіолога Г. *Гельмгольца,* чеш. біолога Я. *Пуркинє* сприяли прогресу *офтальмології.*

Збільшується кількість мед. учбових закладів. Зокрема на Україні 1805 було відкрито мед. ф-т при Харків., 1841 — при Київ. ун-тах (склалися відомі київ., харків., а згодом й одеська мед. школи); виникли мед. наукові т-ва (при Моск. ун-ті 1805, у Києві — див. *Товариство київських лікарів*), видавалося кілька мед. журналів. Ще в 1-й пол. 19 ст. працями Є. Й. Мухіна, І. Є. Дядьковського, О. М. Філомафітського та ін. було закладено основи фізіол. напряму у вітчизн. медицині. Праця І. М. *Сєченова* «Рефлекси головного мозку» (1863) мала вирішальний вплив на формування матеріалістич. погляду лікарів. Фізіол. підхід та ідеї невризму використали в клініч. медицині С. П. *Боткін* і О. О. Остроумов. Поряд з ними світову славу вітчизняній терапії принесли праці рос. та укр. вчених — терапевтів Г. А. *Захар'їна* і В. П. *Образцова,* хірургів М. І. *Пирогова,* В. О. *Караваєва* і Ю. К. *Шимановського,* анатома В. О. *Беца* та ін. Погляди С. П. Боткіна справили глибокий вплив на І. П. *Павлова,* вчення якого про *вищу нервову діяльність* визначило шляхи розв'язання багатьох проблем як теоретич., так і клініч. М. В середині й особливо в 2-й пол. 19 ст. в самостійні науки виділилися *педіатрія, невропатологія* і *психіатрія.* Значний вклад у розвиток лікувальної М. зробили представники *земської медицини.* Праці Л. *Пастера* сприяли розвиткові медичної мікробіології, *антисептики* і *асептики.* З діяльністю І. І. *Мечникова* пов'язані перехід до вивчення ролі самого організму в розвитку інфекційного процесу і з'ясування причин виникнення *імунітету.* Працями нім. вченого М. Петтенкофера, рос.— О. П. Доброславіна та Ф. Ф. Ерісмана, укр.— В. А. Субботіна та ін. було розроблено наук. основи *гігієни.* Відкриття у 20 ст. В. К. *Рентгеном* т. з. Х-променів поклало початок *рентгенодіагностиці.* Дослідження в галузі ядерної фізики зумовили розвиток *радіобіології,* радіаційної гігієни, *променевої терапії.* Працями голл. фізіолога В. Ейнтховена і вітчизн. фізіолога О. Ф. Самойлова в клінічну практику було запроваджено *електрокардіографію.* Завдяки розвиткові електроніки в 2-й пол. 20 ст. з'явились принципово нові заходи реєстрації діяльності органів і систем за допомогою різних сприймальних, передавальних та записувальних приладів, створено *органи штучні.* Активно розвивається *кібернетика медична.* Створено автоматич. системи регулювання наркозу, дихання, артеріального тиску під час операцій тощо. З розвитком авіації у 20 ст. зародилась *авіаційна медицина.* Польоти людини в космос спричинилися до виникнення *космічної медицини.* Інтенсивно розвивається *генетика медична.* В 2-й пол. 20 ст. в самостійний розділ теоретич. і клініч. М. виділилося вчення про *алергії— алергологія.* На початку 20 ст. нім. лікар П. Ерліх заклав основи хіміотерапії. У 1939—41 англ. вчені Х. Флорі і Е. Чейн поклали початок ері *антибіотиків.* У 1942 в лабораторії З. В. Єрмолової (СРСР) одержано вітчизн. пеніцилін. Успішно розвивалося виникле у 20 ст. вчення про *вітаміни,* відкриті рос. ученим М. І. Луніним. Створене в кінці 19 ст. франц. ученим Ш. Браун-Секаром та ін. вчення про залози внутр. секреції виділилося у самостійну дисципліну — *ендокринологію.* На Україні на початку 20 ст. розвиткові ендокринології сприяли праці В. П. *Комісаренка,* Н. Б. *Медведєвої,* С. Г. *Генеса* та ін. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції забезпечила великі успіхи рад. М. В СРСР М. є держ. справою і має плановий характер. В нашій країні створена система організації мед. науки, яка тісно пов'язана з практикою *охорони здоров'я.* Відмітна риса М. в СРСР — її профілактичний напрям. В результаті послідовного здійснення соціально-профілактичного напряму М. ще в передвоєнні роки в СРСР було ліквідовано багато епідеміч. захворювань, створено мережу курортів і вперше розроблено основи соціалістич. *курортології.* Основоположники рад. *гігієни соціальної* рад. вчені М. О. *Семашко,* З. П. Соловйов, зокрема укр.— С. С. Каган, С. І. Радченко, Д. І. Ульянов та ін., спираючись на марксистське положення про провідну роль соці-

Л. І. Медведь.

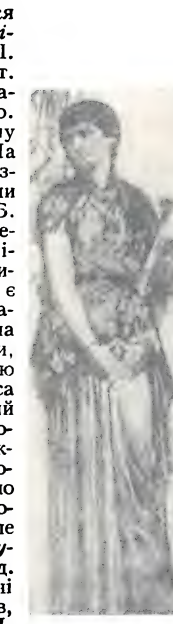

Медея. Фрагмент настінного розпису з Геркуланума. Національний музей. Неаполь.

альних умов життя у виникненні захворювань та запобіганні їм, розробили теоретичні основи рад. охорони здоров'я і накреслили соціальні заходи по збереженню й відновленню здоров'я населення. Великий вплив на розвиток М. в СРСР мали праці рад. анатомів В. М. *Тонкова*, Д. А. Жданова, зокрема українських — Ф. А. Волинського, В. П. Воробйова, М. С. Спірова, патоморфологів — М. М. Аничкова, О. І. Абрикосова, І. В. Давидовського, в т. ч. укр.— М. Ф. Мельникова-Разведенкова, О. І. *Смирнової-Замкової*, Є. І. *Чайки*, М. К. Даля та ін.; фізіологів — І. П. Павлова, Л. А. *Орбелі*, П. К. *Анохіна*, в т. ч. укр.— О. О. *Богомольця*, М. М. *Сиротиніна*, Г. В. Фольборта, Д. С. *Воронцова* та ін. Досягнення клініки внутр. хвороб спирались на фундаментальні дослідження основоположників рад. М.— М. П. Кончаловського, Д. Д. Плетньова, Г. Ф. Ланга, зокрема укр.— М. Д. *Стражеска*, Ф. Г. *Яновського*, М. М. *Губергріца*, В. М. *Іванова* та багатьох ін. Значний вклад у вивчення серцево-судинних захворювань (див. *Кардіологія*), органів травлення (див. *Гастроентерологія*), нирок, системи крові внесли В. Х. Василенко, В. М. Виноградов, М. С. Вовсі, Й. А. Касирський, О. Л. Мясников, Є. М. Тареєв, а також укр.— О. О. Богомолець, М. О. *Ясиновський*, Д. Ф. *Чеботарьов*, А. К. *Міхньов*, Ф. Я. Примак, О. Й. *Грицюк*, І. І. *Крижанівська*, Л. Т. *Мала* та ін. Особлива увага в СРСР приділяється гігієні і харчуванню дитини, вивченню анатомо-фізіол. особливостей дитячого організму, його реактивності, особливостям клінічного перебігу й лікування хвороб раннього дитячого віку (О. А. Кисіль, Г. Н. Сперанський, О. Ф. Тур, укр. педіатри — В. О. Бєлоусов, О. М. *Хохол*, П. С. Мощич). Розроблялись і вдосконалювались способи наркозу й антибактеріальна терапія, створювалися умови для розвитку хірургії серця та легень, *трансплантації* органів (В. М. Шамов, С. С. Юдін, Б. В. *Петровський* та ін.). Розвиток *хірургії* на Україні за рад. часу пов'язаний з діяльністю М. М. *Волковича*, О. П. *Кримова*, В. М. Шамова, М. С. *Коломійченка*, О. О. Федоровського, Г. Г. *Караванова*, О. О. *Шалімова* та ін., зокрема воєнно-польової хірургії, *травматології* та *ортопедії* — з діяльністю М. І. *Ситенка*, І. М. *Іщенка*, М. П. *Новаченка*, О. Г. Єлецького, Ф. Р. Богданова та ін. Праці рад. вчених А. Л. Полєнова й М. Н. *Бурденка* (в т. ч. укр. — О. І. *Арутюнова*, А. П. *Ромоданова* та ін.) сприяли розвиткові вітчизн. *нейрохірургії*, праці С. П. Федорова, укр. вченого А. А. *Чайки* — *урології*. Розвиток кардіохірургії в СРСР пов'язаний з іменами О. М. *Бакулєва*, П. А. Купріянова, Б. В. Петровського, О. О. *Вишневського*, Є. М. Мелашкіна, укр. вчених М. М. *Амосова*, М. С. Коломійченка, О. О. Шалімова та ін., хірургії черевної порожнини — І. І. Грекова, А. В. Мартинова, С. І. *Спасокукоцького*, Є. С. Юдіна та ін. На поч. 20 ст. формується *онкологія*, основоположниками якої в СРСР були М. М. Петров, П. О. Герцен та ін., в т. ч. укр. вчені — О. А. *Кронтовський*, М. В. Магат, О. Д. Тимофєєвський, Р. Є. *Кавецький* та ін. Розвиткові офтальмології сприяли праці М. Й. *Авербаха*, В. П. Одинцова, а також укр. рад. вчених С. С. Головкіна, В. П. *Філатова*, А. Г. Васютинського, Н. О. *Пучківської* та ін. Наук. основою боротьби з інфекційними хворобами стали праці укр. рад. вченого Л. В. *Громашевського*. Значний внесок у розвиток епідеміології, мед. мікробіології зробили укр. рад. вчені О. М. *Марзєєв*, Д. П. Гриньов, А. М. Зюков, В. Г. *Дроботько*, Г. Х. Шахбазян та ін. Метод специфічної профілактики інфекційних захворювань за допомогою *вакцин* і сироваток, що спирається на досягнення мікробіології і вірусології, мав вирішальне значення в боротьбі з віспою, дифтерією, поліомієлітом та деякими ін. інфекціями. Профілактичний напрям, держ. характер М., планування охорони здоров'я — це принципи, втілені на практиці в СРСР та ін. соціалістичних країнах; вони здобувають все зростаюче міжнар. визнання. 23-я Всесвітня асамблея охорони здоров'я (1970) з ініціативи делегації СРСР прийняла резолюції про проголошення відповідальності держави й суспільства за охорону здоров'я населення й проведення заходів громадської та індивідуальної профілактики, забезпечення всього населення кваліфікованою й безплатною профілактичною і лікувальною допомогою. Під впливом соціально-екон. змін та успіхів М. відбулися суттєві зміни в стані здоров'я населення, зменшилися показники смертності. В економічно розвинутих країнах ліквідовано особливо небезпечні епідемічні захворювання (чума, в усьому світі — віспа та ін.); скоротилася захворюваність на дитячі інфекції. Залишається актуальною проблема боротьби з грипом, вірусним гепатитом та ін. вірусними захворюваннями. Серцево-судинні захворювання в економічно розвинутих країнах стали осн. причиною як смертності, так і інвалідності, в т. ч. у найцінніших для суспільства вікових групах населення. Особливого значення набули проблеми, пов'язані з ішемічною хворобою серця, інфарктом міокарда, гіпертонічною хворобою й судинними ураженнями центральної нервової системи, на які припадає 80—85% випадків смерті від серцево-судинних захворювань. Гостра проблема М.— злоякісні новоутворення. Смертність від них у більшості економічно розвинутих країн збільшилася за 50 років у 2—3 рази. Щороку в світі вмирає від раку бл. 2 млн. чоловік. Важливою проблемою М. є боротьба зі зростанням захворюваності на нервово-психічні хвороби. Вони охоплюють 6—8% всього населення.

Національним лихом у багатьох капіталістич. країнах стали алкоголізм і наркоманія. Гострого соціального й політ. значення набула проблема охорони та оздоровлення навколишнього середовища. Боротьба за оздоровлення навколишнього середовища, *охорона природи* має міжнародне значення.

Найвищим органом, що відповідає за стан і розвиток М. в країні, є МОЗ СРСР, зокрема на Україні — МОЗ УРСР Заг. наук. керівництво і контроль, координацію досліджень найважливіших напрямів мед. науки здійснює *Академія медичних наук СРСР* (1944). Для розв'язання найважливіших питань М. в СРСР створено широку мережу н.-д. ін-тів мед. профілю. Лише в УРСР функціонують 45 таких ін-тів (див. ст. про окремі ін-ти за профілем). Осередками розвитку М. є також *медичні інститути* й ін-ти підвищення кваліфікації лікарів. Значну роль у популяризації досягнень мед. науки відіграють *медичні журнали* і *медичні наукові товариства* (див. також *Медична освіта*).

Літ.: Кузьмин М. К. История медицины. М., 1978; Романенко А. Ю. Заради здоров'я людини. К., 1978.

А. Ю. Романенко.

МЕДИЧНА ГЕОГРАФІЯ — галузь медицини, що вивчає вплив природних і соціальних умов на захворюваність населення в різних районах земної кулі. Поняття М. г. вперше запровадив у 17 ст. італ. вчений Б. Рамацціні. Нерівномірність поширення хвороб зумовлена природними (клімат, ландшафт, *фауна*, склад питної води тощо) та соціальними (побут, культура, характер трудової діяльності, транспортні засоби та ін.) факторами. Так, захворювання на *малярію* можливе в місцевостях з відносно теплим і вологим кліматом і наявністю водойм, придатних для виплоду *малярійних комарів;* ендемічний *зоб* спостерігається в районах з нестачею йоду у питній воді; серцево-судинні захворювання найбільш поширені в економічно розвинутих і цивілізованих країнах. М. г. дає змогу прогнозувати захворюваність і організувати профілактичні заходи.

Літ.: Алфимов Н. Н. Очерки по медицинской географии морей Советского Союза. Л., 1973.

Ю. І. Кукля.

МЕДИЧНА ЕЛЕКТРОНІКА — науковий напрям у технічній електроніці, метою якого є розробка електронних приладів для експериментальних, профілактичних та клінічних досліджень і лікування людини. Мед. електронні прилади та пристрої застосовують для збирання, підсилення, реєстрації, індикації, відображення та аналізу мед. *інформації;* лікарського впливу на людину; керування деякими функціями людського організму; заміни функцій окремих органів і систем людини; електронного моделювання процесів діяльності деяких систем і органів людини та *біоелектричного керування* ними. Збирають медичну інформацію за допомогою датчиків. В М. е. велику увагу приділяють створенню т. з. аналізаторів — пристроїв, що діють автономно або в комплексі з *цифровими обчислювальними машинами*. Поряд з простими приладами створюються складні інформаційно-вимірювальні та інформаційно-слідкуючі системи з багатьма програмами обробки інфор-

мації, а також багатофункціональні аналізатори для клініко-діагностичних та біохім. лабораторій. Див. також *Біоніка, Кібернетика біологічна. Кібернетика медична.* *А. О. Попов.*

МЕДИ́ЧНА ОСВІ́ТА — система фахової підготовки й удосконалення *лікарів, провізорів*, середнього мед. персоналу і науково-пед. медичних кадрів. В Росії першу мед. школу було відкрито 1654 у Москві. У 18 ст. було організовано ряд госпітальних шкіл (Москва, Петербург, Кронштадт). З 1764 почав працювати мед. ф-т Моск. ун-ту, з 1798 — петерб. і моск. Медико-хірург. академії. На Україні 1787—97 діяла вища *Єлизаветградська медико-хірургічна школа;* 1773—84 серед. мед. персонал готував *Медичний колегіум* у Львові. В *Київській академії* на поч. 19 ст. функціонували мед. класи. При Львів. ун-ті мед. ф-т існував 1784—1805 і 1894—1939. При Харків. (1805), Київ. (1841) ун-тах, Новоросійському ун-ті в Одесі (1900) були створені мед. ф-ти. В 1912—16 були відкриті Вищі жіночі мед. курси у Києві (з 1916—Жіночий мед. ін-т), Харкові, Одесі й Катеринославі. В серед. 19 ст. були створені середні мед. заклади (зокрема, в Києві — фельдшерська школа, 1842; військ.-фельдшерська школа, 1870; курси мед. сестер, 1877). На поч. 20-х рр. в СРСР на базі мед. ф-тів почали створювати *медичні інститути* (повністю мед. ф-ти, які були ще в складі ун-тів, реорганізовано 1930 в самостійні мед. ін-ти і передано до системи Наркоматів охорони здоров'я). У 1941 в УРСР налічувалось 14 мед. ін-тів. У 1945 строк навчання на лікувальних, педіатричних і сан.-гіг. ф-тах було збільшено до 6, а в стоматологічних (у Києві з 1953 став стомат. ф-том мед. ін-ту) і фарм. ін-тах (1949) до 5 років. У 1968 введено систему первинної спеціалізації (*інтернатура*) лікарів. У 1979/80 на Україні діяло 14 мед., 1 фарм. ін-т (Харків) і мед. ф-т Ужгородського ун-ту. Підготовка наук.-пед. кадрів здійснюється в системі *аспірантури* і клінічної *ординатури;* удосконалення і спеціалізація лікарів — в *інститутах вдосконалення лікарів* і в деяких мед. ін-тах на ф-тах удосконалення лікарів. Серед. мед. персонал готують у *медичних училищах*. Див. також *Медицина.* *В. М. Гирін.*

МЕДИ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виробляють лікарські засоби, вітаміни, перев'язні та шовні матеріали, мед. техніку та ін. продукцію мед. призначення. В СРСР М. п. включає *хіміко-фармацевтичну промисловість, медичної техніки промисловість* і пром-сть по виробн. мед. виробів із скла, фарфору і пластмас, виробів для пакування і фасування лікар. засобів, зуболікар. і зуботех. матеріалів. *М. Г. Єна.*

МЕДИ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — розділ психології, що вивчає роль *психіки* в умовах виникнення і протікання хвороб людини, а також відновлення її здоров'я. Засновником М. п. вважають нім. психолога і філософа 19 ст. Р. Г. Лотце. До М. п. входять клінічна психологія, *патопсихологія*, клінічна психосоматологія, клінічна *нейропсихологія, геронтопсихологія*, психофармакологія та ін. М. п. велику увагу приділяє *анамнезові* — вивченню переживань пацієнта від раннього дитинства до моменту настання хвороби. Бере до уваги як зовнішні (природні і соціальні) умови виникнення хвороби, так і внутрішній стан хворого, його переживання, силу і тривалість травмуючих психіку факторів. М. п. вважає, що кожна хвороба є хворобою особистості в цілому, а не окремого органа, тому лікареві треба знати не лише організм, а й психіку людини. М. п. допомагає лікарям точніше діагностувати хвороби, використовувати прийоми *психотерапії, психогігієни* і психопрофілактики.

Літ.: Банщиков В. М., Гуськов В. С., Мягков И. Ф. Медицинская психология. М., 1967; Лебединский М.С.Очерки психотерапии. М., 1971; Блейхер В. М. Клиническая патопсихология. Ташкент, 1976. *В. І. Войтко*

МЕДИ́ЧНА СЕСТРА́ — спеціаліст з середньою *медичною освітою*. В *лікарнях* М. с. доглядає хворих, виконує лік. процедури, призначені *лікарем*, контролює сан.-гіг. стан у відділенні. Старша М. с. виписує, веде облік і зберігає медикаменти, приймає і виписує хворих, стежить за харчуванням тощо. В хірург. відділеннях працюють операційні М. с. В *поліклініках* М. с. допомагає лікарю під час прийому, виконує мед. процедури. В *дитячих яслах* і садках М. с. забезпечує додержання правильного режиму дня і харчування дітей тощо. М. с. працюють також в *диспансерах*, в жіночих і дит. консультаціях (див. *Патронаж*). Готують М. с. у *медичних училищах*.

МЕДИ́ЧНИЙ КОЛЕ́ГІУМ у Львові — середня мед. школа, що готувала цирульників та акушерок. Заснований 1773. Курс навчання у М. к. тривав три роки; викладання проводилося польською і нім. мовами. Першими вихованцями М. к. стали львів. цирульники, їхні підмайстри та учні, які практикували, не маючи освіти, і були притягнуті до навчання примусово, під загрозою позбавлення права практики. Свідоцтво про екзамен у М. к., після затвердження губернатором, було підставою для одержання диплома. Протягом 10 років М. к. видав 60 дипломів цирульника: 1777—78 акушерства навчалося 40 чол. В 1784 М. к. об'єднався з медичним факультетом Львівського університету.

МЕДИ́ЧНИЙ ПУНКТ — лікувально-профілактична установа в СРСР. М. п. функціонують у військ. частинах, піонерських таборах, студентських буд. загонах, на станціях метрополітену, вокзалах, в аеропортах тощо. М. п. наз. також етапи мед. евакуації діючих військ (батальйонний, полковий, дивізійний медичні пункти).

МЕДИ́ЧНИХ ПРОБЛЕ́М ФІЗИ́ЧНОЇ КУЛЬТУ́РИ КИЇ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1969. У складі ін-ту (1980) — 3 відділи, 12 лабораторій і відділень. Осн. напрям діяльності ін-ту — розроблення способів і методів використання фіз. культури для зміцнення здоров'я, підвищення працездатності, запобігання захворюванням, відновного лікування. Проводяться також дослідження з найважливіших питань спорт. медицини. Ін-т координує роботу з мед. проблем фіз. культури н.-д. ін-тів, кафедр вищих уч. закладів СРСР. В ін-ті є *аспірантура* і клінічна *ординатура* З 1971 в ін-ті видається збірник праць «Медицинские проблемы физической культуры». *А. О. Шелюженко.*

МЕДИ́ЧНІ ЖУРНА́ЛИ на Україні — спеціалізовані періодичні наукові видання. Першим на Україні був заснований О. П. *Вальтером* журн. «Современная медицина» (Київ, 1860—80), який пропагував фізіол. напрям, виступав з питань медико-сан. стану в Росії тощо. З журналів загальномед. профілю видавались «Земский врач» (Чернігів, 1884—94), «Вестник медицины» (Харків, 1896—97), «Харьковский медицинский журнал» (1906—17). Галузеві журнали: «Журнал аптекарского товарищества» (Львів, з 1871), «Вестник офтальмологии» (Київ, 1884—1902), «Вопросы нервно-психической медицины» (Київ, 1896—1905), «Акушерка» (Одеса, 1890—1917), «Русский журнал кожных и венерических болезней» (Харків, 1901—10), «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатии» (Харків, 1883—99) та ін. До 1917 в різний час на Україні всього видавалось понад 50 журналів. У перші роки Рад. влади засновано ряд М. ж., серед них «*Врачебное дело*» (Київ, 1918). З 1919 в Києві, 1920—24 у Харкові виходив журн. «Известия Народного комиссариата здравоохранения УССР», у якому висвітлювалися питання будівництва рад. охорони здоров'я. В Харкові (1927—34), а потім у Києві (до 1937) видавався журн. «Профилактическая медицина», у виданні якого брали участь Д. К. *Заболотний*, М. Ф. *Гамалія*, О. М. *Марзєєв*. Серед багатьох ін. журналів виходили «Український медичний архів» (1927—32), «Вопросы онкологии» (1928—31) і «Экспериментальная медицина» (1934—41) — всі в Харкові, «Медичний журнал» (Київ, 1931—54). На Україні (1980) видаються 6 наук. М. ж.: «Врачебное дело», «*Клиническая хирургия*» (Київ, 1955), «*Журнал ушных, носовых и горловых болезней*» (Київ, 1955), «*Фармацевтичний журнал*» (Київ, 1928), «*Офтальмологический журнал*» (Одеса, 1946) і «*Педіатрія, акушерство і гінекологія*» (Київ, 1952). *О. А. П'ятак.*

МЕДИ́ЧНІ ІНСТИТУ́ТИ — вищі учбові заклади, які готують *лікарів* і *провізорів*. На Україні функціонують М. і. у Харкові (мед. і фарм. ін-ти), Києві, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Сімферополі, Вінниці, Львові, Чернівцях, Івано-Франківську, Запоріжжі, Ворошиловграді, Тернополі, Полтаві. В 1979/80 у цих ін-тах і на мед. ф-ті Ужгородського ун-ту навчалося бл. 55 тис. студентів. В усіх М. і. є *аспірантура* і клі-

Медуза Горгона. Вапняк. Близько 590 до н. е. Музей у Керкірі.

Медова трава шорстиста.

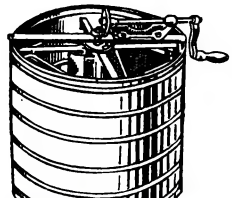

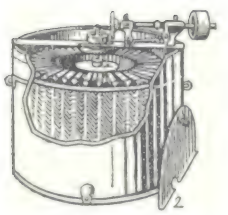

Медоговки: 1 — хордіальна з касетами; 2 — радіальна з фільтром.

нічна *ординатура*. Див. також *Медична освіта* і статті про окремі М. і. на Україні. *В. М. Гирін.*

МЕДИ́ЧНІ НАУКО́ВІ ТОВАРИ́СТВА — добровільні об'єднання лікарів та ін. фахівців, які працюють у галузі *медицини* і *охорони здоров'я*. Завданнями М. н. т. є пропаганда наук. мед. знань, впровадження досягнень мед. науки в практику охорони здоров'я, обмін досвідом і підвищення кваліфікації членів т-ва. Розвиток М. н. т. припадає на 17 ст. (об'єднання лікарів у складі Академії досліду, Флоренція). Першим самостійним М. н. т. була Хірургічна академія в Парижі (1731). В Росії лікарів спочатку об'єднували Вільне екон. т-во (засн. 1765, Петербург) і Моск. т-во дослідників природи (1805). В Росії 1804 створено фізико-мед. т-во, 1805 — Мед. товариство при Московському ун-ті. На Україні першим М. н. т. було *Товариство київських лікарів* (1840), потім — М. н. т. в Одесі (1849) та ін. містах. Згодом розпочали свою діяльність спеціалізовані т-ва: Аптекарське т-во (Львів, 1871), Т-во наук. медицини і гігієни (Харків, 1872), Одеське бактеріологічне т-во (1876), Акушерсько-гінекологічне (Київ, 1886), Фізико-медичне (Київ, 1896), т-ва сифілідологів (Харків, 1900; Київ і Одеса, 1902) та ін. М. н. т. видавали «Протоколи» тощо. Після 1917 на Україні було організовано Єдине наук. мед. т-во, при якому функціонували секції з різного фаху, що незабаром виділилися в самостійні т-ва. В УРСР 1980 налічувалося 36 спеціалізованих респ. М. н. т., які об'єднували 55 600 медиків. Є також М. н. т. обласні й міські. М. н. т. мають свій статут, керівним органом є респ. з'їзд, який обирає правління т-ва. Рада М. н. т. міститься при Вченій раді МОЗ УРСР. Респ. М. н. т. входять до складу Всесоюзного мед. наук. товариства. *О. А. П'ятак.*

МЕДИ́ЧНІ УЧИ́ЛИЩА — середні спец. учбові заклади в СРСР, які готують спеціалістів з середньою мед. і фармацевтичною освітою. Строки навчання в М. у. (від 2 до 3,5 років) залежать від обсягу загальноосвітньої підготовки учня і обраної ним спеціальності. У М.у. здобувають такі спеціальності: *фельдшер, акушерка*, сан. фельдшер, фельдшер-лаборант, *медична сестра*, зубний лікар, зубний технік, помічник *провізора*, технік по ремонту і монтажу рентгенівської і електромед. апаратури, технік-оптик. В УРСР (на 1.1 1980) функціонують 99 М. у., серед них 20 — республіканських, 17 — базових. Див. також *Медична освіта.*

МЕДИ́ЧНОЇ ТЕ́ХНІКИ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *медичної промисловості*, підприємства якої виробляють медичні інструменти, устаткування, апарати, прилади та ін. медичну техніку. М. т. п. значною мірою створює тех. базу *охорони здоров'я*. Виготовлення і застосування мед. інструментів відоме ще з давніх часів. У Росії 1721 було засновано інструментальний з-д у Петербурзі — перше підприємство М. т. п., яке виробляло мед. інструменти, протези тощо. Пізніше в країні було створено ще ряд з-дів, які випускали нескладні вироби мед. техніки в малих кількостях; більша частина потреб лікувальних закладів Росії в мед. техніці задовольнялася за рахунок імпорту.

В СРСР М. т. п. набула швидкого розвитку. Створення мережі охорони здоров'я в країні зумовило широкий розмах будівництва підприємств по виробн. найновішої мед. техніки. Підприємства галузі випускають необхідні мед. інструменти, апарати та ін. мед. техніку (понад 4,5 тис. найменувань). Рад. Союз за обсягом виробн. мед. техніки і її якістю посідає одне з перших місць у світі.

На Україні нескладні мед. інструменти почали виробляти в 1-й пол. 19 ст. на Херсонському інструментальному з-ді. В 1853 у Харкові створено майстерню хірургічних інструментів; 1860 у Києві почали працювати дві майстерні по виробн. мед. інструментів, автоклавів, протезів тощо. Згодом такі майстерні виникли в Одесі. За роки Рад. влади М. т. п. України, як і всього Рад. Союзу, перетворилась на потужну високомеханізовану галузь. За довоєнні п'ятирічки реконструйовано діючі підприємства М. т. п. і споруджено нові. Почали працювати з-ди хірургічних інструментів у Харкові, «Медінструмент» і «Ренток» у Києві та ін. В 1940 на Україні діяло 16 з-дів і 18 майстерень, які випускали вироби мед. техніки бл. 300 найменувань. За післявоєнні роки, виходячи з завдань по ліквідації наслідків війни та поліпшення медичного обслуговування населення, М. т. п. набула швидкого розвитку. Зокрема, протягом 1960—70 споруджено Ізюмський оптико-мех. з-д (Харків. обл.), Львів. з-д радіоелектронної мед. апаратури, Харків. з-д точного мед. приладобудування, Одес. завод медичного устаткування, Ждановський з-д технологічного устаткування. До виробн. мед. техніки було залучено ряд підприємств ін. галузей пром-сті. В 1976—77 проведено укрупнення підприємств М. т. п. на основі об'єднання їх за тер.-галузевим принципом, зважаючи на спеціалізацію і концентрацію виробн. Створено *київське виробниче об'єднання «Медапаратура», львівське науково-виробниче об'єднання «РЕМА»*, об'єднання «Медлаборгехніка» (Одеса), 4 спец. конструкторські бюро. В 1980 на Україні діяло 3 об'єднання, 8 з-дів, 2 дослідні виробництва, 6 спец. конструкторських бюро. В 1980 виробн. продукції галузі в республіці збільшилося проти 1970 на 81,4%. Асортимент вироблюваної продукції становив понад 700 найменувань. Значний внесок у розробку нової мед. техніки зробили вчені України, які сконструювали томофлюорограф, апарат для шарових рентгенівських знімків, імпульсний рентгенівський апарат, флюорографи різного призначення, логентрон, апарат для ксерорентгенографії, імпульсний стимулятор, штучні серцеві сферичносегментальні клапани тощо.

Нову мед. техніку на Україні, зокрема, розробляє Всесоюзний н.-д. і конструкторський ін-т радіоелектронної медичної апаратури у Львові, ряд конструкторських бюро та ін. *М. Г. Єна.*

МЕДІА́ЛЬНИЙ (від лат. mediale — середина) — термін в анатомії, що вказує на розташування будь-якої частини тіла організму ближче до серединної (медіанної) площини. Див. також *Латеральний.*

МЕДІА́НА (від лат. medianus — середній) — 1) В геометрії — відрізок, що сполучає вершину *трикутника* з серединою протилежної сторони. Всі три М. трикутника перетинаються в одній точці (його центрі ваги), що ділить кожну з них у відношенні 2 : 1, якщо рахувати від вершини. 2) В теорії імовірностей — характеристика *розподілу випадкової величини*. Для *випадкової величини* з неперервною функцією розподілу $F(x)$ М. визначається як корінь рівняння $F(x) = 0{,}5$. 3) В статистиці — величина ознаки одиниці, що міститься посередині ранжированого (упорядкованого) варіаційного ряду. М. поділяє ряд на дві рівні частини, по обидва боки від неї міститься однакова кількість одиниць сукупності. Якщо ряд складається з конкретних значень ознаки, то М. є величиною, що дорівнює серединному значенню ознаки. Коли ряд складається з парного числа даних, то М. є середнє з двох чисел, розміщених посередині ряду. Якщо величини ознак у ряді задані у вигляді інтервалів, то спочатку знаходять медіанний інтервал, тобто інтервал, у межах якого міститься М. Визначають М. також графічним методом.

МЕДІА́НТА [від лат. medians (mediantis) — розміщений посередині] в музиці — третій (верхня М.) та шостий (нижня М.) ступені *ладу*. Назва акордів, побудованих на цих ступенях.

МЕДІА́ТОРИ (лат. mediator — посередник), трансмітери — речовини, що передають збуджуючий або гальмівний вплив з нервових клітин на інші клітини — нервові, м'язові або залозисті. При передачі *збудження* з нервових волокон на волокна поперечносмугастих м'язів, гладеньких м'язів стінки шлунково-кишкового тракту, на клітини вегетативних нервових вузлів (*гангліїв*) та гальмівного впливу з нервових волокон на серцевий м'яз М. є *ацетилхолін*, а при передачі збудження на серцевий м'яз, гладенькі м'язи (крім м'язів стінок шлунково-кишкового тракту) та передачі *гальмування* на м'язи шлунково-кишкового тракту — *норадреналін*. При передачі збуджуючих і гальмівних впливів у центр. нервовій системі роль М., крім того, можуть виконувати дофамін, серотонін, деякі *амінокислоти*. М. синтезуються в нервових клітинах і містяться в закінченнях *аксонів* цих клітин. При збудженні нервового закінчення М. виділяється в міжклітинне середовище і діє на спец. структури, розташовані на поверхні клітин-цілей,— синаптичні *рецептори* (холінорецептори, адре-

норецептори). Ця дія викликає зміни в іонній проникності плазматичної мембрани (див. *Проникність біологічних мембран*) клітини-цілі, внаслідок чого в ній виникає збудження або гальмування.

Літ.: Бабский Е. Б. [та ін.]. Физиология человека. М., 1972; Окс С. Основы нейрофизиологии. Пер. с англ. М., 1969. *В. І. Скок.*

МЕДІЄВІ́СТИКА (від лат. medius — середній та aevum — вік, епоха) — розділ істор. науки, що вивчає історію середніх віків у Зх. Європі (в ширшому значенні — також в ін. районах світу). Згідно з періодизацією, прийнятою марксистською історіографією, історія європ. країн за серед. віків має хронологічні межі 5 — серед. 17 ст. і збігається з епохою зародження, розвитку і розкладу феодалізму.

МЕДІ́НА — місто на Зх. Саудівської Аравії. Розташована в оазисі. Вузол автошляхів. 100 тис. ж. (1975). Друге (поряд з *Меккою*) священне місто і місце паломництва мусульман. Осн. заняття населення — торгівля, обслуговування паломників, виготовлення предметів реліг. культу. Обробка фініків. У центрі М.— Велика мечеть (збудована 656 на місці будинку, де помер *Мухаммед*), у якій гробниця Мухаммеда та перших араб. халіфів.

МЕ́ДІЧІ (Medici) — флорентійський рід, що відігравав важливу роль у політ. і екон. житті середньовічної Італії. М. заснували торг.-банківську компанію, одну з найбільших у 15 ст. в Європі. В 1434—1737 (з перервами 1494—1512, 1527—30) правили Флоренцією. Гол. представники: Козімо Старший М. (1389—1464), правив з 1434; Лоренцо Пишний М. (1449—92), правив з 1469, поет. До роду М. належала франц. королева *Катерина Медічі* (1519—89).

МЕДОБО́РИ — одна з назв пасма вапнякових горбів на Подільській височині (див. *Товтри*).

МЕДО́ВА ТРАВА́ (Holcus) — рід рослин родини *злакових*. Трав'янисті рослини заввишки до 80 см. Листки лінійно-ланцетні. Суцвіття волотисте. Колоски дво-, триквіткові. Верхні квітки колоска — одностатеві, тичинкові з остю, нижні — двостатеві. 8 видів, поширених в Європі, Азії і Африці. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 2: М. т. шерстиста (H. lanatus) і М. т. м'яка (H. mollis), обидва види — малоцінні кормові рослини.

МЕДОВА́Р Борис Ізраїльович [н. 16 (29).III 1916, Київ] — укр. рад. вчений у галузі металургії і технології металів, акад. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1940) Київ. індустріального (тепер політех.) ін-ту працював на верстатобуд. з-ді в м. Лубнах Полтав. обл. З 1941 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни. Розробив теоретичні основи зварювання аустенітних сталей і сплавів. Виконав дослідження з теорії і практики електрошлакового переплаву, лиття, зварювання, спец. електрометалургії. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1963. Держ. премія УРСР, 1978.

Тв.: Сварка жаропрочных аустенитных сталей и сплавов. М., 1966; Электрошлаковый переплав. М., 1970 [у співавт.].

МЕДОГО́НКА — машина для відкачування *меду бджоляного* з *стільників бджоляних*. Сконструйована 1865 чеським бджолярем Ф. Грушкою. М. складається з бака, ротора з касетами, привода і крана. При обертанні касет з рамками мед під впливом відцентрової сили вибризкується з стільників і по стінках бака стікає на дно М., звідки його випускають через кран. М. бувають хордіальні і радіальні. У хордіальних М. мед спочатку відкачується з одного боку стільника, повернутого до стінки бака, а потім після обертання рамки — з другого боку. В радіальних М. рамки розміщуються радіально, тобто ребром до стінки, і мед з них вибризкується одночасно з двох боків.

МЕДОЗБІ́Р — збір сім'єю *бджоли медоносної* меду за сезон. Див. *Взяток*.

МЕДОНО́СНІ РОСЛИ́НИ, медоноси — група дикорослих і культивованих квіткових рослин, з яких бджоли збирають *нектар* і пилок, переробляючи їх потім на мед і *пергу*. Деякі М. р. (тополі, берези та ін.) є для бджіл джерелом смолистих речовин, з яких вони виробляють *прополіс*. М. р. є майже всі комахозапильні рослини, проте виробниче значення (у *бджільництві*) мають тільки ті види їх, які дають багато нектару й пилку. В СРСР практично цінні бл. 200 видів М. р. Серед культивованих в УРСР найважливіші М. р.— плодові дерева, ягідні кущі, овочеві культури, гречка, конюшина лучна, еспарцет, люцерна посівна, соняшник, гірчиця біла, різні види м'яти, лаванда, дягель і багато декоративних квіткових рослин. З дикорослих трав'янистих рослин цінними медоносами є конюшини біла і гібридна, люцерна серповидна, лядвенець рогатий, синяк звичайний, живокіст лікарський та ін. З дерев і *чагарників* флори України цінними М. р. є липи, клени, дуби, крушина ламка, малина, ожини, чорниця, верес звичайний тощо. Чимало цінних М. р. серед рослин-інтродуценів (див. *Інтродукція* організмів): робінія звичайна (біла акація), карагана дерев'яниста (жовта акація), гіркокаштан звичайний, лох вузьколистий, обліпиха, айва звичайна та японська, шовковиці та ін. Спеціально як цінні медоноси для бджіл вирощують фацелію, синяк, мелісу, буркун лікарський та деякі інші.

Літ.: Поліщук В. П., Білоус В. І. Медоносні дерева і кущі. К., 1972; Глухов М. М. Медоносные растения. М., 1974. *Г. К. Смик.*

МЕДОСО́СОВІ (Meliphagidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла з хвостом 10—45 см, забарвлення різноманітне, переважно темне. Живляться нектаром, пилком квіток, комахами. Бл. 50 родів з 167 видами, поширені у тропічних і субтропіч. зонах Пд. Африки, Австралії, Пд.-Сх. Азії, на Новій Гвінеї та Новій Зеландії. Живуть перев. зграйками в лісах і чагарниках. Кладка (або дві за сезон) з 1—4 яєць білого кольору з червоними плямочками. М. мають значення як запилювачі рослин, особливо евкаліптів.

МЕДРЕСЕ́ (араб.) — середня і вища школа в мусульман у країнах Близького й Середнього Сходу. Поширилась у 9—13 ст. в країнах, де переважало населення, яке сповідувало *іслам*. Готували служителів культу, вчителів поч. мусульм. шкіл — *мектебів*, а також службовців держ. апарату. В період середньовіччя М. були значними центрами культури. В 60-і рр. 20 ст. склалося два осн. типи М.: світські серед. або вища заг.-осв. школи (входять в систему нар. освіти) і М.— читання Корану, що готує служителів культу. Як архіт. споруда М. склалася в 10—11 ст. (Нізаміє в Харгірді, Іран, 11 ст.; ан-Нурія аль-Кубра в Дамаску, 12 ст.; Мустансірія в Багдаді, 13 ст.; Хасана в Каїрі, 14 ст.; Улугбека в Самарканді, 1420; Мірі-Араб у Бухарі, 1536, та ін.). М. являє собою 1—2-поверхову споруду з прямокутним подвір'ям, келіями, мечеттю та аудиторіями. М. оздоблюються різьбленням на стуку (алебастровій штукатурці), камені, дереві й теракоті та полив'яними плитками.

МЕ́ДРЯ (Medrea) Корнел (8.III 1889, Меркуря-Сібіулуй, повіт Сібіу — 25.V 1964, Бухарест) — рум. скульптор, нар. художник СРР, дійсний член Румунської академії. В 1909—12 навчався в ін-ті декоративного і ужиткового мист. в Будапешті. Твори: портрет Б. Делавранчі (1915), «Початок мандрів» (1918), «Батько Лукач» (1922), «Мікеланджело» (1952), «Материнство» (1954), «Рибалки» (1960), пам'ятник «1907 рік» (1957, м. Бузеу).

МЕДУ́ЗА (Μέδουσα) — у грец. міфології найжахливіша з *горгон*, з яких тільки вона одна була смертною. Як і ін. горгони, М. поглядом обертала на камінь усе живе. *Персей* стяв голову М. і віддав її *Афіні*. З крові (чи з тулуба) М. народився крилатий кінь *Пегас*.

МЕДУ́ЗИ — особини статевого покоління кишковопорожнинних [гідроїдів (див. *Гідрозої*), крім *гідроподібних*, деяких лептолід та *сцифомедуз*]. М. звичайно від-

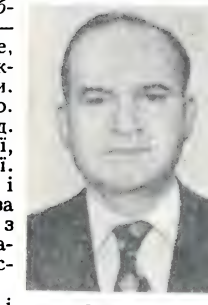

Б. І. Медовар.

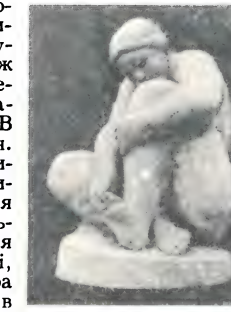

К. Медря. Скалка. Мармур. 1947.

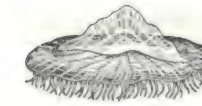

1

2

Медузи: 1 — парусник; 2 — коренерот.

Медресе Мірі-Араб. 1536. Бухара.

Е. Б. Межелайтіс.

пупковуються (див. *Пупкування*) від особин нестатевого покоління (*поліпів*). Майже всі М.— вільноплаваючі організми. Зовні М. нагадують дзвін або парасольку (від кількох мм до 2,3 м у діаметрі), по краю яких розташовані *щупальця, велум* і органи чуттів. М. напівпрозорі через сильний розвиток *мезоглеї*. У більшості М. в середині вгнутої нижньої сторони міститься стебельце з ротовим отвором. Від шлунка відходять радіальні канали *гастроваскулярної системи*. М. живляться дрібними безхребетними, іноді молоддю риб. Рухаються за принципом *реактивного двигуна*. М.— роздільностатеві; з яєць звичайно утворюються поліпи, у деяких кишковопорожнинних — покоління медуз.

МЕДУ́НКА (Pulmonaria) — рід рослин родини шорсткolистих. Багаторічні кореневищні здебільшого опушені трави, до 50 см заввишки. Листки широкояйцевидні або довгасто-ланцетні. Квітки у верхівкових суцвіттях — завійках. Плід з 4 кулясто-яйцевидних горішків. 40 видів, поширений в Європі й Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 6 видів, з них найпоширеніша М. т е м н а (P. obscura), що росте в лісах, по чагарниках в усіх лісових і лісостепових районах, рідше в Степу; в Криму — лише в передгірських і гірських лісових районах. Всі види М.—добрі медоноси.

МЕДЯНА́ РОСА́ — солодкувата рідина, що виділяється гол. чин. листками деяких рослин (дуба, липи, верби тощо) при різких змінах температури і вологості повітря. Коли в квітках мало *нектару*, бджоли збирають М. р. і *падь*, виробляючи з них падевий мед (шкідливий для бджіл). Іноді М. р. неправильно називають паддю. М. р. називають також солодкувату рідину, що виділяється конідіальною стадією сумчастого гриба *ріжків*.

МЕДЯ́НИЦІ — підряд комах ряду рівнокрилих хоботних. Те саме, що й *листоблішки*.

МЕЖДУРЕ́ЧЕНСЬК — місто обласного підпорядкування Кемер. обл. РРФСР. Розташований при впадінні р. Уси в Том. Залізнична станція. 93 тис. ж. (1980). Добування вугілля. Збагачувальна фабрика, ремонт гірничо-транспортного устаткування, виробн. буд. матеріалів. Гірничо-буд. технікум. Місто утворено 1955.

МЕЖЕЛА́ЙТІС Едуардас Беніамінович (н. 3.X 1919, с. Карейвішкяй, тепер Пакруойського р-ну Лит. РСР) — лит. рад. поет, нар. поет Лит. РСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1935. Епічна «Братерська поема» (1954) присвячена дружбі народів. Автор збірок «Чуже каміння» (1957), «Коло підніжжя зірок» (1959), «Сонце в янтарі» (1961). Зб. віршів «Людина» (1961; Ленінська премія, 1962) — гімн людині-комуністу. Видав збірки «Автопортрет. Авіаескізи» (1962), «Південна панорама», «Кардіограма» (обидві — 1963), «Ера» (1967), «Янтарний птах. Блокноти» (1972), книги поетичної публіцистики «Хліб і слово» (1965), «Тут Литва» (1968), «Горизонти» (1970), «Башта ілюзій» (1973) та ін., твори для дітей. Перекладач творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка. Опублікував статтю про перебування укр. поета у Вільнюсі. З 1960 — член ЦК Компартії Литви. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Братерська поема. К., 1958; Поезії. К., 1969; Р о с. п е р е к л.— Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1977—79.

Ю. Лаурушас.

МЕЖЕНІ́НОВ Сергій Олександрович [7 (19). I 1890 — 28.IX 1937] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1931. Н. в м. Каширі (тепер Моск. обл.) в дворянській сім'ї. Закінчив Академію Генштабу (1914). Учасник 1-ї світової війни, капітан. У Червоній Армії з 1918. Під час громадян. війни — нач. штабу 4-ї армії Сх. фронту (1918—19), потім командував 3, 12 і 15-ю арміями. Брав участь у боях проти військ Колчака, Денікіна, петлюрівців і бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі, зокрема 1924—25 — нач. штабу Укр. військ. округу, 1933 — заст. нач. штабу РСЧА. З 1934 — член Військ. ради Наркомату оборони СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

МЕ́ЖЕНКО Юрій Олексійович [справж. прізв.— Іванов-Меженко; 6 (18). VI 1892, Харків — 24.XI 1969, Київ] — укр. і рос. рад. бібліограф, літературознавець, колекціонер. Закінчив Моск. ун-т (1917). Працював директором Головної книжкової палати в Києві та головою Ради Всенародної б-ки України при АН УРСР (1919—22), директором Укр. н.-д. ін-ту книгознавства (1922—31), директором Б-ки АН УРСР (1945—48) та ін. В 1934—45 працював у Ленінграді. Протягом 1911—69 зібрав колекцію «Шевченкіани» — найрізноманітніші матеріали, пов'язані з життям і творчістю Т. Шевченка (налічує понад 15 тис. одиниць зберігання), яку після смерті М. за його заповітом передано в дар Ін-тові л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор багатьох праць з книгознавства, бібліографії, літ.-театральної критики та з історії укр. театру.

Літ.: Шумило М. Дело всей жизни. «В мире книг», 1962, № 10.

Ф. К. Сарана.

МЕ́ЖЕНЬ — тривале сезонне стояння низьких рівнів води у річці. Настає під час сухого або морозного періодів року, коли живлення річки відбувається переважно за рахунок грунтових вод. Госп. використання ріки під час М. пов'язане з труднощами, які можна подолати шляхом регулювання стоку (спорудження гідровузлів тощо).

МЕЖИВУ́ЗЛЯ, міжвузля — ділянка стебла між двома суміжними *вузлами*. М. бувають видовжені й надзвичайно вкорочені або майже непомітні (напр., у прикореневих розетках). Довжина М. на одній рослині не однакова. Чим ближче до верхівки стебла, тим М. коротші.

МЕЖИ́ГІРСЬКА ФАЯ́НСОВА ФА́БРИКА — фабрика фаянсового художнього посуду. Засн. 1798 поблизу Києва на території Межигірського монастиря. На фабриці працювали *приписні селяни* сіл Нові Петрівці і Валки (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.). М. ф. ф. перебувала у віданні Київ. магістрату, а з 1822 — імператорського кабінету. Ф-ка виготовляла чайний і столовий посуд, вази, декоративні *писанки* й тарілки, скульптурні вироби тощо. Значне місце в продукції М. ф. ф. займав посуд з рельєфною укр. орнаментикою у вигляді виноградної лози та повитиці, який був вкритий жовтою, зеленою, бузково-блакитною або білою поливами. Починаючи з 40-х рр. 19 ст. на ф-ці виготовляли тарілки з сюжетними розписами та рельєфними зображеннями (тарілки з портретами Т. Шевченка, Дж. Гарібальді, обидві —60-і рр., та ін.). Вироби М. ф. ф. користувалися великим попитом на внутр. й зовнішньому ринках. Межигірська мануфактура виконувала замовлення для петерб. та інших царських палаців, музею Севрського фарфорового заводу (Франція) та ін. На ф-ці працювали гравер Д. Степанов, живописці І. Маркелов, М. Філіппов. У 1826 при М. ф. ф. відкрилася худож. школа. В 1874, в зв'язку з неспроможністю конкурувати з виробами капіталістич. промисловості, фабрику було закрито. Зразки виробів М. ф. ф. зберігаються в багатьох музеях УРСР.

МЕЖИ́ГІРСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — пам'ятка укр. історіографії 17 ст. Зберігався в *Межигірському монастирі*. Виходячи з характеру, патріотичного настрою і мови, можна припускати, що автором його був хтось із запорожців, які доживали в цьому монастирі свого віку. Складається М. л. з 41 оповідання, де охоплено події з 1608 по 1700. Автор розповідає про важливі політ. події на Україні, особливо про сел.-козац. повстання, очолювані Я. *Остряниною* і П. *Павлюком*, про нар.-визвольну війну 1648—54, фіксує кілька татаро-тур. нападів на укр. землі. В 7 оповіданнях описано стихійні лиха: пожежу в Києві. замку, чуму, землетруси, а також сонячне затемнення тощо.

Видання: Межигорская летопись. В кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси... К., 1888.

МЕЖИ́ГІРСЬКИЙ МИСТЕ́ЦЬКО-КЕРАМІ́ЧНИЙ ТЕ́ХНІКУМ — середній навч. заклад. Готував художників і технологів-керамістів. Засн. 1923 в с. Межигір'ї Київ. обл. на базі кол. *Межигірської фаянсової фабрики* (обладнання

Вироби **Межигірської фаянсової фабрики:** ваза з рельєфним декором у вигляді виноградної лози; маслянка; ваза з ручками у вигляді лебедів; тарілка з портретом Т. Г. Шевченка. Всі — 19 ст.

якої частково збереглося). В технікумі викладали художники Л. *Крамаренко*, О. *Павленко*, О. Мизін та ін. В 1929 технікум реорганізовано в художньо-керамічний ін-т, який 1931 було переведено до Києва і перейменовано на Укр. ін-т силікатів, а 1954 як факультет увійшов до Київського політехнічного інституту.

МЕЖИ́ГІРСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Межигірський Спасо-Преображенський монастир — колишній православний монастир. Засн. 988 біля Вишгорода (тепер місто Київ. обл.). В 1240 М. м. зруйнували монголо-татари. Відбудова його почалася в 20-х рр. 16 ст. В 1609 монастир дістав право ставропігії (незалежність від місц. православної церк. влади). У 1-й пол. 17 ст. він був одним з осередків антиуніатської боротьби на Україні, зокрема 1616, коли ним керував І. *Копинський*. Після зруйнування в 60-х рр. 17 ст. польс.-шляхет. військом *Трахтемирівського монастиря* М. м. став шпиталем для старих запорожців. У 1775 до нього приєднано *Самарський монастир*. У 18 ст. він своїм багатством поступався тільки перед *Києво-Печерською лаврою*. В 1786 монастир було закрито. До архіт. ансамблю М. м. входили собор (дерев'яний, 1611, не зберігся), «Братський корпус» (1766, арх. І. Григорович-Барський, перебудова 1816—17, арх. І. Кедрін), дзвіниця (1772—74, арх., імовірно, І. Григорович-Барський). В 1798 в приміщеннях М. м. було засновано *Межигірську фаянсову фабрику*. В 1886 М. м. було знову відкрито (1894 перетворено на жіночий монастир). У 30-х рр. 20 ст. монастирські будівлі розібрано в зв'язку з забудовою Межигір'я. За переказами, в М. м. було поховано С. П. *Палія* і С. І. *Самуся*.

МЕЖИРІ́ЦЬКА СТОЯ́НКА, Межиріцьке поселення — довгочасне пізньопалеолітичне поселення мисливців на мамонтів, відкрите 1966 в с. Межирічі Канівського р-ну Черкас. обл. Розкопано і досліджено залишки двох яранговидних наземних жител, для побудови цоколю і каркаса яких було використано кістки більш як 130 мамонтів. Каркас житла з М. с. відтворено в Центральному науково-природничому музеї АН УРСР у Києві.

Літ.: Пидопличко И. Г. Межиричские жилища из костей мамонта. К., 1976.

МЕЖІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Дніпроп. області УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 33,2 тис. чол. (1980). У районі — 52 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 8 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Межова*.

Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: вугілля, титан, цирконій. Річки: Вовча (на пд. межі району) з притокою *Солона* та *Бик* (усі — бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: межівські комбінат хлібопродуктів, сироробний з-д та коноплезавод. Комбінат побутового обслуговування (Межова). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1979 становила 108,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 92,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 14,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, кукурудза, цукр. буряки. Свинарство, скотарство, птахівництво. У М. р.— 13 колгоспів, радгосп, міжколг. підприємство по виробн. свинини, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Межова, Демурине, Слов'янка. Автомоб. шляхів — 362 км, у т. ч. з твердим покриттям — 255 км.

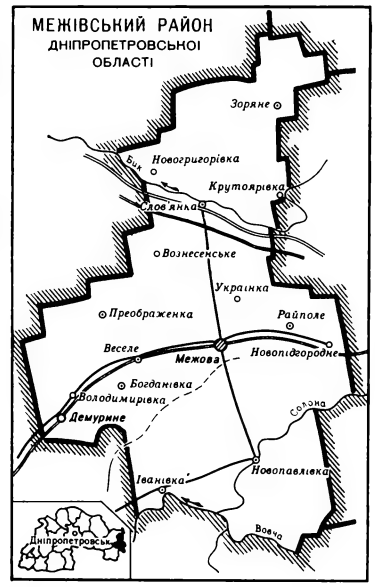

У районі — 22 заг.-осв., музична і спорт. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Новопавлівка); 46 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 40 будинків культури і клубів, 28 кіноустановок, 53 б-ки, 2 музеї. У с. Крутоярівці М. р. народився укр. рад. письменник С. З. *Божко*, в с. Новопавлівці — укр. рад. письменник В. О. *Мисик*. У М. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1929). *М. І. Симоненко*.

МЕЖЛА́УК Валерій Іванович [7 (19).II 1893—29.VII 1938] — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в Харкові в сім'ї вчителя. Закінчив історико-філол. (1914) і юрид. (1917) ф-ти Харків. ун-ту. В революц. русі з 1907. В 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б) і Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів. У 1918—20 — член Харків. губ. військ.-революц. к-ту, член Харків. губ. гол. штабу по боротьбі проти контрреволюції, нарком фінансів *Донецько-Криворізької Радянської республіки*, член обл. к-ту КП(б)У Донбасу й Донецького військ. штабу, член Реввійськрад Пд. і Сх. фронтів. У 1920—24 — на керівній роботі на залізнич. транспорті, 1926—31 — заст. голови ВРНГ СРСР. У 1931—34 — перший заст. голови Держплану СРСР. У 1934—37 — заст. голови Раднаркому СРСР і голова Держплану СРСР. З лютого 1937 — нарком важкої пром-сті СРСР, з жовтня 1937 — заст. голови Раднаркому СРСР, голова Держплану СРСР. На XV і XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом, на XVII з'їзді— членом ЦК ВКП(б). Був членом ВУЦВК, ВЦВК і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

В. І. Межлаук.

МЕЖЛА́УК Іван Іванович [30.IX (12.X) 1891 — 26.IV 1938] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1918. Брат В. І. *Межлаука*. Н. у Харкові. Закінчив історико-філол. (1912) і юрид. (1916) ф-ти Харків. ун-ту, працював учителем. У революц. русі з 1911. В 1917 — член Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів, брав участь в організації Рад на Харківщині і солдатських к-тів на Зх. фронті. В 1918 — комісар юстиції і голова ревтрибуналу в Харкові. В 1918—20 — гол. нач. постачань Червоної Армії, член РВР 7-ї й 4-ї армій, комендант Чорноморського укріпрайону. З 1921 — на відповідальній держ. і парт. роботі на Україні, в Туркменії, Тамбові, Москві. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний членом Комісії рад. контролю. Був членом ЦВК СРСР.

МЕЖО́В Володимир Ізмайлович [17 (29).V 1830, Саратов — 17 (29).V 1894, Петербург] — рос. бібліограф. У 1851—66 працював у Публічній б-ці в Петербурзі. Серед визначних праць: «Російська історична бібліографія» (т. 1—8, 1882—90; т. 1—3, 1892—93), «Література російської педагогіки, дидактики і методики» (т. 1—3, 1865—74), «Література російської географії, етнографії і статистики» (т. 1—9, 1861—83), «Pushkiniana» (1886). Йому належать капітальні краєзнавчі покажчики «Сибірська бібліографія» (т. 1—3, 1891—92), «Бібліографія Азії» (т. 1—2, 1891—94), «Туркестанський збірник» (1878—88) та ін. Ряд його праць містить матеріали, присвячені Україні. В журн. «*Основа*» опублікував «Бібліографічний покажчик галицько-руської літератури» (1862, № 6) та ін.

Літ.: Геращенко М. В., Королевич Н. Ф. В. И. Межов и русско-украинские библиографические связи. «Советская библиография», 1977, № 6.

МЕЖОВА́ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 8,2 тис. ж. (1980). В 1884 збудовано залізничну станцію Межова, навколо якої в кін. 19 ст. почали виникати села. Рад. владу в цих населених пунктах встановлено на поч. січня 1918. В 1956 села Григорівку, Кам'янку, Новослов'янку об'єднано в смт

Межиріцька стоянка. Каркас житла з кісток мамонта. Реконструкція. Центральний науково-природничий музей АН УРСР. Київ.

Медунка темна: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка в розрізі; *3* — плід.

Мезозавр роду Mesosaurus. Відтворений вигляд.

Межову. В селищі — комбінат хлібопродуктів, сироробний з-д та коноплезавод, райсільгосптехніка, міжколг. підприємство по виробн. свинини, комбінат побутового обслуговування. 2 середні та музична школи, лікарня. Будинок культури, 7 б-к, істор.-краєзнавчий музей.

МЕЖОВІ ЗНА́КИ — в СРСР спеціально виготовлені й закріплені на місцевості стовпи, що фіксують зовнішні межі *землекористування*. М. з. — дерев'яний або залізобетонний стовп (1,5 × 0,15—0,20 м) з перекладиною внизу і конусоподібним верхом, де на вирізі випалено зображення серпа і молота з літерами «СРСР». М. з. встановлюють землевпорядники (геодезисти) в процесі відведення земель, закопуючи його у яму глибиною 1 м на тверду нетлінну основу (камінь, цегла, вугілля тощо) і закріплюючи землею; навколо М. з. насипають земляний курган. М. з.— недоторканні і передаються за актом на зберігання керівникові організації-землекористувача.

С. І. Кожем'якін.

МЕЖОВІ КНИ́ГИ — в Рос. державі документи, які юридично оформляли і описували межі земельних володінь. Перші М. к.— писцеві книги Помісного приказу (див. *Прикази*) — з'явилися в 16 ст. Значну кількість М. к. створено в результаті *генерального межування* (2-а пол. 18 — серед. 19 ст.), у т. ч. на Україні. Є важливим джерелом з історії розвитку феод. землеволодіння і з *історичної географії*.

МЕЗ — ріка у Франції, Бельгії та Нідерландах. Див. *Маас*.

МЕЗЕНХІ́МА (від грец. μέσος — середній і ἔγχυμα — наповнення) — зародкова *сполучна тканина* більшості багатоклітинних тварин та людини; виповнює проміжки між *зародковими листками*. На ранніх стадіях розвитку зародка до складу М. входять вільні клітини, на більш пізніх — зірчасті клітини, що з'єднуються своїми відростками, утворюючи *синцитій*, і блукаючі клітини. За походженням розрізняють ентомезенхіму (виникає з *ентодерми* й *мезодерми*) та ектомезенхіму (виникає з *ектодерми*; встановив укр. вчений М. Ф. *Кащенко*). На основі М. розвиваються різні види сполучної тканини, кровоносні й лімфатичні судини, гладенькі м'язи. Іноді М. наз. малодиференційовані клітини (*фібробласти*, ретикулярні клітини), що є в організмі тварин і людини в післязародковий період їхнього життя.

МЕ́ЗЕНЦЕВ Ігор Володимирович [н. 27.VIII (9.IX) 1915, Житомир] — український радянський архітектор, заслужений арх. УРСР (з 1976). В 1946 закінчив архіт. ф-т Київського худож. ін-ту. Осн. роботи: ген. план, гол. вхід, павільйони та фонтан на ВДНГ УРСР (1951—57), Київ. геофізична обсерваторія (1947—50), мікрорайон на житл. масиві Комсомольський у Києві (1964—68), житл. мікрорайон «Український» в Ташкенті (1967—69); меморіальний комплекс на честь рад. воїнів і партизанів, які загинули 1941—45 у Полтаві (1968—71). Укр. музей історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 (поч. буд-ва 1973), всі — у співавт. Працює і в галузі живопису і графіки. Автор наук. статей з питань архітектури і *містобудування*. З 1967 викладає в Київ. худож. інституті. Нагороджений орденами Великої Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступенів, Червоної Зірки, медалями.

МЕ́ЗЕНЬ — ріка на Пн. Європ. частини СРСР, у межах Комі АРСР та Арх. обл. РРФСР. Завдовжки 966 км, площа бас. 78 тис. км². Бере початок на зх. схилах Тіманського кряжа, впадає у Біле м. Живлення переважно снігове й дощове. Замерзає у жовтні — листопаді, скресає у квітні — травні. Пересічна витрата води 886 м³/с. Судноплавна у пониззі на 371 км. Сплав лісу, рибальство. На ріці — м. Мезень.

МЕ́ЗІЯ — в давнину країна між Нижнім Дунаєм і Балканами, населена племенами *фракійців* (мези, *гети* та ін.). В 29—27 до н. е. її захопив Старод. Рим; не пізніше 15 н. е. стала рим. провінцією. Була плацдармом Риму в поширенні його влади на *античні держави Північного Причорномор'я*. В 57 до складу М. увійшло м. *Тіра*. В 86 М. поділено на Верхню М. і Нижню М. З того часу Тіра, а з поч. 3 ст. і *Ольвія* вважалися провінційними містами Нижньої М. В 2—3 ст. в залежності від Нижньої М. фактично перебував *Херсонес* Таврійський. Наприкінці 3 ст. Верхня М. увійшла в діоцез (адм. округ) М. разом з Македонією, Епіром, Ахайєю і о. Кріт, а Нижня М.— в діоцез Фракія. В 4 ст. на території М. осіли *готи*, в 6—7 ст. оселилися *слов'яни*.

МЕЗО... (від грец. μέσος — середній, проміжний) — частина складних слів, яка вказує на середнє значення або проміжне положення (напр., *мезоліт*, *мезосфера*).

МЕЗОГЛЕ́Я (від *мезо*... і грец. γλοιός — клейка речовина) — драглиста речовина у губок і кишковопорожнинних, що виділяється *ектодермою* і *ентодермою* та виповнює простір між ними.

В М. губок є амебовидні й статеві клітини, клітини, що утворюють скелетні елементи, та ін., які надають їй вигляду пухкої *паренхіми*; М. медуз і реброплавів дуже насичена водою (97,5%).

МЕЗОДЕ́РМА (від *мезо*... і грец. δέρμα — шкіра), мезобласт — середній *зародковий листок* у багатоклітинних тварин (крім губок і кишковопорожнинних) і людини. Розташована між *ектодермою* й *ентодермою*. Мезодерма утворюється під час *гаструляції*. У *первинноротих* М. виникає з великих клітин, т. з. телобластів; у *вторинноротих* тварин і людини — гол. чин. внаслідок впинання стінки *бластули*. З М. розвиваються органи виділення, статеві органи, кровоносна система, м'язи, сполучна тканина, а у хребетних — скелет і бриж.

МЕЗОЗА́ВРИ (Mesosauria) — ряд вимерлих прісноводних *плазунів*. Існували з кінця кам'яновугільного до початку пермського періоду. Були невеликими тваринами (довж. тіла бл. 1 м) з витягнутою головою і дуже довгим хвостом; мали п'ятипалі ластоподібні добре розвинені задні і менші передні кінцівки. Паща М. була заповнена численними тонкими загнутими назад зубами. Живилися рибою та дрібними *молюсками*. Рештки мезозаврів відомі з Пд. Америки та Пд. Африки.

М. Д. Поплавська.

МЕЗОЗО́ЙСЬКА ЕРА І ГРУ́ПА, мезозой (від *мезо*... і грец. ζωή — життя) — четверта ера геологічної історії Землі та відклади, що утворилися в той час.

Настала після палеозойської ери (бл. 230 млн. років тому), тривала бл. 163 млн. років, до кайнозойської ери. Виділив її англ. геолог Дж. Філліпс 1841. Мезозойську еру поділяють на три періоди: тріасовий, юрський і крейдовий. На поч. мезозойської ери існувало два великі материки *Лавразія* і *Гондвана*, які омивалися водами морів Арктичного й Тихого океанів і *Тетісу*. В тріасі (див. *Тріасовий період і тріасова система*) материки являли собою гірські суходоли, в западинах яких відбувалося нагромадження строкатоколірних піщано-глинистих відкладів. У цей період територія України, за винятком Криму й Карпат, являла собою суходіл. Мор. умови зберігалися лише у межах *геосинкліналей*. У кінці тріасу відбулося *гороутворення*, з яким пов'язана *кіммерійська складчастість*, внаслідок чого на місці півостровів Кримського, Індокитаю, Мангишлаку, Таймиру й пн. частини Іранського нагір'я виникли гірські системи. За юрського періоду (див. *Юрський період і юрська система*) на материках переважали низовинні *тектонічні рухи*, у зв'язку з чим море вкривало середню частину Гондвани, майже всю Європу (на тер. України тільки *Український щит* і *Донецький кряж* підносились над р. м.), Пн.-Сх. Сибір, Аляску, зх. частини Пн. Америки і Пд. Америки. В кінці юрського періоду по периферії Тихого ок. відбувалися горотворчі процеси *мезозойської складчастості*. Геосинкліналі області відзначалися активною вулканічною діяльністю. Утворилися більша частина *Кордільєр*, Верхоянський хр. тощо. У пізньокрейдову епоху (див. *Крейдовий період і крейдова система*) внаслідок опускань *земної кори*, що охоплювали великі площі, відбулася одна з найбільших у геол. історії Землі *трансгресія:* були затоплені морем *Східно-Європейська платформа*, Зх. Сибір, Пн.-Зх. Африка, утворився Атлантичний ок. У кінці крейдового періоду посилилися тектонічні рухи, які зумовили *альпійську складчастість*, великі площі звільнилися від моря; розпалася Гондвана на окремі материки, утворився *Індійський океан*. Рослинність першої половини мезозойської ери характеризувалася широким розвитком голонасінних, зокрема насіннєвих папоротей, *саговників*, *бенетитів*, а також *хвощів*, хвойних (секвойя, тис, араукарія, кипарис, сосна тощо). У крейдову епоху з'явилися перші покритонасінні (магнолія, фікус, лавр, верба, клен та ін.). У тварин-

ному світі панівного розвитку набули рептилії — *брахіозаври, стегозаври, птерозаври, плезіозаври,* іхтіозаври тощо. В морях були поширені *головоногі молюски* (аміноніти, белемніти, цератити), *двостулкові молюски, черевоногі молюски,* корали, *корененіжки,* коколіти. У тріасі з'явились перші примітивні *ссавці,* в юрську епоху — первоптахи (*археоптерикси*). Сухий і жаркий клімат тріасу змінився вологим субтропічним під час юрського періоду і теплим до помірного — під час крейдового. Відклади мезозойської групи представлені мор. (гол. чин. вапняки, крейда, пісковики) й континентальними (строкатоколірні глини, піски й пісковики) осадочними утвореннями. З ними пов'язані поклади кам. вугілля, нафти і газу, заліз. і поліметалевих руд, золота, кам. солі, бокситів тощо. На тер. України з мезозойськими відкладами пов'язані родовища цем. та керамічної сировини, крейди, фосфоритів тощо.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 1—2. М.— Л., 1948; Клюшников М. М., Онищенко О. М. Історична геологія. К., 1975; Монин А. С. История Земли. Л., 1977 *Д. Є. Макаренко.*

МЕЗОЗО́ЙСЬКА СКЛАДЧА́СТІСТЬ, Тихоокеанська складчастість — деформації *земної кори,* що відбувалися з кінця юрського до поч. палеогенового періодів. Проявилася гол. чин. по периферії Тихого ок. Складчастість і *горотворення* супроводилися інтрузивним (див. *Інтрузія*) та ефузивним (див. *Ефузія*) магматизмом. У результаті складчастості, що відбулася в кінці пізньоюрської епохи (колимська, андська, невадійська фази), утворилися більша частина Кордільєр і Анд, Верхоянські гори, Анюйське нагір'я та ін. Ці фази складчастості синхронні з пізньокіммерійською фазою *кіммерійської складчастості* в Зх. Євразії. В кінці пізньокрейдової епохи (ларамійська фаза складчастості) утворилися Скелясті гори, Сіхоте-Алінь, зх. частина Коряцького нагір'я, гори п-ова Камчатка й о. Суматра та ін. Деякі дослідники вважають, що М. с. і кіммерійська складчастість — це прояв загальнопланетарних тектонічних рухів єдиної епохи складчастості.

Літ.: Тектоника Евразии. М., 1966; Мезозойский тектогенез. Магадан, 1971; Тильман С. М. Сравнительная тектоника мезозоид севера Тихоокеанского кольца. Новосибирск, 1973.

Ю. М. Довгаль.

МЕЗОІНОЗИ́Т, 1, 2, 3, 4, 5, 6-циклогексангексанол, $C_6H_{12}O_6$ — один з дев'яти стереоізомерів *інозиту,* який за біол. дією відносять до групи *вітамінів* В. За хім. структурою М.— шестиатомний спирт; є похідним циклогексану. Поширений у тваринних і рослинних організмах. В тканинах тварин він входить до складу переважно фосфоліпідів, у рослин представлений гол. чин. у фосфорильованому стані у вигляді фітину. Мезоінозит необхідний для росту деяких *мікроорганізмів* і тварин.

О. В. Стефанов.

МЕЗОКЕФА́ЛІЯ, мезоцефалія (від *мезо...* і грец. κεφαλή — голова) — середньоголовість, нормальна форма черепної коробки, *головний покажчик* якої становить 76,0—80,9.

МЕЗОКЛІ́МАТ (від *мезо...* і *клімат*), місцевий клімат — клімат невеликих територій, однорідних за природними умовами (окремого лісового масиву, узбережжя, міжгірної улоговини тощо). Осн. риси М. значною мірою визначаються особливостями характеру земної поверхні (грунти, рослинність, орографія та ін.), тому він може відрізнятися від заг. кліматичних умов даного геогр. району в цілому (див. *Макроклімат*).

МЕЗОЛІ́Т (від *мезо...* і грец. λίθος — камінь), епіпалеоліт — епоха *кам'яної доби,* що була перехідною між *палеолітом* і *неолітом.* До мезоліту (10—7 тис. років тому) належать, зокрема, *азільська культура, тарденуазька культура,* пізній період *капсійської культури.* В Європі виділяють три основні культурно-госп. зони М.: середземноморську, степову та лісову. На тер. СРСР пам'ятки М. поширені в європ. та азіат. частинах країни. На тер. України найвідоміші поселення в Криму: *Шан-Коба, Мурзак-Коба, Фатьма-Коба.* В степовому Причорномор'ї досліджено *Гребениківську стоянку,* ряд стоянок — в Надпоріжжі та на Пн. України. В мезолітичних пам'ятках знайдено кістки диких тварин, а також кістки собаки і свині, яких почали приручати. За М. сімейно-родові общини жили в легких куренях і напівземлянках; займалися рибальством, *збиральництвом* і мисливством. Почали створюватися передумови для відтворюючих галузей г-ва — землеробства й скотарства. У той час поширилися лук і стріли та плоскі гарпуни з рогу благородного оленя. Серед крем'яних знарядь найпоширеніші були *мікроліти.* Застосовували також і *макроліти.* З'явилися перші навички у виготовленні глиняного посуду. Мистецтво часів мезоліту дуже схематичне. Для поховань був характерний обряд трупопокладення.

Літ.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; У истоков древних культур (Эпоха мезолита). М.— Л., 1966; Бадер Н. О. Мезолит. В кн.: Каменный век на территории СССР. М., 1970; Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Станко В. Н. Периодизация памятников мезолита Северного Причерноморья. В кн.: Материалы по археологии Северного Причерноморья, в. 8. К., 1976; Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры Украинского Полесья и их место в Европейском мезолите. В кн.: Первобытная археология — поиски и находки. К., 1980. *С. М. Бібіков.*

МЕЗОНЕФРОС (від *мезо...* і грец. νεφρός — нирка), первинна нирка, тулубова нирка, вольфове тіло — парний орган виділення у хребетних тварин і людини. У круглоротих, риб і земноводних функціонує протягом усього життя; у переважної більшості плазунів, птахів, ссавців, в т. ч. людини, — лише на ранній стадії *зародкового розвитку,* згодом його заміняє *метанефрос.* М. являє собою систему покручених сечових канальців. Одні кінці канальців відкриваються у порожнину тіла (у хвостатих земноводних і круглоротих) або закінчуються сліпими потовщеннями — правим і лівим компактними тільцями (у решти риб і земноводних), другі відкриваються в загальну протоку М.— вольфів канал, що впадає в *клоаку.* На кожному канальці є орган фільтрації сечі — *мальпігієве тільце.*

МЕЗО́НИ (від грец. μέσος — середній, проміжний) — нестабільні сильновзаємодіючі *елементарні частинки* (адрони) з нульовим або цілочисловим значенням *спіну.* В 1935 Х. *Юкава* для пояснення природи *ядерних сил* висунув гіпотезу про існування елементарної частинки з масою, проміжною між масами електрона і протона. Пізніше цю частинку ототожнили з π-мезоном, що його відкрив (1947) у космічному промінні С. Ф. *Пауелл* зі співробітниками. Крім π-мезона, до М. належать *К-* і η-мезони (їхні маси менші за масу протона), а також т. з. бозонні *резонансні частинки* (маси деяких з них перевищують масу протона). Існують нейтральні й електрично заряджені (позитивно або негативно) М. з нульовими (напр., π-мезони) і ненульовими (напр., *К-* і *D*-мезони) *дивністю* та *шармом. Мюон,* названий спочатку μ-мезоном, не є М. Він має спін $^1/_2$, не бере участі в сильних взаємодіях і належить до *лептонів.*

Д. В. Волков.

Мезонін.

МЕЗОНІ́Н (від італ. mezzanino) — надбудова над середньою частиною, звичайно невеликого, житлового будинку. М. часто має балкон.

МЕЗОПА́УЗА (від *мезо...* і грец. παῦσις — зупинка) — перехідний шар *атмосфери* між *мезосферою* та термосферою на висоті бл. 80 км. Збігається з рівнем мінім. в мезосфері т-ри (—70, —90°), яка у термосфері зі збільшенням висоти зростає. На висоті М. спостерігаються сріблясті хмари.

МЕЗОПІТЕ́К (Mesopithecus) — рід вимерлих *мавп* родини мартишкових. Відомо два види М.: Mesopithecus ucrainicus (рештки знайдено у верхньоміоценових відкладах Одес. обл.) та M. pentelicus (у нижньопліоценових відкладах Греції, Угорщини, Ірану і Молд. РСР; довж. тіла становила 60 см, хвоста — 30 см). За будовою черепа і мозку М. близький до *тонкотілів,* за значною масивністю кісток — до *макаків. В. Д. Дяченко.*

МЕЗОРЕЛЬЄ́Ф (від *мезо...* і *рельєф*) — форми рельєфу, проміжні за розмірами між *макрорельєфом* і *мікрорельєфом* (напр., річкова долина, ущелина, улоговина, відроги гірських хребтів тощо).

МЕЗОСФЕ́РА (від *мезо...* і грец. σφαῖρα — куля) — шар *атмосфери* на висоті від 50 до 80 км, що лежить над *стратосферою.* Для М. характерне зниження т-ри від 0° на нижній до —90° на верхній межі.

МЕЗОТЕ́ЛІЙ [від *мезо...* і (*епі*)*телій*] — різновидність епітеліальної тканини хребетних тварин і людини.

Розвивається з *мезодерми*; вкриває *серозні оболонки* (*очеревину, плевру* та ін.). Складається М. з

МЕЗОТЕРМАЛЬНІ РОДОВИЩА

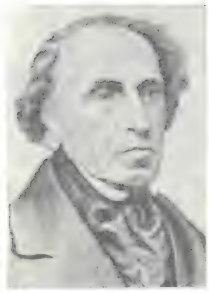

Дж. Мейєрбер.

одного шару пласких клітин, щільно прилеглих одна до одної. У круглоротих, риб і земноводних клітини М. цілком або частково вкриті *війками*. У ссавців, у т. ч. людини, зовн. поверхня клітин М. вкрита мікроворсинками. М. бере участь у всмоктуванні та виділенні рідини, що зволожує серозні оболонки. Легко руйнується при запаленні.

МЕЗОТЕРМА́ЛЬНІ РОДО́ВИЩА (від *мезо...* і грец. θέρμη — тепло) — родовища корисних копалин, які виникають у *земній корі* внаслідок відкладання мінеральної речовини з циркулюючих водних розчинів в умовах високого тиску і температури до 200—300°; один з типів *гідротермальних родовищ*. М. р. утворюються на глибинах бл. 1000 м. Вони залягають у вигляді *жил*, пластоподібних тіл і неправильної форми покладів.

МЕЗОТРО́ФИ, мезотрофні рослини (від *мезо...* і грец. τροφή — живлення) — рослини, помірно вибагливі до вмісту в ґрунті або ін. субстраті поживних речовин, у т. ч. зольних. М. займають проміжне положення між *евтрофами* і *оліготрофами*. Прикладом М. є більшість видів роду ялина.

МЕЗОФІ́Л (від *мезо...* і грец. φύλλον — листок) — основна тканина листка рослин, розташована під *епідермісом*. М. становить м'якоть листка. В клітинах М. звичайно є *хлоропласти*.

МЕЗОФІ́ТИ (від *мезо...* і грец. φυτόν — рослина) — рослини, що живуть в умовах середнього зволоження. Як проміжна група між *гігрофітами* і *ксерофітами* вони відзначаються різноманітністю форм і не мають різко виявлених специфічних ознак. До М. належать рослини лук, лісів, більшість с.-г. рослин та *бур'янів*. Своєрідну групу М. становлять *ефемери* та *ефемероїди*.

МЕЙ Лев Олександрович [13 (25). II 1822, Москва — 16 (28).V 1862, Петербург] — рос. поет і драматург. Друкуватися почав 1840. У деяких віршах 50-х рр. («Багатьом», «Дим», «Забуті ямби») звучать соціальні мотиви. Автор балад, сказань, пісень («Волхв», «Олександр Невський», «Пісня про боярина Євпатія Коловрата» та ін.). На сюжети істор. драм М. композитор М. Римський-Корсаков написав опери «Царева наречена» (1849), «Псковитянка» (1859), «Бояриня Віра Шелога» і «Сервілія». На вірші М. писали музику П. Чайковський («Канарейка», «Октави» та ін.), М. Римський-Корсаков («Колискова пісня»), М. Мусоргський («По гриби») та ін. Перекладав античних, зх.-європ., слов'ян. поетів, зокрема твори Т. Шевченка, Я. Щоголева. М. належить віршований переклад «Слова о полку Ігоревім». У перекладах М. покладено на музику вірші Т. Шевченка: «Вечір» («Садок вишневий коло хати») — П. Чайковським; уривки з поеми «Гайдамаки» — «Гопак» («Ой гоп-гопака»), «На Дніпрі» («Пісня Яреми») — М. Мусоргським. Окремі поезії М. укр. мовою переклав П. Грабовський.

Тв.: Избранные произведения. Л., 1972. *Ю. І. Корзов.*

МЕ́ЙДЗІ ІСИ́Н (япон.— оновлення, реставрація Мейдзі) — в широкому розумінні політ. події та соціально-екон. перетворення в Японії у 2-й пол. 19 ст. (в період Мейдзі, так в історії Японії називається правління імп. Муцухіто), в результаті яких було ліквідовано феод. систему і створено централізовану бурж.-поміщицьку державу. Під час М. і. (1868) було скинуто владу *сегунів* з феод. дому Токугава і відновлено владу імп. Муцухіто. До влади прийшов бурж.-дворянський уряд на чолі з Муцухіто, що став на шлях проведення бурж. соціально-екон. перетворень (1868 розпущено цехові монополії, 1871 скасовано феод. станову систему, ліквідовано князівства і утворено префектури, 1872 проголошено вільну купівлю-продаж землі, 1873—79 замінено феод. податки єдиним грошовим податком тощо). Ці перетворення створили передумови для розвитку капіталізму в Японії. У вузькому значенні М. і.— незавершена бурж. революція в Японії 1867—68.

МЕЙЄ́ (Meillet) Антуан (11.XI 1866, Мулен — 21.IX 1936, Шатомейан) — франц. мовознавець, член Академії написів і л-ри (з 1924), з 1906 — чл.-кор. Петерб. АН (пізніше — АН СРСР), іноземний член АН УРСР (з 1924). Професор Практичної школи найвищих знань (з 1891), Колеж де Франс (з 1906). Послідовник Ф. де *Соссюра*, очолював франц. соціологічну школу. Праці з індоєвроп. мовознавства, славістики, германістики, іраністики тощо: «Історичне й загальне мовознавство» (т. 1—2, 1921—36), «Спільнослов'янська мова» (1924, рос. перекл. 1951), «Порівняльний метод в історичному мовознавстві» (1925, рос. перекл. 1954). У своїх працях розглядав і питання розвитку укр. мови та її діалектів.

Літ.: Щерба Л. В. Памяти А. Meillet. «Вопросы языкознания», 1966, № 3. *С. В. Семчинський.*

МЕ́ЙЄР (Meyer) Ганнес (18.XI 1889, Базель — 19.VII 1954, Крочіфіссо-ді-Савоса, Швейцарія) — швейцарський архітектор. Навчався у Вищій тех. школі в Берліні (1909—12). Жив у Німеччині (10—20-і рр.), в СРСР (1930—36) та Мексиці (1939—49). Пропагував принципи *функціоналізму*. Серед робіт — проект Палацу Ліги націй в Женеві (в співавт. з Х. Вітвером, 1926—27), профспілкова школа в Бернау поблизу Берліна (1928—30), с-ще Фрайдорф поблизу Базеля (1919—21) та ін.

Тв.: Строить.— Как я работаю. В кн.: Мастера архитектуры об архитектуре. М., 1972.

МЕ́ЙЄР (Meyer) Едуард (25.I 1855, Гамбург — 31.VIII 1930, Берлін) — нім. історик античності. З 1884 — професор Лейпцігського, з 1885 — Бреславльського (Вроцлав), з 1889 — Галльського і 1902—23 — Берлінського ун-тів. Гол. праця «Історія давнини» (т. 1—5, 1884—1902), в якій викладено всесвітню історію з виникнення давньосхідної цивілізації до 355 до н. е. Вважав, що долю народу визначає форма д-ви. Заперечував теорію сусп. прогресу, протиставляючи їй антинаук. *історичного коловороту теорію*.

МЕ́ЙЄР (Meyer) Конрад Фердінанд (11.X 1825, Цюріх — 28.XI 1898, Кільхберг) — швейцар. письменник. Писав нім. мовою. Перша книга — «Двадцять балад швейцарця» (1864). Вірші й проза М., в осн. на істор. тематику, пройняті ідеями гуманізму й антиклерикалізму. Автор поеми «Останні дні Гуттена» (1871), роману «Юрг Єнач» (1876), новел «Святий» (1880), «Страждання одного хлопчика» (1883), «Весілля ченця» (1884) тощо. І. Франко високо цінував М. і переклав укр. мовою кілька його творів.

Тв.: Укр. перекл.— Плавт у жіночому монастирі. К., 1958; Рос. перекл.— Новеллы.— Стихотворения. М., 1958.

Літ.: Франко І. Конрад Фердінанд Мейєр і його твори. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955.

Н. М. Матузова.

МЕЙЄРБЕ́Р (Meyerbeer) Джакомо (справж. ім'я та прізв.— Якоб Лібман Бер; 5.IX 1791, Тасдорф, поблизу Берліна — 2.V 1864, Париж, похований в Берліні) — франц. і нім. композитор, піаніст і диригент. Муз. освіту здобув під керівництвом М. Клементі, К. Ф. Цельтера (Берлін) і Г. Й. Фоглера (Дармштадт). В 1816—24 жив в Італії, 1827—42 — у Франції, з 1842 — в Берліні. М.— один з творців франц. героїко-романтичної, т. з. великої опери. Твори: 16 опер (у т. ч. «Хрестоносець у Єгипті», 1824; «Роберт-Диявол», 1831; «Гугеноти», 1836; «Пророк», 1849; «Африканка», 1865, пост. посмертно), балет «Перехід через річку» (1810), ораторії, кантати, хори, оркестрові твори, фп. п'єси, романси, пісні.

Літ.: Соллертинский И. И. Мейербер. М., 1962.

МЕЙЄРГОФ (Meyerhof) Отто (12.IV 1884, Ганновер — 6.X 1951, Філадельфія) — нім. біохімік, член Нац. АН США (з 1949), іноземний член Лондонського королівського т-ва. Освіту здобув у Фрайбурзі, Берліні, Страсбурзі і Гейдельберзі. З 1940 — професор Пенсільванського ун-ту в Фі-

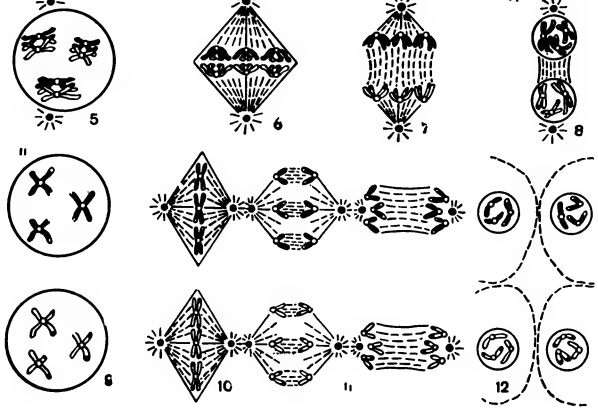

Схема **мейозу**: I—перший (редукційний) поділ: 1—5 — профаза (*1* — лептотена; 2 — зиготена; 3 — пахітена; 4 — диплотена; 5 — діакінез); 6 — метафаза I; 7 — анафаза I; 8 — телофаза I. II — другий (екваційний) поділ: 9 — інтерфаза; 10 — метафаза II; 11 — анафаза I; 12 — телофаза II.

ладельфії. Осн. праці М. присвячені біохімії *м'язового скорочення*, проміжним ферментативним стадіям *гліколізу* і глікогенолізу. М. встановив, що енергія, яка вивільняється при хім. перетвореннях *вуглеводів* в організмі, використовується в процесі м'язового скорочення. Нобелівська премія, 1922.

МЕЙЄРХО́ЛЬД Всеволод Емільович [28.I (9.II) 1874, Пенза — 2.II 1940, Москва] — рос. рад. актор, режисер, театральний діяч, нар. арт. Республіки (з 1923). Член Комуністичної партії з 1918. Навчався на юрид. ф-ті Моск. ун-ту і в Муз.-драм. уч-щі Моск. філармонічного т-ва. З 1898 — в трупі МХТ, де виконував ролі Грозного («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого), Треплєва («Чайка» Чехова), Йоганнеса («Самотні» Гауптмана) та ін. В 1902—05 очолював «Товариство нової драми», з яким виступав у Херсоні (1902—04), Тбілісі (1904—05), Миколаєві (1905) й Полтаві (1906). В 1906—07 — гол. режисер театру В. *Комісаржевської* (вистава «Гедда Габлер» Ібсена та ін.), 1908—17 — в Александринському і Маріїнському театрах в Петербурзі. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції очолював театр. відділ Наркомосу і (з 1920 по 1938) Перший театр РРФСР (з 1923 — Театр ім. Вс. Мейєрхольда). Серед вистав: «Ліс» О. Островського, «Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна, «Містерія-Буфф» і «Клоп» Маяковського, «Останній вирішальний» Вс. Вишневського, «Мандат» Ердмана, «Зорі» Верхарна, «Дама з камеліями» Дюма-сина. М.— активний шукач нових сценічних форм. Автор теор. праць.

Тв.: Статьи. Письма. Речи. Беседы, ч. 1—2. М., 1968; Творческое наследие. М., 1978.

Літ.: Рудницкий К. Л. Режиссёр Мейерхольд. М., 1969.

МЕ́ЙМАН (Meumann) Ернст (29. VIII 1862, Ірдінген, поблизу м. Крефельда — 26.IV 1915, Гамбург) — нім. педагог і психолог, засновник *експериментальної педагогіки*. Був співробітником В. *Вундта* в Лейпцігу. З 1897 — професор філософії та педагогіки послідовно в Цюріху, Кенігсберзі, Мюнстері та ін. Один з перших авторів праць, присвячених психології дитини. М. намагався синтезувати різні психологічні концепції розвитку дитини, її здібностей, успішності навчання тощо й покласти їх в основу теорії та практики виховання. Автор ряду праць з естетики.

Тв.: Рос. перекл.— Очерк экспериментальной педагогики. М., 1922.

МЕ́ЙО (Мауо) Елтон (26.XII 1880, Аделаїда, Австралія — 7.IX 1949, Полсден-Лейсі, Суррей, Великобританія) — амер. соціолог, засновник амер. індустріальної соціології, автор *«людських відносин теорії»*. Заперечуючи непримиренність класових інтересів робітників та підприємців в умовах капіталістичного виробництва, М. осн. причину конфліктів зводив до емоційно-психологічного фактора — відсутності взаєморозуміння між ними. Соціологія, згідно з М., повинна сприяти встановленню «миру» в промисловості. Провідну роль в утвердженні «соціальної гармонії» відводив менеджерам — освіченим представникам управлінського апарату. Концепція М. є ідеологічною зброєю монополій і спрямована на відвернення трудящих від класової боротьби.

А. М. Феоктистов.

МЕЙО́З (від грец. μείωσις — зменшення) — складний поділ *ядра*, що забезпечує зменшення (редукцію) числа хромосом удвічі. Притаманний всім тваринним та рослинним організмам, яким властиве *статеве розмноження*. М.— один з ключових механізмів *спадковості* та спадкової *мінливості*. Складається з двох послідовних поділів: редукційного та екваційного. У редукційному поділі розрізняють чотири фази — профазу, що включає 5 стадій (лептотена, зиготена, пахітена, диплотена і діакінез), *метафазу*, *анафазу* і *телофазу*. У профазі на стадії лептотени (тонких ниток) ядро містить диплоїдний (повний) набір слабо спіралізованих хромосом, що не розділилися на *хроматиди*. На стадії зиготени гомологічні (парні) хромосоми, кожна з яких вже складається з двох хроматид, розташовуються попарно, щільно прилягають одна до одної по всій довжині (кон'югують), утворюючи біваленти (схема, I, 2). *Кон'югація* відбувається в гомологічних точках. Така попарна кон'югація гомологічних хромосом наз. синапсисом. Під час кон'югації відбувається обмін ділянками між несестринськими (належними різним хромосомам) хроматидами (*кросинговер*). Наприкінці стадії в ділянках контакту двох кон'югуючих гомологічних хромосом починається утворення т. з. синаптонемального комплексу. На стадії пахітени (товстих ниток) закінчується утворення комплексу, хромосоми вкорочуються і потовщуються (схема, I, 3). Далі хромосоми, що кон'югували, починають розходитися, але в деяких точках помітні перехрести, або *хіазми* — результат кросинговеру (стадія диплотени; схема, I, 4). На стадії діакінезу хромосоми продовжують розходитися, вкорочуватись і потовщуватись. В метафазі біваленти розташовуються в екваторіальній площині *веретена поділу клітини*, що вже сформувалось. В анафазі гомологічні хромосоми (кожна з двох хроматид) розходяться до різних полюсів, внаслідок чого в телофазі формуються два ядра, кожне з гаплоїдним (половинним) числом подвоєних хромосом. Після телофази та короткої *інтерфази* (останньої може не бути) без *реплікації* дезоксирибонуклеїнової кислоти настає екваційний поділ шляхом звичайного *мітозу*. Внаслідок цього поділу утворюються чотири гаплоїдні ядра (див. *Сперматогенез, Овогенез*). Залежно від місця М. *в життєвому циклі* організмів розрізняють три типи М.: гаметний, або термінальний, М. (у людини, всіх багатоклітинних тварин та ряду нижчих рослин), що здійснюється в статевих органах і приводить до утворення *гамет* (див. *Гаметогенез*); зиготний, або початковий, М. (у багатьох грибів та водоростей), що відбувається в *зиготі* після *запліднення* і приводить до утворення гаплоїдних *зооспор*; споровий, або проміжний, М. (у вищих рослин), що відбувається в статевих органах і приводить до утворення *спор* (див. *Спорогенез*). Диплоїдний набір хромосом відновлюється при *заплідненні*.

Є. Л. Кордюм.

МЕ́ЙСЕН, Майсен — місто на Пд. Сх. НДР, в окрузі Дрезден, на р. Ельбі. 41,3 тис. ж. (1978). Найдавніший у Європі (з 1710) центр фарфорової (див. *Саксонський фарфор*) і керамічної пром-сті, що виник на базі покладів місц. каолінових глин. Розвинута й маш.-буд., металообр., хім. (виробн. глазурі й фарб для кераміки) пром-сть. Підприємства джутової, шкіряно-взут., пивоварної пром-сті. Вища школа с.-г. виробничих кооперативів, ін. навч. заклади. Музеї — міський та при фарфоровому з-ді. Архіт. пам'ятки 13—15 ст., зокрема собор і замок.

В. Е. Мейєрхольд.

МЕ́ЙСЕНСЬКИЙ ФАРФО́Р — див. *Саксонський фарфор*.

МЕЙСТЕРЗИ́НГЕРИ (нім. Meistersinger — майстер-співець) — нім. поети-співці. Виступали з 2-ї пол. 13 ст. до серед. 19 ст. Об'єднувалися в літ.-співацькі т-ва на зразок ремісничих цехів. Творчість їх була регламентована зведенням правил (т. з. табулатури). Влаштовували поетичні змагання. В 14—15 ст. в поезії М. допускалися лише реліг. теми. З 16 ст. тематика дещо розширилася. Найвідоміші М.: Г. Фольц, Г. *Сакс*, Г. Фогель. Композитор Р. *Вагнер* написав муз. комедію «Нюрнберзькі мейстерзингери» (1868).

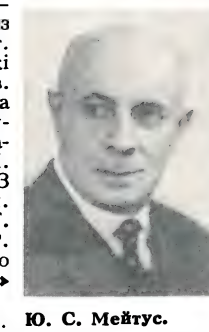

Ю. С. Мейтус.

МЕ́ЙТУС Юлій Сергійович [н. 15 (28).I 1903, Єлизаветград, тепер Кіровоград] — укр. рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1973), засл. діяч мист. Туркм. РСР (з 1944). Член КПРС з 1954. В 1931 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т (клас композиції С. *Богатирьова*). Твори: 14 опер (у т. ч. «Молода гвардія», 1947, 2-а ред. 1950; «Зоря над Двіною», 1955, 2-а ред. «Північні зорі», 1957; «Украдене щастя», 1960; «Махтумкулі», 1962; «Вітрова донька», 1965; «Брати Ульянови», 1967, 2-а ред. 1970; «Анна Кареніна», 1970; «Ярослав Мудрий», 1973; «Ріхард Зорге», 1976; «Мар'яна Пінеда», 1978), 5 сюїт для симф. оркестру, поеми, увертюри; вокально-симф. (зокрема кантата «Клятва», 1941), вокальні твори (понад 200 романсів, балад, обробок нар. пісень); інструм. та хорові твори, музика до драм. вистав і кінофільмів. На туркм. теми написав опери «Абадан» (1943), «Лейлі та Меджнун» (1946, обидві — у співавт.), «Туркменську симфонію» та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

Літ.: Малишев Ю. В. Юлій Сергійович Мейтус. К., 1962; Бас Л. О. Юлій Мейтус. К., 1973.

МЕ́ККА — місто на Зх. Саудівської Аравії, адм. ц. пров. Хіджаз. Автомоб. шляхом сполучена з м. Ер-Ріядом, портом Джіддою на

узбережжі Червоного м. та м. *Медіною*; аеропорт. 250 тис. ж. (1974). Вперше згадується у *Птолемея* (2 ст.) як Макораба. В М. народився засновник ісламу *Мухаммед*. З 7 ст. М.— священне місто мусульман і місце їхнього паломництва. Мечеть Харам, або Бейт-Уллах (в сучас. вигляді належить до 16—17 ст.; збудована навколо давнього святилища *Кааби*). Осн. заняття населення — торгівля і обслуговування прочан. Кустарне виробн. предметів реліг. культу.

МЕ́ККІН (Macken) Уолтер (3.V 1915, Голуей, Зх. Ірландія — 22.IV 1968, Ірландія) — ірл. письменник. У 40-х рр. був актором. Тоді ж поставлено його перші п'єси. В центрі роману «Вітер обіцяє бурю» (1950) — тяжка доля ірл. рибалок. Герої збірок оповідань «Зелені гори» (1956), «Бог створив неділю» (1962) та ін.— прості люди, що прагнуть щастя, борються з безправ'ям і злиднями. Істор. трилогія «В пошуках землі обітованої» (1959), «Мовчазний народ» (1962), «Жорстокий вітер» (1964) — про нац.-визв. боротьбу ірл. народу.

Тв.: Рос. перекл.— Зелёные горы. М., 1958; Лодочные гонки. М., 1958; Ветер сулит бурю. М., 1960; Бог создал воскресенье. М., 1964; Дом Манго. Л.— М., 1966.

О. І. Земляний.

МЕ́КЛЕНБУРГ — історична область на Пн. Сх. Німеччини. З 7 ст. був заселений *полабськими слов'янами* (гол. чин. племенами *бодричів*). У 12 ст. його захопив саксонський герцог *Генріх Лев*. Населення М. було понімечене. З 1167 М.— князівство, з 1348 — герцогство. В 1621 М. поділено на герцогства М.-Шверін і М.-Гюстров, 1701 — на М.-Шверін і М.-Стреліц (з 1815 — великі герцогства). З 1867 М.— в складі Пн.-Нім. союзу, з 1871 — Нім. імперії. З 1919—20 М.— дві землі Німеччини, 1934 перетворені на єдину територію. З 1945 М.— в Рад. зоні окупації Німеччини. З 1949 входить до НДР. У 1952 поділено на округи Нойбранденбург, Росток, Шверін.

МЕКНЕ́С — місто на Пн. Зх. Марокко, адм. ц. пров. Мекнес. Вузол автошляхів, залізнич. станція, аеропорт. 248 тис. ж. (1971). Цем. з-д, деревообр., текст., олійницькі, борошномельні, консервні підприємства. Виробн. кераміки. Музеї:

Мекка. Священний комплекс Харам, або Бейт-Уллах. 16—17 ст. Загальний вид.

мусульманського мистецтва та нар. мистецтва. Архіт. пам'ятки 13 ст. М. засн. в 11 ст.

МЕКО́НГ — ріка на Пд. Сх. Азії, в межах Китаю, Лаосу, Кампучії та В'єтнаму (частково на кордоні Лаосу з Бірмою і Таїландом). Бере початок у Тібетському нагір'ї на вис. понад 5000 м, впадає у Пд.-Китайське м., утворюючи велику *дельту* (70 тис. км²). Довж. бл. 4350 км, площа бас. 795 тис. км² (найбільша ріка на п-ові *Індокитай*). Гол. притоки: Мун, Сап (праві), У, Тхен, Сан (ліві). Живлення переважно льодовикове й снігове (у верхів'ї) та за рахунок мусонних дощів (середня й нижня течії). Амплітуда коливань рівня досягає у пониззі 9 м, у серед. течії — 15 м. Пересічна витрата води у гирлі бл. 15 тис. м³/с, макс.— 33 тис. м³/с. Твердий стік дорівнює бл. 1,5 км³ на рік, у зв'язку з чим дельта ріки зростає на 80—100 м щорічно. В повінь судноплавна на 1600 км від гирла, під час межені — на окремих ділянках. Мор. судна підіймаються до м. Пномпеня (350 км). Використовують для зрошування (зокрема, рисових полів). На М.— міста Луангпхабанг, В'єнтьян (Лаос), Пномпень (Кампучія).

В. С. Гаврилюк.

МЕ́КСІКА, Мексіканські Сполучені Штати — держава в пд.-зх. частині Пн. Америки. На Зх. і Пд. омивається водами Тихого ок., на Сх.— Мексіканської зат. Атлантичного ок.

В адм. відношенні поділяється на 31 штат і столичний федеральний округ. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Державний лад. М.— республіка. За формою держ. устрою — федерація. Діє конституція, прийнята 1917. Глава д-ви й уряду — президент, що обирається населенням строком на 6 років. Законодавча влада належить двопалатному парламенту — Нац. конгресу у складі сенату (64 члени), що обирається населенням строком на 6 років, і палати депутатів (400 членів), обираної населенням на 3 роки. Виконавчу владу здійснює уряд, очолюваний президентом. Кожний штат має свою конституцію, однопалатний конгрес, виконавчі органи, очолювані губернатором (обирається населенням штату строком на 6 років).

Природа. Берегова лінія М. розчленована мало, найбільші п-ови — *Каліфорнія* та *Юкатан*. Більшу частину тер. країни займає *Мексіканське нагір'я* з переважними висотами 1000—2000 м, оточене гірськими хребтами (Зх.Сьєрра-Мадре, Сх. Сьєрра-Мадре та Поперечна — Вулканічна — Сьєрра з діючими вулканами *Орісаба*, 5700 м — найвища вершина країни, та *Попокатепетль*). На Пд.— рівнини перешийка Теуантепек та п-ова Юкатан. Характерна висока сейсмічність, особливо в тихоокеанській зоні. Надра М. багаті на поклади нафти й газу (на узбережжі та шельфі Мексіканської зат.; за запасами — одне з провідних місць у капіталістичному світі), поліметал. руд; є також залізна та уранова руди, кам'яне вугілля, сірка, дорогоцінне каміння, золото та ін. Клімат більшої частини М. тропічний, на Пн. субтропічний. Пересічна т-ра січня від +10° на Пн. Зх. до +25° на Пд.; липня — від +15° в горах до +30° на зх. узбережжі. На Пн. Мексіканського нагір'я клімат континентальний (бувають морози до —20°). Пересічна річна кількість опадів від 100—200 мм на Пн. до 2000—3000 мм на Пд. Найбільша ріка — Ріо-Браво-дель-Норте (Ріо-Гранде) на кордоні з США; найбільше озеро — Чапала. На Пн. Зх. переважають сіроземи та пустельні скелетні грунти, на решті території — сіро-коричневі, червоно-коричневі та червоні, в горах поширені також гірсько-лісові бурі грунти. Рослинність більшої частини Мексіканського нагір'я напівпустельна (кактуси, агави, чагарники); в пд. частині нагір'я та на низовинах — високотравна *савана*. На Пд. Сх. країни значні площі займають вологі тропічні ліси. Найсприятливіший для проживання висотний пояс — 1000—2500 м.

Я. Г. Машбіц.

Краєвид на півдні Мексіканського нагір'я.

Населення. Осн. населення — *мексіканці*. Численні корінні індіанські народи (*ацтеки, майя,* хуастеки, цельталі, цоцилі, тотонаки, міхе, отомі та ін.) частково зберігають свої мови й культуру. В М. живуть також вихідці з Європи (іспанці, баски, німці, французи, італійці та ін.). Пересічна густота нас. — понад 33 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Держ. мова — іспанська. Міське населення становить 60%. Найбільші міста: *Мехіко, Гвадалахара, Монтеррей, Пуебла, Леон, Сьюдад-Хуарес.*

Історія. В давні часи тер. М. населяли індіан. племена, в яких зберігалися общинно-родові відносини. Найвищого рівня цивілізації досягли племена майя, *тольтеків,* ацтеків. У процесі завоювання Америки icп. експедиція 1517 досягла узбережжя М., перший завойовницький похід в М. 1519—21 очолив Е. *Кортес*. До кін. 16 ст. було завершено її підкорення. Корінне населення потрапило в залежність від колонізаторів, а його цивілізацію було знищено. Протягом трьох століть країна перебувала в складі icп. колоніальної імперії. Для соціально-екон. ладу М. тих часів було характерне поєднання феод.-кріпосницьких відносин із системою боргового рабства. Колоніальна політика Іспанії, дискримінація, екон. і політ. безправ'я більшості населення викликали повстання індіан. племен (1624, 1660, 1692, 1761, 1767). На поч. 19 ст. в країні розгорнувся визвольний рух, початок якому

поклало повстання 1810 на чолі з М. *Ідальго*. В 1811 визвольну боротьбу очолив Х. М. *Морелос*. У ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* М. 1821 здобула незалежність, 1824 прийнято конституцію, яка проголосила М. республікою. З 20-х рр. 19 ст. в М. почав проникати іноз. капітал, гол. чин. англ. і пн.-американський. У 1845 США анексували Техас, а в результаті *Американо-мексіканської війни 1846—48* приєднали понад половину території М. (див. також *Луїзіана*). Повстання 1854 поклало початок бурж. революції 1854—60. В 1857 було прийнято нову конституцію, яка закріпила осн. завоювання революції. Громадян. війна, що вибухнула в ході революції, завершилася перемогою ліберałів (відстоювали капіталістичний шлях розвитку) на чолі з прогрес. урядом Б. *Хуареса*. Однак реакц. силам М. подали допомогу європ. д-ви (див. *Мексіканська експедиція 1861—67*). Всенар. боротьба проти окупантів завершилася 1867 перемогою республіканців. У 1884 в М. встановлено клерикально-поміщицьку диктатуру, що заохочувала проникнення іноз. капіталу, гол. чин. англ. і США. *Мексіканська революція 1910—17* покінчила з реакційним режимом, незважаючи на протидію США (інтервенція 1914, 1916—17). В січні 1917 було прийнято буржуазно-демократичну конституцію. Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в Мексиці загострилася класова боротьба. В 1919 було створено Мексіканську компартію (МКП). Бурж. уряди 1920—28, прагнучи зміцнити позиції нац. буржуазії, прискорили проведення агр. реформи, провели деякі антиімперіалістичні заходи. В 1924 М. першою з країн Америки встановила дипломатичні відносини з СРСР. У кін. 20-х — на поч. 30-х рр. у країні посилилася реакція: 1929 заборонено МКП, 1930 розірвано дипломатичні відносини з СРСР. Реакційна політика правлячих кіл і різке погіршення становища трудящих у зв'язку з світовою кризою 1929—33 зумовили зростання революц. руху. Уряд Л. *Карденаса-і-дель-Ріо* (1934—40) здійснив ряд важливих соціально-екон. перетворень: відновив проведення агр. реформи, частково націоналізував залізниці (1937), підприємства англ. та амер. нафт. компаній (1938). У М. зміцнів держ.-капіталістич. сектор економіки. У 1935 відновилася легальна діяльність МКП. Під час 2-ї світової війни М. виступала на боці антигітлерівської коаліції (війну Німеччині, Італії, Японії оголосила 1942). В листопаді 1942 відновлено дипломатичні відносини з СРСР. У післявоєнний період проімперіалістичні уряди взяли курс на посилення антиробітн. законодавства, переслідування демократичних сил країни. Політика поступок імперіалістам, наступ на права трудящих спричинили розгортання страйкового руху і зростання антиімперіалістичних настроїв. Це примусило уряд М. відхилити 1956 пропозицію США про укладення воєн. угоди В 1958 М. виступила проти встановлення контактів між Організацією амер. держав і НАТО. З поч. 60-х рр. уряди Л. Матеоса (1958—64) і Д. Ордаса (1964—70) проводили політику, спрямовану на зміцнення нац. економіки, дотримувалися принципу невтручання у внутр. справи ін. країн та розширення екон. зв'язків з соціалістич. країнами. На виборах 1976 президентом М. обрано Лопеса Портільйо. Уряд М. в галузі внутр. політики взяв курс на прискорення індустріалізації, розвитку с. г., обмеження доступу іноз. капіталу, в галузі економіки проводить курс держ.-капіталістич. регулювання. В 1979 МКП офіційно набула статусу легальної політичної партії. Зовнішньополіт. курс уряду М. спрямований на мирне співробітництво з усіма країнами на принципах незалежності, невтручання і права на самовизначення. М. підтримує ідею заг. роззброєння, стала ініціатором створення в Лат. Америці *без'ядерної зони*. В 1975 підписано угоду про співробітництво між М. і РЕВ. В ході переговорів у Москві 1978 на найвищому рівні прийнято ряд документів, у т. ч. консульську конвенцію та Програму науково-тех. співробітництва між М. і СРСР на 1978—79. З 1945 М.— член ООН. Є членом *Організації американських держав, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Латиноамериканської економічної системи*.

Б. М. Гончар.

Політичні партії, профспілки. Інституційно-революційна партія, засн. 1929. Буржуазна, націонал-реформістська партія, соціальну базу якої становлять урядові профспілки. Правляча з 1929. Партія Національна дія, засн. 1939. Виражає інтереси великої фінанс.-пром. і торг. буржуазії, тісно зв'язаної з іноз. капіталом. Справжня партія мексіканської революції, засн. 1957. Об'єднує гол. чин. ветеранів Мексіканської революції 1910—17. Соціалістична народна партія, засн. 1948. Об'єднує частину дрібної буржуазії, студентства, деякі верстви робітників і селян. *Мексіканська комуністична партія*, засн. 1919. Конфедерація трудящих М., засн. 1936. Входить до МКВП і ОРІТ. Загальна спілка робітників і селян М. імені Хасінто Лопеса, засн. 1949. Входить до ВФП. Мексіканська регіональна робітнича конфедерація, засн. 1918. Федерація профспілок державних службовців, засн. 1938.

Господарство. М.— індустр.-агр. країна, одна з найбільш економічно розвинутих у Лат. Америці. Домінуюче положення в г-ві посідають держ. капіталістич. сектор, в якому створюється до 20% валового нац. продукту, і нац. фінанс.-пром. олігархія. Держ. сектор контролює гол. галузі пром-сті (видобування нафти й газу, енергетику, нафтохімію, виплавку сталі), на нього припадає понад 40% всіх капіталовкладень в економіку М. Проте в ряді ін. галузей г-ва значні позиції належать іноз. капіталу; 72% капіталовкладень припадає на США (1979). Уряд країни вживає заходів щодо обмеження діяльності іноз. компаній. У с. г. з 1915 проводиться агр. реформа, але значна частина селян ще лишається безземельною. У 1978 налічувалося 8,5 млн. постійно та сезонно безробітних, частина яких змушена шукати роботу в США. Зовн. борг країни оцінюється в 29 млрд. доларів (1979).

Промисловість. У пром-сті створюється бл. 30% валового внутр. продукту і зайнято бл. 30% самодіяльного населення. Гол. галузь пром-сті — нафтогазовидобувна. Видобування й переробку нафти та газу й торгівлю нафтопродуктами здійснює держ. компанія «Пемекс». На нафту і газ припадає 90% паливно-енергетичного балансу країни. Гол. нафтохім. комплекси — у районі Веракруса, Тампіко, Мінатітлана, а також у Мехіко та Саламанці. В 1979 стали до ладу нафтохім. комплекси в містах Саліна-Крус і Кадерейта. Видобувають також вугілля, поліметалеві руди, сірку, срібло, золото, залізну руду, ртуть тощо. З галузей обробної пром-сті, крім нафтохімії, значного розвитку набули чорна (гол. центри — Монтеррей, Монклова, район Мехіко) та кольорова (Мехіко, Веракрус, Кананеа, Чіуауа, Торреон та ін.) металургія, машинобудування та металообробка, що представлені підприємствами по складанню автомобілів (Мехіко, Толука, Пуебла), виробн. дизелів, залізнич. вагонів, текст. устаткування (Сьюдад-Саагун), електротех. та радіоелектронних виробів (у т. ч. виробн. телевізорів), верстатів, суден. Розвинута також буд. матеріалів, хім., фарм., текст., швейна, шкіряно-взуттєва, харчосмакова пром-сть. Кустарні промисли (ткацтво, художні вироби тощо). Сільське господарство М. характеризується поєднанням великого поміщицького землеволодіння з малоземеллям і безземеллям селян. Створюються великі капіталістичні г-ва, характерна форма землеволодіння — с.-г. общини (ехідо). На с. г. припадає 10,5% валового внутр. продукту, в ньому зайнято понад 40% економічно активного населення. С.-г. виробн. не задовольняє потреб країни в продовольстві. В обробітку — бл. 20 млн. га землі, в т. ч. 4,3 млн. га зрошується. Гол. галузь — рослинництво (дві третини вартості с.-г. продукції). На експорт вирощують (збір, тис. т, 1979): каву — 230, бавовник — 340; для влас. споживання — цукр. тростину — 34 500 (1978), кукурудзу — 8900, пшеницю — 2000, сорго — 4000, рис — 570, квасолю — 640, картоплю — 800, сою — 730. За виробн. хенікену — грубого волокна одного з видів агави (1977—130 млн. т) М. посідає 1-е місце в світі. Поголів'я (млн., 1978): великої рогатої худоби — 30,4, свиней — 14,9, овець і кіз — 17. У 1978 було виловлено 800 тис. т риби і морепродуктів.

Транспорт. Довж. (тис. км,

Герб Мексіки.

МЕКСІКА

Площа — 1958,2 тис. км²

Населення — 66,9 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Мехіко

ВИДОБУТОК НАФТИ (млн.м³)

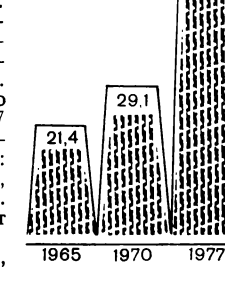

1978): з-ць — 24,9, автошляхів — понад 200 (у т. ч. бл. 60 — з твердим покриттям). Тоннаж мор. флоту — 514,5 тис. брутто реєстрових т (1979). Гол. мор. порти: Веракрус, Тампіко, Саліна-Крус. У внутр. перевезеннях велику роль відіграє авіатранспорт; найбільші аеропорти: Мехіко, Монтеррей, Гвадалахара, Меріда. Довж. трубопроводів — понад 11 тис. км. Зовнішня торгівля. В експортних поставках М. найбільше значення мають нафта і нафтопродукти, продукція с. г., гірничорудної пром-сті та кольорової металургії. Довозять гол. чин. товари виробничого призначення, прод. товари. Осн. торг. партнер — США (дві третини зовнішньоторг. обороту М.). Розвиваються торг. зв'язки з ін. країнами, у т. ч. з країнами *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Важлива стаття доходів — іноз. туризм. Грош. одиниця — песо. За курсом Держбанку СРСР 100 песо = 2,87 крб. (грудень 1980). *Я. Г. Машбіц.*

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1970	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	28,7	62,0
Мідь, тис. т *	61	87,0
Цинк, тис. т *	266	265,0
Свинець, тис. т *	176	180,0
Сірка, млн. т	1,4	1,8**
Сталь, млн. т	3,8	7,6
Чавун, млн. т	2,3	4,4
Цемент, млн. т	7,1	13,9**
Автомобілі, тис. шт.	186,9	344,0**
Цукор, млн. т	2,3	3,0**

* За вмістом металу в руді.
** 1978

Медичне обслуговування. В 1975 було 67 363 лікарняні ліжка (10 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 31 571 лікар, разом з санітарними лікарями (5,4 лікаря на 10 тис. ж.), 1879 зубних лікарів і 112 фармацевтів. У М. в основному держ. система мед. обслуговування. Лікарів готують на 4 мед. ф-тах при ун-тах. Відомі курорти Акапулько, Куернавака, Орісаба, Веракрус.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 19% жителів країни були неписьменними. Строк навчання в початковій школі 6 років, у середній — 5 (3 + + 2) і 6 (3 + 3). Загальною обов'язковою і безплатною вважається 6-річна початкова освіта для дітей віком 6—15 років, але вона практично не здійснюється. Поряд з держ. існує багато приватних шкіл. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 12,1 млн. учнів, у серед. навч. закладах — 3,2 млн., у вищих навч. закладах (189 вузів, у т. ч. 60 ун-тів) — 539,4 тис. студентів. Найбільші вузи країни — Нац. автономний ун-т М. (засн. 1551), Нац. політех. ін-т (засн. 1936), обидва — у Мехіко, ун-ти в Гвадалахарі, Морелії, Пуеблі. Наукові установи: Мекс. академія мов, Мексіканська академія історії (засн. 1940), Нац. академія наук (засн. 1884), Нац. академія історії та географії (засн. 1925), Мекс. нац. академія медицини (засн. 1864), понад 30 ін. н.-д. установ і понад 60 наук. т-в і асоціацій. Найбільша б-ка — Нац. в Мехіко (засн. 1833), великі б-ки є в ін. містах і ун-тах. У Мехіко — музеї: сучас. мистецтва (засн. 1964), Нац. музей антропології (засн. 1825), Нац. музей історії (засн. 1825), Галерея живопису і скульптури Сан-Карлос (засн. 1785) та ін. *В. З. Клепиков.*

Церква Саграріо Метрополітано в Мехіко. Архітектор Л. Родрігес. 1749—68.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в М. виходило 227 щоденних газет. В Мехіко виходить 21 щоденна газета заг. тиражем 2,3 млн. прим. Найпоширеніші: «Діа» («День», з 1962), «Насьйональ» («Національна», з 1929), «Новедадес» («Новини», з 1936), «Пренса» («Преса», з 1928), «Соль де Мехіко» («Сонце Мексіки», з 1965), «Універсаль» («Універсальна», з 1916), «Ексельсіор» (з 1917). Органи Мексіканської компартії «Опосісьйон» («Опозиція», з 1970) та журн. «Сосьялісмо» («Соціалізм»). Інформ. агентства — Інформекс, акціонерне т-во, засн. 1960; АМЕКС, акціонерне т-во, засн. 1968; НОТІМЕКС, урядове, засн. 1968. Урядова служба «Радіо програмас де Мехіко». Телебачення — з 1950.

Література М. до 16 ст. розвивалася мовами корінних індіан. племен, після завоювання ісп. колонізаторами — ісп. мовою. В її історії розрізняють кілька періодів. У доколоніальний період найбільшого розквіту досягла л-ра майя (3—9 ст.) і ацтеків (14—16 ст.). У колоніальний період розвивалася в руслі європ. традицій. Проте великий вплив на неї мала література індіанців, що існувала в усних формах. Помітну роль у розвитку л-ри М. відіграв ісп. просвітитель-гуманіст Б. де Лас Касас. Перший власне мекс. твір — поема «Пишноти Мексіки» (1604) Б. де Вальбуени. Провідним видом л-ри 17 ст. стала поезія барочного характеру (див. *Барокко*), в якій визначалися риси мекс. самобутності (творчість поетеси й драматурга Хуани Інес де ла Крус). У кін. 18 ст. як в усній нар. поезії, особливо сатиричній, так і в л-рі писемній (твори Р. Ландівара, Ф. Клавіхеро та ін.) посилюються антиколоніалістські тенденції. В період боротьби за незалежність розвивалися патріотична публіцистика і поезія революц. класицизму, представлена творчістю А. Кінтани Роо — автора нац. гімну «Шістнадцяте вересня». Перший роман «Перікільйо Сарньєнто» (1816) Х. Х. Фернандеса де Лісарді опубліковано під час антиісп. війни. В 30-х рр. виник романтизм. Його уособлювала поезія М. Акуньї, Г. Прієто та ін. Романтичними рисами позначені й істор. романи М. Пайно, Х. Т. де Куельяра, в яких виявилася т. з. костумбристська (побутоописова) тенденція, що започаткувала мекс. реалізм. Велика роль у розвитку самобутньої мекс. л-ри належить І. М. Альтамірано. В останній третині 19 ст. виник мекс. модернізм. Представниками його були: М. Х. Отон, М. Гутьєррес Нахера, Амадо Нерво та ін. В кін. 19 ст. в л-рі М. з'явилися реалістичні тенденції, пов'язані з соціальною критикою, зразками якої є романи Х. Лопеса Портільйо-і-Рохаса, Ф. Гамбоа, особливо роман Е. Фріаса «Томочік» (1892). У період бурж.-демократичної революції 1910—17 почався якісно новий етап у розвитку літератури. Роман «Ті, хто внизу» (1916) М. *Асуели* заклав основи роману про революцію (твори М. Л. Гусмана, Г. Лопеса-і-Фуентеса, Х. Р. Ромеро, Х. *Мансісідора*). Поезія Р. Лопеса Веларде, Е. Гонсалеса Мартінеса, К. Пельїсера характеризується глибоким ліризмом і прагненням показати духовний світ мексіканців. Естетичні проблеми нац. і світової л-ри в 20—30-х рр. розглядали у філос. працях і есе Х. Васконселос та А. Рейєс. Після 2-ї світової війни з романами виступають А. Яньєс, Х. *Рульфо*, К. Фуентес, Росаріо Кастельянос та ін. Вони звертаються до загальнолюдських проблем, вивчають сучасну нац. дійсність, намагаються вирішити давні гуманістичні проблеми в нових умовах. Літ. критика розвивається в працях Х. Л. Мартінеса, А. Кастро Леаля, Е. Карбальйо. Укр. мовою перекладено окремі твори М. Асуели, Х. Мансісідора. *В. С. Харитонов.*

Архітектура. В період до 16 ст. на тер. М. розвивалася культура індіанців. Складалися міста в центр. областях М. (Теотіуакан; Тахін — культура тотонаків; Чолула і Тольян — культура тольтеків; Теночтітлан — культура ацтеків), на Пд. країни (Монте-Альбан — культура сапотеків і міштеків; Мітла — культура міштеків), на п-ові Юкатан (Бонампак, *Паленке*, Яшчілан, Майяпан, Ушмаль, Чічен-Іца — культура майя). В містах зводили грандіозні ступінчасті храми-піраміди («Піраміда Сонця» в Теотіуакані, 2 ст. до н. е.— 9 ст. н. е.; «Храм з нішами» в Тахіні, культура тотонаків, 8—12 ст.). У колоніальний період (16 — поч. 19 ст.) міста з прямокутною сіткою вулиць забудовували спорудами за ісп. зразками, що мали разом з тим риси місц. своєрідності. В серед. 16 ст. храми (монастирів у Чолулі, Сакатлані та ін.) зводили в готичному стилі, пізніше — з помітним відходом від *готики* (собор у Пуеблі, 1555—1649; собор у Мехіко, 1563—1667) і в традиціях доби *Відродження* й стилю *барокко* (собор у Морелії, 1640—1705; Нац. палац у Мехіко, 1692—99).

У 18 ст. розвивалася архіт. школа Мехіко, для якої характерним було пишне оздоблення фасадів з декоративними елементами стилів різних епох та індіан. мотивів (церкви: Ла Професа, 1714—20, і Саграріо Метрополітано, 1749—68, обидві — в Мехіко; Санта-Моніка в Гвадалахарі, 1720—33). Архіт. школа Пуебли широко використовувала багатоколірну кераміку й ліплення на фасадах («Каса де Альфеньїке» в Пуеблі, бл. 1760—90). В кін. 18—19 ст. в архітектурі М. помітні риси *класицизму*, на рубежі 19 і 20 ст.— *еклектизму* (Палац красних мистецтв у Мехіко, 1904—34, арх. А. Боарі) та *модерну*, в 20—30-х рр. 20 ст.—

окласицизму. З серед. 20-х рр. у . складається одна з перших у мериці архіт. шкіл — школа *ункціоналізму* (арх. Х. Вільяан Гарсіа й Х. Легоррета, Х. Горман і Е. Яньєс). Для сучас. хітектури М. характерне використання й розвиток нац. худож. адицій з широким застосуванням архіт. ансамблях *синтезу мистцтв*. Серед споруд: житл. будинок у комплексі «Беніто Хуас» (1950—52, арх. М. Пані та

К. Ороско. Робітничий клас. Розс у Національній підготовчій школі Мехіко. 1922—27.

Ортега), ф-ка «СІВА» (1953—, арх. А. Прієто й Ф. Кандела), ка Університетського містечка 951—53, арх. Х. О'Горман та ін.), адіон Ацтека (1968, арх. П. Рарес Васкес), Палац спорту (1968, х. Ф. Кандела), всі — в Мехіко.

Образотворче мистецтво стародавої М. розвивалося з 2-го тис. н. е. (статуетки з каменю й теракоти, фігурні посудини). В 1-му с. до н. е. ольмеки на узбережжі ексіканської затоки зводили кам. ели з рельєфами, вівтарі, сарофаги, велетенські голови, склав комплекс реліг.-символічних обзів (божества у вигляді людей гварин). В 1-му тис. н. е. в робасницьких д-вах і центр. облас(тотонаки, сапотеки та ін.) та півдні (майя) в рельєфах і розсах на будівлях, масках, статуках, стелах, розписних та фігурх посудинах реліг. символіка, тончена фантастика, узагальнеість стилізованих форм сполучася з яскравістю життєвих споережень і багатством декоративого візерунка. В мист. тольтев, ацтеків, майя в 10—16 ст. поали переважати воєнні сцени застрашливі образи, масивні ’єми і складний декор. За колоальних часів (16 — поч. 19 ст.) атим різьбленим декором прирашалися фасади й інтер'єри рков (особливо у т. з. ультрабарко 18 ст.), поширилася різьбна дерев'яна поліхромна скульпра, реліг. і портретний живопис . де Ечаве, М. Кабрера), а пізше — академічна скульптура (М. ольса). В 19 ст. поряд з академічою скульптурою й живописом звивалося мистецтво нар. майрів — живописців, що зображували сцени нар. побуту («костумісти» Х. Арр'єта, Г. В. Гаона), портретистів (Х. М. Естрада, Бустос). У 2-й пол. 19 — на оч. 20 ст. досягнення нац. реалічного мист. пов'язані з пейзажами Х. М. Веласко та Х. Мурійо, побутовими картинами С. орана, прогресивною політ. граікою Х. Г. Посади. Мексіканська еволюція 1910—17 зумовила розквіт монументального живопису, пройнятого ідеями нац. та соціального визволення; найвизначніші її майстри — Д. *Рівера*, Х. К. *Ороско*, Д. *Сікейрос*, Х. Чавес Морадо, Х. О'Горман. Створена 1937 «*Майстерня народної графіки*» (Л. *Мендес*, А. Бельтран, П. О 'Хіггінс, А. Гарсіа Бустос) виступила з антифашист. та антиімперіалістичною програмою. В сучас. мист. М. розвиваються монументальний живопис, графіка, скульптура; поширені модерністські течії (живописець Р. Тамайо).

А. М. Кантор.

Музика. Стародавні жителі М. мали своєрідну й багату муз. культуру. Пісні і танці були пов'язані з реліг. і культовими обрядами; співом і музикою супроводилися трудові процеси. Муз. інструменти: барабани, брязкальця, дзвіночки, ксилофони тощо. На сучас. індіан. музиці позначився вплив ісп. та креольської муз. культур. Найпоширеніші мекс. пісенно-танц. форми — сон, харабе, уапанго, хабанера; пісенні — каньйон, коридо. Муз. інструменти: гітара та її різновиди — гітарон і хараніта; скрипка, арфа. Профес. музика розвивалася з поч. 16 ст. В 1866 відкрито консерваторію (з 1877 — Нац. консерваторія). Основоположники нац. композиторської школи — С. Ревуельтас та К. Чавес (1-а пол. 20 ст.). Серед сучас. композиторів — Л. Санді, Д. Аяла, Б. Галіндо, Р. Альфтер, виконавців — диригент Л. Еррера де ла Фуенте, скрипаль Г. Шерінг, піаністи К. Барахас та М. Т. Кастрільйон, гітарист А. Бріб'єска, співачка Х. Арая, виконавиця нар. пісень Е. Касановас. У Мехіко працюють Нац. опера і концертний зал (у Палаці красних мистецтв), Нац. симф. оркестр та Симф. оркестр ун-ту, Нац. консерваторія, Вища муз. школа при ун-ті; Академія мекс. танцю, трупа Фольклорний балет Мексіки.

Театр. Зародження театру М. тісно пов'язане з індіан. реліг. обрядами. В 16 ст. виникли реліг. християнські вистави на зразок *моралітe*. Створювалися театри: «Будинок комедії» (1597), «Колісео» (1670), «Нуево Колісео» (1735), всі — в Мехіко; театр. колективи в Гвадалахарі (1758), Веракрусі (1787) та ін. містах, де ставилися переважно п'єси ісп. письменників і грали актори-іспанці. Лише з 1-ї пол. 19 ст. під час нац.-визвольного руху розгорнулася боротьба за створення нац. театру. В 1823 відкрився «Театро дель паленке де лос гальйос» — перший в М. театр для народу. Події Мекс. революції 1910—17 сприяли поглибленню інтересу до нац. культури, фольклору, з'явилися п'єси мекс. драматургів Ф. Гамбоа, Х. Х. Руеди, Х. Х. Гамбоа, М. Давалоса та ін. На поч. 20 ст. виник театр актриси й режисера В. Фабрегас, в якому ставилися твори В. М. Діаса Барроса, Х. Вільяуррутії та ін. В 1923 засн. Спілку драматургів, яка сприяла розвитку нац. культури. В кін. 20 — на поч. 30-х рр. у М. створюються експериментальні трупи — «Улісес», «Ор'єнтасьйон», «Театро де аора» та ін. Серед театрів Мехіко — «Хіменес Руеда», «Інсурхентес», Театр для дітей і ляльковий театр «Гіньйоль», Нар. театр просто неба та ін. Ставляться п'єси нац. драматургів — М. Горостіси, Р. Усігліі, Е. Карбальїдо, С. Маганьї, Л. Басурто, а також світової класичної драматургії, в т. ч. М. Гоголя, А. Чехова та ін. Є Нац. музей театру.

Кіно. Перший худож. фільм створено 1905. З 1910 виходять фільми:«Крик скорботи» (реж. Ф. Аро) — про боротьбу М. за незалежність, короткометражні комедії та мелодрами, в 30-х рр.— комерційні муз. кінокартини. В 1931—32 група рад. режисерів на чолі з С. *Ейзенштейном* працювала в М. над фільмом «Хай живе Мексіка!» (не закінчений, відтворений 1979 групою кіномитців під керівництвом Г. *Александрова*). В 30—40-х рр. у картинах режисерів Е. Гомеса Мурієля, К. Наварро, Ч. Уруети й особливо Е. Фернандеса — «Марія Канделярія» (1944), «Перлина» (1947), «Сільська дівчина» (1949, в рад. прокаті — «Мексіканська дівчина») — було відображено соціальні конфлікти. В 50—70-х рр. вийшли фільми «Корені» (1955, реж. Б. Алазракі), «Мокрі спини» (1955, реж. А. Галіндо), трилогія про нац. героя П. Вілью (реж. І. Родрігес), «Педро Парамо» (1966, реж. К. Вело), «Партизанка Вільї» (1967, реж. М. Морайте), «Еміліо Сапата» (1970), «Каноа» (1976; реж. обох — Ф. Касальс), «Страйк у Канонеа» (реж. М. Ф. Вйоланте), «Нікчемні люди» (реж. Х. Естрада; обидва — 1978), «Дім на Півдні» (1975), «Злива» (1978; реж. обох — С. Ольхович). Серед кіноактрис: М. Фелікс, Д. дель Ріо, І. Лопес Тарсо, А. де Кордова. В 1946—64 в М. працював ісп. реж. Л. *Бюнюель* («Назарін» та ін.). З 1959 в Акапулько щороку проводиться Міжнар. кінофестиваль. Іл. див. на окр. аркуші, с. 448—449.

Літ.: Очерки новой и новейшей истории Мексики. 1810—1960. М., 1960; Мексика. Политика. Экономика. Культура. М., 1968; Альперович М. С. Рождение мексиканского государства. М., 1979; Бороздина А. И. Аграрная реформа в Мексике. М., 1976; Григорьева З. К. Иностранный капитал в экономике Мексики. М., 1976; Кутейщикова В. Н. Мексиканский роман. М., 1971; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967; Кириченко Е. И. Три века искусства Латинской Америки. М., 1972; Жадова Л. А. Монументальная живопись Мексики. М., 1965; Мигель М. Панорама мексиканского кино. В кн.: Мексика. М., 1968.

МЕКСІКА́НСЬКА ЕКСПЕДИ́ЦІЯ 1861—67 — збройна інтервенція Великобританії, Іспанії та Франції в Мексіку з метою повалення бурж.-демократичного уря-

Брама в Лабна. Культура майя.

Скульптурна голова з Паленке. Культура майя.

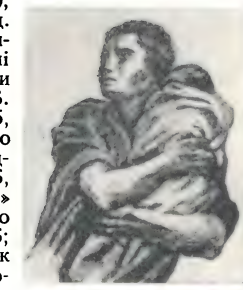

А. Гомес. Мати проти війни. Гравюра на лінолеумі. 1952.

Мексіка. «Каса де Альфеньїке» в Пуеблі. Близько 1760—90.

ду президента Б. *Хуареса* і встановлення залежного від європ. д-в монархічного режиму. Приводом до інтервенції був прийнятий 17.VII 1861 мекс. конгресом закон про тимчасове припинення виплат по зовн. боргам. У відповідь на це в кін. 1861 — на поч. 1862 війська трьох д-в висадилися в Мексіці. Рішучий опір мексіканського народу та суперечності між інтервентами змусили Великобританію та Іспанію у квітні 1862 відкликати свої війська з Мексіки. Але Франція продовжувала інтервенцію. Влітку 1863 франц. війська захопили м. Мехіко, а в квітні 1864 імператором Мексіки було проголошено ставленика *Наполеона III* — Максиміліана I. Кероване патріотичним урядом Хуареса, на боротьбу піднялося все населення країни. В березні 1867 франц. інтервенти залишили Мексіку. *А. А. Стрілко.*

МЕКСІКА́НСЬКА ЗАТО́КА — затока Атлантичного ок. біля пд.-сх. берегів Пн. Америки, між півостровами Флоріда і Юкатан та о. Куба. З Атлантичним ок. сполучена Флорідською, з Карибським м.— Юкатанською протоками. Площа 1543 тис. км², глиб. до 5203 м. За розмірами та гідрологічним режимом М. з. належить до середземних морів. З М. з. витікає Флорідська течія, що дає початок *Гольфстріму*. Промисел риби (оселедці), креветок, устриць, губок, а також акул. Шельф пн.-зх. частини М. з. багатий на нафту. Гол. порти: Новий Орлеан (США), Веракрус (Мексіка), Гавана (Куба).

МЕКСІКА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (МКП). Засн. 24.XI 1919 більшістю членів Мекс. соціалістичної партії (ств. у вересні 1919). В 1919 вступила до Комінтерну. За її ініціативою 1921 створено Заг. конфедерацію трудящих, 1924 — Антиімперіалістичну лігу Америки, 1926 — Нац. сел. лігу. В 1929 під керівництвом комуністів засновано Єдину профспілкову конфедерацію Мексіки (КСУМ). Того ж року МКП, КСУМ, Нац. сел. ліга та деякі ін. орг-ції утворили Робітн.-сел. блок. У червні 1929 МКП зазнала поразки. Установчі збори (грудень 1916 — січень 1917) в умовах триваючої збройної боротьби прийняли бурж.-демократичну конституцію, що було завершальним етапом революції. Конституція закріпила владу нац. буржуазії, обмежила права іноз. монополій. М. р. розчистила шлях для розвитку капіталізму, сприяла зміцненню суверенітету країни.

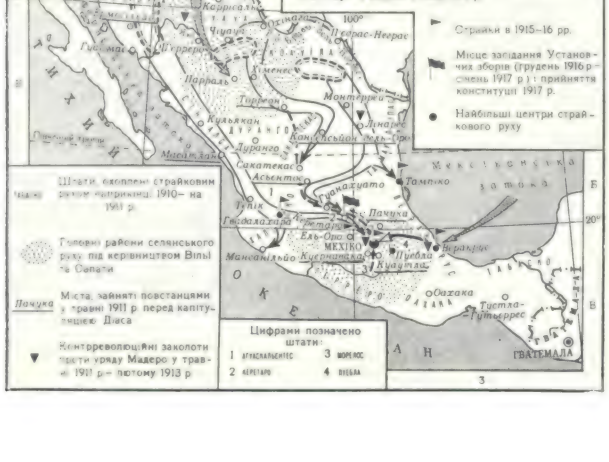

Після легалізації була організатором виступів трудящих, які змусили уряд здійснити ряд прогрес. реформ. У серед. 40-х рр. керівництво МКП підпало під вплив ревізіоністів, що призвело до внутріпарт. фракційної боротьби. XIII з'їзд (1960) відновив єдність партії, почав розробку її нової політ. лінії. З поч. 60-х рр. МКП діяла в напівлегальних умовах. XIV з'їзд (1963) прийняв програму і статут МКП. XVI з'їзд партії (1973) прийняв нову програму, що визначила майбутню революцію як демократичну і соціалістичну, та статут. Легальний XVIII з'їзд МКП (травень 1977) відзначив необхідність створення широкого фронту прогрес. сил у боротьбі за демократичні перетворення в країні. В 1978 МКП добилася офіц. визнання. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Чисельність — понад 100 тис. чол. (1978). Ген. секретар ЦК — А. *Мартінес Вердуго* (з 1973; з 1963 — перший секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — щотиж. газ. «Опосісьйон» («Опозиція», з 1970), теоретичний — журн. «Сосіалісмо» («Соціалізм»). *А. А. Стрілко.*

МЕКСІКА́НСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1910—17 — бурж.-демократична революція, спрямована проти клерикально-поміщицького режиму, феод. пережитків і гноблення іноз. монополій. Почалася в листопаді 1910 численними повстаннями проти деспотичної диктатури П. Діаса. В травні 1911 диктатуру було повалено. До влади прийшла нац. буржуазія (уряд Ф. І. Мадеро). Контрреволюц. заколот реакц. кіл країни при підтримці США призвів у лютому 1913 до відновлення диктаторського режиму. Проти реставрації диктатури виступили широкі нар. маси. В країні почалася громадян. війна між бурж.-поміщицьким блоком, очоленим В. Каррансою, і революц. селянством, керованим Ф. Вільї і Е. *Сапата*. В серпні 1914 до влади прийшов уряд бурж.-поміщицького блоку. В ході М. р. США 1914, 1916—17 вчинили збройну інтервенцію в Мексіку, але зазнали поразки. Установчі збори (грудень 1916 — січень 1917) в умовах триваючої збройної боротьби прийняли бурж.-демократичну конституцію, що було завершальним етапом революції. Конституція закріпила владу нац. буржуазії, обмежила права іноз. монополій. М. р. розчистила шлях для розвитку капіталізму, сприяла зміцненню суверенітету країни.

Літ.: Лавров Н. М. Мексиканская революция 1910—1917 гг. М., 1972.

В. В. Пащук.

МЕКСІКА́НСЬКЕ НАГІ́Р'Я — нагір'я на півдні Пн. Америки, в межах Мексіки і США. Площа бл. 1200 тис. км². Центр. частина М. н. — плоскогір'я (Пн. Меса і Центр. Меса) заввишки 800—1200 м, розчленовані невисокими короткими хребтами. М. н. оточують гори: на Зх.— Зх. Сьєрра-Мадре (3150 м), на Сх.— Сх. Сьєрра-Мадре (4054 м), на Пд.— Поперечна, або Вулканічна, Сьєрра з вулканами *Орісаба*, вис. 5700 м (найвища вершина М. н.), *Попокатепетль*, вис. 5452 м, та ін. Родовища срібла, свинцю, цинку, міді, ртуті, марганцю, заліза, золота тощо. Рослинність внутр. районів напівпустельна і степова, поширені кактуси (бл. 500 видів), агави та ін. На схилах до вис. 2000 м — листяні й мішані ліси (дуб, платан, магнолії та ін.), хвойні ліси; вище 4000 м — альпійські луки. Серед рослин багато *ендеміків* (понад 8 тис. видів). М. н. заселене відносно рідко, за винятком родючих долин і міжгірних улоговин.

МЕКСІКА́НЦІ (самоназва — мехіканос) — нація, основне населення Мексіки. Живуть також у США. Чисельність — 63 млн. чол. (1978, оцінка), у т. ч. в США — 7 млн. чол. Говорять *іспанською мовою*, в якій багато запозичень з різних мов індіанців Мексіки. За релігією більшість М.— католики. Мекс. нація сформувалася в результаті змішання ісп. завойовників 16 ст. і пізніших ісп. переселенців з аборигенним індіанським населенням — *ацтеками, майя*, сапотеками, отомі та ін. і незначною мірою з неграми, яких ввозили з Африки як рабів. У самобутній культурі М. зберігаються ісп. та індіанські культурні традиції. Про історію, економіку і культуру М. див. *Мексіка.*

МЕКТЕ́Б (араб. мактаб, букв.— місце, де пишуть) — 1) Поч. мусульм. школа в країнах Близького і Серед. Сходу. Виникла в 7—8 ст. 2) У народів тюрк. мовної групи, що проживають в СРСР, М. наз. середня загальноосвітня школа. Див. також *Медресе.*

МЕ́ЛА ПОМПО́НІЙ (Pomponius Mela; рр. н. і см. невід.) — рим. географ 1-ї пол. 1 ст. н. е. Родом з Іспанії. Автор твору «Про положення Землі» (43 н. е.), в якому узагальнив відомості з географії античного світу. М. П. додержувався теорії єдності Світового ок., що було важливим досягненням античної географії.

МЕЛАМІ́Н, 1, 3, 5-триаміно-2, 4, 6-триазин — органічна сполука; безбарвні кристали, $t_{пл}$ 354° С; практично нерозчинний у воді та більшості органічних розчинників. У пром-сті М. добувають з диціандіаміду або з сечовини. Йде для виготовлення *меламіноформальдегідних смол*, іонообмінних смол, *дубильних речовин*, гексахлормеламіну, застосовуваного у виробн. барвників і гербіцидів.

МЕЛАМІ́НО-ФОРМАЛЬДЕГІ́ДНІ СМО́ЛИ — продукти *поліконденсації* меламіну з формальдегідом. Аморфні речовини білого кольору, добре розчиняються у воді і не розчиняються в більшості органічних розчинників. При підвищеній т-рі або у присутності кислих каталізаторів М.-ф. с. тверднуть, утворюючи неплавкі і нерозчинні продукти, подібні до ін. *амінопластів* (до групи яких належать М.-ф. с.). Застосовують у виробн. пластмас, *лаків, емалей*, декоративних шаруватих пластиків тощо. *Ю. П. Гетьманчук.*

МЕЛАНЕЗІ́ЙСЬКІ МО́ВИ — мови *меланезійців*. Традиційно їх вважають за групу (чи гілку) *малайсько-полінезійських мов*. Досліджені недостатньо. Багато учених серед. 20 ст. не об'єднує М. м. за

генеалогічною ознакою. Усього налічується кількасот М. м., з них найпоширеніші — фіджійська, мота, моту. За типологією належать до *аналітичних мов*. У граматичній будові М. м. є риси, спільні з *мікронезійськими мовами*. Писемною з М. м. є фіджійська.

Ю. Х. Сірк.

МЕЛАНЕЗІЙЦІ — група споріднених народів, корінне населення *Меланезії*. Чисельність — бл. 1,1 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *меланезійськими мовами*. Формально М.— християни, але у них зберігаються значні пережитки давніх місц. вірувань. До поч. 19 ст. М. жили в умовах первісно-общинного ладу. Цікаві описи побуту М. дали В. М. *Головнін* і М. М. *Миклухо-Маклай*. У 19 ст. Меланезія була поділена між голл., англ. і франц. колонізаторами. Работоргівля, обезземелення, жорстока експлуатація призвели до значного зменшення чисельності М. Осн. заняття — землеробство, рибальство, частина працює в промисловості.

МЕЛАНЕ́ЗІЯ — група островів Океанії, в пд.-зх. частині Тихого ок. До М. входять д-ви *Соломонові Острови, Фіджі, Папуа Нова Гвінея, Вануату* (див. т. 12, Додаток); володіння Франції—*Нова Каледонія*, Зх. Іріан (на Зх. о. *Нова Гвінея*—входить до Індонезії). Заг. пл. 956,3 тис. км², населення понад 4 млн. чол. Переважає гірський рельєф, заввишки до 5029 м (пік Карстенс-Топпен на о. Нова Гвінея). Багато вулканів, у т. ч. діючих, часті землетруси. Клімат екваторіальний (на Пн.) і тропічний (на Пд.). Поширені вологі тропічні ліси з цінними породами дерев (хлібне, динне, пальми, сандалове, каучуконоси); в дельтах рік та на узбережжях — мангрові зарості, болота; у внутр. районах — *савани*. Серед рослин багато *ендеміків*. З тварин живуть кенгуру, проєхидна, а також казуари, лірохвіст та ін. Плантації цукр. тростини, кавового дерева, какао, кокосової пальми тощо.

МЕЛА́НЖЕВА ТКАНИ́НА (від франц. mélange — суміш) — тканина з однониткової або крученої *пряжі*, виготовленої з різнокольорових бавовняних, вовняних чи хімічних волокон. Відрізняється від гладкофарбованих або строкатотканих тканин своєрідним кольоровим ефектом, створюваним на фоні тканини білими або пофарбованими волокнами. Найпоширенішими М. т. є *діагональ, драп* (драп-меланж), *коверкот, сукно* (сукно-меланж), *трико* тощо.

МЕЛАНІ́ЗМ — незвичайне потемніння забарвлення тварин внаслідок збільшення у їхніх зовнішніх покривах кількості пігментів *меланінів*.

МЕЛАНІ́НИ [від грец. μέλας (μέλανος) — чорний, темний] — коричневі і чорні *пігменти* хребетних та деяких безхребетних тварин, людини і рослин. М.—високомолекулярні водонерозчинні сполуки, хім. структура яких мало вивчена (загальна формула $C_{77}H_{98}O_{33}N_{14}S$). Зумовлюють забарвлення шкірних покривів та їхніх похідних (волосся, пір'я, луски), сітківки ока, *кутикули* (у комах), шкірки деяких плодів у рослин тощо. Попередником М. в організмі є амінокислота *тирозин*. У людини і хребетних тварин утворення меланінів пов'язане з діяльністю ендокринних *залоз*. При деяких гормональних розладах, іноді під час вагітності або під діянням сонячного і ультрафіолетового проміння утворення М. в шкірі посилюється. Підвищення вмісту М. спостерігається в деяких *бородавках*, в окремих злоякісних пухлинах (*меланоми*). М. можуть утворюватися також при обробці деяких харч. продуктів рослинного походження (напр., картоплі). Див. також *Меланізм*.

МЕЛАНО́МА, меланобластома [від грец. μέλας (μέλανος) — чорний, βλαστός — зародок і ὄγκωμα — пухлина] — злоякісна пухлина, що розвивається з клітин, які виробляють пігменти *меланіни*. Природа і виникнення М. остаточно не з'ясовані (травма, гормональна стимуляція тощо). Найчастіше розвивається на шкірі з пігментних або депігментованих родимок, рідше — на слизових оболонках (носоглотки, гортані, стравоходу, кишечника та ін.), сітківці та судинній оболонці *ока*, м'яких мозкових оболонках головного та спинного мозку. М. є однією з найзлоякісніших пухлин. Лікування: хірургічне, променева терапія, комбіноване.

МЕЛАНОЦИТОСТИМУЛЮ́ЮЧИЙ ГОРМО́Н, МСГ, меланотропін, інтермедин — гормон задньої і проміжної часток *гіпофіза*. За хім.будовою— поліпептид (див. *Пептиди*). Розрізняють α-МСГ та різної структури у різних видів організмів β-МСГ. МСГ стимулює утворення *меланінів* у пігментних клітинах — меланоцитах. У нижчих хребетних МСГ спричинює збільшення розмірів і кількості меланоцитів шкіри. У ссавців МСГ впливає на забарвлення хутра, секреторну функцію *сальних залоз* тощо. Секреція МСГ регулюється *гіпоталамусом*. МСГ застосовують для підвищення гостроти зору, поліпшення *адаптації* до темряви, для лікування деяких *очних хвороб*.

МЕЛАНТЕРИ́Т (від грец. μελάντερος — чорніший) — мінерал класу *сульфатів*. $Fe[SO_4] \cdot 7H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 1,9. Тв. 2. Колір світло-зелений, рідше темно-сірий або сірувато-чорний. Блиск скляний. М. відомий у сірчаноколчеданних родовищах Іспанії, Швеції та ін. країн. У Рад. Союзі значні скупчення М. є в РРФСР (на Уралі й у Сибіру), на Україні знайдено в Донбасі, Прикарпатті і на Закарпатті. М. одержують і штучно. Використовують гол. чин. для виготовлення фарб та чорнила і в хім. пром-сті.

МЕЛАНХЛЕ́НИ (грец. Μελάγχλαινοι — одягнені в чорне) — давні племена, які жили на Пн. від царських скіфів (див. *Скіфи*). Давньогрец. історик *Геродот* писав, що М.— «народ не скіфський», але близький до скіфів за способом життя. Вважають, що М. жили на середньому Дону.

Літ.: Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. М., 1979.

МЕЛАНХО́ЛІК (грец. μελαγχολικός, від μέλας — чорний і χολή — жовч) — 1) Один з чотирьох основних типів *темпераменту*, якому відповідає слабкий гальмівний *тип нервової системи*. Давньогрец. лікар *Гіппократ* вважав, що меланхолічний темперамент визначається перевагою в організмі людини чорної жовчі (звідси й назва). 2) Людина, у якої переважає пригнічений, сумний настрій.

МЕЛАНХО́ЛІЯ (грец. μελαγχολία, від μέλας — чорний і χολή — жовч; причиною М. давньогрец. лікарі вважали отруєння жовчю) — психічне порушення, що характеризується сумним, пригніченим настроєм тощо; одна з назв *депресії*.

МЕ́ЛАРЕН — озеро на Пн. Європи, в межах Швеції. Пл. 1163 км². Глиб. до 64 м. Береги звивисті, розчленовані численними затоками та бухтами. Багато островів (бл. 1200). Системою проток і каналів сполучений з Балтійським м. Судноплавство, туризм. На сх. березі М.— м. Стокгольм.

МЕ́ЛВІЛЛ (Melville) Герман (1.VIII 1819, Нью-Йорк — 28.IX 1891, там же) — амер. письменник. В автобіограф. повістях «Тайпі» (1846), «Омуі» (1847) протиставляв первісне життя на лоні природи бурж. цивілізації. В романтичній сатирі «Марді» (1849) подав широкі філос. узагальнення, пов'язані з життям Європи 1848. У філос. романі «Мобі Дік, або Білий Кит» (1851) в алегоричній формі відобразив боротьбу Добра й Зла. Автор книг «П'єр» (1852), «Ізраель Поттер» (1855), «Шарлатан» (1857), повістей «Біллі Бад» (вид. 1924) та ін., збірок оповідань, зб. «Вірші про війну» (1866, відгук на громадян. війну в США).

Тв.: Укр. перекл.— Біллі Бад, формарсовий матрос. «Всесвіт», 1977, № 3; Рос. перекл.— Моби Дик. или Белый Кит. М., 1967.

Літ.: Ковалёв Ю. В. Герман Мелвилл и американский романтизм. Л., 1972.

А. О. Колибанова.

МЕ́ЛЕЖ Іван Павлович (8.II 1921, с. Глинище, тепер Хвойницького р-ну Гом. обл.— 9.VIII 1976, Мінськ) — білорус. рад. письменник, нар. письменник БРСР (з 1972). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1939. Зб. оповідань «Гарячий серпень» (1948), роман «Мінський напрямок» (кн. 1—3, 1949—52); фронтовий щоденник «Перша книга» (1977) — про героїзм рад. людей у битві з фашизмом, їх трудовий подвиг у повоєнний час. Автор романів «Люди на болоті» (1961) та «Подих грози» (1965), які увійшли до «Поліської хроніки» (Ленінська премія, 1972), «Завії, грудень» (1976), п'єс, критичних та публіцистичних творів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—6. Мінск, 1969—71; Укр. перекл.— Люди на болоті. К., 1963; Подих грози. К., 1969; Мінський напрямок. К., 1978; Рос. перекл.— Дом под солнцем. М., 1957; В горах дожди. М., 1966; Свидание за городом. М.— Л., 1966; Люди на болоте.— Дыхание грозы. М., 1973; Минское направление. М., 1976.

В. Я. Буран.

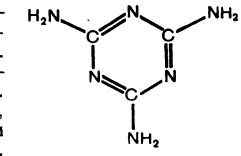

Меламін.

МЕЛЕ́К-ЧЕСМЕ́НСЬКИЙ КУРГА́Н — одна з поховальних пам'яток рабовласницької знаті *Боспорської держави* кін. 4 — поч.

А. І. Меленський. Церква-ротонда. Флорівський монастир у Києві. 1824.

3 ст. до н. е. Розташований у пн. частині м. Керчі, на т. з. Глинищі. Досліджено 1858. Під курганом (заввишки 8 м, діаметр понад 60 м) відкрито кам'яний склеп, що складався з коридора-дромоса (завдовжки 9 м) і поховальної камери (завдовжки 3,7 м, заввишки бл. 4 м). Стіни склепу складені з п'яти рядів обтесаних плит, перекритих уступчастим склепінням. Поховання в гробниці було пограбоване в давнину; збереглися лише рештки скелета дитини, уламки посудини і невеликий бронзовий браслет з золотим оздобленням.

МЕЛЕ́НСЬКИЙ Андрій Іванович (1766, Москва — 1833, Київ) — укр. архітектор, представник *класицизму*. Навчався в Москві (1775; з 1786 — в Експедиції Кремлівського будівництва) та в Петербурзі (1787—92) у Дж. *Кваренгі*. В 1799—1829 — гол. архітектор Києва і керівник «губернської креслярні». Брав участь у створенні генерального плану Києва (1808—09). Відновив ряд споруд на Подолі після пожежі 1811, збудував перший театр (імовірно, 1806), ряд особняків, корпус присутственних місць (1806—10), будинок дворянського зібрання (всі — на Печерську), церкву Різдва (1814) — всі не збереглися; контрактові будинки (1800—01; 1817); пам'ятник на честь повернення Києву магдебурзького права (1802—08; іл. див. до ст. *Київ*, т. 5, с. 118), церкву-ротонду на *Аскольдовій могилі* (1810), новий корпус Київ. академії (1824), Воскресенську церкву і будинок ігумені у Флорівському монастирі (1824); перебудував церкву Миколи Доброго (1800—07), дзвіницю Флорівського монастиря (1824) та ін. *О. П. Силин.*

МЕЛЕ́НТЬЄВ Лев Олександрович (н. 9 (22).XII 1908, Петербург) — рад. вчений у галузі енергетики, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1947. Закінчив (1930) Ленінгр. політех. ін-т, працював у Ленінгр. інженерно-екон. ін-ті, в Енергетичному ін-ті АН СРСР. У 1960—65 — голова Президії Східносибірського філіалу, 1960—73 — директор Сибірського енерг. ін-ту Сибірського відділення АН СРСР. З 1973 — зав. відділом Ін-ту високих т-р АН СРСР, з 1976 — голова Наук. ради АН СРСР з комплексних проблем енергетики. Осн. праці — з теоретичних основ і методів розвитку енергетики, системних досліджень в енергетиці. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МЕЛЕ́ШКІН Михайло Тимофійович (6.VIII 1918, с. Давлеканово, тепер місто Башк. АРСР — 29.V 1980, Одеса) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1951. Закінчив Горьковський індустріальний ін-т (1941). У 1941—57 працював на підприємствах, 1957—64 — нач. тех. управління Львів. раднаргоспу. З 1964 — заст. директора Ін-ту економіки АН УРСР і керівник його Львів. відділення, з 1970 — керівник Одеськ. відділення цього ін-ту, з 1975 — заст. голови Пд. наук. центру АН УРСР. Праці з проблем підвищення ефективності сусп. виробн., економіко-екологічних питань освоєння морів і Світового океану.

МЕЛЕ́ШКО Володимир Іванович (н. 26.I 1925, с. Кринички, тепер райцентр Дніпроп. обл.) — укр. рад. вчений у галузі прокатного виробництва, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1976). Член КПРС з 1946. Закінчив (1947) Дніпроп. металург. ін-т, працював на Дніпровському металург. заводі (Дніпродзержинськ). З 1952 — в н.-д. ін-ті чорної металургії. Осн. дослідження — з теорії прокатки великих зливків, теорії й практики гарячої і холодної прокатки тонких листів, розробки мастильних речовин для прокатки чорних металів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1970.

МЕ́ЛИХІВСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ ГА́ЗУ — родовище природного горючого газу поблизу с. Мелихівки Нововодолазького р-ну Харків. обл. УРСР. Пов'язане з похованою складкою палеозойського віку. Пром. поклади газу — у пісковиках верхньокарбонового і нижньопермського віку. Заг. потужність 1085 м. Газ метановий (містить 92% метану). Теплотворна здатність його 8500 ккал/м³. Родовище відкрито 1966. *М. М. Іванюта.*

МЕЛІ́ЗМИ (грец. μέλισμα — пісня, наспів, мелодія) — в музиці невеликі мелодійні прикраси. Див. *Орнаментика*.

МЕ́ЛІК-ПАША́ЄВ Олександр Шамільович [10 (23).X 1905, Тбілісі — 18.VI 1964, Москва] — рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1951). В 1930 закінчив Ленінгр. консерваторію. В 1923—31 — диригент Тбіліського оперного театру; з 1931 — диригент, 1953—62 — гол. диригент Великого театру СРСР. Здійснив оперні вистави: «Шота Руставелі» Аракішвілі (1931, Тбілісі), «Черевички» (1941) та «Пікова дама» (1944) Чайковського, «Руслан і Людмила» Глинки (1948), «Війна і мир» Прокоф'єва (1959), «Фальстаф» Верді (1962) та ін. Диригував симф. концертами. Нагороджений 3 орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943.

МЕЛІКЯ́Н Романос Овакімович [19.IX (1.X) 1883, Кізляр, тепер Даг. АРСР — 30. III 1935, Єреван] — вірм. рад. композитор, музично-громадський діяч, хормейстер, педагог. У 1910—14 навчався в Петерб. консерваторії. В 1921 заснував у Єревані муз. студію (з 1923 — консерваторія) і хорову капелу. Був першим худож. керівником Єреванського театру опери та балету (відкритий 1933). Майстер вокальної лірики, основоположник вірм. романсу. Твори: цикли романсів «Осінні рядки» (1907—13), «Смарагди» (1918); збірки «Пісні нового побуту», «Червоноармійські пісні», «Піонерські пісні».

Золоте налуччя з Мелітопольського кургану.

МЕЛІ́ЛЬЯ — місто на Пн. Марокко. Разом з прилеглою територією перебуває під управлінням Іспанії. Порт на узбережжі Середземного м., вузол автошляхів, залізнична станція, гідроаеропорт. 77 тис. ж. (1970). Рибальство, переробка риби, судноремонт, виробн. буд. матеріалів. М.— одне з старовинних торг. міст Середземномор'я. В кін. 15 ст. М. загарбала Іспанія.

МЕЛІОРАТИ́ВНА ГІДРОГЕОЛО́ГІЯ — прикладна галузь *гідрогеології*, що вивчає гідрогеологічні умови стосовно до водних меліорацій. Осн. завдання М. г.— дослідження гідрогеол. процесів та обґрунтування заходів щодо їх зміни з метою створення сприятливих меліоративно-гідрогеол. умов. М. г. вивчає питання доцільності поповнення нестатку або видалення надміру вологи в грунтах, промивання засолених земель, обводнювання пасовищ. До її завдань входить також складання прогнозів зміни умов формування і режиму підземних (грунтових) вод; передбачення заходів по регулюванню водно-сольового балансу грунтів і фіз.-хім. процесів у них. Гідромеліоративні заходи здійснюють за допомогою впровадження науково обґрунтованих норм і режимів зрошування, обводнювання, осушування, планових сівозмін, прогресивних способів обробітку грунту, а також експлуатації комплексу інженерно-меліоративних споруд. На Україні меліоративно-гідрогеол. дослідження проводять *Гідротехніки і меліорації український науково-дослідний інститут, Водного господарства український проектно-розвідувальний і науково-дослідний інститут*, лабораторія М. г. Київ. ун-ту тощо. *Літ.:* Костяков А. Н., Фаворин Н. Н., Аверьянов С. Ф. Влияние оросительных систем на режим грунтовых вод. М., 1956; Жернов І. Є. [та ін.]. Меліоративна гідрогеологія. К., 1972. *П. Ю. Кущ.*

МЕЛІОРАТИ́ВНЕ — селище міського типу Новомосковського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,6 тис. ж. (1980). З-ди: залізобетонних виробів та рем.-мех., будинок побуту. Середня школа, амбулаторія. Палац культури, б-ка. Виникло 1969 у зв'язку з буд-вом *Дніпро — Донбас каналу*.

МЕЛІОРАТИ́ВНИЙ КАДА́СТР — систематизоване зведення відомостей про кількісний і якісний стан та використання меліоративного земельного фонду певної території. Включає технічні, екон. та нар.-госп. характеристики зрошуваних і осушених земель та меліоративних систем з визначенням їхньої вартості. М. к. складають для поліпшення управління водним г-вом і експлуатації меліоративних систем, оперативного й перспективного планування захо-

дів щодо вдосконалення й розвитку водогосп. об'єктів. В СРСР М. к. складають для кожного регіону. Див. також *Меліорація*.

МЕЛІОРА́ЦІЯ (лат. melioratio — поліпшення, від melior — кращий) —система організаційно-госп. і тех. заходів, спрямованих на докорінне поліпшення грунтових, кліматичних та гідрологічних умов земельних угідь. М. дає можливість створити необхідні умови для розвитку і росту с.-г. культур, одержання їх гарантованих високих врожаїв; є важливим фактором інтенсифікації с. г. Широка М. земель в СРСР зумовлена природно-кліматичними умовами. В СРСР бл. 60% орних земель розміщено в посушливій і напівпосушливій зонах, де надійне ведення землеробства потребує зрошення. Значні масиви земель у нечорноземній зоні, зокрема на Поліссі та в зх. областях Української РСР, терплять від надмірного зволоження. Виділяють три групи М.: а) М. надмірно або недостатньо зволожених земель — найбільш поширена. Проводять для створення сприятливого *водного режиму грунту*, а також його повітряного режиму. Розрізняють осушувальні М. (див. *Осушення земель*) і зрошувальні М. (див. *Зрошення*). б) М. земель несприятливими фізичними і хімічними властивостями. Здійснюють гідротех. та хім. методами у поєднанні з агротех. заходами (див. *Агролісомеліорація, Хімічна меліорація грунту*). в) М. земель, що руйнуються під впливом води або вітру. Передбачає систему запобіжних заходів проти *ерозії грунту*. В основі цієї М.— тех., гідротех. та лісомеліоративні заходи. Травневий пленум ЦК КПРС 1966 прийняв розраховану на тривалий період програму широкої М. земель. Здійснення цієї програми забезпечило розвиток меліоративного будівництва на величезних територіях: Голодний і Каршинський степи, землі вздовж Каракумського каналу, нечорноземної зони Європ. частини РРФСР, Прибалтики, Зх. Сибіру та ін.; на Україні — це південні посушливі степи, де збудовано або будуються такі *зрошувальні системи*, як Каховська, Краснознам'янська, *Північно-Кримського каналу*, Північно-Рогачицька та ін. Великі роботи ведуться також по осушенню надмірно зволожених земель (вони займають на Україні понад 4,5 млн. га). Споруджено *Ірпінську осушувально-зволожувальну систему, Трубізьку осушувально-обводнювальну систему* та ін. *осушувальні системи*. Дальше здійснення програми широкої М. передбачено на п'ятирічку 1981—85. В основу М. як науки в Росії покладено праці (1892—1900) В. В. *Докучаєва*, пов'язані, зокрема, з випробуванням різних способів *обводнення* і *лісорозведення* в степах України. За роки Рад. влади в СРСР створена мережа проектних і н.-д. ін-тів з М. Зокрема на Україні теоретичні й практичні питання розвитку М. розробляють *Гідротехніки і меліорації український науково-дослідний інститут, Зрошуваного землеробства український науково-дослідний інститут, Захисту грунтів від ерозії український науково-дослідний інститут* та ін. н.-д. установи й вищі навч. заклади, а також Укр. держ. головний проектно-розвідувальний і н.-д. ін-т «Укрдіпроводгосп». Видаються збірники праць.

Літ. див. до ст. *Зрошення, Осушення земель, Ерозія грунту*.

С. М. Алпатьєв.

МЕЛІОРА́ЦІЯ КЛІ́МАТУ — комплекс заходів, спрямованих на позитивні зміни місцевих кліматичних умов у потрібному для людини напрямі. Госп. діяльність людини має великий вплив на клімат. Вирубування лісів, спорудження міст, великих пром. комплексів, кар'єрів для відкритих розробок корисних копалин, зрошування і осушення земель, буд-во гідроелектростанцій з водосховищами тощо спричинюють зміни у співвідношенні складових радіаційного балансу та *теплового балансу атмосфери*, стану прозорості атмосфери, що призводить до різноманітних змін клімату. Своєрідний *мікроклімат* формується у великих містах, де постійно виділяється в атмосферу велика кількість пилу, газів та тепла і створюються перешкоди для повітряних потоків. У зв'язку з цим у великих містах підвищується температура, посилюється частота й інтенсивність туманів, мають місце контрасти у розподілі сум атм. опадів між центр. і окраїнними районами тощо. Щоб зменшити негативні наслідки впливу на клімат госп. діяльності людини, поліпшити його, зокрема забезпечити кращі умови для життя населення у тому чи ін. районі, для розвитку окремих галузей с. г. тощо, розробляють і впроваджують спеціальні заходи, спрямовані гол. чин. на зміни стану земної поверхні (зрошування, осушення, залісення, створення водойм тощо), що в свою чергу спричинює зміни кліматичних умов приземного шару повітря у заданому напрямі. М. к. включає також заходи по поліпшенню клімату великих міст шляхом корекції розподілу пром. підприємств, регулювання режиму їхньої роботи та спеціалізації, раціонального розміщення житл. масивів і *зелених зон*, концентрації висотних споруд у різних районах тощо. За сучас. рівня розвитку науки і техніки М. к. можна здійснювати лише на невеликих територіях. Поліпшувати клімат окремих регіонів можна й шляхом регулярного безпосереднього впливу на погодні процеси — розсіювання хмар і туманів, викликання *опадів штучних* за допомогою спец. реагентів, що їх вносять у хмари, а також прискорення танення льодового і снігового покриву, впливаючи на їх *альбедо* тощо. Питання М. к. координує Держ. к-т СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. Див. також *Антропогенні зміни клімату, Охорона природи*.

М. І. Щербань.

МЕЛІ́СА (Melissa) — рід рослин родини *губоцвітих*. Багаторічні трави. Листки черешкові, яйцевидні, зарубчастопилчасті, опушені залозистими волосками. Квітки дрібні, двогубі, здебільшого в кільчастих суцвіттях. Плід — горішок. 5 видів, поширені у Пд. Європі, Малій, Передній і Серед. Азії, Пн. Африці. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 2 види, з яких М. лікарська, або лимонна м'ята (M. officinalis),— в культурі (іноді дичавіє), ефіроолійна, лікарська, медоносна рослина. Крім України, її вирощують на Кавказі та в Серед. Азії. Листки містять ефірну олію (0,06—0,08%) з запахом лимона, вітамін С, *дубильні речовини*, їх використовують у медицині, парфумерії, консервному і лікеро-горілчаному виробництві. Насіння містить до 20% жирної олії.

МЕЛІТО́ПОЛЬ — місто обласного підпорядкування Запоріз. обл. УРСР, райцентр, на р. Молочній. Залізнична станція. 163 тис. ж. (1980). Засн. в кінці 18 ст. як слобода Новоолександрівка, яка 1842 стала містом та перейменована на М. Рад. владу встановлено 20. XII 1917 (2.I 1918). У 1901 в М. виникла с.-д. орг-ція, 1906 — комітет РСДРП. У період Великої Вітчизн. війни був визволений від нім.-фашист. загарбників у ході *Мелітопольської операції 1943*. За роки Рад. влади М. став одним із значних пром. і культур. центрів області. Провідне місце в економіці М. посідає маш.-буд. пром-сть, представлена *Мелітопольським моторним заводом*, з-дами «Автогідроагрегат», «Автокольорлит», що входять у Запоріз. виробниче об'єднання «АвтоЗАЗ», виробничим об'єднанням «Мелітопольхолодмаш» (з-ди холодильного машинобудування і компресорний), з-дами тракторних гідроагрегатів, прод. машинобудування виробничого об'єднання «Мелітопольпродмаш», верстатобуд., «Побутмаш», протипожежного устаткування, «Гідромаш». Виробн. буд. матеріалів. Підприємства харч. (м'ясний і хлібний комбінати, мол., консервний, олієекстракційний, пивоварний, лікеро-горілчаний і виноробний з-ди) та легкої (швейна, трикотажна і меблева ф-ки) пром-сті. В М.— *Мелітопольський інститут механізації сільського господарства* та *Мелітопольський педагогічний інститут*; автомоторний та гідромеліорації і механізації с. г. технікуми, культур.-освітнє, мед. та 6 профес.-тех. уч-щ, 29 заг.-осв., 2 муз., художня і спорт. школи; 15 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. Палац культури, 2 будинки культури, 10 клубів, 5 кінотеатрів, 94 б-ки, краєзнавчий музей. Меморіальний комплекс «Героям Мелітополя» (1967; іл. див. до ст. *Запорізька область*, т. 4, с. 205). В М. народився рад. кінорежисер Г. Н. *Чухрай*.

Літ.: Михайлов Б. Д. Мелитополь. Днепропетровск, 1978.

МЕЛІТО́ПОЛЬСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — наступальна операція під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, проведена 26.IX—5.XI 1943 рад. військами Пд. (з 20.X 1943 — 4-го Укр.) фронту (команд. — генерал армії Ф. І. *Толбухін*). Нім.-фашист. командування ство-

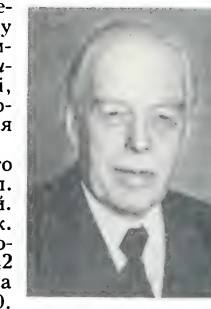

Л. О. Мелентьєв.

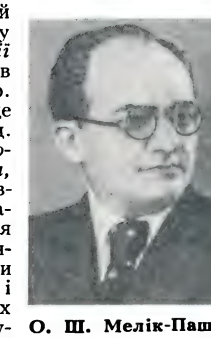

О. Ш. Мелік-Пашаєв.

Меліса лікарська. Верхня і нижня частини рослини.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ МЕХАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Г. С. Меліхов.

Е. Мелнгайліс.

рило в районі р. Молочної міцний оборонний рубіж, що мав прикривати підступи до Криму. Рад. війська (5-а ударна, 44-а і 2-а гвард. армії) гол. удару завдавали ворогові на правому крилі Пд. фронту, на лівому крилі удар завдавали 28-а і 51-а армії. З перших днів наступу бої набрали запеклого характеру. 13.X рад. війська прорвали нім.-фашист. оборону і підійшли до пд. околиці Мелітополя, а 23.X оволоділи ним. Продовжуючи наступ, рад. війська визволили всю Пн. Таврію і захопили плацдарм на Перекопі і пд. березі Сиваша. М. о. створила сприятливі умови для визволення пд. частини Правобережної України і Криму.

МЕЛІТО́ПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т МЕХАНІЗА́ЦІЇ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА — вищий навчальний заклад у системі М-ва с. г. СРСР. Розташований у Мелітополі Запоріз. обл. Засн. 1932 на базі с.-г. технікуму й наз. «Заводом-втузом». У 1936 перейменований в Ін-т інженерів-механіків с. г. З 1944 має теперішню назву. В ін-ті (1980) функціонують ф-ти: механізації землеробства, електрифікації с. г., організації і технології ремонту машин та механізації тваринництва, заочного навчання, а також підготовче відділення. При ін-ті — учбово-дослідне г-во (4708 га землі, в т. ч. орної — 4247 га). Навчається 5094 студенти, у т. ч. 2592 заочно. Фонд бібліотеки — понад 300 тис. книжок. Ін-т має очну й заочну аспірантуру.

І. С. Сірий.

МЕЛІТО́ПОЛЬСЬКИЙ КУРГА́Н — скіфський «царський» курган 4 ст. до н. е. в м. Мелітополі Запоріз. обл. Розкопаний 1954. Під курганом (заввишки 6 м, діаметром 40 м) було виявлено дві гробниці. В одній з них були поховання жінок (знатної скіфині та вбитої рабині), в другій — знатного скіфа. Біля них знайдено бл. 4 тис. золотих прикрас, у т. ч. горит (налуччя), оздоблений зображеннями міфологічних сцен з життя Ахілла, залишки поховальної колісниці, 11 амфор, бронзовий казан тощо. Речі з М. к. зберігаються в *Музеї історичних коштовностей УРСР* і Мелітопольському краєзнавчому музеї. Іл. с. 446.

Літ.: Покровская Е. Ф. Мелитопольский скифский курган. «Вестник древней истории», 1955, № 2.

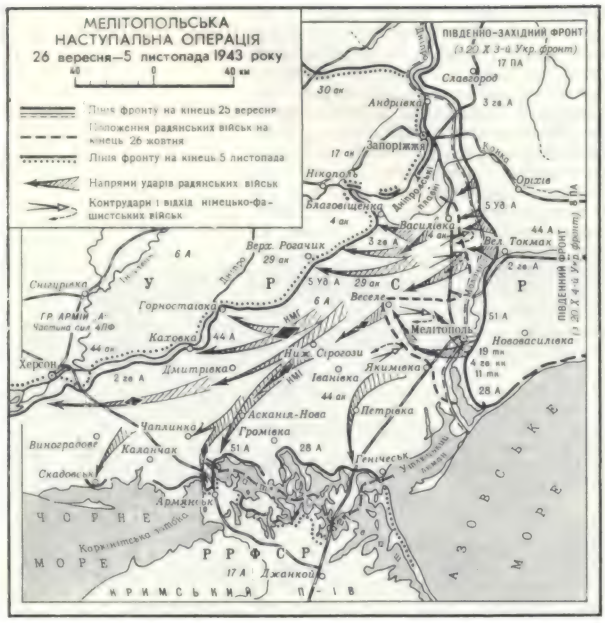

МЕЛІТО́ПОЛЬСЬКИЙ МОТО́РНИЙ ЗАВО́Д — підприємство автомоб. пром-сті. Розташований у м. Мелітополі Запоріз. обл. Засн. 1908 як чавуноливарний і маш.-буд. з-д. Виготовляв малопотужні нафт. двигуни. Робітники з-ду брали активну участь у революц. русі в Мелітополі, боролися проти контрреволюц. банд та інтервентів під час громадян. війни. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції з-д було націоналізовано, він дістав назву «Другий радянський завод»; 1940 реорганізовано на дизелебудівний з-д, який освоїв виробн. нових дизелів вітчизн. конструкції. В 1959 підприємство перетворено на М. м. з. З-д випускає (1980) силові агрегати для автомобілів «Запорожець» і «Волинь». З 1977 М. м. з. входить до складу виробничого об'єднання «АвтоЗАЗ».

В. К. Понурко.

МЕЛІТО́ПОЛЬСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1922 як трирічні пед. курси; з 1930 — ін-т соціального виховання, з 1933 — педагогічний. Протягом 1941—43 працював у Ленінабаді Тадж. РСР. У 1979/80 навч. р. в ін-ті було два ф-ти — природничо-геогр. і хіміко-біол., на яких навчалося 1687 студентів, зокрема 607 на заочному відділенні. При ін-ті працюють агробіол. та біол. станції, б-ка. З часу заснування в ін-ті підготовлено 10 030 спеціалістів (1980).

І. Н. Тоцький.

МЕЛІТО́ПОЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,8 тис. км². Нас. 56,9 тис. чол. (1980). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Мелітополь*. М. р. розташований в межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: вапняк, глина, пісок. Найбільша річка — *Молочна*. Грунти — пд. чорноземи та темно-каштанові солонцюваті у комплексі з солонцями. Лежить у степовій зоні. У М. р.— Старобердянський і Радивонівський держ. заказники. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Мелітополь. Районний комбінат побутового обслуговування (Мелітополь). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, просо), соняшнику, овочевих і баштанних культур та виробн. молока і м'яса. Площа с.-г. угідь 1979 становила 153,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 133,3 тис. га, сади — 6,9 тис. га. У районі — 19 колгоспів, 7 радгоспів, Укр. н.-д. ін-т зрошуваного садівництва (Мелітополь), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Мелітополь, Федорівка, Світлодолинська. Автомоб. шляхів — 481 км, у т. ч. з твердим покриттям — 464 км. У районі — 39 заг.-осв. та 3 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 50 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 58 будинків культури і клубів, 53 кіноустановки, 37 б-к. У М. р. видається газ. «Серп і молот» (з 1923).

В. А. Рульєв.

МЕ́ЛІХОВ Георгій Степанович [н. 11 (24). V 1908, Харків] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1967), чл.-кор. АМ СРСР (з 1979). В 1927—33 навчався в Харкові у М. *Федорова*, 1935—41 в Київ. худож. ін-ті у П. *Волокидіна* та Ф. *Кричевського*. В роки Великої Вітчизн. війни, перебуваючи в діючій армії, створив цикл фронтових малюнків («Спрага», «Бувалий солдат», «Ось вона, Шпрее», всі — 1943—45). Твори: «Молодий Тарас Шевченко в майстерні К. П. Брюллова» (1947), «М. Горький на Україні» (1957), «Весна 1945 року» (1960), «Т. Г. Шевченко і Айра Олдрідж» (1963), «Повернення» (1964), «На рідній Україні» (1965), «Ранок» (1967), «Делегати 1-го з'їзду КП(б)У в Москві» (1969), «Гірська дорога» (1971), «Бузковий цвіт» (1974), «Портрет М. Стельмаха» (1977). Картини М. зберігаються в ДМУОМ та ін. музеях. У 1945—62 викладав у Київ. худож. ін-ті. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

Г. С. Меліхов. На рідній Україні. 1965.

Літ.: Георгій Меліхов. Альбом. К., 1979.

МЕЛІ́ЧНА ПОЕ́ЗІЯ (грец. μελικός — супроводжуваний співом) — давньогрец. пісенна поезія 7—5 ст. до н. е. Мелічні твори — сольні й хорові — виконувались під акомпанемент муз. інструмента. Іноді спів супроводився танцями. В одноголосій (монодійній) пісенній лірици знайшли відображення соціально-політ. відносини і особисті почуття (Алкей, *Сапфо*, *Анакреонт*). Хорова меліка оспівува-

1
2
3

4
5

До ст. **Кульчицька О. Л.**

1. Головач. Гравюра на дереві. 1940.
2. Селянське повстання. Ліногравюра. 1930.
3. І. Франко. Ліногравюра. 1920.
4. Літо. Кольорова ліногравюра. 1924.
5. Гуцульська забава. Триптих. Ліногравюра. 1935.
6. Пейзаж села Гребенів. Акварель.
7. Газда. Ліногравюра. 1935.
8. Краса України. Ліногравюра. 1949.

6
7
8

До ст. **Мирний Панас.**

1. Панас Мирний та Іван Білик. Поч. 80-х рр. 19 ст. **2.** Панас Мирний в редакції полтавського часопису «Рідний край». 1907. **3.** «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Ілюстрація художника І. М. Філонова. 1954. **4.** «Лихі люди». Ілюстрація художника О. М. Довгаля. 1955. **5.** «Лихо давнє й сьогочасне». Ілюстрація художника М. І. Іванова. 1955. **6.** «Повія». Ілюстрація художника Ф. Т. Глущука. 1980. **7.** «Лимерівна». Сцена з вистави трупи М. Кропивницького. Кінець 80-х рр. У головних ролях — М. Заньковецька і Г. Затиркевич-Карпинська. **8.** «Лимерівна». Сцена з вистави Харківського драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. 1952. **9.** «Повія». Сцена з вистави Київського укр. драм. театру ім. І. Франка. 1968. В гол. ролях — В. Плотникова і П. Куманченко. **10.** «Повія». Кадр з кінофільму Київської кіностудії ім. О. П. Довженка. 1961. **11.** «Лимерівна». Кадр з кінофільму Київської кіностудії ім. О. П. Довженка. 1955.

До ст. **Латвійська РСР.**

1. На узбережжі Ризької затоки. **2.** В долині річки Амата. **3.** Рига. Панорама міста. **4.** Юрмала. Пляж. **5.** Плявінська ГЕС ім. В. І. Леніна. **6.** Ризький морський рибний порт. **7.** На конвейєрі Ризького заводу ВЕФ. **8.** Складання нових автобусів на головному складальному конвейєрі заводу мікроавтобусів у Єлгаві. **9.** Прядильний цех Даугавпілського заводу хімічного волокна. **10.** В одному з цехів Бауского молочного комбінату. **11.** Меліоративні роботи проводить пересувна механізована колона № 23 в Ризькому районі. **12.** Тваринницький комплекс по відгодівлі свиней у колгоспі «Накотнє» Добельського району.

До ст. **Латвійська РСР.**

1. Пам'ятник латиським червоним стрільцям у Ризі. 1971. Скульптор В. К. Алберг, арх. Д. Я. Дріба і Г. Р. Лусіс-Грінберг.
2. Рига. Панорама старої частини міста.
3. Лієпая. Центр міста.
4. Кругла башта Турайдського замку в Сігулді. 1214.
5. Домський концертний зал у Ризі.
6. «Мадонна Плеттенберга». Рельєф над північними воротами Ризького замку. 1525.
7. Житлові будинки «Три брати» на вулиці Маза Пілс у Ризі. 15 і 17 ст.
8. Я. К. Тільберг. Портрет поета Яна Райніса. 1925.
9. В. Калнрозе. Осінь в Угалі. 1958. **8, 9** — Держ. худож. музей Латвійської РСР. Рига.
10. К. Зале. Портрет Гарібальді. 1918.
11. Л. Бекер. Таця. 1684. Музей історії міста Риги та мореплавства. Рига.
12. Сцена з опери «Банюта» А. Я. Калніня. Латвійський театр опери та балету. 1973.
13. Кадр з фільму «Вій, вітерець!». Реж. Г. Пієсіс. 1973.

До ст. **Литовська РСР.**

1. Краєвид на сході республіки.
2. Панорама центральної частини Вільнюса.
3. Каунас. Загальний вид міста.
4. Будівництво траулера на Клайпедському суднобудівному заводі.
5. В машинному залі Литовської ДРЕС.
6. Рибний порт м. Клайпеди.
7. В складальному цеху Вільнюського верстатобудівного заводу «Комунарас».
8. Конвейєр збирання телевізора на Шяуляйському телевізійному заводі.
9. Технічна лінія по виробництву зшивних килимів на Лентварській килимовій фабриці.
10. В прядильному цеху бавовняного об'єднання «Трінічяй».
11. На фермі колгоспу «Ершикес» Паневежського району.

1
2

3
4
5

6
7
8

9

10
11
12
13

До ст. **Литовська РСР.**

1. Замок у Каунасі. 13—17 ст. **2.** Замок у Тракаї. 2-а пол. 14 — поч. 15 ст. **3.** Костьол Михаїла у Вільнюсі. 16—17 ст. **4.** Кафедральний собор у Вільнюсі. 1777—1801. Арх. Л. Стуока-Гуцявічюс. **5.** Палац виставок у Вільнюсі. 1967. Арх. В. Чеканаускас. **6.** Театр опери та балету у Вільнюсі. 1973. Арх. Е. Бучюте. **7.** Портрет Міколаса Шимковича. 16 ст. Каунаський художній музей ім. М. К. Чюрльоніса. **8.** С. А. Красаускас. Ілюстрація до збірки поезій Е. Б. Межелайтіса «Людина». Гравюра на дереві. 1962. **9.** В. Гячас. Колгоспниця. 1962. Художній музей Литовської РСР. Вільнюс. **10.** Н. Галагайте. Скульптурна група «Юрате і Кастітіс» у Паланзі. Бронза. 1959. **11.** В. Й. Майорас. Скульптурна (вхідна) композиція з меморіального ансамблю в Аблінзі. Дерево. 1972. **12.** Сцена з вистави «Геркус Мантас» Ю. Грушаса. Вільнюський академічний драматичний театр. **13.** Кадр з фільму «Ніхто не хотів помирати». Реж. В. Жалакявічюс. 1965.

До ст. **Лисенко М. Г.**

1. Скульптурна група з меморіального ансамблю Холм Слави на кладовищі радянських воїнів у Львові. Бронза, граніт. 1958.

2. Горельєф «У катівнях фашизму». Фрагмент. Гіпс. 1935.

3. Т. Г. Шевченко. Гіпс. 1954. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

4. Портрет народного артиста СРСР І. О. Мар'яненка. Пісковйк. 1962—63.

5. Вірність. Фрагмент. Гіпс. 1947.

6. М. О. Щорс. Бронза. 1950.

7. За владу Рад! Гіпс. 1956—57.

8. Олеко Дундич. Металосплав. 1949. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

9. О. С. Пушкін і А. Міцкевич. Гіпс. 1951.

1
2
3

4
5
6

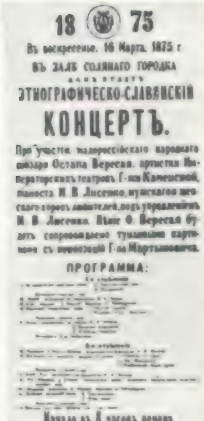

18 75

Въ воскресенье, 16 Марта, 1875 г.

ВЪ ЗАЛѢ СОЛЯНАГО ГОРОДКА

ДАНЪ ОТДѢЛЪ

ЭТНОГРАФИЧЕСКО-СЛАВЯНСКІЙ

КОНЦЕРТЪ.

При участіи малороссійскаго народнаго кобзаря Остапа Вересая, артистки Императорскихъ театровъ Г-жи Каменской, піаниста М. В. Лисенко, мужскаго и женскаго хоровъ любителей, подъ управленіемъ М. В. Лисенко. Пѣніе О. Вересая будетъ сопровождаемо туманными картинами съ композицій Г-на Мартыновича.

ПРОГРАММА:

Начало въ 8 часовъ вечера.

Билеты по 5, 3, 2 и 1 руб. продаются въ музыкальномъ магазинѣ Бесселя и въ Соляномъ городкѣ, подъѣздъ № 1.

7
8

9
10

До ст. **Лисенко М. В.**

1. М. В. Лисенко. 1861. **2.** Учасники першої аматорської вистави опери «Різдвяна ніч» М. В. Лисенка. Київ. 1878. **3.** Сцена з опери «Утоплена» М. В. Лисенка. Театр Миколи Садовського. Київ. **4.** М. В. Лисенко з хором у Полтаві 1899. **5.** Афіша концерту, влаштованого М. В. Лисенком, за участю кобзаря О. М. Вересая. Петербург. 1875. **6.** М. В. Лисенко серед викладачів та учнів Музично-драматичної школи. Київ. 1910. Сцени з опер М. В. Лисенка. **7.** «Наталка Полтавка». Львівський театр опери та балету імені І. Я. Франка. 1950. **8.** «Тарас Бульба». 1955. **9.** «Зима і Весна». 1956. **10.** «Енеїда». 1959. **8, 9** і **10** — у Київському театрі опери та балету імені Т. Г. Шевченка.

1
2
3

4
5
6

До ст. **Ліс. 1.** Сосново-дубовий ліс (Київ. обл.). **2.** Березовий гай (Київ. обл.). **3.** Ліс із кримської сосни (Крим. обл.). **4.** Ялицевий ліс (Закарп. обл.). **5.** Культура модрини (Закарп. обл.). **6.** Ялиновий ліс (Львів. обл.). **7.** Грабова діброва (Вінн. обл.). **8.** Буковий ліс (Закарп. обл.). **9.** Дубовий ліс (Вінн. обл.).

7
8
9

До ст. **Курорти.**

1. Санаторій «Україна». Місхор.
2. Санаторії «Кристал» і «Алмаз». Трускавець.
3. Курорт Друскінінкай. Литовська РСР.
4. Будинок відпочинку «Фрегат». Бердянськ.
5. Санаторій «Поляна». Закарпаття.
6. Санаторій «Шахтар». Цхалтубо.
7. Санаторій «Карпати». Закарпаття.
8. Інтер'єр санаторію «Донбас». Пд. берег Криму.
9. Санаторій «Пікет». Кисловодськ.
10. Смуга санаторних пляжів. Місхор.
11. Пансіонат «Жовтень». Конча-Заспа, Київська обл.
12. Міжколгоспний санаторій. Соснівка, Черкаська область.

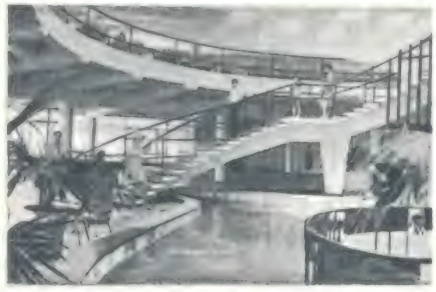

1
2
3

4
5
6

7
8
9

До ст. **Львів.**

1. Площа Адама Міцкевича.
2. Церква Миколи. 13 — початок 19 ст.
3. Каплиця Боїмів. 1606—15.
4. Вид Львова. В центрі — площа Ринок.
5. Ансамбль Бернардинського монастиря. 17 ст.
6. Успенська церква. Арх. П. Римлянин і В. Купинос. 1629. Інтер'єр.
7. Королівський арсенал. 1-а пол. 17 ст. На передньому плані — пам'ятник Івану Федорову. 1978. Скульптори В. Н. Борисенко і В. М. Подольський. Арх. А. Д. Консулов.
8. Театр опери та балету імені І. Франка. Арх. З. Горголевський. 1897—1900.
9. Монумент Слави Радянської Армії. Скульптори Д. П. Крвавич, Е. П. Мисько, Я. М. Мотика і О. П. Пирожков, арх. М. Д. Вендзилович і А. С. Огранович.
10. Комплекс Політехнічного інституту. 1964—72. Арх. Р. Н. Липка, П. П. Мар'єв, Р. П. Юхтовський та ін.
11. Житловий масив «Сріблястий». Арх. З. В. Підлісний, Л. Д. Нивіна і С. М. Земянкін. 1970-і рр.

10
11

До ст. **Литво художнє.** **1.** Скіфське бронзове литво. Північна Європа. 2-е тис. до н. е. **2.** Панікадило (хорос). Київська Русь. Бронза. 11—12 ст. Київський історичний музей. **3.** Келих Львівського цеху лимарів. Олово. 1810. Львівський музей етнографії та художнього промислу. **4.** Статуя Сі Ванму, богині довголіття. Китай. Бронза. 15—16 ст. Київський музей західного та східного мистецтва. **5.** Цеховий знак (ціха) львівського столярно-бондарного цеху. Бронза. 1635. **6.** Гармата з міста Глухова Сумської обл. Бронза. 1713. **7.** М. Анг'є. Статуетка Амфітріта. Франція. Бронза. 17 ст. **8.** Є. О. Лансере. Святослав. Бронза. 2-а пол. 19 ст. Державний Російський музей у Ленінграді. **9.** Майстер Олексій Іванович. Дзвін Полуботка. 1720. **10.** Грифон. Деталь набережної Неви. Ленінград. 19 ст. **11.** Каламар. Україна. 17 ст. **12.** Садова огорожа біля будинку № 57 по вулиці Володимирській. Київ. Чавун. 50-і рр. 19 ст. **13.** Канделябр. Україна. 18 ст. Львівський музей етнографії та художнього промислу. **14.** Вентиляційна решітка на станції «Київська — кільцева» Московського метрополітену імені В. І. Леніна. 1954. **15.** І. П. Кавалерідзе. Григорій Сковорода. Бронза. 1944. **16.** М. Г. Гречина. Деталь огорожі Центрального стадіону в Києві. Чавун. 1937—41.

До ст. **Мексіка.**

1. Краєвид у центральній частині країни. **2.** На плантації агави. **3.** Сільський базар. На задньому плані — вулкан Попокатепетль. **4.** Панорама Мехіко. **5.** Металургійний комплекс у місті Монклова. **6.** Нафтопереробний завод у місті Мінатітлан. **7.** Церква Санта-Марія де Окотлан поблизу Тласкали. Близько 1745—60. **8.** Будинок Секретаріату гідравлічних ресурсів у Мехіко. 1950—51. Арх. М. Пані і Е. дель Мораль. **9.** Будинок Міністерства шляхів, зв'язку й громадських робіт у Мехіко. 1954. Арх. К. Ласо, А. Перес Паласіос і Р. Качо. **10.** Х. М. Естрада. Портрет Е. Мартінес Негрете. 30—40-і рр. 19 ст. Палац красних мистецтв. Мехіко. **11.** Д. Рівера. Сільська школа. Фреска в Секретаріаті народної освіти в Мехіко. 1923—29. **12.** Д. Сікейрос. Рельєф на будинку ректорату в Університетському містечку в Мехіко. 1952—54. **13.** Мексіканський танець.

1
2

3
4

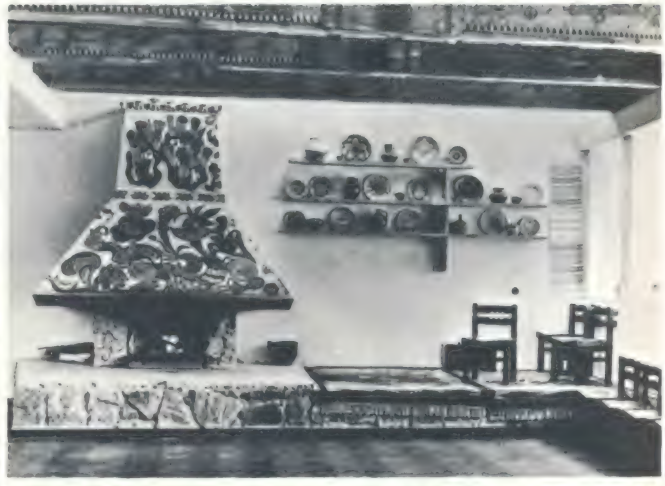

5
6

7
8

До ст. **Меблі.**

Зразки українських меблів. **1.** Їдальня «Каштан». Мукачівський лісокомбінат. 1978. **2.** Стінка «Рута». Чернівецька меблева фабрика. 1979. **3.** Спальня «Рута». Берегометський лісокомбінат Чернівецької обл. 1980. **4.** Набір м'яких меблів «Самоцвіт». Дрогобицький меблевий комбінат. 1979. **5.** Комплект дитячих меблів «Метелик». Львівський фанерний комбінат. 1980. **1—5** — за проектами ін-ту «Укрдіпромеблі». **6.** Фрагмент інтер'єру ресторану «Вітряк» з обладнанням та меблями. Київ. 1967. **7.** Набір меблів з лози. Боромлянська лозово-меблева фабрика. Сумська обл. 1980. **8.** Набір меблів для кухні. Об'єднання «Броваримеблі». 1978.

1
2
3

4
5
6
7

До ст. **Меморіальні споруди.**

1. Монумент на честь оборони Ленінграда в 1941—43. Скульптор М. Анікушин. **2.** Пам'ятник-ансамбль героям Сталінградської битви. Волгоград. Скульптор Є. Вучетич; арх. Я. Бєлопольський. 1967. **3.** Меморіал на честь 28 героїв-панфіловців у Дубосєково Моск. обл. Скульптори М. Любимов, О. Постал і В. Федоров. 1975. **4.** Меморіал пам'яті жертв фашизму в Саласпілсі. Латв. РСР. Скульптори Л. Буковський, Я. Зарінь і О. Скарайніс. 1967. **5.** Меморіал у Хатині. Білорус. РСР. Скульптор С. Селіханов. 1968—69. **6.** Пам'ятник-ансамбль Садрідіну Айні в Душанбе. Скульптор О. Ельдаров. 1978. **7.** Пам'ятник на честь 30-річчя перемоги над фашистською Німеччиною в Марнеулі. Груз. РСР. Скульптор М. Бердзеніщвілі. 1975. **8.** Пам'ятник угорським громадянам — в'язням фашистського концтабору в Маутгаузені. Скульптор А. Макріс. 1956—65. **9.** Пам'ятник Шльонським повстанцям у Катовіцах. ПНР. Скульптор Г. Земла. **10.** Надгробок С. С. Волконській. Скульптор І. Мартос. 1782. ДТГ. **11.** Пантеон у Парижі. Арх. Ж. Ж. Суфло. 1758—90. **12.** Гробниця Роксолани, дружини Сулеймана II, в Стамбулі. 16 ст.

8
9

10
11
12

До ст. **Меморіальні споруди.**

1. Мелік-Чесменський курган у Пантікапеї. 4–3 ст. до н. е. **2.** Пам'ятник «Козацькі могили» під с. Берестечком Ровен. обл. Арх. В. Максимов. 1912–14. **3.** Надгробок на Личаківському кладовищі у Львові. Скульптор А. Шімзер. 1-а пол. 19 ст. **4.** Пам'ятник героям Великого Жовтня в Києві. Арх. В. Онащенко. 1927. Арх. З. Чечик. 1948. **5.** Пам'ятник учасникам Хотинського повстання 1919 в м. Хотині Чернів. обл. Скульптори В. Борисенко і В. Подольський. 1977. **6.** Меморіал молодогвардійцям у Краснодоні. Арх. В. Смирнов. 1967. **7.** Пам'ятник Солдатської слави в Полтаві. Скульптор Е. Кунцевич. 1969. **8.** Монумент героїчному подвигові політпрацівників у роки Великої Вітчизняної війни 1941–45 поблизу Ворошиловграда. Скульптор І. Чумак. 1980. **9.** Пам'ятник борцям проти фашизму в м. Корюківці Черніг. обл. Скульптор І. Коломієць. 1977. **10.** Меморіал радянським громадянам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941–45 у Харкові. Скульптори В. Агібалов, М. Овсянкін і Я. Рик. 1977. **11.** Пам'ятник В. Порику в Енен-Льєтарі у Франції. Скульптори В. Зноба і Г. Кальченко. 1967. **12.** Меморіал жертвам фашизму в м. Володимирі-Волинському. Скульптори Ф. Бриж і Е. Дзиндра. 1966. **13.** Меморіал жертвам фашизму в с. Кортелісах Волин. обл. Скульптори О. і М. Олійники. 1980.

ла богів і героїв; найвищого розквіту досягла в одах Піндара.
Г. Ф. Семенюк.

МЕ́ЛЛЕР Вадим Георгійович [13 (26).IV 1884, Петербург — 4.V 1962, Київ] — укр. рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1942). Член КПРС з 1952. В 1908 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту, відвідував Київ. худож. школу (1903—05), закінчив мюнхенську АМ 1912, навчався у «Вільних майстернях» у Парижі (1912—14). Працював у галузі станкового та монументального живопису, книжкової графіки. З 1920 — в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (Київ), 1922—46 — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (до 1935 — «*Березіль*»), на сцені якого оформив вистави «Джіммі Хіггінс» Л. *Курбаса* за Е. Сінклером (1923), «Диктатура» Микитенка (1930), «Тетнулд» Ш. Дадіані (1932), «Богдан Хмельницький» (1939), «Фронт» (1942) Корнійчука та ін. В 1953—59 М. працював у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка [«Вишневий сад» Чехова (1946), «Король Лір» Шекспіра (1959), «Фауст і смерть» Леваді (1961)]. Оформив також кінофільми «Вендета», «Макдональд» (обидва — 1925), «Арсенальці» (1926). Викладав у Київ. худож. ін-ті (1919—26), макетний майстерні театру «Березіль» (1922—26). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».
Літ.: Кучеренко З. В. Вадим Меллер. К., 1975. *З. В. Кучеренко.*

МЕ́ЛЛЕР (Маллер; Muller) Герман Джозеф (21.XII 1890, Нью-Йорк — 5.IV 1967, Індіанаполіс, шт. Індіана) — амер. генетик. Закінчив (1910) Колумбійський ун-т. У 1925—32 — професор ун-ту шт. Техас. В 1933—37 — співробітник Ін-ту генетики АН СРСР у Москві; 1937—40 вів курс генетики в Единбурзькому ун-ті (Шотландія). З 1945 — професор ун-ту штату Індіана. Один з учасників розробки *хромосомної теорії спадковості*. В дослідах по опроміненню *дрозофіл* рентгенівським промінням вперше довів можливість штучного спричинювання *мутацій*, чим спростував ідеалістичну концепцію (*Вейсмана, Де Фріза* та ін.), за якою спадкові зміни організмів спричинюються якимись внутр. (нематеріальними) силами живого. Ці дослідн лягли в основу створення *радіаційної генетики*. Нобелівська премія, 1946.

МЕ́ЛЛОНИ — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп США. Див. *Бостонська група — Меллони*.

МЕ́ЛНГАЙЛІС Еміліс [3 (15). II 1874, Ігате, тепер Ризького р-ну — 20.XII 1954, Рига] — латис. рад. композитор і фольклорист, нар. арт. Латв. РСР (з 1945). В 1901 закінчив Петерб. консерваторію (клас композиції М. *Римського-Корсакова*). В 1911—13 — диригент Днів пісень у Ризі, один з організаторів (1926—38 — гол. диригент) латис. свят пісні і засновників Об'єднання латис. композиторів (1923). В 1944—54 — професор Латв. консерваторії. М.— майстер хорової пісні, збирач латис. нар. мелодій (опублікував бл. 4500 пісень). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

МЕЛОДЕКЛАМА́ЦІЯ (від грец. μέλος — пісня, наспів і *декламація*) — читання віршів, ритмічної прози з музичним (найчастіше — фортепіанним) супроводом. М. застосовувалась в операх і драматичних п'єсах. Як концертний жанр склалася в кінці 18 ст. (переважно використовувалися тексти баладного характеру). В Росії та на Україні М. поширилась з 70-х рр. 19 ст. М. писали композитори А. Аренський (на вірші в прозі І. Тургенєва), К. Стеценко («Над колискою», «Сосна» на вірші О. Олеся) та ін. До М. звертаються і рад. митці.

МЕЛО́ДИКА — 1) Вчення про *мелодію*. 2) Мелодичні особливості твору, творчості композитора, творів тієї чи ін. композиторської школи, галузі нар. муз. мистецтва.

МЕЛО́ДИКА ВІ́РША — інтонаційна організація вірша, відтворення (в уяві чи вголос) емоційного темпоритму, закладеного в структурі твору. М. в.— один із стильових засобів віршованої мови, який посилює емоційно-смислові відтінки поетичного образу. М. в. відіграє важливу роль у композиційній організації поетичного твору. Схематично розрізняють три типи інтонування вірша: декламативний, наспівний, розмовний. До елементів мелодики укр. і рос. вірша належать система питань і окликів, *рима, асонанс*, синтаксичні фігури (повтори, *анафора*), *градація* тощо.
Літ.: Эйхенбаум Б. М. Мелодика русского лирического стиха. Пг., 1922; Жирмунский В. М. Мелодика стиха. В кн.: Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Л., 1977; Фролова К. П. Розвиток образної свідомості в українській лірпці. Дніпропетровськ, 1970.
К. П. Фролова.

МЕЛО́ДИКА МО́ВИ — один із складників *інтонації*. М. м.— це зміни висоти осн. тону голосу (зниження й підвищення) в процесі *мовлення*. Зображують їх графічно як криві, що становлять мелодичний контур мовлення. При цьому розрізняють діапазон (тобто мінім. і максим. значення осн. частоти в межах досліджуваного відрізка усного мовлення) й інтервал (різниця між частотою нижньої і верхньої точок мелодичної кривої). М. м. виконує синтаксичну та емоційну функції.
Н. І. Тоцька.

МЕЛО́ДІЯ (грец. μελῳδία — спів, пісня, наспів, мелодія) — один з основних елементів музики; одноголосно виражена муз. думка, що являє собою послідовність звуків різної висоти, упорядкованих згідно з певно визначеними тональними, метроритмічними і формальними принципами. В муз. творі М. може існувати самостійно (одноголоса М., *монодія*), разом з ін. компонентами фактури становити акордово-гармонічну основу твору (*гомофонія*), сполучатись з іншою або кількома ін. мелодичними лініями (*поліфонія*). В *одноголоссі* М. охоплює все муз. ціле, в *багатоголоссі* становить один, хоч і найважливіший елемент муз. тканини. Як у поліфонічній, так і в гомофонній музиці М.— основна музична думка, що виділяється серед інших компонентів і відіграє роль провідної теми.
Літ.: Колесса Ф. Наверстоване і характеристичні признаки українських народних мелодій. «Записки Наукового товариства імені Шевченка», 1918, т. 126—127; Асафьев Б. В. Речевая интонация. М.— Л., 1965; Мазель Л. А. О мелодии. М., 1952; Папуш М. І. К анализу понятия мелодии. В кн.: Музыкальное искусство и наука, в. 2. М., 1973
Л. З. Мазепа.

МЕЛОДРА́МА (від грец. μέλος — пісня і *драма*) — 1) В 17—18 ст. у Франції й Італії — те ж саме, що й *опера*. 2) З серед. 18 ст.— муз. драм. твір, в якому діалоги й монологи дійових осіб супроводились музикою («Пігмаліон» Ж. Ж. Руссо, 1762; «Орфей» Є. Фоміна, текст Я. Б. Княжніна, 1792, та ін.). 3) Різновид європ. драми 19 ст., характерними рисами якої були відверта морально-дидактична тенденція, гостра інтрига, гіперболізоване зображення пристрастей, прямолінійний поділ героїв на «добрих» і «злих». Як жанр драматургії бере початок у *міщанській драмі*. Особливо популярною була в часи Великої франц. революції 1789—94. В цей час М. мала антифеод. і антиклерикальну спрямованість (Ж. Монвель «Монастирські жертви», 1791). Пізніше перетворилась на типово бурж. жанр, пройнятий вихваленням існуючого ладу. В 20—40-х рр. 19 ст., в період загострення класових суперечностей, М. знову виражала ідеї дрібнобурж. і демократичних кіл (Ф. Піа — «Розбійник і філософ», 1834; «Паризький ганчірник», 1847). Згодом виродилася в жанр міщансько-сентиментальних п'єс, що оберігали бурж. «доброчинність» (деякі твори Е. *Скріба*, де Курсель). В Росії М. з'явилась у 20-х рр. 19 ст. і була пройнята монархічними тенденціями (п'єси Н. Кукольника, М. Полевого). В укр. л-рі 2-і пол. 19 ст. побутово-етногр. М. писали І. Гушалевич («Підгоряни»), С. Воробкевич («Гнат Приблуда»), О. Суходольський («Помста, або Загублена доля») та багато ін. Елементи М. наявні в деяких п'єсах М. Старицького («Циганка Аза») і М. Кропивницького («Дай серцю волю, заведе в неволю»).
За несмак і примітивізм, поверховість характерів і змісту, пригаманні гіршим зразкам М., її гостро критикували з позицій реалізму М. Гоголь, В. Белінський, М. Щепкін у Росії, І. Франко, І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський — на Україні. В сучас. критиці мелодраматичними інколи наз. п'єси, в яких глибина соціально-етичних конфліктів підмінюється поверховим зіткненням банальних пристрастей.
Р. Т. Гром'як.

МЕ́ЛОС (грец. μέλος — пісня, мелодія) — узагальнене визначення мелодійної, пісенної основи в музиці.

МЕЛЯ́СА (франц. mélasse) — відходи цукробурякового виробництва; темна, сиропоподібна рідина зі специфічним запахом. Застосовують у годівлі с.-г. тварин. М.

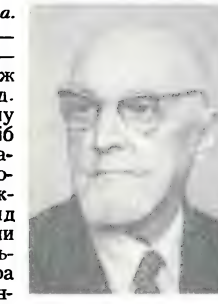

В. Г. Меллер.

В. І. Меллер. Ескізи костюмів Тура і графа Альмавіви до вистав «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука (1939) та «Весілля Фігаро» П. О. Бомарше (1920).

містить (у %): 58—60 вуглеводів (переважно цукрів), 20—25 води, бл. 9 азотистих і 7—10 мінеральних речовин. В 1 кг М. 0,77 корм. од. і 45 г перетравного протеїну. М. використовують для здобрювання грубих кормів (солом'яна січка, *полова*), що підвищує їх поїдання і смакові якості. У великих кількостях М. спричинює у тварин розлад травлення. Як зв'язуючий інгредієнт М. використовують при виробн. *брикетів кормових*. М. входить до складу *комбікормів*.

Ж. Мельв.

МЕ́ЛЬБУРН — місто на Пд. Австралії, адм. ц. штату *Вікторія*. Розташований на березі зат. Порт-Філліп, у гирлі р. Ярри. Найбільший мор. порт країни, вузол з-ць, автошляхів та повітр. сполучень (аеропорти Ессендон і Мураббін). 2,7 млн. ж. (1976). Значний пром., торг.-фінанс. і культур. центр Австралії. Гол. галузь пром-сті — маш.-буд. (суднобудування і судноремонт, автоскладання, автомобіле- і верстатобудування, електротех., с.-г. машинобудування). Підприємства воєнної, хім., нафтопереробної, взут., текст., харч. пром-сті. В районі М.— добування бурого вугілля. Ун-т (засн. 1854), консерваторія. Б-ка штату Вікторія. Музеї: Нац. галерея Вікторії (мистецтво Європи, Азії та Австралії), Нац. музей Вікторії (мистецтво аборигенів), сучас. австрал. мистецтва, природничої історії. Обсерваторія, ботанічний сад. У М. 1956 проходили XVI Олімпійські ігри. З 1837 М. регулярно забудовується. Серед споруд — собори Сент-Джеймс (1841, арх. Р. Рассел) і Сент-Пол (1880, арх. У. Баттерфлай), Королівський госпіталь (1942, арх. Стівенсон і Тернер), олімпійський комплекс (50-і рр. 20 ст., арх. Г. Зайдлер). Засн. у 30-х рр. 19 ст.; 1901—27 — столиця Австралії.

Ж. О. Мельников.

МЕЛЬГУНО́ВСЬКИЙ КУРГА́Н, Литий курган — курган 1-ї пол. 6 ст. до н. е. біля с. Кучерівки Знам'янського р-ну Кіровогр. обл. Розкопали його 1763 за дорученням губернатора Новоросійської губ. О. П. Мельгунова (звідси й назва). В кургані було виявлено багате поховання одного з вождів скіфських племен. Знайдено зброю (бронзові наконечники стріл, залізний меч у золотих піхвах, оздоблений зображеннями урартського та ассірійського стилю) і різні прикраси (золоті діадеми, срібні оздоби тощо). Речі з М. к. (зберігаються в *Ермітажі*) свідчать про зв'язки тогочасного населення лісостепового Правобережжя Дніпра з країнами Передньої Азії.

Літ.: Придик К. Мельгуновский клад 1763 года СПБ, 1911.

МЕЛЬЄ́ (Meslier) Жан (15.VI 1664, Мазерні — між 28.VI і 6.VII 1729, Етрепіньї) — франц. філософ-матеріаліст, атеїст, утопічний комуніст. Священик. У своєму творі «Заповіт» (опубл. 1864) дав гостру критику сусп. відносин тодішньої Франції. Гол. сусп. злом вважав майнову нерівність. Ідеальне суспільство, за М.,— це сукупність комун, де панує сусп. власність, усі члени займаються корисною працею, а керівництво належить найдосвідченішим. Шлях до цього вбачав в освіті народу, його об'єднанні й революції. М. рішуче засуджував релігію. У філософії стверджував вічність і нестворимість матерії, матеріальну єдність світу, критикував метафізику Р. *Декарта*, ідеалізм Н. *Мальбранша* та ін. Філос. погляди М. вплинули на формування світогляду франц. матеріалістів 18 ст.

МЕЛЬКА́РТ (фінікійське, букв.— цар міста) — у релігії й міфології фінікійців та ін. народів Близького Сходу бог Сонця й родючості. Його вважали покровителем *Тіра*. М., як і *Молохові*, приносили людські жертви.

МЕ́ЛЬМАН Юхим Петрович [н. 19.III (1.IV) 1913, Одеса] — укр. рад. анатом, доктор мед. наук (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1974). У 1939 закінчив Харків. мед. ін-т. Зав. кафедрою анатомії людини (з 1949), професор (з 1955) Івано-Фр. мед. ін-ту. Праці по вивченню нервових і судинних зв'язків в організмі, колатерального кровообігу, мікроциркуляції, анатомії *вегетативної нервової системи*, капіляро-нейронних відношень у внутр. органах тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МЕ́ЛЬНИК Григорій Микитович (23.XI 1882, Кишинів — 23.V 1968, Бухарест) — оперний співак (бас). Українець за походженням. У 1912 закінчив Моск. філармонічне уч-ще. Був солістом Одес. опери (1912—16), Театру муз. драми в Петрограді (1916—18), «Ла Скала» (Мілан, 1921—43). З 1943 жив у Румунії, де поряд з концертною, вів пед. діяльність. Партії: Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Борис Годунов (однойменна опера Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно).

І. М. Лисенко.

МЕ́ЛЬНИК Сергій Олексійович [21.III (2.IV) 1898, Одеса — 23.VII 1968, там же] — укр. рад. вчений-виноградар, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956), засл. діяч науки УРСР (з 1959). Член КПРС з 1947. В 1920 закінчив Одеський с.-г. ін-т; з 1938 — професор, а з 1959 до 1968 — директор цього ін-ту. В 1957—68 М. був постійним членом Міжнародного бюро по виноградарству і виноробству. Наук. праці з питань біології та агротехніки винограду. Депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами.

П. І. Литвинов.

МЕ́ЛЬНИК Юрій Петрович (н. 7.VIII 1931, Київ) — укр. рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1978. Закінчивши Київ. ун-т (1954), працював в ін-ті геол. наук АН УРСР. З 1970 — зав. відділом ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці стосуються питань розробки гіпотез утворення залізисто-кремнистих порід і заліз. руд, фіз.-хім. моделей геол. процесів, термодинамічних параметрів мінералів і газів в умовах глибинного *петрогенезу*. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР (1974).

М. С. Стеценко.

МЕ́ЛЬНИК Яків Іванович (н. 10.XII 1890, с. Голта, тепер у складі м. Первомайська Миколаїв. обл.) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни, полковник. Член КПРС з 1917. Н. в сім'ї робітника. В 1903—17 — слюсар на з-дах Пд. України. В 1919—41 — на парт. роботі. В липні 1941 — вересні 1942 — працівник ЦК КП(б)У і Укр. штабу партизан. руху; в жовтні 1942 — січні 1943 — секретар Сум. підпільного обкому КП(б)У; в лютому 1943 —квітні 1944 — командир партизан. з'єднання. З 1944 по 1956 М. служив у військах МВС. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня, ін. орденами та медалями.

МЕ́ЛЬНИКОВ Аврам Іванович [30.VII (10.VIII) 1784, Оранієнбаум, тепер м. Ломоносов — 1 (13).I 1854, Петербург] — рос. архітектор. У 1807 закінчи в петерб. АМ з 1812 — її академік, з 1818 — професор, з 1843 — ректор. Осн. роботи: Миколаївська церква (1820—38; тепер Музей Арктики в Ленінграді), собор з дзвіницею в Кишиневі (тепер філіал Худож. музею Молд. РСР; 1830—35), Півкругла площа (тепер площа Комуни) в Одесі (1826—29).

МЕ́ЛЬНИКОВ Георгій Борисович [9 (22). I 1904, с. Чернава, тепер Ізмалковського р-ну Липец. обл.— 11.V 1973, Дніпро-

Мельбурн. Панорама міста.

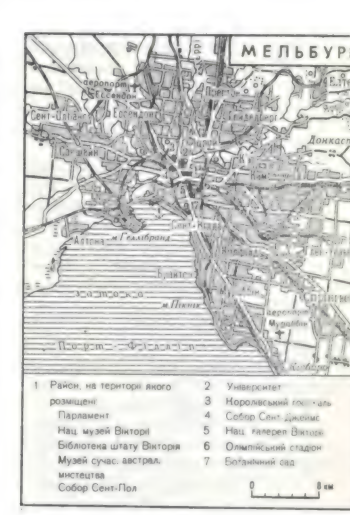

петровськ] — укр. рад. гідробіолог, доктор біол. наук (з 1941), професор (з 1941), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1952. Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1929). В 1956—64 — ректор Дніпроп. ун-ту. Наук. праці М. присвячені вивченню гідробіол. режиму, формування зоопланктону та рибогосп. використання водойм. пд.-сх. України, а також питанням *космічної біології*. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

МЕ́ЛЬНИКОВ Жан Олександрович (н. 27.VII 1936, Дніпропетровськ) — рос. та укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1966. З 1954 (з перервою) працює в Дніпроп. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Михайло («Зикови» Горького), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Олег («У пошуках радості» Розова), Сарафанов («Старший син» Вампілова), Худяков («Характери» за Шукшиним) та ін. Знімається в кіно (фільми: «Далеко від Батьківщини», «Педагогічна поема» та ін.).

МЕ́ЛЬНИКОВ Леонід Георгійович [н. 18 (31).V 1906, с. Дегтярьовка, тепер Брян. обл.] — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1928. Н. в робітн. сім'ї. З 1936, після закінчення Донецького індустріального ін-ту,— на керівній парт. роботі в Сталіно й Караганді. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1947—49 — секретар, другий секретар, 1949—53 — перший секретар ЦК КП України. В 1953—55 — посол СРСР у Румунській Нар. Республіці. З 1955 — на керівній держ. роботі, з 1966 — голова К-ту по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті і гірничому нагляду при Раді Міністрів СРСР. На XIX з'їзді КПРС обирався членом ЦК. В 1952—53 — член Президії ЦК КПРС. На XVI і XVII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. В 1949—53 — член Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3, 5, 7—10-го скликань і Верховної Ради УРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МЕ́ЛЬНИКОВ Микола Васильович [15 (28).II 1909, м. Сарапул, тепер Удм. АРСР — 7.XII 1980, Москва]— рад. вчений у галузі гірн. справи, акад. АН СРСР (з 1962), Герой Соц. Праці (1979). Член КПРС з 1944. Закінчив (1933) Свердлов. гірничий ін-т, працював на підприємствах гірничої пром-сті. Професор Академії вугільної пром-сті (1950—56), заст. директора і директор Ін-ту гірничої справи ім. О. О. Скочинського АН СРСР (1955—64), голова Держ. комітету по паливній пром-сті СРСР (1961—65). З 1967 працював в Ін-ті фізики Землі АН СРСР. З 1977 — директор Ін-ту комплексного освоєння надр АН СРСР. Осн. праці — з теорії розробки родовищ корисних копалин відкритим способом, методів інженерного розрахунку гірничих і вибухових робіт, техніко-екон. аналізу і прогнозування розвитку гірничої техніки. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1979.

МЕ́ЛЬНИКОВ Микола Прокопович [н. 7 (20).XII 1908, с. Бики, тепер Добрушського р-ну Гом. обл.] — рад. вчений у галузі буд. механіки і теорії формоутворення металевих конструкцій, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1939. Закінчив (1934) Київ. інженерно-буд. ін-т. З 1933 працює у Центр. н.-д. і проектному ін-ті буд. металоконструкцій в Москві (з 1944— директор). З 1967 водночас очолює всесоюзне об'єднання «Союзметалобудпроект». Осн. праці — з теорії формоутворення і компонування сталевих конструкцій ядерних реакторів і методів їх розрахунку, експериментально-теоретичного вивчення багатошарових надпотужних сферичних посудин тиску, розроблення засобів програмного інформаційного і тех. забезпечення автоматизованого проектування металевих конструкцій. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1950, 1951, 1969 Ленінська премія, 1975.

МЕ́ЛЬНИКОВ Олександр Васильович [30.VI (12.VII) 1889, м. Мезень, тепер Архангельської обл.— 27.V 1958, Ленінград] — рад. хірург і онколог, дійсний член АМН СРСР (з 1948), генерал-майор медичної служби. Закінчив Військ.-мед. академію (1914). В 1923—41 — професор Харків. мед. ін-ту і зав. клінікою Укр. рентгенорадіологічного та онкологічного ін-ту. М.— організатор першого в СРСР онкологічного диспансеру (Харків, 1928). В 1940—55 — професор Військ.-морської мед. академії в Ленінграді, з 1956 — зав. кафедрою Військ.-мед. академії ім. С. М. Кірова. Праці М. присвячені питанням воєнно-польової хірургії та хірургічному лікуванню онкохвороб. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Ю. М. Квітницький-Рижов.

МЕ́ЛЬНИКОВ Павло Іванович [псевд.— Андрій Печерський; 25.X (6.XI) 1818, Нижній Новгород, тепер Горький — 1 (13).II 1883, там же] — рос. письменник. Друкуватися почав 1839 в журн. «Отечественные записки». У «Подорожніх записках по шляху з Тамбовської губернії в Сибір» (1839—41), повістях «Красильникови» (1852), «Поярков», «Дід Полікарп» (обидві — 1857), «Именинний пиріг» (1858) М. з ліберальних позицій викривав кріпосництво. Романи «У лісах» (1871—74), «На горах» (1875—81) — про життя і побут купецтва, його хижацтво, самодурство; в цих творах М. розкриває також реліг. бузувірство поволзьких розкольників.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1976

МЕ́ЛЬНИКОВ Павло Петрович [22.VII (3.VIII) 1804, Москва — 22.VII (3.VIII) 1880, ст. Любань тепер Ленінгр. обл.] — рос. інженер і вчений у галузі залізничного транспорту, почесний член Петерб. АН (з 1858). Закінчив (1825) Ін-т корпусу інженерів шляхів, викладав у ньому (професор з 1833) і в Михайловському арт. уч-щі. Гол. керуючий (з 1862) і міністр (1866—69) шляхів. Один з осн. авторів проекту і тех. керівників буд-ва першої в Росії магістральної з-ці Петербург — Москва. Розробив проект буд-ва єдиної мережі залізничних шляхів країни, склав перші в Росії гех. умови проектування їх, написав (1835) першу вітчизн. працю «Про залізниці».

МЕ́ЛЬНИКОВ Ювеналій Дмитрович [23.IV (5.V) 1868, с. Красне, тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл.— 24.IV (7.V) 1900, Астрахань] — один з організаторів перших марксистських гуртків у Росії і на Україні. Н. в сім'ї дворянина. На поч. 1888, працюючи слюсарем вагонних майстерень у Харкові, брав участь у революц. гуртках. У 1889 проводив пропагандистську роботу серед робітників Ростова-на-Дону і Таганрога. Був під впливом *народництва*. В жовтні 1889 заарештований. На поч. 90-х рр. перейшов на позиції марксизму. Наприкінці 1891 переїхав до Києва, де очолив роботу по об'єднанню розрізнених с.-д. гуртків міста. В 1893 заснував «*Лук'янівський клуб*», 1895—96 очолював «Робітничий комітет», був одним з керівників с.-д. групи «*Рабочее дело*» в Києві. Під керівництвом М. київ. соціал-демократи налагоджували зв'язки з *петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу»* та ін. марксистськими орг-ціями Росії. В квітні 1896 заарештований і ув'язнений на 10 місяців. Після звільнення М. вислано в Ромни, 1899 — в Астрахань, де він також організував с.-д. гуртки. Помер від сухот.

МЕ́ЛЬНИКОВ Яків Федорович [1 (13).I 1896, Москва — 12.VII 1960, там же] — рад. спортсмен, перший засл. майстер спорту СРСР (з 1934). Член КПРС з 1943. Чемпіон Росії, РРФСР, СРСР (1915—19, 1922, 1924, 1927—28, 1933—35); переможець Робітничої першості світу з швидкісного бігу на ковзанах. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора Червоної Зірки, медалями.

МЕ́ЛЬНИКОВА Ірина Миколаївна (н. 24.X 1918, Мена, тепер місто Черніг. обл.) — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1948. В 1940 закінчила істор. факультет Київ. ун-ту. В 1941—42 викладала у вузах Каз. РСР. З 1947 — на наук. роботі в Ін-ті слов'янознавства АН СРСР (Москва), з 1957 — в Ін-ті історії

Речі з Мельгуновського кургану: 1 — золота платівка; 2 — срібна оздоба меблів; 3 — мідна бляшка у вигляді орла; 4 — золоте окуття верхньої частини піхов меча.

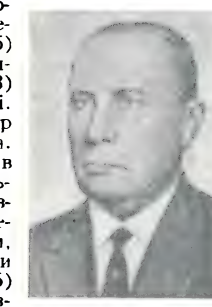

М. В. Мельников.

М. П. Мельников.

О. В. Мельников.

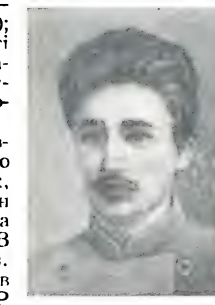

Ю. Д. Мельников.

М. Ф. Мельников-Разведенков.

Ю. С. Мельничук.

М. Ю. Мельнікайте.

Х. А. Мелья.

АН УРСР (з 1965 — зав. відділом цього ін-ту). Праці з історії СРСР і зарубіжних соціалістичних країн. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Премія АН УРСР ім. Д. З. Мануїльського, 1976.

МЕЛЬНИКО́ВИЧ Самусь (рр. н. і см. невід.) — укр. будівничий 19 ст. Серед споруд — церква в с. Маткові на Львівщині (з багатозломними верхами й оригінальною формою зх. ганку), що є видатною пам'яткою бойківської *дерев'яної архітектури*. Збудована 1838 (разом з В. Іванковичем).

МЕ́ЛЬНИКОВ-РАЗВЕДЕ́НКОВ Микола Федотович [12 (24). XII 1866, станиця Усть-Медведицька, тепер м. Серафимович Волгогр. обл.— 20.XII 1937, Харків] — укр. рад. патологоанатом, акад. АН УРСР (з 1927). Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1889). В 1902—20 — професор Харків., 1920—22 — Кубанського ун-гів, 1922—25 — Кубанського мед. ін-ту; 1925—30— керівник Укр. патологоанатомічного ін-ту; з 1930 — зав. відділом Укр. ін-ту експериментальної медицини у Харкові. Праці М.-Р. присвячені вивченню сибірки, ехінококозу, актиномікозу, вузликового періартеріїту, патоморфології при алергічних процесах, невропатології, історії патологічної анатомії. М.-Р. запропонував метод виготовлення і консервування анатомічних препаратів.

Літ.: Николай Федотович Мельников-Разведенков. Биобиблиография учёных УССР. Х., 1967.

МЕ́ЛЬНИЦЯ-ПОДІ́ЛЬСЬКА (до 1940 — Мельниця-над-Дністром) — селище міського типу Борщівського р-ну Терноп. обл. УРСР, на Дністрі, за 5 км від залізнич. ст. Іване-Пусте. 3,8 тис. ж. (1980). У селищі — ф-ка госп.-побутових виробів, консервний та хлібний з-ди, комбінат комунальних підприємств, Укр. н.-д. станція тютюну і махорки. Середня та спорт. школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Відома з поч. 17 ст.

МЕ́ЛЬНИЦЬКА У́НІЯ 150 — унія між Польщею і *Великим князівством Литовським*, укладена в м. Мельнику (Підляшшя) при обранні великого князя литовського Олександра польс. королем. М. у. була зумовлена прагненням польс. та лит. феодалів об'єднати сили для боротьби проти Рос. д-ви та для збереження феод. панування над укр., білорус. та рос. землями. М. у. передбачала спільне обрання польс. і лит. феодалами єдиного монарха, спільну внутр. і зовн. політику, єдину монету тощо. У виданому в Мельнику привілеї було розширено політичні права польс. *магнатів* (контроль королівської влади, право не підкоритися королю, якщо його дії порушували раніше видані привілеї). Лит. сейм не затвердив М. у. Мельницький привілей, який встановлював магнатську олігархію, викликав опір *шляхти*. і його було скасовано.

МЕЛЬНИЧУ́К Олександр Савич (12.VII 1921, с. Писарівка, тепер Кодимського р-ну Одеської обл.) — укр. рад. мовознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1967. Закінчив Київ. ун-т (1947). Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1950 працює в Ін-ті мовознавства АН УРСР, з 1961 завідує відділом заг. і слов'ян. мовознавства. Академік-секретар Відділення л-ри, мови і мистецтвознавства АН УРСР (1971—78). Автор праць із заг. та індоєвроп. мовознавства, славістики, укр., рос. та ін. слов'ян. мов, зокрема — «Розвиток структури слов'янського речення» (К., 1966). Відповідальний редактор і один з авторів праць «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966), «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» (1972) та ін.

В. М. Русанівський.

МЕЛЬНИЧУ́К Степан Онуфрійович [7 (19).XII 1898, с. П'ядики, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.— 11.XI 1922, м. Чортків, тепер Терноп. обл.] — один з керівників збройної боротьби трудящих зх.-укр. земель проти польських окупантів. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в сім'ї робітника. З 1916 служив в австр. армії, з кін. 1918 — в *Українській галицькій армії*, де проводив революц. роботу. В січні 1920 перейшов до Червоної Армії. Брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Восени 1922 разом з П. М. *Шереметою* й І. Г. *Цепком* очолив підпільну партизан. групу «*Червона дванадцятка*», яка діяла на Тернопільщині. Розстріляний за вироком польс. військ.-польового суду.

МЕЛЬНИЧУ́К Юрій Степанович (7.V 1921, с. Мала Кам'янка, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.— 12.VIII 1963, Львів) — укр. рад. письменник-публіцист і літературознавець. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. За часів панської Польщі брав участь у революц. русі. Друкуватися почав 1939. В 1946—48 навчався в Республіканській парт. школі при ЦК КП України, закінчив екстерном Львів. ун-т (1950). З 1951—гол. редактор журн. «*Жовтень*». Окремими виданнями вийшли книги публіцистики і памфлетів «Слуги Жовтого диявола» (1957), «Подіддя Іуди» (1958), «Коли кров холоне в жилах», «Обличчя божого воїнства» (обидві — 1960), «Правді служити» (1962), «Плем'я упирів» (1963), спрямовані проти укр. бурж. націоналістів і католицького мракобісся; літ.-критичні праці «Ярослав Галан» (1953), «Олександр Гаврилюк» (1955), «Слово про письменників» (1958). Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Республіканська премія ім. Я. Галана, 1964.

Тв.: Мовою серця. К., 1962; Під чужим порогом. К., 1974.

Літ.: Цьох Й. Юрій Мельничук. В кн.: Письменники Радянської України. в. 9. К., 1979. *Д. В. Павличко.*

МЕЛЬНІКА́ЙТЕ Маріте Юозівна (18.III 1923, м. Зарасай, тепер Лит. РСР — 13.VII 1943, м. Дукштас Ігналінського р-ну Лит. РСР) — лит. партизанка під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1940. З початком війни евакуювалася в Тюмень. У червні 1942 добровільно вступила в Рад. Армію. В травні 1943 з групою партизанів перекинута на літаку в Білорусію, потім перейшла на тер. Литви, де взяла активну участь у боротьбі проти нім.-фашист. окупантів у партизан. загоні. Тяжкопоранену М. схопили каратели і стратили. У м. Зарасаї відкрито музей М., встановлено їй пам'ятник.

МЕЛЬПОМЕ́НА (Μελπομένη) — 1) У грец. міфології одна з *муз*. Спочатку її вважали музою пісні взагалі, потім лише сумної, а далі — покровителькою трагедії. Зображували М. жінкою з трагедійною маскою в одній руці і мечем чи палицею в другій. 2) Переносно — мистецтво трагедії чи театр взагалі.

МЕЛЬХІО́Р — сплав міді з нікелем, залізом і марганцем. Належить до міднонікелевих сплавів (див. *Міді сплави*). У М. підвищені мех. властивості, великі *корозійна стійкість* у прісній і мор. воді, тепло- і електропровідність, його легко обробляти тиском у гарячому і холодному стані. З М. виготовляють конденсаторні труби, мед. інструменти, деталі точної механіки, посуд, монети тощо. Назва — від прізвищ франц. винахідників Майо і Шор'є, що створили (1819) цей сплав.

МЕ́ЛЬЯ (Mella) Хуліо Антоніо (справж. ім'я — Ніканор Мак-Парланд; 25.III 1903, Гавана — 10.1 1929, Мехіко) — діяч молодіжного і комуністичного руху Куби. Н. в сім'ї кравця. В 1922—25 навчався на юрид. ф-ті Гаванського ун-ту (виключений за революц. діяльність), очолював рух за університетську реформу, що привів до створення 1923 Федерації університетських студентів. У 1924 вступив до об'єднання комуністів Гавани. В 1925 заснував Антиімперіалістичну лігу Куби. Один із засновників КП Куби (КПК, 1925), член ЦК КПК і секретар по пропаганді з часу заснування партії. В 1926 внаслідок переслідувань емігрував до Мексіки, вступив до Мекс. КП, був обраний членом її ЦК. В 1927 відвідав СРСР. Повернувшись до Мексіки, заснував Асоціацію нових революц. кубинських емігрантів (1927), 1928 — Асоціацію пролет. студентів. Убитий кубинськими реакціонерами.

МЕМБРА́НА (лат. membrana — оболонка, перетинка) — 1) У тех-

С. Мельникович. Церква в селі Маткові (тепер Турківського району Львівської області). 1838.

в і ц і — гнучка закріплена по замкненому контуру перетинка, що розділяє дві порожнини з різним тиском або відокремлює замкнену порожнину від заг. об'єму. Буває металева (напр., з *елінвару, фольги*) і неметалева (з гуми, тканини тощо). М. (мал. с. 454) — складова частина апаратів (напр., *мікрофонів*), що перетворюють електр. або мех. коливання на звукові й навпаки. Її застосовують також у мембранних *манометрах* (як чутливий елемент), мембранних *насосах* (як ущільнювальний пристрій) тощо. 2) У т е о р і ї п р у ж н о с т і — гнучка пластинка, жорсткість якої на згин дорівнює нулеві. Один з несучих елементів мембранних *висячих систем*.

МЕМБРА́НИ БІОЛОГІ́ЧНІ — система спеціалізованих структур, які відокремлюють клітину від зовнішнього середовища (*плазматична мембрана*) або відокремлюють органоїди (*ядро, мітохондрії, хлоропласти, Гольджі комплекс, лізосоми*, канали *ендоплазматичної сітки* та ін.). Кожна М. б. виконує одну або більше функцій. Напр., плазматична мембрана забезпечує сталість внутрішньоклітинного середовища, здійснює перенесення речовин із зовн. середовища в клітину і в зворотному напрямі (див. *Проникність біологічних мембран*); з її діяльністю пов'язані різні прояви електр. активності клітини (див. *Біоелектричні потенціали*). В плазматичній мембрані знаходяться рецепторні (див. *Рецептори*) структури, що взаємодіють з *гормонами*, з речовинами медіаторної природи (див. *Медіатори*) та ін. У внутр. мембрані мітохондрій відбувається *окислювальне фосфорилювання*, мембрани комплексу Гольджі беруть участь у *біосинтезі* глікопротеїдів і в *секреції* білків, а мембрани хлоропластів — у *фотосинтезі* тощо. М. б. складаються в основному з *ліпідів* і *білків*. Структурною основою М. б. є бімолекулярний шар *фосфоліпідів* завтовшки бл. 4,5 нм. Фосфоліпіди складаються з гідрофільної головки, що повернута до зовн. або внутр. поверхні, та гідрофобних хвостів, що приховані в товщі М. б. Значна частина ліпідного шару перебуває у рідкому стані. Білки М. б. за їх розташуванням поділяють на зв'язані з поверхнею мембрани і на заглиблені в її товщу; останні іноді пронизують мембрану наскрізь (див. мал.). Деякі М. б. містять невелику кількість *вуглеводів* (які зв'язані з білками або ліпідами відповідно у *глікопротеїди* і гліколіпіди). Білки М. б. виконують різні функції: забезпечують цілісність мембран, діють як *ферменти*, виконують роль насосів (див. *Мембранний транспорт*) тощо. При електронно-мікроскопічних дослідженнях було встановлено, що мембрани мітохондрій, хлоропластів, ендоплазматичної сітки дещо відрізняються будовою; вважають, що деякі їхні частини мають глобулярну структуру.

І. С. Магура.

МЕМБРА́ННА ТЕО́РІЯ ЗБУ́ДЖЕННЯ — теорія, за якою електричні потенціали (див. *Біоелектричні потенціали*) виникають при збудженні клітини на напівпроникній мембрані (див. *Мембрани біологічні*) за рахунок переміщення через неї певних іонів (див. *Іонна теорія збудження*). На мембрані клітини постійно існує різниця електр. потенціалів — потенціал спокою (ПС), причому внутр. бік мембрани заряджений негативно по відношенню до зовнішнього. Проникність мембрани незбудженої клітини для іонів K^+ значно вища, ніж для іонів Na^+ і Cl^-. Зменшення ПС клітини під дією подразника (електр., хім. чи ін.) до *порога подразнення* спричинює вибіркове збільшення (активацію) проникності мембрани для іонів Na^+ чи Ca^{++} або тих та інших. Ці іони, проникаючи в клітину, перезаряджають її мембрану; при цьому виникає потенціал дії (ПД). Після цього проникність мембрани для іонів Na^+ (Ca^{++}) падає до вихідної (інактивація), а збільшена її проникність для іонів K^+ спричинює відновлення ПС. Методом фіксації потенціалу на мембрані встановлено, що зменшення ПС до порога збудження супроводиться не лише появою трансмембранних іонних струмів (Na^+, Ca^{++}, K^+), що беруть участь у генерації ПД, але й зміщенням негативних зарядів (воротні струми) всередині мембрани. Вважають, що ці струми забезпечують відкривання натрієвих (кальцієвих) каналів мембрани (активацію), а величина ПС контролює і регулює не стільки перенесення іонів через канали мембран під час збудження, скільки сам процес відкривання і закривання (інактивацію) каналів. Природа цих процесів у мембрані, що по суті генерують збудження, ще не зовсім вивчена.

Літ.: Ходоров Б. И. Общая физиология возбудимых мембран. М., 1975.

М. Ф. Шуба.

МЕМБРА́ННИЙ ТРА́НСПОРТ — шляхи і механізми руху речовин через *мембрани біологічні*. Функціонування клітин пов'язане з безперервним рухом різних речовин через мембрани. Напр., *провідність* і передача *збудження* в нервових і м'язових клітинах і їхніх *синапсах* пов'язані з транспортом іонів K^+, Na^+, Ca^{++} (див. *Мембранна теорія збудження*); процес скорочення *м'язів* контролюється рухом Ca^{++} через систему мембран саркоплазматичного ретикулуму; *окислювальне фосфорилювання* відбувається в мембранах *мітохондрій*; трансформація енергії світла в хім. енергію в клітинах рослин залежить від біохім. реакцій, що включають транспорт іонів в складних системах мембран *хлоропластів*; з М. т. пов'язаний епітеліальний (див. *Епітелій*) транспорт, що лежить в основі таких фізіол. явищ, як надходження поживних речовин в клітину, утворення сечі, поту та ін. рідин в організмі тощо. Тип М. т. визначається структурою і хім. складом мембран, фізико-хім. властивостями речовини, що транспортується, і її концентрацією по обидва боки мембрани. Осн. типами М. т. є неспецифічна *дифузія*, полегшена дифузія, активний транспорт. При н е с п е ц и ф і ч н і й д и ф у з і ї проходження речовин через мембрани регулюється випадковими тепловими рухами молекул і величина потоку залежить від концентрації речовини і від коефіцієнта *проникності біологічної мембрани* для неї. За цим типом транспортуються в клітину полярні (розчинні у воді) сполуки (якщо радіус їхніх молекул не перевищує 0,3 нм) через гідрофільні ділянки мембрани, т. з. пори; неполярні сполуки (не розчинні у воді) — через гідрофобні її ділянки. Крізь «пори» мембрани відбувається також рух іонів за *градієнтом* концентрації. Під час збудження здійснюється перенесення іонів за градієнтом концентрації через особливі іонні «канали», провідність яких регулюється мембранним потенціалом (див. *Біоелектричні потенціали*). При п о л е г ш е н і й д и ф у з і ї транспорт полярних сполук з радіусом більше ніж 0,4 нм (цукри, амінокислоти та ін.) здійснюється за градієнтом концентрації за допомогою специфічних переносників без витрати енергії. Тому цей М. т. наз. ще пасивним транспортом. Його можуть пригнічувати деякі сполуки, які блокують переносник. Активний транспорт речовин є найбільш поширеним і важливим видом М. т. в рослинних і тваринних клітинах. Осн. його ознакою є рух речовини проти градієнта її концентрації. Це здійснюється за рахунок роботи т. з. молекулярних насосів, що вбудовані в мембрани клітини, або субклітинних частинок з використанням енергії *метаболізму*. Напр., активне «викачування» Na^+ з клітини за допомогою «*натрієвого насоса*» мембрани створює градієнт концентрації цього іона, спрямований всередину клітини, який є рушійною силою активного транспорту іонів K^+, цукрів, амінокислот та ін. речовин у клітину. Великі молекули (протеїнів, нуклеїнових к-т та ін.) проходять через мембрану переважно шляхом *піноцитозу* або за участю специфічних ферментативних процесів.

Літ.: Никольский Н. Н., Трошин А. С. Транспорт сахаров через клеточные мембраны. Л., 1973; Ташмухамедов Б. А., Гагельганс А. И. Активный транспорт ионов через биологические мембраны. Ташкент, 1973; Лишко В. К. Натриевый насос биологических мембран. К., 1977.

М. Ф. Шуба.

МЕ́МЕЛЬ — колишня назва м. *Клайпеди*.

МЕ́МЛІНГ (Memling) Ганс (бл. 1440, Зелігенштадт, Гессен — 11. VIII 1494, Брюгге) — нідерл. живописець. Навчався, можливо, у Рогіра ван дер Вейдена. З 1465 працював у Брюгге. Твори: «Богоматір з святими» (1468), «Страсті Христові», «Страшний суд» (бл. 1473), триптих «Поклоніння волхвів» (1479), «Богоматір з донатором Мартіном ван Ньївенхове» (1487), «Рака св. Урсули» (1489), всі — в музеї Мемлінга в Брюгге.

МЕМОРА́НДУМ (лат. memorandum — те, про що слід пам'ятати) — 1) В міжнар. відносинах один з видів документів дипломатичного листування, в якому, як правило, викладається фактична, юрид. або документальна частина питання, з приводу якого він надсилається. 2) У торгівлі — нагадувальні

Мельпомена. Римська копія з грецького оригіналу 2 ст. до н. е. Мармур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Г. Мемлінг. Портрет Мартіна Ньївенхове. 1487. Госпіталь св. Іоанна. Брюгге.

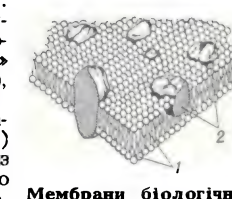

Мембрани біологічні. Мозаїчна модель структури плазматичної мембрани (модель Сінгера): *1* — структурна основа; *2* — вкраплення білків.

МЕМОРІАЛЬНІ МУЗЕЇ

Меморіальні споруди. Пам'ятник жертвам фашизму Равенсбрюку на кладовищі Пер-Лашез у Парижі.

Меморіальні споруди. Пам'ятник жертвам фашизму в Ровно. Скульптори Б. В. Ричков і П. О Пироженко. 1968.

листи з різних питань. 3) При страхуванні (особливо в морських перевезеннях) — перелік випадків, за які страхувач не бере на себе відшкодування збитків.

МЕМОРІА́ЛЬНІ МУЗЕ́Ї (від лат. memorialis — пам'ятний) — музеї, присвячені видатним істор. подіям, держ., політ., громадським і військ. діячам, діячам науки, л-ри і мистецтва. М. м. створюються в квартирах, будинках і садибах, де жила й працювала людина, в пам'ять якої створено музей. Тут експонуються особисті речі, автографи, рукописи, книги, образотворчі матеріали, фотографії тощо. М. м. підрозділяють на музеї ансамблеві (коли повністю збереглася істор. обстановка), музеї з наук.-реконструйованим комплексом і музеї, що базуються на окремих колекціях. У 1979 в УРСР працювало бл. 30 М. м. Це музеї діячів Комуністичної партії та Рад. держави: К. Є. Ворошилова (м. Лисичанськ Ворошиловгр. обл.), О. Д. Цюрупи (м. Цюрупинськ Херсон. обл.), А. О. Жданова (м. Жданов Донец. обл.), сім'ї Ульянових (м. Київ), М. О. Щорса (м. Щорс Чернігів. обл.), Героя Соціалістичної Праці П. М. Ангеліної (смт Старобешеве Донец. обл.), акад. АН СРСР Д. К. Заболотного (с. Заболотне Крижопільського р-ну Вінн. обл.), хірурга і педагога М. І. Пирогова (м. Вінниця), акад. АН УРСР Д. І. Яворницького (м. Дніпропетровськ), революц.-народника і винахідника М. І. Кибальчича (м. Короп Чернігів. обл.), історії декабристського руху (відділ Кам'янського літ.-мемор. музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського; Черкас. обл.), рад. військ. діяча, Героя Рад. Союзу М. П. Кирпоноса (с. Вертіївка Ніжинського р-ну Чернігів. обл.), рад. вченого в галузі ракетно-космічної техніки, акад. АН СРСР С. П. Корольова (м. Житомир), Героя Рад. Союзу М. І. Кузнецова (м. Ровно), укр. рад. архітектора В. Г. Заболотного (м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.), педагогів А. С. Макаренка (Кременчук Полтав. обл.) і В. О. Сухомлинського (с. Павлиш і Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.), укр. композитора М. В. Лисенка (м. Київ), укр. актора П. К. Саксаганського (м. Київ), нар. художниці УРСР О. Л. Кульчицької (м. Львів), укр. художників О. Х. Новаківського (м. Львів) і Г. П. Світлицького (м. Київ), рос. художника І. Ю. Рєпіна (м. Чугуїв Харків. обл.) та ін. Ряд М. м. на Україні присвячено письменникам (див. *Літературні музеї*). М. м. ведуть культурно-освітню та наук. роботу, видають путівники, каталоги фондів тощо. Див. ст. про окремі меморіальні музеї.

А. О. Леонова.

МЕМОРІА́ЛЬНІ ПА́РКИ — парки, створені на честь визначних подій, або пов'язані з життям і діяльністю видатних людей. Розрізняють М. п., закладені на честь істор. подій (ювілейні, нар. боротьби, перемоги, підкорення космосу тощо), визначних звершень в ім'я народу (військових, революційних, трудових та ін.), й комбіновані (історико-революц., військово-істор., меморіально-етнографічні та ін.). Є М. п. респ. та місц. значення. Серед М. п. України — парк Вічної Слави у Києві, Малахів курган і Сапун-гора в Севастополі, Холм Слави у Львові, Зелений пояс Слави в Одесі та ін.; старовинні парки, пов'язані з визначними діячами країни,— Кам'янський парк ім. Декабристів (поч. 19 ст., 17,5 га) у Черкас. обл., Гурзуфський (1808—12) в Криму, де 1820 перебував О. С. Пушкін, Верхівнянський (17 ст., 40 га) у Житомир. обл., де 1847—50 перебував О. Бальзак, Качанівський (18 ст., 542 га) у Черніг. обл. (див. *Качанівка*), Антопільський (кін. 18 ст., бл. 50 га) у Вінн. обл. та ін. Серед численних молодих М. п.— ім. 50-річчя Радянської влади у Черкасах, ім. 50-річчя Жовтня в Хмільнику Вінн. обл., ряд парків, закладених до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Поряд з парковими насадженнями у М. п. є архітектурні ансамблі, окремі пам'ятки природи. М. п. охороняються д-вою як пам'ятки садово-паркового мистецтва. Вони є осередками роботи по вихованню рад. патріотизму та пролет. інтернаціоналізму, мають велике природоохоронне значення. Див. також *Дендропарк, Парк*.

І. К. Головач.

МЕМОРІА́ЛЬНІ СПОРУ́ДИ — твори образотворчого мистецтва та архітектури, що увічнюють знаменні події в історії країни чи міста, для уславлення бойових, революц., трудових та наук. подвигів народу, пам'ять про окремих видатних осіб чи групи осіб. Найдавніші з М. с.— *кургани* (*Царський курган* поблизу Керчі, 4 століття до н. е.), *обеліски, піраміди, саркофаги* (див. *Єгипет* Стародавній), *мавзолеї* (див. *Рим* Стародавній, розділи архітектури до статей про країни Серед. Азії та Близького Сходу), *пантеони* (Пантеон у Римі, бл. 125 н. е.; в Парижі, 1764—90, арх. Ж. Ж. Суфло), *тріумфальні арки, колони* (див. *Рим* Стародавній, *Ампір*), меморіальні храми (*Василія Блаженного храм* у Москві, храм-пам'ятник «*Козацькі могили*» поблизу м. Берестечка, 1908—14, *Іллінська церква* в Суботові Черкас. обл., 1653; *Аскольдова могила* в Києві, 1810, та ін.), пам'ятники, стели тощо. Своєрідними храмами-пантеонами були *Десятинна церква* (989—996), *Софійський собор* (1037) та *Успенський собор* у *Києво-Печерській лаврі* (1073—1078) в Києві. За рад. часу на тер. СРСР встановлено численні М. с. на честь визначних революц. подій, видатних діячів революц. руху, науки, л-ри й мистецтва (див. також *Монументальна пропаганда*) у вигляді скульптурних пам'ятників («Борцям революції» на *Марсовому полі* в Ленінграді 1917—19; «Борцям за владу Рад» у Миколаєві, 1936; учасникам Хотинського повстання 1919 в м Хотині Чернів. обл., 1977), *монументів* («Прометей» на честь перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції у м. Дніпродзержинську, 1923; на честь встановлення Рад. влади на Україні у Харкові, 1974; Жовтневої революції у Києві, 1977; комплекс монументів у пам'ять *Полтавської битви 1709* у Полтаві та ін.); мавзолеїв (*Мавзолей В. І. Леніна* в Москві; мавзолей 26 бакинських комісарів у Баку, 1968), меморіалів (*Ленінський меморіал* в Ульяновську, 1967—70); пам'ятників, в яких літаки, гармати, військ. катери тощо поєднуються з архітектурно вирішеними постаментами (пам'ятник героям-льотчикам на *Мамаховому кургані*, 1944; пам'ятник екіпажу монітора «Железняков» у Києві, 1967) та пам'ятників з каменю чи бронзи в формі реалій минулого (пам'ятник-курінь В. І. Леніну в Розливі, 1927; «Легендарна тачанка» поблизу м. Нової Каховки, 1967; пам'ятник бійцям Першої Кінної армії в смт Олеську Львів. обл., 1976), а також пам'ятників-ансамблів (пам'ятник-ансамбль Саддріддіну Айні в Душанбе, 1978). Особливе місце належить М. с., встановленим на увічнення слави й величі подвигу рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Подвиги солдатів і офіцерів, мужність партизанів і підпільників, пам'ять людей, замордованих у фашист. катівнях, увічнюють численні пам'ятники, монументи, обеліски, грандіозні архітектурно-скульптурні меморіальні комплекси. *Меморіальні музеї*, споруджені в багатьох містах і селах на тер. Рад. Союзу, а також у містах соціалістичних країн і країн Зх. Європи. Серед них — меморіальні ансамблі у Волгограді (1967, іл. див. до ст. *Мамаїв курган*), в Ленінграді (1960, Піскарьовське кладовище), в с. Пірчупісі Лит. РСР (1960), Саласпілсі Лат. РСР (1961—67), Брестська фортеця-герой, *Хатинь* у Білорусії; в Берліні (Трептовпарк, 1946—49), в кол. фашист. концтаборах *Маутгаузен, Бухенвальд, Майданек* та ін. На тер. України налічується бл. 27 тис. М. с., що увічнюють подвиг народу у Великій Вітчизн. війні: *Невідомому солдату і матросу пам'ятники* в Києві, Одесі, Севастополі, пам'ятник Солдатської слави в Полтаві (1969), меморіальні комплекси пам'яті рад. бійців, закатованих 1941—43 в Дарницькому концтаборі (1968), та жертвам фашизму в *Бабиному Яру* (1976), обидва — в Києві; пам'ятник-музей визволителям м. Києва на місці командного пункту 1-го Укр. фронту в с. *Нових Петрівцях* Київ. обл. (1958), *Холм Слави* у Львові (1958) та Черкасах (1975), монумент «Україна — визволителям» у смт Міловому Ворошиловгр. обл. (1972), пам'ятник борцям проти фашизму в м. *Корюківці* Черніг. обл. (1977); 22 монументи Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу (1968—69), меморіал жертвам фашизму в Дрогобичі (1976); меморіальні комплекси в Харкові, в Луцьку, обидва — 1977; в с. *Кортелисах* Волин. обл. (1980), монумент на честь героїчного подвигу політ. працівників поблизу Ворошиловграда (1980). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449; іл. та інформацію про М. с., зокрема в УРСР, див. також до статей про області та обл. центри, ін. міста республіки.

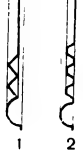

1 2

Металеві мембрани: 1 — гофрована прикутної форми; 2 — гофрована трапецоїдної форми.

Літ.: У пам'яті народній. К., 1975; Азизян И. А., Иванова И. В. Памятники вечной славы. М., 1976; Воронов Н. В. Советская монументальная скульптура. М., 1976.

А. О. Леонова.

МЕМОРІА́ЛЬНО-О́РДЕРНА ФО́РМА РАХІВНИ́ЦТВА — спосіб ведення поточного *бухгалтерського обліку*. За М.-о. ф. р. по кожному первинному документу (або групі їх) складають облікові бухгалтерські документи — меморіальні ордери для ведення *синтетичного обліку* та *аналітичного обліку*. Синтетичний облік проводять у журналі реєстрації і в гол. книзі. В журналі реєстрації суми меморіальних ордерів подають у хронологічному порядку, зазначаючи їхні номери і дати складання. У гол. книзі дані меморіальних ордерів записують щодо *дебету* й *кредиту* взаємно кореспондуючих рахунків, зазначаючи дату, порядковий номер ордера та суму. За даними гол. книги на початок місяця складають сальдовий баланс. Для аналітичного обліку використовують особливі книги, картки або аркуші. М.-о. ф. р. з 50-х рр. поступово замінюють *журнально-ордерною формою рахівництва* та *таблично-перфокартковою формою рахівництва*.

МЕМУА́РИ (франц. mémoires — спогади) — твір, у якому автор розповідає про події минулого, учасником або свідком яких він був, про свої зустрічі з видатними сучасниками. Класичними зразками художньо-мемуарного жанру є «Поезія і правда. З мого життя» Й. В. Гете, «Минуле і думи» О. Герцена, «По шляху життя» П. Саксаганського, «Розповідь про неспокій» Ю. Смолича. Багато М. присвячено Великій Жовтн. соціалістичній революції 1917 і громадянській війні 1918—20, Великій Вітчизн. війні 1941—45 та ін. важливим подіям історії СРСР. У М. використовуються й документальні матеріали, але головне в них — безпосередність вражень, жива пам'ять про минуле. За формою (розповідь від особи автора, хронікальність, фактографічність) М. примикають до *щоденника, автобіографії*, але не тотожні з ними. Якщо мемуарна форма підкорена худож. меті, твір набуває рис *повісті, роману* («Зачарована Десна» О. Довженка).

МЕ́МФІС — місто Стародавнього Єгипту. Руїни М. збереглися біля сучас. селищ Бедрахейн і Міт-Рахіне на Пд. Зх. від Каїра. М. засн. на поч. 3-го тис. до н. е., був великим реліг., політ., культур. і ремісничим центром Єгипту, столицею Стародавнього царства (27—22 ст. до н. е.). За часів *еллінізму*, з виникненням Александрії (засн. 332—331 до н. е.), М. втратив своє колишнє значення. Крім *некрополів* царів і місц. знаті, збереглися залишки храму бога Пта (3-є тис. до н. е.), сфінкс часів Нового царства і два колоси Рамсеса II (кін. 14 — 1-а пол. 13 ст. до н. е.).

МЕ́МФІС — місто на Пд. США, в шт. Теннессі. Порт на р. Міссісіпі, при впадінні в неї р. Уолф. Вузол з-ць і автошляхів. 661,3 тис. ж. (1975). Найрозвинутіше машинобудування (виробн. бавовнозбиральних машин, електроприладів, автопричепів). Підприємства хім., деревообр., буд. матеріалів, харч. пром-сті. Значний центр торгівлі с.-г. продуктами. Університет.

МЕН — штат на Пн. Сх. США, на узбережжі зат. Мен Атлантичного ок. Пл. 86 тис. км². Нас. 1,1 млн. чол. (1974). Адм. ц.— м. Огаста. Більшу частину тер. займають відроги Аппалачів, вкриті лісами, переважно хвойними. У г-ві велике значення мають лісозаготівлі, на базі яких працюють деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть. Виробн. машин для текст. і взут. пром-сті, суднобудування. Підприємства шкіряно-взут., текст., швейної, харч. (особливо рибоконсервної) галузей. М'ясо-мол. тваринництво. Гол. культура — картопля, за виробн. якої М. посідає одне з провідних місць у країні, вирощують також овочі, овес тощо. Рибальство.

МЕ́НА — річка в межах Черніг. обл. УРСР, права притока Десни (бас. Дніпра). Довж. 70 км, площа бас. 775 км². Долина широка, частково заболочена. Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для потреб с. г. На річці — м. Мена. На берегах, поблизу с. Величківки, виявлено слов'ян. поселення 8—9 ст.

МЕ́НА — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Мені (прит. Десни). Залізнична станція. Перша достовірна згадка про М. належить до 1408. В 1654 М. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. З 1966 М.— місто. У місті — плодоконсервний, маслоробний, тютюново-ферментаційний, прод. товарів, комбікормовий, хлібний з-ди, цех Черніг. дослідно-експериментальної ф-ки лозових виробів, елеватор, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв., музична і спортивна школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 бібліотеки, краєзнавчий музей, зоопарк.

МЕНА́М, Менам-Чао-Прая — ріка на Пд. Сх. Азії, на п-ові *Індокитай*, у межах Таїланду. Довж. 1200 км (від витоку гол. притоки — р. Пінг — бл. 1500 км), площа бас. 150 тис. км². Тече *Менамською низовиною*, впадає в Сіамську зат. Південно-Китайського м., утворюючи велику *дельту*. Живлення дощове. Пересічна витрата води в пониззі бл. 2700 м³/с. Використовують для зрошування. Судноплавна на протязі 400 км від гирла, під час повені — на 750 км. Сплав лісу, рибальство. В дельті М.— м. Бангкок.

МЕНА́МСЬКА НИЗОВИНА — низовина в Пд.-Сх. Азії, на п-ові *Індокитай*, у межах Таїланду. Розташована в серед. і нижній частині бас. *Менаму*. Площа бл. 100 тис. км². Поверхня на Пн. погорбована, на Пд. переходить у плескату низовину, що лежить лише на кілька метрів вище рівня моря. Поширені листопадні тропічні ліси, чагарники, в дельтах річок — мангрові зарості. Важливий район рисосіяння країни. На М. н. живе більша частина населення Таїланду, розташовані міста Бангкок, Тхонбурі та ін.

МЕНА́НДР (*Μένανδρος*; бл. 342, Афіни — бл. 292, м. Пірей) — давньогрец. комедіограф, представник т. з. новоаттічної, або родинно-побутової, комедії. Написав бл. 100 комедій. Осн. тема їх — кохання, родинні конфлікти. Повністю дійшла до нас комедія «Відлюдник» (знайдено 1956), шість ін. (знайдено 1905) — в уривках, з них найбільші — «Полюбовний суд» і «Відрізана коса». Комедії М. відбивали прогресивні тенденції того часу, реалістично зображували життя. Вплинули на розвиток пізнішої рим. комедії і зх.-європ. побутової драми.

Тв.: Укр. перекл.— Відлюдник. Львів, 1962; [Уривки з комедій]. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Рос. перекл.— Комедии. М., 1964.

В. І. Пащенко.

Менандр.

МЕ́НГЕР (Menger) Карл (23.II 1840, Ной-Сандец, тепер Новий Сонч, ПНР — 27.II 1921, Відень) — австр. економіст, засновник *австрійської школи*, один з основоположників концепції *«граничної корисності»*. Навчався в Празькому та Віденському ун-тах, у Краківському ун-ті здобув ступінь доктора. В 1879—1903 — професор Віденського ун-ту. В центрі досліджень М.— індивід, його потреби й засоби задоволення їх. На противагу марксовій теорії трудової вартості висунув концепцію суб'єктивної цінності, основою якої вважав корисність і рідкісність. Осн. праця М.— «Основи політичної економії» (1871, рос. переклад 1903).

Г. П. Менглет.

МЕНГІ́Р (від бретон. men — камінь і hir — довгий) — неотесаний довгастий камінь, поставлений вертикально. Один з видів *мегалітичних споруд*. М. бувають 4—5 і більше метрів заввишки. Інколи М. становлять довгі алеї (див. *Карнак*) чи кільцеподібні огорожі (див. *Кромлех*). М. споруджувалися переважно за часів міді-бронзи і, можливо, були пов'язані з культом мертвих. Поширені в Пн.-Зх. Європі, в СРСР — в Сибіру, на Кавказі і в Криму.

МЕНГІ́СТУ ХА́ЙЛЕ МАРІА́М (н. 1941, Аддіс-Абеба) — політ. і військ. діяч Ефіопії. З 1959 — на військ. службі. Закінчив центр військ. підготовки в Ефіопії, пройшов курс перепідготовки офіцерів за кордоном. Вивчав економіку в Аддіс-Абебському ун-ті. В 1974 як голова координаційного к-ту збройних сил, поліції і тер. армії очолив революц. виступ ефіоп. армії проти феод.-монархічного ладу. З 1977 — голова Тимчасової військ.-адм. ради; одночасно — голова Ради міністрів та головнокомандуючий армією. З 1979 — голова Комісії по організації партії трудящих Соціалістичної Ефіопії. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

МЕНГЛЕ́Т Георгій Павлович [н. 4 (17).IX 1912, Воронеж] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1975. Після закінчення 1933 Центр. технікуму театр. мистецтв (тепер Держ. ін-т театр. мистецтва, Москва) і Театру-студії під керівництвом О. *Дикого* (1935), працював у Ленінгр.

А. Р. Менгс. Портрет гравера Ф. Барталоцці. Львівська картинна галерея.

Менделе Мойхер-Сфорім

Д. І. Менделєєв

Г. Й. Мендель

Ф. Мендельсон Бартольді

Великому драм. театрі ім. М. Горького, рос. театрі в Душанбе. З 1945 — в Моск. театрі сатири. Ролі: Паратов («Безприданниця» О. Островського), Олег Баян, Побєдоносиков («Клоп», «Баня» Маяковського), Коровай («Таблетку під язика» Макайонка), Шотовер («Дім, де розбиваються серця» Шоу) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

МЕНГЛІ-ГІРЕЙ (Менглі-Герай; р. н. невід.— п. 1515) — кримський хан 1468—1515 з династії *Гіреїв*. За правління М.-Г. *Кримське ханство* стало васалом Туреччини (з 1475), вело війни з Великою ордою ногайських татар (розгромило її 1502). В 1482 орда крим. татар на чолі з М.-Г. напала на Україну, захопила і зруйнувала Київ.

МЕНГС (Mengs) Антон Рафаель (22.III 1728, Аусситі, тепер Усті на Лабі, Чехословаччина — 29.VI 1779, Рим) — нім. живописець і теоретик мистецтва. Працював у Дрездені, Римі й Мадріді. Під впливом Й. *Вінкельмана* почав працювати в традиціях *класицизму*. Твори: фреска «Парнас» (1761, вілла Альбані. Рим), портрети. Іл. с. 455.

МЕ́НДЕЛЕ МО́ЙХЕР-СФО́РІМ [справж. прізв.— Абрамович Шолом Яків; 21.XII 1835 (2.I 1836), містечко Копиль, тепер Мінської обл.— 25.XI (8.XII) 1917, Одеса] — євр. письменник. З 1856 вчителював у Кам'янці-Подільському, з 1858 — у Бердичеві. В 1869 переїхав до Житомира, 1881 — до Одеси. Друкуватися почав 1857. Писав спочатку мовою *іврит* природничі, педагогічні та літ.-критичні праці, в яких пропагував ідеї просвітительства. Згодом перейшов на мову *ідиш*. На творчості М. М.-С. помітний вплив рос. революц.-демократичної л-ри 60-х рр. У повісті «Маленька людина» (1864), драмі «Такса...» (1869) викривав хижацьке обличчя і святенництво верхівки євр. громади. Повість «Фішка Кривий» (1869) пройнята любов'ю і співчуттям до знедолених. Повість «Шкапа» (1873), епопея «Перстень щастя» (1865, переробл. 1888—1911) — про соціальне і нац. гноблення євр. трудящих. Автор сатиричної повісті «Мандри Веньяміна Третього» (1878), автобіографічної — «Шлойме реб Хаїм» (1894—1917). *Тв.:* Укр. перекл.— Долина сліз. К., 1928; Перстень щастя. К., 1928; Мандри Веньямина Третього. Х., 1934; Вибране. К., 1940.

МЕНДЕЛЄ́ВІЙ (Mendelevium; на честь Д. І. *Менделєєва*), Md — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент, ат. н. 101; належить до *актиноїдів*. Стабільних ізотопів не має. Відомо 10 ізотопів з масовими числами від 248 до 252 і від 254 до 258. Найбільш довгоживучий ізотоп ^{258}Md, період піврозпаду якого 55 діб. Вперше синтезований 1955 групою амер. учених на чолі з А. Гіорсо та Г. Т. *Сіборгом*.

МЕНДЕЛЄ́ЄВ Дмитро Іванович [27.I (8.II) 1834, Тобольськ — 20.I (2.II) 1907, Петербург] — рос. вчений, чл.-кор. Петерб. АН (з 1876), член багатьох іноз. академій і наук.товариств. Закінчив природничо-матем. ф-т Головного пед. ін-ту в Петербурзі (1855). Працював викладачем гімназії в Сімферополі та Одесі. З 1857 — доцент Петерб. ун-ту. В 1859—61 — у наук. відрядженні в Німеччині. В цей час провів ряд досліджень, в результаті яких, зокрема, вказав на існування т. з. т-ри абс. кипіння, пізніше її назвали критичною температурою. З 1864 М.— професор Петерб. технологічного ін-ту, з 1865 — Петерб. ун-ту. Вершиною наук. творчості М. було його відкриття одного з фундаментальних законів природи, названого *періодичним законом Д. І. Менделєєва*. В 1869—71 видав у 2 частинах «Основи хімії» — перший посібник, у якому курс хімії викладено на основі періодичного закону. Приділяв багато уваги вивченню фіз. властивостей речовин, зокрема газів верхніх шарів *атмосфери*. Узагальнив (1874) рівняння стану ідеального газу (див. *Клапейрона — Менделєєва рівняння*). Розробив гідратну теорію розчинів, визначив фіз. константи рідин (питомий об'єм, теплове розширення), винайшов новий тип бездимного пороху — т. з. піроколодій. Праці М. стосуються також теор. і практ. питань метрології; з 1892 і до кінця життя очолював Головну палату мір і ваги. Йому належать дослідження з метеорології, астрономії, повітроплавання та ін. Багато уваги приділяв буд-ву нових з-дів в Росії, проблемам створення Північного мор. шляху, освоєння Арктики, оцінки природних багатств Росії, розробив одну з перших схем її екон. районування. М. був прихильником матеріалістичного підходу до пояснення явищ природи. Відкритий М. періодичний закон хім. елементів є однією з природничонаук. підвалин діалектичного матеріалізму. У 1880 М. було висунуто для обрання членом Петерб. академії. Проте реакційна більшість академіків забалотувала його кандидатуру. На знак поваги до М. Київ., а за ним і Моск., Харків., Одеський ун-ти, а також ряд ун-тів та академій Європи й Америки обрали його своїм почесним членом. Він займався питаннями розвитку кам'яновуг. пром-сті в Донбасі. В 1903 під головуванням М. проведено перший випуск інженерів і агрономів Київ. політех. ін-ту. Величезне значення відкриттю М. періодичного закону хім. елементів надавали проф. Київ. ун-ту П. П. *Алексєєв*, проф. Харків. ун-ту М. М. *Бекетов* та ін. В СРСР засновано золоту медаль ім. Д. І. *Менделєєва*, яку присуджують за видатні праці з фізики та хімії спільним рішенням АН СРСР і Всесоюзного хім. т-ва ім. Д. І. Менделєєва. Ім'я М. присвоєно Всесоюзному н.-д. інституту метрології, Моск. хім.-технологічному ін-ту та ін. На честь М. названо мінерал менделевіт, хім. елемент — *менделевій*, кратер на Місяці, діючий вулкан на о. Кунашир (Курильські о-ви), підводний хребет у Пн. Льодовитому океані тощо.

Тв.: Сочинения, т. 1—25. Л.— М., 1937—54.

Літ.: Голуб А. М. Д. І. Менделєєв і Україна. «Наукові записки Київського державного університету», 1956, т. 13, в. 13; Писаржевський О. М. Дмитро Іванович Менделєєв. К., 1959; Голуб А. М., Проценко П. А. Д. І. Менделєєв і хімія в Київському університеті в 60—90-х роках XIX ст. «Вісник Київського університету. Серія фізики та хімії», 1960, № 3, в. 1; Каменоградская О. П., Тарасова Т. К. Дмитрий Иванович Менделеев. Библиографический указатель. Л., 1978.

МЕНДЕЛЄ́ЄВА ВУЛКА́Н — діючий вулкан на о. Кунашир (Курильські острови), в Сахалінській обл. РРФСР. Вис. 890 м. Має кілька кратерів; є *фумароли* та гарячі джерела. На схилах — хвойні та широколистяні ліси, зарості курильського бамбуку, кедрового стланика. Названий на честь Д. І. *Менделєєва*.

МЕНДЕЛЄ́ЄВА ХРЕБЕ́Т — підводне гірське пасмо у центр. частині Пн. Льодовитого ок. Простягається на 1500 км від о. Врангеля до центр. частини хр. Ломоносова. Відкритий 1949 рад. високоширотною повітр. експедицією. Названий на честь Д. І. *Менделєєва*.

МЕНДЕЛІ́ЗМ — вчення про закономірності *спадковості*, що лягло в основу сучасної *генетики*. Виник на поч. 20 ст. після повторного відкриття в 1900 *Менделя законів*. М. проголосив дискретність (взаємну відокремленість) і корпускулярну природу спадкових факторів, показав, що особливості передачі їх від покоління до покоління підлягають певним варіаційно-статистичним закономірностям (див. *Варіаційна статистика*). Пізніше М. був підтверджений даними про процеси *поділу* та дозрівання статевих клітин і осн. положеннями *хромосомної теорії спадковості*. М. і генетика, яка розвивається на його основі, дали змогу подолати труднощі, що стояли перед *дарвінізмом* у поясненні механізмів *еволюції*, відмовитися від уявлення про злиття спадкових ознак при *схрещуванні* організмів, яке заперечувало можливість збереження в наступних поколіннях ознак, набутих окремими індивідуумами виду. М. покладено в основу сучас. методів *селекції* рослин, тварин і мікроорганізмів.

В. А. Труханов.

МЕ́НДЕЛЯ ЗАКО́НИ, правила Менделя — відкриті Г. *Менделем* (1865) закономірності передавання спадкових ознак, в основі яких лежить дискретна, корпускулярна природа спадкових факторів. Перший М. з.— закон домінування, згідно з яким у першому гібридному (див. *Гібрид*) поколінні від *схрещування* двох гомозиготних (див. *Гомозиготність*) форм виявляється лише одна з двох можливих ознак — домінантна, а друга перебуває у пригніченому (рецесивному; див. *Рецесивність*) стані. Проте цей закон не є всеосяжним (див. *Домінантність*, *Кодомінантність*). Другий М. з.— закон розщеплення ознак, за яким при самозапиленні або схрещуванні між собою гібридів першого покоління в другому поколінні з'являються в певних числових співвідношеннях організми, одні з яких мають рецесивну, другі — домінантну ознаку. Третій М. з.—

закон **незалежного комбінування** ознак полягає в тому, що при схрещуванні організмів, які відрізняються за кількома парами ознак, у першому гібридному поколінні спостерігається домінування, в другому — розщеплення по кожній парі ознак незалежно. Цей закон справедливий лише для тих ознак, *гени* яких містяться у негомологічних (непарних) *хромосомах*. В основі третього М. з. лежить незалежний розподіл у *мейозі* хромосом, що несуть пари алельних (див. *Алелі*) генів, і їх випадкове комбінування в процесі утворення *зигот*.

В. А. Труханов.

МЕ́НДЕЛЬ (Mendel) Грегор Йоганн (22.VII 1822, Гайнцендорф, Австро-Угорщина, тепер Гинчіце, Чехословаччина — 6.I 1884, Брюнн, тепер Брно, Чехословаччина) — чеський природознавець, основоположник вчення про *спадковість*, названого на його честь *менделізмом*. Після закінчення (1843) філософ. класів при ун-ті в Ольмюці пострігся у ченці Августинського монастиря у Брюнні. У 1851—53 вивчав у Віденському ун-ті фізику, ботаніку, палеонтологію та аналітичну хімію. Протягом 7 років (1856—63) проводив досліди по *гібридизації* 22 сортів гороху. Простеживши успадковування батьківських ознак у кількох поколінь гібридів, уперше обґрунтував і сформулював закономірності вільного розходження та комбінування спадкових факторів (див. *Менделя закони*). Проте встановлені М. закономірності спадковості були визнані лише після перевідкриття їх (1900) голл. вченим Г. *Де Фрізом*, нім.— К. *Корренсом* і австр.— Е. Чермаком. М. займався також питаннями бджільництва, метеорологією, садівництвом, схрещуванням сірих та білих мишей.

Тв.: Опыты над растительными гибридами. М., 1965; Избранные работы. М., 1968 [в співавт.].

МЕНДЕЛЬСО́Н-БАРТО́ЛЬДІ (Mendelssohn-Bartholdy) Якоб Людвіг Фелікс (3.II 1809, Гамбург — 4.XI 1847, Лейпціг) — нім. композитор, диригент, органіст. Музики навчався в К. Цельтера в Берліні, де з 9 років виступав як піаніст. Навчався в Берлін. ун-ті. В 1829—32 виступав як піаніст, диригент і композитор у багатьох країнах Європи. В 1832—35 — «директор музики» в Дюссельдорфі, з 1835 керував концертами Гевандгауза в Лейпцігу, де за його ініціативою 1843 було відкрито першу в Німеччині консерваторію (він вів клас композиції). В своїй творчості поєднував романтичні тенденції з класичними традиціями 18 — поч. 19 ст. Музика М.-Б. охоплює майже всі жанри, демократична за змістом, ґрунтується на нім. нар. мелосі. М.-Б.— основоположник нових жанрів і форм, зокрема «Пісень без слів» (48 фп. мініатюр у 8 зошитах, 1832—45), програмної концертної увертюри «Сон літньої ночі» (1826, яку високо цінував, зокрема, Т. Шевченко). Автор опери «Весілля Камачо» (1827), 5 симфоній, ораторій «Павло» (1836) та «Ілія» (1847), скрипкового й 2 фп. концертів, музики до вистав, пісень, вокальних і інструм. ансамблів, хорів та ін. творів.

Літ.: Ворбс Г. Х. Феликс Мендельсон-Бартольди. Жизнь и деятельность в свете собственных высказываний и сообщений современников. Пер. с нем. М., 1966. *В. Д. Тимофєєв.*

МЕ́НДЕС (Méndez) Леопольдо (30.VI 1902, Мехіко — 15.XI 1969, там же) — мекс. графік і живописець. У 1917—20 навчався в АМ у Мехіко. Керівник «*Майстерні народної графіки*» (з 1937). Твори

Л. Мендес. Народи світу об'єднуються проти війни Ліногравюра. 20 ст.

М. насичені глибоким соціальним змістом, сповнені ідеями боротьби за мир, демократію і нац. незалежність (розписи в Нац. графічних майстернях у Мехіко, 1936—57, в співавт. з П. О'Хіггінсом та ін.; графічна серія «В ім'я Христа», 1939; аркуш до альбому «Мексіканська революція», цикли гравюр до фільмів, іл. до книжок тощо). Міжнар. премія Миру, 1953. Іл. див. також до ст. *Графіка*. т. 3, с. 144—145.

МЕНДО́СА — місто на Зх. Аргентіни, адм. ц. пров. Мендоса. Розташована у передгір'ї Анд, на трансконтинентальній з-ці. 471 тис. ж. (з передмістями, 1970). Провідна галузь пром-сті — харчосмакова (переробка та консервування фруктів і овочів; гол. виноробний центр країни). Підприємства цем. і текст. галузей. Ун-т. М. засн. 1561, 1861 була зруйнована землетрусом, згодом відбудована.

МЕНЕДЖЕРИ́ЗМ (від англ. manage — керувати) — бурж. теорія управління капіталістичним виробництвом, а також соціологічне вчення, що становить складову частину сучас. бурж. ідеології, яка намагається використати досягнення науково-тех. прогресу для ідеологічного захисту сучас. капіталізму. Представники М. намагаються довести, ніби з переходом управління до найманих професійних керівників — менеджерів власники капіталу втратили контроль над виробництвом, а капіталізм позбувся властивих йому раніше суперечностей. М. виник на поч. 20 ст. у США (засновник — Ф. Тейлор), інтенсивно розвивався в 50—70-х роках (Д. Бернхейм, Е. *Мейо*, П. Дракер та ін.). Має подвійне функціональне призначення: ідеологічно-апологетичне, що пов'язане з проголошенням можливості розв'язання соціально-екон. конфліктів методами «соціальної інженерії», використовуючи ліберально-реформістські «*людських відносин теорію*» і концепцію «класового партнерства», та організаційно-управлінське, що спрямоване на раціоналізацію організації й управління капіталістичним виробництвом і спирається на результати соціологічних і соціопсихологічних емпіричних досліджень. *В. В. Танчер.*

МЕНЕЛА́Й (Μενέλαος) — у грец. міфології цар Спарти. Один з героїв *Троянської війни*, до якої спричинилося викрадення троянським царевичем *Парісом Єлени*, дружини М. Образ М. відтворено в мистецтві й л-рі (Гомер, Евріпід та ін.). Див. також «*Іліада*», «*Одіссея*».

МЕНЕСТРЕ́ЛЬ (франц. ménestrel, від лат. ministerialis — той, хто перебуває на службі) — 1) Професіональний співець і музикант у феод. Франції і Англії. У 12—13 ст. перебували на службі у сеньйора. В 14—18 ст. М. називали й нар. музикантів. Часто розповсюджували політ. новини, брали участь у нар. рухах, за що зазнавали переслідувань. 2) Переносно — поет, співець.

МЕНЖИ́НСЬКИЙ Вячеслав Рудольфович [19 (31).VIII 1874, Петербург — 10.V 1934, Москва] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1902. Н. в сім'ї вчителя. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1898). В революц. русі з 1895. В 1905 — член військ. орг-ції при Петерб. к-ті РСДРП. В 1906—17 — в еміграції, працював у закорд. орг-ціях РСДРП. Влітку 1917 повернувся в Росію: член Бюро військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б), член редколегії газет «Солдат» і «Правда». Після Великої Жовтн. соціалістичної революції — наркомфін РРФСР. У 1918—19 — ген. консул РРФСР у Берліні. В 1919 — нарком РСІ УРСР. З кін. 1919 — член Президії ВЧК, з 1923 — заст. голови ОДПУ, з 1926 — голова ОДПУ. На XV і XVI з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Член ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Літ.: Гладков Т., Смирнов М. Менжинский. М., 1969.

В. Р. Менжинський.

МЕНЗБІ́Р Михайло Олександрович [23.X (4.XI) 1855, Тула — 10.X 1935, Москва] — рос. рад. зоолог, академік АН СРСР (з 1929). Закінчив Моск. ун-т (1878); з 1886 — професор цього ж ун-ту. В 1911—17 — професор моск. Вищих жіночих курсів. У 1917—19 — ректор Моск. ун-ту; з 1915 також президент Моск. т-ва дослідників природи. Праці М. з питань зоогеографії, порівняльної анатомії, орнітології, історії *фауни*. Запропонував схему зоогеографічного районування *палеарктики*, вивчав залежність *мінливості* тварин від умов навкол. середовища; пропагував *еволюційне вчення* Ч. Дарвіна. Створив моск. школу орнітологів, зоогеографів та анатомів.

МЕ́НЗУЛА (лат. mensula — столик) — польовий столик, який використовують у топографії при безпосередньому складанні плану або карти місцевості за допомогою графічного методу. Мензула складається з квадратної дошки — планшету, підставки і штативу. До верхньої площини планшету при-

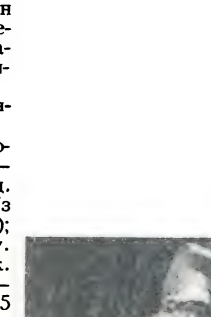

М. О. Мензбір.

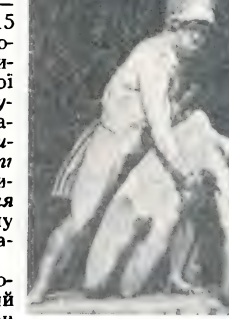

Менелай з тілом Патрокла. Мармурова римська копія з елліністичного оригіналу близько 250—240 до н. е. Лоджія дей Ланці. Флоренція.

В. В. Меннер.

К. П. Ш. Менон.

М. О. Менцинський.

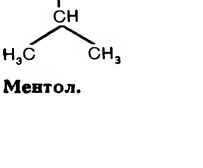

Ментол.

кріплюють аркуш креслярського паперу, на якому під час *мензульного знімання* за допомогою *кіпрегеля* викреслюють план місцевості.

В. М. Сердюков.

МЕ́НЗУЛЬНЕ ЗНІМА́ННЯ — один з методів топографічного знімання, в результаті якого одержують план чи карту місцевості. Здійснюють за допомогою *мензули* та *кіпрегеля*. При М. з. визначають планове положення і відмітки характерних точок місцевості, які на планшет наносять графічно. За одержаними точками викреслюють контури місцевості (межі земельних угідь, ріки, озера, шляхи, населені пункти тощо), які позначають на карті умовними знаками. За допомогою М. з. відображають також рельєф місцевості лініями, що сполучають точки з однаковою висотою (див. *Ізолінії*). Для проведення М. з. створюють опорну *геодезичну сітку*. В Росії М. з. застосовують з серед. 19 ст., гол. чин. при складанні військ. карт.

В. М. Сердюков.

МЕНІНГІ́Т [від грец. μῆνιγξ (μήνιγγος) — мозкова оболонка] — запалення *мозкових оболонок* головного і спинного мозку. Запалення м'якої мозкової оболонки наз. лептоменінгітом, твердої — пахіменінгітом. Збудники М.— патогенні мікроорганізми. Залежно від збудника розрізняють М. бактеріальні, вірусні, грибкові та ін. В окрему групу виділяють туберкульозні та сифілітичні М. Найчастіше М. спричинюється *менінгококом* і *пневмококами* (особливо на М., спричинюваний пневмококом, часто хворіють діти). За розвитком і перебігом М. поділяють на гострі, підгострі та хронічні; за характером *спинномозкової рідини* — на серозні, гнійні, геморагічні. За клінічною картиною окремі форми М. відрізняються одна від одної, але всі вони мають деякі спільні ознаки. Це — т. з. оболонкові симптоми (напруження деяких м'язів — *контрактури*, нахилення голови стає утрудненим, супроводиться болем; рефлекторне подразнення м'язів-згиначів ноги викликає їх напруження), підвищення т-ри, блювання, головний біль, психічні розлади. Іноді виникають психомоторне збудження, марення. Лікування — лише в стаціонарі.

Літ.: Лечение и профилактика гнойных менингитов. К., 1979; Ващенко М. А., Максимец В. Г. Менингит и менингоэнцефалит менингококковой этиологии. К., 1980.

М. Я. Ващенко.

МЕНІНГОКО́К — мікроорганізм, що належить до групи *коків*, збудник *менінгококової інфекції*.

МЕНІНГОКО́КОВА ІНФЕ́КЦІЯ — гостре інфекційне захворювання людини, збудником якого є *менінгокок*. Від хворої людини або менінгококоносія М. і. передається повітряно-крапельним шляхом. Ознаки М. і. дуже різні. Здебільшого зараження менінгококом не викликає будь-яких хворобливих явищ; найчастіше розвивається запальний процес у носоглотці — менінгококовий назофарингіт. Іноді менінгокок потрапляє у кров'яне русло (менінгококцемія), головний (*менінгіт*, менінгоенцефаліт) і спинний мозок (менінгоенцефаломієліт). При М. і. можуть виникати ураження *надниркових залоз*, що спричинює функціональні розлади судинного тонусу (падає артеріальний тиск), з'являються різні за формою і розміром шкірні висипи. Іноді уражуються суглоби (*поліартрит*), серце (*міокардит, ендокардит, перикардит*), легені (*пневмонія*) тощо. Нерідко спостерігаються і тяжкі форми, коли менінгіт або менінгоенцефаліт поєднується з менінгококцемією, ендокардитом, поліартритом тощо. Лікування — лише в стаціонарі.

М. Я. Ващенко.

МЕНІ́СК (від грец. μηνίσκος — півмісяць) — 1) Викривлена поверхня рідини між стінками тонкої трубки (капіляра) або між близько розміщеними одна від одної пластинками. Змочуюча рідина має угнутий М., незмочуюча — опуклий. Див. також *Капілярні явища*. 2) Опукло-угнута (або угнуто-опукла) *лінза*, обмежена двома сферичними поверхнями.

МЕНІ́СК — внутрішній і зовнішній внутрішньосуглобові хрящі в колінному суглобі, кожний з яких має серповидну форму. М. зумовлюють можливість здійснювати різноманітні рухи, пом'якшують дію поштовхів. При перевантаженні (найчастіше у спортсменів) виникає переростягнення суглоба, можливе ушкодження М.— його відрив.

МЕНІ́СКОВИЙ ТЕЛЕСКО́П — оптичний прилад для астрономічних спостережень, основними частинами якого є *меніск* та угнуте сферичне дзеркало (мал.). Усі оптичні поверхні *телескопа* мають порівняно легку для виготовлення сферичну форму. Завдяки виправленню майже всіх аберацій (див. *Аберації оптичних систем*) М. т. дає зображення високої якості на великому полі зору. М. т. може служити й фотографічним телеоб'єктивом. Один з найбільших у світі М. т., збудований в СРСР, встановлено на Абастуманській астрофіз. обсерваторії (Груз. РСР). Він має меніск діаметром 700 мм і дзеркало діаметром 1000 мм. Поле зору його досягає 5° при відносному отворі 1 : 3. Винайшов М. т. 1941 рад. учений Д. Д. Максутов (1896—1964).

М. М. Фащевський.

МЕ́ННЕР Володимир Васильович [н. 11 (24).XI 1905, м. Шацьк, тепер Рязан. обл. РРФСР] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1966). Закінчивши Моск. ун-т (1927), працював у Моск. відділенні *Геологічного комітету*. В 1930—65 працював у Моск. геологорозвідувальному ін-ті. У 1961—74 — заст. директора Геол. ін-ту АН СРСР. З 1965 — зав. кафедрою геол. ф-ту Моск. ун-ту. Провадив геол. дослідження в Криму, на Кавказі, Полярному Уралі, в Башкирії, Сибіру, на п-ові Камчатка. Осн. праці — з палеонтології, проблем біостратиграфії. У 1968—72 М. був президентом Міжнар. стратиграфічної комісії, з 1976 — віце-президент Міжнародного союзу геол. наук, з 1978 — голова Нац. к-ту геологів СРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

Ю. Я. Соловйов.

МЕНО́Н Кумар Падма Шівашанкар (н. 18.X 1898, м. Коттаям, шт. Керала) — держ. і громад. діяч Індії. Закінчив Оксфордський ун-т (Великобританія). На держ. службі з 1921. В 1943—47 — представник, 1947—48 — посол Індії в Китаї. В 1948—52 — секретар М-ва закорд. справ. У 1952—61 — посол Індії в СРСР і за сумісництвом у Польщі й Угорщині. З 1965 — президент Індійсько-радянського культурного товариства. З 1969 — член Президії Всеіндійської ради миру, з 1970 — член Президії *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами, 1977—78.

МЕНОНІ́ТИ — протестантська секта, що виникла в 30-х рр. 16 ст. в Нідерландах як результат виродження (після поразки *Селянської війни 1524—26* і *Мюнстерської комуни*) революційного анабаптизму (див. *Анабаптисти*) в непротивленську секту, що проповідувала смиренність і покірність. Дістали свою назву за ім'ям засновника — священика Менно Сімонса. Догмати й обрядовість М. багато в чому запозичені в анабаптистів. Надають великого значення власній вірі, вважають, що вона має пріоритет навіть перед «святим письмом», проповідують *хіліазм* і *месіанізм*. У Росію й на Україну віровчення М. було занесено німцями-колоністами наприкінці 18 ст. Громади М. існують у США, Канаді, Нідерландах, ФРН та ін. Невелика кількість М. є в СРСР. З 1930 існує Всесвітня конференція менонітів (центр — у Канаді).

МЕНСТРУА́ЛЬНИЙ ЦИКЛ — складний фізіологічний процес, що характеризується циклічними змінами в організмі жінки, особливо виявленими в яєчниках і матці, і завершується кров'яними виділеннями з статевих органів (*менструація*). М. ц. властивий також *людиноподібним мавпам*. Циклічні процеси, які відбуваються в організмі жінки, здійснюються за участю *центральної нервової системи* (*кора великих півкуль головного мозку, гіпоталамус, гіпофіз*). Перша менструація з'являється у дівчат у період статевого дозрівання, у віці 11—16 років (здебільшого 14—15 років). Менструація триває від 3 до 6 днів і відбувається регулярно через 21—31 день (у більшості жінок через 28 днів). Припиняються менструації у жінок при настанні *клімаксу*, а також в період *вагітності*, часто під час годування дитини груддю та при деяких захворюваннях, виснаженні організму. За морфологічним складом, фізіологічними і біологічними властивостями менструальна кров відрізняється від нормальної. Менструальні виділення містять також відторгнуті тканини слизової оболонки матки. Менструація — лише зовн. прояв заг. змін, що відбуваються як у статевій сфері жінки, так і в усьому організмі. Про порушення М. ц. див. *Аменорея, Дисменорея*.

МЕНСТРУА́ЦІЯ (від лат. menstruus — щомісячний) — щомісячна кровотеча з матки, зовнішній прояв *менструального циклу*.

МЕ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Черніг обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 57,9 тис. чол. (1980). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Мена.* Район розташований в межах зони мішаних лісів (*Полісся Українського*). Корисні копалини: торф, пісок, глина. Гол. ріка — *Десна* з прит. Меною. Грунти дерново-підзолисті, опідзолені та болотні. Ліси (сосна, береза, вільха, клен, липа, тополя) займають 11,4 тис. га. В межах району — Каморетський держ. заказник. Найбільші підприємства — менські плодоконсервний, прод. товарів, маслоробний і тютюноферментаційний, макошинський сільгоспмашин заводи. Комбінат побутового обслуговування (Мена) та 8 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, жито, ячмінь), картоплі та льону. Тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, птахівництво, свинарство). Площа с.-г. угідь 1979 становила 103, 9 тис. га, у т. ч. орні землі — 67,2 тис. га, луки і пасовища — 35,0 тис. га. У М. р.— 22 колгоспи, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Мена та Макошине. Автомоб. шляхів — 243 км, у т. ч. з твердим покриттям — 292 км. У районі — 38 заг.-осв., 2 муз. та спортивна школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень; санаторій-профілакторій. 48 будинків культури і клубів, кінотеатр, 58 кіноустановок, 43 б-ки, краєзнавчий музей та зоопарк у Мені. У с. Феськівці М. р. народився укр. рад. вчений в галузі механізації с. г. І. Х. *Василенко*, у смт Березні — укр. рад. композитор Г. Г. *Верьовка*, в с. Куковичах — укр. актор В. О. *Грицай*, у с. Волосківцях — укр. кобзар і лірник Т. М. *Пархоменко*, в с. Синявці — укр. рад. літературознавець С. В. *Савченко*. У М. р. видається газ. «Колгоспна правда» (з 1931). *П. К. Сич.*

МЕНТО́Л, 3-метил-6-ізопропілциклогексанол — органічна сполука, безбарвні кристали з характерним запахом *м'яти;* мало розчинні у воді, добре — в органічних розчинниках; на шкірі викликають відчуття прохолоди. Відомо 12 стереоізомерів (див. *Ізомерія*). У природі найпоширеніший лівообертаючий ізомер з $t_{пл}$ 43° С, $t_{кип}$ 216° С — основна складова частина ефірної олії м'яти, з якої добувають ментол. Синтезують М. гідруванням тимолу. Застосовують у медицині — зовнішньо як антисептичний засіб при запаленні слизової оболонки носа і горла, як знеболювальний засіб при мігрені, свербінні шкіри, різних невралгіях тощо. Всередину приймають при стенокардії, іноді при нудоті, шлунково-кишкових захворюваннях тощо. М. використовують також у парфюмерії та косметиці (домішки до косметичних виробів, зубного порошку, паст), у харч пром-сті (при виготовленні лікерів, цукерок) тощо.

МЕ́НТОР (грец. Μέντωρ) — 1) Наставник сина Одіссея — Телемаха в поемі Гомера «Одіссея». 2) Керівник, наставник, вихователь. 3) П е р е н о с н о — надокучлива, нудна людина. Іноді слово «ментор» вживається з іронічним відтінком.

МЕ́НТОРА МЕ́ТОД — спосіб спрямованого виховання молодих гібридних рослин під впливом іншої рослини — ментора (вихователя) при їх щепленні. Цей метод грунтується на активному впливі *підщепи* на *прищепу* і навпаки. М. м. розроблений І. В. *Мічуріним.* За допомогою методу ментора він вивів сорти яблуні: Бельфльор-китайка, Кандиль-китайка, Ренет бергамотний; груші: Бергамот Новик; вишні: Краса півночі. Терен солодкий та ін. При цьому підвищувалась морозостійкість прищепленого молодого гібридного сіянця, поліпшувалась якість його плодів тощо. Одержувані зміни при застосуванні М. м. закріплювалися лише при вегетативному розмноженні нових сортів плодових дерев.

МЕНУЕ́Т (франц. menuet, від menu — малий, дрібний) — франц. танець. Походить від нар. танцю провінції Пуату. З 2-ї пол. 17 ст. став придворним танцем, потім поширився по всій Європі як бальний, в Росії — з 18 ст. Виконувався парами плавно, урочисто. Муз. розмір $^3/_4$. У 18 ст. М. набув рис граціозної церемонної манірності. Муз. форму М. використовували композитори Ж. Б. Люллі, Ф. Куперен, Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель, В. А. Моцарт, П. Чайковський, В. Косенко. Б. Лятошинський та ін.

МЕНХЕНГЛАДБАХ — місто на Зх. ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 263 тис. ж. (1975). Гол. галузі пром-сті — текст., швейна і трикотажна. Розвинуте також машинобудування. Інженерна школа текст. виробн. Архіт. пам'ятки 11—17 ст. М. виріс навколо монастиря, збудованого у 10 ст.

МЕ́НЦЕЛЬ (Menzel) Адольф фон (8.XII 1815, Бреслау, тепер Вроцлав, Польща — 9.II 1905, Берлін) — нім. живописець і графік. Навчався в свого батька, з 1830 — в берлінській АМ. Відвідав Париж. Верону. Твори: живописні — «Кімната з балконом» (1845), «Сад принца Альбрехта» (1846), «Концерт в Сан-Сусі» (1852), «Селянський театр у Тіролі» (1859), «Мандрівний цирк» (1886) та ін. На творчість М. вплинули революц. події 1848—49 Він створив картини з життя робітників («Залізопрокатний цех». 1875; «Шліфувальник у кузні», 1881). М.— автор графічних серій. Твори зберігаються в Нац. галереї в Берліні, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві та ін.

МЕНЦЗИ́ (бл. 372—289 до н. е., царство Лу, на тер. сучас. провінції Шаньдун) — давньокит. філософ-ідеаліст, послідовник *Конфуція.* Вчення М. виклали його послідовники в книзі «Менцзи» (3 ст. до н. е.). У філософії стояв на позиціях *ідеалізму.* Основою пізнання вважав свідчення розуму. Гол. увагу приділяв розробці конфуціанської етики й політики. М. вважав, що сусп. порядок визначається волею «неба», а тому поділ людей на «вищих» і «нижчих» не може бути змінений; виходив з того, що вищою метою суспільства є розвиток добропорядності людей, забезпечення їхнього щастя. Виступав проти осн. положень легістів (див. *Фацзя*). Суспільно-політ. погляди М. відзначалися певним демократизмом (поради правителям щодо поліпшення долі народу, гуманного правління, критика війни).

А. Менцель. На будівництві. 1875. Берлін.

МЕНЦИ́НСЬКИЙ Модест Омелянович (29.IV 1875, с. Новосілки, тепер Великі Новосілки Мостиського р-ну Львів. обл.— 11.XII 1935, Стокгольм) — укр. оперний співак (драм. тенор). Співу навчався під керівництвом В. *Висоцького* у Львові та Ю. Штокгаузена у Франкфурті-на-Майні, де 1901 дебютував на оперній сцені. Виступав у Відні, Лондоні, Берліні, Байрейті, Копенгагені, Амстердамі. В 1905—10 — соліст опери в Стокгольмі, 1910—26 — в Кельні. В 1903 та 1908—09 співав у Львів. оперному театрі. Прославився виконанням партій в операх Вагнера (Лоенгрін, Зігфрід, Тангейзер — в однойменних творах). Серед ін. партій: Радамес, Отелло («Аїда», «Отелло» Верді), Каніо («Паяци» Леонкавалло), Ірод («Саломея» Р. Штрауса). Був відомий як камерний співак — виконавець творів, зокрема укр. композиторів Лисенка, Січинського, Людкевича. Широко пропагував укр. муз. культуру за кордоном.

Літ.: Деркач І. Модест Менцинський — героїчний тенор. Львів, 1969; Колесса М. Спогади про Модеста Менцинського. «Музика», 1975, № 6.

К. М. Гелитович.

Мензула: *1* — планшет; *2* — підставка; *3* — штатив.

МЕ́НЧИЦЬ Володимир Амвросійович (1837, містечко Вчорайше, тепер село Ружинського р-ну Житомир. обл.— 1916, Київ) — укр. фольклорист і етнограф, книгар. Навчався в Київ. духовній академії. Відкрив книгарні в Херсоні, Миколаєві та Єлизаветграді (тепер Кіровоград). Зібрав численні фольклорно-етногр. матеріали (опубл. частково в виданій М. Драгомановим зб. «Малоросійські народні перекази й оповідання». 1876), вивчав побут чумаків. Фольклористичну діяльність М. високо оцінив І. Франко.

Літ.: Стеценко Л. Ф. В. А. Менчиць. «Народна творчість та етнографія». 1966, № 2. *Є. І. Білокінь.*

Хід променів у найпростішому **менісковому** телескопі: М — меніск; Д — дзеркало; *F* — фокус системи

МЕ́НЧУЛ, Менчил, Мунчелик — назва багатьох (бл. 15) хребтів, вершин, окремих полонин у *Карпатах Українських.* Найвідомі-

К. Менье. Вантажник. Бронза. Близько 1905. Музей Менье. Брюссель.

шими є хр. Менчул Великий (1404 м) у Закарп. обл., на межиріччі Чорної Тиси та її правих приток, г. Менчил (1454 м) — в Івано-Фр. обл., у верхів'ї р. Свічі, полонина Менчул — у Закарп. обл. на хр. Полонина Красна, полонина Мунчелик в Івано-Фр. обл., у верхів'ї р. Пістиньки.

М. М. Койнов.

МЕ́НШИКОВ Олександр Данилович [6 (16).XI 1673, Москва — 12 (23).XI 1729, Берьозов, тепер Берьозово Тюменської обл.] — рос. державний і військ. діяч, князь (1707), генералісимус (1727). Син придворного конюха. З 1686 — денщик *Петра I*. Висунувся в число найближчих до царя осіб. Відзначився як воєначальник під час *Північної війни 1700—21* (зокрема в *Полтавській битві 1709* та під *Переволочною*). У 1718—24 і 1726—27 — президент Військ. колегії. За царювання *Катерини I* і *Петра II* фактично був правителем Рос. д-ви. Використовуючи своє становище, став одним з найбагатших поміщиків Росії (мав 90 тис. кріпаків). На Україні дістав у володіння Батурин, ряд містечок і сіл. Внаслідок змови старої аристократії 1727 М. було усунуто від влади і заслано.

МЕНШОВИ́ЗМ — найнебезпечніша опортуністична течія в рос. робітничому русі, різновид міжнар. опортунізму. Оформився на *Другому з'їзді РСДРП* (1903) внаслідок розколу РСДРП на більшовиків і меншовиків. М. об'єднав противників ленінських принципів побудови партії нового типу, які лишилися в меншості при виборах керівних органів партії (звідси й назва). Ідеологами й лідерами М. були Л. *Мартов*, Г. В. *Плеханов*, П. Б. Аксельрод, Ф. І. Дан та ін. Меншовики виступали проти ідеологічних, тактичних і теор. основ марксистсько-ленінської партії. В ідейно-політ. відношенні М. примикав до опортуністичних елементів *Інтернаціоналу 2-го* (див. *Бернштейніанство*). Поглядами меншовиків поділяли дрібнобурж. націоналістичні партії, зокрема *Бунд*, *Українська соціал-демократична робітнича партія*, «*Спілка*», які діяли на Україні. З М. практично змикався *троцькізм*. Під час революції 1905—07 в Росії меншовики виступали проти *гегемонії пролетаріату* в революції, проти союзу робітн. класу і селянства, за угоду з ліберальною буржуазією. Їхні опортуністичні дії негативно позначилися, зокрема, на ході повстання на броненосці «*Потьомкін*», *Одеському червневому збройному виступі 1905*. В роки реакції меншовики стали на шлях *ліквідаторства*, захищаючи ідею примирення з самодержавством, домагаючись ліквідації революц. пролет. партії. В. І. Ленін і більшовики (див. *Більшовизм*) ніколи не припиняли боротьбу з меншовиками «як з провідниками буржуазного впливу на пролетаріат і опортуністами» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 41, с. 53). *Шоста* (*Празька*) *Всеросійська конференція РСДРП* (1912) прийняла рішення про виключення їх з партії. В роки 1-ї світової війни меншовики скотилися на позиції *соціал-шовінізму*. Після повалення самодержавства вони остаточно перейшли в табір контрреволюції, взявши участь у бурж. Тимчасовому уряді, а після Великої Жовтн. соціалістичної революції стали на шлях відкритої боротьби проти Рад. влади. Внаслідок непримиренної ідейної й політ. боротьби більшовицької партії проти М. він у 20-х рр. остаточно припинив своє існування як політ. течія в робітн. русі. Лідери М. продовжували антирад. діяльність в еміграції.

В. С. Левін.

МЕНШОВИКИ-ПАРТІЙЦІ — нечисленна, організаційно не оформлена група меншовиків на чолі з Г. В. *Плехановим*, яка 1908 відокремилася від меншовиків-ліквідаторів. Залишаючись загалом на позиціях *меншовизму*, М.-п. боролися проти *ліквідаторства*, виступали за збереження нелегальної партії. Більшовики пішли на тимчасовий блок з М.-п. на основі спільної боротьби проти ліквідаторів. На Україні, зокрема, тактику блоку вдійснювали більшовики Києва, Одеси, Катеринослава. Блок сприяв переходу на більшовицькі позиції ряду робітників, що раніше примикали до меншовиків. Деякі М.-п., як В. П. *Затонський*, Г. І. *Чудновський*, А. Ф. *Радченко* та ін., вступили пізніше в більшовицьку партію. Після VI (Празької) конференції РСДРП (1912), яка виключила ліквідаторів з партії, осн. частина М.-п. знову зімкнулася з меншовиками-ліквідаторами.

МЕНШУ́ТКІН Микола Олександрович [12 (24).X 1842, Петербург — 23.I (5.II) 1907, там же] — рос. хімік. Закінчив Петерб. ун-т (1862). Професор ун-ту (1869—1902) і Петерб. політех. ін-ту (1902—07). Осн. праці присвячені дослідженню швидкості хім. перетворень органічних сполук. Спостерігав реакцію аутокаталізу під час розпаду третинного амілацетату. Виявив вплив розчинника на швидкість хім. реакції (1887—90). За праці з *кінетики хімічної* удостоєний Ломоносовської премії (1904). М.— автор книг з аналітичної хімії, органічної хімії та історії хімії, один із засновників Рос. фіз.-хім. товариства.

МЕНЮ́К Георгій Миколайович (н. 20.V 1918, Кишинів) — молд. рад. письменник. Член КПРС з 1953. Друкуватися почав 1934. Зб. віршів «Внутрішній космічний світ» (1939), поема «Пісня зорі» (1948) — про соціалістичні перетворення в молд. селі. Автор збірок віршів «Балади і сонети» (1955), «Час Лера» (1969), книг новел і оповідань «Диск» (1968), «Дельфін» (1969) та ін., книги критичних статей «Образ у мистецтві» (1940). Україні присвятив ряд віршів. Перекладач творів Т. Шевченка та ін. укр. письменників. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Дельфін. К., 1976. Рос. перекл.— Журавлиные тропинки. М., 1970; Повести и рассказы. М., 1979.

А. П. Купча-Жосу.

МЕНЬЄ (Meunier) Константен Еміль (12.IV 1831, Еттербек, поблизу Брюсселя — 4.IV 1905, Іксель, Вел. Брюссель) — бельг. скульптор і живописець. Навчався у брата — Ж. Б. Меньє та АМ у Брюсселі в Ф. Ж. Навеза. В ранній період творчості писав картини, в яких виявив інтерес до нар. життя («В лікарні», 1857; «Епізод з Селянської війни», 1875, та ін.). Великий вплив на творче формування М. мали його подорожі до індустр. районів Бельгії. З цього часу гол. темою творів М., переважно скульптурних, стає життя робітників-пролетарів («Молотобоєць», 1885; «Пудлінгувальник», 1886; «Дівчина-шахтарка», кін. 80 — поч. 90-х рр.; «Голова вантажника», 1896; «Косар», 90-і рр. 19 ст., «Вантажник», бл. 1905, та ін.). В останній період творчості працював над створенням рельєфів та статуй для пам'ятника Праці (споруджений в Брюсселі, 1930). Кращі твори М. зберігаються в музеї Меньє в Брюсселі. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Бельгія*, т. 1, с. 448—449.

Літ.: Никитюк О. Д. Константин Меньє. М., 1974.

МЕНЬЄ́РА ХВОРО́БА — захворювання, що характеризується приступами сильного запаморочення. Вперше описав її франц. лікар П. Меньєр (1861). *Етіологія* М. х. остаточно не з'ясована. В основі М. х. лежать порушення кровообігу в лабіринті *вуха* (спазм артеріол, підвищена проникність судин), зміни хім. складу лабіринтної рідини тощо. М. х. найчастіше спостерігається у жінок віком 30—50 років. Приступи М. х. супроводяться шумом у вухах, раптовим зниженням слуху на одне чи обидва вуха, запамороченням, нудотою, блюванням, порушенням рівноваги тіла. При повторенні приступів зниження слуху прогресує і може настати *глухота*. Лікування: постільний режим, при спазмі судин — судинорозширювальні засоби, фізіотерапія, лікувальна гімнастика тощо, іноді — хірургічне.

МЕО́ТИ (грец. Μαιῶται, лат. Maeotae) — давні племена, які в 1-му тис. до н. е.— 1-й пол. 1-го тис. н. е. жили на сх. узбережжі *Меотиди* (сучас. Азовського м.) від гирла Дону до Кубані. В 4—3 ст. до н. е. деякі меотські племена (синди, торети, дандарії, псеси) ввійшли до складу *Боспорської держави*.

МЕОТИ́ЧНЕ МО́РЕ (від *Меотіда*)— морський басейн, що існував у кінці міоценової епохи неогенового періоду на місці сучас. Чорного та Азовського морів. Займало також пд. частину України, Передкавказзя і Закавказзя. Розміри і солоність М. м. з часом змінювалися. У пліоценову епоху М. м. змінилося *Понтичним морем*.

МЕОТИ́ЧНИЙ ВІК І ЯРУС (від *Меотіда*) — пізній вік міоценової епохи неогенового періоду та відклади, що утворилися у той час. На Україні відклади М. я. (вапняки, мергелі, глини, піски тощо) поширені в *Причорноморській западині* та на Кримському п-ові. Потужність їх до 200 м. Див. також *Міоценова епоха і міоценовий відділ*.

МЕОТІ́ДА, Меотида, Меотійське озеро або Меотійське болото [грец. Μαιῶτις (λίμνη), лат. Maeotis (lacus або palus)] — назва Азовського м. у давніх греків і римлян (7 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.), пов'язана з найменуванням місцевих племен — *меотів*.

МЕР (франц. maire, від лат. major — старший) — у ряді буржуазних країн виборна службова особа, що очолює *муніципалітет*.

МЕРВ — одне з найдавніших міст Середньої Азії, що існувало на правому березі р. Мургабу біля сучасного м. Байрам-Алі (Туркм. РСР). Руїни М. досліджуються з 80-х рр. 19 ст., але особливо інтенсивно — з 1946. Найдавнішою частиною М. є городище Ерк-Кала (серед. 1-го тис. до н. е.). До періоду розвитку рабовласницького суспільства належить городище Гяур-Кала. Найбільшого розвитку М. досяг в 11—12 ст., коли він був столицею д-ви *сельджуків*. На тер. М. збереглися архіт. пам'ятки: ранньофеод. споруди із сирцевої цегли, мавзолей султана Санджара (серед. 12 ст.), мавзолей Мухаммеда Ханап'я (12 ст.).

МЕРВ — колишня (до 1937) назва м. Мари.

МЕ́РГЕЛЬ (нім. Mergel, від лат. marga — рухляк) — осадочна гірська порода, що складається з карбонатів кальцію або магнію (30—70%) і глинистих мінералів. Колір сірий, зеленуватий, жовтуватий або бурий. Утворюються М. у неглибоких теплих мор. басейнах. На Україні вони поширені в Дніпровсько-Донецькій і Причорноморській западинах, на Донбасі та в ін. районах. Використовують як буд. матеріал; чисті М.— у цем. промисловості.

МЕ́РГЕНТАЛЕР (Mergenthaler) Отмар (11.V 1854, Гахтель, Баден-Вюртемберг, Німеччина — 28.X 1899, Балтімор, США) — винахідник у галузі *поліграфії*. З 1872 працював у США. Сконструював (1884) складальну рядковідливну машину — *лінотип*, згодом (1885) удосконалив її конструкцію.

МЕ́РДОК (Murdoch) Айріс (15. VII 1919, Дублін) — англ. письменниця. Викладала філософію в Оксфорд. ун-ті. Центр. теми творів М.— внутр. світ людини, боротьба добра і зла. Еволюція філос. поглядів М.— від *екзистенціалізму* до *неоплатонізму*. Психологічні романи 50 — поч. 60-х рр. («Під сіткою», 1954; «Дзвін», 1958; «Єдинорог», 1961; «Відрубана голова», 1963) наближаються до філос. алегорій. Кращі романи — «Червоне й зелене» (1965) — про трагічну долю учасників повстання 1916 в Дубліні; «Дика троянда» (1962) й «Чорний принц» (1973), у яких М. засуджує мораль бурж. суспільства. В романах «Цілком гідна поразка» (1970), «Священна й земна любов» (1974), «Дитя слова» (1975) послідовнішим стає її гуманізм.

Тв.: Рос. перекл.— Под сетью. М., 1966; Алое и зелёное. М., 1968; Дикая роза. М., 1971; Чёрный принц. М., 1977. *Н. Ю. Жлуктенко.*

МЕ́РЕДІТ (Meredith) Джордж (12.II 1828, Портсмут — 18.V 1909, Боксхілл, поблизу Лондона) — англ. письменник. У романах «Випробування Річарда Феверела» (1859), «Івен Гаррінгтон» (1860), «Сандра Беллоні» (1864), «Рода Флемінг» (1865) продовжував традиції англ. критичного реалізму, викривав мораль і звичаї бурж. суспільства. Автор романів «Кар'єра Б'ючемпа» (1874—75), «Егоїст» (1879) та ін. Проза М. відзначається іронією та психологізмом.

Тв.: Рос. перекл.— Эгоист. М., 1970.

Літ.: Урнов М. В. Джордж Мередит. В кн.: Урнов М. В. На рубеже веков. М., 1970. *Д. С. Яхонтова.*

МЕРЕ́ЖИВО — один з видів *декоративно-ужиткового мистецтва*; ажурні, сітчасті, декоративні вироби з шовкових, лляних, бавовняних, металевих та ін. ниток. М. виготовляється для оздоблення одягу, прикрашання житла (скатерті, покривала, завіси, серветки тощо). За технікою виконання М. поділяється на ручне й машинне. Ручне М. буває плетене на коклюшках, шите голкою, в'язане крючком або на спицях. М. відоме з давніх часів у різних країнах (Єгипет Стародавній, Греція Стародавня та ін.). В Зх. Європі особливого розквіту виробн. М. досягло в 15—18 ст. в Італії (Венеція), Іспанії, Франції, Нідерландах. Всесвітнє визнання здобули: шите венеціанське М. (гіпюр); брюссельське тонке М. (шите і плетене) із зображенням складних тематичних композицій; французьке М. плетене — валансьєн, шантійї; шите — алансон. У 19 ст. широко відомим було угорське М. (халашське). Мистецтво виготовлення М. було відоме і в Київській Русі. Здавна славилось російське золотосрібне М., розшите перлами й дорогоцінними каменями. З кін. 18 ст. поширилося М. з шовку та льону (відомі промисли у Вологді, Єлецьку, Вятці, див. *Вологодське мереживо, Єлецьке мереживо*). На Україні в 19 ст. М. виготовляли в кріпацьких майстернях, на поч. 20 ст.— в поміщицьких школах-майстернях на Прилуччині (тепер Прилуцький р-н Черніг. обл.), а також на Закарпатті. З 19 ст. поширилось машинне М., яке за способом виготовлення поділяється на три групи: плетене (на плетених машинах з жаккардовим апаратом; див. *Жаккарда машина*), в'язане (на в'язально-мережевних машинах) і ткане (утворюється за рахунок ажурних переплетень). На Україні вироби з М. випускає Коломийська гардинна фабрика. Іл. див. також до статей *Вологодське мереживо*, т. 2, с. 375; *Єлецьке мереживо*, т. 4, с. 91; *Декоративно-ужиткове мистецтво*, т. 3, с. 320—321.

Л. Є. Жоголь.

Французьке мереживо. Кінець 19 ст. Фламандське мереживо. Кінець 17 ст.

МЕРЕ́ЖІ ЕОМ — сукупність багатомашинних обчислювальних комплексів, розподілених на деякій території і пов'язаних між собою *каналами зв'язку* (КЗ). Мають істотні переваги перед автономними *обчислювальними центрами* (ОЦ): рівномірніше завантаження виробничих потужностей; високу надійність; неперервне нарощування інформаційно-обчислювальних послуг і можливостей мережі; оптимальне розміщення обчислювальних засобів під час централізованого управління ними; координацію дій віддалених колективів при розробці великих проектів; можливість розв'язування у людино-машинному режимі великомасштабних завдань і т. д. М. ЕОМ складаються: з сукупності *обчислювальних систем* (ОС), яких може бути кілька в одному місці; *терміналів;* системи передавання даних (СПД), що складається з КЗ і устаткування, що забезпечує управління рухом *інформації* по КЗ і доставку її адресатам (ОС і терміналам). М. ЕОМ умовно класифікуються за структурними, функціональними та інформаційними ознаками. Структурна класифікація розглядає склад *електронних обчислювальних машин*, тип СПД і територіальне розміщення елементів, що входять у мережу. Функціональна класифікація охоплює питання призначення М. ЕОМ, режими обслуговування користувачів, розподіл навантаження між вузлами мережі, способи звернення до даних. Інформаційна класифікація розглядає М. ЕОМ за способом зберігання інформації. Сумісна робота всіх компонентів мережі досягається завдяки відповідному програмному забезпеченню. В 60-х рр. 20 ст. з'явились М. ЕОМ для наук. цілей і для управління великими виробничими об'єднаннями. В СРСР створюються М. ЕОМ, які в подальшому увійдуть до складу держ. системи обчислювальних центрів. Вони є тех. базою *загальнодержавної автоматизованої системи*. Див. також *Національний банк даних*.

Літ.: Сети ЭВМ. М., 1977.

Е. Ф. Кушнер, А. О. Стогній.

МЕРЕТИ́Н (Мердерер) Бернард (кін. 17 ст.— 1759) — укр. архітектор. За походженням німець. Жив і працював у Львові. Серед споруд — собор св. Юра у Львові (1745—70), ратуша в м. Бучачі (1751; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Барокко*, т. 1, с. 448—449), ряд культових споруд на Львівщині. Творчості М. властиві бароккова соковитість форм, чіткість пропорцій і майстерна обробка деталей, широке застосування скульптур. оздоблення. Іл. с. 462.

МЕРЕ́ФА — місто Харківського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Можі (прит. Сіверського Дінця). Залізнич. вузол. Засн. в 17 ст. В 1765, 1768, 1770, 1771 в М. і

К. О. Мерецков.

П. Меріме.

районі діяли *гайдамаки*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 М.— місто. В місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, склоробний, буд. матеріалів, залізобетонних конструкцій, асфальтобетонний з-ди; спиртовий та хлібний комбінати, цех меблевої ф-ки, взут. ф-ка комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 7 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка; кінотеатр, 2 б-ки. Укр. н.-д. ін-т овочівництва і баштанництва, Укр. науково-виробниче об'єднання «Укрплемгрена».

МЕРЕЦКО́В Кирило Опанасович [26.V (7.VI) 1897, с. Назар'єво, тепер Зарайського р-ну Моск. обл.— 30.XII 1969, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), Герой Рад. Союзу (1940). Член КПРС з 1917. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1921 закінчив Військ. академію РСЧА. В 1936—37 брав участь у нац.-революц. війні іспан. народу. Учасник рад.-фінд. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни командував армією, військами Волховського і Карельського фронтів, Приморською групою військ. Після війни — команд. військами ряду військ. округів. У 1955—64 — пом. міністра оборони СРСР, з 1964 — генеральний інспектор М-ва оборони СРСР. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом «Перемога», ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Тв.: На службе народа. М., 1971.

МЕРЕ́Я — малюнок на шкірі, утворений на поверхні *дерми*, після видалення *епідермісу*. Шкіра різних видів тварин має характерну для кожного з них М. Штучна М. може бути нанесена на шкіру тисненням на прасувально-мерейних машинах або пресах.

МЕ́РЗЕБУРГ — місто в центр. частині НДР, в окрузі Галле. Річковий порт на р. Заале. Залізнична станція. 52,1 тис. ж. (1978). Розвинуті машинобудування, металург. (виробн. алюм. прокату), хім., буд. матеріалів, паперова пром-сть. В околицях М.— добування і переробка бурого вугілля. Вища тех. школа хімії. Архіт. пам'ятки 11—16 ст.

МЕРЗЛИ́КІН Микола Іванович (н. 1.IX 1936, Київ) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1978. В 1964 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Працював режисером Донец. рос. драм. театру (м. Жданов, 1964—65), студії кіноактора Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка (1970—74), 1967—74 — режисером, з 1978 — гол. режисер *Київського театру юного глядача* ім. Ленінського комсомолу. Вистави: «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого, «Планета сподівань» О. Коломійця, «Чортів млин» І. Штока, «Барабанщиця» А. Салинського, «Любов, джаз та чорт» Ю. Грушаса та ін.

МЕРЗЛОТОЗНА́ВСТВО — наука про мерзлі гірські породи. Див. *Геокріологія*.

МЕРИДІА́Н ГЕОГРАФІ́ЧНИЙ, меридіан земний (від лат. meridianus — полуденний) — уявна лінія на поверхні землі, всі точки якої мають однакову геогр. *довготу*. Утворюється при перетині поверхні земної кулі площиною, що проходить через будь-яку точку земної поверхні й вісь обертання Землі. Див. також *Координати географічні*.

МЕРИДІА́Н МАГНІ́ТНИЙ — лінія, яка є проекцією силової лінії *магнітного поля Землі* на земну поверхню. Напрям стрілки компаса в кожному пункті Землі збігається з М. м. Усі М. м., що являють собою складні криві, сходяться у Пн. та Пд. *магнітних полюсах* Землі. Площиною М. м. є вертикальна площина, що проходить через пункт, у якому перебуває спостерігач. Вона містить вектор напруженості геомагн. поля в цьому пункті. Кут між площиною М. м. і площиною *меридіана географічного* в даній точці земної поверхні наз. магн. схиленням.

МЕРИДІА́Н НЕБЕ́СНИЙ — велике коло *небесної сфери*, що проходить через *полюси світу* й *зеніт*. Перетинає матем. *горизонт* у точках півночі й півдня.

МЕРИДІА́ННИЙ КРУГ — астрономічний інструмент для визначення точних *координат небесних* світил. Складається з зорової труби, скріпленої з горизонтальною віссю, на яку насаджено круг з поділками. Один кінець труби закінчується об'єктивом, на другому встановлено реєструючий *мікрометр* з окуляром. Горизонтальна вісь М. к. встановлюється на масивних стовпах у напрямі схід — захід, в результаті чого оптична вісь *телескопа* обертається у площині *меридіана небесного*. Для відліку на стовпах встановлюються барабани з мікроскоп-мікрометрами або автом. фотокамерами. Момент проходження світила через меридіан, який фіксується за допомогою хронографа, дає можливість обчислити *пряме сходження* світила. За зенітною віддаллю світила в меридіані, виміряною за допомогою круга, одержують другу координату — *схилення*. М. к. винайшов в 17 ст. О. К. *Ремер*. В останні роки створено М. к. з широким застосуванням автоматики, а також М. к. інших, оригінальних конструкцій. Точність визначення координат за допомогою М. к. становить 0, 2″ — 0, 3″.

М. Я. Чернега.

МЕРИНО́СИ (від ісп. merinos) — породи *тонкорунних овець* з білою однорідною вовною, що складається з пухових дуже звивистих вовнинок. Руно штапельної будови, вовна тониною 60—80 якості, довж. 6—10 см. У тварин шкіра тонка, на шиї і стегнах збирається в характерні для М. складки-брижі. Походять від овець з країн Передньої Азії. Згодом М. поширились у країнах Європи (особливо в Іспанії), звідки були завезені в Америку і Австралію (в останній їх найбільше поголів'я, т. з. *австралійський меринос*). В Росію завезені на поч. 19 ст., де їх розводили на Пд. України, Пн. Кавказі і частково в Сибіру. Рад. вівчарями виведено нові високопродуктивні породи М.: алтайську, *азербайджанського гірського мериноса, асканійську породу овець*, грозненську, кавказьку, *казахського архаромериноса*, сальську, ставропольську, *радянського меринос* та ін. Настриг вовни з баранів 8—12 кг, рекордний 31,7 кг (асканійська порода), з маток 4—6 кг. М. широко використовують для поліпшення вовнової продуктивності *грубововнних овець*.

Б. Меретин. Брама собору св. Юра у Львові 1745—70.

МЕРИСТЕ́МА (від грец. μεριστός — подільний), твірна тканина — тканина рослин, з якої утворюються всі постійні тканини рослинного організму. М. складається з досить дрібних тонкостінних клітин, які щільно прилягають одна до одної, виповнені *протопластом* і мають порівняно велике ядро. Клітини М. відзначаються високою метаболічною (див. *Метаболізм*) активністю. Осн. функцією М. є утворення нових клітин шляхом поділу. При цьому одна з дочірніх клітин залишається меристематичною, а друга перетворюється на клітину якоїсь ін. постійної тканини рослин. За походженням розрізняють первинні М., що утворюються безпосередньо з тканин зародка (напр., *камбій*), і вторинні М., що утворюються з клітин постійних тканин (напр., *фелоген*). За характером розташування М. в рослинах їх поділяють на верхівкові, або апікальні (конус наростання), вставні, або інтеркалярні (М., розташовані між ділянками постійних тканин вздовж осі органа рослини, напр. при основі *міжвузля* у багатьох злаків), і бічні, або латеральні (камбій, фелоген).

МЕ́РІ БЕРД ЗЕМЛЯ́ — частина Зх. Антарктиди між *Росса шельфовим льодовиком* та *Елсуерта Землею*. Являє собою льодовикове плато заввишки до 1500 м. На Пн., поблизу узбережжя,— гірські хребти з окремими вершинами заввишки понад 4000 м. Грубизна льоду 1000—2000 м, на окремих ділянках — понад 4000 м. У 1957—72 на М. Б. З. діяла наук. станція США. В 1972 зх. частину узбережжя досліджувала 17-а рад. антарктична експедиція. М. Б. З. відкрила 1929 амер. експедиція Р. *Берда*.

МЕ́РІДА — місто на Пд. Сх. Мексіки, адм. ц. штату Юкатан. Розташована на п-ові Юкатан. Вузол з-ць і автомоб. шляхів, аеропорт міжнар. значення. 244,7 тис. ж. (1976). Центр одного з найбільших у світі районів по виробн. хенікену (грубого волокна). Металообробка. Канатні підприємства. Виробн. сигарет, олії борошна. Ун-т. Археол. та істор. музей Юкатану. Архіт. пам'ятки 16—18 ст. Туризм. Місто засн. 1542.

МЕ́РІЛЕНД — штат на Пн. Сх. США. Розташований гол. чин. на узбережжі Чесапікської зат. Атлантичного ок. Площа 27,4 тис. км². Нас. 4,1 млн. чол. (1974). Адм. ц.— м. Аннаполіс. Сх. частину території займає узбережна низовина, центр.— плато Підмонт, на Зх.— гори *Аппалачі*. Схили гір вкриті лісами. Провідні галузі пром-сті — чорна металургія (поблизу Балтімора працює один з найбільших металург. з-дів країни) і машинобудування (у т. ч. суднобудування, авіаракетне, радіоелектронне). Розвинуті також хім., нафтопереробна, швейна, харч. (переважно овоче- і рибоконсервна) пром-сть, виробн. металоконструкцій. Гол. пром. центр — м. Балтімор. У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму та овочівництво. Вирощують тютюн. Рибальство, вилов креветок, устриць.

МЕРІМЕ́ (Mérimée) Проспер (28. IX 1803, Париж — 23.IX 1870, Канн) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1844). Перша книга М.— зб. п'єс «Театр Клари Гасуль» (1825). Зб. «Гусла» (1827) опублікував начебто як переклади іллірійських нар. пісень. Деякі з них переклав О. Пушкін. В драмі «Жакерія» (1828) відтворив події сел. повстання 14 ст. Кращі твори М.— істор. роман «Хроніка царювання Карла IX» (1829), реалістичні новели «Таманго», «Матео Фальконе» (обидві — 1829), «Кармен» (1845; на її сюжет Ж. Бізе написав однойменну оперу) та позначені критичним ставленням до життя бурж. Франції «Етруська ваза» (1830), «Подвійна помилка» (1833), «Арсена Гійо» (1844). Новела «Локіс» (1869) свідчить про інтерес М. до литов. фольклору. Автор багатьох досліджень з історії, археології та історії мистецтв. Пропагував рос. л-ру у Франції, писав статті про О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Тургенєва, перекладав їхні твори. Виявляв значний інтерес до історії та культури укр. народу (нарис «Козаки України та їхні останні отамани», 1854; дослідження «Богдан Хмельницький», 1863, тощо). Твори М. укр. мовою перекладали І. Рильський, М. Рудницький, М. Терещенко та ін. «Жакерію» ставив театр «Березіль».

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1. К., 1940; Жакерія. Х.— Одеса, 1936; Жінка-диявол, або Спокуса святого Антонія. К., 1957; Карета святих дарів. К.. 1958; Випадок. К.. 1959; Рай і пекло. К., 1959; Таманго.— Матео Фальконе.— Етруська ваза.— Новели. Львів, 1966; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—6. М.. 1963; Новеллы. М.. 1978.

Літ.: Ранцова О., Лозинський І. Україна в творчій спадщині П. Меріме. «Всесвіт», 1961, № 8; Янковський Ю. З. Проспер Меріме. К., 1976; Паевская А. В.. Данченко В. Т Проспер Мериме. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1928—1967. М.. 1968.

А. А. Розанова.

МЕ́РІНГ (Mehring) Франц (27.II 1846, м. Шлаве, тепер м. Славно, ПНР — 29.I 1919, Берлін) — діяч нім. робітн. руху, філософ, історик, публіцист, літ. критик. Здобув освіту в Лейпцігському та Берлін. ун-тах (1866—70), доктор філософії (з 1882). В 1891 вступив до С.-д. партії Німеччини. Один з теоретиків лівого крила нім. с.-д. В 1902—07 — гол. редактор «Лейпцігер фольксцайтунг» («Лейпцігська народна газета»). Підготував до видання значну частину наук. спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса. Вітав революцію 1905—07 в Росії. Під час 1-ї світ. війни — інтернаціоналіст. Брав участь у заснуванні «*Спартака союзу*». В 1916 — в ув'язненні. В 1917 обраний членом Палати депутатів (парламенту) Пруссії. Виступав на захист Рад. Росії, пропагував ідеї Великої Жовтн. соціалістич. революції. Один із засновників КП Німеччини (1918).

Тв.: Укр. перекл.— Карл Маркс. Історія його життя. К.—Х.. 1931; Філософсько-соціологічні нариси. Х. — К., 1933; Етюди на літературно-естетичні теми. Х.— К., 1930; Рос. перекл.— Очерки по истории войн и военного искусства. М., 1956; Карл Маркс. М., 1957; Литературно-критические статьи. М.— Л., 1964.

Літ.: Слуцкий А. Г. Франц Мерінг. М., 1979.

МЕ́РІНГ Фрідріх Фрідріхович [10.III 1822, м. Дона у Саксонії — 19 (31).X 1887, Київ] — вітчизняний терапевт і гігієніст, професор (з 1857). Закінчив Лейпцігський ун-т (1845). Переїхавши до Росії, М. працював лікарем у Полтав. та Черніг. губ.; з 1853 викладав у Київ. ун-ті. В 1856 М. перебував у пд. армії, де вивчав тифозну епідемію, пізніше брав участь в боротьбі з епідемією тифу в Києві. М.— автор ряду наук. праць, серед яких «Курс лекцій з гігієни» та «Курс клінічних лекцій».

МЕРКАНТИЛІ́ЗМ (англ. mercantilism, від італ. mercante — торговець, купець) — 1) Економічна політика держави в період *первісного нагромадження капіталу*, яка виражала інтереси торгової буржуазії і сприяла розвитку торгівлі та промисловості шляхом прискореного нагромадження капіталів, стимулювання зовн. торгівлі, колоніальних пограбувань тощо. 2) Перша школа буржуазної *політичної економії*, що теоретично обґрунтувала *протекціонізм*. Меркантилісти ототожнювали багатства нації з *грошима* і вважали джерелом його сферу обігу, насамперед зовнішню торгівлю. Тому меркантилістська політика була спрямована на нагромадження золота й срібла в країні шляхом обмеження вивозу їх і збільшення вивозу товарів. М. у своєму розвитку пройшов два етапи — ранній і пізній. Ранньому М., або, за виразом К. Маркса, монетарній системі (остання третина 15 — серед. 16 ст.), відповідала теорія грош. балансу, за якою гол. завданням екон. політики д-ви є всіляке збільшення грош. багатства; пізньому М., або мануфактурній системі (2-а пол. 17 — 1-а пол. 18 ст.),— теорія активного торг. балансу, тобто максимальне переважання вивозу товарів над ввезенням. Представники — У. Стаффорд, Т. Мен, Ч. Давенант (Великобританія), Г. Скаруффі, А. Серра, Де Сантіс (Італія), А. Монкретьєн (Франція), А. Л. Ордин-Нащокін, І. Т. Посошков (Росія). Умови виникнення, етапи розвитку і осн. положення М. всебічно розкрив К. Маркс (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 25, ч. 1). З розвитком капіталізму М. вичерпав себе. Виникла *класична буржуазна політична економія*, яка перенесла дослідження в сферу виробництва і теоретично обґрунтувала свободу госп. діяльності (див. *Фритредерство, Фізіократи*).

П. М. Леоненко.

МЕРКАПТА́НИ (від лат. mercurium captans — той, що зв'язує ртуть), тіоспирти, тіоли — клас органічних сполук, сірчистих аналогів *спиртів* загальної формули R — SH, де R — вуглеводневий радикал (напр., $-CH_3$, $-C_2H_5$). Леткі речовини з характерним неприємним запахом; т-ра кипіння перших 6 членів *гомологічного ряду* значно нижча, ніж у відповідних спиртів у зв'язку з відсутністю асоціації між молекулами. М. мають слабкі кислотні властивості (але сильніші, ніж у спиртів) й легко утворюють малорозчинні солі — меркаптиди. У природі М. є в сирій нафті і продуктах *гниття* білків. Застосовують у тонкому органічному синтезі, для надання запаху природному газу, щоб виявити його втрати при використанні тощо.

В. О. Ковтуненко.

МЕ́РКЕЛ (Меркеліс) Гарліб [21.X (1.XI) 1769, Ледурга, тепер Лімбазького р-ну Латв. РСР — 27.IV (9.V) 1850, миза (маєток) Катлакалн поблизу Риги] — латис. просвітитель, письменник. За національністю німець. Автор книги «Латиші» (видано 1797 у Лейпцігу нім. мовою), ряду ін. творів. М. викривав кріпосників і церковників, осуджував засилля в Прибалтиці нім. поміщиків, відстоював право латишів на самостійний розвиток.

Франц Мерінг.

В. В. Меркур'єв.

МЕРКУ́ЛОВ Іван Йосипович [н. 19.VI (1.VII) 1897, с. Кошибієво Слатомського повіту, тепер Рязанської обл.] — укр. рад. офтальмолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1946), засл. діяч науки УРСР (з 1954). В 1921 закінчив Харків. мед. ін-т. З 1925 працював у мед. закладах Харкова; в 1946—65 — директор Харків. н.-д. ін-ту офтальмології ім. Л. Л. Гіршмана, з 1965 — зав. відділом цього ін-ту. Праці М. присвячені проблемам нейроофтальмології, злоякісним пухлинам очей, новим методам діагностики і лікування очних хвороб.

М. К. Бородій.

МЕРКУ́Р'ЄВ Василь Васильович [24.III (6.IV) 1904, м. Остров, тепер Псковської обл.— 12.V 1978, Ленінград] — російський радянський актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1948. В 1926 закінчив Ін-т сценічного мист. в Ленінграді. Учень Л. *Вів'єна*. В 1928—37 працював у Ленінгр. театрі акторської майстерності, з 1937 — в Ленінградському театрі драми ім. О. С. Пушкіна. Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Грознов («Правда добре, а щастя краще» О. Островського), Часник («В степах України» Корнійчука). З 1926 знімався в кінофільмах «Повість про справжню людину», «Донецькі шахтарі», «Летять журавлі» та ін. З 1932 викладав у Ленінгр. ін-ті театру, музики і кінематографії (професор —

з 1950). Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1947, 1949, 1952.

МЕРКУ́РІЙ (Mercurius) — у римській міфології бог торгівлі, покровитель купців і мандрівників. Його ототожнювали з грец. богом *Гермесом*.

МЕРКУ́РІЙ — найближча до Сонця й найменша з великих планет *Сонячної системи*, астр. знак ☿. Велика піввісь *орбіти* дорівнює 0,387 *астрономічної одиниці* (57,9 млн. км), *ексцентриситет* 0,206, нахил площини орбіти до площини *екліптики* 7°. М. обертається навколо *Сонця* за 87,97 доби, а навколо своєї осі — за 58,7 доби. Серед. швидкість руху М. по орбіті 47,9 км/с. Нахил площини екватора до площини орбіти менший за 1°, тому на М. практично немає пір року. Екваторіальний радіус М. 2439 км, маса становить $3,3 \cdot 10^{25}$ кг (5,51% від маси Землі). Серед. густина 5,44 г/см³, прискорення сили тяжіння на екваторі 368 см/с², друга *космічна швидкість* 4,3 км/с. Природних супутників немає. М. спостерігають на небі недалеко від Сонця увечері відразу після заходу і вранці перед сходом Сонця. При спостереженнях в елонгації (див. *Елонгації небесних світил*) М. має блиск від — 0,3 до +0,6 *зоряної величини*. Атмосфера М. дуже розріджена (тиск біля поверхні бл. $2 \cdot 10^{-12}$ атм), складається з гелію і водню, що їх безперервно постачає *сонячний вітер* (водню приблизно в 50 раз менше, ніж гелію). Ін. газів не виявлено. Поверхня М. складається з дрібнодисперсного матеріалу в дуже роздрібненому стані. Вона цілком покрита ударними кратерами (мал.) і дуже схожа на материки *Місяця*. Ділянок, аналогічних місяцевим морям, на М. практично нема. Лише в районі *термінатора* виявлено гігантський басейн діаметром 1300 км — Море Спеки. Макс. перепади висот на М. не перевищують 7 км. На М. спостерігаються й т. з. ескарпи — обриви висотою 1—3 км й довжиною в сотні км, що свідчать про стиск поверхні планети. Багато кратерів, навіть невеликих, мають центр. гірки; виявлено стародавні лавові потоки. Т-ра поверхні в точці під Сонцем на мінім. віддалі від Сонця досягає +430° С, нічні температури досягають — 180° С, однак на глибині кількох дм т-ра не залежить від часу доби і становить +70—90° С. Вважають, що у М. є масивне залізне ядро, що займає бл. 50% об'єму планети. Вік поверхні за непрямими оцінками бл. $4 \cdot 10^9$ років, як і у Місяця. Дослідження М. проводили за допомогою космічного апарата «Марінер-10» (див. «*Марінер*»), а також використовуючи радіоастр. методи та радіолокацію.

Літ.: Космохимия Луны и планет. М., 1975; Крупенко Н. Н. Радиофизические исследования Луны и планет. М., 1976; Ксанфомалити Л. В. Планеты, открытые заново. М., 1978; Аллен К. У. Астрофизические величины. Пер. с англ. М., 1977.

М. М. Євсюков.

«МЕРКУ́РІЙ» — назва амер. одномісних *космічних кораблів* (КК) для польотів по навколоземній орбіті, а також програми їх розробки і запусків. КК «М.» мали форму зрізаного конуса з діаметрами 1,8 м та 0,66 м і висотою 2,9 м; маса — бл. 1,4 т. Посадка КК передбачалась лише на воду — в океан. Астронавт перебував у кабіні КК (капсулі) в скафандрі; корабель мав ручне й автом. управління. На КК «М.» здійснено перші суборбітальні (по балістичній траєкторії) польоти А. *Шепарда* (5.V 1961) і В. *Гріссома* (21.VII 1961) тривалістю відповідно 15 і 16 хв. Перший орбітальний політ амер. астронавта Дж. *Гленна* (тривалістю 4 год. 56 хв.) здійснено на «М.-Френдшіп-7» 20.II 1962 більш як через 10 міс. після польоту Ю. О. *Гагаріна*. На КК «М.» здійснили орбітальні польоти М. *Карпентер* («М.-Аврора-7», 24.V 1962), У. *Ширра* («М.-Сигма-7», 3.X 1962) і Г. *Купер* («М.-Фрейт-7», 15—17.V 1963).

В. Г. Денисов.

МЕРКУ́РОВ Сергій Дмитрович [26.X (7.XI) 1881, Александрополь, тепер Ленінакан Вірм. РСР— 8.VI 1952, Москва] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1943), дійсний член АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1945. В 1901—02 навчався в Київ. політехнічному ін-ті, 1902—05 — в мюнхенській АМ. З ранніх творів М. найвідоміші — пам'ятники Л. Толстому (1911—13, споруджений 1928) і Ф. Достоєвському (1911—13, споруджений 1918) — в Москві. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції М. брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*. Учасник конкурсу на проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові для Харкова (в співавт. з Ф. Кричевським, 1933). М.— автор пам'ятників: К. Марксу (1921) в Симбірську, К. Тімірязеву (1922—23) в Москві. Багато творів присвятив образові В. І. Леніна (скульптурна група «Смерть вождя», 1927—47, встановлена 1958 в Горках Ленінських; статуї для пам'ятників В. І. Леніну в Києві, Львові, Єревані, Калініні та ін.; статуя В. І. Леніна для залу засідань Верховної Ради СРСР, 1939, та ін.). М. також автор пам'ятників С. Г. Шаумяну (1931) в Єревані, Ф. Е. Дзержинському (1937) у Волгограді; 1948 — в Дзержинську; горельєф «Розстріл 26 бакинських комісарів» (1924—46, встановлений 1958 в Баку); портретів К. Е. Ціолковського (1932), О. М. Толстого (1945), М. І. Калініна (1947); пам'ятників-бюстів ряду держ. і політ. діячів Рад. країни, які встановлені на Красній площі біля Кремлівської стіни. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1951. Іл. див. також до ст. *Вірменська РСР*, т. 2, с. 311.

Тв.: Записки скульптора. М., 1953.

Літ.: Сергей Дмитриевич Меркуров. Альбом. М., 1958

МЕ́РЛО, Мерля, Мерла — річка в Харків. і Полтав. областях УРСР, ліва притока Ворскли (бас. Дніпра). Довж. 116 км площа бас. 2030 км². Бере початок на Середньоросійській височині. Живлення дощове й снігове. Використовують для водопостачання, зрошування. На М.— м. Богодухів.

МЕРЛО́-ПОНТІ (Merleau-Ponty) Моріс (14.III 1908, Рошфор-сюр-Мер — 4.V 1961, Париж) — франц. філософ-ідеаліст, представник *феноменології* та *екзистенціалізму*. Буття людини, згідно з М.-П., реалізується в діалозі суб'єкта зі світом. Гол. завданням мислення є виявлення первинної реальності — т. з. «феноменологічного поля» як цілісного первісного і «нейтрального» сприйняття, що виступає як дооб'єктивний та досуб'єктивний досвід, у якому *суб'єкт і об'єкт* злиті воєдино. Претендуючи на подолання протиставлення буття і свідомості, М.-П. намагався стати над матеріалізмом та ідеалізмом, що привело його до *суб'єктивного ідеалізму*. *Суб'єктивізм* і *солілсизм* у поглядах М.-П. на історію ведуть до заперечення можливості розроблення наук. теорії суспільного розвитку.

Л. К. Куличенко.

МЕРЛУ́ШКА — шкурка ягнят віком до двох тижнів грубововняної (крім смушкової) породи овець. Волосяний покрив М. має вигляд різних за розмірами валькуватих, бобоподібних або кільчастих завитків, що переходять у гладенький волос. Якість М. нижча, ніж *каракулю*. З мерлушки виготовляють головні убори, коміри тощо.

МЕРЛЬ (Merle) Робер Жан Жорж (29.VIII 1908, Тебесса, Алжір) — франц. письменник. Член Франц. компартії з 1974. В романах «Уікенд на Південному березі» (1949), «Смерть — моє ремесло» (1953), «Острів» (1962) порушив питання відповідальності людини перед суспільством. Романи-попередження «Тварина, обдарована розумом» (1967). «Мальвіль» (1972) застерігають людство від загрози ядерної війни. В центрі романів «За склом» (1970), «Чоловіки під охороною» (1974), «Мадрапур» (1976) — актуальні суспільно-політ. і моральні проблеми сучасності. Істор. дилогія «Доля Франції» (1977), «В наші юні роки» (1979) — про реліг. боротьбу в 16 ст. у Франції.

Тв.: Укр. перекл.— Тварина, обдарована розумом. К., 1971; Острів. К., 1976; Уікенд на Південному березі. К., 1977; Смерть — моє ремесло. К., 1979; Мальвіль. К., 1980; Рос. перекл.— Разумное животное. М., 1969; За стеклом. М., 1972; Мальвиль М., 1977.

В. І. Пащенко.

МЕРОВІ́НГИ (лат. Merovingi) — перша королівська династія у *Франкській державі* (кін. 5 ст.— 751). Названа за ім'ям напівлегендарного засновника роду — Меровея. За правління М. зароджувалися феод. відносини. Осн. представники: *Хлодвіг I* (481—511), Хільперік I (561—584), Хлотар II (584—629) та Дагоберт I (629—639). З серед. 7 ст. втратили реальну владу, яка перейшла до *майордомів*. Останнього короля М. Хільдеріка III 751 позбавив влади *Піпін Короткий*.

МЕРОВІ́НГСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — умовна назва мистецтва кількох областей Франції, об'єднаних у 5—8 ст. династією *Меровінгів*. У М. м. антична традиція поєднувалася з рисами ранньофеод. мис-

Меркурій. Статуя роботи Джованні да Болонья. Бронза. Близько 1554. Музей Каподімонте. Неаполь.

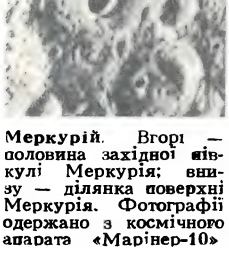

Меркурій. Вгорі — половина західної півкулі Меркурія; внизу — ділянка поверхні Меркурія. Фотографії одержано з космічного апарата «Марінер-10»

тецтва. Архіт. споруди цього часу — переважно *баптистерії* (в Пуатьє. 4—7 ст.), *крипти* (напр., Сен-Лоран у Греноблі, кін. 8 ст.) й церкви у вигляді базилік (церква Сен-Дені, 7—8 ст.). Декоративно-ужиткове мист. представлене рельєфами з каменю та обпаленої глини якими прикрашали саркофаги і церк. мури. Високого рівня досягла й обробка металів (золота оправа меча з гробниці Хільдеріка, 5 ст.). Збереглося кілька рукописів («Луксейльський лекціонарій», бл. 700; «Геллонський сакраментарій», «Гомілій Григорія Великого», обидва — 8 ст.), оздоблених орнаментальними зображеннями. У 8 ст. на зміну М. м. прийшло мист. *«Каролінського відродження»*.

МЕРОМО́РФНІ ФУ́НКЦІЇ (від грец. μέρος — частина, частка і μορφή — вигляд, форма) — *аналітичні функції*, які можна подати у вигляді частки двох цілих функцій, тобто частки сум двох всюди збіжних числових *рядів*. *Особливі точки* М. ф. можуть бути тільки полюсами. М. ф. є *гамма-функція, еліптичні функції, раціональні функції, тригонометричні функції* тощо.

МЕРОСТО́МОВІ, меростомати (Merostomata) — клас тварин типу *членистоногих*. Довж. тіла сучас. видів до 90 см, вимерлих — до 2 м. Тіло вкрите хітиновим панцирем і поділене на 2 відділи: головогруди й черевце, що закінчується довгим хвостовим відростком. Головогруди з 6 парами кінцівок, які виконують функції пересування, захоплювання і подрібнення їжі. Черевце почленоване або суцільне з 6 парами плавальних ніжок, з них 5 останніх мають зябра. По боках головогрудного панцира міститься пара складних очей, на спинній стороні — пара простих очей. М. пошир. в морях теплого поясу. Клас включає 2 ряди: *мечохвости* — дуже давня вимираюча група тварин та ракоскорпіони, або велетенські щитні,— повністю вимерлі в кінці палеозою тварини.

МЕРСЕРИЗА́ЦІЯ — 1) Обробка *целюлози* концентрованими розчинами їдкого натру при т-рі 15—55° С; одна з стадій виготовлення *віскози* та ін. похідних целюлози. Для М. застосовують установки періодичної (ванни-преси) або безперервної дії, в яких целюлозу просочують їдким натром, а потім (в разі потреби) віджимають. 2) Обробка бавовняних тканин або ін. целюлозних волокнистих матеріалів концентрованими розчинами їдкого натру звичайно при т-рі 15—18° С. Збільшує міцність матеріалу, надає йому блиску. До того ж такий матеріал легше фарбується, краще вбирає вологу. М. провадять на спеціальних (мерсеризаційних) машинах, де матеріал просочують їдким натром, після чого віджимають і промивають. Назва — від імені англ. винахідника Дж. Мерсера (1791—1866).

МЕРСІ́Н, Ічель — місто на Пд. Туреччини, адм. ц. ілу (області) Ічель. Порт на березі Мерсінської зат. Середземного м., залізнична станція. 152 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування (складання вантажних автомобілів, комбайнів), хім. (виробн. мінеральних добрив), нафтопереробна, силікатно-керамічна, текст., харч. (у т. ч. борошномельна) промисловість.

МЕ́РСІСАЙД, Мерсейсайд — *конурбація* у Великобританії. Складається з міст, розташованих на обох берегах естуарія р. Мерсі. 1,6 млн. ж. (1976). Гол. центр і мор. порт — м. *Ліверпуль*. Провідні галузі пром-сті — кольорова металургія, судно-, автомобілебудування, електротех., хім., харч. (у т. ч. цукр., борошномельна).

МЕРСЬЄ (Mercier) Луї Себастьєн (6.VI 1740, Париж — 25.IV 1814, там же) — франц. письменник. Перший значний худож. твір М.— повість «Історія Ізербена, арабського поета» (напис. 1766). На філос. романі «Дикун» (1767), романі-утопії «2440-й рік» (1770) позначився вплив ідей Ж. Ж. *Руссо*. В п'єсах «Дезертир» (1770), «Незаможний» (1772), «Суддя» (1774), «Візок оцтовика» (1775) порушував актуальні соціальні проблеми. В істор. п'єсах відбито важливі політ. події. В багатотомній зб. нарисів «Картини Парижа» (1781—88) відобразив побут і звичаї парижан. Автор кн. «Про Ж. Ж Руссо, одного з головних письменників, які підготували революцію» (1791), трактату «Про театр...» (1773). Велику французьку революцію зустрів захоплено, але якобінцям не симпатизував.

Т. Т. Духовний.

МЕ́РТВА ГОЛОВА́ (Acherontia atropos) — метелик род. *бражникових*. Довж. тіла до 6 см, розмах крил до 13 см. Передні крила чорні з темно-жовтим малюнком, задні — жовті з двома чорними поперечними смугами. На спині жовтий малюнок, схожий на череп (звідси й назва). Гусениця (довж. до 15 см) живиться листям, гол. чин. пасльонових, у т. ч. картоплі. М. г. пошир. у країнах Середземномор'я; в СРСР — у середній смузі, на Україні, Пн. Кавказі й у Закавказзі. Як рідкісний вид включений до *Червоної книги* Української РСР. Іл. с. 466.

«МЕ́РТВА ПЕТЛЯ» в авіації — те саме, що й *Нестерова петля*.

МЕ́РТВА ТО́ЧКА — крайнє положення поршня в *поршневій машині*, при якому швидкість його руху дорівнює нулеві, а напрям руху змінюється на протилежний. Розрізняють верхню М. т., коли поршень перебуває на найбільшій віддалі від вала (напр., *колінчастого вала*), і нижню М. т.— при найменшій віддалі. Термін «мертва точка» вживають і на означення відповідних положень ін. тіл.

МЕ́РТВЕ МО́РЕ, Бахр-Лут — безстічне солоне озеро в межах Йорданії та Ізраїлю. Лежить у глибокій тектонічній западині Гхор на 395 м нижче від р. м. (найглибша депресія на суходолі Землі). Довж. 76 км, шир. до 17 км, площа 1050 км², глиб. до 356 м. В озеро впадає р. Йордан. Через відсутність стоку, велике випаровування і незначні опади (100 мм на рік) має велику солоність — 270‰, макс.— 310‰ (майже в 9—10 раз більша за пересічну солоність води у Світовому океані). З солей переважають MgCl, NaCl, KCl, MgBr. Органічного життя в М. м. немає (за винятком бактерій). Поблизу озера — поклади нафти, асфальту.

МЕ́РТВІ МО́ВИ — мови, які перестали бути засобом усного спілкування і зберігаються в пам'ятках давнього письменства (напр., *санскрит*, давньогрецька, старослов'ян. та ін. мови). Іноді мова, вийшовши з широкого вжитку, використовується вузьким колом людей (напр., *латинська мова* існує як офіц. мова католицької церкви, використовується і в багатьох галузях науки — в біології, медицині тощо). Визначення деяких мов як мертвих є відносним, бо вони продовжують існувати в сучас. мовах, що розвинулися на їхній основі (так, на основі лат. мови, точніше «народної латині», розвинулися сучас. *романські мови*). Дійсно мертвими є мови, що вийшли з ужитку і перестали далі розвиватися (напр., прусська, континентальні кельтські). Багато М. м. стало набутком науки з відкриттям і дешифруванням їх писемних пам'яток (див. *Дешифрування писемності*).

Б. М. Задорожний.

МЕРТВОВО́Д, Мертвовід — річка в Кіровогр. та Микол. областях УРСР, ліва притока *Південного Бугу*. Довж. 144 км, площа бас. 1820 км². Живлення переважно снігове та грунтове. Використовують для потреб с. г. При впадінні М. у Південний Буг — м. Вознесенськ.

МЕ́РТВОГО МО́РЯ РУКО́ПИСИ — спільна назва фрагментів стародавніх рукописів, написаних давньоєвр., арамейською та ін. мовами, що знайдені на пн.-зх. узбережжі Мертвого моря 1947—65 (в печерах Ваді-Кумран, Іудейської пустелі, фортеці Масада). Ймовірно належали поселенню іудейської секти *ессеїв*. Більша частина М. м. р., за археологічними даними, датується 2 ст. до н. е.— 2 ст. н. е. М. м. р. містять доканонічні списки окремих книг *Старого завіту*, твори ідеологів секти, листування і записки керівника повстання проти Риму *Бар-Кохби* та ін. Документи свідчать про наявність у членів секти спільної власності, обов'язкової спільної праці і спільних трапез. У М. м. р. викладено ідеологію нар. мас Іудеї, де панували *месіанізм* та есхатологічні настрої (див. *Есхатологія*), розповідається про «вчителя праведності», що має спорід-

С. Д. Меркуров.

С. Д. Меркуров. Пам'ятник К. А. Тімірязеву в Москві. Граніт. 1923.

Меровінгське мистецтво. 1. Мініатюра з «Геллонського сакраментарія». 8 ст. Національна бібліотека. Париж. 2. Саркофаг з Муассака. Камінь. 5—6 ст. 3. Баптистерій у місті Пуатьє. 7 ст

Мертва голова.

нені риси з образом Ісуса Христа. Ідеї секти вплинули на формування первісного *християнства*. Переважну більшість М. м. р. не опубліковано, вони належать Ватікану та Єрусалимській університетській б-ці. Видання текстів здійснює спеціально створений міжнар. комітет. Вивчає М. м. р. нова галузь історико-філол. науки — кумранознавство.

Літ.: Ковалев С. И., Кубланов М. М. Находки в Иудейской пустыне. М., 1964; Тексты Кумрана, в. 1. Пер. с древнеевр. и арамейск. М., 1971.

В. К. Танчер.

МЕРТВОЇДОВІ (Silphidae) — родина *жуків*. Довж. тіла 4—40 мм. Лапки 5-членикові, вусики булавовидні, надкрила часто вкорочені. Личинки темні, плескаті, видовжені, зовні схожі на *стоніг*. Понад 500 видів, пошир. в усіх частинах світу, крім Антарктики; в СРСР — бл. 80, в т. ч. в УРСР — понад 30. М. живляться падлом, напр. мертвоїд ребристий (Silpha carinata) і *могильщики* — трупоїди; деякі хижаки, напр. чотирикрапковий мертвоїд (Xylodrepa quadripunctata), знищують шкідливу гусінь деяких метеликів, у т. ч. *золотогузки*; окремі рослиноїдні, напр. матовий мертвоїд (Aclypea undata), ушкоджують буряки, капусту та деякі ін. с.-г. культури.

І. К. Загайкевич.

МЕРТВОНАРО́ДЖУВАНІСТЬ — народження мертвого плода завдовжки не менше як 35 см і масою не менше як 1 кг після 28 тижнів *вагітності*. Розрізняють антенатальну (до настання родової діяльності) та інтранатальну (під час *пологів*; див. *Асфіксія*) М. Зумовлюється М. *інфекційними хворобами* вагітної, *токсикозами вагітності*, патологією пологів, аномаліями плода тощо. Профілактика М. полягає в охороні здоров'я жінки (особливо вагітної), своєчасному виявленні й лікуванні патології вагітності і пологів.

МЕ́РТКЕ (Mertke) Едуард (17.VI 1833, Рига — 25.IX 1895, Кельн) — нім. піаніст, композитор і муз. педагог. Виступав з концертами в Росії й Німеччині. З 1869 — професор консерваторії в Кельні. Автор опер «Ліза, або Мова сердець» (1872), «Резі фон Гемзенштайг» і «Кирило з Солуні» (пост. посмертно в Росії), кантат, пісень, фп. творів. З голосу Марка Вовчка записав мелодії 210 укр. нар. пісень. Із запланованих до видання 8 випусків «Двісті українських пісень. Співи і слова зібрав Марко Вовчок. У ноти завів Едуард Мертке» опубліковано перший (25 пісень, Лейпціг, 1864).

Р. Я. Пилипчук.

МЕ́РТОН (Merton) Роберт Кінг (н. 5.VII 1910, Філадельфія, штат Пенсільванія) — амер. соціолог. Президент Амер. соціологічної асоціації (з 1954). М.— представник *структурно-функціонального аналізу*. Ввів поняття «дисфункція» для вираження різних варіантів «відхилення» поведінки людей від встановлених норм, витлумачував ці відхилення лише як морально-психологічні явища, які не залежать від соціально-екон. відносин. Розробив теорію «аномії», що покликана пояснити морально-психологічний стан індивідуальної та сусп. свідомості в період руйнування системи цінностей, зумовленого кризою бурж. суспільства. Запропонував ідею «теорій середнього рівня», які, на його думку, є проміжними між емпіричними дослідженнями й заг. теорією *соціології* і повинні допомогти їхньому взаємозв'язку. З ліберально-демократичних позицій критикує бюрократичні й мілітаристські тенденції правлячих кіл США.

А. К. Бичко.

МЕ́РФІ (Murphy) Річард (н. 6. VIII 1927, Голуей, Зх. Ірландія) — ірл. поет. У 19.5—71 працював викладачем брит. ун-тів. Автор збірок «Археологія кохання» (1955), «Останнє рибальське судно Голуея» (1961), «Плавання до острова» (1963). В поемі «Огрімська битва» (1968) події сучасності органічно пов'язані з історією нац.-визвольної боротьби ірл. народу.

Тв.: Укр. перекл.— Огрімська битва. [Фрагменти з поеми]. «Всесвіт», 1980, № 2.

О. І. Земляний.

МЕ́РФІ (Murphy) Уїльям Паррі (н. 6.II 1892, Стоутон, Вісконсін) — американський терапевт-гематолог, доктор медицини (з 1920). В 1914 закінчив вищу школу в Орегоні. З 1923 — викладач Гарвардської медичної школи Кембріджського університету (Массачусетс). Осн. праці М. присвячені проблемам цукрового *діабету* і деяким захворюванням крові. Нобелівська премія, 1934 (разом з Дж. Майнотом і Дж. Уіплом) за розробку методики лікування *анемій* внутрішньом'язовим введенням печінкового екстракту.

МЕ́РЧІСОН — мис на п-ові Бутія, крайня пн. точка материка Пн. Америки (71° 50′ пн. ш. та 94° 45′ зх. д.).

МЕ́РЯ — плем'я, предки якого в кін. 1-го тис. до н. е.— 1-му тис. н. е. жили в районі Волго-Окського межиріччя. Вперше М. згадуються в 6 ст. готським істориком *Йорданом*. За «*Повістю временних літ*», жили в районі озер Неро і Клещина. Мова належала до фінно-угорської сім'ї мов. З просуванням з кін. 1-го тис. у Поволжя слов'ян М. поступово злилися з ними.

МЕ́СА (франц. messe, від лат. missa) — 1) Головна церковна відправа в католицькій церкві, *літургія*. 2) Хоровий багатоголосий, циклічний твір, написаний на текст католицької літургії. До 14 ст. склалась циклічна будова М. з розділів: Кіріє, Глорія, Кредо, Санктус та Бенедиктус, Агнус деї. Найдавніші М. були одноголосі реліг. наспіви (т. з. григоріанський хорал). Згодом, з розвитком *багатоголосся*, з'явилися композиторські поліфонічні обробки М., а пізніше — твори, повністю написані одним композитором на традиційний текст. В епоху Відродження М. була наймонументальнішим жанром муз. мист. Серед авторів М.— Дж. Данстейбл (Англія), Жоскен Депре, О. Лассо (Нідерланди), Палестріна, Дж. Габрієлі (Італія), Т. Л. де Вікторія (Іспанія). Класичні зразки М. створили Й. С. Бах, В. А. Моцарт, Л. Бетховен, Ф. Шуберт, Ф. Ліст, А. Брукнер. Жалобна М. наз. *реквієм*.

МЕСЕ́ТА — нагір'я на Піренейському п-ові, в межах Іспанії та Португалії. Гірськими хребтами Центр. Кордільєри (заввишки до 2592 м, г. Альмансор) поділяється на Новокастільське та Старокастільське плоскогір'я. Родовища свинцю, міді, ртуті, кобальту, заліз. руд, золота, олова, вольфраму. М. перетинають ріки Дуеро, Тахо та ін. Поширені чагарникові зарості типу *маквіс*, сухі степи, у горах — широколистяні та хвойні ліси. Серед рослин багато *ендеміків* (бл. 1500).

МЕСІА́НІЗМ — 1) Релігійне вчення про майбутнє спасіння людства або тієї чи іншої національної чи релігійної групи, яке нібито здійснить посланець бога — месія. М. сформувався в *іудаїзмі*. Характерний і для *християнства* та *ісламу*. 2) Історико-соціологічна концепція, яка приписує тому чи іншому народові провідну роль в істор. процесі (М. національний). Ідеї М. становлять теор. основу буржуазного *націоналізму*, зокрема *сіонізму*.

«МЭСМ», мала електронна обчислювальна машина — перша в СРСР і в континентальній Європі електронна *цифрова обчислювальна машина* (мал.). Розроблено і створено 1950 під керівництвом С. О. *Лебедєва* в Ін-ті електротехніки АН УРСР. «МЭСМ» була алгоритмічно досить розвинутою. Реалізовані в ній деякі структурні рішення не втратили значення й на сьогодні. Розв'язання ряду задач на «МЭСМ» відіграло важливу роль для багатьох галузей науки й техніки. Створення та експлуатація «МЭСМ» стали вирішальним стимулом для розвитку програмування й розробки широкого кола питань *обчислювальної математики*. Досвід, нагромаджений у процесі розробки «МЭСМ», було використано при створенні наступних *обчислювальних машин*, зокрема «БЭСМ» та інших.

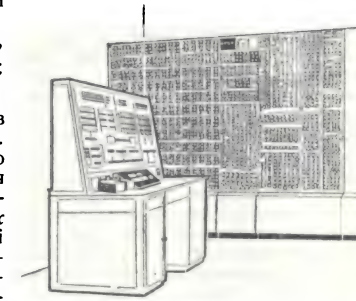

Цифрова обчислювальна машина «МЭСМ».

К. Л. Ющенко.

МЕСОНЬЄ́ (Meissonier) Ернест (21.II 1815, Ліон — 31.I 1891, Париж) — франц. живописець. Навчався в Парижі. Автор картин на істор. і батальні теми («Наполеон III при Сольферіно», 1863, Лувр, Париж; «Фрідланд, 1807», 1875, Метрополітен-музей, Нью-Йорк). Писав також жанрові твори («Читання листа», «Мушкетер», ДЕ; «Кавалер у костюмі 18 ст.», Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві). Створив картину «Барикада» (1848, Лувр), присвя-

чену подіям Лютневої революції 1848. Відомий і як ілюстратор книжок.

МЕСОПОТА́МІЯ (грец. Μεσοποταμία, від μέσον — проміжок і ποταμός — річка), Межиріччя, Двуріччя — природна область у Зх. Азії, в бас. річок Тігру і Євфрату. Включає *Месопотамську рівнину* і плато Джезіре. Один з найдавніших центрів людської цивілізації. В кін. 3-го тис. до н. е. тут існували старод. д-ви *Аккад*, *Ур* та ін. На поч. 2-го тис. до н. е. в пд. частині М. сформувалася д-ва *Вавилонія*. В 9—7 ст. до н. е. М. входила до складу *Ассирії*, в 7—6 ст. до н. е.— до Нововавілонського царства; в 6—4 ст. до н. е.— до д-ви *Ахеменідів*, у 4 ст. до н. е.— до імперії *Александра Македонського*, в 4—2 ст. до н. е.— до д-ви *Селевкідів*, у 3 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.— *Парфянського царства*, в 3—7 ст.— д-ви *Сасанідів*, з 7 ст.— араб. *Халіфату*. Давнє населення М. досягло високого рівня культури: створило *клинопис*, збудувало величні архіт. споруди, нагромадило значні знання з астрономії, медицини тощо. В 11 ст. М. завоювали *сельджуки*, в 13 ст.— *монголи*. На поч. 16 ст. вона підпала під владу *Сефевідів*. У 17 ст.— 1918 — в складі *Османської імперії*. Після 1-ї світової війни 1914—18 більша частина М. входить до Іраку, решта — до Сирії і Туреччини.

О. В. Спицька.

МЕСОПОТА́МСЬКА РІВНИ́НА, Месопотамська низовина — низовинна рівнина у Зх. Азії, в межах Іраку, Ірану та Кувейту. Простягається вздовж нижньої течії річок Тігру, Євфрату й Каруну. Поверхня плеската, заввишки від 100 до 200 м. Родовища нафти. Клімат тропічний, пустельний. Т-ра влітку іноді підвищується до +50°. Опадів 100—200 мм. Поширені пустелі, вздовж річок — галерейні ліси. Скотарство, землеробство, плантації фінікової пальми. На М. р.— міста Багдад, Басра (Ірак), Абадан (Іран). М. р.— один з давніх центрів цивілізації (див. *Месопотамія*).

МЕСРО́П МАШТО́Ц (361, с. Хацік, провінція Тарон — 17.II 440, Ечміадзін, похований в Ошакані, тепер Аштаракський р-н Вірм. РСР) — вірм. вчений, просвітитель, творець вірм. писемності. У 405—406 М. М. склав вірм. алфавіт, використовуючи зразок грецького. Був засновником «школи перекладачів», організатором шкіл Сх. і Зх. Вірменії.

МЕССБА́УЕР (Mössbauer) Рудольф Людвіг (н. 31.I 1929, Мюнхен) — нім. фізик (ФРН). Після закінчення Мюнхен. вищого тех. уч-ща (1955) працював в Ін-ті ім. М. Планка в Гейдельберзі, 1957—59 і з 1964 — в Мюнхен. вищому тех. уч-щі (1960—64 — у Каліфорнійському технологічному ін-ті, США). Праці з ядерної фізики та фізики твердого тіла. В 1958 відкрив явище резонансного поглинання γ-квантів атомними ядрами твердого тіла (див. *Мессбауера явище*). Нобелівська премія, 1961.

МЕССБА́УЕРА ЯВИЩЕ — резонансне випромінювання і поглинання γ-квантів *атомними ядрами* в кристалах. Відкрив 1958 Р. Л. *Мессбауер*. Вільне атомне ядро при випромінюванні γ-кванта саме одержує протилежно спрямований імпульс (імпульс віддачі). Внаслідок цього енергія γ-кванта стає меншою за енергію *квантового переходу* на величину $\Delta E = p^2/2M$, де p — імпульс кванта, M — маса ядра. Оскільки така ж енергія передається ядру при поглинанні γ-кванта, лінії поглинання і випромінювання будуть зміщеними одна відносно одної на величину $2\Delta E$. Величина ΔE значно перевищує ширину лінії випромінювання, тому ймовірність резонансного поглинання надзвичайно мала. М. я. виникає тоді, коли імпульс віддачі передається всьому кристалу, внаслідок чого енергія на віддачу не витрачається. При М. я. енерг. спектр випромінювання (поглинання) γ-квантів містить дуже вузьку лінію, енергія якої дорівнює енергії переходу в ядрі. В разі взаємодії *магнітного моменту* ядра з магн. полем ця лінія розщеплюється на кілька компонентів; таке розщеплення відбувається і тоді, коли в околі ядра існує неоднорідне електр. поле (див. також *Магнітний резонанс*). Ймовірність М. я. швидко зменшується з ростом енергії переходу в ядрі, тому воно спостерігається для ядер з малими ($\lesssim 150$ кеВ) енергіями збудження (напр., ^{57}Fe, ^{119}Sn, ^{67}Zn, ^{191}Ir). М. я. використовують при вивченні внутр. електр. і магн. полів у кристалах, коливань атомів кристалічної гратки, при проведенні хім. аналізу, при вимірюванні швидкостей і вібрацій тощо.

За допомогою М. я. визначено гравітаційне *червоне зміщення* частоти фотонів, передбачене *відносності теорією*.

Літ.: Шпинель В. С. Резонанс гамма-лучей в кристаллах. М., 1969; Эффект Мессбауэра. Пер. с англ. М., 1969.

О. Я. Дзюблик.

МЕССІ́НА — місто в Італії, адм. ц. провінції Мессіна. Мор. порт на Пн. Сх. о. Сицилія, на узбережжі Мессінської прот. Залізнична станція. 263 тис. ж. (1975). Суднобудування і судноремонт, підприємства хім., текст., плодоконсервної пром-сті. Ун-т (засн. 1548). Архіт. пам'ятки 12—16 ст. М. засн. грец. колоністами бл. 730 до н. е. під назвою Занкла. Місто не раз зазнавало землетрусів.

«МЕТА́» — літературно-політ. щомісячний журнал, орган *«народовців»*. Виходив 1863—65 у Львові за редакцією К. *Климковича*. В основному обстоював консервативно-бурж. позиції. На його напрям впливав П. Куліш. У «М.» друкувались і твори Т. Шевченка, Є. Гребінки, Марка Вовчка, Ю. Федьковича та ін. З 1865 журнал вміщував лише політ. матеріали, літ.-худож. частина ввійшла до альманаху *«Нива»*.

МЕТА-, ОРТО-, ПАРА- (скорочено *м-*, *о-*, *п-*; від грец. μετά — після, ὀρθός — прямий і παρά — біля) в х і м і ї — префікси в назвах хімічних сполук. Вживаються для позначення розташування замісників у дизаміщених похідних бензолу, а також хіноїдних структур: у мета-сполук замісники стоять через один атом вуглецю (1,3-положення), орто- — при сусідніх атомах (1,2-положення) і у пара-(1,4-положення)— через два атоми вуглецю (див., напр., *Крезоли*, *Ксилоли*). Інше значення мають префікси орто- і мета- в назвах к-т та їхніх похідних (солей, ефірів): у випадку макс. кількості ОН-груп при центр. атомі вживають префікс орто-, при меншій — мета-, напр., $OP(OH)_3$ — ортофосфорна к-та, $NaBO_2$ — метаборат натрію, $HC(OC_2H_5)_3$ — ортомураший ефір. Префікс пара- іноді використовують для позначення полімерів: параформ $(CH_2O)_n$ — полімер формальдегіду та ін. Префікси орто- і пара- вживають також у назвах двох модифікацій водню.

М. Ю. Корнилов.

МЕТАБАЗИ́ТИ (від грец. μετά — між, після, через та βάσις — основа) — гірські породи, що утворилися внаслідок *метаморфізму* основних магматичних порід. До М. відносять метаморфізовані *габро*, *діабази*, *діорити*, іноді — *сланці* й *амфіболіти*. Див. також *Метаморфічні гірські породи*.

МЕТАБОЛІ́ЗМ (від грец. μεταβολή — зміна, перетворення) — сукупність хімічних процесів, що відбуваються в організмі і становлять основу його життєдіяльності. Часто термін «метаболізм» вживають, коли йдеться про *обмін речовин* та енергії. В більш вузькому і точному розумінні цим терміном позначають *проміжний обмін* — перебіг процесів перетворення речовин всередині клітини. Розрізняють два взаємопов'язані напрями М.: *анаболізм* — утворення складних органічних сполук та *катаболізм* — розщеплення складних речовин до простих компонентів, що супроводиться виділенням енергії.

Див. також *Асиміляція* в біології і *Дисиміляція* в біології.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976.

О. С. Мікоша.

МЕТАБОЛІ́ТИ — речовини, що утворюються в організмі внаслідок проміжного обміну (див. *Метаболізм*). Беруть участь у наступних процесах *асиміляції* і *дисиміляції*. У фізіології і медицині М. наз. звичайно продукти внутрішньоклітинного обміну, які підлягають остаточному розпаду та видаленню з організму. Див. також *Обмін речовин*.

МЕТАГАЛА́КТИКА (від грец. μετά — після, за і *галактика*) — космічна система, частиною якої є сукупність галактик, що можуть бути виявлені за допомогою *телескопів* та інших сучасних засобів дослідження. Розподіл галактик у просторі нерівномірний. Серед. віддалі між сусідніми галактиками — порядку мільйонів *парсеків*. У просторі між галактиками є розсіяні гази, пил, окремі *зорі*. Серед. густина речовини в М. порядку 10^{-31}—10^{-30} г/см³. Див. також *Всесвіт, Космогонія, Космологія, Червоне зміщення*.

МЕТАГЕНЕ́З (від грец. μετά — після і γένεσις — походження, народження) — одна з форм *чергування поколінь* у тварин. При М. покоління, що розмножується статевим шляхом (див. *Статеве розмноження*), змінюється одним або кількома поколіннями, що роз-

Хімічні елементи, які належать до металів

Хімічний елемент	Атомний номер
Актиній	89
Алюміній	13
Америцій	95
Барій	56
Берилій	4
Берклій	97
Ванадій	23
Вісмут	83
Вольфрам	74
Гадоліній	64
Галій	31
Гафній	72
Германій	32
Гольмій	67
Диспрозій	66
Ейнштейній	99
(Екавольфрам)	106
(Екареній)	107
Ербій	68
Європій	63
Залізо	26
Золото	79
Індій	49
Іридій	77
Ітербій	70
Ітрій	39
Кадмій	48
Калій	19
Каліфорній	98
Кальцій	20
Кобальт	27
Курчатовій	104
Кюрій	96
Лантан	57
Літій	3
Лоуренсій	103
Лютецій	71
Магній	12
Манганець	25
Менделевій	101
Мідь	29
Молібден	42
Натрій	11
Неодим	60
Нептуній	93
Нікель	28
Нільсборій	105
Ніобій	41
Нобелій	102
Олово	50
Осмій	76
Паладій	46
Платина	78
Плутоній	94
Полоній	84
Празеодим	59
Прометій	61
Протактиній	91

множуються нестатевим шляхом (див. *Нестатеве розмноження*). М. властивий деяким кишковопорожнинним, червам та сальпам.

МЕТАГЕНЕ́З у геології — природний процес поступових значних змін осадочних гірських порід. Настає після *катагенезу* і передує *метаморфізмові*. Відбувається в умовах значного зростання тиску і температури внаслідок глибокого занурення порід, зумовленого *тектонічними рухами*, за участю мінералізованих розчинів. Полягає у перекристалізації *аутигенних мінералів* і глинистої речовини, розчиненні й кристалізації осн. породоутворюючих мінералів. Внаслідок М. утворюються глинисті сланці, пісковики, кристалічні вапняки і доломіти тощо.

МЕТАКАРТОГРА́ФІЯ — вживаний у сучасній картографічній літературі термін для визначення загальної теорії картографії. Включає дослідження карти на базі логіко-методологічних принципів *відображення теорії*. М. дає теор. обґрунтування предмета, методу й мови картографічного пізнання. Предметом наукового пізнання, що відображається в картах, вважається конкретний порядок взаємного розміщення матеріальних тіл і явищ об'єктивної дійсності та його зміни в часі. Осн. наук. метод картографічного пізнання — *картографічне моделювання*, що включає специфічні картографічні форми логічних прийомів мислення: порівняння, аналізу й синтезу, абстрагування та узагальнення зображуваних тіл і явищ. Об'єктною мовою картографії є специфічна знакова система. М. теоретично пов'язує картографію, з одного боку, з філософією, з іншого — з спеціальними науками. Близькі терміни — картологія, теоретична картографія, нормативна картографія.

Літ.: Асланикашвили А. Ф. Метакартография. Основные проблемы. Тбилиси, 1974. *О. Ф. Асланікашвілі.*

МЕТАКРИ́ЛОВА КИСЛОТА́, α-метилакрилова кислота, $CH_2 = C(CH_3) - COOH$ — безбарвна рідина з різким запахом, густ. (при т-рі 20° С) 1015,3° С, $t_{пл}$ 16° С, $t_{кип}$ 160,5° С; розчинна у воді, спирті, ефірі. М. к. та її похідні застосовують для одержання технічно важливих полімерних продуктів. Особливе значення серед похідних М. к. має *метилметакрилат*. М. к. використовують також у виробн. деяких видів каучуків, безосколкового скла, клеїв, іоногенних смол.

«МЕТАЛЕ́ВІ ДНІ» — щомісячний літ.-художній і громад.-політ. журнал. Виходив в Одесі 1930—33. Виник на основі неперіодичного видання «Блиски» (1928—29). Відіграв значну роль у згуртуванні місцевих літ. та мистецьких сил. Тут уперше виступили письменники С. Олійник, Лесь Гомін та ін., друкувалися В. Сосюра, О. Слісаренко, М. Йогансен, Я. Галан та ін. У 1933 журн. «М. д.» об'єднався в журн. «Шквал» і дістав назву *«Літературний Жовтень»*.

МЕТАЛЕ́ВІ КОНСТРУ́КЦІЇ, металоконструкції — машинобудівні або будівельні конструкції, елементи яких виготовлені з металевих матеріалів. Найпоширеніші — *сталеві конструкції;* використовують також конструкції з *легких сплавів*, зокрема *алюмінію сплавів*. Елементи М. к. виготовляють переважно з профільованих або листових матеріалів (див. *Листові конструкції*), з'єднують між собою зварюванням (див. *Зварні конструкції*), клепанням (див. *Клепані конструкції*) або болтами (у т. ч. високоміцними болтами фрикційного типу). Розрізняють М. к.: несучі й огороджувальні; плоскі й просторові; т. з. суцільностінні й *гратчасті конструкції*. Вони міцні, довговічні, відносно легкі, відзначаються різноманітністю конструктивних форм і архітектурною виразністю. Розраховують М. к., як правило, за *граничним станом*. Виготовляють, добирають і з'єднують їх індустріальними методами.

МЕТАЛЕ́ВІ КО́РИСНІ КОПА́ЛИНИ — природні мінеральні утворення, з яких за сучасного стану розвитку техніки доцільно вилучати *метали* або їхні сполуки. Скупчення тих чи ін. металів або їхніх сполук у *земній корі* утворюють родовища відповідних руд. Україна багата на такі М. к. к.: залізні руди (*Криворізький залізорудний басейн, Керченський залізорудний басейн, Кременчуцький залізорудний район, Білозерський залізорудний район* та ін.), марганцеві руди (*Нікопольський марганцевий басейн*), *алюмінієві руди* (на Закарпатті, в Приазов'ї, на *Українському щиті*), руди титану, цирконію, ртуті, свинцю, цинку та ін. Див. також *Корисні копалини*.

Я. М. Бєляєвець

МЕТА́ЛИ (грец. μεταλλεῖον, одн., від μεταλλεύω — видобуваю з землі, викопую) — прості речовини, які характеризуються високими *електропровідністю* й *теплопровідністю*, від'ємним температурним показником електропровідності, здатністю добре відбивати і поглинати світло (характерний блиск і непрозорість), підвищеною здатністю до пластичної деформації (ковкість). У твердому стані М. мають кристалічну структуру (див. *Кристали*). Часто в фіз., тех. і екон. л-рі до М. відносять і металеві *сплави*, які подібні до М. багатьма своїми властивостями. Характерні властивості М. зумовлені особливостями їхньої електронної будови. *Атоми* М. відносно легко віддають свої зовн. (валентні) електрони. Слабким зв'язком валентних електронів з атомним ядром пояснюється багато спільних хім. властивостей М.: утворення позитивно заряджених *іонів* (катіонів), виявлення позитивного *окислення ступеня*, утворення основ, оксидів і гідроксидів, заміщення водню в кислотах з утворенням солей. При фазовому переході одноатомного газу М. у конденсований стан (див. *Конденсована система*) електронні оболонки атомів перекриваються, і валентні електрони колективізуються, тобто починають належати всій сукупності атомних залишків. Колективізовані електрони, яких наз. електронами провідності, можуть відносно вільно переміщуватися по всьому М. Вони зумовлюють багато електр., теплових, оптичних, магн. та ін. фіз. властивостей М. (див. зокрема, *Електричний струм, Гіромагнітні явища, Скін-ефект, Надпровідність, Магнетизм*). Із 107 хім. елементів *періодичної системи елементів Д. І Менделєєва* 85 — М. (табл.) і лише 22 — *неметали*. Слід зазначити деяку умовність поділу всіх хім. елементів на М. і неметали, оскільки властивості багатьох з них мають перехідний характер, а також залежать від зовн. умов (т-ри і тиску). Напр., германій має характерний блиск, проте за електр. властивостями він є *напівпровідником;* цинк, сурма, вісмут при кімнатній т-рі крихкі й стають пластичними лише при нагріванні. Деякі М. існують як у металевій, так і неметалевій кристалічній модифікації (див. *Поліморфізм*), напр., сіре олово (α-Sn) на відміну від білого (β-Sn) має властивості неметалів.

Усі М. і утворені з них сплави поділяють на чорні, до яких належать залізо та сплави на його основі, і кольорові — решта М. і сплавів. Залежно від фіз. і хім. властивостей, а також характеру залягання в земній корі розрізняють: легкі М. (напр., літій, алюміній, титан), важкі М. (мідь, цинк, свинець та ін.), *тугоплавкі метали, благородні метали*, рідкісноземельні М. (див. *Рідкісноземельні елементи*), розсіяні М. (напр., галій, індій, германій), радіоактивні М (радій, уран та ін.). Наведена класифікація умовна, оскільки багато М. можна віднести до різних груп (напр., тугоплавкий М. реній — типовий розсіяний елемент, легкий М. титан вважається й тугоплавким). Теор. опис властивостей М. грунтується на використанні законів *квантової механіки* (див. *Зонна теорія, Фізика твердого тіла*). Електронну й атомно-кристалічну будову М., а також зв'язок між складом, будовою і властивостями М. і сплавів вивчають *металофізика* та *металознавство*. Про хім. і фіз. властивості окремих М. та про застосування їх див. статті про відповідні хім. елементи (напр., *алюміній, залізо* та ін.). Див. також *Металургія, Металеві конструкції, Металообробна промисловість*.

Літ.: Лифшиц И. М., Азбель М. Я., Каганов М. И. Электронная теория металлов. М., 1971; Брандт Н. Б., Чудинов С. М. Электронная структура металлов. М., 1973; Калачев Б. А. Основы физики металлов. М., 1974; Гуляев А. П. Металловедение. М., 1977; Физика металлов. т. 1. Пер. с англ. М. 1972. *Є. Й. Харьков.*

МЕТА́ЛІВ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т. УкрНДІМет — установа М-ва чорної металургії СРСР. Створений 1928 у Харкові. В ін-ті (1980) — 10 відділів, 12 лабораторій, дослідний з-д. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: розширення сортаменту і підвищення якості прокату; розробка і освоєння пром. технології виробн. сортового прокату гнутих профілів, прокатних валків та ін.; створення спеціалізованих прокатних і профілювальних станів; удосконалення технології виробн. і підвищення якості металу, застосовуваного для залі-

нич. транспорту; впровадження у виробн. безперервного розливання сталі; розробка досконаліших методів дослідження і контролю якості продукції. Ін-т публікує збірники: «Сортопрокатное производство», «Гнутые профили проката» и «Производство железнодорожных рельсов и колёс». Роботи ін-ту удостоєні Державної премії СРСР (1976, 1979). Інститут нагороджений (1978) орденом Трудового Червоного Прапора.

І. С. Тришевський.

МЕТАЛІ́ДИ — клас неорганічних хімічних сполук, в який входять *інтерметалеві сполуки* та сполуки металів з неметалевими елементами (воднем, азотом, вуглецем, силіцієм, бором та ін.), якщо вони мають переважно металічний характер *хімічного зв'язку*. Багато М. проявляють унікальні фіз.-хім. властивості і широко використовуються як надтверді, жаростійкі, корозійностійкі, магн. матеріали, напів- та надпровідники. Див. також *Бориди, Гідриди, Карбіди, Нітриди, Силіциди*.

Літ.: Корнилов И. И. Металлиды и взаимодействие между ними. М., 1964; Строение, свойства и применение металлидов. М., 1974. *В. Л. Павлов.*

МЕТАЛІЗА́ЦІЯ — створення на поверхні виробів одного або кількох шарів металу. Товщина такого покриття становить звичайно від сотих часток мікрометра до 40—50 мкм, рідше — до сотень мікрометрів і навіть кількох міліметрів. Найпоширенішою є М. гальванічна, що полягає в електролітичному осадженні (див. *Електроліз*) металу. Таким способом наносять майже всі метали (переважно цинк, кадмій, нікель, хром, олово, залізо, срібло, золото) і деякі сплави (напр., *бронзу*) на поверхню будь-яких електропровідних матеріалів (див. також *Гальванотехніка, Гальванічні покриття*). Поширена М. дифузійна (див. *Дифузійні покриття*) і вакуумна (див. *Вакуумні покриття*). Крім того, є М.: хімічна — відновленням металів з розчинів їхніх солей; газотермічна — розпиленням розплавлених металів газовим струменем; іонно-плазмова — розпиленням металів у низькотемпературній *плазмі* тліючого або дугового розряду; газофазна (хіміко-термічна), яка полягає в осадженні металів на нагріту поверхню в процесі розкладу їхніх летких сполук, а також детонаційна, що ґрунтується на використанні енергії детонаційної хвилі. Металізацією створюють *захисні покриття*, покриття герметизуючі, електропровідні, декоративні, оптичні та ін. До М. вдаються в електро- і радіотехніці, оптиці, ракетній техніці, автомобіле-, судно- і літакобудуванні тощо.

МЕТАЛІ́СТІВ КИЄВА СТРАЙК 1917 — загальний виступ робітників металообробних заводів Києва у вересні 1917. Почався 18.IX (1.X) на знак протесту проти затягування Т-вом заводчиків і фабрикантів підписання колективного договору, який передбачав підвищення мінімальної заробітної плати, скасування штрафів, заходи по охороні праці тощо. Страйк робітників 16 металообробних підприємств, очолений страйковим к-том, до якого ввійшли представники виконкому Київ. Ради робітн. депутатів і більшовицького керівництва Центр. бюро профспілок, Центр. ради фабзавкомів, правління спілки «Металіст», підтримали робітників ін. заводів і фабрик Києва. Загалом страйкувало до 50 тис. чол. Страйк, що тривав 9 днів, закінчився перемогою робітників.

МЕТАЛІ́ЧНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — вид *хімічного зв'язку*, який утворюється гол. чин. в металах. М. з.— якісне поняття, що характеризує будову речовин, в яких частина електронів може відірватися від атомів і пересуватися за їхні межі. Тому електронну будову металів уявляють такою, що характеризується наявністю в речовині позитивно заряджених атомних остовів (катіони атомів металу), між якими пересуваються усуспільнені електрони («електронний газ»). М. з. застосовується й для опису властивостей молекул органічних речовин з подвійними спряженими зв'язками. Кількісний опис М. з. дає *квантова хімія*.

Л. І. Савранський.

МЕТАЛОГЕ́НІЯ (від *метали* і грец. γεννάω — породжую) — галузь *геології*, яка вивчає геологічні й геохім. закономірності утворення *металевих корисних копалин* та їхнє поширення у *земній корі*. Завдання М.— виявлення закономірностей розподілу рудоносних площ і рудних родовищ у просторі і в часі; вивчення зв'язку зруденіння з комплексом геол. умов, які впливають на процеси мінералізації; систематизація і вивчення типових особливостей рудоносних площ; прогнозування нових рудоносних площ. Осн. методи металогенічних досліджень: регіональний металогенічний аналіз, яким користуються при вивченні обширних регіонів; металогенічний аналіз рудоутворюючих факторів (користуються при детальних дослідженнях рудоносних районів) та ін. М. тісно пов'язана з *тектонікою, петрографією, літологією*, вченням про корисні копалини.

Термін «металогенія» в наук. л-ру ввів франц. геолог Л. де Лоне (1892). В СРСР великий внесок у розвиток М. зробили В. О. *Обручев*, С. С. *Смирнов*, Ю. О. Білібін, І. Г. Магак'ян та ін. На Україні металогенічні дослідження значного розвитку набули з 60-х рр., їх проводить *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР.

Літ.: Билибин Ю. А. Металлогенические провинции и металлогенические эпохи. М., 1955; Магакьян И. Г. Основы металлогении материков. Ереван, 1959; Смирнов В. И. Очерки металлогении. М., 1963; Металлогения Украины и Молдавии. К., 1974.

Я. М. Бєлявцев.

МЕТАЛОГРА́ФІЯ (від *метали* і греч. γράφω — пишу) — метод дослідження будови (структури) металів і сплавів. За металографічним методом зразки металів або металевих сплавів (*шліфи*) шліфують, полірують і травлять водними розчинами к-т (напр., азотної), виявляючи рельєф структурних складових. Макроструктуру досліджують неозброєним оком або при незначному збільшенні, користуючись лупою. Мікроструктуру вивчають за допомогою оптичних і *електронних мікроскопів*. До М. вдаються в металознавстві, металофізиці, встановлюючи зв'язок між будовою і властивостями металів (сплавів).

МЕТАЛОЗНА́ВСТВО — наука, що вивчає у взаємозв'язку склад, будову і властивості металів (сплавів), а також закономірності їхньої зміни внаслідок теплового, хімічного, механічного або ін. діяння; складова частина *матеріалознавства*. Метою М. є відшукання оптимального складу, методів одержання і обробки металів (сплавів) з певним комплексом властивостей. Теоретичне М., пов'язане з *металофізикою*, розглядає теорію металевого стану і фіз. властивостей металів (сплавів), їхню *кристалізацію*, фазові рівноваги і *дифузію* в них, фазові перетворення в твердому стані (див. *Мартенситні перетворення*), фіз. теорію процесів пластичного деформування, зміцнення, руйнування і *рекристалізації*. Прикладне М. досліджує основи технологічних процесів обробки (*зварювання, лиття, обробки металів тиском, термічної обробки* тощо) і класи металів (сплавів). У М. застосовують *електронографію, нейтронографію, калориметрію, металографію, радіоактиваційний аналіз, спектральний аналіз, рентгеноструктурний аналіз*, використовують *мікрознімання*. Розвиток М. почався у 2-й пол. 19 ст. В Росії перші дослідження в галузі М. провели П. П. *Аносов* і Д. К. *Чернов*. Значний вклад у розвиток М. внесли радянські, зокрема укр., вчені: О. О. *Байков*, А. А. *Бочвар*, К. П. *Буніч*, В. Н. *Гріднєв*, М. Т. *Гудцов*, М. М. *Давиденков*, В. І. *Данилов*, С. Т. *Кишкін*, Г. В. *Курдюмов*, В. Д. *Садовський*, В. М. *Свєчников*. Проблеми металознавства досліджують у Центральному н.-д. ін-ті чорної металургії (Москва), Всесоюзному ін-ті авіаційних матеріалів (Москва), Всесоюзному ін-ті легких сплавів (Москва), *Дніпропетровському металургійному інституті, Київському політехнічному інституті, Лиття проблем інституті* АН УРСР, *Металофізики інституті* АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР та ін. установах.

Літ.: Гуляев А. П. Металловедение. М., 1977 *К. Ф. Стародубов.*

МЕТАЛООБРО́БНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виготовляють металеві вироби і конструкції, ремонтують машини, різне устаткування для всіх галузей нар. г-ва і потреб населення. За класифікацією Держплану СРСР М. п. належить до комплексної галузі — *машинобудування* і металообробка. Продукцію, що випускають підприємства М. п., поділяють на металеві вироби виробничого призначення (металеві конструкції для будинків і споруд, мостів, ангарів, гідротех. споруд, опор ліній електропередач і контактних мереж та ін.) і невиробничого призначення (металевий госп. посуд, кухонний інвентар, спорт. вироби тощо). На спеціалізованих підприємствах М. п. провадять ремонт різних видів машин і устаткування. В 1978 обсяг про-

Хімічні елементи, які належать до металів (продовження)

Хімічний елемент	Атомний номер
Радій	88
Реній	75
Родій	45
Ртуть	80
Рубідій	37
Рутеній	44
Самарій	62
Свинець	82
Скандій	21
Срібло	47
Стронцій	38
Сурма	51
Талій	81
Тантал	73
Тербій	65
Технецій	43
Титан	22
Торій	90
Тулій	69
Уран	92
Фермій	100
Францій	87
Хром	24
Цезій	55
Церій	58
Цинк	30
Цирконій	40

дукції машинобудування і металообробки зріс проти 1940 в 63 рази. На Україні виробляється значна частина продукції М. п. Рад. Союзу. Обсяг виробн. продукції машинобудування і металообробки УРСР 1978 зріс проти 1940 в 50 раз. У структурі М. п. республіки найбільша частка належить підприємствам по виготовленню металоконструкцій та по ремонту машин і устаткування Найбільші підприємства галузі: *Дніпропетровський завод металоконструкцій*, Ждановський, Житомирський, Донецький з-ди металоконструкцій, з-д столових приборів у Києві та ін. Проблемами розвитку М. п. на Україні займаються ін-т Укрпроектстальконструкція, Укр. н.-д. ін-т пром-сті культурно-побутових виробів у Києві.

Літ. див. до ст. *Машинобудування*.

МЕТАЛООПТИКА — розділ *оптики*, який вивчає взаємодію електромагнітних хвиль з *металами*. Характерними оптичними властивостями металів є велика відбивна здатність (для деяких металів до 99%) у широкому частотному інтервалі та великий коеф. поглинання (хвиля, яка пройшла в метал, згасає в шарі до 10^{-6} м). Поряд з цим при певних значеннях довжини хвилі електромагн. випромінювання λ_0 спостерігаються т. з. смуги прозорості — різке зменшення відбивальної здатності й коеф. поглинання (напр., у срібла $\lambda_0 = 3{,}16 \times 10^{-7}$ м, у натрію $\lambda_0 = 2{,}1 \cdot 10^{-7}$ м, у калію $\lambda_0 = 3{,}15 \cdot 10^{-7}$ м). При відносно низьких частотах випромінювання (інфрачервона і частково видима область спектра) оптичні властивості металів визначаються електронами провідності. Під дією зовн. електромагн. поля ці електрони випромінюють вторинні хвилі, які, накладаючись, створюють сильну відбиту хвилю. Оскільки вільний електрон провідності не може поглинути *фотон*, незначне поглинання у цьому частотному інтервалі зумовлене зіткненнями електронів з *фононами*, одного з одним та з границею зразка. При збільшенні частоти випромінювання (ультрафіолетова область) істотну роль починає відігравати внутр. *фотоефект*, а вплив вільних електронів значно зменшується. У разі ще більших частот (рентгенівська область) оптичні властивості металів визначаються електронами більш глибоких атомних оболонок, і вони практично не відрізняються від діелектриків. Металооптичні дослідження дозволяють визначити одну з найважливіших характеристик металів — концентрацію електронів провідності. М. є основою при проектуванні різноманітних приладів, у яких застосовують металеві дзеркала; металооптичними методами виявляють на поверхні металів тонкі окисні плівки, вимірюють їхню товщину тощо.

Літ.: Соколов А. В. Оптические свойства металлов. М., 1961; Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1973

Р. М. Гуржі.

МЕТАЛООРГАНІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — *елементоорганічні сполуки*, що містять один або більше зв'язків метал — вуглець. Усі елементи, за винятком *інертних газів*, здатні утворювати *хімічні зв'язки* з вуглецевими групами. До М. с. належать також *карбоніли металів*, комплекси металів з ненасиченими вуглеводнями та ін. органічними *лігандами*. Природа зв'язку метал — вуглець у М. с. змінюється в широких межах від чисто іонного до ковалентного (залежно від електронегативності металу і будови органічного радикала), що визначає і зміну фіз. та хім. властивостей сполук. М. с., як правило,—рідини або тверді речовини, деякі з них відзначаються високою леткістю. Вони краще розчиняються у полярних розчинниках, утворюючи з ними комплекси. Більшість М. с. чутливі до води, діоксиду вуглецю і кисню, деякі займаються на повітрі. Найчастіше М. с. одержують внаслідок реакцій металів з вуглеводнями або їхніми галогенпохідними, реакцій обміну металу в металоорганічних сполуках

М. с. використовують в органічному синтезі (*магнійорганічні сполуки*), застосовують як *каталізатори* реакцій полімеризації (одержання поліетилену, поліпропілену), як присадки до моторного палива (тетраетилсвинець), *пестициди*, ліки тощо. Див. також *Алюмінійорганічні сполуки*, *Оловоорганічні сполуки*. *Цинкорганічні сполуки* тощо.

Літ.: Посон П. Химия металлоорганических соединений Пер. с англ. М., 1970.

В. П. Кухар.

МЕТАЛОПРОТЕЇ́ДИ — клас складних *білків*, які містять іони важких металів (Cu, Mo, Mn, Fe, Zn, Mg та ін.), зв'язані з білковою частиною комплексним зв'язком. Зв'язок між білком та металом неміцний, і зруйнування його розведеними неорганічними кислотами або хелаторами (комплексоутворюючими сполуками) спричиняється до порушення будови і функціональних властивостей М. М. дуже поширені в організмі людини й тварин. До М. відносять багато ферментів (сукцинатдегідрогеназа, ксантиноксидаза, алкогольдегідрогеназа, тирозиназа та ін.). М. виконують в організмі ряд важливих біол. функцій: депо і транспорт заліза (феритин, трансферин) та міді (церулоплазмін), транспорт кисню у безхребетних (гемоціанін, еритрин).

Літ.: Северин С. Е., Филиппов П. П., Кочетов Г. А. Металлоэнзимы. «Успехи современной биологии», 1970, т. 69, в. 2; Гауровиц Ф. Химия и функции белков. Пер. с англ. М., 1965

О. В. Стефанов.

МЕТАЛОРІ́ЗАЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — машина для *обробки металів різанням*. На М. в. обробляють також пластмаси, скло, керамічні та ін. матеріали. В СРСР за технологічною ознакою і видом *металорізального інструменту* розрізняють дев'ять груп верстатів. У ці групи об'єднано: *токарні верстати* (див. також *Карусельний верстат*, *Револьверний верстат*), *свердлильні верстати* і *розточувальні верстати*; *шліфувальні верстати* і *доводочні верстати* (див. також *Заточувальний верстат*, *Полірувальний верстат*); верстати комбіновані. В окремі групи виділені також: *зубообробні верстати* і *різьбообробні верстати*; *фрезерні верстати* (див. також *Копіювальний верстат*); *стругальні верстати*, *довбальні верстати* і *протяжні верстати*; верстати розрізні й різні (напр., балансувальні, муфто- і трубообробні). М. в. бувають: універсальні (для різних операцій на виробах широкої номенклатури), широкого призначення (для обмеженої кількості операцій на виробах широкої номенклатури), спеціалізовані (на них обробляють однотипні вироби різних розмірів), спеціальні (для обробки виробів одного типорозміру) і агрегатні (див. *Агрегатний верстат*). За точністю обробки М. в. поділяють на верстати особливо точні (майстер-верстати), точності високої, особливо високої (*прецизійні верстати*), підвищеної і нормальної (більшість універсальних верстатів). Є верстати з ручним керуванням, напівавтоматичні й автоматичні (в т. ч. з керуванням програмним). В разі потреби їх об'єднують в *автоматичні лінії*. Перспективними є верстати з *адаптивними системами* керування, електроіскрові та ін. верстати для фіз.-мех. методів обробки. М. в.— осн. вид устаткування в машинобудуванні. Вдосконалювання М. в. визначає наук.-тех. прогрес, розвиток технології й організації машинобуд. виробництва. Див. також *Верстатобудування*.

Літ.: Чернов Н. Н. Металлорежущие станки. М., 1978; Пестунов В. М., Каминков Е. А. Повышение точности и производительности металлорежущих станков К., 1979; Тарзиманов Г. А. Проектирование металлорежущих станков. М., 1980.

МЕТАЛОРІ́ЗАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — інструмент для *обробки металів різанням*. Ним обробляють і неметалеві матеріали — керамічні, пластмасові, скло та ін. В М. і. розрізняють частини: різальну (один або кілька зубів, що зрізують матеріал у вигляді стружки), калібруючу (в разі потреби) і кріпильну (у вигляді призми, хвостовика тощо), за допомогою якої інструмент закріплюють на *металорізальному верстаті* або утримують у руках. Різальну частину виготовляють з інструментальних (у т. ч. легованих, швидкорізальних) сталей, *твердих сплавів*, мінералокерамічних (див. *Кермети*) і *надтвердих матеріалів*. Розрізняють М. і.: заг. призначення — *різці* нормальні й фасонні, *протяжки*, *фрези*, *пилки*, напилки, *абразивний інструмент*; для обробки отворів — *свердла*, розточувальні різці й пластини, *зенкери*, *розвертки* та ін.; *різьбонарізний інструмент* і *зуборізний інструмент*. М. і. поділяють також на верстатний та ручний (у т. ч. *механізований інструмент*). Створення нових конструкцій М. і. пов'язане з удосконаленням їхніх геом параметрів і конструктивних елементів; використанням матеріалів з підвищеними різальними властивостями тощо. Див. також *Інструментальна промисловість*.

Літ.: Жигалко Н. И., Киселев В. В. Проектирование и производство режущих инструментов. Минск 1969; Родин П. Р. Металлорежущие инструменты. К., 1979.

МЕТАЛОТЕРМІ́Я (від *метали* і грец. θέρμη — тепло), металотермічний процес — одержання металів і сплавів відновленням їхніх

сполук (оксидів, хлоридів, фторидів та ін.) активнішими металами (відновниками) з виділенням тепла. За застосовуваним відновником розрізняють *алюмінотермію*, кальцієво-магнієтермію тощо. М. буває електропічною (з підведенням частини тепла електр. нагріванням оброблюваних матеріалів), позапічною (без додаткового підведення тепла) і вакуумною (в умовах вакууму через підвищену леткість деяких матеріалів). Методами М. одержують високоякісні безвуглецеві легуючі сплави (напр., *лігатури* з рідкісними металами, *феросплави*), чисті і легковипарні метали тощо.

МЕТАЛОФІЗИКА — розділ *фізики*, який вивчає природу, структуру, будову і фізичні властивості *металів* і *сплавів*, а також процеси, що відбуваються при їх обробці та інших зовнішніх впливах. Оскільки фіз. уявлення і фіз. методи досліджень широко впроваджуються в *металознавство* і *металургію*, М. відіграє важливу роль при одержанні сплавів з наперед заданими властивостями. Осн. напрямами досліджень в сучас. М. є вивчення електронної структури та характеристик (електр., магн., спектральних і т. д.) металів і сплавів, їхніх властивостей, пов'язаних з розташуванням і рухом атомів (*пружність*, *пластичність*, теплові, дифузійні та ін. властивості), а також особливостей і кінетики *фазових переходів*. Важливе місце в М. займає вивчення порушень ідеальності кристала, пов'язаних з дефектами (див. *Дефекти в кристалах*) і з не цілком упорядкованим розміщенням атомів у вузлах кристалічної гратки сплаву. В експеримент. М. широко застосовують *електронографію*, *нейтронографію*, *рентгеноструктурний аналіз* та електронно-мікроскопічні, резонансні, електричні, магн. і ін. методи досліджень. Теор. М. грунтується на використанні методів квантової теорії твердого тіла (зокрема, *зонної теорії*), *статистичної фізики* і *кінетики фізичної*. М. як наука виникла на поч. 20 ст. На Україні дослідження в галузі М. проводяться в ін-тах АН УРСР — металофізики, проблем матеріалознавства, фізико-технічному низьких т-р, фізико-технічних (в Донецьку і Харкові), в ун-тах — Київському, Харків. та ін. наук. установах і учбових закладах. Відділення фізики АН УРСР видає науково-теор. журнал «*Металлофизика*».

Літ.: Абрикосов А. А. Введение в теорию нормальных металлов. М., 1972; Уманский Я. С., Скаков Ю. А. Физика металлов. М., 1978; Киттель Ч. Введение в физику твёрдого тела. Пер. с англ. М., 1978; Кристиан Дж. Теория превращений в металлах и сплавах, ч. 1. Пер. с англ. М., 1978.

М. О. Кривоглаз.

МЕТАЛОФІЗИКИ ІНСТИТУТ АН УРСР Створений у Києві 1955 на базі Лабораторії металофізики АН УРСР, організованої 1945. У складі ін-ту (1980) 16 відділів, одна структурна лабораторія, а також дослідне конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробництвом. Основні напрями досліджень: фізика міцності й пластичності; фазові перетворення та їхній вплив на структуру й властивості металів і сплавів; електронна структура та електронні властивості металів і сплавів; фізика поверхонь металів; кріогенна металофізика; розробка нових фіз. методів дослідження металів. У Лабораторії металофізики працювали акад. АН СРСР Г. В. *Курдюмов* і акад. АН УРСР В. І. *Данилов*. З ін-том пов'язана діяльність акад. АН УРСР В. Н. *Гріднєва*, В. М. *Свєчникова*, А. А. *Смирнова*, В. І. *Трефілова*.

В. В. Маслов.

МЕТАЛУРГІЙНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — див. *Чорна металургія*, *Кольорова металургія*.

МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І ПРОЕКТНИЙ ІНСТИТУТ, Діпросталь — установа М-ва чорної металургії СРСР. Створений 1928 у Харкові (до 1930 — філіал Держ. ін-ту по проектуванню нових і реконструкції діючих металург. з-дів на Україні, 1930—65 — Державний ін-т металург. і марганцевої пром-сті). У складі ін-ту (1980) 44 відділи (11 з них на з-дах). Осн. напрями роботи ін-ту: розробка перспективних комплексних планів і техніко-екон. проблем розвитку виробн. феросплавів; комплексні проектні роботи, пов'язані з буд-вом (реконструкцією) нових і розширенням діючих металург., феросплавних та ін. з-дів, підприємств по переробці вторинних чорних металів, з-дів по ремонту металург. устаткування. Ін-т — гол. установа в СРСР по проектуванню з-дів і цехів феросплавного виробн., з проблем механізації трудомістких робіт у феросплавному виробн., по проектуванню машин для розливання чавуну і феросплавів. Нагороджений (1977) орденом Трудового Червоного Прапора.

Г. Є. Горяйнов.

МЕТАЛУ́РГІЯ (від грец. μεταλλουργεῖον — рудник, копальня) — наука про одержання металів з руд (або речовин, що містять метали) і надання металевим сплавам необхідних властивостей; відповідні техніка і галузь пром-сті. Видобування металів з руд відоме з давніх часів. За археологічними даними, мідь одержували ще 7—6 тис. років до н. е. У 2 тис. до н. е. почали застосовувати її сплав з оловом — *бронзу*. Приблизно з середини 2-го тис. до н. е. виплавляють залізо (див. *Сиродутний процес*), а з середини 14 ст.— чавун (див. *Доменне виробництво*). Пізніше (у 18 ст.) одержують сталь, застосовуючи *тигельну плавку* і пудлінгування (перемішування чавуну з залізистими шлаками), а згодом *бесемерівський процес*, мартенівський (див. *Мартенівське виробництво*) і *томасівський процес*. М. грунтується на досягненнях фіз. хімії, фізики, металург. теплотехніки, електротехніки, електроніки, кібернетики, економіки, на теорії металург. процесів, автоматизації виробництва і керування ним, на дослідженнях у галузі освоєння космосу (див. *Космічна технологія*). М. вивчає проблеми підготовки руд, яка полягає у їхньому *дробленні*, розділенні (див. *Грохот*, *Класифікатор*), збагачуванні (див. *Збагачування корисних копалин*), *випалі* або *сушінні*, окускуванні, *агломерації* та *брикетуванні*. Досліджує гідрометалургійні (див. *Гідрометалургія*), пірометалургійні, у т. ч. металотермічні (див. *Пірометалургія*, *Металотермія*), та електролітичні (див. *Електроліз*) процеси одержання металів (сплавів) з наступним їх *рафінуванням*. Крім того, М. вивчає проблеми виготовлення металевих порошків і виробів з них (див. *Порошкова металургія*), *термічної обробки*, *обробки металів тиском*, *лиття*, *зварювання*, *паяння*, нанесення на поверхню металів *захисних покриттів*, *вельцювання*. Важливою галуззю М. є *металознавство*. Розвиток М. пов'язаний з *безпосереднім одержанням заліза*, *киснево-конверторним процесом*, з застосуванням *безперервного лиття металів і сплавів*, вакуумної обробки металів і сплавів (див. *Вакуумна металургія*), з одержанням металів і сплавів в електр. печах, електрошлакових, електроннопроменевих і плазмових установках (див. *Електрометалургія*, *Електроннопроменева технологія*, *Плазмова металургія*), з впровадженням *дуплекс-процесу* і *триплекс-процесу*. Важливі праці з різних питань М. належать російським і українським вченим: П. П. Аносову, М. П. Арбузову, О. О. Байкову, І. П. Бардіну, О. Ф. Бєлову, А. П. Виноградову, А. М. Вольському, В. Ю. Грум-Гржимайлу, М. М. Доброхотову, В. П. Іжевському, М. М. Карнаухову, М. К. Курако, М. В. Луговцову, Б. І. Медовару, З. І. Некрасову, М. О. Павлову, Б. Є. Патону, М. П. Чижевському, Ю. А. Шульте та ін. Проблеми М. досліджують в Інституті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР (Москва), Центральному н.-д. ін-ті чорної металургії ім. І. П. Бардіна (Москва), Челябінському н.-д. ін-ті металургії, *Металургійній промисловості науково-дослідному і проектному інституті* (Харків), *Чорній металургії інституті* (Дніпропетровськ), *Дніпропетровському металургійному інституті*, *Ждановському металургійному інституті* та ін. установах. М. пов'язана з *гірничою промисловістю*, *коксохімічною промисловістю*, *машинобудуванням*, виробн. *вогнетривких матеріалів*. Див. також *Кольорова металургія*, *Чорна металургія*.

Літ.: Основы металлургии, т. 1—7. М., 1961—75; Борнацкий И. И. Теория металлургических процессов. К.— Донецк, 1978; Воскобойников В. Г., Кудрин В. А., Якушев А. М. Общая металлургия. М., 1979; Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980.

М. І. Гасик.

МЕТА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — різні бойові механізми, що ними метали каміння, ядра, важкі стріли, колоди та інші предмети для ураження живої сили ворога, руйнування фортець, оборонних мурів та інших укріплень, а також для підпалу будинків. Вперше М. м. застосовано у 8 ст. до н. е. військом *Ассірії*. Поширилися у війську стародавніх Фінікії, Персії, Греції та Риму, а пізніше Візантії та ін. д-в Зх. Європи та Сходу. В Київ. Русі М. м. наз. пороками, самострілами, пращами. Приводили їх у рух дією

туго скручених пучків сухожилків, волосся тварин. М. м. поділялись на настильної і навісної дії. До перших належали різного типу баліст і бриколі, до других — *катапульти* та фрондиболи (дія яких основувалася на силі тяжіння або противазі). М. м. кидали снаряди вагою 0,4—500 кг на віддаль відповідно 1100—1175 м. З появою *вогнепальної зброї* М. м. втратили своє значення, поступившись місцем *артилерії*.

МЕТАМАТЕМА́ТИКА (від грец. μετά — після і *математика*) — те саме, що й *доведень теорія*.

МЕТАМЕРІ́Я (від грец. μετά — після і μέρος — частина), сегментація — розчленування тіла багатьох двобічно-симетричних тварин на подібні частини — метамери (сегменти, членики), розташовані одна за одною по поздовжній осі тіла. Повна М.— розчленування всього організму (у більшості стьожкових червів, кільчастих червів і членистоногих). Неповна М.— це правильне повторення вздовж головної осі тіла лише окремих органів або систем органів (у деяких війчастих червів, немертин та стьожкових червів). У більшості хребетних тварин і людини М. чітко виявлена лише на ранніх стадіях *зародкового розвитку*, а після народження вона виявляється гол. чин. у будові хребта, чергуванні ребер, міжреберних м'язів тощо. Розрізняють також М. гомономну — метамери тіла подібні за будовою, виконують однакові функції та гетерономну — зберігається лише спільний план будови, а зовн. подібність метамерів різних частин тіла втрачається внаслідок виконання ними різних функцій.

МЕТАМО́ВА — мова, що використовується для описування іншої мови, яка при цьому наз. мовою-об'єктом, або предметною мовою. М.— не формалізована мова, а спеціально організований фрагмент природної мови. Вона повинна бути не бідніша за свою предметну мову, може відрізнятися від неї лише частково. Так, М. для описування будь-якої природної мови, напр., рос., укр., німецької чи ін., включає як складову частину лінгвістичну термінологію, вживану в природній мові. М.— одне з осн. понять сучас. теор. мовознавства й логіки. Використовується при дослідженні природних і *штучних мов*, які базуються на *математичній логіці*. Засобами М. формулюється метатеорія, що вивчає структуру, методи й властивості якоїсь ін. теорії (т. з. предметної теорії, яка формулюється предметною мовою).

Літ.: Карри Х. Б. Основания математической логики. М., 1969.

Ф. О. Нікітіна.

МЕТАМОРФІ́ЗМ (від грец. μεταμόρφωσις — перетворення) — сукупність глибинних природних процесів, що спричинюють зміни хім. і мінерального складу та структури гірських порід у надрах Землі. Зумовлений змінами тиску і температури та впливом глибинних летких компонентів при наростанні тектонічної активності (див. *Тектонічні рухи*).

Полягає у розпаданні первинних мінералів, молекулярному перегрупуванні й утворенні нових, стійкіших *мінеральних видів*. М., пов'язаний з підвищенням температури, наз. прогресивним. Він супроводиться збезводненням та декарбонатизацією (видаленням карбонатів). Перетворення, зумовлені зниженням температури, наз. регресивним метаморфізмом. М., зумовлений зростанням тиску, наз. *динамометаморфізмом*. М., що супроводиться змінами лише кількості летких компонентів (H_2O, CO_2), наз. ізохімічним, якщо змінюється вміст осн. компонентів (K_2O, Na_2O, CaO, MgO тощо) — алохімічним. Метаморфічні перетворення великих об'ємів порід відносять до регіонального М.; локальні — до *контактного метаморфізму*. Метаморфічні зміни, що спричинюють утворення мігматитів або гранітизацію, наз. *ультраметаморфізмом*. З М. пов'язане утворення *метаморфічних гірських порід* та *метаморфогенних родовищ*.

Р. І. Сіроштан.

МЕТАМОРФІ́ЧНІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — гірські породи, що утворилися в надрах Землі внаслідок *метаморфізму* осадочних і магматичних порід. Мінеральний склад М. г. п. залежить від складу первинних порід, термодинамічних умов, за яких вони утворилися, та складу мінеральних розчинів, що насичують породи. Для М. г. п. характерна ясношерниста будова, здебільшого сланцювата *текстура*. З кожним типом метаморфізму пов'язані певні М. г. п.: напр., з регіональним — *сланці глинисті*, покрівельні сланці, філіти, *гнейси, амфіболіти, кварцити, мармури*; з *ультраметаморфізмом* — ін'єкційні гнейси та *магнетити*. На Україні М. г. п. поширені в межах *Українського щита*, Кримських гір, Карпат Українських.

Р. І. Сіроштан.

МЕТАМОРФОГЕ́ННІ РОДО́ВИЩА (від *метаморфізм* і грец. γεννάω — породжую) — родовища корисних копалин, утворення яких пов'язане з метаморфізмом гірських порід або раніше сформованих родовищ.

За походженням М. р. поділяють на метаморфічні й метаморфізовані. Метаморфічні родовища виникають внаслідок метаморфізму гірських порід (вапняки перетворюються на мармури, пісковики — на кварцити тощо). Утворення метаморфізованих родовищ пов'язане з регіональним і *контактним метаморфізмом* корисних копалин. Найвідоміші метаморфізовані родовища в докембрійських (див. *Докембрій*) формаціях *Криворізького залізорудного басейну, Курської магнітної аномалії* тощо.

МЕТАМОРФО́З (грец. μεταμόρφωσις — перетворення) — 1) У рослин — видозмінення вегетативних органів (стебла, листка або кореня) внаслідок їхнього пристосування до виконання тих чи ін. функцій у певних умовах існування. М. відбувається в *онтогенезі* й полягає в зміні перебігу індивідуального розвитку органа, який виробився у процесі *еволюції*. Ці видозмінення можуть перетворити один орган на інший (здебільшого метаморфізуються не дорослі органи, а їхні зачатки) зі зміною форми і функції, зробити його зовні невпізнанним, і лише вивчення онтогенезу видозмінених органів дає можливість з'ясувати їх походження. Напр., внаслідок М. листка утворилися колючки у барбарису і кактусів, вусики у гороху і чини, ловильний апарат у *комахоїдних рослин* тощо (мал. 1). Термін «метаморфоз» запровадив у науку К. *Лінней* (1755). Вчення про М. було сформульоване Й. В. *Гете* (1790). Велике значення у вивченні М. мали праці італ. ботаніка А. Чезальпіно (16 ст.), нім.— І. Юнга (17 ст.), рос.— К. Ф. *Вольфа* та ін. 2) У тварин М., або метаболія,— глибоке перетворення організму, що пов'язане з різкою зміною умов існування і способу життя під час його індивідуального розвитку (онтогенезу). Розрізняють первинний М. (мал. 2, А), що відбувається зі зміною статевого і нестатевого поколінь (у губок, кишковопорожнинних, багатьох плоских червів), і вторинний (мал. 2, Б і В)— без зміни поколінь (у ін. червів, членистоногих, молюсків, голкошкірих, у міног, деяких риб і земноводних). При розвитку з М. (т. з. личинковий розвиток) з яйця звичайно виходить *личинка*, яка істотно відрізняється від дорослої тварини. В процесі дальшого розвитку у неї зникають одні органи (личинкові) і з'являються інші (властиві дорослій формі), тобто вона перетворюється на *імаго*. Найяскравішим прикладом М. безхребетних тварин може бути М. у комах, хребетних — у земноводних. У більшості первиннобезкрилих комах розвиток відбувається без істотних змін (про-

Мал. 1. **Метаморфоз** вегетативних органів рослин. Метаморфозовані листки: 1 — вусики у гороху; 2 — колючки у барбарису; 3 — ловильний апарат у непентесу. Метаморфозовані черешки: 4 — філодії у австралійської акації. Метаморфозовані прилистки: 5 — колючки у білої акації. Метаморфозовані стебла: 6 — колючки у глоду; 7 — вусики у переступня; 8 — кореневище у конвалії; 9 — кладодії у рускусу; 10 — бульби у картоплі. Метаморфозовані корені: 11 — бульби у батату; 12 — коренеплід турнепсу

Метальні машини. Баліста.

тометаболія). У деяких комах (напр., таргани, веснянки, бабки, коники) з яйця виходить личинка (т. з. *німфа*), яка схожа на дорослу форму, але відрізняється від неї меншими розмірами, пропорціями окремих органів, зачатковим станом крил тощо. Ця різниця поступово зникає в процесі *линянь*, що супроводять ріст комахи і крил (геміметаболія). У ін. комах (жуки, метелики, двокрилі та ін.) з яйця виходить звичайно червоподібна личинка (у метеликів — *гусеница*), не схожа на дорослу форму. Вона перетворюється на нерухому або малорухому *лялечку*, яка внаслідок глибоких змін, що відбуваються в організмі, перетворюється на дорослу комаху (голометаболія; мал. 2, Б). У безхвостих земноводних з яйця виходить личинка — *пуголовок*, який живе у воді. В міру М. личинкові органи зникають і з'являються органи дорослої тварини: пуголовок перетворюється на жабеня і починає жити на суші (мал. 2, В). М. у тварин пов'язаний з впливом *гормонів*. На М. комах впливають гормони — екдизон (гормон линяння, який наз. і гормоном росту чи диференціювання, що виділяється протораксальними залозами), ювенільний гормон (сприяє формуванню личинкових структур і затримує утворення імаго). У земноводних М. регулюється гормонами *щитовидної залози*. У рослин виділено понад 20 речовин, що впливають, подібно до екдизонів, на їх метаморфоз.

Літ.: Серебряков И. Г. Морфология вегетативных органов высших растений. М., 1952; Наумов С. П. Зоологія хребетних. К., 1961; Савчук М. П. Зоологія безхребетних. К., 1965; Первухина Н. В. Проблемы морфологии и биологии цветка. Л., 1970; Бей-Биенко Г. Я. Общая энтомология. М., 1971; Сравнительная физиология животных. т. 3. Пер. с англ. М., 1978.

МЕТАМОРФО́ЗА, метаморфоз (грец. μεταμόρφωσις — перетворення) — перетворення однієї форми на іншу, видозміна чогось (зовнішності, характеру тощо).

МЕТА́Н, болотний, або рудниковий, газ, CH_4 — найпростіший насичений вуглеводень. Безбарвний газ без запаху; густ. за повітрям 0,554; $t_{кип}$ — 164,5° С; $t_{пл}$ — 182,5° С; теплота згоряння 50,08 МДж/кг. Осн. компонент природного, рудникового або болотного газів; у значних кількостях утворюється при *коксуванні* кам. вугілля, *гідрогенізації* вугілля та нафти. Стійкий до дії хім. реагентів. Суміш М. з повітрям у межах 5—15% за об'ємом — вибухова, більше ~16% — горить при доступі повітря. Значна концентрація М. у повітрі може бути причиною ядухи. При неповному спалюванні або каталітичному окисленні М. утворює *метиловий спирт, формальдегід;* в електр. дузі при 1000° дає *ацетилен,* а при наявності азоту — ціаністоводневу к-ту, при дії хлору — хлорпохідні, напр. хлороформ $CHCl_3$, чотирихлористий вуглець CCl_4. М. використовують у пром-сті і побуті як паливо, сировину у хім. пром-сті (одержання вуглеводнів, спиртів, *нітрометану* та ін.). *О. В. Стеценко.*

МЕТАНЕФРИ́ДІЇ (від грец. μετά — після, потім і *нефридії*) — парні метамерно розташовані (див. *Метамерія*) органи виділення у безхребетних гварин, гол. чин. у більшості кільчастих червів. Кожний М. складається з лійки з віями і канальця. Лійка відкривається у *вторинну порожнину тіла*, каналець — на його поверхню. М. в процесі *еволюції* виникли з *протонефридіїв*. Див. також *Видільна система.*

МЕТАНЕ́ФРОС (від грец. μετά — після, потім і νεφρός — нирка), вторинна, або тазова, нирка — парний орган *виділення* у переважної більшості плазунів, у птахів і ссавців, у т. ч. людини. Виникає під час *зародкового розвитку* після *мезонефроса*. Див. *Нирки.*

МЕТАНО́Л — те саме, що й *метиловий спирт.*

МЕТАНТЕ́НК, метантанк (від *метан* і англ. tank — бак, резервуар) — залізобетонна споруда (резервуар) для переробки (т. з. метанового зброджування) в анаеробних (без доступу повітря) умовах органічної частини осаду, що утворюється при *очищенні стічних вод*; один з видів *очисних споруд*. В метантенки (їхня місткість — до кількох тисяч кубічних метрів) з первинних *відстійників* надходить сирий (свіжий) осад, а з вторинних відстійників — надлишковий активний мул: бактерії-мінералізатори та ін. мікроорганізми (після *аеротенків*) або надлишкова біоплівка (після *біофільтрів*). В М. зброджувану масу перемішують і підігрівають (переважно гострою парою) до т-ри 30—35° С (мезофільне зброджування) або 50—55° С (термофільне зброджування). В результаті розпаду органічних речовин утворюються в основному метан (до 70%, його використовують для одержання пари) і вуглекислий газ.

МЕТАПЛА́ЗІЯ (від грец. μεταπλάσσω — перетворюю) — стійкі зміни морфофізіологічних властивостей клітин або тканин, що супроводяться перетворенням їх на клітини або тканини іншого типу. В тваринних організмах відома М. епітеліальної тканини (див. *Епітелій*) та *сполучної тканини*. Причинами М. є зміна умов середовища і стану тканин (тривале запалення тканин, інфекційні процеси тощо).

МЕТАСЕКВО́ЙЯ (Metasequoia) — рід рослин родини таксодієвих. М. — рідкісний реліктовий рід, описаний за викопними екземплярами і донедавна вважався вимерлим. У 1941—44 в гірських лісах Центр. і Зх. Китаю (провінції Сичуань і Хубей) виявлено дерева М., а 1948 встановлено приналежність цих швидкорослих дерев до викопного роду М. і описано їх під назвою М. розсічено-шишкова (M. glyptostroboides). На батьківщині вона досягає 50 м заввишки (2 м у діаметрі). М. має гарну крону з видовженими і вкороченими пагонами, на яких дворядно розташовані гребінчасті м'які листки. М. культивують в УРСР майже в усіх бот. садах як декоративну рослину.

МЕТАСОМАТИ́ЗМ [від грец. μετά — після і σῶμα (σώματος) — тіло] — природний процес, який полягає в заміні одних мінералів гірської породи земної кори іншими зі значною зміною її хім. складу при сталому об'ємі. Зумовлений взаємодією порід з мінеральним розчином. За характером перенесення мінеральної речовини М. поділяють на дифузійний (речовина переноситься шляхом *дифузії*) та інфільтраційний (речовина переноситься розчином, що просочується в породу). З М. пов'язане утворення метасоматичних гірських порід (грейзени, скарни, карбонатити тощо) і *метасоматичних родовищ.*

Р. І. Сіроштан.

МЕТАСОМАТИ́ЧНІ РОДОВИ́ЩА — родовища корисних копалин, утворення яких пов'язане з *метасоматизмом*. Утворюються у надрах Землі в результаті діяння на гірські породи циркулюючих гарячих мінеральних розчинів, які виносять натрій, кальцій, магній та алюміній і привносять мідь, цинк, свинець, олово тощо. Для М. р. характерна складна форма рудних тіл. М. р. поділяють на високотемпературні (родовища руд чорних, кольорових і рідкісних металів), середньотемпературні (гідротермальні родовища мідних, свинцевих і цинкових руд) і низькотемпературні (інфільтраційні родовища урану і міді).

Р. І. Сіроштан.

МЕТАСТАБІ́ЛЬНИЙ СТАН (від грец. μετά — поміж і лат. stabilis — стійкий) — відносно стій-

Метасеквойя розсіченошишкова: *1* — гілка; *2* — жіноча шишка; *3* — насінина; *4* — пагін з чоловічими шишечками.

Мал. 2. **Метаморфоз** тварин (А — первинний, Б і В — вторинний). А — розвиток сцифоїдної медузи аурелії: 1 — личинка планула; 2 — поліп, т. з. сцифостома (нестатеве покоління); 3, 4 — різні стадії стробіляції (утворення молодих медуз — ефір); 5, 6 — ефіри; 7 — доросла медуза (статеве покоління). Б — розвиток малинового жука: 1 — личинка; 2 — лялечка; 3 — жук. В — розвиток жаби гостромордої: 1 — пуголовок на ранній стадії розвитку із зовнішніми зябрами; 2 — пуголовок на пізнішій стадії розвитку; 3 — жаба

Метальні машини. Бриколь.

кий стан системи, з якого вона може перейти в стійкіший стан під дією зовнішніх збурень або самочинно (внаслідок внутрішніх *флуктуацій*). 1) М. с. термодинамічної системи — рівноважний стан, який має обмежену стійкість. При скінченних відхиленнях від М. с. система переходить до іншого, стійкішого стану. В М. с. перебуває, напр., перегріта рідина — тобто така, що її т-ра вища за т-ру *кипіння* при даному тиску, або переохолоджена пара — пара, т-ра якої нижча за т-ру *конденсації* при даному тиску; 2) М. с. квантової системи — збуджений стан *атомного ядра, атома, молекули* і т. д., *квантові переходи* з якого у стан з меншою енергією, які супроводяться випромінюванням *фотонів*, заборонені *добору правилами* (точними або наближеними). Такі переходи є малоймовірними. Міра метастабільності стану — його час життя $\tau = 1/A$, де A — повна ймовірність переходу з даного стану в усі стани з меншою енергією. Існуванням М. с. складних молекул пояснюються, зокрема, процеси люмінесценції.

МЕТАСТА́З (від грец. μετάστασις — переміщення) — вторинний патологічний утвір; виникає в результаті розвитку в будь-якому органі хворобливого процесу внаслідок занесення до нього плином *крові* або *лімфи* хвороботворного агента — патогенного мікроорганізму, клітини злоякісної пухлини. У першому випадку виникає запалення, характер якого залежить від особливостей інфекційного збудника (т. з. метастатичне інфекц. вогнище), в другому — пухлинні М. Сам процес переміщення хворобливого процесу з розвитком нового (вторинного) вогнища наз. метастазуванням. За розташуванням відносно первинного вогнища М. можуть бути місцевими, регіонарними (М. у найближчому лімфатичному вузлі) і віддаленими. Наявність М. є свідченням переходу пухлинного процесу з фази місцевого росту в фазу генералізації.

МЕТАСТА́ЗІО (Metastasio; справж. прізв.— Трапассі) П'єтро (3.I 1698, Рим — 12.IV 1782, Відень) — італ. поет і драматург. З 1730 — придворний поет у Відні. В 1718 видав зб. «Поезії». Автор бл. 30 п'єс-лібретто, кращі з яких: «Покинута Дідона» (1724), «Адріан в Сірії» (1731), «Олімпіада» (1732) «Демофонт» (1733), «Тітове милосердя» (1734), «Антігон» (1743), «Цар-пастух» (1751). М. належать також праці з поетики. Музику на твори М. писали Х. В. Глюк, В. А. Моцарт, Д. Скарлатті, Й. Мисливечек, М. Березовський.

Літ.: Стендаль Ф. Жизнеописания Гайдна, Моцарта и Метастазио. В кн.: Стендаль Ф. Собрание сочинений, т. 8. М., 1959. *Т. Т. Духовний.*

МЕТАТЕ́ЗА (грец. μετάθεσις — перестановка) — перестановка звуків, рідше складів у слові. Зумовлена намаганням уникнути звукосполучень, які важко вимовити або які не властиві для системи даної мови. Особливо характерна для розмовної мови, просторіччя, діалектів, трапляється при засвоєнні запозичених слів (напр., «тарілка» з нім. Teller). Такі форми можуть закріплюватись у літ. мові (напр., «ведмідь» з давньорус. «медвѣдь»). М.— один з видів *комбінаторних змін звуків*.

МЕТАТЕО́РІЯ (від грец. μετά — після і *теорія*) — теорія, об'єктом дослідження якої є деяка інша формальна (чи формалізована) теорія. Досліджувана теорія, напр. логіка, математика тощо, наз. предметною, чи об'єктною, а М., що вивчає її,— відповідно металогікою, метаматематикою тощо (винятком є «метафізика»). М. встановлює межі застосовності предметної теорії, досліджує її несуперечливість і повноту, вивчає способи запровадження її понять і методи доведення її тверджень, а також можливі інтерпретації. Поняття «метатеорія» виявляється продуктивним при застосуванні до дедуктивних (див. *Дедукція*) наук: математики, логіки та математизованих фрагментів природознавства й ін. наук (напр., лінгвістики). *М. І. Кратко.*

МЕТАФА́ЗА (від грец. μετά — після і φάσις — прояв) — друга фаза мітотичного (див. *Мітоз*) і мейотичного (див. *Мейоз*) поділів ядра. Відбувається після *профази*. В М. хромосоми вкорочуються і розміщуються в екваторіальній ділянці *веретена поділу клітини*, утворюючи екваторіальну пластинку.

МЕТАФІ́ЗИКА (грец. «Μετὰ τὰ φυσικά» — «Після фізики») — 1) Термін, що виник у зв'язку з класифікацією філос. спадщини *Арістотеля* і позначав розділ його вчення, де йдеться про перші сутності, вищі незмінні начала всього сущого, які, на його думку, недоступні досвідному знанню й осягаються лише умоглядним способом. В історії філософії термін вживався для позначення філос. учень про надчуттєві, не доступні досвідові начала буття; в сучас. бурж. філософії (*позитивізм, прагматизм*) М. наз. будь-які спроби розв'язати філос. способами власне світоглядні питання (про заг. закономірності світу, прогрес, сусп. ідеал, сенс життя тощо), які не піддаються осягненню за допомогою методів окремих наук та експерименту. 2) Протилежний *діалектиці* спосіб мислення і метод *пізнання*, який розглядає предмети і явища поза їхнім внутр. зв'язком і розвитком, не визнає внутр. суперечностей як джерела саморуху, не може осягнути безперервність і стрибкоподібність розвитку в їхній органічній єдності. В значенні «антидіалектика» термін «метафізика» запровадив у філософію в 19 ст. Г. В. Ф. Гегель. «Для метафізика,— писав Ф. Енгельс,— речі та їх мислені відображення, поняття, є окремі, незмінні, застиглі, раз назавжди дані предмети, що мають бути досліджені один після другого і один незалежно від другого» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 21). Марксизм усвідомив М. як історично визначений спосіб мислення, зумовлений обмеженістю класової практики бурж. суспільства та рівнем розвитку наук. Виникаючи з властивої науці тенденції дати цілісне, конкретне, завершене осягнення предмета, М. підмінює дійсно цілісне осягнення його апріорними умоглядними конструкціями, переносить уявлення, що відображають закономірності окремої сфери освоєної людиною дійсності на весь світ в цілому і прагне дати завершену, закриту й незмінну світоглядну систему. М. нездатна осягнути живий рух людського пізнання, суперечливу єдність *абсолютної і відносної істин*, якісні переходи від емпіричного до теоретичного (див. *Емпіричне і теоретичне*); для неї характерні абсолютизація обмеженого рівня практики та пізнання, «прямолінійність і односторонність, дерев'яність і закостенілість» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 304), що становлять гносеологічне коріння *ідеалізму*. Окремим виявом М. в сучас. ідеологічній боротьбі є *догматизм*. Марксизм не тільки визначив істор. місце М., а й подолав її, розробивши наук. теорію матеріалістичної діалектики як способу мислення, що відповідає революційно-перетворювальній практиці та прогресивному розвиткові наук. пізнання.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити. *О. І. Яценко.*

МЕТАФІЗИ́ЧНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ — одна з істор. форм домарксистського *матеріалізму*. Набув поширення у 17—18 ст. Представники М. м. Ф. *Бекон*, Т. *Гоббс*, Б. *Спіноза*, франц. матеріалісти 18 ст. та ін. виступали як ідеологи молодої буржуазії в боротьбі проти феодалізму. Спираючись на досягнення природознавства, зокрема механіки І. *Ньютона*, М. м. зробив значний крок у розвитку матеріалістичної філософії. Йому належать великі заслуги в боротьбі проти релігії. Проте М. м. був обмежений. Це знайшло вияв насамперед у притаманному М. м. метафізичному способі мислення (див. *Метафізика*). Принципи формальнологічного мислення представники М. м. вважали єдиним і достатнім методом пізнання. М. м. намагався звести якісну різноманітність форм руху матерії до мех. руху (див. *Механіцизм*). У розумінні сусп. явищ представники М. м. залишалися на позиціях *ідеалізму*. В 19 ст. з появою *діалектичного матеріалізму* втратив прогресивне значення.

МЕТА́ФОРА (грец. μεταφορά — перенесення) — один із найважливіших видів *тропів* у поетичній мові; образний вислів, у якому ознаки одного предмета або дії переносяться на інший за подібністю. Напр.: «Горить моє серце» (Леся Українка), «Усмішка в народу розцвітає» (П. Тичина), «За вікном зорі пишуть свої орбіти» (Б. Олійник). Метафоричні вислови трапляються і в розмовній мові (сонце встає, шлях прослався), але М. характерна для мови художньої, особливо поетичної, де вона виконує естетичну функцію. Як і інші тропи, М. дає можливість поетові відтінити найрізноманітніші властивості, ознаки зображуваного, висловити емоційне ставлення до нього. У М. синтезуються

якості різних предметів, вона розвиває, збагачує уяву читача. М. може бути простою, якщо вона складається з одного слова або виразу, і розгорнутою, коли образ створюється кількома М. Різновидами М. є *уособлення* (персоніфікація) і *алегорія*.

МЕТЕ́КИ (грец. μέτοικος — переселенець) — у *полісах* Стародавньої Греції чужоземці, а також відпущені на волю раби. Були особисто вільні, проте не мали політ. прав. Як і повноправні громадяни, М. виконували військ. повинність. Серед М. були й багаті рабовласники, торговці, власники ремісничих майстерень.

МЕТЕ́ЛИКИ, лускокрилі (Lepidoptera) — ряд *комах*. М. мають дві пари крил (розмах 3,25—270 мм), вкритих лусочками різної форми, пігментація і структура яких утворює велику різноманітність малюнка і забарвлення. Опорним апаратом крила є поздовжні і поперечні жилки. Тіло М. вкрите лусочками або волосками. Голова округлої форми, на ній містяться щупики і вусики (*антени*) Ротовий апарат звичайно сисного типу — спірально закручений хоботок, який під час смоктання випрямляється. Мають *фасеткові очі*, деякі — також т. з. прості очка. Органи нюху (сенсили) містяться звичайно на поверхні вусиків. У деяких нічних М. відомі органи слуху, що здатні сприймати звуки високих частот. Органи смаку розташовані на ротових органах та ногах. Більшість М., крім *булавоусих*, веде присмерковий або нічний спосіб життя. Дорослі М. (*імаго*) живляться гол. чин. *нектаром* квіток, соками і цукристими виділеннями рослин, деякі тропічні види — пилком, кров'ю і лімфою тварин, інші (напр., коконопрядові, мішечниці) зовсім не живляться і живуть за рахунок запасних речовин, нагромаджених в личинковій стадії. М. роздільностатеві; багатьом властиві статевий *диморфізм* і сезонний *поліморфізм*. Розмноження статеве, іноді без запліднення (див. *Партеногенез*). *Постембріональний розвиток* з повним перетворенням. Яйця відкладають на рослини, якими живиться личинка (гусениця). У деяких видів М. гусінь живиться продуктами тваринного походження (напр., бджолина вогнівка — воском, одежна і шубна молі — вовною). Понад 150 тис. видів М., поширених на всіх материках, крім Антарктиди; у фауні СРСР — бл. 15 тис. видів. За будовою крил і способом їх зчеплення між собою М. поділяють на 2 підряди: нижчі, або рівнокрилі, М. (Homoneura, або Jugata) і вищі, або різнокрилі (Heteroneura, або Frenata). Нижчі М. об'єднують давні родини: зубаті молі (Micropterigidae), первинні молі (Eriocraniidae), тонкопрядові (Hepialidae) і мнезархідові (Mnezarchaeidae). Вищі М. об'єднують понад 70 родин, з яких найвідоміші *бражникові, совкові, біланові* та ін. Серед М. багато шкідників с.-г. культур (в СРСР, у т. ч. на Україні, бл. 1000 видів), напр. *озима совка, лучний метелик, стебловий метелик, плодожерка, американський білий метелик, шовкопряди похідні*, а також корисних видів (шовковичний і дубовий шовкопряди, з коконів яких одержують шовк). М., що живляться нектаром,— запилювачі рослин. Багато М. чутливі до змін в зовн. середовищі, і тому наявність або відсутність їх у даній місцевості вказує на зрушення екологіч. рівноваги (напр., при забрудненні грунту, повітря і т. п.). Викопні рештки М. відомі з юрського періоду. Іл. див. до окремих статей про М. та до ст. *Комахи*, т. 5.

Літ.: Жизнь животных. т. 3. М., 1969; Горностаев Г. Н. Насекомые СССР. М., 1970; Фауна України т. 15. К., 1974; Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 2. К., 1974; Савковский П. П. Атлас вредителей плодовых и ягодных культур. К., 1976; Ламперт К. Атлас бабочек и гусениц Европы и отчасти русско-азиатских владений. Пер. с нем. СПБ, 1913. *Ю. П. Некрутенко.*

МЕТЕ́ЛИЦЯ — укр. танець-пісня; також укр., рос., білорус. танець. Муз. розмір 2/4. Образ зимової хуртовини відтворюється динамікою танку, швидкою зміною фігур, різноманітними кружіннями.

МЕТЕЛІ́ВКОВІ (Psychodidae) — родина *двокрилих* комах. Тіло (довж. 1—4 мм) волосисте; ноги довгі, тонкі; вусики нитковидні, завдовжки з тіло. Крила широкі, більш-менш загострені до вершини, вкриті волосками. В родині бл. 450 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР кілька десятків видів, з них в УРСР — бл. 10. Личинки М. живляться перев. рослинними рештками, розвиваються у вологих місцях, іноді — у воді; личинки деяких видів, що живуть у стічних трубах, іноді призводять до закупорки фільтрів. Дорослі комахи живляться соками рослин, лише *москіти* — перев. кровососи, серед них флеботомус папатачі (Phlebotomus papatasi) є переносником небезпечних хвороб людини — *лейшманіозу* та гарячки папатачі.

Г. В. Бошко

МЕТЕО́Р (від грец. μετέωρος — той, що перебуває зверху, в повітрі), падаюча зірка — явище, зумовлене вторгненням в атмосферу планети метеорного тіла — однієї з форм *малих тіл* Сонячної системи (мал.). Переважна більшість М. викликана дрібними тілами з масами порядку часток грама. Дуже яскраві М. (спричинені тілами з масами порядку 10 г і більше) наз. *болідами*. Відносно Землі метеорні тіла рухаються зі швидкостями 11 ÷ 72 км/с. Внаслідок опору повітря метеорне тіло гальмується, його поверхня нагрівається до кількох тисяч градусів; речовина поверхні плавиться, випаровується і частково зривається зустрічним повітряним потоком. Зіткнення метеорної речовини з молекулами й атомами атмосфери супроводиться передачею метеорному тілу кінетичної енергії, яка витрачається на світлове випромінювання, іонізацію і тепловий рух. В атмосфері Землі більшість М. з'являється і зникає на висотах від 110 до 70 км. Щодоби в земну атмосферу проникає бл. мільярда метеорних тіл, маса яких перевищує 0,01 г. Зі збільшенням розмірів число їх швидко зменшується. Заг. приріст маси Землі за рахунок метеорної речовини дорівнює приблизно 200 т за добу. М. можуть належати певним *метеорним потокам*, а також бути спорадичними, тобто такими, час, напрям руху і координати появи яких передбачити неможливо. Для спостерігання М. застосовують спец. фотографічні, радіолокаційні й телевізійні установки (див., напр., *Метеорний патруль*). Вивчення М. дає можливість з'ясовувати природу метеорних тіл; досліджувати процеси руйнування тіл, що рухаються з космічними швидкостями в розрідженому газовому середовищі; визначати орбіти і вивчати еволюцію й динаміку малих тіл *Сонячної системи*; одержувати важливі відомості про динаміку верх. атмосфери Землі. Див. також *Метеорний радіозв'язок*.

Літ.: Левин Б. Ю. Физическая теория метеоров и метеорное вещество в Солнечной системе. М., 1956; Кащеев Б. Л., Лебединец В. Л., Лагутин М. Ф. Метеорные явления в атмосфере Земли. М., 1967; Цесевич В. П. Что и как наблюдать на небе. М., 1979 *В. Г. Кручиненко.*

«МЕТЕО́Р» — назва серії рад. метеорологічних *штучних супутників Землі* (ШСЗ). Перший «М.» було запущено 26.III 1969. ШСЗ «М.» являє собою циліндричний контейнер висотою бл. 3,5 м і діаметром бл. 1 м, до якого прикріплено панелі сонячних батарей площею 15 м². Контейнер складається з двох відсіків: енергоапаратного і приладового. В енергоапаратному відсіку розміщено осн. службові системи (точної орієнтації ШСЗ на Землю, терморегулювання, радіотелеметричні, радіоконтролю орбіти та ін.), а в приладовому — вимірювальну метеорологічну апаратуру, до якої входить телевізійний комплекс, що забезпечує одержання зображень хмар і поверхні Землі під час польоту супутника над денною і нічною півкулями, а також прилади для одержання даних про тепловий баланс планети тощо. Деякі ШСЗ «М.» призначені для одержання інформації по дослідженню природних ресурсів Землі. На них встановлено апаратуру, яка передає зображення поверхні в кількох ділянках видимого та інфрачервоного діапазонів електромагн. випромінювань. В 1975 введено в дію метеорологічні ШСЗ 2-го покоління «*Метеор-2*», які мають апаратуру з поліпшеними характеристиками. *В. Д. Перов.*

«МЕТЕО́Р-2» — автоматична космічна обсерваторія, споряджена

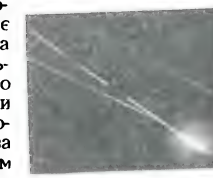

Фотографія яскравого метеора зі спалахом.

«Метеор-2»: *1* — панелі сонячних батарей; 2 — екран системи терморегулювання; 3 — датчики системи орієнтації сонячних батарей; 4 — корпус гермовідсіку; *5* — приймально-передавальні антени; *6* — відсік з науковою апаратурою.

Кам'яний **метеорит**, що впав 11.VI 1937 поблизу села Верхосулки (тепер Білопільського району Сумської області). Вага 1,8 кг.

Головні метеорні потоки, що спостерігаються з Землі

Потік	Час видимості
Квадрантиди	27.XII—7.I (3—4.I) *
Ліриди	15—26.IV (21.IV)
η-Акваріди	21.IV—12.V (4.V)
Арієтиди	29.V—19.VI (7.VI)
Південні δ-Акваріди	21.VII—15.VIII (29.VII)
Персеїди	25.VII—20.VIII (12.VIII)
Драконіди	8—12.X (9—10.X)
Оріоніди	14—26.X (21.X)
Леоніди	10—20.XI (16.XI)
Гемініди	1—17.XII (13—14.XII)

* В дужках вказано дати максимумів потоків.

складним електротехнічним, електро- і оптико-механічним і радіоелектронним устаткуванням, герметично ізольована від зовнішнього середовища (мал.); *метеорологічний супутник* Землі другого покоління. На борту «М.-2» встановлено три види телевізійної апаратури, яка працює: 1) у видимій ділянці спектра (0,5—0,7 мкм) для одержання глобальних зображень хмарності та підстилаючої поверхні з захватом на місцевості 2200 км і роздільністю 1 км у *надирі*; 2) у режимі безпосередньої передачі з захватом на місцевості 2100 км при роздільності 2 км; 3) в інфрачервоній (ІЧ) ділянці спектра (8—12 мкм) для одержання глобальних зображень хмарності і підстилаючої поверхні на освітленому і тіньовому боці Землі з захватом на місцевості 2600 км і роздільністю 8 км. Крім того, є комплект радіометричної апаратури, призначеної для безперервних спостережень за потоком проникаючого випромінювання в навколоземному космічному просторі. Супутники «М.-2» запускаються на орбіти, близькі до колових, висота яких бл. 900 км. Кут між площинами орбіти і екватора Землі становить 81,2°.

Автом. передача зображень (режим безпосередньої передачі), одержуваних у видимій та ІЧ ділянках спектра, проводиться на частоті 137,3 мГц. Ці зображення можуть прийматися наземними пунктами, обладнаними найпростішою апаратурою і розташованими в будь-якій точці Землі. У 1980 їх приймали понад 80 пунктів, розташованих на території СРСР, на всіх н.-д. суднах Гідрометслужби, а також пункти прийому соціалістич. країн і країн — членів Всесвітньої метеорологіч. орг-ції. Система з двох супутників «М.-2», кут між площинами орбіт яких бл. 100°, дає змогу протягом доби двічі збирати інформацію з 70—80% поверхні Землі. При цьому кожний з районів планети спостерігається з інтервалом бл. 6 годин.

Літ.: Румянцев П. А. Метеорологическая космическая система «Метеор». Обнинск, 1979. *П. О. Румянцев.*

МЕТЕОРИ́ЗМ (грец. μετεωρισμός — піднімання), обдимання — здуття живота внаслідок надмірного скупчення газів у кишечнику. В шлунково-кишковому тракті здорової людини завжди міститься невелика кількість газів, які необхідні для підтримання нормального тонусу цих органів. У здорової людини М. виникає після прийняття їжі, багатої на вуглеводи (чорний хліб, картопля, овочі тощо). М. може спостерігатися також при подовженому кишечнику, стискуванні, спазмах або *атонії* кишечника, при хронічному *гастриті, панкреатиті, ентериті,* при порушенні всисання газів кишковою стінкою тощо. Осн. ознаки М.: здуття живота, відрижка, іноді — перейменоподібний біль у черевній порожнині, затримка або, навпаки, посилене відходження газів з кишечника тощо. Лікування: дієтотерапія, *адсорбуючі засоби* (карбоген та ін.), лікування осн. захворювання.

МЕТЕОРИ́ТИ — кам'яні, залізокам'яні або залізні тіла, що випадають на поверхню Землі з міжпланетного простору; є залишками метеорних тіл (див. *Метеор*). Розмір М.— від часток міліметра до кількох метрів у діаметрі (мал.). Відомо 35 М. з масами від 1 до 67 т. Падіння величезних М. утворили велетенські кратери на поверхні Землі (напр., Арізонський у США діаметром 1200 м і глибиною 180 м). Усього знайдено бл. 2000 М. Більшість з них — кам'яні. В метеоритній колекції АН СРСР є 450 М.; у колекції АН УРСР — 57, з них 22 знайдено на Україні, хоч усього на Україні зафіксовано 36 М. Найстаріша знахідка на Україні — М. Жигайлівка (1767), останнє падіння великого М. було в 1974 — М. Горлівка. Іноді велика кількість М. утворює «метеоритний дощ» (напр., залізний дощ — *Сіхоте-Алінський метеорит,* зібрано 23 т; кам'яний дощ — М. Княгиня, УРСР, зібрано 525 кг). До складу М. входять майже всі відомі хім. елементи. У М. виявлено невідомі або рідкісні на Землі мінерали й вуглеводневі сполуки; іноді трапляються зерна алмазів. Вважають, що М. можуть являти собою залишки протопланетної газо-пилової хмари або бути уламками *малих планет* чи залишками старих *комет*. Час самостійного існування М. становить для кам'яних 5—20 млн. років, а для залізних — бл. 700 млн. років.

М. падають і на всі ін. тіла *Сонячної системи*. Від ударів М. особливо руйнуються поверхні тих *планет* або *супутників планет,* які не мають атмосфери або вона дуже розріджена. М. можуть руйнувати й космічні кораблі.

Літ.: Сущицький П. Й. Метеорити й метеоритні дощі. К., 1957; Соботович Э. В. Космическое вещество в земной коре. М., 1976; Симоненко А. Н. Метеориты — осколки астероидов. М., 1979; Цесевич В. П. Что и как наблюдать на небе. М., 1979; Вуд Дж. Метеориты и происхождение солнечной системы. Пер. с англ. М., 1971.

І. М. Ковщун.

МЕТЕОРИ́ТИКА — галузь знання, що вивчає *метеорити* й метеоритні кратери на поверхні Землі та інших космічних тіл. М. зародилась у кінці 18 ст., коли нім. учений Е. Хладні (1756—1827) довів космічне походження метеорита Палласове Залізо і висунув гіпотезу походження метеоритів, розглядаючи їх як уламки більших тіл. Термін «М.» запропонував 1889 російський вчений Ю. І. Симашко.

МЕТЕОРИ́ТНИЙ ПИЛ — дрібні частки, що утворюються в результаті розколу *метеоритів* при їхньому польоті через земну атмосферу та ударі об грунт. Виявлений на місці падіння *Сіхоте-Алінського метеорита* та деяких ін. Окрім М. п., існує й метеорний пил — дуже дрібні тверді частки, що виникають в результаті *абляції* метеоритних тіл при проходженні через атмосферу.

МЕТЕО́РНИЙ ДОЩ — *метеорний потік* з короткочасною дуже високою чисельністю *метеорів* (до 1000 і більше за 1 хв). За останні 200 років спостерігались М. д., зумовлені *Андромедидами* (1872 та 1885), *Драконідами* (1933 та 1946), *Леонідами* (1799, 1833, 1866 та 1966) і *Лірідами* (1833, 1922 та 1958).

МЕТЕО́РНИЙ ПАТРУ́ЛЬ — установка для фотографування *метеорів*. Складається з кількох світлосильних короткофокусних фотокамер, спрямованих у різні точки небесної сфери. В установку введено *обтюратор,* що швидко обертається; він створює перериви на зображенні метеора, які дають змогу визначити кутову швидкість польоту метеора. Два М. п., встановлені в достатньо віддалених точках (віддаль 30—40 км), дають змогу визначати висоти, напрям польоту, швидкість і гальмування метеора, а також густину і т-ру повітря в метеорній зоні *атмосфери* Землі (на висотах 80—120 км).

МЕТЕО́РНИЙ ПОТІК — явище, що виникає в атмосфері планети при її зустрічі з метеорним роєм — компактною групою метеорних тіл, які рухаються по близьких орбітах і пов'язані спільністю походження. Траєкторії всіх *метеорів* потоку майже паралельні і, внаслідок перспективи, спостерігачеві здається, що всі вони вилітають з однієї точки небесної сфери — *радіанта*. М. п. звичайно присвоюють назву сузір'я, в якому міститься радіант. Вважають, що більшість метеорних роїв утворюються в результаті розпаду *комет*. Речовина вздовж рою розподілена, як правило, нерівномірно. Коли планета перетинає ту частину рою, де концентрація часток висока, то спостерігається *метеорний дощ*. Земля перетинає метеорний рій щорічно в одному і тому ж місці орбіти, тобто в певний час. Тому щорічно ми спостерігаємо *Персеїди* в серпні, *Леоніди* в листопаді, *Квадрантиди* на початку січня тощо (табл.). Метеорний рій може існувати, поступово руйнуючись, сотні тисяч років. Осн. факторами, що руйнують метеорні рої, є збурюючі сили планет (див. *Збурення руху небесних тіл*) та випромінювання Сонця. *В. Г. Кручиненко.*

МЕТЕО́РНИЙ РАДІОЗВ'ЯЗО́К — вид *радіозв'язку,* що використовує відбивання метрових радіохвиль від іонізованих слідів метеорних тіл (див. *Метеор*). У М. р. між двома пунктами беруть участь тільки такі сліди, для яких кут падіння електромагн. хвилі дорівнює кутові відбивання її. Хвилі відбиваються на висоті 105—80 км, що обмежує віддаль М. р. до 2000 км. Поява метеорів має випадковий характер; кількість метеорів, які беруть участь у М. р. між пунктами, залежить від довжини хвилі, характеристик апаратури зв'язку, часу доби, віддалі між пунктами та їхнього геогр. положення. М. р. переривистий (мал.), смуга пропускання каналу М. р.— кілька МГц. Ця особливість М. р. призводить до необхідності використання в апаратурі

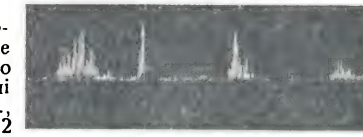

Відбивання радіосигналів від метеорних слідів на трасі завдовжки 900 км.

зв'язку нагромаджувачів-прискорювачів у передавальному і нагромаджувачів-сповільнювачів у приймальних каналах. М. р. дозволяє дуже точно звіряти шкали рознесених еталонів часу (див. *Служба часу*); потенціальна похибка такого звіряння шкали точного часу — порядку кількох наносекунд. Першу лінію М. р. в службі часу введено в СРСР 1971 на трасі Москва — Харків.

Літ.: Бондарь Б. Г., Кащеев Б. Л. Метеорная связь. К., 1968.

Б. Л. Кащеев.

МЕТЕОРО́ГРАФ (від грец. μετέωρα — атмосферні явища і γράφω — пишу) — прилад для одночасного автоматичного запису температури, тиску, вологості повітря, а іноді й швидкості вітру у високих шарах атмосфери. М. об'єднує термограф, *барограф* та гігрограф, а іноді й анемограф. Записи реєструються на паперовій стрічці, закріпленій на барабані, який обертається за допомогою годинникового механізму. Для піднімання М. використовують кулі-зонди, літаки, аеростати тощо.

МЕТЕОРОЛО́ГІЧНА КОСМІ́ЧНА СИСТЕ́МА — рад. *метеорологічні супутники* Землі, призначені для одержання глобальної інформації про стан земної атмосфери, хмарності й поверхні Землі. З 1967 в СРСР почала функціонувати рад. експериментальна метеорологічна система «Метеор» у складі метеорологічних супутників «Космос-144» і «Космос-156». З 1969 використовували штучні супутники Землі серії «*Метеор*». З 1975 застосовують удосконалені метеорологічні супутники другого покоління «*Метеор-2*». До складу системи «Метеор» входять 2—3 метеорологічні супутники, центри приймання, обробки і поширення метеорологічної інформації, а також служби контролю стану бортових систем супутників і керування ними.

П. О. Румянцев.

МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНА СТА́НЦІЯ — установа, яка провадить регулярні спостереження за станом *атмосфери*. На М. с. за допомогою спец. приладів у визначені строки (через 1—3—6 год) за єдиною методикою і встановленою програмою здійснюють вимірювання значень метеорологічних елементів, визначають осн. характеристики атм. явищ. На буях у відкритому морі та в ненаселених районах встановлюють автом. М. с. Одержані на М. с. дані кодують і надсилають до метеорологічних центрів. Частина М. с., крім стандартних, провадить і агрометеорологічні спостереження, визначає інтенсивність *сонячної радіації* тощо. Дані спостережень використовують для складання *прогнозів погоди*, вивчення клімату та його змін, безпосереднього забезпечення різних організацій даними про погоду. У Рад. Союзі осн. мережа М. с. підпорядкована Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. Перші М. с. створено у 18 ст. Перші метеорологічні спостереження в Росії провадилися 1726 у Петербурзі. На тер. України М. с. (спочатку аматорські) працювали у Києві з 1812, Одесі — 1821, Полтаві — 1824. У 1980 на Україні налічувалось бл. 200 метеорологічних станцій.

М. Б. Барабаш.

МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНІ РАКЕ́ТИ — ракети, призначені для спостережень у верхніх шарах атмосфери, зокрема в *стратосфері* й *мезосфері*. Запускають М. р. з наземних спец. станцій ракетного зондування та з кораблів у різних районах земної кулі. За допомогою спец. приладів (манометрів, спектрографів та ін.), вмонтованих у гол. частину М. р., вимірюють атм. тиск, щільність і т-ру повітря, його склад тощо. Головна частина ракети потім відокремлюється й спускається на парашуті. Показання приладів передаються за допомогою радіосигналів, приймання та реєстрування їх здійснюють наземні телеметричні станції. Дані обробляють за допомогою електронно-обчислювальних машин.

М. Б. Барабаш.

МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНІ СУПУ́ТНИКИ — *штучні супутники Землі* (ШСЗ), призначені для спостерігання за станом атмосфери з метою одержання метеорологічних даних. В СРСР експерименти по одержанню метеорологічної інформації за допомогою ШСЗ було розпочато 1966 («Космос-122»). Метеорологічні супутники двічі на добу передають на Землю інформацію, яка по каналах зв'язку надходить до Гідрометцентру СРСР і Держ. н.-д. центру вивчення природних ресурсів для використання службою погоди, для н.-д. цілей, а також для міжнар. обміну. Див. також «*Метеор*», «*Метеор-2*», *Метеорологічна космічна система*.

П. О. Румянцев.

МЕТЕОРОЛО́ГІЯ (від грец. μετέωρα — атмосферні явища та λόγος — наука, вчення) — наука про *атмосферу* та процеси, які в ній відбуваються. Відповідно до кола завдань, що їх досліджує М., вона поділяється на окремі розділи. Одним з осн. розділів сучас. М. є фізика атмосфери, яка вивчає фіз. закономірності атм. процесів і явищ (властивості атм. газів, розподіл температури і тиску, утворення *опадів атмосферних*, *циркуляцію атмосфери* тощо), досліджує нижні шари атмосфери, а також процеси, що відбуваються у вільній атмосфері (див. *Аерологія*), сонячну радіацію (див. *Актинометрія*), *електричні явища* в атмосфері та *оптичні явища* в атмосфері. Іншими розділами М. є динамічна метеорологія (розробляє, зокрема, методи чисельних *прогнозів погоди*), *синоптична метеорологія*, хімія атмосфери, біометеорологія, *агрометеорологія*. Перші дослідження в галузі М. належать до античних часів. Розвиток її прискорився у 1-й пол. 17 ст., після того як італ. фізики Г. Галілей та Е. Торрічеллі винайшли термометр і барометр. Як самостійна наука М. склалася протягом 17—18 ст. Із праць того часу особливе значення мали метеорологічні дослідження М. В. Ломоносова. На поч. 19 ст. нім. природознавець А. *Гумбольдт* склав перші кліматичні карти Землі. У 1848 в Петербурзі було засн. Головну фіз. (тепер геофіз.) обсерваторію, 1855 — Київ. метеорологічну обсерваторію (тепер *Гідрометеорологічний український науково-дослідний інститут*), у 80-х рр.— Одес. метеорологічну обсерваторію. До середини 19 ст. було створено мережу метеорологіч. станцій на всіх континентах, крім Антарктиди. Значний вклад у розвиток М. на Україні наприкінці 19 — на поч. 20 ст. зробили О. В. *Клосовський*, П. І. *Броунов*, Й. Й. *Косоногов*, М. П. *Авенаріус* та ін. В серед. 19 ст. почала розвиватись синоптична М. (праці М. О. Рикачова, П. І. Броунова, Б. І. *Срезневського* та ін. вчених). Було створено *службу погоди*. Велике значення у вивченні атм. процесів мали праці О. І. *Воєйкова*. З кін. 19 ст. для метеорологічних спостережень на значних висотах почали широко застосовувати кулі-пілоти та кулі-зонди з самописними приладами, після винайдення 1930 *радіозонда* розпочато створення мережі радіозондування. В серед. 20 ст. засн. світову актинометричну мережу, розробляються методи спостережень за вмістом озону в атмосфері, атм. електрикою, хім. складом повітря тощо. Дальший прогрес М. пов'язаний з Міжнар. програмою досліджень глобальних атм. процесів (з 70-х рр.). Рад. школу динамічної М., засн. О. О. Фрідманом, представляють праці М. Є. Кочина, А. С. Моніна та ін. Завдяки дослідженням рад. вчених А. А. Камінського, Б. П. Алісова, М. І. Будико та ін. вивчено атм. процеси, що визначають кліматичні умови нашої країни та окремих її частин, тепловий баланс земної кулі. Рад. агрометеорологи (Г. Т. Селянинов, Ф. Ф. Давитая та ін.) обгрунтували оптимальне розміщення с.-г. культур. У Рад. Союзі одержано значні результати в галузі активного впливу на атмосферні процеси, зокрема на хмари з метою регулювання опадів, розроблено методи захисту рослин від заморозків тощо. Завдяки дослідженням, що проводилися під керівництвом Є. К. Федорова, створено першу систему, яка дає можливість послабити градобій на значній території. М. на сучас. етапі широко застосовує найновіші досягнення фізики та техніки — радіолокаційні методи, *метеорологічні супутники*, електронно-обчислювальні машини тощо. Керівництво наук. і практичними роботами в галузі М. в Рад. Союзі здійснює Держ. к-т СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. На Україні метеорологічні дослідження, крім Укр. н.-д. гідрометеорологічного ін-ту, проводять в *Одеському гідрометеорологічному інституті*, на кафедрах Київ., Харків., Одес. та Чернів. ун-тів, а також в бюро погоди, гідрометеорологіч. бюро, на агро- і авіаметеорологіч. станціях.

Літ.: Тверской П. Н. Курс метеорологии. Физика атмосферы. Л., 1962; Хромов С. П. Метеорология и климатология для географических факультетов. Л., 1964; Гидрометеорологическая служба Украины за 50 лет Советской власти. Л., 1970; Хромов С. П., Мамонтова Л. И. Метеорологический словарь. Л., 1974.

К. Т. Логвинов.

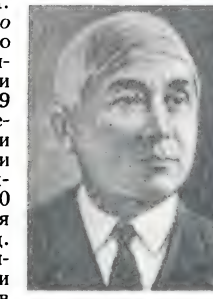

М. Метерлінк.

МЕ́ТЕРЛІНК (Maeterlinck) Моріс (29.VIII 1862, Гент — 5.V 1949,

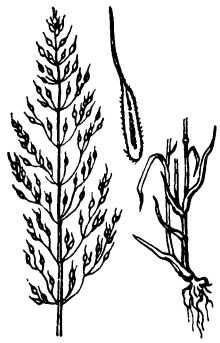

Метлюг звичайний. Верхня і нижня частини рослини та плід.

Ніцца, Франція)— бельг. письменник. Один з провідних представників драматургії *символізму*. В п'єсах «Неминуча», «Сліпці» (обидві — 1890), «Пелеас і Мелізанда» (1892) та ін. мотиви неминучості долі втілив в умовних ускладненосимволічних образах. У драмах «Сестра Беатріса» (1900), «Монна Ванна» (1902) з'явилися реалістичні тенденції, стверджувалось активне ставлення до життя, в «Чуді святого Антонія» (1903) висміювалась бурж. мораль. Пошук істини, потяг до щастя збільшено в романтичній п'єсі-казці «Синій птах» (1908, цього ж року поставлена К. Станіславським у МХТі). Автор праць з філос. і природничих проблем. Укр. мовою твори М. перекладали П. Грабовський, Леся Українка, М. Вороний, Є. Тимченко, М. Рильський та ін. Нобелівська премія, 1911.

Тв.: Укр. перекл. — Сліпці. К., 1907; Монна Ванна. К., 1907; Синя пташка. К., 1918; Рос. перекл.— Пьесы. М., 1958.

Літ.: Шкунаева И. Д. Бельгийская драма от Метерлинка до наших дней. М., 1973. *А. Г. Баканов.*

МЕТИЛАМІ́Н, CH_3NH_2 — найпростіший аліфатичний *амін*; газ з різким аміачним запахом, густ. (при т-рі — 10,8° С) 699 кг/м³, $t_{кип}$—6,3°С, розчинний у воді, спирті та ін. органічних розчинниках. Утворює вибухонебезпечні суміші з повітрям, отруйний. Одержують нагріванням формаліну з хлоридом амонію. Застосовують у виробн. фарм. препаратів, барвників, поверхнево активних речовин тощо.

МЕТИЛМЕТАКРИЛА́Т, метиловий ефір метакрилової кислоти, $CH_2 = C(CH_3)COOCH_3$ — безбарвна рідина, густ. 943 кг/м³, $t_{кип}$ 101° С; малорозчинна у воді. Гідролізується з утворенням *метакрилової кислоти*. Одержують з ацетону і ціаністоводневої к-ти. Застосов. гол. чин. у виробн. *скла органічного*. М. подразнює слизову оболонку; гранично допустима концентрація у повітрі 0,05 г/м³.

МЕТИ́ЛОВИЙ СПИРТ, метанол, карбінол, CH_3OH — найпростіший насичений одноатомний *спирт*. Уперше М. с. виділили 1834 франц. хіміки Ж. Дюма та Е. Пеліго з продуктів сухої перегонки деревини. Звідси стара назва М. с.— деревний спирт. М. с.— безбарвна легкорухлива рідина з запахом, що нагадує запах етилового спирту; густина 792,4 кг/м³ (при температурі 20° С), $t_{кип}$ 64,5° С.

Змішується у всіх співвідношеннях з водою та більшістю органічних розчинників, обмежено розчиняється в насичених вуглеводнях. Для М. с. характерні всі реакції спиртів: він утворює алкоголяти, прості та складні ефіри, при окисленні дає формальдегід. М. є.— отрута, 5—10 мл призводить до тяжкого отруєння людини, 30 мл і більше — смертельна доза (перед цим настає сліпота). У пром-сті М. с. одержують з водню й оксиду вуглецю. Сировиною служать природний або коксовий газ, вугілля тощо. Застосовують М. с. гол. чин. у виробн. *формальдегіду, розчинників, антифризів*, складних ефірів, добавляють до моторних палив для підвищення *октанового числа*.

С. М. Баранов.

МЕТИ́С (франц. métis, від лат. mexticius — змішаний) у тваринництві — те саме, що й *помісь*.

МЕТИ́СИ — нащадки від шлюбів представників різних людських рас. В антропологічному відношенні займають проміжне положення між расами, які змішувались. Найчастіше М. наз. нащадків від шлюбів європейців з *індіанцями*.

МЕТІОНІ́Н, α-аміно-γ-метилтіомасляна кислота, $C_5H_{11}O_2SN$ — сірковмісна монокарбонова *амінокислота*. У чистому вигляді — тонкі білі кристали, розчинні у воді й спирті. М. входить до складу *білків* тваринного і рослинного походження. Попередником М. в його *біосинтезі* є гомоцистеїн, що утворюється внаслідок перетворень *аспарагінової кислоти*. Для людини та ряду тварин (свині, птахи) є *незамінною амінокислотою*. Жуйні тварини та коні забезпечують свою потребу в М. за рахунок *мікрофлори* шлунково-кишкового тракту, яка синтезує його в необхідній кількості з вуглеводів, аміаку, елементарної сірки та її різноманітних сполук.

Метіонін в організмі людини і тварин бере участь у процесі біосинтезу ряду тканинних білків, є джерелом метильних груп у процесах метилювання багатьох органіч. біологічно активних сполук (при синтезі *креатину, гліцину, серину, адреналіну, холіну* та ін.), а також у процесі розщеплення *нікотинової кислоти* та при детоксикації деяких отруйних речовин. М. є джерелом сірки при біосинтезі амінокислоти *цистеїну*. Добова потреба людини в М.— 2,5—3 г. Для збагачення кормів та їжі застосовують синтетичний М. Потреба тварин в М. збільшується в міру зменшення забезпеченості раціону цистеїном. Відсутність М. в їжі гальмує синтез білків, ріст, призводить до тяжких порушень *обміну речовин*.

Літ.: Фердман Д. Л. Біохімія. К., 1961; Майстер А. Биохимия аминокислот. Пер. с англ. М., 1961; Хевниг А. Минеральные вещества, витамины, биостимуляторы в кормлении сельскохозяйственных животных. Пер. с нем. М., 1976.

Д. О. Мельничук.

МЕТЛИ́НСЬКИЙ Амвросій Лук'янович [літ. псевд.— Амвросій Могила; 1814, с. Сари, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл.— 17 (29).VI 1870, Ялта] — укр. поет, фольклорист, перекладач, видавець. Закінчив Харків. ун-т (1835). Працював (з 1843) професором рос. словесності Харків. (1843—49, 1854—58) і Київ. (1849—54) ун-тів. Після 1858 жив у Женеві, Сімферополі, Ялті. В кінці 30-х рр. виступив з віршами, друкувався в альманахах «*Молодик*», «*Сніп*». Окремим виданням вийшла зб. віршів М. «Думки і пісні та ще дещо» (1839). М. належав до течії консервативного романтизму в укр. поезії. Осн. мотиви його творчості — втеча від реальної дійсності в давнину, ідеалізація минулого. Кращі вірші М. позначені впливом нар. творчості. Перекладав твори чес., словац., польс., серб., нім. поетів. Випустив за своєю редакцією «Южный русский сборник» (кн. 1—5, 1848), куди, крім творів самого М. та ін. укр. романтиків, увійшла драма Г. Квітки-Основ'яненка «Шира любов». Видав «Байки й прибаютки Левка Боровиковського» (1852) та фольклорну зб. «Народные южнорусские песни» (1854). Творчість М. сприяла збагаченню поетичної мови та розвиткові нових жанрів (балада, сонет) в укр. поезії.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст. К., 1968; Амвросій Могила Іеремія Галка. Поезії. К., 1972.

П. І. Орлик.

МЕТЛИ́НСЬКИЙ Семен Лук'янович (літ. псевд.— Семен Родина; рр. н. і см. невідомі) — укр. поет і етнограф 50—60-х рр. 19 ст. Брат А. *Метлинського*. Н. в с. Сарах, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл. Був членом Рос. геогр. т-ва. Випустив зб. поезій «Мова з України» (ч. 1—2, 1858—64). Поезії М. пройняті реліг. і монархічними тенденціями. Вивчав укр. нар. звичаї та пісні. Записані ним фольклорні матеріали опубліковані в зб. А. Метлинського. *Є. Г. Вербицька.*

МЕТЛЮ́Г (Apera) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Стебло — соломина 95—100 см заввишки. Суцвіття — розлога волоть з дрібних одноквіткових колосків. Плід — дрібна зернівка. Відомо 5 видів, що дико ростуть у помірній смузі Європи й Азії. В СРСР — 5 видів, у т. ч. в УРСР — 3, з них найпошир. М. звичайний (A. spica-venti) — бур'ян у посівах с.-г. культур. Засмічує озимі зернові, а також картоплю, конюшину. Заходи боротьби. Застосування правильних сівозмін, старанний обробіток грунту. Урожай з посівів, засмічених М., збирають окремо і добре очищають насіння.

МЕ́ТОД (грец. μέθοδος — шлях дослідження чи пізнання) — спосіб організації практичного і теор. освоєння дійсності, зумовлений закономірностями розглядуваного об'єкта. З розвитком *науки* відбувається розвиток і диференціація М., що приводить до виникнення вчення про М.— *методології*. В наук. М. поєднуються в історично визначеній формі об'єктивні й суб'єктивні моменти людської *діяльності*. Об'єктивний бік М. становлять пізнані закономірності реального світу, відтворені в найбільш повному і систематизованому вигляді у наук. теоріях. Практичне оволодіння предметом історично передує теорії. З часом безліч разів повторювані практичні дії закріплюються в свідомості як М., засіб досягнення певних результатів. Тому з суб'єктивного боку М. постає як сукупність правил, прийомів *пізнання* і перетворення дійсності. Спроби абсолютизації суб'єктивних або об'єктивних моментів М. ведуть до інтерпретації М. у дусі *суб'єктивного ідеалізму* (М. як сума довільно встановлених людським розумом правил), *об'єктивного ідеалізму* (зведення закономірностей об'єктивного світу до закономірностей пізнання) чи *метафізичного матеріалізму* (визначення людської діяльності як слідування законам об'єктивної дійсності і відповідно до цього М. як способу абсолютно точного, пасивного копіювання у пізнанні при-

родних процесів, явищ тощо). Тільки поєднання в М. пізнаних, теоретично узагальнених об'єктивних закономірностей з людською цілеспрямованістю робить останній могутнім засобом пізнання й перетворення дійсності. Всезаг. М. пізнання — матеріалістична *діалектика*, розкриваючи найзаг. закономірності природи, суспільства і мислення, становить єдино правильну філос. основу наук. пізнання. Матеріалістична діалектика як всезаг. М. пізнання реалізується через тісний взаємозв'язок зі спец. методами. Спец. методи в конкретному наук. пошуку виступають як особливі форми осягнення конкретно-наук. закономірностей певної предметної області; філос. М. розкривають глибинну сутність тієї самої предметної області у всезаг. формі законів та категорій *розвитку*. Визначаючи роль і місце конкретних наук. методів у процесі побудови і розвитку теорій, матеріалістична діалектика усуває їхню однобічність і претензію на абсолютність, встановлюючи межі застосування їх.

Л. В. Озадовська.

МЕ́ТОД ПРОЕ́КТІВ — організація навчання, за якою учні набувають знань і навичок у процесі планування й виконання практичних завдань — проектів. М. п. виник у 2-й пол. 19 ст. в школах США. Поширився на поч. 20 ст. Базується на теор. концепціях *прагматичної педагогіки*. В 60—70-х рр. у США розгорнулася критика М. п., застосування якого привело до зниження рівня теор. знань учнів заг.-осв. шкіл з основ наук. Проте засоби, аналогічні М. п., продовжують застосовувати в амер. школах. Спроби некритичного перенесення цього методу 1929—31 у практику рад. школи засуджені в постанові ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» (1931).

О. І. Пєнішкевич.

МЕ́ТОД ХУДО́ЖНІЙ — історично зумовлена цілісна система основних принципів узагальнення і відтворення дійсності в *мистецтві*, спосіб художньої *діяльності* як пізнання, оцінки і перетворення життєвого матеріалу на твір мистецтва. Осн. питанням М. х. є міра співвідношення між естетичним *ідеалом* і худож. правдою мистецтва, яка визначається залежно від *світогляду* митця і втілюється в стилі та індивідуальній творчій манері. В послідовній зміні одних М. х. іншими (М. х. старод. і середньовічного мистецтва, мистецтва епохи *Відродження*, *бароко*, *класицизму*, *сентименталізму*, *романтизму*, *критичного реалізму*, *соціалістичного реалізму*) знайшов свій вияв як розвиток самого об'єкта мистецтва — людини, так і худож. освоєння нею дійсності. В сучас. епоху гол. лінію в розвитку мистецтва визначає М. х. соціалістичного реалізму. В капіталістичному світі точиться боротьба між реалістичним мистецтвом і течіями М. х. яких є *формалізм* і *натуралізм*.

В. І. Мазепа.

МЕ́ТОДИ НАВЧА́ННЯ в школі — упорядковані способи взаємозв'язаної діяльності учителя й учнів спрямовані на розв'язання навчально-виховних завдань. Правильний добір методів відповідно до цілей і змісту *навчання* та вікових особливостей учнів сприяє розвиткові їхніх пізнавальних здібностей, озброєнню їх уміннями і навичками використовувати набуті знання на практиці, готує учнів до самостійного набуття знань, формує їхній світогляд, вчить працювати в колективі. М. н.— багатоякісне пед. явище (гносеологічна, логіко-змістова, психологічна, матеріально-джерельна і педагогічна сторони). Цим зумовлені різноманітні класифікації М. н. В школах СРСР в умовах *класно-урочної системи навчання* і *кабінетної системи навчання* застосовуються такі осн. науково обґрунтовані і перевірені на практиці М. н.: інформаційно-повідомні, пояснювально-ілюстративні, проблемні методи (проблемний виклад учителя, частково-пошуковий, дослідницький), логічні методи навч.-пізнавальної діяльності учнів. Широко застосовуються *технічні засоби навчання*, *програмоване навчання* як один із засобів підвищення ефективності навч. процесу. Див. також *Дидактика*, *Проблемне навчання*.

Літ.: Дидактика средней школы. М., 1975; Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. К., 1973; Функції і структура методів навчання. К., 1979.

А. М. Алексюк.

МЕ́ТОДИ УПРАВЛІ́ННЯ — способи впливу суб'єкта управління на керований об'єкт. М. у. визначаються панівними *виробничими відносинами*. Соціалістичні М. у.— це сукупність засобів, прийомів для впливу на колективи працівників, зайнятих у різних ланках нар. г-ва, що їх використовує Комуністична партія і Рад. д-ва для підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* і соціального розвитку трудящих. У практиці керівництва соціалістичним г-вом склалися такі осн. групи М. у.— адм., екон., виховні, тобто методи соціально-психологічного впливу, та організаційні. Всі вони використовуються у взаємодії та взаємозалежності. Разом з тим кожна група цих методів має свої специфічні особливості, форми прояву й межі застосування.

Адміністративні М. у. основані на застосуванні певних адм. актів — видання наказів, розпоряджень, вказівок директивного органу чи керівного працівника, контроль за їх виконанням. Адм. методи грунтуються на використанні екон. закономірностей, врахуванні реальних можливостей, забезпеченні цілеспрямованого, планомірного, злагодженого, ефективного функціонування керуючої та керованої систем.

Центр. місце в системі М. у. належить економічним методам. Це зумовлене тим, що вони впливають з виробничих відносин, які визначають дію *економічних законів* соціалізму. Суть екон. методів, що грунтуються на *господарському розрахунку* та відповідальності за результати господарювання, полягає у широкому застосуванні екон. фінанс., кредитних й цінових стимулів. Розрізняють методи прямого впливу на учасників процесу госп. діяльності і методи опосередкованого впливу, які діють в єдності. Методи прямого впливу здійснюють на основі встановлення директивних показників для планування і контролю за діяльністю госп. осередків. Методи опосередкованого впливу грунтуються на екон. стимулюванні виробничо-госп. діяльності, встановленні системи екон. нормативів довгочасної дії, ефективному використанні системи стимулювання (див. *Матеріальне стимулювання праці* при соціалізмі, *Фонди стимулювання*), ціноутворення, кредитування та ін. Посилення екон. М. у. об'єктивно сприяє зміцненню централізованого керівництва. Соціально-психологічні М. у. використовують для морального впливу на трудящих, формування марксистсько-ленінського світогляду, розвитку політ. і соціальної активності людей, виховання почуття господаря країни, комуністичного ставлення до праці та ін. (див. *Моральне стимулювання праці*).

Велике значення для управління нар. г-вом мають організаційні методи — встановлення найбільш раціональної структури органів управління, добір і розстановка кадрів тощо. Основою наук. управління пром. виробн. є оптимізація його структури, організації, економіки й техніки, що має забезпечити найбільш раціональний розподіл функцій управлінських підрозділів, оперативність роботи, збалансованість усіх ланок управління, чітку виробничу дисципліну (див. *Управління народним господарством*). Питання дальшого поліпшення управлінською і плановою діяльністю в нар. г-ві розроблені в документах XXIII—XXV з'їздів КПРС, постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування та посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979).

Літ. див. до ст. Управління народним господарством.

В. Д. Старченко.

МЕТОДИ́СТИ (англ. methodists), уеслівці — прихильники одного з напрямів *протестантизму*. Цей напрям виник в Англії як відгалуження *англіканської церкви*. Засновники — брати Уеслі, які 1729 утворили в Оксфордському ун-ті т. з. святий клуб

Віровчення М. грунтується на *Біблії*, яку методично (систематично, звідси й назва) вивчають віруючі, та на 25 «*символах віри*», запозичених у англікан. М. пропагують догмат спасіння власною вірою, визнають тільки два *таїнства* — *хрещення* і *причащання*. Найвищим органом М. є щорічна конференція. В 1881 створено Всесвітню методистську раду, що скликається раз на десять років. М.— учасники *екуменічного руху*. М. є в США, Великобританії, ПАР Канаді та ін., на тер. СРСР — у Литві й Естонії та на Закарпатті.

Є. А. Гриньов

МЕТОДИ́ЧНА ПІЧ — піч безперервної дії, в якій металеві заготовки, що рухаються, нагріваються поступово (методично), за заданим

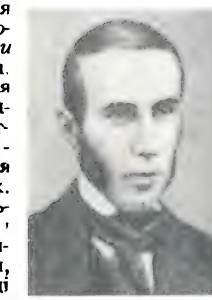

А. Л. Метлинський.

Д. Х. Методієв.

режимом. В М. п. (мал.) є зони: методична, де заготовки попередньо підігрівають; зварювальна (з різною кількістю послідовних зон опалення), в якій заготовки нагрівають, і томильна, де в заготовках вирівнюють т-ру. Заготовки в печі переміщуються назустріч потоку продуктів згоряння палива. М. п. розрізняють за способом переміщення заготовок (штовхальні, з рухомим подом) та за конструктивними особливостями (з нижнім обігрівом, з похилим подом тощо). Експлуатують їх на газоподібному або рідкому паливі. Довжина робочого простору великих печей досягає 50, ширина 13 м, їхня продуктивність 420 т/год. В М. п. заготовки нагрівають перед *куванням. прокаткою* або *штампуванням*.

МЕТО́ДІЄВ Димитр Христов (н. (11.IX 1922, селище Гара-Белово, тепер у складі м. Белово) — болг. письменник, перекладач, громад. діяч. Член Болг. компартії з 1944. З 1976 — член ЦК БКП. Учасник Руху Опору. Закінчив Літ. ін-т ім. М. Горького в Москві (1954). Поезія М. відзначається громадським пафосом, пристрасною партійністю, пройнята любов'ю до Рад. Союзу. Автор роману у віршах «Димитровське плем'я» (1951), поетичних збірок «На штурм» (1945), «Країна мрій» (1956), «Пісня про Росію» (1967), «І все знов повторюватиметься» (1975), «У час осінньої ясноти» (1977), «Монологи в дорозі» (1979) тощо. Перекладач творів рос. (В. Маяковського, О. Твардовського) та укр. (Т. Шевченка, І. Франка) письменників. За переклад «Кобзаря» Т. Шевченка відзначений літ. премією УРСР ім. М. Рильського (1974).

Тв.: Укр. перекл.— Червоний мак. К., 1969; Велике переселення. К., 1975; Рос. перекл.— Младое поколение. М., 1954; Солнечное притяжение. М., 1967. *О Д. Кетков*

МЕТОДОЛО́ГІЯ (від *метод* і грец. λόγος — вчення) — 1) Сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці. 2) Вчення про методи пізнання та перетворення дійсності. Історично М. виникла у зв'язку з необхідністю філос. осмислення світу під кутом зору критичного дослідження методів *пізнання*. Необхідність систематизації та пояснення нагромадженого наукою емпіричного матеріалу зробила проблему пошуку універсального, філософськи обґрунтованого методу одержання істинного знання центром філос. досліджень 16—17 ст. Значний внесок у розробку наук. М. внесли Ф. Бекон, якому належить, зокрема, обґрунтування методу *індукції*, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. В. Лейбніц, які розвивали дедуктивний метод (див. *Дедукція*). І. Кантом була висунута ідея «трансцендентальної методології», завдання якої полягає у відкритті формальних умов «чистого розуму», завдяки чому, на його думку, тільки і можлива наука. Значний внесок у дослідження проблем М. зробив Г. В. Ф. Гегель, який, щоправда, на ідеалістичній основі розкрив значущість *діалектики* як філос. методу дослідження *істини* та як наук. М. Марксистсько-ленінське вчення про М. виходить з того, що методологічною і світоглядною основою науки є *діалектичний матеріалізм* та *історичний матеріалізм*. Матеріалістично розв'язуючи питання про природу науки та її методів і принципів, діалектичний матеріалізм вбачає основу методів пізнання в законах об'єктивної дійсності, яка дана людині у формах сусп.-істор. *практики*. Проблеми М. *науки* набувають особливої актуальності у зв'язку з сучас. станом її розвитку в умовах науково-технічної революції, характерною рисою якого є ускладнення зв'язку між досвідною основою пізнання й теор. узагальненнями. Аналіз методологічної основи науки виявляє її багаторівневу структуру, в якій доцільно виділити філос. та спеціальнонаук. рівні, які відповідно представлені філос. та спеціальнонаук. засобами осягнення дійсності. Методологічна структура спеціальнонаук. рівня включає як спец. часткові методи, розроблені для розв'язання досить вузьких наук. проблем, так і загальніші методи, які щодо вужчих областей знання відіграють методологічну функцію. Заг. методом розвитку сучас. *природознавства* є матеріалістична діалектика, методологічна функція якої реалізується через систему категорій, принципів і законів як необхідних факторів системно-цілісного пізнання та відтворення об'єктивної реальності у сфері наук. мислення. Допомагаючи виявити конкретну структуру М. науки, такий поділ однак не означає розірваності та абсолютної самостійності кожного з цих рівнів. Тільки спираючись на матеріалістичну діалектику, конкретно-наукові методи виконують методологічну функцію.

Л. В. Озадовська.

МЕТО́Л — органічна сполука, сульфат *п*-метиламінофенолу; безбарвні голчасті кристали, $t_{пл}$ 250° С (з розкладанням); розчинний у воді, не розчиняється у звичайних органічних розчинниках; у 100 г води розчиняється 5 г М. (25° С). У водному розчині поступово окислюється. Застосовують у *фотографії* як проявник.

МЕТОНІ́МІЯ (грец. μετωνυμία, букв.— перейменування) — вид *тропів*. В основі М. лежить заміна одного слова чи поняття іншим, що має зв'язок з першим. Найпоширеніші типи метонім. зіставлення: 1) Заміна ім'ям автора його творів — «І Колара читаєте з усієї сили, і Шафарика, і Ганку» (Т. Шевченко). 2) Заміна найменування людей назвою місцевості, країни, де вони перебувають,— «Гнівом Африка клекоче» (П. Воронько). 3) Заміна цілого характерною його частиною — «Голово моя козацька! Бувала ти в землях турецьких» (Нар. дума). 4) Назва матеріалу в значенні тих речей, які з нього виробляють: — «Тонко дзвонить біла криця» (А. Малишко) тощо.

МЕТО́П, метопа (від грец. μέτωπον — чоло, фасад) — прямокутна кам'яна плита, часто прикрашена рельєфними зображеннями, що входить у фриз *доричного ордера*.

МЕТР (франц. mètre, від грец. μέτρον — міра) — 1) Одиниця довжини в *метричній системі мір* і *Міжнародній системі одиниць* (СІ). Позначається м або m. 2) Міра довжини, яка відтворює одиницю довжини — М. Поняття про М. вперше запроваджено у Франції 1791 при створенні метричної системи мір, коли М. був визначений як 1 10^{-7} частина чверті довжини паризького меридіана. Таке визначення відповідало прагненню мати «природну» одиницю довжини, тобто пов'язану з незмінним об'єктом природи. Розмір М. було знайдено на основі геодезичних і астр. вимірювань, проведених франц. вченими Ж. *Деламбром* і П. Мешеном (1744—1804). Перший еталон М. було виготовлено 1799 у вигляді платинової лінійки (завширшки бл. 25 мм і завтовшки бл. 4 мм), віддаль між кінцями якої дорівнювала прийнятій одиниці довжини. Цей еталон було передано на зберігання до Нац. архіву Франції, через що він дістав назву «архівного метра». В 1872 Міжнар. метрична комісія, враховуючи, що запроваджену «природну» одиницю неможливо знову точно відтворити, вирішила перейти до одиниці, відтворюваної архівним М. Із сплаву платини (90%) й іридію (10%) було виготовлено 34 міри з Х-подібним поперечним перерізом (мал.). На обох кінцях нейтральної площини *A* кожної такої міри було нанесено по 3 паралельні штрихи так, щоб віддаль між середніми штрихами при 0° С дорівнювала довжині архівного М. У міри № 6 ця довжина виявилась найближчою до довжини архівного метра, і 1-а Ген. конференція з мір і ваги 1889 постановила вважати її міжнар. прототипом метра; його залишено для зберігання в Міжнар. бюро мір і ваги у Севрі (побл. Парижа). У Франції залишилось ще 4 міри, а решту було розподілено жеребкуванням між країнами, що їх замовили. Росії дістались міри № 11 і № 28, останню декретом Раднаркому від 14.IX 1918 було затверджено державним (національним) первинним еталоном довжини. До серед. 20 ст. міжнар. прототип і нац. еталони забезпечували необхідну точність вимірювань, проте надалі в зв'язку з бурхливим розвитком науки і техніки стали необхідними більш досконалі первинні еталони. 11-а Ген. конференція з мір і ваги 1960 прийняла нове визначення М., яке

Штовхальна методична піч: *1* — пальник; *2* — заготовки; *3* — штовхач; *4* — димовий канал; *5* — рекуператор; *6* — вентилятор; *7* — димова труба; I — методична зона; II — зварювальна зона; III — томильна зона

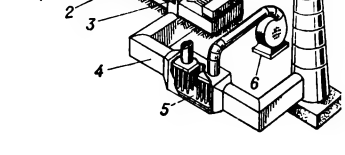

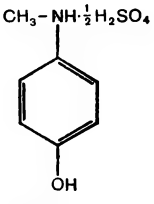

Метол.

покладено в основу Міжнар. системи одиниць; «М.— довжина, яка дорівнює 1 650 765,73 довжини хвилі у вакуумі випромінювання, що відповідає переходу між рівнями $2p^{10}$ і $5d^5$ атома криптону-86». Таким чином, М. став природною одиницею. Платиноіридієві штрихові міри продовжують застосовувати в метрології. Проте нац. первинними еталонами стали випромінювання від спец. криптонових ламп та еталонні *інтерферометри,* що дозволяють знайти кількість довжин хвиль цього випромінювання, яка вкладається в довжині, відтворюваній тією чи ін. мірою. Інтерферометри дозволяють вимірювати міри довжини з похибкою $\pm 1 \cdot 10^{-8}$ м.

Р. В. Якірін.

МЕТР у в і р ш у в а н н і — віршовий розмір; принцип, на якому засновано ритмічний лад вірша. В античному (метричному) віршуванні принцип М.— послідовне чергування довгих і коротких складів, у силабічному — рівна кількість складів у рядках, в силаботонічному — чергування наголошених і ненаголошених складів і т. д. В усіх системах віршування осн. метрич. одиницею є віршований рядок, що часто ділиться на менші метрич. частки — *стопи*, повторювані поєднання наголошених (–) і ненаголошених (∪) складів. У *силабо-тонічному віршуванні,* яке є основним у сучасній рос., укр. і білорус. поезії, ненаголошений і наголошений склади (∪–) творять *ямб,* наголошений і ненаголошений (–∪) — *хорей,* наголошений і два ненаголошених (–∪∪) —*дактиль* і т. д. М.вірша Д. Павличка «Я комуніст» — 5-стопний ямб, у якому непарні рядки в кінці мають по одному додатковому ненаголошеному складу. Окремі ямби у цьому вірші замінюються пірихіями (∪ ∪): «Ростуть мої діла, мої надії, Мій світ росте від ленінських щедрот...» Метрична схема цих рядків:

∪–|∪–|∪–|∪–|∪–|∪
∪–|∪–|∪–|∪∪|∪–

Іноді в одному вірші поєднуються рядки різного М. Такі вірші наз. логаедами. Див. також *Віршування, Вільний вірш, Строфа.*

В. М. Лесин.

МЕТР у м у з и ц і — система організації музичного *ритму*; послідовність сильних і слабких наголосів. М.— це схема, що визначає тривалість і акцентування нот у межах такту в усьому творі або його частині, схематизований ритм, перетворений на стійку формулу. Види М. визначаються так само, як і види такту (М. прості, складні, парні, непарні тощо). Метричною одиницею, що визначає М. даного такту, частини або цілого твору, може бути будь-яка ритмічна вартість — половинна, найчастіше четвертинна нота, восьмика, шістнадцятка. Метричні й ритмічні властивості твору перебувають у тісному взаємозв'язку, їх комплекс визначається терміном м е т р о р и т м. Осн. види М., що мають не схожі властивості акцентування: дводольний (2/2, 2/4, 2/8 — акцентована 1-а одиниця), тридольний (3/2, 3/4, 3/8 — акцентована 1-а одиниця), чотиридольний (4/2, 4/4, 4/8 — акцентована 1-а і 3-я одиниці). Існують також складні (6/2, 6/8, 12/4 і т. д.) та несиметричні (5/8, 5/4, 7/8, 7/4 і т. д.) метри.

Л. З. Мазепа.

МЕ́ТРИКА [грец. μετρική (τέχνη) — вчення про віршові розміри] в л і т е р а т у р і — 1) Розділ віршознавства, що вивчає загальні особливості віршового *метра* і його риси, які залежать від законів даної мови. Поняття М. іноді розширюється до поняття теорії вірша взагалі або ж звужується до вивчення тільки віршового рядка. М. виникла в Стародавній Греції спершу як розділ теорії музики, що вивчав ритмічну форму словесних текстів, виконуваних співом. Згодом М. відокремилася від музики і стала вивчати лише схему побудови вірша. 2) Найменування метричних особливостей того чи іншого нац. виду віршування. Напр., М. античного вірша, М. укр. вірша, М. франц. вірша та ін. *Літ.* див до ст. *Віршування, Метричне віршування.*

В. М. Лесин.

МЕТРИ́Т (від грец. μήτρα — матка) — запалення м'язового шару стінки *матки,* яке обов'язково поєднується з запаленням її слизової оболонки (метроендометрит). Розрізняють М. гострий і хронічний. Гострий М. може виникнути після *аборту,* ускладнених пологів, а також при захворюванні на тиф, дифтерію, холеру. Гострий М. може перейти в хронічний або ж осганній виникає як самостійне захворювання, причому запальний процес здебільшого захоплює також *яєчники, фаллопієві труби, очеревину.* Ознаки гострого М.: біль внизу живота, гнійні або гнійно-кров'янисті виділення з *піхви,* підвищення т-ри тіла; матка збільшена, болісна. Л і к у в а н н я: в гострій стадії — спокій, антибіотики, сульфаніламіди, болезаспокійливі засоби, в хронічній — фізіотерапія, курортне лікування, розсмоктувальні препарати.

МЕТРИ́ЧНА СИСТЕ́МА МІР — сукупність *одиниць фізичних величин,* в основу якої покладено одиницю довжини *метр.* М. с. м. виникла у Франції в кін. 18 ст. До М. с. м., крім метра, входили одиниці: площі земельних ділянок — *ар* (площа квадрата з стороною 10 м), об'єму дров — стер (об'єм куба з ребром 1 м), об'єму рідких і сипких тіл — *літр* (об'єм куба з ребром 0,1 м), а також ваги — грам (вага 0,001 л чистої води при т-рі танення льоду). М. с. м. передбачала утворення десяткових кратних і частинних одиниць, тобто одиниць, які більші або менші в 10, 100, 1000 і т. д. разів за вихідні. Назви кратних і частинних одиниць утворювались додаванням до назв осн. одиниць спец. компонентів: мілі, санти, деци, дека, гекто, кіло і міріа (напр., міліграм — 0,001 г; сантиметр — 0,01 м; дециметр — 0,1 м; декалітр — 10 л; гектар — 100 ар; кілометр — 1000 м; міріаграм — 10 000 г). Простота утворення одиниць М. с. м. робила її зручною для використання в різних країнах. Проте міжнар. характеру М. с. м. набула тільки після 20.V 1875, коли на Міжнар. дипломатичній конференції в Парижі 17 країн, серед яких була й Росія, підписали Метричну конвенцію для забезпечення міжнар. єдності вимірювань і вдосконалення М. с. м. За цією конвенцією М. с. м. визначалася міжнародною, встановлювалися прототипи метра і кілограма, створювалося Міжнар. бюро мір і ваги (див. *Міжнародні метрологічні організації*). В Росії М. с. м. було допущено до застосування 1899, а запроваджено як обов'язкову — лише при Радянській владі декретом РНК РРФСР від 14.IX 1918, а для СРСР — постановою РНК СРСР від 21.VII 1925. На основі М. с. м. виник цілий ряд досконаліших *систем одиниць.* Розвиток науки і техніки, а також міжнар. зв'язків привів до створення на основі М. с. м. *Міжнародної системи одиниць* (СІ).

Літ.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. М., 1975; Широков К. П., Балалаев В. А., Селиванов П. Н. 100 лет метрической конвенции. М., 1975.

Р. В. Якірін.

МЕТРИ́ЧНЕ ВІРШУВА́ННЯ — віршування, у якому ритм створюється закономірним чергуванням довгих і коротких складів у рядках. Вірші читаються під акомпанемент чи співаються. Рими в них відсутні. М. в. переважно властиве для тих мов, у яких довгість і короткість голосних має змістовороздрізнювальне значення. Найбільшого розвитку М. в. набуло в античній поезії, тому часто його наз. античним. З'явилося в давньогрец. л-рі у 8 ст. до н. е., а в 3 ст. до н. е. поширилося в давньорим. поезії. Проіснувало до серед. віків, коли вірш відокремився від музики, а розрізнення довгих і коротких складів майже зникло. М. в. застосовувалось також у тюркомовній класичній поезії (з 11 ст.), в араб., перс. і частково в інд. віршуванні. У давніх грец. та лат. мовах були довгі й короткі склади. Одиницею довготи мовлення вважався час, потрібний для виголошення короткого складу; називався він морою, а позначався ∪. Довгий склад виголошувався вдвічі довше мори — як 2 мори й позначався —. Поєднання коротких і довгих складів, що повторювалися в віршових рядках, називали *стопами.* Осн. стопами античного віршування були: двоскладові — *ямб* (∪ —), *хорей,* або трохей (— ∪), пірихій (∪ ∪) і спондей (— —); трискладові — дактиль (— ∪ ∪), амфібрахій (∪—∪) і анапест (∪ ∪—); чотирискладові — пеон I (— ∪ ∪ ∪), пеон II (∪ — ∪ ∪), пеон III (∪ ∪ — ∪) і пеон IV (∪ ∪ ∪ —). Були також стопи: бакхій (∪ — —), амфімакр, або кретик (— ∪ —), антибакхій (— — ∪), хоріямб (— ∪ ∪ —), антиспаст (∪ — — ∪) та ін. Кількість стоп визначала віршовий розмір (*метр*): *гекзаметр* (6-стопний *дактиль* з постійною *цезурою* в середині рядка), триметр (тристопний вірш) і т. д. Але стопи, на виголошення яких потрібна була однакова кількість часу, могли замінятись. Так, у гекзаметрі один дактиль (— ∪ ∪) замінювався спондеєм (— —). При перекладі античних віршованих творів на сучас. східнослов'ян. мови звичайно передають довгі склади на-

Метоп.

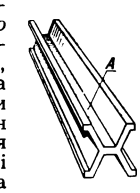

Міжнародний прототип метра.

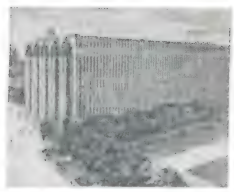

«Метрополітен-опера». Новий будинок. Архітектор У. К. Харрісон. 1966.

голошеними, а короткі — ненаголошеними складами.

Літ.: Денисов Я. Основания метрики у древних греков и римлян. М., 1888; Томашевский Б. В. Стилистика и стихосложение. Л., 1959; Волинський П. К. Основи теорії літератури. К., 1967. *В. М. Лесин.*

МЕТРИ́ЧНИЙ ПРО́СТІР — множина об'єктів, на якій запроваджено метрику. Під метрикою розуміють правило, за яким вводиться віддаль $\rho(x, y)$ між елементами простору x, y, що задовольняє умови: 1) $\rho(x, y) \geqslant 0$, причому $\rho(x, y) = 0$ тоді і тільки тоді, коли $x = y$; 2) $\rho(x, y) = \rho(y, x)$; 3) $\rho(x, y) \leqslant \rho(x, z) + \rho(z, y)$ (нерівність трикутника). Ці умови переносять найістотніші властивості віддалі між точками в тривимірному просторі на множини елементів заг. природи (напр., множини функцій) і дають можливість використовувати геом. методи в абстрактній ситуації. М. п. є окремим випадком топологічного простору. Важливими класами М. п. є банахові та гільбертові простори. В М. п. природно визначаються *границя* послідовності, границя функції в точці, *неперервність*, *компактність* та ін. поняття матем. аналізу. В ньому одержано ряд заг. теорем, що дають змогу з єдиного погляду трактувати і одержувати різнорідні факти у різних конкретних розділах математики. Поняття М. п. ввів 1906 М. Р. *Фреше.* *А. Я. Дороговцев.*

МЕТРОЛО́ГІЇ ВИМІ́РЮВАЛЬНИХ І КЕРУ́ЮЧИХ СИСТЕ́М ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т. Засн. 1977 у Львові на базі філіалу Всесоюзного н.-д. ін-ту фіз.-тех. і радіотех. вимірювань. З 1979 є структурною одиницею наук.-виробничого об'єднання «Система». Осн. напрями діяльності: метрологічне забезпечення інформаційно-вимірювальних і керуючих систем, в т. ч. автом. систем управління технологічними процесами; розроблення наук.-методичних основ автоматизації процесів управління якістю продукції; проектування і впровадження комплексних автоматизованих підсистем управління якістю продукції на підприємствах (об'єднаннях) галузей машинобудування тощо. *А. Л. Семенюк.*

МЕТРОЛО́ГІЇ ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т (ХНДІМ). Засн. 1922 як Укр. гол. палата мір і ваги на базі Харків. перевірочної палатки, створеної 1901 з ініціативи Д. І. *Менделєєва.* В 1930—33 був філіалом Всесоюзного н.-д. ін-ту метрології і стандартизації. З 1933 — Укр. н.-д. ін-т метрології і стандартизації, з 1938 — Харків. держ. ін-т мір і вимірювальних приладів. Сучас. назву ін-т дістав 1967. У складі ХНДІМ — н.-д. лабораторії, спец. конструкторське бюро, експериментальний завод «Еталон» та центр стандартизації і метрології. Осн. напрями діяльності: зберігання і створення держ. і робочих еталонів одиниць фіз. величин і передавання їхніх значень у нар. г-во; розроблення нових методів і засобів точних вимірювань фіз. величин, зокрема в галузі теплофізики, фізики плазми, радіофізики, квантової електроніки; визначення фундаментальних фіз. констант; нагляд за впровадженням і дотриманням держ. стандартів тощо. У 1972 ін-т нагороджений орденом «Знак Пошани». *В. О. Скорик.*

Мефістофель. Статуя роботи М. М. Антокольського. Мармур. 1883. Державний Російський музей у Ленінграді.

МЕТРОЛО́ГІЯ (від грец. μέτρον — міра і λόγος — вчення) — наука про *вимірювання*, способи досягнення їх одноманітності й необхідної точності. Осн. коло питань, які розглядає М.: теорія вимірювань; побудова *одиниць фізичних величин* і *систем одиниць*; вивчення метрологічних характеристик, перевірка й атестація засобів вимірювання; методи й методика вимірювань; створення *еталонів* і зразкових засобів вимірювання; оцінювання *похибок вимірювання* тощо. В кожній країні організовано метрологічну службу — мережу держ. органів, завданням яких є забезпечення єдності вимірювань і однаковості засобів вимірювання. В СРСР метрологічну службу очолює Держ. комітет СРСР по стандартах. Для наук. забезпечення метрологічної служби в економічно розвинутих країнах створено спец. метрологічні н.-д. ін-ти. Серед них — Всесоюзний н.-д. ін-т метрології ім. Д. І. Менделєєва (Ленінград), Нац. бюро стандартів (США), Нац. фіз. лабораторія (Великобританія) та ін. На Україні питання М. вивчають у *Метрології харківському науково-дослідному інституті*, *Метрології вимірювальних і керуючих систем всесоюзному науково-дослідному інституті*, *Українському республіканському центрі стандартизації і метрології*. Існує ряд *Міжнародних метрологічних організацій*, які розробляють єдині для всіх держав-учасниць рекомендації і постанови з питань метрології.

Літ.: Бурдун Г. Д., Марков Б. Н. Основы метрологии. М., 1975; Проненко В. И., Якирин Р. В. Метрология в промышленности. К., 1979. *Р. В. Якірін.*

МЕТРОЛО́ГІЯ ІСТОРИ́ЧНА — *допоміжна історична дисципліна*, що досліджує системи мір (довжини, площі, об'єму, ваги тощо), грошового рахунку, які застосовувалися в історичному розвитку різних народів. Пов'язана з *нумізматикою*. Необхідна при вивченні історії економіки і права, матеріальної культури тощо. М. і. вивчає речові (монети, гирі тощо) і писемні джерела (законодавчі акти, митні книги), що містять відомості про одиниці вимірювання. В Росії наук. розробка питань М. і. почалася в 19 ст. (праці П. Г. Буткова, Ф. І. Петрушевського, Д. І. Прозоровського, Д. І. Менделєєва та ін.). Значного розвитку М. і. набула в працях рад. істориків Б. О. Рибакова, Л. В. Черепніна, В. Л. Яніна, О. Ф. Сидоренко та ін.

Літ.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. М., 1975; Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975. *Г. В. Стрельський.*

МЕТРОПОЛІТЕ́Н (франц. métropolitain, букв.— столичний, від грец. μητρόπολις — головне місто), метро — міська позавулична електрична *залізниця*; підприємство *міського транспорту*. Відзначається великою провізною спроможністю (до 60 тис. пасажирів за годину в одному напрямі), високою тех. швидкістю (в СРСР 45—48 км/год) і регулярністю руху поїздів (інтервал руху в середньому 1—2 хв). Лінії М. звичайно прокладають у *тунелях* (на глиб. до 15 м від рівня землі — при неглибокому закладенні, 30—50 м — при глибокому), рідше — на поверхні землі й на *естакадах*. До найскладніших споруд М. належать станції: підземні і наземні; проміжні, пересадочні, зонні й кінцеві; з острівною або боковими пасажирськими платформами, а також з платформами обох видів. Осн. частинами підземної станції М. (мал.) є: наземний вестибюль з касами, автоматами для розміну грошей і турнікетами для пропускання пасажирів до поїздів; похилий ескалаторний тунель з трьома-чотирма *ескалаторами* (іноді застосовують підйомники ліфтового типу місткістю до 130 чол.); підземний вестибюль з розподільним залом і пасажирськими платформами. В місцях перетину ліній М. споруджують підземні станції з пересадочними вузлами (з переходами, сходами тощо). Наземні станції М. являють собою здебільшого криті платформи з звичайними сходами і вестибюлями. В СРСР віддаль між станціями становить, як правило, 1—2 км (на швидкісному М. передбачається 3—6 км). Осн. тех. засоби М.: залізнична колія (в СРСР завширшки 1520 мм), рухомий склад (поїзди з 3—8 вагонів, місткість вагона до 270 пасажирів), кабельна і *контактна мережа*, пристрої сигналізації, *диспетчерської централізації* і *автоблокування* (див. також *Автомашиніст*), автомат. регулювання швидкості. Крім того, до складу М. входять *депо*, тяговознижувальні підстанції, вентиляційні, дренажні й освітлювальні пристрої тощо. В СРСР М. проектують і будують відповідно до *генеральних планів* розвитку міст. Будівництво виконують індустріальними методами при комплексній механізації осн. робіт з використанням тунельних *щитів прохідницьких* і блокоукладачів. Конструкції тунельних споруд виготовляють із збірних залізобетонних і металевих елементів (*тюбінгів*), монолітного бетону й залізобетону. М. (табл.) споруджують гол. чин. у містах з населенням понад 1 млн. чол., що дає змогу розв'язувати транспортну проблему, сприяє підвищенню культури транспортного обслуговування населення, створює умови для розвитку і впорядкування наземних

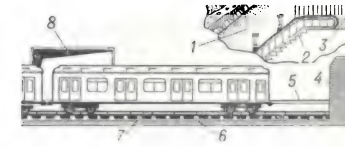

Підземна станція метрополітену: *1* — ескалаторний тунель; *2* — ескалатор; *3* — наземний вестибюль; *4* — перегінний тунель; *5* — платформа; *6* — рейкова колія; *7* — контактна рейка; *8* — підземний вестибюль.

архітектурно-планувальних ансамблів. Першу в світі лінію М. збудовано в Лондоні (1863; 3,6 км). В СРСР діють перший у країні *Московський метрополітен, Київський метрополітен,* М. у Ленінграді, Баку, Ташкенті, Тбілісі й Харкові. Будуються (1980) М. у містах Горькому, Єревані, Мінську, Новосибірську; СРСР бере участь у проектуванні й буд-ві М. у Будапешті, Варшаві, Калькутті, Празі, Софії та ін. містах. *Літ.:* Овечников Е. В., Фишельсон М. С. Городской транспорт. М., 1976.

С. П. Капітанюк.

МЕТРОПО́ЛІТЕН-МУЗЕ́Й (Metropolitan Museum of Art) у Нью-Йорку — один з найбільших музеїв у США. Засн. 1870, відкритий 1872 (міститься в Центр. парку, філіал — у парку Форт-Трайон). У музеї представлені пам'ятки образотворчого і декоративно-ужиткового мист. Стародавнього Єгипту, Греції та Риму, країн Зх. Європи (Італії, Франції, Іспанії, Англії та ін.), Близького і Далекого Сходу. В 1924 відкрито відділ амер. мистецтва. В музеї є також відділи муз. інструментів, зброї, костюмів, бібліотека.

«МЕТРОПО́ЛІТЕН-О́ПЕРА» (Metropolitan Opera) — провідний оперний театр у США. Відкрита в Нью-Йорку 1883 на кошти акціонерного т-ва «Метрополітен-опера хаус компані» (арх. Дж. К. Кейді). Субсидується багатими фірмами, т-вами, приватними особами. «М.-о.» — єдиний в США постійний оперний театр. Хор, оркестр і допоміжні колективи стабільні. Солістів і диригентів запрошують на сезони або на певні вистави. З 1910 опери виконуються мовою оригіналу. Диригентами «М.-о.» були: Л. Дамрош, А. Тосканіні, Г. Малер, Б. Вальтер, Е. Лайнсдорф, Д. Мітропулос, Ф. Штідрі, Р. Бінг, Е. Блісс, Д. Левайн та ін. На її сцені співали видатні оперні співаки, зокрема італ.— Е. Карузо, Б. Джільї, А. Галлі-Курчі, Тітта Руффо, Т. Гоббі, М. Дель Монако, Р. Скотто, Дж. Ді Стефано, Р. Тебальді; польс.— М. Зембріх-Коханська, М. та Е. Решке; австр.— Л. Слезак, німкеня Е. Шварцкопф, американка М. Андерсон, шведка Б. Нільсон, гречанка М. Каллас, болгари Н. Гяуров і Б. Христов. У 1907 в «М.-о.» співав Ф. Шаляпін. Серед рад. співаків, які виступали в театрі, — П. Лісіціан, М. Бієшу, О. Образцова, укр. артисти Б. Руденко й А. Солов'яненко. З 1966 «М.-о.» — в новому будинку.

МЕТРОПО́ЛІЯ (грец. μετρόπολις, від μήτηρ — мати і πόλις — місто) — 1) У Стародавній Греції назва міста-держави (*полісу*), головного щодо заснованих ним в ін. землях поселень (див. *Колонії античні*). 2) Капіталістична держава, що володіє колоніями. З крахом *колоніальної системи імперіалізму* термін «метрополія» практично виходить з ужитку. 3) В деяких державах (напр., у Канаді) — центр. місто провінції або області.

МЕ́ТТЕРНІХ (Меттерніх-Віннебург; Metternich Winneburg) Клемент Венцель Лотар (15.V 1773, Кобленц — 11.VI 1859, Відень) — австр. держ. діяч і дипломат, князь. У 1809—21 — міністр закорд. справ і фактично голова уряду, 1821—48 — канцлер. 14.III 1812 уклав союзний договір з *Наполеоном I.* Під час *Віденського конгресу 1814—15* підписав таємний договір з представниками Великобританії і Франції проти Росії і Пруссії. Один з організаторів і керівників *Священного союзу.* Внутр. і зовн. політика М. була спрямована на зміцнення феод.-абсолютистського ладу і пануванн. австр. меншості в багатонац. Австр. імперії. М.— ініціатор політики поліцейських репресій (т. з. система М.), спрямованої проти революц. і нац.-визвольного руху в Австрії та в країнах Німеччини. Проводив політику соціального і нац. гноблення й щодо зх.-українських земель, які входили до складу Австрії. Влада М. була повалена *революцією 1848—49 в Австрії.*

МЕ́ТЦЕЛЬ Людвіг де (1764—1848) — майстер паркової архітектури, інженер. За походженням бельгієць. Керував роботами по створенню парку *«Софіївка»* в Умані (1796—1805) — однієї з найвизначніших пам'яток *садово-паркової архітектури* на Україні. Іл. див. до ст. *«Софіївка».*

МЕ́ТЬЮ (Matthew) Роберт Хогт (н. 12.XII 1906, Едінбург) — брит. архітектор. Навчався в архіт. школі Едінбурзького коледжу мистецтв. У 1961—65 — президент *Міжнародної спілки архітекторів.* У своїх роботах утверджував принципи *раціоналізму* (Королівський концертний зал, 1949—51, в співавт. з Л. Мартіном; житл. комплекс Олтон у Роугемптоні, 1951—59, в співавт.; Ін-т Співдружності націй, 1962, в співавт. з С. Джонсоном-Маршаллом; всі — в Лондоні; аеровокзал Тернгаус в Едінбурзі, 1955).

МЕФІСТО́ФЕЛЬ — один із духів зла, *демон,* часто — грішний *ангел,* сатана. У фольклорі й худож. л-рі багатьох народів широко використано мотив укладення угоди між духом зла й людиною, вигнання грішного ангела з раю, бунт демона проти бога та ін. Образ М. відтворено в літературі (Й. В. Гете, К. Марло, Т. Манн та ін.), музиці (Ш. Гуно, Г. Берліоз, Ф. Ліст, Р. Вагнер, А. Бойто та ін.), образотворчому мистецтві (Е. Делакруа, П. Антокольський).

Літ.: Легенда о докторе Фаусте. М., 1978.

МЕФО́ДІЙ (бл. 815, м. Солунь, тепер Фесалоніки, Греція — 6.IV 885) — один з просвітителів слов'ян, проповідників православної християнської релігії. Див. *Кирило і Мефодій.*

Р. Метью, Л. Мартін. Королівський концертний зал у Лондоні. 1949—51.

МЕХАНІЗА́ЦІЇ ТА ЕЛЕКТРИФІКА́ЦІЇ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ ГОЛОВНИ́Й НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т. Підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Розташований у с. Глевасі Васильківського р-ну Київ. обл. Засн. 1930 в Харкові, з 1944 до 1978 перебував у Києві. В ін-ті 3 відділки: Південний (с-ще Якимівка Запоріз. обл.), Східний (Харків), Західний (Львів) і дослідне конструкторсько-технологічне бюро з експериментальним виробництвом. В ін-ті є 12 відділів та науков.-тех. бібліотека. Ін-т і його відділки мають дослідні г-ва. Осн. завдання ін-ту — вдосконалення існуючих і розробка нових механізованих технологіч. процесів с.-г. виробництва, розробка методів високоефективного використання машинно-тракторного парку, а також електрифікація й автоматизація с.-г. виробн. В ін-ті є аспірантура і спец. рада по захисту дисертацій. Ін-т видає республіканський міжвідомчий наук.-технічний збірник «Механизация и электрификация сельского хозяйства».

І. П. Масло.

МЕХАНІЗА́ЦІЇ ТА ЕЛЕКТРИФІКА́ЦІЇ ТВАРИ́ННИЦТВА ПІВДЕ́ННОЇ ЗО́НИ СРСР ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЕ́КТНО-ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т. Підпорядкований ВАСГНІЛ. Розташований на о. Хортиця (Запоріжжя). Засн. 1967 на базі Запоріз. філіалу Всесоюзного ін-ту електрифікації с. г., попередником якого була дослідна станція по електрифікації с. г. В зоні діяльності ін-ту — Українська й Молдавська РСР, області, краї та авт. республіки Пн. Кавказу, Волгогр. і Астр. області. Ін-т має 17 н.-д. лабораторій, дослідне проектно-конструкторське бюро з експериментальним виробн. та 2 експериментальні г-ва — «Хортиця» і «Світанок». Гол. завдання ін-ту: розробка нових високоефективних технологій, створення експериментальних ферм і засобів комплексної механізації, електрифікації, автоматизації виробничих процесів у тваринництві.

Ю. Ф. Новиков.

МЕХАНІЗА́ЦІЯ — заміна ручної праці машинною, особливо у складних і трудомістких процесах. Розрізняють ч а с т к о в у М. (коли окремі ручні операції виконують машини або механізми), к о м п л е к с н у М. (яка охоплює весь комплекс робіт по виконанню закінченого процесу або створенню певного виробу, робітник керує комплексом машин) і якісно вищий ступінь М.— а в т о м а т и з а ц і ю (коли машинами керують механізми, робітник лише налагоджує і контролює виробничий процес, дію машини (див. *Автоматизація виробництва*). Гол. напрямом тех. прогресу, основою підвищення *продуктивності праці,* поліпшення *якості продукції,* скорочення часу виконання робіт є *комплексна механізація* і автоматизація виробництва. В «заміні ручної праці машинною,— писав В. І. Ленін,—... полягає вся прогресивна робота людської техніки» (Повне зібр. тв., т. 1, с. 93—94). Із заміною ручної праці машинною

Метрополітени світу
(за станом на 1979)

Місто, рік введення в експлуатацію	Протяжність ліній (км)	і число станцій
Лондон, 1863	387,9	248
Нью-Йорк, 1868	371,1	458
другий 1908	22,4	13
Чікаго, 1892	144,8	142
Глазго, 1896	10,5	15
Бостон, 1897	50,0	50
Париж, 1900	185,8	355
другий 1938	92,2	57
Берлін, 1902	15,8	23
Зх. Берлін, 1902	96,0	105
Філадельфія, 1907	39,2	54
другий 1969	23,3	13
Гамбург, 1912	89,5	80
Буенос-Айрес, 1913	34,0	57
Мадрід, 1919	67,0	100
Барселона, 1924	48,2	72
Афіни, 1925	25,7	20
Токіо, 1927	127,6	118
другий 1960	47,6	53
Осака, 1933	75,6	75
Москва, 1935	172,6	107
Стокгольм, 1950	103,6	94
Торонто, 1954	52,7	58
Клівленд, 1955	30,5	18
Ленінград, 1955	54,4	37
Рим, 1955	11,0	11
Нагоя, 1957	51,7	56
Лісабон, 1959	12,0	20
Київ,* 1960	26,2	21
Мілан, 1964	40,3	50
Монреаль, 1966	38,1	45
Осло, 1966	35,5	43
Тбілісі, 1966	12,6	11
Баку, 1967	18,7	11
Роттердам, 1968	17,1	12
Мехіко, 1969	42,2	49
Будапешт, 1970	14,8	17
Мюнхен, 1971	16,0	20
Пекін, 1971	23,6	17
Саппоро, 1971	24,2	27
Йокогама, 1972	11,5	11
Нюрнберг, 1972	9,3	14
Сан-Франциско, 1972	114	34

Метрополітени світу (за станом на 1979)

Продовження

Місто, рік введення в експлуатацію	Протяжність ліній (км)	і число станцій
Прага, 1974	11,3	16
Сан-Пауло, 1974	19,3	26
Сеул, 1974	9,5	9
Сантьяго, 1975	20,5	28
Харків, 1975	17,3	13
Брюссель, 1976	11,7	18
Вашінгтон, 1976	49,5	34
Відень, 1976	11,2	14
Амстердам, 1977	14,5	15
Кобе, 1977	5,8	4
Марсель, 1977	9,0	12
Ташкент, 1977	11,3	9
Ліон, 1978	11,8	17
Атланта, 1979	10,8	7
Бухарест, 1979	17,0	13
Ріо-де-Жанейро, 1979	5,1	5

Дані Міжнародного союзу громадського транспорту.

*Відомості про київський метрополітен наведено на 1980.

пов'язані не тільки тех. та економічні, а й важливі соціальні проблеми.

В умовах капіталізму, особливо за імперіалізму, де панує приватна власність на засоби виробн., М. запроваджується лише там, де вона забезпечує одержання найбільших прибутків. Поряд із сприянням розвиткові *продуктивних сил* М. веде до ще більшого загострення класових суперечностей, збільшує армію безробітних, посилює *експлуатацію* робітників внаслідок небаченої *інтенсивності праці*, що спричинює зростання травматизму, каліцтва і профес. захворювань. За соціалізму, що базується на *соціалістичній власності* на засоби виробн., М. розвивається планомірно і швидкими темпами. Вона є не лише могутнім засобом підвищення продуктивності праці, а й докорінно полегшує її умови, сприяє зростанню матеріального і культур. рівня всіх трудящих, *подоланню істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею*, удосконаленню і зростанню соціалістич. виробн. В СРСР, у т. ч. в УРСР, в результаті *індустріалізації*, розвитку машинобудування і широкого застосування машин ще в передвоєнні роки було досягнуто великих успіхів у М. виробн. в усіх галузях нар. г-ва. Прискореними темпами М. розвивається і на сучас. етапі. На пром. підприємствах України на 1.VII 1977 діяло 26 878 механізованих потокових і автоматичних ліній, 14 948 комплексно-механізованих дільниць, цехів і виробн., підприємств. Тільки за 1976—78 створено 2379 одиниць нових типів машин, устаткування, приладів, засобів автоматизації і обчислювальної техніки. Модернізовано виробничого устаткування 71 757 одиниць. У вуг. пром-сті республіки, напр., повністю механізовано виймання вугілля в очисних вибоях (1971), доставку вугілля в очисних вибоях (1955), відкатку вугілля (1957), навантажування в залізничні вагони (1964), навалювання вугілля в очисних вибоях — 98,3% (1978). Ця галузь вступила в етап комплексної М. і автоматизації. В ін. галузях пром-сті більшість продукції виробляють із застосуванням автоматизованих або механізован. процесів. У колгоспах і радгоспах осн. посівні роботи (оранка, сівба зернових і цукр. буряків, збирання зернових) повністю механізовано, наближається до завершення М. садіння й копання картоплі, доїння корів та ряду ін. процесів с.-г. виробн. Розвиток М. разом з ін. заходами дав можливість підвищити продуктивність праці 1978 порівняно з 1970 у пром-сті УРСР на 41%, в с. г.— на 42%, в буд-ві — на 39% і на цій основі одержати більшу частину приросту продукції. Особливістю розвитку М. в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* є повсюдний перехід від часткової М. та автоматизації до комплексної М. і автоматизації закінчених виробництв внаслідок створення комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів, підприємств. Велику роль в економії живої праці й підвищенні заг. рівня М. відіграє т. з. мала М., яка полягає в заміні ручної праці механізмами на окремих операціях, особливо допоміжних, у впровадженні пристроїв, приладів, спец. тари, що підвищують ефективність діючого устаткування. Важливим є підвищення рівня *стандартизації*, нормалізації, уніфікації, типізації технологічних процесів, спеціалізації, впровадження передових методів організації виробн., особливо потокових, впровадження *наукової організації праці*, підвищення кваліфікації кадрів. Удосконалення планування, зокрема запровадження стабільних нормативів заробітної плати на 1 крб. продукції, затвердження в планах лімітів чисельності робітників і службовців, а також завдань щодо скорочення ручної праці великою мірою сприятиме економії праці шляхом її всебічної М. Рівень М. в об'єднанні або галузі в цілому визначають рядом показників, зокрема питомою вагою продукції, виробленої механізованою працею в усій випущеній продукції. Екон. ефективність М. визначають, обчислюючи річний екон. ефект (сума економії всіх виробничих ресурсів — живої праці, матеріалів, капітальних вкладень), зростання продуктивності праці, зниження собівартості продукції та ін.

В рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС, пленумів ЦК партії, в постановах Рад. уряду, в планах екон. та соціального розвитку СРСР, зокрема на одинадцяту п'ятирічку (1981 — 85), накреслено конкретну програму дальшого розвитку і вдосконалення соціалістичного виробн. шляхом всебічного запровадження М. і автоматизації в усіх галузях нар. г-ва на базі *науково-технічного прогресу*. Виконання цієї програми — важлива умова створення *матеріально-технічної бази комунізму*. Див. також *Машинобудування. Приладобудування.*

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Капітал, т. 1 [розд. 13]. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 42. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р.; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975; Экономика промышленности СССР. М., 1977; Зайцев А. Т. Механизация производственных процессов в сельском хозяйстве. М., 1979.

Г. П. Жеребкін.

МЕХАНІЗА́ЦІЯ І АВТОМАТИЗА́ЦІЯ О́БЛІКУ — застосування засобів обчислювальної і периферійної техніки (реєстратори виробництва, *дисплеї*, телетайп тощо) в бухгалтерських, статистичних і оперативно-технічних облікових операціях. Є складовою частиною системи машинної обробки екон. інформації і *автоматизованої системи управління* (АСУ). Початок механізації облікових робіт пов'язаний з розвитком у кін. 19 ст. перфораційних обчислювальних машин (ПОМ). Широке застосування ПОМ для механізації обліку в СРСР набуло в 30-х рр., коли було покладено початок вітчизн. обчислювальному приладобудуванню. Зі створенням ЕОМ і периферійної техніки розвивається і автоматизація обліку, при цьому змінюються і форми рахівництва. *Табличноперфокарткову форму рахівництва* застосовують при використанні ПОМ, автоматизовану — при використанні ЕОМ і периферійної техніки. Завдяки цьому складаються досконаліші реєстри *аналітичного обліку* і *синтетичного обліку*, спрощується обробка вихідної інформації тощо. Операції обліку виконують централізовано на машинолічильних станціях або в *обчислювальних центрах*. Фактичну (облікову) інформацію фіксують у первинному документі (наряд, вимога тощо), а потім переносять на машинний носій (перфокарту, перфострічку, магн. стрічку), або ці операції одночасно виконують за допомогою реєстраторів виробн. та ін. засобів периферійної техніки. Іноді цю інформацію фіксують у перфокартах-документах (дуаль-карти з графічними позначками). На них автоматично фіксують (перфорують) постійну інформацію, вручну — змінну (у вигляді графічних позначок), яку потім також автоматично перфорують. Машинні носії після цього обробляють на ПОМ або ЕОМ. Результати виконаних на машинах облікових операцій фіксують на паперових аркушах — табулятрамах (машинограмах), кількість примірників яких збільшується за допомогою копіювальної і розмножувальної техніки. Оперативну (фактичну) інформацію, оброблену на ЕОМ, також видають на дисплеї або ін. периферійній техніці. Збирають і обробляють інформацію за типовими або індивідуальними проектами (тех. і робочими або техноробочими). Вони звичайно містять детальний опис технології збирання й обробки інформації та призначення і принципи побудови кодів та їхніх номенклатур, форм носіїв інформації (первинних документів, схем перфорації перфокарт, перфокарт-документів, перфострічок, структур інформації, розміщених на магнітних носіях тощо), *алгоритмів* обробки інформації, форм вихідних документів, призначення та використання їх, питання ефективності машинної обробки інформації тощо. У цих процесах важливе значення має застосування умовно-постійної інформації, тобто інформації, яка протягом тривалого періоду не змінюється (коефіцієнт стабільності її має бути не менший як 0,6—0,8). Її заздалегідь фіксують на машинних носіях, що становлять постійні масиви, а потім багато разів використовують під час обробки облікової інформації, в первинних документах цю інформацію звичайно не фіксують. На більшості підприємств Рад. Союзу, в т. ч. Укр. РСР, механізацію і автоматизацію обліку здійснюють як самостійний вид роботи або в системі машинної обробки екон. інформації і автоматизованої системи управління (АСУ).

Літ.: Исаков В. И., Рожнов В. С. Механизация учёта и вычислительных работ. М., 1968; Волков С. И. Учётная информация и система её обработки на ЭВМ. М., 1973; Подольский В. И. Автоматизация обработки учётной информации на промышленных

предприятиях. М., 1978; Твердохлеб Н. Г. Организация машинной обработки экономической информации. К., 1979. *М. Г. Твердохліб.*

МЕХАНІЗА́ЦІЯ КРИЛА́ —сукупність механічних рухомих або нерухомих пристроїв на *крилі* літального апарата, якими змінюють *підйомну силу*, поздовжні чи поперечні аеродинамічні *моменти сил* і лобовий опір крила. Пристроями, що створюють додаткову підйомну силу (вони збільшують ефективну кривину профілю крила, площу його поверхні), є (мал.): передкрилки (рухомі і нерухомі), поворотні носки, одно-, дво- або багатощілинні закрилки (поворотні, висувні), щитки (зсувні, прості та ін.). З цією метою використовують і пристрої, що поліпшують обтікання крила повітрям: вони здувають (струменем стиснутого газу) або відсмоктують пограничний шар з верхньої його поверхні. Підйомну силу збільшують також реактивними закрилками, дія яких грунтується на використанні енергії струменя стиснутого повітря над їхньою верхньою поверхнею. Осн. пристроями, якими змінюють аеродинамічні сили та моменти сил, є: елерони (відхилювані вгору і вниз частини площі крила), елерони-інтерцептори (висувні або поворотні пластинки, що відхиляються попеременно на правій або лівій частині крила) і глісадні інтерцептори (вони відхиляються одночасно на обох частинах крила). Лобовий опір крила збільшують в разі потреби (напр., під час посадки літального апарата) повітряними (аеродинамічними) гальмами: рухомими гратками або щитками під крилом, інтерцепторами на верхній частині крила. М. к. полегшує зліт літального апарата з земної або водної поверхні, керування ним у польоті, зменшує посадочну швидкість.

О. В. Флоринський.

«МЕХАНІЗА́ЦІЯ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА» — щомісячний науково-виробничий журнал, орган Державного комітету УРСР по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства. Виходить у Києві з січня 1950. В журналі висвітлюються актуальні питання експлуатації машинно-тракторного парку в колгоспах і радгоспах, комплексної механізації і електрифікації виробничих процесів у с. г., пропагуються найновіші досягнення вітчизн. науки й техніки, досвід передовиків, кращі раціоналізаторські пропозиції механізаторів та спеціалістів. Друкуються статті, присвячені питанням економіки та організації с.-г. виробн. *Я. Ф. Янченко.*

МЕХАНІ́ЗМ (від грец. μηχανή — знаряддя, пристрій) — 1) Пристрій (сукупність рухомо з'єднаних між собою ланок), що передає або перетворює (відтворює) рух. Є складовою частиною більшості *машин*, багатьох приладів і апаратів. До М., що передають рух, належать, напр., *карданні механізми* (див. також *Передача* в машинах), до перетворювальних (відтворювальних) М.— *кривошипні механізми, кулачкові механізми, кулісні механізми, мальтійські механізми, шарнірні механізми.* Крім того, розрізняють *плоскі механізми* і *просторові механізми*; М. з одним (переважно) або двома *ступенями вільності* (напр., *диференціали*). При дослідженні й проектуванні М. керуються положеннями *машин і механізмів теорії*. Див. також *Виконавчий механізм, Кінематика механізмів, Кінетостатика механізмів.* 2) Сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ, напр. М. хімічної реакції, М. випромінювання.

МЕХАНІ́ЗМ ДЕРЖА́ВИ — внутрішньо врегульована система держ. органів, через які пануючий клас здійснює *владу державну*, забезпечує своє політ., екон. та ідеологічне панування. Орг. структура та зміст діяльності М. д. визначаються класовою суттю *держави*. Система М. д. та функції держ. органів закріплюються в законодавстві (в Рад. Союзі — в Конституції СРСР та конституціях союзних і авт. республік). Для експлуататорських д-в характерна тенденція до зростання і ускладнення М. д., до все більшого його протиставлення народові, підвищення ролі й значення апарату примусу. В сучас. бурж. д-вах армія, поліція і розвідка разом з чиновницько-бюрократичним апаратом становлять гол. знаряддя держ. влади, внутр. та зовн. політики монополіст. буржуазії. Соціалістична революція здійснює злам бурж. М. д. і створює новий, соціалістичний *державний апарат*, який грунтується на соціалістичній основі, виражає інтереси трудящих на чолі з робітн. класом. Механізм Радянської держави, всі її органи діють на основі *соціалістичної законності*, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Гол. рисою механізму Рад. д-ви є широка участь трудящих в управлінні всіма її справами. Основу соціалістичного М. д. створюють представницькі органи, зокрема, в СРСР — *Ради народних депутатів*. В умовах соціалізму розвиток М. д. має тенденцію до постійного вдосконалення, всезростаючої демократизації, зміцнення його правової основи. *Є. В. Назаренко.*

МЕХАНІЗО́ВАНИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — інструмент (ручні машини) з вмонтованим двигуном. Механізованими є пилки, ножиці, гайковерти, молотки, рубанки, напилки, шабери та ін. інструменти (див. також *Будівельний інструмент, Дереворізальний інструмент, Металорізальний інструмент*). Розрізняють М. і. з приводом електричним, пневматичним, гідравлічним, з двигуном внутр. згоряння і з пороховим зарядом. В М. і. деяких видів рух робочому органу передається від привода через *гнучкий вал*. Вага М. і. здебільшого 1,5—10 кг.

МЕХА́НІКА [грец. μηχανική (τέχνη) — мистецтво побудови машин] — наука про найпростішу форму руху матерії — *механічний рух*. М., вивчаючи механічні рухи матеріальних тіл, враховує найзагальніші властивості речовини (протяжність, масу тощо) і не враховує її молекулярної будови. Рух матерії з врахуванням корпускулярних властивостей вивчають методами *квантової механіки*; якщо досліджують рухи з швидкостями, сумірними з *швидкістю світла*, — користуються законами релятивістської механіки (див. *Відносності теорія*). Початковий зміст М.— учення про рух *матеріальних точок* і абсолютно твердих тіл з швидкостями, набагато меншими за швидкість світла,— значно розширився, і на основі *механіки класичної* утворився цілий ряд наук. напрямів і окремих наук. Усі наук. проблеми, які охоплює М., ділять на три розділи: загальна М., М. рідини і газу та М. деформівного твердого тіла. В кожному з цих розділів відповідно до характеру розв'язуваних задач розрізняють: *статику* — учення про рівновагу тіл під дією сил, *кінематику* — вчення про геом. властивості руху тіл та *динаміку* — вчення про рух тіл під дією сили. До заг. М. відносять: *аналітичну механіку*, динаміку твердого тіла, в т. ч. *небесну механіку, балістику*, теорію *гіроскопів*, теорію стійкості руху, а також теорію *коливань, біомеханіку*, заг. теор. питання М., експериментальну техніку тощо. Основу розділу М. рідини і газу становлять: *гідроаеромеханіка*, до якої входять теорія ідеальної й реальної рідини, теорія *хвиль, турбулентності*, пограничного шару, *фільтрація* тощо; *газова динаміка*, яка розглядає надзвуковий рух і *ударні хвилі*, рух *плазми, горіння*, теорію *вибухів*; а також тех. теорії — *аеродинаміка* літальних апаратів, теорія гідротех. споруд і машин, динаміка морів і океанів, теорія корабля, вентиляція та ін. До розділу М. деформівного твердого тіла відносять: теорію деформування тіл, в першу чергу теорію *пружності* й *пластичності, реологію*, тех. теорію розрахунку пластин, оболонок, стрижнів та ін. елементів конструкцій; теорію міцності, втомленості й руйнування твердих тіл; *механіку грунтів* і сипких тіл; *будівельну механіку* і *опір матеріалів*. Основоположником М. є Г. *Галілей*, який запровадив поняття *прискорення* та сформулював закон *інерції*. Осн. закони динаміки встановив І. *Ньютон*. Аналітичний апарат М. розроблений в працях Ж. *Лагранжа*, Ж. *Д'Аламбера*, Л. *Ейлера*, Й. *Бернуллі*, У. *Гамільтона*, М. В. *Остроградського*, К. *Якобі*. Значний внесок у розвиток М. зробили вітчизн. вчені-механіки М. Є. *Жуковський*, О. М. *Ляпунов*, С. О. *Чаплигін*, І. В. *Мещерський*, О. М. *Крилов*, Г. К. *Суслов* та ін. Розвиток М. в Українській РСР пов'язаний з працями академіків АН УРСР О. М. *Динника*, Д. О. *Граве*, Г. М. *Савіна*, А. Д. *Коваленка*, М. О. *Кільчевського*. Питання М. вивчають ін-ти АН УРСР, зокрема *Гідромеханіки інститут, Машинобудування проблем інститут, Механіки інститут, Міцності проблем інститут, Прикладних проблем механіки і математики інститут, Прикладної математики і механіки інститут, Фізико-механічний інститут*, кафедри ряду вузів республіки.

Літ.: Кільчевський М. О. Курс теоретичної механіки, т. 1—2. К., 1955—

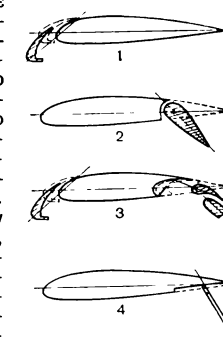

Механізація крила: 1— крило з рухомим передкрилком; 2 — крило з поворотним закрилком; 3 — крило з рухомим передкрилком і висувним закрилком; 4 — крило з зсувним щитком.

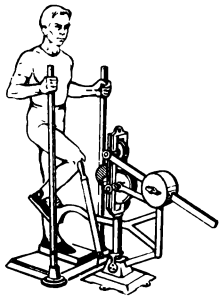

Механотерапія. Апарат Цандера для активно-пасивних рухів.

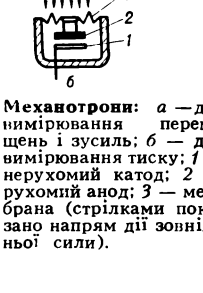

Механотрони: *а* — для вимірювання переміщень і зусиль; *б* — для вимірювання тиску; *1* — нерухомий катод; *2* — рухомий анод; *3* — мембрана (стрілками показано напрям дії зовнішньої сили).

57; Тимошенко С. П. Курс теории упругости. К., 1972; Ишлинский А. Ю. Механика как основа познания природы и база творений техники. В кн.: Теоретическая механика во втузах. М., 1975; Лойцянский Л. Г. Механика жидкости и газа. М., 1978; Савин Г. Н. Механика деформируемых тел. К., 1979. *О. О. Горошко.*

МЕХА́НІКА ГРУНТІ́В — наукова дисципліна про напружено-деформівний стан, умови міцності й стійкості *ґрунтів*, а також зміну їхнього стану і властивостей під впливом зовнішнього навантаження і діяння, спричинюваного зміною умов залягання гірських порід; розділ *механіки суцільного середовища*; наукова основа фундаментобудування. Ґрунтується на осн. залежностях теорій *пружності, пластичності, повзучості, гідрогеології, інженерної геології*, ґрунтознавства. Осн. проблеми, що їх розв'язує М. г., полягають у вивченні фіз. властивостей ґрунтів і виявленні існуючих між ними закономірностей; у дослідженні ґрунтів на різних стадіях деформування (див. також *Осідання ґрунту*); у визначенні умов міцності і стійкості ґрунтових *основ споруд* і природних укосів, а також тиску ґрунтів на огородження. В теоретичній М. г. використовують ідеалізовані *розрахункові схеми* (з обов'язковим лабораторним або польовим визначенням необхідних вихідних параметрів). У прикладній М. г. застосовують методи фіз. або відцентрового моделювання. Результати, одержувані методами М. г., використовують при проектуванні основ і фундаментів будинків, пром. і гідротех. споруд, укосів і конструкцій, що їх огороджують, у дорожньому й аеродромному буд-ві, при прокладанні підземних комунікацій тощо. Значну роль у розвитку М. г. відіграли праці амер. вченого К. Терцагі (1883—1963), російських і українських вчених М. М. *Герсеванова*, М. М. *Давиденкова*, І. М. *Литвинова*, Б. М. Жемочкіна, В. І. Курдюмова, В. В. Соколовського, М. О. Цитовича та ін. В СРСР дослідження в галузі М. г. проводять у н.-д. ін-ті основ і підземних споруд ім. М. М. Герсеванова (Москва), Всесоюзному н.-д. ін-ті гідротехніки ім. Б. Є. Веденєєва (Ленінград), *Будівельних конструкцій науково-дослідному інституті* (Київ), багатьох вузах. *Літ.:* Герсеванов Н. М., Польшин Д. Е. Теоретические основы механики грунтов и их практические применения. М., 1948; Гольдштейн М. Н. Механические свойства грунтов. М., 1979; Цытович Н. А. Механика грунтов. М., 1979. *В. Б. Швець.*

МЕХА́НІКА КЛАСИ́ЧНА — наука про рух *матеріальних точок* і абсолютно твердих тіл, тобто тіл, віддаль між будь-якими двома точками яких завжди залишається незмінною. М. к. ґрунтується на *Ньютона законах механіки*. Див. також *Механіка*.

МЕХА́НІКА РО́ЗВИТКУ — розділ біології, що вивчає механізми індивідуального розвитку (*онтогенезу*) організмів. Засн. в кінці 19 ст. нім. вченим В. Ру, який виділив її у самостійну наук. дисципліну. М. р., використовуючи каузально-аналітичний метод, розкриває причини *зародкового розвитку*. Дослідженнями в галузі М. р. одержано дані про значення взаємодії частин зародка, що розвивається, у формоутворенні. Дослідження в цьому напрямі на Україні провадив І. І. *Шмальгаузен*. В серед. 20 ст. виник новий напрям у дослідженні онтогенезу — *біологія розвитку*.

Б. Г. Новиков.

МЕХА́НІКА СУЦІ́ЛЬНИХ СЕРЕДО́ВИЩ — розділ *механіки*, який вивчає рух і рівновагу газів, рідин та деформівних твердих тіл. Охоплює гідроаеродинаміку, теорію пружності й пластичності, а також цілий ряд ін. теорій. В М. с. с. речовина розглядається як неперервне середовище, тобто нехтується її дискретна (атомна, молекулярна) структура. В основі М. с. с. лежать рівняння руху або рівноваги середовища, *нерозривності рівняння*, рівняння закону збереження енергії, а також співвідношення зв'язку між напруженнями, деформаціями, швидкостями і прискореннями деформацій і т. п., температурою та ін. фізико-хім. параметрами стану середовища. При розв'язуванні конкретної задачі перелічена система рівнянь доповнюється початковими і граничними умовами, вигляд яких залежить від особливостей середовища. М. с. с. набула багато застосувань у науці і техніці (див., зокрема, *Механіка ґрунтів*).

МЕХА́НІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Створений 1919 в Києві (до 1929 — Ін-т тех. механіки АН УРСР, 1929—59 — Інститут буд. механіки АН УРСР). В складі ін-ту (1980) 16 відділів, спеціальне конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробн. склопластиків, дослідне виробн. маш.-буд. профілю. Є аспірантура. Осн. напрями роботи: дослідження проблем статики, динаміки та стійкості суцільних середовищ, буд. механіки, термомеханіки, міцності, пластичності та руйнування матеріалів, заг. механіки і теорії машин. Публікує журн. «Прикладная механика». В ін-ті працювали Ф. П. *Белянкін*, М. М. *Боголюбов*, О. М. *Динник*, М. М. *Крилов* та ін. вчені. Ін-т нагороджено (1969) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

І. І. Іщенко.

«МЕХАНІ́СТИ» — термін, який вживали у філос. літературі 20—30-х рр. для характеристики поглядів ряду рад. філософів та природознавців, у творах яких мав місце відхід від *діалектичного матеріалізму* до *механіцизму* й *позитивізму*. Початок механістичному ухилові в рад. філософії поклав О. О. *Богданов*. Осн. представники: Л. І. Аксельрод, В. М. Сараб'янов, А. К. Тімірязєв, І. І. Скворцов-Степанов та ін. «М.» зводили вищі форми руху *матерії* до механічної, якісні відмінності — до кількісних, діалектичні суперечності тлумачили в дусі механістичної концепції «рівноваги» тощо. Погляди «М.» було піддано різкій критиці під час філос. дискусії 1924—29. В Постанові ЦК ВКП(б) про журнал «Под знаменем марксизма» (1931) механістичний ухил осуджено і кваліфіковано як спробу своєрідної ревізії марксизму.

МЕХАНІСТИ́ЧНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ, механічний матеріалізм — одна з істор. форм домарксистського матеріалізму, для якої характерне метафіз. пояснення явищ об'єктивної дійсності, зведення якісно різнорідних формоутворень матерії до законів механіки. Див. *Метафізичний матеріалізм, Механіцизм*.

МЕХАНІЦИ́ЗМ — абсолютизація законів *механіки*, зведення вищих форм *руху* матерії до нижчих. Прибічники М. розглядають рух не як якісну зміну, не як «саморух» *матерії*, а як звичайне переміщення тіл у просторі, як результат діяння зовн. сил. Вони заперечують суперечність як внутр. джерело руху предметів, розвиток від нижчого до вищого, від простого до складного, стрибкоподібність *розвитку* та ін. М. був панівним напрямом у науково-матеріалістичній думці 17—19 ст. й відіграв відносно прогресивну роль у боротьбі проти релігійно-ідеалістичних концепцій. Проте з розвитком науки М. виявив свою однобічність і став гальмувати її дальший поступ. Механістична позиція у філософії є проявом метафіз. способу мислення (див. *Метафізика*). Механістичні тенденції іноді мають місце і в сучас. науці (зокрема, зведення мислення людини до процесів в електронних обчислювальних машинах).

МЕХАНІ́ЧНИЙ ЕКВІВАЛЕ́НТ ТЕПЛА́ — кількість роботи в механічних одиницях (*кілограм-силаметрах* або *джоулях*), еквівалентна одиниці тепла (в *калоріях*); дорівнює 0,4269 кгсм/кал або 4,18 Дж/кал. Експеримент. визначення М. е. т. відіграло вирішальну роль у встановленні *енергії збереження і перетворення закону*. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ), де прийнято єдину одиницю вимірювання роботи і тепла — джоуль, необхідність користуватися поняттям М. е. т. відпала.

МЕХАНІ́ЧНИЙ РУХ — зміна взаємного розташування тіл (або їх частин) у просторі з часом. М. р. є однією з найпростіших форм *руху*. Вищі форми руху нерозривно зв'язані з М. р., проте він аж ніяк не вичерпує їхньої природи. Так, не можна, напр., звести лише до М. р. теплові, електромагн., хім., біол. та ін. процеси. Мірою М. р. є *кінетична енергія* (скаляр) та *імпульс* (вектор). М. р., як і всі рухи в природі, підпорядкований *енергії збереження і перетворення закону*.

МЕХАНІ́ЧНИЙ СКЛАД ГРУ́НТУ — відносний вміст у ґрунті (у вагових процентах) елементарних часточок різного розміру (механічних елементів). Близькі за розмірами часточки ґрунту об'єднують у групи або фракції: камінці (середній діаметр більше як 10 мм), хрящ і гравій (10—3 мм), крупний, середній і дрібний пісок (3—0,05 мм), крупний пил (0,05—0,01 мм), середній і дрібний пил (0,01—0,001 мм); мул (менше як 0,001 мм). З М. с. г. пов'язано багато фізичних, фізико-механічних, фізико-хімічних, водних та інших властивостей ґрунту. Напр., наявність мулових часточок підвищує гігроскопічність і загальну *вологоєм-*

ність грунту, пластичність, набухання, сприяє утворенню *структури грунту*. За мех. складом розрізняють піщані, супіщані, суглинкові й глинисті грунти. Кожна з цих груп залежно від вмісту окремих фракцій мех. елементів поділяється на підгрупи. Для визначення М. с. г. проводять мех. аналізи. На Україні поширена методика мех. аналізу грунтів і їх класифікація, розроблена М. М. *Годліним*. В останні роки застосовують союзну класифікацію М. А. Качинського.

Літ.: Вільямс В. Р. Грунтознавство. К., 1953; Годлин М. М. О механическом и агрегатном составе почв. К., 1958; Цытович Н. А. Механика грунтов. М., 1979.

МЕХАНІ́ЧНІ ТКАНИ́НИ РОСЛИ́Н — тканини, які надають міцності рослинам. До М. т. р. відносять *коленхіму, склеренхіму, луб'яні волокна, лібриформ, кам'янисті клітини*. Міцність рослин забезпечується потовщеними клітинними оболонками, їхньою пружністю, щільним розташуванням клітин в М. т. р. та характером розподілу механічних тканин у рослині.

МЕХАНІ́ЧНОЇ ОБРО́БКИ ДЕРЕВИНИ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрНДІМОД — установа М-ва лісової і деревообробної промисловості УРСР. Засн. 1930 у Києві як філіал Харків. центр. н.-д. ін-ту лісового господарства і лісової промисловості, з 1933 — УкрНДІМОД. З 1975 — головна установа Укр. наук.-виробничого деревообробного об'єднання. Базова орг-ція М-ва лісової і деревообробної пром-сті СРСР в галузі стандартизації і метрології пиломатеріалів, заготовок і виробів з деревини твердих листяних порід. В ін-ті (1980) 14 н.-д. відділів; є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: розроблення раціональних і ефективних методів використання деревини, створення досконаліших технологічних процесів, інструментів, матеріалів і устаткування для деревообробної промисловості.

В. К. Гук.

МЕХАНОЛАМАРКІ́ЗМ — механістичний, антидарвіністичний напрям в *еволюційному вченні*, один із різновидів *неоламаркізму*. Виник у 2-й пол. 19 ст. на основі уявлення Ж. Б. *Ламарка* про визначальну роль у спадковій мінливості організмів використання чи невикористання органів. Прихильники М. (англ. вчений Г. Спенсер, нім. — Т. Еймер, франц.— Г. Боньє, А. Жіар та ін.) вважають, що всі набуті під впливом зовн. умов ознаки є пристосовними, а *еволюція* є результатом нагромадження набутих ознак. Таким чином, провідну роль в еволюції вони відводять умовам зовн. середовища (див. *Ектогенез*) і відкидають роль *добору природного*.

МЕХАНООЗБРО́ЄНІСТЬ ПРА́ЦІ — див. *Енергоозброєність праці*.

МЕХАНОРЕЦЕ́ПТОРИ (від грец. μηχανικός — механічний і *рецептори*) — чутливі закінчення нервових волокон, що сприймають різні механічні подразнення, які надходять із зовнішнього і внутрішнього середовища. До М. належать *барорецептори, пропріорецептори*, тактильні рецептори (розташовані в зовн. покривах тварин і людини й сприймають дотик), вестибулорецептори (містяться у *вестибулярному апараті* вуха й реагують на прискорення, вібрації, зміни положення голови і тулуба в просторі та напряму руху тіла).

МЕХАНОТЕРАПІ́Я (від грец. μηχανή — пристрій і *терапія*) — метод лікування фіз. вправами, що виконуються на спец. апаратах. Застосування М. дає змогу швидше відновлювати рухову функцію кінцівок. При М. рухи строго локалізовані стосовно до того чи іншого суглоба або групи м'язів. У механотерапевтич. апаратах можна змінювати навантаження на суглоб, швидкість ритмічних рухів. Апарати для активних рухів приводяться в дію самим хворим, для пасивних — електроенергією. Через обмеженість місцевого діяння М. застосовують у *лікувальній фізичній культурі* як додатковий метод. Основоположником М. був швед. лікар Г. Цандер.

МЕХАНОТРО́Н [від грец. μηχανικός — механічний і *(елек)трон*] — електронний *електровакуумний прилад*, в якому електричний струм змінюється внаслідок механічного переміщення одного або кількох *електродів*. М. бувають найчастіше з двома, рідше — з трьома або чотирма електродами. Осн. частинами найпростішого М. (мал.) є нерухомий катод і рухомий анод. В ньому під впливом зовнішньої сили (напр., переміщень, зусиль, тиску), що діє на анод, змінюється електр. поле між електродами і, отже, сила анодного струму. М. дають змогу перетворювати мех. величини на електр. сигнали. Використовують їх гол. чин. як датчики (перетворювачі) у вимірювальній техніці.

МЕХАНОХІ́МІЯ ПОЛІМЕ́РІВ — розділ науки про *полімери*, пов'язаний з вивченням хімічних перетворень у полімерних тілах під дією механічних сил. Енергія мех. діяння на полімерні матеріали при їхній переробці виявляється достатньою для розриву хім. зв'язків у *макромолекулах*. Механохім. перетворення використовують для спрямованого змінювання властивостей полімерів (пластифікація каучуків), одержання нових полімерних матеріалів (ударостійкі полістирол і полівінілхлорид) тощо.

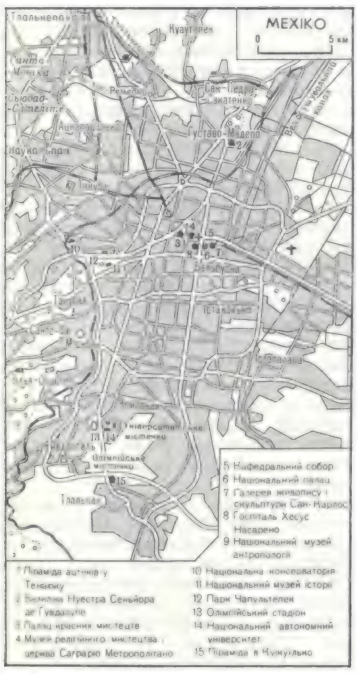

МЕ́ХЕЛЕН, Малін — місто на Пн. Бельгії. Розташований на р. Діль. Вузол залізниць, річковий порт. 65,2 тис. ж. (1975). Найрозвинутіші текст. пром-сть, килимарство і старовинне виробн. мережив. Трансп. машинобудування і металообробка. Підприємства хім., меблевої і харч. пром-сті. Міський музей. Архіт. пам'ятки 13—16 ст.

Меч-риба.

МЕ́ХІКО — столиця Мексіки, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований в центр. частині Мексіканського нагір'я на вис. 2240 м над р. м. Вузол з-ць і автомоб. шляхів, аеропорт міжнар. значення. 11 млн. ж. (1975, з передмістями). Засн. іспанськими завойовниками 1521 на місці зруйнованого м. *Теночтітлана*. Став столицею колонії Нова Іспанія. В 1624 і 1692 тут відбулися нар. повстання проти ісп. колонізаторів. З 28.IX 1821 — столиця незалежної Мексіки. Під час *американо-мексіканської війни 1846—48* окуповане військами США (1847—48), в період *мексіканської експедиції 1861—67* — франц. військами (1863—67). З 20 ст. М.— найважливіший екон., політ. і культур. центр Мексіки. В пром-сті особливого розвитку набули автоскладання, електротех., хім., текст., харчосмакова галузі. Розвинуті металургія, переробка нафти і газу. Підприємства швейної, взут., поліграф., фарм. пром-сті. М.— один з найбільших торг. і банк. центрів Латинської Америки. Нац. автономний, Жіночий та ін. ун-ти, Нац. політех. ін-т, Вища школа інженерів, Школа театр. мистецтва при Нац. ін-ті мистецтв, Нац. школи с. г., історії та антропології, медицини і охорони здоров'я та ін. навч. заклади. Нац. академія наук, Мекс. академія історії, Нац. академія медицини та ін. наук. установи. Нац. б-ка, б-ка Нац. академії наук та ін. 13 музеїв, серед них Нац. музей історії, Нац. музей антропології; Галерея сучас. і стародавнього мистецтва, музей мекс. флори і фауни та ін. Театри.

Архіт. пам'ятки: кафедральний собор (1563—1667), барокові церква Саграріо Метрополітано (1749—68) і Нац. палац (1692—99), госпіталь Хесус Насарено (1524—35), численні монастирі 17 ст.; базилі-

Мехіко. В центрі міста.

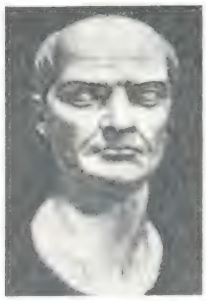

Меценат. Лувр. Париж.

І. І. Мечников.

Б. В. Мешкіс.

Мечеть Джума-Джамі в Євпаторії. 1552.

ка Нуестра Сеньйора де Гуадалупе (1695—1709), Гірнича школа (1797—1813). Серед споруд 20 ст.: Палац красних мист. (1904—34, арх. А. Боарі), М-во охорони здоров'я (1926—29, арх. К. Обрегон Сантасілья), Нац. консерваторія (1945, арх. М. Пані), Університетське містечко (1949—54, арх. Пані, Е. дель Мораль і К. Ласо), Палац спорту (1968, арх. Ф. Кандела). Пам'ятник революції (1933—38).

МЕХМЕ́Д II аль-Фатіх (Завойовник) [30.III 1432, Едірне — 3.IV (або 3.V) 1481, Ункяр-Каїрі] — султан *Османської імперії* 1444 і 1451—81. Проводив завойовницьку політику в Малій Азії і на Балканах. За його правління було завойовано Константинополь (1453), що поклало край існуванню *Візантії*, Сербію (1459), Морею (1460), Трапезундську імперію (1461), Боснію (1463), Албанію (1479). *Кримське ханство* 1475 та *Валахія* 1476 визнали свою залежність від Османської імперії. Після встановлення тур. панування в районі Чорного м. почалися спустошливі напади тур.-тат. феодалів на Україну.

МЕХМЕ́Д IV (1642—92) — султан *Османської імперії* 1648—87. Домагався згоди Б. *Хмельницького* на визнання Україною зверхності Османської імперії. Проте Б. Хмельницький ухилився від конкретних зобов'язань і добився допомоги укр. сел.-козац. війську з боку тур. васала — *Кримського ханства*. В 1669 уряд М. IV уклав угоду з П. *Дорошенком* про перехід Правобережної України під владу Османської імперії. Внаслідок війни 1672—76, яку М. IV вів проти Польщі, за *Бучацьким мирним договором 1672* і *Журавненським мирним договором 1676* до Османської імперії відійшло Поділля, а під владу П. Дорошенка — Брацлавщина і Пд. Київщина. Підтримуючи 1677—81 Ю. *Хмельницького*, уряд М. IV вів війну проти Рос. д-ви за Лівобережну Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*), яка закінчилася укладенням *Бахчисарайського мирного договору 1681*. М. IV 1687 усунули від влади *яничари*.

МЕХО́ВСЬКИЙ Матвій — див. *Мацей* з Мехова.

МЕЦ — місто на Пн. Сх. Франції, адм. ц. департаменту Мозель. Один з осн. пром. центрів *Лотарінгії*. Порт на р. Мозелі. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 111,9 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування, хім., швейна, взут. і харч. пром-сть. Поблизу М. добування та виплавка заліз. руди.

МЕЦАРЕ́НЦ (справж. прізв.— Мецатурян) Місак (січень 1886, с. Бінкян Харбертської обл., Туреччина — 5.VII 1908, Константинополь) — вірм. поет. Друкуватися почав 1903. Автор зб. віршів «Райдуга», «Нові пісні» (обидві — 1907), де оспівував кохання, природу. Деякі твори пройняті скорботними роздумами про долю вірм. народу, який знемагав під султанським ігом.

МЕЦЕНА́Т Гай Цільній (Gaius Cilnius Maecenas; н. між 74 і 64 — п. 8 до н. е.) — сподвижник імп. *Августа*. Не обіймаючи держ. посад, виконував важливі політ., дипломатичні та приватні доручення імператора. Протегував поетам (Вергілію, Горацію та ін.), що зробило його ім'я прозивним.

МЕ́ЦЦО-СОПРА́НО (італ. mezzosoprano, від mezzo — середній) — жіночий голос, середній між *сопрано* і *контральто*. Розрізняють високе М.-с., близьке до сопрано, і низьке, що наближається до контральто. Особливо повно звучить у серед. регістрі. Діапазон: ля, сі бемоль малої — ля, сі бемоль другої октави. В хорі виконує партію *альта*.

МЕ́ЦЦО-ТИ́НТО (від італ. mèzzo — середній і tinto — пофарбований), «чорна манера» — один з видів заглибленої *гравюри* на металі. Виконується на мідній полірованій платівці, яка за допомогою спец. інструментів покривається багатьма заглибленнями, завдяки чому її поверхня стає густозернистою і настільки темною, що дає у відбитку рівне чорне оксамитове тло. В місцях, які відповідають світлим частинам малюнку, платівку вишкрябують і вигладжують, створюючи поступові переходи від тіні до світла. Техніку М.-т. винайдено в серед. 17 ст.; у 18 — на поч. 19 ст. вона поширилася в Англії і Франції, а також у Росії та на Україні (А. *Козачківський*). Серед радянських митців ряд творів у техніці М.-т. виконали І. *Соколов*, В. *Касіян*.

МЕЧ — вид *холодної зброї*, яку застосовували в давнину і в період середньовіччя в піхоті та кінноті. Являв собою прямий клинок з держаком, що відділявся від клинка перехрестям і закінчувався навершям. Поява бронзових М. належить до серед. 2-го тис. до н. е., залізних — до поч. 1-го тис. до н. е. В 10 ст. на Русі був поширений М. завдовжки до 105 см з однолезовим клинком і загостреним кінцем. У 16 ст. у зв'язку з застосуванням *вогнепальної зброї* М. в піхоті вийшов з ужитку, а в кінноті був замінений *шаблею* або *палашом*. Іл. див. до ст. *Київська Русь*.

МЕЧЕ́ТЬ (від араб. масджід — місце поклоніння) — культова споруда, храм у мусульман. Бувають різноманітні типи, найпоширеніші — т. з. дворовий тип (відкритий прямокутний двір, обнесений стінами й галереями) і тип купольної споруди. Поряд з М. звичайно будують *мінарет*. Серед М. багато пам'яток архітектури: М. у Кордові (8—10 ст.), в Ісфагані (11 ст.), Бібі-ханим у Самарканді (1399—1404), Калян у Бухарі (1514), Джума-Джамі в Євпаторії (1552, арх. Х. Сінан).

МЕЧІЄ́В Кязим Беккійович (жовтень 1859, аул Шикі, тепер у Каб.-Балк. АРСР — 25.III 1945, поблизу м. Талди-Курган Каз. РСР) — балкарський рад. поет. Зачинатель балкарської літератури. Літ. діяльність почав 1890. Писав про безправне життя трудового балк. народу, його прагнення до свободи (поеми «Поранений тур», 1907, «Бузжигіт», 1910). М. оспівував перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, нове соціалістичне життя (зб. «Мені сезюм», 1939). М. високо цінив поезію Т. Шевченка, особисто був знайомий з Марком Вовчком. На батьківщині поета (в с. Бабугент) встановлено йому пам'ятник.

МЕ́ЧНИКОВ Ілля Ілліч [3 (15). V 1845, с. Іванівка, тепер Куп'янського р-ну Харківської обл.— 2 (15).VII 1916, Париж] — рос. і укр. біолог, один з основоположників ембріології, порівняльної патології, імунології і мікробіології. Почесний член Петерб. АН (з 1902). Закінчив Харків. ун-т (1864). У 1864—67 спеціалізувався в Німеччині та Італії, де вивчав ембріологію безхребетних тварин. В 1867 М. захистив магістерську, 1868 — докторську дисертації. З 1867 М.— доцент, 1870—82 — професор зоології і порівняльної анатомії Новоросійського ун-ту в Одесі. У 1886 М. (разом з М. Ф. *Гамалією*) заснував в Одесі першу в Росії бактеріологічну станцію (тепер *Вірусології і епідеміології одеський науково-дослідний інститут*). М. створив першу рос. школу мікробіологів, імунологів і патологів. У 1887, на запрошення Л. *Пастера*, М. переїхав до Парижа, де організував лабораторію при Пастерівському ін-ті, якою завідував до самої смерті. М. установив спільні закономірності в розвитку хребетних і безхребетних тварин, запропонував теорію походження багатоклітинних організмів (див. *Фагоцитози теорія*). Відкрив явище *фагоцитозу* (1882), за що йому було присуджено Нобелівську премію (1908). М. приділяв велику увагу розробці проблем *імунітету, запалення, довголіття*, вивченню інфекційних хвороб (холери, черевного тифу, сифілісу, туберкульозу). За світоглядом М. був переконаним матеріалістом і послідовним дарвіністом.

Тв.: Лекції з порівняльної патології запалення... Х.— К., 1932; Академическое собрание сочинений, т. 1—16. М., 1955—64.

МЕ́ЧНИКОВ Лев Ілліч [18 (30). V 1838, Петербург — 18 (30).VI 1888, Невшатель, Швейцарія]—вітчизняний географ і соціолог. Брат І. І. *Мечникова*. Навчався в Харків. ун-ті, з якого 1856 був виключений за участь у революц. студентському русі, згодом — у Петерб. ун-ті і петерб. Академії мистецтв. У 1860 вступив добровольцем у загін Дж. *Гарібальді*, брав участь у нац.-визвольній боротьбі італ. народу. Був у дружніх стосунках з О. І. *Герценом*, співробітничав у «*Колоколе*». В 1874—76 читав лекції з рос. мови в Токійському ун-ті. З 1876 допомагав Е. *Реклю* в створенні праці «Всесвітня географія. Земля і люди». З 1883 — професор Невшательської академії (Швейцарія). В 1889 було видано осн. працю М. «Цивілізація та великі історичні ріки». М.— представник *географічної школи* в соціології, зокрема намагався довести вирішальну роль у розвитку істор. цивілізацій рік, морів та океанів.

МЕЧОНО́СЦІ, орден мечоносців — нім. католицький духовно-лицарський орден. Офіційна назва — «Брати воїнства Христового». Засн. 1202 при підтримці папи римського Інокентія III для загарбання Сх. Прибалтики. Члени ордену М. носили білий плащ з зображенням червоного меча і хреста (звідси

вазва). На поч. 13 ст. здійснили *хрестові походи* проти прибалтійських народів. М. вторглися на територію Полоцького князівства й почали загрожувати Новгороду й Пскову. В 1234 побл. Дерпта (сучас. Тарту) війська новгородського князя Ярослава Всеволодовича, а 1236 біля Сауле (сучас. Шауляй) литовці розгромили М. Залишки ордену 1237 злилися з *Тевтонським орденом*. Відгалуженням Тевтонського ордену в Прибалтиці став *Лівонський орден*.

МЕЧОХВО́СТИ (Xiphosura) — ряд членистоногих тварин класу *меростомових*. Тіло (довж. до 90 см) сплющене у спинно-черевному напрямі, вкрите панциром. У ряді — 3 сучас. роди з 5 видами, поширені гол. чин. біля Атлантичних узбереж Центр. і Пн. Америки, Пд.-Сх. Азії. Живуть у прибережній зоні на піщаному дні, часто закопуються у грунт. Живляться молюсками і рослинами. Роздільностатеві. Розвиток з *метаморфозом*. Личинка нагадує *трилобітів*. Викопні рештки М. відомі з кембрію.

МЕЧ-РИ́БА (Xiphias gladius) — єдиний сучасний представник родини меч-риб ряду *окунеподібних*. Тіло голе, довж. до 4 м, жива маса бл. 500 кг, черевних плавців немає. Верхня щелепа витягнута в довгий мечовидний відросток (звідси й назва риби), що ним М.-р. уражає здобич, якою живиться, в т. ч. *кальмарів*, тунців і *акул*. Нерест влітку, ікра пелагічна (плаваюча). М.-р. веде переважно поодинокий спосіб життя. Поширена в усіх океанах, найбільше в тропічних. В СРСР зрідка запливає в Японське, Чорне, Балтійське і Баренцове моря. Об'єкт промислу. Іл. с. 487.

МЕ́ШКІС Броніслав Вікторович (н. 21.VIII 1928, с. Тетерено, тепер Круглянського р-ну Могильовської обл. БРСР) — укр. рад. режисер, народний артист УРСР (з 1980). Член КПРС з 1957. Закінчив театр. студію при Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (1948) та Київ. ін-т театр. мистецтва (1958). Працював у Дніпроп. рос. драм. театрі ім. М. Горького (1958—61), Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова (1964—66), Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1968—71), Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка (1971—74), 1961 — 63 — режисер, з 1974 — гол. режисер Одес. укр. драм. театру ім. Жовтневої революції. Вистави: «Для домашнього вогнища» Франка, «Безталанна» Карпенка-Карого, «97» М. Куліша, «Ярослав Мудрий» Кочерги, «Калиновий гай» Корнійчука, «Тил» Зарудного та ін. Викладав у навч. закладах Дніпропетровська, Києва, Харкова, з 1974—в оперній студії Одеської консерваторії ім. А. Нежданової.

МЕ́ШКО I (Mieszko), Мечислав I (р. н. невід.— п. 25.V 992) — перший історично вірогідний польс. князь (бл. 960—992) з династії *Пястів*. За правління М. I почалося складання польс. д-ви. М. I воював проти *лютичів* (967) за Помор'я, проти Чехії (990) за Сілезію і *Малу Польщу*. Прагнув до ослаблення «*Священної Римської імперії*», підтримуючи в ній опозиційні сили. В 966 запровадив християнство (за латинським зразком).

МЕ́ШТЕРГАЗІ (Mesterházi) Лайош (3.III 1916, Кішпешт — 4.VI 1979, Будапешт) — угор. письменник. Член Угор. соціалістичної робітн. партії з 1943. Перші збірки оповідань — «Без чудес» (1951), «Вірність» (1952). У трилогії «Свідчення» (1955—56) показав повалення фашист. режиму в Угорщині й становлення нар.-демократичної влади. Роман «За кілька кроків кордон» (1958) — про події 1919 і революц. солідарність трудящих. Автор п'єси «Люди з Будапешта» (1958) тощо. В романі «Загадка Прометея» (1973) порушив актуальні філос. проблеми сучасності, проголошував принципи гуманізму й демократії.

Тв.: Укр. перекл.— За кілька кроків кордон. Ужгород, 1960; Рос. перекл.— На озере Фертё. М., 1961; Пора невинности. М., 1980; Избранное. М., 1977; Одиннадцатая заповедь. М., 1978. *К. О. Шахова.*

МЕ́ШТРОВИЧ (Meštrović) Іван (15.VIII 1883, Врполе — 16.I 1962, Саут-Бенд, США) — хорватський скульптор. У 1901—04 навчався в віденській АМ. З 1947 жив у США. М.—автор скульптури для нездійсненого храму в пам'ять битви на Косовому полі (на Пд. Сербії) 1389 (1907—12), пам'ятника Невідомому солдату на горі Авала поблизу Белграда (1934—38); станкових творів «Моя мати» (1909), «Псіхея» (1927) та ін. У Спліті є галерея М., в Загребі — будинок-музей скульптора. У 1980 твори М. експонувалися в Києві.

Літ.: Тупицын И. К. Иван Мештрович. М., 1967.

МЕШХЕ́Д — місто на Пн. Сх. Ірану, адм. ц. остану Хорасан. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 670,2 тис. ж. (1976). Підприємства металообр., буд. матеріалів, текст., шкіряно-взут., харч. пром-сті. Кустарні промисли (килимарство, обробка коштовного каміння). Ун-т. Б-ка (стародавні книжки і рукописи). Священне місто шиїтів (див. *Шиїзм*). Серед архіт. пам'яток — Гаухар-шад (1451), мечеть-мавзолей Імама Рези (1602) — місце паломництва мусульман-шиїтів та ін. Поблизу М.— гробниця поета *Фірдоусі*. М. уперше згадується у 10 ст.

МЕЩЕ́РСЬКА Ганна Юхимівна (справж. прізв.— Пащенко; 1.VI 1876, Київ — 1.IV 1951, Одеса) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1946). Член Комуністичної партії з 1941. Сценічну діяльність почала 1895 в Черкасах. У 1919—21 грала у фронтових театрах, потім — у театрах Києва, Харкова, Полтави, Дніпропетровська. В 1927—51 — у Одес. укр. драм. театрі ім. Жовтневої революції. Ролі: Шкандибиха («Лимерівна» П. Мирного), Ганна («Безталанна» Карпенка-Карого), Орина («97» М. Куліша), Васса Желєзнова (однойменна п'єса Горького), фру Альвінг («Примари» Ібсена). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

МЕЩЕ́РСЬКИЙ Іван Всеволодович [29.VII (10.VIII) 1859, Архангельськ — 7.I 1935, Ленінград] — рос. рад. вчений у галузі механіки. Закінчив (1882) Петерб. ун-т, викладав (з 1890) у ньому. З 1902 — професор Петерб. (потім Ленінгр.) політех. ін-ту. Осн. праці в галузі теоретичної і прикладної механіки, зокрема механіки тіла змінної маси. Дослідження М. стали наук. основою для розв'язання багатьох проблем реактивної техніки, небесної механіки, ракетодинаміки та ін. Автор «Збірника задач з теоретичної механіки» (1911), який неодноразово перевидавався в СРСР і за кордоном.

МЕЩЕРЯКО́В Микола Леонідович [25.II (9.III) 1865, м. Зарайськ, тепер Моск. обл.— 3.IV 1942, Казань] — учасник революц. руху в Росії, діяч рад. преси, чл.-кор. АН СРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї агронома. Навчався в Петерб. технологіч. ін-ті, брав участь у гуртках «*Народної волі*». В 1893 емігрував до Бельгії, закінчив технологічний ф-т Льєжського ун-ту. З 1894 став марксистом, 1901 — член *Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії*. В 1902 — агент «*Искры*» в Москві, член Моск. к-ту РСДРП. В 1906 — член Моск. окружного к-ту РСДРП, Моск. обл. бюро партії. Не раз зазнавав арештів, двічі був на засланні. В 1917 — член Красноярського к-ту РСДРП(б), потім — голова Моск. губ. Ради робітн. депутатів, член губкому партії. В 1918—24 — член редколегії «Правды», наркомземсправ УРСР (1919), потім — голова редколегії, зав. Держвидавом. У 1924—27 — заст. гол. редактора БСЭ. В 1927—38 — гол. редактор 1-го і 2-го видання Малой Советской Энциклопедии. На III з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК.

Г. Ю. Мещерська.

І. Мештрович. Жінка з дитиною. Бронза. 1917. Галерея Мештровича в Спліті.

МЕЩО́РСЬКА НИЗОВИНА́, Мещора — низовинна рівнина в межах Моск., Рязан. і Влад. областей РРФСР. Розташована між річками Москвою, Окою, Колп'ю, Судогдою та Клязьмою. Переважні висоти до 100 м, місцями горби заввишки понад 150 м. Родовища торфу. Багато озер (Шатурські та ін.), боліт. Поширені мішані ліси, соснові бори, по долинах річок — луки. Відзначається мальовничими краєвидами.

«МЕТАЛЛОФИ́ЗИКА» — науково-теоретичний журнал, орган Відділення фізики Академії наук УРСР. Засн. 1979. Публікує оглядові й оригінальні статті, які містять результати теор. та експериментальних досліджень у галузі фізики металів, за такою рубрикацією: теорія твердого тіла, електронна структура металів і сплавів, фізика міцності і пластичності, фазові перетворення, фізика поверхні, фізика металевих плівок, аморфні й рідкі метали. Має розділи інформації, хроніки та бібліографії. Виходить 6 раз на рік у Києві. *В. Н. Гріднєв.*

МЕХО́ВИЧ Франц Іванович (1786, Волинь — 1852) — укр. архітектор. Навчався у Кременецькому повітовому училищі, Волинській гімназії та у політех. школі в Парижі. В 1834—39 — професор Київського ун-ту. Укріпив *Золоті ворота*, будував Олександрівський костьол (тепер будинок планетарію), обидва — в Києві, палац і гімназію в Немирові, всі — 30-і рр. 19 ст. Автор наукових праць.

Мечохвіст Limulus polyphemus (*1* — вигляд зверху; *2* — вигляд з черевного боку)

І. І. Мєщанинов.

В. О. Мизников.

М. Д. Микитей.

В. В. Микита. Ягнятко. 1969.

МЄШКО́В Юрій Якович (н. 3.V 1932, Запоріжжя) — укр. рад. вчений у галузі фізичного металознавства, доктор тех. наук (з 1973). Член КПРС з 1952. Після закінчення (1955) Київ. політех. ін-ту працював на Південному машинобуд. заводі (Дніпропетровськ). З 1957 — в Ін-ті металофізики АН УРСР. Осн. дослідження — в галузі фазових і структурних перетворень у сталях при швидкому нагріванні; фіз. природи зміцнення сталей при швидкісному нагріванні і холодному пластичному деформуванні; фізики руйнування сталей у складному напруженому стані. Держ. премія УРСР, 1974.

МЄЩАНИ́НОВ Іван Іванович [24.XI (6.XII) 1883, Уфа — 16.I 1967, Ленінград] — рос. рад. мовознавець і археолог, акад. АН СРСР (з 1932), Герой Соціалістичної Праці (1945). Закінчив Петерб. ун-т (1907) і Археол. ін-т (1910). Директор Ін-ту антропології, археології й етнографії АН СРСР (1933—37), Ін-ту мови й мислення (1935—50), акад.-секретар Відділення л-ри й мови АН СРСР (1934—50). Провадив археол. розкопки в Пн. Причорномор'ї і Закавказзі (20-і — поч. 30-х рр.). Досліджував *урартську мову* та ін. *мертві мови* Кавказу й Малої Азії («Халдознавство», 1927; «Мова ванського клинопису», 1935). Загальнолінгвістичні погляди М. виявляють значний вплив М. Я. *Марра*. Розробляв теорію стадіального розвитку мов, теорію понятєвих категорій і синтаксичну *типологію* мов, заг. теорію речення. Значний внесок зробив М. у вивчення безписемних мов народів СРСР. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

Тв.: Грамматический строй урартского языка, ч. 1—2. М.— Л., 1958—62; Структура предложения. М.— Л., 1963; Эргативная конструкция в языках различных типов. Л., 1967; Проблемы развития языка. Л., 1975.

О. С. Мельничук.

МЖА — річка у Харків. обл. УРСР. Див. *Можа*.

МИГА́ЛЬ Тарас Степанович (н. 19.VII 1920, с. Русів, тепер Снятинського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. письменник, публіцист. З 1946 — на журналістській роботі. Літ. діяльність почав 1940. Окремими книгами вийшли зб-ки оповідань і нарисів «На бистрині» (1960), «Зустріч літа» (1963), «Білий гуцул» (1964), зб-ки памфлетів і фейлетонів «Живим і мертвим» (1967), «З-під ганебного стовпа» (1974).

Автор циклу романів під загальною назвою «Вогонь і чад» («Шинок „Оселедець на ланцюзі"», 1966; «Фабрика літаків „Дерев'яна підошва"», 1970; «Пробуджене місто», 1976; «Останній пароль», 1979). Респ. премія ім. Ярослава Галана, 1975.

МИГА́ЛЬНА ПЕРЕ́ТИНКА — третя *повіка* у акул, земноводних, плазунів, птахів і деяких ссавців. Розташована у внутр. куті *ока*; утворена складкою *кон'юнктиви*; виконує захисну функцію. У людини й мавп М. п. рудиментарна (залишилася у вигляді півмісяцевої складки).

МИГА́ННЯ — захисний рефлекторний акт (див. *Рефлекси*) у людини і тварин, що виникає у відповідь на подразнення чутливих гілочок трійчастого нерва в рогівці або в кон'юнктиві *ока*, в шкірі повік, віях, а також — на світлове подразнення. Здійснюється внаслідок скорочення колового м'яза ока. Під час М. слізна рідина омиває очне яблуко, забезпечуючи цим видалення чужорідних тіл.

МИГДА́ЛИКИ — вузлоподібні скупчення лімфоїдної (сполучної) тканини в слизовій оболонці *глотки* людини і ряду хребетних тварин. Розрізняють М. піднебінні (іноді наз. гландами), носоглотковий, язиковий та трубні (біля отворів *євстахієвих труб*). М. беруть участь у захисті організму від хвороботворних мікроорганізмів і в утворенні *імунітету*. Див. також *Ангіна, Тонзиліт*.

МИГДА́ЛЬ (Amygdalus) — рід рослин родини *розових*. Невеликі дерева або кущі. Листки ланцетні або лінійно-ланцетні. Квітки одиночні, майже сидячі, білі, рожеві. Плід — кістянка. Бл. 40 видів, пошир. у Передній, Середній та Пд.-Сх. Азії, на Пд. Зх. Північної Америки й Пн. Зх. Центр. Америки, на Пд. Європи. В СРСР — бл. 20 видів, з них в УРСР — 2. Найбільше госп. значення має М. звичайний (A. communis) — дерево від 4 до 8 м і більше заввишки. Плоди 4—5 см завдовжки, гладенькі, дірчасто-ямчасті, стиснуті, овальні. Культивують у багатьох країнах. В СРСР М. вирощують у Молдавії, Криму, Закавказзі, Середній Азії. Розрізняють сорти твердошкаралупі і м'якошкаралупі з солодким або гірким ядром. У культурі переважно сорти М. з солодким ядром. У сухому ядрі міститься в середньому (у %): невисихаючої олії 35—65; азотистих речовин 20—21; вуглеводів 12—13; 15 мг% вітаміну В та глікозид амігдалін. Плоди М. споживають свіжими, використовують у кулінарії, кондитерському виробн., медицині; з них добувають мигдалеву олію. Макуху використовують у косметиці. Деревина йде на столярні й токарні вироби.

МИГОТЛИ́ВА АРИТМІ́Я — одна з форм порушення серцевого ритму. Див. *Аритмії серця*.

МИГОТЛИ́ВИЙ ЕПІТЕ́ЛІЙ — епітеліальна тканина (див. *Епітелій*) у тварин і людини, клітини якої мають *війки*.

МИГУ́ЛІН Олексій Олексійович [н. 8 (20). IX 1893, с. Дворічний Кут, тепер с-ще Дергачівського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. зоолог, один з організаторів справи захисту рослин на Україні. Закінчив Моск. ун-т (1917). У 1925—29 — зав. Харків. станцією захисту рослин, з 1940 — професор Укр. с.-г. академії, а 1943—75 — Харків. с.-г. ін-ту. М. належить перший монографічний опис ссавців фауни України (1938). Праці з питань мисливського г-ва, боротьби з шкідниками рослин, фауністики, зоогеографії тощо.

МИГУ́ЛЬКО Віктор Васильович (н. 11.XII 1924, с. Губник, тепер с-ще Тростянецького р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. художник театру й кіно, засл. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1949. Навчався в Одес. худож. уч-щі (1940—47); в ДІКу (Москва, 1947—53). З 1953 — на Київ. кіностудії худож. фільмів. Художник-постановник кінокартин: «Над Черемошем» (1954), «Іван Франко» (1956), «Олекса Довбуш» (1959), «Поштовий роман» (1970), «Народжена революцією» (1977), «Дощ у чужому місті» (1980, два останні — телевізійні) та ін. Оформив театр. вистави «У пущі» Лесі Українки (1957), «Піднята цілина» за М. Шолоховим (1967) у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки.

МИДЛО́ВСЬКИЙ Ісидор (4.II 1854, с. Саджавка, тепер Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл.— 18.VII 1916, Львів) — укр. актор, театр. діяч і письменник. У юнацькі роки виступав у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1869—72), працював режисером в аматорському театрі в Тернополі (1890—1910). М.— автор побутових драм та мелодрам: «Капрал Тимко» (1875), «Інвалід» (1881), «Нещасна любов» (1885), «Наші переселенці» (1897) — всі з муз. В. *Матюка*; ставилися в театрах Галичини. Писав пісні («Рідний край» та ін). *П. К. Медведик.*

МИЗИ́НЕЦЬ Влас (справж. прізв., ім'я та по батькові — Матчук Василь Володимирович; 8.V 1907, с. Запілля, тепер Любомльського р-ну Волин. обл.— 11.VIII 1943, Любомль) — укр. рад. поет. Член КПЗУ з 1926. За активну участь у революц. підпіллі був тричі ув'язнений (1929, 1930, 1935). Перші вірші надрукував 1928 в журн. «*Вікна*». Виступав з віршами в журн. «*Західна Україна*», «*Металеві дні*», «Червоний шлях». На Рад. Україні опублікував зб. оповідань «Виконати» (1932). У своїх творах показав революц. боротьбу мас, зростання свідомості трудящих. Належав до об'єднання революц. письменників Зх. України «*Горно*», був членом Спілки письменників України. Гаряче вітав возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. З вересня 1939 працював завучем школи в рідному селі. В роки Великої Вітчизн. війни брав участь у підпільній боротьбі проти нім.-фашист. окупантів. Закатований фашистами.

Тв.: Червона корсетка. К., 1973.

М. П. Тараненко.

МИ́ЗНИКОВ Віктор Олександрович [н. 16(29).IX 1911, с. Нове Сеславіно, тепер Первомайського р-ну Тамбовської обл.] — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1941. В 1939 закінчив Моск. консерваторію. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1949—72 — худож. керівник Ансамблю пісні і танцю КВО. З 1973 — співробітник Муз. т-ва УРСР. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

МИЗУ́НКА, Мізунка — річка в Івано-Фр. обл. УРСР, ліва притока Свічі (бас. Дністра). Довж. 51 км, площа бас. 344 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для пром. та с.-г. водопостачання.

МИКЕ́ШИН Михайло Йосипович [9 (21).II 1835, с. Платоново Смол. губ.— 19 (31).I 1896, Петербург] — рос. рисувальник. У 1852—58 навчався в петерб. АМ у Б. Віллевальд-

де. За проектами М. групою скульпторів (О. Опекушин, М. Чижов та ін.) здійснено пам'ятники: «Тисячоліття Росії» в Новгороді (відкритий 1862), Катерині II в Петербурзі (відкритий 1873), Богдану Хмельницькому в Києві (1879—88), адміралам В. Корнілову (1895) і П. Нахімову (1898), обидва — в Севастополі. М.— автор іл. до творів Т. Шевченка («Ілюстрований „Кобзар"», вид. 1896), повістей М. Гоголя (1869—

М. Й. Микешин. Ескіз деталі проекту пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві. Туш, перо, олівець. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

72), поезій О. Пушкіна та М. Некрасова. В 1876—78 М. видавав журн. «Пчела», в якому друкував свої статті, спогади, малюнки. Був у дружніх взаєминах з Т. Шевченком і залишив про нього спогади. Іл. див. також до ст. *Київ*, т. 5. *Літ.:* Савинов А. Н. Микешин. М., 1971.

МИКИ́ТА Володимир Васильович (н. 1.II 1931, с. Ракошин, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1975). В 1947—50 навчався в Ужгородському уч-щі прикладного мист. в А. *Ерделі*, Й. *Бокшая*, Ф. *Манайла*. Твори: «Колгоспний вівчар» (1960), «Старий гуцул» (1966), «Моя мамка» (1967), «Дідо-садівник» (1968), «Ягнятко» (1969), «Збір картоплі» (1970), «Обід у полі» (1971), «Ранок на фермі» (1974), «Добрий ранок» (1976) та ін.

МИКИТЄ́Й Марія Дмитрівна (н. 26.III 1931, м. Заставна, тепер Чернів. обл.) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістичної Праці (1950). Член КПРС з 1955. З 1948 — ланкова, а з 1965 — голова колгоспу ім. С. М. Кірова Заставнівського р-ну Чернівецької обл. Делегат XXII з'їзду КПРС і XXI з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна, іншими орденами, медалями.

Н. Ф. Меньшикова.

МИКИТЕ́НКО Іван Кіндратович [25.VIII (6.IX) 1897, с. Рівне, тепер Новоукраїнськ. р-ну Кіровогр. обл. — 4.X 1937, Київ] — укр. рад. письменник. Член Комуністич. партії з 1925. Н. в сел. сім'ї. Навчався в Херсон. військово-фельдшерському уч-щі. З поч. 1915 перебував на фронті. Брав участь у діяльності революц. полкових комітетів. З 1922 навчався в Одес. мед. ін-ті і водночас брав активну участь у літ.-мистецькому житті міста, очолював філію «*Гарту*», завідував літ. частиною Одес. укр. драм. театру. Друкуватися почав 1922. В 1926 переїхав до Харкова (тут 1927 закінчив медичний ін-т) і став одним з керівних діячів ВУСППу, ВОАППу, з 1934 — секретар правління СП України. Учасник міжнар. антифашист. конгресів на захист культури 1935 (в Парижі) та 1937 (в Мадріді), член Міжнар. бюро боротьби проти фашизму. Був членом ЦВК України (з 1931). Багатогранна й різножанрова худож. і публіцист. творчість М. відзначається тісним зв'язком з життям рад. народу, політ. гостротою й актуальністю. Перша зб. оповідань «На сонячних гонах» (1926) змальовує героїку громадян. війни і становлення нового життя на селі. Повість «Брати» (1927) присвячено темі змички між містом і селом. Повість «Вуркагани» (1928) і роман «Ранок» (1933, незакінч.) відтворюють процес перевиховання безпритульників у трудових комунах. Найяскравіше талант письменника проявився в драматургії. Гостроту класової боротьби на селі М. показав у відомій п'єсі «Диктатура» (1929). Проблему формування нової, рад. інтелігенції порушено в лірико-романтичній п'єсі «Кадри» («Світіть нам, зорі», 1930). Про героїчні будні періоду індустріалізації країни, події громадянської війни розповідається в п'єсах «Справа честі» (1931), «Бастилія божої матері» (1933). Досягненням драматурга стала лірична комедія «Дівчата нашої країни» (пост. 1932) — про виховну силу робітн. колективу. Сатирична комедія «Соло на флейті» (1933—36) спрямована, з одного боку, проти кар'єризму, міщанства і пристосовництва, а з другого — проти славолюбства, втрати політ. пильності. Остання п'єса М. «Як сходило сонце» відтворює боротьбу робітників заводу «Арсенал» та сел. бідноти за Рад. владу на Україні. Кращі п'єси М. відіграли важливу роль у становленні соціалістичного реалізму в укр. рад. л-рі. М. належать книги публіцистики «Голуби миру» (1929), «Тринадцята весна» (1930). В с. Рівному відкрито літ.-меморіальний музей письменника.

Тв.: Зібрання творів, т. 1—6. К., 1964—65; Театральні мрії.— Публіцистика.— Листи. К., 1968; Рос. перекл.— Утро.— Повести.— Рассказы. М., 1967; Светите, звёзды! М., 1971. *Літ.:* Родько М. Д. Проза Івана Микитенка. К., 1960; Сонячні гони. Спогади про І. Микитенка. К., 1967; Заєць І. Я. Іван Микитенко. К., 1970; Охмат Л. О. Світять театральні зорі. К., 1970.

М. Д. Родько.

МИКИ́ТІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ РТУ́ТІ — скупчення ртутних руд у районі м. Горлівки Донец. обл. УРСР. Пов'язане з склепінням Горлівської антикліналі. Пром. ртутні руди — у товщах пісковиків середнього карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Виділено Чагарницьку, Софіївську, Чорнокурганську і Бермутську рудні зони. Багатоярусне зруденіння має вертикальний розріз до 2000 м. За структурно-морфологічними особливостями розрізняють два типи рудних тіл — пластовий і жильний. Осн. рудний мінерал — кіновар, другорядні — антимоніт, арсенопірит, пірит, халькопірит, вісмутин, галеніт і сфалерит, рідше — реальгар. М. р. р. відоме з 1879. Експлуатується з 1886. Руду переробляють на *Микитівському ртутному комбінаті*.

К. О. Суходольський.

МИКИ́ТІВСЬКИЙ РТУ́ТНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство кольорової металургії. Розташований у м. Горлівці Донец. обл. Збудований 1886 на базі Микитівського родовища ртуті, відомого з 1879. В 1908—12 підприємство законсервовано. Під час громадян. війни його шахти було затоплено, металург. з-д зруйновано. Відбудова підприємства почалася 1921, випуск ртуті—1922. В 1934 збудовано збагачувальну ф-ку, 1936 — цех ретортних обертових печей на металург. з-ді. В 1941 введено в дію першу трубчасту обертову піч. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 виробн. приміщення зруйнували нім.-фашист. загарбники. У післявоєнні роки комбінат докорінно реконструйовано, створено нове металург. виробн., стовбур шахти з поверхневим комплексом, підвісну канатну дорогу тощо. В складі комбінату (1980) — рудник, металург. виробн., допоміжні цехи, 3 кар'єри по видобуванню ртутних руд. На М. р. к. вперше в світі розроблено і впроваджено нову технологію одержання ртуті високої чистоти з повною механізацією всіх процесів та випалювання ртутної руди у печах киплячого шару.

І. К. Микитенко.

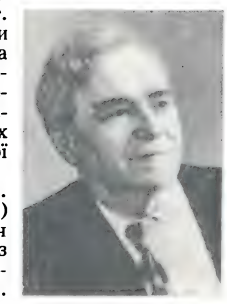

М. В. Микиша.

МИКИ́ТКА Тарас Остапович (н. 20.III 1939, м. Стрий, Львів. обл.) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1978. У 1963 закінчив Львів. консерваторію (клас М. *Колесси*). Працював у Львів. театрі опери та балету (1963—67), стажувався в Київ. театрі опери та балету (1967—70). З 1971 — у Донец. театрі опери та балету (з 1975 — гол. диригент). Виставі: «Царева наречена» Римського-Корсакова, «Фауст» Гуно, «Андре Шеньє» Джордано, «Крізь полум'я» Губаренка, «Ярослав Мудрий» Мейтуса.

Т. І. Бірченко.

МИКИ́ША Михайло Венедиктович [25.V (6.VI) 1885, Миргород, тепер Полтав. обл.— 20.XI 1971, Київ] — укр. рад. співак (драматичний тенор) і педагог, нар. арт. УРСР (з 1971). Муз. освіту здобув у *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка* (клас співу О. *Мишуги*, 1904—10).

Співав у Київській міській опері (1910—22; 1919 — керівник і директор новоствореної укр. «*Музичної драми*»), Великому театрі СРСР (1922—31), Харків. (1931—42), Київ. (1942—44) театрах опери та балету. З 1937 викладав у Харків., з 1944 — Київ. консерваторіях (з 1946 — професор). М. мав сильний, виразний, широкого діапазону голос, здобув славу виконавця гостродраматичних ролей. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Петро, Левко («Наталка Полтавка», «Утоплена» Лисенка), Гришка Кутерма («Сказання про невидимий град Кітеж» Римського-Корсакова), Герман («Пікова дама» Чайковського), Ірод

Мигдаль звичайний: *1* — гілка з листками і плодами; *2* — квітки; *3* — плід у розрізі.

М. М. Миклухо-Маклай.

(«Саломея» Р. Штрауса), Йонтек («Галька» Монюшка), Радамес («Аїда» Верді) та ін.

Тв.: Практичні основи вокального мистецтва. К., 1971.

Літ.: Шелюбський М. М. В. Микиша. К., 1947; Обухова Н. А. Воспоминания. Статьи. Материалы. М., 1970.

М. І. Головащенко.

МИКИ́ША Тарас Михайлович (2.II 1913, с. Приймівка, тепер Приймівщина Оржицького р-ну Полт. обл.— 14.III 1958, Буенос-Айрес) — укр. піаніст і композитор. Син М. В. *Микиши*. В 1933 закінчив Віденську муз. академію. Концертував у країнах Європи. З 1947 жив у Буенос-Айресі, де вів виконавську й педагогічну діяльність. Автор 6 сонат, «Української рапсодії» (1942), «Української фантазії» (1955), «Лірницької поеми», концертів — скрипкового, для 2-х фортепіано. *І. М. Лисенко.*

МИКЛАШЕ́ВСЬКИЙ Йосип Михайлович [4 (16).IV 1882, Петербург — 2.IX 1959, Харків] — укр. рад. музикознавець, піаніст і педагог. У 1905 закінчив Петерб. ун-т, 1911 — Київ. муз. уч-ще (клас фортепіано В. *Пухальського*). В 1913 екстерном склав іспит у Петерб. консерваторії, 1913—18 — директор Петрогр. муз. ін-ту. В 1919—47 — педагог у мистецьких закладах Харкова; з 1951 викладав у Харків. консерваторії. Виступав як піаніст. Автор романсів на тексти О. Пушкіна.

Тв.: Украинская музыка и Лысенко. «В мире искусства». 1908, № 4; Очерк деятельности Киевского отделения императорского Русского музыкального общества (1863—1913). К., 1913; Чайковський у Харкові. «Радянська музика», 1940, № 3; Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII — першої половини XIX ст. К., 1967.

МИКЛАШЕ́ВСЬКІ — рос. бурж. економісти, брати. 1) І в а н М и к о л а й о в и ч М. [1858, Чернігівська губ.— 3 (16).XII 1901, Харків]. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі (1882), викладав у Петровській с.-г. академії, Моск. ун-ті. З 1896 — професор політ. економії і статистики Харків. ун-ту. Автор праць з історії агр. відносин, осн. з них — «Нариси селянського господарства Малоросії» (1887), «До історії господарського побуту Московської держави», ч. І — «Заселення і сільське господарство південної окраїни Росії XVII століття» (1894) та ін. В них М. намагався пояснити держ. політику екон. причинами, критикував кріпосне право з ліберальних позицій. 2) О л е к с а н д р М и к о л а й о в и ч М. [8 (20). XII 1864—1911]. Приват-доцент Моск. ун-ту, з 1896 — професор політ. економії Юр'євського (тепер Тартуський) ун-ту. Спеціаліст у галузі грош. обігу, історії політ. економії; був прихильником *монометалізму*. Брав участь у проведенні грош. реформи 1897. Поділяв теор. положення вульгарної бурж. політ. економії. Переклав рос. мовою праці Ф. *Кене*, А. *Тюрго*, Д. *Рікардо*.

МИКЛУ́ХО-МАКЛА́Й (Миклуха-Маклай) Микола Миколайович [5 (17).VII 1846, с. Рождественське, тепер Боровицького р-ну Новгород. обл.— 2 (14).IV 1888, Петербург] — рос. вчений, мандрівник і громадський ліяч. У 1863 вступив до Петерб. ун-ту, з якого 1864 його було виключено за участь у студентському русі. Освіту продовжував у Гейдельберзькому, Лейпцігському та Ієнському ун-тах (останній закінчив 1868). Спеціалізувався спочатку в галузі порівняльної анатомії тварин, в наступні роки — антропології та етнографії. М.-М. вважав людські раси спорідненими за своїм походженням, відкидав існування т. з. нижчих рас. Щоб довести це, вчений 1870—86 здійснив 10 мандрівок до Нової Гвінеї, Філіппін, Малакки, Австралії, Меланезії, Мікронезії. Бл. 3 років жив серед *папуасів* Нової Гвінеї (див. *Миклухо-Маклая берег*). М.-М. довів, що досліджені ним народи в розумовому і моральному відношеннях стоять не нижче європейців, а їхня відсталість зумовлена істор. причинами, насамперед гнітом колонізаторів. Викриваючи расизм, М.-М. активно виступав на захист колоніальних народів, зокрема папуасів Нової Гвінеї. Праці М.-М. 70—80-х рр. присвячені переважно питанням життя народів та природним умовам Океанії. Щоденники його подорожей вперше видані 1923 за ред. Д. М. *Анучина*. Колекції, зібрані М.-М., зберігаються у Музеї антропології та етнографії в Ленінграді. М.-М. не раз бував на Україні — приїздив на Київщину, досліджував мор. фауну біля Одеси та на Пд. березі Криму. Ім'я М.-М. 1947 присвоєно Ін-ту етнографії АН СРСР.

Тв.: Собрание сочинений. т. 1—5. М.— Л., 1950—54.

МИКЛУ́ХО-МАКЛА́Я БЕ́РЕГ — частина пн.-сх. узбережжя о. *Нова Гвінея*. Простягається на схід від зат. Астролябія. Довж. 300 км. Вкритий тропічними лісами. Плантації каучуконосів. Названий на честь М. М. *Миклухо-Маклая*, який проводив тут дослідження 1871—72, 1876—77 і 1883.

МИКО́ЛА I [Микола Павлович Романов; 25.VI (6.VII) 1796, Царське Село, тепер м. Пушкін — 18.II (2.III) 1855, Петербург] — рос. імператор з 1825. Третій син *Павла I*. Вступив на престол, жорстоко придушивши повстання *декабристів*. Царювання М. I припало на період загострення кризи феод.-кріпосницької системи; було часом найвищого розвитку абсолютної монархії в Росії. Здійснено реформу управління *державними селянами* (1838—40), видано закон про *зобов'язаних селян* (1842), запроваджено *інвентарні правила 1847—48* тощо. За М. I було видано «Звід законів Російської імперії». М. I жорстоко розправлявся з громад.-політ. рухом, масовими нар. виступами. Зазнавали репресій передові люди Росії — О. С. Пушкін, М. Ю. Лермонтов, В. Г. Бєлінський, М. П. Огарьов, П. Я. Чаадаєв, Т. Г. Шевченко та ін. Було розгромлено революц. орг-цію *петрашевців*, *Кирило-Мефодіївське товариство*. Придушувалися нац.-визвольні рухи, зокрема на Кавказі, в Польщі (див. *Польське повстання 1830—31*). В зовн. політиці М. I прагнув до зміцнення політ. і екон. становища Росії в бас. Чорного м. і на Балканах (див. *Російсько-іранські війни 18—19 століть*, *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). М. I боровся проти революції в Європі, зокрема жорстоко придушив *революцію 1848—49 в Угорщині*. Поразка Росії в *Кримській війні 1853—56* призвела до краху його внутр. і зовн. політики.

МИКО́ЛА II [Микола Олександрович Романов; 6 (18).V 1868, Царське Село, тепер м. Пушкін — 17.VII 1918, Єкатеринбург, тепер м. Свердловськ] — останній рос. імператор [21.X (2.XI) 1894 — 2 (15).III 1917]. Старший син *Олександра III*. У внутр. політиці уряд М. II шукав шляхи зближення з буржуазією (див. *Державна дума* в Росії, *Столипінська аграрна реформа*). В боротьбі проти революц. руху в країні, що дедалі наростав (див. *Дев'яте січня 1905*, *Революція 1905—07 в Росії*), М. II спирався головним чином на армію, суди, поліцію. Разом з тим уряд М. II вдавався до *зубатовщини*, розпалювання націоналізму й шовінізму (див. «*Союз руського народу*», «*Союз Михаїла Архангела*»). Уряд М. II не визнавав існування укр. народу і його культури. Щоб зміцнити вплив Росії на міжнар. арені, ослаблений після поразки в *російсько-японській війні 1904—05*, царизм сблизився з країнами *Антанти*, в складі якої вступив у *першу світову війну 1914—18*. Після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* М. II зрікся престолу. 8 (21). III 1917 був заарештований і згодом з сім'єю відправлений у Тобольськ, після Великої Жовтн. соціалістич. революції — до Єкатеринбурга. З наближенням до міста контрреволюц. військ чехосл. корпусу і білогвардійських загонів (див. *Чехословацького корпусу заколот 1918*) за постановою президії Уральської обласної Ради М. II і членів його сім'ї було розстріляно.

МИКО́ЛА КУЗА́НСЬКИЙ (Nicolaus Cusanus), Микола Кребс (Krebs; 1.VIII 1401, Куза на Мозелі — 11.VIII 1464, Тоді, Умбрія) — нім. філософ, теолог, учений, церковно-політ. діяч. Навчався в Гейдельберзькому та Падуанському ун-тах (1416—23). З 1448 — кардинал. Від спекулятивної філософії середньовіччя (див. *Схоластика*) М. К. перейшов до натуралістичного пояснення природи і людини. Діалектичні тенденції М. К. виявилися у вченні про «збіг протилежностей», про єдиний і безконечний Всесвіт, про розвиток і рух тощо. Всупереч схоластам, М. К. вважав джерелом пізнання істини досвід, обстоював застосування експериментальних методів у природознавстві. Визначний вчений свого часу, М. К. займався математикою, астрономією, створив першу геогр. карту Центр. і Сх. Європи, запропонував реформу календаря тощо. Попередник М. *Коперника*, М. К. твердив, що Земля не є центром Всесвіту й подібна до ін. планет. Водночас поглядам М. К. властиві елементи *містицизму*. В цілому філософія М. К. справила значний вплив на розвиток прогресивної думки епохи *Від-*

родження. Осн. твори: «Вчене незнання», 1440; «Про походження», 1447, та ін.

МИКОЛАЄНКО Юлія (справж. прізв. — Здерківна; 19.III 1876, м. Теребовля, тепер Терноп. обл.— 22.IV 1899, там же) — укр. актриса. В 1893—99 виступала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Ролі: Мотря («Сто тисяч» Карпенка-Карого), Мотря («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Проня («За двома зайцями» Старицького), Маруся («Кам'яна душа» Франка), Анночка («Торгівля перлами» Цеглинського), Лізетта («Над прірвою» Міллера).

П. К. Медведик.

МИКОЛАЇВ — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташований на березі Бузького лиману, при злитті рік Пд. Бугу та Інгулу, за 50 км від Чорного м. 449 тис. ж. (1980). Поділяється на 4 міські райони.

Заснований під час російсько-тур. війни 1787—91, коли було 1788 збудовано верф, що поклало початок розвиткові міста, яке 1789 дістало назву Миколаїв. До 1862 М.— виключно військ. порт. У 70-х рр. 19 ст. в М. виникли перші народницькі гуртки. В 1881—82 тут діяла народницька військ. орг-ція, 1897 в М. було створено *«Союз миколаївських робітників»*, 1898 виникли перші марксистські гуртки. Революц. рухом у М. керували в той час Г. І. *Петровський*, В. П. *Ногін*, П. П. Сафронов та інші. В 1901 с.-д. гуртки міста об'єдналися в комітет РСДРП [див. *Миколаївська організація РСДРП(б)*]. 20.XI (3.XII) 1905 в М. виникла Рада робітн. депутатів. Під час *революції 1905—07 в Росії* робітники міста — учасники *Миколаївського лютнево-березневого страйку 1905*. 13 (26). XII 1905 на підтримку *Грудневого збройного повстання 1905* у Москві був оголошений заг. політ. страйк. У місті відбулися *Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916*. Рад. владу встановлено 22.I(4.II) 1918. В березні відбулося *Миколаївське збройне повстання 1918* проти австро-німецьких окупантів. Під час Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації М. (16.VIII 1941 — 28.III 1944) в місті діяв підпільний *«Миколаївський центр»*. Під час визволення міста значну роль відіграла *Миколаївська десантна операція 1944*. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1970).

М.— один із значних пром. центрів Пд. України з високорозвинутим суднобудуванням, що визначає спеціалізацію пром-сті міста і має загальносоюзне значення. Всього у М. працює 250 підприємств пром-сті, буд-ва, транспорту та зв'язку. Суднобудування представлене *Чорноморським суднобудівним заводом, миколаївським суднобудівним заводом «Океан», Миколаївським суднобудівним заводом* імені 61 комунара. Серед ін. підприємств машинобудування — *миколаївський завод «Дормашина»* імені 50-річчя Великого Жовтня; маш.-буд. завод підйомно-транспортного устаткування; заводи: дослідний технологічної оснастки, «Гідрореммаш», дослідний з-д мастильних систем та ін. Значного розвитку набула легка (*Миколаївське виробниче трикотажне об'єднання* імені XXV з'їзду КПРС, виробниче швейне об'єднання, взуттєва і швейно-галантерейна ф-ки, шкіряний з-д) та харч. (*миколаївський парфюмерно-косметичний комбінат «Червоні вітрила»*, м'ясо- і харч. комбінати, соко-винний, лікеро-горілчаний, пивоварний і мол. з-ди, кондитерська та макаронна ф-ки, хлібозаводи) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів (виробничі об'єднання буд. матеріалів і «Миколаївзалізобетон», Миколаївський завод силікатних стінових виробів тощо). У 1980 споруджено 1-у чергу первістка кольорової металургії на Пд. України — *Миколаївського глиноземного заводу*. М.— значний трансп. вузол (*Миколаївський морський порт* торговельний, річковий порт, вузол залізничних та автомобільних шляхів, аеропорт).

М.— важливий культурний центр республіки. В місті — 72 заг.-осв., художня. й 9 муз. шкіл (64 тис. учнів); 9 серед. спец. навч. закладів (7 тис. учнів), 15 профес.-тех. уч-щ (9 тис. учнів); у двох вищих навч. закладах — *Миколаївському кораблебудівному інституті* імені адмірала С. О. Макарова та *Миколаївському педагогічному інституті* імені В. Г. Белінського, а також філіали Одес. інженерно-буд. ін-ту і на ф-ті Київ. ін-ту культури ім. О. Є. Корнійчука налічувалося понад 13 тис. студентів. У М. працюють *Миколаївська астрономічна обсерваторія* (філіал Гол. астр. обсерваторії АН СРСР), проектно-конструкторське бюро електрогідравліки АН УРСР та ін. наук. установи й проектні орг-ції. У місті функціонують 70 масових б-к (фонд — бл. 4 млн. одиниць зберігання), 29 клубних закладів, 47 кіноустановок, три театри — *Миколаївський український театр драми і музичної комедії*, *Миколаївський російський драматичний театр* імені В. П. Чкалова й *Миколаївський театр ляльок*, обласна і народна філармонії, музеї — *Миколаївський краєзнавчий музей* з трьома відділами, два з них—у Миколаєві (підпільно-партизан. руху на Миколаївщині та *Миколаївський музей суднобудування і флоту*), й *Миколаївський художній музей* імені В. В. Верещагіна. Позашкільні заклади: міський Палац піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 5 дитячих спорт. шкіл, дитяча флотилія тощо. Є зоопарк. Виходять дві обл. газети — *«Південна правда»* укр. і рос. мовами («Южная правда») та «Ленінське плем'я», 5 багатотираж. газет. Обл. радіомовлення і телебачення. Телецентр.

В 1790 було складено регулярний план міста (арх. І. Старов, І. Князєв і Ф. де Воллан) з прямокутною сіткою вулиць та центр. площею на перехресті 2-х гол. магістралей. Архіт. пам'ятки: в стилі *класицизму* — будівлі штабу Гол. командира Чорномор. флоту (1793, арх. П. Неєлов), обсерваторія Чорноморського флоту (1827, арх. Вунш; тепер Миколаївська астрономічна обсерваторія), Будинок офіцерів флоту (1824, арх. Рулєв); Миколаївська церква (1817), яхт-клуб (1904, арх. Роде). Серед споруд рад. часу — будинок обкому (1954, арх. С. Костенко та М. Бабаян), готель «Україна» (1958, арх. В. Скуратовський), пед. ін-т (1966, арх. Г. та В. Скуратовські), комплекс будівель — Будинок зв'язку, Будинок Спілок, Будинок проектних орг-цій (1970, арх. С. Якимович та В. Добровольська), Будинок художника (1971, арх. Є. Киндяков), Будинок політ. освіти (1974, арх. М. Никифоров). Пам'ятники: обеліск на честь воїнів Червоної Армії, які загинули під час форсування Сиваша (1920), борцям за владу Рад (1936, скульптори М. Лисенко, Л. Муравін, відновлено 1967), меморіал на честь 68 моряків-десантників (1946, скульптор О. Ізмалков; реконструкція 1974, скульптор Ю. Помеєр, арх. О. Душкін, В. і О. Попови), В. І. Леніну (1954, арх. Ш. Мітокадзе), Г. І. Петровському, І. А. Чигрину, Ф. Е. Дзержинському, В. В. Куйбишеву, М. В. Фрунзе, жертвам фашизму (1969, скульптор О. Здиховський), Пам'ятний знак Ленінському комсомолу (1978, скульптор Ю. Макушин, арх. В. Попов). У М. народилися укр. композитор М. М. *Аркас*, вчений К. І. *Константинов*, астроном Ф. О. *Бредіхін*, адмірал С. О. *Макаров*. У М. навчався у гімназії болг. письменник А. *Константинов*. З М. пов'язана революц. діяльність М. М. *Шверника*.

Літ.: Выборный П. М. Николаев. Одесса, 1979.

Е. О. Шорін.

Миколаїв. Радянська вулиця.

Миколаїв (обласний центр). Пам'ятник радянським воїнам-визволителям і воїнам-землякам. Скульптор О. О. Здиховський. 1972.

МИКОЛАЇВ — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, за 3 км від залізничної станції Миколаїв-Дністровський.

Засн. 1570. В 1578 М. дістав *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) М. в складі Галичини загарбала Австрія (з

Миколаївська область.
Музей суднобудування і флоту в Миколаєві.

Миколаївська область.
Будинок технікуму залізничного транспорту в Миколаєві.

Миколаївська область.
Загальний вигляд Ольшанського цементного заводу.
На Первомайському молочноконсервному комбінаті.

1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 М. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У М.— *Миколаївський цементно-гірничий комбінат*, заводоуправління буд. матеріалів, спиртовий з-д, швейний і ткацький цехи Бориславського швейно-галантерейного виробничого об'єднання, хлібний та побутового обслуговування комбінати. 4 заг.-осв. і музична школи, тех. уч-ще, 2 лікарні, поліклініка, 2 будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки. В М. народилися укр. письменники У. *Кравченко* і М. Л. *Устиянович*, укр. історик л-ри М. М. *Мочульський*.

МИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Царичанського р-ну Дніпроп. обл. УРСР, на лівому березі Дніпра, за 12 км від Дніпродзержинська. 1,8 тис. ж. (1980). Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, 2 б-ки. Виникла у 2-й пол. 18 ст.

МИКОЛА́ЇВКА (до 1901 — Велике Сіромашине, до 1957 — Козельське) — селище міського типу Широківського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована на р. Інгульці (прит. Дніпра), за 8 км від залізнич. ст. Інгулець. 2,4 тис. ж. (1980). У селищі — широківські сироробний з-д та райсільгосптехніка. Середня школа, філіал Широківської муз. школи, мед. амбулаторія, Будинок культури, клуб, 3 б-ки. М. виникла у 2-й пол. 19 ст.

МИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Слов'янській міськраді, за 12 км від залізнич. ст. Машчормет. 16,5 тис. ж. (1980). *Слов'янська ДРЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, будинок побуту. 5 заг.-осв. і музична школи, філіал Слов'янського енергобуд. технікуму, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Палац культури, кінотеатр, 2 б-ки. М. виникла у 1-й пол. 18 ст.

МИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Чичиклії (бас. Пд. Бугу), за 63 км від залізнич. ст. Березівка. 3,7 тис. ж. (1980). Засн. наприкінці 18 ст. Рад. владу встановлено в кінці січня 1918. З 1965 М.— с-ще міськ. типу. У селищі — комбікормовий і сироробний з-ди, харч. комбінат, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

МИКОЛА́ЇВСЬКА АСТРОНОМІ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ. Засн. 1821 як морська астр. обсерваторія для забезпечення флоту виверені ми хронометрами й інструментами, для проведення гідрографічних робіт, астр. досліджень. З 1912 — відділення Пулковської обсерваторії (див. *Астрономічна обсерваторія головна АН СРСР*). На М. а. о. встановлено пасажний інструмент, вертикальний і меридіанний круги, астрограф, апаратура для визначення астр. часу і зберігання атомної (рівномірної) шкали часу. Напрями наук. роботи: складання диференціальних і абс. зоряних каталогів, визначення точних положень тіл Сонячної системи, служба часу. З М. а. о. пов'язана діяльність К. Х. *Кнорре*, І. Є. *Кортацці*, Б. П. *Остащенка-Кудрявцева* та ін. Будинок М. а. о. (1827, арх. Вунш) є архіт. пам'яткою.

В. В. Конн.

МИКОЛА́ЇВСЬКА ДЕСА́НТНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — десантна операція, проведена під час Великої Вітчизн. війни з метою сприяння рад. військам у визволенні Миколаєва. 55 мор. піхотинців, 2 зв'язківці, 10 саперів під командуванням старшого лейтенанта К. Ф. *Ольшанського* вночі проти 26.III переправилися через Пд. Буг у Миколаївський порт, де зайняли кругову оборону. За дві доби запеклих боїв рад. десантники відбили 18 атак ворога, знищили майже 700 фашистів. Відтягнувши на себе значні сили противника, десантники допомогли частинам 3-го Укр. фронту і Чорномор. флоту оволодіти Миколаєвом. Усім 67 учасникам десанту (з них 55 чол. посмертно) і провіднику, місц. рибалці А. І. Андрєєву присвоєно звання Героя Рад. Союзу. В Миколаєві встановлено пам'ятник учасникам М. д. о. (іл. див. до ст. *Миколаївська область*).

МИКОЛА́ЇВСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1937. Перші марксистські гуртки і групи виникли на тер. сучас. Миколаївської обл. в 80—90-х рр. 19 ст. У 1897 був заснований *«Союз миколаївських робітників»*, в 1901 марксистські гуртки об'єдналися в Миколаївський к-т РСДРП. В серпні 1903 в Микол. к-ті переміг ленінсько-іскрівський напрям [див. *Миколаївська організація РСДРП(б)*]. 22.I (4.II) 1918 в Миколаєві встановлено Рад. владу. В період громадян. війни більшовики Миколаївщини очолили повстанський рух трудящих проти іноземних окупантів та буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Зокрема, вони керували *Миколаївським збройним повстанням 1918*, микол. залізничниками — учасниками *Всеукраїнського страйку залізничників 1918*, організували *Баштанську республіку 1919*, *Висунську республіку 1919* (партизанські райони в тилу денікінських військ). У січні 1920 Миколаївщину остаточно визволила Червона Армія. Після закінчення громадян. війни трудящі Микол. губ. під керівництвом парт. орг-цій розгорнули роботу по відбудові нар. г-ва. 12—15. V 1920 відбулася 1-а губ. конференція КП(б)У. В зв'язку з адм.-тер. реформами 1923—30 структура парт. орг-цій Миколаївщини зазнала відповідних змін. У 1923 замість повітових парт. орг-цій було створено Миколаївську, Первомайську і Херсонську окружні парт. орг-ції. В 1930 Миколаїв був підпорядкований безпосередньо респ. органам, з 1932 входив до складу Одес. обл., а у вересні 1937, з утворенням Микол. області, оформилась М. о. п. о. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У надавали постійну допомогу парт. орг-ції Миколаївщини, особливо під час індустріалізації і колективізації с. г. За короткий строк на Миколаївщині, як і по всій країні, було здійснено великі соціалістичні перетворення. В 1940 пром. продукція зросла в 4 рази проти 1913, с. г. було оснащено передовою технікою, 92% орної землі оброблялося тракторами. Зростали ряди обл. парт. орг-ції. В 1941 вона налічувала 18,6 тис. чол. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. Микол. області діяли підпільні орг-ції і групи, зокрема *«Миколаївський центр»*, очолюваний В. О. *Лягіним*. Особливо активними були підпільні орг-ції в Баштанському, Жовтневому, Вознесенському, Братському, Казанківському, Доманівському р-нах. У с. Кримка Первомайського р-ну діяла підпільна комсомол. орг-ція *«Партизанська іскра»*. Після визволення Миколаївщини від фашист. загарбників одразу ж відновили діяльність обл. парт. і рад. органи, місцеві парт. орг-ції. В березні 1944 кілька районів Микол. обл. відійшли до новоствореної Херсон. обл. У травні 1944 на обліку в обл. парт. орг-ції перебували 1194, а в січні 1945 — вже 3311 комуністів. Під керівництвом М. о. п. о. трудящі області спрямували всі сили на якнайшвидшу відбудову і дальший розвиток нар. г-ва. В 1950 продукція пром-сті області перевищила рівень 1940 на 60%. До 1950 було відновлено посівні площі і потужність машинно-тракторного парку. За післявоєнні роки збудовано десятки нових підприємств. Дальшого розвитку набули провідні галузі пром-сті області — машинобудівна та металообробна. Особливих успіхів досягнуто в розвитку суднобудування. Парт. орг-ції багато уваги приділяють розвиткові с. г., піднесенню економіки колгоспів і радгоспів. Перетворюючи в життя рішення XXIII—XXVI з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністич. будівництва на забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, підвищення політ. і трудової активності трудящих, на виховання їх у

дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. Обл. парт. орг-ція виховала багато передовиків і новаторів виробництва. В післявоєнні роки 135 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали А. П. *Кириленко*, А. С. Маленкін, Т. Т. Попльовкін, Я. П. *Погребняк*, В. О. Васляєв та ін. На 1.I 1981 М. о. п. о., що складається з 3-х міських і 22 районних парт. орг-цій, налічувала 73 446 комуністів.

Відбулася 21 обл. парт. конференція М. о. п. о. Бойовим помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує 153 042 комсомольця (на 1.I 1981). Молодь Миколаївщини брала участь в освоєнні цілинних земель, працює на ударних комсомольських будовах. Первомайська районна комсомольська орг-ція нагороджена орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. Друк. органом М. о. п. о. є газ. «*Південна правда*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Миколаївська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації. Одеса, 1969.

Л. Г. Шараєв.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 22.IX 1937. Розташована на Пд. республіки, в басейні нижньої течії Південного Бугу. Поділяється на 19 районів, 216 сільрад, має 7 міст і 20 с-щ міськ. типу. М. о. нагороджено орденом Леніна (1958). Карти див. на окр. арк., с. 496—497.

Природа. М. о. на Пд. омивається Чорним м. Узбережжя порізане лиманами (*Дніпровський лиман, Бузький лиман*, Березанський, *Тилігульський лиман*). Поверхня рівнинна, поступово знижується з Пн. на Пд. Більша, пд. частина області лежить в межах *Причорноморської низовини*, мало розчленована. Тут на широких вододілах трапляються лише неглибокі замкнуті зниження (поди), які навесні заповнюються талими водами. Менша, пн. частина області зайнята відрогами *Придніпровської височини*, дуже розчленована ярами, балками й долинами річок. Корисні копалини: граніти, вапняки, мергель, каолін, трепел, гіпс, графіт, глини, кварцові піски, торф. Є мінеральні джерела, лік. грязі. Клімат помірно континентальний. Літо жарке з сильними вітрами й частими суховіями, інколи бувають пилові й чорні бурі. Зима м'яка, малосніжна. Пересічна т-ра січня —4, —5°, липня — бл. +23°. Опадів від 300—350 мм на Пд. до 450 мм на Пн. Максимум опадів припадає на теплий період року; часті зливи. Вегетаційний період бл. 210 днів. Гол. ріки: *Південний Буг*, що перетинає область з Пн. Зх. на Пд. Сх. і приймає притоки: *Інгул, Кодиму, Чичиклію, Синюху, Мертвовод, Гнилий Єланець*. На крайньому Сх. області протікає *Інгулець* (прит. Дніпра), на Пд.— *Березань*. Ріки використовуються гол. чин. для зрошування і водопостачання. М. о. розташована в степовій зоні. В ґрунтовому покриві пн. частини області переважають звичайні чорноземи, які на Пд. поступово змінюються пд. чорноземами й темно-каштановими, слабо- і середньосолонцюватими ґрунтами. В заплавах річок — алювіально-лучні ґрунти.

Природна (типчаково-ковилова) рослинність збереглася лише на схилах балок. У пн. частині є байрачні ліси — насадження з дуба, клена, тополі, акації, береста та ін. По балках — зарості чагарників (терен, дереза, шипшина тощо). Покрита лісом площа становить 1,2% тер. області. В межах М. о. водяться: козуля, свиня дика, заєць, ховрах, хом'як, полівки; їжак, кріт, тхір, ласка; у плавнях — нутрія, єнотовидний собака, ондатра, видра; з птахів — дикі качки і гуси, перепел, дрофа, фазан, кулик, жайворонок; з плазунів — ящірки, полоз, степова гадюка та ін. В річках водяться сазан, лящ, судак, щука, окунь, у Чорному м.— бички, хамса, кефаль, чехоня, скумбрія, осетрові (мають пром. значення). В області — філіал *Чорноморського заповідника* — Волошин ліс та держ. заказники Рацинська Дача і Ягорлицька затока.

Населення. Понад 77% населення — українці. Живуть також росіяни та ін. Пересічна густота нас.— 50,7 чол. на 1 км² (1980). Міське населення — 61% (1980). Найбільші міста: *Миколаїв, Первомайськ, Вознесенськ, Очаків*.

Народне господарство. У дореволюц. час основою економіки Миколаївщини, що входила до складу Херсон. губ., було с. г. зернового напряму. Пром-сть, яка почала розвиватися з 2-ї пол. 19 ст., була представлена невеликими маш.-буд., борошномельними, спиртовими й виноробними з-дами. За роки соціалістич. буд-ва в області створено нові галузі пром-сті, вдосконалено її структуру та тер. розміщення, на соціалістич. засадах перебудовано с. г., яке перетворилося на інтенсивну високотоварну галузь виробн. з великою питомою вагою зернового г-ва, виноградарства й садівництва.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 24,6 тис. км²

Населення — 1248 тис. чол. (1980)

Центр — м. Миколаїв

Миколаїв. Площа В. І. Леніна.

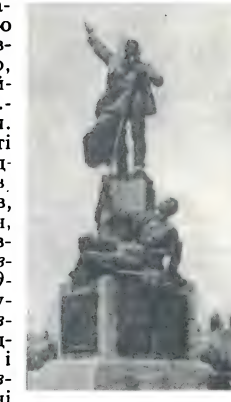

Пам'ятник борцям за владу Рад у Миколаєві. Скульптори М. Г. Лисенко, Л. Д. Муравін та ін. 1936, 1967.

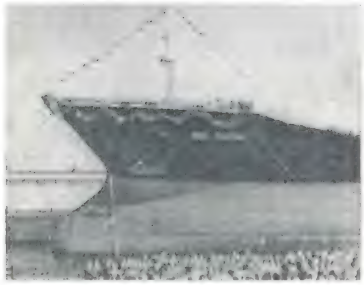

Спуск на воду рудовоза на миколаївському суднобудівному заводі «Океан». Рибалки риболовецького колгоспу імені О. Ю. Шмідта.

П р о м и с л о в і с т ь. Провідне місце у промисловому виробництві області посідає маш.-буд. (46% валової продукції, 1979), харч. (31%), легка та буд. матеріалів пром-сть. Енергетичне г-во області представлене Миколаївською ТЕЦ, Олександрівською, Костянтинівською і Первомайською ГЕС. Будується (1980) Пд.-Українська атомна електростанція. Серед галузей маш.-буд. пром-сті загальносоюзне значення має суднобудування (виробн. танкерів, контейнеровозів, рефрижераторів, траулерів, суховантажних суден, річкових катерів). Воно представлене *Чорноморським суднобудівним заводом, Миколаївським суднобудівним заводом* імені 61 комунара та *миколаївським суднобудівним заводом «Океан»*. Серед підприємств ін. галузей маш.-буд. і металообр. пром-сті — *миколаївський завод «Дормашина»* імені 50-річчя Великого Жовтня, миколаївські з-ди: дослідний технологіч. оснастки, «Гідроремонтмаш», маш.-буд. з-л підйомно-транспортного устаткування (устаткування й машини для чорної металургії та гірничорудної пром-сті), дослідний завод мастильних систем, первомайський з-д «Фрегат» (палубне устаткування та дощувальні машини), кам'яномостівський з-д с.-г. машин. Осн. галузі харч. пром-сті — м'ясна (миколаївські м'ясний та птахокомбінати, Вознесенський та Первомайський

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1979, %)

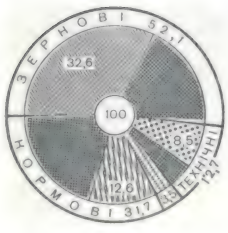

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах області (тис. штук)

	1979
Трактори (фіз. одиниць)	15,6
Зернозбиральні комбайни	4,0
Вантажні автомобілі	8,2

Жнива в радгоспі «Баштанський».
Збирання цукрових буряків у колгоспі імені Б. Хмельницького Доманівського району.
Головна насосна станція Інгулецької зрошувально-обводнювальної системи.

м'ясокомбінати), молочна (Первомайський молочноконсервний комбінат, Веселинівський з-д сухого молока), борошномельна, консервна (Вознесенськ, Снігурівка), цукрова (Первомайське). Працюють також *миколаївський парфюмерно-косметичний комбінат «Червоні вітрила»*, Очаківський рибоконсервний комбінат, Ольшанський гідролізно-дріжджовий з-д. У пд. районах розвинуте виноробство; розлив мінеральних вод (Снігурівка). Легка пром-сть представлена *Миколаївським виробничим трикотажним об'єднанням* імені XXV з'їзду КПРС, Миколаївським виробничим швейним об'єднанням, швейно-галантерейною і взут. фабриками, Вознесенським і Миколаївським шкіряними з-дами, коноплезаводами.

Значного розвитку набуло виробн. буд. матеріалів: Ольшанський цем. з-д, Первомайський та Олександрівський каменедробильні з-ди, Миколаївський і Олександрівський з-ди силікатних стінових виробів, миколаївські виробничі об'єднання «Миколаївзалізобетон» та буд. матеріалів. У 1980 споруджено 1-у чергу *Миколаївського глиноземного заводу*.

Сільське господарство. Осн. напрям спеціалізації с. г. області — вирощування зернових і олійних культур у поєднанні з тваринництвом м'ясо-мол. напряму. На кін. 1979 у М. о. було 206 колгоспів, у т. ч. 7 риболовецьких, 120 радгоспів, 26 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. С. г. області високомеханізоване (див. таблицю), всі колгоспи й радгоспи електрифіковано.

В області високий рівень с.-г. освоєння земель: з 2226,4 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 2043,6 тис. га — під с.-г. угіддями, з них орних земель — 1751,1 тис. га. Зрошуваних земель 143,6 тис. га (гол. чин. Інгулец. зрошувально-обводнювальною системою). Гол. зернові культури — озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза; тех.—соняшник, цукр. буряки, коріандр. Овочівництво гол. чин. на поливних землях. Площа плодово-ягідних насаджень (яблуні, груші, вишні, черешні, абрикоси, сливи та ін.) 1979 становила 27,8 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 21,4 тис. га. На Пд.— виноградні насадження (17,7 тис. га). У тваринництві гол. роль належить скотарству, свинарству, вівчарству, птахівництву. В багатьох г-вах розвиваються кролівництво, ставкове рибництво, бджільництво, шовківництво. Рибальство на Чорному м., лиманах, Пд. Бузі та Інгулі.

Кормовою базою для розвитку тваринництва є відходи харчової промисловості (жом, меляса), продукція комбікормової пром-сті (15 заводів, 1980). Осн. породи: великої рогатої худоби — червона степова, свиней — українська степова біла, велика біла, овець — асканійська тонкорунна. В області діють міжгосп. об'єднання і підприємства по виробн. м'яса та птахофабрики.

У центрі села Кам'янки Очаківського району.

Транспорт. Експлуатаційна довжина залізниць загального користування в межах області 1979 становила 763 км. Територією області проходять залізничні лінії: Миколаїв — Знам'янка (далі на Київ і Москву), Одеса — Вознесенськ — Бахмач — Москва, Миколаїв — Одеса, Миколаїв — Херсон та ін. Залізничні вузли: Миколаїв, Вознесенськ, Первомайськ, Снігурівка. Довж. автошляхів — 6,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,1 тис. км (1979). Автомагістралі: Миколаїв — Одеса — Кишинів, Миколаїв — Херсон — Сімферополь, Миколаїв — Кривий Ріг, Миколаїв — Кіровоград, Ленінград — Київ — Одеса. Важливу роль в економіці області відіграє мор. транспорт (порти: *Миколаївський морський порт* торговельний, Миколаївський річковий, в Очакові — морський). Річкове судноплавство по Пд. Бугу (від Миколаєва до смт Олександрівки), Інгулу й Інгульцю (у пониззях). Аеропорт у Миколаєві. Територією області проходять газопровід Шебелинка — Одеса, аміакопровід Тольятті — Одеса.

Будівництво. В області ведеться інтенсивне пром. і житлове будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області за 1971—79 становили (у порівнянних цінах) 4056 млн. крб., у т. ч. 1979 — 659 млн. крб. В області діють 105 держ. і кооп. первинних підрядних буд. і монтажних та 40 міжгосп. буд. орг-цій. За 1971—79 держ. і кооп. підприємства і орг-ції, колгоспи і населення збудували житл. будинки заг. площею 4017 тис. м², у т. ч. 412 тис. м² 1979.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1979 в області налічувалося 5376 підприємств роздрібної торгівлі і громад. харчування. Заг обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи й громад. харчування, 1979 зріс проти 1970 у 1,7 раза. Підприємств побутового обслуговування було 1634, в т. ч. 688 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1979 зріс проти 1970 в 2,1 раза.

Охорона здоров'я. В 1979 в області було 15,4 тис. лікарняних ліжок (123,6 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 3613 лікарів (29 лікарів на 10 тис. ж.). У М. о. 121 жіноча консультація, дит. поліклініка та амбулаторія. В Березнегуватському й Снігурівському р-нах — хлоридно-сульфатно-натрієві мінер. джерела. В Очакові — лік. грязі і джерела мінеральної води. На узбережжі Чорного м., в Очакові, Рибаківці, Коблеві,— санаторії та бази відпочинку.

Культура. В 1979/80 навч. р. у М. о. було 694 загальноосв. школи (203,9 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (16,5 тис. учнів), 32 профес.-тех. уч-ща (16,5 тис. учнів), два вищі навч. заклади — *Миколаївський кораблебудівний інститут* імені адмірала С. О. Макарова та *Миколаївський педагогічний інститут* імені В. Г. Бєлінського, а також філіал Одес. інженерно-будівельного ін-ту й ф-ти Київ. ін-ту культури в Миколаєві й Одес. технологічного ін-ту холодильної пром-сті в Первомайську (загалом — 13,3 тис. студентів). В області працюють *Миколаївська астрономічна обсерваторія* (відділення Гол. астр. обсерваторії

Монумент радянському воїну на Пагорбі Слави поблизу міста Нової Одеси. Скульптори Г. Макушин, І. Макушина, архітектор А. Кавун. 1975.

МЕКСІКА

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ
Цифрами на карті позначені штати
1 Ниж. Каліфорнія Північна
2 Ниж. Каліфорнія Південна
3 Нуево-Леон
4 Тамаулипас
5 Наяріт
6 Халіско
7 Ідальго
8 Веракрус
9 Мічоакан
10 Мехіко
11 Морелос
12 Герреро
13 Табаска
14 Юкатан
15 Кінтана-Роо
16 Чіапас
Примітка цифрою 1 позначено федеральний округ
МАСШТАБ 1 : 40 000 000
Цифрами на карті позначені промислові пункти
1 Тлальнепантла
2 Печерія
3 Пачука-де-Сото
4 Аскапоцалько
5 Сьюдад-Саагун
6 Тепука-де-Лердо
7 Кордова
8 Лома-Боніта
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Добування перлів
Ловля креветок
Електростанції потужністю понад 100 тис. кВт
МАСШТАБ 1 : 20 000 000

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

АН СРСР); проектно-конструкторське бюро електрогідравліки АН УРСР, Миколаїв. обл. с.-г. дослідна станція та ін. Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1974), художників (з 1970), обл. організація журналістів (з 1957), три театри — *Миколаївський український театр драми і музичної комедії*, *Миколаївський російський драматичний театр* ім. В. П. Чкалова й *Миколаївський театр ляльок*, обласна і народна філармонії.

В М. о. 681 масова б-ка з фондом 9,7 млн. одиниць зберігання, 759 клубних закладів, 841 кіноустановка, два держ музеї — *Миколаївський краєзнавчий музей* з трьома відділами (музей підпільно-партизан. руху на Миколаївщині в Миколаєві, *Миколаївський музей суднобудування і флоту* та історичний — в Очакові) й *Миколаївський художній музей* імені В. В. Верещагіна, 90 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах, кімнати бойової і трудової слави тощо. При культур.-осв. закладах — 5684 колективи худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 104 тис. аматорів. 47 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них засл. оркестр нар. інструментів заводу ім. 61 комунара, засл. хорова капела Чорноморського суднобудівного заводу, Прибузький нар. хор, ансамблі танцю «Судостроитель», «Калинонька», «Нива» та ін. У Миколаєві є зоопарк. Позашкільні заклади: 45 палаців і будинків піонерів, станції юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 15 дитячих спортивних шкіл, дитяча флотилія тощо. Виходять дві обл. газети — «*Південна правда*» (*Южная правда*, укр. і рос. мовами) та «Ленінське плем'я». Обл. радіомовлення і телебачення.

М. о. багата на істор., археол., етногр. та архіт. пам'ятки, 1393 з них взято д-вою під охорону. В області чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки і культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Миколаївської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

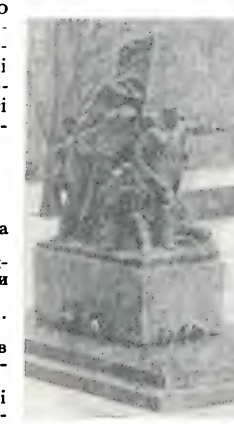

Меморіал 68 морякам-десантникам у Миколаєві. Скульптор О. М. Ізмалков. 1946.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Пам'ятник червоноармійцям, які загинули 1919 у боротьбі за владу Рад.
2. Братська могила партизанів, які загинули в роки громадян. війни.
3. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули під час визволення Первомайська від нім.-фашист. загарбників.
4. Пам'ятка архітектури — Покровська церква 18 ст.
5. Меморіальний музей підпільної комсомольської орг-ції «*Партизанська іскра*». Пам'ятник на могилі іскрівців.
6. Пам'ятник рад. військовополоненим, закатованим фашистами в концтаборі.
7. Місце народження вітчизн. винахідника в галузі електрозварювання М. М. *Бенардоса*.
8. Парк 19 ст.
9. Пам'ятник підпільникам, закатованим нім.-фашист. загарбниками 1943.
10. Місце народження укр. акторів М. К. *Садовського*, П. К. *Саксаганського* й М. К. *Садовської*.
11. Пам'ятний знак на місці загибелі керівника підпільної комсомольської орг-ції «Партизанська іскра» Героя Рад. Союзу П. К. *Гречаного*.
12. Пам'ятка архітектури — Катеринінська церква 18 ст.
13. Пам'ятник активному учаснику громадян. війни Т. М. *Гуляницькому*.
14. Пам'ятник Г. І. Котовському.
15. Пам'ятник 22 червоним партизанам, які загинули в боротьбі за владу Рад.
16. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Вознесенського від нім.-фашист. загарбників.
17. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Казанки від нім.-фашист. загарбників.
18. Братська могила рад. воїнів, які загинули під час визволення Вознесенська від нім.-фашист. загарбників.
19. Пам'ятник М. О. *Островському*.
20. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
21. Пам'ятник І. В. *Мічуріну*.
22. Пам'ятник активному борцеві за владу Рад Ю. А. Синякову.
23. Пам'ятка архітектури — ротонда 19 ст.
24. Пам'ятний знак — «Легендарна „катюша"».
25. Монумент на честь завершення рад. військами *Березнегувато-Снігурівської операції 1944*.
26. Пагорб Слави з монументом рад. воїну.
27. Краєзнавчий музей.
28. Монумент на честь *Баштанської республіки 1919*.
29. Пагорб Слави на честь рад. воїнів, які загинули за Баштанку в роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн.
30. Меморіальний комплекс партизанам і підпільникам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
31. Пам'ятник рад. військовому діячеві Є. Й. *Ковтюху*.
32. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули під час форсування Південного Бугу 1944.
33. Поселення епохи бронзи (2—1-е тис. до н. е.).
34. Пам'ятник М. *Горькому*, встановлений на згадку про перебування тут письменника 1891.
35. Пам'ятник на честь *Висунської республіки 1919*.
36. Пам'ятник борцям за владу Рад.
37. Обеліск на честь воїнів Червоної Армії, які загинули під час форсування Сиваша 1920.
38. Меморіал на честь 68 моряків-десантників — учасників *Миколаївської десантної операції 1944*.
39. Пам'ятник піонерам-розвідникам Шурі *Коберу* й Віті *Хоменку*.
40. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Миколаєва від нім.-фашист. загарбників.
41. Меморіальне кладовище рад. воїнів, підпільників і мирних жителів, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
42. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
43. Пам'ятник Г. І. Петровському.
44. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
45. Пам'ятник рос. флотоводцеві С. О. *Макарову*.
46. Музей рос. композитора М. А. *Римського-Корсакова*. Пам'ятник М. А. Римському-Корсакову.
47. Погруддя вітчизн. лікаря-епідеміолога Д. С. *Самойловича*.
48. Пам'ятник поету-революціонеру О. М. *Гмирьову*.
49. Пам'ятник професс. революціонеру І. А. *Чигрину*.
50. Пам'ятник одному з керівників микол. підпілля Герою Рад. Союзу В. О. *Лягіну*.
51. Місце народження укр. композитора М. М. *Аркаса*.
52. Місце народження рос. астронома Ф. О. *Бредіхіна*.
53. Могила героя рос.-тур. війни 1828—29 О. І. Казарського.
54. Алея рос. флотоводців — погруддя адміралів П. С. *Нахімова*, В. О. *Корнілова*, Ф. Ф. *Беллінсгаузена*, Г. І. *Бутакова*, Ф. Ф. *Ушакова*, М. П. *Лазарєва*.
55. Пам'ятки архітектури: будинки колишніх чоловічої гімназії (1850), флотських казарм (1850), обсерваторії (1827), офіцерського зібрання (1820); Миколаївська церква (1817).
56. *Миколаївський краєзнавчий музей*.
57. *Миколаївський художній музей* імені В. В. Верещагіна.
58. Музей підпільно-партизанського руху на Миколаївщині в роки Великої Вітчизн. війни.
59. *Миколаївський музей суднобудування і флоту*.
60. Могила організатора с.-г. комуни Ф. М. *Бармашової*, яка загинула від рук куркулів 1922.
61. Меморіальний комплекс воїнам-землякам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
62. Пам'ятник борцям за владу Рад.
63. Пам'ятник О. В. Суворову.
64. Пам'ятник одному з керівників *Севастопольського збройного повстання 1905* П. П. *Шмідту*.
65. Пам'ятник активному учасникові революц. подій 1905 М. І. *Чижикову*.
66. Місце народження рос. художника Р. Г. Судковського. Могила Р. Г. Судковського.
67. Місце народження парт. і рад. діяча Є. Б. *Бош*.
68. Істор. музей.
69. Діорама «Штурм фортеці Очаків російськими військами в 1788 році».
70. Античне місто-держава *Ольвія*.
71. Пам'ятник активним учасникам збройного повстання 1905 на крейсері «Очаков» — лейтенанту П. П. Шмідту, матросам М. Г. Антоненку, О. І. Гладкову і С. П. Частнику.
72. Давньогрецьке поселення 7 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.
73. Пам'ятник О. В. Суворову, встановлений на місці розгрому великого десанту турецьких військ 1787.
74. Пам'ятник морякам монітора «Ударный» на честь боїв рад. військ на Кінбурнській косі в серпні 1941.

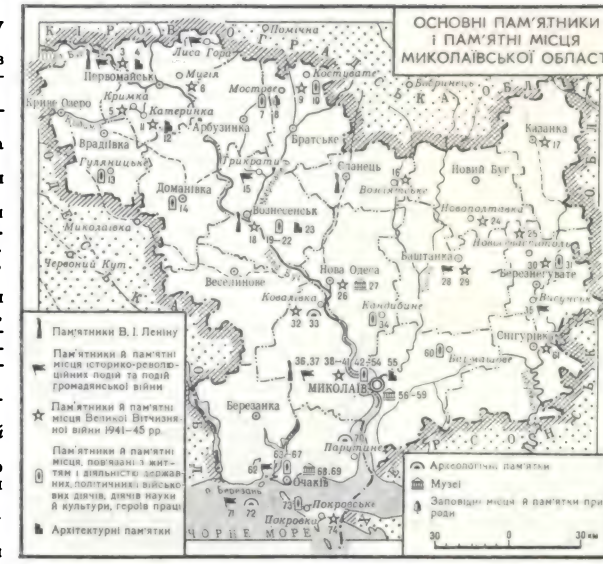

МИКОЛАЇВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б)

Миколаївська область. Пам'ятник піонерам-розвідникам Шурі Коберу і Віті Хоменку в Миколаєві. Скульптори О. Б. Князик, Т. Г. Судьїна. 1959.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. К., 1971; Народне господарство Української РСР у 1979 році. Статистичний щорічник. К., 1980; Виборний П. Миколаївщина. Путівник. Одеса, 1970.

В. О. Васляєв, *П. М. Виборний.*

МИКОЛА́ЇВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) — одна з більшовицьких орг-цій, яка утворилася з марксистських гуртків, що виникли в 80-90-х рр. 19 ст. В 1897 за прикладом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* в Миколаєві було засновано *«Союз миколаївських робітників»*, 1901 — Микол. к-т РСДРП. Він встановив зв'язки з с.-д. орг-ціями Петербурга, Москви, Києва, Харкова та Одеси. Комітет очолив боротьбу микол. робітників під час першотравневого страйку 1902 та *загального страйку на Півдні Росії 1903*. Вирішальну роль у визначенні напряму роботи М. о. РСДРП відіграла ленінська газета *«Искра»*; в серпні 1903 переміг ленінсько-іскрівський напрям у Микол. к-ті. Після *Другого з'їзду РСДРП* більшовики Миколаєва на чолі з В. П. *Ногіним*, В. О. Радус-Зеньковичем, І. А. Чигрином та ін. рішуче підтримали В. І. Леніна в боротьбі проти розкольницьких дій меншовиків, за скликання *Третього з'їзду РСДРП*. Велику роботу по підготовці з'їзду проводило *Південне бюро ЦК РСДРП 1904*, створене Микол., Одес. і Катеринослав. к-тами. Більшовики Миколаєва очолили боротьбу пролетаріату в революції 1905—07, зокрема під їхнім керівництвом проходив *Миколаївський лютнево-березневий страйк 1905*. Делегатом на Третій з'їзд РСДРП Микол. к-т обрав В. В. *Воровського*. Рішення III з'їзду одностайно схвалили більшовики на міській парт. конференції в травні 1905. Незважаючи на переслідування та масові арешти, дезорганізаторські дії меншовиків, більшовики Миколаєва очолили боротьбу пролетаріату влітку 1905 та його участь у *Жовтневому Всеросійському політичному страйку 1905*. Для забезпечення спільних дій робітн. класу з ініціативи більшовиків у жовтні 1905 було створено Микол. об'єднаний к-т. 20.XI (3.XII) 1905 виникла Микол. Рада робітн. депутатів, але меншовицька більшість у ній заважала більшовикам перетворити Раду на орган збройного повстання. Для підтримки *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві к-т РСДРП і Рада робітн. депутатів оголосили заг. політ. страйк, що почався 13 (26).XII 1905. В роки столипінської реакції (1907—10) більшовики Миколаївщини вели напружену боротьбу проти ліквідаторів, одзовістів і троцькістів за збереження і зміцнення парт. орг-цій. К-т РСДРП, обраний на конференції в липні 1908, видавав листівки, нелегальну газ. *«Борьба»*, зміцнював зв'язки з масами. У 1911 — на поч. 1912 революц. роботу в Миколаєві проводив М. М. *Шверник*. Більшовики очолили боротьбу робітників міста під час *квітнево-травневих політичних страйків 1912* на Україні. Хвиля страйків наростала в 1913 — на поч. 1914. В роки першої світової війни під керівництвом більшовиків було проведено ряд антивоєнних виступів. У січні — лютому 1916 відбувся страйк робітників суднобуд. з-ду «Наваль» (див. *Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916*). Після Лютн. революції 1917 більшовики Миколаєва вийшли з підпілля. 31.III (13.IV) 1917 було створено Тимчасовий об'єднаний к-т РСДРП, до якого від більшовиків увійшли Й. С. Скляр, М. К. Щеглов, П. О. Бурий, І. А. Чигрин, І. В. Петров, Я. В. Бондаренко та ін. 24.IV (7.V) 1917 в місті було створено Миколаївську Раду робітничих і військових депутатів. На основі рішень *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б)* більшовики розгорнули агіт. роботу серед робітників, солдатів, матросів, створювали заводські парт. к-ти, профспілки і фабзавкоми. формували Червону гвардію.

15(28).VIII 1917 відбулася міська парт. конференція, яка схвалила рішення *Шостого з'їзду РСДРП(б)*, прийняла ухвалу й організаційно порвати з меншовиками, обрала тимчасовий міський к-т на чолі з Й. С. Скляром. 9 (22). IX 1917 відбулася 2-а загальноміська конференція більшовиків, яка прийняла резолюцію з вимогою передачі всієї влади Радам, встановлення робітн. контролю над виробництвом, укладення миру. 11 (24).X 1917 вийшов перший номер більшовицької газ. *«Пролетарское знамя»*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Петрограді виконавче бюро Микол. Ради під тиском революц. мас 26.X (8.XI) 1917 прийняло більшовицьку резолюцію про підтримку повстання в Петрограді та визнання найвищою владою в місті Ради робітн. і військ. депутатів. Меншовики і есери, які становили більшість у Раді, саботували це рішення і проведення в життя декретів *Другого Всеросійського з'їзду Рад*. 22.I (4.II) 1918 в місті було встановлено Рад. владу. Діяльність парт. орг-ції по здійсненню соціалістичних перетворень перервали іноземна воєнна інтервенція та громадян. війна. Див. також *Миколаївська обласна партійна організація*.

Р. С. Павлович.

Миколаївська область. Залишки античної Ольвії поблизу села Парутиного Очаківського району.

МИКОЛА́ЇВСЬКА РА́ДА РОБІТНИ́ЧИХ І ВІЙСЬКО́ВИХ ДЕПУТА́ТІВ — створена 24.IV (7.V) 1917 шляхом об'єднання Ради робітничих депутатів [існувала з 6 (19).III 1917] і Ради військ. депутатів [існувала з 7 (20).III 1917]. За своїм складом тривалий час була есеро-меншовицькою. Заг. процес *більшовизації Рад 1917* позначився й на Микол. Раді. 3 15 (28).X в її виконкомі було вже 33 більшовики. 16 (29).X Микол. Рада ухвалила більшовицьку резолюцію про необхідність переходу влади до Рад і обрала делегатів на 2-й Всерос. з'їзд Рад. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли в Миколаєві тимчасово існувало міжвладдя, революц. елементи в Раді намагалися встановити повновладдя Рад, засуджували бурж.-націоналістичну *Центральну раду*. Переобрана в січні 1918 Рада 14 (27).I проголосила встановлення влади Рад. Внаслідок активних дій червоногвардійців, підтриманих революц. військ. частинами, 22.I (4.II) 1918 в Миколаєві перемогла Рад. влада.

МИКОЛА́ЇВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ТРИКОТА́ЖНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ імені XXV з'їзду КПРС. Розташоване в Миколаєві. Організоване 1967 на базі трикотажного комбінату (утворений 1959 в результаті об'єднання шкарпеткової та трикотажно-оздоблювально-швейної ф-к, збудованих 1947). До складу (1980) входять: гол. підприємство (в'язальний та фарбувально-оздоблювальний цехи), філіал № 1 (швейні цехи), філіал № 2 (панчішне виробн.). Осн. продукція: панчішношкарпеткові вироби (28 видів), білизняний і верхній трикотаж (51 вид), товарне полотно (5 видів). Підприємства об'єднання обладнано сучас. устаткуванням, у т. ч. круглошкарпетковими автоматами, кетельними трикотажно-в'язальними та швейними машинами тощо. Впроваджено (1979) комплексну систему управління якістю продукції.

В. Г. Онищенко.

МИКОЛА́ЇВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — повстання робітників Миколаєва під керівництвом більшовиків проти австронім.окупантів у березні 1918. Після окупації 17.III Миколаєва в місті почалися реквізиції продовольства, арешти і репресії. Закриття фабрик і заводів викликало зростання безробіття. Рішення про збройне повстання було прийнято 21.III на заг. зборах представників робітників і кол. солдатів-фронтовиків. Повстанням керував більшовицький штаб на чолі з І. А. *Чигриним*. Повстанці захопили на військ. складах зброю, зокрема 7 кулеметів, броньовик. На допомогу повстанцям прибув загін Червоної гвардії з Феодосії під командуванням І. Ф. *Федька*. Три дні в різних районах міста точилися бої, особливо запеклими вони були в районі Слобідки. Однак переважаючі сили окупантів жорстоко придушили повстання. У вуличних боях загинуло понад 2 тис. робітників. М. з. п. затримало наступ нім. інтервентів на Пд. Україні і сприяло посиленню визвольної боротьби укр. народу проти іноз. загарбників.

С. Я. Єлисаветський.

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ГЛИНОЗЕ́МНИЙ ЗАВО́Д — підприємство алюмінієвої пром-сті. Розташований на сх. березі Бузького лиману, на Пд. від Миколаєва. Буд-во почато 1974. Перша черга стала до ладу 1980. Продукція підприємства — *глинозем* найвищих марок. Технологічна схема передбачає пе-

реробку сировини (бокситів) лужним гідрохім. способом (метод Байєра). М.г.з. оснащено устаткуванням великої одиничної потужності з автом. і дистанційним керуванням. *А. І. Меарагов.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ЗАВО́Д «ДОРМАШИ́НА» імені 50-річчя Великого Жовтня — підприємство будівельного, шляхового та комунального машинобудування. Міститься в Миколаєві. Засн. 1881 (виробляв с.-г. інвентар). Робітники підприємства брали активну участь у революц. боротьбі. Під час громадян. війни з-д було зруйновано. Став до ладу 1922 під назвою «Плуг і молот». До 1933 випускав переважно машини та ін. вироби для с. г. У 1933 його перейменовано на з-д «Дормашина», що почав виготовляти грейдери, скрепери, бульдозери, канавокопачі, крани й снігоочисники тощо. З 1956 з-д спеціалізовано на випуску машин для буд-ва асфальтобетонних покриттів автошляхів, аеродромів, міськ. вулиць і площ (асфальтоукладальники, щебенеукладальники тощо). *П. А. Рудой.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ КОРАБЛЕБУДІВНИ́Й ІНСТИТУ́Т імені адмірала С. О. Макарова — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти СРСР. Організ. 1920 як політехнікум (з 1929— машинобудівний ін-т, з 1930 — кораблебудівний). У 1949 ін-ту присвоєно ім'я адмірала С. О. Макарова. Ф-ти: кораблебудівний, машинобудівний і електроустаткування суден. Є вечірнє відділення (два ф-ти), аспірантура. Філіал у м. Херсоні. Фонд б-ки (1980) налічує 500 тис. одиниць зберігання. В ін-ті навчається 8 тис. студентів. За роки існування ін-том підготовлено 20 тис. спеціалістів. М. к. і. нагороджено (1970) орденом Трудового Червоного Прапора. *В. Г. Матвєєв.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Створений 1950 на базі двох музеїв: природничо-краєзнавчого та істор.-археологічного (засн. 1913). Має 6 відділів: природи, історії дореволюц. періоду, історії рад. суспільства, підпільно-партизан. руху на Миколаївщині в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, історії суднобудування і флоту (див. *Миколаївський музей суднобудування і флоту*) та Очаківський воєнно-істор. музей імені О. В. Суворова. На 1980 фонди музею налічували бл. 68 тис. експонатів. У відділі дореволюц. минулого — предмети з археол. розкопок на тер. Миколаїв. обл., зокрема з *Ольвії*, та Криму, зброя запорожців, матеріали з історії міста і революц. руху на Миколаївщині. Експонати відділу історії рад. часу висвітлюють соціалістичне і комуністичне будівництво в місті та області. *Г. І. Маруничч.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ЛЮТНЕ́ВО-БЕРЕЗНЕ́ВИЙ СТРАЙК 1905 — масовий виступ робітників Миколаєва на початку революції 1905—07 на знак протесту проти розстрілу мирної демонстрації в Петербурзі (див. *Дев'яте січня 1905*). Ініціаторами страйку були робітники мех. майстерні суднобудівного з-ду «Наваль», які 12 (25).II оголосили страйк, до якого 14 (27).II приєдналися ін. цехи з-ду, а також робітники Чорноморського механічного, Уманського ливарного і арматурного з-дів та залізничники. Зібравшись на мітинг, вони висунули вимоги запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, надання свободи слова, друку, зборів і страйків, скликання Установчих зборів та ін. Місц. влада викликала війська. Між страйкарями і козаками 16.II (1.III) сталася збройна сутичка. 20.II (5.III) відбулася політ. демонстрація, очолена більшовиками. Страйк тривав 22 дні. Адміністрація з-дів була змушена піти на деякі поступки. *М. Н. Лещенко.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний. Підпорядкований *Чорноморському морському пароплавству*. Розташований на лівому березі Бузького лиману, за 80 км від Чорного м. Засн. 1789 як військ. порт; з 1862 комерційний порт для експорту зерна та ін. с.-г. продуктів, залізної та марганцевої руд. У 1873 до порту проведено з-цю. Робітники порту брали активну участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Миколаєві. За роки п'ятирічок М. м. п. перетворено на високомеханізоване підприємство, оснащене сучас. перевантажувальною технікою. Тут діє найпотужніший у країні спеціалізований рудоперевантажувальний комплекс. Рівень комплексної механізації вантажних робіт 1980 становив 96%. В М. м. п. перевантажують пром. устаткування, металопрокат, залізо. руду, шихту, цукор-сирець, зерно та ін. вантажі. *Б. А. Нестеровський.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МУЗЕ́Й СУДНОБУДУВА́ННЯ І ФЛО́ТУ. Існує з 1978 як відділ *Миколаївського краєзнавчого музею*. Розміщений у будинку кол. штабу Гол. командира Чорноморського флоту, спорудженому 1792 —94 у стилі раннього класицизму. В 14 залах відділу представлено історію Миколаєва як центру суднобудування на Чорному морі.

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ПАРФЮМЕ́РНО-КОСМЕТИ́ЧНИЙ КОМБІНА́Т «ЧЕРВО́НІ ВІТРИ́ЛА». Розміщений у Миколаєві. Утворений 1944 як парфюмерно-склоробний з-д в результаті об'єднання парфюмерно-косметичної фабрики «Айстра» (засн. 1927) і склоробного з-ду (засн. 1921). В 1946 з-д перейменовано на парфюмерно-скляний комбінат, який 1965 одержав назву «Червоні вітрила», з 1979 має сучас. назву. До його складу входять 4 осн. виробничі цехи — заготівельний, парфюмерний, косметичний і миловарний (найпотужніший на Україні по виробн. туалетного мила) та 7 допоміжних цехів. Осн. продукція комбінату: духи, одеколон, креми, мило, пудра, помада. Цехи комбінату оснащено автоматами та напівавтоматами. *І. С. Ривліна.*

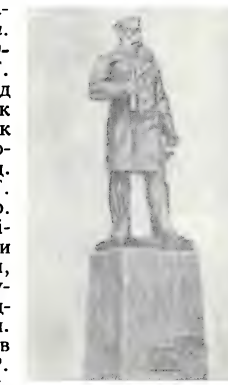

Миколаївська область. Пам'ятник російському флотоводцю С. О. Макарову в Миколаєві. Скульптори О. Л. Сопелкін, А. А. Коптєв, архітектор Ю. Руденко. 1976.

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені В. Г. Бєлінського — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1913 як учительський ін-т; з 1920 діяв як ін-т нар. освіти; з 1930 — ін-т соціального виховання; з 1933 — пед. ін-т. У 1948 присвоєно ім'я В. Г. Бєлінського. В 1979/80 навч. р. було 5 ф-тів: істор., філол., фізико-матем., педагогіки й методики поч. освіти, фізичного виховання, на яких (1980) навчалося 3700 студентів, зокрема на денному відділенні — 2500. Є заочний відділ. Щороку ін-т готує також вчителів рос. мови та л-ри для Узб. РСР. При ін-ті працюють обсерваторія, б-ка. З часу заснування в ін-ті підготовлено бл. 15 тис. спеціалістів (1980). Ін-т нагороджено Грамотою Президії Верховної Ради Укр. РСР (1964). *В. К. Майборода.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 85,6 тис. чол. (1980). У районі — 63 населені пункти, підпорядковані 2 міським, селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Миколаїв*. Північна частина району розташована в межах *Опілля*, південна — у межах *Передкарпатської височини*. Родовища сірки, вапняку, пісків. Річки: *Дністер*, його прит. Колодниця та ін. Грунти дерново-підзолисті, опідзолені, лучно-болотні. Ліси (сосна, бук, дуб, ялина, граб) займають 18,7 тис. га. Гол. галузі пром-сті — хімічна та буд. матеріалів (*роздольське виробниче об'єднання «Сірка», Миколаївський цементно-гірничий комбінат*, Розвадівське заводоуправління буд. матеріалів). Підприємства харч. і легкої пром-сті. Комбінат побутового обслуговування (Миколаїв) та 11 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— тваринництво м'ясо-мол. і землеробство буряківничо-зернового напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 38,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 21,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 16,5 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, овес, льон-довгунець, картопля. У М. р.— 9 колгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка.

Залізничні станції: Миколаїв-Дністровський, Пісочне. Автомоб. шляхів — 294 км, у т. ч. з твердим покриттям — 248 км.

У районі — 45 заг.-осв., 2 муз. і 2 спорт. школи, 2 профес.-тех. і технічне уч-ща, політехнікум (м. Новий Роздол); 38 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій «Роздол». 53 клубні установи, 2 кінотеатри, 50 кіноустановок, 58 б-к.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН

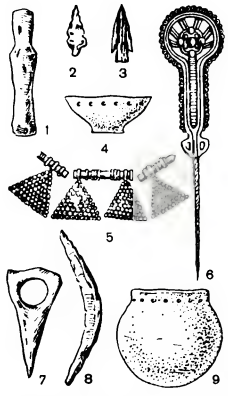

Мілоградсько-підгірцівська культура. Речі з пам'яток: 1, 2, 7, 8 — залізні мотижка, наконечник стріли, сокира і серп; 3 і 5 — бронзові наконечник стріли і прикраса; 4 і 9 — глиняний посуд; 6 — шпилька (верхня частина бронзова, нижня — залізна).

У с. Бродках М. р. народився укр. рад. скульптор Я. І. *Чайка*. У районі видається газ. «Ленінська зоря» (з 1944). *Е. О. Андрейчикова.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 37,5 тис. чол. (1980). У районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Миколаїв*. М. р. на Пд. Сх. омивається Бузьким лиманом. Розташований у межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: вапняки, глини, піски. Гол. річка — *Південний Буг* (на пн.-сх. межі району). Грунти чорноземні та каштанові. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Миколаїв. У районі — підприємства по виробн. буд. матеріалів та харч. пром-сті; найбільші — з-ди: цем., Микол. гідролізнодріжджовий (обидва у смт Ольшанському), Варварівський буд. матеріалів та комбінат буд. матеріалів (обидва у м. Миколаєві). 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1979 становила 93 тис. га, у т. ч. орні землі — 79 тис. га, сади і виноградники — 2,3 тис. га. Зрошуваних земель — 11,7 тис. га (Пд.-Бузька зрошувальна система). Осн. культури: озима пшениця, ячмінь,

кукурудза, соняшник, горох, овочеві, баштанні. У М. р.— 12 радгоспів, риболовецький колгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка. Залізнич. ст. Миколаїв. Автомоб. шляхів — 316 км, у т. ч. з твердим покриттям — 265 км. У районі — 36 заг.-осв., музична та кінноспорт. школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 43 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень, туристська база «Південний Буг». 46 будинків культури і клубів, 34 кіноустановки, 32 б-ки. У М. р. видається газета «Маяк» (з 1933). *П. І. Редько.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1945. Площа 1,1 тис. км². Нас. 24,2 тис. чол. (1980). У районі — 58 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Миколаївка*. М. р. розташований у межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: глина, пісок, ракушняк. Річки: *Чичиклія* (бас. Пд. Бугу), *Тилігул* з прит. Журавка. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше підприємство р-ну—Миколаївський сироробний завод. Діють комбінат побутового обслуговування (Миколаївка) та 2 будинки побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1979 становила 93,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 76,4 тис. га,

сіножаті й пасовища — 16,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У М. р.— 13 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Автомоб. шляхів — 214 км, у т. ч. з твердим покриттям — 158 км. У районі — 29 заг.-осв. і музична школи, зоовет. технікум (с. Ісаєве); 38 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 44 будинки культури і клуби, кінотеатр, 42 кіноустановки, 35 б-к. У М. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1946). *І. П. Дарієнко*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені В. П. Чкалова. Засн. 1922 як пересувний театр *«Шахтёрка Донбасса»*, 1935 став стаціонарним театром у м. Миколаєві. З 1940 — ім. В. П. Чкалова. В 1941—44 група перебувала на Уралі (м. Алапаєвськ). В репертуарі театру—рос. класичні й сучас. твори («Ревізор» М. Гоголя, «Варвари» М. Горького, «Молода гвардія» за Фадєєвим, «Характери» за Шукшиним, «Живи і пам'ятай» за

Распутіним), п'єси укр. драматургів («Загибель ескадри» Корнійчука, «Кремлівські куранти» М. Погодіна), письменників братніх республік (А. Делендика, В. Мхитаряна) і зарубіжних авторів (Ф. Шіллера, І. Буковчана, Ю. О'Ніла). В театрі працювали: нар. артисти УРСР В. *Високов* і Б. *Сабуров*, нар. арт. РРФСР С. Лук'янов, засл. артист УРСР Д. Славін та ін. В творчій трупі (1981) нар. артисти УРСР Н. *Троянова*, А. *Квасенко-Ржечицька*, засл. артисти УРСР Р. Гінет, В. Кузьмін, А. Кучинський, Є. Пузеп, О. Сиромятников. Гол. режисер — Г. Пименов (з 1978).

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ СУДНОБУДІ́ВНИЙ ЗАВО́Д імені 61 комунара. Розташований у Миколаєві. Засн. 1788 як верф-адміралтейство; 1911 її перейменовано на з-д «Русуд». Будував вітрильні й металеві кораблі. В 1900 зі стапелів з-ду спущено, зокрема, броненосець *«Потьомкін»*. Робітники підприємства брали активну участь у революц. русі. Перший страйк відбувся 1871. Страйкові виступи повторювалися 1900, 1902, 1911, 1914, 1916. Робітники з-ду боролися за встановлення Рад. влади на Україні, проти іноз. інтервентів. У 1930 з-ду було присвоєно ім'я 61 комунара на честь робітників, розстріляних денікінцями 1919 на площі біля з-ду. У післявоєнні роки підприємство значно розширено. З-д випускає (1980) рефрижераторні судна, самохідні баржі. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1963). *Г. М. Балабаєв.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ СУДНОБУДІ́ВНИЙ ЗАВО́Д «ОКЕА́Н». Буд-во почато 1946. Першу чергу осн. виробничих потужностей введено 1951. Протягом 1951—56 було споруджено серію несамохідних барж і мор. суден. В 1957—70 підприємство випускало мор. трансп. рефрижераторні судна (водотоннажністю 5,5 тис. т), промвиробничі рефрижератори (6,4 тис. т), суховантажні судна-лісовози. З 1970 з-д перейшов на буд-во якісно нових суховантажних і комбінованих суден. Протягом 1972—78 збудов. кілька рудовозів типу «Зоя Космодем'янська» (водотоннажністю 62,5 тис. т), гол. супертраулер «Горизонт» (8850 т), гол. нафторудовоз «Борис Бутома» та нафторудовоз «Академік Сєченов» (по 130 тис. т кожний). *О. О. Малярчук.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1970. В репертуарі театру: «Оповідь про слово сильне, зірку червону, барабани гучні» П. Антокольського, «Хлопчиш-Кибальчиш і його тверде слово» А. Гайдара, «Руслан і Людмила» О. Пушкіна та ін. Гол. режисер театру — засл. арт. УРСР А. Оселедчик (з 1970).

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР ДРА́МИ І МУЗИ́ЧНОЇ КОМЕ́ДІЇ. Заснований 1959 на базі Театру юного глядача і Укр. обл. драм. пересувного театру ім. Т. Г. Шевченка. В репертуарі театру — укр. класичні й сучас. твори («Беркути» за Франком, «За двома зайцями» Старицького, «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка, «Сторінка щоденника» О. Корнійчука, «Партизанська іскра» Б. Арова й М. Саєнка — Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1980), п'єси драматургів братніх республік («Революційний етюд» М. Шатрова, «Жіночий бунт» Є. Птичкіна і К. Васильєва), твори рос. класики

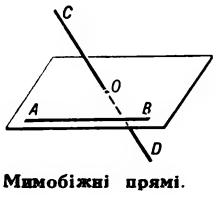

Мимобіжні прямі.

(«Серце не камінь» О. Островського) і зарубіжних авторів («Доктор філософії» Нушича, «З коханням не жартують» Кальдерона). В театрі працювали: засл. діячі мистецтва УРСР Д. *Лазуренко*, А. *Літко*, засл. артисти УРСР В. Оселедчик, В. Карпенко та ін. В творчій трупі (1981) —нар. артисти УРСР Р. Гаврилко, Д. Борщов, засл. артисти УРСР В. Бурдик, В. Гостищев, З. Дормідонтова, Л. Іванова, Н. Толмачова, Г. Черьомушев, О. Щербак. Гол. режисер — В. Безлепко (з 1979). *В. І. Кирилов.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й імені В. В. Верещагіна. Зібрання творів образотворчого декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1914 до 10-річчя з дня загибелі В. В. Верещагіна. Має відділи рос., укр. дожовтневого та рад., а також зх.-європ. мистецтва. Серед експонатів — твори В. Тропініна, І. Айвазовського, В. Сурикова, В. Верещагіна, К. Трутовського, М. Сар'яна, К. Богаєвського, Ю. Пименова, Т. Яблонської та ін. *Т. К. Волошкіна.*

МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ЦЕМЕ́НТНО-ГІРНИ́ЧИЙ КОМБІНА́Т — підприємство пром-сті будівельних матеріалів. Розташований у м. Миколаєві Львів. обл. Буд-во цементного з-ду почато 1941; продовжене 1945. Першу технологічну лінію введено в дію 1950. У 1963 цем. з-д перетворено на комбінат у зв'язку з відкриттям Рава-Руського кар'єру опоки і приєднанням його до з-ду. До складу М. ц.-г. к. входять цехи: гірничий (кар'єри вапняків, глини, опоки в м. Рава-Руській), сировинний, випалювання, розмелювання, транспортно-пакувальний. Продукція комбінату: *портландцемент* — для дорожніх покриттів, рядовий, швидкотверднучий і пуцолановий. На М. ц.-г. к. діють 7 комплексно-механізованих потокових ліній, весь технологічний процес виробн. цементу контролюють контрольно-вимірювальні прилади. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1966). *А. О. Постоловський.*

«МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ ЦЕНТР» — підпільна антифашист. орг-ція, що діяла в Миколаєві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створений у кін. вересня 1942 шляхом об'єднання підпільних груп. 30.IX сформувався керівний к-т «М. ц.». Він працював у тісному контакті з розвідувальною групою В. О. *Лягіна*, який був ініціатором створення «М. ц.», але з метою конспірації в к-т не входив. Підпільники здійснили ряд диверсійних актів, організовували саботаж на пром. підприємствах, друкували й розповсюджували листівки. В листопаді 1942 — січні 1943 гітлерівці заарештували керівників «М. ц.» Ф. О. Воробйова, П. Я. Защука і В. І. Соколова, в лютому 1943 — В. О. Лягіна; було заарештовано і страчено ще багатьох підпільників. У липні 1943 до «М. ц.» входило бл. 50 чол., які продовжували боротьбу проти окупантів. Після розгрому керівного ядра «М. ц.» член к-ту П. А. Комков з групою підпільників у травні 1943 переїхав до Херсона, звідки координував дії підпілля на Миколаївщині. Після загибелі П. А. Комкова восени 1943 керівне ядро підпілля знову перемістилося до Миколаєва і діяло до визволення міста від окупантів.

МИКОЛА́ЇВСЬКІ СТРА́ЙКИ РОБІТНИКІ́В СУДНОБУДІВНО́ГО ЗАВО́ДУ «НАВА́ЛЬ» 1912, 1916. Поштовхом до страйку 1912 був арешт 23.V (5.VI) 19 робітників суднобудівного з-ду. Наступного дня понад 3 тис. робітників припинили роботу. Вони вимагали звільнити заарештованих і поставили перед адміністрацією з-ду ряд екон. вимог. 29.V (11.VI) завод було закрито й усіх робітників звільнено. Страйк проходив під керівництвом більшовицької орг-ції і тривав 42 дні. Адміністрація змушена була піти на деякі поступки. В. І. Ленін писав: «З південних страйків металістів визначним є страйк 3886 чоловік на миколаївських суднобудівних заводах» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 376).

8 (21).I 1916 робітники заводу, не припиняючи роботи, висунули перед адміністрацією екон. вимоги. Не дiставши відповіді, 11 (24).I робітники застрайкували. Кількість страйкарів досягла 12 тис. чол. Було обрано страйковий к-т, до складу якого ввійшли робітники-більшовики І. А. *Чигрин*, А. Ф. *Радченко*, О. К. Скороходов та ін. Адміністрація з-ду до 1 (14).II звільнила бл. 400 військовозобов'язаних робітників, з яких понад 100 було заарештовано, решту відправлено на фронт. Проте страйк не припинявся і поступово переростав у політичний. Лише 24.II (8.III) місц. владі вдалося придушити виступ. Бл. 6 тис. військовозобов'язаних робітників було відправлено в армію.

МИКОЛА́ЙЧИКИ (Eryngium) — рід рослин родини *зонтичних*. Багаторічні, рідше дво- або однорічні трави. Листки цілісні або перисторозсічені, нерідко шкірясті, колючозубчасті. Квітки дрібні, двостатеві, в головках, зібраних у складне зонтиковидне суцвіття; головки оточені колючими покривними листками. Бл. 230 (за ін. джерелами, 250) видів, пошир. у теплих і помірних широтах земної кулі. В СРСР — 15 видів, з них в УРСР — 3: М. п о л ь о в і (E. campestre) ростуть у степах, біля шляхів, як бур'ян на полях, восени утворюють т. з. *перекотиполе*. М. п л о с к і (E. planum) — в степах, на пісках, біля шляхів; М. п р и м о р с ь к і (E. maritimum) — на приморських пісках (в літоральній смузі Чорного та Азовського морів). Багато видів М.— декоративні.

Миколи церква з села Кривки на Львівщині (тепер у Музеї народної архітектури та побуту у Львові). 1763.

МИКОЛА́ЙЧУ́К Іван Васильович (н. 15.VI 1941, с. Чортория, тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. кіноактор, сценарист та кінорежисер, засл. арт. УРСР (з 1968). У 1957 закінчив студію при Чернів. драм. театрі ім. О. Кобилянської, працював у цьому театрі. В 1965 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1965 — актор Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка. Ролі: Тарас Шевченко («Сон», 1964), Іван Палійчук («Тіні забутих предків», 1964), Давид Мотузка («Бур'ян», 1966), Петро («Білий птах з чорною ознакою», 1971, співавт. сценарію). Знімався у фільмах «Анничка», «Тривожний місяць вересень» та ін. Поставив фільм «Вавілон-ХХ» (1979, за романом «Лебедина зграя» В. Земляка). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1967.

МИКО́ЛИ ПРИТИ́СКА ЦЕ́РКВА — пам'ятка архітектури. Розташована на Подолі в Києві. Споруджена 1631. М. П. ц.— хрещата в плані споруда в формах укр. *бароко*, з однією банею. В 1868 до неї прибудовано дзвіницю. Іл. див. до ст. *Київ*, т. 5, с. 119.

МИКО́ЛИ ЦЕ́РКВА з села Кривки на Львівщині. Тепер — у Музеї нар. архітектури і побуту у Львові. Пам'ятка дерев'яної нар. архітектури. Споруджена 1763. Має вигляд тридільного храму з квадратними зрубами й чотириколонним ганком. Церква увінчана трьома верхами (середній з чотирма заломами, бічні — з трьома). Верх над бабинцем двох'ярусний, дзвіниця і хори з галереєю-обходом. Різьблений барокковий іконостас. *Г. Н. Логвин.*

МИКУ́ЛА СЕЛЯНИ́НОВИЧ — селянин-богатир, герой *билин*. В образі М. С.— вільнолюбного, могутнього й розумного хліборобатрудівника художньо втілено безмежні творчі сили народу, велич вільної хліборобської праці. Укр. мовою билину про М. С. переклав П. Грабовський.

МИКУ́ЛИНЦІ — селище міського типу Теребовлянського р-ну Терноп. обл. УРСР, на р. Сереті (бас. Дністра), за 4 км від залізнич. ст. Микулинці-Струсів. 3,1 тис. ж. (1980). З-ди: пивоварний, хлібний, консервний, залізобетонних виробів, цегельний та лісозавод, виробниче об'єднання по меблях і деревообробці, виробниче відділення Теребовлянської райсільгосптехніки, лісництво, комбінат комунальних підприємств. 5 заг.-осв. і музична школи, 2 лікарні. Будинок культури, 5 клубів, кінотеатр, 5 б-к. Архіт. пам'ятки: руїни замку (16 ст.), палац (18—19 ст.), культові споруди 18—19 ст. М. відомі з 1096.

МИЛА́ — солі вищих *жирних кислот* (гол. чин. пальмітинової, стеаринової і олеїнової). Одержують діянням їдкого лугу на рослинні і тваринні *жири* або на натуральні

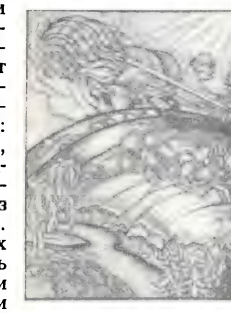

Богатир-землероб **Микула Селянинович.** Композиція І. Білібіна. 1914—34.

Миколайчики плоскі. Верхня і нижня частини рослини та квітка.

Мильнянка лікарська. Верхня частина квітучої рослини.

Минь.

Т. А. Милашкіна.

В. П. Милорадович.

М. І. Милян.

А. А. Мильников.

і синтетичні жирні к-ти. До М. відносять також солі нафтенових і смоляних к-т. М.— типові *поверхнево-активні речовини*, широко застосовуються як *миючі засоби*. Відповідно до призначення розрізняють М. господарські, туалетні і технічні. Здебільшого застосовують розчинні у воді натрієві, рідше — калієві й амонійні солі жирних к-т з числом атомів вуглецю в молекулі к-ти від 12 до 20. Солі з меншим числом атомів вуглецю миючої здатності не мають, а з більшим — важкорозчинні у воді. Нерозчинні у воді солі жирних к-т лужноземельних та важких металів наз. металічними милами і використовуються для тех. цілей, напр. при виготовленні консистентних *мастил, пластифікаторів, сикативів* тощо. М. в УРСР виробляють Київ. миловарний завод, Харків. миловарний комбінат, Вінницький жировий комбінат, Одеський і Слов'янський масложирові комбінати та ін. підприємства.

Б. П. Котельников.

МИЛА́ШКІНА Тамара Андріївна (н. 13.IX 1934, Астрахань) — рос. рад. співачка (лірико-драм. сопрано), нар. арт. СРСР (з 1973). В 1959 закінчила Моск. консерваторію (клас О. *Катульської*). З 1958 — солістка Великого театру СРСР. Партії: Марія, Ліза, Татьяна («Мазепа», «Пікова дама», «Євгеній Онегін» Чайковського), Тоска («Тоска» Пуччіні), Леонора («Трубадур» Верді), Наташа Ростова («Війна і мир» Прокоф'єва). Нагороджена орденом Леніна.

МИ́ЛЕВ Гео [справж. ім'я та прізв.— Георгій Милев Касабов; 15 (27).I 1895, с. Раднево, поблизу м. Стара Загора — 15.V 1925, Софія] — болг. поет. Рання творчість позначена впливом символізму й експресіонізму (збірки «Жорстокий перстень», 1920, «Ікони сплять», 1922). Під впливом Вересневого повстання 1923 відбувся перелом у світогляді М. В своєму журн. «Пламк» («Полум'я», 1924—25) пропагував марксист. ідеї, традиції революц. мистецтва. В героїко-романтичній поемі «Вересень» (1925) відтворив боротьбу болг. народу проти царизму й фашизму. Перекладав твори О. Блока, В. Маяковського, І. Франка та ін. За революц. діяльність страчений.

Тв.: Укр. перекл.— Вересень. Х.— К., 1934; [Твори]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974; Рос. перекл.— Сентябрь. В кн.: Болгарская поэзия, т. 1. М.. 1970: Избранное.М., 1976.

Літ.: Марков Г. Гео Милев. София, 1964.

О. В. Шпильова.

МИ́ЛЕТИЧ Любомир Георгіев (1.I 1863, Штип, тепер Югославія — 1.VI 1937, Софія) — болг. філолог, акад. Болг. АН (з 1898), з 1926 — її президент. З 1901 — чл.-кор. Петерб. АН (пізніше — АН СРСР). Автор праць з болг. мови, історії, фольклору й етнографії: «Членна форма в болгарській та російській мовах» (1901), «Східноболгарські говори» (1905), «Родопські говори болгарської мови» (1912).

І. А. Стоянов.

МИЛЕ́ЦЬКИЙ Аврам Мойсейович (н. 10.III 1918, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1941 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т, де вчився у Й. Каракіса та В. *Заболотного*. Осн. роботи: пам'ятник на місці зустрічі рад. і амер. армій в Торгау на Ельбі (1945, тепер НДР), комплексна забудова автомагістралі Київ — Харків — Ростов (1952), парк Вічної Слави з пам'ятником на могилі Невідомого солдата (1957, іл. див. до ст. *Київ*, т. 5, с. 122), пам'ятник на місці командного пункту 1-го Укр. фронту в с. Нових Петрівцях Київ. обл. (1958), автовокзал (1959—60), *Київський палац піонерів і школярів* (1964), обидва — в Києві; всі — у співавт.; проекти — істор.-археол. і архіт. комплекси «Давній Київ» (1967) і «Червона площа» (в Києві, 1972). Держ. премія СРСР, 1967.

МИЛЕ́ШКО Яків Андріанович (16.I 1898, с. Попівка, тепер с. Смирнове Куйбишевського р-ну Запоріз. обл.— 23.VI 1978, Одеса) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). Член КПРС з 1919. В 1934 закінчив Ленінгр. театр. ін-т. У 1933—41 і 1945—47 працював режисером Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, з 1948—62 (з 1954 гол. режисер) — в Одес. театрі опери та балету. Вистави: «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Борис Годунов» і «Хованщина» М. Мусоргського, «Пікова дама» П. Чайковського, «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова та ін.

МИЛОГРА́ДСЬКО - ПІДГІ́РЦІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів раннього *залізного віку*, поширена на півночі УРСР і півдні БРСР. Назва походить від пам'яток, досліджених біля с. Підгірців Обухівського р-ну Київ. обл. та с. Милограда Рєчицького р-ну Гом. обл. Виділена 1950. Підгірцівські неукріплені поселення розташовані на підвищених заплавах. Поховання — безкурганні з обрядом трупопокладення на спині, з нечисленним поховальним інвентарем (посудом та ажурними бронзовими прикрасами). Милоградські поселення являли собою городища, розташовані на мисах. Поховання — безкурганні з обрядом трупоспалення. При розкопках поселень М.-п. к. відкрито залишки напівземлянкових і наземних жител. У пам'ятках М.-п. к. знайдено ліпні опуклобокі горщики переважно з округлим дном, круглодонні миски, залізні тесла, сокири, серпи, шила, ножі, голки, прикраси, прясельця, ливарні форми та тиглі, глиняні фігурки тварин. М.-п. к. датується 7 ст. до н. е.— 1—2 ст. н. е. (в межах БРСР) і 5—3 ст. до н. е. (на тер. УРСР). Носіями М.-п. к. вчені вважають праслов'янські або балтські племена. Іл. с. 500.

Літ.: Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967.

МИЛОНЕ́Г Петро (рр. н. і см. невід.) — давньорус. будівничий кін. 12 — поч. 13 ст. Був архітектором при дворі київ. князя Рюрика Ростиславича. В 1199—1200 спорудив кам. підпірну стіну біля *Видубицького монастиря* в Києві. Як вважають дослідники, М. збудував собор Апостолів у Білгороді під Києвом (1197) і церкву Василія на Новому дворі (1197) в Києві (не збереглися). Творчість М. мала вплив на розвиток давньорус. архітектури.

Літ.: Асєєв Ю. С. Петро Милонег — видатний зодчий давньої Русі. «Вісник Академії архітектури УРСР», 1950, № 3.

МИЛОРА́ДОВИЧ Василь Петрович [1 (13).I 1846, с. Токарі, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл.— 1911, с. Литвяки, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.] — укр. фольклорист і етнограф. Закінчив Харків. ун-т (1869). Працював мировим суддею в Лубенському повіті (1875—90). Опублікував праці з історії і нар. культури Лубенщини: «Снітинська старовина» (1897—1900), «Народна медицина в Лубенському повіті Полтавської губернії» (1900), «Середня Лубенщина» (1903), «Степова Лубенщина» (1904), «Життя-буття лубенського селянина» (1904). Один з перших на Україні почав збирати і видав робітн. і наймитський фольклор: «Робітничі пісні Лубенського повіту Полтавської губернії...» (1895). Наук. цінність становлять також зібрані М. фольклорні матеріали: «Народні обряди й пісні Лубенського повіту...» (1897) та «Казки й оповідання, записані в Лубенщині» (1913).

Літ.: Горленко В. Ф. В. П. Милорадович. «Народна творчість та етнографія», 1966, № 2. *І. П. Березовський.*

МИЛОРА́ДОВИЧІ — великі укр. поміщики на Лівобережній Україні. Михайло Ілліч М. [р. н. невід.— п. 14 (25). IX 1726] — гадяцький полковник (1715—26). Петро Степанович М. [бл. 1723—7 (18).I 1799] — останній чернігівський полковник (1762—81).

Андрій Степанович М. [бл. 1726—2 (13). VI 1796]— рос. держ. діяч. Брав участь у *Семилітній війні 1756—63*, рос.-тур. війні 1768—74. З 1782 — черніг. губернатор. За дорученням П. О. *Румянцева* керував складанням опису Лівобережної України. Михайло Андрійович М. [1 (12).X 1771 — 15 (27).XII 1825] — рос. військ. діяч, генерал, граф (з 1813). Сподвижник О. В. Суворова і М. І. Кутузова. Брав участь у швейцарському поході (1799), війнах проти Франції 1805, Туреччини 1806—12. У 1809—12 — київ. військ. губернатор. У *Бородінській битві 1812* командував правим крилом 1-ї армії. Учасник закорд. походів рос. армії (1813—14). З 1818 — петерб. військ. губернатор. Під час повстання *декабристів* у Петербурзі 14 (26).XII 1825 був смертельно поранений П. Г. *Каховським*.

Григорій Олександрович М. [24.IX (6.X) 1839 — 13 (26).VIII 1905] — авторпраць з історії та археології України.

МИЛОШ ОБРЕ́НОВИЧ (Милош Обреновић) Милош Теодорович (7.III 1780, Средня Добриня—14.IX 1860, Топчидер, поблизу Бєлграда) — сербський князь 1815—39 і з 1858, засновник династії *Обреновичів*. Виходець із заможних селян. Учасник сербського повстання проти турецького панування 1804—13. У 1815 очолив нове повстання, внаслідок якого домігся призначення спадковим правите-

лем Сербії. Після здобуття Сербією внутр. автономії (див. *Акерманська конвенція 1826, Адріанопольський мирний договір 1829*) став правителем Сербії. Проводив абсолютистську політику, що призвело до гострої політ. боротьби. В 1839 зрікся престолу, 1840 залишив Сербію. Знову посів сербський престол 1858 після скинення *Карагеоргієвичів*.

МИ́ЛЯ (від лат. milia passuum — тисяча подвійних кроків) — одиниця довжини в неметричних системах мір. 1) Міжнар. мор. М.— серед. довжина 1 *мінути* дуги земного меридіана, дорівнює 1852 м. 2) Брит. мор. М.— 1853, 184 м. 3) Геогр. М. — довжина 1/15 *градуса* дуги екватора, дорівнює 7420,4 м. 4) Брит. сухопутна М. (застосовується і в США) — 5280 *футів* ≈ 1609,344 м. 5) Стара рос. М.— 7 *верст* = 7467,6 м. 6) Стара римська М.— 1481 м.

МИЛЯ́Н Микола Іванович (н. 6.III 1929, с. Добряни, тепер Городоцького р-ну Львів. обл.) — новатор виробництва, слюсар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1970. Працюючи з 1953 на Львів. автобусному з-ді слюсарем, бригадиром слюсарів пресового цеху, вніс ряд цінних раціоналізаторських пропозицій, внаслідок чого значно зросла продуктивність праці на дільниці. Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *М. П. Тесленко.*

МИ́ЛЬНИЙ КО́РІНЬ — народна назва коренів і кореневищ рослин, що містять в значній кількості органічні речовини — *сапоніни,* розчини яких піняться. М. к. є у рослин різних родин, в СРСР — переважно у рослин родини гвоздикових (напр., *мильнянка* лікарська, лещиця волотиста та ін.). М. к. використовується для одержання мед. та тех. сапонінів, у виробництві рідких *інсектицидів* та як відхаркувальний засіб.

МИ́ЛЬНИКОВ Андрій Андрійович (н. 22.II 1919, Покровськ, тепер Енгельс Сарат. обл.) — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1976), дійсний член АМ СРСР (з 1966). В 1938—46 навчався в Ін-ті живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в І. *Грабаря* та В. *Орєшникова,* де з 1947 викладає (професор — з 1967). Твори: картини — «Клятва балтійців» (1946), «На мирних полях» (1949), «Пробудження» (1957), «Сестри» (1967), «Літо» (1969), «Ранок» (1972), «Прощання» (1975), «Гроза» (1976); монументальні — «Ленін» (1961, жорстка завіса Кремлівського Палацу з'їздів). Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани». Державна премія СРСР, 1951, 1977.

Літ.: Каганович А. Л. Андрей Андреевич Мыльников. Л., 1980.

МИ́ЛЬНИКОВ Григорій Михайлович (25.V 1919, с. Єгор'євка, тепер Касторенського р-ну Курської обл.— 26. IX 1979, Москва) — рад. льотчик-штурмовик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (лютий, квітень 1945). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у бойових діях на Зх., Левінгр. і 3-му Білорус. фронтах. Був льотчиком, командиром ланки, ескадрильї, заст. командира штурмового авіаполку. Здійснив 223 бойові вильоти. З 1945 — в запасі. Після закінчення 1954 Ін-ту нар. г-ва ім. Г. В. Плеханова працював у Москві за спеціальністю. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МИЛЬНЯ́НКА (Saponaria) — рід рослин родини гвоздикових. Багаторічні трави до 90 см заввишки. Листки видовжені, сидячі. Квітки двостатеві, білі або блідо-рожеві, зібрані у щитковидно-волотеве суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, поширених в Європі, Зх. Сибіру, Середній Азії. В СРСР — 10 видів, з них в УРСР — 2. Найпоширеніша М. л і к а р с ь к а (S. officinalis); росте на луках, по узліссях, берегах річок, як бур'ян у садах та на городах. Корені її містять до 35% *сапонінів,* використовуються як емульгатор для миття вовняних і шовкових тканин, у харч. пром-сті, іноді в медицині як відхаркувальний засіб. Махрові форми вирощують як декоративні. Див. також *Мильний корінь.* Іл. с. 501.

МИМОБІ́ЖНІ ПРЯМІ́ — дві прямі (*AB* і *COD*) тривимірного простору, що не лежать в одній площині (мал.). Через М. п. можна провести єдину пару паралельних площин, *віддаль* між якими наз. віддалю між М. п. (дорівнює найкоротшій віддалі між точками цих прямих). Іл. с. 500.

МИНА́ЄВ Іван Павлович [9 (21).X 1840, Тамбов — 1 (13).VI 1890, Петербург] — рос. історик, засновник рос. індологічної школи. З 1869 — доцент, з 1873 — професор Петерб. ун-ту. З 1871 — член Рос. геогр. т-ва. В 1874—75 відвідав Індію (також 1880, 1885—86), Цейлон і Непал, 1885—86 — Бірму. Автор праць з буддизму, філології та лінгвістики, істор. географії, фольклору, середньовічної і нової історії Індії.

МИНА́ЄВ Кузьма Панасович [2 (14).XI 1895, с. Нова Слобідка, тепер Малоярославецького р-ну Калуз. обл.— 26.I 1950, Київ] — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1946). Член Комуністичної партії з 1946. В 1925 закінчив Моск. консерваторію; 1925—27 вдосконалював майстерність в оперній студії Великого театру СРСР. У 1927—29— соліст Харків., 1929—31 — Другої пересувної укр. опер, 1931—33 — Азерб., 1933—37 — Одес., 1937—50 — Київ. театрів опери та балету. Партії: Остап, Микола («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» Лисенка), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Проценко («Молода гвардія» Мейтуса), Щорс («Щорс» Лятошинського). Концертна діяльність.

МИНА́ЙЛЕНКО Іван Захарович (1902, Харків — 21.XI 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, один з організаторів комсомолу України. Н. в робітн. сім'ї. В 1917 проводив роботу по створенню Соціалістичної спілки робітн. молоді в Харкові. Брав участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918.* Під час громадян. війни—на підпільній роботі в Харкові. Закатований денікінцями.

МИНКО́ Василь Петрович [н. 1 (14).I 1902, с. Минківка, тепер Валківського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Вчився в Харків. ін-ті нар. освіти. Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Друкуватися почав 1924. Автор п'єс «Купала» (1924), «Ой у полі жито» (1926), «Не називаючи прізвищ» (1953), «Мовчати заборонено» (1955), «Чорний змій» (1958), «Комедія з двома інфарктами» (1967), «Сповідь Юліана» (1974) та ін.; зб-к оповідань і нарисів; повістей «Над річкою Хоролом» (1949), «Ясні зорі» (1951), «Моя Минківка» (ч. 1—2, 1962—70); роману «Ярина Черкас» (1936). Осн. теми — життя колгоспного села, дружба народів, морально-етичні проблеми. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

Тв.: Вибрані твори. К., 1962; Комедії. К., 1968; П'єси. К., 1977; Р о с. п е р е к л.— Драма и комедии. М., 1963; Моя Минкивка. М., 1973.

Л. М. Коваленко.

МИНЬ, миньок річковий (Lota lota) — риба родини *тріскових.* Тіло видовжене (довж. до 60 см, жива маса до 5 кг, іноді 120 см і 24 кг), вкрите дрібною лускою. Перший спинний плавець короткий, другий спинний і анальний плавці займають бл. половини довж. тіла. На підборідді є один вусик. За барвлення тіла темно-буре з світлими плямами. Поширений у прісних водах Пн. півкулі, в УРСР — у басейні Дніпра, Дністра і водоймах Закарп. обл. Статевої зрілості досягає на 3—4-му році життя; нерестить і нагулюється взимку, ікра донна. Живе переважно в чистій холодній воді. Хижак. Цінна пром. риба. Іл. с. 501.

МИР — 1) У Росії 13 — поч. 20 ст. сільська *община.* 2) На Україні те саме, що *копа, громада*; часом вживається в значенні — народ.

МИР міжнародний — відносини між народами і державами, що грунтуються на проведенні *зовнішньої політики* ненасильницькими засобами, дотриманні взятих на себе й закріплюваних звичайно в *договорах міжнародних* зобов'язань; відсутність або припинення організованої збройної боротьби (тобто *війни*) між д-вами. М. як тип відносин між народами є істор. категорією. Марксизм-ленінізм розглядає проблеми М. конкретно-історично, з урахуванням реальних умов і класових інтересів пролетаріату і нар. мас. Він науково з'ясував природу воєн, що є породженням класово антагоністич. формацій, і вказав народам шлях до загального, постійного М. —революц. повалення капіталістич. ладу, об'єднання робітн. класу всіх країн, побудова безкласового суспільства. Виникнення світової системи соціалізму і зміна співвідношення сил на міжнар. арені на користь соціалізму створили реальні передумови для захисту заг. М. і відвернення нової світової

Г. М. Мильников.

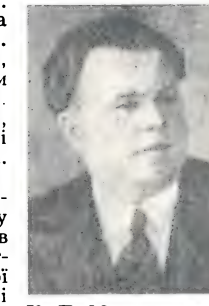

К. П. Минаєв.

В. П. Минко.

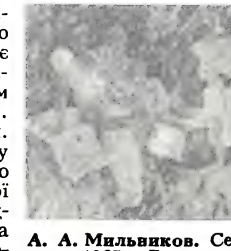

А. А. Мильников. Сестри. 1967. Державний Російський музей у Ленінграді.

війни. М. буває несправедливий, тобто такий, що обмежує суверенні права народів і має на меті забезпечити панування одних д-в над іншими, і справедливий, який гарантує суверенні права народів, їхню незалежність, рівність і спрямований на взаємовигідне і рівноправне співробітництво сторін. Марксизм-ленінізм відстоює справедливий, рівноправний М., який забезпечує прогресивний розвиток кожного з народів. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 і перший законодавчий акт Рад. д-ви — *Декрет про мир* заклали основи для усунення воєн з життя людства, зробили корінний поворот у міжнар. відносинах. Імперіалістичній політиці грабіжницьких воєн соціалізм протиставив ленінські принципи *мирного співіснування* д-в з різним сусп. ладом і принцип пролет. *інтернаціоналізму*. Після розв'язання імперіалізмом двох світових воєн і особливо внаслідок появи й нагромадження ракетно-ядерних засобів масового знищення захист М. став осн. питанням сучасності, перетворився на глобальну проблему, яка стосується інтересів усіх класів, соціальних груп, політ. партій, націй, держав і кожної людини зокрема.

Величезна роль у справі розгортання всесвітнього *Руху прихильників миру*, збереження й гарантування заг. М. і *міжнародної безпеки* належить СРСР, ін. державам—учасницям *Варшавського Договору 1955*, міжнар. робітн. класу, марксистсько-ленінським партіям, міжнар. комуністичному й робітн. руху. Реальні шляхи до розрядки міжнар. напруженості і стримування *гонки озброєнь*, до розброєння і ліквідації загрози ядерної війни, конкретні завдання боротьби за перехід від небезпеки воєн до М. і мирного співіснування обгрунтовано й розвинуто в Програмі КПРС, у рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС (див. *Програма миру*). «СРСР неухильно проводить ленінську політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів і широке міжнародне співробітництво».— зазначено в Конституції СРСР. Міцний М., як відзначив Л. І. Брежнєв на XXVI з'їзді КПРС,— одна з гол. цілей Комуністичної партії і Рад. д-ви. Проблеми захисту і збереження М. знайшли широке відображення в документах, прийнятих Нарадами представників комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, берлінською *Конференцією комуністичних і робітничих партій Європи 1976*, в матеріалах *Паризької зустрічі комуністичних і робітничих партій Європи 1980*.

М. створює найсприятливіші умови для будівництва соціалізму і комунізму; боротьба за М. невіддільна від антиімперіалістич. руху й зливається з боротьбою за свободу народів, за соціальний прогрес і демократію, проти неоколоніалізму і мілітаризму, бурж. ідеології. Остаточне знищення воєн, утвердження М. на землі — істор. місія комунізму. *А. В. Кудрицький.*

МИРГОРОД — місто обласного підпорядкування Полтав. обл. УРСР, райцентр, на р. Хоролі (бас. Дніпра). Залізнична станція. Засн. в серед. 16 ст. Визволений 1648 повстанськими загонами від польс.-шляхет. загарбників, М. став полковим містом *Миргородського полку*. В 1654 М. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. В 1690 відбулося *Миргородського полку заворушення 1690*. Рад. владу в М. проголошено 10 (23). І 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації М. (14.IX 1941 — 18.IX 1943) в місті діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін.

Провідне місце у пром-сті М. посідає виробн. буд. матеріалів (арматурний, буд. деталей, буд. матеріалів з-ди, буд. комбінат) та харч. пром-сть (маслоробний, плодоконсервний і хлібний з-ди, птахота хлібопродуктів комбінати). На базі місц. джерел працює з-д мінеральних вод. Серед ін. підприємств — комбікормовий, конопляний і гренажний з-ди, пром. комбінат. Комбінат побутового обслуговування. Керамічний технікум, 2 профес.-тех. уч-ща, 9 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок і Палац культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки, музеї— краєзнавчий та літературно-меморіальний Д. *Гурамішвілі*, який тривалий час жив у Миргороді. Пам'ятники М. В. Гоголю, Д. Гурамішвілі.

М.— бальнеологіч. і грязьовий курорт. Осн. лікувальні засоби — мінеральні джерела з хлоридно-натрієвими водами, які використовують для пиття та ванн, а також високоякісний торф. Показання: захворювання шлунка, кишечника, печінки і жовчних шляхів, порушення обміну речовин.

М. здавна славився художніми промислами: виробами з кераміки, вишивками, поясами, плахтами, ліжниками, які позначені місцевими етногр. рисами й виконані за нар. традиціями. В 1896 в М. відкрито художньо-пром. школу ім. М. В. Гоголя, 1912 — перше українське трудове товариство художньо-керамічних виробів. Тепер працює *Миргородський керамічний технікум* імені М. В. Гоголя й ф-ка художніх виробів.

У М. народились укр. і рос. живописець В. Л. *Боровиковський*, рад. історик Б. Д. *Греков*, педіатр О. З. *Лазарєв*, укр. письменники Панас *Мирний* і І. Я. *Рудченко*. У М. в різний час працювали О. Г. *Сластіон*, Ф. П. *Балавенський*, Ф. С. *Красицький*, В. Г. *Кричевський*. В с. Василівці, поблизу М., пройшло дитинство М. В. Гоголя. В М. часто бував укр. філософ і поет Г. С. Сковорода. Не раз приїздив Т. Г. Шевченко.

Літ.: Чернецкая Т. Б. Город-курорт Миргород. Х., 1977.

Миргород. Одне з перших приміщень водолікарні.

МИРГОРОДСЬКА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — вітчизн. порода свиней м'ясо-сального типу. Виведена в 1940 у Миргородському і суміжних з ним р-нах Полтав. обл. складним відтворювальним *схрещуванням* місцевих коротковухих чорно-рябих свиней з *беркширською породою свиней*, середньою білою, *великою чорною породою свиней*, темворською та *великою білою породою свиней*. Масть чорно-ряба. Жива маса кнурів 300—320 кг, маток 200—240 кг. Плодючість 10—12 (22) поросят в опоросі. Тварини М. п. с. мають міцну конституцію, глибокий і широкий тулуб, спина і поперек прямі й широкі, окістя довгі, широкі та м'ясисті. Щетина блискуча, довга і густа. Свині високопродуктивні, скороспілі, витривалі, добре пристосовані до місцевих кормових і кліматич. умов, швидко відгодовуються. Молодняк у 6—7-місячному віці досягає 100 кг. В останні роки М. п. с. вдосконалюють у м'ясному напрямку продуктивності. Розводять М. п. с. майже в усіх областях УРСР, в центр. областях РРФСР і Казахстані.

Свиноматка миргородської породи.

МИРГОРОДСЬКИЙ КЕРАМІ́ЧНИЙ ТЕ́ХНІКУМ імені М. В. Гоголя — середній навч. заклад М-ва легкої промисловості СРСР. Засн. 1896 як художньо-промислова школа ім. М. В. Гоголя. В 1921 школу було реорганізовано в художньо-керамічний технікум, 1929 — в індустріально-керамічний ін-т, 1933 — в керамічний технікум ім. М. В. Гоголя. М. к. т. має відділи: технології кераміки, теплотехніки (з цих спеціальностей 1954 відкрито заочні відділи), худож. кераміки. В М. к. т. працювали відомі укр. митці Ф. *Балавенський*, О. *Сластіон*, Ф. *Красицький*, В. *Кричевський* та ін.

МИРГОРОДСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений улітку 1648 під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Полковим центром було м. Миргород. У 1658 7 сотень М. п. відійшли до новоствореного *Лубенського полку*. На 2-у пол. 18 ст. у складі М. п. було 12 сотень. У 1764 2 сотні М. п., а 1775 ще 2 сотні відійшли до створеної *Новоросійської губернії*. За ревізією 1764 кількість населення М. п. становила 70 403 чол. Козаки М. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, *Пушкаря і Барабаша повстанні 1657—58*, *Миргородського полку заворушенні 1690*, у боротьбі проти швед.

окупантів 1708—09, рос.-тур. війнах 1735—74. В 1781 після ліквідації полкового устрою на Лівобережній Україні територія М. п. ввійшла до складу *Київського намісництва.*

Літ. див. до ст. *Лубенський полк.*

О. І. Путро.

МИ́РГОРОДСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Полтавської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 55,6 тис. чол. (1980). У районі — 112 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Миргород.* Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: нафта, природний газ, торф, глини, є значні запаси мінеральних вод. Річки — *Хорол, Псел* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, ялина, липа, береза, клен) та полезахисні смуги займають 13,8 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Миргород. Районний комбінат побутового обслуговування (Миргород), 12 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство буряківничо-зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 118,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 101,0 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, кормові, кукурудза, горох, картопля, овочеві та ін. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У М. р.— 20 колгоспів, племсвинозавод, кінний з-д, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол Ромодан, залізнич. ст. Миргород. Автомоб. шляхів — 565 км, у т. ч. з твердим покриттям — 292 км. У районі — 53 заг.-осв. школи, вет.-зоотех. технікум (с. Хомутець); 59 лікувальних закладів, у т. ч. 7 лікарень. 58 клубних установ, 57 кіноустановок, 48 бібліотек. У с. *Великих Сорочинцях,* що є батьківщиною М. В. *Гоголя,*— літ.-меморіальний та історико-краєзнавчий музеї; щороку в цьому селі проводиться традиційний Сорочинський ярмарок. Ін. музеї: краєзнавчий у с. Великій Обухівці, історико-краєзнавчий — в с. Ярмаках, істор.— в с. Петрівцях. У с. Великих Сорочинцях М. р. народилися укр. рад. письменник О. В. *Донченко,* укр. кобзар М. С. *Кравченко,* укр. рад. мікробіолог І. О. *Ручко,* в с. Дібрівці — укр. рад. архітектор Г. В. *Головко,* в с. Остапівці — укр. рад. художник І. М. *Северин,* у с. Великій Обухівці —рос. і укр. письменник В. В. *Капніст,* у с. Кибинцях—укр. письменники *Проскурівна* та М. *Семенко*; у цьому селі на поч. 19 ст. було створено один з перших на Україні драм. муз. театр. У с. Зубівці 1743 жив груз. поет Д. *Гурамішвілі.* У с. *Хомутці*— парк (19 ст.); зберігся будинок декабристів Муравйових-Апостолів, де в жовтні 1825 відбулися збори членів Пд. т-ва. У М. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1919).

В. Д. Радько.

МИ́РГОРОДСЬКОГО ПО́ЛКУ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1690 — антифеод. заворушення селян і козаків *Миргородського полку.* В кін. 80-х рр. 17 ст. на *Лівобережній Україні* посилилося закріпачення селянства і рядового козацтва козац. верхівкою. Щоб визволитися з кріпацтва, чимало селян намагалися записатися в козац. *компути* (списки) городових (див. *Городові козаки*) та *охотницьких полків.* Протидіючи цьому, старшинська рада 1688 заборонила приймати селян до козац. полків, а на поч. 1690 за наказом гетьмана почалася ревізія (перегляд) компутів і масове виключення селян з охотницьких полків. У зв'язку з цим у травні 1690 вибухнуло сел. заворушення в Миргородському полку, що злилося із заворушенням козаків, які були невдоволені своїм тяжким становищем, утисками з боку старшини. В кін. 1690 заворушення було жорстоко придушено. Чимало його учасників стратили, частину козаків позбавили козац. привілеїв і повернули в *посполиті селяни.*

МИ́РІВСЬКЕ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Тернівській райраді м. Кривого Рогу, біля залізнич. ст. Грекувата. 7,0 тис. ж. (1980). У М.— виробництва криворізького виробничого об'єднання «Криворіжзалізобетон», виробнича база Криворізького домобуд. комбінату тощо. Будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, поліклініка, кінотеатр, б-ка. Засн. 1958.

МИ́РКВИЧКА (Мърквичка) Іван (23.IV 1856, Відім, Чехія — 16.V 1938, Прага) — болг. живописець і графік, член Болг. АН (з 1918). За походженням чех. У 1873—76 навчався в празькій, 1876—77 — мюнхен. АМ. У 1881—1921 жив у Болгарії. Автор картин з нар. життя: «Базар у Пловдиві» (1883, варіант 1888), «Задушниця» («Поминки», варіант бл. 1889), «Ручениця» (1894), «Біженці з Фракії» («Кирджалійський час», 1897), портрети.

Літ.: Львова Е. П. Иван Мырквичка. М., 1955.

МИ́РНА ДОЛИ́НА — селище міського типу Попаснянського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, за 5 км від залізничної ст. Лоскутівка. 1,0 тис. ж. (1980). Відділок радгоспу «Мирна долина». Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, б-ка. Засн. 1773.

МИ́РНЕ — селище міського типу Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. Тормозний. 0,6 тис. ж. (1980). Краснодонський птахорадгосп. Середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, б-ка. Виникло 1929.

МИ́РНЕ (до 1958 — Каранський Кам'яний Кар'єр) — селище міського типу Тельманівського р-ну Донец. обл. УРСР. Залізнич. ст. Янисоль. 2,3 тис. ж. (1980). Каранський кам. кар'єр, 2 асфальтові з-ди, будинок побуту. Заг.-осв. школа, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки. Селище засн. 1951 у зв'язку з розробкою гранітних кар'єрів.

МИ́РНЕ — селище міського типу Каланчацького р-ну Херсон. обл. УРСР. Залізнична ст. Каланчак. 2,2 тис. ж. (1980). У селищі — консервний з-д, комбінат хлібопродуктів, елеватор, будинок побуту. Середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, бібліотека. Утворене 1950.

МИ́РНЕ ВИКОРИСТА́ННЯ КОСМІ́ЧНОГО ПРО́СТОРУ — принцип міжнар. співробітництва у справі дослідження і використання космічного простору. В 1958 Рад. уряд виступив з пропозицією про заборону використання космосу в воєнних цілях і про міжнар. співробітництво в галузі його вивчення. За ініціативою СРСР 1959 створено Комітет ООН по використанню космічного простору в мирних цілях (має два підкомітети: наук.-тех. і правовий). СРСР був ініціатором розробки і схвалення Декларації (1963) і Договору про принципи діяльності д-в по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та ін. небесні тіла (1967), в якому закріплено принцип М. в. к. п. Учасниками цього договору є широке коло д-в, у т. ч. СРСР, БРСР і УРСР. У серпні 1968 у Відні (Австрія) відбулась перша конференція ООН з питань дослідження і використання космічного простору. СРСР уклав ряд угод з країнами соціалістич. співдружності, а також з США і Францією про співробітництво в дослідженні й використанні космосу в мирних цілях. Див. *Космічне право.*

Ю. В. Костенко.

МИ́РНЕ СПІВІСНУВА́ННЯ — принцип міждержавних відносин країн з різним суспільним ладом — соціалістичних і капіталістичних. М. с., порял з принципом пролет. *інтернаціоналізму,* є одним з осн. принципів *зовнішньої політики* СРСР та ін. соціалістичних країн. В основі М. с. лежать: взаємна відмова від війни як засобу розв'язання спірних питань і вирішення їх шляхом переговорів, рівноправність, взаєморозуміння і довір'я між д-вами, врахування взаємних інтересів, невтручання у внутр. справи одна одної, повагання *суверенітету* й тер. цілісності, розвиток екон. і культур. співробітництва на основі повної рівності і взаємної вигоди. Принцип М. с. д-в з різним сусп. ладом, розроблений В. І. Леніним, є складовою частиною ленінської теорії про соціалістичну революцію, побудову соціалістичного суспільства. На противагу законам капіталізму соціалізм висунув як один

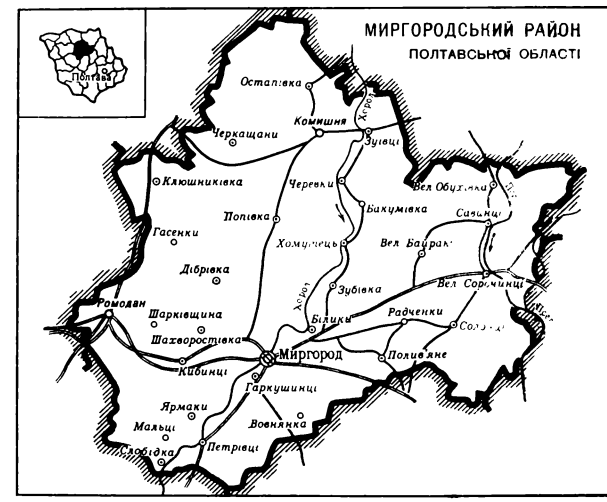

Панас Мирний.

Могила Панаса Мирного в Полтаві.

Мирного Панаса музей.

з наріжних каменів своєї зовн. політики принцип миру між д-вами, що було зафіксовано в першому законодавчому акті Рад. влади — *Декреті про мир*. Питання про М. с. вирішувалося в запеклій боротьбі проти намагань імперіалістів ліквідувати соціалістичний лад, придушити Рад. д-ву. Переміг у цій боротьбі соціалізм. Після утворення *світової системи соціалізму* і зміни співвідношення сил на користь сил миру, соціального прогресу і демократії принцип М. с. почав все більше перетворюватися на практику і норми міжнар. відносин д-в двох протилежних систем, він став єдино розумною альтернативою загрозі ядерної війни. М. с. по своїй суті є основою напруженого змагання між соціалізмом і капіталізмом, специфічною формою класової боротьби д-в двох систем, яка охоплює економіку, політику й ідеологію. М. с. у галузі економічній — це взаємовигідні відносини соціалістичних і капіталістичних країн і змагання між ними, в ході якого соціалізм доводить свої переваги перед капіталізмом (див. *Економічне змагання двох світових систем*); у галузі політичній — це пошуки розумних компромісів у розв'язанні спірних питань, боротьба за інтереси трудящих усіх країн, за торжество ідеалів демократії і соціального прогресу, мобілізація нар. мас на підтримку миролюбної зовн. політики соціалізму, допомога народам країн, що розвиваються і які стали на шлях боротьби за незалежність; у галузі ідеологічній — безкомпромісна боротьба в питаннях світогляду, викриття антикомунізму, ревізіонізму й опортунізму, пропагування марксистсько-ленінського вчення і правди про соціалізм (див. *Боротьба двох суспільних систем*). Політика М. с. відповідає інтересам трудящих усіх країн. В умовах М. с. створюються сприятливі можливості для будівництва соціалізму і комунізму, для боротьби робітн. класу капіталістичних країн проти монополій, боротьби народів колоніальних і залежних країн за своє визволення. Організуючою силою всесвітнього *Руху прихильників миру* і боротьби за М. с. виступають СРСР і вся *соціалістична співдружність*, міжнар. робітн. клас і його авангард — марксистсько-ленінські партії. Ленінські положення про М. с. далі обгрунтовано й розвинуто в документах XX—XXVI з'їздів КПРС, Програмі партії, Конституції СРСР і в документах, прийнятих нарадами представників комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, нарадами європ. комуністичних і робітн. партій у Карлових Варах (1967), Берліні (1976), Парижі (1980). *Мирного співіснування принцип* втілено в *Статуті ООН*, *Заключному акті* 1975, прийнятому *Нарадою з питань безпеки і співробітництва в Європі*, в документах, укладених між СРСР і провідними капіталістичними країнами в результаті переговорів на найвищому рівні, в *деклараціях ООН*. Реальний шлях до розрядки міжнар. напруженості, стримання *гонки озброєнь*, до роззброєння, ліквідації *конфронтацій* і загрози ядерної війни, до налагодження співробітництва і добросусідства на принципах М. с., ліквідації *«холодної війни»* вказала розроблена на XXIV з'їзді і розвинута XXV і XXVI з'їздами КПРС *Програма миру*. Див. також *Зовнішні економічні зв'язки СРСР, Радянсько-американські документи* (1972—79), *Радянсько-французькі документи* (1966—79), *Радянсько-англійські документи* (1975 і 1977), *Радянського Союзу — ФРН документи* (1970—80).

А. В. Кудрицький.

МИ́РНИЙ Панас [справж. прізв.— Панас Якович Рудченко; 1 (13).V 1849, м. Миргород — 28.I 1920, Полтава] — укр. письменник революційно-демократичного напряму. Н. в сім'ї дрібного урядовця. Закінчив Гадяцьке повітове училище (1862). З 14 років служив у канцеляріях у Гадячі (1863—64), Прилуках (1865—67), Миргороді (1867—71). З 1871 проживав у Полтаві, працюючи у губернському казначействі й казенній палаті. В 1914 одержав чин дійсного статського радника. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції працював у Полтав. губфінвідділі. Світогляд і літ.-естетичні погляди М. сформувались під впливом поезії Т. Г. Шевченка, творчості рос. революц. демократів та революц. народництва 70-х рр. Ранніми літ. спробами М. були вірші, драми, а також оповідання, більша частина яких залишилась незакінчена («Голодні годи», «Рід», «Карло Карлович» та ін.). В першому надрукованому оповіданні «Лихий попутав» (1872) М. правдиво показав сумну долю сироти-покритки; у другому — «П'яниця» (1874) — створив образ «маленької людини», дрібного чиновника, зім'ятого життям. В обстановці 70-х рр. виникла соціально-психологічна повість М. «Лихі люди» (1877, Женева; інша назва — «Товариші»), в якій створено образи нових людей — революц. демократів. Повість розвінчувала облудну бурж.-націоналістичну теорію т. з. нац. єдності. Широке визнання і славу приніс М. його великий соціальний роман з нар. життя «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» («Пропаща сила»), що був написаний у співавт. з братом І. Я. *Рудченком* (І. Біликом) протягом 1872—75 і вперше надрукований М. Драгомановим у Женеві (1880). В романі змальовано майже столітню історію укр. села, відображено різні форми протесту і боротьби сел. мас проти соціального гніту, викривається кріпосництво, жорстока миколаївська солдатчина, грабіжницька реформа 1861, антинародна суть земства, царського суду. Ідея боротьби з соціальною неправдою найповніше втілена в образі Чіпки Варениченка, в думках і вчинках якого показано силу і слабкість селян. протесту, не освітленого політичною свідомістю. У романі відбилися осн. якості таланту М.— глибока народність, викривальний характер зображення дійсності, сміливе розкриття соціальних суперечностей і антагонізмів, велика сила типізації. Ідейно й тематично з цим романом пов'язані повісті 80-х рр. «Голодна воля» (незакінчена), «За водою» (разом із І. Рудченком) та ін. Зіставленню кріпосницької і капіталістичної епох, різкій критиці їх присвячено повість «Лихо давнє й сьогочасне» (1897). Ця ж тема порушується в незакінчених повістях «Халамидник», «Міщани», в романі-хроніці «Родина Бородаїв». Вершин реалізму досягнув М. у соціально-психологічному романі «Повія» (перші дві частини з'явилися 1883—84; всі чотири опубл. 1928). Трагічна доля сільської дівчини-наймички розкривається на широкому соціальному тлі. В романі показано типові процеси пореформеної капіталістичної дійсності — розшарування селянства, зростання нового, бурж. класу — куркулів, стихійний протест пограбованого села, фальшиве народолюбство української бурж. інтелігенції. В 1953 роман інсценізовано, 1961 — екранізовано.

В літ. доробку М. є також видатні зразки малої епічної форми: цикл оповідань-образків «Як ведеться, так і живеться» (кін. 70-х — серед. 80-х рр.), зворушливе оповідання «Морозенко» (1885; опубл. вперше 1898) про безрадісне дитинство й трагічну смерть сільс. хлопчика; нарис «Серед степів», де подано світлі пейзажі Полтавщини і тяжкі картини переселення селян на Амур; новела «Лови» — їдка сатира на поліцейського служаку. В період революції 1905—07 закликав служити трудящому народу («До сучасної музи», 1905), розкривав революц. значення поезії Шевченка («Пригода з ,,Кобзарем''», 1906), створив революц.-романтичну поему в прозі «Сон», в якій з позицій утопічного селян. соціалізму славив майбутнє безкласове суспільство, засноване на принципах рівності і свободи. Твердою впевненістю в неминучість краху деспотичного ладу перейнятий вірш М. «До братів-засланців» (1908). В оповіданні «Дурниця» (1909) об'єктом сатири послужили Держ. дума, наполохані урядовими репресіями панки-ліберали, очманілі шукачі «крамоли». Працював М. і в жанрі драматургії. Йому належать комедії «Перемудрив» (1885), «Згуба» (1896), драми «У черницях» (1884), «Спокуса» (1901) та ін. Найбільшу популярність здобула драма «Лимерівна» (1883, опубл. 1892), в основу сюжету якої покладено давню нар. баладу. В драмі на матеріалі з життя села пореформеної доби показано непримиренність інтересів багатіїв-самодурів і бідноти. Роль гол. героїні Наталі належала до улюблених ролей М.

Заньковецької. Вона ж розробила і сценічну редакцію «Лимерівни». В 1955 п'єсу екранізовано. М. перекладав укр. мовою твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Островського, У. Шекспіра, Г. Лонгфелло. Йому належить оригінальний переспів «Слова о полку Ігоревім» («Дума про військо Ігореве», 1883, опубл. вперше 1886), де використано характерну для дум стилістичну і ритмічну систему. Високу оцінку творчості М. дали в свій час І. Франко, М. Коцюбинський, В. Стефаник, Марко Черемшина, Е. Ожешко.

В 1939 в будинку письменника в Полтаві створено *Мирного Панаса музей*; 1951 там же споруджено йому пам'ятник. У травні 1949 в Рад. Союзі було відзначено 100-річчя з дня народження М. Його ім'я присвоєно школам, бібліотекам, іншим культур.-осв. закладам і установам. Іл. між с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1960; Зібрання творів, т. 1—7. К., 1968—71; Рос. перекл.— Собрание сочинений. т. 1—4. М., 1951.

Літ.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; Кирилюк Є. П. Панас Мирний. К., 1939; Білецький О. І. Панас Мирний. В кн.: Білецький О. Зібрання праць, т. 2. К., 1965; Сиваченко М. Є. Історія створення романа «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». К., 1957; Зубков С. Д. Ранні драматичні спроби Панаса Мирного. К., 1958; Пивоваров М. П. Проза Панаса Мирного 70-х років. К., 1959; Сиваченко М. Є. Корифей української прози. К., 1967; Черкаський В. М. Панас Мирний. Біографія. К., 1973. *М. Є. Сиваченко.*

МИ́РНІ ДО́ГОВО́РИ — міжнар. угоди, укладені в письмовій формі воюючими державами про припинення стану війни і відновлення післявоєнних відносин між ними тощо. Підлягають обов'язковій *ратифікації*. Як правило, М. д. містять політ., військ. та екон. постанови, а також вирішують питання про *військовополонених*, про долю довоєнних міжнар. договорів тощо. У зв'язку з відповідальністю д-ви-агресора за війну й акти агресії (див. *Міжнародноправова відповідальність держави*) М. д. також регулюють питання про відшкодування д-вою-правопорушником матеріальних збитків, заподіяних війною (*репарації*), та повернення неправомірно вилучених у д-ви, орг-цій чи громадян матеріальних цінностей (*реституція*). Від М. д., укладених між усіма д-ми—учасницями війни, відрізняються сепаратні, укладені лише між деякими з воюючих д-в або їхніми союзниками. Укладенню М. д. може передувати встановлення між воюючими сторонами загального перемир'я, за яким припиняються воєнні дії, або підписання прелімінарного (попереднього) М. д., в якому регламентуються не лише воєнні, а й політ. аспекти майбутнього М. д. На відміну від укладених імперіалістич. д-вами М. д., які є знаряддям загарбницької зовн. політики, М. д., укладені країнами соціалістич. співдружності або за їхньою участю, відповідають основним принципам сучасного міжнар. права, спрямовані на встановлення міцного миру, забезпечують сприятливі умови мирного і незалежного розвитку перемножених країн (напр., *Паризькі мирні договори 1947*).

К. С. Забігайло.

МИ́РНОГО ПАНА́СА МУЗЕ́Й у Полтаві — літературно-меморіальний музей. Засн. 1939 з нагоди 90-річчя від дня народження письменника. Музей розміщено в будинку, де жив Панас Мирний в 1903—20. В різний час тут бували Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник, М. Старицький, М. Лисенко, І. Карпенко-Карий, М. Заньковецька та ін. Експонати музею висвітлюють творчу і громадську діяльність письменника. Серед них — рукописи і перші видання творів Панаса Мирного. Листи, книги, фото з автографами розповідають про його дружбу з передовими діячами укр. і рос. культури. В розділі «Панас Мирний і сучасність» показано значення письменника в історії укр. л-ри, вшанування його пам'яті в наші дні.

Літ.: Садиба-музей Панаса Мирного у Полтаві. Путівник. Х., 1980.

Є. М. Радченко.

МИ́РНОГО СПІВІСНУВА́ННЯ ПРИ́НЦИП — основоположний принцип сучасного *міжнародного права*, що передбачає відмову від війни як засобу розв'язання міжнар. спорів і співробітництво між державами з різним соціальним ладом.

Визначає гол. риси кожного з основних принципів міжнар. права. Розроблений В. І. Леніним. Покладений в основу зовн. політики Рад. д-ви з часу її виникнення. Він закріплений у *Конституції СРСР*. Внаслідок наполегливої боротьби Рад. д-ви за утвердження в міжнар. відносинах М. с. п. він був покладений в основу *Статуту ООН*, який закликає всі д-ви виявляти терпимість і жити в мирі. На М. с. п. грунтуються численні *договори міжнародні* і угоди. Див. також *Мирне співіснування*.

А. М. Шостак.

МИРОВА́ УГО́ДА — в цивільному процесі угода сторін про врегулювання (без рішення суду) цивільного спору шляхом взаємних поступок. Передбачена *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 103, 179, 309, 365 ЦПК УРСР). Може бути укладена на будь-якій стадії *судочинства*. Обов'язковою умовою чинності М. у. є затвердження її судом, який зобов'язаний перевірити, чи відповідає М. у. вимогам закону і чи не порушує вона чиїсь права або інтереси. Про затвердження М. у. суд постановляє ухвалу, якою одночасно закриває провадження у цивільній справі. В ухвалі зазначаються умови М. у. сторін, які затверджує суд. В разі невиконання однією з сторін узятих на себе за М. у. зобов'язань заінтересована особа може звернутися до суду з тим, щоб виконання умов М. у. було здійснено примусово.

В. В. Леоненко.

МИРОВИ́Й ПОСЕРЕ́ДНИК — посада в царській Росії, встановлена в зв'язку з проведенням *селянської реформи 1861* для перевірки, затвердження і запровадження *уставних грамот* і розв'язання питань, що випливали з позем. відносин між поміщиками і селянами. М. п. відали також органами сел. сільс. і волосного громад. управління, мали широку судово-поліцейську владу. Фактично захищали інтереси поміщиків. Призначалися Сенатом на подання губернської адміністрації з місц. дворян. У віданні М. п. була дільниця (в кожному повіті їх було кілька). В більшості губерній Росії, в т. ч. на Пд. України та Лівобережжі, інститут М. п. 1874 було замінено повітовими в сел. справах присутствіями. На Правобережній Україні М. п. існували до 1917.

МИРОВИ́Й СУД — в ряді капіталістичних країн суд, що розглядає дрібні кримінальні і з невеликою сумою позову цивільні справи. На М. с. покладається обов'язок примирити сторони (звідси й назва). Вперше М. с. виник в Англії у 14 ст. (існує й досі). У дореволюц. Росії, в т. ч. на тер. України, запроваджений відповідно до *судової реформи 1864*. Обирався строком на 3 роки повітовими земськими зборами або *міськими думами* з осіб, що мали майновий та освітній цензи, з наступним затвердженням Сенатом. У зх. губерніях, у т. ч. у Волинській, Київській та Подільській, мировим суддів призначав міністр юстиції. У 1889 М. с. ліквідовано (крім М. с. у столицях та окремих містах, зокрема в Одесі та Харкові), 1912 відновлено в ряді губерній. М. с. ліквідовано в РРФСР *Декретом про суд* 1917, на Україні — постановою Народного Секретаріату «Про введення Народного суду» 1918.

В. К. Мироненко.

В. Ф. Мироненко.

МИРО́НЕНКО Валентин Карпович (н. 12.VI 1925, м. Кривий Ріг, тепер Дніпроп. обл.) — новатор виробництва в чорній металургії, машиніст-екскаваторник, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1956. Працює з 1961 на дільниці № 2 Південного гірничозбагачувального комбінату (м. Кривий Ріг). За роки дев'ятої п'ятирічки (1970—75) бригада, очолювана М., встановила 4 світові рекорди по відвантаженню гірничої маси. На XXIV і XXV з'їздах Компартії України був обраний членом ЦК. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Державна премія СРСР, 1979.

В. М. Чернов.

МИРО́НЕНКО Василь Федорович [27.XII 1910 (9.I 1911), с. Оріхівка, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.— 10.IV 1964, Харків] — укр. рад. графік, нар. художник УРСР (з 1963). Член КПРС з 1957. В 1936 закінчив Харків. худож. ін-т, де 1936—64 викладав. Твори: серії офортів «Українські пейзажі» (1936—41), «Україна» (1941—43), «Харків», «Київ», «Донбас» (1944—50), «По народній Болгарії» (1956—57), «По Італії» (1960). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449.

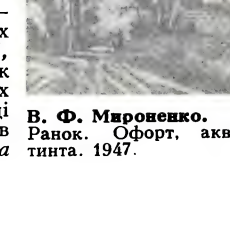

В. Ф. Мироненко. Ранок. Офорт, акватинта. 1947.

МИРОНЄГ (рр. н. і см. невід.) — перший, як відомо з письмових джерел, будівничий *Київської Русі*, «старшина древоделей», керівник артілі майстрів-будівничих міських укріплень. Працював у Вишгороді під Києвом. У 1020—26 збудував на замовлення князя *Ярослава*

Е. І. Миронюк.

Мудрого п'ятидільну, з п'ятьма верхами церкву у Вишгороді. Церква мала багате внутр. оздоблення, в її архітектурі, як вважають дослідники, істотну роль відіграли традиції слов'ян. архітектури дохристиянських часів.

МИРО́НИЧ Марія Оверківна [н. 5 (18).VI 1902, с. Іванківці, тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.] — укр. рад. майстриня худож. ткацтва та вишивальниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1962). У 1919 закінчила Дігтярівську ткацьку школу. В 1919—26 працювала в Дігтярівській ткацькій майстерні, 1927—60 — нач. цеху худож. вишивки на ф-ці художніх виробів ім. 8 Березня. Автор вишивок, а також малюнків, за якими вишивають рушники, жіночі блузки, чоловічі та жіночі сорочки, скатерті. Вироби М. експонувалися на респ., всесоюзних та міжнар. виставках.

МИРО́НІВКА — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Росаві (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. Засн. в 1-й пол. 17 ст. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Радянську владу встановлено в кін. січня 1918. В роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашистської окупації М. (6.VIII 1941—31.I 1944) тут діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. З 1968 М.— місто. У місті — цукр. та хлібопродуктів комбінати; з-ди: авторем., сухого знежиреного молока, асфальтобетонний, цегельний, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, райсільгосптехніка, колгосп ім. О. Г. *Бузницького*. У М.— *Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут* (директор В. М. *Ремесло*) 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, 7 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Палац та Будинок культури, кінотеатр, 2 клуби, 3 бібліотеки.

МИРО́НІВСЬКА ДРЕС — перша теплова електростанція високого тиску в Донбасі. Розташована в смт Миронівському поблизу м. Дебальцевого Донец. обл. Буд-во почато 1949. Перший енергоблок введено в дію 1953, останній — 1957. На станції встановлено 5 турбогенераторів потужністю по 100 тис. кВт кожний. Річне виробн. електроенергії — 3,8 млрд. кВт · · год. Осн. паливо — донецьке вугілля, а також вугільні відходи. Всі виробничі процеси на станції механізовано і автоматизовано. Лініями електропередачі ДРЕС зв'язана з Об'єднаною енерг. системою Півдня. *В. Д. Устенко.*

МИРО́НІВСЬКИЙ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дебальцівській міськраді. Розташований на р. Луганці (бас. Сіверського Дінця), за 7 км від залізнич. ст. Роти. 9 тис. ж. (1980). *Миронівська ДРЕС*, залізобетонних конструкцій та буд. матеріалів з-ди, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Палац культури, 3 б-ки. Виник 1950 у зв'язку з буд-вом ДРЕС.

МИРО́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 51,7 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих міській і 21 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Миронівка*. М. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Поклади торфу, глини, піску. Джерела радонових вод. Гол. річка — *Росава*, на північній межі району — Дніпро *(Канівське водосховище)*. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна, клен, береза) займають 7,2 тис. га. Найбільші підприємства: миронівські цукр. та хлібопродуктів комбінати, сухого знежиреного молока, авторемонт. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Миронівка) та 3 будинки побуту.

Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 67,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 6,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, зернобобові, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. Садівництво. У М. р.— 14 колгоспів, 3 радгоспи, *Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут*, райсільгосптехніка. Залізнич. вузол Миронівка. Майже всі автомоб. шляхи (280 км) з твердим покриттям. У районі — 26 заг.-осв., музична і спорт. школи, радгосп-технікум (с. Маслівка); 34 лік. заклади, у т. ч. 10 лікарень. 17 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 35 кіноустановок, 42 б-ки, в с. Маслівці — музей історії села.

В села Потік і Росаву 1845 приїздив Т. Г. Шевченко. У с. Владиславці М. р. народився укр. рад. вчений у галузі агробіології Ф. Г. *Кириченко*, в с. Піях — укр. рад. поет О. М. *Новицький*, в с. Македонах — укр. рад. актриса Н. К. *Титаренко*, в с. Малому Букрині — укр. рад. письменник П. В. *Гуріненко*. У М. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1930).

В. Т. Паливода.

МИРО́НОВ Пилип Кузьмич [14 (26).X 1872, станиця Усть-Медведицька, тепер м. Серафимович Волгогр. обл.— 2.IV 1921] — рад. військ. діяч, учасник громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в козачій сім'ї. Учасник рос.-япон. і 1-ї світової воєн, військ. старшина. Після Лютневої революції 1917 — виборний командир козачого полку. В Червоній Армії з 1918. В 1918—19, командуючи полком, бригадою, д-зією, групою військ 9-ї армії, брав участь у боях проти військ Краснова і Денікіна. У вересні — грудні 1920 — команд. 2-ю *Кінною армією*, яка вела бої проти врангелівців. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

МИРОНЮ́К Елеонора Іванівна (н. 17.X 1936, Київ) — укр. рад. бандуристка, нар. арт. УРСР (з 1979). В 1970 закінчила Київ. консерваторію. З 1958 — в складі тріо бандуристок «Дніпрянка» Київської філармонії (разом з Ю. Гамовою та В. Пархоменко). В репертуарі — укр. нар. пісні, твори укр. рад. композиторів та композиторів братніх республік СРСР.

МИРО́ПІЛЬ — селище міського типу Дзержинського р-ну Житомир. обл. УРСР, на р. Случі (бас. Прип'яті). Залізнична станція. 6,1 тис. ж. (1980). Паперова ф-ка, силікатний, асфальтовий та хлібний з-ди, лісництво, ГЕС. 3 заг.-осв. школи, лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 4 б-ки. Виник у 1-й пол. 16 ст.

МИРОПОМА́ЗАННЯ — одне з християнських *таїнств*, яке нібито освячує людину. Полягає у змащуванні окремих частин тіла людини особливою запашною речовиною (миро).

МИРТ, мирта (Myrtus) — рід рослин родини миртових. Вічнозелені дерева і кущі. Листки видовженоовальні, супротивні, запашні. Квітки двостатеві, правильні, одиночні, білі або рожеві. Плоди — ягоди, у деяких видів їстівні. Бл. 100 видів, поширених у субтропічній зоні Пд. Європи, Зх. Азії, Пд. Америки і Австралії. В СРСР (в Криму і на Кавказі) культивується як декоративний М. звичайний (M. communis) — кущ або дерево до 5 м заввишки з білими запашними квітками і синьо-чорними ягодами. Листки М. містять ефірну олію (до 0,5%), яку використовують у парфюмерній промисловості.

Мирт звичайний. Гілка з плодами і квітка.

МИС — ділянка суходолу, що вдається в море, озеро або річку. Складається з корінних порід або з наносів. На півночі СРСР для деяких М. вживається назва «ніс» (напр. Канін Ніс, Святий Ніс).

МИС МАРТЬЯ́Н — заповідник у Крим. обл. УРСР. Розташований поблизу Ялти. Входить до *Нікітського ботанічного саду* як його відділ. Пл. 240 га. Засн. 1973 для збереження й вивчення прибережно-акваторіального комплексу центр. частини *Південного берега Криму* з субтропічним кліматом, коричневими грунтами, реліктовим

Мис Мартьян.

ялівцево-суничниковим лісом і фауною середземномор. типу. Береги дуже стрімкі, вис. 50—75 м. Вздовж узбережжя — нагромадження каміння (внаслідок численних зсувів), багато водоростей, сприятливі умови для нересту цінних риб. У заповіднику вивчають наземні й мор. *екосистеми* з метою наук. обгрунтування охорони й раціонального використання природних ресурсів Криму.

Є. Ф. Молчанов.

МИ́СИК Василь Олександрович [н. 11 (24).VII 1907, с. Новопавлівка, тепер Межівського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. технікум сходознавства (1933). Друкуватися почав 1922. Був членом літ. орг-цій «*Плуг*», *Пролітфронт*, ВУСПП. В поетичних збірках «Трави» (1927), «Блакитний міст» (1929), «Чотири вітри» (1930), «Будівники» (1933) оспівував пафос соціалістичних перетворень на селі. Осн. тема зб. «Турксиб» — розквіт нового життя народів Серед. Азії. В ліриці післявоєнних років (зб-ки «Борозни», 1962; «Верховіття», 1963; «Чорнотроп», 1966; «Біля криниці», 1967; «Берег», 1972), у поемах «Гетьманівна», «Біля брами» та ін. поетизує природу, працю хлібороба, викриває імперіалізм, утверджує людяність і мир. Багато працює в галузі поетичного перекладу (твори Мільтона, Байрона, Шеллі, Уїтмена, Скаррона, Гете, Лонгфелло, Шекспіра, Сааді, Нізамі та ін.). Окремими виданнями вийшли його переклади з Р. Бернса («Пісні та поеми», 1932), Рудакі («Вибране», 1962), Омара Хайяма («Рубаї», 1965), Дж. Кітса («Вибрані поезії», 1968), Гафіза («Лірика», 1971), Фірдоусі («З Шах-Наме», 1975) та ін. Літ. премія ім. М. Рильського, 1977.

Тв.: Вибране. К., 1958; Лан. К., 1970; Планета. К., 1977; Брянський ліс. Х., 1978.

Літ.: Корсунська Б. Василь Мисик. В кн.: Письменники Радянської України, в. 9. К., 1979.

В. Д. Тимченко.

МИ́СЛЕННЯ — вища форма *відображення* дійсності в психіці, у людини — ідеальна *діяльність*, результатом якої є *об'єктивна істина*. Практика життєдіяльності як людини, так і вищих тварин включає попереднє розв'язання реальних задач у сфері психіки з оперуванням даними *пам'яті*, пошуком у разі потреби додаткової інформації, тобто *інтеріоризацію* дії. Як і психічна діяльність вищих тварин, так і людське М. базується на чуттєвому сприйнятті (див. *Сприймання*) і постійно перебудовує його структуру. М. людини притаманна властивість хоч би незначного передбачення невідомого, внаслідок чого в ході розв'язання тих чи ін. завдань виникає момент раптового зрозуміння, здогадки — *інсайт*. Важливою біол. передумовою здатності до подібних *класифікацій* є функціональна асиметрія лівої і правої півкуль *головного мозку*. Проте лише з появою сусп. організації, культури у людини створюються необмежені за своїми можливостями засоби класифікації дійсності, абстрактні еталони ототожнень, закріплювані в мовних одиницях. Людина не лише зводить розв'язання ряду практичних задач до розв'язання задач інтелектуальних, а й замість одних інтелектуальних задач розв'язує інші, загальніші, оперуючи в М. абстракціями вищого порядку, які не мають прямого відповідника в чуттєвому сприйнятті (напр., при розв'язуванні математичних задач). Якісною відмінністю зрілого людського М. є попереднє висунення всіх можливих *гіпотез* і пошук таких *аргументів* на користь єдиної відповіді, які виключали б можливість усіх інших, або оцінка ймовірності кожної з гіпотез (див. *Доведення*). М., залишаючись включеним у практичну діяльність людини, неможливе без оцінки своїх власних результатів, їхньої істинності та достовірності, без здатності подивитися «збоку», безсторонньо і об'єктивно на наслідки власної діяльності. Отже, будучи результатом діяльності гол мозку, маючи передумови в біол. еволюції, М. разом з тим має соціальний характер: здійснюване індивідом, воно є результатом історії суспільства. Нерозривно пов'язане з волінням, *цілепокладанням*, практичними втіленнями в індивідуальному плані, з усіма формами сусп. *практики* — в плані суспільному, М. набуває певної соціальної автономії як сфера оперування *знаннями* і досягнення об'єктивної істини. Нерозривно пов'язане з чуттєвим сприйняттям на найвищих щаблях абстракції, М. і тільки воно може дати справжній *образ* дійсності там, де безсилі *відчуття* і *уявлення*. Формальний механізм М. не залежить від зрілості сусп. відносин; однак, на кожному щаблі розвитку суспільства складається *ідеал* пояснення світу з притаманною йому категоріальною структурою та ідеал доказовості, що мають джерела в сусп. практиці. На кожному етапі сусп. розвитку М. історично обмежене характером абстракцій, уявленнями про стандарти пояснення і доказу та ін. теор. засобами. Однак, сусп. практика, формуючи конкретні обмеженості засоби М., долає разом з тим і саму їхню обмеженість, прокладаючи шлях до абсолютної істини через нескінченний ряд відносних (див. *Абсолютна і відносна істини*). «Мислення, йдучи від конкретного до абстрактного, не відходить... в і д істини, а підходить до неї» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 142).

В ході *науково-технічної революції* кібернетич. машинам передаються все ширші функції в розв'язуванні інтелект. задач; не існує видів інтелектуальної діяльності, принципово недосяжних для машинного *моделювання*, але це не означає, що машина «мислить»: машина імітує різні сторони М. як психічної діяльності в цілому (див. *Штучний інтелект*).

М. є предметом багатьох наук. дисциплін — логіки, психології, фізіології вищої нервової діяльності та ін. Філософія вивчає М. (*свідомість*) у його відношенні до буття як до об'єктивної дійсності, так і до суспільно-практичного буття *людини*. Марксистсько-ленінська філософія вперше в історії філософії розкрила соціальну природу М., довела його об'єктивну істинність.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Выготский Л. С. Мышление и речь. Избранное. Психологические исследования. М., 1956; Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. М., 1958; Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972; Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания. М., 1973; Копнин П. В. Диалектика, логика, наука. М., 1973; Доброхотова Т. А., Брагина Н. Н. Функциональная ассиметрия и психопатология очаговых поражений мозга. М., 1977; Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Пер. с франц. М., 1969.

М. В. Попович.

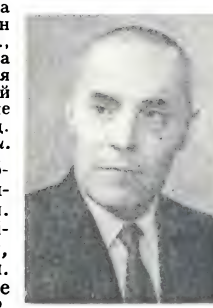

В. О. Мисик.

МИСЛИ́ВСТВО — галузь виробничої діяльності людини; добування диких звірів, птахів, рідше ін. хребетних (напр., крокодилів). Відоме з часів раннього *палеоліту*, в тому числі і на тер. України. Писемні пам'ятки, в яких вперше згадується про М. на півдні СРСР, датуються 7 ст. до н. е. В давнину М. мало переважно споживчу мету. Пізніше набуло характеру промислу. Зокрема, за часів Київської Русі продукти полювання в значній кількості вивозились за кордон. Хижацька експлуатація природних багатств в епоху феодалізму і капіталізму призвела до збіднення пром. фауни багатьох країн, у т. ч. дореволюційної Росії, і поступового занепаду промислу. В СРСР планомірне здійснення заходів по реконструкції природних ресурсів розпочато після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1920 декретом про М., підписаним В. І. Леніним, і дальшими актами встановлено науково обгрунтовані принципи використання мисливських ресурсів, визначено строки і способи полювання, організовано мережу держ. *заповідників* і *заказників*. В СРСР М. має важливе економічне значення — щороку добувається шкурок хутрових звірів на суму понад 20 млн. крб., до 30 млн. штук пернатої дичини, понад 50 тис. т м'яса та багато ін. продуктів (пір'я, пух, волос, роги, *панти*, шкіра тощо). За експортом шкурок соболя, білки, колонка і деяких ін. видів звірів СРСР займає перше місце в світі. На Україні водиться до 30 видів мисливсько-пром. звірів і бл. 90 видів птахів. Об'єктом масового спортивного полювання в УРСР є заєць-русак, щорічне добування якого становить бл. 500 тис. штук. Добувається також до 50 тис. шкурок лисиці, 20—30 тис. шт. ондатри, 2 тис. шт. тхора.

З пернатої дичини на Україні полюють на качок, бекаса, дупеля, деркача, лиску та ін. Правильно організоване М. сприяє раціональному використанню і відтворенню запасів корисних тварин, розселенню і акліматизації їх, винищенню шкідливих гризунів та хижаків. З розвитком суспільства та спеціалізації людської діяльності М. зазнало істотних перетворень. Умовно М. поділяють на промислове, спортивно-любительське і наукове. Промислове М. здійснюють

МИСЛИВСЬКІ СОБАКИ

ється коопзвіропромгоспами та держпромгоспами, які мають штатних мисливців і забезпечують добування хутра, м'яса та ін. продукції полювання. На Україні пром. М. немає. Спортивно-любительське М. здійснюється товариствами мисливців. Крім активного відпочинку, воно також сприяє виконанню планів по заготівлі хутра, м'яса та ін. продукції. На звірів і птахів полюють з мисливськими рушницями, самоловами, з ловчими птахами, *мисливськими собаками*. Наукове М. і дослідну роботу проводять Всесоюзний н.-д. ін-т мисливського г-ва і звірівництва з відділеннями, розміщеними в різних зонах Рад. Союзу, зоологічні ін-ти академій наук та їхні філіали, а також кафедри зоології вищих навч. закладів, заповідники, зоопарки. Пром. М. розвинуте, крім СРСР, в США, Канаді, Норвегії та ін. У пн. частині Азії та Пн. Америці відомі р-ни, де М. є для населення осн. засобом існування. Спортивне М. поширене майже в усіх країнах світу. Про добування морських ссавців див. *Звіробійний промисел*.

Літ.: Сокур І. Т. Ссавці фауни України і їх господарське значення. К., 1960; Довідник мисливця та рибалки. К., 1972; Гаврин В. Ф. Охотоведение. М., 1975; Природа України та її охорона. К., 1975; Охота. К., 1976.

С. В. Болденков.

МИСЛИ́ВСЬКІ СОБА́КИ — група спеціалізованих для *мисливства* порід *собак свійських*. Відомо бл. 100 порід М. с., в СРСР розводять 25. За використанням, мисливськими властивостями і особливостями *екстер'єру* М. с. поділяють на 6 груп: лайки, хорти, гончаки, норні, лягаві та спанієлі. Участь М. с. при полюванні підвищує продуктивність праці мисливців. В СРСР з допомогою М. с. добувають понад 60% цінного хутра (білки, куниці, соболя), а деякі види мисливства без собаки неможливі. Улайок (російсько-європейська, карелофінська, західно- і східносибірські) добре розвинені нюх, зір, слух і орієнтувальна реакція. Розшукавши звіра, вони гавканням привертають увагу мисливця. Використовують при добуванні *хутрових звірів*, великих хижаків, копитних звірів і дичини. Хорти (російський псовий, російський степовий, тази, хорт англійський та ін.) швидко бігають, здоганяють звіра і душать його. Використовують при полюванні на антилоп, вовка, лисицю, зайця та ін. Гончаки (російські, російські рябі, естонські, карпатські та ін.) — собаки лісостепової смуги. Вони розшукують слід звіра, переслідують його гавканням доти, поки мисливець не вийде назустріч гону. Об'єкт полювання — вовк, лисиця, заєць. Норних собак (такса, фокстер'єр) беруть на лисицю, борсука, єнотовидного собаку тощо. Вони душать звіра в норах або виганяють під постріл мисливця. Лягаві (пойнтери, англійський, або крапчастий сетер, ірландський, або червоний сетер, шотландський сетер, німецькі короткошерсті та жорсткошерсті та ін.) розшукують за запахом пернату дичину і завмирають перед птахом у характерній позі («стойка»), вказуючи мисливцеві, де він притаївся, піднімають дичину «на крило» під постріл та приносять вбиту дичину. Спанієлі — група переважно дрібних, довгошерстих собак, яких використовують при полюванні на пернату дичину. Вони розшукують, полохають, а також приносять поранених і вбитих птахів.

Літ.: Букатевич Ю. В., Жарич К. І. Мисливські собаки. К., 1977.

Ю. В. Букатевич.

Мисливські собаки:
1 — спанієль;
2 — російсько-європейська (російська) лайка;
3 — західносибірська лайка;
4 — пойнтер;
5 — жорсткошерстий фокстер'єр;
6 — російський степовий хорт;
7 — російський псовий хорт;
8 — ірландський (червоний) сетер;
9 — такса;
10 — німецька жорсткошерста лягава;
11 — російський рябий гончак;
12 — російський гончак.

«МЫСЛЬ» — більшовицький легальний щомісячний філософський та суспільно-екон. журнал, створений за ініціативою В. І. Леніна. Видавався в Москві з грудня 1910 по квітень 1911. Вийшло 5 номерів. Фактичним редактором «М.» був В. І. Ленін, який керував журналом з-за кордону. В «М.» було опубліковано 6 його статей. Активну участь у роботі журналу брали В. В. Воровський, М. С. Ольмінський, І. І. Скворцов-Степанов та ін. У «М.» співробітничали також Г. В. Плеханов, меншовики-партійці. Останній, 5-й номер «М.» було конфісковано, журнал закрито. Продовженням «М.» став журн. «*Просвещение*».

МИСЛЬБЕК (Myslbek) Йосеф Вацлав (20.VI 1848, Прага — 2.VI 1922, там же) — чес. скульптор. Навчався в майстерні В. Леви та празькій АМ. Серед робіт М. проект пам'ятника Я. Жижці для м. Табора, 70-і рр. 19 ст.; скульптурна група на мосту Палацького в Празі, 1881—97; пам'ятник св. Вацлаву в Празі, відкритий 1913; портрети Ф. Палацького, Б. Сметани, Я. Коллара, В. Ланни та ін.

МИСНИК — спеціально обладнане місце в укр. сільській хаті для зберігання посуду і речей хатнього вжитку. М. являє собою кілька полиць, у більшості випадків оздоблених *різьбленням художнім, інкрустацією, розписом декоративним*. Своєрідне оздоблення мають М. в хатах гуцулів на Закарпатті.

МИСТЕ́ЦТВО — естетичне освоєння світу в процесі художньої творчості — особливого виду людської *діяльності*, що відображає дійсність у конкретно-чуттєвих образах відповідно до певних естетичних *ідеалів*; одна з форм суспільної свідомості. Закономірності М. вивчають *естетика* і *мистецтвознавство*. Термін «мистецтво» застосовується і до певних галузей худож. діяльності (образотворче М.; сценічне М.) або до якоїсь галузі практич. діяльності з властивою їй системою найвищої якості прийомів і методів (М. виховання; воєнне М. та ін.). М. зародилося в первісному суспільстві доби пізнього *палеоліту* (малюнки в печерах, різьблення на кістках та камені, ритуальні танці тощо), проте тільки в класовому суспільстві М. відособлюється в окрему форму духовного життя суспільства (див. *Духовне виробництво*). Джерелом становлення худож. творчості є *праця — виробництво* і *спілкування*, вся сусп. *практика*, в процесі якої людина доцільно формує навколишній світ і водночас розвиває в собі здатність творчості «за законами краси» (Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 527). Зв'язок з усією цілісною життєдіяльністю людини становить визначальну рису М., відрізняючи його як від теоретично-пізнавальної, так і від практично-виробничої діяльності. На базі М. розвивається худож. свідомість суспільства, яка включає в себе не тільки власне мистецьку *творчість* і її витвори, а й усю сукупність естетично-худож. потреб, смаків, поглядів, норм, ідеалів тощо, які забезпечують активну ціннісну орієнтацію людей у реальних життєвих обставинах. М. виховує в людях не лише потребу худож. насолоди, а й здатність творчого ставлення до всіх природних і сусп. явищ. Завдяки особливостям свого впливу на людину (чуттєва безпосередність, емоційна насиченість, ідейна спрямованість, спонукальна сила) М. стало фактором виховання і однією з найважливіших складових частин духовної культури суспільства. М. задовольняє незліченні людські запити і виконує численні сусп. функції — комунікативну (спілкування), пізнавальну, виховну, естетичну та ін. Діапазон худож. діяльності широкий і не має різкого окреслення; одними своїми проявами вона межує з матеріальним виробництвом, ремеслом і технікою (ужиткове М., *дизайн*), іншими — сягає у високі сфери духовних інтересів і філософсько-світоглядних проблем (сутність людини і смисл її буття, кінцеві ідеали краси, моральності та ін.). Предметом *відображення* в М. стають усі важливі для людини явища життя. Засобом відображення є худож. *образ*, особливість якого полягає в неповторній здатності відтворювати загальне й істотне через конкретне (див. також *Типове*). Разом з тим худож. образ виражає ідейну оцінку відображуваного, моральне, естетичне чи інше схвалення його або заперечення. Тому вирішальну роль у худож. творчості відіграє *світогляд* митця, розуміння ним дійсності,

Мисник роботи І. М. Лазаря. Дерево, різьблення. Ужгород. 1979.

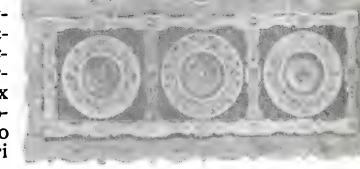

його ідеали. Гармонійне поєднання високого ідейного змісту з досконалою худож. формою є необхідною ознакою справді великого, реалістичного М. (див. *Зміст і форма*). Його сила — в найглибших зв'язках з життям, в *ідейності* і народності. «Мистецтво належить народові,— вказував В. І. Ленін.— Воно повинно входити своїм найглибшим корінням у саму товщу широких трудящих мас. Воно повинно бути зрозуміле цим масам, і вони повинні любити його. Воно повинно об'єднувати почуття, думку і волю цих мас, піднімати їх» (Ленін В. І. Про літературу. К., 1970, с. 530). Реалістичне М. (див. *Реалізм* у літературі й мистецтві) виникло і грунтується на *народній творчості*. Проте *народність мистецтва* не вичерпується засвоєнням і розвитком його нац. форм. Народність М.— це насамперед служіння інтересам народу, утвердження його дум і сподівань, служіння вищим інтересам сусп. прогресу, потребам істор. розвитку людства. Тому справді народними є ті твори М., в основі яких лежать естетичні ідеали, що виражають найпрогресивніші тенденції епохи. В них нац. форма органічно поєднана з глибоко інтернац. змістом. У класовому суспільстві М. завжди має клас. характер, відображає худож. смаки, погляди й ідеали різних соціальних сил — реакційних чи прогресивних. Високі гуманістичні ідеали демократичного і особливо пролет. М. ознаменували величезний крок уперед у худож. розвитку людства, поставили М. на службу боротьбі трудящих за своє соціальне й нац. визволення, за духовне перетворення людини. Найвищою формою класовості М. є його *партійність* — до кінця усвідомлене розуміння художником своєї класової належності й сусп. призначення своєї творчості. Т. з. «позапартійне» М., «*мистецтво для мистецтва*» в умовах боротьби класів і соціальних систем є, як підкреслював В. І. Ленін, бурж. вигадкою, що має на меті приховати дійсну залежність цього М. від ідеології пануючих класів. Він вказував, що в умовах *класової боротьби* лише пролет. партійність М. і літератури буде здатна гарантувати справжню свободу творчості, її незалежність від «грошового мішка» (див. Повне зібр. творів, т. 12, с. 97). Істор. розвиток М. як форми свідомості й елемента духовної культури суспільства підпорядкований загальним закономірностям, що визначають залежність сусп. свідомості від сусп. буття (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*). Проте цю залежність не можна розглядати спрощено, як безпосередню й пряму визначеність худож. рівня М. рівнем матеріального (екон., наук.-тех. та ін.) розвитку суспільства. М. властива відносна самостійність, яка полягає в тому, що воно не механічно йде за економікою, а взаємодіє з політ., моральною і ін. формами *ідеології*. Крім того, справді цінні, високохудожні твори М. не вмирають разом з ліквідацією тих соціальних умов, за яких їх було створено. Історія світового М. свідчить, що художній прогрес людства пов'язаний передусім із творчістю трудящих мас і діями сусп. класів та сил, які в ту чи іншу епоху були носіями соціального прогресу і виражали його ідеали. М. в цілому являє собою складну систему видів і жанрів, що історично еволюціонують і за змістом та формальними ознаками утворюють певні напрями, стилі, школи та манери худож. творчості, зумовлені особливістю образного відтворення дійсності в специфічному матеріалі: камені, фарбах, звуках, слові тощо. Напрями, стилі, манери зароджуються під впливом історично визначальних соціально-культур. потреб і традицій, естетично-худож. поглядів, концепцій та ідеалів. Худож. обробка речей і знарядь праці, побудова житла поклали початок виникненню *архітектури* і *декоративно-ужиткового мистецтва*. З зображення пластичних форм предметів і явищ у кольорі, з різних матеріалів ще в стародавні часи виникли *живопис, скульптура, графіка*. Трудовий ритм колективної праці з характерними рухами, звуками, голосовим супроводом знайшов свою худож. реалізацію в *танцях, музиці, співі*, а також у театралізованій дії і масках (див. *Театр*). Одним із найстаріших є й М. слова — спочатку в усній формі переказів, *міфології, фольклору* та *епосу;* з появою писемності воно започаткувало худож. л-ру — один із найбагатших за духовним змістом і жанровим розмаїттям вид М. З винайденням нових тех. засобів відображення дійсності у різний час починали свою історію М. *фотографії*, кіно (див. *Кіномистецтво*), *телебачення*.

Традиційно види М. поділяються на просторові, часові й просторово-часові (за способом втілення худож. образу); на зорові, слухові й зоро-слухові (за формою чуттєвого сприймання). Розрізняють і синтетичні види М., що поєднують властивості кількох видів М. (театр, кіно).

М. країн стародавнього світу (див. розділи Мистецтво в ст. *Греція* Стародавня, *Єгипет* Стародавній, *Рим* Стародавній, *Вавілоно-ассірійська культура, Арабська культура* та ін.), а також М. *Київської Русі*, гуманістичний живопис і л-ра *Відродження, класицизм* 17—18 ст. і *романтизм* кін. 18 — поч. 19 ст., *критичний реалізм* 19 ст. та прогресивні напрями сучас. демократичного М. капіталістичних країн збагатили людство невмирущими худож. цінностями, в яких зосереджений колосальний обсяг знань і життєвий досвід цілих епох, поколінь і сусп. культур. Складовою частиною світової *культури* є М. народів СРСР. Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила нову епоху в його історії, докорінно змінила зміст і роль М. у сусп. житті, поставила його на службу загальнонар. інтересам. Революц. боротьба пролетаріату породила якісно новий метод худож. творчості — *соціалістичний реалізм*, що став одночасно спадкоємцем і продовжувачем реалістичного напряму в світовій худож. культурі. Грунтуючись на принципах народності й партійності, він поєднує сміливе *новаторство* в худож. зображенні життя з використанням і розвитком усіх прогресивних традицій світового М., веде непримиренну боротьбу з антигуманним, занепадницьким сучас. бурж. М. та його напрямами — *натуралізмом, декадентством,* усіма різновидами *формалізму* і низькопробного комерційного М., створеного в рамках т. з. «*масової культури*» капіталістич. суспільства. В СРСР склалося соціалістичне за змістом, різноманітне за своїми нац. формами й інтернаціоналістське за характером рад. М. (див. розділи Мистецтво в ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік, Українська Радянська Соціалістична Республіка,* в ст. про ін. союзні та автономні рад. соціалістичні республіки). В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* найважливішим завданням культурної політики є проблема синтезу мистецтв, тобто гармонійного поєднання різних видів і жанрів М., впровадження естетичних начал у всіх сферах діяльності. В документах XXV і XXVI з'їздів КПРС, постановах ЦК партії про літ.-худож. критику (1972), про заходи по дальшому розвитку кінематографії (1972), про нар худож. промисли (1974), про роботу з творчою молоддю (1976), про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи (1979), в Законі Верховної Ради СРСР про охорону і використання пам'яток історії та культури (1976) підкреслено важливе значення М. і його вагомий внесок у духовний розвиток рад. людини, в її моральне вдосконалення й естетичне виховання. XXVI з'їзд КПРС відзначив заслуги рад. М. в тому, що духовне життя рад. суспільства стає дедалі різноманітнішим і багатшим. На Україні проблеми М. розробляються в ін-тах АН УРСР: *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституті, Філософії інституті, Літератури інституті,* на відповідних кафедрах вузів, насамперед художніх. У республіці видається ряд спец. журналів: «*Музика*», «*Народна творчість та етнографія*», «*Образотворче мистецтво*», «*Соціалістична культура*», «*Строительство и архитектура*», «*Новини кіноекрану*», «*Український театр*», працюють творчі орг-ції й спілки (художників, архітекторів, композиторів та ін.). Див. також розділи Мистецтво в статтях про зарубіжні країни.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф. Про мистецтво. К., 1978; Ленін В. І. Про літературу. К., 1970; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. М., 1977; Плеханов Г. В. Эстетика и социология искусства, ч. 1—2. М., 1978; Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—68; Сучасна науково-технічна революція та мистецтво. К., 1975; Егоров А. Г. Проблемы эстетики. М., 1977.

В. І. Шинкарук, В. П. Іванов.

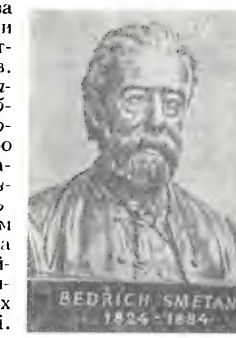

Й. В. Мисльбек. Портрет Б. Сметани. Бронза. 1893—94.

«МИСТЕ́ЦТВО» — літературно-мистецький тижневик укр. секції Всеукрліткому. Виходив 1919—20 у Києві. Об'єднував передові мистецькі і літ. сили після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні. В журн. дру-

кували твори В. Еллан (Блакитний), Д. Загул, Г. Коцюба, І. Кулик, П. Тичина, М. Терещенко, В. Чумак та ін. На сторінках «М.» порушувалися питання про шляхи розвитку і становлення пролет. л-ри і театру на Україні, про нові мистецькі стилі. Журнал вміщував твори художників Г. Нарбута, О. Мурашка, А. Петрицького. Всього вийшло 8 номерів.

«МИСТЕ́ЦТВО» — республіканське видавництво системи Держкомвидаву УРСР. Засн. 1934 під такою назвою. З 1956—63 мало назву — Держ. вид-во образотворчого мистецтва і муз. л-ри УРСР, з 1963 відновлено попередню назву. Випускає л-ру з естетики, образотворчого мистецтва, театру, кіно, для художньої самодіяльності, туристів; фотовидання, листівки.

«МИСТЕ́ЦТВО» — двомісячний ілюстрований журнал, орган М-ва культури УРСР, Спілки композиторів і Спілки художників УРСР. Видавався в Києві 1954 — 70. Висвітлював питання марксистсько-ленінської естетики, вміщував рецензії на твори і виставки образотворчого мист., музичні твори, театр. вистави, кінофільми. Друкував статті про видатних митців, кращі творчі колективи, публікував мемуари. З 1970 замість «М.» виходять журнали *«Образотворче мистецтво»*, *«Музика»*, *«Український театр»*.

«МИСТЕ́ЦТВО ДЛЯ МИСТЕ́ЦТВА», «чисте мистецтво» — назва ряду естетичних концепцій, що утверджують самоцільність художньої творчості, незалежність мистецтва від політики й суспільного життя. Філос. основою теорії «М. для м.» було вчення І. *Канта* про незаінтересовану естетичну насолоду, про чисту форму мист., а також Ф. В. Й. *Шеллінга* — про «абсолютно вільну творчість». Ідеї «М. для м.» найповніше виявилися в поезії і творчих маніфестах франц. поетів Т. *Готьє*, П. *Верлена* та ін. Їхня творчість, відбиваючи розчарування в ідеалах буржуазії, була пройнята невірою в будь-які сусп. ідеали. Представники «М. для м.» пропагували аполітичність. Прихильниками «М. для м.» були й тепер залишаються представники різних формалістичних течій і напрямів (див. *Декадентство, Формалізм, Модернізм* та ін.). В прихованій, а нерідко й у відвертій формі теорія «М. для м.» змикається з реакцією в її боротьбі проти прогресу і пролетарської революції. З гострою критикою теорії «М. для м.» в 19 ст. виступили рос. революційні демократи. На Україні представники «М. для м.» групувалися навколо вид-ва «Молода муза» й журн. «Українська хата» (1909—14). Тенденціями «М. для м.» був пройнятий ряд віршів В. *Пачовського*, М. *Вороного* та ін. Реакційну суть «М. для м.» викрив В. І. Ленін у праці «Партійна організація і партійна література» (1905); ідеї «М. для м.» піддали критиці Г. Плеханов, В. Воровський, М. Горький та ін. Проти теорії і практики «М. для м.» активно виступали І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, П. Грабовський. Глибоку критику «М. для м.» дано в працях рад. вчених.

«МИСТЕ́ЦТВО КІНО́» — республіканський міжвідомчий науковий збірник, який видає *Київський інститут театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого. Виходити почав з 1979 в Києві (як щорічник). Висвітлює питання теорії кіно, роль кіно в системі сучас. культури, проблеми творчої майстерності в галузі кіномистецтва.

«МИСТЕ́ЦТВО, ФОЛЬКЛО́Р, ЕТНОГРА́ФІЯ» — наукові записки *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* АН УРСР. Виходили в Києві, всього вийшло 4 томи: 1—2-й мали назву «Мистецтво, фольклор, етнографія» (1947), 3-й — «Народна творчість та етнографія» (1954), 4-й — «Українська етнографія» (1958).

С. М. Музиченко.

МИСТЕЦТВОЗНА́ВСТВА, ФОЛЬКЛО́РУ ТА ЕТНОГРА́ФІЇ ІНСТИТУ́Т імені М. Т. Рильського АН УРСР. Засн. 1936 під назвою Ін-т укр. фольклору АН УРСР на базі Етнографічної комісії і Кабінету антропології та етнології. Перебуваючи в роки Великої Вітчизн. війни в Уфі й Москві, ін-т певний час існував як відділ Ін-ту сусп. наук АН УРСР, з 1942 — як Ін-т нар. творчості та мистецтва. В 1944, після повернення до Києва, його перетворено на Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (з 1964 — ім. М. Т. Рильського). Ін-т (1981) має відділи: музикознавства, театрознавства, кінознавства, образотворчого мист., теорії мист., теор. проблем худож. розвитку мас, фольклористики, слов'ян. фольклористики, етнографії, радянських свят і обрядів. Ін-т проводить дослідження в галузі матеріальної і духовної культури укр. народу, її зв'язків з культурами братніх народів СРСР і народів світу. З 1957 видає журн. *«Народна творчість та етнографія»* (під ін. назвами: *«Етнографічний вісник»*, *«Український фольклор»*, *«Народна творчість»* — виходив з 1925).

МИСТЕЦТВОЗНА́ВСТВО — суспільні науки, що вивчають об'єктивні закономірності розвитку *мистецтва*. М. поєднує в собі історію і теорію мист., а також художню критику. Теорія мистецтва, тісно пов'язана з *естетикою*, вивчає закономірності розвитку мист., його відношення до дійсності та суспільне значення, зв'язки між *змістом і формою* в мистецтві. Історія мист., даючи опис, аналіз і тлумачення худож. творів, шляхом синтезу розкриває поступальний розвиток мист., боротьбу реалістичних напрямів проти консервативних і антиреалістичних. Худож. критика здійснює теор. та істор. аналіз сучас. худож. творів, пропагує їх, даючи їм суспільну і худож. оцінку. М. спирається на допоміжні дисципліни (*музеєзнавство* і *архівознавство, реставрацію* пам'яток тощо). У вузькому розумінні термін «мистецтвознавство» найчастіше вживається по відношенню до науки про пластичні або просторові види мист.— *живопису, скульптури, графіки, декоративно-ужиткового мистецтва, архітектури*. Інші види мист. вивчаються *літературознавством, музикознавством, театрознавством* і *кінознавством*. В античну епоху в естетичних системах (Арістотель, Платон) і в істор. науці (Геродот, Пліній Старший) були сформульовані важливі положення теорії та історії мист., у них відбилася боротьба матеріалістичного та ідеалістичного розуміння мист. В серед. віки теорія мист. була частиною теології. Велике значення у формуванні М. як науки мали спец. трактати художників і архітекторів епохи *Відродження* (Л. Б. Альберті, Леонардо да Вінчі, Дж. Вазарі, А. Палладіо, А. Дюрера та ін.). Як самостійна наука М. склалося в 18 ст. (Й. Й. Вінкельман, Д. Дідро, Г. Лессінг та ін.). Протягом 19 ст. нагромаджувалися і систематизувалися факти з історії мист. в працях вчених і художників (А. Гільдебранд, К. Верман, В. Боде — в Німеччині, Я. Буркхардт — у Швейцарії, Віолле-ле-Дюк, Г. Масперо, Е. Делакруа, Шанфлері, Стендаль — у Франції, М. Дворжак — у Австрії та ін.). В Росії під впливом В. Бєлінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова в М. розроблялися проблеми *народності* й *реалізму* мист. (В. Стасов, І. Крамської та ін.). Наукову базу М. дав марксизм-ленінізм, який встановив взаємозв'язок між усіма формами ідеологічної діяльності, зокрема мистецтва, їхню залежність від закономірностей матеріального розвитку суспільства (Г. Плеханов, В. Воровський, А. Луначарський та ін.). Радянське М., базуючись на марксистсько-ленінській теорії, розглядаючи мист. як наслідок істор. творчості нар. мас, створило й продовжує розробляти матеріалістичну теорію мист., активно виступає проти бурж. М. та його спроб вихолостити суспільне значення мист., викриває реакційну суть *декадентства* (див. також *Модернізм*), сприяє естетичному вихованню народу. Найбільшим досягненням рад. М. є розробка принципів творчого методу *соціалістичного реалізму*. Рад. М. аналізує й узагальнює процеси розвитку, взаємозбагачення й зближення худож. культур соціалістичних націй, стверджує революц.-гуманістичні ідеали мист. соціалістичного реалізму, широко пропагує досягнення багатонац. рад. мистецтва. Значний внесок у М. зробили М. Алпатов, Ш. Амиранашвілі, В. Лазарєв, І. Грабар, А. Лебедєв, Д. Сараб'янов, О. Сидоров та ін. На основі марксистсько-ленінської теорії розвивається мистецтвознавство і в ін. країнах соціалістичної співдружності (зокрема в Болгарії — Н. Мавродинов, А. Обретенов; у НДР — Л. Юсті, Й. Ян; у Польщі — Я. Бялостоцький, Я. Захватович; у Чехословаччині — А. Матейчек, Я. Пешіна).

Сучасне М. в капіталістичних країнах значною мірою виходить з ідеалістичних теорій. В той же час, під впливом марксизму дедалі зростає роль прогресивних тенденцій (С. Фінкельштайн, Л. Венturі, О. Бенеш. Е. Панофський, Х. Р. Хічкок, архітектори Ф. Л. Райт, В. Гропіус, Ле Корбюзьє та ін.). На Україні до питань М. вперше

звернулися Ф. *Прокопович* та Г. *Сковорода*, які виступили проти схоластики шкільної поезії і драми. Значним поштовхом у розвитку М. на основі реалізму були висловлювання про мистецтво, а також художня діяльність Т. Шевченка. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. укр. М. набуло розвитку в працях І. Франка, в статтях М. *Мурашка*, В. *Горленка* та ін. Дальший розвиток археології і музейної справи на Україні сприяв зміцненню наук.-істор. основи М. З'явилися праці О. *Новицького*, Г. *Павлуцького*, К. Широцького, І. *Труша*, І. *Свєнціцького*. В розвідках і статтях 20—30-х рр. висвітлювалися питання розвитку давньої укр. архітектури і образотворчого мист., гостро дискутувалися проблеми худож. спадщини, новаторства, сутності реалізму (Ф. *Шміт*, С. *Таранушенко*, Ф. *Ернст*, П. *Попов* та ін.). За Рад. влади М. на Україні одержало широку музейну базу, з'явилися спец. наук. установи і навч. орг-ції, укр. періодика і вид-ва, що займаються питаннями мист. (див. *Мистецтвознавчі журнали* в УРСР). Укр. рад. М. розвивалося в боротьбі проти бурж. націоналістичних та вульгаризаторських тенденцій, міцнішало з утвердженням принципів соціалістичного реалізму. У післявоєнний час мистецтвознавці Рад. України створили капітальні праці з історії та теорії мист. (Ю. *Асєєв*, П. *Білецький*, Я. Запаско, Г. *Логвин* та ін.), багатотомну «Історію українського мистецтва» (т. 1—6, 1966—68; Держ. премія УРСР, 1971); монографічні розвідки про окремих митців тощо. Питаннями М. на Україні займаються *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інститут* імені М. Т. Рильського АН УРСР, кафедра теорії і історії мистецтва Київ. худож. ін-ту, яка готує кадри мистецтвознавців; Респ. комісія з мистецтвознавства і худож. критики при Спілці художників України, найбільші худож. музеї республіки.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про мистецтво, т. 1—2. К., 1978; В. И. Ленин. О литературе и искусстве. М., 1976; XXV з'їзд КПРС і методологічні проблеми мистецтвознавства. К., 1979; История европейского искусствознания. От античности до конца XVIII века. М., 1963; Современное искусствознание за рубежом. М., 1964; История европейского искусствознания. Первая половина XIX века. М., 1965; История европейского искусствознания. Вторая половина XIX века. М., 1966; История европейского искусствознания. Вторая половина XIX века — начало XX века, кн. 1—2. М., 1969; Українське мистецтвознавство, в. 1—6. К., 1967—74; Теоретичні проблеми радянського мистецтвознавства. К., 1977; Кауфман Р. С. Русская и советская художественная критика (с середины XIX века до 1941 года). М., 1978.

В. А. Афанасьєв.

МИСТЕЦТВОЗНА́ВЧІ ЖУРНА́ЛИ в УРСР. Рад. М. ж. почали виходити з перших років після Великого Жовтня. На їхніх сторінках висвітлюються питання марксистсько-ленінської естетики, історії, теорії і організаційної практики образотворчого мист., театру, музики, кіно; публікуються творчі портрети діячів культури, бібліографічні огляди тощо. В спец. і загальних журналах висвітлюються події поточного худож. життя, проблеми розвитку рад. мист. й л-ри; ведеться боротьба проти чужих для передового мист. тенденцій та естетичних теорій. В 20—30-і рр. М. ж. відіграли важливу роль у становленні нового укр. рад. *мистецтва* і *мистецтвознавства*. Серед журналів загальн. характеру — «Творчество» (Харків, 1919), «Пути творчества» (Харків, 1919—20), «Искусство» (Київ, 1922), «Зритель» (Одеса, 1922), «Просвещение и искусство» (1922), «*Шляхи мистецтва*» (1921—23), обидва — в Харкові, «Искусство трудящихся» (Дніпропетровськ, 1925—26), «Театр, литература, музыка, балет, графика, живопись, кино» (Харків, 1922—25), «Силуэты» (Одеса, 1922—25), «Календарь искусств» (Харків, 1923), «Театр, музыка, кино» (Київ, 1925—27), «Наука и искусство» (Одеса, 1927), «Зритель» (Миколаїв, 1927), «*Нове мистецтво*» (Харків, 1925—28), «*Радянське мистецтво*» (Київ, 1928—32), «Мистецтво масам» (Запоріжжя, 1929), ЖУМ (Журнал мистецтв; Дніпропетровськ, 1929—30), «*Мистецька трибуна*» (Харків, 1930—31), «Хроніка археології та мистецтва» (Київ, 1930—31), «Червоноармійська естрада» (Харків, 1932), «За більшовицькі кадри мистецтва» (Дніпропетровськ, 1933—35), «Свет на арену» (Київ, 1933—36). Перший укр. рад. літ.-худож. журнал «*Мистецтво*» (Київ, 1919—20) об'єднував навколо себе на радянській платформі письменників та художників, які своїм мистецтвом служили широким масам трудящих. Про боротьбу різних тенденцій в молодому укр. рад. мистецтві свідчили журнали, які виходили в той період,— «*Музагет*» (Київ, 1919) і «*Нова генерація*» (Харків, 1927—30). На Зах. Україні у Львові видавалися М. ж.: «Театральне мистецтво» (1922—24), «Аматорський театр» (1925—26), «Українське мистецтво» (1926, 1930), «Жива сцена» (1930, додаток до журн. «*Вікна*»), «Мистецтво» (1932—36), «Українська музика» (1937—39), «Мистецтво і культура» (1939), які, окрім журн. «Жива сцена», містили матеріали й націоналістичного характеру. В 20 — 30-і рр. в УРСР видавався ряд спец. журналів: театральні — «Театральная жизнь» (1918), «Театральный вестник» (1919), обидва — в Харкові, «Театр» (Київ, 1919), «Театр» (Одеса, 1922), «Художественная жизнь» (Харків, 1922—23), «Барикади театру» (Київ, 1923—24), «*Сільський театр*» (1926—30), «*Радянський театр*» (1929—31), «*Масовий театр*» (1931—33), всі — у Харкові, «Театр» (Київ, 1936—41); з питань народного мистецтва — «Етнографічний вісник» (1925—32), «*Український фольклор*» (1937—39), в 1939—41 — «*Народна творчість*», усі — в Києві; музичні — «Музика», місячник, що його видавало *Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича* (Київ, 1923—25; Харків, 1927), «Радянська музика» (Харків, 1933—34, 1936—41), «*Музика — масам*» (Київ, 1926—31), щорічник — «*Наукові записки*» Всеукр. т-ва революц. музикантів (*ВУТОРМ*; Харків, 1931); з питань архітектури — «Зодчество» (Харків, 1928; укр. та рос. мовами), «Соціалістичний Київ» (1935—36), «Архітектура Радянської України» (Київ, 1938—41); образотворчого мистецтва — «*Малярство і скульптура*» (1935—39), в 1939—41 наз. «Образотворче мистецтво» (Київ). Кіномистецтво висвітлювали журнали «*Кіно*» (з 1925 виходив у Харкові, 1926—32 — в Києві, 1932—33 — знову в Харкові); 1935—38 виходив журн. «*Радянське кіно*». М. ж. республіки належить визначне місце в розвитку соціалістичної культури укр. народу, в зміцненні його інтернаціональних культур. зв'язків з усіма народами СРСР. У 50—80-х рр. питання образотворчого мист., театру, музики й кіно висвітлюються в журн. «*Мистецтво*» (1954—69), з 1970 — в журн. «*Образотворче мистецтво*», «*Музика*» й «*Український театр*», які виходять замість журн. «Мистецтво». Видаються журн. «*Строительство и архитектура*» (Київ, з 1957; 1953—55 виходив під назвою «Архітектура і будівництво»), «*Народна творчість та етнографія*» (Київ, з 1957), «*Новини кіноекрану*» (Київ, з 1961), альманах «Образотворче мистецтво» (Харків — Київ, 1934, 1936; Київ, 1969). Одним із видів періодичних видань, що вміщують мистецтвознавчі матеріали, є щорічники — «*Мистецтво, фольклор, етнографія*» (1947), «*Театральна культура*» (1966—70 і з 1980), «*Українське мистецтвознавство*» (1967—74), «*Українське музикознавство*» (з 1967), «*Мистецтво кіно*» (з 1979), всі — у Києві.

Літ.: Багрич М. І., Мазус Д. Х. Періодичні видання УРСР. 1918—1950. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1956; Періодичні видання УРСР. 1951—1960. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1964; Літопис періодичних видань УРСР. 1972—1977. Х., 1973—78.

М. Г. Лабінський.

«МИСТЄЦЬКА ТРИБУ́НА» — ілюстрований двотижневик, орган Всеукр. комітету Робмису (Робітників мистецтва). Виходив у Харкові 1930—31. Висвітлював питання розвитку рад. мистецтва і, зокрема, підготовки мист. кадрів. Друкував рецензії на худож. виставки та кінофільми. В окремих статтях, в оцінці й популяризації таких творчих орг-цій, як *АХЧУ*, *АРМУ*, припустився помилок. В «М. т.» співробітничали відомі письменники, артисти, художники: В. *Василько*, П. *Вершигора*, О. *Довженко*, М. *Крушельницький*, Л. *Курбас*, А. *Петрицький* та ін.

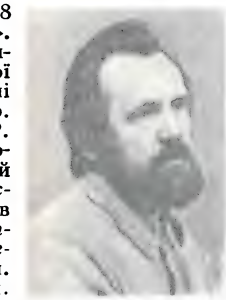

Е. П. Мисько.

МИСЬКО́ Еммануїл Петрович (н. 21.V 1929, м. Нижні Устрики, тепер у ПНР) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1964. В 1956 закінчив Львів. ін-т прикладного та декоративного мист., де вчився в І. *Севери*. Працює в галузі станкової, монументальної та меморіальної скульптури. Основне в доробку М.— портрети: нар. художника СРСР Ф. Нірода, бригадира монтажників Д. Барбари (обидва — 1957), художників П. Балли (1957), О. Кульчицької (1957—60), О. Новаківського (1960), Л. Левицького

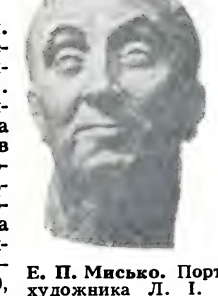

Е. П. Мисько. Портрет художника Л. І. Левицького. Тонований гіпс. 1966.

Ю. О. Митропольський.

(1966), письменників П. Козланюка (1964), Р. Іваничука (1970), В. Стефаника (1971), Р. Лубківського (1977), Героя Соціалістичної Праці доярки О. Солотви (1973) та ін. М.— автор пам'ятників — І. Франкові (1964), монумента Слави Радянської Армії (1969—70), обидва — у Львові (в співавторстві), меморіальних дошок Лесі Українки (1971), С. Крушельницької (1977), пам'ятних медалей тощо. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

Літ.: Еммануїл Мисько. Альбом. К., 1978.

МИТ, залозиця — гостра інфекційна хвороба переважно молодих коней, збудником якої є митний *стрептокок*. На М. хворіють також мули і осли. Зараження відбувається через інфіковані хворими тваринами корми, воду, предмети догляду і спорядження. Інкубац. період 4—8 днів. Ознаки захворювання: пригнічений стан, втрата апетиту, гарячка, нагноєння підщелепних лімфатич. вузлів, гноєтеча з ніздрів; при ускладненій формі — гноякн в привушних, плечових та ін. лімфатич. вузлах. При доброякісному перебігу хвороби тварини одужують через 15—25 днів. Заходи боротьби: хворих тварин ізолюють, застосовують зогрівальні компреси, антибіотики, митний антивірус; гноякн розрізують і лікують як відкриту рану. Проводять ретельну *дезинфекцію*. Див. також *Хвороби сільськогосподарських тварин*.

МИТИ́ЩІ — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція, за 19 км на Пн. Сх. від Москви. 143 тис. ж. (1980). З-ди: маш.-буд. (засн. 1897), худож. литва, приладобуд. та електромеханічний. Розвинута пром-сть буд. матеріалів. У М.— московські лісотех. та кооперативний ін-ти, маш.-буд. технікум і мед. уч-ще. М. відомі з 15 ст., місто — з 1925.

МИ́ТНА ПОЛІ́ТИКА — складова частина зовнішньоторговельної політики держави, що регламентує і регулює ввіз і вивіз товарів за допомогою системи митних *тарифів*. М. п. відображає інтереси пануючих класів. У своєму розвитку М. п. капіталістич. країн пройшла етапи *меркантилізму, протекціонізму* та *фритредерства*. За імперіалізму М. п. стає знаряддям зовнішньоторг. експансії монополій, набуває форми надпротекціонізму, що виявляється не тільки у високому рівні оподаткування *імпорту*, але й у надзвичайній диференціації оподаткування (по країнах і товарах) і способах стягування мит. *Загальна криза капіталізму* призвела до ще жорсткіших митних бар'єрів. Після 2-ї світової війни М. п. капіталістичних країн стає гнучкішою, поряд з заходами митного надпротекціонізму (*Європейське економічне товариство*) здійснюється «лібералізація» торгівлі (див., зокрема, *Генеральна угода про тарифи і торгівлю* — ГАТТ). Взаємне зниження імпортних тарифів найбільші імперіалістичні д-ви (США, ФРН, Японія) використовують для проникнення на ринки своїх конкурентів. Щодо соціалістичних країн М. п. капіталістичних держав є відверто дискримінаційною.

М. п. *країн, що розвиваються,* має яскраво виражений протекціоністський характер, вона спрямована на розвиток нац. економіки і забезпечення екон. незалежності. М. п. соціалістичних д-в базується на принципах рівноправності і взаємної вигоди сторін, їй чужі дискримінація й диктат. У взаємовідносинах соціалістич. країн вона забезпечує розвиток співробітництва, вирівнювання рівнів екон. розвитку (див. *Соціалістична економічна інтеграція*). Щодо країн, що розвиваються, М. п. соціалістичних д-в спрямована на підтримку їхньої економіки та подолання наслідків колоніалізму. СРСР та деякі ін. соціалістичні д-ви звільнили країни, що визволилися, від сплати митних зборів або встановили їм значні пільги.

А. Г. Селіванеико.

МИ́ТНИЙ І ЕКОНОМІ́ЧНИЙ СОЮЗ ЦЕНТРА́ЛЬНОЇ А́ФРИКИ, ЮДЕАК (франц. UDEAC; Union douanière et économique de l' Afrique Centrale) — регіональне екон. об'єднання. Засн. 1964. Діє з 1966. До його складу входять Центральноафриканська Республіка (ЦАР), Чад, Габон, Народна Республіка Конго і Камерун. Союз передбачає створення спільного ринку з встановленням єдиного митного тарифу, узгодженням внутр. податкових систем та інвестиційного законодавства, ліквідацію всіх перешкод у взаємній торгівлі, справедливе розміщення на тер. країн-учасниць новоутворених пром. та ін. нар.-госп. об'єктів, координацію програм розвитку. Найвищий орган — Рада глав країн-учасниць; виконавчий орган — Керівний к-т, що складається з міністрів економіки та фінансів країн-учасниць, постійний адміністративний орган — Генеральний секретаріат. Місцеперебування — м. Бангі (ЦАР).

МИ́ТНИЙ КО́ДЕКС СРСР — єдиний законодавчий акт, правові норми якого регулюють організацію і діяльність митних установ СРСР по здійсненню контролю за додержанням *монополії зовнішньої торгівлі* при перевезенні товарів (вантажів) через державний кордон СРСР. Затверджений Указом Президії Верховної Ради СРСР 5.V 1964 і введений у дію з 1.VII 1964 (зміни й доповнення внесено Указами Президії Верховної Ради СРСР від 30.XI 1976 і 22.II 1978). Складається з 120 статей, розміщених у 10 главах і об'єднаних у 3 розділи: «Організація митного управління», «Митні операції», «Відповідальність за порушення митних правил і за контрабанду». В М. к. СРСР визначаються й правила огляду речей осіб, що переїжджають кордон, контролю за міжнар. поштовими відправленнями тощо. Кодекс передбачає адм. відповідальність за порушення митних правил і *контрабанду* (кримінальну відповідальність за яку в УРСР передбачено ст. 70 КК УРСР). У додатку до М. к. дано опис прапора митних установ СРСР і суден, які перебувають у їхньому розпорядженні.

В. С. Анджиевський.

МИ́ТНИЙ СОЮЗ — об'єднання держав для проведення спільної *митної політики*. М. с. передбачає скасування митних кордонів і сплати мита між учасниками, утворення єдиної митної території і встановлення заг. *митного тарифу* щодо третіх країн. М. с. між капіталістичними країнами створюють для підвищення конкурентоспроможності товарів країн-учасниць і встановлення дискримінаційного режиму щодо третіх країн. За імперіалізму М. с. сприяють політиці колективного агресивного *протекціонізму*. Одним з прикладів М. с. є *Бенілюкс*. Створення М. с. передбачає *Європейське економічне товариство* (ЄЕТ). Однак між учасниками ЄЕТ безперервно загострюються торг.-екон. суперечності, зберігаються значні відмінності в митних правилах, не встановлено єдиного мита в торгівлі з третіми країнами. Країни, що розвиваються, створюють М. с. для захисту своїх внутр. ринків від експансії імперіалістичних монополій і забезпечення екон. незалежності (див. *Економічне товариство країн Західної Африки, Митний і економічний союз Центральної Африки, Центральноамериканський спільний ринок*). Соціалістичні країни М. с. не мають. Вони ведуть торгівлю на принципах рівноправності, взаємної вигоди, поважання суверенітету всіх країн (див. *Монополія зовнішньої торгівлі*).

А. Г. Селіванеико.

МИ́ТНИЦЯ — держ. установа, що контролює перевезення вантажів, особистих речей тощо через кордон, перевіряє митні документи, стягує *мито* та ін. збори. У Радянському Союзі М. підпорядковані Гол. митному управлінню М-ва зовн. торгівлі СРСР. Завдання і функції М. визначені *Митним кодексом СРСР*.

МИ́ТНІ ТАРИ́ФИ — систематизоване зведення митних ставок на товари, які провозять через кордон країни. М. т. включають найменування і класифікацію товарів, що їх оподатковують, з зазначенням розміру оподаткування; перелік товарів, звільнених від мита; перелік товарів, заборонених для ввезення, вивезення й транзиту. В СРСР та ін. соціалістичних країнах М. т. спрямовані на заохочування розвитку власного виробн. і є одним із засобів *монополії зовнішньої торгівлі*. Для вантажів, що їх ввозять в СРСР із ряду країн, що розвиваються, встановлено пільги або їх повністю звільнено від митних зборів.

МИ́ТО — 1) Плата, що її стягують певні держ. органи (в СРСР — судові установи, держ. арбітраж, нотаріальні контори) з громадян, організацій, установ, підприємств за надання їм послуг або вчинення певних дій. 2) Грошовий податок на товари, майно, цінності, які перевозять через держ. кордон.

МИ́ТРА (від грец. μίτρα — головна пов'язка)—1) Оздоблений прикрасами головний убір, який вище православне й католицьке духівництво одягає під час богослужіння, а середнє одержує як нагороду. 2) В давнину — назва різних головних уборів.

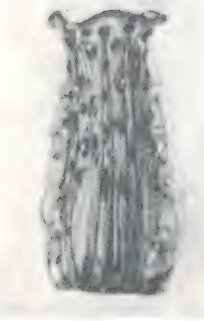

Л. М. Митяєва. Ваза «Буковина». Гутне скло. Київ. 1975.

МИТРА́К Олександр Андрійович (псевд.— Материн; 16.X 1837, с. Плоске, тепер Свалявського р-ну Закарп. обл.— 17.III 1913, с. Росвигове, тепер у складі Мукачевого) — укр. письменник, фольклорист і етнограф. Після закінчення Ужгородської богословської семінарії (1862) був священиком у селах Закарпаття. Друкуватися почав 1864. Писав вірші, нариси про життя, побут і звичаї верховинців («Дорожні враження на Верховині», «Народне весілля у гірських русинів» та ін.), збирав нар. пісні, частина яких надрукована у зб. Я. Головацького «Народні пісні Галицької та Угорської Русі». Склав російсько-мадярський (вид. 1881) та мадярсько-російський (вид. 1922) словники.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 1. К., 1958.

МИТРОПОЛІ́Т (грец. μητροπολίτης, від μητρόπολις — столиця, метрополія) — 1) Другий після *патріарха* сан у православній церкві. 2) Вище звання православних і католицьких *єпископів*.

МИТРОПО́ЛЬСЬКИЙ Юрій Олексійович [н. 21.XII 1916 (3.I 1917), с. Шишаки, тепер смт Шишацького р-ну Полтавської обл.] — укр. рад. математик і механік, акад. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Закінчив (1942) Казахський (в Алма-Аті) ун-т. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1946—50 працював в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР, з 1950 — в Ін-ті математики АН УРСР (з 1958 — директор). Член Президії АН УРСР — академік-секретар Відділення математики, механіки та кібернетики з 1961 (до 1963 — Голова Відділу фізико-математичних наук). Осн. праці — з теорії *нелінійних диференціальних рівнянь* та нелінійної механіки. Розроблені М. методи дали змогу розв'язати багато проблем, напр. дослідити явище проходження через резонанс, нестаціонарні процеси в гіроскопічних системах. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1965; премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1969.

Тв.: Проблемы асимптотической теории нестационарных колебаний. М., 1964; Метод усреднения в нелинейной механике. К., 1971.

Літ.: Киевские математики-педагоги. К., 1979.

МИТУ́СА (Дмитро) — давньоруський співець у владики перемишлянського, що згадується в Волинському літопису під 1241. Князь Данило Романович запрошував М. до себе в півчі, але той з гордості відмовився служити князеві. Образ М. відтворив М. Костомаров у поезії «Співець Митуса».

МИТЮКО́В Каленик Андрійович [22.VII (3.VIII) 1823, Київ — 29.II (12.III) 1885, там же] — укр. бурж. учений, юрист. Н. в сім'ї купця. Закінчив 1845 юрид. ф-т Київ. ун-ту. В 1846—81 викладав у Київ. ун-ті курс римського права, засл. ординарний професор, з 1865 — ректор. Один із засновників *Київського юридичного товариства* і тривалий час його голова. Осн. праця М.— «Курс римського права» (1884).

МИТЯ́ЄВА (Пахарєва) Лідія Мефодіївна (н. 14.IV 1923, Мстиславль, тепер Могильовської обл.) — укр. рад. художниця скла, засл. художник УРСР (з 1974). В 1941 закінчила Київ. середню худож. школу ім. Т. Г. Шевченка, де навчалася у Ф. Хворостецького, К. Єлеви. З 1950 працює на Київ. з-ді худож. скла. Твори: вази — «40 років Радянської влади» (1957), «Рідне місто» (1967), «Ранок» (1970), «Світанок», «Київ» (1977); набори з гутного скла та кришталю — «Весна» (1973), «Весільний» (1975), «Золота осінь» (1975), «Квітка» (1977); декоративні блюда. Роботи зберігаються в Київ. ДМУНДМ.

МИ́ХАЙ ХОРО́БРИЙ (Mithai Viteazul; 1558 — 9.VIII 1601) — господар *Валахії* з 1592. Прагнучи створити централізовану державу, вів боротьбу проти тур. панування у Валахії, Молдавії і Трансільванії. В цій боротьбі спирався на підтримку Рос. д-ви й укр. козацтва. В 1595 очолене М. Х. військо завдало поразки туркам біля м. Тирговиште. Цьому сприяв розгром татар (союзників турків) укр. козаками на чолі з С. *Наливайком* під час походів до Молдавії (влітку 1594 і навесні 1595). У 1600 М. Х. об'єднав під своєю владою Валахію, Молдавію і Трансільванію. Вбитий феодалами, невдоволеними його централізаторською політикою.

МИХАЙЛИЧЕ́НКО Гнат Васильович [літ. псевд.— Ігнатій Михайлович, Гнатко, Г. М.; 27.IX (9.X) 1892, с. Студенок, тепер у складі с. Миропілля Краснопільського р-ну Сум. обл.— 4.XII 1919, Київ] — укр. письменник, громад. і політ. діяч. За участь у харків. орг-ції лівих есерів був засуджений царським військ. судом до каторги і вічного поселення в Сибіру. Після Лютневої революції 1917 повернувся на Україну і став одним з керівників партії *боротьбистів*, зокрема її лівого крила. У травні 1919 був призначений наркомом освіти УРСР. В період *денікінщини* перебував на підпільній роботі в Києві. Розстріляний денікінцями. Літ. творчість М.— «Блакитний роман» (1918—19); цикл мініатюр «Місто» (1919), психологічні новели «Погрози невідомого», «Тюрма» — позначена впливами символізму та ін. декадентських течій. *В. П. Лета.*

МИХАЙЛИЧЕ́НКО Іван Харламович (н. 2.IX 1920, ст. Алмазна, тепер Стахановської міськради Ворошиловгр. обл.) — рад. військ. льотчик-штурмовик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1951. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, старший льотчик, командир ескадрильї гвард. штурмового авіаполку. Брав участь у боях на 1-му і 2-му Укр. фронтах. Здійснив 179 бойових вильотів. З 1962 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МИХАЙЛИЧЕ́НКО Ірина Гаврилівна (6.XII 1921, Баку — 19.II 1977, Одеса)—українська радянська артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1964). В 1939 закінчила Бакинське хореографічне уч-ще. Була солісткою балету Казах. (Алма-Ата, 1939—41), Азерб. (Баку, 1941—50), Одес. (1950—64) театрів опери та балету. Партії: Одетта-Оділлія, Аврора, Маша («Лебедине озеро», «Спляча красуня», «Лускунчик» Чайковського), Жізель («Жізель» Адана), Лілея («Лілея» Данькевича).

МИХА́ЙЛІВ Юхим Спиридонович [15 (27.X) 1885, м. Олешки, тепер м. Цюрупинськ Херсонської обл.— 15.VII 1935, Котлас] — укр. рад. живописець, графік і мистецтвознавець. В 1902—06 навчався у Строгановському художньо-пром. уч-щі в Москві, 1906—10 — в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. *Сєрова* і С. *Коровіна*. З 1917 жив і працював у Києві. Був членом *АХЧУ*. Твори: «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле...» (1918), «Старе й нове», «Г. Сковорода» (1919), «Червоний кінь» (1921), «Портрет В. І. Леніна» (1924), триптих «Україна», «Сум Ярославни» (1925), триптих «Місячна соната» (1927—34). Деякі твори позначені впливом *символізму*. Автор книг («Михайло Жук», 1930; «Григорій Дяченко», 1931) та статей з питань образотворчого мист. в журналах «Мистецтво», «Життя й революція», «Бібліотечні вісті». *Г. В. П'ядик.*

І. Х. Михайличенко.

МИХА́ЙЛІВКА — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на р. Білій (бас. Сіверського Дінця), за 9 км від залізнич. ст. Комунарськ. 3,9 тис. ж. (1980). Кам. кар'єр, птахокомплекс. 3 заг.-осв. школи, 3 фельдшерсько-акушерські пункти, Будинок культури, клуб, 3 б-ки. Виникла у 17 ст.

МИХА́ЙЛІВКА — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Ровеньківській міськраді, за 6 км від залізнич. ст. Картушине. 4,3 тис. ж. (1980). 2 дільниці шахтоуправлінь, філіал Сімферопольського з-ду телевізорів. 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, 2 б-ки. Виникла 1910.

МИХА́ЙЛІВКА — селище міського типу Запоріз. обл. УРСР, райцентр, за 8 км від залізнич. ст. Пришиб. 15,2 тис. ж. (1980). М. виникла на поч. 19 ст. внаслідок злиття кількох хуторських поселень. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 М.— с-ще міськ. типу. В селищі — маслоробний з-д, цех Веселівського з-ду прод. товарів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 5 клубів, 7 б-к, краєзнавчий музей.

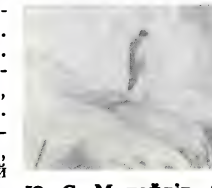

Ю. С. Михайлів. Сум Ярославни. Пастель. 1925.

МИХА́ЙЛІВСЬКА ЦЕ́РКВА — пам'ятка архітектури в ансамблі *Видубицького монастиря* в Києві. Збудована 1088 за київ. кн. *Всеволода Ярославича*. В 15 ст. сх. стіну споруди зруйнував зсув, що стався внаслідок повені. В серед. 17 ст. церкву реставрував своїм коштом митрополит П. *Могила*. Після пожежі 1760 її відбудував 1770—75 арх. М. Юрасов. У 1945 під керівництвом археолога М. *Каргера* проводилися дослідження, в результаті яких відновлено дав-

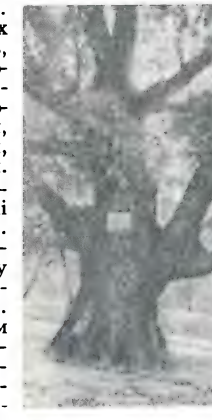

Михайлова гора. Шевченків дуб.

Г. Л. Михайлов.

К. М. Михайлов.

М. Д. Михайлов.

М. Л. Михайлов.

ний план церкви. Це була тримірна восьмистовпна, витягнута по осі споруда з вузькими боковими *нефами*. Фасади М. ц. реставровано в 70-х рр. 20 ст. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 128—129.

МИХА́ЙЛІВСЬКА ЦІЛИНА́ — філіал *Українського степового заповідника*.

МИХА́ЙЛІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — багатошарове поселення *мідного віку* і раннього *бронзового віку*, залишки якого виявлено поблизу с. Михайлівки Нововоронцовського р-ну Херсон. обл. Досліджувалося 1952—55, 1960—63. При розкопках нижнього культур. шару (2-а чверть — серед. 3-го тис. до н. е.) відкрито залишки невеликого поселення з землянковими житлами. Мешканці поселення займалися землеробством і скотарством. При розкопках середнього і верхнього шарів, які належать до різних етапів *ямної культури*, відкрито залишки великого поселення цієї культури. Воно було оточене високими мурами і ровами. Основою г-ва його жителів були скотарство і землеробство. Виявлені металеві предмети свідчать про зв'язки тодішнього населення пд.-укр. степів з пн.-кавказ. племенами.

Літ.: Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. К., 1962.

МИХА́ЙЛІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1861 — виступ селян с. Михайлівки (тепер Саратського р-ну Одес. обл.) під час проведення *селянської реформи 1861*. Ознайомившись із грабіжницьким змістом «Положення» про реформу, селяни Михайлівки у квітні 1861 відмовилися виконувати панщину на користь місц. поміщиків. Лише з допомогою військ. сили владі вдалося придушити це заворушення.

МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 37,9 тис. чол. (1980). У районі — 50 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 8 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Михайлівка*. Поверхня рівнинна. В межах району — Перевезівське родовище заліз. руди Білозерського залізорудного району. Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства району: пришибські комбінат хлібопродуктів і рем.-мех. та Михайлівський маслоробний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Михайлівка) та 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 93,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,7 тис. га. Зрошується 7,0 тис. га (Пн.-Рогачицький зрошувальний канал). Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, рицина. У М. р.— 14 колгоспів, дослідне г-во Укр. н.-д. ін-ту зрошуваного садівництва, 2 міжколг. підприємства (по виробн. свинини та продуктів птахівництва), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Бурчацьк, Пришиб, Плодородне. Автомоб. шляхів — 347 км, у т. ч. з твердим покриттям — 298 км. У районі — 16 заг.-осв. та 2 муз. школи, сільс. профес.-тех. училище; 21 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень. 52 клубні установи, кінотеатр, 51 кіноустановка, 29 б-к, краєзнавчий музей (Михайлівка). У М. р. видається газ. «Ленінська зірка» (з 1930).

Г. П. Водяницький.

МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ СОБО́Р у Переяславі — пам'ятка архітектури часів *Київської Русі*. Споруджений 1089. Являв собою п'ятинефний храм з притворами. Тип і особливості будівлі свідчать про візант. традиції, а саме — константинопольську школу. Інтер'єри собору були багато прикрашені розписом і мозаїкою. Собор не зберігся, уцілів лише фрагменти мозаїчних і різнокольорових підлог з полив'яних плиток.

МИХА́ЙЛО ВСЕ́ВОЛОДОВИЧ (1179 — 20.IX 1246) — давньоруський князь. Син кн. Всеволода Святославича. Брав участь у битві на *Калці*. З 1223 князював у Чернігові. В 1235 здобув Галич, 1238 — Київ і став великим князем київським; у Галичі залишив свого сина Ростислава. М. В. втік під час монг.-тат. навали до Угорщини, потім — до Польщі. В 1246 поїхав до *Батия*, сподіваючись одержати від нього Черніг. князівство, але за відмову виконати поганський обряд татари вбили М. В. Рус. православна церква канонізувала його.

МИХА́ЙЛО ФЕ́ДОРОВИЧ Романов [12 (22). VII 1596, Москва — 13 (23). VII 1645, там же] — рос. цар з 1613, родоначальник династії *Романових*. Обраний царем на *Земському соборі* після визволення Москви *народним ополченням 1611—12* від польс.-лит. загарбників. Уряд М. Ф. 1619—33 фактично очолював його батько патріарх *Філарет*. За М. Ф. зміцніла кріпосницька система, розширилося феод. землеволодіння, зросло оподаткування тяглого населення, що викликало загострення класової боротьби. За М. Ф. укладено *Столбовський мир 1617* зі Швецією і *Деулінське перемир'я 1618* з Польщею. Війна з Польщею 1632—34 за повернення Смоленська і Чернігово-Сіверської землі закінчилася невдачею (див. *Поляновський мир 1634*).

МИХА́ЙЛОВ Герман Леонідович (н. 7.XI 1929, Харків) — передовик виробництва в машинобудуванні, токар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1964. Працюючи 1949—78 на Харків. з-ді трансп. машинобудування ім. В. О. Малишева токарем мех. цеху, досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів, узятих соціалістичних зобов'язань. Ініціатор патріотич. почину «П'ятирічку — за 3,5 року» та руху за зниження трудових затрат на кожному робочому місці. В 1978 — 80 — слухач Академії сусп. наук при ЦК КПРС. З 1980 — секретар Харків. облпрофради. На XXIV і XXV з'їздах КПРС був обраний членом її ЦК. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медаллю.

М. І. Старовойт.

МИХА́ЙЛОВ Костянтин Миколайович [17 (29).XII 1882, Кролевець, тепер Сум. обл.— 3.IV 1961, Київ] — укр. рад. піаніст, педагог, музично-громадський діяч, засл. діяч мист. УРСР (з 1945). Член КПРС з 1949. В 1907 закінчив Київ. муз. уч-ще (клас фортепіано В. *Пухальського*; викладав у ньому), 1913 (екстерном) — Петерб. консерваторію. Був одним з організаторів Київ. консерваторії (1913), в якій викладав з часу її заснування (з 1917 — професор), та Київ. філармонії. В 1920 перебував у Червоній Армії (був піаністом). Очолював колегію Київ. опери (1920—21). В 1939—40 брав участь в організації муз. життя та профес. муз. освіти в зх. обл. України. М.— один з організаторів і муз. керівників Київ. муз. спец. школи-десятирічки, виховав багатьох українських піаністів. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами.

МИХА́ЙЛОВ Максим Дормидонтович [13 (25).VIII 1893, с. Кольцовка, тепер Вурнарського р-ну Чув. АРСР — 30.III 1971, Москва] — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1940). Співу навчався в Казані (в проф. Ф. Ошустовича) та Москві (в артиста Великого театру В. Осипова). В 1930—31 — соліст Всесоюзного радіокомітету (Москва), 1932—56 — Великого театру СРСР. Партії: Іван Сусанін (однойменна опера Глинки), Кончак («Князь Ігор» Бородіна), Чуб («Черевички» Чайковського), Фрол Дамасков («Піднята цілина» Дзержинського). Один з кращих виконавців рос. нар. пісень. Знімався в кінофільмах («Черевички», 1944; «Іван Грозний», 1944; «Борис Годунов», 1956). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942.

МИХА́ЙЛОВ Михайло Ларіонович [4 (16).I 1829, Оренбург — 3 (15).VIII 1865, Кадая, тепер Читинської обл.] — рос. поет, перекладач, революц. діяч. У 1860 увійшов до складу редакції журн. «*Современник*». У 1861 за поширення прокламації «До молодого покоління», написаної разом з М. *Шелгуновим*, був засланий на каторгу, де й помер. Соратник М. Чернишевського і М. Добролюбова. Друкуватися почав 1845. У повістях «Адам Адамич» (1851), «Мереживниця» (1852), романі «Перелітні птахи» (1854) засуджував кріпосницьку дійсність. Лірика М., особливо 60-х рр., пройнята революц. ідеями. Автор літ.-критичних та публіцистичних статей. Виступав на захист укр. культури

і мови, визвольних прагнень укр. народу. Особисто був знайомий з Т. Шевченком, перекладав його твори, написав рецензію на «Кобзар» 1860. Вірш М. «Сміло, други!», що став революц. піснею, 1905 перекладений укр. мовою. *Тв.:* Укр. перекл.— [Поезії]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959.

МИХА́ЙЛОВ Олександр Дмитрович [17 (29).I 1855, м. Путивль, тепер Сум. обл.— 18 (30).III 1884] — рос. революціонер, народник. Закінчив гімназію в м. Новгороді-Сіверському. В 1875 вступив до Петерб. технологічного ін-ту, звідки був виключений за участь у студентському русі. М.— один з організаторів «*Землі і волі*» 70-х рр. Навесні 1877 брав участь у «*ходінні в народ*» у Сарат. губ., наступного року повернувся до Петербурга. Був прихильником створення централізованої загальнорос. орг-ції, основаної на єдності, дисципліні, суворій конспірації. Учасник Липецького і Воронезького з'їздів землевольців 1879. Після розколу «Землі і волі» — член Виконавчого к-ту «*Народної волі*». Організовував друкарні, відав фінансами партії, готував терористичні акти. Заарештований 28.XI (10.XII) 1880, за «процесом 20-ти» (1882) засуджений до страти, яку замінено довічною каторгою. Помер у *Петропавловській фортеці*.

МИХА́ЙЛОВ Олександр Олександрович [н. 14 (26).IV 1888, м. Моршанськ, тепер Тамбовської обл.] — рос. рад. астроном і гравіметрист, акад. АН СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1956. Закінчив (1911) Моск. ун-т, у 1918—48— професор цього ун-ту. З 1947 — в *Астрономічній обсерваторії головній АН СРСР* (до 1964 — директор). У 1939—62 — голова Астр. ради АН СРСР; у 1934—60 — президент Всесоюзного астрономо-геодезичного т-ва; у 1946—48 — віце-президент *Міжнародного астрономічного союзу*. Осн. праці М. присвячені теорії *затемнень*, теорії фігури Землі, астр. сталим і складанню зоряних карт і атласів. М.— один з ініціаторів і учасник заг. гравіметричної зйомки СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

МИХА́ЙЛОВ Павло Васильович (н. 7.VII 1908, Петергоф, тепер Петродворець Ленінгр. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1951. Закінчив 1929 Ленінгр. драм. студію ім. М. М. Ходотова. Працював у Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького (1930—33). В 1933—35, 1939—41 і з 1945 — в Одеському рос. драм. театрі ім. А. Іванова. Ролі: Жадов («Тепленьке місце» О. Островського), Астров («Дядя Ваня» Чехова), Муромський («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Карбишев («Коли мертві оживають» Рачади), Лір («Король Лір» Шекспіра) та ін. Створив образ В. І. Леніна в п'єсах М. Погодіна і п'єсі Строгова «Фінал». Знімався в кіно. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

МИХА́ЙЛОВ Тимофій Михайлович [22.I (3.II) 1859, Гаврилово, тепер Сичевського району Смол. обл.— 3 (15).IV 1881, Петербург] — рос. революціонер, народник. З селян. З серед. 70-х рр. 19 ст.— робітник на петерб. заводах. Відвідував один з робітн. гуртків «*Землі і волі*», з 1880 — член робітн. орг-ції і «бойової робітн. дружини» «*Народної волі*». На поч. 1881 брав участь у підготовці замаху на Олександра II. Заарештований 3 (15).III 1881. Разом з ін. учасниками вбивства царя (див. *Первомартовці*) М. засуджено до смертної кари й страчено.

МИХА́ЙЛОВ Федір Михайлович (30.V 1898, с. Перелуч, тепер Опочецького р-ну Псков. обл.— 5.VIII 1942) — учасник підпільного антифашист. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Н. в сел. сім'ї. Учасник громадян. війни. В 1926 закінчив 1-й Ленінгр. мед. ін-т. На поч. Великої Вітчизн. війни — військ. лікар, був контужений і потрапив в оточення. З грудня 1941 — гол. лікар лікарні в м. Славуті (тепер Хмельн. обл.). Об'єднавши підпільні антифашист. групи (бл. 200 чол.) кількох сіл Славутського й Шепетівського р-нів, М. у грудні 1941 очолив міжрайонну *Славутську підпільну комуністичну організацію*. 22.VII 1942 М. заарештовано і згодом страчено гітлерівцями.

МИХА́ЙЛОВ Христо (8.IV 1893, Видин — 8.II 1944, Софія) — діяч болг. комуністичного і робітн. руху. Н. в сім'ї вчителя. За фахом юрист. У 1918 вступив до Болг. робітн. с.-д. партії (тісних соціалістів, *тісняків*). Один з керівників *Вересневого антифашистського повстання 1923*. В 1925—37 перебував в ув'язненні. З 1937 — член ЦК, 1938—39 — секретар ЦК Болг. компартії (БКП). З 1941 очолив Військ. комісію ЦК БКП (з 1943 — Гол. штаб Нар.-визвольної повстанської армії), яка керувала боротьбою болг. народу проти гітлерівців і монархо-фашист. диктатури. Потрапив до рук поліції і загинув. На честь М. місто Фердінанд перейменовано на Михайловград.

МИХА́ЙЛОВА ГОРА́ — хутір поблизу с. Прохорівки Золотоніського пов. Полтав. губ. (тепер у складі с. Прохорівки Канівського р-ну Черкас. обл.). Тут була садиба М. О. *Максимовича*, де він з 1845 близько 30 років жив і проводив наук. та літ. діяльність. На М. г. він і похований. Зберігся будинок Максимовича, в якому в червні 1859 жив Т. Г. Шевченко. Тут поет написав поему «Марія», намалював портрети М. О. Максимовича та його дружини М. В. Максимович. У старовинному парку під велетенським дубом, що його в народі наз. Шевченковим, встановлено меморіальну дошку. Відвідував ученого на М. г. і М. В. Гоголь. У повісті «Вій» він використав матеріали з життя старої Прохорівки, описав Успенську церкву, збудовану запорожцями 1774. Незрівнянну красу Дніпра біля М. г. Гоголь відобразив у поетичних рядках: «Чудовий Дніпро у тиху погоду...». В різний час сюди приїздили учений-грунтознавець В. В. Докучаєв, композитор М. В. Лисенко зі своїм хором. Нині в будинку Максимовича — літературно-меморіальний музей його імені, а на території садиби розміщено будинок відпочинку. Іл. с. 515.

МИХА́ЙЛОВГРА́Д — місто на Пн. Зх. Болгарії, адм. ц. Михайловградського округу. Розташований на р. Огості. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 40 тис. ж. (1975). Розвинуті маш.-буд. (електротех., приладобуд.), буд. матеріалів, керамічна, текст., харч. пром-сть. Музей. М. засн. 1576, названий на честь Х. *Михайлова*.

МИХА́ЙЛОВКА — місто обласного підпорядкування Волгогр. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на правому березі р. Медведиці (прит. Дону). Залізнична ст. Себряково. 59 тис. ж. (1980). У М.— з-ди: Себряковський цем., пускових двигунів, комбінат азбоцем. виробів. Підприємства харч. пром-сті. Технологічний технікум і пед. уч-ще. Місто з 1948.

МИХА́ЙЛОВ-СИ́ДОРОВ Михайло Гнатович [21.X (2.XI) 1890, Коростишев, тепер Житомир. обл. — 22.XI 1956, Харків] — укр. рад. педагог-вокаліст, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). Муз. освіту здобув у *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка*. Пед. діяльність почав 1921. З 1925 — викладач Харків. муз.-драм. ін-ту, з 1940 — професор Харків. консерваторії. *Тв.:* Питання вокальної педагогіки. К., 1963 [у співавт.].

МИХА́ЙЛОВ-СТОЯ́Н Костянтин Іванович (на укр. сцені — Стоян; 1850, с. Великий Буялик, тепер с. Благоєве Іванівського р-ну Одес. обл.— 25.IV 1914, Софія) — укр. і болг. співак (тенор), педагог, муз. діяч. У 1882 закінчив Петерб. консерваторію. Співав на оперних сценах Росії та України — в муз.-драм. трупі М. Кропивницького (1882—84), Київ. (1891—92), Одес. операх. З 1907 жив у Болгарії. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського, перший виконавець на укр. сцені), Петро («Наталка Полтавка» Котляревського), Герман («Пікова дама» Чайковського), Манріко («Трубадур» Верді). *І. М. Лисенко.*

МИХА́ЙЛОВСЬКА Наталія Олександрівна (бл. 1843, Київ — р. см. невід.) — укр. співачка (контральто). В 1867 закінчила Петерб. консерваторію. В 1867—71, 1879—80 — солістка Київ. рос. опери. Співала також у театрах Одеси, Тбілісі, Казані, Петербурга. Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Ваня, Ратмир («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Амнеріс («Аїда» Верді). В концертах виконувала романси Лисенка, укр. нар. пісні. *І. М. Лисенко.*

МИХА́ЙЛОВСЬКЕ — Пушкінський держ. заповідник у Псков. обл. Засн. 1922. До складу заповідника входять: Михайловське — родовий маєток Ганнібалів-Пушкіних, Тригорське — маєток друзів О. С. Пушкіна Осипових-Вульф, Святогорський монастир з Успенським собором (засн. 1569), родовим кладовищем Ганнібалів-Пушкіних і могилою поета, Петровське —

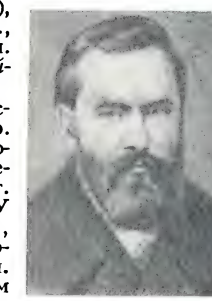

О. Д. Михайлов.

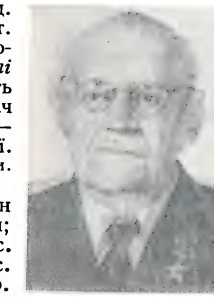

О. О. Михайлов.

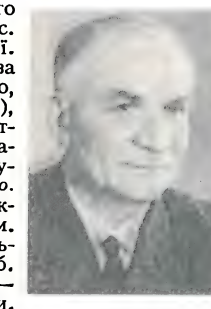

П. В. Михайлов.

Т. М.Михайлов.

маєток двоюрідного діда О. Пушкіна П. Я. Ганнібала і с. Савкіно з давнім городищем Савкіна Горка (16 ст.). У будинках-музеях М і Тригорського, в будиночку няні й Успенському соборі-музеї зберігаються й використовуються в експозиції особисті речі Пушкіна, його рідних і друзів, речі його епохи, істор.-документ. й худож. матеріали М (в т. ч. фотокопії рукописів, малюнків поета, прижиттєві видання). Парки М., Тригорського й Петровського — унікальні пам'ятки садово-паркового мистецтва кінця 18 ст. Під час Великої Вітчизн. війни гітлерівці зруйнували заповідник. Тепер його повністю відбудовано.

В. С. Михалевич.

МИХАЙЛО́ВСЬКИЙ Володимир Миколайович [2 (15).VIII 1914, Костянтиноград, тепер м. Красноград Харків. обл.— 13.XII 1978, Львів] — укр. рад. учений в галузі автоматики, телемеханіки і вимірювальної техніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1945. Закінчив (1939) Моск. енерг. ін-т. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1946—51 працював в Ін-ті автоматики і телемеханіки АН СРСР, з 1952 — зав. відділом Ін-ту машинознавства і автоматики АН УРСР. Осн. напрями наук. роботи — розробка теорії і створення вимірювальних приладів і систем відбору, обробки і передачі інформації, зокрема для геофіз. методів пошуку корисних копалин. Запропонував інформаційні критерії оцінки і методи розрахунку ефективності систем передачі вимірюваної інформації.

С. В. Михалков.

МИХАЙЛО́ВСЬКИЙ Микола Костянтинович [15 (27).XI 1842, Мещовськ, тепер Калуз. обл.— 28.I (10.II) 1904, Петербург] — рос. публіцист, соціолог, один з теоретиків *народництва*, літературний критик. Літературну діяльність почав у 60-х рр. Виступав проти теорії «мистецтво для мистецтва», натуралізму, стверджував громад. і демократичний характер л-ри. Статті: «З літературних і журнальних приміток» (1874), «Жорстокий талант» (1882), «Г. І. Успенський як письменник і людина» (1888), «Щедрін» (1889) та ін. Допускав суб'єктивно-соціологічні оцінки. Світогляд М. еволюціонував від «народницького соціалізму» до дрібнобурж. радикалізму і лібералізму. Прихильник суб'єктивного методу в соціології, М. разом з П. Л. *Лавровим* висунув реакційну народницьку теорію «героїв» і «юрби», за якою сусп. прогрес є наслідком діяльності «критично мислячих осіб». За філос. поглядами — прихильник *позитивізму*. Критику політ. і філос. поглядів М. дав у своїх творах В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 317—320).

Мишій сизий. Загальний вигляд рослини та плід.

МИХАЙЛО́ВСЬКИЙ-ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Олександр Іванович [26.VIII (6.IX) 1790 або 1789, Петербург — 9 (21).IX 1848, там же] — рос. воєнний історик, генерал-лейтенант (1835), член Петерб АН (з 1841). Н. в укр. дворянській сім'ї. Навчався в Геттінгенському ун-ті (1807—11). Учасник Вітчизн. війни 1812 (ад'ютант М. І. *Кутузова*), закордонних походів рос. армії 1813—15, рос.-тур. війни 1828—29. Осн. праці: «Опис Вітчизняної війни в 1812 році» (ч. 1—4, 1839), «Записки про похід 1813 року» (1834), «Опис походу у Францію в 1814 році» (1836). Твори М.-Д. написані з позицій дворянської історіографії, проте містять багатий фактичний матеріал.

Миша хатня.

МИХАЙЛЮ́К Андрій Семенович [29.IX (12.X) 1912, с. Германівка, тепер с. Красне Друге Обухівського р-ну Київ. обл.— 23.X 1937] — укр. рад. поет. Друкуватися почав 1928. Працював у редакціях газет Чернігова, Києва, Харкова. Належав до літ. орг-ції «*Нова генерація*». Автор поетичних збірок «Вірші» (1932), «Кінець ідилії» (1933), «Сонячний день» (1936), осн. тематика яких — соціалістична перебудова села. Переклав укр. мовою поему «Кому на Русі жити добре» М. Некрасова.

Тв.: Поезії. К., 1959. *В. П. Лета.*

МИХАЙЛЮ́К Іван Андрійович (н. 9.IX 1906, с. Тростянець, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1928 друкував вірші й оповідання в журн. «*Вікна*» й «*Нові шляхи*» та альманасі «Поцейбіч». Видавав у Коломиї журнали «Плуг» (1932) і «Дзеркало» (1934). Після возз'єднання зх. областей України з Рад. Україною працював учителем і бібліотекарем у рідному селі. Видав збірки віршів та оповідань «Наш Іван» (1963), «День зеленокветний» (1968) переважно на теми колгоспного села, твори для дітей.

Тв.: Колоски. Львів. 1959.

МИХАЛЕ́ВИЧ Володимир Сергійович (н. 10.III 1930, Чернігів) — укр. рад. учений у галузі кібернетики, акад. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1963. Закінчив (1952) Київ. ун-т. В 1955—58 працював у цьому ж ун-ті. З 1958 — в Ін-ті кібернетики АН УРСР (до 1962 — Обчислювальний центр АН УРСР). З 1962 — заст. директора цього ін-ту. Осн. наук. праці присвячені теорії оптимальних розв'язків, розробці матем. апарату екон. кібернетики і його практичному використанню. Створив і розвинув методи *послідовного аналізу* варіантів для чисельного розв'язування оптимізаційних задач. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1973. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1971.

МИХАЛКІ́ВСЬКИЙ СКАРБ — скарб золотих речей, знайдений 1878 і 1897 в с. Михалкові (тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.). До скарбу входили золоті чаша та предмети особистого вбрання (2 діадеми, 4 масивні браслети, гривна, 12 фібул-застібок, 5 круглих бляхприкрас, розетка у вигляді чотирипелюсткової квітки та понад 2500 бусин і пронизок) заг. вагою понад 6 кг. Скарб належить до визначних пам'яток фракійського гальштату (див.. *Гальштатська культура*) і датується 8—7 ст. до н. е.

МИХАЛКО́В Сергій Володимирович [н. 27.II (12.III) 1913, Москва] — рос. рад. письменник і громад. діяч, акад. АПН СРСР (з 1971), засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1967), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1950. Друкується з 1928. Великою популярністю користуються вірші («Дядя Стьопа», «Зміна» та ін.) і п'єси для дітей («Том Кенті», 1938; «Червоний галстук», 1946; «Я хочу додому», 1949; «Сомбреро», 1957; «Дорогий хлопчик»,1971, та ін.). Автор байок і п'єс для дорослих: «Дикуни» (1956), «Пам'ятник собі» (1959), «Ляпас» (1974), «Піна» (1975), «Пасаж у Пасажі» (1978), кіносценарію «Фронтові подруги» (1942), книги пед. статей і заміток. Перекладач. З 1962 — гол. редактор сатиричного кіножурналу «Фитиль». Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1950, 1978. Ленінська премія, 1970. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1970—71; Чувство локтя. Выступления. Статьи. Рецензии. М., 1971; Фронтовая Муза. М., 1976; Литература. Время. Жизнь. Публицистика. М., 1978; Театр для взрослых. М., 1979; Укр. перекл.— Байки. К., 1947; Особливе завдання. К., 1948; Ілля Головін. К., 1950; Ревізори мимоволі. К., 1954; Перша трійка, або рік 2001-й. К., 1970; Дорогий хлопчик. К., 1973; Піна. К., 1977; Дітям. К., 1978.

Ю. І. Корзов.

МИХАЛЬЧУ́К Костянтин Петрович [21.XII 1840 (2.I 1841), с. Зозулинці, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.— 7 (20).IV 1914, Київ] — укр. мовознавець і етнограф. Учився в Київ. ун-ті. Був співробітником Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва в Києві. Осн. праці: «Наріччя, піднаріччя й говори Південної Росії в зв'язку з наріччями Галичини» (1877), «До південноукраїнської діалектології» (1893), «Філологічне непорозуміння» (1896), «До правопису деяких форм „м'якої деклінації" в українській мові» (1908). У 1871 М. склав першу діалектологічну карту укр. мови, описав укр. діалекти, обгрунтував поділ їх на три групи. Вперше розробив програму для збирання українських діалектних матеріалів.

Літ.: Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. К., 1915; Ощипко І. Й. К. П. Михальчук як діалектолог. «Доповіді та повідомлення Львівського університету», 1961, в. 9, ч. 1.

А. П. Могила.

МИХА́ЦЬ Григорій Іванович (1897, с. Раневичі, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.— 1933, м. Гурзуф Крим. обл.) — учасник революційного руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1926. Н. в сім'ї сільс. вчителя. Навчався у Львів. ун-ті. В 1918 разом з В. Ф. *Коцюком* заснував першу на Дрогобиччині нелегальну комуністичну орг-цію. Брав участь у створенні Рад робітн. депутатів у Дрогобичі і Стебнику. Один з керівників *Дрогобицького збройного повстання 1919*. В 1922 — член Дрогобицького окружкому КПСГ, секретар *Союзу пролетаріату міст і сіл Східної Галичини*, 1923 — секретар ЦК КПЗУ. З 1924 — в СРСР працював у Наркомосі УРСР. Автор праць з історії революц. руху на Зх. Україні.

МИХЄЄВ Михайло Олександрович [25.V (6.VI) 1902, с. Хоботове, тепер Мічурінського р-ну Тамбовської обл.— 6.VII 1970, Москва] —

рад. вчений у галузі теплотехніки, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив (1927) Ленінгр. політех. ін-т, працював у н.-д. ін-тах Ленінграда. З 1933 — в Енергетичному ін-ті ім. Г. М. Кржижановського АН СРСР, 1935—54 — одночасно професор Моск. енерг. ін-ту. Осн. праці — з проблем теплопередачі і теплового моделювання. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1951.

МЙХЛИК Василь Ілліч (н. 29.XII 1922, хутір Солдатський, що існував на тер. тепер. Казанківського р-ну Микол. обл.) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (лютий, червень 1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, штурман, командир ескадрильї штурмового авіаполку. Брав участь у боях на Брян., Зх., Ленінгр. і 3-му Білорус. фронтах. Особисто здійснив 188 бойових вильотів. У 1951 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1966 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МИХНЄВИЧ Йосип Григорович (1809, с. Локачі, тепер смт, райцентр Локачинського району Волин. обл.— 1885) — укр. філософ-ідеаліст. Н. в сім'ї священика. Здобув освіту в Київ. духовній академії, де 1836 став професором. З 1839 — професор філософії Рішельєвського ліцею в Одесі, з 1859 — помічник попечителя Київ., з 1867 — Варшавського учбових округів. М. пропагував об'єктивно-ідеалістичні принципи православної релігії, проголошуючи її основою всякої «істинної» філософії. Реакційні погляди М. відображено в його підручнику логіки.

МИХНЄНКО Григорій Кирилович [н. 25.VII (7.VIII) 1910, с. Насташка, тепер Рокитнянського р-ну Київ. обл.] — укр. радянський педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968), засл. учитель УРСР (1958). Член КПРС з 1946. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. пед. ін-т 1947. Пед. діяльність розпочав 1930. Протягом 1948—75 працював директором Боровицької серед. школи Чигиринського р-ну Черкас. обл. З 1975 — на пенсії. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоної Зірки. Удостоєний медалі А. С. Макаренка.
О. К. Боброва.

МЙЦИК Федір Олексійович[5(18). IX 1911, с. Вишнопіль, тепер Таль нівського р-ну Черкас. обл.— липень 1941, Тернопіль] — укр. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Учився в Комуністич ун-ті журналістики в Харкові (1935—38). Друкуватися почав 1938. Працював у редакціях газет Харкова, Тернополя. Загинув на фронті.
Тв.: Моїй землі. К., 1962; Поезії. К., 1974.
О. Я. Ющенко.

МЙЧКА — багаторічна трав'яниста рослина родини злакових. Те саме, що й *біловус*.

МЙША (Mus) — рід гризунів род. *мишачих*.М.—невеликі тварини (довжина тіла до 12 см, довжина хвоста майже дорівнює довж. тіла). Бл. 25 сучасних видів, поширених всесвітньо. В СРСР, у т. ч. в УРСР — 1 вид — М. хатня (M. musculus). Довж. тіла 7—11 см, хвоста — 4—10 см. Волосяний покрив спини від піщаного, сірого і буруватого до коричневого кольору, черевця — світліший. Первісний *ареал* — пд. і середні райони Євразії. М. хатня разом з людиною поширилась по всьому світу. Селиться в будинках, садах, на городах, полях тощо, де живе у нірках глибиною 30—40 см. Живиться рослинною і тваринною їжею, зокрема продуктами харчування людини, насінням с.-г. культур тощо. Статева зрілість настає у 2-місячному віці. Самка після 18—24-денної вагітності 4—7 раз на рік народжує 5—8 мишенят. Тривалість життя 1,5—3 роки. М.— шкідники с. г., поширюють ряд небезпечних хвороб людини і свійських тварин (чуму, туляремію тощо). Заходи боротьби — див. *Дератизація*. Викопні рештки М. відомі з плейстоцену.
І. Т. Сокур.

МИШАЧІ (Muridae) — родина ссавців ряду *гризунів*. Довж. тіла 5—50 см, довж. хвоста дорівнює довж. тіла, рідше перевищує її або становить половину. Морда видовжена, вушні раковини добре помітні. На передніх кінцівках по 4, зрідка по 3 пальці, на задніх — по 5. Волосяний покрив різноманітного забарвлення, у більшості видів жорсткуватий. Живуть у найрізноманітніших екологічних умовах, деякі (миша хатня, пацюк)— *синантропні організми*. Активні переважно вночі, живляться рослинною їжею, деякі — всеїдні. Розмножуються М дуже швидко (одна самка сірого пацюка за рік спроможна привести до 40 нащадків). Понад 400 видів (92 роди), поширені в Азії, Африці, Євразії, деякі види завезені людиною в Америку. В СРСР — 11 видів, що належать до 6 родів підродини справжніх мишей (Murinae), з них в УРСР — 7 видів, що належать до 4 родів: *пацюк, миша, мала миша,* лісова і польова миші. Викопні рештки М. відомі починаючи з пліоцену. М.— шкідники сільського, лісового, комунального господарства, небезпечні як поширювачі *трансмісивних хвороб*. Заходи боротьби — див. *Дератизація*.

МИШЄЦЬКИЙ Семен Іванович (рр. н. і см. невід.) — автор історичного твору про *Запорізьку Січ*, рос. офіцер, князь. Перебуваючи 1736—40 на службі в рос. армії на Україні й ознайомившись з історією і побутом запорізького козацтва, М. 1740 написав «Історію про козаків запорізьких...», в якій, незважаючи на дворянську тенденційність, подав цінні відомості про внутр. устрій і побут Запорізької Січі, про становище різних верств населення, класові суперечності між старшиною і рядовим козацтвом, норми звичаєвого права тощо.
Тв.: История о козаках запорожских... Одесса, 1852.

МИШІВКА (Sicista) — рід гризунів род. тушканчикових. Зовні М. схожі на мишей. Довж. тіла 5—8 см, хвоста 7—11,5 см. Волосяний покрив буруватого кольору, вздовж спини часто є темна смуга. 9 видів, поширені в лісовій і лісостеповій зонах Євразії, у горах — до альпійської зони включно. В СРСР — 6 видів, з яких в УРСР — 2: М. степова (S. subtilis) і М. лісова (S. betulina). Живляться рослинною їжею і комахами. Зиму проводять у сплячці. Самки раз на рік народжують по 4—5 малят. М.— нечисленні тварини. Викопні рештки відомі починаючи з міоцену.
І. Т. Сокур.

МИШІЙ (Setaria) — рід трав'янистих рослин родини *злакових*. Стебло — пряма соломина до 80 см заввишки. Суцвіття — колосовидна волоть. Плід — зернівка. Понад 140 видів, поширені в тропічних, субтропіч. і помірних зонах земної кулі. В СРСР—9 видів, у т. ч. в УРСР — 4, з них культурний — М. італійський (S. italica). Серед дикорослих найпошир. М. сизий (S. glauca) і М. зелений (S. viridis) — шкідливі однорічні бур'яни; засмічують посіви всіх культур. Одна рослина М. утворює до 5 тис. насінин, які зберігають схожість у грунті 14—15 років. Заходи боротьби. Старанно очищають насіння; знищують М. лущенням стерні з наступною зяблевою оранкою та ін.

МИШКІН Іполит Микитович [22.I (3.II) 1848, Псков — 26.I (7.II) 1885, Шліссельбург] — рос. революціонер, народник. Син унтерофіцера і кріпачки. Служив військ. топографом у Петербурзі, урядовим стенографом у Москві. В 1873 придбав у Москві друкарню, в якій нелегально друкував народницькі видання. Після розгрому друкарні 1874 емігрував за кордон, у кін. року нелегально повернувся до Росії. В 1875 спробував звільнити М. Г. Чернишевського з Вілюйського заслання, але був заарештований. Один з головних обвинувачених на «процесі 193-х». Засуджений до 10 років каторги, на поч. 1882 строк покарання збільшено ще на 15 років. За протест проти тюремного режиму М. за вироком військ. суду розстріляно. Революц. діяльність М. високо оцінив В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 6, с. 100).
Літ.: Язвицкий В. И. Непобежденный пленник. М., 1972.

МИШУ́ГА Олександр Пилипович [псевд.—Філіппі-Мишуга; 7 (20). VI 1853, с. Новий Витків, тепер Радехівського р-ну Львів. обл.— 9.III 1922, Фрайбург, Німеччина; похований у с. Новому Витків] — укр. співак (лірико-драматичний тенор) і вокальний педагог. Співу навчався у Львів. консерваторії (клас В. *Висоцького,* 1878—81), вдосконалював майстерність у М. Джованні (Мілан, 1881—83). В 1883 дебютував у партіїЛіонеля («Марта» Флотова) в м. Форлі (Італія). Співав у театрах Мілана, Львова, Варшави, Кракова, Відня, Лондона, Стокгольма, Петербурга, Києва та ін. Мав винятково красивий за тембром, виразний і гнучкий голос, володів високою муз. й сценічною культурою. Вокальному мистецтву М. було властиве органічне поєднання рис італ. *бельканто* і укр. нар. пісенності. З успіхом виконував як ліричні, так і драм. партії. Серед них — Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Йонтек («Галька» Монюшка), Ленський,

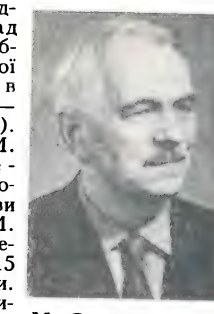
М. О. Михєєв.

В. І. Михлик.

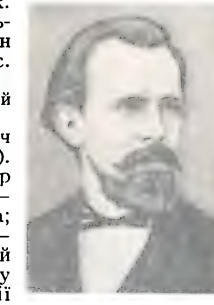
І. М. Мишкін.

О. П. Мишуга.

Герман («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського), Отелло, Герцог, Річард, Радамес («Отелло», «Ріголетто», «Бал-маскарад», «Аїда» Верді), Фауст (однойменна опера Гуно). Багато виступав у концертах, присвячених ювілеям Т. Шевченка, І. Франка та ін. діячів укр. культури, що відбувались у Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Кракові, Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові та ін. містах. Пропагував укр. нар. пісні і твори укр. композиторів. М.— глибокий знавець вокального мист., визначний педагог (серед його учнів — М. *Микиша*, М. *Донець-Тєссейр*). Викладав у *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка* (1904—11), Вищому муз. ін-ті в Варшаві (1911—18), з 1918 — в Стокгольмі.

Літ.: Деркач І. С. Видатний співак Олександр Мишуга. Львів, 1964; Олександр Мишуга. Спогади. Матеріали. Листи. К., 1971.

М. І. Головащенко.

МИШУ́ЛІН Олександр Васильович [18 (31).VIII 1901, Мелекес, тепер Димитровград Ульян. обл.— 19.IX 1948, Москва] — рад. історик античності. Член Комуністичної партії з 1927. З 1934 — професор Моск. ун-ту. В 1943—45 — заст. директора Ін-ту історії матеріальної культури, 1946—48 — ректор Академії сусп. наук при ЦК КПРС. Автор праць з історії соціальних рухів Рим. імперії (повстання *Спартака*) та боротьби за незалежність античної Іспанії. Редактор першого рад. підручника з історії старод. світу для школи. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Спартаковское восстание. Революция рабов в Риме в I веке до н. э. М., 1936.

МИШ'ЯК, арсен (Arsenicum; від грец. ἄρσην — сильний), As — хімічний елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 33, ат. м. 74,9216. Природний М. складається з одного стабільного ізотопу ^{75}As. Природні сполуки М. відомі з давніх часів. Одержання металевого М. приписують нім. вченому *Альберту Великому* (бл. 1250). Вміст М. у земній корі $1{,}8 \cdot 10^{-4}$%. У природі перебуває переважно у вигляді сульфідів і сульфоарсенідів (див. *Миш'якові руди*). М. проявляє *поліморфізм*. У звичайних умовах найбільш стійкий металевий, або сірий М., α-М. — сіро-стальна крихка кристалічна маса з металевим блиском; густ. 5720 кг/м³, при 615° С сублімується (див. *Сублімація*). $t_{пл}$ 817° С (у запаяній трубці під тиском). При нагріванні на повітрі швидко згоряє до миш'яковистого (арсенітного) ангідриду As_2O_3. Взаємодіє з сіркою та галогенами. Суміш концентрованих азотної і соляної кислот окислюють М. у миш'якову (арсенатну) к-ту H_3AsO_4. Сплавляється з деякими металами, утворюючи *арсеніди* (CuAs, Zn_3As_2 тощо). Одержують М. відновленням As_2O_3, а також при термічному розкладі *арсенопіриту*. Металевий М. застосовують як добавку до деяких сплавів (напр., для виробн. дроту), особливо чистий М.— у напівпровідниковій техніці. Досить широкого застосування набули *миш'яку сполуки*.

Д. П. Бєлоцький.

МИШ'ЯКО́ВИЙ КОЛЧЕДА́Н — мінерал класу персульфідів. Те саме, що й *арсенопірит*.

МИШ'ЯКО́ВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом миш'яку в кількостях, при яких доцільно вилучати його за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. Відомо понад 120 мінералів, до складу яких входить миш'як. Пром. значення мають льолінгіт $FeAs_2$ (вміст миш'яку до 73%), *аурипігмент* (до 72%), *реальгар* (до 70%), *арсенопірит* (до 46%). За пром. класифікацією родовища М. р. поділяють на миш'якові, золото-миш'якові, поліметалево-миш'якові, мідно-миш'якові, миш'яково-кобальтові й миш'яково-олов'яні. В СРСР родовища М. р. відомі на Уралі, в Забайкаллі, Серед. Азії, Закавказзі, за кордоном — у Швеції, Мексиці, США та ін. країнах.

С. М. Рябокінь.

МИШ'ЯКОРГАНІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — *елементоорганічні сполуки*, що містять зв'язок миш'як — вуглець. До М. с. відносять також органічні похідні к-т миш'яку (ефіри, аміди тощо). Більшість М. с.— отруйні, з неприємним запахом речовини. Одержують їх з солей миш'яковистої к-ти (*алкілуванням* або діянням солей діазонію), а також при взаємодії *металоорганічних сполук* з *галогенідами* миш'яку. М. с. застосовують у медицині (напр., сальварсан); леткі М. с. використовували як бойові отруйні речовини (*адамсит, люізит*).

В. П. Кухар.

МИШ'ЯКУ́ СПОЛУ́КИ — хім. сполуки, до складу яких входить *миш'як*. Найстійкіші М. с. зі ступенями окислення миш'яку — 3,0, +3 і +5. М. утворює сполуки з киснем, сіркою, воднем, металами та ін. елементами. Миш'яковистий (арсенітний) ангідрид As_2O_3 (білий миш'як) при нагріванні сублімується (див. *Сублімація*), утворюючи скловидну масу. Малорозчинний у воді, з лугами дає солі— *арсеніти*. Застосовують для знебарвлення скла, консервування шкіри та хутра тощо. Миш'яковий (арсенатний) ангідрид As_2O_5 — біла склоподібна речовина, повільно розчиняється у воді з утворенням миш'якової (арсенатної) к-ти H_3AsO_4, солі якої — *арсенати*. Сульфіди As_4S_4, As_2S_3, As_2S_5 — нерозчинні у воді і розведених к-тах, з лугами і сульфідами лужних металів та амонію утворюють розчинні тіоарсеніти й тіоарсенати. *Халькогеніди* миш'яку As_2S_3, As_2Se_3, As_2Te_3 належать до *напівпровідників*. З воднем в момент виділення М. с. утворюють миш'яковистий водень (арсин) AsH_3 — безбарвний газ, без запаху, з домішками має запах часнику; при нагріванні вище 500° С розкладається на миш'як та водень. При сплавленні з багатьма металами миш'як утворює *арсеніди*. Усі М. с. отруйні. Багато з них мають важливе значення в медицині. Див. також *Миш'якорганічні сполуки*.

Д. П. Бєлоцький.

МИ́ЩЕНКО Федір Герасимович [6 (18).II 1848, м. Прилуки, тепер Черніг. обл.— 28.X (10.XI) 1906, Київ] — укр. і рос. історик античності, чл.-кор. Петерб. АН (з 1895). В 1870 закінчив Київ. ун-т. У 1872—84 — викладач цього ун-ту. Брав участь у діяльності київ. «*Громади*». За публіцистичні статті з критикою царизму був звільнений з ун-ту. З 1889 — професор Казанського ун-ту. Досліджував історію Старод. Греції та Пн. Причорномор'я античної доби. Переклав рос. мовою (вперше) твори *Страбона, Геродота, Полібія, Фукідіда* та ін. давньогрец. авторів.

МИ́ЮЧІ ЗА́СОБИ — суміші *поверхнево-активних речовин* (ПАР), водні розчини яких застосовують для відмивання забруднень з поверхні різних матеріалів, шкіри та волосся людини і тварин. До М. з. належать *мила* та різні синтетичні препарати (побутові і технічні). До складу синтетичних М. з., крім ПАР, можуть входити також різні добавки: триполіфосфат, карбонат або гідрокарбонат натрію, силікат натрію, *ензими, запашні речовини* тощо. Побутові синтетичні М. з., які випускають у вигляді порошків, паст та рідин, застосовують для прання в домашніх умовах і пральнях. Тех. М. з. використовують для миття устаткування харч. пром-сті, танкерів, літаків, вагонів автотранспорту тощо. Синтетичні М. з. («Лотос», «Ера», «Ока», «Планета» та ін.) в УРСР виробляють Вінницький та Первомайський хімічні заводи, виробниче об'єднання Укрпобутхім та ін.

Б. П. Котельников.

МІА́С — ріка в Челяб. та Кург. областях РРФСР, права притока Ісеті (бас. Обі). Довж. 658 км, площа бас. 21,8 тис. км². Бере початок на сх. схилах хр. Уралтау, в межах Башк. АРСР. Живлення переважно снігове. Пересічна витрата води у пониззі 15,4 м³/с. Замерзає у жовтні — листопаді, скресає у квітні. Стік зарегульований водосховищами. Використовують для пром.

О. П. Мишуга в ролях Йонтека («Галька» С. Монюшка), Фауста («Фауст» Ш. Гуно), Манріко і Герцога («Трубадур» і «Ріголетто» Дж. Верді).

водопостачання. На М.— міста Челябінськ, Міас.

МІА́С — місто обласного підпорядкування Челяб. обл. РРФСР. Розташований на р. Міасі. Залізнична станція. 152 тис. ж. (1980). У М.— з-ди: Уральський автомоб., «Міаселектроапарат», напилковий, підприємства гірничодобувної пром-сті. Вечірній ф-т Челяб. політех. ін-ту, 7 серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий та мінералогічний музеї. Поблизу М.— *Ільменський заповідник* імені В. І. Леніна. М. виник 1773.

МІАСТЕНІ́Я (від грец. μῦς — м'яз і ἀσθένεια — слабкість, безсилля), астенічний бульбарний параліч, хвороба Ерба — Гольдфлама — хвороба, що характеризується слабкістю і підвищеною стомлюваністю поперечносмугастих *м'язів*. Спричинюється М. розладами обміну речовин, ураженнями *вилочкової залози*. В механізмі розвитку М. мають значення *автоімунні процеси*. Найчастіше уражаються м'язи повік (виникає *птоз*), жувальні м'язи (порушується ковтання), м'язи кінцівок (змінюється хода) тощо.

Лікування: антихолінестеразні препарати, вітаміни, загальнозміцнювальна терапія.

МІГДА́Л Аркадій Бейнусович [н. 26.II (11.III) 1911, Ліда, тепер райцентр Гродненської обл.] — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1966). Закінчив Ленінгр. ун-т (1936). В 1943—45 працював в Ін-ті фіз. проблем АН СРСР, 1945—71 — в Ін-ті атомної енергії, з 1971 — в Ін-ті теор. фізики АН СРСР. Праці з атомної та ядерної фізики, квантової теорії поля. Розвинув теорію дипольного і квадрупольного випромінювання ядер та теорію іонізації атомів при ядерних реакціях, кількісну теорію ядра, основану на застосуванні методів квантової теорії поля. Побудував квантово-електродинамічну теорію гальмівного випромінювання й утворення пар електрон-позитрон, а також теорію фазових переходів у ядерній речовині з утворенням т. з. глюонного конденсату. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МІГЕ́НІ (Migjeni; справж. ім'я та прізв.— Мілош Дєрдь Нікола; 13.X 1911, м. Шкодра — 26.VIII 1938, Торре-Пелліче, Турін, Італія) — алб. письменник. Був учителем. Виступав з критикою капіталізму, закликав до боротьби проти експлуататорів (зб. «Вільні вірші», 1936). Творчість М. сповнена віри в перемогу трудящих («Заборонений плід», 1935), симпатії до Рад. Союзу («Незаспівані пісні»).

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1954.

Літ.: Энтрей Г. И. Творчество Мидьени. Л., 1973.

МІ́ГМА (грец. μίγμα — суміш) — силікатний розплав, що утворився в *земній корі* внаслідок розплавлення гірських порід у зоні *ультраметаморфізму*. Часто М. містить нерозплавлені мінерали.

МІГМАТИ́ТИ [від грец. μίγμα (μίγματος) — суміш] — гірські породи, що складаються з метаморфічних порід та гранітного матеріалу, відособленого у вигляді жил, лінз тощо або розсіяного. Утворюються внаслідок проникнення *магми* в уже існуючі породи та в результаті *метасоматизму*. Поширені на давніх кристалічних щитах, зокрема на *Українському щиті*.

МІГРА́ЦІЯ ЕЛЕМЕ́НТІВ (лат. migratio — перехід, переселення) — переміщення хім. елементів у *земній корі* та на її поверхні (концентрація або розсіювання їх), зумовлене геохім. процесами. Відбувається М. е. у вигляді розчинів, розплавів, газів, а також у грубодисперсній формі (уламки гірських порід і мінералів). Фактори міграції поділяють на внутрішні (пов'язані з властивостями атомів і молекул хім. елементів) і зовнішні (пов'язані з термодинамічними умовами та складом середовища). Залежно від геохім. умов хім. елементи можуть змінювати свою міграційну здатність. До елементів з дуже високою міграційною здатністю відносять хлор, бром, йод, азот, бор, радій і натрій, з високою — калій, кальцій, германій, уран і залізо. Внаслідок концентрації хім. елементів утворюються промислові родовища *корисних копалин*.

Б. Ф. Міцкевич.

МІГРА́ЦІЯ ЕНЕ́РГІЇ в біологічних процесах — безвипромінювальне перенесення енергії електронного *збудження* від молекули-донора на молекулу-акцептор. Особливо важлива роль М. е. при *фотосинтезі*. Кванти сонячного світла, які поглинаються пігментними (див. *Пігменти*) молекулами, переводять їх у збуджений стан. Завдяки електромагнітній взаємодії створюються умови для М. е. між пігментними молекулами доти, доки енергію не захоплять молекули *хлорофілу а* у фотосинтетичних центрах, де відбувається перетворення енергії збудження на хім. енергію. М. е. при фотосинтезі пояснюють теорія індуктивного *резонансу* і теорія *екситонів*.

В. Л. Зима.

МІГРА́ЦІЯ НАСЕ́ЛЕННЯ — переміщення людей, пов'язані зі зміною постійного місця проживання або повернення до нього. М. н.— складний сусп. процес, що впливає на різні сторони соціально-екон. життя. Розрізняють М. н. зовнішню (міжконтинентальну і внутрішньоконтинентальну), пов'язану з переїздом за межі країни, та внутрішню — переміщення в межах однієї країни між адм. або екон. районами, населеними пунктами тощо. М. н. буває постійна або безповоротна (переміщення на постійне або довгострокове місце проживання), тимчасова (переміщення на відносно короткий строк), сезонна (щорічні переміщення, пов'язані з роботою, кочова міграція), маятникова (щоденні поїздки на роботу за межі місця проживання). Всі переміщення відносно кожної території складаються з потоків вибуття (*еміграції*) і прибуття (*імміграції*). Різниця між цими двома потоками дає обсяг чистої міграції, а сума їх — обсяг валової міграції. Гол. причинами М. н. є екон. і соціальні фактори. Вона виникає також з політичних (політ. переслідування, расова, реліг. та нац. дискримінація в капіталістичному світі) та воєнних (переміщення населення для його захисту від воєнних дій) причин, стихійного лиха тощо.

На відміну від капіталізму, де М. н. породжується екон. нестійкістю, *безробіттям* і має стихійний характер, за соціалізму, в умовах планомірного розвитку всього нар. г-ва, М. н. регулює д-ва, яка забезпечує її раціональність — тер. перерозподіл населення і *робочої сили* відповідно до потреб суспільства, сприяє освоєнню нових районів і поліпшенню соціально-екон. і культур. умов життя.

В. Ф. Казанцева.

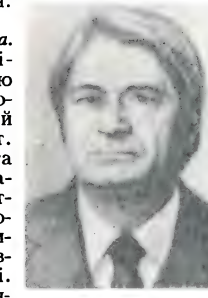

А. Б. Мігдал.

МІГРА́ЦІЯ ТВАРИ́Н — переміщення тварин, пов'язані зі зміною умов існування або з циклом їхнього розвитку. Бувають регулярні й нерегулярні (вимушені) М. т. Регулярними є добові та сезонні М. т. Добові М. т. пов'язані зі зміною протягом доби освітленості, температури, вологості тощо. Так, на світанку граки в зимовий період летять на місця годівлі, а ввечері — на місця ночівлі. Сезонні М. т. пов'язані з живленням, *розмноженням, линянням, сплячкою, зимівлею тварин* тощо. Сезонні міграції окремих *популяцій* виду відбуваються в певному напрямі і в певний час. Мігруючі тварини добре орієнтуються (див. *Біоорієнтація, Орієнтація тварин*) у просторі; їм властива *біонавігація*. Сезонними М. т. є, напр., *перельоти птахів* і кажанів, нерестові міграції риб тощо. Нерегулярні М. т. відбуваються під впливом незвичайної причини (сильної посухи, пожежі, поводі, масового розмноження тварин даного виду, зміни екологічних умов внаслідок діяльності людини тощо). Розрізняють також М. т. активні (пересування тварин за допомогою органів руху) і пасивні (напр., перенесення течією). М. т. можуть бути горизонтальними і вертикальними (в горах, у ґрунті, в товщі води, в рослинному покриві). Для вивчення М. т. використовують *мічення тварин* тощо.

Л. О. Смогоржевський.

МІГРЕ́НЬ (франц. migraine, від грец. ἡμικρανία — біль, що охоплює половину голови)— захворювання людини, що проявляється в періодичних приступах головного болю, який локалізується звичайно в половині голови. Здебільшого починається в юнацькому віці, частіше буває у жінок. У виникненні М. відіграють роль порушення нервової регуляції судинного тонусу, нерідко пов'язані зі спадковою схильністю до судинних захворювань. Приступ М. виникає після хвилювання або перевтоми внаслідок рефлекторного порушення кровообігу в певній ділянці мозку, що призводить до розвитку спазму судин з наступними застійними явищами і підвищенням внутрішньочерепного тиску. Виникає сильний головний біль, що часто супроводиться нудотою, блюванням. Звук, світло посилюють біль. При тяжких формах виникають тимчасові порушення зору, рухові, чуттєві тощо. Профілактика: правильна організація режиму праці і відпочинку, регулярне приймання їжі тощо. Лікуу-

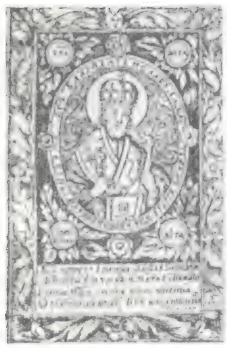

І. Д. Мігура. Іоанн Златоуст. Гравюра на міді. 1705.

вання: анальгетики, судинорозширювальні препарати, голкотерапія. *А. Я. Мінц.*

МІГУ́РА Іван Детесович (в чернецтві Іларіон; рр. н. і см. невід.) — укр. гравер поч. 18 ст. Архідиякон Києво-Печерської лаври (1709—12), ігумен Миколаївського Крупицького монастиря в Батурині. Виконував панегіричні композиції з віршованими текстами і портретами істор. осіб, зокрема Івана Скоропадського (1703), Захарія Корниловича (1705), Варлаама Ясинського (1707) та ін.

МІД (Mead) Джордж Герберт (27.II 1863, Саут-Хадлі, Массачусетс — 26.IV 1931, Чікаго) — амер. філософ-ідеаліст, соціолог, психолог, засновник біхевіористського (див. *Біхевіоризм*) *прагматизму*. Визнаючи дію або акт, що виражає соціалізацію людини, тобто пристосування її до світу об'єктів, осн. категорією свого вчення, М. зводив сусп. життя і природу особистості до суми пристосовних реакцій на оточення, істор. процес — до суб'єктивістського, довільного набору фактів, світ — до мисленої структури, істину — до успішного розв'язання проблеми в межах окремої ситуації.

В. А. Роменець.

МІДА́С (грец. Μίδας; рр. н. і см. невід.) — цар *Фрігії* 738—696 до н. е. В грец. міфології з М. пов'язаний ряд легенд. За однією з них бог *Діоніс* наділив М. здатністю перетворювати на золото все, до чого він доторкався. В зв'язку з тим, що на золото перетворювалася і їжа, М. змушений був позбутися цього дару, скупавшись у р. Пактолі. За ін. міфом, самовпевнений невіглас М. у муз. змаганні *Аполлона* з *Паном* визнав переможцем останнього (звідси «Мідасів суд» — суд неука). Щоб покарати за це М., Аполлон наділив його ослячими вухами (звідси «вуха Мідаса»).

МІДДЕНДО́РФ Олександр Федорович [6 (18).VIII 1815, Петербург — 16 (28).I 1894, Хелленурме, тепер Валгаського р-ну Ест. РСР] — рос. природознавець і мандрівник, акад. Петерб. АН (з 1850). У 1837 закінчив Дерптський (тепер Тартуський) ун-т. У 1839—41 — ад'юнкт, потім екстраординарний професор Київ. ун-ту. В 1842—45 вивчав природу Сибіру та Далекого Сходу. Звіт М. містив докладні відомості про історію та природні умови цих районів, зокрема про поширення *багаторічної мерзлоти*. На честь М. названо затоку на п-ові Таймир та мис на о. Нова Земля.

МІ́ДІ СПЛА́ВИ — сплави на основі *міді*. Перші металеві сплави, створені людиною (див. *Бронзовий вік*). До М. с. належать *бронзи, латуні* і міднонікелеві сплави (напр., *мельхіор*), що їх осн. легуючим елементом є нікель. Розрізняють М. с.: ливарні, яким властиві значна *рідкотекучість* і невелика усадка; деформівні, що їх обробляють тиском у гарячому або холодному стані, та порошкові (див. *Порошкові матеріали*). М. с. використовують переважно як антифрикційні, електротех., жароміцні, конструкційні, корозійностійкі і пружинні матеріали. Застосовують їх у машино-, авіа-, приладо- і суднобудуванні, в електротех. пром-сті, при виготовленні пароводяної арматури, художніх виробів, посуду тощо.

Літ.: Смирягин А. П., Смирягина Н. А., Белова А. В. Промышленные цветные металлы и сплавы. М., 1974.

МІ́ДІ СПОЛУ́КИ — хім. сполуки, до складу яких входить *мідь* у ступені окислення + 1 або +2. Відомі також нестійкі М. с. зі ступенем окислення +3. Оксиди Cu_2O червоного (*куприт*) та CuO чорного (тенорит) кольору зустрічаються у природі. Гідроксид $Cu(OH)_2$ виділяється у вигляді голубого осаду при дії надлишку лугу на розчини солей міді (II), при нагріванні він легко переходить в чорний оксид CuO. Обидві сполуки $Cu(OH)_2$ і CuO розчиняються в к-тах з утворенням солей міді (II) та концентрованих розчинах лугів з утворенням нестійких купритів синього кольору, напр. Na_2CuO_2. Сполуки міді (II) утворюються також при взаємодії міді з кислотами-окислювачами. Напр., т. з. мідний купорос $CuSO_4 \cdot 5H_2O$ одержують, діючи на мідь концентрованою сірчаною к-тою при нагріванні. В присутності відновників сполуки міді (II) порівняно легко переходять у сполуки міді (I). Ці сполуки, напр. *галогеніди* CuCl, CuBr, CuI білого кольору, погано розчинні у воді, стійкі лише у відсутності окислювачів: при дії останніх легко переходять у сполуки міді (II). Гідратовані солі міді (II) мають синій колір. Для міді дуже характерні реакції комплексоутворення. При цьому мідь (I) утворює *координаційні сполуки* переважно з координаційним числом 2, наприклад $K[CuBr_2]$, $[Cu(NH_3)_2]Cl$, а мідь (II) — з координаційними числами 4, напр. $[Cu(NH_3)_4]SO_4$, $(NH_4)_2[Cu(CN)_4]$, $Cs_2[CuCl_4]$; 6, напр. $[Cu(NH_3)_4(SCN)_2]$, та ін. Всі М. с. отруйні. Застосовуються при виготовленні каталізаторів, препаратів для боротьби з різними шкідниками рослин, грибками тощо.

В. В. Скопенко.

МІ́ДІЯ (Mytilus) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. до 20 см) клиновидно-овальна, чорного кольору. Живе у прибережній зоні, прикріплюючись до підводних предметів за допомогою ниток бісуса — клейкої речовини, що її виділяє бісусна залоза. Живиться *детритом*, одноклітинними організмами. М. роздільностатеві; личинка — *велігер*, нагадує *трохофору*. 6 видів, пошир. переважно в Пн. півкулі; в СРСР, зокрема в Чорному м.,— М. чорноморська (M. galloprovincialis), у пн. морях — М. їстівна (M. edulis) — пром. види (вживаються в їжу). З М. виготовляють також кормове борошно. У деяких країнах мідієвий мул, який нагромаджується в місцях скупчення М., використовують як добриво. У викопному стані М. відомі починаючи з тріасу.

Мідія їстівна: *1* — бісусні нитки; *2* — нога; *3* — вивідний сифон; *4* — вирости заднього краю мантії.

МІ́ДІЯ — історична область у пн.-зх. частині Іранського нагір'я. З 70-х рр. 7 ст. до н. е. до серед. 6 ст. до н. е. тут існувало царство М. з столицею в Екбатані. Найбільшого розквіту воно досягло за царя Кіаксара (625 або 624 — 584 до н. е.). За короткий час мідяни заволоділи Маною (тер. сучас. Азербайджану), в союзі з *Вавілонією* розгромили *Ассірію*, завоювали *Урарту* та ін. землі. Межі М. на Зх. сягали р. Галіс (сучас. Кизил-Ірмак), на Сх.— Серед. Азії і, вірогідно, Афганістану. В 550—549 до н. е. М. завоювала д-ва *Ахеменідів*. Після розгрому останньої *Александром Македонським* у кін. 4 ст. до н. е. на тер. Мани було відновлено самостійне мідійське царство (Атропатена), яке бл. 150 до н. е. підпало під владу *Парфянського царства*.

МІ́ДЛЕНД — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Великобританії. Утворилася в 60—70-х рр. 20 ст. На сучас. етапі являє собою численну коаліцію фінанс. і пром. компаній. Осн. сфера діяльності — кредитно-банківські ін-ти. Група сформувалася навколо одного з найбільших комерційних банків — «Мідленд банк», засн. 1836. В кін. 70-х рр. 20 ст. банк мав 3250 відділень; група контролює «Клайдсдейл банк» у Шотландії, «Нортерн банк» у Пн. Ірландії та бл. 40 фінансових компаній у Великобританії.

С. В. Пятенко.

МІ́ДНЕННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів шару *міді*. Виконується електролітичним способом (див. *Електроліз*). Мідненням підвищують *електропровідність* сталі в біметалевих (див. *Біметали*) провідниках, захищають частину сталевих виробів, яку не потрібно піддавати *цементації* (навуглецьовуванню), поліпшують пластичне деформування під час холодного *волочіння* сталевого дроту. Крім того, ним створюють проміжний шар, який полегшує зчеплення і підвищує захисну здатність нікелевих, хромових та ін. покриттів, що їх наносять на вироби з сталі, цинку, цинкових і алюмінієвих сплавів (див. також *Гальваностегія*). М. застосовують при виготовленні барельєфів, хвилеводів, труб, копій з металевих і неметалевих оригіналів тощо.

«МІ́ДНИЙ БУНТ» — назва *Московського повстання 1662* у працях рос. дворянських і бурж. істориків.

МІ́ДНИЙ ВІК, енеоліт — період виникнення і розвитку металургії міді, що безпосередньо передував *бронзовому віку*. Перші нечисленні металеві вироби, здебільшого примітивні прикраси, що були виготовлені за допомогою холодного кування з природної міді чи свинцю, з'явилися на Передньому та Ближньому Сході ще за часів *неоліту* в 7—6-му тис. до н. е. (*Чатал-Хююк*, Чайоню-Тепезі в Анатолії; Алі-Кош на Іранському плато; пам'ятки хассунської культури в *Месопотамії*). Початок М. в. в цьому регіоні та в Європі (5-е тис. до н. е.) пов'язаний з розвитком гірничорудної справи, відливанням металу та виробництвом з чистої міді знарядь праці, які вживалися поряд із виробами з каменю, кістки і рогу. Гірничометалург. процес здійснювали професійні майстри: гірники, металурги, ковалі-ливарники. Розквіт М. в. в Європі припадає на 4-е тис. до н. е., коли з численних копалень

Балканського п-ова (Аї-Бунар у Фракії, Рудна Глава в Сербії тощо) надходили тисячі тонн руди, а виплавлений з неї метал у вигляді зливків або готових виробів (важкі сокири, мотики, тесла, різноманітні прикраси) шляхом міжплемінного обміну потрапляв у райони, що не мали власної сировини. За М. в. основою економіки стали орне землеробство і скотарство, розвивалися ремесла і домобудівництво. Нових рис набуло мистецтво та ідеологічні уявлення. Вдосконалювалася сусп. організація; виділилася племінна верхівка. Окремі племена, пов'язані з виробництвом і розповсюдженням міді, нагромадили значні багатства, про що свідчить, зокрема, могильник *гумельницької культури* у м. Варні (НРБ), в якому виявлено понад 2 тис. золотих речей. Тривав процес утворення великих споріднених міжплемінних об'єднань (етнокультурні області переважно на тер. сучас. Румунії та Болгарії).

На тер. СРСР початок М. в. пов'язаний з Пд. Середньої Азії та Закавказзям, де в 2-й пол. 5-го тис. до н. е. під впливом Старод. Сходу виникли культура Анау (Туркменія) і численні землеробські поселення Азербайджану (Кюль-тепе I, Шому-тепе), Грузії (Шулавері, Арухло) та Вірменії (Техут). Дещо пізніше (на межі 5 і 4-го тис. до н. е.) М. в. почався на Пд. Зх. СРСР і тривав майже до кін. 3-го тис. до н. е. Внаслідок просування частини населення з західніших районів у Пруто-Дністровське межиріччя тут виникла *трипільська культура,* яка згодом поширилася майже на всю тер. Молдавії та Правобережної України. У пониззі Дунаю поряд з трипільцями жили носії гумельницької культури, а на Зх. від них — племена культури лендель і згодом племена *лійчастого посуду культури* та *кулястих амфор культури.* Носії трипільської культури підтримували тісні зв'язки зі спорідненим населенням Балкан і Подунав'я, постачаючи одержаний від них метал своїм східним сусідам — племенам *середньостогівської культури,* неолітичної *дніпро-донецької культури* та ін.

У 4-му тис. до н. е., після приручення коня, почався процес освоєння скотарськими племенами широкої смуги євразійських степів. У Пн. Причорномор'ї, на Пд. і Сх. від трипільців, мешкали різні групи населення М. в., про що свідчать археол. пам'ятки, зокрема *Чаплинський могильник,* пам'ятки типу нижнього шару *Михайлівського поселення* та ін. У Криму й прилеглих районах степу розвивалася *кемі-обинська культура.* В серед. 3-го тис. до н. е. всю євразійську степову смугу займали племена *ямної культури* та *афанасьєвської культури.* В той час на тер. Пн. Причорномор'я відчувався вплив кавказ. культур ранньої пори бронзового віку.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Історія Української РСР, т. 1. К., 1977; Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М., 1966; Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век. М., 1973.

В. Г. Збенович.

МІДНИЙ КОЛЧЕДА́Н — мінерал класу сульфідів. Те саме, що й *халькопірит.*

МІДНІ ДОБРИВА — речовини, що містять *мідь*; один із видів *мікродобрив.* Недостача міді в грунті призводить до затримання розвитку й росту с.-г. культур, спричиняє *хлорози рослин* у злаків та ін. хвороби

Потреба с.-г. рослин в М. д. найчастіше проявляється на осушених торфово-болотних, а також піщаних дерново-підзолистих грунтах. М. д. вносять у вигляді пиритних недогарків (відходи суперфосфатних заводів) або у вигляді мідного купоросу ($CuSO_4 \cdot 5H_2O$), що підвищує врожай зерна пшениці, ячменю, вівса на 2—3 ц/га, поліпшує якість овочевих культур, льоноволокна та волокна конопель.

М. Н. Шевченко.

МІДНІ МОНОПОЛІЇ — група найбільших об'єднань провідних капіталістичних країн, які контролюють 2/3 видобутку і виробн. міді в капіталістичному світі. В руках М. м. перебувають розвідка, добування руди, її переробка, виплавлення і рафінування металу, виробн. сплавів, напівфабрикатів і деяких видів готової продукції (кабель, дріт, листова мідь, бронза), а також добування і виробн. різних видів кольорових, рідкісних і дорогоцінних металів та ін. корисних копалин. Провідне місце серед М. м. займають 6 найбільших об'єднань.

Найбільші мідні монополії капіталістичних країн

Монополії	Рік створення	Оборот	Активи
		млн. дол., 1978	
США			
«Кеннекотт кооппер корпорейшен»	1915	1886	435
«Фелпс Додж»	1885	1007	408
«Анаконда» *	1895	1448	482
«АСАРКО»	1899	1023	421
«Юньон міньєр С. А.» (Бельгія) **	1906	1518	...
«ІНКО» (Канада) ***	1916	2083	1476

* 1974.
** 1977, у бельг. франках.
*** Одержує мідь як супутний продукт при виробн. нікелю.

Ще на поч. 20 ст. М. м. захопили багаті родовища в США, Лат. Америці і Африці, підкоривши своїм інтересам економіку мідедобувних країн (Чілі, Перу та інші). Серед М. м. найбільшими за своїми активами є амер. корпорації, які входять в сферу впливу фінанс. груп *Морганів,* Гарріманів, Гуггенхеймів.

Перемога нац.-визвольного руху підірвала позиції М. м. у колишніх колоніальних і залежних країнах. Було націоналізовано шахти і рудники «Англо-Американ корпорейшен оф Саут Африка» і «Родезіан селекшен траст» (1970) в Замбії, «Серро корпорейшен» (1973) в Перу. На базі націоналізованих підприємств було створено держ. і напівдерж. корпорації, на які припадає значна частина світового виробн. міді.

С. І. Западинська.

МІДНІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом міді в кількостях, при яких її доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. У природі відомо бл. 170 мінералів, до складу яких входить мідь. Пром. значення мають 17 мінералів, з яких основні: самородна мідь, *куприт* (вміст міді до 88,8%), халькозин Cu_2S (до 79,9%), *ковелін* (до 66,5%), *азурит* (до 55,3%), *борніт* (до 65%), *халькопірит* (до 34,7%), *малахіт* (до 71,9% CuO). Як домішки М. р. вміщують кобальт, нікель, молібден, золото, срібло, цинк, свинець, германій, вісмут тощо. Осн. пром. типами М. р. є: мідні колчедани, порфірові вкраплені руди, мідисті пісковики, жильні й контактові руди. В СРСР великі родовища М. р. є на Уралі, в Сибіру, Алтаї, в Казахстані; за кордоном — в США, Замбії, Заїрі, Чілі, Канаді. На Україні рудопрояви міді виявлено на Донбасі, в Карпатах, у межах *Українського щита.*

О. І. Заріцький.

МІДУЕЙ — кораловий атол у центр. частині Тихого ок., розташований в пн.-зх. групі Гавайських о-вів. Виник на базальтовій основі зруйнованого вулкану. В лагуні атолу — кілька невеликих островів. Найбільші з них Сенд (Піщаний) та Істерн (Східний) мають заг. пл. 5,2 км². Нас. понад 2 тис. ж. На М.— станція транстихоокеанського кабелю, одна з проміжних баз на повітр. шляху з США до країн Азії. Військ.-мор. база США.

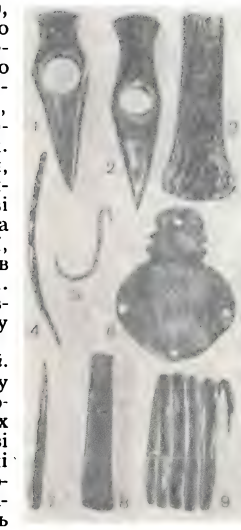

Мідний вік. Мідні речі з пам'яток на території СРСР: 1—3 — сокири; 4 і 7 — шила; 5 — риболовецький гачок; 6 — антропоморфна фігурка; 8 — долото; 9 — браслет.

МІДЯ́НКА, мідяниця (Coronella austriaca) — змія род. *вужевих.* Тіло (довж. до 75, іноді до 100 см) зверху сірувате, бурувате або коричнювато-червонувате з 2—4 рядами темно-бурих плям; черево сіре, бурувате або майже червоне, найчастіше з темними плямами. М.— яйцеживородящі (див. *Яйцеживородіння*). Поширений майже по всій Європі, Зх. і Малій Азії; в УРСР — по всій території. Живе в сухих, добре освітлених місцях, порослих рідколіссям або кущами. Живиться переважно ящірками, а також дрібними хребетними та комахами. Не отруйна. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії.*

МІДЬ (Cuprum), Cu — хім. елемент I групи періодичної системи елементів *Д.* І. Менделєєва, ат. н. 29, ат. м. 63,546. Природна М. складається з двох стабільних ізотопів ^{63}Cu (69,1%) і ^{65}Cu (30,9%). М. відома з давніх-давен (див. *Мідний вік*). Заг. вміст М. в земній корі $4{,}7 \cdot 10^{-3}$%. У природі зустрічається гол. чин. у вигляді сульфідних руд (див. *Мідні руди*), інколи — у вільному стані. М.— метал червоного кольору; густ 8960 кг/м³, $t_{пл}$ 1084,5° С, $t_{кип}$ 2541° С; надзвичайно пластичний, дуже добре проводить тепло й електр. струм. З металами утворює багато сплавів, серед яких найважливіші *бронзи* і *латуні.* Хім. активність М. не висока. При нагріванні вона реагує з киснем, сіркою, галогенами та ін. Розчиняється в к-тах-окисниках, утворюючи солі міді

(II) (див. *Міді сполуки*). Одержують М. (чистотою 95—97%) виплавкою із сульфідних руд. Щоб добути дуже чисту М., її піддають електрохім. *афінажу*. Електролітом при цьому є розчин сульфату $CuSO_4$. М. використовується в електротех. промисловості (виробн. електр. дроту та ін.), металургії (див. *Міді сплави*), порівняно невелика кількість М. йде на виготовлення *пігментів, каталізаторів*, мікродобрив (див. *Мідні добрива*), препаратів для боротьби з шкідниками і хворобами рослин тощо.

М. в організмі — необхідний для рослинних і тваринних організмів *мікроелемент*; один з *біогенних елементів*. В рослинах входить до складу ферментів *оксидаз* та білка пластоціаніну; в ряду безхребетних тварин — до складу гемоціанінів — переносників кисню. В організмі людини міститься гол. чин. у печінці, кістках, в рідинах тіла (крові, спинномозковій рідині). М. бере участь у ферментативних реакціях як активатор або як складник мідьвмісних ферментів. Має значення для процесів *кровотворення*, синтезу *гемоглобіну* та *цитохромів*. Нестача М. в тваринних організмах призводить до *анемії*. У великих дозах М. спричинює *отруєння*.

В. В. Скопенко

(М.— хім. елемент).

МІЄЛІ́НОВА ОБОЛО́НКА, м'якушева оболонка — оболонка м'якушевого *нервового волокна*. Складається з білково-ліпідного комплексу — мієліну (звідси й назва). Зовні М. о. вкрита мембраною *шваннівської клітини*, зсередини межує з мембраною *аксона*. Утворюючи М. о., шваннівські клітини багато разів обгортають аксон. В межах центральної нервової системи М. о. є суцільним утвором, в ділянках т. з. перехватів Ранв'є М. о. переривається. М. о. запобігає розсіюванню *імпульсів нервових* і їхньому переходу на ін. нервові волокна та забезпечує швидке проведення їх.

МІЄЛІ́Т (від грец. μυελός, тут — спинний мозок) — запалення спинного мозку. Розрізняють первинні М., що спричинюються різними нейротропними *вірусами*, і вторинні, які є ускладненням інфекційно-алергічних хвороб (грип, кір, тиф), травм тощо. Найчастіше одночасно уражаються також мозкові оболонки, головний мозок та периферичні нервові стовбури. Хвороба починається гостро — з підвищення т-ри, болів. При загибелі нервових клітин виникають в'ялі *паралічі*, сегментне (на певній ділянці) порушення чутливості, спастичні *парези*; нерідко — тазові розлади (нетримання або затримка сечі та калу). Часто з'являються пролежні, набряки.

Лікування: антибіотики, вітаміни тощо.

МІЄЛО́ЇДНА ТКАНИ́НА (від грец. μυελός — кістковий мозок та εἶδος — вигляд) — кровотворна тканина хребетних тварин і людини, з якої утворюється червоний *кістковий мозок*.

МІЄЛО́МНА ХВОРО́БА, мієлома, мієломатоз [від грец. μυελός — кістковий мозок і ὄγκωμα (ὀγκώματος) — пухлина] — захворювання системи *крові*, близьке до *лейкозів*. В основі М. х. лежить надмірне утворення генетично змінених (що мутували) плазматичних клітин *кісткового мозку*, порушення білкового, мінерального обміну, а також зміни в кістковій, кровотворній і сечовидільній системах. З'являються болі в кістках грудної клітки, хребті, кульшовому суглобі, потім кістки деформуються і виникають довільні переломи. В крові — гіпохромна *анемія, лейкопенія, тромбоцитопенія*; як наслідок порушення білкового обміну — ураження нирок, що може призвести до *уремії*. Лікування — стаціонарне.

МІЄЛОЦИ́ТИ (від грец. μυελός — кістковий мозок і κύτος — клітина) — одна з форм клітин кровотворної тканини червоного *кісткового мозку* у хребетних тварин і людини. Утворюються з клітин-попередників мієлопоезу (іл. див. до ст. *Кровотворення*). З мієлоцитів утворюються *гранулоцити*.

МІЄРЛА́УК (Мієрлаукс) Алексіс [справж. прізв. — Фрідфельд; 3 (15).IV 1866, Ікшкіле — 19.IV 1943, Рига] — латис. актор і режисер; один із засновників латис. профес. театру. Сценічну діяльність почав у 90-х рр. 19 ст. в трупі А. *Алунана*. В 1890—1908 — актор, а з 1904 — й режисер Ризького латис. театру. В 1909—15 (з перервами) — актор і режисер Нового театру в Ризі, 1915 працював у Петроградському Новому латис. театрі, 1919 — в робітничому театрі Рад. Латвії, потім — у створеному на його базі Національному театрі (1920—38). Вистави: «Йосиф та його брати», «Гравя, танцював», «Вогонь і ніч» (виконував роль Кангара) Райніса, «Вороги» Горького та ін. Серед ролей: Бєлугін («Одруження Бєлугіна» О. Островського й М. Соловйова), Міллер («Підступність і кохання» Шіллера) та ін.

МІЖАМЕРИКА́НСЬКА РЕГІОНА́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ТРУДЯ́ЩИХ, ОРІТ (ісп. ORIT; Organización regional interamericana de trabajadores) — реформістське профспілкове об'єднання країн Зх. півкулі. Створене 1951 в Мексіці за ініціативою *Американської федерації праці — Конгресу виробничих профспілок* США (АФП — КВП). Об'єднує ряд латиноамер. нац. профцентрів. Провідну роль в ОРІТ відіграє АФП — КВП. ОРІТ — регіональне відділення *Міжнародної конфедерації вільних профспілок*. Пропагує ідеологію *реформізму*. З метою збереження свого впливу в масах ОРІТ в 70-х рр. підтримала ряд антиімперіалістич. лозунгів, зокрема засудила фашист. переворот 1973 у Чілі та репресії піночетівської хунти. Штаб-квартира — в Мехіко.

А. А. Стрілко.

МІЖАМЕРИКА́НСЬКИЙ БАНК РО́ЗВИТКУ (МБР) — регіональний кредитний інститут *Організації американських держав*. Засн. 1960 для фінансування різних програм розвитку в країнах Лат. Америки. Учасниками МБР є США, Канада, 24 лат.-амер. д-ви, 16 країн за межами амер. континенту, в т. ч. Великобританія, Іспанія, Італія, ФРН, Франція, Югославія, Японія. Керівні органи: Рада керуючих у складі представників усіх країн — членів МБР на чолі з президентом і Рада з 11 директорів (7 від країн Латинської Америки, по одному від США і Канади та 2 від країн за межами амер. континенту). Панівне становище в директораті посідають США, які мають право *вето*. Місцеперебування МБР — Вашінгтон.

МІЖАМЕРИКА́НСЬКІ КОНФЕРЕ́НЦІЇ — конференції держав амер. континенту, що скликаються періодично з 1889. До 1948 наз. Міжнар. конференції амер. д-в, або Панамер. конференції. Ідею проведення М. к. висунули на поч. 19 ст. латиноамер. д-ви. У 80-х рр. 19 ст. США використали цю ідею для утвердження панування амер. капіталу в *Латинській Америці*, маскуючи свої наміри реакційною доктриною *панамериканізму*. М. к. бувають чергові, надзвичайні і спеціальні. На 1-й М. к. (1889—90, Вашінгтон) створено Міжнар. союз амер. республік для обміну екон. інформацією, при ньому — Комерційне бюро. На 2-й М. к. (1901—02, Мехіко) Комерційне бюро перейменовано на Міжнар. бюро амер. республік, створено керівну раду на чолі з держ. секретарем США. На 3-й М. к. (1906, Ріо-де-Жанейро) ухвалено т. з. *Драго доктрину*. На 4-й М. к. (1910, Буенос-Айрес) Міжнар. бюро амер. республік перейменовано на *Панамериканський союз*, відхилено пропозицію США визнати *Монро доктрину* основою зовн. політики д-в континенту. На 5-й М. к. (1923, Сантьяго) схвалено договір про відвернення конфліктів між амер. д-вами шляхом арбітражу чи переговорів. 6-а М. к. (1928, Гавана) всупереч натискові США прийняла конвенцію про нейтралітет на випадок громадян. війни в одній з амер. д-в. Панамер. союз визнано постійним органом М. к. На пропозицію Аргентіни 7-а М. к. (1933, Монтевідео) прийняла конвенцію про заборону втручання амер. д-в у внутр. справи одна одної. 8-а М. к. (1938, Ліма) прийняла декларацію про солідарність країн американського континенту проти агресії. Під час 2-ї світової війни функції М. к. виконували Консультативні наради міністрів закорд. справ амер. д-в. Відбулися спеціальні М. к.: з питань війни і миру (1945, Мехіко) і для підтримки миру і безпеки на континенті (1947, Ріо-де-Жанейро). 9-а М. к. (1948, Богота) затвердила статут *Організації американських держав* (ОАД), завершивши тим самим створення регіонального воєнно-політ. угруповання країн Америки. Найвищим органом ОАД проголошувалися М. к. (1948—70). На 10-й М. к. (1954, Каракас) США, готуючи вторгнення в Гватемалу для повалення прогресивного уряду, домоглися прийняття «антикомуністичної резолюції» для виправдання своїх дій. З серед. 50-х рр. різко загострилися суперечності між США і лат.-амер. країнами. Визвольний рух 1956—58 привів до повалення реак-

ційних проімперіалістичних режимів у Перу, Колумбії, Венесуелі. Перемога *кубинської революції* привела до глибокої кризи міжамериканської системи, основою якої були М. к. Відбулося кілька надзвичайних М. к. 1-а (1964, Вашінгтон) затвердила порядок вступу до ОАД д-в Вест-Індії, що визволилися від колоніальної залежності; 2-а (1965, Ріо-де-Жанейро) розглянула питання про необхідність перегляду статуту ОАД і виробила принципи необхідних реформ; 3-я (1967, Буенос-Айрес) внесла зміни до статуту ОАД. Найвищим органом ОАД замість М. к. стала Генеральна асамблея. Раду ОАД перейменовано на Постійну раду, а Панамер. союз — на Генеральний секретаріат. Внесені поправки набули чинності з 1970. Рішення спеціальної М. к. (1975, Сан-Хосе) стосувалися процедури голосування в ОАД.

В. В. Пащук.

МІЖБІБЛІОТЕ́ЧНИЙ АБОНЕМЕ́НТ (МБА) — система взаємного використання фондів бібліотек, створена з метою всебічного і своєчасного задоволення запитів читачів. На основі постанови Ради Міністрів СРСР «Про загальнодержавну систему науково-технічної інформації» (1966) розроблено «Положення про єдину загальнодержавну систему міжбібліотечного абонемента в СРСР» (1969). Система МБА побудована за територіально-галузевим принципом. Існують регіональні й всесоюзні, галузеві й універсальні центри МБА. На Держ. б-ку СРСР ім. В. І. Леніна покладено функції загальнодерж. центру МБА. Читачі можуть одержати необхідні видання за допомогою б-к за місцем проживання чи роботи. Рад. б-ки висилають по МБА вітчизн. і зарубіж. видання (за винятком рукописів, газетних підшивок, дисертацій) в оригіналах, копіях або мікрофільмах. Видання, яких немає в б-ках СРСР, можна замовити за рубежем. Роботу по міжнар. абонементу ведуть бл. 50 рад. б-к з б-ками понад 50 зарубіжн. країн. На Україні функції координаційного Респ. центру МБА покладено на Респ. б-ку УРСР ім. КПРС (Київ). Б-ки республіки організовують також роботу по міжнар. абонементу.

І. М. Солдатенко.

МІЖГАЛАКТИ́ЧНЕ СЕРЕДО́ВИЩЕ — матеріальне середовище, що заповнює основний простір *Метагалактики*. Характеризується дуже низькою та майже рівномірною густиною речовини ($\sim 10^{-30}$ г/см³). Винятковою властивістю М. с. є рівномірне теплове випромінювання (еквівалентна густина $\sim 10^{-33}$ г/см³) і нерівноважний стан речовини. Випромінювання М. с.— рівноважне і являє собою *реліктове випромінювання* Метагалактики, яке приблизно 1,5 10^{10} років тому через велику т-ру та велику густину енергії випромінювання могло вплинути на її еволюцію (див. *Космологія*). Зменшення густини випромінювання М. с. пов'язане з розширенням Метагалактики (див. *Червоне зміщення*). Цим же зумовлюється мала густина речовини М. с. Пилова компонента М. с. не виявлена, а газова спостерігається поблизу взаємодіючих *галактик* внаслідок активних процесів, які спричинюють збільшення густини і т-ри речовини М. с. Через те, що в спектрах випромінювання *квазарів* немає ліній поглинання, газ М. с. вважається повністю іонізованим, і тому т-ра газу $\sim 10^5$ К.

Літ.: Климишин І. А. Астрономія вчора й сьогодні. К., 1976.

М. С. Комаров.

МІЖГАЛОГЕ́ННІ СПОЛУ́КИ, міжгалоїдні сполуки — сполуки *галогенів* один з одним. Відомо 11 стійких М. с.: фториди (ClF, ClF_3, BrF, BrF_3, BrF_5, IF_5, IF_7), хлориди (BrCl, ICl, ICl_3) і броміди (IBr). У звичайних умовах ClF, ClF_3, IF_7 і BrCl перебувають у газоподібному стані, ICl, ICl_3, IBr — у твердому, інші — в рідкому. За хім. властивостями М. с. займають проміжне положення між елементами, що утворюють їх. Дуже реакційноздатні, добре розчиняються у неводних розчинниках, розкладаються водою. Одержують М. с. безпосередньою взаємодією галогенів. Застосовують М. с., і передусім фториди, для синтезу галогенорганічних, зокрема фторорганічних, сполук, переробки ядерних матеріалів, ClF_3 — як енергійний окисник ракетного палива, ICl та ICl_3 — в хім. аналізі й технології.

Літ.: Фиалков Я. А. Межгалоидные соединения. К., 1958; Николаев Н. С. [и др.]. Химия галоидных соединений фтора. М., 1968.

Ю. Я. Фіалков.

МІЖГАЛУЗЕ́ВИХ ВИРОБНИ́ЦТВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *машинобудування*, що об'єднує виробництво конструктивно однотипних і технологічно однорідних деталей, вузлів і заготовок, які використовують головним чином на маш.-буд. підприємствах. Формування галузей і підгалузей машинобудування тривалий час здійснювалося на основі предметної спеціалізації маш.-буд. з-дів, які були підприємствами із замкнутим технологічним циклом. Розвиток подетальної (агрегатної) і технологічної спеціалізації спричинив виникнення спеціалізованих підприємств по виробн. заготовок, деталей і вузлів для підприємств різних маш.-буд. галузей, зумовив формування М. в. п. Як самостійна галузь М. в. п. почала формуватися в СРСР 1960—70. Осн. частина спеціалізованих підприємств цієї галузі підпорядкована М-ву верстатобуд. і інструментальної пром-сті СРСР, на яке покладено координування всієї галузі країни. М. в. п. виробляє (1978) продукцію понад 60 видів, осн. з них є заготовки, деталі заг. застосування, вузли гідравлічного, пневматичного і мех. приводів, продукція і виконувані роботи допоміжних і обслуговуючих виробн. тощо.

В УРСР питома вага продукції М. в. п. становить (1978) бл. 30% валової продукції машинобудування республіки. Продукцію міжгалузевого застосування виробляють на численних підприємствах різних міністерств і відомств (в УРСР більше як на 4700 підприємствах; 1977). Спеціалізація і концентрація виробн. продукції міжгалузевого застосування — один з осн. факторів тех. прогресу в машинобудуванні, підвищення його ефективності. Великі спеціалізовані підприємства М. в. п. в УРСР: Куп'янський ливарний з-д, централізовані ливарні з-ди в Одесі та Сумах, Київ. редукторний дослідно-показовий з-д, Харків., Львів., Запорізький і Вінницький інструментальні з-ди, Кременчуцький колісний з-д. Виробничі підрозділи по випуску продукції міжгалузевого застосування входять до складу ряду великих маш.-буд. підприємств республіки — Харків. тракторного з-ду, Новокраматорського маш.-буд. з-ду, Ворошиловгр. з-ду ім. Жовтневої революції та ін.

В. М. Паламарчук.

МІЖГАЛУЗЕ́ВІ ЗВ'ЯЗКИ — екон. взаємовідносини між галузями матеріального *виробництва* з приводу виробництва і розподілу продукції, що проявляються в потоках матеріальних цінностей та послуг з одних галузей в інші. М. з. відображають усі стадії процесу *відтворення* – виробн., *розподіл, обмін і споживання* продукції як кожної окремої галузі, так і сусп. продукту в цілому. Високі темпи зростання соціалістичної економіки і тех. прогресу, поглиблення сусп. *поділу праці* дедалі більше посилюють і розвивають ці зв'язки. Встановлення й постійне додержання в умовах планового соціалістичного господарства досконалих М. з. забезпечують високі темпи економічного розвитку, досягнення в інтересах суспільства найвищих результатів при найменших затратах. Характер М. з. зумовлюється розподілом продукції галузей нар. г-ва на потреби виробничого споживання (*засоби виробництва*) і потреби невиробничого споживання (*предмети споживання*). Серед багатьох М. з. матеріального виробн. виділяються зв'язки поточного виробн. по предметах праці та виробничих послугах; по розширенню виробн. і заміщенню вибулих осн. фондів; по проміжній продукції, що йде на дальшу переробку в поточному виробн.; по продукції, що йде на кінцеве споживання суспільства,— особисте й сусп., нагромадження, заміщення вибулих осн. фондів і експорт. В СРСР понад половини вироблюваної продукції йде на потреби поточного виробн. По галузях нар. г-ва питома вага продукції, що йде на дальшу переробку, залежить від місця галузі в процесі розширеного відтворення. Від частки продукції галузі, що йде на поточне споживання, і від ефективності використання її в нар. г-ві залежить ступінь впливу розвитку М. з. на абс. обсяг і темпи зростання виробн. продукції. Між галузями нар. г-ва встановлюються як прямі безпосередні зв'язки, так і складна система ланцюгових М. з., опосередкованих через виробн. продукції ряду галузей. Облік прямих і посередніх зв'язків дає змогу підвищити точність у плануванні розвитку галузей та в оцінці ефективності сусп. виробництва. Див. також *Міжреспубліканські економічні зв'язки.*

Л. М. Шаблиста.

МІЖГІ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Закарп. обл. УРСР.

Утворений 1945. Площа 1,2 тис. км². Нас. 50,1 тис. чол. (1980). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Міжгір'я*.

М. р. розташований у межах *Карпат Українських*. Корисні копалини: торф, андезит, пісковики. Джерела мінеральних вод. Річки — *Ріка* і *Теребля*. На тер. району — оз. *Синевир*, що є держ. заказником. Грунти в осн. бурі лісові та гірсько-підзолисті. Ліси (бук, граб, осика, береза, смерека) займають 77,0 тис. га.

Найбільші промислові підприємства району — міжгірські лісокомбінат, Майданський завод пластмас. Комбінат побутового обслуговування (Міжгір'я). У сільському господарстві району переважають скотарство м'ясо-молочного напряму і вівчарство, картоплярство й вирощування кормових культур. Площа с.-г. угідь 1979 становила 26,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 5,9 тис. га. У М. р.— 11 колгоспів, райсільгосптехніка. Автомоб. шляхів — 224 км (усі з твердим покриттям). У районі — 54 заг.-осв. і 2 муз. школи, мед. та профес.-тех. уч-ща; 41 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень; санаторій «Верховина» (Міжгір'я) та 2 турбази. 15 будинків культури, 34 клуби, 49 кіноустановок, 53 б-ки, музей лісу і лісосплаву в урочищі «Чорна ріка». У с. Лісковці М. р. народився коломийкар І. *Гурдзан*. Серед архіт. пам'яток — дерев'яні церкви в селах Буковці, Ізках, Негровці, Репинному (всі 17 ст.). У М. р. видається газ. «Радянська Верховина» (з 1946).

М. П. Русняк.

МІЖГІ́Р'Я — селище міського типу Закарпатської області УРСР, райцентр, на р. Ріка (притока Тиси), за 40 км від залізнич ст. Воловець. 8,6 тис. ж. (1980). Виникло бл. 13 ст. Перша писемна згадка про село (під назвою Волове) належить до 1415, коли воно було під владою угор. феодалів. У 1945 Волове в складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1947 — селище міського типу. В 1953 село перейменовано на Міжгір'я. В селищі — лісокомбінат, молочний і цегельний заводи, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-осв. та музична школи, мед. і профес.-тех. училища; лікарня, санаторій «Верховина», 2 турбази. Будинок культури, кінотеатр. 2 бібліотеки.

МІЖГОСПОДА́РСЬКЕ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВА́ННЯ — див. *Землеустрій*.

МІЖГОСПОДА́РСЬКЕ КООПЕРУВА́ННЯ — одна з форм *кооперації*, що характеризується об'єднанням в певних межах матеріальних, трудових та фінанс. ресурсів окремих підприємств при збереженні госп. самостійності їх, утворенням міжгосп. підприємств, об'єднань, організацій тощо. М. к. — новий етап здійснення *кооперативного плану В. І. Леніна* в умовах розвинутого соціалізму, результат розвитку спеціалізації і *концентрації виробництва*, зумовлених *науково-технічним прогресом*. М. к. підвищує рівень *усуспільнення виробництва*, сприяє зближенню *колгоспно-кооперативної власності* і *державної (загальнонародної) власності*. Відбувається процес кооперування колгоспів і радгоспів з підприємствами переробної пром-сті, торг., транспортними підприємствами, підприємствами по тех. обслуговуванню с. г. (див. *Міжгосподарські підприємства і об'єднання*). Поступово виникають і розвиваються агропром. підприємства і об'єднання, в яких виробн. с.-г. продукції органічно поєднується з пром. її переробкою при раціональній спеціалізації і кооперуванні с.-г. і пром. підприємств (див. *Агропромислова інтеграція*). Це створює умови для швидкого впровадження наук.-тех. прогресу, раціонального використання усіх ресурсів, підвищення якості і зниження собівартості продукції, прискорення темпів розвитку виробн. М. к. сприяє дальшому розвитку і вдосконаленню сусп.-екон. відносин на селі, поглибленню сусп. *поділу праці*, посиленню планомірності ведення сусп. господарства.

М. Д. Миронов.

МІЖГОСПОДА́РСЬКІ ПІДПРИЄ́МСТВА І ОБ'Є́ДНАННЯ — виробничі та обслуговуючі формування нового типу в умовах розвинутого *міжгосподарського кооперування*; форма організації і управління с.-г. виробництвом. М. п. і о. створюють *колгоспи, радгоспи*, ін. держ., кооп. і громад. підприємства та орг-ції для збільшення виробн. продукції, дальшого підвищення *продуктивності праці*, ефективності виробн., кращого використання виробничих ресурсів і можливостей на основі розвитку спеціалізації і *концентрації виробництва*. Створюються шляхом добровільного об'єднання г-вами-учасниками частини своїх фінанс., матеріальних і трудових ресурсів. Міжгосп. підприємства, як правило, спеціалізуються на одному виді виробничої або обслуговуючої діяльності, зокрема на виробн. м'яса великої рогатої худоби, свиней, продукції птахівництва, вівчарства, овочів, плодів, винограду, кормів, насінництві, веденні племінної справи, зберіганні й переробці с.-г. продукції, проведенні буд. і меліоративних робіт, виробн. буд. матеріалів, здійсненні ін. виробничої госп. діяльності. При цьому кооперація поширюється лише на той вид діяльності господарств-учасників, яка розвивається на міжгосп. основі. Господарства-учасники мають одну або різну відомчу підпорядкованість.

Виробничі об'єднання формуються за галузевим принципом (на базі спеціалізованих на певному виді продукції г-в у межах району, області або республіки).

При цьому всі підприємства і об'єднання зберігають госп. самостійність і права *юридичної особи*, мають одну відомчу підпорядкованість.

Щодо них виробниче об'єднання виконує функції вищестоящого органу з відповідними правами з питань планування, управління, матеріально-тех. забезпечення тощо. Міжгосп. підприємства створюються за постановою зборів уповноважених представників заінтересованих г-в і підприємств, виробничі об'єднання — за рішенням облвиконкомів, союзних або респ. м-в і відомств, Ради Міністрів республіки (залежно від складу і відомчого підпорядкування підприємств і організацій, що включаються в об'єднання). М. п. і о. мають статут, самостійний баланс, печатку і є юрид. особою.

Діяльність М. п. і о. регулюється відповідно Загальним положенням про міжгосп. підприємство (орг-цію) в с. г., затвердженим 1977 постановою Ради Міністрів СРСР, Положенням про міжгосп. підприємства і орг-ції за видами діяльності, затвердженим 1977 Радою Міністрів УРСР, Положенням про виробниче об'єднання в с. г., затвердженим 1978 Радою Міністрів СРСР. Інколи міжгосп. об'єднаннями називають міжгосп. підприємства разом з г-вами-учасниками. Однак такі формування не мають самостійного балансу і вони не є юридичною особою. Взаємовідносини між цими учасниками кооперованого виробн. регулюються Положенням про міжгосп. підприємство. На початок 1979 в УРСР діяло понад 3400 міжгосп. підприємств і орг-цій, у т. ч. 935 міжгосп. с.-г. підприємств. Див. також *Агропромислова інтеграція*.

П. В. Щепієнко.

МІЖЗО́РЯНЕ ПОГЛИНА́ННЯ — ослаблення та зміна спектрального складу випромінювання зір у *міжзоряному середовищі*. Спричинюється власне поглинанням, розсіянням та дифракцією світла на частках пилу з діаметрами 10^{-4} — 10^{-5} см, сконцентрованих у хмарах, діаметри яких 5—40 пк. Висновок про існування М. п. вперше зробив В. Я. *Струве* 1847. Величину М. п. вперше обгрунтовано оцінив амер. астроном Р. Трюмплер 1930. Поглинаючі хмари сконцентровані у відносно тонкому (до 300 пк) шарі поблизу площини екватора *галактики*. Серед. густина *космічного пилу* в цьому шарі $\sim 10^{-26}$ г/см³. Поза шаром простір практично прозорий. Вважають, що джерело часток — деякі *зорі* на пізніх стадіях їхньої еволюції. Хмари викинутих ними часток осідають в напрямі площини екватора галактики під дією тяжіння. Крім неперервного, існує спектральне поглинання, яке зумовлене вільними атомами та молекулами і проявляється в спектрах далеких зір лініями міжзоряного походження, що нале-

жать кальцію та ін. елементам.
Літ.: Астрономія. К., 1976; Гринберг М. Межзвёздная пыль. Пер. с англ. М., 1970; Бок Б., Бок П. Млечный путь. Пер. с англ. М., 1978.
В. І. Ворошилов.

МІЖЗО́РЯНЕ СЕРЕДО́ВИЩЕ — матеріальне середовище, що заповнює простір між *зорями*, які належать одній галактиці. Поблизу меж *галактик* воно переходить у *міжгалактичне середовище*, поблизу зір — у *міжпланетне середовище*. М. с. складається з міжзоряних пилу та газу, *космічного проміння*, міжзоряного магн. поля та квантів електромагн. випромінювання. Міжзоряні пил та газ є в галактиках всіх типів, крім еліптичних. Вони скупчені в екваторіальних площинах галактик та поблизу них. Пил спричинює *міжзоряне поглинання* і почервоніння світла зір. Він становить бл. 0,15% маси *Галактики*. Газ у нашій Галактиці містить 90% водню, бл. 10% гелію, а також невелику кількість CO, CN і складніших молекул, аж до органічних. Водень міститься у шарі змінної товщини від кількох сотень (в центральних областях) до кількох тисяч парсек (за межами видимої структури). Магн. поле М. с. у 10^5 раз слабкіше земного, але його заг. енергія порівняння з енергією косміч. променів. Воно орієнтує несиметричні пилові частки, зумовлюючи поляризацію світла зір. Електромагн. випромінювання спостерігається від радіо- до гамма-діапазону. Випромінювання в радіодіапазоні пов'язане з міжзоряним газом, оптичне і ультрафіолетове — з зорями, рентгенівське і гамма-випромінювання — з галактичними і частково позагалактичними джерелами. Між зорями і М. с. в Галактиці безперервно відбувається обмін речовиною. Зорі викидають речовину на всіх стадіях еволюції, особливо при катастрофах (див., напр., *Наднові зорі*, *Нові зорі*). А в щільних газопилових комплексах утворюються молоді зорі. В процесі цього обміну водень поступово вичерпується і М. с. збагачується важкими елементами.
Літ.: Каплан С. А. Межзвёздная среда и происхождение звёзд. М., 1977; Каплан С. А., Пикельнер С. Б. Физика межзвёздной среды. М., 1979.
В. І. Ворошилов.

МІЖКЛІТИ́ННА РЕЧОВИ́НА — 1) У рослин — аморфна пластична колоїдна речовина, що ніби склеює оболонки сусідніх клітин. Складається переважно з *пектинових речовин*, а у здерев'янілих тканинах — з *лігніну*. Під час *мацерації* М. р. розчинюється. 2) У тварин і людини — складова частина різних видів *сполучної тканини*, що складається з *колагенових волокон*, *еластичних волокон*, ретикулярних та ін. волокон, а також з аморфної, т. з. основної, речовини, яка містить велику кількість *мукополісахаридів* і *тканинної рідини*. М. р. виконує в організмі опорну, або механічну, метаболічну (див. *Метаболізм*) та ін. функції.

МІЖКЛІТИ́ННА РІДИ́НА — рідина, що заповнює міжклітинні простори в тканинах, органах тварин і людини; те саме, що й *тканинна рідина*.

МІЖКЛІТИ́ННИКИ — порожнини між клітинами в тканинах рослин, заповнені повітрям, смолами, ефірними оліями, слизом тощо. М. характерні для всіх тканин рослин, крім покривної і механічної. За способом утворення М. поділяють на схізогенні (виникають внаслідок роз'єднання клітин), рексигенні (утворюються в результаті розриву і відмирання клітин) і лізигенні (виникають внаслідок розчинення оболонок групи клітин). М. можуть з'єднуватися один з одним в міжклітинні ходи і канали (напр., повітроносні канали *водяних рослин*, смоляні ходи хвойних, секреторні канали складноцвітих і зонтичних). Коли М. багато, тканина набуває білого кольору (напр., білі пелюстки у квіток), а якщо вони ще й великі — стає нещільною (напр., *аеренхіма*).

МІЖКОЛГО́СПНА ВЛА́СНІСТЬ — різновид *колгоспно-кооперативної власності*, яка виникає в процесі розвитку колгоспного виробництва. Матеріальною основою М. в. є кошти і *засоби виробництва* ряду колективних г-в, її суб'єктами виступають різні об'єднання *колгоспів* нерідко в масштабі району, області, республіки. М. в. формується в допоміжних та в осн. галузях с. г., особливо широко вона охоплює буд-во, виробн. буд. матеріалів, переробку с.-г. продукції та ін. Характерною рисою М. в. є те, що її об'єкти створюються на пайових засадах, окремі г-ва можуть бути пайовиками кількох міжколг. об'єднань. Соціально-екон. призначення М. в. полягає у зміцненні колг. власності шляхом дальшого усуспільнення засобів виробн. і праці, в розвитку *продуктивних сил*, що сприяє підвищенню ефективності с.-г. виробн., у створенні умов для перетворення с.-г. праці на різновид індустріальної, в дальшому зближенні колг. власності з загальнонародною, культур.-побутових умов життя села і міста, в усуненні сезонності праці.
В. К. Логвиненко.

МІЖКОЛГО́СПНІ ФО́НДИ — кошти і матеріальні засоби кількох колгоспів, об'єднані на пайових засадах для організації міжколгоспних виробничих, буд. та ін. підприємств; є суспільною *міжколгоспною власністю*. Відповідно до затвердженого (1977) постановою Ради Міністрів СРСР Заг. положення про міжгосп. підприємство в сільс. г-ві М. ф. створюють за рахунок пайових внесків окремих колгоспів, відрахувань від прибутку, одержаного внаслідок виробничо-госп. діяльності міжколг. підприємства, і амортизаційних відрахувань. Для пайових внесків на буд-во і тех. вдосконалення виробничої бази, на буд-во культур.-побутових об'єктів колгоспи використовують також кредити Держбанку СРСР і Будбанку СРСР. З формуванням *міжгосподарських підприємств і об'єднань* виникли такі М. ф.: *статутний фонд*, фонд розвитку, фонд матеріального заохочення і житл. буд-ва, соціально-культур. заходів. Залежно від характеру об'єднання його основу становлять *фонди виробничі* або *фонди невиробничі*, або ті й ін. у відповідній структурі. Створення М. ф. має велике значення для дальшого поглиблення спеціалізації і підвищення рівня усуспільнення колг. виробництва, концентрації с. г., зростання його екон. ефективності.
Ю. В. Ніколенко.

МІЖЛЬОДОВИКО́ВІ ЕПО́ХИ — проміжки часу між епохами зледенінь в геол. історії Землі. Характеризувалися відносно теплим кліматом і зникненням льодовикового покриву. За альпійською схемою зледенінь у плейстоцені (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*) виділяють п'ять льодовикових епох: дунайську, гюнцську, мінделську, рісську (див. *Дніпровське зледеніння*) і *вюрмську епоху*. Відповідно до них виділяють чотири М. е.: дунайсько-гюнцську, гюнц-мінделську, міндель-рісську і ріс-вюрмську. Див. також *Льодовиковий період*, *Зледенінь епохи*.

МІЖМІСЬКИ́Й КА́БЕЛЬ ЗВ'ЯЗКУ́ — кабель, по якому підтримується зв'язок між містами або ін. великими населеними пунктами на території однієї або різних країн. Міжміськими є *коаксіальні кабелі*, *симетричні кабелі* й економічніші — комбіновані. По одному міжміському коаксіальному кабелю, що складається найчастіше з 4 коаксіальних пар (їх може бути також 2 або 8), можна одночасно передавати 3600 телеф. розмов. Ним користуються й для одночасної трансляції телевізійних програм (по будь-яких 2 коаксіальних парах) і 1800 телеф. розмов. Міжміські симетричні кабелі складаються з 2, 8 або 14 (іноді більше) пар жил. В кожній такій парі жил двох кабелів (передавального і приймального) зосереджують звичайно 60—120 незалежних *каналів зв'язку*. М. к. з. прокладають під землею, під водою або підвішують; на більшості ділянок він високочастотний, що дає змогу використовувати *багатоканальний зв'язок*, на деяких — низькочастотний. В Росії перший М. к. з. прокладено (між Петербургом і Кронштадтом) 1914. На Україні зв'язок по кабелю такого типу почався 1930 через затоку Сиваш.
П. М. Лахно.

МІЖМОЛЕКУЛЯ́РНА ВЗАЄМОДІ́Я — взаємодія між електрично нейтральними *молекулами* або *атомами*; зумовлює існування рідин і мол. кристалів, визначає відмінності між реальними і ідеальним газами і проявляється в різноманітних фіз. явищах. Існування М. в. вперше врахував 1873 Я. Д. *Ван дер Ваальс* при поясненні властивостей реальних газів. М. в. залежить від віддалі між молекулами r і проявляється при $r < 10^{-9}$ м. Вона має електромагн. і квантову природу і складається з сил притягування та відштовхування. Серед сил притягування розрізняють: орієнтаційні, які діють між двома полярними молекулами, тобто такими, що мають дипольні моменти (див. *Диполь* електричний); індукційні, що виникають між полярною і неполярною молекулами за рахунок того, що в останньої під дією електр. поля першої наводиться дипольний момент; дисперсійні, які виникають між двома

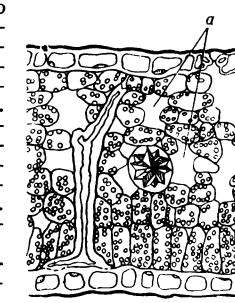

Частина поперечного розрізу листка чаю з **міжклітинниками** (*а*).

неполярними молекулами і зумовлені *флуктуаціями* електронної густини однієї з молекул, що призводить до появи у неї миттевого дипольного моменту, який в свою чергу індукує дипольний момент в ін. молекулі. Сили притягування $f_{пр}$ обернено пропорційні r^7. Сили відштовхування діють між молекулами на дуже малих віддалях і виникають при стиканні електронних оболонок атомів, що входять до складу молекул. Вони більш короткодіючі, ніж сили притягування, і спадають при збільшенні віддалі за законом $f_{від} \sim r^{-n}$, де $n \geqslant 13$. М. в., як правило, описується *потенціальною енергією* взаємодії $U(r)$ — т. з. потенціалом взаємодії. Сила взаємодії при цьому визначається як $f = -\frac{dU(r)}{dr}$. Розрахувати такий потенціал при великій кількості пар взаємодіючих молекул практично неможливо. Не вдається й експериментально виміряти силу взаємодії на міжмол. віддалях. Тому звичайно вираз для $U(r)$ підбирають емпірично так, щоб проведені з його допомогою розрахунки різних характеристик речовини узгоджувались з експериментом.

Літ.: Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975; Эткинс П. Кванты. Пер. с англ. М., 1977.

МІЖНАРО́ДНА АСОЦІА́ЦІЯ ВИКЛАДАЧІ́В РОСІ́ЙСЬКОЇ МО́ВИ ТА ЛІТЕРАТУ́РИ (МАВРМЛ). Сприяє вивченню рос. мови й л-ри за межами СРСР, удосконалюванню методів викладання їх, підвищенню кваліфікації викладачів. Створено асоціацію 1967. З 1975 має статус «С» (консультативні взаємовідносини) ЮНЕСКО. На 1 січня 1981 мала 143 колективні члени (переважно нац. об'єднання викладачів рос. мови та л-ри), які представляють інтереси 80 тис. русистів у 56 країнах. Асоціація координує наук. дослідження й упорядковує навч. роботу, організовує обмін досвідом, проводить міжнар. зустрічі, конгреси (1969 — у Москві, 1973 — у Варні, 1976 — у Варшаві, 1979 — у Берліні), тематичні конференції, симпозіуми тощо, нарали редакторів нац. журналів з русистики. Має друкований орган — журнал «Русский язык за рубежом». Найвищі органи — Генеральна асамблея (скликається раз на 3 роки), Виконавча рада та її бюро.

Асоціація щороку присуджує медаль імені О. С. Пушкіна за успіхи в поширенні російської мови й літератури в світі.

В. Г. Костомаров.

МІЖНАРО́ДНА АСОЦІА́ЦІЯ ЕКОНОМІ́СТІВ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА (МАЕСГ) — міжнар. товариство для вивчення екон. проблем с. г. Засн. 1929. До 1964 наз. Міжнар. конференцією економістів-аграрників. Осн. завдання — сприяти розвиткові науки про економіку с. г., раціональній організації с.-г. виробн., поліпшенню екон. й соціального становища зайнятих у с. г. Налічувала (на кін. 1978) 2500 членів з 85 країн, в т. ч. з соціалістичних країн — ПНР, СРВ, СРР, СФРЮ, УНР, ЧССР. З 1955 в роботі т-ва беруть участь економісти-аграрники СРСР. Керівні органи асоціації — Конференція, що збирається один раз на 3 роки, Генеральна асамблея, Рада, до складу якої входять уповноважені представники від нац. або регіональної групи, в які об'єднуються члени МАЕСГ, і Виконавчий к-т. Президент Ради, віце-президент і секретар-скарбник разом з головами груп утворюють Виконавчий комітет. Штаб-квартира МАЕСГ міститься у Вашінгтоні.

А. М. Тищенко.

МІЖНАРО́ДНА АСОЦІА́ЦІЯ ЕКОНОМІ́ЧНИХ НАУ́К (МАЕН) — об'єднання національних асоціацій економістів. Засновано 1949 в Парижі за ініціативою *ЮНЕСКО*. В складі об'єднання (1979) — 42 нац. асоціації, в т. ч. соціалістичних країн: НРБ, ПНР, СРР, СРСР (з 1956), УНР, ЧССР, СФРЮ.

Основна мета МАЕН — сприяти поширенню економіч. знань і посиленню особистих контактів між ученими-економістами шляхом проведення дискусій, наук. конференцій, видання довідників тощо. Керівні органи — Рада, сесії якої скликаються один раз на три роки, і Виконавчий к-т. Штаб-квартира МАЕН — у Парижі.

А. М. Тищенко.

МІЖНАРО́ДНА АСОЦІА́ЦІЯ ПО ВИВЧЕННЮ І ПОШИРЕННЮ СЛОВ'Я́НСЬКИХ КУЛЬТУ́Р. Засн. 1976 з метою всебічного комплексного вивчення слов'ян. культур і поширення відомостей про них у світі. Сприяє зміцненню співробітництва вчених і наук. установ слов'янських і неслов'янських країн у відповідності з програмою проекту *ЮНЕСКО* «Вивчення слов'янських культур». Складається з представників нац. чи регіональних комітетів і установ по вивченню слов'ян. культур країн — членів ЮНЕСКО. Органами Асоціації є Асамблея (найвищий орган), що збирається не рідше одного разу на чотири роки, Рада Асоціації та Бюро. Асоціація має дві штаб-квартири — у місті перебування президента і в Парижі — по місцю штаб-квартири ЮНЕСКО. На першій установчій Асамблеї Асоціації Президентом її було обрано рад. славіста чл.-кор. АН СРСР Д. Ф. Маркова. Інтереси укр. славістів в Асоціації представляє Комітет по реалізації проекту ЮНЕСКО «Вивчення слов'янських культур» при АН УРСР, очолюваний чл.-кор. АН УРСР Г. Д. *Вервесом.*

МІЖНАРО́ДНА АСОЦІА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНИХ НАУ́К (МАПН) — неурядова наук. орг-ція, створена 1949. Входить до складу Міжнародної ради соціальних наук *ЮНЕСКО*. Осн. завданням МАПН є сприяння розвиткові політ. наук, яке здійснюється шляхом встановлення контактів між відповідними асоціаціями, інститутами та університетами, дослідниками і викладачами різних країн, подання допомоги у створенні й діяльності національних асоціацій політичних наук, організації наук. конференцій і колоквіумів, стимулювання наук. досліджень у міжнар. масштабі. Утворення асоціації відбило об'єктивний факт інтенсивного розвитку політ. наук (див. *Політологія*), зумовлений розширенням участі нар. мас у політ. житті під впливом перемоги над фашизмом у 2-й світовій війні та краху колоніальної системи імперіалізму.

До складу МАПН входять (1979) 37 колективних членів — нац. і регіональних асоціацій політ. наук, 110 асоційованих членів — наук.-дослідних і учбових центрів, б-к, 1000 індивідуальних членів більш як з 60 країн світу. З соціалістич. країн колективними членами МАПН є нац. асоціації політ. наук Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини, Чехословаччини, Югославії. Для розгляду актуальних проблем політ. наук сучас. світу раз на 3 роки скликаються всесвітні конгреси МАПН. Черговий (11-й) відбувся в серпні 1979 в Москві. Це — перший конгрес, що проводився в соціалістичній країні. Він був найбільш представницький (брали участь понад 1500 делегатів з 60 країн світу).

Конгрес розглянув такі проблеми: політика миру, політика розвитку і зміна систем, нагромадження політ. знань з 1949. Керівними органами Асоціації є: Рада МАПН, яка складається з представників, призначуваних її колективними членами; президент МАПН і Виконком, які обираються Радою раз на три роки. У серпні 1979 віцепрезидентом МАПН згодом обрано президента Радянської асоціації політ. наук Г. Х. Шахназарова. МАПН видає свій журнал та бюлетень. Секретаріат МАПН міститься в Оттаві (Канада).

Б. М. Бабій.

МІЖНАРО́ДНА АСОЦІА́ЦІЯ РО́ЗВИТКУ (МАР) — міжурядова спеціалізована установа ООН. Засн. 1960 як філіал *Міжнародного банку реконструкції і розвитку* (МБРР). Надає кредити і позики країнам, що розвиваються, на більш пільгових умовах, ніж МБРР. На 30.VI 1979 членами МАР була 121 д-ва. СРСР не входить до МАР. Найвищий орган — Рада керівників, є Директорат — постійно діючий виконавчий орган. Функції президента МАР виконує президент МБРР. Місцеперебування МАР — Вашінгтон.

МІЖНАРО́ДНА АСОЦІА́ЦІЯ СУДНОВЛА́СНИКІВ (МАС) — міжнародна координуюча організація соціалістичних країн. Створена 27.VI 1970 на основі угоди між представниками пароплавств НРБ, НДР, ПНР, СРСР УНР, ЧССР і СФРЮ. До складу МАС (1972) увійшло пароплавство Республіки Куба та національна асоціація судновласників Індії (1974).

Осн. завдання: розширяти співробітництво судноплавних підприємств, сприяти їхнім діловим контактам з міжнар. орг-ціями, забезпечувати інтереси учасників МАС в міжнар. мор. судноплавстві з тех., експлуатаційних і юрид. проблем. Найвищий орган — Заг. збори у складі уповноважених представників усіх країн — членів асоціації. Постійний керівний орган — Рада асоціації. Секретаріат асоціації очолює генеральний секретар — представник СРСР. Пре-

зидент МАС — представник ПНР. Місцеперебування МАС — м. Гдиня (ПНР). *С. І. Соколенко.*

МІЖНАРО́ДНА АСОЦІА́ЦІЯ ЮРИ́СТІВ - ДЕМОКРА́ТІВ (МАЮД) — прогресивна неурядова організація юристів світу. Заснована на Міжнар. конференції юристів-демократів у Парижі, скликаній у жовтні 1946 за ініціативою франц. юристів — учасників *Руху Опору*. Асоціація, відповідно до статуту (діє в редакції 1956), бореться за дотримання міжнар. законності, проти свавілля й насильства у міжнар. відносинах, за захист і розвиток демократичних прав і свобод, за мир і міжнар. безпеку тощо. До складу МАЮД на правах її нац. секцій входять організації юристів понад 80 країн (1979), у т. ч. СРСР. В МАЮД є й індивідуальне членство. Найвищим органом МАЮД є конгрес, що скликається її виконавчим органом (Бюро) не рідше як раз на 3 роки. МАЮД має *консультативний статус* при *Економічній і соціальній раді ООН* і *ЮНЕСКО*. Видає журнал «Огляд сучасного права» англійською і французькою мовами. Штаб-квартира МАЮД — у Брюсселі (Бельгія).

МІЖНАРО́ДНА АСТРОНАВТИ́ЧНА ФЕДЕРА́ЦІЯ (МАФ) — міжнар. наукова орг-ція, створена 1950 в Парижі. МАФ сприяє розвиткові *космонавтики* в мирних цілях, заохоченню, стимулюванню, розвиткові інтересу громадськості до неї, співробітництву з відповідними міжнар. орг-ціями в усіх галузях, що мають відношення до космонавтики. Заг. керівництво МАФ здійснює Ген. асамблея, яка збирається щороку під час конгресу МАФ. Поточною діяльністю керує бюро. МАФ створила кілька комітетів і комісій (з біоастронавтики, документації, питань освіти та ін.), які організовують симпозіуми. В 1960 створено Міжнар. астронавтичну академію та Міжнар. ін-т космічного права. Вперше рад. вчені взяли участь у 6-му конгресі МАФ 1955, АН СРСР — член МАФ з 1956. В 1959—62 президентом МАФ був Л. І. *Сєдов*. МАФ видає журнал «Відомості астронавтики» (англ. мовою).

В. Г. Денисов.

МІЖНАРО́ДНА БЕЗПЕ́КА — система багатосторонніх заходів, що гарантує державам усіх континентів міжнародний *мир* на основі поважання *суверенітету*, непорушності кордонів і територіальної цілісності, відмови від застосування сили або погрози силою, мирного розв'язання міжнар. спорів, невтручання у внутр. справи. Марксистсько-ленінське розуміння М. б. випливає з концепції демократичного, справедливого миру, що виключає війну з життя людства. Ця концепція невіддільна від визнання права кожного народу самостійно вирішувати питання свого соціально-екон. устрою. Осн. положення по створенню М. б. Рад. д-ва виклала в своєму першому законодавчому акті — ленінському *Декреті про мир*, у принципах своєї зовн. політики — пролетарського *інтернаціоналізму, мирного співіснування* держав з протилежним суспільним ладом. Після 2-ї світової війни 1939—45 внаслідок докорінних змін у співвідношенні сил на світовій арені на користь соціалізму, зміцнення міжнар. позицій СРСР і всієї соціалістичної співдружності, її впливу на світові справи склалися реальні передумови для усунення загрози світової війни, стримання *гонки озброєнь*, зокрема ядерних, яку розв'язав *імперіалізм*, створилися умови для переходу від *конфронтації* до розрядки міжнар. напруженості. На гарантування М. б. спрямовані зусилля *дипломатії* СРСР та ін. соціалістичних країн, їхні численні пропозиції в галузі зовнішньополіт. відносин. Справі М. б. служать *договори міжнародні*, укладені між двома або більше д-вами чи ін. суб'єктами *міжнародного права*, що покликані врегулювати існуючі проблеми і питання шляхом встановлення взаємних прав і обов'язків, сприяти створенню М. б. Саме такий підхід СРСР визначив зміст ряду *радянсько-американських документів* (1972—79), *радянсько-французьких документів* (1966—79), *Радянського Союзу — ФРН документів* (1970—80), *радянсько-англійських документів* (1975 і 1977) та ін. угод, укладених з провідними капіталістичними країнами. Важливим компонентом системи М. б., розвитку співробітництва в політ., екон. та ін. галузях міжнар. життя є створення системи *колективної безпеки*, що гарантувала б мир народам окремих континентів. СРСР, ін. соціалістичні країни не раз вносили пропозиції про створення *європейської безпеки*. Це відображено в документах Політичного консультативного комітету держав — учасниць *Організації Варшавського Договору*, зокрема в Деклараціях 1966, 1978 (див. *Декларація держав — учасниць Варшавського договору 1978*), 1980. Усуненню загрози воєнних конфліктів на континенті і налагодженню взаємовигідних відносин д-в служить *Заключний акт* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975. СРСР виступив ініціатором системи міждерж. заходів з метою створення *азіатської безпеки*. На гарантування М. б. спрямовані *Декларація про оголошення Африки безядерною зоною, Московський договір 1963, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* 1968, *Договір про космос 1967*, ряд *Декларацій ООН* та ін. міжнар. документи, прийняті на пропозицію Рад. Союзу й ін. соціалістичних країн. Активну участь у справі досягнення М. б. разом з СРСР бере Укр. РСР (див. *Договори міжнародні Української РСР*). На основі марксистсько-ленінського аналізу сучас. міжнар. відносин XXIV з'їзд КПРС висунув *Програму миру*, спрямовану на гарантування людству М. б. З метою дальшого зміцнення М. б. комплекс зовнішньополіт. завдань СРСР, що є органічним продовженням і розвитком Програми миру, розробили XXV і XXVI з'їзди КПРС. Благородна мета політики Рад. Союзу, спрямована на створення системи М. б., знайшла широке розуміння і підтримку всесвітнього *Руху прихильників миру*, очоленого міжнар. робітн. класом і його авангардом — марксистсько-ленінськими робітн. і комуністичними партіями, всіх миролюбних, прогресивних сил на земній кулі.

А. В. Кудрицький.

МІЖНАРО́ДНА ДЕМОКРАТИ́ЧНА ФЕДЕРА́ЦІЯ ЖІНО́К (МДФЖ)— масова міжнар. демократична організація. Об'єднує жінок незалежно від раси, національності, релігійних і політ. переконань для спільної боротьби в ім'я забезпечення миру, демократії і незалежності народів, для захисту і завоювання прав громадянок, матерів, трудящих, охорони дітей. Створена 1945 на Міжнар. жіночому конгресі в Парижі. МДФЖ 1979 об'єднувала 129 нац. орг-цій 114 країн світу, в т. ч. і Радянського Союзу, який представлений у МДФЖ *Комітетом радянських жінок*.

Емблема **Міжнародної Демократичної Федерації Жінок**.

Найвищий керівний орган МДФЖ — Конгрес (див. табл.). В період між конгресами керівництво МДФЖ здійснюють Рада і Бюро; робочий орган — Секретаріат. Федерація разом з ін. міжнар. організаціями провела, зокрема, Всесвітній конгрес матерів (1955), Всесвітню конференцію трудящих жінок (1956), зустрічі жінок Європи за мир і роззброєння (1960, 1962), Всесвітній конгрес з проблем дітей (1966), консультативну зустріч жіночих орг-цій Європи з європ. безпеки і співробітництва (1970), ряд регіональних семінарів в Азії, Африці і Лат. Америці, присвячених становищу жінок і ролі їх у суспільстві, ліквідації неписьменності, охороні здоров'я матері і дитини. В 1975 МДФЖ була одним з організаторів проведення в Берліні Всесвітнього конгресу, присвяченого Міжнар. року жінки. В 1977 брала участь у Всесвіт. форумі миролюбних сил у Москві. МДФЖ веде активну боротьбу за мир і роззброєння. У зв'язку з 30-річчям Всесвітня Рада Миру нагородила МДФЖ «Золотою медаллю миру» ім. Ф. Жоліо-Кюрі. Президент МДФЖ — Ф. *Браун* (з 1975), генеральний секретар — М. *Віре-Туомінен* (з 1978). Друкований орган МДФЖ — щоквартальний журн. «Жінки світу» (видається з 1950 англ., ісп., нім., рос., франц. мовами). Секретаріат МДФЖ — у Берліні.

М. Д. Семенчук.

МІЖНАРО́ДНА КОНФЕДЕРА́ЦІЯ ВІ́ЛЬНИХ ПРОФСПІЛО́К (МКВП) — міжнародне профспілкове об'єднання правореформістського характеру. Створена 1949 внаслідок розколу *Всесвітньої федерації профспілок* правими лідерами профспілок США і Великобританії. Об'єднує 127 профспілкових орг-цій 89 капіталістичних країн та країн, що розвиваються, заг. чисельністю бл. 70 млн. чол. (кінець 1979). Вдається до притаманної *реформізмові* соціальної демагогії. Осн. документи МКВП мають суперечливий характер. У них поряд з антикомуністичними положеннями викладено завдання профспілок у боротьбі за свої права, за соціальний і культур. прогрес. Останнім часом, всупереч

Конгреси Міжнародної Демократичної Федерації Жінок

1-й — 1945, Париж
2-й — 1948, Будапешт
3-й — 1953, Копенгаген
4-й — 1958, Відень
5-й — 1963, Москва
6-й — 1969, Хельсінкі
7-й — 1975, Берлін

реакційному керівництву МКВП, учасники її конгресів піддають критиці вади капіталістичного суспільства, наступ монополій на права трудящих. МКВП має 3 регіональні орг-ції: Азіатську (АРО), Африканську (АФРО) й Міжамериканську (ОРІТ). Найвищий орган — конгрес представників нац. профцентрів, що скликається раз на 3 роки, в період між конгресами — Секретаріат (місцеперебування — Брюссель). МКВП користується консультативним статусом в *Економічній і соціальній раді ООН*, в *ЮНЕСКО*, *Міжнародній організації праці* та в ін. орг-ціях. Друк. органи: щоміс. журн. «Фрі лейбор уорлд» («Вільний робітничий світ») англ., франц., нім. та ісп. мовами та ін.

МІЖНАРО́ДНА КОНФЕРЕ́НЦІЯ ПО РОЗЗБРО́ЄННЮ 1932—35, Женевська конференція. Скликана 2.II 1932 в Женеві за участю 63 д-в (54 члени *Ліги націй*, а також СРСР, США та ін.) з метою скорочення та обмеження озброєнь. Делегація СРСР внесла пропозицію прийняти за основу роботи конференції принцип заг. і повного роззброєння, який, однак, був відхилений капіталістичними д-вами. Протягом роботи конференції рад. делегація внесла нові конкретні пропозиції: прийняття декларації, в якій було б дано визначення агресії і агресора, проект пропорційного скорочення озброєнь і збройних сил, перетворення М. к. по р. на постійний орган охорони заг. миру і гарантування безпеки всіх д-в світу. Проте і ці пропозиції не дістали підтримки. В ході М. к. по р. виявилися різкі суперечності між імперіалістичними д-вами, що прагнули домогтися зміцнення власної військ. могутності і виступали проти будь-яких пропозицій, спрямованих на заг. обмеження озброєнь, одночасно вимагаючи скорочення озброєнь своїх партнерів. Зайшовши в тупик, 1935 конференція фактично припинила свою роботу. *А. Г. Слюсаренко.*

МІЖНАРО́ДНА МУЗИ́ЧНА РА́ДА (ММР) — міжнар. організація, створена при *ЮНЕСКО* 1949 в Парижі. Об'єднує профес. й аматорські муз. орг-ції, представників усіх муз. професій — композиторів, виконавців, музикознавців і т. д. У 1975 поряд з нац. комітетами країн (56), в ній представлені міжнар. муз. орг-ції (16) та індивідуальні члени — видатні діячі муз. мистецтва. Завдання ММР — встановлення й розвиток зв'язків між нац. й міжнар. муз. орг-ціями і координація їх діяльності; проведення конгресів, фестивалів, симпозіумів, конкурсів та ін. Раз на 2 роки проводяться Генеральні асамблеї ММР, форуми музики Азії і Африки, щорічно — «трибуни» композиторів і виконавців. 7-й конгрес ММР відбувся в Москві (1971). ММР видає журн. «Світ музики» англ., франц., нім. мовами.

МІЖНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ДОПОМО́ГИ БОРЦЯ́М РЕВОЛЮ́ЦІЇ (МОДР), Міжнародна Червона допомога — масова орг-ція трудящих різних країн, що подавала допомогу революціонерам — політв'язням, політемігрантам та ін. жертвам білого терору і *фашизму*. Утворена за ініціативою товариств старих більшовиків і кол. політкаторжан IV конгресом *Комуністичного Інтернаціоналу*. Діяла 1922—47. Провела велику роботу по організації спільних виступів широких верств населення проти білого терору, імперіалістичної реакції, фашизму та війни, по вихованню мас у дусі пролет. інтернаціоналізму, по здійсненню тактики єдиного робітн. і нар. фронту. Мала к-ти і секції більш як у 70 країнах, налічувала 14 млн. чол. (рад. секція об'єднувала бл. 10 млн. чол.). Працюючи під ідейним керівництвом Комінтерну, МОДР у 20—30-х рр. здійснила ряд міжнар. кампаній протесту проти терору на Балканах, у Польщі, Італії, Китаї, прибалтійських країнах, на Кубі, в Японії, Угорщині, проти нім. фашизму, за визволення Т. *Муні*, Т. *Антікайнена*, Л. *Престеса*, А. *Грамші*, Г. *Димитрова*, Е. *Тельмана* та ін., брала участь у міжнар. русі солідарності з ісп. народом під час нац.-революц. війни 1936—39 тощо. В роки 2-ї світ. війни діяльність МОДР у міжнар. масштабі припинилася. В СРСР секція МОДР існувала до 1947, здійснюючи шефство над госпіталями, дит. закладами, сім'ями загиблих. У Франції та в ряді країн Лат. Америки нац. орг-ції Червоної допомоги діють і тепер. Керівним органом МОДР був Виконавчий комітет (до 1923 — Центральне бюро, 1923 — 24 — Центр. комітет), який обирався на всесвітніх конференціях та конгресах. Перебував у Москві. з 1937 — в Парижі. Виконком МОДР очолювали Ю. *Мархлевський* (1923—25), П. М. *Лепешинський* (1925—27), О. Д. *Стасова* (1927—38). Друковані органи — журн. «МОДР», «Інтернаціональний маяк» та ін., виходили рос., нім., англ., франц. та ін. мовами.

Літ.: Цеткин К. Десятилетие МОПР. М., 1932; Стасова Е. Д. 10 лет МОПР. М., 1933. *Б. М. Забарко.*

МІЖНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ЖУРНАЛІ́СТІВ (МОЖ). Об'єднує нац. спілки й групи прогресивних журналістів. Засн. 1946. Налічує 150 тис. журналістів більш як 120 країн (1980). В діяльності МОЖ бере активну участь *Спілка журналістів СРСР*. Метою МОЖ є боротьба за мир і дружбу між народами шляхом вільного, правдивого і чесного інформування громадськості, боротьби проти пропаганди війни, фашизму, нац. і расової дискримінації, захист свободи друку, охорона прав журналістів. Найвищим органом МОЖ є Конгрес, що скликається раз на 4 роки. В період між конгресами роботою МОЖ керує Виконавчий к-т. Поточну роботу здійснює Генеральний секретаріат. МОЖ видає з 1953 щомісячний журнал «Демократический журналист» російською, англійською, угорською, іспанською та французькою мовами. Штаб-квартира МОЖ — у Празі.

МІЖНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ КРИМІНА́ЛЬНОЇ ПОЛІ́ЦІЇ — об'єднання відповідних органів і установ ряду країн для розкриття злочинів. Див. *«Інтерпол»*.

МІЖНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПО ВИНОГРА́ДАРСТВУ І ВИНОРО́БСТВУ (МОВВ) — міжнар. організація, створена 1924 на основі угоди, підписаної урядами Франції, Іспанії, Угорщини, Греції, Італії, Португалії і Люксембургу.

Почала функціонувати з 1928. На 1.I 1980 до складу членів МОВВ ввійшло 30 країн, в тому числі соціалістичні країни — НРБ, СРР, СФРЮ, СРСР, УНР, ЧССР. Основні завдання МОВВ — сприяти розвиткові виноградарства, виноробства і виноторгівлі. Організація встановлює єдині для всіх країн методи аналізу вин і винограду, проводить заходи щодо запобігання фальсифікації й недобросовісній конкуренції в галузі виноробства тощо. Найвищий орган — Асамблея, сесії якої скликаються один раз на рік. Керівні органи — Рада і Тех. комітет. Рада складається з представників країн-членів, збирається на чергові сесії 3 рази на рік. Рада щороку обирає президента, 4 віце-президентів і директора. Місцеперебування органів МОВВ — Париж. *Г. М. Биков.*

МІЖНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПО СТАНДАРТИЗА́ЦІЇ (МОС) — міжнар. неурядова орг-ція, що здійснює розробку міжнар. стандартів і співробітництво в галузі стандартизації. Утворена 1946 в Лондоні. Членами МОС (на 1.I 1980) є 71 країна. Крім того, 16 країн є членами-кореспондентами МОС і беруть участь у засіданнях орг-ції як спостерігачі. Від СРСР членом МОС є Держ. к-т стандартів Ради Міністрів СРСР. Мета орг-ції — сприяти розвиткові стандартизації в світовому масштабі для полегшення міжнар. товарообміну і для взаємодопомоги та співробітництва в галузі інтелектуальної, наук.-тех. і екон. діяльності. Найвищий орган МОС — Генеральна асамблея, скликається один раз на три роки. В період між сесіями Генеральної асамблеї роботою орг-ції керує Рада. В рамках МОС функціонує 160 тех комітетів (1.I 1980). Штаб-квартира МОС — у Женеві.

МІЖНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРА́ЦІ (МОП) — одна з перших спеціалізованих установ *Організації Об'єднаних Націй* (з 1946). Заснована 1919 за рішенням *Паризької мирної конференції 1919—20;* МОП була зв'язана з *Лігою націй*. До МОП входять 140 д-в (1979). СРСР — член МОП протягом 1934—40 та з 1954 (того ж року до складу МОП також увійшли УРСР і БРСР). Згідно з статутом МОП, її метою є досягнення заг. тривалого миру на основі соціальної справедливості, поліпшення умов праці в усіх країнах шляхом регламентації робочого часу, встановлення гарантій заробітної плати і пенсій по старості та інвалідності тощо. МОП проводить діяльність у 3-х напрямах: розробка конвенцій і рекомендацій про працю; надання тех. допомоги країнам, що розвиваються; навчання і освіта з питань, що входять до кола її діяльності. На 1.VII 1979 прийнято 153 конвенції і 161 рекомендацію

МОП. На відміну від ін. міждержавних міжнародних орг-цій представництво в МОП має свої особливості: поряд з урядовими делегатами в її роботі беруть участь також представники трудящих і підприємців. Делегації країн соціалістичної співдружності активно виступають за те, щоб розроблювані МОП конвенції і рекомендації, як і вся її діяльність, сприяли поліпшенню становища трудящих у капіталістичних країнах, щоб орг-ція робила належний внесок у справу зміцнення миру. Капіталістичні країни намагаються перетворити МОП на центр поширення реформістської ідеології. Вони не ратифікують багатьох конвенцій МОП, чинять перешкоди її діяльності, про що свідчить, зокрема, вихід з МОП 1977 США. Осн. органи: Ген. конференція, Адм. рада і Міжнар. бюро праці. Місцеперебування МОП — Женева.

О. М. Овсюк.

МІЖНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РАДІОМО́ВЛЕННЯ І ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ, ОІРТ (франц. OIRT; Organisation internationale de radiodiffusion et télévision). Засн. 1946 в Брюсселі (до 1959 — Міжнар. орг-ція радіомовлення). У 1960 в рамках М. о. р. і т. створено систему *Інтербачення*. Постійними членами М. о. р. і т. (на поч. 1980) є Алжір, Білорус. РСР, Болгарія, Ест. РСР, Ірак. КНДР, Куба, Латв. РСР, Литов. РСР, Малі, Молд. РСР, МНР, НДР, Польща, Румунія, СРВ, СРСР, Угорщина, УРСР, Фінляндія і Чехословаччина. М. о. р. і т., використовуючи систему Інтербачення, щоденно обмінюється інформацією про найважливіші міжнар. події, новини науки техніки, культури і спорту. Обсяг такого обміну становить (1980) бл. 2 000 годин на рік, з них понад чверть — програми рад. телебачення. М. о. р. і т. видає журнал «Радио и телевидение» та «Информацию ОИРТ» (рос. мовою). Вищий орган М. о. р. і т.— Генеральна асамблея (скликається щорічно), що обирає (строком на два роки) Адм. раду. Ген. секретаріат М. о. р. і т. міститься (з 1950) у Празі.

Л. А. Корольов.

МІЖНАРО́ДНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ЦИВІ́ЛЬНОЇ АВІА́ЦІЇ, ІКАО (англ. ICAO; International Civil Aviation Organization) — міжурядова спеціалізована установа ООН. Засн. 1944. Функціонує з 1947. Членами ІКАО на 1.V 1980 були 146 д-в. СРСР є членом ІКАО з 1970. Орг-ція вивчає проблеми міжнар. повітряних сполучень, розробляє рекомендації та стандарти щодо правил польоту, експлуатації літаків тощо. Важливою метою ІКАО є сприяння безпеці польотів на міжнар. авіалініях. Найвищий орган — Асамблея, що складається з делегатів усіх країн, які входять до орг-ції; збирається один раз на 3 роки. Місцеперебування ІКАО — Монреаль (Канада).

МІЖНАРО́ДНА ПРАВОСУБ'Є́КТНІСТЬ — особлива юридична властивість суб'єктів *міжнародного права* (див. також *Суб'єкт права*), їхня здатність вступати у міжнар. правовідносини, зокрема укладати *договори міжнародні*. Учасниками міжнар. відносин, що мають М. п., є: д-ви, нації, які борються за незалежність, за своє держ. становлення; певні міждержавні орг-ції; деякі специфічні політико-територіальні одиниці. Природа і зміст їхньої М. п. неоднакові. Характер М. п., підстави надбання її та обсяг пов'язані з суттєвими відмінностями юрид. природи суб'єктів міжнар. права. М. п. держав, а також націй, які борються за незалежність, в силу властивого їм *суверенітету* має об'єктивний, безумовний характер, не залежить від волі ін. суб'єктів міжнар. права. Д-ва володіє М. п. в повному обсязі з моменту утворення, внаслідок самого факту існування, незалежно від її визнання. Сучасна практика міжнар. відносин завдяки насамперед боротьбі СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності відкидає реакційну бурж. концепцію т. з. «індивідуалізованої правосуб'єктності», за якою д-ва набуває М. п. лише внаслідок визнання її ін. д-вами. У *федерації* питання про М. п. її складових частин вирішується залежно від встановленого держ. устроєм співвідношення між ними та союзною д-вою. На відміну від більшості існуючих федерацій (США, ФРН, Індія), де складові частини (штати, провінції тощо), як не наділені повноваженнями в галузі міжнар. відносин, не мають М. п. в СРСР суверенними д-вами є і Союз РСР, в цілому, і кожна союзна республіка зокрема, що встановлено їхніми конституціями. Отже, всі рад. союзні республіки, як повноправні суб'єкти міжнар. права, мають М. п. (див. *Радянська федерація*, а також розділ «Міжнародноправова суб'єктність УРСР» в окремому томі «Українська Радянська Соціалістична Республіка»). Наділення М. п. нації, що бореться за незалежність,— один з проявів процесу деколонізації, прогресивного розвитку міжнар. права під впливом перемоги Великого Жовтня і розгрому фашист. Німеччини у 2-й світ. війні при вирішальній ролі СРСР. Всупереч протидії імперіалістич. д-в, створювані в ході нац.-визвольної боротьби органи можуть укладати міжнародні угоди (напр., Евіанські угоди 1962, підписана органами визволення Алжіру з Францією), обмінюватися представництвами з д-вами, брати участь у роботі міжнар. організацій (*Організація визволення Палестини* має статус спостерігача в ООН). Користуючись особливим міжнародноправовим статусом М. п. має *Ватікан*. М. п. міжнар. орг-цій, специфічних політ. тер. одиниць має похідний характер. Надбання її зумовлене волевиявленням д-в. М. п. мають лише ті міжнар організації, в статутах яких визначено обсяг цієї правосуб'єктності. Прикладом М. п. політ.-тер. одиниць є вільні міста. Вільною територією був *Трієст* (1947—54), встановлення режиму, подібного до статуту вільного міста, передбачено для *Єрусалима* (резолюція Ген. Асамблеї ООН 1947, що не була здійснена через окупацію міста Ізраїлем). Певну М. п. має *Західний Берлін*, сучас. статус якого визначено *чотиристоронньою угодою по Західному Берліну* 1971. Не можуть мати М п. фізичні та юрид. особи. Безпідставними є бурж. концепції визнання М. п. за окремими особами та монополіями (в т. ч. транснаціональними), спрямовані на виправдання втручання у внутр. справи д-в, зокрема під приводом «захисту» прав людини.

В. М. Корецький, Н. М. Ульянова.

Основні реперні (сталі) точки Міжнародної практичної температурної шкали

Стан рівноваги	Значення міжнар. практичної т-ри *	
	T_{68}, К	t_{68}, °С
Потрійна точка рівноважного водню	13,81	—259,34
Рівновага між рідинною і газоподібною фазами рівноважного водню при тиску 33330,6 Па	17,042	—256,108
Точка кипіння рівноважного водню	20,28	—252,87
Точка кипіння неону	27,102	—246,048
Потрійна точка кисню	54,361	—218,789
Точка кипіння кисню	90,188	—182,962
Потрійна точка води	273,16	0,01
Точка кипіння води	373,15	100
Точка гвердіння цинку	692,73	419,58
Точка тверднення срібла	1235,08	961,93
Точка тверднення золота	1337,58	1064,43

* За винятком потрійних точок і однієї точки рівноважного водню (17,042 К) присвоєні значення т-ри дійсні для станів рівноваги при тиску 101 325 Па.

МІЖНАРО́ДНА ПРАКТИ́ЧНА ТЕМПЕРАТУ́РНА ШКАЛА́ (МПТШ-68) — температурна шкала, встановлена 1968 Міжнар. комітетом з мір і ваги (див. *Міжнародні метрологічні організації*) на основі 11 первинних відтворюваних температурних точок, кожній з яких присвоєно певне значення т-ри (табл.). У МПТШ-68 розрізняють міжнар. практичну т-ру Кельвіна (T_{68}) та міжнар. практичну т-ру Цельсія (t_{68}), співвідношення між якими $t_{68} = T_{68} - 273{,}15$ К. Проміжні точки МПТШ-68 відтворюються за *інтерполяційними формулами*, які встановлюють зв'язок між т-рою і термометричними властивостями приладів, еталонованих за цими точками. В Положенні про МПТШ-68 описано еталонні прилади, методи й оперативні заходи для забезпечення вимірювань за цією шкалою. Т-ра, визначена за МПТШ-68, у межах сучас. точності вимірювань збігається з т-рою за *термодинамічною температурною шкалою*, яка прийнята в фізиці за основу.

МІЖНАРО́ДНА РА́ДА АРХІ́ВІВ (МРА). Створена 1948 з ініціативи ЮНЕСКО для встановлення і зміцнення зв'язків між архівістами всіх країн, а також держ. і

МІЖНАРОДНА РАДА НАУКОВИХ СОЮЗІВ

приватними орг-ціями, діяльність яких має відношення до організації і управління архівами. МРА сприяє забезпеченню збереження архівних матеріалів, розвиткові архівів, підготовці кадрів для них, співробітництву архівів з ін. установами. У МРА представлено 105 країн (1979). Конгреси МРА проводяться раз на 4 роки (відбулося 9). У 7-му міжнар. конгресі архівів (1972, Москва) брало участь 1465 архівістів з 56 країн світу. В період між конгресами скликаються міжнар. конференції Круглого стола архівів. Починаючи з 1953 проведено 19 таких конференцій. У 16-й Міжнар. конференції (1975, Київ) взяли участь представники 35 країн та 8 міжнар. орг-цій. Найвищим керівним органом МРА є Генеральна асамблея. В період між її засіданнями керівництво МРА здійснює виконком. МРА видає журн. «Архівум» франц. мовою. *О. Г. Мітюков.*

МІЖНАРО́ДНА РА́ДА НАУКО́ВИХ СОЮ́ЗІВ (МРНС) — міжнар. неурядова орг-ція, що об'єднує нац. наукові установи, міжнар. наук. союзи та к-ти в галузі точних і природничих наук. У 1899 створено Міжнар. асоціацію академій (МАА), до якої входили Рос. АН, Нац. АН США, Ін-т Франції, Італ. АН деї Лінчеї. В 1918 на базі МАА створено Міжнар. дослідницьку раду, яка 1931 дістала сучас. назву. МРНС — консультативний орган при ЮНЕСКО. Статут 1971 визначив цілі МРНС: заохочування міжнар. зв'язків учених, координація діяльності міжнар. наук. союзів, сприяння дослідженням за програмами. До МРНС входять дві осн. категорії членів: наук. союзи (астрономічний, теор. та прикладної хімії, біолог. наук, історії та філософії науки, матем., фізіол. наук, наук. радіосоюз та ін.) і нац. члени — академії наук, н.-д. ради й центри. Кожна країна представлена в МРНС одним нац. членом. АН СРСР — член МРНС з 1955. Керівний орган МРНС — Генеральна асамблея, виконавчі — Генеральний к-т і Виконавче бюро. *А. В. Сапцевич.*

МІЖНАРО́ДНА РА́ДА ФІЗИ́ЧНОГО ВИХОВА́ННЯ І СПО́РТУ, СІЕПС (франц. CIEPS; Conseil international pour l'éducation physique et sportive) — міжнар. державно-громадська орг-ція, що працює в тісному контакті з ЮНЕСКО. Засн. 1958 в Парижі з метою організації співробітництва і взаємодопомоги між нац. та міжнар. орг-ціями й закладами, зацікавленими у розвитку спорту і фіз. виховання. Керівні органи СІЕПС — Генеральна асамблея, Виконавчий комітет. На 1.I 1980 СІЕПС об'єднувала понад 200 членських орг-цій. З 1961 членом СІЕПС стала наук. рада Спорткомітету СРСР. *Ю. М. Теппер.*

МІЖНАРО́ДНА РОБІТНИ́ЧА ДОПОМО́ГА — міжнародна орг-ція пролет. солідарності. Утворена 1921 на Берлін. конференції к-тів допомоги Рад. Росії для мобілізації світового пролетаріату і координації його дій під час міжнар. руху солідарності з Країною Рад, який розгорнувся після звернення В. І. Леніна (2.VIII 1921) у зв'язку з посухою та голодом на Поволжі. М. р. д. надала трудящим Рад. Росії значну прод., мед., виробничо-тех., екон. допомогу. Зокрема, вона утримувала 100 дит. будинків, у т. ч. 18 на Україні. М. р. д. проводила велику роботу по розповсюдженню правди про Рад. країну, боролася проти її екон. та дипломатичної блокади, за визнання Країни Рад капіталістич. д-вами. Згодом, діючи під ідейним керівництвом Комінтерну. М. р. д. перетворилася на постійно діючу міжнар. орг-цію, яка в центр своєї діяльності поставила допомогу робітн. класу капіталістичних країн у його класовій боротьбі. М. р. д. під керівництвом комуністів боролася за єдність дій пролетаріату, за єдиний робітн. і нар. фронт. Серед засновників і активних діячів М. р. д. були К. Цеткін, А. Ейнштейн, А. Барбюс, Р. Роллан, А. Франс, М. Андерсен-Нексе, К. Кольвіц, З. Неєдлий, Б. Шоу, Т. Драйзер та ін. визначні представники науки і культури. Керівний орган М. р. д.— Центральний (Виконавчий) к-т (до 1933 перебував у Берліні, після 1933 — в Парижі), який обирався на міжнар. конгресах орг-ції. М. р. д. та її нац. к-ти видавали понад 50 газет, журналів і бюлетенів, мали міжнар. робітн. видавництва, кіностудію тощо. В 1935 М. р. д. припинила свою діяльність.

Літ.: Забарко Б. М. Классовая борьба и международная рабочая помощь. К., 1974; Мичев Д. Межрабпом — организация пролетарской солидарности. 1921—1935. Пер. с болг. М., 1971. *Б. М. Забарко.*

МІЖНАРО́ДНА СЕЛЯ́НСЬКА РА́ДА — див. *Селянський Інтернаціонал.*

МІЖНАРО́ДНА СИСТЕ́МА ОДИНИ́ЦЬ, СІ (франц. SI; Système international d'unitées) — система одиниць фізичних величин, прийнята XI Генеральною конференцією з мір і ваги (1960). М. с. о. була створена для заміни великої кількості систем одиниць, а також окремих позасистемних одиниць, що виникли на основі *метричної системи мір*. Перевага М. с. о. в її універсальності (охоплює всі галузі науки й техніки) та когерентності (її похідні одиниці утворені за допомогою рівнянь, які не містять коефіцієнтів пропорційності). Система складається з 7 основних (*метр, кілограм, секунда, ампер, кельвін, кандела, моль*), 2 додаткових (*радіан, стерадіан*) та цілого ряду похідних одиниць. Похідні одиниці утворюють з осн. та додаткових, дотримуючись умови когерентності. Їх, як правило, наз. через назви осн., додаткових або ін. похідних; лише 17 похідних одиниць мають спец. назви, з яких 15 — за іменами вчених. Назви і позначення осн., додаткових, а також похідних одиниць, що мають спец. назви, подано в табл. Від одиниць М. с. о. можна утворювати десяткові кратні й частинні одиниці множенням вихідної на 10^n або 10^{-n}, де $n = 1, 2, 3, 6, 9, 12, 15, 18$. Назви таких одиниць утворюються приєднанням до назви вихідної одиниці відповідного десяткового компонента (див. т. 1, с. 542 «Компоненти для утворення десяткових кратних та частинних одиниць»). У ряді випадків, крім одиниць М. с. о., доводиться застосовувати позасистемні одиниці, напр.: *парсек, градус, рік*. У країнах — членах РЕВ використання таких одиниць поряд з одиницями М. с. о. дозволено стандартом СТ РЕВ 1052—78 «Метрология. Единицы физических величин». *Р. В. Якірін*

МІЖНАРО́ДНА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ПІДКАРПА́ТСЬКОЇ РУСІ (МСП)—революційна орг-ція трудящих Закарпаття. Створена 21.III 1920 на Установчому з'їзді (конгресі) в Ужгороді шляхом об'єднання на марксистсько-ленінській основі комуністів і лівих соціалістів. З'їзд схвалив тимчасовий статут і програму партії, витримані в осн. в дусі марксизму-ленінізму і пролет. інтернаціоналізму. До складу виконкому було обрано Е. Сайдлера, Б. *Іллеша*, Й. Гаті, Ф. Асталоша, Й. Балаша, М. Шімона, а пізніше — І. *Мондока*. МСП проголосила ідейну єдність з Комуністичним Інтернаціоналом, РКП(б), встановила тісні зв'язки з Компартією Сх. Галичини (див. *Комуністична партія Західної України*). Авторитет МСП швидко зростав. У червні 1920 в її рядах налічувалося понад 15 тис. чол.

Основні, додаткові та деякі похідні одиниці Міжнародної системи одиниць

Фізична величина	Назва одиниці	Позначення одиниці *	
		українське*	міжнародне
Основні одиниці			
Довжина	метр	м	m
Маса	кілограм	кг	kg
Час	секунда	с	s
Сила електр. струму	ампер	А	A
Термодинамічна температура	кельвін	К	K
Сила світла	кандела	кл	cd
Кількість речовини	моль	моль	mol
Додаткові одиниці			
Плоский кут	радіан	рад	rad
Тілесний кут	стерадіан	ср	sr
Похідні одиниці			
Частота	герц	Гц	Hz
Сила	ньютон	Н	N
Тиск, мех. напруження	паскаль	Па	Pa
Енергія, робота	джоуль	Дж	J
Потужність	ват	Вт	W
Кількість електрики	кулон	Кл	C
Електр. напруга ерс	вольт	В	V
Електроємність	фарада	Ф	F
Електр. опір	ом	Ом	Ω
Електропровідність	сименс	См	S
Магн. потік	вебер	Вб	Wb
Магн. індукція	тесла	Тл (Т)	T
Індуктивність	генрі	Гн (Г)	H
Світловий потік	люмен	лм	lm
Освітленість	люкс	лк	lx
Активність нукліда	беккерель **	Бк	Bq
Поглинута доза випромінювання	грей ***	Гр (Гй)	Gy

* В дужках наведено позначення, які вживалися до 1979.

** Беккерель — активність нукліда, яка дорівнює одному радіоактивному розпаду за секунду.

*** Грей — доза опромінювання, при якій 1 кг опроміненої речовини дістає енергію іонізуючого випромінювання 1 Дж.

Партія мала 2 друк. органи: газ. «Правда» (укр. мовою) і «Мункаш уйшаг» («Робітнича газета»; угор. мовою). З ініціативи МСП були створені й успішно діяли профспілкові орг-ції та комсомол. Протягом 1920— поч. 1921 під керівництвом МСП пройшли револ. виступи трудящих Закарпаття (див. *Закарпатський політичний страйк 1920*). Хоч у діяльності МСП і мали місце певні недоліки (нечітка постановка нац. питання, примиренське ставлення деяких керівників до буржуазії), вона внесла певний вклад у боротьбу за згуртування комуністичних сил в усій Чехословаччині. Зі створенням Компартії Чехословаччини (травень 1921) МСП ввійшла до її складу як крайова орг-ція (див. *Комуністична партія Закарпатської України*). *І. М. Гранчак.*

МІЖНАРО́ДНА СПІ́ЛКА АРХІТЕ́КТОРІВ (МСА) — міжнар. неурядова орг-ція, що об'єднує на демократичній основі архітекторів усього світу. Засн. 1948. Діяльність МСА сприяє розвиткові сучас. ідей в галузі *архітектури* і *містобудування*. Вищий орган МСА — Генеральна асамблея, що скликається кожні 2 роки. МСА має постійні робочі комісії й робочі групи, свою Раду і Секретаріат, консультативний статус при ЮНЕСКО та при Екон. і соціальній раді ООН, підтримує зв'язки з Всесвітньою орг-цією охорони здоров'я. В МСА входять (1979) нац. і регіональні архіт. орг-ції з 76 країн. Постійне перебування МСА — Париж.

МІЖНАРО́ДНА СПІ́ЛКА КІНОТЕХНІ́ЧНИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ, ЮНІАТЕК (франц. UNIATEC; Union internationale des associations techniques cinématographiques). Засн. 1957 на Міжнар. конгресі з кінотехніки у Варшаві для розвитку міжнар. співробітництва в галузі кінотехніки, заохочення досліджень в ній, обміну інформацією, спеціалістами та ін. Регулярно організовує Міжнародні конгреси з кінотехніки (один раз на два роки). Керівництво спілкою здійснює Виборче бюро. Постійний секретаріат ЮНІАТЕК міститься в Парижі. В роботі спілки беруть участь (з 1957) рад. кіноорганізації — Спілка кінематографістів СРСР та Всесоюзний н.-д. кінофотоінститут (НДКФІ).

МІЖНАРО́ДНА СПОРТИ́ВНА ФЕДЕРА́ЦІЯ — громадська позаурядова орг-ція. Створюється з метою широкого міжнар. розвитку певного виду спорту та регламентування взаємовідношень між нац. федераціями (див. *Міжнародні спортивні об'єднання,* а також ст. про окремі види спорту).

МІЖНАРО́ДНА ТОРГОВЕ́ЛЬНА ПАЛА́ТА (МТП) — міжнар. неурядова орг-ція, яка об'єднує (1.1 1980) ділові кола та окремі фірми 96 країн. Засн. 1919. Осн. завдання МТП — сприяти поліпшенню умов торгівлі між країнами та розв'язанню міжнар. екон. проблем. Представники торг.-пром. палати СРСР, торг. палат НРБ, НДР, ПНР, СРР, УНР та ЧССР присутні на конгресах МТП як спостерігачі, а також беруть участь у роботі спец. К-ту МТП з торг. палатами соціалістичних країн по розвитку торг.-екон. співробітництва Схід — Захід. Керівні органи — Конгрес, сесії якого скликаються один раз на 3 роки, Рада, Виконавчий к-т, Генеральний секретаріат. Місцеперебування органів МТП — Париж (відділення — в Нью-Йорку, Женеві, Бангкоку).

МІЖНАРО́ДНА УГО́ДА ПО ЦУ́КРУ — організація країн — експортерів та імпортерів цукру. Перші міжнар. угоди по цукру були підписані 1931 і 1937. У 1953 на Лондонській конференції було підписано нову угоду, яка переглядалась і доповнювалась кожні 5 років. Останню угоду розроблено 1977 на Женевській конференції. Учасниками цієї угоди на 10.VI 1980 є 44 країни-експортери (в т. ч. соціалістичні країни — УНР і СФРЮ) і 15 країн-імпортерів (у т. ч. соціалістичні країни — НРБ, НДР, СРСР). Осн. завдання орг-ції — регулювання міжнар. ринку цукру і стабілізація цін на нього. Керівні органи — Міжнар. рада по цукру, Виконавчий к-т і Секретаріат. Голоси в Раді поділено порівну: 1000 голосів для країн-експортерів і 1000 голосів для країн-імпортерів. У складі Виконавчого к-ту — по 10 представників від обох груп країн. Місцеперебування Ради — Лондон.

Г. М. Биков.

МІЖНАРО́ДНА ФЕДЕРА́ЦІЯ БОРЦІ́В ОПО́РУ, ФІР (франц. FIR; Fédération internationale des résistants) — міжнар. об'єднання нац. організацій колишніх борців *Руху Опору,* партизанів, колишніх в'язнів фашист. концтаборів, інтернованих, родичів загиблих, усіх учасників боротьби проти фашизму. Засн. 1951 у Відні (Австрія). Членами ФІР (1978) були 60 орг-цій з 21 країни. СРСР представлений *Радянським комітетом ветеранів війни.* Метою орг-ції є боротьба за мир і демократію, проти загрози ядерної війни та відродження фашизму в усіх його формах (зокрема, *неофашизму*), захист прав та інтересів борців Руху Опору. ФІР співробітничає з Європ. конфедерацією колишніх військовополонених, Всесвітньою федерацією ветеранів війни (ФМАК) та ін. антимілітаристськими об'єднаннями. Найвищий орган ФІР — конгрес, що збирається раз на 3 роки (черговий, 8-й, відбувся у травні 1978 в Мінську). Виконавчий орган — Секретаріат. Видає журн. «Об'єднаний Опір» (франц. і нім. мовами). Штаб-квартира — у Відні. *А. В. Кудрицький.*

МІЖНАРО́ДНА ФІНА́НСОВА КОРПОРА́ЦІЯ (МФК) — міжурядова спеціалізована установа ООН. Засн. 1956 як філіал *Міжнародного банку реконструкції і розвитку* (МБРР). На 30.VI 1979 членами МФК були 109 д-в. СРСР не входить до МФК. Осн. завдання МФК — надавати позики приватним підприємцям, гол. чин. у країнах, що розвиваються, в конвертованій і неконвертованій *валюті,* не вимагаючи гарантій урядів країн, на території яких перебуває кредитований об'єкт. Практично МФК використовується її найбільшими акціонерами — США і Великобританією — для екон. тиску на країни, політика яких не відповідає їхнім інтересам. Керують МФК керівні органи МБРР. Місцеперебування МФК — Вашінгтон.

МІЖНАРО́ДНЕ А́ВТОРСЬКЕ ПРА́ВО — сукупність правових норм, що регулюють авторські права *іноземців* і право авторства на твори, видані за кордоном; частина *міжнародного приватного права.* М. а. п. в основному базується на *національного режиму принципі.* За заг. правилом, якщо твір автора-іноземця видано на території даної д-ви і раніше він не був опублікований в ін. країні, то за автором визнаються авторські права, передбачені законодавством цієї д-ви. Відповідно до ст. 97 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 474 ЦивК УРСР) *авторське право* на твір, уперше випущений у світ на тер. СРСР або не випущений у світ, але який перебуває на тер. СРСР у будь-якій об'єктивній формі, визнається за автором і його спадкоємцями та ін. правонаступниками автора незалежно від їхнього *громадянства.* За громадянами СРСР і їхніми спадкоємцями також визнається авторське право на твори, які випущені або перебувають на тер. іноземної д-ви. За ін. особами авторське право на такий уперше випущений у світ твір на тер. іноземної д-ви визнається лише на підставі і в межах відповідних *договорів міжнародних,* укладених СРСР. За М. а. п. особа, яка визнається автором в одній країні, не одержує автоматично цього права в ін. країні. Для такого визнання міжнар. практика знає три способи. Одним із них є визнання рядом д-в авторських прав на умовах взаємності, тобто якщо ін. д-ва надає відповідний захист авторських прав громадянам цих д-в. Цей спосіб визнається США, Францією, Іспанією, Польщею та ін. Основою другого способу є двосторонні угоди щодо взаємного надання принципу нац. режиму в питанні охорони автор. прав. СРСР уклав такі угоди з УНР (1967, 1977), НРБ (1971, 1975), НДР (1973), ПНР (1974), ЧССР (1975). Важливе значення мають багатосторонні конвенції з питань охорони автор. прав. Першою такою угодою була Бернська конвенція по охороні літ. і художніх творів (див. *Конвенції міжнародні по охороні авторських прав*). Укладено основну багатосторонню угоду — *Всесвітню (Женевську) конвенцію 1952* по охороні авторських прав, учасником якої є СРСР.

В. І. Кисіль.

МІЖНАРО́ДНЕ АГЕ́НТСТВО ПО А́ТОМНІЙ ЕНЕ́РГІЇ — міжнародна орг-ція для розвитку співробітництва різних країн у галузі мирного використання атомної енергії. Див. *МАГАТЕ.*

МІЖНАРО́ДНЕ МОРСЬКЕ́ ПРА́ВО — сукупність правових норм, що регулюють відносини між державами в галузі використання, освоєння і дослідження морів та океанів. Див. *Морське право.*

МІЖНАРО́ДНЕ ПРА́ВО — система правових принципів і норм, які створюються шляхом погодження між державами і регулюють між-

народні відносини. На відміну від внутрідерж. права об'єктом М. п. є відносини, що за своїм змістом виходять за межі компетенції окремої д-ви. Суб'єктами М. п. є д-ви, нації, які борються за свою незалежність, певні міжнар. організації, які внаслідок угод між д-вами можуть набувати *міжнародної правосуб'єктності* в обсязі, визначеному їхніми статутами. Немає законодавчих органів, які б створювали і забезпечували виконання норм М. п., як це притаманне праву внутрі д-в. Осн. суб'єктами М. п. є д-ви. Створювані ними шляхом узгодження норми М. п. виражають погоджені волі д-в. Цим і визначається особливий характер М. п. Джерела М. п.: *договір міжнародний* (основне) і *міжнародний звичай*. Сучас. розвиток міждерж. відносин викликає розширення арсеналу нормативних засобів їхнього регулювання. Зростає роль міждерж. домовленостей (особливе значення має реалізація домовленостей, закріплених *Заключним актом* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975), а також рекомендацій міжнар. орг-цій, зокрема ООН. В М. п. розрізняють норми універсальні і локальні. До перших належать норми, визнані всіма або переважною більшістю д-в (обов'язковою умовою при цьому є визнання їх д-вами різних соціальних систем).Найважливіші загальновизнані норми М. п., що є обов'язковими для всіх д-в (jus coguus), становлять систему осн. принципів сучас. М. п. До них належать: *мирного співіснування принцип*, незастосування сили або погрози силою, повага держ. суверенітету, *суверенної рівності принцип*, мирне вирішення міжнародних спорів, *територіальної недоторканності принцип*, *невтручання принцип*, самовизначення народів і націй, повага *прав людини* і співробітництво між д-вами, додержання міжнар. договорів. Ці принципи визначено *Статутом ООН*, Декларацією про принципи міжнар. права (див. *Декларації ООН*), Заключним актом загальноєвроп. наради у Хельсінкі. СРСР — перша д-ва, яка законодавчо закріпила в Конституції (ст. 29) принципи М. п. як принципи відносин з ін. д-вами. УРСР у зовнішньополіт. діяльності керується цілями, завданнями та принципами зовн. політики, визначеними Конституцією СРСР (ст. 28 Конституції УРСР). Локальні норми М. п. створюються двома або групою д-в і обов'язкові лише для учасників відповідних угод. Вони не повинні суперечити осн. принципам М. п. Відмітною особливістю сучас. М. п. є локальні принципи і норми взаємовідносин між країнами соціалістичної співдружності, що являють собою вищий тип міжнар. відносин, вплив яких на сучас. М. п. неухильно зростає. Правову основу взаємовідносин д-в соціалістич. співдружності становить принцип соціалістичного *інтернаціоналізму*, що закріплено в багатьох угодах між соціалістич. д-вами, а також у більшості їхніх конституцій (зокрема, в Конституції СРСР — ст. 30). Виконання норм М. п. забезпечують самі д-ви індивідуально або колективно, а також за допомогою міжнар. орг-цій. Порушення норм М. п. тягне *міжнародно-правову відповідальність держави*. Сучас. М. п. встановлює умови, порядок застосування та допустимі види й форми санкцій (див. *Бойкот, Ембарго, Репресалії, Реторсія*), забороняє вдаватися до війн, застосовувати силу або погрозу силою як засіб примусу до виконання норм М. п. (за ст. 51 Статуту ООН це не стосується права д-в на індивідуальну та колективну самооборону). Примусові заходи, здійснювані за допомогою ООН, можуть бути пов'язані і не пов'язані з використанням збройних сил (ст. 41—47 Статуту ООН). Останні можуть застосовуватися лише за рішенням *Ради Безпеки ООН* у випадках порушення миру або загрози мирові. Внаслідок послідовної боротьби СРСР, усіх країн соціалістич. співдружності, зростання ролі молодих незалежних країн Азії та Африки, ролі нар. мас у міжнар. житті, розвитку світового революц. процесу М. п. зазнало суттєвих перетворень. Було ліквідовано ряд його реакційних інститутів (право на війну як засіб розв'язання міжнар. спорів, колоніальне гноблення народів тощо), дедалі більше утверджуються прогресивні принципи і норми, спрямовані на забезпечення мирного співіснування д-в, розвиток їхнього співробітництва, на прогрес людства. Велике значення для розвитку М. п. мають *Програма миру*, розроблена XXIV — XXVI з'їздами КПРС, численні зовнішньополіт. ініціативи СРСР. Відчутний вплив на М. п. має наук.-тех. прогрес, який зумовив появу нових галузей М. п. (*Космічне право*), посилив актуальність міжнар.-правового регулювання глобальних міжнар. проблем (заборона *ядерної зброї*, збереження навколишнього середовища, дослідження та використання *Світового океану* тощо). Розвиток М. п. спростовує бурж. концепції щодо неможливості існування заг. М. п. у відносинах між д-вами різних соціальних систем, обмеження держ. суверенітету як необхідної умови вирішення глобальних міжнар. проблем. У сучас. умовах роль М.п., його завдання полягають у тому, щоб властивими йому засобами сприяти розв'язанню проблем *розброєння*, зміцненню миру, розрядці напруженості, розвитку співробітництва і взаєморозуміння між д-вами, свободі і незалежності народів, прогресу людства.

Літ.: Брежнєв Л. І. Про зовнішню політику КПРС і Радянської держави. К., 1973; Тункин Г. И. Теория международного права. М., 1970; Міжнародне право. К., 1971; Международное право. М., 1979.

В. М. Корецький, Н. М. Ульянова.

МІЖНАРО́ДНЕ ПРИВА́ТНЕ ПРА́ВО — в СРСР сукупність цивільноправових норм, що регулюють як майнові (напр., зовнішньоторг.), так і немайнові (напр., авторські) відносини між рад. та іноземними організаціями й громадянами. Поряд з питаннями *цивільного права* у вузькому розумінні, напр., про правоздатність *іноземців* та *юридичних осіб*, про їхнє *право власності* на майно, право *спадкування*, зовнішньоторг. угоди, про авторські права (див. *Міжнародне авторське право*) тощо, М. п. п. регулює і питання шлюбно-сімейного права, деякі питання *трудового права*, де однією з сторін є іноземці, охоплює процесуальні права іноземців і осіб без громадянства. Джерелом М. п. п. є внутр. закони д-ви (напр., *Кодекс торговельного мореплавства СРСР*), *договори міжнародні*, *міжнародні звичаї*, суд. *прецеденти*. Рад. закони та укладені СРСР міжнар. договори, що містять норми М. п. п., виходять з непорушності суверенітету СРСР, а отже і його судового імунітету, неухильного дотримання державної *монополії зовнішньої торгівлі* та ряду ін. вимог, без виконання яких неможливе взаємне нормальне спілкування іноземних і рад. громадян і орг-цій відповідно до принципу мирного співіснування д-в. За своєю структурою норми М. п. п. поділяються на норми, які містять пряме правило, що встановлює права і обов'язки іноземців, а також норми, в яких дано відсилання до права певної д-ви, т. з. колізійні норми (див. *Колізія* у праві), передбачені міждерж. угодами. Для угод між соціалістич. д-вами характерне встановлення норм, які визначають їхні спільні інтереси, дійсну рівність, творче співробітництво і взаємну допомогу (напр., угоди, укладені на основі Комплексної програми соціалістичної екон. інтеграції, ухваленої XXV сесією РЕВ, двосторонні угоди про взаємну юрид. допомогу, консульські конвенції). Угоди СРСР з капіталістич. країнами в галузі М. п. п. базуються гол. чин. на нормах міжнар. договорів [див., зокрема, *Всесвітня (Женевська) конвенція 1952*]. У відносинах СРСР з країнами, що розвиваються, велике місце займають норми М. п. п., які регулюють питання допомоги цим країнам у підготовці нац. кадрів, буд-ва пром., культур.-оздоровчих об'єктів.

Літ.: Лунц Л. А. Курс международного частного права, т. 1—3. М., 1973—76; Богуславский М. М. Международное частное право. М., 1974.

О. А. Пушкін.

МІЖНАРО́ДНЕ СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ БЮРО́ (МСБ) — постійний виконавчо-інформаційний орган *Інтернаціоналу 2-го*. Створене за рішенням його Паризького конгресу (1900). Перебувало в Брюсселі. До МСБ входили представники кожної соціалістичної партії (від ЦК РСДРП, зокрема, з 1905 — В. І. Ленін, з 1913 — М. М. Литвинов). Хоч більшовики прагнули перетворити МСБ на справжній центр міжнар. робітн. руху, воно через протидію центристської більшості виконувало лише тех. функції — збирало інформацію, розсилало документи тощо. З поч. 1-ї світ. війни 1914—18 МСБ припинило своє існування.

МІЖНАРО́ДНЕ ТОВАРИ́СТВО РОБІТНИКІ́В — див. *Інтернаціонал 1-й*.

МІЖНАРО́ДНИЙ АСТРОНОМІ́ЧНИЙ СОЮЗ (МАС) — наукове товариство, засн. 1919 в Брюсселі. МАС сприяє розвиткові

астрономії шляхом співробітництва астрономів різних країн. Колективними членами МАС є наук. орг-ції, що представляють 49 (1980) країн, у т. ч. СРСР (з 1935), індивідуальними — окремі вчені, що працюють у різних галузях астрономії. Заг. керівництво МАС здійснюють Ген. асамблеї, які скликаються кожні 3 роки для обговорення стану та планів досліджень (10-а асамблея відбулася 1958 у Москві, 17-а — 1979 в Монреалі). Робочими органами МАС є Виконавчий комітет на чолі з президентом і комісії з окремих проблем астрономії (1980—40 комісій). Вони координують роботи за прийнятими програмами, організовують симпозіуми та колоквіуми, подають звіти Ген. асамблеям. *Є. П. Федоров.*

МІЖНАРО́ДНИЙ БАНК ЕКОНОМІ́ЧНОГО СПІВРОБІ́ТНИЦТВА (МБЕС) — міждерж. банк соціалістичних країн. Засн. у Москві відповідно до Угоди про багатосторонні розрахунки в *переві́дних карбова́нцях* і організацію МБЕС від 22.X 1963. Почав функціонувати з 1.I 1964. Членами банку є НРБ, МНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР, Республіка Куба (з 1974), СРВ (з 1977). У 1977 підписано угоду про співробітництво між МБЕС і Народним банком СФРЮ. Мета МБЕС — сприяти екон. співробітництву й розвиткові нар. г-ва країн-членів, розширенню їхньої торгівлі та екон. зв'язків з ін. країнами. МБЕС здійснює багатосторонні розрахунки, кредитує зовн.-торг. та ін. операції, залучає і зберігає вільні кошти в переві́дних карбованцях, золоті, вільно конвертованій та ін. валюті країн — членів банку, а також ін. країн і проводить операції з цими коштами у межах залучених сум, фінансує і кредитує експлуатаційну діяльність спільних пром. підприємств та ін. об'єктів тощо. Може здійснювати розрахунки в переві́дних карбованцях також з країнами, що не є членами банку. Найвищий орган МБЕС — Рада (кожна країна — член банку має один голос незалежно від розміру внеску в капітал). *А. С. Філіпенко.*

МІЖНАРО́ДНИЙ БАНК РЕКОНСТРУ́КЦІЇ І РО́ЗВИТКУ (МБРР) — міжурядова спеціалізована установа ООН. Засн. 1944 відповідно до рішення Бреттон-Вудської (США) валютно-фінанс. конференції 44 країн. Почав функціонувати 1946. Має форму *акціонерного товариства*. Членами МБРР можуть бути лише члени *Міжнародного валютного фонду* (МВФ). На 30.VI 1979 членами МБРР були 134 країни. СРСР не входить до МБРР. Акції між країнами — членами МБРР розподіляються залежно від *квоти* у МВФ. Офіційна мета банку — сприяти розвиткові продуктивних сил країн-учасниць, у першу чергу економічно слаборозвинутих країн, експорту в них приватного капіталу шляхом гарантування таких капіталовкладень або участі в них. Фактично МБРР є засобом сприяння експорту капіталів імперіалістичних монополій. Надання кредитів МБРР економічно слаборозвинутим країнам визначається політ. умовами. Кредити надають під високі проценти. Здебільшого кошти спрямовуються на буд-во об'єктів виробничої *інфраструктури*, що створює додаткові матеріальні передумови для експорту підприємницького капіталу. МБРР перебуває під контролем фінанс. капіталу США. Найвищий орган — Рада керуючих, у складі якої кожна країна-учасниця має 250 голосів і один голос на акцію (100 тис. дол.). Виконавчий орган — Директорат. Місцеперебування МБРР — Вашінгтон (відділення — в Парижі й Токіо). *С. В. Мочерний.*

МІЖНАРО́ДНИЙ ВАЛЮ́ТНИЙ ФОНД (МВФ) — міжурядова спеціалізована установа ООН. Засн. 1944. Функціонує з 1946. На 30.IV 1979 до МВФ входили 139 д-в. СРСР не входить до МВФ. Офіц. мета МВФ — координація валютно-фінанс. політики країн-членів і надання середньострокових валютних позик для врегулювання платіжних балансів і підтримки *валютних курсів*. Капітал МВФ складається з внесків країн-членів згідно з наданими їм *квотами*, за якими визначаються і можливості д-в у використанні ресурсів фонду. США, що мають найбільшу квоту, використовують МВФ для посилення свого контролю над ін. капіталістичними країнами. Місцеперебування МВФ — Вашінгтон (відділення — в Парижі й Женеві).

МІЖНАРО́ДНИЙ ГЕОГРАФІ́ЧНИЙ СОЮЗ (МГС) — наук. об'єднання географів країн світу, що входить до складу Міжнар. ради наукових союзів. Засн. 1922, включає (1980) понад 80 країн. СРСР є членом МГС з 1956, зв'язки з союзом здійснює через Нац. к-т рад. географів при АН СРСР. Відповідно до статуту МГС сприяє розробці наук. геогр. проблем, зокрема тих, які вимагають міжнар. співробітництва, організовує обговорення і публікації матеріалів з актуальних питань геогр. науки, проводить міжнар. геогр. конгреси, конференції та симпозіуми, створює відповідні комісії. Діяльністю МГС керує Генеральна асамблея, яка складається з керівників делегацій країн — членів союзу, а в період між асамблеями — Виконком, який обирається Ген. асамблеєю. Їхні сесії, як правило, відбуваються під час роботи Міжнар. геогр. конгресів. До складу Виконкому систематично обираються рад. вчені. XXIII Міжнар. геогр. конгрес відбувся 1976 в СРСР (Москва), кілька симпозіумів цього конгресу було проведено в УРСР; черговий XXIV конгрес — 1980 у Японії. *О. М. Маринич.*

МІЖНАРО́ДНИЙ ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ ЖІНО́ЧИЙ РУХ — масовий рух жінок світу, спрямований на боротьбу за мир і демократію, свободу і незалежність народів, за рівноправність жінок і поліпшення становища дітей. У М. д. ж. р. беруть участь жінки всього світу незалежно від їхніх політичних поглядів, реліг. та нац. належності. Бурж. жіночий рух почався в 2-й пол. 19 ст. (див. *Фемінізм, Суфражизм*). М. д. ж. р. виник на поч. 20 ст. Він нерозривно пов'язаний з боротьбою робітн. класу за соціалізм. 2-а Міжнар. конференція соціалісток у Копенгагені 1910 на пропозицію К. *Цеткін* прийняла рішення про проведення щороку Міжнар. жіночого дня (див. *Міжнародний жіночий день 8 Березня*). Велика Жовтн. соціалістич. революція, успіхи СРСР та ін. соціалістичних країн у забезпеченні рівноправності жінок сприяли дальшому розвиткові М. д. ж. р.

В сучас. умовах М. д. ж. р. є складовою частиною *світового революційного процесу*. В ньому беруть участь жіночі орг-ції соціалістичних, капіталістичних країн і *країн, що розвиваються*. В авангарді М. д. ж. р.— *Міжнародна демократична федерація жінок* (МДФЖ), яка співробітничає з міжнар., регіональними і нац. жіночими орг-ціями, а також з профспілковими і молодіжними орг-ціями. Серед них: Жіноче бюро *Організації солідарності країн Азії та Африки, Всесвітня федерація профспілок, Всесвітня федерація демократичної молоді, Всесвітня Рада Миру* та ін. Активну участь у М. д. ж. р. бере *Комітет радянських жінок*.

Однією з найважливіших подій у М. д. ж. р. було проведення 1975 Міжнар. року жінки (МРЖ), що був оголошений ООН (XXVII сесія Генеральної Асамблеї, 1972) з ініціативи міжнар. демократичних орг-цій, насамперед МДФЖ. Гол. подіями МРЖ стали Всесвітня конференція ООН (19.VI — 2.VII 1975, Мехіко) і Всесвітній конгрес, присвячений МРЖ (20—24.X 1975, Берлін). XXX сесія Генеральної Асамблеї оголосила період з 1975 до 1985 Десятиріччям жінки ООН під гаслом: «Рівноправність — Розвиток—Мир». За її рішенням 14—30.VII 1980 в Копенгагені відбулася Всесвітня конференція в межах Десятиріччя жінки ООН, яка ухвалила Програму дій на 2-у половину Десятиріччя. Важливою подією Десятиріччя стало прийняття XXXIV сесією Генеральної Асамблеї ООН Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (18.XII 1979).

Для М. д. ж. р. характерні глибока відповідальність за долю підростаючого покоління, прагнення об'єднати зусилля в ім'я забезпечення прав та інтересів дітей. З ініціативи міжнар. орг-цій, в т. ч. МДФЖ, з 1949 щороку відзначається *Міжнародний день захисту дітей*, 1959 прийнято Декларацію прав дитини (див. *Декларації ООН*), 1979 проведено Міжнар. рік дитини. Жінки всього світу все активніше беруть участь у боротьбі за мир і безпеку народів (див. *Рух прихильників миру*). Зокрема, проведено міжнар. семінар (1978, Відень) і міжнар. зустріч (1979, Копенгаген), присвячені боротьбі жінок за мир, роззброєння і розрядку, форуми представників жіночих організацій європейських країн, які виступили за об'єднання зусиль у боротьбі проти агресивних планів НАТО (1979, Берлін), за мир і безпеку в Європі (1980, Варшава). Важливе місце в М. д. ж. р. посідають акції солідарності з боротьбою народів проти *неоколоніалізму*, расизму, фашист. режимів і *апартеїду*. *Г. М. Фролова.*

МІЖНАРО́ДНИЙ ДЕНЬ ЗА́ХИСТУ ДІТЕ́Й — день мобілізації світової громадськості на захист дітей від загрози війни, проти експлуатації дитячої праці, за охорону здоров'я дітей, за здійснення їх виховання і навчання на демократичній основі. Встановлений 1949 *Міжнародною демократичною федерацією жінок*. У 1959 ООН було прийнято Декларацію прав дитини (див. *Декларації ООН*). Відзначається щороку 1.VI (вперше проведений 1950). В Рад. Союзі та ін. соціалістичних країнах проходить як день огляду досягнень у справі виховання і освіти дітей. У рамках Міжнар. року дитини 7—11.IX 1979 у Москві відбулася всесвітня конференція з проблем дитинства «За мирне і щасливе майбутнє для всіх дітей».

МІЖНАРО́ДНИЙ ДЕНЬ СОЛІДА́РНОСТІ ЖУРНАЛІ́СТІВ — день солідарності прогресивних журналістів світу з журналістами, які зазнають репресій з боку реакції за активну участь у боротьбі за мир і дружбу між народами. Встановлений 1958 *Міжнародною організацією журналістів*. Відзначається щороку 8.IX — в день страти нім. фашистами нац.героя Чехословаччини журналіста Ю. *Фучіка*.

МІЖНАРО́ДНИЙ ДЕНЬ СОЛІДА́РНОСТІ МО́ЛОДІ проти колоніалізму, за мирне співіснування — день солідарності демократичної молоді світу з молоддю, яка бореться проти колоніалізму, за *мирне співіснування* держав. Встановлений 1957 4-м конгресом *Всесвітньої федерації демократичної молоді* (Київ). Відзначається 24.IV — в день прийняття рішень *Бандунзької конференції 1955*.

МІЖНАРО́ДНИЙ ДЕНЬ СТУДЕ́НТІВ — день міжнар. солідарності студентів у боротьбі за мир і демократизацію освіти. Встановлений 1941 в Лондоні на міжнар. зустрічі студентів країн, що вели боротьбу проти фашизму. Відзначається щороку 17.XI — в день страти нім. фашистами керівників Союзу студентів Чехословаччини — учасників *Руху Опору*.

МІЖНАРО́ДНИЙ ДЕНЬ ТЕА́ТРУ — день міжнародної солідарності працівників театрального мистецтва. Встановлений за ініціативою фін. делегації Міжнар. ін-том театру (громадська орг-ція театр. діячів світу при *ЮНЕСКО*) на своєму IX конгресі, який відбувся 1961 у Відні. М. д. т. відзначається щорічно 27 березня під девізом: «Театр — засіб взаєморозуміння й зміцнення миру між народами». Театри СРСР щороку беруть участь у проведенні М. д. т., показуючи кращі вистави, присвячені знаменним подіям. Зокрема, XIX М. д. т. (1980) в СРСР був відзначений виставами до 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, 35-річчя Перемоги рад. народу над німецько-фашист. загарбниками, спектаклями за п'єсами, що відображають успіхи в комуністичному будівництві, боротьбу народів за мир і дружбу.

М. І. Царьов.

МІЖНАРО́ДНИЙ ЖІНО́ЧИЙ ДЕНЬ 8 БЕ́РЕЗНЯ — день міжнар. солідарності жінок у боротьбі за екон., соціальну і політ. рівноправність. Рішення про щорічне святкування М. ж. д. прийняла 2-а Міжнар. конференція соціалісток 1910 у Копенгагені на пропозицію К. *Цеткін*. Уперше М. ж. д. проводили 1911 в Німеччині, Австрії, Швейцарії і Данії, в Росії — 1913 в Петербурзі. В СРСР та ін. соціалістичних країнах проводиться під знаком мобілізації жінок, які визволилися від соціального гніту і здобули однакові з чоловіками права на активну діяльність в усіх галузях госп., суспол-іт. і культур. життя. В несоціалістичних країнах М. ж. д. відзначається як день боротьби за права жінок і соціальний прогрес. В усіх країнах жінки проводять день 8 березня як день солідарності в боротьбі за мир. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.V 1965 8 березня в Рад. Союзі оголошено неробочим днем.

М. Д. Семенчук.

МІЖНАРО́ДНИЙ ЗВИ́ЧАЙ — правило поведінки держав, що склалося внаслідок однорідних, аналогічних міжнар. дій д-в, гол. чином внаслідок тривалого і багаторазового застосування його у відносинах між країнами, і визнається ними як норма *міжнародного права*. Є одним з його джерел. М. з. не може суперечити імперативним (категоричним) нормам міжнар. права. Залежно від того, яка кількість д-в визнає М. з., він буває універсальним, регіональним і локальним. М. з. обов'язковий лише для тих д-в, що його визнають.

МІЖНАРО́ДНИЙ ІНВЕСТИЦІ́ЙНИЙ БАНК (МІБ) — міжнар. банк соціалістичних країн. Засн. 1970 у Москві відповідно до Угоди про створення МІБ. Членами банку є НРБ, МНР, ПНР, УНР, СРР (з 1971), ЧССР, НДР, СРСР, Республіка Куба (з 1974), СРВ (з 1977). В 1974 МІБ підписав угоду про осн. принципи співробітництва з Югославією. Гол. мета МІБ — поглиблення соціалістичного співробітництва, зближення та поступове вирівнювання рівнів екон. розвитку країн — членів банку внаслідок концентрації ресурсів та ефективнішого використання їх для капітального буд-ва. Осн. завдання — надання середньострокових (до 5 років) і довгострокових (до 15 років) кредитів, гол. чин. для проведення спільних екон. заходів пов'язаних з *міжнародним соціалістичним поділом праці* та кооперуванням виробн. Найвищий орган банку — Рада, в якій кожна країна — член банку незалежно від розміру внеску в капітал має один голос.

МІЖНАРО́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т ЕКОНОМІ́ЧНИХ ПРОБЛЕ́М СВІТОВО́Ї СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ СИСТЕ́МИ — міжнар. об'єднання спеціалістів, які здійснюють комплексні розробки екон. проблем, дальшого поглиблення та вдосконалення співробітництва країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Рішення про створення ін-ту було прийнято на 24-й сесії РЕВ (1970) Міститься в Москві.

МІЖНАРО́ДНИЙ КАПІТАЛІСТИ́ЧНИЙ ПО́ДІЛ ПРА́ЦІ — територіальний *поділ праці* між окремими капіталістичними країнами, які спеціалізуються на виробництві певних видів продукції і потім обмінюються нею. Характер М. к. п. п. зумовлюється капіталістичними *виробничими відносинами* і екон. законами капіталізму. Рушієм М. к. п. п. є гонитва за одержанням найбільших прибутків. Міжнар. спеціалізація і *кооперування виробництва* як і міжнар. обмін, що поглиблюється на їхній основі, розвиваються стихійно і супроводяться жорстокою *конкуренцією* між капіталістичними країнами, експлуатацією одних країн іншими. М. к. п. п. значно розвинувся в умовах великої машинної індустрії, яка поглиблює диференціацію *виробництва*, розвиток спеціалізації і кооперування, що виходять за нац. межі. Велика машинна індустрія значно збільшила попит промислово розвинутих капіталістич. країн на сировину та на прод. товари, які вироблялися переважно колоніальними й залежними країнами. Однобічна й вузька спеціалізація цих країн на виробн. окремих видів товарів зумовила екон. відсталість і залежність їх від промислово розвинутих країн. Потворний характер М. к. п. п. призвів до виникнення системи імперіалістичної експлуатації і пограбування промислово розвинутими капіталістичними д-вами економічно слаборозвинутих країн Азії, Африки і Лат. Америки, які перетворилися на агр.-сировинні придатки імперіалістичних д-в. З поглибленням *загальної кризи капіталізму* відбувається криза М. к. п. п. Від капіталістичної системи відпав ряд країн, які почали розвиватися на основі *міжнародного соціалістичного поділу праці*. М. к. п. п. був підірваний і крахом колоніальної системи імперіалізму.

В умовах *науково-технічної революції* М. к. п. п. набуває широкого розвитку між промислово розвинутими капіталістичними країнами. Він стимулюється *вивозом капіталу*, збільшенням кількості *міжнародних монополій, міжнародних державно-монополістичних об'єднань* і зростанням їхньої ролі у світовій економіці, поглибленням наук.-тех. співробітництва капіталістичних країн, особливо тих, які входять у замкнуті держ.-монополістичні угруповання, розвитком міжнар. *кооперації праці* капіталістичних фірм. Пов'язуючи між собою різні країни, він у кінцевому підсумку веде до інтернаціоналізації госп. життя, зумовлює формування світового капіталістичного г-ва. Однак М. к. п. п. не тільки не ослаблює суперечності капіталізму, а навпаки, гостра конкурентна боротьба капіталістичних країн робить ще вразливішою їхню економіку, призводить до *економічних криз*.

Літ.: Новиков Р. А., Шишков Ю. В. Международная кооперация капиталистических фирм. М., 1972; Завьялов П. С. Научно-техническая революция и международная специализация производства при капитализме. М., 1974; Рымалов В. В. Структурные изменения в мировом капиталистическом хозяйстве. М., 1978; Куманин Г. М. Капиталистический цикл. Взаимосвязь национальных и интернациональных процессов. М., 1980.

В. П. Степаненко.

МІЖНАРО́ДНИЙ КОМІТЕ́Т ЗА ЄВРОПЕ́ЙСЬКУ БЕЗПЕ́КУ І СПІВРОБІ́ТНИЦТВО — міжнар. громадська орг-ція, мета якої — боротьба за безпеку і співробітництво в Європі. Засн. 1972 за рішенням 1-ї *Брюссельської асамблеї*. Діяльність к-ту відіграла значну роль у підготовці й проведенні *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі* 1975. Після підписання *Заключного акта* наради к-т розробив Програму дій європ. громадськості на підтримку результатів загальноєвроп. наради та по втіленню їх у життя. К-т провів значну роботу по скликанню Бєлград. (1977—78) та Мадрід. (1980—81) зустрічей представників країн — учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі. За ініціативою к-ту 1979 у Бельгії було скликано Форум європ. громадськості за роззброєння і безпеку. Членами к-ту є нац. к-ти і групи, які збираються на сесії не менше двох разів на рік. Виконавчий орган к-ту — Секретаріат. К-т видає інформаційний бюлетень. Штаб-квартира — в Брюсселі.

МІЖНАРО́ДНИЙ КОМІТЕ́Т ІСТОРИ́ЧНИХ НАУ́К (МКІН) — міжнародна організація, що здійснює наукові зв'язки між істориками різних країн, готує і проводить *міжнародні конгреси істориків*. МКІН утворений рішенням 5-го міжнар. конгресу істориків (квітень 1923, Брюссель). На установчому засіданні, що відбулося 14.V 1926 в Женеві, було прийнято статут МКІН. До складу орг-ції входять нац. к-ти, що представляють істор. наук. установи різних країн, а також міжнар. орг-ції істор. профілю, які примикають до МКІН. Членами орг-ції є історики 41 країни (1975), а число асоційованих орг-цій — 16. Рад. істориків у МКІН представляє *Національний комітет істориків Радянського Союзу*. Найважливіші питання МКІН вирішує Генеральна Асамблея, виконавчим органом є Бюро. Президентами МКІН, зокрема, були рад. історики О. А. *Губер* (1970—71) і Є. М. *Жуков* (1972—75). МКІН видає інформаційний бюлетень. *А. В. Санцевич.*

МІЖНАРО́ДНИЙ КОМІТЕ́Т СЛАВІ́СТІВ (МКС) — міжнар. наук. орг-ція, що проводить раз на 5 років міжнар. з'їзди в галузі *слов'янознавства*, координує діяльність нац. к-тів, міжнар. славістичних комісій. МКС об'єднує нац. к-ти 25 країн (1978), у т. ч. СРСР (Рад. к-т), УРСР і БРСР; нац. к-ти входять переважно до академій наук. МКС засн. 1955 на з'їзді славістів у Бєлграді. Згодом МКС концентрував свою роботу там, де проходили з'їзди славістів,— у Москві (1958), Софії (1963), Празі (1968), Варшаві (1973), Загребі (1978). К-т проводить і щорічні наради славістів. *А. В. Санцевич.*

МІЖНАРО́ДНИЙ КОМУНІСТИ́ЧНИЙ РУХ — бойовий авангард робітн. класу, трудящих усіх країн, найпрогресивніша і найвпливовіша політ. сила сучасності в боротьбі за революц. перебудову суспільства, за мир, демократію і нац. незалежність, за торжество соціалізму і комунізму. Першою міжнар. комуністичною орг-цією був створений 1847 К. Марксом і Ф. Енгельсом *Союз комуністів*, який став зародком комуністичної партії, першою формою міжнар. єдності пролетаріату. В програмі Союзу — «*Маніфесті Комуністичної партії*» вперше в історії чітко визначено мету робітн. класу — повалення панування буржуазії, завоювання політ. влади і побудова комуністичного суспільства. Бойовий заклик «Маніфесту» «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» став девізом пролетаріату всього світу. Дальшим кроком М. к. р. була діяльність *Інтернаціоналу 1-го* (1864—76), який об'єднав передових представників пролетаріату майже 20 країн, сприяв поширенню революц. теорії, зробив перші кроки на шляху поєднання наук. соціалізму з робітн. рухом у міжнар. масштабі. Духовним дітищем 1-го Інтернаціоналу була *Паризька комуна 1871*. 1-й Інтернаціонал, за висловом В. І. Леніна, «заклав фундамент міжнародної організації робітників для підготовки їх революційного натиску на капітал..., фундамент пролетарської, міжнародної боротьби за соціалізм» (Повне зібр. тв., т. 38, с. 292—293). Активізації робітн. руху сприяло створення *Інтернаціоналу 2-го* (1889—1914) — міжнар. об'єднання соціалістич. партій і орг-цій. У перший період своєї діяльності, коли його роботу спрямовував Ф. Енгельс, 2-й Інтернаціонал відіграв значну роль у розширенні міжнар. зв'язків робітн. класу, в ідейному розгромі противників наук. соціалізму. Проте після смерті Ф. Енгельса (1895) в більшості партій 2-го Інтернаціоналу керівництво захопили правоопортуністичні елементи.

В нових істор. умовах, на рубежі 19—20 ст., коли капіталізм переріс у найвищу і останню стадію — *імперіалізм*, боротьбу проти всіх різновидів опортунізму, за чистоту і дальший розвиток марксизму, за торжество революц. напряму в міжнар. робітн. русі очолив В. І. Ленін. В цей період центр світ. революц. руху перемістився в Росію. Узагальнивши досвід боротьби рос. робітн. класу, досвід міжнар. пролет. руху, В. І. Ленін всебічно розвинув революц. вчення, збагатив принципово важливими положеннями всі складові частини марксизму, відкрив новий етап у його розвитку. Неоціненною ідейно-теор. зброєю революціонерів усіх країн стало ленінське вчення про партію, про *соціалістичну революцію* і *диктатуру пролетаріату*, про класових союзників пролетаріату в боротьбі за демократію і соціалізм, про нерозривний зв'язок соціального і нац. визволення, про шляхи будівництва нового суспільства. Створення В. І. Леніним 1903 партії нового типу — більшовицької партії — стало поворотним пунктом у рос. і міжнар. робітн. русі. Більшовики повели рішучу боротьбу проти будь-яких проявів *опортунізму* і *ревізіонізму*. З поч. 1-ї світ. війни, коли опортуністичне керівництво 2-го Інтернаціоналу остаточно зрадило інтереси пролетаріату, В. І. Ленін, більшовицька партія підняли прапор боротьби за згуртування всіх революц., інтернаціоналістських сил, за відновлення марксистської ідейно-теор. основи міжнар. робітн. руху, за розрив з *соціал-шовінізмом* і *центризмом*. Важливу роль у цьому відіграли *Циммервальдська конференція* (1915) і *Кінтальська конференція* (1916) соціалістів-інтернаціоналістів, на яких В. І. Ленін і більшовики виступили проти війни, викрили зраду лідерів 2-го Інтернаціоналу, відстоювали марксистські позиції в робітн. русі.

Здійснена 1917 під керівництвом партії Леніна *Велика Жовтнева соціалістична революція* відкрила нову епоху в історії людства — епоху переходу від капіталізму до соціалізму в світ. масштабі. На істор. арену вийшла якісно нова революц. сила — правлячий і державно організований робітн. клас, що розпочав будівництво соціалістич. суспільства. Перемога Великого Жовтня, утворення і зміцнення першої в світі соціалістичної д-ви поклали початок новому етапові в розвитку міжнар. комуністичного і всього революц. руху, прискорили виникнення в багатьох країнах марксистсько-ленінських партій — авангарду пролетаріату. Якщо 1917 в світі існувала лише одна комуністична партія — РСДРП (більшовиків), то 1918 кількість їх зросла до 10, 1921 — до 34, 1928 їх налічувалось 46, а 1935 була вже 61 комуністична і робітн. партія. В 1919 з ініціативи В. І. Леніна було засновано 3-й, *Комуністичний Інтернаціонал*. Основоположне значення для успішної його роботи, дальшої творчої розробки стратегії і тактики М. к. р. мали діяльність і праці В. І. Леніна, зокрема «*Пролетарська революція і ренегат Каутський*», «*Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі*», його доповіді та промови на конгресах Комінтерну. «Вироблені Леніним ідейно-теоретичні, політичні й організаційні принципи і сьогодні лежать в основі діяльності революційних партій робітничого класу, допомагають боротися і перемагати» (постанова ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна». К., 1979, с. 6).

За час своєї діяльності (1919—43) Комінтерн відіграв величезну роль у згуртуванні бойових сил міжнар. робітн. класу та становленні і зміцненні молодих комуністич. партій на принципах *марксизму-ленінізму*, у розгортанні М. к. р. Він озброїв комуністів тактикою єдиного робітн. і *народного фронту*, які стали важливими засобами боротьби проти фашизму і війни, за соціальне і нац. визволення. Під керівництвом Комінтерну діяв ряд міжнар. прогресивних орг-цій: *Комуністичний Інтернаціонал Молоді*, *Червоний Інтернаціонал Профспілок* (Профінтерн), *Селянський Інтернаціонал*, Спортивний Інтернаціонал та ін. У 1941 нім. фашизм і його союзники — ударна сила світового імперіалізму — силою зброї намагалися розгромити М. к. р. і його оплот — Союз РСР (див. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*). Очолюваний КПРС рад. народ виступив

як гол. сила *антигітлерівської коаліції*, що забезпечила перемогу над фашизмом і внесла вирішальний вклад у справу визволення народів від фашист. ярма. В роки *другої світової війни 1939—45* комуністичні партії були організаторами і керівниками антифашист. боротьби, керівною силою *Руху Опору*. Визначний вклад комуністів у боротьбу проти фашизму, їхнє самовіддане служіння справі трудящих сприяли швидкому зростанню чисельності й авторитету компартій. За час війни чисельність лав М. к. р. зросла майже в 5 раз і досягла (1945) 20 млн. комуністів. Післявоєнний період характеризувався дальшим зростанням організованості й класової свідомості міжнар. робітн. класу, посиленням впливу комуністичних партій у робітн. русі, в політ. житті. Під керівництвом компартій у ряді країн Європи, Азії. Лат. Америки перемогли соціалістичні революції. Утворилася *світова система соціалізму*, яка стала вирішальним фактором розвитку людства. На новий ступінь піднявся робітн. рух у капіталістич. країнах. У деяких з них (Франція, Італія, Фінляндія та ін.) комуністи, підтримувані широкими нар. масами, ввійшли до складу урядів. Під впливом М. к. р. розгорнувся *національно-визвольний рух*, внаслідок якого зазнала краху колоніальна система імперіалізму На руїнах кол. колоніальних імперій виникли десятки нових самостійних держав. Розвиваючись під прапором марксизму-ленінізму, М. к. р. перетворився на справді всесвітню, найвпливовішу політ. силу, найважливіший фактор сусп. прогресу, *світового революційного процесу*. Комуністичні і робітн. партії діють у 94 країнах, об'єднуючи понад 75 млн. чол. (1980), в т. ч. 4,5 млн.—у країнах несоціалістичної частини світу. Невід'ємною складовою частиною М. к. р. є *Комуністична партія Радянського Союзу*.

Гол. завоювання М. к. р.— створення і зміцнення світової системи соціалізму. В соціалістич. країнах діє найчисленніший загін комуністів. Будучи правлячими партіями, комуністичні партії країн *соціалістичної співдружності* спрямовують творчу діяльність трудящих на побудову соціалізму і комунізму, розв'язують складні завдання розвитку економіки, зміцнення нових соціальних відносин, комуністичного виховання народу, забезпечення захисту завоювань революції і миру на планеті. Втілюючи наук. соціалізм у практику життя, комуністи країн соціалістичної співдружності домоглися перетворення реального соціалізму на міжнар. силу, яка справляє вирішальний вплив на долю всього людства. Створений під їхнім керівництвом соціалістич. лад практично довів, що він «здатний забезпечити планомірний, безкризовий розвиток економіки в інтересах народу, гарантувати соціальні і політичні права трудящих, створити умови для справжньої демократії, реальної участі широких народних мас в управлінні суспільством, для всебічного розвитку особи, рівноправності націй і дружби між ними. На ділі доведено, що тільки соціалізм здатний розв'язувати корінні проблеми, які стоять перед людством» (Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 272).

Великий загін М. к. р. становлять комуністичні і робітн. партії, які діють у країнах несоціалістичної частини світу. Більшість з них є досвідченими, бойовими марксистсько-ленінськими орг-ціями, що пройшли сувору школу класової боротьби. Як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, зростання впливу компартій у капіталістич. світі — одне з знаменних явищ нашого часу. Діючи у важких, нерідко нелегальних умовах, комуністи цих країн вносять великий вклад в активізацію робітн. руху і його згуртування на класовій основі, очолюють боротьбу трудящих проти всевладдя монополій, за мир, демократію і соціалізм. У країнах Лат Америки комуністи виступають за ліквідацію залежності своїх країн від імперіалізму США, проти засилля місцевих олігархій, за знищення поміщицького землеволодіння і всіх феод. пережитків, за глибокі демократичні й соціальні перетворення. В країнах Азії і Африки комуністичні партії ведуть активну боротьбу проти залишків колоніальної системи і всіх форм *неоколоніалізму*, за створення єдиного антиімперіалістич., антифеод. фронту, за поглиблення соціального змісту нац.-визвольного руху. В країнах соціалістич. орієнтації комуністи виступають за тісне співробітництво з революц.-демократичними силами в розв'язанні таких важливих завдань, як ліквідація екон. відсталості і визволення від іноз. екон. залежності, здійснення радикальних перетворень в інтересах нар. мас, захист революц. завоювань, розвиток дружніх взаємовідносин з д-вами соціалістич. співдружності.

Під керівництвом компартій діє ряд нац. і міжнар. профспілкових, молодіжних, кооп., жіночих та ін. громад. орг-цій. Комуністи — найпослідовніші борці за права трудящих, за розв'язання корінних питань розвитку людства — проблем захисту навколишнього середовища, ліквідації голоду тощо. Вони — прапороносці боротьби найширших трудящих мас за відвернення нової світ. війни, за поглиблення розрядки і *роззброєння*, забезпечення міцного миру і міжнар. безпеки. М. к. р. виступає як вирішальний елемент згуртування осн. сил сучас. світового революційного процесу — світ. системи соціалізму, робітн. класу капіталістич. країн, нац.-визвольного, антиімперіалістич. руху народів. Компартії здійснюють свою політику, стратегію і тактику на наук. основі, на міцному фундаменті марксизму-ленінізму. Керуючись марксистсько-ленінською теорією і враховуючи конкретні умови своєї країни, кожна партія самостійно розробляє свою політику, визначає напрями і засоби розв'язання конкретних завдань, обирає залежно від обставин шлях переходу до соціалізму, а також форми і методи будівництва соціалізму. Кожна компартія відповідальна за свою діяльність перед своїм робітн. класом і народом і водночас перед М. к. р. Нац. та інтернац. відповідальність кожної комуністичної і робітн. партії нероздільні. Основою взаємовідносин між братніми партіями є принцип пролет. *інтернаціоналізму*, який передбачає інтернац. солідарність, взаємну підтримку і товариське співробітництво, вироблення єдиних поглядів і погоджених позицій у боротьбі за спільні цілі, повагання самостійності і рівноправності, невтручання у внутр. справи одна одної. Форми інтернац. зв'язків і співробітництва між партіями в різних істор. умовах були різними. Так, до 1943 всі компартії входили до Комінтерну на правах секцій. У післявоєнні роки для обміну досвідом і координації дій було створено *Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій* (1947—56), яке відіграло певну роль у політ. орієнтації комуністич. руху в умовах розв'язаної імперіалізмом «*холодної війни*». В сучас. умовах утвердилися такі форми міжнар. зв'язків і співробітництва компартій, як двосторонні і багатосторонні зустрічі і консультації, обмін досвідом роботи, регіон. і міжнар. наради. Зокрема, відбулися міжнар. *Наради представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960, Нарада комуністичних і робітничих партій 1969*, на яких було прийнято важливі програмні документи М. к. р., вироблено стратегіч лінію комуністів на сучас. етапі. Відбувся ряд регіон. нарад і конференцій компартій країн Зх. Європи, Лат. Америки й Карибського басейну, Араб. Сходу, в т. ч. *Конференція європейських комуністичних і робітничих партій 1967, Конференція комуністичних і робітничих партій Європи 1976, Паризька зустріч комуністичних і робітничих партій Європи 1980*. Особливого значення за останні роки набули зустрічі й наради керівників братніх партій соціалістич. країн. Важливу роль у розширенні співробітництва компартій відіграють міжнар. теор. конференції та семінари, журнал «*Проблемы мира и социализма*», контакти і зв'язки між органами інформації і н.-д. центрами братніх партій (див. *Ідеологічне співробітництво марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн*).

Важливий напрям діяльності М. к. р.— узагальнення теор. роботи партій, розвиток на цій основі марксистсько-ленінської теорії, захист її принципів і основоположних ідей. Марксистсько-ленінські партії творчо розробили такі проблеми, як зближення в нашу епоху демократичних і соціалістичних завдань революц. боротьби, правильне поєднання мирних і немирних форм революції, можливість некапіталістичного шляху розвитку для колишніх колоніальних країн, об'єднання всіх миролюбних сил у боротьбі проти загрози ядерної війни.

КПРС, керуючись принципами пролет. інтернаціоналізму, активно розвиває зв'язки з усіма загонами М. к. р., здійснює інтенсивний об-

мін парт. делегаціями, бере активну участь на двосторонній і багатосторонній основі в обговоренні назрілих проблем, що сприяє зміцненню інтернац. єдності М. к. р. Визначний вклад у творчий розвиток стратегії і тактики М. к. р. вніс *Двадцять шостий з'їзд КПРС* (див. т. 12, Додаток). У його роботі взяли участь 123 делегації комуністич., робітн., революц.-демократич. партій і орг-цій з 109 країн, що є свідченням інтернац. характеру М. к. р., непохитного міжнародного авторитету партії Леніна.

М. к. р. розвивається і мужніє в боротьбі проти всіх різновидів *антикомунізму*. Гол. напрямом стратегії імперіалізму в сучас. умовах є намагання розкласти комуністич. і весь революц. рух ізсередини, підірвати авторитет комуністів. Прямим союзником імперіалізму став *маоїзм*. Найважливішу передумову зміцнення сили і боєздатності комуністич. партій, примноження їхнього вкладу в розв'язання актуальних проблем, що стоять перед людством, комуністи вбачають у непримиренній боротьбі проти бурж. ідеології, правого і «лівого» ревізіонізму, *догматизму* і *сектантства* в робітн. русі, *націоналізму* і гегемонізму, проти всіх видів опортуністич., розкольницької політики, за всемірне зміцнення єдності своїх лав, за створення всесвітнього антиімперіалістич. фронту.

КПРС разом з ін. братніми партіями невтомно бореться за зміцнення єдності міжнародного комуністичного руху на принциповій основі марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. Твори, т. 4; Ленін В. І. Про міжнародний робітничий і комуністичний рух. К., 1970; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; Брежнев Л. И. КПСС в борьбе за единство всех революционных и миролюбивых сил. М., 1979; Брежнєв Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., 1981; Суслов М. А. Марксизм-ленинизм — интернациональное учение рабочего класса. М., 1973; Пономарёв Б. Н. Избранное. М., 1977; В. И. Ленин и международное коммунистическое движение. М., 1970; Международное коммунистическое движение. М., 1974; История международного рабочего и коммунистического движения. М., 1975; Международное коммунистическое, рабочее и национально-освободительное движение, ч. 1—2. М., 1976; Международное рабочее движение, т. 1—3. М., 1976—78; Влияние Великого Октября на развитие мирового коммунистического движения. М., 1977; Проблемы международной политики КПСС и мирового коммунистического движения. М., 1977; Коммунисты мира — о своих партиях. Прага, 1976; Кривогуз И. М. Очерки истории современного международного коммунистического и рабочего движения. М., 1977.

П. Ф. Гринюк.

МІЖНАРО́ДНИЙ КООПЕРАТИ́ВНИЙ АЛЬЯ́НС (МКА) — міжнар. об'єднання кооперативних орг-цій. Засн. 1895 в Лондоні. До МКА входять (кін. 1979) кооп. орг-ції 64 країн, що налічують понад 346 млн. членів. Рад. кооперація (Центроспілка) входить до МКА з 1921. За статутом, мета МКА — розвиток і зміцнення міжнар. кооперативного руху, екон. зв'язків між кооперативами у всьому світі. Керівні органи: Конгрес (скликається один раз на 3—4 роки), Центр. к-т (скликається щороку), Виконком (складається з президента, 2 віце-президентів, 13 членів). Поточною роботою керують директор і Секретаріат. Місцеперебування МКА — Лондон.

МІЖНАРО́ДНИЙ КРЕДИ́Т — форма руху позичкового капіталу (за капіталізму) або одна з форм планомірного екон. співробітництва (за соціалізму), пов'язана з наданням валютних і товарних ресурсів на умовах поворотності, строковості і сплати процентів. М. к. відображає зовнішньоекон. політику країни-кредитора, зумовлюється її класовою природою і характером соціально-екон. ладу. З розвитком капіталізму М. к. став одним з осн. засобів імперіалістичної експансії і політики *неоколоніалізму*. Його використовують монополії капіталістичних країн для здобуття джерел сировини, розширення ринків збуту, сфер застосування капіталу (див. *Вивіз капіталу*), для пограбування країн-позичальниць, втягування їх у воєнно-агресивні блоки.

Кредитні відносини між соціалістич. країнами будуються на основі принципів міждерж. відносин нового типу — соціалістич. інтернаціоналізму, повної рівності, поважання суверенітету і нац. інтересів, взаємної вигоди і взаємодопомоги. Міжнар. соціалістич. кредит підпорядковано завданням прискореного розвитку економіки кожної з країн і *світової системи соціалізму* в цілому. Розрізняють три осн. види кредиту: т о в а р н и й (короткостроковий; надається у вигляді поставок пром., прод. та ін. товарів), і н в е с т и ц і й н и й (довгостроковий; надається для сплати комплектних поставок пром. підприємств, устаткування для буд-ва великих об'єктів і тех. сприяння в спорудженні їх, на оплату проектних та ін. робіт) та в а л ю т н и й (надається у вільно конвертованій валюті або золоті для закупівель необхідних товарів на *світовому капіталістичному ринку* і для подолання тимчасових утруднень у вирівнюванні *балансів платіжних* і полегшення розрахунків з капіталістич. країнами). Міжнар. соціалістич. кредит включає кредити за *кліринґами*, кредити *Міжнародного інвестиційного банку* (МІБ) на буд-во підприємств і споруд і кредити *Міжнародного банку економічного співробітництва* (МБЕС) для кредитування *зовнішньої торгівлі*. Кредити МБЕС і МІБ надають у *перевідних карбованцях* та у вільно конвертованій валюті. В розвитку міжнар. соціалістич. кредиту виділяють два етапи. Перший з них пов'язаний з відбудовою нар. г-ва і проведенням соціалістич. перетворень у країнах нар. демократії після 2-ї світової війни. *Економічне співробітництво соціалістичних країн* у цей період розгорталося переважно на основі двосторонніх угод країн нар. демократії з Радянським Союзом.

Другий етап розвитку міжнар. соціалістич. кредиту, що почався в 60-х рр., характеризується розширенням кредитних відносин, поглибленням міжнар. соціалістич. поділу праці, переходом від двостороннього до багатостороннього співробітництва на основі координації нар.-госп. планів. Зовн. торгівля як гол. форма екон. співробітництва регулюється не тільки короткостроковим, а й довгостроковим кредитом (на п'ять і більше років). Рад. Союз надає кредити соціалістич. країнам у грош. і товарній формах.

Кредитні відносини СРСР з розвинутими капіталістичними д-вами пов'язані переважно з зовн. торгівлею. В 70-х рр. поширився М. к. на компенсаційній основі, тобто країна-кредитор у рахунок довгострокового кредиту постачає устаткування, ліцензії, машини, матеріали для буд-ва пром. об'єктів. Погашення кредиту (компенсація), включаючи проценти, здійснюється після введення в дію збудованих об'єктів не валютою, а поставками сировини і продукції цих або ін. підприємств. Країнам, що розвиваються, Азії, Африки і Лат. Америки Рад. Союз надає кредити на пільгових умовах для швидкого подолання тяжких наслідків багатовікової колоніальної експлуатації. Розвиток міжнар. соціалістич. кредиту відіграє дедалі більшу роль у розгортанні й поглибленні екон. співробітництва соціалістичних країн та *соціалістичної економічної інтеграції*.

І. М. Галь.

МІЖНАРО́ДНИЙ НАФТОВИЙ КАРТЕ́ЛЬ — об'єднання 7 найбільших у капіталістичному світі нафтових компаній. До них належать: «Екссон», «Мобіл ойл», «Тексако», «Галф ойл», «Стандард ойл оф Каліфорнія» — США; «Ройял датч-Шелл» — англо-голландська і «Брітіш петролеум» — Великобританія. М. н. к. виник 1928 і захопив значну частку світових розвідок, добування і переробки нафти, а також збуту нафтопродуктів. М. н. к. здійснює великий вплив на економіку й політику імперіалістичних д-в, відіграв певну роль у підготовці й розв'язанні 2-ї світової війни 1939—45, придушенні нац.-визвольного руху, особливо в Ірані на поч. 50-х рр., виникненні *близькосхідної кризи*. Діяльність М. н. к. сприяла виникненню *кризи енергетичної*, оскільки була спрямована на скорочення розвідок й добування палива в розвинутих країнах і обмеження поставок нафти з країн, що розвиваються.

А. Г. Селіваненко.

МІЖНАРО́ДНИЙ ОЛІМПІ́ЙСЬКИЙ КОМІТЕ́Т (МОК) — найвищий керівний орган олімпійського руху; позаурядова міжнар. спорт. організація. Створений 1894 за ініціативою П. де *Кубертена* з метою регулярного проведення *Олімпійських ігор*, підвищення їхнього соціального значення й престижу, сприяння розвитку аматорського спорту і зміцнення дружби між спортсменами всіх країн. МОК — постійно діюча орг-ція, що обирає своїх членів з числа найактивніших організаторів спорт. руху в різних країнах; визнає нац. Олімпійські к-ти. На 1.I 1980 до складу МОК входило 88 членів з 70 країн. Виконавчий к-т МОК складається

з президента (обирається на 8 років), трьох віце-президентів і п'ятьох членів. Статутний документ МОК — Хартія Олімпійських ігор. Сесія МОК відбувається щороку, в олімпійські роки — двічі: під час літніх і зимових ігор. Під час Олімпійських ігор МОК передає *міжнародним спортивним федераціям* право керівництва проведенням змагань. *Ю. М. Теппер.*

МІЖНАРОДНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ — вищий ступінь розвитку суспільного територіального *поділу праці*, який є одним з найважливіших проявів процесу *усуспільнення праці*. М. п. п. виявляється в спеціалізації окремих країн на виробн. певних видів пром., с.-г. та ін. продукції, зумовлює госп. зближення народів. М. п. п. виникає тоді, коли *продуктивні сили* переростають рамки однієї країни і утворюється *світове господарство*. Конкретним проявом такого поділу є *світовий ринок*. М. п. п. зароджується і розвивається за капіталізму. Нової найвищої форми М. п. п. набуває лише після утворення *світової системи соціалізму*. Формування М. п. п. відбувається внаслідок *усуспільнення виробництва*, яке переростає нац. рамки і перетворюється на інтернаціональний процес, коли всі міжнар. відносини і навіть «вся внутрішня організація народів... є виразом певного виду поділу праці» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 27, с. 390). Визначальною умовою М. п. п. є зростання продуктивних сил суспільства, причому вирішальну роль в його поглибленні відіграють розвиток і диференціація *знарядь виробництва*. Перехід до *комплексної механізації і автоматизації виробництва* спричинює відокремлення цілих галузей виробн., що позитивно впливає на поглиблення спеціалізації та *кооперування виробництва*. Потреба в міжнар. спеціалізації особливо посилюється за умов *науково-технічної революції*, оскільки в рамках окремих країн неможливо випускати в масових масштабах всю постійно зростаючу номенклатуру сучасної промислової продукції.

В свою чергу, М. п. п. сприяє розвиткові продуктивних сил, зростанню *продуктивності праці*, ефективнішому використанню знарядь праці та впровадженню високопродуктивного спеціалізованого устаткування, підвищенню ефективності виробн., що вимагає науково обгрунтованої спеціалізації та кооперування між країнами. Поглиблення М. п. п. нерозривно пов'язане з *науково-технічним прогресом*. Зростання й поглиблення М. п. п. впливає на розвиток *виробничих відносин*, які визначають його форму й характер. Існує *міжнародний капіталістичний поділ праці*, який грунтується на панівній приватної *власності* на засоби виробн., характеризується підпорядкуванням економічно слаборозвинутих країн імперіалістичним д-вам. Йому притаманні антагоністичні суперечності. Новий тип *міжнародного соціалістичного поділу праці* і світового г-ва з властивим йому ринком базується на суспільній власності на засоби виробн., характеризується згуртованістю і об'єднанням країн *соціалістичної співдружності*, всебічним поєднанням нац. інтересів з інтернаціональними і завданнями всієї співдружності; виступає могутнім прискорювачем інтернаціоналізації госп. життя. *М. П. Панченко.*

МІЖНАРОДНИЙ РОБІТНИЧИЙ РУХ — боротьба міжнар. робітн. класу за повалення капіталістичного ладу і створення комуністичного суспільства, за екон., політ. і культурні інтереси робітників, гол. сила сучасності в боротьбі за мир, демократію, нац. незалежність і соціалізм. М. р. р. включає діяльність політ. партій робітн. класу, *професійних спілок* та ін. робітн. орг-цій. Найпослідовніше інтереси робітн. класу виражають марксистсько-ленінські партії, які ведуть боротьбу за єдність рядів і дій М. р. р. на основі *марксизму-ленінізму*. Див. *Міжнародний комуністичний рух*.

МІЖНАРОДНИЙ СОЦІАЛІСТИЧНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ — новий тип міждерж. *поділу праці*, який виник зі створенням світової соціалістичної системи господарства і розвинувся в процесі екон. і науково-технічного співробітництва соціалістичних країн. М. с. п. п.— об'єктивне екон. явище, яке веде до дедалі міцніючого взаємозв'язку нац. процесів *відтворення* в країнах *соціалістичної співдружності*, а також до створення найбільш раціональної і ефективної системи тер. розподілу виробн. в рамках світового соціалістичного господарства. Принципи М. с. п. п. відображено в Статуті *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ), прийнятому 1959, та в «Основних принципах міжнародного соціалістичного поділу праці», що розроблені 15-ю сесією РЕВ (1962). М. с. п. п. спрямований на забезпечення умов оптимального екон. зростання нар.-госп. комплексу кожної соціалістич. країни, зближення їхніх екон. рівнів, на раціональний розвиток нац. екон. структур з метою їхнього ефективного внеску в систему світового соціалістичного господарства. При М. с. п. п. кожна країна розвиває ті галузі виробн., для яких вона має найсприятливіші умови. Створюється комплекс галузей нар. г-ва, що перебувають в постійному взаємозв'язку і доповнюють одна одну. Ядром такого комплексу в цих країнах є галузі важкої пром-сті (машинобудування, металургія, енергетика, хім. пром-сть). Враховуючи переваги М. с. п. п. і використовуючи їх для розвитку нац. г-в, у соціалістичній співдружності забезпечується найбільш повний і раціональний розвиток *продуктивних сил* кожної країни зокрема і всієї системи в цілому.

У країнах соціалістичної співдружності М. с. п. п. спрямований на краще використання міжнар. спеціалізації і кооперації виробн. Цьому насамперед сприяє здійснення *Комплексної програми* соціалістичної економічної інтеграції, де М. с. п. п. піднявся на якісно вищий ступінь створення довгострокових цільових програм співробітництва, узгодженого плану багатосторонніх інтеграційних заходів, удосконалення координації нар.-госп. планів. Див. також *Соціалістична економічна інтеграція*.

Літ.: Основные принципы международного социалистического разделения труда. М., 1964; Будкін В. С. Міжнародний поділ праці та будівництво матеріально-технічної бази соціалістичних країн. К., 1969; Сергеев В. П. Международное социалистическое разделение труда: показатели и тенденции развития. М., 1979; див. також *літ.* до ст. *Соціалістична економічна інтеграція*.

Л. О. Канищенко.

МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ ЕЛЕКТРОЗВ'ЯЗКУ (МСЕ) — міжурядова спеціалізована установа ООН (з 1947). Засн. 1865 в Парижі 22 д-вами (в т. ч. Росією) як Міжнар. телеграфний союз; 1932 його реорганізовано в МСЕ. На кін. 1979 членами МСЕ були 154 д-ви, в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР. За статутом, мета МСЕ — підтримувати і розширювати міжнар. співробітництво для поліпшення й раціонального використання всіх видів *електрозв'язку*, включаючи телеграф, телефон і радіо, вдосконалення цих служб і розширення використання їх населенням, узгодження діяльності держав-членів у цій галузі. Значне місце в діяльності МСЕ займає подання тех. допомоги країнам, що розвиваються, в т. ч. сприяння розвиткові регіональних мереж електрозв'язку в Африці, Азії і Лат. Америці. Постійними органами МСЕ є Міжнар. телеграфний і телефонний консультативний к-т, Міжнар. консультативний к-т по радіо, Міжнар. к-т по реєстрації частот і Ген. секретаріат. Найвищий орган МСЕ — Повноважна конференція, яка збирається один раз на п'ять років. Місцеперебування МСЕ — Женева.

МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ ОХОРОНИ ПРИРОДИ (МСОП) — міжнар. орг-ція в галузі охорони природи. Створений 1948 за ініціативою *ЮНЕСКО*. Перші настановчі збори відбулися у м. Фонтенбло (Франція) 5 жовтня 1948. Об'єднує (1980) понад 300 природоохоронних установ з 87 країн світу. Юрид. членами МСОП від СРСР з 1956 є Гол. управління охорони природи, заповідників і мисливського г-ва, М-во с. г. СРСР та Всерос. т-во охорони природи. Осн. напрями діяльності МСОП представлені різними комісіями: екологічне обгрунтування охорони навколишнього середовища, охорона рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин (у т. ч. створення міжнар. *Червоної книги*), розроблення політ., правових та адм. питань охорони природи, поширення знань з *екології* та *охорони природи* тощо. Найактуальніші проблеми, що мають міжнар. значення, обговорюються на Ген. асамблеях (з'їздах) МСОП, які відбуваються у різних країнах (чергова 1978 — в Ашхабаді). Діяльність МСОП (до якого входить і Міжнар. молодіжна федерація по вивченню й охороні природи) координується з ін. міжнар. орг-ціями (ЮНЕСКО та ін.). Постійний адм. центр МСОП міститься у м. Морж (Швейцарія).

М. А. Воїнственський.

МІЖНАРО́ДНИЙ СОЮ́З СТУДЕ́НТІВ (МСС) — об'єднання демократичних студентських організацій. Засн. 1946 на 1-му Всесвітньому конгресі студентів у Празі. Об'єднує понад 100 нац. студент. союзів (1980). Рад. студентство представлено Студентською радою СРСР. Мета МСС — захист прав та інтересів студентів, зміцнення дружби та співробітництва між народами, їхньої боротьби проти імперіалізму, за мир, демократію і прогрес; демократизація освіти. Щорічно з 10 по 17.XI МСС проводить Міжнар. студентський тиждень боротьби за мир, нац. незалежність і соціальне визволення, що завершується *Міжнародним днем студентів*. МСС відіграв активну роль у проведенні *Всесвітніх фестивалів молоді та студентів* та ін. форумів демократич. молоді світу. Керівні органи МСС — Конгрес (скликається раз на 3 роки), Виконавчий к-т, Секретаріат. Місцеперебування керівних органів — Прага. Друкований орган МСС — журн. «Всесвітні студентські вісті» (англ., франц., ісп. та араб. мовами).

І. Г. Косиков.

МІЖНАРО́ДНИЙ СОЮ́З ТЕОРЕ́ТИЧНОЇ ТА ПРИКЛА́ДНОЇ ХІ́МІЇ — орг-ція, що здійснює зв'язок між наук. хім. центрами різних країн і координує дослідження в галузі хімії, публікацію наук. праць, хім. термінологію; публікує, зокрема, міжнар. таблиці атомних мас елементів. Створена 1920. Членами союзу є наук. установи 42 країн (1980), у т. ч. АН СРСР (з 1930). У ряді країн-учасниць створені нац. комітети хіміків. Союз видає журнал «Теоретична та прикладна хімія» (статті друкують англ., франц. і нім. мовами). М. с. т. та п. х. входить до *Міжнародної ради наукових союзів*.

МІЖНАРО́ДНИЙ СУД ООН — один з головних органів *Організації Об'єднаних Націй*. Засн. 1945. Осн. завданням М. с. є розв'язування міжнар. спорів і винесення консультатив. висновків з юрид. питань на запити Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки та (з дозволу Ген. Асамблеї) ін. органів і *спеціалізованих установ ООН*. Порядок діяльності і склад М. с. визначено Статутом ООН, Статутом М. с. та його регламентом. Усі д-ви — члени ООН є учасниками Статуту М. с. Ним може стати й будь-яка д-ва — не член ООН. До складу М. с. входить 15 членів, яких обирають (роздільно) Ген. Асамблея та Рада Безпеки ООН абсолютною більшістю голосів строком на 9 років. Відповідно до Статуту М. с. кожний обраний суддя повинен відповідати всім поставленим вимогам, зокрема мати визнаний авторитет у галузі міжнар. права. Весь склад суддів у цілому повинен забезпечувати представництво найголовніших форм цивілізації та основних правових систем світу (ст. 2, 9). Кожні 3 роки склад М. с. оновлюється на $^1/_3$. Від СРСР до М. с. обиралися С. Б. Крилов, С. О. Голунський, Ф. І. Кожевников, В. М. *Корецький*, П. Д. Морозов. М. с. засідає постійно і розв'язує передані йому спори на основі *міжнародного права*. Сторонами в справах, що їх розглядає М. с., можуть бути лише д-ви. Місцеперебування М. с.— Гаага (Нідерланди).

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1962—1970 рр. К., 1977; Кольяр К.-А. Международные организации и учреждения. Пер. с франц. М., 1972.

В. М. Корецький.

МІЖНАРО́ДНИЙ ФО́РУМ ДІЯЧІ́В КУЛЬТУ́РИ в Києві — конгрес, присвячений 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка; відбувся 29—30.V 1964. Форум був організований Респ. урядовим шевченківським ювілейним комітетом (голова — укр. поет, академік АН УРСР М. Бажан) при активному сприянні Всесвітньої Ради Миру і ЮНЕСКО. В ньому взяли участь діячі культури, науки й мистецтва братніх республік СРСР, 43 зарубіжних країн, представники від робітників, колгоспників та інтелігенції УРСР. На форум прибула делегація ЮНЕСКО. Доповідь «Шевченко й сучасний світ» виголосив чл.-кор. АН УРСР Л. Новиченко. З промовами виступили інд. вчений С. К. Чаттерджі, рос. письменник Б. Полевой, канад. поет У. Макдональд, япон. учений Т. Курода, польс. письменник Я. Івашкевич, франц. письменник Е. Гільвік, угор. письменник А. Гідаш та ін. Учасники форуму відвідали шевченківські місця: Канів, Шевченкове, Моринці й Будище.

МІЖНАРО́ДНИЙ ЦЕНТР НАУКО́ВОЇ І ТЕХНІ́ЧНОЇ ІНФОРМА́ЦІЇ (МЦНТІ). Засн. на підставі угоди, укладеної 27.II 1969 між урядами країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. До його складу входять НРБ, МНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР, Республіка Куба (з 1973) і СРВ (1979). Мета МЦНТІ — створення умов для всебічного прискорення наук.-тех. прогресу і підвищення ефективності н.-д. діяльності в соціалістичних країнах у галузі природничо-тех. наук. Осн. завдання: розробка системи наук.-тех. інформації для країн-учасниць; здійснення інформаційного обслуговування понад 120 наук. інформаційних орг-цій країн; проведення н.-д. робіт у галузі теорії і практики наук.-тех. інформації; подання нац. орг-ціям методичної і орг. допомоги, сприяння в підготовці і підвищенні кваліфікації робітників у галузі інформації, в організації обміну досвідом роботи. МЦНТІ надано право відкривати в країнах-членах свої філіали. Найвищий орган — Комітет уповноважених представників країн — членів МЦНТІ. Делегація кожної країни має один вирішальний голос. Оперативне керівництво МЦНТІ здійснює Дирекція. Місцеперебування — Москва.

С. І. Соколенко.

МІЖНАРО́ДНИЙ ЮНА́ЦЬКИЙ ДЕНЬ (МЮД) — міжнар. свято прогресивної молоді. Відзначалося щороку 1915—45. МЮД був встановлений рішенням Міжнар. соціалістичної конференції молоді в Берні (1915) з метою мобілізації молоді на боротьбу проти імперіалістичної війни. Вперше МЮД був проведений 3.X 1915 в Швейцарії, Голландії, США, Італії, Румунії та ін. країнах під лозунгом «Геть війну!». В Росії вперше святкувався 1917. З 1919 підготовка і відзначення МЮД проводились під керівництвом Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. З 1932 відзначався 1. IX. В 1945 Всесвітній конгрес демократичної молоді в Лондоні ухвалив відзначати щороку 10. XI *Всесвітній день молоді*.

Т. Л. Пономаренко.

МІЖНАРО́ДНІ ВОЄ́ННІ ТРИБУНА́ЛИ — міжнар. кримінальні суди, створені за спец. угодами між д-вами-переможницями для покарання головних *воєнних злочинців* 2-ї світової війни 1939—45. Було два такі трибунали. М. в. т. для суду й покарання гол. воєнних злочинців європ. країн осі створено на підставі угоди між урядами СРСР, США, Великобританії і Франції від 8.VIII 1945. Статут, доданий до цієї угоди, визначав, що кожен з урядів, який брав участь у створенні трибуналу, призначав до його складу одного члена, заступника члена трибуналу і гол. обвинувача. Розслідування злочинів гол. воєнних злочинців покладалося на к-т гол. обвинувачів. У Статуті було сформульовано поняття «воєнні злочини», «злочини проти миру» та «злочини проти людяності». Трибунал мав розглядати справи воєнних злочинців, злочини яких не були пов'язані з певним геогр. місцем, а також вирішувати питання про визнання злочинними деяких орг-цій гітлерівського режиму. Відповідальності підлягали особи як за безпосередню участь у вчиненні злочинів, так і за членство в злочинних орг-ціях. Трибунал засідав у м. Нюрнбергу (Німеччина) з 20.XI 1945 до 1.X 1946 (див. *Нюрнберзький процес*). М. в. т. для Далекого Сходу створено 19.I 1946 за угодою між урядами СРСР, США, Великобританії, Китаю, Франції, Австралії, Канади, Нової Зеландії, Нідерландів, Індії та Філіппін. Його Статут принципово не відрізнявся від Статуту М. в. т., що засідав у Нюрнбергу. М. в. т. для Далекого Сходу з 3.V 1946 до 12.XI 1948 розглянув у Токіо (Японія) справи гол. япон. воєнних злочинців (див. *Токійський процес*). Окремі принципи *міжнародного права*, встановлені Статутами цих М. в. т., підтверджено резолюціями Генеральної Асамблеї ООН від 11.XII 1946 та 21.XI 1947. Ген. Асамблея ООН 26.XI 1968 ухвалила *Конвенцію про незастосовність строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства*.

Я. П. Нагнойний.

МІЖНАРО́ДНІ ДЕРЖА́ВНО-МОНОПОЛІ́СТИЧНІ ОБ'Є́ДНАННЯ — об'єднання *міжнародних монополій*, створені на базі міждерж. угод. Об'єктивною основою виникнення і розвитку М. д.-м. о. є процес інтернаціоналізації продуктивних сил, переростання ними рамок нац. кордонів капіталістичних д-в і нац. держ.-монополістичного регулювання. Діяльність М. д.-м. о. зумовлена намаганням урядів капіталістичних д-в, міжнар. монополій і орг-цій виробити та узгодити свою політику за допомогою міжнар. договорів або міждерж. орг-цій. Створено

Емблема **Міжнародного Союзу Студентів.**

Нагрудна медаль лауреата Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами».

Міжнародні конгреси істориків:

1-й — 23—28.VII 1900, Париж
2-й — 1—9.IV 1903, Рим
3-й — 6—8.VIII 1908, Берлін
4-й — 3—9.IV 1913, Лондон
5-й — 9—14.IV 1923, Брюссель
6-й — 14—18.VIII 1928, Осло
7-й — 21—28.VIII 1933, Варшава
8-й — 28.VIII—4.IX 1938, Цюріх
9-й — 28.VIII—3.IX 1950, Париж
10-й — 4—11.IX 1955, Рим
11-й — 21—28.VIII 1960, Стокгольм
12-й — 29.VIII—5.IX 1965, Відень
13-й — 16—23.VIII 1970, Москва
14-й — 22—29.VIII 1975, Сан-Франціско
15-й — 10—18.VIII 1980, Бухарест

міжнар. орг-ції для врегулювання проблем зовн. торгівлі (див. *Генеральна угода про тарифи і торгівлю*), міжнар. валютних відносин (*Міжнародний валютний фонд*), міжнар. кредитних відносин (зокрема, *Міжнародний банк реконструкції і розвитку*). М. д.-м. о. розвиваються на галузевому (напр., *Європейське об'єднання вугілля і сталі*) та регіональному (*Європейське економічне товариство*) рівнях. Відбувається процес імперіалістичної *інтеграції економічної*, в т. ч. ряду країн Зх. Європи. Така інтеграція дає змогу певною мірою здійснювати надінац. регулювання в масштабі регіональних капіталістичних угруповань, одночасно посилюючи експлуатацію трудящих мас. М.д.-м. о. намагаються розробляти спільну стратегію імперіалістичних д-в щодо соціалістичних країн і країн, що розвиваються. Проте розвиток М. д.-м. о. в умовах *загальної кризи капіталізму* характеризується дальшим посиленням антагоністичних міжімперіалістичних суперечностей. Гостра конкурентна боротьба між капіталістичними країнами, міжнар. монополіями зумовлена діянням *нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закону*.

С. В. Мочерний.

МІЖНАРО́ДНІ ЕКОНОМІ́ЧНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ соціалістичних країн — організації, що функціонують у різних галузях економічної діяльності країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). Об'єктивною основою розвитку цих орг-цій є посилення інтернаціоналізації продуктивних сил, зростаюче усуспільнення виробн. і обміну, науки і техніки, поглиблення екон. інтеграції соціалістичних країн (див. *Соціалістична економічна інтеграція*). Міжнар. екон. орг-ції створюються на багатосторонній та двосторонній основі, свою діяльність вони будують на заг. принципах взаємовідносин між соціалістичними країнами. За характером і правовим становищем міжнар. екон. орг-ції поділяються на міждерж. орг-ції і міжнар. госп. об'єднання. Гол. функцією міждерж. екон. орг-цій є координація дій країн-учасниць з екон. і наук.-тех. співробітництва в різних галузях нар. г-ва і з виробн. окремих видів продукції. Їх створюють на основі договорів, які укладають заінтересовані країни. Осн. функції міжнар. госп. об'єднань полягають у координації дій організацій-учасниць по співробітництву і кооперуванню та у здійсненні спільної госп. діяльності в галузі н.-д. і проектно-конструкторських робіт, виробн., послуг і зовн. торгівлі. Учасниками міжнар. госп. об'єднань є госп. орг-ції країн — об'єднання, окремі підприємства, трести, ін-ти, комбінати та ін., тобто орг-ції, які є суб'єктами цивільного права і які зберігають повну правову та орг. самостійність. У системі екон. і наук.-тех. співробітництва діють (1979) понад 30 міжнар. екон. орг-цій. Серед них: *Міжнародний банк економічного співробітництва, Міжнародний інвестиційний банк*, виробничо-галузеві орг-ції «*Інтерметал*», «*Інтерхім*» тощо, міжнар. госп. об'єднання «*Інтератоминструмент*», «*Інтератоменерго*», «*Інтертекстильмаш*», «*Інтерхімволокно*», двосторонні орг-ції «*Асофото*», «*Інтерпорт*» тощо. Нові важливі завдання щодо всебічного розвитку екон. співробітництва висунула перед міжнар. екон. орг-ціями *Комплексна програма* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ.

А. С. Філіпенко.

МІЖНАРО́ДНІ КОНГРЕ́СИ ІСТО́РИКІВ. Скликаються раз за 5 років для зміцнення наук. зв'язків між історіками різних країн, узагальнення доробку в галузі історії (див. табл.). З 1926 підготовку й проведення конгресів здійснює *Міжнародний комітет історичних наук*. У роботі конгресів брали участь рос. і рад. (1928, 1933 і з 1955) історики, зокрема вчені України.

А. В. Санцевич.

МІЖНАРО́ДНІ КОНФЕРЕ́НЦІЇ ЗА ЗАГА́ЛЬНЕ І ПО́ВНЕ РОЗЗБРО́ЄННЯ І ЗА ЗАБОРО́НУ А́ТОМНОЇ ТА ВОДНЕ́ВОЇ ЗБРО́Ї — щорічні збори громадськості різних країн світу, які скликаються за ініціативою. Япон. нац. ради боротьби проти атомної та водневої зброї. В роботі конференцій беруть участь також посланці *Всесвітньої Ради Миру*. Проходять (з 1955) у роковини атомного бомбардування амер. авіацією м. *Хіросіми*. Організатором конференцій виступає Об'єднаний к-т організаційної єдності Руху прихильників миру. Під час пленарних засідань (Токіо) і виїзних (Нагасакі, Осака, Хіросіма) обговорюються питання активізації дій міжнар. демократичної громадськості за припинення *гонки озброєнь*, запобігання загрозі ядерної війни, за мирне майбутнє планети. Конференція 1979 прийняла Декларацію «За допомогу жертвам атомної бомби, за ліквідацію ядерної зброї, за життя людства». Конференції сприяють посиленню боротьби світової громадськості за розрядку міжнар. напруженості, за *мирне співіснування* д-в незалежно від їхнього сусп. ладу.

С. В. Ісакович.

МІЖНАРО́ДНІ ЛЕ́НІНСЬКІ ПРЕ́МІЇ «ЗА ЗМІЦНЕННЯ МИ́РУ МІЖ НАРО́ДАМИ» — почесні нагороди за видатні заслуги в боротьбі за мир між народами. Встановлені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20.XII 1949 як Міжнар. Сталінські премії «За зміцнення миру між народами». Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6.IX 1956 перейменовані на М. Л. п. Їх присуджують видатним борцям за мир на знак визнання їхніх особистих заслуг, а також активної діяльності орг-цій або рухів, що їх вони представляють, у боротьбі за мир між народами, незалежно від їхніх політ. поглядів, парт. належності, реліг. переконань та раси. Премії (до 5 щороку, як правило, за минулий рік) присуджує К-т по Міжнар. Ленінських преміях, утворений з представників демократичних сил різних країн світу. Особам, удостоєним М. Л. п., вручаються диплом лауреата Міжнар. Ленінської премії, золота нагрудна медаль з зображенням В. І. Леніна і грошова премія у розмірі 25 тис. крб. Серед нагороджених — державні діячі Л. І. Брежнєв (СРСР), Я. Кадар (Угорщина), У. Кекконен (Фінляндія), радянські письменники І. Еренбург, О. Корнійчук, М. Тихонов.

МІЖНАРО́ДНІ МЕТРОЛОГІ́ЧНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — організації, створені на основі міжнар. угод для забезпечення міжнар. єдності *вимірювань*. Відповідно до Метричної конвенції (див. *Метрична система мір*) не менш як 1 раз за 6 років скликаються Ген. конференції з мір і ваги (ГКМВ), які є найвищим органом по встановленню *одиниць фізичних величин*. Перша ГКМВ відбулася 1889, 15-а — 1975. Роботу по підготовці рішень ГКМВ проводить Міжнародний комітет з мір і ваги (МКМВ), який складається з представників 18 країн, у т. ч. СРСР. Сесії МКМВ відбуваються не менш як 1 раз за 2 роки. При МКМВ працює 7 Консультативних комітетів (з електрики, з фото- і радіометрії, з термометрії, по визначенню метра, по визначенню секунди, з еталонів для вимірювання іонізуючих випромінювань, з одиниць). МКМВ керує й роботою Міжнародного бюро з мір і ваги — міжнар. науч. метрологічної орг-ції, створеної 1875 (Севр, Франція). В 1956 за ініціативою СРСР створено Міжнародну організацію законодавчої метрології, яка має статус міжурядової орг-ції і розробляє заходи по усуненню труднощів у міжнар. торгівлі й наук.-тех. співробітництві, викликаних неузгодженістю нормативних документів різних країн. Крім перелічених М. м. о., питання метрології вивчають Міжнар. електротех. комісія (заснована 1906), Міжнар. орг-ція по стандартизації (заснована 1947) та ін. При постійній комісії РЕВ по стандартизації 1971 засновано секцію метрології, яка займається створенням еталонів РЕВ, звіркою національних еталонів та дослідженням ряду метрологічних проблем.

Р. В. Якірін.

МІЖНАРО́ДНІ МОНОПО́ЛІЇ — найбільші монополії імперіалістичних держав, інтернац. за капіталом і сферою своєї діяльності. Утворення М. м. пов'язано з інтернац. переплетенням інтересів капіталу різних країн в умовах *імперіалізму* на базі *вивозу капіталу* і є формою *економічного поділу світу*. Виникли в 60—80-х рр. 19 ст. Найпоширенішою формою М. м. є *картелі міжнародні*. До М. м. належать також міжнар. *синдикати, концерни, консорціуми, трести*. В останні роки М. м. значно змінили свої форми. Часто вони виступають як різного роду «товариства» виробників певних товарів, «дослідницькі міжнар. ін-ти» тощо. До М. м. належать т. з. мультинаціональні монополії типу харчової монополії «Юнілевер» і нафт. «Ройял датч-Шелл» (обидві — англо-голландські), нікелевої «ІНКО» (канадо-американо-англо-

німецький капітал). Специфічною формою М. м. є *транснаціональні монополії*. Одним з видів М. м. є міжнар. монополістичні об'єднання, створені за патентними угодами, що, як правило, супроводяться договорами про розподіл ринків. Значного поширення набули міжурядові товарні угоди, створення монополій з переважною участю держ. капіталу та ін. Посилюється процес втягування бурж. д-ви в боротьбу за макс. прибутки, що проявляється у використанні М. м. апарату нац. та іноз. д-в, у різних формах *міжнародних державно-монополістичних об'єднань*. Все це загострює конкурентну боротьбу за економічний переділ світу, міжімперіалістичні суперечності тощо. Міжнар. монополістичні об'єднання створюються за угодами окремих д-в (напр., *Європейське об'єднання вугілля і сталі, Євратом*). М. м. тісно пов'язані з бурж. д-вами в боротьбі імперіалізму проти світової *соціалістичної співдружності*, революційного робітн. і нац.-визвольного рухів, які обмежують панування міжнар. монополій.

В. А. Колибанов.

МІЖНАРО́ДНІ ОБ'Є́ДНАННЯ ГАЛУЗЕ́ВИХ ПРОФСПІЛО́К (МОГП) — орг-ції, що об'єднують галузеві профспілки різних країн у межах міжнар. профспілкових об'єднань. У *Всесвітній федерації профспілок* діють Міжнар. об'єднання профспілок (МОП), які почали створюватися як авт. орг-ції 1949 з метою захисту як спільних інтересів трудящих, так і їхніх інтересів, пов'язаних із специфікою тієї чи ін. галузі виробництва. Кожне МОП має власні програму і статут, що відповідають осн. меті й заг. орієнтації ВФП. МОП об'єднують профспілки соціалістичних, капіталістичних країн та країн, що розвиваються (в т. ч. й ті, що не входять до ВФП). Загалом у ВФП функціонує 11 МОП (транспортників, металістів, гірників, працівників торгівлі, будівельників, хіміків і нафтовиків, робітників с. г., працівників громад. обслуговування, працівників легкої пром-сті, харчовиків і працівників готелів, працівників освіти), а також Міжнар. постійний к-т профспілок поліграф. пром-сті. Найвищий орган кожного МОП — міжнар. виробнича конференція (скликається, як правило, раз на 4 роки), що обирає Адм. к-т і Ревізійну комісію. Поточну діяльність здійснює Секретаріат, обраний Адм. к-том. У межах *Міжнародної конфедерації вільних профспілок* галузеві профспілки об'єднуються 16 Міжнар. виробничими секретаріатами (виникли в кін. 19 ст.), діяльність яких координує Бюро зв'язку. В межах Всесвітньої конфедерації праці діють 12 Міжнар. виробничих федерацій. Їхня діяльність практично обмежена Зх. Європою. Існують і автономні МОГП. До деяких з них входять профспілки СРСР та ін. соціалістичних країн.

М. П. Ананьєв.

МІЖНАРО́ДНІ ПА́КТИ ПРО ПРАВА́ ЛЮДИ́НИ — багатосторонні міжнародні угоди, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН. 16.XII 1966 на підставі *Загальної декларації прав людини*. До них належать Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Присвячені комплексній міжнар.-правовій регламентації *прав людини*.

СРСР та ін. соціалістичні країни відіграли вирішальну роль у розробці положень пактів. Внаслідок їхньої послідовної боротьби до них включено ряд важливих положень про соціально-екон. права. ООН покладає на д-ви, які ратифікували ці пакти, юрид. обов'язки по додержанню проголошених прав. В обох пактах закріплено право народів на самовизначення і право вільно розпоряджатися своїми природними ресурсами. В Пакті про екон., соціальні та культур. права проголошено такі важливі права трудящих, як право на працю і безпечні умови праці, на відпочинок і оплачувану відпустку, на створення профспілок і проведення страйків, на соціальне забезпечення, на достатній рівень життя, на освіту, в т. ч. обов'язкову і безплатну початкову освіту, на участь у культур. житті й користування результатами наук. прогресу тощо. В Пакті про громадянські та політ. права закріплено право кожної людини на життя, свободу і особисту недоторканність, на свободу думки, совісті і релігії, на мирні збори і свободу асоціацій, положення про рівність усіх перед законом і судами і право на рівний захист з боку закону, право брати участь у держ. справах, положення про необхідність заборони пропаганди війни і виступів на користь нац., расової або релігійної ворожнечі та ін. М. п. про п. л. СРСР ратифікував 16.X 1973, УРСР — 19.X 1973.

О. В. Зайчук.

МІЖНАРО́ДНІ ПРЕ́МІЇ МИ́РУ — почесні нагороди діячам науки, культури та мистецтва за кращі твори літератури й мистецтва, наукові праці та кінофільми, які сприяють зміцненню миру між народами; присуджуються й за значний внесок у справу захисту миру прогресивним громад. організаціям, містам і органам преси. М. п. м. встановлено на 1-му Всесвітньому конгресі прихильників миру в квітні 1949. *Всесвітня Рада Миру*, яка їх присуджує, 1951 встановила три форми премій: Почесні М. п. м., М. п. м. (з 1957 не присуджувалися) і Золоті медалі Миру (з 1953 — Золоті медалі Миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі). Серед нагороджених цією медаллю — Генеральний секретар ЦК КПРС, голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. *Брежнєв*. М. п. м. нагороджені Д. *Шостакович*, П. *Неруда, Хікмет Назим Ран*, П. *Пікассо* та ін.

МІЖНАРО́ДНІ РІ́КИ — судноплавні ріки, що перетинають територію двох і більше держав. Такими ріками є, напр., Дунай, Рейн, Конго, Нігер, Амазонка, Парана. М. р. слід відрізняти від рік, по яких проходить *кордон державний*, т. з. прикордонних рік. Більшість М. р. має сполучення з морем і відкрита для судноплавства всіх або лише певних країн. Інші використовуються спільно прибережними д-вами для будівництва гідроспоруд, рибальства, іригації, меліорації тощо. Як правило, правовий режим М. р. регламентується угодами між прибережними д-вами, в яких іноді беруть участь і неприбережні д-ви. Осн. рисами таких угод є те, що кожна д-ва здійснює свій суверенітет над тією частиною ріки, що входить до складу її території. Використання М. р. прибережною країною не повинно перешкоджати ін. д-ві користуватися тією частиною М. р., яка протікає в її межах. Для розв'язання питань, що виникають з приводу користування М. р., д-ви утворюють спец. комісії, які вирішують питання судноплавства, рибальства, ін. видів госп. використання та боротьби проти забруднення вод даної М. р. СРСР бере участь у *Дунайській комісії* та в комісіях, утворених на основі угод з Норвегією, Фінляндією, Туреччиною, Іраном та ін. Нині приділяється велика увага питанням режиму судноплавства на М. р. Так, можливість кодифікації норм міжнар. права щодо міжнар. водних шляхів, у т. ч. рік, обговорювалася на сесіях Ген. Асамблеї ООН 1959 і 1970.

О. О. Зінченко.

Міжнародні премії миру. Золота медаль миру імені Ф. Жоліо-Кюрі.

МІЖНАРО́ДНІ РОЗРАХУ́НКИ — грошові розрахунки між підприємствами, установами, банками та окремими особами різних країн. М. р. пов'язані з операціями по *зовнішній торгівлі*, експорту й імпорту товарів, транспортуванню їх, а також з кредитними і неторг. операціями, що стосуються утримання дипломатичних та ін. представництв, відряджень, туризму тощо. Переважна більшість М. р. здійснюється шляхом *безготівкових розрахунків*. М. р. бувають двосторонні й багатосторонні. Осн. засобами М. р. є *чеки*, інкасові доручення, *акредитиви*, банківські *векселі*, телеграфні й поштові платіжні доручення. М. р. між капіталістич. країнами здійснюються через *валюти* гол. капіталістич. д-в. М. р. пов'язані з обміном одних валют на інші і з купівлею іноз. валюти. Тому важливу роль в М. р. відіграють *валютні курси*. В М. р. капіталістич. країн відображуються глибинні процеси, які виникають в економіці й політиці, стихійність *світового капіталістичного ринку* і держ.-монополістичне регулювання, загострення конкурентної боротьби і валютних суперечностей між країнами.

М. р. соціалістичних країн проводяться планомірно з додержанням принципів держ. валютної монополії. Соціалістичні країни — члени *Ради Економічної Взаємодопомоги* здійснюють М. р. в колективній соціалістичній валюті (*перевідних карбованцях*) через *Міжнародний банк економічного співробітництва* (МБЕС) і *Міжнародний інвестиційний банк* (МІБ). Осн. формою М. р. у відносинах між орг-ціями соціалістичних країн є інкасова форма розрахунків (див. *Інкасо*) з негайною оплатою. М. р. СРСР з країнами, що розвиваються, Азії, Африки і Лат. Америки здійснюються

залежно від їхнього екон. і валютного становища на основі *клірингу* або в конвертованій валюті. Платежі за клірингом проводять переважно в нац. валюті або у валюті третьої країни. В міжнар. розрахунках СРСР з капіталістичними країнами розрізняють розрахунки між зовнішньоторг. орг-ціями СРСР і капіталістичними фірмами щодо експортних й імпортних операцій, які здійснюються у формі інкасо і акредитива через Зовнішторгбанк СРСР та іноз. банки, і міждерж. розрахунки СРСР з капіталістичними країнами, що їх проводять за двосторонніми клірингових рахунками, враховуючи особливості, передбачені в міжурядових платіжних угодах. В міру розширення зовнішньоекономічних зв'язків форми й методи М. р. урізноманітнюються. *І. М. Галь.*

МІЖНАРО́ДНІ СПО́РИ — зіткнення інтересів учасників міжнародних відносин з конкретних політ. або правових проблем, напр. щодо тлумачення *договорів міжнародних* тощо. Виявом М. с. є пред'явлення взаємних претензій. Сторонами в М. с. можуть бути *держави,* міжнар. орг-ції, нації, що піднялися на боротьбу проти насильства колонізаторів. Сучасне *міжнародне право* забороняє вдаватися до війни як засобу вирішення М. с. Д-ви повинні розв'язувати свої спори мирними засобами (переговори, *посередництво, «добрі послуги», Міжнародний суд ООН, Арбітраж міжнародний*), щоб не піддавати загрозі міжнар. мир та безпеку. *Статут ООН* (розділ VI) розрізняє спори, які не створюють загрози підтриманню міжнар. миру, і спори, продовження яких може створити чи вже створило таку загрозу. В першому випадку *Рада Безпеки ООН* може давати рекомендації з метою мирного вирішення спору тільки за проханням сторін, у другому — Рада Безпеки уповноважується рекомендувати процедуру чи методи врегулювання за власною ініціативою. СРСР виступає за мирне вирішення міжнар. проблем, вважаючи, що немає таких М. с., які не можна врегулювати мирними засобами. *В. С. Семенов.*

МІЖНАРО́ДНІ СПОРТИ́ВНІ ОБ'Є́ДНАННЯ — всесвітні і регіональні міждерж. позаурядові орг-ції, створювані за домовленістю між нац. спорт. орг-ціями з метою розвитку інтернац. спорт. зв'язків на основі принципів міжнар. права. На 1.I 1980 налічувалось понад 200 М. с. о., до складу яких входило бл. 150 міжнародних федерацій (в більшість з них входять спорт. орг-ції СРСР), асоціацій, союзів з окремих видів спорту. Розрізняють М. с. о. у н і в е р с а л ь н і, діяльність яких не обмежується однією галуззю фіз. культури і спорту (напр., *Міжнародна рада фізичного виховання і спорту*); с п е ц і а л ь н і — з окремих видів спорту (міжнародні спорт. федерації з боксу, футболу тощо), за професійною (Міжнар. спорт. союз залізничників), релігійною (Міжнар. католицька федерація фіз. виховання і спорту) або ін. належністю. Осн. завданнями М. с. о. є поширення своєї діяльності в різних країнах, сприяння створенню там відповідних нац. орг-цій; визнання їх; встановлення зв'язків з ними, контроль за виконанням статутів цими орг-ціями; вивчення і поширення міжнар. досвіду в своїй галузі; створення матеріально-фінансової бази тощо. Спец. М. с. о. розробляють правила і положення з даного виду спорту, контролюють їх виконання; планують і організовують міжнар. змагання різного масштабу; реєструють рекорди та ін. Деякі М. с. о. організовують міжнар. професійну діяльність в галузі спорту (міжнар. федерації спорт. преси, медицини, психології спорту та ін.). Діяльність М. с. о. визначається їхніми статутами, що передбачають виборність керівних органів і їхню звітність перед конгресами (асамблеями, з'їздами). *Ю. М. Теппер.*

МІЖНАРО́ДНО-ПРАВОВА́ ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ ДЕРЖА́ВИ — відповідальність, що виникає внаслідок міжнар. правопорушення, тобто протиправної поведінки держави, яка порушує норми *міжнародного права* і спричиняє шкоду ін. суб'єктам міжнародного права. Така поведінка може виявлятися у діях (напр., акт *агресії*) або протиправному утриманні від дій (напр., незабезпечення охорони дипломатичного представництва) будь-яких органів д-ви, що згідно з міжнар. правом розглядаються як дії д-ви. У деяких випадках М. в. д. може виникнути у зв'язку з протиправними діяннями окремих осіб, а також органів іноземних д-в або міжнар. орг-цій (напр., коли вони використовують тер. даної д-ви для пропаганди війни, підривної діяльності або як базу для агресії). У таких випадках підставою М. в. д. є бездіяльність органів д-ви щодо попередження або щодо припинення подібних дій.

Відповідно до характеру міжнародного правопорушення та заподіяної ним шкоди розрізняють два види М. в. д.— нематеріальну (політичну) та матеріальну. Найтиповішими формами нематеріальної М. в. д. звичайно є *реторсії* та сатисфакції (вибачення), а матеріальної — *реституції* та *репарації*. Особливими формами М. в. д. за міжнар. злочини (акти агресії, *геноциду, апартеїду* тощо) можуть бути різні обмеження *суверенітету* держави, зокрема післявоєнна окупація її, демілітаризація та заборона мати збройні сили або певні види їх; обмеження *юрисдикції* в справах про кримінальну відповідальність *воєнних злочинців,* позбавлення частини території тощо. З метою встановлення факту міжнар. правопорушення і визначення обсягу, видів і форм М. в. д. заінтересовані суб'єкти міжнар. права зобов'язані вдаватися до переговорів та ін. мирних засобів розв'язання спорів.

Літ.: Василенко В. А. Ответственность государства за международные правонарушения. К., 1976; Мазов В. А. Ответственность в международном праве. М., 1979.

В. А. Василенко.

МІЖПАРЛА́МЕНТСЬКИЙ СОЮЗ — міжнародна неурядова орг-ція. Складається з нац. парламентських груп, що поділяють її цілі та беруть участь в її роботі. Існує з 1889. Членами М. с. є бл. 90 парламентських груп (1980). Парламентська група СРСР є членом М. с. з 1955. Згідно з Статутом М. с. його метою є заохочення особистих контактів між членами всіх парламентів та об'єднання їхніх зусиль для спільної діяльності у справі зміцнення і розвитку представницьких інститутів, а також в інтересах заохочення справи міжнар. миру і співробітництва. Рішення М. с. не мають обов'язкової сили, але справляють певний вплив на світову громадськість як вираз думки представників парламентів значної кількості країн світу. М. с. має *консультативний статус* «А» при ООН. Найвищий орган М. с.— щорічна конференція. В період між конференціями керівництво союзом здійснює Міжпарламентська рада, куди входять по 2 представники від усіх нац. парламентських груп. Орг. і адм. роботу здійснюють Виконавчий комітет і Міжпарламентське бюро (секретаріат; міститься в Женеві). М. с. щоквартально видає «Міжпарламентський бюлетень» англ. і франц. мовами, а також офіційні звіти конференцій. В СРСР видається «Бюллетень парламентской группы СССР Межпарламентского союза».

М. К. Михайловський.

МІЖПЛАНЕ́ТНА АВТОМАТИ́ЧНА СТА́НЦІЯ — див. *Автоматична міжпланетна станція.*

МІЖПЛАНЕ́ТНЕ СЕРЕДО́ВИЩЕ — матеріальне середовище, що заповнює простір всередині планетних систем Сонця та інших зір. Властивості і склад М. с. визначаються в першу чергу типом *зорі.* М. с. *Сонячної системи* характеризується малою густиною речовини (в околі Землі $\sim 10^{-23}$ г/см³). Містить газову та пилову компоненти речовини, галактичні та сонячні промені, метеорні тіла (див. *Метеор*), вільні електрони та кванти електромагн. випромінювання. На віддалі 30—100 *астрономічних одиниць* від *Сонця* (ця величина залежить від *сонячної активності*) М. с. поступово переходить у *міжзоряне середовище.* Газова компонента М. с. складається з потоків іонізованого газу *сонячної корони* (його стан можна описати т-рою $\sim 2 \cdot 10^5$ К), газу атмосфер *планет,* газу, що виділився з *комет,* і, можливо, протосонячного газу (див. *Протозоря*). Крім того, до орбіти *Юпітера* виявлено міжзоряний газ, густина якого різко падає в напрямі до Сонця. Міжпланетний газ добре вивчено між Сонцем і орбітою Землі. За орбітою Землі його фіз. властивості визначаються процесами, що відбуваються в атмосферах великих планет, зокрема Юпітера. Пилова компонента М. с. є продуктом еволюції комет, *супутників планет,* метеорних тіл, *малих планет* і протосонячної речовини. Пилова компонента М. с. виявляє себе *зодіакальним світлом.* Поляризація випромінювання цього світла свідчить про наявність в М. с. вільних електронів. М. с. заповнене сонячним та галактичним *космічним промінням* з енергіями $\sim 10^8 \div$

$\div 10^{10}$ та $10^{8} \div 10^{19}$ еВ відповідно. В деяких інтервалах енергій інтенсивність космічних променів нестабільна. Сонячні космічні промені народжуються при сонячних спалахах. Крім спалахових, від Сонця йде постійний потік космічних променів з енергіями $\sim 10^{6}$ еВ (див. *Сонячний вітер*). Наявність в М. с. квантів електромагн. випромінювання зумовлена в основному випромінюванням Сонця; тому густина електромагн. випромінювання М. с. зменшується пропорційно квадратові віддалі від Сонця. Спостерігається збільшення густини випромінювання в околі планет та їхніх супутників, що зумовлюється відбитим ними світлом. Густина променевої енергії в околі Землі еквівалентна густині $5 \cdot 10^{-25}$ г/см^3. *Літ.:* Исследование космического пространства, т. 4. М., 1974; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Солнечная система. Пер. с англ. М., 1978. *М. С. Комаров.*

«МІЖРАЙО́НЦІ» — члени «Міжрайонної орг-ції об'єднаних соціал-демократів», яка виникла в Петербурзі в листопаді 1913. Складалася з меншовиків-троцькістів і невеликої групи кол. більшовиків, настроєних по-примиренському щодо опортуністів. Ставили своїм завданням створення «єдиної РСДРП» шляхом примирення і об'єднання різних політ. течій і фракц. угруповань. Під час 1-ї світ. війни «М.» стояли на центристських позиціях. Після Лютн. революції 1917 «М.» заявили про розрив з оборонцями і цілковиту згоду з усіма положеннями більшовиків. Тому на виборах до районних дум Петрограда в травні — червні 1917 більшовики виступили в блоці з «М.». На VI з'їзді РСДРП(б) «М.» (бл. 4 тис. чол.) було прийнято в ряди більшовицької партії. Проте лідер «М.» Л. Троцький і його нечисленні прихильники фактично продовжували боротьбу з більшовизмом.

МІЖРЕСПУБЛІКА́НСЬКІ ЕКОНОМІ́ЧНІ ЗВ'ЯЗКИ́ — сукупність господарських взаємовідносин союзних республік у *єдиному народногосподарському комплексі СРСР* у процесі соціалістичного відтворення. Проявляються у прямих виробничих зв'язках підприємств на основі їх спеціалізації та кооперування, у обміні пром. і с.-г. продукцією, матеріальними ресурсами, послугами тощо. Об'єктивною основою формування М. е. з. є усуспільнення виробн. та інтернаціоналізація екон. життя, особливо розвиток *територіального поділу праці* і комплексування усп. праці. У М. е. з. виявляється братерське співробітництво і взаємодопомога соціалістичних націй в комуністичному буд-ві, вони мають важливе значення для дальшого зміцнення екон. єдності *радянського народу* як нової істор. спільності людей, дальшого зростання екон. потенціалу СРСР у цілому і кожної республіки зокрема. Розвиваються М. е. з. планово. Масштаб і спрямованість М. е. з. визначаються завданнями комуністичного буд-ва, рівнем розвитку продуктивних сил країни, особливостями структури г-ва, природного й екон. потенціалу і виробничої спеціалізації кожної республіки. М. е. з. відіграли велику роль у вирівнюванні рівнів економічного і культур. розвитку союзних республік, відбудові нар. г-ва, зокрема УРСР, після громадян. війни 1918—20 та Великої Вітчизн. війни 1941—45. В економіці розвинутого соціалізму М. е. з. характеризуються якісно новими рисами. Дедалі більшого значення набувають прямі сталі виробничі зв'язки. Сформувалися чи формуються міжресп. і загальносоюзні виробничо-тер. системи: електроенерг., транспортна, газопостачання, маш.-буд. та ін. Створено міжресп. виробничо-тер. комплекси, що охоплюють суміжні території двох або кількох союзних республік (напр., вуг.-металург. Донбас на Україні та в РРФСР, зрошувальні й бавовницькі комплекси республік Серед. Азії тощо). Дальше зміцнення і вдосконалення М. е. з.— важливий резерв економії усп. праці й піднесення екон. ефективності виробн. Осн. шляхи вдосконалення їх — раціоналізація структури респ. нар.-госп. комплексів, поліпшення розміщення продуктивних сил, спеціалізація і комплексний розвиток екон. районів, формування міжресп. виробничих комплексів, чітка взаємодія усіх видів транспорту, впровадження досягнень наук.-тех. прогресу. На М. е. з. дедалі більший вплив має розширення міжнар. екон. зв'язків СРСР, особливо розвиток соціалістичної екон. інтеграції країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*.

М. М. Паламарчук.

МІЖРЯ́ДНИЙ ОБРОБІ́ТОК ГРУ́НТУ — обробіток грунту між рядами (в міжряддях) просапних культур; агротехніч. захід догляду за посівами під час їх вегетації. Спрямований на знищення бур'янів і грунтової корки, розпушування верхніх шарів грунту для зменшення витрати з нього вологи, посилення газообміну між грунтом і атмосферою, прискорення біологічних процесів і збільшення в грунті доступних для рослин поживних речовин. До М. о. г. належить також *підгортання рослин* та *букетування* посівів. При необхідності під час М. о. г. проводять *підживлення рослин*. Для М. о. г. використовують *культиватори*. Див. також *Культивація*.

С. М. Бугай.

МІЖУРЯДО́ВА МОРСЬКА́ КОНСУЛЬТАТИ́ВНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ, ІМКО (англ. IMCO; Inter-Governmental Maritime Consultative Organization) — спеціалізована установа ООН. Засн. 1958. Членами ІМКО на кін. 1979 були 112 країн, у т. ч. СРСР. Орг-ція розробляє проекти конвенцій та угод з питань судноплавства, скликає міжнар. конференції, консультує різні міжнар. орг-ції з питань судноплавства, сприяє ліквідації дискримінаційної практики в торг. судноплавстві, контролює виконання міжнар. мор. конвенцій тощо. Найвищий орган — Асамблея, яка складається з представників усіх членів орг-ції (скликається один раз на два роки). Між сесіями Асамблеї ІМКО керує Рада. Асамблея обирає також 16 членів Комітету по безпеці на морі, завданням якого є вироблення рекомендацій членам орг-ції про прийняття правил безпеки мореплавства. Місцеперебування ІМКО — Лондон.

С. І. Соколенко.

МІЖУРЯДО́ВІ МІЖНАРО́ДНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — організаційно-правова форма співробітництва держав у певній галузі; один з інститутів сучасного *міжнародного права*. Кожна М. м. о. має розроблений і прийнятий д-вами статут, що визначає її компетенцію, структуру, порядок роботи її органів, прийняття рішень, міжнародну правосуб'єктність тощо. Створення й діяльність М. м. о. зумовлюються об'єктивними факторами усп. розвитку, що викликають необхідність координації співробітництва д-в у політ., екон., соціальній та ін. сферах міжнар. спілкування. Особливо зросла роль М. м. о. у 20 ст. внаслідок значної інтенсифікації й ускладнення багатосторонніх зв'язків між д-вами з різними соціально-екон. системами в умовах наук.-тех. прогресу. Нині діє понад 300 М. м. о. Загальновизнаною є класифікація їх за колом учасників — універсальні (ООН, *ЮНЕСКО*, МОП та ін.) й регіональні (*Організація Варшавського Договору*, «Загальний ринок», *Ліга арабських держав* тощо) та за об'єктами їхньої діяльності — орг-ції заг. характеру (напр., ООН) і спец. компетенції (*спеціалізовані установи ООН, МАГАТЕ* тощо). СРСР та ін. країни соціалістичної співдружності беруть активну участь у діяльності багатьох М. м. о., послідовно домагаючись перетворення їх на справжній інструмент міжнар. співробітництва на засадах повної рівності, поваги суверенітету, взаємної вигоди і невтручання у внутрішні справи.

Ю. К. Качуренко.

МІЖЦЕНТРОМІ́Р — прилад, яким вимірюють міжцентрову (міжосьову) віддаль у зубчастих коліс, визначаючи відхилення її від номінальної віддалі; різновид *зубовимірювальних приладів*. Осн. частинами М. є вимірювальна каретка (або рейка) і вимірювальне колесо, яке зчеплюється з колесом контрольованим. Найчастіше використовується при контролі циліндричних зубчастих коліс. М. наз. також прилад, яким вимірюють віддаль між центрами отворів або осями валів (напр., штангенциркуль-міжцентромір).

МІЖШКІЛЬНІ НАВЧА́ЛЬНО-ВИРОБНИ́ЧІ КОМБІНА́ТИ трудового навчання і професійної орієнтації учнів — одна з форм навчання трудових процесів учнів 9—10 (11-х) класів середніх загальноосвітніх шкіл. Створені 1974 відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР «Про організацію міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів». Осн. завдання комбінатів — ознайомлювати учнів з трудовими процесами та змістом праці робітників на підприємстві; здійснювати профорієнтацію учнів з метою підготовки їх до свідомого вибору професії; навчати учнів початкових навичок праці за обраною професією. Вони є також центрами роботи

з профорієнтації серед учнів та їх батьків у школах р-ну (міста). У їхньому розпорядженні — майстерні, кабінети, лабораторії, обладнані сучасною технікою. Комбінати тісно пов'язані з виробництвом. Перебувають у віданні органів нар. освіти.

Літ.: Навчально-виховна робота в міжшкільному навчально-виробничому комбінаті. К., 1979.

Є. С. Березняк.

МІЗАНСЦЕ́НА (франц. mise en scène — розміщення на сцені) — розташування дійових осіб на сцені відповідно до розвитку дії вистави. М.— один з засобів розкриття задуму режисера, ідейно-художнього розв'язання вистави. М. в театрі відповідає мізанкадру в кіно, тобто розміщенню дійових осіб в просторі *кадру*.

В. М. Мізиненко.

МІЗАНТРО́ПІЯ (грец. μισανθρωπία, від μισέω — ненавиджу і ἄνθρωπος — людина) — відчуження від людей, людиноненависництво. М. є крайнім виразом *індивідуалізму, егоїзму,* песимізму.

МІЗДРІ́ННЯ — видаляння з шкури *міздрі*; одна з підготовчих операцій *шкіряного виробництва* та виробн. натур. *хутра*. Для М. використовують звичайно міздрильні машини, на яких міздрю зрізають гвинтовими ножами з шкури, пригиснутої до сталевого вала.

МІЗДРЯ́ — нижній шар шкури (підшкірна клітковина з залишками м'яса і сала), що його відокремлюють від *дерми* в процесі *міздріння*. Становить 20—30% від заг. маси шкури. Для тривалого зберігання М. висушують, заморожують або обробляють спец. речовинами (напр., сухим вапном). М. є сировиною у виробн. столярного клею, тех. желатину, жиру тощо.

Мікеланджело. Портрет роботи Себастьяно дель Пйомбо. 1530. Житомирський краєзнавчий музей.

МІЗИ́ДИ — ряд тварин класу ракоподібних. Те саме, що й *мізидоподібні*.

МІЗИДОПОДІ́БНІ, мізиди, розщепленоногі (Mysidacea) — ряд безхребетних тварин класу *ракоподібних*. Довж. тіла 0,3—2,5 см, деяких до 18 см. Передні сегменти грудей зливаються з головою і вкриті добре розвиненим головогрудним панцирем. Грудні кінцівки двогіллясті (звідки й інша назва М.— розщепленоногі). Очі сидять на стебельцях, у окремих видів — редуковані. Роздільностатеві; розвиток без *метаморфозу*. Живляться рослинною або тваринною їжею, а також *детритом*. Понад 600 видів, пошир. перев. у відкритих морях, рідше — в солонуватих або прісних водах. В СРСР бл. 100 видів, у т. ч. на Україні — 23. М. є кормом для багатьох пром. риб. З метою збагачення кормової бази риб на Україні у ряді водосховищ акліматизовано прісноводні види Paramysis lacustris, Limnomysis benedeni та інші.

О. П. Маркевич.

Мізинська стоянка. Браслети з бивнів мамонта.

МІЗИНЕ́НКО Віктор Микитович (23.VIII 1903, Харків — 21.IX 1976, там же) — український радянський актор, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Професійну діяльність почав 1929 в Театрі робітничої молоді (ТРОМ), потім працював у театрі Ленінського комсомолу (Харків). З 1941 (з перервою) — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), генерал Пероцький («Патетична соната» М. Куліша), Ауе («Перекоп» Кавалеридзе), Чугунов («Вовки і вівці» О. Островського), Колобок («Трибунал» Макайонка), Блазень («Дванадцята ніч» Шекспіра) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Мізидоподібні. Mysis sp.

МІ́ЗИНСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка на правому березі Десни в с. Мезині (Мізині) Коропського р-ну Черніг. обл. Досліджена на всій території 1908—61 (з перервами). Виявлено залишки жител (типу чумів народів Півночі) з вогнищами. Зібрано понад 100 тис. різних виробів, у т. ч. крем'яні різці, скребки, вістря, проколки і кістяні наконечники дротиків, молотковидні інструменти, проколки, голки тощо. Мешканці стоянки полювали на мамонтів, носорогів, диких коней, вівцебиків, зубрів, ведмедів, песців та ін. На М. с. виявлено унікальні твори первісного мист-ва (скульптура, графіка, живопис), в т. ч. найдавніший меандровий орнамент, та прикраси з кістки і морських черепашок пд. походження. М. с. належить до *мадленської культури* (пори) і датується часом бл. 15 тис. років тому. Матеріали з М. с. зберігаються в Археол. музеї АН УРСР та *Історичному музеї УРСР* у Києві.

Літ.: Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К., 1965. *І. Г. Шовкопляс.*

МІЗКО́ Микола Дмитрович [13 (25).V 1818, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 27.V (8.VI) 1881, м. Воронеж] — укр. критик, журналіст, фольклорист. Був особисто знайомий з М. Гоголем, Т. Шевченком, В. Бєлінським. З 1845 редагував «Екатеринославские губернские ведомости». Співробітничав в «*Отечественных записках*» та ін. виданнях. Обстоював самобутність укр. л-ри, театру (статті, рецензії й «Спогади про Соленика», вміщені в «*Основі*»). М. належить ряд статей з фольклористики. Переклав рос. мовою окремі твори Т. Шевченка («Неофіти», уривок з «Єретика», лірика періоду заслання).

МІЗО́ЦЬКИЙ КРЯЖ — природний район на Пд. Сх. Волинської височини, в межах Ровен. обл. УРСР. Розташований між річками Стир, Горинь і Збитенька. Вис. до 342 м. Поверхня розчленована, пд. схили круті, вкриті дубовими лісами, північні положисті, зайняті переважно с.-г. угіддями.

К. І. Геренчук.

МІ́ЗОЧ — селище міського типу Здолбунівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Залізнична станція. 3,9 тис. ж. (1980). У селищі — цукр., мол. і хлібний з-ди, філіал Львів. дослідно-експериментального з-ду електроосвітлювальної арматури, цех Здолбунівського з-ду прод. товарів, комбінат по виробн. кормів, виробниче відділення Здолбунівської райсільгосптехніки, лісництво, комбінат комунальних підприємств. 2 заг.-осв. школи, лікарня, 2 будинки культури, клуб, кінотеатр. 3 б-ки. М. відомий з 1322.

МІЗЮ́Н Григорій Михайлович [25.III (7.IV) 1903, с. Кривуші, тепер Кременчуцького р-ну Полтав. обл.— 15.XII 1963, м. Чернівці] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1928. Учасник Великої Вітчизн. війни. Учився в Ін-ті червоної професури в Харкові (1933—37). Перші вірші надрукував 1920. Був членом літ. орг-цій «*Молодняк*», ВУСПП. Окремими виданнями вийшли п'єси «Сила на силу» (1927), «Сімейні баланси» (1930), «Провінція», «Реконструкція» (обидві — 1931), «Заручини», «Зигзаги», «Криголам» (всі — 1934), «Любов і дружба» (1937), «Товариші» (1938) та ін. Видав літ.-критичний нарис про Ю. Федьковича «Співець народних сподівань» (1959).

Тв.: П'єси. К., 1965; Криголам. К., 1967.

МІКЕЛА́НДЖЕЛО Буонарроті (Michelangelo Buonarroti; інакше — Мікеланьйоло ді Лодовіко ді Ліонардо ді Буонаррото Сімоні; 6.III 1475, Капрезе, тепер Капрезе-Мікеланджело, Тоскана — 18.II 1564, Рим, похований у Флоренції в церкві Санта-Кроче) — італ. скульптор, живописець, архітектор і поет, представник Високого і Пізнього *Відродження*. В 1488—89 навчався живопису в Д. *Гірландайо,* 1489—90 — у скульптора Бертольдо ді Джованні у Флоренції. Працював у Флоренції, Болоньї, Римі. Найповніше талант М. розкрився в скульптурі: рельєфи «Мадонна біля сходів» та «Битва кентаврів» (обидва — бл. 1490—92, Музей Буонарроті, Флоренція), «Вакх» (бл. 1496—97, Нац. музей Барджелло у Флоренції), «Пієта» («Оплакування Христа», бл. 1498—99, собор св. Петра, Рим), «Давид» (1501—04, Галерея Академії, Флоренція), статуї вмираючого й повсталого рабів (бл. 1513, Лувр, Париж), «Мойсей» (бл. 1515, церква Сан-П'єтро ін Вінколі, Рим), чотири статуї рабів (бл. 1530—34, не закінчені, Галерея Академії, Флоренція), гробниці Лоренцо і Джуліано Медічі (1520—34, капела Медічі церкви Сан-Лоренцо, Флоренція), «Хлопчик скорчився» (бл. 1524, ДЕ, Ленінград), «Брут» (бл. 1538, Нац. музей, Флоренція) та ін. Живописні твори: «Св. сімейство» (1504—05, Уффіці, Флоренція), «Битва при Кашіні» (картон для розпису в Палаццо Веккйо у Флоренції, 1504—06, не зберігся), фрески плафона на теми Старого завіту (1508—12) і фреска «Страшний суд» (1536—41) в Сікстинській капелі, фрески в Капелі Паоліна (1542—50) — у Ватікані в Римі. Серед архітектурних робіт: капела Медічі і бібліотека Лауренціана у Флоренції, брав участь у спорудженні собору св. Петра і переплануванні Капітолійського ансамблю — в Римі. Творчість М.— сміливого новатора, переконаного республіканця і патріота — сповнена високого гуманізму, народності й реалізму і є однією з найяскравіших сторінок в історії світового мистецтва.

Поетичній творчості М. притаманна любов до людини, віра в її красу і велич. Він оспівував кохання, порушував теми гір-

кого розчарування і самітності художника-гуманіста в світі, де панує насильство. Найулюбленіші форми вірша М.— мадригал і сонет. За життя поезії М. не друкувалися. Першу зб. «Вірші» опубл. 1623. Укр. мовою сонети М. перекладали М. Бажан, І. Драч, Д. Павличко. Іл. див. на окремому аркуші, с. 336—337, а також до статей *Вакх*, т. 2, с. 109; *Відродження*, на окремому аркуші, т. 2, с. 272—273, *Італія*, на окремому аркуші, т. 4, с. 448—449. *Літ.:* Губер А. Микельанджело. М., 1953; Мікеланджело. Склав М. Бажан. К., 1975; Балдини У. Микельанджело — скульптор. Пер. с итал. М., 1979; Кристанофанелли Р. Дневник Микельанджело Неистового. Пер. с итал. М., 1980. *Л. М. Сак* (образотворче мистецтво).

МІКЕ́НАС Юозас Йокубо [30.I (12.II) 1901, хутір Скардупіс, тепер Даугавпілського р-ну Латв. РСР — 23.X 1964, Вільнюс] — лит. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1961), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). Член КПРС з 1952. В 1922—26 навчався в Каунаській худож. школі, в 1927—31 — у Вищій школі декоративного та прикладного мист., а також в студіях. Твори: барельєф «Мати» (1935), статуя «Литва» (1939), група «Перемога» в Калінінграді (частина меморіального ансамблю, 1946), пам'ятник М. Мельнікайте в м. Зарасай (1947—55), «Мир» (1960), «Перші ластівки» (1964). Викладав у Каунасі в Худож. школі (1931—40) й Ін-ті прикладного та декорат. мист. (1946—51), у Вільнюсі — в Худож. ін-ті Лит. РСР (1940—41 і з 1951) та АМ (1941—46), професор (з 1946). Серед учнів М.— Г. *Йокубоніс*. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1947. Іл. див. також до ст. *Калінінград*, т. 4. *Літ.:* Богданас К. Юозас Микенас. М., 1961.

МІКЕ́НИ — давнє місто в Арголіді (Пд. Греція), центр *егейської культури*. В 3-му тис. до н. е.— поселення, з 17 ст. до н. е.— столиця однієї з ранньокласових д-в *ахейців*. Розквіту М. досягли 1400—1200 до н. е. Бл. 1200 до н. е. М. загинули від пожежі. В наступні століття місто було відбудовано, але помітної ролі воно не відігравало. В 470 до н. е. М. було зруйновано під час війни м. Аргоса з *Спартою*. Розкопками (провадяться з 1876) відкрито залишки палацу, усипалень-гробниць, циклопічних стін, будинків ремісників тощо. Іл. див. також т. 3, с. 511.

МІ́КЛОШИЧ (Miklosich, Miklošič) Франц (Франьо) (20.XI 1813, Радомерщак — 7.III 1891, Відень) — австр. і словенський мовознавець, акад. Віденської АН (з 1851) та ін. академій, чл.-кор. Петерб. АН (з 1856). Професор Віденського ун-ту (1850—86). Засновник порівняльно-істор. вивчення граматики слов'ян. мов. Праці з граматики, лексики, топоніміки й ономастики слов'ян. мов, з слов'ян. л-р та етнографії: «Порівняльна граматика слов'янських мов» (т. 1—4, 1852—75), де охарактеризував і фонетичні та морфологічні особливості укр. мови. Уклав «Етимологічний словник слов'янських мов» (1886). У праці «Тюркські елементи в південно-східно- і східноєвропейських мовах» (1884—90) досліджував східні елементи і в українській мові.

Літ.: Кобилянський Б. В. Лексика української мови в Етимологічному словнику слов'янських мов Ф. Міклошича. «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», 1973, в. 8.
І. А. Стоянов.

МІКОБАКТЕ́РІЇ (Mycobacteriaceae) — родина бактерій порядку Actinomycetales. Молоді М. мають паличковидну форму, здатні галузитися; старі М. звичайно сферичної форми, поодинокі. М.— грампозитивні (див. *Грама метод*), нерухомі, кислотостійкі, не утворюють спор. Розмножуються поділом або брунькуванням. М. поширені у грунті, воді, на харч. продуктах тощо. Беруть участь у розкладанні рослинних решток, деякі здатні засвоювати вуглеводні, що входять до складу нафти, природного газу тощо. Серед М. є облігатні *паразити* людини і тварин (напр., збудники туберкульозу та мікобактеріозів), *сапрофіти* та проміжні форми.

МІКО́ЗИ (від грец. μύκης — гриб) — група захворювань людини і тварин, спричинюваних паразитичними мікроскопічними грибами. У людей здебільшого трапляються ураження шкіри — *дерматомікози*, бластомікози, кокцидіоїдомікози та ін., при яких ушкоджуються глибокі шари шкіри, а іноді внутр. органи (напр., *кандидамікоз, актиномікоз*). У дітей М. найчастіше уражають шкіру, волосся, нігті (*трихофітія, мікроспорія, парша*), у дорослих — підошви та нігті пальців ступні (*епідермофітія*). На деякі М. хворіють тільки люди, які заражаються один від одного або через предмети побуту і одяг, іноді—від тварин. В дитячих колективах можливі *епідемії*. Розвиток М. у людини залежить від патогенності гриба, стану захисних сил організму і ураженого органа, впливу факторів зовн. середовища. Профілактика і лікування — див. статті про окремі захворювання.

На М. хворіють свійські тварини, птахи, хутрові та хижі звірі, гризуни, бджоли і риба. До найпоширеніших М. тварин належать: дерматомікози, актиномікоз, *аспергільоз*, епізоотичний *лімфангіт*, трихофітія та ін. Найсприйнятливіший до М. молодняк. Джерело зараження — хворі тварини, заражені грибами корми, підстилка, гній, речі догляду та ін. Поширенню М. сприяють недостатня годівля, скупчене утримання тварин у вологих і забруднених приміщеннях. М. характеризуються хронічним перебігом і різноманітністю клінічних ознак. Заходи боротьби: хворих тварин ізолюють і лікують відповідно до виду хвороби. Поліпшують годівлю тварин і сан.-гіг. умови утримання.

МІКОЛА́ЙТІС-ПУТІ́НАС Вінцас Юозович [20.V (1.VI) 1893, с. Пілотішкяй, тепер Пренайського р-ну — 7.VI 1967, с. Качяргіне, тепер Каунаського р-ну] — лит. рад. письменник, акад. АН Лит. РСР (з 1941), нар. письменник Лит. РСР (з 1963). Друкуватися почав 1911. Перша зб. віршів — «Червоні квіти. Князь Жвайніс» опубл. 1917 в Петрограді. У романі «В тіні вівтарів» (1933) показав яскраві картини життя бурж. Литви, викривав клерикалів, міщанство. У роки Рад. влади видав зб. віршів «Вітаю тебе, земле» (1950), «Поезія» (1956), «Вікно» (1963). Роман «Повстанці» (ч. 1—2, 1957—67) — про повстання лит. селян 1863, їх зв'язок з укр. селянами. Писав п'єси. Виступав як літературознавець. Перекладач творів Т. Шевченка, П. Тичини. Портрет с. 548.

Тв.: Укр. перекл.— Сім'я радянських народів. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. перекл.— Дар бытия. Вильнюс, 1966; Повстанцы. Вильнюс, 1970; В тени алтарей. Вильнюс, 1979.

МІКОЛО́ГІЯ (від грец. μύκης — гриб і λόγος — вчення) — ботанічна наука, що вивчає *гриби*.

МІКОПЛА́ЗМИ (Mycoplasmatales) — дуже дрібні мікроорганізми, що не мають клітинної оболонки. Грамнегативні (див. *Грама метод*), здебільшого нерухомі, неспороутворюючі; проходять крізь бактеріальні фільтри. Деякі представники М. хвороботворні для людини і багатьох тварин. У людини спричинюють гострі, хронічні і латентні (приховані) захворювання дихальних шляхів, очей та ін. органів, у великої рогатої худоби — плевропневмонію, у птахів — респіраторний мікоплазмоз. Відомі сапрофітні (див. *Сапрофіти*) форми М., які живуть у прісній воді, гною і т. п. і беруть участь у *кругообігу речовин* у природі.

МІКОРИ́ЗА (від грец. μύκης — гриб і ρίζα — корінь) — *симбіоз* грибів з *вищими рослинами*. Розрізняють ендотрофну та ектотрофну М. При ендотрофній М. *грибниця* поширюється гол. чин. у тканинах кореня (у коровій паренхімі), проникаючи і в клітини. Така М. характерна гол. чин. для рослин род. зозулинцевих та більшості ін. трав'янистих рослин. При ектотрофній М. *гіфи* гриба оплітають кінчики коренів у вигляді т. з. мікоризних чохлів і проникають лише між клітини *епідермісу*, утворюючи т. з. сітку Гартінга. При цьому кореневі волоски відмирають. Така М. властива багатьом деревам (дуб, береза, граб, модрина, сосна, ялина), *чагарникам* (ліщина, верба), деяким *чагарничкам* (дріада) і окремим трав'янистим рослинам (гірчак живородний). Відома також ектоендотрофна М., яка зустрічається у багатьох деревних порід, окремих чагарничків (арктоус арктичний) і деяких трав'янистих рослин (грушанка круглолиста). М. у трав'янистих рослин утворюється здебільшого *незавершеними грибами*, а також *зигоміцетами* і *сумчастими грибами*; у більшості деревних порід — *базидіоміцетами*. Завдяки М. гриб одержує від рослин поживні речовини, в осн. *вуглеводи*, рослина може засвоювати неорганізовані органічні сполуки азоту, а також речовини типу *вітамінів* і активатори росту, що їх синтезує гриб. Див. також *Мікотрофи*.

МІКОТОКСИКО́ЗИ (від грец. μύκης — гриб і τοξικόν — отрута) — група неінфекційних захворювань (отруєнь) тварин, які ви-

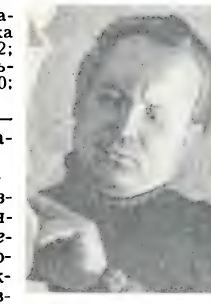

Ю. Й. Мікенас.

Ю. Й. Мікенас. Перші ластівки. Алюміній. 1964.

Мікени. Золота маска з царського поховання.

В. Ю. Міколайтіс-Пугінас.

никають внаслідок поїдання корму, зараженого отруйними грибами або продуктами їхньої життєдіяльності (*токсинами*). До М. сприйнятливі всі види с.-г. тварин. Хворіє на М. і людина. Серед М. відомі ерготизм (від згодовування кормів з домішкою *ріжків*), *стахіботріотоксикоз, фузаріотоксикоз*, отруєння зерновими злаками, що перезимували на полі, токсикози від цвілих кормів тощо. Для М. характерна раптовість виникнення, масовість, незаразність. Тяжкість захворювання залежить від кількості з'їденого зараженого грибами корму. Заходи боротьби: негайне вилучення зараженого корму і швидке виведення з організму отрути. Хворим тваринам призначають слизові речовини, активоване вугілля тощо. Для М. характерна раптовість виникнення, масовість, незаразність. Тяжкість захворювання залежить від кількості з'їденого зараженого грибами корму. Заходи боротьби: негайне вилучення зараженого корму і швидке виведення з організму отрути. Хворим тваринам призначають слизові речовини, активоване вугілля тощо.

МІКОТРО́ФИ, мікотрофні рослини (від грец. μύκης — гриб і τροφή — їжа, живлення) — рослини, які нормально ростуть і розвиваються при утворенні *мікоризи*. М. є більшість рослин (крім деяких однорічних, осок, хвощів, плавунів та *водяних рослин*). Розрізняють облігатні М., які не можуть нормально розвиватися без мікоризи (напр., сосна, дуб, береза, бук, зозулинцеві), і факультативні М., що краще розвиваються з мікоризою, але в сприятливих умовах живлення можуть обходитись і без неї (деякі дерева і чагарники).

МІКОЯ́Н Анастас Іванович [13 (25). XI 1895, с. Санаїн, тепер Туманянського р-ну Вірм. РСР — 21.X 1978, Москва] — радянський державний і політ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1943). Член КПРС з 1915. Н. в сім'ї тесляра. Закінчив духовну семінарію в Тифлісі, навчався на 1-му курсі Ечміадзінської духовної академії. Вступив в РСДРП, вів парт. роботу в Тифлісі, Ечміадзіні. Після Лютн. революції 1917 — організатор Ради солдат. депутатів в Ечміадзіні. В жовтні 1917 — делегат 1-го з'їзду кавказ. більшовицьких орг-цій, потім — член президії Бакинського к-ту більшовиків. Під час окупації Баку англ. інтервентами (1918—19) — на підпільній роботі. Не раз зазнавав арештів. У 1920 — на керівній роботі в Баку, 1920—22 — зав. агітпропом, потім секретар Нижегородського губкому партії. В 1922—24 — секретар Пд.-Сх. бюро ЦК РКП(б) (Ростов-на-Дону), потім до 1926 — секретар Пн.-Кавказ. крайового к-ту партії. В 1926—30 — нарком зовн. і внутр. торгівлі СРСР. З 1930 — нарком постачання СРСР. У 1934 — на поч. 1938 — нарком харч. пром-сті СРСР. У 1937—46 — заст. Голови Раднаркому СРСР, 1941—46 — член бюро Раднаркому СРСР, одночасно 1938—46 — нарком зовнішньої торгівлі. Під час Великої Вітчизн. війни в 1941 — голова К-ту продовольчо-речового постачання Червоної Армії, 1942—45 — член ДКО СРСР. У 1946—55 — заст. Голови, 1955—64 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР. Одночасно 1946—49 — міністр зовн. торгівлі СРСР, 1953—55 — міністр торгівлі СРСР. У 1964—65 — Голова Президії Верховної Ради СРСР. У 1965—74 — член Президії Верховної Ради СРСР. З 1974 — на пенсії. На XI з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на XII—XXIV з'їздах партії — членом ЦК КПРС. У 1926—35 — кандидат у члени Політбюро, 1935—52 — член Політбюро ЦК ВКП(б), 1952—66 — член Президії ЦК КПРС. З 1919 обирався до складу ВЦВК, з 1922 — ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Червоного Прапора, медалями.

МІКОЯ́Н Артем Іванович [23.VII (5.VIII) 1905, с-ще Санаїн, тепер Туманянського р-ну Вірм. РСР — 9.XII 1970, Москва] — рад. авіаконструктор, генерал-полковник інженерно-тех. служби (1967), акад. АН СРСР (з 1968), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1957). Член КПРС з 1925. Брат А. І. *Мікояна*. В 1936 закінчив Військ.-повітр. академію. У 1940 М. разом з М. Й. *Гуревичем* створили винищувач МіГ-1 (після вдосконалення наз. МіГ-3), який широко застосовувався під час Великої Вітчизн. війни. Після війни під його керівництвом створено ряд реактивних літаків-винищувачів, зокрема 1954 — перший рад. надзвуковий літак МіГ-19, а 1958 — винищувач з трикутним крилом МіГ-21. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1948, 1949, 1952, 1953. Ленінська премія, 1962.

МІКРО... (від грец. μικρός — малий) — 1) Частина складних слів, яка означає: малий, найдрібніший, пов'язаний з вивченням або вимірюванням дуже малих предметів, явищ, величин (напр., *мікрорайон, мікроскоп, мікроелектроніка*). 2) Компонент для утворення назв частинних *одиниць фізичних величин*, які дорівнюють мільйонній частці від вихідних; позначається: мк.

МІКРО́БИ (від *мікро...* і грец. βίος — життя) — загальна назва *мікроорганізмів*, крім мікроскопічних водоростей і найпростіших. Іноді М. наз. усі мікроскопічні організми.

МІКРОБІОЛО́ГІЇ, ВАКЦИ́Н І СИРОВА́ТОК ХАРКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені І. І. Мечникова — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1908 як Бактеріологічний ін-т на базі пастерівського пункту та бактеріологічної станції, сучас. назва з 1965. У складі ін-ту — 6 відділів. Ін-т розробляє проблеми: реактивність та алергія, епідеміологія, мікробіологія та паразитарні хвороби, вірусологія, вірусні та інфекційні хвороби. В ін-ті працювали В. С. *Деркач*, В. І. *Недригайлов*, М. М. *Соловйов*, М. М. *Цехновіцер* та ін. видатні вчені. В ін-ті одержано препарати — ектерицид, хлорофіліпт, евкаван, лецитовітелін та ін., опрацьовано систему заходів щодо запобігання *дифтерії, коклюшу, грипу*, кишковим, стафілококовим та ін. захворюванням. Ін-т є респ. центром по боротьбі з *менінгококовою інфекцією*, в 6 областях України провадить організаційно-методичну та консультаційну роботу по зниженню захворюваності на *інфекційні хвороби* та їх ліквідації. *Г. П. Черкас.*

МІКРОБІОЛО́ГІЇ І ВІРУСОЛО́ГІЇ ІНСТИТУ́Т імені Д. К. Заболотного АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Засн. 1928 як Ін-т мікробіології та епідеміології Народного Комісаріату освіти УРСР. Тепер. назву має з 1963. До складу ін-ту (1980) входять 13 відділів, 3 неструктурні лабораторії. В ін-ті провадяться дослідження з питань систематики, екології, фізіології, біохімії та *селекції* мікроорганізмів і вірусів. Ін-т координує дослідження на Україні з проблеми фізіологія і біохімія мікроорганізмів. З ін-том пов'язана діяльність ряду відомих вчених — Д. К. *Заболотного*, Б. Л. *Ісаченка*, М. Г. *Холодного*, С. М. *Гершензона*, М. М. *Підоплічка*, Л. Й. *Рубенчика* та ін. З 1934 ін-т видає «*Микробиологический журнал*». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. *В. В. Смирнов.*

«МИКРОБИОЛОГИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — науковий періодичний орган *Мікробіології і вірусології інституту* імені Д. К. Заболотного АН УРСР. Видається з 1934. «М. ж.» друкує матеріали з питань заг., грунтової та мед. мікробіології, генетики і біохімії мікроорганізмів, фізіології грибів, пром. мікроорганізмів і фітопатогенних бактерій та ін. В «М. ж.» висвітлюються також питання вірусології. Видається в Києві раз на 2 місяці. *В. В. Смирнов.*

МІКРОБІОЛОГІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, в якій виробничі процеси основані на *мікробіологічному синтезі* цінних продуктів з різних видів нехарчової сировини та відходів пром. переробки цукр. буряків, кукурудзи, олійних і круп'яних культур та ін. М. п.— нова, перспективна галузь, яка виникла в ході сучас. наук.-тех. революції; грунтується на найновіших досягненнях мікробіології, хімії, фізики, біохімії, кібернетики та ін. наук. На підприємствах М. п. створюються дедалі досконаліші інженерно-біол. системи, в яких величезну синтезуючу енергію мікроорганізмів використовують для напрямленого синтезу продуктів, необхідних с. г. і пром-сті. Більшість продукції М. п. використовують у с. г. Для потреб тваринництва виробляють кормові дріжджі, білково-вітамін. концентрати (БВК), *амінокислоти, вітаміни*, ферментні препарати (див. *Ферменти*), кормові *антибіотики* та ін. біологічно активні речовини, з яких в основному виготовляють повноцінні комбікорми. У *землеробстві* застосовують бактеріальні добрива та мікробіол. засоби захисту рослин. Мікробіол. препарати ефективно використовують для охорони природи і навколишнього середовища, в т. ч. для розкладу залишків *отрутохімікатів* у грунті та водоймах, очищення пром. і побутових стоків вод. Ферментні препарати прискорюють ряд технологічних процесів обробки с.-г. сировини, підвищують вихід про-

дукції та поліпшують її якість у харч., зокрема м'ясній, молочній, та легкій пром-сті. Їх застосовують у хім. пром-сті (мийні засоби найвищої якості, повноцінні замінники вовни, пластмас, синтетичного каучуку), медичній, нафтохімічній, металург. та ін. галузях пром-сті. В 1966 підприємства мікробіол. синтезу, що були підпорядковані різним м-вам і відомствам, було виділено в самостійну нову галузь, для керівництва якою було створено Гол. управління мікробіол. пром-сті при Раді Міністрів СРСР. У Рад. Союзі збудовано великі підприємства М. п.— Лісозаводський (Приморський край) і Хакаський (Красноярський край) гідролізно-дріжджові заводи, Кіровський біохімічний завод, Кстовський дослідно-пром. завод білково-вітамінних концентратів, Вільнюський досл.-пром. з-д ферментних препаратів, Ліванський біохім. з-д (Латв. РСР) та Чаренцаванський досл.-пром. з-д по виробн. *лізину* (Вірм. РСР) та ін. Прискореними темпами розвивається М. п. на Україні. В республіці діють 9 підприємств М. п., які виробляють бл. 30% загальносоюзного випуску кормових антибіотиків, бл. 20% *преміксів*, 35% ферментних препаратів. Найбільші з них: Ладижинський з-д ферментних препаратів (Вінн. обл.), Немішаївський з-д біохім. препаратів (Київська обл.).

Розробкою наук. проблем розвитку М. п. в СРСР займається ряд н.-д. ін-тів, зокрема всесоюзні н.-д. ін-ти біосинтезу білкових речовин — у Москві, гідролізної і сульфітно-спиртової пром-сті — в Ленінграді, біотехніч. — в Москві та ін.; на Україні — Ін-т мікробіології і вірусології АН УРСР, н.-д. ін-ти — спиртової і лікеро-горілчаної пром-сті, м'ясної і молочної пром-сті — в Києві, харч. пром-сті — в Харкові та ін.

М. п. швидко розвивається в ін. соціалістичних країнах: НДР, НРБ, УНР, ПНР, ЧССР, СРР, СФРЮ. Значного розвитку набула М. п. у найбільших капіталістичних країнах: США, ФРН, Франції, Італії, Японії, Великобританії.

Літ.: Грачёва И. М. Технология ферментных препаратов. М., 1975; Калунянц К. А., Голгер Л. И. Микробные ферментные препараты. М., 1979.

В. К. Кондратюк.

МІКРОБІОЛОГІ́ЧНИЙ СИ́НТЕЗ — синтез речовин — структурних елементів або продуктів *метаболізму* ряду мікроорганізмів (*бактерій, дріжджів,* міцелярних грибів, *актиноміцетів*), що здійснюється з їх використанням. Застосовується для одержання білкових речовин, *амінокислот, ферментів, коферментів, вітамінів, антибіотиків, полісахаридів, ліпідів, нуклеотидів, токсинів,* стероїдних *гормонів* та ряду ін. речовин. Характерними особливостями мікроорганізмів, застосовуваних у процесах М. с., є винятково висока здатність до розмноження; велика різноманітність ферментних систем; здатність використовувати для свого живлення речовини, що знаходяться у середовищі в досить низькій концентрації; здатність в процесі життєдіяльності утворювати різні інтра- і екстрацелюлярні (внутрішньо- і позаклітинні) продукти метаболізму та здатність до синтезу деяких продуктів обміну речовин в кількості, що перевищує потребу мікроорганізмів (т. з. надсинтез); велика схильність до мінливості та успадковування набутих ознак тощо. В роботі в галузі М. с. велика увага приділяється *селекції* активних рас мікроорганізмів з певними властивостями, зокрема мутантів (див. *Мутація*), одержаних за допомогою діяння ряду фіз. і хім. факторів. З метою забезпечення максимального виходу продукту в лабораторіях попередньо створюються умови вирощування селекціонованих мікроорганізмів. Процес оптимізації М. с. проводять з широким використанням методів математичного планування експерименту та електронно-обчислювальної техніки. Сучас. технологічний процес М. с. включає: підготовку поживного середовища та необхідної культури мікроорганізму-продуцента; розмноження селекціонованої культури з метою накопичення посівного матеріалу; культивування продуцента в певних умовах; фільтрацію та відокремлення мікробної біомаси; виділення та очищення продукту. Найперспективнішим способом виробничого культивування мікроорганізмів, в ході якого по суті і здійснюється М. с., є спосіб безперервного глибинного культивування (з безперервним подаванням поживного середовища та виведенням продуктів М. с.), що використовується, напр., при одержанні біомаси мікроорганізмів. Ряд метаболітів (антибіотики, вітаміни, амінокислоти) одержують при глибинному періодичному вирощуванні (з виведенням продукту в кінці процесу). Деякі продуценти (напр., міцелярні гриби, що синтезують ферменти) вирощують поверхневим способом (на поверхні поживного середовища). У зв'язку з всезростаючим дефіцитом білкових продуктів харчування великого значення набуває М. с. мікробної біомаси як джерела білка. Для пром. вирощування продуцентів білка використовують переважно дешеву вуглеводну сировину: гідролізати відходів деревообробної пром-сті та с. г., різні види *барди,* сульфітні луги тощо. Широкого розвитку набув промисловий метод М. с. *дріжджів кормових,* що містять до 60% білкових речовин, до складу яких у свою чергу, входять ряд *незамінних амінокислот,* вітаміни групи В та *мікроелементи*. В останні роки організовано великотоннажне виробництво білково-вітамінних продуктів на основі використання деяких вуглеводнів нафти (переважно *н*-алканів); розвивається пром-сть по одержанню цих речовин з метанолу та етанолу. Показано можливість добування білка з природного газу. Метод М. с. знаходить широке застосування для виробництва ряду амінокислот (*лізину, триптофану, глютамінової кислоти* та ін.), які широко використовуються у тваринництві, харч. пром-сті та медицині. Продуцентами амінокислот є гол. чин. мутантні форми бактерій родів Micrococcus та Brevibacterium. За допомогою М. с. одержують велику кількість ферментів (*амілази,* протеази, *целюлазу,* пектиназу, глюкооксидазу, *каталазу* та ін.), що їх продуцентами є певні міцелярні гриби та актиноміцети і бактерії. Методом М. с. виробляють також деякі вітаміни. Вітамін B_{12} синтезують лише за допомогою мікроорганізмів (переважно пропіоновокислих бактерій та комплексу метанутворюючих бактерій). Шляхом М. с. одержують також коферментні форми цього вітаміну. Багато які мікроорганізми-понадсинтетики застосовують для добування вітаміну B_2, а культуру Blakesleca trispora — для добування β-каротину. *Каротиноїди* активно утворюються деякими видами каротинсинтезуючих дріжджів і бактерій. За допомогою дріжджових культур синтезують ергостерин — провітамін D. Перше місце за різноманітністю вироблених шляхом М. с. препаратів посідають антибіотики, що широко використовуються у медицині і с. г. Продуцентами їх в осн. є актиноміцети, деякі гриби і бактерії (гол. чин. їхні мутантні форми). Антибіотики, як правило, нагромаджуються у культуральній рідині. Одержані в процесі М. с. антибіотики, що їх використовують у медицині, підлягають особливо ретельному очищенню. До сфери М. с. віднесено і виробництво багатьох бактеріальних препаратів, що використовуються для підвищення врожайності рослин (напр., азотобактерин, *ризоторфін*), як засоби боротьби з комахами-шкідниками с.-г. культур та лісових насаджень (напр., інсектин, дендробацилін), а також у тваринництві для нормалізації мікрофлори шлунково-кишкового тракту (напр., ацидофілін). Безперервно зростаюче використання мікроорганізмів у процесах М. с. найважливіших речовин для потреб нар. г-ва та медицини є однією з найхарактерніших рис тех. прогресу нашої епохи.

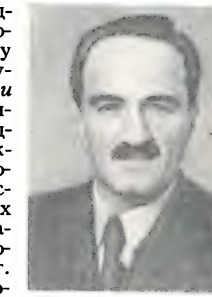

Ан. І. Мікоян.

Ар. І. Мікоян.

Літ.: Иерусалимский Н. Д. Основы физиологии микробов. М., 1963; Безбородов А. М. Биосинтез биологически активных веществ микроорганизмами. Л., 1969; Квасников Е. И., Исакова Д. М. Физиология термотолерантных микроорганизмов. М., 1978; Уэбб Ф. Биохимическая технология и микробиологический синтез. Пер. с англ. М., 1969; Роуз Э. Химическая микробиология. Пер. с англ. М., 1971.

Є. І. Квасников.

МІКРОБІОЛО́ГІЯ (від *мікро...,* грец. βίος — життя і λόγος — вчення) — наука, що вивчає мікроорганізми — *бактерії, мікоплазми, актиноміцети,* мікроскопічні *гриби,* а також водорості (їхню будову, фізіологію, біохімію, систематику, *спадковість* і *мінливість*, поширення і роль в *кругообігу речовин* на Землі тощо) з метою керування їх життєдіяльністю в інтересах людини. З глибокої давнини людина, не знаючи про існування мікробів, широко використовувала процеси, пов'язані з їх життєдіяльністю у своїй госп. діяльності (у хлібопеченні, виноробстві, пивоварстві, консервуванні кормів тощо). Зародження М. пов'язане з ім'ям голл. природознавця А. *Левенгука,* який вперше за допо-

МІКРОДЕНСИТОМЕТР

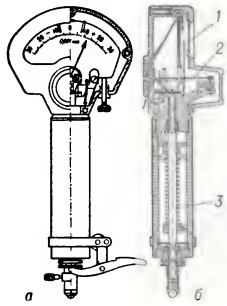

Мікрокатор:
а — загальний вигляд; *б* — розріз; *1* — стрілка; *2* — пружинна стрічка; *3* — вимірювальний стрижень.

могою сконструйованого ним мікроскопа спостерігав та описав бактерії і *дріжджі*. Основоположником М. як науки вважають франц. вченого Л. *Пастера*, який встановив роль мікробів у *бродінні* та виникненні хвороб людини і тварин, а також розробив методи запобіжних *щеплень* тощо. Значний внесок у розвиток М. зробили нім. дослідник Р. *Кох*, вітчизн. вчені Л. С. *Ценковський*, І. І. *Мечников*, М. Ф. *Гамалія*, Г. Н. Габричевський, С. М. *Виноградський*, М. О. Красильников, Б. Л. *Ісаченко*, Л. О. *Тарасевич* та інші, у т. ч. укр. вчені — Я. Ю. *Бардах*, В. К. *Високович*, Д. К. *Заболотний*, В. Г. *Дроботько* та ряд інших. Осн. завданням сучас. М. є розробка методів боротьби з шкідливими мікробами і впровадження у виробництво корисних мікробів. Розвиток М. і потреби життя спричинилися до виділення ряду її розділів у самостійні наук. дисципліни: загальна, технічна, медична М. тощо. Загальна М. встановлює фундаментальні закономірності біології мікроорганізмів. Технічна, або промислова, М. розробляє наук. основи використання мікроорганізмів у різних виробничих процесах (у молочній, хлібопекарській, виноробній, пивоварній пром-сті, виробництві органічних к-т, одержанні шляхом *мікробіологічного синтезу* кормових білків, *амінокислот, ферментів, вітамінів* та ряду ін. речовин, важливих для нар. г-ва). Сільськогосподарська М. з'ясовує роль грунтової *мікрофлори* у підвищенні родючості грунтів, утворенні грунтової структури тощо, а також роль мікробів у багатьох процесах с.-г. виробництва. Медична і ветеринарна М. вивчають збудників *інфекційних хвороб* людини і тварин та розробляють заходи боротьби з ними. Геологічна М. з'ясовує значення мікроорганізмів в утворенні і руйнуванні покладів копалин. Водна М. вивчає мікрофлору прісно- і солоноводних водойм і роль її у процесах, що відбуваються в них; розробляє методи очищення стічних вод тощо. М. тісно пов'язана з рядом суміжних біол. та мед. наук, напр. з *вірусологією, генетикою, епідеміологією* тощо. Сучас. М. широко використовує досконалі нові методи дослідження (електронну мікроскопію, ультрацентрифугування, *мічених атомів метод*, електронно-обчислювальну техніку та ін.), що забезпечують детальне вивчення структур клітин і процесів, що в них відбуваються. На мікробіол. об'єктах вивчаються такі заг. питання біології, як мінливість, спадковість, *проникність біологічних мембран*, обмінні процеси в клітині тощо. Н.-д. робота в галузі М. в СРСР проводиться в спец. н.-д. мікробіол. ін-тах, на кафедрах мікробіології в ун-тах та ін. вищих учбових закладах, а також в мікробіол. лабораторіях. В УРСР центром досліджень в галузі М. є *Мікробіології і вірусології інститут* імені Д. К. Заболотного АН УРСР. Провідною наук. установою в СРСР в галузі заг. М. є Ін-т мікробіології АН СРСР. В УРСР видається «Микробиологический журнал».

Літ.: Заболотный Д. К. Избранные труды, т. 1—2. К., 1956—57; Мечников И. И. Академическое собрание сочинений, т. 1—16. М., 1950—64; Омелянский В. Л. Избранные труды, т. 1—2. М., 1953; Мишустин Е. Н., Емцев В. Т. Микробиология. М., 1978; Шлегель Г. Общая микробиология. Пер. с нем. М., 1972; Стейниер Р., Эдельберг Э., Ингрэм Д. Мир микробов, т. 1—3. Пер. с англ. М., 1979.

С. С. Дяченко.

МІКРОДЕНСИТО́МЕТР (від *мікро...*, лат. densitas — густина і грец. μετρέω — вимірюю) — те саме, що й *мікрофотометр*.

МІКРОДО́БРИВА — речовини, що містять *мікроелементи* (бор, марганець, мідь, цинк, молібден, кобальт, літій, йод та ін.), необхідні рослинам в дуже малих кількостях. Вміст мікроелементів у рослинах становить від 0,02 до 0,0001%, але вони відіграють важливу роль у житті рослин (у процесах їхнього *фотосинтезу*, дихання, фіксації молекулярного азоту мікроорганізмами тощо). Під впливом внесеної в грунт дози М., якої бракувало, значно підвищується врожай та поліпшується його якість: збільшується вміст цукрів у буряках, білків — у зерні пшениці, крохмалю й протеїну — в кукурудзі, крохмалю і *декстрину* — в картоплі, вітаміну С — в різних рослинах. В результаті підвищуються поживність продовольчих культур, а також поживна цінність кормових культур. Встановлено, напр., що при згодовуванні тваринам кормів, вирощених на грунтах, бідних на кобальт, ці тварини хворіють тяжкою формою *анемії*. Брак у харчових продуктах йоду є причиною досить небезпечної хвороби людини — *зобу*. В СРСР, у т. ч. на Україні, широко застосовують такі М.: *борні добрива, кобальтові добрива, марганцеві добрива, мідні добрива, молібденові добрива, цинкові добрива*.

П. А. Власюк.

МІКРОЕВОЛЮ́ЦІЯ (від *мікро...* та *еволюція*) — еволюційний процес, що відбувається всередині *виду*, в межах окремих або суміжних *популяцій*. М. здійснюється на основі *мутацій* та їх комбінацій і *добору природного*, що діє на рівні популяцій. При цьому популяції розглядаються як елементарні одиниці еволюції; мутації і їх комбінації — як елементарний еволюційний матеріал; різні форми *ізоляції* та природного добору — як елементарні еволюційні фактори. М. завершується *видоутворенням*. Див. також *Макроеволюція*.

Б. Г. Новиков.

МІКРОЕКОНО́МІКА (від *мікро...* та *економіка*) — галузь економічної науки, що вивчає екон. пропорції в межах окремої ланки виробництва чи окремої фірми, підприємства, господарства. До таких пропорцій, зокрема, належать співвідношення між виробництвом закінченої продукції і використанням сировини, матеріалів, устаткування, між собівартістю продукції і заробітною платою працівників тощо. Бурж. економісти в поняття «мікроекономіка» включають певною мірою і розподіл прибутків. Див. також. *Макроекономіка*.

МІКРОЕЛЕКТРО́НІКА — галузь *електроніки*, основним завданням якої є створення високонадійних, економічних мікромініатюрних електронних схем і пристроїв. Виникла на поч. 60-х рр. 20 ст. Фундаментом М. є *фізика твердого тіла*. Проблему *мікромініатюризації* електронної апаратури М. розв'язує не простим зменшенням геом. розмірів дискретних елементів (*резисторів, конденсаторів*, котушок *індуктивності* і т. д.), а за рахунок часткового або повного їх виключення і створення конструктивно, технологічно і електрично зв'язаних електронних структур (див. *Інтегральна схема, Велика інтегральна схема*). Відповідно до використовуваних конструктивно-технологічних і фіз. принципів у М. виділяють такі осн. напрями: інтегральна М., вакуумна М., *оптоелектроніка* та функціональна М. Найбільш розвинута інтегральна М. (напівпровідникова, плівкова й гібридна), яка забезпечує масове пром. виробництво стандартних інтегральних схем. Вакуумна М. займається питаннями виготовлення т. з. вакуумних інтегральних схем, що в них як активні елементи застосовуються мікромініатюрні вакуумні прилади. Найбільш перспективним напрямом М. є функціональна М., яка, відкидаючи поняття про класичні електр. і магн. кола, для виконання необхідних функцій у приладах застосовує різноманітні фіз. процеси: *п'єзоелектрику*, електро- і магнітострикцію, взаємодію електр., акустичних і спінових хвиль, *надпровідність* тощо. Проблемами М. на Україні займаються ін-ти напівпровідників і кібернетики АН УРСР та багато ін. науково-дослід. установ та кафедр вузів.

Літ.: Ефимов И. Е., Горбунов Ю. И., Козырь И. Я. Микроэлектроника. М., 1978.

М. Г. Находкін.

МІКРОЕЛЕМЕ́НТИ — хімічні елементи, що містяться в рослинних і тваринних організмах у малих кількостях (в тисячних і менших частках процента). Більшість М.— метали, деякі — неметали. В тканинах організмів знайдено бл. 70 М. (V, Cr, Mn, Fe, Co, Cu, Zn, Mo, I, F, Br, Se та ін.). Багато які М. є абсолютно необхідними для нормальної життєдіяльності організмів. М. входять до складу різноманітних біологічно активних сполук організму (напр., I — до гормону *тироксину*; Fe — до *гемоглобіну* та деяких ін. *пігментів*) і відіграють певну роль у регулюванні процесів *обміну речовин*. Нестача або підвищений вміст того чи ін. М. у воді та харч. продуктах призводить до виникнення захворювань (напр., *карієсу* зубів при дефіциті F, ендемічної подагри при підвищеному вмісті Mo). Результати опрацювання проблеми біол. ролі М., яку першим почав розробляти В. І. *Вернадський* (1891), набули застосування в рослинництві (див. *Мікродобрива*), тваринництві та медицині.

Літ.: Войнар А. И. Биологическая роль микроэлементов в организме животных и человека. М., 1960; Ковальский В. В. Геохимическая экология. М., 1974. *Г. О. Бабенко.*

МІ́КРО-ЕОМ — електронна *цифрова обчислювальна машина,* виконана на *великих інтегральних схемах* (ВІС). Центр. частиною М.-ЕОМ є *мікропроцесор*. М.-ЕОМ з'явились у 2-й пол. 70 рр. 20 ст. і склали новий клас *електронних обчислювальних машин*. Порівняно з *міні-ЕОМ* перші М.-ЕОМ мали простішу структуру й архітектуру (типова довжина машинного слова 4 або 8 *біт*, осн. операція — додавання, решта операцій реалізуються програмами). Порівняно з ін. ЕОМ вартість, розміри й енергоспоживання М.-ЕОМ нижчі, а надійність більша. М.-ЕОМ є першими представниками засобів *обчислювальної техніки* IV покоління, реалізовуваних на ВІС. У перспективі М.-ЕОМ (без зовн. пристроїв) може бути виконана на одному плоскому кристалі площею у кілька десятків мм². В СРСР випускають кілька сімейств М.-ЕОМ (напр., «Електроніка С5»). Сучас. М.-ЕОМ близькі за своїми можливостями до перших міні-ЕОМ. Призначаються для автоматизації найпростіших і найпоширеніших на практиці процесів вимірювання і керування, для використання у складі обчислювальних комплексів і як керуючі засоби периферійного устаткування універсальних ЕОМ. Див. також *Мікроелектроніка.*

Літ.: Прангишвили И. В. Микропроцессоры и микро-ЭВМ. М., 1979; Справочник по цифровой вычислительной технике (Процессоры и память). К., 1979.

Б. М. Малиновський.

МІКРОЗНІМА́ННЯ — спосіб фото- і *кінознімання,* за яким на світлочутливому матеріалі за допомогою *мікроскопа,* в тому числі *електронного мікроскопа,* одержують зображення об'єкта, збільшені у 20—10 000 раз. Для М. використовують мікроскопи (електронні — при збільшенні понад 3500), що їх *окуляри* регулюють відповідним чином, або мікрофото- чи мікрокіноустановки — мікроскопи разом з фото- або кінокамерами. Мікрокіноустановки, обладнані механізмами часу, дають змогу знімати сповільнені процеси, наприклад ріст кристалів (див. *Сповільнене кінознімання*), або процеси прискорені, напр. різання металу (див. *Швидкісне кінознімання*). Джерелами світла при М. звичайно служать *ртутні лампи* і *лампи розжарення,* іноді — *імпульсні лампи*. До М. вдаються при створенні наук.-популярних і учбових фільмів, під час наукових досліджень.

Б. О. Калашников.

МІКРОКА́ТОР [від *мікро...* та (*інди*)*катор*], пружинна вимірювальна головка — прилад для вимірювань лінійних розмірів деталей машин та ін. виробів відносним (порівнянням з *мірою*) способом. Перетворювальним елементом М. (мал.) є скручена пружинна стрічка, що перетворює лінійні переміщення вимірювального стрижня на кутові переміщення стрілки. Границі вимірювань М. ± (1,6 — 600) мкм, границі допустимої похибки відповідно ± (0,02—5) мкм. Під час вимірювань М. закріплюють на спец. стояку.

МІКРОКЛІ́МАТ (від *мікро...* і *клімат*) — клімат невеликих ділянок земної поверхні (схилу горба, узлісся, лісових смуг, берега озера, території міста тощо), який відрізняється від клімату навколишніх територій або від загальних кліматичних характеристик даної місцевості в цілому. Особливості М. визначаються гол. чин. характером *підстилаючої поверхні* й тому найбільше проявляються у приземному шарі повітря. Особливості М. необхідно враховувати при розміщенні с.-г. культур, у будівництві тощо.

 Склад наукових консультантів, які брали участь у підготовці шостого тому УРЕ, буде опубліковано в сьомому томі.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Кульчицька О. Л., с. 448—449
Курилас О. П., с. 32—33
Курорти, с. 448—449
Латвійська РСР (2 сторінки), с. 448—449
Левицький Д. Г., с. 80—81
Левітан І. І., с. 80—81
Левченко П. О., с. 96—97
Ленін В. І. (3 сторінки), с. 104—105
Ленінград, с. 104—105
Леонардо да Вінчі, с. 336—337
Лисенко М. В., с. 448—449
Лисенко М. Г., с. 448—449
Литво художнє, с. 448—449
Литовська РСР (2 сторінки), с. 448—449
Лікарські рослини (2 сторінки), с. 224—225
Ліс, с. 448—449
Львів, с. 448—449
Маковський В. С., с. 96—97
Манастирський А. І., с. 320—321
Маркс К., с. 368—369
Мартинович П. Д., с. 320—321
Матейко Я. А., с. 32—33
Меблі, с. 448—449
Медалі СРСР (2 сторінки), с. 240—241
Мексіка, с. 448—449
Меморіальні споруди (2 сторінки), с. 448—449
Мирний Панас, с. 448—449
Мікеланджело, с. 336—337

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Латвійська РСР, оглядова, с. 144—145
Латвійська РСР, економічна, с. 144—145
Литовська РСР, оглядова, с. 144—145
Литовська РСР, економічна, с. 144—145
Ліси УРСР, с. 192—193
Львівська область, оглядова, с. 192—193
Львівська область, економічна, с. 192—193
Мексіка, оглядова, с. 496—497
Мексіка, економічна с. 496—497
Миколаївська область, оглядова, с. 496—497
Миколаївська область, економічна, с. 496—497

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, ТОМ 6

(на украинском языке)

В томі вміщено 20 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (255 сюжетів, з них 74 — кольорові), 15 сторінок вклейок високого друку (53 сюжети, з них 18 — кольорових), 3 вклейки кольорових карт (11 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1617 ілюстрацій і 106 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку,— на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 18.

Том здано до набору 09.06.80, підписано до друку 27.10.80. БФ 06190. Формат 84 × 108¹/₁₆. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 34,5+2,75 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 62,58. Умовних фарбовідбитків 83,16. Облік.-вид. арк. 129,86. Тираж 50 000 примірників. Замовлення № 1344. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць І-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Львів — Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ ЙМЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

На картах світу, материків, півостровів і гірських країн

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територія, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах / *на текстових картах*

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а — прісні, б — солоні. Позначки глибин (651)
- Озера з мінливою береговою лінією
- 560 — Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря
- а — Початок судноплавства на річках, б — Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а — Піски, б — Лавові поля
- Мангрові зарості
- а — Болота, б — Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а — Водорості, б — Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах / *на текстових картах*

теплі / холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Моли та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

РОДОВИЩА ВИДОБУВАННЯ

- Вн Кам'яне вугілля
- Вб Буре вугілля
- С Горючі сланці
- Т Торф
- Н Нафта
- Гп Горючий газ
- Fe Залізні руди
- FN Залізонікелеві руди
- Mn Марганцеві руди
- Cr Хромітові руди
- V Ванадієві руди
- Ti Титанові руди
- Ni Нікелеві руди
- W Вольфрамові руди

РОДОВИЩА ВИДОБУВАННЯ

- Mo Молібденові руди
- Al Алюмінієві руди
- Cu Мідні руди
- Pb Свинцеві руди
- Zn Цинкові руди
- Ag Срібні руди
- Пм Поліметалеві руди
- Bi Вісмутові руди
- Sn Олов'яні руди
- Sb Сурм'яні руди
- Hg Ртутні руди
- Au Золото
- Pt Платина
- U Уранові руди

РОДОВИЩА ВИДОБУВАННЯ

- Ba Берилієві руди
- А Азбест
- Г Графіт
- Сл Слюда
- Р Фосфорити й апатити
- Ba Барит
- As Миш'якові руди
- S Сірка
- FS Пірити
- Сд Сода
- Hc Калійні солі
- Пс Кухонна сіль
- Mc Глауберова сіль
- Ф Флюорит (плавиковий шпат)

РОДОВИЩА ВИДОБУВАННЯ

- Mc Магнезит
- Бі Асфальт
- Гс Гіпс
- Ha Каолін
- Mp Мармур
- Пм Пемза
- Ту Туфи
- Гр Граніт
- Б Глини бентонітові
- Пр Перліти, обсидіан
- Ал Алмази
- Л Лазурит
- Км Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

НА КОЛЬОРОВИХ КАРТАХ / НА ТЕКСТОВИХ КАРТАХ

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна

НА КОЛЬОРОВИХ КАРТАХ / НА ТЕКСТОВИХ КАРТАХ

- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна

НА КОЛЬОРОВИХ КАРТАХ / НА ТЕКСТОВИХ КАРТАХ

- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна

НА КОЛЬОРОВИХ КАРТАХ / НА ТЕКСТОВИХ КАРТАХ

- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. прянощі
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства

на кольорових картах / на текстових картах

- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Напрями ударів

- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- а б Райони зосередження: а—загальновійськові, б—кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
адбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітрянодесантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення